TÜRK ANSİKLOPEDİSİ

CİLT XXXII

DEVLET KİTAPLARI

MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ ANKARA — 1983

TÜRK ANSİKLOPEDİSİ

OTUZ İKİNCİ CİLTTE YAZILARI BULUNANLAR

Doç. Dr. İsmail AKA, Dr. Ülker AKKUTAY, Prof. Kenan AKYÜZ, Doç. Dr. Korkmaz ALEMDAR, Prof. Dr. Metin AND, Doç. Dr. Zeki ASLAN, Prof. Dr. Oktay ASLANAPA, Prof. Dr. Gürsel AYTAÇ, Prof. Dr. Emin BİLGİÇ, Prof. Dr. Sadettin BULUÇ, Doç. Dr. Mustafa CANPOLAT, Dr. Müjgân CUNBUR, Prof. Dr. Neşet ÇAĞATAY, Prof. Dr. Okay ÇELEBİ, Cem DİLÇİN, Mad. Yük. Müh. Enver EDİGER, Prof. Dr. Şükrü ELÇİN, Prof. Dr. Mecdi EMİROĞLU, Em. Korgeneral Cemal ENGİNSOY, Dr. Attila ERDEN, Berin ERDOĞAN, Prof. Dr. Hasan EREN, Mehmet ERİLTER, Y. Doç. Dr. Kayahan ERİMER, Prof. Dr. Vecdet ERKUN, Dr. Emel ESİN, E. R. FIĞLALI, Doç. Dr. Reşat GENÇ, Dr. Nevzat GÖZAYDIN, Prof. Dr. Cevat R. GÜRSOY, Uluğ İĞDEMİR, Prof. Dr. Reşat İZBIRAK, Doç. Dr. Kazım Y. KOPRAMAN, Av. Dr. Ergin KORUR, Dr. Hamit Zübeyr KOŞAY, Prof. Dr. Aydın KÖKSAL, Prof. Dr. M. Altay KÖYMEN, Prof. Dr. Hasibe MAZIOĞLU, Zir. Yük. Müh. Kadir MELAN, Tahsin MELAN, Prof. Dr. Necdet MENEMENLİ, Dr. Selçuk MÜLAYİM, Prof. Dr. Aral OLCAY, Prof. Dr. Ergun ÖNEN, Doç. Dr. Olcay ÖNERTOY, Doç. Dr. İsmail PARLATIR, İsmet PARMAKSIZOĞLU, Dr. Birinci PINAR, Atalay SANCAR, Prof. Dr. Ali SEVİM, Prof. Dr. Özdoğan SÜR, Rüştü ŞARDAĞ, Doç. Dr. Günay TÜMER, Prof. Dr. Edip UYSAL, Prof. Dr. Vural ÜLKÜ, Y. Doç. Dr. İsmail ÜNVER, Yılmaz YILDIZ.

DÜZELTMELER
XXXII. CİLT

Sayfa	*Sütun*	*Satır*	*Yanlış*	*Doğru*
15	2	21	*Veşnıe vodı*	*Vesnıe vodı*
17	2	2	ekzama	egzama
21	1	14	Buna	Bunu
24	1	24	*Dünya T. hareketleri:* II. Dünya Savaşından sonra ül-	Dünya T. Teşkilâtı (WTO = World Turism Organiza -)
31	1	2	küş	kuş
34	2	8	oirçok	birçok
261	1	17	tarım bölgesi	Tarım bölgesi
367	2	40	yayınına başlattı,	yayına başlattı.
372	1	21,22	Mustara	Mustafa
457	1	44	*(Arab filolog o turetskon yazıke.*	*(Arabskiy filolog o turetskom yazıke.*
476	1	9	Leonardo de Vinci	Leonardo da Vinci
476	1	14	Mongolfie	Montgolfier
476	2	3	kontrüksiyon	konstrüksiyon
476	2	10 ve 13	Boing	Boeing

T

TURAN, Orta Asya'nın batı bölümünde çukurel; Türkiye, İran, Pakistan, Güney-doğu Avrupa ve başka yerlerde de rastlanan mevki veya semt adı. Türklerin eski vatanına İranlılar tarafından verilen bu ad, bir aralık siyasî bir akım sebebiyle çok yaygınlaşmıştır (bk. TURANCILIK).

Batıda Hazar Denizi ile doğuda Orta Asya dağlarının batı sıraları, güneyde İran ve Afganistan'ın kuzey dağları ile kuzeyde Kırgız stepleri eşiği arasında bulunan T. çukureli, Aral - Hazar havzası diye de anılır; fakat bu ad, Avrupa'nın Volga ve Ural nehirlerinin Hazar'a dökülmeden önce geçtikleri sahaları da içine alır ve bu sebeple daha geniş anlamlıdır. Dar anlamda T., Amuderya ve Sirderya'nın geçtiği çukur alanlarla bu nehirlerin döküldüğü Aral gölü havzasından ibarettir.

T., eski jeolojik devirlerden beri, Üçüncü Zamanın ortasına kadar, muazzam deniz tortularının doldurduğu, geniş bir çöküntü sahasıdır. Fakat Üçüncü Zamanın genç devirlerinde bükülme ve kırılmalara uğrayarak farklı yüksekliklerde birtakım tali bölümlere ayrılmıştır. Batıda Ust - Urt (Üstyurt) platosu, Üçüncü Zaman tortularından yapılmış, çevresindeki çukur sahalardan "çink" denilen, dik yamaçlarla ayrılmış, yaklaşık 200 m yüksekliğinde, yeknesak görünüşlü bir horst düzlüğüdür. Yerkabuğunun genç hareketleriyle yükselerek bugünkü durumunu almıştır; çöl karakteri gösterir (Karnıyarık Çölü!). Hazar Denizi'nin kuzey-doğusundaki Kaydak girintisiyle, doğu kıyıların orta bölümündeki Kara Boğaz Gol körfezi arasında Mangışlak çukur alanı, Hazar Denizi çöküntüsünün bir parçasıdır; fakat içerisinde, Tiyenşanlarda olduğu gibi, kuzey-batıya doğru uzanan, belki onların bir tür devamı sayılabilen, billûrsu kültelerden yapılmış, paralel sırtlar (Aktav ve Karatav, 750 m) vardır. Amuderya batısında Karakum Çölü, T.'ın en fazla çökmüş kısmıdır. Barhan denilen hareketli kumulları ve kum sırtları ile tanınmıştır. Kuzey İran dağlarının kenarı boyunca, "takır" diye anılan tuzlu bataklık ve topraklarla çakıl çöllerinden ibaret bir kuşak da uzanır. Ancak Afganistan'dan gelen Tecen ve Murgab ırmakları boyunca dar şeritler halinde tarım alanları ve aşağı kısımlarda, ırmakların çöl içerisinde kayboldukları delta bölgelerinde Tecen, Merv ve Bayram Ali gibi şehirler vardır. Kopet dağlarının kuzey-batı uzantısında Nebit (Neft) ve Balkan dağları gibi yükseklikler Hazar Denizi kıyılarına kadar varırlar; yüzeyleri kaya çöllerini andırır ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin önemli petrol bölgelerinden biri burada bulunur (Krasnovodsk - Nebitdağ bölgesi). Kızılkum, Amuderya ile Sirderya arasında, çöl düzlüğünün az çökmüş bölümüdür; buranın da güney ve ortasında, Tiyenşan sistemine ait bazı sırtlar göze çarpar. Doğuya doğru kum çölü, Tiyenşan eteklerindeki lös steplerine intikal eder; burası çok verimli bir bölgedir. Steplerde, Amuderya'ya varmadan kaybolan Zerefşan ırmağı, daha yukarılarda Buhara ve Semerkand vahalarını sular. 6 000 m den yüksek Pamir dağlarından kaynaklarını alan Amuderya, aşağıda kurak ve sıcak çöl düzlüklerinde kuzey-batıya doğru, suları azalarak uzanır; Hive vahasında saçaklanır ve batı kolları, Karakum'un, dünya denizlerine nazaran — 30 m daha derinde bulunan Sarıkamış bataklığında kaybolur; doğu kolları ise Aral gölüne kadar uzanır. Sirderya da bu göle varır. İki büyük nehrin kabarması, yüksek dağlarda karların eridiği yaz mevsimine sularının azalması kış mevsimine rastlar. Yataklarını devamlı değiştirdiklerinden, ulaşım bakımından pek önemli değildirler. Tiyenşanların kuzeyindeki alçak saha, T. çukurelinin bir devamı gibidir.

Bu geniş sahada yaz sıcaklıkları çok yüksek ve kışlar, enlem durumuna uymayacak derecede soğuktur. Her ne kadar kışın, sıcaklık dereceleri kuzeyden güneye gidildikçe artarsa da, güney bölgelerinde yine şiddetli soğuklar görülür. Aral gölü (67 700 km²), sığ bölümlerinde yılda 3 - 4 ay buzlarla kaplanır. Doğu kıyılarında sıcaklık dereceleri kışın — 40°C ve yazın + 42°C gibi aşırı değerler gösterebilir (yıllık fark 82°C!). Günlük sıcaklıklarda da büyük çelişki görülür; kum ve löslerden ibaret zemin, bir yaz gününde 70°C ye kadar ısınabilir ve gece donma noktasının altına kadar soğuyabilir. Yıllık ortalama sıcaklık farkı da oldukça yüksektir (30°C). Bağıl nem çok düşüktür (% 5); yaz aylarının bulutsuz olması sebebiyle, gündüzlerin % 90'ı güneşlidir. Bu durum şekerli bitkilerin yetiştirilmesine olumlu etki yapar. Bir yılda yağışlı günlerin sayısı 40'tan azdır Yıllık yağış tutarı, Aral gölü ve Karakum bölgelerinde ancak 100 mm, dağ eteklerinde 400 mm dir.

Bitki örtüsü, bu sert kara ikliminde son derece fakirdir; toprak neminin azlığı ve buharlaşmanın fazlalığı nedeniyle, kendiliğinden yetişen odunumsu bitkilere hemen hiç rastlanmaz. Step ve çöller geniş alanlar kaplar. Kuzeyde Kırgız stepleri, Batı Sibirya'nın ağaçlı stepleriyle temasa gelir. Buralarda, ilk baharda rengârenk çiçeklere ve yazın kısa ömürlü çayır bitkilerine rastlanan bu steplerin daha güneyinde tuzu ve kuraklığı seven ot ve çalılara rastlanır. Ancak büyük nehirler boyunda, dar şeritler halinde, karağaç, kavak, söğüt v.b. bitkilerden ibaret, "tugay" diye anılan sık ağaç toplulukları ve kamışlıklar görülür ki bunların arasında yaban domuzları, hatta kaplanlar barınabilir. Dağların kenarlarındaki lös steplerinde bitki toplulukları daha zengindir. Sulanan yerlerde ise, son derece gür ağaç topluluklarına (özellikle meyve ağaçlarına), Ilıman Kuşağın bütün ve Astropikal Kuşağın birçok kültür bitkilerine rastlanır. Vaha yöreleri, stepin boz donukluğu içerisinde, parlak ve canlı yeşillikleriyle kendilerini gösterirler (Nüfus, ekonomi, v.b. konular için bk. SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETLERİ BİRLİĞİ, KAZAKİSTAN, ÖZBEKİSTAN, TÜRKMENİSTAN ve TÜRKİSTAN). (C. R. Gürsoy)

TURAN, Ali, Hüseyinzade (Salyan, Bakû 1864 - 1941), babası Tiflis Müslüman okulu öğretmenlerinden Molla Hüseyin'dir. Annesi Şeyhülislâm Ahmed Salyanî'nin kızı Hatice Hanımdır. T., büyük babası Şeyhülislâm Ahmed Salyanî ile

Mirzâ Fetih Ali Ahundzade (b. bk.) arasında yapılan dinî ve felsefî tartışma ve görüşmeleri dinleyerek yetişmiştir. Fikrî yetenekleri aile çevresinde gelişmeye başlayan T., ilk öğrenimini Tiflis Müslüman okulunda gördükten sonra orta öğrenimini Rus okullarında bitirmiş, daha sonra Petersburg Üniversitesine girmiştir. Fakültede bir yandan matematik ve tabiî bilimler alanında çalışırken bir yandan da Doğu Dilleri Bölümünde doğu ve İslâm tarihi derslerine devam etmiştir. Petersburg Üniversitesini bitirdikten sonra tıp öğrenimi yapmak üzere İstanbul'a gelen T., Askerî Tıbbiyeden tabip yüzbaşı olarak diploma almıştır. Haydarpaşa Asker Hastahanesinde deri ve frengi mütehassıs muavini olarak çalışmaya başlamış, aynı zamanda Salyanî imzasıyla Heine ve Goethe'den birtakım tercümeler yapmıştır. 1897 Yunan harbinde askerî hekim olarak Tesalya'da görev almıştır. İttihad ve Terakki Cemiyetinin kurucuları arasında yer alan T., II. Abdülhamid'in siyasî baskılarına dayanamayarak Kafkasya'ya kaçmıştır (1903). Bakû'de günlük "Hayat" ve haftalık "Füyûzat" adlı gazeteleri çıkarmıştır. 1909'da Türkiye'ye dönen T., İstanbul'da tıp profesörlüğüne atanmıştır (1926). 1931'de bu görevinden emekliye ayrılmışsa da, Darülfününun lâğvına kadar (1933) ders vermeye devam etmiştir. I. Dünya Harbi sırasında Orta Avrupa'da Yusuf Akçura ve diğer arkadaşlarıyla birlikte bir propaganda gezisi yapmıştır. Harp yıllarında Turan Heyeti olarak bir Azerbaycan devletinin kurulmasına çalışmıştır. 1926'da Bakû'de toplanan Türkoloji kongresine M. Fuad Köprülü ile birlikte katılmıştır.

Türkçülük akımının gelişmesinde özel bir rol alan T., tıp alanında *Veba mikrobu* [Dr. Mehmed Refi ile birlikte] ve *Ansiklopedik tıp lûgati* [Dr. Kemal Cenap Berksoy ile birlikte] gibi birtakım yayınlar yapmıştır.

TURAN, Osman (Çaykara 1914 - İstanbul 1978), Türk tarihçisi. I. Dünya Harbinde Kafkas cephesinde şehit düşen Hasan Ağanın oğludur. Orta okulu Bayburt'ta, liseyi de Trabzon ve Ankara'da bitirmiştir. 1940'ta Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinden mezun olan T., *On iki hayvanlı Türk takvimi* [1941] adlı çalışmasıyla doktorluk payesini kazanmıştır. 1944'te doçent olmuş ve Orta Çağ Türk - İslâm tarihi derslerini okutmaya başlamıştır. 1948'de Paris'te toplanan Milletlerarası Şarkıyatçılar Kongresinde "Selçuklular Türkiyesinde toprak hukuku" adlı bir bildiri okumuştur ["Revue des Etudes Islamique"]. Bu bildiri, Osmanlı İmparatorluğunda tatbik edilen hukukî, idarî, askerî ve ziraî düzenin temelini teşkil eden mirî sistemin Selçuklu Türkiyesinde mevcut olduğunu ve uzak kökeninin de göçebe devrine çıktığını ortaya koymuştur. 1948 - 1950 yıllarında Paris ve Londra'da araştırmalarda bulunmuş, Bruxelles'de toplanan Unesco konferanslarına katılmıştır. 1951'de profesörlüğe getirilmişse de, 1954'te siyasete girmiştir. 1965'te *Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti* adlı eserini vermiştir. Yeni görüşler getiren bu eser, yalnız Selçuklu tarihine ait yeni bilgiler vermekle kalmamış, çökmekte olan İslâm dünyasını ve medeniyetini kurtaran Türklerin nasıl yükseldiklerini ve dünya çapındaki rollerini de aydınlığa kavuşturmuştur. T., Türklerin dünya tarihindeki büyüklüklerini yaratan manevî faktörleri, fikir ve inançları da araştırmış, bu yoldaki çalışmalarını *Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi* [2 cilt, 1969, 3. bas. 1980] adlı eserinde toplamıştır. Daha sonra *Selçuklular zamanında Türkiye* [1971] ve *Doğu Anadolu Türk devletleri tarihi* [1973] adlı eserlerini yayınlamıştır. *Selçuklular ve İslâmiyet* [1971] adlı kitabında muhtelif yazıları toplanmıştır. *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar* [1958] adlı eserinde birtakım tarihî metinler yayınlamıştır. (M. Altay Köymen)

TURAN, Osman

TURANCILIK (Pantürkizm, Türkçülük), bütün Türklerin diyalekt farklarına bakılmaksızın tek bir bayrak ve devlet yönetiminde birleşmelerini öngören ırkçı nitelikte edebî, artistik ve siyasî akıma verilen ad. T. akımının doğmasını çeşitli yazarlar çeşitli biçimlerde yorumlarlar. Söz gelimi Arjantinli J. G. Blanco Villalta *(Türklerin Sanat ve Edebiyatı :* "Belleten" XL, [1976] 159) bu akımın Batılılaşmaya karşı bir tepki olarak ortaya çıktığını söyler. Bir başka görüş, T.'ın 1830'larda Balkanlar ve Doğu Avrupa'da gittikçe etkisini gösteren ve Rusya çarlığı tarafından desteklenen Panslavizme karşı doğduğunu ileri sürer. Kimi yazarlara göre de T., Kırım, Kazan, Azerbaycan ve Türkistan aydınları arasında ilk taraftarlarını bulmuş ve bu ülkelerden İstanbul'a eğitim için gelen gençler aracılığıyla kökleşmeye ve Osmanlı Türkleriyle dil ve edebiyat bakımından bir kaynaşmaya doğru gidilmekle ortaya çıkmıştır (Lászlб Rásonyi, *Tarihte Türklük.* Ankara 1971. 259). Bir başka görüş ise, Osmanlı aydınlarının, dağılan Osmanlı İmparatorluğunun yerini alacak, etnik bakımdan farklı olmayan, belki çok uzaktaki Yakutlar hariç, diğerlerinin tümü Müslüman ve gelenekleri birbirine uyan Türk diyalektleriyle konuşan toplulukları, Adriya'dan Sibirya'da Lena nehrine kadar uzanan alanda yaşayan insanları bir leştirecek, baştan başa Türk olan büyük bir imparatorluk yaratılması düşüncesidir.

Bu akıma kadar Türk ve Türkçülük esasına göre kurulmuş bir Türk devletine tarihte rastlanmaz. İster İslâmiyetten önce, ister Türklerin Müslüman olduktan sonra kurdukları devletler, kendi geleneklerindeki cihan hâkimiyeti (bk. KIZILELMA) düşüncesiyle İslâm dininin getirdiği dünyada kelimetullah'ı hâkim kılma felsefesi ile böyle ırk veya millet esasına dayalı devlet kurmaları mümkün değildi. Gerçi her Türk devletinin kuruluşunda, başlangıçta bağlı bulundukları boyların gelenekleri bir süre hâkim kalmışsa da, daha sonraki kuşaklarda bu, tamamen eriyip kaybolmuştur. Gaznelilerde, Selçuklularda ve Osmanlılarda durum böyledir. Nitekim Fatih devrinden itibaren eski Türk törelerine bağlılık iyice zayıflamış, Osmanlı sarayı teşekkül ederken, devletin en önemli mevkileri de daha yeni Müslüman olmuş yabancıların (devşirme) eline geçmiştir. Tabiatiyle böyle bir iktidarla Türklük bilincinin parlamasına imkân olamazdı. Os-

manlı sultanları Yavuz Selim'den, daha doğrusu Kanunî Sultan Süleyman'dan itibaren, lâkaplarına ekledikleri Emirü'l-müminin unvanı ile Müslüman Türk tebasını öteki Müslümanlara tercih etmek imkânını da yitirdiler. Böylece doğan Osmanlılık ortamında *Türk* adı gittikçe değerini ve önemini kaybetti. Öyle ki XIX. yüzyılda İstanbullular için *Türk*, "köylü, kaba, anlayışsız" anlamına gelecek derecede alçaltıldı.

Tanzimat hareketi de genel olarak Fatih devrinden beri oluşan Hanedan-ı âl-i Osman kavramının üstünlüğü esası üzerinde, imparatorluk topraklarında din, mezhep, ırk, cins ayrılıklarına bakılmaksızın bir Osmanlı milleti yaratma emeline yöneldi. Ancak bu çaba, imparatorluğun Hristiyan unsurları arasında gittikçe güçlenen milliyet hislerinin ve bağımsızlık mücadelelerinin önüne geçemedi. Bu durum karşısında imparatorluğun politikasını yürütenler, Osmanlı hanedanının taşıdığı hilâfet yetkilerini öne alarak imparatorluk içinde Müslüman tebayı, Arapları, Berberîleri, Kafkas Müslümanlarını, Arnavutları, Boşnakları ve tabiatiyle Türkleri merkezî idareye bağlı tebalar haline getirmek için bir akım olmak üzere Panislâmizme değer verdiler. Böylece imparatorluğu parçalamak ve yutmak isteyen, fakat yönetimleri altında milyonlarca Müslüman bulunan İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı bu akımı bir silâh gibi kullanmak düşüncesini de beslediler.

Bu siyasî düşünceler arasında imparatorluk birbirini kovalayan siyasî ve askerî yenilgiler içinde bocalarken, Türk aydınları, hem mahvolmayı önlemek hem de devleti kurtarmak için kendi benliklerine dönmek bilincine ulaştılar. İşte bu bilinçle XIX. yüzyılın 2. yarısına kadar pek ihmal edilmiş ve bir yana itilmiş Türk halkını eğitebilmek için İstanbul'da Saray ve çevresinde oluşan Osmanlıca yerine halkın anlayabileceği bir Türkçenin kullanılmasını öngördüler. Böylece dilde sadeleşme akımı başladı. Rusya'da da aynı akımın kendini göstermesi, Türkistan ve Azerbaycan'da Farsçaya duyulan tepki, Kırım ve Kazan'da ise Türk halkını uyandırma çabasını doğurmuştur. Şinasî ile başlayan bu dilde sadeleşme hareketi, gittikçe kuvvetlenecek, günümüzde de etkilerini sürdürmeye devam edecektir.

Dilde başlayan bu uyanış, Ahmed Vefik Paşa, Mustafa Celâleddin Paşa gibi düşünürlerle bir kat daha kuvvetlendi ve T.'ın ilk izleri de belirmeye başladı. Ahmed Vefik Paşa, "Türk" derken Batı Türklerini veya Osmanlı Türklerini göz önünde tutmuyor, bütün Türkleri kastediyordu. Celâleddin Paşa ise *Les Turcs Anciens et Modernes* (Eski ve yeni Türkler) adlı eseriyle ilk kez bütün Türklerin filolojisinden, etnolojisinden ve tarihinden söz etmekte idi. Bu akımı, Azerbaycan'da Mirzâ Fetih Ali Ahundzade, Orta Asya'da Buharalı Şeyh Süleyman Efendi, Azerbaycan'da ilk Türkçe gazeteyi ("Ekinci") çıkaran Melekzade Hasan Bey Zerdabî, Tiflis'te Unsîzade Said Bey'in çıkardığı "Ziya-yı Kafkasya", Kırım'da Gaspıralı İsmail Bey'in "Tercüman" gazetesi, Kazan'da Şehabeddin Mercanî takip ettiler ve yaydılar.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde ise Türk dilinin araştırılması, milliyetçilik fikrinin işlenmesinde Şemseddin Sami, Veled Çelebi, Bursalı M. Tahir, Raif Paşazade M. Fuad, Ahmed Hikmet, Mehmed Emin, Tunalı Hilmi, Ahmed Cevdet, Emrullah Efendi ve Necib Asım kendilerini gösterirler. Mehmed Emin'in 1897 Yunan Harbi'nde kazanılan zafer üzerine yazdığı "Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur" diye başlayan şiiri, bundan sonra bütün Türkçü ve Turancıların parolası olmuştur.

Ancak dilde girişilen sadeleştirme hareketi Sarayca hoş karşılanmadı. Sade bir Türkçe ile yazmak, gazete ve dergilerde dil konularında tartışmalar yapmak, II. Abdülhamid idaresince yasaklandı. Ahmed Cevdet Bey'in çıkardığı "İkdam" gazetesinin yayınları sansür edildi. *Kamus-i Türkî*, *Seyahatname*, *Türk tarihi* gibi eserler de yasaklandı. Bu idarî baskıya rağmen Türk aydınları, bir yandan Osmanlı İmparatorluğunu yaşatmak, öte yandan çoğunlukla Rusya, kısmen de İran hâkimiyetinde olan Türkleri millî benliklerine kavuşturmak için mahdut olan araştırmalara, tecrübelere ve bilgilere rağmen, gittikçe artan bir heyecanla çalışmakta idiler. İşte bu yolda emek harcayanlardan biri olan Akçuraoğlu Yusuf, 1903'te Kahire'de yayınlanan "Türk" adlı gazetede *Üç tarz-ı siyaset* adlı makalesiyle T.'ı siyasî akıma çevirdi. Akçura, bu makalesinde Osmanlılık, İslâmcılık düşüncelerinin Türklüğü kurtaramayacağını ileri sürerek ırka dayalı bir devlet fikrini ortaya attı. Bu görüşü bütün gücüyle benimseyenlerden biri de Hüseyinzade Ali (Turan, b. bk.) oldu. Onun *Turan* şiiriyle belki de ilk Turancı olduğunu Yusuf Akçura söyler *(Yeni Türk devletinin öncüleri.* Ankara 1981. 160). Kafkasya'da T.'ı yayanların başında Ağaoğlu Ahmed (b. bk.) ve Ali Merdan Topçubaşı ona yoldaş oldular. Böylece siyasî Türkçülük, yani T. bütün Türklük dünyasında liderlerini bulmuş oluyordu.

1908'de Meşrutiyetin ilânıyla siyasî Türkçülük artık teşkilâtlanma imkânlarını bulmuş oldu. Bu gelişme 1908 aralığında Türk Derneği'nin kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Dernek teşkilâtlanmayı geliştirirken bir de dergi yayınlamaya başladı. Bunu Türk Yurdu derneği ve "Türk Yurdu" dergisi takip etti. 1911'de başlayan bu yayın T.'ı hem siyasî alanda gerçekleştirmek hem de edebî ve artistik alanda ortaya koymak amacını güdüyordu. Bu teşkilâtlanmanın son halkası 1931'de Halk Evlerine dönüşen Türk Ocaklarının kuruluşu oldu. Bu kuruluşlar ve onlara mensup olanların fikrî ve edebî seviyelerinin yüksekliği, iki defa iktidara gelen ve Osmanlı İmparatorluğunun âkıbetini hazırlayan İttihad ve Terakki partisini bu kuruluşları kontrol altına almak ve kendi yan kuruluşları gibi göstermek hevesine yöneltmişti. Nitekim Yusuf Akçura *(Yeni Türk devletinin öncüleri.* Ankara 1981), "Türkçülük müesseseleri, cemiyetin muhtelif vasıtalarla yaptığı tesirlere mukabele edebilmiş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çözülüp dağılışına kadar hususiyet, asliyet ve muhtariyetini muhafaza eylemiştir" diyor. Türk Ocağı paralelinde Selanik'te İttihad ve Terakki Cemiyeti kontrolünde kurulan "Genç Kalemler" dergisi de T.'ın ikinci bir hamlesi olmuştur. Hamdullah Suphi Türk Ocaklarını teşkilâtlandırmaya çalışırken, Ziya Gökalp da Türk milliyetçiliği fikrinin düşünce alanında biçimlenmesine, bir sistem haline gelmesine çalıştı. Başkumandan vekili ve harbiye nazırı Enver Paşa'nın kişiliğinde T. harekete geçti ise de I. Dünya Harbinde ne İran cephesinde ne de Kafkas cephesinde umut edilen sonuçlar kendini göstermedi. Hele 1917 sonlarında Rus çarlığını deviren ihtilâlden sonra Rusya Türklüğünün en uyanık ve aydın kesimini oluşturan Kazan Türkleri, T.'a dayanan büyük Türk devletini kurmak yerine, Rus çarlığı yerine Leninizmi hâkim kılmak için büyük gayretler harcadılar. Osmanlı İmparatorluğunda ise, 1918 Mondros mütarekesiyle yenilgi resmen kabul edilip Türk orduları Brest - Litovsk antlaşmasıyla işgal

ettikleri Kafkas topraklarından çekilince siyasî alanda T. akımı büyük bir darbe yedi.

Batı Türkleri kuzey ve doğudaki ırktaşlarıyla birleşip büyük Turan'ı yaratmak hayali yerine gerçekle, var veya yok olmak davasıyla karşılaştılar. Artık o çoşkulu;

Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan
Vatan müebbed ve büyük bir ülkedir : Turan!

şiiri yerine Anadolu Türklüğü için

Ebediyen sana yok, ırkıma yok izmihlâl
Hakkıdır hür yaşamış bayrağımın hürriyet
Hakkıdır hakka tapan milletimin istiklâl

dizelerinde hayalden gerçeğe indi. Uriel Heide'in dediği gibi *(Türk ulusçuluğunun temelleri.* Ankara 1979. 150), Osmanlı Türklerinin Mustafa Kemal'de bulduğu önder, Rusya Türklerine nasip olmadı. Büyük hayallerin adamı Enver Paşa'nın yeni Rus rejimine karşı Türkistan'da başlattığı hareket 1922 ağustosunda şehit düşmesiyle sonuçsuz kaldı. Anadolu'da ise Mustafa Kemal'in üzerine basa basa belirttiği "Yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesiyle yeni bir Türk milliyetçiliği oluşturuldu. Bu gelişmeler T.'ın düşünce sistemini dokuyan Ziya Gökalp'ı da etkilemiştir. Nitekim o, *Türkçülüğün Esasları*'nda : "mevcut şartlar altında, kültürel birlik dahi ancak, Türkiye'deki, Azerbaycan'daki, İran'daki ve Harezm'deki Türkler gibi, şair Fuzulî, Dede Korkut hikâyeleri, Şah İsmail, Âşık Garip, Köroğlu v.b. halk hikâyelerinden oluşan ortak bir kültür hazinesine sahip Oğuz Türkleri arasında kurulabilir. Sadece ilham veren bir ülkü, uzak bir geleceğin düşü olan Turancı amaçları günümüzde gerçekleştirmeyi düşünmek imkânsızdır" demekle kendini gösteren gerçeğe boyun eğmiştir. Türk Ocaklarının statüsünde 1927'de yapılan değişiklikte "Türk Ocağının faaliyet sahası sadece Türkiye Cumhuriyeti sınırlarıdır" denilmekle siyasî T. son bulmuştur. 1931'de Türk Ocaklarının Halk Evlerine çevrilmesiyle de Atatürk inkılâp ilkelerinden biri olan, milliyetçilik ilkesi de sadece kültürel beraberlik kavramına dönüşmüştür. Bununla birlikte T. düşünce olarak Türk gençleri ve aydınları arasında yine de yaşamıştır. II. Dünya Harbinde 1941'de bunların Hitler Almanyasıyla iş birliği hayallerini gerçekleştirmek için giriştikleri gizli teşebbüs, hükümet tarafından süratle tasfiye edilmiştir. Edebî ve artistik alanda T.'ın en ünlü temsilcileri *Gönül Hanım* ve *Altın Ordu* adlı eserleriyle Müftüoğlu Ahmet Hikmet, *Yeni Turan* adlı eseriyle Halide Edip (Adıvar), *Özsoy* operasıyla Adnan Saygun, tabloları ile M. Fehim olmuşlardır. (İ. Parmaksızoğlu)

TURANDOT (Far. Turanduht = "Turanlı kız"), *Bin bir gün* masallarında bir hikâyenin başkahramanı olan prensesin adı.

T., kendisiyle evlenmek isteyene bir muamma sorar. İlgili kişi muammayı çözemezse onu öldürtür. T. ile evlenmeye talip olan prens Kalaf muammayı çözer, o da T.'a bir muamma sorar ve bu muammanın adını bulmasını ister. T., bir cariyesinin aracılığı ile muammayı çözerek adı bulur. Fakat bu arada prense âşık olur, bu yüzden sonucu açıklamayarak yenilgiyi kabul eder.

Bu konu 1762'de Carlo Gozzi tarafından Commedia dell' arte halinde yazıldı. Schiller (1802), K. Vollmoeller (1911) eseri sahne için işlediler. F. Busoni (1917), Gozzi'den mülhem olarak ve G. Puccini (1926) opera olarak bestelediler. W. Hildesheimer konuyu çok serbest bir biçimde işleyerek üç ayrı dram yazdı. B. Brecht de siyasî hiciv malzemesi olarak kullandı.

TURANŞAH, b. Necmüddin Eyyub b. Şadi, el-Melikü'l-muazzam Şemsüddevle Fahrüddin (Tekrit 1137'den önce - İskenderiye haziran 1180), Yemen fatihi ve Yemen Eyyubî hanedanının kurucusu. Babası Necmüddin Eyyub' un, İmadüddin Zengî'nin hizmetine girmesi üzerine, onunla birlikte Ba'albek ve Dımaşk'ta bulundu.

Nureddin Mahmud Zengî'nin kumandanı olarak üçüncü seferinde Mısır'ı ele geçiren (8 ocak 1169) ve Fatımî halifesi el-Âdid'e vezir olan Şirkuh'un kısa bir süre sonra ölmesi üzerine (23 mart 1169), onunla birlikte istemeyerek bu son Mısır seferine katılan yeğeni Salâhüddin Yusuf halifeye vezir olmuştu. Mısır'ın kontrolünün böylece Nureddin Mahmud'un eline geçmesinin, bu ülkenin tamamen onun hâkimiyetine girmesi demek olduğunu çok iyi bilen Suriye'deki Haçlılar, Nureddin'in genç kumandanı Salâhüddin'i Mısır' dan çıkarmak istediler. Suriye'deki Haçlı kuvvetlerinin Mısır'a yürümek için toplanmaları üzerine Nureddin Mahmud T.'ı bir birliğin başında kardeşi Salâhüddin'e yardımcı olması için Mısır'a gönderdi (1169 sonu).

Mısır'daki son Fatımî halifesi el-Âdid'in ölümü üzerine (eylül 1171) Salâhüddin'in Mısır'da bağımsızlık hayalleri kurduğu bir sırada, efendisi Nureddin Mahmud ise bütün gayretini hayatının gayesini teşkil eden Suriye'deki Haçlılarla mücadeleye hasredip Mısır'daki kumandanı Salâhüddin'e Haçlıların elinde bulunan Kerek üzerine yürüyeceğini bildirerek onun da Mısır askeri ile Kerek'e gelmesini emretti. Salâhüddin, önce bu emre uyarak Kahire'den yola çıktı ise de, yolda Nureddin'in Haçlıları oradan çıkarır çıkarmaz kendisinin Mısır'daki görevine son vereceğinden şüphelenerek Haçlıların Suriye'deki mevcudiyetinin, kendisinin ve ailesinin Mısır'daki geleceği için Nureddin'e karşı bir güvenlik unsuru olduğunu düşünerek geri döndü. Salâhüddin Mısır'ın içinde bulunduğu şartlar dolayısıyla gelemediğini bildirip özür diledi ise de, Nureddin'in kendisinin gerçek niyetini sezerek Mısır'a yürüme ihtimaline karşı da bir tedbir olmak üzere, kendisine ve ailesine sığınacak bir ülke bulmak için faaliyetlere girişti. Bu amaçla Salâhüddin 1172 yılı başında, ağabeyi T.'ı, görünüşte bir isyanı bastırmak, fakat gerçekte ailesine emin bir sığınacak yer bulmak için keşiflerde bulunmak amacıyla Nûbe ülkesine gönderdi. Gemileri erzak ve silâh ile doldurarak kendisine Nûbe'de iltihak etmeleri emri ile denizden gönderen T., kendisi de kalabalık bir askerle karadan yürüdü. Üç gün süren bir kuşatmadan sonra İbrîm kalesini fetheden T., kumandanlarından İbrahim adında birisini oraya vali tayin ederek onu Nûbe'de keşiflerde bulunmakla görevlendirip kendisi Asvan'a ve oradan da Kûs'a geldi. İbrahim'in, T.'ın kendisine bıraktığı askerlerle Nûbe içlerine akınlarda bulunurken Dendan adasında bir kısım askerle boğulması üzerine, geri kalanlar İbrîm'e döndüler. İki yıllık bir ikametten sonra Nûbe'nin, elde tutmak için sarf edilecek emek ve gayrete değmeyeceğine karar verip neleri var neleri yoksa alıp çekilerek Kûs'taki T.'ın yanına gittiler. Nûbe hâkiminin gönderdiği elçinin getirdiği barış teklifini kabul etmeyen T., Mesud el-Halebî adındaki adamını elçilikten çok keşif için Nûbe'ye gönderdi. Onun getirdiği bilgiler üzerine, gerçekten buranın kendileri için elverişli olmadığı kanaatine varıp Kûs'ta bir naip bırakarak Kahire'ye döndü.

T.'ın bu Nûbe seferinin, sefere katılanlara bol ganimet ve esir sağlamaktan başka bir sonuç vermemesi üzerine Salâhüddin, Nureddin'in Mısır'a yürümeğe karar verdiği haberlerinin de kendisine gelmesi üzerine, Yemen'de sığınak ara-

mak istedi. Üstelik Yemen'in fethini Nureddin nezdinde haklı gösterecek bir sebep de vardı. Fatımîlerin Mısır'ı ele geçirip (969) Hicaz'daki mukaddes bölgelerin Fatımî halifelerinin üstünlüğünü kabul etmesiyle Mısır ile Yemen arasındaki temaslar sıklaşmış ve Fatımîlerin sözde vasalı olan Yemen'de de Şiî - Fatımî akidesi benimsenmişti. Bütün hayatını cihad ve gazaya adayan Nureddin Mahmud, her şeye rağmen, Sünnî İslâm akidesi için yapılacak yararlı bir teşebbüse elbette karşı çıkmazdı. Bu iki sebebin dışında T.'ın Yemen'e gitmesi için başka sebepler de vardı: T., yaşça Salâhüddin'den büyük olduğu için kendisini saltanata ondan daha lâyık görür ve sarhoş olunca onun hakkında ileri geri konuşurdu. Üstelik çok müsrif olan T., Mısır'daki iktâının geliri, masraflarını karşılamadığı için Salâhüddin'den daha fazlasını istemekte idi. Mısır'da kendisini maddî manevî bakımdan sıkıştıran bu kardeşini uzaklara göndermek, Salâhüddin'in ayrıca işine geliyordu. Bu sıralarda Kahire'de bulunan Yemenli şair Umâre de T.'a Yemen'in sözde zenginliğinden dem vurup orayı övüyor ve Yemen hâkiminin zayıf durumda olması sebebiyle isteyen herkesin orayı kolayca ele geçirebileceğini anlatarak onu teşvik edip duruyordu. Mamafih Umâretü'l - Yemenî'nin bu cazip sözleri, Mısır'da Fatımîleri tekrar iş başına getirmek için, kendisinin de içinde bulunduğu komplonun başarılı olması amacıyla, T.'ı Kahire'den uzaklaştırarak karşı cepheyi zayıflatmak için söylediği sonradan ortaya çıkmış ve Umâre, bu ihanetini hayatı ile ödemişse de onun bu teşviklerinin T. üzerinde etkisiz kaldığı da söylenemez. Bunlara Yemen eşrafından Haşim b. Ganim'in, aralarındaki düşmanlık sebebiyle, Yemen hâkimi Abdü'n - Nebî b. Mehdî aleyhinde mektup yazarak yardım vadiyle T.'ı teşvik etmesi de eklenince T. Yemen'e gitmeğe karar verdi. Nureddin Mahmud'un da izni ile, kardeşi Salâhüddin'den asker, silâh, erzak ve para bakımından her türlü desteği alan T., şubat 1174'te Yemen'e yürüdü. Ordusunun ağırlığını gemilerle Kızıldeniz üzerinden sevk eden T., kendisi askeriyle karadan yürüyerek Mekke'yi ziyaret ettikten sonra Yemen'e girdi ve mayıs ayı başlarında Zebîd'e ulaştı. Orada, başlarında Haşim b. Ganim el - Hasenî olmak üzere, bütün Yemen eşrafı kendisini karşılayarak itaatlerini bildirdiler. Bir hücum ile Zebîd'i ele geçiren T., Yemen hâkimi Abdü'n - Nebî b. Mehdî'yi de yakaladı. Adamlarından Seyfüddevle Mübarek b. Kâmil b. Münkız'ı Zebîd'de naip bırakan T., İbn Mehdî de beraberinde olduğu halde, aynı yıl içinde, Aden'e yürüdü ve orayı da kılıçla alarak kendi adamlarından İzzuddin ez - Zencilî'yi oraya vali tayin etti. Sonra Abdü'n - Nebî'ye tâbi olan diğer kaleleri birer birer fethederek San'a'ya yürüdü ve şehri ele geçirerek yaktı. T. San'a'da bir hafta kaldıktan sonra Zebîd'e döndü ve fetihlerini Mısır'daki Salâhüddin'e bildirdi.

T., Yemen'i almasına rağmen kendisini orada bir türlü mutlu hissedemiyordu. Yemen'in havası ona iyi gelmediği gibi, doğup büyüdüğü yerleri de çok özlemişti. Bir mektupla bu özlemini Salâhüddin'e bildirmesi üzerine T.'a izin çıktı ve haziran 1176'da Dımaşk'a döndü. O sırada artık Nureddin Mahmud ölmüş olup Eyyubî ailesi için bir tehlike de kalmamış bulunuyordu. T., Hama'da bulunan kardeşi Salâhüddin'in yanına gitti. Salâhüddin onu Dımaşk naipliğine tayin etti. Bir süre sonra T.'ın çok sevdiği Ba'albek de ona verdi ise de, hakkında kendisine şikâyetler gelmesi üzerine, orada yerine birisini naip tayin ederek, T.'ı yorgun ve zayıf askerlerle birlikte Mısır'a gönderdi (1179).

İskenderiye'de yerleşen T., Salâhüddin'in gaza ve savaşlarına katılmaksızın, eğlence ile vaktini geçirdi ve nihayet haziran 1180'de orada öldü. T.'ın ölüm haberine çok üzülen Salâhüddin, onun ana - baba bir kız kardeşi Sittüşşâm'ı İskenderiye'ye gönderdi. Kız kardeşi onun İskenderiye Kasrı'nda gömülen cesedini Dımaşk'a naklettirerek orada kendisi ve kocası için yaptırdığı türbeye gömdürdü.

T., zevk ve eğlenceye düşkün birisi olup müsrif denecek kadar eli açık idi. Suriye, Mısır ve Yemen'de şahsî mülkü olarak gelir getiren pek çok emlâki olmasına ve naipleri kendisine yüklü paralar göndermesine rağmen, öldüğü zaman arkasında büyük bir borç bırakmıştı

T.'ın siyasî hayatı kardeşi Salâhüddin'e nazaran oldukça sönüktür. T. tarafından tamamen fethedilmesine rağmen, fetihten kısa bir süre sonra onun yerine naipler bırakarak Suriye'ye dönmesi ve arkasından da ölmesi üzerine Yemen'de isyanlar çıkmıştır. Bununla birlikte, T., Yemen'de, tedricen zayıflayarak da olsa, 1229'a kadar süren Eyyubî hâkimiyetinin kurucusudur. (K. Y. Kopraman)

TURANŞAH, b. es - Salih Necmüddin Eyyub b. el - Kâmil Muhammed b. el - Adil Ebî Bekr b. Eyyub b. Şadi, el - Melikü'l-muazzam Gıyasüddin (ölm. Farskur 2 mayıs 1250), Eyyubîlerin Mısır'daki son sultanı. Babası el - Melikü's - Salih Necmüddin Eyyub adına Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf), Âmid ve Diyarbekir kaleleri naipliklerinde bulundu. Ümerâdan Hüsamüddin b. Ebî Ali kendisine atabey atanmıştı. Babası Mısır'a giderken T.'ı Hısn-ı Keyfa'da ikamete memur etmiş ve doğudaki kalelerin idaresini ona bırakmıştı. el - Melikü's - Salih Necmüddin Eyyub, hasta olduğu için, ölmeden önce hayatta kalan tek oğlu T.'ı veliaht tayin etmiş ve ileri gelen emîrlerden bu konuda yemin almıştı. Ayrıca oğlu T., Hısn-ı Keyfa'dan gelmeden önce ölecek olursa, o gelinceye kadar öldüğünün anlaşılmaması için bir tedbir olmak üzere, kendisinin sağ olup emirnâmelerin kendisi tarafından çıkarıldığı intibaını vermesi için binlerce boş kâğıdı da imzalamıştı. Çünkü o esnada Fransız kralı IX. Louis savaşmaksızın Dimyat'ı ele geçirmiş olup bütün Mısır Haçlı istilâsı tehlikesi ile karşı karşıya idi ve sultan da çok hasta bulunuyordu. Nitekim hastalığı daha da şiddetlenmiş ve nakledildiği el - Mansûra kalesinde Haçlılara karşı tedbirler almayı planlarken ölmüştü (23 kasım 1249).

Müteveffa sultanının dul eşi Şeceretü'ddür bir yandan bu haberin duyulmaması için her türlü tedbire baş vururken bir yandan da ümeradan sadece Fahrüddin b. Şeyhü'ş - Şüyûh ve Tavaşî Cemalüddin Muhsin'e gizlice durumu bildirerek onlarla birlikte durumu idare ettiği gibi, o sıralarda el - Memâlikü'l - Bahriyye'nin reisi olan Aktay'ı da T.'ı getirmek üzere Hısn-ı Keyfa'ya gönderdi. Durumdan kuşkulanan Kahire'deki saltanat naibi Hüsamüddin b. Ebî Ali de ayrıca kendi adamlarından birini T.'a gönderdi ve aileden bir başkasının bu arada sultan ilân edilmesine engel olmak için de, babasının adından sonra hutbede T. adına dua ettirmeğe ve sikkelere adını yazdırmağa başlayarak Eyyubî ailesinden bazı kişileri kalede göz hapsine aldı.

Emîr Hüsamüddin'in habercisinin arkasından Şeceretü'ddür ve diğer emîrlerin habercileri T.'a ulaşarak acele yola çıkmasını bildirdiler. T., 18 aralıkta maiyetinde elli kişi olduğu halde, Hısn-ı Keyfa'dan çıkarak Fırat'ı geçmek için Âne'ye yöneldi. Musul hâkimi Bedrüddin Lü'lü ve Haleblilerin kendisini yakalamak için gönderdikleri kuvvet-

lerden sıyrılarak Âne'de Fırat'ı geçti ve çöl yolundan süratle yürüyerek 5 ocak 1250'de Dımaşk'a girdi. T. aynı gün Dımaşk'ta Mısır sultanı ilân edildi.

2 şubat 1250'de Dımaşk'tan yola çıkan T., 20 şubatta Salihiyye'ye ulaştı ve babasının oradaki sarayına indi. O zamana kadar artık herkesin duyduğu ancak hiç kimsenin bir türlü söylemeğe cesaret edemediği, es - Salih'in ölümü de resmen ilân edildi. O güne kadar sultan sanki sağ imiş gibi çadırına her gün sürekli olarak yemekler getirilip götürülüyor, hekimler girip çıkıyor ve fermanlar çıkarılıyordu. Halbuki o zamana kadar devleti fiilen idare eden T.'ın üvey anası Şeceretü'ddür idi. O günden itibaren T. ülkenin idaresini devraldı. Ancak talihin kendisine sunduğu müstesna fırsata rağmen, kötü yaradılışı, idaredeki ve siyasetteki bilgisizliği dolayısıyla kritik durumun adamı olmadığını gösterdi. Fransızlara karşı kazandıkları zaferden dolayı, babasının göz bebeği gibi ihtimamla büyütüp yetiştirdiği memlükleri hor görerek onları kendisine düşman etti. Hısn-ı Kevfa'dan beraberinde getirmiş olduğu yakın adamlarını kendisine yeter zannederek babasının memlüklerine vermediği yüksek görevleri ve zengin iktâları onlara dağıttı. Bu yetmezmiş gibi, tahtı kendisi için saklayan babasının dul eşi, akıllı, zeki ve dirayetli bir devlet idarecisi olduğunu fiilen ispat etmiş bulunan Şeceretü'ddür'den para, mücevher v.b. isteyerek tehdit etme basiretsizliğini gösterdi. Şeceretü'ddür kendi âkıbetinden paniğe kapılarak Memlûklerle T.'ı öldürme konusunda anlaştı.

T., 2 mayıs 1250'de Farskur'a gelmişti ki başlarında Baybars, Kalavun, Aktay ve Aybek gibi önde gelen emîrler olduğu halde memlükler kılıçla ona hücum ettiler. T., kendi ikameti için hazırlanmış bulunan ahşap köşke sığınarak kapıları kapadı. Bunun üzerine memlükler köşkü ateşe verdiler. Elbiseleri tutuşan T., can havli ile kendisini Nil'e attı. Kurtulmak ümidi ile yüzmeğe çalışırken ok yağmuruna tutularak öldürüldü. Kimsenin oradan çıkararak gömmeğe cesaret edemediği cesedi su içinde üç gün kaldıktan sonra halifenin elçisinin aracılığı ile sudan çıkarılıp defnedildi.

T.'ın böylece feci şekilde öldürülmesi ile Mısır'da 80 yıldır devam eden Eyyubî hâkimiyeti de son bulmuş oldu. Bundan sonra Mısır'ın kaderine 250 yıldan fazla bir zaman Memlûkler hâkim olacaklardır. (K. Y. Kopraman)

TURBA : bk. TOPRAK.

TURDA (Mac. Torda, Alm. Thorenburg), Romanya'nın Transilvanya bölümünde, Argeş vadisinde bir şehir. Nüfusu 59 000 (1971)'dir. Kimyevî madde, cam ve çimento fabrikaları vardır.

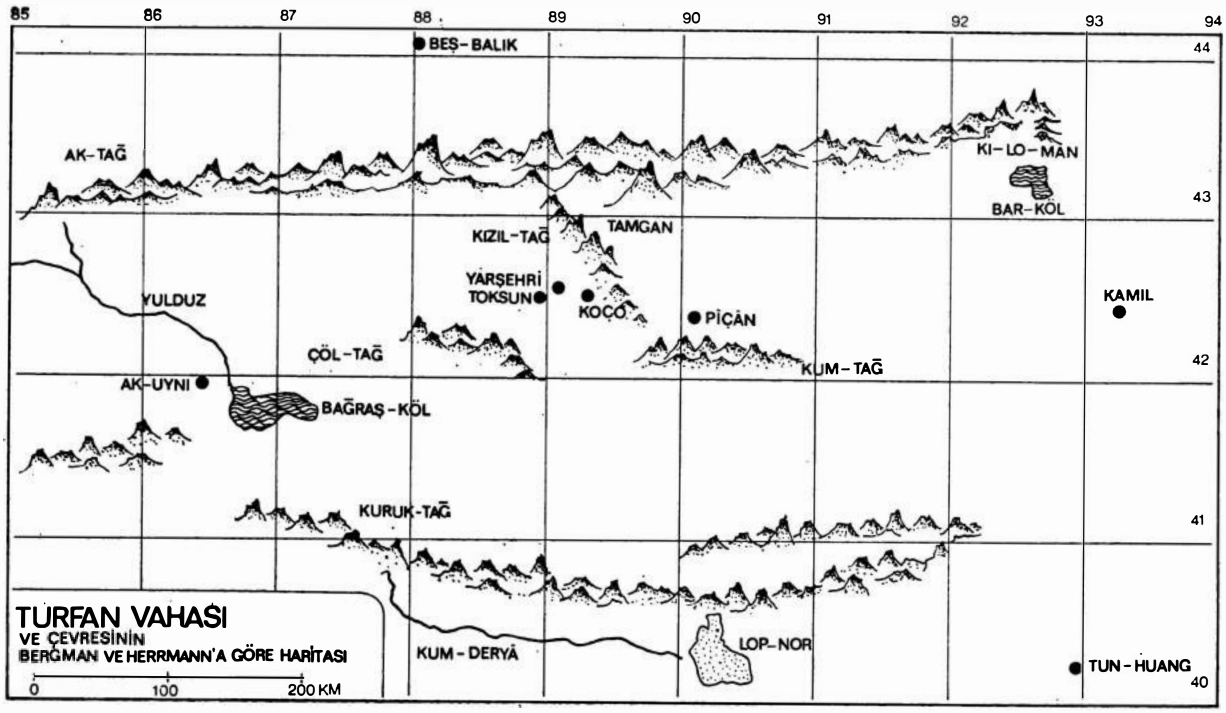
TURENNE [*türęn*], **Henri de Latour d'Auvergne** (Sedan 11.9.1611 - Sasbach, Baden 27.7.1675), Fransız generali. Genç yaşında Hollanda ordusuna girmiştir. 1630'da Fransızların yanında görev almış, Otuz Yıl Savaşları'nda, önce 1639'da İtalya üzerine yürümüş ve bir yıl sonra Torino'yu almıştır. 1643'te Almanya'daki Fransız ordusunun komutanlığına atanmıştır. T.'in Almanya'ya karşı kazandığı zaferleri, 1648'de Münster'de imzalanan Vestfalya Barış Antlaşmasında Fransız diplomatik zaferinin de temelini oluşturmuştur. 1652'de XIV. Louis'nin Paris'e dönmesine imkân hazırlamıştır. 1658'de İspanya'yı Dünkirchen'de kesin olarak yenince Pirene Barışının yolu açılmıştır. 1660'ta diğer Fransız generallerinden daha üst rütbeye terfi ettirilmiş, 1661'de kral XIV. Louis'nin danışmanı olmuştur. 1667'deki savaşta Fransız kuvvetlerini yönetmiştir. 1668'de kralın da isteği üzerine mezhebini değiştirerek Katolik olmuştur. 1672'de önce Hollanda'daki, sonra Almanya'daki Fransız işgal kuvvetlerinin komutanlığına atanmıştır. 1674 - 1675 kışında Mülhausen ve Türkheim bölgelerinde soğuğa ve kara rağmen yaptığı harekât, savaş metodu ve strateji bakımından çok başarılı olduğunu göstermiştir. Baden'de Sasbach yakınlarında bir top mermisinin isabet etmesiyle ölmüştür.

T., Fransa askerlik tarihinde büyük üne sahip bir komutan olarak anılır.

TURFAN (Çince Du-ru-fan), Çin Halk Cumhuriyetinin Sinkyang - Uygur (Xinjiang Uygur) muhtar bölgesinde, başka bir deyişle Doğu Türkistan'da, merkez Urumçi (Ürümqi veya Wulumchi)'nin güney-doğusunda, 124 000 km² den geniş bir çukurluk ve onun kuzey yamacında tarihî bir şehir. Lukçun havzası diye de anılan ve dibindeki tuzlu göl ve bataklığın yüzeyi, dünya denizlerine göre — 154 (bazılarına göre — 280) m den aşağı olan bu geniş alan, fiziyografya bakımından, büyük Tarım havzasının içinde bulunur. Kuzeyde, Doğu Tiyen-şanların Boğdo Ula ve Edemek Daba dağ sıraları 5 000 m den fazla yükselirler; güneyinde ise 2 000 m ye erişemeyen Çöltağ (Susuz Dağ) vardır. Genel olarak doğu-batı doğrultulu bir çöküntü hendeğinde yer alan T. Çukurluğu, batıdan Tiyen-şanların yüksek tepeleriyle çevrilmiş ve doğuda komşu çukurluktan (Hami güney-batısında) fazla yüksek olmayan bir eşik alanı ile ayrılmıştır; tabanı yamaçlara doğru löslerle örtülmüştür.

Asya'nın ortasında, denizlere mesafesi 2 000 km den daha fazla olduğundan, aşırı derecede karasal bir iklim özelliği gösterir. Şimdiye kadar Çin'de en yüksek sıcaklık değeri T.'da kaydedilmiştir (temmuz 1940'ta 47,8°C); bununla birlikte en sıcak ay olan temmuzun ortalaması 34°C den fazla değildir. En soğuk ay ocakta, ortalama sıcaklık — 10°C den aşağıdır. Sıcaklığın bir gün içindeki seyrinde de büyük değişiklikler görülür. Yıllık ortalama yağış tutarı 250 mm den daha azdır. Fazla kuraklığı sebebiyle T. Çukurluğu, Taklamakan çölünün kuzey-doğuda sanki bir devamı gibidir.

T. şehri, çukurluğun derin kısmına 40 km den fazla uzakta, 300 m den daha yüksek (dünya denizlerine göre 76 m rakımlı) bir sahada, kuzeydeki dağların eteğinde kurulmuş ve çevresinde, çekirdeksiz üzüme kadar çeşitli ürün ve meyvelerin yetişebileceği bir vaha teşekkül etmiştir. Burada verimli lös toprakları, 4 000 m yükseklerden gelen derelerle sulanır. Ticaret yolları kavşağında, özellikle tarihî İpek Yolu'nun kuzey kolu üzerinde, bir zamanlar önemli bir merkez olan T., kuzey-batıda Urumçi (b. bk.) ve Cungarya Kapısı üzerinden Orta Asya'ya; güney-batıda Kuru Yol denilen güzergâhtan Tarım havzasının, Kuça, Aksu, Kâşgar ve Yar-

TURFAN : Hoço yakınında, nehrin sol yakasındaki Toyuk harabeleri

kent gibi tarihî vahalarına ve güney-doğu yönünde ise, Hami ve Kansu koridoru içerisinden, esas Çin ülkesine (Pekin'e), demir ve kara yollarıyla bağlıdır. Eski kervan yollarının da geçtiği bu alanda Hoço (Koço), İdikutşarı gibi birçok şehir kalıntılarına rastlanır; 1902 - 1914 yılları arasında yaptıkları kazılarda, Alman arkeologları Grünwedel ve Le Coq, Uygur Türklerine ve başka kavimlere ait kültür belgeleri ve sanat eserleri bulmuşlardır (bk. TURFAN KAZILARI). Mağara duvarlarında bulunan resimler Uygur hâkimiyeti zamanına aittirler (VIII - IX. yüzyıl); oysa Kuça mağara freskleri karışık etkileri (özellikle Çin, Hint, İran v.b.) yansıtırlar. Tarihî çağlarda büyük bir kervan şehri olan T. çevresinde, bir kısmı tabiî mağara ve barınaklarda olmak üzere, birçok Buddha manastırı vardı. Buddhizmin Mahayana tarikatı etkilerini taşıyan T. freskleri, Berlin Etnoloji Müzesi'ne taşınmıştır. Bölgenin diğer tarihî şehirleri gibi, T. da artık eski yerinde bulunmamaktadır. Muhtelif devirlerde Kırgızlar ve Moğollar tarafından tahrip edilmiş olan eski şehrin harabeleri, bugünkü şehrin doğusunda, muazzam duvarlar, basamaklı kuleler, anıtlar, tapınaklar ve taklar halinde görülmektedir. T. tarihî çağlarda devlet merkezi fonksiyonunu da yapmıştır. Söz gelişi 745 - 842 yılları arasında Uygur İmparatorluğunun güney merkezi ve ondan sonra, 1207'ye kadar Batı Uygur Devletinin başşehri olmuştur.

Bugün T., batıda Türklerle meskûn Tarançı ve doğuda Çin semtleri olmak üzere iki bölümden ibaret, 20 000'den fazla nüfuslu küçük bir şehirdir. Etrafı buğday, susam ve süpürge darısı (Sorghum vulgare) tarlaları ve meyve bahçeleriyle çevrilidir; çekirdeksiz kuru üzümleri ve diğer kuru meyveleriyle tanınmıştır. Bir petrol işletmesi vardır. (C. R. Gürsoy)

TURFAN KAZILARI: Arkeolojik alan olarak Turfan (eski Türkçede Turpan), kuzey-doğu Türkistan'da, doğu Tiyen-şan dağ sırasının güne bakan eteklerinden akan derelerin 42 - 43° kuzey, 89 - 90° doğu çevresinde teşkil ettikleri, deniz seviyesinden aşağıda bulunan vahaya verilen bir addır. Vahanın en doğusunda bugünkü Pîçân (42° 30′ K, 90° D), en batısında şimdi Toksun adı verilen şehir bulunmaktadır. Vahanın kuzeyinde, eski Türkçede Tamgan (Çince Kin-ling)

TURFAN: Bezeklik'te deva adı verilen tanrılara ait bir duvar resmi (VIII - IX. yüzyıl)

denen, bugünkü kuzey Kızıltağ ve Boğdo Ula sıra dağları yükselir. T. vahasının güney sınırı, doğuda Kumtağ ile tuzlu (şor) bir bozkır, batıda Çöltağ tepeleridir. Vahanın doğudaki merkezine, eski Türkçede Koço (Çince Kao-ç'ang) deniyordu. Bu şehrin harabeleri şimdi Kara Hoço adını taşımakta ve Yakub Bey'in yaptırdığı kalenin yanında bulunmaktadır. Turfan vahasının batı merkezi, bugünkü Turfan şehrinin batısında, iki dere ortasındaki yar (yamaçlar) üzerinde bulunup eskiden beri Yar adı ile anılan Yargöl şehri idi Kültür ve sanat tarihi bakımından Turfan vahası, daha geniş bir çevrenin ortasında bulunuyordu. Tarih boyunca bu geniş çevre, Turfan vahası ile tek bir idarî birlik teşkil etmişti. Turfan halkı, sürülerini otlatmak amacı ile veya göçe zorlanarak bu geniş çevre içinde yüzyıllarca göçebe hayatı yaşadı. Böylece, Turfan ve çevresi ortak bir sanat üslûbuna sahip oldular. Turfan vahasının çevresi, doğuda Tiyen-şan'ın son zirvesi Karlıktağ ve o civardaki Barköl (göl) ile Kamul (eski Türkçede Kamıl, bugünkü Hami) şehrine kadar uzanıyordu. Kuzeyde, Turfan çevresi, Tiyen-şan sıra dağlarını aşarak Türkçe Beşbalık (Çince Kin-man) denen, bugünkü Cimsa ve Guçen arasındaki şehre varıyor ve Türkçe Yarış adı verilen, bugünkü Cungarya'ya dayanıyordu. Turfan çevresi, batıda Türkçe Akuynı denen bugünkü Karaşehr ile onun kuzeyindeki Aktağ ve Bagraş gölüne akan Yulduz vadisine değiyordu. Güneyde ise Turfan çevresi, Kumtağ, tuzlu bozkır ve Çöltağ çizgisinden öteye, Kuruktağ'a ve Lop-nor tuz gölüne varıyordu.

Arkeolojik seviyeler bakımından Turfan ve çevresinde bulunan eserler, birkaç devreye ayrılır.

M. Ö. III. yüzyılda, Turfan ili ve çevresi, yalnız en yakın komşuları ile temasta bulunuyordu. Daha uzak sanat çevrelerinin etkileri, göç eden ve Turfan'dan geçen yahut yerleşen boylar vasıtası ile gelmekte idi. Çin ile Batı Türkistan arasında ticaret yolları M. Ö. II. yüzyılda işleyince, Turfan kervanların geçtiği bir vaha olarak iki uçtan gelen etkiler altında kaldı. M. S. ilk beş yüzyıl içinde, güneyden ilerleyen Burkan (Buddha) dini, Hint ve kuzey Orta Asya kültürünü yaymakta idi. M. Ö. yüzyıllarda, Turfan ve çevresinde ilk önce tek bir devlet, daha sonra iki ve en sonunda sekiz beylik idaresinde yaşayan millete, Çinliler Kü-şi adını vermekte idi. Kü-şi'nin mensup olduğu ırk ve sanat eserleri hakkında bilgi pek azdır. Bazı araştırıcılar, Kü-şi kavminin İran - Hint - Avrupa ırkından bulunması gerektiği düşüncesindedirler. Kü-şi adı, Milâttan önce Çin sınırlarında iken, M. Ö. 176 sıralarında, Orta Asya güneyine göç edip büyük bir devlet kuran Kuşan boyunun adına benzetilmektedir. Kuşan boyu ise, kimisine göre İran - Hint - Avrupa soyundan, diğerlerine göre de Türk idi. Başka araştırıcılar, Kü-şi'nin Türk olup Türgiş boylarından Kuşu (veya Koşu) ile ilgili olması ihtimali üzerinde durmaktadırlar. Fransız Türkoloğu Pelliot, Turfan vahasının batıdaki başşehrinin Türkçe adı Koço'yu da Kuşu veya Koşu'ya bağlamaktadır. Kuşu boyu Turfan'dan daha batıda bilinmekle birlikte, Kü-şi'nin kuzey başşehri Beşbalık ile ilgili idiler. Onlar hakkındaki tarihî kayıtlardan önce, Kuşu boyu Beşbalık civarında yaşamış olabilirdi. Kü-şi' nin Türk olduğunu sanan diğerleri başka noktalara da dikkati

TURFAN KAZILARI: Hoço'da I tapınağında Gök Türk devri duvar resmi (Bir azizin bir hastayı kurtarmak için işkenceye razı oluşu tasvir edilmiştir)

TURFAN KAZILARI : Hoço'da Astâne mezarlığında bir tabut örtüsü

çekmektedir. Koço kuzeyindeki dağ ile Beşbalık'a Çince verilen, altın ile ilgili adlar (Kin-ling, Kin-man) Türklerin asıl vatanı Altun yış (Altay)'ın Çince adına benzemekte idi. Turfan vadisinin batı başşehrinin adı, Çince, "Yar" sesi çıkarabilen bir harf ile yazılırdı. Kü-şi'nin doğusundaki Barköl'ün Çince adı, muhtemelen Türkçe Barsköl (Pars gölü)'den gelmekte idi. Kültür bakımından da Kü-şi halkının Türklere benzediğine işaret edilmektedir. Kü-şi halkı, o devirde Türkler gibi, erkeklerin de saçının uzun ve örülü olması ve kaftanlarının sola iliklenmesi ile temayüz ediyorlardı (Çinliler kaftanlarını sağa iliklerdi). Yine Türkler gibi, Kü-şi halkı da yayla ile kışlak arasında mevsim göçleri yapıyorlardı. Yazın sürüleri ile Tiyen-şan vadilerinde, Yulduz ırmağı boyunca otlaklara gidiyor, kışın otağlarını surlu bir mahal içine dikiyorlardı. İlk devirde şehirler yoktu. Kü-şi hükümdarlarının kuzeydeki başşehri taştan yapılmış bir kale idi. Güneydeki başşehir Yar şehri surlu bir mahal olup ancak hükümdara ait bulunurdu. Turfan vahasının verimli topraklarında, Kü-şi halkı tarım ile uğraşıyordu. Dağlardan demir madeni çıkarıp silâhlar, özellikle ok, yay ve kılıç yapıyorlardı. Barköl'dekilerin M. Ö. VII. yüzyılda yaptıkları, yeşim taşını bile kesebilen kılıcın efsanesi Çin'de ün bulmuştu. Kü-şi halkı, yerleşim merkezlerinde, al renkte ve kara çizgiler ile boyanmış bir cins seramik kullanıyordu. Aynı seramik Kü-şi'nin güneyindeki merkezlerde de, şimdiki Tun-huang'da ve Kumderya vadisinde kullanılıyordu ve bu durum Kü-şi'nin güney ile sıkı temasına işaret ediyordu. Barköl çevresinde, Aratörük'te bulunan, tunçtan dağ keçisi heykelciği bütün Avrasya göçebe âleminde yaygın ve bazen bayrak alemi olarak gözüken bir motif idi.

Turfan vahası ve çevresini, M. Ö. 202 sıralarında, Çince Hiung-nu denen Doğu Hun devleti ilhak etti ve Hunlar Kü-şi halkı ile karıştı. Bazı yerlerde Kü-şi halkı güney-batıya sürülerek, yerlerini Hunlar aldı. Hunların Kü-şi'deki merkezleri Barköl civarında Kamıl (bugünkü Kamul veya Hami) idi. O çevredeki Karlıktağ'a, Hun dilinde "gök" manasına gelen ve Ki-lo-man şeklinde Çinceye geçen bir ad veriliyordu. Kaynaklar, Turfan ilinde de göğe ibadet edildiğini bildirir. Ki-lo-man, Gök Türk devrinde de gök tanrısının makamla-

TURFAN KAZILARI : Hoço'da Gök Türk devrinden Astâne mezarlığında bulunan boyalı tahtadan heykelcik

TURFAN KAZILARI: Yar şehri harabelerinden bir görünüş

rından biri sayılacaktı. M. S. ilk yüzyılda Çinliler de Kü-şi' yi ilhak teşebbüslerine başlayarak, Çince adı Kao-ç'ang (Türkçe adı : Koço) olan, Turfan vahasının batısındaki surlu şehri inşa ettiler. Çin tarzında mimarî, tahta direklerden bir çerçeve içine örülen tuğla yapılar, oymalı tuğlalar ve kiremitler, bu devirde Turfan'da başladı. Eski Çin usulünde, ortası delik ve makas şeklinde sikkeler ile göbekli tunçtan Çin aynaları da Turfan ve çevresi kazılarında bulunmuştur. Gök-yer ve atalar dininin Hunlarda ve Türklerdeki şekline yakın olan ve Çinde hâkim bulunan Taoizm'in Kü-şi ilinde de tapınakları vardı. Belki, Ki-lo-man dağında merkezi bulunan gök ibadeti ile Taoizm arasındaki yakınlık Tao dininin yayılmasına yardımcı oluyordu. M. S. 489'da, Barköl ilinde iki Taoist, iki Buddhist tapınak bulunuyordu. Güney Orta Asya'da devlet kuran Kuşan boyunun Burkan dinine girmesi sonucunda, bu din kuzeye ve doğuya da ilerlemişti.

Hun ve Çin saldırıları ve savaşları sırasında, başka boylar da T. ili ve çevresine göç etmişlerdi. Çin kaynaklarında kırmızı saçlı ve yeşil gözlü kişiler olarak, Wu-sun adı ile bahsedilen kavim de, doğudan batıya göç ederken, Turfan kuzeyinden geçmişti. Türklerden Kırgızlar da, kırmızı saçlı ve yeşil gözlü bir boy olarak Çinlilerce tasvir ediliyordu ve onlar, M. Ö. 58 yıllarında batıdan doğuya göç etmişlerdi. Kırgızların çoğu kuzeye gitmiş, fakat bazı boylar Turfan iline, Barköl ile Yulduz vadisindeki Aktağ arasına gelmişlerdi ve orada kalacaklardı. Turfan ili ve çevresindeki sarışın insanlar, Wu-sun veya Kırgızların ahfadı sanılır. Çupan (Çince Yüe-pan) adlı Türk boyları da M. Ö. 93 yılında, Çin sınırlarından batıya göç etmiş ve bir kısmı Kırgızlar ile aynı alanda kalmıştı (daha batıya gidenler Türgiş boylarından biri olarak tarihlerde yer alır). Çinlilerin T'ie-lê adını verdiği ve Uygurların da mensup olduğu, çok sayıda Türk boylarının birkaçının, Milât sıralarında Barköl ilinde bulunduğuna dair bir kayıt vardır.

TURFAN KAZILARI : Hoço'da, Gök Türk devrinden Astâne mezarlığında bulunan, boyalı tahtadan küçük heykel

Turfan çevresinin güneyinde ve Turfan boylarından birine yahut onlara çok yakın olan Lop-nor boylarına ait bir mezarlık, Milât sıralarında, Turfan'lıların görünüşü ve kıyafetleri hakkında bilgi vermektedir. Turfan vahasının güney-batı çevresindeki çöllerde, eskiden Lop-nor gölüne akan, şimdi kurumuş Kumderya vadisinde, 1934'te İsveçli arkeolog F. Bergman, kuru çöl sayesinde bozulmamış mumyalar buldu. Kumderya, Milât sıralarında, Doğu Türkçesinde tograk denen kavak ve ılgın ağaçlarının bittiği bir çevrede akıyordu ve Turfan vahasından Lop-nor gölüne giden yollardan biri üzerinde idi. Bu mezarlığın benzerleri, daha önce, M. A. Stein tarafından daha güneyde bulunup üç sınıfa ayrılmıştı : Çinlilerin ve Çin kültüründe yerlilerin gömülü olduğu, Çince yazılı vesikalar bulunan mezarlıklar, Hintlilerin ve Hint kültüründe Buddhistlerin Hint yazıları ile temayüz eden gömülme yerleri; yerlilerin mezarlıkları. Kumderya mezarlığı yerli mezarlıklarından idi. Mezarlığın yanında yerleşme merkezi izi bulunmayıp ancak çanak çömlek kalıntıları görüldüğünden, Kumderya toplumunun o vadiyi otlak olarak kullanan yarı göçebeler olduğu anlaşılmıştır. Tograk tahtasından tabutlar çukurlarda değildi ve çok az derinlikte, belki de T'ie-lê Türklerinin âdeti üzere açıkta duruyordu.

Irk bakımından, Kumderya mezarlarında yatanlar, bugünkü Türkistanlılara benziyordu. Homo Alpinus sınıfına girmeleri muhtemeldir (orta boylu, geniş başlı, kumral ile esmer arası). Aralarında, bugünkü kuzey Avrupalılara benzeyen kırmızı saçlılar ve bugünkü Moğolları andıranlar da vardı, fakat az sayıda idi. Kumderya cesetlerinin kıyafetleri, en eski devirden günümüze kadar İç Asya halkının giydiklerine benziyordu. Yünden veya deriden çakşır ile çarık veya Uygur resimlerinde görülen yandan dikişli çizme (kadınlar çakşır üstüne etek de giyebiliyordu); yünden veya

TURFAN KAZILARI: Hoço'da Gök Türk devrinden Astâne mezarlığında bulunan, boyalı tahtadan küçük heykel

zenginlerde ipekten yapılan, yanları yırtmaçlı hırkalar ve kaftanlar (bunlar Türklerdeki gibi, sola iliklenmişti); keçeden ve bazen kürklü börkler bulunuyor, T'ie-lê boylarındaki gibi, börklere tüyden sorguçlar takılmıştı. Mezarlara, ceset ile birlikte gömülen eşya, ruh hakkındaki görüşleri aksettiriyordu. Kumderya'da yatanların görünüşleri, gök-yer-atalar ibadetinin Çin ve Türk metinlerinde anlatılan kavramları hatırlatmaktadır. Ruhun, hayat ve ölüm içinde devran halinde olup (Çin'de aynı ailede) tekrar doğacağına inanılıyordu. Tezahür için yeni doğmuş bir vücut arayan ruh, toprak unsurunun soğuk ve karanlık sayılan dünyasından kurtulmağa, yeryüzüne, bitki âlemine, güneşin parladığı ve ateş unsurunun ısıttığı seviyeye çıkmağa çabalıyordu. Ruhun bu çabasında yardımcı olacak biçimde sayılan eşya mezara konmakta idi. Yeniden doğum ve bahar sembolü bitkilerden, Kumderya mezarlarında, *Ephedra* denen ve ölümsüzlük iksiri sanılan Hint içkisinin *(soma)* yapıldığı çalı yaprakları çok sayıda bulunuyordu. Bazı cesetlerin eline bir ılgın dalı verilmişti. Uçmak remzi kuş tüyleri, sorguçlarda ve gerdanlıklarda beliriyordu. Sorguçlar, uçan ruh remzi su kuşu (ördek) tüyünden idi ve erkeklerde olduğu gibi, kadınlara da takılmıştı. Mezar eşyası ve mimarî ile heykel kalıntıları hep ısıtıcı ve hayat verici ateş rengi kızıla boyanmıştı (Çin'de ve Gök Türklerde, örnek olarak Köl Tigin abidesi de böyle idi). Mezara konan ve ölenin yeraltı hayatında kullanacağı düşünülen eşya, oklar, içinde yemek bulunan sepetler ve gerdanlıklar, Çin'de ve Türklerde olduğu gibi, ateş sembolü üçgenler ile süslenmişti (Kumderya'da bunlar da kırmızı idi). Aynı motifler ile süslenmiş, bir sopayı yutan yılan şeklinde eşyanın anlamı anlaşılamamıştır. Çin'de, Türklerde ve görüleceği gibi T. vahasında, mezar eşyasına parlaklık sembolü ve hayat verici semboller olarak güneş, ay ve yıldızlar yanında, felek çarkı da sayılan ve Türkçe Kök luu denen yıldız manzumesinin de çift ejder biçiminde tasviri konmakta idi. Semantik mahiyeti anlaşılamayan yılan resmi ise, M. Ö. VIII. yüzyılda ölen, Tokuz Oğuzlardan Baz Kağan oğlunun mezarında da görülmektedir. Kumderya mezarlarının üstüne, yine Türklerde olduğu gibi, direkler dikilmişti (bunlara kurbanların postu asılırdı). Direklerin bazıları, muntazam sıralarda dizilmiş ve al renge boyanmış olup bir çatıyı taşıdıkları anlaşılmaktadır. Gök Türkler devri Türk abidelerinde, benzeri çok sütunlu ve çatılı yapılarda, "yağışlık" denen, otağ şeklinde kurban yerleri bulunurdu. Kumderya sütunları altında da öküz kemikleri ve boynuzları yığılmıştır. Türkçe "sin" veya "bediz" denen mezar heykelleri, Gök Türklerde taştan, Batı Oğuzlarında tahtadan yapılırdı. Kumderya mezarlarındaki al renge boyanmış, çıplak kadın ve erkek heykelleri tahtadan idi. T'ie-lê, Uygur, Oğuz boylarının gömme usullerine yakınlıkları sebebiyle, Kumderya mezarları belki o boyların atalarından bir kavme ait idi. Daha güneyde, Lop-nor mezarlıklarında olduğu gibi, Kumderya'da da kilim ve düğümlü halı parçaları bulundu. En eski bilinen düğümlü halı, Altay dağlarında, T'ie-lê'-lerin ataları, Çinlilerin Ting-ling dediği kavme atfedilen, M. Ö. V - III. yüzyıllardan bir mezarda çıktı

TURFAN KAZILARI: Hoço'da, Gök Türk devrinden Astâne mezarlığında bulunan, boyalı tahtadan küçük heykel

(Pazırık halısı). Ondan sonra gelen ve M. S. III - V. yüzyıllara ait düğümlü halılar, Lop-nor ve Kumderya mezarlıkla rında, cesetler ile birlikte gömülmüştü. T'ie-lê'ler de halı sahibi boylar idi, fakat o çevrede ve devirde, meşhur halı dokuyucuları, Çinlilerin T'u-yü-hun adını verdiği ve belki Türk olan bir boy idi. Gök Türk ve Uygur devirlerinden, Turfan ilinde de düğümlü halılar bulundu. Bunların VI - XIII. yüzyıllara ait olduğu sanılmaktadır (bk. UYGUR SANATI).

Gök Türk ve Uygur devirleri (VI - XIV. yüzyıl): Gök Türklerin kağan (hakan) sülâlesi boyu, M. S. IV - V. yüzyıllarda, Çin sınırlarında, son Hun devleti olan, Çinlilerin Tsü-k'ü adını verdiği kavmin topraklarında yaşıyordu (Kansu ili). Bir diğer Türk boyu olan Tabgaç sülâlesi (M. S. 385 - 556), kuzey Çin'e hâkim olunca, Türkistan'ı da ilhak etmek isteyip yol üstü olan Hun devletini yıktı. Çoğu kılıçtan geçirilen Hun ve Gök Türk beylerinin hayatta kalanları, dağılan boyları toplayıp Gobi çölünü aşarak büyük zorluklarla ilk önce Lop-nor çevresine, sonra Turfan iline 439'da vardılar. Hun beyleri, esasen kendilerine tâbi bulunan Koço ve Yar şehirlerini ele geçirdiler. Çekilen sıkıntıların hatırası, Gök Türklerin türeyiş efsanesinde yüzyıllarca unutulmayacaktır. Türeyiş efsanesine göre, Gök Türk nesillerine hamile bululan dişi "böri" (kurt), bir göl yönünden uçarak Turfan ilinde bir mağaraya sığınmış ve çocuklarını dünyaya getirmişti. Bu dağın yeri hakkındaki tahminler arasında, Koço'nun kuzeyindeki Tamgan (şimdiki Boğdo Ula) dağ sırası da hatıra gel-

TURFAN KAZILARI: Hoço'da, Gök Türk devrinden Astâne mezarlığında bulunan, boyalı tahtadan küçük heykeller

TURFAN KAZILARI: Beşbalık'ta bulunmuş Gök Türk devrinden kalma boyalı pişmiş toprak baş

mektedir. Tsü-k'ü sülâlesi ise, Burkan dinine intisap etmiş ve çok dindar idiler. Tabgaç ve Uygur Buddhist sanatının temeli Tsü-k'ü Hun devrinde atılmış ve mukaddes şahsiyetlerin Hun - Tabgaç - Türk görünüşünde temsili geleneği başlamıştı. Koço'da bilinen en eski Burkan dini tapınağının da bir Tsü-k'ü Hun beyi tarafından yaptırıldığı, bulunan kitabeden öğrenilmiştir (Grünwedel'in M harfi ile adlandırdığı mabet). Fakat Koço'da, Kuşan Buddhist sanatı etkileri de bir diğer tapınakta bulunan heykelden anlaşılır (Yunan Mu harfi ile adlandırılan tapınak). Hun - Kuşan - Tabgaç Buddhist sanatının etkilerini aksettiren üslûplar, Turfan vahasındaki Burkan dinine ait anıtların ilk safhası sayılmaktadır.

Hunların ve Gök Türklerin Turfan iline hâkimiyeti, Çinlilerin Juan-juan adını verdiği bir göçebeler devletinin hücumu ile 460'ta sona erdi. Bundan sonra, Turfan için mücadele, Juan-juan'lar ve Yulduz vadisi, Aktağ ve Akuynı'yı ele geçiren Ak Hunlar ile Tabgaçların himayesi altında, her ikisine karşı gelen T'ie-lê Türkleri arasında cereyan etti. Eskiden beri Barköl ilinde oldukları bilinen Tie-lê'ler, Turfan kuzeyi ile Karaşehr'e doğru ilerlemiş bulunuyorlardı. V. yüzyıl hakkında bilgi veren Çin kaynaklarına göre, bu sahada dokuz T'ie-lê boyu ve aralarında, Oğuzlar sanılan, Çinlilerin Wu-huan dediği boy bulunuyordu. T'ie-lê'lerin Turfan vahasındaki sınırları, 480 sıralarında, Koço'nun kuzeyindeki "al kayalardan dağların" (bugünkü Kızıltağ) 35 km kadar ötesinde idi. Tie-lê valisi Koço'da makam tutuyor ve T'ie-lê hükümdarının tayin ettiği kimse Koço beyi oluyordu. Çinlilerin Kao-ç'ê dediği, büyük tekerlekli kağnıları ile göç eden boylar da T'ie-lê'lere mensup idi. Bunlardan biri, 485 sıralarında, kuzey-doğudan

Turfan'a gelip Koço ile Beşbalık'ı ele geçirdi ve Yarış iline (Cungar ili) de uzanan, iki başlı bir hakanlık kurdu. Kendine "Gök oğlu" diyen hakanın başşehri Beşbalık, kardeşininki Koço idi. Kuzey-doğulu bu T'ie-lê'ler henüz İç Asya göçebe kültürüne mensup idiler. Gök, yer ve atalara taparak at ve koç kurban ediyor, kadın kamların da nağmeler söylediği âyinler icra ediyorlardı. Erkek kamlar kılıçlar üzerine ateş yakıp, kadın kamlar bu kılıçlar ile dans ederek, kötü ruhları kovalıyorlardı. Alplar başlarına tüy takıyordu ve T'ie-lê bavrağında bir kaplan tasviri vardı. Sanat eseri olarak T'ie-lê' lerin Çin sarayına yolladığı hediyeler arasında, göçebe kültürünün tezahürü, altın ve gümüş levhalar (bunlarda av sahneleri ve mitolojik konular tasvir edilirdi) ve oklar bulunuyordu. Tabgaçlardan karşılık gelen hediyeler, Turfan vahasında Çin sanatını yayıyordu. Hediyeler arasında, hükümdarlara mahsus, Türkçe "sal" denen Çin cilâsı ile boyalı "kanglı" (kağnı)'lar, ucu kıvrık direklere asılı şemsiyeler, taht, yatak takımları, ipek kumaşlar bulunuyordu. Tabgaç saraylarındaki T'ie-lê'ler gibi, Turfan vahasında yaşayanlar da artık göçebe kültüründen ayrılıp şehirli olmakta idiler. Turfan'dan sürüldükten sonra, Altay dağlarına giden, fakat VI. yüzyılın başında, Yulduz vadisinden 300 km kadar kuzeyde olup Turfan beyine kız veren Gök Türk sülâlesi, 536 sıralarında, T'ie-lê'leri yenmişti. Fakat T'ei-lê Turfan hakanlığı birkaç yıl daha devam edip Juan-juan'ların hücumlarına karşı koydu. Juan-juan'ları ve Ak Hun'ları 556 - 567 arasında mağlûp eden Gök Türkler bütün İç Asya' ya ve Turfan vahasına da hâkim oldular. Bu devirde, T'ie-lê'lerden başka Basmıl, Çiğil, Çumuk, Karluk, Türgiş gibi pek çok Türk boylarının adları, Turfan ve kuzeyindeki illerde geçmektedir. Turfan T'ie-lê'leri, 605 - 611 arasında Gök Türklere karşı isyan ederek Baga adlı beyi, Koço kuzeyindeki Tamgan dağında hakan ilân ettiler. T'ie-lê hakanlığı Akuynı ve daha batıdaki Kuça'yı ilhak etti. Gök Türkler isyanı bastırabildiler ise de, 630 sıralarında, Çin himayesine giren T'ie-lê'ler, bu sefer Çin orduları ile birlikte gelerek, Turfan ve Beşbalık'ı aldılar. Turfan ili bir Çin vilâyeti oldu, fakat idare T'ie-lê beyleri ile Gök Türk sülâlesinden Çin taraftarları elinde idi. Çince Tu-pu ve Şe-küe adları ile anılan Gök Türk beyleri Koço ve Beşbalık'ta makam tutmuş ve müstakil olmuşlardı. Tibet istilâları 692 sıralarında başlayınca, Turfan için savaş, Tibet ile Çin arasında devam etti. Karluk Türkleri Tibet'i, bu sırada büyük bir devlet olmağa namzet bulunan T'ie-lê'lerin Uygur boyu ise, Çin'i tutuyordu. Beşbalık bazen Karluk, bazen Basmıl Türklerinin, Koço ise Uygurlar veya Türgişlerin idaresinde idi. Koço'da Türgiş sikkeleri bulundu. Türgişler, Soğd yazısı ile Türkçeyi yazmakta idiler. Sonunda, VIII. yüzyılda, Uygurlar artık Turfan vahasına sahip olmuş ve âbideler inşa etmeye başlamışlardı (bk. UYGUR SANATI).

M. S. VI - VII. yüzyılların savaş içinde geçmesine rağmen, Turfan vahası gelişmeğe devam etmişti. Vahada, V. yüzyılda ancak sekiz müstahkem yerleşme merkezi bulunurken VI. yüzyılda bunların sayısı 22'ye çıkmıştı. Üzüm ve pamuk ekilen verimli vahada şarap yapılıyor ve Türkçe "böz" (bez) denen pamuklu dokunup ihraç ediliyordu. Sanat tarihi bakımından VI - VII. yüzyıllar, Doğu Türkistan'da, ikinci Buddhist devre veya erken Türk Buddhist sanatı safhası adı ile tanınmaktadır. Bu üslûp, Taspar Kağanın Burkan dinine intisap ile bu dini devlet dini payesine çıkarması ve Buddhist âbideler yaptırması ile başlamıştı. Gök Türklerin Buddhist âbideleri, muhtemelen, Gök Türklerin Batı kolunun Doğu Türkistan'daki merkezi olan Aktağ güneyindeki Buddhist şehirlerde, Akuynı ve onun batısındaki Kuça (Türkçe Küsen) civarında idi. O çevredeki Kum Tura külliyesinde, henüz okunmamış, Gök Türk ve Brahmi yazısıyla Türkçe kitabeler bulunmaktadır. Küsen halkı, o devirde, belki tam Türkleşmemişti. Türklerin Tohrı dediği, bugünkü Avrupa dillerine yakın bir lehçe konuşan sarışın bir kavmin Buddhist eserler vücuda getirdiği, kalan yazmalardan anlaşılıyor. Bu kavim Türkler içinde zaman ile eriyecekti. "Erken Türk Buddhist sanatı" denen üslûbun özelliği, şahıs tasvirlerinin Yunan ve Hint güzellik ülküsünden gittikçe ayrılıp görünüş ve kıyafet bakımından Türklere benzemesi idi. Erken Türk Buddhist üslûbunun örnekleri Turfan vahasına da gelmişti (Koço'da T^1, Lambda ve Mu tapınakları, Koço yanında Toyuk'ta 10 numaralı tapınak). Fakat bunların yanlarındaki Türkçe kitabeler, Soğd yazısından alınıp Türkçeye uygulanan ve Uygurlar geliştirdiği için, Uygur yazısı denen harfler ile idi ve muhtemelen Uygur eseri olarak görülebilir. T^1 tapınağındaki resim VIII. yüzyıldan önceki bir "Tavışgan" (Tavşan) yılında yapılmıştı ve erken Türk Buddhist üslûbundan biraz ayrılmıştı. Erken Türk Buddhist üslûbunda, beyaz zemin üzerine, gök, yeşil, kara renkler ile temayüz eden duvar resimleri yapılıyordu. T^1 tapınağındaki resim, daha sonraki Uygur eserleri gibi, al renklerde idi. Erken Türk Buddhist üslûbunda heykeller, o devirde Buddhist bir Türk hükümdarına atfen, Kagan - stûpa denen Beşbalık'ta da bulundu.

Gök Türk devrinde başlayıp Çin işgalinden sonra da kullanılan, Koço yanındaki Astâne mezarlığında ise, gök-yer-atalar ibadetinin Çin'de aldığı şekiller görünüyordu. Koço şehrini idare eden, yerli de olsa Çin kültürüne intisap etmiş yüksek memurların ve eşlerinin gömüldüğü aile mezarlığında, kitabeler Çince idi. Gök Türklere de hizmet etmiş bir yüksek memurun "otağın solunda duran" payesinde bulunduğu da kaydedilmişti. Tabut örtüleri üzerinde, ruhun, yer altından kurtulup ışıklı ve sıcak dünyaya, gök kubbeye çıkması için öngörülen remizler yer almıştı. Bunlar arasında güneş, ay, yıldızlar ve Çinliler gibi Türklerin de ibadet ettiği Yetiken (Büyük ayı) manzumesi bulunuyordu. Kâinatın bütün tezahürlerinin terkibinde bulunan, biri sıcak ve parlak, diğeri soğuk ve karanlık iki "nefes"in timsalleri, Çin usulünde, efsanevî kral Fu-hsi ve eşi şeklinde gösteriliyordu. Mitolojik çift, yarı insan yarı ejder şeklinde tasvir edilirdi. Türkçe "yaruk" (parlak) ve "kararığ" (karanlık) denen ve biri erkeklere, diğeri kadınlara teşmil edilen "iki nefes"in birleşmesi sonuçlarından biri olarak, ejder şeklindeki feleğin devranı ile, ölenin ruhunun tekrar doğması temenni ediliyordu. Ruhun, yer altından yükselince, ilk önce bitkilere ve çiçeklere konacağına inanıldığından, ölülere çiçekli maskeler takılıyor, yapma çiçekler ve çiçekli, ağaçlı kumaşlar mezarlara konuyordu. Bu kumaşların çoğunun Turfan vahasında dokunduğu anlaşılmaktadır. Bazı kumaşların üzerinde, incili bir daire içinde, hayvan tasvirleri bulunmakta idi. Henüz Türkistan sanatının iyi bilinmediği devirde, bu motif Sasanî çevresine bağlanmıştı. Daha sonra, bu motifin Türkistanlı beylerin ongunlarını ve mertebe işareti olarak takılan inci gerdanlıkları temsil ettiği anlaşıldı. Gök Türk devri Turfan eserlerinde, aile mezarlıklarında, yüksek memurları ve eşlerini bazen mitolojik şahsiyetler şeklinde de gösteren resimlerde ve maiyeti tasvir eden, boyalı tahtadan küçük heykellerde, Gök Türk devri Turfanlıların sima ve kıyafetleri aksettirilmişti. Gök Türk devrinde, Koço beyi ve

yüksek tabaka, Gök Türk kıyafetini giymekte idiler. Erkeklerin kaftanları diz hizasına iniyor ve sola iilikleniyordu. Ev içi resimlerinde, Gök Türk kaftanından başka, Çin usulünde, uzun merasim entarileri de görülür. Börkler, Tabgaçlardan bir boy beyinin icat ettiği şekildedir. Beylerin uzun saçı topuz gibi toplanıyor ve yumuşak bir börk içinde düğümleniyordu. Ev içi resimlerinde kadınlar da Tabgaç hanımları gibi, geniş kollu, Türkçe "terinçek" denen yeldirmeler giymişlerdi. Koço'daki I tapınağındaki bir resimde ve Astâne heykelciklerinden bazılarında, kadınların kıyafeti, Kumderya mumyalarınınki gibi, bir hırka ve etekten ibaretti. Bunun altına giyilen çakşır, at üstünde kadın heykellerinde gözükmektedir. Bir atlı hanım, Kumderya mumyaları gibi başına börk, üstüne hırka ve çakşır giymiş olarak tasvir edilmişti. Gök Türk hanımları, kuzey çevrelerinde de etek ve hırka giyiyordu (örnek olarak Köl Tigin'in eşinin heykeli). Astâne heykelciklerinde Sui devri Çin kadın kıyafeti de dikkati çeker. Belki Çinli cariyeler veya kaynaklardan bilindiği üzere, Çin kıyafetini kendine yakıştıran yerli hanımlar temsil edilmişti. Astâne erkek heykelciklerinin çoğu, Kumderya mumyaları gibi, çakşır ve hırka, çarık yahut çizme ile gösterilmişti. At üstünde duran, bazen elde bayrak tutan alplar, Uygur devrinden Turfan yanındaki Toyuk mezarında çıkanlar ile aynı tarzda, tulga ve pullu zırh giymişlerdi. Bir Astâne heykelciği çöğen oynarken tasvir edilmişti.

T. vahasında Uygur devri VIII. yüzyılda başlamıştı ve 850 sıralarında, Koço ile Beşbalık Uygur başşehirleri olunca, sanat eserleri çoğaldı. Koço, Beşbalık ve Yar-hoto'daki sayısız Buddhist âbideler, saraylar, bulunan sikkelere göre, genellikle Uygur devrindendir. Koço'daki Mani tapınağı (Grünwedel, K) da Uygurlar tarafından yaptırılmıştı. Turfan vahasında, VIII. yüzyıldan sonraki devre ait kazılarda çıkanlar, Uygur sanatı çerçevesinde anlatılmış bulunmaktadır (bk. UYGUR SANATI). Burada, ancak, Turfan vahasında ve çevresinde yapılabilen bazı kazı ve araştırma yerlerinin adları verilebilir: Doğudan Turfan'a, Kamıl, Aratam, İliköl, Lopçuk Toyuk sıralanır. Turfan'dan güneye doğru Lukçun, Birkip, Çong-hisar, Kiçik-hisar bulunmaktadır. Batıdaki harabeler Yar şehri ile Bulayık ve Sasık-bulak'tır. Koço kuzeyinde, şehrin pek yakınında, Astâne, Sengim-ağzı, Murtuk - Bezeklik, Çıkanköl, Kurutka, önemli merkezlerdir. Beşbalık ancak birkaç arkeolog tarafından ziyaret edilmiş, fakat kazı yapılmamıştır. Bu yerler hakkında mufassal bilgiler şu arkeologların eserlerinde bulunmaktadır: F. H. Andrews, F. Bergman, B. V. Dol'bejev, A. Grünwedel, R. Hatani, S. Hedin, A. Herrmann, I. Klementz, N. Kumagai, A. von Le Coq, S. F. Oldenburg, M. A. Stein, A. Regel, S. Yoşimura. Kısaltılmış bilgi *Türk kültürü el kitabı*, seri II (İstanbul, 1972), E. Esin, "Burkan ve Mani dinleri çevresinde Türk sanatı". Resimler, A. Grünwedel, M. A. Stein ve yeni yapılan kazıları tanıtan şu eserden alınmıştır: *Xinjiangdın kezlvelingan medenî yâdikârlıklar* (Pekin 1975). (E. Esin)

TURGAL, Hasan Fehmi (Uzunköprü 1883 - 30.5.1939), Türk öğretmeni ve kütüphanecisi. İlk ve orta öğrenimini doğduğu yerde yapmıştır. Babası Sofya civarında Etropole kasabasından göçmen olarak gelmiş Hacı Derviş oğullarından bakkal Hacı Mustafa Efendi'dir. Yetişmesinde okuduğu rüşdiyenin başöğretmeni Karlovalı Behçet Efendi'nin büyük rolü olmuştur. 9 temmuz 1894'te öğrenim görmek için İstanbul'a gönderilmiş, Fatih civarında Abdülgaffar Efendi Medresesi'nde okumuş, beş yıl sonra icazet almış, medrese tahsilinden sonra Edirne Darü'l-muallimin (öğretmen okulu)'ine girmiş, 4 şubat 1900'de mezun olmuştur. İlk okul öğretmenliğine Şarköy'de 14 aralık 1902'de başlamış, sırasıyla Maydos, Kilidülbahir, Enez, Mürefte ve Semendirek okullarında çalışmış, 13 mart 1909'da Edirne merkez sancağına ilk öğretim müfettişi olmuştur. Arada Yemen'de, San'a'da Arapça ve Farsça öğretmenliği yapmış, Arap isyanı üzerine Mekke'den İzmir'e dönmüştür. Bir süre Edirne'de Darü'ledeb adlı özel okulun müdürlüğünü ve ilk öğretim müfettişliğinden sonra da Edirne Lisesinde 20 mayıs 1912 - 13 haziran 1913 tarihleri arasında Farsça öğretmenliği yapmış, sonra da Üsküdar'a Arapça ve Farsça öğretmenliğine atanmıştır. Bu arada politikaya atılmış, Şehzadebaşı İttihat ve Terakki Klübü başkanlığı yapmış, Mütareke yıllarında tutuklanarak Bekirağa Bölüğüne atılmış, buradan çıkınca Anadolu'ya geçmiş, 8 aralık 1921'de Sinop'ta Muhakemat Müdürü olmuş, zaferden sonra Millî Eğitim Bakanlığı Bursa Müzesi müdürlüğüne ve lise Farsça öğretmenliğine atanmıştır (29 ekim 1922). 8 mart 1926'da Mustafa Necati Bey tarafından Kütüphaneler Şubesi müdürlüğüne getirilmiş, ölümüne kadar bu görevde kalmıştır.

Kütüphaneler müdürlüğü dönemi Anadolu kütüphanelerinin yeniden düzenlendiği ve koleksiyonlarının artırıldığı yıllar olmuştur. Yazma eserleri değerlendirmek için ilk Kütüphaneler Tasnif Komisyonu da onun gayretiyle kurulmuştur. 1928'de harf inkılâbı hazırlıklarına ilk memur edilen Dil Encümeni üyesidir. Türk Tarih Kurumu'nun ilk üyeleri arasında yer alan T., Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlük komisyonunda da görev almıştır.

Millî Mücadele yıllarında Kastamonu'da çıkan "Açık Söz"de, daha sonra Çankırı ve Bursa gazetelerinde, "Ülkü", "Ün" ve "Konya" gibi dergilerde yazıları yayınlanmıştır. Basılı eserleri: *Anadolu Selçukîleri* (Müneccimbaşıya göre) [1935], *Karahanlılar ve Anadolu Selçukîleri* [2. bas. 1939]. (M. Cunbur)

TURGAY, Kazakistan'ın Kustanay ve Aktübinsk bölgelerinde bir ırmak. Uzunluğu aş. yu. 640 km dir. Karaturgay ve Jaldama ırmaklarının birleşmesinden meydana gelen T. ırmağı, T. havzasının güney bölümünden geçer. Birçok kola ayrıldıktan sonra birtakım göller meydana getirir, İrgiz ırmağı ile birleşerek Çelkar Tengiz'de kaybolur. Turgay (b. bk.) şehri T. ırmağı kıyısında kurulmuştur.

TURGAY, Kazakistan'ın Kustanay bölgesinde, Turgay ırmağı kıyısında, Akmolinsk - Kartalı demir yolu üzerinde bir şehir. Çevresinde hububat (buğday, darı) yetiştirildiği gibi, hayvancılık da gelişmiştir.

TURGENEV, İvan Sergeeviç (Orel 1818 - Bougival, Paris 1883), Rus yazarı. Geniş topraklara sahip bir ailenin oğlu idi. Çocukluğunda annesinin, topraklarında yaşayan kölelere karşı ağır davrandığına tanık oldu. Bu bakımdan kölelik düzenine karşı derin bir nefret duymuştur. Tanınmış Rus eleştirmecisi V. G. Belinskiy (b. bk.) ile kurduğu yakınlık döneminde bu nefret bir kat daha derinleşmiştir.

1827'de T. Moskova'da bir pansiyonda kalmış, 1833'te Moskova Üniversitesine yazılmıştır. 1834'te Petersburg Üniversitesine geçen T., 1837'de Edebiyat Bölümünü bitirmiştir. Üniversite öğrencisi olarak Alman düşünürleri (özellikle Hegel)'ne karşı büyük bir ilgi duymuştur. Sonradan 1838 - 1840 yılları arasında Batı Avrupa'da bulunduğu sıralarda Alman felsefesiyle daha köklü olarak uğraşmıştır.

1838'de romantik kapsamlı ilk lirik şiirlerini yazmıştır. Daha sonra manzum hikâyeler kaleme almıştır. *Paraşa* [1843]; *Razgovor* (Konuşma) [1844]; *Pomeşçik* (Büyük çiftlik sahibi) [1846]; *Andrey* (ad) [1846] gibi. Bunlardan başka, *Andrey Kolosov* (ad), *Bratër, Tri portreta* (Üç portre), *Petaşkov* (ad) gibi mensur hikâyeler de yazmıştır.

1843 yılı başlarında V. G. Belinskiy ile yakınlık kurmuştur. T.'in edebî çalışmalarını ilgi ile takip eden Belinskiy, onun "gözlem yeteneğini, her olayı çabuk kavrama ve değerlendirme gücünü" takdir ediyordu. Belinskiy'nin eleştirileri ve kişisel görüşmeleri T.'in realist bir yazar olarak yetişmesinde önemli bir rol oynamıştır.

T., 1840'larda sahne eserleri yazmaya başlamıştır. *Neostorojnost'* (İhtiyatsızlık) [1843]; *Bezdenej'e* (Parasızlık) [1846; Türkçe çev. 1946]; *Zavtrak u predvoditelya* (Başkanın ziyafeti) [1849; Türkçe çev. 1946]; *Nahlebnik* (Sığıntı) [1848]; *Holostyak* (Bekâr) [1849; Türkçe çev. 1946]; *Mesyats v derevne* (Köyde bir ay) [1850] gibi.

1843'te bir av partisinde Fransız opera şarkıcısı Pauline Viardot - Garcia (b. bk.) ile tanışmış, ona duyduğu derin aşktan dolayı Rusya'dan göçmeye karar vermiştir. Ancak, annesinin ölümü üzerine Rusya'ya dönmüştür.

T. 1847 - 1852 yıllarında "Sovremennik" dergisinde yirmiden çok realist taslak ve hikâye yayınlamıştır. Bu taslak ve hikâyeler *Zapiski ohotnika* (Avcının notları) adlı eserini oluşturmuştur.

Büyük Rus yazarı N. V. Gogol (b. bk.)'ün ölümü üzerine yazdığı bir yazı (1852) dolayısıyla tevkif edilerek topraklarında mecburî ikamete tâbi tutulmuştur. T.'in bu yazısı Petersburg'da sansür tarafından yasaklanmışsa da, Moskova'da yayınlanmıştı. Bu ceza aslında *Zapiski ohotnika* adlı eserinde kölelik düzenine karşı dile getirdiği görüşleri dolayısıyla verilmişti. *Nahlebnik, Zavtrak u predvoditelya* ve *Mesyats v derevne* gibi oyunlarının yasaklanması da bu baskının devamı sayılır.

1850 - 1854 yılları arasında T. birkaç büyük hikâye yazmıştır. *Mumu* [1852] ve *Postoyalıy dvor* (Han) [1852] adlı büyük hikâyeleri ile *Zapiski ohotnika* adlı eseri arasında organik bir bağ vardır. Bu hikâyelerde yazar, kölelik düzenini ortaya çıkarmıştır.

T., 1860 - 1870 yılları arasında zaman zaman Rusya'ya dönmekle birlikte daha çok Avrupa'da yaşamıştır.

Bundan sonra *Rudin* (ad) [1856, Türkçe çev. 1951]; *Dvoryanskoe gnezdo* (Bir asılzade yuvası) [1859 Türkçe çev. 1946]; *Nakanune* (Bir gün önce) [1860]; *Ottsı i deti* (Babalar ve çocuklar) [1862]; *Dım* (Duman) [1867] gibi birçok roman yazmıştır. Bu türde verdiği eserler sayesinde T. daha çok roman yazarı olarak ün almıştır.

T., hikâyelerinde daha çok soylu aydınların kaderi üzerinde durmuştur. Daha *Andrey Kolosov* adlı hikâyesinde bu konuyu işlemişti. Daha sonraki eserlerinde bu konuyu çok yönlü olarak geliştirmiş ve soylu çevrelerde yetişen ve hayatta bir yer bulamayan "lüzumsuz adam" tipini yaratmıştır. Bu dönemde yazdığı bütün hikâyelerinde iradesiz "lüzumsuz adamlar"ın karşısında güçlü kadın tipleri rol almıştır. T.'in bu türdeki eserlerinde derin bir psikolojik tahlil, canlı bir tabiat tasviri ve güçlü bir lirik unsur göze çarpar. *Yakov Pasınkov* (ad) [1855] adlı eseri *Rudin* romanı için, *Faust* [1856] hikâyesi ve kısmen *Asya* [*1857*] hikâyesi ise *Dvoryanskoe gnezdo* romanı için hazırlık etüdleri olarak kabul edilebilir.

İlk romanı olan *Rudin*'de T., 30 - 40. yılların "lüzumsuz adam" tipini çok yönlü bir tasvire tâbi tutmuştur. Bu sosyal tipi bütün güçlü ve zayıf yanlarıyla vermiştir. İki yıl sonra çıkan *Dvoryanskoe gnezdo* romanında yazar, tekrar "lüzumsuz adam"ların dramını işlemiştir. Rusya'da bir ihtilâl atmosferi hüküm sürerken kaleme aldığı *Nakanune* romanının kahramanı, fakir bir üniversite öğrencisidir. Bundan sonra *Ottsı i deti* romanını yazmıştır. Bu eserde eleştirici realizm prensiplerine uyarak Rus hayatının esaslı yönlerini belirtmeye ağırlık vermiştir.

T.'in bütün romanları Rus eleştirmecileri ve okuyucuları arasında büyük tartışmalara yol açmıştır. Çünkü yazar, eserlerinde Rus toplumunun aktüel problemlerini ortaya koymuştur.

T. 1860 - 1880 yılları arasında da büyük ve küçük hikâyeler yazmaya devam etmiştir. *Prizraki* (Hayaletler) [1864]; *Son* (Uyku) [1876]; *Klara Miliç* (ad) [1882; Türkçe çev. 1944] gibi eserlerinde karamsar ve hayalî motifler hâkimdir. Ancak *Pervaya lyubov* (İlk aşk) [1860; Türkçe çev. 1944]; *Stepnoy korol Lir* (Bozkırda bir kral Lear) [1870; Türkçe çev. 1946] ve *Veşnıe vodı* (Bahar seli) [1871] eserlerinde realist gücü doruğuna ulaşmıştır. T. hayatının sonunda "mensur şiirler" (*Stihotvoreniya v proze)* [1878 - 1882] yazmıştır.

V. M. Garşin, V. G. Korolenko, A. P. Çehov, İ. A. Bunin gibi Rus yazarları T.'in etkisinde kalmışlardır. Birçok Batı Avrupalı yazarın eserlerinde de onun etkisi göze çarpar.

TURGOT [*türgo*], **Anne Robert Jacques** (Paris 10.5.1727 - Paris 20.3.1781), Fransız devlet adamı ve iktisatçısı. T., saray kâhyalarından olan babası Etienne T. tarafından önce kilise görevlisi olarak yetiştirilmek istenmiş, bunun için gerekli kurslara gönderilmiş, ancak daha sonra Sorbonne Üniversitesine geçerek ilâhiyat öğrenimi yapmıştır. 1753'te danıştaya üye olarak seçilen T., buradaki görevi sırasında Paris'in ileri gelen düşünce ve sanat adamlarıyla tanışmıştır. *L'Encyclopédie* adlı büyük eserde birçok madde yazmış olmasına rağmen bu ansiklopedide çalışanların bir parti haline gelmesi sonunda onlarla ilgisini kesmiş ve eserin yayınlanmasını yasaklayan yargıcın kararlarına aykırı hareket etmek istememiştir. Bu arada fizyokratlardan François Quesnay ile iktisatçı Vincent de Gournay ile tanışmıştır. V. Gournay'nin, T.'nun iktisadî düşüncelerinin olgunlaşmasında önemli etkileri olmuştur. 1761'de Limoges'un müdürlüğüne atanan T., bu görevde iken halkın refahı, tarım ve endüstrinin gelişmesi için çok çalışmış, ünü yayılmaya ve kendisinden sarayda da söz edilmeye başlanmıştır. 1774'te önce donanma, sonra maliye bakanlıklarına getirilmiştir. T. ilk iş olarak krala, malî durumun düzeltilmesi için bir mektup yollamış, bu mektubunda banknot çıkarmanın, borçlanmanın ve vergileri artırmanın doğru olmadığını, sadece masrafların kesinlikle azaltılması gerektiğini bildirmiştir. Altı büyük emirname ile Fransa'nın ekonomik ve sosyal yapısını düzeltmek istemiştir. Bu yolla birçok masrafın önüne geçmiş,

TURGOT, Anne Robert Jacques

vergi yükünü azaltmıştır. Aldığı tedbirlerle, bozulmuş olan malî durumu düzeltmiş, devletin gelirlerini artırmış olan T., daha çok fizyokratların düşüncelerini uygulamıştır. Ancak, çıkarları bozulan ve durumları sarsılan birçok kişi de onu XVI. Louis'nin gözünden düşürebilmek için çeşitli iddia ve iftiralarda bulunmuşlardır. Kral da kendisinden şüphelenince T. 1776'da maliye bakanlığından ayrılmak zorunda kalmıştır. Görevden ayrılışından sonra gerçekleştirdiği reformların bozulduğunu gören T., bir daha bu konularla ilgilenmemiş, kendini tamamen ekonomi, edebiyat ve felsefeye vermiştir. İktisatçı Adam Smith ile de görüşen T., Klopstock, Gessner, Shakespeare gibi yazarların eserlerini Fransızcaya çevirmiş, o tarihlerde yeni bir bilim dalı olan iktisadî politika ile ilgili çalışmalar yapmıştır. Serbest mübadele taraftarı olan T., Azalan Randımanlar Kanunu'nu David Ricardo'dan çok önce açıklamıştır. Ortak Pazar'ın öncülerindendir.

Eserleri : *Questions importantes sur le commerce* (Ticaret üzerine önemli sorular) [1755]; *Les observations et les pensées diverses* (Çeşitli düşünce ve gözlemler) [1757]; *Éloge de Gournay* (Gournay'ye övgü) [1759]; *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* (Servetlerin oluşumu ve dağılışına dair düşünceler) [1766]; *Valeurs et monnaies* (Değer ve para) [1769]; *Lettre sur la liberté du commerce des grains* (Hububat ticareti üzerine mektup) [1770].

TURGUT REİS (ölm. Malta 23.6.1565), Türk denizcisi. Osmanlı devletinin Menteşe (Muğla) sancağında, Saravuloz bucağında bir köyde doğmuştur. Babasının adı Veli'dir. Gençliğinde, yaradılışındaki yiğitlik ve cilasunlukla ok atma, cirit oynama ve güreş tutmada gösterdiği üstünlük sonucu Menteşe kıyılarından levent toplayan Barbaros'un adamları tarafından seçilerek Cezayir leventleri arasına katıldı. Yiğitliğiyle ün aldığından kısa zamanda reis oldu. Preveze deniz savaşında yedek donanmaya komuta etti ve zaferden sonra kaçanları kovalayarak pek çok gemiyi yakaladı. Dalmaçya kıyılarında Venediklilerin eline düşmüş olan Castelnova kalesini geri aldı. 1540'ta Korsika'da gemisini yağlarken Oğlan Kapudan (Andrea Doria'nın gayri meşru oğlu Giovanni) tarafından tutsak alındı ve Ceneviz (Genova)'e götürüldü. Ancak Barbaros Hayreddin Paşa, Ceneviz'i kuşatarak "T. R.'i vermezseniz bütün köylerinizi yakarım" tehdidi üzerine Cenevizliler onu saldılar. Dönüşte Hayreddin Paşa T. R.'e yedek gemisini armağan etti.

TURGUT REİS : Viyana Sanat Tarihi Müzesindeki kalkanı

T. R., giderek filosunu büyüttü ve 25 gemi ile gezer bir kapudan oldu. 1548'de Napoli körfezi önünde bir İspanyol filosunu batırdı. Bundan sonra Fas'ta Mehdiye limanında üslendi, fakat kanlı savaşlardan sonra Mehdiye'yi bırakmak zorunda kaldı ve Cerbe adasında yerleşti. Batıda olduğu kadar İstanbul'da da adını duyurdu. Kapudan-ı derya Sinan Paşa'nın teklifi üzerine İstanbul'a gelerek Kanunî Sultan Süleyman'a bağlılığını arz etti. Bunun üzerine kendisine Karlı ili sancağı, levent reislerinden Gazi Mustafa, Uluç Ali, Hasan Gülle, Mehmed Reis, Sancaktar Reis, Deli Cafer ve Kara Kadı'ya da yetmişer, seksener akça ile ulûfe ile fener taşımak hakkı verildi. Tekrar Batı Akdeniz'e açılan T. R.'i İspanyollar Cerbe limanında bastırdılarsa da, T. R., gemilerini bir dere yatağından, geçmişte Umur Bey'in Korinthos boğazında, Fatih'in İstanbul kuşatmasında karadan aşırmaları gibi geçirerek denize açılıp Haçlı donanmayı yenilgiye uğrattı.

Bundan sonra Malta baskını, Manya zaferi, Selanik limanı önündeki savaşlarla ünü bir kat daha arttı. Sadrâzam Rüstem Paşa, kapudan-ı derya olan kardeşi Sinan Paşa için bir rakip olarak gördüğünden onu sevmezdi. Bu sırada T. R.'in İstanbul'a haraç getiren bir Venedik gemisini batırmasını ve olayın Venedik balyosu tarafından şikâyetini fırsat bilen Rüstem Paşa, onu padişahın gözünden düşürdü ve Karlı ili sancağından azlettirdi. Bu muameleye gücenen T. R., iki yıl kadar Osmanlı hükümetiyle ilişkilerini kesti. Ne var ki İspanyollar elinde bulunan Trablusgarb'ın alınması için Osmanlı devleti T. R.'e muhtaçtı. Sultan Süleyman bu durumda T. R.'e bir mushaf ve kabzası altın bir kılıç göndererek hizmete çağırdı ve kendisine Trablusgarb beylerbeyiliğini vereceğini vadetti. Ancak bu kale alındıktan sonra Rüstem Paşa'nın baskısıyla başka bir kimseye verilince T. R., yeniden gücendi ve cümle levent korsanlarıyla Batı Akdeniz'e çekildi. 1552'de Andrea Doria'ya karşı Peştiye (Ponza) zaferini kazanınca, tekrar İstanbul'a çağrıldı. 1553'te Korsika adasının merkezi Bastia'yı zapt etti ve adanın yönetimini Osmanlı İmparatorluğunun müttefiki olan Fransızlara bıraktı.

Sultan Süleyman bu başarı üzerine beylerbeyi rütbesiyle Trablusgarb beylerbeyiliği ile birlikte onu kapudan-ı deryalığa getirmişse de, Rüstem Paşa "Taşrada hasıl oldum, der. Dergâh-ı muallâ'da - Padişah kapısında - iş görmeyi sevmez" diyerek onun kapudan-ı deryalığına engel olduysa da Trablusgarb beylerbeyiliğinden uzaklaştırmayı başaramadı.

Bundan sonra Kapudan-ı derya Piyale Paşa (b. bk.) ile birçok Akdeniz seferlerine katıldı. 1560'ta Giovanni Doria'nın Cerbe saldırısında Osmanlı donanmasının zafere ulaşmasında başlıca unsur oldu. 1565'te Malta kuşatmasına katıldı. St. Elmo burcuna yapılan bir hücum sırasında 17 haziran pazar günü başından aldığı yara üzerine 5 gün 5 gece baygın yattıktan sonra 23 haziran sabahı St. Elmo'nun fetih günü şehit oldu.

T. R.'in Türk denizcileri arasında ayrı bir yeri vardır. Avrupa'da ün yapan T. R., kendi adıyla anılan ve kale kuşatmalarında etkili bir taktik olan yansiperini stratejiye getirmiş bir askerdir. Onu yetiştiren Barbaros Hayreddin Paşa'nın "Turgudca benden ilerdedür" sözleri de onun ne değerli bir denizci olduğunu gösterir. Naaşı Trablusgarb'da yap-

tırdığı camiin yanındaki türbesine gömüldü. Libyalılar bu türbeyi hâlâ Murabıt Gazi evliya saygınlığıyla ziyaret etmeye devam ederler. (İ. Parmaksızoğlu)

TURGUTLU, Manisa iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 740 km^2, nüfusu 96 827 (1980)'dir. Ahmetli adlı bir bucağı (7 500), Urganlı adlı büyük bir köyü (6 200), 1 000'den çok nüfuslu 6 köyü vardır. İlçe merkezi T.'nun nüfusu 55 575, denizden yüksekliği 70 m dir. İlçenin batısında Manisa merkez ilçesi, kuzeyinde Saruhanlı ve Akhisar, doğusunda Salihli ilçeleri, güneyinde İzmir ili vardır. Eski adı Kasaba idi (1927 sayımında bu ad ile geçer).

İlçe arazisi, kuzeyde Gediz ırmağının geçtiği alüvyal ova (65 m) ile bunun güneyinde tepelik alanları (Neojen tabakaları sahası) ve Bozdağlar (Paleozoik, metamorfik, karışık yapılı)'ın kuzey yamacının bir bölümünü (1 200 - 1 100 m) içine alır. Batısından Kayrak deresi, doğusundan Beşiktaş deresi, Gediz ırmağına karışmak üzere inerler. Kuzeyde Çal Dağı (1 010 m)'nın bir bölümü uzanır (bk. GEDİZ IRMAĞI).

Denizden 60 km kadar içerideki ilçede Akdeniz iklimi hüküm sürer; kışlar yağışlı ve ılımlı, yazlar kurak ve sıcak, yıllık yağış 637 mm dir; don olayı nadir olarak görülür; dağlara kar yağışı olur. Dağlarda yer yer iyi ormanlar ve bozulmuş ormanlar ile eteklerde maki bitki örtüsü vardır.

İlçe toprakları, zengin ve çeşitli tarım ürünlerinin yetiştiği bir sahadır. Üzüm (bu arada çekirdeksiz kuru üzüm, 16 000 ton) ve pamuk (yıllık üretim 12 500 ton) başta olmak üzere, tahıl (9 000 ton buğday, 9 000 ton arpa), tütün (1 600 ton), susam (300 ton) ile meyve ve sebze, kavun, karpuz elde edilir. Çekirdeksiz sultanî üzümü dış pazarlarda çok aranır. Ahmetli bucağının 5 km kuzeyinde Gediz ırmağı üzerindeki Ahmetli Regülatörü, 1957 - 1960 yılları arasında yapılmış olup, sağ ve sol kıyı sulamaları ana kanallarına su dağıtmaktadır. İlçede makineli tarım ileri durumdadır.

Hayvancılık da geçimde yer tutmuştur : Büyük ve küçük baş hayvan sayısı 50 000 kadardır (koyun 23 000, kıl keçisi 18 000, sığır 8 500'den çok). Yük ve binek hayvanı olarak at (4 800), eşek (2 800) de beslenir. Dağlıç, Karaman, Sakız ırkının melezi olarak Kamakuyruk cinsi bölgede çoğalmıştır (Dağlıç 11 300, Kamakuyruk 8 700). Sığır cinsi olarak ilçede Montafon melezi (1 200), Holstein ve melezi (1 300), yerli kara (4 000), boz ırk (2 000) vardır. Kümes hayvanlarının sayısı 100 000 kadardır. Yılda 120 000 kg bal, 40 000 kg balmumu elde edilir.

T., Gediz ovasının güneyinde, düzlükte kurulmuş güzel bir şehirdir. Kurtuluş Savaşında çok yeri yanıp yıkılmış olan kasaba, geçen 50 - 60 yılda düzgün cadde ve sokakları, meydanları, çarşıları, lokanta ve gazinoları, modern yapıları ile orta büyüklükte canlı bir şehir olmuştur. Atatürk Bulvarı, Cumhuriyet Parkı ve Karpuzkaldıran Parkı şehrin başlıca yerlerindendir. İzmir ve Manisa'ya asfalt yollar ile bağlıdır. Salihli ve Kula üzerinden Uşak'a da kara yolu ile bağlanmıştır. İzmir'i Manisa'ya, İç Ege bölgesine bağlayan demir yolu şehrin kuzeyinden geçer.

Şehir ve çevresinde un, pamuk (çırçır) fabrikaları, tuğla ve kiremit fabrika ve yapım yerleri, peynir imalâthanesi, çocuk maması, süt tozu fabrikası, konserve ve zeytin yağı fabrikaları vardır. Elektrik enerjisi TEK'ten sağlanır. Belediye 1872'de kurulmuştur.

Şehrin 17 km yakınında Urganlı Kaplıcası çok turist çeker. Belediyece çalıştırılan bu kaplıcada konaklama tesisleri (200 yatak, su, elektrik, lokanta, kantin, gazino, PTT) vardır. Bu sular romatizma, siyatik, kadın hastalıkları, ekzama, eklem kireçlenmeleri için iyi gelmektedir.

İlçede lise, Ahmetli ve Urganlı'da 2 orta okul, şehirde erkek ve kız sanat enstitüleri, akşam kız sanat okulu, şehir ve kasabalarda 9 ilk okul vardır. T. Devlet Hastahanesi 100 yataklıdır. Hükümet ve belediye tabiplikleri, verem savaş dispanseri vardır. (R. İzbırak)

TURGUTOĞULLARI (Turgutlular), Karamanoğulları devletine bağlı büyük bir bey ailesi ve oymağın adı.

Gerek oymağın, gerek oymağa adını veren Turgut Bey' in tarih sahnesine çıkışı ve ilk faaliyetleri hakkında bilgimiz yoktur. Karamanoğullarının tarihini yazan Şikârî, Karamanoğullarının giriştikleri bütün siyasî faaliyetler arasında T.'na da yer vermektedir. Ancak tarihî olaylara bakılırsa, Turgut Bey, ya Anadolu'daki Moğol umumî valisi Timurtaş'ın Mısır'a gitmesi (1327) veya İlhanlı hükümdarı Ebû Said'in ölümünden (1335) sonra siyasî sahneye çıkmış olmalıdır. Zira o, Konya'daki 835 (1431) tarihli Turgutoğlu Hüseyin Bey tarafından yaptırılan türbe kitabesinde, Hüseyin Bey'in dedesi olarak zikredilir.

T., Anadolu'daki İlhanlı hâkimiyeti sona erince Karamanoğullarının komşu beylikler ile giriştikleri mücadelelerde daima Karamanoğullarının yanında yer aldılar. Daha sonraları gittikçe gelişen Osmanli yayılması ve iki devlet arasındaki rekabet sonucu çıkan ve Konya yakınlarında cereyan eden ilk Osmanlı - Karamanoğlu savaşında da (1387), onlar Ali Bey'in kumandasında Karamanoğullarının sol kanadında yer almışlardı.

Karamanoğulları Timur'un müttefiki oldukları halde, Timur Ankara savaşından sonra, Anadolu'dan ayrılırken Akşehir yöresine geldiğinde, Hızır ve İbrahim beylerin idaresindeki T. dağlara sığınmalarına rağmen, yağmadan kendilerini kurtaramamışlardı. Ancak Timur'un, Kara Tatarların pek çoğunu göçürmesi sonucu, T.'nın bir kısmı da ovaya inip geniş bir sahaya yayıldılar. Timur istilâsı Osmanlılara ağır bir darbe indirirken, Karamanoğullarını yeniden canlandırmıştı. Osmanlı şehzadeleri birbirleri ile mücadele ederken, T. da imar faaliyetlerinde bulunma fırsatını ele geçirmişlerdi. Bu devirde T. beylerinden Pir Hüseyin Bey, 1408'de Konya'nın Sarayönü'nde ve 1423'te Ilgın'da birer cami, 1429'da Konya'da bir zaviye ve 1432'de bu şehirde kendisi için bir türbe bina ettirdiği gibi, yine Konya'da Dârü'l - Huffâz, mektep ve mescit inşa ettirmiş, Ilgın'ın Mahmuthisar köyündeki Didiği Sultan zaviyesine ise 1421'de zengin vakıflarda bulunmuştur.

Osmanlı padişahı II. Murad'ın Rumeli'deki meşguliyetlerinden yararlanmak isteyen Karamanoğulları, Germiyanoğulları ile anlaşarak Osmanlıların Hamid İli'ndeki valisi Murad'ın kardeşi Şehzade Mustafa'yı ayaklandırmayı başardılar. Karamanoğulları adına T.'ndan büyük bir kuvvet şehzade Mustafa'ya katılmış ve onlar İznik'e gelerek şehri ele geçirip Mustafa tahta oturtulmuş ise de, sonunda Mustafa öldürülünce (1423), T. da yurtlarına dönmüşlerdi. 1442'de Osmanlıların Eflak'ta bozguna uğramasından yararlanmak isteyen Karamanoğulları harekete geçerek Turgutoğlu Hasan Bey'i Osmanlı topraklarına göndermiş ve bu ordu Bolvadin - Beypazarı yörelerinde yağmada bulunmuş ise de (1443), bu hareket Osmanlı padişahının Karamanoğulları üzerine sefer açmasına sebep olmuştu. Osmanlılar, karşılık olarak Konya ve yöresini yağmalamakla birlikte, Rumeli'deki sıkışık du-

rumu göz önüne alarak barış imzaladılar. Ancak, aynı yıl içinde Osmanlıların İzladi'de bozguna uğraması üzerine Karamanoğulları yeniden harekete geçmişlerdi. Karamanoğlunu bu harekete T. teşvik etmiş olup bunun sebebi T.'na ait toprakların bir kısmının Osmanlılara geçmiş olması ile ilgili olmalıdır. II. Murad, Segedin (Mac. Szeged)'de varılan antlaşmaya güvenerek Anadolu'ya geçmiş, fakat Karamanoğlu İbrahim Bey, elçi gönderdiğinden Bursa Yenişehir'inde bir "sevgendname" imzalanmıştı. Buna göre, Karamanoğlu her yıl oğlunu asker ile göndermeye söz veriyordu ki bundan dolayı Kosova savaşında (1448) T. da Osmanlı saflarında yer almışlardı.

İbrahim Bey'in ölümü (1464) üzerine oğulları arasında çıkan anlaşmazlıklar Orta Anadolu'da Ak Koyunlu, Memlûk ve Osmanlı nüfuz mücadelesini de artırmış idi. Bunun sonucu olarak Fatih Sultan Mehmed 1466'da Karamanoğullarına son vermek üzere geldiğinde, vezir Mahmud Paşa'ya Karamanlıların dayandığı en büyük unsur olan T.'nın da ezilmesini buyurmuştu. Bunun sonucu olarak T.'nın büyük bir kısmı Bulgar Dağından Çukurova'ya doğru çekilerek Memlûklere sığındılar. Fatih, Eğriboz seferinde iken (1470), Karamanoğlu Kasım Bey, T. ve Adalıoğlundan sağladığı kuvvetler ile yeniden harekete geçmiş ise de, 1471'den itibaren Osmanlılar bütün Karamanlıları boyun eğdirmek üzere harekete geçmişler ve bunu başarı ile sona erdirmişlerdi.

Fatih'in ölümünden sonra Bayezid ile Cem arasında başlayan mücadelede T., Cem'in saflarında yer aldılar. Bu mücadeleden yararlanmak isteyen Karamanoğlu Kasım Bey, sığındığı Ak Koyunluların yanından dönerek İçel'e geldiğinde, kendisinin yanına gelenler arasında T. da bulunuyordu. Kasım Bey yurdunu ele geçirmek için her çareye baş vurmuş ise de, başarılı olamamış ve sonunda İçel'in kendisine verilmesi suretiyle Osmanlı hâkimiyetini tanımıştı. Kasım Bey'in ölümünden (1483) sonra, ana tarafından Karamanoğulları ile akraba olan T.'ndan Mahmud Bey ortaya çıkarak, Karamanoğulları davasını yürütmeye kalkıştı. Bunun üzerine Konya valisi şehzade Şehinşah, ona karşı Karagöz Paşa kumandasında bir ordu gönderdi. Mahmud Bey yenilerek Memlûklere sığındı. O daha sonra Osmanlı - Memlûk savaşları sırasında yeniden ortaya çıkmış, fakat 1485'te Osmanlıların müttefiki Dulkadıroğlu Alâüddevle Bey'e Tarsus yakınlarında yenilmişti. 1486'da Hersekoğlu Ahmed Paşa'nın Memlûklere yenilmesi üzerine, Mahmud Bey yeniden faaliyete başladı. Sadrazam Davud Paşa'nın, Rumeli beylerbeyisi Ali Paşa ile birlikte giriştikleri Bulgar Dağı kuşatmasında, Mahmud Bey ailesi ile kaçarak Haleb'de Memlûklere sığındı. 1500'de Karamanoğullarından olduğunu iddia eden biri, Osmanlıların Mora seferi sırasında Taşeli'ne gelerek T. ve Varsaklardan topladığı kuvvetler ile Larende yöresini yağmalamaya başladığından, üzerine şehzade Ahmed idaresinde kuvvet gönderilmiş ise de, ele geçirilememişti. Ertesi yıl bölgeye Sadrazam Mesih Paşa gönderilmiş ve Bulgar Dağı'na sığınan Mustafa, kıyafetini değiştirerek Haleb'e kaçmıştı.

Safevî şahları da T.'nın nüfuzundan yararlanmayı düşünmüşlerdi. Nitekim Şah İsmail 1512'de T.'ndan Musa'ya mektup ve adamlar gönderdiği gibi, Osmanlı hâkimiyetine geçen Karaman ilinde zaman zaman ayaklanan şehzadeler de T.'ndan destek görmüşlerdi. Bayezid'in oğlu Ahmed, Osmanlı tahtını ele geçirmek maksadı ile İstanbul üzerine yürüdüğünde (1511) ve oğlu Alâeddin'in Bursa'yı ele geçirmesi sırasında (1512), T. da yanlarında yer almışlardı. Kanunî'nin oğullarından Bayezid 1559'da ayaklandığında yine T. yanında bulundukları gibi, daha sonra bu şehzade ile İran'a geçmişler ve nihayet İran'da bulunan kendi aşiret mensuplarının yanlarına dağıtılmışlardı. Anadolu'da çıkan Celâlî ayaklanmaları sonucunda birçok oymaklar gibi T. da önemlerini kaybetmişlerdi. (İ. Aka)

TURHAL, Tokat iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 202 km², nüfusu 106 161 (1980)'dir. Dökmetepe (620) ve Pazar (nüfusu 4 340) adlı iki bucağı 2 000'den çok nüfuslu 5 köyü, 1 000'den çok nüfuslu 8 köyü vardır. Öteki köylerin çoğu 200 - 500 nüfusludur. İlçe merkezi T.'ın nüfusu 47 364, yüksekliği 480 m dir. İlçe, ilin batı bölümünde olup, Zile, Artova, Tokat merkez, Erbaa ilçeleri ve kuzeyde Amasya ili ile çevrilidir.

İlçe arazisi, güneyde geniş Kazova alüvyal düzlüklerinin uzandığı, ortasından Yeşilırmak'ın geçtiği, güney ve kuzeyi dağlık (1 000 - 1 500 m; bu dağların yapısı kristalin ve metamorfik taşlardan eski ve karışık bir yapı gösterir), batı bölümünde Jura - Kretase kıvrımlı dağlık arazi ve yer yer Mezozoik ofiolitli serilerin bulunduğu bir oluş gösterir. Şehrin çevresinde de alüvyal düzlükler bulunur.

İlçede kışların az soğuk geçtiği bir iklim vardır. Orta derecede donma olur. Her mevsim yağışlı olup, yıllık yağış tutarı 450 mm dir. Dağlarda yer yer iyi ormanlar, çokça da bozulmuş ormanlar (kayın, çam, meşe) vardır.

İlçede başta gelen tarım ürünü şeker pancarıdır. Çok çeşitli sebze ve meyvelerle tahılın yetişebildiği ilçede, 1934'te şeker fabrikasının kurulmasıyla pancar ekimi büyük önem kazanmış, modern tarım bilgileri yer tutmuş, toprağı gübreleme ve makineleşme gelişmiş, çeşitli ve yoğun tarım yayılmıştır. T. Şeker Fabrikası, şeker üretiminden başka (yıllık üretim 60 - 70 bin ton), 35 000 litre günlük kapasiteli ispirto fabrikası, yedek parça yapan makine atölyeleri, fabrika çevresi çiftlikleri ile geniş bir sanayi kuruluşu olmuş, 50 yataklı hastahanesi, okulu, stadyumu, camii, lojmanları, lokanta ve bahçeleri ile bir şehir görünüşü almıştır. Şeker pancarı dışında, yetiştirilen tarım ürünleri arasında buğday, arpa, patates, soğan, meyveler (elma, erik, üzüm), domates, kavun karpuz vardır. T. ovasında 1 600 ha arazide sulama yapılır. İlçede Horuk Çiftliği 3 500 dönüm arazisi ile geniş bir işletmedir. Tarım kredi kooperatifleri (3), banka şubeleri bulunmaktadır.

Hayvancılık ve ürünleri de gelişme göstermiştir : Büyük ve küçük baş hayvan sayısı 160 000 (40 000 sığır, 10 000 man-

TURHAL : Antimon Fabrikası

da, 57 000 koyun, 53 000 keçi)'dir. Yük ve binek hayvanı olarak da 6 700 eşek ve 3 400 at beslenir. 1938'de kurulan Kazova Zootekni Araştırma İstasyonunun çalışmalarıyla daha verimli hayvanların yetiştirilmesine uğraşılmış, tabiî ve sunî tohumlamalar yapılmıştır. T. yakınlarındaki bu araştırma istasyonu 5 000 dekar arazide ve Batmantaş köyü (Tokat) yakınlarındaki İncesu yaylasında 7 000 dekar arazide, çevre illerinin de sığır materyalinden faydalandırmak üzere kurulmuştur. İlçede, ortalama olarak, yılda 18 000 ton süt, 3 500 ton et, 250 ton yağ, 400 ton peynir, 150 ton yün, 180 ton kıl elde edilir. Süthaneler ve mandıralar vardır.

Kümes hayvanlarında da modern yetiştirmeler olmuştur (12 000 tavuk, 5 000 hindi, yılda 8 milyon yumurta üretimi, çok sayıda kuluçka makineleri). Arıcılık yapan 30 köy vardır. Eski ve yeni kovanların sayısı 1 250'yi geçmiştir (yıllık bal üretimi 15 000 kg, balmumu 600 kg).

İlçede çeşitli madenler bulunmakta olup, bunları aramak üzere baş vuranların sayısı 300'ü geçmiştir. Yaklaşık 50 yıldan beri işletilmekte olan antimon madeni dış pazarlarda da tanınmıştır (Özdemir Antimuan Madenleri Ltd. Şirketi tarafından işletiliyor; Hacılar köyü yakınında, iki sahada, çeşitli binaları var, devamlı olarak 350 işçi iki vardiya halinde çalışır, yıllık üretim 4 000 ton cevher, rezervi 500 000 ton, başlıca alıcılar Batı Almanya, Yugoslavya, Avusturya). İlçenin Kuşoturağı köyü yakınında çıkarılan renkli mermerler (T. Ruban mermerleri), yüzyıllarca tarihî eserlerin yapılmasında kullanılmış, İtalya, Almanya ve Hollanda'ya da kütükler halinde ihraç olunmuştur.

T., eski bir yerleşme yeridir. Uzun süre Tokat'a bağlı bir bucak merkezi olmuş, 1944'te ilçe merkezi durumuna getirilmiştir. Yeşilırmak'ın iki yakasında gelişmiştir. XIX. yüzyıl sonlarında 3 000 nüfuslu bir kasaba iken, şeker fabrikasının kurulmasından sonra nüfusu çoğalmış (1940'ta 6 000, 1970'te 28 000), gelişerek 1980'de nüfusu 47 000'i geçmiştir. Şehrin çekirdeği durumunda olan Kale çevresi eski yapıların çok yer tuttuğu, dar sokaklı bir bölüm olduğu halde şeker fabrikası ve çevresinde yayılan yeni bölüm, düzgün caddeler ve sokakların bulunduğu bir şehirdir. Belediyesi 1892'de kurulmuştur. Elektrik enerjisi bulunan şehirde, içme ve kullanma suyu Varvara semtindeki keson kuyulardan ve şeker fabrikası sularından sağlanmıştır. Hayvan borsası, iş hanı, sanayi sitesi işlerine girişilmiştir. Şehrin hızla artan nüfusu, gecekondu yapımına yol açmıştır. Her hafta pazar kurulduğu gibi, 1964'ten beri her yıl ekim ayında açılan ve 15 gün süren T. Panayırı çevreye canlılık getirmiştir.

Şehirde 7 ilk okul (köylerde 75), orta okul, lise, ticaret lisesi, kız enstitüsü, sanat enstitüsü, akşam kız sanat okulu vardır. Şehir, Sivas - Samsun demir yolu boyunda ve Tokat - Amasya asfalt kara yolu üzerinde işlek bir yerdedir. Zile'ye iyi yollarla bağlıdır. Pazar bucağı (25 km) Selçuklu devrinin eserlerinin bulunduğu (kervansaray, camiler) bir yerdir. (R. İzbırak)

TURHAN, Mümtaz (Pasinler, Erzurum 1908 - İstanbul 1969), Türk sosyoloğu. İlk ve orta öğrenimini 1924'te Kayseri'de, liseyi ise 1927'de Ankara'da bitirmiştir. 1928'de Almanya'ya gönderilmiş, Frankfurt Üniversitesinde doktorasını yapmıştır (1935). İstanbul Üniversitesinde tecrübî psikoloji asistanlığına atanan T., 1939'da tecrübî psikoloji doçenti olmuştur. 1948'de Cambridge Üniversitesinde ikinci doktorasını yapan T., 1950'de psikoloji profesörlüğüne getirilmiştir. 1952'de Tecrübî Psikoloji Kürsüsü başkanlığına seçilen T., Tecrübî Psikoloji Enstitüsünü kurmuştur.

T., Avrupa'da kazandığı teorik bilgiler ışığında Türkiye'deki kültür değişmeleri üzerinde çalışmıştır. Kültür değişmelerini "serbest kültür değişmeleri" ve "mecburî kültür değişmeleri" olmak üzere iki kısımda ele almış, yurdumuzdaki kültür değişmelerini de açıklamaya çalışmıştır. Çalışmaları sonunda kültürlerin maddî ve manevî iki kaynağı olduğunu ortaya koymuştur. Maddî kaynaklı kültürler teknolojinin gelişmesine paralel olarak insanın günlük hayatında ve davranışlarında meydana gelen değişikliklerdir. T.'a göre, maddî kültür değişmelerini her toplum kabul etmek zorundadır. Aksi takdirde güçsüz kalıp yok olur. Maddî kültürler bilime dayalı olması bakımından bir topluma veya bir dine bağlı kültürler değildir. Bu bakımdan bu kültürlerin kabul edilmesinde bir sakınca yoktur. Manevî kültür değerleri ise inanca dayalıdır. Manevî kültür değerleri belirli bir topluma veya dine bağlıdır. Her toplum kendi manevî kültür değerlerini korumak ve yaşatmak zorundadır. Aksi takdirde o toplum sosyal çöküntüye uğrar. T.'a göre, başka toplumların manevî değerlerinin benimsenmesi çok tehlikelidir.

Belli başlı yayınları : *Yüz ifadelerinin tefsiri hakkında tecrübî bir tetkik* [1941]; *A Study of Cultural Change* [1948]; *Kültür değişmeleri* [1951]; *Maarifimizin ana davaları* [1954]; *Garplılaşmanın neresindeyiz?* [1959, 4. bas. 1967]; *Atatürk ilkeleri ve kalkınma* [1965]; *Üniversite problemi* [1967]; *Toprak reformu ve köy kalkınması* [1964]. (Ü. Akkutay)

TURHAN BEY, Gazi, Rumeli fütuhatında büyük ün yapan ve Mora ucu akıncılarına kendi adını (Turhanlı) verdirecek derecede tanınan bir gazi. Sultan Yıldırım Bayezid - Fatih devri beylerindendir. Paşa Yiğid'in oğludur. Bir ihtimalle annesinin adı Sultan Şah'tır. Babası ise Üsküp ucunda akıncı beyi idi. 1402'de Yıldırım Bayezid'in Mora seferinde görev almış, onun Anadolu'ya Timur'a karşı dönüşü üzerine bu cepheyi tutarak Osmanlı devletinin batı sınırlarını güven altında bulundurmuştur. Bu tarihlerde babasının henüz sağ olduğu ve Üsküp sancak beyliğinde bulunduğu bilinmektedir. 1402'de Mora'ya yaptığı büyük akında Ahaia kontu da kendisine katılarak Mizistra despotu Teodoros'a karşı büyük bir başarı elde etti. T. B.'den el-aman diyen despot, Mizistra kalesini Saint Jean şövalyelerine sattı. Ancak, kale halkı, papazlar da dahil olmak üzere Türk hâkimiyeti lehinde birleşince T. B., bu kaleyi işgal ederek buraya ilk Türk ve Müslüman koloniyi yerleştirdi. Bu tutumuyla Osmanlı devletinin Mora'da kesinlikle yerleşmek tasarıları da belli oldu. Fetret devrinde Süleyman ve Musa Çelebilere mutavaat eden T. B.'in, babasının ölümünden sonra Üsküp sancak beyi olduğu görülür. Düzmece Mustafa olayında T. B. de Evrenosoğulları ve Gümlüoğlu gibi Rumeli beyleri ile birlikte başlangıçta Mustafa'ya tebaiyet etmişti. Onun II. Murad'a karşı pek de bağlı olmadığı, başına buyruk bir akıncı beyi olarak kalmayı denediği vekayinâmelerden anlaşılmaktadır. Nitekim 1442'de Macar krallığının yönettiği Haçlı seferi sırasında T. B.'in olumsuz bir tutum içinde olduğu, buna rağmen II. Murad'ın onun görüşlerine değer verdiği *Gazavat-ı Sultan Murad* (H. İnalcık - M. Oğuz. bas. Ankara 1978) adlı kronikte izlenmektedir. Hoca Sadeddin Efendi ise *(Tacü't-tevarih.* İsmet Parmaksızoğlu bas. Ankara 1979. II, 211) onun İzladi Derbendi bozgunundan önce akıncılarla "Allah'a hamd olsun ki İslâm kuvvette olup kâfirin derneğini perişan etmek her

zaman kolaydır. Bir uğurdan sonucu alırsanız sonra size ne itibar kalır. Sizi değer hanesine kim alır. Sonra çiftimiz sürmeli, kaydımız görmeli olursuz" diye bir konuşma yapmış, onların Kasım Paşa kuvvetlerine yardıma koşmalarını engellemiş olduğunu kaydeder. Bu muhalefeti üzerine T. B., Tokat'a, o tarihlerde ünlü bir sürgün yeri olan Bedevî Çardak'a sürüldü. T. B.'in tekrar affa uğrayarak eski görevine, yani kendi adını taşıyan Mora akıncı beyliğine getirilmesini tarihlerimiz Varna zaferinden sonra ve bu zaferin sevincine bağlarlar. Gerçekte böyle bir affın, akıncıların ve tavıçaların ona olan bağlılığının bir sonucu olduğunu kabul etmek daha doğru olur. Sürgün sırasında ise Üsküp sancak beyliğini kölesi İshak Bey üstlenmişti. Hoca Sadeddin (I, 232) de onun akıncı ve Rumeli beylerinin isteği üzerine affedildiğini kaydeder. Tekrar akıncı beyliğine getirilen T. B., II. Murad'ın 1446' da yaptığı Mora seferinde önemli hizmetlerde bulundu. II. Kosova meydan muharebesinde ön safta çarpıştı ve öteki akıncı beyleriyle zaferin sağlanmasında hizmet etti. Fatih'in cülûsunda Edirne'de Buçuktepe olayında yeniçerilerin serkeşliklerini bastırmada etkisi görüldü. İstanbul'un kuşatılması sırasında ise Mora Rum despotluğunu baskı altına alarak onların imparatora yardımda bulunmalarını engelledi. T. B.'in hangi tarihte öldüğü belli değildir. Ancak 1453'ten sonra ölmüş olduğu sanılmaktadır. Yarım yüzyılı geçen hizmetine bakılırsa, öldüğü yıllarda en az yetmiş yaşında olması gerekir. Kabri, Uzunköprü'ye bağlı, ilk adı Paşa Yiğit, sonra Turhan Bey ve bugün Kırkkavak olan köyde yaptırdığı cami bahçesindedir. Ayrıca Malkara'da bir cami ve medrese, Serez'de bir mescidi vardı. Ölümünden sonra yerini, yani Üsküp sancak beyliği ile Turhanlı akıncıları beyliğini oğulları Ahmed ve Ömer beyler almışlardır. (İ. Parmaksızoğlu)

TURHAN BEY, Rumeli beyi. Faaliyeti çoğu kez ünlü Gazi Turhan Bey'le karıştırılmaktadır. Gazi Turhan Bey Mora ucunda faaliyet gösterirken, bu T. B. de Tuna boyunda cihad ve gaza ile meşgul idi. 1440'ta Semendre'nin II. Murad tarafından fethinde yeniden kurulan bu sancağa bey olarak atandığı bilinmektedir. Daha sonra Niğbolu sancak beyi olan T. B., 1444'te Varna meydan muharebesinde ordunun sağ kanadına komuta etmiştir. Bundan sonra Arnavutluk üzerine serdar olan T. B.'in Evrenos oğullarından Ali ve İsa beylerin Andre Topia ve Jan Kastriota'ya karşı vuku bulan yenilgilerinin öcünü almıştır. Bu başarıları üzerine kendisine paşalık tevcih edilmişti. En son onun 1447'de II. Murad'ın Arnavutluk'ta Kruja (Kruya) üzerine yaptığı seferde adı geçmektedir. (İ. Parmaksızoğlu)

TURHAN HATİCE SULTAN CAMİİ : bk. YENİ CAMİ veya YENİ VALİDE CAMİİ.

TURHAN SULTAN, Hatice (1627 - 1682), Sultan İbrahim (Deli)'in hasekisi, Avcı Sultan Mehmed (IV. Mehmed)'in annesi. Slav asıllı olan T., 12 yaşındayken Rusya içlerine akınlarda bulunan Kırımlı Tatar akıncıların eline geçmiş, esir tüccarları tarafından İstanbul'a getirilerek satılmıştı. Onu tüccardan alan Kör Süleyman Paşa, 14 yaşındayken Osmanlı Sarayına Kösem Sultan'a armağan etmiş, Kösem de bir süre sonra oğlu Sultan İbrahim'e odalık olarak sunmuştu. T., müstakbel padişah IV. Mehmed'i dünyaya getirdiği zaman 15'ini henüz bitirmemiş bulunuyordu.

T. kocasının saltanatı yıllarında gerek saray gerek devlet işleri ile pek ilgili görünmemiştir. Ancak 1648 yılında Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi ve 10 gün sonra da öldürülmesini takip eden olaylar onu Osmanlı tarihinin meşhur kadınlarından biri haline getirmiştir.

Sultan İbrahim'in yerine tahta oturtulan ve ileride *Avcı* lâkabıyla tanınacak olan oğlu IV. Mehmed henüz 7 yaşında bir çocuktu. Bu yüzden onun *saltanat nâipliğine, Büyük Valide* sıfatıyla babaannesi Kösem getirilmiştir. Zaten sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi ile sonuçlanan olayları da Kösem planlamıştı. Kısa zamanda bütün devlet işlerinin dizginlerini kendi elinde toplayan Kösem'in bu işlerin yürütülmesinde en büyük yardımcıları, zorbalıkları ile tanınan *ocak ağaları* idi. O kadar ki, bazı tarihçiler Osmanlı tarihinin bu dönemine *ağalar saltanatı* adını vermişlerdir.

Ancak, bu ocak ağalarının zorbalığı o derecede artmıştı ki, daha 1649 yılında Kara Murad Paşa'nın sadrazamlığı günlerinden başlayarak, enderun halkı ve devlet adamları ikiye ayrılmışlar ve bunların oldukça önemli bir kısmı da T.'ın etrafında toplanmışlardı. Zira Kösem'in ocak ağalarına olan yakınlığı daha başlangıçtan beri enderun halkına ve Arap hadım ağalarına ağır gelmekteydi. Ağaların her işe karışmalarının *Büyük Valide*'nin başının altında olduğunu bütün saray halkı biliyordu.

Kösem, kocası I. Ahmed zamanından beri, oğulları IV. Murad ve Deli İbrahim zamanlarındaki kısa fasılalar hariç, 30 yıl devlet işlerinde birinci planda rol oynamıştı. Rum asıllı olan bu haris kadın, padişahın asıl anası Valide T.'ın devlet işlerine karışır duruma gelmesini bir türlü istemiyordu. Halbuki T. da artık validelik nüfuzunu kullanmak istiyordu.

Öte yandan, ocak ağalarının diktatörlüğe varan tutumları üzerine, Anadolu'da Celâlî hareketi de yeniden alevlenmişti. Kısa sürelerle art arda 3 - 4 sadrazam değiştirilmesine rağmen devlet yönetimi ocak ağalarından kurtarılamadığı için işler bir türlü yoluna sokulamıyordu. Öyle ki zorbalık arttıkça işlerin büsbütün çıkmaza girdiği gözle görülür bir hal almaya başlamıştı. Ocak ağaları bile artık sonlarının yaklaşmakta olduğunu görüyorlar, yeni tedbirler alması için Kösem'i zorluyorlardı.

İşte böyle bir ortamda *Küçük Valide* T. ile kendisine taraftar olan Saray (hadım) ağaları, *Büyük Valide* ile yeniçeri (ocak) ağalarına karşı iyice teşkilâtlanmaya koyuldular. Başlala Süleyman Ağa, padişahın yazı hocası Reyhan Ağa ve Musahip İsmail Ağa gibi T. taraftarlarının ileri gelenleri ile ocak ağaları arasında çekişmeler eksik olmamaya başlamıştı.

Sonunda, Kösem, T. ile taraftarlarını bertaraf etmek için bir plan tertip etti. Çok haince hazırlanan bu plana göre o, ocak ağalarını tahrik ederek IV. Mehmed'i ortadan kaldırtacak, böylece T. da saf dışı edilecekti. Daha sonra, anası kendisine rakip olamayacak durumda bulunan diğer torunu veliaht-şehzade Süleyman'ı tahta çıkararak kendisi de onun adına saltanat nâipliği yapacaktı. Bu hususta saraydan hasodabaşı, bostancıbaşı v.b. ilerigelenler de kendisine yardım edeceklerdi. Plan gereğince, ocak ağaları yeniçerilerle birlikte kendileri için açık bırakılacak olan gizli kapıdan saraya girip T. taraftarlarının işini kolayca bitireceklerdi. Sultan Mehmed'in, öldürülmek yerine zehirlenmesinin daha uygun olacağı düşünülmüş ve bir kavanoz şerbet bile hazırlanmıştı.

Ancak, Büyük Valide'nin cariyelerinden biri, kendisinin ele verilmemesi şartıyla, yapılan tertibi T.'a bildirdi. Kösem' in planının anlaşılmasından sonra T.'ın adamları hiç belli

etmeden hemen sarayın *zülüflü baltacıları* kethüdası ile *oda eskileri*'ne ve bunlar arasında Küçük Mehmed dedikleri birine işi anlatıp söz aldılar. Sonra, *has odalılar* da ittifaka alındı. Nihayet söz konusu gecede bunlar silâhlandılar. Önce, sultan Mehmed'i zehirleme vazifesini üzerine alan has odabaşıyı öldürdüler. Daha sonra Harem-i Hümâyun'daki *Büyük Valide*'nin dairesine vardılar. Kösem, gelenlerin kim olduğunu öğrenince başına gelecekleri de tahmin etmişti. Nitekim önce kendisini korumakla vazifeli olanlar çabucak bertaraf edildi. Daha sonra, telâşla odalar içinde saklanmaya çalışan Kösem yakalandı. Küçük Mehmed, o anda eline geçirdiği bir perde ipi ile onu boğarak öldürdü (ağustos 1651).

Buna müteakip zorba ocak ağalarının bir kısmı idam edilerek ortadan kaldırıldı. Bir kısmı ise görevle İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Onlarla birlik olan Şeyhülislâm ve Kazaskerler azlolundular. Böylece, ağalar saltanatı denilen ve 3 yıldan fazla süren bu anarşi devri de son bulmuş oldu.

T., söz konusu ortama son vermek için, saraydaki bazı taraftarları ile birlikte, bitmek tükenmek bilmez bir enerji ve sabır göstermiştir. Her ne kadar Kösem'den sonra tek başına kalınca bir süre o da, başta Lala Süleyman Ağa olmak üzere, saray ağalarının ve kadınlarının etkisi altında kalmışsa da, bu durumdan kurtulmak için daima iyi niyetli teşebbüslerden geri durmamıştır. Oğlu adına nâibe-i saltanat olarak 1651'den 1656'ya kadar 5 yıl içinde 10 sadrazam değiştirmesi, devleti içinde bulunduğu güç durumdan kurtarabilecek dirayetli bir idarecinin arayışı içinde olduğunu göstermektedir. Ancak, bütün çabalarına rağmen 1656'ya kadar İmparatorluk'ta dirlik ve düzenlik sağlanamamış, Celâlî hareketleri yer yer devam etmiş, yıllardır süren Girit savaşı ile gereği gibi ilgilenilmediğinden Osmanlı donanmasını mağlûp eden Venedikliler Çanakkale Boğazı'nı gemilerle tıkayacak kadar cüret göstermişler, Tarhuncu'nun bütçesine rağmen maliyeye de istikrar kazandırılamamış ve İstanbul halkı ile Kapıkulu askerlerinin ve özellikle sipahilerin zaman zaman isyan ettikleri görülmüştür.

T., en sonunda kethüdası meşhur mimar Kasım Ağa'nın öteden beri kendisine tavsiye ettiği ihtiyar Köprülü Mehmed Paşa'yı sadrazam yapmağa karar verdi. Gerçekten de, Köprülü'nün sadareti üstlenmek için ileri sürdüğü şartları bile kabul ederek mührü ona teslim etti. O, devleti içinde bulunduğu zor durumdan kurtaracağına inandığı bir kimseye bazı yetkileri vermesini bilecek derecede açık fikirlilik ve vatanseverlik göstermiştir.

Böylece, Osmanlı tarihinin 1656'dan 1683'e kadar 27 yıl süren ve *Köprülüler Devri* diye anılan yeni ve parlak bir döneminin başlamasındaki arslan payı da nâibe-i saltanat valide T. Sultan'a ait bulunmaktadır. Bu yönüyle, kayın validesi Kösem'in aksine Osmanlı tarihinde çok olumlu bir rolün de sahibidir. Gerçekten de o, kayın validesi gibi hiçbir zaman saltanat hırsı içinde bulunmamış, Köprülü'nün sadarete getirilmesinden sonra nâibeliği de bırakarak, 1682 yılındaki ölümüne kadar sakin bir ömür sürmüştür.

İdarî konularda olduğu gibi, vatanın korunması konusunda da basiret sahibi olduğunu ispatlamış olan bu Osmanlı sultanı, Çanakkale Boğazı'nın Akdeniz girişinde karşılıklı iki müdafaa kalesinin yapılmasını da düşünmüştü. Gerçekten, daha sonra Köprülü Mehmed Paşanın da ısrarla ricası üzerine boğazın Anadolu yakasının ağzına Kumkale ve karşısında Rumeli sahiline ise Seddülbahir adlarıyla üçer yüz arşın kare üzerine iki sağlam kale yapılarak boğaz tamamen emniyet altına alınmış, padişah ile anası da gidip bu kaleleri yerinde görerek gezmişlerdi.

T., merhametli bir sultandı. IV. Mehmed, erkek çocuğu dünyaya geldikten sonra, saltanatı kendi çocuğuna sağlamak için bir ara kardeşlerini öldürtmek istemişse de, anası T. bu hareketini şiddetle önlemişti.

İstanbul'da Eminönü'ndeki Yeni Cami'nin yanındaki türbesinde gömülü bulunan T., ölümünde 55 yaşında bulunuyordu. (R. Genç)

TUR-İ SİNA: bk. SİNA DAĞI.

TURINA, Joaquín (Sevilla 1882 - Madrid 1949), İspanyol bestecisi. Öğrenimini Madrid Konservatuvarında yapmış, daha sonra burada öğretim görevlisi olarak çalışmıştır. Bir opera, sahne müziği ve çeşitli orkestra eserleri bestelemiştir. İspanyol folklorundan da yararlanmıştır. Küçük bir müzik ansiklopedisi *(Enciclopedia abreviada de musical* [1917]) ile bir beste kitabı vardır.

TURİZM (Fr. Tourisme, İng. Tourism < Fr. *tour)*, bir ülkenin tarihî değerlerini ve tabiî güzelliklerini görüp öğrenmek ve zevk almak üzere yapılan gezi.

Çeşitli görünümleri olan T.'i, önce yapısal niteliği bakımından sınıflandırarak incelemek gerekir. Bunlar, iç T., dış T. veya milletlerarası T. olarak sınıflandırılabilir.

İç T., bir ülkenin millî sınırları içinde, ülkenin aynı veya benzer kültüre sahip kişileri tarafından yapılan T. hareketleridir. Bu hareketlerin sosyal ve kültürel yönleri yanında üretim ve tüketimi etkileyecek bir gelir dağılımına yararlı ve bölgelerarası iş birliği ile kalkınma çabalarına yardımcı olan ekonomik yönü de bulunmaktadır.

Dış T. veya milletlerarası T. ise, değişik kültüre sahip insanların kendi ülkelerinin sınırlarını aşarak yabancı ülkelerde seyahat ve belirli yerleri ziyaret etmek suretiyle karşılıklı olarak sosyal, kültürel ve ekonomik ilişkiler kurmalarıdır.

T.'in, bu olayı meydana getiren kişilerin sayısına göre, 1. kişisel T., 2. kitle T.'i diye sınıflandırılması da çok yaygındır.

Kişisel T., kişilerin tek başlarına, birkaç kişi bir arada veya aile olarak teşkilâtlanma olmadan oluşturdukları T. hareketidir. Kitle T.'i ise, kalabalık gruplar oluşturan kişilerin, önceden maliyeti ve gezi programları belli olan ve genellikle "tour operatör" adı verilen organizatörlerin düzenlediği gezilere katılmaları ile oluşan hareketlerdir.

Öte yandan T.'i, finansman kaynakları yönünden 1. Klasik T., 2. Sosyal T.; katılanların amaçları yönünden 1. Dinlenme T.'i, 2. Kültürel T., 3. Sağlık T.'i, 4. Dinî T., 5. Spor T.'i, 6. Kongre, toplantı T.'i, 7. Öğrenci T.'i vb.; ulaştırma araçlarına göre 1. Kara T.'i, 2. Hava T.'i, 3. Deniz T.'i diye ve hatta değişik kıstaslar kullanarak sınıflandırmak da mümkündür.

Yabancı bir ülkeyi ziyaret eden bir turistin yapmış olduğu harcamalar o ülkenin "dış T. geliri"ni, kendi ülkesinin de "dış T. gideri"ni oluşturmaktadır. Böylece, ülkelerin dış T. gelirleri ile dış T. giderleri oluşmaktadır. Bu gelir gider farkını lehlerine oluşturan ülkeler, turist mübadelelerinde kazançlı olurken aleyhlerine oluşturanlar ise bu konuda açık vermiş sayılırlar. Kazançlı, başka bir deyişle aktif dış T.'i olan ülkelerin, T.'den gelen gelirleri, ülkenin ödemeler den-

gesine yardımcı olmaktadır. Açık vermiş, yani pasif dış T.'i olan ülkelerin T.'den giden harcamaları da ülkenin ödemeler dengesine yük teşkil etmektedir.

Ödemeler dengesi üzerinde oluşan bu yardım veya yükün oranları, ülkenin T. potansiyeli ve ekonomik durumuna göre değişmektedir. Tabiat, kültür, tarih gibi çeşitli kaynaklardan oluşan T. potansiyeli yüksek olan ülkeler daha çok turist çekebilmekte ve aktif dış T. gelirleri oranı, diğer ülkelere oranla, daha yüksek olmaktadır. Bu tür ülkelerin başta gelenleri İspanya, İtalya, Fransa, İngiltere, Avusturya, İsviçre, Federal Almanya ve Yugoslavya ile diğer bazı ülkelerdir. En fazla harcama yapan ülkeler ise, başta Federal Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere, Fransa, Kanada, İngiltere, İtalya, Hollanda ve Japonya'dır. Dış ödemeler dengesi bozuk olan ülkeler, aktif ve pasif dış T. dengesini sağlamak amacı ile bir tür "tüketim" olan T. harcamalarını kısıtlamak için çeşitli tedbirlere baş vururken zengin ülkeler, bu tüketimden kaçınmamakta ve teşvik edici tutumları benimsemektedir. T., bir yerde yararlı bir "tüketim" türü ise de, beslenme gibi zorunlu değildir. Bu sebeple ancak belirli bir gelir düzeyine ulaşmış kişiler, T. hareketleri (klasik T.)'ne katılanların büyük bölümünü oluşturmaktadır. Çalıştıkları iş yerinin şartlarına bağlı olan kişilerin T. hareketleri (sosyal T.) ise kısıtlı düzeyde kalmaktadır.

Tarihçe: T. ve gezi tarihinin, insanlığın var olması ile başladığını söylemek genel anlamda doğrudur. İnsan, tabiat gereği hareket etmekte, yer değiştirmekte ve gezi yapmaktadır. Ancak, her gezi yapanı turist diye tanımlamak, geziyi T. ile eş tutmak ve bunun sonucu olarak M. Ö. 4000 yılında başlamış bulunan geziler tarihini T.'e mal etmek doğru olmayacaktır.

M. Ö. 2000 yılından önce yük taşımağa elverişli hayvanların (öküz, eşek v.b.) evcilleştirilerek taşıma hizmetlerinde kullanılması ile insanlar daha uzak mesafelere gitme imkânını elde etmişlerdir. M. Ö. 2000 yılında atın da evcilleştirilerek binek ve yük aracı olarak hizmete sokulması ile insanların hareket etme imkânları daha da genişlemiştir. Ticaretin başlaması da bu dönemlere rastlamaktadır.

İlk ticaretin ve dolayısıyla T.'in, Filistin ve Suriye topraklarından geçerek Babil ve Mısır'ı bağlayan kara yolunun kullanılması ile başlamış olduğu kabul edilmektedir. Fırat ile Nil nehirlerini bağlayan ve develerle aşılan yolun kullanımı da bu dönemlere rastlamaktadır. Avrupa ile Asya'yı birbirine bağlayan daha çok ipek ticaretinde yer aldığı için "İpek Yolu" adı verilen kara yolu da yüzyıllar boyu, özellikle Romalı ve Arap tüccarlar ve seyyahlar tarafından kullanılmıştır. T.'i de içermekle birlikte, daha çok ticarete yönelik bulunan bu hareketler arasında T. yönü daha fazla olanlara da rastlanılmıştır.

M. Ö. 334'te Büyük İskender tarafından bugünkü Efes'te geliştirilen T. mevsimlerinde binlerce kişinin bu yöreye akması bir bakıma ilk T. hareketini oluşturmuştur. Kayıtlar, bir mevsimde sayıları 700 bini bulan ziyaretçilerin, asayiş ve emniyetin sağlandığı bu yöreye merak, eğlence ve ilgi çekici şeyler görmek amacıyla turist olarak geldiğini bildirmektedir.

Ancak gerçek anlamıyla ilk T. Romalılar tarafından oluşturulmuştur. Nitekim Romalılar, tedavi için çeşitli içme ve kaplıcalara gitmek, Mısır'ın tapınak ve piramitlerini görmek, Anadolu'da düzenlenen olimpiyatlara, festivallere ve kültür şenliklerine katılmak suretiyle ilk dinlenme, merak, tedavi, kültür ve spor T.'ini başlatmışlardır.

Böylece başlamış bulunan zevk, eğlence ve sağlık T.'i, yerini, Roma İmparatorluğu'nun parçalandığı ve daha sonraki dönemde başlamış bulunan felsefî ve dinî fikirlerin oluşturduğu ortamda ön plana geçmiş olup dinî merkezlerin ziyareti amacını güden dinî T.'e bırakmıştır. Bu eğilim, Roma katakompları (ilk Hristiyan mezarlıklar) Fransa'daki Saint Martin mezarı ve Mont - Saint - Michel manastırı gibi yeni T. merkezlerinin doğmasına sebep olmuştur.

Dinî T. hareketlerinin bu dönemde hızlanmasına, İslâmiyetin doğuşu ile başlayan Kâbe ziyaretleri yol açmıştır. Ancak, bütün bu dinî amaçlarla insanların seyahatleri, geçtikleri ve gittikleri yerlerde gördükleri değişik tabiat güzelliklerini, eserleri, malları ve değişik töreleri döndüklerinde çevrelerine anlatmaları, gerçek anlamdaki T.'i teşvik edici ve yayıcı unsurlar olmuştur. Bu sebeple ticarî amaçlarla kıtalararası yeni geziler, seferler başlamış ve bunları başlatan ünlü kâşif ve seyyahlar bu konuda büyük ve önemli rol oynamışlardır. Bu arada 1295'te Marco Polo (b. bk.)'nun Asya'ya yaptığı büyük gezi, 1492'de Columbus'un Amerika kıtasına, daha sonra Vasco de Gama'nın Ümit Burnu'ndan Hint Denizine seyahatleri ve 1520'de Magellan'ın deniz yolu ile dünya turu, yeni gezi yörelerini ortaya çıkarmıştır.

Daha sonra Rönesans ile dinlenme ve kültür T.'i yeniden önem kazanmış ve Rönesans'ın merkezi İtalya bu T.'in de merkezi haline gelmiştir.

T. tarihinde, XVII ve XVIII. yüzyıllar duraklama dönemlerini oluşturmuşlardır. Rönesans ile başlayan T. hareketlerindeki canlılık, tabiat güzelliklerine ve tarihî eserlere karşı duyulan hayranlığın kişisel yeteneklere, sanat eserlerine yönelmesi, merak, eğlence, sağlık ve kültür T.'ini olumsuz yönde etkilemiştir.

XVIII. yüzyıl sonlarında sanayi reformu ile meydana gelen teknolojik gelişme ve bu arada özellikle toplu ve süratli taşımacılığa imkân sağlayan demir yolları, buharlı gemiler gibi araçların hizmete girmesi T.'in bünyesini değiştirmiştir. Bu arada artan ülkelerarası gezi hürriyeti ve güven, giriş ve çıkışları kolaylaştırmış ve T.'i, özellikle tatil T.'ini süratle geliştirmiştir.

Böylece gelişen ulaşım araçlarının ortaya çıkardığı kitle T.'i, XIX. yüzyılın ortalarında başlamıştır. İlk toplu geziyi Thomas Cook (b. bk.), 5 haziran 1841 tarihinde İngiltere'nin Leicester ile Loughborough şehirleri arasında, demir yolu ile gerçekleştirmiştir. Böylece Thomas Cook, kitle T.'ine ilk adımı atan gezi organizatörü olarak T. tarihine geçmiştir.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru sosyal fikirlerin artması, çalışan kesimin şartlarının düzeltilmesini ve bu arada ücretli tatil hakkı verilmesini sağlamıştır. Böylece, bu döneme kadar genellikle maddî imkânları fazla kişilerce yapılan T., az gelirli geniş kitleleri de kapsamı içine almıştır.

Çağımızda T.: *Milletlerarası çalışmalar:* T. konusunda ilk milletlerarası çalışmalar, 10 ocak 1920 tarihinde kurulmuş olan, yerini bugünkü Birleşmiş Milletler Teşkilâtı'nın aldığı Milletler Cemiyeti tarafından başlatılmıştır.

Bu cemiyetin oluşturduğu İstatistik Eksperleri Komitesi, 1930'larda canlanmağa başlamış olan dünya T. hareketlerini incelemiş ve 1937'de tespit etmiş olduğu bazı önerileri, uygulamaları için üye ülkelere bildirmiştir.

II. Dünya Savaşından sonra 20 ekim 1945'te Milletler Cemiyeti'nin yerini alan Birleşmiş Milletler Teşkilâtı, T. konusunu daha etraflı biçimde ele almış ve özel çalışma ve eks-

per grupları oluşturmuştur. Böylece T. konusunda ülkelere ışık tutacak, milletlerarası iş birliğini geliştirecek ve ortaya çıkabilecek sorunları çözümleyecek çalışmalar yapılmıştır.

16 aralık 1960'ta kurulmuş olan Avrupa İktisadî İş Birliği ve Kalkınma Teşkilâtı (OECD), Birleşmiş Milletlerin çalışmaları ve önerileri doğrultusunda ve ona ek çalışmalara başlamıştır.

OECD, dünya T. hareketlerinde büyük bir yer tutmaktadır. Kuzey Avrupa, Batı Avrupa, Akdeniz ülkeleri ile büyük T. potansiyeli olan Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Japonya ve Avustralya gibi T. alanında en ileri gelen ülkelerin oluşturduğu bu topluluk, çeşitli konulardaki inceleme ve araştırmaları yanında T. konusuna büyük ağırlık vermiş ve bu sebeple, üye ülkelerde T. ile sorumlu resmî ve özel kişilerden kurulu bir T. Komitesi oluşturmuştur. Bu komitenin başlıca görevi, son yıllarda turist trafiğinin, büyük bir gelişme kaydederek olağanüstü artmış olması karşısında, hükümetlerin ve ekonominin belirli sektörlerinin karşılaştığı problemleri incelemek ve önerilerde bulunmaktır.

Komite, çalışmalarını her yıl üye ülkelerden anket yolu ile topladığı bilgilere dayalı olarak yapmaktadır. Bu sebeple toplanan bilgilerin sağlıklı ve amaca uygun olması önem kazanmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken iki husus, ülkelerin bilgi toplama sistemleri arasında bir uyum sağlamak ve bütün verilere konu teşkil eden T. hareketlerini oluşturan ve genellikle "turist" diye adlandırılan kişilerin kesin nitelikleri üzerinde birleşmektir.

1937'de, Milletler Cemiyeti'nin İstatistik Eksperler Komitesi, çalışmaları sonunda "yabancı turist"in tanımını aşağıdaki şekilde tespit etmiş ve kabulü için üye ülkelere öneride bulunmuştur. Bu komite, turisti "en az 24 saatlik bir süreden fazla oturmak üzere bir ülkeyi ziyaret eden herhangi bir kişi" olarak tanımlamıştır. Bu tanımlamaya göre aşağıdakı gruplara girenler "turist" olarak kabul edilirler.

1. Dinlenmek üzere veya ailevî, sağlık sebepleri ile seyahat edenler;
2. Toplantılara katılmak veya herhangi bir konuda (meselâ bilimsel, diplomatik, dinî ve sportif amaçlarla) temsil görevini yapanlar;
3. İş yapmak amacıyla seyahat edenler;
4. 24 saatten az kalsalar bile deniz yolculuğu ile ziyaret yapanlar.

Öte yandan, turist olarak kabul edilmeyecek kişiler de şunlardır :

1. Bir iş sözleşmesi olsun veya olmasın ziyaret ettiği ülkede herhangi bir iş faaliyeti ile yükümlü olan veya bir iş tutmak amacı ile o ülkeye gidenler;
2. Ülkeye yerleşmek amacı ile gidenler;
3. Yatılı tesis veya okullardaki öğrenciler ve gençler;
4. Hudut bölgelerinde ikamet edenler, bir ülkede ikamet edip diğer ülkede çalışanlar;
5. Seyahat süreleri 24 saatten fazla olsa bile bir ülkede kalmadan geçip gidenler.

Bu duruma göre, turist "en azından 24 saat için bir yeri ziyaret eden herhangi bir kişi" olarak tanımlanabilmektedir.

Bu terimi yerli turistler için de kullanmak mümkündür. Dinlenmek üzere 24 saatten daha az bir süre için seyahat edenler "excursionist" (İng. = günübirlik turist) olarak işleme tâbi tutulurlar.

1963'te Roma'da düzenlenen Milletlerarası Seyahat ve Turizm için Birleşmiş Milletler Konferansı, yeni bir tanım üzerinde durarak konunun Birleşmiş Milletler İstatistik Komisyonunca incelenmesini önermiştir.

Konferans, istatistik amaçlarıyla, yerleşik bulunduğu ülkeden başka bir ülkeyi, bir iş bağlantısı dışında kalan amaçlarla ziyaret eden herhangi bir kişiyi kapsamı içine alan "ziyaretçi" teriminin tanımı üzerinde durmuştur.

Bu tanım : 1. Gittikleri ülkede en az 24 saat kalacak ve ziyaret amaçları :

a. Tatil yapma (dinlenme, sağlık, kültür, din ve spor);

b. İş, aile, toplantılara katılma

gibi konu gruplarından biri olan turistler ile,

2. Gittikleri ülkede 24 saatten az kalan geçici ziyaretçileri (gemiler ile gelen ziyaretçiler dahil) oluşturulan toplu tur gezilerine katılanları (günübirlikçileri) kapsamı içine almaktadır.

Bu tanım, kanunî anlamda ülkeye girmeyen yolcuları (transit salonunu terk etmeyen hava yolları yolcuları gibi) kapsamı içine almamaktadır.

1967'de Birleşmiş Milletler İstatistik Komisyonu tarafından oluşturulan milletlerarası seyahat istatistikleri ile ilgili bir İstatistik Eksper Grupu, 1963 Roma Konferansınca teklif olunan "ziyaretçi" tanımının ülkeler tarafından kullanılmasını önermiştir. Bu grup, ziyaretçi tanımı içinde, "gündüz ziyaretçileri" veya "günübirlikçiler" diye adlandırılabilecek günübirlik gezi yapanlar ile iş bulma dışındaki amaçlarla ülke sınırlarından geçen diğer kişiler, gemi ile tur gezisine katılanlar ve ülkede sağlanan yerleşme yerlerinde geceyi geçirmeyen transit ziyaretçilerinden oluşan ayrı bir ziyaretçi sınıfının ayırt edilmesinin daha uygun olacağını düşünmüştür. Bu kategoriye giren ziyaretçileri esas ziyaretçi grupundan ayıran özel karakteristikleri, geceyi geçirmemeleridir.

Gelen turistlerin kayıtları ya hudut kapısında ya da kaldıkları yerlerde tutulmaktadır. Kişilerin ülkeler arasındaki serbest hareket etmelerinin gittikçe artması sebebiyle çok kez gelen turistlerin hesabını hudut kapılarında veya kontrol yerlerinde tespit imkânı azalmakta ve tahminlere daha fazla yer verilmektedir. Öte yandan, turistlerin kaldıkları yerlere gelince, istatistikler, her zaman aynı kategorideki geceleme yerlerinden toplanmamaktadır. Bazı ülkeler, turist kayıtlarını sadece sınıflandırılmış veya belirlenmiş otellerde (oteller, pansiyonlar, hanlar, moteller ve bazı durumlarda mobilyalı odalar v.b.) tutmakta, bazı ülkeler ise buna verilen kamplar, gençlik için oteller, tatil merkezleri, dağ klüpleri ve barınakları, çocuklar için spor ve eğlence yerleri, mobilyalı daireler ve kiralık odaları da katmaktadır. Turistlerin kaldıkları gece sayısı da aynı esaslara göre tespit edilmektedir.

Bu değişik sistemlere dayalı olarak ülkeler tarafından derlenen bilgileri kıyaslamak pek kolay olmamakta ve tahminlere de yer vermek zorunluluğu doğmaktadır.

Bu sebeple, ilgili komiteler konu üzerinde önemle durarak sakıncaların giderilmesi amacıyla bütün ülkelerin turist kayıtları işlemlerinde aynı sistemleri kullanmaları için çalışmalar yapmaktadır.

OECD'nin T. Komitesi 1965 ve 1966 yıllarında yapmış olduğu çalışmalar da mevcut şartlarda birçok ülke tarafından kullanılan metodlar ile, gelen ve geceleyen yabancı turist sayılarını ve döviz ile yapılan turist gelirleri ve harcamaları ile ilgili kesin istatistikleri sağlamanın imkânsız bulunduğunu ve mevcut istatistiklerin tamamlanması ve geliştirilmesi için örnek çalışmaların kesinlikle zorunlu bulunduğunu ispat etmiştir.

Bu sebeple 1967'den beri OECD'nin T. Komitesi üye ülkelerin istatistikle ilgili müesseseleri ile Merkez Bankalarının eksperlerinden oluşan birçok toplantı düzenlemiştir.

Bu konuda başlamış olan çalışmalar OECD T. Komitesi ve diğer milletlerarası komiteler tarafından sürekli olarak sürdürülmektedir.

Dünyada T. hareketleri : II. Dünya Savaşından sonra ülkelerin yapmış oldukları kalkınma hamleleri sonucu insanların refah düzeyi her yıl biraz daha yükselmiştir. Bu arada, özellikle kütle T.'ini oluşturan düşük gelir düzeyine sahip işçi ve memur kesiminde çalışma şartları daha da iyileşmiştir. Bu gelişmelerin tabiî bir sonucu olarak T. hareketleri de 1950'lerin ortasından günümüze kadar sürekli ve hızlı bir tempo ile artış kaydetmiştir.

Ancak, savaş sonrasında hızla gelişen T. hareketleri 1973 ve 1974 yıllarında alışılagelmiş hızlı gelişme temposunu yavaşlatmıştır. Bu duraklama ile birlikte enflasyon oranlarının yükselmesi, enerji krizi, ülkelerin ödeme dengelerindeki bozulmalar ve ekonomik büyüme hızının azalmasının yarattığı durum, T. için yeni bir ortamı oluşturmuştur. 1973 sonunda ortaya çıkan petrol bunalımı T. üzerine doğrudan doğruya etki yapmıştır. Kısa süren petrol darlığının çok kısıtlı olmasına karşılık fiat artışlarının turist taşıma ücretleri ve özel arabaların kullanımı üzerine etkisi büyük olmuştur. Bunalımı izleyen yıllarda ülkelerin birçoğu, bu olumsuz ekonomik durum sebebiyle turist harcamalarını kısıtlayıcı tedbirler almışlardır.

Dünyada T. hareketleri : II. Dünya Savaşından sonra ültion)'nın kayıtlarına göre, 1979'da milletlerarası T. hareketlerine yaklaşık 270 milyon kişi katılmıştır. Bu rakam bir önceki yıla göre % 4 bir artışı ifade etmektedir. 1978 yılının 1977'ye kıyasla artış oranı ise % 7 civarında olmuştur. Dünya turist sayısındaki artış hızının yavaşlamasına OPEC'in petrole yaptığı zamlar, Orta Doğu'daki siyasî durum, enflasyonist baskılar, ekonomik bunalım ve devalüasyonlar sebep olmuştur.

1979 yılı turist sayısının 187 milyonluk bölümü (% 69,2' si) OECD ülkelerine yönelik bulunmuştur. Anılan ülkelerin T. gelirleri toplamı 1978'de 52 310 milyon dolar iken 1979' da 62 250 milyona yükselmiş ve giderleri ise 1978'te 54 314 milyon dolar iken 1979'da 66 318 milyona ulaşmıştır. 1979'da dünya T. geliri 77 milyar dolar ve OECD ülkelerinin bu gelir içindeki payı % 86,1'i bulmuştur.

1972, 1978 ve 1979 yıllarında OECD üyesi ülkeler ile ülke gruplarının T. gelir ve giderleri aşağıda gösterilmiştir :

(Değer milyon dolar)

Ülkeler	Gelir			Gider		
	1972	1978	1979	1972	1978	1979
İspanya	2 511	5 488	6 484	266	567	922
İtalya	2 176	6 285	8 185	1 051	1 206	1 507
Fransa	1 917	5 917	5 826	1 507	4 276	5 193
Portekiz	415	592	940	153	161	245
Yunanistan	393	1 326	1 663	96	142	202
Türkiye	105	230	281	59	103	95
Diğerleri		22 488	26 266	—	31 631	39 991
Avrupa grupu T.	16 132	42 321	50 645	13 341	38 086	48 155
K. Amerika grupu T.	3 925	8 908	10 342	6 306	11 443	12 149
Avustralya - Japonya T.	355	1 081	1 270	1 136	4 785	6 024
OECD ülkeleri T.	20 474	52 310	62 257	20 898	54 314	66 328
Yugoslavya T.	460	1 050	1 000	200		

Genel olarak OECD'ye üye ülkelerin toplam T. giderleri gelirlerinden fazla olmuştur. Bu arada T.'den kazanan ülkelerin başında Amerika Birleşik Devletleri, Akdeniz ülkeleri (özellikle İtalya, Fransa, İspanya, Yunanistan), İngiltere, Federal Almanya, İsviçre, Kanada yer almıştır.

1978 ve 1979 yıllarında ülkemizde T. gelirleri, giderlerine kıyasla fazlalık göstermiştir. Dengenin lehimize sonuçlanmasında, alınmış bulunan tedbirlerin etkisi büyük olmuştur.

T. harcamaları en fazla olan ülkelerin başında Federal Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Japonya, İngiltere, Hollanda yer almaktadır. Hem T. geliri hem de gideri yüksek olan ülkeler ise Amerika Birleşik Devletleri ve Federal Almanya başta olmak üzere Fransa, İsviçre, İngiltere, Avustruya ve Kanada'dır.

1972, 1978 ve 1979 yıllarında milletlerarası turist trafiğinden altı Akdeniz ülkesi ile Portekiz'in çekebildiği turist sayısı, geceleme sayıları ile birlikte aşağıda gösterilmiştir :

	1972		1978		1979	
(Milyon kişi)	Sayı	Geceleme	Sayı	Geceleme	Sayı	Geceleme
İspanya	8,7	16,8	40,0	214,0	38,9	208,1
İtalya	8,9	59,6	19,2	56,5	21,9	66.1
Fransa	6,5	26,8	26,8	244,8	28,0	252,5
Portekiz	1,0	4,3	1,7	18,1	2,3	23,9
Yugoslavya	41,1	22,4	29,2	159,4	22,2	121,2
Yunanistan	2,0	9,9	4,5	54,4	5,2	56,0
Türkiye	0,4	—	1,6	14,4	1,5	13,5

Tabloya göre, ülkeler arasında en fazla turisti İspanya çekmekte ve en fazla geceleme sayısını da Fransa sağlamaktadır. Milletlerarası T. alanında başarı sağlayan ülkeler yatak kapasitelerini iyileştirici ve geliştirici çalışmalarına ek olarak, turist için gerekli bütün ihtiyaçları ve ortamı sağlamaktadırlar. Nitekim 1979'da T.'in gelişmiş olduğu Akdeniz ülkelerindeki otel, motel ve pansiyonlarında mevcut yatak sayısı İspanya'da 977 000, İtalya'da 1 536 000, Fransa'da 913 000, Portekiz'de 100 000, Yugoslavya ve Yunanistan'da 266 000 ve Türkiye'de ise 48 000'dir. Bu rakamlara yatak sayıları İspanya'da 1 300 000, İtalya'da 2 824 000, Fransa' da 1 762 000, Portekiz'de 162 000, Yugoslavya'da 717 000, Yunanistan'da 136 000 ve Türkiye'de 7 000'i bulan gençlik otelleri, kiralık odalar, dağ evleri, barınaklar gibi yerler dahil değildir.

Anılan ülkelerde, turistik belgeli konaklama ve yan hizmet dallarının gelişmesini, bir taraftan kamu sektörünce yapılan yatırımlar ile yürütürken öte taraftan özel sektör de krediler ile beslemektedir. Örnek olarak, Portekiz'de devletçe özel sektöre 20 yıl vade ve uygun faiz ile inşaat yenileme kredisi uygulanmakta; Yugoslavya'da turistik yatırım dalları devletin güvencesi altında yenilenip geliştirilmekte, otellerin ihtiyacı olan ithalât ile turistlerin taşıtları için yakıt satın almaları, kupon sistemiyle kolaylaştırılmaktadır. İspanya'da % 11 faiz haddi ile otel ve lokanta yapımına, motel, kamping sahası ve termal ünitelerine kredi tahsis edildiği de bilinmektedir.

Ülkemizde de 1979'da % 11 - 15 oranlarında yıllık faiz haddi ile özel kesime Turizm Bankası aracılığı ile 400 milyon lira ayrılmıştır.

Milletlerarası T. kültürünü genişletmek amacıyla özel eğitim programları da hazırlanmaktadır.

Öte taraftan, 1973'te oluşan petrol ve petrol ürünleri fiatlarındaki artışların sebep olduğu ödemeler dengesindeki cid-

dî bozulmalar yüzünden, bazı ülkeler T. harcamalarını kısıtlayan tedbirlere baş vurmuşlardır. Ancak, bu konuda çok taraflı olarak alınacak tedbirlerin diğer ülkelerin dış meselelerini artıracak ve milletlerarası T. hareketlerine ve sanayiine bozucu bir etki yapacağı düşünülmüştür. Bu sebeple, OECD T. Komitesi, 30 mayıs 1974 tarihinde bir deklarasyon yayınlamıştır. Bu deklarasyonda üye ülkeler hükümetlerinin bir yıllık süre içerisinde ithalâtı kısıtlayıcı veya deklarasyona ters düşebilecek diğer geçerli operasyonları etkileyecek benzer özel veya genel çok taraflı tedbirleri almaktan kaçınmaları istenmiştir. T. Komitesi, bu konuda, üye ülkelerin hiç olmazsa, yurt dışına çıkanlara vermekte oldukları döviz tahsislerinde indirim yapmamalarını ve milletlerarası gezileri kısıtlayıcı tedbirlere baş vurmamalarının çok önemli olduğunu da belirtmiştir.

OECD T. Komitesi, ayrıca, üye ülkelere T. planlanması konusunda da, bazı gerçeklere değinerek, öneriler hazırlamıştır. Dünya T. planlanmasında iki önemli unsurun kendini daha belirli biçimde gösterdiği açıklanmıştır. Bunlardan birincisi, hükümetlerin bölgesel ve yerel yetkililere, planlarını uygulayabilmeleri için yalnız malî değil, teknik yardım da sağlama yolundaki artan eğilimleridir. İkincisi ise, bölgesel ve T. planlamalarının aşağıdaki üç düşünceyi kapsaması istenmiştir : 1. Millî sosyo-ekonomik gelişme ve arazi kullanımı planlamasının bir parçası olarak T.'in diğer ekonomik ve sosyal sektörlerle birleşmesi; 2. Şehir hayatının gelişmesi karşısında T.'e ve dinlenmeye olan ihtiyacın artması; 3. Turist hizmetlerinin nitelik, nicelik ve fiatlarını kapsamak için ikmal yönünde çabaların genişletilmesini gittikçe artarak göz önünde tutmasıdır. Ayrıca, T. planlaması ve onun uygulanması için yetkili makamlar ile T.'in kalkınma ve yatırım politikaları ekonomik ve sosyal gelişmenin diğer görünümleri ve çevrenin korunması ile ilgili teşekküller arasında iş birliği sağlayacak sağlam bir sisteme gittikçe artan bir ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu durum karşısında millî T. planlarının, yerli ve milletlerarası turist talebini ve milletlerarası T. piyasasında gelişecek artan rekabeti karşılayacak bütün faktörleri göz önüne almaları gerekmektedir. Daha önemli olan konu, millî kapasite ile iç ve dış talep arasında bir dengeden başlanarak en fazla kârlılığı sağlamaktır. T. için reklam ve pazarlama hizmetleri de talebi, mevcut ikmal düzeyinde tutmaya yardım edecektir. Son olarak, modern metodlar ve özel eğitim uygulamak suretiyle uygun meslekî eğitim sağlanacağı görüşüyle insan gücüne olan ihtiyacın etraflı bir biçimde kararlaştırılması gerekmektedir.

OECD T. Komitesinin uzun ve köklü çalışmaları sonunda tespit etmiş olduğu bu tekliflerin, dünya T. hareketlerine ve ülkelerin millî T. politikalarına rehberlik ettiği bir gerçektir.

Ülkemizde T. hareketleri : Ülkemiz, Anadolu ve çevresi dünyadaki ilk T. hareketlerine sahne olmuş ve T.'in gelişmesini büyük ölçüde sağlayan Avrupa ile Asya arasındaki ticaretin odak noktası olarak tanınmıştır.

İlk çağlarda T.'i oluşturan fetih, istilâ ve hac hareketlerinin büyük bir bölümü Anadolu ve Doğu Akdeniz bölgesinde yer almıştır. Ayrıca, insanların hükümdar, yönetici, elçi, din adamı, filozof, bilgin, mimar, tüccar, denizci ve maceraperest olarak yaptıkları seyahatler de bu bölgededir.

Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra başlayan dönemde, çağın sosyal durgunluk, skolastik felsefe, dinin bilime etkisinden oluşan karakteristiği, Anadolu ve çevresinde de kendini göstermiş ve buralardaki dinî merkezlere dönük T. hareketleri artmıştır. Bu çağda, İslâm medeniyetinin de seyahatlerin yararlı ve hac müessesesinin bir ibadet olduğunu kabul ettiği bir gerçektir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde yapılan fetihler ve Kâbe ziyaretleri T.'in büyük bölümünü teşkil etmiştir. Bu dönemde, kişisel T.'e kısıtlı biçimde açık tutulmuş bulunan ülkemiz, Avrupa'daki sanayi reformundan sonra ve özellikle XIX. yüzyılda gelişen kütle T.'ini gerektiği şekilde oluşturamamıştır. XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlangıcında ülke T.'i, demir yolları ve buharlı gemilerin hizmete girmiş olmasına rağmen sürekli savaşların yarattığı olumsuz ortam ve diğer sebepler yüzünden bir türlü gelişememiş ve Kâbe ziyaretleri dışında sadece zengin kişilerin iş, tedavi ve kültürel amaçlarla yaptıkları kısıtlı seyahatlerden ibaret kalmıştır.

Türkiye'de T. hareketleri, bilimsel ve modern çabaların oluşturulduğu Cumhuriyet döneminde canlanmağa başlamıştır. T. sanayiinin doğuşu ise II. Dünya Savaşı sonrası dönemine rastlamaktadır. Gerçek anlamı ile kütle T.'inin oluşumu da bu dönemin ortalarında başlamıştır. Bu gecikme dolayısıyla ülkemiz, dünya T. hareketlerine katılanların ancak binde 5 - 7'sini çekebilmektedir. Coğrafî bakımdan son derece önemli bir yerde bulunan, tabiat, tarih ve kültür açılarından geniş T. potansiyeline sahip olan Türkiye'nin yeterince turist çekebilmesi için büyük çabalar harcanmaktadır. Ancak bu çabaları düzenleyen 5 yıllık kalkınma planları genellikle amaçlarına ulaşamamış ve arzulanan sonuçlar elde edilememiştir.

Planlı dönemlerde gelmesi planlanan turist sayısı ile gerçekleşme oranlarını gösteren aşağıdaki tablo durumu daha iyi aydınlatmaktadır.

	Plan hedefi Sayı	Plan hedefi Ortalama artış hızı %	Gerçekleşme Sayı	Gerçekleşme Ortalama artış hızı %
I. plan dönemi (1963 - 1967)	1 481,0	20,0	1 805,5	30,6
II. plan dönemi (1968 - 1972)	4 828,0	25,0	3 901,4	10,6
III. plan dönemi (1973 - 1977)	8 051,0	13,0	7 329,9	9,9
1978 yılı	—	—	1 664,2	—
IV. plan dönemi (1979)	2 178,1		1 523,4	
(1980)	2 401,1		1 300,0 (1)	
(1981)	2 456,6		—	
(1982)	3 087,7		—	
(1983)	3 458,3		—	
IV. plan dönemi (1979 - 1983)	13 942,0	11,3		

(1) Geçici rakam

Tablodan görüleceği üzere I. Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde yurda gelen turist sayısı, plan hedefinin çok üzerinde oluşmuştur. Buna sebep olarak 1963'ten önce gelen turist sayısının çok düşük düzeyde oluşu ve bu dönemde para operasyonlarının yer alması gösterilmektedir. II ve III. plan dönemlerinde gerçekleşme, plan hedeflerinin çok gerisinde kalmıştır. İçinde bulunduğumuz IV. plan döneminde ise yurdumuza % 13 oranında bir gelişme ile 13,9 milyon turistin gelmesi hedef alınmıştır. Ancak IV. Beş Yıllık Plan döneminin ilk iki yılında gerçekleşme oranlarının gene çok düşük düzeylerde oluştuğu izlenmiştir. Böylece 1974'ten beri artış kaydeden Türkiye'ye gelen turist sayısı 1976, 1977, 1978 yıllarında hafif bir gerileme ile aş. yu. aynı düzeyi koruduk-

tan sonra (1976'da 1,67; 1977'de 1,66 ve 1978'de 1,56 milyon) 1979'da 1,52 milyona ve 1980'de de 1,3 milyona (geçici rakam) düşmüştür. Öte taraftan, turist kayıtları, ülkemizde, gümrük kapılarında tutulduğu için gemi seferleri ile günübirlik gelen ve uğradığı her gümrük kapısında kayıtlara geçen turistler de yukarıdaki rakamların kabarmasını sağlamıştır.

Ülkemize gelen turistlerin büyük çoğunluğu Kapıkule ve İstanbul gümrük girişlerinin bulunduğu Marmara Bölgesi'ndeki gümrük kapılarından ve ulaşım türü olarak genellikle kara yolu araçlarıyla gelmektedir.

Ülkemize gelen turistlerin kalış süreleri çıkış kapılarında tutulan kayıtlara göre hesaplanmaktadır. Ülkemizde 24 saat veya daha az kalan ve günübirlikçiler olarak tanımlanan grup dışında kalan turistlerin sayısı, Türk T. endüstrisi için önem ve anlam taşımaktadır. Bu turistlerin ülkemizde kalış süreleri ortalması 1974'te 6,2 iken 1977, 1978 ve 1979 yıllarında 9,0'a yükselmiştir. Bu ortalama kalış süresi 1979 yılı itibarıyla İspanya'da 6,4; İtalya'da 5,5; Yunanistan'da 12,0; Yugoslavya'da 5,6; Portekiz'de 8,9 gündür. Turistlerin 1979'da ülkemizdeki geceleme sayısı 14,4 milyonu bulmuştur.

Öte taraftan, yurt dışına giden Türk vatandaşlarının sayısı gittikçe artmaktadır. Nitekim 1974'te 1,18 milyon olan bu sayı 1979'da 1,53 milyona yükselmiştir. 1,42 milyon olan 1980 yılının geçici rakamları hafif bir düşüş göstermektedir. Son yıllarda yurt dışına çıkma konusunda alınan tedbirler ve getirilen kısıtlamalar bu rakamların daha da artmasını önlemiştir.

Planlı dönemde yabancı sermaye ihtiyacı benimsenmiştir. Ancak bu sermayeden T. potansiyeli ölçüsünde yararlanılamamıştır.

Kültür ve Turizm Bakanlığınca turistik kuruluş işletme belgesi verilmiş konaklama birimlerinin toplam yatak kapasitesi eylül 1980 tarihi itibarıyla 82 498'dir. Bunun 11 290 yatak kapasitelik bölümü proje ve 15 374 yatak kapasitelik bölümü de inşaat halindeki konaklama birimlerini kapsamaktadır. Yatak kapasiteleri daima plan hedeflerinin arkasında kalmıştır. Nitekim 15 yıllık perspektif, plan sonunda ulaşılması öngörülen 54 500 yatak potansiyeli 50 400 düzeyinde gerçekleşmiştir. IV. beş yıllık kalkınma döneminde de 40 000 yatak kapasitesinin Türk T. endüstrisine katılması hedef alınmıştır. Ancak, 1979 ve 1980 yıllarının rakamları, gerçekleşmenin gene bu hedefin çok altında kalacağını işaret etmektedir.

1963'te başlamış bulunan plan döneminde 6224 sayılı Yabancı Sermaye Teşvik Kanununa göre 6 yabancı firma Türkiye'de yatırım yapmıştır.

Yabancı sermaye ile Türkiye'de tesis edilen yatak sayısı toplamı T. belgeli yatak sayısı olan 54,5 binin % 6,1'i oranındadır. Bu konuda fazla talep olmamıştır. Ayrıca, söz konusu yabancı sermayenin büyük bir bölümü yurdumuza döviz olarak girmemiş, bloke paralarla karşılanmıştır.

Ülkemizin T. ve dış gezi gelir ve giderleri: Bu gelir ve giderlerin 1974 ve 1980 yılları arasında gelişmesi aşağıda gösterilmiştir.

Yıllar	Gelir (milyon dolar)	Yabancı turist başına harcama	Gider	Vatandaş başına harcama	Denge
1974	193,7	174,5	152,0	128,0	41,7
1975	200,9	130,4	155,0	110,9	45,9
1976	180,5	107,7	207,9	147,2	(27,4)
1977	204,9	123,3	268,5	173,7	(63,6)
1978	233,1	140,1	70,9	47,3	158,4
1979	280,7	184,3	95,0	71,9	(1) 175,4
1980	277,8 (1)	213,7	102,4 (1)	—	—

(1) 30 kasım 1980 tarihi itibarıyla.

T. ve dış gezi gelir gider dengesi, aralık 1978'de Türkiye dışına çıkışlara konan kısıtlayıcı tedbirlerin yanısıra döviz kullanma hakkının kişi başına 500 dolar ile sınırlandırılması sonucu 1978'den başlayarak olumlu yönde gelişmeğe başlamıştır.

Ülke T.'ine büyük bir etkisi olan ve onun ayrılmaz bir bölümünü oluşturan ulaştırma ve haberleşme hizmetleri de plan döneminde ciddî bir şekilde ele alınmış olmasına karşılık yeterli bir düzeye getirilememiştir. Böylece, bu hizmetler, özellikle haberleşme, ihtiyaç ve talebin çok gerisinde kalmıştır. Ülkede T.'in gelişememesinin başlıca sebeplerinden biri söz konusu sektörlerdeki gelişmelerin yeterli olmaması ve dolayısıyla hizmetlerin aksamasıdır. (A. Sancar)

TURİZM BANKASI, ülke turizminin finansman ihtiyacını karşılamak üzere 1955'te kurulmuş bulunan Türkiye Turizm Bankası'nın işlevini yerine getirmemesi üzerine aktif ve pasifini de devralarak 10.5.1960 tarih ve 7470 sayılı kanunla kurulan Türk bankası.

Kuruluş yasasına göre, T. B.'nın uğraştığı işler şunlardır :

1. *Turizm endüstrisi işleri:* Bunlar, her türlü tesisleri kurmak, inşa etmek, işletmek, kiralamak, satmak, kamp yerleri tesis ve idare etmek, işçi ve memurların tatil ve dinlenme ihtiyaçlarına cevap verecek sosyal turizm tesisleri kurmaktır. Ayrıca turizm endüstrisine lüzumlu malzeme ve teçhizat imal veya ithal etmek ve ticaretini yapmak, yurt içi veya dışında turizm acentaları açmak, turistik nakil vasıtaları çalıştırmak ve bunlarla ilgili tesisleri işletmek, hatıra eşya imal etmek, ettirmek veya bu eşyanın ticaretini yapmak, müzeler ile iş birliği sağlamak, yabancı müessese ve firmalar ile Yabancı Sermayeyi Teşvik çerçevesinde iş birliği yapmak, yerli veya yabancı, resmî veya özel seyahat acentaları, nakliyat şirketleri ile ilişki kurmak, konusuna giren işlerle ilgili sigortalar yapmak veya sigorta şirketlerine katılmak ve turizm ile ilgili sair ticarî, malî ve sınaî işleri yapmak.

2. *Bankacılık işlemleri:* Turizm endüstrisi işletmelerine gerekli kısa, orta ve uzun süreli krediler açmak, sosyal turizmi tasarruf yoluyla kolaylaştıracak mevduat kabul etmek, Bankalar Kanunu hükümleri dahilinde her türlü banka işlemleri ile uğraşmak ve mevduat kabul etmek.

Banka, bu iş ve hizmetleri, doğrudan doğruya veya iştirakler kurarak veya kurulmuş ve kurulacak şirketlere katılmak, finanse etmek, kiralamak suretiyle yapar.

3. Kültür ve Turizm Bakanlığınca malî kaynağı sağlanmak kaydıyla Bankaya plan, proje, yatırım gibi işlerde de görev verilebileceği 9.3.972 - 1570 sayılı ek kanun ile kabul edilmiştir.

T. B.'nın merkezi Ankara'dadır. Banka, gerekli görürse, Bankalar Kanunu'na göre şube açabilir.

Bankanın kuruluş sermayesi her biri 1 000 TL değerinde 500 000 hisseden oluşmuş 500 000 TL dır. Hisse senetleri (A), (B), (C) gruplarına ayrılmış olup (A) grupu sermayenin % 51'ini, (B) grupu % 39'unu ve (C) grupu da % 10' unu temsil eder. (A) grupu hisse senetleri Hazineye, (B) grupu hisse senetleri Hazine ile birlikte bankalar ve resmî teşekküllere, (C) grupu hisseleri de hamiline muharrer olmak üzere özel ve tüzel kişilere ait bulunmaktadır.

Bankanın yönetimi; Genel Kurul, Murakıplar, Yönetim Kurulu, Yönetim Komitesi ve Genel Müdürlük tarafından yapılır. Genel Kurul hisse sahiplerinden; Yönetim Kurulu, Genel Müdür, teşekkül bünyesinden iki yardımcı, Maliye Bakanlığından bir, Kültür ve Turizm Bakanlığından bir olmak üzere beş kişiden; Yönetim Komitesi, Yönetim Kurulundan iki üye ile Genel Müdür veya yardımcısından; Denetim Kurumu da (A) grupu hisselerini temsilen bir ve (B) ile (C) grupunu temsilen bir olmak üzere iki kişiden oluşmaktadır.

T. B., Türk turizm endüstrisinin gelişmesine bütün kaynaklarını kullanarak çalışmaktadır. Bir yandan örnek turistik konaklama ve yan hizmet üniteleri kurup işletirken öte yandan turizm kesiminde yatırım yapan özel ve tüzel sektör girişimcilerini kredilerle desteklemekte ve işletmecilik çalışmalarında bulunmaktadır.

Bankanın kuruluş sermayesi, 500 000 TL iken gittikçe artırılarak bugün 2 500 000 000 TL na yükseltilmiştir.

Banka, 1974'ten bu yana, kamu sektöründe çalışan memur ve işçilere, turizmi geliştirmek ve aynı zamanda çalışanların dinlenerek iş verimliliklerini artırmak amacıyla tatil kredisi vermektedir.

TURİZM VE TANITMA BAKANLIĞI, 2.7.1963 tarih ve 265 sayılı kanunla kurulmuş bir bakanlık. Daha önce bu amaçla kurulmuş olup 265 sayılı kanunla ortadan kaldırılan Basın - Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğünün yerini almıştır. Bakanlığın kuruluş kanunu, dış kadrolar ile ilgili olarak 20.3.1970 sayılı kanun ile değiştirilmiştir.

Bakanlığın görevi, turizmi millî ekonominin verimli sektörü haline getirmek için yurdun turizme elverişli bütün imkânlarını değerlendirmek, turizm ile ilgili işleri yapmak, yaptırmak, düzenlemek, teşvik ve koordine etmek, denetlemektir. Ayrıca Bakanlık, memleketimizi tanıtmaya yönelik hizmetleri yapmak, haber ve yayın hizmetlerinin yürütülmesini kolaylaştıracak tedbirleri almakla da yükümlüdür.

Bu hizmetlerin yapılması bakımından çeşitli ilgili kuruluşlar, mahallî yönetimler, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve kamu iktisadî teşebbüsleri, sermayesinin yarısından çoğu bu kuruluş ve teşekküllere ait müessese ve şirketler Bakanlık ile iş birliği yapabilirler.

Bakanlığın merkez teşkilâtı şöyledir : Bakan, müsteşar ve 3 yardımcısı, bakanlık makamını oluşturmaktadır. Bu makama bağlı bulunan istişarî ve yardımcı birimler ise, Teftiş Kurulu Başkanlığı, Özel Kalem Müdürlüğü, Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği, Turizm Danışma Kurulu, Turizm Koordinasyon Kurulu, Müdürler Kurulu, Memurin Muhakemat Komisyonu, Tetkik Kurulu Başkanlığı, Hukuk Müşavirliği, Savunma Sekreterliği, İstihbarat Dairesi Başkanlığı, Organizasyon ve Metod Dairesi Başkanlığıdır.

Bakanlıkta 6 genel müdürlük bulunmaktadır. Bunlar : Turizm Genel Müdürlüğü, Tanıtma Genel Müdürlüğü, Turizm Planlaması Genel Müdürlüğü, Uluslararası İlişkiler Genel Müdürlüğü, Turizm Eğitim Genel Müdürlüğü ve Yurt İçi Kuruluşlar Genel Müdürlüğü'dür.

Bakanlığın yurt içi teşkilâtı 19 ilde Turizm ve Tanıtma Bölge Müdürlükleri, 62 ilde Turizm ve Tanıtma Müdürlükleri ile Antalya Bölge Turizm Proje Uygulama Müdürlüğü'dür.

Yurt dışı teşkilâtı ise 18 merkezde (Amsterdam, Bruxelles, Frankfurt, Londra, New York, Paris, Tokyo ve Zürich gibi) yer alan turizm ve tanıtma bürolarından oluşmaktadır.

Bakanlığa bağlı kuruluşlar da şunlardır : Basın - Yayın Genel Müdürlüğü, Anadolu Ajansı ve ilgili kamu iktisadî teşekkülü olan Turizm Bankası.

Turizm ve Tanıtma Bakanlığına, Basın - Yayın ve Turizm Umum Müdürlüğü döneminde ve teşkilât kanunu çıktıktan sonraki dönemde atanmış bulunan bakanların adı, soyadı ile göreve başlayış ve ayrılış tarihleri aşağıda gösterilmiştir :

Adı ve soyadı	Başlayış tarihi	Ayrılış tarihi	
Sıtkı Yırcalı	24.11.1957	11.7.1958	
Server Somuncuoğlu	11.7.1958	17.2.1959	
Abdullah Aker	18.2.1959		Vekil
Halûk Şaman		27.5.1960	Vekil
Zühtü Tarhan	27.5.1960		Vekâleten
Selim Sarper			Vekâleten
Nasır Zeytinoğlu	22.9.1960		Vekâleten
Selim Sarper			Vekâleten
Cihat Baban	7.1.1961	30.8.1961	
Sahir Kurutluoğlu	2.9.1961	20.11.1961	
Kâmuran Evliyaoğlu	20.11.1961	26.6.1962	
Celal Tevfik Karasapan	26.6.1962	15.6.1963	
Nureddin Ardıçoğlu	15.6.1963	27.7.1963	
Teşkilât kanunundan sonraki dönem :			
Nureddin Ardıçoğlu	27.7.1963	26.12.1963	
Ali İhsan Göğüş	26.12.1963	20.2.1965	
Ömer Zekai Dorman	20.2.1965	26.8.1965	
İsmail Hakkı Akdoğan	26.8.1965	27.10.1965	
Nihat Kürşat	27.10.1965	3.11.1969	
Necmeddin Cevheri	3.11.1969	12.3.1971	
Erol Yılmaz Akçal	26.3.1971	16.4.1973	
Ahmet İhsan Kırımlı	16.4.1973	26.1.1974	
Orhan Birgit	26.1.1974	17.11.1974	
İlhan Evliyaoğlu	17.11.1974	1.4.1975	
Lütfü Tokoğlu	1.4.1975	11.4.1977	
Nahit Menteşe	11.4.1977	21.6.1977	
Altan Öymen	21.6.1977	21.7.1977	
İskender Cenap Ege	5.1.1978	12.11.1979	
Barlas Küntay	12.11.1979	12.9.1980	
İlhan Evliyaoğlu	22.9.1980		

Bakanlık makamına bağlı istişarî birimlerden biri olan Danışma Kurulu, turizm işlerine verilecek yönü görüşmek ve alınacak tedbirler hakkında düşüncelerini bildirmek üzere kurulmuştur. Kurul, sayıları 50'yi aşmamak kaydıyla çeşitli ilgili resmî ve özel kuruluşların temsilcilerinden oluşur. Bu kuruluşlar arasında ilgili bakanlıklar, Devlet Planlama Müsteşarlığı, üniversiteler, dernekler, odalar, iktisadî kamu teşekkülleri, bankalar ve federasyonlar bulunmaktadır. Bakanlık müsteşarı ve Turizm Genel Müdürü kurulun tabiî üyeleridir.

Uygun göreceği yerlerde turizm ve tanıtma bölge müdürlükleri, il temsilcileri ve turizm büroları kurmağa yetkili bulunan Bakanlık, ayrıca, il ve ilçe komitelerinin teşkilini

de isteyebilir. İl Komiteleri, valinin başkanlığında ve onun, illerde görev yapan ilgili bakanlıkların temsilcileri, belediye ve ticaret ve sanayi odaları başkanları, kamu iktisadî teşekküllerinin işletme müdürleri, ilgili dernek, acenta temsilcileri arasından seçeceği en az 10 kişiden oluşur. Bunun gibi, en az 5 kişiden oluşan "ilçe komiteleri" de Bakanlığın lüzum göreceği illerde kurulur.

Bakanlık, kuruluş kanununun 8. maddesi uyarınca eğitim hizmetleri de yapmaktadır. Bu arada, yurt içinde ve dışında turizm personeli yetiştirmek üzere kurslar ve uzman okulları düzenlenmektedir. Bakanlıkça gerçekleştirilen turizm eğitim ve öğretimi, turistik değerlerimizin korunması, değerlendirilmesi, tanıtılması ve turiste yakınlık uyandırılması konularında halkın bilinçlendirilmesi ile turizm sektöründe çalışanlara ve çalışacaklara gerekli bilgi, beceri ve uzmanlığın kazandırılması amaçlarına yöneliktir.

Bakanlık, bütün turizm kuruluşlarını, konaklama tesis ve yan hizmet ünitelerini denetimi altında tutmaktadır. Turizm Endüstrisini Teşvik Kanunu uyarınca bütün turistik tesis ve işletmelerin turistik nitelikte kabul edilebilmeleri için "Turizm müessesesi kuruluş ve işletme belgesi" almış olmaları gerekmektedir. Bakanlık, bu belgeye sahip olmak isteyen tesisleri denetlemekte ve Turizm müesseselerine ait Vasıflar Yönetmeliği'nde belirtilen şartların varlığı halinde istek sahibine anılan belgeyi vermektedir. Bakanlık, ayrıca, bu tesislerin denetimini yaparak fiatlarını tespit etmekte, tesisler bu şartlardan birini yerine getirmediği takdirde belgesini iptal yoluna gitmektedir.

Bakanlık, seyahat acentalarına da turistik belge vermekte ve turizm derneklerine yardım etmektedir.

Ayrıca, Bakanlık, turistik önemi tespit edilmiş olup bütçe ödenekleri sınırlı bulunan özel idare ve belediyelere genel bütçeden yardım yapmaktadır. Bu yardımlarla tabiî ve kültürel değerlerin kötü kullanıştan kurtarılması ve çevre turizmi ile park, otopark, yol, içme suyu tesisleri, elektrik şebekesi, depo, tuvalet, plaj ve alt yapı yaptırılması veya mevcudun iyileştirilmesi hizmetleri görülmektedir.

Bakanlığın milletlerarası kuruluşlarla olan ilişkileri, düzenlenen toplantılara, konferans ve seminerlere katılmak suretiyle sürdürülmektedir.

Bakanlığın tanıtma çalışmaları ayrı bir önem taşımaktadır. Bu çalışmalar, Türkiye'nin turistik bakımdan yabancılara etkili bir biçimde tanıtılmasının, ülkemizin şartlarına uygun, bilimsel incelemelere dayanan ve devamlılık gösteren bir tanıtma politikasının izlenmesine bağlı bulunduğunun bilinci içinde yapılmaktadır.

Tanıtma çabaları : 1. Tanıtıcı yayınlar, 2. Ağırlamalar, 3. İlân ve reklamlar, 4. Gösteriler olmak üzere dört bölümde toplanmaktadır.

Tanıtıcı yayınlar arasında : 1. Filmler, 2. Yayınlar, 3. Diyapozitifler yer almaktadır. Gösteriler bölümüne de 1. Yurt içi gösteriler (festivaller, folklor gösterileri, malî yardımlar, yarışmalar), 2. Yurt dışı gösteriler (sergiler, fuarlar, defileler v.b.), 3. Hediyelik eşya dağıtımları girmektedir.

Bakanlık, koordinasyon çalışmaları arasında turistlere anlayış ve kolaylık gösterilmesi konularında valiliklere genelge gönderilmesi, sınırlardaki giriş çıkış kapılarında şartların geliştirilmesi ve formalitelerin hızla yerine getirilmesi, gençlik turizmi için okullarla iş birliği yaparak konaklama yerleri sağlanması, ilgili bütün bakanlık ve teşekküllerle iş birliğinin artırılması, il ve ilçe turizm komitelerinin önerilerinin göz önünde tutulması, turistlerin şikâyet ve dileklerinin incelenmesi yer almaktadır.

Bakanlığa, hizmetleri yerine getirebilmesi için ayrıca 5 milyon TL lık bir döner sermaye verilmiştir. Bakanlık emrine verilen bu sermayenin kullanış şekli, Döner Sermaye Yönetmeliği ile düzenlenmiştir. Bu sermayenin işletilmesinden elde edilecek kârlar 20 milyon TL. na varıncaya kadar sermayeye ilâve edilecektir. Bugüne kadar bu 20 milyonluk limite varılamamıştır. Döner sermayenin her türlü harcama, satın alma gibi işlemleri, Muhasebe-yi Umumiye ve Artırma, Eksiltme ve İhale kanunları ile ek ve tadillerinin hükümleri dışında bırakılmıştır.

Bakanlığın mevzuat çalışmaları da önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışmalar kanun ve çeşitli yönetmeliklerin hazırlanmaları ile mevcut olanların üzerinde değişiklikler yapılmasını içine almaktadır.

Bakanlığın yurt dışı teşkilâtına yapılacak atamalar da bir yönetmelikle belirlenmiştir. Ülke dışında Bakanlığın vereceği işleri gören yurt dışı turizm ve tanıtma büroları, basın müşavirleri ve basın ataşelerinin görevleri de yönetmelikte yer alır.

10.12.1981 tarihinde Resmî Gazete'de yayınlanan işlemle T. B., Kültür Bakanlığı ile birleştirilerek Kültür ve T. B. adını almıştır.

TURKS ve CAICOS ADALARI (İng. The Turks and Caicos Islands), Kuzey Amerika'nın güney-doğu açıklarında, Bahama takımadalarının Caicos Boğazı ötesinde uzantısı ve İngiliz sömürgesi. Yüzölçümü 430 km², nüfusu 7 200 (1977) ve merkezi Grand Turk (2 900)'tür.

Batısı Haiti ve doğusu Dominik Cumhuriyetine ait olan Hispaniola adasının 140 km kuzeyinde, yaklaşık 30 mercan adasından oluşan grup genel olarak Batı Hint Adaları sistemi içerisinde bulunur ve coğrafya açısından Bahamaların bir parçasını teşkil eder. Bunlardan 8 tanesi "Turks" ve 35 km lik derin denizaltı kanalı ötesinde, kuzey-batıda bulunan diğerleri Caicos ada grupları diye anılırlar. Birinci grupta yalnız iki adada, Grand Turk ve Salt Cay (400)'de düzenli yerleşme vardır; ikinci grupun devamlı meskûn başlıca adaları şunlardır (1977 nüfuslarıyla) : Güney Caicos (1 300), Doğu Caicos, Orta veya Büyük (Grand) Caicos (400), Kuzey Caicos (1 200), Providenciales (900) ve Batı Caicos. Bunların alan bakımından en büyüğü Grand Caicos (uzunluğu 48 km, genişliği 3 - 5 km) ve yönetim merkezi olan Grand Turk (uzunluğu 10 km, genişliği 2 km)'tür. Alçak düzlüklerden oluşan bütün bu adalar kıraç bir manzara gösterirler; yegâne bitki örtüleri çalılardan ve bodur ağaçlardan ibarettir. Sıcaklık dereceleri 15° - 32°C arasında değişir; yılın en sıcak zamanı nisandan kasıma kadar devam eder. Adalar yaklaşık olarak 21° ile 22° kuzey enlemlerinde bulundukları için, kuzey-doğudan esen alize rüzgârları etkisinde kalırlar ve böylece hava biraz ferahlamış olur. Yıllık yağış tutarı 600 - 700 mm dir ve içme suyu azdır. Adalar zaman zaman Hurricanes denilen kasırgalara maruz kalırlar.

Nüfusun çoğu zencilerden veya Avrafrika kökenli melezlerden ibarettir. Başlıca geçim kaynağı, deniz suyunun özel havuzlarda buharlaştırılmasından elde edilen tuzdur. Bununla birlikte Büyük ve Kuzey Caicos'ta biraz tarım da yapılır; özellikle Sisal (Agave sisalana) denilen lifli bitki ile az pamuk yetiştirilir. Gerek mahallî ihtiyaç gerek ihraç için balıkçılık ve süngercilik yapılır; salyangoz ve

yengeç toplanır. Conchs denilen salyangozlar kurutularak Haiti'ye ve yengeçler, buzlu ambalaj yapılarak Miami'ye sevk edilir. Başlıca ithal maddeleri, yiyecek ve giyeceklerle içki ve tütündür.

1512'de İspanyollar tarafından keşfedilen adalar, tuz elde etmek için 1678'de gelen Bermudalılar tarafından ilk olarak iskân edilmiştir. 1766'da İngilizlerin eline geçmiş, 1799'da Bahamalar'a ve 1848'de Jamaica'ya bağlanmıştır. 1962'de ise ayrı bir yönetime kavuşarak doğrudan doğruya Büyük Britanya ve Kuzey İrlanda Birleşik Krallığı'na bağlı bir sömürge (Crown Colony) olmuştur.

Ulaşımda, 2 000 tondan fazla kapasiteli, yaklaşık 160 yelkenli ile 32 motorlu gemi önemli yer tutarlar. Haiti, Miami ve Bahamalar'a düzenli uçak seferleri vardır. Grand Turk hava alanı Amerikan Hava Kuvvetlerinin kontrolündedir. Batı Hint Adalarına ilk defa gelen Avrupalı seyyah Columbus'un yanındaki Türk tayfalarla bu adaların adı arasında yakın ilişki bulunduğunu ileri sürenler vardır. (C. R. Gürsoy)

TURKU (İsveççe adı : Åbo), Finlandiya'da, Baltık Denizi kıyısında bir şehir, Turku - Pori (Abo - Björneborg) idare bölümünün merkezi. Nüfusu 164 586 (1978)'dır.

TURKU : Katedral

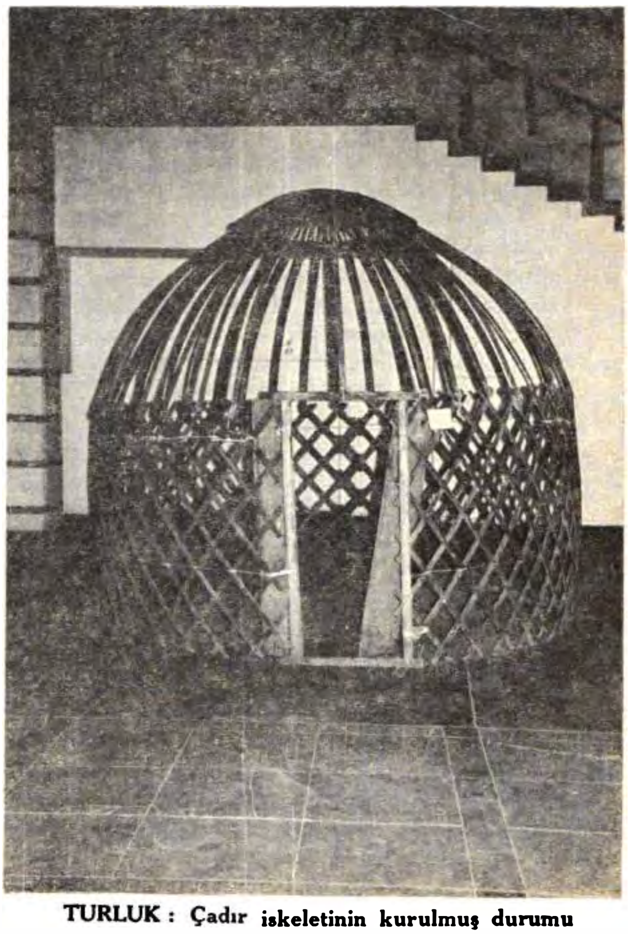
XIII. yüzyılda kurulan şehir, 1812'ye kadar Finlandiya'nın idare merkezi idi. Katedral (1290) ve şato (XIII. yüzyıl) şehrin başlıca tarihî anıtlarıdır. Üniversite şehri olarak ülkenin kültür hayatında özel bir yer tutar. Büyük bir ticaret limanı olarak gelişen T., sanayi merkezi olarak da tersanelere, tekstil, gıda maddeleri ve sigara fabrikalarına sahiptir.

TURLA, Türk kaynaklarında Dnestr nehrine verilen ad. Bk. DNESTR.

TURLUK, Anadolu'da yaz ve kış şartlarında rahatlıkla kullanılabilecek biçim ve özelliklerde yapılmış bir çadır tipi. Bu çadır iki kişi tarafından en fazla 20 - 25 dakikada kurulabilir, 8 - 10 dakikada ise sökülüp toplanabilir, kurulmuş bir durumda iken yeri değiştirilebilir ve belli ölçülerde ihtiyaca göre, hiçbir eklenti veya yardımcı araca ihtiyaç göstermeden büyütülüp küçültülebilir.

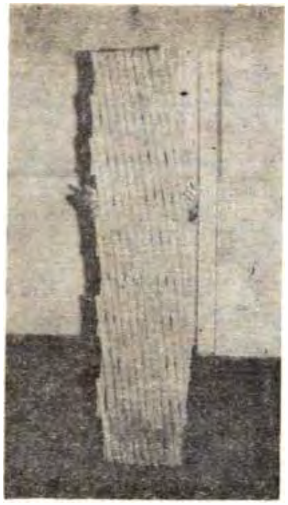
T., Orta Asya kökenli, silindir gövdeli, üst kısmı yarım küre şeklinde kubbeli, yükseklikleri 2,5 - 3,5 m, taban çapları 3 - 5 m arasında değişen boyutlardadır. Özel maksatlarla kullanılacaklar için bu ölçülerin çok üstünde veya altında ölçülerde yapılanları da bulunmaktadır. Türkmen aşiretleri, çeşitli Oğuz boyları, T.'ları Anadolu'da çok yaygın olarak kullanmışlardır. Anadolu'nun bazı yörelerinde bu çadıra *toprak, ev, ak ev, keçe ev, bektik, yurt, derimevi, alaçık* gibi adlar da verilir.

T.'lar ağaçtan yapılan iskelet ile iskelet üstüne örtülen keçe ve kolanlar olmak üzere iki ana kısımdan oluşur. İskeletin uzun ömürlü ve sağlam olması için yapımında şimşir,

TURLUK : Çadır iskeletinin kurulmuş durumu

kızıl çam gibi ağaçların gövdelerinin öz adı verilen iç kısımları kullanılır. İskelet, *kanat, kapı, uğ, çevlik* olmak üzere dört ana kısımdan oluşmaktadır. Bir de iskeletin kanatlarını alttan ve dış yüzden saran, keçe örtüldüğünde keçenin altında kalan kamış veya kargıdan yapılma çadırı tamamlayıcı bir parça bulunmaktadır. Bu parça, T.'un içine yılan, akrep, karınca gibi halkın deyişi ile börtü böcek girmesini önleyen parçadır. İskeletin, çevlik kasnağının eki hariç, hiçbir ek veya bağlantıda en ufak bir çivi veya tel kullanılmaz. Bütün bağlantı ve ekler, *sırım* adı verilen deri şeritlerin özel bir teknikle bağlanmasıyla yapılır.

TURLUK : Kanadın toplanmış durumu

TURLUK : Çadır iskeletinin toplanmış durumu

Bu çadırları gereği gibi değerlendirebilmek için ana parçaları tanımamız gerekir. Bunlar şunlardır.

Kanat : Kanatlar 3 - 4 cm genişliğinde, 2 - 3 cm kalınlığında ve boyları 25 - 120 cm arasında değişen, 20 - 30 kadar çıtadan yapılırlar. Bütün çıtalar birbirlerine sırımlarla bağlıdırlar. Hiçbiri sabit olmayıp bir akordeon gibi yan yana açılıp kapanarak hareket edebilirler. Hepsi yan yana toplandıkları zaman 20 - 30 çıtadan oluşan bütün bir kanat tek bir kalas parçası gibi görünür. Bu kanatlar açılarak yan yana bir silindirin yan yüzleri gibi sıralandıklarında çadırın iskeletinin yan yüzlerini meydana getirirler. Kanatların kurulu haldeyken yükseklikleri ortalama 140 - 185 cm arasında değişir. Kanatların yanlara doğru daha fazla açılıp kapanması ile çadır yüksekliği artar veya azalır, bu yükseklikle ters orantılı olarak da çadır içi kullanım alanı küçülüp büyüyebilir. Çadırların büyüklüklerine göre kanat sayıları dört ile yedi arasında değişir.

Kapı : İki kanat arasına konulan kapı çerçevesi ve bu çerçeveye takılan iki tahta yarmadan (25 - 30 cm eninde, 140 - 185 cm boyunda kereste) oluşur. Genellikle kapıların bu tahta yarmaları yerine daha hafif ve daha kullanışlı olduğu için özel dövülmüş keçe veya özel dokunmuş kilimler kullanılır.

Uğ : Uğlar hafif iç bükey olarak kıvrılmış 2 - 3 cm kalınlığında, 3 - 4 cm genişliğinde, boyları 125 - 175 cm arasında değişen çıtalardır. Bunların bir uçları kanatların üst kısımlarına bağlanır, bir uçları da çevlik kasnağında bulunan, özel olarak uğların uçlarının girmesi için açılmış deliklere sokulur. Böylece uğlar, kanatlar ile çevliği birleştirerek iskeleti bütünlerler ve çadırın yarım küre biçimindeki üst kısmını oluştururlar. Çevliği sabit tutmaya yaradıkları gibi, çevlik üstüne binen oldukça ağır keçe yükünün verdiği basıncı da çevlik deliklerinin belli bir açıda açılmasından dolayı kendi üstlerinden dik bir şekilde, yani kanatların en iyi karşı koyabileceği bir şekilde kanatlara aktarırlar. Çadırların büyüklüklerine göre uğ sayıları 36 - 96 adet arasında değişir. Çadırların büyüklüklerini anlatmak için uğ sayıları veya kanat sayıları söylenerek değerlendirme yapılır. Örnek olarak, 36 uğluk çadır, 48 uğluk çadır veya beş kanatlı çadır, yedi kanatlı çadır gibi.

Çevlik : Çevlikler çadır iskeletinin en üst kısmını, kubbelerini oluştururlar. Bunlar 2 - 3 cm kalınlıkta, 14 - 22 cm genişlikte, 3 - 5 m boyunda bir veya iki biçilmiş kerestenin çember şeklinde bükülüp uçlarının perçinlenmesiyle elde edilen kasnağa içten dışa doğru bombeli olarak karşılıklı geçirilen 2 - 3 cm çapında kiriş çubukların takılması ile yapılırlar. Bu kirişlerin ortasına *çanak* adı verilen ve gerektiğinde çadır direği takılacak olursa, direğin üst ucunun girebileceği şekilde ortası oyulmuş bir tahta parçası yerleştirilir. T.'larda direk hemen hemen kullanılmamakta olup buna rağmen çadırların kuruluşunda bu çanak çok işe yaradığından bütün çevliklerde mutlaka bulunmaktadır. Çevliğe Anadolu'nun çeşitli yörelerinde *düğnük, tüynük, tünlük, tepelik* gibi adlar da verilmektedir.

Keçe ve kolanlar : Çadırın ikinci ana kısmını, iskeleti üstten tamamen örten keçeler ile bunların iskelete tutturulup keçelerin belli kısımlarının ihtiyaca göre açılıp kapanmasını ve iskeleti de boydan boya sararak çadırın daha da sağlamlaşmasını sağlayan kolanlar meydana getirirler. Çadır iskeletini içten saran kolanlar da bulunur. Sırf bu iş için özel olarak örülen, boyutları 13 - 25 cm genişliğinde ve 15 - 30 m uzunluğunda değişen bu kolanlara *örken* adı verilir. Keçe kısım çadır içindekileri soğuk, sıcak, kar, yağmur ve rüzgâr gibi tabiî şartlardan koruyan ana malzemedir. İskelet ve kolanlar, bu keçelerin istenilen şekildeki kullanımını sağlamaktadırlar.

TURLUK : Kanatların kuruluş sırasına göre açılıp hazırlanmış biçimi

Çadırların üst örtüsünü oluşturan keçeler, kolanlar ve çadır içinde bulunan örkenler, göz alıcı renk ve motiflerle süslüdürler. Bunlar, üzerlerinde her aşiretin kendisine özgü işaretlerini de taşırlar. Bu özelliklerinden dolayı çadırları görünce içinde oturanların kimler olduğunu, hatta bunların toplum içindeki sosyal mevkilerini de öğrenmek mümkündür. (A. Erden)

TURMALİN, biçim, renk, yaygınlık, özellik ve kimyasal bileşimleri itibarıyla birçok değişiklik ve intikal aşamaları gösteren çok karmaşık bir kristal karışımları grupu. Yaklaşık formül olarak : $Y_8XY(OH,F)_4$ $[Si_6O_{27}B_3]$ kabul edilebilir; burada **X**, sodyum veya kalsiyum'u, Y ise alüminyum, magnezyum, demir, titanyum, krom v.b. elementleri ifade eder. Bayağı T., küçük, orta veya büyük, cam parlaklığında, çoğunlukla saydam, siyah veya kahverengi, mavi, yeşil, kırmızı, renksiz veya çizgili kristal iğneleri veya piramitler halinde ortaya çıkar. T., ditrigonal - piramidal kristal sınıfına dahil olup yoğunluğu 3 - 3,25; sertliği 7; kırılması gevrek ve midye kabuğu biçimindedir. T.'in içinde, ortalama olarak % 32 - 38 SiO_2, % 20 - 40 Al_2O_3, % 9 - 11 B_2O_3, % 0,5 - 1 F ve % 2 - 3 H_2O vardır. Na, Li ve K % 5, MgO % 14 ve demir oksid de % 20'ye kadar yükselebilir. T., bileşimine göre alev üzerine üflenerek kolay veya zor ergir, süs taşı olarak ve optik alanında kullanılır.

TURNA (Grus grus, İng. Crane), Bataklık kuşları takımının Turnagiller (Gruidae) familyasından bir küş türü. T.'lar uzun boylu ve uzun bacaklı iri kuşlardır. Geniş ve uzun kanatlı olup kanatlarının üst tüyleri uzundur. Gagaları uzun, düz ve sivri uçludur. Kanatlarını çırparak yerde çok iyi koşar. Uçarken gaga, boyun ve bacaklarını yatay bir durumda uzatır.

T.'ların dişileri zeytunî ve kahverengi benekli iki yumurta yumurtlar. Yumurtalar 86 - 87 mm uzunluğunda, 60 - 65 mm çapındadır. Dişi ve erkek T. birlikte 32 gün kuluçkaya yatarlar. T.'lar yumurtadan çıktıklarında normal büyüklükteki T.'ların % 1'i büyüklüğündedirler. Yavrular, yumurtadan çıktıktan sonra altı hafta boyunca dişi ve erkek T. tarafından beslenirler. Genç T.'lar dört hafta geçmeden uçamazlar. Yavrular üç yıl sonra yumurtlayabilecek duruma gelirler.

T.'lar büyük açık alanlarda yaşarlar. Genel olarak bataklıklarla ovalarda dolaşırlar. T.'nın yemini bitkisel maddeler, tohumlar ve taneler teşkil eder. Bu bakımdan büyük gruplar halinde bulundukları yerlerde tarım için zararlıdırlar. T.'lar bu maddelerden başka böcek, solucan ve fareleri de yerler.

T.'ların on dört türü vardır. Bunlardan bazıları : *Amerikan T.'sı* (Grus americana), *Meksika T.'sı* veya *kum T.'sı* (Grus Mexicanus), *bayağı T.* veya *gri T.* (Grus grus), *Afrika taçlı T.'sı* veya *tavus T.'sı* (Balaerica pavonina), *telli T.* (Antropoides virgo).

Memleketimizde T.'ların iki türü bulunmaktadır :

1. *Gri T.* (Grus grus); 2. *Telli T.* (Antropoides virgo).

Çoğunlukla, kuzey bölgelerde yaşayan T.'lar göçmendir. Uzun sıralar oluşturan büyük sürüler halinde göçerler.

T.'ların çoğunluğu, Güney Amerika, Malezya takımadaları, Pasifik adaları, Yeni Zelanda ve Madagaskar'a yayılmışlardır.

TURNA BALIĞI (Esox lucius), Kemikli balıklar (Teleostei) takımının Turna balığıgiller (Esocidae) familyasından bir balık türü.

T. B.'nın gövdesi uzun ve silindirimsidir. Ağzı geniş ve ağzının üst kısmı iyice basıktır; dişleri çok ve keskindir. Yerine göre farklılıklar gösteren bu türün sırtı siyahımsı, karnı beyaz, üzeri siyah noktalıdır. Göğüs ve karın yüzgeçleri kırmızımsı, sırt ve anus yüzgeçleri kahverengimsi gözükürler. Kuyruk yüzgecinin üst kenarında genellikle siyah lekeler dikkati çeker. Uzunlukları 1 m yi bulur. Nadir olarak 2 m ye kadar çıkabilir. T. B. şubat, mart ve nisan aylarında yumurta atar. Uzun ömürlüdür. Yüzyıldan fazla yaşar. Çoğunlukla göllerde yaşamakla birlikte nehirlere kadar giderler.

Her türlü balığı, bu arada kendi hemcinslerini, ayrıca kurbağaları, kuşları ve ağzına sığabilen memelileri yer.

Son derece yırtıcı iri bir balık olduğundan çok fazla miktarda balık yok eder. Denizlerde köpek balığının yaptığı zararlar gibi, T. B. da Avrupa'daki göl ve nehirlerde aynı zararları yapar. Bu yüzden bunlara tatlısu köpek balığı denebilir.

Avrupa'da bulunan tek türü bayağı T. B. (Esox lucius)' dır. Bunun ağırlığı 25 kg ı bulur. Eti pek makbul değildir. Sibirya'da T. B.'nı işleyerek saklarlar. Almanya'da yumurtasından havyar yaparlar.

TURNACILAR, Osmanlı İmparatorluğunda Yeniçeri birlikleri arasında 68. ortanın adı. Orta komutanına Turnacıbaşı (Serturnaî) unvanı verilir. Yeniçeri ocağının sayılı büyük komutanlarından biri olup kendisine fahrü'l-emâsil ve'l-âyan şeklinde hitap edilirdi. Ocak ağaları arasında Başhasekiden yukarı, Sansoncudan aşağı idi. Resmî kıyafeti Sansoncubaşı ile aynı idi. Başhaseki terfi edince Turnacıbaşı, buradan da terfi ederse Sansoncubaşı olurdu. Terfi edemez ve zeamete çıkarsa, Anadolu eyaletinin Ankara, Kütahya, Karesi ve Muğla sancaklarından en az otuz bin akçe bırakan bir zeamete atanırdı. Görevde bulunduğu sürece XVI. yüzyılda günde 23 akçe, 9 fodla ve 1 koyun tayını vardı. XVI. yüzyılda gündeliği 26 - 27 akçeye yükselmiştir. Turnacıbaşı, Yeniçeri ocağının sorumlusu altı büyük ağadan biridir. Ortanın düzenini sağlamak, av köpeklerini ve turna kuşlarını beslemek, padişahın av eğlencelerinde hizmette bulunmak ve sırası geldikçe Anadolu ve Rumeli'de devşirme ağası olarak hizmet etmek başlıca görevleri idi.

Turnacıbaşılık Yıldırım Bayezid zamanında ihdas edilmiştir. 68. Ortanın Turnacı bölüğü olarak adlandırılması ise Fatih devrine rastlar. Bu bölüğün yönetimi T. kethüdası ve iki bölük başından oluşan komuta heyetiyle yürütülürdü. Sefer zamanlarında gönüllü Yeniçeriler bunlarla birlikte sefere eşerlerdi. T.'a dirlik aldıkları zaman on bin akçe geliri olan timar verilirdi. 1623'teki bir ulûfe defterinde T. bölüğünün mevcudu 280, 1665'te ise 468 olarak görülmektedir.

T. bölüğü de 1826'da II. Mahmud devrinde yapılan düzenlemede bütün Yeniçeri teşkilâtıyla birlikte kaldırılmıştır. (İ. Parmaksızoğlu)

TURNAGAGASI, Muzgiller (Musaceae) familyasına bağlı *Strelitzia reginae* Banks türüne giren bir süs bitkisi.

T. saksı çiçeği olarak yetiştirilir. Kesme çiçekçilikte çok değerli bir bitkidir. Yaprakları oldukça gösterişli, büyük ve uzundur. Turna gagasına benzeyen kokusuz çiçekleri uzun bir sap üzerinde gelişir. T. vazolarda uzun süre dayandığından pahalı bir çiçektir.

Bu bitki kökten teşekkül eden diğer küçük (piç) kökler ana kökten şubat - mart aylarında ayrılarak 20 - 25°C sıcaklıkta saksılarda çoğaltılır. (V. Erkun)

TURNAGAGASIGİLLER, Geraniaceae familyasına giren bitkilere verilen ad. T. bir veya çok yıllık bitkiler olup yaprakları almaşık veya karşılıklı olarak sıralanırlar. Çiçekler, genellikle iki eşeylidir. Çanak ve taç yaprakları beşer tanedir. Erkek organlarının sayısı taç yaprakların sayısının iki katıdır. Dişi organlar ise 3 - 5 karpelden oluşur. Bu familyaya giren bitkilerde meyve, turna gagasına benzer. Meyveler içinde bir adet tohum bulunur. Türkiye'de Turnagagası (Geranium) cinsinden *G. palustre* L., *G. pratense* L., *G. lucidum* L., *G. dissectum* L. türleri bulunur. Ayrıca T. familyasına giren Dönbaba (Erodium) cinsinden de Türkiye'de *E. gruinum* L., *E. laciniatum* Cav., *E. malacoides* (L) Wild gibi türleri bulunmaktadır. Pelargonium cinsi de bu familyaya girer. (V. Erkun)

TURNER [*törner*], **Joseph Mallord William** (Londra 23.4.1775 - Londra 19.12.1851), İngiliz ressamı ve gravürcüsü. Önceleri bina ve şehir görüntülerini gravür şeklinde yapan T., 1796'da yağlı boya resme geçmiştir. 1800'den itibaren yaptığı resimlerde C. Lorrain, G. Dughet, N. Poussin ile Hollandalı deniz ressamlarının etkisinde kalarak mitolojik figürler ve dramatik motifler aracılığıyla romantikler içinde yer almıştır. "Mısırın onuncu yarası" veya "İlk doğanların

ölümü" gibi bazı hayalî resimler yapmıştır. 1790'da Kraliyet Akademisinde sergi açmış, 1802'de "Kilchurn şatosundan görünüş" (İskoçya) adlı tablosunu göndermesi üzerine aynı akademinin asıl üyeliğine seçilmiştir. 1802 - 1819 yılları arasında Belçika, Hollanda, Almanya, İskoçya ve İtalya'ya gezilerde bulunmuştur.

XIX. yüzyılın en önemli ressamları arasında sayılan T. 1807'den sonra, az rastlanılan renk parlaklıklarını büyük bir başarı göstererek serbestçe kullanmıştır. "Sis içinde güneşin doğuşu" ile "Dido Kartaca'yı kurarken" [1915] adlı tablolarında C. Lorrain'in etkisi büyüktür. Özellikle ışık ve havanın etkilerini görüntülediği tablolarıyla tanınan T.'in eserlerinin önemli bir bölümü Tate Gallery ile National Gallery'de, gravürleri British Museum'dadır.

Eserleri : "Calais'de iskele" [1802]; "Nelson'un ölümü" [1808]; "Anibal'in Alpleri geçişi" [1812]; "Baiae Körfezi" [1823]; "Köln'den görünüm" [1826]; "Odysseus, Polyphemus'a meydan okurken" [1829]; "Childe Harold'un Hac ziyareti" [1832]; "Altın dal" [1834]; "Temeraire gemisinin son seferi" [1839] ve ilk tren resimlerinden biri sayılan "Yağmur, Buhar ve Hız" [1844].

TURNHOUT [*türnhɔut*], Belçika'da, Antwerp (Anvers) ilinde, Campine'de, T. kanalı kıyısında bir şehir. Nüfusu 37 780 (1979)'dir. Madenî eşya ve kimya sanayii gelişmiştir.

TURNU MĂGURELE, Romanya'da, Teleorman idare bölümü (județ) nde, Olt nehrinin Tuna'ya döküldüğü yerde bir şehir ve liman. Nüfusu 13 100 (1972)'dür. Kimya endüstrisi (özellikle sunî gübre) gelişmiştir. Hidroelektrik santrali, ipek dokuma ve mobilya fabrikaları vardır.

TURNU SEVERIN. Romanya'da, Tuna'nın sol kıyısında, Demirkapı'nın alt bölümünde, Mehedinți bölüm (județ)' ünde bir liman şehri. Nüfusu 80 200 (1978)'dür. Makine sanayii gelişmiştir. Ağaç işleri kombinası vardır.

T. S. başlangıçta Getlerin (Drobeta) bir yerleşme yeri idi. M. S. 105'ten itibaren Romalılar tarafından askerî üs olarak kullanıldı. Daha sonra Tuna üzerinde Traian'ın yaptırdığı, Roma İmparatorluğunun en büyük köprüsü yakınında bir ticaret şehri olarak gelişti. Septimus Severus tarafından bir koloni *(Splendissima Colonia Septimia Drobita)* haline getirildi. Bu bakımdan şehir 1972'de Drobeta - Turnu Severin adını almıştır.

TURNUSOL (İta. Tornasole) 1. Ayçiçeği (bk. AYÇİÇEĞİ). 2. *T. kâğıdı*, T. tentürüne batırılmış reaktif (miyar) kâğıdı. T. tentürü, birtakım bitkilerden (Orseille) elde edilen ve bir sıvının asit veya alkalen olduğunu anlamak için kullanılan mavi renkte bir boyadır. T. tentürüne batırılmış bir kâğıdın rengini alkaliler maviye, asitler ise kırmızıya çevirir.

TURP, Turpgiller (Cruciferae) familyasından *Raphamus sativus* Linn türüne giren ve şişkin kökleri yenilen bir yıllık bir bitki.

T.'un ana yurdunun Avrupa ve Asya olduğu kabul edilmektedir. Anadolu ve Kafkasya da bu ana yurdun sınırları içinde bulunmaktadır.

T., genellikle bir yıllık bir bitki olmakla birlikte geç ekilenlerin, yani güzlük ve kışlık çeşitlerin kökleri kışın saklanarak ertesi ilkbaharda yeniden dikilip çiçek ve tohum verebilir. Bu bakımdan, özellikle soğuk ılıman bölgelerde iki yıllık bir bitki halini almaktadır.

Bazı uzmanlara göre T., Türkçede *acırga* veya *yaban T.*'u adları verilen *Raphanus raphanistrum*'un kültüre alınması ile oluşmuştur. Bunu ispat etmek için deneyler yapılmış ve birkaç yıl içinde deneye alınan bu yabanî türden şişkin kökleri yenilebilir tipler meydana gelmiştir. Ayrıca terk edilmiş tarlalarda T.'un yabanîleşerek *Raphanus raphanistrum* gibi uzun ve sert kazık köklü bir hale dönüştüğü de görülmektedir.

Başka bir görüşe göre de, kültür T.'unun Çin ve Japon T.'larından oluştuğu ve batıya getirilerek Avrupa'da üretilmeğe başlandığı kabul edilmektedir.

Aslında T., Milâttan çok önceleri Mısır'da yetiştirilmekte ve iştah açıcı olarak tüketilmekte idi. Bu üretimin eski Orta ve Yakın Doğu ülkelerinde de yayılmış olduğu bilinmektedir.

T. soğuğa dayanıklı bir bitkidir. Bu sebeple kuzey yarım küresinde soğuk ılıman iklime sahip ülkelerde bol miktarda üretilmektedir. Sıcak bölgelerde yazlık olarak yetiştirildiğinde kökleri kaba ve lezzetsiz olur.

T. bitkisinde yapraklar kaba tüylü, uzunca oval, bütün veya dilimlere ayrılmış ve sapa doğru gittikçe ufalan parçalı, çiçekler küçük, narin saplı, fakat oldukça gösterişli, pembe - açık mor veya beyaza yakın renklerde, bir çiçek salkımı etrafına dizilmiş, çanak yaprakları dik, yandakiler torbalaşmış, taç yaprakları karşılıklı haç şeklinde yerleşmiş, yani Turpgiller familyasının belirgin özelliklerine uygun 4 adet; erkek organları, ikisi kısa, 6 adettir.

T.'lar önce iriliklerine göre : 1. Küçük kırmızı T.'lar veya fındık T.'ları, 2. İri T.'lar olmak üzere iki büyük grupa ayrılır. Bundan başka, yetiştirildikleri mevsime göre, erkenci (baharlık), yazlık ve kışlık olarak üç grupta da toplanır. Ayrıca, şişkin köklerinin şekillerine göre, yuvarlak, yuvarlak basık, oval, zeytinimsi, uzunca ve uzun olarak da sınıflandırılmaktadır.

Sıcak iklim ve bol rutubet, T.'ların toprak üstü kısımlarının daha uzamasına sebep olur. Bunun gibi kök renkleri, toprak ve yetiştirme şartlarına, kök şekilleri de toprak cinsine ve ekim derinliğine bağlı olarak değişiklikler gösterir. Örnek olarak, özellikle ağır yapılı topraklarda derin dikim, yuvarlak çeşitlerde bile kök kısmının uzamasına sebep olmaktadır. Bu bakımdan T.'lar, organik maddelerce zengin kumlu veya kumlu - tınlı hafif yapılı topraklarda yetiştirilmeli, özellikle erken ürün almak için bu tip topraklar tercih edilmelidir. T.'ların hasadı biraz geciktirilirse kökleri kaba yapılı, sert ve içleri puflaşmış bir hal alır. Onun için, yenilebilir iriliğe erişir erişmez hemen sökülüp pazarlanmalıdır. Yazlık çeşitler, ilkbaharda erken yetiştirilenlere nazaran yenilebilirliklerini daha uzun süre korur; kışlık çeşitler ise, iyi depolandıkları takdirde, aylarca tazeliklerini muhafaza eder.

T.'lar acı, yakıcı, baharlı lezzetleri ile iştah açıcıdır ve eskiden beri bu maksatla sofralardan eksik edilmezler. T. köklerinde C vitamini boldur. Bunun yanında A vitamini ile B_1, B_2 ve B_6 vitaminleri de bulunur.

T.'lar ufak tavalara serpme olarak, geniş arazilere ise tohum ekme makineleri kullanılarak sıralar üzerine ekilir. Çeşitlerin uygun bir seçimi ile kış dahil, bütün yıl boyunca ürün almak mümkündür. Gevrek, körpe kökler elde etmekte süreklilik sağlamak için tohumların onar gün ara ile arka arkaya birçok defa ekilmesi şeklinde bir üretim usulü

uygulanır. T.'lar yalnız başına ekilebildiği gibi, daha geç gelişen marul, ıspanak, soğan, havuç, lahana, pırasa ve karnabahar gibi sebzelerle birlikte ara bitkisi olarak da yetiştirilebilir. T. tohumları ekildikten kısa bir süre sonra çimlenerek toprak yüzüne çıkar ve 3 - 6 hafta içinde yenilebilir hale gelir.

Soğuk ılıman bölgelerde ilkbaharda çok erken, sıcak ılıman iklimlerde ise kışın ekilir. Yalnız başına ekildiğinde sıralar arasında 25 - 35 cm aralık bırakılır. Bitkiler çimlendikten kısa bir süre sonra seyreltme yapılır. Küçük çeşitlerde sıralar üzerinde 2,5 cm, iri çeşitlerde 10 cm mesafe bırakılması yeterlidir. İri T.'lar, genellikle sonbaharın geç dönemlerinde veya kışın hasat edilecek şekilde yaz sonlarında ekilirler.

T.'lar allogam, yani yabancı dölleme ile çoğalan bitkiler olduğundan çeşitler kendi aralarında ve kültür çeşitleri ile yabanî formlar birbirleri ile kolaylıkla melezleşmekte, böylelikle çeşit özellikleri çabucak bozulmaktadır. Onun için, tohum almak üzere ekilen çeşitler birbirlerinden yeterince uzak olmalıdır. Ayrıca, sık sık tohum tazelemek yerinde bir tedbirdir.

T.'lar genellikle elle sökülerek hasat edilirler. Küçük çeşitler çoğunlukla yaprakları koparılmadan demet halinde bağlanır.

İri T.'lardan eti ve kabuğu beyaz olan kestane T.'ları ile eti beyaz, kabuğu siyah olan kara T. ülkemizde çok yetiştirilmektedir. Eti beyaz, kabuğu kırmızı olan iri T.'lar da vardır.

TURP : Amerika'nın Early Scarlet Globe adlı kırmızı küçük turp çeşidi

T.'ların iştah açıcı özellikleri yanında halk arasında idrar söktürücü, safra kesesi ve safra yollarındaki taşları düşürücü etkileri de bulunduğu bilinmektedir.

T.'ların Çin'de yetiştirilen tipleri arasında 2,5 cm çapında ve 30 cm uzunluğunda, eti sert yapılı olanları vardır. Bunlar pişirilerek tüketilir. Hintlilerin Madras T.'u, yumuşak, gevrek kapsülleri için ekilir ve bu kapsüller çiğ olarak yenir veya turşusu yapılır.

Raphanus caudatus, Linn. uzun kapsülleri için yetiştirilir. Fare kuyruğu veya yılan T.'u adı verilen bu türün kapsülleri bazen 25 - 30 cm uzayabilir. Bunlar da çiğ olarak yenir veya turşusu yapılır. (M. Anameriç - V. Erkun)

TURPGİLLER (Cruciferae), otsu bitkilerin çoğunlukta olduğu bir familya. Latince adını çiçeklerindeki 4 taç yaprağının haç şeklindeki görünümünden almıştır. Yapraklar, genellikle almaşık şekilde dizilmiş olup aynı cins içindeki bitkilerde bile basitten hurma yaprağı veya yırtmaçlıya kadar değişik şekillerde olabilmektedir. Çiçekler erdişi, 4 çanak, 4 taç yapraklı, ikisi kısa 6 erkek organlıdır. Meyve, hardalımsı kapsül şeklinde uzun veya kısadır. Çoğunlukla kendiliğinden açılır. Tohumlar küçük olup embriyo değişik şekillerde kıvrılıp katlanmıştır.

Familyada 200'den fazla cins, yaklaşık 1 600 tür ve binlerce çeşit bitki bulunmaktadır. Bunların çoğuna Akdeniz havzasında bol miktarda rastlanır.

Familyada, dünyanın büyük bir bölümüne yayılmış, iyi tanınan yabanî otlar vardır. *Brassica arvensis,* Kuntze (Yabanî hardal), *Raphanus raphanistrum,* Linn. (Yabanî turp), *Capsella bursa pastoris,* Moench (Çoban çantası) bunlardandır. Gıda olarak kullanılanları da çoktur. *Brassica oleraceae,* Linn. (Lahanalar), *Brassica campestris,* Linn. *var. Napo - Brassica,* DC (İsveç şalgamı), *Brassica rapa,* Linn. (Şalgam), *Brassica alba,* Boiss. (Ak hardal), *Brassica nigra,* Koch. (Kara hardal), *Raphanus sativus,* Linn. (Turp), *Lepidium sativum,* Linn. (Bahçe teresi) örnek olarak sayılabilir.

T. familyasındaki bitkilerin birçoğunun değişik kısımlarında yağlı bir madde vardır. Bu madde yakıcı, acı, baharlı olup kendine özgü bir lezzettedir. Tohumlarında yağ oranı yüksektir ve bazılarından yağ çıkarılır (hardal yağı gibi). Sahil yörelerinde yetişen birçok T. bitkisinin yaprakları C vitamini bakımından zengin olup iskorbüt hastalığını iyi edici bir hassaya sahiptir. Batı Avrupa'nın *Isatis tinctoria,* Linn. (Çivit otu)'nun yaprakları mavi bir boya verir. *Anastatia hierochuntica,* Linn. rutubetli ortamda ise açılıp yayılması ile ün yapmıştır. (M. Anameriç - V. Erkun)

TURSUN BEY : bk. DURSUN BEY.

TURSUN FAKİH : bk. DURSUN FAKİH.

TURTKUL (eski adı : **Petroaleksandrovsk**), Kara Kalpak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde, Amuderya'nın sağ kıyısında, Çarcou - Kungrat demir yolu üzerinde bulunan Ürgenc durağından 35 km uzaklıkta bir şehir. Amuderya'nın sağ kıyısının sürekli olarak aşınması dolayısıyla eski şehir yeni bir yere nakledilmiştir. Çevresinde pamuk ve Karakul koyunları yetiştirilir.

TURUHAN, Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetinin Krasnoyarsk (Kızılyar) ülkesinde bir nehir, Yenisey nehrinin sol kolu. Uzunluğu 437 km dir. T.'ın ağzının kar-

şısında, Yenisey nehrinin sağ kıyısında Turuhansk şehri yer alır.

TURUNÇ, Sedefotugiller (Rutaceae) familyasından *Citrus* cinsine giren, portakala benzeyen meyveler veren bir ağaç. Bu ağacın meyvesine de T. (Citrus aurantium var. amara) adı verilir. Çiçekleri beyazdır. Meyvesi mandalinadan daha iri, üzeri çok pütürlü, lezzeti buruk, mayhoştur. Meyvesinin etli kısmı ise acımsı ekşidir. Meyvede şeker miktarı azdır. İçinde % 3,5 - % 4,5 kadar asit bulunur. Ülkemizde Akdeniz kıyı bölgesi, Ege kıyılarıyla, Karadeniz'in doğu kesimlerinde limon, portakal, mandalina gibi aşılanacak ağaçlar için anaç olmak üzere yetiştirilir.

T. çiçeklerindeki koku maddesi, kolonya imalinde kullanılır. Kabuğundan elde edilen *avrantiamarin* maddesinden esans çıkarılır ve eczacılıkta ilâç bileşimlerinde yararlanılır. T. kabukları kullanılarak T. likörü yapılır. Bu likör, iştah açıcıdır ve sodayla karıştırılınca amerpikon adını alan bir içki elde edilir.

TURUNÇGİLLER (eski ter. Narenciye), Sedefotugiller (Rutaceae) familyasından Citrus cinsine verilen ad. Yaz kış yeşil yapraklı çok yıllık bitkilerdendir. Sıcak iklim bölgelerinde yetişen T.'in türleri botanik uzmanlarınca çok tartışılan bir konudur. Kendi içlerinde veya değişik türlerde döllenmeleri sonucu, melez türleri oluşmuştur. Bundan dolayı botanik uzmanlarının bir kısmı 149 türünün olduğunu söylerken, bir kısmı da 16 türün varlığını ileriye sürmektedirler. Genellikle 2 eşeyli ve simetrik çiçekleri, 3 - 5 taç ve çanak yaprağı, 6 - 10 arasında erkek organı, 2 - 5 birleşik karpelden oluşan dişi organı, 4 - 5 gözlü yumurtalığı vardır.

Etli ve sulu meyvesi olan T.'in ülkemizde yetişen belli başlı türleri portakal, limon, mandalina, altıntop (grapefruit) ve turunçtur.

Genellikle Ege ve Akdeniz bölgelerimizde yetişen T., iç piyasada tüketildiği gibi, Avrupa ve Orta Doğu ülkelerine de ihraç edilir. T.'ler, C vitamini bakımından zengindir.

TURYN [*turin*] **Alexander** (Varşova 26.12.1900), Polonya'lı filolog. 1925'te Varşova Üniversitesinde doçent olarak göreve başladı. 1935'te klasik filoloji profesörü oldu. 1939'a kadar bu görevde kaldıktan sonra Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etti. 1941'de Michigan Üniversitesinde okutman, 1942 - 1945 yılları arasında da New York'ta New School for Social Research'te yardımcı profesör olarak çalıştı. Sonra Illinois Üniversitesine geçti ve 1969'a kadar görevine devam etti. T. çeşitli bilim kurumlarının üyeliğine de seçilmiştir.

Eserleri : *Studia Sapphica* [1929]; *De codicibus Pindaricis* [1932]; *The manuscripts tradition of the tragedies of Aeschylus* [1943]; *The manuscripts of Sophocles* [1944]; *The Sophocles Recension of Manuel Moschopulos* [1949]; *The Byzantine manuscript tradition of the tragedies of Euripides* [1957]; *Dated Greek manuscripts of the thirteenth and fourteenth centuries in the libraries of Italy* [1972].

TUSCARORA ÇUKURU, Büyük Okyanusun kuzey - batısında bir çukur. Japon çukuru olarak da bilinir. Japonya ile Kuril adalarının açığında 26° ile 48° kuzey enlemleri arasında uzanır. 1874'te "Tuscarora" gemisi tarafından yapılan ölçümlere göre, derinliği 15 535 m olarak tespit edilmiştir. T. Ç., uzun süre okyanusların en derin çukuru olarak kabul edilmiştir.

TUSCULUM [*tuskulum*], Latium'da, bugünkü Frascati şehri yakınlarında antik bir şehir. M. Ö. VI. yüzyılda Etruskların idaresinde olan T., Romalılar tarafından alındıktan sonra Roma hukukunu kabul eden (M. Ö. 381) ilk şehir olmuştur. Birçok Romalının villalar yaptırdığı T.'u, Cicero *Tusculanae disputationes* adlı felsefî eserinde *Tusculanum* diye adlandırır. Bugüne kadar yapılan kazılar sonunda yirmi kadar villa kalıntısı, bir tiyatro, birçok tapınak ve şehrin eski kalesi ortaya çıkarılmıştır.

TUSSAUD [*tüso*], **Marie** (1761 - 1850), Londra'da dünyanın tanınmış kişilerinin mumdan yapılmış heykellerinin sergilendiği müzenin kurucusu. Aslen Fransız olan Marie (Grosholtz), mumdan heykeller yapma sanatını Paris'te, amcasının stüdyosunda öğrenmiştir. Fransız ihtilâli sırasında hapsedilen Marie'ye XVI. Louis ile Marie - Antoinette'in ve Fransa'nın diğer aristokrat ailelerinin kesilmiş başlarının modelleri yaptırılmıştır. 1795'te François Tussaud ile evlenen Marie, kocasından boşanmış ve İngiltere'ye gitmiştir. Heykellerini de beraberinde götüren sanatkâr, ilkin Londra'da Baker Street'te yerleşmiştir. 80 yaşında ölen sanatkârın son eseri kendi heykelidir. Kendi adı ile anılan müzesi ilkin Londra'da Marylebone Road'da açılmıştır (1884). 1925'te yanan bu müze birçok değişikliklerle 1928'de yeniden açılmıştır. Madam T.'nun torunları heykelcilik sanatını 1967'ye kadar sürdürmüşlerdir. Müzenin stüdyolarında hâlâ mumdan heykeller yapılmaktadır. Bu müzede Atatürk'ün heykeli de vardır.

TUŞPA : bk. VAN KALESİ.

TUŞRATTA, Mitanni kralı (M. Ö. 1410 - 1375). Amarna (b. bk.)'da bulunan evrak hazinesinde III ve IV. Amenophis gibi Mısır firavunlarına gönderdiği (Mitanni dilinde yazılmış) mektuplar ele geçmiştir. T. zamanında Mitanniler Kuzey Mezopotamya'da hâkimiyet kurmuşlar, Asur'u da baskı altına almışlardı. T.'nın son yıllarında iç karışıklıklar çıkmış, onun ölümünden sonra Mitanni devleti Hititler tarafından işgal edilmiştir.

TUTAK, Ağrı iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 562 km², nüfusu 32 870 (1980)'tir. Köylerin çoğunun nüfusu 100 - 400 kadardır. İlçe merkezi T.'ın nüfusu 3 990, yüksekliği 1 535 m dir. İlçe, ilin batı bölümündedir. Kuzeyde Eleşkirt, doğuda Hamur ve merkez ilçe, güneyde Patnos, batıda Erzurum'un Karayazı ve Muş'un Malazgirt ilçeleri ile çevrilidir.

İlçe arazisi, çok yerinde, ortasından Murat ırmağının geçtiği tepelik ve dalgalı düzlükler (Neojen teknesi) ile doğu bölümünde tepeliklerin uzandığı volkanik arazi (andezit, bazalt)'den oluşmuştur. Yüksekliği çok yerde 1 500 - 1 600 m dir (kuzeyde Sekir dağı 2 000 m). Buradaki kesiminde Murat ırmağı (50 km lik bölüm) alüvyonlarla örtülü geniş vadisinde akar.

İlçede kışlar soğuk, sert ve uzun geçer, şiddetli donlar olur. Kar örtüsü aylarca yerde kalır, kar kalınlığı 50 - 60 cm yi bulur. Yağışlar en çok ilkbaharda ve kışın olur (yıllık yağış 340 mm). Yazlar sıcak geçer, kısa sürer. Gece gündüz arasındaki sıcaklık farkı çok olur. İlçede orman hemen hemen yoktur. Bozkırlar geniş yer tutar. Başlıca yakacak çeşidi tezektir.

İlçede başlıca geçim kaynakları hayvancılık ve tarımdır. Burada çok iyi cins ve özlü buğday yetişir. Tarımda makine-

leşme gelişmiştir. Sulak yerlerde kavun, karpuz, sebze yetiştirilir. Tarım üretimi, yerindeki ihtiyacı karşılayacak kadardır. Hayvancılık daha önemli yer tutar. Canlı hayvan ve ürünleri (yağ, peynir, yün, yapağı) başka yerlere de gönderilir. İlçede küçük ve büyük baş hayvan sayısı 200 000 kadardır. Yaylalara da çıkılır. İyi yollardan uzun süre uzak kalmış bu bölgede yük ve binek hayvanı olarak at beslenir. Yaygın sığır ırkı "doğu kırmızısı"dır. Burada tabiî tohumlama yolu ile montafon melezleri oluşturulmaya da çalışılmıştır.

İlçe merkezi T., Van - Ağrı kara yolu üzerinde bir kasabadır. 1868'den sonra o zamanki Bayazıt sancağına bağlı bulunmuş olan T., 1919'da ilçe durumuna getirilmiştir. Tarihi boyunca türlü istilâlara da uğramış bulunan T., 1918'de vatana kavuşturulmuştur. *Tutak* adının, 1071 Malazgirt zaferinden sonra Selçuklu beylerinden Tutak beyin adından geldiği söylenir. Elektriği, bol içme ve kullanma suyu vardır. Çarşısı, otel ve lokantaları, yatılı bölge okulu, orta okulu, ilk okulları, büyük bir camii, hamamı, 10 yataklı hastahane ve sağlık ocağı, gazinosu vardır. Murat ırmağı kenarındaki kasaba, şimdi işlek bir yol kavşağı olmuştur (Patnos ve Erciş üzerinden Van'a uzanan düzgün asfalt yol, Ağrı'ya uzanan stabilize yol (42 km), Karayazı'ya uzanan kara yolu ve Ağrı - Eleşkirt asfaltına uzanan yol). Kasabanın imar planı 1958'de yapılmıştır. (R. İzbırak)

TUTANAK (eski ter. Zabıt veya zabıtnâme), bir konuşma, görüşme, olay, istek veya işlemi yazılı olarak tespit eden resmî belge.

a. Arama T.'ı : Yetkili makam veya mercî tarafından verilen arama izin veya kararı üzerine zabıtaca bir kişinin iş yeri veya ikametgâhında yapılan arama işlemini ve arama sırasında bir zarar verilmediğini tespit eden belgedir. Aramada hazır bulunanlar tarafından imzalanır.

b. Duruşma T.'ı : Duruşmanın önemli noktalarını tespit eden belgedir. Ceza muhakemeleri usulünde duruşma T.'ının 1. Duruşmanın yapıldığı yer ve tarihi; 2. Hâkimlerin, Cumhuriyet savcısının, zabıt kâtibinin ve varsa tercümanın adını; 3. İddianamede belirtildiği gibi suçun ne olduğunu; 4. Sanıkların, savunucu ve dâvacıların adını ve 5. Duruşmanın açık mı, gizli mi olduğunu ihtiva etmesi gerekir (Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 265). Duruşma T.'ında ayrıca özet olarak duruşmanın cereyanı ve sonuçları ile duruşma usulünün temel kurallarına uyulduğu belirtilir (CMUK. Md. 266). Hukuk muhakemeleri usulünde ise duruşma T.'ına mahkemenin ve hâkimlerin adları, tahkikat ve duruşmanın yapıldığı yer, celsenin açıldığı gün ve saat, iki taraf ve vekillerinin adları, yapılan duruşma ve işlemler ile, iki tarafın ne gibi evrak ibraz ettiği, duruşmanın açık yapıldığı, açık yapılmamışsa sebebi, özet olarak iddia ve savunma, şahit ve bilirkişi beyanları, keşif ve muayene raporları, verilen karar ile bunun taraflara bildiriliş biçimi kaydedilir (Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu Md. 151).

c. İcra T.'ı : İcra ve iflâs dairelerinin yaptıkları işlemlerle kendilerine yöneltilen istek ve beyanlar hakkında düzenledikleri belgedir. Yapılacak sözlü itirazlar ile talep ve beyanların altları ilgililer, icra memuru, yardımcısı veya kâtibi tarafından imzalanır. İlgililer bu T.'ları görebilir ve bunların örneğini alabilir (İcra İflâs Kanunu Md. 8).

d. Keşif T.'ı : Yetkili hâkimin olay yerinde yaptığı keşif sonunda düzenlenen T.'tır. Bu T.'ta zabıt kâtibinin de imzası bulunması gerekir.

e. Meclis T.'ı : Meclis görüşmelerinin meclis kâtipleri tarafından zaptolunan yazılı kaydıdır. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 87. maddesine göre, meclis görüşmelerinin metni T. dergisinde tam olarak yayınlanır. Kapalı oturumdaki görüşmelerin yayını ise ilgili meclisin kararına bağlıdır. 30 haziran 1981 tarih ve 2485 sayılı Kurucu Meclis Hakkında Kanun'un 22. maddesinin 3. fıkrası, Danışma Meclisi'nin açık olan genel kurul toplantılarının T. dergisinde yayınlanacağını belirtmiştir.

f. Şikâyet T.'ı : Şikâyetçinin yetkili makam ve mercîlere yaptığı başvuru üzerine şikâyeti tespit amacıyla düzenlenen, şikâyetçinin ve şikâyet olunanın kimliğini belirten belgedir. (E. Korur)

TUT-ANKHAMEN, TUT-ANH-AMUN, Mısır'da 18. sülâleden kral (M. Ö. aş. yu. 1347 - 1339). IV. Amenophis'in bir kızı ile evliydi ve başlangıçta adı kayınpederinin taptığı güneşe (Aton) izafeten Tut-anh-Aton idi. Kendi yönetimi sırasında IV. Amenophis'in güneş dini bırakıldı ve Amarna yerine başşehir yeniden Thebai oldu. T.'un hemen hemen hiç dokunulmamış kabri 1922'de Thebai'de Krallar Vâdisinde İngiliz arkeoloğu Howard Carter (b. bk.) tarafından bulundu. Carter ve Lord Carnarvon (b. bk.)'un açtıkları kabirden çıkardıkları zengin hazineler bugün Kahire müzesinde bulunmaktadır.

TUT - ANKHAMEN

TUT-ANKHAMEN : Altın mask

TUTKAL, kemik, deri artıkları v.b. uzvî maddelerden yapılan, kimyasal yapısı bakımından proteini bol bir madde. Genellikle yapıştırıcı olarak kullanılmasının yanı sıra içine karıştırılan boyalarla birlikte resim yapımında kullanılır. Sarımtırak, kahverengi ve yarı saydamdır. Katı bir madde olan T., levha veya boncuk halindedir. Su ile karıştırılıp kaynatılarak yapışkan bir sıvı durumuna getirilen T., soğuduğu zaman tekrar katılaşır. Soğuk suda erimeyen ve katılaşan T.'ı tekrar kullanmak gerektiğinde sıvı hale gelinceye kadar ısıtmak gerekir.

TUTMAÇ, eski bir çorba çeşidi. *Divanü Lügati't - Türk*'te geçtiği tespit edilen T. kelimesi ile ifade edilen bu yemek günümüzde de çok yaygın olarak bilinmektedir. *Dutmaç, tutma* gibi adlarla da tanınmaktadır.

Pişirilmesi şöyledir : Kızgın saç üzerinde katıca bir hamurdan kalınca (aş. yu. 1,5 - 2 mm) açılan yufkalar 3 - 4 cm eninde dilim dilim kesilir. Sonra bu dilimler ya üst üste konularak erişte gibi veya üçgen yahut baklava şeklinde kesilir. Bu kesilen parçalar tencerede kaynamakta olan suya atılır, makarna gibi haşlanır. Tencereden alındıktan sonra içinde kıyma bulunan kızarmış yağa dökülür. Üzerine taze veya kuru nane serpilerek servis yapılır. Bazen haşlanmış hamur parçaları ayrıca yağda kızartılır, sonra tencereye dökülür. İsteğe göre üzerine biber, karabiber, sumak serpilir veya limon sıkılarak servis yapılır. Ayrıca, bazı yerlerde içine yoğurt ve mercimek de katılır.

TUTRAKAN, Bulgaristan'da, Tuna nehrinin sağ kıyısında, Silistra'nın 65 km batısında bir şehir ve iskele. Nüfusu 9 908 (1965)'dir. Rusçuk (Bulg. Ruse), Kubrat, Dulovo ve Silistra'ya kara yolu bağlantısı vardır. Çevresinde hububat ve kültür bitkileri yetiştirilir. Balıkçılık yapılır.

T., Transmarisca adlı bir Roma kalesinin yerinde kurulmuştur. Sonradan akınlarla yıkıntıya uğrayan şehir, Türk (Osmanlı) hâkimiyeti devrinde onarılmıştır. Şehre Türkler yerleşmiştir. 1878'de Türk hâkimiyeti son bulmuştur. 1913 Bükreş barış antlaşmasıyla Romanya'ya verilmiştir. I. Dünya Savaşında Bulgar birlikleri şehri almışlardır (5 - 6 eylül 1916). Neuilly antlaşmasıyla tekrar Romanya'ya verilmiştir. 1940'ta Craiova antlaşmasıyla Bulgaristan'a bırakılmıştır.

TUTSAK, köle ve esir, savaşta yılgınlıkla teslim olan düşman askeri. Gazve veya seriye (tün baskını, şebhûn) ve yağmalarda ele geçirilen kadın erkek, çoluk çocuk, ihtiyar herkese verilen ad. T.'ların durumu, hadis-i şeriflerle düzenlenmiş ve daha sonra bu hadislere dayanılarak fıkıh kitaplarında Üserâ (Tutsaklar), Itık (Âzâd), velâ ve abd-i âbık (kaçak tutsak) bahisleri tedvin edilmiştir. T.'lar hakkında derlenmiş olan hadisler için bk. A. J. Wensinck. Miftâhu künûzi's-sünne. Arapçaya çev. M. Fuad Abdülbaki. Lahor [1921] 42. 129.

T.'lar için iki hüküm geçerlidir. Bunlar, T.'ların köleleştirilmesi veya fidye (b. bk.) karşılığında salıverilmesi, yani hürriyetini elde etmesidir. Ancak, yağmalanan malların geri verilmesi söz konusu değildir. T.'ların öldürülmesi yasaktır. T.'ların hukuku daha Câhiliye devrinden itibaren gelişmiştir. Temelde T., mal gibidir, alınır, satılır, armağan edilir. Sahibi olanların verecekleri hükme bağlıdırlar. T.'ların kazandıkları sahiplerinindir. Kendiliklerinden bir işte taahhütte bulunamazlar, vasi ve nazır olamazlar, tanıklık edemezler. Ancak sahibinin verdiği izinle, yani *mezun lehv* olduklarında sahipleri adına mukavele yapabilirler.

Şeriate göre, kadın T., yani cariye ile nikâh gerekmez, istifraş kâfidir. Ancak erkek bir T., hür veya T. bir kadınla evlenebilir. Malikîlere göre T.'ın dört kadına kadar evlenmesinde cevaz vardır. Cariyeye verilecek mehir (b. bk.) sahibine aittir. Bir T., eşini iki defadan fazla boşayamaz. Birinci boşanmadan sonra *iddet* (gebeliğin beklenme süresi) dolunca ikinci kez onunla evlenebilir. Ancak, ikinci boşanmadan sonra aynı kadınla bir daha evlenmek mümkün değildir. T.'ın çocuklarının durumu babasının hukukuna bağlıdır. Baba hür, ana T. ise çocuklar hür sayılır. Bu kuralı ilk kez İslâm hukuku getirmiştir. Diğer hukuk kurallarında çocuğun hali batna, yani anaya bağlıdır. Baba da T. ise çocuk, sahibinin malı olarak dünyaya gelmiştir. Sahibinden çocuk sahibi olan cariye ümmü veled, yani çocuk anası olarak bazı haklar elde eder. Cariye sahibi bu durumda, onu satmak, rehin vermek, hediye etmek haklarını kaybeder. Müşrik cariyelerle Müslüman sahiplerinin istifraşı câiz değildir, ehl-i kitaptan olan cariyelerle mümkündür. Şafiî mezhebi bunu da kabul etmez.

İslâmda T.'ın hürriyetine kavuşturulması, yani âzâd (ıtk) edilmesi âhirette sevabı büyük sayılan bir ibadettir. T. üzerinde birçok kişilerin hissesi varsa, onu âzâd eden hisse sahibinin diğer hissedarların haklarını para ve mal ile ödemesi gerekir. Bu türlü T.'a *mubaâz*, yani "hisseli" denir. Ümmü veled, sahibi ölünce hür olur. Bir kimse T.'ına "öldüğüm vakit hürsün" vadinde bulunursa, bu gibi T.'lara *müdebber* denilir. Hanefî ve Malikî mezheplerinde böyle bir vaadde bulunan efendi, bu vâdini artık değiştiremez. Şafiî mezhebinde ise, kişi vasiyetini kendi isteğiyle bozduğu gibi, bunu da bozabilir. T., kendi kazancıyla kendi hürriyetini satın alabilir. Bunlara *mükâtep* denilir. Efendisi bu şartı kabul edince, artık onu satamaz ve T.'ın mal sahibi olmasına müsaade etmesi gerekir. T., son taksitini ödediği zaman hürriyetini elde etmiş olur. Hürriyetini elde etmek isteyen T.'a yardım büyük sevaptır. *Mükâtep* olmayı isteyen T.'ın isteğine rıza göstermek de sevaptır. Ancak, bunda mecburiyet yoktur.

Velâ, âzâdlığın tabiî bir sonucudur. Âzâd olan T., eski sahibinin mevlâsıdır. Bu mevlâ vâris bırakmadan ölürse mirasını eski sahibi alır, o da ölmüşse efendisinin mirasçıları (*asabât*) alırlar.

Savaş T.'larının durumu ilk kez 1864 Cenevre sözleşmesiyle bir düzene bağlandı. Bu sözleşmeye rağmen, yine de onların sağlıklı ve hakları tam bir garantiye alınmış değildir. 1907 La Haye ve 1929 Cenevre sözleşmeleriyle yeni hükümler getirildi. II. Dünya Savaşında Almanya'nın topladığı ve kamplara yığdığı milyonlarca T., savaş sonrası büyük bir sorun oldu. Savaş T.'larının tasfiyesi konusu 1949 Cenevre toplantısında yeniden ele alınarak düzenlendi. 61 devletin katıldığı bu anlaşmayı Türkiye de 21 ocak 1953 ve 6020 sayılı kanunla onayladı. (İ. Parmaksızoğlu)

TUTTUKUDI : bk. TUTICORIN.

TUTUG (Totug, Totuk, Tutuk), eski Türk unvanlarından biri. Gök Türk yazıtlarında ve Uygurca metinlerde çokça geçen bu unvanın anlamı genellikle "askerî vali" veya "bölge, yöre, şehir vb. hâkimi" olarak kabul edilmiştir. Ancak, Gök Türkler zamanından başlayarak, "tâbi hükümdar", "tâbi prens" vb. gibi anlamları da ifade ettiği anlaşılıyor.

Eski Türk devletlerinde ülke topraklarının adem-i merkeziyetçi bir anlayışla ve bir çeşit feodaller federasyonu

biçiminde yönetilirdi. Devletin başındaki hakanın otoritesini kabul eden bu feodaller, o otoriteye boyun eğmenin gerektirdiği bazı şeyleri yerine getirmek şartıyla, kendilerine bağlı bölge, şehir veya kavmi, yarı bağımsız hükümdarlar gibi idare etmişlerdir. Bu yarı bağımsız hükümdarlar, başta *yabgu* (b. bk.) olmak üzere birtakım unvanlar kullanmışlardır. T. da bu unvanlardan biridir. Başka bir söyleyişle T., belli bir kavmi veya yöreyi hakan adına ve yarı bağımsız bir şekilde idare eden kimselere verilen bir unvandır. Bu cümleden olarak daha Gök Türkler zamanında Az kavminin Algan adındaki bir T.'unun ele geçirildiğinden söz edilmektedir. Öte yandan Uygur hükümdarı Tanrıda Bolmış İl Etmiş Bilge Kağan (=Moyunçur), Çik' ler üzerine birkaç sefer yaparak onlara baş eğdirip, üzerlerine bir T. tayin etmiştir ki, unvanın burada da "vali" anlamında olduğu ifade edilmiştir. Ancak, aynı Moyunçur Kağan'ın babası tarafından *Tay Bilge T.* adlı birinin Oğuzların başına *yabgu* tayin edildiğinin kaydedilişine bakılırsa *(Tay Bilge Totukuğ Yabgu atadı),* unvanın validen çok "tâbi hükümdar", yani "hakandan sonra gelen yarı bağımsız idareci" anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz. Nitekim F. W. K. Müller bu unvanın karşılığını "bir Uygur hakanının sarayında ikinci dereceden mevki, makam veya derece" olarak verdikten başka, *Mahrnamah*'ta da han ve şehzadeden sonra gelen kimse olarak T. geçmektedir.

Öte yandan Çigil, Yağma, Karluk ve Kimek gibi, Gök Türk ve Uygur devletlerinin idaresinde bulunmuş Türk kavimlerinin başlarında T.'ların bulunduğundan söz edilmesi de, T.'un "yarı bağımsız hükümdar" anlamını ifade ettiği biçimindeki tespiti doğrulamaktadır. *Mücmelü't - tevârih ve'l - kısâs*'ta ise "Kimek'lerin padişahına T. denilir" kaydının yer alması özellikle dikkate değer. Öyle anlaşılıyor ki, nasıl *yabgu* unvanı ilk önceleri Türk İmparatorluğuna bağlı kavimlerin başlarında bulunan başbuğların unvanı iken IX - XI. yüzyıllarda Oğuzlarda hükümdar unvanı olmuş ise, T. da zamanla "bağımsız başbuğ" anlamında kullanılmıştır.

T. unvanının Uygurlardan sonraki Türk devletlerinde, hükümdardan sonraki idareciler için kullanıldığına dair bilgimiz yoktur. Ancak Reşidüddîn'in kayıtlarından anlaşıldığına göre, Moğollar ve Merkitler de bu unvanı kullanmışlardır.

Barthold, bu unvanı Türkçede "hâkim olmak, hükmetmek" anlamında olarak *tut-* kökü ile izah etmiştir ki, görünüşe göre doğrusu da bu olmalıdır. F. W. K. Müller ise bunun Çince olduğunu ileri sürmüştür. Yazıtlarda *Tabgaç on totug beş tümen sü kelti* şeklinde ifadelere rastlanmaktadır. Ama bu ifadeler Türkçedir. Bu yüzden bugün Çincede *dudu* şeklinde telâffuz edilen ve hâlâ "bölge valisi" anlamında kullanılan unvana bakarak *tutug*'un Çince olduğuna hükmetmek pek isabetli görünmemektedir. (R. Genç)

TUTUILA, Polinezya'da, Doğu Samoa'larda bir ada. 17 nisan 1900'de Amerika Birleşik Devletleri'ne terk edilen adanın Pago Pago limanında büyük bir deniz üssü kurulmuştur. T. adasını aş. yu. ikiye ayıran Pago Pago limanı, Samoa adalarında büyük gemiler için yegâne uygun limandır.

TUTUKLAMA (eski ter. Tevkif), bir ceza soruşturmasında sanığın, hürriyeti geçici olarak kısıtlanarak tutukevine konması işlemi.

1961 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 30. maddesine göre, suçluluğu hakkında kuvvetli belirti bulunan kişiler, ancak kaçmayı veya delillerin yok edilmesini veya değiştirilmesini önlemek maksadıyla veya bunlar gibi T.'yı zorunlu kılan ve kanunla gösterilen diğer hallerde hâkim kararıyla tutuklanabilir. Tutukluluğun devamına karar verilebilmesi aynı şartlara bağlıdır.

4 nisan 1929 tarih ve 1412 sayılı Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu, T.'nın şekil ve şartlarını ayrıntılı olarak düzenlemiştir. Buna göre, suçu işlediğine dair aleyhinde kuvvetli belirtiler olan sanık, 1. Kaçma şüphesini uyandıracak durumlar bulunması, 2. Suçun izlerini yok etmeye veya suç ortaklarını uydurma beyanlara yahut şahitleri yalan şahitliğe veya şahitlikten kaçınmaya sürükleyeceğini gösterir emareler olması ve 3. Suçun devlet veya hükümet nüfuzunu kırması veya memleketin güvenliğini bozan yahut genel âdap aleyhinde işlenen bir cürüm olması hallerinde tutuklanabilir. Soruşturmanın konusu olan suçun ağır cezalı cürümlerden bulunması, sanığın ikametgâh veya meskeni bulunmaması veya serserî yahut şüpheli takımından olması veya kim olduğunu ispat edememesi, yabancı olup da hâkimin davetine veya verilecek hükmün infazı için geleceğinden şüphe uyandıracak ciddî sebeplerin bulunması halinde, sanık daima kaçacak sayılır (CMUK. Md. 104).

Sanığın tutuklanması hâkim tarafından verilen bir T. müzekkeresi ile olur. T. müzekkeresinde, sanığın mümkün olduğu kadar açıkça kim olduğu, şekli, sanığa isnat edilen suç ile T.'nın sebebi yazılır (CMUK. Md. 106). T.'nın amacını zedelememek şartıyla tutuklanan sanığın yakınlarına ve esaslı bir ilgisi olan diğer kimselere tutulduğunu bildirmesine izin verilir. Tutuklanan isterse, bunlara resmen de haber verilir (CMUK. Md. 107).

Tutuklanan kimse mümkün olduğu kadar mahkûmlardan ayrı bir yere konulur ve ayrı bir odada bulundurulur. Tutuklanan hakkında ancak T. ile gözetilen amacı ve tutukevinin düzenini sağlayacak kadar kısıtlamada bulunulur (CMUK. Md. 116). T. müzekkeresi, T. sebeplerinin kalmamasıyla geri alınabileceği gibi, sanığın muhakemesinin men'ine veya beraatına karar verilmesiyle de hükümsüz kalır (CMUK. Md. 123). Cumhuriyet savcısının kamu hukuku dâvasını açmadığı veya sanığın tutukluluğunun devamına lüzum görmediği takdirde, T. müzekkeresi hükümden düşer. Bu hallerde Cumhuriyet savcısı sanığı hemen salıverir (CMUK. Md. 126). (E. Korur)

TUTULMA : bk. AY TUTULMASI ve GÜNEŞ : **Güneş tutulması.**

TUTULMA DAİRESİ veya **TUTULMA ÇEMBERİ** (eski ter. : Daire-i husûf), Güneşin bir yıl içinde gök yüzü üzerinde çizmiş göründüğü büyük daire (ekliptik)'ye verilen ad. T. D.'nin içinde bulunduğu düzlem, yani tutulma düzlemi, Yer'in Güneş çevresindeki yörünge düzlemi ile aynıdır. Bu düzlemin gök küresi ile arakesiti T. D.'dir.

Güneş ve Ay tutulmaları ancak Güneş, Yer ve Ay bir doğrultuda iken meydana gelir. Bu ise Ay, Yer'in yörünge düzleminden geçerken olur. T. D. adı, eskiden beri bilinen bu gerçekten kaynaklanır.

Yer'in dönme ekseni, Güneş çevresindeki yörüngesine dik olmadığından T. D. ile Yer'in ekvator düzlemi çakışmış durumda değildir. Bunun sonucu olarak, güneşin öğle zamanı eriştiği yükseklik, sürekli olarak değişmektedir. Güneş ya-

zın en kuzeyden, kışın en güneyden doğar ve batar. Yılda iki kez (21 mart ve 23 eylülde) tam doğudan doğar ve tam batıdan batar. Bu tarihlerde Güneş tam ekvator üzerindedir. Ekvatorun bu iki noktasına "ılım noktası" denir. Ilım noktaları T. D. ile ekvator dairesinin kesişme noktalarıdır. Güneş ılım noktalarında iken, yer ekseni güneş ışınlarında dik düzlem içinde bulunur ve gece gündüz eşit olur.

T. D. üzerinde önemli iki nokta daha vardır. Bunlar Güneş'in 21 haziran ve 21 aralıkta eriştiği yaz ve kış "dönüm noktaları"dır. Güneş bu dönüm noktalarının birinde iken ekvatordan olan uzaklığı en büyüktür. 21 haziranda kuzey kutup Güneş'e dönük olduğu için Güneş öğleyin en tepede görülür ve gece en kısa, gündüz en uzun olur. 21 aralıkta ise güney kutup Güneş'e dönük olduğundan kuzey yarım kürede öğle zamanı Güneş en alçak noktasına varır ve gece en uzun, gündüz en kısa olur.

Ilım noktaları gökte sabit değildir; T. D. boyunca yılda 50″ (açı saniyesi) kadar batıya kayar. Bunun sebebi yerin presesyonu ve dolayısıyla ekvatorun hareketidir. Bu hareket sebebi ile, T. D. üzerinde 30° aralıklarla yer alan burçlar, adını aldıkları takım yıldızları ile artık çakışmış durumda değillerdir.

Ekvator ile T. D. arasındaki açı da değişir. Şu anda 23°,5 komşuluğundadır ve yılda 0″,48 azalmaktadır. Yaklaşık 1500 yıl sonra en küçük değeri 22° 15′ ye erişecek, sonra en çok, yaklaşık 25° ye kadar artacaktır. Bunun sebebi de tutulma düzleminin hareket etmesidir. Bu hareket diğer gezegenlerin, özellikle Jupiter, Mars, Venus'un yer üzerindeki kütlesel çekimlerinden ileri gelmektedir. (Z. Aslan)

TUTUŞ, Tâcüddevle, Ebû Saîd b. Alp Arslan b. Çağrı b. Mîkâîl b. Selçuk b. Dukak (1062 - 1095), Suriye Selçuklu devleti meliki. Suriye fâtihi ve buradaki Selçuklu melikliğinin kurucusu emîr Atsız'ın Mısır'ı Fatımîlerden almak için Kahire önlerinde giriştiği savaşta yenilip öldürüldüğü zannıyla, Büyük Selçuklu devleti sultanı Melikşah, Gence'de valilik yapmakta olan kardeşi T.'a, fethe devam etmesi maksadıyla Suriye'yi iktâ etmiş, Selçuklu İmparatorluğunun fetih planlarına uygun olarak Magrib'i de fethetmesini kendisine bildirmişti (1077 - 1078). T., Melikşah tarafından hizmetine girmeleri emredilen Bekçioğlu Afşin, Sunduk et - Türkî, Dilmaçoğlu Mehmed, Duduoğlu, Türkman et - Türkî, tâbi Musul emîri Şerefüddevle Müslim ve bir kısım Kilâpoğulları kabilesi kuvvetleriyle birlikte Diyarbekir bölgesine geldiği zaman hâcip Ay - Tigin es - Süleymanî de kendisine katıldı. Fakat bu sıralarda emîr Atsız'ın, Kahire bozgunu sırasında öldürülmeyip yenilgiden sonra kendisine karşı ayaklanmaya başlayan Suriye ve Filistin şehirlerine karşı tedip hareketlerine başladığını haber alan T., durumu derhal Melikşah'a bildirdi. Bu arada T.'un Suriye'ye atanmasını öğrenen Atsız, bir mektupla Melikşah'a baş vurmuş, bunun üzerine Sultan, T.'a, Atsız'ın Suriye ve Filistin'deki hükümranlık sahalarına yönelmeyip Arap Mirdasoğulları ailesinin idaresinde bulunan Haleb bölgesine yürümesini emretti. Derhal harekete geçen T., Haleb üzerine yürüyerek şehri kuşatmaya başladı (1078). Fakat T., Haleb emîri Sâbık ve Türkmen emîri Ahmed Şah'ın birlikte savundukları Haleb'i, beraberinde bulunan Müslim'in çevirdiği entrikalar ve hatta daha da ileri giderek Haleblilere açıktan açığa yardım etmesi şehri ele geçirmeye muvaffak olamadı. Böylece kuşatmayı bırakıp şehirden ayrılmak zorunda kalan T., kendisine karşı âdeta cephe almış bir duruma gelen Müslim'i sultan Melikşah'a şikâyet etti. Böylece T.'un Suriye'ye hâkim olup melikliğin başına geçme yolundaki bu ilk hareketleri de başarısızlıkla sonuçlandı. Haleb'den Diyarbekir bölgesine gelen T., kışı burada geçirdikten sonra ilkbaharda tekrar Kuzey Suriye'ye yönelmiş, bu kez Haleb'i daha kolay ele geçirmek gayesiyle, şehrin etrafında bulunan Menbiç, Bozâa, Esârib v.b. kaleleri birer birer işgal etmiş ve buralara bir kısım askerlerini yerleştirmiştir. Daha sonra o, yeniden Haleb üzerine yürüyerek kuşatmaya başlamıştır. Fakat bu sıralarda bir Fatımî ordusu tarafından Dımaşk (Şam)'ta kuşatılmakta olan emîr Atsız'ın kendisini yardıma çağırması üzerine, kuşatmayı bırakıp Dımaşk'a hareket etti. Öte yandan şehri kuşatan Fatımî kuvvetleri Mısır'a dönmek zorunda kalmıştır. Kendisini şehrin dışında Azrâ çayırlığında karşılayan emîr Atsız'ın bazı aleyhte hareketleri üzerine T. onu yayının kirişi ile boğdurmak suretiyle öldürdü (bk. A. Sevim, *Tarihü Meyyâfarikin ve Âmid Hakkında*, VI. Türk Tarih Kongresi 1962 zabıtları, s. 188 vd.). Böylece T., başta Dımaşk olmak üzere, Atsız'ın idaresi altında bulunan bütün Suriye ve Filistin şehir ve kalelerinin rakipsiz hâkimi olmuş (1079) ve Suriye Selçuklu Melikliği, Selçuklu hanedanından T.'un eline geçmek suretiyle idarî yönden yenilenmiştir.

T.'un Haleb'e hâkim olma iddialarından şimdilik vazgeçip başşehir Dımaşk'a yerleşmesinden sonra, şehir halkının çağrısına uyan Müslim, tâbi olduğu sultan Melikşah'ın da muvafakatini aldıktan sonra Haleb'i ele geçirmek suretiyle 1060 yılından beri burada hükümran olan Arap Mirdasoğulları ailesinin hâkimiyetine son vermiştir (mayıs 1080). T. tarafından işgal edilen Esârib, Azâz, Bozâa v.b. kalelerini de alarak T.'un naiplerini buralardan çıkarmıştır. Böylece, Müslim, bütün Mezopotamya'yı ele geçirip Haleb'e de hâkim olduktan sonra T.'un Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile olan ilişkisini keser bir duruma gelmiş, ayrıca Haleb bölgesindeki kalelerde oturmakta olan Türkmenleri tenkil hareketine girişmiş, daha sonra da Suruç, Şeyzer, Humus v.b. şehirlerde hüküm süren yerli Arap emîrliklerini de itaat altına almıştır. Onun bu düşmanca davranışlarına kızan bu yerli emîrlerden bazıları T.'a baş vurarak onu Haleb üzerine yürüyüp ele geçirmeye teşvik ettiler. Bu fırsattan faydalanan T., Haleb bölgesine gelmiş, beraberindeki Artuk Bey'i buralarda akınlar yapmakla görevlendirmiş ise de, Melikşah'ın buyruğu üzerine Dımaşk'a dönmek zorunda kalmıştır. Fakat daha sonra T., Baalbek'i Fatımîlerden aldığı gibi (1083). Bizans hâkimiyetindeki Antakya bölgesine de akınlar yapmıştır. Müslim, onun Dımaşk'tan ayrılmasından ve Artuk Bey'in de İsfahan'a gitmesinden istifade ile Dımaşk'ı kuşatmış ise de, T.'un süratle gelip şehri başarı ile savunması, ayrıca beklediği Fatımî yardımının gelmemesi ve nihayet idaresi altındaki Harran'da isyan çıkması sebepleriyle kuşatmayı terk ile Dımaşk'tan ayrılmak zorunda kalmıştır. Kuzey Suriye hâkimiyeti uğruna T. ile Müslim arasında süregelen rekabete, Antakya ve kalesini Bizanslılardan alan Anadolu Selçuklu hükümdarı Kutalmışoğlu Süleymanşah da katılmıştır. Müslim, Antakya'yı fethetmek suretiyle hâkimiyetindeki Haleb bölgesine dayanan Süleymanşah'tan çekinmekte idi. O, daha önce Bizans'ın Antakya valisi bulunan Philaretos Brakhamios'tan almakta olduğu 30 bin altın vergiyi, bu kez şehrin yeni hâkimi Süleymanşah'tan talep etmiş ise de, red cevabı aldı ve neticede, Amik ovasında Kurzâhil yöresinde yapılan savaşta yenilgiye uğradı ve savaş meydanında öldürüldü (haziran 1085). Böylece Elcezire ve Kuzey Suriye bölgelerini de içine alıp yavaş yavaş genişlemekte olan Müslim'in Arap hâkimiyetine son

verilmiş ve dolayısıyla Suriye'de Türk hükümranlık ve yerleşmesine engel olacak herhangi bir kuvvet kalmamıştır.

Süleymanşah, Müslim'in ölümüyle sona eren savaştan sonra Şerif Ebu'l - Hasen b. el - Huteytî ve Sâlim b. Mâlik'in idaresinde bulunan Haleb'i iki kez kuşatmış ise de (temmuz 1085 ve nisan - mayıs 1086), Ebu'l - Hasen'in çevirdiği entrikalar sebebiyle alamamıştır. Esasen şehri Süleymanşah'a vermek istemeyen Ebu'l - Hasen, bu kez, bu sıralarda Dımaşk'ta bulunan T.'u Haleb'e davet etti. T. derhal beraberinde Artuk Bey olduğu halde, ordusuyla birlikte Haleb'e hareket etti. Neticede her iki Türk hükümdarı arasında savaş kaçınılmaz bir hale geldi. Bu arada T., Süleymanşah'ın maiyetinde bulunan bazı kumandanları kendi saflarına geçirmeye muvaffak oldu; Artuk Bey'in de büyük başarıları sonucunda Haleb'e üç mil uzaklıktaki Aynü Seylem yöresinde yapılan savaşta Süleymanşah kesin bir yenilgiye uğradı ve Anna Komnena'nın (II, 65) rivayetine göre, mağlûbiyeti gururuna yediremeyip bıçağını kalbine saplayarak intihar etti (haziran 1086). Savaştan sonra T. bu kez, kendisine şehri teslimden vazgeçen Ebu'l - Hasen'in içinde bulunduğu Haleb'i bir gece baskını sonunda işgal etmiş (temmuz 1086) ise de, Sâlim'in idaresindeki iç kaleyi alamamıştır.

Müslim ve Süleymanşah'ın böylece ortadan kaldırılmalarından sonra T., bütün Suriye'nin biricik hâkimi olmuş ise de, Kuzey Suriye'de vasallar arasındaki bu kanlı mücadeleleri haber alan sultan Melikşah, beraberinde Porsuk, Kasimüddevle Aksungur, Bozan ve Yağısıyan gibi imparatorluğun değerli emîrleri olduğu halde, İsfahan'dan Haleb'e hareket etmiş, onun gelişini haber alan ve Süleymanşah'ın ölümü ile sonuçlanan savaşa girişmesi sebebiyle de sultan tarafından bir mektupla sert bir şekilde azarlanan T., Haleb iç kalesini kuşatmaktan vazgeçip Dımaşk'a çekilmiştir. Aralık 1086 tarihinde Haleb'e gelen sultan, buraya Kasimüddevle Aksungur'u, Antakya'ya Yağısıyan'ı ve Urfa'ya da Bozan'ı vali olarak atamış, böylece bu bölgenin idaresini doğrudan doğruya imparatorluğa bağlamış ve burada yeniden bir buhranın ortaya çıkmasını önlemiştir.

Sultan Melikşah'ın Kuzey Suriye'den ayrılmasından sonra Mısır Fatımîleri büyük kuvvetlerle harekete geçerek Filistin ve Suriye kıyı şehirlerinden bazılarını işgal ile buralara vali ve emîrler atamışlardır (1089). Bunun üzerine T., sultana elçiler gönderip Fatımî istilâ ve işgalini bildirmiş ve ondan Fatımîlerle mücadele için yardım istemiştir. Suriye ve Filistin'in kaybını istemeyen Melikşah'ın özel buyruğu gereğince Aksungur, Bozan ve Yağısıyan süratle T.'a yardıma gitmişlerdir. T., adları geçen emîrlerle birlikte, istilâ sırasında Fatımîlerle iş birliği yapmış olan Halef b. Mülâib'in idaresindeki Humus'u işgal (1090) ile onu tedip etmiştir; Irka kalesini de ele geçirdikten sonra kadı Celâlülmülk b. Ammâr'ın idaresindeki Trablus Şam üzerine yürümüş ise de, İbn Ammâr'ın, Aksungur'a 30 bin altın ve birçok da hediye vermesi, ayrıca Melikşah'ın menşûrunu göstermesi sonucunda T. ile Aksungur arasında anlaşmazlık çıkmış, bunun üzerine Aksungur ve öteki emîrlerin savaştan ayrılıp memleketlerine gitmelerinden sonra T. da Dımaşk'a dönmek zorunda kalmış (1091 sonları) ve böylece Fatımîlerin işgal ettiği şehir ve kalelerin geri alınması mümkün olamamıştır.

Bir süre sonra T., Bağdad'da bulunan sultan Melikşah'a yeniden itaat arz etmek için 1092 yılı sonlarına doğru Dımaşk'tan hareketle Irak'taki Hît kasabasına geldiği zaman sultanın ölüm haberini almıştı. Bunun üzerine o, Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtına geçmek amacıyla Dımaşk'a dönerek süratle askerî hazırlıklarını tamamlayıp, kendisine bağlılığını bildiren Aksungur, Yağısıyan ve Bozan ile birlikte Kureyşoğulları ailesinin idaresindeki Rahbe, Hapur bölgesi ve Nusaybin'i işgal etmiş ve buralarda kendi adına hutbe okutmuştur (mart 1093). Daha sonra aynı aileden İbrahim b. Kureyş'in elindeki Musul'a yönelmiş, şehrin kendisine teslim edilmemesi üzerine, şehre yakın Mudayyi yöresinde yapılan savaşta İbrahim yenilmiş ve hiçbir direnişle karşılaşılmaksızın Musul da işgal edilmiştir (nisan 1093).

Kısa zamanda Kuzey Suriye'den başka Irak'a da hâkim olan T., Büyük Selçuklu devleti sultanı olmayı artık kendisi için bir hak saymış ve hâkim olduğu bütün memleketlerde kendi adına sultan sıfatıyla hutbe okutmuştur. Ayrıca o, halife el - Muktedî Biemrillah'a da özel elçiler gönderip Bağdad'da sultan olarak adına hutbe okutmasını istemiş ise de, halife bu isteğini "Horasan ve Maşrık'ta hükümran olması, herhangi bir kardeş çocuğunun taht iddiasıyla ortaya çıkmaması, başşehir İsfahan'daki imparatorluk hazinesine sahip olması" halinde kabul edebileceğini ileri sürerek reddetti (Sıbt b. el - Cevzî, *Mir'âtü'z-zeman*, XIII, 104 a).

Olayların cereyan şeklinden anlaşıldığı üzere T., halifenin bu teklif ve şartlarını yerine getirmeye gayret etmiştir. Nitekim o, beraberinde yukarıda adları geçen emîrler olduğu halde, Cehîroğulları ailesinden Ebu'l - Hasen'in idaresindeki Elcezire'de hükümranlığını kabul ettirdikten sonra Mervanoğulları ailesinin hâkimiyetinde bulunan Diyarbekir bölgesindeki şehir ve kalelere de hâkim olup adına hutbe okutturmuş ve buradan Azerbaycan üzerine yürümüş, yolu üzerinde bulunan şehir, kale ve müstahkem mevkiler kendisine itaat ederek hizmetine hazır olduklarını bildirmiş, bu durum onda, Büyük Sultan olma ümidinin bir kat daha artıp kuvvetlenmesine sebep olmuştur. Öte yandan, saltanatı ele geçirmek amacıyla büyük gayretler sarf eden ve Rey, Hemedan v.b. yerlerde hâkimiyetini kabul ettirmek suretiyle kuvvet kazanan yeğeni Berkyaruk, kendisini karşılamak üzere Rey yakınlarına kadar gelmişti. T.'a itaat etmelerine rağmen onun maiyetinde bulunmak istemeyen emîr Aksungur ve Bozan'ın bir gece kuvvetleriyle birlikte ondan ayrılarak Berkyaruk'a katılmaları üzerine, askerî gücü ciddî bir şekilde azalan T., yeniden ordu hazırlayıp mücadeleye devam etmek amacıyla, kendisine sadık kalan emîr Yağısıyan ile birlikte Diyarbekir üzerinden Dımaşk'a dönmüştür (aralık 1093).

T.'un Dımaşk'a dönmesinden sonra Aksungur Haleb'e, Bozan da Urfa'ya gelerek (ocak 1093) Berkyaruk adına hutbe okutup yine onun adına idareye başlamışlardır. Bunu haber alan T., beraberinde Yağısıyan olduğu halde, adları geçen her iki emîri tedip için Dımaşk'tan hareketle Haleb üzerine yürüyüp şehre yedi fersah uzaklıktaki Seb'în köyünde Aksungur'un kuvvetleriyle karşılaştı. Aksungur, Bozan, Gürboğa, Abakoğlu Yusuf ve daha birçok kumandanlardan başka Kilâpoğulları kabilesi reislerinden Şibl b. Câmi, Mübarek b. Şibl, Muhammed b. Zâide ve Haleb yerli muhafız birlikleri (ahdâs) ile Deylemli ve Horasanlı askerden oluşan atlı ve yaya olmak üzere 6 bin kişiden fazla bir ordu hazırlamış idi. Her iki taraf arasında yapılan savaşta, emîr Bozan ve Gürboğa'dan ayrılıp T. kuvvetlerine saldırıya geçen Aksungur, beraberindeki Abakoğlu Yusuf'un T.'a iltihak etmesi ve Arap askerlerinin başarılı olmaması sonucunda bozguna uğradı (mayıs 1094), tutsak alınıp T.'un yanına getirildi ve derhal boynu vurulmak suretiyle öldürüldü. Öte yandan savaşa katılmamış olan Bozan ve Gürboğa Haleb'e gelip savunmaya başlamışlarsa da, çok geçmeden şehri kuşatan T., yerli

muhafızlarının Antakya kapısını açmaları üzerine, şehri işgal etmiş, Bozan'ı öldürüp Gürboğa'yı da kardeşiyle birlikte hapse atmıştır.

Böylece her iki emîri ölümle bertaraf eden T., Büyük Sultan olma harekâtına devamla Harran, Suruç ve Urfa'ya yeniden hâkim olup Diyarbekir bölgesine yöneldiği sıralarda, Bağdad'a gitmek üzere Musul taraflarında bulunan Berkyaruk üzerine yürüyüp onu bertaraf ederek saltanatı daha çabuk ve kolay ele geçirmek istemiş ise de, sonradan bundan vazgeçmiştir. T., kendisine, evlenme ve saltanatı birlikte idare etme hususunda bir mektupla teklifte bulunan ve ayrıca oğlu Mahmud'u Selçuklu tahtına geçirmek isteyen müteveffa Sultan Melikşah'ın karısı Terken Hatun ile birleşmek amacıyla Azerbaycan'a giderek hâkimiyeti altına alıp buradan Hemedan'a hareket etmişti. Bunu haber alan Terken Hatun, T. ile birleşmek üzere kuvvetleriyle birlikte İsfahan'dan ayrılmış ise de, yolda hastalanmış ve geri dönmek zorunda kaldığı İsfahan'da ölmüştür (eylül - ekim 1094). Terken Hatun'un askerlerinden büyük bir kısmını kendi saflarına alan T., Bağdad'dan İsfahan'a çok az bir kuvvetle gelmekte olan Berkyaruk'un, ordugâhına 9 fersah bir uzaklıktan geçmesine rağmen üzerine yürümeyerek beraberindeki Abakoğlu Yakub'u göndermiş, yapılan çarpışmada bozulan Berkyaruk güçlükle İsfahan'a kaçmıştır. Böylece T., saltanatı ele geçirmede çok önemli bir fırsatı kaçırmış oldu.

Berkyaruk'un bozgun haberi üzerine halife el - Mustazhir Billah Bağdad'da T. adına hutbe okutmaya başlatmıştır (Sıbt, XIII, 115 a.). Çok az sayıdaki askerleri tarafından da terk edilen Berkyaruk, maiyetinde emîr Porsuk, Gümüştigin el - Candar ve Yaruk olduğu halde İsfahan'a geldiği zaman melik Mahmud'a bağlı emîrler tarafından yakalanıp hapse atıldı. Fakat tahta geçirilmesi kararlaştırılan melik Mahmud yakalandığı çiçek hastalığından kurtulamayarak vefat etti (ekim - kasım 1094). Öte yandan Hemedan'da bulunan ve melik Mahmud'un öldüğünü ve Berkyaruk'un da aynı hastalığa yakalandığını haber alan T., Cerbezakan ve Rey şehirlerini işgal ile (ocak - şubat 1095) İsfahan'daki imparatorluğun askerî kuvvetlerini ellerinde bulunduran emîrlere haberler göndererek kendisini "sultan" tanıyıp itaat etmelerini bildirdi. Hasta olan Berkyaruk'un sonunun ne olacağını bilemeyen emîrler, T.'a itaat etme hususunda pek direnmediler.

Ancak, şifa bulan Berkyaruk'a itaat ile onu "sultan" olarak tanıdılar. Berkyaruk, Suriye, Irak, Elcezire, Diyarbekir, Azerbaycan ülke ve bölgelerine hâkim olan, Rey ve Hemedan'ı da alarak başşehir İsfahan'a yaklaşmak suretiyle saltanatın çok kuvvetli bir adayı haline gelen T. ile savaşa karar verip kısa zamanda topladığı 30 bin kişilik bir ordu ile ona karşı harekete geçti. Rey yakınlarında Daşilu (Taşlı?) köyü yakınlarında iki taraf arasında yapılan savaşta (26 şubat 1095), Berkyaruk'un ordusunda bulunan müteveffa sultan Melikşah'ın sancağı açılınca T.'un askerlerinden büyük bir kısmının Berkyaruk tarafına geçmesi üzerine, T. ağır bir yenilgiye uğramış, Sungurca adlı bir emîr tarafından başı kesilerek Bağdad'a Hazâinü'r-ruûs (başlar hazinesi)'a gönderilmiş ve adı "Suriye Selçuklu meliki" olarak tarihe intikal etmiştir. (A. Sevim)

TUVA MUHTAR SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ, Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetine bağlı olarak 1944'te kurulmuştur. Ülke kuzey-batıda ve kuzeyde Krasnoyar Ülkesi (kray), kuzey-doğuda Buryat Moğol Cumhuriyeti, güney-doğuda ve güneyde Moğolistan Halk Cumhuriyeti, batıda ise Altay Ülkesi ile sınırdaştır. Yüzölçümü 171 300 km² dir. Ülke 14 bölge (rayon)'ye ayrılmıştır. 4 şehri ve 4 büyük kasabası vardır. Nüfusu 248 000 (1974)'dir. Başşehri Uluğ Kem ırmağı kıyısındaki Kızıl şehridir (nüfusu 60 000). Çadan, Çagunar, Turan şehirleri yanında Baysüt, Narın ve Haral gibi birtakım yerleşme yerleri de vardır.

TUVA MUHTAR SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ: Halk sanatları

Ülke, Asya'nın merkez kısmında, Sayan dağları ile Ubsu - Nur gölü arasında Yukarı Yenisey havzasında uzanır. T. tam anlamıyla dağlık bir ülkedir. Merkez ve batı kısımlarında geniş T. çukur vahası bulunur. Burası Batı Sayan, Şapsal, Sagan Şibetu, Tannu - Ula ve doğu T. dağlarıyla çevrilmiştir. Ülkenin en yüksek dağları Şapsal (3 614 m), Sagan Şibetu (3 500 m), Münkü Kayrahan - Ula (3 976 m), Tannu - Ula (2 500 - 2 700 m) dağlarıdır.

T.'lar birkaç oymaktan oluşmuş bir topluluktur. Bu oymakların büyükleri Haluş, İrkit, Hasut, Argamık, Oynar, Çodı, Salcak, Töleş, Kırgız ve Munguş oymaklarıdır.

T.'lar göçebe olmakla birlikte tarımla da uğraşırlardı. Bu ülkede eski çağlardan kalma sulama kanalları ve arklar vardır. Milâttan önceki çağlarda T. ülkesi Hunlara tâbi olmuş, daha sonra Sien-pilerin idaresinde kalmıştır. V - VIII. yüzyıllarda Gök Türklere ve Uygurlara tâbi olmuştur. VIII. yüzyılda ise yerli Kırgız boyu güç kazanmış ve hâkimiyeti ele geçirmiştir. T. ülkesindeki Sayan ve Tannu - Ula dağları Gök Türk yazıtlarında Kögmen, Yenisey başları da Anı adıyla geçer.

XIII. yüzyıl başlarından itibaren T. ülkesi Moğol İmparatorluğunun bir eyaleti olmuştur. 1280'den 1368'e kadar Çin - Moğol sülâlesine, sonra Çin - Mançu sülâlesine bağlandı. Moğollar, T.'lara Uranhay adını verirlerdi. Çin idaresinde T.'lar, Moğollar gibi koşun (sancak)'lara ayrılmışlardı. T.'lar 4 koşun oluşturuyordu.

T. ülkesinde XVII. yüzyıla kadar en güçlü boy Kırgız boyu idi. Abakan havzasına kadar yayılmış bulunan Kırgız boyu, IX. yüzyılda büyük bir devlet kuran Yenisey Kırgızlarının kalıntısı idi. Abakan havzasında Ruslara karşı savaşan boyların başında bu Kırgızlar bulunuyordu. Ruslara karşı dayanamayan bu boyun bir kısmı Moğolistan'a sığın-

TUVA MUHTAR SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ: Kızıl şehri yakınında Yenisey ırmağı

mış, bir kısmı da muhtelif küçük boylar halinde dağılmıştır. Orta Asya'daki küçük Kırgız ulusu, IX. yüzyılda kurulan Kırgız devleti devrinde Tiyen-şan'da kalmış Kırgız boyları olsa gerektir. T.'ların batısında ve güneyinde bulunan Darhat boyu da son yüzyıllarda Moğollaşmış Türk T.'lardandır. Böylece T. Türklerinin bir kısmının çok eski çağlarda Moğollaşmış oldukları anlaşılıyor.

T. ülkesi 1757'den 1912'ye kadar Çin - Mançu sülâlesi idaresinde yaşamıştır. Moğolistan'ın resmî dini olan Lamaizmin baskısı altında kalan T.'lar, Tibet ve Moğol alfabesini kullanıyorlardı. Moğol lamaları, T.'ların Moğollaşmasında büyük rol oynamışlardır.

1860 Çin - Rus antlaşmasından sonra Rus hükümeti T. ülkesinde ve Moğolistan'da hareket serbestliği elde etti. 1883'te T.'lar Çin'e karşı ayaklandılar. Çin bu ayaklanmayı şiddetle bastırdı. Birçok T. oymakları Abakan ve Altaydaki Türk boylarına sığındılar.

1911'de Çin'de Mançu soyu hâkimiyetine karşı yapılan hürriyet mücadelesi sonunda Moğolistan'da ve T. ülkesinde istiklâl hareketi başladı. Ruslar bu hareketten de yararlandılar. 1914'te Rus hükümeti T.'nın Rusya'nın himayesinde bir ülke olduğunu ilân etti. I. Dünya Savaşı sırasında T. bir Rus eyaleti haline getirildi. 1 000'den çok Rus ailesi T. ülkesinin en verimli yerlerine yerleştirildi. 1917'de yerli milliyetçiler T.'nın müstakil bir cumhuriyet olduğunu ilân ettiler. 1918 - 1921 yıllarında Ak ve Kızıl Rusların savaşları T. ülkesinde de devam etti. Nihayet Kızıl Ruslar kazandıktan sonra T. Halk Cumhuriyetini tanıdılar.

II. Dünya Savaşı yıllarında T.'ya Rus köylü ve işçilerinin yerleştirilmesine hız verildi. Savaş sonunda müstakil ülkenin idaresini Ruslar ellerine aldılar ve ülkeyi Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetine bağlı "muhtar" bir cumhuriyet ilân ettiler.

Çarlık devrinde 1914'te kurulan şehre Belotsarsk adı verilmişti. T.'nın istiklâl yıllarında (1917 - 1921) şehir Hem Beldir olarak adlandırılmıştı. 1944'te Kızıl adı kabul edildi. Şehir, T.'nın kültür merkezi oldu. Dil, Tarih ve Edebiyat Enstitüsü, öğretmen okulu, tarım teknik okulu vardır. T.'da şamanizmle karışık Lamaizm ortadan kalkmaktadır.

TUVA'LAR: bk. TUVA MUHTAR SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ.

TUVALU (eski adı : **Ellice** veya **Lagoon Adaları**), Nanumea, Nanumanga, Niutao, Nui, Vaitupu, Nukufetau, Funafuti, Nukulaelae ve Niulakita adalarından oluşan bir ada grupu. Yüzölçümleri aş. yu. 24 km², nüfusları 7 900 (1973)'dür. Bu adalarda yaşayanlar Polinezya soyundandır. Dilleri de Ellice adıyla anılır. Başşehir ve yönetim merkezi Funafuti adasındadır. Adalar İngiliz hükümetinin tayin ettiği bir yönetici tarafından idare edilir. 1974'te adaların Gilbert adalarından ayrılıp ayrılmaması konusunda bir referandum yapılmıştı. Büyük bir çoğunluğun isteği üzerine 1975 ekiminde bu ayrılma gerçekleşti. Bk. GILBERT ADALARI.

TUXTLA GUTIÉRREZ [*tuṣtla gutyerres*], Meksika'da, Chiapas devletinde bir şehir. Denizden yüksekliği 540 m, nüfusu 46 000 (1963)'dir. Tropik tarım ürünleri pazarı olarak tanınmıştır.

TUWIM [*tuvim*], **Julian** (Łódź 13.9.1894 - Zakopane 27.12.1953), Polonyalı yazar. "Skamander" şairler grupunun kurucularındandır (1920). İlk döneminin eserleri, günlük hayatın şiirine karşı yüksek sembolik şiir görünümündedir. Bu şiirleri empresyonist, ekspresyonist ve fütürist kelime ve kavramlarla örülmüştür. Yurdundan uzakta, Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşadığı 1940 - 1944 arasında Polonya'nın yakın tarihini özlem dolu bir şekilde yansıttığı *Kwiaty polskie* (Polonya çiçekleri) [1949] adlı eserinde romantik, destanımsı şiirler yer alır. Çocuk edebiyatına da ilgi duyan ve *Lokomotywa* (Lokomotif) [1938] adlı eserini yazan T., Rus edebiyatından yaptığı parlak çevirileriyle de tanınmış olup ayrıca Schiller ile J. N. Nestroy'un bazı eserlerini de çevirmiştir.

Eserleri : *Czyhanie na Boga* (Tanrıyı beklerken) [1918]; *Sokrates tańczący* (Dans eden Sokrates) [1919]; *Słowo we krwi* (Kanlı kelimeler) [1926]; *Jarmark rymów* (Kafiye panayırı) [1934]; *Bal w operze* (Opera balosu) [1936]; *Treść gorejąca* (Ateşli muhteva) [1936].

TUYMAZI veya **TUYMAZA**, Başkurdistan'da, Kama havzasında, Üsen nehri kıyısında bir şehir. Nüfusu 37 000 (1970)'dir. "İkinci Bakû havzası" adıyla anılan Ural - Volga bölgesinde önemli bir petrol ve tabiî gaz merkezidir. Petrol işletmeleri vardır. Kimyevî madde, yapı malzemesi ve gıda maddeleri endüstrisi gelişmiştir. Çelyabinsk ve Sibirya'ya, Gorkiy ve Kuybışev'e giden petrol boru hattı vardır.

TUYUĞ, aruzun yalnız fâilâtün fâilâtün fâilün vezniyle yazılan dört mısralık nazım şekli. T.'un kafiye düzeni, rubâî (b. bk.)'de olduğu gibidir, yani 1, 2 ve 4. mısralar kafiyeli, 3. mısra serbesttir. Dört mısraı da kafiyeli olan T.'lar da vardır. Bu yolda yazılmış T.'lara *musarra T.* adı verilir. T.'larda da rubâîlerde olduğu gibi âşıkane ve felsefî konular işlenmiştir.

T., yalnız Türk edebiyatında kullanılmış bir nazım şeklidir. Başka bir deyişle, Türk edebiyatında ortaya çıkmış bir şekildir. Bu şeklin doğmasında halk edebiyatı nazım şekillerinden olan mani (b. bk.)'nin etkisi olduğu da söylenir. Ancak, mani nazım şeklinin günümüze kadar canlılığını koruyabilmiş olmasına karşılık, T., XVI. yüzyıldan sonra hemen hemen hiç kullanılmamıştır.

Manide olduğu gibi, T.'da da cinaslı kafiyeler çok kullanılır. Cinaslı T.'lara daha çok Azerî ve Çağatay edebiyatlarında rastlanır. Edebiyatımızda en çok T. yazmış şair Kadı

Burhaneddin (b. bk.)'dir. Divanında 169 T. vardır. İvazpaşazade Atâyî (b. bk.), Nesîmî (b. bk.) ve Ali Şîr Nevâî (b. bk.) de T.'larıyla tanınmış şairlerdir. Nesîmî'nin T.'larının çoğu musarradır. Örnekler :

Dalmışam şol bahre kim pâyânı yok
Batmışam şol gence kim hüsrânı yok
Batmışam şol bedri kim noksânı yok
Girmişem ol şehre kim vîrânı yok (Nesîmî)

Yoluna cânın veren cân-bâz imiş
Aşk eri ma'şûkına dem-sâz imiş
Gizleyem dir idi âşık râzını
Göz yaşı yüz sarısı gammaz imiş (Kadı Burhanettin)

(C. Dilçin)

TUZ, bir metalin bir asit ile oluşturduğu bileşik. T.'lar, bir asidi belirleyen hidrojen iyonlarının yerine, metal iyonlarını içine alan kimyasal bileşiklerdir (sofra tuzu, NaCl gibi).

T.'ların başlıca oluşum biçimleri şöyledir : a. Asit ve bazların nötrleştirilmesi veya oksitlerin asitlerde çözümlenmesi; b. Hidrojen intişarıyla birlikte metallerin asitler içinde çözümlenmesi veya aynı zamanda asidin indirgenmesi, c. Metallerin, doğrudan doğruya, klor gazı ile birleşmelerinde olduğu gibi, elementlerin klor gazı ile bileşmeleri, d. T.'lar arasında karşılıklı alışveriş. Bu durumda ağır erir T.'ların çökelmesi, uçucu asitlerin yerlerinden atılması olayı gerçekleşir. Bu yoldan oluşan T.'lara, nötr (yansız) adı verilir (sodyum sülfat, Na_2SO_4 gibi). Buna karşılık, çok bazlı bir asit, kısmen nötrleştirildiğinde, hidrojen iyonları içine alan asit T. elde edilir ($NaHSO_4$ gibi). T.'lar, eriyik ve ergiyik durumlarında ionlara çözüşen elektrolitlerdir. Nötr T.'ların eritilmesi sırasında, hidroliz olayı sonucunda, alkalik veya asit tepkime oluşabilir. T.'ların çoğu, insan ve hayvan vücutları için büyük önem taşır.

2. Sofra T.'u, bir besin maddesi, yemek tatlandırıcısı olup kimyasal olarak NaCl dir. Kaya T.'u olarak dünyanın birçok yörelerinde, zengin yeraltı yatakları halinde bulunur. Bu yataklar, T. gölleri veya deniz kısımlarından meydana gelmiştir. T., madencilik yöntemleriyle üretilir; ya doğrudan doğruya kazılarak parçalar halinde veya suda eritilerek salamura olarak yeryüzüne sevk edilir. Tabiatta ayrıca T.'lu su kaynakları mevcut olup verimli olanlarından da T. üretilir. T. üretimi yapan işletmelere *tuzla* adı verilir. T., minicik küpler halinde kristalleşir. Dünya denizlerindeki T. oranı, yaklaşık olarak % 2,7, Akdeniz'de % 3, Kızıldeniz'de ise bu oran % 8'e kadar yükselmektedir.

Bir insanın yıllık T. tüketimi 7 kg kadar olup vücudunda sürekli olarak 100 gr civarında T. bulunur.

Kimya ve teknikte T., sodyum, sodyum sülfat, hidroklorik asit, sabun, cilâ yapımında, besin maddelerinin korunmasında, dericilikte, soğutucu karışımı olarak ve daha birçok yararlı işlerde katkı maddesi olarak kullanılır.

Türkiye'de T. : Yurdumuz, T. potansiyeli bakımından zengindir. Deniz, göl, yeraltı ve kaynak tuzlalarımız vardır. Bunları, verimleriyle birlikte şöyle sıralayabiliriz :

a. *Deniz tuzlası :* Ülkemizde, deniz tuzlası olarak işletilen sadece Çamaltı tuzlası mevcut olup İzmir'in 25 km uzaklığındadır. Bu tuzlanın yıllık üretimi 400 000 tona yaklaşmaktadır.

b. *Göl tuzlaları :* Tuz Gölü kıyılarında bulunan Yavşan, Kaldırım, Kayacık ve diğer tuzlalardır. Toplam üretimleri, yaklaşık olarak 200 000 ton/yıldır.

c. *Kayatuzu madenleri :* Çankırı, Sekili, Gülşehir, Tepesidelik, Kağızman ve Tuzluca yeraltı işletmeleridir. Toplam yıllık üretim 35 000 ton kadardır.

d. *Kaynak tuzlaları :* Ankara, Sivas, Erzincan, Erzurum ve Siirt illerinde bulunmakta olup 56 ayrı yerden üretilen yıllık toplam T. miktarı 42 000 tondur.

Türkiye'de yıllık T. üretimi, yaklaşık 700 000 tondur. Dünya T. üretimi yılda 160 milyon ton olup bunda payı olan başlıca ülkeler, sırasıyla Amerika Birleşik Devletleri, Çin, Federal Almanya ve İngiltere'dir.

TUZ GÖLÜ (Koçhisar Gölü de denilmiştir), İç Anadolu'da, Türkiye'nin Van gölünden sonraki ikinci büyük gölü. En yeni kaynaklarımızda yüzölçümü 1 500 km², denizden yüksekliği 905 m, derinliği çok yerde 60 - 100 cm ve yer yer birkaç m ye kadar (yalnız doğu girintisinde 10 m), kuzeyden güneye olan en uzun yeri 90 km, en geniş yeri 40 km dir. Yeterince beslenmediğinden, yaz aylarındaki buharlaşmalarla suları çok çekildiğinden, yeni haritalarımızda öteki göllerden farklı olarak sığ göl işareti kullanılmış, sadece doğu kenarındaki yer (12 km boyunda, 4 km eninde) göl olarak gösterilmiştir. Gölün başlıca özelliği, ayağı bulunmaması ve sularının çok tuzlu olmasıdır (‰ 322). Yaz aylarında derinliği 1 - 2 m ye iner, çok yeri 5 - 10 cm den 2 m ye kadar kalınlıktaki tuz tabakası ile kaplanır, böyle yerlerden yürüyerek geçilebildiği gibi, derinliği az olan yerlerden de at sırtında geçilebilir. Gölden yılda ortalama 100 - 120 bin ton tuz elde edilir (Tekel idaresi tarafından işletilir). Bu bakımdan T. G. ekonomik değeri bulunan önemli bir gelir kaynağıdır.

T. G., Türkiye'nin en az yağışlı bir bölgesindedir (gölün hemen batısındaki Cihanbeyli ilçesinde yıllık yağış 293 mm, hazirandan eylüle kadar 4 ayda sadece 44 mm yağış, buharlaşmanın çok olduğu bu aylarda sıcaklık 25 - 30°C, en sıcak günler 35 - 37°C). T. G.'nü besleyen sular (Cihanbeyli'den gelen İnsuyu, doğudan uzanan Peçenek suyu, güney-doğudan gelen Melendiz deresi...), küçük ve cılız olup sulamada da kullanıldıklarından yaz aylarında göle ulaşamadan yarı yolda kururlar. Ankara'nın Şereflikoçhisar ilçesi yakınındaki Devlet Kaldırım Tuzlası'nda 1959'dan beri yapılan su rasatlarına göre, gölün yağış alanı 11 900 km², en yüksek seviye 94 cm, en düşük seviye 0 m dir.

Gölden yazın Tekel'in tuzlaları (Başhan, Tosun, Yavşan, Kaldırım)'ndan saf kristal halinde iyi cins tuz çıkarılır. Bu

TUZ GÖLÜ : Gölden tuz elde edilişi

tuz, İç Anadolu'nun türlü yerlerine gönderilir. Gölde birkaç küçük ada vardır ki, buraları otluktur. Gölün güneyindeki dereler boyunda bulunan sazlıklardan bol hasır otu elde edilir. Sultahanı, Eşmekaya, Eskil bundan yararlanır, çevre köylerine gönderilir.

Gölde tuzluluk o derece çoktur ki kıyı boyunca bitki yetişmesi güç olmuş, yalnız biraz gerilerde tuzcul bitkiler (halofitler) yetişebilmiştir.

T. G., alüvyonlarla örtülü, Neojen sonunda oluşmuş tektonik bir çöküntü sahası halindeki bir çanak içindedir. Bu çanağın kuzey-doğu yanı jipsli formasyon ve Neojen tabakaları ile çevrili olup Aksaray - Şereflikoçhisar hattı, fay ve fleksürlerin uzandığı yerdir. Bu arada, çevrede "Ada" olarak adlandırılan yarımada (Şereflikoçhisar güneyinde), fayların uzandığı bir horst özelliğindedir. Göl boyunca yer yer sekiler gözlenmiştir.

T. G.'nün birer bölümü, Konya, Ankara, Niğde illerindedir. Gölün doğu kenarından Ankara - Aksaray - Adana kara yolu geçer. Güneyindeki ovadan Aksaray - Konya yolu, batısından Konya - Ankara yolu geçer. (R. İzbırak)

TUZHURMATU, Kuzey Irak'ta, Kerkük vilâyetinde bir şehir. Türk nüfusun sayısı aş. yu. 40 000'dir.

TUZLA, Yugoslavya'nın Bosna bölümünde, Jala çayı üzerinde bir şehir. Nüfusu 53 825 (1971)'tir. Türk hâkimiyeti devrinde İzvornik (Zvornik) sancağının merkezi idi. Eskiden Soli (Sırpça *sol* = tuz) adıyla anılan şehir, Türk devrinde *Tuzla* adını almıştır. Bu ad bugüne kadar saklanmıştır. Türk hâkimiyeti yıllarında T.'da tuz üretimi bir kat daha artmıştır. Ayrıca, şehir ticaret ve sanayi merkezi olarak da gelişmiştir.

TUZLA GÖLÜ, Kayseri'nin 40 km güney-doğusunda bir göl. Yüzölçümü 23 km², uzunluğu 8, genişliği 4 km, derinliği çok yerinde 2 - 4 m, güney-batı taraflarında 10 - 15 m, yüksekliği 1 106 m dir. T. G., Gölova (eski adı : Palas) kapalı çöküntü alanının (yaklaşık 100 km²) batı bölümündedir. Bu kapalı havza, güney-doğudaki dağlardan inen akarsuların geçtiği ve bu gölde biriktiği yerdir. Batı kenarında göl yüzünden 400 m yüksekteki yassı dağlar uzanır. Yaz aylarında gölün bir kısmı kurur, doğu tarafında bataklıklar kalır, batısında tuz oluşur. Bu tuz tabakası (10 - 20 cm kalınlıkta) işletilmiş, tuz elde edilmiştir. Göl sularının tuzluluğu çok fazladır. Bu durum, gölü besleyen akarsulardan bir kısmının jipsli formasyondan geçmelerinden ve havzanın kapalı oluşundandır.

TUZLUCA, Kars iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 236 km², nüfusu 33 538 (1980)'dir. Gaziler (1 340) adlı bir bucağı vardır. Köylerin çoğu 150 - 400 nüfusludur. İlçe merkezinin nüfusu 6 716 (1980)'dır. Yüksekliği 1 075 m dir. İlin güney bölümünde bulunan ve eski bir ilçe olan T., Digor, Kağızman, Iğdır ilçeleri ve güneyde Ağrı ili ile çevrili olup kuzey-doğusunda Sovyetler Birliği sınırına uzanır.

İlçe arazisi, güneydeki dağlık (1 500 - 2 000 m) yerlerden kuzeyde Aras, doğuda Arpaçay vadilerine doğru alçalarak uzanan tepelik, düzlük yerlerden (1 000 - 1 200 m) oluşmuştur. Batıda Perli Dağı (3 243 m) yükselir.

İlçenin doğu ve kuzey bölümünde Oligosen - Miosen yaşlarında jipsli formasyon tabakaları geniş yer tutar. Bunun güneyinde serpantinli yerler (Gaziler güneyi; burada zaman tozların da yükseldiği kaymalar olmuştur) vardır. Daha ötede Eosen devri kıvrımlı tabakaları ve volkanik arazi (bazalt) uzanır. Vadi tabanlarında alüvyal arazi de çokça yer tutar.

İlçede kışları soğuk geçen bir iklim vardır. Fakat kışlar, Kars yaylalarına göre daha az sert ve soğuk olur. Burada şiddetli donlar olursa da Kars ve Erzurum derecesinde değildir. Kışları karlı geçer (kar kalınlığı 20 - 30 cm). Yıllık yağış 300 mm dir. Yağışlar en çok ilkbaharda olur. İlçede orman yoktur. Yalnız dağlarda bozulmuş, seyrek ağaçlıklar (çalılıklar) vardır. Kuzeydeki arazi çoğu yerinde çorak bir özellik gösterir.

Dağlık yerlerde hayvancılık, düzlük tepelik yerlerde ziraat daha geniş yer tutmuştur. İlçede 42 000 baş sığır, 1 500 baş manda, 117 000 baş koyun, 15 000 baş kıl keçisi vardır. Yük ve binek hayvanı olarak at ve eşek beslenir (3 000). Bazı köylerde öküz sırtında da yük taşındığı olur. Sığır cinslerinin ıslahı ve daha verimli olmalarına çalışılmıştır. İlçede kültür bitkileri yetiştirilir : Hububat (yılda 200 - 250 ton; buğday, arpa). Küçük ölçüde pamuk (yılda 50 ton), pirinç ve mısır, dere boylarında ve dağ eteklerinde meyve ve sebze. Kasabanın karşısındaki Tuzluk'ta 25 - 30 işçinin çalıştığı tuz yataklarından yılda 1 - 2 bin ton iyi cins tuz çıkarılır. İlçede zengin tuz yatakları vardır.

T. (eski adı : Kulp), Kars - Iğdır asfalt kara yolu üzerinde, bir sırttadır. Hududa 6 km uzaklıktadır. 1927'de nüfusu 1 114 iken, yavaş bir gelişme ile 1980'de 7 000'e yaklaşan nüfusu ile bir küçük şehir olmuştur. 500'den çok ortağı bulunan bir tarım kredi kooperatifi vardır. Şehirde orta okul, 2 ilk okul (köylerde 45), sağlık merkezi, çarşı, pazar, elektrik enerjisi, içme kullanma suyu, yeni yapılar vardır.

Gaziler bucağında, dağlık yerde Karakale adı verilen ve bir tepe üzerinde eski yapı kalıntıları vardır. Bu tepe üzerinde kayaları oymak suretiyle evler de yapılmıştır. (R. İzbırak)

TUZRUHU (Tuz asidi, klorür asidi, hidroklorik asit), normal atmosfer şartlarında renksiz bir gaz olan klorlu hidrojenin sulu çözeltisi. Kimyasal formülü HCl, molekül ağırlığı 36,47'dir.

Klorlu hidrojen gazı XV. yüzyılda Basilius Valentinius tarafından bulunmuştur. T., üretimi ise Le Blanc yöntemi ile soda üretiminde yan ürün olarak oluşan klorlu hidrojen gazının atmosfere bırakılmasını yasaklayan kanunun İngiltere'de kabulünden sonra başlamıştır.

T.'nun kullanım yerleri arttıkça, üretimi de artmıştır. % 50'den fazlası alifatik ve aromatik bileşiklerin klorlandırılmasında yan ürün olarak, % 25'i yemek tuzu (sodyum klorür) üzerine sülfürik asit etkisi ile ve geri kalan kısmı da klor ve hidrojenin yakılması ile elde edilir.

T., petrol, kimya, gıda ve metal endüstrisinde kullanılır. Günlük hayatta kullanılan T., demir klorür içerdiğinden sarı renklidir. Yaklaşık % 38'lik çözeltisi halinde satılır. Bu çözeltinin yoğunluğu 1,19 g/cm³ dür. Isıtıldığında klorlu hidrojen gazı çıkar ve % 20,24 HCl içeren azeotropik karışım geri kalır.

Gümüş, altın, platin dışında kalan metaller T.'nda hidrojen çıkışı ile çözünürler. Oksijensiz ortamda bakır ise bu aside dayanıklıdır. Tuzlarına klorür denir.

Metallere karşı korozif olduğundan fazla miktardaki T., kauçuk astarlı çelik tanklarda nakledilir. Kuvars, karbat, tantal ise T.'na dayanıklıdır. (A. Olcay)

TÜBERKÜLİN (Fr. Tuberculine, İng. Tuberculin): 1882'de Robert Koch (b. bk.) tüberküloz basilini bulduktan sonra, bu basiller üzerinde çeşitli araştırmalar yapmış ve basillerin çeşitli özellikleri belirlenmiştir. Bu araştırmalar sonunda basillerin yumurta sarısı ve hayvan serumu gibi besi yerlerinde üredikleri, asit ortama dayanıklı oldukları, karanlık ve kuru yerlerde çok uzun süre canlı kaldıkları ve 70°'de 10 - 15 dakikada, güneş gören yerlerde ise kısa zamanda öldükleri ortaya çıkarılmıştır.

Basillerin yapısal karakteri lipid, polisakkarit ve proteinden oluşur. Bu kimyasal yapı, basillerin hastalık yapmasında, hastalığa karşı vücutta bir direnç meydana gelmesinde rol oynayan ve "tüberküloz alerjisi" denen olayın başlıca sebebidir.

Tüberküloz basillerinin öldürülmesinden sonra bu maddelerin karışımını içine alan ekstresine Koch, "eski T." veya "bayağı T." anlamına gelen "old tuberculin" adını vermiştir. Koch bu madde ile tüberküloz hastalığını tedavi edebileceğine inanmış, fakat başarı sağlayamamıştır. Sonradan 1907'de Clemens von Pirquet (1874 - 1929), çiçek aşısı yapar gibi, cildi çizip bu maddeyi sürdüğünde bazı kimselerde 2 - 3 gün sonra bu yerde bir kızartı ve şişme, bazı kimselerde ise hiçbir reaksiyon görmemiştir. Bunun incelenmesinde reaksiyon gösterenlerin tüberküloz basili ile infekte oldukları veya tüberküloz hastalığına tutuldukları, normal kişilerin ise hasta olmadıkları anlaşılmıştır. Birinci grupa "hyperergique", ikinci grupa ise "normergique" reaksiyon denmiştir. Bu suretle T., tüberküloz hastalığının teşhisinde kullanılan bir teşhis metodu olarak kabul edilmiştir. Sonradan Mantoux, bu metodu geliştirerek T.'i iğne ile cilt tabakaları içine enjekte ederek uygulamıştır. Ancak basillerin kültürü yapılırken basillerin üremesi için kullanılan besi yeri maddeleri de karıştığı için bu yabancı proteinlere de reaksiyonlar görülmüş ve bunun üzerine T. maddesi saflaştırılarak daha bilimsel sonuç alınabileceği görülmüştür.

Bugün bütün dünyada kullanılan bu saflaştırılmış maddeye *purified protein derivative* (arıtılmış protein türevi) kelimelerinin baş harfleri alınarak PPD cilt testi denmektedir.

PPD standard olması için Danimarka'da bir laboratuvarda hazırlanır, belirli miktarda sulandırılarak iğne ile sol ön kolun cildi içine, 0,1 cc kadar, bir mercimek gibi kabarcık yapacak şekilde uygulanır. 2 - 3 gün sonra saydam bir cetvelle, eğitilmiş teknisyenler tarafından okunur. Husule gelen kabarıklık (induration) çapı 10 mm den fazla ise testin sonucu pozitif kabul edilir. Bunun anlamı kişinin abc basili ile tanıştığını, yani enfekte olduğunu gösterir. Bu testin uygulandığı kimseler, yanlış olarak bunu tüberküloz aşısı BCG ile karıştırmaktadır. Bu test sadece bir teşhis aracıdır. Kişiler herhangi bir suretle tbc basili ile enfekte olduktan sonra bu testin pozitif sonuç verebilmesi için birkaç haftanın geçmesi gerekir. PPD testi pozitif olan kimseler radyolojik, bakteriyolojik ve fizik muayeneden geçirildikten sonra, eğer bunlarda hastalığa ait bulgular var ise, tüberküloz hastası kabul edilir. Bunlarda bir bulgu yok ise o kimsenin hasta olmadığı anlaşılır.

PPD testinin bir uygulaması da BCG yapılacak erişkinlere aşıdan önce enfekte olup olmadıklarını anlamak için uygulanır. Eğer sonuç pozitif bulunursa aşıya gerek görülmez. Negatif olanlara aşı uygulanır. 3 yaş altında bulunan ve çevresinde tüberküloz hastası bulunmayan küçük çocuklara PPD testi yapılmadan BCG aşısı yapılabilir. PPD cilt testinin ve BCG tüberküloz aşısının kişiye herhangi bir zararı yoktur.

Daha önce BCG aşısı yapılmış olanlarda PPD testinin sonucu aşıya bağlı olarak pozitiftir. Bu kişilerde çok defa zayıf bir reaksiyon görülür. (N. Menemenli)

TÜBERKÜLOZ: bk. VEREM.

TÜBINGEN, Federal Almanya Cumhuriyetinin Baden - Württemberg eyaletinde, Neckar nehri kıyısında tarihî bir üniversite şehri. Nüfusu 70 000 (1975)'dir. Şehrin iktisadî hayatında orta büyüklükte sanayi işletmeleri (makine, elektrikli cihazlar, tekstil, kereste ve kâğıt fabrikaları) önemli rol oynar. 1477'de kurulan Eberhard - Karls Üniversitesi şehre damgasını vurmuştur (1978 - 1979 öğretim yılında öğrenci sayısı 20 051). 1912'de açılan üniversite kütüphanesinde 700 000 cilt kitap ve yazma bulunmaktadır. T.'deki önemli kuruluşlar arasında, vaktiyle şair Hölderlin ve filozof Schelling gibi önemli simaların dahil olduğu Protestan ilâhiyat vakfı (Tübinger Stift), tropik hastalıklar merkezi, Max Planck araştırma merkezleri ve enstitüleri, hayvanlarda virüs hastalıkları araştırma kurumu sayılabilir. Eski T., XVI. yüzyıldan kalma Hohentübingen şatosunun çevresinde gelişmiştir. XV. yüzyılda inşa edilmiş belediye ile gotik kilise de önemli tarihî yapılardandır.

TÜCCAR: bk. TACİR.

TÜF (Volkanik tüf) [İng. Tuff, Alm. Tuff, Fr. Tuf], içinde volkanik kül ve kısmen de diğer piroklastik maddeler bulunabilen bir yanardağ kırıntı taşı. Kökeni volkanik olan bu taş, bir yerde çökerek oluştuğundan tortul taşlar içinde de incelenmiştir.

Yanardağlardan fırlatılan küller, yanardağların yamaç ve eteklerini kar tabakaları gibi örterler. Zamanla sel suları ve akarsularla çevredeki çukur alanlara taşınan volkanik küller sıkışarak T.'leri oluştururlar. Bazen de, çevredeki göl veya denizlerde çökerek T. meydana getirirler ki bu durumda genellikle diğer çökelti taşları ile ara tabakalıdırlar. Yalnız volkanik maddelerden oluşan T.'ler bulunabileceği gibi, tortul taşlardan oluşan T.'lere de rastlamak mümkündür. Hangi tür T. olduğunu anlamak kolaydır. Çünkü volkanik küllerin karaya düşmesiyle oluşan T.'ler irili ufaklı taneli olup tabakalı bir yapı göstermezler. Göllerde çökerek meydana gelenler ise, porfirik bir yapı ve aynı zamanda tabakalanma gösterirler.

T.'ler, takriben 4 mm den küçük piroklastik tanelerden meydana gelirler. Tane büyüklükleri 4 mm - 32 mm arasında olursa lapilli T.'ü adını alırlar. 32 mm den daha büyük piroklastik elemanlardan oluşanlara da volkanik aglomera ve volkanik breş adı verilir.

T.'ler, kökenlerini oluşturan taşlara göre adlandırılırlar; bazalt T.'ü, trakit T.'ü, andezit T.'ü... gibi. Tabakalı veya tabakasız diabaz T.'lerine de şalştayn denir. Ayrıca, ignimbrit (yapışmış T., İng. welded tuff) denilen diğer bir T. türü vardır. Yarıklardan çok asit magmanın çıkışı sırasında oluşan su buharı yüklü kızgın kül yığınlarının meydana getirdiği ignimbritler, riolitlere benzediklerinden karıştırılırlar. Ancak, ignimbritler, gözenekli durumları, gelişigüzel sıralanmış kristalleri, piroklastik materyalin oluşturduğu tekstürü ile kolaylıkla ayırt edilebilirler. Şayet ignimbritler fazla meyilli bir yamaçtaki yarıkta oluşurlarsa, akmağa başlayarak bir lav akıntısına benzerler. Böyle akan ignimbritlere rheoignimbrit adı verilmiştir. İtalya'da, Toscana bölgesindeki Amiata dağının yamaç fisür (Fr. fissure)'lerinde bu tip rheoignimbritler oluşmuştur.

T.'ler, oluşumlarına göre de cam T.'ü ve kristal T.'ü olarak ikiye ayrılırlar. Esası cam maddesi olan T.'e cam T.'ü, kristal parçalarından meydana gelene ise kristal T.'ü adı verilir.

Türkiye'de andezitik ve bazaltik püskürük taşlar çok fazla olduğundan, bunlara ait T.'ler de yaygındır. Kayseri, Niğde ve Kırşehir çevresinde kullanılan inşaat taşlarının çoğunu civardaki farklı renkteki T.'ler oluşturmaktadır. Bu T.'ler, Miosen sonrası püskürmelerle oluşmuşlardır. Kayseri'de Selçuk sanatının şaheserleri olan eserler, bu çevredeki T.'lerden yapılmıştır ve bu yöredeki adları "yonu taşı"dır. Afyon'un 30 km kuzeyinde, Ayazın köyü civarında çıkarılan ve Ayazın taşı adı verilen beyaz renkli liparit T.'leri de inşaat taşı olarak kullanılır. Afyon Karahisar'ın bir kısım tarihî eserleri bu taşlardan inşa edilmiştir. Konya'nın 10 km kuzey-batısında, Sille civarında çıkarılan pembe renkli T.'lere Sille taşı denir. Kolay işlenen bu T. fazla dayanıklı değildir. Selçuklulardan kalma eserlerin bazılarında bu taşa rastlanır.

T.'lerin diğer belli başlı cinsleri ve yöreleri ise şunlardır : Biotitli T. : Erzurum (Hasankale), Denizli (Tavas); Dazit T.'ü : Ankara (Kızılcahamam), Giresun (Dereliköy). T. alanları : Balıkesir (Dursunbey), Samsun (Vezirköprü), Nevşehir (Gülşehir), Burdur (Yeşilova), Ankara (Pazar, Çubuk, Kalecik, Bâlâ), Elazığ (Palu), Eskişehir (Mihalıççık). Cam T.'ü : İzmir (Foça), Ankara (Kızılcahamam, Kırıkkale), Yozgat (Boğazlıyan). Andezit T.'ü : Edirne (Keşan), Erzurum (Pasinler), Kars (Kağızman), Ankara (Çubuk); Kristal T.'ü : Ankara (Kırıkkale). (Ö. Sür)

TÜFEK, tarihte modern savaş döneminin başlangıcı sayılan barutun bulunuşundan sonra meydana getirilen bir ateşli hafif silâh türü. Bu silâh, en geniş anlamı ile "bir kişi tarafından taşınan, genellikle omuza dayanarak kullanılan ve küçük çaplı olan bir ateşli hafif silâh" olarak tanımlanır. Hem silâhlı kuvvetlerde hem de sportif alanda kullanıldığı için, özel kullanılış amacına göre, T.'lere piyade T.'i (savaş T.'i), su altı T.'i, av T.'i gibi değişik adlar verilmiştir. İlk yapılan ve en yaygın olarak kullanılan T. türü piyade T.'idir.

Modern bir T., nişan alma ve ateşleme için gerekli dört temel kısımdan oluşur. Bunlar, ağaç bir gövdesi bulunan ve T.'in maden kısımlarının yerleştirilmesine yarayan "kundak"; buna yerleştirilen ve nişan tertibatı vasıtasıyla mermiye yön veren çelik bir "namlı (namlu)"; mermiyi ateşlemeye ve boş kovanı dışarı atmaya yarayan "mekanizma"; kullananın omuzuna uyacak şekilde biçimlendirilen, böylece iyi nişan almayı sağlayan ve ateş edildikten sonra T.'in geri tepme etkisini hafifletmeye yarayan "dipçik"tir.

Tarihî kayıtlara göre, XIV. yüzyılın 2. yarısından itibaren kullanılmaya başlayan ilk T.'ler kaval (yivsiz), ağızdan dolma ve ağır olup ancak kale burçlarından, bir duvar veya dayanağın üzerinden kullanılmaya elverişli idi. Bu şekilde kullanış, T.'e savunma silâhı karakteri veriyordu. Bununla birlikte, T., geçmişte, İstanbul'un Türkler tarafından fethi sırasında olduğu gibi, az sayıda da olsa, taarruz silâhı olarak da kullanılmıştır. Kaldı ki özellikle XIX. yüzyıldan beri T., hem savunma hem de taarruz silâhı olarak değer kazanmıştır.

İlk T.'lerin ağır olması gibi bir sakıncasından başka, işleme güçlüğü şeklinde göze çarpan elverişsiz tarafları da vardı. Söz gelimi, kara barutlu cephane ağızdan doldurulduktan sonra, ateşleme geriden, yavaş yavaş, kibrite benzer bir ateşleme maddesi ile yapılıyor; dolayısıyla atıcı, bu malzemeyi yanında taşımak zorunda bulunuyordu. Ayrıca, ateşleme maddesinin parıltısı, düşmanın uyarılmasına sebep oluyor, hatta bu alev, silâhı ateşleyemeden, rüzgârın etkisi ile bazen sönüyordu. Bu sakıncayı gidermek için "çakmaklı T." yapılmıştır. Bu T.'ler, başlangıçta, tırtıllı iki demirin birbirine çarpması sonucu çıkan kıvılcımdan yararlanarak ateşleniyordu. Bu T.'ler de sonradan yetersiz görülmüş ve XVIII. yüzyıl başlangıcında çakmak taşı kullanılarak daha güvenilir bir ateşleme düzeni sağlanmıştır. Bu T.'ler tek atımlı idi; yani ikinci bir doldurma işlemi için, T.'in ateş mevziinden geri çekilmesi gerekiyordu. Ateş hızı bakımından büyük bir sakınca oluşturan bu durumun önlenmesi için, XIX. yüzyıl başlangıcında bulunan ve kapsül yapımında kullanılan fulminant de mercure maddesinden yararlanılmış ve müsademe (çarpma) kapsülü geliştirilmiştir (1807). Bununla birlikte, bu kapsülün kullanıldığı ilk T., ancak 1842'de İngiltere' de ve 1848'de Prusya'da yapılmıştır. Bu arada Fransa, 1826 ile 1850 arasında, namlusu yivli, mekanizması iğne tertibatlı, kuyruktan doldurulan bir T.'i geliştirerek kullanmaya başlamıştır. Böylece, T.'lerde XIX. yüzyılın 1. yarısında bir gelişme görülmekle birlikte, bu, ateş hızının artmasına kısmen yardım etmenin dışında, büyük bir aşama sayılmamıştır. Nitekim Napoléon savaşları sırasında kullanılan T.'lerin bile menzili ortalama 180 m ve ateş hızı dakikada ancak 2 atım idi. Halbuki ateşli silâhlarda ateş hız ve gücünü çoğaltmak, düşman üzerinde öldürücü etki yaratmak, düşmanı baskı altında (yerinden kıpırdanamaz durumda) tutmak, piyadenin muharebe hedefine az kayıpla ve bir an önce ulaşmasını sağlamak için, biçici, başka bir deyişle, aralıksız bir etki yapabilecek çabuk ateşli silâhların, bu arada bu nitelikli T.'lerin varlığı gerekiyordu. Gerçekten XIX. yüzyılın 2. yarısında ve daha sonraları T.'lerde sağlanan birçok gelişme, genellikle bu amaca uygun nitelikte olmuştur.

Bu gelişmeyi başlıca üç buluşa bağlamak mümkündür : Namlunun yivlendirilmesi; T.'i doldurmanın ağızdan değil, kuyruktan yapılması; maden kovanlı fişek kullanılması. Başlangıçta, namlulara yapılan yivler düzdü. Bu yivleri yapmaktaki amacın, ateşli silâhların hepsinde can sıkıcı bir sorun olan barut artığının ve kirin alınması olduğu sanılıyor. Fakat kısa bir süre sonra, T. yapımcıları, namlulara helezon biçimli yivler yapılmasının mermiye hızlı bir dönüş verdiğini, bu hızlı dönüş hareketinin ise, atış menzilini (etkili mesafe) ve merminin hedefe isabet ihtimalini artırdığını anlamışlardır. Ayrıca, bu dönemde, T. iğnesi adı verilen ve mermideki tahrip kapsülüne çarparak ateşlemeyi sağlayan bir parça da büyük başarı ile kullanılmıştır. Maden kovanlı fişeğin kullanılmasına gelince, 5 - 6 fişekli bir fişek haznesi'nin maksada uygun düşeceği anlaşılmıştır. Bu gelişme, mükerrer (birbirini izleyen) ateşli T.'in ortaya çıkmasını ve XIX. yüzyılın 2. yarısında hızla yaygınlaşan bir değer kazanmasını sağlamıştır. Fişek haznesi ve mekanizma sisteminin gerçekleştirilmesi, uygulamada 4,5 kg kadar ağırlıkta, dakikada 12 - 15 atım yapabilen ve 2 000 m ye yakın menzili bulunan T.'ler yapılmasına imkân vermiştir. Bu sistemin seçkin örnekleri, 1888, 1893, 1895 ve 1898 modeli ve 7,9 mm çapındaki Alman Mauser (Mavzer) T.'i ile 1886 modeli ve 8 mm çapındaki Fransız Lebel T.'idir. Siperlerin, dikenli tellerle engellenmiş savunma tesislerinin, aralıklı yapılan, fakat inatla sürdürülen kitle taarruzlarının özel bir nitelik kazandırdığı I. Dünya Savaşı sırasında, o zamana kadar piyadenin ana silâhı olan T., yerini büyük ölçüde makineli T.'e bırakmış;

II. Dünya Savaşında ise, gittikçe artan şekilde, otomatik silâhlarla bütünlenmiştir.

Tek kişi tarafından taşınan otomatik silâhlara başlıca örnek olarak, makineli tabanca ve yarı otomatik T. gösterilebilir. Burada otomatik bir hareket sağlamada en yaygın olarak kullanılan yöntem, fişeğin ateşlenmesiyle meydana gelen gazın bir kısmından yararlanmaktır. 7,62 mm çapında olan ve 8 atımlık bir fişek haznesi bulunan Amerikan Garand M1 yarı otomatik T.'i bu yöntem çerçevesinde işler. Son zamanlarda yapılan bir otomatik T.'te ise, bir selektör âleti, yarı otomatik T.'te olduğu gibi, tetiğin ya tek ateş için çalışmasını ya da önceden tasarlanmış sayıda bir ateş darbesi için işlemesini sağlar. Örnek olarak, Amerikan Garand M14 ve İtalyan B. M. 59 tip T.'ler gösterilebilir.

T. C. Genel Kurmay Başkanlığının resmî Harp Tarihi yayınlarında, Türk ordusunda T.'in kullanılmasının oldukça eski bir tarihe dayandığı belirtiliyor. Bu yayınlara göre, Osmanlı ordusunda, I. Kosova Muharebesi (1389)'nde, İstanbul'un kuşatılması sıralarında (1391 - 1395) ve İstanbul'un fethi (1453)'nde az sayıda ve ilkel nitelikte de olsa, T. kullanılmış olduğu anlaşılıyor. O zamanlar yeteri kadar geliştirilmemiş olmakla birlikte Osmanlı tarihlerinde T.'çi denilen erler tarafından taşınan bu silâhlardan kurulu muharebe birlikleri, özellikle kale muharebelerinde önemli ve etkili bir rol oynamışlardır. Başlangıçta çok kaba ve ağır bir yapıda olan, yere veya kuvvetli bir dayanağa dayatılarak kullanılan bu ilkel nitelikli T.'lerden birkaç örnek İstanbul'daki Askerî Müze'de sergilenmektedir. Osmanlı ordusunda silâh bakım ve onarımına özel bir önem verilirdi. Bu sebeple, ateşli silâhlar, bu arada T.'ler, önceleri "Cebeci Ocağı"na giren "cemaat-ı tüfenggeran" denilen ve Yeniçerilerin kışlası olan yeni "odalar"da çalışan T.'çi ustaları tarafından onarılırdı. Sonraları, Osmanlı ordusunda T.'in kullanışı yaygınlaşınca, yeniçerilerden bir "Cemaat Ortası", doğrudan doğruya T.'çilik işleriyle görevlendirilmiş ve bu ortanın komutanına da T.'çi başı denilmiştir. Kanunî Sultan Süleyman zamanında (1521 - 1566) yeniçeriler için mirî (devlet malı) T. yapımı artmıştır. Bununla birlikte yeniçeriler, bu T.'lere pek itibar etmezler ve bunları çoğunlukla kullanmazlardı. Çünkü özel olarak sağladıkları T.'leri, hükümetin verdiği T.'lerden daha üstün nitelikli bulurlardı. XIX. yüzyıl sonlarına doğru, Osmanlı ordusunun elinde bulunan T.'ler, gerek ateş hızı gerek menzil gerek etki bakımından, Avrupa ve hatta Balkan devletleri ordularınınkilerine oranla düşük nitelikte idi. II. Abdülhamid, yaptırdığı incelemeler sonunda, zamanın en üstün nitelikli Alman Mavzer T.'lerinden satın alınmak üzere, Almanya'ya bir heyet göndermiştir. O sırada Osmanlı ordusunda hizmet etmekte olan Alman mareşali von der Goltz Paşa'nın II. Abdülhamid'e yazdığı bir mektuptaki tavsiye üzerine, bu heyete Kurmay Binbaşı Mahmud Şevket Bey (sonraları Sadrazam Mahmud Şevket Paşa) de dahil edilmiştir. Binbaşı Mahmud Şevket Bey, yapılmak istenen bazı yolsuzluklara imkân vermeyerek heyette etkin bir rol oynamış ve satın alınacak T.'ler hakkında uygun tavsiyelerde bulunmuştur; bunun üzerine rütbesi yarbaylığa yükseltilmiştir. Böylece, zaman kaybedilmeden Türk ordusunun modern T.'lerle donatılması için II. Abdülhamid'in gösterdiği ilgi yerinde olmakla birlikte satın alınan yeni silâhların hemen orduya dağıtılması ve eğitime başlanması gerekirken bu yapılmamış; hepsi depolara konularak sıkı bir kontrol altında tutulmuştur. Dolayısıyla, kuşkucu karakteri yüzünden silâhlı kuvvetlerden çekinen padişahın bu olumsuz davranışı, modern silâhlanma amacına ters düşmüştür.

I. Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı ordusunda muhtelif milletlerin yaptığı değişik modelde T.'ler kullanılmıştır; örnek olarak, Osmanlı, İngiliz, Rus, Alman, Romen, Japon, Bulgar ve Yunan T.'leri gibi. Bu T.'lerin hemen hemen tümünden İstiklâl Harbinde de yararlanılmıştır. Bu T.'ler arasında, Osmanlıların Martin ve değişkin Martin, İngilizlerin Kasal, Amerikalıların Winchester, Yunanlıların Gra ve özellikle Almanların büyük ve küçük modeldeki Mavzer T.'leri vardır. Zamanın en geliştirilmiş T.'leri olan bu Mavzer T.'leri, Türkiye Cumhuriyeti ordusunda da kullanılmıştır. Bu T.'ler, 1938'de Türk silâh fabrikaları tarafından ele alınarak aynı niteliklerle imal edilmiş, 1938 Ankara modeli piyade T.'i adı ile orduya dağıtılmıştır. Bugün Türk ordusunda, NATO standartlarına uygun olarak Amerikan M1 ve M14, Alman G1 ve G3 piyade T.'leri vardır.

T., ateş gücünü oluşturan diğer silâhlar alanındaki büyük gelişmeler dolayısıyla, günümüzde ana silâh olmaktan çıkmış ise de, yakın savaş alanının karmaşık ortamında, bugün de belirli bir ölçüde etkili olma görevini sürdürmektedir. Bu arada, snaperskop denilen bir dürbün takılmak suretiyle, gece karanlığında da görmek ve ateş etmek imkânının sağlanması, T.'e özel bir değer kazandırmış bulunmaktadır. Piyade T.'leri, sportif yarışmalar gibi özel amaçlar ile de kullanılabilir. Bununla birlikte, spor amacı ile kullanılan başlıca T. türleri, su altı T.'i ve diğer av T.'leridir. Su altı T.'i, su altında avlananların kullandığı ve silâha naylon iple bağlı bir zıpkın atmaya yarayan bir T.'tir. Diğer av T.'leri ise, tehlikesiz ve tehlikeli avlanmaları kapsamak üzere, özel amaçlı sportif T.'lerdir. Tehlikesiz avlanma türü, genellikle küçük av hayvanlarını kapsamına alır; örnek olarak, yabani tavşan, çeşitli kuş ve bazı ülkelerde, özellikle Amerika'da, geyik avı gibi. Bu alanda kullanılan av T.'leri, tek namlulu olabileceği gibi, yan yana veya üst üste bulunmak üzere, çift namlulu da olabilir. Çift namlulu av T.'lerine "çifte" de denir. Av T.'inin namlusu, silindir biçiminde ve yivsizdir. T.'in etkisini artırmak ve saçmaların dağılmasını önlemek için, namlunun ağıza yakın kısmı darlaştırılmıştır. Piyade T.'leri gibi av T.'leri de, zamanla gelişmiş olup bu arada, önceleri ağızdan dolma olarak yapılan bu T.'ler, sonraları kuyruktan dolma şeklinde geliştirilmiştir. Av T.'lerinin nitelikleri değişiktir. Örnek olarak avlanma alanı geniş ve tehlike büyükse, kullanılacak av T.'inin çapı ve etkisi büyük, menzili uzun ve isabet ihtimali yüksek olmalıdır. Nitekim Afrika ve Güney Asya ormanlarında, tehlikeli büyük avlanmalarda kullanılan T.'ler, en güçlü türden olup özellikle kısa menzillerde de hızla kullanılmaya elverişlidir. T.'in süratle ikinci bir atım yapabilmesi de çok büyük önem taşır. Buna karşılık, orman ve korularla kaplı yoğun çalılık bölgelerdeki avlanmalarda, kullanılacak av T.'inin hızlı bir kullanışa ve süratle ikinci atımın yapılmasına uygun olması özellikle aranır. Bu sebeple av T.'leri, ağırlık bakımından hafif, orta ve ağır olmak üzere üç bölüme, menzil yönünden ise, "yakın" ve "uzak" olarak iki bölüme ayrılır. Bu bölünme sistemine göre, av T.'leri genellikle altı kategoriye ayrılabilir. Bununla birlikte, kategori sınırları kesin değildir. Böylece, bir kategorideki av T.'i, şartlar elverişli olduğu takdirde, diğer kategorilerdeki av T.'lerinin yerini alabilir. Fakat burada önemle işaret edilmesi gereken bir nokta vardır; o da, silâh kadar, hatta daha çok, o silâhı kullanan avcının cesaret ve atıcılığının ön planda geldiğidir. (C. Enginsoy)

TÜKETİM : bk. İSTİHLÂK.

TÜLBENTÇİ, Feridun Fazıl (doğ. İstanbul 1912), gazeteci ve yazar. Orta öğrenimini Vefa Lisesi'nde yaptıktan sonra Yüksek Ticaret Okulunu'nu bitirdi ve gazetecilik mesleğine atıldı. "Ulus", "Cumhuriyet", "Vatan", "Hürriyet" gibi gazetelerde çalıştı. İstanbul Radyosu'na girdi, bir ara program müdürlüğü de yaptı. Gazetecilik mesleği yanında şiirle de uğraşıyordu ve yazdıklarını tek şiir kitabı olan *Sabahtan bir saat evvel* [1932]'de topladı; "Varlık" dergisinin ilk sayılarında yazarlar kadrosu arasında yer aldı. Daha sonra çalışmalarını tarihî konulara yöneltti ve bu alanda yaptığı incelemeleri ve derlemeleri *Büyük Harpten sonrakiler* [1935] adlı bir antolojide topladı. Bir süre sonra da "Geçmişte bugün", "Kahramanlık menkıbeleri", "Kahramanlar geçiyor" saati, "Büyük Türk zaferleri" adlı seri konuşmaları radyodan yayınladı.

TÜLBENTCİ, Feridun Fazıl

T. yazı hayatında daha çok popüler tarihî romanlar ile uğraştı. Cumhuriyet sonrası Türk edebiyatında Turhan Tan, Abdullah Ziya Kozanoğlu, Reşat Ekrem Koçu gibi yazarlarla birlikte bu roman türünün temsilcileri arasında yer aldı. Edebî roman türünde fazla iddialı olmamakla birlikte, Millî Edebiyat akımı ile ortaya çıkan ve konularını tarihin parlak zaferlerinden ve şahsiyetlerinden alan edebiyat anlayışına bağlı eserler verme düşüncesinden etkilenen yazar, romanlarının konusunu ya Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük fetihlerinden seçmiş *(İstanbul kapılarında* [1954], *Barbaros Hayreddin geliyor)* [1949] ya güçlü padişahların hayatını konu edinmiş *(Sultan Yıldırım Bayezit, Kanunî Sultan Süleyman)* [1962] veya tarihî şahsiyetlerin hayatını hikâyeleştirmiştir *(Şah İsmail* [1956], *Turgut Reis* [1958], *Cem Sultan)* [1959]. Diğer romanları şunlardır : *Sultan Yıldırım Bayezit* [1947], *Yavuz Sultan Selim ağlıyor* [1947], *Osmanoğulları* [1950], *Sultanların aşkı* [1952], *Hurrem Sultan* [1960], *Şanlı kadırgalar* [1964]. Ayrıca, *Cumhuriyetten sonra çıkan gazete ve mecmualar* [1941] adlı bir incelemesi de vardır.

TÜMEN (eski ter. Fırka), modern ordularda kara harekâtının yönetilmesi bakımından, gerekli bütün sınıf ve silâhları, organik ve dengeli olarak içine alan temel muharebe birliği. Savaşın yönetimi bakımından bir ordunun askerî gücü, genellikle, düşman karşısında kullanılabilecek T.'lerin sayısı ve niteliği ile ölçülür. Modern bir T.'in insan gücü, çeşitli ülkeye, T. türüne ve harekât alanının özelliğine bağlı olmak üzere, genel olarak 12 000 - 14 000 kişi arasında değişir. Normal olarak bir tümgeneral tarafından komuta edilen T., kullanılış yer ve amacına göre, temelde iki türde kurulur : Piyade T.'i ve zırhlı T.. Piyade T.'i (Sovyetler Birliğinde tüfekli T. denir), esas itibarıyla yaya askerlerden oluşmaktadır. T.'de, çeşitli sınıf ve silâh olarak özellikle destek topçusu, tank ve istihkâm birlikleri ile muhabere, sıhhiye, ikmal, bakım ve tahliye birlikleri vardır. Piyade T.'i, nispeten hafif silâhlarla donatılmış ve özel bir eğitime tâbi tutulmuş olarak özel görevler için de kullanılabilir ve buna göre adlandırılır. Örnek olarak, hava indirme (veya paraşüt) T.'i, dağ (veya Alp) T.'i, deniz piyade T.'i (denizaşırı harekâtta kıyılara çıkarma T.'i veya amfibi T.) gibi. Geçmişte "hareket kabiliyeti" ve "manevra yeteneği" ile bugünün zırhlı birlikleri gibi önemli görevler yapmış bulunan süvari T.'leri artık tarihe karışmıştır. II. Dünya Savaşında Sovyetler Birliğinde görülen topçu T.'i de modern ordularca benimsenmemiştir. Modern ordularda, genel olarak piyade T.'lerinin motorlandırılması ile meydana getirilen motorlu T. de vardır. Bu T.'ler, ülkemizde ve Amerika Birleşik Devletleri gibi diğer bazı ülkelerde mekanize T. olarak adlandırılır. Motorlu veya mekanize T.'lerde, bir piyade T.'inin bütün yaya unsurlarını taşımaya yetecek kadar motorlu araç ve ayrıca hafif zırhlı araçlar bulunur. Zırhlı T.'ler de, çeşitli muharebe ve lojistik destek birliklerinden oluşur. Bu T.'lerin mekanize T.'lerden farkı, tank birliği bakımından çok daha güçlü oluşudur. Zırhlı T.'lerle yürütülen harekâtın özelliğini, büyük "hız", üstün "ateş gücü" ve "darbe (şok) etkisi" oluşturur. Bu sebepledir ki II. Dünya Savaşında yakın hava desteği ile sürdürülen bu harekât, yıldırım savaşı (Alm. Blitzkrieg) olarak nitelendirilmiştir. Hava indirme (paraşüt) T.'leri, stratejik bir tehdit oluştururlar. Çünkü bu T.'ler, geniş bir bölgede herhangi bir yere havadan taşınarak veya paraşütlü olarak atılmak suretiyle indirilebilirler. Bununla birlikte, silâhça hafif oluşları ve kısıtlı ikmal sistemleri sebebiyle, bu T.'ler, daha ziyade kısa süreli harekâta elverişlidirler; bu bakımdan uzun süreli harekât için, ek muharebe ve destek birlikleri ile takviye sağlanması gerekir.

T.'in tarihî gelişimine bir göz atılırsa görülür ki T. sistemi, önce Fransa'da general Ganot'nun, İhtilâl (1789) ordularını oluşturan birlikleri daimî T. haline dönüşmesi ile kurulmuştur. Napoléon Bonaparte, T. sistemini geliştirmiş; ayrıca, kolordu destek topçusunu ve bağımsız süvari T.'lerini kurmuştur. Prusya ordusunda T. teşkilâtı 1813'te benimsenmiş; Avrupa'daki diğer ordular ise, bu sistemi XIX. yüzyılın sonuna doğru kurmuşlardır.

Türk ordusunda T. ("fırka") teşkilâtının kurulması 1881' de başlar. O tarihte, ordunun çağdaş askerlik gereklerine uygun bir şekilde yeniden düzenlenmesi için, Osmanlı hükümetince Almanya'ya baş vurulmuş ve askerî uzmanlardan oluşan bir kurulun Türkiye'ye gönderilmesi istenmiştir. İstanbul'a gelen bu heyette kurmay yarbay von der Goltz (sonradan mareşal olan Golç Paşa) da bulunuyordu. Yeni teşkilâta göre, her Osmanlı T.'inin kuruluşunda iki tugay (liva) ve bir bağımsız nişancı taburu bulunuyor ve her tugay da dörder taburlu iki alaydan oluşuyordu. Von der Goltz'un geliştirdiği bu teşkilâtta kolordu makamı kabul edilmiş ise de, kolordu karargâhlarının seferde teşkil edilmesinin kararlaştırılması sebebiyle, T.'ler, yine doğruca orduya bağlı kalmışlardır. Süvari T.'leri ise, her biri üç süvari tugayından (her tugay ikişer alaylı) oluşmuştur. Türk ordusunda günümüzde de varlığını sürdüren T. teşkilâtı, modern ordulardaki gelişmelere paralel olarak, Türkiye Cumhuriyeti döneminde "üçlü" ve "beşli (Pentomik)" teşkilât olarak adlandırılan deneme dönemlerini geçirmiş ve bugünkü modern kuruluşuna ulaşmıştır.

Çağdaş T., alınması muhtemel görevlere uygun olarak değişik sayı ve türde ateş, manevra ve lojistik destek unsurundan oluşturulmuş ve klasik, nükleer veya gerilla savaşı gibi her türlü savaşta başarı ile iş görecek bir esnekliğe kavuşturulmuştur.

Deniz kuvvetlerine gelince; burada bir T., çok kez dört gemiden oluşmak üzere, gemiler grupu olup bir "filo"nun veya "deniz görev kuvveti"nin bir parçasını teşkil eder.

"Hava T.'i" terimi ise, kara kuvvetlerindeki bir kolordu ile kıyaslanabilir güçteki bir taktik komutanlığı gösterir ve bir hava kuvvetinin parçasını oluşturur. Kara kuvvetlerindeki bir T.'in hava kuvvetlerindeki karşılığı "üs"tür. (C. Enginsoy)

TÜMEN TATARLARI, Batı Sibirya'da, Tümen çevresinde yaşayan Tatarlara verilen ad. 1926 sayımına göre, T. T.'nın sayısı 22 636'dır. Dil bakımından Tobol'sk Tatarlarının bir kolu sayılırlar. Yalutorovsk Tatarları, T. T.'nın bir koludur.

TÜMLEÇ (Fr. Complément), bir cümlede yüklemin anlamını çeşitli yönlerden tamamlayan, anlamlı bir cümle kurmaya yarayan ve bu maksatla değişik yapılar içinde bulunan kelime veya kelime grupları. T. başlığı altında *dolaylı T., nesne, düz T., edatlı T.* ve *zarf T.*'i yer alır.

Dolaylı T. (Fr. Complément indirect), yüklemin anlamını yer, zaman, sebep nitelikleri bakımından tamamlayan kelime veya kelime gruplarıdır. Dolaylı T., isimlere, isim soylu kelimelere veya isim durumuna getirilmiş çeşitli türevlere yönelme (datif) *-a(-e)*, kalma (locatif), *-da (-de, -ta, -te)*, ayrılma (ablatif) *-dan (-den, -tan, -ten)* hal eklerinden birinin eklenmesiyle kurulur. *Erol, bahçeye çıktı. Erol, Bahçelievler'de oturuyor. Erol, evden ayrılıyor* cümlelerinde *bahçeye, Bahçelievler'de, evden* örnekleri dolaylı T.'lerdir.

Nesne (Fr. Complément direct), bir cümlede geçişli fiille ilgili olan T.'tir. Nesne, *belirtili* ve *belirtisiz nesne* olarak ikiye ayrılır.

Belirtili nesne, ünsüzle biten isimlere *-ı (-i, -u, -ü),* ünlüyle biten isimlere ise *-yı (-yi, -yu, -yü)* belirtme (accusatif) hal eki eklenerek elde edilir. 3. tekil iyelik ekinden sonra belirtme hal eki bir zamir *n*'siyle birlikte *-nı (-ni, -nu, -nü)*'dır: *Fırtına ağaçları devirmiş. Çocuk, kovayı taşıyor. Erol, cümlenin öznesini gösterdi. Bu* cümlelerde *ağaçları, kovayı* ve *cümlenin öznesini* kelimeleri birer nesnedir. Bu T.'leri belirtme hal eki almaya geçişli fiiller zorlar.

Bir sıralı cümlede gerektiğinde nesnenin tekrar edilmediği görülür: *Ordular önünde koşan, ölümden göz kırpmayan, bu sert ve bahadır başları gazabı önünde rüzgârda sallanan bir başak gibi titretirdi.* Bu cümlede *başları* nesnesi, aynı zamanda *ordular önünde koşan, rüzgârda sallanan* sıfat gruplarıyla da ilgilidir.

Belirtme hal ekinin *-nı, -yı* şekilleri dışında, son sesi ünsüz olan ve yalın halde bulunan köklere gelen *-ı (-i, -u, -ü)* şekli, 3. tekil *-ı (-i, -u, -ü)* iyelik ekiyle şekil benzerliği yüzünden karıştırılabilir. Görevleri ve ilgili oldukları kelimeler dikkate alındığında bu iki eki biri birinden ayırmak zor değildir. Belirtme eki, kendinden sonra gelen bir geçişli fiille ilgi kurar. İyelik eki ise, kendinden önce kullanılmış bir isimle ilgilidir. İyelik eki ekli bulunan kelime, önceki bir isimle belirtili veya belirtisiz bir tamlama oluşturur. *Bellerinden kuşakları sarkıyor* örneğinde *kuşakları* kelimesindeki *-i* iyelik ekidir. Çünkü *onların* parçası kullanılmamış bile olsa, bu, *onların kuşakları* biçiminde bir tamlama diye düşünülür ve iyelik eki kendindan önceki *onların* kelimesiyle ilgili olur. Kaldı ki *(onların) kuşakları* burada öznedir. Ayrıca, fiil de geçişsizdir. *Ayşe, yastıkları diziyor* örneğinde ise aynı kuruluşta olan *yastıkları* kelimesindeki *-i* belirtme halidir. *yastıkları* sözü kendinden önceki bir kelimeyle ilgili değil, geçişli bir fiil olan *dizmek* fiiliyle ilgilidir. Dolayısıyla *yastıkları* sözü bu cümlenin nesnesidir. Nitekim *köşe yastıkları* şeklinde bir belirtisiz ad tamlaması olarak düşünseydik *Ayşe, köşe yastıklarını diziyor* örneğinde olduğu gibi, bu yapı üzerine yeniden belirtme hal ekini getirmek zorunda kalırdık. *Köşe yastıklar-ı-n-ı* kuruluşundaki ilk *-ı,* iyelik, son *-ı* ise, belirtme hal ekidir.

Belirtisiz nesne, yalın halde bulunan, belirtme hal ekini almayan, fakat geçişli bir fiille ilgili olan nesnedir. *Erol bir bardak çay içti* örneğinde *bir bardak çay* cümlenin belirtisiz nesnesidir.

Düz T., yardımcı fiillerle kullanılan ve yalın halde bulunan T.'tir. *Erol hasta olmuş. Teklifler kabul edildi* örneklerinde *hasta* ve *kabul* birer düz T.'tir. Bu yalın olma özellikleriyle düz T.'ler, belirtisiz nesnelere benzerler. Ancak bunların fiilleri yardımcı fiil olarak sınırlandırılmıştır. Ayrıca, yardımcı fiil görevinde bulunan *özür dilemek, zevk almak* v.b. deyimlerde *özür* ve *zevk* kelimeleri de birer düz T.'tir.

Edatlı T., edatların isimlerle oluşturduğu tamlamalardan kurulmuştur. *Otobüs köye kadar çıkacak. Bunları sizin için aldım* cümlelerinde *eve kadar* ve *sizin için* kelimeleri birer edatlı T.'tir. Edatlar, ayrıca mastarlar ve partisiplerle birleşerek çeşitli T.'ler kurarlar: *tanımak için, soracağına göre* v.b.

Zarf T.'i, yüklem durumundaki fiilin veya fiilimsiler (infinitif, participe, gérondif)'in anlamlarını çeşitli yönden tamamlayan, berkiten zarflardır. *İstanbul'u hiç görmedim. Yavaş konuşmak âdeti değildir. Ateşin gürül gürül yandığına aldanma. Birden mantosunu kapıp dışarı fırladı* örneklerinde *hiç, yavaş, gürül gürül, birden* T.'leri birer zarf T.'idir. (H. Zülfikar)

TÜMÜLÜS, klasik arkeolojide çoğu kez altında bir mezar bulunan yığma tepelere verilen ad. Latince *tumere* (tümsek, tepe)'den Batı dillerine geçen bu ad, Grek öncesi halkların (Phryg, Trak v.b. kavimlerin) mezar yapılarına verilen genel ad olmuştur.

T., toprak altındaki mezar odası ve bunu örten yığma tepe olmak üzere genellikle iki kısımdan oluşur. Bu tür yapıların Asya'da rastlanan örneklerine *kurgan* adı verilmektedir. Anadolu'da ise, insan eliyle yığılmış tepeciklerin hepsine genel olarak *höyük* adı verilmektedir. Bk KURGAN, KORGAN, HÖYÜK, HÜYÜK.

TÜNEL (Alm., Fr., İng. Tunnel), her türlü yolların (demir yolu, kara yolu, yaya geçidi, su geçidi v.b.), yer altından veya su içinden geçirilen iki ağızlı kısmı. Belli başlı üç uygulama alanı vardır: 1. *Dağ T.*'i, demir yolu, kara yolu, sulama ve derivasyon amacıyla yapılan T.'ler, işin çabuklaştırılması için kural olarak iki ağızdan başlanmak üzere inşa edilir. 2. *Şehir içi T.*'leri, yayalar, kara taşıtları v.b. için duruma göre ya açık ya da kapalı inşaat yöntemleri ile yapılır. 3. *Su altı T.*'leri, deniz, göl, nehir, kanal v.b. gibi suların altında yapılmak üzere, önceden hazırlanmış T. yapısı kesimlerinin batırılıp su dibi mesnetlerine oturtulması ve birbirlerine bağlanması ile gerçekleştirilir.

Kapalı inşaat : Emniyet ve ekonomi bakımından, geçmiş yıllarda değişik arazi şartları için birtakım klasik inşaat yöntemleri geliştirilmiş bulunmaktadır. Bunlar arasında en çok uygulananları Alman, Belçika, Avusturya, İngiliz ve İtalyan metodlarıdır. Alman metodunda, aralarında emniyet topukları bırakılmak suretiyle, yan yana veya altlı üstlü galeriler sürülür, daha sonra kesitin bütünü tamamlanır. Belçika yönteminde, üst kısımda açılan galeriden itibaren T. kesitin-

TÜNEL : Bir su altı tüneli (Hudson tüneli) inşa halindeyken (New York)

deki kemerin kalot (Fr. calotte) adı verilen üst kısmı kazılır, tahkimatı yapılır ve arkasından T. kesitinin alt kısmı kademeli olarak kazılarak tabana inilir. Avusturya sisteminde, bütün kesit, birbirinin arkasında veya ayrı bulunan alanlar halinde, birkaç m lik mesafe içinde kazılır ve tahkim edilir. İngiliz inşaat tarzında, T. kesitinin tamamı kazılır ve tahkim edilir. İtalyan tarzında (dolgu sistemi) T. kesitinin alt üçte bir kısmı 2 m uzunluğa kadar kazılır ve taban kemeri ile kemer ayakları tahkim edilir. Orta kısımda, çok iyi tahkim edilmiş bir galeri hazırlanır ve bu kısımdan itibaren kesitin tavan kısmı kazılır ve hemen duvarla örülerek tahkim edilir. İtalyan yöntemi, daha çok, basınçlı ve killi arazide uygulanır.

T. inşaat yöntemi, geçilecek arazinin jeolojik yapısına göre seçilir. Sağlam arazide kesitin tamamı alınır, bozuk arazide ise, küçük kesitli yardımcı galerilerden yararlanılır. Sağlam arazide kesit, tek bir iş safhası içinde kazılır. Yapılacak işler, sırasıyla deliklerin açılması, bu deliklerin patlayıcı madde ile doldurulması, ateşleme ve postanın dışarıya sevkinden ibarettir. Çürük (gevrek, kırılgan, akışkan) arazide T. kesiti, birçok iş safhaları halinde, kısım kısım kazılır. Kazı, özenli patlatma veya doğrudan doğruya mekanik kazı araçlarıyla yapılır. Basınçlı arazide T. kesiti, ancak önceden ileri sürülen geçici tahkimat ile sağlanan emniyet düzeni korunmasında gerçekleştirilebilir.

TÜNEL : Elbe tüneline iki girişten biri

TÜNEL : İsviçre'de Alp dağlarındaki Simplon tünelinin ağızlarından biri

Günümüzde, klasik T. yapı tarzlarından daha çok Alman ve Belçika yöntemleri uygulanmaktadır. T. inşaatı yöntemlerinde, rasyonalizasyon ve mekanizasyonun gittikçe artması ile her türlü arazi şartlarında, kısmen veya tam mekanize edilmiş kazılarda kullanılmak üzere, güçlü, modern ma-

TÜNEL : İsviçre'de Alp dağlarındaki Lötschberg tüneli (14,5 km)'nin güney ağzı

kineler geliştirilmiş bulunmaktadır. En büyük güçlüklere, değişken ve arızalı arazilerde rastlanmaktadır.

Çember biçiminde inşaat yönteminde, tavan galerisi, 1,20 m derinliğe kadar, kemer üst kısmı (kalot) oluşacak biçimde genişletilir. İlerleme, kemer çevresinde araziye çakılan sürme kamalar emniyeti altında yapılır. Kemer kısmının en son olarak betonlanmasından sonra kemeri taşıyacak yan duvarlar, taban galerisinden itibaren çıkılarak kemer uçlarına bağlanır. Çember biçiminde inşaat, gevrek kayalardan oluşan arazide uygulanır. Kalkan yöntemi ile ilerlemede, ağzı keskin, T. ça-

TÜNEL : Elbe tünelinden bir görünüş

pında olan çelik bir silindir, arazi içine basılır. Kazı, arazi özelliğine göre ya ekskavasyon makinaları ya da silindir çapına yakın çapta, döner freze ile yapılır. Sulu arazide, kalkan dışındaki yeraltı su seviyesi herhangi bir yöntemle düşürülemiyorsa, çalışmaların yapıldığı sahanın arka kısmında, su sızdırmaz bir izolasyon duvarı yapılır ve bu bölme basınçlı hava altında tutulur. Kazı kısmı biter bitmez T.'in iç yüzü gerektiği gibi tahkim edilir. Özel durumlarda, T. tahkimatının yapılabilmesi için *dondurma yöntemi* veya *semantasyon yöntemi* gibi çok pahalı yöntemlere gidilmesi gerekebilir. Dondurma yönteminde, öngörülen T. kesiti dışında ve T. eksenine paralel olarak delinen delikler içine yerleştirilen soğutma boruları içinden soğutucu sıvılar sevkedilmek suretiyle arazi dondurulup kazı uygulanır. Semantasyon yönteminde ise, gevşek veya fazla basınçlı olan arazi içine uygun kimyasal maddeler enjekte edilerek Joosten yöntemiyle arazi sağlam duruma getirilir. Açık inşaat; daha çok, büyük şehirlerin metro T.'leri inşaatlarında, T. seviyesinin yer üstüne yakın bulunması sebebiyle, binaların bulunmadığı kısımlarda kanal açılır ve T. gövdesi bu kanal içine yerleştirildikten sonra, kanalın üstü kapatılır. Su altı T.'i; genellikle, kalkan yöntemi ile inşa edilir. Çok derin olmayan sularda ve dipteki şartların zor olmaması durumlarında *keson* sistemi uygulanır. Kesonlar, karada hazırlanır, yüzdürülür ve batırılmak suretiyle dipte hazırlanmış olan kanallara oturtulur, daha sonra içine su sızdırmayacak biçimde bunlar birbirine bağlanır.

T. işletmesi, kara yolları T.'lerinde, aksaksız bir trafiğin sağlanabilmesi için sinyalizasyon, suların drenajı, ışıklandırma ve havalandırma gibi başlıca tesisleri ve ayrıca bu tesislerin koruyucu bakım ve onarımını sağlayacak organizasyonu gerçekleştirir.

Aydınlatma : T.'lere girişte, aydınlık ortamdan birdenbire karanlık ortama geçişte, insan gözü, karanlığa, belli bir sürede alışabileceğinden (yaklaşık 10 saniye), T.'in 10 saniyelik süreyle geçilen yol kısmının bir *intibak aydınlatması* ile donatılması gerekmektedir. Bu intibak aydınlatma şiddeti, T.'in normal olarak aydınlatıldığı noktaya kadar, kademeli olarak düşürülür. Karanlıktan aydınlığa çıkarken, herhangi bir önlem almaya gerek yoktur.

Havalandırma : T. içi havası, gazlar ile sürekli olarak kirlenmekte, karbon monoksit gazı tehlike oluşturmaktadır. Bu bakımdan, uzun kara yolları T.'lerinde, en çok (maksimum) trafik yoğunluğu, T.'in havalandırılması imkânlarına göre sınırlandırılmaktadır. Kara yolları T.'lerinin çoğunda, mekanik havalandırma mecburiyeti vardır. T.'lerin havalandırılması, genellikle hava kanalizasyonları sayesinde gerçekleştirilir.

En önemli demir yolu tünelleri	Uzunluk (m)	Açılış yılı
Simplon T.'i, (İsviçre - İtalya, dünyanın en uzun T.'i) 1. T. hattı	19 803	1906
2. T. hattı	19 823	1922
Apennino T.'i, (İtalya'nın en uzun T.'i)	18 510	1931
Gotthard T.'i, (İsviçre)	15 003	1882
Lötschberg T.'i, (İsviçre)	14 612	1913
Hokurika T.'i, (Japonya, Hondo adası)	13 870	1960
Mt. Cenis T.'i, (Fransa - İtalya)	12 820	1871
New - Cascade T.'i, (Kuzey Amerika'nın en uzun T.'i)	12 543	1929
Arlberg T.'i, (Avusturya'nın en uzun T.'i)	10 250	1884
Zugspitzbahn T.'i, (Federal Almanya'nın en uzun T.'i)	4 466	1930
Kaiser - Wilhelm T.'i, (Federal Almanya'nın uzun T.'i)	4 203	1879
Suramsk T.'i, (Kafkasya, SSCB)	3 998	

En önemli kara yolu tünelleri		
Montblanc T.'i (Fransa - İtalya)	12 600	1966
Rove T.'i (Fransa, gemi geçit T.'i)	7 200	1922
S. Bernard T.'i (İtalya - İsviçre)	5 885	1964
Felber - Tauern T.'i (Avusturya)	5 600	1967
Kammon T.'i (Japonya, denizaltı T.'i)	3 720	1958
Mersey T.'i (İngiltere)	3 400	1935

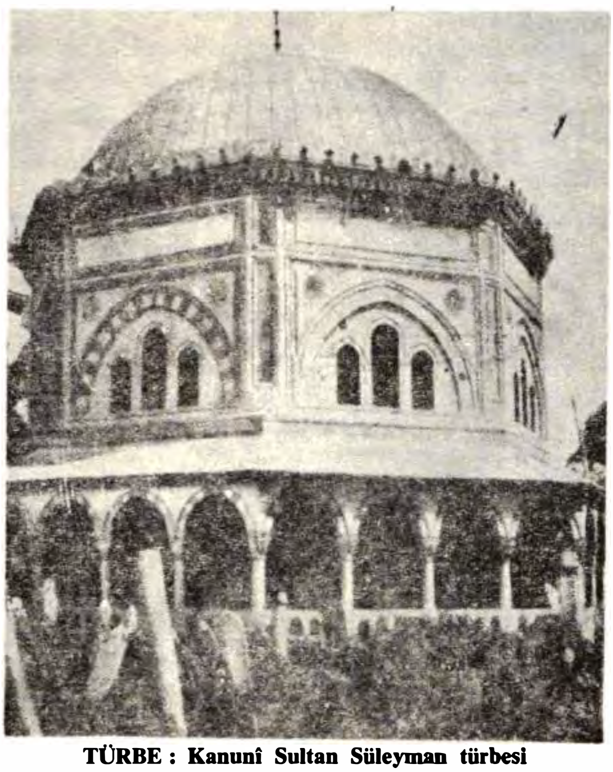
Gelecek için planlanan uzun demir yolu T.'leri arasında Japonların 54,1 km lik Seikan ve 17,7 km lik Kanmon T.'leri ile İngiliz ve Fransızların ortak tasarısı bulunan 51,5 km lik Channel (la Manche) T.'lerini saymak gerekir.

Türkiye'de inşa edilmiş olan en uzun kara yolu T.'i, Zigana (1 590 m); en uzun demir yolu T.'i, Ayran (Adana, 4 985 m); en uzun sulama T.'i İkiz (Urfa, 28 000 m)'dir.

Ülkemizde şehir içi T.'i ilk defa İstanbul'da Galata ile Beyoğlu arasında, Henri Gaven (b. bk.) adında bir Fransız mühendisi tarafından inşa edilmiştir. İnşaata 30 temmuz 1871'de başlanmış, üç buçuk yıl sonunda, aralık 1874'te bitirilmiştir. T., eğimlidir ve demir yolu döşenmiştir. (E. Ediger)

TÜNELDİOT (Tunneldiode, Esaki diodu) : bk. YARI İLETKENLER.

TÜRBE (Ar.), ünlü kimseler ve İslâm ululari için yaptırılmış anıt-mezar. T.'lerde gömülü bulunanlar çoğunlukla hükümdarlar, hükümdar çocukları veya eşleri, veliler, bilginler, sanatkârlar, komutan, şehit v.b. saygıya lâyık kişilerdir.

TÜRBE : Kanunî Sultan Süleyman türbesi

TÜRBE : Nasreddin Hoca türbesi (Akşehir)

T., Türk - İslâm sanatında çok yaygın olan bir yapı türüdür. Basit, dört köşeli T. çeşitleri yanında alınları çini ve mozaiklerle süslenmiş, cephe dış yüzleri kesme taşlarla boydan boya çeşitli motifler işlenmiş, değişik yazı çeşitleriyle kitabeler kazınmış, bazen içleri de süslenmiş birer sanat eseri olan pek çok T. vardır.

İslâm âleminde bu tür yapıların tavanı birer kubbe ile kapalı olduğundan bunlara yalnızca *kubbe* denmiş, Türkler ise bu yapılara T. demişlerdir. Azerbaycan ve İran'da kubbe yerine *kunbad,* T. yerine ise *türbet* adı kullanılmış, şehitlerin hatırasına yapılmış anıt-mezarlara ise *meşhed* adı verilmiştir. Doğu Anadolu'da T.'ye pek çok yerde *kümbed* veya *künbet* (b. bk.) denir. Arap ülkelerinde bu tür kubbeli mezarlar için *marabut* veya orada gömülü nebi, veli, şeyh gibi bir din ulusu ise *makam* adı kullanılmıştır.

F. Köprülü'ye göre, Gök Türkler T.'ye *bark* adını veriyorlardı.

Gök Türk ve Uygur dönemlerinde görülen ve *kurgan* (b. bk.) adı verilen mezarlar, İslâmiyetin etkisiyle giderek yerini T.'lere bırakmıştır.

Bilinen en eski T. örneği, Abbasîler devrinde halife Muntasır için Dicle nehrinin kıyısındaki bir tepeye yaptırılmış bulunan Kubbetü's - süleybiye'dir. Kuleleri tepelere doğru daralan ve konik bir çatıyla örtülü bulunan Curcan' da 51 m yüksekliklteki Kümbed-i kabus (1006) da tipik eski T. örneklerindendir.

T.'lerin çatısı kubbe, piramid ve konik şekiller arz eder. Kubbeli T. tipinin en güzel örneklerinden biri olan Sultan Sencer T.'si (1157) Merv'de inşa edilmiştir.

Selçuklular malzeme olarak tuğla, taş, kerpiç kullanmışlardır. Tuğladan örülmüş, çini ve mozaiklerle süslü Büyük Selçuklu T.'leri yanında tuğlanın yerini kesme taşların aldığı Anadolu Selçuklu T.'leri, bu türün belirli örneklerini oluşturmuştur. Taştan kurulu temel üzerine tuğladan gövdelerin oturtulduğu T.'ler de vardır.

Kitabelerde yer alan hatlar kûfî, nesih v.b. süslü yazılardır.

Osmanlılar döneminde giderek gelişen ve yeni bir yapı üslûbuna kavuşan Osmanlı T.'leri özellikle İznik ve Bursa yörelerinde yoğunlaşmıştır. Anadolu Selçuklu sanatında görülen kesme taş süslemeleri bu dönemde daha da geliştirilmiş, gövdeye ve kubbe kasnağına pencereler açılmış, kapı ve pencere üzerindeki süslemelere özen gösterilmiştir. Bir yandan çini ve mozaiklerle çeşitli süslemeler yapılmış, bu işçilikte boya da yer almıştır. T.'nin dışına olduğu gibi içine de önem verilmiş, içte de duvar süslemeleri yapılmıştır.

Büyük Selçuklu T.'leri : Bu dönemde İran ve Turan'da yapılan T.'lerin gövdeleri dört köşeli, çok köşeli veya yuvarlık olup içten kubbe, dıştan piramid veya konik çatı külâh ile örtülüdür. Külâh, göçebe Türk hükümdarlarının çadırını andırır. Bu T.'ler genellikle iki katlıdır. Merdivenle inilen alt kat, mezar mahzenidir. Üst kat bir mescit halindedir ve genellikle mihraplıdır. *Kümbed* adı da verilen bu üç tip T.'den başka, bir de kubbeli olanı vardır ki en güzel örneklerinden biri kare planlı Sultan Sencer T.'sidir.

Büyük Selçuklularda çok köşeli T.'lerden, daha sonra Anadolu'da da görüleceği gibi, sekiz köşelileri rağbet görmüştür. Tuğrul Bey zamanında yapılan sekizgen gövdeli, kubbeli, gövdesini üstten mukarnaslı bir kuşak dolaşan Kümbed-i Âli, genellikle içte de sekizgen plana sahip sekiz köşeli tipe örnek olarak gösterilebilir. On köşeli iki T. bilinir. Bunlardan Mü'mine Hatun T.'si (Nahcıvan, 1186), dıştan on kenarlı, içten çember biçiminde bir plana sahiptir. Diğeri gene on köşeli olan Kümbed-i kebud'dur. Çok köşeli Selçuklu mimarisi ve tuğla işçiliğinin en önemli eserlerinden biri olan Mü'mine Hatun T.'si, içten kubbe ile, dıştan da şimdi bulunmayan, muhtemel olarak on kenarlı piramid

TÜRBE : Aşık Paşa türbesinin girişi (Kırşehir)

biçiminde bir külâhla örtülü idi. Üç mukarnas sırası ile bir kûfî yazı şeridi, gövdenin üst kısmını çepeçevre kuşatır. Bu yazı şeridi, tuğla - mozaik üstüne firuze renkli çini harflerden meydana gelir ve altından itibaren her kenarı silme demetleriyle birer istinat ayağı haline getiren köşe dilimleri iner. T.'ye girilen kapının üstünde, tuğladan sütuncuklara dayanan bir sivri kemer görülür. Kemerin üst kısmındaki kitabede mimarının adı İbn Ebî Bekr el - Acemî olarak gösterilmiştir.

Yuvarlak gövdeli T.'ler, bazen Burc-i Mihmandust gibi içte de yuvarlak, bazen Burc-i Müdevver (Meraga, 1167) gibi çok kenarlı, bazen de Se Kümbed (İran, Urmiye, 1184) gibi kare planlıdır. Bu son anılan T.'nin üst temeli taştan, gövdesi tuğladandır; bir mezar mahzeni ile bir de üst kattan oluşur. Kubbesi sivricedir. Giriş kapısı süslemeli bir dikdörtgen çerçeve içine alınmıştır. Yine yuvarlak gövdeli bir T. olan Çihil Duhteran (= Kırk Kızlar, Damgan) konik külâhla örtülü tuğladan abidevî bir yapıdır. Konik külâhla örtülü bir diğer yuvarlak gövdeli T., Mil-i Radkan (XIII. yüzyıl başları), Burc-i Tuğrul (Rey, 1139) ile dilimli gövdeleri yönünden dikkat çeker. Dilimli gövdenin konik külâhla örtülmesi otağı hatırlatır.

Dört köşeli ve kare planlı T.'lerden Kümbed-i Surh (Azerbaycan, Meraga, 1147 - 1148), içte kubbesi gövdesine mukarnaslarla oturtulan, dışta sekiz köşeli piramid biçiminde bir külâhla örtülü olduğu kalıntılarından anlaşılan, üzeri yer yer türkuvaz mavisi çinilerle benekli koyu kırmızı tuğladan bir T.'dir. Altta bir mezar mahzeni ile üstte bir mescidden ibaret T.'nin doğusundaki kapısından alt kata, kuzeydeki beş basamaklı büyük kapısından da üst kısma girilir. Köşelerdeki gömme sütunları, kûfî yazı şeridi, sivri kemerleri, pencereleri ile güzel bir görünüşe sahip olan T.' nin süslemeleri tuğla, çini, alçı kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Bütün bu kare planlı T.'ler arasında abidevî özellikleri dolayısıyla dikkat çeken kubbeli yapılardan en

TÜRBE: Zeynel türbesi (Hasankeyf)

güzel örnek olarak Sultan Sencer T.'si (Merv, 1157) gösterilmişti. Muhammed Atsız adlı bir mimarın yaptığı bu T.'nin taş başlıklı, yarım çember kesitli ayakları ile desteklenen kübik gövdesinin üstüne oturan kubbenin çapı 17 m, tepeden aşağı yüksekliği 30 m civarındadır. İçte tromplara oturan kubbe, çıkıntılı ve birbirini kesen damarlarla süslü olup dışta, kubbenin arasındaki ayak ve kemerler, yapının sürekliliğini sağlayan boş hücreler teşkil eden birçok takkelerden meydana gelir. Kubbenin bugün yıkılmış sekiz kenarlı külâhlı, yine sekiz kenarlı bir kasnağa oturmakta idi. Kubbe, dışta firuze renkli çinilerle kaplı idi. T.'nin içi, ince arabesk ve yazı (kûfî, nesih) panoları ile süslenmiştir. Büyük Selçuklu T.'lerinde taş ve stuk üzerinde gelişmiş süslemelerin rolü belirtilmelidir.

Anadolu Selçuklu T.'leri: Bu eserler cami veya medrese ile bir arada bulunduğu gibi, genellikle tek başınadır. Tarz, yine İran'daki eski Selçuklu örneklerine benzer. Ancak bu T.'ler, çok kenarlıdır (sekiz, on veya on iki köşeli, daha çok sekiz yahut on iki köşeli). Moğol istilâsından önce, pek az sayıda olan, yuvarlak gövdeli T.'ler görünmez (ancak XIII. yüzyılın sonlarına doğru toplu olarak Ahlat'ta rastlanır) ve kare gövdeli tip T.'ler de azalmıştır. İran'daki Selçuklu T.'leri tuğladan olduğu halde, Anadolu'dakiler kırma taş üzerine kesme taş kaplanmak suretiyle yapılmıştır.

Anadolu'da ayrıca eyvan biçimli T.'ler bulunmaktadır. Tercan'daki Mama Hatun T.'si, abidevî bir karakter taşır. Öte yandan, Kayseri'deki Hunad (Huvand) Hatun külliyesinde cami - medrese yanında bir de T. mevcuttur. Anadolu Selçuklu T.'lerinin içi küçük pencerelerle aydınlanır. Taş üzerine işlenen süslemeler, portalde toplanır.

Sultanlar, aileleri, devlet büyükleri, din ululları, v.b. için yapılan bu T.'ler, içten kubbe ile, dıştan da planlarına göre konik veya piramid biçiminde külâhla örtülü olup çoğu iki katlı yapılardır. Merdivenle inilen alt kısım mezar hücresidir; merdivenle çıkılan ve çoğunda mihrap bulunan üst kat mescittir. *Kümbed* de denilen bu T.'lere Sivas, Tokat, Erzurum, Ahlat, Niğde, Kayseri, Konya, Tercan gibi Anadolu'nun birçok yerlerinde rastlanır. Ancak Orta Anadolu'da çokluk çok köşeli, doğuda daha çok, çatısı piramid biçiminde veya konik yuvarlak gövdeli tip tutunmuştur. Anadolu'da en eski T. olarak bilinen Hacı Çıkrık T.' sidir (Niksar, 1182). Sayısı yüzlerle ifade edilebilen bu T.' leri şöyle sınıflandırabilir ve şu örnekleri verebiliriz:

1. Çok kenarlılar:

a. Sekiz kenarlı T.'ler: Mengücük beyi Şehinşah Sitte Melik T.'si (Divriği, 1166) Emir Kamerüddin T.'si (Divriği 1196), Kırk Kızlar T.'si (Niksar, 1220), Taç Veziri T.'si (Konya, 1239) Alaeddin Keykubad'ın eşi Mahperi Hând Hatun T.'si (Kayseri, 1283) vb.

b. On kenarlı T.'ler: II. Kılıç Arslan T.'si (Konya Alaeddin Camii yanı, 1220) vb.

c. On iki kenarlı T.'ler: I. Izzeddin Keykavus T.'si (Sıvas, Şifahane, 1220) vb.

Hundi Hatun T.'si (Erzurum, Çifte Minareli Medrese güneyinde 1253), Döner Kümbed veya Şah Cihan T.'si (Kayseri 1276) vb.

2. Yuvarlak T.'ler:

Ulu Kümbed veya Usta Şagird (Ahlat 1273), Hasan Padişah (Ahlat 1275), Bugatay Aka (Ahlat, 1281), Sırçalı Kümbed (Kayseri XIV. yüzyıl ortaları) vb.

3. Kare biçiminde T.'ler :

Hoca Cihan (Konya), Seyyid Şerif (Develi) vb.

Anadolu Selçuklu T.'lerinde iç mekân, genellikle dış gövde planı ile uyumludur. Dış örtü, külâh (konik veya piramid biçiminde) kenar sayısına göre bölümlüdür; ancak gövdesi çok kenarlı olup konik külâhlı, yuvarlak gövdeli ve konik külâhlı (Ahlat'takiler), dilimli gövdeli ve dilimli külâhlı T.'ler de vardır. Bu T.'lerin gövdeleri yukarıda bir kornişle son bulup onun üzerinde örtü yer alır; altta genellikle kare planlı kaideye oturur. Kare planlı taştan kaidelerin XIII. yüzyıldan itibaren köşeleri düzeltilip yükseklikleri artırılmış ve böylece üst kata götüren merdiven ortadan kalkmıştır (Ahlat T.'lerinde bu husus göze çarpar). Dış örtü genellikle külâh, bazen kubbe; iç mekân örtüsü ise genellikle kubbe, bazen tonozdur. Kubbeye geçiş, T.'nin planına göre, ya doğrudan doğruya veya tromplarla ya da pandantiflerle sağlanmıştır. Dıştan görünüş bakımından Anadolu Selçuklu T.'leri kümbed, eyvan, kümbedle eyvanın birleşmesinden meydana gelen üç tipte göze çarpar. Eyvan tipli T.'ler, penceresiz, uzunlamasına yapılardır. Kümbedle eyvanın birleştirilmesinden meydana gelen veya bir cami, medrese gibi başka bir yapının bünyesine bitişik T.'ler, ya onun çatısı üzerinde müstakil bir gövdeye sahiptir (Kayseri'deki Gevher Nesîbe Hatun T.'si gibi) veya sadece bir bölümü işgal ederler. Bu T.'lerin cepheleri kesme taştan olup genellikle pek süslü değildir. Bazen kemerli nişler, dikdörtgen panolar kullanıldığı da olmuştur. Kümbedlerin gövdesinin üst kısmını bazen bir yazı kuşağı çevrelemiş artık devrini doldurmuş kare planlılarda tek cephe önem kazanmıştır. Genellikle kuzeye açılan bazen çerçeveli bazen çerçevesiz kapılara pek önem verilmemekle beraber, üst kattakiler kadar zemin katında da pencere yer almıştır. Üst kat girişinin altındaki kapılar, çoğu kere zemin seviyesindedir. Cenazelik örtüsü, ya bir tonoz çeşidi (en çok beşik tonoz) veya kubbedir. Bazı gayelerle cenazeliğe de pencere açılmıştır. Mumyaları günümüze ulaşabilen T.'lere örnek olarak Harput'taki Arap Baba ve Kastamonu-daki Aşıklı Sultan T.'si verilebilir. Anadolu Selçuklu T.'lerinde malzeme olarak taş, taş - tuğla, moloz taşı kullanılmış (artık tuğladan T. tipi azalmıştır), süslemelerde bunlara ayrıca alçı, çini ve ahşap malzeme de katılmıştır.

Özellikleri verilen bu T.'lerden birkaçı şunlardır :

Döner Kümbed (Kayseri, 1276 ?) : Mermer kapı kitabesine göre T., Şah Cihan Hatun'a aittir. Selçuklu T.'lerinin en güzellerinden biri olan bu T., sarımtırak taştan yapılmıştır. On iki köşeli gövdesi geometrik şekillerle süslü olup kesme taştan levhalara bölünen konik bir çatı ile örtülüdür. Gövde, mukarnaslı bir kornişle nihayet bulan köşeleri pahlanmış bir kare kaide üzerine oturtulmuştur. Gövdeyi on iki bölüme ayıran silme kırık kemerler, üst temel kornişine dayanır. On iki kenardan daireye geçişi sağlayan kemerlerin üst kısmında iki sıra arabesk bulunmaktadır. Arabesklerin üzerinde de çatının pervazı yerine geçen mukarnaslar dizilidir. T.'nin kabartma figürlerden arabesk panolara kadar süsleri bol ve çeşitlidir. Yapının kaidesinin altında cenazenin bulunduğu mahzen vardır. Üst kısma merdivenle çıkılır. Burası mescit görevi yapar. Giriş kapısı mihraba karşıdır. Kapının sağ ve solunda iki küçük pencere vardır. İçeride T.'nin yarım küreyi andıran kubbesiyle duvarlar arasında bir korniş bulunur.

TÜRBE : Mama Hatun türbesinin dış duvarları

Ulu Kümbed veya *Usta Şagird* (Ahlat, 1273 ?) : Yuvarlak gövdeli T.'lerin en güzel örneklerinden biridir. İki katlı Ulu Kümbed'in yuvarlak gövdesi kare kaideye oturtulmuştur. Gövde, dışta girift örgüler, kemerler, gülbezeklerle süslenmiştir. Konik biçiminde çatının altında yuvalı bir korniş, onun da altında gövdeyi çevreleyen yazı şeridi (mermer üstünde) göze çarpar. Üstten çepeçevre gövdeyi kuşatan kuşakla taban karesini birleştiren kabartma silmeler arasında yuvarlak kemerli yüksek nişler ve dikdörtgen çevre içine alınmış, kavsaraları mukarnaslı üç pencere, bir de kapı birbirlerini takip ederler. Kitabesi yoktur.

Ahlat'ta, sağlam veya harabe, bugüne gelen 12 yuvarlak T. vardır. Bu T.'lerin en önemlisi, 1485'te yapılan konik külâhlı, kuzeyde yarıya yakın bir kısmı pencereli bir duvar ile kaplı ve bütünüyle eşsiz bir görünüşe sahip Bayındır T.'sidir.

Gömeç Hatun T.'si (Konya, XIII. yüzyılın 2. yarısı) : Tipinin değişik olması sebebiyle Selçuklu T.'leri arasında ayrı bir yeri bulunan Gömeçhane ile yine iki katlı olmakla beraber, üst katı sivri kemerli ve beşik tonozlu bir eyvana sahiptir. Ön cephe arka cepheye göre daha geniş olduğundan genişleyen eyvan çerçevesinin yan kenarları birer dayanak kulesi görevi yapar. Dış kısmın üstü tuğla, altı da taş ile örülmüştür. Kitabesiz T.'nin eyvan kemer karnının ve kemer üstündeki silmenin çini kalıntıları yapının süslemeleri hakkında bilgi vermektedir.

Mevlâna Celâleddin-i Rumî T.'si : Birçok defa genişletilmiş olmakla beraber, Konya'daki bu T., esas duvar ve ayaklarını, ona ayrı bir görünüş getiren külâhını muhafaza eder. Dört köşeden sekize geçiş pahlanmış iri bademler ile yapılmış olup üzerine 16 kavaldan oluşan silindir biçiminde ve dilimli gövde, aynı şekilde dilimli konik külâh yerleştirilmiştir. T.'nin gövdesi ve külâhı baştan başa firuze renkli çinilerle kaplıdır. Öte yandan Âyetü'l - Kürsî'yi ihtiva eden bir kuşak gövde kornişini dolaşır. Diğer kısımlar ve iç süslemeler Osmanlı devrine aittir.

Mama Hatun T.'si (Tercan, XIII. yüzyıl başı) : Mezarlığın ortasındaki bu T., tamamı kesme taştan yapılmış çepeçevre bir sur ile içinde kaidesi sekiz köşeli kümbedden ibaret olup Saltuklulardan kalmadır. T.'nin yan tarafları sade olmasına karşılık giriş kapısı son derece süslüdür. T.'yi saran surun iç tarafında, bazılarının içinde mezarlar bulunan on bir niş sıralanır. Bu haliyle bir mezarlar topluluğu olarak nitelendirilebilen T., Anadolu ve diğer İslâm ülkelerinde görülmemiş bir plana göre yapılmış abidevî bir eserdir. Kapı mihverinin solundaki küçük nişin içinde çeşme ve diğer yandan buna benzer bir merdiven kapısı vardır. Görkemli giriş kapısı 7 m yüksekliğinde olup baştan başa arabesklerle süslüdür. Bir değişiklik olarak kavsara kemerinin dayandığı sütuncukların üstünde Hz Peygamber'in

TÜRBE: Mama Hatun türbesinin üstten genel görünüşü

ve dört halifenin adları kûfî yazıyla bir daire içinde yıldız şeklinde yazılıdır. Kavsara, değişik motifli mukarnaslarla dantel gibi işlenmiştir. Kapı kemerinin üstündeki iki şeritten ilki çiçekli kûfî yazıyla bir âyet diğeri birbirine dolanmış halatları ihtiva ederken kapı hücresinin çıkıntılı iki yanlarında da dörder süs şeridi uzanır. Kapıdan girilince karşılaşılan kümbedin farklılığı, T.'nin içinde, aralarında taştan birer çubuk bulunan ve kubbenin ortasında birleşen, keskin çıkıntılı sekiz ayak meydana getiren, sekiz yarım üstüvanenin oluşmasından ileri gelir. Kümbedin gövdesindeki sekiz dilimi birbirinden ayıran köşelerdeki çubuk kavallar, üstte yatay olarak da dolaştırılmıştır. Bu taş silmenin üstünde benzeri hiç bir T.'de bulunmayan cepheden taşan dişli bir şerit damlalık vardır. Konik kubbe külâhının üzerinde iki katlı süs kemerleri bulunmaktadır. Dört basamakla mezara inilirken yedi basamakla ışığını pencerelerinden alan üst kattaki mescide çıkılır. Bugün T.'nin bazı yerlerinin restorasyonu yapılmaktadır.

Hunad (Huvand, Hond, Hând) *Hatun T.'si* (Kayseri, 1237): Anadolu Selçukluları zamanındaki T.'lerin tek başına olduğu kadar medrese ile de bir arada bulunduğu bilinmektedir. Orta Anadolu şehirlerinden bazılarında üstü açık veya kubbeli medreselerde dipteki kısmın iki yanında kubbeli bir yer ve bunlardan birinde (diğeri dershane), bazen ikisinde mezar bulunurdu. Bu T., cami, medrese, hamam ve T.'den meydana gelen külliyenin bir parçasıdır. T.'nin bulunduğu avlu önce tonozlu iken T.'yi yapmak için bu bölüm ve dayanakları yıktırılmıştır. Dışarıdan son derece süslü olan bu T., sekiz kenarlı küçük bir yapı olup dört köşe bir kaide üzerine oturur. Sekiz kenarın köşelerinde üzeri arabesklerle işlenmiş gömme sütuncuklar bulunur. Mihrap ve kapının bulunduğu yüzler dışındakilerde çifte silmeli şişkin sivri kemerler vardır. Bu kemerlerin köşelikleri geometrik şekillerle doldurulmuş, iç tarafları sade kesme taşla kaplanmış, ortalarında da üç dilimli birer küçük pencere yerleştirilmiştir. T.'yi üstte sülüs yazı ile Âyetü'l - Kürsî yazılı bir kuşak çepeçevre sarar. Kuşağı mukarnaslı saçak, onu da işli bir pervaz takip eder. Çatı, taştan yapılmış sekiz yüzlü bir piramid teşkil eder.

Anadolu T.'leri arasında her ikisinde de mermer kullanılan Malik Şah (Eskişehir, Sivrihisar, 1327) ve Âşık Paşa (Kırşehir, 1332) T.'leri vardır.

Plan, mimarî unsurlar, yapı tekniği ve malzemede Selçukluları devam ettiren merkezi Tebriz'deki İlhanlı (1256 - 1344) mimarisi süslemelerde değişiklik getirmiştir. Tuğla örgüsü ve tuğla yazı frizleriyle sağlanan tuğla süslemelere Selçukluların son devirlerinde bir de sırlı tuğla eklenmiş ve Kümbed-i Surh'ta görüldüğü gibi, yalnız türkuvaz mavisi renkli sırlı tuğla kullanılmıştı. İlhanlılar devrinde, örnek olarak Gazan Han T. (1303)'sinde siyah ve beyaz renkler yer alır. Sonra renk görülmemiş bir zenginlik kazanır. Böylece sırçalı dekor, yapıların bütün dış yüzünü kaplamaya başlar. Plan olarak yine çok kenarlı, yuvarlak ve kare tipler devam etmekle beraber, abidevî bir karakter taşıyan büyük kare gövdeli ve kubbeli T.'ler de yapılmıştır. Bu T.'ler arasında kare planlı Kümbed-i Gaffârî'ye (Merâga, 1328), Kümbed-i Surh'un bir eşi olup siyah, beyaz, lâcivert renklerin maviye katıldığı görülür. Ancak renk ve abidevî özellikler Sultan Ölceytü Hüdâbende'nin tuğladan T.'sinde (Sultaniye, 1309 - 1313) zirveye ulaşmıştır. Bu T.'de sekiz köşeli gövde profilli bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbe, iç içe iki katlı olup araları bölmelere ayrılmıştır. Bu, kubbenin ağırlığını hafiflettiği gibi, mukavemetini de artırmıştır. Sekiz köşede yükselen ince minareler, aynı zamanda birer ağırlık kulesi vazifesi görür. Gövdenin her yüzünde basık sivri kemerli birer kapı bulunur. Bu kapılar, birer dikdörtgen çerçeve içine alınmıştır. Kubbe yerden 51 m yüksekliktedir. Sekiz cepheli kuşatma duvarının yukarısı karşılıklı iki duvar teşkil edip aralarındaki açıklık kemerli bir koridor ortaya çıkarmakla kubbenin binme kuvveti giderilmektedir. Koridorun sekiz kenarlı cephelerinden her birine ortada daha geniş sivri kemerli üç pencere açılmıştır. Pencerelerin üstünde çepeçevre yapıyı saran mukarnaslarla kûfî yazılardan oluşan bir korniş bulunur. T.'nin dış süslemelerinde türkuvaz mavisi çiniler kullanılmıştır. İç köşelerdeki sırlı tuğlalar ile örülmüş sekiz köşeli sütunlar lâcivert zemin üzerine açık mavi ve beyaz örgülerle süslenmiştir. Bu sütunların üstünde mavi zeminli bir yaldızlı kabartma yazı frizi, daha sonra da kabartma desenli bir korniş yer alır. T., büyüklüğü yanında zarifliği, süslemeleri ile dikkat çekicidir. İlhanlılardan günümüze oldukça fazla T. gelmiştir.

T. mimarisinin Timurlular (1405 - 1506)'da önemli yeri olmakla beraber, bunların büyük kısmı yıkılmıştır (Herat'takiler gibi). Kalanlarından bazıları toplu olarak Semerkand'da bulunur. Şahzinde T.'leri denilen bu yapılar kubbeli, taç kapılı, abidevî olup Timur ailesine aittir. Bu devirde bir mimarî gelişme, kubbeyi yükseltmek için çifte cidarlı kubbe ve kasnak yanında, diğer bir hareket noktası da, kubbenin iç yüzünü yükseltmekten çok, yapının dış kısmına kule biçimi vermekti. Böylece kubbenin iç takke yüksekliği az bir hacmi örttüğü halde, dışı daha yüksekte kalıyordu. *Stupa*'dan etkilenen bu gelişmenin örneklerinden Kubbe-i Sabz (Kirman, XIII. yüzyıl), bu tarzın en eskilerinden olsa da, Türklerin meydana getirdiği şekilli kubbelerin en göz alıcısı Timur'un Gûr-i Mîr adlı muhteşem T.'sidir. İsfahanlı Muhammed b. Mahmud adlı bir mimarın yaptığı Gûr-i Mîr (Semerkand, 1405), hafifçe şişkin dilimli kubbesiyle dikkati çeken, sekiz kenarlı kaideye dayanan bir yapıdır. Kubbe, firuze mavisi ve altın sarısı çinilerle kaplıdır. Boru şeklindeki yüksek kasnağı, çiniden kûfî yazılarla süslüdür. Her kenarın ortasında içi zengin mukarnaslarla süslü dikdörtgen hücre şeklinde birer eyvan bulunur. Kasnak seviyesini aşan ve tromplara dayalı kubbe ile örtülen esas salon, bu eyvanların üzerinde yer alır.

Dış kubbe ile iç kubbe arasında kalan 10 m lik boşluk, bölme ve gergilerle doldurulmuştur. Öndeki çinili eyvan kapı revakını teşkil eder. İç alan tertibi, bir yenilik getirmiştir.

Eyyûbîlerde tuğla kubbesi taştan yapılmış kare kasnağa yuvarlak tromplarla bağlanan, kapıları gittikçe önem kazanan gemi teknesi veya sivri kemerli az sayıdaki T.'ler, Memlûklerde hem sayıca artar, hem de Mısır'a has bir tarz ortaya çıkar (Mısır'da daha önce Fâtîmiler zamanında dört köşe kubbeli T.'ler yapılmıştır). Bu defa T.'ler, Şeyh Melik Müeyyed Camiindekiler (Kahire, 1420) gibi camiin her iki ucunda yer alır ve iç mekânı darlaştırır. Bu T.'li cami tipi yanında Kalavun Medrese T.'si (Kahire, 1285) gibi T.'li medrese tipi de görülür.

Kalavun Medresesi'nin Kubbetü's - Sahra'yı hatırlatan kareye yakın bir plan içinde yer alan T.'si, dört ayak ile granitten dört kalın sütundan meydana gelen sekizgen yapıdan ibarettir. Kubbenin sekiz kenarlı kasnağında sekiz sivri kemer bulunur. Dışta nişler ve içinde pencereler, bu nişlerin altındaki yazı kuşağı, içte özellikle mihrap kompozisyonu ve süslemeleri yapıya ayrı bir güzellik kazandırmaktadır. T. ve mescidi medrese ile birleştiren en muhteşem örnek, Türk - İslâm anıtlarının en güzellerinden biri olan Sultan Hasan Medresesi (1356 - 1362)'dir. Medresenin güney - doğusunda bir çıkıntı teşkil eden T. cephesinin ortasındaki girift örgülerle çevrili yuvarlak pencerenin her iki tarafında mukarnaslı girinti ve çapraz kemer yer alır. T., üç sütunlu zarif ikiz pencereleri, zengin çatı mukarnas frizi, burmalı sütunları ile hayranlık uyandırır.

Bugün hâlâ diğer İslâm ülkelerinden daha çok T.' ye sahip Hindistan'da gelişmiş Baburlu mimarisi (XVI - XVIII. yüzyıl), dünyada T. tarzının en güzel örneklerini vermiştir. XIII. yüzyıldan itibaren T. mimarisi Hindistan'da önem kazanmış, Türk, İran, Arap etkileri ile yerli geleneklerin karışması sonucu değişik üslûplarda T.'ler yapılmıştır. Babur zamanında Selçuklu ve Timurlu etkileri artar. Hint T.'lerinin, hatta dünyanın en büyük T.'si Muhammed Âdil Şah'ın (ölm. 1660) Bicapur' daki dört köşeli kubbesinin çevresi 40 m, yüksekliği içeriden 60, dışarıdan 66 m, boyu içeriden 45 m olan Gol Gumbaz adlı T.'dir. Ayrıca Baburluların ilk büyük anıtı olan biri dışta, diğeri içte çifte beyaz mermer, Türkistan karakteri taşıyan kubbeleri, taş döşeli taraça ve revaklı üst temeli, taç kapısı ve sade dikdörtgen şekilli cephe süslemeleri ve küçük portallerinin arkasında küçük kubbecikleri bulunan Hümayun'un T.'si (Delhi, 1561 - 1570; mimarı, Mirek Mirza Gıyas) büyük T.'ler arasındadır. Hindistan'da T.'ler Tac Mahal ile zirveye ulaşır. Selçuklu ve Osmanlı kadar yine Hint etkisini yansıtan diğer bir T. de kenarları kare çıkıntılı kubbemsi çatısı ve sütunlara dayanan kubbeli iki köşe kulesi ile dikkati çeken Cihangir'in kayın pederi İtimâdü'd - devle'ye ait beyaz mermerden olan yapıdır (Agra, 1628). Sadece Hint Türk mimarisinin değil bütün dünyanın en göz alıcı şaheserlerinden biri olan Tac Mahal'i Şah Cihan, karısı Mümtaz Mahal için yaptırmıştır (Agra, 1646 - 1653). T., müjdecisi Hümâyun'un T.'si gibi bahçe ortasında ve taraçalıdır. Ancak bu bahçe pek geniş ve çok sayıda ağacı içine alması yanında, taraça da iki katlıdır. Üst taraça kare şeklinde olup dört bir tarafında 39 m boyunda minareler vardır (Taraçalardan alttaki, yerden 1,30 m, üstteki, 6 m yüksekliktedir). Mermer taraçadan 75 m yükseklikte bulunan dünyanın en yüksek kubbelerinden biri, sekizgen (köşeleri kesik kare biçiminde) gövdeye oturtulmuş, bu arada kubbe kasnağı minare boylarıyla uyum sağlanarak 39 m den başlatılmış, oradan tepeye kadar da 36 m lik bir yüksekliğe ulaşmıştır. Biri dışta lotüs çiçeği biçiminde, diğeri içte daha basık iki kubbeli yapı, Hindistan'daki çift kubbe usulünü sürdürmüştür. Mermer taraçadan itibaren 32 m yükseklikteki şişkin sivri kemerli, hücreleri mukarnaslı taç kapılar, dört cephede de bulunmakla Hümâyun'un T.'sinin cephesine benzemekte, aynı zamanda Selçuklu ve Timurlu üslûbunu yansıtmaktadır. Taç kapıların üç kenarını çok iri ve çok güzel bir yazı ile yazılmış Yâsin sûresi dolanır. Sekiz kenarlı salonun duvarları mermer üzerine kakma kıymetli taş motifleri ve siyah yazılarla süslüdür. Sanduka, ortada sekizgen bir mermer kafes içindedir. Bu kafes, yer yer oymalı, yer yer kakma taşlardan meydana gelen çiçek demetleriyle süslüdür. İçi dışı baştan başa beyaz mermerden yapılmış türbenin mimarı olarak Osmanlı sanatkârlarından Muhammed İsa Efendi kabul edilmektedir. Kendisine kubbede İsmail Efendi ve tezyinatta Venedikli Geroimo Veroneo gibi sanatkârların yardımı olduğu sanılmaktadır.

Beylikler devri T.'leri Anadolu Selçuklu T.'lerinin bir devamıdır. Bunlara Sırçalı Kümbed (Kayseri, 1350), Hüdâvend T.'si (Niğde, 1312) gibi yapılar örnek olarak verilebilir.

Osmanlılarda T., mimarî eserlerin en sonunda gelir. Zaten Osmanlı mimarisinde süsleme ve gösteriş geri plana itilmiştir. II. Murad, kendisine T. yapılmamasını, üstünün Allah'ın rahmetine açık bırakılmasını vasiyet ettiği gibi, Kanunî'ye yapılan T.'nin Anadolu'daki emirlerinkinden bir farkı da olmamıştır. İlk Osmanlı devlet adamlarının kabirleri, başlarına dikilen zarif bir taşla bilinirdi. Ancak, Osmanlılarda XV. yüzyıl ortalarından itibaren T.'ler, dışta sade, içte süslü yapılmaya başlandı.

Osmanlı devrinin ilk T. örnekleri, İznik ve Bursa'da görülür. Artık yuvarlak gövdeli T.'lerden vazgeçilmiştir; bazen dört, fakat çoğu zaman altı veya sekiz köşeli tipler görülür. Osmanlı T.'lerinde sivri külâh yerine kubbe yerleşmiştir. Gövde veya kubbe kasnağına çok sayıda pencere açılır; taş üzerine işlenen süsleme portalden ayrılır ve çini, boya gövdeye, iç duvarlara geçer.

İznik'te dışta kümbed şekli ile yuvarlak kubbenin birleştirilmesi bakımından en eski T., Çandarlı Hayreddin Paşa'ya aittir (1379). Birbirine bitişik kare şeklinde kubbeli iki kısımdan ibarettir. Kareden kubbe yuvarlağına pandan-

TÜRBE: Turumtay türbesi (Amasya)

tiflerle geçilmiştir. Bursa'da Yıldırım Bayezid (ölm. 1399) T.'si, kare plana sahip olup sekiz kenarlı kubbe kasnağı, üçgen dilimli bir korniş vasıtasıyla, kürevî tromplara oturur. Bu T., I. Murad'ınki ile birlikte Osmanlı T.'lerinin ilk örneğini oluşturur. Devlet Hatun T.'si (Bursa, 1413) bir yana bırakılırsa, bu T.'de sivri külâh terk edilerek artık Osmanlı T.'lerinin örtüsünü teşkil edecek kubbe örülür.

Bursa'daki T.'lerin en güzeli, Çelebi Sultan Mehmed için 1421'de yapılan Yeşil Cami yanındaki Yeşil T.'dir. Bu T.'nin adı, içinde 3 m yüksekliğe kadar duvarları kaplayan (sonradan kaybolmuş) sekiz köşeli koyu çinilerden gelmektedir. Sekiz köşeli yapının sivriye yakın bir kubbesi bulunup aş. yu. 5 m yüksekliğindeki kubbe kasnağına oturmaktadır (kasnaktan kubbe 6,60 m, zeminden kasnak 12 m). İki katlı T.'nin sanduka bulunan salonunu 15 m açıklığında büyük kubbe örtmektedir. Alttaki basık tonozlu katta da mezar yer alır. Dıştan tek katlı görünen T.'ye dış yüzünden 0,75 m taşan bir kapı geçidinden girilir. Çiniden dilimli bir yarım kubbe, onun oturduğu çini mukarnaslar, çini kitabe ve yine çini tezyinatla süslü bu geçidin iki yan iç yüzünde çini mihrapçıklar bulunur. Ceviz ağacından kanatları geometrik süsleri bulunan kapıdan girilip iki basamak çıkılınca Çelebi Mehmed'in, kitabesi altın yaldızla yazılmış çini sandukasının bulunduğu türkuvaz renkli çinilerden sekiz köşeli bir set ortasındaki tezyinatlı çini taht ile karşılaşılır. T.'nin şaheser bir mihrabı vardır. Yanlarında küçük süs sütunları yer alan, yukarısı mukarnaslarla zenginleştirilmiş mihrap hücresi, aşağıda bir kandil ile iki yanında çiçekli çini üzerine işli birer şamdan bulunur. Üzerinde kûfî yazı ile bir kitabe bulunan beş dilimli bir süs kemeri, zikredilenleri çerçeveler. Mihrap, çini sanatının bir şaheseri olan palmet akroterlerle taçlanır. Mihrap âyet şeritleri, çini üzerine kabartma olarak mavi renkli harflerle nesih yazı ile yazılmıştır.

Bursa'da dört, altı, sekiz köşeli, taş ve tuğladan yapılmış Muradiye T.'lerinin sayısı on bire varır. İçlerinde en eskilerinin Fatih'in annesi ile II. Murad'ın T.'leri olduğu anlaşılmaktadır. Kare planlı II. Murad T.'si, tonozlu bir dehlizle kuşatılan, orta kısmı dört ayak ve dört sütunun tuttuğu yüksekçe kasnak üzerine oturtulmuş ve padişahın vasiyeti dolayısıyla kilit taşı yerinde çember biçiminde açıklık bırakılmış bir kubbe ile örtülüdür. Osmanlıların ilk devirlerinde sivri kemerlerle birbirine bağlanan ayaklar üzerinde bir kubbe bulunan açık T.'ler de görülür (Hacı Hamza T.'si, İznik, 1349 gibi). Hacı Bayram-ı Velî T.'si (Ankara, 1429), mermerden işlenmiş dört köşe plan üstüne kubbeli bir yapı olup tek penceresi ve kapısının üstü mukarnaslarla süslüdür.

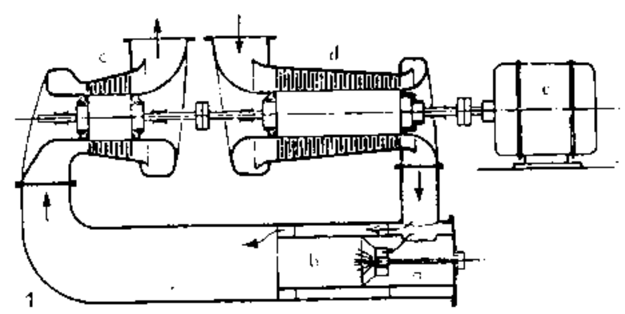
İstanbul'un fethedilmesinden sonra şehitliklerin arkasından ilk T., Ebû Eyyûb el - Ensârî için yaptırılmıştır (1459). Tamamen kesme taşından yapılan sekiz köşeli yapının ek kısımları ve iç - dış çinileri sonraki zamanlara aittir. Eyüp Sultan T.'si, tuğla ve taş sıraları ile yapılan T.'lerden kesme taş İstanbul tipine geçişin ilk örneğini teşkil eder.

Fatih'ten sonra İstanbul'da çoğu Bursa'daki Yeşil T.' nin planını örnek alan sekiz kenarlı birçok T. yapılmışsa da, bunların en güzellerinin Mahmud Paşa T.'si ile Sinan'ın yaptığı Hüsrev Paşa, Şehzade Mehmed T.'leri olduğu söylenebilir. Mahmud Paşa T.'si (1463), sekiz köşeli, kubbeli, her cephesi çift silme ile çerçeveli olup yine silmelerle çevrili çift pencereli bir yapıdır. T.'nin özelliği, yukarıdakiler doğrudan doğruya sivri kemerli iken, sivri kemerli sağır nişlerle nihayet bulan dikdörtgen biçimindeki alt pencerelerden itibaren, silmelerin ve pencerelerin arasındaki yüzlerin, taş üzerine firuze ve lâcivert renkte kakma çinilerle süslü olmasıdır. Hüsrev Paşa T.'si (1545), yine sekiz köşeli, kesme taştan, yüksek bir kasnağa oturan kubbesi çubuklu, nispetleri ve işlenmiş süsleri biri diğerine pek uygun, son derece zarif ve narin bir yapıdır. Köşelerde gömme yuvarlak ince sütunlar bulunur. Şehzade Mehmed T.'si (1543), Hüsrev Paşa T.'sinin planına çok benzer. Değişiklik, sekiz cephenin her birindeki pencere sayısının dörde çıkması, yalnız kubbenin değil, kubbe kasnağının da çubuklu olmasıdır. Yapının dışı ve içi çok uyumlu süslerle bezenmiştir. Çini süsler, II. Selim, III. Murad, Valide Sultan T.'lerinde en zengin şeklini alır.

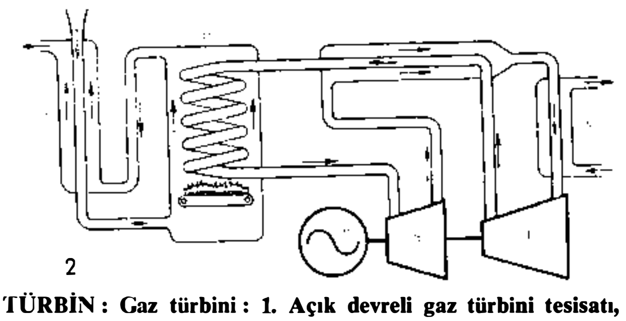
Anadolu'da Eyüp Sultan ayarında olmasa da çevresinden çok saygı gören Konya'daki Mevlânâ, Ankara'daki Hacı Bayram-ı Velî, Kastamonu'daki Şeyh Şabân-ı Velî, Kırşehir'deki Hacı Bektaş-ı Velî T.'leri gibi manevî yönden üstün zatların T.'lerini ziyaret, onların yüzü suyu hürmetine diyerek dua ve niyazda bulunmak, adak adamak, cuma, kandil geceleri, bayramlarda orada namaz kılmak konusunda süregelen bir dinî gelenek vardır.

Ancak, T.'lere çul çaput bağlamak, Allah'tan değil, T.'deki zattan bir şey dilemek T.'lerin eşiğine secde etmek gibi inanışlar Türk halk edebiyatı ve folkloru açısından araştırmaya değer konulardır. T.'lere ve içindeki zatlara gösterilen ilgi ve saygı İslâm âlemindeki mezheplerin farklı tutumları ile yakından ilgilidir. (G. Tümer)

TÜRBİN (Alm., Fr., İng. Turbine), pistonlu makinenin aksine, güç elde etmek için akıntı enerjisini, bir mil

1

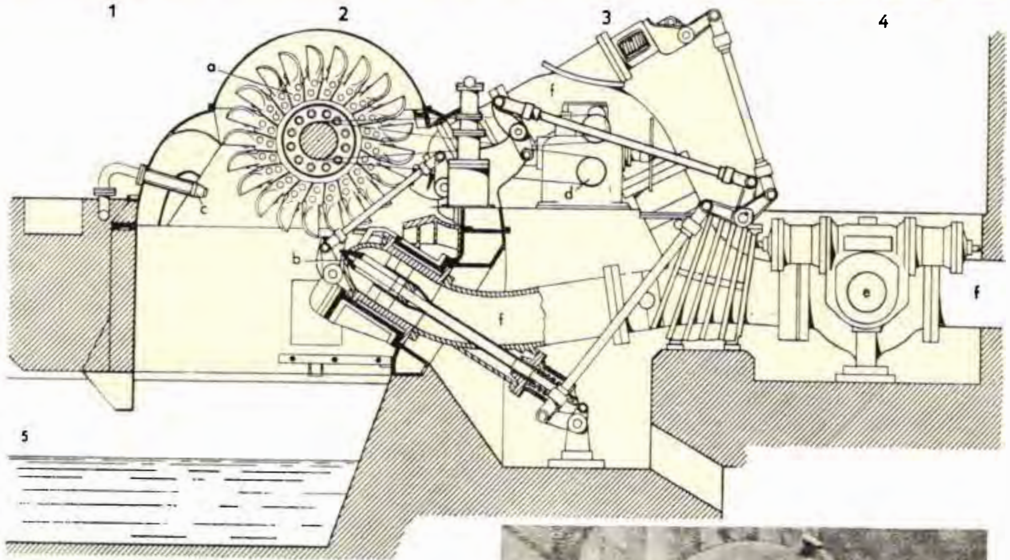

2

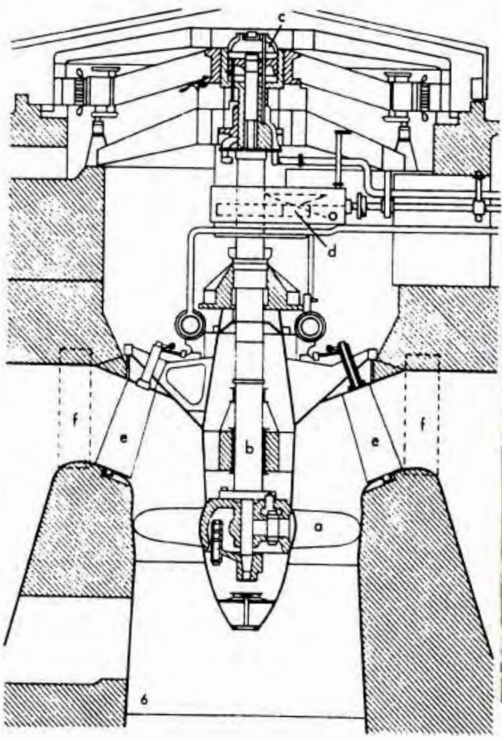
TÜRBİN : Gaz türbini : 1. Açık devreli gaz türbini tesisatı, a. yağ brülörü, b. yanma odası, c. gaz türbini, d. kompresör, e. elektrik jeneratörü. 2. Kapalı devre gaz türbini prosesi, a. ızgaralı ateşleme, b. hava ısıtıcısı, c. yakıt havası için ön ısıtıcı, d. ısı değiştiricisi, e. soğutucu, f. kompresör. g. gaz türbini, h. elektrik jeneratörü.

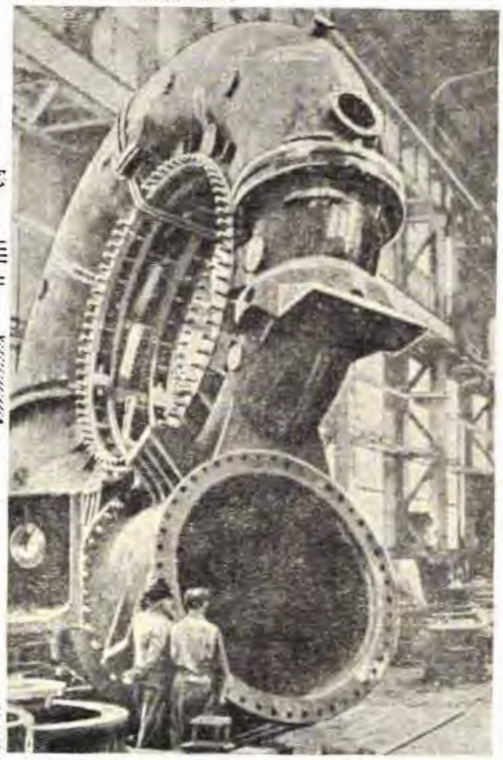
1 2 3 4

5

6

7

TÜRBİN : 1 - 4 : Değişik türbin çarkları : 1. Serbest jet türbini (Özgül devir adedi 15), 2. Kaplan türbini, açık şekli ile (Özgül devir adedi 700), 3. Francis türbini (Özgül devir adedi 300), 4. Francis türbini (Özgül devir adedi 200), 5. Yatay serbest jet türbini, a. Türbin çarkı, b. İğneli enjektör meme, c. Frenleme memesi, d. Otomatik denge regülatörü, e. Bilyalı sürgü (valf), f. Su girişi. 6. Düşey kaplan türbini, a. Beş adet ayarlanabilir kanatlı türbin çarkı, b. Türbin şaftı, c. Türbin çarkı ayar motoru, d. Yardımcı makine tahriki için konik dişli transmisyon, e. Diyagonal kılavuz çark, f. Su savağı kanalları. 7. Bir türbinin su girişini sağlayan helezon biçiminde gövde

üzerinde bulunan kanatçıklar sayesinde, doğrudan doğruya döner harekete dönüştüren makine. T.'ler, enerji kaynaklarına göre buhar, gaz ve su T.'leri olmak üzere üç sınıfa ayrılırlar.

1. **Buhar türbini :** Buharın gelişmesini kinetik enerjiye ve bu enerjiyi de doğrudan doğruya iş görebilir döner enerjiye dönüştüren bir termik güç makinesi.

Çalışma tarzı : Eşit basınç veya aksiyon basıncındaki buhar, sabit durumda bulunan kılavuz çarklar (buhar akışına yön veren çarklar) içinde, birçok basınç kademelerinde genleşerek yüksek hız kazandıktan sonra bir veya birçok döner çarklardan (T. çarkı) oluşan *rotor*'a girer ve rotor'u, değişmez büküntülü çark kanatlarında oluşan basınç sayesinde, düzenli bir hareketle döndürür. Sabit kılavuz çarkları ile döner çarklar, münavebeli olarak yerleştirilmişlerdir. En son döner çark kademesinden çıkan buhar, ya bir kondansatöre ya da ısıtma, pişirme v.b. amaçlar için kullanım yerlerine gönderilir. Kılavuz çarkı ilkesine *basınç kademe dizisi* (Zoelly buhar T.'i) denir. *Hız kademe dizisi* durumunda, meme (enjektör)'lerde genleşen buhar, 1 200 m/san ye varabilen çok büyük hız enerjisini birçok döner çarka aktarır. Döner çarklar arasına monte edilmiş kılavuz çarkların görevi, sadece buhar akışına yön vermektir (Curtis T.'i). Buhar enerjisinin bir kısmının kılavuz çarkında, kalan kısmının ise döner çarkta hız enerjisine dönüştürülmesi halinde, *reaksiyon T.'i* (Parson T.'i) ortaya çıkar. Bu durumda, döner çark önündeki basınç, arkasındakinden büyük olduğundan, yatak çarkları ve dö-

ner çarklar üzerinde oluşan sakıncalı eksenel kaymaların, özel konstrüksiyonla önlenmesi mümkündür. Buhar hızının, ses hızı üzerine çıkarılabilmesi için meme (enjektör)'lerin daralma yerlerinde hafif bir genişleme (Laval memesi) sağlanmaktadır.

Sadece basıncın artırılması, ses hızının aşılmasına yeterli değildir. Buharın, makine içinden, şaft'a paralel olarak aktığı, şimdiye kadar sözü edilen *eksenel T.*'ler dışında bir de merkezkaç, *radiyal T.*'ler bulunur. Bunların arasında, çarkların karşılıklı ters döndüğü, buhar akışının içten dışa doğru Ljungström T.'i veya sabit kılavuz çarklı, buharın dıştan içe doğru aktığı Siemens - Schuckert Werke firmasının SSW - radiyal T.'i gibi T. tipleri mevcuttur. Büyük buhar miktarları ve sıcaklık farkları bulunması halinde çok *karterli T.*'ler kullanılır. Bu cümleden olmak üzere *karşı basınçlı T.* veya *endüstri T.*'lerinden, ısıtma, pişirme, kurutma v.b. işlerde, tamamı kullanılabilen 1 atmosferlik çürük buhar elde edilir. *Çekme buharlı T.*'lerde buhar, kondansasyon işleri bozulmadan çekilebilir. Günümüzde çok karterli olarak imal edilen T.'lerde en yüksek verim, hidrojenle soğutulan kondansatörlülerde 225 000 kw, kondansatörleri kombine soğutmalılarda 500 000 kw, özel soğutmalı olanlarda ise 1 250 000 kw'ı bulmaktadır. Günümüzde kullanılan buharlı T.'lerin, dakikadaki devir adedi 3 000 veya 3 600'dür.

2. **Gaz türbini :** İçinde yanıcı gazların kinetik ve ısısal enerjilerinin, T. çarklarını harekete geçirdiği termik güç makinesi. Böylece gaz T.'lerinin, bir yandan içten yanmalı motor bir yandan teknik bakımdan, benzer biçimde oluşturulmuş buharlı T.'lere yakınlığı vardır.

Çalışma tarzı : Bir kompresör tarafından, içinde gaz veya sıvı halindeki yakıtların bulunduğu bir veya birkaç yanma odasına sıkıştırılmış hava basılır ve yakıt - hava karışımı tutuşturulur. Yanmış gazlar, genleşip soğumak suretiyle gaz T.'i içinden akarlar. Burada, büyük bir kısmının kompresör tarafından emilmesine (enerjinin % 65 - 75 kadarı) rağmen enerji, tahrik şaft'ına geçer. Verimin artırılması için çoğunlukla yanma odalarına verilen havanın ısıtılması gayesiyle, eksos gazlarının sıcaklığından yararlanmak üzere, yanma odalarının önüne bir *sıcaklık değiştirici*'si yerleştirilir (açık devreli T.).

Teknik biçim : Kompresörler, 1 : 3,5 tan 1 : 5'e kadar olan basınç oranı ile çalışan, bir veya nadir olarak iki kademeli radyal veya eksenel (aksiyal) körüklerdir. Sıcaklıkların 650°C' ün üstünde, en çok 800°C olması halinde, malzeme için dayanılmaz sınır aşılacağından yanma, fazla hava miktarı (yaklaşık 15 katı) gönderilmesi ile gerçekleştirilir. *Kapalı devreli gaz T.*'lerinde (sıcak hava T.'i), devamlı olarak devrede kalan temiz hava, hiçbir zaman yanıcı gazlarla doğrudan doğruya temas etmemektedir. Böylelikle, örnek olarak buharlı kazanlara benzer tesislerde kömür tozu yakılmasında olduğu hallerde bile korozyon, en alt düzeye düşürülmektedir. Devreye sokulan hava miktarının artırılması ile bu tip T.'ler kolayca ayarlanabilir. Gerek açık gerek kapalı devre T.'lerinde verim, % 30'un üstündedir. Gaz T.'leri, özel amaçlar için 120 PS, elektrik santralleri için ise 10 000 PS üstünde güçte imal edilmektedirler. Lokomotiflerde, yaklaşık olarak 2 000 PS gücü olan gaz T.'leri uygulanır. Uçak gaz T.'leri, uçak pervane ve kompresörlerini çalıştıran T.'lerdir. Bunların eksos gazlarından, jeti işletmek için yararlanılır.

3. **Su türbini :** Suyun kinetik ve potansiyel enerjisinin T. çarkı vasıtasıyla döner (rotatif) enerjiye dönüştürüldüğü en önemli hidrolik güç makinesi. Su T.'lerinde suya T. çarkı çevresinin birkaç noktasına ya da bütün çevresine etki yapacak biçimde sevk edilir. *Pelton T.*'inde, su enjektörü memesinden püskүren su, T. çarkına teğetsel olarak yönelerek çark çevresinde bulunan kanatlar üzerine etki yaparak çarkı çevirir. T. içinde su basıncı değişmez (eşit basınçlı veya aksiyon T.'i). Pelton T.'leri, su debilerinin küçük, düşme yükseklikleri̇nin ise büyük olduğu durumlarda uygulanır. Halen kullanılmakta olan en büyük düşme yüksekliği 1 740 m (Dixence, İsviçre)'dir. Verim, % 90'ın üstündedir. *Francis*, *Kaplan* ve *pervaneli T.*'ler, *fazla basınçlı T.*'leri olup, içlerinde bulunan su basıncı devamlı olarak azalır. Yavaş çalışan Francis T.'lerinde su, çarkın içine, dıştan içe doğru, radyal olarak, hızlı çalışanlarda, dıştan içe doğru yarı eksenel, Kaplan ve pervane tipi T.'lerde ise, eksenel (aksiyal) olarak girer. Suyun çıkışı, bütün tiplerde ekseneldir. Kılavuz çark (dağıtıcı çark), döndürülebilen kanatlarla donatılmış olup ayarlama ve kapama organı olarak görev yapar. Kaplan T.'lerinde, içi boş olan T. şaftı içinde bulunan T. çarkı kanatları, basınçlı yağla yönetilen bir piston yardımıyla ayarlanabilmektedir. Böylelikle, kısmî yükler oluşması durumlarında özellikle iyi verimler elde edilebilir. T. şaftı, çoğunlukla jeneratör şaftı ile sıkıca birbirine bağlanmış bulunmaktadır. Francis T.'leri, 600 m yi biraz aşan düşme yükseklikleri ve 250 000 beygir gücündeki verimler için, Kaplan T.'leri ise 80 m lik düşme yükseklikleri ve çapları 8 m olan T. çarkları için imal edilmektedirler. Bunların verimleri de, çoğunlukla, % 90'ın üstündedir. Fazla basınçlı T.'ler, hem dikey hem de yatay şaftlı olabilirler. Francis T.'leri, her iki yandan su çarpmalı T. çarklı, çifte T. olarak veya ortak bir şaft üzerinde iki T. çarkı bulunan, ikiz T. olarak imal edilebilirler. Zamanla, çok çarklı Francis T.'lerinin yerini Kaplan T.'leri almıştır. Günümüzde ekonomik olarak küçük su düşme yüksekliklerinden yararlanabilmek için Kaplan ve pervane tipi T.'lerin özel bir çeşidi olan *borulu T.* geliştirilmiş bulunmaktadır. (E. Ediger)

TÜREV : Değişkenin artış hızına göre fonksiyonun anî artış hızı.

Bir değişkenli fonksiyonların türevi : $A, B \subset R$ olmak üzere $f : A \rightarrow B$ fonksiyonu verilsin. Bağımsız değişkenin $x_0 \varepsilon A$ daki artması $\Delta x = x - x_0$ ve fonksiyonda buna karşı gelen artma $\Delta f = f(x_0 + \Delta x) - f(x_0) = f(x) - f(x_0)$ ile gösterilsin. Eğer

$$\frac{\Delta f}{\Delta x} = \frac{f(x_0 + \Delta x) - f(x_0)}{\Delta x}$$

artmalar oranının $\Delta x \rightarrow 0$ için veya

$$\frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0}$$

oranının $x \rightarrow x_0$ için bir limiti varsa, bu limit değere f fonksiyonunun x_0 noktasındaki T.'i denir. f fonksiyonu $x \rightarrow f(x) = y$ şeklinde verildiğinde x_0 noktasındaki T. için;

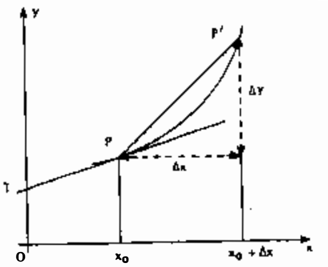
$$f'(x_0),\ Df(x)_{x=x_0},\ \left[\frac{df(x)}{dx}\right]_{x=x_0},\ f'(x)_{x=x_0}$$

gibi formüller kullanılır. Eğer T., her $x \varepsilon A$ için hesaplanabiliyorsa genel olarak

$$f'(x),\ Df(x),\ \frac{df(x)}{dx},\ \frac{dy}{dx},\ y'$$

biçimlerinde gösterilir.

Geometrik olarak $\Delta f/\Delta x$ artmalar oranı PP′ doğrusunun eğimidir. Şekilden de görüleceği gibi, eğer Δx sıfıra yaklaştırılırsa P′ noktası eğri üzerinde hareket ederek limit konumda P ile ve PP′ doğrusu da limit konumda eğrinin P noktasındaki PT teğeti ile çakışır. Yani tek değişkenli bir fonksiyonun x_0 noktasındaki T.'i, fonksiyonun grafiği üzerindeki $[x_0, f(x_0)]$ noktasından geçen ve grafiğe teğet olan doğrunun eğimini verir.

Yukarıdaki geometrik yoruma göre, bir fonksiyonun x_0 noktasındaki T.'i pozitif ise, fonksiyon x_0 noktası komşuluğunda *artan*, negatif ise, fonksiyon x_0 noktası komşuluğunda *eksilen*'dir.

İlk bakışta f : A→B nin sürekli olmasının, türetilebilir olması için yeterli olacağı düşünülebilir. Ancak, A aralığında monoton olan herhangi bir fonksiyonun, o aralıkta hemen hemen her yerde (yani A nın sonlu sayıdaki noktasının dışında her yerde) türetilebilir olduğu kanıtlanabilmektedir. Bir karşıt örnek olarak :

$$f(x) = \sum_{n=0}^{\infty} \frac{[10^n x]}{10^n}$$

ile tanımlanan f fonksiyonunu ele alalım. Burada [a], a ya en yakın tam sayıyı göstermektedir. Böylece tanımlanan f R de süreklidir, ama R nin herhangi bir noktasında T.'i yoktur.

T. tanımındaki limit işleminin daha yakından incelenmesi *Dini T.'leri* olarak adlandırılan aşağıdaki dört tip T.'i verir :

Sağdan üst T. $D^+f(x_0) = \overline{\lim_{\Delta x \to 0^+}} \dfrac{f(x_0 + \Delta x) - f(x_0)}{\Delta x}$

Sağdan alt T. $D_+f(x_0) = \underline{\lim_{\Delta x \to 0^+}} \dfrac{f(x_0 + \Delta x) - f(x_0)}{\Delta x}$

Soldan üst T. $D^-f(x_0) = \overline{\lim_{\Delta x \to 0^-}} \dfrac{f(x_0 + \Delta x) - f(x_0)}{\Delta x}$

Soldan alt T. $D_-f(x_0) = \underline{\lim_{\Delta x \to 0^-}} \dfrac{f(x_0 + \Delta x) - f(x_0)}{\Delta x}$

$D^+f(x_0) = D_+f(x_0)$ ise f nin x_0 da sağdan T.'i ve $D^-f(x_0) = D_-f(x_0)$ ise, f nin x_0 da soldan T.'i vardır denir. Sağdan ve soldan T.'ler eşit ise f x_0 da türetilebilirdir denir. Eğer f′ T.'i de x_0 da sürekli ise f ye x_0 da sürekli türetilebilirdir denir. Türetilebilir her fonksiyon süreklidir.

T. alma kuralları : A,B ⊂ R, A bir açık küme ve f : A→B, g : A→B türetilebilir fonksiyonlar olsun. Temel T. alma kuralları :

1. $D(f+g)(x) = Df(x) + Dg(x)$,
2. $D(f.g)(x) = g(x).Df(x) + f(x).Dg(x)$,
3. $x \in A$ için $g(x) \neq 0$ ise
   $D(f/g)(x) = [g(x).Df(x) - f(x).Dg(x)]/[g(x)]^2$,
4. $D(g \circ f)(x) = D_f g[f(x)].Df(x)$

dir.

Bazı fonksiyonların T.'leri 1. $f(x) = x^m$, $m \in R$ ise $f'(x) = mx^{m-1}$; 2. C bir sabit olmak üzere $f(x) = C$ ise $f'(x) = 0$; 3. $f(x) = \sin x$ ise $f'(x) = \cos x$; 4. $f(x) = \cos x$ ise $f'(x) = \sin x$; 5. $a \in R^+$ olmak üzere $f(x) = a^x$ ise $f'(x) = a^x . \ln a$; 6. $f(x) = \ln x$ ise $f'(x) = 1/x$ dir.

Yüksek basamaktan T.'ler : f fonksiyonunun birinci basamaktan T.'i bir yeni f′ : A→B fonksiyonu olarak yorumlandığında, eğer f′ nün T.'i hesaplanabiliyorsa, bulunan sonuç f nin ikinci basamaktan T.'i olur ve

$$f''(x),\ D^2f(x),\ \frac{d^2f(x)}{dx^2},\ \frac{d^2y}{dx^2}$$

ile gösterilir. Örnek olarak, R de $f: x \to x^3$ fonksiyonu verildiğinde $f': x \to 3x^2$ T.'i de R de bir yeni fonksiyon tanımlar ve $f'': x \to 6x$ f′ nün birinci, f nin ikinci basamaktan T.'i olur.

Yukarıdaki düşünüş yolu ile $n \in N$ olmak üzere, eğer varsa, f fonksiyonunun n. basamaktan T.'i bulunabilir. Bu T.

$$f^{(n)}(x),\ D^nf(x),\ \frac{d^nf(x)}{dx},\ \frac{d^ny}{dx^n}$$

sembollerinden biri ile gösterilir.

Tam olmayan basamaktan T.'ler : $\Gamma(\beta)$, Gamma fonksiyonunun β daki değerini göstersin $\alpha, \mu \in R$ olmak üzere, $f(x) = x^\mu$ nün α. basamaktan T.'i

$$D^\alpha x^\mu = \frac{\Gamma(\mu+1)}{\Gamma(\mu-\alpha+1)} x^{\mu-\alpha} \quad ; \quad \mu \neq -1, -2, \ldots$$

ile tanımlanır.

Çok değişkenli fonksiyonların T.'i : $S \subset R^n$ ve $B \subset R$ olmak üzere f : S→B n değişkenli bir fonksiyondur. S nin bir açık küme olduğunu varsayalım. $x = (x_1,...,x_n) \in S$, $y = (y_1,...,y_n) \in S$ noktaları arasındaki ilişki $i \neq k$ için $y_i = x_i$ ve $i = k$ için $y_k = x_k + \Delta x$ biçiminde seçilsin. Eğer

$$\lim_{\Delta x \to 0} \frac{f(y) - f(x)}{\Delta x}$$

limiti varsa, bulunan değere f nin x noktasında x_k değişkenine göre *kısmî T.*'i denir ve

$$D_kf(x),\ D_{x_k}f(x),\ f_{x_k}(x),\ \frac{\partial f(x)}{\partial x_k}$$

gibi sembollerle gösterilir. x_k değişkenine göre kısmî T.'in bu hesaplanma yöntemi, değişkenlerden x_k nin dışında olanların tümünün bir sabit gibi değerlendirilmesi ve böylece ortaya çıkan tek değişkenli fonksiyonun türetilmesi anlamındadır. Böylece n değişkenli bir fonksiyonun birinci basamaktan

$D_1f(x),\ D_2f(x),\ \ldots,\ D_nf(x)$

ile gösterilen n tane T.'i vardır. Kısmî T.'in bulunma yöntemi ile tek değişkenli fonksiyonların T.'leri arasındaki bu ilişki, tek değişkenli fonksiyonların T. alma kurallarının bu halde de geçerli olduğunu gösterir.

Çok değişkenli bir fonksiyon için bir noktada birinci basamaktan T.'lerin varlığı, fonksiyonun o noktada sürekli olduğunu göstermez.

Çok değişkenli fonksiyonların yüksek basamaktan T.'leri : f, S açık kümesinde tanımlı ve $D_if(x) = \partial f(x)/\partial x_i$, $i = 1,...,n$ T.'leri var olan bir fonksiyon olsun. Eğer $D_if(x)$ yine S de tanımlı bir fonksiyon olarak yorumlandığında, bu fonksiyonun T.'leri hesaplanabiliyorsa elde edilen sonuç f nin ikinci basamaktan T.'leridir. Bu T.'ler

$$D_{ij}f(x),\ D_{x_ix_j}f(x),\ D_{x_i}D_{x_j}f(x),\ \frac{\partial^2 f(x)}{\partial x_i \partial x_j}$$

sembollerinden biri ile gösterilir. Aynı yol ile

$D_1^{r_1}D_2^{r_2}\ldots D_n^{r_n}f(x)$

şeklindeki daha yüksek basamaktan T.'ler elde edilebilir.

Doğrultuya göre T.: $S \subset R^n$ bir açık küme olmak üzere $f: S \to R$ fonksiyonu verilsin. $u \in R^n$ seçilen bir birim vektör olsun. f nin $x \in S$ deki u doğrultusundaki T.'i

$$D_u f(x) = \lim_{\lambda \to 0} \frac{f(x+\lambda u) - f(x)}{\lambda}$$

limiti ile tanımlanır. Özel olarak u, R^n nin baz vektörlerinden biri ise, yani $u = e_k = (0,...,0,1,0,...,0)$ ise $D_u f(x) = \partial f(x)/\partial x_k$ dir. $u = (u_1,...,u_n)$ verildiğinde eğer f fonksiyonunun birinci basamaktan T.'leri hesaplanabiliyorsa

$$D_u f(x) = \sum_{i=1}^{n} u_i \frac{\partial f(x)}{\partial x_i}$$

olduğu gösterilebilir.

Integralle tanımlanan fonksiyonların T.'i: $f: x \to \int_{u_0(x)}^{u_1(x)} F(x,t)\,dt$ ile tanımlanan bir fonksiyonun T.'i, eğer $F(x,t)$ ve $F_x(x,t)$ kısmî T.'i x ve t ye göre sürekli, $u_0(x)$ ve $u_1(x)$ ile tanımlanan fonksiyonlar sürekli türetilebilirse, *Leibniz kuralı* adını alan

$$f': x \to \int_{u_0(x)}^{u_1(x)} F_x(x,t)\,dt + F[x,u_1(x)]u'_1(x) - F[x,u_0(x)]u'_0(x)$$

ile hesaplanır. u_0 ve u_1 in sabit fonksiyonlar olmaları halinde bu formülün çok basitleşeceği açıktır. Örnek olarak 1. $f(x) = \int_0^x (2x + t^3)\,dt$ ile tanımlanan f fonksiyonunun T.'i $f'(x) = \int_0^x 2\,dt$; 2. $f(x) = \int_x^{x^2} (2x + t^3)\,dt$ ile tanımlanan f fonksiyonunun T.'i $f'(x) = \int_x^{x^2} 2\,dt + (2x + x^6)\,2x - (2x + x^3)$ dür.

Karmaşık (kompleks) fonksiyonların T.'i: C karmaşık sayılar kümesi, $X,Y \subset C$ olsun. $f: X \to Y$ ye karmaşık fonksiyon denir. X bir açık küme ve $z_0 \in X$ olduğunda

$$\frac{f(z) - f(z_0)}{z - z_0}$$

oranının $z \to z_0$ için bir limiti varsa, limit değere f fonksiyonunun z_0 noktasındaki T.'i denir ve $f'(z_0)$, $Df(z_0)$ şekillerinde gösterilir. T. alma kuralları ve yüksek basamaktan T.'ler tek gerçel değişkenli halde olduğu gibidir. Karmaşık değişkenli $f: x + iy \to u(x,y) + iv(x,y)$ fonksiyonunun türetilebilir olması, fonksiyonun $u(x,y)$ gerçel ve $v(x,y)$ sanal kısımları arasında *Cauchy - Riemann kuralları* olarak bilinen

$$\frac{\partial u}{\partial x} = \frac{\partial v}{\partial y}\ ; \quad \frac{\partial u}{\partial y} = -\frac{\partial v}{\partial x}$$

bağıntılarının varlığını gerektirir.

Vektör değerli fonksiyonların T.'i: $X \subset R^n$ bir vektör uzay, $Y \subset R^m$ bir normlu vektör uzay olmak üzere $f: X \to Y$ bir vektör değerli fonksiyondur. $\alpha \in R$ ve $x, \eta \in X$ alındığında

$$Df(x)\eta = \lim_{\alpha \to 0} \frac{f(x + \alpha\eta) - f(x)}{\alpha}$$

limiti varsa, f ye *x noktasında η doğrultusunda Gateaux türetilebilirdir* denir. Eğer x noktasında f her η doğrultusunda Gateaux türetilebilirse f ye x de *Gateaux türetilebilirdir* denir. Bu halde her $\eta \in X$ e bir $Df(x)\eta \in Y$ elemanı karşı getiren $Df(x): X \to Y$ operatörüne f nin x noktasındaki *Gateaux T.*'i denir. Aşağıdaki örnek, Gateaux T.'i ile çok değişkenli fonksiyonların T.'leri arasındaki ilişkiyi vermesi bakımından önemlidir.

Örnek: $f: R^n \to R$ ve $e_i = (0,...,0,1,0,...,0)$ $i = 1,2,...n$ R^n nin bir bazı olsun. Bu halde

$$x = (x_1,...,x_n) = \sum_{i=1}^{n} x_i e_i$$

olduğu açıktır. x noktasında e_i doğrultusundaki Gateaux T.'i $Df(x)\,e_i = \partial f(x)/\partial x_i$ dir. Gateaux anlamında türetilebilirlik sürekliliği gerektirmediğinden bazı "olağandışı" özellikler ortaya çıkar. Bu tür sıkıntıları ortadan kaldırabilmek amacıyla daha kuvvetli bir türetilebilirlik tanımına gerek vardır:

X ve Y normlu vektör uzaylar olmak üzere $f: X \to Y$ fonksiyonunu ele alalım. $x \in X$ noktası seçildiğinde eğer

$$\lim_{\|h\| \to 0} \frac{\|f(x + h) - f(x) - df(x)h\|_Y}{\|h\|_X} = 0$$

olacak biçimde bir $df(x)$ lineer operatörü varsa f ye x de *Fréchet türetilebilir* ve $df(x)\,h$ ye de f nin x de h artmasına karşı gelen *Fréchet diferensiyeli* denir. Fréchet türetilebilir her fonksiyonun Gateaux türetilebilir olduğu kolaylıkla görülebilir.

Özel olarak $X \subset R$ ve $Y \subset R^m$ ise $f: X \to Y$ vektör fonksiyonu $f: x \to [f_1(x),...,f_n(x)]$ şeklindedir. Bu halde Gateaux T.'inin $f': x \to [f'_1(x),...,f'_m(x)]$ basit biçimine indirgendiği kolaylıkla gözlenebilir. (O. Çelebi)

TÜRGİŞ'LER, Batı Gök Türk devletini kuran on Türk boyundan biri olup daha sonra kendi adları ile anılan devletin kurucuları olan Türk kavmi.

552 yılında Gök Türk devletini kuran Bumın Kağan, kardeşi İstemi'nin emrine boyları ile birlikte on Türk beyini verip onu batı bölgelerinin fethine memur etmişti. İstemi'nin maiyetindeki bu on boya On Ok'lar denilmiş ve Batı Gök Türk devletine de bunlar vücut vermişlerdir. Bu on boy iki ana kola ayrılmıştı ki gerek bu iki kolun gerek söz konusu kolları meydana getiren boyların çoğunun adlarını ancak Çince şekilleri ile biliyoruz. Çinliler bu iki koldan birine Tu-lu, diğerine de Nu-şe-pi diyorlardı. Tu-lu kolu, İli ırmağının orta ve yukarı yatağı ile Yulduz ırmağı ve Tarbagatay arasında yerleşmişti. Nu-şe-pi'ler de Çu ve Talas ırmakları arasındaki sahada yaşıyorlardı. Tu-lu boylarının başında bulunan beyler Kül Çur veya Çur (Çou), Nu-şe-pi'lerin başında bulunanlar da *erkin* (sekin) unvanını taşıyorlardı. Çin kaynaklarına göre Tu-lu kolunu teşkil eden beş boyun adları şöyledir: Çu-mu-koen, Hu-lu-u (Hu-lu-kiu), Şe-şo-t'i, Tu-k'i-şe (Türgiş), Şu-ni-şe. Bu boylardan yalnız Tu-k'i-şe'lerin, Orhon âbideleri sayesinde Türkçe adları *(Türgiş)* bilinebiliyor. Nu-şe-pi koluna mensup boyların da hiç birinin Türkçe adı malûm değildir. O halde On Ok'lardan yalnız T.'ler bizim için Türkçe adları ile malûm olup onların söz konusu iki ana koldan Tu-lu'lara mensup oldukları görülmektedir. T.'lerin Gök Türk Kağanlığının kuruluşundan önceki devirlerden beri Talas - Çu-İli-Isıkgöl sahasında oturdukları iddia edilmiş ise de şimdilik bunu kabul etmek mümkün görünmemektedir.

İstemi, kısa bir zamanda önemli başarılar kazanarak Ceyhun'a kadar uzanan toprakları fethetti. O, *yabgu* unvanını taşıyor ve Ötüken'de oturan Gök Türk kağanlarını metbû tanıyordu. Fakat halefi Tardu, 582'de *kağan* unvanını alarak bağımsızlığını ilân etti. Böylece Mançurya'dan Ceyhun'a kadar uzanan imparatorluk ikiye bölündü. Ancak,

Gök Türk İmparatorluğunun ikiye bölünmesi, onları aynı kaderi paylaşmak zorunda bıraktı. Zira Doğu Gök Türk Kağanlığı 630'da yıkılınca Batı Gök Türk devleti de çöktü. On Ok'ların iki kolu arasında ardı kesilmeyen mücadeleler başladı. Nihayet 657'de Batı Gök Türkleri de tam anlamıyla Çin hâkimiyeti altına girdiler.

On Ok'ların, yani Batı Gök Türkleri'nin bir boyu olan T.'ler, Sarı ve Kara olmak üzere iki kısma ayrılmış bir vaziyette yaşıyorlardı. Asil kabile sayılan Sarı T.'ler Altay dağlarının kuzeyindeki Tokmak vadisinde, Kara T.'ler ise Talas vadisindeydiler. Ancak 657'de Çin baskısı ile bunlar batıya doğru göçmüşlerdir. 658'de onlardan bir kısmının Beşbalık, diğer kısmının ise Yedisu bölgesinde bulunduklarını biliyoruz.

630'u takip eden dönemde Çinlilerin Batı Gök Türklerini de hâkimiyet altına almaya çalıştığı yıllarda T.'lerin, öteki Türk toplulukları gibi teşkilâtlı bir mukavemet unsuru olarak ortaya çıktıkları ve sonuçta kendi devletlerini kurdukları bilinmektedir. 658'lerde T.'lerin reisi olan U-çe-le (Vu-ci-le), Çinlilerin On Ok'lar için tayin ettiği kağanın idaresizliğinden de yararlanarak bağımsızlığını ilân etti. Onun hükümdarlık unvanının Baga Tarkan olduğunu biliyoruz. Kendisi Sarı T.'lerden olduğu için kurduğu devlete Sarı T. devleti de denilmektedir.

Böylece yeni bir devlet kurmuş olan Baga Tarkan, her biri 7 bin askerden müteşekkil olmak üzere 20 askerî valilik meydana getirdi. Hâkimiyetini kısa zamanda bütün On Ok'lara kabul ettirdi. Kendisinin Çu vadisinde oturduğunu biliyoruz. Başşehri Tokmak şehri idi. Ancak, doğuda T.'lerin eski ana yurdunda, İli nehri üzerinde ikinci bir başşehri daha vardı. Kurduğu devletin sınırlarının doğuda Beşbalık, Turfan ve Doğu Gök Türk sahasına kadar vardığı anlaşılıyor. Batıdaki sınırları ise iyice bilinmemektedir. Ancak, Kara T.'lerin başşehrinin Talas şehri olduğu göz önünde bulundurulursa, bu dönemde T. devletine tâbi Türk kabilelerinin Sirderya'ya kadar uzanmış olması gerekir.

U-çe-le'nin bütün On Ok sahasını hâkimiyeti altına almış olmasına rağmen, iktidarının en kudretli döneminde Doğu Gök Türkleri ile karşı karşıya kalışı kendisi için büyük talihsizlikti. Gerçekten de VII. yüzyılın sonlarında Doğu Gök Türkleri (II. Gök Türk, Kutluk) devleti, hâkimiyetini Orta Asya'daki toplulukların çoğuna zorla kabul ettirebilecek bir duruma yükselmişti. 698'de Doğu Gök Türk hükümdarı Kapagan Kağan dikkatini batıya yöneltti. U-çe-le ona karşı Kırgızlar ve Çinliler ile iş birliği yaptı ise de bu, büsbütün onun aleyhine oldu. Kapagan'ın ayguçısı ve ordu kumandanı Tonyukuk, 698'de Bolçu savaşında U-çe-le'yi ağır bir yenilgiye uğrattı. Böylece, On Ok'lar yeniden Doğu Gök Türklerinin hâkimiyeti altına alınmış ve kısa bir zaman için de olsa eski Türk birliği yeniden kurulmuş oldu. 700 - 701 yılında Doğu Gök Türklerinin Maverâünnehr'e bir sefer yaparak zengin ganimetlerle geri döndüklerine bakılırsa, T.'ler Kapagan'ın hâkimiyetinden kurtulmak istemiş, fakat başarılı olamamışlardır.

U-çe-le'nin 706'da öldüğü bilinmekte ise de, onun son zamanları hakkında bilgi sahibi değiliz. Kendisinin, bu son yenilgiden sonra Doğu Gök Türklerine itaat etmek mecburiyetinde kaldığı tahmin edilmektedir. Yerine oğlu So-ko (Seu-ko) geçti (706 - 711). So-ko'nun da Doğu Gök Türklerine tâbi bir kağan olarak batıda faaliyetlerini sürdürdüğü anlaşılıyor. Kendisinin Bars Bey unvanını taşımış olması da muhtemeldir. So-ko zamanında T. hâkimiyetinin Hotan şehrini de sınırları içine alacak kadar genişlediği anlaşılıyor. Nitekim 708'de o zamana kadar bir Çin garnizonu durumunda olan Kuça da T.'lerin eline geçti. Bu yüzdendir ki Doğu Gök Türklerine tâbi bulunmalarına rağmen bu çağda T.'lerin en kudretli devirlerinden birini yaşadıkları ve aynı sıralarda Türk boylarının da yavaş yavaş şehirlerde medenî bir hayata intibak ettikleri ifade edilmiştir. So-ko'nun, başarılarından da cesaret alarak Kapagan'a karşı daha serbest hareket etmeye başlamış olması muhtemeldir. Aynı sıralarda (709), taht üzerinde hak iddia eden kardeşinin (Çe-mu ?), ona karşı yardımını elde etmek üzere Kapagan'a sığındığı anlaşılıyor. Neticede So-ko Doğu Gök Türklerine karşı isyan etti ise de başarı gösteremedi. 711'de yine Bolçu yakınlarında Kül Tigin ve Bilge tarafından ağır bir yenilgiye uğratılarak kendisi de öldürüldü. 712 veya 713'te Kül Tigin tarafından T.'lere karşı yeni bir sefer de, her halde T. itaatsizliği üzerine yapılmış ve Gök Türkler hesabına bu sefer de başarı ile sonuçlanmıştı.

Ancak, 716'da Doğu Gök Türk kağanı Kapagan'ın öldürülmesi üzerine, Gök Türkler bir yandan içeride taht kavgaları, öte yandan da bu kavgaları fırsat bilerek baş kaldırmış olan öteki Türk kavimlerinin isyanlarını bastırmakla uğraşmak zorunda kaldılar. Bundan yararlanan ve Kara T.'lerden olduğu bilinen Su-lu (717 - 738), bütün T.'lere hâkimiyetini tanıttıktan başka, Batı Gök Türkleri (On Ok'lar) arasında da birliği sağladı. Bunun üzerine kendisini kağan ilân etti ve T. devleti de yeniden kurulmuş oldu. Onun 717'deki bu hâkimiyeti ile yeniden canlanan T. devletine Kara T. devleti de denilmektedir.

Su-lu'nun doğuda Çinliler, Tibetliler ve Doğu Gök Türkler ile birtakım münasebetleri de söz konusu olmasına rağmen, onun askerî ve siyasî faaliyetleri asıl batıda Araplara karşı olmuştur.

Su-lu'nun hâkimiyetini iyice sağlamlaştırdığı yıllarda Doğu Türkistan'daki Kuça şehri Çinlilerin elinde bulunuyor ve burada, batı ülkelerini kontrol altında tutabilmek için önemli sayıda Çin kuvveti bulunduruluyordu. Su-lu, Tibetliler ile anlaşıp güney sınırlarını emniyet altına aldıktan sonra Çin'in Kuça ve Turfan garnizonlarına hücum etti. Ancak başarı elde edemedi. Daha sonra T.'lerin Doğu Gök Türk hükümdarı Bilge Kağan tarafından da sıkıştırıldıklarını görüyoruz. Bunun üzerine Su-lu, Bilge Kağan'a karşı Çinliler ile anlaşmak mecburiyetinde kaldı. Çinliler de Gök Türklere karşı T. hakanını rakip olarak çıkarmak istiyorlardı. Fakat Çin'in bu politikası fazla etkili olamadı. Bir süre sonra Bilge Kağan ile anlaşan ve kız alıp vermek suretiyle dünürlük kuran Su-lu, 736'ya kadar Çinlilere karşı başarılı mücadelelerde bulunmuştur.

Onun Maverâünnehr'de Araplara karşı politikasına gelince; Su-lu, doğuya doğru Arap ilerlemesini engelleyen ve üzerinde Türklerin tarihî hak sahibi bulunduğu Maverâünnehr'i yine Türk eline almaya çalışan bir hükümdar olarak görünür. 714'te Kuteybe b. Müslim'in, karargâhını Merv'den Şaş'a nakledereк oradan kuzeye ve diğer taraftan da Kaşgar'a doğru İç Asya ana yolu yönünde akınlara girişmesi, Arapların Türkistan içlerine doğru ilerlemek niyetinde olduklarını gösteriyordu. Ancak 715'te Kuteybe'nin ölümü, bu ilerlemeyi büyük ölçüde duraklattı. Onun

yerine gelen Horasan valileri bir türlü başarılı olamıyordu. Bu başarısızlığın başlıca sebebi, başında Su-lu kağanın bulunduğu T. topluluğunun şiddetli bir direniş göstermesi ve hatta Arap sultasını Maverâünnnehr'den söküp atmak azmi idi. Nitekim bu devirde söz konusu bölgede Arap ordularına karşı çıkanların hepsi İslâm kaynaklarında Türk olarak belirtilmektedir.

Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz (717 - 720) zamanında Horasan valisi el - Cerrah b. Abdullah tarafından yeniden başlatılan Arapların ilerleme teşebbüsü, T.'ler tarafından kırıldı. T.'lerden aldıkları cesaretle Buhara hükümdarı Tuğşad, Kûmis hâkimi Marayana ve Çaganiyan hükümdarı da Araplara karşı baş kaldırdılar. Hatta söz konusu hükümdarlar, Araplara karşı kendilerine yardım için Çin'e de baş vurdularsa da sonuç alamadılar. Çünkü gelişen T. üstünlüğüne karşı Çinliler Araplar ile karşılıklı iyi niyet ve yardım ortamına girmiş bulunuyorlardı. Buna rağmen 721'de Seyhun'u aşarak Maverâünnehr'e giren T. ordusu kumandanı Kül Çur, Semerkand yakınlarına kadar sokulup Arap kuvvetlerini yenerek ilk büyük başarıyı kazandı. 724'te yeni Horasan valisi Müslim b. Said idaresinde Fergana'ya yürümek üzere Seyhun'u geçen Arap ordusuna karşı bizzat T. hakanı Su-lu harekete geçti. Durumun kendisi için arz ettiği tehlikeyi çabuk sezen Müslim, ordusunu, büyük sıkıntı ve özellikle susuzluk çekilmesine rağmen bütün ağırlıklarını da yakarak bin bir zorluk ve yok olma pahasına Semerkand'a getirebildi. Bu olay İslâm tarihçilerince "susuzluk vakası" olarak kaydedilmiştir. Seyhun ötesindeki bütün Arap kuvvetlerinin geri atılması ile sonuçlanan bu seferdeki Arap bozgunu üzerine, yalnız Maverâünnehr'de değil, Toharistan ve öteki komşu yörelerdeki halk ve yöneticiler T.'lere kurtarıcı gözü ile bakmaya başlamışlardı.

726'da da Arap ordusu Huttal'da Su-lu karşısında başarısızlığa uğramış ve bu yüzden Maverâünnehr'deki Arap iktidarı tamamen tehlikeye düşmüştü. Söz konusu bölgede kendisi lehine gelişen durumdan faydalanan T. hakanı, 728'de Buhara'yı zapt etti. Bir yıl sonra, yeni vali Eşres b. Abdullah es - Süllemî, Beykend yakınında hakan tarafından sıkıştırılarak, ikinci bir "susuzluk vakası"na uğratılmış ve Semerkand'a doğru çekilmeye çalışırken, yetişen hakan ile Kül Çur tarafından bir kalede iki ay kadar kuşatılmıştı. T.'lerin bu başarısından sonra Arapların Hârezmdeki hâkimiyeti de sarsılmaya başlamıştı. Artık Su-lu'nun maksadı, Semerkand'ı da düşürerek Maverâünnehr'deki Arap hâkimiyetine tamamen son vermek idi. Ancak, bazı elverişsiz şartlar altında hakan 732'de Buhara'yı da boşaltarak ülkesine çekildi. Bu çekiliş her halde doğuda Çinliler tarafından girişilen bazı teşebbüsler üzerine vuku bulmuş olmalıdır.

Öte yandan, Arap nüfuz ve kudretinin kırılmış olduğu Horasan'da, Abbasî taraftarı Haris b. Süreyc'in harekete geçtiğini ve ilk önce Horasan'da sonra da Maverâünnehr' de üç yıl müddetle (734 - 737) mühim başarılar kazandığını görüyoruz. Ancak, sonunda yenilen Haris, T.'lere iltica etti. Bunun üzerine Su-lu, batıda durumu kendisi için elverişli görerek Maverâünnehr'e karşı son seferine çıktı. Zira bu seferde Abbasî taraftarlarından başka Soğd hükümdarı, Uşrusana hâkimi, Şaş hükümdarı ve Huttal hükümdarı da hakanın tabiî müttefikleri durumunda idiler. Ancak Su-lu, Araplarla birleşen Cüzcan hükümdarının hıyaneti sonucu, Esed b. Abdullah komutasındaki Arap ordusu tarafından arkadan vuruldu. Yenilen kağan ülkesine döndü. O, bir yıl önce de (736) Çinlilere karşı yenilgiye uğramıştı. Bu yüzden bizzat kendi boyunun bir kısmını teşkil eden Sarı T.'ler onun kağanlığını tanımadılar. Kendisi, o zamana kadar büyük hizmetlerini gördüğü Sarı T.'lerden Baga Tarkan (Kül Çur) tarafından öldürüldü (738). Bu suretle Batı Gök Türklerinin bu son dirayetli kağanı, belki de uğradığı son başarısızlıkların öcünü almayı planladığı bir sırada tarih sahnesinden çekilmiş oldu.

Su-lu, Çinliler ve Araplarla başarılı mücadelelerde bulunmuştu. Hatta Araplar, savaşlardaki cesaret ve soğuk kanlılığından dolayı ona Ebû Muzâhim (Boğa lâkabını vermişlerdi.

Kara T.'lerden olan Su-lu'nun öldürülmesinden sonra, Sarı T.'lerden Baga Tarkan (Kül Çur)'ın kendini kağan ilân etmesi üzerine, Çinlilerin ve Karlukların da tahrikleri ile T.'lerin iki kolu arasında mücadele başladı. Baga Tarkan bu mücadeleden Çinlilerden de destek alıyordu ve mücadeleyi Sarı T.'ler kazanmış görünüyorlardı. Ancak, bir Karluk başbuğu olması kuvvetle muhtemel bulunan ve Su-lu'nun öldürülmesinde Baga Tarkan ile iş birliği de yapmış olan Tu-mo-ci, T.'lerin asil kabilesi olan Sarı T.'lerin başa geçerek kuvvetlenmelerini istememiş ve tekrar Kara T.'lere meylederek Su-lu'nun oğlunu hükümdar yapıp Tokmak şehrinde tahta oturtmuştu. Öte yandan 739'da Çinlilerin Batı Gök Türk kağanı olarak tayin ettikleri Gök Türk hanedanından bir şehzadeyi yenip öldürmesi Baga Tarkan'ı Çin desteğinden de mahrum etti ve Çinliler ona karşı Kara T.'leri desteklemeye başladılar. Baga Tarkan mücadelesine devam etmek istedi ise de, 744'te Çinliler tarafından yenilerek öldürülmüştür. 742'de T. kağanı olarak adı geçen "İl-Etmiş Kutlug Bilge", Kara T.'lerden olduktan başka, 753' te hakan olan ve Uygur hakanı Moyunçur'un himayesine giren "Tanrı (da) Bolmış" da bir Kara T. idi. Bu kayıtlar da Çinlilerin Batıda Kara T.'leri desteklediklerini göstermektedir. Ancak, adları kaydedilen hakanlar, görünüşe göre ancak ismen hakan olup daha çok tayinle bu makama getirilmiş kişilerdi. Bunun bir sonucu olarak Baga Tarkan' ın ölümünden sonra Çu ve İli vadileri ile Isıkgöl kıyıları süratle Çin hâkimiyeti altına düştü. 751 yılındaki Talas savaşından sonra ise On Oklar yurdunun Karluklar eline geçtiği anlaşılıyor ki 766 tarihinde bu bölgeler tam anlamıyla bir Karluk yurdu haline gelecektir.

Kara ve Sarı olmak üzere ikili teşkilât halinde yaşayan T. boylarının birbirleri ile mücadelesi, T. iktidarının zayıflayıp yıkılmasında başlıca sebeplerden biri olmuştur. 756 - 758 yıllarında bile onlar arasında mücadelenin devam ettiği anlaşılıyor.

T.'ler Batı Gök Türk devletinin âdeta mirasına konarak bu bölgedeki on Türk boyunu hâkimiyetleri altına almışlardı.

T. devletinin Türk tarihinde büyük önemi vardır. Gök Türklerin yıkılışı ile başıboş kalan Batı Türklerini bir araya getirip 750'ye kadar idare etmeleri ve onlara şehir kültürü ile hayatını benimsetmeleri, sonradan Selçuklu devletini kuracak olan kudretli Oğuz kitlelerinin bir imparatorluk kurmak için yeterli seviyeye yükselmelerine imkân vermiştir. Gerçekten öyle anlaşılıyor ki doğudan özellikle Karlukların sıkıştırması ile daha sonra batıya göçerek Selçukluların ataları olan Sirderya Oğuzları da vaktiyle On Ok'lara tâbi teşekküllerden olmuşlardır. Ayrıca, Peçenek-

lere de T.'lerin veya hiç değilse On Okların kaynak teşkil ettiği bilinmektedir. Ancak, bütün bunlara rağmen, ne T.' ler ne de Batı Gök Türkleri, gerek siyasî tarih gerek kültür tarihi bakımından Doğu Gök Türkleri ile mukayese edilemez. Onlar, Doğu Gök Türkleri gibi ne önemli siyasî faaliyetlerde bulunabilmişler ne de onlar gibi Türk dili, edebiyatı ve tarihi bakımından değerli âbideler bırakabilmişlerdir. (R. Genç)

TÜRK, Türk gazetesi, II. Abdülhamid idaresine karşı olup yurt dışına kaçarak muhalefetlerini orada sürdüren Jön Türklerin değişik ülkelerde çıkardıkları yayın organlarından biri. İlk sayısı 5 kasım 1903 (23 teşrinievvel 1319)'te Kahire' de çıktı. Ne türden bir gazete olduğu hakkındaki açıklama, başlık kısmında, sadece Fransızca olarak yapılmıştır : Siyasî, ilmî ve edebî gazete.

Gazetenin adının altında "şimdilik haftada bir gün" çıkacağı bildirilmiş ise de, dört yıllık yayın süresi içinde, bu "şimdilik" kaydında bir değişiklik olmamıştır. Normal boyda ve dört sayfa olarak çıkarılan gazetenin bir yazı kurulu ile bir yönetim kurulu bulunduğu da yine başlık bölümündeki bir başka kayıttan anlaşılıyor. Ancak, sarayın gözüne fazla batmamak için, bu kurulların kadroları açıklanmamıştır. Aynı düşünce ile, gazetedeki bütün yazılar, ya imzasız olarak veya iğreti imzalarla yayınlanmıştır. Bu sebeple, özellikle yazı kadrosunun kimlerden kurulu olduğu anlaşılamıyor. Ancak, Jön Türklerin yurt dışındaki faaliyetleri ile ilgili olarak yapılmış bazı incelemelerden, bu kadroda yer alanlar arasında Abdullah Cevdet, Yusuf Akçura, Ahmed Ferit Tek ve Ali Kemal'in bulunduğunu ve başyazarlığını Ali Kemal'in yaptığını öğreniyoruz.

Gazetenin siyasî görüşü, ilk sayısındaki uzun bir yazı ile açıklanmıştır. Gazetenin adını başlık yapan bu başmakaleden anlaşıldığına göre, devletin "Osmanlıcılık", yani imparatorluktaki "değişik etnik unsurlar arasında dengeyi sürdürme" politikasına karşı olmamakla birlikte, yazı kadrosu, "Türk unsurunun kendi içinde derlenip toparlanması, maddî ve manevî olarak kalkınması" lüzumuna inanmaktadır. Ancak, gazetenin adına da uygun olan bu milliyetçi görüşle etnik unsurlar arası dengenin korunması politikası da uzlaştırılmıştır. Çünkü gazeteyi çıkaranlar, bu statüko bozulduğu takdirde, bundan Türklerin de zarar göreceklerini kanaatindedirler. Fakat statükonun korunması pahasına, Türklerin haklarından taviz verilmesine karşıdırlar. Bu sebeple, gazetede, II. Abdülhamid devrinde aktüel bir mesele olan "Ermeni meselesi" gerçekçi bir görüşle ele alınmakta, Ermenilerin davranışları tenkit edilmekte, bu arada imparatorluktaki başka etnik unsurlarla Türkler arasındaki münasebetlere de temas edilerek Türklerin hakları savunulmaktadır.

Gizli tutulan yazı ve idare kadrosu namına gazetenin son sayfasının alt köşesinde tek yetkilinin adı geçmektedir. Fakat bunun da imtiyaz sahibi veya sorumlu müdür olup olmadığı hakkında kayıt bulunmamaktadır. Gazetenin son sayısı 28 kasım 1907 tarihini taşıdığına göre, yayın süresi dört yılını tamamlamıştır. Bu süre içinde, son sayfada yer alan yetkili isimde de zaman zaman değişiklik olmuştur : Fevzi, Celâl, Mehmed Said, Hüseyin Âli. Bu değişikliğin bazen idarî, bazen de siyasî sebeplere dayandığı, gazetede bunlarla ilgili olarak yapılmış açıklamalardan anlaşılıyor. Bunlardan Hüseyin Âli'nin göreve getirilişi (16 kasım 1905, sayı : 106), zamanla yazı kadrosunda beliren siyasî görüş ayrılığı ile ilgilidir. Bu ayrılık da yazı kadrosundan bazı kimselerin, imparatorluktaki Hristiyan etnik unsurla uzlaşma imkânsızlığı karşısında, Türk dışı İslâm unsurlarla uzlaşma zaruretini ileriye sürerek gazetenin "İslâmcılık" politikasına bağlanması konusunda yaptıkları baskıdan doğmuştur. Mehmed Said'in göreve tekrar dönüşü ise (21 haziran 1906, sayı : 134), gazeteyi malî bakımdan destekleyen kaynakların baskısı ile ilgilidir.

Yazılarının ciddiyeti, kalitesi ve mizanpajının kusursuzluğu yönünden zamanına göre seviyeli bir durumda bulunan gazetenin yayınlanmasında, kadroların içinde arasıra çıkan anlaşmazlıklar yüzünden, bazı kopukluklar da oldu. Haftalık olduğu ve yayın süresi dört yılı doldurduğu halde, son sayısının 187'de kalmış olması da bunu göstermektedir. Yazı kadrosunun çoğunu milliyetçilerin oluşturduğu anlaşılan T., Türkiye'deki milliyetçilik hareketlerinin incelenmesinde dikkate alınması gereken bir yayın organıdır. (K. Akyüz)

TÜRK ADALARI : bk. TURKS ve CAICOS ADALARI.

TÜRK AKSAĞI, Türk sanat musikisinde bir küçük usulün adı. Beş zamanlı, üç vuruşludur. Beş tane sekizlik notadan oluştuğu için nota değeri olarak 5/8 biçiminde yazılır. İki Türk aksağının değer birleşmesinden de aksak semaî denilen usul oluşur. Ya da aksak semaî usulünün içinde iki Türk aksağının değer notu birleşmiştir. Çünkü aksak semaî, 10 zamanlı, 6 vuruşludur. T. A.'nda sağ elin vuruşundan 2 sekizlik, sol elin ilk vuruşundan da 2 sekizlik ve yine sol elin ikinci ve son vuruşundan 1 sekizlik zaman değeri oluşur. Böylece 5/8 lik bir nota değeri ortaya çıkar. (R. Şardağ)

TÜRK ALFABELERİ, Türklerin tarih boyunca değişik coğrafî bölgelerde çeşitli kültürlerin etkisi altında kullandıkları yazı türleri. Bu alfabelerden bazıları bir süre kullanılmış, fazla ömürlü olmamış, bazıları ise başta Arap alfabesi olmak üzere Uygur, Latin alfabeleri gibi belli kültür çevreleri içinde uzun süre kullanılmışlardır. Bu duruma parelel olarak kısa bir süre kullanılan alfabelerle yazılmış metinler de sınırlı kalmıştır.

Türklerin kullandıkları alfabeler şöylece sıralanabilir :

Orhon alfabesi : Türklerin kullandıkları ilk alfabedir. Kimi Türkologlar bu alfabeden ufak farklılıkları bulunan Yenisey yazısının M. S. V. yüzyıla kadar eskiliğini ileriye sürerken kimi Türkologlar da Yenisey yazısının IX. yüzyıla ait olduğu düşüncesini belirtmişlerdir. Aynı alfabenin IX - X. yüzyıllara ait olan Macaristan'da Nagy - Szent - Miklós'ta bulunan Peçeneklere ait eşyaların üzerinde de kullanıldığını görmekteyiz. Son yıllarda Romanya'da Murfatlar'da bulunan Runik yazının Türklere ait olabileceği ileri sürülmüştür. Murfatlar yazısının X. yüzyıldan kaldığı sanılıyor.

Orhon yazısı sağdan sola doğru yazılan 38 harften oluşmaktadır (bk. ORHON YAZISI).

Uygur alfabesi : VIII. yüzyıldan başlayarak başlangıçta Uygur Türklerince kullanılmaya başlanmıştır. XV. yüzyıla kadar Osmanlı sarayında gördüğümüz ve *bahşi* adı verilen yazıcılar bu alfabeyi kullanmışlardır. Anadolu sahasında bu yazı ile yazılan metinlere kütüphanelerimizde de rastlanmaktadır. Ancak, bu alfabe yaygın olarak Türk Turfan metinlerinde IX - XI. yüzyıllar arasında çok görülür. Soğdak kökenlidir (bk. SOGD'LAR veya SOĞDAK'LAR).

TÜRK ALFABELERİ : İcazet yazı örneği(Halk içinde mu'teber bir nesne yok devlet gibi, olmaya devlet cihânda bir nefes sıhhat gibi).

Uygur yazısı sağdan sola yazılan 23 harften oluşmaktadır (bk. UYGUR ALFABESİ). Bu yazının aslı olan Soğdak alfabesi ise pek seyrek olarak Buddhist metinlerde görülür. 22 harften oluşan bu alfabe de sağdan sola yazılmıştır.

Mani alfabesi : VIII - XI. yüzyıllarda Manihaist Uygurların kullandıkları 36 harften oluşan ve sağdan sola doğru yazılan bu alfabe Süryani Estrangelo yazısından alınmıştır. Uygur Türkçesi ile yazılan Mani metinleri özellikle A. von Le Coq tarafından işlenerek basılmıştır *(Türkische Manichaica aus Chotscho* I, ABAW 1911/6; II, 1919/3; III, 1922/2).

Brahmi alfabesi : Buddhist yazmalarda görülen ve Hint yazısından alınan Brahmi alfabesi 56 harften oluşmuştur. VIII - XI. yüzyıl Uygur Türkçesi ile. olan Brahmi yazmaları genellikle bilim eserleridir. Turfan bölgesinde bulunan bu yazmalar *Türkische Turfan - Texte* dizisinin VIII. cildinde işlenmiştir (bk. BRAHMİ YAZISI).

İbrani alfabesi : Musevî Hazar Türklerinin yazısıdır. Sağdan sola yazılan 22 harften oluşan Ibrani yazısının Türkçeye uydurulmuş biçimidir. Günümüzde Polonya ve Litvanya'da yaşayan Karaim Türkleri tarafından kullanılmaktadır.

Arap alfabesi : XI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar Türkler arasında yaygın olarak kullanılan Samî kökenli 31 harften oluşan bir alfabedir. Karahanlı Türkçesi metinlerinden başlayarak Türk dünyasında yaygın olarak kullanılmıştır.

Nesih, talik ve *rıka* gibi türleri günlük hayatta en çok kullanılan türleridir. Resmî yazışmalarda veya tezyinî olarak da *divanî, siyakat, reyhanî, kûfî* gibi türleri vardır. Müslüman Türklerde resim sanatının günah sayılması yazı ile süsleme ve tablo, hatta resim yapma sanatını doğurmuştur (bk. ARAP YAZISI).

Ünlülerin az kullanılması bu yazının en güç yönlerindendir. Bu nedenle Tanzimattan başlayarak bu alfabenin ıslahı konusunda yazılar yazılmıştır (Münif Paşa, *Maarif-i fünun,* II. yıl [1868], No. 14, 74 - 77. s.). Yenişehirli Avni Bey'in bu konudaki birtakım girişimleri de Arap alfabesinin ıslahına yöneliktir. Azerî yazar ve düşünürlerinden Mirza Fethali Ahundov 1863 yılında Istanbul'da Sadaret makamına Arap alfabesinin düzeltilmesi konusunda bir rapor verirken daha sonra Slav alfabesini temel alan bir alfabe sistemine gidilmesini önermiştir.

1869 yılında huruf-ı mukataa temeli üzerine bir alfabe sistemi ortaya konmak istenmişse de Şeyh Sadi'nin *Gülistan*'ı baskısı dışında kullanılmamıştır.

Arap alfabesinin yazılışından kaynaklanan zorluklara karşı birtakım girişimlerin 1908'den sonra hızlandığını görmekteyiz. Ünlülerin eksiksiz yazılmasıyle oluşan imlâ yanında, harflerin birbirine bitiştirilmeden ayrı ayrı yazıldığı ve Enver Paşa tarafından yapılan *ordu elifbası* bu başarısız denemelerdendir. Bütün bu denemeler ve açtığı tartışmalar 1928'deki Latin alfabesinin kabulüne kadar sürmüştür.

TÜRK ALFABELERİ : Arap alfabesinin süslemede kullanılışı

TÜRK ALFABELERİ: Hendesî kufî yazı örneği (kelime-i tevhid)

Buna benzer bir durum kendini Anadolu dışında da göstermiştir. Eski imlâ geleneklerinin etkisiyle Doğu Türkçesini konuşan Türkler, Arap alfabesini, ünlüleri çok kullanan bir imlâ ile yazmışlardır.

Karamanlı alfabesi: Özellikle Anadolu'da yaşayan Ortodoks Türklerin metinlerinde gördüğümüz Karamanlı alfabesi, Türkçeye uyarlanmış Yunan alfabesidir. Bu alfabe, özellikle eski Anadolu Türkçesinin ses bilgisi konusundaki bilgilerimizin oluşmasında etkili olmaktadır.

Ermeni alfabesi: XIV - XV. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyinde Kıpçak Türkleri arasında yaygın olan bu alfabe günümüze kadar Türkçe konuşan Ermeniler tarafından kullanılmıştır. 38 harften oluşan alfabe Türkçenin yapısına uydurulmuş bir Ermeni alfabesidir.

Slav alfabesi: XVII - XVIII. yüzyıllardan başlayarak Rusya'daki kimi Hristiyan (Yakut, Çuvaş) Türkler arasında kullanılmıştır. 1939 - 1940'tan sonra Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türkler tarafından resmî olarak kabul edilen yazı sistemleri arasında birçok farklar vardır. Sovyetler Birliği'nde kullanılan alfabeler K. M. Musaev'in *Alfavitı yazıkov narodov SSSR* (Moskova 1965) adlı çalışmasında söz konusu edilmiştir. Bu ülkede konuşulan Türk diyalektleri için meydana getirilen yazı sistemlerinin geliştirilmesi ile ilgili sorunlar *Voprosı soverşenstvovaniya alfavitov tyurkskih yazıkov* (Moskova 1972) adlı kitapta incelenmiştir.

Latin alfabesi: Bu alfabenin bildiğimiz kadarıyla ilk kullanılışı XIII. yüzyılda İtalyan ve Alman rahiplerince olmuştur. Karadeniz'in kuzeyindeki Kumanların arasında Hrıstiyanlığı yaymak üzere giden bu rahipler, Kumanca ile Hrıstiyanlık ilâhileri, Kuman bilmeceleri, Kumanca - İtalyanca, Kumanca - Almanca sözlükten oluşan *Codex Cumanicus* (Kumanca derlemeler) adlı kitabı Türk dilinin yapısına uydurulmuş bir Latin alfabesi ile yazdılar. Daha sonraki yüzyıllarda batıda yazılmış, özellikle Türkçe öğreten kitaplarda, Türkçe birtakım metinlerin de Latin alfabesi ile verildiğini görmekteyiz.

Bu alfabe 1926'dan sonra Sovyetler Birliği'ndeki Türkler arasında, birtakım Slav harflerinin de eklenmesiyle 1939 - 1940'a kadar resmî alfabe olarak kullanıldı.

Ancak, bu alfabenin resmî alfabe olarak düzenli kullanılışını Türkiye Cumhuriyeti'nde görmekteyiz. 1923'te Cumhuriyetin kurulmasıyla "muasır medeniyet seviyesine" ulaştırılmasına çalışılan Türk milletinin eğitim seviyesini yükseltebilmek için bir yandan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile okullar belli bir düzene sokulurken diğer yandan da Türk dili ve yeni Türk alfabesi konusunda Türkçenin yapısına uygun olmayan Arap alfabesinden kurtulması için çalışmalara başlandı. Falih Rıfkı Atay, Fazıl Ahmet Aykaç, Ruşen Eşref Ünaydın, Ragıp Hulûsi Özdem, Ahmet Cevat Emre, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Mehmet Emin Erişirgil, İbrahim Granday ve İhsan Sungu'dan oluşan bir komisyon, Bakanlar Kurulunun 23 mayıs 1928 tarihli toplantısında alınan karar uyarınca kurulmuş ve 26 haziran 1928'de Millî Eğitim Bakanlığında toplanarak alfabe ve gramer komisyonu adı altında iki grup halinde çalışmalara başlamıştır. Komisyonun hazırladığı raporda Latin alfabesinin kullanılması önerilmiştir.

Alfabe değişikliği, 9 ağustos 1928 perşembe akşamı Atatürk'ün Sarayburnu'ndaki nutku ile açıklanmıştır. 1 kasım 1928 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi, 11 maddelik Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun'u kabul etmiş ve 3 kasım 1928 günlü "Resmî Gazete"de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Kanun 1930'a kadar Latin alfabesine dayanan harflerin bütünüyle kullanılmasını öngörmüş, bu tarihten sonra Arap alfabesi resmen kaldırılmıştır. Böylece yıllardan beri sürmekte olan Arap alfabesi - Latin alfabesi tartışmasına da son verilmiştir.

Latin alfabesi esasına dayanan 29 harfli yeni Türk alfabesi, dilin gereği olarak *ğ, ç, ı, ö, ü, ş* gibi yeni işaretlerle takviye edilirken Türkçe kelimelerde kullanılmasına gerek olmayan *q, x, w* gibi harflerin çıkarılmasıyla oluşmuştur.

Yukarıda sıraladığımız Türk alfabeleri dışında son derece az olarak Çin, Tibet, Pags-pa ve Hint alfabesiyle yazılmış metinler de vardır. (K. Erimer)

TÜRK BASINI: Batı Avrupa'da ortaya çıkıp gelişen basın, Türkiye'de önceleri yabancı dilde yayınlanan gazeteler, sonra da hükümetin resmî yayın organı olarak çıkardığı bir gazeteyle doğup gelişti. Bu özellik, basının, Türkiye'de haberleşmenin tabiî gelişimi içinde ortaya çıkmadığını göstermektedir. Her ne kadar toplumun ihtiyaçlarından doğmamışsa da gazeteler, Tanzimat döneminde yayınlanmaya başlandıktan sonra önemleri giderek artan haberleşme aracı oldular.

Yayınlanan ilk gazete, İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliği tarafından çıkarılan "Bulletin de Nouvelles" (1795)'dir. Büyük Fransız İhtilâli'nden sonra Fransa Cumhuriyetinin meseleleri hakkında bilgi vermek için çıkarılmıştır. Bu gazete on beş günde bir, 6-8 sayfa olarak yayınlanıyor ve İstanbul'daki Fransızlarla büyük devletlerin diplomatlarına dağıtılıyordu. Bu ilk gazeteyi yine Fransız Büyükelçiliğinde yayınlanan "Gazette française de Constantinople" (1796) izledi. İki yıl boyunca düzenli olarak 4 sayfa halinde yayınlanan bu gazete Fransa'nın Mısır'ı işgali sırasında İstanbul'daki Fransız Büyükelçiliğinin mensupları hapsedilince yayınını kesti.

Bu ilk gazeteleri İzmir'de yayınlanan başka Fransızca gazeteler izledi: "Smyrnéen" (1824), "Spectateur Oriental" (1825), "Courrier de Smyrne" (1828). Bu gazeteler genel olarak Türkiye'de yerleşmiş Avrupalı, özellikle Fransız tüccarların çıkarlarını savunma aracı oldular. Bu çıkarlar Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarıyla bağdaştığı ölçüde de Türk yanlısı gibi göründüler. Nitekim İzmir'de Fransızca gazetelerin yayınlanmasında çalışan Alexandre Blacque, 1830'da "Courrier de Smyrne"den ayrılınca II. Mahmud'un isteği üzerine İstanbul'a geldi ve "Le Moniteur Ottoman"ın yayınlanmasına yardım etti (1831).

Bu ilk gazetelerden sonra yayınlanan Fransızca birçok gazete vardır. Ankara, Trabzon ve Aydın'ın yanı sıra çoğunlukla İstanbul ve İzmir'de yayınlanan bu gazetelerin sayısı 100 dolayındadır: "Le Journal de Smyrne" (1834), "L'Impartial de Smyrne" (1841), "Le Journal de Constantinople" (1843), "Le Courrier de Constantinople" (1845), "The Levant Herald and Eastern Express" (1856), "Le Courrier d'Orient" (1861), "La Turquie" (1866), "Le Phare du Bosphore" (1865), "The Levant Times and Shipping Gazette" (1868), "Stamboul" sonra "İstanbul" (1875), "L'Orient" (1894), "La Turquie" (1905), "Lloyd Ottoman" (1908), "Le Journal d'Orient" (1917), "La Gazette" (1917).

Türkiye'deki yabancı çıkarları devam ettiği sürece gazetelerin yayını da sürdü. XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında en geçerli yabancı dil Fransızca olduğu için gazeteler hangi ülke vatandaşı tarafından yayınlanırsa yayınlansın Fransızca, bazen Fransızca - Almanca, Fransızca - İngilizce olarak çıkartıldılar. Türkiye Cumhuriyetinin ilk yıllarında bazı Türk gazeteleri de Fransızca yayın yaptılar: "L'Akcham" (1924), "La République" (1924), "Le Milliyet" (1926).

Türk basınının ortaya çıkmasında etkili olduğu düşünülecek yabancı dildeki basının yanısıra Mısır'da Mehmed Ali Paşa yönetimi sırasında yayınlanan "Vaka-i Mısrıyya" (1828) bir kenara bırakılırsa, "Takvim-i Vekayi" (1831) Türkçe basının gelişmesinde atılan ilk adımdır. Yayımı haftalık olarak düşünülen bu gazete, düzenli olarak çıkartılamadı. Fransız "Le Moniteur Ottoman"ın Arap, Fars, Rum, Ermeni ve Bulgar dillerinde de yayınlandığı bilinmektedir. Ancak bu yayınlar da düzenli olarak yürütülemedi. "Takvim-i Vekayi" II. Abdülhamid yönetimi sırasında dizgi yanlışları yüzünden 1879 - 1891 ve 1892 - 1908 yılları arasında kapalı kaldı. II. Meşrutiyet'in ilânıyla yeniden çıkmaya başlayan gazete, İstanbul hükümetinin ortadan kalktığı 4 kasım 1922'den sonra Büyük Millet Meclisi hükümeti tarafından "Resmî Ceride" adıyla çıkarıldı. 763. sayıdan sonra "Resmî Gazete" adını aldı.

Bu ilk gazeteyi William Churchill adında bir İngilizin özel izinle Türkçe olarak çıkardığı "Ceride-i Havadis" (1840) izledi. Düzensiz biçimde yayınlanan, Osmanlı hükümetinin yardımlarıyla yaşayan bu gazete, Kırım Savaşı sırasında savaş haberlerini veren "Ruzname"yi yayınladı. 1864'te "Ruzname-i Ceride-i Havadis" adını aldı.

1860'tan sonra basın hayatında canlılık görülür. "Tercüman-ı Ahval" (1860), "Tasvir-i Efkâr" (1862), "Muhbir" (1866) yayınlandı. Âgâh Efendi'nin "Tercüman-ı Ahval"i ilk özel gazete olarak da nitelenir. Önce haftada iki, 1861'den itibaren üç, sonra dört - beş kere yayınlanan bu gazete, iç ve dış haberleri herkesin anlayabileceği biçimde vermeyi amaçlıyordu. 1866 tarihine kadar yayınlanan gazetede bir süre çalışan Şinasi, sonra "Tasvir-i Efkâr"ı yayınladı. Haftada iki kere çıkan bu gazete, Şinasi'nin Paris'e kaçmasından sonra (1865), önce Namık Kemal, sonra Recaizade M. Ekrem tarafından yayınlandı. Filip Efendi'nin sahibi olduğu, Ali Suavi'nin yönettiği "Muhbir" haftada beş gün yayınlandı. Hükümete yöneltiği eleştiriler yüzünden zaman zaman kapatıldı. Ali Suavi yurt dışına kaçınca yayını sona erdi (1867).

Dergi yayıncılığı da gazetelere paralel olarak gelişti. Meslekî aylık bir dergi olan, Türkçe - Fransızca çıkarılan "Vekayi-i Tıbbiye" (1850)'nin yanı sıra Münif Efendi'nin Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin organı olarak çıkardığı "Mecmua-i Fünun" (1862) müspet bilimleri yaymaya çalışan önemli bir dergi oldu. Bunu, ilk askerî yayın organı olan Ahmed Midhat Efendi'nin çıkardığı "Ceride-i Askeriye" (1863) ve Hasan Fehmi Paşa'nın yayınladığı ilk ticarî dergi, "Takvim-i Ticaret" (1865) izledi.

Basın hayatındaki gelişme, olayların sınırlı da olsa tartışılması, bu arada hükümetin de eleştirilmesi basına karşı tedbirlerin alınmasına yol açtı. *Matbaa nizamnamesi* (1857)' nin kitap ve broşürlerin sansürünü getirmesi yanı sıra *Matbuat nizamnamesi* 1864'te çıkarıldı. Gazete çıkarmayı izne bağlayan ve çok sayıda yasaklama hükmünü öngören bu düzenleme, II. Meşrutiyet'e kadar yürürlükte kaldı. Basının eleştirilerini yakından denetleyebilmek için hükümet, 1867'de yeni bir *kararname* çıkarttı. Bu kararname, *Matbuat nizamnamesi* dışında gazete kapatma yetkisini hükümete tanıdı.

Basının gelişmesi, basına karşı hükümetin aldığı tedbirlerin artması, Tanzimat döneminde görüş ayrılıklarının gazeteler aracılığıyla yayılmasının bir sonucudur. Tanzimat döneminin ilk muhalefet hareketi olarak bilinen, 1865'ten itibaren gelişen Yeni Osmanlılar hareketi, basının canlanmasında önemli rol oynadı. Basına uygulanan sert tedbirler Yeni Osmanlılar mensuplarına da sürgün veya hapis olarak yöneltilince yurt dışına kaçış başladı. Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın maddî desteği ile teşkilâtlanma ve yayın faaliyetleri konusunda çalışmalar başladı. Bu çabalar önce Fransa'da gösterildiyse de, Sultan Abdülaziz'in bu ülkeyi ziyareti dolayısıyla Yeni Osmanlılar sınır dışı edilince İngiltere, merkez durumuna geldi. Yurt dışında çıkarılan ilk gazete Londra'da yayınlanan "Muhbir" (1867)'dir. Ali Suavi'nin çıkardığı bu gazete aralıklı olarak İngilizce ve Fransızca ek ve özet de verdi. 1868'e kadar 50 sayı yayınlandı. Görüş ayrılıkları yüzünden yayınlanan "Hürriyet" de Londra'da çıkarıldı (1868), 88. sayıdan sonra Cenevre'ye taşındı.

Yeni Osmanlılar arasındaki ayrılıklar ve Mustafa Fazıl Paşa'nın 1867 sonunda sarayla uzlaşarak İstanbul'a dönmesi, yurt dışında yayınlanan gazeteler için de zorluklar yarattı. Paris'te Reşad, Nuri ve Mehmed beylerin yayınladığı "İttihat" (1869), radikal eğilimli Mehmed Beyin Cenevre'de çıkardığı "İnkılâp" (1870), Ali Suavi'nin Paris'te yayınladığı "Ulûm" (1869) dergisi, Lyon'da çıkardığı "Muvakkaten" (1871) son çabalar oldu. Yeni Osmanlılar İstanbul'a döndüler.

Yurt dışındaki bu yayın çalışmalarının yanı sıra 1868 - 1872 yıllarında "Terakki", "Basiret", "İbret", "Hadika" gibi önemli gazeteler yayınlandı. "Terakki" (1868), kadınlar için ilk kez haftalık ilâve verdi. "Mümeyyiz" çocuklar için ilâve yayınladı (1869). Ahmed Midhat Efendi'nin yayınladığı "İbret", Namık Kemal yönetiminde (1872) sadrazam Mahmud Nedim Paşa'ya yöneltiği eleştiriler yüzünden kapatıldı, Namık Kemal sürüldü. Sürgün sonrası yeniden çıkarıldıysa da 1873'te Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre*'sinin yarattığı heyecan ve olaylar yüzünden yeniden kapatıldı.

I. Meşrutiyet öncesinde önemli mizah yayınları da yapıldı. Bunlar arasında "Diyojen", "Hayal" ve "Çıngıraklı tatar" sayılabilir. Kısa ömürlü başka yayınlar da oldu: "Kamer", "Kahkaha", "Şark", "Medeniyet", "Geveze", "İttihat", "Sadakat", "Vakit", "Sabah", "Müsavat", "İstikbal".

I. Meşrutiyet'in ilânı (1876) basın için umut kaynağı oldu. Keyfî yönetimin son bulması beklendi. Anayasa'nın, basın "kanun dairesinde serbesttir" (madde 12) hükmünün gereği olarak 1877'de hazırlanan, Mebusan ve Ayan Meclislerinde görüşülerek kabul edilen basın kanunu, II. Abdül-

hamid tarafından yürürlüğe konmayınca beklentiler boşa çıktı. II. Abdülhamid'in 1908'e kadar süren yönetimi basın için zor oldu. Basın genel olarak kontrol altında tutuldu, paraca desteklendi ve sansür edildi. Basın üzerindeki kontrol, matbaalar (1888) ve kitapçılar (1894) üzerinde de kurulunca bütün yayın hayatı denetim altına alınmış oldu. Bu kontrole yurt dışından gelen gazete ve kitaplar da dahildi.

Bu dönemde yayınlanan başlıca gazeteler arasında Ahmed Midhat Efendi'nin "Tercüman-ı Hakikat" (1878)'ı, Mihran Efendi'nin "Sabah" (1876)'ı ve Ahmed Cevdet'in "İkdam" (1894)'ı belirtilebilir. Yayınlandıkları dönem itibarıyla pek talihli olmasalar bile, bu gazeteler basın hayatının gelişiminde önemli rol oynadılar. Birçok gazeteci bu gazetelerde yetişti: Ahmed İhsan (Tokgöz), Hüseyin Cahid (Yalçın), Ahmed Emin (Yalman), Enis Tahsin (Til), Adnan (Adıvar), Ali Kemal, Falih Rıfkı (Atay).

II. Abdülhamid döneminde kapatılma tehlikesi daha az olan dergi yayıncılığı büyük bir canlılık kazanmıştır: "Mecmua-i Ebuzziya" (1879), "Maarif" (1890), "Resimli Gazete" (1891), "Servet-i Fünun" (1891), "Hazine-i Fünun" (1892), "Malûmat" (1893), "Musavver Malûmat" (1895), "İrtika" (1899). Bu dergilerin içinde Ahmed İhsan'ın kurduğu "Servet-i Fünun", genç edebiyatçıları etrafında toplaması, edebî hareket yaratması ile en dikkat çekenidir.

II. Abdülhamid yönetiminin 1877 başlarından itibaren Yeni Osmanlıları sürgüne göndermesi, Anayasayı yürürlükten kaldırması, muhalefet ve yayın faaliyetlerinin yeniden yurt dışına kaymasına yol açtı. Ali Şefkati 1879 - 1895 arasında Napoli, Cenevre ve Londra'da "İstikbal"i, 1895'ten itibaren "Hayal"i çıkardı. Hakkı Bey'in Paris'te yayınladığı "Teessüf" (1880), "Gencine-i Hayal" (1881), "Cüret" (1898), Halil Ganem'in Paris'te çıkardığı "Hilâl" (1893) belirtilmesi gereken yayınlar arasındadır. Jön Türk basını olarak bilinen ve yurt dışında yayınlanan gazeteler içinde Ahmed Rıza'nın "Meşveret" (1895) -Fransızca eki "Mechveret" (1895)-, Murad Bey'in "Mizan" (1896), Abdullah Cevdet, İshak Sukûtî ve Tunalı Hilmi'nin "Osmanlı" (1897), Sami Paşazade Sezaî'nin "Şura-yı Ümmet" (1902), Prens Sabahattin'in "Terakki" (1906) gazeteleri en önemlileri olarak sayılabilir. Bunların yanı sıra Jön Türklerin Kahire, Paris, Londra, Cenevre gibi şehirlerde sürdürdükleri yayın faaliyetleri sırasında çıkardıkları gazete sayısı 100'e yakındır: "Kanun-i Esasî" (1896), "Kokonoz" (1896), "İncili Çavuş" (1897), "Dolap" (1900), "Emel" (1900), "Vatan" (1901), "Abdülhamid" (1901), "Hayal" (1901), "Anadolu" (1902), "Zuhurî" (1906), "Doğru Söz" (1905), "Balkan" (1907), "Yeni Fikir" (1907), "Ahali" (1907). Bu yayınlar II. Meşrutiyet'in ilânıyla son buldu.

II. Meşrutiyet basın hayatına canlılık getirdi. 24 temmuz 1908 gününden itibaren sansür fiilen ortadan kalktı (Bu tarih bugün de basın bayramı olarak kutlanır). Gazete sayısında büyük artışlar oldu. 200'ü aşan yeni gazete, yayınlanma izni aldı. 1908 - 1909 yıllarında yayınlanan gazete ve dergi sayısı 353'ü buldu. Bu sayı sonraki yıllarda azaldı: 1910'da 130'a, 1911'de 124'e, 1914'te 70'e indi.

1908 sonrası basında siyasî mücadele yoğunluk kazandı. Önceki dönemlerde ülke dışında yayın yapmak zorunda kalanlar ve yönetimin başka muhalifleri gazetelerini İstanbul'da çıkardılar. II. Meşrutiyet döneminin güçlü kuruluşu İttihad ve Terakki Cemiyeti basında destekçi ve muhaliflerini buldu. Hüseyin Cahid'in "Tanin" (1908)'i ve "Şura-yı Ümmet" (1908) bu cemiyeti desteklediler. Murad Bey'in "Mizan", Mevlânzade Rıfat'ın yönettiği ve Fedakâran-ı Millet Derneği'nin organı "Hukuk-i Umumiye", "Serbestî", "Sada-yı Millet", Ahrar Fırkası'nın organı "Osmanlı", Derviş Vahdetî'nin "Volkan" gazeteleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti' nin karşısında yer aldılar.

II. Meşrutiyet siyasî mücadeleleri sürdüren gazetelerin yanı sıra fikir ve sanat dergilerinin de önemli olduğu bir dönemdir: "Resimli Kitap" (1908), "Kalem" (1908), "Şehbal" (1909), "Cem" (1910), "Genç Kalemler" (1911), "Türk Derneği" (1911), "Rübab" (1912), "Türk Yurdu" (1912), "Halka Doğru" (1913), "Bilgi" (1913), "Millî Tetebbular Mecmuası" (1915), "Nedim" (1918), "Diken" (1918), "Büyük Mecmua" (1919).

1864 *Matbuat Nizamnamesi,* Meşrutiyet'in basın kanunu ile yürürlükten kalktı (1909). Bu kanun gazete yayınlamak için bildirim verme esasını getirdi. Cumhuriyet dönemine kadar birçok kere değiştirilen bu kanunun, 1908 sonrası iç ve dış güçlükler yüzünden tam olarak uygulanabildiği söylenemez. 31 mart olayı (1909) ertesinde başlayan askerî sansür 1912'ye kadar devam etti. Kısa bir süre iktidardan uzaklaşan İttihad ve Terakki Cemiyeti, askerî darbeyle yeniden yönetime gelince (ocak 1913) sansür devam etti. Muhalefet gazeteleri için yayın hayatı zor oldu. Buna rağmen gazete yayını devam etti: "Selâmet-i Umumiye" (1910), "Teminat" (1912), Ali Kemal'in "Peyam" (1913), I. Dünya Savaşından sonra Mihran Efendi'nin "Sabah"ı ile birleşerek çıkan "Peyam-ı Sabah".

I. Dünya Savaşı sonrası basın için zorlukların devam ettiği dönemdir. İstanbul'da yayınını sürdüren "Alemdar", "Akşam", "İleri", "Yeni Gün", "Vakit", "İstanbul", "İstikbal", "Âti", "İleri", "Ümit", "Tarik" yanı sıra Anadolu'da da Millî Mücadele'nin gelişimine paralel olarak gazeteler yayınlandı. Sivas Kongresi organı olarak "İrade-i Milliye" (1919), Mustafa Kemal'in gelişinden sonra Ankara'da çıkan "Hâkimiyet-i Milliye" (1919), Yunus Nadi'nin Ankara'da yayınladığı "Anadolu'da Yeni Gün" (1920) ile birlikte Millî Mücadele boyunca Anadolu'da 100'e yakın gazete ve 70 - 80 kadar dergi yayınlandı: "Yeni Adana" (1918), "İstikbal" (Trabzon, 1918), "Öğüt" (Afyon, Konya, 1918), "Doğru Söz" (Balıkesir, 1919), "Açık Söz" (Kastamonu, 1919), "Ahali" (Samsun, 1919), "Emel" (Amasya, 1920), "İntibah" (Bursa, 1921), "Küçük Mecmua" (Diyarbakır, 1922).

Millî Mücadelenin başarıya ulaşmasından sonra, 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu "Matbuat, kanun dairesinde serbesttir ve neşredilmeden evvel teftiş, muayeneye tâbi değildir" (77. madde) hükmünü getirdi. Bu yönde düzenleyici bir kanun hemen çıkartılamadı. 1925'te kabul edilen ve 1929'a kadar yürürlükte kalan Takrir-i Sükûn Kanunu, gericilik, ayaklanma ve her türlü düzen bozucu yayını yasaklama hakkını hükümete tanıdı. Bu dönemde bazı gazeteciler İstiklâl Mahkemesi önüne çıkartıldılar (İstanbul 1923, Ankara 1925, Elazığ 1925).

Cumhuriyet döneminin ilk basın kanunu 1931'de çıktı. I. Basın Kongresi, basın temsilcilerinin katılmasıyla 1935'te İçişleri Bakanlığında toplandı (II. Basın Kongresi 1975 yılında yapıldı). Cumhuriyet sonrasında, harf inkılâbı (1928) ile gerek teknik gerek okuyucu açısından birtakım güçlükler ortaya çıktı. Bu durum karşısında hükümet, okuyucu sayısı azalan basına yardım etti.

1931 Basın Kanununu izleyen dönemde önemli dergiler yayınlandı. Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Şevket Süreyya (Aydemir), Vedat Nedim (Tör), Burhan Asaf (Belge) ve İsmail Hüsrev (Tökin) ile birlikte "Kadro" (1932)'yu, Ahmet Hamdi (Başar) "Kooperatif" (1932)'i, Halkevleri merkezi "Ülkü" (1933)'yü, Hüseyin Cahid "Fikir Hareketleri" (1933)'ni, Yaşar Nabi (Nayır) "Varlık" (1933)'ı yayınladı. "Cumhuriyet" (1924), "Akşam", "Tan" (1935), "Son Posta", "Vakit", (1928); "Ulus" adını alan "Hâkimiyet-i Milliye", "Yeni Asır" (1934) yayınlarını sürdürdüler. II. Dünya Savaşı sırasında gelişen akımların yayın organı olarak "Bozkurt" ve "Çınaraltı" yayınlandı. Savaş sonrasında "Hürriyet" (1948), "Zafer" (1949), "Yeni İstanbul" (1949), "Milliyet" (1950) çıktı.

1950'de yeni bir basın kanunu çıkarıldı. (Bu kanun bazı değişikliklerle bugün de yürürlüktedir). Amerikan haftalık haber dergilerine benzer birtakım dergiler yayınlandı. Ankarada "Akis", İstanbul'da "Kim" gibi.

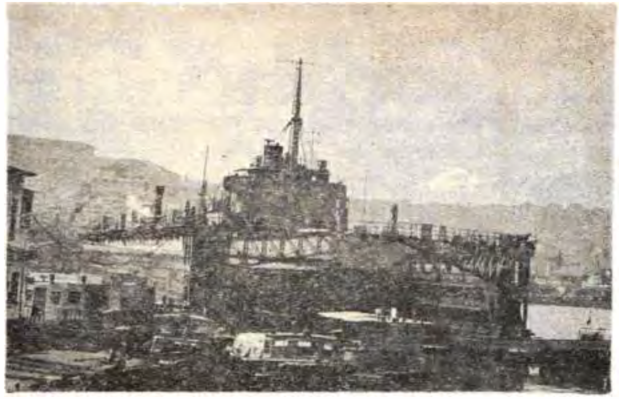
1960 sonrası resmî ilânların dağıtımını düzenlemek üzere Basın İlân Kurumu kuruldu (1961). "Hür Vatan" (1960), "Tercüman" (1961), "Günaydın" (1968), "Bulvar" (1982), "Güneş" (1982) yayınlandı.

Türkiye'de bugün ülke düzeyinde dağıtımı yapılan "Hürriyet", "Günaydın", "Tercüman", "Milliyet", "Cumhuriyet" ve "Güneş" gazetelerinin günlük toplam satışları 2 - 2,5 milyon dolayındadır. (K. Alemdar)

TÜRK COĞRAFYA KURUMU, Türkiye'de coğrafyanın ve ilgili yer ve insan bilimlerinin gelişmesine, Türkiye coğrafyasının bilimsel metotlarla incelenmesine çalışmak üzere 1942'de kurulmuş, kamu yararına çalışan bir dernek. 1941 haziranında Millî Eğitim Bakanlığının girişimiyle, üniversitelerle orta dereceli eğitim kuruluşları ve ilgili devlet daireleri temsilcilerinden oluşan, müfredat programı, coğrafya terimleri, yer adları, okul kitabı ve Türkiye coğrafyasının ana çizgilerinde yerlerin adlandırılması konularını tartışmak üzere toplanan Birinci Coğrafya Kongresi, 21 haziran 1941' de yaptığı son toplantısında bir coğrafya derneği ile yayın organı bir derginin kurulması dileğinde bulunmuştur. 12 mart 1942'de 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu'na uygun olarak merkezi Ankara'da olmak üzere T. C. K. kurulmuş ve Bakanlar Kurulu kararıyla "umumî menfaatlere hâdim cemiyetler"den sayılmıştır. Millî Eğitim Bakanlığınca Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinde kendisine tahsis edilen yerde çalışmalara başlayan kurum, ilk olarak 1943'te "Türk Coğrafya Dergisi"ni yayınlamaya başlamış, Millî Eğitim Bakanlığının gezili coğrafya kurslarıyla birlikte ve ayrı olarak bilimsel toplantılar düzenlemiştir. Türkiye coğrafyasıyla ilgili konularda çalışan bilim adamlarıyla meslektaşları, kongre ve meslek haftası toplantılarında bir araya getirerek Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde bilimsel geziler ve tartışmalı konferanslar tertiplemiş ve bunların çoğunu dergilerde ve ayrı kitaplarda yayınlamıştır. (C. R. Gürsoy)

TÜRK DEKORATİF VE ENDÜSTRİ SANATLARI : bk. DEKORATİF SANATLAR.

TÜRK DENİZ KUVVETLERİNİ GÜÇLENDİRME VAKFI, Türk deniz kuvvetlerini güçlü kılmak ve Türk denizciliğini geliştirmek amacıyla kurulmuş kurum. 19 temmuz 1909'da kurulan Donanma-yı Hümayun Muavenet-i Milliye Cemiyeti yerine 11 şubat 1965'te yeniden kurulan

TÜRK DENİZ KUVVETLERİNİ GÜÇLENDİRME VAKFI : Yüzer havuz (Bu havuz Türk Deniz Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfınca alınarak Deniz Kuvvetlerine verilmiştir)

Donanma Cemiyeti, 6 şubat 1972'de yaptığı büyük genel kurulunda aldığı bir kararla Türk Donanma Vakfının adı ekim 1981'de T. D. K. G. V.'na dönüşmüştür. Türk Donanma Vakfının kuruluşunu ve çalışma gruplarını tespit eden vakıf senedinin 1. maddesinde ve vakıf yönetmeliğinin 2. maddesinde açıklandığı gibi, temel amacı, Türk deniz kuvvetlerinin güçlendirilmesi konusunda Türk ulusunun maddî ve manevî desteğini sağlamaktır. Bu amaç çerçevesinde :

a. Türk deniz kuvvetlerinin ihtiyacı olan gemi, silâh, makine, teçhizat ve aksamın satın alınmasına, inşa veya imal ettirilmesine yardımcı olur ve malî imkânlar sağlar. b. Millî deniz harp sanayiimizin kurulmasına yardımcı olur ve bu sanayi ile ilgili her türlü kuruluş ve faaliyetleri destekler ve gelişmelerine imkân sağlar. c. Denizciliğin yurt kalkınmasında ve savunmasındaki önemini yurt çapında anlatır, deniz ve denizcilik sevgisini aşılar. d. Deniz harp tarihi araştırmalarına yardımcı olur. e. Denizci gençlik teşkilâtı ve benzeri teşekküllerin kurulmasına yardım ve öncülük eder, imkânları elverdiği ölçüde bizzat kurar. f. Denizciliğe ait yayın yapar, yerli ve yabancı yayınları izler.

T. D. K. G. V.'nın yönetimi ve yönetim organları :

1. *Genel kurul,* iki yılda bir toplanır, üyeleri ve görevleri vakfiye senedinde ve yönetmelikte belirlenmiştir. Vakfın bütçe, kadro, bilanço, yönetim ve denetim kurullarını aklama v.b. konularda genel kurul yetkili kılınmıştır.

Genel başkan ve genel yönetim kurulu tabiî başkanı ile genel yönetim kurulu başkanı, Türk Deniz Kuv-

TÜRK DENİZ KUVVETLERİNİ GÜÇLENDİRME VAKFI : "Kocatepe" muhribi (Onarım ve bakım giderleri Türk Deniz Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfınca karşılanmıştır)

TÜRK DENİZ KUVVETLERİNİ GÜÇLENDİRME VAKFI: "Berk" muhribi (Ana makinalarının alınmasını Türk Deniz Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı sağlamıştır)

vetleri komutanı, vakfın genel başkanı ve genel yönetim kurulunun tabiî başkanıdır. Görevleri vakfiye senedinde ve yönetmelikte belirlenmiştir.

2. *Genel yönetim kurulu,* vakfın, karar veren yönetim ve uygulama organıdır. Genel başkan dahil 12 üyeden oluşur. Başkanı, genel başkan tarafından genel yönetim kurulu üyeleri arasından iki yıl için seçilir. Görevleri ve seçimi vakıf senedinde ve yönetmelikte belirlenmiştir.

3. *Genel denetleme kurulu,* vakfın denetim organıdır. Seçimi ve görevleri vakfiye senedinde ve yönetmelikte belirlenmiştir.

4. *Genel onur kurulu,* vakfın yüksek disiplin organıdır. Seçimi ve görevleri vakfiye senedinde ve yönetmelikte gösterilmiştir.

Vakfın yönetim, denetim ve onur kurullarında görev yapan başkanları ve üyeleri hiçbir suretle maaş, huzur hakkı ve ücret almazlar. Ancak görevleriyle ilgili yollukları, yönetmelik hükümleri uyarınca ödenir. Vakıf, yurt içi ve yurt dışı şubelerini yönetmelik hükümleri gereğince açar. Vakfın hesap dönemi takvim yılıdır. Gerek denetim kurulu gerek Vakıflar Genel Müdürlüğü müfettişleri tafından vakfın her türlü yönetim, evrak, defter ve vesikaları en az birer kere denetlenir.

T. D. K. G. V.'nın gelir kaynakları, çoğunluğu gerçek ve tüzel kişilerin bağışlarından oluşmaktadır. 1975'ten bu yana, vakfın para gücünün faiz gelirleri ve yapılan bağışlar genel gelirinin çoğunluğunu oluşturmaktadır. Vakıf, sürekli gelir sağlamak ve amaçlarını gerçekleştirmek için çeşitli gelir kaynakları yaratma imkânlarını araştırmaktadır. Bu kaynakların vakfın temel amacına uygun olması temel ilke olarak benimsenmiştir. Vakıf, bu görüşlerin ışığı altında 50 milyon TL. sermayeli Deniz İşletmeciliği ve Tankerciliği A. Ş. (kısaltması: DİTAŞ)'ne % 20 payla, 3 milyon TL. sermayeli Açıkdeniz Turizm A. Ş. (kısaltması: ADTAŞ)'ne % 20 payla, 100 milyon TL. sermayeli Türkiye Elektronik Sanayii T. A. Ş. (kısaltması: TESTAŞ)'ne % 13 payla, 140 milyon TL. sermayeli Türk Telekomünikasyon Endüstrisi A. Ş. (kısaltması: TTE)'ne % 15 payla, 1,5 milyar TL. sermayeli Askerî Elektronik ve Teçhizat Sanayii A. Ş. (kısaltması: ASELSAN)'ne % 13,5 payla, 100 milyon TL. sermayeli Norden Elektrik Telekomünikasyon A. Ş. (kısaltması: NETAŞ)'ne % 15 payla, 50 milyon TL. sermayeli Türk Telefon A. Ş. (kısaltması: TT)'ne % 15 payla ortak olmuştur.

T. D. K. G. V.'nın gelir kaynakları şöyle sıralanabilir:

1. Gerçek ve tüzel kişilerin para, taşınmaz mal v.b. bağışlarından oluşan gelirler. 2. Ortaklık kurulan şirketlerden elde edilen gelirler. 3. Tahviller, bonolar, banka mevduat faiz gelirleri. 4. Toplumsal çalışmalardan elde edilen gelirler. 5. "Derya" dergisi abone ve ilân gelirleri. 6. Çeşitli gelirler.

Bütün gelirlerin 1981 takvim yılı toplamı, 584 milyon TL. civarındadır. Özvarlığı 1,5 milyar TL.'nı geçmiştir.

T. D. K. G. V. teşkilâtı genel merkez ile yurt içi ve yurt dışı şubelerinden oluşmaktadır. Genel merkez Ankara'dadır. Şubeler il ve ilçelerde açılmaktadır. Yönetimi 5 - 7 kişiden oluşan Yönetim Kurulu ile yürütülür. Görevleri, çalışması, işlemleri, personel, gelir ve gider bütçeleri v.b. hususlar ilgili yönetmeliklerinde tespit edildiği şekilde yürütülür. Şubelerde denetim ve onur kurulları yoktur. Adana, Antalya, Bursa, Çanakkale, Gaziantep, Giresun, İçel (Mersin), Isparta, İstanbul, İzmir, Kocaeli (İzmit), Kütahya, Ordu, Rize, Sakarya (Adapazarı), Samsun, Sinop, Trabzon, Zonguldak, Kahramanmaraş illeri ile Ayvalık, Bandırma, Burhaniye, Edremit, Ereğli (Karadeniz), Gemlik, İnegöl, İskenderun, İznik, Karacabey, Mustafa Kemalpaşa, Yalova ve Urla ilçelerinde şubeleri bulunmaktadır. Yurt dışında yalnız Lefkoşe'de bir şubesi vardır.

TÜRK DERNEĞİ, Türkiye'de kurulan ilk milliyetçi dernek. 1908 yılı kasımında İstanbul'da kuruldu. Tüzüğü de aynı yıl (25 aralık) yayınlandı. Kurucuları: Yusuf (Akçura), Veled Çelebi, Necip Âsım (Yazıksız), Bursalı Tahir, Ahmed Midhat, Mehmed Ârif, Agop Boyacıyan, Köse Raif Paşazade Fuad, Ahmed Ferit (Tek), Rıza Tevfik (Bölükbaşı)' tir. Kuruluşundan hemen sonra katılanlar arasında ise Mehmed Emin (Yurdakul), Gaspıralı İsmail, Ahmed (Ağaoğlu), Hüseyin Cahid (Yalçın), Mehmed Fuad (Köprülü), Hüseyinzade Ali (Turan), Dr. Fuad Sabit ve Ispartalı Hakkı vardır. Dernek, Türk kültürü üzerinde çalışan yabancıları da üyeliğine kabul ettiğinden, Gordlevskiy, Martin Hartmann ve Dr. Karácson da üye olmuşlardır.

T. D.'nin kuruluş gayesi, "Türk diye anılan bütün kavimlerin geçmişte ve günümüzdeki eserlerini, çalışmalarını, durumlarını ve yaşadıkları çevreleri öğrenmeğe ve öğretmeğe çalışmak, yani Türklerin eski eserlerini, tarihlerini, dillerini, aydın ve halk edebiyatlarını, etnografyalarını, etnolojilerini, şimdiki sosyal ve medenî durumlarını, Türk ülkelerinin eski ve yeni coğrafyalarını araştırıp ortaya çıkararak bütün dünyaya yaymak ve dilimizin açık, sade, güzel bir ilim dili olabilecek şekilde gelişip medeniyete elverişli bir dereceye gelmesine çalışmak" idi.

Bu gayeye hizmet edebilmek için, dernekçe gazeteler, dergiler, kitaplar yayınlanacak, konferanslar ve halka açık dersler verilecekti. Bu çalışma programına göre dernek, ilk olarak Necip Âsım'ın *Türklerin pek eski yazısı* [1911] ve Bursalı Tahir'in *Türklerin ulûm ve fünûna hizmetleri* **[1911]** adlı eserlerini bastırdı. Aynı yıl, Türklerle ilgili araştırma ve inceleme yazılarını yayınlamak üzere, yine "Türk Derneği" adlı aylık bir dergi çıkarmağa başladı. Üzerinde sadece sayıları bulunduğu ve ayları yazılmadığı için hangi aydan itibaren yayınlanmağa başladığı kesinlikle bilinemeyen bu dergi, yedi sayı çıktıktan sonra kapandı. Gerek dernek gerek

dergi olarak T. D., yine aynı yıl (1911) yerini "Türk Yurdu" (b. bk.) adlı ikinci milliyetçi dernekle, onun kendi adı ile çıkardığı dergiye bıraktı. (K. Akyüz)

TÜRK DİL İNKILÂBI, Tanzimatla başlayan, Balkan Harbi sonunda milliyetçilik ülküsü içerisinde biçimlenen ve özellikle Cumhuriyet döneminde, Atatürk'ün önderliğinde bir inkılâp niteliğini kazanan bir dil hareketi. Bu hareket dilimizden yabancı söz ve kuralların atılarak Türkçenin çağdaş bir bilim ve kültür dili durumuna gelmesi için, dilin bilimsel yöntemlerle işlenerek gelişmesini amaçlıyordu.

Osmanlı devletinin yükselme döneminde bilime ve edebiyata büyük önem verildi. O dönemde Araplar, bilim alanında ileri idiler. Bu bakımdan bilim alanında baş vurulacak kaynakların çoğu Arapça idi. X - XIII. yüzyıllar arasında İran'da güçlü şairler ortaya çıkmıştı ve Farsça üstün bir edebiyat dili haline gelmişti. Edebiyat alanında da İran şairleri örnek alındı.

Bu durum, medreselerde Arapça ve Farsçanın öğretilmesi sonucunu doğurdu. Türk şairleri, güçlerini ortaya koymak için Türkçe şiirler yanında Arapça ve Farsça şiirler de yazmaya başladılar, hatta bu dillerle divanlar veren şairler bile çıktı.

İslâm dininin etkisiyle daha XI. yüzyıldan başlayarak Türkçeye Arapça ve Farsça kelimeler girmeye başlamıştı. Yükselme döneminde ise Arapça, Farsça ve Türkçenin karışımı olan bir aydınlar dili meydana geldi. Osmanlıca adı verilen bu dilde yabancı kelimeler için herhangi bir sınırlama söz konusu değildi. Yüzyıllar boyunca medreselerde Arap ve Fars grameri okutulurken Türk grameri bir yana bırakıldı. Türk aydını Arapça kurallarla Arapça köklerden yeni kelimeler üretebiliyordu. Ancak, Türkçenin kurallarını bilmediği için, ana diline yönelemiyordu.

Tanzimat dönemiyle roman, tiyatro gibi türlerin Türk edebiyatına girmesi ve gazetenin Türk hayatında yer alması, yazarları geniş halk yığınlarına seslenen bir dil aramaya yöneltti. Bu arayış XX. yüzyılın başlarında sade Türkçe akımını doğurdu. Mehmet Emin (Yurdakul), Ömer Seyfeddin gibi yazarlar, Arapça ve Farsça kurallardan arınmış, okuma yazma bilmeyen her Türkün anlayabileceği bir dil arama çabasını sürdürürler. Ancak, bu çabalarda başarılı olabilmek için Türkçenin bilimsel olarak araştırılması, işlenmesi gerekiyordu.

Kurtuluş Savaşı başarıya ulaşıp Cumhuriyet kurulunca, önce 1928'de Latin harfleri kabul edildi. 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti (Türk Dil Kurumu) kurularak Türkçenin, bilim ve tekniğin bütün gereklerini karşılayacak bir dil durumuna gelmesi için çalışmalar başladı.

Atatürk'ün şu sözleri, bu yoldaki çalışmaların anlamını ve kapsamını açıklayacak niteliktedir :

"Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır."

Atatürk'ün bu direktifi ile Türkçecilik hareketi millî bir nitelik kazandı. Devlet dairelerinde, okullarda, basında bir Türkçecilik seferberliği başladı. Çalışmalar, başlıca şu alanlarda yapılıyordu :

1. Anadolu ağızlarının söz varlığı derlenerek yabancı sözlere karşılık aranması;

2. Öteki Türk lehçelerinin söz varlığı incelenerek Türkçeye yeni sözler aktarılması;

3. X. yüzyıldan bugüne kadar yazılmış eserlerin taranarak unutulan Türkçe kelimelerin yeniden canlandırılması;

4. Türkçenin söz yapım yolları tespit edilenerek Türkçe köklerden yeni sözler türetilmesi.

1936'da Üçüncü Türk Dili Kurultayında ortaya atılan Güneş - Dil Teorisi ise yabancı kökenli olan birçok kelimenin aslında Türkçe olduğu ve Türkçeden bu dillere geçtiği temeline dayanıyordu. *Genel, imge, simge, terim, komutan* gibi karşılıklar bu dönemin bir hâtırası olarak kalmıştır.

T. D. İ. ile ilgili çalışmalar sonunda Türkçe karşılıkları bulunan birçok yabancı kelime ayıklanmıştır. *Sene* yerine *yıl, lisan* yerine *dil, mah, kamer* yerine *ay, leyl, şeb* yerine *gece, şems* yerine *güneş* gibi. İkinci önemli sonuç ise Türkçe kök ve kelimelerden türetilen *yıllık, korunak, izlemek, yürütme, yönetim* gibi kelimelerin dile kazandırılmasıdır. Bunlardan başka, binlerce yabancı terime karşılık Türkçe terimler üretilerek bunların okul kitaplarına ve öğretime geçmesi sağlanmıştır.

Dil inkılâbına karşı birçok eleştiri yöneltilmiştir. Dünyada hiçbir saf dil olmadığı, her dilde yabancı kelimeler bulunduğu, Türkçeleştirme çabalarının dilimizdeki binlerce yabancı kelimeyi atarken yerine yeni karşılıklarını koyamadığı, bu yüzden de Türkçeyi yoksullaştırdığı, türetilen birçok kelimenin yapı bakımından yanlış olduğu, işlek olmayan eklerin kullanılmasının uygun olmadığı, Anadolu ağızlarından ve başka lehçelerden kelime almanın doğru olmadığı, bu çabaların Türk dünyasını birbirinden ayırdığı ileri sürülmüştür.

Ancak, bütün bu eleştiriler daha iyi, daha uygun Türkçe karşılıklar bulunması yolundaki yapıcı, uyarıcı eleştiriler dışında, ana dili bilinciyle hareket eden yazarları duraksatmamıştır.

Okullarda Arap ve Fars grameri yerine Türk grameri okutulması yeniden Osmanlıcaya dönülme yollarını bütünüyle tıkamıştır. Gerçi T. D. İ. yıllarında öne sürülen kelimelerin bir bölümü daha şimdiden kullanılmaz olmuştur. Bir bölümü de ancak belirli alanlarda kullanılmaktadır. Birçok yabancı kelime yine dilimizde kalacaktır. Ancak, Türkçenin gelişmesi, güçlü bir bilim, edebiyat, teknik ve felsefe dili durumuna gelmesi yolundaki çalışmaların sürdürülmesi gerekir.

T. D. İ. üzerinde yapılan çeşitli tartışmalara yabancı Türkologlar da birtakım gözlemlerle katılmışlardır. Ignác Kúnos, *A török nyelvújítás* ["Magyar Nyelvőr" LIX, 1930] ve *A török nyelv megújhodása* [*Emlékkönyv Balassa Józsefnek* adlı eserde, 1934] adlı yazılarında bu akım üzerinde durmuştur. Friedrich Giese *Die Reinigung und Erneuerung der türkischen Sprache* ["Forschungen und Fortschritte" X, 1934] ve *Neue Auffassung alter sprachwissenschaftliche Begriffe* ["Forschungen und Fortschritte" X, 1934] adlı yazılarında dil inkılâbını tartışmıştır. Ettore Rossi *La riforma linguistica in Turchia* ["Oriente Moderno" XV, 1935], *Un decennio di riforma linguistica in Turchia* ["Oriente Moderno" XXII, 1942] ve *Venticinque anni di rivoluzione dell' alfabeto e venti di riforma linguistica in Turchia* ["Oriente Moderno" XXXIII, 1953] gibi yazılarında Türk dil reformuna değinmiştir. Jean Deny *La réforme actuelle de la langue turque* ["En Terre d'Islam" 1935] adlı yazısında dil reformu üzerine bilgi vermiştir. Konrad Nielsen de *Die türkische Sprachreform* ["Norsk Tidsskrift for

Sprogvidenskop" VIII, 1936] adlı bir yazı yazmıştır. Sir Denison Ross'un *Restoring a Language* [*The New Turkey* adlı eserde, 1938] yazısından sonra D. E. Webster'in *Returkification: History and Language Reform* [*The Turkey of Atatürk* adlı eserinde, 1939] yazısı çıkmıştır. H. W. Duda (*Gesundung der türkischen Sprachreform.* "Der Islam" XXVI, 1942) birtakım eleştiriler ileri sürdüğü gibi, H. C. Hony (*The New Turkish.* "Journal of the Royal Asiatic Society" 1947) de dil çalışmalarını birçok yönden eleştirmiştir. Uriel Heyd (*Language Reform in Modern Turkey,* 1954) dil reformunu toplu olarak gözden geçirmiştir (bk. Agâh Sırrı Levend, *Türk dilinde gelişme ve sadeleşme evreleri,* I. bas. Ankara 1949, III. bas. Ankara 1972).

TÜRK DİL KURUMU (kısaltması: T.D.K.), Türkçenin özleşmesini, bilimsel metotlara uygun olarak bilim, teknik ve sanat kavramlarını karşılayacak şekilde geliştirilmesini sağlamayı amaçlayan bir dernek.

T.D.K, 12 temmuz 1932'de Atatürk tarafından kurulmuştur. O zamanki adı Türk Dili Tetkik Cemiyeti idi. Bellibaşlı gelir kaynağı Atatürk'ün vasiyetnamesiyle İş Bankasındaki hissesinden ayrılan kârdır.

Derneğin kurulması için dilekçeyle hükümete baş vuranlar şunlardır: Samih Rıfat (Çanakkale milletvekili, başkan), Ruşen Eşref Ünaydın (Afyonkarahisar milletvekili, genel yazman), Celâl Sahir Erozan (Zonguldak milletvekili, üye ve veznedar), Yakup Kadri Karaosmanoğlu (Manisa milletvekili, üye). Derneğin merkezi Ankara'dadır ve şubesi yoktur.

Türk Dili Tetkik Cemiyeti kurulduktan sonra 26 eylül 1932'de I. Türk Dil Kurultayı toplanmıştır. Halit Fahri (Ozansoy)'nin önerisi ile 26 eylülün "Türk dil bayramı" olarak kutlanması kabul edilmiştir. 1934'te toplanan II. Türk Dil Kurultayında kurumun adı Türk Dili Araştırma Kurumu olarak değiştirilmiş, 1936'da toplanan III. Türk Dil Kurultayında ise T. D. K. biçimini almıştır.

T. D. K.'nun üye sayısı sınırlandırılmamış, bu sayı bugün 540 üyeye ulaşmıştır. Genel kurul (kurultay) iki yılda bir toplanarak 35 kişilik yönetim kurulunu seçer. Yönetim kurulu, kendi içerisinden bir başkan, bir asbaşkan ve yürütme kurulu üyelerini seçer. Yürütme kurulunda genel yazman, kol başkanları ve sayman üye bulunur.

Tüzüğe göre kol başkanlıklarının sayısı, yeni kolların kurulması, birleştirilmesi ve kaldırılması yönetim kurulunun yetkisi içerisindedir. Kurumda şu kollar bulunmaktadır: Derleme ve Tarama, Dilbilim ve Dilbilgisi, Sözlük, Terim, Yayın ve Tanıtma kolları.

Derleme ve Tarama Kolu: Anadolu ağızlarından derlemeler yapar, eski metinlerden Türkçe sözleri tarayarak sözlükler hazırlar. Bu sözlükler, başlangıçta yabancı sözlere Türkçe karşılıklar bulmak amacıyla hazırlanmışsa da, daha çok lehçe bilgisi (dialectologie) ve metin bilgisi (philologie) alanlarında yararlanılan sözlükler olarak kullanılmaktadır. Lehçe bilgisi ile ilgili sözlükler şunlardır:

1. *Osmanlıcadan Türkçeye söz karşılıkları - tarama dergisi I,* 1934 *Osmanlıcadan Türkçeye söz karşılıkları - tarama dergisi II (Türkçeden Osmanlıcaya indeks),* 1934. Bu sözlükte Anadolu ağızlarından, çeşitli Türk lehçelerinden ve Osmanlıca sözlüklerden toplanan veriler bir araya getirilmiştir.

2. *Türkiye'de halk ağzından söz derleme dergisi I - VI,* 1939 - 1957. İlk üç cilt asıl sözlük, IV. cilt ilk üç cilde girmeyen sözleri içine alan ek (ulama) cildidir. V. cilt dizindir. VI. ciltte ise, folklorla ilgili sözler toplanmıştır. V. cilt Osmanlıcadan Türkçeye dizindir.

3. *Derleme sözlüğü I - XII,* 1963 - 1981. *Türkiye'de halk ağzından söz derleme dergisi*'nin yeni derlemelerle genişletilmesi ve geliştirilmesiyle hazırlanmıştır. Sözlük XI. ciltte tamamlanmıştır. XII. cilde ise, ilk on bir cilde girmeyen sözler alınmıştır.

Metin bilgisi ile ilgili sözlükler de şunlardır:

1. *Tanıklarıyla tarama sözlüğü I - IV,* 1943 - 1957. Her cilt belli sayıda eserin taranmasından elde edilen sözleri içine alan bir sözlüktür. Bu ciltlerde, XIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Türkiye Türkçesi metinlerinde geçen ve bugün kullanılmayan Türkçe kelimeler ile ses ve anlam değişikliklerine uğrayarak aslından uzaklaşmış yabancı sözler yer almaktadır.

2. *Tarama sözlüğü I - VIII,* 1963 - 1977. Bu eser, tanıklarıyla tarama sözlüklerinin birleştirilmesi, yeni metin taramaları ve söz sayısının artırılması yoluyla meydana getirilmiştir. Sözlük ilk altı ciltte tamamlanmaktadır. VII. ciltte bu dönemde kullanılan ekler yer almaktadır. VIII. cilt ise dizindir.

Bu kolun son yıllarda üzerine aldığı görev *Türkiye Türkçesinin tarihsel sözlüğü*'nün hazırlanması işidir. XIII. yüzyıldan bugüne kadar yazılı kaynaklarda geçen Türkçe ve yabancı dillerden söz varlığını en küçük anlam farklarına kadar değerlendirecek olan bu sözlüğün hazırlanması daha uzun bir süre alacaktır.

Sözlük Kolu, Türkçe sözlük, imlâ kılavuzu, okul sözlükleri ve başka dillerden Türkçeye çeşitli sözlükler hazırlayan veya hazırlatan bir koldur. İlk baskısı 1945'te yapılan *Türkçe sözlük,* sürekli olarak geliştirilmektedir. 1972'de çıkan 5. baskı tıpkıbasım yoluyla çoğaltılarak yeni baskıları yapılmıştır. Bu kolun yayınladığı sözlükler arasında şunlar da bulunmaktadır: *Türk argosu* [I. bas. 1941, 3. bas. 1955], *Yasa dili sözlüğü* [1966], *Haber dili sözlüğü* [1968], *Resmî yazışmalar sözlüğü* [1. bas. 1964, 2. bas. 1969], *Sade Türkçe kılavuzu* [1. bas. 1953, 2. bas. 1963], *Kavramlar dizini* [1971], *Özleştirme kılavuzu* [1978], *İngilizce - Türkçe sözlük* [1971], *Fransızca - Türkçe büyük sözlük* [1976], *Resimli Türkçe sözlük* [1977], *Resimli ilkokul sözlüğü* [1981].

Türk lehçeleriyle ilgili olarak *Kırgız sözlüğü* [I. c. 1945, II. c. 1948], *Yakut dili sözlüğü* [1945], *Çuvaş sözlüğü* [1950] gibi sözlükler de yayınlanmıştır.

Dilbilim ve Dilbilgisi Kolu, Türkçenin ana gramerini hazırlamakla görevlendirilmiştir. Bu kol, uzun süre bu alanda yalnızca kişisel çalışmalar yayınlamış, son yıllarda ise bu koldaki görevlilerin hazırladıkları eserlere ağırlık vermiştir.

Dilbilim ve Dilbilgisi Kolu, imlâ kılavuzunu da hazırlamaktadır. 1928 yılında Dil Encümenince yayınlanan *İmlâ Lûgati,* kılavuzun ilk baskısı sayılmış, 1941'den bu yana çeşitli baskıları yapılmıştır. Her yeni baskıda birtakım değişikliklere de gidilmiştir.

Terim Kolu, çeşitli alanlarda kullanılan terimleri tespit eden ve Türkçeleştiren, bu çalışmaların sonuçlarını kı-

lavuzlar ve sözlükler biçiminde yayınlayan bir koldur. Şimdiye kadar çeşitli bilim dallarında ve meslek alanlarında seksenin üzerinde terim sözlüğü ve kılavuzu yayınlanmıştır: *Eğitim terimleri sözlüğü* [1981], *Ruhbilim terimleri sözlüğü* [2. bas. 1980], *Mantık terimleri sözlüğü* [1976], *Tarih terimleri sözlüğü* [2. bas. 1981], *Yazın terimleri sözlüğü* [1974], *Zooloji terimleri sözlüğü* [1963], *Gökbilim terimleri sözlüğü* [1969], *Güzel sanatlar terimleri sözlüğü* [1968], *Sinema ve televizyon terimleri sözlüğü* [1981], *Zanaat terimleri sözlüğü* [1976] v.b.

Yayın ve Tanıtma Kolu, Kurumun yayın çalışmalarını yürütmekte ve 1951'den beri çıkmakta olan aylık "Türk Dili" dergisini hazırlamaktadır.

T. D. K., 1933'ten başlayarak "Türk Dili Belleten" adlı bir dergi çıkarmıştır. 1950 yılına kadar süren bu dergi 3 ayrı seri olarak yayınlanmıştır. Bilimsel yazılarla Türk diliyle haberlerin bir arada yayınlandığı bu dergi 1951'de "Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten" adını almış ve bütünüyle Türk dili ve edebiyatı alanlarında bilimsel yazılara yer veren bir dergi olmuştur.

Ayrıca kurultaylarda sunulan bildiriler, *Bilimsel bildiriler* adıyla ayrı ciltlerde toplanmış, Jean Deny, J. Németh ve Ömer Asım Aksoy adlarına da birtakım yazıların bir araya getirildiği armağanlar yayınlanmıştır.

Gök Türk yazıtlarından başlayarak *Kutadgu bilig* [1942], *Divanü lûgati't - Türk* [1939 - 1943], *Dede Korkut kitabı* [1958 - 1963], *Kadı Burhanettin divanı* [1943], *Nehcü'l - feradis* [1956], *Atebetü'l - hakayık* [1951], *Yusuf ve Zeliha* [1946], *Mantıku't-tayr* [1957], *Mecmuatü'n-nezâir* [1982] gibi eserler de T. D. K. yayınları arasında yer almıştır.

TÜRK DİL KURUMU

T. D. K.'nun Türk dili ve edebiyatı, dil bilimi ve Atatürk'le ilgili yerli ve yabancı yayınları toplayan bir uzmanlık kitaplığı vardır. Kitaplıkta 25 000 dolaylarında kitap bulunmaktadır. Bunlar arasında çeşitli sözlükler, ansiklopediler, dergiler, yazmalar yer almaktadır.

T. D. K. kitaplığı, bilim adamlarına, Türk dili ve edebiyatı eğitimi gören öğrencilere ve araştırıcılara açıktır.

TÜRK DİYALEKTLERİ: bk. TÜRK DİLİ.

TÜRK DİLİ, "Altay dilleri" arasında yer alan bir dil. Avrasya'da çok geniş bir coğrafî alana yayılmış olan bu dil, bugün birçok diyalekte ayrılmıştır. Azerî, Türkmence, Tatarca, Başkurtça, Nogayca, Balkarca (veya Malkarca), Özbekçe, Kırgızca, Kazakça, Karakalpakça, Çuvaşça, Yakutça gibi. Eskiden bu diyalektlere Türk - Tatar diyalektleri (veya dilleri) adı da verilmiştir.

Alman asıllı büyük Rus Türkoloğu Wilhelm Radloff'un vurguladığı gibi, dünya dilleri arasında T. D. kadar geniş bir alana yayılmış başka bir dil yoktur (W. Radloff, *Volksliteratur der türkischen Stämme* I, 1866).

Bu geniş topraklarda yayılmış olan Türklerin sayısı üzerine açık bir bilgi vermek güçtür. Ármin Vámbéry'nin *A törör faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben* (Budapest 1885; Almancası: *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen*. Leipzig 1885) adlı eserinde verdiği sayı (24 000 000!) yanlıştır. Daha sonra N. A. Aristov'un *Zametki ob êtniçeskom sostave tyurkskih plemen i narodnostey i svedeniya ob iḫ çislennosti* ["Jivaya Starina", 1896, 3 - 4. fasikül] adlı çalışmasında verdiği statistik bilgiler de eskimiştir. M. Czapliczka'nın *The Turks of Central Asia in History and in the Present Day* [1918] adlı eserindeki veriler de bugün için eski sayılır. P. Jyrkänkallio'nun *(Übersicht über die türkischen Völker unserer Zeit.* "Studia Orientalia" XIV, 1950) topladığı veriler de eskidir. Johannes Benzing'in *Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie* (Wiesbaden 1953) adlı eserinde verdiği bilgiler dağınıktır. R. Rahmeti Arat *(Türk şivelerinin tasnifi.* "Türkiyat Mecmuası" X, 1951 - 1953, 59 - 139) çağdaş Türklerin sayısı üzerinde durmamıştır. *Philologiae Turcicae Fundamenta* (I, 1959) adlı kolektif eserde çağdaş Türklerin sayısı üzerine verilen bilgiler de eski sayımlardan alınmıştır.

N. A. Baskakov *Tyurksie yazıki* (Moskova 1960) ve *Vvedenie v izuçenie tyurkskih yazıkov* (Moskova 1962, 2. bas. 1969) adlı eserlerinde daha yeni bilgiler vermiştir. K. H. Menges'in *The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies* (Wiesbaden 1968) adlı eserinde de yeni veriler vardır.

Son olarak Dr. R. A. K. *(Zahl der Türken und ihre Siedlungsgebiete.* "Cultura Turcica" I, 1, 1964, 35 - 43) çağdaş Türklerin sayısı üzerinde durmuştur. Onun topladığı verilere göre, çağdaş Türklerin sayısı toplu olarak 95 500 000'dir. Ancak, R. A. K. bu yazısında daha çok eski sayımları göz önünde tutmuştur. Örnek olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde yaşayan Türklerin sayısını 1926 ve 1939 sayımlarına göre vermiştir. Bugün Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinde yaşayan Türklerin sayısı üze-

rine 1970'te yapılan sayıma dayanan daha yeni veriler vardır *(Naselenie SSSR. 1973. Statistiçeskiy sbornik.* Moskova 1975). Nitekim Zsuzsa Kakuk *(Mai török nyelvek.* I. *Bevezetés.* Budapest 1976) da çağdaş Türk dillerinden söz ederken daha çok 1970 sayımına dayanan sayıları vermiştir. 1970 sayımı sonunda elde edilen sayılar, eski sayımların sonuçlarından farklıdır. Eski ve yeni sayımlardaki farklara rağmen, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinde Türk dıyalektlerini kullananların Slav dillerini konuşanlardan sonra ikinci sırayı aldıkları açıktır.

Çuvaşça ve Yakutça bir yana bırakılacak olursa, Türk diyalektleri arasında büyük bir yakınlık göze çarpar. *Baş, göz, ağız, kulak, ayak, kol, burun, diş, karın, göbek, et, süt, ağaç, ot, ay, gün, ak, kara, gök, sarı, at, sığır, inek, koyun, kuzu, kuş, ev, kanat, dağ, taş, toprak, su, tuz, üç, beş, sekiz, dokuz, altmış, yetmiş* gibi sözler bütün Türk diyalektlerinde ortaktır. Yalnız bu sözlerin söylenişinde birtakım farklar göze çarpar. Örnek olarak *göz* sözü eski ve yeni Türk diyalektlerinde *köz* olarak kullanılır. Bunun gibi, *baş* sözü de diyalektlerde *bas, paş, pas* biçimlerinde geçer. *Ağız* sözü diyalektlerde *ağıs, as, avuz, auz, oz, ōs, ūs, uos, śăvar*; *ayak* sözü *adak, azak, ura; dağ* sözü ise *tağ, tav, tau, tō, tū, tu* olarak kullanılır.

Çuvaş ve Yakut diyalektlerinde fonetik bakımından daha büyük farklar vardır. Örnek olarak Türkçe *ayak* (<**adak*) sözü Çuvaşçada *ura,* Yakutçada *atax* olarak geçer. Türkçe *ağız* sözünün Çuvaşça karşılığı *śăvar*, Yakutça karşılığı ise *uos*'tur. Türkçe *sekiz* yerine Çuvaşçada *sakkăr*, *dokuz* yerine *tăxăr, tăxxăr* biçimleri kullanılır. Bunun gibi, Türkçe *altmış* yerine *utmăl*, *yetmiş* yerine de *śitmĕl* biçimleri geçer. Yakutçada da *sekiz* karşılığı olarak *ağıs, dokuz* karşılığı olarak da *toğus* biçimi kullanılır.

Bu diyalektlerde ünlülerde de birtakım değişiklikler göze çarpar. Örnek olarak Ana Türkçe *a*'lar Çuvaşçada *u*'ya çevrilir : Türkçe *at*~Çuvaşça *ut;* Türkçe *kanat*~Çuvaşça *śunat*; Türkçe *sakal*~Çuvaşça *suxal;* Türkçe *balık*~Çuvaşça *pulă*; Türkçe *sakız*~Çuvaşça *suxăr*; Türkçe *ayak*~Çuvaşça *ura;* Türkçe *arpa*~Çavuşça *urpa.* Ancak Türkçe *a*' nın *ı*'ya dönüştüğünü de biliyoruz : Eski Türkçe *tana*>Türkçe *dana*~Çuvaşça *tına.*

Türk diyalektlerinde ortak sözler yanında arasıra farklı sözlere de rastlanır. Örnek olarak bütün Türk diyalektlerinde kullanılan *ev (~iv, öv, üv, öy, üy)* yerine Çuvaşçada *kil* sözü geçer. Bunun gibi, Türkçe *dalak* (<*talak)* yerine Çuvaşçada *sula* sözü kullanılır. Buna karşılık Yakutçada *dalak*'ın karşılığı *tāl*'dır. Türkçe *yular* sözü bugün yalnız Yakutçada *sular* olarak kalmıştır. Çağdaş Türk diyalektlerinde yulara *nokta* adı verilir. Türk diyalektlerinde yaygın olarak kullanılan *nokta* adı Moğolca bir alıntıdır. Türkçe *göz* (<*köz)* yerine çağdaş diyalektlerde *köz* yanında *karak* sözü de kullanılır. *Karak*'ın Yakutça karşılığı *xarax*'tır.

Türk diyalektlerinde fonetik alanda gördüğümüz farklar yanında gramer bakımından da birtakım farklar vardır. Örnek olarak Türkçe *kalan* biçimi yerine birçok diyalektte *kalgan* biçimi kullanılır. Türkçe *-lar, -ler* eki birçok çağdaş diyalektte *-nar, -ner, -dar, -der, -tar, -ter* olarak geçer.

Geniş bir coğrafî alana yayılmış olan T. D.'nde ses, gramer ve sözlük bakımlarından birtakım farkların meydana gelmesi tabiîdir. Ancak bu farkların, Azerî, Türkmen, Tatar, Başkurt, Özbek, Kırgız, Kazak gibi Türk kolları arasındaki anlaşmayı engelleyecek kadar derinleştiği söylenemez. Bu bakımdan Türkmen, Tatar, Özbek, Kazak, Kırgız gibi Türklerin dilleri, T. D.'nin birer diyalektidir. Türkmence, Tatarca, Başkurtça, Kırgızca, Kazakça gibi diyalektleri "dil" saymak yanlıştır. Nitekim Türk diyalektolojisinin kurucusu W. Radloff, eski ve yeni Türk diyalektlerini içine alan büyük sözlüğüne *Opıt slovarya turkskih nareçiy (Versuch eines Wörterbuches der Türk - Dialecte)* adını vermişti (1888 - 1911). Sözlüğün Rusça başlığında *nareçie* (= diyalekt, lehçe) terimi kullanıldığı gibi, Almanca başlığında da *nareçie*'nin karşılığı olarak *Dialect* sözü kullanılmıştı. Radloff'tan önce karşılaştırmalı bir sözlük ortaya koyan L. Budagov da eserine *Sravnitel'nıy slovar' turetsko - tatarskih nareçiy* (1869 - 1871) adını vermişti. Bu başlıktan anlaşıldığı gibi, Budagov da Türkçe, Tatarca, Başkurtça, Nogayca ve Türkmenceyi "Türk - Tatar diyalektleri" olarak kabul etmişti.

Tanınmış Macar Türkoloğu J. Németh *(Probleme der türkischen Urzeit.* Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata. Budapestini 1942 - 1947. 57 - 102) de T. D.'nin kollarına diyalekt adını vermiştir.

R. Rahmeti Arat *(Türk şivelerinin tasnifi.* "Türkiyat Mecmuası" X, 57 - 139) T. D.'nin bütün diyalektlerine şıve adını vermiş, yalnız Yakutça ve Çuvaşçayı lehçe (diyalekt) olarak adlandırmıştır.

Türk diyalektleri arasında Çuvaşça ve Yakutça özel bir yer tutar. Ancak, Çuvaş diyalektini "Altay dilleri" içinde özel bir grup saymak yanlıştır (N. N. Poppe). Bunun gibi, Çuvaşça, Türk ve Moğol dilleri arasında bir köprü olarak da kabul edilemez (G. J. Ramstedt). J. Németh Çuvaşça ile Yakutçayı Türk diyalektleri içinde *s* grupu (veya *s* Türkçesi) olarak birleştirmiştir.

Avrupalı gezgin ve bilginler, T. D.'nin diyalektleri arasındaki yakınlık üzerinde sık sık durmuşlar ve Balkan yarımadasından yola çıkan bir gezginin Türkçe bilgisine dayanarak Orta Asya'da kolaylıkla dolaşabileceğini bildirmişlerdir. Örnek olarak, büyük Macar Türkoloğu Ármin Vámbéry, *A török faj* (Budapeşte 1885) adlı eserinde, Türkçe bilen bir gezginin Orta Asya'nın her yanında güçlük çekmeksizin gezi yapabileceğini yazmıştır.

Çağdaş Türk diyalektleri eski bir ana dil (Alm. Ursprache)'den çıkmıştır. Bu ana dilin konuşulduğu toprakları Türklerin ana yurdu sayıyoruz. Türklerin ana yurtlarından dağılmaları üzerine diyalektler oluşmaya başlamıştır. Diyalektlerin büyük bir bölümünde Ana Türkçenin *a, e, ı, i, o, ö, u, ü* gibi ünlüleri normal olarak saklanmıştır. Ana Türkçenin **r, *l, *n, *ŋ, *k, *m, *t* gibi ünsüzleri de diyalektlerde normal olarak olduğu gibi kalmıştır. Yalnız Ana Türkçenin **-d-, *-d* ünsüzü bu diyalektlerde *-z-, -z* (>*-s*) ve *-y-, -y*'ye çevrilmiştir : Eski Türkçe *adak,* diyalektlerde *azak* ve daha sonra *ayak* biçimini almıştır. Bunun gibi, Eski Türkçe *kudurık* da *kuzuruk* (>*kuzruk)* ve *kuyruk* biçimine girmiştir. Eski Türkçe *kadıŋ* (ağaç adı) da *kazıŋ*>*kayıŋ* biçimlerini aldıktan sonra *kayın*'a dönüşmüştür. Eski Türkçe *eder* de diyalektlerde *ezer* ve *eyer* biçimlerini almıştır. Ana Türkçenin **-z-, *-z* ünsüzü de diyalektlerin büyük bir bölümünde olduğu gibi kalmıştır. Bundan başka, Ana Türkçenin **-ş-, *-ş* ünsüzü de diya-

lektlerde *ş* veya *s* olarak saklanmıştır. Söz başındaki *y-* sesi diyalektlerde *y-* olarak kalmışsa da, birçok diyalektte *c-* (ve *ç-*)'ye çevrilmiştir. Ana Türkçenin *s-* ünsüzü de diyalektlerde olduğu gibi kalmıştır. Yalnız Başkurtçada bu ünsüz *h-*'ye dönüşmüştür: Türkçe *sekiz*>Tatarca *sigez*> Başkurtça *higez;* Türkçe *sakız,* Kırgızca *sağız*~Başkurtça *hağız;* Türkçe *semiz*>Tatarca *simez*>Başkurtça *himez;* Türkçe *sakal*>Tatarca *sakal*>Başkurtça *hakal.*

Buna karşılık Türk diyalektlerinin küçük bir bölümünde (Çuvaşça ve Yakutçada) sesler (ünlüler ve özellikle ünsüzler) büyük değişikliklere uğramıştır. Örnek olarak, Ana Türkçe **-d-* ünsüzü Yakutçada *-t-* olarak kaldığı halde Çuvaşçada *-r-*'ye çevrilmiştir: Eski Türkçe *adak*>Yakutça *atax,* Çuvaşça *ura;* Eski Türkçe *kadıŋ*>Yakutça *xatıŋ,* Çuvaşça *xurın;* Eski Türkçe *tod-* [= doymak]>Yakutça *tot-,* Çuvaşça *tăran-.* Ana Türkçe **-z-, *-z* ünsüzü de Çuvaşçada *-r-, -r*'ye dönüşmüştür: Eski Türkçe *yüzük*>Çuvaşça *śĕrĕ;* Eski Türkçe *kazgan* (>*kazan*)>Çuvaşça *xıuran;* Türkçe *buzağı*>Çuvaşça *păru* Eski Türkçe *tuz*>Yakutça *tūs,* Çuvaşça *tăvar;* Eski Türkçe *ağız*>Yakutça *uos,* Çuvaşça *śăvar;* Türkçe *köz*>Çuvaşça *kăvar;* Eski Türkçe *küz* (>Türkçe *güz*)>Yakutça *küs,* Çuvaşça *kĕr;* Türkçe *yıldız*>Yakutça *sulus,* Çuvaşça *śăltă;* Türkçe *ayaz*>Çuvaşça *uyar;* Eski Türkçe *otuz*>Yakutça *otut,* Çuvaşça *vătăr;* Türkçe *baldız* >Çuvaşça *pultă.* Bunun gibi, Ana Türkçe **-ş-, *-ş* ünsüzü de Çuvaşçada *-l-, -l*'ye çevrilmiştir: Türkçe *işit-*>Yakutça *ihit-,* Çuvaşça *ilt-;* Eski Türkçe *kümüş*>Yakutça *kömüs,* Çuvaşça *kĕmĕl;* Eski Türkçe *kış*>Çuvaşça *xĕl;* Eski Türkçe *altmış*>Çuvaşça *utmăl;* Türkçe *yetmiş*>Çuvaşça *śitmĕl.* Ana Türkçe *s-* ünsüzü bütün çağdaş diyalektlerde olduğu gibi, Çuvaşçada da saklanmıştır: Türkçe *sal* ~ Çuvaşça *sul;* Türkçe *süt ~ Çuvaşça sĕt.* Buna karşılık *s-* ünsüzü Yakutçada düşmüştür. Örnekler: Türkçe *su*~Yakutça *u;* Türkçe *süngü*~Yakutça *üŋü;* Türkçe *sal*~Yakutça *al.*

Türk diyalektlerinde gördüğümüz ses gelişmelerinin bir bölümü yenidir. Ancak, diyalektlerin bir bölümünde, özellikle Çuvaşça ve Yakutçada göze çarpan gelişmeler eski bir tarihe çıkar.

Eski ve özellikle yeni Türk diyalektlerinde gördüğümüz fonetik ve gramer farklarını göz önüne alan uzmanlar, en eski çağlardan başlayarak bu diyalektleri tasnife çalışmışlardır. Bu yolda yapılan ilk deneme olarak Kâşgarlı Mahmud'un yaptığı tasnif gösterilebilir. *Divanü lûgati't Türk* yazarı XI. yüzyılda yaşayan Türk boylarını coğrafî durumlarına göre sıralamakla kalmamış, dillerinin ses ve gramer özellikleri üzerine de birtakım bilgiler vermiştir. Kâşgarlı Mahmud'un bu gözlemleri daha sonra yetişen Türkologların çalışmalarında da sağlam bir dayanak olarak değerlendirilmiştir.

Türk boylarının coğrafî durumlarını göz önünde tutan Kâşgarlı Mahmud, Kırgız, Yabaku, Kay, Basmıl, Yağma, Çigil, Uygur, Çomul, Çaruk, Başkurt, Kıpçak, Oğuz, Yimek, Suvar, Bulgar ve Peçenek gibi birtakım boyların adlarını saymıştır.

Kâşgarlı Mahmud, çağdaş Türklerin dilleri üzerine birçok bilgiler vermişse de, Suvar ve Bulgarların dili üzerine topladığı veriler çok azdır. *Divanü lûgati't - Türk* yazarı Hazarların dili üzerine de bilgi vermemiştir.

1245'te Pekin'e bir gezi yapmış olan Pian del Carpine'den başlayarak birçok gezginler Türkler ve dilleri üzerine birtakım bilgiler toplamışlardır. V. van Ruysbroek (1250), Marco Polo (1290) gibi gezginler yanında harp tutsakları da bu yolda değerli bilgiler vermişlerdir. Türk tutsaklığında kalan H. Schiltberger'in eserinde de değerli bilgiler vardır.

Philipp Johann von Strahlenberg harp tutsakları arasında özel bir yer tutar. *Das Nord und Ostliche Theil von Europa und Asia* (Stockholm 1730, yeni bas. 1975) adlı eserinde Strahlenberg birtakım tasnifler de yapmıştır. Ancak, bu tasniflerin bugün için yalnız tarihî değeri vardır.

Türkolojinin kurucuları arasında yer alan Julius von Klaproth, *Asia Polyglotta* (1823) adlı eserinde Türkleri tasnif etmiştir.

İ. N. Berezin *(Recherches sur les dialectes musulmans,* I. *Système des dialectes turcs.* Kazan 1848), N. İ. İl'minskiy *(Vstupitel'noe çtenie v kurs turetsko - tatarskogo yazıka.* 1861) gibi uzmanlar bir yana bırakılacak olursa, Türk diyalektlerinin tasnifi konusu üzerinde ilk olarak W. Radloff durmuştur.

Türkolojinin ve özellikle Türk diyalektolojisinin kurucusu olarak tanınmış olan W. Radloff, *Phonetik der nördlichen Türksprachen* (Leipzig 1882 [1883]) adlı eserinin XVIII. bölümünde *(Classification der Türk - Dialecte nach den phonetischen Erscheinungen),* çağdaş Türk diyalektlerini dört grupta toplamıştır: I. Doğu diyalektleri; II. Batı diyalektleri; III. Orta Asya diyalektleri; IV. Güney diyalektleri.

I. Doğu diyalektleri. 1. Asıl Altay diyalektleri (a. Altay diyalekti; b. Teleüt diyalekti), 2. Baraba diyalekti; 3. Kuzey Altay diyalektleri (a. Kuğu [Rusça adı: Lebed] diyalekti; b. Şor diyalekti), 4. Abakan diyalektleri (a. Asıl Abakan diyalektleri: α. Sagay diyalekti; β. Koybal diyalekti; γ. Kaç diyalekti; b. Yüz diyalekti veya Kızıl diyalekti); 5. Küerik (veya Çolım) diyalekti; 6. Soyon diyalekti; 7. Karagas diyalekti ve 8. Uygur diyalekti bu grupta yer alır.

II. Batı diyalektleri. 1. Kırgız diyalekti: a. Kara Kırgız diyalekti; b. Kazak Kırgız diyalekti; c. Karakalpak diyalekti; 2. Irtış diyalektleri: a. Turalı diyalekti; b. Kürdak diyalekti; c. Tobol ve Tümen diyalektleri; 3. Başkurt diyalektleri: a. Ova Başkurtları diyalekti; b. Dağ Başkurtları diyalekti; 4. Volga diyalektleri veya Doğu Rusya diyalektleri: a. Mişer diyalekti; b. Kama diyalekti; c. Simbirsk diyalekti; d. Kazan diyalekti; e. Belebey diyalekti; f. Kasım diyalekti bu grupa girer.

III. Orta Asya diyalektleri. 1. Tarançi diyalekti; 2. Hami diyalekti; 3. Aksu diyalekti; 4. Kâşgar diyalekti; 5. Yarkent diyalekti; 6. Çağatay diyalekti: a. Kuzey Sart diyalekti; b. Kokand diyalekti; c. Zerefşan vadisi Özbeklerinin diyalekti; d. Buhara diyalekti; e. Hive diyalekti bu grupta yer alır.

IV. Güney diyalektleri. 1. Türkmen diyalekti; 2. Azerbaycan diyalekti; 3. Kafkas diyalektleri; 4. Anadolu diyalektleri: a. Hüdavendigâr diyalekti; b. Karaman diyalekti; 5. Kırım diyalekti (Karay ağzına göre); 6. Osmanlı diyalekti bu grupa girer.

Radloff, Balkan yarımadasındaki Türk diyalektlerini de bu grupa almıştır.

Radloff, Türk diyalektlerini tasnif ederken ses özelliklerine dayanmıştır. Ancak, bu tasnifte diyalektlerin coğrafî durumları da göz önüne alınmıştır.

Bu tasnif, 1882 (1883) yılında yapılmıştır. Bu bakımdan Radloff'un eski bilgi ve verileri kullanması tabiîdir. Ancak, tasnifte Türk diyalektleri arasında özel bir yer tutan Çuvaş ve Yakut diyalektlerine yer verilmediği göze çarpar.

Radloff'tan sonra Ármin Vámbéry de Türk diyalektlerini tasnif etmiştir *(A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben.* Budapest 1885. Almancası: *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen.* Leipzig 1885). Radloff'tan farklı olarak Türk diyalektlerinin tasnifinde Türklerin etnik yapısını da göz önüne alan Vámbéry, çağdaş Türk diyalektlerini beş grup içinde toplamıştır.

I. Sibirya Türkleri: 1. Teleütler veya Telengetler (Telenget kişi). 2. Asıl Altaylılar (Altay kişi) veya Altay Kalmıkları (Dvoedantsı); 3. Şorlar (Kondomalar); 4. Orman Tatarları (Rusça: Çernevıe Tatarı) veya Tubalar (Tuba kişi, Yış kişi, Uryanhay); 5. Kumandılar (Kumandı kişi); 6. Kızıllar; 7. Çolım Tatarları; 8. Sagaylar; 9. Kaçalar; 10. Koyballar; 11. Karagaslar; 12. Soyotlar veya Soyonlar; 13. Kamaslar; 14. Baraba veya Tobol Tatarları (Tarlık, Tobolluk, Tümellik [Tümenler] ve Turalık); 15. Uryanhaylar veya Tubalar (Tuvalar), Sayanlılar.

Vámbéry, Yakutları da Sibirya Türkleri arasında saymıştır.

II. Orta Asya Türkleri: 1. Kara Kırgızlar; 2. Kazak Kırgızlar; 3. Uygurlar ve Doğu Türkistanlılar; 4. Özbekler; 5. Karakalpaklar; 6. Türkmenler.

III. Volga Türkleri: 1. Kazan Tatarları; 2. Çuvaşlar; 3. Başkurtlar; 4. Mişerler (Meşçer veya Meşçeryak) ve Tepterler.

IV. Karadeniz çevresi Türkleri: 1. Kırım Tatarları; 2. Nogay Tatarları, Kundurlar (Karaağaçlar), Kumuklar, Karaçaylar.

V. Batı Türkleri: 1. İran Türkleri veya Azerîler; 2. Osmanlı Türkleri.

G. J. Ramstedt (Tietosanakirja IX, 1917, 2039 - 2040) Türk diyalektlerini altı ana grupta toplanmıştır:

A. Çuvaş diyalekti *(r'>r; d>r; tağ>tu~täv* v.b.). Tuna ve Volga Bulgarcası da bu grupa girer.

B. Yakut diyalekti. Çuvaş diyalekti gibi, diğer Türk diyalektlerinden uzaklaşmıştır. *z* diyalektleri arasında yer alır *(z>s, t; d>t; tağ>tıa* 'orman').

C. Kuzey grupu. Altay dağları çevresinde konuşulan diyalektleri içine alır. *d* sesinin karşılıklarına göre alt gruplara ayrılır.

d diyalektleri: (Eski dil anıtları dışında) Kuzeybatı Moğolistan'da Soyot veya Uryanhay ile Karagas diyalektleri bu alt grupta yer alır *(tağ* biçimi saklanmıştır).

z diyalektleri: Abakan ve Yüz stepleri diyalektleri (yeni Rus terminolojisine göre Hakas diyalektleri) bu alt grupa girer: Kaça, Sagay, Koybal, Kızıl, Şor, Küerik, Çolım, Beltir, Kamas; Sarığ Uygur (Çin'de).

y diyalektleri: Baraba stepi ve Kuzey Altay (Kumanda ve Kuğu: *tağ,* Tuba: *tau),* asıl Altay ("Altay Kalmıkları", yeni adları: Oyrot; Teleüt, Tölös: *tağ> tü*).

D. Batı grupu. Karakırgız (yeni resmî adı: Kırgız): *tağ> ō;* Kazakkırgız (yeni resmî adı: Kazah); Karakalpak: *tağ>tau;* Nogay, Kumuk, Karaçay ve Balkar. Doğu ve Batı Karay; Tatar ve Mişer diyalektleri bu alt grupa girer.

E. Doğu grupu. Doğu (Çin) Türkistanında konuşulan Türkî ve Tarançi (yeni Rus terminolojisine göre: Yeni Uygur) diyalektleri *(tağlığ>tağlık)* ve B Özbekçesi (Hive); Buhara ve Hive (Sart) diyalektleri bu grupta yer alır.

F. Güney grupu *(bol>ol; tağlığ>dağlı),* Türkmen ve Osmanlı (Türk) diyalektleri bu grupa girer.

M. Räsänen *(Contributions au classement des langues turques.* "Rocznik Orientalistyczny" XVII, 1935. 92 - 104) Türk diyalektlerinin tasnifi üzerinde durmuş, daha sonra *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen* (Studia Orientalia XV, Helsinki 1949. 26 - 31) adlı eserinde Ramstedt'in tasnifini esas olarak almıştır. Räsänen, Ramstedt'in tasnifini Radloff ve Samoyloviç'in tasnifleriyle bütünlemeye çalışmıştır. Onun yaptığı tasnifte de esas olarak ses tarihi alınmıştır *(r~z:* Çuvaşça *tăvăr* ~ Ortak Türkçe *tokuz* '9'; *-ğ: tağ* 'dağ', *tau, tā, to, tū: -ığ> -ı, -ık; kalgan > kalan;* söz içinde ve sonunda *d (δ) > t, z, y, r; bol* - fiilinde *b*'nin saklanması veya düşmesi). Räsänen, Ramstedt'in Kuzey grupuna Kuzeydoğu grupu, Batı grupuna Kuzeybatı grupu, Doğu grupuna Güneydoğu grupu ve Güney grupuna da Güneybatı grupu adını vermiştir.

Radloff'un tasnifini F. E. Korş (*Klassifikatsiya turetskiḫ plemen po yazıkam.* "Êtnografiçeskoe obozrenıe" 1910, 84 - 85. fas.) ve daha sonra A. N. Samoyloviç türlü yönlerden düzeltmeye çalışmışlardır.

A. N. Samoyloviç *(Nekotorıe dopolneniya k klassifikatsii turetskiḫ yazıkov.* Petrograd 1922, *K voprosu o klassifikatsii turetskiḫ yazıkov.* Bakû 1926), Radloff ve Korş'un tasniflerini fonetik ve morfolojik özellikler bakımından bütünlemiş ve yeni gözlemlere dayanan bir tasnif yapmıştır. Çağdaş bilim çevrelerinde büyük bir yaygınlık kazanan bu tasnifte bütün Türk diyalektleri altı ana grupta toplanmıştır:

I. *R* grupu (Bulgar veya Çuvaş grupu). Özellikleri: 1. *tăḫăr* 2. *ura, 3. pul -,* 4. *tau > tu;* 5. *sarı;* 6. *yulna < kalan.* Eski Bulgar ve çağdaş Çuvaş diyalektleri bu grupa girer.

II. *D* grupu (Uygur veya Kuzeydoğu grupu). Özellikleri: 1. *tokuz;* 2. *adak ~ azak;* 3. *pol -;* 4. *tağ;* 5. *sarığ;* 6. *kalgan.*

d sesinin uğradığı değişikliklere göre bu grup üç alt grupa ayrılır:

a. *d* alt grupu: Yenisey - Orhon kitabelerinin dili, eski Uygur diyalekti ve Karagas, Salar ve Tuva diyalektleri;

b. *z* alt grupu: Sarı Uygur, Şor ve Hakas (Koybal, Kızıl, Sagay, Kaça ve Beltir) diyalektleri;

c. *t* alt grupu: Yakut diyalekti.

III. *tav* grupu (Kıpçak veya Kuzeybatı grupu). Özellikleri: 1. *toğuz;* 2. *ayak;* 3. *bol- ~ bul-;* 4. *tav;* 5. *sarı;* 6. *kalgan.*

Bu grup iki alt grupa ayrılır:

a. Moğol devrinden önce oluşan diyalektler; Altay (Altay, Teleüt ve Telengit), Kırgız, Kumuk, Karaçay - Balkar, Karay, Tatar, Başkurt diyalektleri;

b. Moğol devrinden sonra oluşan diyalektler: Kazak ve Nogay diyalektleri.

1	*tåḫår*	*tokuz, dokuz* vb.				
2	*ura*	*adak*	*ayak*			
3		*bol (pol, pul, bul)*				*ol*
4	*tăv ~ tu*	*tağ*	*tau*	*tağ*		*dağ*
5	*ă*	*ığ*	*ı*	*ık (ığ)*		
6	*yulnă*	*kalgan*				*kalan*
	I *r* grupu Bulgar	II *d* grupu Uygur Kuzeydoğu	III *tau* grupu Kıpçak	IV *tağlık* grupu Çağatay Güneydoğu	V *tağlı* grupu Kıpçak - Türkmen Orta grup	VI *ol* grupu Türkmen Güneybatı

A. N. Samoyloviç'e göre Türk dili

IV. *Tağlık* grupu (Çağatay veya Güneydoğu grupu). Özellikleri: 1. *tokuz;* 2. *ayak;* 3. *bol-;* 4. *tağ;* 5. *sarık;* 6. *kalgan.* Eski Çağatay (yeni Rus terminolojisine göre Eski Özbek) diyalekti, Doğu Türkistan (yeni Rus terminolojisine göre Uygur) diyalekti, Özbek ve Tuba diyalektleri.

V. *Tağlı* grupu (Kıpçak - Türkmen grupu, Orta grup). Özellikleri: 1. *dokuz;* 2. *ayak;* 3. *bol-;* 4. *tağ;* 5. *sarı;* 6. *kalgan:* Harezm Özbek ağızları.

VI. *Ol* - grupu (Türkmen veya Güneybatı grupu). Özellikleri: 1. *dokuz;* 2. *ayak;* 3. *ol -;* 4. *dağ;* 5. *sarı;* 6. *kalan.* Türkmen, Azerî, Türk (Anadolu) ve Gagavuz diyalektleri.

Samoyloviç, tasnifini toplu olarak bir tabloda da vermiştir.

N. A. Baskakov (*K voprosu o klassifikatsii tyurkskih yazıkov.* "İzvestiya Akademii Nauk SSSR" 1952, XI, 2: 121 - 134; *Klassifikatsiya tyurkskih yazıkov v svyazi s istoriçeskoy periodizatsiey ih razvitiya i formirovaniya.* "Trudı İnstituta yazıkoznaniya Akademii Nauk SSSR I, 1952; *Tyurkskie yazıki.* Moskova 1960; *Vvedenie v izuçenie tyurkskih yazıkov.* Moskova 1962. 307 - 312) Türk diyalektlerini jenealojik olarak tasnif etmişti. N. A. Baskakov, *Tyurksie yazıki (Yazıki narodov SSSR.* Moskova 1966) adlı kolektif eserde çıkan *Tyurkskie yazıki (Obşçie svedeniya i tipologiçeskaya harakteristika)* adlı yazısında (7 - 42. s.) da bu tasnifi olduğu gibi vermiştir (15 - 16. s.):

A. Türk dillerinin Batı Hun dalı: I. Bulgar grupu. Eski diller: 1. Bulgarca (Bulgar, Suvar, Sabır, Avarların dili); 2. Hazarca (Hazarların dili). Modern dil: 1. Çuvaşça (Çuvaşların dili).

II. Oğuz grupu. Oğuz - Türkmen alt grupu. Eski dil: Oğuzca (X - XI. yüzyıl), Oğuz, On Oğuz ve Dokuz Oğuzların dili. Çağdaş diller: 1. Türkmence (Türkmenlerin dili): Teke, Yomut, Göklen, Salır, Sarık, Ersarı, Çavdor. 2. Trühmence (Kuzey Kafkasya Türkmenlerinin dili).

Oğuz - Bulgar alt grupu. Eski diller: 1. Uzca (Oğuzların dili); 2. Peçenekçe (Peçeneklerin dili). Çağdaş diller: 1. Gagavuzca (Gagavuzların dili); 2. Balkan Türklerinin dili.

Oğuz - Selçuk alt grupu. Eski diller: 1. Selçukluca; 2. Eski Osmanlıca; 3. Eski Azerî. Çağdaş diller: 1. Azerî; 2. Türkçe; 3. Kırım Tatar dilinin güney kıyı diyalekti.

III. Kıpçak grupu. Kıpçak - Polovets alt grupu. Eski dil: Kıpçakça (Kıpçak [Kuman, Polovets veya Hardeş]'ların dili). Çağdaş diller: 1. Karayca (Karayların dili); 2. Kumukça; 3. Karaçayca - Balkarca (Karaçay ve Balkar veya Malkarların dili); 4. Kırım Tatarcası (Nogayların dili).

Kıpçak - Bulgar alt grupu. Eski dil: 1. Altın Ordu (Batı) dili. Çağdaş diller: 1. Tatarca (Tatarların dili). Volga Tatarları: Kazan Tatarları (Kazanlı), Astrahan Tatarları, Kasım Tatarları, Mişerler, Nogaybaklar, Tepterler; Sibirya veya Batı Sibirya Tatarları: Tura Tatarları veya Turalılar, Tümen Tatarları veya Tümenliler, Işım Tatarları veya Işımlılar, Irtış Tatarları veya Irtışlılar, Tobol Tatarları veya Tobollılar, Tar Tatarları veya Tarlıklar, Baraba Tatarları veya Barabalar, Tom Tatarları; 2. Başkurtça (Başkurt ve Tepterlerin dili).

Kıpçak - Nogay alt grupu. Çağdaş diller: 1. Nogayca (Nogay, Ak Nogay ve Kara Nogayların dili); 2. Karakalpakça (Karakalpakların dili); 3. Kazakça (Kazakların dili); 4. Özbek dilinin Kıpçak diyalektleri.

IV. Karluk grupu. Karluk - Uygur alt grupu. Eski diller: 1. Karahanlı devleti Uygur dili *(Divanü lûgati't - Türk, Kutadgu bilig);* 2. Karahanlı döneminden sonraki Uygur dili *(Aybetü'l-hakayık; Kısasü'l-enbiya).*

Karluk - Harezm alt grupu. Eski diller: 1. Karluk - Harezm dili *(Divan-ı hikmet* v.b.); 2. Altın Ordu (Doğu) dili *(Muhabbetname* v.b.); 3. Çağatayca (XIII - XIV. yüzyıllar); 4. Eski Özbekçe (Çağatayca). Çağdaş diller: 1. Özbekçe (Özbeklerin dili): Taşkent Özbekleri, Fergana Özbekleri, Buhara Özbekleri, Kokand Özbekleri, Hive veya Harezm Özbekleri, Fergana Türkleri, Fergana Kıpçakları, Kuramalar, Lokaylar, Hive Sartları; 2. Yeni Uygurca (Yeni Uygurların dili). Kâşgar, İli, Kulca, Turfan, Yarkent, Hotan, Hami (Komul), Tarançi, Aksu, Salar, Sarı Uygur, Lobnor, Hoton diyalektleri.

B. Türk dillerinin Doğu Hun dalı. I. Uygur - Oğuz grupu. Uygur - Tukyu alt grupu. Eski diller: 1. Eski Oğuzca (Eski Oğuzların veya Gök Türklerin dili); 2. Eski Uy-

gurca (Eski Uygurların dili). Çağdaş diller : 1. Tubaca (Tuba, Tuva, Soyot veya Uryanhayların dili); 2. Tofaca (Tofa veya Karagasların dili).

Yakut alt grupu. Çağdaş dil : 1. Yakutça (Yakut ve Dolganların dili).

Hakas alt grupu. Çağdaş diller : 1. Hakasça (Hakasların dili). Kaç, Sagay, Beltir, Kızıl, Şor, Koybal diyalektleri; 2. Şorca (Şor dili). Şor, Aba, Kondoma ve Matur diyalektleri; 3. Çolım Tatarlarının dili; 4. Kamasça (Kamas veya Kangalasların dili); 5. Altay dilinin kuzey diyalektleri (Tuba, Çalkandu, Kumandı); 6. Sarı Uygurca (Sarı Uygurların dili).

II. Kırgız - Kıpçak grupu. Eski dil : 1. Eski Kırgızca (Eski Kırgızların dili). Çağdaş diller : 1. Kırgızca (Kırgız veya Kara Kırgızların dili); 2. Altayca (Altaylı [Altay kişi]' ların dili). Mayma, Teleüt, Telengit, Tölös, Kumandı, Kuğu, Tuba diyalektleri.

J. Németh *(Türkische Grammatik.* Sammlung Göschen. Berlin - Leipzig 1916. 7 - 10. s.). T. D.'nin çağdaş diyalektlerini iki ana grupa ayırmıştır. Németh bu tasnifi yaparken Ana Türkçedeki **y-* sesinin çağdaş diyalektlerdeki karşılıklarını göz önüne almıştır. Çağdaş diyalektlerin büyük bir bölümünde bu ses olduğu gibi kalmış veya sonradan yer yer *c*'ye çevrilmiştir. Németh bu diyalektlere *y-* Türkçesi adını vermiştir. Buna karşılık Çuvaşça ve Yakutçada *y-* sesi *s-*'ye çevrilmiştir (Çuvaşça *ś*, Yakutça *s-*). Bu bakımdan Németh bu iki diyalekte *s-* Türkçesi adını vermiştir.

Németh *(Az ő[illegible] hangtan alapjai :* "Nyelvtudományi Közlemények" XLIII, 1914, 276 - 326; 448 - 476) Yakutça ile Çuvaşça arasındaki yakınlığı gözden geçirmiş, bu iki diyalektin çağdaş Türk diyalektleri arasında özel bir yer tuttuğunu belirtmiştir. Yakutça ile Çuvaşça arasındaki benzerlikler tartışılmaya açıktır. Yalnız, bu iki diyalektin *y-* Türkçesi adı altında toplanan diyalektlerden açık olarak ayrıldığı bir gerçektir. Bu bakımdan Németh'in *y-* Türkçesi adını verdiği diyalektlerin Ortak Türkçe (Alm. Gemeintürkisch, Mac. köztörök) adıyla anılması bilimsel çalışmalarda büyük bir kolaylık sağlamıştır. Bundan dolayı Türkoloji yayınlarında Ortak Türkçe adı yaygın olarak kullanılır.

J. Németh *Probleme der türkischen Urzeit* (Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata. Budapestini 1942 - 1947. 57 - 102) adlı yazısında da Çuvaşça ile Yakutçayı *s* Türkçesi olarak birleştirmiştir. Ona göre, Yakutlarla Çuvaşlar ana yurttan ayrıldıktan sonra dilleri diğer Türk diyalektlerinden uzaklaşmıştır. Ancak, Yakutlarla Çuvaşlar (Bulgar Türkleri) bir süre daha birbirlerine bağlı kalmışlardır. Türkçe *a* ünlüsünün Yakutça ve Çuvaşçada *ı*'ya çevrilmesi de bu bağlılığa tanıktır. Németh *y* Türkçesi adı yerine yaygın olarak kullanılan Ortak Türkçe adının yersiz olduğu yolundaki inancını da dile getirmiştir.

L. Ligeti, eski ve yeni Türk dillerini dokuz grupta toplamıştır :

1. Uz dilleri : Azerî, Kırım A, Osmanlı Türkçesi, Türkmence. Selçuklu Türkçesi ve Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde Guz kaydıyla verilen veriler ile Kıpçak sözlüklerinde geçen Türkmence veriler de bu grupa girer.

2. Kıpçak dilleri : Balkarca, Başkurtça, Karaçayca, Karayca, Kara Kırgızca, Kazan Tatarcası, Kazak Kırgızca, Kırım B, Kumukça, Kurdakça, Mişerce, Nogayca, Özbekçe A, Tobol Tatarcası, Turaca v.b. Peçenekçe, Kumanca ve Kıpçak sözlüklerinde geçen Kıpçakça veriler de bu grupa girer.

3. Sibirya dilleri : Abakan, Altay, Baraba, Kaça, Kandak, Karagas, Kızıl, Kondom, Koybal, Kumandı, Küerik, Kuğu, Şor, Sagay, Soyot, Teleüt, Tuba, Uryanhay.

4. Türkî dilleri : Çağatay, Yögur, Çin Türk diyalektleri, Özbekçe B veya Hive Tatarcası, Salarca, Taranči, Türkî.

5. Çuvaşça.

6. Yakutça.

Eski yazı dilleri : 7. Gök Türkçe.

8. Uygurca.

9. Türkistan'da bulunan kalıntıların dili. Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde geçen verilerin bir bölümü de bu grupa girer.

L. Ligeti'nin bu tasnifini Géza Bárczi *(Magyar szófejtő szótár.* Budapeşte 1941. XV) özet olarak vermiştir. Ancak Ligeti bu konuda bir yazı yazmamıştır.

R. Rahmeti Arat *(Türk şivelerinin tasnifi.* "Türkiyat Mecmuası" X, 1951 - 1953. 59 - 139) eski tasnif denemelerini özet olarak verdikten sonra "Türk lehçe ve şive grupları"nı özelliklerine göre şu şekilde toplamıştır :

A. Türk lehçe grupları :

I. *r* grupu *(r ~ z, l ~ ş, s- ~ y-);*

II. *t* grupu *(t ~ d, s- ~ y-).*

Rahmeti Arat, "Türk lehçe grupları"nın *r* grupuna Çuvaşçayı, *t* grupuna ise Yakutçayı almıştır.

B. Türk şive grupları :

I. *d* grupu *(adak, tağ, tağlığ, kalgan);*

II. *z* grupu *(azak, tağ, tağlığ, kalgan);*

III. *tav* grupu *(ayak, tav, tavlı, kalgan);*

IV. *tağlı* grupu *(ayak, tağ, tağlı, kalgan);*

V. *tağlık* grupu *(ayak, tağ, tağlık, kalgan);*

VI. *dağlı* grupu *(ayak, dağ, dağlı, kalan).*

Yazar, "Türk şive grupları"nın *d* grupuna Sayan, *z* grupuna Abakan, *tav* grupuna Kuzey, *tağlı* grupuna Tom, *tağlık* grupuna Doğu, *dağlı* grupuna da Güney grupu adını vermiştir.

Rahmeti Arat, yazısının sonunda "şive grupları"nı bir tasnif cetvelinde toplamıştır.

Reşid Rahmeti Arat'ın *Türk şivelerinin tasnifi* yazısı *Türk Dünyası El Kitabı*'nda da olduğu gibi yayınlanmıştır (Ankara 1976. 305 - 327). Yalnız Ahmet Temir, bu yazıya Reşid Rahmeti Arat ve Johannes Benzing ile Karl Heinrich Menges'in tasniflerini de katmıştır.

Reşid Rahmeti Arat *(Türk milletinin dili. Türk Dünyası El Kitabı.* 131 - 141) Türk "şive" (diyalekt) gruplarını "coğrafî yönlere göre" beş grupta toplamıştır :

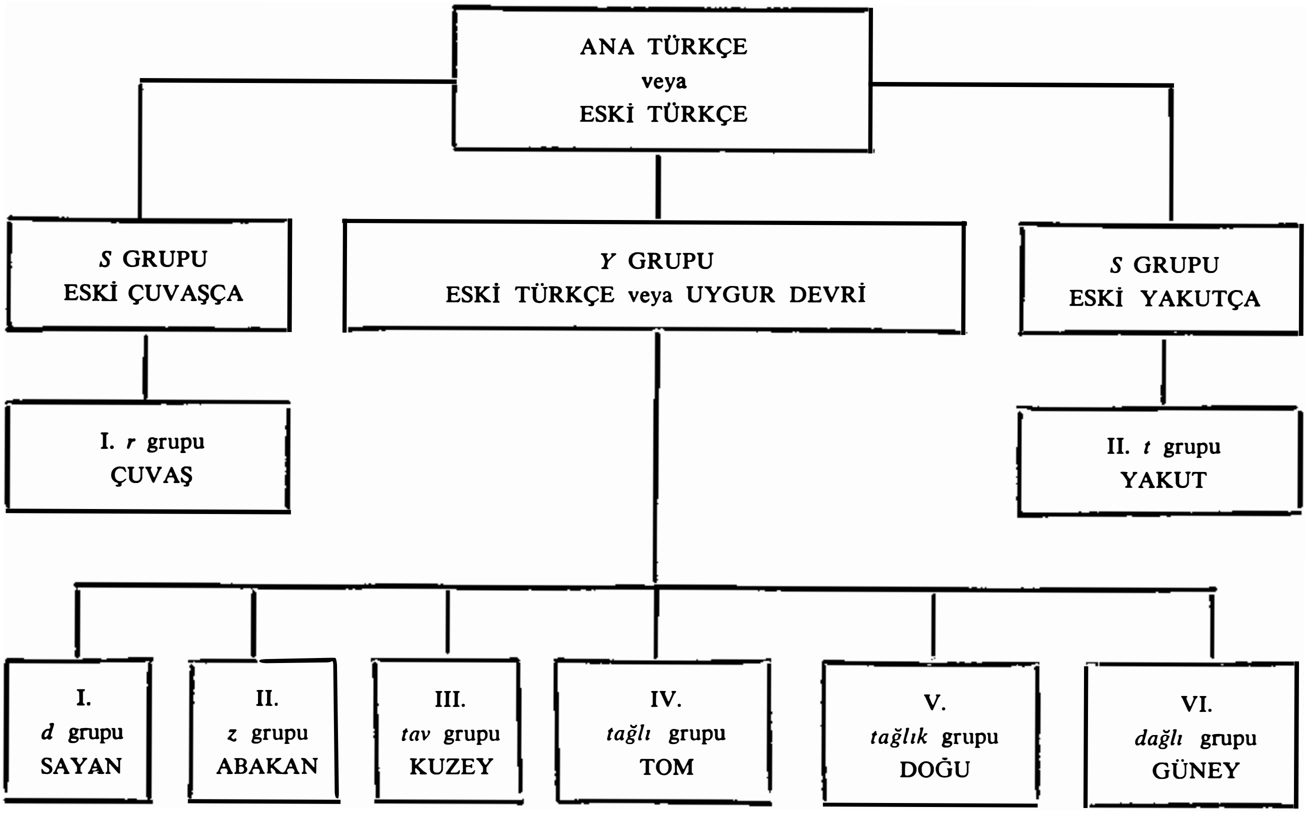
1. Güneybatı grupu (Anadolu ve civar sahalar, Kafkasya ve İran Azerbaycanı, Türkmen ve Kırım),

2. Kuzeybatı grupu (İdil havzası, Sibirya, Kuzey Kafkasya, Kuzey Kırım, Batı Türkistan, Doğu Türkistan'ın bir kısmı, Altayların bir kısmı, Afganistan'daki şiveler),

3. Güneydoğu grupu (Doğu Türkistan ve Batı Türkistan'ın bir kısmı),

4. Orta grup (Hive mıntıkasının bir kısmı),

5. Kuzeydoğu grupu (Altaylıların bir kısmı).

R. Rahmeti Arat'a göre Türk dili

Johannes Benzing *(Einführung in das Studium der Altaistik und der Turkologie.* Wiesbaden 1953, 70 - 73) Türk diyalektlerinin tasnifi üzerine yapılan eski denemeleri ana çizgileriyle özetlemişti. 1959'da Benzing *(Classification of the Turkic languages. Philologiae Turcicae Fundamenta* I, 1959, 1 - 5), eski tasnifleri gözden geçirdikten sonra dil tarihine (fonetiğe ve özellikle gramere) dayanan yeni bir tasnif ortaya atmıştır :

a. Bulgar grupu : Çuvaş ve Volga ve Tuna Bulgarcası.

b. Güney Türk (Oğuz grupu) : 1. Osmanlı diyalekti (Türkiye Türkçesi, Türkçe) : Anadolu ve Rumeli (Trakya ve Makedonya) ağızları, Gagavuz diyalekti ve Kırım Osmanlı ağzı;

2. Azerî ve Kaşkay diyalektleri;

3. Türkmen diyalekti.

c. Batı Türk (Kıpçak - Kuman diyalektleri) : 1. α) Karay; β) Karaçay ve Balkar; γ) Kumuk diyalektleri; 2. α) Tatar; β) Başkurt diyalektleri; 3. α) Kazak; β) Kırgız diyalektleri.

d. Doğu Türk (Uygur grupu) : 1. Özbek; 2. Yeni Uygur (Doğu Türk diyalekti, Tarançi, Kâşgar ve Hotan diyalektleri), Sarı Uygur diyalektleri. Eski Uygur, Çağatay, Karahanlı ve Harezm diyalektleri de bu grupa girer.

e. Kuzey Türk : 1. Aral - Sayan grupu : α) Altay (Oyrot, Teleüt); β) Şor (Abakan) ve Hakas (Sagay, Beltir, Kaç, Koybal, Kızıl); γ) Tuva (Soyon veya Uryanhay ve Karagas).

2. Kuzey Sibirya grupu : Yakut (ve Dolgan) diyalekti. Eski Türkçe (Orhon ve Yenisey kitabelerinin dili) de bu grup içinde yer alır.

Benzing'e göre, bu gruplar arasında daha sıkı bir karşılaştırma yapılacak olursa, bir yandan Oğuz, Kıpçak - Kuman ve Bulgar grupları arasında, bir yandan da Uygur ve Kuzey Türk grupları arasında daha yakın bir bağ bulunduğu ortaya çıkar.

Benzing'in tasnifi yanında, Karl Heinrich Menges ((*Classification of the Turkic languages. Philologiae Turcicae Fundamenta* I, 1959, 5 - 8), ses ve söz bilgisi gerçeklerini göz önüne alarak yeni bir tasnif yapmıştır. Menges, eski ve yeni Türk diyalektlerini 12 gruptan oluşan 6 bölümde toplamıştır :

A. Orta Asya veya Güneybatı Asya diyalektleri veya Türküt diyalektleri :

I. Orta Asya grupu, Çin yıllıklarının "Doğu Türküt" dili. Eski Türk döneminin eski dilleri : 1. Orhon (ve Yenisey) kitabelerinin dili ve Eski (Klasik) Uygur dili; 2. "Orta Türk" dönemi dilleri : Uygurcadan Çağataycaya geçiş, Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğü ve Karahanlı devleti metinleri ve bir kuzeybatı (Harezm) diyalekti (XI - XII. yüzyıllar); 3. Çağatay diyalekti; 4. (Farsçanın baskısı altında kalan) Özbek diyalekti; 5. Yeni Uygur ve Tarançi diyalektleri; Sarı Uygur ve Salar diyalektleri; 6. Kırgız diyalekti.

II. Güneybatı veya Oğuz grupu, Çin yıllıklarının "Batı Türküt" dili. Eski diller : 1. Eski Anadolu (Selçuklu) ve Eski Osmanlı diyalektleri; modern diller : 2. Batı : Osmanlı diyalekti (Rumeli, Anadolu, Güney Kırım diyalekt ve ağızları ile birlikte); Gagavuz diyalekti; Azerî diyalekti (İran diyalektleri ve Kaşkayî diyalekti ile birlikte); 3. Doğu : Türkmen diyalekti.

B. Kuzeybatı veya Kıpçak bölümü :

III. "Orta Türk" döneminin Eski Kuzeybatı diyalektleri : 1. Kuman diyalekti, *Codex Cumanicus* ile Kuman ve Kıpçakların dili. Diğer gruplar, modern diyalektleri kapsar :

IV. Karadeniz - Hazar diyalektleri : 2. Karay, 3. Karaçay ve Balkar, 4. Kırım Tatar, 5. Kumuk.

V. Volga - Kama - Batı Sibirya diyalektleri : 6. Kazan Tatar (ve Tepter, Mişer ve Kasım Tatar diyalektleri); 7. Batı Sibirya diyalektleri : Turalı, Tümenli, Tobollı, Işımlı, Kürdak, Irtışlı; 8. Baraba; 9. Küerik; 10. Başkurt.

VI. Aral - Hazar diyalektleri : 11. Kazak ve Karakalpak; 12. Özbek (Farsçanın baskısı dışında kalan Kıpçak Özbek diyalekti); 13. Nogay; 14. Kırgız (yeni yazı dili). A. I. - B. VI. arasında geçiş.

C. VII. Oyrot ve Altay Kişi, Telenget, Kuğu Kişi ve Yış Kişi (Tuba) diyalektleri. Bu sonuncusu Şor ve D. VIII. grupundaki diğer diyalektlere geçişi temsil eder.

D. VIII. Orta - Güney Sibirya, Abakan veya "Hakas" grupu : 1. Şor, 2. Abakan (Sagay, Koybal, Kaça, Kızıl ve Beltir diyalektleri).

IX. Doğu veya Tuva grupu : 1. Karagas, 2. Soyon (Tuba, Tuva, Tıba veya Uryanhay). D. VIII. ile E. X. arasında geçiş.

E. X. Kuzeydoğu, Doğu Sibirya veya Yakut grupu. Yakut (Saḫa) dili ve Dolganların diyalektleri.

F. Volga Bulgar veya Hun - Bulgar veya Eski Kuzey - batı bölümü : XI. Volga Bulgar diyalekti ve XII. Modern Çuvaş dili.

Menges'e göre, bu bölüm Proto - Türk topluluğunun bir unsuru olarak sayılamaz. Bu bölüm eskiden Proto - Türk ve Proto - Moğol dilleri arasında bir geçiş teşkil ediyordu. Volga Bulgarlarının ve modern Çuvaşların dilinde Hunların dilinden kalma birçok kalıntının saklanmış olması muhtemeldir. Türkleşme processus'undan sonra Çuvaşça periferik (Fr. périphérique, İng. marginal) bir Türk dili durumuna gelmiştir.

S. E. Malov *Drevnıe i novıe tyurkskie yazıki* ("İzvestiya Akademii Nauk" XI, 2, 1952) adlı yazısında eski ve yeni Türk dillerini gözden geçirmiştir.

Zsuzsa Kakuk *(Mai török nyelvek. I. Bevezetés.* Budapest 1976. 7 - 8), Kâşgarlı Mahmud'un yaptığı tasnife değindikten sonra A. N. Samoyloviç'in ses gelişmelerine dayanan tasnifini özet olarak vermiştir. Türk diyalektlerinın yalnız dil özelliklerini değerlendirmek suretiyle tasnif edilemeyeceğini vurgulayan Kakuk, bu diyalektleri Türklerin tarihî gelişmelerini göz önünde tutan bir metotla tasnif etmek yolunun daha verimli olacağını bildirmiştir. L. Ligeti, N. A. Baskakov, J. Benzing ve K. H. Menges'in tasnifleri gibi.

Kakuk, bir yandan tarihî gelişmelerini ve iç bağlantılarını, bir yandan da coğrafî durumlarını göz önüne alarak Türk diyalektlerini altı grupa ayırmıştır :

I. Oğuz dilleri (Güneybatı grupu) : Osmanlı Türkçesi, Azerî, Türkmence, Gagavuzca.

II. Kıpçak dilleri (Kuzeybatı grupu) : 1. Karadeniz - Hazar Denizi çevresi dilleri : Karayca, Kırım Tatarcası, Karaçayca - Balkarca, Kumukça; 2. Volga - Kama çevresi dilleri : Tatarca, Başkurtça; 3. Aral - Hazar çevresi dilleri : Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kırgızca.

III. Türkî dilleri (Güneydoğu grupu) : Özbekçe, Yeni Uygurca, Salarca, Sarı Uygurca.

IV. Güney Sibirya dilleri (Kuzeydoğu grupu) : Altayca, Hakasça, Şorca, Çulım Tatarcası, Kamasça, Tuvaca (Karagasça).

V. Yakutça.

VI. Çuvaşça.

Özet olarak vermeye çalıştığımız bu tasnif denemelerinden anlaşılacağı gibi, eski ve yeni Türk diyalektlerinin tasnifi konusunda bugüne kadar birçok deneme yapılmışsa da, genel olarak kabul edilmiş bir tasnif ortaya konmamıştır. Bu konuda başlangıçtan beri birçok Türkolog çalışmıştır. Ancak bugüne kadar ortaya konulan tasniflerin birçok bakımdan tartışılmaya ve bütünlenmeye muhtaç olduğu açıktır. Türk diyalektleri alanında yapılan çalışmalar arttıkça yeni birtakım diyalekt ve ağızlar da keşfedilmektedir. Son yıllarda büyük bir ağırlık kazanan Halaç diyalekti gibi. Türk diyalektleri arasında bu yeni diyalekt ve ağızlara da yer verilmesi gerekir.

Bugün T. D.'nin tasnifi konusunda en yaygın olarak kabul edilen denemeyi A. N. Samoyloviç yapmıştır.

T. D.'nin en eski örnekleri, VII - VIII. yüzyıllardan başlayarak Yenisey ve Orhon ırmakları boylarında dikilmiş taş anıtlarda saklanmıştır. Bu anıtların diline Gök Türkçe ("Kök Türkçe") adı verilir. Gök Türkçe, ses, gramer ve sözlük bakımlarından gelişmiş bir dildir. Bu sebeple bu dilin daha eski çağlara çıktığı açıktır. Gök Türklerden sonra Uygur Türkleri de birtakım eserler meydana getirmişlerdir. Uygurlardan kalma eserlerin diline Uygurca adı verilir. Annemarie von Gabain *(Alttürkische Grammatik.* Leipzig 1941, 2. bas. Leipzig 1950; *Das Alttürkische. Philologiae Turcicae Fundamenta.* I, Wiesbaden 1959. 21 - 45) Gök Türkçe ile Uygurcaya Eski Türkçe adını vermiştir.

Eski Türkçeden sonraki dönem, Orta Türkçe (Alm. Mitteltürkisch) olarak adlandırılır. Türkoloji yayınlarında bu adı, Kâşgarlı Mahmud'un *Divanü lûgati't - Türk*'ünü Almancaya çeviren Carl Brockelmann kullanmaya başlamıştır *(Mitteltürkischer Wortschatz.* Budapest - Leipzig 1928).

Brockelmann *(Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens.* Leiden 1954) Orta Türkçe adına geniş bir kapsam kazandırmıştır. XI - XIV. yüzyıllar arasındaki dönemi kapsayan Orta Türkçe adı, birçok bakımdan tartışılmaya açıktır. Ancak, çalışmalarda kolaylık sağladığı için Türkoloji yayınlarında yaygınlık kazanmıştır.

Orta Türkçeden sonraki döneme ise Yeni Türkçe adı verilir.

N. A. Baskakov *(Vvedenie v izuçenie tyurkskiḫ yazıkov.* Moskova 1962) "Türk dillerinin gelişmesi ve oluşması"nı altı döneme ayırmıştır : 1. Altay dönemi; 2. Hun dönemi (V. yüzyıla kadar); 3. Eski Türkçe dönemi (V - X. yüzyıllar); 4. Orta Türkçe dönemi (X - XV. yüzyıllar); 5. Yeni Türkçe dönemi (XV - XX. yüzyıllar); 6. En Yeni Türkçe dönemi (Rus ihtilâlinden başlayarak).

T. D. ve diyalektleri üzerine yapılan çalışmalar eski bir tarihe çıkar. Bu çalışmalar son zamanlarda büyük bir gelişme göstermiş ve Türklerle ve özellikle T. D. ve kültürüyle uğraşan yeni bir bilim kolu oluşmuştur. Bk. TÜRKOLOJİ. (H. Eren)

TÜRK DONANMA VAKFI: bk. TÜRK DENİZ KUVVETLERİNİ GÜÇLENDİRME VAKFI.

TÜRK DÜŞÜNCESİ, aylık fikir ve edebiyat dergisi. XX. yüzyılın 2. yarısındaki Türk fikir ve kültür hayatında önemli bir yeri bulunan ve sahibi Peyami Safa olan derginin ilk sayısı 1 aralık 1953'te çıktı. Bu sayının başındaki yazıda derginin çıkış maksadı ve varmak istediği hedefler şöyle açıklanır: "Meşrutiyet devrinde çıkan "Türk Yurdu", "İctihad" ve "Yeni Mecmua" gibi tanınmış dergiler belli fikirlere bağlı, belli görüş açıları bulunan dergiler oldukları için, zamanlarına da daha sonraki yıllara da etki yapabildiler. Cumhuriyet devrinde çıkan bazı dergiler ("Hayat", "Ülkü", "Fikir Hareketleri", "Kültür Haftası") belli bir görüşü temsil etmedikleri için yaşamadılar. Fakat birbirlerinden farklı olmakla beraber, bu her iki devir dergilerinin bir de ortak yanları vardır: Hiçbirisi XX. yüzyılın büyük meselelerini ve bunların millî kaderimizle olan ilgisini sezemedi. Hepsi de yüzyılın dışında kalmağa ve düşünmeğe devam etti. Halbuki onların anladığı manadaki Avrupa çoktan tarihe karışmıştı. Bunun içindir ki bugün kültür hayatımız tam bir fikir ve değer anarşisi içindedir ve meydanı boş bulan bazı gizli ve kötü maksatlı siyasî ve ideolojik emeller, gençliği aşırı uçlara çekmektedir. Türkiye'nin sanayileşmeye yönelmiş olması, bazı sosyal meseleleri de birlikte getirecektir. Böyle olduğu halde, Türkiye'de ne bir gazete ne de bir dergi bu meseleleri görmeye ve göstermeye çalışıyor. Oysa, Türk düşüncesinin de bu yeni devrin paralelinde gelişmesi gerekir. Bunun içinse, şunları yapmak lâzımdır: Batı kültürünün dünkü değil, bugünkü düşünce akımlarını kavramak ve onlarla sürekli temas kurmak, rejim davamızı demagojik plandan gerçek fikir planına çekmek, Türk fikir ve sanat alanlarındaki değer anarşisini kaldırarak gerçek değerleri aydınlığa çıkarmak, fikir ve ilim hayatının aralıksız bir gelişme içinde bulunduğu dikkate alınarak XIX. yüzyılın pozitivist ve Marksist tutumunu reddetmek".

Bu açıklamalardan anlaşıldığına göre T. D., Türk fikir ve sanat alanlarındaki değer anarşisini, politik saptırmaları ve sömürmeleri, XIX. yüzyılın değerini artık kaybetmiş düşünce akımlarını bir yana bırakarak, XX. yüzyılın madde değerinden ruh değerine doğru kaymakta olan düşünüş tarzına ağırlık vermek için çıkmakta idi. Gerçekten de 1930'dan sonra Türkiye'nin fikir ve edebiyat alanlarında XIX. yüzyılın pozitivist ve materyalist düşünüş tarzını politik ve ideolojik maksatlarla yaymaya başlamış olan davranışlara karşı bir frenleme görevini yapmakta T. D., büyük başarı göstermiştir.

Yayını yedi yıl sürmüş olan (son sayı: nisan 1960) T. D., 13. sayısına kadar 80 ve ondan sonra da 64 sayfa olarak yayınlanmış ve her altı sayısı bir cilt olarak kabul edilmiştir. İlk zamanlardaki yazı kadrosunda Mustafa Şekip Tunç, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Hilmi Ziya Ülken, Nurettin Sevin, Reşat Ekrem Koçu, Ahmet Kutsi Tecer, Feyzullah Sacit Ülkü, Behçet Kemal Çağlar ve Fazıl Hüsnü Dağlarca gibi tanınmış imzaların yer aldığı dergi, bu kadrosunu sonuna kadar koruyamamakla birlikte çıkış gayesini dikkatle takip etmiştir.

TÜRK EDEBİYATI, Eski: Türklerin tarih boyunca benimsedikleri kültür çevreleri göz önünde bulundurularak T. E., İslâmiyet öncesi T. E., İslâm kültürü içerisinde T. E., Batı kültürü içerisinde T. E. olmak üzere üç büyük döneme ayrılır. Bu tasnif ilk defa, T. E. tarihini ilmî metotlara göre inceleyen F. Köprülü tarafından yapılmış, daha sonraki edebiyat tarihi yazarlarınca da benimsenmiştir. İslâmiyet öncesi T. E.'nı, kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, en eski dönem, Gök Türk ve Uygur dönemi diye ayırabiliriz. T. E.'nın en uzun dönemi İslâm kültürü içerisindeki dönemdir. 800 - 900 yıl gibi uzun bir süre olan bu dönem içerisinde, Türklerin yaşadığı geniş coğrafî alanlarda zengin ürünler verilmiştir. Bu edebiyat, divan edebiyatı, halk edebiyatı, tasavvufî halk edebiyatı ve tekke edebiyatı olmak üzere üç esas kolda gelişmiştir. Batı kültürü içerisindeki T. E. ise Tanzimat, Servet-i Fünun ve Fecr-i Âti, Millî Edebiyat, Cumhuriyet dönemi edebiyatı olmak üzere değişik özellikler gösteren dönemlere ayrılır. Cumhuriyet dönemi edebiyatı ise anlayışları, sanat ve eserlerin özellikleri bakımından daha ayrıntılı dönemlere ayrılmaktadır.

İslâmiyet öncesi Türk edebiyatı: Bu edebiyatın başlangıcı Orta Asya'da Türklerin yaşadığı en eski zamana kadar iner. Türk tarihinin yeterince aydınlanmamış olan Milâttan önceki dönemlerine uzanan sürecinde yabancı kaynaklarda bulunan bazı kayıtlar T. E.'nın başlangıcını Milâttan önceki yüzyıllara kadar indirmektedir.

Türklerin Şamanizme inandıkları en eski dönemlerde Türkler arasında kam, baksı, ozan adları da verilen şamanların dinî görevlerini yaparken ilâhî mahiyetinde söyledikleri şiirler, bu dönemin ilk örnekleri olmalıdır. Tarihçi Jordanes'in kaydettiği, Attila'nın ölümü (453) üzerine orduda bulunan ozanların söylediği ağıt (F. Köprülü, *XV. asır sonuna kadar Türk saz şairleri,* İstanbul 1930) ile Kâşgarlı Mahmud'un kaydettiği Alp Er Tunga için söylenmiş "sagu" bu döneme ait örneklerdir. IV-V. yüzyılda Çin'in kuzeyinde oturan Türklere ait "kaval şiirleri" adıyla Çinceye çevrilmiş olan şiirler kahramanlık, aşk ve tabiat konularında yazılmış, duygu bakımından gelişmiş, olgun ve güzel örneklerdir (Muhaddere N. Özerdim, "Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi", 1, 1943).

İslâmiyetten önceki dönem T. E. sözlü edebiyat özelliği taşıdığından Türkler arasında yazının V - VI. yüzyıllarda kullanıldığını gösteren belgeler bulunduğu halde edebî ürünler daha sonraki yüzyıllarda yazıya geçirilmiştir. İslâmiyetten önceki edebî ürünler, destanlar, sagular, koşuklar ve savlardır. Türk destanlarına ait yazılı metinler elimizde yoktur. Ancak bunların konularının özetlerini ve bazı parçalarını Farsça ve Arapça kaynaklarda bulabiliriz. Reşidüddin'in *Camiü't-tevarih*'inde, Cüveynî'nin *Tarih-i cihan-güşa*'sında, Mes'udî'nin *Mürucü'z-zeheb*'inde, Firdevsî'nin *Şeh-nâme*'sinde Türk destanlarıyla ilgili bilgiler verilmektedir.

Alp Er Tunga destanı XI. yüzyılda *Kutadgu bilig* yazıldığı zamanda Türkler arasında yaşadığı gibi, *Şeh-nâme*'de Turan padişahı Efrasiyab'ın Alp Er Tunga olduğunu Yusuf Has Hacib belirtmiştir.

M.Ö. IX. yüzyılda yaşamış hükümdar Şu'nun kişiliği ve hâtırası Büyük İskender'in Orta Asya'da Türk illerine yürüyüşü olayı ile birleştirilerek meydana gelen destandan bir parçayı Kâşgarlı Mahmud kaydetmektedir. Oğuz Kağan destanından Uygur harfleri ile yazılmış olan bir parça ise, Paris Millî Kütüphanesindedir (E. Blochet, *Catalogue*

des manuscrits Turcs, II, 125; destanın yayımı : W. Bang-R. Rahmeti Arat. İstanbul 1936).

Orhon yazıtlarında nazım karakteri gösteren yerlerle savlar, *Divanü lûgati't - Türk*'teki savlar - bunlardan bir kısmı vezinli kafiyeli ata sözleridir - bu dönemin edebiyat ve folklor ürünleridir. Bu eserde bulunan manzum parçalar (Ali Ulvi Elöve, "Uludağ" dergisi, Bursa, 1935 - 1936) içinde de İslâmiyetten önceki döneme ait olanlar bulunmaktadır.

Orhon yazıtları, İslâmiyetten önceki döneme ait elimizde bulunan en eski Türkçe yazılı belgelerdir. Bunlar Orta Asya'nın doğusunda devlet kurmuş olan Gök Türklere aittir (2. hanedan 681-774). Bu yazıtlardan biri 720'de kendisi tarafından dikilen Tonyukuk yazıtıdır. Vezir Tonyukuk aynı zamanda bu yazıtın yazarıdır. Tonyukuk'un dili yalın, cümleleri kısa ve özlüdür. Yazıt yer yer ata sözleri ile örülü bilgece bir ifade özelliği taşır. Öteki yazıtlar ise, Kül Tigin (732'de dikilmiş) ve Bilge Kağan (735'te dikilmiş) yazıtlarıdır. Bu eserlerin yazarı Yolluğ Tigin'dir. Her iki yazıt da Bilge Kağan'ın ağzından söylenmiştir. Bu yazıtlar, söylev üslûbu taşıyan, ifadesi düzgün ve etkili bir dille yazılmıştır. Yolluğ Tigin'in şairlik yeteneği de bulunan usta bir nesir yazarı olduğu görülür. Paralel cümleler, tezatlar, yer yer secilerle, sanatlı fakat tabiî ve canlı bir nesir yaratmıştır. Orhon yazıtları, Türkçenin VIII. yüzyılda edebî bir dil olarak gelişmiş ve yüksek bir anlatım gücü kazanmış olduğunu gösteren belgelerdir. Bk. ORHUN ÂBİDELERİ.

T. E.'nın İslâmiyetten önceki son dönemini teşkil eden Uygur edebiyatına ait Uygur (745 - 840), Koço (850 - 1250), Kan-çou (900 - 1028) hanlıklarından kalma zengin malzeme vardır. Doğu Türkistan'da Turfan (Koço) ve yöresinde yapılan kazılardan çıkarılan yüzlerce kitap ve malzeme bugün Alman, İngiliz, Fransız, Rus, Çin ve Japon kütüphanelerinde ve müzelerinde bulunmaktadır (bk. TURFAN KAZILARI). Bu eserler Uygurların kâğıda kitap basma tekniğini bildiklerini, Uygur Türklerinin yüksek bir medeniyet düzeyine erişmiş olduklarını göstermektedir. Turfan ve yöresindeki kazılardan çıkarılan yazılı metinlerden bir kısmı yayınlanmış olmakla birlikte önemli bir kısmı henüz ele alınmamıştır. Uygurca metinlerin çoğu Çince, Sanskritçe, Toharca, Soğdca ve Tibetçeden çevrilmiş dinî eserlerdir. Mani ve Buddha dinlerinin esaslarını öğreten metinler, Buddha'nın vaizları (Sutra : sudur), tövbe duaları, ilâhîler, büyüler, fal, hukuk, sağlığa ait metinler, mektuplar v.b. bulunmaktadır. Uygur yazı ürünleri arasında Buddhist eserlerin sayısı daha çoktur. Uygurca metinlerde edebiyat ürünü olarak epeyce hikâye bulunmaktadır. Bu hikâyeler din duygusunu güçlendirmek, erdemli insan olmayı öğütlemek amacıyla yazılmış olup kahramanları yiğitlik, cömertlik, sabır gibi erdemleri, hırs, öfke, kin gibi kötülükleri temsil eden insanlar, hayvanlar veya olağanüstü yaratıklardır: İyi düşünceli kardeş ile kötü düşünceli kardeşin hikâyesi *Kalyanamkara ve Papamkara* (çev. H. N. Orkun, İstanbul 1940); *Mavi giysili memur, Aç gözlü pars* (çev. S. Çağatay, *Altun yaruk'tan iki parça.* Ankara 1945); Buddha ile hastalıklar şeytanı Çaştana arasındaki savaşı anlatan *Çaştani Bey hikâyesi* (çev. S. Himran, İstanbul 1945) gibi. Uygur metinleri içinde maitrisimit : kökünç denen bir tür ilkel tiyatrolar da vardır. Bunlarda ifade canlı ve dramatiktir. Uygur metinleri içinde bulunan hikâyelerin üzerinde pek çok yayın yapılmıştır (A. von Gabain, *Die alttürkische Literatur.* Philologiae Turcicae Fundamenta II, 211 - 243; S. Çağatay, *İslâmiyetten önce Türk edebiyatı,* Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, 390 - 404; S. Tezcan, *En eski Türk dili ve yazını,* Bilim, kültür ve öğretim dili olarak Türkçe. Ankara 1978, 271 - 323).

Uygur metinlerinin içinde manzum parçalar da bulunmaktadır. Bunlar mensur eserlerin içinde geçen manzum parçalarla tövbe duaları ve ilâhîlerdir. Mani ve Burkan çevresinde yazılmış olan şiirlerin çoğu R. R. Arat'ın *Eski Türk şiiri* (Ankara 1965) adlı kitabında toplanmıştır. Bu kitapta 7'si Mani çevresinde (No. 1 - 7) ve 20'si Burkan çevresinde (No. 8 - 27) yazılmış 27 parça şiir vardır. Şiirlerin hepsi de hece vezniyle yazılmıştır. Ancak mısraların hece sayısı birbirine eşit değildir. Çoğunlukla bir parçanın mısralarındaki hece sayısı değişebilmekte, hece sayısı 15 - 20'ye kadar çıkan mısralar bulunmaktadır. Eski Türk şiirinde 4 ve 5 mısralı kıtalardan oluşan şiirler çoğunluktadır. Kıtaları 3 mısralı olanlar (No. 2, No. 4) bulunduğu gibi, mısraları belli kıtalara bölünemeyen manzumeler de vardır (No. 6, No. 22). Kitapta dörtlük sayısı 59 (No. 22), 62 (No. 20), 123 (No. 7)'e kadar çıkan uzun parçalar da vardır Bu şiirlerin hemen hepsinde kıtaların başında aliterasyon denen ön ses uyumu (kafiye) hâkimdir. Mısra sonlarında kafiyeler varsa da çoğunlukla bunların belli bir düzeni yoktur. Şiirlerde bazen çok serbest bir kafiye görülmekte, bazen de kafiyesiz kıtalar bulunmakta, buna karşılık aliterasyonlar ihmal edilmemektedir. Uygur edebiyatı şiirlerinde hâkim durumda bulunan bu aliterasyonların, Türk şiirinin bir özelliği olduğu inancını taşıyanların yanında bunun yabancı etkilerle (örnek olarak Moğol edebiyatının etkisiyle) meydana geldiği görüşünde olanlar da vardır (bk. Bombaci, Philologiae Turcicae Fundamenta II, XVII; P. Zieme, *Zur buddhistischen Stabreimdichtung der Alten Uiguren,* "Acta Orient. Acad. Scientiarum Hungaricae" XXIX, 187 - 211, 1975, çev. S. Tezcan, *Eski Uygurların Burkancılıkla ilgili aliterasyonlu koşukları üzerine,* I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul 15 - 20/X/1973 Tebliğler, İstanbul 1979, 562 - 581; Şinasi Tekin, *Uygur edebiyatının meseleleri,* "Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi" II, 1965, 26 - 67. s.).

Bu şiirlerde bazen redif mahiyetinde kelimelerle tekrarlanan mısralar da bulunmaktadır. Uygur şiirlerinde mısra başında yapılan aliterasyonlara İslâmdan sonra halk şiirinde ve divan şiirinde arasıra rastlanırsa da, *Divanü lûgati't-Türk*'teki örneklerde de görülmeyen Uygur devri şiirlerinde mısra başında hâkim durumda bulunan aliterasyonların yabancı etkilerden ileri geldiğini sanıyoruz. Eski Türk şiirindeki metinler arasında "Taŋ Taŋrı geldi" (Rahmeti, *Eski Türk şiiri,* 8. s.) mısraıyla başlayan dinî şiir ahenk bakımından fevkalâde güzeldir. Aprınçur'un aşk şiiri (s. 20) ile tabiat şiiri (s. 66) dindışı konularda yazılmış duygu yönünden ince ve güzel örneklerdir. Uygur metinlerinde şair olarak Aprınçur Tigin, Kül Tarkan, Ki-Ki, Pratyaya - Şiri, Asıg Tutung, Çısuya Tutung, Kalım Keyşi adları geçmektedir (Rahmeti, XX - XXIII. s.). Yayınlanmamış bir metinde Çina - Şiri adı vardır. Bu metinlerde edebiyat terimleri olarak şlok, başik, kavi gibi Sanskritçe ve Sogdca kelimeler yanında koşuk, küg, takşut gibi Türkçe edebiyat terimleri de geçmektedir.

Bütün bunlar Uygur devrinde Türk dilinin iyice işlenmiş olduğunu, özellikle din yoluyla giren kelimelere rağ-

men Türkçenin edebî bir dil olarak kendi bünyesi içerisinde geliştiğini, edebiyatın yüksek bir düzeye ulaştığını göstermektedir.

İslâm kültürü içerisinde Türk edebiyatı: IX - X. yüzyıllar arasında İslâm dinine giren Türklerin yeni dinin ibadetini yapabilmeleri için özellikle *Kur'an*'ı okumaları gerekiyordu. Böylece Müslüman Türkler, Müslüman olan diğer uluslar gibi, Arap yazısını kullanmaya başladılar. Buhara, Semerkant, Herat, Kâşgar gibi büyük şehirlerde açılan medreselerde Arapça öğretilmiş, tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, heyet v.b. İslâmî ilimler okutulmuştur. Bu medreselerde öğretim görmüş Türkler arasında daha X. yüzyılda Farabî (870-950) gibi büyük bir İslâm filozofu, XI - XII. yüzyılda da Zemahşerî (1075 - 1144) gibi ünlü bir müfessir ve din âlimi yetişmiştir. Bir yandan ibadet yoluyla, öte yandan medreselerde öğretimin Arapça yapılması sebebiyle Türk diline Arapça kelimeler de girmeye başlamıştır. Müslüman ulusların medreselerinde İslâm kültürünü oluşturan ilimler ve bunların belli başlı eserleri Türkler arasında da okutulduğundan Türk ve öteki Müslüman topluluklar ortak bir kültür içerisinde yetişiyorlardı.

İslâmî edebiyatın nazariyatını öğreten ilm-i belâgat, ilm-i aruz veya ilm-i evzan, ilm-i kavafî, medreselerden yetişenleri aynı edebî anlayışta birleştiriyordu. Bu ortak İslâmî edebiyatta nazım şekilleri Arap ve İran edebiyatlarından gelen kaside, gazel, musammat, mesnevî, rubaî idi. İslâm düşüncesini ve ideolojisini esas alan bu edebiyatın malzemesi ise, başta *Kur'an* ve hadisler olmak üzere İslâm kültürünü oluşturan bütün ilimler, peygamber kıssaları, İslâm büyüklerinin ve velilerin hayat ve menkıbeleri, bazı halk hikâyeleri, türlü inançlar v.b. idi. Bu malzeme aruzla, belli biçimlerle ve aynı estetik anlayışla ortaya konacaktı. Bu sebeple medreseden yetişenlerin temsil ettiği İslâmî edebiyat meydana geldi. Bundan dolayı İslâmî edebiyat, Müslüman uluslar arasında ortak nitelikler taşıyan ümmetçi bir edebiyattır.

Türk edebiyatında İslâmî ilk büyük eser olan *Kutadgu bilig*'in yazıldığı (1069) yıllarda İslâmî İran edebiyatının iki yüzyıla yakın bir geçmişi vardı. Samanoğulları (874-999) ve Gazneliler (999-1030) dönemlerinde kaside, gazel ve mesnevîde İran'da büyük şairler yetişmiş ve *Şeh-nâme* (1010) gibi bir şaheser yaratılmıştı. İslâmlıktan önceki dönemlerden beri Türklerle sürekli komşuluk ilişkileri yüzünden her iki ulusun dilleri arasında kelime alışverişi olmuş, İslâmlıktan sonra da din birliği, kültür birliği Samanoğulları, Gazneliler ve Selçuklular dönemlerinde Türk idaresi altında yaşamaları gibi çeşitli tarihî, coğrafî sebepler yüzünden medreselerde aynı kültürü almış olan Türkler, İran edebiyatından etkilenmişlerdir. Böylece yeni meydana gelen islâmî Türk edebiyatı, Arap ve İran edebiyatlarını örnek almıştır. Bununla birlikte Türk şairleri, şekil, muhteva ve estetik yönünden İslâmî edebiyatın eserlerini ortaya koyarken kendi ruhlarını, yaşayışlarını, gelenek ve göreneklerini de eserlerine katmışlardır.

İslâmî T. E.'nın en eski örnekleri Orta Asya'da ilk Müslüman Türk devleti Karahanlılar (912 - 1212) sahasında meydana gelmiştir. Balasagunlu Yusuf, 1069'da tamamladığı ve *Kutadgu bilig* adını koyduğu eserini Karahanlı hükümdarı Tafgaç Buğra Han'a sunmuş, eseri çok beğenen hükümdar Yusuf'a sarayında "has haciplik" görevini vermiştir. *Şeh-nâme* vezniyle (fe'ûlün fe'ûlün fe'ûlün fe'ûl) mesnevî biçiminde yazılmış olan 6645 beyitli *Kutadgu bilig* ilk büyük İslâmî eserdir. Eserdeki dört kahramandan hükümdar Kün Toğdı adaleti, hükümdarın oğlu Ay Toldı saadeti; vezir Ögdülmiş devleti, vezirin kardeşi Odgurmış aklı temsil eder. Yusuf Has Hacib eserinde devlet idaresinin ve sosyal düzenin nasıl olması gerektiğini anlatarak Karahanlı devletinin İslâm dünyasının ideal devleti olmasını istemiştir. Yusuf'un, döneminin ilimleriyle Doğu ve Batı felsefesini çok iyi bildiği anlaşılmaktadır. *Kutadgu bilig*, dilinin akıcılığı ve teknik mükemmeliyeti yanında muhtevası itibarıyla yüksek düzeyde düşünceye dayanan, öğretici bir eserdir. Yusuf Has Hacib sosyal ahlâka ve toplumun çeşitli tiplerine ait düşünce ve tasvirlerinde İslâmî düşünüş ve inanışını Türk ruhu ve Türk geleneği ile başarılı bir şekilde kaynaştırmıştır. *Kutadgu bilig*'de mesnevî beyitleri arasında yer yer geçen dörtlükler yazarın millî nazım geleneğini de büsbütün bırakmamış olduğunu gösterir.

Eserin şekil ve muhteva yönünden taşıdığı üstünlük *Kutadgu bilig*'in Türkçe ilk Islâmî eser olamayacağı, bundan önce de bazı eserlerin yazılmış olduğu inancını vermektedir.

Kutadgu bilig'in metni (1947'de) ve tercümesi (1959'da) iki cilt halinde Reşit Rahmeti Arat tarafından yayınlanmıştır (bk. YUSUF HAS HACİB).

İslâmî Türk edebiyatının Karahanlılar devrinde yazılmış olan ikinci önemli eseri *Divanü lûgati't - Türk*'tür. Kâşgarlı Mahmud'un 1073'te Bağdad'da bitirdiği eseri Türkçe-Arapça bir sözlük olup Araplara Türkçeyi öğretmek maksadıyla Arapça olarak yazılmıştır. *Divan*'da 7500 civarında Türkçe kelime Arapça olarak açıklanırken Türk illeri, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma ve Kırgız v.b. Türk boylarının dilleri hakkında bilgiler verilmiştir. Türkçe kelimelerin açıklamaları yapılırken dört yüze yakın dörtlükten oluşan şiirlerle ata sözleri (sav) örnek olarak verilir. Kâşgarlı Mahmud bütün Türk illerini dolaşarak bu malzemeyi topladığını söyler. Eserine bir de Türk illerinin haritasını koyar. *Divanü lûgati't - Türk*, Türk dilinin ana eseri olduğu kadar Türk edebiyatının ve folklorunun da bir hazinesidir. Bu eserde verilen destan, sagu ve koşuklardan hiçbirinin yazarı belli değildir. Çuçu adlı bir şairden eserde söz edilmişse de (çeviri III, s. 838-7) şiirlerinden örnek verilmemiştir.

Divanü lûgati't - Türk, Besim Atalay tarafından Türkçeye çevrilerek üç cilt halinde bastırılmıştır (1939 - 1941). IV. cilt dizindir.

Atabetü'l-hakayık, XII. yüzyılda Orta Asya'da Kâşgar dili ile meydana getirilen eserlerdendir. Yazılış tarihi bilinmeyip *Kutadgu bilig*'den yarım yüzyıl kadar sonra yazıldığı tahmin edilmektedir. Eserin yazarı Yüknekli Edib Ahmed' dir. Yüknek'in yeri kesinlikle tespit edilememekle birlikte Semerkant yöresinde bir köydür. Türk illerinde çok rağbet gören *Kutadgu bilig*, Edib Ahmed'i de etkilemiş, eserini onun vezninde yazmıştır. Dörtlüklerle yazılmış olan *Atabetü'l-hakayık*'ın başında bulunan eserin sunulduğu Emir Sipehsâlâr'ın övgüsü ve eserin yazılış sebebini anlatan kısımlar kaside biçimindedir. Edib Ahmed'in bu eseri, dünyanın geçiciliğini, bilginin faydasını, cehaletin zararını, cömertlik, cimrilik, alçak gönüllülük gibi iyi ve kötü huyları anlatarak ve nasihatler vererek halka yararlı olmak amacıyla yazılmış dinî-ahlâkî bir eserdir. Eserin *Kutadgu bilig*'e nazaran düşünce seviyesi daha düşüktür. Dil bakımından da *Kutadgu bilig*'e göre *Atabetü'l hakayık*'ta Arapça, Farsça kelimeler

daha çoktur. Eserin sonuna sonradan eklenmiş olan ve Aslan Hoca Tarhan tarafından yazılan takrizde Edib Ahmed'in anadan doğma kör olduğu ve eseriyle kazandığı sevgi ve saygı belirtilir. Edib Ahmed Türk halkı arasında yüzyıllarca unutulmamış, bir veli olarak adı Ali Şir Nevaî'ye kadar ulaşmıştır.

Edib Ahmed, Orhon yazıtlarında ve *Divanü lûgati't-Türk*'teki savlarda yer alan ahlâk geleneğini ve Türk ruhunu İslâmî iman ve kültürle kaynaştırmıştır. Eserini dörtlüklerle yazarak Türk edebî geleneğine bir ölçüde bağlı kalmıştır. *Atabetü'l-hakayık* Reşit Rahmeti Arat tarafından 1951'de yayınlanmıştır.

XII. yüzyılda Türkistan'ın Sayram kasabasında doğmuş olan Ahmed Yesevî (ölm. 1166) o devirde Maveraünnehr'in en önemli kültür merkezi olan Buhara medresesinde okumuş, ünlü sofi Yusuf-ı Hemedanî'ye halife olduktan sonra Yesi şehrine dönerek Türk halkına tasavvufu yaymak için Yesevîlik tarikatını kurmuştur. Yesevîlik bütün Orta Asya'da ve Anadolu'da yayılarak daha sonraları kurulan bütün tarikatlara kaynak olmuştur. Ahmed Yesevî dinî ve tasavvufî düşüncelerini "hikmet" adı verilen hece vezniyle yazılmış dörtlükleriyle halka anlatmıştır. Bu hikmetler lirizm yönünden zayıf olmakla birlikte taşıdığı sofiyane ve zahidane düşünceler bakımından halk üzerinde çok etkili olmuş, yüzyıllarca bütün Türk illerinde okunmuştur. Bu yüzden eserin dil özellikleri çok değişmiş, zamanla başka şairlere ait parçalar da Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinin arasına girmiştir. Bu yüzden *Divan-ı hikmet* baskılarında Yesevî'nin dili orijinalitesini yitirdiği gibi, Ahmed Yesevî'ye ait olmayan hikmetler de yer almıştır.

Hece vezninin 4+4+4=12 ve 4+3=7 ölçüleriyle yazılmış olan hikmetler Anadolu'da da XIII. yüzyılda Yunus'u yetiştirecek olan fikrî ve edebî ortamı hazırlamıştır. Ahmed Yesevî'nin yetiştirdiği müritler düşünce ve şairlik bakımından kendisini izlemişler, tarikatlarını yaymak için şiirden yararlanmışlardır. Ahmed Yesevî'nin halifelerinden Hakim Süleyman Ata'nın *Bakırgan kitabı, Divan-ı hikmet*'e benzeyen dinî, tasavvufî öğretici şiirlerdir. *Ahir zaman kitabı, Meryem kitabı* da *Bakırgan kitabı*'nda yer alan manzumelerdir. *Bakırgan kitabı* da *Divan-ı hikmet* gibi Orta Asya, Harezm, Kıpçak bölgelerinde yüzyıllar boyu okunmuştur.

Kutadgu bilig'in yazıldığı yıllarda Büyük Selçuklu devleti, bütün İran'a hâkim olup 1071 Malazgirt zaferi ile Anadolu'nun kapılarını Türklere açmıştır. Oğuz boyları Anadolu'yu Türkleştirmek ve İslâmlaştırmak için savaşırken eski Türk destanlarından, Eba Müslim, Battal Gazi gibi İslâm kahramanlarının menkıbelerinden manevî güç almışlardır. Bunun sonucunda XIII. yüzyılda Anadolu'da, *Danişmend-nâme, Battal-nâme, Eba Müslim* gibi dinî-tarihî menkıbevî destanlar oluşmuştur. Destancı ozanlarla birlikte Anadolu'nun ve Rumeli'nin fethinde alp erenler denen veliler Türk halkına manevî güç vermişlerdir. Bunların, eski dönemlerin inanç ve geleneklerinin İslâmî bir biçime bürünerek yaşatılmasında önemli rolleri olmuştur. XII-XIII. yüzyılda Anadolu'da kurulan Selçuklu devletine Anadoludaki Türk beyleri de bağlı kalmış, devlet, I. Alâeddin devrinde (1219-1236) en güçlü ve parlak dönemini yaşamıştır. Resmî dil olarak Arapça kullanılmış, edebiyat dili olarak Farsça rağbet görmüştür. Bir ara Farsçayı da resmî dil olarak kullanan Anadolu Selçuklu devletinde İran'ın Sasanî devri saray geleneğine özenen Selçuklu sultanları zamanında Anadolu'da Farsça, Arapça pek çok eserler yazılmıştır. Selçuklu devletinin Anadolu'da siyasî hâkimiyet kurmak amacıyla yaptığı sürekli savaşlar, taht kavgaları ve Moğol istilâsı XIII. yüzyılda siyasî ve ekonomik buhranlar yaratmış, Moğollara ödenen ağır vergiler halkın yaşama gücünü zorlaştırmış, âdeta canından bezdirmiştir. Bir yandan Anadolu'da Mevlâna Celâleddin-i Rumî, Sühreverdî, Fahreddin-i Irakî, Ahi Evren ve kayınpederi Evhaduddin-i Kirmanî, Muhiddin-ı Arabî, Sadreddin-i Konevî gibi âlim mutasavvıflar Farsça ve Arapça yazdıkları eserlerle okumuş çevrelerde tasavvufu yayarken öte yandan Anadolu'ya gelen Yesevî dervişleri dinî, tasavvufî düşünceleri halk arasında yayarak onları ilâhî aşkın huzuru ile rahatlatmaya çalışmışlardır. Hacı Bektaş-ı Velî elimizde manzum ve mensur çevirileri bulunan *Makalât*'ını Arapça yazmış olmakla birlikte halk arasında özellikle köylü ve göçebe çevrelerinde büyük etki yapmıştır. Çağın geleneğine bağlı kalarak büyük sofilerin Arapça ve Farsça yazdıkları eserlerdeki düşünceleri Türk halkına yaymak için Türkçe yazmak gerekiyordu. Bu yüzden Anadolu da meydana gelen ilk eserler dinî, tasavvufî ve ahlâkî konularda yazılmıştır. Bu eserleri yazanlar İslâmî kültürle yetişmiş olduklarından şiirlerini aruz vezniyle ve İslâmî edebiyatın nazım şekilleriyle yazdılar. Eserlerinde daha sonraki yüzyıllara oranla az olmakla birlikte Arapça, Farsça kelimelere yer verdiler. Hece veznini de büsbütün bırakmadılar.

Selçuklular devrinde Anadolu'da yazılmış olan eserlerden elimizde bulunanlar XIII. yüzyıla aittir. XIII. yüzyıldan daha önce Türkçe eserlerin yazılıp yazılmadığını bilmiyoruz. XI-XII. yüzyıllarda Anadolu'da yerleşme mücadeleleri Türkçe eserlerin yazılmasını geciktirmiş olabilir.

XIII. yüzyılda Anadolu'da Türkçe eser yazan şairler Ahmed Fakih, Şeyyad Hamza, Sultan Veled, Hoca Dehhanî ve Yunus Emre'dir. Bunlardan Ahmed Fakih, Şeyyad Hamza ve Hoca Dehhanî, Fuad Köprülü'nün araştırmaları ile ortaya çıkarılmıştır. Yunus Emre üzerinde de ilk defa bir monografi yazan F. Köprülü olmuştur. Mevlâna Celâleddin-i Rumî (1207 - 1273) bütün eserlerini Farsça yazmış, *Şemsü'l-hakayık* da denen *Divan-ı kebir*'i ile *Mesnevî*'sinden başka *Fihi ma fih*, *Mecalis-i seba* ve *Mektubat*'ı vardır. Şiirlerinde arasıra Türkçe mısralar ve kelimeler geçer.

Mevlâna, Farsça yazmış olmakla beraber Anadolu'da gelişen İslâmî Türk edebiyatı üzerinde sürekli etki yapmıştır. Özellikle Mevlevî şairler, pirleri Mevlâna'nın eserlerinin derin etkisi altında manevî ve edebî kişiliklerini yoğurmuşlardır. XIV. yüzyılda yazılmış olan *Mantıku't-tayr, Garib-nâme* gibi ilk büyük eserlerden başlayarak dinî tasavvufî diğer birçok mesnevîlerde Mevlâna hayranlığı belirtilmeye başlanmış ve *Mesnevî*'den yararlanılmıştır. XIII. yüzyılda Mevlâna'nın oğlu Sultan Veled'in Mevlevîlik tarikatını kurmasından sonra, Mevlevî tekkelerinden yetişerek her yüzyılda sayıları gittikçe artan, kaside, gazel ve mesnevîde sayısız eserler veren, bu alanlarda içlerinde zirveye ulaşan Mevlevî şairler yetişmiştir. XV. yüzyıldan itibaren *Mesnevî*'ye yapılmış manzum, mensur pek çok çevirilerin, şerhlerin, Mevlâna'nın diğer eserlerine ve Mevlevîliğe ait eserlerin, Türk tasavvuf edebiyatının fikrî yönden işlenmesinde, dil ve edebiyatın gelişip zenginleşmesinde önemli katkıları olmuştur.

Mevlâna'nın oğlu Sultan Veled (1226 - 1312) *Divan*'ını, *İbtida-nâme, Rebab-nâme, İntiha-nâme* mesnevîlerini, *Maarif* adlı mensur eserini babasının eserlerinin etkisi altın-

da yazmış, onun düşüncelerini yaymaya çalışmıştır. Mevlevilik tarikatını da kuran Sultan Veled 20 kadar Türkçe gazel yazmıştır. *İbtida-nâme*'de 76, *Rebab-nâme*'de 162 Türkçe beyit vardır. Sultan Veled'in Türkçe gazelleri kuru, biraz da zorlamadır. Kendisi de Farsça daha kolay şiir yazdığını söyler. Onun Türkçe şiirleri Veled Çelebi (İzbudak) tarafından *Divan-ı Türkî-i Sultan Veled* adıyla eski harflerle bastırılmıştır (İstanbul 1341). Mecdut Mansuroğlu *Sultan Veled'in Türkçe manzumeleri* adlı eserinde Sultan Veled'in Türkçe şiirlerini transkripsiyonlu olarak vermiş, şiirleri dil ve gramer yönünden incelemiştir (İstanbul 1958).

XIII. yüzyılda Anadolu'da Selçuklular devrinde Türkçe eser yazmış olan en eski şair Ahmed Fakih'tir. Eflâkî' nin *Menakibü'l-ârifîn* (çev. Tahsin Yazıcı, *A. Eflâkî, Ariflerin menkıbeleri I.* İstanbul 1964, 2. bas.)'de verdiği bilgiye göre Ahmed Fakih yaşça Mevlâna'dan büyük olup babası Sultanü'l - ulema Bahaeddin Veled'den fıkıh okumuş, sonra ilâhî cezbeye kapılarak kitaplarını yakmış ve dağa kaçmıştır. Bahaeddin Veled'in ölümünden sonra (628 - 1221) Konya'ya dönmüş, Konya'nın batısında Dervaze-i Ahmed denen yerdeki zaviyesinde halkı irşat etmeksizin kendi kendine yaşamıştır. Eflâkî'nin verdiği bu bilgi ile halen türbesinin üzerindeki 618 (veya 628) tarihi arasında çelişki vardır. Fakih üzerinde yapılan araştırmalarda bu konu üzerinde durulmuş, Ahmed Fakih'in XIII. yüzyılın ortalarına kadar hayatta olabileceği hakkında görüşler ileri sürülmüştür. Yunus Emre'nin bir beytinde de Ahmed Fakih'in ölmüş olduğu belirtilir. Fakih'in hayatı hakkında Eflâkî' nin verdiği menkıbevî bilgilerden başka Hacım Sultan'a ait *Bektaşi velâyet-nâmesi*'nde Fakih'ten ve onun kerametinden bahsedilmektedir. *Seyyid Harun-ı Velî menakıbı*'nda da Ahmed Fakih'in kerametinden söz edilmiş, ayrıca kendi adına bir de *menakıb-nâme* meydana getirilmiştir. XIV - XV. yüzyılda yazılmış olan ve meclislerde okunan Geyik Destanı, Kız Destanı vb. dinî hikâyelerin sonunda Mevlâna ile birlikte Ahmed Fakih'in adı saygı ile tekrarlanmıştır. Eğridirli Hacı Kemal (ölm. 918/1512)'in *Camiü'n-nezair*'ine *Çarh-nâme*'yi alması şair olarak XVI. yüzyıla kadar unutulmamış olduğunu gösterir.

Ahmed Fakih'in elimizde iki eseri vardır. Bunlar kaside biçiminde mefâ'îlün mefâ'îlün fa'ûlün vezniyle yazılmış 83 beyitli sonu eksik *Çarh-nâme* ile *Kitabu evsafı mesacidi'ş-şerife* adlı *Çarh-nâme* ile aynı vezinde yazılmış 339 beyitli mesnevîsidir. *Çarh-nâme* dünyanın faniliğinden, günahlardan kaçınmak ve ahirete hazırlanmak gerektiğinden söz edilen dinî, tasavvufî ve ahlâkî bir manzumedir. *Cami'ü'n-nezair*'in içinde yer alan tek yazması ilk defa F. Köprülü tarafından yayınlanmıştır ("Körösi Csoma - Archivum" II, 1926, Türkçesi: "Türk Yurdu" IV, 1926, 289 - 295). Mecdut Mansuroğlu *Çarh-nâme*'yi dil yönünden de inceleyerek bastırmıştır (1956). *Kitabu evsafı mesacidi'ş - şerife*'de Ahmed Fakih hac yolculuğu sırasında gördüğü yerleri ve ziyaret ettiği camileri anlatmıştır. *Mesacidi'ş - şerife*'nin sonunda Ahmed Fakih'in Kudüs hakkında yazılmış hece vezniyle şiirleri de vardır. Eserin tek yazması British Museum'da olup H. Mazıoğlu tarafından yayınlanmıştır (1974). Ahmed Fakih'in *Çarh-nâme*'si ile *Kitabu evsafı mesacidi'ş - şerife*'si XIII. yüzyılda eski Anadolu Türkçesinin en düzgün ve güzel örneklerinden olup Fakih'in iyi bir şair olduğunu belgelemektedir.

XIII. yüzyılda Anadolu'da Selçuklular devrinde yaşamış olan Şeyyad Hamza dinî ve tasavvufî şiirleriyle Ahmed Fakih'i izlemiştir. Ahmed Fakih gibi Şeyyad Hamza'yı da edebiyat âlemine ilk önce tanıtan F. Köprülü olmuştur ("Körösi Csoma - Archivum" I, 3, 1922, 183 - 189; Türkçesi: F. Köprülü, *Selçuklular devrinde Anadolu şairleri*, I, Şeyyad Hamza, "Türk Yurdu", İstanbul 1940, I, Yıl 1, s. 27 - 34). Şeyyad Hamza'nın hayatı hakkında hiç bilgi yoktur. *Şeyyad* kelimesinin anlamı üzerinde durularak mesleği ve yaşayışı hakkında yorumlar yapılmıştır (bk. F. Köprülü, *Edebiyat tarihi*, 1980, 2. baskı, s. 262 - 263; F. N. Uzluk, *Şeyyad sözü hakkında araştırma*, "Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi" VIII, s. 587 - 592). Şeyyad Hamza'nın Anadolu'da köy köy dolaşarak halka dinî, tasavvufî şiirler ve hikâyeler söyleyen, gezici dervişlerden olduğu sanılmaktadır. Akşehir'de bulunan bir mezar taşından Aslı Hatun adlı bir kızı olduğu bilinmektedir (bk. R. M. Meriç, *Akşehir türbe ve mezarları kitabeleri*, "Türkiyat Mecmuası 1935, V, 179). Lâmiî'nin *Letaif*'indeki bir fıkrada Nasreddin Hoca ile aralarında geçen konuşma, yine *Letaif*'te çeşme başındaki kadınlar için söylediği bir dörtlük Şeyyad Hamza'nın kişiliğinin açık saçık konuşan, kayıtsız laubali bir derviş olmasıyla tanındığının izleridir. Şeyyad Hamza'nın şiirleri Eski Anadolu Türkçesi ile yazılmıştır (bk. M. Mansuroğlu, *Anadolu metinleri, XIII. asır, I. Şeyyad Hamza*, "Türkiyat Mecmuası" 1940 - 1941, VII - VIII, 950 - 101; aynı yazar: *(XIII.) Anadolu Türkçesi Şeyyad Hamza'ya ait üç manzume*, "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi", 1946, I, 180 - 195). Şeyyad Hamza'nın *Mecmuatü'n-nezair*'de bulunan bir gazeli Doğu Türkçesinin özelliklerini de taşımaktadır (M. Mansuroğlu, *Şeyyad Hamza'nın doğu Türkçesine yaklaşan manzumesi*, "Türk Dili Araştırmaları Yıllığı" 1956, 125 - 144). O, Ahmed Yesevî'den gelen, Anadolu'da Ahmed Fakih'le başlayıp Yunus Emre gibi büyük bir sofi şair yetiştiren dinî, tasavvufî şiirin XIII. yüzyıldaki önemli temsilcilerindendir. Şeyyad Hamza'nın daha sonra ele geçen na'tleri (S. Buluç, *Şeyyad Hamza'nın beş manzumesi*, "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi" 1956, VII, 1 - 16), *Dâstân-ı Sultân Mahmud* adlı 36 beyitli mesnevîsi (S. Buluç, *Şeyyad Hamza'nın bilinmeyen bir mesnevîsi*, "Türkiyat Mecmuası" XV, 1968, 247 - 256), hece vezniyle yazdığı 26 beyitli bir manzumesi (S. Buluç, *Şeyyad Hamza'nın lirik bir şiiri*, "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi" 1963, XII, 139 - 142), onun, Yunus Emre'yi yaratan edebî ortamın hazırlanmasında önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. Şeyyad Hamza' nın remel bahrinin fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün vezni ile yazdığı 1 529 beyitli *Yusuf u Züleyha* mesnevîsi divan edebiyatında bu konuda yazılmış mesnevîlerin ilkidir. Şeyyad Hamza *Yusuf u Züleyha* gibi uzun bir mesnevî yazarken XIV. yüzyılda *Garib-nâme, Mantıku't-tayr* gibi büyük mesnevîlerde de görülen ve Türkçeye kolaylıkla uygulanabilen Mevlâna'nın *Mesnevî*'sinin etkisinden uzak kalamamıştır. *Yusuf u Züleyha*'nın elde bulunan tek yazması kopya tarihi epeyce geç bir nüshadır (952/1545). Birçok mısralar bozuk ve vezinsizdir. Bununla birlikte samimiyet ve sadelik içerisinde rahat bir söyleyiş özelliği taşıyan beyitlerinden Şeyyad Hamza'nın kolay yazabilen bir şair olduğu belli olmaktadır. Şeyyad Hamza'nın din dışı iki gazelinin de bulunması (N. H. Onan, *Şeyyad Hamza'nın iki yeni gazeli*, "Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi" 1949, VII, 529 - 534) onun kişiliğinde dinin ve tasavvufun derin etkisi yanında Lâmiî'ye kadar unutulmayan fıkra ve şiirinde görülen realist ve dünyevî bir yönün de bulunduğunu belgelemektedir.

XIII. yüzyıl Anadolu şairlerinden Hoca Dehhanî de ilk önce F. Köprülü'nün araştırmalarıyla edebiyat âlemine tanıtılmıştır (*Selçuklular devrinde Anadolu şairleri, Hoca Dehhanî.* "Hayat" 2 kânunuevvel 1926, S. 1, s. 4 - 5; *Selçuklular devri edebiyatı hakkında notlar,* "Hayat" 1928, 4, 103. sayı 4). Selçuklu sultanı Alâeddin'e sunduğu kasidesinde Horasan'dan geldiğini söyleyen, tekrar Horasan'a dönmek için sultandan izin isteyen Dehhanî'nin kasidesindeki bu bilgi dışında hayatıyla ilgili başkaca bilgimiz yoktur. Onun kasidesini sunduğu Selçuklu sultanı Alâeddin'in I. Alâeddin veya III. Alâeddin olduğu hakkında iki ayrı görüş vardır. F. Köprülü, III. Alâeddin (1297 - 1302) olduğu kanaatindedir. Dehhanî'nin şiirleriyle ilgili olarak düzeltmeler yapan H. İlaydın, Dehhanî'nin Büyük Selçuklu sultanı I. Alâeddin devrinde (1220 - 1237) yaşadığı ve kasidesini ona sunduğu kanaatindedir ("Türk Dili" ekim 1974, 277. sayı, 265 - 274). Bu konuda kesin hüküm verebilecek herhangi bir belge elde yoktur. Dehhanî'nin Farsça manzum bir *Selçuk-nâme* yazdığı haber veriliyorsa da, eser elde yoktur (bk. F. Köprülü, *Anadolu Selçuklular tarihinin yerli kaynakları,* Türk Tarih Kurumu "Belleten", 1943, VII, 27, s. 379 - 458).

Dehhanî'nin elimizde bir kasidesi ile altı gazeli vardır. Ona ait olarak yayınlanan 9 gazelden (M. Mansuroğlu, *Anadolu Türkçesi (XIII. asır) Dehhanî ve manzumeleri,* İstanbul, 1947) üçünün, Dehhanî'nin olmadığını H. İlaydın kesin bir biçimde ortaya koymuştur (*Dehhanî'nin şiirleri,* Ömer Asım Aksoy armağanı, 1978, s. 137 - 165). Şiirlerinden İran edebiyatını yakından bilen ve İran şairlerinin kullandıkları mazmunları ve sanatları rahatça ve ustaca kullanan Dehhanî'nin çok iyi bir şair olduğu anlaşılmaktadır. O, şiirlerini çağdaşları gibi dinî, tasavvufî ve ahlâkî konularda yazmayıp aşk, şarap ve tabiat gibi din dışı konularda yazmıştır. Sultan Alâeddin'e sunduğu kasidesi ile gazelleri divan edebiyatının ustaca yazılmış ilk başarılı örnekleridir. *Mantıku't-tayr* (717), *Hurşid-nâme* (789), *Bahrü'l - hakayık* (yazılışı 812, burada vezin gereği Dehânî olarak anılır) gibi mesnevîlerde öteki Türk mesnevîcileriyle birlikte Dehhanî'nin adının da anılması, onun da Türkçe bir mesnevîsinin olduğunu akla getirmektedir. Ömer İbni Mezid'in 840'ta derlediği *Mecmu'atü'n-nezair*'i ile Eğridirli Hacı Kemal (ölm. 918/1512)'in *Camiü'n-nezair*'ine onun şiirlerini almış olmaları, Dehhanî'nin en son XV - XVI. yüzyıllara kadar unutulmadığını gösterir.

XIII. yüzyılda yazılmış olup dili bakımından karışık özellikler gösteren bazı Türkçe eserler de vardır. Haliloğlu Ali'nin 703/1303'te hece vezniyle ve dörtlüklerle yazdığı *Kıssa-i Yusuf*'u ile 703/1303'te kopye edilmiş olup yazarını kesinlikle bilmediğimiz *Behcetü'l - hadayık fi mev'izeti'l - halâyık* adlı dinî mensur büyük eser hem Doğu Türkçesinin hem eski Anadolu Türkçesinin özelliklerini taşımaktadır. Şeyyad Hamza'nın Doğu Türkçesiyle karışık bir gazelinin dili de böyledir. Bu durum Anadolu'ya birbiri arkasından gelen Oğuzlar ve diğer Türk boyları vasıtasıyla Doğu Türkçesinin yazı geleneği ile Anadolu'da gelişen dil ve edebiyat arasındaki bağların sürdürüldüğünü göstermektedir.

XIII. yüzyılda daha başka Türkçe eserler de yazılmış olabilir. XVI. yüzyılda yazılmaya başlanmış olan şu'ara tezkireleri Anadolu'da gelişen edebiyatı Osmanlılardan başlatarak Selçuklular devri yazarlarından söz etmemişlerdir. XIII. yüzyılın diğer yazarları ve eserleri başka kaynakların yardımıyla ortaya çıkarılmıştır. Bununla birlikte bu yüzyıl henüz yeterince aydınlığa kavuşmamıştır. Nitekim bu yüzyılda yazılmış bazı Türkçe eserler elimizde yoktur. İbni Alâ' nın Selçuklu sultanı İzzeddin Keykâvus'un emriyle yazdığı *Danişmend - nâme,* Gülşehrî'nin *Mantıku't - tayr*'da haber verdiği manzum *Şeyh San'an kıssası* gibi (bk. F. Köprülü, *Anadolu'da Türk dili ve edebiyatının tekâmülüne umumî bir bakış; Türk edebiyatı tarihi,* 2. bas. 1980, s. 335).

Türk mizahının büyük temsilcisi Nasreddin Hoca XIII. yüzyılda Selçuklular devrinde yaşamıştır. Vesikaların yetersizliği ve onun hakkında bilinenlerin rivayetten ileri gitmemesi yüzünden Nasreddin Hoca'nın tarihî kişiliğini tespit güçleşmektedir. Lâmiî'nin *Letâif*'inde Nasreddin Hoca ile Şeyyad Hamza arasında geçen bir fıkra onun Şeyyad Hamza ile çağdaş olduğunu göstermektedir. Timur ile şair Ahmedî arasında geçen hamam fıkrası Nasreddin Hoca'ya mal edildiği gibi, Timur ile ilgili başka fıkralara da dayanılarak onun Timur döneminde yaşadığı sanılmıştır. Fıkralarda geçen Hallâc-ı Mansur, Nesimî ve benzerleriyle çağdaş gösterilmesi de imkânsızdır. Nasreddin Hoca'nın ölüm tarihi 683/1284 olarak kabul edilir. Türbesindeki mezar taşında yazılı olan 386 rakamı ölüm tarihinin tersidir. Sivrihisar mezarlığında bulunan H. 726 rebiülevvel tarihli Fatma binti Nasreddin'e ait bir taş ile Akşehir Müzesindeki Dürr-i Melek binti Nasreddin yazılı taşın Nasreddin Hoca' nın kızlarına ait olduğu kabul edilmektedir. İlk İstanbul kadısı Sivrihisarlı Hızır Bey ile oğlu Sinan Paşa'dan bahseden kaynaklar neseplerinin Nasreddin Hoca'ya çıktığını yazarlar. Sivrihisar müftüsü Hasan Efendi, *Mecmu'a-i ma'ârif* adlı eserinde sicillerden çıkardığını söylediği, fakat hangi siciller olduğunu belirtmeden verdiği bilgilere göre Nasreddin Hoca 605/1208'de Sivrihisar'ın Hortu köyünde doğmuştur. Babası köyün imamı Abdullah adında biridir. Hoca Sivrihisar'da okumuş, babasının ölümünden sonra Akşehir'de bulunan mutasavvıf Mahmud-ı Hayrânî (ölm. 667/1268)'nin şöhretini duymuş, Akşehir'e giderek ona intisap etmiş ve orada ölmüştür. Hasan Efendinin verdiği bu bilgi ile Nasreddin Hoca'nın ölüm tarihi olarak bilinen 683/1284 tarihi arasında zaman bakımından bir uygunluk vardır. Bu durumda fıkralarda geçen Sultan Alâeddin, Selçuklu sultanı II. Alâeddin (1249 - 1257) olabilir. Nasreddin Hoca'nın, Ahmed Fakih'in talebesi olması zaman bakımından pek mümkün görünmemektedir. XV. yüzyılda Ebulhayr Rumî'nin Şehzade Cem adına yazdığı *Saltuk - nâme*'de, Sarı Saltuğun da Mahmud-ı Havranî'nin dervişi olduğu, pirini ziyaret için Akşehir'e geldiğinde hocanın evinde misafir kaldığı, o gece Nasreddin Hoca evde bulunmadığından hocanın karısı ile Saltuk arasında geçen konuşma anlatılmıştır. Elimizde bulunan en eski Nasreddin Hoca fıkrası budur. Nasreddin Hoca fıkralarına zamanla başka fıkralar da katılmış ve bunlar da Nasreddin Hoca'ya mal edilmiştir.

Nasreddin Hoca'nın fıkralarındaki kişiliğine gelince, o toplumun her kesimindeki insan tipinin temsilcisidir. Kadıdır, müderristir. Borcunu ödeyemeyecek, istediğini yiyemeyecek kadar geçim sıkıntısı çeken bir insandır. Bazen çok saftır, fakat daima hazır cevaptır. Toplumun her kesimindeki insanı temsil eden Nasreddin Hoca, Türk zekâsının, mizah gücünün, nükte ve hazır cevaplığının efsaneleşmiş bir kahramanı olmuştur. O, fıkralarıyla yüzyıllar boyu Türk halkının günlük hayatına renk ve neşe katmış

millî bir mizah sembolüdür. Nasreddin Hoca fıkraları Osmanlı İmparatorluğunun idaresinde yaşamış milletlerde, özellikle Balkan milletleri arasında çok yayıldığı gibi, birçok yabancı dillere de çevrilmiştir (bk. NASREDDİN HOCA).

XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başlarında yaşamış olan Yunus Emre (ölm. 720/1320) XIII. yüzyılda Anadolu'da başlayan tasavvufî halk edebiyatının en büyük temsilcisi ve tükenmez kaynağıdır. Daha sonraki yüzyıllarda yetişen bütün tarikat şairleri Yunus Emre'nin etkisinde kalmışlar, fikrî ve edebî hüviyetlerini onun düşünceleri ve şiirleriyle yoğurarak biçimlendirmişlerdir. XIV. yüzyılda Sait Emre ile Kaygusuz Abdal'dan başlayarak XV. yüzyılda Eşrefoğlu, XVI. yüzyılda Ümmî Sinan, XVII. yüzyılda Niyazî-i Mısrî gibi tanınmış tekke şairleri hep Yunus etkisi altında yetişmişlerdir.

Yunus Emre'nin hayatına ait bilgiler çok azdır. XV. yüzyılda yazıya geçirilmiş olan *Hacı Bektaş Velâyet-nâmesi*'nde, XVI. yüzyılda yazılmış olan Taşköprülüzade'nin *Şekayık-ı nu'maniye*'sinde ve Lâmiî'nin *Nefehatü'l - üns*'ünde Yunus Emre'nin, Tapduk'un dervişi olduğu, uzun yıllar şeyhine hizmet ettikten sonra Sakarya havzasında bulunan Sarıköy'de yaptırdığı zaviyesinde bir süre halkı irşat ettikten sonra orada öldüğü yazılıdır. Son yıllarda yapılan araştırmalarla Yunus Emre'nin Karaman beyi Alâeddin'den arazi satın aldığına, Sarıköy'deki mezarın Yunus Emir adlı bir şahsa ait olduğuna dair tapu kayıtları bulunmuş ve bu belgelere göre Karaman'daki mezarın büyük şair Yunus'a ait olduğu ileri sürülmüştür. F. Köprülü ile A. Gölpınarlı, bu tapu kayıtlarının kaynaklarda verilen bilgileri çürütecek kesinlikte olmadığı ve Karaman'daki mezarın Kirişçi Baba diye tanınan başka bir Yunus'a ait olduğu kanaatindedirler. Böylece bu konuda araştırıcılar iki ayrı görüşe sahiptirler. Yunus Emre'nin 720/1320 tarihinde 82 yaşında öldüğü Adnan Erzi'nin bir mecmuada bulduğu kayıttan kesinlikle ortaya çıkarılmıştır (Yunus Emre'nin hayatı ve eserleri hakkındaki yayınlar için bk. İsmet Binark - Nejat Sefercioğlu, *Yunus Emre hakkında bir bibliyografya denemesi*. Ankara 1970).

Yunus Emre'nin kendi eserlerinden hayatı ile ilgili olarak çıkarılan bilgilere göre *Risaletü'n - nushiyye* adlı mesnevîsini 707/1307'de yazmış, Anadolu'da birçok yerleri gezmiş, Haleb'e, Şam'a, "yukarı illeri" dediği Azerbaycan'a kadar gitmiş, Konya'da Mevlâna'nın meclisinde bulunmuştur. Yunus Emre'nin Arapçayı ve Farsçayı bildiği, dört kitabı *(Tevrat, Zebur, İncil, Kur'an)* okuyup anlamını öğrendiği, ayetlerden, hadislerden iktibaslar yapacak ölçüde sağlam bir İslâmî kültür aldığı anlaşılmaktadır. *Hacı Bektaş Velâyet-nâmesi*'nde Yunus Emre ile şeyhi Tapduk Emre Bektaşî olarak gösterilir. Yunus Emre, şiirlerinde Şeyh Tapduk Emre'ye bağlılığını sık sık belirttiği, tarikat silsilesinin Balım Sultan'a ve Sarı Saltuk'a çıktığını söylediği, Mevlâna'nın, Ahmed Fakih'in, Seyyid Necmüddin, Geyikli Hasan vb. şahısların adlarını andığı halde Hacı Bektaş'tan hiç söz etmemiştir. Şiirlerinde Yunus'un Bektaşîliğini gösteren herhangi bir unsur da yoktur.

Yunus Emre'nin eserlerine gelince, *Divan*'ı ile *Risaletü'n - nushiyye* adlı ahlâkî bir mesnevîsi vardır. Yunus Emre, Türkçe divan sahibi ilk şairdir. Bir beytinde *Divan*'ından bahsettiğine göre şiirlerini kendisi divan haline getirmiş olabilir. Âşık Paşa'dan ve Sait Emre'den başlayarak birçok şairin ve başka Yunus'ların şiirleri Yunus Emre'nin şiirleriyle karıştırılarak Yunus divanındaki şiirlerin sayısı gittikçe artmıştır. A. Gölpınarlı'nın üç cilt halinde yayınladığı (I - II. cilt bir arada 1943'te, III. cilt 1948'de) *Divan*'da eski yazmalar karşılaştırılarak Yunus Emre'ye ait olanlar, başka Yunus'ların şiirlerinden ayırt edilmiştir. Bu baskıda Yunus Emre'ye ait 356 şiir tespit edilmiş olup bunların 287 tanesi hece vezniyle, 69 tanesi aruzla yazılmıştır.

Yunus Emre, şiirlerini aruzla ve hece ile yazmıştır. O, aruz vezninin çok defa mısra ortasından bölünebilen vezinlerini kullanarak beyitlere dörtlük ahengini vermiştir. Hatta aruzla yazdığı şiirlerinde bazı mısraların vezni aruza uymayıp hece iledir. Bunlar Yunus Emre'nin, halk şiirimizin veznine ve ahengine daha çok bağlı olduğunu gösterir. Nitekim onun en güzel şiirleri de hece ile yazılanlardır.

Risaletü'n - nushiyye ruh, nefis, kanaat, öfke, sabır, cimrilik, akıl gibi konularda yazılmış tasavvufî ve ahlâkî bir mesnevîdir. Başta on üç beyitli fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün vezniyle yazılmış bir kısımdan sonra kısa bir düz yazı vardır. Mesnevînin bundan sonraki kısmı mefâ'îlün mefâ'îlün fa'ûlün vezni ile yazılmış olup eserin tamamı 575 beyittir. *Risaletü'n - nushiyye*, divan yazmalarının ve baskılarının başına konmuştur.

Yunus Emre, bütün Türk halkı arasında şöhreti en yaygın bir şair olup şiirleri bugüne kadar sevilerek okunmuştur. Anadolu'nun birçok yerlerinde onun adına makam (anıt - mezar)'lar yapılmış, başka Yunus'lara ait olan mezarlar da bu büyük şaire mal edilmiştir (bk. YUNUS EMRE).

Yunus Emre, şiirlerinde ilâhî aşkın heyecanını yaşamış gerçek bir dervіştir. O, şeriata bağlı, tarikat yoluyla marifete ulaşmış, hakikatin nuru ile ruhunu arıtmış olgun bir insandır. Yunus Emre daha XIII. yüzyılda Türkçenin ifade gücünü ispatlamış büyük bir dil ustası, ilâhî aşkın heyecanıyla coşup taşan, ruhunun çalkantılarını sade ve samimî bir dille ifade edebilen lirik bir şairdir. Aradan yedi yüz yıl geçtiği halde canlılığını ve güzelliğini kaybetmeyen şiirleriyle Yunus Emre Türk edebiyatının en büyük şairlerindendir.

XIV. yüzyıl

XIV. yüzyılda Türk dili daha çok işlenip gelişmiş, bir önceki yüzyıla nazaran yazar ve şair sayısı artmış, mensur ve manzum pek çok eser yazılmıştır.

XIII. yüzyılda hemen bütün İslâm dünyasına hâkim olan Moğol imparatorluğunun 1257'den sonra parçalanmasıyla Moğollardan pek çoğunun Türkler içerisinde erimesi, XIV. yüzyılda Timur ve çocuklarının kurdukları devletin ana dillerinin Türkçe olması, Doğu Türkçesinin konuşulduğu ülkelerde Türkçenin güçlenip gelişmesine yardımcı olmuştur.

XIII. yüzyılda Hakaniye adı verilen edebî Doğu Türkçesi XIV. yüzyıldan itibaren Türkistan'da Çağatay ulusu sahasında, Harezm'de, Altın Ordu devleti ve Mısır Memlûkleri sahasında çok gelişmiş, buralarda yazılmış eserlerin oldukça önemli bir kısmı bugüne kadar gelebilmiştir.

Harezm sahasında yazılmış belli başlı eserlerden birisi Rabguzî'nin *Kısas-ı enbiya* adlı mensur eseridir. Adı Burhaneddinoğlu Kadı Nasr olup Rıbat Oğuz denen ve nerede bulunduğu kesinlikle bilinmeyen bir yerden olduğu için

Rabguzî adıyla tanınmıştır. Eserini Müslümanlığı kabul etmiş olan Moğol emirlerinden Nasiruddin Tok Boğa'nın isteği üzerine yazmıştır (710/1311). Arapçayı ve İslâm kültürünü çok iyi bilen Rabguzî, peygamberlerin hayat ve menkıbelerini yazarken güvenilir tefsirlerden yararlanmış, âyetlerden, hadislerden tanıklar getirmiştir. Yazar *Kısas-ı enbiya*'da mensur kısımların içerisine yer yer aruz vezniyle Arapça Türkçe karışık "mülemma" parçalar, gazeller ve dörtlükler yerleştirerek konuya heyecan katmaya ve etkili olmaya çalışmıştır. Sade, açık ve akıcı bir nesir diliyle yazılmış olan *Kısas-ı enbiya,* özellikle dil tarihi bakımından çok değerli bir eserdir.

İlminskiy, *Kısas-ı enbiya*'yı dört yazma nüsha ile karşılaştırarak ilk defa Kazan'da bastırmıştır (1859).

Kısas-ı enbiya Kazan'da birkaç defa basılmışsa da, bu baskılar hatalı olup eserin dil özellikleri kaybolmuştur. J. Schinkewitsch, British Museum yazmasını esas alarak başka yazmalarla karşılaştırmış ve eseri gramer yönünden inceleyerek *Rabghuzi's Syntax* adıyla "Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen"de bastırmıştır (1926, 1927). Son olarak K. Grönbech, eserin tıpkıbasımını yayınlamıştır (1948).

XIV. yüzyılda Harezm sahasında Harezm edebî diliyle yazılmış önemli bir eser de *Nehcü'l - feradis*'tir. Yazarı kesinlikle bilinmemektedir. Arapçayı ve İslâm kültürünü çok iyi bilen yazar, kırk hadis seçerek bunları sade ve açık bir dille açıklamıştır. Yazar, seçtiği bu kırk hadisi açıklarken önemli tefsirlerden ve eski kaynaklardan yararlanmış, Hz. Muhammed'den ve dört halifeden bahsetmiş, şeyhlerin ve âlimlerin sözlerini vermiştir. Eser, 10 fasıl ve her fasıl onar onar 4 babdan oluşmuştur. Öğretici bir amaç güden yazar, okuyucunun bu hadislere göre amel etmesini isteyerek kendilerine öbür dünya için yardımcı olmaya çalışmıştır.

Nehcü'l - feradis'in Zeki Velidî Togan tarafından İstanbul'da bulunan Yeni Cami nüshası, yazarının ölümünden üç gün önce (761/1360) Harezm'de Muhammed bin Muhammed bin Hurrem adında birisi tarafından harekeli bir nesihle kopye edilmiş değerli bir yazmadır (bk. Z. V. Togan, *Harezm'de yazılmış eski Türkçe eserler.* "Türkiyat Mecmuası", 1928, II, s. 315 - 345). Sarayda kopye edilmiş (759/1357) eski bir yazması sonradan kaybolmuştur *(Nehcü'l - feradis,* J. Eckmann'ın önsözü ile yayını, tıpkıbasım 1956; *Nehcü'l - feradis*'in dil özellikleri hakkında bk. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi" İstanbul, 1968 - 1971, XVI - XIX).

Altın Ordu sahasında İslâmî klasik edebiyatın bir hayli geliştiğini gösteren Kutub adlı şairin *Hüsrev ü Şirin* mesnevîsi, XIV. yüzyılın Kıpçak edebî dili ile yazılmış önemli bir eserdir.

Nizamî'nin aynı addaki tanınmış Farsça mesnevîsini Altın Ordu hükümdarı Tınıbek Han (1341 - 1342)'ın karısı adına tercüme etmiştir. Nizamî'yi büyük bir saygıyla anan Kutub, Nizamî'nin eserinin veznini değiştirmeden metni olduğu gibi tercüme etmiştir. Mesnevînin başındaki Tevhid, na't, Dört Halife'nin, Tınıbek'in övgüleri, eserin yazılış sebebi vb. kısımlar teliftir. Hikâye içindeki bazı tasvirlerde de şair kendi kişiliğini göstermiştir.

Kutb'un *Hüsrev ü Şirin*'i sanat gayesi ile yazılmış din dışı bir mesnevî olup Türk edebiyatında daha sonraki yüzyıllarda bu konuda yazılmış eserlerin en eskisidir. Kutb'un *Hüsrev ü Şirin*'inin tek yazma nüshası Paris Millî Kütüphanesinde olup Berke Fakih tarafından Mısır'da kopye edilmiştir (785/1383). Eser üzerinde Polonyalı Türkolog A. Zajaczkowski çalışmış ve metin, faksimile, lûgatçe olmak üzere üç cilt halinde yayınlanmıştır (Warszawa 1958 - 1961). Ayrıca bk. N. Hacıeminoğlu, *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve dil hususiyetleri.* İstanbul 1968.

Harezmî'nin *Muhabbet-nâme*'si de bu yüzyılda yazılmış din dışı manzum bir eserdir. Harezmî eserini yazarak (754/1353) Altın Ordu hükümdarı Canıbek Han'ın sarayında önemli bir görevi bulunan Mehmed Hoca Big adında bir emire sunmuştur (bk. F. Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi.* 2. bas. 1980, s. 305). *Muhabbet - nâme* mefâ'ilün mefâ'ilün fa'ûlün vezniyle yazılmış 10 mektuptan oluşan bir mesnevîdir. Mesnevî beyitlerinin arasında gazeller de bulunmaktadır (British Museum Or. 8193, istinsahı : H. 839. İstanbul Millet Kütüphanesi nüshası eksiktir). Farsça şiirler de yazdığı bilinen Harezmî, bu yüzyılda yetişmiş büyük bir şairdir. Onun bir gazelini XIV. yüzyılda Mısır'da Memlûkler zamanında yaşamış olan, bu yüzyılın en iyi şairlerinden Seyf-i Serayî düzenlediği nazire mecmuasına almıştır (Mecmuanın tek yazma nüshası Leiden Akademi kütüphanesindedir). Gerek *Muhabbet - nâme*'si gerek Seyf-i Serayî'nin mecmuasında bulunan gazeli, onun çok iyi bir şair olduğunu ve Türk ülkelerinde yaygın bir şöhreti bulunduğunu göstermektedir. XV. yüzyıl başında yetişmiş olan Çağatay şairi Hocendî, *Letafet - nâme*'sinde Harezmî'den saygı ve takdirle bahsetmiştir.

XIV. yüzyılda Kıpçak edebî dilinin Mısır'da Türk Memlûkleri zamanında (1250 - 1382) çok gelişmiş olduğu görülür. Eserlerini Mısır'da yazmış olan Seyf-i Serayî, Kıpçak edebî dili ile yazdığı kaside, gazel, mesnevî ve rubaîleriyle bu yüzyılın değerli şairlerindendir. Farsçayı çok iyi bilen, İslâmî klasik edebiyatın mecaz ve mazmunlarını çok güzel kullanan Seyf-i Serayî, İranlı şair ve hakim Sa'dî (ölm. 1292)'nin *Gülistan*'ını Kıpçak Türkçesine çevirmiştir (Türk Dil Kurumu yayını, faksimile 1954). Bu çeviri Türk edebiyatında daha sonraki yüzyıllarda pek çok çevirileri ve şerhleri yapılmış olan *Gülistan*'ın en eski çevirisi olup Kıpçak edebî nesrinin en güzel örneğidir.

Seyf-i Serayî'nin düzenlediği nazireler mecmuasında Harezmî'den başka birer gazeli alınmış olan Saraylı Ahmed Hoca, Abdal mahlâslı Abdülmecid; İmad-ı Mevlevî, Tuğlu Hoca adlı şairlerin yalnızca adlarını öğreniyoruz (bk. F. Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi* 309). Seyf-i Serayî'nin düzenlediği bu nazire mecmuası, XIV. yüzyılda İslâmî klasik edebiyatın iyice gelişmiş olduğunu ve edebî Türk dilleri arasındaki ilişkileri göstermesi bakımından çok önemli bir eserdir. Yine bir gazeli bu mecmuaya alınmış olan Hasanoğlu bu yüzyılda Azerî sahasında yetişmiş şairlerdendir.

Mısır'da 785'te Kutb'un *Hüsrev ü Şirin* mesnevîsini kopye etmiş olan Berke Fakih aynı zamanda bir fıkıh âlimi olup *Kitabu irşadü'l - mülûk ve's - selâtin* adlı ibadetlere dair eserini İskenderiye'de (789/1387) yazmıştır (Ayasofya Ktp. No. 1016). Eserin sonunda bulunan mesnevîde kendi hakkında bilgi bulunmaktadır. Eser *Kutadgu bilig* vezniyle yazılmış olup vezin bozuklukları vardır.

Endülüs'ten Mısır'a gelmiş ve Kahire'de ölmüş olan Gırnatalı Ebu Hayyan'ın Kıpçak Türkçesine dair yazdığı *Kitabü'l - idrak li-lisani'l - etrak* adlı eseri Türk dili tarihi bakımından son derece önemli kaynak bir eserdir (A. Caferoğlu bas. 1931).

Hüsam Kâtib *Cümcüme-nâme* adlı manzum hikâyesini Kıpçak sahasında yazmıştır (707/1368). *Cümcüme-nâme* İranlı şair Feridüddin Attar'ın aynı adlı manzumesinden genişletilerek yapılmış bir tercüme olup Isa ile Kesikbaş hikâyesidir. Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün vezniyle yazılmış didaktik bir mesnevîdir. Şair, Attar'da bulunmayan bazı dinî unsurları eserine katmıştır. Halk arasında çok okunduğu için gerek yazmalarının gerek Kazan baskısının *(Hikâyet-i Cümcüme Sultan fi nübüvveti İlyas aleyhisselâm)* dili çok bozulmuştur. XIII. yüzyıl eserlerinden *Muinü'l - mürid*'in bulunduğu Bursa kütüphanesindeki mecmuanın kenarlarında *Cevahirü'l-esrar* adlı bir kitaptan alınmış altı dörtlükten elde bulunup eserin tamamı değildir. *Atabetü'l - hakayık* ve *Muinü'l - mürid*'le aynı vezinde (fa'ûlün fa'ûlün fa'ûlün fa'ul) ve onlar gibi dörtlüklerle yazılmış olan *Cevahirü'l - esrar,* konu ve düşünce bakımından da onların bir devamı sayılır. Harezm sahasında yazılmış tasavvufî bir eserdir.

XIV. yüzyıldan kalmış eserlerden birisi de *Bahtiyar - nâme* olup on vezir hikâyesidir. Tanınmış eski Hint hikâyelerinden *Sindbad* (A. Ateş, *Sindbad-nâme.* İstanbul 1948) hikâyesinden alınmıştır. Tek nüshası Uygur harfleriyle yazılmış olup Oxford'da Bodleian kütüphanesindedir (No. 598). Mansur Bahşi adında bir kâtip tarafından kopye edilmiştir (838/1435). Hintçeden yapılan bu çevirinin XIV. yüzyıla ait olduğu sanılmaktadır.

On vezir hikâyesi ile birlikte *Kırk vezir hikâyesi (Erbain subh u mesa)* Anadolu sahasında daha sonraki yüzyıllarda da yazılmıştır.

Paris Millî Kütüphanesinde bulunan yine Uygur harfleriyle yazılmış iki eser *(Mirac-nâme ve Tezkiretü'l-evliyu),* XIV. yüzyıl Doğu Türkçesiyle yazılmış mensur eserlerdir. 840/1436'da Herat'ta Mâlik Bahşi adlı bir kâtip tarafından kopye edilmiş olan bu iki eser Pavet de Courteille tarafından Arap harfleriyle ve Fransızca çevirileriyle birlikte yayınlanmıştır (Paris 1882). (Son üç eser için bk. F. Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi* 320; J. Thúry, *Türk dili yadigârları.* "Millî Tetebbular Mecmuası" 1331, IV, 90).

XIV. yüzyılda Azerî sahasında yetişmiş olan Hasanoğlu'nun asıl adı Şeyh İzzeddin Esferayinî'dir. Çağdaşı Seyf-i Serayî'nin nazire mecmuasına Hasanoğlu'nun da gazelini almış olması, şöhretinin Mısır'a kadar yayıldığını gösterir. Hasan-ı Pur mahlâsıyla Farsça şiirler de yazmıştır. Hoca Fehim, Devletşah tezkiresinden naklen onun Farsça bir gazelini *Sefinetü'ş - şuara*'ya alarak divanının Azerbaycan taraflarında meşhur olduğunu söyler (s. 113). (bk. İ. H. Ertaylan, *Azerbaycan edebiyatı tarihi,* I, 114 - 153; F. Köprülü, *XIX. asırda bir Azerî şairi.* "Hayat" No. 82, 1928; *En eski Türk Azerî şairi Hasanoğlu,* "Dergâh" I, 6; S. N. Ergun, *Hasanoğlu'nun yeni bir gazeli,* "Millî Mecmua" No. 107).

XIV. yüzyılda Azerî sahasında Hasanoğlu'ndan başka, bir Türk sülâlesi olup Irak'ta hükümet süren Celâyirlilerden Sultan Ahmed b. Veys de şair ve sanatkâr bir hükümdardır (1382 - 1410). Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler yazmıştır *(Divan-ı Ahmed b. Şeyh Üveys,* Süleymaniye, Lala İsmail, No. 423). *Mecmuatü'n - nezair*'de Sultan Ahmed'in de bir gazeli bulunmaktadır (M. Canpolat, *Mecmuatü'n-nezair.* 1982, 223). Usta bir şair olduğu belli olan Sultan Ahmed'in bu gazelinden Bağdad'da Celâyirliler sarayında Türkçenin edebî dil olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Orta Asya'da Sirderya boylarında yarı göçebe yarı yerleşik bir halde yaşayan Oğuz boyları Selçuklu devletinin kurulmasıyla güçlenmişler, kısa zamanda Maveraünnehir ve Horasan'ı ellerine geçirdikten sonra bütün İran'a hâkim olmuşlar ve 1071'de Malazgirt'te Bizans ordularını yenerek Anadolu'yu Müslüman bir Türk yurdu yapmışlardır. Azerbaycan'da, Irak'ta ve Anadolu'da yerleşen Oğuz ve Türkmen boylarının dilleri olan Oğuzca, tarihî, coğrafî ve sosyal sebeplerle XIV. yüzyıldan itibaren Azerî ve Anadolu Türkçesi olmak üzere iki ayrı edebî lehçe halinde gelişmiştir. Ancak XIV. yüzyılda bu iki edebî lehçe arasındaki fark henüz belirgin değildir.

XIV. yüzyılda Azerî sahasında yetişen en coşkulu ve lirik şair Nesimî'dir. Diyarbakır, İrak ve Tebriz taraflarında yaşadığı sanılan ve Ankara'ya kadar geldiği rivayet edilen Nesimî'nin hayatı hakkında kaynaklarda verilen bilgiler çelişkilidir. Onun hakkında edinebildiğimiz gerçek bilgi İran'da Hurufîlik mezhebinin kurucusu Fazlu'llah (ölm. 804/1401)'ın halifelerinden olduğu ve inancı yüzünden Haleb'de derisi yüzülerek öldürülmüş olduğudur (807/1404). Hayatı menkıbeleşmiş, özellikle Alevî şairler arasında Nesimî "Şah-ı Şehid" adıyla anılarak saygınlık kazanmıştır (bk. NESÎMÎ, Seyyid).

Nesimî'nin Türkçe ve Farsça iki divanı vardır. Farsça şiirleri bazı yazmalarda Türkçe şiirlerinin arasına alınmıştır (ör. Topkapı Sarayı Ktp. 3977). Türkçe divanının yazma nüshalarının en eskisi 874/1469 tarihlidir (Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Ktp. Raif Yelkenci No. 148'de kayıtlı olan bu yazma kaybolmuştur. Mikrofilmi Millî Ktp.' de A-920'dir). 941/1524 tarihli Kahire nüshasındaki bazı gazellerinde Hüseynî mahlâsını kullandığı görülür. Nesimî divanının İstanbul baskıları eksik ve yanlıştır (bk. Hüseyin Ayan, *Nesimî divanı,* basılmamış doktora tezi).

Nesimî, mesnevîler, gazeller ve rubaîlerden başka "tuyuğ"lar da yazmıştır. Nesimî, ilâhî aşkın coşkunluğuyla Türkçeyi XIV. yüzyılda ahenkli bir şekilde kullanmış usta bir şairdir. Hurufî inancının izlerini taşıyan şairler üzerinde sürekli etki yapmış olan Nesimî'den Fuzulî de etkilenmiş, hatta Kanunî Sultan Süleyman onun meşhur gazeline bir nazire yazmıştır.

Kütüphanelerde Nesimî'ye ait olarak kaydedilmiş bulunan *Mukaddimetü'l-hakayık* adlı Hurufîlikle ilgili eserin Nesimî'nin olduğu şüphelidir.

Anadolu Selçuklu devletinin XIII. yüzyılın sonlarına doğru yıkılması üzerine Anadolu'da XIV. yüzyılın başında kurulan beylikler döneminde Türkçe edebî dil olarak ön plana geçmiş, telif ve tercüme birçok eser yazılmıştır. Beyliklerin başında bulunan ve çoğu Arapça, Farsça bilmeyen beyler, şairleri ve yazarları Türkçe eserler vermeye ve çeviriler yapmaya teşvik etmişlerdir. Daha 676/1277'de Karamanoğlu Mehmed Bey, Konya'yı zapt ettiği zaman Selçukluların Farsçaya karşı gösterdikleri meyil ve rağbeti

doğru bulmamış ve bundan böyle devlet dairesinde, sarayda, çarşı ve pazarda Türkçeden başka dil konuşulmaması için emir vermiştir. Beylikler döneminde, edebî eserlerde Farsçanın ve Arapçanın yerini Türkçe almış, telif ve tercüme pek çok eser yazılmıştır.

Beyliklerin başında bulunanlar, bir yandan çarşılar, medreseler, imaretler, misafirhaneler, kütüphaneler yaptırırken bir yandan da âlimleri ve sanatkârları çevrelerinde toplayıp koruyarak ve eser yazmaya özendirerek Türk millî kültür ve sanatının canlanıp gelişmesine yardımcı olmuşlardır. Yazarlar, beylerin ve halkın dinî bilgilerini artırmak maksadıyla çok okunan *Kur'an* surelerinin açıklamalı çevirilerini yapmışlar, peygamber kıssaları, velilerin menkıbeleri, nasihatnameler v.b. konularda tanınmış Arapça, Farsça eserleri Türkçeye çevirmişler, pratik hayattaki ihtiyaçları karşılamak için de tıbba, baytarlığa, avcılığa, kıymetli taşların özelliklerine, rüya tabirlerine v.b. ait çeviriler yapmışlar, telif eserler meydana getirmişlerdir. Bütün bu eserlerde yazarlar, beylerin de istekleri doğrultusunda sade bir dil kullanmışlardır. Bu eserlerde Arapça, Farsça kelime ve terkipler bulunmakla birlikte bunların Türkçeye göre oranı çok azdır.

Edebî alanda dinî, destanî manzum ve mensur eserler, Hz. Muhammed'in mucizelerini konu alan çoğu manzum hikâyeler, tasavvufî ve romantik mesnevîler, divanlar, *Kelile ve Dimne, Marzuban-nâme* gibi kıssadan hisse çıkartılan hayvan hikâyeleri, *Kabus-nâme* gibi nasihat kitapları ve daha çeşitli tür ve konularda yazılmış eserlerle Türkçe edebî dil olarak iyice işlenmiştir.

XIII. yüzyılda Anadolu'da yerleşmiş olan tasavvuf akımı XIV. yüzyılda Mevlevîlik, Ahîlik, Babaîlik, Hurufîlik v.b. inanç ve tarikatların taraftarları arasında etkisini kuvvetle sürdürmüştür. Mevlevîlik bu yüzyılda Anadolu'da süratle yayılmış, Mevlâna'nın torunu Ulu Arif Çelebi (ölm. 1319) Anadolu'da seyahatler yaparak tekkeler açmış, beyliklerin başında bulunanların tarikata girmelerini sağlamak, onlarla akrabalık kurmak suretiyle Mevlevîliğin yayılmasında önemli rol oynamıştır. Başka tarikata mensup olanların bile Mevlâna'ya saygı ve bağlılık göstermiş olmaları Mevlevîliğin bu yüzyılda gördüğü rağbetten ileri gelmiştir. Ahîliğin ve Fütüvvet teşkilâtının bu yüzyılda özellikle sosyal hayattaki düzenin sağlanmasında önemli rolü olmuştur.

Edebî alanda XIV. yüzyılda Türkçe olarak ilk defa tasavvufî konuda büyük mesnevîler yazılmıştır. Tasavvufu öğreten *Mantıku't-tayr* ile *Garib-nâme* hacminde büyük eserler daha sonraki yüzyıllarda yazılmayacaktır. Gerek vezin gerek muhteva yönünden *Mesnevî*'nin etkisi açıkça görülen bu iki eser Türk halkı için yazılmıştır. Âşık Paşa, Türkçeye önem verilmediğinden yakınmış; Gülşehrî, *Mantıku't-tayr* gibi bir eser ortaya koyduğu için övünmüştür.

XIV. yüzyılda Anadolu'da gelişen Türk edebiyatında mesnevîler önemli bir yer tutar. Bu yüzyılda yazılmış olan mesnevîler gerek sayı gerek konularının çeşitliliği bakımından bir önceki yüzyıla nazaran şaşılacak derecede artmıştır. *Mantıku't-tayr, Garib-nâme* gibi büyük tasavvufî eserler, Kaygusuz Abdal'ın *Gevher-nâme, Minber-nâme, Gülistan* gibi tasavvufî küçük mesnevîleri, *Keramet-i Ahi Evren, Menakıb-ı kudsiye, Menakıb-ı Aişe, Hikâyet-i Halime, Vefat-ı Hatice, Vefat-ı Fatıma, Maktel-i Hüseyn, Menakıb-ı İbrahim Edhem, Mansur-nâme* gibi dinî, menkıbevî mesnevîler bu yüzyılda yazılmıştır. Hz. Muhammed'in mucizeleri *(Mu'cizat-ı Nebevî)*, bu mucizelerle ilgili manzum küçük hikâyeler de bu yüzyılda yazılmıştır. *Dastan-ı geyik, Dastan-i ejderha, Dastan-ı hamame* (güvercin), *Dastan-ı kesikbaş, Dastan-ı cemel* (deve), *Dastan-ı dahdah* gibi Peygamber'in mucizeleriyle ilgili dinî hikâyeler halk tarafından çok okunmuştur. *Dastan-ı geyik* ve *Dastan-ı ejderha*'nın bazı yazmalarının sonunda Sadrüddin adı geçmektedir. Güvercin ile Kesikbaş hikâyesinin bazı yazmalarında Konyalı Kirdeci Ali'nin adı vardır. Bu hikâyelerin bazı yazmalarının sonunda Kırşehirli İsa, İbrahim, Meddah Yusuf adları da bulunmaktadır. Bu şahısların, adı geçen hikâyelerin yazarı mı, yoksa anlatanı mı olduğu belli değildir. Bu şahısları, hikâyelerin yazarı olarak gösterenler de olmuştur. Bu hikâyeler toplantılarda okunduğundan bu adların destanları anlatan kişiler olduğu inancındayız. Çünkü aynı hikâyenin değişik yazmalarında adların değiştiği, bir yazmanın sonunda ad bulunduğu halde aynı yazmanın başka bir nüshasında bulunmadığı görülmektedir. Bütün bu hikâyeler fâ'ilâtün-fâ'ilâtün-fâ'ilün vezni ile yazılmış olup XV. yüzyılda Süleyman Çelebi'nin şaheseri *Mevlid*'in yazılmasını hazırlamışlardır.

Yine bu yüzyılda yazılmış Hz. Muhammed ve Ali'nin savaşlarını ve kahramanlıklarını anlatan eserlerin sayısı da oldukça çoktur. Anadolu'nun XIII - XIV. yüzyıllardaki siyasî ve sosyal durumu bu çeşit eserlerin yazılmasına sebep olmuştur. Bu konuda en çok eser yazmış olan şair Tursun Fakih'tir. *Kıssa-ı Mukaffa* (Hz. Muhammed'in Mukaffa adlı putla savaşı), *Hz. Muhammed'in Ebucehil ile güreş tuttuğu, Gazavat-ı emirü'l-mü'minîn Ali, Muhammed Hanefi cengi* gibi dinî destanlar yazmıştır. Beypazarlı Maazoğlu Hasan'ın, Ali'nin *Feth-i kal'a-i Selasil*'i ile *Cenadil kal'ası cengi*, Nakiboğlu'nun *Dastan-ı Adn der hikâyet-i Hasan ve Hüseyn*'i bu tür mesnevîlerdendir. Şeyyad İsa'nın yazdığı *Ahvâl-i kıyamet* ile elde bulunmayan *Salsal-nâme*'si de XIV. yüzyıl eserlerindendir. Fâ'ilâtün-fâ'ilâtün-fâ'ilün vezniyle 344 beyitli *Ahvul-i kıyamet*'in sonunda şairin Mevlâna'nın torunu Ulu Arif Çelebi'nin oğlu Abid Çelebi (ölm. 739/1338)'den bahsetmiş olması, Şeyyad İsa'nın yaşadığı yüzyılı kesinlikle belli etmektedir (bk. Türk Dil Kurumu Ktp. No. A/142)).

Meddah Şazi 763/1362'de yazdığı *Dastan-ı maktel-i Hüseyn* mesnevîsini Candaroğlu Celâlüddin Şah Bayezid (Kötürüm Bayezid, ölm. 787/1385)'e sunmuştur. Fâ'ilâtün-fâ'ilâtün-fâ'ilün vezniyle yazılmış olan eserin 3 319 beyit olduğunu şairin kendisi söyler. Edebiyatımızda "Maktel-i Hüseyn" konusunda yazılmış olan manzum eserlerin ilkidir (Yazmalarından bazıları: Türk Dil Kurumu Ktp. B/28; İstanbul Millet Ktp. 1313, 1314; British Museum Or. 8043).

Bütün bu dinî, destanî, menkıbevî eserlerin hepsi fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün vezniyle yazılmıştır.

XIV. yüzyılda yazılmış olan tasavvufî eserlerden *Mantıku't-tayr* ile *Garib-nâme* başta gelir. Daha sonraki yüzyıllarda tasavvuf konusunda pek çok mesnevîler yazılmış olmakla birlikte bu hacimde tasavvufu anlatan başka eser yazılmamıştır.

Kırşehir'in Gülşehir kasabasından olan Gülşehrî'nin asıl adının Ahmed değil, Süleyman olduğu *Mantıku't-tayr*'daki beyitlerden anlaşılmaktadır. Geniş bir tasavvuf kültürüne sahip olan Gülşehrî, Ahi Evren'in dervişidir. Kendisinin de şeyh olduğunu ve pek çok müridinin bulunduğunu söyler. 717/1307'de tamamladığı *Mantıku't-tayr*'ı İlhanlı hükümdarı Gazan Han'a sunmuştur. Farsça *Felek-nâme* mes-

nevîsi (yazılışı 701/1301) ile manzum Kudurî çevirisini *Mantıku't-tayr*'dan önce yazmıştır. Tek yazma nüshası Ankara Eski Eserler Kütüphanesinde bulunan *Felek-nâme* de onun tasavvuftaki bilgisinin derinliğini gösterir (S. Kocatürk, *Gülşehrî ve Felek-nâme.* Ankara 1982). *Mantıku't-tayr* Feridüddin Attar (1193 - 1235)'ın aynı adlı mesnevîsinin çevirisidir. Eserin bir adı da *Gülşen-nâme*'dir. Gülşehrî, çevirisine Attar'ın *Esrar-nâme*'sinden, Mevlâna'nın *Mesnevî*'sinden, *Kelile ve Dimne*'den hikâyeler katarak *Mantıku't-tayr*'ı genişletmiştir. Müjgân Cunbur'un beş yazma karşılaştırarak hazırladığı doktora tezi 4 408 beyittir (Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Ktp. No. 119). *Mantıku't-tayr* tasavvuf konusunda yazılmış bir eser olup edebî yönden de sanat değeri taşıyan bir mesnevîdir. Gülşehrî akıcı ve ahenkli bir Türkçe ile aruzu rahatça kullanmıştır. Şimdiye kadar böyle bir eser yazılmamış olduğunu söyleyerek övünmekte haklıdır. Çağdaşı Ahmedî, onun sık sık kendisini övmesini hoş görmemekle birlikte Hatiboğlu, *Bahrü'l - hakayık*'ta (yazılışı 817/1414), Pir Mehmed bin Yusuf Ankaravî (ölm. 866/1461) *Tarikat-nâmesi*'nde (Attar'ın *Musibet-nâme* çevirisi), Kemal Ümmî (ölm. 880/1475) bir gazelinde Gülşehrî'den saygıyla bahsetmişlerdir. *Mantıku't - tayr*'ın tıpkıbasımı, A. S. Levend'in Önsöz'ü ile birlikte yayınlanmıştır (Ankara 1957).

Gülşehrî'nin 7 gazeli elimizdedir. Bunlardan biri *Mecmuatü'n-nezair*'de, üçü *Camiü'n-nezair*'dedir (Diğerleri için bk. *Mantıku't-tayr,* 31; Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, 479). 167 beyitli *Keramat-ı Ahi Evren* mesnevîsini Taeschner yayınlamıştır (Wiesbaden 1955). Farsça aruz risalesi (Millet Ktp. No. 517) de yazmış olan Gülşehrî'nin daha başka eserler de yazmış olması muhtemeldir.

Âşık Paşa (1272 - 1333) da Gülşehrî gibi XIV. yüzyılın önemli kültür merkezi olan Kırşehir'dendir. Aslen Horasanlı ve soylu bir aileden gelen Âşık Paşa'nın iyi bir tahsil gördüğü anlaşılmaktadır. Âşık Paşa, on bin beyitten fazla olan *Garib-nâme*'sini Türk halkına tasavvufu öğretmek maksadıyla yazmıştır. *Garib-nâme* (yazılışı 730/1330) aynı zamanda ilk büyük telif mesnevîdir. *Garib-nâme*'de Mevlâna'nın *Mesnevî*'sinin şekil ve muhteva yönünden etkisi olmuştur. *Garib-nâme* de *Mantıku't-tayr* gibi fâ'ilâtün-fâ'ilâtün-fâ'ilün vezniyle yazılmıştır. Mesnevî arasında yer yer tercî-i bend biçimine benzer parçalar vardır. On "bab"a ayrılmış olan eserin her babında o babın sayısına uygun konular anlatılmıştır. Bu bakımdan eserde geometrik bir düzen vardır. Âşık Paşa, tasavvufu "ehl-i sünnet" inanışına uygun olarak anlatır ve Tanrı'ya, Peygamber'e karşı büyük bir saygı ve bağlılık gösterir. *Garib-nâme*'de kâmil insan olmayı öğütleyen ahlâkî bir yön de bulunmaktadır. Âşık Paşa, *Garib-nâme*'de Türkçeye önem verdiğini belirterek Türkçe yazmayı şuurla istemiştir. Bu bakımdan Âşık Paşa'nın ve eserinin ayrı bir değeri vardır. Bu önemli eser bugüne kadar yazma halinde kalmıştır.

Âşık Paşa'nın 67 parça manzumesi elde bulunmaktadır (bk. A. Gölpınarlı, *Âşık Paşa'nın şiirleri,* "Türkiyat Mecmuası" V, 1935, 7 - 101; *Yunus Emre ve tasavvuf,* İstanbul 1961).

Âşık Paşa şiirlerinde Âşık, Âşık Paşa, Muhlisoğlu Âşık mahlâslarını kullanmıştır. Bazı manzumelerinde mahlâs yoktur. Çoğu aruz vezniyle yazılmış olup aruzla ve hece ile olanların hepsi Yunus Emre'nin şiirlerine çok benzer. Ne var ki Yunus Emre'nin şiirlerindeki lirizm Âşık Paşa'nın şiirlerinde yoktur. Âşık Paşa'ya ait *Vasf-ı hal-i herkesî* (39 beyit), *Fakr-nâme* (160 beyit), *Hikâye* (59 beyit), *Kimya risâlesi* (manzum - mensur) adlı küçük mesnevîleri yayınlanmıştır (bk. A. S. Levend, "Türk Dili Araştırmaları Yıllığı" 1953, 205 - 255; 1954, 265 - 276). Kütüphanelerde Âşık Paşa adına kayıtlı bazı kitap ve risaleler varsa da bunların Âşık Paşa'ya ait oldukları şüphelidir (bk. A. S. Levend, *Âşık Paşa'ya atfedilen iki risale,* "Türk Dili Araştırmaları Yıllığı" 1955, 103 - 107).

Âşık Paşa'nın oğlu Elvan Çelebi *Menakıbu'l-kudsiyye fi Menasıbı'l-ünsiyye* adlı eserini 760/1359'da yazmıştır. *Garib-nâme* gibi bu da telif bir eserdir. 2 083 beyit olan *Menâkıbu'l-kudsiyye,* fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün vezni ile yazılmıştır. Eserin içerisinde gazel ve terci-i bend şeklinde yazılmış parçalar da vardır. Tek yazma nüshası Konya Mevlâna Müzesi kütüphanesinde olan eserin bazı yaprakları kopmuştur. Metinde vezin bakımından bozuk yerler vardır. Dede Garkın ve müritleri ile ilgili manzum bir "menakıp-nâme"dir.

Dinî mesnevîlerden Lâdikli Mehmed b. Âşık Süleyman'ın *Keşfü'l-meanî* (800/1398) adlı manzum Şatıbî tercümesi ile aynı yazarın *Kur'an* hakkındaki manzum bir eserinin de Fuad Köprülü'nün özel kütüphanesinde bulunduğunu öğreniyoruz (bk. *Türk edebiyatı tarihi,* 1980, 2. bas. 342).

Said Emre ile Kaygusuz Abdal da bu yüzyılda yetişmiş mutasavvıf şairlerdendir. Bu iki şair üzerinde Yunus Emre'nin büyük etkisi olmuştur. Said Emre ile Kaygusuz XIV. yüzyıldan itibaren halk edebiyatı veya tekke edebiyatı adıyla gelişen kolun bu yüzyılda başlıca temsilcisidirler.

Said Emre, şiirlerini hece vezniyle ve tamamıyla Yunus'un etkisinde yazmıştır. 19 kadar manzumesi toplanarak yayınlanmıştır (bk. A. Gölpınarlı, *Yunus Emre ve eserleri,* 1938, 233 - 247). Said Emre, Hacı Bektaş-ı Velî'nin Arapça *Makalât*'ını Türkçe düzyazıya çevirmiştir (Esat Coşan, *Hacı Bektaş-ı Velî, Makalât,* basılmamış doçentlik tezi; ayrıca bk. F. Köprülü, *Said Emre,* "Hayat" II, 42).

XIV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Kaygusuz Abdal (ölm. 1444) tasavvufî halk edebiyatının en güçlü ve orijinal şairidir. Asıl adı Alâeddin Gaybî olup Alâiye beyinin oğludur. Devrinin bütün ilimlerini öğrendikten sonra tasavvuf yolunu seçmiş ve Elmalı'da Abdal Musa'ya mürit olmuştur. Anadolu'da dolaşmış, Mısır'a ve Rumeli'ye kadar giderek oralarda tarikatını yaymış olan Kaygusuz, muhtemelen Mısır'da ölmüştür.

Manzum ve mensur pek çok eseri bulunan Kaygusuz'un *Divan*'ı, *Gülistan, Gevher-nâme, Minber-nâme* gibi küçük mesnevîleri ile *Budala-nâme, Vücud-name, Kitâb-ı miglâte* adlı mensur risalesi vardır. *Dil-guşâ* ile *Saray-nâme*'si mensur-manzum karışıktır. *Dolab-nâme* adıyla tanınan eseri, kaside biçiminde yazılmış bir manzumesidir.

Kaygusuz Abdal'ın divanında iki yüze yakın şiiri vardır. Bunların çoğu aruzla yazılmış kaside, gazel, müstezad, terkîb-i bend, tercî-i bend biçiminde şiirlerdir. Hece ile yazdığı şiirlerinde ve ilâhilerinde çoğunlukla hecenin 4+4 ve 4+3 duraklı vezinlerini kullanmıştır. Hece ile yazdığı şiirleri, ilâhileri ve şathiyelerinde Tanrı ile samimî konuşma, dünya nimetlerine tapan kişileri alaya alma ve yerme konularında yazdığı şiirlerinde çok orijinal bir kişilik göstermiştir. Şiirleri bugüne kadar sevilerek okunmuş olan Kaygusuz Abdal, tasavvufî halk edebiyatımızın ilgi çekici ve renkli şairidir (bk. A. Gölpınarlı, *Kaygusuz*

Abdal, Hatayî ve Kul Himmet, İstanbul 1962; Abdurrahman Güzel, *Kaygusuz Abdal,* Ankara 1981).

XIV. yüzyıldan itibaren romantik aşk mesnevîleri de yazılmaya başlanmıştır. Sulı Fakih (Süli veya Savla okuyanlar da vardır)'in 700/1298'de yazdığı 3 302 beyitli *Yusuf u Züleyha* mesnevîsi (Türk Dil Kurumu Ktp. No. 301), Kadı Darir'in 768/1366'da yazdığı 2 124 beyitli *Kıssa-i Yusuf*'u (İstanbul Üniversitesi Ktp. T. Y. No. 311) bu yüzyılda yazılmış dinî, romantik aşk mesnevîleridir. Bu iki şair de vezinde Şeyyad Hamza'yı takip ederek fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün veznini kullanmışlardır. Hoca Mes'ud b. Ahmed'in 751/1350' de Farsçadan çevirdiği *Süheyl ü Nevbahar* 5 568 beyit olup *Şeh-nâme* vezniyle yazılmıştır. Berlin Devlet Kütüphanesinde bulunan en eski, tam ve harekeli yazması J. H. Mordtmann tarafından yayınlanmıştır (Hanover 1925). *Süheyl ü Nevbahar*'ın ilk bin beyti şairin yeğeni İzzeddin Ahmed tarafından çevrilmiş, geri kalan 4 568 beytini Hoca Mes' ud yazmıştır. Hoca Mes'ud'un mesnevî aralarına yerleştirdiği gazeller kendisine ait olmakla birlikte *Süheyl ü Nevbahar*'ın çevrildiği Farsça aslı bilinmediğinden şairin Farsça aslına ne ölçüde bağlı kaldığı tespit edilememektedir. Hoca Mes'ud'un, Sa'dî'nin *Bostan*'ından seçerek Türkçeye çevirdiği 1 703 beyitli *Ferheng-nâme-i Sa'dî* (yayınlayanlar: Veled Çelebi, Kilisli Muallim Rifat, İstanbul 1922 - 1924) edebî yönden *Süheyl ü Nevbahar* kadar önemli olmasa bile İran edebiyatının tanınmış bu didaktik eserinin Türkçe ilk manzum çevirisi olması bakımından önemlidir. Hoca Mes'ud'un bu iki eseri, onun İran edebiyatını yakından tanıyan usta bir şair olduğunu göstermektedir.

Fahrî'nin Aydınoğlu İsa Bey adına 766/1367'de Nizamî'den çevirdiği *Hüsrev ü Şirin* mesnevîsi, Anadolu sahasında bu konuda yazılmış mesnevîlerin ilkidir. Şair çevirisine bazı ilâveler ve değişiklikler yapmış, Behram-ı Çûbin'le ilgili kısmı *Şeh-nâme*'den alarak genişletmiştir. Nizamî'nin eserinde bulunmayan veya çok az yer verilen tarihî olayları anlatarak Nizamî'nin eserinde yalnızca aşka yer vermiş olmasını tenkit etmiştir. Fahrî'nin *Hüsrev ü Şirin*'i 4 683 beyit olup hezec bahrinin mefâ'îlün mefâ'îlün fa'ûlün vezniyle yazılmıştır. Kendisinin Anadolu toprağından yetiştiğini, Mısır'dan veya Haleb'den gelmediğini söyleyerek eserinin yerli malı olduğunu ve Türk diliyle şeker gibi tatlı bir eser düzdüğünü övünerek söyler. Fahrî'nin *Hüsrev ü Şirin*'inin tek yazma nüshası B. Flemming tarafından yayınlanmıştır (Wiesbaden 1974).

Germiyan sahasında yetişmiş olan Şeyhoğlu Mustafa (1340 - 1410), Germiyan sarayında Süleyman Şah'ın nişancılığını ve defterdarlığını yapmış nüfuzlu bir kişidir. Hoca Mes'ud'un şagirdlerinden olan Şeyhoğlu, Süleyman Şah adına yazmaya başladığı *Hurşid-nâme* mesnevîsini 789/1387 yılı rebiülevvelinin sonunda tamamlayarak Yıldırım Bayezid'e sunmuştur. Şeyhoğlu eserine *Şebistan-ı uşşak* adını koymuş, fakat bunu külfetli bulanlar *"Hurşid-nâme"* diyeler sözüyle esere tanınmış olan adı vermiştir. Eser, 7 640 beyit olup hezec bahrinin mefâ'îlün mefâ'îlün fa'ûlün vezniyle yazılmıştır. Mesnevî aralarına kahramanların ağzından söylettiği 19 gazel ile bir tercî-i bend yerleştirmiştir. Bu gazellerde 9 ayrı vezin kullanmış olması onun sanat zevkine sahip usta bir şair olduğunu gösterir. Şeyhoğlu'nun, Türkçenin sert, kaba ve tatsız bir dil olduğunu ve tanınmamış bulunduğunu söylemesi, eserini meydana getirirken harcadığı çabayı anlatmak içindir. Anadolu halkının baştan başa Türkçe konuştuğu için Türkçe yazdığını söyleyen Şeyhoğlu, kusursuz büyük bir eser meydana getirmiştir. İfadesinin sadeliği, hikâyenin anlatımındaki hareketlilik ve canlılık, ata sözleri ve deyimlerle anlatımı güçlendirmesi, yer yer şiir yüklü beyitlerle *Hurşid-nâme* güzel bir mesnevîdir. Şeyhoğlu, Türkçeyi iyi kullanan, nazım tekniğini çok iyi bilen usta bir şair olarak görünür (bk. Hüseyin Ayan, *Hurşid-nâme (Hurşid ü Ferahşad),* Erzurum 1979). Şeyhoğlu Mustafa *Kenzü'l-kübera ve mihakku'l-ulema* adlı mensur eserini 23 recep 803/9 mart 1401'de tamamlayarak Yıldırım Bayezid'in ricalinden Paşa Ağa bin Hoca Paşacık adında birine sunmuştur. Eser Necmeddin-i Râzî'nin Selçuklu sultanı I. Alâeddin'e sunduğu *Mirsadü'l-ibad* adlı tanınmış Farsça mensur eserin 5 babının tercümesidir. Şeyhoğlu'nun *Kenzü'l - kübera*'ya Dehhanî'den, Hoca Mes'ud'dan, Yusuf Meddah' tan, Elvân Çelebi'den ve Has (?)'dan şiirler de koymuş olması, *Kenzü'l-kübera*'nın edebiyat tarihi yönünden değerini artırmıştır. Tek yazma nüshası Fuad Köprülü'nün özel kütüphanesinde bulunan *Kenzü'l-kübera*'yı Mustafa Çetin Varlık baskıya hazırlamaktadır (bk. 15 - 20/X/1973 Türkoloji Kongresi, Tebliğler, 1979, 544 - 552). *Hurşid-nâme* ile *Kenzü'l-kübera*'da ve *Mecmuatü'n-nezair*'deki 5 gazelinde şair, adını Şeyhoğlu (bir gazelinde İbn-i Şeyh) olarak vermiştir. *Hurşid-nâme*'de yalnız bir yerde adının Mustafa olduğunu söyler (268. beyit). Ayrıca, Ahmedî'nin şiirlerinden ve Tutmacı'nın *Gül ü Hüsrev*'inden adının Mustafa olduğu anlaşılmaktadır.

Germiyan beyi Süleyman Şah adına *Kabus-nâme* ile *Merzuban-nâme*'yi çeviren Şeyhoğlu Sadrüddin ile Şeyhoğlu Mustafa'nın aynı şahıs olduğu ileri sürülmüş (Z. Korkmaz, *Kabus-nâme ve Marzuban-nâme çevirileri kimindir,* "Türk Dili Araştırmaları Yıllığı" 1966, 267 - 278) ise de, bu iki şahsın aynı kişi olduğunu kesinlikle söyleyecek belge elde bulunmamaktadır.

Tutmacı *Gül ü Hüsrev* mesnevîsinde Şeyhoğlu Mustafa'nın *Kıssa-ı Yusuf* yazdığını bildirirse de, bugüne kadar ele geçmemiştir (bk. A. S. Levend, *Tutmacı'nın Gül ü Hüsrev mesnevîsi,* VIII. Türk Dili Kurultayında okunan Bilimsel Bildiriler. 1957, 171).

Ahmedî (ölm. 815/1413) bu yüzyılın en çok eser yazmış olan âlim şairlerindendir. Divanından başka mesnevî alanında üç büyük eser meydana getirmiştir. Bu üç mesnevîsinden en ünlüsü *İskender-nâme*'sidir. Ahmedî *İskender-nâme*'yi Germiyan beyi Süleyman Şah adına yazmaya başlamış, fakat onun ölümünden sonra (1387) bitirmiştir (892/1390). Ahmedî eserine sonradan bazı eklemeler yapmış, 810/1407'de Bursa'da yazdığı *Mevlid* bölümünü ve *Tevarih-i mülûk-ı âl-i Osman* kısımlarını da koymuştur (bk. N. S. Banarlı, *Ahmedî ve Dastan-ı tevarih-i mülûk-ı âl-i Osman ve Cemşid ü Hurşid,* "Türkiyat Mecmuası" VI, 1937, s. 177 - 285; ayrıca bk. İsmail Ünver, *Türk edebiyatında İskender-nâmeler.* Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi kütüphanesi, basılmamış doktora tezi, No. 205).

Ahmedî *Divan*'ı, kasideler, gazeller, terkib-i bend ve terci-i bendlerden oluşan hacimli bir divandır. Elde bulu-

nan 4 yazmasının en eskisi (840/1437) II. Murad adına yazılmıştır (Süleymaniye Murad Molla Ktp. Hamidiye No. 1082; Londra British Museum yazması 843/1440 Or. 4127; İstanbul İslâmî Eserler Müzesi 851 No. 2). Murad Molla Düğümlü Baba nüshasında No. 401) 63 kaside, 724 gazel, 5 terkîb-i bend, 2 terci-i bend vardır. Divandaki şiirler türlere göre düzenlenmemiştir. *Mecmuatü'n-nezair, Camiü'n-nezair, Pervane Beg* gibi şiir mecmualarında bulunan gazellerinin çoğu divan nüshalarında yoktur. Kasidelerinde en çok Emir Süleyman'ı övmüştür. İran şiirinin bütün mazmunlarını ve sanatlarını divan şiirine aktarmış olan Ahmedî, Hoca Dehhanî'den sonra Kadı Burhaneddin ile birlikte Türk divan şiirinin kurucularındandır. Şiirleri duygu yönünden derin olmamakla birlikte teknik bakımdan mükemmel ve kusursuzdur. Şiirlerinde aşk, şarap, bahar konularını işlemiştir. Tasavvufun da etkisi altında kalmış, Yunus Emre'ye, Âşık Paşa'ya, Nesimî'ye nazireler yazmıştır. Gülşehrî'nin *Mantıku't-tayr*'daki övünmelerini hoş görmeyen Ahmedî, kendisini Gülşehrî'den ve Şeyhoğlu'dan üstün görür. XV. yüzyılın Şeyhî ve Ahmed Paşa gibi büyük şairlerini etkileyen Ahmedî'nin şöhreti Bağdad'a kadar uzanmış, Fuzulî *Leylâ vü Mecnun*'unda Anadolu şairleri olarak Ahmedî, Şeyhî ve Halilî'nin adlarını saymıştır.

8 000 beyti aşan ve fâ'ilâtün-fâ'ilâtün-fâ'ilün vezniyle yazılmış olan *İskender-nâme*, Nizamî'nin aynı addaki eserinin çevirisidir. Ne var ki Ahmedî, Nizamî'nin eserine yeni motifler eklemiş, bazı olayları çıkarmış veya yeni olaylar katmış, böylece eseri telif durumuna sokmuştur. Eserde Makedonyalı İskender'in doğu ülkelerini fethi menkıbeleştirilerek anlatılmış, ayrıca İskender'in gönül maceralarına da yer verilmiş, kişiliği *Kur'an*'daki İskender-i Zülkarneyn'le birleştirilmiştir. *İskender-nâme*'de Ahmedî geniş İslâm kültürünü sergilemiş, her olayın sonuna koyduğu kıssadan hisse mahiyetindeki temsillerle nasihat verme amacını gütmüştür. Ahmedî'nin *İskender-nâme*'si bu yüzyılda yazılan mesnevîlerin en önemlilerinden olup edebiyatımızda bu konudaki mesnevîlerin ilki ve en mükemmelidir.

Ahmedî *Cemşid ü Hurşid* adlı mesnevîsini 806/1403'te tamamlamış ve Emir Süleyman'a sunmuştur. Ahmedî *Cemşid ü Hurşid*'i Çelebi Süleyman'ın kendisinden değişik bir eser yazmasını istemesi üzerine Selman-ı Saveci'nin Farsça eserini genişleterek Türkçeye çevirmiştir. Eserin aslı 2 700 beyit olduğu halde hikâyeyi 5 000 beyte çıkarmıştır. Mehmet Akalın, *Cemşid ü Hurşid*'i bastırmıştır (Atatürk Üniversitesi yay. Ankara 1975).

Ahmedî'nin *Tervihü'l-ervah* adlı mesnevîsi 10 000 beyti aşan büyük bir eserdir. Ahmedî bu eserinde tıp alanındaki geniş bilgisini göstermiş, ayrıca diğer ilimlerdeki bilgisini de sergilemiştir. Çelebi Süleyman adına yazılmış olan *Tervihü'l-ervah*, dil ve tıp tarihi bakımından önemli bir eserdir.

Ahmedî, Attar'ın *Esrar-nâme*'sini de Türkçeye çevirmiştir. 1 752 beyit olan *Esrar-nâme* çevirisi fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün vezniyledir. Fuad Köprülü, *Esrar-nâme*'nin Ahmedî'nin olmadığı, kendi kütüphanesindeki bir yazmanın sonunda eserin 800'de Tebriz'de Ahmed adlı başka bir şair tarafından yazılmış olduğu inancındadır (bk. İslâm Ansiklopedisi: Ahmedî). Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Ktp. İ. Saib B1. No. 1628/1 ile Ayasofya 3452 *Esrar-nâme* nüshalarında da 800'de Tebriz'de yazılmış olduğu yazılıdır. Ancak eserin sonuna dikkat edilince çevirinin bittiğini belli eden beyitten sonra gelen ve 800 tarihinde Tebriz'de yazılmış olduğunu bildiren beyitlerin eseri kopye eden tarafından yapılmış olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Nitekim Bursa İl Halk Kütüphanesinde (Genel 4777) H. 961 tarihli bir *Esrar-nâme* ile İstanbul Üniversitesi Ktp. No. 481'deki yazmada eserin bittiği belli olan beyitten sonra 800'de Tebriz'de yazıldığını gösteren beyitler yoktur. Ayrıca *Esrar-nâme*'nin dili de tamamıyla Anadolu Türkçesi olup Ahmedî'nin diğer eserlerinin dilinden farksızdır.

Ahmedî'nin *Vis ü Ramin*'i çevirmeye başladığı, fakat bitiremeden öldüğü XV. yüzyıl şairlerinden Abdülvasi Çelebi'nin *Halil-nâme* adlı mesnevîsinde haber verilmektedir (bk. Günay Alpay, *Abdülvasi Çelebi, eseri ve nüshaları*. "Türk Dili Araştırmaları Yıllığı" 1969, 202).

Ahmedî'nin Farsça - Arapça manzum *Mirkatü'l-edeb*, (Ali Alparslan, *Ahmedî'nin yeni bulunan bir eseri, Mirkatü'l-edeb*, "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi" 1960, X, 35 - 41, başka bir nüshası Türk Dil Kurumu Ktp. No. 163), *Bedayiü's-sihr fi sanayii'ş-şi'r, Mi'yarü'l-edeb* (sarftan), *Mizanü'l-edeb* (nahivden) adlı manzumeleri vardır (bk. Nihat Çetin, *Ahmedî'nin bilinmeyen eserleri*, "İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi", 1950 - 1951, II, 3 - 4: 103 - 108). Kaynaklarda Ahmedî'nin birkaç eserinin daha adı verilmişse de elde yoktur.

Mehmed adlı bir şairin XIV. yüzyıl sonunda yazdığı *Işk-nâme (Tuhfe-nâme)* Ferruh ile Hümâ arasında geçen beşerî bir aşk hikâyesidir. Eserin aslı Farsçadır. Mehmed, Mısır'da ele geçirdiği Doğu Türkçesiyle yazılmış eserin mensur çevirisini nazma çekmiştir. Mısır'da yazmaya başladığı eserini 10 rebiülahir 800/1398'de bitirerek I. Bayezid'in oğlu Emir Süleyman'a Mısır hediyesi diyerek sunmuştur. 8 702 beyit olan *Işk-nâme* mefâ'îlün mefâ'îlün fa'ûlün vezniyle yazılmış olup mesnevî aralarında gazeller de bulunmaktadır. Hemen bütün mesnevîlerde bulunan nasihat verme, İslâmî ahlâkı telkin etme kaygısı *Işk-nâme*'de de vardır. Motiflerin zenginliği, vezin ve edebî sanatların kullanılması bakımından başarılı bir mesnevîdir. Paris Millî Kütüphanesinde tek yazma nüshası bulunan *Işk-nâme*'yi Sedit Yüksel yayınlamıştır (Ankara 1965).

Tutmacı'nın *Gül ü Hüsrev* mesnevîsi Attar'ın *Gül ü Hüsrev* veya *Hüsrev-nâme* adlı eserinin çevirisidir. Yazarı hakkında hiçbir bilgi yoktur. Eserin tek yazması A. S. Levend'in kütüphanesindedir. 7 708 beyit olan Attar'ın eserini (H. 1295 Hindistan baskısı) kısaltarak çevirmiştir. 5 370 beyit olan *Gül ü Hüsrev* mefâ'îlün mefâ'îlün fâ'ûlün vezniyledir. Eserde Ahmedî'nin *İskender-nâme*'si ile Şeyhoğlu'nun *Hurşid-nâme*'sinden söz ettiğine göre bu eser XIV. yüzyılın sonlarında yazılmıştır. *Gül ü Hüsrev*'de Çağatay ve Azerî dili özellikleri de görülür (bk. A. S. Levend, *Tutmacı'nın Gül ü Hüsrev mesnevîsi*, Bilimsel Bildiriler, 1957, 169 - 174).

Mevlevî Yusuf-ı Meddah'ın *Varka ve Gülşah* mesnevîsinin 770/1368 Sivas'ta yazılmış olduğunu İ. H. Uzunçarşılı haber vermektedir *(Anadolu beylikleri* 1937, 82). *Varka ve Gülşah* bir aşk ve macera hikâyesidir. Eserin yazarı olduğu kabul edilen Yusuf-ı Meddah, *Varka ve Gülşah*'ın hikâyesini meclislerde parça parça okuduğu için 6 meclise ayrılmıştır. İ. H. Ertaylan'ın yayınladığı metin 559 beyit olup fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün vezniyle yazılmıştır. Mesnevî aralarında kahramanların ağzından söylenmiş gazeller de vardır (bk. İ. H. Ertaylan, *Varka ve Gülşah, tet-*

kik ve metin, 1945; "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi" 1946, V, 33 - 50). Yusuf-ı Meddah'ın olduğu belirtilen *Hamuş-nâme, Dastan-ı İblis, Maktel-i Hüseyn* mesnevîlerinin yazarı olarak Yusuf-ı Meddah belirtiliyorsa da, onun yazar mı, yoksa anlatan mı olduğu bilinmiyor. Nitekim *Kız mevlid* adıyla pek çok yazmaları bulunan *Hikâyet-i kız ve cahud* ve *Kadı ile uğru destanı* yazmasının sonunda da Yusuf-ı Meddah'ın adı bulunduğu gibi (Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud No. 1930/5, la - 55b), toplantılarda anlatılan türden başka hikâyelerde de Yusuf-ı Meddah adına rastlanmaktadır (Bursa İl Halk Ktp. Genel 987 Mevlid v. 42 a).

Kemaloğlu İsmail'in 789/1387'de Trablusşam'da yazdığı *Ferah-nâme* (Afyon İl Halk Ktp. Gedik Ahmed Paşa Bl. No. 18349/2, v. 101 a - 200 b), 3 030 beyitli mefâ'îlün mefâ'îlün fa'ûlün vezniyle yazılmış, içinde masal unsurları da bulunan bir macera hikâyesidir. Trablusşam'da hâkimiyet sürdüren Mir Gazi'ye sunulmuştur. Kemaloğlu'nun eserini Arapça, Farsça ve Türkçe kitaplardan yararlanarak meydana getirdiğini söylemesinden eserinin telif olduğu anlaşılmaktadır. Başka şairlerin mesnevîlerinde de görülen nasihat verme kaygısı *Ferah-nâme*'de daha belirgindir. Bu yüzden Kemaloğlu eserinin bir "İbret-nâme" olduğunu belirtmiştir. (bk. F. Köprülü, *Hatiboğlu ve Ferah-nâme*'si, Türkiyat Mecmuası, II).

Pir Mahmud adlı bir şairin *Bahtiyar-nâme* mesnevîsi (Afyon İl Halk Ktp. *Ferah-nâme* ile aynı yazmada), içerisinde didaktik unsurların da bulunduğu bir macera hikâyesi olup bu yüzyılda yazılan eserlerdendir.

İbrahim b. Balı'nin Mısır hükümdarı Kayıtbay'a sunduğu 13 000 beyit civarındaki ansiklopedik eseri *Hikmet-nâme* (İstanbul Millet Ktp. No. 3290) bu yüzyıl mesnevîlerindendir.

XIV. yüzyılda manzum sözlüklerin de yazılmaya başlandığı görülür. Ahmedî'nin Farsça - Arapça manzum sözlüğü *Mirkatü'l-edeb* ile Ahmed-i Daî'nin *Ukudü'l-cevahir* adlı Arapça - Farsça lûgati, Tireli Abdüllâtif Feriştehoğlu (İbn Melek, ölm. 797/1394)'nun 795/1392'de torunu Abdurrahman için yazdığı Arapça - Türkçe manzum sözlüğü vardır (Kütüphanelerde yazma nüshaları çoktur. İstanbul Üniversitesi Ktp. TY. 3290).

XIV. yüzyıl mesnevîlerinde en çok fâ'ilâtün fâ'ilâtün fa'ûl veznini kullanmıştır. *Menakıbu'l-kudsiyye,* fe'ilâtün *kender-nâme,* dinî, destanî bütün *gazavat-nâme*'ler, Hz. Muhammed'in mucizelerini anlatan bütün hikâyeler, Fakih ile Darir'in *Yusuf u Züleyha*'ları, *Varka ve Gülşah, Mansur-nâme, Maktel-i Hüseyn, Mahşer-nâme, Ahval-i kıyamet* gibi eserler bu vezinle yazılmıştır.

Bu yüzyıl mesnevîlerinde ikinci sırayı alan vezin, mefâ'îlün mefâ'îlün fa'ûlün'dür. Fahrî'nin *Hüsrev ü Şirin*'i, Ahmedî'nin *Cemsid ü Hurşid*'i ile *Tervihü'l-ervah*'ı *Işk-nâme,* Tutmacı'nın *Gül ü Hüsrev*'i bu veznin kullanıldığı örnekler arasında sayılabilir.

Hoca Mes'ud, *Süheyl ü Nevbahar* ile *Ferheng-nâme-i Sa'dî* adlı eserlerinin her ikisinde de fa'ûlün fa'ûlün fa'ûlün fa'ûl veznini kullanmıştır. *Menakıbu'l-kudsiyye,* fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün vezniyle yazılmıştır.

Bu yüzyılda tertip edilmiş divanlar, Nesimî, Kadı Burhaneddin, Ahmedî ve Kaygusuz Abdal'ın divanlarıdır. Ahmedî ile Şeyhî'nin çağdaşı olduğu bildirilen Safî'nin divanı British Museum'dadır (Or. 7579). Yalnızca mesnevîleri elimizde bulunan şairlerle şuara tezkirelerinde, *Mecmuatü'n-nezair* ve *Camiü'n-nezair*'de adları ve şiirleri bulunan pek çok şairin divan tertip edip etmemiş olduklarını bilmiyoruz. Tezkirelerde divanı olduğu yazıldığı halde günümüze kadar eseri gelmemiş olanlar vardır. Yıldırım Bayezid devri şairlerinden olup Ahmed Paşa'nın şiirlerine nazireler yazmış olduğu Niyazî-i Kadim'in divanının Timur vakasında kaybolduğunu Sehî, Lâtîfî ve Ali haber veriyorlar. Niyazî'nin bir de *Mansur-nâme* adlı mesnevîsi vardır. Sehî tezkiresinde (İstanbul 1325, 70) "şu'arâ-yı mütekaddimînden" olduğunu bildirdiği Ali'nin divan sahibi olduğu kaydedilirse de, eseri elimizde yoktur. Yine Sehî'de (s. 35) Kasımî mahlâsıyla şiirler yazmış olan İsfendiyar Beg oğlu Kasım Beg' in divan sahibi bir şair olduğu yazılı ise de, divanı elde değildir.

Kadı Burhaneddin (1344 - 1398) XIV. yüzyılın 2. yarısında Anadolu'da yaşamış, kadılık, vezirlik, naiplik ve hükümdarlık yapmış âlim ve şair bir devlet adamıdır. Oğuzların Salur boyundan olan ailesi Harezm'den gelerek Anadolu'ya yerleşmiştir. Babası Kayseri kadısı Şemseddin Muhammed'den daha beş yaşında iken ders almaya başlamış, sonra Mısır'a, Şam'a ve Haleb'e giderek tahsilini ilerletmiş, genellikle fıkıh ve usul-i fıkıhta geniş bilgi sahibi olmuştur. Babasının ölümü üzerine 21 yaşında iken Eretna beyi Gıyaseddin Muhammed tarafından Kayseri kadılığına getirilmiş, daha sonra Eretna devletinde vezirlik ve naiplik görevleri verilmiştir.

Eretna devletinin yıkılıp parçalanması üzerine 1381'de Sivas'ta hükümdarlığını ilân eden Kadı Burhaneddin'in bundan sonraki hayatı mücadelelerle geçmiştir. Eretna emirliğinin topraklarını elde edebilmek için Osmanoğulları, Karamanoğulları, Memlûkler ve Akkoyunlularla devamlı savaşmış, sonunda Akkoyunlu Karayülük Osman'la yaptığı bir savaşta yenilerek esir düşmüş ve öldürülmüştür (bk. BURHANEDDİN, Ahmed, Kadı).

Kadı Burhaneddin, mücadelelerle geçen hayatında ilimle ve şiirle uğraşmaya da vakit ayırabilmiştir. Arapça telif eserler, büyük bir divan teşkil edecek kadar şiirler yazmıştır. Onun zeki, sert ve mücadeleci karakteri bazı şiirlerine yansımıştır. Gazeller, rubaîler ve tuyuğlardan oluşan divanının British Museum'da bulunan tek yazma nüshasının (796/1393) tıpkıbasımı yayınlanmıştır (Ankara 1944). Muharrem Ergin, transkripsiyonlu olarak yeni yazıya çevirisini yapmıştır (İstanbul 1980). Ayrıca Ali Alparslan divandan seçmeler yaparak şiirleri açıklamalarla düz yazıya çevirmiştir (Ankara 1977).

F. Köprülü, Kadı Burhaneddin'in dilinin Azerî lehçesi özellikleri göstermekle birlikte Anadolu edebiyatı kadrosu içerisinde zikredilmesi icap ettiğini söyler *(Anadolu'da Türk dili ve edebiyatının tekâmülüne umumî bir bakış, Türk edebiyatı tarihi,* 1980, 2. bas., 351). Daha sonraki yazarlar, Köprülü'nün bu ifadesini daha da abartarak Kadı Burhaneddin'i Azerî lehçesiyle yazanlar kadrosunda göstermişlerdir (bk. N. S. Banarlı, *Resimli Türk edebiyatı tarihi,* 366). Kadı Burhaneddin Orta Anadolulu olup Sivas'ta hükümdarlık yapmış bir Anadolu şairidir. XVI. yüzyıldan önce bütün Türk ülkeleri arasında sıkı bir kültür alışverişi görülür. Şairler hangi sahada yetişirse yetişsin eserleri bütün Türk ülkelerine yayılmaktaydı. Ay-

dınlar, diğer Türk sahalarının kültür ve edebiyatlarıyla yakından ilgileniyorlardı. Kadı Burhaneddin, Orta Anadolu ağzıyla birlikte Azerî ve Doğu Türkçesinin özelliklerine de yabancı kalmamıştır (M. Ergin, *Kadı Burhaneddin divanı üzerine bir gramer denemesi*, "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi", IV, 3 : 287 - 327). Kadı Burhaneddin, Dehhanî ile başlayan Türk divan şiirine İran şiirinin mazmunlarını geniş ölçüde getirmiş ve bu mazmunlar ile kullanılan Türkçenin dil ve ifade imkânlarından yararlanarak sık sık cinas ve tevriye sanatları yapmıştır. Bu sanatları yaparken özellikle deyimlerin mecazlı anlamlarıyla oynamıştır. Dili sade olup Farsça terkipler çok azdır. Bu ise fazlaca imaleler yapmasına sebep olmuştur. Kadı Burhaneddin'in tuyuğlar yazması, cinaslı kafiyeler yapması onun millî zevke bağlılığını gösterir. Onun ihtiraslı ruhu, sevgi alanında da derin duygularla sarsılmış ve duygularını aynı derinlikle duyurabilen bir ifade gücü göstermiştir. Kadı Burhaneddin şiirlerinde tasavvufun düşünce ve mecazlarına yer vermiş olmakla birlikte, şiirlerinde daha çok aşktan, şaraptan, eğlenceden hoşlanan realist ve ihtiraslı bir insanın dünya zevklerini dile getirmiştir.

XIV. yüzyılda yazılmış mensur eserlere gelince: Kul Mes'ud, Aydınoğullarından Umur Bey (709 - 748/1309 - 1347)'in emri ile Farsçadan *Kelile ve Dimne*'yi çevirmiştir. Aslı Sanskritçe olan ve Farsça, Arapça çevirileri yapılmış bulunan bu tanınmış didaktik hayvan hikâyelerinin Türkçeye ilk çevirisini Kul Mes'ud yapmıştır. Kul Mes'ud'un eseri Ebu'l-mealî Nasrullah'ın Farsça tercümesinin serbest bir çevirisidir. Eserde iki önsöz, bir zeyl ve on altı bölümden oluşan yüz kadar hikâye vardır. Mensur kısımların arasına yer yer manzum parçalar konmuştur (bk. Süleymaniye Ktp. Lâleli Bl. No. 1897, istinsah tarihi 895/1498). Dil tarihi açısından önemli olan *Kelile ve Dimne*, XIV. yüzyılın ilk yarısındaki Türkçe sade nesrin en değerli örneğidir.

Erzurumlu Mustafa Darir'in ilgi çekici *Siyer-i Nebî*, *Fütuhu'ş - Şam tercümesi*, *Yüz hadis çevirisi* gibi mensur eserleri vardır. Yazar, *Yusuf u Züleyha*'dan çok bunlarla, özellikle *Siyer-i Nebî* ile tanınmıştır. Darir, *Siyer*' ini Mısır'da Melik el - Mansur Ali'nin emriyle yazmağa başlamış ve eserini tamamladığında (790/1388) Mansur Ali ölmüş olduğundan Mısır hükümdarı Berkuk'a sunmuştur. Beş cilt tutan *Siyer-i Nebî*, İbn Hişam, Vakıdî, Ebu'l - Hasan Bekrî'nin eserlerinden yararlanılarak yazılmış telif bir eserdir. İçerisinde manzum kısımlar da vardır. Hz. Muhammed'in doğumu hakkında söylediği manzum parçadan Süleyman Çelebi de yararlanmıştır. Darir'in *Siyer*'inin *İstanbul Kütüphaneleri Tarih - Coğrafya Yazmaları Kataloğu*'nun V. fasikülünde 18 yazmasının bulunması eserin ne kadar çok okunmuş olduğunu gösterir. *Siyer-i Nebî'nin* dili XIV. yüzyıl Anadolu Türkçesidir. Esasen Darir'in dilini Azerî lehçesine sokmak doğru değildir. Çünkü XIV. yüzyılda Azerî ve Anadolu Türkçesi henüz ayrı birer lehçe özelliği göstermezler. Bu iki lehçeyi ayıran özellikler ancak XVI. yüzyılda belirgin hale gelmiştir. Darir 795/1392'de Vakıdî'nin *Fütuhu'ş - Şam*'ını Haleb naibi Emir Çolpan adına Arapçadan çevirmiştir (Bir nüshası Ayasofya Ktp. 3328'de). Darir'in bir de mensur *Yüz hadis çevirisi* vardır. İçerisine dinî ve ahlâkî hikâyeler de katmıştır (Millet Ktp., Ali Emirî Bl. Şeriyye, 1154/133).

Şeyhoğlu Sadrüddin, Germiyan beyi Süleyman Şah (saltanatı 770 - 790/1368 - 1388) adına Farsçadan *Merzuban-nâme* ile *Kabus-nâme* çevirilerini yapmıştır. Bu iki eserden ilk söz eden Ahmed Tevhid olmuştur (Germiyan Beyliği, "Tarih-i Osmanî Mecmuası" No. 8). *Merzuban-nâme* de *Kelile ve Dimne* gibi didaktik hayvan hikâyeleridir. Eserin aslını Bavend hükümdarlarından Merzuban b. Rüstem, Taberistan'ın yerli halk diliyle yazmıştır. XIII. yüzyılda Sadeddin Varvarî, *Merzuban-nâme*'yi edebî Farsça ile yeniden yazmıştır (yayınlayan: Muhammed Kazvinî, Leiden 1909). Şeyhoğlu çevirisini Varvarî'nin eserinden yapmıştır. Şeyhoğlu'nun *Merzuban-nâme*'sinin üç yazma nüshası elde bulunmaktadır. Varşova nüshası (H. 890) üzerinde A. Zajaczkowski çalışmıştır ("Türklük" 1939, I, 1: 5 - 12). S. Kleinmichel, doktora tezinde, Tübingen (H. 848) nüshası üzerinde çalışarak traskripsiyonlu metnini kurmuştur (Berlin 1970). Kahire nüshasını (H. 863) Z. Korkmaz yayınlamıştır (Ankara 1978). *Merzuban-nâme*'nin dili çok sade olup hikâyeler konuşma üslûbu ile anlatılmıştır. Hikâyelerin içerisine âyetler, hadisler, tanınmış Arapça, Farsça sözler ve beyitler konmuştur. Bu arada Hoca Mes'ud'un *Süheyl ü Nevbahar*'ı ile *Ferheng-nâme-i Sa'dî*' sinden de beyitler verilmiştir (bk. ŞEYHOĞLU, Mustafa).

Şeyhoğlu Sadrüddin, Süleyman Şah için *Merzuban-nâme*'den sonra *Kabus-nâme*'yi çevirmiştir. *Kabus-nâme*, Ziyaroğullarından (928/1077) Emir Unsuru'l-mealî Keykâvus'un oğlu Givlân Şah için yazdığı (475/1082) bir nasihatnamedir (yayınlayan: Said Nefisî, Tahran 1312). *Kabus-nâme*'nin Türkiye ve Türkiye dışı kütüphanelerde yazmaları vardır. Ankara Eski Eserler Kütüphanesinde, Kahire Hıdiviye kütüphanesinde ve British Museum'da yazmaları bulunmaktadır. British Museum'da bulunan (Or. 3252) güzel bir yazmadır. Or. 11281'deki nüshanın başı eksiktir. *Kabus-nâme*'de Arapça, Farsça kelimeler *Merzuban-nâme*' ye göre daha çoktur. Bununla birlikte anlaşılır sade bir nesir diliyle yazılmıştır.

Kabus-nâme'nin bu yüzyılda ikinci çevirisini Akkadıoğlu yapmıştır. Akkadıoğlu, *Kabus-nâme*'yi I. Bayezid'in oğlu Çelebi Süleyman (806 - 913/1403 - 1410)'ın has adamlarından Hamza Bey adına çevirmiştir. İstanbul Belediye Ktp.'nde (M. Cevdet K. No. 187, H. 1079'da Hasan b. Ali istinsah etmiş), Ankara Eski Eserler Ktp.'nde ve British Museum'da (Or. 7320) yazma nüshaları vardır.

XIV. yüzyılda Anadolu'da yazılmış dinî eserler pek çoktur. Aydınoğlu Mehmed Bey (saltanatı 701 - 734/1301 - 1333) adına Sa'leb''nin *Arayisü'l-mecalis* adlı Arapça eserinden çevrilmiş olan *Kısas-ı enbiya* XIV. yüzyıl nesrinin en önemli eserlerindendir. Bu büyük eserin çeviricisi belli değildir (Türk Dil Kurumu Ktp. No. A/145, Bursa İl Halk Ktp. Ulu Cami Bl. 2474). Yine Aydınoğlu Mehmed Bey adına yapılan *Tezkiretü'l-evliya* çevirisinin yazarı bilinmemektedir. Her iki eserin de aynı yazarın olduğu sanılmaktadır.

XIV. yüzyılda beyliklerde *Kur'an* çevirileri ve şerhleriyle çok okunan surelerin çevirileri yapılmıştır. Bu çevirileri yapanlardan bazılarının kimler olduğunu bilmiyoruz. Bir din âlimi olduğu anlaşılan Ankaralı Mustafa b. Mehmed'in İnançoğullarından Murad Aslan Bey (ölm. 763/1361) için *İhlâs tefsiri* (Ankara Eski Eserler Ktp. No. 145) ve *Fatiha tefsiri* (Burdur Ktp. No. 1234 istinsahı H. 820) Osmanlılardan Orhan oğlu Süleyman Paşa için *Tebareke tefsiri* 731/1330'da (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ktp. No. 910) vardır, Mustafa b. Mehmed *Hulvi'n-nasıhin*

adlı mev'ize ve ahlâka dair bir eser daha yazmıştır (Süleymaniye Hacı Mahmud No. 1922; Türk Dil Kurumu A/302).

İsfendiyaroğlu İsmail Bey'in emriyle yapılmış *Kur'an* tercümesi *Cevahirü'l-esdaf*'ın yazarı belli değildir (Bursa İl Halk Ktp. Ulu Cami B1. Ayasofya 191, Veliyüddin 139, Ankara Eski Eserler Ktp. 315). Türkiye'de ve Türkiye dışında yazmaları vardır.

Hacı Paşa'nın Aydınoğlu İsa Bey adına 783/1381'de yazdığı *Şifaü'l-eskam*'ı (Topkapı III. Ahmed 2070 müellif hattıyla) Arapça olarak yazılmıştır. Aynı yazarın Türkçe *Müntehabü'ş-şifa* (Topkapı Kat. No. 545; İstanbul Üniversitesi Ktp. Yıldız No. 877) ve pek çok yazmaları bulunan *Teshil*'i vardır.

Timurtaş Paşaoğlu Umur Bey (ölm. 806/1404) adına hekimliğe dair Geredeli İshak b. Muhar'ın 792/1389'da yazdığı *Edviye-i müfrede* (Topkapı Revan Ktp. 1963), yine Umur Bey adına Hekim Ali Çelebi b. Şerif'in *Yadigâr-ı ilm-i şerif* (Süleyman Asım Ef. 768, Üniversite Ktp. 989), Ziyaeddin Abdullah b. Ahmed (İbn Baytar, ölm. 646/1284)' den çevrilmiş *Müfredat-ı ibn baytar* çevirisi (Fatih 3655, istinsah H. 901), XIV. yüzyıl nesrinin örnekleri olup *Şifaü'l-eskam ve teshil* ile birlikte dil tarihi bakımından önemli metinlerdir.

Ahmedî'nin kardeşi Hamzavî'nin mensur *Hamza-nâme*'si ile *İskender kitabı*, halk için yazılmış dinî, destanî eserlerdir. *Hamza-nâme*'de Peygamber'in amcası Hamza bin Muttalib'in kahramanlıkları anlatılmıştır. Bu eser, Hamza' nın periler tarafından kaçırılması, Kaf dağına gitmesi, devlerle savaşması gibi masal unsurlarını da ihtiva eder. Harunu'r-Reşid zamanında Horasan'da Badgis'te isyan eden Hamza b Abdullah el-Haricî'nin kahramanlıkları maiyetinde bulunan Türkmenler tarafından menkıbeleştirilmiş, bu menkıbe sonra Hamza bin Muttalib'in kişiliği ile birleştirilmiştir (bk. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında Hamza-nâmeler*, "Türkiyat Mecmuası" I, 9). Halk arasında ve yeniçeri ocaklarında okunmuş olan *Hamza-nâme*'nin 72 cildi bulduğu söylenir. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi No. 1142'de *Hamza-nâme*'nin 19 cildi bulunmaktadır. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi kütüphanesinde (İ. Saib 1/4007) ve Türk Dil Kurumu kütüphanesinde (No. 331) *Hamza-nâme*'nin bazı parçaları vardır. Hamzavî, kardeşi Ahmedî'nin *İskender-nâme*'sini de mensur olarak yazmıştır. Tamamının 20 cilt civarında olduğu söylenen *İskender-nâme* de *Hamza-nâme* gibi sade bir dille halk için yazılmış dinî, destanî bir hikâyedir. Mensur *İskender-nâme*'den bir parça Türk Dil Kurumu kütüphanesindedir.

Abbasîler devrinde Horasan'da isyan eden Ebu Muslim'in kişiliği de Türkler tarafından menkıbeleştirilmiştir. En eski Ebu Muslim hikâyesi M. 1150'de Merv'de Sultan Sencer yanında bulunan Karahanlı ailesinden Melik-zad b. Mahmud b. Hüseyin b. Kızılaslan Hakan adına yazılmıştır (bk. Fuad Köprülü, *Türkiye tarihi*, 1923, I, 73). Oğuz boylarının Anadolu'ya getirdiği Ebu Muslim hikâyesi halk arasında yüzyıllarca okunmuş dinî, destanî bir menkıbedir (Bir nüshası Bursa İl Halk Kitaplığı, Ulu Cami Bl. Umur Paşa vakfı kitapları arasındadır).

XI-XII. yüzyılda Anadolu'nun fethi sırasında yaratılmış olan *Battal-nâme* ve *Danişmend-nâme* dinî, destanî menkıbelerdir. Her iki menkıbe de Anadolu'da Türkler tarafından meydana getirilmiştir. Seyyid Battal Gazi'nin Bizans-Arap mücadeleleri zamanında yaşamış bir Arap kahramanı olduğunu ve menkıbenin Anadolu'nun fethi sıramanının kişiliği etrafında oluşturulduğunu (Pertev Naili manının kişiliği etrafında oluşturulduğu (Pertev Naili Boratav, İslâm Ansiklopedisi: Battal-nâme) Fuad Köprülü kabul etmez. Türk menkıbesine göre Seyyid Battal Gazi'nin Ebu Muhammed Ca'fer b. Sultan Hüseyin b. Rebi' b. Abbasü'l-Hâşimî olup Malatya'da doğduğunu ve Abbasîlerden Mu'tasım ve Vasık Billâh zamanlarında (M. 832-847) yaşadığını söyleyen Fuad Köprülü, Seyyid Battal Gazi'yi "Peygamber sülâlesinden gelen tarihî bir Arap cengâveri değil, ilkin Anadolu serhatlerinde İslâmiyet mefkûresi için çarpışan Türk gazileri arasında doğmuş bir destanın menkıbevî kahramanı saymak lâzım gelir" der *(Türk edebiyatı tarihi*, 1980, 2. bas. 255). *Battal-nâme* Türk halkı arasında sözlü olarak yüzyıllar boyu yaşamıştır. XVIII. yüzyılda da Darendeli Bekayi, *Battal-nâme*'yi manzum olarak yazmıştır.

Danişmend-nâme'de Selçuklularla Anadolu'ya gelen Danişmend Ahmed Gazi'nin Erzincan, Sivas, Tokat taraflarında Anadolu'yu Türkleştirmek ve Müslümanlaştırmak için yaptığı savaşlar menkıbeleştirilmiştir. Danişmend Ahmed Gazi'nin kişiliği etrafında oluşan bu menkıbe daha XIII. yüzyılda yazıya geçirilmiştir. Selçuklu sultanı İzzeddin Keykâvus b. Gıyasüddin'in emri ile Münşî İbn Alâ'nın yazdığı bu *Danişmend-nâme* elde yoktur. XIV. yüzyılda Tokat dizdarı Arif Ali, I. Murad'ın emriyle yazdığı *Danişmend-nâme*'de İbn Alâ'nın eserinden bahseder (M H Yınanç, İslâm Ansiklopedisi: Danışmend-nâme) *Danişmend nâme*'nin Paris Millî Kütüphanesinde bulunan, 985'te kopye edilmiş nüshası Melikoff tarafından Fransızca çevirisi ile birlikte iki cilt halinde yayınlanmıştır (I. Melikoff *La Geste de Melik Danişmend*, Tome I. Introduction et Traduction, Tome II. Edition critique. Paris 1960).

Bu yüzyıl eserlerinden olan *Dede Korkut kitabı*, Oğuz Türklerinin XII-XIV. yüzyıllarda Doğu Anadolu'da Trabzon Rumları, Abazalar ve Gürcülerle yaptıkları savaşlara ait destanî hikâyelerdir. 12 hikâyeden oluşan bu eserde iki hikâye (Tepegöz ve Deli Dumrul) konuları bakımından destanî hikâyelerden ayrılır. Oğuzların Anadolu'ya gelmeden önce Orta Asya'da Sirderya'nın kuzeyinde yaşarlarken Peçenek ve Kanglı Türkleriyle yaptıkları savaşların izleri bu hikâyelerde görülür. Türklerin yeni yurtları Anadolu' yu Türkleştirmek ve Müslümanlaştırmak için yaptıkları bu savaşlar destanlaştırılırken eski Oğuz destanlarının hâtıraları yeni olaylarla birleştirilmiştir.

Dede Korkut hikâyeleri XIV. yüzyılda son şeklini almıştır. Halk arasında sözlü olarak yaşayan bu destanî hikâyelerin Osmanlıların Anadolu'da hâkim oldukları zamanlarda, en erken XV. yüzyılda yazıya geçirilmiş olduğu kabul edilmektedir. Bununla birlikte hikâyelerin yazıya geçirilişini XVI. yüzyıla kadar çıkartanlar olmuştur (F. Sümer, *Dede Korkut kitabına dair bazı mülâhazalar*, "Türk Folklor Araştırmaları" ocak 1952, 467-472). Dede Korkut hikâyelerinin yazarı belli değildir. Birisinin sözlü rivayetleri yazıya geçirmiş olduğu veya bir sanatkârın sözlü rivayetlerden yararlanarak hikâyeleri yazdığı üzerinde durulmuştur. Hikâyelerin üslûbu, anlatımın düzgünlüğü, hikâyeler arasındaki bağlantılar v.b. hususlar, Dede Korkut hikâyelerinin sanatkâr bir yazar tarafından yazılmış olduğunu gösterir. Dede Korkut hikâyelerinin dili, Doğu Anadolu Türkçesi ile Azerî Türkçesinin başlangıç döneminin

özelliklerini taşır. Bütünüyle mensur olan hikâyelerin içerisinde manzum parçalar, yarı nazım yarı nesir kısımlar vardır. Türkçenin canlı ve tabiî anlatım güzelliğini gösteren hikâyelerin üslûbu destandan hikâyeye geçiş karakteri gösterir.

Dede Korkut üzerinde yerli ve yabancı birçok bilim adamı çalışmış ve pek çok yayın yapılmıştır.

Dede Korkut hikâyelerinin tek ve tam nüshası Almanya'da Dresden kütüphanesindedir. Berlin'deki nüsha bundan kopye edilmiştir. Vatikan kütüphanesinde bulunan harekeli nüshada 6 hikâye bulunup 1952'de Ettore Rossi tarafından yayınlanmıştır (Città del Vaticano 1952).

Dede Korkut hikâyelerini ilk defa Kilisli Rifat 1332' de eski harflerle yayınlamıştır. O. Ş. Gökyay bir inceleme ile birlikte 1938'de bastırmıştır. Muharrem Ergin, Dede Korkut kitabını 2 cilt olarak yayınladı (*Dede Korkut kitabı* I, Giriş - metin - faksimile. Ankara 1958; II, Indeks - gramer, Ankara 1963). M. Ergin, Dede Korkut kitabını bir kere daha bastırdı (*Dede Korkut kitabı,* Metin - sözlük, Ankara 1964). O. Ş. Gökyay, hikâyelerle ilgili sorunlar üzerinde durduğu ve geniş bir bibliyografya verdiği bir girişle hikâyeleri tekrar bastırmıştır (*Dedem Korkut.* Ankara 1973) (bk. KORKUT ATA).

XV. yüzyıl

XV. yüzyılda Türk edebiyatı Horasan ve Maveraünnehr'de büyük bir gelişme gösterir. Bu yüzyılda Herat ve Semerkand merkez olmak üzere Timur'un çocuklarının ve torunlarının hükümet sürdükleri bu yerlerde Doğu Türkçesi ile çok parlak bir edebiyat meydana gelmiştir. Çingiz'in oğlu Çağatay (ölm. 1242)'ın vaktiyle bu yerlerde bir devlet kurmuş olması, Timur ve çocuklarının resmî işlerde onların bazı geleneklerini benimsemeleri bu edebiyata Çağatay edebiyatı denmesine yol açmıştır. Timur'un ve çocuklarının dillerinin Türkçe olması, Türk edebiyatının bu gelişmesinde büyük etken olmuştur. Timur'un oğlu Şahruh (1409 - 1447), hükümet merkezini Semerkand' dan Herat'a getirmiş, oğlu Uluğ Bey (1394 - 1449)'e de Semerkand'ın idaresini vermiştir. Bunların zamanında Herat ve Semerkand, Doğunun en ileri medeniyet merkezleri haline gelmiştir. Şahruh'un değerli bir kütüphanesi bulunduğu gibi, şehzadelerin de zengin kütüphaneleri vardı. Kasımü'l-envar, Zeynüddin-i Hafî gibi mutasavvıflar, Fettah-ı Nişaburî, Kâtibî, Emir Şahî, Baba Sevdayî, Arifî gibi İran şairleri, Hafız Ebru, Şerefeddin Ali Yezdî gibi tarihçiler, Abdulkadir-i Meragî gibi musikişinaslar, tanınmış hattatlar, musavvirler Şahruh devrinde Herat'ta bulunmuşlar ve onun ilgi ve yardımlarını görmüşlerdir. Âlim, şair ve sanatkârlar korunmuş, ilme ve sanata büyük değer verilmiştir. Uluğ Bey Semerkand'da İslâm âleminin en büyük rasathanesini yaptırmıştır. Kendisi de matematik ve astronomi ile uğraşan ve bir de *Ziyc* yazmış bulunan Uluğ Bey, rasathanenin başına Bursalı Kadızade-i Rumî'yi getirmiş, ayrıca Kadızade'ye Semerkand medresesinin reisliğini de vermiştir. Büyük matematikçi Ali Kuşçu ile birlikte devrin en büyük âlimleri Semerkand'da toplanmışlardır. Ali Kuşçu, Uluğ Bey' in ölümü üzerine İstanbul'a gelmiş ve 1474'te İstanbul'da ölmüştür. Semerkand ve Herat saraylarında Timur ailesinin prensleri ve devlet adamları da edebiyatla doğrudan doğruya ilgilenmişler, âlim ve şairleri koruyarak edebiyatın gelişmesine yardımcı olmuşlardır.

Önemli devlet görevlerinde bulunmuş olan Şerefeddin Barlas ile *Atabetü'l-hakayık*'ın sonunda manzum takrizi bulunan Aslan Hoca Tarhan bu devrin yazar ve şairlerindendir. Timurlular devrinde İran edebiyatına karşı rağbetin artmış olduğu görülür. Hemen bütün şairler Türkçeden başka Farsça şiirler de yazmışlardır. Şahruh'un oğlu Baysungur Mirza'nın *Şeh-nâme*'nin, Şah Garib Mirza'nın Hafız divanının tam metinlerini meydana getirebilmek için çalıştıkları, Baysungur ile Uluğ Bey arasında biri Hüsrev-i Dihlevî'nin, diğeri Nizamî'nin *Hamse*'sini tercih ettikleri için edebî tartışmalar olduğu kaydedilmektedir (Fuad Köprülü, İslâm Ansiklopedisi. Çagatay edebiyatı).

XV. yüzyılın ilk yarısında yetişen şairlerin önde gelenleri Sekkâkî, Emirî, Lûtfî, Mirza Haydar, Mirza Gedayî, Atayî, Yakinî, Mukimî'den başka daha pek çok şair vardır. Bunlar hakkında Nevaî'nin *Mecalisü'n-nefais* adlı tezkiresinde, *Muhakemetü'l-lugateyn* ve *Nesaimü'l-mahabbe*'de bilgiler verilmiştir. Uluğ Bey zamanının şairi Sekkâkî'nin Uluğ Bey için "Felek benim gibi bir şair, senin gibi bir hükümdar doğurmak için daha pek çok dönecektir" sözü meşhurdur. Kaside ve gazellerinin ve tuyuğlarının bulunduğu *Divan*'ının tek yazma nüshası British Museum'dadır (Rieu Catal. No. 2079; J. Eckmann, *Sekkâkî divanından parçalar,* "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi", 1963, XII, 157 - 174). Türkçe ve Farsça şiirler yazmış olan Emirî, Şahruh devri şairlerindendir. Emirî'nin hayatının sonlarında yetişmiş olan Nevaî, Emirî'nin güzel şiirleri olmakla birlikte pek tanınmadığını söyler. *Divan*'ı (Üniversite Ktp. 2850), *Deh-nâme* adlı mesnevîsi ile *Beng u Çagır* adlı manzum-mensur bir münazara kitabı vardır (Son iki eser British Museum'dadır: Rieu, Catal. Add. 7914; Gönül Alpay, *Yusuf Emirî'nin Beng u Çagır münazarası,* "Türk Dili Araştırmaları Yıllığı", 1972, 103 - 125).

Şahruh'un oğlu 1494'te Semerkand tahtına geçen Baysungur, Mirza Âdil mahlâsıyla şiirler yazmıştır.

Dur Beg'in Şahruh adına, Hamdi'nin Hüseyin Baykara adına Farsça mensur bir eserden çevirdikleri *Yusuf u Züleyha* mesnevîleri vardır (Fıtret, *Özbek edebiyat nümuneleri.* Semerkand 1928; Halide Dolu, "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi", 1952, IV, 4 : 431 - 435).

Timur ailesinden olan Mirza Haydar, Nizamî'den çevirdiği *Mahzenü'l-esrar* mesnevîsi ile tanınmıştır. Mirza Haydar çevirisini aynı zamanda şair olan Sultan İskender Şirazî adına yapmıştır. *Mahzenü'l-esrâr*'da Sultan İskender' den büyük iltifat gördüğü anlaşılan ve şiirlerinin dünyayı doldurduğunu söyleyen şair, Haydar-ı Türkî-gûy diye tanınmıştır. 1858'de Kazan'da basılmış olan *Mahzenü'l-esrar*'ın Millet Kütüphanesinde minyatürlü bir yazması vardır (Ali Emirî, manzum, No. 951).

Lûtfî, Nevaî'den önce yetişmiş şairlerin en büyüğüdür. Nevaî, tezkiresinde en çok Lûtfî'yi övmüştür. Lûtfî'nin 99 yaşında yazdığı "afitab" redifli kasidesine hiç kimsenin o güçte nazire yazamamış olduğunu söyleyen Nevaî, Lûtfî'nin bir gazelini de tahmis etmiştir. Tasavvuf neşvesine sahip olan Lûtfî'yi, Nevaî, *Nesaimü'l-mahabbe*'ye de almıştır. Lûtfî, şiirlerinde tasavvufî düşünceye yer vermiş olmakla birlikte lâdinî şiirler yazmıştır. Şöhreti Horasan'dan Irak'a kadar yayılmış olan Lûtfî'nin bir gazelini Fuzulî tahmis etmiştir. Ziya Paşa'nın Lûtfî'yi *Harabat*'a almış olması, Osmanlı sahasında da zevkle okunduğunu gösterir. Kasideler, gazeller ve tuyuğlar yazmış olan Lûtfî'nin *Divan*'ının İstanbul (Üniversite Ktp. 2753/2), Paris, Londra, Gotha, Leningrad' da yazmaları vardır. Divanının nüshaları: British Museum

(Rieu Catal. add. 7914), Gotha (Pertsch, Catal. No. 211). Bibliotèque Nationale (Blochet, Catal. No. 981), Leningrad (Asya Müzesi yazmaları D. 297). (Zeki Velidi, *Çağatay şairi Lûtfî ve divanı,* Kazan 1914). Lûtfî'nin *Gül ü Nevruz* adlı bir de mesnevîsi vardır. İstanbul Millet ve Lâleli nüshalarından başka Budapeşte Akademi kütüphanesinde, Viyana, Berlin, Paris kütüphanelerinde yazmaları bulunan bu eser, onun mesnevî alanında da güçlü bir şair olduğunu gösterir. Lûtfî'nin *Zafer-nâme* adlı bir eserinin daha olduğunu, Seyfeddin Yezdî'nin aynı adlı Farsça eserini nazma çektiğini Nevaî tezkiresinden öğreniyoruz.

Türkçe ve Farsça şiirleriyle tanınmış olan Gedayî'nin gazellerinin ve kıtalarının yer aldığı *Divan*'ı Paris'tedir (Blochet, Catal. No. 981). Gedayî'nin divanını inceleyen J. Eckmann, içerisinde 5 kaside, 231 gazel, 1 müstezad olduğunu söyler ve şiirlerinden örnekler verir ("Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi", 1960, X, 65). Gedayî'nin aşkı, ıstırabı, ayrılığı terennüm ettiği duygulu şiirleri ifade bakımından da ahenkli ve güzeldir.

Devrin tanınmış şairlerinden Yakinî'nin, Emirî'nin *Beng u Çagır*'ını örnek alarak yazdığı nesir nazım karışık Ok ve Yay münazarası (Rieu, Catal. Add. 7914), Ahmedî' nin mesnevî tarzında *Tanbura ile başka sazlar arasında münazara*'sı (Rieu, Add. 7917) vardır.

Timur sülâlesinden olup Türkçe ve Farsça şiirler yazmış olan Seyyid Ahmed Mirza, *Taaşşuk-nâme* adlı bir mesnevî (Rieu, Catal. Add. 7914) yazdığı gibi, onun *Letafet-nâme* adlı bir eserinin daha olduğunu Nevaî, tezkiresinde yazmıştır (Ayasofya No. 2045).

Ahmed Yesevî'nin torunu İsmail Ata'nın oğlu Atayî ve daha pek çok şair, yazar ve eser, XV. yüzyılda Doğu Türkçesinin Maveraünnehir'de ve Horasan'da nasıl büyük bir gelişme kaydetmiş olduğunu gösterir.

XV. yüzyılın 2. yarısında Hüseyin Baykara'nın Herat'ta kurmuş olduğu hükümet, Timur sülâlesinin Maveraünnehir ve Horasan'daki son parlak devridir. 40 yıl hükümet süren Hüseyin Baykara (1469 - 1506) zamanında fikir ve sanat hareketleri Şahruh ve Uluğ Bey zamanındaki gibi yüksek bir düzeydedir. Bu devirde edebiyat daha da verimli ve parlak bir duruma yükselmiş ve Çağatay edebiyatı altın devrini yaşamıştır. Herat zengin, hareketli bir ticaret şehri olduğu kadar medreseleriyle de ileri bir kültür merkezidir. Eski Nizamiye medresesi, Gevher-şad'ın Medrese-i Ulya'sı, Hüseyin Baykara'nın yaptırdığı Sultaniye medresesi, Nevaî'nin İhlâsiye ve Gıyasiye medreselerinde devrin en yüksek ilimleri okutulmuştur. Bu medreselerde ders veren müderrislere en yüksek maaşın bağlanmış olması, ilimle uğraşanlara verilen önemi göstermektedir (Nevaî, *Vakfiye.* Bakü 1926, 53). Hüseyin Baykara'nın sarayındaki toplantılarda ilmî, edebî sohbetler yapılır, musiki eğlenceleri düzenlenirmiş. Baykara'nın çocukluk arkadaşı devlet adamı büyük şair Nevaî başta olmak üzere İran edebiyatının son büyük klasik şairi Molla Camî, mesnevî yazarı Hatifî, *Ravzatü'ş-şüheda* ve *Envar-ı Süheylî* gibi tanınmış eserlerin yazarı Hüseyin Kâşifî, tanınmış tezkireci Devletşah, tarihçi Mirhond ve daha pek çok âlim, şair, sanatkâr ve yazar, onun meşhur meclislerine değer ve renk katmışlardır. Baykara döneminde edebiyat daha da verimli ve parlak bir durumdadır. Timur ve çocukları döneminde genellikle Fars dili ve edebiyatına büyük rağbet gösterilmiştir. Timurlu prensler Türkçeden çok Farsça şiir yazmışlardır (bk. *Devletşah tezkiresi,* yayınlayan Browne, London 1901; Türkçe çevirisi Necati Lûgal, Ankara I, 1963, II, 1967). Hüseyin Baykara'nın kendisi de şair olup Türkçe ve Farsça şiirler yazmıştır. Şiirlerinde Hüseynî mahlâsını kullanır. Hüseyin Baykara bütün şiirlerini aruzun remel bahri ile yazmış olup orta derece bir şairdir. Divanının İstanbul kütüphanelerinde 4 yazması vardır. İ. H. Ertaylan, Hüseyin Baykara divanının Ayasofya Ktp. No. 3911'de kayıtlı Kasım Ali tarafından 950'de Herat'ta yazılmış nüshasının faksimilesini yayınlamıştır (İstanbul 1946). *Mecalisü'l-uşşak* adlı mensur eserin Hüseyin Baykara'ya ait olduğu şüphelidir. Bu eserin Baykara'nın mı, yoksa Emir Kemaleddin Hüseyin'in mi olduğu hususunda kesin karar verilememektedir.

Topkapı Sarayı Kütüphanesinde (Revan K. No. 888) Hüseyin Baykara adına yazılmış manzum bir *Yusuf u Züleyha* mesnevîsi de bu devir eserlerindendir (bk. Halide Dolu, "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi" V, 1953, 51 - 58; ayrıca bk. Z. Korkmaz, "Türkoloji Dergisi" III, 1968, 1).

XV. yüzyılın 2. yarısında yaşamış olan Ali Şir Nevaî (1441 - 1501) yalnız Çağatay edebiyatının değil, bütün Türk edebiyatının en büyük şairlerindendir. Nevaî, binlerce beyit tutan divanları ve mesnevîleriyle çeşitli konularda yazdığı eserlerinin sayısı 30'u aşan âlim bir şair, etkin bir devlet adamı, varlıklı bir Türk büyüğü ve şuurlu bir milliyetçidir. Yüksek kültürü, keskin zekâsı ile Hüseyin Baykara'nın devlet yönetiminde en yakın yardımcısı, ilim ve edebiyatın en büyük temsilcisi olmuştur. Nevaî, klasik İran edebiyatının son büyük temsilcisi mutasavvıf, âlim ve şair Molla Camî'nin hayranı idi. Hüseyin Baykara meclislerinde birlikte bulunduğu Molla Camî de Nevaî'yi çok takdir etmiş, *Hıred-nâme-i İskenderî* ve *Baharistan* adlı kitaplarında Nevaî'yi övmüş, Nevaî'nin Türkçe şiir yazmaya düşkünlüğünü, Türk diliyle kimsenin ondan daha güzel şiir yazamayacağını söylemiştir. Nevaî'nin şiirlerinin muhteva ve şekil mükemmeliyeti, sanatının en belirgin özelliğidir. Fanî mahlâsıyla Farsça şiirler de yazmış olan Nevaî, çok yakından tanıdığı Fars şiirinin bütün inceliklerini Türkçe şiirlerinde göstermiştir. Geniş kültürü, hassas ruhu ve ince hayaliyle şiirde her türlü sanat ve hüneri en mükemmel bir biçimde ifade ettiği şiirleri, bazen sanatlı bazen sade bir üslûpla yazdığı nesirleriyle Çağataycayı yüksek bir edebiyat ve kültür dili haline getirmiştir. Nevaî'nin, tahsil görmüş, edebiyata meraklı gençlere, işin kolayına gidip Farsça yazmamalarını, biraz güçlüklere katlanıp Türkçe yazmalarını öğütlemesi onun Türk dilini işleme hususunda gösterdiği çabanın dikkate değer bir ifadesidir. *Muhakemetü'l-lûgateyn* adlı eserinde Nevaî, Türkçe ile Farsçayı karşılaştırarak Türkçenin, kelime zenginliği ve anlam inceliklerini ifade etme kabiliyeti bakımından Farsçadan üstün bir dil olduğunu yetki ile savunmuştur. *Mizanü'l-evzan*'da Orta Asya Türk nazım şekilleri hakkında bilgi vermesi, Molla Camî'nin *Nefehatü'l-üns* çevirisi olan *Nesaimü'l-mahabbe*'ye Orta Asya Türk velilerini de koyması, Devletşah'a yazdırdığı *Tezkire*'deki Farsça yazan Türk şairlerini *Mecalisü'n-nefais* adlı Türkçe tezkiresi ile tamamlaması, onun nasıl bilinçli bir Türkçü ve milliyetçi olduğunu gösterir. Yaşadığı dönemde ve sonraki yüzyıllarda Çağatayca yazan bütün şairleri Nevaî'nin sanatı ve şöhreti gölgelemiş ve Nevaî'den sonra Çağataycaya Nevaî dili denmiştir.

Nevaî daha hayatta iken şöhreti ve eserleri bütün Türk ülkelerine yayılmıştır. Orta Asya edebî dili ile yazan şair-

ler üzerinde etkisi yüzyıllar boyu sürmüştür. Nevaî'nin eserlerini okuyup anlamak için Çağatayca - Türkçe, Çağatayca - Farsça sözlükler yazılmıştır. Osmanlı ülkesinde çağdaşı Ahmed Paşa'nın, Nevaî'nin 33 gazeline nazire yazdıktan sonra meşhur olduğu rivayetini Hasan Çelebi, tezkiresinde kaydeder (Ankara 1978, I, 135). Nevaî'nin Fuzulî üzerinde büyük etkisi vardır. Fuzulî'nin birçok gazelleri Nevaî'ye naziredir. A. N. Tarlan, Nevaî'nin doğumunun 500. yıldönümü münasebetiyle yayınladığı *Alişir Nevaî* adlı broşürde (İstanbul 1942) Fuzulî'nin nazire gazellerini Nevaî'ninkilerle karşılaştırdıktan sonra Nevaî'nin Fuzulî'den daha büyük bir şair olduğu kanaatine varmıştır. Fuzulî de Nevaî gibi Molla Camî'ye hayrandır. Molla Camî'nin *Hadis-i Erbain*'ini Nevaî Doğu Türkçesine, Fuzulî de aynı hadisleri Batı Türkçesine çevirmek suretiyle Molla Camî'yi ve Nevaî'yi yakından izlemiştir. Osmanlı mesnevîcileri Nevaî'yi Nizamî, Hüsrev-i Dihlevî, Camî gibi İran şairleriyle aynı ayarda tutmuşlardır. XV. yüzyılda Ahmed Paşa'dan XVIII. yüzyılda Nedim ve Şeyh Galib'e kadar birçok şairler Nevaî'ye nazireler yazmışlardır. II. Bayezid, I. Selim, Kırım hanı Gazi Giray, Kemalpaşazade, Bakî ve daha pek çok şair, Nevaî'yi okumuşlar ve onunla dildaş ve gönüldaş olmuşlardır (bk. F. Köprülü, İslâm Ansiklopedisi : Çağatay edebiyatı; O. F. Sertkaya, *Çağatayca yazan Osmanlı şairleri,* "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi" XVIII, 1970, XIX, 1971) (bk. ALİ ŞÎR NEVAÎ).

XV. yüzyılda Irak ve Azerbaycan, Karakoyunlular (1380 - 1463)'ın ve Akkoyunlular (1403 - 1508)'ın idaresi altındadır. Timur'un kurduğu imparatorluk onun ölümü (807/1405)'nden sonra parçalanmış, bir süre Timur'un çocuklarına ve torunlarına bağlı kalan Karakoyunlular ve Akkoyunlular, onlar arasındaki taht mücadelelerinden yararlanarak bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. Ancak bunların hâkim oldukları sahalarda XV. yüzyıl boyunca sürekli savaşlar olmuş, Celâyirliler ve Karakoyunlular gibi XVI. yüzyıl başında da Akkoyunlular tarih sahasından silinerek topraklarından bir kısmı Safevî devletinin, bir kısmı da Osmanlıların eline geçmiştir. Sürekli savaşların doğurduğu siyasî ve ekonomik buhranlar, Sünnî, Şiî mezhep kavgalarının yarattığı huzursuzluklar yüzünden XV. yüzyılda Azerî sahasında edebiyat verimli olamamıştır. Bu saha XV. yüzyılda kuvvetli bir tasavvuf akımının ve İran edebiyatının etkisi altındadır. Celâyirlilerin siyasî ve kültürel geleneklerini sürdüren bu iki Türkmen aile de devlet işlerinde Farsçayı kullanmışlardır. Karakoyunlu hükümdarlar bir yandan İran edebiyatının gelişmesine yardımcı olmuşlar, bir yandan da şairleri ve yazarları Türkçe eser yazmaya teşvik etmişlerdir.

Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah b. Karayusuf (ölm. 872/1467) Hakîkî mahlâsıyla Türkçe ve Farsça şiirler yazmıştır. Divanının 893'te kopye edilmiş bir nüshası British Museum'dadır (Or. 9493). Minorsky, divanın bu yazmasını inceleyerek Cihanşah'ın şiirlerini değerlendirmiştir ("The Bulletin of School of Oriental and African Studies" 1954, XVI/2, 271 - 297).

Âlimlere ve şairlere büyük ilgi göstermiş ve onları korumuş olan Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub'un da Türkçe ve Farsça şiirler söylediğini tarihler yazar. Hataî adlı bir şair, Sultan Yakub adına Türkçe bir *Yusuf u Züleyha* yazmıştır (M. Ali Terbiyet, *Danişmendân-ı Azerbaycan,* Tahran 1314, 137). Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın emri ile Farsça bir halk romanından çevrilmiş olan İran - Turan mücadelesine ait *Kıran-ı Habaşî hikâyesi* adlı bir eserin varlığını F. Köprülü haber vermektedir (İslâm Ansiklopedisi : Azerî).

Habibî, XV. yüzyılda Azerî sahasında yetişmiş olan şairlerin en önemlisidir. Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub'un himayesinde yetişmiş, sonra Şah İsmail'in himayesine girmiş, Şah İsmail tarafından Melikü'ş-şuara unvanıyla büyük iltifata nail olmuştur. Bilinmeyen bir sebeple Safevî ülkesinden ayrılarak II. Bayezid zamanında İstanbul'a gelen Habibî, I. Selim zamanında İstanbul'da ölmüştür. Mezarının Sütlüce'de Caferâbad tekkesi yakınında olduğunu Evliya Çelebi haber verir. Habibî'nin divan tertip edip etmediği bilinmemektedir. F. Köprülü 42 parça şiirini yayınlamıştır ("Edebiyat Fakültesi Mecmuası" 1932, VIII, 5 : 86 - 133). Şiirlerinden Şiî olduğu ve Hurufîliğe meyli bulunduğu anlaşılan Habibî, güçlü bir şairdir. Fuzulî'nin onun bir müseddesine nazire yazmış olması ve bir gazelini tahmis etmesi, Habibî'yi beğendiğini gösterir. İ. H. Ertaylan, Habibî hakkında yazdığı makalesinde, onun bu tanınmış müseddesine yazılan nazireleri vermiştir ("Hayat" 1928, 64 - 66, 67). Osmanlı tezkirecilerinden Lâtifî, Âşık Çelebi ve Hasan Çelebi, Habibî'yi tezkirelerine almışlardır. Lâtifî, Habibî'nin bir gazeline nazire de yazmıştır. Âşık Çelebi onda tasavvuf kokusu ve şiirlerinde aşk çeşnisi bulunduğunu ve Acemane bir üslûpla yazdığını söyler (Meredith - Owens, London 1970, 86 a). Hasan Çelebi onun ilim ve marifet sahibi bir kimse, edası Acemane ve şiiri âşıkane bir şair olduğunu yazmıştır (1978, I, 279). Sonuç olarak Habibî, Azerî sahasında Nesimî ile Fuzulî arasında yetişen şairlerin en büyüğüdür (bk. HABİBÎ).

Şirvanlı Munis adlı bir şairin oğlu olan Hamidî, Şirvanşahlar sarayı şairi iken Anadolu'ya gelmiş, önce bir süre Kastamonu'da Candaroğlu İsmail Bey'in yanında kalmış, sonra 864/1459'da Fatih'in sarayına intisap ederek Fatih'ten büyük bir iltifat görmüştür. Kendisini çekemeyenler tarafından Fatih'in gözünden düşürülerek Bursa'ya sürülen Hamidî, II. Bayezid devrinde Bursa'da ölmüştür. *Hüsrev ü Şirin* yazarı Bursalı Celilî, Hamidî'nin oğludur. Fatih'e sunduğu *Divan*'ının kendi el yazısı ile olduğu sanılan nüshasının tıpkıbasımını İ. Hikmet Ertaylan bir önsözle birlikte yayınlamıştır *(Külliyât-ı Divan-ı Hamidî,* İstanbul 1949).

Hamidî'nin *Divan*'ındaki şiirlerinin çoğu Farsçadır. Türkçe olarak yazdıkları daha az olup 4 kaside, 28 gazel, 2 beyit olmak üzere tamamı 240 beyittir (İ. Ünver, *Hamidî'nin Türkçe şiirleri.* "Türkoloji Dergisi" 1974, VI, 1 : 197 - 233).

Hamidî'nin şiirlerinde dil, Osmanlı şairlerinin dilinden hiç farklı değildir. Bu bakımdan Hamidî'yi sadece yetiştiği yer göz önüne alınarak Azerî edebiyatına dahil edebiliriz (bk. HÂMİDÎ).

XV. yüzyılın başında Anadolu'da Karamanoğulları ve Candaroğulları dışındaki beyliklerin hepsi Osmanlı idaresi altına girmiştir. Ankara Savaşı (1402)'nda I. Bayezid'in yenilerek Timur'a esir düşmesiyle Osmanlı devleti büyük sarsıntı geçirmiş ve onun Anadolu'da kurmaya çalıştığı birlik dağılmış, Timur'a itaat eden beyler yeniden beyliklerinin başına geçmişlerdir. Timur'un müsaadesiyle Yıldırım Bayezid'in dört oğlundan Süleyman Rumeli'de, İsa Balıkesir ta-

raflarında, Çelebi Mehmed Amasya'da, Çelebi Musa Bursa'da idareyi ellerine almışlardır. Kardeşler arasındaki mücadele sonunda Çelebi Mehmed kardeşlerini bertaraf ederek 1413'te Osmanlı devletinin başına geçmiştir. Çelebi Mehmed ile oğlu II. Murad zamanlarında Anadolu'nun birliği yeniden kurulmaya çalışılmış, II. Murad, Rumeli'de I. Murad ile I. Bayezid'in elde ettiği toprakları daha da genişletmiştir. Rumeli'de elde edilen topraklara yerleştirilen, ayrıca Timur istilâsı sırasında Rumeli'ye göç eden Türklerle daha XV. yüzyılda Rumeli'nin Türkleşmesi ve Müslümanlaşması sağlanmıştır. 1453'te Fatih'in İstanbul'u fethi üzerine Anadolu ile Rumeli arasındaki Bizans engeli ortadan kaldırılarak Doğu Roma İmparatorluğu tarihe karışmış, Trabzon Rum devleti ele geçirilmiş, Anadolu'da birlik sağlanmış, Balkanlarda elde edilen yeni topraklarla Osmanlı devleti bir imparatorluk halini almıştır.

İstanbul, imparatorluğun en büyük kültür merkezi olmakla birlikte Anadolu'daki eski birer kültür merkezi olan büyük şehirlerde de ilmî ve edebî faaliyet sürdürülmüştür. Özellikle Osmanlı şehzadelerinin vali bulundukları şehirlerde ilmî ve edebî faaliyet çok daha canlı ve hareketli olmuştur. Rumeli'de de Filibe, Serez, Selanik, Üsküp gibi şehirlerde Osmanlı kültürü yerleşmiştir. Bu yüzyılda yetişen Niyazî-i Kadîm ile Sa'dî Serezli, Kandî ile La'lî Üsküplüdür. Karaferyeli Baba Hasan, Prizrenli Sûzî Çelebi, Neharî, Sa'yî, Priştineli Mesihî, Vidinli Tarikî ile Zarifî gibi şairler Rumeli'nin süratle Türkleşmiş olduğunu gösterir. Mercimek Ahmed *Kabus-nâme*'sinde Filibe yolunda II. Murad'a rastlayarak onun hizmetine girdiğini yazar.

Edebî duruma gelince : XV. yüzyılda edebiyat büyük bir gelişme göstermiş, divan edebiyatı artık kuruluş dönemini tamamlayarak klasik bir duruma gelmiştir. Manzum mensur her türde ve her konuda yazılmış pek çok eserle edebiyat iyice gelişerek bir yükselme devri başlamıştır. Şuara tezkirelerine alınmış olan ve Ömer İbni Mezid'in *Mecmuatü'n-nezair* (yazılışı 840/1436)'i ile Eğridirli Hacı Kemal (ölm. 915/1509)'in *Câmiü'n-nezair*'inde şiirleri bulunan yüzlerce şairin kaside ve gazel sahasında nasıl büyük bir gelişme yarattıklarını görmek mümkündür. Tezkirelerde bu şairlerden divan düzenlemiş oldukları bildirilenlerden ancak bir kısmının divanları bugün elimizde bulunmaktadır. Bununla birlikte elimizde bulunan divanların sayısı bir önceki yüzyıla göre bir hayli kabarıktır. Mesnevî alanında da her konuda telif ve tercüme pek çok eser yazılmış, beş mesnevîden oluşan hamseler meydana getirilmiştir. Tezkirelerde hamse sahibi olduğu bildirilen şairlerden ancak birkaçının hamsesi elimizdedir. XIV. yüzyıldaki dinî-destanî mesnevîlerin yerini bu yüzyılda daha çok tarihî mesnevîler almış, yapılan fetihlerin anlatıldığı gazavatnameler yazılmıştır. Telif ve tercüme mensur eserlerin sayısında da büyük bir artma olmuştur. Bütün bu eserlerde dil XV. yüzyılın ilk yarısında oldukça sadedir ve XIV. yüzyılda yazılmış olanlardan farksızdır. Ancak İstanbul'un fethiyle kurulan saray edebiyatı çevresindeki şairlerin Fars dili ve edebiyatına karşı ilgi ve hayranlıklarının arttığı, dile Farsça kelime ve tamlamaların çokça girmeye başladığı görülür. Şairlerin şiir dilini İran şiirinin ahengine ulaştırmak istemeleri buna sebep olmuştur. Necatî başta olmak üzere bu yüzyılın şairlerinde ata sözlerini, Türkçe tabirleri şiirde kullanarak Türkçe kelimelerden redifler ve kafiyeler yaparak şiir dilini Türkçeleştirme çabaları, Şehzade Korkud'un şiirlerinde Farsça terkipleri pek az kullanması, Aydınlı Visalî'nin Türkçe kelimelerle şiir yazması Farsça unsurların dile girmesini önleyememiştir. Nesir dilinde de iki ayrı gelişme çizgisi meydana gelmiş, halkın yararlanması için yazılan dinî eserlerde ve tarihlerde sade bir dil kullanıldığı halde bazı eserler sanatkârane bir nesir üslûbu ile yazılmıştır. Sinan Paşa'nın *Tazarruat*'ı sanatkârane nesir üslûbunun bu yüzyılda olduğu gibi daha sonraki yüzyıllarda da en güzel örneğidir.

XV. yüzyılın başındaki Timur istilâsının Anadolu'yu karıştırması, dağılan birliğin kurulması için yapılan savaşlar edebiyatta bir duraklama yaratmamıştır. Yüzyılın başında varlıklarını koruyan Karamanoğulları ile Candaroğulları sahalarında birtakım eserler yazıldığı gibi, Osmanlı devleti sahasında da verimli bir edebî faaliyet vardır. Başlangıçtan beri Türkçeye önem veren Karamanlılar sahasında Konya ve Karaman kültür merkezi olarak eski önemlerini yitirmemişlerdir. İbrahim Tennurî'nin ders okuduğu Karamanlı Sarı Yakub, Cemalî-i Karamanî gibi âlimler, Ahmedî'nin 840/1436'da yazdığı *Tervihü'l-ervah*'ı tezhip eden Aksaraylı Ahmed bin Hacı Mahmud gibi sanatkârlar, Fakih-i Karamanî, Nizamî-i Karamanî, Fehhâr, Halimî gibi şairler bu sahada yetişmiştir. Kemal-i Ümmî ile Hakikî de Karamanlıdır.

Candaroğulları sahasında Kastamonu ile Sinop iki önemli kültür merkezi durumundadır. Karamanoğlu İsfendiyar Bey (1443 - 1447) adına dinî ve tıbbî eserler yazıldığı gibi, kendisi de *Hulviyyat-ı şahî* adıyla dinî, ahlâkî mensur bir eser yazmıştır. Şeyhî'nin çağdaşı şair Turabî ile Mehmed, Sinobî, İsmail Bey tarafından korunmuştur. Rüstem b. Kasım b. İsfendiyar divan sahibi bir şairdir.

XV. yüzyılın başındaki edebî faaliyetin asıl Osmanlı sahasında verimli olduğu görülür. I. Bayezid'in büyük oğlu Çelebi Süleyman (1403 - 1410) edebiyata ve şiire meraklı olup eğlenceye düşkün bir hükümdardır. Sarayının çevresinde toplanan şairlerden özellikle Ahmedî ile Ahmed-i Daî, ondan büyük ilgi ve iltifat görmüşlerdir. Daî'nin *Divan*'ındaki kasidelerin çoğu Çelebi Süleyman için yazılmıştır. Ahmed-i Daî, Emir Süleyman'a sunduğu *Çeng-nâme*'sinde onun içki meclislerini övdüğü gibi, Ahmedî de Çelebi Süleyman'a sunduğu *Tervihü'l-ervah*'ında içkinin zararlarını anlatırken bu zararların Emir Süleyman'a dokunmadığını söyleyerek onu kızdırmamaya dikkat etmiştir. Ahmedî, Çelebi Süleyman'ın ölümüne bir de mersiye yazmıştır. Mehmed *Işk-nâme (Tuhfe-nâme)*'sini ona hediye etmiştir.

Çelebi Mehmed devrinde yazılan eserlerle edebî gelişme sürmüştür. Çelebi Mehmed gözünü tedavi eden Şeyhî'ye büyük ihsan ve iltifatlarda bulunmuştur. Ahmedî ile Ahmed-i Daî de sonradan Çelebi Mehmed'e intisap etmişlerdir.

Hızır bin Ya'kub'un tasavvuftan bahseden *Cevahirü'l-meanî* (yazılışı 809/1406, Blochet s. 499) adlı eseri, Yazıcı Selâhaddin'in hava olaylarından bahseden büyük manzum eseri *Şemsiyye* (yazılışı 811/1408, itinalı bir yazması Hamidiye 550/6'da), Hatiboğlu'nun Hacı Bektaş'ın Arapça *Makalât*'ının manzum çevirisi (812/1409) ile *Letafet-nâme* (yazılışı 817/1414, Süleymaniye Kitaplığı Hacı Mahmud 3226)'si Çelebi Mehmed devrinde yazılmış eserlerdir.

II. Murad devrinde (1421 - 1451) ilmî ve edebî faaliyet daha çok artmıştır. II. Murad ilme, edebiyata ve sanata karşı büyük ilgi duymuş, âlimleri ve sanatkârları korumuş, mutasavvıflara saygı göstermiştir. Ebü'l-hayrat denen II.

Murad, hayırsever, adaletli, cesur ve kahraman, fakat tahttan feragat edecek kadar da ihtirassız ve olgun bir padişahtır. Şiirde Muradî mahlâsını kullanmış olan II. Murad, ilk şair Osmanlı padişahıdır. Elimizdeki şiirleri fazla değildir. Bunlar sade bir dille yazılmış rindane şiirler olup içlerinde duygulu güzel beyitler vardır. II. Murad, musikiye de meraklıdır. Hızır bin Abdullah *Kitabü'l-edvar*'ı II. Murad'ın emriyle Arapçadan Türkçeye sade bir dille çevirmiştir. (Konya Mevlâna Müzesi 5762). 1421'de Bursa'ya gelen Abdülkadir-i Meragî, *Mekasıdu'l-elhan* adlı eserini II. Murad'a sunmuştur. Oğlu Abdülaziz de Fatih'e bir musiki nazariyatı kitabı sunmuş, onun oğlu Mahmud Çelebi II. Bayezid adına bir musiki kitabı yazmıştır.

II. Murad adına manzum mensur pek çok eser yazılmıştır. II. Murad çevirilerin açık (rûşen) bir dille yapılmasını isteyerek Türkçenin kültür ve edebiyat dili olarak işlenmesine hizmet etmiştir. Mercimek Ahmed, II. Murad'ın emriyle 835/1432'de *Kabus-nâme*'yi sade bir dille Türkçeye çevirmiştir. II. Murad adına 16 mensur eserle 21 mesnevî yazıldığı tespit edilmiş olup bu sayının daha da artacağı inancındayız.

1451'de tahta geçen Fatih Sultan Mehmed (853 - 886/1432 - 1481) babası II. Murad gibi ilme ve sanata çok önem vermiştir. Fatih'in arzusu İstanbul'u Doğunun ve Batının en büyük kültür merkezi yapmaktır. Bu maksatla sahn-ı seman denen sekiz büyük medrese kurmuştur. Semerkand'da Kadızade Rumî'den ders okumuş ve Uluğ Bey'in rasathane müdürlüğünü yapmış olan büyük matematikçi Ali Kuşçu (ölm. 879/1474), Hayalî Şemseddin (ölm. 875/1470), Molla Hüsrev (ölm. 885/1480), Hocazade Muslihuddin Mustafa (ölm. 893/1488), Hatibzade Muhyiddin Mehmed (ölm. 901/1495) gibi devrin en büyük âlimleri bu medreselerde ders okutmuşlardır. Fatih, serbest düşünceli ve açık fikirli bir padişahtır. Huzurunda yapılan ilmî tartışmalarda, dinî ve felsefî konularda âlimleri serbestçe münakaşa ettirir, kendisi de tartışmalara katılırmış. Sarayında Müslüman ve Hristiyan ressamlar bulunan Fatih 1479'da İstanbul'a gelen İtalyan G. Bellini'ye resmini yaptırmıştır. Veronalı Matteo dei Pasti, Ferraralı Costanzo da İstanbul'a gelmişlerdir. Fatih'in özel musavviri Sinan Bey ile "şebih - nüvis" (portreci) Şiblizade, Matteo dei Pasti'nin öğrencileridir. Fatih, İslâm âleminin her tarafından İstanbul'a gelen âlim, şair ve sanatkârlara büyük ilgi göstermiş ve ihsanlarda bulunmuştur. İran'da Molla Camî'ye, Hindistan'da Hâce-i Cihân'a yılda bin flori gönderdiğini tezkireler yazar. Mesihî gibi kimi şairler Fatih'in yabancı ülkelerden gelenlere gösterdiği ilgiden yakınmışlardır. Lealî adlı bir şair kendisini Acem olarak tanıtmış, padişahın ihsan ve iltifatına nail olmuş, sonra yalanı anlaşılınca İstanbul'dan kaçmıştır. Oysa Fatih, yalnız dışarıdan gelen şairlere değil, Osmanlı şairlerine karşı da çok cömert davranmıştır. Fatih'in şair Hafî'nin ağzını üç defa mücevherle doldurmuş olduğu Pervane Bey mecmuasında yazılıdır.

Fatih, babası II. Murad gibi şairdir. Avnî mahlâsıyla şiirler yazan Fatih, divan şiirinin tekniğini çok iyi bilmekle birlikte orta derecede bir şairdir. *Divan*'ında yer yer güzel beyitler de bulunmaktadır. Fatih'in *Divan*'ı, Kanunî'nin İran hattatlarından Hacı Hasan'a yazdırdığı Uppsala Klasikler Kütüphanesinde bulunan fevkalâde nüshadaki şiirlere tezkireler ve tarihlerdekiler de eklenerek ilk defa G. Jacob tarafından yayınlanmıştır *(Der Divan Sultan Mehmeds des Zweiten,* Berlin 1904). Fatih'in şiirleri Türkiye'de üç defa bastırıldı (Saffet Sıtkı Bilmen, *Fatih Divanı,* İstanbul 1949; Kemal Edip Ünsel, *Fatih ve Şiirleri,* Ankara 1946; Ahmet Aymutlu, *Fatih ve Şiirleri*, İstanbul 1969).

Fatih'in sadrazamlarından olup Adnî mahlâsıyla Türkçe ve Farsça şiirler yazmış olan Mahmud Paşa'nın divanı ile münşeâtı vardır. Onun nesrinin nazmından üstün olduğunu tezkireler yazmışlardır. İlmin ve sanatın gelişmesine hizmet etmiş olan Mahmud Paşa adına eserler yazılmış, şairler kasideler sunmuşlardır. Nişanî mahlâsıyla şiirler yazmış olan Karamanî Mehmed Paşa, şiirde Safî mahlâsını kullanmış olan Cezerî Kasım Paşa, Sinan Paşa ile Ahmed Paşa gibi devlet adamlarının ve vezirlerin doğrudan doğruya şiir ve edebiyatla uğraşmalarının, edebiyatın gelişmesinde rolü olmuştur.

Fatih 27 yıl 11 ay 6 gün padişahlık yapmış, "duâ-yı hayr" ve "nevvere'llâhu kebrehu nûrâ" terkiplerinin tarih düşürüldüğü 886/1481'de ölmüştür. Tahta geçen oğlu II. Bayezid de iyi yetiştirilmiş bir padişahtır (1481 - 1512). II. Bayezid bilgi bakımından Fatih'ten üstün olmakla birlikte, Fatih gibi serbest düşünceli değildir. Zamanının çoğunu okumakla geçiren II. Bayezid özellikle heyet ilmine meraklıdır. Hayatının sonlarında kendisini büsbütün ibadete vermiş olduğundan Bayezid-i Veli diye anılmıştır. II. Bayezid de Molla Camî'ye yılda bin, İran müftisi Seyfüddin Ahmed'e beş yüz altın sağlamıştır. Molla Camî *Heft Meclis* adlı eserini Bayezid'e ithaf etmiştir.

Adlî mahlâsıyla şiirler yazmış olan II. Bayezid'in ufak bir divanı elde bulunup eski harflerle bastırılmıştır (İstanbul 1308). Orta derecede bir şair olan Bayezid'in şiirlerine, hocası Müeyyidzade'nin, Necatî, Vasfî, Hacı Hüseyinzade İbni Kemal gibi şairlerin nazireleri vardır. Rivayete göre Uzun Firdevsî 360 cilt tutan *Süleyman-nâme*'sini II. Bayezid'e sunmuş, eserin ancak 80 cildi beğenilerek gerisi yakılmıştır. Buna kızan Firdevsî, II. Bayezid'i hicvederek İran'a kaçmış ve orada ölmüştür. II. Bayezid adına pek çok eser yazılmıştır. Ahmed b. Hüseyin *Kitabu dürri'l-manzum fi menakıbı Sultan Bayezid-i Rum* adlı eserini II. Bayezid için yazmış olup padişahtan büyük ikram görmüştür. İdris-i Bitlisî *Heşt Bihişt* adlı Farsça tarihini II. Bayezid'in emriyle yazmıştır. Celâlzade Salih Çelebi, *Câmiü'l-hikâyat*'ı padişahın isteği üzerine Farsçadan çevirmiştir. Sarıca Kemal'in *Selâtin-nâme*'si, Revanî'nin *Hamse*'si, Serezli Abdullah b. Habib'in *Nahlistan*'ı, Mehmed Çelebi'nin musikiden bahseden *Fethiyye*'si gibi daha pek çok eser II. Bayezid'e sunulmuştur. II. Bayezid devrinde başta Necatî olmak üzere II. Bayezid'in sancakdarı Çakerî Sinan Bey, Karıştıranlı Bihiştî Sinan, Uzun Firdevsî, Ahmed-i Rıdvan, Münirî, Şehdî, Ahdî, Safayî, Şaver, Emirî, Basirî, Mihrî Hatun v.b. gibi tezkirelerde adları bulunan pek çok şair yetişmiştir.

XV. yüzyılda yazılmış eserler ve başlıca yazarlar: Divanlar: XV. yüzyılda yetişen şairlerden divanları elde bulunanlar: Ahmed-i Daî (Türkçe ve Farsça divan), Şeyhî, Ahmed Paşa, Necatî Beg, Avnî (Fatih), Adlî (II. Bayezid), Cem, Adnî (Mahmud Paşa), Safî (Cezerî Kasım Paşa), Harimî (Şehzade Korkud), Ruşenî, Kemal-i Ümmî, Sarıca Kemal, Hamdullah Hamdi, Eşrefoğlu Rumî, Karamanlı Nizamî, Cemalî, Çakerî Sinan Bey, Mesihî, Münirî, Mihrî Hatun, Fakihî, Edhemî, Kasım, Sevdayî, Vasfî. Yurtiçi ve yurtdışı kütüphaneler tarandığında daha başka divanların ortaya çıkarılacağı muhakkaktır. Çünkü tezkirelerde divan

tertip ettikleri belirtilmiş olan şairlerin sayısı bunlardan çok fazladır.

XIV. yüzyılın sonu ile XV. yüzyılın başında yaşamış olan Ahmed-i Daî çok eser vermiş âlim bir şairdir. *Tıbb-ı Nebevî* tercümesinin önsözünde adını Ahmed bin İbrahim bin Muhammed el-ma'rûf bi'd - Daî olarak verir. Lâtifî tezkiresinde ve *Künhü'l-ahbar*'da kadı olduğu bildirilen Daî, Germiyan sahasında yetişmiştir. Germiyanoğlu II. Yakub ile Süleyman Şah'a intisap etmiş olan Daî, Yıldırım Bayezid zamanında Germiyan sahasının Osmanlılara geçmesinden sonra Emir Süleyman, Çelebi Mehmed ve II. Murad'a intisap etmiştir. Yıldırım'ın oğlu Musa Çelebi'yi çok abartarak övdüğü *Mecmuatü'n-nezair*'deki 40 beyitli bir kasidesi, Yıldırım'ın oğlu Musa Çelebi'ye de yaklaşmak istediğini gösteriyor (M. Canpolat, *Mecmuatü'n-nezair*. Ankara 1982, 38 - 40). II. Murad'a şehzadeliğinde hocalık etmiş olan Ahmed Daî, II. Murad'ın padişahlığının ilk yıllarında (824/1421) ölmüştür. Bursa'da Daî'nin adını taşıyan bir mahalle ile bir cami ve hamamın bulunmasından orada öldüğü sanılmaktadır. Tezkirelerde Daî hakkında çok kısa bilgi verilmiş ve yalnızca *Çeng-nâme* ile *Teressül* adlı eserinden söz edilmiştir. Ayrıca *Künhü'l-ahbar*'da ve *Keşfü'z-zünûn*'da *Çeng-nâme*'nin adı *Ceng-nâme* olarak verilmiş ve savaşla ilgili bir eser olduğu sanılmıştır. İsmail Hikmet Ertaylan, *Ahmed-i Daî'nin hayatı ve eserleri* [1952] adlı monografisinde onun 17 eserini tespit etmiştir. Eserlerinden manzum olanlar: Türkçe *Divan,* Farsça *Divan, Çeng-nâme, Ukudü'l-cevâhir* adlı Farsça sözlük, Nasır-ı Tusî'den çevirdiği *Camasb-nâme, Vasiyyet-i Nuşirevan* tercümesi *Tefsir tercümesi*'nin önsözüdür. Daî'nin manzum eserleri arasında sayılan *Esrar-nâme* tercümesi ile *Mansur-nâme*'nin metinleri tespit edilememiştir. *Esrar-nâme*'nin Ahmedî'nin *Esrar-nâme* tercümesi ile karıştırılmış olması da mümkündür. *Mutayebat* ise müstakil bir eser olmayıp Türkçe divanındaki kıtalar arasından seçilmiş 12 mizahî kıtadır. Daî'nin mensur eserleri: Ebulleys-i Semerkandî *Tefsir*'i tercümesi, ilm-i nücûma ait *Eşkâl-i Nasır-ı Tusî* tercümesi, II. Murad'ın şehzadeliğinde istifadesi için yazdığı inşa üslûbunu öğreten *Teressül,* Yakub Bey adına Nasır-ı Tusî'den çevirdiği *Tabir-nâme, Miftahü'l-cenne* ve *Siracu'l-kulûb* adlı dinî eserleri, *Tıbb-ı Nebevî* çevirisi, *Vesiletü'l-mülûk li-ehli sülûk* adlı Âyete'l-kürsî tefsiri çevirisi, II. Murad adına Attar'dan *Tezkiretü'l-evliya* çevirisi.

Daî'nin Türkçe divanının İ. H. Ertaylan tarafından incelenen Burdur nüshası eksik ve tertipsizdir. Bu nüshada Germiyan beyleri için yazdığı kasideler yoktur. Divanın Kahire'de bulunan yazması tam bir nüshadır. *Camiü'n-nezâir*'de bulunan iki kasidesinden birisi Yakub Bey içindir. *Mecmuatü'n-nezâir*'de Musa Çelebi'yi çok övdüğü bir kaside vardır. Her iki mecmuada gazelleri de bulunmaktadır. Daî'nin 800/1405'te yazarak Emir Süleyman'a sunduğu 1446 beyitli *Çeng-nâme*'si canlı tasvirleri, ifade güzelliği, söyleyiş rahatlığı ile çok başarılı bir mesnevîdir. Eser konu bakımından da orijinal olup İran etkisinde kalınmadan yazılmış telif bir eserdir. Emir Süleyman'ın içki meclislerini öven canlı tasvirlerin yer aldığı *Çeng-nâme*'de, bir çalgı âleti olan çengin dört parçasının (ağaç kısmı, ahu derisi, ipekten ve at kılından teller) Daî'nin sorduğu sorulara verdiği hikmetli cevaplar, tasavvufî birer anlam taşır. Tasavvuftaki şeriat, tarikat, marifet ve hakikati karşılayan bu dört parçanın kendi menşelerine karşı duydukları özlem, tasavvuftaki ilâhî aşkın birer ifadesidir.

Daî'nin Farsça divanı ile Arapçadan ve Farsçadan yaptığı çeviriler onun bu dillere vukufunu ispat ettiği gibi, devrinin bütün ilimlerini bilen âlim bir şair olduğunu da ortaya koymuştur. Daî, Ahmedî ile Şeyhî arasında yetişmiş velût bir yazar, usta bir şairdir. Ahmedî gibi eserleriyle edebiyatın gelişmesine hizmet etmiş, divan edebiyatının kuruluş devri sayılan bu dönemde Türkçeyi çok rahat ve düzgün bir biçimde kullanmıştır. *Vasiyet-i Nuşirevan*'da, *Camasb-nâme*'de, inşa üslûbunu öğretmek için yazdığı *Teressül*'ünde, Farsça sözlüğünde, tefsir çevirisi ve diğer dinî eserlerinde didaktik bir amaç gütmüş olan Daî, kültür tarihimize de hizmet etmiş âlim bir yazardır.

XV. yüzyılın ilk yarısında yaşayan şairlerin en ünlüsü Şeyhî'dir. Asıl adı Yusuf Sinaneddin olan ve Germiyan sahasında yetişen Şeyhî, memleketinde tahsilini tamamladıktan sonra bilgisini ilerletmek için İran'a gitmiştir. İran'da ünlü Şerif Cürcanî ile ders arkadaşlığı yapan Şeyhî, tasavvufta ve tıpta da geniş bilgi edinmiş, genellikle göz hekimliğinde derinleşmiştir. Bundan dolayı kendisine Hekim Sinan denmiştir. İran'dan dönüşünde Ankara'da Hacı Bayram-ı Velî'ye intisap etmiş ve Şeyhî mahlâsını bu yüzden almıştır. Memleketinde bir eczane açarak hekimlik yapan Şeyhî, Germiyan beyi II. Yakub'un hizmetine girmiştir. Germiyan ilinin Osmanlılara geçmesinden sonra Çelebi Mehmed ile II. Murad'a intisap etmiştir. Sehî tezkiresinde Şeyhî'nin önce Osmanlılardan Emir Süleyman'a musahip olduğu ve onun Şeyhî'yi şiire yönelttiği yazılı ise de, Şeyhî'nin Emir Süleyman için yazılmış herhangi bir eserinin veya kasidesinin bulunmaması Sehî'nin verdiği bu bilginin doğru olmadığını ortaya koymaktadır. Çelebi Mehmed'in 814/1415'te Karaman savaşı sırasında gözünün ağrıması üzerine Ankara'ya getirilen Şeyhî, padişahın gözünü tedavi etmiş ve bundan sonra onun hizmetine girmiştir. II. Murad'ın padişahlığı sırasında Edirne'de onun sarayında bulunan Şeyhî 1428'de II. Murad'ı ziyaret için Edirne'ye gelen eski efendisi II. Yakub'a mihmandarlık yapmıştır. Hayatının son yıllarında memleketine döndüğü anlaşılan Şeyhî, 1431 yılı civarında ölmüştür. Mezarı Dumlupınar yakınlarındadır (bk. ŞEYHÎ).

Şeyhî'nin elimizde *Divan*'ı, *Har-nâme* ve *Hüsrev ü Şirin* mesnevîleri vardır. *Osmanlı müellifleri, Kenzü'l-menafi fi ahvali emziceti't-tebayi'* adlı tıbba dair manzum bir eseri ile *Hab-nâme* ve *Ney-nâme* adlarında iki mesnevîsinin olduğunu yazar (II, 254). Hasan Ali Yücel tarafından bastırılan *Kenzü'l-menafi* [1937]'in Şeyhî'ye ait olduğundan şüphe edilmektedir (F. Timurtaş. *Şeyhî'nin tıb konusundaki eseri,* "Türk Dili" 42, 1955, "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi" V, 1954, 97 - 100).

Şeyhî Divanı'nın 842/1438'de kopye edilmiş olan eski bir yazması (Millet Kitaplığı Ali Emirî, No. 238) Türk Dil Kurumu tarafından faksimile olarak bastırılmıştır (1942). Divandaki gazellerin bir kısmı tertipsizdir. Tarihlerde eli son derece açık olarak kaydedilen Yakub Bey'den Şeyhî'nin çok ilgi ve yardım gördüğü ona yazdığı "kerem kasidesi"yle diğer kasidelerinden, tercî-i bend şeklindeki methiyelerinden anlaşılıyor. Yakub Bey'in ölümü üzerine yazdığı mersiye son derece içli ve samimîdir. Osmanlılardan en çok II. Murad'ı övmüştür. Ahmed Paşa meşhur "kerem kasidesi"yle Şeyhî'nin "kerem kasidesi"ni tanzir ettiği gibi, Cem, Bihiştî, Aşkî de kerem kasideleri yazmışlardır. Gazellerinde tasavvufun düşünce ve mecazlarına yer veren Şeyhî, lâdinî şiir-

ler de yazmıştır. İranlı Hafız'ı çok beğenen Şeyhî'nin yer yer duygulu şiirle yüklü gazelleri ve beyitleri vardır. Tezkireler Şeyhî'nin özellikle mesnevî alanındaki maharetini överler. *Hüsrev ü Şirin*'i ondan daha güzel yazan olmadığını belirtmişlerdir. Nizamî'nin aynı addaki eserinden tercüme ettiği *Hüsrev ü Şirin* hakkında tezkireci Sehî, şiir güzelinin arkasından köhne Acem libasını çıkararak Türkî yeni hil'at giydirdiğini, *Hüsrev ü Şirin*'in bundan daha güzel yazılamayacağını söyler. Sehî'den sonraki tezkireciler de aynı görüştedirler. 6 944 beyit olan *Hüsrev ü Şirin* F. Timurtaş tarafından bastırılmıştır (İstanbul 1963). *Hüsrev ü Şirin*'in, tezkirelerin söylediği gibi yarım kaldığı ve kız kardeşinin oğlu Cemalî tarafından tamamlandığı doğru değildir. Şeyhî, hikâyenin sonundaki olayları en trajik yerinde kesmiş, Nizamî'de olduğu gibi uzatmamıştır. *Hüsrev ü Şirin*'in sonundaki Cemalî'ye ait olan iki parçadan birincisinde Cemalî, Şeyhî'nin ölümünden bahseder, ikincisinde ise II. Murad'ı över. *Hüsrev ü Şirin* mesnevî sahasında bu konuda yazılmış eserlerin en güzelidir. Konunun kompozisyonu, tahkiye ve tasvirleri son derece kuvvetli ve mükemmeldir. Ferhad'ın dilinden söylenen terci-i bend, divan şiirimizdeki tevhidlerin en güzellerindendir. *Hüsrev ü Şirin*'de XV. yüzyıl Türkçesinin özelliklerini gösteren arkaik kelimeler bakımından da zengin dil malzemesi vardır.

Şeyhî'nin bugün için en çok beğenilen tanınmış eseri 126 beyitli *Har-nâme* mesnevîsidir (baskıları için bk. S. N. Ergun, *Tanzimata kadar muhtasar Türk edebiyatı tarihi ve numuneleri*, İstanbul 1931; F. Köprülü, *Divan edebiyatı antolojisi*, İstanbul 1931; F. Timurtaş, *Harnâme*, İstanbul 1971).

Har-nâme'nin yazılış sebebi tezkirelerde iki ayrı biçimde anlatılır. Birincisi şöyledir: Şeyhî, Çelebi Mehmed'in gözünü tedavi edince padişah Şeyhî'ye ihsanlarda bulunur ve Tokuzlu köyünü tımar olarak verir. Köyün eski sahipleri Şeyhî'yi köye sokmazlar, onu döverek üstünde nesi varsa alırlar. Şeyhî bu olay üzerine *Har-nâme*'yi yazarak Çelebi Mehmed'e sunar (Sehî 52). *Har-nâme*'nin yazılış sebebi hakkında ikinci rivayet ise şöyledir: Şeyhî'yi çok takdir eden II. Murad ona vezirlik vermek ister. Şeyhî'yi çekemeyenler onun, Nizamî'nin *Hamse*'si gibi beş mesnevî ortaya koyduktan sonra böyle bir mevkie gelmesinin uygun olacağı hususunda padişahı ikna ederler. Bunun üzerine Şeyhî, Nizamî'nin *Hüsrev ü Şirin*'ini tercümeye başlar. Başta bin beyit yazarak padişaha sunar. Eseri çok beğenen II. Murad, Şeyhî'ye ihsanlarda bulunur. Aldığı ihsanlarla memleketine dönen Şeyhî'yi yolda hırsızlar soyar. Şeyhî bu olay üzerine *Har-nâme*'yi yazarak II. Murad'a gönderir. Nitekim Türk Dil Kurumu'nun bastırdığı Ali Emirî yazmasında *Har-nâme* II. Murad'a yazılan bir methiyeden sonra "münasib hikâyet" başlığı altında verilmiştir. Kaynaklarda verilen bu iki yazılış sebebinden ve yazmaların durumundan anlaşıldığına göre, *Har-nâme* önce I. Mehmed'e, sonra II. Murad'a sunulmuştur. Şeyhî'den önce bir Arap ata sözünde ve Mir Hüseyin (ölm. 719/1319)'in *Zadü'l-müsafirin* adlı eserindeki 6 beyitli bir kıtada "kulak uman bir eşeğin kuyruktan olması"nın bulunması, konunun Şeyhî'nin bir buluşu olmadığını gösteriyorsa da, *Har-nâme*'de konunun genişletilerek işlenişi, özlü ve güçlü bir ifade ile anlatılışı, dilinin sadeliği ve güzelliği, hicvin inceliği ve zarafeti *Har-nâme*'nin şaheser bir hiciv eseri olmasını sağlamıştır. Sosyal eşitsizliği ince ve zarif bir biçimde hicveden *Har-nâme*, edebiyatımızda hiciv türünün en güzel örneğidir.

Şeyhî'nin, Ahmed Paşa, Necatî ve Bakî'den Fuzulî'ye kadar büyük şairler başta olmak üzere 45 şairi etkilediği tespit edilmiştir (F. Timurtaş, *Şeyhî'nin şöhreti ve tesiri*, "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi", VIII, 1958). Şeyhî'nin "lâmiye" tevhidi, Necatî, Hayalî, Âlî, Ahdî, Nev'î, Kafzade gibi şairler tarafından tanzir edilmiştir; Fuzulî, *Leylâ vü Mecnûn*'unda mesnevî yazarı olarak Şeyhî'nin adını andığı gibi, onun bir tevhidini de tanzir etmiştir.

Fatih devrinin en büyük şairi Ahmed Paşa'dır (ölm. 902/1497). II. Murad'ın kazaskerlerinden Veliyüddin Efendinin oğludur. Sehî, Âşık Çelebi tezkireleriyle *Güldeste*'de Edirneli olduğu, Lâtifî tezkiresinde ve *Künhü'l-ahbâr*'da Bursa'da doğduğu yazılıdır. Edirneli olan Ahmed Paşa'ya Bursalı Ahmed Paşa denmesinin sebebi, Bursa'da Muradiye medresesinde müderrislik, daha sonra Emir Sultan vakfiyesine mütevellilik yaparak hayatının önemli bir kısmını orada geçirmesinden ve Bursa'da gömülü olmasından ileri gelmiştir (bk. AHMED PAŞA). Ahmed Paşa XV. yüzyılın başında yetişen Şeyhî ile bu yüzyılın sonunda yetişen Necatî arasındaki şairlerin en büyüğüdür. Hasan Çelebi'nin tezkiresinde bildirdiği gibi, Nevaî'nin 33 gazeline nazire yazdıktan sonra tanınmış olması doğru değildir (bk. F. Köprülü, İslâm Ansiklopedisi: Ahmed Paşa). Tezkireler Ahmed Paşa'yı özellikle kaside alanında bu yüzyılın en büyük şairi saymışlardır. Ahmed Paşa, divan şiirinin bütün inceliklerini ustaca kullanır. Şiirleri ahenkli ve kusursuzdur. Şiirde İran şairlerinin ahengine ulaşmak isteyen Ahmed Paşa'nın, İran şairlerinin kullandıkları kelime ve terkiplere şiirde fazlaca yer vermiş olmasını ve İran şiirinin mazmunlarını olduğu gibi aktarmasını Lâtifî eleştirerek "şiir güzeline İran elbisesi giydirdiğini" söyler. Fatih, çok takdir ettiği ve kendisini vezir ve hoca yaptığı Ahmed Paşa'ya kızarak hapsettirmiştir. Onun kendisini affettirmek için yazdığı 'kerem kasidesi" en tanınmış şiirlerindendir. Şeyhî'nin kerem kasidesine nazire olarak yazdığı bu kaside, gerek duygu inceliği gerek ahengi ve ifade mükemmelliği ile kusursuz bir şiirdir. Kasidelerinin çoğunu Fatih'e yazmıştır ("kasr, la'l, misk, güneş, kerem"). II. Bayezid'e "ab", Cem'e "benefşe" redifli kasideleri en tanınmış kasideleridir. Hüseyin Baykara'nın meclisinde Ahmed Paşa'nın bir gazeli okununca Molla Camî'nin Türkçe bilmediği halde gazelin ahengine kapılarak kalkıp sema ettiği Riyazî tezkiresinde yazılıdır. Ahmed Paşa kendisinden önce yetişen Ahmedî, Şeyhî, Niyazî gibi şairleri okumuş, "kasr" kasidesini Niyazî'ye nazire olarak yazmıştır. Çağdaşı Ataî'nin II. Murad için yazdığı "güneş" redifli kasidesine mükemmel bir nazire yazmıştır. Fatih'in oğlu Şehzade Mustafa için yazdığı mersiyede, Ahmedî'nin ve Şeyhî'nin mersiyelerinin etkisi vardır. Nazamî, Ahmed Paşa'nın çok etkisinde kalmış, onun "kasr, la'l ve güneş" kasidelerine nazireler yazmıştır. XV. yüzyılın 2. yarısı ile XVI. yüzyılın başında yaşayan şairler onu ustad olarak tanımışlardır. II. Bayezid'in vezirlerinden Cezerî Kasım Paşa (Safî) Ahmed Paşa'ya nazire söylemekle tanınmıştır. Bakî, Kanunî mersiyesini yazarken bunu da okumuş olmalıdır. Edirneli Zamanî, Ahmed Paşa'nın "ateş" redifli gazeline en güzel nazireyi yazmış, onun "kasr" ve "güneş" redifli kasidelerine yazılan nazirelerinin en güzelini Arifî Hüseyin Çelebi söylemiştir. Bursalı Visalî, Mealî, Cem, Mihrî Hatun, Hamidî, Sa'dî, Konyalı Nizamî, Eğridirli Hacı Kemal, Necatî,

Ahî, Zatî, Lâmiî ve Bakî'nin Ahmed Paşa'ya nazireleri vardır. Ahmed Paşa'nın elimizde yalnızca bir *Divan*'ı bulunmaktadır (A. N. Tarlan. 1966).

Necatî (ölm. 914/1509) XV. yüzyılın 2. yarısında yetişen şairlerin en büyüğüdür. Adı İsa olan Necatî hakkında Lâtifî'nin "Abdullah oğludur" demesinden devşirme çocuklardan olduğu anlaşılmaktadır. Edirne'de dul bir kadın tarafından büyütülmüş, Sailî adlı bir şair de ondaki şiir kabiliyetini geliştirmiştir. Niçin gittiği bilinmeyen Kastamonu'da şairliği ile tanınan Necatî, Fatih devrinde İstanbul'a gelmiştir. Fatih'e yazdığı "şitaiye" ve "bahariye" kasideleri ve gazelleriyle Fatih'in takdirini kazanarak divan kâtipliğini elde eden Necatî'nin asıl ikbal devri, II. Bayezid'in padişahlığı zamanındadır. II. Bayezid ile hocası Müeyyidzade tarafından korunmuş olan Necatî, Şehzade Abdullah'ın Karaman valiliğinde ona divan kâtibi olmuş, Şehzade Abdullah'ın ölümü üzerine Manisa sancak beyi Şehzade Mahmud'a nişancılık yapmıştır. Şehzadenin sarayında toplanmış olan şairlerden Taliî defterdar, Sun'î divan kâtibidir. Mahmud'un sarayında mesut günler geçiren Necatî, bu şehzadenin de ölümü üzerine İstanbul'a dönmüştür. Necatî bu iki şehzadenin ölümünden duyduğu derin üzüntüyü birer mersiye yazarak dile getirmiştir. Necatî artık resmî bir görev kabul etmeyerek emekli maaşı ile geçinmiş ve Şeyh Vefa semtindeki evinde kalan ömrünü okuyarak, şiir yazarak doldurmuştur. 914/1509'da ölen Necatî, Şeyh Vefa yakınına gömülmüştür. Necatî tarafından yetiştirilmiş olan tezkireci Sehî ile Sun'î, Necatî'nin ölümüne bir tarih kıtası yazdıkları gibi, Sehî de onun bir beytini vasiyet sayarak mezarını mermerden yaptırmıştır (bk. NECATÎ).

Ahmed Paşa ile aşağı yukarı çağdaş olan Necatî, daha hayatta iken Ahmed Paşa gibi ünlü bir şairle karşılaştırılarak onun Ahmed Paşa'dan daha üstün olduğu kabul edilmiştir. Tezkireler XV. yüzyılda Şeyhî'nin mesnevîde, Ahmed Paşa'nın kasidede, Necatî'nin ise gazelde büyük şair olduğunu yazarlar. Şiirde ata sözlerini kullanma (mesel-gûyluk)'da onun derecesine kimsenin çıkamadığını yine tezkireler belirtirler. Necatî şiirde ata sözlerini ve Türkçe tabirleri bol bol kullanarak, Türkçe kelimelerden redifler ve kafiyeler yaparak Türkçeyi şiirde işlemek hususunda büyük çaba harcamıştır. Şairin rindane ve âşıkane konularda yazdığı gazellerinin özelliği, dilindeki sadelik ve tabiîlik, hayallerindeki incelik ve duygularındaki içtenlikle nitelendirilebilir.

Necatî, *Divan*'ını dostlarından Kazasker Müeyyidzade Abdurrahman Çelebi'nin teşviki ile tertip etmiştir. Yazmaları oldukça çok olan bu divanın tenkitli baskısını A. N. Tarlan yayınlamıştır *(Necati Beg Divanı*, İstanbul 1963). Sehî, Necatî'nin divanından başka *Münazara-i Gül ü Hüsrev* mesnevîsinin olduğunu, fakat pek bulunmadığını belirterek 5 beyit örnek vermiştir. Âşık Çelebi, Necatî'nin Şehzade Mahmud adına Gazalî'nin *Kimya-yı Saadet-i* ile Avfî'nin *Camiü'l-hikâyat*'ını çevirdiğini ve *Leylâ vü Mecnûn* yazdığını, *Kimya-yı Saadet*'in Şehzade Mahmud'un kızlarında olduğunu, fakat *Camiü'l-hikâyat* ile *Leylâ vü Mecnûn*'un kaybolduğunu yazar.

Necatî, kendi devrinde ve daha sonraki yüzyıllarda çok beğenilmiş, şiirlerine nazireler yazılmıştır. İdris-i Bitlisî'nin tarihinde Necatî'den Hüsrev-i Rûm diye bahsedilmiş olmasını Sehî özenle kaydetmiştir. Çağdaşları olan Kâtip Sevki, Şeyhoğlu Cemalî, Sirozlu Sa'dî, Suzî, Mihrî Hatun gibi ikinci derecede pek çok şair onun etkisinde kaldıkları gibi, Ahmed Paşa, Zatî, Hayalî. Bakî, Fuzulî, Yahya Bey, Nedim gibi büyük şairler de Necatî'nin siirlerine nazireler yazmışlardır. Tezkireler, şairin "döne döne" redifli gazeline en güzel nazireyi Üsküplü Razî'nin yazdığını söylerlerse de, Bakî'nin naziresi ahenk bakımından hepsini geride bırakmıştır. Tezkirelere göre, Mihrî Hatun'un sürekli olarak onun gazellerine nazire yazması şairi kızdırmıştır. Fuzulî "gül" ve "hançer" kasidelerinin rediflerini Necatî'den aldığı gibi, "gayrı" redifli tanınmış gazelinde vezin, redif ve kafiyeden başka, mazmun bakımından da Necatî'nin etkisinde kalmıştır. Necatî'nin Türkçeyi bütün inceliği ve tabiîliği ile şiirde kullanma çabasını sürdüren Zatî, Bakî, Yahya ve Nedim, gittikçe daha güzelleşen ve mükemmelleşen gelişme zincirinin halkalarını oluşturmuşlardır.

XV. yüzyılda kaside ve gazel alanında tanınmış öteki şairler. Karamanlı Nizamî, İvaz Paşazade Atayî, Melihî, Mesihî, Cem, Sa'dî, Sarıca Kemal. Mihrî Hatun, mutasavvıf şairlerden Rûşenî. Kemal-i Ümmî. Eşrefoğlu Rumî gibi şairlerdir. Tezkirelerde adları bulunan ve divan sahibi oldukları bildirilen daha pek çok şair vardır.

Atayî (ölm. 841/1437) Yıldırım Bayezid'in vezirlerinden Edirneli İvaz Paşa'nın oğlu Ali Çelebi'dir. Şeyhî ile Ahmed Paşa arasında yetişen şairlerin en büyüğü olan Atayî, kasideler, gazeller ve tuyuğlar yazmıştır. II. Murad'a yazdığı "güneş" kasidesi çok tanınmış olup, bu kaside Ahmed Paşa tarafından tanzir edilmiştir. "Dedim-dedi" kelimelerinin tekrarlandığı kasidesi de ustaca yazılmış kasidelerindendir. Hassas, duygulu bir şair olan Atayî'nin kasidelerinin dili gazellerinden daha ağır ve sanatlıdır. Sehî'nin Türkî gazelde ata sözlerini ilk defa onun kullanmış olduğunu belirtmesinden de anlaşıldığı üzere bu yüzyılda şairlerin şiire Türkçe unsurları sokma çabasında Atayî'nin önemli yeri vardır. Atayî, tuyuğlar da yazarak Türk dilinin ahengine ve şiir zevkine önem vermiştir.

Nizamî Karaman'da yetişmiş, iyi bir tahsil görmüş. Farsçayı çok iyi öğrenmiştir. Ahmed Paşa'nın gazellerine. "kasr, la'l, güneş" kasidelerine başarılı nazireler yazmış olan Nizamî'nin şöhreti İstanbul'a kadar gelmiş, Ahmed Paşa tarafından da takdir edilmiştir. Ahmed Paşa'nın, Fatih'in gözünden düşmesi üzerine Mahmud Paşa tarafından Fatih'e tavsiye edilen Nizamî İstanbul'a çağırılmış ise de, İstanbul'a giderken yolda hastalanarak ölmüştür. Genç yaşta ölen Nizamî'nin ileride büyük bir şair olabilecek kabiliyette bulunduğu divanındaki şiirlerinden anlaşılmaktadır. İran şiirinin etkisinde kalmış olup Hâfız-ı Şirazî'ye nazireleri bulunan Nizamî, şiirlerindeki duygu ve hayal gücü, rahat söyleyişi ile büyük bir kabiliyet olduğunu gösteren çok güzel şiirler yazmıştır (Halûk İpekten, *Karamanlı Nizamî Divanı*, Ankara 1974).

Tokatlı Melihî, Fatih devri şairlerinden olup tahsilini ilerletmek için gittiği İran'da Molla Camî ile ders arkadaşlığı yapmıştır. İstanbul'da Ahmed Paşa'nın ilgisini çeken Melihî, onun vasıtasıyla Fatih'e tanıştırılmıştır. Derbeder bir hayat yaşayan ve günlerini meyhanelerde geçiren Melihî'yi Fatih içkiye tövbe ettirdiği halde tövbesini bozduğu tezkirelerde yazılıdır. Divanı düzenlenmemiş olan Melihî'nin şiirleri mecmualarda dağınık halde kalmıştır. Melihî'nin rindane ve âşıkane şiirleri oldukça sade bir dille

yazılmıştır. Külfetsiz, rahat bir söyleyişi vardır. Duyguları samimî, hayalleri ince ve renklidir. "Gönül" redifli murabbaı devrinde çok beğenilmiştir. Aynı redifle Fatih başta olmak üzere Ahmed Paşa, Dede Ömer Ruşenî, Hafî, Halilî, Yakinî, Hacı Kemal birbirlerine nazire olan murabbalar yazmışlardır. Melihî'nin, *Camiü'n-nezair*'de 10'dan fazla şiiri bulunmaktadır. Nazmî'nin *Mecmuatü'n-nezair*'ine de birkaç şiiri alınmıştır (Diğer şiirleri için bk. M. Ergin, *Melîhî*, "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi" II, 1948, 3 - 4).

Fatih'in büyük oğlu olan Cem (ölm. 1495) iyi yetiştirilmiş, Farsçayı ve Arapçayı çok iyi öğrenmiş, kültürlü, şair yaradılışlı bir şehzadedir. Türkçe ve Farsça divanları ile Selman-ı Savecî'den çevirdiği *Cemşid ü Hurşid* mesnevîsi vardır. Divanındaki kasideler ve gazeller onun kabiliyetli bir şair olduğunu gösterir. Üzüntülerle geçen maceralı hayatı şiirlerine de yansımış, vatan hasreti ile içli şiirler yazmıştır. Üstad olarak tanıdığı Ahmed Paşa'nın Cem üzerinde büyük etkisi olmuştur. Avrupa'dan II. Bayezid'e gönderdiği "kerem" redifli kasidede Ahmed Paşa'nın kasidesini örnek olarak alır. "Sefer" redifli gazeli de Ahmed Paşa'ya naziredir. Cem'e iki kaside yazmış olan Ahmed Paşa, Cem için takdir duygularını ifade ederken "Hüsrev-i sultan-nişan" kelimeleriyle onu geleceğin sultanı olarak görmek ister. Cem *Divan*'ının yurtiçi ve yurtdışı kütüphanelerde oldukça çok yazmaları vardır. *Divan*'ın mükemmel bir yazması Millet Kütüphanesi Ali Emirî bölümündedir (bk. *İstanbul kütüphaneleri yazma divanlar kataloğu* [1947]). Cem *Divan*'ının tenkitli tam bir baskısı yapılmamıştır. Şiirlerinden bir kısmı yayınlanmışsa da, bunlar popüler baskılardır. Cem'in 883/1478'de Selman-ı Savecî'den çevirdiği 2 700 beyitli *Cemşid ü Hurşid* mesnevîsinin elimizde bulunan iki yazmasının İlâhiyat Fakültesi kütüphanesindeki nüshası tam ve itinalı bir yazmadır (No. 18464).

Cem, Konya'da vali iken sarayına topladığı âlim, şair ve sanatkârlarla kültür ve edebiyatımızın gelişmesine de hizmette bulunmuştur. Sarayının çevresinde sayıları oldukça çok olan bir şairler topluluğu bulunmaktadır. Bunlara "Cem şairleri" adı verilir. Türabî, Aynî-i Tirmizî, Sirozlu Sa'dî, Haydar, Kandî, Sehaî, La'lî, Şahidî, Şerifî-i Âmidî, Cem'in çevresinde toplanmış olan şairlerdir. Bunlardan Türabî ile Aynî Cem'in hocaları, Sa'dî nişancısı, Şahidî ve Haydar defterdarıdır. Şerifî-i Âmidî Cem'in yurt dışına çıkması üzerine Mısır'a gitmiş, manzum olarak çevirdiği *Şehnâme*'yi Kansu Gavri'ye sunmuş, Mısır'da ölmüştür. Cem, Ebülhayr-ı Rumî'den *Saltuk-nâme*'yi yazmasını istemiş, Ebülhayr sözlü ve yazılı kaynaklara baş vurarak bu önemli eseri 1480'de meydana getirmiştir. Eserin tek ve mükemmel yazması Topkapı Sarayı kütüphanesindedir (E. Karatay, *Kat.* II, 294; baskısı : Fahir İz, *Saltuk-nâme*, Harward University Press, 1974). Cem'in 886/1481'de Hicaz'da görüştüğü Şeyh Hasan b. Mahmud Bayatî'den Osmanlı sülâlesinin şeceresini yazmasını istemesi üzerine Bayatî, *Oğuznâme*'den yararlanarak *Cam-ı cem-ayin* adlı eserini meydana getirmiştir. Hasan Bayatî, Oğuz soyundan olup Dede Ömer Ruşenî'nin halifelerindendir.

Mesihî XV. yüzyılın 2. yarısında yaşamış değerli bir divan şairidir. Asıl adı İsa olan Priştineli Mesihî, genç yaşta İstanbul'a gelerek muntazam bir medrese tahsili görmüş, ayrıca yazı sanatındaki ustalığı ile de tanınmıştır. II. Bayezid'in sadrazamlarından Hadım Ali Paşa'ya divan kâtibi olan Mesihî, onun ölümü üzerine Tacizade Cafer Çelebi'ye intisap etmişse de, hayatının sonları yoksulluk içerisinde geçmiş, 918/1512'de Bosna'da ölmüştür. *Divan*'ı, *Şehrengiz*'i ve *Gül-i sad-berg* adlı mensur bir eseri bulunan Mesihî, divan şiirinin inceliklerini ustaca uygulamış olan bir şairdir. Bakî meşhur "Bahariye"sini Mesihî'nin "Bahariye"sine nazire olarak yazmıştır. Mesihî'nin bu şiiri Almanca, Fransızca ve İngilizceye de çevrilmiştir (bk. F. Bayraktareviç, *Mesîhî'nin dünya edebiyatında yer alan Bahariyesi*, "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi" XXII, 1974 - 1976, 213 - 219). Şiirlerinde yeni mazmunlar yaratmış olan Mesihî yerli unsurlara da yer vermiştir. Onun Edirne güzelleri hakkında yazdığı 130 beyitli *Şehrengiz*'i edebiyatımızda bu türün ilk örneğidir. *Şehrengiz*'indeki canlı tasvirler, mahallî renkler ve deyimlerle dikkati çeken Mesihî, özellikle bu eseri ile kendisine büyük bir ün sağlamıştır. Âşık Çelebi, Mesihî'nin *Şehrengiz*'ini çok överek taklidinin imkânsız olduğunu söyler. Mesihî *Gül-i sad-berg*'inde sade dille yazılmış 100 mektup üzerinde inşa esaslarını anlatır (Bir nüshası British Museum, Or. 11194'tedir). Yazma halinde bulunan Mesihî *Divan*'ının tenkitli bir metni hazırlanmışsa da bastırılmamıştır (Mine Özoğlu [Mengi], *The Diwan of the fifteenth Century Ottoman Poet Mesihi*, Edinburg 1969).

II. Bayezid'in padişahlığında 8 şehzadesinden hayatta kalmış olan şehzadeleri Ahmed, Korkud ve Selim (Yavuz) her üçü de şairdir. Şehzade Ahmed (1481 - 1512) Amasya'daki sarayında âlimleri, şairleri, musikişinasları toplamıştır. Şiirleri divan biçiminde toplanmamıştır. Müridî, Âzadî gibi şairler Şehzade Ahmed'in sarayında bulunmuş, ona kasideler sunmuşlardır.

Şehzade Korkud (1470 - 1513) şiirde Harimî mahlâsını kullanmıştır. Elimizde bulunan divanının tek yazması oldukça geç bir tarihte kopye edilmiştir (bk. Millet Ktp. Ali Emirî Bl. No. 104). Pervane Bey mecmuasında bazı şiirleri vardır. Hafız'a, Şeyhî'ye nazireler yazmış olan Korkud orta derecede bir şairdir. Onun en çok dikkati çeken yanı, şiirlerini çok sade bir dille yazması, Farsça tamlamaları çok az kullanmasıdır. Ahmed Paşa başta olmak üzere birçok şairlerin şiir kapılarını Farsçaya açmış olmalarına karşı Korkud'un bu tutumunu takdirle karşılamak gerekir.

Şehzade Korkud, Osmanlı şehzadelerinin bilgi yönünden en başta gelenidir. Mükemmel Arapça bilen, İslâm hukukunda derin bilgisi bulunan Korkud'un, devrinin âlimlerinden olduğunu kaynaklar yazarlar. Korkud'un Arapça telif eserleri, şerhleri ve haşiyeleri vardır (bk. *Osmanlı müellifleri* II, 382 - 384; ayrıca bk. İ. H. Uzunçarşılı, *II. Bayezid'in oğullarından Sultan Korkud*, Türk Tarih Kurumu "Belleten", XXX/120, 1966). Büyük bir okuma ve inceleme merakı olan, Antalya ve Manisa valilikleri yapan Korkud bir yerden bir yere giderken kitapları develerle taşınırmış. Musiki ilminde de geniş bilgisi olan Korkud'un "Gıda-yı ruh" adlı bir de saz icat ettiği Sehî tezkiresinde yazılıdır (s. 18). Korkud'un Şeyh Hamdullah'tan hat dersi gördüğü *Tuhfetü'l-hattatin*'de yazılıdır (s. 368). Ebü'l-hayr lâkabı ile anılan Korkud'un sarayında âlimler, şairler, musikişinaslar toplanmıştır. Deli Birader diye tanınmış olan Gazalî, *Rafiu'l-gunum* ve *dafi'l-humun* adlı acayip birtakım hikâyelerden oluşan mensur eserini ve Yahya b. Mehmed el - Gaffarî de kıymetli taşlara ait *Cevahir-nâme*'sini Korkud'a sunmuşlardır. Uzun Firdevsî (Firdevsî-i Tavîl)

de Korkud'un sarayında bulunmuş, Midilli savaşını anlattığı *Kutub-nâme*'sinde o sırada Manisa valisi olan Korkud için yazdığı beyitlerde Korkud'dan gördüğü ilgiyi dile getirmiştir (bk. İ. Kutluk, *Kutb-nâme,* 1970). Sevdayî'nin de Korkud için yazılmış kasideleri vardır. Kardeşi Yavuz Selim tarafından 918/1413'te boğdurulan Korkud'un ölümüne Gazalî çok duygulu bir kıt'a yazmıştır (Âşık Çelebi tezkiresi. Ali Emirî, No. 440).

XV. yüzyılda yetişen kadın şairlerden Zeynep Hatun (ölm. 1474) Amasyalı bir kadının kızı olup kocası da kadıdır. Özel bir eğitimle yetiştirilerek devrinin ilimlerini, Arapçayı, Farsçayı öğrenmiş olan Zeynep Hatun musikide de bilgi sahibidir. Tezkirelerin Fatih adına düzenlediğini kaydettikleri divanı elimizde yoktur. Şeyhî'ye nazireler yazmış olan Zeynep Hatun'un sade ve samimî şiirler yazmış olduğu tezkirelerde verilen örneklerden anlaşılmaktadır. Sehî tezkiresinde verilmiş olan iki beyit "Eğer maksûd eserse mısra-ı ber-ceste kâfidir" sözünü ispat edecek güzelliktedir.

Elimizde divanı bulunan Mihrî Hatun, Amasyalı bir kadının kızıdır. İyi bir eğitim görmüş, Arapça, Farsça öğrenmiş, sağlam bir edebiyat kültürü edinmiştir. II. Bayezid'in şehzadelerinden Ahmed'in Amasya sancakbeyliği zamanında (1481 - 1512) kendisi de şair olan şehzadenin sarayı etrafında toplanan edebî çevreye girmiştir. Oldukça sade bir dille duygulu gazeller yazmıştır. Divan edebiyatının malzemelerini ve mazmunlarını kullanırken erkek şairlerden ayrı bir özellik göstermez. Hatta bazı klişe mazmunları erkek bir şair gibi kullanmıştır. Şiirlerinde Necatî'yi örnek almış olan Mihrî'nin Necatî'ye nazireleri ve onu fazlaca taklit etmesi Necatî'yi kızdırmıştır. Hiç evlenmemiş olan Mihrî Hatun, 1506'da Amasya'da ölmüştür. İstanbul kütüphanelerinde üç yazması bulunan Mihrî divanı Moskova'da bastırılmıştır (1967).

Sarıca Kemal (Kemal-i Zerd) (ölm. 880/1476) Bergamalı olup Fatih'in sadrazamlarından Mahmud Paşa tarafından takdir edilerek paşanın kölelerine öğretmen olmuştur. Sehî ile Lâtifî, paşanın ölümü (1474)'nden sonra Hasköy'deki çiftliğinde ziraatle uğraştığını yazarlar. Âşık Çelebi ile Kınalızade ise onun ölümünden sonra Hasköy'deki medresesinde müderris olduğunu kaydediyorlar. Şemseddin-i Cüveynî'nin tarihini paşanın adına tercüme ederek *Belâgat-nâme* adını verdiği Âşık Çelebi tezkiresinde yazılıdır. *Osmanlı müellifler*'inde *Belâgat-nâme*'nin yazarı Fazlullah b. Abdullah, eserin adı *Mu'cem fi asari mülûkı Acem* olarak verilir. *Divan*'ının elde bulunan iki yazmasında (Üniversite Ktp. 759/3, John Rylands Library, Manchester, Turkish manuscripts No. 62) yalnız gazelleri vardır. J. R. Walsh her iki yazmayı karşılaştırarak bastırmıştır ("Journal of Turkish Studies" III, 1979, Cambridge, 403 - 442).

Sarıca Kemal hakkında en eski bilgiyi veren Sehî, onun gazel tarzında başta gelen şairlerden olduğunu, şiirlerinde ata sözlerini iyi kullandığını söyleyerek eşsiz bir şairdir diye övmüştür. Âşık Çelebi, Sarıca Kemal'in *Belâgat-nâme* çevirisinde Farsça ve Arapça manzum kısımları aynen Türkçeleştirmiş olduğunu söyleyerek çeviriyi eleştirmiştir. Mahmud Paşa hakkında mersiyeleri olduğunu yine Âşık Çelebi yazar. Sarıca Kemal, şiirlerinde sade bir dil kullanmıştır. Onun XV. yüzyılın şiirde oldukça sade yazan, Türkçe ata sözlerini ve deyimlerini kullanarak Türk dilini şiirde işleme çabasını gösteren şairler arasında göstermek gerekir. Başarılı, iyi bir şairdir.

Mutasavvıf şairler : Kemal-i Ümmî, Karamanlı olup hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Erzincanlı Şeyh Bahaeddin' in dervişi ve Cemal-i Halvetî'nin şeyh-daşı olduğu ve "şefkat" kelimesinin ebcedle karşılığı olan 880/1475'te Karaman' da öldüğü tezkirelerde yazılıdır. Lâtifî tezkiresinde dedelerden duyduğunu söylediği bir hikâyeye göre Kemal-i Ümmî, Nesimî ile birlikte Şeyh Şuca'ın tekkesine giderek şeyhin bir koçunu kesmeleri üzerine şeyh öfkelenmiş. Nesimî'nin önüne bir ustura, Kemal-i Ümmî'nin önüne de bir kement koymuş. Bu, ileride Nesimî'nin derisinin yüzüleceğine, Kemal-i Ümmî'nin de asılacağına işaretmiş. Lâtifî'nin kaydettiği bu rivayet dışında Kemal-i Ümmî'nin ölümü hakkında herhangi bir bilgi bulunmadığı gibi, Nesimî ile ilgili de ölüm tarihleri arasındaki sürenin uzunluğu bakımından pek mümkün görünmemektedir. Mudurnu'da Ümmî Kemal'e ait bir mezar bulunduğu gibi *Osmanlı Müellifleri*'nde Manisa'da onun adına ziyaret edilen bir mezar olduğu yazılıdır (I, 152). A. Gölpınarlı Muğla'da tekkesi bulunan Seyyid Kemal'in bu Ümmî Kemal ise 1474'ten önce ölmüş olması gerektiğini yazmaktadır *(Divan şiiri,* XV - XVI. yüzyıllar, Varlık Yayınları, 1954, 11). Divanında bulunan kaside, gazel, müstezad, terbib-i bend, terci-i bend, muhammes şekilleriyle münacatlar, na'tler yazmıştır. Şiirleri dinî, ahlâkî öğütlerle doludur. Şeyh Hamideddin-i Aksarayî (ölm. 810/1407) ile Şeyh Ali Erdebilî (ölm. 832/1428) için yazdığı mersiyeleri vardır. Kemal-i Ümmî sade bir dille yazdığı şiirlerinde arkaik kelimeleri de oldukça çok kullanmıştır. Şiirlerinde imaleler bulunmakla birlikte güçlü bir şairdir. Divanındaki 200 beyit civarındaki "Kırk armağan" adıyla tanınan mesnevîsinde on menzil ve her menzilde on armağandan bahsedilir. Bu kırk armağan, peygamberlerin öğütlerini içeren bir çeşit kırk hadistir.

Kemal-i Ümmî'nin dervişi Âşık Ahmed de tasavvufî şiirler yazmıştır.

Cemal-i Halvetî (ölm. 1496) bu yüzyılın mutasavvıf şairlerinden olup divanı vardır (Süleymaniye Esad Ef. No. 2709/4).

Eşrefoğlu Rumî (ölm. 874/1469) XV. yüzyılın tanınmış mutasavvıf şairlerindendir. Asıl adı Abdullah olan Eşrefoğlu yüksek bir öğrenim görmüş, Bursa'da Emir Sultan'ın hizmetine girmiş, onun tavsiyesi ile Hacı Bayram-ı Velî'ye mürit ve damat olmuştur. Bayramiyye tarikatının Eşrefiyye kolunu kurmuş olan Eşrefoğlu "Eşref-zâde azm-i cinân eyledi" cümlesinin ebcedle karşılığı olan 874'te ölmüştür. İznik'teki tekkesinde gömülüdür. Yunus Emre'nin etkisinde kalmış şairler içerisinde Kaygusuz Abdal'dan sonra en önemli şair Eşrefoğlu'dur. Aruzla ve hece ile Yunus tarzında yazdığı şiirlerinden oluşan *Divan*'ı çok tanınmış ve okunmuştur. Yazma nüshaları kütüphanelerde oldukça çok bulunan Eşrefoğlu *Divan*'ının eski ve yeni harflerle baskıları yapılmıştır. Asaf Halet Çelebi, şairin hayatına ait bir önsözle birlikte *Divan*'ı 1944'te bastırmıştır. Daha sonra yeni baskıları da çıkmıştır. Eşrefoğlu Rumî'nin *Müzekki'n-nüfus* adlı tasavvufî, ahlâkî mensur bir eseri daha vardır.

Eşrefoğlu'nun şeyhi ve kayın pederi Hacı Bayram-ı Velî (1339 - 1429)'nin elimizde bulunan birkaç ilâhîsi bugün de halk arasında sevilerek okunmaktadır.

Dede Ömer Ruşenî (ölm. 892/1486) *Divan*'ı ve *Ney-nâme, Miskin-nâme* ve *Çoban-nâme* adlı mesnevîleri ile bu yüzyılın tanınmış mutasavvıf şairlerindendir. Aydın'ın Güzelhisar'ından olan Ruşenî, gençliğinde tahsil için gittiği Bursa'da bir süre heva ve hevesle vakit geçirdikten sonra ağabeyisi Karaman'da Şeyh Alâeddin'in manevî yardımı ile tasavvufa yönelmiş, onun tavsiyesi ile Bakû'ye giderek Şirvanlı Seyyid Yahya'ya mürit olmuştur. Şeyh Yahya'nın manevî terbiyesi altında tasavvufun inceliklerini öğrenen Ruşenî, icazetini aldıktan sonra Gence, Karabağ, Tebriz taraflarında tarikatını yaymış, daha sonraları Tebriz'de Selçuk Hatun'un yaptırdığı tekkede şeyhlik yapmıştır. "Mevt mevt" kelimelerinin evbedle karşılığı olan 892/1486'da ölmüştür. Tebriz'deki tekkesinde gömülüdür.

Ruşenî, şiirlerinde melâmet umdelerini terennüm eden Hak âşığı rint bir şairdir.

Divanındaki 40 beyitli Farsça *Silsile-nâmesi*'nde tarikat silsilesini vermiş olan Ruşenî, Halvetîliğin Ruşenîye kolunu kurmuştur. Mevlâna'nın bir beytinin kendisine işaret olduğuna inanarak Mevlâna'ya karşı büyük bir saygı ve bağlılık göstermiştir. *Ney-nâme* adlı mesnevîsini *Mesnevî*'deki ney sözünden ilham alarak yazmıştır. Neyi tasavvufî bir görüşle anlatan Ruşenî, *Mesnevî*'nin başındaki beyitleri de Türkçeye çevirerek şerh etmiştir. *Çoban-nâme*'si *Mesnevî*'deki Musa ile Çoban hikâyesinin genişletilmiş manzum bir çevirisidir. *Miskin-nâme*'si tasavvufî nasihatler ve hikâyelerden meydana gelmiştir. Ruşenî, şiirlerinde ve mesnevîlerinde pek çok nasihatler verir, hikâyeler anlatır. Sade bir dille yazdığı hikâyelerinde halkın ifadesini ve yaşayışını aksettirmiş, canlı ve gerçekçi tasvirler yapmıştır. *Çoban-nâme*' de Çoban'ın Tanrı ile konuşması Ruşenî'nin halk karakterinden gelen realizmini gösterir.

Ruşenî'nin *Divan*'ında kaside, gazel, müstezad, terkib-i bend, terci-i bend, rubaî, tuyuğ şekilleriyle yazdığı şiirleri bulunmaktadır. Şiirlerinin çok okunduğu, *Divan*'ının yurtiçi ve yurtdışı kütüphanelerde bol olmasından anlaşılmaktadır. Yalnız İstanbul kütüphanelerinde 20'ye yakın yazması vardır. Sade bir dille yazmış olan Ruşenî, Farsçayı çok iyi bilen, aruza hâkim şairdir. Onun "Biz mest-i harâb u mey-perestiz/Mahmur-ı sabuhî-i Elestiz" beytinin tekrarlandığı "terci-i bend"inin Ruhî'yi etkilediği anlaşılıyor. Ruşenî'nin şiirlerinin bir kısmı *Asâr-ı aşk* adıyla bastırılmıştır (İstanbul 1914).

Ruşenî'nin dervişi olup Halvetîliğin Gülşenîlik kolunu kurarak Mısır'da tarikatını yayan İbrahim Gülşenî (1426/-1533) de XV. yüzyılın sonu ile XVI. yüzyılın ilk yarısında yaşamış mutasavvıf şairlerdendir. Şeyh Ruşenî gibi Mevlâna'nın çok etkisinde kalmış olan Gülşenî, *Ma'nevî* adıyla *Mesnevî*'ye kırk bin beyitli Farsça bir nazire yazmıştır. Mevlâna'nın gazellerinin sonuna Şems'in adını koyduğu gibi, Gülşenî de gazellerinin sonunda Ruşenî'nin adını anmaktadır. Gülşenî *Divan*'ındaki Türkçe şiirler sade bir dille yazılmıştır.

XV. yüzyılda yazılmış mesnevîler: Bu yüzyılın başında yazılmış olan mesnevîlerin en ünlüsü Süleyman Çelebi' nin *Vesiletü'n-necat* adlı mevlididir. Süleyman Çelebi eserini 812/1409'da Bursa'da yazmıştır. Kaynaklarda Bursa Ulu Camiinde imamlık yaptığı bildirilen Süleyman Çelebi'nin hayatı hakkında verilen bilgiler rivayetten öte gitmez (bk. SÜLEYMAN ÇELEBİ).

Lâtifî tezkiresinde anlatıldığına göre, Bursa Ulu Cami'de bir vaizın *Kur'an*'ın Bakara suresindeki "peygamberlerin birbirlerinden farklı olmadığı" mealindeki 137. âyeti açıklaması, orada bulunan yabancı bir Arabı üzer; aynı suredeki "peygamberlerin bazılarını bazılarına üstün kıldık" mealindeki 253. âyete dayanarak vaize itirazla Hz. Muhammed'in diğer peygamberlerden üstün olduğunu izah eder. Bu olay Süleyman Çelebi'nin eserini yazmasına sebep olmuştur *(Lâtifî tezkiresi,* İstanbul 1314. 56) Süleyman Çelebi eserini yazarken *Garib-nâme*'den, Darir'in *Siyer*' inden, özellikle *Siyer*'deki Hz. Muhammed için yazılmış kasideden, Ahmedî'nin *İskender-nâme*'sindeki mevlid bölümünden, çoğu XIV. yüzyılda yazılmış olup Hz. Muhammed'in mucizelerini konu alan ve mevlidlerle aynı vezinde yazılmış olan dinî hikâyelerden yararlanmıştır. XIII - XIV. yüzyıllarda Anadolu'daki dinî ve edebî ortamın yarattığı bu eserler XV. yüzyılın başında *Mevlid* gibi bir şaheserin yazılmasını sağlamıştır. Süleyman Çelebi, Hz. Muhammed'e olan derin sevgisini ve saygısını derin bir vecd içinde "sehl-i mümteni" örneği olan sade ve samimî bir ifade ile dile getirmiştir. 700 beyitten fazla olup fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün vezniyle yazılmış olan *Mevlid,* münacat, velâdet, risâlet, mi'rac, rıhlet, dua olmak üzere 6 bölümdür. Süleyman Çelebi'nin eseri yazıldığı yüzyıldan itibaren büyük bir etki yapmış ve dinî edebiyatımızda bir mevlid çığırının açılmasına sebep olmuştur. Lâtifî'nin Süleyman Çelebi'nin eserinden 141 yıl sonra yazdığı (953/1546) tezkiresinde Süleyman Çelebi'nin *Mevlid*'inden ayrı 100 Mevlid gördüğünü ve hiçbirisinin onu geçemediğini kaydetmiş olması *Mevlid*'in nasıl büyük bir etki yarattığını gösterir. *Mevlid*'in yüzyıllar boyu sevilerek okunması Süleyman Çelebi'nin yazdığı metni çok değiştirmiş, bazı bölümler kısaltılmış, içerisine başka mevlidlerden parçalar girmiştir. A. Ateş'in eski yazmaları karşılaştırarak meydana getirdiği metin *(Vesiletü'n-necat,* Ankara 1954) bugün elimizde bulunan metinden çok farklıdır. Eski ve yeni harflerle pek çok baskıları yapılmış olan *Mevlid,* son olarak F. Timurtaş tarafından yayınlanmıştır (İstanbul 1970).

XV. yüzyılda mevlid yazan ve eserleri bugün elimizde bulunan şairler şunlardır: Ârif (eserinin yazılışı 840/1436), Yahya b. Bahşi (e.y. 840/1436), Kerimî (e.y. 863/1458), Ahmed (e.y. 873/1468), Hocaoğlu (e.y. 883/1478), Sinanoğlu (e.y. 883/1478), Ebülhayr (e.y. 897/1491), Hamdullah Hamdi (e.y. 900/1494), Keşfî-i Saruhanî (yazılış tarihi yok), Muhibbî (yazılış tarihi yok) (Hasibe Mazıoğlu, *Türk edebiyatında Mevlid yazan şairler,* "Türkoloji Dergisi" VI, 1974, 60 - 67).

XV. yüzyılda yazılmış dinî mesnevîlerden *Mevlid* kadar ünlü bir eser de Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin *Muhammediye*'sidir. Şemsiyye sahibi Yazıcı Selâhaddin'in oğlu olan Mehmed Efendi (ölm. 885/1451) (bk. YAZICIOĞLU MEHMED EFENDİ) eserini 853/1449'da yazarak II. Murad'a sunmuştur. 9 000 beyitten fazla olan *Muhammediye* mesnevî şekliyle yazılmış olmakla birlikte içerisinde kaside, müstezad, terkib-i bend ve terci-i bend şekliyle yazılmış parçalar da vardır. Mehmed Efendi Arapça olarak yazdığı *Megaribü'z-zaman* adlı mensur eserini Türkçe ile nazma çekerek *Muhammediye*'yi meydana getirmiştir. *Muhammediye*'de âlemin yaratılışı, cennet, cehennem, melekler, peygamberler, Hz. Muhammed'in doğumu, hayatı, savaşları, mucizeleri, ölümü, yakınları, kıyamet günü, âhiret hayatı gibi konular bulunmaktadır. Mehmed Efendi bu konuları ehl-i sünnet inanışına göre anlatır. Şiirler arasına yer yer âyetler ve hadisler konmuş, tasavvufî unsurlara da yer verilmiştir.

Muhammediye'nin dili *Mevlid* kadar sade değildir. Bununla beraber Anadolu'da ve Anadolu dışında, özellikle Kırım ve Kazan'da çok okunmuş, birçok baskıları yapılmıştır. *Muhammediye*'ye şerhler ve nazireler de yazılmıştır. II. Bayezid'in imamı Kadı Mahmud b. Şeyh Mehmed *Mahmudiye* adıyla *Muhammediye*'ye bir nazire yazdığı gibi, Esirî Mehmed Efendi (ölm. 1591)'nin *Mecamiü'l-cevahir* adında sade bir dille yazılmış *Muhammediye* şerhi vardır. İ. Hakkı Celvetî (ölm. 1724) *Muhammediye*'yi tasavvufî bir görüşle üç cilt halinde şerh etmiş olup bastırmıştır. Âgâh Güçlü, *Muhammediye*'nin dilini sadeleştirerek 1969'da bastırmıştır. *Muhammediye*'nin son baskısı Âmil Çelebioğlu tarafından yayınlanmıştır.

Hatiboğlu (ölm. 855-860/1451-1456 arası) *Bahrü'l-hakayık, Letaif-nâme* ve *Ferah-nâme* adlı eserleriyle bu yüzyılda mesnevî alanında önemli bir yer tutar. Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. II. Murad'ın 130 akçe yevmiye ile İznik medresesine müderris tayin ettiği Mecdî'nin *Şekayık* tercümesinde yazılıdır. *Şekayık*'ta ve *Osmanlı müellifleri*'nde adı İbrahim Taceddin olarak verilir. Fuad Köprülü de Hatiboğlu'nu İznik müderrisi İbrahim Taceddin'le birleştirir. Ancak *Ferah-nâme*'de adının Mehmed olduğunu söylemesi, Hatiboğlu'nun İbrahim Taceddin'le aynı kişi olduğu hususunda şüphe yaratmaktadır. Hatiboğlu, *Ferah-nâme*'de Germiyan memleketinde Honas kalesinde doğduğunu, 817/1414'te *Letaif-nâme*'yi yazdığı sırada kırk yaşında olduğunu söyler. Fatih devrinin başlarında ölmüştür. Fatih devri âlimlerinden Hatiboğlu Mevlâna Muhiddin Mehmed (kısaca Hatibzade denir) (ölm. 901/1495) bu zatın oğludur.

Hatiboğlu 812/1409'da *Bahrü'l-hakayık* adlı eserini yazmıştır. 1465 beyitli mefâ'ilün mefâ'ilün fa'ûlün vezniyle yazılmış olan *Bahrü'l-hakayık*, Hacı Bektaş-ı Velî'nin Arapça mensur *Makalât*'ının manzum çevirisidir. *Bahrü'l-hakayık* üzerinde ilk defa Fuad Köprülü durarak eseri tanıtmıştır (Actes du Congrée International du Historique, Paris, 1925, II, 409). Hatiboğlu, eserinde Mevlâna'ya intisabını açıkça söyler. Ayrıca İranlı Nizamî, Sadî, Attar ile Türk şairlerinden Dehhanî, Ahmedî ve Şeyhoğlu'nu anarak onlara saygısını belirtir. İ. H. Ertaylan, *Bahrü'l-hakayık*'ın tıpkıbasımını bir önsözle birlikte yayınlamıştır (İstanbul 1960). *Bahrü'l-hakayık*'ın tenkitli metni Esat Coşan tarafından hazırlanmışsa da bastırılmamıştır.

Bahrü'l-hakayık, dinî - didaktik bir eser olup bazı ayetlerin açıklamasıdır.

Letaif-nâme, Arapça mensur bir Sure-i mülk şerhinin manzum tercümesidir. Hahiboğlu, *Letaif-nâme*'yi 817/1414'te yazmıştır. *Bahrü'l-hakayık*'la aynı vezinde olup 4 000 beyte yakındır. Eserin başındaki tevhid, na't, münacat, dört halifenin övgüsü, tercüme sebebi, mucizat-ı Nebi ve mirâc kısımları ile eserin hâtime kısmı teliftir. Hatiboğlu, Mevlâna ile diğer kişiler hakkında *Bahrü'l-hakayık*'taki beyitleri *Letaif-nâme*'de tekrarlamıştır. Yalnız buraya Âşık Paşa ile Elvan Çelebi'yi de katmıştır. Dinî - didaktik bir mesnevî olan *Letaif-nâme*'nin yazma bir nüshası Süleymaniye kütüphanesindedir (Hacı Mahmud Efendi Bl. No. 3326).

Hatiboğlu üçüncü mesnevîsi *Ferah-nâme*'yi 929/1426'da tamamlayarak II. Murad'a sunmuştur. Yazar eserini yedi yılda yazdığını söyler. *Ferah-nâme*'nin konusu yüz hadis yüz hikâye olup mev'ize ve nasihat türünde dinî bir eserdir. Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün vezniyle yazılmış olan *Ferah-nâme*'nin 6 000 beyit olduğunu yazarın kendisi söylemiştir. Eserin başındaki tevhid, na't, münacat kısımlarından sonra Hatiboğlu, II. Murad'ı överek eserini onun için yazdığını belirtir. II. Murad'dan sonra İbrahim Paşa, Halil Paşa, beylerbeyi Hamza Bey ve Mahmud Ağa övülmüştür. Eserin Arapçadan tercüme olduğunu söyleyen Hatiboğlu, eserin aslını belirtmemiştir. Hatiboğlu'nun, eserine kendisinin de ilâveler yaparak ve bazı tasarruflarda bulunarak eserini telif bir duruma getirmiş olduğu düşünülebilir. Hadislerin çoğu ahlâk ve ibadetle ilgilidir. Hikâyeler *Kur'an*'dan, İslâm büyüklerinin hayat ve menkıbelerinden, tarihî olaylardan, bazen de hayattan alınmıştır. Her hikâyenin sonunda nasihat verilir. Böylece eser öğretici bir amaçla yazılmıştır.

J. Németh, *Ferah-nâme*'nin Macar İlimler Akademisi Kütüphanesindeki 929/1426'da II. Murad'a sunulan yazmasını inceleyerek Hatiboğlu ile *Ferah-nâme*'sini ilk defa tanıtmıştır *(Das Ferah-nâme der Ibn Hatib*, "Le Monde Oriental", 1919, 150 - 184). Németh'in bu yazısından sonra Fuad Köprülü, Hatiboğlu ile *Ferah-nâme* üzerinde geniş bir şekilde durmuştur ("Türkiyat Mecmuası" II, 489 - 496).

Hatiboğlu'nun *Ferah-nâme*'yi 830/1426'da Karamanoğlu İbrahim Bey'e, 838/1434'te de İsfendiyar bin Bayezid'e sunduğu *Ferah-nâme*'nin eldeki nüshalarından anlaşılmaktadır.

Hatiboğlu, her üç eserinde de çok sade bir dil kullanmıştır. Farsça terkipler çok azdır. Sanat gayesi güdülmemiştir. Hatiboğlu'nun eserleri XV. yüzyılın dil özellikleri bakımından da zengin bir malzemedir. Bu eserler şiir ve sanat yönünden zayıf olmakla birlikte kültür tarihi bakımından önemlidir.

XV. yüzyılın 1. yarısında yazılmış Balıkesirli Devletoğlu Yusuf'un *Kitabü'l-beyan* adlı *Vikaye* tercümesi dinî - didaktik bir mesnevîdir. Yazar 827/1424'te yazmaya başladığı eserini 828/1425'te bitirerek II. Murad'a sunmuştur. 7 000 beyte yakın olan *Kitabü'l-beyan*, mesnevîlerde XIII. yüzyıldan beri en çok kullanılmış olan fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün vezni ile yazılmıştır. Devletoğlu, eserinde *Vikaye*'deki terkibe uymuş ve 48 bölüm içerisinde abdest, namaz, oruç, zekât v.b. ibadete ait bilgilerle İslâm hukuku (fıkıh)'nun hayatla ve insan ilişkileri ile ilgili bahislerini ana çizgileri ile vermiştir. Yazar, eserini Türkçe olarak yazdığı için ayıplanmamasını, insanlara yararlı olmak istediğini söyler. Devletoğlu'nun nazımla yazması, verdiği bilgilerin kolay öğrenilmesi ve ilgi ile okunması içindir. Devletoğlu'ndan önce ve sonra manzum dinî öğretici birçok eserin, hatta sözlüklerin nazımla yazılmış olması verilmek istenen bilgilerin kolay öğrenilmesi ve akılda kalması içindir. Bu çeşit didaktik eserlerde görüldüğü gibi, Devletoğlu da eserini sade bir dille ve açık bir ifade ile yazmış olup sanat endişesi gözetmemiştir. *Kitabü'l-beyan* yazmalarının kütüphanelerde çok olması, eserin ilgi ile okunmuş olduğunu gösterir. Türkiye kütüphanelerinde 25'ten fazla yazması olup eser bastırılmamıştır.

XV. yüzyılın 1. yarısında yaşamış Ârif adlı bir şairin elimizde beş mesnevîsi vardır. Yazar hakkında kaynaklarda hiç bilgi yoktur. Ârif'in bu beş mesnevîsinin bir arada bulunduğu tek yazma Süleymaniye kütüphanesinde (İbrahim Efendi Bl. No. 355)'dir. Yazmadaki mesnevîlerden ilki *Mürşidü'l-ubbad* olup baş tarafı eksiktir. Yazar, eserini meşayih sözlerinden derlediğini, eserin tercüme değil, telif olduğunu

söyler. Ârif, *Mürşidü'l-ubbad*'ın 2 041 beyit olduğunu da belirtir. Fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün vezniyle yazılmış olan *Mürşidü'l-ubbad*'ın konusu tasavvufîdir. Eserde ahlâkî, dinî nasihatler verilmiştir. Yazar, tasavvufa ait çeşitli eserlerden, özellikle Mevlâna'nın *Mesnevî*'sinden yararlanmıştır.

Adı geçen yazmada *Mürşidü'l-ubbad*'dan sonra Ârif'in *Nüsha-i âlem* ve *Şerhü'l-âdem* mesnevîsi vardır. *Nüsha-i âlem, Mürşidü'l-ubbad* ile aynı vezindedir. Ârif, eserini 841/1438'de yazdığını ve 367 beyit olduğunu söyler. *Nüsha-i âlem* dinî, tasavvufî konuda yazılmış telif bir eserdir. *Nüsha-i âdem*'den sonra yazmadaki *Mevlid, Mirac* ve *Vefat-ı Nebî* mesnevîleri, bundan önceki iki eser gibi, fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün vezniyle yazılmıştır. *Mirac*'ın 1 855 beyit, *Vefat-ı Nebî*'nin 1 402 beyit olduğunu yazar her iki mesnevînin sonunda belirttiğine göre, *Mevlid*'in de 743 beyit olması gerekir. Ârif, Süleyman Çelebi'nin eserinin etkisiyle başlayan *Mevlid* yazma çığırına katılmış olmakla birlikte, muhteva bakımından Süleyman Çelebi'nin eserinden farklıdır. Onun *Mevlid*'i tasavvufî bir mahiyet gösterir. Yazar *Vefat-ı Nebî*'nin sonunda bu üç eserini 5 rebiülâhir cuma akşamı 842/1438'de tamamlamış olduğunu belirtir. Son üç mesnevî birbirinin devamı gibi görünürse de, her üçünde de tevhid, na't kısımlarının bulunması, sonunda da beyit sayılarının ayrıca verilmiş olması ve beyit sayılarının fazlalığı dolayısıyla üç ayrı eser sayılmış olup mesnevîlerin tamamı bir hamse görünümündedir.

Eserlerini din, tasavvuf konusunda yazmış olan Ârif sanat kaygısı gütmez. O yararlı olmak ve öğretmek amacını gütmüştür. Bu sebeple dili sade ve külfetsizdir.

Abdülvasi Çelebi'nin *Halil-nâme* veya *Dastan-ı İbrahim Nebî* adıyla anılan mesnevîsi, I. Mehmed devrinde yazılmış eserlerdendir. *Halil-nâme*'nin sebeb-i telif kısmında anlatıldığına göre, I. Mehmed, okuduğu Farsça bir kitabı Türkçeye çevirmesini şair Ahmedî (ölm. 815/1412)'den ister ve her beytine bir altın vereceğini söyler. Ahmedî, çeviriye başladıktan beş altı ay sonra ölür. Yarım kalan eseri Abdülvasi tamamlamak isterse de, kitabın *Veys ü Rumin* olduğunu görerek eseri beğenmez. Onun yerine bir peygamber kıssası yazmayı uygun bularak Hz. İbrahim'in kıssasını yazar. Bir iki yıl uğraştıktan sonra 817/1414'te eserini tamamlayarak I. Mehmed'e sunar. Mefâ'ilün mefâ'ilün fa' ûlün vezniyle yazılmış olan *Halil-nâme*'nin Afyon Gedik Ahmed Paşa Ktp. nüshası 2 833 beyittir. Bu eserden ilk önce Vasfi Mahir Kocatürk bahsetmiştir *(Türk edebiyatı tarihi,* 1964, 201 - 207). *Halil-nâme*'nin Kahire Hıdiviye kütüphanesinde bir yazması daha vardır (Ali Hilmi Dağıstanî, *Katal.* 122). A. Karahan, *XV. yüzyıl Osmanlı dinî edebiyatında mesnevîler ve Abdülvasi Çelebi'nin Halil-nâme'si* adlı bildirisinde bu yazmadan da bahsetmiştir (Estratto degli III. Congresso de Studi Arabi e Islamici (Ravello 1966), Napoli 1967, 418 - 424). *Halil-nâme*'nin 3. nüshası İstanbul Belediye Kütüphanesindedir.

Şeyh Elvan-ı Şirazî, Mahmud Şebüsterî'nin *Gülşen-i raz* adlı Farsça eserinin tercümesini 829/1426'da tamamlayarak II. Murad'a sunmuştur. *Gülşen-i raz*'ın Farsça aslı 1 000 beyit olduğu halde çevirisi 3 000 beyte yakındır. Mefâ'ilün mefâ'ilün fa'ûlün vezniyle yazılmıştır. Eser 15 soru ve cevaptan meydana gelen 15 bölümdür. Tasavvufî konulara ait sorular sorularak bunlar cevaplandırılmıştır. Tasavvufî bir eser olmakla birlikte anlaşılır bir dille yazılmıştır. *Gülşen-i raz*'ın kütüphanelerde yazmaları vardır.

839/1436'da Muin b. Mustafa adlı mutasavvıf bir şair *Mesnevî*'nin I. cildini *Ma'neviyyü'l - Muradî* adıyla nazmen şerh etmiştir. Ma'nevi'nin başlarında *Mesnevî*'den "müntehab" olduğu yazılmış ise de, eser doğrudan doğruya I. cildin şerhidir. 14 000 beyitten fazla olan bu şerhin iki cilt halindeki tek yazma nüshası Bursa İl Halk kütüphanesindedir (Ulu Cami Bl. No. 1664 - 1665). Şerhin yalnızca I. cildinin bir nüshası İngiltere'de Cambridge'dedir. *Ma'neviyyü'l - Muradî,* fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün vezniyle yazılmıştır. Ancak mesnevî aralarında değişik vezinlerle gazel kafiyesinde parçalarla II. cildin sonunda bir de terci-i bend vardır. Bu şiirlerin bir kısmı Farsçadır. Şairin adı şiirlerde Muin ve Muinî olarak geçer. Mesnevî aralarında görülen gazel şeklindeki bu manzumelerin sonunda Muinî daima şeyhi Abdurrahim'in adını anmış, ona olan bağlılığını ve saygısını sürekli olarak belirtmiştir. Bu zatın Abdurrahim-i Karahisarî değil, Abdurrahim-i Merzifonî olması gerekir. Çünkü şerhin baş taraflarında Muinî, Mevlâna'nın, Şems'in, Sultan Veled'in adlarını andıktan sonra Zeyneddin-i Hâfî' nin ve Abdurrahim'in adlarını verir.

Ma'neviyyü'l - Muradî'nin içerisinde şerh edilen *Mesnevî* beyitleri de bulunmaktadır. Bu beyitler Türkçeye çevrilerek açıklamaları yapılmıştır. Muinî'nin manzum şerhinde XV. yüzyılın Türkçe dil özellikleri yanında Arapça, Farsça kelimelerin fazlaca kullanıldığı görülür. Bu, konunun özelliğinden gelmektedir. Bununla birlikte şerh, kolay anlaşılır bir dil ve ifade ile yazılmıştır. Eser, *Mesnevî*'nin bilinen en eski manzum çevirisi olması ve zengin bir dil malzemesini ihtiva etmesi bakımından önemlidir.

Abdürrahim-i Karahisarî (ölm. 888 - 890/1483 - 1485 arası) *Vahdet-nâme* adlı tasavvufî eserini 865/1460'ta yazmıştır. 4 000 beyitten fazla olan eser fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ' ilün vezni ile yazılmıştır.

XV. yüzyıl âlimlerinden İznikli Ahmed Hayalî, *Ravzatü'l-envar* adlı mesnevîsini 853/1449'da tamamlayarak Fatih'e sunmuştur (Süleymaniye Fatih Bl. No. 2633). *Ravzatü'l-envar* tasavvufî didaktik bir mesnevîdir. Eserde küçük hikâyeler ve evliya menkıbeleri anlatılır, nasihatler verilir. *Ravzatü'l-envar*'da *Mesnevî*'den alınmış hikâyeler de vardır. Eser 2 182 beyit olup mefâ'îlün mefâ'îlün fa'ûlün vezni ile yazılmıştır. *Ravzatü'l-envar*'da Farsça, Arapça kelimeler ve terkipler artmışsa da, kolay anlaşılır açık bir ifade ile yazılmıştır.

II. Murad devri şairlerinden Âşık Ahmed'in 833 - 855/ 1430 - 1451 yılları arasında yazdığı *Camiü'l-ahbar* adlı büyük mesnevîsi manzum bir evliya tezkiresidir. Eser II. Murad'a sunulmuştur. *Camiü'l-ahbar* 12 293 beyit olup fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün vezni ile yazılmıştır. Âşık Ahmed, eserini Moğolca dediği Doğu Türkçesi ile yazılmış mensur bir eserden nazma çektiğini söyler. Eserin tek yazması Topkapı Sarayı kütüphanesindedir (Katal. I, 1148).

Yusuf Hakikî'nin *Hakikî-nâme* adlı *Muhammediye* tarzında yazılmış eseri (F. Nafiz Uzluk, "Türk Dili Araştırmaları Yıllığı" 1963) ile 2 751 beyitli *Muhabbet-nâme* (Manisa Ktp. No. 1296)'si bu yüzyılın dinî ve tasavvufî eserlerindendir.

Refiî'nin 811/1408'de yazdığı *Beşaret-nâme*'si 1 390 beyitli tasavvufî bir mesnevîdir. Nesimî'nin halifelerinden olan Refiî, *Beşaret-nâme*'yi Hurufîliği telkin maksadıyla yazmıştır. Bu eser, eski harflerle Nesimî divanı içerisinde bastırılmıştır (İstanbul 1260, 1286).

Pir Mehmed'in *Tarikat-nâme*'si, Attar'ın *Musibet-nâme*'sinin çevirisidir. Eserin tamamı elde yoktur. Elde bulunan 80 beyti yayınlanmıştır.

İbrahim Tennurî (ölm. 887/1482)'nin *Gülzar-ı ma'nevî* adlı dinî tasavvufî mesnevîsi *Muhammediye* tarzındadır. *Gülzar-ı şerîf* de denen *Gülzar-nâme* Fatih'e sunulmuştur. Abdest, namaz, oruç, zekât v.b. gibi ibadetlerin hakikatini âyet ve hadislerle tasavvufî bir görüşle anlatır. Kütüphanelerde yazma nüshaları vardır. 5 059 beyit olup mefâ'îlün mefâ'îlün fa'ûlün vezniyle yazılmıştır.

Gülzar-ı ma'nevî açık ve sade bir dille yazılmıştır. Tennurî'nin *Gülşen-i niyaz* adlı dinî ve tasavvufî bir mesnevîsi daha vardır (Süleymaniye, Hacı Mahmud No. 3791, istinsah tarihi H. 903'tür).

II. Bayezid'i ve veziri Mustafa Paşa'yı öven Demirhisarlı Âbidin'in manzum *Şir'atü'l - İslâm* çevirisi (Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Ktp. İ. Saib 3161) ile manzum *Tecvid kitabı* (Edirne Selimiye Ktp. No. 982), Mehmed adlı birisinin *Gülistan-ı şemail (Şemâil-i Nebî)* bu yüzyılda yazılmış dinî mesnevîlerdir.

Bedr-i Dilşâd'ın *Murad-nâme*'si 10 410 beyitli ansiklopedik bir eser olup II. Murad'a sunulmuştur. *Murad-nâme*'nin yazarın el yazısı ile olan tek yazması vaktiyle Fahri Bilge'nin kütüphanesinde idiyse de, şimdi nerede bulunduğu bilinmemektedir.

Antepli İbrahim Bâlı'nin 13 000 beyitli *Hikmet-nâme*'si de bu yüzyılın ansiklopedik eserlerindendir. Eserde yazarın gezip gördüğü yerler hakkında tarihî ve coğrafî bilgiler de verilmiştir (Üniversite 3290).

XV. yüzyılda daha çok mesnevîleriyle tanınmış olan Akşemseddinoğlu Hamdullah Hamdi (ölm. 914/1508) iyi bir tahsil görmüş, bir süre Bursa'da Çelebi Mehmed medresesinde müderrislik yaptıktan sonra ilmiye mesleğini bırakarak Göynük kasabasına çekilmiş, eserlerini yazarak kanaatkârane yaşamış ve orada ölmüştür. Babası Akşemseddin'in halifesi İbrahim Tennurî'ye intisap etmiş olan Hamdi, tasavvufa ve dervişane bir yaşayışa yönelmiştir. Hamdi'nin şiirlerinde tasavvufun etkisi görülmekle birlikte mutasavvıf bir şair değildir. Hamdi'nin *Divan* ve *Hamse*'si vardır. *Hamse*'sindeki mesnevîler, *Yusuf u Züleyha, Leylâ* ve *Mecnun, Mevlid, Kıyafet-nâme* ve *Tuhfetü'l-uşşak*'tır. Mesnevîler içerisinde en tanınmışı *Yusuf u Züleyha*'dır (yazılışı 1483). Türk edebiyatındaki *Yusuf u Züleyha* mesnevîlerinin en güzeli Hamdi'nin eseridir. Hamdi, Molla Camî'nin *Yusuf u Züleyha*'sını örnek almış olmakla birlikte, konunun anlatılışında gösterdiği ifade gücü, tasvirleri, yer yer duygulu beyitleriyle büyük bir başarı göstermiştir. Tezkireler Hamdi'nin bu başarısını Yusuf gibi Hamdi'nin de kardeşlerinden eziyet çekmiş olmasına bağlarlar. Yazma nüshaları pek çoktur. Hamdi'nin *Leylâ ve Mecnun*'u tanınmamıştır. *Mevlid*'ini halktan ziyade "havas" için, yani okumuşların anlayacağı bir dille yazmış olduğundan fazla okunmamış ve tanınmamıştır. İnsanın fizikî yapısının karakteri ile ilişkisini anlatan *Kıyafet-nâme*'si bu konuda yazılmış manzum ilk eseridir. *Tuhfetü'l-uşşâk* küçük bir aşk mesnevîsidir. Hamdi'nin Yazıcıoğlu'na nazire olarak yazdığı bir de *Ahmediye*'si vardır. Hamdi gerek *Divan*'ı gerek *Hamse*'si ile Türk dilinin ve edebiyatının gelişmesine hizmet etmiş bir şairdir.

XV. yüzyılda yazılmış dindışı romantik aşk ve macera mesnevîleri: Yukarıda şahıslardan söz ederken üzerinde durduğumuz dindışı mesnevîlerden başka, bu yüzyılda yazılmış olanların belli başlıları şunlardır:

Abdî 833/1430'da Aydıncık'ta yazdığı *Camasb-nâme*'yi II. Murad'a sunmuştur. Eser Farsçadan çeviri olup Danyal Peygamber'in oğlu Camasb'ın maceraları ve Şah-ı Maran'ın yanında başından geçen olaylardır. Eser, masal unsurlarıyla yüklüdür. Sonraları mensur olarak da yazılan bu konu, halk edebiyatında Şah-maran masalına dönüşmüştür. Abdî'nin eseri 5 000 beyitten fazla olup içerisinde gazel biçiminde parçalar vardır. Eserde, bir macera mesnevîsi olmakla birlikte âlemin ahvali, dünyanın geçiciliği, Tanrıya yönelmek gerektiği hususunda nasihatler verilmiştir. *Camasb-nâme*'nin yazma nüshaları vardır.

II. Bayezid devri şairlerinden Behiştî, Çakerî Sinan Bey, Ahmed-i Rıdvan, Muidî, Revanî, Hâmizâde Celilî, Edirneli Şahidî'nin hamse sahibi oldukları ve Nizamî'ye cevap yazdıkları tezkirelerde yazılı ise de, bu şairlerden hepsinin hamseleri elde yoktur.

Şeyhoğlu Cemalî'nin *Gülşen-i uşşak* (Hümâ ve Humâyûn) (Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi H. Akyüz No. 7, Üniversite No. 5680), Aşkî'nin *Heft-peyker*'i (British Museum Or. 7079), Münirî'nin *Mihr ü Müşteri*'si (British Museum Or. 7742 otograf), Halilî'nin *Firkat-nâme*'si (Üniversite 3770, Manisa Muradiye 3201/2, Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Ktp. A/334), Cem'in *Cemşîd-i Hurşîd* (İlâhiyat Fakültesi Ktp. 18464)'inin yanı sıra Şehzade Korkud'un *Hüsrev ü Şirin*'i, Sadrî'nin *Hüsrev ü Şirin*'i ve Zihnî'nin *Gül ü Nevruz*'unun yazmaları şimdilik bulunamamıştır. Bütün bu eserler bu yüzyılın romantik aşk mesnevîleridir. Şahidî'nin *Leylâ ve Mecnun*'u (Blochet, An. Fond. No. 333). Ahmed-i Rıdvan'ın *Hüsrev ü Şirin, Leylâ ve Mecnun*'dan başka Hamsesindeki *İskender-nâme, Seb'a-i seyyare* ve *Mahzenü'l-esrar* mesnevîleri de elimizdedir (İ. Ünver, *Ahmed-i Rıdvan ve eserleri*, 1982, basılmamış doçentlik tezi).

XV. yüzyılda tarihî savaşları ve fetihleri anlatan manzum tarihler yazılmıştır. Manzum veya mensur olarak yazılan "vekayi-nâme" veya "gazavat-nâme" denen bu eserlerin XV. yüzyılda çokça yazılmış olması, bu yüzyılın Osmanlı İmparatorluğunun genişleme devri olması yüzündendir. Mesnevî şekliyle yazılmış olan manzum tarihlerden belli başlıları şunlardır: Zaifî'nin II. Murad'ın gazâlarını anlatan manzum *Gazâ-nâme*'si (Afyon Gedik Ahmed Paşa Ktp. 18349), Enverî'nin *Düstûr-nâme*'si (Mükrimin Halil Yınanç, *Düstûr-nâme-i Enverî*, İstanbul 1929, 1930), Mahremî'nin II. Bayezid'in seferlerine ait *Şeh-nâme*'si (Türk Dil Kurumu Ktp. No. 77), Uzun Firdevsî'nin Midilli savaşlarını anlatan *Kutup-nâme*'si (İbrahim Olgun, Ankara 1980), Sarıca Kemal'in *Selâtin-nâme*'si (Üniversite Ktp. 331), Sinoplu Safâyî'nin İnebahtı ve Moton seferine ait *Gaza-nâme*'si (Topkapı Sarayı Ktp. Revan 1271), Sûzî Çelebi'nin *Mihaloğlu Ali Bey'in gazaları*, Behiştî'nin *Vekayi-nâme-i Behiştî* veya *Tarih-i Sultan Cem* (Topkapı Sarayı Ktp. Revan 1270) (A. S. Levend, *Gazavat-nâmeler*, Ankara 1956).

Mensur eserler: XV. yüzyılda yazılmış mensur eserler, konularının zenginliği, sayılarının çokluğu ile edebî alanda önemli bir yer tutar. Bu yüzyılda yazılmış olan mensur eserlerin bir kısmı Arapça ve Farsça eserlerden çevrilmiştir. Bunların yanında telif eserlerin sayısı da artmıştır Telif ve tercüme olarak bu yüzyılda yazılmış eserler ço-

ğunlukla din, tasavvuf ve ahlâk konularındadır. Bu konular bir kısım eserlerde birlikte bulunduğu gibi, yalnız din, tasavvuf veya ahlâk konusunda yazılmış müstakil eserler de vardır. Genellikle her yüzyılda bu konuların fazlaca işlendiği görülür. Bunun sebebi insanı iyi, dürüst ve faydalı yapmak, her iki dünyaya yararlı insan olmanın yollarını öğretmek ve anlatmaktır. Bu yüzyılın mensur eserlerinin başlıcaları, *Kur'an* veya sûre tefsiri tercümeleri, *Tezkiretü'l-evliya* cinsinden eserler, menakıp-nâmeler, dinî, destanî hikâyeler, hoş vakit geçirmek ve eğlendirmek için yazılmış hikâyeler, inşa usullerini öğreten eserler, sözlükler, tarihî eserlerdir. Tıp, baytarlık, heyet, nücum, riyaziye, musiki v.b. alanlarında yazılmış bir hayli eser konumuz dışında kalmakla birlikte bu eserler Türk dili hazinesinin zenginliğini, Türkçenin anlatım gücünü ve yeterliliğini göstermeleri bakımından önemli zengin bir malzemedir. Bütün bu eserler genellikle sade ve anlaşılır bir dille yazılmıştır. XV. yüzyılın ortasından itibaren özellikle İstanbul'un alınmasından sonra saray edebiyatının meydana gelmesi üzerine sanatlı ve özentili bir nesir üslûbu da kullanılmıştır. *Tazarru'at*'la bu üslûbun en güzel örneği verildiği gibi, Tursun Bey'in *Tarîh-i Ebü'l-feth*'i gibi bazı eserlerde bir özenti görülür.

XV. yüzyılda yazılmış mensur eserlerin çoğu incelenmemiş olduğu gibi, bu yüzyıldaki eserlerin tamamı da tespit edilmiş değildir. Burada sadece tanınmış belli başlı eserler üzerinde durulacaktır.

Sinan Paşa'nın *Tazarru-nâme (Tazarru'at)*'si, sanatlı nesir üslûbu ile yazılmış edebî, mensur bir eserdir (bk. SİNAN PAŞA). Sinan Paşa, Arapça, Farsça kelimeleri de kullanmakla birlikte Türkçenin bütün ifade imkânlarından da yararlanmıştır. *Tazarru'at* bazen düz, bazen devrik kısa cümleler, cümle sonlarında seciler, cümle içerisinde mütenazır kelimeler ve terkiplerle fevkalâde ahenkli, kıvrak, hareketli ve sanatlı bir nesirle yazılmıştır. Mensur şiir durumunda olan *Tazarru'at* çok beğenilmiş olduğundan bundan sonra süslü, secili nesre Sinan Paşa üslûbu denmiştir. *Tazarru-nâme*'nin içerisinde bulunan Türkçe ve Farsça manzum kısımlarda rahat bir söyleyiş varsa da, mensur kısımlardaki kadar sanat ve özenti yoktur. *Tazarru'at*'ın çok sevilmiş ve okunmuş olması sebebiyle kütüphanelerde yazma nüshaları birbirinden çok farklıdır. Eserin yeni harflerle baskısı yapılmıştır (Mertol Tulum, *Tazarru'ât*, İstanbul 1971).

Sinan Paşa'nın mensur iki eseri daha vardır. Bunlar *Nasihat-nâme* ile *Tezkiretü'l-evliya* tercümesidir. Ayrıca, heyet ve riyaziyeye ait Arapça risaleler de yazmıştır. *Nasihat-nâme*'ye *Maarif-nâme* de denir. *Nasihat-nâme*'nin tıpkıbasımını bir önsözle birlikte İ. H. Ertaylan yayınlamıştır (İstanbul 1961). *Tezkiretü'l-evliya* üzerinde çalışılmamıştır. Sinan Paşa *Nasihat-nâme*'nin sonunda *Tezkiretü'l-evliya*'nın Attâr'ın eserinin çevirisi olmadığı, ancak, şahısların seçiminde ona uyduğunu söylemektedir. Bu iki eser *Tazarru'at*'ın üslûbu ile yazılmamış olmakla birlikte Sinan Paşa'nın kolay ve rahat yazma yeteneği bu eserlerde de görülür.

Mercimek Ahmed'in *Kabus-nâme* çevirisi bu yüzyılın tanınmış mensur eserlerindendir. *Kabus-nâme*'nin daha önce yapılan çevirisini gören II. Murad, Mercimek Ahmed'den eseri "rûşen" bir dille yeniden çevirmesini istemiştir. Çeviri 835/1431 - 1432'de tamamlanmıştır. Mercimek Ahmed'in *Kabus-nâme* çevirisi yayınlanmıştır (O. Ş. Gökyay, *Kabus-nâme*, İstanbul 1969, 2. bas. 1974). *Kabus-nâme* XV. yüzyıldaki sade nesrin en güzel örneklerindendir.

Kasım b. Mehmed Karahisarî, Necmeddin-i Daye'nin *Mirsadü'l-ibad mine'l-mebde' ve'l-me'ad* adlı tanınmış Farsça eserini *İrşadü'l-mürid ile'l-Murad* adıyla Türkçeye çevirmiştir. Çeviriyi 825/1421 - 1422'de tamamlayan Karahisarî, eserini II. Murad'a sunmuştur. Yazma halinde olan eserin yurtiçi ve yurtdışı kütüphanelerinde yazmaları vardır (Süleymaniye, Fatih B1. 2576, istinsah: 831/1427; Kayseri Reşid Ef. 1170, istinsah: 840/1436; British Museum Or. 11610, istinsah: 869/1464 tarihli eski nüshalardır). Eserin konusu dinî, tasavvufî ve ahlâkîdir.

Yazıcıoğlu Ahmed-i Bican'ın *Envarü'l-âşıkin* adlı tanınmış eseri, kardeşi Mehmed Efendi'nin *Megâribü'z-zaman* adlı eserinin mensur çevirisidir. *Envarü'l-âşıkin*, *Muhammediye* ile aynı konuları ihtiva eden dinî bir eserdir. 1451'de yazılarak Fatih'e sunulmuştur. *Envarü'l-âşıkin*'in dili *Muhammediye*'den daha sadedir. Halk arasında çok tanınmış ve çok okunmuş olan *Envarü'l-âşıkin*'in kütüphanelerde pek çok yazması vardır. Eski ve yeni harflerle İstanbul, Kahire ve Kazan'da baskıları yapılmıştır. Esere *Ahmediye* de denir.

Ahmed-i Bican'ın, *Dürr-i meknun, Acaibü'l-mahlûkat, Şemsiye, Münteha* adlı mensur eserleri de vardır. Basılmamış olan bu eserlerden *Envarü'l-âşıkin*'den sonra en çok okunmuş olan ve yazmaları çokça bulunan eseri *Acâibü'l-mahlûkat* ile *Dürr-i meknun*'dur. 1453'te yazılmış olan *Acaibü'l-mahlûkat*, Kazvînî'nin eserinden özetlenmiş küçük bir kozmografya kitabıdır. Yerde, gökte, denizlerde bulunan acaip yaratıkların ve canlıların acaip özelliklerinden efsane mahiyetinde bilgiler vermiştir (*Acaibü'l-mahlûkat.* Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Ktp., M. Con No. 103). *Dürr-i meknun* heyetten bahseden bir eserdir (Süleymaniye Ktp. Pertevniyal, No. 140; Nuruosmaniye 3022, Fatih 2614). *Münteha*, ağabeyi Mehmed Efendi'nin *Füsûsü'l-hikem* şerhinin Türkçesi olup dinî, tasavvufî bir eserdir (Üniversite Ktp. 3324). *Şemsiye*'si babası Yazıcı Selâhaddin'in bu addaki manzum eserinin kısaltılarak Türkçeye çevrilmiş şeklidir (yazılışı 870/1465).

Manyasoğlu Murad'ın 833/1429'da yazdığı ve II. Murad'a sunduğu *Gülistan tercümesi* (Bayezid Ktp. Veliyüddin Ef. No. 1648); İbn Arabşah'ın II. Murad adına çevirdiği *Camiü'l-hikâyat*'ı elde yoktur. Necatî'nin de *Camiü'l-hikâyat*'ı çevirdiği Âşık Çelebi tezkiresinde yazılı ise de, Necatî'nin bu eseri çevirmiş olduğu kesinlikle bilinmemektedir. Molla Lûtfî'nin *El-ferec Ba'de'ş-şide* çevirisi (Üniversite Ktp. No. 284) ile mizahî bir risalesi (F. Köprülü, "Hayat" IV, 1928); Şeyhzade Ahmed'in II. Murad adına sade bir dille *Bin bir gece* masallarından alarak yazdığı *Kırk vezir (Erbain-i Subh u Mesa)* hikâyesi (yazmaları çoktur; Topkapı, Hazine 1518, British Museum Or. 7322'de birer yazmaları vardır); Abdülcebbaroğlu Ahmed'in Umur Bey için yazdığı *Tuhfetü'l-letayif*'i (Ragıp Paşa, Y. Tevfik No. 189, istinsah: 899/1493); Gazalî (Deli Birader)'nin Şehzade Korkud'a sunduğu *Rafie'l-gumum* ve *Dafie'l-humum* adlı acaip hikâyelerden oluşan eseri: Uzun Firdevsî'nin *Süleyman-nâme*'si (Millet Ktp. Ali Emirî No. 317; Süleymaniye, Hacı Mahmud No. 4863) ile *Hacı Bektaş Velâyet-nâmesi* (A. Gölpınarlı, İstanbul), Ebü'l-hayr Rumî'nin *Saltuk-nâme*'si (Topkapı Sarayı Ktp. Hazine 1612); XV. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen *Ebu Müslim hikâyesi*

(Üniversite, Topkapı, Ali Emirî nüshaları) bu yüzyıl eserleridir.

İznikli Musa b. Hacı Hüseyin (ölm. 833/1429) bu yüzyılın büyük bir din âlimi olup dinî, ahlâkî, tasavvufî konulardaki çevirilerinin, telif eserlerinin kütüphanelerde pek çok yazmaları vardır. Eserlerinden özellikle ahlâkî konuda yazdığı *Münebbihü'r-rakıdîn,* sade ve açık bir dille yazılmış olup dil tarihi açısından çok değerlidir (eserleri için bk. *Osmanlı müellifleri,* II, 13). Akşemseddin'in *Kimya-yı saadet tercümesi* (Üniversite, 4015) ile *Makamat-ı evliya* (Üniversite, 816)'sı; Hacı Ahmed Bigavî'nin tasavvuftan bahseden *Avarifü'l-ma'ârif tercümesi* (Selim Ağa Ktp. Hüdaî 486); Molla İlâhî'nin tasavvuftan bahseden *Esrar-nâme* (Hacı Mahmud 3164/2; Üniversite, 6417) ile *Meslekü't-talibîn ve'l-vasilîn* (Hacı Mahmud 3044/1; Üniversite, 537); Bâlî'nin 817/1466'da yazdığı *Bahr-ı Nesayih*'i (Üniversite, 2303) ile Mehmed b. Melikzade (ölm. 850/1448)'nin *Bahrü'l-hikem* adlı ahlâk, mevize ve nasihate dair eserleri; Mehmed b. Sinanüddin'in 886/1482'de yazdığı *Delîlü'l-ibad* adlı manzum mensur karışık dinî eseri bu yüzyılda yazılmış olan ve çoğunun kütüphanelerde yazmaları oldukça fazla bulunan mensur eserlerdir.

XV. yüzyılın dil ve ifade bakımından değerli tarihî kaynaklarından Yazıcıoğlu'nun *Tarih-i al-i Selçuk (Selçuk-nâme)*'u (yazılışı 840/1436) ile Âşık Paşazade Ahmed Aşıkî'nin *Tevarih-i Al-i Osman'ı* (Giese bas. Leipzig 1928) sade ve canlı bir dille ve konuşma diline çok yakın canlı bir üslupla yazılmıştır. İçinde çoğu İskender-nâme'den alınmış manzum parçalar vardır. Neşrî'nin *Cihan-nıuma*'sı (F. R. Unat - M. A. Köymen, 1948) da sade nesir örneği olup eser manzum parçalarla da süslenmiştir.

XVI. yüzyıl

XV. yüzyıl sonunda göçebe Özbekler Harzem'i ve Maveraünnehr'i ellerine geçirerek bu sahalardaki Timur sülâlesine son vermişler ve Merv'de yeni bir devlet kurarak hudutlarını genişletmeğe çalışan Safevîlerle karşı karşıya gelmişlerdir. Özbek hükümdarı Şeybak Han' ın bir yandan yerli idarelerle ve Timur'un torunları ile mücadeleleri, öte yandan Sünnî Şeybanlıların Şiî Safevîlerle sürekli çarpışmaları ve rekabetleri, bu sahalarda huzur ve sükûn bırakmamıştır. Bütün bu karışıklıklarda Herat gibi birçok şehirler, kültür ve sanat merkezleri yıkılmış, harap olmuştur. Şeybak (Şahî Bebıg, Şaybanî) Han ilimle ve şiirle de uğraşmış, bir divan teşkil edecek kadar şiirler yazmıştır (Z. Velidî Togan, *Şeybanî Han'ın şiirleri,* "Yeni Türkistan", İstanbul, 1927). Şeybak Han yıkılan yerleri onarmaya çalışmış, âlimleri ve sanatkârları korumuş ise de, onun ölümünden (916/1510) sonra da uzun süre Özbeklerin elinde bulunan bu sahalar sürekli mücadelelere sahne olmuştur. Bütün bu karışıklıklar yüzünden Çağatay edebiyatının XV. yüzyıldaki verimli ve parlak devri bu yüzyılda görülmez. Sağlam temellere dayanan Çağatay edebiyatı, XVI. yüzyılda Nevaî'nin etkisi altında gelişmesini sürdürmüş ise de, büyük bir edebî varlık gösterememiştir.

Timur'un torunlarından Babür Şah (1485-1530) uzun mücadelelerden sonra Kuzey Hindistan'da bir Türk devleti kurmayı başarmıştır. XVI. yüzyılda Babür'ün ve çocuklarının idaresi altındaki Türk - Hint imparatorluğu, askerî ve idarî alanda olduğu gibi, ilim ve sanatta da Türk tarihinin parlak bir devridir. Azimli, mücadeleci, büyük bir hükümdar olan Babür, fikir, sanat yönünden de XVI. yüzyıl Orta Asya edebî dilinin en büyük temsilcisidir. İran edebiyatını da çok iyi bilen Babür'ün Türkçe ve Farsça şiirlerinden oluşan *Divan'ı, Aruz risalesi,* fıkıhtan *Mübeyyen* adlı mesnevîsi, *Risale-i Validiyye* adlı tasavvuf ahlâkına ait manzum risalesi vardır. *Divan*'ındaki samimî, duygulu, renkli gazelleri, Nevaî'nin yüksek bir seviyeye eriştirdiği klasik Çağatay edebiyatının en güzel örnekleridir (A. Samoyloviç, Mecmua-ı aş'âr-ı Bâber Pâdişâh, Petrograd 1917. İstanbul Üniversitesi No. 3743'teki yazma Babür *Divan*'ının en güzel nüshasıdır). Ne var ki onun en tanınmış eseri *Babür-nâme*'dir. (R. R. Arat, *Gazi Zahiruddin Muhammed Babür, Vekayi. Babür'ün hatıratı,* 2 cilt, Ankara 1943). Orta Asya edebî nesrinin çok güzel bir örneği olan *Bâbür-nâme* Türk edebiyatında hatırat türünün başta gelen eserlerindendir (bk. BABUR).

XVI. yüzyılda Azerî edebî lehçesinin konuşulduğu sahaların büyük bir kısmı Safevîlerin idaresi altındadır. Şiîliği resmî mezhep yapmış olan Safevî hükümdarı Şah İsmail (1486 - 1514), Hatâî mahlâsıyla şiirler yazmıştır. Hatâî XVI. yüzyılda Azerî edebiyatının en iyi şairlerindendir. Nesimî'nin etkisi ve dedesi meşhur Şeyh Safiyüddin'den gelen sofiliğin telkin ve terbiyesi altında Türkçe ve Farsça şiirler yazmıştır. Türkçe şiirleri içerisinde samimî ve güzel gazeller, duygulu, lirik beyitler varsa da, şiirlerinin çoğunda mezhep propagandası yapmıştır. Şiirlerinde aruz veznini ve divan şiirinin nazım şekillerini kullandığı gibi, hece vezni ile ilâhîler de yazmıştır (Hatâî divanının baskıları : S. N. Ergun, 1946; Turhan Genceî, Napoli 1959). Şah İsmail'in Ali hakkında medhiyelerden oluşan *Deh-nâme* adlı bir de mesnevîsi vardır (H. Araslı, Hatâî, *Dah-nâme,* Bakû 1948).

Eserlerini Azerî Türkçesi ile yazmış olan Fuzulî, divan edebiyatımızın en büyük lirik şairidir. Fuzulî, XVI. yüzyılda Safevî idaresi altında bulunan Bağdad ve çevresinde yetişmiş, 1534'te Bağdad'ın Osmanlılara geçmesinden sonra Osmanlılar devrinde yaşamış ve 963/1566'da ölmüştür. Mezarı Kerbelâ'dadır (bk. FUZÛLÎ). Hayatı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Adının Mehmed, babasının adının Süleyman olduğunu ve Safevîlerden ve Osmanlılardan ilişki kurduğu şahısları hayatının kaba çizgilerini eserlerinden çıkartabiliyoruz. Safevîlerin Bağdad valisi İbrahim Han'dan, Osmanlı valilerinden Cafer Çelebi ile Ayas Paşa'dan oldukça tatmin edici yardımlar görmüşse de, hayatı genellikle sıkıntı içinde geçmiş, sürekli bir koruyucu bulamamıştır. Ömrünün çoğunu okumakla, şiirler ve eserler yazmakla geçirdiği anlaşılmaktadır. Bir ara Necef'te Ali türbesinde vazife görmüş ise de, başkaca herhangi bir görevde bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Safevîler devrinde Tebriz'e, Osmanlılar zamanında Anadolu'ya, hatta Farsça bir şiirinde Hindistan'a bile giderek kıymetinin bilineceği bir yerde rahat etmeyi özlemişse de, ömrünü Bağdad, Hille, Karbelâ, Necef'te geçirmiş, Irak-ı Arab'dan dışarı çıkmamıştır. Yetiştiği ülke, yaşadığı topraklar onu Ali ve çocuklarının sevgisi ile beslemiştir. Fakat bir sanatkâr olan Fuzulî ılımlı bir Şiî olup Osmanlılardan kendisini koruyanlara içtenlikle bağlanmıştır. Geniş bir tasavvuf kültürüne sahip olduğunu eserleriyle ortaya koyan Fuzulî'nin herhangi bir tarikate mensup olduğuna dair eserlerinde hiçbir iz yoktur.

Fuzulî, ilimsiz şiirin temelsiz duvar gibi olacağını düşünerek devrindeki bütün ilimleri öğrenmiş ve ömrünü ilim elde etmekle geçirmiştir. Geniş bilgisi, tasavvuf neşvesi, kanaatkâr yaşayışı, alçak gönüllü, dürüst ve onurlu davranışları, kişiliğinin temel unsurlarındandır. Fuzulî her

yönüyle mükemmel insan olmayı amaçlar. Fuzulî mahlâsını seçmesi de şair olarak tek kalmak istemesindendir. Bu yüzden şiirlerinin iç ve dış unsurlar bakımından mükemmel olmasına önem vermiştir. Divanlarını düzenlerken bile onların eksiksiz tam birer divan olması için özen göstermiştir. Ömür boyu elde etmeye çalıştığı geniş bilgisi, tam ve sağlam edebî kültürü, kişiliğindeki insanî değerler ve yaradılışındaki sanatkâr deha ile dört başı mamur bir şair olmuştur.

Fuzulî, Türk dilini ve edebiyatını bir bütün olarak görmüş, Türk ülkelerinde yetişen büyük şairleri yakından izleyerek okumuş, Çağatay şairi Lûtfî'yi, Azerî sahasının en büyük şairi Nesimî'yi ve Habibî'yi, Osmanlı sahasından Ahmedî, Şeyhî ve Necatî'yi beğenerek şiirlerine nazireler yazmıştır. Fakat Fuzulî'yi en çok etkileyen Nevaî olmuştur.

Arapça ve Farsçayı bu dillerde şiirler ve eserler yazacak kadar iyi bilen, Arap ve İran edebiyatını yakından tanıyan Fuzulî, Azerî Türkçesinin tarihî gelişimine ve divan edebiyatının genel eğilimine uyarak Fars edebiyatı ile daha çok ilgilenmiştir. Arap ve Fars şairlerini, özellikle Nizamî'yi, Sadî, Hafız, Husrev, Hatıfî ve Camî'yi okuyarak geniş bir edebî kültüre sahip olmuştur. Ne var ki o, sanat dehası ve tamamen şahsî şiir dünyası ile kendisini Türk divan edebiyatının en büyük lirik şairi olarak kabul ettirmiştir.

Fuzulî, divan şiirinin ortak malzemesini, mazmunlarını, sanatlarını, şekil ve ifade vasıtalarını tamamıyla şahsî bir üslûpla işlemiştir. Divan şiirindeki bu ortak unsurlar yüzünden çok defa şairlerin adı bilinmezse şiirlerin kime ait olduğunu tespit etmek güçtür. Fuzulî, şiirlerine şahsiyetinin damgasını vurmuştur. Tek bir beytinde dahi onun şahsiyetini bulmak mümkündür. Fuzulî, şiirlerinde aşkı, elemi ve hicranı terennüm etmiştir. Bu konuların, onun şiirlerindeki yoğunluğu, aşkın verdiği üzüntülerden memnun olması, aşk duygularını yok edeceği için vuslattan kaçması ve ayrılık üzüntüsüne seve seve katlanması, aşkı maddî hazların üstüne çıkararak ulvîleştirmesi, Fuzulî'nin şiirlerinin şahsî ve orijinal yönlerini oluşturmuştur. Fuzulî, edebî sanatları çok kullanmış, kelime oyunlarıyla hünerler yapmış olmakla birlikte bunlar şiirlerine bir ağırlık vermemiş, tasannua düşmemiştir. Duygularının derinliğinden gelen lirizmle, ifadesindeki tabiîlik ve kolaylıkla yaptığı sanatlar birden fark edilmez. Şiirlerine dikkatle bakıldığında anlaşılan bu sanatlar ve hünerler ilgiyi daha çok çekerek şiirlere ayrı bir güzellik kazandırır. Şiirlerinde Arapça ve Farsça kelime ve tamlamaları kullanan Fuzulî, gazelin sade bir dille yazılmasından yana olduğunu söyler. Bu sebeple gazelleri kasidelerinden daha sadedir. Fuzulî, şiirlerinde Türkçenin bütün ifade imkânlarından yararlanmış, deyimleri, ata sözlerini kullanarak şiirde tabiî bir söyleyişe ulaşmış olup sehl-i mümteninin şaheser örneklerini vermiştir. Mensur eserlerinde sanatlı nesir üslûbunu kullanmış, bu üslûbun bütün hünerlerini göstermiştir. *Şikâyet-nâme* bütünüyle sanatlı mektup üslûbunun, hüner ve zarafetin bir örneğidir. "Selâm virdüm rüşvet degüldür diyü almadılar" cümlesiylenüktenin en incesini, hicvin en keskinini yapabilen büyük bir yeteneğe sahip olduğunu göstermiştir.

Fuzulî, Türkçe ve Farsça kalın iki divan meydana getirmiş, Arapça şiirler yazmış, *Leylâ ve Mecnun* mesnevîsinin en güzelini ortaya koymuş, *Hadikatü's-süeda*'da Kerbelâ olayını, esas aldığı Hüseyin Vaiz'in eserinden daha etkili bir dille yazmış, *Beng ü Bade*'de şarapla afyonu münazara ve mücadele ettirerek Şah İsmail ile II. Bayezid arasındaki rekabeti anlatmak istemiş, Farsça mensur eseri *Rind ü Zahid*'de toplumdaki iki tipi eleştirmiş, İslâm felsefesi "kelâm" konusunda Arapça olarak *Matla'u'l-i'tikad*'ı yazmış, *Sefer-nâme-i ruh der iklim-i beden* adı da verilen Farsça *Sıhhat ve Maraz* risalesinde tıp bilgisini sergilemiş, tasavvufun mecazlarından yararlanarak Farsça *Saki-nâme* mesnevîsini yazmış, Türkçe ve Farsça muammalardan oluşan bir risale kaleme almış, *Şikâyet-nâme* ile birlikte elde bulunan beş mektubunda sanatlı nesir hünerlerini, mektup üslûbunun inceliğini, zekâsının buluşlarını ortaya koymuştur.

Fuzulî, divan edebiyatımızın şöhreti en yaygın, etkisi en geniş ve sürekli şairidir. Divanında Fuzulî'ye naziresi bulunmayan divan şairi hemen hemen yok gibidir. Tekke şairleri, özellikle Bektaşî çevreleri Fuzulî'yi kendilerine çok yakın bularak hayranlıkla benimsemişlerdir. Bektaşî şairleri, Nesimî, Hataî, Kul Himmet gibi Fuzulî'yi de Bektaşî büyüklerinden saymışlardır. Gevherî, Âşık Ömer gibi okumuş saz şairleri, divan şiiri kültürlerini Fuzulî'nin şiirleri ile geliştirmişlerdir.

XVI. yüzyılda Türk edebiyatının en verimli ve ihtişamlı devri Osmanlı sahasında görülür. Bu yüzyılda Türk divan edebiyatı artık örnek aldığı İran edebiyatı ile boy ölçüşecek bir seviyeye erişmiştir. Osmanlı şairleri İran örnekleriyle eş değerde, hatta onlardan üstün eserler ortaya koymanın huzuru ve gururu içindedirler. Türk İslâm edebiyatının başlangıcını anlatırken üzerinde durulduğu gibi ortak İslâm kültürü, ümmetçi zihniyet, tarihî ve coğrafî sebepler İran edebiyatını örnek almamıza yol açmıştır. Bu yüzden Türk divan edebiyatının İran edebiyatı ile ortak yanları çoktur. Ancak, Türk şairleri kendi duyuş ve düşüncelerini, yaşayışlarını, çevrelerini, geleneklerini, ata sözlerini, deyimlerini, tümüyle kendi benliklerini bu ortak malzeme ile yoğurup şekillendirirken İran şiirinden ayrı bir Türk şiiri yaratmışlardır. XVI. yüzyılda manzum, mensur her türde yazılmış mükemmel eserlerle divan edebiyatı klasik bir edebiyat haline gelmiştir. Bundan sonraki yüzyıllarda artık Türk şairleri üstat tanınacak ve onların eserleri örnek alınacaktır.

XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Tebriz'den Macaristan içlerine, Kırım'dan Arabistan'a ve bütün Kuzey Afrika'ya kadar hudutlarını genişletmiştir. Osmanlı kültürü Rumeli'de iyice yerleşmiş, Serez, Selanik, Üsküp, Priştine, Sofya, Filibe gibi birçok şehirlerde açılmış bulunan medreselerden, tekkelerden yüzlerce âlim, mutasavvıf, şair ve sanatkâr yetişmiştir. Âşık Çelebi'nin tezkiresinde "gaziler ocağı", "ârifler durağı" dediği, Hasan Çelebi'nin "mecma-i şuarâ, menba-i zurafâ" yani şairlerin toplandığı, zarif kişilerin kaynağı bir yer olarak anlattığı Yenice Vardar'dan XVI. yüzyılda başta Hayalî olmak üzere Hayretî, Âgehî, Günahî, Usulî, Arşî gibi ondan fazla tanınmış şair yetişmiştir. Bu yüzyılda İshak Çelebi, Atâ, Valihî, Hevesî, Hâkî, Muidî, Sihrî gibi birçok şair Üsküplüdür. Yalnız bu yüzyılda Rumeli'den yetişmiş şairler ve yazarların adları bile bu yazının çerçevesine sığmayacak kadar çoktur. Kırım'da Devlet Giray, Gazi Giray, Kefeli Feyzi gibi şairler Osmanlı Türkçesi ile şiirler yazmışlardır. Gazi Giray'ın vatan ve bayrak sevgisini, kahramanlık duygularını dile getirdiği meşhur gazeli bu konuda yazılmış şiirlerin en güzellerindendir.

Edirne, Bursa, Konya, Amasya, Kütahya, Manisa gibi şehirler eski önemlerini yitirmemiş olan kültür merkezleridir. Fakat kültür ve ihtişamın en büyük merkezi İstanbul'dur. Saray çevreleri, paşaların, edebiyata meraklı zenginlerin konakları, tekkeler, kahvehaneler, bozahaneler imparatorluğun dört bir yanından ve çeşitli İslâm ülkelerinden gelen âlimler, şairler ve sanatkârlarla dolup taşmıştır.

İslâm kültürüne dayanan divan edebiyatının ümmetçi zihniyeti ile şairler, Arapça ve Farsça kelimeleri kullanmakta bir sakınca görmemişler, hatta bu dillerde yazmayı hüner saymışlardır. Bu sebeplerle XVI. yüzyılda şiirde ve bazı mensur eserlerde dil daha ağırlaşmıştır. Gazellerin ve mesnevîlerin dili kasidelere bakarak daha sadedir. Kasidede hüner gösterme, beğenilme kaygısı yüzünden her devirde kasidelerin dili genellikle Arapça, Farsça kelimelerle yüklü ve terkiplidir. Şairlerin yüzyıllar boyu Türkçeyi aruzun ahengi ile uzlaştırmak için uğraşmış olmaları sonunda Türkçe söyleyiş şiire hâkim kılınmış, Arapça, Farsça kelimeler ve tamlamalar Türkçenin tabiî ifadesine uymuşlardır. Bu arada şairler sade Türkçe ile pek çok beyitler de söylemişlerdir. Ne var ki bu sadelik yüzyılların uğraşı ile elde edilen teknik kolaylıktan ileri gelmektedir. Bu yüzyılda dilde artmış olan Arapça, Farsça kelimeleri kullanmaya karşı tepki Tatavlalı Mahremî ile Edirneli Nazmî'den gelmiştir. Mahremî (ölm. 1536)'nin *Basit-nâme* denen Türkçe kelimelerle yazdığı şiirlerinden bugün elimizde tezkirelerin verdiği sadece bir beyit vardır. Lâtifî onun, Kanunî'nin Bağdad fethini sanatlı bir üslûpla yazdığını söyler. Nazmî (ölm. 1554) de Mahremî gibi aslında bir divan şairidir. Binlerce beyit tutan bir *Divan* meydana getirmiş, bir *Nazire mecmuası* düzenlemiş, Attar'ın *Pend-nâme*'sini manzum olarak Türkçeye çevirmiştir. Gazelleri içerisinde üç yüze yakın basit Türkçe (Türkî-i basit) ile yazılmış kaside, gazel, musammat, mesnevî şekilleriyle şiirler vardır. Dil tarihi bakımından da çok önemli olan bu şiirleri F. Köprülü yayınlamış olup *(Millî edebiyat cereyanının ilk mübeşşirleri,* İstanbul 1928) bunların dil özellikleri bugüne kadar incelenmemiştir. Mahremî ile Nazmî'nin bu tepkisi ve çabaları etkili olmamış, kendilerinden başka "Türkî-i basit"le yazan çıkmamıştır. Bu iki şairin büyük bir sanatçı olmayışları ve aruzla hiç Arapça, Farsça kelime kullanmadan şiir yazmanın zorluğu yüzünden bu akım etkili olmamış, bu yolu deneyen başkaca şair çıkmamıştır.

Nesir dilinde üç ayrı yol izlenir. Birisi Sinan Paşa üslûbu da denen sanatlı, secili, özentili nesirdir. *Tacü't-tevarih, Ahlâk-ı Alâî, Fuzulî*'nin *Şikâyet-nâme*'si, Hasan Çelebi tezkiresi gibi eserler bu üslûpla yazılmıştır. Nesirde ikinci bir yol halkın yararlanması için sade dille ve açık ifade ile yazılmış eserlerdir. Âlî'nin *Kavaidü'l-mecalis*'i, menakıp-nâmeler, halk için yazılmış hikâyeler v.b. Üçüncü tip eserler orta yolu izlemişlerdir. Bunlardan bir kısmı Sehî tezkiresi gibi oldukça sade eserlerdir. Lâtifî, Âşık Çelebi tezkireleri dil bakımından daha ağır olmakla birlikte sanatlarla, secilerle fazla yüklü değildir.

XVI. yüzyılda yüzlerce şair tarafından işlenen divan şiiri sanat ve ahenk yönünden zirveye ulaşmıştır. Tezkirelerde geçen yüzlerce şairin bugün unutulmuş olmalarını sanat güçlerinin yetersizliğine bağlamak haksızlık olur. Tezkirelerde yer alan bütün şairler, Türk divan şiirinin işlenip gelişmesine yardım etmişlerdir. Şairlerin divanlarının hepsi bugüne kadar gelememiştir. Yalnız İstanbul kütüphanelerinde bu yüzyıla ait 90 civarında divan bulunmaktadır ki bu da küçümsenmeyecek bir sayıdır. Divanlardaki şiirlerin konuları genellikle eski konulardır. Din, tasavvuf, hikmet, övgü, rindlik, aşk, tabiat gibi. Bu yüzyılda bu konular işlenirken yapılan benzetmelerde kullanılan mecazlarda çevrenin ve yerli unsurların şiire çokça girdiği görülür. Geleneklerle, göreneklerle ilgili benzetmeler, deyimlerin mecazlı anlamlarından yararlanılarak yapılan sanatlar, çevre ile ilgili somut tasvirler ve benzetmeler gibi. Bütün bu unsurlar XVI. yüzyılda Türk şiirine daha yerli bir nitelik kazandırmıştır. Rumeli şairlerinde bu niteliklere çokça rastlanır. Âhî, Hayretî gibi şairlerin şiirlerinde sadelik, tabiîlik ve çevre ile ilgili tasvirler çokça yer almıştır. Âgehî şiirlerinde denizcilik terimlerini kullanmıştır. Çoğunlukla divanların içerisinde yer alan şehrengizlerin bu yüzyılda çok yazılmış olması da edebiyattaki yerlileşme eğilimiyle ilgilidir. XVI. yüzyılda 10 kadar şehrengiz yazılmıştır (A. S. Levend, *Türk edebiyatında şehrengizler,* İstanbul 1958). Mesnevî konusunda İran edebiyatından gelme Yusuf u Züleyha, Leylâ ve Mecnun, Vamık u Azra gibi klasik mesnevî konuları bırakılmamış olmakla birlikte küçük hikâyelerden oluşan mesnevîler yazılmış, bu küçük hikâyelerde yerli tasvirlere, gelenek ve göreneklere yer verilmiş, bazı hikâye konuları da yerli hayattan alınmıştır. Güvahî'nin *Pend-nâme*'si gibi her beyitte ata sözleriyle desteklenmiş hikâyeler yazılmıştır. Sade dille yazılan murabba ve muhammesler bestelenerek türküler meydana getirilmiştir. Kalkandelenli Fakirî'nin üçer beyitle meslekleri tarif ettiği *Risale-i ta'rifat*'ının yerli konuları işlemesi bakımından ayrıca önemi vardır (Üniversite Ktp. 3051).

XVI. yüzyılda manzum hicivlerin yazıldığını, şairlerin birbirlerini çokça hicvetmiş olduklarını görürüz. Gazalî (Deli Birader), Basirî, Edirneli Saî, Lâmiî, Sanî, Nihalî, Sagarî v.b. hicviyeler yazmışlardır. Niksarîzade'nin ve Lâmiî'nin *Nefsü'l-emr-nâme* adlı eserleri hicivlerinden oluşmuştur. Muamma yazmak moda haline gelmiş, Edirneli Emrî, Fürugî, Fehmî, Misalî, Rumizî, Mirî gibi şairler muammalarıyla tanınmıştır. Manzum tarih düşürmekle tanınmış şairlerin sayısı da oldukça çoktur. Edirneli Emrî, Arşî, Kandî, Saî, Nazmî gibi şairler manzum tarihleriyle şöhret kazanmışlardır.

Bu yüzyılda letaif-nâmelere de rastlıyoruz. Zatî'nin *Letâif*'i (M. Çavuşoğlu, "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi" XVIII, İstanbul 1970) Lâmiî'nin mensur *Letâif-nâme*'si olup ölümünden sonra oğlu şair Lem'î tarafından düzenlenmiştir.

Murabba, muhammes, müseddes v.b. şekilleriyle divanlar birbirinden güzel şiirlerle dolu olduğu gibi, Bakî'nin Kanunî mersiyesi mersiyecilikte, Ruhî'nin terkib-i bendi sosyal hicivde aşılamayacak şaheserlerdir.

XVI. yüzyıldaki edebiyatın parlaklığını ve haşmetini bu özet tablo ile çizdikten sonra tanınmış şairler ve eserler üzerinde durabiliriz.

XVI. yüzyılın başında yetişmiş olan Balıkesirli Zatî (1471 - 1546) kaside ve gazelde büyük bir şöhrettir (bk. ZÂTÎ). Zatî'yi yakından tanıyan Âşık Çelebi, 400 kasidesi, 1 600 ile 1 700 arasında gazeli bulunduğunu haber veriyor. Sehî onun gazel sayısını 3 000 olarak yazıyor. Zatî'nin gazellerinin bir kısmı yayınlanmıştır (A. N. Tarlan, *Zâtî divan*'ı, I. cilt, 1967, elif- r, kafiyeli gazelleri; II. cilt 1970, z-m kafiyeli gazelleri). Resmî bir görevinin bulunmaması, sağırlığı yüzünden dost arkadaş sohbetlerine

fazlaca devam edememesi yüzünden bol bol şiir yazarak ruhî sıkıntılarını hafifletmeye, aldığı câize ve ihsanlarla geçinmeye çalışmıştır. Koruyucuları Hadım Ali Paşa, Müeyyeldzade ve Tacizade Cafer Çelebi'nin ölümlerinden sonra maddî sıkıntıya düşmüş, Ayas Paşa'nın vezir-i a'zamlığı zamanında şairlerin saliyane (yıllık maaş)'leri kesilince büsbütün yoksulluk içinde kalmış, Bayezid Camii yanında açtığı ufak remilci dükkânında fala bakarak, muska yazarak para kazanmıştır. Zatî'nin para ile kasideler yazdığını, kolay şiir yazması yüzünden kasidelerinde söylediği manaları başka kalıplarla tekrar ettiğini, aşka düşen gençlere sevgilileri için gazeller, murabbalar yazarak karşılığında para veya hediye aldığını Âşık Çelebi yazar. Zatî'nin dükkânına genç şairler de toplanır, Zatî onların yazdıkları şiirleri eleştirerek yetişmelerine yardımcı olurmuş. Bu genç şairler arasında Bakî de vardır (bk. BAKÎ). Zatî'nin hacimli *Divan*'ından başka 5 000 beyitli (Sehî'de 12 000 beyitli) *Şem' ü Pervane*'si (Süleymaniye Ktp. Lala İsmail Bl. 443, 30b - 161b kenarda), *Edirne şehrengizi* (a. yazar 161b - 167b kenarda), *Letaif'i* (a. yazar 345b - 362a), Hüsrev ü Şirin tarzında *Ferruh-nâme*'si (Lâtifî, Âşık Çelebi), 2 000 beyitli *Ahmed ü Mahmud* (Lâtifî, Âşık Çelebi, Hasan Çelebi) adlı kitabı, mensur - manzum *lâtifeleri*, manzum *Kur'an falı* (Âşık Çelebi), *Siyer-i Nebî* (Lâtifî), *Mevlid* (Lâtifî) adlı eserleri olduğu kaydedilir. "Ulum-ı âliyye ve fünun-ı bediiyye" bilmediğini, bir parça Farsça bildiğini kaydeden Âşık Çelebi şiirin ona Allah vergisi olduğunu söyler. Fazla tahsil görmeden bunca şiir ve eser yazmış olması kabiliyetinin ve zekâsının üstünlüğünü gösterir. Âşık Çelebi Zatî'yi Necatî'den sonraki şairlerin en büyüğü olarak gösterir. Ahdî yeni ve renkli manalar yaratmaktaki yeteneğini parlak sözlerle ve benzetmelerle över. İlhamın bolluğu, kolay ve rahat söyleyişi ile XVI. yüzyılda kaside ve gazelde bir merhale olan Zatî, gençlerin yetişmesindeki üstadlığı ile de edebiyat tarihimizde yer almıştır.

Hayalî (ölm. 964/1557) XVI. yüzyılın ilk yarısında gazel alanında tanınmış şairlerin en büyüğüdür (bk. HAYALÎ). 14 yaşında şiir yazdığını söyleyen Hayalî gençliğinde rint ve avare bir hayata meyletmiş, tasavvufun dünya nimetlerine değer vermeyen, insanlara iç âlemin manevî zevklerini tattıran telkinleri Hayalî'yi daha çok cezbetmiştir. Bu yüzden bir süre Kalenderî dervişlerle dolaşan Hayalî tam bir tahsil görmemiş, İstanbul'da onlardan ayrılmak zorunda bırakıldıktan sonra tahsil ile meşgul olmuştur. Şiirleriyle Defterdar Iskender Çelebi'nin, onun vasıtasıyla da Sadrazam İbrahim Paşa'nın ve Kanunî'nin teveccühlerini kazanan Hayalî oldukça rahat bir yaşayışa kavuşmuştur. İskender Çelebi ile İbrahim Paşa'nın ölümünden sonra sıkıntılı günler geçirmiş, Kanunî'den Rumeli'de bir sancakbeyliği alarak İstanbul'dan ayrılmıştır. Mezarı Edirne'dedir.

Yüksek bir şairlik yeteneğine sahip olan Hayalî tatavvuf neşvesinden gelen iç zenginliği ve kalender mizacı, rint ve kayıtsız yaşayışı, sadeliğe ve tabiîliğe meyli ile gazele taze bir hava, yeni bir ses getirmiştir. Şiirlerinde fakr, kanaat, tecerrüt, abdal, ışık gibi tasavvuf terimlerini sık sık kullanmakla birlikte mutasavvıf bir şair değildir. Şiir sanatlarına ve kelime oyunlarına düşkün olmayan, sade ve külfetsiz yazan Hayalî, rint meşrebi, zengin iç âlemi, ince hayalleri, yerli renkleri, samimî, külfetsiz söyleyişi ile orijinal bir şairdir. Ahdî tezkiresinde Hayalî'yi Hafız'a benzeterek Rum'un, yani Anadolu'nun "Hafız-ı Şiraz"ı demiştir. Hayalî'nin çağdaşı Safî de Osmanlı şairlerini İran şairleri ile karşılaştırdığı bir şiirinde onu Hâfız'a benzetmiştir (A. N. Tarlan, *Hayalî Bey divanı*, İstanbul 1945, s. XIII). Çünkü Hayalî'nin şiirlerindeki tasavvuf neşvesi, sadelik, samimîlik ve incelik, rintlik ve kayıtsızlık, dünya nimetlerine değer vermeme Hâfız'ın şiirlerinin de özelliklerindendir. Şöhretiyle çağdaşları Zatî, Kara Fazlı, Yahya Bey, Hayretî, İshak Çelebi gibi büyük şairleri gölgelemiştir. Hayalî'nin Fuzulî ile Necatî'yi beğenerek onlara nazireler yazmış olması şiir zevkinin üstünlüğünü gösterir. Fuzulî ile Bağdad'da tanıştıkları sanılmaktadır. Necatî'yi çok beğenen Hayalî'nin şiirde Necatî'nin yerine kendisinin geçtiğini söylemesini zamanın hükmü de doğrulamıştır.

İmparatorluk merkezinde doğup yetişen Bakî (1526 - 1600), mükemmel bir tahsil görmüş, daha medresede okurken hocası Karamanî Mehmed Efendiye yazdığı "Sünbül" kasidesiyle şairlik ününe kavuşmuştur. Devrinde yaşadığı dört padişahtan da büyük bir teveccüh görmüş olan Bakî, pek az şaire nasip olan itibarlı bir ömür sürmüş, imparatorluğun her yanına yayılan ünüyle çağdaşı olan büyük şairleri bile gölgede bırakmıştır (bk. BAKÎ). Daha hayatta iken Sultanü'ş-şu'ara ve Melikü'ş-şu'ara olarak taçlandırılan Bakî, kendisi de şiir ülkesinin padişahı olduğunu, kaside ve gazelin kendisine sunulduğunu sanatlı bir ifade ile söyler.

Bakî, şiirlerini aşk, tabiat ve rintlik konularında yazmış, dünya zevklerini terennüm etmiştir. Şiirlerinde din konusuna yer vermemiş olup arasıra onun, her halde gururunun incindiği ve sarsıldığı zamanlarda tasavvufun huzur verici âlemine sığındığı olmuştur. Ali N. Tarlan, Bakî ile Hayalî'nin şiirlerini karşılaştırırken "Bakî tasavvufa nadiren girmiş, Hayalî ise nadiren o çemberden kurtulabilmiştir" der (A. N. Tarlan, *Hayalî - Bakî*, "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi" 1946, I, 32). Onun şiirlerinde Fuzulî'nin şiirlerindeki duygu derinliği ve lirizm yoktur. Kendisinin de söylediği gibi, o şiir sanatının usta bir kuyumcusudur. Şiir sanatlarına, özellikle tenasüp, tevriye ve cinasa çok düşkündür. Onun bir mısraındaki veya bir beytindeki bütün kelimeler arasında ilgi vardır. Bakî, sanatları, kelime oyunlarını yaparken hayattan, çevresinden, gelenek, görenek ve inançlardan, üç dildeki kelimelerin her türlü anlam imkânlarından, Türkçe deyimlerin mecazlı anlamlarından yararlanmıştır. Kasidelerinde Arapça ve Farsça kelimeleri ve tamlamaları oldukça çok kullanmakla birlikte Türkçenin tabiî sentaksını, ifade özelliklerini, İstanbul Türkçesinin inceliğini şiirlerine kolayca yerleştirmiş olan bir dil ustasıdır. Bakî, sanatın, "tasannu"un içinde boğulup kalmamış, bir kuyumcu titizliği ile işlediği muhtevayı ifade mükemmelliği ile bütünleştirerek sanatının kalıcılığını sağlamıştır. Aynı zamanda büyük bir ahenk şairi olan Bakî'nin beyitlerindeki bütün kelimelerde insanı şaşırtacak ölçüde bir ses uyumu vardır. O, veznin ve kafiyenin sağladığı imkânlar dışında cinas ve iştikak sanatlarından da yararlanmış, kelimeleri titizlikle seçmiştir. Onun dehası bütün bu ahenk unsurlarını ayrı ayrı görevlendirerek her beyitte adeta çoksesli bir müzik kompozisyonu yaratmıştır. Gerek muhteva gerek ifade yönünden bir sanat değeri taşıyan ahenkli şiirleriyle yaşadığı devirdeki Osmanlı Imparatorluğunun haşmetini duyurabilmiştir. Şiirlerinde inci, elmas, yakut, zümrüt, lâ'l, firuze gibi kelimeleri bol bol kullanan, imparatorluk merkezine değerli eşyalar taşıyan kervanlara, ba-

harat tacirlerine ait mazmunlar yapan Bakî'nin şiirlerine Osmanlı ülkesinin zenginliği sanki aksetmiş gibidir.

Bakî dehası ile yüzyılların çabası sonunda erişilen bir gelişmede zirveye ulaşmıştır. Onun muhteşem mersiyesi, Ahmedîlerin, Şeyhîlerin, Ahmed Paşaların, Necatîlerin mersiyelerinin hazırladığı zemin üzerinde heybetle yükselmiştir. O, davudî gür sesini bu kubbede bir hoş seda olarak ebedîleştirmiş büyük bir sanatkârdır.

Bakî'nin şairliğini gösteren tek eseri *Divan*'ıdır. Kütüphanelerde Fuzulî divanından sonra yazma nüshaları en çok bulunan divan Bakî'ninkidir. Bu, onun çok okunduğunu, ününün yaygınlığını, sürekliliğini gösterir. Divanın 1276 tarihli taş baskısı, çok eksik ve yanlıştır. Rudolf Dvorak'ın 1911'de Leiden'de yayınladığı tenkitli baskıda yalnız gazeller bulunduğu gibi, Türkiye'deki yazmalardan da yararlanılmamıştır. Güvenilir bir metin değildir. S. N. Ergun'un 1935'te bastırdığı *Bakî Divanı*'nda kasideler de vardır. Bakî'nin *Divan*'ındaki şiirlerin çoğu bu baskıya girebilmişse de, eksikler, yanlış okunuşlar vardır. Bu baskıda yapılan büyük yanlışlık gazellerdeki klasik düzenin alt üst edilmiş olmasıdır. Bütün bu sebeplerle Bakî *Divan*'ının, onun sanatçı kişiliğine yakışan bir baskısının yapılması gereklidir. Bakî'nin *Divan*'ından başka, Arapçadan çevirdiği şu eserleri vardır: *Me'alimü'l-yakin fi sireti Seyyidi'l-mürselîn:* Bu eser İmam Kastalânî'nin kısaca *el-Mevahibü'l-ledünniye* adıyla tanınan ünlü siyerinin çevirisidir. Bakî pek çok esere baş vurarak Şafiî mezhebinden olan Kastalânî'nin bazı görüşlerini Hanefî mezhebine göre değiştirmiş, birtakım eklemeler ve çıkartmalarla çevirisini telif durumuna sokmuştur. Oldukça sade bir dille ve akıcı bir üslûpla yazılmış olan eser eski harflerle iki cilt halinde bastırılmıştır. Bakî'nin ikinci çevirisi *Fezailü'l-cihad*'dır. Cihadın erdemleri anlatılmıştır. Bakî, Sokullu Mehmed Paşa'ya sunduğu çevirisine ağır bir dil ile ve manzum parçalarla süslü bir önsöz koymuş, fakat çeviri kısmını çok sade bir Türkçe ile yazmıştır. *Fezailü'l-cihad*'ın, Bakî'nin el yazısıyla olan nüshası İstanbul Millet Kütüphanesindedir. *Fezail-i Mekke,* Kutbüddin Ahmed Mekkî'nin Mekke tarihinin çevirisidir. Bakî, bu eseri Sokullu'nun emri ile Mekke kadılığı sırasında çevirmiştir. Bakî eserinin III. Murad ile Sokullu'yu övdüğü başlangıç kısmını ağır bir dille ve süslü bir üslûpla, çeviri kısmını ise sade ve temiz bir dille yazmıştır. *Fezail-i Mekke*'nin yazmaları vardır.

Kırk Hadis çevirisi: Bakî hakkında en geniş bilgiyi veren Nev'î'nin oğlu Ataî, *Şekayık* zeylinde, Bakî'nin Eyyüb müderrisliği sırasında Eyyub-i Ensarî'den rivayet edilen kırk hadisi toplayarak Türkçeye çevirmiş olduğunu ve eserin Eyyub-i Ensarî türbesinde bulunduğunu yazmışsa da, bugün eser ortada yoktur (bk. F. Köprülü, İslâm Ansiklopedisi: Baki; S. N. Ergun, *Türk şairleri II,* 714 - 797).

Nev'î (1533 - 1599) XVI. yüzyılın tanınmış şairlerindendir. Adı Yahya olup Malkara'da doğmuştur. Bu yüzden Malkaralı Nev'î diye tanınır (bk. NEV'Î). Nev'î İstanbul'da çok iyi bir medrese öğrenimi görerek yetişmiş, devrin tanınmış iki kardeş âlimi (Ahaveyn) Karamanlı Ahmed ve Mehmed efendilerden ders okumuştur. Medrese arkadaşları arasında Bakî, Hoca Sadeddin Efendi, Edirneli Mecdî, Üsküplü Valihî gibi 14 şairin bulunduğunu oğlu Ataî yazar *(Şekayık zeyli,* 413). Nev'î çok saydığı ve bağlandığı hocası Mehmed Efendi'ye üç kaside yazmıştır. Bakî de Mehmed Efendi için kendisine şair olarak medrese çevresinde büyük ün sağlamış olan "Sünbül" kasidesini yazar (bk. BAKÎ). Nev'î'nin de diğer hocası Ahmed Efendi için yazdığı "sünbül" redifli bir kasidesi vardır.

Nev'î, öğrenimini bitirdikten sonra Gelibolu ve İstanbul'da müderrislik yapmış, bir yandan da küçük yaşta babası Halvetî şeyhi Pir Ali'den aldığı tasavvuf terbiyesinin etkisiyle tasavvufla ilgilenmiştir. Kendisinden feyz aldığı kişilerden özellikle Şeyh Şaban Efendi (ölm. 1588)'ye çok bağlanmıştır. *Divan*'ında bu zat için Farsça bir medhiyesi bulunan Nev'î ölünce de bu zatın Vefa Camii hazíresindeki kabrinin yanına gömülmüştür.

Nev'î, Kanunî'ye ve II. Selim'e yalnızca birer kaside yazmıştır. Bakî'ye büyük teveccüh ve itibar gösteren bu iki padişaha Nev'î, yalnızca birer kaside sunarak şairlik görevini yerine getirmiş olup onlardan uzak durmayı tercih etmiş olmalıdır. Nev'î, derviş yaradılışlı, ihtirassız, tasavvufa, zühd ve takvaya meyilli bir kişiliktedir. Kendisine Bağdad kadılığı verildiğinde herhangi bir yanlış hüküm vermekten korkarak kabul etmemiş, hatta üzüntüsünden ağlamıştır. Bu yaradılışta bir şairin, hele arkadaşı Bakî ile rekabet yarışına girercesine bu iki padişahın ilgisini çekebilmek için kasideler yazması meşrebine uygun düşmediği gibi, gururunu da incitir. Bu yüzden geride durmayı tercih etmiştir.

Nev'î'nin ikbal devri III. Murad'ın padişahlığı zamanıdır (1574 - 1595). III. Murad, Nev'î'yi Şehzade Mustafa'ya hoca tayin etmiş, huzuruna her geldiğinde ayağa kalkarak ona büyük saygı göstermiştir. Nev'î ile sohbetten zevk alan padişah, arasıra derslerini de dinlermiş. Nev'î en çok III. Murad'a kaside yazmıştır. Onun III. Murad'a sunduğu kasideler içerisinde Şehzade Mehmed (III. Mehmed)'in sünnet düğünü dolayısıyla yazdığı *Suriyye*'si en tanınmış olanıdır (bk. Tahir Olgun, *Şair Nev'i ve Sûriyye kasidesi,* İstanbul 1937). Nev'î'nin saray hocalığı zamanında yakın ilgisini gördüğü anlaşılan III. Mehmed'in annesi Valide Sultan için de iki kasidesi vardır. Nev'î'nin saray hocalığı III. Mehmed'in tahta çıkışına kadar sürmüştür. III. Mehmed'in tahta oturur oturmaz (1595) Nev'î'nin okuttuğu şehzadeleri öldürtmesi, Nev'î'yi çok üzmüş ve saray hocalığı görevini bırakmıştır. Bununla birlikte hocalık tahsisatı kesilmemiş, buna kazaskerlik tekaüdiyesi de eklenmiştir *(Şekayık* zeyli, 420). Nev'î her ne kadar saray hocalığını bırakmışsa da, hocalığını yaptığı yeni padişaha "saltanat" redifli bir cülûsiye ile ayrıca kasideler yazmak suretiyle padişahın kendisine gösterdiği saygı ve teveccühe teşekkür borcunu yerine getirmiştir. Veziriazam Siyavuş Paşa ile Sadrazam İbrahim Paşa da Nev'î'nin en çok kaside sunarak övdüğü kişilerdir. Egri (Mac. Eger) fatihi Cağala Sinan Paşa, Şemsî Paşa, Ali Paşa, Hoca Sadeddin Efendi, Şeyhülislâm Bostanzade, Feridun Bey v. b. devrindeki tanınmış devlet adamlarına ve dostlarına kasideleri vardır (bk. M. Tulum - M. A. Tanyeli, *Nev'î divanı,* İstanbul 1977).

Nev'î, faziletli âlim bir şairdir. Padişahın ihsanı dışında kimseden hediye kabul etmeyecek kadar tokgözlü ve onurludur. Ferhat Paşa'nın, sadarete geçmesinde rolü bulunan Nev'î'ye gönderdiği yirmi bin dirhemi geri göndermiştir. Oysa malı mülkü olmayıp öldüğünde cenaze masraflarını III. Mehmed'in ödediğini oğlu Ataî yazar *(Şekayık zeyli,* 422).

Nev'î, Farsçayı ve Arapçayı çok iyi bilir. *Divan*'ında Farsça kasideleri, şiirleri vardır. Muhiddin-i Arabî'nin *Füsusü'l-hikem* adlı tasavvuf eserini Türkçeye çevirecek ölçüde mükemmel Arapça bilmektedir. Kasideleri içerisinde terkipli sanatlı olanlar vardır. Sultan Murad'a sunduğu *Gül-i sad-berg* adlı yüz beyitli uzun kasidesi, yine aynı padişaha sunduğu *Suriyye*'si ile diğer kasideleri Bakî'nin kasideleri kadar sanatlıdır. Bu sanatları ve hünerleri ustalıkla yapmış olan Nev'î, kaside şairi olarak da çok başarılıdır. Ancak Nev'î, aslında bir gazel şairi olup onun asıl ünü gazellerinden dolayıdır. Nev'î, gazelde sadelikten yanadır. Bakî ve onun gibi sanata düşkün olanlar için "ehl-i sanavi" demiş, onların kendi sade şiirini beğenmemelerine aldırmamıştır. Kendisinin şiirlerinin âşıkane olduğunu söyleyerek de "ehl-i sanayi"in şiirlerinin duygudan yoksun olduğunu da ifade etmek istemiştir. O, kendisinin yeni bir tarz icat ettiğini ve Anadolu şairlerini Acem taklidinden kurtardığını söyler. Nev'î'nin sade bir dille yazdığı gazelleri içerisinde onun büyük bir şair gücüne sahip olduğunu gösteren çok güzel örnekler vardır. Nev'î'nin *Divan*' ında, bazıları bugün bile tekrar edilen hikmetli, sade ve veciz mısraları ve beyitleri çoktur.

Nev'î *Divan*'ının tenkitli metni yayınlanmıştır (M. Tulum - M. A. Tanyeli, *Nev'î Divanı*, İstanbul 1977). Nev'î' nin hacimli *Divan*'ında 58 kaside ve 559 gazelden başka, musammatları, kıt'a, rubaî ve müfredleri vardır.

Nev'î'nin oğlu Ataî, babasının tefsir, kelâm, fıkıh, akaid, tasavvuf, mantık v.b. konularda otuzdan fazla eseri olduğunu yazar (*Şekayık* zeyli, 421). *Netayicü'l-fünun* Nev'î' nin en çok tanınmış ve okunmuş mensur eserlerinden olup kütüphanelerde pek çok yazma nüshaları vardır. Nev'î, birçok eserden yararlanarak bilimleri tarih, hikmet, heyet, kelâm, usûl-i fıkıh, hilâf, tefsir, tasavvuf, rüya tabiri, remil, efsun ve tıp, felâhat, nücum, fal ve ziyc olmak üzere 12 fen halinde sınıflandırmış, bunların konularını ve hudutlarını anlatmış, bu konularda yazılmış eserleri vermiştir. *Keşfü'l-hicab min vechi'l-kitab*, Muhiddin-i Arabî'nin tasavvufa dair tanınmış eseri *Füsusü'l-hikem*'in çevirisidir. III. Murad'ın emriyle yaptığı çevirisinde *Füsusü'l-hikem* üzerinde yazılmış şerhlerden yararlanmış ve Şeyh Şaban Efendinin yardım ve himmetlerini görmüştür. Sade bir üslûpla yazılmış olan eserde yer yer manzum parçalar da vardır. Eserin yazma nüshaları çoktur.

Neva-yı uşşak, Sinan Paşa'nın *Tazarru'at*'ı gibi secili sanatlı bir üslûpla yazılmıştır. Mensur bir eser olup içinde yer yer manzum parçalar vardır. Gerek üslûbu gerek muhtevası yönünden Sinan Paşa'nın *Tazarru'at*'ına benzer. *Neva-yı uşşak*, Nev'î'nin münşiyane nesirde usta bir yazar olduğunu göstermektedir. İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde yazma bir nüshası vardır.

Fezailü'l-vüzera ve hasailü'l-ümera, nasihatname cinsinden mensur eserdir. Cağala Sinan Paşa (ölm. 1596) adına yazılmıştır. Ayasofya kütüphanesinde bir yazması vardır.

Hadis-i Erbain çevirisi, bir kısmını Molla Camî'nin çevirisinden, bir kısmını da Osmanlı ülkesinde yazılmış tanınmış hadislerden alarak topladığı kırk hadisinin 4'er mısralık kıtalarla çevirisidir. Bilinen tek yazması İstanbul Selim Ağa kütüphanesindedir (Kemankeş, No. 50).

Hasb-ı hal, tasavvufa dair 800 beyitten fazla bir mesnevîdir (Millet Ktp. No. 1104, British Museum Or. 6945).

Niğbolulu Âhî (ölm. 1517), Üsküplü İshak Çelebi (ölm. 1536), Yenice Vardarlı Hayretî (ölm. 1535), Usulî (ölm. 1538), Âgehî (ölm. 1577) gibi şairlerin şiirlerinde birbirlerine yakın özellikler bulunması dolayısıyla Rumeli şairleri diye de adlandırılan bu şairler kaside ve gazelde kendilerine vergi bir varlık göstererek başarılı olmuşlardır. Bu ortak özellikleri oldukça sade yazmış olmaları, sanat gösterme düşüncesiyle yapmacılığa düşmemeleri, serbestçe, hatta bazen kayıtsız ve lâubali bir ifade ile aşk duygularını anlatmaları, halk zevkine uygun buluşları, çevreye ait tasvirleri ile bir orijinalite gösterebilmiş olmalarıdır. A. Gölpınarlı'nın Âhî'yi Necatî'den de üstün bir şair olarak görmesi çok abartılmış bir görüştür (bk. *Divan şiiri. XV - XVI. yüzyıllar.* Varlık Yayınları, 1954). Usulî ile Hayretî'nin şiirlerinde Şiî ve Hurufî unsurları daha ağır basar. Âgehî denizcilik terimleri ile dikkati çekmiştir (bk. A. Tietze, *XVI. Asır Türk şiirinde gemici dili, Âgehî, kasideleri ve tahmisleri*, "Türkiyat Mecmuası" IX, 1946 - 51). Yukarıda adı geçen şairlerden yalnızca Hayretî'nin divanı yayınlanmıştır (M. Çavuşoğlu - M. A. Tanyeri, *Hayretî Divanı*. İstanbul 1981).

Bursalı Lâmiî (ölm. 1532), Trabzonlu Figanî (ölm. 1532), İbn-i Kemal (ölm. 1534), Âşık Çelebi (ölm. 1572), Edirneli Nazmî (ölm. 1554), Emrî (ölm. 1575) ve Mecdî (ölm. 1591), Taşlıcalı Yahya (ölm. 1582), Gelibolulu Âlî (1599) ve Bağdadlı Ruhî (ölm. 1605) gibi daha pek çok şair divan tertip etmiş, kaside ve gazelleriyle birer değer olarak edebiyat tarihimizdeki yerlerini almışlardır. Ancak Ruhî "Terkib-i bend"i ile kendisine üstün bir ün sağlamıştır. Ruhî uzun seyahatler yapmış, çeşitli insan tiplerini görmüş, tanınmış olanları eleştirerek zekâsının ve kişisel erdemlerinin terazisinde değerlendirdikten sonra sanat dehası ile şekillendirmek suretiyle edebiyatımıza ölmez bir sosyal hiciv şaheseri kazandırmıştır. Ruhî, insanların iki yüzlülüğünü, çıkarcılığını, cahilliğini alaya alarak onları keskin bir dille hicvetmiş, böyle insanların yaşadığı dünyaya bile yuf çekerek haksızlığa karşı isyan etmiştir. "Terkib-i bend" her devirde beğenilerek okunmuş, pek çok nazireler yazılmış ise de, hiçbiri Ruhî'nin eserini aşamamıştır. Ruhî'nin "Terkib-i bend"ine yazılan nazirelerin en güzeli ve ünlüsü, Tanzimat şairi Ziya Paşa'nın "Terkib-i bend"idir. Ruhî'nin "Terkib-i bend"i *Divan*'ının içinde olup 17 bendden oluşur. *Ruhî divanı* eski harflerle bastırılmıştır (Bk. RÛHÎ-İ BAĞDÂDÎ).

Şairlerin birbirlerine nazire olarak yazdıkları kaside ve gazelleri bir araya toplayan nazire mecmualarının bu yüzyılda da düzenlendiğini görüyoruz. Nazmî'nin *Mecmuatü'n-nezair*'inde 143 şaire ait birbirine nazire 3 356 gazel bulunmaktadır (bk. F. Köprülü, *Millî edebiyatımızın ilk mübeşşirleri*, İstanbul 1928). *Camiü'l-meanî* adıyla 1533' te düzenlenmiş olan nazire mecmuasını düzenleyenin kim olduğu bilinmemektedir (Nuruosmaniye 4904) *Pervâne Beg Mecmuası* 1560'ta düzenlenmiş olmakla birlikte sonradan I. Ahmed devrine kadar nazireler eklenmiştir (Topkapı Sarayı Ktp. EH 1457). XVII. yüzyılda Peşteli Hısalî'nin (ölm. 1651) düzenlediği *Metaliü'n-nezair*'de nazire şiirlerin yalnızca matlaları verilmiştir.

XVI. yüzyılda yetişen şairlerden divanlarının yazmaları İstanbul kütüphanelerinde bulunanlar tespit edilmiştir (bk. *İstanbul kütüphaneleri yazma divanlar kataloğu*. I, İstanbul 1947). Ancak Anadolu ve yurtdışı kütüphanelerinin de taranarak bu yüzyıldan kaç divanın günümüze ka-

dar gelebilmiş olduğu tespit edilememiştir. Böyle bir çalışma, edebiyatımızın bu yüzyıldaki haşmetinin ve verimliliğinin bütünüyle ortaya konulmasında yararlı olacaktır.

Bu yüzyılda yaşamış mutasavvıf şairlerden en çok tanınmış olanları şunlardır: İbrahim Gülşenî (ölm. 1534), Ahmed-i Sarban (ölm. 1546), Dukakinzade Ahmed (ölm. 1557), Ümmî Sinan (ölm. 1569), Hayalî-i Gülşenî (ölm. 1570), Üftade (ölm. 1581), Haletî-i Gülşenî (ölm. 1581), Şemseddin-i Sivasî (ölm. 1598), Semaî (Divane Mehmed Çelebi, ölm. yüzyılın 2. yarısında). Bunların hepsinin divanları elimizde olup sonuncusu Semaî'nin şiirleri toplu halde Konya Mevlâna Müzesi Kütüphanesindedir.

Usulî, Yeminî, Penahî gibi Hurufîlik inancına bağlı şairler, Dobrucalı Kazak Abdal, Pir Sultan Abdal, Kul Himmet gibi Bektaşî Alevî şairleri inançlarını şiirleriyle yaymışlardır.

Halk edebiyatının sözlü geleneği yüzünden XVI. yüzyıla kadar bu edebiyatın ürünlerinin çoğu ile yazarları hakkında bilgimiz yoktur. Dede Korkut hikâyelerinin bile ancak XV. yüzyılda, hatta bazı görüşlere göre XVI. yüzyılda yazıya geçirilmiş olduğunu görmüştük. Fuad Köprülü XV. yüzyıl sonunda yaşamış Ozan adlı bir şairin varlığından söz ettiği gibi *(XV - XVI. yüzyıl sazşairleri,* 2. bas., 1962) Fatih'in veziri Rum Mehmed Paşa'nın Karaman'ı yakıp yıkması üzerine Âşık Muslu'nun yazdığı bir ağıt yayınlanmıştır (bk. F. N. Uzluk, "Türk Dili Araştırmaları Yıllığı", 1963, 79 - 80). XVI. yüzyıla ait tespit edilebilen en eski metin, Yavuz'un Suriye ve Mısır seferlerine katılmış olan Bahşî adlı bir şairin destanıdır (bk. F. Köprülü, *Sazşairleri).* Bu yüzyılda yaşadığı tespit edilen şairler, Öksüz Dede, Hayalî, Kul Mehmed, Köröğlu (veya Koroğlu)'dur. Köröğlu hikâyesi, eski Köröğlu destanından da motifler alarak bu yüzyılda teşekkül etmiştir (bk. KÖROĞLU).

Osmanlı İmparatorluğunun idaresi altında bulunan ve Mağrib ocakları diye adlandırılan Cezayir ve Tunus'ta yerleşen askerlerden ve leventlerden Oğuz Ali, Çırpanlı, Armutlu, Kul Çulha, Geda Muslu'ya ait türkü ve destanlar elimizdedir.

Bu yüzyılda daha pek çok halk şairinin yetişmiş olduğu muhakkak ise de, bunların türkülerinin ve destanlarının yazıya geçirilmemiş olması kendilerini ve eserlerini tanımamıza imkân vermemiştir.

XVI. yüzyılda mesnevî alanında daha sonraki yüzyıllarda aşılamayan mükemmel eserler yazılmıştır. Yukarıda bu yüzyılın genel özelliklerini belirtirken değindiğimiz gibi, İran edebiyatından gelen klasik konular yanında dinî, ahlâkî, tasavvufî hikâyeler, hilye ve mevlidler, maktel-i Hüseyn'ler, hadis-i erbain çevirileri, pend-nâme çevirileri, şehrengizler, sakinâmeler, Tevarih-i âl-i Osman'lar, Selim-nâme'ler, Süleyman-nâme'ler, fetih-nâmelerle mesnevî konuları daha zenginleşmiş, eser sayısında büyük bir artma olmuştur. Şehrengizlerde, hamselerdeki küçük hikâyelerden oluşan mesnevîlerde yerli hayattan alınan konular, çevre ile ilgili tasvirler Türk mesnevîciliğinin kendi benliğini bulmasına yardım etmiştir.

Divan edebiyatında şairlerin bir divan düzenleyecek kadar şiir yazarak divan sahibi olmaları kendileri için onur verici bir durumdur. Çünkü şair divan sahibi olmakla şairliğini ispat etmiş olur. Bu yüzden bir kısım şairler divanlarını kendileri düzenlemişler, bir kısmı da dostlarının teşvik ve ısrarı ile bu işi yapmışlardır. Bunun gibi, hamse sahibi olmak da şairlere onur vermiştir. Bu sebeple, bu yüzyılda da mesnevî alanına yönelmiş şairler mesnevîlerinin sayısını beşe çıkartarak hamse sahibi olmayı amaçlamışlardır.

XVI. yüzyılda hamse sahibi olduğu kaynaklarda bildirilen şairlere geçmeden önce mesnevîlerinin sayısı beşi de aşmış olan Bursalı Lâmiî Çelebi üzerinde durmak gerekir.

Lâmiî (1472 - 1532) bu yüzyılın çok eser vermiş bir şair ve yazarı olup manzum, manzum-mensur ve mensur eserlerinin sayısı otuzun üstündedir. Kendisi *Şerefü'l-insan* adlı eserinin önsözünde 24 eserinin adını vermiştir. *Divan*'ı da bulunan Lâmiî'nin en tanınmış mesnevîleri şunlardır: Unsurî'den *Vamık u Azra* çevirisi, Nizamî'den *Heft-peyker* çevirisi, Ehlî-i Şirazî'den *Şem ü Pervane* çevirisi, Ârifî'den *Guy u Çevgan* çevirisi, Camî'den *Seleman u Absal* çevirisi, Fahrî-i Cürcanî'den *Vîs ü Ramin* çevirisi, Nevaî'nin *Ferhad-nâme*'sinden yararlandığı *Ferhad-nâme*'si, *Maktel-i Hüseyn*'i *Bursa Şehrengizi.* Elimizde yazma nüshaları bulunan bu mesnevîler dışında *Hıred-nâme, Edhem ü Hüma* gibi bazı mesnevîlerinin yazmaları bugüne kadar ele geçmemiştir. Lâmiî, bu çevirilerinde İran edebiyatının *Yusuf u Züleyha, Leylâ ve Mecnun* gibi çok yazılmış konularını bir yana bırakmış, değişik eserleri çevirmek suretiyle mesnevî konularına bir zenginlik getirmiştir. Lâmiî, *Şehrengiz'* inde de bir şehrin güzelliklerini anlatan diğer şairlerden ayrılmıştır. Kanunî'nin Bursa'ya geleceğini duyunca şehir hakkında bilgi vermek maksadıyla *Şehrengiz*'ini yazarak, Keşiş Dağı (Uludağ)'nı, Bursa'nın semtlerini, mescitlerini ve camilerini tasvir etmiş, Bursa hakkında değerli bilgi vermiştir.

Lâmiî'nin İran edebiyatından yaptığı çevirilerinde "Tevhid", "münacat", "na't", "sebeb-i nazm-ı kitab" gibi kısımlar telif olduğu gibi, Lâmiî asıl metinde de konuya eklemeler yaparak, tasvirler katarak tasarruflarda bulunmuştur. Çeviri mesnevîlerde daima yapılan bu katkılarla Osmanlı şairleri kendi kişiliklerini ve sanat güçlerini göstermek istemişlerdir. Lâmiî, İran şairlerinden en çok Camî'den manzum ve mensur çeviri yapmıştır. Bu yüzden kendisine Camî-i Rum denmiştir.

Lâmiî, gerek mesnevîleriyle gerek manzum ve mensur eserleriyle divan edebiyatının muhteva yönünden zenginleşmesine çalıştığı gibi, Türkçenin işlenmesine, anlam yönünden gelişip güçlenmesine de emek harcamıştır. Mesnevîlerinde, *Vîs ü Ramin*'de görüldüğü gibi, dil bakımından ağır, terkipli beyitler bulunursa da, genellikle sade, anlaşılır bir dil kullanmıştır. Nesirde hem sade hem münşiyane üslûbu kullanmış olan Lâmiî, orta derecede bir şair, fakat ihmal edilemeyecek bir çevirici ve yazardır (bk. LÂMİÎ).

Kaynaklarda bu yüzyılda hamse sahibi oldukları bildirilen şairlerin hepsinin hamseleri elimize geçmemiştir. Bu yüzden hamse sahibi olduğu bildirilen şairlerden bir kısmının hamsesindeki mesnevîlerin adları dahi bilinmemektedir. Sehî tezkiresinde Revanî (930/1523)'nin hamsesinin olduğu yazılıdır. Bugün elimizde yalnızca *İşret-nâme*'si bulunup hamsesindeki diğer mesnevîlerinin neler olduğu bilinmemektedir.

Kanunî devri şairlerinden Kalkandelenli Muidî (ölm. 944/1537)'nin hamsesinin olduğunu Lâtifî ile Hasan Çelebi'den öğreniyoruz. Lâtifî, Nizamî'nin *Penc-genc*'ine Muidî'nin cevap verdiğini ve "kütüb-i seb'a"sı olduğunu yazmış ve Muidî'nin *Gül ü Nevruz*'unda hamse yazdığını söy-

lediği kendi beytini de örnek olarak vermiştir. Gene bu tezkire, şairin Nizamî'nin *Heft-peyker*'i ile Hatıfî'nin *Heft Manzar*'ına karşı *Şem ü Pervane*'yi (Rieu, add. 19450, Millet 1153, Üniversite 2255) yazdığını, Âşık Çelebi ise *Vamık u Azra*'sı ile nice manzum hikâyelerinin olduğunu bildirmiştir. Böylece Muidî'nin hamsesinden yalnız üçünün adını tespit edebiliyoruz. "Kütüb-i seb'a", yani yedi eserinden diğerlerinin adlarını bilemiyoruz.

Riyazî, Fuzulî (ölm. 963/1566)'nin hamse sahibi olduğunu yazmıştır. Fuzulî'nin elimizde *Beng ü Bade, Leylâ ve Mecnun* ve *Sakinâme* dışında mesnevîsi yoktur. Sadıkî'nin haber verdiği *Şah u Geda* bugüne kadar ele geçmemiş olduğundan bu mesnevîyi yazıp yazmadığını kesinlikle bilmiyoruz. *Şah u Geda*'yı da yazmış olsa mesnevîlerin sayısı yine beşi bulmamaktadır.

Ahdî, tezkiresinde Fethullah Ârif Çelebi (ölm. 969/1561)'nin hamse sahibi olduğunu yazmışsa da, mesnevîlerinin adını vermemiş, yalnızca yüz bin beyitli *Şehnâme*'si olduğunu kaydetmiştir.

Maşizade Derviş Fikrî (ölm. 982/1574)'nin hamse sahibi olduğu, *Hurşid ü Nahid, Behram ü Zühre, Şükufe-i Zar, Ebkâr-ı Efkâr, Hurşid ü Mah* mesnevîlerini yazdığı tespit edilebiliyorsa da, eserleri elde yoktur.

Âmid'li (Diyarbakır) Halife (ölm. 986/1578)'nin hamsesi olduğunu Ahdî yazar. Halife'nin *Leylâ ve Mecnun*'u ile *Şehrengiz*'i dışındaki mesnevîlerinin adını bilmiyoruz.

Fazlı (971/1563) İstanbullu olup Kara Fazlı diye tanınır. Âşık Çelebi, Fazlı'nın biraz sarf ve nahiv okuduktan sonra şiire ve edebiyata merak edip 953/1565'te ölen Üsküplü şair Riyazî'den bazı genç şairlerle birlikte Fars dili ve edebiyatı dersleri aldığını yazmıştır. Bu arada tasavvufa da yönelerek Zarifî Hasan Efendiye intisap etmiştir. Fazlı'nin yetişmesinde en çok Zatî'nin yardımı olmuştur. Zatî, Fazlı'daki şiir yeteneğini ve hevesi görerek ona yardım edip elinden tutmuş, Kanunî'nin şehzadesi Mehmed'in 1530'da sünnet düğününde yazdığı bir kasideyi Zatî'nin aracılığı ile padişaha okuyarak padişahın iltifatına mazhar olmuştur. Şehzade Mehmed Manisa sancağına vali olunca Fazlı şehzadeye divan kâtibi tayin edilmiştir. Şehzade Mehmed'in ölümü üzerine Şehzade Mustafa'nın divan kâtipliğini yapmış, onun da idam edilmesiyle Şehzade Selim'e divan kâtibi olmuştur. Şehzadenin teveccühünü kazanan Fazlı, 970/1562 yılında reisülküttab olmuşsa da, bir yıl sonra 1563'te Kütahya'da ölmüştür.

Lâtifî, Fazlı'nın divan tertip ettiğini söylerse de, divanı elimizde yoktur. Onun bin tane sofiyane rubaîden oluşan bir eser meydana getirdiğini Âşık Çelebi ile Âlî yazarlar. Fazlı'nın *Nihalistan* adıyla *Gülistan*'a nazire olarak yazdığı mensur hikâyelerden oluşan bir eseri daha vardır. Şehzadelerin divan kâtipliği görevini yapması ve reisülküttablığa kadar yükselmesi onun iyi bir nesir yazarı olduğunu gösterir. Kanunî'nin İran'a kaçan şehzadesi Bayezid' in öldürülmesi için Şah Tahmasb'a gönderdiği mektubu da onun yazdığı söylenir.

Fazlı, asıl mesnevîleriyle ün yapmıştır. Ahdî, Fazlı' nın hamsesi, Lâtifî ise sittesi olduğunu yazmışlardır. Onun adları bilinen mesnevîleri : *Gül ü Bülbül, Hüma ve Humayun, Lüccetü'l-esrar* olup en tanınmış olanı *Gül ü Bülbül*'dür. İran edebiyatında *Gül ü Bülbül, Gül ü Nevruz* v.b. eserler yazılmışsa da, Fazlı kimseden yararlanmadığını, eserinin kendi malı olduğunu söyler. *Gül ü Bülbül* alegorik, temsilî bir mesnevî olup gül ile bülbül arasındaki aşk macerasını anlatır. Rüzgâr (meltem), servi, çiçekler, mevsimler de kişileştirilmiş diğer kahramanlardır. Zarif, eğlendirici bir mesnevî olan *Gül ü Bülbül*'ün sonunda Fazlı eserdeki kişilerin birer sembol olduğunu söyleyerek gülde tecelli eden ilâhî güzelliği bülbülün gerçek aşka ulaşmasına vasıta yapmıştır.

Hikâyenin sonunda 29 beyitli bir kısımda *Gül ü Bülbül* hikâyesinin tasavvufî bir tefsirini yaparak gül ile bülbülün mistik ve remzî bir yanı bulunduğunu açıklamıştır. Bahar akıl, gül ruh, gülşen ten, bülbül gönül, meltem insan nefesi, nergis göz, saki görevindeki lâle ebedî sevgidir, servi saflık ve dağınıklığı, menekşe alçakgönüllülüğü, susen kahramanlığı temsil etmiş, sünbül hasedin, diken kibir ve hıncın sembolü imiş. Akıl ruha yardım ederse ten memleketi fethedilir ve gönül ten kafesinden kurtularak ruh ülkesine kavuşur. Ruh ile gönül kemale erince Gül ve Bülbül gibi birbirlerine kavuşurlar.

XVI. yüzyılda hamse şairi olarak tanınmış olan ve hamsesindeki eserlerinin tümü elimizde bulunan şair Taşlıcalı Yahya Bey (ölm. 1582)'dir. (bk. YAHYA). Arnavutluk beylerinden Dukakinzadelerden olan Yahya Bey, bir devşirme çocuğu olarak İstanbul'a getirilmiş, yeniçeri ocağında yetişmiştir. İlim tahsiline de çalışan Yahya, bir yandan da şiirler yazmıştır. Âşık Çelebi, onun, başında yayabaşı börkü olduğu halde müftü İbni Kemal'in huzuruna girip onun için yazdığı kasideyi okuduğunu yazar. Kanunî'nin Bağdad seferinde orduda bulunduğu ve Fuzulî ile tanışmış olduğu bilinmektedir. Fuzulî'ye nazireleri vardır. Yahya Bey *Divan*'ındaki şiirleri ile de tanınmıştır (bk. M. Çavuşoğlu, *Yahyâ Divanı*, İstanbul 1977). Kanunî'nin büyük şehzadesi Mustafa'nın boğdurulması üzerine yazdığı mersiyesi çok meşhurdur.

Yahya'nın hamsesinde bulunan mesnevîleri şunlardır : *Gencine-i Raz* (yazılışı : 947/1540), *Kitab-ı usul (Usulnâme), Şah u Geda, Yusuf ve Züleyhâ, Gülşen-i Envar* (Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi A. 349, 957 tarihli). Yahya'nın 947/1540'ta yazdığı *Gencine-i Raz* onun ilk mesnevîsidir. Yahya, hamsesini Kanunî devrinde yazmış olup mesnevîlerinin beşinde de onu övmüştür. *Şah u Geda*, konusu İstanbul'da geçen telif bir hikâyedir. Kendisi de eserinin çeviri olmayıp kimseden almadığını söyler. *Gencine-i Envar*'ında da eserinin çeviri ve çalma (intihal) olmadığını belirtmiştir. *Şah u Geda*'da İstanbul'un At Meydanı, Ayasofya, Sultan Ahmed Camii, surlar hakkındaki tasvirleriyle yerli unsurların bulunması, mesnevînin önemini artırmıştır. *Şah u Geda*'nın eski harflerle yapılmış olan baskısı çok eksiktir. *Gencine-i Raz, Kitab-ı usul* ve *Gülşen-i Envar*, din, ahlâk, tasavvuf, aşk ve daha başka konularda yazılmış ufak hikâyelerden oluşan mesnevîlerdir (Geniş bilgi için bk. Yahya'nın hamsesi). Yahya, *Gülşen-i Envar*'ın sonunda Nizamî, Hüsrev-i Dihlevî, Camî ve Nevaî'yi mesnevî şairi olarak saygı ile andıktan sonra kendisinin beşinci olduğunu bildirerek mesnevîcilikte onlarla aynı değerde olduğunu söyler. Onun bu düşüncesi birçok divan şairinde de gördüğümüz, kendisini övme (fahriye) kabul edilmekle birlikte, şairin sanatından emin olmasının ve bu alana bir katkı yapmış olmaktan duyduğu kıvancın ifadesidir.

Yahya'nın mesnevîlerinin rağbet görerek çok okunmuş olduğu yurtiçi ve yurtdışı kütüphanelerde yazma nüshalarının pek çok oluşundan anlaşılmaktadır (bk. *İstanbul Kü-*

tüphaneleri Türkçe hamseler kataloğu. İstanbul 1961, 42 - 81).

XVI. yüzyılda yazılmış romantik aşk mesnevîlerinden burada ancak birkaçının daha adı verilebilir: Abdî 952/1545'te yazarak II. Selim'e Manisa şehzadeliğinde sunduğu *Niyaz-nâme-i Sa'd u Hüma* (Topkapı Sarayı Ktp. 2318), Bursalı Rahmî (ölm. 975/1567)'nin Hilâlî'den genişleterek çevirdiği *Şah u Geda* (British Museum Or. 7183) ile *Mahzenü'l-esrar*'a nazire olarak yazdığı *Gül-i sad-berg*'i vardır. Bu yüzyılın değerli şairlerinden olan Rahmî, Molla Camî' nin *Tuhfetü'l-ahrar*'ını da Türkçeye çevirmiştir *(Osmanlı müellifleri* II, 180).

Vizeli Ramazan Bihiştî (ölm. 979/1571)'nin *Cemşah u Âlemşah* (Bursa Ktp. Genel 2127, Ali Emirî 861) ile *Heşt Bihişt* mesnevîleri vardır.

İznikli Bekayî (ölm. 980/1572)'nin *Gül ü Bülbül*'ü (yazılışı 973/1565, Selim Ağa, Kemankeş Bl. 416), Kazasker Kadirî Çelebi'nin Unsurî'den çevirdiği *Vamık u Azrâ*'sı (Bibl. Nat. 1372) ile Manisalı Camî'nin *Vamık ü Azra*'sı (Fatih 4142) da bu yüzyıldan kalmış mesnevîlerdir.

Âzerî İbrahim Çelebi (ölm. 993/1585)'nin *Nakş-ı hayal*'i çağının beğenilmiş mesnevîlerindendir. Nizamî'nin *Mahzenü'l-esrar*'ına nazire olarak yazılan *Nakş-ı hayal,* 20 makaleden oluşan ahlâkî hikâyelerdir. Yazmaları çoktur.

Bursalı Mustafa Cinanî (ölm. 1004/1595) daha çok mesnevî alanında tanınmış olup *Riyazü'l-cinan, Cilâlü'l-kulub* mesnevîleriyle III. Murad'ın emriyle yazdığı *Bedayiü'l-âsar* adlı lâtifeleri ve hikâyeleri vardır *(Şekayık* zeyli s. 395). *Riyazü'l-cinan* (Esad Efendi 2725, yazmaları çok) Âzerî İbrahim Çelebi'nin *Nakş-ı hayal*'ine, dolayısıyla *Mahzenü'l-esrar*'a naziredir. *Cilâlü'l-kulub* Taşlıcalı Yahya'nın *Usul-nâme*'sine naziredir (Ankara Eski Eserler Ktp. 615, Topkapı Revan 831, Halet Efendi No. 94).

Azmî Efendi (ölm. 990/1582) II. Selim'in emriyle Assar'ın *Mihr ü Müşteri*'sinden 7 500 beyit çevirdikten sonra ölmüş, oğlu Haletî esere bir zeyl yazmıştır. Yine bu yüzyılda Mir Yahya (ölm. 1008/1599)) *Mihr ü Müşteri*'yi Türkçeye çevirerek III. Murad'a sunmuştur (Üniversite Ktp. 3520). Aynı yüzyılda Ümmüveledzade Ârif Efendi (ölm. 980/1572)'nin de *Mihr ü Müşteri*'yi Türkçeye çevirdiği *Osmanlı müellifleri*'nde yazılıdır.

Yukarıda ancak bir kısmının adlarını sayabildiğimiz romantik aşk mesnevîlerinin sayısı bunlardan çok daha fazladır. XVI. yüzyılda 10'un üstünde *Yusuf u Züleyha,* 8 *Hüsrev ü Şirin, 7 Leylâ ve Mecnun* yazılmış (bk. A. S. Levend, *Türk edebiyatı tarihi,* I, 1973, 128 - 143) olması, romantik aşk mesnevîlerinin ne kadar çok olduğu hakkında bir fikir verebilir. Bütün bu eserlerin her biri yazarlarının heyecan, düşünce ve hayalleriyle işlenerek biçimlenmiş, antik birer değer olarak kültür hazinemize miras bırakılmıştır.

XVI. yüzyılda din, ahlâk ve tasavvuf konularında yazılmış pek çok mesnevî vardır. Bu yüzyılda özellikle ahlâk konusunda yazılmış manzum ve mensur eserler dikkatı çekecek kadar çoktur. Bu, üç kıtaya yayılmış olan imparatorluğun idaresindeki güçlüğün yol açtığı askerî ve idarî bozukluklar yanında servetin ve rahatlığın ahlâkî bozuklukları da birlikte getirmiş olmasıyla izah edilebilir. Esasen Kanunî devrinden sonra birtakım bozukluklar başgöstermiştir. Bu durum devlet adamlarının ve bazı tarihçilerin de dikkatini çekmiştir. Lûtfi Paşa, *Tevarih-i âl-i Osman*'da ve Selânikî tarihinde devlet idaresindeki aksaklıklar üzerinde durmuşlardır. Tarihçi Âlî *Nasihatü's-selâtin* adlı eserinde III. Murad devrinin idarî, ekonomik ve sosyal bozukluklarını örnekler göstererek cesaretle belirtmiştir.

Bu yüzyılda yazılmış dinî, ahlâkî ve tasavvufî mesnevîlerden bazıları şunlardır:

Şemsî, *Deh-mürg* adlı, kahramanı on kuş olan dinî tasavvufî hikâyesini 919/1503'te yazarak I. Selim'e sunmuştur. Yazma nüshaları çoktur.

Davud-i Halvetî (ölm. 913/1507)'nin *Gülşen-i tevhid* adlı dinî tasavvufî eseri (Ankara Eski Eserler Ktp. 56) vardır.

Ankaralı Yusuf, Yazıcıoğlu'nun *Muhammediye*'sini örnek alarak *Âdabü't-talibin* adlı 11 690 beyitli eserini sade bir dille yazmıştır (Afyon, Gedik Ahmed Paşa Ktp. 843)

Yemînî'nin Hurufîliğe dair 925/1519'da yazdığı *Fazilet-nâme*'si vardır (British Museum 19085, başka yazmaları da vardır).

Lokmanî Dede (ölm. 925/1519)'nin manzum *Menakıb-ı Mevlâna*'sı (Konya Mevlâna Müzesi ve İstanbul'da yazmaları var), *Tuhfe* adlı Farsça - Türkçe manzum sözlüğü ile tanınmış Mevlevî şairi Muğlalı Şahidî (ölm. 975/1550)'nin Türkçe *Gülşen-i tevhid,* Farsça *Gülşen-i esrar* mesnevîleri, Selâmî Mustafa (ölm. 993/1585)'nın *Mevlid*'i ile *Hadis-i erbain* çevirisi, Şemseddin-i Sivasî (ölm. 1006/1597)'nin 993'te yazdığı *Menakıb-ı İmam-ı A'zam* (Topkapı S. 2351, eser basılmıştır), *Mir'at-ı ahlâk, Gülşen-abad, Heşt Behişt, Pend-i Attar çevirisi, Mevlid* (basılmıştır) dinî, tasavvufî mesnevîlerinden birkaçıdır (bk. *Osmanlı müellifleri* I, 95). Şeyh Şemseddin bu yüzyılın sonunda yetişen, manzum ve mensur pek çok eseri bulunan divan sahibi ve velût bir şair ve yazardır.

Zaifî Pir Mehmed b. Evrenos'un 962/1554'te yazdığı *Bustan-ı nesayih*'i (Topkapı Ktp. 882'deki külliyat içinde), manzum *Gülistan çevirisi* (British Museum Or. 11162 otograf), Attar'dan *Pend-nâme* çevirisi, *Gülşen-i simurg* (Türk Dil Kurumu Ktp. 144) gibi mesnevîlerin yazarıdır (bk. R. Anhegger, *XVI. yüzyıl şairlerinden Zaifî,* "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi", IV, 1950, 1 - 2).

Vücudî (ölm. 1021/1612)'nin 1003/1594'te yazdığı *Şahid-i ma'na (Osmanlı müellifleri* III, 158) ile *Hayal-i yar* (Lala İsmail 416) adlı tasavvufî aşkı anlattığı mesnevîleri vardır.

Mustafa Camî b. Bali'nin 993/1585'te yazdığı tasavvufa dair *Risale-i Mahmudiye*'si (Ankara Eski Eserler Ktp. yazma müellif hattı iledir), Fevrî (ölm. 978/1570)'nin, Kanunî'nin kişiliğini anlattığı manzum *Ahlâk-ı Süleymanî*'si, Kanunî devri şairlerinden Edhemî'nin *İhya-yı dil* (yazılışı: 962/1555) adlı sofiyane ahlâkî eseri (Topkapı Kataloğu 2322), Mustafa b. Yusuf el - Mar'aşî'nin *Ravzatü'l-iman* adlı manzum ilmihali ile III. Murad'a yazılmış manzum bir ilmihal (Topkapı Kataloğu 2322) gibi.

Bu yüzyılda Attar'ın *Pend-nâme*'sinin dört manzum çevirisinin yapıldığını görüyoruz. Kanunî'nin şehzadesi Bayezid adına kölelerinden Emre adlı birinin 964/1557'de yaptığı çeviridir. Bu, sonradan Edirneli Emrî'ye mal edilmiştir. Emre, Şehzade Bayezid adına *Tarih-i güzide*'yi de çevirmiştir (bk. H. Mazıoğlu, VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, 1981, 1183 - 1193). Öteki çevirileri Edirneli Nazmî, Zaifî ve Şemseddin-i Sivasî yapmıştır.

Bu yüzyılda 15'e yakın şairin mevlid metni elimizdedir (bk. H. Mazıoğlu, *Türk edebiyatında mevlid yazan şa-*

irler, "Türkoloji Dergisi, 1974, VI, 31 - 62; *Yeni mevlid metinleri,* "Türk Dili Bilimsel Kurultayı, Bildiriler, 1975, 73 - 95).

XVI. yüzyılda yapılan manzum kırk hadis (hadis-i erbaîn) ve yüz hadis çevirilerinin sayısı 15'i bulur (bk. A. Karahan, *İslâm Türk edebiyatında kırk hadis.* İstanbul 1954, 153 - 196). Bu çeviriler çoğunlukla dört mısralı, bazen üç mısralı beyitler halinde yapılmıştır. Ancak çevirilerin giriş kısımları ve hatime'leri mesnevî şekli ile yazıldığı gibi, Hakanî Mehmed Bey'in kırk hadis çevirisi gibi tamamı mesnevî şekli ile yazılmış olanları da vardır.

XVI. yüzyılda yazılmış dinî mesnevîlerden Hakanî Mehmed Bey (ölm. 1015/1606)'in *Hilye-i Şerif*'i ayrı bir önem taşır. Süleyman Çelebi'nin etkisi ile dinî edebiyatımızda bir mevlid çığırı açılmış olduğunu belirtmiştik. Bu yüzyılda da bu çığır kuvvetle sürdürülür. Lâtifî'nin tezkiresinde (yazılışı : 953/1546) Süleyman Çelebi'nin *Mevlid*'i dışında yüz ayrı *Mevlid* gördüğünü söylemesi dinî edebiyatımızda *Mevlid*'lerin önemini ortaya koyar. Ancak bu yüzyılda *Mevlid* yazdığı kaynaklarda bildirilenlerle bugüne kadar elimize gelebilen metinler Lâtifî'nin verdiği sayının çok altındadır. Hakanî Mehmed Bey, Hz. Muhammed'e olan derin sevgisi ile *Mevlid* gibi bir eserle onun ruhunu tebcil ve şefaatine nail olmak ister. Arapça siyerlerden ve şemail-i şerif kitaplarından yararlanarak Hz. Muhammed'in fizikî yapısını. şekil ve şemalini anlatan *Hilye*'yi 1007/1598'de yazmıştır. Eser şiiriyet bakımından Süleyman Çelebi'nin *Mevlid*'i seviyesinde olmamakla birlikte konusunun kutsiyeti dolayısıyla çok beğenilmiş ve dinî edebiyatımızda bir "hilye" çığırı açılmasına sebep olmuştur.

Yazma nüshaları çok olan *Hilye-i hakanî*'nin eski ve yeni harflerle baskıları yapılmıştır (İstanbul 1264, 1307, 1944).

Hakanî'nin mesnevî şekliyle yazılmış *Miftahü'l-fütuhat* adlı kırk hadis çevirisi (Üniversite 279) ile *Divan*'ı (Üniversite 2043) vardır. Her iki eserin Millet Kütüphanesinde de birer yazması bulunmaktadır (bk. A. C. Yöntem, *Hakanî,* "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi" II, 1947, 1-2; İslâm Ansiklopedisi : Hakanî).

XVI. yüzyılda manzum tarihlerin, fetih-nâmelerin sayısı da artmıştır. Priştineli Baharî'nin 932/1526'da yazarak Kanunî'ye sunduğu *Fetih-nâme-i Budin* (Süleymaniye, Hacı Mahmud 5345), Bitlisli Şükrü'nün Yavuz'un fetihleri hakkında 937/1530'da yazdığı *Selim-nâme*'si (Türk Tarih Kurumu Ktp. istinsahı : 956; British Museum Or. 1039 v.b.), Ârifî'nin *Şeh-nâme* (Tevârih-i âl-i Osman) yazdığı ve 60 000 beyit olduğunu Âşık Çelebi yazmıştır. Hadidî (ölm. 940/1533)'nin 930/1523'te yazdığı *Tarih-i âl-i Osman,* Seyyid Lokman'ın III. Murad'a sunduğu *Şeh-nâme*'si (Rieu Add. 7931), Seyyid Muradî'nin *Fetih-nâme-i kal'a-i Nova* (Üniversite Ktp. 2475)'sı, Andelib'in III. Mehmed'e sunduğu *Tarih-i feth-i Engerus (Tarih - Coğrafya Yazmaları Kataloğu* II. fas. s. 130)'u, Rumuzî'nin *Fütuh-ı Yemen* (yazılışı : 997)'i Sinan Paşa'nın Yemen fethini yazmıştır; Ali Emirî 1311, Âgehî (ölm. 985/1577)'nin *Tarih-i gazve-i Sigetvar*'ı, şiirde Hüsamî mahlâsını kullanmış olan Fütuhî'nin Macaristan seferi hakkında yazdığı *Enisü'l-guzat*'ı, Âşık Çelebi'nin *Sigetvar-nâme*'si, Üsküplü İshâk Çelebi (ölm. 944/1537)'nin *Selim-nâme*'si (Topkapı Ahmed 22494), Senâyî'nin *Süleyman-nâme*'si, Sarhoş Abdî'nin *Zafer-nâme-i kal'a-i İstevar*'ı (S. N. Ergun, *Türk şairleri,* I. 19.) yazmaları elde bulunan ve en çok bilinenlerdir (Daha geniş bilgi için bk. *Türkiye Kütüphaneleri Tarih - Coğrafya Yazmaları Kataloğu,* A. S. Levend, *Gazavatnâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavatnâmesi.* 1956).

Mensur eserler: XVI. yüzyılda yazılmış mensur eserleri konularına göre şöylece ayırabiliriz : Edebî amaçlı hikâyeler, ahlâk kitapları ve siyaset-nâmeler, dinî-tasavvufî eserler, şuara tezkireleriyle bunların dışındaki biyografik eserler, menakıp-nâmeler, tarihler v.b.

Bu yüzyılda İran ve Arap edebiyatlarının tanınmış hikâyelerinden çeviriler yapıldığı gibi, aşk ve macera konusunda telif hikâyeler de yazılmıştır. Daha sonraki yüzyıllarda sayıları daha çok artacak olan bu telif hikâyeler üzerinde hiç çalışılmamış, neler olduğu dahi tespit edilmemiştir. Bu hikâyelerin bir kısmı edebî değeri olmayan açık saçık hikâyelerdir.

Bu yüzyılda yazılmış çeviri hikâyelerden başlıcaları şunlardır : Filebeli Ali Vasî Çelebi (ölm. 905/1499)'nin münşiyane bir dille yazdığı *Hümayun-nâme*'si *Envar-ı Süheylî* çevirisi olup Kelile ve Dimne hikâyeleridir (Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Ktp. İ. Saib 1788; Köprülü Ktp. 484 vb.). Celâlzade Salih Çelebi (ölm. 973/1565)'nin Şehzade Bayezid adına 958/1551'de yaptığı *Camiü'l-hikâyat* çevirisi (Fatih 4309; Hüsrev Paşa 432; Şehit Ali Paşa 1585; Nuruosmaniye 3233 vb.). Adı bilinmeyen birinin Kanunî adına yazdığı *Tuti-nâme,* Azmî'nin 995/1586'da Gediz'de yazdığı eğlendirici hikâyelerden oluşan *Kitab-ı hiyel ve dek* (British Museum Or. 7836), Âşık Hakkı'nın 957/1550'de yazdığı *Kıssa-i pür-gussa*'sı Handan adlı bir kızla Nalân adlı gencin arasındaki aşk macerası (Topkapı Sarayı Ktp. H. 1082)'nı sayabiliriz. Hacı Ali el - Mostarî 1006/1597'de *Kıssa-i Yusuf*'u mensur olarak yazmıştır (British Museum Or. 12180 otograf). Kanunî devrinde yaşamış olan Eyyubî, *Dastan-ı Hatem-i Tayy*'ı yazmış, ayrıca *Şeh-nâme*'yi nesre çevirmiştir (S. N. Ergun, *Türk şairleri* III). Kefevî'nin *Raz-nâme*'si Hafız divanından tefe"ül ve hikâyelerdir.

Lâmiî, 15 kadar mensur eseriyle nesir alanında önemli bir yer tutar. Onun çok okunmuş başlıca mensur eserleri şunlardır : *Nefehatü'l-üns* çevirisi Molla Camî'den yapılmış olup eser Kufeli Ebû Haşim'den başlayarak 34'ü kadın olmak üzere 623 zatın menkıbeleridir. Lâmiî, Anadolu'da ve Rumeli'de yetişmiş velileri de eklemiştir. *Nefehatü'l-üns* çevirisinin bitişi 927/1521 Belgrad'ın fethi tarihine rastladığı için eserine *Fütuhü'l-mücahidin li-teravihi kulûbi'l-müşahidin* adını vermiştir. Yazma nüshaları çok olan *Nefehatü'l-üns* eski harflerle bastırılmıştır (İstanbul 1289). *Şevahidü'n-nübüvve* Molla Camî'den çevrilmiş bir çeşit siyer kitabıdır. Lâmiî "sahih" eserlerden ve "muteber" kitaplardan edindiği bilgileri de eserine koyduğunu söyler. Bizzat bulunduğu Moton seferini de anlatan Lâmiî, bu güç fethin Hz. Muhammed'in ve veliyullahın manevî himmetleriyle yapıldığı inancındadır. *Şevahidü'n-nübüvve* eski harflerle bastırılmıştır (İstanbul 1293). *İbret-nüma* tanınmış mutasavvıfların menkıbelerinden toplanmış ahlâkî hikâyelerdir. Yazma nüshaları çok olup taşbaskısı da yapılmıştır (İstanbul 1273). Dili oldukça ağırdır. *Şerefü'l-insan* onun beğenilen eserlerinden olup Kanunî adına yazılmıştır. *Risale-i İhvanü's-sefa* adlı Arapça büyük eserin birinci risalesi olan insanın hayvanlarla münazarasının çevirisidir. Bu münazara ile insanın eşref-i mahlûkat olduğu ortaya ko-

nulmak istenmiştir. *Münazara-i bahar u şita*, telif bir eser olup sanat gayesi ile yazılmış temsilî bir hikayedir. İçinde manzum parçalar da bulunan eserin dili ağır, üslûbu münşiyanedir. Kanunî adına yazılmış olan *Münazara-i bahar u şita* eski harflerle bastırılmıştır (İstanbul 1290). *Hüsn ü dil*. Fettahi-i Nişaburî'nin aynı adlı eserinin çevirisidir. Eğlendirici temsilî bir hikâye olup içinde manzum parçalar da vardır. Lâmiî, *Hüsn ü dil*'i Yavuz adına yazmış olup ayrıca Emir Buharî'ye olan derin saygısını da belirtmiştir. Yukarıda adı geçen Âhî'nin de mensur *Hüsn ü dil*'i vardır (İstanbul 1287). Lâmiî'nin yazdığı eğlendirici, hiciv ve mizah yollu fıkralarını içine alan *Letaif*'ini, oğlu şair Lem'î bir kitap halinde düzenlemiş, kitaba bir de önsöz yazmıştır. *Letaif-nâme*'de açık saçık fıkralar da bulunmakla beraber Şeyyad Hamza ile Nasreddin Hoca'ya ait en eski fıkraların yer almış olması ile eser edebiyat tarihi ve folklor açısından kaynak bir metin durumundadır.

Şerh-i Dibace-i Gülistan: Sa'dî'nin *Gülistan*'ının önsözünün açıklamasıdır. Yazmaları pek çoktur.

XVI. yüzyılda pek çok menakıp-nâme yazılmıştır. (bk. *Tarih - Coğrafya Yazmaları Kataloğu* 6. fas.). Menakıp-nâmelerde sade ve anlaşılır bir dil kullanılmıştır.

Hüseyin Vaiz Kâşifî'nin Kerbelâ olayına dair *Ravzatü'ş-şüheda*'sı Camî-i Rumî (Muhyiddin Mehmed (ölm. 911/1505) tarafından *Saadet-nâme* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Aynı eseri Fuzulî de *Hadikatü's-sueda* adıyla çevirmişti (bk. FUZULÎ).

Mehmed Rauf'un *Kerbelâ-nâme* (yazılışı 981/1579 Millet ·232 müellif hattı iledir)'si ile *Melâzü'l-müttakin* (yazılışı 974/1566) ve *Rahatü'l-ervah* (Reşid Efendi 379) adlı dinî eserleri vardır.

XVI. yüzyılda yazılmış biyografik eserlerden edebiyat tarihimiz için birinci derecede kaynak teşkil eden şuara tezkirelerinin sayısının bu yüzyılda birden arttığı görülür. XV. yüzyılda Nevaî, *Mecalisü'n-nefais* adlı tezkiresi ile edebiyatımızda bu türün ilk örneğini vermiştir. Sehî Beg, Nevaî'nin eserini örnek alarak Osmanlı sahasında ilk tezkire olan *Heşt Bihişt*'i yazmıştır (yazılışı: 945/1538). Sehî Beg, Necatî'nin yakın dostu olup onun tarafından yetiştirilmiş, divan sahibi (Blochet I, 325) bir şairdir. Sehî sekiz bölüme ayırarak sade bir dille yazdığı tezkiresinde şairler hakkında kısa bilgiler vermiş olmakla birlikte en eski tezkire olması dolayısıyla önemli bir kaynaktır. 1325'te İstanbul'da basılmış olan *Heşt Bihişt*'in tenkitli baskısı yayınlanmıştır (Günay Kut, 1978). N. Lugal ve O. Reşer tarafından Almancaya çevrilmiştir (İstanbul 1942; 2. bas. Biblio Verlag, Osnabrück 1979).

Lâtifî (ölm. 990/1582) *Tezkiretü'ş-şuara*'yı 953/1546' da yazarak Kanunî'ye ithaf etmiştir. Lâtifî, tezkiresinin önsözünde Camî'nin *Baharistan*'ı ile Nevaî'nin tezkiresini andığı halde, Sehî'nin eserinden söz etmemiş, ancak Sehî maddesinde de tezkiresinin bulunduğunu söylemiş olmasından Sehî'nin eserine önem vermediği anlaşılıyor. Esasen kendisi eserine büyük bir iddia ile başlamıştır. Tezkiresinin giriş kısmından sonra önce Mevlâna'dan başlayarak büyük sofî şairleri, sonra padişahları ve şehzadeleri almış, daha sonra harf sırasına göre şairleri vermiştir. Lâtifî tezkiresi gerek muhtevası gerek verdiği bilgiler bakımından önemli bir tezkiredir. Âşık Çelebi kendi tezkiresinde "Sehî Beg'le asla ne inşada ne tertipte münasebeti yoktur" diyerek Lâtifî tezkiresinin değerini belirtmiştir. Lâtifî kendi biyografisinde 12 eseri bulunduğunu ve hepsinin ün kazanmış olduğunu yazmıştır. *Divan*'ı *Subhatü'l-uşşak* adlı yüz hadis çevirisi, *Ta'rif-nâme-i İstanbul* vb. eserleri bulunan Lâtifî, şairleri bir sanatkâr gözüyle eleştirerek değerlendirmiştir. Pek çok yazma nüshaları bulunan Lâtifî tezkiresinin 1314 İstanbul baskısında eksikler ve yanlışlar vardır. N. Lugal - O. Reşer Lâtifî tezkiresini Almancaya çevirmiştir (Tübingen 1950, 2. bas. Biblio Verlag, Osnabrück 1979).

Bağdadlı Ahdî (ölm. 1002/1593) *Gülşen-i şuara* adlı tezkiresini 971/1563'te yazmış olup tezkiresinin adı da ebced hesabıyla eserin yazılış tarihidir.

Ahdî 960/1552'de Anadolu'ya gelmiş, 971 tarihine kadar İstanbul'da kalmış, Edirne'ye gitmiş, pek çok şairle tanışmış ve tezkiresini yakın ilgisini gördüğü Şehzade Selim (II. Selim) adına yazmıştır. Bu tarihten sonra Bağdad'a dönen Ahdî'nin, tezkiresine devamlı ilâveler yapmış olduğu 971'den sonraki bazı şairlerin ölüm tarihlerini vermesinden anlaşılmaktadır. Ahdî'nin, tezkiresine Bağdad yöresinde ve İran'da yaşamış Türk şairlerini koyması, tezkiresine aldığı birçok şairleri yakından tanımış olması ve çok ağır olmayan orta bir dil kullanması tezkiresinin dikkate değer yönleridir. Ahdî tezkiresi yazma halindedir (yazmaları için bk. *Tarih - Coğrafya Yazmaları Kataloğu* 7. fas.).

Ahdî aynı zamanda şairdir. *Divançe*'sini oluşturan şiirleri yayınlanmıştır (bk. H. Mazıoğlu, "Türk Dili Araştırmaları Yıllığı" 1978 - 1979, 95 - 150).

Âşık Çelebi (ölm. 979/1571) *Meşairü'ş-şuara* adlı tezkiresini 974/1566'da yazmıştır. Tezkiresinde şair ve şiirden söz ettiği uzun bir önsözden sonra şair padişahları vermiş, diğer şairlerin adlarını ebced harflerine göre sıralamıştır. Tezkiresinde devrinin edebî toplantıları, şairlerin birbirleriyle ilişkileri hakkında pek çok bilgi vermiştir. Kendisi de tezkiresi için "tezkiretü'ş-şuara olmayıp asılda tevarihü'ş-şuara olduğu cihetle bazı ahvallerinün zikrinde imtidâd olındı" der. *Meşairü'ş-şuara*'nın faksimilesi, nüsha farkları ve indeksi ile birlikte bastırılmıştır (Meredith - Owens, London 1971). Âşık Çelebi'nin tezkire ve *Divan*'ından başka, *Şekayık-ı nu'maniye çevirisi*, Gazalî'den ahlâka dair *Tibre'l-mesbuk* çevirisi, *Hadis-i erbain*, manzum *Sigetvarnâme*, *Bursa şehrengizi* vb. eserleri vardır (bk. *Osmanlı müellifleri* II, 307).

Kınalızade Hasan Çelebi (ölm. 1012/1603) *Tezkiretü'ş-şuarâ*'yı 994/1586'da bitirerek III. Murad'a sunmuştur. Şairden, şiirden söz ettiği giriş kısmından sonra I. bölümde şair padişahlar, II. bölümde şehzadeler alınmış, III. bölümde şairler elifba sırasına göre verilmiştir. İyi bir tahsil görmüş, müderrislikler ve kadılıklarda bulunmuş olan Hasan Çelebi, tezkiresini çok ağır bir dille ve münşiyane bir üslûpla yazmıştır.

Hasan Çelebi, Lâtifî, özellikle Âşık Çelebi tezkiresinden yararlanmış, onların ifadelerini süsleyerek ve kendi topladığı bilgileri de katarak vermiştir.

Hasan Çelebi tezkiresinin İbrahim Kutluk'un hazırladığı eski harflerle tenkitli metni yayınlanmıştır (Türk Tarih Kurumu yayını Ankara I, 1978, II, 1981).

Rusçuklu Mustafa Beyanî (ölm. 1006/1598)'nin *Tezkiretü'ş-şuara*'sı 1000/1596 tarihinde yazılmış olup Hasan Çelebi tezkiresinin bir özetidir (Tezkirede bulunan şairler

için bk. A. S. Levend, *Türk edebiyatı tarihi,* 287 - 290) (Bk. TEZKİRE).

Bu yüzyılda tezkireler dışındaki biyografik eserlerin en önemlisi, Ahmed İsamüddin Efendi (ölm. 962/1561)'nin Arapça yazdığı *Şekayıku'n-nu'maniyye*'sine yine bu yüzyılda yapılan çevirilerdir: Belgradlı Hakî, *Hadikatü'r-reyhan* adlı *Şekayık* çevirisini 968/1560'ta yapmıştır. Edirneli Mecdî Efendi (ölm. 999/1590) *Hadikatü'ş-şekayık* adlı çevirisini 995/1586'da bitirmiştir. Mecdî Efendi'nin çevirisi eklediği notlarla birlikte bastırılmıştır (İstanbul 1269). Âşık Çelebi (ölm. 979/1572)'nin çevirisi elde yoktur. Âşık Çelebi, *Şekayık*'a Arapça olarak bir de "tetimme" yazmıştır (bk. Behçet Gönül, *İstanbul kütüphanelerinde Şekayıku'n - nu'maniyye tercüme ve zeyilleri,* "Türkiyat Mecmuası" VII - VIII, 1945). O. Reşer, Taşköprülüzade'nin *Şekayıku'n-nu'maniyye*'sini Almancaya çevirmiştir (İstanbul 1927).

Âlî'nin 995/1586'da yazdığı *Menakıb-ı hünerveran* (İbnülemin Mahmud Kemal, İstanbul 1926), hattatlar, ressamlar, tezhipçiler, ciltçiler, yazı, cilt, süsleme ve resim sanatlarıyla uğraşan sanatkârlar (hattat, mücellit, müzehhip, musavvir)'dan bahseden çok önemli bir eserdir.

Mehmed Rauf (ölm. 1002/1593) *Reşehat-ı aynü'l-hayat* çevirisini II. Selim'e sunmuştur. Nakşıbendiye büyüklerinin hal tercümeleridir. Kütüphanelerde yazmaları çoktur (Nuruosmaniye 2310 No. lu nüsha 995/1586'da kopye edilmiştir).

Bu yüzyılda pek çok menakıpname yazılmıştır (bk. *Tarih - Coğrafya Yazmaları Kataloğu* 6. fas.). Çoğunlukla sade ve anlaşılır bir dille yazılmış olan menakıpnamelerden başlıcaları şunlardır:

Menakıb-ı tacü'l-ârifin Ebü'l - Vefa: 929/1522'de ölen Şeyh Seyyid Vilâyet'in emri ile Arapçadan çevrilmiştir (Süleymaniye, Zühdü Bey 96 v.b.).

Kanunî ile Rum Mehmed Paşa adına yazılmış *Menakıb-ı Hz. Eyyûb-ı Ensarî*'nin yazarı belli değildir (Esad Efendi 2423).

Yahya b. Bahşî, *Menakıb-ı cevahir li-hakkı Emir Sultan*'ı 932/1525'te yazmıştır (Kemankeş 410 v.b.).

Zeynelâbidin, *Vesile-i metalib* (Emir Sultan menakıbı)'i 1543'te yazmıştır (Ali Emirî 1060).

Bursalı Şevki (ölm. 962/1555) *Menakıb-ı Emir Sultan* (yazmaları çoktur).

Agehî (ölm. 985/1577) *Menakıb-ı İmam Gazalî* (Hacı Mahmud 465).

Derviş Mahmud el - Mevlevî, *Sevakıb-ı menakıb* (Mevlâna menakıbı) çevirisini 998/1590'da Konya'da bitirmiştir (yazmaları çoktur).

Ahmed Kemal Dede (ölm. 1010/1602) *Tuhfetü'l-müstakin ilâ menakıbı's-sahabe ve't-tabiîn* (Millet, Reşad Efendi 1123).

XVI. yüzyılda başlıca ahlâk kitapları: İbni Kemal (ölm. 940/1534) *Ahlâkî mev'ıza* (Esad Efendi 1781), *Camiü'n-nesayih* (Esad Efendi 1781).

Celâlzade Mustafa Çelebi (ölm. 975/1567)'nin *Mevahibü'l-hallâk fî meratibi'l-ahlâk* (Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Ktp. M. Ozak 2/172).

Kınalızade Ali Çelebi (ölm. 979/1571)'nin *Ahlâk-ı Alâî*'si, Nasırî, Celâlî, Muhsinî'nin eserlerinden yararlanarak kendi görüşlerini de katmıştır (baskıları: 1248 Bulak, 1000 Temel eser).

Azmî Pir Mehmed (ölm. 990/1582)'in *Enisü'l-ârifin* adıyla 994/1585'te Farsçadan *Ahlâk-ı Muhsinî* çevirisi.

Derviş Muhyî-i Gülşenî (ölm. 1014/1605)'nin 993/1585'te yazdığı *Ahlâku'l-kiram* (Nuruosmaniye 2261, Üniversite 2769 v.b.).

Nevalî (ölm. 1003/1594)'nin Gazalî'den *Kimya-yı saadet* çevirisi.

XVI. yüzyılda bir kısım tarihler, zamanın münşiyane nesir üslûbu anlayışına göre sanatlı secili bir üslûpla yazılmış, yer yer manzum parçalarla anlatım güçlendirilmek istenmiştir. *Selânikî tarihi* gibi sade ve anlaşılır bir dille yazılmış olanlar da vardır.

İbni Kemal (1486 - 1530)'in *Tevarih-i âl-i Osman*'ı ağır bir dille ve münşiyane bir üslûpla yazılmıştır. Kemal Paşazade tarih, din, ahlâk, belâgat, gramer, lugat v.b. konularda pek çok eser yazmış olup (bk. Atsız, *Kemalpaşaoğlu'nun eserleri,* "Şarkiyat Mecmuası" VII, VIII) *Divan*'ı (İstanbul 1313 baskısı çok eksiktir) ile *Yusuf u Züleyha* mesnevîsi (Ali Emirî 1171 v.b.), *Gülistan*'a nazire olarak yazdığı Farsça *Nihalistan*'ı (Konya, Yusuf Ağa 2522, Bursa Haraççı 940/33 v.b.) edebî eserlerinin başlıcalarıdır.

Lutfî Paşa (ölm. 1563)'nın tarih, din, fıkıh, kelâm konularında yazılmış pek çok eseri vardır. Şiirler de yazmış olan Lutfî Paşa, asıl tarihçiliği ile tanınmış olup *Tevarih-i âl-i Osman* ve *Asaf-nâme* en tanınmış eserleridir. *Tevarih-i âl-i Osman* anonim bir Osmanlı tarihine dayandığından sade bir dille ve destan üslûbu ile yazılmıştır. Mensur kısımların arasına yer yer manzum parçalar da koymuştur. Lutfî Paşa *Asaf-nâme*'de bir sadrazamın nasıl olması gerektiği hakkındaki düşüncelerini sade bir dille ve açık bir üslûpla yazmıştır. Küçük fakat önemli bir eserdir (Rudolf Tschudi yayını, Berlin 1910) (F. Köprülü, *Lutfî Paşa,* "Türkiyat Mecmuası" I, 1925) (Bk. LÛTFÎ PAŞA).

Celâlzade Mustafa Çelebi (ölm. 1567) devrinin kuvvetli bir münşisi (nesir yazarı) olduğu ve Kanunî devrinde nişancılık yaptığı için "Koca nişancı" diye anılır. Âlim ve şair olan Celâlzade, Nişanî mahlâsıyla şiirler de yazmıştır. Bağdad fethinde orduda nişancı olan Celâlzade Fuzulî ile de tanışmıştır. Fuzulî'nin Celâlzade'ye Türkçe ve Farsça kasideleri vardır. Meşhur *Şikâyet-nâme*'yi de Bağdad'dan İstanbul'a Celâlzade göndermiştir. Celâlzade'nin en önemli eseri *Tabakatü'l-memalik fi derecati'l-mesalik* adlı tarihidir. Ağır bir dille, secilerle, sanatlarla süslü münşiyane bir üslûpla yazılmıştır (Bk. CELÂLZADE MUSTAFA ÇELEBİ).

Hoca Sadeddin Efendi (1536 - 1599) *Tacü't-tevarih* adlı Osmanlı tarihi ile tanınmıştır. III. Murad'a hocalık yaptığı için Hoca diye anılır. *Tacü't-tevarih*'in dili ağırdır, münşiyane bir üslûpla yazılmıştır. Şairliği de bulunan Hoca Sadeddin Efendi, tarihinde yer yer olaylara uygun konuda kendisinin ve başkalarının şiirlerini de koyarak tarihini edebî bir nesir durumuna getirmiştir (Bk. SADEDDİN EFENDİ, Hoca).

Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi (1451 - 1600)'ye Müverrih Âlî de denir. XVI. yüzyılın büyük tarihçilerinden olup tarih, edebiyat, sosyoloji, ahlâk, din, tasavvuf vb. konularda pek çok eser bırakmıştır (Atsız, *Âlî bibliyografyası,* İstanbul 1968). Onun tarih alanında yazdığı en önemli eseri *Künhü'l-ahbar* adlı eseridir. Peygamberler tarihi, İslâm tarihi, Türk ve Moğol tarihi, Osmanlı tarihi olmak üzere 4 cilttir. Osmanlı tarihinde her padişah devri so-

nunda bilgin, şeyh, şair, vezir gibi tanınmış kişilerden bahsettiği için *Künhü'l-ahbar*, ayrıca edebiyat tarihimiz için değerli bir kaynaktır. *Künhü'l-ahbar*'da yer yer secilerle özentili bir anlatım görülürse de, genel olarak dili pek ağır değildir. Âlî iki Türkçe, bir Farsça divan tertip etmiştir. Fakat mecmualarda bulunan *Divan*'ına girmemiş pek çok şiiri vardır. *Mihr ü Vefa* mesnevîsi, *Ravzatü'l-letaif* adlı ahlâkî manzum eseri, Hüsrev-i Dihlevî'nin *Matlaü'l-envar*'ına nazire olarak yazdığı *Tuhfetü'l-uşşak'ı* manzum eserlerindendir. Şehzadelerin düğününü anlattığı *Camiü'l-hubûr* adlı manzum - mensur surnamesi vardır.

Âlî'nin mensur eserlerinden *Kavaidü'l-mecalis*, insanın toplum içinde nasıl hareket etmesi gerektiğini öğreten "âdab-ı muaşeret" kitabı, *Nasihatü's-selâtin* ve *Menakib-ı hünerverân* çok tanınmış eserleridir. Bk. ÂLİ, Mustafa Gelibolulu.

Bu yüzyılda Gelibolulu Sürurî (ölm. 969/1561), Prizrenli Şem'î (ölm. 1000/1591), Bosnalı Sudî (ölm. 1005/1596) şerhleriyle tanınmışlardır. Din, tasavvuf, edebiyat vb. alanlarda tanınmış eserlere yapılan bu şerhler, İslâm kültürü açısından son derece önemlidir. Geniş bilgi ve düşünce mahsulü olan bu şerhlerde kılı kırk yararcasına açıklamalar yapılmıştır. Bu şerhler tarandığında din, tasavvuf ve edebiyat terimlerini, bunların inceliklerini ve tanımlarını belirtecek çok değerli malzeme elde edilecektir.

Sürurî Muslihuddin Mustafa, tefsir, fıkıh, kelâm, belâgat, edebiyat vb. çeşitli konularda pek çok eser ve şerh bırakmış âlim, şair bir zattır. "Gitdî cihân sürûrı" ölümüne düşürülmüş sanatlı tarihtir. *Mesnevî, Gülistan*, Hafız divanı, Camî'nin ve Mir Hüseyin'in muammalarının şerhleri, edebiyatla ilgili en tanınmış şerhlerdir. Divanı da bulunan Sürurî'nin aruz, kafiye, şiir sanatları gibi edebiyat nazariyatından bahseden *Bahrü'l-ma'arif*'i çok okunmuş kitabıdır (Diğer eserleri için bk. *Osmanlı müellifleri* II, 225 - 226).

Şem'î (ölm. 1000/1591)'nin *Mesnevî, Gülistan, Bostan, Mantıku't-tayr, Hafız divanı, Baharistan, Subhatü'l-ebrar, Tuhfetü'l-ahrar* şerhleri vardır. *Pend-i Attar*'ı *Saadetnâme* adıyla şerh etmiş olup yazmaları çoktur. 986/1578' de yazdığı *Tuhfetü'l-âşıkin* adlı tasavvuftan mensur eserinin Şehit Ali Paşa Kütüphanesinde bulunduğunu Bursalı Tahir bildirir. Şiirler de yazmış olan Şem'î'nin *Osmanlı müellifleri*'nde verilen gazeli Fuzulî'ye başarılı bir naziredir (Eserleri için bk. *Osmanlı müellifleri* II, 258 - 259).

Sudî de âlim ve şair bir zattır. *Mesnevî, Gülistan, Bostan*, Hafız divanı şerhleri bu eserlerin en muteber şerhleridir (Öteki şerhleri ve eserleri için bk. *Osmanlı müellifleri* I, 323 - 324).

XVII. Yüzyıl

XVII. yüzyıl bütün Türk tarihinde genel bir gerileme devridir. XVI. yüzyıldan beri süregelen mücadeleler ve karışıklıklarla siyasî bir birlik kuramamış olan Orta Asya Türklüğü, bu yüzyılda da edebî alanda önemli bir varlık gösterememiştir. XVI. yüzyılda Kazan'ı zapt ederek Volga'ya hâkim olan Ruslar, Türkleri birbirlerine düşürme politikası ile Sibirya'yı ele geçirerek Orta Asya Türklüğünü kendi hudutları içine almak emeli peşindedir. Doğuda Çinliler Türkistan'ı almak için fırsat arıyorlardı. Türkler arasında ise bir birlik kurulamamış, yabancı taktikler ve tahriklerle birbirine düşürülmüşlerdi. Bu durumda artık ilmin, edebiyatın ve sanatın yeşerip ürün vereceği bir ortam kalmamıştır. XVII. yüzyılda Şeybanlı sülâlesinden Hive hanlığı zamanında Yadigâr Han'ın torunu Ebülgazî Bahadır Han (1603 - 1666) Türk ruhunu canlandırmak için Türk tarihini yazdırmak istemiş, fakat bunu yazabileceklerin ancak Irak ve Hindistan'da bulunabileceğini söyleyerek bu işi kendisi yapmak zorunda kalmıştır. Büyük bir Türklük şuuru içinde kaleme aldığı *Şecere-i Terakime* ve *Şecere-i Türk* adlı eserleriyle Türkmenlerin ve kendi ailesinin soy kütüğünü ve tarihini yazmıştır. *Şecere-i Terakime*'yi Moğol tarihçesi Reşîdüddin'in *Camiü't-tevarih*'indeki Oğuzlara ait bilgileri yazılı ve sözlü *Oğuz-nâme* ile bir araya getirerek yazmıştır (*Şecere-i Terakime*, tıpkıbasım, İstanbul 1937, ayrıca A. N. Kononov *Şecere-i Terakime*'yi doktora çalışması olarak hazırlamıştır).

Şecere-i Türk'te XV. yüzyılın 2. yarısından kendi zamanına gelinceye kadar Harezm'e hâkim olan Şeybanlı (Özbek) hanlarından Yadigâr oğullarının şeceresini ve tarihini yazmıştır. Eserini herkesin okuyarak anlaması için sade bir Türkçe ile yazdığını ("Türkî til birle eyittim") söyleyen Bahadır Han, Çağatay Türkçesinden kelime almadığını belirtmiştir. Nevaî ile Babur gibi Bahadır Han'ın "Türkî" ile yazdığını, Çağataycadan kelime almadığını söylemesi, dil tarihi açısından üzerinde durulmaya değer bir açıklamadır (bk. A. İnan, *Ebulgâzi Bahadır Han ve Türkçesi*, "Türk Dili Araştırmaları Yıllığı" 1957, 29 - 39. s.). *Şecere-i Türk* önce Ahmed Vefik Paşa, sonra Rıza Nur tarafından Türkiye Türkçesine çevrilerek yayınlanmıştır. Almanca, İngilizce, Fransızca ve Rusçaya da çevrilmiştir.

Özbek Türklerinin sofî şairi Allah Yar (ölm. 1713)'ın Özbek Türkçesi ile yazdığı eserler içerisinde en tanınmışı *Sebatü'l-acizin* adlı didaktik manzumesidir (Bk. ALLAH-YAR).

Türk - Hint imparatorluğu bu yüzyılda Şah Cihan (1593 - 1666) ile oğlu Alemgir (1658 - 1707) zamanında doğunun en parlak Türk devleti olma durumunu yitirmemiştir. Ülkesinde imar işlerine de büyük ağırlık veren Şah Cihan'ın ölen karısı için Agra'da yaptırdığı Tac Mahal türbesi, Hindistan'da Türk - İslâm mimarisinin bir şaheseridir. Tac Mahal'in yapımında Osmanlı ülkesinden giden mimar ve hattatlar da çalışmış, türbenin kapısının üzerindeki Yasin suresini Türkiyeli hattat Settar Efendi yazmıştır. Şah Cihan'ın ömrünün son yıllarında oğulları arasında başlayan rekabet ve taht kavgasında Alemgir (Evrengizb) kardeşlerini bertaraf edip tahta geçerek birliği sağlamış, elli yıllık saltanatı süresince devletini yüceltmiştir. Ancak kendisinden sonra gelenler bu birliği koruyamamış, XVIII. yüzyılda Hindistan'daki Türk hâkimiyeti parçalanmıştır. Sömürgeci Avrupa devletlerinin ticaret şirketlerinin politikaları ile ekonomik durumu iyice çökertilen Hindistan, XIX. yüzyılda bütünüyle bir İngiliz sömürgesi olmuştur.

XVI - XVII. yüzyıllarda Türk - Hint İmparatorluğu saraylarında Fars dili ve edebiyatının etkisi iyice artmış, Farsça yazan şairler büyük bir itibar görmüştür. XVI. yüzyılda Şirazlı Baba Figanî (ölm. 1519), Ekber Şah (1556 - 1605)'ın sarayında meliküş-şuara Hintli Feyzî (ölm. 1595), Şirazlı Örfî (ölm. 1590), otuz yıl Hindistan'da kalan Nişabur'lu Nazirî (ölm. 1612) Türk hükümdarlarından ve devlet adamlarından büyük itibar görmüşlerdir.

XVII. yüzyılda Şah Cihan (ölm. 1657) ve oğlu Âlemgir (Evrengizb ölm. 1707)'in saraylarında saygı ve itibar gören Talib-i Âmülî (ölm. 1626), Kelîm (ölm. 1651), Saib-i Tebrizî (ölm. 1670), Bîdil (ölm. 1720) Hint üslûbu "sebk-i

Hindî" denen yeni bir üslûpla yazmışlardır. Bu üslûp, XVII - XVIII. yüzyıllardan Osmanlı şiirini de etkilemiştir.

XVII. yüzyılda Azerî sahasında Türk edebiyatı sönük geçmiştir. Saib, Te'sir, Tarzî gibi şairler Türkçe şiirler yazmışlarsa da, daha çok Farsça yazmayı tercih ederek İran edebiyatında yer almışlardır. Türkçe şiirlerinde Fuzulî etkisi açıkça görülen Tebrizli Saib (ölm. 1671)'in Osmanlı şairleri arasındaki şöhreti Farsça şiirlerinden dolayıdır. Hindistan'da Şah Cihan'ın sarayında büyük itibar gören, II. Şah Abbas'ın sarayında melikü'ş-şuara payesi verilen Saib büyük bir gazel şairidir. Hayat ve olaylar karşısındaki olgun davranışı, insanlar üzerindeki derin gözlemi ve veciz ifadesi ile Osmanlı divan şiirinde Nabi, Ragıb Paşa, Münif gibi şairler üzerinde etki yapmıştır. Saib *Divan*'ının kıymetli bir yazması Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Kütüphanesindedir (bk. SÂİB, Mirza Muhammed Ali bin Abdurrahim Tebrizî).

Osmanlı sahası geçen yüzyılda olduğu gibi, bu yüzyılda da T. E.'nın en verimli ve parlak alanıdır. Edebiyat XVI. yüzyılda eriştiği yüksek düzeyi bu yüzyılda da korumuş, özellikle yüzyılın 1. yarısında edebî türlerin hepsinde mükemmel eserler yazılmıştır. XVI. yüzyılda üç kıtada yayılmış olan imparatorlukta Kanunî devrinin sonlarından itibaren birtakım idarî güçlükler, ekonomik sıkıntılar başlamışsa da, bunlar henüz devletin gücünü ve ihtişamını sarsacak ölçüde değildi. XVII. yüzyılda batıda Avrupa devletleri ile doğuda İranla bütün bir yüzyıl savaşılmış, içte isyanlar, idarî ve ekonomik bozukluklar, devletin gücünü sarsacak dereceye ulaşmıştır. Bununla birlikte imparatorluğun dış görünüşteki ihtişamı sürmektedir. Ancak yüzyılın sonunda 1699 Karlofça antlaşması ile bu ihtişam sarsılmış, imparatorluğun Avrupa'daki toprakları ilk defa paylaşılmıştır. Böylece yüzyılın sonunda Avrupa'da artık Türk gücü imajı bütünüyle silinmiştir. Bundan sonraki yüzyıllarda imparatorluk sürekli olarak gerilemiş, Avrupa'daki topraklar birer birer elden çıkmıştır.

İran, Osmanlıların Avrupa'daki savaşlarından ve Anadolu'daki karışıklıklardan her fırsatta yararlanmış, Doğu Anadolu'da kısa aralıklarla yüzyıl boyu süren kanlı savaşlar olmuştur. Şah Abbas, Tebriz, Revan, Gence v.b. vilâyetleri almış. Bağdad'ı zapt etmiştir. IV. Murad zamanında yapılan İran seferleriyle önce Tebriz ve Revan, sonra Bağdad geri alınmıştır (1048/1638). Bu savaşların sebep olduğu zulümler, kıtlık ve göçlerle Doğu Anadolu halkı perişan durumdadır. Şairler halkın çektiği ıztırapları ve geri alınan yerlerin zafer sevinçlerini türküler yakarak, destanlar söyleyerek edebiyat tarihimize mal etmişlerdir.

XVII. yüzyılda imparatorluğun içinde bulunduğu bu durum edebiyata birden yansımamıştır. Özellikle XVII. yüzyılın 1. yarısında edebiyat XVI. yüzyıldaki üstün seviyesini korumuştur. Kasidede Nef'î, gazelde Yahya, Neşatî, Nailî gibi şairler yalnız kendi devirlerinde değil, daha sonraki yüzyıllarda da üstat olarak tanınmış divan şiirinin büyük şairleridir. Ancak yüzyılın 2. yarısında edebiyatta bir durgunluk başlar. Bu devirde yetişen şairlerin geleneği başarı ile sürdürmüş olmalarına ve gerçekten güzel eser ortaya koymalarına rağmen içlerinde yalnızca Nabî zirveye ulaşabilmiştir. Artık edebî türlerde eskileri aşan üstün eserlerle karşılaşılmamaktadır.

XVII. yüzyılda divan şiiri çok daha yerli bir karakter gösterir. Şiire bol bol giren yerli unsurlarla İran edebiyatının etkisi iyice azalmıştır. Bu yüzyılda şairler, Necatî, Bakî, Fuzulî başta olmak üzere geçmiş yüzyılların Türk şairlerinin eserlerini okuyarak kendilerini yetiştirmişler, onları örnek almışlardır. Şairlerimiz XVI. yüzyıldan beri İran edebiyatı ile aynı değerde eserler ortaya koyduklarını, hatta kasidede ve gazelde İran şiirini geçtiklerini, mesnevîde yeni bir tarz yarattıklarını söylemekle birlikte İran edebiyatı ile ilişkilerini kesmiş değillerdir. Çünkü edebî kültürlerinin tam ve yetkin bir duruma gelebilmesi için İran edebiyatını iyi bilmek ve yakından izlemek gereklidir. İran'da Camî ile klasik devir kapanmıştır. İran edebiyatının XVI. yüzyıldan beri Hindistan'da Babür'ün çocuklarının ve torunlarının saraylarında gördüğü rağbetle İran şiirinde "sebk-i Hindî" adı verilen bir üslûp moda olmuştur. Şevket-i Buharî gibi Hindistan'a gitmeyen şairler bile bu üslûpla yazmışlardır. Bu üslûp XVII. yüzyılda Türk edebiyatına yansımış. Nailî başta olmak üzere hemen bütün şairler bu üslûbu şiirlerinde az çok kullanmışlardır. Neşatî, İsmetî, Şehrî, Fehim bu üslûptan etkilenen şairlerdir. Şiirde bu üslûpla yapılmak istenen şey, bilinen kelimelerle değişik ve çözülmesi güç isim ve sıfat tamlamaları yaparak yeni ve parlak hayaller yaratmak ve şiirde hassasiyeti olabildiğince derinleştirmektir. Şiirin muhtevasını derinlemesine işleyen bu üslûp, Doğunun sanat zevkinin mimaride, resim ve minyatürde insanı şaşırtan ince süslemeciliğinin ve yaratıcılığının şiirdeki uygulamasıdır. Nef'î'de bu üslûbun etkisi pek görülmezse de, bir sebk-i Hindî şairi olan Örfî'nin mağrur tavrını ve ahenkli ifadesini çok beğenerek kendisini Örfî'ye benzetmiştir. Nabî, Saib'in hayata ve olaylara bakış tavrını, veciz ve hakimane ifadesini kendi yaradılışına çok uygun bulmuştur. Öte yandan yüzyılın büyük şairlerinden Şeyhülislâm Yahya Efendi, Şeyhülislâm Bahayî Efendi gibi şairler rindane ve âşıkane gazellerinde oldukça sade bir dil ve üslûp kullanmışlardır. Dilde ve ifadede Necatî, Zatî, Bakî tarzını sürdüren Yahya Efendi'nin gazellerinde artık İran şiirinin en ufak bir etkisi söz konusu değildir. Onun gazelleri Türk divan şiirini İran şiirinden ayıran bütün özellikleri taşımaktadır. Aslında bu yüzyılın bütün şairleri Türk dilinin tabiî ifadesini şiirlerine geniş ölçüde sokmuşlardır. Arapça, Farsça kelimeleri ve tamlamaları kullandıkları zaman bile bunların gerisinde Türkçe anlatımın şiire hâkim olduğu görülür.

XVII. yüzyılın 2. yarısında Nabî'nin şiirde duygu ve hayalden ziyade düşünceye yer vermesi, hayat tecrübelerini veciz ve özlü bir biçimde anlatması, daha hayatında kendisine büyük bir ün sağlamış, Nabî tarzı denen hakimane şiirleriyle devrindeki bütün şairleri etkilemiş, XVIII ve XIX. yüzyıllarda da Nabî tarzı bir çığır olarak sürmüştür.

Bu yüzyılda da, önceki yüzyıllarda olduğu gibi, nazım dilinde şuurlu bir Türkçeleşme yoktur. Fakat şairler yüzyılların kazandırdığı teknik kolaylıkla çok sade şiirler ve beyitler söylemişler, Türkçeyi bütün anlatım özellikleriyle aruzla rahatça ifade etmişlerdir. Bu yüzyılda da kasideler gazellerden daha ağır bir dille yazılmış, mesnevîlerde sade beyitlerin yanında Farsça tamlamalı beyitler daima yer almıştır. Nabî, oğluna öğütler verdiği *Hayriye*'yi oldukça sade bir dille yazdığı halde *Hayrabad*'da Farsça ve Arapça kelime ve terkipleri daha çok kullanmıştır.

Bu yüzyılda süslü sanatlı nesrin geçen yüzyıla nazaran daha da ağırlaştığı görülür. Dinî eserler, menakıpnâmeler, bir kısım tarihler ve Evliya Çelebi *Seyahat-nâme*'si v.b. sade bir dille yazıldığı halde bazı eserler secili, sanatlı, süslü bir nesir üslûbu ile yazılmıştır. Bu üslûbun başlıca

temsilcilerinden olan Veysî ve Nergisî secili ve sanatlı nesri son derece ağırlaştırmışlar, sanat ve hüneri düşüncenin önüne geçirmişlerdir. Nevizade Ataî'nin *Şekayık zeyli*. Karaçelebizade Abdülaziz Efendi'nin *Revzatü'l-ebrar* adlı tarihi, ağır bir dille yazılmış eserlerdir. Nabî de mensur eserlerinde oldukça ağır bir dil ve sanatlı bir üslûp kullanmış, *Münşeat*'ındaki yazılarını ve *Tuhfetü'l-haremeyn*'i sanatlı nesirle kaleme almıştır. Kâtip Çelebi, Naima gibi nesir yazarları ise dilde orta bir yol izlemişlerdir.

XVII. yüzyılda divan sahibi şairler bir hayli çoktur. Yalnız İstanbul kütüphanelerinde 150'den fazla divan bugün elimizde bulunmaktadır. Bu divanlar tek tek incelenip değerlendirildiğinde edebiyat tarihlerine adları geçmemiş pek çok şair divan edebiyatının parlak sayfalarında yerlerini alacaklardır. Bu yüzyılda Nefî (ölm. 1635), Sabrî (ölm. 1645), Âlî (ölm. 1648), Riyazî (ölm. 1645), Şehrî (ölm. 1660) kasideleri ile, Yahya (ölm. 1643), Bahaî (ölm. 1653) Nedim-i Kadîm (ölm. 1670), Neşatî (ölm. 1674), Nailî (ölm. 1666), Fehim (ölm. 1648), Sabuhî (ölm. 1647), Vecdî (ölm. 1660), Nabî (ölm. 1712) ve Sabit (ölm. 1712) gazelleri, Haletî (ölm. 1630), rubaîleri, Ataî (ölm. 1634), Nadirî (ölm. 1626), Fasih (ölm. 1695), Nabî mesnevîleri ile tanınmış olmakla birlikte diğer türlerdeki eserleri ile de edebî gelişmeye katkıda bulunmuşlardır.

Nefî (ölm. 1044/1635) edebiyatımızda kaside üstadı olarak ün yapmıştır. Doğu Anadolu'da Hasankale'de doğmuş ve o çevrede yetişmiş olan sert mizaçlı Nefî'nin yaradılışına kaside en uygun düşen nazım şeklidir. Onun mizacı eski deyişiyle ifrat ile tefrit arasındadır. Övdüğünü çok överek göklere çıkarır, yerdiğini ise yerin dibine batırır. Methiyelerinde mübalâğaları çok defa aklın ve mantığın dışına çıkarak "gülüv ve iğrak" derecesine varır. Ne var ki o, bu mübalâğalarında samimîdir. İyilik gördüğü ve saydığı kişileri övmüş, lâyık olmayanları övmemiştir. I. Mustafa'ya tek bir kaside yazmamış olması, onun duygularındaki içtenliğini ve lâyık olmayanları övmediğini gösterir. Methiyeye çok düşkün olan Nefî, sanatına olan sonsuz güveni ve mağrur yaradılışı ile hemen her kasidesinde kendisini de övmüştür. Gerçi divan şairleri kasidelerinde ve gazellerinin mahlâs beyitlerinde kendi şiirlerini överek sanatlarına olan güvenlerini belirtirler. Ancak Nefî'de bu övünç çok fazla olup hemen her kasidesinde "fahriye" vardır. Divanın başındaki "sözüm" redifli na'tinde önce kendi sözlerini övdükten sonra Hz. Peygamber'in methine geçmesi, onun fahriyeye düşkünlüğünün tipik bir örneğidir. Yine I. Ahmed'e yazdığı "verir" redifli çok ahenkli ve güzel kasidesine "fahriye" ile başlamış, kendi şiirlerini övdükten sonra padişahın medhine geçmiştir. I. Ahmed için yazdığı "üzre" redifli kasidesi, II. Osman'a Lehistan seferi dönüşünde sunduğu kaside, IV. Murad'a "bahariye"si kasidelerinin en tanınmış olanlarıdır.

Nefî'nin tasvirlerinde muhteva ile ifade arasında çok defa bir uyum vardır. Savaş alanını tasvir ederken kılıçların ve kalkanların şakırtılarını duyurduğuna, kılıçların parıltısını göz önünde canlandırdığına ilk önce Ziya Paşa dikkati çekmiştir. Defterdarlıkla Erzurum'da bulunduğu sırada Nefî'yi tanıyan ve ona Darrî (= zarar verici, zararlı) mahlâsını bıraktırarak Nefî (= yararlı) mahlâsını veren tarihçi ve şair Âlî için yazdığı ve *Divan* baskılarında bulunmayan "suhan" redifii kasidesinde de Âlî'nin yazarlığını ve şairliğini belirtmek için "suhan" (söz) redifini seçerek beyitlerin anlamını bu kelimenin etrafında toplamıştır. Türkçe *Divan*'ında Mevlâna'ya yazdığı medhiyesinin muhtevası ma'rifet cihanı dediği *Mesnevî* gibi dolgun, ifade ise Mevlâna'nın şanına yakışır biçimde ahenkli ve azametlidir. *Saki-nâme*'sinde şarabı övüşündeki içtenliği, sadelik, ahenk ve akıcılığı ile şiirin iç ve dış unsurları arasında tam bir bütünlük ve uygunluk sağlamıştır. Bütün bunlar, Nefî'yi en büyük övgü şairi yapacak güzellikte ve değerdedir. Sanatından emin olan mağrur Nefî, sağlam dili, gür sesi, ahenkli ve haşmetli ifadesi ile kaside alanında büyük başarı sağlamıştır. Nefî, medhiyelerindeki geniş muhayyilesinin yarattığı hayalleri ve mazmunları yeni kelimeler ve terkipler kullanarak ifade etmiştir. Geniş kültürü, kasideye elverişli mizacı, zengin ve parlak muhayyilesi, dile hâkimiyeti, onu kaside tarzının en başarılı üstadı yapmıştır.

Nefî, Yavuz Sultan Selim ve Fuzulî'den sonra şiirde Farsçaya kuvvetle hâkim olan şairlerimizdendir. İran edebiyatını yakından tanıyan Nefî'nin kasidede, Enverî ile Hakanî, gazelde Hafız, rubaîde Hayyam, kıt'ada İbni Yemîn en çok beğendiği şairlerdir. Fakat en çok Urfî'yi beğenir. Kendisini onunla eşit görmüş, hatta onlardan üstün saymıştır. Bu, onun sanatına olan aşırı güveninin ve sanatçı gururunun bir ifadesidir.

Türk şairlerinden Bakî'yi beğenir. Fuzulî'ye nazire yazmış, Bakî'nin ve Sabrî'nin mısralarını tazmin etmiştir. Asıl o, yüzyıllar boyu örnek alınmış olan İran şairlerinden üstün olma iddiasını ve gururunu taşımaktadır. Sanatına güvenen gururlu ve övüngen şair, değerini bilmeyenleri veya kendisini kızdıranları hicvederek yerin dibine batırmıştır. Şairler arasında hicvin yaygın olduğu bu yüzyılda Nefî'nin keskin dilinden hemen pek az şair kurtulabilmiştir. Babasını bile hicveden şair, kendisine zararı dokunan veya değerini anlamayan devlet adamlarını hicvetmesi, sonunda hayatına mal olmuş, dilinin belâsını çekerek boğulmuştur. *Siham-ı kaza*'sını dolduran şiirlerin çoğu kaba küfürlerdir. Ancak çok saydığı Şeyhülislâm Yahya Efendi'ye, kasten kendisini kızdırmak istediğinden yazdığı cevabı, Tahir Efendi adlı birisine yazdığı kıtası hicivlerinin sanatlı ve güzel örnekleridir.

Kasidelerinde mağrur ve övüngen Nefî, gazellerinde alçak gönüllü, rint ve âşıktır. Sade, külfetsiz ve akıcı gazelleriyle bu alanda da başarılı olduğunu gördüğümüz şair, mizacının sevkiyle daha çok kasideciliğe yönelmiş ve *Divan*'ındaki şiirlerinin çoğunu 60'ın üstündeki kasideleri oluşturmuştur. Tenkitli baskısı henüz yapılmamış olan Türkçe *Divan*'ın Ayasofya nüshasında (No. 3979) 64 kaside, 113 gazel vardır.

Farsça *Divan*'ındaki şiirlerinde Enverî, Hakanî ve Urfî'nin etkisinde kalan şair, tasavvufa da daha çok yer vermiş olup Mevlâna'ya üç medhiye yazmıştır (çev. A. N. Tarlan, *Nefî'nin Farsça divanı*, 1945). Farsça *Divan* nüshalarında bulunmayan "Tuhfetü'l-uşşak" adlı uzun kasidesi Fuzulî'nin *Enisü'l-kalb*'ine naziredir (bk. NEFÎ).

Nefî'nin kasidelerinde Farsça tamlamalara çok yer vermiş olması dolayısıyla Gibb, onu Türk şiirini İran şiirine en çok yaklaştıran şair olarak gösterir. Nefî, gazellerinde daha sade bir dil kullanmıştır. Şair kelime oyunlarına fazla yer vermemekle birlikte şiirlerinde sanat ve hüner yapmakta da usta olduğunu gösteren çok güzel örnekler vardır. O daha hayatta iken kasideleriyle bütün çağdaşlarını etkilemiş olup XIII - XIX. yüzyıllarda da kaside üstadı olarak ününü ve etkisini sürdürmüştür.

XVII. yüzyılda gazel alanının en tanınmış şairi Şeyhülislâm Yahya Efendi (960 - 1053/1552 - 1644)'dir. Ankaralı Bayramzade Şeyhülislâm Zekeriya Efendi'nin oğlu olan Yahya Efendi, çok iyi bir medrese tahsili gördükten sonra ilmiye mesleğine girerek şeyhülislâmlığa kadar yükselmiştir ve üç defa bu makama getirilmiştir (bk. YAHYA EFENDİ). Yahya Efendi, gerek kişiliği gerek şairliği ile başta padişah IV. Murad olmak üzere çevresinden büyük saygı görmüştür. Nefî, Ataî, Sabrî, Nailî gibi tanınmış şairler bu saygılarını ona yazdıkları şiirlerinde dile getirmişlerdir. Şair, IV. Murad'a yazdığı bir medhiye dışında kaside yazmamış olup kendisine kasideler sunulmuştur. Aslında o, yaradılış bakımından gazel şairidir. Günlük hayatın zevk ve eğlencelerini, gönlünün duygularını sade bir dille ve çok defa sanat kaygısı gözetmeden içtenlikle dile getirmiştir. Şiirlerinin konusu, aşk, tabiat ve rintliktir. Kendisi şeyhülislâm olduğu halde şaraptan, sakiden, meyhaneden fazlaca söz etmesi, tutucu çevrelerce hoş görülmemiş, hatta Fatih camiinde bir vaiz onu küfürle itham edecek kadar ileri gitmiştir. Yahya Efendi, riyakâr softalara karşı meyhanenın hoş görülü havasını, rintlerin doğruluğunu, alçak gönüllü ve içten davranışlarını tercih etmiştir. Onun hayata bağlı, neşeli, samimî ve hoşgörülü davranışı, şiirlerini daha cana yakın ve sevimli yapmıştır. İstanbul Türkçesini en ince ve en güzel bir biçimde kullanan Yahya'yı Recaizade Ekrem, Nedim'e tercih etmiştir (bk. *Kudemadan birkaç şair*, İstanbul 1885). Yahya, zarif bir İstanbul şivesi ile yazdığı samimî neşeli ve külfetsiz şiirleriyle kendisine büyük bir ün sağlamış ve edebiyatımızın gazel üstatları arasında yer almıştır. Gibb (*The History of Ottoman Poetry*, London) in, Yahya'nın bir elini Bakî'ye öbür elini Nedim'e vermiş olduğunu söylemesi yerinde bir gözlemdir. Yahya' nın Bakî ve Nedim gibi aşk, tabiat ve rintlik konularında yazdığı gazelleri İstanbul Türkçesinin en güzel örnekleridir. Nedim de gazelde Bakî ile Yahya'yı beğendiğini söyleyerek onların yolunu takip etmiştir. *Divan*'ının başındaki "Sakî - nâme"sinde geçen *şarap, saki, meyhane* kelimelerini tasavvufî anlamlarda almak mümkün ise de, gazellerinde bu kelimeleri neşeli kişiliğindeki dürüstlük, içtenlik ve hoşgörü ile yorumlamak daha yerinde olur.

Şeyhülislâm Bahaî (1601 - 1653) sade ve samimî gazelleriyle tanınmıştır. Şiirlerini Bakî ile Yahya tarzında yazmış olan Bahaî'nin ufak bir *Divan*'ı vardır. Her ne kadar fazla şiir yazmamış ise de, gazelleri içerisinde ona büyük şair dedirtecek değerde ve güzellikte olanları vardır. Devrinde büyük bir saygı görmüş olan Bahaî'yi Neşatî, Nailî, Güftî, Cevrî gibi şairler şiirleriyle övmüşlerdir. Onun meşhur "neylesin" redifli gazeline Nailî, Güftî, Hevaî, Nazım gibi şairlerin tahmisleri vardır. Nabî, onun "bülbül" redifli gazelini tahmis ettiği gibi, Nahifî de Bahaî'ye nazire yazmıştır.

Neşatî (ölm. 1085/1674) de bu yüzyılın gazelde üstat şairlerindendir. *Divan*'ında kasideleri de bulunmakla birlikte asıl ününü gazelleriyle kazanmıştır. Sebk-i Hindî üslûbunun en başarılı şairlerinden olan Neşatî'nin bu üslûpla yazdığı "nihânız" redifli gazeli birçok şair tarafından tanzir ve tahmis edilmiştir (bk. NEŞATÎ).

Nailî, Fehim, Nazim, Kâmi gibi şairlere üstatlık etmiş olan Neşatî, çevresinden büyük bir saygı görmüştür. Neşatî'nin özellikle Mevlevî şairler arasında büyük bir şöhreti vardır. Nazim, ondan hürmetle bahsetmiş, Şeyh Galip başta olmak üzere tanınmış birçok Mevlevî şairleri Neşatî'nin şiirlerine nazireler yazmıştır. Neşatî'nin "bile" redifli gerçekten güzel gazelini Nedim tahmis ederek hem zevkinin inceliğini hem de Neşatî'yi beğendiğini göstermiştir. Neşatî *Divan*'ının kendi el yazısı ile olan nüshası Millet Kütüphanesindedir (Müze, 519). Neşatî'nin *Divan*'ından başka *Hilye-i enbiya, Edirne şehrengizi, Şerh-i müşkilât-ı Urfî, Kavaid-i Farisiyye* adlı eserleri vardır.

Nailî (ölm. 1077/1666) XVII. yüzyılın ünlü gazel şairlerindendir. Kasidelerinde Nef'î etkisi altında kalmış olan Nailî, gazelde kendisine has bir üslûp yaratmıştır. O, sebk-i Hindî üslûbunun edebiyatımızda en büyük şairidir. Şiirin muhteva yönünden işlendiği bu üslûpta Nailî, yeni tamlamalar yaparak duygularına daha bir derinlik ve güç vermiştir. Rindane, âşıkane, bazen de hakimane konularda yazmış olan Nailî, tasavvufun da etkisinde kalmıştır. Sanatıyla kendisine rahat bir hayat temin edememiş olması, orta halli bir memuriyetle geçimini sağlaması ve bir ara sürgün hayatı yaşaması yüzünden şiirlerinde bir bedbinlik vardır. Tasavvufu benimseyerek Gülşenî tarikatına da girmiş olan Nailî, ruhundaki bedbinliği tasavvufun manevî huzurunda eritmeye çalışmıştır.

Şiirlerinin üslûp ve ifadesine çok itina göstermiş, kusursuz ve güzel söylemeye önem vermiş olan şair, kelimeleri dikkatle seçerek yerli yerinde kullanmış, duygu ve düşüncelerini sözüne söz katılmayacak biçimde ve en ahenkli bir ifade ile vermeye çalışmıştır. İnce ve zevkli bir sanatkâr olan Nailî, kendisinden sonraki yüzyılda da üstat kabul edilmiş, Tanzimat döneminde divan edebiyatı geleneğini sürdüren Leskofçalı Galib, Arif Hikmet, Yenişehirli Avni üzerinde çok etkili olmuştur (bk. NAİLÎ).

Bu yüzyılın 1. yarısında yetişen Fehim (ölm. 1058/1648) gazel tarzının güçlü şairlerindendir. Çocuk denecek yaşta şiire başladığı anlaşılan Fehim, genç yaşlarında 1637'de Urfî divanını kopye etmiştir. Şiirlerinde sebk-i hindî üslûbunun etkisi görülür. Urfî'yi çok beğenen Fehim, kendisini Rum (Anadolu)'un Urfî'si saymıştır. Fehim *Divan*'ının yalnız İstanbul kütüphanelerinde 30'dan fazla yazmasının bulunması, çok beğenilmiş ve okunmuş olduğunu gösterir. Bazı divan yazmalarının sonunda bulunan *Şehrengiz*'i müstehcen beyitlerle dolu olup edebî bir değer taşımaz. Fehim, Nailî gibi üslûba önem vermiş, açık ve özlü yazmaya özen göstermiştir. Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği *Figan-nâme*'si *Divan*'ındaki "Kaside der şikâyet-i dehr" adlı kasidesi olmalıdır. Fehim'in "Ruz u şeb" redifli na'ti çok beğenilmiş, Nazim, Şeyh Galib ve İzzet Molla tarafından tanzir edilmiştir. Namık Kemal, *Harabat*'a Fehim'i almadığı için *Tahrib-i Harabat*'ta Ziya Paşa'ya çatmıştır. Tanzimat döneminde eski edebiyat yanlısı şairlerin gazelde en çok beğendikleri ve nazireler yazdıkları şairler Nailî ile Fehim olmuştur.

Fehim *Divan*'ının tenkitli bir baskısı henüz elimizde yoktur. Sadettin Nüzhet Ergun'un yayınladığı Fehim'in hayatını ve şiirlerini içine alan kitabı (Millî edebiyat serisi, 1934) dışında Fehim'in şiirleri üzerinde geniş bir inceleme yapılmamıştır.

Vecdî Abdülbakî (ölm. 1070/1660) bu yüzyılın değerli gazel şairlerindendir. Fazla şiir yazmamış olan Vecdî'nin küçük *Divançe*'sinin eski harflerle yapılmış olan baskıları (İstanbul 1289, 1310) eksiktir. İstanbul kütüphanelerinde 30'a yakın yazmasının bulunması, şiirlerinin her dönemde beğenilip okunduğunu gösterir. Vecdî, gazellerinde divan

şiirinin bilinen ve çok kullanılmış olan teşbihlerinin ve mazmunlarının dışına çıkmamış, ancak onları şair yaradılışı ve ince zevki ile daha güzel ve şairane biçimde söyleyebilme gücünü göstermiştir. Aşk ve rintlik konusundaki samimî duygularını kelime oyunlarına ve hüner gösterme merakına kapılmadan oldukça sade ve akıcı bir dille verebilmiştir.

Vecdî, kendisini Bakî ve Nef'i ile aynı değerde görerek onların bıraktığı boşluğu kendisinin doldurduğunu söyler. Onun bu iddiası kendisine olan aşırı güveninden ileri gelmekle birlikte Vecdî gazel sahasının değerli şairlerindendir.

İsmetî (ölm. 1076/1666) şairliği yanında ilmiyle de tanınmış olup büyük babası Birgivî Mehmed Efendi'nin Arapça eseri *Tarikat-ı Muhammediye*'yi Türkçeye çevirmiştir. Mevlevîliğe intisap eden İsmetî, tasavvufî neşveye sahip bir şairdir. İsmetî'nin *Divançe*'sinin tenkitli baskısı yayınlanmıştır (H. İpekten, 1974). Gazellerinde Nailî tarzını benimsemiş olmakla birlikte Nailî'deki şairlik gücü İsmetî'de yoktur.

Sebk-i Hindî üslûbunun başarılı şairlerinden Şehrî, hicviyeleriyle tanınmış Mantıkî, Mevlevî şairlerinden Sabuhî, Fasih, Cevrî de gazelleriyle tanınmış şairlerdir. Cevrî, şairliğinden daha çok hattatlığı ile ün yapmıştır. Büyük bir talik ustası olan Cevrî, Mevlâna'nın 6 ciltlik *Mesnevî*'sini 6 defa yazdığını kendisi söyler. Sarı Abdullah Efendi'nin eserlerinden başka pek çok eserleri, divanları istinsah etmiş olan Cevrî, kendi *Divan*'ını da birkaç kere yazmıştır. Tenkitli baskısı yayınlanmış olan *Divan* (Hüseyin Ayan, Erzurum 1982)'ından başka *Hilye-i çehar-yar-i güzin, Hall-i tahkikat, Ayne'l-füyuz. Melhame, Selim-nâme, Tercüme-i hal-i Hafız-ı Şirazî* gibi eserleri vardır (bk. CEVRÎ). Mevlâna'ya karşı derin bir saygısı ve bağlılığı olan Cevrî, *Ayne'l-füyuz*'da Yusuf Sineçak'ın *Cezire-i Mesnevî*'sindeki beyitleri beşer beyitle açıkladığı gibi, *Hall-i tahkikat* adlı eserinde *Mesnevî*'den seçtiği 40 beyti beşer beyitle Türkçeye çevirerek açıklamıştır.

Devrinin güçlü bir şairi olan Nedim Mehmed Efendi (ölm. 1081/1670), Lâle Devri şairi meşhur Ahmed Nedim Efendi'den ayırmak için Nedim-i Kadim diye anılır. Nedim-i Kadim'in gazelleri zamanla Lâle Devri şairi Nedim'in şiirleriyle karıştırılmış, ancak Lâle Devri Nedim'inin, onun çok güzel olan bir gazelini tahmis etmiş olması hem Nedim-i Kadim'in kişiliğinin ortaya çıkarılmasına hem de değerinin anlaşılmasına sebep olmuştur. Nedim-i Kadim'in *Divançe*'si Halil Nihat Boztepe tarafından Nedim *Divan*'ının sonundaki lûgatçe kısmında yayınlanmıştır (İstanbul 1341). Ancak bazı şiirleri bu baskıda yoktur. Nedim-i Kadim'in âşıkane, zarif ve neşeli gazellerinde Nedim'in şiirlerine yaklaşan bir zevk inceliği vardır (bk. NEDİM-İ KADÎM).

Azmizade Haletî (ölm. 1040 - 1631) XVI. yüzyılın tanınmış şairlerinden Pir Mehmed Azmi Efendi'nin oğlu olup mükemmel bir tahsil görmüş, kazaskerliğe kadar yükselmiş âlim bir şairdir. *Divan*'ından başka, Hüseyin Vaız'ın *Ahlâk-ı Muhsinî*'sini çevirmiş, babasının yarım bıraktığı *Mihr ü Müşteri* mesnevîsinin çevirisini tamamlamıştır. Yazma halinde olan *Divan*'ında 20'den fazla kasidesi, 400'e yakın gazeli vardır. Haletî, rubaî yazmaya olan merakı ve düşkünlüğü ile ayrı bir kitap teşkil edecek kadar çok rubaî yazmıştır. *Divan*'ının Bayezid umumî kütüphanesindeki yazmasında (Veliyüddin Efendi, No. 2703) 540 rubaîsi vardır. Kendisini Hayyam ile karşılaştırarak rubaîlerinin onunkiler kadar güzel olduğunu iddia eden Haletî'nin, Hayyam'ın derecesine erişememiş olduğu gerçeğini söylemek gerekir. Hayyam, rubaîlerinde kendi hayat felsefesini ve dünya görüşünü veciz bir ifade ile vermiş bir şairdir. Haletî ise her konuda yazdığı rubaîlerinde başarılı olmakla birlikte Hayyam'ın dört mısraa sığdırdığı hayat felsefesinin yaptığı etki, onun rubaîlerinde yoktur. Bununla birlikte Haletî, edebiyatımızda rubaî şairi olarak ün yapmış, Nedim bile onun bu tarzdaki başarısını takdirle anmıştır (bk. HALETÎ).

XVII. yüzyılın 2. yarısında yetişen şairlerin en büyüğü Nabî (ölm. 1124/1712)'dir. Memleketinde çok ivi bir tahsil gören, Arapçayı ve Farsçayı hakkıyla öğrenen Urfalı Nabî, İstanbul'a geldiğinde imparatorluk merkezinde yetişen bütün şairleri gölgede bırakan bir şöhret olmuştur. Bütün şairler tarafından üstat tanınan ve 70'in üstünde olduğu için Nabî-i pîr diye anılan Nabî'nin şöhretini, Osmanzade Taib gibi bazı şairler kıskanmış ve ona gıpta edenler olmuştur.

Nabî'nin şiire taze bir hava getirdiği, gazelde bir yenilik yaptığı herkesçe kabul edilmiştir. O, şiirde his ve hayalden ziyade düşünceye yer veren hikemî tarzın temsilcisidir. Nabî'den önce pek çok şair hakimane gazeller ve beyitler söylemişse de, Nabî, bir yandan sanatçı yaradılışının sevki ile bir yandan da sosyal çevrenin ve imparatorluğun gittikçe bozulan idaresinin onun üzerinde yaptığı etki ile hakimane şiire yönelmiştir. Dindar kişiliğinden, geniş bilgisinden, seziş ve görüş kuvvetinden gelen bir olgunlukla olaylar ve insanlar hakkındaki gözlemlerini hayat tecrübelerini sağlam bir dille açık ve akıcı bir ifade ile verebilme kudretini göstermiştir. Onun veciz beyitleri ve mısraları ata sözü gibi bugün de tekrarlanır. Nabî, lirik, âşıkane gazeller de yazmıştır. Bu çeşit gazellerinde de çok başarılıdır. Ancak o daha çok hikemî tarza mevletmiş ve bu alandaki üstün başarısıyla da bütün şairleri geride bırakmıştır. Hikemî vadi de denen Nabî tarzı, kendisinden sonra divan edebiyatına hâkim olmuş, ancak Nabî bu tarzın en büyük üstadı olarak kalmıştır. Gazelin, lugat kitabı olmadığını, sade yazılması gerektiğini söyleyen Nabî, gazellerini sade bir dille yazmıştır. Kasidelerinin dili daha ağır olduğu gibi mensur eserlerini de sanatlı bir üslûpla yazmıştır. *Divan*'ında pek çok kasidesi, yüzlerce gazeli, rubaî ve kıta v.b. şiirleri vardır. Gazelleriyle hakimane tarzın en mükemmel örneklerini vermiş olan Nabî, çok yazmış olduğundan onun bütün gazelleri aynı güzellikte değildir. Bu yüzden onun *Divan*'ı "ot basmış bir gülistan"a benzetilmiştir.

Manzum, mensur eserleri bulunan Nabî'nin oğluna öğütler vermek için yazdığı *Hayriye* (Hayri-nâme) adlı mesnevîsi *Divan*'ından sonra en ünlü eseridir (bk. NABÎ). Nabî gazelleriyle gerek yaşadığı devirde gerek ölümünden sonra geniş ve sürekli etki yapmış bir şairdir. Doğrudan doğruya onun tarzını benimsemiş olanlar dışında Nedim, Şeyh Galib gibi şairler de dahil olmak üzere XVIII - XIX. yüzyılın bütün şairleri ona nazireler yazmışlardır. Ancak o, hikemî tarzın aşılmaz üstadı olarak kalmıştır.

XVII. yüzyılın 2. yarısında yetişen şairlerden na'tlerinin çokluğu ile tanınmış olup kalın bir *Divan*'ı bulunan Nazim, Nabî'nin yakın dostu Râmî Mehmed Paşa gibi şairler arasında en dikkate değer şair Sabit (ölm. 1124/1712)'tir. *Divan*'ı, *Edhem ü Hüma*'sı ve *Zafer-nâme*'si dışında bazı küçük mesnevîleri de bulunan Sabit, şiire yeni bir tarz getirmek arzusu içindedir. Eski büyük üstatları okumuş, Nabî'

yi çok beğenerek onun etkisinde kalmış, ancak şiirde bir yenilik yapabilmek kaygısını daima taşımıştır. O, bu amaçla Türkçe deyimleri ve atasözlerini şiirlerinde bol bol kullanmış, deyimlerin mecazlı anlamlarından yararlanarak kelime oyunları ve sanatlar yapmıştır. Şiirde Türkçe deyimler kullanmak, kelimelerin gerçek ve mecazlı anlamlarından yararlanmak XV. yüzyıldan beri pek çok şairin baş vurduğu bir yoldur. Ancak Sabit bunu bir tutku haline getirmiş, bu yüzden de bazen bayağılaştığı olmuştur. Kullandığı yüzlerce deyimden bir kısmı bugün edebî dilde artık yaşamamaktadır. Bu yüzden Sabit'in şiirleri, deyimler bakımından zengin bir malzeme durumundadır. Divan şiirinin tekniğini çok iyi bilen Sabit'in dili ağır ve çetrefildir. Arapça, Farsça kelimeleri ve terkipleri oldukça çok kullanması, ayrıca, bugün kullanıştan düşmüş deyimlerle kelime oyunları yapması yüzünden çok defa onun şiirlerini anlamakta güçlük çekilir. Bununla birlikte, *Divan*'ında onun üstad bir şair olduğunu gösteren çok güzel şiirleri vardır (bk. SÂBİT).

Mutasavvıf şairler: Aziz Mahmud Hüdayî (ölm. 1628)'nin *Divan*'ı, *Necatü'l-garik* adlı mesnevîsi, mensur *Tarikat nâme*'si birlikte basılmış olup 20'den fazla eseri vardır. Hüdayî şiirlerinde aruzu ve heceyi kullanmıştır. *Divan*'ının yazmaları pek çoktur.

Nakşî-i Akkirmanî (ölm. 1055/1654), Halvetî şeyhlerinin büyüklerinden olup Nakşî hakkında Moralızade Mustafa Lütfî Efendi tarafından yazılmış *Menakıp-nâme* 1314'te Bursa'da bastırılmıştır. Eski harflerle bastırılmış olan *Divan*'ında tasavvufî düşüncelerini açık bir dille yazmış olan Nakşî, bu yüzyılın tanınmış mutasarrıf şairlerindendir.

Ümmî Sinan (ölm. 1664) Elmalılı olup şiirlerinde Nesimî'nin etkisindedir. Eserlerini aruzla ve hece ile yazmıştır.

Niyazî-i Mısrî (ölm. 1653) Malatyalı olup Mısır'da tahsil görmüş, Elmalılı Ümmî Sinan'a derviş olmuştur. Daha sonra Bursa'da yerleşen Niyazî, Halvetîliğin Mısrî kolunu kurmuştur. Hükümeti dinlemeyip birkaç yüz müridi ile gaza yapmak için Edirne'ye gittiğinden Limni'ye sürülmüş ve orada ölmüştür. Yunus Emre'nin etkisi altında kalmıştır. Onun "Çıktım erik dalına anda yedim üzümü" mısraı ile başlayan şathiyyesine yazdığı şerhi çok meşhurdur. Halk tarafından çok okunan divanının eski ve yeni harflerle baskıları yapılmıştır. Vahdet-i vücudu Yunus'tan sonra en kolay ve samimî bir biçimde anlatmış olan Niyazî, halk arasında geniş şöhret kazanmıştır (bk. NİYÂZÎ).

Tarikatların çok arttığı bu yüzyılda yetişen daha pek çok tekke şairi vardır. Bunlardan bir kısmı hem heceyi hem aruzu kullanmış bir kısmı ise yalnızca heceyle yazmışlardır.

XVII. yüzyılda çeşitli konularda pek çok mesnevîler yazılmıştır. Mesnevî yazan şairler arasında yüzyılın 1. yarısında Ataî, 2. yarısında Nabî Osmanlı mesnevîciliğinin iki büyük şairidir.

Ataî (1582 - 1634) XVI. yüzyılın tanınmış gazel şairi olan âlim Nev'î'nin oğlu olması dolayısıyla Nev'îzade diye anılır. Eserlerinde babası ile iftihar eden Ataî'nin *Hamse*'si, *Divan*'ı ve *Şekayık zeyli* en önemli eserleridir. Ataî'nin *Hamse*'sindeki mesnevîler *Nefhatü'l-ezhar, Sohbetü'l-ebkâr, Âlem-nüma (Saki-nâme), Heft-han* ve *Hilyetü'l-efkâr*'dır. Sade ve akıcı bir dille yazılmış olan bu mesnevîlerde *Saki-nâme* dışındakiler dinî, ahlâkî, mahallî konulardan oluşan küçük hikâyelerdir. İçlerinde konusu açık saçık olanlar da vardır. Gerek *Saki-nâme*'de gerek bu küçük hikâyelerde İstanbul'a ait tasvirlerin ve yerli hayatı aksettiren özelliklerin bulunması mesnevî edebiyatımızın yerlileşmesinde Ataî'nin mesnevîlerine ayrı bir yer ve önem kazandırmıştır. Şeyh Galib *Hüsn ü Aşk*'ında Ataî'nin mesnevîlerini pek beğenmediğini söylemekle birlikte onun Osmanlı mesnevîciliğinde yeni bir tarz yarattığı kabul edilmiştir. Ataî'nin *Hamse*'sindeki eserlerinin beğenildiği ve çok okunduğunu yazmalarının fazlalığı gösterir. *Hamse*'sindeki *Hilyetü'l-efkâr* eksik bir mesnevîdir (A. S. Levend bas. 1948). *Heft-han* Turgut Karacan tarafından bastırılmıştır (1975). Ataî'nin *Divan*'ının yalnızca İstanbul kütüphanelerinde 16 yazmasının bulunması, onun şöhretini gösterir. Ataî'nin bir de *Hezliyyat divançesi* vardır (Üniversite Ktp. 319). Ataî'nin *Hadikatü'l-hakayık fi tekmileti'ş-şekayık* adıyla Taşköprülüzade'nin *Şekayık*'ına yazdığı zeyil, onun en tanınmış eserlerindendir (1268). Oldukça ağır bir dille yazılmış olan *Şekayık zeyli,* edebiyat tarihimiz için çok önemli bir kaynaktır.

Mevlid, miraciye, hilye, hadis-i erbain gibi dinî konularda yazılmış eserlerin, divanlarda tevhid, münacat ve na'tlerin arttığı görülür. Nazim'in na'tleri divanında oldukça geniş yer tutar. Hakanî'nin *Hilye-i şerif*'inin etkisi ile Cevrî *Hilye-i çiharyar-ı güzin,* Neşatî *Hilye-i enbiya,* Güttî *Hilye-i Hüseyn*'i yazmıştır.

XVII. yüzyılda miraciyeler çok yazılmıştır. Önceki yüzyıllarda mesnevîlerde görüldüğü gibi, mesnevîlerin giriş kısımlarındaki na'tlere miraciyenin de eklenmesi âdettir. Bu yüzyılda da buna uyulmuştur. Ataî'nin *Hamse*'sindeki bütün mesnevîlerinde miraciye bölümü vardır. Kafzade Faizî, *Leylâ ve Mecnun*'una (Millet Ktp. 506) miraciye bölümü koymuştur. Nadirî'nin, Haletî'nin, Ataî'nin, Neşatî, Nailî, Fasih, Riyazî v.b. divanlarında miraciye şiirleri vardır. Bu miraciyelerden Nadirî'nin miraciyesi gibi bir kısmı kaside ve gazel biçimindedir (bk. Metin Akar, *Türk edebiyatında manzum mirac-nâmeler,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdarî Bilimler Fakültesi, basılmamış doktora tezi 1980).

XVII. yüzyılda manzum ve mensur hadis-i erbainler de yazılmıştır. Feyzî-i Kefevî (ölm. 1616), Nabi, Fethi-i Karamanî (ölm. 1694)'nin manzum hadis-i erbainleri vardır. Kemaleddin Mehmed (ölm. 1612), Abdurrahman Hıbrî (ölm. 1676) mensur hadis-i erbain yazmıştır (bk. A. Karahan, *İslam Türk edebiyatında kırk hadis,* İstanbul 1954).

Bu yüzyılda saki-nâmelerin çok yazıldığı dikkati çeker. Divanlarda yer alan saki-nâmelerden başka, müstakil saki-nâmeler de yazılmıştır. Nef'î'nin *Divan*'ındaki *Saki-nâme*'si gibi terkib-i bend şeklinde yazılmış olanlar da vardır. Yahya'nın *Saki-nâme*'si *Divan*'ının yazma nüshalarında ve basmasında bulunmakla birlikte müstakil bir mesnevîdir. Ataî'nin *Sakî-nâme (Âlem-nüma)*'sinden başka Riyazî (Üniversite Ktp. 2832/2), Faizî *(Divan*'ında), Sabuhî, Cem'î (ölm. 1070/1659), Fehim, Selânikli Esad, Azmizade Haletî (Nuruosmaniye Ktp. 3942) (ölm. 1041/1631), Bahaî, Tıflî'nin divanlarında saki-nâmeler vardır. Bunlardan bir kısmında Nef'î'nin eserinde olduğu gibi doğrudan doğruya şaraptan, içkiden, sakiden bahsedilmiş, Yahya'nın *Saki-nâme*'si gibi bir kısmında ise şarap ilâhî aşk, saki mürşid, meyhane tekke yerinde mecazî anlamlarda kullanılmıştır.

Bu yüzyılda klasik mesnevî konuları geçmiş yüzyıllardaki rağbeti görmemiş olmakla birlikte büsbütün bırakılmamıştır. Bursalı Hevayî Mustafa (ölm. 1017/1608), Bağ-

dadlı Abdüldelil Zihnî (ölm. 1023/1614)'nin *Yusuf u Züleyha*'yı, Faizî'nin *Leylâ ve Mecnûn*'u, Rif'atî (ölm. 1080/1699)'nin *Yusuf u Züleyha* ile *Leylâ ve Mecnûn*'u, Fasih Dede'nin *Hüsrev ü Şirin* ile *Mahmud u Ayaz*'ı, Bursalı Hevayî Mustafa'nın *Yusuf u Züleyha* ve *Vamık u Azra* mesnevîlerini yazdıkları kaynaklarda bildirilir.

Fedaî Dede (ölm. 1045/1635)'nin *Mantıku'l-esrâr* adlı *Mantıku't-tayr* çevirisi (1274 taşbasması), Ömer Fuâdî (ölm. 1046/1636)'nin Attâr'ın *Bülbül-nâme* çevirisi bu yüzyılın tasavvufî mesnevîlerindendir. Manisalı Birrî (ölm. 1127/1715), Ömer Fuadî'nin *Bülbüliye*'sini nesre çevirmiştir (Bursa İl Halk Kütüphanesi, Genel 1161).

Şehrengizler XVI. yüzyıldaki kadar fazla yazılmış olmamakla birlikte bu yüzyılda da yazılmış şehrengizler vardır. Neşatî'nin *Edirne şehrengizi* (Üniversite Kütüphanesi, 545, *Divan*'ı içinde), Fehim'in *İstanbul şehrengizi* (Üniversite Kütüphanesi, 2932, *Divan*'ı içinde), Gelibolu Vecihî (ölm. 1019/1610)'nin *Gelibolu şehrengizi,* Tab'î (ölm. 1064/1653)'nin *İstanbul şehrengisi* sayılabilir (A. S. Levend, *Türk edebiyatında şehrengizler*, İstanbul 1958).

Sur-nâmelerden Abdî'nin 1675'te Edirne'de IV. Mehmed'in şehzadelerinin ve kızı Hadice Sultan'ın evlenme düğünlerine ait *Sur-nâme*'si (Revan, 823), Nabî'nin aynı düğün için yazdığı *Sur-nâme* (A. S. Levend, *Nabî'nin Surnâmesi,* İstanbul 1944) bu türün örnekleridir.

Bu yüzyılda şairler arasında hiciv ve hezel çok yaygındır. Nef'î *Sihâm-ı kaza* adlı eserinde topladığı çoğu küfür mahiyetindeki amansız hicivleriyle bu türün en başta gelen şairidir. Devrinde hicvetmediği şair hemen yok gibidir. Babasını bile hicvetmiştir. Ataî'nin, Riyazî'nin, Mantıkî'nin hicviyeleri vardır (Bu yüzyılın halk şairleri için bk. HALK EDEBİYATI).

Mensur eserler: *Tezkireler.* XVII. yüzyılın başında, nesirde sade, orta sanatlı ve ağır nesir olmak üzere üç üslûbun kullanıldığı görülmektedir. Bu yüzyılın tezkireleri genellikle çok sade olmayan bir dille oldukça açık ve anlaşılır bir üslûpla yazılmışlardır.

XVII. yüzyılda yazılmış olan mensur eserler arasında tezkirelerin edebiyat tarihi yönünden özel bir yeri ve önemi vardır. Riyazî (ölm. 1054/1644)'nin 1018/1609'da yazdığı *Riyaziü'ş-şuara*'sı bu yüzyılın en önemli tezkirelerindendir. Riyazî, eserine XV. yüzyıldan 1609'a kadar yaşamış 400'den fazla şairi almış, kendisinden önce yazılmış tezkirelerden de yararlanmıştır. Riyazî tezkiresinin dili pek ağır olmamakla birlikte sade de sayılmaz. Riyazî'nin *Düsturu'l-amel fi durubi'l-emsal, Risale fi ilmi'l-beyanı Sahayifü'l-letaif,* İbni Hallikan'ın *Vefeyatü'l-a'yan* adlı tanınmış biyografik eserinin kısaltılmış çevirisi gibi mensur eserleri de vardır. Divanı ile 1052 beyitli *Saki-nâme*'si de bulunan Riyazî, aynı zamanda bu yüzyılın tanınmış şairlerindendir. Kasidede Bakî'nin ve Nef'î'nin etkisinde kalmış olan Riyazî, Nef'î ile hiç anlaşamamış, birbirlerine karşı hicviyeler yazmışlardır. Kasidelerinin girizgâhlarındaki başarısı dikkati çekmiş, Bakî'nin ve Nef'î'nin hayallerine yakın hayaller ve tasvirler yapmıştır. Tasavvufun etkisi altında kalmış olan Riyazî'nin duygulu, zarif gazelleri vardır.

Kafzade Faizî (ölm. 1031/1621)'nin 1620'de yazmış olduğu *Zübdetü'l-eş'ar* adlı tezkiresi, daha çok antoloji niteliğinde olup XV. yüzyılın 2. yarısından kendi devrine kadar yaşamış olan şairlerden bir iki cümle ile söz etmiş ve şiirlerinden örnekler vermiştir. Divanından başka *Saki-nâme*'si ile yarım bıraktığı *Leylâ ve Mecnun* mesnevîsi vardır.

Seyyid Mehmed Rıza (ölm. 1082/1671), *Tezkire tü'ş-şuara*'sına Fatih'ten IV. Murad'a kadar olan şair padişahlar ile 1000/1591 tarihinden beri yetişen şairleri almıştır. Eski harflerle bastırılmış olan (İstanbul 1316) Rıza tezkiresinin dili pek sade olmamakla birlikte çok ağır da değildir. Aynı zamanda şair olan Rıza, Nev'î ve Yahya etkisinde şiirler de yazmıştır.

Yümnî Mehmed Salih (ölm. 1073/1662)'in yazdığı tezkire, çağdaşı 29 şairden söz ettiği küçük bir eserdir. Onun müsvedde halindeki tezkiresini Ali Emirî temize çekmiştir (Millet Kütüphanesi, Ali Emirî Bl. No. 780 - 781).

Seyrekzade Mehmed Asım (ölm. 1086/1676)'ın *Zeyl-i Zübdetü'l-eş'ar*'ı, Kafzade'nin eserine zeyildir. Rıza Paşa Kütüphanesi nüshası yazarın el yazısıyladır. 123 şairin hayatından ve eserlerinden örnekler vermiştir.

Mustafa Mücîb (ölm. ?)'in *Tezkiretü'ş-şuara*'sı Kafzade'nin *Zübdetü'l-eşar*'ına zeyil olup 1122/1710'da yazılmıştır. 112 şairi içine alan bu tezkire de yazma halindedir (Nuruosmaniye Kütüphanesi, 4965, 287b - 293b). Bu yüzyıl tezkirelerinden olan Güftî (ölm. 1088/1678)'nin *Teşrifatü'ş-şuara* (Hamidiye 1113)'sı şairlerden alaycı bir dille bahseden tek manzum tezkiredir (F. Timurtaş, *Edirneli Güftî ve Teşrifatü'ş-şuara*'sı, "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi" II, 3 - 4, 1948).

XVII. yüzyılda edebî alanda sanatlı ve süslü nesir üslûbunun tanınmış iki temsilcisi Veysî ile Nergisî'dir. Bunların eserlerinde nesir dili o kadar ağırlaşmıştır ki çok defa sözlükle dahi yazdıklarını anlamak zordur. Çünkü seciler yapmak ve hüner göstermek maksadıyla zincirleme terkiplerin yer aldığı uzun cümlelerle fikir ikinci plana atılmıştır. Bu üslûbun en tanınmış temsilcilerinden olup aynı zamanda şair olan ve divanı da bulunan Veysî (ölm. 1628) *Hab-nâme (Vakıa-nâme), Şahadet-nâme, Dürretü't-tac fi sahibi'l-mirac* adlı siyer kitabında süslü, sanatlı ve anlaşılması güç bir nesir dili ve üslûbu kullanmıştır. Ancak duygularındaki samimiyeti dolayısıyla *Hab-nâme*'si ve *Siyer*'i kültürlü kişilerce beğenilmiş ve çok okunmuş olup her iki eser de eski harflerle bastırılmıştır.

Nergisî (ölm. 1634)'nin beş mensur eserden oluşan hamsesinde *Nihalistan, İksir-i saadet, Meşaku'l-uşşak, Kanunü'r - Reşad, Gazavat-ı Mesleme* adlı eserleri vardır. Nergisî'nin eserleri mensur olduğu halde bu beş eser bir araya getirilerek "hamse" adı verilmiştir. *Nihalistan* beş bölüme ayrılmış olup cömertliğe, aşka, tövbeye ve çeşitli konulara ait küçük hikâyelerden ve fıkralardan oluşan bir eserdir. *İksir-i saadet*, Gazalî'nin *İhya-yı ulûm*'undan özetleyerek yazdığı *Kimya-yı saadet* adlı tanınmış eserinin 4. bölümü olan *Rükn-i muamelât*'ın Türkçeye çevirisidir. Eser IV. Murad adına yazılmıştır. Gerçek sevgiden, din kardeşliği hukukundan, konuşma adabından, padişah emrine itaatten, dostluğun ve arkadaşlığın gereklerinden, hilm ve gururun kötülüğünden, iyilik etmekten, çocuklara şefkatli davranmaktan, ana baba akrabaya saygıdan bahsetmiştir.

Meşaku'l-uşşak adlı eseri Şeyhülislâm Yahya Efendi'ye ithaf edilmiş olup baştaki "hamd ü senâ" kısmından sonra bir kaside ile Yahya Efendi övülmüştür. Nergisî, yedi aşk fıkrasından oluşan eserini Elbasan kadısı iken bir kitap yazmak isteyerek işittiği, okuduğu aşk fıkralarından bu eserini meydana getirdiğini söyler. *Kanunü'r - Reşad*, İlhanlı hükümdarlarından Sultan Muhammed Hüdabende için yazılmış

Ahlâku's-saltana adlı bir kitaptan Türkçeye çevrilmiş olup IV. Murad'a sunulmuştur. Eserin başında IV. Murad'dan başka Şeyhülislâm Ebussuudzade Esad Efendi, Rumeli kazaskeri Ganizade Nadirî, Anadolu kazaskeri Azmizade Hâletî de övülmüştür. Eserde IV. Murad'a yazarın bir nasihati ile "Fatih'in İstanbul fethedilecek mi" diye sormak için Ahmed Paşa'yı Akşemseddin'e gönderdiğine dair bir hikâye de yer almıştır. Eser, Padişahların memleketi idare ederken nelere dikkat etmeleri gerektiğini öğreten "Nasihatü'l-mülûk" mahiyetinde bir siyasetnamedir.

Hamsedeki 5. eserin asıl adı *El-akvalü'l-müselleme fî gazavati'l - Mesleme*'dir. Emevîlerden Abdülmelik oğlu Mesleme'nin Bizans ordularıyla savaşı, İstanbul kuşatması, Galata'da Arap camiini yaptırması anlatılmıştır.

Nergisî'nin dili, üslûbu ağır olduğu halde "hamse"sindeki eserleri çok beğenilmiş ve çok okunmuş olup eski harflerle bastırılmıştır (İstanbul 1285/1868) (bk. NERGİSÎ).

Evliya Çelebi, XVII. yüzyıl nesrinin en dikkate değer yazarlarındandır. 25 mart 1611'de İstanbul'da doğmuş ve 1684'te ölmüş olduğu anlaşılan Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*'si ile bize bu türün bir şaheserini bırakmıştır. Dil, tarih, coğrafya, sosyoloji, folklor ve edebiyat bakımından zengin malzemeyi içine alan 10 ciltlik *Seyahat-nâme,* Türk kültür tarihinin abidelerindendir (bk. EVLİYA ÇELEBİ).

Bu yüzyılın tanınmış âlimlerinden Kâtip Çelebi (1609 - 1656) tarih, coğrafya, bibliyografya, sosyoloji, ahlâk gibi birçok konularda yazdığı eserleriyle Türk ilim tarihinin değerli bir temsilcisidir (bk. KÂTİP ÇELEBİ). Eserleri pek sade olmamakla birlikte anlaşılır bir dille yazılmıştır. Binlerce eseri görerek hazırladığı Arapça *Keşfü'z-zünun* adlı iki ciltlik bibliyografya eseri kültür tarihimizin, dolayısıyla edebiyat tarihimizin çok önemli kaynaklarından olup bugün elimize geçmemiş olan birçok eserin varlığını bu eserden öğrenmekteyiz.

Bu yüzyılın önemli tarihlerinden Peçevî tarihi ile Naima tarihi oldukça sade bir nesir dili ve üslûbuyla yazılmıştır. Koçu Bey'in IV. Murad'a sunduğu meşhur *Lâyiha*'sı dil bakımından sade nesrin en güzel örneğidir (bk. PEÇEVÎ, İbrahim; NAİMA, Mustafa Efendi; KOÇİ BEY).

Bu yüzyılın nesir yazarlarından Karaçelebizade Abdülaziz Efendi (1591 - 1657)'nin *Ravzatü'l-ebrâr* adlı tarihi ağır bir dille yazılmıştır. *Divan*'ı, *Gülşen-i niyaz* adlı dinî, ahlâkî mesnevîsi de bulunan Abdülaziz Efendi'nin Arapçadan, Farsçadan çevirileri ve diğer mensur eserleri *Osmanlı müellifleri*'nde verilmiştir (III, 120 - 121).

Taşköprülüzade Kemaleddin Efendi (ölm. 1030/1620), Abdî mahlâsıyla şiirler de yazmış olan Sarı Abdullah Efendi (ölm. 1071/1660), Ankaralı İsmail Rusuhî Dede (ölm. 1631) bu yüzyılın âlimlerinden ve mutasavvıflarından olup pek çok eserleri vardır. Baldırzade Şeyh Mehmed Selisî (ölm. 1060/1650), Hulvî Mahmud (ölm. 1064/1653), Sunullah Gaybî (ölm. 1072/1661), Abdurrahman Abdî Paşa (ölm. 1103/1691) da bu yüzyılın nesir yazarlarındandır.

XVIII. yüzyıl

XVIII. yüzyılda edebiyatımızın genel durumunda herhangi bir değişiklik yoktur. Bu yüzyılda da sanat anlayışı ve edebiyat türleri geçmiş yüzyıllardakinin devamıdır. Ancak bu yüzyıla gelinceye kadar edebiyatımızda büyük üstatlar yetişmiş, edebî türlerin hepsinde mükemmel eserler verilmiştir. Bu durumda şairlerin geçmiş üstatlara erişebilmeleri ve bir yenilik gösterebilmeleri çok güçleşmiştir. Çünkü aynı edebî anlayışla, aynı vasıtalarla, aynı malzemeyi işleyen divan şairlerinin bir üstünlük gösterebilmeleri ancak şahsî kabiliyetleri ile mümkün olabilir. Bu yüzyılın şairleri edebî kültür ve teknik maharet bakımından yetkin ve güçlü olmakla birlikte eski üstatların yolunda başarılı şiirler yazmaktan öte üstün bir sanat gücü gösterememişlerdir. Sadece yüzyılın 1. yarısında Nedim, 2. yarısında Şeyh Galib şahsî dehaları sayesinde bir yükseliş kaydetmişlerdir.

Esasta bir değişiklik olmamakla birlikte edebiyatın gelişmesinde bu yüzyıla has birtakım özellikler bulunmaktadır. Edebî türlerin hepsinde daha çok yerlileşme olmuş, mahallî konular ve günlük yaşayış edebiyata daha çok girmiştir. Böylece XVIII. yüzyıl, divan edebiyatının halk zevkine yaklaştığı ve kendi benliğini geniş ölçüde yansıttığı bir devirdir. Divan şairlerinin bu yüzyıla gelinceye kadar hece ile şiir yazdıkları görülmediği halde Nedim ile Şeyh Galib'in hece vezniyle birer türkü yazmaları divan edebiyatında halk zevkine de yer verilmiş olmasının dikkate değer bir örneğidir. Bu yüzyılda şarkı şeklinin çok rağbet görmesi, birçok şairin şarkılar yazmış olması, Galib gibi bir Mevlevî şeyhinin bile divanında pek çok şarkılarının bulunması, günlük hayatın şiirde yer alması ve halk zevkine yaklaşılmış olması yüzündendir. Nedim başta olmak üzere hemen bütün şairler günlük konuşma dilini sade ve canlı bir biçimde deyimleri, ata sözleri, hatta bazan Arapça, Farsça kelimelerin halkın ağzında bozulduğu şekliyle kullanmışlardır. Şeyh Galib gibi Nedim'den daha çok geleneğe bağlı olan bir şairin "Türkî-i basit" ile bir gazel yazması ve Nabî'nin *Hayr-abad*'ının dilini çok terkipli bularak eleştirmesi dilde sadeleşme akımının bu yüzyılda almış olduğu mesafeyi gösterir. Yüzyılın 2. yarısında Sünbülzade Vehbî, Enderunlu Fazıl, büyük sanatçı olmamaları yüzünden sade dille yazmak, yerli konuları ve halk zevkini şiire sokmak merakıyla basitleşmişler, zevksizliğe düşmüşler, bazen açık saçık, müstehcen sözler kullanacak kadar ileri gitmişlerdir.

Bu yüzyılda İran edebiyatının etkisi hemen hiç kalmamıştır. Şeyh Galib'in sebk-i hindîyi kullanması, Şevket-i Buharî'yi beğenmesi ve kendisini Rum (Anadolu)'un Şevket'i sayması bütün bir yüzyıla teşmil edilemeyeceği gibi, Şeyh Galib bu üslûbu kendi sanat zevkine yakın bulduğu için kullanmıştır ve bu üslûp içerisinde yarattığı parlak hayaller onu edebiyatımızın en orijinal şairlerinden biri yapmıştır. Bu yüzyılın şairleri kendilerine Türk edebiyatının büyük üstatlarını örnek almışlar, onlara erişmeye özenmişlerdir. İran edebiyatından gelen klasik mesnevî konuları büsbütün bırakılmıştır. Mesnevîler, yerli hayattan alınmış hikâyeler, din, ahlâk ve nasihatleri içeren hikâyelerden oluşmaktadır. Bu yüzyılın ve Türk edebiyatının ünlü mesnevîsi *Hüsn ü Aşk* gerçi İran ve Türk edebiyatlarında daha önce örnekleri bulunan alegorik (temsilî) bir eser ise de Şeyh Galib, tasavvufun kelime ve terimlerini konunun özelliğini belirtecek biçimde seçerek kişileştirmiş ve bir aşk hikâyesi biçimine sokmuştur. Vahdet-i vücuda erişebilmek için tasavvufun merhaleleri tamamen şahsî buluşlarla, tasvirlerle işlenerek orijinal bir eser meydana getirilmiştir.

Bu yüzyılın nesir dili ve üslûbu XVII. yüzyıl nesrinin devamıdır. "Sade nesir", "orta nesir", "sanatlı ve süslü nesir" olmak üzere üç ayrı nesir üslûbu kullanılmıştır. Safaî tezkiresi orta ve anlaşılır bir dille yazıldığı halde Salim tezkiresi ağır bir dille yazılmıştır. Sakıb Dede'nin *Sefine-i Nefise-i Mevleviyan*'ı Veysîlerin, Nergisîlerin üslûbu ka-

dar ağır, anlaşılmaz bir eserdir. Vakanüvis Masrafzade Şefik Efendi'nin 1703 ihtilâlini anlatan *Şefik-nâme*'si de yine çok ağır bir dil ve üslûpla yazılmıştır. Yüzyılın başında yaşamış olan şairlerden Mevlevî Nesib Dede (ölm. 1714)' nin, Hz. Ali'nin sözlerini Türkçeye çevirdiği *Rişte-i cevahir* adlı eserinin dili ağır terkipli olduğu gibi, Bursalı Beliğ (ölm. 1729) de *Güldeste-i riyaz-i irfan*'ı oldukça ağır bir dille yazmıştır. Lâle Devri'nin iki tarihçi şairinden Raşid Efendi, tarihini ağır, çetrefil bir dille yazdığı halde Lâle Devri'nin bütün olaylarının anlatıldığı Asım tarihinin dili sade ve tabiîdir. 1720 tarihinde Paris'e elçi olarak giden Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin *Sefaret-nâme*'si, 1763' te Berlin sefirliği yapan Resmî Ahmed Efendi'nin *Nemçe sefaret-nâme*'si, şair Dürrî (ölm. 1722)'nin *İran sefaret-nâmesi* sade bir dille, yapmacıksız tabiî bir üslûpla yazılmış mensur eserlerdir. Aziz Efendi (ölm. 1798)'nin *Muhayyelât-ı Aziz Efendi* adıyla tanınan kitabı, eski masal ile modern hikâye arasında orijinal bir eser olup sade bir dille ve açık bir üslûpla yazılmış edebî nesir örneğidir.

XVII. yüzyılın 2. yarısında ve bu yüzyılın başlarında yaşamış olan Nabî (ölm. 1712), Sabit (ölm. 1712), Kâmî (ölm. 1723), Osmanzade Taib (ölm. 1724), Nazîm (ölm. 1726) devrin üstat şairleridir. Bunlar arasında en ünlü ve büyük şair Nabî öldükten sonra üstat olarak onun yerini Edirneli Efendi diye anılan Kâmî almıştır. Kâmî ile Osmanzade Taib, İbrahim Paşa devrini de idrak etmiş Lâle Devri şairlerindendir.

1703'te tahta geçen ve 1730 Patrona Halil isyanına kadar padişahlık yapan III. Ahmed şair, hattat, zevki ve eğlenceyi seven bir padişahtır. Necip mahlâsıyla şiirler yazmış, "murakka" denen yazı levhaları bırakmış, sarayda kendi adına bir kütüphane kurmuş, ilim ve sanat erbabını koruyan bir padişahtır. Şehzadeliğinden beri tanıdığı ve takdir ettiği ve 1718'de sadrazamlığa getirdiği İbrahim Paşa'ya büyük bir güven besleyerek devlet işlerinde tam yetki vermiştir. İbrahim Paşa yenilik taraftarı, okumayı seven, özellikle tarihe meraklı, manzum beyitler ve mısralar söyleyecek kadar edebiyatla ilgili, âlimlerle, şairlerle sohbetten hoşlanan, zevke, eğlenceye düşkün bir sadrazamdır. İstanbul'u güzelleştirmek için geniş bir imar faaliyetine girişerek Boğaz'ın iki tarafında yalılar yaptırmış, Haliç'te Kâğıthane'deki boş araziyi devlet ricaline dağıtarak ağaçlandırılması için ferman çıkartmış, Kâğıthane'de Sadabad denen yerde padişah için yaptırılan Hümayunabad köşkünün, fıskıyeli havuzların, su cetvelinin yapımına sadrazam bizzat nezaret ederek üç ayda tamamlatılmıştır. Uzun yıllar süren savaşların yorgunluğunu gidermek, barışın tadını çıkarmak için yazın lâle eğlenceleri, kışın helva sohbetleri düzenlenmiş, Sarayın ve devlet ricalinin yaşayışında, giyim ve kuşamında daha bir incelme ve Avrupaîlik özentisi başlamış, kürk modası almış yürümüş, lâle soğanının fiatı çok yükseldiği için hükümet bunlara narh koymak gereğini duymuştur. Halk da büyüklerden gördüğü bu yaşantı ve özentiyi imkânları nispetinde, kendi hayatlarına uygulayarak bayramlarda, nevruzlarda, Kâğıthane'de, Hisarlarda, Göksu'da eğlenmek fırsatını kaçırmamıştır.

Lâle Devri'nin zevk ve eğlence içerisinde geçen şaşaalı yaşantısı edebiyata da geniş ölçüde girmiştir. Padişahın, İbrahim Paşa'nın ve devlet ricalinin bulunduğu eğlencelere şairler de çağrılmışlar, her fırsatta yazdıkları kasidelerle sanatlarını ve hünerlerini göstermişler, devrin zevk ve eğlencesini gazellerinde ve şarkılarında terennüm etmişlerdir.

Lâle Devri'nin en tanınmış şairleri : Kâmî (ölm. 1723), Dürrî (ölm. 1723) (bk. DÜRRÎ AHMET EFENDİ) Osmanzade Taib (ölm. 1724) (bk. OSMAN-ZADE TAİB), Cazim (ölm. 1725) (bk. CAZİM), Zeyrekzade, Salim (ölm. 1725), Nedim (ölm. 1730) (bk. NEDİM, Ahmet Efendi), Sami (ölm. 1733) (bk. SAMİ, Arpaemîni-zâde Mustafa Efendi, İzzet Ali Paşa (ölm. 1734) (bk. İZZET ALİ PAŞA), Raşid (ölm. 1735) (bk. RAŞİD EFENDİ), Seyyid Vehbî (ölm. 1736), Nahifî (ölm. 1738) (bk. NAHİFÎ), Âtıf (ölm. 1742 (bk. ÂTIF, Mustafa), Münif (ölm. 1743), Neylî (1673 - 1748) (bk. NEYLÎ), Hâmi-i Âmidî (ölm. 1747), Asım (ölm. 1759) (bk. ASIM [Çelebizade])'dır.

İbrahim Paşa, bir ilim heyeti kurarak Arapça ve Farsça tanınmış tarihleri Türkçeye çevirmiştir. Bu heyette Osmanzade Taib, Neylî, Nahifî, Nedim, Salim gibi şairler de vardır. İbrahim Paşa bir darü'l-hadis medresesi açmış, kendi adına bir kütüphane de kurdurmuş, kütüphanesine Nedim'i, hâfız-ı kütüb (kütüphane müdürü) yapmıştır. 1727' de matbaanın kurulması, bir kâğıt fabrikası ile çini fabrikasının açılması İbrahim Paşa devrinin önemli yenilik hareketlerindendir.

XVIII. yüzyılın 2. yarısında yaşayan şairlerin belli başlıları şunlardır : Nevres-i Kadim (ölm. 1761), Ratib Ahmed Paşa (1722 - 1761) (bk. RÂTİB AHMED PAŞA), Haşmet (ölm. 1761) (bk. HAŞMET EFENDİ), Mehmed, Koca Ragıb Paşa (ölm. 1762) (bk. RÂGIB MEHMED PAŞA), Fitnat Hanım (ölm. 1780), Esrar Dede (ölm. 1796) (bk. ESRAR DEDE), Şeyh Galib (1757 - 1799) (bk. ŞEYH GALİB), Dede Efendi, Hoca Neş'et (ölm. 1807), Sünbülzade Vehbî (ölm. 1809), Sürurî (1752 - 1813) (bk. SÜRURÎ, Seyyid Osman).

XVIII. yüzyıl şairleri, Necatî, Bakî, Fuzulî, Nef'î, Nailî gibi büyük üstatların şiirlerine nazireler yazarak hem onlara erişebilmek çabasını göstermişler hem de kendi sanat güçlerini ispat etmek istemişlerdir. Fakat XVIII. yüzyıl şairlerinin asıl örnek aldıkları iki büyük üstat, kasidede Nef'î, gazelde Nabî olmuştur. Nedim, Nef'î'ye nazire kasideler, Nabî'ye nazire gazeller yazarak, ayrıca Nef'î'ye takdirini dile getirerek az çok onların etkisini taşır. Nedim'in yeni bir dille söylediği neşeli, hayat dolu şuh gazelleri ve şarkıları Lâle Devri'nin diğer şairleri tarafından beğenildiği gibi, ölümünden sonra Nedim tarzını bir çığır halinde sürdüren şairler de olmuştur (bk. Hasibe Mazıoğlu, *Nedim' in divan şiirine getirdiği yenilikler*, Ankara 1958) İzzet Alî Paşa, Asım, Vakanüvis Pertev, Sünbülzade Vehbi, Enderunlu Fazıl daha çok Nedim tarzını benimseyen şairlerdir. Bu yüzyılın bir kısım şairlerinin gazellerinde hem Nabî hem Nedim'in etkisi vardır. Seyyid Vehbî, Neylî, Yenişehirli Beliğ, Haşmet gibi şairlerde her ikisinin de etkisi görüldüğü halde Salim, Dürrî, Raşid, Hazık, Koca Ragıb Paşa, Fitnat Hanım, Neşet gibi şairler daha çok Nabî tarzında yazmışlardır. Bunların içerisinde özellikle Koca Ragıb Paşa, Nabî tarzının en başarılı şairi olup Nabî seviyesine erişememişse de, birçok beyitleri Nabî'ninkiler gibi ata sözü niteliğini kazanmıştır. Bu yüzyılın Nedim'le birlikte iki zirvesinden biri olan Şeyh Galib üzerinde de Nabî'nin ve Nedim'in etkisi vardır. Ancak, Nedim'in neşeli şuh gazellerine ve şarkılarına nazire yazmaktan kendisini alamayan Galib, Nedim'e nazire yazmayı şeyhliğine yakıştıramadığını da söylemek gereğini duymuştur.

XVIII. yüzyılın mutasavvıf şair ve yazarları : Bursalı İsmail Hakkı Celvetî (ölm. 1724), aynı zamanda *Divan*'ı

ve başkaca manzum eserleri ile bu yüzyılın âlim ve mutasavvıf şairlerindendir. *Osmanlı müellifleri*'nde mensur ve manzum 105 eserinin ve risalesinin adları verilmiştir (I, 28). *Ruhü'l-beyan* adlı tefsiri, *Mesnevî şerhi, Muhammediye şerhi, Pend-i Attar şerhi, Bostan şerhi* gibi önemli ve değerli eserler yazmıştır.

Mutasavvıf bir şair olan Erzurumlu İbrahim Hakkı (ölm. 1772)'nın *Divan-ı ilâhiyat*'ından başka manzum ve mensur pek çok eserleri olup en tanınmışı çeşitli ilimlerden bahseden ansiklopedik büyük eseri *Ma'rifet-nâme* (bas. İstanbul 1294/1877)'sidir. İçerisindeki manzum kısımlar arasında *Kıyafet-nâme*'si de vardır.

Şeyh Salâhî-i Uşşakî (ölm. 1781) mutasavvıf, âlim ve şair bir zat olup *Osmanlı müellifleri*'nde 60'a yakın eserinin adları verilmiştir (I, 105 - 107).

Yetim mahlâsıyla şiirler yazmış olan La'lizade Abdülbakî, Şeyh Sezaî, Neccarzade (Dülgerzade de denir), Şeyh Rızâ, Azmî Baba bu yüzyılın mutasavvıf şairleridir.

Mesnevîler: Bu yüzyılın edebî yönden en değerli ve tanınmış eseri *Hüsn ü Aşk*'tır (bk. ŞEYH GALİB). Yine bu yüzyılın tanınmış mesnevîlerinden Nahifî (ölm. 1738)'nin *Mesnevî tercümesi* Mevlâna'nın *Mesnevî*'sinin tamamının manzum çevirisidir (Bulak 1851). Nahifî'nin ayrıca *Mevlid, Mi'raciye, Hicret-nâme*'si ile *Hilyetü'l-envar* mesnevîleri vardır (Hamidiye 252 Külliyat). Arif Süleyman (ölm. 1770)'ın *Miraciye, Regaibiye, Hiyle-nâme*'sinden başka *Divan*'ı da vardır (Bulak 1258). Hakim Seyyid Mehmed (ölm. 1770)'in de Hakanî'ye nazire olarak yazdığı *Hilye*'si, Bursalı İ. Hakkı'nın *Miraciye*'si dinî mesnevîlerdir. Bu yüzyılda Subhizade Feyzî (ölm. 1749) Hamse sahibi tek şairdir (bk. A. S. Levend, "Türk Dili Araştırmaları Yıllığı" 1955). Enderunlu Fazıl'ın *Zenan-nâme, Huban-nâme* mesnevîleri edebî değeri olmamakla birlikte edebiyatımızın yerlileşmesinin özelliklerini göstermesi bakımından anılmaya değer. Sünbülzade Vehbî (ölm. 1809) *Lütfiye*'si, *Şevk-engiz*'i, manzum sözlükleri olan *Tuhfe*'si ve *Nuhbe*'si ile bu yüzyılın tanınmış mesnevî yazarlarındandır.

Yüzyılın sonunda Darendeli Bekaî (ölm. 1785)'nin *Battal-nâme*'si 7 000 beyit kadardır. Müminzade Hasib'in *Silkü'l-leâl-i Âl-i Osmanî*'si 18 000 beyitten fazla olup bu yüzyılda yazılmış tarihî mesnevîlerin en tanınmışıdır (Halet Efendi Kütüphanesi, 596). Yazarın ayrıca *Hadikatü's-suedâ*'yı nazmettiği ve bir de *Mevlid* yazdığı *Osmanlı müellifleri*'nde yazılıdır (II, 105).

Mensur eserler: Tezkireler. Safaî (ölm. 1138/1725), *Tezkiretü'ş-şu'arâ*'sını 1132/1720'de yazmış olup üslûbu sadedir. Eserin Halet Efendi Kütüphanesi, No. 112'deki nüshasının müellif zamanında yazıldığı ve Safaî tarafından tashih edildiği sanılmaktadır. Safaî tezkiresine, içlerinde Nedim'in de bulunduğu, devrin 18 âlim ve şairinin takrizleri vardır. Halet Efendi nüshasında (No. 112) bu takrizler bulunmaktadır.

Salim (ölm. 1743), *Tezkiretü'ş-şu'arâ*'sını 1134/1722'de yazmıştır. Âlim ve şair bir zat olan Salim, tezkiresini çok ağır bir dille ve terkipli ifadelerle yazmıştır. 1315'te İkdam matbaasında bastırılmıştır. Salim'in *Divan*'ından (Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi, 2419) başka yirmiye yakın eseri vardır *(Osmanlı müellifleri* II, 235).

İsmail Beliğ (ölm. 1729)'in *Nuhbetü'l-asar li zeyli zübdeti'l-eşar*'ı 1139/1726'da yazılmış olup şairlerden çok kısa söz etmiş, daha çok örnekler vermiştir. 1287'de Bursa'da bastırılmıştır. Beliğ'in Bursa'da gömülü şeyh, âlim ve şairlerin biyografilerini verdiği *Güldeste-i riyaz-ı irfan* ve *Vefeyat-ı danişmendan-ı nadire-dan* adlı kısaca *Güldeste* denen biyografik eseri ile daha çok tanınmıştır (Hüdavendigâr 1302). Beliğ'in manzum mensur başka eserleri de vardır.

Râmiz (ölm. yaklaşık 1786)'in *Âdab-ı zurefa* adlı tezkiresinde 1720 - 1783 arasında yaşamış 400'e yakın şair vardır. Bazı kısımlar boş bırakılmıştır. Silâhdarzade M. Emin *Tezkiretü'ş-şu'ara*'sında 1750 - 1790 arasında yaşamış şairlerin yalnızca adlarını ve ölüm tarihlerini vermiştir. Kemiksizzade Safvet'in 1197/1782'de yazdığı *Nuhbetü'l-asar min feraidi'l-eş'ar* adlı tezkiresinin tek yazma nüshası Üniversite Kütüphanesindedir (No. 6189). Esrar Dede (ölm. 1796)'nin Mevlevî şairlerden bahseden tezkiresi Şeyh Galib, Mevlevî şairlerin beğendiği şiirlerini dervişi ve arkadaşı Esrar Dede'ye vererek bir tezkire haline getirmesini istemesi üzerine hazırlanmıştır. Eser Ali Enver tarafından kısaltılarak *Semahane-i edeb* adıyla özetlenerek bastırılmıştır (İstanbul 1309). Enderunlu Âkif Bey, *Mir'atü'ş-şi'r* adlı tezkiresine 1211/1796'ya kadar Enderun'dan yetişmiş 23 şairi almıştır.

XVIII. yüzyıl biyografik eserler bakımından önemli olup çok sayıda değerli eserler yazılmıştır. Tezkireler dışındaki biyografik eserlerin en önemlilerinin adları ile yazarlarını vermekle yetineceğiz. Şeyhî; *Vakayiü'l-fuzala (Şekayık zeyli),* Uşşakîzade Hasib; *Şekayık zeyli,* Şeyh Nazmî; *Hediyetü'l-ihvan,* Osmanzade Taib; *Hadikatü'l-vüzera* (zeyilleri ile birlikte İstanbul 1271, Freiburg 1969) Şehrîzade Mehmed Said; *Gül-i Ziba (Hadikatü'l-vüzerâ zeyli),* Ahmed Resmî; *Halifetü'r-rüesa* ile *Hamiletü'l-kübera,* Hüseyin Ayvansarayî; *Vefeyat* (yazarın *Hadikatü'l-cevamî*'i biyografik eser değilse de edebiyat tarihine yararlı bilgileri içerir), Mustafa Sakıb Dede; *Sefine-i nefise-i Mevleviyan,* Nefesîzade; *Gülzar-ı Savab,* Suyolcuzade Necib; *Devhatü'l-küttab.* Bu yüzyılın en önemli biyografi ve din âlimi Müstakimzade Süleyman Sadeddin Efendi (1718 - 1787)'dir. Biyografik eserlerinin en önemlileri *Tuhfetü'l-hattatin* ile *Devhatü'l-meşayih*'tir. *Mecelletü'n-nisab*'ı da önemli eserlerinden olup Arapçadır (Öteki eserleri için bk. *Osmanlı Müellifleri* C. 1. S. 168). Şeyhülislâm Esad Efendi'nin *Etrabü'l-asar*'ı bestekârlardan bahseden biyografik bir eserdir.

Şairlerin ve yazarların mektupları ve tezkire mahiyetindeki ufak yazıları *münşeat* adlı kitaplarda toplanır. Daha önceki yüzyılda da münşeat kitapları düzenlenmiştir. Bu yüzyılda Osmanzade Taib, Nahifî'nin, Atıf'ın, Asım'ın, Koca Ragıb Paşa'nın ve Ebubekir Kânî'nin *münşeat*'ları vardır. Bunlar içerisinde en dikkate değeri Kânî'nin *Münşeat*'ıdır. Kânî (1711 - 1791)'nin *Münşeat*'ından başka *Divan*'ı ve başka eserleri bulunmakla birlikte gerek *Divan*'ında gerek *Münşeat*'ında mizahî şiirleri ve mektupları Türk mizah edebiyatının en güzel örneklerindendir. Yeğen Mehmed Paşa'ya yazdığı mizahî mektupları yüzünden idama mahkûm olma tehlikesi atlatan Kânî, "kırk yıllık Kânî olur mu Yani" nüktesiyle mizah yazmayı bırakmamıştır. Kedi'nin Tekir binti Pamuk adıyla sahibine yazdığı *Hırre-nâme* de onun tanınmış mizahî mektuplarıdır.

Bu yüzyılda halk edebiyatının durumu ve ürünleri için bk. HALK EDEBİYATI.

XIX. yüzyıl

XIX. yüzyılın başlarında genel olarak XVIII. yüzyıl edebiyatının özelliklerinin sürdürüldüğü görülür. Bu yüz-

yılda günlük konuşma dilini kullanmak, halk zevkine inmek, mahallî renklere ve günlük hayata yer vermek hususunda daha da ileri gidilmiştir. Bu ise güçlü olmayan şairlerin elinde edebiyatı bayağılaştırmış, zevksizliğe götürmüştür. XIX. yüzyıla gelinceye kadar yapılabilecek her şey yapılmış, söylenecek her söz söylenmiştir. Belli konular, belli mazmunlar tekrarlana tekrarlana tükenmiştir. Aynı edebî anlayışla belli konuların belli ifade şekilleriyle dile getirilmesi, bu edebiyatta yeni bir söz söyleyebilmek, bir orijinalite göstermek şahsî kabiliyete bağlıdır. XIX. yüzyıla gelinceye kadar divan edebiyatı büyük şairler yetiştirmiş, edebî türlerin her alanında mükemmel eserler verilmiştir. Oysa bu yüzyılda Nedim, Şeyh Galib gibi şahsî kabiliyetleriyle bir yenilik, bir üstünlük gösterebilecek güçte bir şair bulunmadığı gibi artık yetişmesi de mümkün değildir. Çünkü bu edebiyat artık devrini tamamlamıştır.

Divan edebiyatı İslâmî kültürün meydana getirdiği bir edebiyattır. Bu edebiyatın dayandığı felsefe, skolastik düşünceye dayanan Orta Çağ sistemidir. Edebiyat anlayışı bakımından dış dünyayı, tabiatı, hayatı, bütün yönleriyle olduğu gibi yansıtmaya müsait değildir. Bu edebiyat duygu ve düşüncenin belli mazmunlarla ifade edildiği soyut, kapalı bir edebiyattır. Bundan önceki yüzyıllarda gördüğümüz gibi, bu edebiyat anlayışının verdiği imkân nispetinde dilde sadeleşmeye, yerli konulara dönülmeye zaman zaman çalışılmış ise de, bu da yeterli olmamış, edebiyatı basitliğe ve zevksizliğe götürmüştür.

XVIII. yüzyılın sonunda Sünbülzade Vehbi, Enderunlu Fazıl ile XIX. yüzyılın başında Vasıf, Ref'i-i Kalâyî, Hızırağazade Said gibi edebî yönden değersiz olan şairlerin edebiyatı zevksizliğe ve bayağılığa düşürmeleri yanında, eski kültürleri ve teknikleri kuvvetli, zevkli birtakım şairler, Tanzimat döneminde eskiyi canlandırarak yaşatmak arzusundadırlar. Bunlar Encümen-i Şuara adıyla bir topluluk kurarak ve âdeta bir neoklasizim yaparak zevkle incelemiş, ifade en sağlam, veciz ve ahenkli bir hale gelmiş olan XVII. yüzyıl edebiyatını örnek almışlardır. Kasidede Nef'î, gazelde Nailî ve Fehim en çok beğendikleri şairlerdir. Bu toplulukta bulunan şairler Leskofçalı Galib (ölm. 1864), Üsküdarlı Hakkı (ölm. 1893), Yenişehirli Avni (ölm. 1883), Hersekli Arif Hikmet (ölm. 1903) gibi şairlerdir. Bunlar içersinde özellikle Yenişehirli Avni, üstün bir sanat kabiliyetine sahiptir. Ayrıca yeni edebiyatın kurucularından olan Namık Kemal ile Ziya Paşa başlarda bu topluluk içinde de yer almışlardır.

Osmanlı devleti XVII. yüzyıldan beri Batı'nın teknik üstünlüğü karşısında gittikçe gerilemiş, çökmeye yüz tutmuştur. XVIII. yüzyılda başlayan askerî ve teknik alandaki yenilikler Avrupa ile ilişkileri artırmıştır. 1839'da Tanzimat'ın ilânından sonra Batı kültürüne yönelen şairlerin ve yazarların edebiyat anlayışı değişerek yeni bir edebiyat kurulmaya başlanmıştır.

Tanzimat döneminde yeni edebiyatın kurucuları karşısında eski edebiyat anlayışına bağlı şairlerin ve yazarların mücadele ve savunmaları devrini tamamlamış olan divan edebiyatının çökmesini önleyememiştir. Bununla birlikte gerek Tanzimat döneminde gerek daha sonraları kasideler, gazeller yazarak divan düzenleyen şairler yetişmişse de, bu eserler daima kişisel bir zevk ve tutku olarak kalmıştır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında yetişen divan edebiyatı geleneğini sürdüren ve divanları basılan şairlerin en tanınmışları şunlardır: Enderunlu Vasıf (ölm. 1824), İzzet Molla (ölm. 1829), Ref'i-i Kalâyî (ölm. 1821), Halim Geray (ölm. 1823), Daniş (ölm. 1829), İffet (ölm. 1832), Hızırağazade Said (ölm. 1837), Rüstem Paşa (ölm. 1837), Mahir (ölm. 1843), Akif Paşa (ölm. 1845), Hoca Fehim (ölm. 1845), Leylâ Hanım (ölm. 1847), Sermet (ölm. 1847), Esat Muhlis Paşa (ölm. 1851), Âlî (ölm. 1856), Arif Hikmet (ölm. 1859), Zivcr Paşa (ölm. 1860), Ayıntaplı Aynî Şeref Hanım (ölm. 1861), Şeyh Nazif (ölm. 1861), Fatin (ölm. 1866), Nevres-i Cedid (Osman Nevres) (ölm. 1876), Abdulhalim Galib Paşa (ölm. 1876), İrfan Paşa (ölm 1888) Kâzım Paşa (ölm. 1889), Said Paşa (ölm. 1891), Osman Şems (ölm. 1893), Eşref Paşa (ölm. 1894), Memduh Paşa (ölm. 1925).

XIX. yüzyılda yazılmış tezkireler ve mensur eserler: *Şefkat tezkiresi* Bağdadlı Abdülfettah Şefkat (ölm. 1826)'ın olup 1143/1730'dan kendi zamanına kadar 122 şairin yalnız adlarıyla bazılarının ölüm tarihlerini vermiştir (Ali Emirî 770). Şefkat'ın *Divançe*'si, manzum *Siyer*'i ve *Hadikatü'l-vüzera* zeyli de olduğu *Osmanlı müellifleri*'nde yazılıdır (II, 265).

Sahaflar Şeyhizade Mehmed Esad Efendi (ölm. 1848)' nin *Bağçe-i safa-enduz*'u içinde 1722 - 1835 arasındaki 206 şairin hal tercümesi bulunmaktadır. Müsvedde halinde tek yazması Esad Efendi kütüphanesindedir (No. 4040). Vakanüvis olan Esad Efendinin iki ciltlik tarihi, yeniçeriliğin kaldırılmasına dair *Üss-i inkılâb* adlı eseri ve Arap edebiyatına dair *Mustatraf çevirisi* vardır.

Şeyhülislâm Arif Hikmet (ölm. 1859) *Tezkiretü'ş-şuara*'sında III. Selim'den 1835'e kadar 250 şairin kısaca hayatları ile şiirlerinden örnekler vermiştir. Tek yazma nüshası Millet Kütüphanesindedir (Ali Emirî 789). Ârif Hikmet Bey Arapça, Farsça şiirler de yazmış âlim, şair bir zattır. *Divan*'ı *(Osmanlı müellifleri,* II, 327) ve daha başka eserleri vardır.

Hacı Tevfik Efendi (1813 - 1857)'nin *Mecmua-i teracim* adlı tezkiresinin tek yazma nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesindedir (No. 192). 1000/1591'den sonra ölen 542 şair karışık olarak verilmiştir. Tezkireye bazı Arap ve Fars şairleri de alınmıştır.

Fatin Davud Efendi (ölm. 1866) *Hâtimetü'l-eş'ar*'ında 1722'den Abdülmecid zamanına kadar olan şairlerin hal tercümelerini almış, şiirlerinden örnekler vermiştir. *Hâtimetü'l-eş'ar*'ın 1271 taşbaskısı yanlışlıklarla doludur. Şinasi düzelterek yeniden bastırmak istemişse de, ancak birkaç forması basılabilmiştir (bk. Ö. F. Akün, "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi" XI, 1961). Fatin Davud Efendi'nin *Divan*'ı da vardır (İstanbul 1288).

Bu yüzyılın ilk yarısında yetişmiş olan nesir alanındaki öteki yazarları Şanizade Ataullah (1771 - 1826), Mütercim Âsım (1755 - 1819), Sahaflar Şeyhizade Esad Efendi (1785 - 1848), Âkif Paşa (1787 - 1845), Abdurrahman Sami Paşa (1795 - 1878)'dır (bk. ATÂULLAH, Şânizade; ÂSIM, Ahmed Mütercim; ESAT EFENDİ, Mehmed; ÂKİF PAŞA; SÂMÎ PAŞA, Abdurrahman).

Tanzimat'tan bu yana divan edebiyatı çok eleştirilmiştir. Onun bir Orta Çağ edebiyatı olduğu, soyut ve kapalı bir dünyası bulunduğu, güzellik anlayışı, dili v.b. bakımlardan çeşitli eleştirilere uğramıştır. Divan edebiyatı belli bir çağın, belli bir düşünüşün, belli bir anlayışın edebiyatı-

dır. Bu edebiyat, düşünce sistemi ve edebî anlayışı içerisinde övünebileceğimiz ölmez eserler yarattıktan sonra devrini tamamlayarak tarihe karışmıştır. Divan edebiyatı XIX. yüzyılın 2. yarısından sonra kültür ve düşünce yönünden değişen bir toplumun ihtiyacını karşılayamayacağı gibi, zaten XIX. yüzyılda devrini tamamlamıştır. Divan edebiyatına yapılan eleştirilerin haklı, doğru yanları vardır. Ancak divan edebiyatını bütünüyle değersiz saymak insafsız ve yanlı bir tutumdur. Bu edebiyatın en çok eleştirilen yönlerinden biri, onun güzellik anlayışıdır. Divan şairinin tarif ettiği ve beğendiği güzelin gerçeğe uymadığı çok eleştirilmiştir. Bu edebiyatta tarif edilen servi boylu, kıl belli, ok kirpikli, yay kaşlı, yılan saçlı v.b. niteliklere sahip güzelin gerçekte bulunmadığı söylenerek alay edilmiştir. Bu edebiyatı en yakından tanıyanlar bile bu eleştirilere katılmışlardır. Divan şiirindeki bu benzetmeler, birer araç olup duygu ve hayal gücünü artırmak için kullanılmıştır. Elbette servi kadar uzun bir insan olamaz, ancak uzun ve endamlı bir boyun düzgün bir serviye benzetilmesi, şairane güzel bir hayal yaratmanın aracıdır. Kirpiklerinin oka, kaşın yaya, saçın yılana benzetilmesi bunların âşık üzerinde yaptıkları etkinin derinliğini anlatabilmek içindir. Sanatın, gerçeğin bir kopyası olmadığını, özellikle, resim sanatının tarihî gelişmesinde izlemek mümkündür. Eğer sanat gerçeğin bir kopyası olsaydı, Picasso'nun tablolarında yüzün yanında bacağın bulunması, kulağın kolda bitmesi veya boyun kol kadar uzun olması yüzünden bu tabloların sanat eseri sayılmaması gerekirdi. Batı'da edebiyat ve sanat anlayışı daima değişmiştir. Klasik, romantik, realist, parnas, sembolist, anlamsız soyut şiir v.b. şiirde anlam arayanlar, güzel bir buluşu, bir nükteyi şiir sayanlar veya şiirde özentiye ve işlenişe önem verenler, şiirin bir ses, bir musiki olduğunu savunanlar, bunların en mükemmel örneklerini divan şiirinde bulacaklardır. Bu yazıyı Fuad Köprülü'nün şu sözleriyle bitirmek istiyorum: "Kendi nev'inde çok yüksek ve emsali edebiyatlarla, meselâ Acem edebiyatıyla aynı seviyede olan bu sanat, menşelerini nereden alırlarsa alsın tamamıyla Türk'tür ve Türklerin İslâm medeniyeti dairesinde yarattıkları orijinal bir mahsuldür. Türk dehasının uzak yakın, eski yeni bütün mahsullerine karşı duyduğumuz sevgi ve saygı hislerini, bu orta zaman edebiyatına karşı da esirgeyemeyiz; çünkü o, millî dehamızın yarattığı bin bir sanat şeklinden biridir ve yalnız bizimdir!" (H. Mazıoğlu)

TÜRK EDEBİYATI, Yeni : Türk edebiyatı, XI. yüzyıldan başlayarak yavaş yavaş etkisinde kaldığı ve zamanla tamamıyla benimsediği İslâmî yapıdaki Arap ve özellikle Fars edebiyatlarından sonra, XIX. yüzyılın 2. yarısından, yani 1860'tan itibaren Fransız edebiyatı kanalı ile Batı Avrupa etkisi altına girer. Bu girişin değişik sebepleri vardır.

Osmanlı İmparatorluğu aynı sınırlara sahip olduğu halde, Yeni ve Yakın çağlarda Batıya tamamıyla kapalı bir devlet ve topluluktur. Denebilir ki bu sınırlar, sadece siyasî ve coğrafî bir karakter taşımazlar; Batı Avrupa devletleri ile ticarî alışverişler dışında her türlü sosyal, fikrî, medenî temasları engelleyen çok katı çizgilerdir. Avrupa'ya XIV. yüzyılın başlarından itibaren ayak basan ve bütün Orta Çağ boyunca Batıya karşı bu tutumlarını sürdüren Osmanlı Türkleri ne İstanbul'u almakla tarihte yeni bir çağ açtıklarının farkında oldular, ne de üç yüzyılı aşkın bu yepyeni ve koca devir içinde Batıdaki komşularının geçirdikleri sosyal, siyasî, fikrî, dinî, hukukî ve iktisadî gelişmelerle ilgilenmek ihtiyacını duydular. Üç kıtada da zamanlarının en büyük devleti olmanın gururu ve din farkının da getirdiği soğukluk ve küçümseme ile, Batıda'ki duvarın ötesinde neler olup bittiğini merak bile etmediler. Halbuki bu süre için'de Batı Avrupa milletleri Rönesansı yapmışlar, dini dünya işlerinden ayırmışlar, dogmaların yerine aklı ve ilmi koymuşlar, bunların ışığında tekniği de geliştirerek büyük sanayii kurmuşlar, ekonomilerine yepyeni kaynaklar ve boyutlar kazandırmışlar, plastik sanatlarla birlikte felsefe ve edebiyatta da sürekli bir gelişme göstermişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu, XVII. yüzyılda Batı karşısında zaman zaman uğradığı askerî mağlûbiyetlerin temelinde yatan sebepleri bile ancak XVIII. yüzyılın başlarında kavramağa ve teknikteki geriliğini anlamağa başladı. Bu teknik de sadece askerlikle ilgili idi ve Batı ile ilk olarak bu konuda temas kurmak lüzumunu hissetti. Batıdan sadece yeni silâhları ve yeni savaş tekniğini almakla askerî mağlûbiyetlerden kurtulacağına ve siyasî gücünü koruyabileceğine olan yanlış inancı uzun süre devam ettiren Osmanlı İmparatorluğu, bu yüzden, Batının başka alanlardaki ileri durumu ile ilgilenmek ihtiyacını duymadı. Medeniyetin bir bütün olduğu ve bu bütünün belli fikir temellerine dayandığını henüz kavrayabilmiş değildi. Nihayet XIX. yüzyılın 1. yarısında yeniçeri ordusunun kaldırılıp (1826) modern bir ordu kurulmasına rağmen askerî mağlûbiyetlerin devam etmesi, sadece askerî düzenlemelerin yetmeyeceği ve bunların başka alanlarda da yapılması gerektiği fikrini getirdi. Bunun üzerine, Batı Avrupa medeniyetini örnek alan düzenlemeler, ağırlık yine askerî konularda olmakla birlikte, yavaş yavaş idarî ve kültürel alanlarda da başladı. Batı ile siyasî münasebetlerin geliştirilmesi, Batılı hükümet teşkilâtına ait ilk değişiklikler, Batı musikisinin ilk örnekleri, ilk Türkçe gazete gibi hareketler birer başlangıç olarak II. Mahmud devrinde görülen belirtilerdir.

3 kasım 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile devletçe ilân edilen Tanzimat-ı Hayriye, imparatorlukta yüzyıllarca süren Orta Çağ zihniyetinin ve tutumlarının modern çağların getirdiği zihniyete ve davranışlara artık teslim olmak zorunda kalındığının resmen açıklanmasından ibarettir. Bu ilânla birlikte batılı modeldeki düzenlemeler siyasî, idarî, hukukî, kültürel alanlarda eskiye göre çok hızlı bir gelişme göstermeğe başlarlar ve zamanın imkânları ölçüsünde de başarılı olurlar.

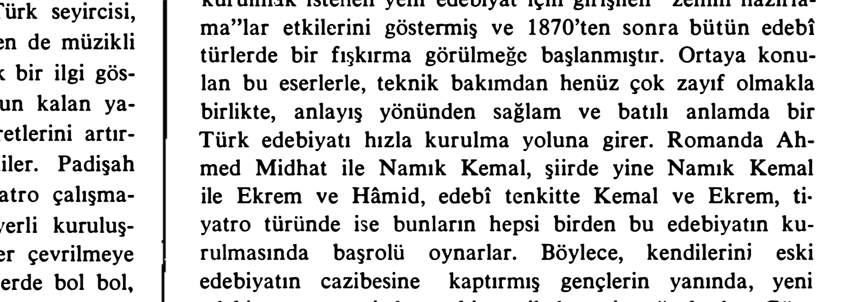
Zihniyetteki değişme, en güç olan değişmedir; en büyük tepkiyi görür. Yerleşmiş düşüncelerin, inançların, alışkanlıkların ve bunlara bağlı davranışların değişmesi zamana bağlıdır. Bunlar ne kadar köklü iseler, değişmenin süresi de o kadar uzar. Bu bakımdan imparatorluk topraklarındaki Müslüman Türk halkının yüzyıllar boyunca edindiği inançları ve onların getirdiği alışkanlıklarla davranışları değiştirebilmek de çok güç ve uzun vadeli bir iş idi. Bu işin bugün de sürdüğünü görmek, XIX. yüzyılın ortalarında, imparatorluğun başka bölgelerine göre öteden beri Batı ile en fazla temasta olan İstanbul gibi bir şehrindeki Türk halkının bile böyle bir değişmeye kolay kolay uyamayacağını anlayabilmek için yeter. Bu duruma Batıya yönelmeye taraftar olmayan birçok devlet adamının ve Müslüman halk üzerindeki kötü telkinlerini hâlâ sürdürmekte olan din adamlarının Hristiyan Avrupa'ya yönelmeyi bütün güçleri ile engellemeye çalışma hareketleri de eklenince, batılılaşmanın çok güç olacağı gerçeği ortaya çıkar. Bunun içindir ki başta padişah Abdülmecid olmak üzere, batılılaşmanın imparatorluk için

artık kesin zaruret olduğuna inanmış bütün devlet adamları hem tepkileri hafifletmek hem de halkı ürkütmeden alıştırabilmek gayesi ile eski müesseseleri ve davranışları birdenbire yıkmaktansa, eskilerin yanlarına yenilerini de koyarak bir süre birlikte yürütmeyi ve böylece Müslüman halkın yeni şeylere de ısınmasını sağlamayı uygun gördüler. İşte Türk yaşayışında Doğu medeniyetinden ve yaşayış şeklinden, Batı medeniyetine ve yaşayış şekline bir geçiş dönemi olan Tanzimat devrinin her alanda göze çarpan ikilikleri (mahalle mektebi ve medrese - batılı okul, şeriat mahkemesi - kanunlara dayanan mahkeme, doğulu kıyafet - batılı kıyafet, doğulu mobilya - batılı mobilya, orta oyunu - batılı tiyatro, doğulu kahve - batılı gazino...) bu görüşten doğdu.

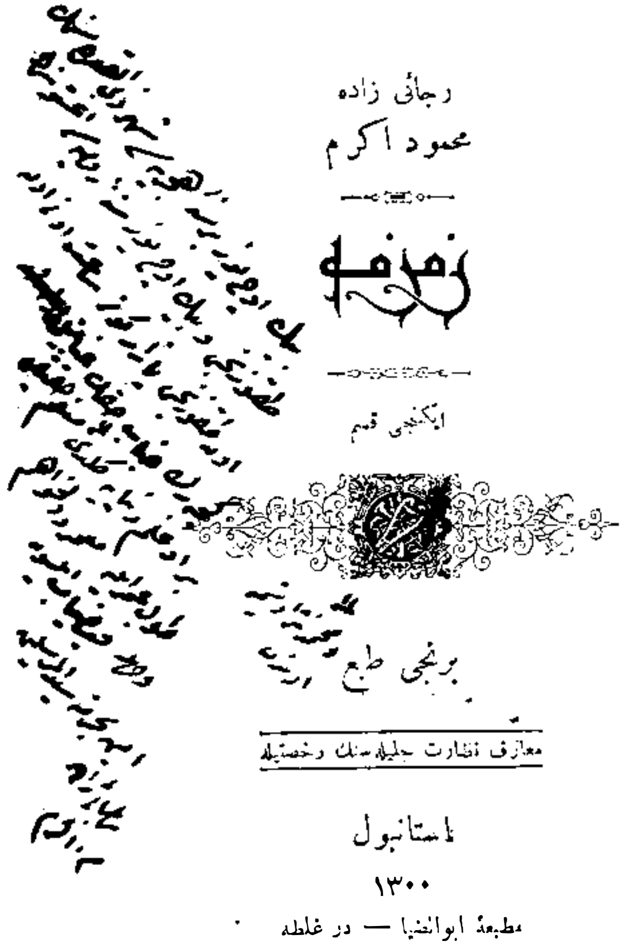
Bu kaçınılmaz ikili durumun bir örneğini de edebiyatta görüyoruz. XIX. yüzyılın ortalarına kadar İslâmî yapıdaki Doğu edebiyatının bütün özellikleri ile sürüp gelen Türk edebiyatı da bu genel batılılaşma hareketinin dışında kalamazdı. Hatta böyle yenileşme hareketlerinde edebiyatın, birçok yeni fikirlerin ve eğilimlerin zaman zaman öncülüğünü yaptığı da bilindiğine göre, Türkiye'deki batılılaşma hareketinin halka ulaştırılmasında ve benimsetilmesinde Türk edebiyatçılarına büyük görevler düşmesi bile yadırganamazdı. Nitekim böyle oldu ve Batı kültürü ile yetişen genç şair ve yazarlar, batılı zihniyetin ve müesseselerin Türkiye'deki en büyük tanıtıcıları ve koruyucuları oldular.

Tanzimat edebiyatı. Batı edebiyatı ile Türk aydınlarının Türkiye içindeki ilk temasları, 1840'tan başlayarak tiyatro türünde olur. O zamana kadar seyirlik olarak orta oyunundan başka bir oyun çeşidi bilmeyen Türk seyircisi, Batı tiyatrosunun sahneli, zengin dekorlu, bazen de müzikli ve danslı birçok çeşitleri ile karşılaşınca büyük bir ilgi gösterdi. Bu ilginin maddî yönünden çok memnun kalan yabancı tiyatro kumpanyaları da İstanbul'a ziyaretlerini artırdılar, tiyatro binaları yaptılar, âdeta yerleştiler. Padişah Abdülmecid'in de yakından ilgilendiği bu tiyatro çalışmaları, özellikle 1850'den sonra yoğunlaşır ve yerli kuruluşlar da ortaya çıkmaya, yabancı dilden piyesler çevrilmeye ve oynanmaya başlar. Türk seyircisi bu sahnelerde bol bol, Batı kıyafetlerini, mobilyalarını, müziğini, danslarını, yaşayış şekillerini de gördü; yurt dışına gidebilen Türkler ise, bu türü yerinde ve daha kaliteli olarak seyrettiler. Bunlardan biri de Şinasi'dir. O, Avrupa dönüşü bu türün komedi dalındaki ilk örneğini verir (1859). Şinasi'nin, sathî de olsa, Fransız edebiyatının şiir ve roman gibi türlerini de tanıdığı muhakkaktır. Bazı Fransız şairlerinden yaptığı basit tercümeler (1858) de bunu gösterir. Fakat kendisini en çok tiyatronun ilgilendirdiği anlaşılıyor. 1860'tan sonra, Türkiye'de, Batının edebiyatı ve yaşayış tarzı hakkındaki bilgi gittikçe artar. Özellikle bu tarihten başlayarak ilk özel gazetelerin birbirini takip etmesi, bu bilginin artışında büyük rol oynar. Batılı edebî tür olarak tiyatro yine baştadır. 1860'ta Şinasi'nin *Şair evlenmesi*'nin "Tercüman-ı Ahval" de tefrika edilmesinden sonra, 1860 - 1870 arasında Ali Haydar Bey ile Direktör Âlî Bey bu türdeki denemelere devam ederler. Yine aynı tarihler arasında, Batının dünyaca tanınmış romanları da Türkçeye çevrilir. Büyük rağbet gören bu tercümelerle, Türk okuyucuları batılı romanın örneklerini de tanımış olurlar. 1870'te Ethem Pertev Paşa, Fransız şiirinden manzum olarak yeni tercümeler yapar. Böylece yeni nesiller, o zamana kadar hiç bilmedikleri bir edebiyatla tanışmış olurlar.

Ancak tanımak, benimsemek değildir. Ayrıca, Türk okuyucusunun yüzyıllarca edebî zevkini beslemiş olan divan edebiyatı da son, fakat parlak bir dönemini yaşamakta ve gençleri etkilemektedir. Yüzyılın ilk yarısında bu edebiyatın güçlü temsilcisi İzzet Molla (1785 - 1829)'dan sonra, yüzyılın 2. yarısında Yenişehirli Avni (1826 - 1883), Leskofçalı Galib (1828 - 1876), Hersekli Ârif Hikmet (1839 - 1903), Âlî (1815-1856) ve Nevres (1820 - 1876) eski şiiri liyakatla temsil ettikleri için, bu şiir henüz çekiciliğini kaybetmiş değildi. Üstelik Hersekli Ârif Hikmet'in çevresinde, Osman Şems Efendi (1813 - 1893), Lebib Efendi (1785 - 1867), Kâzım Paşa (1821 1889), Manastırlı Hoca Nailî Efendi (1823 - 1876), Hâlet Bey (1837 - 1878), Recaizade Celâl Bey (1838 - 1882)'den meydana gelen Encümen-i Şuara topluluğu kuruldu. Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi batılı edebiyatın kuvvetli savunucuları bile uzun süre, bu çekicilikten kendilerini kurtaramadılar. Fakat her ikisi de Batıya yöneldikten sonra hayata açılmayan ve insana gereken değeri vermeyen bu edebiyatın devamında bir yarar görmeyerek onu ortadan kaldırabilmek için ellerinden geleni yaptılar. Kemal'in 1866'da "Tasvir-i Efkâr" da yayınlanan "Lisan-ı Osmanînin edebiyatına dair bazı mülâhazatı şamildir" ve Ziya Paşa'nın 1868'de "Hürriyet"te çıkan "Şiir ve inşamız" makaleleri bu çabanın ilk örneklerindendir. 1860 - 1870 yılları arasında batılı tarzdaki ilk denemeler ve divan edebiyatını gözden düşürerek kurulmak istenen yeni edebiyat için girişilen "zemin hazırlama"lar etkilerini göstermiş ve 1870'ten sonra bütün edebî türlerde bir fışkırma görülmeğe başlanmıştır. Ortaya konulan bu eserlerle, teknik bakımdan henüz çok zayıf olmakla birlikte, anlayış yönünden sağlam ve batılı anlamda bir Türk edebiyatı hızla kurulma yoluna girer. Romanda Ahmed Midhat ile Namık Kemal, şiirde yine Namık Kemal ile Ekrem ve Hâmid, edebî tenkitte Kemal ve Ekrem, tiyatro türünde ise bunların hepsi birden bu edebiyatın kurulmasında başrolü oynarlar. Böylece, kendilerini eski edebiyatın cazibesine kaptırmış gençlerin yanında, yeni edebiyata sempati duyan bir nesil de yetişmeğe başlar. Günden güne çoğalan bu nesille divan şiirine taraftar gençler arasında kaçınılmaz olan çatışmalar, nihayet 1880'den sonra patlak verir ve gittikçe büyür. 1886'da eski şiiri beğenen gençleri çevresine toplayan Muallim Naci ile yeni şiire sempati besleyen gençleri çevresinde toplayan Recaizade Ekrem arasında, nazım tekniğine ait bazı noktalardaki görüş farkları vesile yapılarak çıkan büyük tartışma, ancak hükümetin müdahalesiyle kapanır. Fakat eski ve yeni şiir taraftarlarının çekişmeleri bitmez. Bir yandan batılı edebi-

TÜRK EDEBİYATI: Namık Kemal'in el yazısı

TÜRK EDEBİYATI: *Zemzeme*'nin ilk baskısı üzerine Recaizade Mahmud Ekrem'in, oğlu Nijad'ın doğum tarihini belirten notu

yatın hızla gelişmesi, bir yandan da 1893'te Muallim Naci' nin ölmesi ile başsız kalan eski şiir taraftarları gittikçe güçsüzleşirler. Böylece Kemal, Ekrem ve Hâmid'in telkinleri ile yetişen ve batılı edebiyat taraftarı gençlerin Edebiyat-ı Cedide adı altında birleşerek yeni bir edebî topluluk kurdukları ve Türk edebiyatını modernleştirme görevini ustalarından devraldıkları 1896 yılına gelinir.

Türk edebiyatı tarihinin Tanzimat dönemi (1860 - 1896), Fransız edebiyatının örnek tutularak Türk edebiyatını modernleştirme hareketinin başlatıldığı, temellerinin atıldığı, bunun için de divan edebiyatının gözden düşürülmeğe çalışıldığı bir dönemdir. Türk edebiyatını moderneştirme hareketini yürüten, birbirine geçmiş iki büyük halka vardır. Bu halkaların birincisini Şinasi - Ziya Paşa - Namık Kemal - Ahmed Midhat; ikincisini de Ekrem - Hâmid - Sezaî - Nabizade Nazım teşkil eder. Birinci halka, hareketi başlatır ve temelleri atar; ikinci halka ise, bu temellerin üstüne yeni yapıyı hızla kurar.

Şiir: Şinasi (1826 - 1871) ile başlayıp Ziya Paşa (1829 - 1880) ve Namık Kemal (1840 - 1888) ile devam eden, Türk şiirini batılılaştırma girişimi, nazmın tekniğinden çok temalara ve söyleyişe yöneliktir. Yeni temalar, ferdî duygu ve hayallerin yanına eklenen ve Tanzimat hareketinin özüne uygun olan hak, adalet, medeniyet, kanun, vatan, hürriyet gibi sosyal ve siyasî temalardır. Böylece şiir, bir yandan ferdî temaları işlemeğe devam ederken bir yandan da çevreye ve sosyal yaşayışa yönelir. Eski şiirin aksine, hayata açılır. Bu safhada divan nazmının şekillerinde de, vezninde de kayda değer bir değişiklik olmaz. Nazım şekilleri bakımından Kemal'de görülen bazı batılı denemelere karşılık, Ziya Paşa divan nazmının şekilleri dışına çıkmağa lüzum görmez.

İkinci halka ile birlikte, şiir divan nazmının soyutluğundan kurtulur. Divan şiirinin "selvi boylu, nokta ağızlı, kıl belli, kara ve yılan saçlı, ok kirpikli ve mutlaka siyah gözlü" klişe ve gerçekdışı sevgili tipinin yerine, normal ve gerçek bir sevgili tipi gelir. Divan şiirinin yine klişeleşmiş ve soyut tabiatının yerini de gerçek tabiat almağa başlar. Bu arada, divan nazmında bulunmayan ve Fransız nazmından etkilenerek yaratılan yeni şekiller de devam eder. Divan nazmının şekillerinden bütünüyle uzaklaşılamamakla ve bu yoldaki ikilik devam etmekle birlikte, bu yeni nazım şekillerinin sayısı gittikçe artar. Yukarıdaki sosyal ve siyasî temalara, divan şiirindeki hikemî temaları aşan ve serbest düşünüşe yönelmek isteyen "metafizik" temalar (hayat, varlık, Allah, ruh, ölüm) eklenir. Bununla birlikte, dinî baskının henüz kuvvetle sürdüğü bu dönemde serbest düşünüşün, dinin sınırlarını pek aşamadığı da görülür.

Tanzimat döneminde Türk edebiyatına Batı'dan yalnız edebî türlere ait yeni teknikler gelmez. Edebî akımlar da gelir. Şinasi'de kısmen görülen Fransız klasisizminin etkisinden sonra, bu döneme asıl hâkim olan edebî akım romantizmdir. Namık Kemal ile romanda ve tiyatroda, Ekrem ve Hâmid ile de şiirde ve tiyatroda ön plana geçen romantizmle birlikte, 1885'ten sonra romanda ve hikâyede realizm de yer almağa başlar.

Gençliklerinde tamamıyla birer divan şairi olarak yetişen Ziya Paşa ile Namık Kemal, bu nazmın tekniğinden kendilerini kurtaramazlar. Kemal'de nazım şekilleri bakımından görülen bazı değişik denemelerin dışında, her iki şairdeki batılılaşma sosyal temalarla sınırlı kalır. Her ikisinin de batılı Türk şiirine hizmetleri, daha çok, divan şiirini gözden düşürmek için gösterdikleri çabada görülür. Bu iki büyük şair, kurulmasını istedikleri batılı Türk şiiri için yeni bir ses, yeni bir söyleyiş arama yolundaki Şinasi'nin pek başarılı olamamış denemelerini geliştirmek ihtiyacını da duymazlar.

Batılı Türk şiiri için en uygun söyleyişi, batılı şiirden yapılan tercümeler getirir. Ethem Pertev Paşa (1824 - 1872)' nın Fransızcadan manzum olarak yaptığı tercümeler [1870], söyleyişçe, kurulmasına çalışılan batılı Türk şiirinin temelini oluşturur. Ekrem'in *Yadigâr-ı şebab* [1873] ile Hâmid'in *Sahra* [1879]'sında devam eden bu söyleyiş, zamanla başka üslûplardan da yararlanıp daha da gelişerek Tanzimat şiirinin ortak üslûbu haline geldi. İkinci halkanın başka bir önemli özelliği de üslûpta da görülmüş olan romantizmin etkisi ile temaların yeniden ferdîleşmesi, şiirin çevreden tekrar kopması ve şairin kendi his ve hayal dünyasına dönmesidir. Böylece ilk halkanın - kısmen de olsa - benimsediği "cemiyet için sanat" formülü, yeniden, yerini "sanat için sanat" formülüne bırakır. Hâkim temaların aşk ve tabiat olduğu bu ikinci dönemin başlıca temsilcileri Ekrem ve Hâmid'dir.

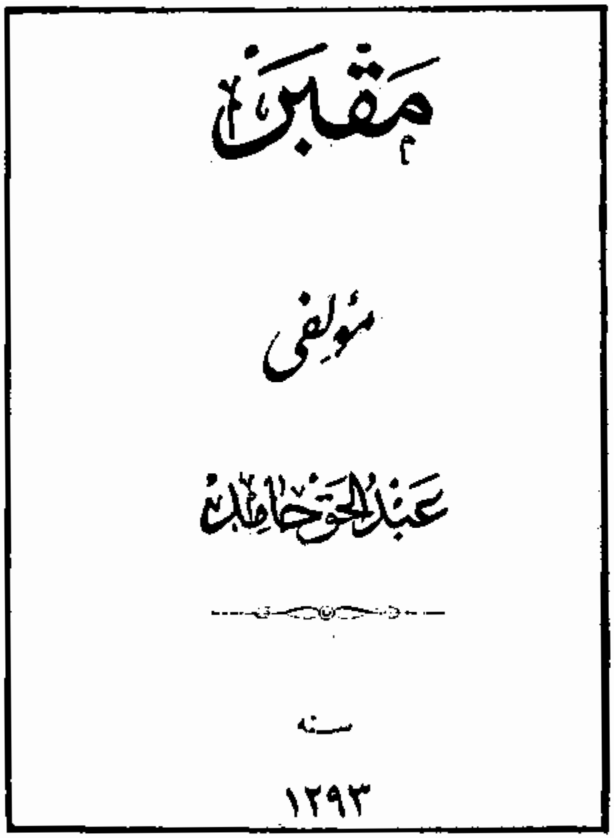
Orta kabiliyette bir şair olan Recaizade Ekrem (1847 - 1914)'in Türk şiirine büyük hizmeti, batılı şiire ait teorik bilgiyi derleyip sistemli bir biçimde aktarmasıdır. Hem bu işi

yaparken hem de gösterdiği yolda yürüyen gençleri aydınlatırken batılı anlamdaki tenkidin de temellerini atar. Başlıca şiir kitapları *Zemzeme* (3 kitap) [1883 - 1885], *Tefekkür* [1888], *Pejmürde* [1895] ve edebî bilgiler ile tenkide ait eserleri ise *Talim-i edebiyat* [187], *Takdir-i elhan* [1886]' dır. Ekrem'in şiirlerindeki yeni nazım şekilleri, divan şekillerini de kullanmakla birlikte, çoğunluktadır. Vezin de aruzdur.

Batılı Türk edebiyatının kuruluşunda "yapmak" tan çok "düşünmek"te pay sahibi olan Ekrem'in aksine, düşünmekten çok yapma gücüne sahip olan Abdülhak Hâmid (1852 - 1937)'dir. Sanatça titizliği olmamasına karşılık büyük bir şairlik gücü taşıyan Hâmid, yaradılışındaki pervasızlıkla, Türk şiirini modernleştirmek için hiçbir engel tanımadı. Onun bu davranışı iledir ki modern Türk şiiri, 1879'dan 1887'ye kadar süren kısa süre içinde, büyük bir gelişme gösterebildi. Basılmış ilk şiir kitabı ve Türk şiirinde pastoral türün de ilk örneği olan *Sahra* [1879], hem konusu ve hem de nazım tekniği bakımından birçok yenilikler taşıyordu. Serbest nazmın Türk şiirindeki ilk örneklerini de veren bu eserinden sonra yayınladığı "Kürsî-i istiğrak", "Meleküttan safiline bir nazar", "Mazi yolcusuna âtî yolu" ve "Bir vaize bir mevize" adlı manzumeleri ile adını duyurmağa ve eski şiire saldırmağa devam eder. *Makber* [1885] ile de şairlik şöhretinin zirvesine ulaşır. *Makber*, gerek şekil gerek fikir bakımından, zamanının en yeni eseridir. Şekil yönünden eski şiirden ayrıldığı gibi, ölüm temasının etrafına topladığı birçok metafizik meseleler ile de serbest düşünüşe açılmağa çalışıyordu. Büyük ilgi uyandıran bu eserini, hemen hemen aynı metafizik temaları işleyen *Ölü* [1885], *Hacle* [1886], *Bunlar odur* [1886] ve *Bir sefilenin hasbıhali* [1886] izledi. Bundan sonra uzunca bir süre kendisini daha çok tiyatro yazmağa veren şair, 1912'de hece vezni ile yazdığı "Balâdan bir ses" adlı uzunca manzumesinden sonra, annesinin ve dolayısıyla kendisinin çocukluk hayatını konu alan "Validem" [1913], I. Dünya Savaşı yıllarına ait bazı şiirlerini bir araya getirdiği *İlham-ı vatan* [1916] ve materyalizm ile spritualizm ve idealizmi karşılaştırdığı *Garam* [1928] adlı eserlerini yayınladı.

Hâmid de Ekrem gibi tamamıyla romantik bir hassasiyet ve tutum içindedir. Ancak, Ekrem'in romantizmi melankoliye yönelik olduğu halde Hâmid'inki ihtiras ve heyecana yöneliktir. Bundan dolayı şiirlerinde, duygu olarak hüzünden çok ihtiras ağır basar. En önde geleni aşk olan bu ihtirasların anlatılışındaki tarz ise, bütünüyle romantiktir. Arzulardaki şiddetli ve sürekli iniş çıkışlar, haykırışlar, çırpınışlar ve saldırışlar ile birlikte, bunlardan doğan tezatlar da sık sık görülür. Hayal ve duygu gücü çok büyük olan Hâmid'in felsefî düşüncelerinde de belli bir düzen bulmak zordur. Çünkü düşünceleri de duygularından, heyecanlarından ve acılarından kaynaklanmaktadır. Onun Türk şiirini yenileştirmedeki büyük çabası ve başarısı da bu yaradılışı ile yakından ilgilidir. Gerçekten de şair, monotonluktan hoşlanmayan, içinde sürekli bir değişiklik isteği ve ihtiyacı duyan bir yaradılışa sahiptir.

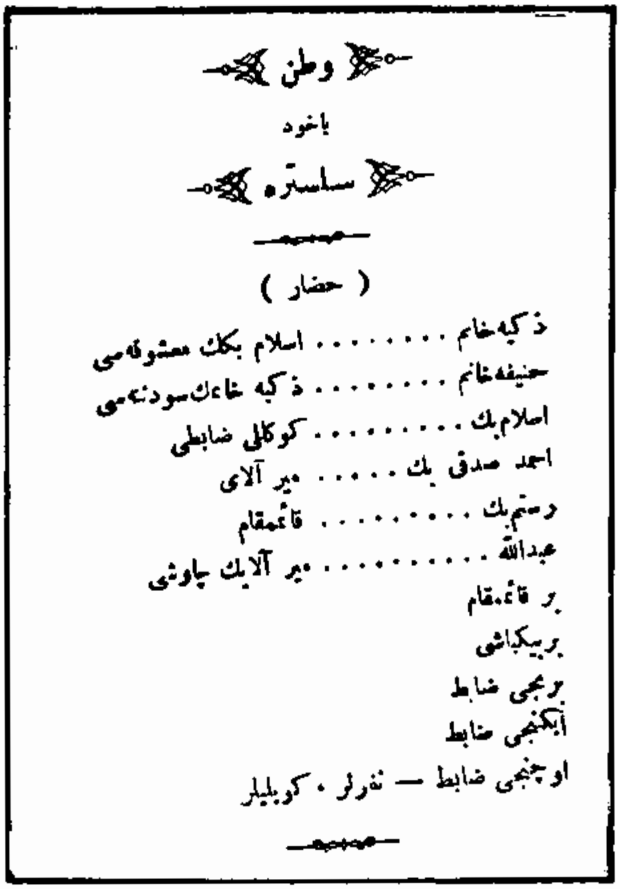
Aynı düzensizlik, nazmının tekniğinde, dilinde ve üslûbunda da görülür. Batılı nazım şekilleri ile birlikte divan şiirinin şekillerini ve kendi buluşu olan şekilleri de kullandığı gibi, konuya değişik üslûp şekillerini ve bazen konuşma diline çok yakın, bazen de ondan çok uzak bir vokabüler kullanır. Fakat çoğunlukla müzeyyen (süslü) üslûba ve Osmanlıcaya bağlıdır.

مقبر
مؤلفی
عبدالحق حامد
سنه
١٢٩٣

TÜRK EDEBİYATI: Abdülhak Hâmid'in *Makber* **adlı eserinin ilk baskısı**

Tanzimat edebiyatının 1880'den sonraki döneminde eski şiirin savunuculuğunu yapmakla şöhret kazanmasına rağmen, Muallim Naci (1850 - 1893), batılı şiir tarzında da güzel örnekler vermiştir. Fransız edebiyatından yapılmış tercümeleri de olan Naci'nin daha çok *Âteş - pare* [1884] adlı eserinde topladığı bu tarz şiirleri arasında "Kuzu", "Dicle", "Kebuter" (Güvercin), "Şam-ı gariban" (Akşam garipliği) gibi çok sevilmiş olanları da vardır. Naci'nin öteki şiir kitapları ise şunlardır: *Şerare* [1885], *Fürûzan* [1886], *Sümbüle I* [1890], *Yadigâr-ı Naci* [1896].

Tiyatro : Tanzimat döneminde Türklerin ilk tanıdıkları batılı edebiyat türü tiyatrodur. 1840'tan başlayarak İstanbul' da İtalyan ve Fransız tiyatro topluluklarının birçok oyunlar oynamaları, tiyatro binaları yapmaları ve büyük bir rağbet görmeleri üzerine, yerli müteşebbislerin de 1846'dan itibaren topluluklar kurarak bu faaliyete karıştıkları görülür. Bu toplulukların başlıcaları Naum, Şark, Hasköy ve Ortaköy tiyatrolarıdır. Sanatçı ve yönetici kadrolarını büyük bir çoklukla yerli Ermenilerin teşkil ettiği bu derme çatma topluluklardan sonra Türkiye'deki ilk ciddî tiyatro, 1867'de kurulmuş olan Osmanlı Tiyatrosu'dur. Başında sonradan Müslüman olarak Yakup adını alan Güllü Agop'un bulunduğu ve dönemin bazı devlet adamları ile tiyatro yazarları tarafından

وطن

یاخود

سلستره

(حضار)

ذکیه خانم .... اسلام بکك معشوقه سی

حنیفه خانم .... ذکیه خانمك سود ننه سی

اسلام بك .... کوکللی ضابطی

احمد صدقی بك ..... میر آلای

رستم بك .... قائممقام

عبدالله .... میر آلایك چاوشی

بر قائممقام

بر بیکباشی

برنجی ضابط

ایکنجی ضابط

اوچنجی ضابط — نفرلر ، کوکللیلر

TÜRK EDEBİYATI: Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* **adlı piyesi**

da desteklenen ve bir "edebî heyet"i de bulunan bu modern tiyatroda, Türk yazarları ile tanınmış batılı yazarların tiyatro eserleri ve yine Batı'nın başlıca operaları ile ilk Türk operaları büyük bir ciddiyetle sahneye konuldu.

İlk Türk piyesinin ne zaman yazıldığı hakkında kesin bilgi yoktur. Eldeki belgelere göre, ilk Türk piyesi küçük bir dramdır *(Hikâye-i İbrahim Paşa be İbrahim-i Gülşenî)* ve Abdülhak Hâmid'in babası Hayrullah Efendi'ye ait olup 1939 yılında yayınlanan bu denemenin 1844 yılında yazılmış olduğu tahmin edilmektedir. Komedi dalındaki ilk deneme ise, Şinasi'nindir ve 1859 yılında yazılıp bir yıl sonra yayınlanmıştır.

1860'tan başlayarak, batılı Türk edebiyatı hızlı bir gelişmenin içine girer. Molière'in komedisi ile orta oyununun özelliklerini birleştiren Şinasi'nin *Şair evlenmesi* adlı komedisini, Ali Haydar (1836 - 1913)'ın trajedi türündeki ilk manzum denemeleri olan *Sergüzeşt-i Perviz* [1866] ve *İkinci Erzas'ın sergüzeşti* [1866] ile; Düyun-ı Umumiye Direktörü Âlî Bey (1844 - 1899)'in *Misafiri istiskal* [1870], *Kokona yatıyor* [1870] ve *Geveze berber* [1872] adlı komedileri takip ederler. 1870'ten sonra yeni Türk edebiyatı bütün türleri ile romantizmin etkisine girdiği için, dram ön plana geçti. Hemen hemen bütün edebî türleri denenmiş olan bu dönemin başlıca yazarlarının dram türünde de birçok eserler verdikleri görülür. Recaizade Ekrem'in *Afife Anjelik* [1870], *Vuslat* [1874]; Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* [1873], *Zavallı çocuk* [1873], *Âkif Bey* [1874], *Gülnihal* [1875], *Celâleddin Harzemşah* [1875] piyesleri bunlar arasındadır. Fakat romantizm, tiyatroda, daha geniş özellikleri ile Hâmid'in piyeslerinde görülür. Romantik dramın "manzum oluş, tarihî muhteşem olayların ve kişilerin konu alınması, egzotizm" gibi ana özelliklerini en çok Hâmid'in *Nesteren* [1877], *Eşber* [1880], *Tezer* [1880], *Sardanapal* [1917], *İlhan* [1918] ve *Hakan* [1935] gibi piyeslerinde buluyoruz. Ancak romantik dramın özelliklerine kısmen uyan *Macera-i aşk* [1873], *Duhter-i Hindû* [1875], *Tarık* [1879] ve *Finten* [1916] gibi birçok piyesleri daha vardır. 1870 - 1880 arasındaki dönemde, kendi hayatımızı değil de "başka milletlerin veya içimizdeki azınlıkların iyi bilmediğimiz yaşayışlarını" konu alan, garip bir "millî piyes" anlayışına uygun eserler de yazılmıştır. Bu görüşe uygun olarak Hâmid'in de *Macera-i aşk, Duhter-i Hindû, Finten* gibi piyesleri ile konusu yabancı milletlerin tarihinden alınmış piyeslerinden başka, Şemseddin Sami (1850 - 1904)'nin *Besa* [1875], *Seydî Yahya* [1875]; Sami Paşazade Sezaî'nin *Şîr* [1879] adlı piyesleri bunlar arasındadır. Bununla birlikte, bunların yanında, kendi yaşayışımızı konu alan ve - Şinasi'den sonra - sosyal hayatın aksak yönlerini tenkit eden piyesler de rağbet görmüştür. Ahmed Midhat'ın yobazların şahsında dinî taassubu hırpalayan *Eyvah!* [1872] ve *Açıkbaş* [1875] adlı piyesleri bu anlayışla yazılır. Ahmed Midhat'ın, bunlardan başka, *Ahz-i sar* [1875], *Siyavuş* [1883], *Çerkez özdenler* [1883] adlı dramları da vardır.

Çağdaş Türk tiyatrosunun kuruluş yılları olan Tanzimat döneminde yazılan piyeslerin teknik bakımdan başarılı olmaları beklenemezdi. Ayrıca, tek ciddî tiyatro kuruluşu olan Gedik Paşa'daki Osmanlı Tiyatrosunun II. Abdülhamid tarafından bir gecede yıktırılmasından (1884) ve ciddî tiyatro eserlerinin yasaklanmasından sonra, Türk yazarları, ya piyes yazmaktan vazgeçmişler veya - oynanamayacağına göre - sadece roman gibi "okunmak için" piyes yazmağa başlamışlardır. Bu ikinci tutum, piyes tekniğinin büsbütün zayıflamasına ve sonuç olarak kuruluş çağındaki Türk tiyatro edebiyatının çökmesine yol açmıştır. Bu tutumun en büyük temsilcisi, gerçek piyes tekniği ile ilgisiz eserler vermekte devam etmiş olan Abdülhak Hâmid'dir.

Tanzimat dönemi tiyatrosu, dil bakımından da normal yola girebilmiş değildir. 1875'e kadar konuşma diline yaklaşmağa çalışan Türk tiyatro edebiyatı, bu tarihten sonra dil bakımından gittikçe tabiîlikten uzaklaşarak aydınların bile kolay anlayamayacakları bir duruma getirilmiştir. Bu sonucun sağlanmasında da yine kendisini hiçbir kayda tabi saymayan Hâmid'in payı büyüktür.

Roman: Türk okuyucusu, batılı roman örneklerini 1860'tan sonra görmeğe başladı. Yusuf Kâmil Paşa'nın Fransız yazarı Fénelon'dan yaptığı *Telemak* [1862] tercümesi, batılı romanın bizde görülen ilk örneğidir. *Les aventures de Télémaque* (Telemak'ın maceraları) [1694] adıyla yazılan ve konusunu eski Yunan mitolojisinden alan, devlet idaresi ile ilgili bilgiler veren ve modern roman anlayışı ve tekniği ile bir ilgisi bulunmayan bu eserin, ileride kurulacak yeni Türk romanı üzerinde hiçbir etkisi olmamıştır. Buna karşılık, romantik akımın ürünleri olup Victor Hugo'nun *Sefiller* [1862]'i, Daniel Defoe'nun *Robenson Krüzoe* [1864]'si, Alexandre Dumas Père'in *Monte Kristo Kontu* [1871], Chateaubriand'ın *Atala* [1872]'sı ve Bernardin de Saint - Pierre'in *Pol ve Virjin* [1873]'i gibi bütün dünyaca tanınmış romanları, 1870'ten sonra doğmaya başlayan yeni Türk romanı üzerin-

de büyük bir etki yaptılar. O zamana kadar yalnız divan edebiyatının *Leylâ ve Mecnun, Yusuf ve Zeliha, Hüsrev ve Şirin* gibi manzum, gerçek hayatla ilgisiz ve bir masal havası içindeki hikâyelerini bilen Türk aydınları ile yalnız *Âşık Garip, Tahir ile Zühre, Kerem ile Aslı, Köroğlu* gibi halk hikâyelerini bilen okumamış Türk halkına bu yeni roman türünü beğendirmek kolay olmayacaktı. Bu dönemde aydın kesimdeki Türk okuyucularına, tekniğini değiştirmeden ve Osmanlıcayı kullanarak batılı romanı tanıtma görevini Namık Kemal, batılı romanın tekniği ile halk hikâyelerinin dilini ve üslûbunu kaynaştırarak yeni Türk romanını halka sevdirme işini de Ahmed Midhat üzerlerine almış gibidirler. Bunlardan birincisine göre roman, ciddî bir eserdir, rastgele yazılamaz. Onun bütün kurallarına uymak gerekir, biçiminde telâkki ediliyordu. *İntibah* [1876] ve *Cezmî* [1881] adlı iki roman yazan Kemal, bir sanat eseri anlayışı ile hareket ederek batılı romanın tekniğine uymaya çalıştı, dil ve üslûpça da aydınların seviyesine uydu. Her yönü ile romantizmin etkisinde olan Kemal'den sonra, romanı, bir sanat eseri olarak değil de halka Batı kültürünü ve yaşayışını aktaracak bir araç olarak kabul eden Ahmed Midhat (1844 - 1913) ise, her türlü sanat endişesini bir yana bırakarak vakalarını halkın anlayabileceği bir dil ve üslûpla vermeyi tercih eder. Ona göre, "halkının yüzde doksanı okuma yazma bile bilmeyen bir memlekette, sanat yapmak lükstür". Çok geniş bir kitleye hitap eden Ahmed Midhat'ın okuyucularından çok, dinleyicileri vardır. Çünkü yazdığı roman ve hikâyeler, okuma bilenlerce okuma bilmeyen dinleyicilere okunmak ve açıklanmak suretiyle yayılıyordu. Büyük hikâyelerini yirmi beş kitaplık Letaif-i rivayat dizisinde topladı. Sayısı kırkı geçen romanları ise, daha çok macera romanı çeşidindedir. İlk büyük hikâyesi *Su-i zann* [1870], ilk romanı da *Monte Kristo Kontu*'nu örnek alarak yazdığı *Hasan Mellâh* [1874]'tır. Belli bir edebî akıma bağlı kalmamakla birlikte, daha çok romantizmin etkisinde olan Ahmed Midhat'ın -Batı medeniyeti ile ilgili her konuda birer bilgi hazinesi olan - romanları arasında en tanınmışları olarak: *Hüseyin Fellâh* [1875], *Felatun Bey ile Rakım Efendi* [1875], *Süleyman Muslu* [1877], *Yeryüzünde bir melek* [1879], *Henüz on yedi yaşında* [1881], *Dürdane Hanım* [1882], *Müşahedat* (natüralist roman denemesi) [1890], *Ahmed Metin ve Şirzad* [1891], *Jön Türk* [1908] sayılabilir.

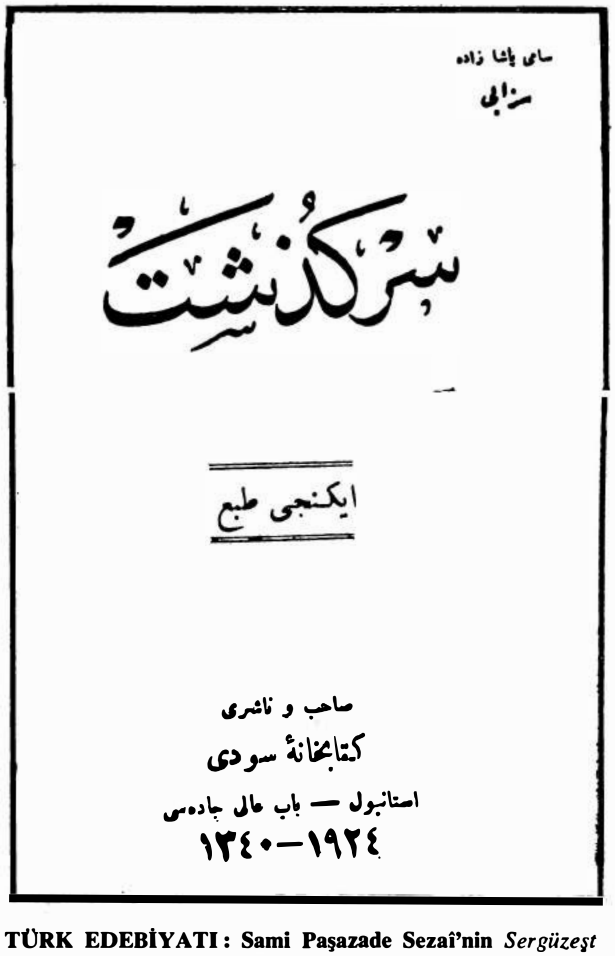

TÜRK EDEBİYATI: Nabizade Nazım

1885'ten sonra, Türk roman ve hikâyesinde realizmin de etkileri görülmeğe başlar. Bu bakımdan Sami Paşazade Sezaî (1858 - 1936)'nin *Sergüzeşt* [1888] adlı romanı ile *Küçük şeyler* [1890]'indeki küçük hikâyeleri ilk örneklerdir. Bunları Nabizade Nazım (1862 - 1893)'ın *Karabibik* [1890], *Sevyie-i tesamüh* [1892] adlı büyük hikâyeleri ve *Zehra* [1896] adlı romanı ile Recaizade Ekrem'in *Araba sevdası* [1898] ve Mizancı Murad (1852 - 1914)'ın *Turfanda mı, yoksa turfa mı?* [1890] romanları takip ederler. Bu son romanla Ahmed Midhat'ın *Bir gerçek hikâye* [1876] ve *Bahtiyarlık* [1885], Nabizade Nazım'ın da *Karabibik* adlı hikâyelerini, Türk edebiyatında köy konusunun ilk defa işlendiği eserler olarak da kabul etmek gerekir.

Batılı roman ve hikâye edebiyatımızın da kuruluş yılları olan Tanzimat döneminde, bu türde gerek teknik gerek muhteva bakımından bir mükemmellik aramak mümkün değildir. Şiir ve tiyatro türleri gibi, bu dönemin roman ve hikâye türü de ilk denemelerin bütün kusurlarını taşır.

Modern mizah ve hiciv ile edebî tenkit ve edebiyat tarihi anlayışları da ilk olarak bu dönemde belirmeğe ve ilk örneklerini vermeğe başlarlar.

TÜRK EDEBİYATI: Sami Paşazade Sezaî'nin ***Sergüzeşt*** **adlı romanının 2. baskısı**

TÜRK EDEBİYATI: Sami Paşazade Sezaî

Mizah ve hiciv: Eski edebiyatta mizah, pek seyrek olarak görülen bir türdü. Hiciv ise, olaylardan çok şahıslara yönelik, kırıcı ve kaba idi. Tanzimat'ta ise, doğrudan doğruya hicîv yerine, daha çok onun daha sempatik ve yumuşak şekli olan "mizah yolu ile hiciv" tercih edilir. Şahısların ve olayların aksak yönlerini zarif ve esprili bir şekilde hicveden bu tarzın Tanzimat edebiyatındaki ilk örneklerini *Av'ava-name* [1863] ile Ethem Pertev Paşa ve *Zafer-name* [1868] ile de Ziya Paşa verirler. Birincisi, İstanbul'un sokaklarını kaplayan köpeklerin toplatılıp öldürülmesi için Şinasi'nin "Tasvir-i Efkâr"da yazdığı bir yazıdan şikâyet ve ona cevap olarak, bir sokak köpeği ile bir filozofun esprili diyaloğunu verir. İkincisi de 1866'daki Girit ayaklanmasında düzeni sağlamak için bu adadaki Rumların ayağına kadar giderek onlara birçok tavizler veren ve bu tutumu kendi adamlarınca siyasî bir zafer olarak gösterilen Sadrazam Âlî Paşa'nın, yine çok esprili bir şekilde ve alay yollu hicvedilişidir. Bu dönemde, mizah unsurunu da kullanmakla birlikte, doğrudan doğruya hiciv yapmayı tercih eden şair ise sadece Mehmed Eşref (1847 - 1912)'tir. II. Abdülhamid döneminin siyasî baskısını ve bazı şahısların karakter zayıflığını konu alan bu güçlü hicivcinin şiirleri *İstimdad* [1904], *Deccal* [1904] ile *Şah ve padişah* [1908] gibi eserlerinde toplanmıştır.

Edebî tenkit: Batılı anlamdaki ilk edebî tenkit örnekleri de yine Tanzimat döneminde göze çarpar. Ancak, eski bir edebiyatın yıkılıp yeni bir edebiyatın kurulması mücadelesinin yapıldığı, bu yüzden kaçınılmaz kalem kavgalarının da çoğaldığı bu dönemde, tarafsız tenkit çalışmalarının ön plana çıkamaması normaldir. Divan edebiyatını gözden düşürme çabalarını Namık Kemal bir yandan *İntibah*'ın, *Celâleddin Harzemşah*'ın ve *Bahar-ı Daniş*'in önsözlerinde yaparken bir yandan da Batı'daki edebiyat anlayışı ve bu edebiyatın türleri üzerinde bilgi verir. Bu türlerden özellikle roman üzerinde Ahmed Midhat, Nabizade Nazım ve Beşir Fuad arasında da önemli tartışmalar yapılır. Bu dönemin en gürültülü edebî kavgası ise, 1886'da, yeni edebiyat taraftarı gençlerin koruyucusu Recaizade Ekrem ile eski edebiyatı tutanların lideri Muallim Naci arasında şiirin dili ve tekniği ile ilgili konularda yapılan ve ancak hükümetin müdahalesi ile durdurulabilen tartışmadır. Yeni edebiyata karşı da sempati duymak ve o tarzda şiirler yazmakla birlikte, divan şiirine de bağlı kalan ve onun savunmasını üzerine alan Muallim Naci'nin tenkit ile ilgili eserleri *Yazmış bulundum* [1884], *Muallim* [1886], *Istılahat-ı edebiye* [1891]'dir. Ancak, Naci'nin edebî tenkitleri, sadece divan nazmının teknik esasları ile gramer ve sentaks kurallarına uyup uymama üzerinde toplanır. Buna karşılık Ekrem, bu darlığı çok aşar. Yalnız eski Türk şiirinin bu unsurları üzerinde değil, çoklukla, çağdaş sanatın, edebiyatın ve şiirin mahiyeti üzerinde de derinlemesine durur ve yeni görüşler getirir. Bütün bu konular üzerindeki düşüncelerini *Talim-i edebiyat* [1879] adlı eseri ile *III. Zemzeme* [1885]'nin önsözünde, *Takdir-i elhan* [1886]'da, *Pejmürde* [1895]'de ve *Takrizat* [1898]'ta açıklar.

Edebiyat tarihi: Tanzimat'a kadar Türk edebiyatı ile ilgili çalışmalar, "şuara (şairler) tezkiresi" denilen şairleri bazen alfabetik sıra ile ve bazen de hiçbir sıra gözetmeksizin haklarında birer ikişer cümlelik bilgi verip örnek olarak da bir iki beyitlerini aktaran, edebiyatın tarihî devirleri ve gelişmesi ile tamamıyla ilgisiz, basit eserlere dayanmakta idi. Tanzimat döneminde bu dar ve faydasız çerçeveyi aşmak için gösterilen gayretlerin ilki Ziya Paşa'ya aittir. *Harabat* [1874] adlı büyük şiir antolojisinin başındaki uzun ve manzum önsözde, divan şiirinin XV. yüzyıldan başlayan gelişmesini bir tarih anlayışı çerçevesinde değerlendirmeğe çalışır; şairleri, yaşadıkları zaman içinde tasnif eder; nazım

ثروت فنون

پنجشنبه كونلری چيقار ، منافع ملك و دولته خادم مصور عثمانلی غزته‌سی

5me Année
BUREAUX:
78, Grand'rue de la Sublime Porte

SERVET-I-FUNOUN
JOURNAL ILLUSTRÉ TURC PARAISSANT LE JEUDI
CONSTANTINOPLE

N° : 256
Rédacteur en chef
Ahmed IHSAN

بشنجی سنه — اونجی جلد   پنجشنبه — ٢٥ كانون ثانی سنه ١٣١١   عدد : ٢٥٦

TÜRK EDEBİYATI: Edebiyat-ı Cedide topluluğunun bir araya gelmesiyle "Servet-i Fünun"un bir edebiyat dergisi haline geldiği ilk sayı

şekillerini de bir tasnif unsuru olarak kullanıp - şahsî de olsa - birtakım sonuçlara varan bu deneme, Türk edebiyatı tarihinin ilk taslak eseridir. Ebuzziya Tevfik (1848 - 1913)'in, şair tezkirelerinin çerçevesini çok aşan *Numune-i edebiyat-ı Osmaniye* [1879] adlı antolojisi de dikkate değer. Fakat bu dönemde, eserine "edebiyat tarihi" adını ilk veren Abdülhalim Memduh (1866 - 1905)'tur. 1888'de yayınlanan *Tarih-i edebıyat-ı Osmaniye* adlı eserinde, yine XV. yüzyıldan başlayarak, Türk şiirinin - eserin yazıldığı güne kadar - geçirdiği tarihî gelişmeleri kendine göre tasnif edip belirtmeye çalışır. Yaptığı bu tasnifin hiçbir ilmî esasa dayanmamasına, şairler hakkında verdiği bilginin çok yetersiz ve yaptığı değerlendirmelerin de çok basit olmasına rağmen, Anadolu Türk edebiyatının tarihî bir perspektif içinde ele alınması bakımından bu yolda yapılan ilk denemedir.

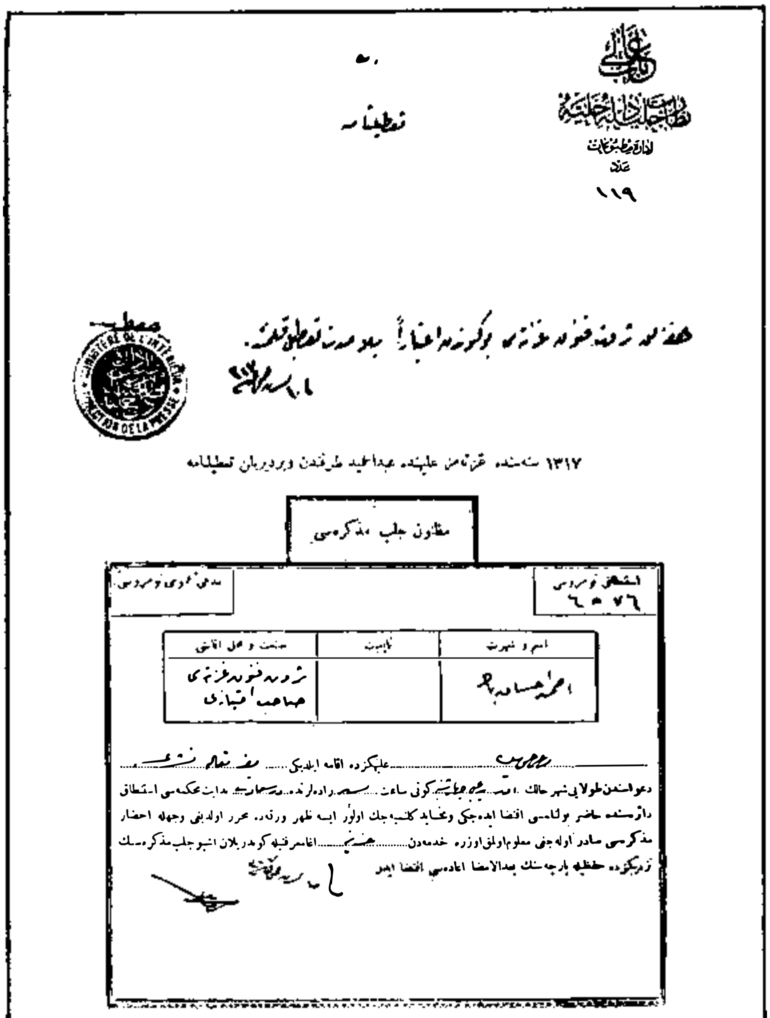
Servet-i Fünun edebiyatı. 1888'den sonra, eski edebiyatı tutan gençlerin yanında, daha çok Ekrem'in telkinleri ile yeni bir edebî nesil yetişmeye başlar. On yıl içinde adlarını artık duyurabilecek duruma gelen bu genç nesil yine Ekrem'in aracılığı ile bir araya gelerek, batılı bir edebiyata yönelik, güçlü bir topluluk kurarlar. Yeni bir edebiyat kurmak istedikleri için Edebiyat-ı Cedideciler (Yeni Edebiyatçılar) ve "Servet-i Fünun" dergisinde toplandıkları için de Servet-i Fünuncular diye anılan bu gençler, 1896 yılında (7 şubat, sayı: 256) Tevfik Fikret'in derginin yazı işlerini üzerine alması ile hep birlikte çalışmaya başlarlar.

1891'de çıkmaya başlayan ve o zamana kadar daha çok fennî konuları işleyen "Servet-i Fünun", gençlerin elinde hızla gelişerek tamamıyla bir sanat ve edebiyat dergisi oldu. Bu gençleri bir araya getirmekle Ekrem, Muallim Naci'nin erken ölümü ile başsız kalan eski edebiyat cephesine son darbeyi vurarak ortadan kaldırmak hedefini gütmekte idi. Çok kabiliyetli ve dinamik gençlerden kurulmuş "Servet-i Fünun" kadrosu, üç yıl gibi bir süre içinde bu hedefe vardığı gibi şiir, roman, hikâye ve edebî tenkit alanlarında tam anlamı ile batılı bir edebiyat kurmayı da başardı. Böylece, 1860'ta başlayan Türk edebiyatını modernleştirme hareketini hızla gerçekleştirmiş oldu.

"Servet-i Fünun"un temel yazı kadrosu on altı kişiden oluşuyordu. Bunlardan onu şair (Tevfik Fikret, Cenab Şehabeddin, Hüseyin Siret, Hüseyin Suad, Süleyman Nazif, Süleyman Nesib, Ali Ekrem, Ahmed Reşid, Celâl Sahir, Faik Âlî), beşi romancı ve hikâyeci (Halid Ziya, Mehmed Rauf, Ahmed Hikmet, Hüseyin Cahid, Saffetî Ziya) ve biri de münekkit (Ahmed Şuayb) idi. Tanzimat şair ve yazarları gibi Fransız edebiyatının yalnız romantik şair ve yazarlarını değil, realist şair ve yazarlarını da okuyor ve örnek alıyorlardı.

Tevfik Fikret'in iş başına geçmesinden kısa bir süre sonra, dergi batılı tarzda şiirler, hikâyeler ve roman tefrikaları ile dolmaya başladı. Zaten resimli olan dergi de baskı bakımından batılı bir seviyeye geldi. Dergide o günün Fransız edebiyatının tanınmış şairleri ve yazarları hakkında da dikkatli ve ciddî tanıtma yazıları çıkıyordu. "Estetik ilmi" denilen ilim, ilk defa, "hikmet-i bedayi" adı ile "Servet-i Fünun" sütunlarında tanıtılıyordu.

Şiirde, vezin yine aruzdu. Sesçe güzel olan kelimeleri kullanmak isteği ile Türkçeye, Arapça ve Farsçadan alınan pek çok kelime ve çağdaş Fransız şiirinden aktarılan birçok yeni hayaller ise Türk şiirini yabancılaştırıyor, anlaşılmayı güçleştiriyordu. Eski edebiyat taraftarlarından haklı hücumlar da daha çok bu noktalardan geldi. Bunlar Servet-i Fünun şiirini "Frenk hayranı ve taklitçisi, garip hayallerle dolu ve anlamca da karanlık" buluyorlardı. Fransız sembolistlerine muhaliflerince "dekadan" denmesine yol açan ve sözlüklerden eski kelimeler bulup çıkarma hareketinden doğan bu "anlam kapanıklığı" yüzünden Servet-i Fünun şairleri için zamanın büyük şöhreti Ahmed Midhat da aynı deyişi kullanınca ("Dekadanlar", "Sabah" gazetesi, 14 mart 1897), yeni şiir oldukça büyük bir sarsıntı geçirdi. Fakat tek bir cephe halinde karşı koyarak tehlikeyi atlattılar ve hızla gelişen sanat kabiliyetleri ile de her gün daha güzel eserler ortaya koyup değerlerini kabul ettirdiler. Aradan iki yıl bile geçmeden, Ahmed Mid-

مظنون جلب مذکره سی

TÜRK EDEBİYATI: "Servet-i Fünun"un kapatılmasıyla ilgili mahkeme celbi

hat da onların büyük kabiliyetlerini kabul etmek zorunda kaldı ("Teslim-i hakikat", "Tarik" gazetesi, 4 aralık 1898).

Muhaliflerin sesi kesilince, bu sefer "Servet-i Fünun" kadrosu içinde bir otokritik eğilimi belirdi. Maksatları, kendi kendilerini tenkit ederek daha kaliteli bir seviyeye erişmek idi. Fakat bu, çok tehlikeli bir yoldu. İlk tenkit Ahmed Şuayb'dan geldi ("Son yazılar", "Servet-i Fünun", 7 haziran 1900, sayı 482). Yazar bu makalesinde, "Servet-i Fünun" edebiyatının hep "ferdî duygu ve hayalleri ve bilhassa aşk duygusunu" işlemesinden şikâyet ederek bu "kısır yol"un çıkmazlığını vurguluyordu. Topluluğun başka üyeleri de aynı görüşü paylaştıkları ve objektif bir tarzda yazıldığı için bu yazı fazla bir tepki görmedi. Fakat altı ay sonra, bu sefer Ali Ekrem "Servet-i Fünun" şiirini tenkit eden bir yazısında ("Şiirimiz", "Servet-i Fünun", 15, 22, 29 kasım ve 6 aralık 1900, sayı 505 - 508) genellikten ayrılıp arkadaşlarını şahsen hedef alınca büyük bir tepki gördü ve topluluktan ayrılmak zorunda kaldı. Onu yakın arkadaşı Ahmed Reşid'in ayrılışı takip etti. Fakat topluluk, yine tek cephe halinde hareketle bu sarsıntıyı da atlattı. Ancak topluluğun başı olan Tevfik Fikret, derginin sahibi Ahmed İhsan (Tokgöz) ile aralarında çıkan bir idarî anlaşmazlık yüzünden dergiden ayrılınca, topluluktaki çatlak birdenbire büyüdü. Yazı işlerinin idaresini Hüseyin Cahid üzerine aldı. Bu durum, Tevfik Fikret ile arasının bozulmasına yol açtığı gibi, bir süre sonra yayınlanan ve Fransızcadan çevrilen bir makalesi ("Edebiyat ve hukuk", "Servet-i Fünun", 16 ekim 1901, sayı 553) sarayca "kamu oyunu kışkırtıcı" bulunarak dergi de kapatıldı. Altı haftalık bir kapanıştan sonra dergi mahkeme kararı ile tekrar açıldı ise de bu sefer, Hüseyin Cahid de yazı işleri müdürlüğünü kabul etmedi. Zaten topluluğun öteki bazı üyeleri de resmî görevlerle başka yerlere gittiklerinden, topluluk fiilen dağılmış oldu. Bunun üzerine "Servet-i Fünun", o parlak ve tarihî yayın dönemini kapayarak topluluğun organı olmadan önceki durumuna döndü (aralık 1901).

Böylece dağılmış ve birbirlerinden kopmuş olan Servet-i Fünuncular, II. Abdülhamid idaresinin gittikçe artan baskısı karşısında, yayın hayatından da birer birer çekildiler. 1908' den sonra eserlerini yeniden yayınlamağa başladılarsa da bir daha bir araya gelemediler.

Servet-i Fünun topluluğunun 1896 - 1901 yılları arasındaki ortak çalışmaları, bu çok kısa süre içinde, çok yoğun ve dinamik bir durum gösterir. Tanzimat dönemi edebiyatının ikinci halkasından devraldıkları henüz kuruluş halindeki batılı Türk edebiyatını, aynı hedefe büyük bir sanat hevesi ve hırsı ile hep birlikte yürüyerek XX. yüzyılın eşiğinde, her yönü ile çağdaş bir edebiyat seviyesine getirdiler. Bu başarılı sonucu almada, sanat kabiliyetleri ile birlikte, bilgili ve sürekli çalışmalarının da payı büyüktür.

Servet-i Fünun topluluğunun hedefi, çağdaş Türk edebiyatını yaratabilmek için eski edebiyatla ilgili bağları tamamıyla koparmak ve devraldıkları yeni edebiyatı hızla geliştirmek idi. Ancak, ciddî tiyatro eserlerinin oynanmasının yasaklanmış olması karşısında bu türe yönelmek imkânını bulamadıkları için, çalışmalarını sadece şiir, roman ve hikâye türlerinde topladılar.

Şiir: Şiirde, Tanzimat şiirinin her iki halkasında da değişik oranlarda sürüp gelmiş olan divan nazmına ait şekilleri ya tamamıyla kaldırıldılar veya tanınmaz duruma getirdiler (serbest müstezad). Bunların yanında, Fransız şiirinden aldıkları nazım şekillerini de ya aynen (sone, terza rima) veya değiştirerek kullandıkları gibi, ne divan ne de Fransız şiirinde bulunmayıp kendi buluşları olan şekilleri de kullandılar. Fakat Tanzimat şairleri gibi, onlar da eski şiirin veznine dokunamadılar. Aruz, hâkimiyetini sürdürmeğe devam etti. Temalar, Ekrem'de, Hâmid'de ve eski şiirde olduğu gibi, çoklukla, yine ferdî karakterde idi. Şairin kendi dünyası, şahsî duyguları, istekleri, hayalleri ve özellikle aşk, şiirin hâkim temaları olarak kaldılar. Aradaki fark, şairin günlük yaşayışı ve yakın çevresi (aile) ile ilgili temaların da şiire girmiş olmasıdır. Temalar bakımından bazı istisnalar, dönemin siyasî baskısına karşı tepki gösteren şairlerde (Tevfik Fikret, Süleyman Nazif) görülür. Fikret 1908'den sonraki şiirlerinde, siyasî temaların yanına, "cehalet, taassup, gerilik, medeniyet,..." gibi sosyal temaları da ekler. Fakat Servet-i Fünun şiirine asıl hâkim olan tema aşktır ve bu aşk bütünü ile romantik bir karakter taşır. Servet-i Fünun şiiri, duygu ve hayal bakımından romantizmden kendisini kurtarabilmiş değildir. Yalnız Fikret'te Parnasyen, Cenab'da sembolist şiirin bazı özellikleri görülür. Servet-i Fünun şiirinin dili ise onun en kusurlu yönüdür. Bu yolda Ekrem ve Hâmid'in yanlış tutumlarını sürdürmeleri, hatta onlardan da aşırı davranmaları, içine düştükleri en büyük hata olmuştur. Tercih ettikleri ortak üslûp tarzı da müzeyyen (süslü) üslûptur ki dili yabancı kelimelerle doldurmada bunun da payı olmuştur.

Topluluğun lideri ve en ünlü şairi olan Tevfik Fikret (1867 - 1915), Türk şiirinin modernleşmesinde en büyük hissenin sahibidir. Büyük sanat gücü ve ince zevki ile, nazım şekilleri bakımından olduğu kadar duygular, hayaller ve üslûp bakımından da Türk şiirinin divan nazmından hızla uzaklaşmasında ve çağdaşlaşmasındaki en büyük hisse onundur. Onun şiirleri ile Türk nazmının yepyeni bir ses kazandığı görülür. Daha "Servet-i Fünun"daki ilk şiirlerinde aşk temasının yanına çevresindeki yoksul insanların hayatlarını da ekleyen şair, 1899'dan başlayarak dönemin siyasî baskısına da karşı koymaya başlar. "Şehr-ayin", "Sis", "Sabah olursa", "Devenin başı", "Millet şarkısı" gibi tanınmış şiirlerini yazar. Siyasî baskının kadro değiştirerek 1908'den sonra da devamı karşısında, kendi iç dünyasını artık tamamıyla bir kenara bırakarak memleketin gittikçe kötüye giden siyasî ve sosyal durumu ile ilgilenir. "Han-ı yağma", "Doksan beş'e (H. 1295/M. 1878, I. Meşrutiyet ile açılan Meclis'in kapatıldığı tarih) doğru", "Rubab'ın cevabı", "Halûk'un vedaı", "Ferda" gibi şiirleri ile *Halûk'un defteri* [1911]'ndeki şiirleri ölümüne kadar süren bu dönemin ürünleridir. Sanat gücü ile olduğu kadar ahlâk ve karakter sağlamlığı ile de sevilmiş ve başarılı bir eğitimci olarak tanınmış olan şair, iş başındaki nesillerin kötü gidişleri karşısında, 1908'den sonra bütün ümidini gençlere ve çocuklara bağladı. *Halûk'un defteri*'ndeki şiirleri ile gençlere ve *Şermin* [1915]'deki hece vezni ile yazılmış şiirleri ile de çocuklara seslendi.

Tevfik Fikret'in sanat hayatı, başlıca iki döneme ayrılır. 1899'a kadar süren ve "sanat için sanat" anlayışı içinde geçen birinci dönemde, büyük bir çoklukla, kendi iç dünyasını romantik bir atmosfer içinde işleyen şiirleri, nazım tekniğinde taşıdıkları titizlik bakımından olduğu kadar nazım şekilleri bakımından da daha çok Parnasyenlere bağlıdır. Bu nazım şekillerinden en çok tercih ettiği ise, sone'dir. Fikret,

bu döneme ait şiirlerini *Rübab-ı şikeste* [1899] adı ile bastırdı. Bu dönemden sonra, muhtevaca, romantizmden hızla ayrılır ve kendi dünyasını bir yana bırakarak çevresi ile ilgilenmeğe başlar. Bu değişmede en büyük etki, Fransız Parnasyen şairlerinden François Coppée'ye aittir. Gerçi şair, sanat hayatının ilk döneminde de çevresindeki yoksul insanların yaşayışı ile ilgilenmemiş değildi ("Balıkçılar", "Nesrin", "Ramazan sadakası", "Halûk'un bayramı"...). Fakat bunlar, merhamet duygusundan kaynaklanan, henüz fikirleşmemiş ilgilerdi. 1899'dan sonra bu ilgi, fikirleşir ve "sanat için sanat" anlayışı yerini "cemiyet için sanat" anlayışına bırakır. Bundan sonra, yakın çevresinin ıstıraplarından -birdenbire- bütün memleketin ıstıraplarına yönelen ve bu konudaki ilk örneğini "Şehr-ayin" *(Halûk'un defteri)* [1899] manzumesi ile veren şair, "Servet-i Fünun"dan ayrılınca yazdığı meşhur "Sis" [31 mart 1901]'i ile ferdî konulara artık kesinlikle veda eder. Bu tarihten II. Meşrutiyet'in ilân edildiği 1908 yılına kadar, hiçbir yerde hiçbir yazısı yayınlanmayan şairin şöhreti, elden ele dolaşan şiirleri ("Sabah olursa", "Bir lâhza-i taahhur", "Mazî... âtî", "Devenin başı", "Millet şarkısı") ile devam eder. 24 temmuz 1908'de yazdığı ve "Sis" teki düşünce ve duygularından caydığını anlatan "Rücû" şiiri ile yeniden yayın alanına girdiği gibi, resmî memuriyet hayatına da başladı. Galatasaray Sultanisi'nde öğretmenlik ve müdürlük, İstanbul Darülmuallimin (İlk Öğretmen Okulu)'inde ve Darülfünun Edebiyat Medresesi (Üniversite Edebiyat Fakültesi)'nde edebiyat öğretmenliği yaptı. Bir ara, Hüseyin Cahid ve Hüseyin Kâzım ile birlikte, günlük bir siyasî gazete olan "Tanin"i de çıkardı. Fakat zamanla yeni yönetim de baskılı bir hal almaya bağlayınca, Robert Kolej'deki Türkçe öğretmenliğinin dışında kalan bütün görevlerinden ayrılarak, Âşiyan'a çekildi (1911). Hürriyet'in ilânından önce yazıp *Rübab-ı şikeste*'nin 1908'den sonraki baskılarına koymadığı bazı şiirleri ile bu tarihten sonra yazdıklarını bir araya toplayarak *Halûk'un defteri* [1911] adı ile bastırdı. Siyasî baskının gittikçe artması ve sokaklarda bir terör havasının esmesi üzerine, 1912'de, arka arkaya "Hân-ı yağma", "Doksan beş'e doğru" ve "Rübab'ın cevabı" adlı şiirlerini yayınladı. Son ikisi, siyasî çevrelerde büyük tepki yarattı. Bunun üzerine, "Servet-i Fünun"da Fecr-i Âtî adı ile yeni bir edebî topluluk kurmuş olan gençler, hep birlikte şairi savundular. Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya'nın peşinde karanlık bir maceraya atılarak I. Dünya Savaşı'na katılmasına da "Sancağ-ı şerîf huzurunda" [1915] şiiri ile karşı çıkan Fikret, Servet-i Fünûn hareketi içindeki etkili rolü ile, Tanzimat döneminde Ekrem ve Hâmid'in Türk şiirini modernleştirmedeki tutumlarını devam ettirerek Türk şiirini, XIX. yüzyılın son yıllarında, batılı bir yapıya ve görünüşe sahip kılanların başında gelir. Türk nazmından divan nazmının son artıklarını da kaldırarak bu nazma beyit hâkimiyeti yerine mısra hâkimiyetini getiren, batılı nazım şekillerine büyük bir rağbet kazandıran, divan nazma beyit hâkimiyeti yerine mısra hâkimiyetini getiren, "serbest nazım" şekline sokan, ayrıca, şahsî birtakım nazım şekilleri de bulan, kafiye düzenini büyük bir serbestliğe kavuşturan, aruzun kalıplarını müzik güçlerine göre ilk defa değerlendiren, büyük zevki ve titizliği ile Türk şiirini batılı ve çağdaş bir duruma getiren odur. Şiirlerini bugünün nesilleri karşısında mahkûm eden tek kusuru - bütün Servet-i Fünun şairlerinin ortak kusuru olan - dilindeki ağırlıktır. Fikret de, arkadaşları gibi, Osmanlıcanın çok gelişmiş, zengin ve güzel bir dil olduğuna inanıyordu. Buna rağmen, Servet-i Fünun şiirinde, konuşma dilinin özelliklerine en çok yaklaşan yine odur.

Servet-i Fünun şiirinin Fikret'ten sonraki ikinci önemli şahsiyeti, Cenab Şehabeddin (1870 - 1934)'dir. Askerî Tıbbiye'yi bitirdikten (1899) bir yıl sonra meslekî bilgisini artırmak için devletçe Paris'e gönderilen Cenab, dört yıl kaldığı bu şehirde tıptan çok şiirle ilgilendi. Bu sıralarda, Fransız şiirine sembolistler hâkim olmuşlardı. Fakat sembolizmin karışık şiir teorisini pek kavrayamadı. Onun, yalnızca iki mühim unsurunun değerine kendi de inandı: İstiare ve müzik. Servet-i Fünun'un öteki şairleri gibi, şiire başladığı sıralarda, önce eski edebiyat taraftarlarının lideri Muallim Naci'nin, sonra da Ekrem ve Hâmid'in etkisinde kalmış olan Cenab, Fransız şiiri ile temasa geçtikten sonra, kesinlikle bu şiire bağlandı ve İstanbul'a dönüşünde istiare ve musikiye ön planda yer veren şiirler yazmaya başladı. Böylece kısa zamanda adını duyurduktan sonra, 1896'da, Türk şiirini batılılaştırmak gayesinde olan Servet-i Fünun topluluğuna katıldı. "Servet-i Fünun" dergisinde her hafta yayınlanan şiirleri ile, çok kısa bir zaman içinde, geniş ve haklı bir şöhrete sahip oldu. Bir yandan da mesleği ile ilgili resmî görevlerde çalışıyordu. 1908'den sonra politika ile de ilgilenmeye başlayarak günlük gazetelerde siyasî yazıları çıktı. 1914'te, kendi isteği ile meslekî görevlerinden ayrıldı ve İstanbul Edebiyat Fakültesi'nde batı edebiyatları üzerine dersler vermeye başladı. 1917'de, iktidardaki İttihad ve Terakkî Partisi'ne karşı çıkarak muhalefetteki Hürriyet ve İtilâf Partisi'ni tutan yazılar yazdı. Ancak kötü bir politikacı olan şair, İstiklâl Harbi sırasında da doğru yolu bulamadı. Ali Kemal'in gazetesinde ("Peyam-ı Sabah"), Millî Mücadele'yi kötüleyen çok uygunsuz yazılar yazdı. Bu yüzden üniversite gençliğinin haklı tepkileri ile karşılaştı ve hocalık görevinden ayrılmak zorunda kaldı (1922). Tarihî olayların bundan sonraki gelişmesi karşısında gösterdiği pişmanlığın ise bir faydası olmadı ve son yıllarını yarı inziva halinde geçirdi.

Cenab'ın bütün şiirlerini *Evrak-ı leyal* adı altında birleştirmek isteği gerçekleşmediği için, elimizde, henüz eski şiirin etkisinde iken yazdığı bazı şiirlerden ibaret *Tâmat* [1887] adlı küçük bir kitabından başka şiir kitabı yoktur. Seçme şiirlerini toplayan bir kitap, ölümünden sonra basıldı (Sadeddin Nüzhet Ergun: *Cenab Şehabeddin, hayatı ve seçme şiirleri* [1935]).

Cenab, bütün ömrünce, "güzellik için sanat" formülüne bağlı, ferdiyetçi bir şair olarak kaldı. Sembolist şiirden aldığı ilhamla, şiirinde istiare ve müziği önde tuttu. Cenab'ın Fransız sembolist şiirindekilere benzer tarzdaki istiareleri *(saat-i semen-fam:* yasemin renkli saatler; *ûd-i mükevkeb:* yıldızlı ud, gökyüzü; *tûf-ı tesliyet:* teselli yankısı; *nây-ı zümrüd:* zümrütten yapılmış ney), özellikle eski şiir taraftarlarınca yadırgandı ve ağır hücumlara uğradı. Cenab'ın müzik anlayışı ise, şiirde "iç ahenk" denilen, "sessiz musiki"dir. Cenab, şiirlerinde, bu musikiyi çok iyi kullanır. Hayallerindeki güçlülük ve renklilik, şiirlerindeki derin musiki bakımından, Fikret'in ferdî konulu şiirlerinden çok üstündür.

Cenab'ın şiirinde, başlıca iki tema görülür: Aşk ve tabiat. Çoğu zaman romantik ve bazen de realist olan bu aşk, genellikle, tabiatla iç içedir. Hâmid'de bir motif olmaktan çıkarak bir tema haline gelmeğe başlayan tabiat, Cenab'da da bir şiiri bazen tek başına doldurabilen güçlü bir temadır. Tabiat, onun şiirlerine daha çok "geceler" ve "mevsim-

ler" halinde girer. Ancak, her iki temanın da yalnız başına kullanıldıkları pek seyrek görülür. Büyük bir çoklukla, onlar yan yana bulunur. Tabiatı konu alan şiirlerinde, aşk yoksa, muhakkak başka duygular, hâtıralar ve hayaller vardır. Böylece insanla tabiat kaynaşarak cazip bir kompozisyon ortaya çıkar. Müzikle beslenmiş renkli duygu ve hayallerin doldurduğu bu şiirler, Türk şiirinin en başarılı lirik örnekleri arasındadır.

Fikret'te olduğu gibi, Cenab'da da dil, aksayan tek yöndür. Üstelik Cenab, şiirlerinin dışındaki yazılarında da, Osmanlıcanın savunmasını sonuna kadar ve inatla sürdürmüştür. Fakat buna rağmen, 1911'den sonra başlayan "Osmanlıcanın Türkçeleştirilmesi, yani yazı dilinin konuşma diline yaklaştırılması" hareketi zamanla etkisini yaygınlaştırarak farkında olmadan Cenab'ı da hükmü altına almış ve son şiirlerinde ona da konuşulan Türkçenin güzel örneklerini yazdırmıştır.

Servet-i Fünun edebiyatında - şairliği kadar olmakla birlikte - güçlü bir nesirci olarak da tanınan Cenab, nesirlerinden yaptığı seçmelerin bir kısmını *Evrak-ı eyyam* [1915] ve *Nesr-i harb, Nesr-i sulh* ve *Tiryaki sözleri* [1918] adları ile bastırdı. Değişik tarihlerdeki seyahat notlarını ise *Hac yolunda* [1909], *Suriye mektupları* [1917] ve *Avrupa mektupları* [1919] adlı kitaplarında yayınladı.

Servet-i Fünun edebiyatının iki büyük temsilcisi olan Fikret ve Cenab'ın Türk şiirine getirdikleri yeni düzenin özellikleri, topluluğun bütün şairlerince de benimsenmiştir. Servet-i Fünun şiiri demek, ana unsurları ile Fikret ile Cenab'ın şiiri demektir.

TÜRK EDEBİYATI: Hüseyin Siret

TÜRK EDEBİYATI: Süleyman Nazif

Topluluğun bu iki liderinden sonra geriye kalan ve hepsi de orta güçte olan sekiz şairinin çoğu, romantik duyguları işlemekle birlikte, 1908'den sonraki şiirlerinde, bazen yurt ve kahramanlık duygularına da yer vermişlerdir.

Bunlardan üslûpça Fikret'in etkisinde kalan Hüseyin Siret [Özsever] (1872 - 1959), romantik aşk duyguları ile aile duygularını işleyen lirik şiirlerini *Leyal-i girizan* [1909], *Bağ bozumu* ([1928] ve *Kıvılcımlı kül* [1930] adlı kitaplarında topladı. Dönemin siyasî olaylarına da karışmış olan şairin sosyal konulu şiirleri ise, *Kargalar* [1939], *İki kaside* [1942] ve *Bir mektubun cevabı ve Hüseyin Avni Ulaş'a* [1948] adlı kitaplarındadır. Osmanlıcaya ve aruza bağlılıkta inatçı olmayan şair, dil bakımından zamanın değişmelerine uyduğu gibi, hece veznini kullanmaktan da kaçınmamıştır.

Hüseyin Suad [Yalçın] (1867 - 1942) ise, gerek üslûbu gerek hayalleri bakımından Cenab'ın etkisindedir. Aile hayatı Siret'inki gibi acılı olan şair, aile ve aşk duygularını konu alan şiirlerini tek şiir kitabı olan *Lâne-i melâl* [1910]'de topladı. O da, yine Siret gibi Osmanlıcaya ve aruza bağlı kalmak için direnmedi. 1910'dan sonraki şiirleri ise ölümünden sonra eşi tarafından yayınlandı (Efzayiş Suad: *Hüseyin Suad Yalçın ve şiirleri* [1943]).

Namık Kemal'in oğlu olup şiirlerinde A. (Ali) Nadir adını kullanan Ali Ekrem [Bolayır] (1867 - 1937), H. Nazım adını kullanan Ahmed Reşid Rey (1870 - 1955) ve

Şipka kahramanı Süleyman Paşa'nın oğlu olan ve şiirlerinde Süleyman Nesib adını kullanan Mehmed Sami (1866 1917), Servet-i Fünun topluluğunun en zayıf şairleridir. Ali Ekrem, ferdî konuları işleyen şiirlerini *Zılâl-i ilham* [1909] ve yurt duygularını konu alan şiirlerini de *Ordunun defteri* [1918], *Ana vatan* [1921] ve *Vicdan alevleri* [1925] adlı kitaplarında toplandı. Ahmed Reşid ve Süleyman Nesib, zaten az sayıda olan şiirlerini bir araya getirmediler. Süleyman Nesib'in bütün yazdıkları, ölümünden sonra bir heyet tarafından derlenip basıldı (Süleyman Paşazade Sami Bey, *Külliyat-ı âsar ve ihtisasat* [1918]).

1908'den önce II. Abdülhamid'e muhalefeti ile ve bu tarihten sonra da dönemin siyasî olaylarına karışmak suretiyle ününü yaygınlaştırmış olan Süleyman Nazif (1869 - 1927), *Mizanü'l-edeb* adlı ve edebî bilgilere ait tanınmış eserin sahibi Diyarbakırlı Said Paşa'nın oğludur. Özel öğrenim gördü. Birçok idarî işlerde ve valiliklerde bulundu. II. Abdülhamid zamanında Paris'e kaçarak Jön Türklere katıldı ve onların çıkardıkları "Meşveret" gazetesinde padişahın aleyhinde yazılar yazdı. Aynı konudaki şiirlerini ise, Mısır'da kaçak bastırdığı *Gizli figanlar* [1906]'da topladı. 1908'den sonra, arasıra valiliklerle İstanbul'dan uzaklaşmakla birlikte, daha çok gazetecilikte çalıştı. "Hak" ve "Hâdisat" adlı gazetelerin başyazarlığını yaptı. Gençliğinde Namık Kemal'in eserleri ile yetişmiş ve onun yurt meseleleri karşısındaki hassasiyet ve cesaretini benimsemiş olan Nazif, I. Dünya Savaşı sırasındaki yazıları ve Mütareke yıllarındaki davranışları ile zaman zaman medenî cesaretin güzel örneklerini verdi. Düşman kuvvetlerinin I. Dünya Savaşı sonunda İstanbul'a girmeleri üzerine, "Hâdisat" gazetesinde, siyah bir çerçeve içinde yayınlanan "Kara bir gün" [9 şubat 1919] adlı yazısı ve aynı dönemde Türk dostu Pierre Loti'yi anmak için yapılan bir törende (23 ocak 1920) işgal kuvvetleri aleyhinde yaptığı şiddetli konuşma bunlar arasındadır. Bu tarz hareketleri üzerine Malta'ya sürülen Türk aydınları arasında o da vardı. İki yıllık bir sürgünden sonra İstanbul'a dönüşünde yeniden yazı hayatına başlayan Nazif, 1918'de Irak'ın da elimizden çıkması üzerine, bu topraklarla ilgili duygularını *Firak-ı Irak* [1918] adlı eserindeki şiirlerinde, Malta'da çektiği vatan hasretini de *Malta geceleri* [1924]'nde dile getirdi.

Yazılarında bazen İbrahim Cehdî takma adını da kullanan Nazif, Servet-i Fünun topluluğuna 1898'de katıldı. Bu tarihe kadar yazdığı ve II. Abdülhamid istibdadına karşı olan şiirlerinde, üslûp bakımından, Namık Kemal'in etkileri açıkça görülür. 1898'den 1908'e kadar süren ikinci dönemdeki şiirlerinde ise, Servet-i Fünun şiirinin bütün özellikleri hâkimdir. Romantik aşk duygularının işlendiği ve sayıları pek çok olmayan bu şiirlerini bir araya toplamadı. 1908'den sonra tekrar sosyal ve siyasî konulara dönen şair, pek fazla olmamakla birlikte, Servet-i Fünun'un ağır dilinden uzaklaştı.

1908'den sonra politikaya ve gazeteciliğe başlayan Nazif, ister istemez ve yoğun şekilde, nesre de yöneldi ve zamanının tanınmış nesircileri arasına girdi. "Makale, musahabe, mektup, mensure" şeklindeki bu yazılarından bir kısmını *Batarya ile ateş* [1917], *Çal çoban çal* [1922], *Hazret-i İsâ' ya açık mektup* [1924], *Çalınmış ülke* [1924] ve *Yıkılan müessese* [1927] gibi kitaplarında topladı. Servet-i Fünun nesrinin üslûp özelliklerini taşımakla birlikte, bu nesirlerde Nazif, Cenab gibi kendisi de Osmanlıcanın hararetli bir savunucusu olmasına rağmen, Servet-i Fünun nesrinin dilinden oldukça uzaklaşmıştır.

TÜRK EDEBİYATI: Faik Âli

Süleyman Nazif'in kardeşi Faik Âlî [Ozansoy] (1876 - 1950) de Servet-i Fünun topluluğu şairleri arasındadır. Şiirlerini "Servet-i Fünun"da 1897'de yayınlamağa başladı. Önceleri Kemal - Ekrem - Hâmid üçlüsünün etkisinde olduğu halde, kısa bir süre sonra, Servet-i Fünun şiirinin bütün özelliklerini benimsedi. Hatta daha ağır ve terkipli bir dil kullandı. Çoğu romantik aşkları işleyen şiirlerini *Fanî teselliler* [1908] ve *Temasil* [1913] adlı kitaplarında, I. Dünya Savaşı sırasında yazdığı ve yurt duygularını taşıyan şiirlerini de *Elhan-ı vatan* [1915] adlı kitabında topladı.

Servet-i Fünun topluluğunun en genç şairi olan Celâl Sahir [Erozan] (1883 - 1935), Yemen kumandanı İsmail Hakkı Paşa'nın oğludur. "Servet-i Fünun"daki ilk şiirleri henüz on altı yaşında iken yayınlanan şair, birçok takma ad kullandı. Sonradan kendisine isim olan Sahir de bunlar arasındadır. Yaradılışında yeniliğe karşı sürekli bir istek bulunan Sahir, önceleri bağlandığı Muallim Naci hayranlığını bırakarak Servet-i Fünun'a geçtiği gibi, 1909'da Fecr-i Âtî'nin de başına geçti. Ondan sonra da Millî Edebiyat cereyanına katıldı. Servet-i Fünun ve Fecr-i Âtî dönemlerine ait şiirlerini *Beyaz gölgeler* [1909], *Buhran* [1909] ve *Siyah kitap* [1912] adlı eserlerinde topladı. 1908'den sonra çok hareketli bir edebî hayat geçiren şair, Millî Edebiyat hareketini benimseyince, bu akımla ilgili derneklerin çalışmalarına da katıldığı gibi, gazetecilik alanında da çalıştı. Çıkardığı veya yönettiği dergiler arasında, "Demet" [1908], "Musavver Muhît" [1909], "Servet-i Fünun" [1909 - 1910], "Halka doğru" [1913], "Türk sözü" [1914] ve "Bilgi" dergisi [1914] vardır.

Servet-i Fünun ve Fecr-i Âtî dönemlerinde tamamıyla hissî konulara yönelik şiirler yazan Sahir, Millî Edebiyat akımına katıldıktan sonra yurt duygularını dile getiren şiirler de yazdı. Bu arada dili, Millî Edebiyat akımının anlayışına uygun olarak konuşma diline yaklaştığı gibi, aruzu da bırakarak heceye bağlandı.

TÜRK EDEBİYATI: Celâl Sahir

Roman ve hikâye: Tanzimat döneminde roman ve hikâye türünün batılı tarzdaki ilk örneklerini veren Türk

yazarları arasında 1875'ten itibaren beliren başlıca iki roman anlayışı, Servet-i Fünun romancılarının yetişme dönemi olan 1875 - 1890 yıllarında da devam eder. Bir yanda, romanın - sanat eseri olmaktan çok - "bulunduğu sosyal çevreye faydalı" olması gerektiği inancında olan Ahmed Midhat, okuyucularına Batı medeniyetini tanıtmak ve onların bilgi seviyesini yükseltmek için her yola baş vurup halk hikâyelerinin üslûbuna da büyük değer verirken, bir yanda da Fransız romantizminin etkisinde kalan Namık Kemal, her şeyden önce insan ruhunun tahlilini öne alıyor ve "sanatkârane" denilen süslü, halkın konuşma üslûbundan uzak bir söyleyişe yöneliyordu. Romanı "ciddî bir sanat eseri" kabul ettiği için de batılı roman tekniğine bağlı kalmaya dikkat ediyordu. Halbuki Ahmed Midhat, romanda teknik diye bir şey tanımıyor, vakayı da, karakterleri de istediği gibi kurup canlandırıyordu. Böylece ortaya çıkan iki roman anlayışı arasından Servet-i Fünuncular, Namık Kemal'in yolunu seçtiler.

1885'ten sonra yine Fransız edebiyatından geçen realizm de yavaş yavaş bu yolu etkisinde bırakır. Bu yıllarda Beşir Fuad'ın teorik olarak savunduğu realizm, Sami Paşazade Sezaî, Nabizade Nazım ve Recaizade Ekrem'in verdikleri örneklerle de beslenmekle birlikte, çok ağır geliştiği için Servet-i Fünun'un ilk romancıları ilk eserlerinde daha çok romantizm etkisinde kalırlar. Onların Fransız romanının Stendhal, Flaubert, Balzac, Goncourt Kardeşler ve Bourget gibi ustalarını tanımaları daha sonradır. Bu sebeple, romantizmden realizme geçmeleri zamanla olur.

Gerek romantizmin gerek dönemin ağır siyasî şartlarının etkisi ile Servet-i Fünun romancılarının daha çok psikolojik tahlillere yöneldikleri ve çevrelerindeki problemlerle ilgilenemedikleri bir gerçektir. Fakat onların çevreleri ile hiç ilgilenmedikleri hakkında kendi zamanlarında başlayıp sonraları da devam eden iddialar haksızdır. Siyasî ve hatta dinî baskının hüküm sürdüğü bir dönemde, bu iki baskıdan biri ile karşılaşmadan herhangi bir sosyal meseleye dokunmak kolay değildi. Bundan dolayı çevrelerinde ancak bu iki baskının kontrolü dışında kalan şeylerle ilgilenebildiler. Türkiye'nin özellikle Tanzimat'tan beri sosyal, iktisadî, siyasî, kültürel her yönü ile bugün bile devam eden en önemli konusu çağdaşlaşma, yani batılılaşmadır. Türk cemiyeti, kabuk değiştirip yeni bir hayat hamlesi yapmaya çalışan bir canlı gibi, Doğu medeniyetini bırakıp Batı medeniyetine girmeğe çalışıyor ve değişik ölçü ve şekillerde olarak yaşayışının her kesiminde bu çaba açıkça görülüyordu. Bu kadar önemli bir hareketin romanlarda kahramanların yaşadıkları sosyal çevrelerdeki gelişmelerini göstermek, her halde, çevreye bir yöneliştir. Halid Ziya'nın *Mai ve siyah*'ı ile Mehmed Rauf'un *Eylül*'ünde bu hareketin kültürel, *Aşk-ı memnu*'da ise sosyal gelişmeleri ile karşı karşıyayız. Ayrıca bu romanlarda, değişik kesimlerde yaşayan Türk ailelerinin sosyal ve ekonomik şartlarını da buluyoruz. Servet-i Fünun romanına yöneltilen bir başka haksız tenkit de roman vakalarının hep İstanbul'da geçmiş olmasıdır. Türkiye'nin bir şehrinden başka bir şehrine gitmenin bile "mürur tezkiresi" (geçiş belgesi)'ne bağlı bulunduğu bir dönemde yerlerinden kıpırdayamayan ve realist metodu kullanarak ancak gördüklerini yazmak isteyen yazarların başka türlü yapmaları kolay değildi.

Bu konuda bir başka haksız tenkit de romancıların karakterlerini hep "yüksek tabakat-ı ictimaiye" (yüksek sosyal kesimler)'den seçtikleri hakkındadır. Bunun böyle olmadığı, yukarıdaki üç romandan ikisinde *(Mai ve siyah, Eylül)*, kahramanların hep orta halli ailelerden olması ile ortaya çıkar.

Servet-i Fünun romancılarına yöneltilebilecek en haklı tenkit, şiirde olduğu gibi, roman ve hikâyelerinde konuşma dilinden uzaklaşmak, "sanatkârane üslûp" hevesiyle Arapça ve Farsça kelimelerde ve tamlamalarda aşırılığa kaçarak dili anlaşılmaz duruma getirmektir. O zaman kendilerine pek cazip gelen bu dil ve üslûp, aradan yirmi beş yıl geçmeden, onlara da garip gelmeğe başladı ve eserlerinin 1920'den sonraki baskılarında bu hatalarını bizzat kendileri düzeltmeğe çalıştılar.

TÜRK EDEBİYATI: Halid Ziya Uşaklıgil

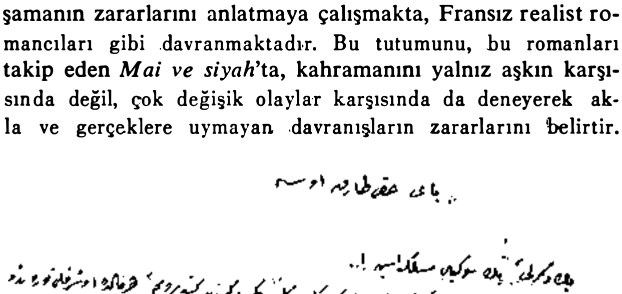
Batılı modeldeki Türk romanı, 1896'dan sonra geçen dört - beş yıl içinde, teknik yönden tamamıyla modern bir seviyeye ulaşmıştır. Gerek karakterlerin işlenişi gerek vakaların kuruluşu ve yürütülüşü çok başarılıdır. Türk romanının büyük bir hızla çağdaşlaşmasını Servet-i Fünun romancılarına borçluyuz.

Servet-i Fünun topluluğunun en büyük romancısı olan ve 1867'de İstanbul'da doğan Halid Ziya [Uşaklıgil], İzmir'e yerleşmiş, halı ticareti yapan ve roman meraklısı olan bir ailenin çocuğudur. Babasının yine ticaret için İstanbul'da kaldığı bir süre içinde ilk öğrenimine başladı. İzmir'e dönüşlerinde (1879) bir Fransız okuluna verildi. İstanbul'da iken geceleri babası ile onun arkadaşlarına Doğu edebiyatına ait hikâyeler okuyan Halid Ziya, İzmir'de de aynı işi - fakat bu sefer yerli ve tercüme hikâyeler okuyarak - dedesine yapar. Böylece, başkalarına okuya okuya kendisi de hikâyelere ve romanlara merak sarar. Fransızcası ilerledikçe o dilde okuduğu romanları ve hikâyeleri Türkçeye de çevirmeye başlar. Bu sıralarda, okulun son sınıfından ayrılarak babasının yanına girer. Bir yandan da bir Türk okulunda Fransızca öğretmenliği yapar. 1884'te arkadaşı Tevfik Nevzad ile birlikte, önce "Nevruz" ve bir yıl sonra da "Âhenk" ve "Hizmet" gazetelerini çıkarır. Asıl yazı hayatı da bu sonuncu gazetede başlar. İlk roman denemeleri ile hikâyeleri ve "mensur şiir"leri bu gazetede çıkar. Fransız edebiyatından söz eden *Garbdan Şarka seyyale-i edebiye* [1885] adlı küçük bir incelemesi de bu sırada yayınlanır. Bir yıl sonra evlenir. 1889'da Paris Sergisi'ni görmeğe gider. Yabancı bir tütün tekeli idaresi olan Reji İdaresi'nin teklifi üzerine başkâtip olarak tekrar İstanbul'a gider ve yerleşir (1893). Kısa bir süre içinde Servet-i Fününcularla tanışır ve 1896'da o da aralarına katılır. Bir yıl sonra bu dergide, kendisine ilk şöhretini sağlayan *Mai ve siyah* resimli olarak tefrika edilir.

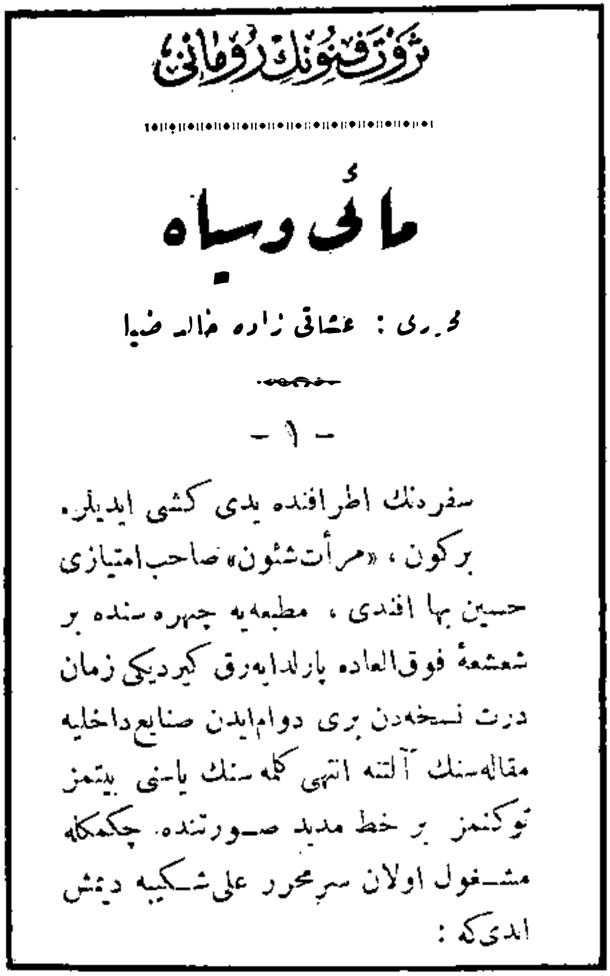
1900'de yine aynı şekilde yayınladığı *Aşk-ı memnu* ile şöhreti zirveye ulaşır. Bu arada birçok hikâyeleri de yayınlanır. Bir yıl sonra, aynı dergide tefrikasına başlanan *Kırık hayatlar,* topluluğun dağılması üzerine yarıda kalır. Ondan sonra bütün arkadaşları gibi 1908'e kadar, o da yazı hayatından çekilir. 1908'de tekrar yazmaya başlar ve bir yıl sonra, *Nesl-i ahir* adlı romanı tefrika edilir. Fakat aradan geçen süre içinde, şartlar ve zevkler değişmiştir. Eser yadırganır ve tefrika yarıda kalır. Bu arada V. Sultan Mehmed' in "Mabeyin başkâtipliği" [1909]'ne ve İstanbul Edebiyat Fakültesi Batı edebiyatı tarihi profesörlüğüne atanır. 1918' de, yeniden tütün şirketine döner ve oranın idare meclisi reisi olur. Cumhuriyetin ilânından sonra, evine çekilerek gazetelere yazılar yazmak ve hâtıralarını yayınlamakla uğraştı. 1924'te, evvelce tefrika edilirken yarıda kalmış olan *Kırık hayatlar*'ı kitap halinde bastırdı. Bu arada edebî hâtıralarını *Kırk yıl* [1936], memurluk hâtıralarını da *Saray ve ötesi* [1940 - 1942] adı ile yayınladı ve 27 mart 1945'te öldü.

a. Romanları (Yukarıda adı geçenlerden başka) : *Sefîle* (tefrika) [1885], *Bir ölünün defteri* [1891], *Nemide* [1893], *Ferdî ve şürekâsı* [1894]; b. Hikâye kitapları : *Bir izdivacın tarih-i muaşakası* [1888], *Bir muhtıranın son yaprakları* [1888], *Nâkil* [1892 - 1894, 4 cilt], *Bu muydu?* [1896] *Heyhat!* [1896], *Bir yazın tarihi* [1900], *Solgun demet* [1901], *Bir şi'r-i hayal* [1914], *Sepette bulunmuş* [1920], *Bir hikâye-i sevda* [1922], *Hepsinden acı* [1934], *Aşka dair* [1935], *Onu beklerken* [1935], *İhtiyar dost* [1937], *Kadın pençesi* [1939], *İzmir hikâyeleri* [1950].

İlk roman denemesini - tefrika şeklinde yayınlanabildiği halde - "İslâm âdetlerine aykırı düştüğü" gerekçesi ile kitap halinde yayınlanmasına sansür idaresince izin verilmeyen ve aldatılmış bir genç kızın ıstıraplarını anlatan *Sefile* ile yapan yazar, bu türdeki çalışmalarını *Nemide, Bir ölünün defteri* ve *Ferdî ve şürekâsı* ile devam ettirdi. Bu her üç romanda da kahramanları hep genç kızlar olan romantik aşk vakaları ile karşılaşırız. Ancak yazarın maksadı, bu romantik aşkları, romantizmi beğendirmek için ele almak değildir. Tersine, bu aşkların kahramanlarının sonunda düştükleri kötü durumları belirterek ölçüsüz bir romantizmin, yani aklı ve gerçekleri bir kenara itip sırf duygular ve hayallerle yaşamanın zararlarını anlatmaya çalışmakta, Fransız realist romancıları gibi davranmaktadır. Bu tutumunu, bu romanları takip eden *Mai ve siyah*'ta, kahramanını yalnız aşkın karşısında değil, çok değişik olaylar karşısında da deneyerek akla ve gerçeklere uymayan davranışların zararlarını belirtir.

TÜRK EDEBİYATI : Halid Ziya Uşaklıgil'in eski ve yeni harflerle el yazısı

ثروت فنونك رومانی

مائی و سیاه

محرری : عشاقی زاده خالد ضیا

- ۱ -

سفره دنك اطرافنده يدى كشى ايديلر.
بركون ، «مرآت شئون» صاحب امتيازى
حسين بها افندى ، مطبعه‌يه چهره سنده بر
شعشعهٔ فوق العاده پارلدايه‌رق كيرديكى زمان
درت نسخه‌دن برى دوامايدن صنايع داخليه
مقاله سنك آلتنه انتهى كلمه سنك يازلمسى بيتمز
توكنمز بر خط مديد صورتنده چكمكله
مشغول اولان سرمحرر على شكيبه ديمش
ايديكه :

TÜRK EDEBİYATI : Halid Ziya Uşaklıgil'in *Mai ve siyah* **adlı romanının "Servet-i Fünun"da tefrikaya başlanması**

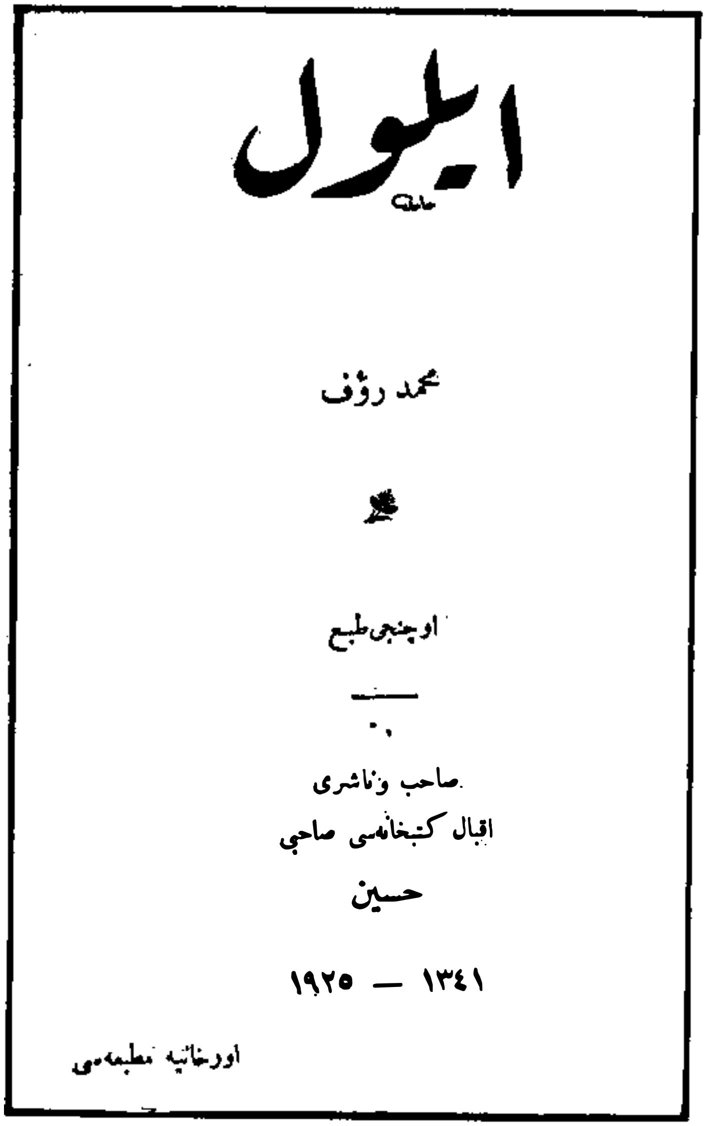
Romantik mizaçtaki bir genç şairin kısa hayat hikâyesini veren ve aynı zamanda Servet-i Fünun şiirinin yaptığı mücadelenin de romanı olan *Mai ve siyah*'ta yazar, teknikçe çok daha iyi bir seviyeye gelmiştir. Fakat bu yönden en üstün seviyeyi, bir sonraki romanı olan *Aşk-ı memnu*'da bulur. Bu roman, teknik bakımdan çok sağlam bir yapıya ve büyük bir ustalığa sahiptir. *Mai ve siyah*'ın yayınlanmasından sonra geçen üç yıllık süre içinde yazarın, üstün bir başarı sağlayarak Türk roman tekniğinin zirvesine çıkmış olması büyük bir sanat gücünün ifadesidir. Bu roman, teknik yönden Türk edebiyatındaki yerini hâlâ korumaktadır.

Mai ve siyah'tan sonra aşk, tema olarak ikinci plana düşer. Kahramanların çevrelerindeki değişik olaylar, kültürde ve yaşayışta seviyeli bir batılılaşma ile ekonomik şartları değişik çevreler ön plandadır. Ancak bu çevreler, herhangi bir karşılaştırma yapmak ve belli görüşlere dayalı sonuçlar çıkarmak için ele alınmazlar. Bunlar, realist roman anlayışının tabiî bir sonucu olarak kahramanları, içinde yaşadıkları çevrelerden koparmayarak sosyal yaşayış şartları ile birlikte vermek metoduna bağlı kalmak isteğiyle ilgilidir. Balzac'ta olduğu gibi, bu çevrelerin genişliği ise çoklukla aile çevresini aşmaz.

Yazar, değişik sosyal kesimlerden seçtiği kahramanlarının psikolojik durumunu vermekte de büyük bir dikkat ve itina gösterir. Psikolojik tahlillerde çok başarılıdır. Kahramanları değerlendirmede, ahlâk kaideleri ve ailenin mukaddesliği fikri ağır basar. Bu tutumu ve psikolojik tahlillere tanıdığı ağırlıkla da Paul Bourget' nin görüşlerini benimsemiş görünür.

Romancı, bir yandan da büyük ve küçük hikâyeler yazmaya devam etti. 1886'da, daha İzmir'de iken yayınlanan ilk hikâyelerinden *(Bir muhtıranın son yaprakları, Bir izdivacın tarih-i muaşakası)* sonra hayatının son yıllarına kadar süren ve sayıları iki yüzü bulan bu hikâyeler, batılı anlamdaki hikâyeciliğin ilk örnekleridir. Bunlarda da, romanlarında olduğu gibi karakterle çevreleri ön planda gelirler. Yazar, hikâyelerinde, çevre olarak daha çok orta halli veya fakir olanlarını, karakter olarak da daha çok anormal yanları kabarık, acınmağa değer kişileri seçer. Aşk yine ikinci plandadır. Romanlarındaki teknik başarı hikâyelerinde de görülür.

Halid Ziya'nın gerek romanlarında gerek hikâyelerinde dikkati çeken önemli iki unsur da dili ve üslûbudur. Onun dili ve üslûbu, Servet-i Fünun nesrinin tipik örnekleridir. Daha doğrusu, Servet-i Fünun nesrinin dili ve üslûbu demek, onun dili ve üslûbu demektir. Topluluğun öteki roman ve hikâyecileri, kabiliyetleri ölçüsünde bu dili ve üslûbu benimsemişlerdir. Servet-i Fünun nesrindeki dil, esas bakımdan şiirdeki dilden farksızdır. Konuşma dilinden oldukça uzak, Arapça ve Farsçanın hâkim olduğu bir dildir. Üslûp da, yine şiirde olduğu gibi, Arapça ve Farsça tamlamalar, hayal sanatları ile yüklü ve süslü, devrin deyişince "sanatkârâne" bir üslûptur. *Mai ve siyah*'ta oluşmaya başlayan bu üslûp, *Aşk-ı memnu*'da en karakteristik şeklini alır. Ancak, zamanında yazarın da okuyucuların da pek beğendikleri, fakat aslında yapma olan bu dille üslûbun tabiîlikten çok sapmış olduğunu, kısa bir süre sonra kendisi de okuyucular da anladılar. Bunun üzerine yazar, eserlerinin 1920'den sonraki baskılarında, bu yönlerden birçok düzeltme yapmak zorunda kaldı.

TÜRK EDEBİYATI: Mehmed Rauf'un *Eylül* **adlı romanı**

Roman ve hikâye türünde Servet-i Fünun topluluğunun ikinci önemli şahsiyeti olan Mehmed Rauf, 1875'te İstanbul' da doğdu. Mekteb-i Bahriye (Deniz Lisesi)'yi bitirdikten sonra, Boğaziçi'ndeki yabancı elçilik gemilerinin irtibat subaylığına getirildi. Halid Ziya ile İzmir'de "Hizmet" gazetesini çıkardığı sıralarda mektuplaşarak tanışan Rauf, bazı hikâyelerini de göndererek, aynı gazetede yayınlattı. Halid Ziya, İstanbul'a yerleştikten sonra da dostlukları devam etti ve 1896'da o da Servet-i Fünun topluluğuna katıldı. Önceleri küçük hikâyeleri ve mensur şiirleri ile dikkati çekti. 1901' de "Servet-i Fünun"da tefrika edilen *Eylül* adlı romanı ile şöhreti birdenbire büyüdü. Topluluk dağıldıktan sonra o da yazı hayatından çekildi ve ancak 1908'de yeniden yazmaya başladı. Bu arada, ayrıca, "Mehasin" [1909] adlı bir kadın dergisi de çıkardı. 1908'den sonra askerlikten de ayrılan yazar, hayatını kendi yazıları ile kazanmaya çalıştı. Bunun üzerine, yoğun bir yazı hayatına girişerek "Süs" [1923] adlı bir kadın dergisi daha çıkardığı gibi, romanlardan ve hikâyelerden başka, tiyatro eserleri de yazdı ve 1931'de öldü.

Mehmed Rauf'un 1908'den sonra yazdığı romanlar ve hikâyeler şunlardır: a. Romanlar: *Ferda-yı garam* [1913], *Genç kız kalbi* [1914], *Karanfil ve yasemin* [1924], *Böğürtlen* [1926], *Son yıldız* [1927], *Define* [1927], *Kan damlası* [1928], *Halâs* [1929]; b. Hikâye kitapları: *Âşıkane* [1909], *İhtizar* [1909], *Son emel* [1913], *Bir aşkın tarihi* [1914], *Hanımlar arasında* [1914], *Menekşe* [1915], *Üç hikâye* [1919], *Safo ve Karmen* [1920], *Pervaneler gibi* [1920], *Mazide bir günah* [1920], *İlk temas, ilk zevk* [1922], *Aşk kadını* [1923], *Kadın isterse* [1923], *Eski aşk geceleri* [1927].

Roman ve hikâyelerinde çevreye çok az yer veren Mehmed Rauf, bütün sanat gücünü, kahramanlarının psikolojik özellikleri üzerinde toplamıştır. İyi bir psikolog ve kudretli bir gözlemcidir. *Eylül*'ü ile, Türk edebiyatına *Zehra*'dan sonra ilk psikolojik romanı kazandırdı. Vakası romantik bir aşk temasının üzerine kurulmuş olan bu romandaki psikolojik tahliller son derecede başarılıdır. Vakanın dar tutuluşu ile de psikolojik roman tekniğine uygun hareket edilmiştir. Ancak psikolojik tahlillerin çoklukla uzun ve olayların arasına gi-

en pasajlar halinde yapılması, zaten durgun olan vakayı büsbütün hareketsizleştirdi. Macera romanı tarzındaki bazı romanlarında *(Kan damlası, Define)* ve konusunu Millî Mücadele'den alan bir romanında *(Halâs)* bu özellikler kaybolur, psikolojik tahliller azalır, vaka genişler, entrika çoğalır. Bu değişik tutum bazı hikâyelerinde de görülür. Dil ve üslûp ise, Halid Ziya'nın tersine itinasızdır. Bu tutum bazen basit gramer ve sentaks yanlışlıklarına bile yol açar. Bütün bunlara rağmen Mehmed Rauf, Türk romanında psikolojik roman tarzının en başarılı ustası olma yerini hâlâ korumaktadır.

1908'den sonra daha çok politika ve gazetecilik alanlarında gördüğümüz Hüseyin Cahid [Yalçın] de, bu tarihe kadar, "Servet-i Fünun"un romancı ve hikâyecileri arasında yer alır. İstanbullu olan babasının memur olmasından dolayı 1874'te Balıkesir'de doğan Cahid, ilk öğrenimini Serez'de, orta ve yüksek öğrenimini de İstanbul'da yaparak Mekteb-i Mülkiye'den mezun oldu (1896). Bir yandan da edebiyatla ilgilenerek yeni edebiyata taraftar gençlerin çıkardıkları "Mektep" dergisinin yazarları arasına katılmış ve *Nadide* [1890] adlı bir de roman yazmıştı. 1896'da Servet-i Fünun topluluğuna katılarak bu dergide hikâyeler ve Batı edebiyatını tanıtan birçok makale yayınladı. 1899'da, ilk hikâye kitabı olan *Hayat-ı muhayyel*'i çıkardı. Bu arada, eski edebiyat taraftarlarınca topluluğa yapılan saldırıların başsavunucuları arasına da girdi. Fikret'in dergiden ayrılması üzerine (1901), kısa bir süre yazı işlerini yürüttü. Aynı yıl, ikinci romanı olan *Hayal içinde*'yi bastırdı. 1908'den sonra, gazeteciliğe ve politikaya atıldı. İlk olarak, Tevfik Fikret ve Hüseyin Kâzım ile birlikte "Tanin" [1908] gazetesini çıkardı ve aynı yıl, daha önce yayınlanmış hikâyelerini de *Hayat-ı hakikiye sahneleri* adı ile bastırdı. İttihad ve Terakki Partisi'ne girerek iki dönem için İstanbul'dan milletvekili seçildi. 1918'de işgal kuvvetlerince Malta'ya sürüldü. Dönüşünde "Tanin"i yeniden çıkarmağa başladı (1922) ve *Niçin aldatırlarmış* [1922] adlı üçüncü hikâye kitabını da yayınladı. Fakat Cumhuriyet hükümetine karşı çıkması üzerine gazetesi kapatılarak Çorum'a sürüldü (1925). 1933 - 1940 yılları arasında tek başına, "Fikir Hareketleri" dergisini çıkardı. 1940'tan sonra yeniden politikaya döndü ve 1950'ye kadar Cumhuriyet Halk Partisi'nden İstanbul milletvekili seçildi. Bir ara "Ulus" gazetesinin de başyazarlığını yaptı ve 1957' de öldü.

Yazarın ilk romanı olan *Nadide*'de romantizmin ve Ahmed Midhat'ın etkileri açıktır. Romantik bir aşkın yer aldığı ve tecrübesiz bir gencin gerçeklerden uzak duygu ve düşüncelerinin, hayal kırıklıklarının anlatıldığı *Hayal içinde* ise realist metodun en başarılı şekilde uygulandığı Servet-i Fünun devri romanlarından biridir. Yazarın 1900'e kadar süren bu romantik döneminin bir eseri de ilk hikâye kitabı olan *Hayat-ı muhayyel*'dir. Devrin siyasî baskısından bunalan Servet-i Fünuncuların yabancı ülkelere sığınarak yaşamayı hayal ettikleri huzurlu hayatı konu alan birinci hikâyesi ile birlikte kitaptaki bütün hikâyeler de romantik bir atmosfer içindedir. Bundan sonra yazdığı hikâyelerinde realizme yönelen yazar, *Hayat-ı hakikiye sahneleri*'nde, hayatın gerçek ve acı olaylarını, *Niçin aldatırlarmış?*'da da 1908'den sonra içine girdiği politika hayatının çirkin ıstıraplarını anlatır. Bu son kitabında, realizmin daha da katılaştığı görülüyor.

Gerek romanlarında gerek hikâyelerinde Servet-i Fünun'un başka romancı ve hikâyecilerinden Hüseyin Cahid'i ayıran en büyük fark, dilinin çok daha Türkçe ve üslûbunun da çok daha az sanatlı oluşudur. Üslûbunda, oldukça büyük bir anlatım gücü de göze çarpar.

TÜRK EDEBİYATI : Mehmed Rauf

Topluluğun özellikle küçük hikâye türünde şöhret yapmış önemli bir şahsiyeti de Ahmed Hikmet Müftüoğlu (1870 - 1929)'dur. Aslen Mora'nın köklü ve tanınmış bir ailesinden gelen Ahmed Hikmet, kapı kethüdalarından ve divan şairlerinden Yahya Sezaî Efendi'nin oğludur. Galatasaray Sultanisi'ni bitirdikten sonra Hariciye Nezaretine girerek bu meslekte müsteşarlığa kadar yükseldi. Ayrıca Galatasaray Sultanîsi ile İstanbul Darülfünunu'nda hocalık da yaptı. Bir ara son Halife Abdülmecid'in başmabeyinciliğinde de bulundu.

TÜRK EDEBİYATI : Hüseyin Cahid Yalçın

TÜRK EDEBİYATI: Saffetî Ziya

Daha topluluk kurulmadan önce "Servet-i Fünun" dergisine yazmaya başlayan (1893) ve kurulduktan sonra da topluluğa katılan Ahmed Hikmet'in yayınlanmış ilk hikâyesi *Leylâ yahud bir Mecnun'un intikamı* [1892]'dır. 1896'dan sonra yayınladığı hikâyelerini de *Haristan ve Gülistan* [1901]'da topladı. Aynı tarihte topluluğun dağılması üzerine, 1908'e kadar o da yazı hayatından çekildi. 1908'den sonra, Ahmed Hikmet'in edebî hayatında yeni bir safha başlar. 1911'de ortaya çıkıp hızla kuvvetlenen Millî Edebiyat akımının etkisinde kalarak ferdî ve romantik konuları işlemekten vazgeçer, millî konuları ele alır. Ayrıca, bu akımın kültürel alandaki faaliyeti ve siyasî hedefi ile de ilgilenir. Bu yeni inanç safhasının ürünü olarak değişik milliyetçi dergilerde yayınladığı hikâyelerini *Çağlayanlar* [1922] adı altında topladı. "Türk ili zeybeklerine" sunulan bu hikâyelerinde millî yaşayışın özellikleri, millî ruhun yüceliği, Türk tarih ve medeniyetinin büyük değeri üzerinde durulur. İlk hikâyelerinde dil ve üslûpça Servet-i Fünun topluluğunun ortak dili ve üslûbu hâkim olduğu halde, bu ikinci dönemdeki hikâyelerinde konuşma diline ve üslûbuna büyük bir yakınlaşma görülür.

Ahmed Hikmet'in bir de romanı vardır: *Gönül Hanım.* 1920'de "Tasvir-i Efkâr" gazetesinde tefrika edilen bu roman ancak 1971'de kitap halinde basılabildi. I. Dünya Savaşı sırasında Kafkas cephesinde çarpışırken Ruslara esir düşerek Türkistan'daki esir kampına gönderilen genç bir Türk subayının orada Gönül adlı bir Tatar kızı ile tanışmasını, onun rehberliğinde eski Türk yurdunu dolaşmasını ve onunla sevişmesini vaka olarak alan bu romanında yazar, Türk tarih ve medeniyetinin eskiliği, zenginliği ve bütün Türklerin birleşmesi fikri üzerinde durur.

Servet-i Fünun topluluğunun son romancısı ve hikâyecisi, Saffetî Ziya (1875 - 1929)'dır. Galatasaray Sultanîsi'ni bitirdikten sonra birçok görevlerde çalıştı. Şura-yı Devlet (Danıştay) üyeliğine kadar yükseldi. Son görevi, Hariciye Vekâleti Protokol ve Teşrifat umum müdürlüğüdür.

İstanbul'un kozmopolit çevrelerinin yaşayışını veren *Salon köşelerinde* [1912] tek romanıdır. Hikâyelerini ise bir *Safha-i kalb* [1912], *Kadın ruhu* [1914] ve *Silinmiş çehreler - Beliren simalar* [1914] adlı kitaplarında topladı.

Tiyatro: Tanzimat dönemindeki başarılı bir kuruluş safhasından sonra hızlı bir gelişme gösteren Türk tiyatro edebiyatı, II. Abdülhamid idaresince ciddî tiyatro eserlerinin oynanması yasaklanınca (1884), büyük bir darbe yiyerek gelişmesini sürdürme imkânını kaybetti. Oynanamayacak olduktan sonra tiyatro eseri yazmanın anlamsızlığını kabul eden Servet-i Fünun topluluğu, haklı olarak bu türe rağbet göstermedi. Bu ilgisizlik, oynanma yasağının kalktığı 1908 yılına kadar sürer ve Servet-i Fünuncular ancak bundan sonra bu türde eserler vermeğe başlarlar.

1884'ten 1908'e kadar ciddî tiyatro çalışmalarının yerini "tulûat oyunları" (belli bir piyes metnine dayanmayan, sadece vakanın ana hatları ve kişileri bilinip konuşmaları oyuncularca uydurulan oyunlar) Türk sahnelerini kaplar. Daha çok bir melodram karakteri taşıyan bu oyunlarda, bu dönemde en büyük başarı gösteren sanatçılar Abdürrezzak, Kel Hasan ve Mınakyan'dır.

Şiire ve romana göre çok geç başlamış olan Servet-i Fünun tiyatro edebiyatının, bu türdeki tecrübesizlik de düşünülünce, piyes tekniği bakımından başarılı olması beklenemezdi. Gerçekten de Servet-i Fünun kadrosundan yedi kişinin bu türde yaptıkları denemelerde teknik bir başarı görülemiyor. Ancak, buna rağmen Türk tiyatro edebiyatının kaldığı yere, yani Namık Kemal'in ve Abdülhak Hâmid'in piyeslerindeki teknik seviyeye göre, Servet-i Fünun yazarlarının piyeslerindeki teknik yine de daha başarılıdır. Bu başarı daha önce tiyatro eserleri yazmalarına rağmen, genellikle Batı edebiyatı ve kültürü ile temasları çok daha geniş ve çağdaş olan Servet-i Fünunculardan bazıları-

TÜRK EDEBİYATI: Ahmed Şuayb

nın Fransız tiyatro edebiyatını da takipten geri kalmadıklarını ve bu sebeple piyes anlayışı ve tekniği bakımından yeterli bilgiyi edindiklerini göstermektedir. Yazdıkları piyeslerde bu bilgiyi gereği gibi kullanamamalarını ise bu türdeki tecrübesizliklerine vermek lâzımdır.

Ağır bir baskı havası içinde, sosyal yaşayışa ve onun meselelerine eğilme alışkanlığını alamamış olan Servet-i Fünuncuların yazdıkları piyeslerde de bu konulara girememeleri, onlardan uzak kalmaları normaldir. Bu sebeple şiirde ve romanda olduğu gibi, tiyatro eserlerinde de sosyal yaşayış ve onun meseleleri aile çerçevesini aşabilmiş değildir. Bunun içindir ki temalar, Batı kültürünün ve yaşayışının aralıksız olarak süren etkileri ile Türk sosyal yaşayışında, dolayısıyla aile meselelerinde ve bu arada kadın haklarına bakış ve onları değerlendiriş tarzında meydana gelen değişikliklerin belirtilmesinden; böylece, evlenme - boşanma gibi meselelerin daha çok kadınların sosyal ve medenî hakları açısından ele alınışından ileriye geçememiştir. Servet-i Fünun tiyatro eserlerinde dikkati çeken bir nokta da Hâmid'in sahne ile ilgisiz dil anlayışının terk edilerek Şinasî ile başlayıp Kemal'in piyeslerinde gelişen dil anlayışının, yani konuşma diline yaklaşmanın tercih edilmesi ve daha da geliştirilmesidir. Tecrübesizlik ve alışkanlık yüzünden bazen uzaklaşmakla beraber, Servet-i Fünun tiyatro eserlerinin konuşma diline ve üslûbuna büyük ölçüde yaklaştıklarını söylemek gerekir.

Servet-i Fünun kadrosundan tiyatro türünü ilk deneyen Hüseyin Suad'dır. Bu denemelerine *Şehbal yahut İstibdad'ın son perdesi* [1908] adlı dramı ile başladıktan sonra komediye geçen yazar, telif ve adaptasyon olarak birçok piyes yazdı. Telif olan *Deva-ı aşk* [1910], *Hülle yahut Kabakçı Ferhat Ağa* [1910], *Çifteli mikroplar* [1920], *Âhirette bir gün* [1943, manzum], *Ana karnında son gece* [1943, manzum] piyeslerinden başka; Fransızcadan yapılmış *Çürük temel, Kirli çamaşırlar* [1910], *Kundak takımları* [1910] ve *Kayseri gülleri* [Münir Nigâr'la birlikte, 1910] adlı adaptasyonları da vardır. Piyes tekniği bakımından öteki Servet-i Fünun yazarlarına göre çok ilerde olan Hüseyin Suad, özellikle konuşma dilini bütün canlılığı ve incelikleri ile kullanmakta da büyük başarı göstermiştir.

Asıl şöhretini roman türünde yapan Mehmed Rauf da ilk tiyatro denemesini *Pençe* [1909] adlı eseri ile verdi. Teknikçe zayıf olan bu denemeyi *Cidal* [1911], *Sansar* [1920], *Ceriha* [1923], *Evlât acısı* [1923] ve *Pembe köşk* [1924] adlı piyesleri ile Fransızcadan yaptığı iki adaptasyon *(Yağmurdan doluya, Gençlik)* takip etti. Çoklukla aşk, evlenme, evlilikte sadakat ve ihanet gibi aile çerçevesi içindeki konuları işleyen bu eserleri arasında *Sansar,* gerek piyes tekniği gerek sahne diline uygunluğu bakımından en başarılı olanıdır.

Cenab Şehabeddin de bu tiyatro çalışmalarına *Yalan* [1911] adlı bir dramı ve *Körebe* [1917] adlı bir komedisi ile katıldı. Birincisi 31 mart vakası ile ilgili bir aile faciasını, ikincisi ise, "görücü ile evlenme" âdetini konu alan bu piyeslerin her ikisi de teknik ve dil yönlerinden başarılı sayılamayacak eserlerdir.

Servet-i Fünuncular arasında 1908'den sonra tiyatro türünü de deneyen öteki şairler ve romancılar ise şunlardır: Ali Ekrem *(Baria,* dram [1908], *Sukut,* dram [1919], *Mama dadım darılır* [1919]); Saffetî Ziya *(Haralombos Cankiyadis* - Rum erkek adı -, komedi [1912]); Halid Ziya *(Kâbus,* dram [1918]), Faik Âlî *(Payitahtın kapısında,* manzum dram [1918], *Nedim ve Lâle Devri,* manzum dram [1950]).

Mizah ve hiciv: Servet-i Fünun topluluğunun mizah türüne yönelişi de, tiyatroda olduğu gibi, 1908'den sonradır. Bu türde çalışan sadece iki kişi görüyoruz; Cenab Şehabeddin, Hüseyin Suad.

Bu yazılarında Dahhak-i Mazlûm takma adını kullanan Cenab, bunları kitap halinde toplamış değildir. Topluluğun mizah alanındaki en başarılı yazarı olan Hüseyin Suad ise Gâve-i Zalim adını kullandığı ve çoğunun Millî Mücadele yıllarında yazdığı mizahî manzumelerini *Gâve'nin destanı* [1922] adı ile bir araya getirdi.

Hiciv türünde de yine iki kişi vardır: Süleyman Nazif, Tevfik Fikret. Süleyman Nazif'in daha 1896'dan önce yazdığı ve II. Abdülhamid'in şahsında istibdada yönelik manzum hicivlerini *Gizli figanlar* [1906]'da buluyoruz. 1908'den sonra ise, değişik siyasî olaylarla ilgili hicivlerini nesir olarak yazdı: *Tarihin yılan hikâyesi* [1922], *Hazret-i İsâ'ya açık mektup* [1924], *Çalınmış ülke* [1924], *Yıkılan müessese* [1927].

Tevfik Fikret, yine II. Abdülhamid istibdadı ile ilgili olarak, 1902 yılında "Sis" manzumesi ile başlayan hicviyelerine 1908'den sonraki siyasî gelişmeler karşısında yazdığı "Doksan Beş'e doğru", "Hân-ı yağma", "Rübabın cevabı" ve "Sancağ-ı şerif huzurunda" gibi tanınmış manzumeleri ile devam eder.

Edebî tenkit: Batı Avrupa edebiyatı ile olan ilgileri Tanzimat şair ve yazarlarına göre geniş sınırlara uzanan Servet-i Fünuncuların edebî tenkit anlayışları daha modern idi. Servet-i Fünuncular, bir yandan divan edebiyatı zihniyetinin son artıklarını ortadan kaldırmaya çalışırlarken bir yandan da batılı tenkidin örneklerini verdiler. Divan edebiyatı taraftarları ile yapılan yazılı çatışmalar, bu taraftarların tutumlarının tabiî bir sonucu olarak ister istemez polemik şeklinde oluyordu. Bu türün Servet-i Fünundaki temsilcisi Hüseyin Cahid'dir. Bu konudaki polemiklerinin bir kısmını sonradan *Kavgalarım* [1910] adı ile bastırdı.

Modern tenkidin örneklerini ise şiir, roman, dil ve üslûp gibi konularda batılı şair ve yazarların tutumundan söz ederken veya kendi yapmak istediklerini açıklarken verdiler. Bu örneklerdeki başarılarını da, XIX. yüzyılın 2. yarısında Fransa'da çağdaş tenkidin kurucuları ve yaratıcıları olan Hippolyte Taine, Ferdinand Brunetière, Emil Faguet, Jules Lemaitre ve Anatole France'ı da tanımalarına borçludurlar.

TÜRK EDEBİYATI: İsmail Sefa

Servet-i Fünun topluluğu içinde sadece edebî tenkitle ilgilenen tek kişi, Ahmed Şuayb (1876 - 1910)'dır. Mekteb-i Hukuk (Hukuk Fakültesi)'u bitirdikten sonra aynı okulda önce muallim muavini (doçent) ve sonra da muallim (profesör) oldu ve idare hukuku ile devletler hukuku derslerini okuttu. İlk Öğretim Genel Müdürlüğü'nde, Divan-ı Muhase-

bat (Sayıştay) başsavcılığında da bulunan Şuayb, meslekî çalışmalarının dışındaki bütün ilgisini edebî tenkit alanında topladı. Servet-i Fünun'da birçok tenkit yazıları yayınlandı. Bunlar arasında bulunan Batının tanınmış tenkitçi ve tarihçileri hakkındaki geniş tanıtma yazıları, ölümünden sonra *Hayat ve kitaplar* [1913] adı ile basıldı. Batılı tenkitçiler arasında en çok beğendiği Hippolyte Taine olan Şuayb, Türk edebiyatından modern tenkit anlayışının ilk başarılı örneklerini verdi.

Edebiyat tarihi: Türk edebiyatı tarihi ile ilgili olarak, Servet-i Fünun topluluğunun bazı mensuplarınca 1920' den sonra yapılmış küçük monografik çalışmalar da vardır. Cenab Şehabeddin'in 1922'de yapılmış *Kadı Burhaneddin divanı* baskısının başına şairle ilgili olarak yazdığı bir inceleme, Süleyman Nazif'in *Namık Kemal* [1922], *Mehmed Âkif* [1924], *İki dost* (Ziya Paşa, Namık Kemal) [1926] ve *Fuzulî* [1926] adlı monografileri; Ali Ekrem'in *Namık Kemal* [1930] ve *Lisanımız* [1937] adlı incelemeleri bunlar arasındadır. Ayrıca, ayrı türden eserler olmakla birlikte edebiyat tarihimizin Servet-i Fünun dönemini aydınlatıcı bol malzemeler taşımaları bakımından Ahmed İhsan [Tokgöz]'ın *Matbuat hâtıralarım* [1930 - 1931, 2 cilt], Hüseyin Cahid'in *Edebî hâtıralar* [1935] ve Halid Ziya'nın *Kırk yıl* [1936, 5 cilt] adlı eserleri de sayılabilir.

Servet-i Fünun dışındaki edebiyat. Servet-i Fünun topluluğunun kurulduğu ve geliştiği yıllarda yetişip de eski edebiyat taraftarı olmayan, fakat Servet-i Fünuncuların sanat anlayışını benimsemeyerek tek başlarına hareket eden şairler ve yazarlar da vardır. Bunlar Batı edebiyatına da karşı değildirler. Ancak, Servet-i Fünuncuların halktan uzaklaşmış ve sınırlı bir aydın zümreye seslenen edebiyat anlayışları yerine, halka yaklaşan ve daha çok ona hitap eden bir edebiyata taraftardırlar. Böylece, aynı yıllarda Servet-i Fünun edebiyatının dışında başka anlayışta bir edebiyat da gelişmiş olur. Bu gelişme de dönemin siyasî şartlarına uygun olarak, Servet-i Fünun edebiyatında olduğu gibi sadece şiir, roman ve hikâye türlerinde görülür.

Şiir: Servet-i Fünun döneminde şöhrete erişip bu topluluktan ayrı özelliklerde şiir yazanların ilki Rıza Tevfik [Bölükbaşı] (1869 - 1949)'tir. Edirne'ye bağlı Cisr-i Mustafa Paşa'da doğdu. Babası öğretmendi. İlk öğrenimine İstanbul' da, babasının da öğretmenlik yaptığı bir Musevî okulunda başladı ve küçük yaşta iken Fransızca ve İspanyolcayı öğrendi. Ailece İstanbul'dan İzmit'e, oradan da Gelibolu'ya gittiler (1883). Şiire karşı hevesi, buradaki tekke ve saz şairlerinin etkisi ile başladı. 1886'da Galatasaray Sultanisi'ne verildi. Burayı bitirince üç yıl Mekteb-i Mülkiye'de okuduktan sonra Tıbbiye'ye girdi. Serkeş ve dengesiz davranışları burada da sürdüğü için, ancak otuz yaşında mezun olabildi. 1908' e kadar resmî görevlerde bulundu. Bu tarihten sonra ise politikaya atılarak Edirne'den milletvekili seçildi. Bir süre sonra muhalefete geçti. 1918'de Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın iktidara geçmesi üzerine, Maarif Nazırı ve Şura-yı Devlet (Danıştay) reisi oldu. Çok kötü bir politikacı idi. Bu yüzden "Sèvres antlaşması"nı imzalayanlar arasında da yer aldı. İstanbul hükümetini tutarak Anadolu'daki Millî Mücadele'ye karşı çıktığı için, zaferden sonra yurt dışına sürülenler arasına katılarak 1943'e kadar çok ıstıraplı bir hayat geçirdi. Bu tarihte İstanbul'a döndü ve altı yıl sonra orada öldü.

Şiirlerini *Serab-ı ömrüm* [1934] adı ile önce Lefkoşe' de, 1949'da daha geniş olarak İstanbul'da bastırmış olan Rıza Tevfik, Türk edebiyatındaki Doğu - Batı çatışmaları sırasında yetişip de Batılılaşma hareketi içinde bulunmasına ve Servet-i Fünuncularla çok yakın dostluklar kurmasına rağmen, hiçbir edebî topluluğa girmeden kendi yaradılışının ve sevkinin gösterdiği yönde yürümesini bilmiştir. Şiirlerinde sadece, daha küçük yaştan başlamış olan saz ve tekke şiirinin etkileri görülür. Bu etki yer yer, nazım şekillerinden, vezinden dile ve üslûba kadar uzanır. Tekke şairleri arasında Bektaşi şairlerini örnek alır. Şiirlerinde daha çok halk şiirinin dilini ve veznini kullanır. Fakat Osmanlıcayı ve aruzu kullanmakta da bir sakınca görmez. Konuları çoklukla ferdîdir. Bazen felsefî konuları da işler. Bu şiirlerin en başarılı yönü taşıdıkları büyük lirizmdir. Bunu sağlayan da üslûbundaki samimiyettir. Ansiklopedik geniş bir bilgiye sahip olduğu ve her fırsatta felsefeden söz açtığı için Filozof adı ile de tanınan şairin bu konuda, *Felsefe dersleri* [1916 - 1917] adlı bir eseri ile "C" harfine kadar hazırladığı bir de felsefe sözlüğü *(Kamus-ı felsefe)* [1919] vardır.

Aynı şekilde Servet-i Fünun topluluğunun dışında kalmış bir ünlü şair de Mehmed Emin [Yurdakul] (1869 - 1944)' dir. İstanbul'da doğdu. Fakir bir balıkçının oğludur. Bu yüzden fazla okuyamadı ve orta öğrenimini yarıda bırakarak memur oldu. İlk eseri, ruh asaletinin soy asaletinden üstün olduğu tezini savunan *Fazilet ve asalet* [1890] adlı küçük bir eserdir. 1908'den sonra taşrada değişik illerde valilik yaptı. 1913'te Musul'dan milletvekili seçildi. 1921'de Ankara'ya giderek Millî Mücadele'ye katıldı. Cumhuriyet'ten sonra da ölümüne kadar değişik illerden milletvekilliği yaptı.

Mehmed Emin'in şiir yazmaya başlaması, Servet-i Fünun şiirinin en çok sevildiği yıllara rastlar. Fakat şiir anlayışı bu topluluğun anlayışına uymuyordu. Şahsî duygularını ve i teklerini anlatmayı, aruzu ve Osmanlıcayı sevmiyordu. Memleketin acılarını ve ihtiyaçlarını dile getirmek, yalnız aydınlara değil, halka da onun anlayabileceği bir dille seslenmek ve hece veznini kullanmak istiyordu. Bunun içindir ki Servet-i Fünun şiirine tamamıyla ters düşen bir şiir anlayışı ile ortaya çıkmak cesaretini ancak 1897'de, Türk - Yunan Savaşı sırasında kendinde bulabildi. Kazanılan zaferle coşmuş millî duyguların yarattığı elverişli hava içinde ilk olarak "Anadolu'dan bir ses yahut cenge giderken" şiirini yayınladı. Zamanı çok iyi seçilmiş olduğu için, "Ben bir Türk' üm, dinim, cinsim uludur!" mısraı ile başlayan bu samimî şiiri herkes büyük bir sempati ile karşıladı. Bu ilk başarılı adımdan aldığı cesaretle yine millî konuları halkın vezni ve dili ile işleyen başka şiirlerini de arka arkaya yayınladı. Böylece yapılan hamle zaferle sonuçlanmış ve şair de çok kısa süre içinde üne kavuşmuştu. Dokuz parçadan ibaret olan bu şiirlerini *Türkçe şiirler* [1900] adı ile kitap olarak da bastırdı.

Mehmed Emin'i millî konuları işlemeğe zorlayan en büyük güç, Anadolu'ya yaptığı çeşitli yolculukları ve orada toplam altı yılı bulan yaşayışı sırasında Türk halkını yakından tanımış olmasından gelir. Anadolu köylüsü yüzyıllardan beri bakımsız ve yoksuldu. Fakat şair, onun asil ruhundaki büyük dayanıklılığa, fedakârlığa, sabra ve kanaatkârlığa hayran kalmış ve sanatını yalnız onun ıstıraplarını dile getirmeye ve aydınları uyandırmak için adamaya karar vermişti. Bir başka etki ise bir İslâm milliyetçisi olan ve II. Abdülhamid tarafından bir süre İstanbul'da misafir edilen Afganlı Şeyh Cemaleddin'e aittir. Bu şeyh, "İslâm Birliği"nin kurulabil-

mesi için, önce İslâm milletlerinin birer birer uyanıp millî benliklerini bulmaları gerektiğine inanıyor ve gittiği bütün İslâm ülkelerinde bu görüşü yayıyordu.

1900 - 1908 tarihleri arasında yapılan aruz - hece, Osmanlıca - Türkçe tartışmalarına da karışan, çok kolay ve çabuk şiir yazan Mehmed Emin'in, ilk kitabından sonraki şiirlerini topladığı başlıca kitapları şunlardır : *Türk sazı* [1914], *Ey Türk uyan!* [1915], *Tan sesleri* [1915], *Ordunun destanı* [1915], *İsyan ve dua* [1918], *Mustafa Kemal* [1928, manzum ve mensur], *Ankara* [1939].

Hayatının sonuna kadar "cemiyet için sanat" görüşüne bağlı kalmış olan Mehmed Emin'in şiirlerinde, çok açık bir halkçılık ve milliyetçilik vardır. 1908'e kadar sadece Osmanlı İmparatorluğu içindeki Türklerle ilgili olan bu milliyetçilik, bu tarihten sonra sınırlarını genişleterek yeryüzündeki bütün Türkleri kaplayan bir çerçeve kazanır. Onun milliyetçiliği medeniyetçiliği de reddetmez. Bu sebeple çağdaş medeniyete ulaşılmasına karşı değildir. Aynı şekilde bu milliyetçilik, birleştiricilik niteliği taşıyan dine ve insanî duygulara da karşı çıkmaz. Ancak, dine saygının kuru taassubu ve insanî duyguların da "başka milletlerin de hür ve rahat yaşama haklarına saygı" dan başka bir davranışla ilgili bulunduğuna inanmaz. Şairin zaman zaman emperyalizme karşı oluşu da sırf bu "hür yaşama hakkına saygı" dan kaynaklanır.

Millî duygularla dolu olan ve bu sebeple "millî şair" unvanını da kazanan Mehmed Emin'in şiirlerinde, şahsî duygular ve isteklerle ilgili hiçbir konuya rastlanmaz. Osmanlıcadan kaçan şair, herkesin anlayabileceği bir dil yaratmak istemiş, fakat bunu "halkın dilini benimsemek" şeklinde anlamadığı için Osmanlıca olmamakla birlikte, halkın da konuştuğu dil olmayan, kendine mahsus, yapma bir dil ortaya çıkmış ve bu yüzden yadırganmıştır. Aynı şekilde hece veznini kullanmada da halk şairlerinin ulaştıkları kıvraklığa ve yumuşaklığa erişememiştir. Nazım şekilleri bakımından ise, halk şiirinden hiç yararlanmamış, Servet-i Fünun şiiri ile birlikte gelen sone ve serbest müstezad şekillerini tercih etmiştir.

Servet-i Fünun döneminde yetişip onun dışında kalarak büyük şöhrete sahip olan başka bir şair de Mehmet Âkif [Ersoy] (1873 - 1936)'tir. İstanbul'da doğdu ve bütün öğrenimini orada yaptı. Baytar Mekteb-i Âlîsi (Veteriner Yüksek Okulu)'ni bitirerek (1894), Umur-ı Baytariye (Veterinerlik İşleri) Müdürlüğü'nde memur oldu. 1908'de İstanbul Üniversitesi Türk Edebiyatı profesörlüğüne getirildi. Aynı yıl "Sırat-ı müstakim" adlı bir dergi çıkarmaya başladı. 1912'de "Sebilü'r-reşad" adını alan bu dergide, İslâm Birliği ideolojisini savunan birçok yazıları ve şiirleri yayınlandı. 1911'de o zamana kadar yazdığı şiirleri *Safahat* adı ile bir araya getirdi. Âkif, bir yandan da İstanbul'un büyük camilerinde vaazlar vererek de görüşlerini yayıyordu. Birinci şiir kitabının adını bütün şiir kitaplarına genel başlık yaparak dizinin II ve III. kitapları olan *Süleymaniye kürsüsünde* ile *Hakk'ın sesleri*'ni 1913'te yayınladı. Bir yıl sonra da dizinin IV. kitabını *Fatih kürsüsünde* adı ile bastırdı. I. Dünya Savaşı sırasında Müslüman esirlerin durumunu görmek üzere çağrıldığı Almanya'ya gitti. Batı medeniyeti ile gözleme dayalı ilk yakın teması olan bu seyahatini *Berlin hâtıraları* [1915] adlı uzun manzumesinde anlattı. Aynı yıl hükümetle Necid emîri arasındaki anlaşmazlığı çözmesi için Necid'e gönderildi. Bu seyahatinin intibalarına da *Necid çöllerinden Medine'ye* [1915] adlı yine uzun bir manzumesinde yer verdi. Bu iki manzumesi ile bazı başka şiirlerini de bir araya getirerek *Hâtıralar* [1915] adı ile *Safahat*'ın V. kitabı olarak yayınladı. 1918'de Said Halim Paşa'nın Fransızca yazılmış *İslâmlaşmak* adlı eserini Türkçeye çevirdi. I. Dünya Savaşı'nı kaybetmemiz Âkif'i çok üzdü. Son İslâm devletinin yeniden kurulması ümidi ile bu sefer Anadolu'da başlayan İstiklâl Harbi'ne bütün gücü ile yardım etti ve 1920'de kendisi de Ankara'ya giderek ilk Büyük Millet Meclisi'ne Burdur mebusu olarak katıldı. Anadolu'nun birçok yerlerinde dolaşıp halkı Millî Mücadeleye katılmaya teşvik etti. 1921'de Maarif Vekâleti'nin açtığı İstiklâl Marşı yarışmasına katılan 724 şiir arasında birinciliğe lâyık bir şiir seçilemedi. Bunun üzerine Hamdullah Suphi Tanrıöver'in ısrarı ile "İstiklâl Marşı" (b. bk.)'nı yazdı. Bu şiir, meclisin 12 mart 1921 günlü oturumunda büyük bir coşku ile Hamdullah Suphi tarafından okundu ve marş olarak kabul edildi. Öte yandan şair, "Sebilü'r-reşad"ı Kastamonu, Ankara ve Kayseri'de de çıkararak yazıları ve şiirleri ile de Millî Mücadele'ye ve kendi idealine hizmete devam etti. Bu arada, yine Said Halim Paşa'nın Fransızca yazılmış bir başka eserini *İslâmda teşkilât-ı siyasiye* [1921] adı ile çevirip yayınladı. Büyük Zafer'in kazanılması, Âkif'in öteden beri beslediği "başka İslâm ülkelerine de örnek olacak bir İslâm devletinin Anadolu'da yeniden kurulacağı" ümidini son haddine çıkardı. Fakat yeni Türkiye, modern ve laik bir devlet olmak zorunda idi. Bu yönde yapılan inkılâplar arasında imparatorluktan kalma bazı dinî kuruluşlar da ortadan kaldırılınca, Âkif bütün ümidini kaybederek Mısır'a göç etti [1925] 1924'te daha önce yazılıp kısmen yayınlanmış olan *Âsım* adlı çok uzun manzumesini, *Safahat*'ın VI. kitabı olarak bastırdı. Abbas Halim Paşa'nın misafiri olarak on bir yıl Kahire yakınındaki Hilvan kasabasında kalan Âkif, bir süre Kahire Üniversitesinde Türkçe dersleri de verdi. Fakat şair, bir ömür boyu peşinde koştuğu idealinin yıkılışı ile gittikçe artan bir psikolojik çöküntüye girdi ve çok seyrek yazar oldu. Mısır'da yazdığı şiirlerle daha önce yazılıp kitaplarına girmemiş bazı şiirlerini bir araya getirerek *Gölgeler* [1933] adı ile bastırdı. 1935'te karaciğerinden rahatsızlandı. Bir süre tedavi için Lübnan'da kaldıktan sonra, 1936 haziranında İstanbul'a döndü ve çok büyük bir ilgi gördü. Fakat hastalığı son safhasında idi, tedavisi için gösterilen bütün dikkate rağmen kurtarılamadı ve 27 aralıkta öldü.

İlk şiirlerini 1895'te yayınlamaya başlayan Âkif de birçok yaşıtları gibi, önceleri divan şiirinin etkisinde kalır. Bu edebî kültüre aile çevresinden gelen dinî bir kültür de eklendiği için işlediği ilk konular ferdî ve dinî duygulara dayanır. O sıralarda en çok beğendiği şairler, Türk edebiyatında Muallim Naci ile Hâmid ve İran edebiyatında da Sadi ile Hafız'dır. Ancak dinî konularla ilgisi hayatının sonuna kadar sürmesine karşılık, ferdî konulardan çok çabuk kopar ve 1900'den sonra yalnız sosyal konulara yönelir. Bu tarz şiirlerindeki ("Hasta", "Küfe", "Bayram"...) sosyal çerçeve, önceleri, kendi çok yakın çevresindeki yoksulluklar ve aksaklıklarla sınırlıdır. 1911'de yayınlanan *Safahat*'ın I. kitabına aldığı derin bir acıma duygusu ve eksiksiz bir realizm ile yazılmış bu şiirlerinden sonra, I. Dünya Savaşı sırasında gelişen siyasî ve sosyal şartların da etkisi ile çevrenin sınırını Türkiye'nin ve bütün İslâm dünyasının aksaklıklarına kadar genişletir. Geri kalmışlık, cahillik, kör taassup, tembellik, ciddiyetsizlik, sebatsızlık, ahlâksızlık, umursamazlık gibi bütün İslâm dünyasının ortak ve kökleşmiş kusurlarına şuur-

lu ve sürekli olarak saldırmaya başlayan şair, aynı yıllarda milliyetçiliği ön plana alan, onun sınırlarını bütün Türkleri birleştirme fikrine kadar uzatan Türkçülük ideolojisine karşılık ümmetçiliği öne çekerek İslâm dünyasının birliği ideolojisine bağlanır. *Safahat*'ın II. kitabından *(Süleymaniye kürsüsünde)* son kitabına kadar hiç bıkıp usanmadan anlattığı ve ortadan kalkmasını ısrarla istediği bu kötü alışkanlıkların sebebini de araştırır ve "İslâm dininin medenî ilerilemeğe engel bulunduğu" görüşünü çürütmeye çalışır. Ona göre Müslüman Doğu, iddia edilenin aksine medeniyetin gerçek kaynağıdır. Ona bu medenî üstünlüğü sonradan kaybettiren sebepler, "dinî taassup, bilgisizlik, tembellik, sebatsızlık, kendine güvensizlik"tir. Yoksa İslâm dini, ilerilemeye engel olmak şöyle dursun, onu teşvik eden bir dindir. Bir an evvel İslâm dünyasını yukarıdaki kötü alışkanlıklarından kurtarmak ve Batı'yı örnek alarak aradaki açıklığı kapatmak lâzımdır. Batı dünyası ile İslâm dünyası arasına yüzyılların koyduğu mesafeyi kapatabilmek için, İslâm dininin kuruluş çağının esaslarına dönmek yeter. İslâm Birliği de ancak bu esaslarda birleşmekle gerçekleşebilir.

Âkif, İstiklâl Harbi'nin sonuna kadar hep bu temalar üzerinde durur. Fakat dünyada ve Türkiye'de gerek I. Dünya Savaşı sırasında gerek ondan sonraki dönemde gelişen siyasî olaylar, onun bu görüşlerinin gerçekleşmesi için en küçük bir yardımda bile bulunmadılar. İmparatorluktaki Müslüman milletler (Araplar, Arnavutlar) arasında daha I. Dünya Savaşı'ndan önce başlamış olan milliyetçilik hareketleri, savaşın sonunda hedeflerine vararak bu milletlerin bir birliğe değil, bir ayrılığa gitmek konusundaki isteklerini gerçekleştirdiler. Bu durum, yeni Türkiye nin "vicdanları birleştirme gücüne sahip olan dinin siyasî bir birlik sağlayamayacağı" yolundaki gerçekçi görüşünün de açık bir ispatı idi. Şairin bütün ümidi ise yeryüzündeki tek Müslüman devlet olan Türkiye'nin İslâm âlemini birleştirmede öncülük etmesine bağlı idi. Bu ümit de ortadan kalkınca şair de haklı olarak büyük bir hayal kırıklığına uğradı, ruhen çöktü. Gittikçe artan bu çöküntü içinde edebî hayatının da son dönemine giren Âkif'in en verimli ve başarılı zamanı önce kendi yakın çevresinden başlayarak İslâm Birliği ülküsüne kadar uzanan, 1900 - 1925 yılları arasındaki dönemdir.

Bu dönemde Âkif, şahsî istek ve düşüncelerden kesinlikle uzak, bütünüyle "cemiyetçi" bir tutum içindedir. Sanat, cemiyet içindir. "Sebilü'r-reşad"ın daha ilk sayısında, sanat ve edebiyat hakkındaki görüşünü -çok kısa olarak- şöyle anlatır : "Sanat için sanat, formülü anlamsızdır. Sanat, süs ve çerez değildir. Sanat mahallîdir ve halk içindir. Bu sebeple, sanatın vatanı olmadığı hakkındaki görüş de yanlıştır. Hiçbir milletin edebiyatı, başka bir milletçe aynen benimsenemez. Edebiyatın cemiyete hizmetleri arasında, ahlâka hizmet de yer alır. Zaten edepsizliğin başladığı yerde edebiyat biter. Bir topluluğun bütün dertleri kendisinden çıkan sanatçıların konularıdır. Özellikle kusurlarımızı ele alıp önce onları düzeltmeliyiz. Edebiyatın aydınlara seslenmesi saçmadır. Edebiyat halka hitap etmelidir. Geri kalışımızın sebeplerinden biri de sanatın halka yönelmemesidir." Âkif, bu görüşlerine sonuna kadar ve titizlikle bağlı kaldı.

Yerli yaşayışın verilmesi, her şeyden önce büyük bir gözlem gücünü gerektirir. Âkif'te ise, bu güç en üst kertesindedir. Bunun içindir ki tasvirlerinde çevresindeki yaşayış bütün renkleri, şekilleri ve ayrıntıları ile canlanır. Tasvir ve tahkiye, gözlemin tabiî yardımcılarıdır. Görüleni çizmekte ve anlatmakta ise Âkif'in gösterdiği başarı son derecede büyüktür. Realizmin normal sonucu olarak hayal sanatlarına baş vurmayan şair, tasvirlerindeki cazibeyi dilinin ve üslûbunun tabiîliği ve canlılığı ile sağlar. Halkın ve daha çok İstanbul'un kenar semt halkının konuştuğu dile ve üslûba uymakta da tam bir başarı sağlayan Âkif, bu tutumu ile hedefine ve okuyucusuna en kestirme yoldan ulaşmış olur.

Âkif'e göre şiir yazmak, büyük bir çaba işidir. İlham diye bir şey yoktur. Ona göre, bir şair yazmadan önce, yazacağını iyice tasarlamak, sonra birçok denemeler yapmak ve kesin şekli bulmak zorundadır. Kompozisyondaki başarısını işte bu titiz çalışmalarına borçludur. Şiir tekniği, Âkif' te ikinci planda kalır. Vezin, sürekli olarak aruzdur. Nazım şekilleri bakımından ise, divan şiirine bağlıdır. Bunların arasında, uzun tasvir ve tahkiyeye en uygun şekil olan mesneviyi daha çok tercih eder. Aruzu, Fikret gibi, o da Türkçeye kusursuz olarak uygulamıştır.

Servet-i Fünuncularla Rıza Tevfik gibi yakın dostluklar kurmuş ve eski - yeni şiir çatışmalarında daha çok onları tutmuş olmasına rağmen, İsmail Sefa (1867 - 1900) da edebî bakımdan onların arasına katılmamış şairlerdendir. Zevk ve şiir anlayışı yönünden Servet-i Fünunculara yakın olmakla birlikte, nazım tekniğinde ayrıntılara kadar inen titizliği ile de eski şiir taraftarlarına yaklaşmakta, kendisine "şair-i mader-zad" (anadan doğma şair) adını vermiş olan Muallim Naci'yi de darıltmak istemedi. Şiir kitapları şunlardır : *Sünühat* [1890], *Huz ma sefa* (Hoşuna gideni al) [1891], *Mağdure-i sevda* [manzum bir diyalog, 1892], *Mevlid-i pederi ziyaret* [1896], *Mensiyat* [1896], *Hissiyat* [1912].

Servet-i Fünunculara şiddetle saldırmakla birlikte Batı şiirine yönelmekten de geri kalmayan Mehmed Celâl (1867 - 1912) de dönemin tanınmış bir şairidir. Büyükada ile ilgili şiirlerinden dolayı "Ada şairi" diye de anılan Celâl'in şiirleri şu kitaplarında toplanmıştır : *Ada'da söylediklerim* [1886], *Gazellerim* [1894], *Zade-i şair* [1895], *Âsâr-ı Celâl* [1896], *Sürud* [1896], *Şîr-i gaza* (Savaş arslanı, uzun bir tek manzume) [1896], *Elvah-ı şairane* [nazım - nesir, 1896].

Zamanının şöhretli kadın şairleri arasında yer alan Nigâr Hanım (1856 - 1918)'ın şiir kitapları ise şunlardır : *Efsus! I* [1877], *Efsus II* [1891], *Niran* [1896], *Aks-i seda* [1900], *Safahat-ı kalb* [1901].

Tiyatro : Aynı yıllarda ve aynı siyasî şartlarda yaşadıkları için Servet-i Fünun'un dışındaki yazarlar da tiyatro türü ile ilgilenemediler. Onlarda da 1908'den sonra başlayabilen bu ilgi, çok zayıf kaldı ve az sayıda denemeler yapıldı. Bunların arasında, Hüseyin Rahmi'nin *Hazan bülbülü* [1916], *Kadın erkekleşince* [1933], *İki damla yaş* [1973], *Tokuşan kafalar* [1973]; Saffet Nezihi'nin *İzah ve istizah* [1909], Nigâr Hanım'ın *Girive* [1912] ve *Tasvir-i aşk* [1912] sayılabilir.

Roman ve hikâye : Tanzimat döneminde Namık Kemal'in açtığı "sanatkârane roman" yolunda Servet-i Fünuncular yürürlerken aynı devirde Ahmed Midhat'ın temsil ettiği "popüler roman" yolunu Hüseyin Rahmi benimsedi.

1864'te İstanbul'da doğan Hüseyin Rahmi Gürpınar, Erzurum müstahkem mevki komutanlarından Said Paşa'nın oğludur. Küçük yaşta annesini kaybetti ve yakınları tarafından büyütüldü. Bir süre Mekteb-i Mülkiye'ye devam ettikten sonra ayrılarak Adliye ve Nafia (Bayındırlık) Nezaretinde çalıştı. 1908'den sonra ise memurluktan da ayrılıp hayatı-

nı yalnız yazıları ile kazanmağa başladı. 1936'da milletvekili seçildi ve iki dönem bu görevde kalarak 8 mart 1944'te öldü.

1888'de, ilk romanı *Ayna-Şık*, Ahmed Midhat'ın çıkardığı "Tercüman-ı Hakikat" gazetesinde tefrika edilen Hüseyin Rahmi, Ahmed Midhat'ın da desteği ile yazı hayatına yerleşir. Bu romanından kendisine asıl şöhretini sağlayan *Mürebbiye* [1897]'nin yayınlanmasına kadar geçen süre içinde, gazete ve dergilerde telif ve tercüme olarak çok değişik türlerde yazıları yayınlanır. *Mürebbiye* ile romanda yeni bir faaliyet dönemine giren Hüseyin Rahmi, arka arkaya, *İffet* [1898], *Mutallâka* [1898], *Bir muadele-i sevda* [1899], *Metres* [1899], *Tesadüf* [1900], *Nimet-şinas* [1900] romanlarını yayınlar ve şöhreti daha da genişler. Fakat son romanından sonra, Servet-i Fünuncular gibi o da bir kenara çekilir. 1908'de yazı hayatına yeniden döner ve romanları yine birbirini takip eder. Hemen hepsi tefrika edildikten sonra kitap halinde de basılan ve sayıları kırk biri bulan romanlarının dokuzu ölümünden sonra kitap olarak basıldı. 1908'den sonra yayınlanmış romanlarının ve hikâye kitaplarının başlıcaları şunlardır: a. Romanlar: *Şıpsevdi* [1911], *Sevda peşinde* [1912], *Gulyabanî* [1912], *Toraman* [1919], *Hakk'a sığındık* [1919], *Son arzu* [1923], *Afsuncu baba* [1924], *Ben deli miyim?* [1925], *Evlere şenlik: Kaynanam nasıl kudurdu?* [1927], *Kokotlar mektebi* [1929], *Utanmaz adam* [1934], *Gönül bir yel değirmenidir, sevda öğütür* [1943], *Ölüm bir kurtuluş mudur?* [1945], *Dünyanın mihveri kadın mı, para mı?* [1949], *Deli filozof* [1964], *Kaderin cilvesi - Başımıza gelenler -* [1964], *İnsanlar maymun muydu?* [1968], *Namuslu kokotlar* [1973]; b. Hikâyeler: *Kadınlar vaizi* [1920], *Meyhanede hanımlar* [1924], *Kaatil puse* [1933], *Namusla açlık meselesi* [1933], *İki hödüğün seyahati* [1933], *Tünel'den ilk çıkış* [1934], *Gönül ticareti* [1939], *Melek sanmıştım şeytanı* [1943], *Eti senin, kemiği benim* [1963].

Servet-i Fünun romancılarının büyük bir şöhrete ve itibara sahip oldukları yıllarda Hüseyin Rahmi'nin ortaya çıkması, Ahmed Midhat'ın roman yazmaktaki gayesini ve tekniğini benimseyerek tutunabilmesi ve aynı derecede şöhrete erişmesi, bu girişimin her şeyden önce bir cesaret meselesi olmasının yanında, popüler roman tarzının her zaman geniş bir ilgi ile karşılanabileceğini de göstermiştir. Ancak bu tarzın, halkın romantik duygularını sömürerek beslenen bir tarz olmadığını hemen belirtmek gerekir. Hüseyin Rahmi'nin romanları ve hikâyeleri popüler oluşlarını sadece vakalarını ve karakterlerini İstanbul'un daha çok kenar ve orta kesim halkının içinden almalarına, bu kesimin hayatını çok renkli olarak vermelerine borçludurlar. Bu yönleri ile Ahmed Midhat'tan da ayrılırlar. Çünkü bu yazar, vakalarını ve kahramanlarını çoklukla İstanbul halkından değil, İstanbul'un ve hatta imparatorluğun dışındaki ülkelerden aldığı gibi okuyucuyu içinde dolaştırdığı sosyal çevreler de çok değişiktir. Yalnız seslendikleri okuyucu kesiminde ve romanın gayesinde birleşirler: Okumamış halk yığınlarının bilgi seviyesini yükseltmek. Ahmed Midhat bunu, okuyucularına batılı düşünüş ve yaşayış hakkında bilgi aktararak ve örnekler vererek; Hüseyin Rahmi de düzeltilmesini istediği kusurları doğrudan doğruya ortaya koyarak gerçekleştirmeğe çalışırlar. Bu ortak tutumları ile her ikisi de Türk aydınlarına asıl ödevlerinin önce geri kalmış sosyal kesimleri eğitmek olduğunu da hatırlatmış olurlar.

Hüseyin Rahmi'nin romanlarında ve hikâyelerinde kahramanların kusurlarını ve kötü alışkanlıklarını ortaya dökme ise mizah yolu ile yapılır. Böylelikle, kendi deyişi ile "maskaralıklarımızı maskara etmiş" olur. Bunun ardında ciddî bir "sosyal eleştiri" düşüncesi yatmaktadır. Alay, eleştirinin en etkili yollarından biridir ve Hüseyin Rahmi, bunu büyük bir ustalıkla yapar.

Yazarın hedefine varmak için baş vurduğu metot ise realist ve natüralist metottur. Romantizme tepki olarak doğmuş olan Fransız realizminin gayesi, duygu ve hayallerin yerine sadece gözlemi koymak ve romantizmi mahkûm etmektir. Tabiî ilimlerdeki metodun etkisinde kalan natüralizm ise gözlemin yanına deneyi de ekler ve insanın tabiî (doğuştan gelen) ve sosyal faktörlerin etkisinde oluştuğuna inanır. Böylece insanın psikolojik şahsiyeti irsiyetle, sosyal şahsiyeti de içinde yetiştiği çevre veya çevrelerle açıklanabilir. Hüseyin Rahmi de aynı inançtadır. Bu sebeple, kahramanlarını hem psikolojik muhtevaları hem de çevreleri ile birlikte, oldukları gibi vermeğe çalışır. Abdülhak Hâmid'in "Türkler'in Emile Zola'sı" diye vasıflandırdığı romancı, bu tutumu ile Fransız natüralistlerine tamamıyla benzer. Fakat sosyal eleştiriye yer vermeyen Fransız natüralistlerinden bu yönü ile ayrılır.

Hüseyin Rahmi'nin kahramanları, mizaha, yani alaya alınmaya elverişli kusurları olan kişilerdir. Bu kusurları da psikolojik ve sosyal olarak ikiye ayırmak gerekir. Psikolojik aksaklıklar, kahramanların doğuştan getirdikleridir (aptallık, aşırı ihtiras, dengesizlik, isteri, cinsî sapıklık...). Sosyal aksaklıklar ise, onların içinde yaşadıkları çevrenin şartlarından gelir (cahillik, taassup, batıl inançlar, tembellik, görgüsüzlük, ahlâksızlık...). Yazarın üzerinde durduğu aksaklıklar, sosyal kaynaklı olanlardır. Bunların üzerinde ısrarla duruşu, bir an önce ortadan kalkmalarını istediği içindir. Bu maksatla tıpkı Ahmed Midhat gibi davranarak gerekli hususlarda aydınlatıcı bilgi vermekten de çekinmez. Ayrıca, yol göstermek ve çare bulmak hususunda şahsî görüşlerini de ekler.

Hüseyin Rahmi'nin romanlarında gerek insanlar gerek çevreler, bütün beşerî ve sosyal özellikleri, âdetleri, gelenekleri ve şahsî davranışları ile son derecede renkli ve canlıdırlar. Yazarın gözlemdeki başarısı ise erişilmesi güç bir seviyededir.

Yer yer okuyuculara bilgi vermelere ve olaylara üçüncü şahıs olarak karışmalara kadar Ahmed Midhat'ın izinde olan Hüseyin Rahmi de tekniğe değer vermez. Bu sebeple, romanlarındaki vaka kuruluşu çok zayıftır. Bu kuruluş, olayların normal akışına ve karakterlerin davranışlarına terk edilmiş gibidir. Büyük bir realist olmasına rağmen, tasvirlerinde yer yer sübjektivizme düştüğü de görülür. Dil bakımından ise tam bir istikrar yoktur. Prensip olarak konuşma diline taraftar olduğu ve diyaloglarında konuşma dilinin bütün inceliklerine yer verdiği halde, tasvir ve tahkiyede Osmanlıcadan ayrılmaz. Belli sosyal kesimlerin belli bir zaman süresi içindeki yaşayışını bütün ayrıntıları ve canlılığı ile vermiş olan Hüseyin Rahmi'nin roman ve hikâyeleri, Türk sosyal tarihi ve folkloru üzerinde çalışacaklar için de zengin birer kaynak durumundadır.

Yine Servet-i Fünun dışında kalan, hatta yerli bir edebiyata taraftar olduğu için onları kozmopolitlikle suçlayan Ahmed Rasim (1867 - 1932) de aynı dönemin tanınmış yazarları arasındadır. Yoksulluk içinde büyüdü. Darüşşafaka'yı bitirerek Posta ve Telgraf Nezaretine memur girdi. Bir yandan da gazetelere yazmaya başladı. Bir süre sonra bu gö-

revinden ayrılıp hayatını gazetelere yazarak kazanmağa karar verdi. Fakat yaşlandıktan sonra sıkıntıya düştü. Atatürk'ün teklifi ile İstanbul'dan milletvekili seçildi (1927) ve bu görevde iken öldü.

Zamanının birçok gazetelerine sürekli olarak makaleler, sohbetler, fıkralar ve denemeler yazdığı için, yaygın bir şöhreti vardı. Bu arada romanlar ve hikâyeler de yazıyordu. Acıklı ve romantik aşk maceralarına dayanan bu romanlar hacimleri bakımından daha çok birer büyük hikâyedir. Yazar, bunlarda üslûpça Namık Kemal'in, teknikçe de Ahmed Midhat'ın yollarını benimsemiş görünüyor. Gerçekten de tasvirlerinde "şairane üslûb"un ve Osmanlıcanın bütün özellikleri göze çarptığı gibi olaylar arasındaki değişik şeylere ait bilgi vermek bakımından da Ahmed Midhat'a benzer. Vaka ise, çok basit bir kuruluştadır. Yazarın realizmle bir ilgisi yoktur. Psikolojik tahliller de yok gibidir. Roman ve hikâyeleri içinde en tanınmışları şunlardır : *Güzel Eleni* [1891], *Meşak-ı hayat* [1892], *Mektep arkadaşım* [1895], *Sevda-yı sermedî* [1897], *Kitabe-i gam* [1899], *Ülfet* [1899], *İki güzel günahkâr* [1922].

Ahmed Rasim'in asıl şöhreti, gazetelerde çıkan sayısız yazılarından gelir. Konuları çoğunlukla günlük hayattan ve yakın çevreden alınmış bu yazılarında, romanlarında gösteremediği realizmi -ayrıntılara kadar inen bir gözlemcilikle- tam bir başarı halinde uygular. Ayrıca dil ve üslûpça da konuşma diline çok yakın olan bu yazılarını zaman zaman kitap halinde de topladı : *Makalât ve müsahabat* [1907], *Şehir mektupları* [1912 - 1913, 4 cilt], *Eşkâl-i zaman* [1918], *Cidd ü mizah* [1918], *Gülüp ağladıklarım* [1926], *Muharrir bu ya!* [1926]. Sohbet, fıkra ve denemelerden oluşan ve şehir hayatının çok değişik sahnelerini, insanlarını, yaşayış şekillerini, düşünüş ve duyuş tarzlarını, giyimlerini, dillerini, âdetlerini... çok renkli ve canlı olarak veren bu yazıların da Hüseyin Rahmi'nin eserleri gibi, sosyal tarihçiler ve folklorcular için büyük değeri vardır.

Ahmed Rasim'in edebî ve sosyal tarihimize ait yine kıymetli malzemelerle dolu hâtıralarının yer aldığı veya yalnız tarihî konuları ele alan eserleri de vardır. Bunlardan, hâtıralarını taşıyanlar : *Gecelerim* [1896], *Fuhş-ı atik* [1922, 2 cilt], *Muharrir, şair, edip* [1924] ve *Falaka* [1927]. Tarihî konularda olanlar ise : *Resimli ve haritalı Osmanlı tarihi* [1910 - 1912, 4 cilt], *Tarih ve muharrir* [1913], *İki hâtırat-- üç şahsiyet* [1916] ve *İstibdattan hakimiyet-i milliyeye* [1924 - 1925, 2 cilt]'dir.

Servet-i Fünun dışında kalıp da yine Ahmed Rasim gibi romantik ve basit aşk maceralarını işleyerek aynı tarzı sürdürmek suretiyle zamanlarında oldukça geniş şöhret sahibi olan romancılar arasında : *Orora* [1886], *Venüs* [1886], *Bir kadının hayatı* [1890], *Küçük gelin* [1894], *Kuşdilinde* [1910], *Leman* [1910] gibi büyük hikâye hacmindeki romanları ile şair Mehmed Celâl; *Flora* [1885], *Tezkir-i mazi* [1885], *Göz yaşları* [1886], *Ressam* [1889], *Son salon ve aşk* [1899] gibi roman ve hikâyeleri ile Mustafa Reşid (1861 - 1936): *Muhadarat* [1892], *Re'fet* [1898], *Ûdî* [1899] romanları ile Ahmed Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye (1864 - 1924); *Mehcure* [1897], *Hikmet* [1897], *Çoban kızı* [1898], *Mehcure ile Hikmet* [1922] romanlarının sahibi Mehmed Vecihî (1869 - 1904); *Zavallı Necdet* [1902], *Kadın kalbi* [1903], *Kumar beliyyesi* [1904] adlı romanları ile Safvet Nezihî (1871 - 1939); *Münevver* [1901], *Ölmüş bir kadının evrak-ı metrukesi* [1905], *Yaban gülü* [1920], *Hicran gecesi* [1930] romanları ile Güzide Sabri Aygün (1886 - 1946) sayılabilir. Bunlardan başka, yine romantik ve acıklı aşk konularını işlemekle birlikte, dilde Türkçeleşmeye, üslûpta da sadeleşmeye çalışan, olayları ve kahramanları realist bir görüşle ele alan, sosyal eleştiriler yapan ve bunları daha çok aydınlara yönelten romanlarında fikrî yapıya değer ve bu sebeple siyasî, tarihî, sosyal ve edebî olaylara da yer veren Ali Kemal (1867 - 1922)'i de, yine daha çok birer büyük hikâye hacmindeki *İki hemşire* [1899], *Çölde bir sergüzeşt* [1900], *Fetret* [1913] adlı eserleri ile bu devrin romancıları arasında saymak gerekir.

Edebiyat tarihi ve edebî tenkit: Servet-i Fünun'un dışında kalanlar arasında Mehmed Celâl'in *Ahmed Rasim Bey* [1902] adlı basit incelemesi ile Rıza Tevfik'in *Abdülhak Hâmid ve mülâhazat-ı felsefiyesi* [1913] adlı büyük monografisinden başka edebiyat tarihi ile ilgili çalışmaların bulunmadığı, buna karşılık, edebî tenkitle ilgili olarak verilen örneklerin bir hayli kabarık olduğu görülüyor.

Bunların büyük bir kısmı doğrudan doğruya polemik, bir kısmı da ciddî edebî tenkit örnekleridir. Polemik niteliğinde olanlar, Servet-i Fünun dışında kalanların bu topluluğa karşı yaptıkları hücumlardan doğar. Saldıranların başında bulunanlardan Ahmed Rasim, bu yazılarını toplayıp ayrıca bastırmış değildir. Mehmed Celâl ise bu tarz yazılarından bir kısmını *Makalât-ı edebiye* [1895] adı ile ayrıca yayınladı.

Hem Doğu, hem de Batı edebiyatları hakkındaki bilgisi ile Servet-i Fünun dışındakiler arasında en büyük ağırlığı Ali Kemal taşır. Zaman zaman polemiklere de karışan ve en şiddetli tartışmalarını Hüseyin Cahid ile yapan Ali Kemal, Ahmed Şuayb'ın ciddî tenkitleri ile kıyaslanabilecek değerdeki tenkit örneklerini ise, *Paris musahabeleri* [1899, 3 cilt] ve *Sorbon Darülfünunu'nda edebiyat-ı hakikiye dersleri* [1900] adlı eserlerinde topladı.

1908'e kadar yapılan edebî tartışmalar arasında en çok ilgi uyandıranlardan biri de Osmanlıca - Türkçe ve aruz - hece üzerinde Rıza Tevfik ile Ömer Naci'nin yapmış olduklarıdır. 1905'te Selanik'te çıkmakta olan "Çocuk Bahçesi" dergisinde yer alan bu tartışmada, Türkçevi ve heceyi tutan Rıza Tevfik'i Raif Necdet ve Osmanlıca ile aruz'u tutan Ömer Naci'yi de Hüseyin Cahid desteklediler.

Bu arada, Servet-i Fünuncularla da onlara karşı olanlarla da dostluklar kuran ve yazılarında her iki tarafın sadece iyi yönlerini belirtmeye çalışan İsmail Sefa'nın da bu tür yazıları *Mülâhazat-ı edebiye* [1899] ve *Muhakemat-ı edebiye* [1913] adlı eserlerindedir.

1908'den sonra ise kayda değer tek polemik, *Cadı* [1912] adlı romanının çıkması üzerine Şehabeddin Süleyman'ın yazdığı ağır tenkit yüzünden Hüseyin Rahmi ile bu yazar ve her iki tarafı tutanlar arasında geçen şiddetli tartışmadır. Bu tartışmadan Hüseyin Rahmi'nin aynı zamanda edebî tenkit ve roman hakkındaki düşüncelerini de ver yer aksettiren iki eser kaldı : *Cadı çarpıyor* [1913], *Şekavet-i edebiye* [1913].

Fecr-i Âtî. Servet-i Fünun topluluğunun dağılıp II. Meşrutiyet'in ilânına kadar yazı hayatından çekildiği yedi yıllık süre içinde, yeni bir edebî nesil yetişti. İstanbul, İzmir ve Selanik gibi büyük şehirlerde çıkan bazı edebî dergilerde ("Mecmua-ı Edebiye", "Muktebes", "Çocuk Bahçesi") imzalarına rastlanan bu gençler (Ahmed Haşim, Ali Canib,

Mehmed Behçet, Aka Gündüz, Tahsin Nahid) 1908'den sonra bir araya gelerek bir edebî topluluk kurmayı düşündüler ve bu düşüncelerini bir yıl sonra gerçekleştirdiler. Bu sırada, aralarında Şehabeddin Süleyman, Cemil Süleyman, Köprülüzade Mehmed Fuad, Refik Halid, Müfid Ratib gibi yeni isimlerle Servet-i Fünun'un en genç şairleri olan Celâl Sahir, Faik Âlî de katılmıştı. Nihayet 20 mart 1909 tarihinde "Hilâl" gazetesinin matbaasında birleşerek "Fecr-i Âtî Encümen-i Edebîsi" adlı yeni edebî topluluğu kurdular. Topluluğun isim babası olan Faik Âlî ilk başkanı da oldu. "Fecr-i Âtî" adlı bir de edebiyat ve sanat dergisi çıkarmak istemişlerdi. Fakat "Servet-i Fünun" dergisi bu yeni topluluğun da yayın organı olmayı teklif edince bu isteklerinden vazgeçerek "Servet-i Fünun"a yerleştiler. Bir yıla yakın bir süre sonra aynı dergide yayınladıkları (24 şubat 1910, c. 38. s. 971) bir beyanname ile de kendilerini kamu oyuna imzaları ile resmen tanıttıkları gibi, sanat ve edebiyat anlayışlarını da açıkladılar.

Servet-i Fünun topluluğu nasıl Türkiye'de ilk edebiyat topluluğu ise bu beyanname de Türkiye'de bir edebî topluluğun yayınladığı ilk toplu açıklamadır. Beyannameye göre : "Edebiyat, bir vakit geçirme aracı değil, ciddî bir iştir. Türkiye'de edebiyatı ciddiye ilk alanlar Servet-i Fünunculardır. Fakat onlar artık geçmişin malı olmuşlardır. Fecr-i Âtî, Batı'daki ciddî edebî kuruluşların Türkiye'deki küçük bir örneğidir ve Türk edebiyatının geleceğini temsil etmektedir. Encümen: dilin, edebiyatın, sosyal ilimlerin ilerlemesine çalışacak, genç kabiliyetleri bir araya getirecek, Batı edebiyatının önemli eserlerini Türkçeye çevirtecek, konferanslar düzenleyecek, kendi yayınlarından oluşan bir kitaplık kuracaktır." Bu beyannamenin altında imzası bulunanlar şunlardır : Ahmed Samim, Ahmed Haşim, Emin Bülend, Emin Lâmi, Tahsin Nahid, Celâl Sahir (başkan), Cemil Süleyman, Hamdullah Subhi, Refik Halid, Şehabeddin Süleyman, Abdülhak Hayri, İzzet Melih, Yakub Kadri.

Bu isimlerin incelenmesinden aradan geçen süre içinde, kadroda değişiklikler olduğu anlaşılıyor. Ayrıca, aynı süre içinde encümene dört başkan (Faik Âlî, Fazıl Ahmed, Hamdullah Subhi, Celâl Sahir) seçilmiş bulunuyor. Beyannamenin metnine dikkat edilince de esas konu olan "topluluğun sanat anlayışı ve Türk edebiyatında neler yapmak istediği" hakkında hiçbir açık ve kesin bilgi verilmiyor.

Servet-i Fünuncuların 1908'den sonra yazı hayatına eskisi gibi bir topluluk olarak dönmeyip ayrı ayrı dönmelerini, onların artık geçmişin malı oldukları şeklinde yorumlayarak Türk edebiyatında ön plana geçmek isteyen Fecr-i Âtî, bu isteğini güçlü sanat eserleri ile de destekleyemeyince haklı tepkilere uğradı. Bu tepkilerin ilki, artık değişik dergilerde ve en çok "Resimli Kitap" dergisinde yazan Servet-i Fünuncularla (Mehmed Rauf, Hüseyin Suad) bu derginin yazarlarından Raif Necdet (Kestelli)'ten geldi. Yapılan bu hücumları topluluk adına, "Servet-i Fünun"da Yakub Kadri, Celâl Sahir, Köprülüzade Mehmed Fuad, Şehabeddin Süleyman, Ahmed Haşim, Ali Canib ve Müfid Ratib karşıladılar ve karşı hücuma da geçerek Servet-i Fünuncuların önde gelenlerine (Tevfik Fikret, Cenab, Halid Ziya, Mehmed Rauf) saldırdılar. Fakat ortaya kendi edebî değerlerini ispatlayabilecek eserler koyamayınca, bu saldırışlar sonuçsuz kaldı. Bu arada kadrodan kopanlar da oldu. Bunlar arasında Ali Canib, Selanik'te Ömer Seyfeddin ile birleşerek Millî Edebiyat hareketini başlattı (1911). Fecr-i Âtî, ayrıca arada çok az yaş farkı olduğu halde kendilerinin yeni bir nesil olduklarını iddia eden bazı gençlerin de hücumuna uğradı. 1912 yılı başlarında çıkmağa başlayan "Rübap" dergisinde toplanmış olan ve aralarında Şehabeddin Süleyman ile Yakub Kadri'nin de bulunduğu bu gençler (Ali Naci, Hakkı Tahsin, Selâhaddin Enis, Halid Fahri), Fecr-i Âtî'yi edebî değersizlikle suçladıkları gibi, Selanik'te çıkmakta ve bir millî edebiyat kurulması gerektiğini iddia etmekte olan "Genç Kalemler" dergisi de, "yazılarında yalnız kendilerini anlatarak sosyal konulara girmediklerini, dil ve üslûpça da tabiî olmadıklarını" ileriye sürerek, Fecr-i Âtî mensuplarını şiddetle tenkit etti. Bunun üzerine topluluktan kopmalar devam etti. "Rübap"çılara katılan Yakub Kadrı ve Şehabeddin Süleyman'dan sonra, Celâl Sahir, Hamdullah Subhi ve Köprülüzade Mehmed Fuad da "Genç Kalemler"e katıldılar. Zamanla Yakub Kadri ile Refik Halid de Millî Edebiyat hareketine geçtiler. Böylece, 1912 yılı sonlarında Fecr-i Âtî topluluğu dağılmış oldu.

TÜRK EDEBİYATI : Ali Canib

Fecr-i Âtî'yi kuran gençlerin, Türk edebiyatında bir yenilik yapma ve kendilerini bu yoldan kabul ettirme isteğinde birleştikleri muhakkaktır. Fakat yapmak istedikleri yeniliğin şuuruna erişmiş durumda bulunmadıkları anlaşılıyor. Ne yapmak istediklerini, açıkça kendileri de bilmiyorlardı. Onun içindir ki kendilerine yapılan hücumları cevaplandırırken, Fecr-i Âtî'yi oluşturan kadronun "ortak bir sanat görüşüne sahip bulunmadığını, bu kadrodaki herkesin dilediği şekilde düşünmekte ve yazmakta serbest olduğunu" belirtmekte bile bir mahzur görmediler. Ortak bir gaye olmayınca ortaklık da olamayacağına göre, bir araya gelmenin sırf bir görüşten ve gösterişten ibaret kaldığı, bu birleşmenin sırf adlarını duyurabilmek için birbirlerine dayanmak ihtiyacından doğmuş olduğu gerçeği ortaya çıktı.

Ancak onların, hareketlerinin şuuruna varamamak yüzünden fark edemedikleri ortak bir sanat anlayışları vardı : Ferdiyetçilik. Tutumlarından, yazdıklarından ve "sanat şahsî ve muhteremdir" demelerinden de açıkça anlaşıldığına göre "sanat için sanat" görüşüne bağlı idiler. Çevreleri ile hiç ilgilenmemeleri ve yalnız kendi iç hayatlarını vermeleri de bunu göstermektedir. Burada dikkat edilecek bir başka husus da, yalnız "sanat için sanat" görüşleri ile değil, dil ve üslûpça da Servet-i Fünunculardan ayrılmadıkları ve böylece Türk edebiyatına yenilik sayılabilecek önemli bir katkıda bulunmadıklarıdır. Bu genel görünüşü ile Fecr-i Âtî, edebî topluluk olarak Edebiyat-ı Cedide'nin bir devamı kabul edilebilir.

Şiir: Edebiyat-ı Cedide'den bu farksızlık, Fecr-i Âtî edebiyatının en güçlü yönü olan şiir türünde tam bir açık-

lıkla görülür. Şiirin başlıca temaları, Servet-i Fünun şiirinde olduğu gibi aşk ve tabiattır. Bu aşk, genellikle hissî ve romantik bir karakter taşır. Hayaller ve duygularla dopdolu olan tabiat tasvirleri de sübjektif bir yapıdadır; realist tabiat tasvirlerine rastlanmaz. Vezin yine aruzdur. Dil bakımından da aynı anlayışla hareketle Arapça ve Farsça sözlüklerden birçok yeni kelimelerin taşınmasına devam edilmiştir. Nazım şekilleri de ortaktır ve sone şekli yine rağbettedir. Bu yönden tek fark, Servet-i Fünun şairlerinin başlattıkları "müstezad şeklini daha serbest hale getirme" işlemini sonuna kadar geliştirerek Fransız sembolist şiirinde "serbest nazım" adını alan nazım şekline benzeyen bir nazım şekli ortaya çıkarmalarıdır. Ayrıca, Servet-i Fünun şairlerinin pek anlayamadıkları veya anlamağa çalışmadıkları ve çağdaş Fransız şiiri olan sembolist şiiri Fecr-i Âtî şairlerinin daha yakından tanımaya çalışmaları ve bunda kısmen başarıya da ulaşmalarıdır.

TÜRK EDEBİYATI: Ahmed Haşim

Fecr-i Âtî şiirinin en büyük temsilcisi olan Ahmed Haşim (1884 - 1933), Bağdad'da doğdu. On iki yaşında iken İstanbul'a getirilerek Galatasaray Sultanîsi (lisesi)'ne verildi. Burasını bitirdikten sonra (1907) değişik memurluklarda ve en çok da öğretmenliklerde bulundu. Son öğretmenlikleri Güzel Sanatlar Akademisi'ndeki sanat tarihi ve estetik ile Mülkiye (Siyasal Bilgiler)'deki Fransızca öğretmenlikleridir.

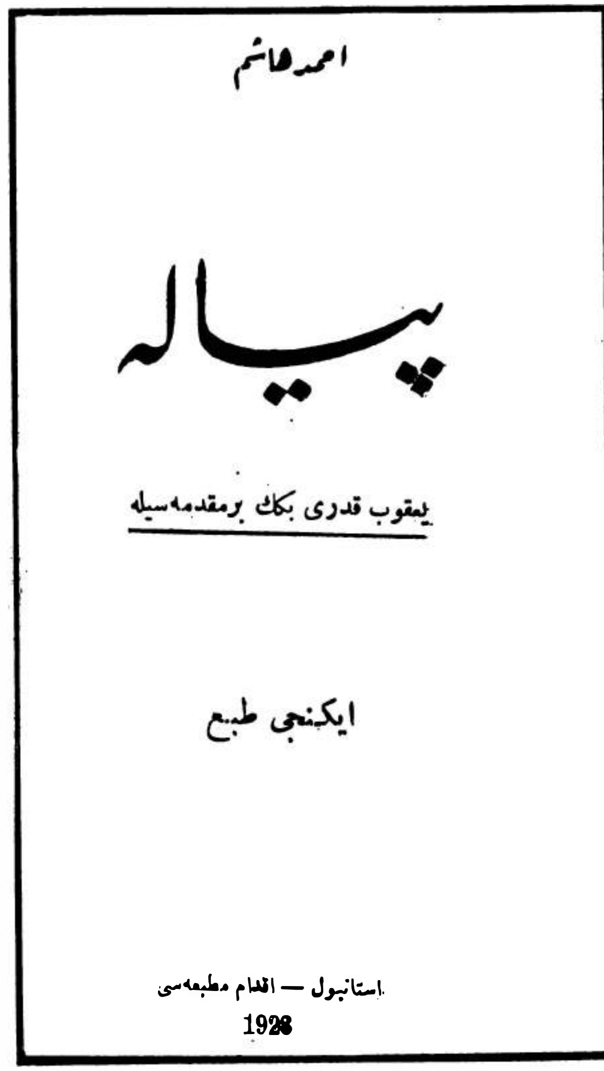
İlk şiir denemelerini lisede öğrenci iken yapan Haşim, bunları 1901'den itibaren "Mecmua-ı Edebiye"de yayınlamaya başladı. 1905 - 1908 yılları arasında yazıp 1909'da "Resimli Kitap" dergisinde yayınladığı *Şi'r-i Kamer* dizisi ona ilk şöhretini sağladı. İki yıl sonra yayınladığı *Göl saatleri* dizisi ile şöhreti daha da büyüdü. Böylece Fecr-i Âtî'nin dağılmasından hiçbir zarar görmediği gibi başka bir edebî topluluğa katılmaya da ihtiyaç duymadı. Ancak, buna rağmen Millî Edebiyat hareketinin - dil yönünden - etkisi altında kaldı.

Ahmed Haşim'in şiirle ilgilenmesini başlıca iki döneme ayırmak mümkündür. 1901'den 1915'e kadar süren ilk dönemdeki şiirlerinde temalar, "çocukluk günleri, aşk ve tabiat" tır. *Göl saatleri* [1921] adlı ilk şiir kitabında topladığı bu şiirlerinde gördüğümüz aşk da, sevgililer de tamamıyla hayalîdir. Tabiat da aynı şekilde gerçek çizgileri ve renkleri ile değil, şairin hayalindeki çizgiler ve renklerle şiirlerine girer. Tercih ettiği tabiat manzaraları ise daha çok "şafak, akşam, gurup, geceler, yıldızlar, mehtap, ormanlar, göller, deniz" gibi duyguları ve hayalleri harekete geçirenlerdir. Renklerde de, sıcak olanlar ve özellikle kırmızı hâkimdir. Tamamıyla sübjektif karakterdeki bu tabiat tasvirleri, Türk şiirinde insanla tabiatı iç içe veren örneklerin en başarılı olanları arasında yer alır.

Sinirli bir babanın sertliği ile şifasız bir annenin kısa sürmüş şefkati arasında sıkışıp kalan şairin çocuk ruhu, her şeyi hafızasının derinliklerine gömer. *Şi'r-i kamer* dizisi, annesinin ölümünden on beş yıl geçtikten sonra, işte bu derinliklerden çıkardığı hüzünlü, fakat ışıl ışıl hâtıralarla, birbirinden güzel ve iç içe hayallerle, büyük ve ince bir telkin büyüsü ile dopdoludur. Ancak, nedense ilk kitabına almadığı bu diziyi ikinci şiir kitabı olan *Piyale* [1926]'ye koydu.

Haşim'in şiir hayatının ikinci dönemi ise, 1915'ten 1921'e kadar sustuktan sonra yeniden yazmaya başladığı dönemdir. Bu dönemde yazdığı şiirlerin büyük bir kısmını *Piyale*'de topladı. Bu şiirleri de, birinci dönemdekiler gibi sadece aşk ve tabiat temalarını işlerler. Birinci dönem şiirleri ile ikinci dönem şiirleri arasında, biri nazım şekline, birisi de dile ait olarak, yalnızca iki fark vardır. Şekille ilgili fark, ikinci dönemdeki şiirlerinin hacimce küçülmeleridir. İkinci fark ise yine ikinci dönem şiirlerinin dilinde görülen ve Türkçeleşmeye yönelmiş büyük değişikliktir. Millî Edebiyat akımının etkisi ile meydana geldiği muhakkak olan bu değişiklik, Haşim'in şiirlerini çok daha anlaşılır duruma getirdi.

Ahmet Haşim, şiir anlayışını önce "Şiirde mana" ve "Şiirde vuzuh" adları ile yayınladığı ("Dergâh" 1921) iki

احمد هاشم

پیاله

یعقوب قدری بکك برمقدمه‌سیله

ایکنجی طبع

استانبول — اقدام مطبعه‌سی

1928

TÜRK EDEBİYATI: Ahmed Haşim'in *Piyale* adlı şiir kitabı

makalesini birleştirerek, *Piyale*'nin önsözünde *Şiir hakkında bazı mülâhazalar* olarak açıkladı. Bu açıklamaya göre : "Şiirde anlam ve açıklık ikinci planda kalır. Çünkü şiir, anlaşılmak için değil, duyulmak içindir. Bu sebeple, şiirin dili de nesrin dili gibi bir anlatma ve açıklama dili olamaz; ancak bir telkin dili olabilir. Şiir anlatılmaz, telkin edilir. Böyle olduğu için de "söz"den çok "musiki"ye yakındır. Şiirde ön planda gelen, musikidir. Kelimeler, şiire anlamları ile değil, sesleri ile girerler. Şiir, ayrıca, belli birtakım ölçülerle de değerlendirilemez. Çünkü şiirin gerçek kaynağı şuur altındadır."

Böylece şiirde musikiyi ön plana almak ve anlamı da geri plana itmekle Haşim, Fransız sembolistlerinin şiir anlayışına çok yaklaşmıştır. Ancak onun şiirlerinin, bu şiirin temel unsuru olan "sembol" ile bir ilgisi yoktur. Anlamı ve açıklığı ikinci planda tutmakla birlikte, onun anlamı anlaşılmayan veya değişik şekillerde anlaşılabilecek şiirleri pek azdır. "Yakınlık" ile "tıpkılık" aynı anlama gelmediklerine göre, Fransız sembolist şairleri ile bazı yakınlıklar taşıdığı için Haşim'i sembolist bir şair olarak değerlendirmek mümkün değildir.

Haşim'in şiirine en çok yakışan vasıf, empresyonizm (izlenimcilik)'dir. Dış dünyadaki her şey ancak kendi hayalinin renkleri ile karışıp şekillendikten sonra şiirlerinde yer alabildiğine göre, bu vasıf, gerçekten onun şiir anlayışına en uygun düşendir. *Göl saatleri*'nin küçücük manzum önsözü de bunun açık bir delilidir. Gerçek şiiri "şuur altından kaynaklanan ve hiçbir ölçü ile değerlendirilemeyen şiir" olarak tarif etmekle "öz şiir" (saf şiir) anlayışına da değer verdiği anlaşılan şairin, bu yönde bir tek denemesi (*Bir günün sonunda arzu, Piyale*) olduğu için, anlayışında ısrar etmediği söylenebilir.

Kötü çocukluk günlerinin hazin ezikliği içine kapanan, annesini kaybettikten ve İstanbul'da kendisini büsbütün yabancı bir çevre içinde bulduktan sonra daha da koyulaşan bu kapanış, sürekli bir kompleks halinde sonuna kadar sürdü. Bütün ömrünce çevresinden, insanlardan, gerçeklerden kaçtı ve kendisini hep yalnız hissetti. Bu yalnızlık duygusunu da şiirinin sürekli temaları arasında saymak mümkündür.

Teknik bakımdan Haşim, şiirlerinde aruzu ve bazı nazım şekillerini tercih etti. "Köylü vezni" dediği hece'yi hiç kullanmadı. Nazım şekilleri içinde ise daha çok "sone"yi, "serbest müstezad" (serbest nazım)'ı ve "kıt'a"yı kullandı.

Üslûbuna gelince; en açık vasfı, taşıdığı büyük telkin gücüdür. Bu güç, daha ilk mısralardan başlayarak okuyucuyu şiirlerinin atmosferine hızla çeker.

Edebî hayatının ikinci döneminde Haşim, şiirin yanında nesre de yöneldi. Çok renkli hayal gücü, keskin zekâsı ve büyük espri kabiliyeti ile nesirde de başarıya ulaştı. Bir kısmı sohbetlerle fıkralardan ve bir kısmı da gezi notlarından oluşan konuşma diline çok yakın bir dili ve çok canlı bir üslûbu bulunan bu nesirlerini *Guraba-hane-i lâklâkan* [1928], *Bize göre* [1928] ve *Frankfurt seyahatnamesi* [1933] adlı kitaplarında topladı.

Ahmed Haşim gibi çalışmalarını Fecr-i Âtî'den başka bir topluluğa girmeden sürdüren üç şair daha vardır : Tahsin Nahid, Emin Bülend, Mehmed Behçet. Bunların hepsinde de Ahmed Haşim'in etkileri görülür.

Fecr-i Âtî topluluğu içinde şiirlerini kitap halinde ilk bastıran (*Ruh-ı bî-kayd* [1910]) Tahsin Nahid (1887 - 1919), gerek ferdiyetçi sanat anlayışı gerek duyuş tarzı, nazım tekniği, dil ve üslûp özellikleri bakımlarından tam bir Fecr-i Âtî şairidir. Genç yaşta ölüşü ve çalışmalarının önemli bir kısmını tiyatro yazarlığına ayırması yüzünden şiirlerinin sayısı pek fazla değildir.

Şahsi konulardaki şiirlerinden başka, Trablusgarb (1911) ve Balkan savaşları sırasında yazdığı ve millî duygularla dolu şiirleri (Kin, Hisarlara karşı, Hatif diyor ki) ile de adını duyuran Emin Bülend Serdaroğlu (1886 - 1942), Fecr-i Âtî şairlerinden sadece bu yönünden ayrılır. Bunun dışında, topluluğa bağlıdır. Sağlığında bir araya getiremediği şiirleri ölümünden sonra toplanıp kitap olarak da basıldı (Salih Zeki Aktay : *Emin Bülend'in şiirleri* [1943]).

Mehmed Behçet Yazar (1888 - 1980) ise, zamanla, dil ve üslûp bakımından Fecr-i Âtî'den ayrılmıştır. Her yönden topluluğun görüşlerine uygun olan şiirlerini *Erganun* [1911] adlı kitabında topladı. Millî Edebiyat akımının etkisi ile başlayıp yazı dilinin Türkçeleştirilmesi hareketine uyan ve dilce Fecr-i Âtî'den ayrıldığını gösteren şiirlerini de *Yumak* [1938] adı ile bastırdı. Servet-i Fünun edebiyatının tanınmış ve sevilmiş "mensur şiir"lerine karşılık Fecr-i Âtî devrinde rağbet gören "fantezi" adlı ve yine küçük parçalar halindeki nesir şeklinin de ustaları arasında bulunan Mehmed Behçet, bu tarzdaki yazılarını ise *Buhurdan* [1923]'da topladı.

Tiyatro : Tanzimat edebiyatının ikinci dönemi ile Servet-i Fünun yıllarındaki siyasî baskı yüzünden oynanmaz olmuş ciddî tiyatro eserlerinin yazılmasına II. Meşrutiyet'in ilânından hemen sonra, büyük bir hız ve istekle yeniden başlanmıştır. 1908'den sonraki yıllar, sahne çalışmalarının büyük bir coşkunlukla fışkırdığı, hemen her gün yeni birkaç tiyatronun faaliyete geçtiği yıllardır. Bu tiyatro furyası içinde en ciddî sayılabilecekler Sanayi-i Nefise kumpanyası, Sahne-i Heves, Mürebbi-i Hissiyat, Osmanlı Tiyatrosu, Yeni Tiyatro, İstanbul Tiyatrosu, Donanma Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi gösterilebilir. Her gün biri batıp biri çıkan bu tiyatroların en büyük hizmeti, ileride değerli birer sanatçı olacak kabiliyetlerin (Ertuğrul Muhsin, Raşid Rıza, Behzad Haki, İsmail Galib, Muvahhid) yetişmelerine yardımcı olmalarıdır. Konularını II. Abdülhamid baskısına karşı tepki ile vatan ve hürriyet sevgisinden alan, teknikçe zayıf ve sanat değerleri düşük pek çok piyesin yanında, kısa bir süre içinde, öteden beri ciddî tiyatro eserleri yazmak isteyip de buna imkân bulamayan Servet-i Fünuncuların ve yeni bazı yazarların sanat değeri taşıyan piyesleri de yer almaya başladı. Bazıları Fecr-i Âtî'den olan bu gençler arasında Şehabeddin Süleyman, Tahsin Nahid ve Müfid Ratib sayılabilir.

Şehabeddin Süleyman (1885 - 1921) İstanbul'da doğdu. Mekteb-i Mülkiye'den mezun oldu. Aynı yılların tanınmış kadın şairlerinden İhsan Raif ile evli idi. İstanbul İlköğretmen Okulu ile İstanbul Lisesinde edebiyat öğretmenliği yaptı. Tenkit yazıları, piyesleri ve lise edebiyat kitapları ile tanındı. Mütareke yıllarında yaptığı bir Avrupa seyahati sırasında tutulduğu İspanyol nezlesinden kurtulamayarak İsviçre'de öldü ve orada gömüldü.

Fecr-i Âtî'den başka bir edebî topluluğa girmeyen Şehabeddin Süleyman'ın birçok piyesleri ve skeçleri vardır. Tek başına yazdığı piyesleri *Çıkmaz sokak* [1911] ve *Kırık mahfaza* [1913]'dır. *Kösem Sultan* [1912] ve *Ben... başka!* [1913] piyeslerini Tahsin Nahid ile birlikte yazmıştır. Skeçleri ise şunlardır : ***Fırtına, Aralarında, Kanun, Avdet, Aziz***

kaatil, Kül, Burgu, Yeni izdivaçlarda. Tekniğin zayıf olduğu bu piyeslerde, dil konuşma diline çok yakındır.

Tahsin Nahid'in de hem başkaları ile ve hem de yalnız başına yazdığı piyesleri teknikçe zayıftır. Yalnız başına yazdıkları *Hicranlar* [1908], *Firar* [1910], *Osman-ı Sani* (II. Osman); başkaları ile yazdıkları ise, *Jön Türk* [Ruhsan Nevvare ile, 1909], *Kösem Sultan* [1912] ve *Ben... başka!* [Şehabeddin Süleyman ile, 1913]'dır. Ayrıca, *Rakibe* [1919] adlı Fransızcadan yapılmış bir adaptasyonu vardır.

Müfid Ratib (1887 - 1917), Fecr-i Âtî'nin yalnız tiyatro türünde çalışan ve bu türün teknikçe en başarılı örneklerini veren üyesi olduğu halde çok genç yaşta öldüğü için fazla eser veremedi Küçük piyesler halinde olan ve sadece dergilerde yayınlanmış olarak kalan eserleri şunlardır: *Sayfiyede* [1908], *Zincir* [1920], *Zeki çocuk* [1921].

Roman ve hikâye: Çok kısa ömürlü olmasına rağmen hemen hemen her edebî türde faaliyet göstermiş olan Fecr-i Âtî'de, topluluktan ayrılmış olanlar bir yana bırakılırsa geride kalanlar arasında romancı ve hikâyeci olarak ağır basanlara rastlanmıyor. Fecr-i Âtî romanının ve hikâyesinin başlıca konuları, aşk ve kadındır. Bu sebeple, ortaya konulan bütün eserler tamamıyla hissî bir muhtevaya sahiptir. Dil yönünden şiirde zamanla görülen değişiklik romanda ve hikâyede de görülür. İlk eserlerde Fecr-i Âtî'nin Servet-i Fünun'dan geçen dili hâkim olduğu halde, daha sonrakilerde bir ölçüde Türkçeleşme göze çarpar.

Fecr-i Âtî'ye sonuna kadar bağlı kalanlar arasında, her ikisi de orta güçte birer romancı ve hikâyeci olan Cemil Süleyman ve İzzet Melih ile karşılaşıyoruz.

TÜRK EDEBİYATI: Cemil Süleyman

Cemil Süleyman Alyanakoğlu (1886 - 1940), asıl mesleği hekimlik olduğu için resmî görevlerle uzun süre taşrada dolaştı. Daha çok romantik aşk kahramanlarını seçmekle birlikte romanlarında halk arasından alınmış tiplere de yer vermiştir. *İnhizam* [1911], *Siyah gözler* [1912] ve *Kadın ruhu* [1914] adlı romanlarında, güçlü bir teknik bulunmamakla birlikte psikolojik tahliller başarılıdır. Hikâyeleri ise, *Timsal-i aşk* [1910] ve *Ukde* [1912] adlı kitaplarındadır.

İzzet Melih Devrim (1887 - 1966)'in ilk romanı olan *Tezad* [1912]'ı *Sermed* [1918] adlı büyük hikâyesi, *Hüzün ve tebessüm* [1921] adlı ve küçük hikâyelerle mensur şiirlerden oluşan kitabı ve yine küçük hikâyelerle denemelerini ve gezi notlarını toplayan *Her güzelliğe âşık* [1938] takip etti. *Sermed,* sonradan Fransızcaya da çevrilip Pierre Loti'nin önsözü ile basıldı (1919). İzzet Melih'in roman ve hikâyelerinde de hâkim tema yine romantik aşklardır.

Mizah: Yine dönemin siyasî baskısı yüzünden Servet-i Fünuncuların deneyemedikleri mizah türü, 1908'den sonra batılı tarzda bir gelişme göstererek başarılı yazarların yetişmesine imkân sağladı.

Fazıl Ahmed Aykaç (1884 - 1967), Fecr-i Âtî topluluğuna bağlı kalanlar arasında, bu türün tek ve başarılı temsilcisidir. İstanbul'da doğdu ve bir Fransız lisesinden mezun oldu. Fecr-i Âtî'de önce şair olarak tanındı, sonra mizaha geçti. Liselerde uzun süren edebiyat öğretmenliklerinden sonra, 1927'den 1938'e kadar Elazığ'dan milletvekili oldu. Çok esprili ve çok zarif bir mizaha ve kıvrak, sevimli bir üslûba sahip olan Fazıl Ahmed, konu olarak devrinin siyasî ve sosyal olaylarını aldığı gibi, tanınmış şair ve yazarların üslûplarını taklitte de büyük bir başarıya ulaşmıştır. Manzum ve mensur olarak yazdığı mizahî yazılarının manzum olanlarını *Divançe-i Fazıl fi vasf-ı efazıl* [1913] ve *Harman sonu* [1919]; nesir şeklinde olanları da *Kırpıntı* [1924] ve *Şeytan diyor ki* [1927] adlı kitaplarında topladı.

Edebî tenkit: Kendisine bir yerleşme alanı açmak isteyen her yeni edebî topluluk gibi, Fecr-i Âtî de böyle bir alan açabilmek için önce Servet-i Fünuncuları kötüleyip gözden düşürmek zorunda kaldı ve bu uğurda çetin bir mücadele verdi. Sonra da, bu davranışının yarattığı tepkileri karşılayarak kendisini savundu. Böyle bir mücadelede, sınırı önceden kestirilemeyecek bir polemiğin içine girmek kaçınılmaz bir durumdur. Fecr-i Âtîciler için de böyle oldu. Kurdukları polemik ekibi uzunca bir süre, bir yandan Servet-i Fünunculara saldırırken, bir yandan da kendilerine yapılan saldırıları karşılıyordu. Bu ekipte şu adlar yer alıyordu: Yakub Kadri, Ahmed Haşim, Ali Canib, Hamdullah Subhi, Şehabeddin Süleyman, Köprülüzade Mehmed Fuad, Müfid Ratib. 1911 yılına kadar karşısında yalnız Servet-i Fünûncuları gören Fecr-i Âtî, bu tarihten sonra Millî Edebiyat ve "Rübap" yazarlarını da buldu. Üstelik kendi üyelerinden de bazıları karşı tarafa geçmişlerdi. Böylece gerek saldırma gerek savunma güçleri zayıflamış oldu.

Fecr-i Âtî'den sanat anlayışı bakımından kopmayanlar arasında tenkit alanında başarılı olabilen başlıca iki kişi görüyoruz: Şehabeddin Süleyman ve Müfid Ratib.

Hemen hemen bütün edebî hareketler ve türler üzerine birçok tenkit yazıları bulunan Şehabeddin Süleyman'ın *Tenkidat-ı edebiye: Abdülhak Hâmid - hayatı ve sanatkâr* [1913] adlı küçük bir incelemesi ile *Malûmat-ı edebiye* [Köprülüzade Mehmed Fuad ile, I, 1915] adlı ve edebî bilgiler veren bir eseri vardır.

Tenkit çalışmalarını yalnız tiyatro üzerinde topladığı için Türkiye'de ilk tiyatro tenkitçisi sayılabilecek olan Müfid Ratib ise bu konudaki pek çok yazısını kitap olarak bastırmış değildir.

Bu dönemde ayrıca, edebî eserlerin teknikleri hakkında bilgi veren Süleyman Fehmi'nin *Edebiyat* [1909] ve Muhiddin (Birgen)'in *Yeni edebiyat* [1914] adlı eserlerini de saymak gerekir.

Edebiyat tarihi: Servet-i Fünun topluluğunun dağılışından Fecr-i Âtî'nin kuruluşuna kadar geçen süre içinde edebiyat tarihi alanında kayda değer bir gelişme yoktur. Fecr-i Âtî'de ise bu alanda çalışan başlıca iki kişi görüyoruz.

Bunlardan biri olan Şehabeddin Süleyman Türk edebiyatı tarihi alanında iki deneme yaptı: *Tarih-i edebiyat-ı Osmaniye* [1910] ve *Yeni Osmanlı edebiyatı tarihi* [Köprülüzade Meh-

med Fuad ile, I, 1916]. Birinci eser, Abdülhalim Memduh'un denemesi gibi Osmanlı edebiyatını yine Âşık Paşa' dan, yani XV. yüzyıldan başlatarak beş döneme (Âşık Paşa'dan Tanzimat'a kadar, Âkif Paşa'dan Muallim Naci'ye kadar, Fetret-i edebiye, Muallim Naci - Nabizade Nazım - İsmail Sefa, Edebiyat-ı Cedide) ayırır. Hiçbir ilmî esasa dayanmayan böyle bir tasnif içinde edebî türlerin gelişmeleri de dikkate alınmadığı için şair ve nâsirler bir araya getirilmiştir. Ayrıca, gerek bu devirlerin ana vasıfları gerek ele alınan edebî şahsiyetler hakkında verilen bilgi de çok basit ve yetersizdir. Ancak, bütün bunlara rağmen, Abdülhalim Memduh'un Osmanlı edebiyatı tarihi üzerindeki ilk denemesinden yine de ileri durumdadır. Osmanlı edebiyatı tarihinin yine beş döneme (Tasavvuf devri, Saray edebiyatı devri, Devr-i kemâl, Devr-i fikrî, Devr-i şahsiyet ve İnhitat) ayrıldığı ve dördüncü dönemin sonuna kadar gelindiği ikinci deneme de gerek metot gerek verilen bilgi bakımından yetersizdir.

Edebiyat tarihi üzerindeki küçük incelemelerine çok geç başlamış olan Mehmed Behçet Yazar ise, bu çalışmalarını *Genç şairlerimiz ve eserleri* [1936] ve *Genç romancılarımız ve eserleri* [1938] adlı kitaplarında topladı. Bunlardan başka bir edebiyat soruşturması durumunda bulunan ve röportajlardan oluşan *Edebiyatçılarımız ve Türk edebiyatı* [1938] adlı bir eseri daha vardır.

Millî Edebiyat: II. Meşrutiyet dönemine girilmesi ile başlayan yeni siyasî şartlar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki değişik etnik unsurlar arası dengenin korunması meselesini yeniden gündeme getirdi. Tanzimat'ın ilânından beri zaman zaman bu dengenin sağlanması için birtakım tedbirler alınagelmiştir. Bunlardan ilki, bizzat Tanzimat Fermanı ile getirilen eşitlik esasının Müslüman olan ve olmayan bütün tebaya tanıdığı haklar; ikincisi de bu hakları Hristiyan teba lehine daha da genişleten 1856 tarihli Islâhat Fermanı'dır. Bunların dışında devlet iç politika olarak, imparatorluğun sınırları içindeki değişik etnik ve dinî unsurların bir tek millet, yani Osmanlı milleti olduğu görüşünü telkin etmek suretiyle yeni isyan hareketlerini ve toprak kayıplarını önlemeye çalıştı. Ancak bu politika gerçekçi temellere dayanmıyordu. Çünkü imparatorluğa bağlı Hristiyan unsurlarda, gerek Fransız İhtilâlinin yaydığı milliyetçilik fikirlerinin etkisi gerek düşman dış güçlerin (Rusya, Avusturya) bu yönde yaptıkları sürekli tahrikleri ile milliyetçilik duyguları uyandırılmış ve zaman zaman bu unsurlar ayaklandırılmıştı. Bu duyguların gittikçe kuvvetlendiği ve hele Tanzimat Fermanı'nın ilân edildiği sıralarda Hristiyan unsurların her yönden millî dayanışma ve teşkilâtlanma dönemine girdikleri ortada idi. Buna rağmen devlet başka bir çözüm yolu bulamadığı için imparatorluktaki bütün etnik ve dinî unsurların "tek bir millet" olduğu gibi boş bir politikayı sürdürdü. Ancak Hristiyan tebanın bu görüşe ters düşen tutumları karşısında onlara olan güvenini gittikçe kaybeden ve imparatorluktan er veya geç kopacaklarını anlayan II. Abdülhamid, hiç olmazsa imparatorluğa bağlı Türk dışı Müslüman tebayı elde tutabilmek için İslâmcılık politikasını yürürlüğe koydu. Fakat Osmanlıcılık politikasına da dokunmadı. Tersine Türk milliyetçiliği hareketlerine karşı çıktı ve II. Meşrutiyet'e bu şartlarla girildi.

Genç ve tecrübesiz kadrosu yüzünden II. Abdülhamid döneminin tecrübeli politikacılarından yararlanmak zorunda kalan yeni yönetim de ister istemez ilk yıllarında, Osmanlıcılık politikasını sürdürmeğe mecbur oldu. Bu zararlı politikaya karşı gelenler, yalnız Türk milliyetçiliği görüşünü benimsemiş, değişik etnik unsurlardan oluşan bir tek millet düşünülemeyeceğine inanmış bazı genç aydınlardır.

II. Meşrutiyet'in ilânı üzerine Türk milliyetçilik hareketlerine konulmuş olan yasağın kalkmasından yararlanarak aydın milliyetçiler hızla birleşmeye ve teşkilâtlanmaya başlamışlardı. Osmanlıcılık politikasının boşluğunu ileriye sürerek millî bir devlet anlayışı içinde hareket edilmesini isteyen bu aydınların milliyetçilik görüşü, yalnız kültürel planda kalmak şartıyla yeryüzündeki bütün Türkler arasında kültür alışverişi yapılması fikrine, yani Türkler arasında bir kültür birliği kurulması düşüncesine dayanıyordu.

Yeryüzündeki bütün Türklerin kültürce birliği görüşü daha Tanzimat döneminde, batılı Türkologların çalışmalarından da yararlanılarak ortaya atılmış bulunuyordu. Bu maksatla tarih alanında Ahmed Vefik Paşa (1823 - 1891), Ebü'lgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türk* adlı eserini tercüme edip yayınlamış [1864], Şıpka kahramanı Müşir Süleyman Paşa (1838 - 1896) *Tarih-i âlem* [1876] adlı dünya tarihinde, yeryüzündeki bütün Türklerden söz eden geniş bir bölüm ayırmış, Necip Asım (1861 - 1935) da Fransız Türkoloğu Léon Cahun'ün *Asya tarihine giriş* adlı eserini genişleterek *Türk tarihi* [1900] adlı eserini yayınlamıştır. Dil alanında, yine Ahmed Vefik Paşa, Türkçenin Osmanlı lehçesinden ibaret bulunmadığı ve yeryüzünde bütün Türklerin konuştukları ortak bir dil olduğu görüşünü belirtmek ve Osmanlı Türkçesinin birçok Türk lehçesinden sadece biri olduğunu anlatmak için *Lehçe-i Osmanî* [1876]'yi, Şemseddin Sami aynı maksatla *Kamus-ı Türkî* [1901]'yi yazdıkları gibi, edebiyat alanında da Ahmed Midhat, Türklerin menşede birliği fikrini *Ahmed Metin ve Şirzad* [1891] adlı romanında açıklar. II. Abdülhamid'e karşı olup da siyasî mücadelelerini dışarıda sürdürenlerden bazıları Kahire'de çıkardıkları "Türk" (b. bk.) adlı gazetede, Türk milliyetçiliği fikrini savundular. Bu gazetenin yazı kadrosundan Akçuraoğlu Yusuf'un *Üç tarz-ı siyaset* (Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük) [1907] adlı uzun yazısı da bunlar arasındadır.

1908'in getirdiği hürriyet havası içinde Türk milliyetçiliğini benimseyen aydınların bir araya gelerek kurdukları ilk teşkilât, "Türk Derneği" (1908) adını taşır. Kurucuları arasında Ahmed Midhat, Emrullah Efendi, Necip Asım, Bursalı Tahir, Korkmazoğlu Celâl, Veled Çelebi, Akçuraoğlu Yusuf, Mehmed Ârif, Akyiğitoğlu Musa, Fuad Raif, Rıza Tevfik ve Ahmed Ferid (Tek) bulunmaktadır. Dernek, yeryüzündeki bütün Türklerin tarih ve dilce birliğini ileriye sürerek bu kültür birliğinin bugün de bütün dünya Türkleri arasında yeniden kurulmasını istiyordu. Bu görüşünü yaymak için aynı adda bir de dergi çıkarmaya başladı. 1911'de, bu derneğin yerini, başkanlığını millî şair Mehmed Emin (Yurdakul)'in yaptığı "Türk Yurdu" adlı bir dernek aldı. O da kendi adı ile bir dergi çıkardı. Bu dergi, Türklerin birliği görüşünü yayan organların en uzun ömürlüsü ve etkilisidir. Türk Yurdu derneği de bir yıl sonra yerini "Türk Ocağı"na bıraktı. Fakat "Türk Yurdu" dergisi yeni derneğin de yayın organı olarak devam etti. Yerine Halk Evleri'nin kurulduğu 1931 yılına kadar çalışmalarını çok etkili bir şekilde sürdüren

Türk Ocağı'nın kurucuları: Mehmed Emin (Yurdakul), Ahmed Ferid (Tek), Akçuraoğlu Yusuf (Yusuf Akçura) ve doktor Fuad Sabit'tir.

Balkan Savaşları (1912 - 1913), Osmanlıcılık politikasını kesinlikle ve fiilen sona erdirdi. İmparatorluğun sınırları içinde Hristiyanlar sadece azınlıklar halinde kalmışlar, hepsi de birer millî devlet kurmuşlardı. Batıda ve Kuzey Afrika'daki sınırları iyice daralmış olan imparatorlukta, Trakya ve Anadolu'daki Türklerle Orta Doğu'daki Araplardan, yani Müslümanlardan başka dikkate alınabilecek etnik unsur kalmamıştı. Bu durumda yalnız iki görüş hâkim olabilirdi: Türkçülük ve İslâmcılık.

İslâm dini öteden beri devletin zaten temeli idi. İslâmiyetin İslâm birliği şeklinde siyasî bir kavram haline gelmesi ise yine Tanzimat dönemine rastlar. Bu dönemin önde gelen aydınları arasında sadece bir fikir olarak rağbet gören İslâmcılık, II. Abdülhamid devrinde siyasî bir düşünce haline de gelmeye başladı. Fakat fazla bir ağırlık kazanamadı. Balkan savaşlarından sonra Osmanlıcılık görüşü iflâs edince onun yerini doldurması istenilen görüşlerden biri de başta Mehmed Âkif olmak üzere Said Halim Paşa (1863 - 1921), Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi (1865 - 1919), M. Şemseddin (Günaltay) (1883 - 1961) ile Hacı Zihni Efendi ve Eşref Edib'in şiddetle savundukları İslâm birliği görüşü oldu. Fakat II. Meşrutiyet'in ilânından sonra, milliyetçilik fikirlerinin etkisi ile Müslüman Arnavutların da katıldıkları iki isyan hareketinden (1910 - 1912) sonra Balkan savaşları sonunda Arnavutların ayrı bir devlet kurarak imparatorluktan ayrılmaları (1913); I. Dünya Savaşı sırasında da Arapların, kısmen yine milliyetçilik fikrinin etkisi ve kısmen de dış güçlerin kışkırtmaları ile bize karşı yer yer cephe almaları, İslâmcılık politikasının da gerçekçi olmadığı kanaatini haklı olarak uyandırmağa başlamıştı. Nitekim kısa bir süre sonra I. Dünya Savaşı'nın sonunda, imparatorluğun Arap topraklarındaki her vilâyetinin ayrı birer Arap devleti haline gelmesi ile bu inanç, bütünüyle gerçekleşmişti.

Bütün bu açık gerçekler karşısında, Türkiye için de tek geçerli görüşün milliyetçilik olduğu tartışma kabul etmez şekilde ortaya çıkıyordu. 1908'de kurulmuş "Türk Derneği" ile sadece tarihî ve kültürel planda olan Türk milliyetçiliği, 1911'de birdenbire siyasî bir anlam da kazanır ve sınırlarını Orta Asya'ya kadar genişletir. Turancılık adını da alan bu görüş, bundan sonra olayların gelişmesine uygun olarak, fikren devam etmekle birlikte, siyasî bakımdan yeniden anlam ve sınır değiştirir ve Türkiyecilik şeklinde belirir.

1908'den sonra millî bir edebiyatın doğmasında tek faktör olan milliyetçilik hareketinin en büyük adı Ziya Gökalp (1876 - 1924)'tır. Diyarbakır'da doğdu. Küçük yaştan başlayarak Arapça, Farsça ve İslâm felsefesi öğrendi. Önceleri öğrenimine İstanbul'da devam etme imkânını bulamadı. Bunun üzüntüsüne dönemin siyasî baskısı da eklenince bir bunalım sırasında, beynine bir kurşun sıkarak intihara teşebbüs etti. Fakat kurşun beyninin zararsız bir yerine saplanıp kaldığı için ölümden kurtuldu. Nihayet bir kolayını bulup İstanbul'a gitti ve parasız yatılı olduğu için Baytar Mekteb-i Âlîsi (Veteriner Yüksek Okulu)'ne girdi. Okulun son sınıfında iken siyasî faaliyetlere karıştığı suçlaması ile tevkif ve mahkûm edildi. Dokuz aylık bir hapisten sonra Diyarbakır'a sürgün edildi. Amcasının kızı ile evlenerek kendisini felsefe ve sosyoloji çalışmalarına verdi. Bu arada gizli bir siyasî dernek olan İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne de girdi ve onun Diyarbakır teşkilâtını kurdu. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra cemiyetin Selanik'teki kongresine Diyarbakır delegesi olarak katıldı ve genel yönetim kurulu üyeliğine seçilerek İstanbul'a yerleşti (1909). Bir yıl sonra da Ergani (Diyarbakır)'den milletvekili seçildi.

Selanik'te kaldığı kısa süre içinde Gökalp'ın en büyük kazancı Ömer Seyfeddin ve Ali Canib (Yöntem) gibi milliyetçi gençlerle tanışıp anlaşması oldu. Böylece, onların orada çıkarmakta oldukları ve millî bir edebiyat kurmaya çalıştıkları "Genç Kalemler" dergisine de şiirler ve makaleler yazmaya başladı. Bu şiirlerini 1914'te *Kızıl Elma* adı ile bastırdı. Aynı yıl, İstanbul Üniversitesi sosyoloji profesörlüğüne tayin edildi. İktidardaki İttihad ve Terakki partisinin genel merkez üyeliğinde sonuna kadar kalmış olan Gökalp, hükûmetin milliyetçilik fikirlerini benimsemesinde çok etkili oldu. 1917'de "Yeni Mecmua"yı, 1918'de de ikinci şiir kitabı olan *Yeni Hayat* ve *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* adlı eserini çıkardı. Mütareke yıllarında önce Limni'ye, üç ay sonra da Malta'ya sürüldü (eylül 1919). İki buçuk yıl sonra İstanbul'a döndü (mayıs 1921). Fakat orada kalmayıp önce Ankara'ya ve oradan da Diyarbakır'a gitti. Burada içinde çok değerli yazılarının bulunduğu, "Küçük Mecmua"yı çıkardı ve Millî Mücadele'yi savundu. Düşman devletlerin Doğu Anadolu'da müstakil bir Kürdistan ve Ermenistan kurma düşüncelerine karşı çıktı. Lausanne Antlaşması'ndan sonra İstanbul Üniversitesindeki eski görevine çağrıldı ise de bazı sebeplerle gidemedi. 1923'te Maarif Vekâletinin Telif ve Tercüme Heyeti başkanlığına getirildi. Ankara'ya geldi ve çok yoğun bir çalışma dönemine girdi. Gazetelerde çıkan pek çok yazısından başka Türk milliyetçiliğinin ana kitabı olan *Türkçülüğün esasları* [1923] adlı eseri ile *Türk töresi* [1923]'ni ve üçüncü şiir kitabı olan *Altın ışık* [1923]'ı yayınladı ve *Türk medeniyeti tarihi* [1925]'ni yazdı. 1924 ekiminde hastalandı. Tedavi için İstanbul'a gönderildi ise de kurtarılamadı. Mezarı Sultan II. Mahmud türbesinin bulunduğu mezarlıktadır.

Türkçülüğün esasları'nda Türk milliyetçiliğini sistemleştirip onu bir de uygulama programına bağlayan Ziya Gökalp, XX. yüzyıl Türkiye'sinin en büyük fikir adamıdır. Fakat kuvvetli kültürü, akılcı ve gerçekçi tutumu ile kuru bir teorisyen olmaktan kurtulmuş, daima fikirlerinin gerçekleşme imkânlarını ölçüp araştırmış ve onları ancak bu imkânları ile değerlendirmeyi tercih etmiştir. Bütün idealistliğine rağmen ayakları yerdedir. Bu akılcı ve gerçekçi davranışı ve değerlendirişi iledir ki ütopilere kapılmaktan kurtulmuş, sürekli ve gerçekçi bir otokontrolle, fikirlerini zamanın siyasî ve sosyal şartlarına göre düzenleyebilmiş, "olması gereken"den çok "olabilecek olan"a ön planda yer vermiştir. Bu yüzden 1911'de "Genç Kalemler" dergisinde yayınlanan "Turan" manzumesindeki Turancılık görüşünün de, günün şart ve imkânları karşısındaki gerçekleşme güçlüklerini görmüş, bütün Türklerle ilgili her idealin yeryüzünde tek hür Türk devleti olan Türkiye'nin güçlenmesine bağlı bulunduğunu, Türk birliğinin önce Türkiye'nin sınırları içinde kurulması ve geliştirilmesi zaruretine inanmıştır. Bu inancın tabiî sonucu, Türkiye'nin millî bir devlet olarak kalkınmasının ön plana ve Türklükle ilgili

başka ideallerin de - gerçekleşme imkânlarına göre - geri planlara alınması olmuştur. Kana bağlı ırkçılığı şiddetle reddeden ve Türklüğü benimseyen herkesin Türk olduğunu ileri süren Gökalp'ın, bir fikir adamı olarak, Cumhuriyet'in ilânından sonraki siyasî, sosyal ve kültürel hayatımıza hâkim olan prensiplerde de büyük payı vardır.

Tanzimat'tan beri değişik ölçülerde, fakat sürekli olarak Türk yaşayışını etkisi altında bırakan batılılaşma hareketi, II. Meşrutiyet döneminde de devam etti. Bu dönemde en aşırı taraftarlarını Tevfik Fikret, Abdullah Cevdet (1869 - 1932) ve Kılıçzade Hakkı (1872 - ?)'da bulan bu hareketin Osmanlıcılarca kayıtsız ve şartsız olarak; Türkçülerle İslâmcılar tarafından da "ilim, sanat ve teknik" alanları ile sınırlandırılarak benimsendiği ve edebiyatımızın çağdaşlaştırılmasındaki rolünü sürdürdüğü görülür.

Zamanlarında rağbet gören bütün fikir hareketleri gibi, 1908'de teşkilâtlanıp hızla gelişmeye ve yayılmaya başlayan milliyetçilik hareketinin de, er veya geç edebiyatta da etkisini göstermesi kaçınılmazdı. Nitekim bu etkilerin ilk belirtileri 1911'de görünmeğe başladı. İlk sayısı aynı yılın nisan ayı başlarında Selanik'te yayınlanan "Genç Kalemler" adlı bir dergi, Türk edebiyatının artık "millîleştirilmesi" görüşünü ileri sürdü. Dergiyi çıkaranlar Ömer Seyfeddin adlı bir genç ile kısa bir süre Fecr-i Âtî topluluğu içinde görülmüş olan Ali Canib idi. Türk edebiyatını millîleştirme düşüncesi Ömer Seyfeddin'in kafasından çıkmış, bu düşüncesini gerçekleştirmek için Ali Canib'e teklifte bulunmuş ve birlikte harekete geçmişlerdi. Derginin yazı kadrosunda Âkil Koyuncu, Rasim Haşmet, M. Nermi, Kâzım Namî (Duru), Enis Avni (Aka Gündüz) gibi başka adlar da vardı. Asıl adı Mehmed Ziya olan bir gencin de Tevfik Sedad, Demirtaş ve Gökalp gibi adlarla yazıları ve şiirleri yayınlanıyordu. İlk adı "Hüsün ve şiir" (1 haziran - 21 eylül 1909, 8 sayı) olan dergi, 9. sayısından başlayarak, adını "Genç Kalemler"e çevirdi. Bu adla da 18 sayı çıkmış olan (11 nisan 1911 - 11 eylül 1912) derginin ilk sayısında "Yeni lisan" adlı bir başyazı yayınlandı. Derginin bundan sonraki hemen bütün sayılarında aynı başlıkla, aynı yerde, fakat ya imzasız veya Yazı Heyeti imzası ile çıkan bu yazılarda, Türk edebiyatında başlatılmak istenen hareket açıklanıyor ve bu açıklamaların getirdiği tepkilere karşılık veriliyordu. Aynı açıklamalar ve savunmalar dergideki başka yazılarda da yapılıyordu.

Bütün bu açıklamalardan anlaşıldığına göre: "Tanzimata kadar Arap ve Fars, Tanzimattan sonra da Fransız edebiyatlarının şiddetle etkisinde kalmış olan Türk edebiyatı, hiçbir zaman kendisi olamamış, taklitçilikten kurtulamamıştır. Bu duruma bir son vermek lâzımdır. Bir edebiyatın kendisi, yani millî olması, onun çağdaş olabilmesi için de gereklidir. Çünkü bütün Batı edebiyatları millîdir. Ayrıca millî olan bir edebiyat, ister istemez orijinal (ibdaî) de olur. Bir edebiyatın millî olabilmesinin ilk şartı ise dilinin millî olmasıdır. Yabancılaşmış bir dille millî bir edebiyat kurulamaz."

Bu görüş yönünde, Türkçeyi yabancılaştırmadaki aşırı tutumlarından dolayı Servet-i Fünuncularla Fecr-i Âtîcileri şiddetle tenkit ettiler. Yazı dilinin Türkçeleştirilmesi ile daha geniş halk kitlelerine seslenme imkânı bulunacağı için, "Yeni Lisan" hareketinin sadece edebî değil, aynı zamanda sosyal bir dava da olduğunu iddia eden "Genç Kalemler", Yeni Lisan'ın yaratılabilmesini şu işlemlerin gerçekleştirilmesi şartına bağlıyorlardı: 1. Asırlardan beri Türkçede yerleşmiş Arapça ve Farsça gramer kurallarının atılmasını ve bu kurallara göre yapılmakta olan tamlamaların (*sadrâzam, şeyhülislâm* gibi terimleşmiş olanlar hariç) kaldırılması, 2. Türkçeye girmiş Arapça kelimelerin, gramerce, Arapçadaki kullanılışlarına göre değil, Türkçedeki kullanılışlarına göre değerlendirilmesi (msl. Arapçadaki ism-i faillerin Türkçede sıfat, mastarların da Türkçede isim olarak kullanılmakta oluşları gibi); 3. Arapça ve Farsça kelimelerin asıllarındaki veya aydınlarımızın dillerindeki söylenişlerine göre değil, konuşma dilindeki söylenişlerine göre yazılmaları; 4. Türkçeleşmiş olan Arapça ve Farsça kelimelerin atılmasına lüzum olmadığından terimlerin Arapçadan yapılmasına devam edilmesi; 5. Başka Türk lehçelerinden kelime alınmaması; 6. Konuşmada İstanbul ağzının temel alınması.

Türk edebiyatının millîleştirilmesindeki ilk şart olan dilin bu işlemlere tabi tutulmasından sonra gençler, konuların da millîleştirilmesi, yani şahsî konular bir yana bırakılarak çevrenin yaşayışına yönelinmesi gerektiğini de belirtiyorlardı.

"Genç Kalemler"in edebiyatımızda başlatmak istediği bu milliyetçilik hareketi, tepkisiz kalamazdı ve kalmadı. Bu tepkiler de önce, şiddetle saldırdıkları Servet-i Fünuncularla Fecr-i Âtîcilerden geldi. Hüseyin Cahid (Yalçın), Mehmed Rauf, Halid Ziya, Süleyman Nazif, Cenab Şehabeddin, Yakub Kadri, Köprülüzade Mehmed Fuad ve Refik Halid gibi tanınmış imzalarca yapılan başlıca itirazlar: "Sanat eserleri milletlerarası sayıldıkları için, edebiyatların millî olamayacakları", "teklif edilen 'Yeni Lisan'ın, bir edebiyat dili olmaktan çok bir ilim dili olabileceği", "gerçekleştirilmek istenen edebiyatın millî değil, ırkçı bir karakter taşıdığı" noktalarında toplanıyordu. İki taraf arasındaki polemik bir yıldan fazla sürdü. Bu süre sonunda Fecr-i Âtî'den Celâl Sahir ve Hamdullah Suphi Millî Edebiyat cephesine katıldıkları gibi, Balkan Savaşları'nda Selanik'i kaybettiğimiz için, "Genç Kalemler" de kapandı. Bunun üzerine derginin yazı kadrosu İstanbul'a yerleşti ve burada çıkmakta olan milliyetçi başka dergilerle gazetelere yazmaya başladı. Bu sıralarda, Millî Edebiyat hareketine karşı olan Yakub Kadri ile Refik Halid ve Köprülüzade Mehmed Fuad da kendilerine katılınca, karşılarında sürekli muhalif olarak (özellikle dil ve vezin konularında) sadece Süleyman Nazif ile Cenab Şehabettin kaldılar.

İktidardaki İttihad ve Terakki partisinin desteği ile I. Dünya Savaşı yıllarında çok hızlı ve büyük bir gelişme gösteren Millî Edebiyat akımı, bu süre içinde tamamıyla rakipsiz kaldı ve başarıya ulaştı. Bu arada çalışma alanları ve bunlara paralel olarak yayın organları da arttı. Fikir planında faaliyette bulunan "Türk Yurdu"na "Yeni Mecmua" (1917) katıldığı gibi, Türk milliyetçiliğini ilmî araştırmalar yönünden geliştirmek için Bilgi Derneği (1913) adlı bir dernekle müdürlüğünü Celâl Sahir'in yaptığı "Bilgi" mecmuası (1913) ve müdürlüğünü Köprülüzade Mehmed Fuad'ın yaptığı "Millî Tetebbular Mecmuası" (1915) kuruldu. Ayrıca, milliyetçilik fikrini halk tabakalarına kadar yaymak için, yine Celâl Sahir'in idaresinde "Halka doğru" (1913) ve Ömer Seyfeddin'in başyazarlığında da "Türk Sözü" (1914) dergileri çıkarıldı. "Genç Kalemler" (1911), "Servet-i Fünun" (1917'den sonra), Yusuf Ziya (Ortaç)'nın çıkardığı "Şair" (1918), Halid Fahri (Ozansoy)'

nin çıkardığı "Nedim" (1919), Sabiha Zekeriya (Sertel)'nın çıkardığı "Büyük Mecmua" (1919) ve Mustafa Nihad (Özön)'ın çıkardığı "Dergâh" (1921) ise, Millî Edebiyat hareketinin, daha çok sanat ve edebiyat yönünü temsil ediyorlardı.

Millî bir edebiyat kurma girişiminin üzerinden geçen 5 - 6 yıl gibi çok kısa bir süre içinde, konuşma dilini yazı dili haline getirmek çabaları, bütün edebî türlerde tam bir başarı ile sonuçlandı. Cumhuriyet dönemi başladığı zaman, edebiyat dili büyük ölçüde Türkçeleşmiş, hedefine varmış bulunuyordu. Fakat konuların da millîleştirilmesi, yani millî yaşayıştan alınması hususunda da aynı başarının sağlandığı söylenemez. Roman ve hikâye türlerinde konu bakımından kusursuz sayılabilecek bu başarıyı şiirde ve tiyatroda görmek mümkün değildir. Fakat Millî Edebiyat akımının Türk edebiyatına yepyeni ve modern bir görüş getirdiği ve onu gerçek rayına oturttuğu açıktır.

Şiir: 1911'de "Genç Kalemler" bir millî edebiyat kurma fikrini ortaya attığı zaman, bu fikre karşı çıkabilecek güçler olarak sadece bir edebî topluluk olma özelliğini 1901'de kaybetmiş olan Servet-i Fünuncularla en faal döneminde olan Fecr-i Âtî vardı. Gerçi Fecr-i Âtî o zamanlar henüz bir topluluktu. Fakat edebî değeri üstün bir kadrodan mahrumdu. Bu sebeple yeni harekete hep birden ve güçlü olarak karşı koymadılar. Fecr-i Âtî, kendi içindeki bu zaaflar yüzünden, er veya geç yıkılmağa mahkûmdu. Nitekim kısa bir süre sonra ve "Genç Kalemler"in fazla zorlamasına da gerek kalmadan kendiliğinden dağıldı.

Zaten şiir konusunda, "Genç Kalemler"in de Fecr-i Âtî'ye söyleyebilecekleri fazla bir söz yoktu. Çünkü bu türde ikisi de aynı sanat anlayışını, yani ferdiyetçi görüşü paylaşıyorlardı. Fecr-i Âtî nasıl "Sanat şahsîdir" diyerek şairlerini diledikleri konuları işlemekte serbest bırakıyorsa, "Genç Kalemler" de "Şiir, şahsî ve vicdanîdir" diyerek şairlerini diledikleri şeyleri söylemekte yine serbest bırakıyordu. Her iki topluluğun şiir türündeki ayrılıkları, sadece vezinde ve dildedir. Birincisi aruzda ısrar ediyor, ikincisi heceyi savunuyordu; birincisi şiirde koyu bir Osmanlıcayı sürdürürken, ikincisi şiirde de konuşma dilinin kullanılmasında titizlik gösteriyordu. Böyle olunca, Millî Edebiyat döneminin şiirine de şahsî konular, yani "sanat için sanat" görüşü hâkim oldu.

Fecr-i Âtî'nin yıkılışından sonra onun yerini almak isteyenler çıktı. "Rübap" (1912) dergisinde toplanan bazı gençler (Halid Fahri, Selâhaddin Enis, Hakkı Tahsin, Orhan Seyfi, Yakub Salih, Safi Necip, Hasan Said), "Genç Kalemler"in karşısına çıkarak asıl millî edebiyatın "millî geçmişe bağlanmakla" kurulabileceğini ileriye sürdüler ve Mevlâna ile Yunus Emre'nin mistik lirizmini samimî bir dil ve üslûpla yeniden yaşatacaklarını söylediler. Bu lirizmin sembolü "ney" (Nay) olduğu için de, kendilerine *Nayîler* (= Neyciler) adını veren bu gençleri "Safahat-ı şi'r ü fikr" (1914, S. 1) dergisindeki bir yazısı (Nayîler - Yeni bir gençlik karşısında) ile kamuoyuna Şehabeddin Süleyman tanıttı. Fakat gerek millî edebiyat anlayışlarının yanlışlığı gerek edebî değerleri dikkati çeken eserler verememeleri yüzünden hiçbir iz bırakmadan silindiler.

Yine bu sıralarda millî bir dil ve üslûp kurma bakımından daha ciddî olmakla birlikte o gün için ciddî bir sonuç yaratmaktan uzak kalmış bir başka girişim de Yakub Kadri ile Yahya Kemal'in başlattıkları *Nev - Yunanîlik* (Yeni Yunancılık)'tir. Millî bir dilin, eski Yunan edebiyatında olduğu gibi ancak, hayal ve söz oyunlarından uzak, o dilin kendine mahsus, süssüz, yalın ve samimî ifade tarzının benimsenmesinden doğabileceğine inanan bu yazarlar, örnek alınmakta olan Batı edebiyatlarının da temelini oluşturan eski Yunan edebiyatındaki üslûp tarzının Türkçede de yaratılmasını düşündüler. Fakat yaptıkları ilk denemelerde, millî bir dil kurmaya çalışırken, millî edebiyat anlayışına ters düşmek istercesine, konularını da eski Yunan, Fenike ve Roma mitolojilerinden aldılar. Bu medeniyetlerin hepsi de eski Akdeniz medeniyetini oluşturan parçalar oldukları için bu yeni girişime aynı zamanda Havza edebiyatı (Akdeniz havzası edebiyatı) adı da verildi. Ancak bu girişim de çok kısa sürdü. Ortaya sadece birkaç örnek (Yahya Kemal: *Sicilya kızları, Biblos kadınları;* Yakub Kadri: *Siyah saçlı yabancı ile berrak gözlü genç kızın sözleri)* konulduktan sonra unutuldu.

Fakat Millî Edebiyat dönemi şiirinin güçlükleri, kendi dışındaki bu hafif ve geçici çalkantılardan çok kendi içindeki tutarsızlıklardan doğuyordu. Bir kere bu hareketi temsil eden şairler "Millî Edebiyat" terimi üzerinde bile ortak bir anlayışa sahip değildiler. Bunlardan bazıları (Ziya Gökalp, M. Nermi) bu terimden, "İslâmlık öncesi Türk tarihinin destanlar dönemine dönüş"ü; bazıları (Ziya Gökalp, Mehmed Emin) "yeryüzündeki bütün Türklerin birleştirilmesi temasının işlenmesi"ni; bazıları (Yahya Kemal, Enis Behiç) "Osmanlı tarihinin parlak devir ve şahsiyetlerinin yaşatılması"nı; bazıları (Faruk Nafiz, Orhan Seyfi, Yusuf Ziya, İhsan Raif) "halk şiirlerini örnek alma" yı anlıyor; bazıları ise, konu bakımından hiçbir kayda tabi olmadan, dilediğini yazmak istiyordu. Aslında da bu değişik anlayışlar içinde en istikrarlı davrananlar olarak Ziya Gökalp, Mehmed Emin ve M. Nermi bir yana bırakılacak olurlarsa, geride kalanların hepsi de yukarıda belirtilen görüşlerine uygun çok sınırlı örneklerin dışında hep kendi şahsî duygu ve hayallerinin peşinde idiler. Zaten Millî Edebiyat hareketinin şiirdeki bu çelişkili durumu da buradan doğuyordu. Romanda ve hikâyede, konuşma dilinin hâkim kılınmasından başka konuların millî yaşayıştan alınması şartı da dikkatle uygulanmış iken; şairler, şiir anlayışlarında ve dolayısıyla konularını seçmekte serbest bırakılmışlardı. Bunun üzerine şiirde keyfe bağlı tutumlar hâkim oldu. Üstelik içinde yaşanılan yıllar böyle tutumlara hiç de elverişli değildi. Fakat şairler, I. Dünya Savaşı gibi memleketin ölüm kalım kavgası verdiği bir dönemde bile sürekli olarak sevgililerine olan aşklarından ve özlemlerinden söz etmekte hiçbir mahzur görmediler. Bu tutum, Millî Edebiyat kavramı ile bağdaşamazdı. Savaşın sonlarına doğru kurulmuş olan Şairler Derneği (1917), bir toplantısı sırasında bu çelişmeyi de gündemine getirdiği halde, yapılan uzun konuşmalar sonunda, üyelerini sanat anlayışlarında yine serbest bırakmaya ve onlardan sadece "hece veznini ve konuşma dilini kullanmalarını" isteme kararını aldı.

Bu durumu ile Millî Edebiyat dönemi şiirinin, hareketin anlamı ve gayesi ile tam bir uygunluk içinde bulunduğu iddia edilemez. Fakat İstanbul'daki konuşma dilini ve üslûbunu bütün canlılığı ve tabiîliği ile gerçekleştirmiş olduğu kesinlikle söylenebilir. Aynı şekilde, hece de aruzun yerine konularak tam bir başarı ile kullanılmıştır. Hepsi de şiire önce aruzla başlamış olmakla birlikte, özellikle

"hecenin beş şairi" (Orhan Seyfi, Halid Fahri, Enis Behiç, Yusuf Ziya, Faruk Nafiz) denilen grupun şiirlerinde bu vezin dille tam bir uyum içindedir. Zaten bu dönemde hecenin Türk şiirine girişi de, bazı Servet-i Fünun şairlerinden başka, kimsenin ciddî bir muhalefeti ile karşılaşmadı. Millî Edebiyat şiirinde en çok rağbet gören kalıplar ise 7, 11 (6 + 5) ve 14 (7 + 7) heceli olanlardır.

Millî Edebiyat terimini "Osmanlı tarihinin muhteşem olaylarına ve şahsiyetlerine dönüş" olarak yorumlayan Yahya Kemal Beyatlı (1884 - 1958) Üsküp'te doğdu. İlk ve orta öğrenimini bu şehirle Selanik ve İstanbul'da yaptıktan sonra Paris'e giderek (1903), Ecole Libre des Sciences Politiques'e devam etti. Orada tarih dersleri vermekte olan Albert Sorel'in Fransız tarihini inceleme metodunu çok beğendi ve aynı metotla Osmanlı tarihini incelemeğe başladı. Bir yandan da çağdaş Fransız edebiyatı ile ilgileniyordu. 1912'de İstanbul'a döndükten sonra liselerde tarih ve edebiyat dersleri verdi. Türk edebiyatındaki yeni hareketleri de takip ediyor ve Türk şiirine yenilik getirmek istiyordu. Servet-i Fünun ve Fecr-i Âtî şiirlerini Fransız şiirinin birer taklidi olarak görüyordu. Çok güçlükle ve seyrek yazdığı şiirlerini ancak 1918'de yayınlamağa başladı. Bir ara İstanbul Üniversitesinde Türk edebiyatı, Batı edebiyatı ve medeniyet tarihi derslerini okuttu (1915 - 1922). Dergi ve gazetelerde yazıları ve şiirleri de çıkıyordu. Özellikle "Dergâh" dergisinde çıkan yazılarında, Millî Mücadele'yi destekliyordu. Ankara'ya gitti (1922). Lausanne'daki barış görüşmelerine gönderilen heyete de katıldı. Cumhuriyet'in ilânında, Urfa'dan milletvekili seçildi. 1926'da Varşova ve 1929'da Madrid büyükelçiliklerine gönderildi. Tekrar milletvekili seçildi (1934 - 1942). 1948'de, Halk Partisi'nin açtığı şiir yarışmasında, "Hayal şehir" adlı şiiri ile birinciliği kazandı. Aynı yıl, Karaçi büyükelçisi oldu. Bir yıl sonra bu görevinden ayrılıp İstanbul'a döndü ve orada öldü.

Yahya Kemal'in şiire başlayış tarihi kesinlikle belli değildir. Fransa'dan dönüşünden önceki şiirlerini kendisi yok ettiği için ilk şiirleri hakkında da bir bilgi yoktur. Ancak Fransa'ya gitmeden önce Fikret, Cenab ve Hâmid'i de çok beğendiği biliniyor. Fakat Fransız edebiyatı ile temasa geçtikten sonra Türk edebiyatı hakkındaki bu hayranlığı kayboldu, ona göre, "Türk edebiyatı, bir taklit edebiyatı idi. Divan edebiyatı, ayrıca, bütünlükten de mahrumdu. Halk edebiyatında da bir bütünlük yoktu. Tanzimattan sonraki edebiyat da bir taklit edebiyatı idi ve bu taklitçilik Servet-i Fünun edebiyatında en üst kertesine çıkmıştı. Ayrıca bu şiir, çağdaş Fransız şiirini bile değil, daha önceki devirlerin şiirini taklit etmişti".

Türk edebiyatı hakkındaki bu değerlendirmesi ile "Genç Kalemler"in görüşlerine çok yakınlaşan Yahya Kemal, şiirlerinin bir kısmında konuca Osmanlı tarihine bağlanma ve şahsî konulu şiirlerinde de "Genç Kalemler"in dil anlayışını benimsemek suretiyle, Türkiye'ye döndüğü sırada Türk şiirinde görülen eğilimlerden en çok Millî Edebiyat hareketini beğendiğini göstermiş oldu. Ancak heceyi bir türlü benimseyemedi ve onu bir tek şiirinde ("Ok") kullandı.

1912 - 1918 yılları kurmak istediği yeni şiir için çabaladığı bir araştırma ve hazırlık dönemidir. Eski Yunan şiiri ile ve Fransa'da da o zamanlar yeni olan "saf şiir/öz şiir" ile ilgilenmesi, hep bu döneme rastlar. Nihayet Osmanlı tarihinin muhteşem manzaralarını dile getirmeye ve bu konudaki ilk denemelerini, "Yeni Mecmua"da, *"Bulunmuş sayfalar"* başlığı altında yayınlamağa başlar (1918). Ona göre, gerek tarihteki bütün Türk devletleri gerek dünyada kurulmuş bütün devletler arasında en büyük olan Osmanlı İmparatorluğu'nun göz kamaştıran tarihi, temalar bakımından, millî bir edebiyatı tek başına besleyebilecek güçte bir kaynaktır. Şairin, Osmanlı tarihindeki muhteşem olayları yeniden canlandırmak suretiyle, I. Dünya Savaşı sırasında büyük bir moral çöküntüsüne uğramış olan Türk aydınlarına güç vermek gibi bir gayesi olduğu da söylenebilir.

Ancak, tarihî temaların işlendiği bu şiirler çoğunluğu oluşturmaz. Çoğunluk, hissî temaları (aşk, ölüm duygusu, sonsuzluk duygusu) işleyen şiirlerindedir. Tabiatı tek başına tema alan şiirleri yoktur.

Nazım şekilleri bakımından Yahya Kemal'in şiirleri büyük bir değişiklik gösterir. Gazel, şarkı ve rubaî gibi divan şiirinin şekillerinden sone gibi batılı nazım şekillerine kadar uzanan bu çeşitlilik içinde, divan nazmına ait şekilleri - daha çok - tarihî temaları işleyen şiirlerinde kullanır.

Titiz bir sanatçı ve itinalı bir üslûpçu olan şairin dili ve üslûbu da, temalarına göre, değişiklik gösterir. Tarihî temalı şiirlerinde, tarihî atmosferi tam olarak verebilmek için dönemin dili ve üslûbu hâkimdir. Hissî konulardaki şiirlerinde ise, İstanbul Türkçesinin bütün güzellikleri yer alır. Şiirlerinin bütünü ile Türk şiirine yeni bir ses getirdiği muhakkaktır.

Yahya Kemal, şiirlerini sağlığında bir araya getirip bastırmış değildir. Ölümünden sonra, İstanbul Fetih Cemiyeti'ne bağlı Yahya Kemal Enstitüsü tarafından on iki kitap halinde basılması planlanmış olan nazım ve nesir bütün eserleri içinde, şiirleri şu dört kitapta toplandı: *Kendi gök kubbemiz* [1961], *Eski şiirin rüzgârıyle* [1926], *Rubailer* [1963], *Bitmemiş şiirler* [1976]. Nesirleri ise, şu kitaplarındadır: *Aziz İstanbul* [1964], *Eğil dağlar* [1966], *Siyasî ve edebî portreler* [1968], *Siyasî hikâyeler* [1968], *Edebiyata dair* [1971], *Çocukluğum, gençliğim, siyasî ve edebî hâtıralarım* [1973], *Tarih musahabeleri* [1975], *Mektuplar - makaleler* [1977].

1909'da Fecr-i Âtî'ye girdikten sonra 1911'de Millî Edebiyat akımının önde gelenleri arasında yer alan Ali Canib (1887 - 1967) İstanbul'da doğdu. Öğrenimini önce İstanbul'da, sonra da Selanik'te yaptı. Selanik'te Mekteb-i Hukuk'a devam etti ise de bitiremeden ayrıldı. Lise ve öğretmen okullarının edebiyat öğretmenliklerinde, Millî Eğitim Bakanlığı müfettişliklerinde bulundu. İki kere milletvekili seçildi. İstanbul Edebiyat Fakültesi'nde öğretim görevlisi olarak da çalıştı.

Şiire küçük yaşlarında başlayan Ali Canib, sayısı pek fazla olmayan şiirlerini *Geçtiğim yol* [1918] adı ile bastırdı. Millî Edebiyat akımı ile ilgili tartışmalara da hararetle katılmış olan Ali Canib'in Tanzimat sonrası Türk edebiyatından örnekler taşıyan, *Türk edebiyatı antolojisi* (nazım - nesir) [1931] adında bir de antolojisi vardır. Şiirlerini bir araya getirdikten sonra şiiri bırakıp kendisini divan nazmı üzerindeki incelemelerine verdi ve özellikle XVIII. yüzyıl şairleri hakkındaki çalışmaları ile dikkati çekti.

Millî Edebiyat dönemi şiirinin en sevilmiş, en şöhretli temsilcileri, "hecenin beş şairi" ortak adı ile anılanlardır.

Bunlardan, Fecr-i Âtî'yi hemen takip eden nesle mensup olan Halid Fahri Ozansoy (1891 - 1971), İstanbul'da doğdu. Galatasaray Sultanîsi'ni bitirdikten sonra öğretmenliğe başladı. İlk şiirlerinde Fecr-i Âtî şiirinin etkisi görülen şair, "Rubap" dergisinde bu topluluğa karşı çıkan gençlere katıldı ve Millî Edebiyat akımının başarıya ulaşması üzerine "Aruza veda" adlı şiiri ile aruzu bırakıp heceyi kullanmaya başladı. Dil bakımından da hızla değişerek konuşma dilini benimsedi. Çoklukla karamsar ve marazî duyguların yer aldığı şiirlerini *Rüya* [1913], *Cenk duyguları* [1918], *Efsaneler* [1919], *Bulutlara yakın* [1921], *Gülistanlar, harabeler* [1922], *Paravan* [1929], *Balkonda saatler* [1931], *Sulara dalan gözler* [1938], *Hep onun için* [1962], *Sonsuz gecelerin ötesinde* [1964] adlı kitaplarında topladı. Mütareke yıllarında, "Nedim" adlı bir de edebiyat dergisi çıkardı.

Aynı zamanda gazeteci ve fıkra yazarı olarak da tanınan Orhan Seyfi Orhon (1890 - 1972), Hukuk Fakültesi'ni bitirdikten sonra Meclis-i Mebusan'a memur olarak girdi. Mütareke yıllarında, bu meclisin kapatılması üzerine gazeteciliğe başlayarak mizah ("Akbaba", "Papağan"), magazin ("Resimli Dünya", "Ayda bir") ve edebiyat ("Güneş", "Çınaraltı") dergileri çıkardı. Cumhuriyet döneminde İstanbul Erkek Lisesi'nde, Harp Okulu'nda ve Harp Akademisi'nde edebiyat öğretmenliği ve bir dönem de milletvekilliği yaptı.

Şiire o da aruzla başladı. Bu vezinle yazılıp çok beğenilmiş olan uzun bir şiirini *Fırtına ve kar* [1919] adı ile ayrıca bastırdı. Aruzu bırakıp da hece ile yazmaya başladıktan sonra yayınladığı ilk eseri, konusunu Türk mitolojisinden alan uzun bir manzum masaldır *(Peri kızı ile çoban hikâyesi* [1919]). Heceyi de aruz kadar başarı ile kullanan ve konuşulan Türkçenin en güzel örnekleri arasında bulunan şiirlerini şu kitaplarında topladı: *Gönülden sesler* [1922], *O beyaz bir kuştu* [1941], *Kervan* [1964]. Şiirlerinde halk şiirinin şekillerine (koşma, türkü, mani) de yer veren şair, mizahî olmayan nesirlerini *Düğün gecesi* [1957] adlı kitabında topladı.

"Beş hececi"lerin çok sevilmiş şairlerinden biri olan Enis Behiç Koryürek (1892 - 1949), İstanbul'da doğdu. Mülkiye'yi bitirdikten sonra, önce Hariciye Nezaretine memur olarak girdi (1914). İki yıl sonra da Budapeşte başşehbenderliğindeki bir göreve getirildi. Burada başşehbender olarak bulunan Ahmed Hikmet (Müftüoğlu) ile iyi bir dostluk kurdu. Yedi yıla yakın kaldığı bu görevi sırasında tanıştığı bir yabancı kızla ve bir süre sonra, ondan ayrılarak bir Türk kızı ile evlendi (1922). Bir ara Ticaret Vekâletine, oradan da Çalışma Bakanlığına geçti. Bu bakanlıkta müsteşar iken muhalefet partisinin adayı olarak katıldığı milletvekilliği seçimini kazanamayınca görevinden uzaklaştırıldı ve bu yüzden son yılları büyük sıkıntı içinde geçti.

Balkan Savaşları sırasında yayınladığı ve aruzla yazılmış ilk şiirlerinde millî duygular hâkimdir. Ziya Gökalp'ın teşviki ile aruzu bırakarak hece ile yazmağa başladı (1915). Şahsî ve hissî konulara da yer vermekle birlikte, millî duyguları ve Türk tarihinin kahramanlık olaylarını işleyen şiirleri çoğunluktadır. "Millî neşide", "Süvariler", "Gemiciler", "Venedikli korsan kızı", "Uğursuz baskın", "Çanakkale şehitliğinde" ve "Tuna kıyısında" adını taşıyanlar bu konulardaki şiirlerinin en tanınmış ve sevilmiş olanlarıdır. İlk şiir kitabı *Miras,* 1927'de basıldı. İkinci şiir kitabı *Güneşin ölümü,* ölümünden sonra, ilk kitabı ile yayınlandı (1951).

1946'dan sonra şair, mistik ve psişik bir âleme yöneldi. Kendi demesine göre, XVII. yüzyılın Mevlevî dedelerinden Çedikçi Süleyman Çelebi'nin ruhu ile temasa geçti ve şiirlerini onun kendisine dikte ettirmesi suretiyle yazmaya başladı. Bu şiirlerini, ölümüne yakın bir tarihte, *Varidat-ı Süleyman - Çedikci Süleyman Çelebi ruhundan ilhamlar* [1949] adı ile yayınladı. Bu kitabının önsözünde şair, Çedikçi Süleyman Çelebi'nin ruhu ile nasıl temasa geçtiğini ve şiirlerini onun ağzından nasıl yazdığını anlatır. Bu açıklamasına göre, kendisi sadece bir medyum durumundadır. Bu bakımdan, ispiritizma yolu ile meydana gelen bu şiirlerde şairin hissesinin ne olduğu hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

İstanbul'da doğmuş olan Yusuf Ziya Ortaç (1895 - 1967), orta öğrenimini bitirdikten sonra, Maarif Nezaretince açılan yeterlik sınavını kazanarak öğretmenlik hakkını aldı ve bir süre öğretmenlik yaptı. Sonunda gazeteciliğe geçti. Önce bir edebiyat dergisi olan "Şair" (1918)'i, sonra da - Orhan Seyfi ile birlikte - mizah dergisi "Akbaba" (1919)'yı çıkardı. Bir dönem de milletvekilliği yaptı (1946 - 1950). Halk nazmının şekillerine de yer verdiği şiirlerini *Akından akına* [1916], *Cenk ufukları* [1917], *Âşıklar yolu* [1919], *Şairin duası* [1919], *Yanardağ* [1928], *Bir selvi gölgesi* [1938], *Kuş cıvıltıları* [1938] ve *Bir rüzgâr esti* [1962] adlı kitaplarında topladı.

Topluluğun en sevilen ve en lirik şairi olan Faruk Nafiz Çamlıbel (1898 - 1973), İstanbul'da doğdu. Orta öğrenimini yaptıktan sonra bir süre Tıp Fakültesine devam etti ise de yarıda bırakarak gazeteciliğe başladı. 1922'den sonra da Anadolu'nun ve İstanbul'un birçok liselerinde edebiyat öğretmenliği yaptı. 1946'da milletvekili seçildi ve 1960'a kadar bu görevde kaldı.

İlk şiirlerini I. Dünya Savaşı sırasında yayınlayan Faruk Nafiz de önce aruzu kullandı ve sonra heceye döndü. Fakat aruzdan tamamıyla kopmadı. Zaman zaman aruzla da yazmaya devam etti. Sosyal temalara şiirlerinde çok seyrek olarak yer veren şair, şahsî duygu ve hayallerini ve özellikle aşk duygularını çok canlı ve sevimli bir lirizmle ifade etmekte büyük başarı gösterdi. Zamanında çok yaygın bir şöhrete ulaşan Faruk Nafiz, şiirlerini şu kitaplarında topladı: *Şarkın sultanları* [1918], *Gönülden gönüle* [1919], *Dinle neyden* [1919], *Çoban çeşmesi* [1926], *Suda halkalar* [1928], *Bir ömür böyle geçti* [1933], *Elimle seçtiklerim* [1934], *Akarsu* [1937], *Akıncı türküleri* [1938], *Heyecan ve sükûn* [1959], *Zindan duvarları* [1967], *Han duvarları* [1969].

Hepsi de I. Dünya Savaşı veya Mütareke yıllarında şiire başlayıp Millî Edebiyat akımının dil ve vezin bakımından nazma getirmiş olduğu esasları kabul etmiş olan ve Cumhuriyet döneminde de şöhretlerini sürdüren birçok şairler arasında şiirlerinde halk nazım şekillerini en çok kullanmış olan *Gözyaşları* [1914]'nın sahibi, kadın şair İhsan Raif (1877 - 1926); yine başka iki kadın şair olarak, şiirlerini *Yıldızlar ve gölgeler* [1919], *Hazan rüzgârları* [1927], *Gayya* [1930], *Su* [1933], *Şile yollarında* [1935], *Sabah kuşları* [1943], *Yerden göğe* [1960] adlı eserlerinde toplayan Şükûfe Nihal (1896 - 1973) ile *Geceden taşan dertler*

[1930], *Yayla türküsü* [1943], *Yurdumun dört bucağı* [1950] ve *Ellerim bomboş* [1967] adlı eserlerin sahibi Halide Nusret Zorlutuna (doğ. 1901); çoklukla konularını Yunan mitolojisinden aldığı şiirlerini *Persefon* [1930], *Asya şarkıları* [1932]ı *Pınar* [1936]ı *Rüzgâr* [1939], *Rüzgâr ve dallarda şarkılar* [1961], *Laton* [1964] ve *Titan* [1966] adlı kitaplarında toplayan Salih Zeki Aktay (1895 - 1971); *Bir gemi yelken açtı* [1926] ve *Hayal ikliminden dönen diyor ki* [1960] adlı şiir kitapları ile Ali Mümtaz Arolat (1897 - 1967); şiirlerini bir araya getirememiş olan Kemaleddin Kâmi Kamu (1901 - 1948); *Çakıl taşları* [1927] ve *Bir yudum daha* [1933] adlı eserleri ile Necmeddin Halil Onan (1902 - 1968); *Deniz sarhoşları* [1926], *Yayla dumanı* [1934] ve *Sarıkız mermerleri* [1942] adlı kitapları ile Ömer Bedreddin Uşaklı (1904 - 1946); *Şiirler* [1961]'i ile Ahmet Hamdi Tanpınar (1901 - 1962); *Örümcek ağı* [1925], *Kaldırımlar* [1928], *Ben ve ötesi* [1932], *Sonsuzluk kervanı* [1955], *Çile* [1966] ve *Şiirlerim* [1969] adlı eserleri ile Necip Fazıl Kısakürek (doğ. 1903) sayılmak gerekir. Bu arada, gençlik yıllarındaki ilk hevesle yazdığı şiirlerini *Bozgun* [1917] adlı kitabında topladıktan sonra şiiri bırakan Aka Gündüz ile şiiri sadece fikirlerini nazmen de ifade için bir vasıta olarak kullanmış olan ve onları *Kızıl elma* [1914], *Yeni hayât* [1918] ve *Altın ışık* [1942] adlı kitaplarında toplayan Ziya Gökalp da sayılabilir.

Son olarak, bu şairlerin yanına, Fecr-i Âti neslinden oldukları halde hiçbir edebî topluluğa katılmamakla birlikte Millî Edebiyat hareketinin esaslarına çok daha yakın olan Midhat Cemal Kuntay (1885 - 1956) ile İbrahim Alâeddin Gövsa (1899 - 1949)'yı da koymak doğru olur. Daha çok yurt sevgisi ile kahramanlık duygularını işleyen ve aruzla birlikte heceyi de kullanan Midhat Cemal, şiirlerini çok geç bir tarihte *Türk'ün şehnamesi'nden* [1954] adı ile toplayıp yayınladı. İbrahim Alâeddin ise, önce aruzla, sonra hece ile ve son yıllarda yine aruzla yazdığı, şahsî konuların yanında vatan sevgisini işleyen konulara da yer verdiği şiirlerini *Çocuk şiirleri* [1911], *Güft ü gû* [1913], *Çanakkale izleri* [1932], *Acılar* [1941] adları ile yayınladı.

Tiyatro: Millî Edebiyat döneminin Türk tiyatrosu bakımından en önemli olayı, o zamana kadar yalnız özel teşebbüs sahiplerinin ellerinde dağınık, ömürsüz ve çoğu da ciddî olmayan sahne çalışmalarının yanında, resmî teşebbüsün de bu çalışmalara bir düzen ve ciddiyet getirmesi için ortaya çıkmasıdır. 1914 yılı haziranında, İstanbul şehiremini (belediye başkanı) Operatör Cemil Paşa (Cemil Topuzlu) belediyeye bağlı bir şehir tiyatrosu kurulması için harekete geçti ve bu işleri organize etmek üzere de Paris'teki Odéon tiyatrosu müdürü ve tanınmış aktör Pierre Antoine çağrıldı. Antoine'ın İstanbul'a gelmesi üzerine, hazırlıklara hızla başlanarak Darülbedayi-i Osmanî adı ile resmî şehir tiyatrosu kurulmuş oldu. Aynı zamanda bir okul niteliğinde olan, Tiyatro ve Musiki olarak iki ayrı bölüme ayrılan bu müessese, şimdiki Devlet Konservatuarı'nın Türkiye'deki ilk örneğidir. Öğretim kadrosu tamamlandıktan sonra, sınavla her iki bölüme de öğrenci alındı ve öğretime başlandı. I. Dünya Savaşı'nın çıkması ve Türkiye'nin de savaşa girmesi üzerine Antoine'ın Fransa'ya dönmesinden sonra da çalışmalar sürdü. Savaş yıllarının getirdiği büyük malî sıkıntılar yüzünden çok zor şartlar içinde çalışılmasına rağmen, Darülbedayi, 20 ocak 1916'da, Hüseyin Suad'ın Fransızcadan yaptığı *Çürük temel* adlı bir adaptasyonu ile perdesini açtı ve düzenli bir şekilde olmamakla birlikte 1926'da İstanbul Şehir Tiyatrosu adı ile ve yine belediyeye bağlı olarak yeniden kuruluşuna kadar çalışmalarına devam etti.

Darülbedayi'in ciddî ve seviyeli çalışmaları, piyes yazarlarını da edebî değeri olan eserler yazmaya veya çevirmeye zorladı. Millî Edebiyat döneminin tiyatro çalışmaları da, bu sebeple, ancak 1915'ten sonra başlayabildi. Ancak, Darülbedayi halkın tiyatroya ilgisini artırmak için daha çok çağdaş Fransız tiyatrosunun hafif komedi çeşidindeki piyesleri tercih ettiğinden, bu dönem tiyatro yazarlarının telif ve tercüme şeklindeki çalışmalarında da bu tip komediler örnek alındı. Aslında şair olan bir kısım genç yazarlar ise, daha çok manzum dramlar yazmayı tercih ettiler. Böylece, Tanzimat'ta da Abdülhak Hâmid ile gelişip rağbet görmüş olan "manzum dram" tarzı yeniden canlandırılmış oldu. O zamana kadar teknik yönünden sağlam bir geleneğe sahip olamayan Türk tiyatro edebiyatı, bu dönemde de teknikçe zayıftır. Fakat dil yönünden konuşma dilinin bütün tabiîliğine ve canlılığına sahiptir.

Millî Edebiyat döneminde yalnız tiyatro türü ile ilgilenen iki yazarla karşılaşırız. İkisi de komedi çeşidini tercih etmişlerdir. Bunlardan biri olan İbnürrefik Ahmed Nuri Sekizinci (1874 - 1935), İstanbul'da doğdu. Galatasaray Sultanîsi'ni bitirdikten sonra hayatı boyunca hep küçük memurluklarda çalıştı. Bu arada Darülbedayi'in yönetim kurulu üyeliğinde ve Ankara'daki Halk Evi'nin sahne rejisörlüğünde de bulundu. Telif ve adaptasyon olarak birçok eseri bulunan Ahmed Nuri'nin başlıca piyesleri şunlardır: *Kadın tertibı* [1918], *Gücü gücü yetene* [1918], *Fırsat yolunda* [1918], *Kısmet değilmiş* [1920], *Hisse-i şayia* (adaptasyon), *Sekizinci* (adaptasyon), *Ceza kanunu* (adaptasyon).

Dönemin tanınmış ikinci tiyatro yazarı olan Musahipzade Celâl (1868 - 1959), III. Selim'in musahiplerinden İzzet Şakir Ağa'nın torunudur. İstanbul'da doğdu. Önce, bir süre küçük memurluklarda bulundu. 1918'de memurluktan ayrılarak yalnız piyes yazmakla meşgul olmağa başladı. 1917'de, altı yıl süre ile yeniden memurluğa döndü. Yine komedi çeşidinde çalışmakla birlikte, konularını Osmanlı tarihinin yıkılış döneminden alan ve bu yıkılışa yol açan ahlâkî, idarî ve sosyal aksaklıkları tenkit eden bu piyeslerin hafif Fransız komedileri ile hiçbir benzerlikleri yoktur. Vakaları bakımından tarihî olan bu piyesler, aynı zamanda birer töre komedisi yapısındadırlar. Müziğe ve dansa da yer verilen ve çoğunun baskıları çok geç yapılmış olan bu piyesler şunlardır: *Köprülüler* [1912], *İstanbul efendisi* [1920], *Lâle Devri* [1921], *Yedekçi* [1936], *Macun hokkası* [1936], *Kaşıkçılar* [1936], *Atlı ases* [1936], *İtaat ilâmı* [1936], *Demirbaş Şarl* [1936], *Kafes arkasında* [1936], *Fermanlı deli hazretleri* [1936], *Bir kavuk devrildi* [1936], *Aynaroz kadısı* [1936], *Mum söndü* [1936], *Pazartesi - perşembe* [1936], *Balaban ağa* [1936], *Gül ve gönül* [1936]. Yazarın bu komedilerinden başka, ikisi *(Selma, Gülsüm)* [1936] basılmış ve birisi *(Genç Osman)* basılmamış üç dramı ile yine basılmamış *Moda çılgınlıkları* adlı bir komedisi daha vardır.

Bu iki tiyatro yazarının dışında, başka türlerde şöhret yapıp da tiyatro eserleri yazanlar da vardır. Bunların arasında şairler başta gelir. Darülbedayi sahnesinde oynan-

mış ilk telif tiyatro eseri olan *Baykuş* [1916] adlı manzum dramın yazarı Halid Fahri (Ozansoy)'nin, yine hepsi manzum olan, başka piyesleri de şunlardır: *İlk şair* [1923], *Sönen kandiller* [1926], *Nedim* [1932], *On Yıl'ın destanı* [1933], *Hayalet* [1936] ve *Bir dolaptır dönüyor* [1958].

Halid Fahri'yi *Binnaz* [1918] adlı yine manzum piyesi ile takip eden Yusuf Ziya (Ortaç)'nın *Kördüğüm* [1919], *Name* [1919], *Lâtife* [1919], *Şüphe* [1920], *Eski mektup* [1923], *Nikâhta keramet* [1923] adlı altı piyesi daha vardır.

Canavar [1924] adlı ilk manzum piyesi ile tanınan Faruk Nafiz, 1930'dan sonra ortaya atılan Türk tarih tezine uygun olarak *Akın* [1932] ve *Özyurt* [1932] adlı manzum piyesleri ile *Kahraman* [1933], *Ateş* [1934], *Yayla kartalı* [1945] ve birçok okul piyesleri yazdı.

Şairlerin rağbet gösterdikleri bu manzum piyes modasının dışında, aslında romancı ve hikâyeci olup piyes de yazanların içinde, önce komediler ve sonra da dramlar veren Reşat Nuri Güntekin, piyes tekniğindeki başarısı ile dikkati çeker. Reşat Nuri'nin tiyatro eserleri şunlardır: *Hançer* [1920], *Eski ruya* [1922], *Taş parçası* [1926], *Felâket karşısında* [1931], *Göz dağı* [1931], *Eski borç* [1931], *Hülleci* [1935], *Balıkesir muhasebecisi* [1971], *Tanrıdağı ziyafeti* [1971], *Yaprak dökümü* (aynı adlı romanından) [1971], *Eski hastalık* (aynı adlı romanından) [1971]. Ayrıca birçok okul piyesleri de yazmış olan Reşat Nuri'nin, oynandığı halde henüz basılmamış şu piyesleri de vardır: *Gönül* [1916], *Ağlayan kız* [1947], *Bu gece başka gece* [1956].

Yine çoğu romancı ve hikâyeci olanlar arasında tiyatro eseri de yazanlardan Aka Gündüz'ün *Muhterem kaatil* [1914], *Yarım Türkler* [1919], *Beyaz kahraman* [1932], *Mavi yıldırım* [1933], *Yarım Osman* [1933]; Ercümend Ekrem Talu'nun *Erenler* [1926], Ömer Seyfeddin'in *Mahcupluk imtihanı* [1938], Refik Halid'in *Deli* [1929], Halide Edib'in *Kenar çobanları* (opera metni) ile *Maske ve ruh* [1945], Raif Necdet ile M. Rauf'un *Tiraje* [1919], Yakub Kadri'nin *Veda* [1909], *Sağanak* [1928] ve *Mağara* [1934] adlı piyesleri sayılabilir.

Roman ve hikâye: Millî bir edebiyat kurmak için önce yazı dilini konuşma diline yaklaştırdıktan sonra, temalar bakımından da halkın yaşayışı ile ilgilenmenin ve ayrıca halkı millî tarih ve millî birlik üzerinde aydınlatıcı konuları da ele almanın lüzumuna inanan, fakat bu görüşlerini şiir ve tiyatro türlerinde gereği gibi gerçekleştiremeyen Millî Edebiyat akımının roman ve hikâye türlerinde her yönden başarıya ulaştığı görülüyor.

Ahmed Midhat'ın romanlarında yalnız İstanbul'un değil, imparatorluğun çok geniş sınırlarını da aşarak yabancı ülkelere kadar taşan vakalar, Servet-i Fünun romanlarında yalnız İstanbul'un sınırları içinde sıkışıp kalır. Millî Edebiyat dönemi romanlarında ve hikâyelerinde ise İstanbul'un sınırlarını yeniden aşarak bu sefer, Anadolu'nun şehir, kasaba ve köylerine kadar uzanır (Ebubekir Hazım, Refik Halid, Reşat Nuri). Ayrıca, vakalarda, bu mekân genişlemesinin yanında zaman bakımından da bir genişlemeye rastlanır ve Ömer Seyfeddin'in bazı hikâyelerinde görüldüğü gibi, zaman kadrosu Osmanlı tarihinin derinliklerine kadar büyür. Bu arada, Türk birliği konusunu işleyen romanlarla (Halide Edib, Ahmed Hikmet) birlikte, Anadolu'daki ölüm kalım kavgasını ele alan romanlar (Halide Edib, Yakub Kadri, Aka Gündüz) ve Türkiye'nin Tanzimat'tan beri geçirmekte olduğu sosyal ve kültürel değişmeleri anlatan romanlar (Yakub Kadri) da göze çarpar. Fakat hissî konuları işleyen romanlar yine de çoğunluktadır. Ancak bu çokluk, Millî Edebiyat dönemi romanı ile hikâyesinde millî ve mahallî konulara gerek mekân gerek zaman açısından başlamış olan bu açılmanın değerini küçültmez. Çünkü bu çok isabetli yöneliş henüz başlangıç halindedir ve zamanla gelişmesi kaçınılmazdı. Nitekim Cumhuriyet devri romanı ile hikâyesinde devam eden bu tutum, büyük gelişmeler kaydetmiştir. Millî Edebiyat döneminin romanlarında ve hikâyelerinde konuşma dilinin en geniş ölçülerde yer aldığı kolaylıkla gözlenmektedir.

Bu dönemin roman ve hikâye türünde gördüğümüz ilk önemli şahsiyeti Halide Edib Adıvar (1884 - 1964), İstanbul'da doğdu. Üsküdar'daki Amerikan Kız Koleji'ni bitirdi (1901). Ayrıca, Rıza Tevfik (Bölükbaşı)'ten felsefe, matematikçi Salih Zeki'den de özel matematik dersleri aldı. 1908'den sonra makaleler, hikâyeler ve romanlar yayınlamaya başladı. Türkçülük ideolojisini benimsedi. Önce Salih Zeki ile birkaç yıl süren bir evliliği oldu ve bu süre içinde Halide Salih adını kullandı. İkinci evliliğini Dr. Abdülhak Adnan (Adıvar) ile yaptı (1917). 1918'de İstanbul Edebiyat Fakültesinde Batı edebiyatı profesörü oldu. Mütareke sırasında Istanbul'da yapılan açık hava toplantılarında, millî duygularla dolu, heyecanlı konuşmalar yaptı ve işgal kuvvetlerinin düşmanlığını çekti. Bunun üzerine, eşi ile birlikte Ankara'ya giderek Millî Mücadele'ye katıldı (1920). İstanbul hükümetince verildiği Kürt Mustafa Paşa'nın başkanlığını yaptığı harp divanında idama mahkûm edilenler arasında idi. Onbaşı rütbesi ile zaman zaman cephelerde bulundu ve zaferden sonra rütbesi çavuşluğa yükseltildi. Cumhuriyetin ilânından sonraki olaylar sırasında Adnan Adıvar, Atatürk'le anlaşmazlığa düşünce, eşi ile birlikte Türkiye'den ayrılarak, 1939'da dönüşüne kadar, daha çok Fransa ve İngiltere'de bulundu. Yurt dışında kaldığı sırada davet edildiği Hindistan ile Amerika'da Türkiye'yi tanıtıcı birçok konferans verdiği gibi, zaman zaman İngilizce olarak gerek kendisi gerek Türkiye ile ilgili eserler de yazdı: *Memories of Halide Edip* (Halide Edip'in hâtıraları) [1926], *Turkey Faces West* (Türkiye Batı'ya yöneliyor), Türkçesi: *Mor salkımlı ev* [1935] [1930], *The Turkish Ordeal* (Türk'ün verdiği çetin sınav), Türkçesi: *Türk'ün ateşle imtihanı* [1962]) [1928], *Conflict of East and West in Turkey* (Türkiye'de Doğu - Batı çatılması) [1935], *The Clown and his daughter* Meddah ve kızı) [1935], Türkçesi: *Sinekli Bakkal* [1936].

1940'ta İstanbul Edebiyat Fakültesinde İngiliz edebiyatı profesörlüğüne getirildi. Bir yandan da yazı hayatına devam ediyordu. 1942'de açılan bir roman yarışmasında, *Sinekli Bakkal* romanı ile birinciliği kazandı. 1950'de İstanbul'dan milletvekili seçildi ve 1954'te üniversitedeki görevine yeniden döndü.

Millî Edebiyat hareketinin olduğu kadar Cumhuriyet döneminin de en büyük romancılarından biri olan Halide Edib, yazı hayatına önceleri, daha çok hissî konularda romanlar yazarak başladı. Kahramanları da çoğunlukla kadınlardı. Fakat bunların psikolojik yapıları ve bu yapıya uygun davranışları normalin üstünde olarak seçilmişti. Çok mağrur ve çevrelerine de erkeklere de hâkim durumları ile bu kadınlar, romancının o zamanki psikolojik yapısının özelliklerini taşıyorlardı. Sonraki romanlarında bu bakım-

dan biraz daha tabiîleşmekle birlikte, yine de, sonuna kadar, belli bir ölçüde de olsa, bu üstünlük iddialarına bağlı kalmıştır. Fakat ilk romanlarında kabukta birtakım tasvirlere dayanan çevre münasebetleri, sonraki romanlarında değerli tahlillere yönelmiştir. Bu durum, romancının zamanla olgunlaşmasının açık bir belirtisidir. *Sinekli Bakkal*, bu bakımdan en başarılı eseri olarak kabul edilebilir.

Türkçülük görüşünün en hararetli yıllarında, onun etkisi ile, Türklerin birleşmesi idealini işleyen *Yeni Turan* [1912])'ı yazan romancı, Türkiye'nin kendisi bir ölüm kalım savaşına girince, gerçekçi bir tutumla, önce Türkiye' nin kurtarılması gereğine inandı ve Millî Mücadele'yi bütün gücü ile desteklediği gibi, o duygularla *Ateşten gömlek* [1922] ve *Vurun kahpeye* [1926] romanlarını ve *Dağa çıkan kurt* [1922]'taki hikâyelerini yazdı. Çevresindeki insanlarla ve olaylarla ilgilenmeyi seven yazar, özellikle Türkiye'ye döndükten sonraki romanlarında, Istanbul'un orta halli semtlerinin yaşayışı ve insanları ile olduğu kadar Anadolu'nun kasaba ve insanlarının yaşayışları ile de ilgilendi.

Dil ve üslûp yönünden ilk eserlerinde Servet-i Fünun' un etkisinde kalan Halide Edib, Millî Edebiyat akımına katıldıktan sonra konuşulan dilde karar kıldı. Üslûp bakımından dikkatsiz ve itinasızdır. Bu konuda, birçok tenkitlere uğradı. Romanlarında teknikçe gösterdiği başarıyı hikâyelerinde gerçekleştirememekle birlikte Halide Edib, çok canlı, maceralı, hareketli ve mücadeleli geçen uzun yaşayışı içinde gerek romanları gerek davranışları ve görüşleri ile XX. yüzyıl Türk edebiyat ve fikir hayatının en renkli sanatçılarından biridir.

Halide Edib'in, sayıları yirmiyi bulan ve bir kısmı ölümünden sonra basılan, romanları ile hikâye kitapları şunlardır: *Seviye Talib* [1909], *Handan* [1912], *Son eseri* [1912], *Yeni Turan* [1912], *Mevud hüküm* [1919], *Ateşten gömlek* [1922], *Raik'in annesi* [1924], *Kalp ağrısı* [1924], *Vurun kahpeye* [1926], *Zeyno'nun oğlu* [1928], *Sinekli Bakkal* [1936], *Yol Palas cinayeti* [1937], *Tatarcık* [1939], *Sonsuz panayır* [1946], *Döner ayna* [1954], *Âkıle Hanım sokağı* [1958], *Hayat parçaları* [1963], *Sevda sokağı komedyası* [1971], *Çaresaz* [1972], *Kerim Usta'nın oğlu* [1974]. Hikâyeleri: *Harap mabetler* [1911], *Dağa çıkan kurt* [1922], *İzmir'den Bursa'ya* (Yakub Kadri, Falih Rıfkı, Mehmed Âsım ile) [1922], *Kubbede kalan hoş seda* [1974].

Halide Edib'in, ayrıca, İngiliz edebiyatından yapılmış birçok çevirilerinden başka ilmî değer taşıyan inceleme ve araştırmaları da vardır: *İngiliz edebiyatı tarihi* [1942 - 1943], *Üniversite kafası ve tenkid* [1942], *Edebiyatta tercümenin rolü* [1944], *Türkiye'de Şark, Garb ve Amerikan tesirleri* [1955], *Doktor Adnan Adıvar* [1956].

Millî Edebiyat döneminin gerek roman tekniğindeki başarısı gerek dil ve üslûptaki titizliği ve gerek Türkiye' nin Tanzimattan günümüze kadar gelen sosyal ve siyasî hayatındaki meselelere gittikçe artan bir dikkat ve ciddiyetle eğilişi bakımından en değerli romancısı, Yakub Kadri Karaosmanoğlu (1889 - 1974)'dur. Aslen Manisalı olan ve Mısırla ticarî münasebetleri bulunan Karaosman ailesindendir. Kahire'de doğdu. 1895'te ailece Manisa'ya döndüler ve 1906'ya kadar orada kaldılar. Yakub, ilk ve orta öğrenimini Manisa ve İzmir'deki okullarda yaptı. 1906'da iki yıllığına tekrar Kahire'ye gidince, oradaki bir Fransız okuluna devam etti. İki yıl sonra İzmir'e döndüler. Fakat Yakub, orada kalmayarak İstanbul'a gitti. Birkaç ay sonra II. Meşrutiyet ilân edildi. Bir yıl sonra da o, yazı hayatına başladı. Hatta Şehabeddin Süleyman'la birlikte, "Ümit" adlı bir edebiyat dergisi de çıkardı. Aynı yıl kurulan Fecr-i Âtî'ye de girdi. Yayınladığı makale, hikâye ve mensur şiirlerle edebiyat dünyasına iyice yerleşti. Fecr-i Âtî'nin dağılmasından sonra, önceleri karşı çıktığı Millî Edebiyat hareketine katıldı. I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar, yazılarını "Servet-i Fünun", "Rübap", "Resimli Kitap" ve "Yeni Mecmua" gibi dergiler ile "İkdam" ve "Peyam-ı Sabah" gazetelerinde yayınladı. 1920'de Millî Mücadele'yi yakından görmeleri için davet edilenlerin arasında o da vardı. Aynı yıl, *Kiralık konak* adlı romanı tefrika edildi ("İkdam"). I. Dünya Savaşı'nı kaybetmemiz ve memleketin çok kötü bir duruma düşmesi yüzünden, bir ara psikolojik bir bunalım dönemine girdi ve tasavvufla ilgilenmeye başladı. Yazdığı ilk roman olduğu halde *Kiralık konak*'tan sonra yayınlanan *Nur Baba* [1922] ile mensur şiirlerden oluşan *Erenlerin bağından* [1919] bu dönemin ürünleridir. Nihayet Millî Mücadele'ye katılmak için Ankara'ya gitti (1922) ve orada cıkmakta olan "Hâkimiyet-i Milliye" gazetesine yazılar yazdı. Cumhuriyet'in ilânından sonra, bir ara vereme tutuldu ve tedavi için İsviçre'ye gitti (1926). İki yıl kadar kaldığı bu ülkeden gönderip İstanbul'daki "Milliyet" gazetesinde yayınlanan yazıları, sonraları *Alp dağlarından* [1942] adı ile kitap halinde de basıldı. 1932'de Ankara'da çıkarılmağa başlanan "Kadro" dergisine katıldı. 1935'ten başlayarak Bern, Tiran, Prag, La Haye ve Tahran büyükelçiliklerinde bulundu. Prag'da iken. *Atatürk* [1946] adlı monografisini hazırladı. 1954'te emekliye ayrıldı. 1960'ta Kurucu Meclis'e ve bir yıl sonra da milletvekilliğine seçildi. Son görevi, Anadolu Ajansı yönetim kurulu başkanlığı oldu.

Yakub Kadri'nin, yukarıda söylenenlerin dışındaki eserleri şunlardır: a. Romanları: *Hüküm gecesi* [1927], *Sodom ve Gomore* [1928], *Yaban* [1932], *Ankara* [1934], *Bir sürgün* [1938], *Panorama I* [1953], *Panorama II* [1954], *Hep o şarkı* [1956]; b. Hikâyeleri: *Bir serencam* [1913], *Rahmet* [1922], *İzmir'den Bursa'ya* (Halide Edib, Falih Rıfkı, Mehmed Âsım ile) [1922], *Millî Savaş hikâyeleri* [1974]; c. Edebî nesirler: *Okun ucundan* [1940]; d. Makaleler: *Ergenekon I, II* [1929]; e. Hâtıralar: *Zoraki diplomat* [1955], *Anamın kitabı* [1957], *Vatan yolunda* [1958], *Politikada kırk beş yıl* [1968], *Gençlik ve edebiyat hâtıraları* [1969]; f. Monografi: *Ahmet Haşim* [1934].

Edebiyata gözlerini Fecr-i Âtî'de açan Yakub Kadri' nin, bu ilk yıllarında, "sanat için sanat" görüşüne bağlanması normaldir. Ancak Balkan Savaşı'nın ve onun ardında I. Dünya Savaşı'nın getirdikleri büyük acılar karşısında sanatçının yalnız kendisi için yaşayamayacağı, çevresinde olup bitenlerle ilgilenmesi gerektiği düşüncesi yazarda yavaş yavaş yerleşip kökleşir ve 1916'dan itibaren yurdun acı gerçeklerini anlatan hikâyeler yazmaya başlar. Fakat memleketin gittikçe kötüleşen durumu üzerine büyük bir karamsarlığa düşen ve bu psikolojik bunalımını gidermek için bir süre Bektaşî tekkelerine bile devam eden romancı, o günlerini *Nur Baba* adlı romanı ile dile getirdi. Fakat bu bunalımdan asıl kurtuluşu, Anadolu'ya geçip Millî Mücadele'ye katılması ile olur. Artık olayların ve gerçeklerin tam içindedir ve kendi kabuğundan tamamıyla sıyrılmıştır.

1916'dan başlayarak çevresine yöneldiği, böylece o zamana kadar bağlı bulunduğu "sanat için sanat" görüşünü bırakarak "cemiyet için sanat" görüşünü benimsediği bilinen yazarın, Türkiye'nin Tanzimat'tan beri geçirdiği siyasî, sosyal ve kültürel değişiklikleri tarihî seyirleri içinde ele almaya başladığı ilk eseri, ikinci romanı olan *Kiralık konak*'tır. 1920'de tefrika edilip iki yıl sonra kitap halinde de basılan bu romanında yazar, Tanzimat döneminden I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar yetişen üç nesildeki yaşayış ve düşünüş ayrılıklarını ve bunları meydana getiren faktörleri inceler. Edebiyat tarihi açısından bakılınca, bu eseri ile Tanzimat, Edebiyat-ı Cedide ve Millî Edebiyat dönemlerinin olayları ve nesilleri ile işe başlamış bulunan romancı, bundan sonraki romanlarında, bu tarz değişikliklerin, Tanzimat'tan 1950 yılına kadar Türk siyasî tarihinin başlıca safhaları (II. Abdülhamid, II. Meşrutiyet, Mütareke, Millî Mücadele, Cumhuriyet: Atatürk dönemi ve sonrası) içindeki durumunu tahlilî bir şekilde inceler ve sonuçlara varır. Bütün bu romanlarında Yakub Kadri, karşımıza, iyi bir gözlemci olduğu kadar, olaylar üzerinde düşünmesini ve onları titizlik ve ciddiyetle değerlendirmesini bilen bir fikir adamı olarak da çıkar. Hemen bütün romanlarında görülen aşklar, vakaya sadece bir renk katmak içindir.

Yakub Kadri, gerek teknik gerek üslûpça Türk romanının Halid Ziya'dan sonra en büyük temsilcisidir. Vakanın kurulmasında ve geliştirilmesindeki sağlamlıkla birlikte, karakterlerin çizilmesinde de büyük bir ustalık görülür. Üslûpta gösterdiği titizlik de büyüktür. Dil ise, ilk yazdıkları *(Bir serencam)* bir yana bırakılırsa, konuşma dilinin bütün özelliklerini taşır.

Fecr-i Âtî'nin dağılmasından sonra kısa bir süre Millî Edebiyat hareketine katılmış olan Refik Halid Karay (1888 - 1965), İstanbul'da doğdu. Yazı hayatına küçük hikâyelerle başladı ve sonra romana geçti. Bir ara Mekteb-i Hukuk'a yazıldı ise de, yarıda bırakarak basın hayatına girdi (1908). Gazetelerde hikâyeleri, fıkraları ve edebî yazıları çıkıyordu. Bu arada İstanbul'daki Beyoğlu belediyesinde başkâtip olarak çalıştı. Fakat iktidardaki İttihad ve Terakki partisinin aleyhindeki bazı yazıları yüzünden Sinop'a sürüldü (1914). Üç yıllık bu sürgün hayatını Sinop'tan başka, Çorum, Ankara ve Bilecik'te geçirdi. Buralardan gönderdiği ve Anadolu kasaba ve şehir hayatını çok renkli olarak anlatan, İstanbul'daki gazetelerde yayınlanan ve sonradan *Memleket hikâyeleri* adı ile ayrıca basılan hikâyeleri büyük ilgi topladı. Bunun üzerine, Ziya Gökalp'ın araya girmesi ile affedilerek İstanbul'a döndü ve "Yeni Mecmua"ya yazmaya başladı (1917). Mütareke yıllarında, iktidarda bulunan Hürriyet ve İtilâf Fırkası (Partisi)'na girdi ve Posta ve Telgraf Genel Müdürü oldu. Hükümetin politikasına uygun olarak Millî Mücadele'ye karşı çıktı ve onu kötüledi. Bu konudaki yazılarını Ali Kemal'in çıkardığı "Sabah" gazetesi ile Refi Cevad (Ulunay)'ın çıkardığı "Alemdar" gazetesinde ve kendi çıkardığı "Ay Dede" adlı mizah dergisinde yayınlıyordu. Bu davranışları yüzünden, zaferden sonraki günlerde tevkif edilmek üzere iken Suriye'ye kaçtı ve Haleb'de yerleşti. Orada çıkmakta olan "Doğu Yol" gazetesi ile kendisinin çıkardığı "Vahdet" adlı gazeteye de aynı tarzda yazılar yazmaya devam etti. Fakat yeni Türk devletinin gittikçe artan itibarı karşısında, büyük bir hata işlediğini anlayarak pişmanlık duydu. Bu pişmanlığını, 1926'dan sonra yazdığı yazılarda belirtmeye ve Türkiye ile yöneticilerini övmeye başladı. Ancak, zaferden sonra ilân edilen yüz elli kişilik "istenmeyen kişiler" listesinde yer aldığı için, ancak Atatürk'ün ölümünden sonra çıkarılan af üzerine İstanbul'a döndü ve politika ile bir daha ilgilenmeden, yalnız yazıları ile hayatını kazandı.

İlk şöhretini edebî nesir ve fıkra türünde yapan ve zamanla hikâyeye ve oradan da romana geçen Refik Halid'in toplam sayısı otuza yaklaşan eserlerinden hikâye, roman ve fıkra türlerinde olanları şunlardır: a. Hikâye kitapları: *Memleket hikâyeleri* [1919], *Gurbet hikâyeleri* [1940]; b. Romanları: *İstanbul'un iç yüzü* [1920], *İstanbul'un bir yüzü* [1939], *Çete* [1939], *Sürgün* [1941], *Anahtar* [1947], *Bu bizim hayatımız* [1950], *Nilgün* (C. I, Mapa Melikesi Nilgün; C. II, Türk prensesi Nilgün; C. III, Nilgün'ün sonu) [1950], *Dişi örümcek* [1953], *Bugünün saraylısı* [1953], *Yer altında dünya var* [1953], *2000 yılın sevgilisi* [1954], *İki cisimli kadın* [1955], *Kadınlar tekkesi* [1955], *Karlı dağdaki ateş* [1956], *Dört yapraklı yonca* [1957], *Sonuncu kadeh* [1965]; c. Fıkra ve hikâye karışık olanlar: *Tanıdıklarım* [1919], *Ay peşinde* [1922], *Bir avuç saçma* [1939], *İlk adım* [1941], *Makyajlı kadın* [1943], *Tanrı'ya şikâyet* [1944].

İnce ve daima çevresindeki insanların kusurlarına ve olayların aksaklıklarına yönelen zekâsı ile Refik Halid, hemen hemen her türdeki yazılarında, karşımıza çok kuvvetli bir gözlemci olarak çıkar. Bu sebeple, gördüklerini anlatırken çok gerçekçi olduğu gibi, sosyal tenkide ve mizaha da her zaman açıktır. Fakat gözleme dayanan ve görünüşlerden hareket eden her yazar gibi, gördüklerinin altındaki sebepleri araştırmaya o da pek girmez. Daha çok gerek çevre gerek olay ve insan olarak sadece gördüklerini anlatmaya çalışır. Bu yüzden yazılarında ne psikolojik ne de sosyolojik tahlile rastlanır. Türk hikâyesine Anadolu'nun hayatını ilk sokan yazarlardan olan Refik Halid'in dili, İstanbul'un konuşma dilinin en güzel örneklerindendir. Üslûbu ise çok canlı, renkli ve esprilidir.

"Genç Kalemler" dergisinin çıktığı yıllardan beri Millî Edebiyat düşüncesine bağlı bulunan ve o sıralarda esas adı olan Enis Avni imzası ile şiirleri de yayınlanan Aka Gündüz (1886 - 1956), romancı ve hikâyeci olarak asıl şöhretini Cumhuriyet döneminde kazanır. Selanik'e bağlı Katerina kasabasında doğdu. Galatasaray Sultanîsi'ni bitirdikten sonra Harbiye (Harp Okulu)'ye girdi ise de, hastalanarak ayrıldı ve Paris'e gitti. Üç yıl süre ile oradaki Hukuk Fakültesi'ne ve Güzel Sanatlar Okulu'na devam ettikten sonra Selanik'e döndü. 31 Mart Vakası üzerine Hareket Ordusu'na katılarak İstanbul'a gelip yerleşti ve hayatını yazıları ile kazanmaya başladı. Mütareke yıllarında Malta'ya sürülen Türk aydınları arasında da yer alan Aka Gündüz, 1932 - 1946 yılları arasında Ankara milletvekilliğinde bulundu.

a. Romanları: *Kurbağacık* [1919], *Dikmen yıldızı* [1927], *Odun kokusu* [1928], *Hicran* [1938], *Tang-tango* [1928], *İki süngü arasında* [1929], *Yaldız* [1930] *Çapkın kız* [1930], *Aysel* [1932], *Ben öldürmedim* [1933], *Onların romanı* [1933], *Üç kızın hikâyesi* [1933], *Kokain* [1935], *Üvey ana* [1935], *Aşkın temizi* [19‥], *Çapraz delikanlı* [1938], *Zekeriya sofrası* [1938], *Mezar kazıcılar*

[1939], *Giderayak* [1939], *Yayla kızı* [1940], *Bebek* [1941], *Bir şoförün gizli defteri* [1943]. *Eğer aşk...* [1946], *Sansaros* [1946], *Bir kızın masalı* [1954]; b. Hikâye kitapları: *Türk'ün kitabı* [1913], *Türk kalbi* [1913], *Hayattan hikâyeler* [1928], *Bu toprağın kızları* [1935]; c. Edebî nesirler: *Türk duygusu* [1941].

Ilk yazılarında idealist bir milliyetçi olan Aka Gündüz de hikâyeleri ile romanlarında kuvvetli bir gözlemci ve gerçekçi olarak dikkati çeker. Çevresindeki olaylarla kişileri bütün ayrıntıları ile veren yazar, realist, hatta natüralist bir tutum içindedir. Ancak bu güçlü realizm, millî konularda, onun yine idealizmi de birlikte yürütmesine engel olmaz. Millî Mücadele yıllarını ele alan romanları ile hikâyelerinde bu durum açıkça görülür. Çok değişik karakterlerin yer aldığı romanlarında, teknik yönden tam bir başarı sağladığı söylenemez. Fakat dili ve üslûbu, konuşma dili ile üslûbunun özellikleri ve incelikleri ile doludur.

Millî Edebiyat hareketinin öncüsü olan Ömer Seyfeddin (1884 - 1920), Türk hikâyeciliğinin en başarılı şahsiyetidir. Balıkesir'in Gönen ilçesinde doğdu. Babası bir subaydır. İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da yaptı ve Harp Okulu'ndan subay çıktı (1903). Beş yıl İzmir'de kaldıktan sonra, Makedonya'ya tayin edildi. 1910'da askerlikten ayrılarak Selanik'e yerleşti ve hayatını yazıları ile kazanmaya çalıştı. 1911'de aynı yerde "Genç Kalemler" dergisini çıkararak Millî Edebiyat hareketini başlattı. Balkan Harbi'nin çıkması üzerine tekrar orduya dönerek Yanya'nın savunulmasında Yunanlılara karşı çarpıştı ve esir düştü. Bir yıl süren bir esirlikten sonra, İstanbul'a yerleşti ve yeniden yazı hayatına döndü. Ayrıca, Kabataş Sultanîsi'nde de edebiyat öğretmenliği yapıyordu (1914). Ölümüne kadar süren bu görevi sırasında yazdıkları ise, değişik dergi ve gazetelerde yayınlandı.

İlk hikâyeleri "Genç Kalemler"de çıkan (1911) Ömer Seyfeddin, bu tarihten ölümüne kadar geçen dokuz yıl gibi çok kısa bir süre içinde, gerek hikâyecilikte gerek yazarlıkta çok yoğun bir çalışma dönemine girdi.

Tanzimat edebiyatının son yıllarında başlayıp Servet-i Fünun döneminde gelişmekle birlikte, Batılı teknikteki küçük hikâye, Ömer Seyfeddin'e kadar bir yazara tek başına çalışma alanı olabilmiş bir tür olarak ortaya çıkamadı. İlk defa Ömer Seyfeddin, o zamana kadar romana geçmek için bir atlama taşı olarak kullanılan hikâyenin de şiir, tiyatro ve roman gibi üzerinde sürekli şekilde çalışılabilecek değerde, cazip bir tür olduğunu kabul ettirdi. Böylece hikâye yazarlığını da ayrı bir edebî dal haline getiren Ömer Seyfeddin'in, bu anlayışı ve tutumu ile kendisinden sonra Türk hikâyeciliğinin gelişip rağbet görmesinde büyük emeği geçmiştir.

Sağlığında sadece üç hikâye kitabı yayınlanmış olan yazarın geriye kalan hikâyeleri, ölümünden sonra derlenip değişik kitaplar halinde basıldı: *Eshab-ı kehf'imiz* [1918], *Harem* [1918], *Efruz bey* [1919], *Yalnız efe* (tefrika, "Büyük Mecmua") [1919], *Yüksek ökçeler* [1926], *Gizli mabet* [1926], *Bahar ve kelebekler* [1927], *Beyaz lâle* [1938], *Asılzadeler* [1938], *Bomba* [1938], *Mahcupluk imtihanı* (bir piyes ve hikâyeler), *İlk düşen ak* [1938], *Tarih ezelî bir tekerrürdür* [1938], *Dalga* [1943], *Nokta* [1956], *Eski kahramanlar* [1963].

Ömer Seyfeddin bazen bütün Türklük ve Turancılık fikrine de yönelmekle birlikte, hikâyelerinde samimî ve şuurlu bir Türk milliyetçisi olarak görünür. Millî Edebiyat hareketine katılmış bütün şair ve yazarlar gibi, Osmanlıcılık ideolojisine ve politikasına şiddetle karşı çıktığı hikâyeleri *(Eshab-ı kehf'imiz, Hürriyet bayrakları)*'nin yanında, uzun bir süreden beri Batı karşısında aşağılık duygusuna düşerek kendisini küçümsemeğe alışmış Türk aydınlarına moral vermek için Osmanlı tarihinin şerefli sayfalarından konusunu alan hikâyeleri *(Başını vermeyen şehit, Vire, Pembe incili kaftan, Topuz, Forsa)* ile, yine aynı maksatla ve Türk milliyetciliğini uyandırmak için yazdığı hikâyeleri *(Primo - Türk çocuğu, Çanakkale'den sonra, Fon Sadriştayn'ın oğlu)* de dikkati çeker. Bunlardan başka, tekrar çağdaş bir millet olabilmemiz için cehaletle dinî taassubu *(Tuhaf bir zulüm, Kurbağa duası, Falaka, Hatiften bir seda, Keramet)* ve kültürce soysuzlaşmamızı *(Bahar ve kelebekler, Efruz bey)* yeren hikâyeleri de vardır. *Yüksek ökçeler, Külâh, Koç, Çakmak, Nasıl kurtarmış?* gibi hikâyeleri ise sadece mizahla ilgilidir.

Ömer Seyfeddin de, Refik Halid gibi, kuvvetli bir gözlemcidir. Fakat konularını işlerken yalnız gözlemle yetinmez. Olayların sebeplerini de kendine göre araştırır ve açıklar. Karakter yaratmada da psikolojik tahlillerde de başarılıdır. Dili ise, "Genç Kalemler"deki *Yeni lisan* makalelerinde gerçekleşmesini istediği dilin, yani konuşulan Türkçenin en güzel örnekleri arasındadır.

Yazı hayatına Millî Edebiyat yıllarında girip şöhreti ve şahsiyeti Cumhuriyet döneminde gelişen ve çok sevilen romancılardan biri de Reşat Nuri Güntekin (1889 - 1956)'dir. İstanbul'da doğdu. Bir askerî doktorun oğludur. İlk ve orta öğrenimini babasının görevle dolaştığı Anadolu'nun daha çok batısındaki şehir ve kasabalarda yaptıktan sonra, İstanbul Edebiyat Fakültesinin edebiyat bölümünü bitirdi (1912). O da, babası gibi, Anadolu'nun değişik yerlerinde önce edebiyat öğretmeni ve sonra da Millî Eğitim Bakanlığı müfettişi olarak dolaştı. Bu sebeple, Türk millî eğitimini ve Anadolu'yu çok yakından tanımak imkânını buldu. Bir dönem için milletvekilliği ve bir süre de Londra'da öğrenci müfettişliği yaptı ve emekliye ayrıldı.

a. Romanları: *Gizli el* [1922], *Çalıkuşu* [1922], *Damga* [1924], *Dudaktan kalbe* [1924], *Akşam güneşi* [1926], *Bir kadın düşmanı* [1927], *Yeşil gece* [1928], *Acımak* [1928], *Yaprak dökümü* [1930], *Kızılcık dalları* [1932], *Gökyüzü* [1935], *Eski hastalık* [1938], *Ateş gecesi* [1942], *Değirmen* [1944], *Miskinler tekkesi* [1946], *Harabelerin çiçeği* [1953], *Kan davası* [1960], *Son sığınak* [1961], *Kavak yelleri* [1961]; b. Hikâye kitapları: *Eski ahbap* [1919], *Roçild Bey* [1919], *Recim - Gençlik ve güzellik* [1919], *Tanrı misafiri* [1927], *Sönmüş yıldızlar* [1928], *Leylâ ile Mecnun* [1928], *Olağan işler* [1930], *Boyunduruk* [1960].

I. Dünya Savaşı'nın son yıllarında daha çok hikâye ve piyesleri ile tanınmaya başlayan Reşat Nuri, önce *İstanbul kızı* adlı bir piyes olarak yazıp sonradan romana çevirdiği *Çalıkuşu*'nun yayınlanması üzerine, şöhreti birdenbire büyüdü ve hızla yaygınlaştı. Bu roman, yalnız romantik ve hazin bir aşk vakası değil, bu vakanın geçtiği ve Türk romanının hemen hemen hiç tanımadığı sosyal çevreleri ile de dikkati çekti ve çok sevildi. Batı Anadolu'nun şehir, kasaba ve köylerinden oluşan bu çevrelerde geçen vakanın kahramanının İstanbullu, okumuş ve genç bir Türk kızı olması ise Türk okuyucusunun ilgisini daha da artırmıştır.

Reşat Nuri de kuvvetli bir gözlemcidir. Fakat gözlediklerini yalın bir üslûpla, oldukları gibi değil, duygular ve hayallerle donatarak daha cazip bir şekilde vermeyi tercih eder. Görülenleri yine değiştirmeden veren bu anlatış şekli, üslûbu da renklendirir. Tasvir ve anlatma gücü son derecede güçlü olan bu üslûba, yer yer vakadaki gerilimleri de yumuşatmaya çalışan, zarif bir mizah da karışır.

Romancı, 1927'den sonra, hissî konuların dışında, Türk halkının geri kalmasında önemli faktörler olarak gördüğü bilgisizlik, batıl inanışlar ve dinî taassup üzerinde de durur. Özellikle Anadolu'nun ekonomik ve sosyal geriliğinin başlıca sebebini eğitimsizlikte görür ve değişik romanlarında bunun üzerinde ısrar eder. Son romanları, bu yönden dikkati daha da çekerler. Anadolu'yu ve halkını çok iyi tanıyan yazar, uzun ve yakın temaslarının değerli birçok malzemesini, ayrıca, *Anadolu notları* [1936] adlı eserinde topladı.

Servet-i Fünuncularla yaşça aynı nesilden olduğu halde sanat anlayışı onlara uymayan ve yazı hayatına çok geç giren Ebubekir Hazım Tepeyran (1864 - 1947), hikâyelerini *Eski şeyler* [1910] ve romanını da *Yeni şeyler: Küçük Paşa* [1910] adları ile yayınladı. Gerek hikâyelerinde gerek romanında, dil ve üslûpça Servet-i Fünun'un izleri görülür. Fakat *Küçük Paşa,* daha önce Tanzimat hikâye ve romanında ele alınmış olan köy konusunu daha geniş olarak işleyen bir eserdir Anadolu'da valiliklerle geçen uzun görevleri sırasında yakından tanıdığı Türk köylüsünü ve köyünü yazar, bu romanında, çok gerçekçi bir şekilde vermeyi başarmıştır.

Millî Edebiyat dönemi romancı ve hikâyeci kadrosunu tamamlamak için, şu adları da eklemek gerekir: Raif Necdet Kestelli (1881 - 1936): *Ziya ve Sevda* (hikâyeler) [1924], *Semavî ihtiras* (roman) [1933]; Müfide Ferid Tek (1892 - 1971): *Aydemir* (roman) [1918], *Pervaneler* (roman) [1924]; Halide Nusret Zorlutuna: *Küller* (roman) [1921], *Sisli geceler* (roman) [1925], *Gül'ün babası kim?* (roman) [1933], *Beyaz selvi* (roman) [1945]; Şükûfe Nihal: *Renksiz ıztırap* (roman) [1928], *Tevekkülün cezası* [1928], *Çöl güneşi* [1931], *Yakut kayalar* [1931], *Yalnız dönüyorum* [1938]; Falih Rıfkı: *Roman* [1930]; Yusuf Ziya: *Kürkçü dükkânı* [1931], *Şeker Osman* [1932], *Göç* [1943], *Üç katlı ev* [1953]; Faruk Nafiz: *Yıldız yağmuru* [1936]; Midhat Cemal: *Üç İstanbul* [1938]; Halid Fahri: *Aşk yolunun yolcuları* [1938], *Sulara giden köprü* [1939]; Orhan Seyfi: *Çocuk adam* [1941]; Ahmet Hamdi Tanpınar: *Huzur* (romanı) [1949], *Saatleri ayarlama enstitüsü* (roman) [1961], *Sahnenin dışındakiler* (roman) [1973], *Mahur beste* (roman) [1975], *Abdullah Efendi'nin ruyaları* (hikâyeler) [1943], *Yaz yağmuru* (hikâyeler) [1955].

Mizah ve hiciv: Tanzimat edebiyatında ilk örneklerini veren batılı mizah ve hiciv tarzı, Millî Edebiyat döneminde büyük bir gelişme gösterir. Şahsî konulardan geniş ölçüde sıyrılarak çevreye, sosyal ve siyasî konulara yönelen mizah ve hiciv türünün bu dönemde tanınmış birçok temsilcileri vardır. Şekilce nazma da nesre de yönelen bu mizah ve hiciv ustaları arasında, edebiyata şiirle başlamaları yüzünden, nazmı tercih edenler şunlardır: Neyzen Tevfik, Halil Nihad, Hamamîzade İhsan, Hüseyin Rıfat, Abdülbaki Fevzi.

Neyzen Tevfik Kolaylı (1879 - 1935), Bodrum'da doğdu. Millî Edebiyat ve Cumhuriyet dönemlerinin en güçlü hiciv şairidir. İyi ney de çaldığı için, daha çok Neyzen adı ile tanındı. Düzenli bir öğrenim görmedi. Gençliğinde tanıştığı büyük hiciv şairi Eşref'in etkisinde kaldı. Alkolik oluşu yüzünden psikolojik dengesi zaman zaman bozulup tedavi için akıl hastahanesine giren Neyzen, 1908'den sonra hükümet hakkındaki hicivlerinden dolayı polisçe takip edildiği korkusuna kapılarak Mısır'a gitti ve orada beş yıl kaldı. Siyasî olaylarla birlikte hoşlanmadığı kişileri de hicivlerinde ihmal etmeyen Neyzen, derbeder hayatı, keskin zekâsı ve esprileri ile birçok fıkralara da konu oldu. Hicivlerini *Hiç* [1919] ve *Azab-ı mukaddes* [1924] adlı kitaplarında topladı.

Halil Nihad Boztepe (1882 - 1949), Trabzon'da doğdu. Orta öğrenimini yaptıktan sonra Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne memur olarak girdi ve 1925 yılına kadar bu görevde kaldı. 1927'den sonra, uzun bir süre milletvekilliği yaptı. Bazen divan nazmının şekillerini de kullandığı ve hicve pek az yer verdiği şiirleri *Siham-ı ilham* [1921], *Âyine-i devran* [1924] ve *Maytap* [1924] adlı kitaplarındadır.

Yine Trabzon'da doğan ve o zamanlar Hamamîzade İhsan adını kullanan İhsan Hamamî (1884 - 1948), orta öğrenimini yaptıktan sonra, edebiyat öğretmenliklerinde bulundu. Divan nazım şekilleri ile yazılmış mizah şiirlerini *Divan-ı İhsan* [1928], değişik nazım şekilleri kullandığı şiirlerini de *Hamsi-name* [1928] adı altında yayınladı.

Dönemin mizah dergilerinde birçok yazıları çıkmış olan Hüseyin Rıfat Işıl (1880 - 1954) ile Abdülbaki Fevzi Uluboy (1885 - 1954), bunları ayrıca kitap halinde de bastırmış değildirler.

Bu yıllarda olduğu kadar Cumhuriyet döneminde de asıl edebî şöhretlerini başka türlerde yaptıkları ve sürdürdükleri halde, zaman zaman mizahla da ilgilenip başarılı olanlar arasında Kirpi takma adını kullanan Refik Halid, bu türdeki fıkralarını *Kirpi'nin dedikleri* [1918], *Sakın aldanma, inanma, kanma* [1919], *Ago Paşa'nın hâtıratı* [1922] ve *Guguklu saat* [1922]; Fiske adını kullanan Orhan Seyfi, fıkralarını *Fiskeler* [1922], *Asrî Kerem* [1942] ve *Kulaktan kulağa* [1943]; Çimdik adını kullanan Yusuf Ziya, fıkralarını *Şen kitap* [1919], *Beşik* [1943], *Sarı çizmeli Mehmed Ağa* [1956] ve *Gün doğmadan* [1961]; Kıvılcım adını kullanan İbrahim Alâeddin, mizah yazılarını *Şen yazılar* [1926]; Çamdeviren ve Deli Ozan adlarını kullanan Faruk Nafiz, nazım ve nesir şeklindeki mizahî yazılarını *Tatlı - sert* [1938] adlı kitaplarında topladılar.

Fakat bu dönemin mizah alanındaki en büyük ustası Ercümend Ekrem Talu (1888 - 1956)'dur. İstanbul'da doğdu. Recaizade Ekrem'in oğludur. Galatasaray'ı bitirdikten sonra, bir süre de Paris'teki École Libre des Sciences Politiques'e devam etti. Dönüşünde birçok memurluklarda bulundu. Hayatı boyunca süren devlet görevleri arasında en önemlileri Matbuat Umum Müdürlüğü, yüksek okullardaki Fransızca öğretmenlikleri ve Cumhurbaşkanlığı genel sekreterliğidir. Çevresinde hep kusur arayan ve iğneleyen zekâsı ve büyük espri kabiliyeti ile Millî Edebiyat ve Cumhuriyet dönemlerinde Türk mizahının en renkli kalemleri arasına girdi. Bu türdeki ilk şöhretini, Evliya Çelebi'yi XX. yüzyılın İstanbul'una getirerek aradan geçen üç yüzyıl içindeki büyük değişiklikleri onun herkesçe sevilen saflık ve sevimlilik dolu üslûbu ile ona anlattıran yazıları kazandır-

dı. *Evliya-yı cedid* [1920] adı ile kitap olarak bastırdığı bu yazıları büyük ilgi gördü. Bu şöhretini, sonradan yarattığı ve yine çok sevimli olan Meşhedî tipi ile daha da genişletti.

Ercümend Ekrem'in mizah alanındaki en yoğun çalışma yılları, 1922 - 1928 yılları arasına rastlar. Bu dönemde, mizah dergilerindeki birçok yazılarından başka, mizahî konularda dokuz roman ve dört hikâye kitabı yayınlar. Yazarın üstün mizah gücünü gösteren bu roman ve hikâyelerinde, ayrıca, orta ve fakir sınıflardan seçilmiş sevimli tiplerin yaşayışları da bütün ayrıntıları ile görülür. Gerçekçi ve çok güçlü bir gözlemci olan yazarın mizahî roman ve hikâyeleri şunlardır: a. Romanları: *Asriler* [1922], *Gün batarken* [1922], *Kopuk* [1922], *Sabir Efendi'nin gelini* [1922], *Şevket-meab* [1925], *Kan ve iman* [1925], *Kundakçı* [1926], *Meşhedî ile devr-i âlem* [1927], *Gemi arslanı* [1928], *Meşhedî arslan peşinde* [1934], *Kodaman* [1934], *Papeloğlu* [1938], *Beyaz şemsiyeli* [1939], *Bu gönül böyle sevdi* [1941], *Çömlekoğlu ve ailesi* [1945]; b. Hikâye kitapları: *Teraviden sahura* [1923], *Sevgiliye masallar* [1925], *Kız Ali* [1926], *Meşhedî'nin hikâyeleri* [1928].

Edebî tenkit: Her yeni edebî hareket gibi, Millî Edebiyat akımı da birçok tepkilere uğradı. Bu tepkilerin karşılanması ve dolayısıyla uzun süreli polemiklerin başlaması da kaçınılmazdı. Bu tepkilere en çok karşılık verenler, hareketin ön safında gelenler, yani Ömer Seyfeddin ve Ali Canib'dir. Yazı dilinin Türkçeleştirilmesi konusunda Cenab Şehabeddin ile yaptığı tartışmaları *Millî edebiyat meselesi ve Cenab Bey'le münakaşalarım* [1918] adı ile ayrıca bastıran Ali Canib, edebî tenkitle ilgili çalışmalar da yaptı. Edebî bilgilerden söz eden *Edebiyat* [1926] ve *Epope ve edebî mesleklere dair malûmat* [1927] adlı eserleri bunlar arasındadır.

Bu dönemin en ciddî edebî tenkitlerini Köprülüzade Mehmed Fuad yazdı. Bu yazılarının bir kısmını *Bugünkü edebiyat* [1924] adlı kitabında toplayan Mehmed Fuad, Batı edebiyatı ile ilgili yazılarını da daha önce ve *Hayat-ı fikriye* [1910] adı ile yayınlamıştı. M. Fuad'ın Şehabeddin Süleyman ile birlikte yazdığı ve edebî bilgilerden söz eden *Malûmat-ı edebiye* [1914] adlı bir eseri daha vardır.

Edebiyat tarihi: Köprülüzade Mehmed Fuad (Fuad Köprülü)'ın asıl verimli ve yararlı olduğu alan ise Türk edebiyatı tarihi ile ilgili olanıdır. O zamana kadar hiçbir ilmî metoda dayanılmaksızın, tamamıyla şahsî görüşler ve değerlendirmelerle yapılan basit denemeleri çok aşarak Türk edebiyatı tarihinin ilmî metotlarla ele alınıp araştırılmasını ve yazılmasını gerçekleştiren odur.

Fuad Köprülü (1890 - 1966), İstanbul'da doğdu. Orta öğrenimini bitirdikten sonra bir süre Mekteb-i Hukuk'a devam etti ise de kısa bir süre sonra ayrılarak Türk edebiyatı üzerindeki çalışmalarına başladı. Bu arada bir Fecr-i Âtî üyesi olarak dergilerde şiirlerini de yayınlıyordu. Bu şiirlerini bir araya toplamış değildir. Fecr-i Âtî'nin dağılmasından sonra Millî Edebiyat hareketine katıldı ve milliyetçilik konularında aktif bir rol oynadı.

1910'lardan başlayarak çalışmalarının ilk ürünlerini vermeye ve Türk edebiyatı araştırmalarında adını duyurmaya başlayan Fuad Köprülü, 1913 yılında İstanbul Edebiyat Fakültesinde Türk edebiyatı profesörlüğüne tayin edildi. Aynı yıl yayınladığı *Türk edebiyatı tarihinde usul* ("Bilgi" mecmuası 1) adlı araştırması, Türk edebiyat tarihinin araştırılmasında takip edilmesi gereken yolu açıklamakta idi. Ancak, bu bakımdan hiçbir geleneği bulunmayan Türkiye'de, edebiyat tarihi alanında bu esasları hemen ve kolayca uygulamak mümkün değildi. Nitekim üç yıl sonra Şehabeddin Süleyman ile birlikte yazdıkları *Yeni Osmanlı tarih-i edebiyatı* [1916] adlı eserinde, kendisi bile, yukarıdaki araştırmasında açıkladığı esasları gereği gibi uygulayabilmiş değildir. Fakat 1919'da yayınladığı *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar* adlı büyük monografisi, ilmî metotların uygulanması bakımından her türlü aksaklığın artık ortadan kalkmış olduğunu açıkça göstermektedir.

Fuad Köprülü'nün Türk edebiyatı tarihi konusunda ortaya koyduğu bir başka ilmî gerçek de Türk edebiyatı tarihinin bir bütün olduğu, o zamana kadar yapıldığı gibi sadece Osmanlı devri edebiyatı olarak düşünülemeyeceği, edebiyatları oluşmuş bütün Türk lehçelerinin bir bütün olarak ele alınmaları gerektiği hakkındaki görüşüdür. Bu görüşüne dayanarak, Türk edebiyatı tarihini bir bütün halinde ele almak suretiyle ve tarihî dönemlere göre yaptığı tasnif bugün için de geçerliğini korumaktadır. Bu esaslar dahilinde yazmaya başladığı *Türk edebiyatı tarihi*'nin ilk bölümünü (İslâmiyetten önceki Türk edebiyatı) 1920'de ve ikinci bölümünü de *(İslâmiyetten sonraki Türk edebiyatı: vezin ve şekil)* 1921'de yayınladıktan sonra, bu iki bölümü yeniden gözden geçirerek ve zamanca XIV. yüzyıl Türk edebiyatını sadece Çağatay lehçesine ait ürünlerinin sonuna kadar getirerek, beş yıl sonra, *Türk edebiyatı tarihi* [1926]'ni yeniden bastırdı. Fakat Türk edebiyatının başlıca lehçelerinin ürünlerine, Türk kültür tarihinin birçok alanlarına yayılmış olan çalışmaları yüzünden, bundan sonrasını devam ettiremedi. 1924'te Türkiyat Enstitüsü'nü de kuran Fuad Köprülü, 1935'te Kars'tan milletvekili seçildi ve uzun süre bu görevde kaldı. Fakat eski verimliliğinde olmamakla birlikte çalışmalarına yine devam etti. Bu arada Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi ile Mülkiye'de Türk tarihi üzerinde dersler de verdi. Bir ara muhalefete geçti ve 1950 seçimlerinden sonra dış işleri bakanı oldu.

Türk edebiyatı ve Türk kültür tarihi üzerindeki çalışmaların bilimsel bir nitelik kazanmasında öncülük eden ve büyük hizmet gören Fuad Köprülü'nün çalışmaları arasında en önemlileri şunlardır: a. Makaleler: *Türk edebiyatında âşık tarzının menşe ve tekâmülü hakkında bir tecrübe* ("Millî Tetebbular Mecmuası", I, 1915), *Türk edebiyatının menşei* ("Millî Tetebbular Mecmuası", II, 1915), *Türk edebiyatının Ermeni edebiyatı üzerine tesiri* ("Edebiyat Fakültesi Mecmuası", 2, 1922), *Meddahlar* ("Türkiyat Mecmuası", I, 1925), *Türk klasik edebiyatında nazım şekilleri: Tuyuğ* ("Türkiyat Mecmuası", II, 1928), *Klasık Türk nazmında rubaî şeklinin eskiliği* ("Türkiyat Mecmuası", II, 1928), *Gaznevîler devrinde Türk şiiri* ("Edebiyat Fakültesi Mecmuası", I, 1929), *Anadolu'da Türk dili ve edebiyatının tekâmülüne umumî bir bakış* ("Yeni Türk" 4, 5, 7, 1933), *Çağatay edebiyatı* ("İslâm Ansiklopedisi", III, 270 - 373). b. Eserleri: *Türkiye tarihi* (I. c. Menşelerden Anadolu'nun istilâsına kadar) [1923], *Türk tarih-i dinîsi* [1925], *Âzerî edebiyatına aid tetkikler* [1926], *Millî edebiyat cereyanının ilk mübeşşirleri ve Divan-ı Türkî-i basit* [1928], *Gevherî* [1929], *XVI. asır sonuna kadar Türk saz şairleri* [1930], *Divan edebiyatı antolojisi* [1932 - 1934], *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar* [1934], *Türk saz şairleri antolojisi* [1939 - 1940].

Cumhuriyet devri T. E.: Yakın Türk tarihinin on beş yıllık çok kısa bir dönemi olan II. Meşrutiyet (1908 - 1923) döneminde Türkiye ardı ardına girmek zorunda bırakıldığı üç savaşta (Libya, Balkan, I. Dünya) da yenik düştükten sonra bin bir sıkıntı içinde başardığı İstiklâl Savaşı'nın hemen ertesinde, muhakkak surette çözülmesi gereken pek çok siyasî, sosyal, hukukî, iktisadî ve kültürel konularla karşı karşıya kaldı. Bunların çözümünde alınan modeller, çağdaş Batı ülkeleri idi.

Gerçi Türkiye bütün bu alanlarda yine medenî Batı ülkelerinin örnek alınması ile girişilen reformlara öteden beri yabancı değildi. Ancak, bu reformlardan hiçbirisinin tamamıyla ne başarılı ne tam ne de kesin tavırlı oldukları iddia edilemezdi. Hemen hepsindeki uygulamalar ya yanlış veya eksikti. Batı ülkelerinin örnek alınmasındaki bu yanlışlıkların veya eksikliklerin ise başlıca iki sebebi vardı: Ordu ve ulema.

Bozulmuş yeniçeri ocağı, II. Mahmud'un basiretli ve dikkatli gayretleri ile nihayet ortadan kaldırıldıktan sonra (1826), devlet yönetimindeki engelleyici gücünü kaybetti. Fakat onun yerine Batılı örnekte kurulan yeni ordunun da politika ile ilgisi tamamıyla giderilemedi ve onun zaman zaman yönetime karşı birtakım müdahaleler yapmaktan geri kalmadığı görüldü. Eski sıklığını ve keyfîliğini kaybeden bu müdahaleler, siyasî hayatın dar boğazlara girdiği sıralarda ya yobaz sınıfının tahriklerine veya şahsî kararlara bağlı olarak ortaya çıkıyordu. Daha çok ulema sınıfının tahriklerine uyularak Abdülmecid'e karşı girişilen ve başarısızlıkla biten Kuleli Vakası (1859)'ndan sonra Abdülaziz'e (1876) ve II. Abdülhamid'e (1908) karşı yürütülen askerî müdahaleler başarıya ulaşmıştır. Son müdahale 1876'daki müdahalenin de hedefi olup sonu getirilemeyen rejim değişikliğini gerçekleştirmiştir. Ancak, ilgili ordu mensupları yaptıkları müdahalenin çok ötesine giderek pek kısa bir süre içinde siyasette yerleşip devlet yönetimine de el koymuşlardır. Her türlü siyasî bilgiden ve yetenekten yoksun olan bu el koyuş devlete çok pahalıya mal olmuş ve Osmanlı İmparatorluğunun hızla ortadan kalkması ile sonuçlanmıştır.

Yeniçeri ocağının kaldırılmasından önce devlete karşı yürütülen bütün hareketlerde ordunun ayrılmaz suç ortağı durumundaki ulema sınıfı, dini kötüye kullanmak suretiyle cahil halk zümreleri üzerinde kazandığı büyük nüfuzunu istismar ederek her vesile ile devlet yönetimine müdahalede bulunmuş ve özellikle Batı modelindeki kalkınma hareketlerine engel olmuştur. Tanzimat döneminde görülen kalkınma hareketlerindeki ikiliğin başlıca sorumlusu ulema sınıfıdır. Ayrıca, devlet başkanı bulunan padişahların, yeryüzündeki bütün Müslümanların başı olmak gibi en geniş anlamda bir dinî hüviyetleri de vardı. Yani siyasî otorite ile dinî otorite aynı kişide birleşmişti. Bu bakımdan Osmanlı devleti sadece oligarşik değil, aynı zamanda teokratik bir yapıya da sahipti. Bu gerçekler karşısında İstiklâl Savaşı'ndan hemen sonra yeni ve bağımsız tek Türk devleti kurulurken ordu ile din adamlarının devlet yönetimine müdahalede bulunma imkânlarını kesinlikle ortadan kaldırmak, Batı demokrasilerinde çoktandır görülmeyen böyle durumlara artık bir son vermek için gerekli tedbirlerin alınması da kaçınılmaz bir tutum olmuştur. Osmanlı Imparatorluğu artık bulunmadığına ve yeniden canlandırılması da hiçbir şekilde söz konusu olamayacağına göre Türkiye için modern ve millî bir devlet kurmaktan başka çare yoktu. Bu devletin şekli ise zaten 23 nisan 1920'den beri adı henüz konulmuş olmasa da fiilen yürürlükte idi. Ülke yönetiminin kayıtsız şartsız millet hâkimiyetinde olduğunun resmen kabulü ve bütün yönetim yetkilerinin Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde toplanması ile fiilen yürürlüğe girmiş devlet şekli açıkça "cumhuriyet"ten başka bir şey değildi. Bu sebeple gerçekten 29 ekim 1923 tarihinde bu devlet şeklinin sadece adı açıklanmış oldu.

Ancak, bu açıklamadan önce bir ülkede iki siyasî otorite veya devlet bulunamayacağına göre İstanbul'da artık ismen mevcut siyasî otorite (saltanat) ortadan kaldırıldı ve yalnız dinî otorite (hilâfet) bırakıldı (1 kasım 1922). Fakat hem çağdaş millî devletlerde dinî otoritenin yeri kalmamış hem de Osmanlı devletinde dinî otorite siyasî otoritenin içinde erimiş olduğundan uygulamada bazı karışıklıklara yol açıp huzursuzluk yaratabileceği gibi haklı bir düşünce ile bir süre sonra hilâfet de kaldırıldı (3 mart 1924). Böylece millî ve modern Türk devletinin kuruluşu sırasında Osmanlı İmparatorluğunda uzun süre birçok zararlı müdahaleleri görülmüş olan dinî otoritenin de devlet yönetimine müdahale imkânları önlenmeye başlanmış oldu. Hilâfetin kaldırılmasını ülkedeki din işlerinin bir bakanlık seviyesinden çıkarılarak hükümetin bünyesinden, yani siyasî plandan tamamıyla uzaklaştırılması maksadı ile yine aynı tarihte Şeriyye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılması ve yerine başvekâlete bağlı birer genel müdürlük seviyesinde (Diyanet İşleri, Vakıflar Umum Müdürlükleri) yeniden kurulması takip etti. Bunun tabiî bir sonucu olarak yine aynı tarihte çıkarılan Tevhid-i Tedrisat (öğretimin birleştirilmesi) kanunu ile Şeriyye Vekâletine bağlı bulunan dinî okullar (medreseler) da kaldırılarak her türlü öğretimin Maarif Vekâletince yapılması kararlaştırıldı. Çok kısa bir süre sonra da İslâm hukukuna göre çalışan şeriye mahkemeleri kaldırıldı (8 nisan 1924). Böylelikle Tanzimat'ın ilânından beri öğretim ve hukuk alanlarında devam eden ikiliklere son verilmiş oldu. Bundan sonra sıra resmî olmayan yarı dinî müesseselere geldi ve tekkelerle türbeler kapatılarak tarikatların teşkilâtlanması yasaklandı (30 kasım 1925). 1926' da kabul edilen Türk Medenî Kanunu ile de evlilik müessesi dinî nikâha bağlı olmaktan çıkarılarak kanunların himayesi ve teminatı altına alındı. Ayrıca birden fazla kadınla evlenmek de yasaklandı. Nihayet 1924 Anayasasında yapılan bir değişiklikle Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî dininin İslâm olduğu hakkındaki hüküm kaldırılıp (1928) yeni devletin her medenî çağdaş devlet gibi dinî müdahalelerin dışında kalacağı ve vicdan hürriyetine saygılı bulunduğu açıklanmış oldu.

Bir yandan böylece dinî otoritenin devlet yönetimine müdahalesi kesinlikle önlenirken beri yandan da ordunun siyasete karışma imkânının da ortadan kaldırılması için gerekli tedbirlerin alınmasına başlandı. Gerçi 1926'dan sonra ordunun devlet yönetimine müdahalesi çok seyrekleşmişti ve İstiklâl Savaşını kazanan ordu tam bir disiplin içinde idi. Fakat son 1908 müdahalesinden sonra tecrübesiz ordu mensuplarının devlet yönetimini ellerine alarak felâketlere yol açmaları gibi çok acı ve yakın olayların dikkate alınmaması da mümkün değildi. Bunun üzerine yeni devletin kuruluşundan sonra bir süre parlamentoda yer almış olan ordu mensuplarının ya siyaseti veya askerliği tercih etmeleri mecburiyeti getirilerek ordunun siyaset ile iç içe bulunması da kesinlikle önlendi.

Bu arada yeni Türk devletinin fikrî ve siyasî temelleri de tespit edilmişti: Cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, inkılâpçılık, laiklik, devletçilik. Bu prensipler 1937'de yapılan bir değişiklikle Anayasaya da yerleştirildi. Millî devletin yaşayabilmesi için akılcı ve gerçekçi bir görüşle tespit edilmiş bu prensiplere uygun olarak yukarıdan beri yapılagelen siyasî ve dinî değişiklikleri, kısa sürelerle, iktisadî, sosyal, hukukî ve kültürel reformlar da takip etti. Bütün bunlardan herkesin memnun kalması mümkün değildi. Siyaseti tercih ederek askerlikten ayrılan bazı ordu mensuplarının da bulunduğu ve özellikle hilâfetin kaldırılmasına karşı olan bir topluluk 9 kasım 1924'te ilk siyasî tepkiyi göstererek Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kurdu. Bu partinin dinî konulardaki görüşleri mutaassıp zümre arasında büyük rağbet gördüğü gibi, yabancı devletlerce de istismar edildi. Nihayet dıştan ve içten yapılan tahriklerle, Güney-doğu Anadolu'da ilk silâhlı tepkiye (Şeyh Said yönetimindeki Genç isyanı, 11 şubat 1925) yol açtı. İsyan devletçe derhal bastırıldığı gibi, siyasî parti de kapatıldı (5 haziran 1925).

Bundan sonra inkılâplara hız verildi. Yeni Türkiye'nin Batı medeniyeti yolunda görünüşçe de çağdaş olabilmesi için çıkarılan kıyafet (2 eylül 1925) ve şapka (25 mayıs 1925) kanunları ile Türk halkının kılıkça karmakarışık ve iptidaî görünüşü de medenî bir düzene sokulmaya çalışıldı. Milletlerarası siyasî ve özellikle iktisadî münasebetlerde karışıklıklara yol açan Hicrî ve Rumî takvimler bırakılarak medenî dünyanın kullandığı saat ve takvim sistemi kabul edildi (26 aralık 1925). Bu arada hukukî düzenlemeler de devam etti. Türk Medenî Kanunundan sonra Türk Ceza Kanunu (1 mart 1926) ile Türk Ticaret Kanunu (26 mayıs 1926) da yeniden düzenlendi.

II. Abdülhamid devrinde kabul edilmiş olan kapitülasyonlarla ekonomik bakımdan yarı sömürge durumuna getirilmiş olan Türkiye'nin en acil meselelerinden biri de ekonomik durumunun düzeltilmesi ve yabancı şirketlerin ellerinde bulunan bütün işletmelerin millîleştirilmesi idi. Bu maksatla İzmir'de toplanan I. İktisat Kongresi (ocak 1923)'nde Türkiye'nin ekonomik görüşleri ve hedefleri açıklanmış, özel teşebbüsün henüz çok zayıf oluşu karşısında ekonominin devletçe de desteklenerek karma bir ekonomi siyasetinin takibi zarurî görülmüştü. Bu siyaset yönünde Türk ekonomisinin düzenlenmesine İktisat Vekâletinin kurulması ile (1924) başlanmış, bunu Cumhuriyet devrinin ilk millî bankası olan Iş Bankası'nın kurulması (26 ağustos 1924) takip etmiş ve bundan sonra da yabancı işletmelerin devletçe satın alınarak millîleştirilmesine geçilmiştir. Böylece ilk olarak Türkiye'nin tütün tekelini elinde bulunduran yabancı reji idaresi millîleştirilmiş, bir yandan da yabancı şirketlerin varlık sebebi olan devlet borçlarının ödenmesine çalışılmıştır. İmparatorluğun ortadan kalkmasından sonra üzerinde yerleşilmek zorunda kalınan Anadolu toprakları zaten öteden beri en çok ihmal edilmiş en bakımsız topraklardı. Ülkenin en önemli gelir kaynağı olan ziraat çok iptidaî durumda, verim son derece düşük, sanayi ise ondan da geri idi. Her iki sektörü de hem güçlendirmek hem de modernleştirmek gerekiyordu. İşte bu zor şartlar altında bir yandan yabancı devletlere olan borçlar ödenir ve yabancı işletmeler satın alınırken bir yandan Türk ekonomisinin başlıca gelir kaynaklarının geliştirilmesine bir yandan da ekonominin kan damarları olan ulaşım imkânlarının genişletilmesine büyük bir dinamizm ile girişildi. Demir yolu siyaseti bu devrin önde gelen ekonomik hareketlerinden biri oldu.

Ancak, ekonominin düzeltilmesi ve geliştirilmesi yolundaki çabalar da çok yoğun olmakla birlikte karma ekonomideki büyük pay zarurî olarak devlete düşüyor; Türk sermaye piyasasındaki birikimin henüz yok denecek kadar az olduğu bu ilk yıllarda, yalnız devletin gücü ile ekonomideki gelişme, istenilen hızda gerçekleşemiyordu. 1 ocak 1928'de Anadolu demir yolları da devletçe satın alındı. Fakat bu sırada Amerika'da başlayan ekonomik bunalım (1929) yavaş yavaş bütün dünyayı ve bu arada Türkiye'yi de sarstı. Bunun üzerine, Türk parasının korunması ve kredi piyasasının düzenlenmesi için, 11 haziran 1930'da Merkez Bankası kuruldu. Ekonomik bir kolaylık olarak Türkiye'deki eski tartı ve uzunluk ölçüleri bırakılıp milletlerarası ölçüler kabul edildi (1931). Denk bütçe malî siyasetin temeli oldu. Cumhuriyet devrinden önce İstanbul'dan ancak Ankara'ya kadar gelen demir yolu, Kayseri - Sivas yönünde Elâzığ'a kadar götürüldü (1934). Aynı yıl ekonomik kalkınma beş yıllık planlara bağlanarak Türkiye'de planlı kalkınmanın uygulanmasına geçildi. O yıllarda Türkiye'de en büyük sermayedar olan devlet, malî gücünün sağladığı imkânlar ölçüsünde, bir yandan yabancı şirketleri (İstanbul Liman Şirketi, İstanbul Telefon Şirketi, Şark Demir Yollları Şirketi) millîleştirmeye devam ederken bir yandan da ilk büyük sanayi kuruluşlarını (Kayseri ve Nazilli bez fabrikaları, Paşabahçe Cam Fabrikası, İzmit Kâğıt Fabrikası, Gemlik Sunî İpek Fabrikası, Bursa Merinos Fabrikası) (1935 - 1938) hizmete açıyordu.

Siyasî, sosyal ve ekonomik alanlarda bütün bu reformlar yapılırken, kültür ve eğitim alanında da büyük girişimler olmakta idi. Cumhuriyet'in Atatürk'ün ölümüne kadar süren döneminde, hemen her yıl, Türk eğitimi ve kültürü ile ilgili büyük olaylar geçer. Başka alanlarda olduğu kadar eğitim ve kültür alanları için de 1924 yılı önemli bir başlangıçtır. Türkiye'de öğretimin birleştirilmesi hakkındaki kanun bu yıl çıkarıldığı gibi, II. Meşrutiyet döneminde gerçeklere ters düşen Osmanlıcılık görüşünün ve buna dayalı devlet siyasetinin terk edilmesinde büyük rolü olan Türk milliyetçiliği fikrine dayalı Türk Ocakları da bu yıl yeniden açılmıştır. Yeni Türk devleti, bir millî devlet olarak, her şeyden önce milliyetçiliği başta gelen prensipleri arasına almış ve ona anayasasında da yer vermiş bulunuyordu. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra hemen her alanda yapılan düzenlemelerin, yani inkılâpların hepsinin temelinde milliyetçilik fikri yatmaktadır. Ancak bunun, ırkçı veya aşırı görüşlerle hiçbir ilgisi yoktur. Bu dönemin kültürel alandaki genel tutumunda, Tanzimat'tan beri kalın çizgiler halinde sürüp gelen medeniyetçilik, yurtseverlik, hürriyetçilik fikirleri ile en dengeli ve gerçekçi açıklamasını Ziya Gökalp'ta bulan milliyetçilik anlayışının derin izlerini görmek mümkündür. Atatürk'ün akılcı, ölçülü ve gerçekçi potasında en tutarlı sentezine ulaşmış olan milliyetçilik görüşü, hem fikir hem de duygu olarak tam bir denge halindedir.

Cumhuriyet devrindeki bütün reformlarda da örnek olarak Batı medeniyeti ve kültürünün alınmasına devam edildiği ve yalnız devletin değil, onun sahibi olan halkın da bu medeniyete yönelmesi gerekli görüldüğü için, bu halkı okuma yazma öğrenmede büyük güçlüklere uğratan ve okur

yazar oranının (1927 sayımında % 13,5) yüzyıllarca yükselememesindeki payı da küçümsenemeyecek olan Arap alfabesinin yerine, öğrenilmesi çok daha kolay olduğu gibi bütün dünyada da yaygın bulunan Latin alfabesi kabul edildi (1 kasım 1928). Taşıdığı güçlüklerden dolayı Arap alfabesinin bırakılıp yerine Latin alfabesinin kabul edilmesi fikri II. Meşrutiyet döneminde ortaya atılıp taraftarlar da kazanmıştı. Osmanlıcanın Türkçeleştirilme konusu ise, Tanzimat'tan beri ileriye sürülen bir istek olarak devam etmiş, II. Meşrutiyet'te "Genç Kalemler"in önayak olması ile meseleye ciddî çözüm getirilmiş ve yazı dili konuşma diline yaklaştırılarak Osmanlıca büyük ölçüde Türkçeleştirilmişti. Latin harflerinin kabulü sırasında bu ölçünün daha da yükseltilmesi ve bundan da önemli olarak Türk dilini ilmî esaslar ve tarihî perspektif içinde incelenip düzenlenmesi için de hazırlıklara başlandı. Yapılan ilk incelemeler Türkçenin zenginliği kadar eskiliğini de gösterdiği için, Türk dilinin ancak Türk tarihinin geniş platformunda ele alınması gerektiği sonucuna varılarak, araştırmaların önce Türk tarihi üzerinde yapılması ve Türk dili çalışmalarının da onun ışığında yürütülmesi uygun görüldü. Böylece, Türk Ocakları Genel Merkezi'ne bağlı bir araştırma bölümü olarak başlatılan Türk tarihi çalışmaları (1930), bir yıl sonra Türk Ocakları'nın kapatılması üzerine, Türk Tarih Kurumu (15 nisan 1931)'na verildi. Türk Ocakları'nın kapatılması, daha geniş alanlı bir organizasyonla yeni devletin ana hedeflerinin ve yapılan inkılâpların halk kitlelerine daha iyi anlatılması içindi. Gerçekten de, Halk Evleri (19 şubat 1932), uzun yıllar bu maksada başarılı bir şekilde hizmet ettiler. Türk Tarih Kurumu'nun 1932 temmuzundaki ilk kongresinde de, Türk tarihinin eskiliği ve Türk medeniyetinin zenginliği ortaya konuldu. Orta Asya medeniyetin ilk yerleşme yeri idi ve bu yerin sahipleri de Türklerdi. Türk tarihinin eskiliği bu kadar derinlere gidince, ona paralel olarak, bütün Türk medeniyet ve kültürü ve bu arada Türk dili de aynı derinliklere kadar inmiş oldular. Bir yandan da Türkçenin Arapça ve Farsçanın hâkimiyetinden kurtulmasını kolaylaştırmak için, bu iki dilin Türk okullarında yüzyıllardır sürdürülüp gelmekte olan öğretimine de son verildi (1 eylül 1929). Türk dilini tarihî seyri içinde incelemek ve düzenlemek gayesiyle kurulan Türk Dili Tedkik Cemiyeti (12 temmuz 1932) de çalışmalarını bu yönde yürütüp Türk tarihi alanındaki sonuçlara paralel olarak vardığı sonuçları ilk kurultayında (26 eylül 1932) açıkladı. Nihayet Türk kültürü ve medeniyeti üzerinde tarih ve dil alanlarından başlanarak elde edilen gelişmelerle ikinci (1934) ve üçüncü (1936) Türk dili kurultaylarında "Türkçenin bütün dünya dillerinin ana kaynağı olduğu" noktasına, yani "Türkçedeki bütün yabancı kelimelerin de aslında Türkçe olduğu" sonucuna varılınca, bu kelimelerin Türkçeden çıkarılmasında ısrar etmenin lüzumsuzluğu da ortaya çıkmış oldu.

Bu arada, bir üniversite reformuna da gidilerek o zamanlar Türkiye'nin tek üniversitesi olan İstanbul Üniversitesinin çağdaş bir seviyeye getirilmesi için gerekli düzenlemeler yapıldı. Kadrosu Batının tanınmış bilginleri ile takviye edildiği gibi, "Darülfünun" adı da "Üniversite"ye çevrildi (1933). Birbiri ardınca yapılan inkılâpların gençliğe doğru olarak açıklanması düşüncesi ile de üniversiteye ve yüksek okullara Türk inkılâbı tarihi dersi konuldu (mart 1934). Ayrıca, devlet merkezinde de bir üniversite kurulması için gerekli zeminin hazırlanmasına Ankara Adliye Hukuk Mektebi (1925) ile başlanarak iki yıl sonra bu okul fakülte haline getirildi. 1930'da yüksek okul seviyesinde Ziraat Enstitüleri ve 1936'da da Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi açıldı. Bu yılların önemli bir siyasî ve sosyal olayı da Türk kadınlarına seçme ve seçilme hakkının tanınmış olmasıdır (5 aralık 1934).

Her yeni hareket gibi, siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda büyük bir hızla gerçekleştirilen bu reform hareketleri yine tepki görmeye devam etti. Atatürk'e İzmir'de düzenlenen suikast (1926) ve Menemen'deki Kubilay olayı (1930) bunlar arasındadır. Atatürk'ün çok partili demokratik sisteme geçmek için öncülük ettiği ve ekonomide liberal bir siyaset takip edecek olan Serbest Cumhuriyet Fırkası (12 ağustos 1930)'nın kısa sürede dejenere olup kapanmasında (17 kasım 1930) Cumhuriyete ve inkılâplara karşı olanların da rolü büyüktür. Bunun içindir ki yeni devleti ve yapılan reformları korumak maksadıyla, zaman zaman, olağanüstü durum müesseseleri olan İstiklâl Mahkemeleri'nin çalıştırılmaları gerekmiştir.

Millî haysiyet ve şeref duyguları ile başlattığı mücadelesini sonuna kadar aynı duygularla yürütüp başarıya ulaştırdıktan sonra devletini de sağlam temeller üzerine kuran Türkiye'nin, bütün bu safhalarda karşısına dikilen ve zamanla onun irtica kadar büyük hasmı haline gelen bir başka hareket ise sosyalizmdir. Batı Avrupa'da XIX. yüzyılın ortalarında önce ekonomik bir doktrin ve işçi hareketi olarak ortaya çıkıp 1871'deki Paris Komün hareketi ile ilk büyük eylemini de gerçekleştiren bu görüş tarzına Tanzimat edebiyatının ilk döneminde ne devlet adamlarınca ne de aydınlarca hiçbir ilgi gösterilmedi. Tanzimat edebiyatının ikinci döneminde sadece fikir planında görünüp tek temsilcisini Beşir Fuad (1852 - 1887)'da bulan, bütün felsefî ve ilmî konularda maddeyi esas alan ve bu sebeple o zamanlar kendisine "maddiyye" (maddecilik, materyalizm), mensuplarına da "maddiyyun" (maddeciler, materyalistler) adları verilen bu görüş tarzı, aydınlar ve özellikle Ahmed Midhat tarafından reddedildi. Materyalizmin fikir planından ekonomik ve siyasî plana kayma teşebbüsü ise, II. Meşrutiyet döneminde başlar. Ekonomik görüşleri yüzünden de kendilerine o zamanlar "iştirakiyyun" (ortakçılar) da denilen bu görüş sahiplerinin kurdukları ilk siyasî parti Osmanlı Sosyalist Fırkası (İstanbul, 1910)'dır. Bu partinin organı olarak "İştirak" (ortaklık) adında bir de gazete yayınladığı için İştirakçi diye bilinen Hilmi adında birinin kurduğu ve ne maddî kaynakları, ne de teşkilâtı bulunan bu parti hiçbir faaliyet gösteremeden kısa bir süre sonra kapanır ve Mütareke devrinde yeniden kurulur. I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmış ve işgal altında bulunan Türkiye'nin karışık durumundan faydalanan ve 1917'deki komünist ihtilâlini gerçekleştiren Rusya'dan da cesaret ve destek alan sosyalistler, bu devirde, yoğun bir çalışmaya girerler. Açık ve gizli birçok partiler kurarlar. Bazı yayın organları da olan ve yeni devletin aldığı tedbirlerle Cumhuriyet devrindeki siyasî çalışmalarını ancak yer altında sürdürmeye mecbur kalan bu kuruluşlar, büyük sanayiin ve dolayısıyla büyük işçi kitlelerinin yokluğu karşısında, Türkiye'de bir ihtilâl hareketinin gerçekleştirilemeyeceğini anladıkları için, görüşlerini önce fikir ve heyecan planında yaymak istediler. Fikir planında yazılan yazılar (Şevket Süreyya Aydemir, Vedat Nedim Tör, İsmail Hüsrev Tökin,

Hikmet Kıvılcımlı, Lütfi Erişçi) ve özellikle yapılan tercümelerle (Haydar Rifat Yorulmaz) sosyalizm hakkında bilgi verecek, ileride kendilerini destekleyecek bir kamu oyu oluşturmağa çalıştılar. Heyecan planındaki çalışmaların yürütülmesi görevini de edebiyata (Nazım Hikmet) verdiler. Böylece Türkiye, fikir ve siyaset planlarında, milliyetçi ve sosyalist olarak iki kampa ayrılmağa başlar. Ancak, karşılaştığı bütün güçlükleri dirayetle yenmesini bilen yeni Türk devleti, akılcı, gerçekçi ve dengeli tutumu ile, içeride ve dışarıda kendisini kabul ettirmeği başarır.

Cumhuriyet devrinin II. Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar süren ve Atatürk'ün varlığı ile dolu ilk dönemi (1923 - 1939), onun şahsından kaynaklanan büyük dinamizmi ile bütün alanlarda apayrı bir tarihî dönem olmanın bütün özelliklerini en açık şekilde taşır.

1939 yılı dünya tarihinin seyrini bir daha değiştirir. Birincisinin açtığı yaralar henüz daha tamamıyla kapanmadan çıkan ve ondan daha uzun ve tahripkâr olan II. Dünya Savaşı ile dünyanın siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel statüsü yeniden büyük değişikliklere uğrar. I. Dünya Savaşı'nın kendisi ile ilgili ağır sonuçlarını zamanında reddederek bir ölüm kalım mücadelesi içinde bin bir güçlükle haklarını geri almasını başaran yeni Türkiye, varlığını yeniden tehlikeye sokmamak için, büyük bir dikkat ve çaba gösterir. Ancak, savaşa girmesi için yapılan dış baskılara yıllarca haklı ve devamlı bir direnmenin siyasî havada yarattığı gerginlik ve huzursuzlukla birlikte, her şeye rağmen uğranılması her an muhtemel bir silâhlı tecavüze karşı hazır bulunma zaruretinin getirdiği malî külfetler Türkiye'nin ekonomik durumunda da büyük sarsıntılara yol açar. Bu nazik şartlar altında devlet, dışarıdan yapılagelen kışkırtmalarla içeride meydana getirilebilecek bozguncu hareketleri önlemek maksadıyla, iç yönetimdeki kontrolü de ağırlaştırır. Siyasîleşme temayülü gösteren her yöndeki ideolojik hareketler baskı altında tutulur. Böylece Türkiye, savaş yılları boyunca devlet ve halk olarak, kapısında büyük tehlikelerin beklediği ve içeride de ekonomik güçlüklerin ağırlaştığı bir ülkenin huzursuzluğunu yaşar.

I. dönemde çok partili sisteme geçmek için yapılan başarısız denemelerden sonra, bu II. dönemde girişilen yeni denemeler başarı ile sonuçlanır. Savaşın sürdüğü yıllarda başlayan siyasî muhalefet, savaşın sona ermesi üzerine harekete geçer ve yeni partiler kurulur. Savaş sonrası kurulan ilk siyasî parti, 1950'de iktidara gelen Demokrat Parti (7 ocak 1946)'dir. Yeni Türk devletinde böylece başlamış olan çok partili siyasî hayata uygun olarak, yine çoğunluk sistemine bağlı kalmakla birlikte, o zamana kadar yürürlükte bulunan iki dereceli seçim kanunu yerine tek dereceli seçim kanunu da hazırlanır (1950). Bu sıralarda Türkiye'nin savaşa girmeyerek yıpranmaktan kurtulmasını tarihî emellerine aykırı bulan Rusya'nın arazi talepleri batılı devletlerin desteği ile önlenir. Ancak, bu isteklerin sürüp gitmesi ihtimali karşısında Türkiye, Batı demokrasileri ile bağlarını güçlendirmeye yönelir. Böylelikle siyasî, ekonomik ve askerî durumunu sağlamlaştırmaya çalıştığı gibi, Kore Savaşı (1950)'na katılmak suretiyle de Nato'ya girmeyi başarır (1952) ve güvenliğini tehdit edecek dış tehlikeler karşısında yalnızlıktan kurtulur.

On yıl süren ve 27 mayıs 1960 askerî darbesi ile sona eren Demokrat Parti döneminde Türkiye'nin iç ve dış siyasî hayatı ile ekonomisi bir dinamizmin içine girer. Ekonomik alanda büyük yatırımlara girişilir. Cumhuriyet Halk Partisi iktidarının demir yolu siyaseti yine sürdürülmekle birlikte kara yolları yapımı ön plana geçer. Atatürk'ün ölümünden sonra yarısını savaş yıllarının işgal ettiği 1950 yılına kadarki tek parti döneminin çok sönük ve sıkıntılı geçen ekonomik durumunda büyük bir canlılık göze çarpar.

Kültürel alanda ise I. dönemde savaşa rağmen büyük bir hareketlilik vardır. Halk Evleri bu dönemin başlarından itibaren hızlı bir gelişme göstererek hemen hemen ülkenin bütün köşelerinde çalışmalarını sürdürürken kültür seviyesinin yurt çapında yükselmesinde yararlı olurlar. Millî Eğitim Bakanlığı 1940'ta dünya klasiklerini Türkçeye kazandırmak maksadı ile büyük bir gayretin içine girer. Kurulan tercüme bürosu (1940)'na bağlı olarak yürütülen ve "Tercüme Dergisi" (1940) adlı bir dergi ile de desteklenen bu tercüme faaliyeti, yoğunluk eski Yunan, Latin ve İslâm klasikleri ile yaygın Batı dillerinin eserleri üzerinde olarak hızlı ve büyük bir gelişme gösterir. Bu arada II. Dünya Savaşı'nın sonuçlarından biri olarak milletlerarası dil olmak bakımından İngilizce, o zamana kadar Fransızcanın ön plandaki yerini alır. 1950'den sonra bir yandan dünya klasiklerinin çevrilmesine devam edilirken bir yandan da Türk klasik eserlerinin yeni nesillere tanıtılması için çalışmalara başlanır. Bu konudaki çalışmalar aslında Latin harflerinin kabulünden sonra yüzlerce yıllık bir millî kültür birikimi ile birdenbire kopmuş olan bağların bağlanması gibi önemli bir girişimdir. Bu çalışmalara 1975'ten beri Kültür Bakanlığınca devam edilmektedir.

II. dönemin eğitim alanındaki önemli bir olayı Ankara'da bir üniversite kurulmasına zemin hazırlamak için tek tek yüksek okul açmak suretiyle 1925'ten beri başlatılmış olan çalışmalar sonunda ve 1946'da yapılan düzenlemelerle Ankara Üniversitesi kurulmuş ve aynı yıl çıkarılan Üniversiteler Kanunu bütün Türk üniversitelerinin ortak bir statü içinde çalışmaları sağlanmıştır. Bu dönemin yine eğitim alanında yer alan ve çalışmaları zaman zaman anlaşmazlık konusu olan bir kuruluş da köy enstitüleri (1940)'dir. Ancak, köy öğretmeni açığını kapatmak maksadı ile kurulan ve programının yarısını kültür derslerine, dörtte birini tarıma, dörtte birini de el sanatlarına ayıran bu okullar, zamanla siyasî hedefli sol ideolojiye yöneldikleri gerekçesiyle 1948'den başlayarak yeni düzenlemelere tabi tutuldular ve nihayet tamamıyla kaldırılarak birer ilk öğretmen okulu durumuna getirildiler (1954).

27 mayıs 1960'ta gerçekleştirilen askerî müdahale ile cumhuriyet devrinin III. dönemi başlamış oldu. Çünkü bu müdahale ile sadece bir iktidar değişikliğinde kalınmamış, siyasî, hukukî, iktisadî ve kültürel alanlarda da yeni düzenlemeler yapılmıştır. Bu müdahale ile 1924'ten beri yapılan bazı değişiklikler ile yürürlükte kalmış olan anayasa, ortadan kaldırılarak 1961'de yeni bir anayasa yürürlüğe konulmuştur. Devlet otoritesini asgarîye indiren ve bu yüzden kısa bir süre sonra siyasî bunalımlara zemin hazırlayan bu yeni Anayasa'da siyasî hak ve hürriyet kavramları da açık tariflere kavuşturulmadıkları için öteden beri kanunların kontrolünde bulunan ve demokratik bir düzenle ters düşen siyasî maksatlı her türlü ideolojik hareketler, fikir planından çıkarak eylem planına kolaylıkla geçebilmişler ve sonunda 1971'de sadece iktidar değişikliği ve Anayasanın bazı maddelerinin yeniden düzenlenmesi ile sonuçlanan

2. bir askerî müdahaleden sonra 1980'de demokratik rejimin dejenere edilmesini önleyecek ve Batı demokrasilerindeki seviyesine ulaşmasını sağlayacak köklü bir düzenlemeyi gaye edinmiş 3. bir askerî müdahaleye yol açmışlardır. 1961 Anayasası ile Türkiye'de parlamenter çalışmalar iki kademeye (Millet Meclisi, Senato) ayrılmış, fakat ikincisinin fonksiyonları ve yetkileri gölgede bırakılmıştır. Siyasî partilerin ise iktidar olma uğruna ülkenin çıkarlarını geri plana atmaları, en küçük siyasî partilerin bile icabında memleketin kaderine hükmedebilecek bir güce sahip olabilmeleri, devletin temel yapısına aykırı ideolojileri benimseyenlerin de siyasî partilere sızmaları sonunda Türkiye, fikir ve inanç ayrılıklarının silâhlı çatışmalara hızla ve kolaylıkla dönüştüğü bir ülke durumuna geldi. Bütün bu siyasî ve ideolojik sarsıntılar, sosyal huzuru büyük ölçüde yok ettiği gibi, ekonominin de çıkmaza girmesine yol açtı. Siyasî maksatlı ideolojilerin kamu oyuna fikir ve heyecan planında verilmesi ile kendilerini görevli sayan bazı yazarlar ve şairler ise sürekli olarak bir yandan kendi saflarına yeni taraftarlar kazandırmaya, bir yandan da eylemcilere destek olmaya çalıştılar. Böylece siyasî ve fikrî hak ve hürriyetler konusundaki kavram anarşisi içinde eyleme teşvik görevini eskiden ancak belli belirsiz bir şekilde yapabilen edebiyat da bu dönemde (daha çok 1970'ten sonra) gittikçe hızlanan ve genişleyen bir ölçüde eylemciliğe yöneldi. Kendilerini sanat dışı gayelere adamış edebiyat hareketlerinin bulundukları ülkelerin siyasî, sosyal, hukukî ve ekonomik imkânlarına göre gelişebilmeleri tabiîdir. Bu sebeple Cumhuriyet devrindeki ideolojik yapılı ve siyasî maksatlı edebî hareketlerin de Türkiye'nin siyasî bünyesine göre değişik bir hareket tarzı tespit ettikleri görülür. 1960 ve 1980 yıllarını kaplayarak siyasî, hukukî, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda yeni düzenlemelere ve onların sonucu olarak da Türkiye'nin kaderi ile ilgili büyük olaylara yol açan bu dönemin, Cumhuriyet devri T. E.'nın III. dönemini oluşturmak bakımından da gerekli şartları taşıdığını söylemek mümkündür. Böylece, Cumhuriyet devrini medenî insan yaşayışının bütün alanlarında olduğu gibi, edebiyatta da birbirlerinden açık çizgilerle ayrılan şu üç dönemde incelemenin yerinde olacağı gerçeği ortaya çıkmaktadır: 1. Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan II. Dünya Savaşının başladığı tarihe kadar gelen dönem (1923 - 1939), 2. II. Dünya Savaşının başlamasından 27 mayıs 1960 hareketine kadar süren dönem (1939 - 1960), 3. 27 mayıs hareketinden 12 eylül 1980 harekâtına kadar geçen dönem (1960 - 1980).

Cumhuriyet devrinde T. E.'nın genel görünüşünü - en kalın çizgileriyle - belirtmek gerekirse bu dönem a. Süresi bakımından Tanzimat döneminden kendisine kadar geçen süreye (1860 - 1923) eşittir. b. Daha önceki dönemlerin edebiyatları gibi Batıya dönüktür. Etki alanları geniş olmamakla birlikte Batıdan T. E.'nın o zamana kadar tanımadığı bazı yeni edebî akımları da aktarmıştır. c. Yine daha önceki dönemlerin edebiyatlarına göre çok daha hareketli ve dinamiktir. d. Kadrosu bütün türlerde daha önceki dönemlerin toplam kadrosundan daha geniştir. e. Bu kadroya paralel olarak bütün türlerindeki eserlerin toplamı da daha önceki dönemlerin yine bütün türlerindeki eserlerin toplamından çoktur. f. T. E., Tanzimattan beri zaman zaman siyasî amaçlı ideolojilerin (Osmanlıcılık, İslâmcılık, Turancılık) de hizmetine girmiştir. Fakat, hiçbir dönemde Cumhuriyet devrinde olduğu kadar siyasî amaçlı ideolojilerin edebiyatı hizmetlerine almak için bu kadar büyük mücadele verdikleri bir dönem görülmemiştir. Ancak, bu yoldaki edebî eserler gözü bağlı hizmet tutumunun fidyesini çok ağır şekilde ödemişlerdir. Bunlar, sanat değerlerinden çok şeyler feda ederek alelâde bir vasıta durumuna düştükleri gibi, bu arada sanatçı gücü zayıf bazı kişiler de ideolojilerin gölgesine sığınarak ve kalabalığa karışarak adlarını duyurmak imkânını bulmuşlardır. Böylece, ideolojiler bazı sanatçıları kullanmışken sanatçı kılığına giren bazıları da ideolojileri kullanmanın yolunu bulmuşlardır. II. Dünya Savaşından sonra birdenbire sayıları çoğalan İslâm devletlerinin etkisiyle İslâmcılık ideolojisi Türkiye'de de yeniden ortaya çıkmakla birlikte, bu ideolojinin Cumhuriyet devri edebiyatında fazla bir rağbet görmediği söylenemez. Bu sebeple bu dönem edebiyatındaki ideolojik mücadelenin ağırlığı hür demokrasinin temelleri üzerine oturmuş olan Atatürk ilkeleri ile aşırı sağcı ve solcu ideolojilerin esasları arasındadır. Fakat ideolojik mücadelenin bu dönemde çok genişleyip güçlenmesine rağmen Türk şair ve vazarlarının büyük çoğunluğu sanatla doğrudan doğruya ilgisi bulunmayan ve tamamıyla siyasî bir özellik taşıyan bu mücadelenin dışında bulunmayı tercih etmişlerdir. g. Bu dönem edebiyatında konuların başlıca iki grupta toplandığı görülür: 1. Şairlerin ve yazarların kendi hayalleri, duyguları ve hayatları ile ilgili olanlar, 2. Sosyal konular. Görünüşte, ikinci grupta toplananlar daha çok kabarıktır ve milliyetçi ideoloji ile sosyalist ideolojiye bağlıdırlar. Fakat her iki ideolojiye mensup şairlerden ve yazarlardan bazılarının zaman zaman, bazılarının da kişisel duygu ve hayallerine yöneldikleri göz önüne alınırsa sonuç olarak 1. grupa giren konuların çoğunlukta olduğu görülür. h. 1911 yılında Millî Edebiyat hareketini yapanların ısrarla ortaya atıp başarı ile gerçekleştirdikleri "Osmanlıcanın konuşma dili ölçüsünde Türkçeleştirilmesi" görüşü Cumhuriyet devrinde de Atatürk'ün gözetiminde yürütülmüş, fakat onun ölümünden sonra ilim dışı ve gereksiz aşırılıklarla Türkçenin kendi içinde de bölünmesine yol açılmıştır. Bu aşırılık ısrarla ve artarak sosyalist yazarlarda ve daha çok da şairlerde görüldüğüne göre, dildeki bu davranışın sosyalist ideoloji ile ilgili olduğunu düşünmek kaçınılmaz bir durum olarak görülmektedir. Ancak, akılcı ve gerçekçi yolu görebilen sanatçıların Osmanlıcanın Türkçeleştirilmesi ve konuşma dilinin yazı dili haline getirilmesi konusunda da çoğunlukta olmaları, aşırılık taraftarlarının istedikleri amaca ulaşmalarını önlemektedir. i. Daha önceki dönemlerde az ilgi gören "deneme" veya hiç ilgi görmeyen "günlük" gibi bazı edebî türler büyük gelişme göstermiştir.

Şiir: Cumhuriyet devri şiiri nesiller bakımından oldukça kalabalık ve değişiktir. Bir yandan Abdülhak Hâmit gibi şöhretini ayakta tutmakta devam eden Tanzimat döneminin bir temsilcisi ile II. Meşrutiyet dönemindeki Fecr-i Âti ve Millî Edebiyat topluluklarından olan şairler (Celâl Sahir Erozan, Faik Âlî Ozansoy, Mehmet Behçet Yazar, İbrahim Alâeddin Gövsa, Mithat Cemal Kuntay) ile hecenin beş şairi ve onların yakın izleyicilerinden başka şairler yer alırken bir yandan da şiire Cumhuriyet'ten sonra başlayıp birbirlerini çok kısa aralıklarla ve ardı kesilmeksizin izleyen nesiller hep bir aradadırlar. Bunlardan Ahmet Haşim, şöhretinin zirvesine 1930'a doğru ulaşırken ağır davranışlı Yahya Kemal, bu zirveye ancak 1940'tan sonra

ulaşır. Hecenin beş şairi (Orhan Seyfi Orhon, Enis Behiç Koryürek, Halit Fahri Ozansoy, Yusuf Ziya Ortaç, Faruk Nafiz Çamlıbel) ve onların hemen ardından gelen Mütareke ve Millî Mücadele dönemi nesli (Ahmet Hamdi Tanpınar, Necip Fazıl Kısakürek, Nazım Hikmet Ran, Ali Mümtaz Arolat, Salih Zeki Aktay, Omer Bedrettin Uşaklı, Kemalettin Kâmi Kamu, Halide Nusret Zorlutuna, Şükûfe Nihal) de şöhretlerinin zirvesine doğru 1930'dan sonra yol almaya başlarlar.

Şiire Cumhuriyetten sonra başlamış olan bu şairlerden Ahmet Haşim ile Yahya Kemal'in ve Nazım Hikmet'in dışında kalanların tamamı da heceyi ve - çoklukla - dörtlüklerden kurulu nazım şekillerini kullanırlar. Ahmet Haşim ile Yahya Kemal aruzu sürdürürken Nazım Hikmet ise o zamana kadar kullanılan bütün vezinleri ve nazım şekillerini bir yana bırakarak vezinsiz ve tam anlamı ile serbest nazımlı şiirler yazar. Konu bakımından da büyük çoğunluk ferdiyetçi tutumlarını devam ettirerek şahsî hayatları ve hulyaları ile ilgilenirler. Bunlar arasında arasıra millî geçmişle ilgili veya sosyal konuları ele alanlar da vardır. Nazım Hikmet ise sadece sosyal konulara yönelmiştir.

Daha önceki dönemlerin nesilleri edebî hayatlarını bu şekilde sürdürürlerken 1925 - 1930 yılları arasında Cumhuriyet devrinin ilk şair nesilleri de birer birer veya toplu olarak bölünmeye başlarlar. Tek başına ortaya çıkanlar arasında ilk şiirlerini Mütareke döneminde yayınlamakla birlikte adlarını duyuramayan ve çok seyrek yazan Ahmet Kudsi Tecer (1901 - 1967) ile Arif Nihat Asya (1904 - 1975), Ahmet Muhip Dranas (1909 - 1980) ve Cahit Sıtkı Tarancı (1910 - 1956) vardır. Sanatı sadece sanatın hizmetinde sayan, yalnız kendi dünyalarını konu edinen ve tamamı da Cumhuriyet devri Türk şiirinin en güçlü lirikleri arasında bulunan bu üç şairden Ahmet Kudsi'nin bir tek şiir kitabı vardır: *Şiirler* (1932). Bundan sonra yazdıklarını bir araya toplayamadı. Ahmet Muhip de bütün şiirlerini aynı adlı bir tek kitapta bir araya getirdi: *Şiirler* (1974). İlk şiirlerini "Heykeltıraş" (1924)'ta yayınlayan Arif Nihad'ın bundan sonra basılan pek çok şiir kitapları arasında başlıcaları şunlardır: *Yastığımın ruyası* [1930], *Ayetler* [1936], *Bir bayrak rüzgâr bekliyor* [1946], *Kökler ve dallar* [1941], *Aynalarda kalan* [1969]. Cahit Sıtkı'nın *Ömrümde sükût* [1933], *Otuz beş yaş* [1946], *Düşten güzel* [1952] ve *Sonrası* [1957] adlarında toplanmış olan karamsar bir psikoloji içindeki şiirleri ise yalın ve samimî üslûpları ile dikkatleri çekerler.

Cumhuriyet devrinin ilk şairler topluluğu olan Yedi Meşaleciler de bu yıllarda ortaya çıkar (1928). Adlarını aynı tarihte ortaklaşa yayınladıkları *Yedi meşale* adlı kitaptan alan ve altı şair (Ziya Osman Saba, Sabri Esat Siyavuşgil, Cevdet Kudret Solok, Yaşar Nabi Nayır, Muammer Lûtfi, Vasfi Mahir Kocatürk) ve bir hikâyeci (Kenan Hulûsi Koray)'den oluşan bu topluluk yine aynı yıl Yusuf Ziya Ortaç'ın çıkardığı "Meşale" dergisinde de bir araya geldi. Bu dergide topluluğu kamu oyuna Ahmet Haşim tanıttı. Ancak, şiirlerinde "Türk şiirinin ferdiyetçi konularından ve karamsar psikolojisinden kaçınacaklarını ve yenilik peşinde koşacaklarını" iddia etmelerine rağmen bu iddialarını gerçekleştiremedikleri gibi, Türk şiirine bir katkıda bulunmamışlardır. Sadece şiir heveslisi gençlerden kurulu izlenimini veren bu topluluğun ömrü çok kısa sürdü ve az bir süre sonra, üyelerden her biri asıl kabiliyetlerinin gösterdiği yolda giden topluluğun tek güçlü şairi olarak Ziya Osman Saba (1910 - 1957) kaldı. Yakın arkadaşı Cahit Sıtkı gibi kötümser bir hayat ve dünya görüşüne sahip olan ve şiirlerini *Sebil ve güvercinler* [1943], *Geçen zaman* [1947] ve *Nefes almak* [1957] adlı kitaplarında toplayan Ziya Osman, yalın ve samimî üslûbu yönünden de Cahit Sıtkı ile birleşir ve bu bakımdan her ikisi birden Cumhuriyet devrinin II. dönemindeki Türk şiirini etkilerler.

Yine aynı yıllarda, şiirlerini Mütareke döneminde yayınlamaya başlamış, Millî Mücadeleyi desteklemiş, fakat bundan kısa bir süre sonra Sovyet Rusya'ya giderek sosyalist görüşü benimsemiş genç bir şair, Nazım Hikmet (1902 - 1963) de ilk şiir kitabını yayınlar: *835 satır* [1929] ve böylece, Türk şiirinde sosyalist görüşte ve teknikteki ilk örnekler de görülmeye başlar. Bu örneklerle Türk şiirine getirilmek istenen şiir, 1917'den sonra Sovyet Rusya'da hızla geliştiği görülen, sosyalist ve ihtilâlci Rus şiiridir. Türk edebiyatında o zamana kadarki bütün sanat ve şiir anlayışlarını ve değerlerini reddederek yalnız sosyalist fikir temellerinin propagandasına yönelen bu şiir, teknikçe, fütürizmden yararlanmakta idi. Bu sebeple nazım şekli olarak sadece "serbest nazım"ı kullanıyordu. Aslında Fransız senbolist şiirinin şekli olan ve Türk şiirinin de - vezinli ve kafiyeli olarak - II. Meşrutiyet döneminde bol bol kullandığı serbest nazım, Nazım'ın şiirlerinde vezinsiz ve belli bir kafiye düzenine tâbi olmadan yer alıyordu. Şekilce aradaki fark bundan ibaretti. Sovyet tipi sosyalist şiirin T. E.'ndaki ilk örneklerini veren bu şiirler, 1930'dan sonra ağır bir tempo ile gelişir ve İlhami Bekir (Tez), Hasan İzzettin (Dinamo) ve Nail V. (Çakırhan) gibi bazı taraftarlar da bulur. Fakat bu ağır gelişmeye karşılık şairin kendisi büyük bir çaba içindedir ve şiir kitapları ardı ardına yayınlanır: *Jokond ile Si - Ya - U* [1929], *Varan 3* [1930], *1+1=1* [Nail V. ile birlikte, 1930], *Sesini kaybeden şehir* [1931], *Gece gelen telgraf* [1932], *Benerci kendini niçin öldürdü* [1932], *Taranta Babu'ya mektuplar* [1935], *Portreler* [1935], *Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin destanı* [1936]. Bu arada İlhami Bekir, *24 saat* [1929], *Mavi kitap* [Nazım Hikmet ile birlikte, 1930], *Birinci forma A* [1930], *Herhangi bir şiir kitabıdır* [1931], *Mustafa Kemal* [1933], *Olduğu gibi* [1935] ve Hasan İzzettin de *Deniz feneri* [1937] adlı şiir kitaplarını yayınlarlar.

II. Dünya Savaşının başlamasına kadar süren, başından sonuna kadar Atatürk'ün doldurduğu, Millî Mücadeleyi başarıya ulaştıran milliyetçi duyguların ve görüşlerin büyük bir canlılıkla hâkim bulunduğu I. dönemde sosyalist düşüncenin çok yavaş bir gelişme göstermesi tabiîdir. Gerçekten, büyük bir dinamizme, yine Millî Mücadele yıllarından sürüp gelen milliyetçi duygu ve düşüncelere dayanan ve birbirini hızla takip eden inkılâplarla birlikte bu milliyetçiliği duygu ve düşünce planında çok eskilere götüren, Türk tarih ve medeniyetinin eskiliği ve üstünlüğü tezini hararetle savunan bu dönemde edebiyatın da etki altında kalmaması düşünülemez. İstiklâl Savaşının yapıldığı Anadolu toprakları, savaş yıllarından başlayarak Türk aydınlarının gözleri ile birlikte yüreklerinin de çevrildiği kutsal topraklar olmuştur. Böylece, T. E.'nda Anadolu topraklarına ve onun üzerindeki her şeye karşı bir yönelme başladı. Önce şiirde görülen bu yöneliş, yavaş yavaş başka türlere de kayarak zamanla yoğunlaştı. Şiirde bu dönemdeki

temsilcilerini daha çok Faruk Nafiz, Behçet Kemal, Orhan Seyfi, Kemalettin Kâmi ve Arif Nihat'ta bulan bu yöneliş, önce Anadoluculuk olarak adlandırılır. Ancak, yeni devletin topraklarının yalnız Anadolu'da bulunmadığı ve bu sebeple böyle bir adlandırmanın yerinde olmayacağı dikkate alınarak, ad memleketçilik olarak değiştirilir. Edebiyat yönünden kendine dönüşün de ifadesi olan bu yöneliş, T. E.'nın Batı edebiyatı ile olan münasebet şeklini de ilgilendirir ve Batı edebiyatlarını kopya etmekten vazgeçilerek, bu edebiyatlara hâkim olan esasların benimsenmesi ve böylece millî varlıklarımızın değerlendirilmesi istenir. Hiç de yeni olmayan, "Genç Kalemler"in daha 1911'de ortaya attıkları "Millî Edebiyat" görüşünden farksız bulunan ve Yahya Kemal'in 1936'da "mektepten memlekete" (yani o zamana kadar bizim için bir okul durumunda bulunan Batı edebiyatını aynen kopya etmekten vazgeçerek kendimize yönelme) şeklinde formülleştirdiği bu yöneliş, değişik şekil ve ölçülerde Cumhuriyet devri edebiyatının sonraki dönemlerinde de devam eder. Bu yönelmenin sonuçlarından biri, şiirde halk şiirinin şekillerine de yer verilmesi olmuştur (Orhan Seyfi, Yusuf Ziya, Enis Behiç, Faruk Nafiz, Behçet Kemal).

İstiklâl Savaşı gibi bir destan-savaşın ardından bir destan edebiyatının doğması mukadderdi ve doğdu. Yine önce şiirde başlayan bu hareket, zamanla başka edebî türlerde de kendisini gösterdi. Fakat 1930'dan sonra milliyetçilik sınırlarının zaman ve mekân içinde çok uzaklara götürülmesi, eski Türk tarihinin kahramanlıklarına ve kahramanlarına kadar genişlemesi, destan edebiyatı çalışmalarına birdenbire yön değiştirmiş. Millî Mücadele ve onun kahramanları üzerinde tam olarak yoğunlaşmasına engel olmuştur. Bu sebeple, epik Türk şiiri de bu dönemde normal bir gelişmeye ulaşamamış, çoklukla, büyük kompozisyonlar yerine, küçük manzumeler seviyesinde kalmıştır. Bu şiirler de daha çok Millî Mücadelenin olduğu gibi yeni Türk devletinin de yaratıcısı olan Atatürk'ün şahsı ve inkılâpları etrafından toplanırlar (Abdülhak Hâmit, Mehmet Emin, Celâl Sahir, İbrahim Alâeddin, Mithat Cemal, Halit Fahri, Orhan Seyfi, Yusuf Ziya, Enis Behiç, Yaşar Nabi, İlhami Bekir, Ziya Osman, Fazıl Hüsnü, Ömer Bedrettin, Hasan Âli, Şükûfe Nihal, Halide Nusret, Hamit Macit, Cemal Oğuz). Eski Türk destanları ile yakın Türk tarihine ait büyük kompozisyon denemeleri arasında Halûk Nihat Pepeyi (1901 - 1972)'nin *Çanakkale destanı* [1936], *Mütareke destanı* [1938] sayılabilir.

Türkiye'nin yalnız siyasî hayatına değil, medenî yaşayışının bütün alanlarına ve bu arada özellikle kültürel hayatına da yön veren kişi olduğu için Cumhuriyet devri edebiyatında Atatürk devri de denebilecek olan bu ilk dönemde Türk şiiri, gerek konuları gerek nazım tekniği ve gerek eğilimleri bakımından II. Meşrutiyet dönemine göre büyük farklar gösterir. Bu dönemde milliyetçilik fikri en hızlı gelişmesini kaydeder. Onun alternatifi olarak ortaya çıkan sosyalizm ise her alanda henüz emekleme safhasındadır. Bu devre hâkim şairler, II. Meşrutiyet döneminin son nesli ile Cumhuriyet devrinin ilk yıllarında yetişen ve sanat için sanattan başka bir gaye tanımayan daha genç nesildir. Atatürk'ün sağlığına rastlayan bu devirde, çok yoğun olmalarına rağmen, dildeki özleştirici çalışmalar, bütün edebî türlere olduğu gibi, şiire de etki yapmış değildir. Millî Edebiyat hareketi ile esasen normal ölçülerde Türkçeleştirilmiş olan yazı dili, bu dönemin şiirinde de aynen devam eder. Ancak Ziya Osman ve Cahit Sıtkı ile hayal sanatlarından uzaklaşmaya, yalınlaşmaya kayan yeni bir üslûp anlayışı dikkati çeker.

Cumhuriyet devri şiirinin II. döneminde (1939 - 1960), yeni bir şairler topluluğu ortaya çıkar. Bu topluluk da, Yedi Meşaleciler topluluğu gibi, adlarını ortaklaşa yazdıkları bir kitaptan alır: *Garip* [1941]. Yakın devir Türk şiirine Garip hareketi (1950'den sonraki adı: I. Yeni) diye giren ve üç kişiden (Orhan Veli Kanık, Melih Cevdet Anday, Oktay Rifat Horozcu) oluşan bu topluluğun da iddiası aynıdır: "Türk şiirini temelden değiştirmek". Ortak kitap *Garip*'in önsözünde kendileri hakkında yaptıkları açıklamadan anlaşıldığına göre, bu yeni topluluk "vezne, kafiyeye, edebî sanatlara, şairane üslûba; şiirin yalnız aydınlara hitap etmekle, musiki ve vezin gibi başka sanatlarla karıştırılmasına veya ideolojik maksatlara âlet edilmesine, konularda bir sınırlamaya gidilmesine" karşıdır. Böylece "şiirin vezinsiz ve kafiyesiz olmasını, okuyucu kitlesinin aydınları aşarak genişlemesini, konuşma dilinin bütün imkânlarından faydalanılmasını, konularda sınırsızlığa ulaşılırken şuuraltı olaylarına da yer verilmesini ister. Ancak, gerçekleştirmek istedikleri bu görüşlerin hepsini de kendilerine mal etmek mümkün değildir. Şiirde vezne ve belli kafiye değerlerine tâbi olmama ve okuyucu kitlelerini aydınların dışına taşırma görüşleri I. dönemde Nazım Hikmet tarafından ortaya atılıp gerçekleştirildiği gibi, üslûbun yalınlaştırılması da yine aynı devirde Ziya Osman Saba ve Cahit Sıtkı Tarancı tarafından başlatılmıştı. Şiirde belli konuların çemberinden kurtulma gereğini ise, ilk olarak Yedi Meşaleciler belirtmişler; şuuraltı da konu olarak, daha önce Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın şiirlerinde görülmüştür. Esasen bütün bu isteklerini kendileri de gerçekleştirememişler, daha çok orta sınıf halkın yaşayışını, günlük dertleri ve kendi şahsî istekleri, duyguları ile ilgilenmişlerdir.

İdeolojik yönü olmayan, yakın çevreye yönelerek tamamıyla ferdî bir şiir olmaktan da çıkan bu eğilimin temsilcilerinden Orhan Veli Kanık (1914 - 1950) genç yaşta ölür. Diğer iki temsilci Melih Cevdet Anday (doğ. 1915) ve Oktay Rifat Horozcu (doğ. 1914) ise, 1950'den sonra zaman zaman sosyalist şiire yönelirler.

Kamu oyunca uzun süre ciddîye alınmamış, yadırganmış olmasına rağmen, orta sınıf halka (küçük burjuvazi) gösterdikleri ilgi ve kullandıkları yalın üslûp, yaşıtları veya daha genç olan bazı şairlerce de benimsenmiştir. Ortak eserleri olan *Garip*'in dışında Orhan Veli Kanık şiirlerini *Vazgeçemediğim* [1945], *Destan gibi* [1946], *Yenisi* [1947] ve *Karşı* [1949]; Melih Cevdet Anday, *Rahatı kaçan ağaç* [1946], *Telgrafhane* [1952], *Yan yana* [1956]; Oktay Rifat da *Yaşayıp ölmek, aşk ve avarelik üstüne şiirler* [1945], *Güzelleme* [1945], *Aşağı yukarı* [1952], *Karga ile tilki* [1954], *Perçemli sokak* [1956], *Âşık merdiveni* [1958] adlı kitaplarında topladılar.

Garip topluluğu ile başlayan II. dönem şiiri, dil, üslûp ve temaları bakımından I. dönemin birçok özelliklerini devam ettirir. I. dönemin dildeki "günlük konuşma", üslûptaki yalınlık eğilimleri II. dönemde de bir gelişme içinde sürdürülür. Ancak, Garipçilerin mecazlardan ve şairanelikten kaçınma eğilimi fazla bir rağbet görmez. Yine II. dönem şiirinde görülen metafizik unsurlar, çocukluk yılları-

na özlem, şuuraltı hayat, memleket sevgisi, Atatürk sevgisi, eski Yunan mitolojisi gibi tema ve unsurlarla, milliyetçilik ve sosyalist ideolojileri II. dönemde de yerlerini korurlar. Böylece, tamamıyla ferdiyetçi olan şiirlerle birlikte, memleketçi ve sosyalist şiirler de devam etmiş olurlar. Ancak, II. dönemde, Türk şiirinin şekil bakımından serbest nazma doğru kaydığı, sosyalist olmayan şairlerin de bu nazım şeklini kullanmaya başladıkları görülür.

I. dönemde pek fazla görülmeyen halk şiirinin şekil, dil ve ifade özelliklerine yöneliş II. dönemde çok daha vaygınlaşır (Ahmet Kutsi Tecer, Behçet Kemal Çağlar, Ceyhun Atuf Kansu, Bekir Sıtkı Erdoğan, Halil Soyuer, Feyzi Halıcı).

Nazım şekillerine gelince; I. dönemde yalnız Yahya Kemal'de görülen divan şiiri şekillerinin, bu dönemde başka şairlerce de (Edip Ayel, Cemal Yeşil) kullanıldıkları görülür. Bu nazım şekilleri ile birlikte aruz da yeniden şiire girer. Böylece, vezin bakımından Türk şiiri bir yandan serbest nazma, yani vezinsizliğe doğru giderken, bir yandan da divan nazmı vezni de geleneğini sürdürür. Bu sebeple, şiirde vezin lüzumu veya lüzumsuzluğu üzerindeki tartışmalar bu dönemde de devam eder.

Önce Fazıl Hüsnü ile başlayıp, Salâh Birsel ve Behçet Necatigil'de de görülen karanlık üslûp 1950'den sonraki II. Yeni adlı toplulukta zirveyi de aşarak çığırından çıkar. 1911' den beri yavaş yavaş konuşma diline yaklaşıp Cumhuriyet devrinin daha ilk döneminde tamamıyla normalleşmiş olan şiir dili, 1940'tan sonra "özleştirme" veya "arılaştırma" adları altında yeniden konuşma dilinden uzaklaştırılmak için kendi dışından yapılan bütün baskılara karşı koymakta ve kendini korumakta başarı gösterir. Ancak, 1950'den sonra II. Yeni topluluğu, kendi üslûp anlayışına da uygun düştüğü için bu baskıya uymakta bir sakınca görmez ve böylece, gerek vokabüler gerek sentaks bakımından halkın konuştuğu dile oldukça yabancı kalır.

Bu dönemde I. dönemin temalarından olan metafizik temaların Fazıl Hüsnü Dağlarca ve Sabahattin Kudret Aksal, şuuraltı temaların yine Fazıl Hüsnü ile Âsaf Halet Çelebi, I. dönemde Salih Zeki Aktay'ın ele aldığı eski Yunan mitolojisinin Mustafa Seyit Sutüven ve kısmen İlhan Berk, çocukluk yıllarına duyulan özlem temasının Fazıl Hüsnü Dağlarca, Cahit Külebi, Ceyhun Atuf Kansu, epik temaların Behçet Kemal Çağlar ve Fazıl Hüsnü Dağlarca, çocuk sevgisinin yine Fazıl Hüsnü Dağlarca, Ceyhun Atuf Kansu ve Cahit Külebi tarafından sürdürüldükleri görülür. I. dönemin ideolojik yapıdaki başlıca iki şiir eğiliminden biri olan milliyetçilik ideolojisine dayalı ve Halk Evlerinin çalışmalarında ağırlık merkezi yapılan köycülük ve folklor konularındaki yoğun çalışmalarla ve özellikle Ankara Halk Evinin yayın organı olan "Ülkü" dergisinin sayfalarını bu çalışmalara ve halk şairlerine açması ile de desteklenen "memleketçi edebiyat" eğilimi bu dönemde de gelişme içindedir (Behçet Kemal Çağlar, Arif Nihat Asya, Ahmet Kutsi Tecer, Ömer Bedrettin Uşaklı, Fazıl Hüsnü Dağlarca, Cahit Külebi, Şinasi Özdenoğlu, Bekir Sıtkı Erdoğan, Coşkun Ertepınar, Halim Yağcıoğlu, İbrahim Zeki Burdurlu, Feyzi Halıcı).

İlk şiirlerinde geleneğe uyup vezin olarak heceyi, nazım şekli olarak da dörtlükleri kullanan ve ilk şiir kitabını 1935 *(Havaya çizilen dünya)*'te yayınlayan Fazıl Hüsnü Dağlarca (doğ. 1914), tema olarak da daha çok şuuraltına ve metafizik sonuçlara yönelir *(Çocuk ve Allah* [1940]). Bu şiirler aynı zamanda, onun ikinci önemli temasını da birlikte getirir: Çocuk. 1950'den sonra sosyal konulara da yönelen şair, bu dönemin de rağbetteki teması olan köy ve köylüyü, onun yoksulluğunu ve meselelerini - yalnızca duyguları açısından - dile getirmeye çalışır *(Toprak ana* [1950]). Böylece memleketçi şiire de katkıda bulunan ve bu katkı *Türk olmak* [1963], *Dışardan gazel* [1965], *Kazmalama* [1965], *Yeryağ* [1965] adlı eserlerinde de devam eder. Bu arada da *Sıvaslı karınca* [1961]'daki bazı parçalarından başlayarak sosyalist ideolojiye de yönelir *(Vietnam savaşımız* [1966], *Dört kanatlı kuş* [1967], *Kınalı kuzu ağıdı* [1972], *Ağrı dağı bildirisi* [1977], *Almanya'da çöpçülerimiz* [1977], *İkili anlaşma anıtı* [1977], *Pir Sultan Abdal gözleri* [1977], *Horoz* [1977]). Bu konuların dışında şair eskiden olduğu gibi *(Daha* [1943]), çok çeşitli konularda yazmaya devam eder *(Aç yazı* [1974], *Batı acısı* [1974]). Bu arada Malazgirt'ten Çanakkale'ye ve İstiklâl Harbinin değişik safhalarına kadar uzanan Türk tarihinin kahramanlıklarını işleyerek Cumhuriyet devri destan edebiyatının en başarılı örneklerini de verir: *Samsun'dan Ankara'ya* [1951], *İnönüler* [1951], *İstanbul - Fetih destanı* [1953], *Anıtkabir* [1953], *Çanakkale destanı* [1965], *Kubilay destanı* [1968], *19 mayıs destanı* [1969], *Malazgirt ululaması* [1971].

II. dönemin 1940 - 1950 yıllarında tanınmış ve ideolojilerin dışında kalmış şairleri arasında Behçet Necatigil (1916 - 1979), Necati Cumalı (doğ. 1921), Salâh Birsel (doğ. 1919), İlhan Berk (doğ. 1916), Selâhattin Batu (1905 - 1973), Sabahattin Kudret Aksal (doğ. 1920), Bedri Rahmi Eyuboğlu (1913 - 1975), Cahit Külebi (doğ. 1917), Halil Soyuer (doğ. 1921), Coşkun Ertepınar (doğ. 1914), Şinasi Özdenoğlu (doğ. 1922), Bekir Sıtkı Erdoğan (doğ. 1926), Ümit Yaşar Oğuzcan (doğ. 1926) ve Nüzhet Erman (doğ. 1926) sayılabilir.

Şiiri bir "boşalma olayı" olarak kabul eden Behçet Necatigil'in şiirlerindeki muhteva bazen ferdî, bazen sosyal ve çoklukla ikisinin karışımı bir karakter taşır. Fakat bu karışımın çıkış noktası daima şairin kendi duyguları ve gözlemleridir. Çok duygulu, çekingen bir yaratılışta olduğu için sık sık içine kapanır ve çevreden kaçarak karamsar bir psikolojiye girer. Bu çevre, ilk şiirlerinde yakın çevresi, yani evi, evine götüren sokaklar ve orada yaşayan insanlardır. Kendisinin de dahil bulunduğu bu orta halli insanları anlatmakla, aynı zamanda, bir bakıma kendisini de anlatan şair, zamanla bu çevreyi bütün ülkenin insanlarına ve onların sıkıntılarına kadar genişletir. Ancak, bu sıkıntıların anlatılması tamamıyla şahsî ve samimî gözlemlere dayanır. Değerlendirmelerde ne kimseyi suçlar, ne de bir sorumlu arar. Yakın çevresini konu alan mecazlara fazla yer vermeyen ve günlük konuşma dilini kullanan şiirlerinde, bu bakımlardan Garip şiirinin etkileri düşünülebilir. Şiirlerini *Kapalı Çarşı* [1945], *Çevre* [1951], *Evler* [1953], *Arada* [1958], *İki başına yürümek* [1968], *Karalar aklar* [1975] gibi eserlerinde toplamış olan şairin dili, konuşma diline çok yakındır. Hatta bu dilin her gün kullanılan birçok deyimlerine kadar iner. Üslûp bakımından ise, geniş çerçevedeki sosyal konulara eğilmeye başladığı 1955'e kadar yazılmış şiirlerinde açık, kolay anlaşılır bir hikâye üslûbu bulunmasına karşılık, bu tarihten sonra telkine ve mecazlara yöneldiği için üslûbunda bir yarı kapanıklık göze çarpar. Bu anlam kapanıklığı, bazen de, şairin şuuraltına yönelişi ile ilgilidir.

Başka türlerde de eser vermekle birlikte edebî hayatının ilk ve en kalın çizgisini şairliği teşkil eden Necati Cumalı, ilk şiirlerinde Garip şiirinin etkisinde kalırsa da, kısa bir süre sonra kendini bulur. Daha çok yakın çevresinin insanları, küçük olayları ve kendi duyguları ile ilgili bulunan bu şiirlerde bir aydınlık ve iyimserlik göze çarpar. Dili, doğrudan doğruya konuşma dilinden kaynaklanan canlı bir dildir. Üslûbunda mecazlardan, bazen söz sanatlarından da yararlanan ve şiirlerinin başlangıç malzemesi samimî duyguları bulunan şairin, böylece, lirizme de kolaylıkla eriştiği görülür. Şiirleri başlıca şu kitaplarında toplanmıştır: *Kızılçullu yolu* [1943], *Güzel aydınlık* [1951], *İmbatla gelen* [1955], *Yağmurlu deniz* [1968], *Ceylan ağıdı* [1974].

Şiirlerini *Dünya işleri* [1947], *Hacivat'ın karısı* [1955], *Ases* [1960], *Kikirikname* [1961] ve *Haydar Haydar* [1972] adlı kitaplarında yayınlayan Salâh Birsel'in de ilk iki kitabındaki şiirleri, Garip şiiri ile birçok yönlerden benzerlikler taşır. Ancak şair, "sanatsız bir sanat" peşinde koştuğu bu yıllardan sonra, 1952'de yayınladığı ve T. E.'nda ilk olarak görülen ve bir şairin poetikası durumunda bulunan *Şiirin ilkeleri* adlı eserinde görüşlerine uygun bir şekilde, yeni bir safhaya girer ve Garip şiiri anlayışından uzaklaşır. Böylece sanatsız sanat yerine sanatlı sanata, yalın üslûp yerine mecazlı bir üslûba, okuyucu olarak da geniş halk kitleleri yerine küçük bir aydın zümresine yönelir. Fakat bu yeni şiir anlayışını aksettiren üçüncü kitabındaki *(Ases)* şiirlerinde bu anlayışa da tamamıyla uymadığı ve anlamının açıklığına verdiği değeri unutarak anlaşılması güç mısralar yazdığı görülür. Bu tutumu, daha sonraki şiirlerinde de devam eder. Bu arada üslûp yönünden de yer yer sentaks karışıklığına, laübalîliğe ve argoya yönelmesi dikkati çeker. Duygu ve hayalden çok zekâsı ile hareket eden şairin, davranışlar ve olaylar karşısında alaycı bir tavır takındığı görülür.

İlk şiir kitabını *Güneşi yakanların selâmı* adı ile 1935'te yayınlayan İlhan Berk, daha sonraki şiirlerini başlıca şu kitaplarda topladı: *İstanbul* [1947], *Günaydın yeryüzü* [1952], *Türkiye şarkısı* [1953], *Galile denizi* [1958], *Çivi yazısı* [1960], *Âşıkane* [1968], *Atlas* [1976]. Zamanının Türk şairlerinden yabancı şairlere kadar değişik etkiler altında kalan ve bu arada kendisini bulabilmek için de büyük çaba sarf eden şair, son şiirlerinde gerek üslûp gerek muhtevaca hedefine ulaşmış gözükmektedir.

Şiirlerini duygu ve hayaleri ile beslemeyi, anlaşılır bir dille ve samimî bir üslûpla konuşmayı seven Selâhattin Batu'nun iki şiir kitabı vardır: *Bursa'da yeşiller* [1949], *Rüzgârlı su* [1962].

Şiirde asıl gayenin güzelliğe ulaşmak olduğuna inanan, nazım tekniğinde titizlik gösteren, hayata ve insanlara sevgi ile bakıp çok değişik temaları işleyen Sabahattin Kudret Aksal'ın, *Şarkılı kahve* [1944], *Gün ışığı* [1953], *Bir sabah uyanmak* [1962], *Eşik* [1970] gibi şiir kitaplarında topladığı şiirlerinde konuşma dilinin bütün canlılığı hâkimdir.

Şair olarak sesini ancak 1940'tan sonra duyurmaya başlayan Bedri Rahmi Eyuboğlu, halk yaşayışının ve şiirinin unsurları ile dolu olan, daha çok yaşamanın güzelliğini, sevincini ve şehvete kayan aşkları işleyen şiirlerini *Karadut* [1948], *Merhaba yeşil* [1956] ve *Karadut 69* [1969] gibi kitaplarında topladı.

Şiirlerinde yaşamanın güzelliğine ve sevincine büyük yer ayıran bir şair de Coşkun Ertepınar'dır. Bunları, *Dönülmez zaman için* [1949], *Güzel dünya* [1969], *Şu dağlar bizim dağlar* [1973] adlı kitaplarında toplayan şair, yalın ve açık bir söyleyişe sahiptir.

Halil Soyuer, Cumhuriyet devri şiirinin başlıca eğilimlerinden olan halk şiirine yönelmeyi en çok benimseyen şairlerdendir. Bu tarzın çok başarılı örneklerini veren Soyuer, iyimser bir tavırla ve aydınlık bir üslûpla konuştuğu şiirlerini *Liman* [1950], *Aylak insanlar kenti* [1965] ve *Akşamüstü* [1975] gibi kitaplarında topladı.

Bazen sosyal hicve de yönelmekle birlikte şiirlerinde hep kendi duygularını, aşklarını ve hayallerini hafif bir romantizmle işleyen ve bütün şöhretini bu tarz şiirlerine borçlu olan Ümit Yaşar Oğuzcan'ın, bütün gücünü samimiyetinden alan bir üslûbu ve normal konuşma diline yatkın bir dili vardır. Şiirlerini topladığı kitaplardan başlıcaları şunlardır: *İnsanoğlu* [1947], *Bir daha ölmek* [1956], *İki kişiye bir dünya* [1957], *Seninle ölmek istiyorum* [1960], *Üstüme varma İstanbul* [1961], *Seni sevmek* [1966], *Önce sen sonra sen* [1965].

İlk şiirlerinde *(Yeşil* [1945], *A benim canım efendim* [1959]) daha çok kendi yaşayışını anlatan duygu ve hayalleri işledikten sonra Türkiye'nin yaşayışına ve meselelerine yönelen Nüzhet Erman, bu tarzdaki şiirlerini de *Anadolu* [1970] ve *Hem hürriyet hem ekmek* [1974] adlı kitaplarında topladı.

Bu dönemde Ahmet Kutsi Tecer ve Behçet Kemal Çağlar'dan sonra memleketçi şiire yönelenler arasında yer alanlardan Şinasi Özdenoğlu, samimî bir yurt sevgisi ile dolu şiirlerini *Vatanım benim* [1973] adlı kitabında; Bekir Sıtkı Erdoğan, yer yer bir yurtseverlik havasının da estiği şiirlerini *Bir yağmur başladı* [1949] ve *Dostlar başına* [1965]; Cahit Külebi, *Adamın biri* [1946], *Rüzgâr* [1949], *Yeşeren otlar* [1954], *Süt* [1965], *Türk mavisi* [1973], *Yangın* [1980] gibi kitaplarında topladılar. Ancak, gerek halk şiirine gerek memleketçi şiire yönelen veya önce değişik eğilimlere bağlanıp sonradan kendilerine dönen bu şairlerin hepsinde de kendi şahsî hayatları, duyguları, istek ve hayalleri daima ağır basar.

1940 - 1950 yıllarında, aslında ferdiyetçi bir tutumda olmakla birlikte yurt konularına da milliyetçi bir görüşle eğilen memleketçi şiirin yanında, ilk belirtileri 1930'dan önce görülüp 1930 - 1939 yılları arasında sadece Nazım Hikmet, İlhami Bekir, Hasan İzzettin Dinamo ve Nail V. gibi küçük bir grup tarafından yürütülmüş olan sosyalist şiir de bir gelişme gösterir. Bu gelişme, II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Türkiye'nin çok partili siyasî hayata geçmesi (1946) ile daha da artar. Bu tarihle II. dönemin sonu olan 1960 yılı arasında sosyalist eğilimde on iki partinin Türkiye'nin siyasî hayatına girmesi ve bunlardan sekizinin sadece 1946'da kurulmuş olması bu gelişmeyi göstermeye yeter delillerdir. Daha önce kurulmuş olan köy enstitüleri (1940) ile siyasî partilere bağlı olarak aydınlarca birtakım derneklerin de kurulması ve sosyalist propagandanın aydın gençler üzerinde yoğunlaştırılması, Nazım Hikmet'in bu yıllarda pasif bulunmasına rağmen, sosyalist eğilimli edebiyatın ve bu arada şiirin de etkilenmesine ve dolayısıyla gelişmesine yol açtı.

1938'de komünizm propagandası yapma suçundan mahkûm edilip hapse girdiği ve ancak 1951 yılı başlarında çı-

karılan genel aftan yararlanarak kurtulduktan kısa bir süre sonra da Rusya'ya kaçtığı için, Nazım Hikmet'in gerek hapiste gerek Rusya'da iken yazdığı şiirler Türkiye'de ancak 1960'tan sonra yayınlanmaya başlar. Böylece onun II. dönem süresince, Türk şiiri üzerinde doğrudan doğruya bir etkisi görülmez. Fakat daha önceleri, 1929 - 1938 yılları arasında yayınlanmış şiirlerini okumuş, fikirce ve nazım tekniği bakımından onun etkisinde kalmış bazı şairler, değişik şekillerde ve ölçülerde onun yolundan yürümeyi denediler. Bu arada Nazım Hikmet'in I. dönemdeki takipçilerinden Rıfat Ilgaz (doğ. 1911) *Yarenlik* [1943], *Sınıf* [1944], *Yaşadıkça* [1947], *Devam* [1953], *Üsküdar'da sabah oldu* [1954]; Cahit Irgat (1916 - 1971) *Bu şehrin çocukları* [1945], *Rüzgârlarım konuşuyor* [1947], *Ortaklık* [1952]; İlhan Berk (doğ. 1916) *Günaydın yeryüzü* [1952], *Türkiye şarkısı* [1953], *Hoşgeldin Halil İbrahim* [1959]; Suat Taşer (doğ. 1919) *Bir* [1942], *1943* [1943, Fethi Giray ile], *Hürriyet* [1954, Ömer Faruk Toprak ile] *Merhaba* [1952], *Haraç mezat* [1954]; Fethi Giray (1918 - 1970) *Sulha selâm* [1941], *1943* [1943], *Alacakaranlık* [1951]; Ömer Faruk Toprak (1920 - 1979) *İnsanlar* [1943], *Hürriyet* [1945], *Dağda ateş yakanlar* [1955]; Talip Apaydın (doğ. 1926) *Susuzluk* [1956]; Mehmet Başaran (doğ. 1926) *Ahlat ağacı* [1953], *Karşılama* [1958]; Mehmet Kemal (doğ. 1920) *Birinci kilometre* [1945], *Dünya güzel olmalı* [1954]; Attilâ İlhan (doğ. 1925) *Duvar* [1948], *Sisler bulvarı* [1954], *Yağmur kaçağı* [1955] ve Arif Damar (doğ. 1925) *Günden güne* [1956], *İstanbul bulutu* [1958], *Kedi aklı* [1959] adlı kitaplarını yayınladılar. Ancak, bu şairlerin çoğunda, yalnız sosyalist açıdan ele alınan sosyal veya siyasî temalar görülmez. Sosyalist şiirin kalıplaşmış olan "yoksulluk, siyasî baskı, hürriyetsizlik, emperyalizm ve faşizm düşmanlığı, kapitalist sömürü, sosyal adaletsizlik, mutlu azınlık" gibi temaları ile birlikte, kendi şahsî hayatları ve yakın çevrelerinin yaşayışı da oldukça geniş bir yer tutar. Doktriner, katı ideolojik kalıplara ve sloganlara pek azında rastlanır. Kendi şahsî istekleri, meseleleri, duyguları, özlemleri, hayalleri de şiirlerini doldurur. Zaten kendileri de yoksul olan bu şairlerin şiirlerinde ülkenin yoksulluğu ile kendi yoksulluklarının sık sık birbirine karışması da normaldir. Nazım şekli olarak genellikle serbest nazmı kullanırlar. Dilleri, konuşma dilinin bütün özelliklerini ve sıcaklığını taşıdığı gibi, söyleyişçe de kendi sözleri ile konuşurlar.

İsimlerini birlikte çıkardıkları "Hisar" (mart 1950) dergisinden alarak Hisarcılar diye tanınan şairler topluluğu Garip şiiri ile 1940'tan sonra gelişme gösteren sosyalist şiire karşı bir tepki olarak doğdu. Hisarcılar, bu iki hareketin de Türk şiirini temellerinden ve geleneklerinden uzaklaştırarak yabancılığa ve değersizliğe götürdükleri ve genç şairlere kötü örnek oldukları inancında idiler. Türk şiirinin bu kötü gidişini önlemek için onun geleneğini sürdürmeğe karar vererek tekrar vezinli, kafiyeli ve daha çok dörtlüklerden kurulu nazım şekillerine yer verdiler. Değişik duyguları, hayalleri, aşkı ve tabiatı yine ön plana getirdiler. Hatta içlerinde aruzu ve divan şiirinin şekillerini kullananlar da oldu. Dildeki aşırı tasfiyeciliğe de karşı çıkarak günlük konuşma dilini benimsediler. Hisarcılar, duygularının ağır bastığı şiirlerinde, zaman zaman yurt sevgisini de işlediler. Fakat en büyük çabaları, Türk şiirini geleneklerinden koparıp onu türlü şekillerde soysuzlaştırmağa çalışanlara karşı oldu.

Hisar topluluğunun kadrosunda şu isimler göze çarpar: İlhan Geçer (doğ. 1917), Mehmet Çınarlı (doğ. 1925), Munis Faik Ozansoy (1911 - 1975), Mustafa Necati Karaer (doğ. 1929), Nevzat Yalçın (doğ. 1926), Gültekin Samanoğlu (doğ. 1927), Yavuz Bülent Bakiler (doğ. 1936), Yahya Akengin (doğ. 1946).

Daha çok duygulu temalara yer veren ve bunları ince hayallerle besleven İlhan Geçer, şiirlerini *Büyüyen eller* [1954], *Belki* [1960] ve *Yeşil çağ* [1976]; yine duyguların ağır bastığı, fakat zaman zaman sosyal olayların da yer aldığı şiirlerinde nazım şekilleri bakımından divan şiirine kadar uzanan topluluk içinde aruzu da en çok ve en başarılı şekilde kullanan Mehmet Çınarlı, şiirlerini *Güneş renkli kadehlerle* [1958], *Gerçek hayali aştı* [1969] ve *Bir yeni dünya kurmuşum* [1974]; yine duygularını ve hayallerini ön planda tuttuğu ve bazen metafizik temalara da yer verdiği şiirlerini Munis Faik Ozansoy, *Hayal ettiğim gibi* [1948], *Yakarış* [1959], *Bir daha* [1959], *Zaman saati* [1965], *Yakınma* [1968] ve *Kaybolan dünya* [1971]; duygu ve hayalle birlikte zaman zaman masal unsurlarına da yer veren ve bazen aruzu da kullanan Nevzat Yalçın, şiirlerini *A sokağı* [1969] ve *Güneş adam* [1977]; temelde yine bir duygu şairi olmakla birlikte tabiat, insan sevgisi, Anadolu'nun yoksulluğu gibi temalara da yer veren ve topluluğun üslûptaki genel tutumuna aykırı olarak anlam kapanıklığına da bazen yönelen Gültekin Samanoğlu, şiirlerini *Alacakaranlık* [1970]; başlıca teması iç içe bir insan - tabiat kompozisyonu olan yakın çevreye uyumsuzluktan doğma bir huzursuzluk içinde yaşayan, bu yüzden çocukluk ve ilk gençlik günlerine de yönelen ve zaman zaman karamsarlığa düşen Mustafa Necati Karaer, şiirlerini *Sevmek varken* [1972] ve *Güvercin uçurmak* [1978]; topluluğa sonradan katılmış olanlardan Yavuz Bülent Bakiler, şahsî duygu ve hayallerinden başka Anadolu köylüsünün yoksulluğuna da yer veren şiirlerini *Yalnızlık* [1926] ve *Duvak* [1971]; duyguları ile birlikte tabiatı da ayrı bir tema olarak ele alan Yahya Akengin de şiirlerini *İstesen* [1969], *Akşamla gelen* [1973] ve *Çağ sürgünü* [1977] adlı kitaplarında topladılar.

Şiir anlayışlarını tam bir kararlılık içinde sürdüren Hisarcılar 1950'den sonraki yeni bir harekete, II. Yeni diye adlandırılan harekete de karşı çıkarlar.

Garip şiirini Cumhuriyet devri şiirinde I. Yeni olarak kabul edip yenilikte ikinciliği kendisine verdiği için bu adla anılan hareket de, Hisarcılar gibi, Garip şiirine de, sosyalist şiire de, memleketçi ve fertçi şiirlere de karşıdır. Böyle olunca, bütün bu değişik şiir anlayışlarını da kendisinin karşısında bulur.

Ancak, "Türk şiirinin geleneklerinden kopan; tasvirden, tahkiyeden, akıldan, çevreden, konulardan, anlamdan, konuşulan dilden, yalın üslûptan ve sentakstan kaçan; şekli, mecazları, şuuraltını ve serbest çağrışımı ön plana çeken" II. Yeni, aksi yöndeki bütün iddialarına rağmen, "gelenekten kopma" ve "şuuraltı hayata ve serbest çağrışıma yer verme" yönlerinden Garip şiirine bağlı bulunduğu gibi, "sosyal çevreden koparak kendi iç dünyasına yönelme", "mecazları bol bol kullanma" vasıfları ile de ferdiyetçi bir tutum içindedir. Gerek dilin sentaksını bozma gerek serbest çağrışıma bağlanma yüzünden ortaya çıkan ve sık

sık anlamsızlık derecesine varan "anlam kapanıklığı", bu yeni şiir görüşünün itirazlara en çok yol açan yönüdür. Bu sebeple kendisine Anlamsız Şiir adı da verilen II. Yeni'nin kadrosu da çok karışıktır. Garip şiirinin kurucularından sosyalist şiirin temsilcilerine ve henüz yeni duyulmuş adlara kadar uzanan bu kadro içinde yer alan başlıca adlar şunlardır: Oktay Rifat, İlhan Berk, Cemal Süreya (doğ. 1931), Turgut Uyar (doğ. 1927), Edip Cansever (doğ. 1928), Ece Ayhan (doğ. 1931), Sezai Karakoç (doğ. 1933), Ülkü Tamer (doğ. 1937), Tevfik Akdağ (doğ. 1932), Ercüment Uçarı (doğ. 1928), Seyfettin Başçıllar (doğ. 1930). Kısa bir süre içinde birçok adsız gençlerin de katılması ile birdenbire genişleyen bu karışık kadro arasında şiir konusunda tam bir görüş birliğinin bulunması güçtü. Nitekim zamanla bu görüş ayrılıkları su yüzüne çıktı. Yeni katılan gençlerin anlam kapanıklığındaki aşırılıkları da görüş ayrılıklarına eklenince, gayesindeki belirsizlik ve nazım tekniğindeki düzensizlik yüzünden zaten türlü yorumlara açık olan bu hareket, birçok tepkilerle karşılaşarak kısa zamanda yıpranmağa başladı.

Topluluğun başlıca üyelerinden Turgut Uyar, 1945'ten topluluğun kurulduğu 1954'e kadar şahsî duygu, istek, hayal ve özlemlerine dayanan vezinli, kafiyeli şiirleri ile tanındı. Topluluğa girdikten sonra bütün bu özellikleri kaybolduğu gibi, tema olarak, şuurüstü psikolojik unsurların yerlerini de şuuraltı unsurlar alır. Dengeli bir yaradılışa sahip olan ve II. Yeni'nin hiçbir özelliğinde aşırılığa kaçmayan şair bu topluluğa girmeden ve girdikten sonra 1960'a kadar yazdığı şiirlerini şu eserlerinde topladı: *Arz-ı hal* [1949], *Türkiyem* [1952], *Dünyanın en güzel Arabistanı* [1959].

İkinci dönemin sonuna kadar yalnız bir şiir kitabı *(Üvercinka,* 1958) çıkmış olan Cemal Süreya da II. Yeni'nin bütün özelliklerine uymadığı gibi, uyduklarında da aşırılığa varmaz. O da şekle ve mecaza değer verir. Açık bir söyleyişten pek hoşlanmamakla birlikte üslûpça tam bir karanlığa, anlamsızlığa gitmez. Dilde de konuşma dilinden yararlanmayı sever.

Şiire Garip şiirinin etkisinde başlayan ve ilk kitabını *(İkindi üstü)* 1947'de yayınlayan Edip Cansever, 1946'dan sonra yeniden gelişmeye başlayan sosyalist şiirin de etkisi ile şiirin sosyal bir fonksiyonu olması gerektiğine inanırsa da, bu inancı sosyalizme bağlanmaya kadar uzanmaz, "sosyal adalet" çizgisinde kalır. Zamanla bu inancından da uzaklaşarak, II. Yeni'ye katılır ve adı asıl bundan sonra duyulmaya başlar. Bu sırada yayınladığı *Dirlik - düzenlik* [1954] adlı kitabında yeni topluluğun bütün özelliklerine uyar. Vezinli ve kafiyeli nazım şekillerini bırakır. Yalın söyleyişten de soyut söyleyişe geçerek anlamı karanlığa ittiği gibi, şiirlerinden aklı da kovar ve yerine şuuraltını getirir. Sosyal çevre ve onun olayları ile olan bağları gevşeterek kendi şahsî hayatını -şuuraltında şekilsizleştirdikten sonra ve serbest çağrışım yolu ile- şiirlerine yerleştirir. *Yerçekimli karanfil* [1957]'deki şiirler bu türdendir. Uzun bir tek manzume olan *Umutsuzlar parkı* [1958]'nda şuuraltına girip kapanmanın tabiî sonuçları olan "kendini boşlukta hissetme, şaşkınlık, karamsarlık, korku, can sıkıntısı" baş gösterir. Fakat bu kadar yoğun huzursuzluğa dayanıklı olmayan şairin, aynı eserde, yeniden akla ve onun belli özelliklerinden olan anlam açıklığına da yöneldiği görülür. Bu yönelişin sonucu olarak, bir sonraki kitabında *(Petrol* [1959]) hayata ve çevreye yeniden yer vermeye başlar ve anlam kapanıklığını daha da azaltmaya çalışır. Böylece ağır ağır II. Yeni'den uzaklaşmaya koyulmuş olur. 1960'a kadar böyle bir seyir içinde gördüğümüz şair, şuurüstü dünya ile şuuraltı dünya arasındaki gidiş gelişlerine bu tarihten sonra da devam edecektir.

II. Yeni topluluğunun anlamca en karanlık şairi Ece Ayhan'dır. Şiir çalışmalarına bu toplulukta başlar ve ilk kitabını 1959'da yayınlar *(Kınar Hanımın denizleri).* Maddî yapıda bir aşk, fikirden değil, duygudan kaynaklanan sosyal adalet isteği şiirlerinin başlıca temalarıdır.

Cumhuriyet devri Türk şiirinin II. döneminde dinî ve mistik konularla eski Yunan mitolojisine ve divan şiirine de bazı yönelişler görülür. Dinî ve mistik konulara yönelenler arasında Necip Fazıl ve Âsaf Halet Çelebi dikkati çekerler. Bu dönemde eski Yunan ve Latin mitolojisine çok bağlı bulunan Salih Zeki Aktay'dan sonra, şiirlerinde bu mitolojiye en çok yer veren Mustafa Seyit Sutüven, İlhan Berk, zaman zaman yararlananlar da İlhami Bekir ve Hasan İzzettin Dinamo'dur. Yahya Kemal'in şöhretinin zirvesinde bulunduğu 1940 - 1958 yıllarında onun yolundan giderek divan şiirinin şeklini ve zevkini yaşatmaya çalışanlar arasında Edip Ayel ve Cemal Yeşil başta gelirler. Bu dönemin halk şiirinin en tanınmış temsilcisi Âşık Talibi Coşkun (1898 - 1976)'dur: *Ankara destanı* [1938], *Trakya destanı* [1944], *Felek yarası* [1945], *Seher yeli gibi* [1946], *Çukurova sesleniyor* [1950], *Samsun destanı* [1953].

Cumhuriyet devrinin, Türkiye'nin siyasî, sosyal ve ekonomik alanlarda önemli değişiklikler getirmiş olan 27 mayıs 1960 hareketi ile başlayan ve 12 eylül 1980 harekâtı ile son bulan III. döneminde başka edebî türlerle birlikte Türk şiirinde de yeni gelişmeler görülür.

1961 Anayasası'nın siyasî hak ve hürriyetler konusunda getirdiği kavram belirsizliğinden yararlanan ideolojik faaliyetler siyasî ve sosyal plandaki davranışlarını kolaylıkla aşırılığa götürerek kısa sürede Türkiye'nin büyük bir anarşi ve huzursuzluk içerisine girmesine yol açtılar. Bu karışıklıktan en büyük payı alan sosyalist ideolojinin gösterdiği hızlı gelişmenin hemen paraleline giren ve bu döneme kadar sadece üstü kapalı bir telkin edebiyatı olarak kalan sosyalist edebiyat da açıktan açığa günlük politikaya karışıp ideolojik eylemleri yakından destekleyen bir slogan edebiyatı durumuna geldi. II. Yeni, bu dönemde de bir süre daha devam eder. Ancak ideolojik ve siyasî anarşinin manevî baskısı altında üyelerinin büyük bir kısmı (Turgut Uyar, Cemal Süreya, Oktay Rifat, Edip Cansever, Ece Ayhan) sosyalist şiirin etkisinde kalırlar ve değişik ölçü, şekil ve sürelerde ona da ayak uydurmağa çalışırlar. Bu dönemde Uyar, *Tütünler ıslak* [1962], *Her pazartesi* [1968], *Divan* [1970], *Toplandılar* [1974]; Cemal Süreya, *Göçebe* [1965], *Beni öp sonra doğur beni* [1975], Oktay Rifat, *Elleri var özgürlüğün* [1966], *Şiirler* [1969], *Yeni şiirler* [1973], *Çobanıl şiirler* [1976]; Edip Cansever, *Nerde Antigone* [1961], *Tragedyalar* [1964], *Çağrılmayan Yakup* [1969], *Kirli Ağustos* [1970], *Sonrası kalır* [1974], *Ben Ruhi Bey nasılım* [1976], *Sevda ile sevgi* [1977]; Ece Ayhan, *Bakışsız bir kedi kara* [1965], *Ortodoksluklar* [1968], *Devlet ve tabiat* [1973]; Ercüment Uçarı, *Et* [1960], *Kuyuda Yusuf* [1962], *Avlanırken bir korku* [1967], *Albatros adı bir gün gelecek* [1971]; Seyfettin Başçıllar, *Altın çağı ölümün* [1961], *Çiçek ve silâh* [1969], *Sokak şarkıları* [1973] ve

Tevfik Akdağ *Lâcivert kanatlı bir kuştur gece* [1968] adlı kitaplarını yayınlar. Ayrıca bu dönemde, çok genç yaşta ve sayıları otuzu bulan birçok yeni şairler de II. Yeni'ye katılırlar. Bunlar arasında adlarını en çok duyurabilenler, Ülkü Tamer, Özdemir İnce, Nihat Ziyalan, Kemal Özer, Ali Çulha, Faruk Ergöktaş, Yusuf Gür, Süreya Berfe, İsmet Özel ve Şükrü Üstün'dür. Ancak, bütün bu kalabalığa rağmen, karşı bulunduğu sosyalist baskısı ve yeni katılan gençlerin aşırı davranışları yüzünden yavaş yavaş çözülme ve dağılma başlar. Böylece esasen kurucuları arasında bile şiir konusunda tam bir anlaşma bulunmayan bu topluluk da sona erer (1968).

Bu dönemde sosyalist şiirin karşılaştığı tek toplu direnme Hisar topluluğundan gelir. Hisarcılar, dergilerinin kapanışına kadar (1980) bu direnmeyi sürdürürler.

1938 ile 1960 arasındaki şiirlerini ancak yurt dışında yayınlayabilen Nazım Hikmet'in kitapları ancak 1965'ten başlayarak Türkiye'de de yayınlanma imkânını bulur : *Saat yirmi bir - yirmi iki şiirleri* [1965], *Kurtuluş Savaşı destanı* [1965], *Dört hapishaneden* [1966], *Memleketimden insan manzaraları* [1965], *Yeni şiirler* [1966], *Son şiirler* [1970]. Böylece, onun başa yeniden geçişi iie sosyalist şiir hamle yapma ve taraftar şair sayısını çoğaltma imkânını bulur. Sosyalist şiirin II. dönemdeki temsilcileri (İlhami Bekir, Hasan İzzettin Dinamo, Rifat Ilgaz, Cahit Irgat, Suat Taşer, A. Kadir) bu dönemde de faaliyetlerini devam ettirdikleri gibi İlhami Bekir, *En güzel şarkı* [1960] ve *Yetmiş yaşın melankolisi* [1975], Hasan İzzettin Dinamo, *Karaca Ahmet senfonisi* [1960], *Özgürlük türküsü* [1971], *Mahpusaneden şiirler* [1974], *Sürgün şiirleri* [1975], *Gecekondumdan şiirler* [1976], Rifat Ilgaz, *Karakılçık* [1969], *Uzak değil* [1971], *Güvercin uyur mu?* [1974], Cahit Irgat, *Irgat'ın türküsü* [1969], Suat Taşer, *İkinci kurtuluş* [1960], *Hayret beyin serüveni* [1968], *Evrende ellerimiz* [1970], A. Kadir, *Dört pencere* [1962], *Mutlu olmak varken* [1968], Ömer Faruk Toprak, *Susan Anadolu* [1966], *Ay ışığı* [1973], Mehmet Başaran, *Nisan haritası* [1960], *Koca kent* [1963], *Matraklı memleket* [1969], *Gök ekin* [1975], Attilâ İlhan, *Ben sana mecburum* [1960], *Belâ çiçeği* [1962], *Yasak sevişmek* [1968], *Tutuklunun günlüğü* [1973], *Böyle bir sevmek* [1977], Arif Damar, *Saat 8'i geç vurdu* [1962], *Acılı kuş* [1966] ve *Seslerin ayak sesleri* [1975] adlı kitaplarını yayınlarlar. Bunların yanında sosyalist şiire arasıra yönelenler ile 1960'tan sonra katılanlar da yerlerini almaya başlarlar. Sosyalist şiire arasıra yönelenler arasında Fazıl Hüsnü Dağlarca, 1951'de yayınladığı *Sivaslı karınca* adlı kitabındaki şiirleri ile bu konuda başlattığı ilk denemelerini 1960'tan sonra daha da artırır. 1950'den sonra yine arasıra sosyalist şiire yönelen ve ilk denemelerini 1954' te başlatan *(Karga ile tilki)*, bundan sonra II. Yeni'ye katılan *(Perçemli sokak*, 1956; *Âşık merdiveni*, 1958) Oktay Rifat da 1960'tan sonraki sosyalist gelişmeye yeniden ayak uydurur *(Elleri var özgürlüğün*, 1966). Şiirle daha önce uğraşmakla birlikte sosyalist şiirdeki asıl çalışmalarını 1960' tan sonra yoğunlaştıranlar arasında Ceyhun Atuf Kansu *(Bağımsızlık gülü* [1965], *Buğday kadın, gül ve gökyüzü* [1970]), Can Yücel *(Sevgi duvarı* [1973], *Bir siyasînin şiirleri* [1974], *Ölüm ve oğlum* [1976]), Enver Gökçe (1920 - 1981) *(Dost dost ille kavga* [1978], *Panzerler üstümüze kalkar* [1977]), Ahmet Arif (doğ. 1927) *(Hasretinden pırangalar eskittim* [1968]), Tahsin Saraç (doğ. 1930) *(Bir ölümsüz yalnızlık* [1965], *Güneş kavgası* [1968], *Direnmeler* [1973]) ve Gülten Akın Cankoçak (doğ. 1933) *(Kestim kara saçlarımı* [1960], *Sığda* [1964], *Kırmızı karanfil* [1971], *Maraşın Ökkeşin destanı* [1972], *Ağıtlar ve türküler* [1976]) yer alır. Bu kadroya II. Yeni'nin dağılmasından sonra, bazı genç şairler de katılırlar.

1960'tan sonra tamamıyla ideolojinin, siyasî maksatlı kuruluşların hizmetine giren bu şiirin başlıca temaları özgürlük, tam bağımsızlık, faşist baskı, proletaryanın ezilmişliği, sınıf kavgası ve proletaryanın egemenliğidir. Sosyalist sloganlara da büyük yer veren ve çoğu zaman gürültücü bir üslûbun yanında, dilin de halkın kullandığı dilden uzaklaşarak, yapma, cansız ve zevksiz bir duruma geldiği görülür. Bağlandıkları dava uğruna her şeyi feda ettikleri için, artık belli fikirlerin telkini sınırını da aşarak doğrudan doğruya eylemin peşinde koşan bu şiirlerde şairlerin kendilerini bulmak da güçleşmektedir. Ayrıca, başka konularda olduğu gibi, sınıf kavgasında da benimsenen aşırı tutumla, şiirde "savaş, kan, nefret, kin" sözlerinden geçilmez olur. Ekonomik bakımdan ezilen sınıfları kurtarmak için, bu sefer bu duruma sebep olanların ezilmesini istemenin, yani yine ezmekten başka insanca bir yol bulamayışın, panzehir yerine aynı zehiri kullanmaya kalkışmanın açıklamasını yapmak daha da güçtür.

Cumhuriyet devrinin bu son döneminde, karanlık II. Yeni şiiri ve gürültücü sosyalist şiirle birlikte, ferdiyetçi şiir de, sanat eserlerini bir vasıta durumuna düşürmemek, onu gaye edinmek geleneğini sürdürür. Gerçi Ahmet Haşim ve Yahya Kemal gibi büyük isimler daha önceki dönemlerde hayatlarını tamamlamışlardır. Ancak Faruk Nafiz Çamlıbel, Ahmet Muhip Dranas, Ahmet Kudsi Tecer, Necip Fazıl, Behçet Kemal Çağlar gibi sanat eserine saygılı ustalar bu dönemde de seslerini duyururlar. Ayrıca Hisarcılar, Behçet Necatigil, Necati Cumalı, Salâh Birsel, Sabahattin Kudret Aksal, Selâhattin Batu, Arif Nihat Asya, Zeki Ömer Defne, Bedri Rahmi Eyuboğlu, Özdemir Asaf, Bekir Sıtkı Erdoğan, Coşkun Ertepınar, Halil Soyuer, Ümit Yaşar Oğuzcan, Cahit Külebi, Turhan Oğuzbaş gibi adlarını II. dönemde duyurmuş tecrübeli kalemler de çalışmalarını sürdürürler. Bunlara Mehmet Faruk Gürtunca, Orhan Şaik Gökyay, Feyzi Halıcı, İbrahim Zeki Burdurlu, Ayhan Hünalp, Sıtkı Yırcalı, Şahin Kayadil, Osman Türkay'ı eklemek gerekir. Bütün bu kadro içinde zaman zaman belli ideolojilere ilgi gösterenler varsa da, bu tutum kesin ve sürekli bir bağlantı olmadığı için, esas sanat anlayışlarında bir değişiklik yapmaz.

Şahsî duyguları ile yakın çevrelerinin türlü meselelerini değişik nazım teknikleri ile ve değişik ölçülerdeki bir lirizm içinde işleyen bu şairlerden Zeki Ömer Defne (doğ. 1923) *Denizden çalınmış ülke* [1971], Özdemir Asaf (doğ. 1923) *Dünya kaçtı gözüme* [1955], *Yumuşaklıklar değil* [1962], *Çiçekleri yemeyin* [1975], Sıtkı Yırcalı (doğ. 1908) *Kilitlenmiş dünya* [1959], *Narlıkahvede deli divane* [1960];

İbrahim Zeki Burdurlu (doğ. 1922), *Burdur'daki mahallemiz* [1947], *Bir köyden bir insan* [1951], *Sev beni* [1966]; Feyzi Halıcı (doğ. 1924) *Bir aşkın şiirleri* [1947], *Günaydın* [1960], *Selçukyada aşk* [1967]; Ayhan Hünalp (doğ. 1927) *Üç otuz para* [1950], *Bir martı öttü* [1964]; Turhan Oğuzbaş (doğ. 1933) *İspanyol meyhanesinde seni aradım* [1964], *Gözlerin İstanbul senin* [1966], *Beyaz kasımpatılar* [1969]; Osman Türkay (doğ. 1927) *7 telli* [1959], *Uyur gezer* [1969], *Evrenin düşünde gezgin* [1971] adlı kitapların şairleridir.

Tiyatro : Türk tiyatrosu, sahnesi ve edebiyatı ile en büyük gelişmesine Cumhuriyet devrinde ulaşmıştır.

I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele yıllarında tamamıyla sahipsiz ve düzensiz bir çalışma hayatı içindeki Türk sahnesi Cumhuriyet devrinin daha başlarında devletten destek görmeye. hızla derlenip toparlanmaya, verimli ve disiplinli bir çalışma dönemine girmeye başlar. I. dönemdeki tiyatro hayatını, normal olarak, II. Meşrutiyet devrinde yetişmiş ve tanınmış tiyatro sanatcılarının kurdukları topluluklar sürdürürler. Bu devirden Cumhuriyet devrine geçen başlıca topluluklar : Darü'l-bedayi, Yeni Sahne ve Naşit Komedi Kumpanyası ile tanınmış sanatçılardan Şadi Fikret'in Ankara'da kurduğu Millî Sahne (1922)'dir. Bunlara Ertuğrul Muhsin ve Arkadaşları (1924, İstanbul), Raşit Rıza ve Arkadaşları (1924, Ankara), İnkılâp Tiyatrosu (1928, Ankara), Ankara Temsil Heyeti (1928, Ankara), İsmail Dümbüllü Tiyatrosu (1928), Komik Şevki Bey Tiyatrosu (1928), Vedat Örfî Tiyatrosu (1932), Türk Sanat Tiyatrosu (1932), Halide (Pişkin) ve Arkadaşları Tiyatrosu (1933), Ertuğrul Sadi Tek Tiyatrosu (1936), Halk Tiyatrosu (1937), Ankara Şehir Tiyatrosu (Raşit Rıza) (1937) ve Ege Tiyatrosu (1938) gibi yeni kurulan toplulukları da katmak gerekir.

1926'da tekrar İstanbul Belediyesinin malî himayesi altına giren Darü'l-bedayi topluluğu 1934'te adını İstanbul Şehir Tiyatrosu olarak değiştirir. 1936 yılı ise Türk tiyatrosunun devlet himayesine alındığı tarihtir. Bu tarihte Ankara'da kurulan ve - ilk Darü'l-bedayi kuruluşu gibi - Tiyatro ve Musiki bölümlerine ayrılan Devlet Konservatuarı ile Türk sahne hayatı yeniden ciddî ve medenî bir düzene girer. Tanınmış Alman tiyatro adamı Carl Ebert'in yönetiminde ilk mezunlarını 1940 yılında veren müessese halka açık ilk temsillerine de Ankara Devlet Konservatuvarı tatbikat sahnesi (1937)'nde başlar.

T.E.'nın Cumhuriyet devrindeki genel gelişmesine paralel olarak Türk tiyatro edebiyatının da bu gelişmenin ilk dönemindeki (1923 - 1939) durumunu şöyle özetlemek mümkündür : 1. II. Meşrutiyet devrinin bazı tiyatro yazarları (Hüseyin Suat, Musahipzade Celâl, İbnürrefik Ahmet Nuri, Halit Fahri, Reşat Nuri, Yakup Kadri, Aka Gündüz, Muhlis Sabahattin) bu dönemde de tiyatro eseri yazmaya devam ederler. Bunların içlerinde en verimli olanlar Musahipzade Celâl ile İbnürrefik Ahmet Nuri'dir. 2. II. Meşrutiyet devrinde başka edebî türlerde tanınıp tiyatro türünü de ilk olarak Cumhuriyet devrinde deneyen imzalar (Hüseyin Rahmi, Faruk Nafiz, Osman Cemal, Sermet Muhtar, Mahmut Yesari, Necip Fazıl) göze çarpar. 3. Edebî şöhretlerini doğrudan doğruya Cumhuriyet devrinde sağlamış yazarlar (Vedat Nedim, Refik Nuri, Yusuf Sururî, İsmail Galip, Küçük Kemal, Nazım Hikmet, Cevdet Kudret, Ekrem Reşit, Yaşar Nabi, Celâlettin Ezine, Vasfi Mahir) son grupu oluştururlar.

Başlıca yazar kadrosu böyle olan bu birinci dönemdeki konular, II. Meşrutiyet devrine göre çok daha zengin ve değişiktir. II. Meşrutiyet devrinin tiyatro eserlerinde hâkim konular, büyük bir çoğunlukla psikolojik konulardır. Onların yanında sosyal konular çok sınırlı bir çerçeve (evlenme, boşanma meseleleri, şekilleri, bazı kadın hakları) içinde toplanırlar. Cumhuriyet devrinin ilk döneminde ise Anadolu'nun bağrında henüz bitirilmemiş büyük bir mücadelenin getirdiği kaçınılmaz sonuçlara bağlı olarak konularda da sosyal yönden bir genişleme başlar. Faruk Nafiz Çamlıbel'in *Canavar* [1926] adlı dramı Türk tiyatrosunda Anadolu'nun köylerine kadar girer, köylerin yüzyıllarca müzminleşmiş dertlerine açılan ilk kapıdır. Ancak, köylü - ağa çatışmasını hissî bir vaka etrafında çok canlı olarak veren ve gizli bir gözleme dayanan bu eserin ideolojik hiçbir yönü yoktur. Anadolu'ya yerleşen ve yönetim merkezini de Anadolu'da kuran yeni Türk devleti, savaşta olduğu gibi barışta da yurdun en büyük teminatı olan köylüyü gerçek yerine ulaştırma konusunda geniş bir çaba içindedir. Ancak bu, kolay bir iş değildir. Sürekli olarak devlet bir yandan kendi payına düşen görevi gerekli kanunlarla yerine getirmeye çalışırken bir yandan da köy kalkınmasının taşıdığı büyük değer üzerine aydınların dikkatleri çekilir. Fakat köyden yetişmemiş oldukları için devlet kanalından gelen bu telkinleri gereği gibi değerlendiremeyen ve bunları hem bir çeşit zorlama şeklinde yorumlayan hem de öteden beri süregelen şahsî konuları işleme geleneğine yatkın bulunan şehirli yazarları köy konusunda kolayca harekete geçirmek mümkün olmaz. Bu sebeple Türk köyünün ezelî dertleri (topraksızlık, susuzluk, otlaksızlık, eğitimsizlik, yoksulluk, tabiî afetler, batıl inançlar) üzerinde ancak birtakım kalem denemelerinin yapıldığı görülür. Bu konu aslında köyün içinden çıkan, köyü yakından tanıyan yazarların üstesinden gelebilecekleri bir konudur. Bu yazarların gelişmesi ise her şeyden önce bir zaman meselesi idi. Bu sebeple Cumhuriyet devrinin bu ilk dönemi, yüzyılların ihmali ile gölgede kalmış konuların sadece tanıtılması ve onların taşıdıkları değerin anlatılması için yapılan çabalar dönemidir. Bu çabaların sonucu ancak 1940'tan sonra yavaş yavaş alınmaya başlayacaktır.

Ancak, bu dönemde köyün kalkınması konusu, köylünün aydınlatılması ile de yakından ilgili bulunduğu için, bu aydınlatmanın başlıca kişisi olan köy öğretmenini, onun ne gibi vasıflar taşıması gerektiğini konu alan bazı eserlerin yazılmasına başlandığı görülür. Bunlardan Aka Gündüz'ün *Köy öğretmeni* [1932] adlı piyesinde, içinde 30 yıl yaşadığı halde kalkınması için en küçük bir çaba göstermek gereğini duymadığı bakımsız bir Anadolu köyünü yeni devletin istekleri yönünde kalkındırmaya çalışan eski bir köy öğretmeninin çabaları anlatılır.

T. E., Cumhuriyet devrinin ilk döneminde köy konusundan başka henüz sıcaklığını koruyan büyük bir millî mücadelenin heyecanını gereği gibi yaşatmamakla da suçlanır. Aynı şikâyet Cumhuriyetin ilânından sonra yapılan inkılâplarla da ilgilidir. Ancak, bu suçlamaların daha çok bu konularda yazılmış piyes sayısının azlığına değil, sanat eseri olarak taşıdıkları değerin azlığına ait olması gerekir. Çünkü bu konuyu ele alan piyeslerin sayısı oldukça fazladır.

Millî Mücadele konusunu işleyen piyeslerden çoğunun Cumhuriyetin 10. yıl dönümüne rastlaması ise bu yıl dönümünün yazarları harekete geçirici bir güç oluşturduğu kanaatini uyandırır: Reşat Nuri'nin *İstiklâl* [1933], Aka Gündüz'ün *Mavi yıldırım* [1933] ve *Yarım Osman* [1933], Faruk Nafiz'in *Kahraman* [1933], Vasfi Mahir'in *Yaman* [1933], Nahit Sırrı Örik'in *Sönmeyen ateş* [1933], Nüzhet Haşim'in *Sakarya* [1933], Nihat Sami'nin *Kızıl çağlayan* [1933], Aziz Nogay'ın *Sevr'den Lozan'a* [1933] piyesleri bunlar arasındadır. Bu dönemde yine Millî Mücadele ve onun yaratıcısı ile ilgili yazılmış eserler arasında Necip Fazıl'ın *Tohum* [1933], Hüsamettin Işın'ın *Atatürk'e ilk kurban* [1935], Behzat Butak'ın *Ana*, Peyami Safa'nın *Gün doğuyor* [1937] adlı piyesleri de sayılabilir. Cumhuriyetten sonra gerçekleştirilen inkılâpların ise Tunalı Hilmi'nin *Köylü Memiş Çavuş Büyük Millet Meclisinde* [1923], *Köylü Memiş Çavuş Ankara'da halk dersleri kürsüsünde* [1923], Yakup Kadri'nin oynanıp basılmamış *Sağanak* [1929], Halit Fahri'nin *On yılın destanı* [1933], İbnürrefik Ahmet Nuri'nin *Şeriye mahkemesinde* [1933], Vasfi Mahir'in *On inkılâp* [1933], Yaşar Nabi'nin *İnkılâp çocukları* [1933], Aziz Nogay'ın *İstibdattan Cumhuriyete* [1933], Şinasi Okur'un *Gazi'nin yolu* [1935], *Kadın saylav* [1935], Celâl Tuncel'in *Devrin yolcuları* [1937] adlı oyunlarına konu yapıldıkları görülür. Gerek Millî Mücadeleyi gerek inkılâpları ele alan bütün bu oyunlar, tabiî olarak yine her iki konunun da yaratıcısı ve yöneticisi olan Atatürk ile yakından ilgilidir.

Bu dönemde "millî mücadele ruhu" ve "inkılâplar"dan sonra gelen "Türk kültürünün eskiliği ve zenginliği" konusunun da büyük bir dikkat ve ciddiyetle ele alındığı görülür. Bu konudaki çalışmaların aydınlar arasında uyandırdığı geniş ilgi kısa bir süre sonra edebiyata ve dolayısıyla tiyatro eserlerine de geçti. Faruk Nafiz'in *Akın* [1932] ve *Özyurt* [1932], Behçet Kemal'in *Çoban* [1932] ve *Attilâ* [1935], Yaşar Nabi'nin *Mete* [1933], Behzat Butak'ın *Atilla'nın düğünü* [1934], İsmet Ulubut'un *Sümer ülkeleri* [1934], Abdülhak Hâmit Tarhan'ın *Hakan* [1935], İskender Fahrettin'in *Sümer kızı* [1935], Vehbi Cem Aşkun'un *Oğuz destanı* [1935], M. Kemal Ergenekon'un *Attilâ* [1935], Celâl Esat Arseven'in *Bay Targan* [1936] adlı oyunları bu konuyu işlerler. Bir bakıma bu oyunlar epik türde oyunlar olarak da kabul edilebilir. Türk tiyatrosunda daha başlardan beri büyük yeri olan tarihî konuları Osmanlı tarihine ait olanlarında ise en büyük pay Musahipzade Celâl'indir.

Beri yandan eskiden beri bütün edebî türlerin yaygın konuları olan psikolojik konular da rağbet görmekte devam eder. Çoğu içgüdülerle ve şuuraltından kaynaklanan çapraşık bunalımlarla ahlâkî değerleri de zaman zaman çiğneyen bu psikolojik durumların çoklukla marazî bir yapıda oldukları görülür. Vedat Nedim Tör'ün *Üç kişi arasında* [1927], *Kör* [1928] ve *Hayvan fikri yedi* [1928], Nazım Hikmet Ran'ın *Ocak başında* [1927, tefrika] ve *Unutulan adam* [1935], Nüzhet Haşim Sinanoğlu'nun *Bir zabitin 15 günü* [1934], Cevdet Kudret'in *Tersine akan nehir* [1929, tefrika], *Ruya içinde ruya* [1930] ve *Kurtlar* [1936], Halit Fahri'nin *Hayalet* [1936] ve Necip Fazıl'ın *Bir adam yaratmak* [1938] adlı oyunları bunlar arasındadır. Şuuraltı birikimlerden kaynaklanan ve yer yer metafizik düşüncelere de yol açan bu tip eserler üzerinde batıdaki sembolist tiyatronun en iyi örneklerini vermiş olan Ibsen ile Maeterlinck etkileri daha çok Halit Fahri ve Necip Fazıl'ın eserlerinde söz konusu edilebilir. Bütün bunların dışında değişik konular olarak Nazım Hikmet Ran'ın aşırı para hırsının getirdiği kötülükleri ele alan *Bir ölü evi* [1932] ve *Kafatası* [1934, oyun, bas. 1966] oyunları ile Mahmut Yesari'nin *Sürtük* [1937] oyunu sayılabilir. Vedat Nedim Tör'ün *İşsizler* [1924] adlı eseri ise harp sonrası ortaya çıkan sefaletin sebep olduğu ahlâksızlıkları, *Köksüzler* [1937] adlı oyunu da sosyete dünyasının ahlâksızlıklarını anlatırlar.

Genellikle bir dram yapısında olan bu oyunların yanında eğlendiricilik yönleri ağır basan komediler ve müzikli oyunlar da rağbet görür. Yusuf Ziya Ortaç'ın *Nikâhta keramet* [1923], Vedat Nedim Tör'ün *Görücü* [1925], *Çarliston* [1927], *Fevkalasrîler* [1928], *Kadın polis olursa* [1929], Sermet Muhtar Alus'un *Duvar aslanı* [1925], Reşat Nuri Güntekin'in *Babür Şah'ın seccadesi* [1931], *Gözdağı* [1931], *Eski borç* [1931], *Hülleci* [1935], Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Kadın erkekleşince* [1932] ve Celâlettin Ezine'nin *Bir misafir geldi* [1939] adlı komedileri bunlar arasındadır.

Bu dönemde müzikli oyun çeşidi de büyük bir gelişme içindedir. Seyircilerin ilgisi bu oyun çeşidine karşı daima canlı kalmıştır. Çoklukla metin yazarları ile bestecileri ayrı olan bu oyunlarda bazen metin yazarlığı ile besteciliğin aynı kişide birleştiği de görülür. İlk dönemin tanınmış metin yazarları Yusuf Sururî Eruluç, Muhlis Sabahattin Ezgi ve Ekrem Reşit Rey'dir. Yusuf Sururî (1894 - 1970)'nin sayıları 30'u geçen, büyük bir kısmı adaptasyon olan ve hemen hemen hepsinin de müzikleri Carlo Capocelli tarafından yazılan oyunlarının başlıcaları *Deniz havası, Emir seviyor, Kadınlardan bıktım, Sevda oteli, Perde arkası, Kırk yılda bir, İç içe*'dir. Aralarında yine adaptasyonlar da bulunan ve sayıları 20'den fazla olan oyunlarını kendisi besteleyen Muhlis Sabahattin Ezgi (b. bk.)'in en tanınmış oyunları şunlardır: *Şatırzadeler, Aşk ölmez, Ayşe, Asaletmeap, Çaresiz, Mon Bey, Gül Fatma, Çingene aşkı.* Ekrem Reşit (1900 - 1959)'in, müzikleri kardeşi Cemal Reşit Rey tarafından yapılmış oyunlarından bu ilk döneme rastlayanları: *Üç saat, Lüküs hayat, Delidolu, Operet kokteyl, Saz-caz, Hava-cıva, Maskara*'dır. Bunlara Celâl Esat Arseven'in yazıp bestelemiş olduğu *Saatçi*, Mahmut Yesari'nin yazıp Seyfettin ve Sezai Asal kardeşlerin besteledikleri *Telli turna, Bay - bayan, Kına gecesi;* Yusuf Ziya Ortaç'ın yazıp Muhlis Sabahattin'in bestelediği *Aşk mektebi* ve Afif Obay'ın yazarak Fehmi Ege'nin bestelediği *Fatmacık* oyunları da eklenmelidir. Ayrıca, Tanzimat devrinde oynanıp büyük rağbet gören, metni D. Nalyan'ın, müziği Dikran Çuhacıyan'ın olan *Leblebici Horhor* ve metni Gedik Paşa Osmanlı Tiyatrosu oyuncularından Riştuni'nin ve müziği yine Çuhacıyan'ın olan *Köse kâhya* oyunları da bu dönemde oynanmış müzikaller arasındadır. Aynı dönemin müzikli oyun yönünden önemli bir olayı da metnini Münir Hayri Egeli'nin yazıp Ahmet Adnan Saygun'un bestelediği *Özsoy* [1934] adlı ve Cumhuriyet devrinin ilk yerli operasının da sahneye konulmuş olmasıdır. Yerli yazar ve bestecilerin yarattıkları ve sayıları 60'ı aşan bu eserlere dünya tiyatrosunun Türkçeye çevrilmiş ve oynanmış ünlü müzikalleri (Imre Kálmán: *Çardaş Fürstin, Bayader;* J. Strauss: *Bir vals hâtırası, Yarasa,* Franz Lehár: *Tarla kuşu, Paganini, Şen dul, Lüksenburg kontu;* Edmond Audran: *Maskot)* de katılacak olursa, bu

dönemdeki müzikal repertuvarın zenginliği daha iyi açıklanmış olur.

Türk tiyatrosu dünya tiyatro edebiyatı ile Tanzimattan beri sürdürdüğü sıkı temasını bu dönemde de korumuş, böylelikle gerek Türk seyircisinin gerek genç Türk yazarlarının tiyatro kültürlerinin artmasına ve güçlenmesine büyük hizmette bulunmuştur. Tercüme ve adaptasyon olarak sayıları 300'e yaklaşan bu dönem repertuvarının büyük bölümünü vodvillerin ve hafif komedilerin teşkil etmesinde II. Meşrutiyet devrinden kalma alışkanlıklar söz konusu olduğu kadar yabancı büyük tiyatro yazarlarının lâyıkıyla anlaşılabilmesi için Türk seyircisinin kültür seviyesi bakımından henüz yeterince hazır bulunmayışının da etkisi vardır. Buna rağmen Cumhuriyet devrinin daha ilk yıllarından başlayarak batı tiyatrosunun dev yazarları da Türk sahnelerinde yer alırlar. Bunların içinde Türk seyircisinin daha önceden de az çok tanıdığı yazarlar (Molière, Shakespeare, Schiller, Hugo, A. Dumas Père) olduğu gibi, yeni tanımaya başladığı yazarlar da çoktur. Ayrıca, oyunların oynanmasında ve sahneye konuluşundaki ciddiyet de artmıştır. Bu dönemde Türk tiyatro çalışmalarının başlıca temsilcisi olan İstanbul Şehir Tiyatrosunda modern bir anlayışla ve disiplinle oynandıkları görülen batılı klasikler içinde Shakespeare ön sırayı alır. Onu, oynanan oyunlarının çokluğu bakımından Molière, E. M. Labiche, H. Ibsen, Schiller, Goethe, Tolstoy, Dostoevskiy, Gogol, M. Gorkiy, A. Çehov ve Pirandello takip ederler. Bunların arasında, Bernard Shaw, Somerset Maugham, E. O'Neill ve G. Hauptmann gibi tanınmış çağdaş yazarlar da yer alırlar. Eserleri hem tercüme, hem de adaptasyon yolu ile Türkçeye aktarılan Fransız vodvil ve hafif komedi yazarları arasında ise bu dönemde en çok rağbet görenler Georges Feydeau, Tristan Bernard, Louis Verneuil, Alexandre Bisson, André Birabeau, Denys Amiel'dir.

Ancak, komedi çeşidinin II. Meşrutiyet döneminden beri görmekte olduğu rağbetin büyük ölçüde yine devam etmesine rağmen Türk tiyatro yazarları çoklukla dram yazmayı tercih etmişlerdir.

Türk sahnelerinde görülen bu yabancı eser bolluğunun ortaya koyduğu başlıca iki gerçek vardır. Bunlardan biri, Türk seyircisinin sayıca henüz Türk sahnelerini besleyecek bir büyüklüğe erişmemesidir. Bu küçük seyirci kitlesi, değeri ne olursa olsun hiçbir oyunu bir defadan fazla görmek alışkanlığında olmadığı için tiyatrolar repertuvarlarını çok kısa sürelere göre - hatta bazen bir oyunu sadece bir gece oynanabilmesine göre - düzenlemek zorunda idiler. Böyle repertuvarlar için çok bol oyuna ihtiyaç duyulması ister istemez tercüme ve adaptasyonlara baş vurmak zahmetini doğurmuştur. İkinci gerçek ise Türk tiyatro yazarlarının bu dönemde sayıca henüz yetersizliğidir. Ancak, repertuvarların yukarıdaki düzenine ayak uydurabilmeye hiçbir yerli kadronun gücü yetmeyeceği de açıktır. Bu sebeple bu yerli yazarların bir kısmı da tercüme ve adaptasyon çalışmalarına bizzat yardımcı olmak zorunda kalmışlardır.

Cumhuriyet devri tiyatro hayatının bu ilk döneminde Tanzimat devrinde başlayıp II. Meşrutiyet devrinde sürmüş olan "manzum piyes" geleneğinin de devam ettiği görülür. Geleneği sürdürenler daha önce de bu tarzda eser vermiş olanlar (Abdülhak Hâmit Tarhan: *Hakan;* Halit Fahri Ozansoy: *Sönen kandiller, Nedim, 10 yılın destanı, Hayalet)* ile tiyatroda nazmı ilk deneyenler (Hüseyin Suat: *Ahirette bir gün;* Faruk Nafiz Çamlıbel: *Canavar, Akın, Özyurt, Kahraman;* Mehmet Faruk Gürtunca: *Kanlı akşam,* Salih Zeki Aktay: *Mağara;* Yaşar Nabi Nayır: *Mete;* Behçet Kemal Çağlar: *Çoban)*'dir.

Genel görünüşü ile Türk tiyatro edebiyatı bu dönemde hızlı bir gelişme çabası içindedir. Teknik yönden bir önceki devre göre açık bir ilerleme göze çarptığı gibi, dildeki özleştirme hareketinin çok yoğun olmasına rağmen halkın dilinden -çok az istisnalarla- kesinlikle kopmamış, günlük konuşma dilinden ayrılmamıştır.

Cumhuriyet devrinin II. döneminde Türk tiyatrosu büyük ve ciddî bir düzenleme içindedir. 1934'te Darül-bedayi'nin İstanbul Belediyesine yeniden bağlanarak İstanbul Şehir Tiyatrosu adını alması ile başlayan bu düzenleme 1936'da Ankara'da Devlet Konservatuarının açılması ile devam eder. 1940'ta ilk mezunlarını veren bu müessese daha önce kurulmuş bulunan Devlet Konservatuvarı tatbikat sahnesindeki temsillerini 1947'de açılan Küçük Tiyatro'da vermeye başlar. Bu tarihte müessesenin başından ayrılan Carl Ebert'in yerine Muhsin Ertuğrul getirilir. 1949'da yine Devlet Tiyatrosuna bağlı olarak Büyük Tiyatro açılır. İki ay sonra Devlet Tiyatrosu bir genel müdürlük haline getirilir. Bundan sonra da yeni sahnelerin açılmasına (Üçüncü Tiyatro, Oda Tiyatrosu, Yeni Sahne, Altındağ Tiyatrosu) devam edilerek sayıları altıya çıkarılır. Buna paralel olarak, İstanbul Şehir Tiyatrosu da zamanla sahnelerinin sayısını altıya çıkarır (Tepebaşı, Kadıköy, Fatih, Üsküdar, Zeytinburnu, Harbiye sahneleri). Resmî tiyatrolarda görülen bu ciddî ve hızlı gelişme ve ona uygun olarak artan seyirci sayısı, yeni özel tiyatroların kurulmasına da imkân sağlar: Eti Tiyatrosu (1939), Burhanettin ve Seniye Tepsi Tiyatrosu (1940), Ses Dram, Komedi ve Operet Topluluğu (1943), Bizim Tiyatro (1951, İzmir), Küçük Sahne (1951), Dormen Tiyatrosu (1956), Ara Tiyatrosu (1956, İzmir), Oda Tiyatrosu (1957), Bulvar Tiyatrosu (1958), Kent Oyuncuları (1959).

Bu dönemin 1950'ye kadar süren bölümünde, amatör topluluklar olarak Halk Evleri tiyatroları da büyük faaliyet gösterirler.

Ayrıca tiyatro yazarı ve dramaturg yetiştirmek ve tiyatro öğretimini üniversite seviyesine ulaştırmak maksadı ile Ankara'da Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi'nde bir de Tiyatro Enstitüsü kurulur (1958).

Türkiye'de sahne hayatının gösterdiği bu ciddî ve hızlı gelişme ile eşit olmamakla birlikte, Türk tiyatro edebiyatı da I. döneme göre oldukça yeterli bir gelişme gösterir ve oyun yazarı olarak seviyeli kabiliyetlerini kısa bir sürede kabul ettiren yeni imzalar (Ahmet Kudsi Tecer, Ahmet Muhip Dranas, Cevat Fehmi Başkut, Sabahattin Kudret Aksal, Necati Cumalı, Selâhattin Batu, Nazım Kurşunlu, Galip Güran, Orhan Asena, Turgut Özakman, Haldun Taner, Cahit Atay, Çetin Altan, Melih Vassaf) kazanır.

Daha önceki dönemden bazı yazarların da katıldıkları bu dönemdeki tiyatro eserlerinde, çeşit olarak, dram yine önde gelir. Yazarlarca müzikli oyunların dışında komedi çeşidine fazla rağbet gösterilmez.

Konulara gelince; I. dönemin bazı konuları (Millî Mücadele dönemi ve onu takip eden inkılâplar) ile her çağın ortak konuları olan psikolojik konular yine devam etmekle birlikte II. dönemin şiirinde görülen orta halli

ve fakir insanlar, onların günlük yaşayışları, sıkıntıları, dertleri gibi konular üzerindeki yoğunlaşma, daha çok aile çerçevesi içinde olarak, bu dönemin tiyatro eserlerinde de görülür (birçokları batıya yönelişe dayanan Cumhuriyet devri sosyal inkılâpları dolayısıyla aile kavramında ve yaşayışında meydana gelen değişiklikler, ana - baba - çocuklar arası münasebetlerdeki değişiklik ve bundan doğan huzursuzluklar, aile fertleri arasında sevgi ve saygı azalması, ekonomik güçlüklerden veya psikolojik uyumsuzluktan veyahut dengesiz birleşmelerden doğan mutsuzluklar ve ayrılmalar). Bunların yanında, kasabalarla şehirler arasında gelişen bağlantılar, şehir yaşayışı, büyük şehirlere yerleşen kasaba ve köylerden gelme ailelerin yaşayışlarında ortaya çıkan değişiklikler, suçluların yeniden cemiyete kazandırılmaları gibi Cumhuriyet sonrası yaşayışın getirdiği konular da ele alınır. Birçok psikolojik unsurları da birlikte getirmekle beraber sosyal yanları ağır basan bu tarz eserlerin yazarları olarak şu adları söylemek mümkündür: Vedat Nedim Tör *(İmralı'nın insanları* [1940] - suçluların yeniden topluma kazandırılması-), Reşat Nuri Güntekin *(Yaprak dökümü* [1943] - batı taklitçiliği yüzünden yıkılan eski aile, *Bu gece başka gece* [1956] - aile mutsuzluğu -), Ahmet Kudsi Tecer *(Köşebaşı* [1947] - fakir bir mahalle halkının bir günlük yaşayışı -), Cevat Fehmi Başkut *(Büyük şehir* [1943] - büyük şehir hayatının acımasız ve soyguncu düzeni -, *Küçük şehir* [1946] - kasaba yaşayışı -, *Sana rey veriyorum* [1948] - kasabalının şehirdeki sıkıntılı yaşayışı -), Oktay Rifat Horozcu *(Kadınlar arasında* [1948]- II. Dünya Savaşının aile yaşayışına getirdiği sıkıntılar -) Sabahattin Kudret Aksal *(Evin üstündeki bulut* [1948] - değişen hayatın ailedeki yankıları -, *Bir odada üç ayna* [1956] - değişik aile sorunları -), Necati Cumalı *(Boş beşik* [1949] - aile sorunları, *Mine* [1959] - aile sorunları -), Nazım Kurşunlu *(Branda bezi* [1952] - aile sorunları -), - Kemal Tözen (Rifat Can) *(Mahallenin romanı* [1955] - kasaba hayatı -), Turgut Özakman *(Pembe evin kaderi* [1957] - değişen aile düzeni ve yaşayışı -), Refik Erduran *(Cengiz Han'ın bisikleti* [1959] - çok evliliğin tenkidi -), Çetin Altan *(Tahtıravalli* [1959] - sonradan görmeler).

Eserlerinde bu sosyal çerçeveyi siyasî planda genişleten ve yer yer taşlamalar getiren yazarlar da vardır: Vedat Nedim Tör *(Aşağıdan yukarı* [1958]), Reşat Nuri Güntekin *(Tanrıdağı ziyareti* [1954], Haldun Taner *(Günün adamı* [1953]).

Bu dönemde köy ve köylü konusu, roman ve hikâyedeki gelişmeyi göstermez: Vedat Nedim Tör *(Değişen adam,* [1941]), Reşat Nuri Güntekin *(Bir yağmur gecesi* [1941]), Faruk Nafiz Çamlıbel *(Yayla kartalı* [1944]).

Bu dönemde tarihî konular da rağbet görmekte devam eder. Ancak, tarihî çerçeve eski Türk tarihinden Osmanlı tarihine doğru daralmıştır. Bu konuları ele alanlar arasında Ahmet Kutsi Tecer *(Köroğlu* [1949]), Nazım Kurşunlu *(Fatih* [1951]) ve Orhan Asena *(Hurrem Sultan* [1959]) sayılabileceği gibi, Millî Mücadele yıllarını konu alanlar arasında da *Ateş* [1939] ve *Atlı* adlı oyunları ile Faruk Nafiz Çamlıbel, *30 Ağustos* [1940]'u ile Avni Candar, *Kaç kaç* [1946]'ı ile Taha Toros, *Günlerden bir gün* [1950]' ü ile Hamdi Olcay ve *Kurtuluş* [1951]'u ile de Necip Fazıl Kısakürek yer alırlar.

Bunlardan başka, bu dönemde işlenen başlıca konulardan II. Dünya Savaşı ertesindeki ağır ekonomik şartların getirdiği büyük sıkıntıları ve kötü sonuçları İsmail Galip Arcan'ın *Hava parası* [1946] ve Oktay Rifat Horozcu'nun *Kadınlar arasında* [1948] oyunlarında; değişik sebeplerden kaynaklanan ahlâksızlıkları Necip Fazıl Kısakürek'in *Para* [1942], Nazım Kurşunlu'nun *Melekler ve şeytanlar* [1950], Reşat Nuri Güntekin'in *Balıkesir muhasebecisi* [1952], Melih Vassaf'ın *Sam rüzgârları* [1956], Refik Erduran'ın *Deli* [1957] ve Haldun Taner'in *Dışardakiler* [1957] adlı oyunlarında; bazı kötü alışkanlıkları (kumar ve uyuşturucu madde) Necip Fazıl Kısakürek'in *Nam-ı diger parmaksız Salih* [1948] ve Galip Güran'ın *Batak* [1953] oyunlarında; değişik mitolojilerin olay ve kişilerini Selâhattin Batu'nun *Iphigenia Tauris'te* [1942], *Kerem ile Aslı* [1943], *Güzel Helena* [1953], *Oğuzata* [1955] ve Orhan Asena'nın *Tanrılar ve insanlar* [1954] oyunlarında; bu dönemde yine ağırlığını koruyan değişik psikolojik konuları da Vedat Nedim Tör'ün *Sanatkâr aşkı* [1945], *Siyah-beyaz* [1952], *Hep ve hiç* [1951]; Reşat Nuri Güntekin'in *Ağlayan kız* [1956], *Eski şarkı* [1951], Faruk Nafiz Çamlıbel'in *Dev aynası* [1945], Sedat Simavi'nin *Hürriyet apartmanı* [1940], *Ceza* [1941], Ahmet Muhip Dranas'ın *Gölgeler* [1946], *O böyle istemezdi* [1959], Ahmet Kutsi Tecer'in *Yazılan bozulmaz* [1946], Cevat Fehmi Başkut'un *Öteki gelişte* [1959], Nahit Sırrı Örik'in *Alın yazısı* [1952], Melih Cevdet Anday-Oktay Rifat Horozcu'nun *Kıskançlar* [1950], Sabahattin Kudret Aksal'ın *Şakacı* [1952], Nazım Kurşunlu'nun *Çığ* [1953], Galip Güran'ın *Ters yüz* [1952], Muvaffak İhsan Garan'ın *Son durak* [1955], Orhan Asena'nın *Korku* [1956], *Yalan* [1959], Turgut Özakman'ın *Tufan* [1957], *Duvarların ötesi* [1958], Çetin Altan'ın *Çemberler* [1957] adlı eserleri sayılabilir.

I. dönemde daha çok psikolojik ve tarihî konularda yazılan manzum oyunlar, II. dönemde de bu özelliğini korur. Bu tarzın en başarılı örneklerini ise Selâhattin Batu verir.

Müzikal ve özellikle operetlerde I. döneme göre sayıca azalma görülürse de, bu azalmanın seyirci ve dolayısıyla temsil sayısındaki artma karşısında fazla oyuna ihtiyaç duyulmaması ile açıklanması da mümkündür. Gerçekten bu dönemde aynı mevsim içinde temsil sayıları 100'ü aşmış oyunlar bulmak mümkündür.

Başlıca tiyatro toplulukları ise şunlardır: Cemal Sahir Opereti (1939), Halk Opereti (1939), Türk Revü ve Opereti (1939), Ses Opereti (193), Yeni Ses Opereti (1944), Türk Opereti (1944), İstanbul Opereti (1944), Attila Revü ve Opereti (1945), Merka Opereti (1945), Muammer Karaca Opereti (1946).

Bu dönemin en çok müzikal metin yazarları ise şunlardır: Yusuf Sururi Eruluç *(Gönül belâsı, Zırdeliler, Heykeller konuşuyor, Hoş gör, Venus bar, Yutmazoğlu),* Muhlis Sabahattin Ezgi *(Lâle devri, Kerem ile Aslı, Muhasebeci Mutedil efendi, Değişen dünya, Efenin aşkı),* Sadık Şendil *(Fuar yıldızı, Kelebek, Festival),* Refik Kemal Akduman *(Hava basık, İki kadın alamam)* ve Mahmut Yesari *(Kadınların beğendiği, Modern kızlar).*

Dünya tiyatro edebiyatı ile olan temaslara gelince; bu edebiyatlardan yapılan tercüme ve adaptasyon çalışmaları I. dönemdeki hızı ile sürer. Ancak, adaptasyonların sayı-

sında açık bir azalma görülür. Ayrıca, Fransız yazarlarından yapılan tercümeler de azalır ve onların yerini başka edebiyatların yazarları alır. Bu dönemde de en çok çevrilen yabancı eserler arasında sayıca dünya tiyatro edebiyatının demirbaşları olan Shakespeare ile Molière'in oyunları yine önde gelir. Millî Eğitim Bakanlığının başlattığı (1940) kampanya sırasında o zamana kadar Türk seyircisinin yabancı bulunduğu eski Yunan ve Latin tiyatro yazarlarının (Sophokles, Euripides, Aristophanes, Aiskhylos, Plautus, Seneca) eserleri de Türkçeye kazandırılır. Klasik tercümelerin gerek bu dönem gerek III. dönem Türk şiirinde Yunan ve Latin mitolojisine karşı gösterilen ilgide de payı bulunduğu düşünülebilir.

II. dönem tiyatro eserlerinde teknik bakımdan büyük bir ilerleme vardır. Dil yönünden de normal konuşma dilinin vokabüleri, deyimleri ve ifade özellikleri hâkim durumdadır.

Cumhuriyet devrinin III. dönemini oluşturan 1960 ve 1980 yılları arasında Türk tiyatro hayatı büyük ve hızlı bir gelişme hayatı içindedir. Bu gelişme, sahne çalışmalarından yazar ve eser sayısına ve tercümelerin bolluğuna kadar uzanır.

Sahne hayatındaki gelişme devlet tiyatroları ile Ankara dışındaki mahallî ve resmî tiyatrolardan çok özel tiyatrolarla ilgilidir. Devlet tiyatrolarının yönetimindeki değişiklikler tiyatro ile opera ve bale bölümlerinin ayrı birer genel müdürlük haline getirilmeleri ve Üçüncü Tiyatro ile Oda Tiyatrosu'nun kapatılarak Devlet Tiyatrosu sahnelerinin dörde indirilmesidir. Bu süre içinde çoğu İstanbul'da ve Ankara'da olmak üzere Türkiye'de 50'ye yakın özel tiyatro kurulmuştur. Çoğu kısa ömürlü olan, sık sık ad ve kadro değiştiren bu topluluklar arasında başlıcaları şunlardır: a. (İstanbul) Site Tiyatrosu (1960), Altı Tiyatrosu (1960), Kent Oyuncuları (1961), Dost Oyuncular Tiyatrosu (Ulvi Uraz Tiyatrosu 1961), Azak Tiyatrosu (1962), Gülriz Sururi - Engin Cezzar Tiyatrosu (1962), Alpago Tiyatrosu (1962), Kadıköy Özel Tiyatrosu (1965), Halk Tiyatrosu (1966), Halk Oyuncuları Birliği (1966), Aziz Basmacı - Kenan Büke Tiyatrosu (1966), Ayfer Feray - Nisa Serezli Tiyatrosu (1968), Dostlar Tiyatrosu (1969), Nisa Serezli - Tolga Aşkıner Tiyatrosu (1971), Üsküdar Oyuncuları Tiyatrosu (1971), Çevre Tiyatrosu (1972), Ali Poyrazoğlu Tiyatrosu (1972); b. (Ankara) Birleşmiş Oyuncular (Ankara Meydan Sahnesi 1962), Ankara Sanat Tiyatrosu (AST) (1963), Başkent Tiyatrosu (1966), Küçük Komedi Tiyatrosu (1967), Mithatpaşa Tiyatrosu (1967), Yenişehir Tiyatrosu (1968), Kardeş Oyuncular (1971), Ankara Birliği Sahnesi (1971); c. (değişik şehirler) Eskişehir Tiyatrosu (1964), Karadeniz Tiyatrosu (Ordu, 1965), Ziya Paşa Tiyatrosu (Adana, 1965), Mersin Oda Tiyatrosu (Mersin, 1968). Özel tiyatroların sayıca bu kadar artmalarının bir sebebi de seyirci sayısındaki artışla birlikte tiyatro yazarının ve dolayısıyla sanatının da ideolojilerin emrine hızla girmeleridir. Bu dönemde sağ ideolojilerin tiyatro ile hemen hemen hiç ilgilenmemelerine karşılık sol ideolojinin bütün fraksiyonlarının tiyatro ile çok yakından ilgilendikleri ve onu yalnız bir propaganda aracı olarak hizmetlerine aldıkları görülür. Böylece, 1970' ten sonra özel tiyatroların hemen hemen hepsi ve hatta resmî tiyatrolar bile ideolojik eylemin içine sokulmuşlardır. İdeoloji ön plana geçince, bu tiyatrolarda oynanan oyunların sanat değerleri de hızla düşmüş ve "bildiri" gerçek sanatı kovmuştur. Bu durum karşısında tiyatro eserini her şeyden önce sanat eseri sayan asıl seyirci kütlesi de tiyatrolardan ayağını kesmeye başlamıştır. 12 mart 1971 askerî müdahalesi de bunun üzerine gelince bu gidiş, bir duraklama ve bocalama safhasına girmiş, seyircinin onu artık ciddîye almayışı üzerinde durulmaya değer bir tepki haline gelmiş ve 1972'den başlayarak özel tiyatrolarda ortaya çıkan malî kriz hepsini birer birer kapanmağa götürmüştür. Bu duruma kısa bir süre sonra ülke çapındaki ekonomik kriz ve enflasyon da eklenince seyirci sayısının azalmasındaki hız da artarak sürer. Bu dönemin sonuna (1980) gelindiği zaman bile özel tiyatrolardaki malî bunalım sona ermez. Bu arada daha önceden kurulmuş ve sanat değerlerini istikrarlı bir şekilde korumuş topluluklar da büyük sıkıntılara düşerler.

Sahne çalışmalarının bu gelişmesine paralel olarak tiyatro edebiyatında da bir gelişme göze çarpar ve tiyatro yazarlarının sayısı çoğalır. Bunlardan bir kısmı yine şöhretlerini önce başka türlerde yaptıkları halde, bu dönemde oyun yazmayı deneyenlerdir. Bir kısmı da yalnız oyun yazarı olarak başlamışlar ve öyle devam etmişlerdir. Her iki grup da tiyatro eserini ciddîye alır. Bunların dışında kalanlar ise tiyatro eserini ideolojik propaganda aracı sayanlar, eylemciliğe sapanlardır. Bu dönemde I. dönemin yazarlarından yalnız İsmail Galip Arcan ile Nazım Hikmet kalmıştır. Tiyatro yazmağa II. dönemde başlayanların bir kısmı da çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Tiyatro yazarları kadrosuna bu dönemde ilk olarak katılıp sayıları 80'e ulaşanlar arasında başlıcaları şunlardır: Güngör Dilmen Kalyoncu, Suat Taşer, Turhan Oflazoğlu, Munis Faik Ozansoy, Mustafa Necati Sepetçioğlu, Selçuk Kaskan, Aziz Nesin, Adalet Ağaoğlu, Güner Sümer, Dinçer Sümer, Hidayet Sayın, Sabahattin Engin, Orhan Kemal, Recep Bilginer, Tarık Buğra, Melih Cevdet Anday, Vasıf Öngören, Suavi Süalp, Başar Sabuncu, Fazıl Hayati Çorbacıoğlu, Erol Toy, İsmet Küntay, Ali Yörük.

Bu dönem tiyatro eserlerinde oyun çeşidi bakımından çokluk yine dram çeşidinde olmakla birlikte komedi çeşidindeki eser sayısında da artış vardır. Bu artışta asıl çalışma alanları mizah olan tiyatro yazarlarının da payı bulunduğu söylenebilir.

Konular bakımından daha önceki iki döneme göre büyük fark bulunmamakla birlikte bazı konularda büyük gelişmeler göze çarptığı gibi, bazı yeni konuların da eklendiği görülür. Psikolojik konularla daha çok aileyi çevre olarak alan sosyal konular, II. dönemdeki ağırlıklarını bu dönemde de korurlar. Ancak, II. döneme göre tarihî, mitolojik konularda, hele siyasî düzen bozukluğu ile köy kalkınması meselelerinde, şekli ve derecesi yer yer değişen, çok kere üstü örtülü bir tenkidin varlığını da belirtmek gerekir.

Bu dönemde II. dönemde olduğu gibi, büyük şehirlerin orta halli ailelerindeki ekonomik sıkıntılar, aile fertleri arasındaki anlaşmazlıklar, nesiller arası çatışmalar, batı etkisi ile bozulmağa başlayan eski Türk ailesi, ekonomik durumu düzeltmek için yapılan çabaların başarısızlığı, ekonomik imkânların darlığı dolayısıyla ortaya çıkan kötü durumlar, emekli memurların çevre ile uyumsuz yaşayışları, kurulurken sağlam temellere oturmayan ailelerin mutsuzluğu, aile fertleri arasında sevgi ve saygıya dayanan eski bağların kopması, huzursuzluk gibi değişik sosyal kaynak-

lı konuları işleyen başlıca tiyatro yazarları şunlardır: Şahap Sıtkı, *Ayrı dünyalar* [1961]; Turgut Özakman, *Ocak* [1962], *Komşularımız* [1967]; Aziz Nesin, *Toros canavarı* [1963]; Nazım Kurşunlu, *Merdiven* [1964], *Analar - babalar okulu* [1967]; Adalet Ağaoğlu, *Evcilik oyunu* [1964], *Çatıdaki çatlak* [1969]; Nazım Hikmet Ran, *İnek* [1965]; Güner Sümer, *Bozuk düzen* [1965]; Hidayet Sayın, *Kördüğüm* [1965]; Sabahattin Engin, *Suçlu* [1965]; Sabahattin Kudret Aksal, *Kahvede şenlik var* [1965]; Melih Vassaf, *Nuh'un gemisi* [1966]; Cahit Atay, *Kırlangıçlar* [1966]; Orhan Kemal, *Eskici dükkânı* [1969]; Ahmet Oktay, *Dişi kurt* [1974].

Bu çerçevenin daha değişik ve genişi köydür. Anadolu köyünün ve köylüsünün yüzyıllardır müzminleşmiş ve birikmiş meselelerine (toprak, otlak ve su meseleleri, ağa sömürüsü, ağa - köylü çatışması, ağa - yönetici çatışması, muhtar - köylü çatışması, topraksızlık yüzünden ormanların yakılması, kan davası, bütün bu dertlere çare arar gibi görünen demagoglar) bu dönemin tiyatro eserlerinde oldukça geniş yer verilir: Cahit Atay, *Pusuda* [1961], *Sultan gelin* [1964], *Ormanda* [1964]; Recep Bilginer, *İsyancılar* [1964], *Sarı Naciye* [1971]; Cevat Fehmi Başkut, *Hepimiz bir kişi için* [1965]; Refik Erduran, *Uçurtmamın zinciri* [1965], *Kelepçe* [1967]; Hidayet Sayın, *Pembe kadın* [1964], *Topuzlu* [1964]; Mustafa Yalçın, *Sürüp giden* [1965]; Turan Oflazoğlu, *Kezban* [1965], *Allahın dediği olur* [1967]; Necati Cumalı, *Susuz yaz* [1967], *Vur emri* [1969]; Aydın Engin, *Aykırı* [1967]. Köy konusu, köylülerin şehirlere göçleri dolayısıyla gecekondularda da sürer. Çünkü gecekondu hayatı, köy hayatının şehirdeki uzantısıdır: Oktay Rifat Horozcu, *Çil horoz* [1964]; Cahıt Atay, *Gültepe oyunları* [1968]; Erol Toy, *Meddah* [1971]; Muzaffer İzgü, *Gecekondu* [1973].

Büyük şehrin belli bir halk kesiminde ve ondan çok büyük ve başka bir halk kesimi olan köylüden sonra, halkın bütününü ilgilendiren kesim, yönetici kadrosudur. Bu kadronun memleket yönetimi konusundaki görüş ve tutumunu beğenmeyen yazarlardan bir kısmı kendi şahsî düşünce ve tenkitlerini açıkladıkları gibi, bağlı bulundukları ideolojinin görüş tarzından kendilerini kurtaramayan bir kısmı da bu yöndeki tenkitlerini üstü kapalı olarak belirtirler. Yönetimdeki bütün aksaklıkları düzen (rejim) bozukluğuna bağlayan ikinci gruptaki yazarların başlıca tenkitleri baskı, hürriyetsizlik, sömürü noktalarında toplanır ve böyle bir düzenin değişmesinden başka bir çıkış yolu düşünmezler. Türkiye'nin düzenindeki aksaklıkların (bürokrasi, vatandaşlar arası ekonomik dengesizlik, rüşvet, yolsuzluk, devlet memurlarının vatandaşa kötü muamelesi, sermayeci zümrenin halkı sömürmesi, fikir ve yazı hürriyetsizliği, görücülük, başlık ve kuma gibi kötü gelenekler, bazı din adamlarının halkı aldatarak kendilerine çıkar sağlamaları) muhakkak surette bir rejim değişikliğini gerektirdiğine inanmayan birtakım yazarlar ise, bu aksaklıkların düzeltilmesini sadece bir eğitim, zaman ve maddî imkân meselesi olduğu görüşündedirler. Eserlerinde bu iki görüş tarzına yer veren yazarlar: Çetin Altan (*Mor defter*, [1961]; *Dilekçe* [1962]; *Suçlular* [1965]), Haldun Taner (*Gözlerimi kaparım vazifemi yaparım* [1964]), Melih Cevdet Anday (*İçerdekiler* [1964]; *Mikadonun çöpleri*, [1967]), Güngör Dilmen (*Canlı maymun lokantası* [1964]), Recep Bilginer (*Ben Devlet'im* [1965]), Necati Cumalı (*Masalar* [1968]), Rıfat Ilgaz (*Çatal matal oyunu* [1969]), Vasıf Öngören (*Asiye nasıl kurtulur?* [1970]; *Alamanya defteri* [1971]), Oktay Arayıcı (*Nafile dünya* [1971]), Aziz Nesin (*Yaşar ne yaşar ne yaşamaz* [1971]), Başar Sabuncu (*Zemberek* [1971]), Mehmet Keskinoğlu (*Hamdi* [1971]), Güner Namlı (*Görücüye çıkıyorum* [1971])'dır.

Bu dönemde rejimin doğrudan doğruya politika kesimi ile ilgili konuları (politika hayatının çirkin oyunları, her devrin adamı ve çıkarcı, dalkavuk politikacı, siyasi partiler arası çekişmeler) ele alan ve tenkit eden oyunlar da yazılmıştır: Cevat Fehmi Başkut (*Hacıyatmaz* [1960]). Çetin Altan (*Komisyon* [1969]), Ali Tahsin (*H.M.K.H.H.P.: Haysiyetli Millî Kalkınma ve Hak - Hukuk Partisi* [1969]).

İnsanın kendisinden veya çevresinden gelen etkilerle ortaya çıkan, fakat temelde insanın kendisini veren ve bu bakımdan ağırlığını her zaman koruyan psikolojik konular bu dönemde de rağbettedir. En darından en genişine kadar hangi çevre ele alınırsa alınsın hepsinde de insanın merkezleştiğine, her şey, sonunda ona bağlandığına göre, bu sürekli rağbeti yadırgamak mümkün değildir. Bu dönemin değişik büyüklükte ve çeşitteki sosyal çevrelerden çok eserlerinde insanın kendi dünyasını (çevresinde kendini yalnız hissedişi, aşırı sevginin getirdiği kötü sonuçlar, çevreden gelen bunalımların şuuraltına itilmesi ve orada birikmesi, çeşitli içgüdüler, gerçek hayatlarını değil hayallerindeki hayatı yaşayanlar, huzursuzluklar, şüpheler, meraklar, kuruntular, ferahlığa götüren iç boşalmalar, kaybedilen kendisine güven duygusuna yeniden kavuşma, hayata yeniden doğma ve dünyanın güzelliğini yeniden kavrama, aile içi münasebetlerin getirdiği mutluluk veya huzursuzluk, sevme ve sevilme isteği, yaşlılık psikolojisi) ön plana alan başlıca yazarlar şunlardır: Çetin Altan (*Bey baba* [1960]), Turgut Özakman (*Kaneviçe* [1960]; *Paramparça* [1963]), Cahit Atay (*Şehirdeki kanape* [1961]), Şahap Sıtkı (*Ayrı dünyalar* [1961]), Haldun Taner (*Huzur çıkmazı* [1962]), Yıldırım Keskin (*İnsansızlar* [1962]), Orhan Asena (*Koca oğlan* [1962]), Oktay Rifat Horozcu (*Atlar ve filler* [1962]; *Zabit Fatma'nın kuzusu* [1965]), Nazım Kurşunlu (*Dumanlı'da telâki var* [1963]), Adalet Ağaoğlu (*Evcilik oyunu* [1964]; *Tombala* [1967]), Aydın Arıt (*Aya bir yolcu* [1965]), Nazım Hikmet (*Yolcu* [1966]), Melih Vassaf (*Bir küçük arslancık varmış* [1966]), Melih Cevdet Anday (*Mikadonun çöpleri* [1967]), Cevat Fehmi Başkut (*Emekli* [1967]).

Mitolojik ve tarihî konular bu dönemde de gelişerek sürer. Türk mitolojisinden Asur mitolojisine kadar değişik mitolojilere dayanan bu eserler: *Mete* [1960] (Hüsnü Yıldız); *Oğuz Han* [1971] (Faruk Gürtunca); *Aşk ve barış* [1961], *Deli Dumrul* [1962] ve *Boğaç Han* [1970] (Suat Taşer); *Midas'ın kulakları* [1960], *Akad'ın yayı* [1967] ve *Midas'ın altınları* [1969] (Güngör Dilmen Kalyoncu); *Medea* [1969] (Munis Faik Ozansoy); *Ferhat ile Şirin* [1965] (Nazım Hikmet); *Büyük Otmarlar* [1968] (M. Necati Sepetçioğlu). Konuları zaman içinde Millî Mücadeleden Anadolu'nun fethine kadar uzanan tarihî oyunların yazarları ise: Hüsnü Yıldız (*Mete* [1960]; *Alp Arslan* [1960]), Mehmet Faruk Gürtunca (*Oğuz Han* [1971]; *Büyük hakan Alp Arslan* [1971]), Mesut Akça (*Alp Arslan ve Malazgirt zaferi* [1971]), Nurettin Sevin (*Nilüfer* [1969]), Süleyman Sönmezler (*Fatih Sultan Mehmet*

[1962]), Haldun Marlalı *(Deli İbrahim* [1962]), Mehmet Hilmi Akın *(Pilevne savunması ve Gazi Osman Paşa* [1970]), Mustafa Yılmaz Kaya *(Gazi'nin emri* [1968]), İbrahim Akkaya *(İstiklâl mücadelesinde Maraş* [1960]), İlhan Tarus *(Suavi Efendi* [1961]), Orhan Asena *(Tohum ve toprak* [1963]; *Simavnalı Şeyh Bedreddin* [1969]; *Atçalı Kel Mehmet* [1970]; *16 Mart 1920* [1974]), Turhan Oflazoğlu *(Deli İbrahim* [1967]; *IV. Murat* [1970]), Güngör Dilmen Kalyoncu *(İttihat ve Terakki* [1968]; *Bağdat Hatun* [1972]), Erol Toy *(Pir Sultan Abdal* [1969]; *Parti pehlivan* [1970]), Engin Orbey *(Birinci kurtuluş* [1970]), İsmet Küntay *(Tozlu çizmeler* [1970]), Hayati Çorbacıoğlu *(Koca Sinan* [1970])'dur.

T. E.'nın değişik türlerinde o zamana kadar yer yer kendini gösteren savaş düşmanlığı da bu dönemin bazı oyunlarının temel konusu olmuştur. Bu konuyu ele alanlar arasında *Düdükçülerle fırçacıların savaşı* [1970] adlı oyunuyla Aziz Nesin, *Duman* [1970] adlı oyunuyla Bekir Büyükarkın ve *Silâhlar ve çiçekler* [1970] adlı oyunuyla Ferdi Merter yer alırlar.

III. dönemde yerli ve gelenekli Türk tiyatrosunun (orta oyunu, Karagöz, meddah) teknik, dil ve diyalog özelliklerinden, konularından, kişilerinden yararlanarak bugünün tiyatro eserlerine yerli bir renk getirilmesi için de bazı yazarlar denemelere girişmişlerdir: Refik Erduran *(Ayı masalı* [1962]), Sadık Şendil *(Kanlı Nigâr* [1967], *Yedi kocalı Hürmüz* [1968]), Aziz Nesin *(Barbaros'un torunu* [1970]), Rıfat Ilgaz *(Çatal matal oyunu* [1969]), Haldun Taner *(Keşanlı Ali destanı* [1964], *Sersem kocanın kurnaz karısı* [1969]), Erol Toy *(Meddah* [1971]) ve Mehmet Keskinoğlu *(Hamdi* [1971]).

Türk sahnelerinde halkça öteden beri büyük rağbet gösterilen müzikli oyun çeşidi bu dönemde de sürer. Ancak, 1972'den sonra, bunların da sahnelerden çekildikleri görülür. Bu tarihe kadar oynanmış başlıca müzikallerin metin yazarları: Haldun Taner *(Keşanlı Ali destanı* [1964]), Turgut Özakman *(Bulvar* [1964]), Refik Erduran *(Direklerarası'nda* [1965]), yine Haldun Taner *(Eşeğin gölgesi* [1965], *Zilli Zarife* [1966]), Musahipzade Celâl *(İstanbul Efendisi* [1966]), Sadık Şendil *(Kocamın nişanlısı* [1964], *Kanlı Nigâr* [1967], *Yedi kocalı Hürmüz* [1968], *Çılgın yenge* [1970], *Belâlı gelin* [1971]), Suavi Süalp *(Aç koynunu ben geldim* [1968], *Altı kaval üstü şişhane* [1969], *Üsküdar'ın karşısında Galata* [1969], *Kapalı Çarşı'da şenlik* [1971]), Erol Günaydın *(Yaygara 70* [1970], *Oy balon dünya* [1970])'dır.

Cumhuriyet devrinin son döneminde Türk tiyatrosunun yabancı tiyatro edebiyatları ile olan teması ise daha büyük genişliktedir. Bu dönemde yabancı edebiyatlardan çevrilen tiyatro eserlerinin sayısı, daha önceki iki dönemde çevrilen oyunların toplamına yakındır. II. dönemde adaptasyonlarda görülen azalma bu son dönemde de devam etmiş ve çok az sayıda adaptasyon yapılmıştır.

Tercümelerde dikkati çeken bir nokta, Batı Avrupa klasikleri arasında Molière'in yerini koruması yanında, daha önceki dönemlerde ön planda gelen Shakespeare'den yapılan yeni tercümelere rastlanmamasıdır. Buna karşılık içlerinde Türkiye'de ilk olarak bu dönemde tanınanların da bulunduğu bazı batılı tiyatro yazarlarından (Jean Anouilh, Dürrenmantt, Ionescu, P. Ustinov, B. Brecht, Tennessee Williams, B. Shaw, Arthur Miller, H. Ibsen, Jean Giraudoux, Gogol, Dostoevskiy, E. O'Neill, Noel Coward, Strindberg, F. Garcia Lorca, M. Frissh, E. Albee, J. Tardieu, J. P. Sartre, Marc Twain, P. Shaffer, Feydeau, Verneuil, Hennequin) yapılan tercümeler çoğalmıştır. Eskisi gibi, Fransız hafif komedi yazarları yine çoğunluktadır ve bunlar arasında en çok rağbet gören Feydeau'dur.

Gerek sahnelerimizi gerek seyircilerle genç tiyatro yazarlarının tiyatro bilgisini geliştirmek yönünden çok faydalı bulunduğu muhakkak olan bu tercüme faaliyeti ile birlikte, tiyatro kültürünün ve sanatının akademik seviyede öğretilmesi için II. dönemde Ankara'da Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinde bir Tiyatro Enstitüsü (1968) kurmakla başlatılmış olan çalışmalar da geliştirilerek, 1964'te bir Tiyatro Kürsüsü kurulduğu gibi, ayrıca, tiyatro sanatı ve kültürü üzerine araştırmalar yapmak üzere bu kürsüye bağlı bir de Tiyatro Araştırmaları Enstitüsü (1970) kurulmuştur. Bundan başka, 1976'da Ege Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesinde bir Tiyatro Bölümü ile İstanbul'daki Güzel Sanatlar Akademisinde de bir Görüntü Sanatları Bölümü (1979) kurularak öğretime başlamıştır.

Bu dönemde Türk tiyatro sanatının ve edebiyatının büyük bir gelişme gösterdiği muhakkaktır. Türkiye'nin genel gelişmesi içinde seyircinin de, yalnız sayısı değil, tiyatro zevki ve kültür seviyesi de yükselmiştir. Türk tiyatro edebiyatı bu gelişmesini, tiyatroyu sanat ve tiyatro eserini de sanat eseri olarak görmeyip alelâde bir propaganda aracı sayan zihniyetin özellikle 1970'ten sonraki davranışlarında sınır tanımamasına rağmen tiyatro eserine, sanat eseri olarak saygılı kalmaktan ayrılmayan yazarların çabalarına borçludur. Bugün Türkiye'de, tiyatro eserini her şeyden önce bir sanat eseri olarak değerlendiren, onun niçin ve nasıl yazılacağını iyi bilen bir yazar kadrosunun varlığı kabul edilmelidir.

Roman ve hikâye: Şiir ve tiyatro türlerinin Cumhuriyet devrinde geçirdikleri gelişme safhalarını ana çizgileri ile roman ve hikâye türünde de görmek mümkündür.

Cumhuriyet devrinin ilk romancılarını da, şiir ve tiyatroda olduğu gibi, adlarını II. Meşrutiyet devrinde duyurmaya başlamış olanlar teşkil ederler. Bunların bir kısmı yine şiirde ve tiyatrodaki gibi, asıl çalışma alanı olarak kendilerine romanla hikâyeyi seçenler; bir kısmı da, asıl çalışmalarını başka bir türde yoğunlaştırıp arada roman ve hikâye de yazanlardır. Ancak, birinci gruptakiler romancılıklarının en büyük bölümünü Cumhuriyet devrinde yaşadıkları gibi, ikinci gruptakiler de bu türdeki eserlerini tamamıyla Cumhuriyet devrinde verirler. Birinci gruptakiler arasında roman ve hikâyeye en erken başlamış olan Halide Edip, sayıları on dokuzu bulan bütün romanlarının sadece beşini II. Meşrutiyet devrinde yazar. Ondan sonraki yazarlarda bu oran daha da düşer: Yakup Kadri, dokuz romanından sadece ikisini, Refik Halit, on beş romanından sadece birini; Aka Gündüz yirmi üç romanından sadece birini; Reşat Nuri de on dokuz romanından sadece ikisini II. Meşrutiyet devrinde yazarlar. Bu durum karşısında, ancak romancılığa başlayış zamanları bakımından II. Meşrutiyet devrinde görünen bu yazarları, asıl önemli olan gelişme ve olgunluk dönemleri bakımından Cumhuriyet devrinin dışında bırakmak mümkün değildir. Bu isimlere, yazı hayatına yine II. Meşrutiyet devrinde başlamış olan Selâhattin Enis (1892 - 1942), Osman Cemal Kaygılı

(1890 - 1945), Nahit Sırrı Örik (1894 - 1960), Sadri Ertem (1900 - 1943), F. Celâlettin Göktulga (1895 - 1975) da eklenmelidir.

Bu grupu, II. Meşrutiyet devrinde başka edebî türlerde tanınmış ve roman türünü ilk defa Cumhuriyet devrinde denemiş olanlarla; II. Meşrutiyet devri ile edebî bakımdan hiçbir bağlantıları bulunmayan, doğrudan doğruya Cumhuriyet devrinde doğup yetişmiş nesiller takip eder.

Bütün bu romancıların ve hikâyecilerin aynı roman anlayışına sahip bulunmaları elbette ki beklenemez. Değişik nesillerden oluşan bu geniş kadronun altmış yıla varan (1923 - 1980), siyasî ve sosyal olaylar bakımından çok hareketli, değişik şartlar taşıyan bu uzun süre içinde aynı görüşleri paylaşıp sürdürmeleri ne mümkün, ne de tabiîdir. Hatta aynı anlayışta birleşenlerin bile, mizaç ve yetişme ayrılıkları yüzünden noktası noktasına aynı çizgide bulunmaları da düşünülemez.

Ancak, öteki edebî türlerde olduğu gibi, roman ve hikâyede de iki kalın çizgi açıklıkla seçilebilir. Bunlar Tanzimat devrinden beri bütün türlerde varlığı görülen - dönemlere ve yazarlara göre değişik şekillerde ve oranlarda uyulmuş - sanatın "sanat için" veya "cemiyet için" olduğu hakkındaki iki zıt görüştür. Türk roman ve hikâyesinde Genç Kalemler hareketi (1911)'ne kadar daha çok birinci görüş rağbet görmesine karşılık, bu tarihten sonra ikinci görüşün yavaş yavaş hâkim olmaya başladığı görülür. Bunların dışında, her iki görüşü bağdaştıran yazarlar da vardır. Cumhuriyet devri romanında ve hikâyesinde bu görüşleri ve onların gerçekleştirilmelerini aynen bulmak mümkündür ve şiirle tiyatroda olduğu gibi, bu devrin II. döneminden başlayarak, sanatın cemiyetin hizmetinde bulunduğu görüşü gittikçe ve hızla daha ağır basacaktır.

Sanat anlayışı bakımından bütün Cumhuriyet devri boyunca sürüp gelen bu iki kalın çizginin gereklerine uygun olarak, Türk roman ve hikâyesinde, metot, konu, çevre, kişiler, dil ve üslûp yönlerinden de bazı zarurî ayrılıklar ortaya çıkar. Sanatı yalnız kendi hizmetinde kabul eden yazarların, daha çok şahsî hayatlarına bağlı bulunan konuları sübjektif bir tutumla ele aldıkları, olayları dar bir sosyal çevre içinde geçirttikleri, duygulara, hayallere ve idealizme yöneldikleri, kişilerini de bu vasıflara uygun olarak seçtikleri, üslûplarında ve tasvirlerinde yine sübjektivizme kaçtıkları görülür. Bu görüşteki yazarların bu tutumlarını, şahsî konuların dışındaki konularda, meselâ tarihî konularda da görmek mümkündür.

Kendilerinden çok çevrelerine, onların meselelerine yönelen yazarların eserlerinde ise, yukardaki vasıflar hemen hemen tamamıyla tersinedir. Ancak, bu devirde, yazarların kendilerinden çevrelerine doğru açılışları, yavaş yavaş değişik şekillerde ve ölçülerde olduğu için bu vasıflarda tam bir benzerlik elbette ki söz konusu değildir. Cumhuriyet devrinin I. döneminde bu tarz eserlerde kullanılan metot (konulara ve çevrelere göre) realist ve natüralist metottur. Türk roman ve hikâyesinin bir bölümünü sosyalist ideolojinin yönetmeye giriştiği II. dönemden başlayarak ortaya atılan ve "sosyal realizm" (toplumcu gerçekçilik) diye adlandırılan metodun temelde, bilinen realist metottan hiçbir farkı yoktur.

Ancak, ferdî ve sosyal konuları birlikte işleyen yazarlar da vardır. Bu sebeple, metotta realist (gözlemci), üslûpta ise sübjektif olan romancılar da görülür. Fakat ilk romanlarında ferdî ve hissî konulara yer veren yazarlar (Halide Edip, Reşat Nuri...) da 1930'dan sonraki eserlerinde daha çok sosyal konulara ağırlık verdikleri gibi, Cumhuriyet devri edebiyatının bütün dönemlerinde romanda ve hikâyede hâkim metodun da realist metot olduğu söylenebilir.

Realist metodun kullanıldığı romanlarda ve hikâyelerde konular, olaylar ve anlama uygun olarak kişiler çok değişiklik gösterirler. Büyük şehirlerin türlü sosyal kesimlerinden Anadolu'nun kasabalarına ve köylerine kadar uzanan çok değişik çevrelerin insanları, yaşayışları ve meseleleri konuların ortak temelini oluşturur. Bu tarz eserlerde üslûp, genellikle ve değişik alanlarda, yalındır. Dilde ise zaman zaman çevreden gelen mahallî unsurlar da yer alır.

Cumhuriyet devrinin yazarları henüz yetişmediği için, I. dönem (1923 - 1939)'in ilk yıllarında, roman ve hikâye türünü yazı hayatına daha önce başlamış yazarlar (Halide Edip Adıvar, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Reşat Nuri Güntekin, Aka Gündüz, F. Celâlettin Göktulga, Selâhattin Enis, Osman Cemal Kaygılı, Müfide Ferit Tek, Halide Nusret Zorlutuna, Şükûfe Nihal Başar, Peyami Safa) ve hatta daha eski nesilden olanlar (Hüseyin Rahmi Gürpınar, Güzide Sabri) sürdürürler. Bu isimlere, 1930'a kadar, Mahmut Yesari, Ethem İzzet Benice, Nahit Sırrı Örik ve Esat Mahmud Karakurt; 1930'dan sonra da Sermet Muhtar Alus, Reşat Enis Aygen, Sabahattin Ali, Memduh Şevket Esendal, Sait Faik Abasıyanık, Sadri Ertem, Bekir Sıtkı Kunt, Mithat Cemal Kuntay, Mükerrem Kâmil Su, Peride Celâl ve Muazzez Tahsin Berkand katılırlar.

Nazım Hikmet'in şiirde başlattığı (1928) sosyalist görüş, aynı tarihte, roman ve hikâyede de görülür ve ilk örnekler Sadri Ertem (1900 - 1943)'in hikâyeleri ile romanlarında verilir. Sosyal olayların temelinde daima ekonomik faktörlerin bulunduğu, yabancı sermaye düşmanlığı, batı düşmanlığı, köylü ve işçinin ezilmesi, eski büyük aile tipinin dağılması... gibi görüşlerin daha çok materyalist bir açıdan değerlendirildiği bu hikâyelerle romanlar, II. dönemdeki sosyalist roman ve hikâyeye zemin hazırlarlar. Aynı yıllarda, daha kabukta olarak Sadri Ertem'i Bekir Sıtkı Kunt (1905 - 1959) ile Sabahattin Ali (1906 - 1948) takip ederler. Ancak, eserlerinde aynı zamanda Atatürk inkılâplarının da savunuculuğunu yapan Sadri Ertem ile Bekir Sıtkı'nın ve psikolojik konulara ağırlık veren Sabahattin Ali'nin sosyal olaylara sosyalist doktrinin bütün gerekleri ile baktıklarını söylemek güçtür.

Bu dönemin değişik yönlerde ve ölçülerde sosyal tenkide de yer verilen hikâyesinde ve romanında değişik tekniklerin de görülmesi tabiîdir. Reşat Nuri'nin genellikle olaylara ağırlık veren tekniği ile Sadri Ertem'in belli görüşleri açıklamasını ön plana alan ve zaman zaman vakaya üçüncü şahıs olarak müdahale eden tekniği, Sabahattin Ali'nin insan ruhu ile çevre (mekân ve tabiat)'nin dengeli olarak anlatılmasını ön plana alan tekniği, Sait Faik'in olayları adeta ortadan kaldırıp insan ruhunun tahlilini temel alan tekniği ve Memduh Şevket'in her türlü tasvirden ve psikolojik tahlilden kaçan tekniği aynı kategoriye konulamaz. Üslûp özellikleri bakımından da durum aynıdır. Dilde ise, özellikle 1930'dan sonra, devrin çok hareketli özleştirme çalışmalarının etkisi ile eserlerinde yeni yapılmış kelimelere de bazen yer verenler (Sadri Ertem) bulunmakla beraber, yazarların çoğunluğu Osmanlıcayı Türkçeleştirmenin Millî Edebiyat akımı ile tespit edilmiş sı-

nırları içindeki normal gelişmeyi takip ederek konuşma dilinin vokabülerine bağlı kalmıştır.

I. dönemde ferdî konulara, psikolojik durumlara ağırlık veren başlıca yazarlarla başlıca eserler şöyledir: Halide Edip *(Raik'in annesi* [1924], *Kalp ağrısı* [1924], *Zeyno'nun oğlu* [1928]); Güzide Sabri (1886 - 1946) *(Nedret - Ölmüş bir kadının evrak-ı metrukesi* - [1928], *Hüsran* [1928], *Hicran gecesi* [1930], *Gecenin esrarı* [1934]); Reşat Nuri *(Damga* [1924], *Dudaktan kalbe* [1924], *Akşam güneşi* [1926], *Bir kadın düşmanı* [1927], *Acımak* [1928], *Kızılcık dalları* [1932]); Burhan Cahit Morkaya (1892 - 1949) *(Aşk bahçesi* [1925], *Ayten* [1927], *Aşk politikası* [1930], *Yalı çapkını* [1933], *Nişanlılar* [1937]); Peyami Safa (1899 - 1961) *(Mahşer* [1924], *Bir akşamdı* [1924], *9. Hariciye koğuşu* [1930], *Fatih - Harbiye* [1931], *Bir tereddüdün romanı* [1939]); Ethem İzzet Benice (1903 - 1967) *(Istırap çocuğu* [1927], *Yakılacak kitap* [1927], *Aşk güneşi* [1930]); Sabahattin Ali (1906 - 1948) *(Kuyucaklı Yusuf* [1937]); Sait Faik Abasıyanık (1906 - 1954) *(Semaver* [1936]); Muazzez Tahsin Berkand (doğ. 1900) *(Sen ve ben* [1933], *Aşk fırtınası* [1935]); Mukerrem Kâmil Su (doğ. 1900) *(Sevgim ve ıstırabım* [1934], *Bu kalp duracak* [1935]); Esat Mahmut Karakurt (1900 - 1975) *(Vahşi bir kız sevdim* [1926], *Çölde bir İstanbul kızı* [1926], *Dağları bekleyen kız* [1934], *Allaha ısmarladık* [1936], *Ölünceye kadar* [1937], *Son gece* [1938]); Cahit Uçuk (doğ. 1911) *(Kirazlı pınar* [1936], *Dikenli çit* [1937]); Peride Celâl (doğ. 1915) *(Sönen alev* [1938]) ve Kerime Nadir (doğ. 1917) *(Hıçkırık* [1938]).

Büyük ve hızlı sosyal değişikliklere sahne olan Cumhuriyet devrinde daha I. dönemden başlayarak, Türk hikâye ve romanında sosyal yaşayışın türlü konularına ve kesimlerine yer verilir. Bu yer veriş, zamanla ölçüsünü artırarak, bundan sonraki dönemlerde gittikçe çoğalan bir yoğunluk gösterir. I. dönemde roman ve hikâyede ele alınan başlıca sosyal konularla kesimleri şöylece sıralayabiliriz: a. Cumhuriyet devrinde gerçekleştirilen sosyal inkılâplara uyarak eski yaşayış şeklinden yeni yaşayış şekline geçişteki değişik safhalar, bunların gerçekleştirilme dereceleri ve sonuçları. Bunları işleyen başlıca eserler: *Yaprak dökümü* (Reşat Nuri [1930]), *Roman* (Falih Rıfkı [1932]), *Ayaşlı ve kiracıları* (Memduh Şevket [1934]) ve *Ankara* (Yakup Kadri [1934])'dır. Fakat aynı yoğunlukta olmamakla beraber, sosyal yaşayışın değişen yönleri, bu dönemin sosyal konulu hemen bütün eserlerinde yer yer söz konusu edilir. b. Eski yaşayışı tenkit etme veya ona özlem duyma. Bu konuyu ele alan eserler: F. Celâlettin Göktulga'nın *Talâk-ı selâse* (hikâyeler [1923])'si ve *Kına gecesi* (hikâyeler [1923]); Nahit Sırrı Örik'in *Sanatkârlar* (hikâyeler [1932])'ı ve *Eski resimler* (hikâyeler [1933])'i; Sermet Muhtar Alus'un *Kıvırcık Paşa* [1933]'sı, *Pembe maşlahlı kadın* [1933]'ı ve *Harp zengininin gelini* [1934]. c. Tanzimat'tan beri Türk romanında zaman zaman yer alan batılılaşma konusu, henüz geçerliliğini koruduğu için, Cumhuriyet devrinde zaman zaman Türk roman ve hikâyesinde ele alınmakta devam etmiştir. Bu ele alış eskiden olduğu gibi, daha çok batılılaşmanın yanlış anlaşılıp uygulanması ve bunun zararları üzerinde toplanır. Konuyu bu yönü ile işleyen eserler arasında: Peyami Safa (1899 - 1961)'nın *Sözde kızlar* [1923]'ı; Hüseyin Rahmi'nin *Meyhanede hanımlar* [1924]'ı ve *Kokotlar mektebi* [1929]; Selâhattin Enis'in *Bataklık çiçeği* (hikâyeler [1924]), *Zâniyeler* [1924]'i, *Sârâ* [1926]'sı ve *Cehennem yolcuları* [1926]; Yakup Kadri'nin *Sodom ve Gomore* [1928]'si; Reşat Nuri'nin *Yaprak dökümü* [1930] ve *Eski hastalık* [1938]'ı; Reşat Enis Aygen'in *Kanun namına* [1932]'sı, *Gong vurdu* [1933]'su, *Gece konuştu* [1935]'su ve *Afrodit buhurdanında bir kadın* [1937]'ı sayılabilir.

Türkiye'nin batılılaşmasını ciddî bir tahlil ve münakaşa konusu yapan, bu konunun Türkiye için en uygun şekilde nasıl gerçekleştirilmesi gerektiğini araştıran ve kendilerine göre bu önemli meseleye çözümler getirmeğe çalışan yazarlar da vardır: Peyami Safa: *Fatih - Harbiye* [1931]; Halide Edip: *Sinekli Bakkal* [1936]. d. Öteden beri Hüseyin Rahmi'nin roman ve hikâyelerinde bol bol işlenmiş olan, İstanbul'un kenar semtlerinin, fakir ve orta halli insanlarının yaşayışları, bu dönemde F. Celâlettin'in eserlerinden başka Osman Cemal'in hikâyelerinde de yer alır: *Eşkıya güzeli* [1925], *Sandalım geliyor, varda!* [1928]. e. Köylünün yeni devletin gözünde ve memleketin kalkınmasında taşıdığı büyük değer için Atatürk'ün daha Millî Mücadele yıllarındaki konuşmalarında ve Cumhuriyetin kuruluşundan sonra da resmî çevrelerce aydınlara yapılan sürekli telkinlere, köylünün kalkınması meselesinin ön planda gelen meselelerden olduğu ve onunla ilgilenilmesi hakkındaki tavsiyelere rağmen, Türk edebiyatının öteki türlerinde olduğu gibi, hikâye ve romanda da gözle görülür ciddî eserler verilmemiştir. Bu durum, konunun henüz pek yeni ve şehirlerden yetişen aydınlarca da oldukça yabancı bulunmasından doğmakta idi. Köyün yaşayışını ve köylüyü hiç tanımayan veya çok kabuktan görmüş yazarlardan, bu konunun derinlerine ve enine boyuna inmeleri beklenemezdi ve telkinlerle tavsiyeler bu hususta yararlı olamazdı. Bu konuya gereği gibi bilerek ve duyarak girebilmek için köyün içinden yetişmiş, onu çok yakından tanıyan yazarların yetişmesini beklemekten başka yapacak şey yoktu. Bu haklı sebeplerle, Cumhuriyet devrinin I. döneminde Türk köyünü ancak kısa bir süre gördüğü için onun sadece Millî Mücadele sırasındaki tutumunu ağırlık noktası yapabilen şehirli yazar Yakup Kadri'nin *Yaban* [1932]'ından ve sosyalizmin yalnız fikir planından yola çıkarak tanımadığı Türk köylüsünün yoksulluğuna ağalarca ve kasaba tüccarlarınca sömürülmesinin sebep olduğundan söz eden ve görüşlerini Cumhuriyet devri inkılâplarıyla bağdaştırmağa çalışan Sadri Ertem'in *Silindir şapka giyen köylü* [1933] ve *Bacayı indir, bacayı kaldır* [1933] adlı hikâyelerinden ve Sabahattin Ali'nin hiçbir doktrine bağlı olmayan bazı hikâyelerinden *(Kağnı* [1936], *Ses* [1937]) başka eserler yazılamadı. f. İş hayatını ve işçi meselelerini konu alan eserlere gelince; işçi haklarını korumak maksadıyla gerçi II. Meşrutiyet döneminde başlayıp Mütareke ve Millî Mücadele devirlerinde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında siyasî planda yoğunlaşan çalışmalar varsa da bu çalışmalar, Türkiye'de büyük sanayiin yeni yeni kurulmağa başladığı ve dolayısıyla ortada ne ciddî bir iş hayatının ve ne de bir işçi kitlesinin henüz bulunmadığı dikkate alınınca, verimsiz kalmağa mahkûmdu. Nitekim gerçekte de öyle oldu ve aynı zamanda siyasî şartların elverişsizliği karşısında sosyalizm, siyasî plandaki çalışmalarını fikir ve edebiyat planına kaydırmak zorunda kaldı. Bu dönemde, Türk iş hayatının hiçbir sosyal ve ekonomik mesele mahiyeti taşımayan ilk manzaralar Mahmut Yesari'nin *Çulluk* [1925] romanındadır. Aynı konuda Sadri Ertem'in, fabrika işi ve ucuz Avrupa kumaş-

larının XIX. yüzyılın 2. yarısında yaptığı damping sonucu elle çalışan Türk dokuma tezgâhçılığının nasıl iflâsa sürüklendiğini ele alan *Çıkrıklar durunca* [1931] ve Reşat Enis'in, maden işçilerinin zor şartlarını ve sömürülmelerini anlatan *Afrodit cehenneminde bir kadın* [1938] adlı romanları dışında dikkate değer örnekler yoktur.

Tarihî ve siyasî konular ise, eski Türk tarihi ile Orta ve Yakın Çağlar Osmanlı tarihi ve Millî Mücadele devirleri ile ilgilidir. II. Abdülhamid devrinin bazı yönleri Halide Edip'in *Sinekli Bakkal* [1936] ve Yakup Kadri'nin *Hüküm gecesi* [1927] ve Mithat Cemal'in *Üç İstanbul* [1938] romanlarında görülebilir. Çok daha geniş şekilde işlenen Millî Mücadele konusunu romanlarında doğrudan doğruya veya dolayısıyla ele alan yazarlar da şunlardır: Ercüment Ekrem Talu *(Kan ve iman* [1925]), Halide Edip Adıvar *(Vurun kahpeye* [1926]), Aka Gündüz *(Dikmen yıldızı* [1927], *Yaldız* [1930]), Reşat Nuri Güntekin *(Yeşil gece* [1928]), Mehmet Rauf *(Halâs* [1929]), Burhan Cahit *(İzmir'in romanı* [1931], *Gazi'nin dört süvarisi* [1932], *Yüzbaşı Celâl* [1933], *Cephe gerisi* [1934]), Yakup Kadri *(Yaban* [1932]) ve Mükerrem Kâmil *(Dinmez ağrı* [1937]).

Bu dönemin en popüler yazarlarından olan Turhan Tan (Samih Fethi) (1886 - 1939)'ın Orta Çağ Türk - Moğol tarihinden aynı çağın Osmanlı tarihine kadar uzanan bir çerçeve içinde yazdığı tarihî romanlar şunlardır: *Cem Sultan* [1935], *Akından akına* [1936], *Viyana dönüşü* [1937], *Cengiz Han* [1939], *Timurlenk* [1939], *Hint denizlerinde Türkler* [1939], *Safiye Sultan* [1939]. Yine Orta Çağ Osmanlı kahramanlarını *Deli deryalı* [1928], *Kara Davut* [1928] ve *Köroğlu* [1928] adlı romanlarına konu yapan Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu (1901 - 1970) ve *Türk korsanları* [1926], *Seyit Ali Reis* [1927], *Kozanoğlu* [1927], *Savcı Bey* [1931], *Malkoçoğlu* [1933], *Battal Gazi destanı* [1937], *Fatih devri* [1949], *Hilâl ve Haç* [1958] adlı romanları ile Osmanlı öncesi devrelere de inen Abdullah Ziya Kozanoğlu (1906 - 1966) da bu dönemin yazarları arasındadır.

II. Dünya Savaşı gibi dünyanın siyasî, sosyal ve ekonomik düzenini alt üst eden bir olayın yaygın etkileri altında, Türk roman ve hikâyesi de yeni bir döneme girer. Altı yıllık savaş süresinin gittikçe ağırlaşan ekonomik şartları, şehirlisi ve köylüsü ile, Türkiye'de de halkı güç durumlarda bırakır. Savaşa girmesi için yapılan dış baskılar Türkiye'de sıkıntılı anlar yaşatır. Savaş ertesi ise toprak isteklerine kadar varan yine dış baskılar huzursuzluğu arttırır. 1946'da çok partili demokratik sisteme geçmekle Türkiye, siyasî tarihinin yeni bir dönemine girer. O zamana kadar gizli çalışan sol ideoloji de böylece, siyasî planda yeniden ortaya çıkma ve teşkilâtlanma imkânını bulur. Bu arada, solda ve sağdaki ideolojik hareketler ve çatışmalar çoğalır. Köy enstitüleri kanalından, köyden çıkıp köye bağlı kalan ve kısa bir süre sonra edebiyat yolundan köyün ve köylünün meselelerine eğilecek bir nesil yetişir. I. dönemden devam eden nesillerin yanında yer alan bu nesil, daha çok, ayrıntılara kadar girmeğe elverişli olan roman ve hikâye türünü tercih eder.

Cumhuriyet devri edebiyatının bu II. döneminde ele aldıkları konular ferdî ve sosyal olsun, belli bir ideolojiye bağlı bulunsun veya bulunmasın - kadın yazarlar dışında - bütün roman ve hikâye yazarları realist metoda yönelirler. Bu yönelmenin, elbette yazarlara göre ölçüsü ve şekli değişir. Bu dönemde Türk roman ve hikâyesinin daha çok sosyal konulara dönük olmasının da bunda payı olduğu muhakkaktır.

Gerçekten I. döneme göre, sosyal konularda açık bir artma vardır. Bu dönemdeki sosyal konular kümesine de, I. dönemdeki bütün konular girer. Bunların yanında, psikolojik, tarihî ve siyasî konular da eski yerlerini korurlar. Yalnız, I. dönemde rağbet gören kötü batılılaşma, sosyetik hayat, sefahat ve eğlence hayatı konusunda oldukça büyük bir azalma göze çarpar. Buna karşılık, dış Türklerin hayatı ile deniz adamlarının yaşayışları gibi yeni konular girer. Çok değişik karakterler ve sosyal çevrelerle dolu olan bu dönem hikâye ve romanlarında farklı görüşlerin yer alması da tabiîdir. Ancak, sosyalist görüşlü yazarların sosyal konuları işleyen eserlerinde hep aynı meseleler üzerinde durmaları, hep önceden belli ve aynı sonuçlara varmaları ve meseleleri hep ön plana çekerek insanı geri plana itmeleri tepkilere yol açar. Bu tepkilerde şuuraltını temel konu alan II. Yeni hareketinin etkisi olduğu gibi, bu konuya çok daha önce eğilmiş bazı batılı romancıların (F. Kafka, W. Faulkner, J. Joyce, J. P. Sartre) temsil ettikleri sürrealizm ve egzistansiyalizm gibi sanat anlayışlarının da etkileri vardır. Bu tepkileri yapanlar arasında Feyyaz Kayacan (doğ. 1919), Tahsin Yücel (doğ. 1933), Orhan Duru (doğ. 1933), Adnan Özyalçıner (doğ. 1934), Demir Özlü (doğ. 1935), Ferit Edgü (doğ. 1936) ve Onat Kutlar (doğ. 1936) gibi yeni imzalar yer alır.

Çok çeşitli üslûp örnekleri içinde ise çoklukla realist metoda en uygun olan yalın üslûbun tercih edildiği görülür. Dilde neolojizme fazla yer verilmez. Ortak konuşma dili yaygındır. Yerli bazı söz ve ifadeler ise, aşırılığa kaçılmadıkça, realist metoda sadık kalma, verilen çevrelerin canlılığını sağlama bakımından yararlı da sayılabilir.

Bu dönemin gittikçe artan bir hızla yöneldiği sosyal konular içinde köy konusu en geniş yeri tutar. Doğrudan doğruya köyden çıkan veya köyle sürekli ve yakın teması olan yazarların bu konuyu ele almaları, onun çok çeşitli yönlerinin (yoksulluk, cahillik, taassup, topraksızlık, susuzluk, ağaların zulmü, kasaba tüccarlarının köylüyü sömürmesi, hükümetin ilgisizliği, jandarmanın zulmü, hastalık, yolsuzluk, ortakçılık, başlık parası, kan davası, yeni tarımcılık...) çok daha gerçek bir şekilde ortaya konulmasını sağlar. Yüzyılların müzminleştirdiği ve düğümleye düğümleye çözülmesi çok güç duruma soktuğu meselelerin bu dönemde ele alınışının ilk başarılı örnekleri Samim Kocagöz (doğ. 1916)'ün hikâyelerinde görülür: *Telli kavak* [1941]. Bunları Faik Baysal (doğ. 1918)'ın *Sarduvan* [1944] romanıyla yine Kocagöz'ün *Sığınak* (hikâyeler [1946]) ve *Sam Amca* [1951] adlı eserleri takip ederler. Köy konusu, 1950' den sonra, yavaş yavaş gelişme safhasına girer. Bu safhanın başlıca yazarları ve eserleri: Kemal Bilbaşar (doğ. 1910) *(Pembe kurt,* hikâyeler [1953]), Samim Kocagöz *(Yılan hikâyesi* [1954]), Refik Erduran (doğ. 1928) *(Yağmur duası* [1954]), Orhan Hançerlioğlu (doğ. 1916) *(Ekilmemiş topraklar* [1954]), Muhtar Körükçü (doğ. 1915) *(Anadolu hikâyeleri* [1954]), Kemal Tahir (1910 - 1973) *(Sağırdere* [1955], *Rahmet yolları kesti* [1957], *Körduman* [1957], *Yediçınar yaylası* [1958], *Köyün kamburu* [1959]), Yaşar Kemal (doğ. 1922) *(İnce Memet* [1955], *Teneke* [1955]), Talip Apaydın (doğ. 1926) *(Sarı traktör* [1958], *Yarbükü* [1959]), Fakir Baykurt (doğ. 1929) *(Yılanların öcü* [1959])

ve Cengiz Tuncer (doğ. 1931) *(Hacizli toprak* [1959])'dir. İdeolojik müdahalelerin hemen çok az olduğu bu dönemde, gerçekçi bir metoda dayanan bu eserlerin, I. dönemde hemen hemen sadece düşünce ve duygu planında kalmış olan köy konusunun bütün ayrıntıları ile aydınlığa çıkarılmasında büyük yararı dokunmuştur.

II. dönemde iş ve işçi hayatı (işçinin yoksulluğu, işverenlerce sömürülmesi, işçilerin kötü yaşama ve çalışma şartları) konusu da küçük bir gelişme gösterir. Bu konuyu değişik açılardan ve değişik ölçülerde ele alan başlıca yazarlar: Kemal Bilbaşar *(Anadolu'dan hikâyeler* [1939], *Cevizli bahçe*, hikâyeler [1941]), Orhan Kemal (1914 - 1970) *(Ekmek kavgası*, hikâyeler [1949], *Avare yıllar* [1950], *Grev*, hikâyeler [1954], *Bereketli topraklar üzerinde* [1954]) ve Necati Cumalı *(Tütün zamanı* [1959])'dır.

Küçük memurların, emeklilerin ve esnafın - Türk romanında ilk büyük temsilcisi Hüseyin Rahmi Gürpınar olan - kenar mahalle halkının yaşayışları da bu dönem roman ve hikâyesinde geniş yer alır. Bu insanların geçim sıkıntıları, yalnızlıkları, kendi dünyaları içindeki türlü meseleleri birçok yazarların eserlerine konu olur. F. Celâlettin Göktulga'nın *Eldebir Mustafa Efendi* (hikâyeler [1943]), *Avur zavur kahvesi* (hikâyeler [1948]), *Salgın* (hikâyeler [1953]) ve *Rüzgâr* (fıkralar ve hikâyeler [1955]); Osman Cemal'in *Çingeneler* [1939], *Bekri Mustafa* [1944] ve *Aygır Fatma* [1944]; Memduh Şevket Esendal'ın *Hikâyeler I ve II* [1946]; Reşat Enis Aygen'in *Ağlama duvarı* [1949] ve *Yol geçen hanı* [1951]; Sait Faik Abasıyanık'ın *Mahalle kahvesi* (hikâyeler [1950]); Muzaffer Buyrukçu'nun *Katran* (hikâyeler [1956], *Acı* [1957], *Korkunun parmakları* [1959]; Mehmet Seyda'nın *Yaş ağaç* [1958], *Ne ekersen* [1958] adlı eserleri bunlar arasındadır.

II. dönem roman ve hikâyesinin sosyal konuları içinde yer alan ve ilk örneğini *Kuyucaklı Yusuf* (Sabahattin Ali [1937]) ile veren kasaba hayatı, değişik yönleriyle Kemal Bilbaşar'ın *Cevizli bahçe* (hikâyeler [1941]), Samim Kocagöz'ün *Bir şehrin iki kapısı* [1948], Orhan Hançerlioğlu'nun *Karanlık dünya* [1951], İlhan Tarus'un *Yeşilkaya savcısı* [1953] ve Reşat Nuri'nin *Kavak yelleri* [1961] adlı eserlerinde ele alınmış; batılılaşma konusu üzerinde ciddî çözümler arayan eserler ise, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Hüzün* [1949] ve Peyami Safa'nın *Biz insanlar* [1959] adlı romanlarıdır. Cumhuriyet devri inkılâplarını ve birçok alanlarda meydana gelen sosyal değişiklikleri bütün halinde değil, parça halinde veren birçok eserler arasında en dikkate değenleri olarak Reşat Nuri'nin *Eski hastalık* [1938] ve *Miskinler tekkesi* [1946] sayılabilir. Atatürk'ün ölümünden ve tek partili sistemin sona ermesinden [1950] sonra, Cumhuriyet devri inkılâplarının geçirdikleri safhalar ve vardıkları sonuçlar üzerindeki ilk ciddî muhasebeyi de *Panaroma* (2 cilt [1953 - 1954]) adlı büyük romanında Yakup Kadri yapar.

Çok değişik psikolojik durumları (başta aşk olmak üzere çeşitli duyguları, ihtirasları, heyecanları, bunalımları, hayal kırıklıkları, yalnızlıkları...), yani daha çok fert hayatını ağırlık yapan yazarların sayısı bu dönemde de fazladır. Ancak bütün bu roman ve hikâyelerdeki psikolojik unsurların sadece ağır bastığı ve bunların yanında sosyal çevrenin de değişik yönleri ve meseleleri ile yer aldığı unutulmamalıdır. I. dönem sırasında yurt dışında bulunan Refik Halit de bu dönemin roman hayatına yeniden katılır ve maceralı aşk romanları yazar. Bu dönemin psikolojik durumlara değer veren başlıca yazarları ile eserleri: Sait Faik'in *Sarnıç* (hikâyeler [1939])'ı, *Şahmerdan* (hikâyeler [1940])'ı, *Lüzumsuz adam* (hikâyeler [1948])'ı, *Havada bulut* (hikâyeler [1951])'u, *Alemdağ'da var bir yılan* (hikâyeler [1954])'ı, *Az şekerli* (hikâyeler [1954])'si, *Mahkeme kapısı* (hikâyeler [1956]); Sabahattin Ali'nin *İçimizdeki şeytan* [1940]'ı ile *Kürk mantolu Madonna* [1943]'sı; Peride Celâl'in *Yaz yağmuru* [1940] ile *Aşkın doğuşu* [1944]; Ethem İzzet'in *Sen de seveceksin* [1942]'i; Mükerrem Kâmil'in *İstranca eteklerinde* [1939]'si, *Çırpınan sular* [1941]'ı, *Ateşten damla* [1942]'sı, *Uyuyan hâtıralar* [1944]'ı, *İhtiras* [1948]'ı; Kemal Bilbaşar'ın *Denizin çağırışı* [1943]; Ahmet Hamdi'nin *Abdullah Efendinin rüyaları* (hikâyeler [1943]), *Yaz yağmuru* (hikâyeler [1955]); Esat Mahmut'un *Kadın severse* [1939]'si, *İlk ve son* [1940]'u, *Sokaktan gelen kadın* [1945]'ı, *Ankara ekspresi* [1946], *Ömrümün tek gecesi* [1946], *Son tren* [1954]'i; Muazzez Tahsin'in *Bir genç kızın romanı* [1943], *Küçük hanımefendi* [1945]'si, *Nişan yüzüğü* [1945], *Sevmek korkusu* [1953], *Aşk ve intikam* [1958]'ı; Peyami Safa'nın *Matmazel Noralya'nın koltuğu* [1949]; Oktay Akbal (doğ. 1923)'ın *Aşksız insanlar* (hikâyeler [1943])'ı, *Bulutun rengi* (hikâyeler [1954]), *Benler aynası* (hikâyeler [1958]); Samet Ağaoğlu (1909 - 1982)'nun *Zürriyet* [1950]'i, *Öğretmen Gafur* [1953]'u; Tahsin Yücel'in *Haney yaşamalı* (hikâyeler [1954]), *Düşlerin ölümü* (hikâyeler [1958]); Nezihe Meriç'in *Bozbulanık* [1953]'ı ve *Topal koşma* [1956]'sı; Feyyaz Kayacan'ın *Şişedeki adam* (hikâyeler [1958])'ı, Orhan Duru'nun *Bırakılmış biri* (hikâyeler [1959]'si; Ferit Edgü'nün *Kaçkınlar* (hikâyeler [1959])'ı ve Yusuf Atılgan'ın *Aylak adam* [1959]'ıdır.

Bu dönemde değişen sosyal durumlarla psikolojik durumları yan yana işleyen ve bunların her ikisinin de aksayan yönlerini ele alarak onları tamamıyla şahsî bir görüşle ve yapıcı düşünceye dayalı bir tenkitçi tutumla değerlendiren güçlü bir hikâyeci ise, Haldun Taner'dir. Yazarın bu döneme rastlayan hikâye kitapları: *Yaşasın demokrasi* [1949], *Tuş* [1951], *Ayışığında "Çalışkur"* [1954], *On ikiye bir var* [1954]'dır.

Tarihî konulardaki roman türü de bu dönemde büyük bir gelişme gösterir. Yakın zaman Türk hayatına duyulan özlemi en bilgili ve lirik şekilde üstün renkleri ile aksettiren yazar, *Fahim Bey ve biz* [1941], *Çamlıcadaki eniştemiz* [1944], *Ali Nizami Bey'in alafrangalığı ve şeyhliği* [1952] adlı romanlarıyla Abdülhak Şinasi Hisar (1883 - 1963)'dır. I. dönemde aynı türde tanınmış yazarlardan Sermet Muhtar'ın *Eski çapkın anlatıyor* [1944] romanı ile Nahit Sırrı'nın *Bir Osmanlı diplomatı Personi Beyle Madam'ı* (tefrika [1947]) ve *Sultan Abdülhamit düşerken* [1957] adlı eserleri ise bu dönemde yayınlandı. Bunların yanında İstanbul'un eski yaşayışı hakkındaki romanlarını bu dönemde yayınlanan Samiha Ayverdi (doğ. 1906)'yi de kaydetmek gerekir: *Mabette bir gece* [1940], *Ateş ağacı* [1941], *Son menzil* [1943], *Mesih Paşa imamı* [1948]. Tarihî konuları ilk olarak bu dönemde işleyen başlıca yazarlar: Gök Türk tarihinin kahramanlarını canlandıran Nihal Atsız (1905 - 1975) *(Bozkurtların ölümü* [1946], *Bozkurtlar diriliyor* [1949], *Osmanoğulları* [1950], *İstanbul kapılarında* [1954], *Turgut Reis* [1958], *Cem Sultan* [1959])'dır. Refik Halit de bir romanının *(2 000 yılın sevgilisi* [1954]) konusunu Anadolu'nun Romalı ve Selçuklu

devirlerinden alır. Bütün bunlara I. dönemden sonra gelen Millî Mücadele devri konularını işleyen eserleri de eklemek gerekir. Bunların başlıcaları da *Esir şehrin insanları* (Kemal Tahir) [1956] ve *Var olmak* (İlhan Tarus) [1957]'tır.

Cumhuriyet devri roman ve hikâyesinin II. döneminde, I. dönemde görülmeyen iki yeni konu daha ele alınır. Bunlardan biri, ekmeklerini denizden kazanan insanların hayatı, biri de Türkiye dışında yaşamakta olan Türklerin hayatıdır. Birincisini ilk olarak ele alan yazar, Ege kıyılarındaki deniz adamlarının yaşayışlarını, sıkıntılarını dile getiren ve eserlerinde Halikarnas (Bodrum) Balıkçısı adını kullanan Cevat Şakir Kabaağaçlı (1886 - 1973)'dır. Ege kıyılarının haşmetli güzelliği içinde bugünün insanlarıyla birlikte yer yer eski tarihî devirlerin hâtıralarına da uzanan, büyük bir deniz sevgisinin doldurduğu, böylece başarılı bir yeni - eski kompozisyonu ortaya koyan ve birçok eserleri bulunan yazarın, II. döneme rastlayan bu konudaki eserleri şunlardır: *Ege kıyılarında* (hikâyeler [1939]), *Aganta Burina Burinata* [1946], *Akdeniz* (hikâyeler [1947]), *Ege'nin dibi* (hikâyeler [1952]), *Yaşasın deniz* [1954]. Cevat Şakir'i bu dönemde, *Son kuşlar* (hikâyeler [1952]) ve *Kayıp aranıyor* [1954] adlı eserleri ile Sait Faik Abasıyanık ve *Kavganın başı ve sonu* (hikâyeler [1955]) adlı eseri ile Zeyyat Selimoğlu takip ederler.

Dış Türklerle ilgili ikinci konuya gelince; *Gönül Hanım* [1971] romanı ile ilk defa Ahmet Hikmet'in denediği bu konunun bu dönemdeki tek temsilcisi Cengiz Dağcı (doğ. 1920)'dır. Kırım Türklerinden olup II. Dünya Savaşı sonunda kaçarak Londra'da yerleşen yazarın, Kırım Türklerinin Rus idaresinde uğradığı zulmü anlatan birçok eserlerinden bu dönemde yazılmış olanlar şunlardır: *Korkunç yıllar* [1956], *Yurdunu kaybeden adam* [1957] ve *Onlar da insandı* [1958].

Önceki dönemlerde olduğu gibi, 1960'ta başlayan III. dönemde de edebiyat günün siyasî ve sosyal şartlarına paralel bir yol takip eder. Bu bakımdan roman ve hikâye bütün türlerin önündedir. 1961 Anayasasının kabulünden sonra yapılan ilk seçimlerde (14 ekim 1961), hiçbir siyasî partinin tek başına iktidar olamaması karşısında, koalisyonlar dönemi başlar. 1965 seçimlerinde Adalet Partisi tek başına iktidara gelir. Ancak, yeni anayasanın getirdiği imkânlardan yararlanarak sosyalist ideoloji siyasî plana rahatça yerleşir. AP'nin kurulduğu yıl (1961) Türkiye İşçi Partisinin de kurulması, iş kanunu (1936) ile kaldırılmış olan grev hakkının yeni anayasada yeniden tanınması, sosyalist sendikaların bir konfederasyon halinde (DİSK) birleşmeleri (1963) ve siyasî plana da girmeleri, 1965 seçimlerinde İşçi Partisi'nin on beş milletvekilliği kazanarak parlamentoya girmesi, Türkiye'de sosyalist faaliyetlerin hızla gelişmesinde etkili olmuştur. 1968'de öğrenci hareketleri başlatıldı. Kısa sürede silâhlı çatışmalara dönüşen bu hareketler 1971 yılı başlarında büyük boyutlara ulaştı. Siyasî partilerin ülke menfaatlerini ön plana alıp gereğinde birlikte hareket etme alışkanlığını bir türlü kazanamayarak hep kendi çıkarlarını düşünmeleri, başta Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS, 1965) ve Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu (Dev - Genç, 1965) olmak üzere birçok alanlarda siyasî maksatlı sosyalist kuruluşların ve bunlara tepki olarak milliyetçi kuruluşların da ortaya çıkması çatışmaların zirveye tırmanmasına yol açtı. Bir iç savaş tehlikesinin belirdiği bu sıralarda parlamentonun olayları durduracak tedbirler alamaması karşısında silâhlı kuvvetler harekete geçerek yayınladıkları bir bildiri (12 mart 1971) ile hükümeti istifa ettirerek millî bir koalisyon hükümeti kurulmasını sağladılar. İlân edilen sıkıyönetim ve kurulan askerî mahkemelerle anarşik olayların sorumluları tutuklanıp cezalandırıldılar. Yeni hükümet teklifi ile parlamento anayasada yaptığı değişikliklerle anarşik olayları önlemek için gerekli tedbirleri aldı. 1973 yılına kadar süren bu dönemde Cumhuriyet Halk Partisinin yönetim kadrosunun el değiştirmesi ve aynı yıl yapılan seçimlerde koalisyon yoluyla iktidara gelen bu kadronun sosyalizme yakınlığı dolayısıyla sosyalist siyasî faaliyetler yeniden teşkilâtlanmağa ve hızla gelişmeğe başladı. Böylece tekrar silâhlı eylemlere ve iktidarı anarşi ve terör yoluyla ele geçirme çabalarına çok daha şiddetli ve yaygın bir şekilde başlandı. Bu arada Türkiye'nin ekonomik durumu da bir çıkmaza girmiş bulunuyordu. Yanlış ekonomik politikalar güdülmesi ve akıl almaz seviyede dış borçlanmalar yüzünden enflasyon hızla artınca ülkedeki büyük huzursuzluğa geçim sıkıntısının da dayanılmaz yükü eklenmiş oldu. 1961 Anayasasının getirdiği şartlar yüzünden devlet ve parlamento tam bir güçsüzlük içine düşünce silâhlı kuvvetlerin yeni bir müdahalesi de kaçınılmaz duruma geldi (12 eylül 1980).

Bu çok karışık siyasî, ekonomik ve sosyal durumu, roman ve hikâye türü için çok elverişli bir zemin olarak değerlendiren yazarlar oldu. Bu sebeple, sosyalist ideolojiyi heyecan ve duygu yolu ile yayma görevini zaten öteden beri yüklenmiş olan bazı yazarlar ve yenileri, bu sınırı da aşarak eylemin içine girmiş oldular. Böylece, bu dönemin ideolojik ve siyasî olaylarını konu alan roman ve hikâyelerde büyük bir artış görülür. Bu olayların bir kısmı da yazarlarınca bizzat yaşanmış olaylardır. 12 mart 1971 dönemi olayları ise, ayrı bir yer tutar. Bu arada 1950'den sonraki roman ve hikâyelerde büyük bir ilgi gören köy konusu, 1970'te hızını kaybeder ve rağbetten düşer. Bunda, bu konuda artık her şeyin birçok yazarlarca tekrarlanmış olması ve bu tutumun getirdiği bıkkınlıkla beraber, eylemin ön plana geçişinin de payı vardır. Önceki dönemlerin sosyal plandaki konuları (işçi meseleleri, bozulan eski aile düzeni, orta sınıfın yaşayışı) ile psikolojik konular, tarihî konular ve deniz insanlarının yaşayışları gibi konular da devam eder. Roman ve hikâyeye II. dönemde girmiş olan Türkiye dışındaki Türklerle ilgili konularda bir genişleme görülür. Bu konuya Kırgız ve Bulgaristan Türkleri gibi Türk vatandaşı olmayan Türklerle birlikte, Türk vatandaşı olup da geçici olarak Türkiye dışında bulunan Türklerin (Almanya'daki işçiler) yaşayışları da eklenir. Ayrıca, cinsiyetle ilgili meseleleri de bu dönemde ayrı bir konu olarak ele alan roman ve hikâyeler de görülür. İlk şöhretlerini II. dönemde yapmış olan romancı ve hikâyeciler bu dönemde de çalışmalarını sürdürürlerken yeni imzalar da ortaya çıkar.

Çoğunlukla çeşitli konuları bir arada ele aldıkları için sadece ağırlık taşıyan konularına göre bir tasnif yapılacak olursa, sosyal konular içinde şehirlerin dar gelirli halkının ve aydınlarının, kenar mahallelerinin ve gecekondularının yaşayışlarını ve meselelerini konu alan yazarlar ve eserleri: Muzaffer Buyrukçu (doğ. 1928)'nun *Bulanık resimler* (hikâyeler [1961]), *Kuyularda* (hikâyeler [1962]), *Cehennem* (hikâyeler [1966]), *Kavga* (hikâyeler [1967]),

Gürültülü birkaç saat [1969], *Bir olayın başlangıcı* [1970] ve *Mağara* [1971]'sı; Afet Ilgaz (doğ. 1937)'ın *Bedriye* (hikâyeler [1963]), *Başörtüler* (hikâyeler [1964]), *Toprak* (hikâyeler [1968]), *Halk hikâyeleri* [1972] ve *Çeribaşı Aptullah'la idamlık İsmail* [1947]'i; Tarık Dursun K. (doğ. 1931)'nın *Sabah olmasın* [1967]'ı; Füruzan (doğ. 1935)'ın *Parasız yatılı* [1971], *Kuşatma* [1972] ve *Benim sinemalarım* [1973]'ı; Sevinç Çokum (doğ. 1943)'un *Eğik ağaçlar* (hikâyeler [1972]), *Bölüşmek* (hikâyeler [1974]), *Makina* (hikâyeler [1976]) ve *Zor* [1976]'u; Tomris Uyar (doğ. 1941)'ın *İpek ve bakır* (hikâyeler [1971]), *Ödeşmeler* (hikâyeler [1973]), *Diz boyu papatyalar* (hikâyeler [1975]) ve dar gelirli aydınları ideolojik görüşleri ve tutumları açısından değerlendirmeye çalışan Selim İleri (doğ. 1949)'nin *Her gece Bodrum* [1976], *Ölüm ilişkileri* [1979]'dir.

Bu dönemde köy romanı yazanlar ise, Yaşar Kemal (*Ortadirek* [1960], *Yer demir gök bakır* [1963], *Ölmez otu* [1969], *Demirciler çarşısı* [1974], *Yusufçuk Yusuf*, [1975], *Yılanı öldürseler* [1976]), Fakir Baykurt (*Irazca'nın dirliği* [1961], *Onuncu köy* [1961], *Karın ağrısı*, hikâyeler [1961], *Kaplumbağalar* [1967], *Tırpan* [1970], *Anadolu garajı*, hikâyeler [1970], *Kara Ahmet destanı* [1977]), Orhan Kemal (*Kanlı topraklar* [1963]), Samim Kocagöz (*Bir karış toprak* [1964], *Yol üstündeki kaya*, hikâyeler [1964], *Bir çift öküz* [1970]), Dursun Akçam (*Maral*, hikâyeler [1964], *Ölü ekmeği*, hikâyeler [1969], *Taş çorbası*, hikâyeler [1970], *Köyden indim şehire* [1973], *Kanlıdere'nin kurtları* [1976]), Talip Apaydın (*Ortakçılar* [1964], *Ortakçının oğlu* [1974]), Kemal Bilbaşar (*Cemo* [1966], *Memo* [1968]), Kemal Tahir (*Bozkırdaki çekirdek* [1967], *Büyük mal* [1970]), Muhtar Körükçü (*Doğu'dan hikâyeler* [1968]), Abbas Sayar (*Yılkı atı* [1970], *Çelo* [1972], *Can şenliği* [1974]), Rasim Özden Ören (*Çok sesli bir ölüm*, *hikâyeler* [1974]) ve köy konusunu daha çok insanları yönünden değerlendiren Ferit Edgü (*Kimse* [1976], *O* [1977]) yer alırlar. Cumhuriyet'ten sonraki sosyal değişiklikler karşısında bozulan eski aileyi konu edinen eserler arasında Orhan Hançerlioğlu (doğ. 1916)'nun *Bordamıza vuran deniz* [1960], Sabahat Emir (doğ. 1943)'in *Ceviz oynamağa geldim odana* (hikâyeler [1964]), *Öküz kafalı Şaban Bey* (hikâyeler [1969]), *Geceyle gelen* (hikâyeler [1977]) ve Mehmet Seyda (doğ. 1919)'nın *Süeda Hanımın ortanca kızı* [1970] adlı romanı sayılabilir.

İşçi hakları konusunun günlük konular arasına girmiş olmasına rağmen, bu dönemde işçi haklarını, onların yaşayışlarını ve meselelerini konu alan romanlar ve hikâyeler çok azdır: *Zonguldak hikâyeleri* [1962], *Yanar taş* [1970] (Mehmet Seyda), *Irgatların öfkesi* [1971] (Kemal Bilbaşar), *Gözbağı* [1976] (Erol Toy).

Kasaba hayatını konu alan eserler ise, daha azdır: *Yeşil gölge* [1970] (Kemal Bilbaşar).

Çeşitli konuların bu dönemdeki azalışında, 1950 yıllarının sonlarından başlayarak Türkiye'nin hayatında değişik şekil ve mahiyetteki önemli siyasî ve ideolojik olayların - hızlı bir gelişme çizgisi içinde - sürekli olarak ön planı işgal etmiş olmalarının payı büyüktür. Roman yazarlarının siyasî olayların cazibesine kapılmaları çok çabuk olur. III. dönemin ilk yıllarından itibaren, 27 mayıs hareketini doğuran sebepler üzerinde durmağa başlarlar. *Kurtlar sofrası* (2 cilt [1963 - 1964]) romanı ile bu konuyu ilk olarak Atillâ İlhan ele alır. On yıl sonra *Bıçağın ucu* [1973]'nda ve daha sonra da *Yaraya tuz basmak* [1978]'te aynı konuya tekrar döner. Samim Kocagöz'ün *İzmir'in içinde vurdular beni* [1973] ve Vedat Türkali'nin *Bir gün tek başına* [1975] adlı romanları da aynı konuyu işlerler. Bu arada Kemal Tahir *Kurt kanunu* [1969] adlı romanı ile 1926'da Atatürk'e İzmir'de hazırlanan siyasî kompleyu anlatır. Bundan sonra, silâhlı öğrenci hareketleri ve 12 Mart'la ilgili romanlar başlar. Bu konuları kısmen veya tamamıyla ele alan yazarlarla eserler şunlardır: Melih Cevdet (*Gizli emir* [1970]), Çetin Altan (*Bir avuç gökyüzü* [1974]), Tarık Dursun K. (*Gün döndü* [1974]), Erdal Öz (*Yaralısın* [1974]), Füruzan (*47'liler* [1974]), Sevgi Soysal (*Şafak* [1975]), Samim Kocagöz (*Tartışma* [1976]), Oktay Rifat (*Bir kadının penceresinden* [1976]), Demirtaş Ceyhun (*Yağmur sıcağı* [1976]).

Türkiye'deki demokratik düzenin ortadan kaldırılması gayesini güden anarşik olayları sosyalist açıdan değerlendirmeğe çalışan bu romanların dışında, aynı olayları sağcı görüşle ele alan romanlar da yazılmıştır: *Sancı* ([1974] Emine Işınsu), *Gençliğim eyvah* ([1979] Tarık Buğra). Genellikle vakalarındaki olayların çokluğuna ve ideolojik yönlerinin ağır basmasına rağmen, bu romanlarda değişik psikolojik durumların da yer aldıkları ve bazı yazarların bunlara da dikkatle eğildikleri görülür.

Ancak, bu gürültülü, insanı ve insanlığı hiçe sayan, ideolojik hedefler ve siyasî maksatlar uğruna her şeyi kolaylıkla feda edebilen eylemler döneminde, insan psikolojisinin sadece belli yazarlarda değerini koruması da tabiîdir. Bu dönem roman ve hikâyelerine konu olan psikolojik durumlar, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, şuuraltı hayatın bulanık, sisli ve anlaşılması güç dünyası ile birlikte, bunlardan çok daha yaygın olan normal ve değişik duygular, istekler, özlemler, bunalımlar, yalnızlıklar, heyecanlar ve ihtiraslarla ilgilidir. Romantik aşkları işleyen ve yazarları çoğunlukla kadın olan romanlar ise, bu dönemde de büyük bir bolluk gösterir. Kahramanları değişik sosyal ve kültürel kesimlerden olan roman ve hikâyelerde, psikolojik temalıların bazen oldukça başarılı şekilde derinlere indikleri ve bazen de çok kabukta kaldıkları göze çarpar. II. dönemin, daha çok şuuraltı hayatla ilgili başarılı denemeler yapmış olan Ahmet Hamdi'nin bu dönemde de üç romanı yayınlanır: *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* [1961], *Sahnenin dışındakiler* [1973] ve *Huzur* [1975].

Eserlerinde psikolojik konulara değişik ölçü ve şekillerde yer veren başlıca yazarlar şunlardır: Yusuf Atılgan (doğ. 1921) (*Bodur minareden öte* [1960], *Anayurt oteli* [1973]), Adnan Özyalçıner (doğ. 1934) (*Panayır*, hikâyeler [1960], *Sur*, hikâyeler [1963], *Yağma*, hikâyeler [1971]), Ferit Edgü (doğ. 1936) (*Bozgun*, hikâyeler [1962], *Av*, hikâyeler [1968], *Kimse* [1976], *O* [1977]), Feyyaz Kayacan (doğ. 1919) (*Sığınak*, hikâyeler [1962], *Cehennemde bir Yusuf* [1964], *Gibiciler* [1967], *Hiçoğlu'nun serüvenleri* [1969]), Demir Özlü (doğ. 1935) (*Soluma*, hikâyeler [1963], *Boğuntulu sokaklar*, hikâyeler [1966], *Öteki günler gibi bir gün* [1974], *Bir uzun sonbahar* [1976]) ve romanları aynı zamanda psikolojik ağırlık taşıyan Selim İleri (*Her gece Bodrum* [1976], *Ölüm ilişkileri* [1979]), Nezihe Meriç (*Korsan çıkmazı* [1961]), Tarık Dursun K. (*Sevmek diye bir şey*, hikâyeler [1965]), Oktay Akbal (*Yalnızlık bana yasak*, hikâyeler [1967], *İstinye suları*, hikâyeler [1973], *İnsan bir ormandır* [1975]), Tahsin Yücel (*Mutfak çıkmazı* [1960], *Yaşa-*

dıktan sonra [1969]), Esat Mahmut (*Kadın isterse* [1960]), Mükerrem Kâmil Su (*Aynadaki kız* [1962], *Ayrı dünyalar* [1964]), Muazzez Tahsin Berkand (*Bir bahar akşamı* [1960], *Bulutlar dağılınca* [1967], *Uzayan yollar* [1968], *Işık yağmuru* [1971], *İki kalp arasında* [1972], *Bir gün sabah olacak mı?* [1972]), Kerime Nadir (*Bir aşkın tarihi* [1962], *Saadet tacı* [1963], *Suya düşen hayaller* [1964], *Kar gecesi* [1973], *Güller ve dikenler* [1977], *Bir çatı altında* [1979]).

Tarihî konularda ise daha önceki dönemlerde olduğu gibi, yazarlar eski Türk tarihinden İstiklâl Harbi'ne kadar uzanan perspektifi yine kullanmakla birlikte, yoğunluk Osmanlı tarihi ile Millî Mücadele'dedir. Tarihî roman çeşidinin Cumhuriyet devrindeki ilk temsilcilerinden Abdullah Ziya Kozanoğlu'nun *Kızıl kadırga* [1962]'sı ile *Kubilay Han'ın gelini* [1966]; Feridun Fazıl Tülbentçi'nin *Hürrem Sultan* [1960]'ı, *Kanunî Sultan Süleyman* [1962]'ı, *Şanlı kadırgalar* [1964]'ı; Oğuz Özdeş (1920 - 1979)'in *Oğuz Han* [1964]'ı ile "Karapençe dizisi" (*Karapençe Estergon'da* [1966], *Karapençe'nin intikamı* [1966], *Karapençe Voyvoda'ya karşı* [1967], *Karapençe'nin oğlu* [1967]); Ragıp Şevki Yeşim (1910 - 1971)'in *Zümrüt gözlü sultan* (Hürrem Sultan [1965])'ı; Kemal Tahir'in *Devlet ana* [1967]'sı ve *Kurt kanunu* [1969]; Emine Işınsu (doğ. 1938)'nun *Ak topraklar* [1971]'ı; Mustafa Necati Sepetçioğlu (doğ. 1932)'nun *Kilit* [1971]'i, *Anahtar* [1973]'ı, *Kapı* [1973]'sı, *Konak* [1974]'ı, *Çatı* [1974]'sı, *Üçler, yediler, kırklar* [1975]'ı, *Bu atlı geçide gider* [1977]'i ve Sevinç Çokum (doğ. 1943)'un Rumeli'nin elden çıkışını anlatan *Bizim diyar* [1979]'ı bunlar arasındadır. Millî Mücadele ise, bu dönem romancılarınca ayrı bir ilgi görür. Çete savaşlarından ordu savaşlarına, köylüsünden aydınına kadar, Millî Mücadele'nin olay ve insan olarak değişik kesimlerini ele alan bu tarz eserler arasında başlıcaları: *Esir şehrin mahpusu* ([1962] Kemal Tahir), *Yorgun savaşçı* ([1965] Kemal Tahir), *Hükümet meydanı* ([1962] İlhan Tarus), *Vatan tutkusu* ([1967] İlhan Tarus), *Kalpaklılar* ([1962] Samim Kocagöz), *Doludizgin* ([1963] Samim Kocagöz), *Küçük Ağa* ([1964] Tarık Buğra), *Küçük Ağa Ankara'da* ([1966] Tarık Buğra), *Firavun imanı* ([1976] Tarık Buğra) ve *Toprak acıkınca* ([1968] Erol Toy)'dır.

Denizi ve deniz adamlarını konu alan romanlar ve hikâyeler bu dönemde de hemen hemen II. dönemdeki yazar kadrosunca sürdürülür. Yaman Koray'ın *Deniz ağacı* [1962], *Gelin tacı* [1963], *Sığırcıklar* [1977], *Mola* [1970]'sı, *Büyük orfoz* [1975]'u ve Tarık Dursun K.'nın *Denizin kanı* [1968], Cevat Şakir (Halikarnas Balıkçısı)'in *Deniz gurbetçileri* [1969], Zeyyat Selimoğlu (doğ. 1922)'nun *Direğin tepesinde bir adam* (hikâyeler [1969])'ı, *Kıç üstünde toplantı* (hikâyeler [1971])'sı, *Koca denizde iki nokta* (hikâyeler [1973])'sı, *Karaya vurdu deniz* (hikâyeler [1975])'i bu tür roman ve hikâyenin başlıca örnekleridir.

Cumhuriyet devri roman ve hikâyesine ilk defa II. dönemde Cengiz Dağcı ile girdiği görülen dış Türklerin yaşayışları ve değişik meseleleri ile ilgili konular, III. dönemde coğrafî çerçeve bakımından genişlediği gibi, Türkiye vatandaşı oldukları halde geçici bir süre için Batı Avrupa ülkelerinde büyük kalabalıklar halinde yaşamakta olan Türk işçilerinin durumları da ele alınır. Cengiz Dağcı'nın *O topraklar bizimdi* ([1966] Kırım Türkleri)'si ile *Dönüş* ([1968] Kırım Türkleri)'ü, Bekir Yıldız (doğ. 1933)'ın *Türkler Almanya'da* [1966]'sı ve *Alman ekmeği* [1974], Emine Işınsu'nun *Azap toprakları* ([1970] Batı Trakya Türkleri), *Tutsak* ([1973] Irak Türkleri)'ı ve *Çiçekler büyür* ([1979] Bulgaristan Türkleri)'ü, Yüksel Pazarkaya (doğ. 1940)'nın *Oturma izni* (hikâyeler [1977], Almanya'daki Türk işçileri), Hasan Kayıhan'ın *Acı su* ([1979] Kırgız Türkleri)'yu bu konuyu işleyen başlıca eserlerdir.

Genellikle cinsî tatminsizliğe dayanan bunalımlar ve davranışlarla ilgili konulara, daha çok aile çerçevesi içinde, öteden beri Türk roman ve hikâyesinde yer verilmiştir. Ancak, sebepleri ahlâk anlayışına, geleneklere ve cinsî eğitim yokluğuna dayanan ve gençleri psikolojik bunalımlara sürükleyen cinsî tatminsizlik meselesi, III. dönemin romanlarında ve hikâyelerinde daha sık, daha şuurlu ve sosyal yönlü olarak ele alınmıştır. Çoğunlukla, tek başına değil, değişik meseleler arasında işlenen bu konuya eğilen yazarlar: *Tanrıgillerden biri* (hikâyeler [1961]) ve *Sansaryan hanı* (hikâyeler [1967]) ile Demirtaş Ceyhun; *Cinsel oyun* [1966]'u ile Mehmet Seyda; *Yürümek* [1970]'i ile Sevgi Soysal (1936 - 1976); *Kerkenez* [1971] ile Cengiz Tuncer (doğ. 1931); *Bıçağın ucu* [1973] ile Atillâ İlhan ve *Bir düğün gecesi* [1979] ile Adalet Ağaoğlu'dur.

Cumhuriyet devri edebiyatının bu son döneminde roman ve hikâyede, temel unsur olan insanla onun sosyal çevresi arasındaki bağı kavrayabilen dengeli ve başarılı denemeler azdır. İnsanı çevresinden soyup sadece psikolojik bir yapı olarak veren ve çevrenin bu yapıdaki payını görmezlikten gelen yazarlarla insanı hayattan silen, onun kendi dünyasını yıkan, onu çevrenin elinde bir robot durumuna getirmeğe çalışan yazarlar bu başarısızlığın sorumlularıdır. Zaten konusu dağ başındaki sosyal insan olmadığına göre, çevresiz insan kadar, insansız çevreler de düşünülemez. Fizikî çevrenin içinde sosyal çevreyi yaratan ve ona belli bir düzen veren insandır. Düzenler her zaman değişebilir, tek kalıcı, insandır. Her düzen, insanın daha iyi yaşayabilmesi için sadece bir vasıta olduğuna, bunun aksi düşünülemeyeceğine göre, gaye olan insanın vasıta uğruna harcanması, hatta gaye olmaktan çıkarılıp kendini insan yapan psikolojik muhtevası boşaltılarak boş bir kap, hiçbir şahsî fikri, görüşü ve yorumu olmayan bir araç durumuna getirilmesi de söz konusu olamaz. Bu sebeple, her sanat eserinde, medenî her insanın hayatını kuran fert - çevre bağlantısını dengeli ve tutarlı bir biçimde sağlamak kaçınılmazdır. Bunun dışındaki davranışlar, gerçeklere aykırı düşer.

Mizah ve hiciv: Divan edebiyatında yalnız şahıslara yönelik, sosyal mahiyeti olmayan, hiciv yanı ağır basan, ince esprilerle ilgili bulunmayan bu tür (hezliyat, şathiyat), Tanzimat devrinde, daha çok sosyal ve siyasî olaylara yönelmeğe başlar. Hatta alaya alınan veya hicvedilenler genellikle siyasî kişiler oldukları için, dolayısıyla fertleri aşarak, bu tarz yazılar da siyasî bir mahiyet kazanırlar. Ziya Paşa'nın Âli Paşa'yı hedef alan yazıları bu örneklerdendir. Ayrıca, bu devirde, kaba saldırıların yerini de zarif espriler alır. Fakat mizahı ikinci plana itip doğrudan doğruya hicivle uğraşanlar yine vardır (Şair Eşref). 1908'den sonra da mizah sosyal konulara yönelmekte devam eder. Esasen, II. Meşrutiyet devrinin çok karışık ve çok hareketli siyasî hayatı, mizah türünü kuvvetle besleyebilecek durumdadır. Bu sebeple, mizah yollu siyasî hiciv de bu devirde büyük bir gelişme

gösterir. Ayrıca, Tanzimat devrine göre, şekil bakımından da değişiklik göze çarpar. O zamana kadar hiciv ve mizah nazımla yapılırken, II. Meşrutiyet devrinde "fıkra" şekli de büyük rağbet görür. Hatta mizahın, bu devrin çok gelişmiş bir türü olan küçük hikâyeye girdiği de görülür.

Cumhuriyet edebiyatının ilk döneminde (1923 - 1939) Türk mizah ve hicvini yürütenler, başka türlerde de olduğu gibi, II. Meşrutiyet devrinin tanınmış mizahçı ve hicivcileridir: Hüseyin Suat Yalçın, Fazıl Ahmet Aykaç, Neyzen Tevfik Kolaylı, Halil Nihat Boztepe, Abdülbaki Fevzi Uluboy, Hüseyin Rıfat Işıl, Orhan Seyfi Orhon, Yusuf Ziya Ortaç, Faruk Nafiz Çamlıbel, Ercüment Ekrem Talu, İbrahim Alâettin Gövsa.

Bunlardan Hüseyin Suat Yalçın, o zamana kadar yazdığı mizahî şiirlerini (*Gâve destanı* [1923]), Fazıl Ahmet Aykaç mizah yazılarını (*Kırpıntı* [1924], *Şeytan diyor ki* [1927] *Fazıl Ahmet* [1934]), Neyzen Tevfik Kolaylı, mizahtan çok kaba hiciv mahiyetindeki şiirlerini (*Azab-ı mukaddes* [1924]), Halil Nihat Boztepe, çoğu divan nazmının şekilleri ile yazılmış şiirlerini (*Âyîne-i devran* [1924], *Maytab* [1924]), İhsan Hamamî, aynı şekillerdeki manzumelerini (*Divan-ı İhsan* [1928], *Hamsiname* [1928]), İbrahim Alâettin Gövsa, mizahla ilgili yazılarını (*Şen yazılar* [1926]) ve Faruk Nafiz Çamlıbel de bu türdeki şiirlerini (*Tatlı sert* [1938]) hep bu dönemde yayınladılar. Abdülbaki Uluboy ile Hüseyin Rıfat Işıl'ın yine bu dönemde yazılmış mizah yazıları kitap haline getirilmiş değildir. Bu dönemde çıkarmış oldukları mizah dergileri ile Türk mizahının yaşamasında ve gelişmesinde büyük emekleri geçen Orhan Seyfi Orhon ile Yusuf Ziya Ortaç ise, nazım ve nesir halindeki mizah yazılarını kitap olarak daha sonraki dönemde yayınladılar. Hiciv alanına gelince; bu dönemin en sert ve en büyük tepkiler yapan örnekleri, *Putları yıkıyoruz!* ("Resimli Ay" dergisi [1929]) başlığı altında, Nazım Hikmet'in, Türk edebiyatının şair ve yazar olarak o dönemdeki otoriteleri (Mehmet Emin Yurdakul, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Ahmet Haşim, Hamdullah Suphi Tanrıöver) aleyhine serbest nazımla yazılmış manzumeleridir.

Bu dönemin mizahını büyük bir espri gücü ve yoğun bir verimlilikle dolduran yazar ise, Ercüment Ekrem Talu (1888 - 1956)'dur. Yazı hayatına Mütareke yıllarında başlayıp Cumhuriyet'in ilânına kadar ardı ardına yayınladığı mizahî fıkra, roman ve hikâyeleri ile hızla şöhrete ulaştı. Adını, ilk olarak, hayalinde yeniden diriltip XX. yüzyılın başlarındaki İstanbul'a getirerek, geçen zaman boyunca büyük değişikliklere uğramış olan hayatın değişik kesimlerini onun gözlemleri, safça hayretleri, esprileri, sevimli ve mübalâgalı üslûbu ile anlatan *Evliya-yı Cedîd* [1920] adlı eseri ile duyurdu. Bunu *Asrîler* [1922], *Gün batarken* [1922], *Kopuk* [1922], *Sabir Efendi'nin gelini* [1922] adlı romanları takip etti. Cumhuriyet devrine rastlayan ilk eserleri ise, *Şevketmeab* [1925], *Kundakçı* [1926] adlı romanları ile *Teraviden sahura* [1923], *Sevgiliye masallar* [1925] ve *Kız Ali* [1926] adlı hikâye kitaplarıdır. Yine bu dönemdeki *Meşhedî ile devr-i âlem* [1927] adlı romanı, Türk mizahına, aşırı mübalâğacı bir İranlı (Meşhedî) ile bir İstanbul kopuğu (Torik Necmi) tiplerini kazandırdı. Bunlardan sonra, yayımları yine ilk döneme rastlayan başka romanları ile hikâye kitapları da şunlardır: *Gemi arslanı* [1928], *Meşhedî arslan peşinde* [1934], *Papeloğlu* [1938], *Meşhedî'nin hikâyeleri* [1928]. Yazı hayatının en verimli safhası 1922 - 1928 yıllarında olan, çoğunlukla İstanbul'un fakir halkı arasından seçtiği kişileri kendi yaşayış şartları içinde, büyük bir gözlem gücü ve canlı bir realizm ile çizen Ercüment Ekrem Talu'nun *Erenler* [1926] adlı bir de komedisi vardır.

I. dönemde Türk mizahının ideolojik yönü olmadığı için, ele alınan değişik konulardaki bütün görüşler tamamıyla şahsîdir. Ancak, bu konular (bürokrasi, nüfuz ticareti, pahalılık ve ekonomik adaletsizlik, dar gelirlilerin geçim sıkıntıları, sosyal ahlâk bozukluğu, aşırı kazanç, karaborsacılık, din sömürüsü, devlet hazinesinden yapılan yolsuzluklar...), halkın büyük çoğunluğunun da şikâyetçi oldukları konulardır. Böylece yazarlar, aynı zamanda, halkın şikâyetlerine de tercüman olmuş olurlar.

II. dönem (1939 - 1960)'in başlarında da, mizah türünü I. dönemin yazarlarından bazıları yürütmekte devam ederler. Bunların başlıcaları, Ercüment Ekrem Talu ile Yusuf Ziya Ortaç ve Orhan Seyfi Orhon'dur. Eski verimliliği kalmamış olan Ercüment Ekrem'in bu dönemdeki mizah çalışmaları sadece altı yıl sürer ve bu süre içinde şu romanlarını yayınlar: *Beyaz şemsiyeli* [1939], *Bu gönül böyle sevdi* [1941], *Çömlekoğlu ve ailesi* [1945]. Orhan Seyfi Orhon, *Asrî Kerem* [1942], *Kulaktan kulağa* [1943], *Düğün gecesi* [1957] ve Yusuf Ziya Ortaç da *Beşik* [1943], *Ocak* [1943] ve *Sarı çizmeli Mehmed Ağa* [1956] adlı eserleri ile bu türdeki son ürünlerini verirler. Yusuf Ziya, Türk mizahının en uzun ömürlü dergisi olan "Akbaba" ile de mizah çalışmalarını sürdürür.

I. dönemin mizah yazılarında çok rağbet görmüş olan nazım, II. dönemde gittikçe kaybolur ve 1945'ten sonra, küçük hikâye ön plana geçer.

Cumhuriyet devri mizah edebiyatının yalnız II. dönemde değil, III. döneminde de önde gelen yazarı Aziz Nesin (doğ. 1915)'dir. 1944'te fıkra yazarı olarak başlattığı mizah çalışmalarını hızla geliştirerek, kısa sürede, hikâyeye, romana ve tiyatroya geçti. Büyük verimliliği ile bütün bu tekniklerden yararlanarak meydana getirdiği eserlerin sayısı çok kabarıktır. Sosyalist görüşe bağlı bulunduğu halde, kara mizaha sapmamış; aydınlık, sevimli ve renkli bir mizah yaratabilmiştir.

Neolojizme fazla yönelmeyen ve ortak konuşma dilinin bütün vokabüler, deyim ve ifade özelliklerini benimseyen bir dil ile yine konuşma üslûbuna bağlı, açık, canlı ve yalın bir üslûba da sahip bulunan yazarın fıkra, hikâye ve roman olarak yayınlanmış pek çok eserlerinden bazıları şunlardır: a. Fıkralar. *Nutuk makinesi* [1958], *Az gittik uz gittik* [1959], *Merhaba* [1971]; b. Hikâyeler. *İt kuyruğu* [1955], *Damda deli var* [1956], *Koltuk* [1957], *Nazik alet* [1958], *Gıdıgıdı* [1959], *Ah biz eşekler* [1960], *Bir koltuk nasıl devrilir?* [1961], *Biz adam olmayız* [1962], *Sosyalizm geliyor savulun* [1965], *Vatan sağ olsun* [1965], *Yaşasın memleket* [1969]; c. Romanlar. *Kadın olan erkek* [1955], *Gol kralı Sait Hopsait* [1957], *Saçkıran* [1959], *Zübük* [1961], *Şimdiki çocuklar harika* [1967], *Tatlı Betüş* [1974].

Mizaha I. dönemde başlayıp o dönemin yaygın konuları olan bürokrasi, değerli yerlere getirilen değersiz kişiler, dalkavukluk, iki yüzlülük, rüşvet, iltimas, yolsuzluk... gibi daha çok şahsî ve sosyal ahlâksızlıkları işleyen manzumelerini II. dönemde *Geçti Bor'un pazarı* (Bir devir böyle geçti) [1952] adı ile yayınlayan Namdar Rahmi Kara-

tay (1896 - 1953)'dan başka, II. dönemde girdikleri mizah alanında III. dönem boyunca da çalışmalarını sürdüren yazarlar Rıfat Ilgaz ile Adnan Veli Kanık'tır.

İçlerinde en verimlileri olan Rıfat Ilgaz (doğ. 1911)'ın hikâye ve roman olarak bu türde yayınlanmış eserleri : a. Hikâyeler. *Radarın anahtarı* [1957], *Don Kişot İstanbul'da* [1957], *Kesmeli bunları* [1962], *Nerde o eski usturalar* [1962], *Geçmişe mazi* [1965]; b. Romanlar, *Hababam* dizisinden üç roman *Hababam sınıfı* [1959], *Hababam sınıfı baskında* [1973], *Hababam sınıfı uyanıyor* [1973], *Bizim koğuş* [1959]'tur.

Adnan Veli Kanık (1916 - 1972) mizah türündeki hikâyelerini *Mapusane çeşmesi* [1952], *Sosyete* [1956], *Seçim konuşmaları* [1957], *Kaynana* [1957] adlı kitaplarında topladı.

Edebî tenkit : Tanzimat'tan beri uğradığı çok sık değişiklikler arasında sürüp gelen ve nesillerin birbirlerini ardı ardına takip ettikleri Türk edebiyatı, bu hızlı akışı ve nesillerin kesintisiz olarak yaptıkları yer ve şöhret edinme mücadelesi içinde, polemikten kurtulup gerçek tenkit türünü geliştirme imkânını bulamadı. Bu türde ispatladıkları değerlerini zaman içinde yaşatmağa çok kısa ömürleri müsaade etmeyen Beşir Fuad (1852 - 1887) ile Ahmed Şuayb (1876 - 1918)'ın dışında edebî tenkit, bir sonraki nesillerin hücumlarından ve daha önceki nesillerin savunmalarından, yani polemikten ibaret kaldı. Hücum veya savunma amacı taşımayan yazılar ise, ya şahsî münasebetlerin yönlendirdiği sempati ve antipatilerin veya kabukta ve basmakalıp düşüncelerin yer aldığı basit yazılar oldu.

Cumhuriyet devrinde de bu durumun, çok az istisnalarla, aynen sürüp geldiği görülür. II. Meşrutiyet devrinde gerçek edebî tenkidin Ahmed Şuayb'dan sonra tek temsilcisi Fuad Köprülü, bu devirde yazılmış tenkitlerini Cumhuriyet devrinin ilk döneminde yayınladı : *Bugünkü edebiyat* (1924).

I. dönemde daha çok tiyatro tenkitleri ile tanınan Nurullah Ataç (1898 - 1957), II. dönemdeki tenkit çalışmalarını daha çok şiir türünde topladı. Ataç, zengin kültürü ve samimî tutumu ile genç şairlere yol göstermede ve böylece Garib şiir topluluğunun doğmasında da etkili oldu. Ancak, görüşlerindeki tutarsızlıklarla zaman zaman kamu oyunun güvenini sarstığı görülür. Ataç'ın, başka türlerdeki bazı yazıları ile birlikte tenkit yazılarını da toplayan başlıca eserleri şunlardır : *Günlerin getirdiği* [1946], *Karalama defteri* [1952], *Ararken* [1954], *Diyelim* [1954], *Söz arasında* [1957], *Prospero ile Caliban* [1961].

Gerek geniş kültürü gerek yapıcı tutumu ile II. dönemdeki yazıları dikkati çekmeğe başlayan Suut Kemal Yetkin (1903 - 1980), III. dönemde de gerçek edebî tenkidin temsilcilerinden biridir. İçlerinde tenkitle ilgili yazılarının da bulunduğu başlıca eserleri : *Edebiyat konuşmaları* [1944], *Edebiyat üzerine* [1952], *Günlerin götürdüğü* [1958], *Düşün payı* [1960], *Yokuşa doğru* [1963], *Şiir üzerine düşünceler* [1969]'dir.

Başka edebî türlerde de eser vermekle birlikte, tenkitlerini daha çok tiyatro türüne yöneltmiş bulunan Selâmi İzzet Sedes (1896 - 1964)'in bu tarz yazıları *Tiyatro sanatı* [1935], *Tiyatro konuşmaları* [1936] ve *Tiyatroya dair* [1938] adlı eserlerindedir.

II. dönemde başladıkları tenkit çalışmalarına III. dönem boyunca da devam eden başlıca yazarlar arasında ise Ahmet Hamdi Tanpınar, Nihat Sami Banarlı, Cevdet Kudret, Vedat Günyol, Orhan Burian, Mehmet Kaplan ve Fethi Naci sayılabilir. Ahmet Hamdi'nin tenkitle ilgili yazıları, ölümünden sonra *Edebiyat üzerine makaleler* [1969] adı ile yayınlandı. Tenkitlerini Nihat Sami Banarlı (1907 - 1974) *Türkçenin sırları* [1917]; Cevdet Kudret (doğ. 1907) *Dilleri var bizim dile benzemez* [1966]; Vedat Günyol (doğ. 1912) *Dile gelseler* [1966] ve *Çalakalem* [1977]; Orhan Burian (1914 - 1953) *Denemeler - eleştiriler* [1964]; Mehmet Kaplan (doğ. 1915) *Şiir tahlilleri* [1. c. 1954; 3. b. 1965], *Büyük Türkiye ruyası* [1969], *Cumhuriyet devri Türk şiiri* [1973] ve *Edebiyatımızın içinden* [1978]; Fethi Naci (doğ. 1927) *İnsan tükenmez* [1956], *Gerçeğe saygı* [1959] ve *On Türk romanı* [1971] adlı kitaplarında topladılar.

Bu tenkitçiler, çalışmalarını III. dönemde de ciddiyetle sürdürdüler. Ancak, onların yanında, edebî tenkidi bir sorumsuzluk alanı haline getirmeğe çalışanların çokluğu da dikkati çeker. Bunun başlıca sebebi, ideolojik yakınlıkların tek değer ölçüsü olarak kullanılmasıdır. Edebî eserin sanat yönünü değerlendiren ölçülerin bir yana itilip sadece fikir yakınlığı taşıyan yazar ve şairlerin övülmeğe, taşımayanların ise yok sayılmağa veya var sayılsalar da mutlak şekilde yerilmeğe tabi tutulmaları; tenkit alanında gerçek tenkitçinin vasıflarından uzak, görevli birer küçük sansür memuru gibi çalışan bazı kişilerin de -sırf bir ideolojiye bağlı bulunmanın vehmettirdiği yetki ile- söze karışma hakkını kendilerinde bulabilmeleri, aslında, bu dönemin genel edebî tablosuna aykırı düşmemektedir.

Deneme : İlk örnekleri Tanzimat devrinde görüldüğü halde nasıl hikâye ancak II. Meşrutiyet devrinde ayrı ve çok rağbet gören bir tür seviyesine yükselebildi ise, Servet-i Fünun ve II. Meşrutiyet devirlerinde ilk örneklerine rastlanan, fakat adı pek duyulmayan deneme de Cumhuriyet devrinde ayrı bir tür haline geldi ve çok rağbet gördü. Belki de gördüğü rağbetin etkisi ile pek çok yazarın ilgisini çeken bu türün gerçek anlamı ile kullanılmadığı sayısız örnekleri ile anlaşılmaktadır. Belli bir tekniği bulunmadığı sanılarak rastgele yazılan bu denemelerin büyük çoğunluğu, teknikçe, fıkra ve edebî tenkitle karıştırılmıştır. Oysa, denemenin edebî tenkitle doğrudan bir ilgisi yoktur.

Cumhuriyet devri T. E.'nın II. döneminde başlayıp III. döneminde daha da yaygınlaşan bu türün her iki dönemdeki başlıca temsilcileri arasında, edebî tenkit bölümünde adları kayıtlı eserleri ile Nurullah Ataç; *Şiirin ilkeleri* [1952], *Kendimle konuşmalar* [1969] ve *Şiir ve cinayet* [1975] adlı kitapları ile Salâh Birsel; *Mavi ve kara* [1961] ve *Sanat üzerine denemeler* [1974] adlı eserleri ile Sabahattin Eyuboğlu; *Doğu - batı* [1961], *Konuşarak* [1964], *Yeni tanrılar* [1974] ve *Dilimiz üstüne konuşmalar* [1979] adlı kitapları ile Melih Cevdet Anday; *Yeni Türkiye ardında* [1966], *Devlet insan mı?* [1974] ve *Cehennem bu cehennem* [1975] adlı eserleri ile Vedat Günyol; *Dost kitaplar* [1967], *Konumuz edebiyat* [1968] ve *Yazmak yaşamak* [1972] adlı kitapları ile Oktay Akbal; *Denemeler* [1972] adlı eseri ile Suut Kemal Yetkin ve *Bir bakıma* [1977] adlı kitabı ile Cevdet Kudret sayılabilir. (K. Akyüz)

TÜRK ETNOGRAFYASI : Ana yurdu İç Asya olan Türkler, antropoloji bakımından yeryüzündeki üç büyük ırk grupu (Europid, Mongoloid, Negroid)'ndan Europid grupu-

na, bunun da Alpin zümresine, bazılarına göre dar anlamda Türk veya Turanid bölümüne girerler.

Kültür bakımından atlı halklar kültür çevresine dahil olan Türklerin eski kültürü, İskit kültürü ile akrabadır. M. Ö. VIII. yüzyılda tarih sahnesinde görülen İskitlerin kökeni yeteri kadar aydınlanmamıştır. Bunların arasına pek çok Türk unsurunun karıştığı ileri sürülmüştür. Türklerin maddî kültürlerine ait araştırmalarıyla tanınmış olan András Alföldi'ye göre, İskitler içinde Türklerin hâkim unsur olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

Türkler ana yurtlarından güneye indikçe veya doğuya, batıya yöneldikçe diğer eski kültürlerin varisi ve aktarıcısı olmuşlar, kendi medeniyetlerini de gittikleri yerlerdeki topluluklara aşılamışlardır.

Türklerin atalarının Orta Asya'daki yurtlarına ne zaman geldikleri belli değildir. Neolitik Çağ'dan önce Türklerin Orta Asya'daki bozkırlara yerleşerek ilkin oymak, daha sonra da millet seviyesine ulaştıkları söylenebilir.

Károly Czeglédy adlı Macar Semitist ve Türkoloğu, *A nomád népek vándorlása napkeletről napnyugatig* (Budapest [1969]) adlı eserinde Türklerin çok erken çağlardan başlayarak uygun yerler buldukça hayvancılığın yanında tarımı da geliştirdiklerini söylemekte, buna tanık olarak Türkçedeki tarımla ilgili sözleri göstermektedir. Özellikle bozkırlarda yaşayanların hayvan yetiştirmeye elverişli bu bölgelerde büyük başarı gösterdiklerini belirtmektedir.

László Rásonyi (b. bk.), *Tuna boyunda eski Türk kavimleri* [1981] adlı eserinde Orta Asya bozkırlarından batıya göçlerinde Türklerin, Macar, Romen ve Bulgarlarla temas ederek onların devlet kurmalarına yaptıkları katkılardan söz eder. Arnold J. Toynbee (b. bk.) adlı İngiliz kültür tarihçisi çeşitli eserlerinde Orta Asya göçebelerinin hayvan sürülerini beslemek için yaylalara ihtiyaçları olduğundan ve bunları savunmak için savaşa her an hazır olmak gerektiğinden ve strateji hazırlıklarından, zamanla bunlarda devlet kurma yeteneğinin geliştiğinden bahseder. Onlar keçe çadırlarını gerektiğinde çabucak derleyip hayvan sırtına yükleyebilirler.

Giyimleri koyun derisinden ve yünden yapılmıştır. Ördükleri yağlıklar çoğunlukla geometrik motiflerle süslüdür. At sürüleri, yalnız binek aracı olarak değil, etinden ve kımız yapmak için sütünden yararlanmak gayesiyle de beslenirdi. Orta Asya bozkırlarındaki bu göçebe hayat, zamanımızda ancak yörüklerde görülmektedir.

Orta Asya bozkırlarında yaşayan göçebelere süslü Çin malzemesi, şatafatlı Bizans hayatı, bereketli Mezopotamya toprakları daima cazip görünmüştür.

Rus asıllı Orta Asya araştırıcısı Petr K. Kozlov (b. bk.)' un Noin Ula (b. bk.) kazılarında bulduğu eserler, Orta Asya bozkır sanatı hakkında gayet açık fikirler vermektedir. Bozkırdaki göçebeler yalnız hayvanları evcilleştirmekle kalmamışlar, madenleri de işlemişler ve keçe üzerine hayalî resimler yapmışlardır. Altaylarda yapılan kazılarda bir tümülüste bulunan mezarın Türk beylerinden birine ait olduğu sanılmaktadır. Bu mezarda ele geçen kurban edilmiş 10 at ve eyerler, başlarına geçirilen altın maskeler ve Ren geyiğine benzetmek için takılan kanatlar, XX. yüzyılın en önemli buluntularıdır.

Tarihte T. E. hakkındaki bilgilerimiz Orhon ve Yenisey anıtlarının bulunmasıyla artmaya başlamıştır. W. Thomsen (b. bk.) bunların metnini çözmemiş olsaydı Gök Türkler hakkındaki bilgilerimiz ancak Çin kaynaklarına bağlı kalırdı. Kuzey Moğolistan'da bulunan ve Kül Tigin'e ait olduğu ileri sürülen heykel başı tulgalı ve kartal motiflidir. Bu heykel başı Orta Asya Türk tipi ve Türk başlığı hakkında değerli bir belgedir.

TÜRK ETNOGRAFYASI: Cepken

Türkiye'de etnografya ile ilgili çalışmalar yenidir. Etnografya ve folklor daha çok birlikte ele alınmıştır. Kaynak olarak Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'si alınmış, ilk defa M. Satı Bey, Mekteb-i mülkiye'de [1908 - 1909] bu konuda dersler vermiş ve *İlm-i akvam* adlı eserini yayınlamıştır. Etnografya ve folklor Ziya Gökalp'ın katkılarıyla giderek değer kazanmış, 1925'te İstanbul Darülfünûnu'nda etnografya eserlerinin derlenmesi için Halil Edhem'in başkanlığında Fuad Köprülü ve Macar asıllı Gyula Mészáros'un da bulunduğu antropoloji tetkik (inceleme) merkezi kurulmuştur. Bu kuruluş daha sonra Mészáros koleksiyonu ile birlikte Ankara Etnografya Müzesinde çalışmalarını sürdürmüş, o tarihte müze müdürlüğüne de Hamit Zübeyr Koşay atanmıştır. Etnografya Müzesinin Devlet Müzesi adı altında 25 eylül 1925'te temeli atılmış ve 1927'de açılmıştır. Gittikçe zenginleşen ve gelişen Etnografya Müzesi yanında başka müzelerde de etnografya seksiyonları bulunmaktadır. Bu müzelerde milletlerarası UNESCO ve ICOM adlı kuruluşların tavsiye ve yöntemleri uygulanmaktadır.

T. E. Türkiye Cumhuriyeti döneminde ciddî olarak ele alınmıştır. Üniversitelerimizde etnoloji kürsüleri kurul-

muş olup etnografya dersleri okutulmaktadır. Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünce "Türk Etnografya Dergisi" zaman zaman yayınlanmaktadır. Uzun yıllar boyunca çıkarılan "Türk Folklor Araştırmaları" dergisi ve yeni yayınlanan "Türk Folkloru" dergisinde etnografya ile ilgili makaleler bulunmaktadır.

T. E. bakımından Topkapı Sarayı, başlıbaşına bir hazinedir.

Batı müzelerinin çoğunda Türk halk sanatı eserlerinden halılar, kilimler, yağlıklar, bilezikler, yüzükler, çiniler, kap kacak vb. eşyalar bulunmaktadır. Bazıları, eskiden Türklerin yüksek medeniyetler kurdukları yerlerden kazılar ve araştırmalarda elde edilmiştir. Berlin'de Kavimler Müzesi'ndeki Çin Türkistanı Uygur eserleri bu türdendir. Danimarka'nın Merkez Müzesinde Orta Asya Türklerine ait çok zengin ve değerli bir koleksiyon mevcuttur. Sovyetler Birliği'ndeki müzelerde çok değerli koleksiyonlar bulunmaktadır. Yunanistan'ın Benaki Müzesi (Atina)'ndeki Yakın Doğu Türk eserleri de büyük bir değer taşır.

Moğollar son zamanlarda Orhon - Yenisey Türk eserlerine önem vermişler ve bunlarla ilgili bir müze kurma yoluna gitmişlerdir.

Kavim, kabile, aşiret gibi insan topluluklarını maddî kültürleriyle inceleyen etnografya bilimi ülkemiz açısından son derece önemlidir.

TÜRK ETNOGRAFYASI: Çorap

TÜRK ETNOGRAFYASI: Nalın

Ülkemiz, arkeoloji, antropoloji ve etnoloji araştırmaları için değerli inceleme alanlarına sahiptir. Coğrafî bakımdan dünya üzerindeki yeri insanoğlunun yaşaması için son derece elverişlidir. Tarih boyunca pek çok etnik grupların burada yaşamış olması bunun açık bir delilidir. Anadolu gerek fauna (hayvan varlığı) gerek flora (bitki örtüsü) bakımlarından dünyanın önemli merkezlerindendir. Akdeniz florasıyla örtülü bir kıyı şeridinden 5 000 m ye kadar yükselen topraklarında her türlü iklim görülür. Bu sebepten pek çok canlı varlığın da vatanı olmuştur. Tarih boyunca Anadolu'da yaşayanlar tabiatın zengin imkânlarından yararlanmış, böylece tabiat bu bölgenin etnolojisinde önemli bir yer almıştır. Toprak, hava, su, ateş, ağaç, yaprak, ot, çiçek ve çeşitli hayvanların Anadolu etnolojisi üzerindeki etkisi büyük olmuştur.

Toprağın ham maddesi olan taş, insan hayatında büyük rol oynar. Türkler, taşı avcılıkta kullanırlar. Zararlı hayvanları yok etmek için olduğu gibi, av hayvanlarını avlamak amacıyla da çok başarılı bir şekilde taş atarlar. Bazı ağaçları ve ağaççıkları yüksek bir irtifadan kaya parçası atarak kırar veya yıkarlar. Kuş avlamak için taş kapanlar kurulur. Yuvarlak çakıl taşlarını sapanla uzak mesafelere atarlar.

Türkler daha çok hayvan besleyen ve tarım yapan bir halktır. Yetiştirilen tarım hayvanı keçidir. Keçi, daha çok taş ağıllar içinde korunur. Kuyuların, çukurların ağzı da levha şeklinde iri taşlarla kapatılır. Ekmek, yassı taşlar üzerinde pişirilir. Üzerinde ekmek pişirilen saç, bundan çıkmıştır. Dengesiz hayvan yüklerinde denge kurmak üzere taş kullanılır.

Silindir şekline getirilmiş taş, üzeri toprakla örtülü damlarda, yuğ taşı veya yuğgu taşı olarak kullanılır. Taş silindir yuvarlanarak damın üzerindeki killi toprak sıkıştırılır. Yağmur sularının alta geçmesine, evin içine damlamasına engel olunur.

Harmanlarda, özellikle buğday harmanlarında, buğday tanelerinin kalburlanacağı yer temizlenir, süpürülür, bu temiz yere su serpilir ve el kadar büyüklükte düzgün bir taş parçası konur. Buğday, bu taşın üzerine kalburlanarak yığılır.

Taş, oyunlarda da kullanılır. Beş taş, dokurcun oyunu, dama, kaydırak, höyük v.b. birçok oyunlarda kullanılır. Çocuğu olmayan kadınlar büyük delik taşlardan geçirilir. Küçük çocukların yaşamaları veya nazardan kurtulmaları için kundakları ile birlikte delik taştan geçirilirler.

Harman dövmede kullanılan taştan düven taşı olarak da yararlanılır. Kıymetli taşlar süs olarak, çakmak taşı, kav yakmak için kullanılır.

T. E.'nda inceleme konularının başlıcaları şunlardır:

Konut türleri; ev eşyası; ısıtma araçları; aydınlatma araçları; beslenme araçları; avcılık; çobanlık; tarım; küçük sanatlar; giyim eşyaları; süs eşyaları; ulaştırma araçları; ölçüler, müzik aletleri; inanma ile ilgili araçlar; işlemeler; silâhlar; halk sanatları.

Konut türleri; ev eşyası, ısınma ve aydınlatma araçları **:** İlk insanlar mağaralarda yaşarlardı. Kendilerini şiddetli soğuklardan ve sıcaklardan, fırtınalardan, yağışlardan, vahşi hayvanların hücumundan mağaralarda korurlardı. Tabiî mağaralar, insanlar için sığınacak yerler olmuştur. Taşları yontulmaya uygun olan mağaraları genişletmişler, bunlara benzer sunî mağaralar açmışlardır. İlk insanlar köknar gibi çok sık yapraklı ağaçların altında zararlı yaratıklardan korunmuşlar, tehlike anlarında ağaçlara tırmanmışlardır. İlk kulübeler, ağaçların üzerinde kurulmuş, sonradan kulübeler ağaçlar taklit edilerek yapılmıştır. Ağaç kovukları, inler, ev için kapı ve pencere yapımı düşüncesini vermiştir. Her kavmin ev şekli, ev çeşidi ayrıdır. Evler, kuru duvarla örüldüğü gibi, kerpiçten, ahşaptan, tuğladan, taş, kum ve çimento karışımından da yapılır. Türklerde evler genel olarak dolma ve ahşaptır. Bu sebepten 200 yıldan fazla dayanıklı olanları pek azdır. Memleketimizin her coğrafî bölgesinde, hatta her bölgenin içinde çeşitli iklim ve coğrafya şartlarında ayrı tip ve ayrı malzemeden yapılmış evler görülür. Çobanlıkla ve hayvancılıkla geçinen, mevsimlere göre çeşitli iklimlerde değişik yüksekliklerde kendiliğinden yetişen yem bitkilerini arayıp bulan keçi ve koyun sürülerinin peşinde yürüyen göçerlerin geçici zaman için oturdukları çadırlar kara keçi kılından dokunmuştur. Bu çadırların çoğu çadır örtüsü biçimindedir. Çadır, göçebeleri yağıştan, rüzgârdan, zararlı hayvanlardan korur. Kıl çadırlardan başka yün çadırlar da vardır. Ormanlık bölgelerdeki yayla evleri ahşaptan yapılır. Ormanlardan uzak olan köylerdeki Türk evleri daha çok toprak damlıdır. Kerpiçten yapılmış olanlarla, tahta, çinko, kiremitle çadır örtüsü şeklinde kurulmuş bulunanlar da büyük bir yekûn tutar. Köylerdeki evler, kaba saba malzemeden, derme çatma olarak yapılır. Köylerde konutları daha çok ev sahibi bizzat kendisi yapar. Küçük kasabalardaki evlerle büyük şehirlerin kenar mahallelerindeki *gecekondu* adı verilen konutlar çok basit, dayanıksız, sağlıksız yapılardır. Köy evlerinin tipi bölgelere göre değişiklik gösterir. Sıcak bölgelerdeki evler havadar yapılır. Geniş teraslar bırakılır. Kuzey rüzgârlarından korunmak için köyler daha çok dağların ve tepelerin güneye bakan etekleri üzerinde, derelerin içinde, kuytu yerlerde kurulur. Yapıların ısınması ve yiyecek pişirmek, su ısıtmak için evlerde şömineler, tandırlar vardır. Kasaba evlerinde odun veya kömür sobası kurulur. Bacalar çeşitlidir. Yağmur sularının girmemesi için bacaların delikleri uzun, geniş ve yassı taşlarla kapatılır. Köylerde ve kasabalarda yollar dardır. Saçaklar geniştir. Yapı tiplerinde hayvancılığın ve ziraatın etkisi büyüktür. Her evin ahırı, kümesi, samanlığı, ambarı bulunur. Köy evlerinin pencereleri küçüktür. Genel olarak pencerelerde cam bulunur. Şehirlerdeki eski Türk evleri genellikle kafesli, cumbalı, saçaklı yapılır. Harem ve selâmlık

TÜRK ETNOGRAFYASI : Saat ve para kesesi

TÜRK ETNOGRAFYASI : Gelin başı

bulunur. Güney ve Güney-doğu Anadolu'da, iklimin etkisi dolayısıyla evlerin odaları geniş bir taşlığın veya avlunun kıyısında yahut etrafında bulunur. Evin dört bir tarafı yüksek duvarlarla çevrilmiştir. Taşlık veya avlu serindir. Türk evlerinin dışı basit ise de içi süslüdür. Evin tavanı, ocaklığı, kapıların kanatları ile pencerelerin, dolapların kapakları çok süslü yapılır.

Türkler, konutlarına ve yattıkları yere çok dikkat ve itina gösterirler. Bunun yanında kullandıkları eşyanın sade, dayanıklı, fakat güzel olmasını isterler. Türklerin ömrünün çoğu açık havada geçer. Türklerde yaylacılık yaygındır. Mevsime göre uzak veya yakın mesafelere geçici bir zaman için göç ederler. Bu hareket ve yer değiştirme, hava değişikliği ihtiyacından olduğu gibi, tarımdan ürün alma veya hayvanların otlatılması ihtiyaçlarından da doğar. Çoğunluğu köylerde ve küçük kasabalarda oturan Türk halkı, portatif ev eşyasına büyük önem verir. Bunlar, çul, keçe, çuval, torba, halı, kilim, yatak, yorgan, beşik, kap kacak, sandık, sepet, av aletleri, silâh, koşum takımları, tarım araçları ve bunların benzerleridir. Türklerde ev, taşınmaz bina değil, evin içinde bulunan ve ailenin ihtiyaçlarına yarayan eşyanın hepsidir. Sıcak mahallerden serin yerlere, serin mahallerden ılık yerlere göç edilir. Türkler yer değiştirmede ferahlık bulurlar. Bu mevsimlik ve geçici göçler, yalnız seyahat ihtiyacını tatmin etmez, nüfusun çoğalmasına hizmet eder. Yer değiştiren, yani seyahat eden evli kadının çocuk sahibi olacağına inanılır.

Türk halkının oturduğu evler, genellikle gereği gibi korunmuş değildir. Bu evlerde oturanlar, ısınma vasıtası olarak odun yakar. Tezek, linyit, odun kömürü, kok kömürü yakılan evlerin sayısı az olmakla birlikte son yıllarda şehir ve kasabalarda kalorifer yoluyla ısınma şekli de artmaktadır. Odun, daha ziyade ocaklarda yakılır. Odun sobası hayli yaygındır. Odun, nacak ve balta ile kesilir

TÜRK ETNOGRAFYASI : Tütün kesesi

TÜRK ETNOGRAFYASI : Çorap

ve yarılır. Çıra, tutuşturucu madde olarak kullanılır. Evlerde odunluk, kömürlük bulunur.

Türklerde aydınlatma araçları daha çok gaz lambasıdır. Son yıllarda elektrikle aydınlanma önem kazanmış, ancak elektrik bulunmayan yerlerde LPG denilen sıvılaştırılmış petrol gazı ile çalışan aydınlatma araçları kullanılmaktadır.

Beslenme : Türk yemekleri dünyanın en nefis yemekleri arasında sayılır. Türkler, hayvanî gıdalardan çok nebatî gıdalarla beslenirler. Hayvanî gıda maddeleri arasında en tanınanı yoğurttur. Yoğurt, millî bir Türk yiyeceğidir. Türklere mahsustur. *Kutadgu bilig* ve *Divanü lûgati't - Türk* gibi en eski Türkçe metinlerde *yoğurt* kelimesine rastlanır. Süt, yoğurt mayasıyla mayalanarak yoğurt yapılır. Yoğurt mayası, içindeki bakteriler sayesinde sütü pıhtılaştıran ve süte istenilen koyuluğu ve tadı veren bir maddedir. Yoğurt mayası, genellikle bir gün önce yapılmış olan yoğurttan alınır.

Yoğurt, biri yağlı yoğurt, biri de yağı alınmış torba yoğurdu (veya süzme yoğurt, katık) olmak üzere iki türlüdür. Yağı alınmış yoğurt, kese de denen bez torbalarda süzülür. Bazı yerlerde, bu torbalar taş gibi ağır şeylerin altına konarak yoğurdun suyu sızdırılır. Yoğurdun suda eritilmiş olanına *ayran* denir. Yoğurt ve ayran, Türklerde genel olarak temel gıda maddeleridir.

Türkler, eti pastırma, sucuk, kavurma gibi kolay bozulmayan şekiller altında saklarlar. Ev ekmekleri, yufka, bazlama, tandır ekmeği ve benzerleridir. Yufka, buğday unundan yapılır. Buğday, su değirmenlerinde öğütülür. Değirmenci, öğüttüğü undan belli bir miktarda "hak" alır. Bu hak, tahtadan yapılmış bir ölçekle alınır. Un elekle elenir. Eleği bir kişi kullanır. Buğday ununa su ve tuz konmak suretiyle yoğurulur, hamur yapılır. Hamur, *ısıran* adı verilen bir aletle kesilerek koparılır, *senit* veya *hamur tahtası* denen 50 cm kadar çapında düz ve yerden 15 - 20 cm kadar yükseklikte bir ayak üzerinde duran bir tahta levha üzerine konur. *Oklava,* silindir biçiminde, 1 - 2 cm çapında, 1 m kadar uzunluğunda ağaçtan bir çubuktur. Oklava, hamur topağının üzerine konarak ellerin iç tarafı ile bastırılarak hamurun üzerinde yuvarlanır ve hamur topağı ezilir ve inceltilir. Hamur, yufka, yani incelmiş hamur olunca saç üzerinde pişirilir. Saç, saç ayağı denen üç ayaklı bir demir araç üzerine konur. Saçın altında ateş yakılır. Saç, demirden veya daha çok çinkodan yapılmıştır. İç tarafı kül hamuru ile sıvanmıştır. Saç, hafif bombeli şekildedir.

Giyim eşyaları : Giyecek, kişinin kendini koruma iç güdüsünden ve ihtiyacından doğmuştur. Giyecekte, sonradan, nesli üretme iç güdüsünün etkileri görülür. Buna, coğrafî ve iklimle ilgili hallerin ve şartların zorlamalarıyla ta-

TÜRK ETNOGRAFYASI : Gülâbdan

TÜRK ETNOGRAFYASI : Fener buhurdan

rihî, dinî, ahlâkî ve iktisadî değer hükümlerinin etkilerini de eklemek gerektir. Giyecekler, ilk devrelerin sadeliğinden çıkmıştır. Özellikle süslenme hevesi, kadın elbiselerinin çok süslü olmasını sağlamıştır.

Kadın kıyafetlerinde, bütün memlekette ortak vasıflar bulunmakla beraber, zamana ve mekâna göre değişmeler görülür. Anadolu kadını entari, şalvar, içlik, eteklik ve ceketten ibaret takım giyer. Entari, kadın giyiminin en eski örneğidir. Entariler, üç etek, iki etek şeklindedir.

Erkek kıyafetinde pek değişiklik görülmez. Giyimlerdeki değişiklik tarih içinde göz önüne alınırsa, Osmanlılar devrinde memur ve askerden başkaları, istedikleri şekilde giyinirlerdi. İmparatorluk içinde Müslümanlar ve Hristiyanlar kavuk, kürk, cübbe, kuşak, kundura gibi giyeceklerden ayırt edilirlerdi. Padişahların elbiseleri ayrı olurdu. Halk, don gömlek üzerine entari giyerdi. Hırka, cübbe, lata veya biniş giyilirdi. Beldcn aşağı genellikle çakşır bulunurdu. Halk tabakası ve gençler şalvar, potur, yelek, cepken, içlik giyerler, bellerine kuşak kuşanırlar veya silâhlık bağlarlardı. Entarinin altına şalvar, üstüne salta veya fermene giyilirdi. Kadın giyiminde başlıklara yer verilirdi. Eskiden Türk kadını, ev içinde de başı açık gezmezdi. Fes, takke, hotoz, yemeni gibi şeyler giyerdi. Bazı bölgelerde başlıklar, giyenin sosyal durumunu belirtirdi. Ayağa giyilenler yemeni, pabuç, çizme, lastik, mest ve kaloş kunduralardır. Türk giyim tarihinde kürkün de yeri büyük olmuştur. Kürk, önceleri içeriye giyilirdi. Kumaşlar üzerine kaplanırdı.

Kadın kıyafetlerinde başa giyilenler, bir de bunların üzerine giyilenler vardır. Baş tuvaletleri sosyal durumları

TÜRK ETNOGRAFYASI: Fener buhurdan

belirtir. Genç kızın, nişanlı olan genç kızın, gelinin, evli kadının ve dulun baş tuvaletleri ayrıdır. Az veya çok çocuklu olan kadınların, evlenmek isteyen veya istemeyen kadınların baş tuvaletlerinde özellikler bulunur. Evli veya dul kadınlar başlıklarından da anlaşılır.

Üste giyilenler, içlik, şalvar, hırka, fermene, salta ve entarilerdir.

Kemerler ve kuşaklar : Gümüş, altın, telkârî kaşlı hasır işi kemerler ile şalvar kuşaklar, tor kuşaklardır.

Sokak kıyafetleri : Sokak kıyafetlerinin başlıcaları ferace, çarşaf, peçe, yeldirme vb. dir.

Ayağa giyilen giyecekler : Çoraplar yün, tiftik ve iplikten yapılır.

Ayakkabılar : Ayakkabıların başlıcaları şunlardır : Çarık, pabuç, yemeni, çedik, çizme, lapçin, kaloş, mest, terlik.

Mücevherat : Türk kadınları birçok ziynet eşyası kullanırlar. Altına çok meraklıdırlar (gerdanlıklar, beşibirlikler, tek altınlar, çelgi altınları v.b.). Bunlardan başka, bilezik, küpe, yüzük de takarlar.

Saç tuvaletleri : Türk kadınları saçlarını örerler. Örülü saçlar belik şekline getirilir. Süslü taraklar kullanırlar.

Yüz tuvaletleri : Türk kadınları yüzlerine düzgün sürer. Gözlerine sürme ve kaşlarına rastık çekerler.

Türkler misafirliğe veya işe giderken ayrı giyinir. Gündelik kıyafeti ayrı, yatak kıyafeti gene ayrıdır.

Hamam kıyafetleri : Türkler hamama giderken değişik kıyafetler giyer. Bu kıyafetten hamama giden kimsenin yaşı ve sosyal durumu hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür.

Gelin kıyafetleri : Türklerde gelin kıyafetleri de çeşitlidir. Bazı yerlerde taç takarlar, bazı yerlerde fes giyerler. Bazı bölgelerde hotoz kullanılır. Gelinin başına ve yüzüne krep ve örtü örtülür. Duvak takılır. Gelinin saç tuvaleti, yüz tuvaleti de ayrıdır. Gelinin elbisesi, ayakkabısı, takındığı mücevherat, iç çamaşırları, gelin hamam kıyafeti başkadır. Bunlar da Türkiye'de bölgeden bölgeye değişir.

Türklerde erkek kıyafetleri değişiktir.

Erkek kıyafetlerinde Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinden Tanzimata kadar herkes kendi mevkiine göre serpuş giyerdi. Sadrazamların, beylerin, ümeranın, şeyhlerin, hocaların, esnafın kendilerine mahsus serpuşları vardı. Kimse diğer bir sınıfa ait giyimleri giyemezdi. Tanzimattan sonra fes giymek yaygınlaştı. Fakat fesin üzerine sarılan sarık ve poşular da yaşa, sosyal duruma göre değişir.

Sırta giyilen elbiseler : Entari, şalvar, çakşır, elifî çakşırdır. Bunlardan başka, Türk erkeklerinin bellerine kuşandıkları kuşaklar, ayaklarına giydikleri çorap ve ayakkabılar; iç çamaşırları, güvey kıyafetleri, efe ve seğmen kıyafetleri ayrıdır. Bunlar da bölgeden bölgeye değişir.

İşlemeler : Türkler, giydikleri ve kullandıkları eşyayı süslerler. Türklerin sanat telâkkisi, sanatta sadelik tabiîlik ve zarafettir.

Türk işleme sanatları yüzlerce yıldan beri gelişmiş, Balkan memleketlerinde oturanları ve Macarları etkilemiştir. Türk işlemeleri genellikle bez, keten, ipek, atlas, kadife ve çuha gibi kumaşlar veya deri üzerine iğne ile yapılan işlemelerdir. Eskiden çeyiz işleri gergeflere gerilerek işlenirdi. Çarşılarda bu gibi işlerle uğraşan esnaf bulunurdu. İşlemelerde kullanılan sırma, kaytan, ibrişim gibi malzemeyi hazırlayan simkeş ve kazazlar vardı. Süs desenlerini basanlar bulunurdu. Sırmalı ve işlemeli ağır takımlar ancak nişan, düğün ve kına gecesi gibi merasimlerde giyilirdi.

TÜRK ETNOGRAFYASI: Hamam omuz örtüsü

İşleme yapılan eşya arasında tütün kesesi, para kesesi, bohça, havlu, yatak takımları, kız ve erkek tarafından birbirlerine düğün hediyesi olarak verilen eşyadır. Sedir örtüleri, yastık örtüleri, masalar üzerine yapılan işlemeler, deri silâhlıklar, eyer takımları, kılıç kınları, kama ve bıçak kılıfları, tüfek ve tabanca kabzaları gibi şeyler üzerine işlemeler yapılır. Eşyanın bir yüzüne veya iki yüzüne işleme yapılır. Bunlar hesap işi, gözleme, kesme, kasnakta tığ ile yapılan işler, sarma, balık kılçığı, balık sırtı, hasır iğnesi, Antep işi, kasnak işi, oturtma, dival işi, kaytan işi gibi adlarla anılır.

Dival işleri : Bunlar genel olarak kadife, atlas, canfes gibi dayanıklı kumaşlar üzerine yapılır. Eskiden pamuktan hazırlanmış desenler kumaş üzerine teğellenir ve pamuğun üzeri sık bir şekilde sırma ile işlenirdi. Sonradan, mukavva da kullanılır oldu. Bu gibi işlere halk arasında mukavva işi, bastırma, mıhlama, harba veya tepebaşı denir.

Sırma ve kaytan işleri : Bunlar da kadife, atlas, canfes, çuha gibi dayanıklı kumaşlar üzerine yapılır. Kumaş üzerine önce desenler çizilir. Sırma ve kaytanlar kumaşa dikilir.

Kasnak işi : Kasnak işinde, kumaş üzerine birtakım desenler çizilir veya baskı ile basılır. Bez, büyük bir kasnak üzerine gerilir. Tığ ile işlenir. Kasnak işlerinde işlemeler zincir gibi uzar gider. Kasnak işi, iğne ile yapılırsa buna zincir işi denir.

Türkler, iğne ile başka bir çeşit oya yaparlar. Buna Türk danteli denir. Memleketimizde Konya oyaları meşhurdur.

Türk işlemelerinden biri de yazmacılıktır. Beyaz tülbent üzerine fırça veya kalıplar ile sabit resimler yapılır. Türkiye'de Üsküdar ve Kandilli yazmaları meşhurdur. Yazmaların üzerindeki çiçeklerin hiçbiri ötekine benzemez.

Motifler : Türk işlemelerinde kullanılan motifler zengindir. Her bölgenin işlemesindeki motifler başkadır. Türk işlemelerinin üzerindeki motifleri şöyle sıralamak mümkündür : Geometrik şekiller, çok stilize edilmiş hayvan figürleri, geyik ve kuş şekilleri.

Bitki motifleri : Gül, sümbül, lâle, karanfil, menekşe, servi ağacı.

Meyvalar : Üzüm, nar, armut, kaysı, şeftali, karpuz.

Bunlardan başka, işlemelerde ev resimleri, çadır resimleri, kayık resimleri, dağ, tepe ve buna benzer tabiat manzaraları göze çarpar.

Renkler : Türkler, renkleri pek maharetli bir tarzda kullanırlar. Tatlı, solgun renkleri seçerler. Fakat göze çarpan renklerin de kullanıldıkları yerler pek çoktur.

Üzerine işleme yapılan eşyaların başlıcaları şunlardır : Abanî, açık sarı renk üzerine koyu sarı renk işlenen kumaştır. Bu kumaştan sarık, baş örtüsü, bohça, yorgan yüzü, çocuk kundağı yapılır.

Arakiye takke ve seccade : Yünden veya tiftikten dövülerek yapılan ince keçedir. Bundan işlemeli takke ve seccadeler yapılır.

Ayakkabı : Gelin ayakkabılarının sayası ibrişim sırma ve pulla işlenirdi.

Baş örtüleri : Baş örtüleri tülbentten yapılır. Kenarları işlemeli olur.

Bohça : Bunlar çeşit çeşittir : Hamam bohçası, elbise bohçası, çamaşır bohçası, mendil - gecelik bohçası gibi.

Cepken : Kısa bir cekettir. Kolları yırtmaçlıdır. Koltuktan bileğe kadar olan kısmı açıktır. Cepkenler çuhadan yapılır. Erkek giyimidir. Cepkenlerin üzerleri sırma ve kaytan ile işlenir.

Cübbe : Türklere mahsus bir giyim eşyasıdır. Cübbeyi sadrazamlar, kadılar, müderrisler giyerdi. Sadrazam cübbesinin kol kapakları ve göğüs kısmı sırma ile işlenirdi.

Çevre : Türklerde bir de çevre vardır. Çevre, işlemeli bir mendildir. Boyu mendilden büyük olur. Köşeleri sırma ve ipekle işlenmiştir. Kenarlarında oya vardır. Çevrelerin daha büyüklerine yağlık denir. Çevre, silâhlığın üstüne doğru sarkıtılır. Çevre ve yağlık, vaktiyle Osmanlı Türklerinin idaresinde yaşamış Macarlarda, Sırplarda, Romenlerde, Bulgarlarda hâlâ kullanılmaktadır.

Duvak : Gelinlerin giydikleri duvak, al bürümcükten yapılır. Üzeri kırmızı tel işiyle örülür.

Fermene : Sırmalı saltadır. Bunda sırma işleri çok zengin olur.

Hamam havluları : Türkler hamam havlularını işlerler. Özellikle gelin havlularının her iki başı işlemelidir.

Hırka : Kadınlar tarafından giyilir. Hırkalar arasında, kadife, atlas, mantin üzerine dival işi yapılanlar da vardır.

Kaftan : Eski bir elbise türüdür. Resmî bir elbisedir. Şehzadelerin kaftanları sırmalı, çeşitli kumaşlardan yapılırdı.

Kavuk örtüsü : Kavukların üstüne örtülen bir örtüdür.

Tütün kesesi : Tütünü koymak için dikilen bir kesedir. Kadifeden veya atlastan yapılır. Bunun üzerine dival işi yapılır.

Para kesesi : Türklerde para keseleri tığ kullanılmak suretiyle simle veya ipekle işlenir.

Saat kabı veya saat kesesi : Simle veya ipekle işlenir. Bunda tığ ile işlenen bir işleme de görülür.

Mühür kesesi : Türklerde mühür keseleri sim veya iğle işlenir. Bunlarda da tığ işi yapılır.

Kılıç : Kılıç, kama, bıçak v.b. nin kabına kılıf denir. Çoğunlukla deriden yapılır. Sırma ile işlenmiş kılıflar çoktur.

Mahrama veya makrama : Kadınların manto üstüne örtündükleri işlemeli bir çeşit geniş örtüdür. Mahramayı bazı yerlerde erkekler de başlarına sararlar.

Nalın : Tahtadan yapılmış bir çeşit ayakkabıdır. Yüksekçedir. Bazı nalınların kayışları ile taban tahtaları ve tabanları işlemeli olur.

Nihale : Sofralarda yemek sahanlarının altına konur. Deri üzerine sırma ile atlas üzerine pul ve boncuklarla işleme yapılır.

Ocak yaşmakları : Ocak yaşmakları, ocakların önünde asılan bir örtüdür. Çeşitli kumaşlardan yapılır ve işlemelerle süslenir.

Oya : Eski Türk hanımları hotozlara, yemenilere, kreplere oyalar yaparlardı. Bunlar, bir çeşit danteldir. Oya, çok ince iğne ve ipekle işlenir. Bu oyalar arasında son derece zarif olanlar vardır. Türk oyalarının birçok adları vardır. Meselâ gül, nergis, lâle, papatya, hercai menekşe, bahar dalı, kabak çiçeği, komşu çatlatan, elti eltiye küstü, kaynana dili, hanımeli, hanım kirpiği, limon dilimi, sevdi gönlüm, kalbimdesin, zürafa, keklik, turna, kaz ayağı, sarhoş yolu, gönül kuşu, çıtıpıtı. Bugün Türkiye'de tabak altı, sehpa örtüleri ören halk sanatçıları çoktur (bk. OYA).

Sumat peşkir: Birkaç m uzunluğunda dokunur. Düğün veya derneklerde, toplu ziyafet zamanlarında, geniş sinilerin etrafına dizilen, aynı geniş tabaktan yemek yiyecek misafirlerin önlerine uzatılarak peçete gibi serilir.

Terlik: Köylüler ve halk tarafından başa giyilir. Fes gibi bir serpuştur.

Kuşak: Erkekler ve bazan kadınlar tarafından bele kuşanan bir giyecektir. Çok renkli veya tek renkli kalın bezden yapılır. Uzun ve dardır. Bazı kuşaklar çok uzun olur. 5 - 6 m uzunluğunda olan kuşaklar vardır. Bir ağaca bağlanır, kuşağı kuşanacak erkek, döne döne kuşağı beline sararak ağacın yanına kadar gider. Koltuk altından kalçaya kadar olan büst nahiyesi kuşakla dolar. Kuşağın katları arasına ayna, tarak, saat, bıçak, tabanca, mermi, çakı, kav çakmak takımı, tabaka, lüle, mendil, çevre, para kesesi gibi birçok şeyler konur.

TÜRK ETNOGRAFYASI: İşlemeli yağlık

Uçkur: 1 - 2 m boyunda, bir karış eninde bir bez parçası olup her iki başına sırma ile işleme yapılır. Eskiden erkekler, çakşırlarına bu uçkurların süsleri görülecek şekilde takarlardı.

Yatak takımları: Türklerde yatak takımlarının işlemesine de önem verilir. Kadife, atlas veya daha ince ipekli bir kumaş üzerine renkli ipek veya sırma ile dival veya başka bir çeşit iş işlenir. Karyolanın eteği, kırlentler, yastık başları, yatak örtüleri, gecelik bohçaları, namaz seccadeleri bir yatak takımı teşkil eder.

Dokumacılık: Türklerde dokumacılığın başında halıcılık ve kilimcilik gelir. Halıcılık, Türklerde en eski sanatlardan biridir. Türkler, önceleri, çadırları halılarla süslerlerdi. Onun için, halıcılık sanatı çok ileri gitmiştir. Memleketimizde halılar, Isparta halısı, Sivas halısı, Bünyan halısı, Gördes halısı, Avanos halısı gibi adlarla anılır ve bilinir. Türkiye'de her ayrı yerin halısı yünü, boyası, rengi, dokuma tarzı, üzerindeki şekiller ve motifler bakımından birbirinden ayrıdır. Türk halılarında kullanılan motifler halkımızın zevkine göre seçilmiş veya stilize edilmiştir. Bunlarda da halkımızın sadelik, tabiîlik, zarafet gibi sanat düşünceleri çok açık olarak görülebilir. Halılarımızda en çok rastlanan motifler ağaç, çiçek, yaprak, ibrik, kürek, tarak, kuş gibi şeylerin şekilleridir. Türk halılarında renk çok ölçülü, çok ahenkli bir tarzda seçilir. Boyalar sabit boyadır. Kök boya adı verilen ve mahallî bitkilerin köklerinden elde edilen boyaların kompozisyonu ile meydana getirilen halı süsleri insanı hayran bırakan güzellik taşır. Türk halkının elinden çıkan bu halılar dünyanın en nefis halılarıdır.

Kilim: Türklerde kilim dokumacılığı da en eski ve en yaygın sanatlardan biridir. Türk kilimleri halıya göre daha ince dokunur ve daha havsız ve tüysüzdür. En güzel kilimler Doğu Anadolu köylüleri tarafından dokunan kilimlerdir. Maraş ve çevresinin kilimleri, Konya ilinde Cihanbeyli kilimleri pek makbuldür. Kilimlerin de çeyiz kilimi, kilim seccade, kız kilimi gibi birçok çeşitleri vardır. Ankara'nın cicim adı verilen perdelik kilimleri en güzel Türk kilimleri arasında sayılır.

Halılar halı tezgâhında, kilimler kilim tezgâhında, öbür dokumalar da kendilerine has tezgâhlarda dokunur. Dokumacılıkta birçok âletler kullanılır. Bunların başlıcaları tarak, tokmak (kirkit), mekiktir.

Müzik âletleri: Türklerde halk müzik âletleri çeşitlidir. Bunlar, başlıca üç kısma ayrılır: Nefesli sazlar, telli sazlar, vurmalı sazlar. Nefesli sazlar, üfürmek suretiyle çalınan sazlar, ney, kaval, flüt, borazan, zurna, çığırtma v.b. dir. Bunlar arasında en yaygını zurna ve kavaldır. Kavalı daha çok çobanlar çalar. Kamıştan veya ağaçtan yapılır. Çobanlar, kaval sesi ile sürüyü dağıtır, toplar, uzaklaştırır, geri çevirir, suya indirir, dereden geri çevirirler. Susuz sürüyü kaval sesi ile sulu dereye indirip hiçbir koyuna su içirmeden koca sürüyü geri çeviren Türk çobanları vardır. Bembeyaz sürünün içinde beyaz tende siyah ben gibi apayrı olan bir iki kara koyun bulunur. Bunlar, sürünün nazar boncuğu gibi şeylerdir. Kara koyun, bazı hallerde sürüden ayrılır. Meselâ, su başına inen sürünün içinde bulunan kara koyun, çobanın kavalı ile verdiği "su içmeden dön" emrine karşı direnme gösterebilir. Türk çobanı, böyle hallerde kavalı ile kara koyuna yalvarır. Türk köylüleri ve çobanları arasında bu konuda anlatılan lirik ve romantik hikâyeler vardır. Nefesli halk sazlarından zurna genel olarak davulun arkadaşıdır. Flüt gibi nefes verilen ağzı, nefesin çıktığı delikler ve geniş ağzı bulunur. Türk telli sazları saz, cura, bağlama, keman, kemençe, ud, tambur vb. dir. Halk arasında en yaygını sazdır. Saz, Hititler devrinden beri Anadolu halkının çalgısıdır. Sazın çanağı, kolu, burguları ve telleri vardır. Genel olarak beş tellidir. Buna kara düzen denir. On bir tane perdesi vardır. Tellerin sesi ince, orta ve kalın olmak üzere üçe ayrılır. Boyu 1,5 m dir. Parmakla da çalınır. Tezene adı verilen 4 cm boyunda bir mızrap ile de çalınır. Tezene, boynuzdan veya erik, vişne, kiraz ağaçlarının kabuğundan yapılır. Bu ağaçların kabukları gövde boyunca değil, eksen biçiminde soyulur. Sazın çanağı veya teknesi dut ağacından yapılır. Kolu ardıç ağacındandır. Elbistan bölgesinde üç kollu saz da yapılır. Kolların boyları farklıdır: Uzun olan saz, orta kollu olan bağlama, en küçük kollu olan da curadır. Saz, eski Türk kopuzlarının yerini tutar. Alacahöyük'te yapılan bir kazıda, Hititler zamanından kalma bir saz tasviri ile şimdi aynı bölgede halk arasında kullanılan normal boyda bir saz arasında hayrete değer bir benzerlik görülmüştür. Her iki sazın tekneleri (çanakları), kolları, hatta püskülleri dahi aynı uzunluktadır.

Davul : Çok yaygın bir Türk çalgısıdır. Düğünlerde, derneklerde, bayramlarda ve şenliklerde davul çalınır. Davul; kasnak, deri, deriyi kasnağa bağlayan sicim (ip), bir de tokmaktan ibarettir. Davulun yanında daima zurna çalınır.

Tarım : Türkler, dünyanın en eski çiftçi kavimlerinden biridir. Tarımda kullanılan pek çok âletler vardır. Bu âletlerin başlıcaları şunlardır : Çapa, balta, kazma, tırmık, saban (pulluk), boyunduruk, orak, yaba, kürek, bağ bıçağı, kırklık (koyunları ve keçileri kırkmak için kullanılan makas), ip, çuval, torba, harar, kağnı, araba, ölçek, düven, semer, eyer v.b.

Türkiye'de halk sanatlarında ve mesleklerinde birçok etnografik eşya kullanılır. Bu eşyanın kullanılışı babadan oğula veya ustadan çırağa dille anlatılarak ve bizzat gösterilerek öğretilir.

Bir kısmı pek hararetli ve yaygın, bir kısmı sönük olarak devam eden bu halk sanat ve mesleklerinin başlıcaları şunlardır :

Avadancılık, abacılık, ağızlıkçılık, aktarlık (attarlık), alemcilik, arabacılık, arakıyecilik, bakırcılık, baltacılık, basmacılık, bekçilik, berberlik, bezzazlık, bileyicilik, boyacılık, bozacılık, camcılık, cilâcılık, çadırcılık, çarıkçılık, çilingirlik, çinicilik, çıkrıkçılık, çuvalcılık, çömlekçilik, demircilik, dericilik, dibekçilik, divitçilik, doğramacılık, dokumacılık, dökmecilik, dökümcülük, döşemecilik, dülgerlik, fermenecilik, fesçilik, fitilcilik, fırıncılık, gülyağcılık, hakkâklık, hallaçlık, halıcılık, hasırcılık, helvacılık, havluculuk, ipekçilik, kadayıfçılık, kafesçilik, kâğıtçılık, kakmacılık, kalburculuk, kalemkârlık, kalıpçılık, kasaplık, kalpakçılık, kamışkalemcilik, kaşıkçılık, kavaflık, kavukçuluk, kayıkçılık, kaynakçılık, kaytancılık, kazancılık, keçecilik, kehribarcılık, köselecilik, kunduracılık, kuyumculuk, kürkçülük, küpçülük, leblebicilik, lülecilik, mayacılık, marangozluk, marpuççuluk, mumculuk, mühürcülük, müzehhiplik, nakkaşlık, nalbantlık, nalıncılık, okçuluk, oyacılık, oymacılık, palancılık, pastırmacılık, rıhçılık, saatçilik, sabunculuk, salepçilik, saraçlık, semercilik, sepetçilik, sirkecilik, sırçacılık, sırmacılık, şalcılık, şarapçılık, şayakçılık, şekercilik, tabaklık, tarakçılık, tenekecilik, terlikçilik, terzilik, tespihçilik, tornacılık, turşuculuk, tüfekçilik, tülbentçilik, urgancılık, yaldızcılık, yemenicilik, yorgancılık.

TÜRK ETNOGRAFYASI : Çorap

TÜRK HALK EDEBİYATI : bk. HALK EDEBİYATI.

TÜRK HALK MUSİKİSİ : bk. HALK MUSİKİSİ.

TÜRK HARİTACILIĞI : bk. HARİTA.

TÜRK HAVA KURUMU, Atatürk'ün direktifleri ile Türkiye'de sivil havacılığın ilerlemesi ve geliştirilmesi amacıyla 1630 sayılı Dernekler Kanununa göre 16 şubat 1925'te kurulmuş, kamu yararına çalışan bir dernek. Türk Tayyare Cemiyeti adıyla kurulan bu derneğin 24 mayıs 1935'te yapılan 6. olağan kongresinde adı T. H. K.'na çevrilmiştir. Kuruluş amacı "Türk milletine havacılığın önemini anlatmak, havacılık sevgisi uyandırmak, Türk gençliğini amatör pilot, planörcü, paraşütçü ve model uçakçı olarak yetiştirmek, dolayısıyla millî havacılığımızın destekleyicisi olmak"tır.

T. H. K.'nun yönetim organları 1. Büyük Genel Kurul, 2. Genel Yönetim Kurulu, 3. Merkez Denetleme Kurulu, 4. Merkez Disiplin Kurulu, 5. Genel Başkanlık, 6. İl ve ilçe şubelerinden oluşur.

Büyük Genel Kurul : T. H. K.'nun en yüksek ve en yetkili organı olup olağan toplantısını iki yılda bir eylül ayında yapar. Büyük Genel Kurul, a. İl ve ilçe şubelerinden seçilen delegeler, b. Genel Yönetim Kurulu başkan ve üyeleri, c. Merkez Denetleme Kurulu üyeleri, d. Merkez Disiplin Kurulu başkan ve üyeleri, e. Tüzükte belirtilen tabiî üyelerden oluşur.

Genel Yönetim Kurulu : Büyük Genel Kurula katılan delegeler arasından 11 asıl, 11 yedek üye olarak seçilir. T. H. K.'nu tüzük hükümleri, Dernekler Kanunu ve Büyük Genel Kurul kararları doğrultusunda yönetir. Genel başkan, Genel Yönetim Kurulu üyeleri arasından, çalışmalarında kendisine yardımcı olması amacıyla, iki genel başkan vekili seçer.

Merkez Denetleme Kurulu : Büyük Genel Kurul delegeleri arasından 3 asıl, 3 yedek üye olarak seçilir. Büyük Genel Kurul adına Genel Merkez ve bağlı kuruluşları denetler. Kongrede Büyük Genel Kurula denetleme raporunu sunar.

Merkez Disiplin Kurulu : Büyük Genel Kurul delegeleri arasından 5 asıl, 5 yedek üye olarak seçilir. Böylece oluşan kurul, kendi arasından 1 başkan ve 1 sekreter se-

çer. Genel Yönetim Kurulu veya şubeler tarafından kendisine gönderilen dosyaları karara bağlar.

Genel başkan: Büyük Genel Kurul tarafından doğrudan doğruya seçilir. Tüzüğün kendisine verdiği yetkiler ve Genel Yönetim Kurulu kararlarına göre T. H. K.'nun her türlü işlerini yürütür.

İl ve ilçe şubeleri: Dernekler Kanunu ve tüzük hükümlerine göre Genel Merkezin küçük bir görünümüne sahip olarak il ve ilçelerde kurulur. T. H. K.'nun 502 şubesi bulunmaktadır.

T. H. K. teşkilâtı: 1. Genel Merkez, 2. Türkkuşu Genel Müdürlüğü, 3. İl ve ilçe şubeleri, 4. Lâleli (İstanbul) Rant Tesisleri Müdürlüğü'nden oluşur.

Genel merkez: T. H. K.'nun genel merkezi Ankara'dadır. Genel merkezde doğrudan doğruya genel başkana bağlı olan a) Genel Sekreterlik, b) Teftiş Kurulu Başkanlığı, c) Hukuk Müşavirliği birimleri vardır.

Genel Sekreterliğe bağlı 7 şube müdürlüğü (Personel, Basın - Yayın ve Halkla İlişkiler, Havacılık, Muhasebe, İnşaat, Emlâk ve Satın alma) ile bir idare amirliği bulunmaktadır.

Teftiş Kurulu Başkanlığına Adana, Ankara, Bursa, Denizli, Erzurum, İstanbul, İzmir, Konya, Samsun ve Sivas bölge müfettişlikleri bağlıdır.

Türkkuşu Genel Müdürlüğü: T. H. K.'nun havacılık çalışmalarının uygulandığı birimidir. 3 mayıs 1935'te kurulmuştur. Çalışmalarını dört okul içinde yürütür: 1. Motorlu Uçuş Okulu, 2. Planör Okulu, 3. Paraşüt Okulu, 4. Model Uçak Okulu.

Motorlu Uçuş Okulu: Ülkemizde sivil pilot yetiştiren tek kurumdur. 1937'den beri bir yandan sivil pilot yetiştirirken bir yandan da Kara ve Hava Kuvvetlerinin pilotluk öğretimi çalışmalarına katkıda bulunmaktadır. Bünyesinde kurulan tarımsal ilâçlama filosu ile 1961'den başlayarak ülkemiz ve 1982'den beri de Kıbrıs Türk Federe Devleti tarımına ilâçlama ve gübreleme konusunda yardımcı olmaktadır. Okulun Ankara, Adana ve Eskişehir'de çeşitli tesisleri bulunmaktadır.

Planör Okulu: Havacı olacak gençlerin becerilerini geliştirmek ve pilot yetiştirme masraflarını azaltmak için 10 temmuz 1936'da İnönü Planör Kampı (Eskişehir) ile çalışmalarına başlamıştır. Günümüze kadar pek çok gencimize bröve vermiştir. Planör kurslarında yetişen planörcüler çeşitli milletlerarası yarışmalarda derece almıştır (1956'da iki kişilik planörle 403 km lik uzun mesafe rekoru, Fransa Hava Klubünün 25 000 Franklık ödülü).

Paraşüt Okulu: Paraşüt sporunu gençliğe sevdirmek için kurulmuştur. Bu amaçla 1937'de Ankara ve İzmir'de birer paraşüt kulesi yapılmıştır. Kara ve Hava Kuvvetlerimizde paraşütçü yetiştirilmesine de yardımcı olan bu okula bağlı paraşütçülerimiz pek çok milletlerarası yarışmada önemli başarılar göstermiştir (1966'da İskoçya'da 3. lük, 1968'de Almanya'da 2. lik, 1975'te Yugoslavya'da 2. lik).

Model Uçak Okulu: Havacılık sevgisini aşılamanın ilk yolunun modelcilik çalışmaları olduğunu bilen T. H. K., konuya gereken ilgiyi göstermiş, bunun için okullara parasız model uçak malzemesi göndermekle işe başlamıştır. Önceleri model uçak malzemesi dışarıdan alınırken sonraları T. H. K. fabrikalarında yapılmaya başlanmıştır. Model uçak çalışmalarını yürütmek için Millî Eğitim Bakanlığı ile yapılan anlaşmalara göre orta ve yüksek öğretim kurumlarında havacılık kolları kurulmuştur. 1980 - 1981 öğretim yılında 91 okulumuzda havacılık kolları çalışmalarını sürdürmüştür. Model uçak millî ekipimiz çeşitli yarışmalarda başarılar sağlanmıştır (1967'de Çekoslavakya'da 17., 1960'ta Batı Almanya'da 2., 1972'de yine Batı Almanya'da 1, 2 ve 4., 1977'de Bulgaristan'da 3. olmuştur).

İl ve ilçe şubeleri: Kendi bölgelerinden gelir sağlayarak T. H. K. Genel Merkezine göndermek ve tüzük hükümlerine göre çalışmak üzere kurulmuştur. Yönetim organları: 1. Genel Kurul, 2. Yönetim Kurulu, 3. Denetleme Kurulu, 4. Disiplin Kurulu, 5. Başkandan oluşur. Bu şubeler, il ve ilçe düzeyinde Kurum çalışmaları yapar, T. H. K.' nun başlıca gelir kaynağı olan fitre, zekât ve kurban derilerini toplayarak Genel Merkeze yollar.

İl ve ilçe şubelerinde, yalnızca yönetim kurulu üye sayısı farklıdır. İl şubeleri yönetim kurulunda 7 asıl, 7 yedek üye bulunmasına karşılık ilçe şubeleri yönetim kurulunda 5 asıl, 5 yedek üye vardır.

Lâleli (İstanbul) Rant Tesisleri Müdürlüğü: T. H. K.' nun İstanbul Lâleli'de bulunan apartmanlarının her türlü yönetimiyle görevlendirilmiştir.

T. H. K.'nun gelir kaynağını büyük ölçüde fitre, zekât, kurban derisi bağışı ile çeşitli bağışlar oluşturur. Bunun yanı sıra özel pilot yetiştirilmesi için yapılan ödeme, hasta ve yaralı nakli, yolculuk, siyasî olmayan reklam uçuşları ile tarımsal ilâç ve gübreleme belli başlı gelirlerindendir. Kuruluş yıllarındaki çeşitli gelir kaynakları (Millî Piyango geliri, 2 civa maden ocağı imtiyazı, Tekel gelir payı, çeşitli vergi payları v.b.) sonraları T. H. K.'nun elinden alınmıştır.

T. H. K.'nun ülkemize yaptığı önemli bir hizmet de uçak sanayiimize olan katkılarıdır. 1940'ta II. Dünya Savaşı sebebiyle yurtlarından ayrılmak zorunda kalmış 24 kişilik Polonyalı mühendis, ustabaşı ve teknisyenden oluşan grupun arasına katılan Türk uzmanlarla uçak yapımına başlanmıştır. Böylece kurulan Etimesgut Uçak Fabrikası bir yandan seri uçak yapımını sürdürürken bir yandan da askerî ve sivil uçak onarımını üstlenmiştir. Fabrika, İngiltere'den lisansı satın alınan *magister* öğrenim uçağı yanında THK - 2 akrobasi ve öğrenim uçağı, THK - 5 çift motorlu sağlık uçağı, THK - 10 çift motorlu taşıma uçağı, THK - 11 tek motorlu turizm uçağı, THK - 12 çift motorlu 12 kişilik taşıma uçağı ile çeşitli tipte planörler (THK - 3 akrobasi planörü, THK - 4 öğrenim planörü, THK - 7 ileri öğrenim planörü, THK - 9 iki kişilik öğrenim planörü) yapmıştır. Bunların arasında THK - 5 Danimarka'ya satılmış ve yurt dışına satılan ilk Türk uçağı olmuştur.

Etimesgut Uçak Fabrikasının ihtiyacı olan motorlar için T. H. K., bir de motor fabrikası kurmuştur. 1944'te İngiliz De Havilland firması ile lisans sözleşmesi yapılmış ve kurulacak fabrika ile ilgili elemanlar ihtisas için İngiltere'ye gönderilmiştir. Motor fabrikası 29 ekim 1948'de 141 kişilik personeli ile işletmeye açılmış ve 145 beygir gücü (HP)'nde Gipsy motorları yapımına başlanmıştır. Motor fabrikasında, uçak motorları yanında resmî ve özel kurum ve kuruluşlarının çeşitli sanayi malzeme ve yedek parça yapımı da gerçekleştirilmiştir. Ancak, çeşitli sebeplerle uçak ve motor fabrikalarının çalışmaları güçlüklerle karşılaşmış ve bu konuda Bakanlar Kuruluna yapılan başvuru da

sonuçsuz kalınca 5 nisan 1952'de T. H. K., olağanüstü kongreye giderek "mal sahibi sıfatıyla motor ve uçak fabrika tesislerini münhasıran devlet müesseseleri, iktisadî devlet teşekküllerine bedel mukabilinde satmak veya dilediği müddet ve şartla kiraya vermeye T. H. K. Genel Merkez Kuruluna tam ve kâmil yetki verilmiştir" kararını almıştır. Alınan bu karara dayanarak 18.6.1952'de uçak ve motor fabrikaları 4 000 000 lira bedelle Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumuna satılmıştır. Bu sebeple bugün T. H. K.'nun uçak filosu, yabancı yapımı çeşitli tip uçaklardan oluşmaktadır.

Son yıllarda T. H. K., maddî birtakım sıkıntılardan kurtulmuş, buna bağlı olarak taşıma ve tarımsal ilâçlama filosunu güçlendirmiştir. Bunun yanında hasta, yaralı nakli, trafik kazalarına acil yardım, tabiî afetler, ağır kış şartlarında mahsur kalanlara yardım etmek, deniz kazalarında yardımcı olmak, orman yangınlarında söndürme çalışmalarına katkıda bulunmak v.b. görevler için bir de helikopter filosu kurma çalışmaları içindedir.

T. H. K., ilgi alanındaki verimli çalışmalarına ek olarak gelirinin büyük bir bölümünü de Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu ve Kızılay Derneği gibi iki yardım derneğine vererek, kuruluşundan beri bu iki derneği maddî açıdan desteklemiştir.

TÜRK HAVA KUVVETLERİNİ GÜÇLENDİRME VAKFI, Türk millî havacılık sanayiinin geliştirilmesi, hava savaş silâhlarının ve araçlarının satın alınması, hayatî önemi olan hedeflerin hava saldırılarına karşı korunma imkânlarının sağlanması amacıyla bir kuruluş senedine dayalı olarak oluşmuş bir kurum. Hava Kuvvetlerinin kuruluşunun 59. yıldönümüne rastlayan 1 haziran 1970'te Hava Kuvvetleri komutanı Org. Muhsin Batur, Türk ulusuna çağrıda bulunarak millî imkânlarımızla bu endüstriye yönelmemiz gerektiğini hatırlatmış ve "Kendi uçağını kendin yap" kampanyasını yurt çapında başlatmıştır. Vakıf, yurt içinden ve dışından gördüğü büyük destekle kurulmuştur. Nakit, taşınır ve taşınmaz mal olarak her türlü bağış kabul eden T. H. K. G. V., özellikle Kıbrıs barış harekâtında ve sonrasında büyük ölçüde gelişmiş, 1975 yılı ortalarına kadar toplanan nakit, bono, hisse senedi, tahvil, bina ve arazi bağışlarıyla vakfın mal varlığı iki milyar lirayı aşmıştır. Vakıf, daha sonra Türkiye Uçak Sanayii Anonim Şirketi (kısaltması : TUSAŞ)'ni kurmuştur.

Vakfın amacı, vakıf tüzüğünün 2. maddesinde : "Millî havacılık sanayiimizin geliştirilmesi, hava harp silâh ve vasıtalarının satın alınması, hayatî önem taşıyan hedeflerin havaya karşı korunma imkânlarının geliştirilmesi suretiyle Türk Hava Kuvvetlerine güç katkısında bulunmaktır" şeklinde belirtilmektedir.

Vakfın organları :

1. *Genel kurul,* kurucu ve vakfın kuruluşunda hizmeti geçen gerçek ve tüzel kişilerden, genel kurulca kurul üyeliğine alınması kararlaştırılmış üyelerden meydana gelir. Genel kurul, vakfın en yüksek organıdır. Genel kurulun başlıca görevleri, yönetim kurulunu, denetim kurulunu seçmek, yönetim kurulu tarafından hazırlanan faaliyet raporlarını, bilançoları incelemek, yönetim kurulu üyelerini aklamak, vakfın genel politikasını amaçlarına uygun olacak biçimde tespit etmektir.

2. *Yönetim kurulu,* genel kurul üyeleri tarafından kendi içinden seçilmiş 9 üyeden oluşur. Hava Kuvvetleri komutanı, yönetim kurulunun tabiî üyesi ve başkanıdır. Ayda en az bir defa ve en az 5 kişinin katılması ile toplanır. Tüzüğün ve genel kurulun verdiği yetkiler çerçevesinde vakfın bütün işlerini yürütmekle yükümlüdür.

3. *Teknik kurul,* danışma görevi yapar. Çalışmalarında esas olacak direktifleri yönetim kurulundan alır ve aynı kurula tavsiye ve tekliflerde bulunur.

4. *Denetim kurulu,* teknik çalışmalar dışındaki bütün faaliyet ve hesapları denetler. Genel kurula bilgi verir. Bunun dışında Vakıflar Kanununun 78. maddesi gereğince tüzük hükümlerinin yerine getirilip getirilmediği, maddî varlığın amaca uygun biçimde idare ve sarf edilip edilmediği konusu da Vakıflar Genel Müdürlüğünün denetimi altındadır. Bu şekilde ikili bir denetimden geçen vakfın bilanço ve gelir gider hesapları her yıl kamu oyuna açıklanır.

5. *Genel müdür,* yönetim kurulunca kendisine verilen görev ve yetkiler ile tüzükte tespit edilmiş esaslar dahilinde, vakfın bütün faaliyetlerini en uygun ve etkili biçimde yürütmekle yükümlüdür. Başlıca görevlerini şöyle sıralamak mümkündür : Vakfın kuruluş amaçlarına göre her türlü faaliyetleri planlamak, organize ve koordine etmek, yürütmek ve kontrol etmek, tüzükte belirtilen vakıf amaçlarının zamanında ve en iyi şekilde gerçekleştirilmesi için gerekli usulleri tespit etmek, vakıf yönetimi ile ilgili harcamaları onaylamak, bütçe, bilanço, kâr zarar ve faaliyet raporlarını hazırlamak, vakfın gelişme durumu hakkında bildiri, dergi, broşür v.b. dokümanlar yayınlamak, halkla ilişkileri en iyi bir biçimde sürdürmek, vakfı yargı mercileri önünde özel ve tüzel kişilere karşı temsil etmek, yönetim kurulunun görevlendireceği bir üye ile birlikte, para konularında imza yetkisini kullanmak, her türlü taşınır ve taşınmaz mallarla paraları, hisse ve alacakla ilgili senetleri v.b. gelirleri vakıf mülkiyetine geçirmek için gerekli resmî ve özel işleri yapmak.

Vakfın gelir kaynakları :

1. Yasal gelirler : Türk Hava Kuvvetlerinin güçlendirilmesi ve millî hava sanayiimizin kurulması amacıyla katılma payı ihdası ve Millî Piyango hasılatının bu amaca sarfı hakkında 25.8.1971 tarihli 1473 sayılı kanun ile sağlanan gelirler. Bu kanunun öngördüğü gelirler, bütün eğlence yerleri giriş ücretlerinden alınan pay ile Millî Piyango hasılatının masrafları çıktıktan sonra vakıf hesabına geçen safî kârı içine almaktadır. Bunun dışında T. H. K. G. V., Askerî Elektronik ve Teçhizat A. Ş. (ASELSAN), Hava Elektronik Sanayii A. Ş. (HAVELSAN), uçak lastiği yapacak olan PETLAS, Türkiye Elektronik Sanayii A. Ş. (TESTAŞ) gibi kuruluşlara ortaktır.

2. Bağışlar : Yurt içinde ve dışında bulunan vatandaş ve kuruluşlarımızın nakit, tasarruf bonosu, gayrimenkul, hisse senedi, tahvil, ödenmesi teminata bağlanmış borç senetleri gibi bağış ve yardımlardan sağlanan gelirlerdir.

Bugün T. H. K. G. V.'nın özvarlığı 12 milyar TL.'sını geçmiştir.

TÜRK HAVA YOLLARI (kısaltması: T.H.Y.), tüzel kişiliğe sahip, özel hukuk hükümlerine bağlı, sermaye-

sinin yarısından fazlası devlete ait olan bir anonim ortaklık ve bir kamu iktisadî kuruluşu.

T. H. Y., 1.6.1933'te yürürlüğe konan 1324 sayılı kanunla kurulmuştur. Başlangıçta 2 adet 4 koltuklu Junkers (F - 13) ve 2 adet 5 koltuklu King-bird tipi uçağıyla Türk Hava Postaları adı altında yurt içi seferlerine başlamıştır. Bu kuruluş 1935'e kadar Millî Savunma Bakanlığına bağlı olarak görev yapmış, 1938'de ise Devlet Hava Yolları Umum Müdürlüğü adı altında Ulaştırma Bakanlığına bağlı olarak hizmetini sürdürmüştür.

T. H. Y., 1947'de işletmeye açılan Atina hattıyla ilk yurt dışı seferlerine başlamıştır.

1955'te 6623 sayılı kanunla sevk ve idare edilen bir şirket yapısına kavuşturularak Türk Hava Yolları Anonim Ortaklığı adı altında 1.3.1956'dan itibaren yeni statüsüyle çalışmaya başlamıştır.

1958'de filosunu Viscount uçaklarıyla takviye eden T. H. Y., yurt içinde olduğu gibi yurt dışına yaptığı seferlerde de artış sağlamıştır. 1967'de 1 adet DC-7 B ve 1 adet DC-9 - 10 jet uçağıyla jet filosunu kurmaya başlayan T. H. Y., daha sonraki yıllarda aldığı DC-9, B-727, DC-10 ve F-28 jet uçaklarıyla yurt içine hizmet verdiği gibi, yurt dışındaki pazarlarda da rekabete girmiştir.

T. H. Y., özellikle 1981'den bu yana yeni uçaklar, araç ve gereçlerle modern hava yolları arasında yerini almaya başlamış, jet filosuna 1982 içinde yeni uçaklar katmıştır. 4 adet B-727 uçağı daha satın alınarak yolcu taşımacılığında ferahlık sağlanmıştır.

T. H. Y., 1981 rakamlarına göre iç hatlarda 1,5, dış hatlarda 1 milyonun üstünde yolcu taşımıştır. Yolcu taşımacılığı yanında özellikle son yıllarda B-707 C tipindeki uçakla kargo hizmeti de yapan T. H. Y., aynı yıl içinde iç hatlarda 10 000 ton, dış hatlarda ise 12 000 ton civarında yük taşımıştır. Taşımacılığa ferahlık getirmek için 1982' de 1 adet B-707 C uçağı satın alınmıştır. Normal yolcu taşımacılığı yanında işçi "Charter" ve turistik yolcu taşımacılığını da gerçekleştiren T. H. Y., özellikle bu yolla Federal Almanya'nın birçok şehrine 1981'de 350 000 yolcu taşımıştır. 1981 malî yılı sonuçlarından anlaşıldığına göre T. H. Y., 100 milyon dolar civarında döviz kazancı elde etmiş ve Türk ekonomisine bu yolla katkı sağlamıştır.

T. H. Y., Yeşilköy hava limanı (İstanbul)'nda, Esenboğa (Ankara)'da uçaklarının tamir ve bakımlarını yapacak tesislere sahiptir. Yalnız kendi uçaklarının değil, yabancı hava yollarının uçaklarını da güvenle tamir etmekte, periyodik bakımlarını gerçekleştirmektedir.

T. H. Y., kurulduğu tarihten bu yana en uzun (84 gün) grevi olan 1980'deki greviyle iş fonksiyonunda bir gerilemeye uğramıştır. 1979'da iç hatlarda yolcu taşıma faktörü % 74 iken 1980'de % 61'e düşmüştür. 1981 yılı, kaybedilen iş gücünün telâfisi ve terk edilen dış pazarların yeniden kazanılması, derlenip toparlanılması yılı olmuştur.

Yurdun pek çok köşesine, Van, Gaziantep, Trabzon, Malatya, Samsun, Kayseri, Adana, Antalya ve öteki büyük şehirlerine muntazam seferler yapan T. H. Y., dış hatlarda da uçuş alanını genişletmek, yeni hatlar açmak yolundadır. Avrupa ülkelerinin, Federal Almanya'dan başka, birçok şehrine, bu arada Londra'ya, oradan Dublin'e kadar uzanan T. H. Y., dış hatlarına yenilerini eklemiş, Trablus'a ve doğuda Cidde'ye, Abu Dabi'ye, Karaçi'ye kadar uzanmıştır.

TÜRK HUKUKU: Türk milletinin ve Türk devletlerinin tarihine paralel olarak bir hukuk düzeni kurulmuştur. Bu hukuk birçok gelişmelerden sonra günümüzdeki biçimine kavuşarak T. H. adını almıştır. Bundan dolayı T. H.' nun bugünkü müesseselerini anlayabilmek için önce tarihî gelişimini ana çizgileriyle incelememiz gerekir.

I. İslâmlıktan önce T. H.:

A. Hun devletinde hukuk: Mete Kağan zamanında (M. Ö. 209 - 174) en parlak devrini yaşamış olan Hun imparatorluğunun hukuk müesseselerine ait başlıca bilgileri ancak Çin kaynakları aracılığı ile öğrenmiş bulunuyoruz. Bunlardan, imparatorun büyük yönetim yetkilerine sahip olduğu ve "gökten güç alan" kutsal kişi tanındığı, ülkenin sol ve sağ (doğu ve batı) devletlerine ve bunlardan her birinin altışardan on iki yönetim bölgesine ayrıldığı, ceza hukukunda uzun hapis cezaları yerine kısas ve özel intikam esasının yürürlükte olduğu, aile hukukunda erkeğin hakkının üstün tutulduğu ve bazı hallerde poligamiye de rastlandığı anlaşılmaktadır.

B. Gök Türk devletinde hukuk : Gök Türkler (552 - 745) hakkındaki bilgimiz Hun devleti hakkındaki bilgimizden çok daha fazladır, bunun başlıca sebebi, orijinal bir alfabeyle yazılmış olan ve "Türk" adının pek çok yerinde açıkça anıldığı Orhon (Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk) anıtlarının Gök Türk imparatorluğu zamanında dikilmiş olmasıdır. Bu devre ait Türk ve Çin kaynaklarından elde edilen bilgilere göre, imparator (kağan) tıpkı Hun devletinde olduğu gibi kutsal sayılmaktaydı. Zaten yazıtta Türk milletine "Ben Tanrı gibi, gökte doğmuş Türk Bilge Kağan" diye hitap eder. İmparatorluk yönetim açısından Hun devletinde olduğu gibi doğu ve batı bölümlerine ayrılmıştı. Ceza hukukunda ise, özel intikam sistemi, bazı istisnalar dışında, yerini kamusal cezalandırmaya bırakmıştı. Başka bir deyişle suçu cezalandırmayı devlet üstlenmiş bulunuyordu. Özel hukukta aile reisi olan erkeğin, eşi ve çocukları üzerinde geniş velâyet hakları vardı, ancak kadının yeri gene de devrin diğer hukuk sistemlerine göre daha iyi idi.

Bilge Kağan ve Kül Tigin anıtlarının birçok bölümünde "kanun koymak" ve "kanun düzenlemek"ten söz edilmektedir. Bunların ayrıntıları henüz bilinmemekle birlikte, mevcut "töre"lerin daha o zamandan derlenmesine başlandığı anlaşılmaktadır.

C. Uygur devletinde hukuk: Uygurlar 745'te Basmil ve Karluklarla birleşerek Gök Türk devletine son vermişler ve güçlü bir devlet kurmuşlardı. 840'ta Uygur kağanının Kırgızlara yenilmesi üzerine devlet dağılmış, Çingiz Han'ın Uygur egemenliğine kesin olarak son verdiği 1209 yılına kadar Uygurlar, küçük beylikler halinde varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Doğu Türkistan'da Uygurlara ait değerli hukuk belgeleri bulunmuştur. Bunlardan ve Çin kaynaklarından, Uygur hükümdarlarının da güçlerini kutsal bir kökene bağladıklarını ve "Tanrıdan kut bulmuş" adıyla anıldıklarını biliyoruz. Bunun dışında, Uygur devletinin kamu hukuku Gök Türk devletinin hemen hemen aynıdır. Ancak özel hukuk çok gelişmiştir. Elimizde bu devre ait çeşitli satış, trampa, borçlanma, evlât edinme ve vasiyetname örnekleri bulunmaktadır. Bunlardan birinde: "Koyun yılının üçüncü ayının yirmi ikinci günü ben Min Temür'e faizi ile şarap gerekti. Turı Bakşı'dan yarım kap şarap aldım. Yeni güz başında karşılığında bir kova

tatlı şarap vereceğim. Zamanını geçirip vermezsem, halk arasında geçerli örf gereğince faizi ile birlikte ödeyeceğim. Ölürsem Nom Kuli ve onun soyu borcumu aynen ödesin. Tesek Turmus ve Boltas buna tanıktır. Bu işaret ben Min Temür'ündür" denmektedir. Akdin sonuna : "Ben Turmus bu belgeyi Min Temür'ün söylemesi üzerine yazdım" ibaresi eklenmiştir. Bu faiz ve kefaletle borç alma sözleşmesinde, modern hukukun hemen bütün unsurlarını bulabiliriz. Metinden aynı zamanda Uygur hukukunun şekle çok bağlı olduğunu, akdin geçerli sayılması için bazı formül ve kalıplara aynen uyulması gerektiğini görüyoruz.

II. İslâmlıktan sonraki Türk devletlerinde hukuk :

A. İlk Türk - İslâm devletlerinde hukuk : Uygurlardan sonraki başlıca Türk devletleri olan Karahanlılar (845 - 940) ve Gaznelilerin (963 - 1187) İslâm dinini kabulü ile T. H., İslâm hukuku ile geniş ölçüde kaynaşmıştır. Bu durum Büyük Selçuklu imparatorluğu (1040 - 1157), Anadolu Selçukluları (1077 - 1302) ve hatta ıslahat döneminin başlarına (aş. yu. 1789) kadar Osmanlı imparatorluğu devrinde süregelmiştir. İslâm hukuku, önem sırasına göre *Kur'an*, sünnet (Hz. Peygamberin söz ve davranışları), icma (fakihlerin düşünceleri) ve kıyas (benzetme) esaslarına dayanmaktaydı. Devletin yönetim, askerlik ve adalet kuruluşları ile aile ve borçlar hukuku İslâm geleneğine göre biçimlenmişti (bk. HUKUK, İSLÂM ve İSLÂMİYET, İSLÂM FELSEFESİ). Bu devletlerde hükümdar en önemli yönetim yetkilerini elinde bulunduruyordu. Bununla birlikte, ülkenin çeşitli yönetim bölgelerine ayrılması ve bunları hükümdar ailesinden birinin ya tam veya yarı bağımsız olarak yönetmesi usulü süregelmiştir. Hükümdarın yanında vezir (daha sonra başvezir, ulu vezir, vezir-i âzam) önem kazanmıştır. Ancak bunun köklerinin Gök Türk devletinin büyük veziri Tonyukuk'a kadar dayandığını sanmaktayız. Devletin önemli bir diğer organı da bir çeşit bakanlar kurulu olan "divan" (b. bk.) idi. Büyük Selçuklu imparatorluğunun başşehrinde "divan-ı sultan" adı verilen büyük divanda devletin önemli işlerinin görüşülüp çözüme bağlandığını biliyoruz. Divan-ı sultan'a genellikle vezir başkanlık ederdi. Osmanlı imparatorluğunun ilk zamanlarında, daha Sultan Orhan zamanından başlayarak divanın kurulduğu anlaşılmaktadır. Divana Fatih Sultan Mehmed devrine kadar bizzat padişahın başkanlık etmesi âdet iken, daha sonra padişahlar divanın yönetimini vezir-i âzam (sonraki adıyla sadrazam)'a bırakmışlar, sadece divan görüşmelerini kafes ardından izlemekle yetinmişlerdir. Ayrıca diğer vezirler, kazaskerler, defterdar ve nişancı gibi önemli devlet görevlileri divana katılıyordu. Buna karşı müftü (daha sonraki adıyla şeyhülislâm) başlangıçta divanın tabiî üyesi değildi (bk. SELÇUKLULAR, OSMANLI İMPARATORLUĞU).

B. Osmanlı imparatorluğunun gelişme devrinde hukuk : Bu devirde maliye, ceza ve teşkilât hukukuna ait hükümleri içine alan Fatih ve Sultan Süleyman kanunnameleri hazırlanmıştır. Bunlar aslında tek bir kanunname değil, muhtelif zamanlarda çıkarılmış olan kanunnamelerin bir "derleme"si mahiyetindedir. Fatih kanunnamesi başlıca üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde sadrazam, vezirler, kazaskerler, defterdar ve nişancı gibi divan üyelerinin rütbeleri ve protokol; ikinci kısımda saltanat işleriyle bayramlar ve diğer günlerde yapılacak merasim ile divanın nasıl toplanacağı; üçüncü bölümde suç işleyenlere verilecek cezalar ile istenecek tanzimat (kan bahası) belirtilmiştir.

Fatih Kanunnamesinin hazırlanmasında en çok Fatih devrinin son sadrazamı olan Nişancı Mehmed Paşa'nın emeği geçmiştir. Kararnameyi bizzat kaleme alan ise Tevkiî Leyszade Mehmed bin Mustafa adında bir nişancıdır.

Sultan Süleyman Kanunnamesi, esas itibarıyla Fatih Kanunnamesine bazı idarî, malî ve askerî hükümlerin eklenmesiyle bir araya getirilmiştir. Kanunnamede alna dağ vurma, asma, dövme, sürgün etme, teşhir, sakal kesme, el kesme, ölüm, hapis ve para cezaları sayılmıştır. Suçu ortaya çıkarmak için öldürmemek şartıyla işkenceye de izin verilmektedir. Ancak işkenceyle sağlanan itiraf, başka delil yoksa geçersiz sayılıyordu.

Sultan Süleyman zamanındaki kanunnamelerin hazırlanmasında en önemli katkıyı şeyhülislâm Ebussuud Efendi sağlamıştır.

C. Islahat döneminde T. H. : Viyana bozgunu (1683) ile hızlanan dış ve iç çöküntü ve devletin eski müesseselerinin bozulararak işlemez hale gelişi, diğer alanlarda olduğu gibi, hukukta da bir reform yapılması gereğini hissettirmiştir. Bu konuda ilk önemli teşebbüs, 1789'da tahta çıkan III. Selim'den gelmiştir. III. Selim, durumu düzeltmek için ülkenin ileri gelenlerinden ıslahat lâyihaları istemiş ve sunulan on sekiz lâyihayı birer birer inceledikten sonra özellikle adliye, maliye, yönetim ve askerlik konusunda reform yapmak gereğini tespit etmiştir. Ancak III. Selim'in bu konudaki teşebbüsleri yeniçerilerin isyanı yüzünden başarısız kalmıştır. Batıya dönük ve modern hukuk müesseselerini almaya yönelik reform hareketleri ancak II. Mahmud devrinde yeniçeriliğin ortadan kaldırılması, yani Vakayi Hayriye (1826)'den sonra başlatılabilmiştir. Askerlik ve yönetimde yapılan çeşitli ıslahattan sonra bir de ferman şeklinde "temel yönetim belgesi" hazırlanması düşünülmüş ve Mustafa Reşid Paşa bu konuda II. Mahmud'u ikna etmişti. Bu sırada II. Mahmud'un ölümü üzerine Mustafa Reşid Paşa yeni padişah Abdülmecid ile anlaşmış ve nihayet 3 kasım 1839 (26 şubat 1255)'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu veya diğer adıyla Tanzimat Fermanı Mustafa Reşid Paşa tarafından okunmuştur. Bu ferman Tanzimat devri dediğimiz dönemin başlangıcı sayılmaktadır (bk. TANZİMAT). Bu fermanda, 1. Müslüman olsun olmasın, herkesin kanun önünde eşit muamele göreceği, 2. Can, mal ve ırz hürriyetinin dokunulmaz olduğu, 3. Kanunsuz vergi alınmayacağı ve iltizam usulünün kaldırılacağı, 4. Askerlik hizmetinin eşitlik ve hakkaniyet esaslarına göre düzenleneceği, 5. Ceza davalarının açık olarak görüleceği hususları yer almıştı. Tanzimat Fermanının getirdiği bir önemli yenilik, padişahın yetkilerini bizzat kendi iradesiyle sınırlamayı, başka bir deyişle bir çeşit meşrutî monarşiyi kabul etmiş olması idi. Ayrıca fermanla yeni bir idarî teşkilâtın ve bağımsız adalet mercilerinin kurulması öngörülüyordu. Denebilir ki bu ferman, batı medeniyeti anlayışındaki yeni hukuk düşüncesinin bir zaferini teşkil etmektedir. Ancak fermanda belirtilen hususlar tam ve eksiksiz olarak yerine getirilememiş, öngörülen adlî, idarî, malî ve askerî tedbirler yeterince alınamamıştır. Düzenli bir anayasaya doğru ikinci adım, Kırım savaşını sonuçlandıran Paris barış antlaşmasından biraz önce, 16 şubat 1856'da çıkarılmış bulunan Islahat Hatt-ı Hümayunu'dur. Bu ferman, Tanzimat Fermanında belirlenen esasları biraz

daha genişleterek tekrarlıyordu. Üçüncü ve en önemli adım, 23 aralık 1876 (7 zilhicce 1293) tarihli Kanun-ı Esasî olmuştur. Batı monarşileri modelinde ilk devlet anayasası olan Kanun-i Esasî, II. Abdülhamid'in bir hatt-ı şerifi ile ilân olunmuştur.

Kanun-i Esasî, geniş ölçüde 7 şubat 1831 tarihli Belçika anayasasından yararlanılarak hazırlanmıştı ve 119 madde ile 12 bölümden oluşuyordu. Bu anayasa ile padişahın, heyet-i vükelâ (bakanlar kurulu)'nın, âyan ve mebusan meclislerinin statüsü ve Osmanlı devleti tebalarının genel hakları ile mahkemelerin ve önemli adlî ve idarî mercilerin kuruluşu, maliye ve il idaresinin esasları tespit olunuyordu (bk. KANUN-İ ESASÎ). Her ne kadar II. Abdülhamid, 14 şubat 1878'de meclis-i mebusanı feshetmiş ve Kanun-i Esasî'yi fiilen yürürlükten kaldırmış ise de, 1908'de Meşrutiyetin ilânından sonra onu tekrar yürürlüğe sokmak zorunda kalmış ve bu anayasa, bazı değişikliklere uğramakla beraber, 23 nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi toplanıncaya kadar yürürlükte kalmıştır.

Özellikle Vaka-yi Hayriyeden sonra, temel yönetim esaslarını belirleme çalışmalarına paralel olarak modern batı kanunlarının tercüme edilerek bazı tadilâtla yürürlüğe sokulması yoluna gidilmiştir. Önce ceza mevzuatı ele alınmış ve 1840'ta Ceza Kanunu, 1850'de onun yerini alacak yeni bir Ceza Kanunu (Kanun-i Cedid) çıkarılmış, sonunda 1858 yılında, esas itibarıyla 1810 tarihli Fransız ceza kanunundan alınan bir Ceza Kanunu çıkarılmıştır. 1879'da ise gene Fransa'dan alınan Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu yürürlüğe girmiştir. Gene Fransız aslından alınan Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu 1879'da çıkarılmış bulunuyordu. Ticaret tatbikatını düzenlemek için önce 1850' de Fransız ticaret kanununa dayanan bir Ticaret Kanunu çıkarılmış, 1862'de gene Fransız kanunundan çevrilen Usul-i Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi yürürlüğe sokulmuş, ayrıca 1864'te Fransız ve kısmen diğer denizci devletlerin kanunlarından yararlanılarak Deniz Ticaret Kanunu (Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi) çıkarılmıştır. Toprak hukuku da düzenlenerek 1858'de Arazi Kanunnamesi kabul edilmiştir. Medenî hukuk ile borçlar hukuku alanındaki eksiklikleri gidermek için önce Fransız medenî kanunundan yararlanmak düşünülmüşse de, geleneksel hukuk taraftarlarının baskısıyla bundan vazgeçilmiş ve bunun üzerine Ahmed Cevdet Paşa başkanlığındaki bir komisyonun 1869 - 1876 yılları arasında yaptığı çalışmalar sonucunda Mecelle (b. bk.) hazırlanarak yürürlüğe sokulmuştur. İslâm esaslarına, fıkıh ve özellikle Hanefî mezhebi hükümlerine sadık kalınarak hazırlanmış olan Mecelle, yeni Türk Medenî Kanununun kabulü tarihi olan 1926'ya kadar yürürlükte kalmıştır.

Yeni kanunlarla birlikte, yargı ve yönetim organlarında da ıslahata gidilmesi gereği kendini hissettirdiğinden, 1864' ten itibaren eski şeriye mahkemeleri ve kadılık kuruluşunun yanında, nizamiye mahkemeleriyle temyiz meclis ve divanlarının kurulmasına başlanmıştır. 1879'da ise temyiz meclisleri, Temyiz Mahkemesi adını almıştır. 1868'de ayrıca Divan-ı Ahkâm-ı Adliye adlı yüksek mahkeme ve bugünkü Danıştay'ın öncüsü olan Şura-yı Devlet kurulmuştur.

Görüldüğü gibi, ıslahat döneminde eskimiş ve yıpranmış olan yönetim yapısı ile hukukî müesseseleri yenilemek için biraz geç ve tereddütlü de olsa ilk önemli adımlar atılmış bulunmaktaydı; fakat T. H.'nda gerekli kökten reformları yapmak ve Türkiye'nin yüzünü kesinlikle batıya döndürerek ülkeyi modern bir hukuk devletinin yapısına kavuşturmak ancak millî Kurtuluş Savaşından sonra, Cumhuriyet döneminde kısa bir süre içinde birbiri ardından gerçekleştirilen Atatürk inkılâpları ile mümkün olmuştur.

III. Cumhuriyet döneminde T. H.:

A. Atatürk ve inkılâplar dönemi (1923 - 1938): Bu dönem, T. H. açısından kesin bir dönüm noktasıdır, çünkü bu dönemde modern bir hukuk devletinin bütün müesseseleri gerçekleştirilmiştir. Bu gelişme Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu Atatürk'ün ve etrafına topladığı seçkin çalışma arkadaşlarının yılmayan azim ve gayretlerinin eseridir.

Cumhuriyetin temelleri, 23 nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisinin toplanması ile atılmış bulunuyordu. Bu meclis tarafından önce 20 ocak 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu çıkarılmıştır. 20 nisan 1924 tarihli yeni anayasanın kabulüne kadar yürürlükte kalan bu kanunun 23 maddesi vardı. Özellikle egemenliğin kayıtsız şartsız millette olduğunu ve icra kuvveti ile kanun yapma yetkisinin Büyük Millet Meclisinde toplandığını belirten 1 ve 2. maddeleri, kısa bir süre sonra ilân edilecek olan Cumhuriyetin müjdecisi sayılabilirler. Bu ilk anayasayı, 30 ekim 1922'de saltanatın kaldırılması ve 29 ekim 1923'te Cumhuriyetin ilânı izlemiş, 3 mart 1924'te ise halifelik ortadan kaldırılmıştır. 20 nisan 1924'te yeni Cumhuriyet Anayasası (Teşkilât-ı Esasiye Kanunu) kabul olunmuştur. Bu kanun 105 maddeden ibaretti. 1. maddesinde Türkiye devletinin bir cumhuriyet olduğunu açıklıyor, başşehir Ankara olarak belirleniyor (Md. 2), milletin egemenliği esası bir daha doğrulanıyor (Md. 3) ve Türkiye Büyük Millet Meclisinin millet adına bu egemenlik hakkını kullanacağı belirtiliyordu (Md. 4). Bu anayasada ayrıca kanun yapma, yürütme ve yargı güçlerine ve Türklerin kamu haklarına ait hükümler yer alıyordu. 1924 Anayasası sonradan üzerinde çeşitli değişiklikler yapılmış olmakla birlikte, 1961 Anayasasının kabulüne kadar yürürlükte kalmıştır (bk. ANAYASA).

1924 Anayasasının kabulüyle birlikte, hızla diğer mevzuatın ve inkılâp kanunlarının hazırlanmasına geçilmiştir. 3 mart 1924 tarih ve 429 sayılı kanunla Şeriye Vekâleti kaldırılmış, gene 3 mart 1924 tarih ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitimde birlik ve devlet gözetimi sağlanmış, bunu âşar vergisinin kaldırılması hakkındaki 17 şubat 1925 tarih ve 552 sayılı kanun, 25 kasım 1925 tarih ve 671 sayılı Şapka Kanunu, 30 kasım 1925 tarih ve 677 sayılı Tekke ve Türbelerin Kapatılması Hakkındaki Kanun, 26 aralık 1925 tarih ve 697 sayılı Saat Reformu Kanunu, gene 26 aralık 1925 tarih ve 698 sayılı Takvimin Değiştirilmesi Kanunu takip etmiştir. Ayrıca 23 kasım 1925 tarih ve 669 sayılı kanunla Şura-yı Devlet (Danıştay) yeniden kurulmuştur.

Atatürk 5 kasım 1925'te Türkiye Büyük Millet Meclisinde yaptığı konuşmada Cumhuriyet Türkiyesinde eski hayat kurallarıyla eski hukuk kurallarının yerini yeni hayat kuralları ve yeni hukukun almasının kesin bir zorunluluk olduğunu, büsbütün yeni kanunlar vücuda getirerek hukuk esaslarını temelinden hazırlamaya teşebbüs edileceğini belirtmişti. Gerçekten de 1926 T. H. için bir ileri atılımlar yılı olmuştur. Bu yıl İsviçre aslından çevrilen 17 şubat 1926 tarih ve 743 sayılı Türk Medenî Kanunu ile 22 nisan 1926 tarih ve 818 sayılı Borçlar Kanunu kabul edilmiş ve her iki kanun 4 ekim 1926'da yürürlüğe girmiştir (bk. BORÇ-

LAR KANUNU, TÜRK MEDENÎ KANUNU). Bu iki kanuna paralel olarak Ticaret Kanunu 29 mayıs 1926 tarih ve 865 sayılı kanunla kabul edilmiş ve onlarla aynı tarihte, 4 ekim 1926'da yürürlüğe girmiştir. 1 mart 1926 tarih ve 765 sayılı kanunla, 1889 İtalyan ceza kanunundan yararlanarak hazırlanan Ceza Kanunu kabul edilmiş; aynı yıl 19 nisan 1926 tarih ve 815 sayılı Kabotaj Hakkı Kanunu çıkarılmıştır. Bunu, İsviçre'nin Neuchâtel kantonu kanunundan çevrilerek alınan 18 haziran 1927 tarih ve 1086 sayılı Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu izlemiştir. 1 kasım 1928 tarih ve 1353 sayılı kanunla Latin alfabesine dayanan yeni Türk harfleri kabul edilmiş, 10 nisan 1928 tarih ve 1222 sayılı kanunla Anayasaya laiklik ilkesi getirilmiş, 20 ağustos 1929 tarih ve 1412 sayılı kanun ile geniş ölçüde 1877 Alman Ceza Yargılama Kanununa dayanan Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu çıkarılmıştır. 26 mart 1931 tarih ve 1782 sayılı Ölçüler Kanunu ile metrik sistem alınmış, 9 haziran 1932 tarih ve 2004 sayılı kanunla İsviçre'den alınan İcra İflâs Kanunu kabul edilmiştir. 31 mayıs 1933 tarih ve 2252 sayılı kanunla İstanbul Darülfünun'u ilga edilerek yeni üniversite teşkilâtı kurulmuş, 21 haziran 1934 tarih ve 2525 sayılı kanunla soy adı taşıma zorunluğu getirilmiş, 5 aralık 1934 tarihli kanunla Türk kadınına milletvekili seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır. Bu suretle kısa bir süre içinde modern hukuk yapısının temelleri atılmış bulunuyordu.

B. Atatürk'ten sonraki dönem (1939 - 1981): Atatürk çok kısa zamanda modern bir hukuk devletinin temellerini kurmuştu, ancak yapıda henüz doldurulması gereken bazı boşluklar vardı. Ne yazık ki Atatürk'ün başlattığı reform hamlesi, Atatürk'ün ölümü ve II. Dünya Savaşının çıkması üzerine duraklama geçirmiştir. 1945'te tek partili rejimden çok partili rejime geçiş dolayısıyla Anayasa ve çeşitli kanunlarda demokratik ıslahat yapmak gereği hissedilmiştir. 16 şubat 1950'de tek dereceli seçim, gizli oy, açık tasnif ve hâkim gözetimi esasını getiren 5545 sayılı Seçim Kanunu kabul edilmiştir. Ancak iktidarın el değiştirmesiyle sonuçlanan 14 mayıs 1950 seçimlerinden sonra da gerek Anayasa gerek basın, hâkimler, üniversite ve seçim kanunu gibi mevzuattaki hükümlerin demokratikleştirilmesi konusundaki tartışmalar devam etmiştir. Silâhlı kuvvetlerin 27 mayıs 1960 harekâtından sonra Millî Birlik Komitesince 12 haziran 1960 tarihinde bir geçici anayasa çıkarılmış, 13 aralık 1960'ta Kurucu Meclis hakkında 157 sayılı kanun kabul edilmiş, daha sonra Kurucu Meclis tarafından hazırlanan yeni Türkiye Cumhuriyeti Anayasası 9 temmuz 1961'de halk oyuna sunularak kabul edilmiştir. 6 kısım ve 157 maddeden ibaret olan 1961 Anayasası genişletilmiş klasik hak ve hürriyetlerin (kişi dokunulmazlığı, özel hayatın korunması, seyahat ve yerleşme hürriyeti, düşünce ve inanç hak ve hürriyeti, bilim ve sanat hürriyeti, basın hürriyeti, toplantı hak ve hürriyeti, kişi güvenliği ve hak arama hürriyeti) yanında sosyal haklara da yer vermiş, bu arada grev ve lokavt ile sendika kurma hakkını tanımış, Anayasa Mahkemesi, Yüksek Hâkimler Kurulu, Yüksek Seçim Kurulu gibi müesseseleri getirmiş, ayrıca hâkim teminatı ve üniversite özerkliğini hükme bağlamış, Cumhuriyet Senatosunu öngörmüştür.

1961 Anayasasının öngördüğü ve ana çizgileriyle çerçevesini belirlediği müesseseleri kurmak için birçok kanunların çıkarılması gerekmiştir. Önce 24 mayıs 1961 tarih ve 304 sayılı Senato Seçimi Kanunu, ardından 25 mayıs 1961 tarih ve 306 sayılı Milletvekili Seçimi Kanunu, daha sonra 22 nisan 1962 tarih ve 44 sayılı Anayasa Mahkemesinin Kuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanun, gene 22 nisan 1962 tarih ve 45 sayılı Yüksek Hâkimler Kanunu, 10 şubat 1963 tarih ve 171 sayılı Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkında Kanun, 15 temmuz 1963 tarih ve 274 sayılı Sendikalar Kanunu, gene 15 temmuz 1963 tarih ve 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu, 24 aralık 1964 tarih ve 521 sayılı Danıştay Kanunu, 13 temmuz 1965 tarih ve 648 sayılı Siyasî Partiler Kanunu, 14 temmuz 1965 tarih ve 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu, 21 şubat 1967 tarih ve 832 sayılı Sayıştay Kanunu, 13 mayıs 1971 tarih ve 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu, 25 ağustos 1971 tarih ve 1475 sayılı İş Kanunu, 16 mayıs 1973 tarih ve 1730 sayılı Yargıtay Kanunu, 20 haziran 1973 tarih ve 1750 sayılı Üniversiteler Kanunu çıkarılmıştır. Anayasanın 141. maddesinin öngördüğü Uyuşmazlık Mahkemesi ise ancak 12 haziran 1979 tarih ve 2247 sayılı Uyuşmazlık Mahkemesinin Kuruluş ve İşleyişi Hakkında Kanun ile gerçekleşebilmiştir.

Silâhlı kuvvetlerin 12 mart 1971 tarihli muhtırasında yer alan "Atatürk'ün hedef verdiği çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak, Anayasa'nın öngördüğü reformları tahakkuk ettirmek ve bu reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak kuvvetli ve inandırıcı bir hükümet kurmak" hususları dikkate alınarak oluşturulan yeni partilerüstü hükümet döneminde 20 eylül 1971 gün ve 1488 sayılı kanunla Anayasada değişiklik yapılarak "temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmaması, devletin ülkesiyle bütünlüğü, millî güvenlik ile kamu düzeni ve ahlâkın korunması" ilkeleri getirilmiştir. Ayrıca Anayasanın 140. maddesine eklenen fıkra ile Askerî Yüksek İdare Mahkemesi kurulması öngörülmüş, bu mahkemeler 4 temmuz 1972 tarih ve 1602 sayılı Askerî Yüksek İdare Mahkemesi Kanunu ile bilfiil faaliyete geçmişlerdir. Anayasada 20 mart 1973 tarih ve 1699 sayılı kanunla bir başka değişiklik yapılarak Devlet Güvenlik Mahkemelerine yer verilmişse de, bunlar için ayrı bir kuruluş kanunu çıkarılmamıştır.

Türk Silâhlı Kuvvetlerinin "ülkenin ve milletin bütünlüğünü, milletin hak, hukuk ve hürriyetini korumak, can ve mal güvenliğini sağlayarak korkudan kurtarmak, refah ve mutluluğunu sağlamak, kanun ve nizam hâkimiyetini, diğer bir ifadeyle devlet otoritesini tarafsız olarak yeniden tesis ve idame etmek gayesiyle devlet yönetimine el koymak zorunda kaldıkları" gerekçesiyle yaptığı 12 eylül 1980 harekâtı üzerine Millî Güvenlik Konseyi kurularak "Bir Numaralı Bildiri" ile parlamento ve hükümet feshedilmiştir. 25 eylül 1980 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Millî Güvenlik Konseyi Yasama Görevleri İçtüzüğü" yayınlanarak Millî Güvenlik Konseyinin kuruluşu (Genel Kurmay Başkanı Org. Kenan Evren, Kara Kuvvetleri Komutanı Org. Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Org. Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Org. Nejat Tümer, Jandarma Genel Komutanı Org. Sedat Celasun) ve çalışmaları belirlenmiştir. 30 eylül 1980'de, Bülend Ulusu başkanlığındaki Bakanlar Kurulu'na güvenildiğine dair Millî Güvenlik Konseyi Kararı alınmış, 27 ekim 1980 tarih ve 2324 sayılı Anayasa Düzeni Hakkında Kanun, Millî Güvenlik Konseyince kabul edilmiştir. Bu kanuna göre, 9 temmuz 1961 tarih ve 334 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ile değişiklikleri; 2 ilâ 6. maddelerde belirtilen istisnalar saklı kalmak üzere, yeni bir Anayasa kabul edilip yürür-

lüğe girinceye kadar yürürlüktedir (Md. 1). Anayasada Türkiye Büyük Millet Meclisine, Millet Meclisine ve Cumhuriyet Senatosuna ait olduğu belirtilmiş bulunan görev ve yetkiler, 12 eylül 1980 tarihinden itibaren geçici olarak Millî Güvenlik Konseyince ve Cumhurbaşkanına ait olduğu belirtilmiş bulunan görev ve yetkiler de Millî Güvenlik Konseyi Başkanı ve Devlet Başkanınca yerine getirilir ve kullanılır (Md. 2). Millî Güvenlik Konseyince kabul edilerek yayınlanan bildiri ve karar hükümleri ile yayınlanan ve yayınlanacak olan kanunların Anayasaya aykırılığı iddiası ileri sürülemez (Md. 3). Millî Güvenlik Konseyinin bildiri ve kararlarında yer alan ve alacak olan hükümlerle Konseyce kabul edilerek yayınlanan ve yayınlanacak olan kanunların 9 temmuz 1961 tarih ve 334 sayılı Anayasa hükümlerine uymayanları Anayasa değişikliği olarak ve yürürlükteki kanunlara uymayanların da kanun değişikliği olarak yayınlandıkları tarihte ve metinlerinde gösterilen tarihlerde yürürlüğe girer (Md. 6).

Millî Güvenlik Konseyi daha sonra, 30 haziran 1981 tarih ve 2485 sayılı Kurucu Meclis Hakkında Kanun'u kabul etmiştir. Bu kanuna göre Kurucu Meclis, Millî Güvenlik Konseyi ile kuruluş, görev ve yetkileri aynı kanunda belirtilen Danışma Meclisinden oluşmaktadır. Bu kanun hükümleri dışında kalan hususlarda Millî Güvenlik Konseyi, 2324 sayılı Anayasa Düzeni Hakkındaki Kanun uyarınca Türkiye Büyük Millet Meclisine, Millet Meclisine ve Cumhuriyet Senatosuna ait görevleri yerine getirir ve yetkileri kullanır (Md. 1). Kurucu Meclisin görevleri: a. Yeni Anayasayı ve Anayasanın halk oyuna sunuluş kanununu hazırlamak; b. Halk oyuna sunulan ve milletçe kabul edildikten sonra kesinleşerek geçici hükümlerine göre yürürlüğe girecek olan Anayasanın ilkelerine uygun Siyasî Partiler Kanununu hazırlamak; c. Yeni Anayasanın ve Siyasî Partiler Kanununun hükümlerini göz önünde tutarak Seçim Kanunu hazırlamak; d. Millî Güvenlik Konseyince kararlaştırılacak tarihte yapılacak genel seçimlerle Türkiye Büyük Millet Meclisi kurulup fiilen göreve başlayıncaya kadar kanun koyma, değiştirme ve kaldırma suretiyle yasama görevlerini yerine getirmektir (Md. 2). Danışma Meclisi, kanunda belirtilen usul ve esaslara göre, her ilin tespit ve teklif etmiş olduğu adaylar arasından Millî Güvenlik Konseyince seçilen 120 üye ile Millî Güvenlik Konseyince doğrudan doğruya seçilen 40 üye olmak üzere 160 üyeden oluşur (Md. 3). Danışma Meclisine üye seçilebilmek için a. Türk vatandaşı olmak, b. Otuz yaşını bitirmiş olmak, c. Yüksek öğrenim yapmış olmak, d. Kısıtlı veya kamu hizmetlerinden yasaklı olmamak, e. Muvazzaf askerlik hizmetini yapmış olmak veya yapmış sayılmak ya da yükümlü bulunmamak, f. Ağır hapis, taksirli suçlar hariç olmak üzere bir yıldan fazla hapis cezası almamış ve yüz kızartıcı suçlardan birinden hüküm giymemiş olmak ve g. 11 eylül 1980 tarihinde herhangi bir siyasî partinin üyesi olmamak şartı aranır. Danışma Meclisine Millî Güvenlik Konseyince doğrudan doğruya seçilecek olanlarda "c" bendinde belirtilen "yüksek öğrenim yapmış olma" şartı aranmaz (Md. 4). Son nüfus sayımındaki nüfusları göz önünde tutulmak suretiyle her ilin göstereceği adaylardan Danışma Meclisine seçilecek üye sayıları kanuna bağlı cetvelde belirtilmiştir (Md. 5). Valiler, kanundaki şartları haiz olup çevrede iyi tanındığına ve sevildiğine kanaat getirdikleri isteklilerden her bir ilde Danışma Meclisine seçilecek üye sayısının üç katının ad ve soy adlarını aday olarak Millî Güvenlik Konseyine bildirecek ve Millî Güvenlik Konseyi, Danışma Meclisi üyelerini bu adaylar arasından seçecektir (Md. 7).

Yukarıda belirtilen esaslara göre Millî Güvenlik Konseyi sıkıyönetim, vergi, ceza ve belediye kanunlarında değilisi 23 ekim 1981'de toplanarak göreve başlamıştır.

Günümüze kadar geçen devrede Millî Güvenlik Konseyi sıkıyönetim, vergi, ceza ve belediye kanunlarında değişiklikler yapmış, 1 nisan 1981 tarih ve 2443 sayılı kanunla Devlet Denetleme Kurulunu teşkil etmiş, 13 mayıs 1981 tarih ve 2461 sayılı Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu Kanununu çıkarmış, 16 ekim 1981 tarih ve 2553 sayılı kanunla 12 eylül 1980'den önceki siyasî partileri feshetmiş ve 4 kasım 1981 tarih ve 2547 sayılı Yükseköğretim Kanununu yürürlüğe koymuştur.

Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu tarafından hazırlanan yeni Anayasa taslağı üzerinde görüşmelere de 4 ağustos 1982'de Danışma Meclisi'nde başlanmıştır.

IV. T. H.'nun bugünkü yapısı:

Bugünkü T. H.'nun yapısını: A. Temel kaynaklar, B. Düzenleyici idarî metinler ve C. Yardımcı kaynaklar oluşturmaktadır.

A. Temel kaynaklar : Bunlar Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, kanunlar, kanun hükmünde kararnameler, Anayasa Mahkemesi kararları ve içtihadı birleştirme kararlarıdır.

a. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası: Yasama, yürütme ve yargı organlarını, idare makamlarını ve kişileri bağlayan temel hukuk kurallarını içine alan en üst kanundur. Hiçbir kanun Anayasaya aykırı olamaz (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Md. 6). Anayasa; devletin kuruluşunu, yönetim şeklini, yasama, yargı ve yürütme organlarını, bunların birbiriyle ilişkileriyle kişi hak ve hürriyetlerini anahatlarıyla düzenlemekte, ayrıca bütün kanunlara esas teşkil edecek cumhuriyet, laiklik, sosyal devlet ve kanun önünde eşitlik gibi temel ilkeleri belirtmektedir. Türkiye Cumhuriyetinde halen yürürlükte bulunan Anayasa, 9 temmuz 1961 tarih ve 334 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Anayasasıdır. Türk Silâhlı Kuvvetleri'nin 12 eylül 1980 harekâtından sonra Millî Güvenlik Konseyi tarafından çıkarılmış bulunan 27 ekim 1980 tarih ve 2324 sayılı Anayasa Düzeni Hakkında Kanun, prensip olarak bu Anayasanın yeni bir Anayasa kabul edilip yürürlüğe girinceye kadar yürürlükte kalacağını ifade etmiştir. Kanunun daha önce belirttiğimiz 2, 3 ve 6. maddeleri bu prensipin istisnalarını açıklamaktadır.

b. Kanunlar: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın koyduğu genel ilkeler çerçevesinde çeşitli hukuk alanlarına uygulanacak ayrıntılı kuralları içine alırlar. Kanun teklif etme yetkisi Millî Güvenlik Konseyi üyelerine, Bakanlar Kurulu ile Danışma Meclisi üyelerine aittir. Danışma Meclisi üyelerince yapılacak kanun tekliflerinin en az 10 üyenin imzasını taşıması gerekir. Kanun teklifleri Danışma Meclisi Başkanlığınca yapılır (Kurucu Meclis Hakkında Kanun, Md. 24). Hükümetten gönderilen kanun tasarıları ile üyelerin kanun teklifleri, önce ilgili komisyonda veya komisyonlarda, daha sonra Genel Kurulda görüşülür. Aynen veya değiştirilerek kabul veya reddedilen kanun tasarısı ve teklifleri Millî Güvenlik Konseyine gönderilir. Millî Güvenlik Konseyi, Danışma Meclisinden gelen kanun tasarı ve tekliflerini aynen veya değiştirerek kabul veya redde-

debilir. Millî Güvenlik Konseyinin kabul ettiği metin "Resmî Gazete"de yayınlanmak suretiyle kanunlaşır (KMHK. Md. 26).

Bir kanunun yayınlanmasıyla birlikte mi, yoksa yayınlanmasından belirli bir süre sonra mı yürülüğe gireceği kanunun sonunda yer alan yürürlük hükmünden anlaşılabilir. Kanunların ve nizamnamelerin yayınlanması ve yürürlük tarihi hakkındaki 23 mayıs 1928 tarih ve 1322 sayılı kanunun 3. maddesine göre, eğer kanunda yürürlük tarihi konusunda bir hüküm bulunmuyorsa, kanun "Resmî Gazete"de yayınlanmasını takip eden günden kırk beş gün sonra yürürlüğe girer. Kanunlar yasama organı tarafından değiştirilmek, ilga edilmek veya Anayasa Mahkemesi tarafından iptal olunmak suretiyle yürürlükten kalkarlar.

c. Kanun hükmünde kararnameler: 22 eylül 1971 tarih ve 1488 sayılı kanunla Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında değişiklik yapılmış ve Anayasanın 64. maddesine eklenen fıkralarla Bakanlar Kuruluna kanun hükmünde kararname çıkartma yetkisi verilmiş bulunmaktadır. Buna göre Türkiye Büyük Millet Meclisi, kanunla belli konularda, Bakanlar Kuruluna kanun hükmünde kararnameler çıkarmak yetkisi verebilir. Yetki veren kanunda, çıkarılacak kararnamelerin amacı, kapsamı ve ilkeleriyle bu yetkiyi kullanma süresinin ve yürürlükten kaldırılacak kanun hükümlerinin açıkça gösterilmesi gerekir. Bu kararnameler "Resmî Gazete"de yayınlandıkları gün yürürlüğe girer, ancak kararnamede yürürlük tarihi olarak daha sonraki bir tarih de gösterilebilir. Kararnameler "Resmî Gazete"de yayınlandıkları gün Türkiye Büyük Millet Meclisine sunulur. Yayınlandıkları gün Türkiye Büyük Millet Meclisine sunulmayan kararnameler bu tarihte, Türkiye Büyük Millet Meclisince reddedilen kararnameler bu kararın "Resmî Gazete"de yayınlandığı tarihte yürürlükten kalkar. Kanun hükmünde kararnameler de Anayasaya uygunluk açısından Anayasa Mahkemesi'nin denetimine tabidirler.

d. Anayasa Mahkemesi kararları: Anayasa Mahkemesinin, yetkili makam ve kişilerin başvurusu üzerine bir kanun veya meclis içtüzüğünün Anayasaya aykırı olup olmadığı konusunda aldığı kararlardır. Anayasa Mahkemesinin kararları kesindir. Kararlar gerekçesi yazılmadan açıklanmaz. Anayasa Mahkemesince Anayasaya aykırı olduğundan iptaline karar verilen kanun, içtüzük veya bunların iptal edilen hükümleri, gerekçeli kararın "Resmî Gazete"de yayınlandığı tarihte yürürlükten kalkar. Gereken hallerde Anayasa Mahkemesi, iptal hükmünün yürürlüğe gireceği tarihi ayrıca kararlaştırabilir. Bu tarih, kararın "Resmî Gazete"de yayınlandığı günden başlayarak bir yılı geçemez. İptal kararı geriye yürüyemez.

Anayasa Mahkemesi kararları, "Resmî Gazete"de hemen yayınlanır ve devletin yasama, yürütme ve yargı organlarını, gerçek ve tüzel kişileri bağlar (Anayasa, Md. 152).

Millî Güvenlik Konseyince kabul edilerek yayınlanan bildiri ve karar hükümleri ile yayınlanan ve yayınlanacak olan kanunların Anayasaya aykırılığı iddiası ileri sürülemez (Anayasa Düzeni Hakkında Kanun, Md. 3).

e. İçtihadı birleştirme kararları: Yargıtay ve Danıştayın İçtihadı Birleştirme Kurulunun aldığı kararlardır. Yargıtay içtihadı birleştirme kararları benzer hukukî konularda Yargıtay dairelerini ve adalet mahkemelerini bağlar (Yargıtay Kanunu Md. 20). Yargıtay içtihadı birleştirme kararları "Resmî Gazete"de yayınlanır (Yargıtay Kanunu Md. 51). Danıştay İçtihatları Birleştirme Kurulunun kararları, Danıştay organları ile idarî yargı merci ve makamlarını bağlar. Kurulun içtihatların birleştirilmesi kararları, gönderildikleri tarihten itibaren bir ay içinde "Resmî Gazete"de yayınlanır (Danıştay Kanunu Md. 46).

B. Düzenleyici idarî metinler: Bunlar tüzük, yönetmelik ve genelge (tebliğ, tamim, sirküler)'lerdir.

a. Tüzükler: Bakanlar Kurulu tarafından bir kanunun uygulama şeklini göstermek veya kanunun yapılmasını öngördüğü işleri açıklamak için, kanunlara aykırı olmamak şartıyla ve Danıştay incelemesinden geçirilerek çıkarılırlar. Tüzükler cumhurbaşkanınca imzalanır ve kanunlar gibi yayınlanır (Anayasa, Md. 107).

b. Yönetmelikler: Bakanlıklar ve kamu tüzel kişileri tarafından kendi görev alanlarını ilgilendiren kanunların ve tüzüklerin uygulanmasını sağlamak üzere ve bunlara aykırı olmamak şartıyla çıkarılırlar. Yönetmelikler "Resmî Gazete" ile yayınlanır (Anayasa, Md. 113).

c. Genelge (tebliğ, tamim, sirküler)'ler: Mahiyetleri itibarıyla yönetmeliklere benzerler. Çoğunlukla kanun, tüzük, kararname gibi metinlerin uygulama biçimini gösteren ve bunları tatbikle görevli devlet dairesini bağlayan bir çeşit talimat mahiyetindedir. Bunlar da "Resmî Gazete"de yayınlanmaktadır.

C. Yardımcı kaynaklar: Bunlar örf ve âdet ile içtihatlardır.

a. Örf ve âdet: Bunlar, yazılı ve resmî bir metin halinde tespit edilmemiş olmakla birlikte, uygulamada benimsenmiş ve toplumda uyulmalarının gerektiği hakkında bir kanaat yerleşmiş bulunan kural ve işlemler bütünüdür. Medenî kanunda, borçlar, ticaret ve idare hukukunda örf ve âdet kurallarına çok rastlanmaktadır. Bunlardan bir kısmı zamanla bir kanun kuralı haline gelmişlerdir. Türk Medenî Kanununun 1. maddesi: "Kanun, lâfzıyle ve ruhiyle temas ettiği bütün meselelerde merîdir. Hakkında kanunî bir hüküm bulunmayan meselede hâkim örf ve âdete göre, örf ve âdet dahi yoksa kendisi vazı-ı kanun olsaydı bu meseleye dair nasıl bir kaide vazedecek ise ona göre hükmeder" demektedir.

b. İçtihatlar: Bunlar bilimsel içtihatlar (doktrin) ile mahkeme kararlarıdır. Bağlayıcı mahiyetleri olmamakla birlikte, birçok halde yol gösterici değerleri vardır. Medenî Kanunun 1. maddesinin son fıkrası: "Hâkim, hükümlerinde ilmî içtihatlardan ve kazaî kararlardan istifade eder" diyerek bu hususa işaret etmiştir.

V. T. H.'nun şekil ve muhteva açısından özelliği:

Günümüzde yürürlükte bulunan kanunları iki grupta toplamak mümkündür. Bunların bir kısmı çeşitli tarihlerde tatbikat ve ihtiyaçları nazara alarak yasama ve yürütme organı tarafından hazırlanmış, bir kısmı da batı kanunlarından kısmen veya tamamen tercüme suretiyle alınmış bulunmaktadır. T. H.'nun tarihî gelişimini incelerken, ülkemizin Islahat Döneminden itibaren batıya yöneldiğini ve batı kanun ve müesseselerini almaya başladığını belirtmiştik. Atatürk ve Atatürk inkılâpları döneminde bu, artan bir tempo ile devam etmiştir. Çeşitli tarihlerde hazırlanmış anayasalarımızda da bu gelişimin derin izlerini bulmak mümkündür. Bundaki amaç, ülkemizi bir an önce batı hukukunun çağdaş müesseselerine kavuşturmak olmuştur.

Ancak bugün millî kanunlarımız ile çeşitli kaynaklardan (Fransız, Alman, İsviçre, İtalyan) alınan Medenî Kanun, Borçlar Kanunu, Ceza Kanunu, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu, Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu, İcra ve İflâs Kanunu gibi temel kanunların uyumlu bir bütün meydana getirdiği söylenemez.

Kanunlarımızın anlaşılmasını güçleştiren diğer bir husus, terim ve dil birliğinin bulunmamasıdır. Öyle ki, aynı kanunun bir maddesinde aynı kavram için bir söz, öteki maddesinde başka bir söz kullanılmıştır. Üstelik kanun dilimiz eskimiş bulunmaktadır. Özellikle 40 - 50 yıllık, hatta daha eski olan kanunlarımızın değil terminolojisini, genel ifadesini anlamak, hukukçu için bile son derece güçleşmiştir. Yeni çıkarılan kanunlarda, daha eskiden çıkarılmış olan kanunlarla ilişki ve atıflar gereği kadar dikkate alınmamıştır. Bu da aynı konudaki kanunların bir arada mütalâasını güçleştirmektedir.

Önemli bir konu, kanunlarımızın sayısı ve hangilerinin gerçekten yürürlükte olduğu meselesidir. Halen elimizde Osmanlı imparatorluğu döneminden kalma ve "kanunname", "kanun-u muvakkat", "nizamname" olarak adlandırılmış 30 kadar kanun vardır. Bunlar sıra numarası almamış olup, bazılarının yürürlükte bulunup bulunmadığı tartışmalıdır.

Cumhuriyet dönemindeki kanunlarımız ise üç kere, 1' den başlamak üzere, numara almışlardır. 23 nisan 1920 - 27 mayıs 1960 arasında 1'den 7490'a; 27 mayıs 1960 - 24 ekim 1961 arasında 1'den 375'e; 25 ekim 1961 - 23 kasım 1981 arasında 1'den 2 500'e kadar sıra numarası alan kanunlar çıkarılmıştır. Bu duruma göre, kanunlarımızın sayısı 10 500'e yaklaşmış ise de, bunlardan hangilerinin ve hangi maddelerinin gerçekten yürürlükte olduğu kesinlikle bilinmemektedir. Bunun sebebi, yeni çıkan kanunun, yürürlükten kaldırılacak eski kanun ve kanun maddelerini birçok halde açıklıkla belirtmemesi ve "diğer kanunların bu kanuna aykırı hükümleri ilga olunmuştur" şeklinde genel bir ifade ile yetinmesidir. Yapılan tahminlere göre bugün kanunlarımızın bilfiil 1 000 kadarı yürürlükte bulunmaktadır.

Tüzük ve yönetmeliklerin durumu daha da karışıktır. Yapılan bir tespite göre Cumhuriyet döneminin başlangıcından 1972 nisanına kadar çıkarılmış 800'ü aşkın tüzükten gerçekte sadece 220 kadarının yürürlükte olduğu anlaşılmıştır. Her yıl "Resmî Gazete"de yüzlerce yönetmelik yayınlanmakta, bunlarda çoğu zaman numaralandırma sistemine uyulmamakta, hatta bazen yayınlanmaları ihmal edilmektedir.

Mevzuatımızı içinden zor çıkılır bir hale getirmiş bulunan bu durumu düzeltmek için önce mevcut kanun, tüzük ve yönetmeliklerimiz modern bilgisayar yöntemleri de kullanılarak taranmalı ve ayıklanmalı, gerçekten yürürlükte olan kanun, tüzük ve yönetmelikler yeniden ve muntazam bir numaralandırmaya tabi tutulmalı, tadil kanunları esas kanuna göre numara almalı, kanunların birbirine yaptığı atıflar gözetilmeli, gerek kanunların gerek tüzük ve yönetmeliklerin adlandırılması, bölümlere ayrılması, numaralandırılması ve yürürlük hükümleri standart esaslara bağlanmalıdır. Muhteva açısından ise, kanunlar hazırlanırken hukukî ve teknik terminolojide birlik sağlanmalı, kanunun ve diğer düzenleyici idarî metinlerin mümkün olduğu kadar anlaşılır bir dille kaleme alınmasına dikkat etmeli, eskimiş, dili anlaşılmaz hale gelmiş olan ve bugünkü bünyemize uymayan kanunların uzun yılların tecrübe ve tatbikatı ile ortaya çıkmış olan aksaklık ve eksiklikleri giderilmelidir. Mevzuatımızın bünyesinde yapılacak bu gibi muhteva ve şekil düzenlemeleri, elimizdeki hukuk kaynaklarının herkesçe daha iyi anlaşılmasını, benimsenmesini ve uygulanmasını sağlayacaktır. (E. Korur)

TÜRK İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ, Türk inkılâp tarihini araştırmak ve incelemek için çalışmalar yapmak üzere teşekkül eden kurum. 15.4.1942 tarih ve 4204 sayılı Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesine bağlı bir Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü kurulması hakkında kanun ile kuruldu. 8 maddelik bu kanunun 1. maddesi, T. İ. T. E.' ne; a. Türk İstiklâl Savaşı, Türk inkılâbı ve Cumhuriyet rejiminin dayandığı esaslar hakkında her türlü araştırmalarda bulunmak, b. Bu konularla ilgili belgeleri ve yayınları toplayarak kütüphane ve müzeler meydana getirmek ve bir arşiv kurmak, c. Türk inkılâp ve rejimini memleket içinde ve dışında dersler ve konferanslarla tanıtmak ve her türlü yayında bulunmak görevini vermiştir.

Bu kanunla bütün resmî millî kurum ve kuruluşlar T. İ. T. E.'ne ellerinde bulunan kanunun gerektirdiği konularla ilgili her türlü belge ve evrakın asıl veya suretlerini vermekle yükümlüdür. Ayrıca enstitüye belge ve bilgi bağışında bulunanların adları "Resmî Gazete" ve radyo ile ilân edilip "şeref diploması" verilir (md. 3).

Enstitünün İlmî Danışma ve Yönetim Kurulu, a. Millî Eğitim Bakanlığınca Ankara fakülte ve yüksek okulları inkılâp tarihi profesörleri arasından seçilen müdür, b. Fakülte ve yüksek okullarda inkılâp tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti rejimi dersini veren profesör ve doçentler, c. Cumhuriyet Halk Partisinin, Türk Tarih ve Dil kurumlarının genel kurul üyelerinden birer temsilci, d. Millî Eğitim Bakanlığının atayacağı üç üyeden oluşur.

Millî Eğitim Bakanlığı, Enstitünün çalışma esaslarını düzenlemek üzere 1943 yılında "Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü iç talimatnamesi", "Genel çalışma planı" ve "Türk inkılâp tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti rejimi dersi müfredatı"nı yayınlamıştır.

Enstitünün bugün elinde son derece zengin bir kütüphanesi, önemli belgeler, filmler ve müze eşyası bulunmaktadır.

TÜRK KARA KUVVETLERİNİ GÜÇLENDİRME VAKFI, Türk kara ordusunu güçlendirmek, araç, gereç bakımından dışa bağımlılıktan kurtarmak amacıyla kurulmuş yardım vakfı. 26 ağustos 1974 tarihinde kuruldu. T. K. K. G. V., Kıbrıs Barış Harekâtı sebebiyle Türk milletinin ordusuyla bütünleşmesi sonucu yaptığı maddî yardımların itici gücü ve Genel Kurmay Başkanlığının bir emri üzerine Kara Kuvvetleri Komutanı Org. Eşref Akıncı'nın başkanlığında Devlet Başkanı ve Genel Kurmay Başkanı Org. Kenan Evren'in büyük katkılarıyla kuruldu.

Vakfın kanunlarla sağlanan bir geliri olmayıp vatandaşların bağışları ile yaşamaktadır. Yurt içinde ve dışındaki yurttaşlarımızın bağış olarak verdikleri paraların bankalarda hareketsiz bırakılmaksızın savunma sanayii alanına aktarılması ana ilke olarak benimsenmiştir.

T. K. K. G. V.'nın yönetim biçimi; T. K. K. G. V., Genel Kurul, Denetim Kurulu, Yönetim Kurulu, Teknik Kurul ve Genel Müdürlük olarak teşkilâtlanmış olup Genel Kurul yılda bir kez toplanmaktadır. Yönetim Kurulu'nun başkanı Kara Kuvvetleri Komutanı olup beş asker ve dört sivil üyeden oluşur. Yönetim Kurulu ayda bir kez toplanıp vakıf çalışmalarına yön verir. Vakfın Genel Müdürlüğü Ankara'dadır. Yurdumuzun 16 ilinde de fahrî yardım komitesi adıyla adlandırılan sürekli kuruluşlar bulunmaktadır. Yurt içi fahrî yardım komitelerinin yanında bir de yurt dışı fahrî yardım komiteleri vardır. Bunlar, Federal Almanya'da, Belçika'da faaliyet göstermektedir.

Kıbrıs Barış Harekâtı sırasında henüz vakıf kurulmamış iken yapılan bağışların giderek artması vakfın kurulmasını mecburî kılmıştır. Son yıllardaki atılımlar sonunda vakfın sermayesi büyük ölçüde büyümüştür. Vakıf, hayırsever yurttaşlarımızı çeşitli şilt ve şükran belgeleriyle ödüllendirmektedir.

Vakfın bağışlardan elde ettiği gelirlerle aşağıdaki fabrika ve kuruluşlar gerçekleştirilmiştir:

a. Askerî Elektronik Sanayii (kısaltması: ASELSAN), Vakfın meydana getirildiği günlerde kurulmasına karar verilen ilk şirkettir. Bu şirket eliyle Ankara'da, Macunköy'de Askerî Elektronik Teçhizat Fabrikası gerçekleştirildi. Buradan ordumuzun bütün telsiz cihazı ihtiyacı karşılanmaktadır. Ürettiği mallar başka kuruluşlara da satılmaktadır. ASELSAN şirketinin sermayesi 450 milyondan 1 milyara çıkarılmaktadır.

b. Jeneratör Fabrikası, Balıkesir'de İşbir Elektrik Şirketi ile ortaklaşa kurulmuş olup askerî ve sivil kesimin jeneratör ihtiyacını karşılamaktadır.

c. Köy Tarım ve Sanayii Makinaları Fabrikası (kısaltması: KÖYTAŞ), Muğla'nın Ortaca bucağında kurulmuş olup buradan çifçimizin ihtiyacına cevap verilmektedir. Fabrika, ordumuzun ihtiyacı olan su, benzin römorkları, seyyar telsiz çalışma odası ve uçaklar için yarım silindrik çelik hangarlar da yapmaktadır.

d. Kayseri'de kurulmuş olan Nikel Kadmiyumlu Pil Fabrikası (kısaltması: ASPİLSAN) üretime geçmiştir.

e. Gaziantepli hayırsever yurttaşlarımızın vakfa bağışladıkları Metal Kalıp Fabrikası vakfın kuruluşlarındandır.

T. K. K. G. V.'nın halen 3,7 milyar liralık özvarlığı bulunmaktadır. Ayrıca, vakıf Sivas İplik Dokuma Sanayii A. Ş. sermayesinin % 10'luk hissesine de ortaktır.

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ, Türk kültürü alanında araştırmalar yapmak, Türk kültürünü her yönüyle korumak ve yaymak amacıyla kurulmuş, kamu yararına çalışır bir dernek. 1961'de kurulan T. K. A. E.'nün merkezi Ankara'dadır. Enstitünün başkaca bir şubesi yoktur. T. K. A. E., 1962'de "Türk Kültürü" adlı aylık yayın organıyla Türk kültür ve düşünce hayatına katılmıştır.

Kuruluşunda eski cumhurbaşkanlarından Cemal Gürsel'in büyük katkıları olmuştur.

T. K. A. E., Türk dünyasının tarihini ve etnik durumunu, Türk lehçelerini, folklorunu, sanatını, Türk dünyasının sosyal problemlerini ve dinî meselelerini, Türk ülkesinin coğrafî ve iktisadî durumunu bilimsel metotlarla araştırmaktadır. Enstitü, bu meseleleri yayın yoluyla ve çeşitli konferans ve benzeri faaliyetlerle tanıtır.

T. K. A. E., amaçlarını gerçekleştirmek için kendi içinde bilim dallarına göre bölümler oluşturmuştur: Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türk Tarihi Bölümü, Sosyal Bilimler Bölümü, Güzel Sanatlar Bölümü.

Enstitünün organlarını Genel Kurul, Bilim Kurulu, Yönetim Kurulu ve Denetleme Kurulu meydana getirir. 15 üyeden oluşan Bilim Kurulu, ilmî çalışmaları ve elde edilen sonuçları planlama, değerlendirme ve gerçekleştirme organıdır.

T. K. A. E.'nün aylık "Türk Kültürü" dergisi yanında altı ayda bir yayınlanan ve XVI. cilde ulaşan "Türk Kültürü Araştırmaları" adlı bilimsel bir dergisi ile Türkiye'nin, Türk dünyasının kültür ve medeniyet meselelerini yabancılara tanıtmak maksadıyla Alman, İngiliz ve Fransız dillerinde yazıları içine alan ve X. cilde varan "Cultura Turcica" adlı süreli yayınları vardır. Enstitünün *Türk Dünyası El Kitabı,* Ankara [1956]; L. Râsonyi, *Tarihte Türklük,* Ankara [1971]; İ. Kafesoğlu, *Türk millî kültürü,* Ankara [1977] adlı yayınları yanında *Kutadgu Bilig* (dizin); *Türk marşları; Şehriyar, Haydar Baba' ya selâm; Reşit Rahmeti Arat için; Kazan Türkleri; Dobruca ve Türkler; Kâşgar ağzından derlemeler; Rumeli'den Türk göçleri* vb. gibi başka yayınları da vardır.

Kısa adı P. I. A. C. (Permanent International Altaistic Conference) olan Milletlerarası Daimî Altaistler Konferansı 1973'te Ankara'da toplanmıştı. Türk dil ve kültürü alanında çalışan bu kuruluşun Ankara kongresinin düzenlenmesine T. K. A. E. de katılmış ve konferansta okunan bildirileri bir kitap halinde yayınlamıştır *(XVI. milletlerarası Altaistik kongresi bildirileri,* Ankara [1979]). Bunun dışında Enstitünün değişik zamanlarda düzenlediği konferansların metinlerini içine alan yayınları da bulunmaktadır.

Enstitü çalışma alanı ile ilgili kitapları içine alan bir de kütüphane kurmuştur. (H. Zülfikar)

TÜRK LEHÇELERİ: bk. TÜRK DİLİ.

TÜRK MEDENÎ KANUNU, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının kişi, aile, miras, eşya ve sözleşme hukukuyla ilgili sorun ve ilişkilerini düzenleyen kanun. Medenî Kanun denilmesinin sebebi, düzenlediği hukuk dalı olan "medenî hukuk" kavramının Roma hukukunda "jus civile" teriminden gelmiş olmasıdır. *Medenî* kelimesi Arapça *medine* kelimesiyle ilgili olup "şehre ait" anlamına gelmektedir. Ancak medenî kanun şehre ilişkin bir kanun olmaktan öte, daha geniş anlamda bir ülkenin bütün fertlerine uygulanan ve bunların birbirleriyle ve mallarla olan ilişkilerini düzenleyen kanun olarak anlaşılmalıdır. Nitekim medenî hukuk karşılığı olmak üzere Fransızcada "droit civil", İn-

gilizcede "civil law", Almancada "Zivilrecht" veya "bürgerliches Recht" deyimleri yerleşmiştir. Bu paralelde olmak üzere "medenî kanun" teriminin Türkçe karşılığı "yurttaşlık yasası" olarak ifade edilebilir.

Tarihçe: T. M. K.'nun yürürlüğe girmesinden önce bir kısım medenî hukuk ve borçlar hukuku ilişkilerine Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, kısaca Mecelle (b. bk.) adını taşıyan kanun uygulanmaktaydı. II. Meşrutiyet (1908)'ten başlayarak Mecelle'ye karşı eleştiriler artmış ve 1916'da Mecelle'yi değiştirmek için bir komisyon kurulmuş, 1922 yılına kadar çalışmış, fakat başarılı olamamıştır. Daha sonra Ankara'da kurulan millî hükümet, 1923 yılı başlarında bir Medenî Kanun Komisyonu kurmuştu. Bu komisyon çalışmalarını iki alt komisyon halinde yürütüyordu. Bunlardan biri Ahkâm-ı Şahsiye Encümeni olup bu kurul kendisini Meşrutiyetin son dönemlerinde kurulmuş bulunan Hukuk-ı Aile Encümeninin bir devamı sayıyor, Vacibat Encümenî adını taşıyan diğer kurul ise, eski Mecelle Komisyonunun çalışmalarını devam ettirmek istiyordu. Dinî hukuktan bir türlü kopamayan bu komisyonların çalışmalarından beklenen sonuç alınamıyordu.

Bu sebeple Batı medenî kanunlarından birinin T. M. K. olarak kabulü (iktibas edilmesi) görüşü gittikçe ağırlık kazanıyordu. Bir Avrupa ülkesi medenî kanununun kabulüne öncelik veren ve hatta bunu mecburî kılan başlıca etkenler, eski hukuk sistemimizin Batıya yönelen genç Türkiye Cumhuriyeti toplumunun ihtiyaçlarını karşılayamayacak derecede geri olması, evlenme, boşanma, miras v.b. ilişkilerde, din ve mezhep ayrımı gözetilmeden bütün yurttaşlara uygulanacak kurallarda birlik sağlanması gereği ve Lausanne' da kapitülasyonların kaldırılmasından sonra ülkede bu gelişmeler doğrultusunda yepyeni bir hukuk sisteminin kurulması konusundaki siyasî zorunluluklar olarak özetlenebilir.

Bu gelişmeler doğrultusunda Avrupa ülkeleri medenî kanunları arasından Federal Isviçre Medenî Kanununun T. M. K. olarak kabul edilmesi eğilimi etkin olmuştur. İsviçre Medenî Kanununun tercih edilmesinin sebebi, bu kanunun diğer Avrupa ülkeleri medenî kanunlarına oranla daha yeni, sade, dolayısıyla kolay anlaşılır ve ayrıca daha sosyal karakterde olması olarak ifade edilebilir. Ayrıca, İsviçre Medenî Kanununa öncelik kazandıran diğer önemli bir etken, bu kanunun hâkime geniş yetkiler veren elastikî özelliğidir. Bu imkânlardan faydalanmak suretiyle Türk hâkiminin zamanla, geniş takdir hakkını da kullanmak suretiyle koyacağı içtihatlarla bünyemize gittikçe daha çok uyum sağlayacak asıl T. M. K.'nu oluşturacağı inancı da, yine İsviçre Medenî Kanununun kabulünün haklı ve tutarlı bir gerekçesi olarak belirtilebilir.

İsviçre Medenî Kanununun T. M. K. olarak kabulü konusunda görüş birliğine varıldıktan sonra, devrin Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt'un yaptığı bir tebliğ ile İsviçre Medenî Kanununun bazı değişiklikler yapılarak, fakat tam olarak iktibası Türk hükümetince resmen kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine 1924'te kurulan 26 kişilik bir komisyon 14 aylık bir çalışma sonunda 1.1.1912'de yürürlüğe giren İsviçre Medenî Kanununu Fransızca metninden Türkçeye çevirmiştir. Bakanlar Kurulunun 20 aralık 1925 günlü toplantısında görüşülerek uygun görülen Medenî Kanun tasarısı Başbakanlığın 6/6336 sayılı tezkiresiyle ivedilikle görüşülmesi isteğiyle T. B. M. M.'ne sunulmuştur. Meclis Adliye Encümeninde incelenen ve aynen kabul edilen tasarı, Meclis umumî heyetinde de tamamı üzerinde görüşme yapılarak 17 şubat 1926'da Türk Kanun-u Medenîsi adıyla oy birliğiyle kabul edilmiştir (743 no. lu kanun). Medenî Kanunun tamamlayıcısı olan Borçlar Kanunu da aynı komisyon tarafından 1881 tarihli İsviçre Borçlar Kanunundan aynen tercüme edilerek, Bakanlar Kurulunun 6 nisan 1926 günlü toplantısında görüşülerek kabul edilmiştir. Başbakanlığın 6/1448 sayılı tezkiresiyle ivedilikle görüşülmesi isteğiyle T. B. M. M.'ne sunulan Borçlar Kanunu tasarısı da 23 nisan 1926'da tam olarak Borçlar Kanunu adıyla kabul edilmiştir (818 no.lu kanun). Medenî Kanun 4 nisan 1926, Borçlar Kanunu ise 8 mayıs 1926 günlü "Resmî Gazete"de yayınlanmış ve her iki kanun da 4 ekim 1926' da yürürlüğe girmiştir. Ayrıca Medenî Kanun ve Borçlar Kanunuyla birlikte kısaca Tatbikat Kanunu adıyla anılan "Kanun-u Medenînin Suret-i Mer'iyet ve Şekl-i Tatbiki Hakkında Kanun" da yürürlüğe girmiştir (4 ekim 1926). Eski hukuk ile yeni kanunun koyduğu sistem arasında bazı medenî hukuk ilişkileri yönünden ahenk sağlamak amacıyla birtakım intikal hükümlerini kapsayan bu kanun, Medenî Kanuna, Borçlar Kanununa ve Tatbikat Kanununa aykırı olan hükümlerin ve Mecelle'nin yürürlükten kaldırılmış olduğunu açıkça hükme bağlamıştır (Md. 43).

Sistemi ve muhtevası: İsviçre ve T. M. K.'nun sistemi esas olarak, Roma hukukunun XVI. yüzyıldan itibaren Almanya'da kabul edilen ve uygulanan şekli olan ve hukuk literatüründe müşterek hukuk veya pandekt hukuku adıyla anılan hukuk sistemine uygundur. Pandekt hukukunda medenî hukuk, genel hükümler dışında, şahsın hukuku, eşya hukuku, borçlar hukuku, aile hukuku ve miras hukuku olmak üzere beş bölüme ayrılmıştı. T. M. K.'nun sistemine bakacak olursak, bu kanunun iki kitaptan oluştuğunu görürüz: Türk Kanun-u Medenîsi adını taşıyan ve dar anlamıyla Medenî Kanun diyebileceğimiz birinci ana kitap ve Borçlar Kanunu başlığını taşıyan ikinci ana kitap. Ancak bu ayırım bütünüyle haricî ve şeklî niteliktedir. Çünkü bu iki ana kitap bünye ve mahiyet yönünden birbirlerinden ayrı ve bağımsız iki ayrı kanun özelliği taşımazlar. Aksine, Borçlar Kanunu Medenî Kanunu bütünler ve bu iki kanun bir bütün karakterinde olan T. M. K.'nu oluştururlar.

T. M. K.'u bir Başlangıç ve dört kitab (bölüm)'a ayrılır. Bu bölümler, Şahsın hukuku, Aile hukuku, Miras ve Aynî haklar başlığını taşır. Her kitap (bölüm), kısımlara, kısımlar baplara ve baplar da fasıllara ayrılmıştır. Maddelerin sıra numaraları fasıllarda ve baplarda kesilmeyerek devam eder. Kanun 937 maddeden oluşur. Her maddenin başında, o maddenin adetâ bir serlevhasını teşkil eder nitelikte birer kenar başlığı bulunur. Matlap adını alan bu kenar başlıkları maddelerin muhtevasını özet olarak gösterir ve ilgili madde hükmünün kolay anlaşılmasını sağlarlar. Kenar başlıkları, ilişkin bulundukları maddenin bir parçasını teşkil eder ve o maddeyi bütünler, onunla bir bütün oluştururlar.

Medenî Kanunda düzenlenen hukukî kurum ve ilişkiler şunlardır:

Başlangıç (Md. 1 - 7): Medenî Kanunun başında 7 maddeden oluşan bir Başlangıç bölümü vardır. Bu maddelerde genel hukuk kuralı niteliğinde hükümler konulmuştur. Bunun dışında Medenî Kanunda ayrı bir genel hükümler bölümü yoktur. Ancak Borçlar Kanununda 181 maddeden oluşan geniş bir Umumî Hükümler kısmı bulunmaktadır.

Borçlar Kanununda yer alan bu genel kuralların yalnız borçlar hukuku alanında değil, bütün medenî hukuk ilişkilerinde de uygulanacağı Medenî Kanunda öngörülmüştür (Md. 5). 1. maddede kanunların uygulanmasına ilişkin çok önemli bir genel hukuk kuralı konulmuş olup hâkime, dâvaları görürken açık olmayan kanun maddelerini yorumlama, kanunda o meseleye ilişkin hüküm yoksa örf ve âdet hukuku kurallarını uygulama, bu da yoksa bizzat kanun koyucu gibi davranarak ortaya bir hukuk kuralı koyma ve uygulama görev ve yetkisi verilmektedir. 2 ve 3. maddeler, hakların doğuşu ve kullanılması ile borçların yerine getirilmesinde iyi niyet kurallarına göre hareket etmek zorunluluğunu, 4. madde hâkime tanınan geniş takdir hakkını ve hakkaniyete uygun karar verme yükümlülüğünü, 6. madde genel ispat yükünü, 7. madde resmî sicil ve senetlerin ispat fonksiyonunu düzenlemektedir.

Birinci Kitap, Şahsın hukuku (m. 8 - 81/B): Bu bölümde iki ayrı grup şahsın varlığı kabul edilmiştir. Birinci grup şahıslar hakikî şahıslar (gerçek kişiler) adını taşır. Bunlar yurttaşlar olup medenî haklardan faydalanma ehliyetine sahiptirler. Hakikî şahısların hukukunu düzenleyen 1 - 44. maddelerde, şahsiyetin doğuşu, sona ermesi, temyiz kudreti, rüşt, medenî hakları kullanma ehliyeti, hısımlık, ikametgâh, ismin tanınması, gaiplik ve ahval-i şahsiye sicil kayıtları hakkında hükümler konulmuştur. Hukuk süjesi olarak kabul edilen ikinci grup şahıslar ise hükmî şahıslar (tüzel kişiler) olup insan veya mal topluluklarıdır. 45 - 81/B. maddelerde düzenlenen bu tip şahıslar, birtakım hukukî işlemleri yapmak bakımından tıpkı hakikî şahıslar gibi kabul edilirler. Medenî Kanun, 45 - 52. maddelerde hükmî şahıslar için genel bazı kurallar koyduktan sonra, 53 - 81/B maddelerde cemiyetler (dernekler) ve vakıfları düzenlemiştir.

İkinci Kitap, Aile hukuku (Md. 82 - 438): Bu bölüm üç kısma ayrılmış olup birinci kısımda karı - koca, ikinci kısımda hısımlar ve üçüncü kısımda vesayet hukukuna ilişkin kurallar konulmuştur.

Karı - koca (evlilik) hukuku (Md. 82 - 240): Bu kısımda evliliğin meydana gelişi, yani nişanlanma ve evlenme, evlenmenin iptali, boşanma, evlenmenin genel hükümleri, karı - koca mallarının idaresi (evlilik malları rejimleri) ayrıntılı olarak düzenlenmiştir.

Hısımlık (nesep) hukuku (Md. 241 - 345): Bu kısımda özellikle evlilik içinde doğan çocukların durumu ve nesebin tashihi, evlât edinme, velâyet, çocuk malları, nesebi sahih olmayan çocuklar, nafaka, ev reisliği ve geniş anlamda aile mallarına ilişkin hükümler konulmuştur.

Vesayet hukuku (Md. 346 - 438): Aile hukuku bölümünün bu son kısmında, henüz reşit bulunmadığı halde, ana - baba velâyeti altında bulunmayan çocukların ve reşit olmakla birlikte akıl hastalığı, akıl zayıflığı, israf, ayyaşlık, bir yıldan fazla sürcli mahkûmiyet gibi sebeplerle hukuken korunmaya muhtaç olan kişilerin vesayet altına konulmaları ve vasi denilen kişilerce temsil edilmeleri öngörülmüştür. Kanun bu bölümde vasinin yanı sıra sulh hukuk ve asliye hukuk mahkemelerine de vesayet organları olarak birtakım görevler vermiştir. Bu kısımda ayrıca kayyımlık ve kanunî müşavirlik konusunda da bazı hükümler bulunmaktadır (Md. 376 vd).

Üçüncü Kitap, Miras hukuku (Md. 439 - 617): Bu bölümde, bir şahsın ölümünden sonra ona ait malların taksim ve tahsisine ilişkin kurallar yer alır. Mallar yönünden özel mülkiyet prensipini kabul eden Medenî Kanunumuz ölen kişinin mal varlığı (tereke)'nın sağ kalan yakınlarına geçişi konusunda kesin ve ayrıntılı düzenlemeler yapmıştır. Bunu yaparken kanun koyucu, gerek ölen kişinin irade ve tasarruf yetkisine saygılı olmak suretiyle onun ve gerek bu serbestiye belli sınırlar tanımak suretiyle de o şahsın yakın hısımları olan mirasçılarının menfaatlerini bağdaştırmaya gayret sarf etmiştir. Bu ölçüler çerçevesinde, Medenî Kanunun mirasa ilişkin hükümlerinde hâkim unsur, küllî intikal, yani ölen kişinin mal varlığının mirasçılara bütün olarak geçmesi prensipidir. Kabul edilen bu sisteme uygun olarak kanunun Miras hukuku kitabı iki kısma ayrılmıştır.

Birinci kısımda (Md. 439 - 516), mirasçıların hukuku düzenlenmiştir. Mirasçılar da ikiye ayrılmıştır. Kanunî mirasçılar adını taşıyan birinci grup mirasçılar, ölen kişinin yakınları, yani onun kan hısımları ile karı veya kocasıdır. Evlâtlık ve devlet de kanunî mirasçılarıdır. İkinci grup mirasçılar ise, mansup mirasçılar olup bunlar miras bırakan kişi tarafından miras mukavelesi veya vasiyet yoluyla belirlenirler.

İkinci kısımda (Md. 517 - 617), mirasın bu mirasçılara geçişi düzenlenmekte ve mirasın açılması, hükümleri ve taksimine ilişkin hükümler yer almaktadır.

Dördüncü Kitap, Aynî haklar (Md. 618 - 937): Bu bölümde eşya hukuku ilişkileri düzenlenmektedir. Kişilerin eşya üzerindeki hâkimiyet ve tasarruf hakları ve birbirleriyle eşya sebebiyle olan ilişkileri Medenî Kanunun bu bölümünün konusunu teşkil eder. Medenî Kanun iki tür eşya kabul etmiştir. Bunlar, menkul (taşınır) eşya (otomobil, radyo vb.) ve gayri menkul (taşınmaz) eşya (arazi, ev vb.)'dır. Medenî Kanunun aynî haklar kitabı üç kısma ayrılmıştır:

Birinci kısımda (Md. 618 - 702), mülkiyet yer almaktadır. Buna ilişkin hükümlerde mülkiyet hakkı konusunda konulan bazı genel kurallardan sonra gayrimenkul mülkiyeti ve menkul mülkiyeti ayrı ayrı düzenlenmiştir.

İkinci kısımda (Md. 703 - 886), mülkiyetin gayri aynî haklar, yani irtifak (yüklenim) hakkı, gayri menkul mükellefiyeti ve rehin hakkı (gayri menkul rehni: ipotek, ipotekli borç ve irat senedi ve menkul rehni) düzenlenmiştir.

Üçüncü kısımda (Md. 887 - 937) zilyedlik (eşya üzerindeki fiilî hâkimiyet) ve tapu sicili konusunda hükümler konulmuştur.

Borçlar Kanunu: T. M. K.'nun ikinci ana kitabı olan Borçlar Kanununun hükümlerinin çoğu Roma hukuku ve pandekt hukukundan kaynaklanır. Borçlar Kanunu, umumî hükümler ve akdin muhtelif nevileri olmak üzere iki kısma ayrılır. Ayrıca kısımlar baplara, baplar da fasıllara ayrılmıştır. Maddelerin sıra numaraları fasıllarda ve baplarda kesilmeyerek devam eder. Tam kanun 544 maddedir. Her maddenin başında madde muhtevasını özetleyen, madde metninin bir parçasını oluşturan ve matlap denilen kenar başlıkları vardır. Borçlar Kanununda düzenlenen hukukî müessese ve münasebetler şunlardır:

Birinci Kısım: Umumî hükümler (Md. 1 - 181): Borçlar Kanununun umumî hükümlerinin önemi çok büyüktür. Medenî Kanunda bir umumî hükümler bölümü bulunmadığı için, Borçlar Kanununun umumî hükümleri, aksine bir hüküm olmadıkça, borçlar hukukunun yanı sıra, medenî hukuk ve ticaret hukuku ilişkileri de dahil olmak üzere, bütün özel hukuk ilişkilerinde uygulanır (MK. Md. 5). Borçlar

Kanununun umumî hükümleriyle borçların teşekkülü (doğması), haksız muamelelerden doğan borçlar, borçların hükmü, borçların ödenmemesinin neticeleri, borçların sukutu (sona ermesi), borçların nevileri ile alacağın temliki ve borcun nakli düzenlenmiştir.

İkinci Kısım : Akdin muhtelif nevileri (Md. 182 - 544) : Borçlar Kanununun Akdin muhtelif nevileri başlığını taşıyan özel hükümler bölümü, akitlerin (sözleşmelerin) özel çeşitlerine ilişkin kurallar koymaktadır. Bu kısımda düzenlenen başlıca akit tipleri, satım (menkul satımı ve gayri menkul satımı) ve trampa, bağışlama, kira (âdi kira ve hasılat kirası), ariyet (karşılıksız kullanma) ve karz (ödünç) akdi, hizmet akdi, istisna akdi (eser sözleşmesi), neşir mukavelesi (yayın sözleşmesi), vekâlet (ve vekâleti olmadan başkası hesabına tasarruf), komisyon, ticarî mümessiller ve ticarî vekiller, havale, vedia (emanet) akdi, kefalet, kumar ve bahis, kaydıhayat ile irat ve ölünceye kadar bakma akdi, âdi şirkettir.

Özellikleri ve getirdiği değişiklikler : İsviçre Medenî Kanunu ve Borçlar Kanununun T. M. K. ve Borçlar Kanunu olarak bütün halinde kabulü ve benimsenmesi, Türk hukuku üzerinde çok derin ve önemli değişiklikler ve özellikler meydana getirmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında bu iki kanunun ve bunların yanı sıra Türk Ceza Kanunu, Türk Ticaret Kanunu, Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu, Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu, İcra ve İflâs Kanunu gibi diğer bazı ana kanunların İsviçre, Almanya, İtalya gibi Avrupa ülkelerinden iktibas edilmesi ile Türk hukuk sistemi, İslâm hukuku çerçevesinden çıkmış ve kara Avrupası hukuk sistemine dahil olmuştur.

T. M. K.'nun özellikleri ve Türk hukukuna getirdiği başlıca değişiklikler şöyle ifade olunabilir :

T. M. K. ilmî sisteme sahip, kolay anlaşılabilir, ileri, modern bir kanundur : Soyut ve ilmî metoda göre hazırlanmış olan Medenî Kanun, kanun sistematiği ve kanunlaştırma tekniği yönünden son derece başarılı bir kanundur. Dili sade ve herkesin anlayabileceği şekildedir. Kanundaki hukukî terimler ahenkli ve yeknesak olup terim birliği imkân ölçüsünde muhafaza edilmiştir. Kanunda birçok boşluklar vardır. Bu boşlukların çoğu kanun koyucu tarafından bilerek ve istenerek bırakılmıştır. Bu boşluklar, Medenî Kanundaki genel kurallar yardımı ile ve gerektiğinde hâkimin geniş takdir hakkına dayanarak uygulayacağı veya hukuk kuralı yaratma yetkisine dayanarak koyacağı (MK. Md. 1 ve 4) hukuk prensipleri ile doldurulacaktır. Bu niteliği ile Medenî Kanun, elastikî bir kanundur. Kısaca, Medenî Kanun sürekli olarak değişen ve gelişen hayat gerçeklerine, modern hayatın sosyal ve ekonomik ihtiyaçlarına güçlük çekmeden uyabilen ve uygulanabilen başarılı bir eserdir.

T. M. K. inkılâpçı bir kanundur : Türk hukukunu İslâm hukuku düzeyinden çekerek Avrupa hukukunun modern seviyesine getirmiştir. Medenî Kanun her şeyden önce kadın haklarını korumuş ve geliştirmiş, kadın ve erkek arasındaki eşitliği büyük ölçüde gerçekleştirmiştir. İslâm hukukunun haksız miras düzenini kaldırmış, çok evlilik yerine tek evliliği getirmiş, boşanmada kadın - erkek eşitliğini ve ancak hâkim kararıyla boşanabilme ilkesini koymuş, çocuk üzerinde anaya da velâyet hakkı tanımıştır. Aynı modern ve inkılâpçı ruh, bir ölçüde eşya hukuku ve borçlar hukuku ilişkilerinde de görülmektedir. Öte yandan Medenî Kanunun bütün esprisine hâkim olan bu eşitlik anlayışı, sadece kadın - erkek ilişkileri yönünden değil, çok daha geniş kapsamlı olarak güçlü, güçsüz, zengin, fakir ayırımı yapmadan, ayrıca ırk, din ve benzeri farklılıklara değer vermeden bütün Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarını eşit durum ve şartlarda aynı şekilde ve aynı ölçüde etkileyecek biçimde geçerli kılınmıştır.

T. M. K. laik bir kanundur : Medenî Kanunumuzun laik karakteri, onun modern ve inkılâpçı özellikleri ile tam bir uyum göstermektedir. Laik karakterinin bir gereği olarak Medenî Kanun, dinî kurallara ve dinî kökenli müesseselere iltifat etmemiştir. Evlenmede dinî nikâh terk edilmiş, koca lehine tek taraflı boşanma hakkı kaldırılmıştır. Ana - baba, çocuğun dinî terbiyesinden sorumlu kılınmıştır. Ancak çocuk reşit olunca dinini seçmekte serbesttir.

T. M. K. demokratik, ferdiyetçi ve hürriyetçi bir kanundur : Medenî Kanun ferdî hürriyete ve şahsî teşebbüse geniş ölçüde yer vermiştir (şahısların hürriyeti, mülkiyet hakkına ilişkin serbestlik, vasiyet yapma serbestisi, genel olarak sözleşme yapma hürriyeti, mülk edinme serbestisi, dernek ve vakıf kurma hürriyeti vb. gibi).

T. M. K. sosyal düşünceye yer veren bir kanundur : Medenî Kanunumuz aynı zamanda sosyal eğilimli bir kanundur. Medenî Kanunun temel prensipleri ferdiyetçi ve hürriyetçi esaslara dayanmakla beraber, toplum yararı ve devlet menfaatleri açısından bazı serbestlikler gerekli oldukça ve değişen ölçülerde sınırlanabilir. Nitekim şahsiyetin korunması, evlilik birliğinin korunması, gayri menkul kiraları, faiz gibi belli bazı konularda sosyal eğilimli düzenlemeler bulunmaktadır.

Eleştiriler : T. M. K. bazı tercüme yanlışları, ifade bozuklukları ve terim uyuşmazlıkları gibi şekle; pratik önemi ve uygulama değeri bulunmayan, bünyemize ve sosyal yapımıza uygun olmayan, ayrıca günün ihtiyaçları karşısında yetersiz kalan bazı müessese ve hükümlerin varlığı gibi esasa ilişkin yönlerden eleştirilere uğramaktadır. Gerçekten kanunun bu hükümleri çağın gerisinde kalmıştır (evlât edinmeye ve evlilik dışı çocuklara ilişkin düzenlemeler gibi). Öte yandan bazı hükümler para değerindeki düşmelerden dolayı pratik önemini kaybetmiş ve akla yatkın sayılamayacak bir düzeye inmiştir. Bunların yanı sıra, Medenî Kanunun bazı kurallarının pek sınırlı şekilde uygulanabildiği, bazı hükümlerinin uygulama kabiliyeti bulunmadığı, hatta bazı hükümlerin hiç uygulanmamış olduğu da yapılan haklı eleştiriler arasında yer almaktadır. Bu gibi hükümlere örnek olarak, üst (yapı) hakkına (MK. Md. 751), karı - koca mal rejimlerine (MK. Md. 170 vd.), ipotekli borç senedi ve irat senedine (MK. Md. 812 vd.) ilişkin olanlar gösterilebilir.

T. M. K.'nda özellikle aile ve miras hukuku bölümlerinde kapsamlı ve köklü değişiklikler yapılması ihtiyacı ve zorunluluğu sürekli olarak belirtilmekte ve kanunda bu paralelde bazı değişiklikler yapma eğilimi ve girişimleri görülmektedir. Bu konuda ilk çalışmalar 1951 yılında başlamış ve Medenî Kanunun değiştirilmesi amacıyla bir komisyon kurulmuştu. 1971 yılında Medenî Kanunda bütün olarak değişiklik yapılmasını amaçlayan ve basılarak ilgili çevrelere dağıtılan T. M. K. öntasarısı da yeterli bir çalışma olmamış ve olumlu bir sonuca ulaşılamamıştır. Son olarak Medenî Kanunun bünyesine uymayan ve aksayan hükümlerini incelemek ve değiştirmek amacıyla yeniden bir

komisyon kurulmuştur. 3 temmuz 1981'de göreve başlayan bu komisyonun Medenî Kanun üzerinde yapacağı çalışmaları iki yılda tamamlaması planlanmıştır. (E. Önen)

TÜRK MİMARÎSİ: bk. TÜRK SANATI.

TÜRK OCAĞI, II. Meşrutiyet döneminin milliyetçi gençlerini bir çatı altında toplamayı amaçlayan ve 12.3.1912'de kurulan bir dernek. XX. yüzyılın başlarında, Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan azınlıkların devlete karşı birtakım bölücü faaliyetlere giriştikleri dikkati çeker. Bu faaliyetlere dış devletler de destek oldu. Bunun sonucu olarak Avusturya - Macaristan 3.10.1908'de Bosna - Hersek'i topraklarına katar, Bulgaristan 5.10.1908'de bağımsızlığını ilân eder ve Girit 15.10.1908'de Yunanistan'a katılır. Öte yandan, Arap ve Arnavut gibi Müslüman toplulukların da bu tür faaliyetlere giriştikleri görüldü. Böylece bir yandan imparatorluktan kopmalar başlarken bir yandan da bu azınlıklar Türkleri hedef aldılar. II. Meşrutiyet'ten sonra hükümet, bu tür faaliyetleri engellemek ve Osmanlı birliğini sağlamak amacıyla 10.7.1909'da İttihad-ı Anasır-ı Osmaniye adlı bir dernek kurdu ise de, pek başarılı olamadı. Bu olaylar gösterdi ki Osmanlılık sadece imparatorluğu kurtarmak için hükümetin yürütebileceği bir politika olabilecektir. Öte yanda İslâm Birliği ise zaten Müslüman azınlıkların faaliyetleriyle iflâsa uğramıştı. Türkler için tek çıkar yol, millî birlik havasını yaratmak ve milliyetçilik hareketine bağlanmak olacaktır.

İşte bu inançla başlatılan milliyetçilik hareketi, birtakım derneklerin doğmasını sağladı. Bu derneklerin "en faal ve en çok kalıcı olanı" diye nitelenen T. O., işte böyle bir ortamda kuruldu. Ancak derneğin kuruluşundan önce birtakım ön faaliyetlerin yapıldığını da gözden uzak tutmamak gerekir. Bu yolda ilk adım zaten 25.12.1908'de kurulan Türk Derneği (b. bk.) ile atılmıştı. Onu, kurucularından birçoğunun T. O.'nın kadrosunda yer alacak olan Türk Yurdu (18.8.1911) takip etti. T. O.'nın kuruluşunda tıbbiyeli gençler önemli rol oynadılar. Bu gençlerin 11.5.1911'de yayınladıkları beyannamede Türk kavminin "inkıraz" içinde olduğu ve Türk milletinin uyanması zamanının geldiği vurgulanmıştır.

Tıbbıyelilerin bu ilk hareketinden sonra Mehmet Emin, Yusuf Akçura, Ahmet Ferit (Tek), Ağaoğlu Ahmet, Fuad Sabit, Emin Bülent gibi milliyetçi yazarlar ve fikir adamları da aynı görüşü desteklediler. Öte yandan bu tıbbıyeli gençlere mülkiyeli gençler de katıldı, 20.6.1911'de bir toplantı düzenlendi ve bir dernek kurulması fikri ortaya atıldı. Ahmed Hikmet, Âkil Muhtar, Hüseyinzade Ali, Mehmed Ali Tevfik, Köprülüzade Mehmed Fuad, Hamdullah Suphi gibi yeni isimler de kadroya katıldı. 12.3.1912'de ilk toplantı yapıldı ve bir tüzük hazırlandı. Fuad Sabit'in teklifi ile derneğe T. O. adı verildi, başkanlığına da Ahmed Ferit getirildi.

Kısa bir süre içinde faaliyetlerini hızla geliştiren T. O.'nın Türk fikir hayatında yer etmesinde, daha sonra başkanlığa getirilen Hamdullah Suphi'nin payı ve emeği büyüktür. Ocak, bir yandan yayın faaliyetini "Türk Yurdu" (b. bk.) adlı dergiyle sürdürürken bir yandan da Hamdullah Suphi'nin canlı ve ateşli hitabeleriyle Türk milliyetçiliğinin oluşmasını ve gelişmesini sağladı. Hamdullah Suphi, 20 yıl süreyle bu hizmeti başarıyla devam ettirdi.

1931 - 1933 yılları arasında halk evleri kuruldu. Bunun üzerine T. O., bu kuruluş ile birleştirildi. Ancak halk evlerinin istenilen verimi sağlayamaması üzerine 1940 yılında T. O., Hamdullah Suphi Tanrıöver'in başkanlığında faaliyetine yeniden başladı ve genel merkezi Ankara'ya taşındı. Hamdullah Suphi'nin gayretiyle çalışmalarını sürdüren ocak, onun ölümü (10.6.1966)'nden sonra faaliyetine son verdi.

TÜRK SANATI: Bu sanatın bilinen ilk örnekleri Hunlar dönemine kadar iner. M. Ö. I. binyılda Kuzey Çin'de görülen ve Çin kaynaklarında Hiung-nu adıyla tanınan Asya Hunları genellikle tarih sahnesinde ilk rol oynayan Türkler olarak bilinmektedir. M. S. IV. yüzyılda Avrupa'da görülen Hunlar, bunların bir devamı olup Attila (434 - 453) idaresinde Manş kıyılarına kadar hemen hemen bütün Avrupa'ya hâkim olmuşlardır.

Asya Hunları hakkında ilk tarihî kaynak M. Ö. 318'de Hunlarla Çinliler arasında yapılan bir anlaşmaya dayanır. Bu tarihten sonra Hunlar, Orhon ve Tola nehirleri bölgesi merkez olmak üzere Huang-ho nehri büyük dirseğinin iki tarafına yayılmışlardır. Bu zamandan başlayarak Çinliler, Türklere karşı korunmak için Çin Seddini örmeye koyulmuş, 90 yıl sonra M. Ö. 214'te tamamlamışlardır.

M. Ö. 209 - 174 yılları arasında büyük başbuğ Mo-tun, Hunların idaresini eline almıştı. Babası Tu-man'ın Hun dilinde "imparator" anlamına gelen Tan-hu veya Şan-yu unvanı, onun eski bir Türk hükümdarı soyundan geldiğini gösterir. M. Ö. I. yüzyıl ortalarında Çinlilerin entrikaları yüzünden Hun imparatorluğu ikiye bölünmüş, bunlardan bir kısmı Çi-çi idaresinde Talas ve Çu bölgesine yerleşmişlerdir. Avrupa Hunlarının bunlara dayandığı tahmin edilmektedir. Diğer bir kısım Hunlar, Yakın Doğu'da Eftalitler (bk. EPHTHALİT'LER) ile karışık olarak Ak Hunlar adıyla Kafkaslardan Kuzey Hindistan'a kadar uzanan bir imparatorluk kurmuşlar, Çin'de kalan Hunlar ise IV. yüzyıl ortalarına kadar hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Eftalitler ve Ak Hunlar Türkçe konuşuyorlardı. Çin kaynaklarında kalan Hiung-nu kelime ve cümleleri, Altay dillerine ve dolayısıyla Türkçeye bağlanır.

Güney Sibirya'da Altay dağları eteklerinde yer alan Pazırık'ta Rus arkeoloğu S. İ. Rudenko tarafından açılan M. Ö. IV ve III. yüzyıldan kalma kurganlarda Hunlarla ilgili birçok eşya, buzlar içinde bozulmayan insan ve hayvan ölüleri bulunmuştur. Leningrad Ermitage müzesinde saklanan bu eserler arasında halı ile kumaş, renkli keçe, aplike örtüler gibi hayvan mücadeleleri ve insan figürleriyle süslü çok zengin tekstil işleri yanında atlı araba vb. çeşitli eşya vardır. Hunlarda ölen kimseyle birlikte atlar da gömülüyordu. Atlardan bazıları geyik ve ren maskeleri taşıyordu. Başka bir kurganda bulunan mumyalanmış ölünün vücudu dövmelerle kaplıydı. Hepsi de hayalî hayvan figürlerinden ibaret olan bu dövmeler sırtta, kollarda ve sağ alt bacakta sağlam olarak kalmıştır.

Kurganlarda çıkan halı ve tekstil işlerinin Hun sanatı bakımından ayrı bir önemi vardır. Bunlardan bazılarında Ahaimenid sanatının etkileri açıkça görülmekle birlikte keçe üzerine ince ve renkli deriler yapıştırmak suretiyle süslenen bazı tekstil işleri tamamıyla orijinal Hun üslûbunu

aksettirmektedir. Bunlar eyer örtüleri (belleme) olarak yapılmıştır. Böyle keçeden bir belleme üzerinde renkli derilerden kesilerek yapıştırılmış parçalarla bir dağ keçisine saldıran kartal griffonu gösteren bir hayvan mücadelesi canlandırılmıştır. Ölüme yaklaşan bir keçinin ürpermelerini gerçeğe yakın bir tarzda anlatan sahne, simetrik olarak arka arkaya iki defa tekrarlanmıştır. Bu, Hun sanatının çok karakteristik bir üslûbunu aksettirmektedir. Selenga nehrinin Baykal gölüne aktığı yerin yakınında Noin Ula (b. bk.) bölgesinde üç grup halinde 22 kurgan vardır. Açılan kurganlarda çevresi kalın kütüklerle çevrili ağaç direkler üzerine çatısı olan, 5 m uzunlukta, 3 m kadar geniş, 1,5 m kadar yüksek bir dış kısımla bunun içinde 3 m den biraz daha uzun ve aynı nispette genişliği, yüksekliği olan ağaç direkli mezarda çok iyi bir işçilik gösteren tahtadan bir tabut bulunuyordu. Ölü özenle giydirilmişti. Mezar odasının çevresi, tavan ve yer ipek, keçe ve yün örtülerle kaplıydı. Bu örtülerden birçoğu ve hayvan figürleriyle işlenmiş gümüş levhalar, eyer takımları, üç ayaklı masalar, çeşitli ağaç eşya, silindrik ayaklı kulplu tunç kazanlar, yerli seramik, renkli cam boncuklar, çatal gibi kullanılan çubuklar, Çin işi aynalar, araba tekerlekleri, mücevherler, saç örgüleri, elbiseler gibi Hunlara ait birçok eşya, bu kurganlardan çıkarılarak Leningrad Ermitage müzesine mal edilmiştir. Bulunan eserler arasında lake bir kâsenin üzerinde üç ustanın adı ile Şahlin sarayı için 13. yılın 5 eylül günü yapıldığı yazılıdır. Büyük bir keçe örtü üzerinde Pazırık'taki benzerleri gibi, ince, renkli derilerden kesilmiş parçalarla diğer bir hayvan kavgası canlandırılmıştır. Burada, kanatlı arslana benzer bir griffon arkadan bir geyiğe saldırmaktadır. Bu kompozisyon, daha şematik ve üslûplaşmış olmakla birlikte, can çekişen geyiğin çok gerçekçi bir görüşle ifade edildiği görülmektedir. Yün kumaş üzerine işleme olarak yapılmış diğer bir örtüde, siyah beyaz kaplan çizgileriyle üstte ve altta kaplan başı ve pençeleri işlenerek, serilmiş bir kaplan postu etkisi uyandırılmak istenmiştir. Duvardaki örtülerden biri yün üzerine işlenmiş olarak su bitkileri arasında kaplumbağalar ve balıklardan ibaret bir kompozisyon gösteriyor. Diğer bir işlemeli yün örtü de su içinde kuşlar ve balıklarla buna yakın bir dekor gösteriyor. Altıncı kurganda bulunan bir işleme, kıvrak atları ile Hun süvarilerini canlandırmaktadır. 22. kurganda duvara asılı ve büyük bir ustalıkla yapılmış yün işlemede çok canlı, kuvvetli bir portre özelliği olan bıyıklı iki insan başı dikkati çekmektedir. Bunlar Gök Türkler ve Uygurlarda portre sanatının öncüleri olarak görülebilir.

İvolga'nın Selenga nehrine aktığı yerde Ulan Ude'de birçok evde büyük ve çevresi surlarla çevrili bir yerleşim yerinin izleri bulunmuştur. Evlerin döşemeleri altında sıcak hava ve duman ile ısıtma yolları vardır. Hypocauste ısıtma sisteminin Roma'dan ayrı olarak Hunlarda da kullanıldığı anlaşılıyor. Burasının kısa bir müddet sonra tahrıp edilmiş olduğuna dair işaretler vardır. Belki Çinlilerle ilgili veya onlardan gelme bir tesis olduğu da düşünülebilir.

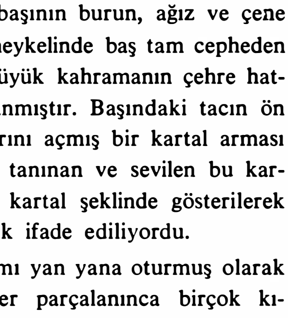
Gök Türkler devri sanatı : VI. yüzyıl ortalarında Orhon nehri batısındaki yayla bölgesinde (Ötüken'de) kurulup, Mançurya'dan Karadeniz kıyılarına kadar uzanan büyük Türk imparatorluğu, devlet ve millet olarak Türk adını kullanan ilk büyük siyasî kuruluştur. Kurulduğu zamandan itibaren idarî bakımdan doğu ve batı olarak ikiye bölünen imparatorluk, 630 yıllarında Çin nüfuzu altına girmiş ve 682'de İlteriş (Kutluğ) Kağanın büyük devlet adamı Tonyukuk ile birlikte siyasî mücadeleleri sonunda doğu kısmın yeniden hâkimiyetini elde etmiştir. Kapağan Kağan zamanında (692 - 716) Orta Asya'da bütün Türkler bir devlet halinde birleştirilmiş, ondan sonra gelen Bilge Kağan ve kardeşi Kül Tegin, Gök Türk devletinin en tanınmış şahsiyetleri olmuştur. Orhon vadisinde bulunan yazıtlar onlar zamanından kalmadır. Bu anıtlar Türk dilinin bugün bile fazla zorluk çekmeden anlaşılan en eski yazılı ve edebî metinleri, aynı zamanda Türk tarihinin taşa yazılmış en eski kaynakları olarak zamanımıza kadar gelmiş hazineleridir. Bunlarda kullanılan yazı, en eski Türk alfabesidir. Yenisey bölgesinde bunların VI ve VII. yüzyıllardan kalma daha eski öncüleri vardır.

TÜRK SANATI : Sağlı'da bulunan taş figür (VII - IX. yüzyıl)

Orhon anıtlarından en önemli olan Kül Tegin ile Bilge Kağan yazıtlarının metinlerini yazan ve yaptıran, onların kız kardeşlerinin oğlu, prens Yolluğ Tegin olmuştur ki, Türk edebiyatında onun ayrı bir yeri vardır. Son zamanlara kadar Bilge Kağan ile küçük kardeşi Kül Tegin'in de burada gömülü oldukları kabul ve tahmin ediliyordu. 1958'de Çekoslovak Arkeoloji Enstitüsü adına Lumir Jisl başkanlığında Orhon vadisinde yapılan araştırma ve kazılar sonunda büyük Türk kahramanı Kül Tegin'in mezar anıtından kalan kısımlar ve heykeller meydana çıkarılmıştır. Anıt önce soyulup sonra tahrip edilmiş olduğundan heykeller parçalanmış ve çoğu kaybolmuş halde bulunmuştur. İkiye bölünmüş olarak Kül Tegin'in başı ile hanımına ait heykelin oturmuş halde gövdesi ve kırılmış başının burun, ağız ve çene kısmı bulunmuştur. Kül Tegin heykelinde baş tam cepheden yumuşak konturlarla işlenmiş, büyük kahramanın çehre hatları kuvvetli bir ifade ile kavranmıştır. Başındaki tacın ön tarafında rölyef halinde kanatlarını açmış bir kartal arması göze çarpar. Hunlar zamanında tanınan ve sevilen bu kartal arması, kulaklı ve boynuzlu kartal şeklinde gösterilerek büyük bir kudret sembolü olarak ifade ediliyordu.

Aslında Kül Tegin ile hanımı yan yana oturmuş olarak canlandırılmıştı. Fakat heykeller parçalanınca birçok kısımları kaybolmuş, sağa sola dağılmıştır. Ayrıca balballar,

TÜRK SANATI : Sağlı'da bulunan taş figür (VII - IX. yüzyıl)

yani kahramanın mağlûp ettiği düşmanlarının heykelleri, bir çift koç heykeli, üzerine yazıt taşının dikildiği kaplumbağa heykeli başsız olarak ele geçirilmiştir. Çin kaynakları bu mezar anıtının yapılışını ayrıntılı olarak bildirmektedir. Bunda bir sunak mabedi, Kül Tegin'in taştan bir tasviri yapıldığı, dört duvarda onun savaşlarının canlandırıldığı yazılıdır. Tang sülâlesi kroniğinde bunun için altı sanatçının

da gönderildiği yazılıdır. Mermer heykellerde Çinli heykeltıraşlar çalışmış olabilir. Fakat balbalların Gök Türk heykel sanatının karakteristik ve bir dereceye kadar portre özelliği taşıyan eserleri olduğunu ileri sürmek yerinde olur. Gök Türkler zamanından kalan sayısız balbalların çoğu zamanla parçalanmış veya kaybolmuştur. Eski Türkler taş heykelleri ve yazıtları boyuyorlardı. Hoştu Tamir büyük blokunun bazı yazıtları kırmızı ve siyah olarak boyanmıştır. Jamtsarano'da bulunup bugün Ulan Batur Merkez Millî Müzesinde teşhire konan balbal, bu bakımdan önemlidir. Bunun gözleri, burnu, bıyıkları, ağzı ve kulakları kahverengi ve sarı renkle belirtilmiştir.

TÜRK SANATI : Sağlı'da bulunan heykel (VII - IX. yüzyıl)

Gök Türk sanatı bugüne kadar az incelenmiştir. Bu sebeple bu konuda birçok bakımdan herhangi bir fikir edinmek zordur. Gök Türklerin dini Şamanlık idi. Kül Tegin mezar anıtında bulunan heykeller Gök Türklerin kıyafetleri bakımından paha biçilmez bir kaynaktır. Bunlar Orta Asya'da bugün de Türklerin giydiği kıyafete çok uygundur. Parçalar halinde kakmalı kemerler dikkati çeker. Kemerlerin arkasına bir bıçak takılıdır. Gündelik eşyanın içine konulduğu küçük torbalar da kemerlere asılmıştır.

Dil ve edebiyat bakımından bu derece ileri ve zengin eserler vermiş olan Gök Türklerin sanatları da aynı derecede gelişmiş, fakat birçok soygun ve tahripler yüzünden pek az şey zamanımıza kalabilmiştir.

Uygur sanatı : Selenga nehrinin doğu kıyısında Gök Türklere bağlı olarak yaşayan Uygurlar, 745'te Gök Türklerin yerine geçerek Uygur devletini kurmuşlardır. Kurucusu Alp Kutluğ Bilge Kağan'dır. Merkezleri Ötüken yaylasında Karabalgasun şehridir. Ondan sonra gelen Moyunçur adına bugünkü Moğolistan'ın kuzeyinde Şine - Usu köyü kıyısında bir yazıt dikilmiştir. Bu uzun yazıtta Uygur devletinin kuruluşu, genişlemesi, kendisi ve babası Kutluğ Bilge'nin zaferleri yazılıdır. Uygurlarda en çok sevilen din Buddhizm'di. 630'da Uygurlar daha bugünkü Moğolistan'ın kuzeyinde yaşarken bile Buddhizm rağbette idi. Gök Türk alfabesi ile Uygurca aynı zamanda Çince ve Soğdca olarak yazılmış olan 732 tarihli Karabalgasun yazıtında imparatorluk devrinde Uygurların Mani dinine girdiği ve eski dinî tasvirleri yaktığı, 762'de Bögü Kağan'ın bunu devlet dini haline getirdiği belirtilir. (Burada Gök Türk alfabesi ile yazılan yazıt silinmiş olduğundan onun pek az kısmı okunabilmektedir. Çince ve Soğdca olanlar daha iyi durumdadır.) 840'ta başşehirleri Karabalgasun, Kırgızların eline geçtiğinden Uygurların büyük kısmı Tarım bölgesine geçip, Hoço'da yeniden devlet kurmuşlardır. Burada Uygurların tekrar Buddhizm'e döndüğü anlaşılıyor. Turfan resimlerinde ve sonraki Uygurca yazmalarda pek az Manihaist metin vardır. Buddha dini Uygurlarda edebiyatı da geliştirmiştir. Sanskritçe, Toharca, Soğdca ve Çinceden metinler çevrilmiştir. Çeviri için bir tek orijinal metinle yetinilmeyip, Buddhizm'in klasik dillerindeki çeşitli versiyonlar karşılaştırılıyordu. Mani dinî metinlerini aynı derecede ayrıntılı ve aynı hâkimiyetle Türkleştirmek mümkün olmamıştır. Gök Türk yazısından sonra Uygur yazısı kullanılmış, Buddhist metinler bu yazı ile yazılmıştır. Uygur yazısı iyice geliştirilmiş olarak bütün Türk boyları tarafından kullanılmıştır. Moğollar ve İlhanlılar zamanında da aynı yazı kullanılmıştır. Moğollar Uygurlara son vermekle birlikte onların kuvvetli kültürlerine tâbi olarak Uygur yazısını almışlar, dolayısıyla Uygur kâtipleri ve devlet adamları bütün sivil idareyi ele geçirmişlerdir. Moğollar Türkleşmeye başlamış ve kısa zamanda çoğunluğu Türkleşmişlerdir. Timur'un tüzüğü ve Altın Ordu yarlıkları hep Uygur yazısı ile yazılmış, XV. yüzyıl sonuna kadar resmî ve devletlerarası yazışmalarda paralar üzerinde Uygur yazısı devam etmiştir.

Uygurların kitapları kâğıt üzerine yazılıp basılıyordu. Bu, Çin kâğıdından farklıdır. Uygurların kendi kâğıt imalâtı olduğu bir gerçektir. Yazı âleti kamış kalemdi. Daha önemsiz yazılar Çin fırçası ile yazılırdı. Buddhist metinlere ihtiyaç fazla olduğundan baskı da kullanılırdı. Uygurlar IX ve X. yüzyıllarda Çinlilerin blok baskı ile çoğaltma tekniğinden farklı bir baskı sanatı bulmuşlar, sert ağaçtan, tek tek, hareketli Uygur harfleri ile kitap basmayı ilk olarak gerçekleştirmişlerdir. Kazılar sonunda torbalar içinde böyle harfler ele geçirilmiştir.

Uygurlarda pandomim, bale, şan, orkestra ve iptidaî tiyatro da vardı. Bunlar o zaman için Çinlilere çok tipik ve cazip görünmüştür. Hikâye anlatma sanatı da çok ileri idi. Yazılmış şekillerden anlaşıldığına göre, bunların Türkçe versiyonları dramatik bakımdan Çincelerden çok daha üstündür.

Mimarî : Manihaist mabetler, kubbe ve köşe tromplarıyla İran ateşgâhları biçiminde yapılıyordu. Hoço'da bir saray harabesinde tonozlu ve kubbeli kısımlar görülür. Duvarlar, yontulmamış taşlardan harçla örülmüştür. Sirkip'de kule biçiminde bir yapı nişler içersinde Buddha figürleriyle bir Hint stupasından başka bir şey değildir. Buddha ve Mani dinleri gibi Hint ve İran mimarî tarzı da yan yanadır. Hoço yakınında bulunan kubbeli yapılar mezar anıtlarıdır. Kubbe İran'dan gelmiş olabilir, fakat bu zamanlarda İran'da mezar yapısı yoktur. Zerdüşt dininde ölülerin gömülmesi düşünülemeyeceğinden mezar fikri doğmamıştır. Uygurlar bu kuleli mezar yapılarıyla ilk türbeleri meydana getirmiş oluyorlar. Komul civarında İli Köl'de, mabet olması gereken diğer bir kubbeli yapıda tromp yerine köşeye ilk defa bir üçgen konulmuştur ki bu, İran'da bilinmeyen bir şeydir. Halbuki Türk üçgenleri sonra Selçuklu ve Osmanlı mimarisinde önemli bir rol oynamıştır.

Uygurlar genellikle iki kanatlı kapı ile açılan ve küçük bir evcik biçiminde giriş yeri olan, yarı yükseklikte duvarla çevrili evlerde oturuyorladı. Evler yarım metre yüksekliğinde bir tuğla duvar üzerine yapılıp uzun kenarın ortasındaki bir merdivenle üst kata çıkılıyor. Asıl ev çok defa tek katlı, duvarlar masif örgülü, pencereler ilk zamanlarda yuvarlak kemerli, sonraları dört köşeli idi. Bayramlarda

evin dört köşesine dışarıdan kızıl - kahverengi perdeler konuluyor, bunlar duvar köşelerinde toplanıp düğümleniyordu. Çin evlerini andıran ağır, kiremitli, dik sırtlı çatının iki ucu bir kuş (belki föniks, ateş kuşu) biçiminde sonuçlanıyordu. Çin'de bu, ejder başıdır. Dik sırtın ortasında Çin'deki gibi çok defa alev şeklinde inciden bir nazarlık yükseliyordu. Çatı süslü ve kırmızı renkli idi, fakat Çin' deki gibi ağır dekorlarla yüklenmemişti. Bir üst kat yapılırsa bu, çok defa hafif korkuluklarla pavyon biçiminde oluyordu. Çevre duvarları ile ev arasında ağaçlıklı bahçe, binek ve yük hayvanları için yer bulunuyordu. Doğu Türkistan, eski Uygur ülkesinde kayalara oyulmuş binlerce mabet vardır. Bunların duvarları ve tavanı fresklerle süslü idi. Fresklerden çoğu Alman Turfan araştırıcıları tarafından sökülerek Berlin Etnografya Müzesinde duvarlara yerleştirilmişti. Son harpte bunların büyük bir kısmı yok olmuş, fakat kitaplarda resimleri kalmıştır. Fresklerin konusu esas itibarıyla Buddhizm'dir.

Heykel sanatı: Hint, Yunan ve Çin sanatı etkileriyle bir Buddha heykel sanatı gelişmiş bulunuyordu. Fakat Uygurlar o zamana kadar görülmemiş gerçekçi ve yeni bir heykel sanatı meydana getirmişlerdir. Bunun başlangıcı Gök Türklerdeki balbal heykellerine dayanmaktadır. Kızıl'da bulunan diz çökmüş halde, omuzunda yük taşıyan 47 cm boyunda alçı heykel VIII ve IX. yüzyıl heykel sanatı için karakteristik bir özellik taşır. Cilt beyaz, esmer, saçlar veya başlık siyah renktedir. Sorçuk'ta bulunan kalıplarda alçıya alınmış iki hayvan heykeli daha ilgi çekicidir. Bunlardan 27 cm boyunda ve bir at başını canlandıran kuvvetle üslûplanmış heykelde yele ve perçemler çok olgun çizgilerle belirtilmiş olup, hemen hemen demona benzer bir ifade taşımaktadır. Kalıntıda Hunlara kadar uzanan eski Türk hayvan üslûbunun bir devamı görülmektedir. 38 cm boyundaki ikinci heykel bir fil başını canlandırmakta olup, daha fazla üslûplanmış grotesk bir ifade taşımaktadır. Fil görmemiş biri tarafından yapılmış olduğu anlaşılıyor. Buna benzer, kuvvetle üslûplanmış fil başı tasvirleri Kuça'daki duvar resimlerinde görülür. At, deve, keçi gibi bölgede bol bulunan diğer hayvanların başları, şaşılacak bir doğrulukla resmedilmiştir.

VIII ve IX. yüzyılda yapılmış olan Uygur heykellerinin başka yerde benzerlerini bulmak hemen hemen imkânsızdır.

Resim sanatı: Eski Türk resim sanatı Buddhizm, Manihaizm ve İslâmlık devri olarak üç din çerçevesi içindeki eserleri içine alır. Böylece VIII. yüzyıldan IX. yüzyıl sonuna kadar yüz yıldan fazla bir zamana yayılmaktadır. Eski Türk resminin asıl temsilcileri, sanata çok yetenekli olan Uygur Türkleridir.

Eski Uygur şehirleri harabelerinde bulunan VIII ve IX. yüzyıllardan kalma Buddhist ve Manihaist duvar resimleri ile minyatürler Türk resminin bugüne kadar bilinen en eski örnekleridir. Bunlarda rahipler, vakıf yapanlar, müzisyenler tasvir edilmektedir. Kompozisyon sıralama halinde ve simetrik bir düzene göredir. Koyu mavi ve kırmızının çok olduğu parlak renkler kullanılmıştır.

Hükümdarlar ve asiller, Mani dinini kabul ediyorlarsa da halk Buddha dinine bağlı kalıyordu. Az sayıda Nesturî Hristiyan vardı. Uygurların Buddhist resim sanatının en önemli anıtı, Murtuk civarında Bezeklik'te bulunan mabettir.

Resimlerde görülen, ellerde taşınan çiçeklerin bir çeşit kâğıt hamurundan iri plastik adak eşyası olduğu Von le Coq'un araştırmalarından anlaşılmıştır. Bunlardan sağlam olarak kalmış olanlar mabet kalıntılarında bulunmuştur.

İnsan yüzüne ferdî bir özellik vermek, yani portre yapmak sanatı, ilk defa 750'den sonra Türk duvar resimlerinde başlamıştır. O zamana kadar insan vücudunun diğer kısımları gibi yüz de şemalara göre çiziliyor ve resmin altına adı yazılarak ayırt ediliyordu. Fresklerde resimlerini yaptırmak isteyen kimseler tasvir ediliyor, böylece çeşitli insan grupları, Hint ve Çin rahipleri, Toharlar, İranlılar görülüyordu. Uygurlar kendilerinden farklı insanlar üzerinde dikkatlerini toplayarak bunları tiplere ayırdılar ve tabiî kendilerini de daha belirli olarak görmeğe başladılar. Bu durum, onlara portre sanatı yaratmak ve geliştirmek imkânını kazandırdı. Portre benzerliği, aynı kıyafet ve duruşta yan yana sıralanmış rahip resimlerinde açıkça bellidir. Bunların yüzleri çeşitli insanları gösteriyor. Diğer resimlerde kendini belli eden bu portre sanatı, ferdî düşünce ve şuur bakımından çok önemli bir ilerlemeyi gösterir.

Portre sanatının doğmasında eski geleneklerin de rolü olmuştur. Gök Türklerde ve Uygurlarda eskiden *bengü* (veya *mangü) taş* adı verilen hatıra taşlarına ölen kahramanın adı, unvanı ve memuriyeti ile yaşı yazılarak onlar ebedîleştirilirdi. Bunun için onun yaşının herhangi bir değiştirmeye imkân vermeyecek şekilde belirtilmesi gerekiyordu. Uygurlarda bu fikir sonradan etkisini göstermiş olmalıdır. Bezeklik fresklerinde Uygur prensleri çok gerçekçi olarak resmedilmiştir. Sorçuk'ta kadın ve erkek vakıfçıları tasvir eden bir freskte figürler hep portre özelliği gösteriyor. Hoço'da dört nala koşan bir at freski de yeni realizm için iyi bir örnek olarak görülebilir.

Uygurlar zamanından kalan minyatürler Manihaist kitaplardan sayfalardır. Bunlar kısmen dinî, kısmen dünyevî sahneleri canlandırırlar. Bunlardan başka, büyük resimli sayfalar ve sancaklar kalmıştır ki bunlar Mani mabetlerinde saklanır ve âyinlerde kullanılırdı. Bu Uygur minyatürleri İslâm minyatürünün kaynağı olmuştur.

Uygurlar, tipleri ayırmak, tarihlendirmek ve portre resimlerini yaratmaktan başka, ilâh tasvirleri de yaparak her iki bakımdan Çin resim sanatı üzerinde etkili olmuşlardır. Bundan başka, Uygur ressamları IX. yüzyılda yeni bir üslûp geliştirmişlerdir. Birçok küçük sahnelerle bir veya birkaç hikâyeden ibaret Tohar resimlerinden farklı olarak Uygurlar büyük ve sade kompozisyonları seviyorlardı. Renk olarak koyu lâcivert ve açık yeşil yerine kızıl kahverengi tercih ediliyordu.

Uygurlarda bu şekilde gelişmiş olan sanat gittikçe kuvvetlenerek sürmüş, Uygur devleti dağılınca bu kabiliyetli Türklerin parlak mirası yeni hâkimiyet kuran Moğollarla batıya ve İslâm dünyasına geçmiştir.

İslâmdan sonra T. S.: Türkler İslâm dinini kabul ettikten sonra T. S.'nda mimarlık sanatı önemli bir yer tutar. Anadolu'daki Türk mimarisinin daha önce İran'dan Doğu Türkistan'a kadar uzanan Asya ülkelerinde Türklerin meydana getirdiği mimarî eserlere bağlılığı ve başlayan bir gelişmenin devamı olduğu son araştırma ve yayınlarla iyice anlaşılmıştır.

İslâmlıktan önceki Türk mimarisinden (Uygurlardan) bazı unsurlar almış olmakla birlikte bu gelişme, X. yüzyılda Türklerin kendi istekleriyle Müslümanlığı benimsemelerinden sonra başlamıştır.

Gök Türklere bağlı iken 840'tan sonra ayrı devlet kuran Karluk Türkleri, X. yüzyılda Müslümanlığı kabul edip Karahanlılar adını almış, 999'da Buhara'yı fethederek Samanoğulları sülâlesine son verip XIII. yüzyıl başlarına kadar hüküm sürmüşlerdir. Bk. KARAHANLI SANATI.

Bugünkü Özbekistan'da (Zerefşan vadisi yakınında), Tim'de bulunan 978 tarihli Arap Ata türbesi onlardan kalan en eski eser olup gelişmiş bir cephe mimarisi, portal ve yonca biçiminde üç dilimli trompları ile birçok yenilikleri ortaya koymaktadır. Buhara'da X. yüzyıl ortasına doğru yapılmış olan Samanoğulları türbesinden az sonra abidevî portalle cephenin belirtildiği bu eser, parlak bir gelişmenin başlangıcı olmuştur.

Talas (Evliya Ata)'ta, XI. yüzyıl sonlarından Ayşe Bibi türbesi, küçük olmakla birlikte köşelerden garip minarelerle çevrili yüksek cephesi, dar ve uzun portali, 64 ayrı örnek halinde işlenmiş, yıldız, haç ve kare biçiminde parlak renkli terrakota levhaları ile çok zengin süslemeli (8 x 8 m) tuğladan yapılmış gösterişli bir yapıdır. Büyük Selçuklu sultanı Alp Arslan'ın kızı Ayşe, Karahanlılardan Ebü'l Hasan Nasr Şemsü'l - Mülk (1068 - 1080) ile evlenmişti. Böyle bir türbenin ancak onun için yapılmış olması pek tabiîdir ve XI. yüzyılın sonuna mal edilebilir. Karahanlı mimarisinin en canlı merkezlerinden olan Özkent'te yan yana sıralanmış üç türbe, üslûp gelişmesinin basamaklarını açıkça göstermektedir. Bunlardan en büyüğü ve eskisi, Nasr bin Ali'nin 1012 tarihli türbesinden sadece bir tromp ile portalin bir tarafı kalmıştır. En sağlam durumdaki ikinci türbe, 1152'de Celâleddin Hüseyin Alp Kılıç Tanga Bilge Türk Toğrul Hakan tarafından yaptırılmıştır. Üçüncü türbenin 1187'de onun torunu Muhammed bin Nasr Toğrul Hakan'a ait olduğu sanılmaktadır. Bu Karahanlı türbeleri kare bir plan üzerine kubbe örtülü tuğla mimarisi, süslemeleri ve kitabeleri ile sonraki tek kubbeli cami ve türbelerin öncüsü olmuştur.

Sengbest'te Gaznelilerin Tûs valisi Arslan Cazib'in 1028'den önce yapılmış türbesi, XI. yüzyıl başında Gaznelilerde de türbe mimarisinin geliştiğini göstermektedir. Fakat Selçuklular zamanında bu gelişme çok sistemli olmuş, Serahs'ta Ebü'l Fazl (1024), Mihne'de Ebu Said (1049), Serahs yakınında Yartı Kümbet (1098), Vekil Bazar'da Cartak Abdullah ibn Büreyda, Astanababa'da Alemberdar türbeleri, XII. yüzyılda Merv'de Muhammed ibn Zeyd (1112) türbesinden sonra Serahslı mimar Muhammed ibn Atsız'ın yarattığı, 1157 tarihli Sultan Sencer türbesine kadar parlak bir sonuca varmıştır. 6 m kalınlığında dört duvar üzerine (27 x 27 m), 17 m çapındaki tromplu kubbe içten yıldız biçimi kaburgalar örülerek zenginleştirilmiştir. Yerden yüksekliği bugün bile 36 m yi bulan kubbe, aslında firuze sırlı tuğla kaplı bir dış kubbe ile örtülmüştü. Dış görünüş bakımından Kâşgar bölgesindeki stupalarla benzerliği, daha yıllarca önce E. Diez tarafından ileri sürülmüştür.

Basit yapılar olan sekizgen veya silindir biçiminde Dehistan kümbetleri dışında Selçuklulardan önce yalnız Harezmşahlardan üç önemli kümbet kalmıştır. Bunlar, Güney Harezm'de XII. yüzyıldan yükseltilmiş kare gövde üzerine kısa bir silindir kasnakla oturan konik külâhlı Aksarayding kümbeti, Köhne Ürgenç'te, XII. yüzyılın 2. yarısından kare alt yapı üzerine sekizgen piramit külâhlı Fahreddin Razî kümbeti, alçak kare alt yapı üzerine mukarnaslı nişlerle çevrili silindrik gövde ile oturan konik külâhlı, 1200 tarihli Sultan Tekeş kümbeti olarak üç eserdir. Son ikisi sırlı tuğla ve çinilerle baklava biçiminde geometrik süslemeli külâhlarla dikkati çeker.

Büyük Selçuklular zamanında türbelerde olduğu gibi kümbetlerde de parlak bir gelişme oldu. Son yıllarda İran' da keşfedilen iki kümbet, bunu çok canlı olarak göstermektedir. Kazvin - Hemedan yolu yakınında (Harrekan) birbirinden 29 m aralıkla yükselen bu iki kümbet, kitabeleri ve bütün İran'da en zengin çeşitli ve gösterişli tuğla süslemeleri ile Selçuklu sanatından kalan en kıymetli anıtlardır. 1067 - 1068 tarihli ilk kümbet Sultan Alp Arslan zamanında Muhammed bin Mekkî el - Zincanî tarafından yapılmıştır. 1093 tarihli ikinci kümbet, Ebu Mansur bek Elsi bin Tekin adına Zincanlı Ebü'l Mealî bin Mekkî tarafından yapılmıştır. 11 m çapında 13 m boyunda sekizgen biçiminde çift kubbeli, bütünüyle tuğladan, köşeleri silindrik kuleli kümbetler, elliden fazla değişik örnek gösteren zengin süslemeleri ile Anadolu'daki taş ve çini süsleme sanatının kaynakları olmuştur. Bunlara yakın üslûpta, köşeleri yuvarlak payeli sekizgen biçiminde ve piramit külâhlı Demavend kümbeti de XI. yüzyılın 3. çeyreğine girer. Her kenarı üç kare bölüme ayrılarak değişik örnekler halinde tuğla süslemelerle kaplanmıştır ki, bunlar, diğer iki kümbetten farklı örneklerdir. Her üç kümbetteki tuğla süslemelerin inanılmaz zenginliği Selçuklu süsleme sanatının yaratıcı kuvvetini açıkça göstermektedir.

Azerbaycan'da Meraga ve Nahcivan'da XII. yüzyıldan kalan kümbetler, çeşitli süsleme unsurlarının Anadolu'ya geçişini hazırlamıştır. XI ve XII. yüzyılda yapılmış Karahanlı camileri de tuğla mimarisinin parlak gelişmesini gösteren eserlerdir. Bunlardan Buhara yakınında Hazar'da XI. yüzyıl başında Degaron camii, kerpiç ve tuğla karışımı bir yapı olmakla birlikte çok önem taşıyan bir planı vardır. Alçak silindrik payeler üzerine dört sivri kemerle oturan 6,50 m çapındaki orta kubbe, yanlardan tonozlarla çevrilmiş olup, köşelerde ortalama 3,60 m çapında birer küçük kubbe ile merkezî plan şemasını ortaya koymaktadır.

Eski Merv yakınında XI. yüzyıl sonundan Talhatan Baba camii, artık tamamıyla tuğladan, yatık dikdörtgen planda küçük çapraz tonozlarla yanlara doğru genişletilmiş tek kubbeli bir yapıdır. Nişlerle teşkilâtlandırılmış ve tuğlaların değişik dizilmesi ile zengin süslemeli bir görünümde olan cephesi, sonraki Karahanlı eserlerine örnek olmuştur. Aynı bölgede XIII. yüzyıldan Hüdaî Nazar Evliya türbesinde bu cephenin yanlardan kısaltılmış değişik bir şekli tekrarlanmaktadır.

Schlumberger tarafından 1951 kazılarında meydana çıkarılan, Güney Afganistan'da, Bust yakınında, Gaznelilerden Sultan Mahmud'un Leşker-i Bazar Ulu Camii, büyük ölçüde iki nefli, yatık dikdörtgen biçiminde sade bir yapıdır. Mihrap önünde görülen dört tuğla paye, her halde kubbeyi taşıyordu. Böylece mihrap önünde her iki nef genişliğinde kubbe, Selçuklulardan önce, XI. yüzyıl başında burada ortaya çıkmaktadır. Mimarî gelişme bakımından bu çok önemlidir.

Selçuklular bu gelişmeleri değerlendirerek, büyük ölçüde abidevî bir cami mimarisi yaratmışlar, ondan sonra bütün İran ve Orta Asya'da, onların mihrap önü kubbesi ile dört eyvanlı cami tipleri hâkim olmuştur. Gelişmenin başında en önemli kısımları Melikşah zamanında yapılmış

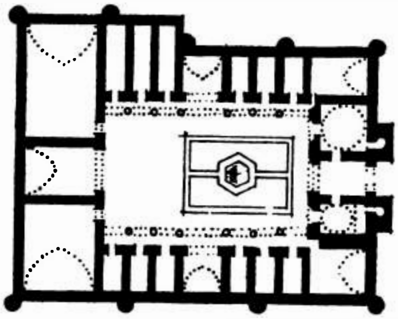
olan İsfahan mescid-i cuması yer alır. Melikşah'ın emriyle onun adına veziri Nizamü'l - Mülk tarafından 1080'de yaptırılan güneydeki büyük kubbe 15 m² bir mekânı örtmektedir. Abbasîlerden kalan ağır payeler üzerine oturmaktadır. Bundan sekiz yıl sonra, kuzeyde bulunan 11 m çapında 22 m yükseklikte ikinci kubbe, Melikşah'ın hanımı ve Karahanlı prensesi Terken Hatun adına vezir Tacü'l - Mülk tarafından yaptırılmıştır. Cephesi olmayan ve çatıdan başlayarak yükselen kubbesi ile bu yapı, dıştan basık görünürse de, iç mekânı Büyük Selçuklu mimarisinin teknik ve estetik bakımdan en olgun ve başarılı eseridir. Alt ve üst yapı birbiriyle kaynaşarak, mekân birliği adeta gotik bir sistem halinde sağlanmıştır. Her iki kubbede üç dilimli tromplarn şekli Karahanlıların Arap Ata türbesindekilere uygundur. Daha sonra İran'da Gülpayegân, Kazvin ve Ardistan'daki Selçuklu camileri tromplar üzerine tuğladan hafif sivri kubbeleriyle İsfahan'da Melikşah kubbesinin devam eden değişik şekilleri olarak görülürler.

Bütün yenilikleri tek bir plan halinde gerçekleştiren 1135 tarihli Zevvare mescid-i cuması, mihrap önü kubbesi ile dört eyvanlı ve orijinal minareli bir Selçuklu camii olarak büyük bir gelişmenin yolunu açmıştır. Karahanlı ve Gaznelilerin ribat ve saraylarında görülen dört eyvanlı plan şeması, ilk defa burada bir Selçuklu camiinde değerlendirilmiş, 7,45 m çapındaki kubbe artık planın bütünü içinde yerini almıştır. Zevvare camiinden sonra, bunun hayranlık uyandıran planına göre, başta Ardistan ve İsfahan mescid-i cumaları olmak üzere diğer camiler de

TÜRK SANATI: Gök Medrese (Sivas)

dört eyvanlı hale getirilmiştir. Kübik blok üzerinde sekizgen tamburla hafifçe sivrilen kubbe silueti, plan içinde, dıştan hâkim bir görünüş kazanmış olup, sade ve sık tuğla örgüsünden sağlam ve güçlü bir ifade tarzı ile Selçuklu kubbesini sembolleştirir. Selçuklular ilk defa İran'da orijinal bir cami mimarisi yaratmışlardır.

TÜRK SANATI: Gök Medrese planı

Medreseler, Şiîliğe karşı Sünnîliği geliştirmek ve devlet memurlarını yetiştirmek için ilk defa XI. yüzyıl başlarında Gazne'de kurulmuşsa da, bu Gazneli medreselerinin mimarî özelliklerini belirten bir kaynak yoktur. Büyük Selçuklular, medreseleri geniş bir devlet teşkilâtı haline getirip devlet memurlarını bu yatılı öğretim müessseselerinde yetiştirmişlerdir. Nasır-ı Hüsrev, Nişabur medresesinin Selçuk sultanı Tuğrul Bey'in emriyle kurulduğunu, kendisi 22 nisan 1046'da Nişabur'dan geçerken yapının epeyce ilerlemiş olduğunu kaydeder. Bu zamanlarda Bağdad, Tus, Basra, İsfahan, Herat ve Belh'te kurulan büyük medreselerle mimarî, süratle gelişmiş ve Bağdad medresesi 1067' de tamamlanmıştır. Büyük Selçuklulardan Hargirt ve Rey' de Melikşah zamanından iki medrese kalmış, diğer bütün medreseler kaybolmuştur. Godard'ın araştırmaları bunların dört eyvanlı yapılar olduğunu meydana çıkarmıştır. Selçuklular, Karahanlı ve Gazneli mimarisinde geliştirilen dört eyvanlı plan şeklini önce medreselerde, sonra camilerde tatbik ederek dört eyvanlı cami planını yaratmışlardır. Bütün Selçuklu imparatorluğu boyunca medreseler, Irak, Suriye, Mısır ve Anadolu'ya götürülmüştür. Türklerde medrese fikrinin ve mimarisinin bu kadar çabuk yayılıp gelişmesinde onların İslâmlıktan önceki Buddhizm devrinden bildikleri manastır hayatının ve mimarisinin etkisi büyük olmuştur.

Karahanlıların *ribat* adını verdikleri kervansaray mimarisi de Gazneliler ve Büyük Selçukluların yaptırdığı ribatlarla geliştirilmiş, Anadolu Selçuklularında son ifadesini bulmuştur.

Alp Arslan'ın kızı ile evlenen Karahanlı hakanı Şemsü'l - Mülk Nasr bin İbrahim'in 1078'de Semerkant - Buhara yolunda yaptırdığı Ribat-ı Melik'ten yalnız güney cephe duvarı ile portal ayakta kalmıştır. Tuğladan iri, yarım silindir biçiminde yivlenmiş cephe, köşelerde yuvarlak kuleler ve ortada abidevî ölçüde (12 x 15 m) sivri kemerli portaliyle çok gelişmiş bir mimari üslûp göstermektedir. Buradaki portal kompozisyonu Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, Timurlu ve Osmanlı mimarisine örnek olmuştur.

Karahanlıların diğer kervansaraylarında da çeşitli plan tipleri sonraki Türk kervansaraylarında etkilerini göstermiştir. Merv - Amul yolunda, harap Akçakale kervansarayı arka arkaya revaklı ve dört eyvanlı iki avlu çevresine sıralanmış mekânlarla, kerpiç - tuğla karışımı bir yapıdır. XI. yüzyıl sonundan kalmış gibi görünüyor. Başane (Kurtlutepe) harabelerinde bulunan kervansaray, önce avlulu kı-

TÜRK SANATI: Klasik üslûpta yontma gül

sım, arkada biraz daha dar kapalı hol ile Anadolu'daki Selçuklu hanlarının ana şemasını göstermekte olup, XII. yüzyıl başından kalmadır.

Karahanlı mimarî geleneklerini devam ettiren bu Gazneli kervansarayı, yuvarlak kulelerle takviyeli ve kareye yakın bir yapı olup, dört eyvanlı avlu şeması ve tuğla süslemeleri yanında kubbe - eyvan birleşimini de Büyük Selçuklulardan çok önce gerçekleştirmiş olması bakımından önemlidir. Pek azı kalmış olan palmet ve rumî dolgulu geometrik süslemeleri ve kûfî kitabeleri, harap durumdaki anıtın yüksek kalitesi hakkında iyi bir fikir verebilir.

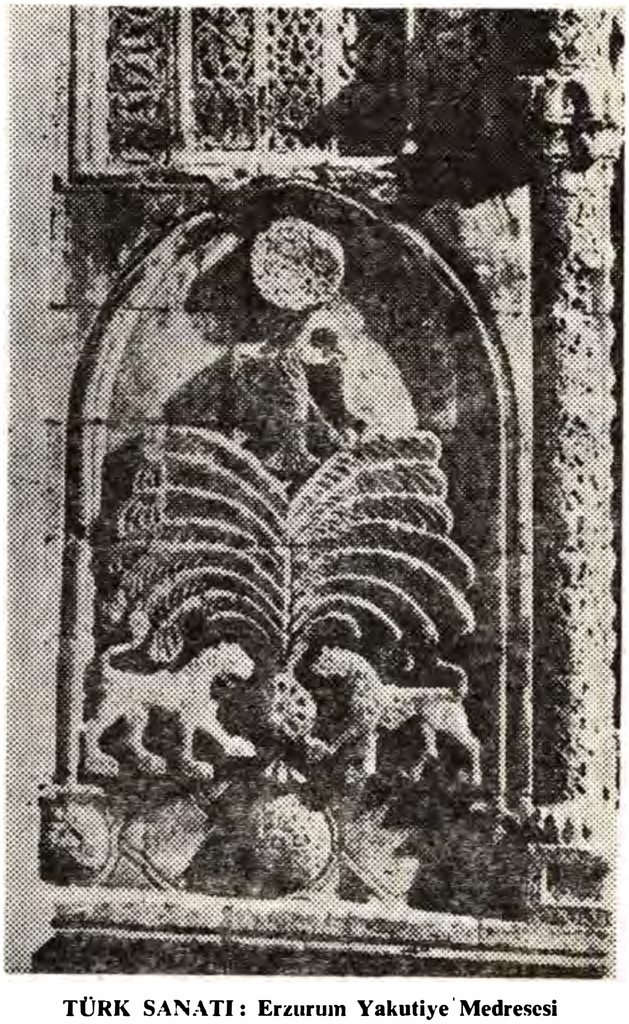
Büyük Selçuklulardan kalan en önemli kervansaray Meşhed - Serahs arasındaki ıssız arazide bulunan Ribat-ı Şerif'tir. Godard'ın araştırmalarına ve üslûp özelliklerine göre, 1114 - 1115'te yapıldığı anlaşılmaktadır. Karahanlıların Akçakale kervansarayına benzeyen planı, kareye yakın asıl yapı ve önünde yatık dikdörtgen bölümden ibaret olup, dört eyvanlı avlu etrafına sıralanmış mekânlardan meydana gelmiştir. Dıştan kaleye benzemekle beraber içi sarayı andıran bir zenginliktedir.

1153 yılı başında Oğuzların ayaklanmasında Ribat-ı Şerif ve yakınında bulunan Ribat-ı Mahî tahrip edilmiş, bir yıl sonra Sultan Sencer'in hanımı ve Karahanlı prensesi Terken Hatun her iki ribatı tamir ettirmiştir. Gaznelilerin ilk defa 1948'de Fransız arkeologu Schlumberger tarafından keşfedilen Leşker-i Bazar sarayı, Sultan Mahmud zamanından kalan bir yapı olup, dört eyvanlı avlu şemasını daha geliştirmiş bir plana sahiptir. Kuzey eyvanından geçilen taht salonunda duvarların üst kısmı, kenarı kûfi kitabeli, ortası geometrik süslemeli terrakota levhalarla kaplı idi. Alt kısmında ise, çok renkli fresklerle (temperra) birbiri arkasına sıralanmış muhafız askerleri canlandırılmıştır. Başları tahrip edilmiş olan bu figürlerden üçü Kâbil müzesine kaldırılmıştır. Canlı renklerle gösterişli kaftanları, yumuşak çizmelere inen pantolonları, kemerlerden aşağı asılı eşya ve torbaları ile Uygur fresklerinin benzeridir.

Bombaci ve Sceratto başkanlığında İtalyanlar tarafından Gazne'de 1957'den son yıllara kadar devam eden kazılarda Sultan III. Mesud'un sarayı meydana çıkarılmıştır (1112). Burada da dört eyvanlı avlu, planın esasıdır. Daha geniş olan güney eyvanı taht odasını içine alır. 250 m yi bulan 70 cm yükseklikte 510 mermer levha avluyu çevreliyordu. Bunlardan yalnız 44'ü yerlerinde bulunmuştur. Üst kenarlarında çiçekli kûfî ile boydan boya bir Farsça kitabe vardır. Ribat-ı Melik'ten sonra Türk mimarisinde görülen bu ikinci Farsça kitabe, aslında 250 m yi buluyordu ki bunun bir eşine rastlanmamıştır. Kalan izlerden anlaşıldığına göre, kitabeler ve süslemeler parlak kırmızı üzerine lâcivert olarak renklendirilmişti. Kıvrık dallar arasında hayvan ve kuş figürleri, palmet ve lotus ve rumîlerle dolgulu üç dilimli kemerler hafif kabartma olarak işlenmiştir.

Anadolu'da Melikşah'ın adını taşıyan, 1091 - 1092 tarihli çiçekli kûfî kitabesiyle Diyarbakır Ulu camii ve 1128 tarihli Siirt Ulu camii, Büyük Selçuklularla ilgili eserlerdir.

Artukluların Meyyafarıkin (Silvan) Ulu camii ile Anadolu camilerinin muhteşem üslûbu başlar. İsfahan mescid-i cumasındaki Melikşah kubbesi aynı plan şekliyle burada bir mihrap önü kubbesi olarak değerlendirilmiştir. 13,50 m çapındaki mukarnas tromplu kubbe içten ve dıştan bütünüyle yapıya hâkim olup, böylece Anadolu'da Türk cami mimarisinin abidevî biçimi inanılmaz bir kuvvetle gerçekleştirilmiştir. Kubbenin kaidesinde Artuklulardan Necmeddin Alpı (1152 - 1176)'nın kitabesi vardır. Son tamirlerde zevksiz portaller ve pilpayelerle biçiminin durumu bozulmuştur.

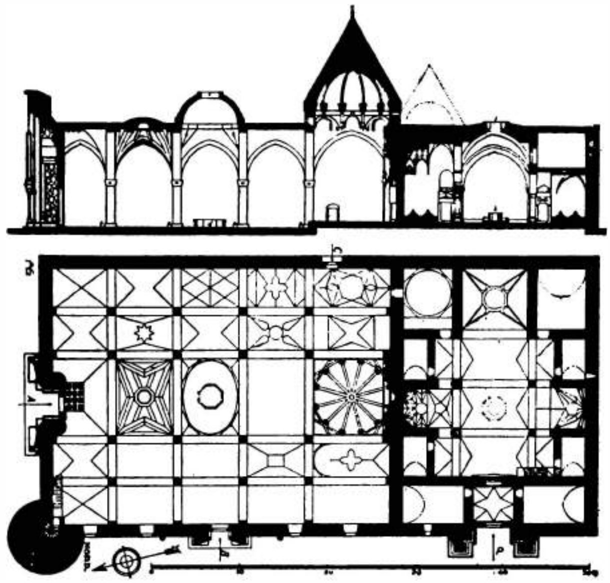
TÜRK SANATI: Erzurum Yakutiye Medresesi portal çıkıntısında kartal arması

Artuklulardan Fahreddin Karaarslan'ın Harput Ulu camiinde (1156) havuzlu avlu küçültülerek camiin içine alınmıştır. Planı, Zevvare mescid-i cumasını hatırlatır.

Artukluların şaheser olarak nitelendirilen harap durumdaki Dunaysır (Kızıltepe) Ulu camii (1204), Yavlak Arslan ve Artuk Arslan tarafından yaptırılmış olup, dış görünüşü inanılmaz bir zenginliktedir. İki renkli taşlar, dilimli kemerler, istiridye nişler Zengîlerden gelen etkileri gösterir. Önünde şimdi yıkılmış olan revaklı avlu vardır. Plan içinde gelişerek içten ve dıştan bütün yapıya hâkim olan mihrap önü kubbesi, revaklı avlu, küçültülüp cami içine alınmış avlu ve zengin süslemeli sağlam kesme taş mimarisi ile Artuklu camilerinin abidevî üslûbu sonraki gelişmelerin temeli olmuştur.

XII. yüzyıl Danişmendli camileri orijinal şekilleriyle zamanımıza gelmemiştir. Saltuklu camilerinin birincisi, Erzurum'da iç kaleye hâkim bir kümbet biçiminde değişik yapısı olan mescittir. XII. yüzyıl sonundan kalmış olmalıdır. Erzurum'daki Ulu cami tamirlerle bozulmuş haldedir. Mengücüklülerin en eski yapısı Divriği kalesinde, Şahinşah'ın Kale camiidir (1180 - 1181). Kitabesine göre mimarı, Azerbaycan'dan gelen Meragalı Hasan bin Firuz' dur. Cepheyi kaplayan portal, çeşitli taş, tuğla ve çini süslemeler ve kitabeleriyle dikkati çeker.

Şahinşah'ın torunu Ahmed Şah, 1228 - 1229'da darüşşifa ve türbe ile birlikte külliye olarak yaptırdığı camide Divriği'de yeniliklerle dolu en önemli Mengücüklü eserini meydana getirmiştir. Güneyden camiye bitişik olan darüşşifa, eşi Turan Melik tarafından aynı yılda yaptırılmıştır. Her iki bölümde adı yazılı olan mimar Ahlatlı Hurrem Şah, iç mimarî ve süsleme bakımından bir şaheser yaratmış olmakla birlikte dıştan tatmin edici bir görünüş verememiştir. Masif düz duvarlı cepheler, her biri ayrı özellikte dört abidevî portalle canlandırılmak istenmiştir. Taş süslemeler İran'da Büyük Selçukluların stuk (Fr. stuk : mer-

TÜRK SANATI : Divriği Ulu camii ve akıl hastahanesi

mer tozu, sönmüş kireç ve tebeşir karışımı sıva) işlerindeki plastik üslûbun taşa geçmiş bir devamı gibidir. Batı portalinde Selçukluların çift başlı kartal arması ile Ahmed Şah'ın doğan kuşu arması rölyef halinde işlenmiştir.

Anadolu Selçuklularının ilk eseri, Konya'daki Alâeddin camiinin zamanla planı değişmiştir. Abanozdan 1155'te Ahlatlı bir usta tarafından yapılmış olan minber, ilk camiden kalmış olup, Sultan Mesud ve II. Kılıç Arslan'ın kitabelerini taşır. İki farklı devir halinde klasik Türk camilerinin mihrap önü kubbesi ve düz çatılı eyvanı ile sütunlar üzerine doğuda altı, batıda dört paralel nef bir

TÜRK SANATI : Alâeddin camii (Konya)

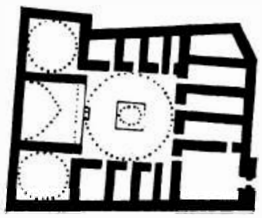

TÜRK SANATI: İnce Minare kaidesinin süslemesi (Konya)

araya gelmiştir. Önünde II. Kılıç Arslan'ın yaptırdığı ongen kümbet ile yarım kalmış sekizgen bir kümbet ve kuzeydeki abidevî cephesiyle boydan boya uzanan avlu yer almıştır. Alâeddin Keykubad'ın emriyle camiye son şeklini veren mimar, aslen Şamlı olan Muhammed Havlan, çinileri yapan usta ise Kerimeddin Endişah'tır. Bugün yalnız mihrabın üst yarısı ile kubbeye geçiş üçgenlerinde firuze, lâcivert, mor renkli geometrik ve üzeri bitkilerle süslenmiş mozaik çiniler kalmış olup, bunların yapılış tarihi camiin tamamlandığı 1219 tarihine uymaktadır.

Alâeddin Keykubad'ın Niğde'deki camii klasik unsurları bir araya toplar. Usta kitabesinde Üstad Sıddık bin Mahmud ile kardeşi Gazi'nin adları okunmaktadır. Mekânın loş ve arkaik etkisi mimarî süslemeler ve aydınlık feneriyle bir derece yumuşatılmıştır. Malatya Ulu camiinde mihrap önü kubbesi, buna bitişik eyvan ve havuzlu iç avlu gibi zengin ve önemli kısımlar tuğladan yapılmış olup planı İran'daki Selçuklu camilerinin (Zevvare gibi) planına dayanıyor. Firuze ve patlıcanî çini mozaik süslemeler ve kitabelerle renklendirilmiş olan caminin mimarı Malatyalı Yakub bin Ebubekir'dir. Üç dilimli tromplarla sekizgen bir tambur üzerine oturan tuğladan ve zengin süslemeli kubbe de Karahanlı ve Büyük Selçuklu geleneğine dayanır. Daha sonra eklenen taştan yapılmış bazı kısımlarla değişmiş olan camii Alâeddin Keykubad'ın 1224'te yaptırdığı anlaşılmıştır.

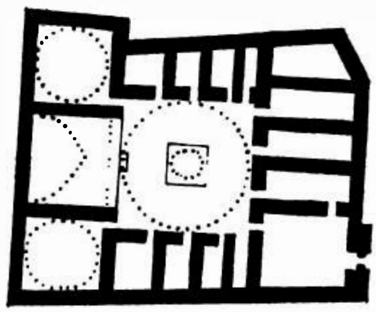
Alâeddin Keykubad'ın eşi Mahperi Hatun'un 1238'de Kayseri'de tamamen kesme taştan yaptırdığı Hudâvend Hatun külliyesi, cami, medrese, kümbet ve hamamdan ibaret olup, Selçukluların Anadolu'daki ilk külliyesidir. Masif kulelerle medrese ve cami dıştan bir kaleyi andırmaktadır. Mihrap önü kubbesi eyvan ve küçük kare avlu ile belirtilmiş olan orta nefiyle Malatya Ulu camiine bağlanan Huant camii, diğer taraftan yanlara doğru genişletilen mihrap bölümü ile Kayseri ve Erzurum Ulu camileri şemasına girmektedir.

TÜRK SANATI: Karatay Medresesi planı (Konya)

Kayseri'deki Hacı Kılıç camii (1249), ortak revaklı avlunun iki yanında medrese ile kaynaşmış planı ile diğer bir Selçuklu külliyesidir.

Camiler yanında Selçuklu mescitleri de tek kubbeli yapılar olarak dikkati çekerler. Çoğunun önünde bulunan tonozlu veya düz çatılı giriş yerleri, XIV. yüzyılda camilerde çok görülen son cemaat yerlerinin öncüleridir. Konya'da Taş Mescit (1215) ve XIII. yüzyılın son yarısında yapılan Sırçalı Mescit bunların en karakteristik örneklerindendir. Bu camiler, çeşitli kubbeye geçiş durumlarını dikkate alarak son cemaat yeriyle tek kubbeli ilk Osmanlı camilerinin başlangıcını hazırlamıştır.

TÜRK SANATI: İnce Minareli Medrese planı (Konya)

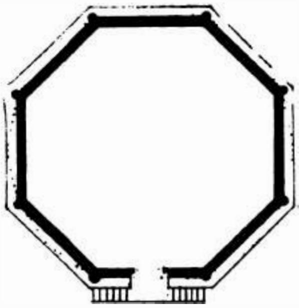
Anadolu Selçuklularının ağaç direkler üzerine düz çatılı ve zengin süslemeli ahşap camileri üçüncü bir gruptur. Bunlarda çok renkli kalem işleri, mozaik çinili mihraplar ve ağaç işleri sıcak bir atmosfer yaratmaktadır. En büyük ve orijinal ahşap cami, bütün zenginlikleri içinde toplayan Beyşehir'de Eşrefoğlu camii, 1299'da tamamlanmıştır.

Anadolu'daki ilk medreseler de Danişmendli ve Artuklu ülkelerinde ortaya çıkmıştır. Tokat ve Niksar'da Danişmendlilerden Yağıbasan'ın, avlusu örtülü, kubbeli medreseleri, Mardin'de Hatuniye ve Diyarbakır'da Artukluların açık avlulu, eyvanlı Zinciriye (1198) ve Mesudiye (1198 - 1223) medreseleriyle başlayan gelişme, Kayseri'de Çifte medrese (1205) ile Selçuklulara geçmiştir. Sivas'ta Keykâvus şifahanesi (1218) eyvanlı bir medrese olup, tuğla, çini ve taş süslemeleriyle ilk Selçuklu anıtıdır. Süslemeleri Büyük Selçuklulara dayanır. Konya Sırçalı medresede (1242),

TÜRK SANATI: Selçuklu taş yontmacılığı

çini süslemeler bu tarihte benzeri olmayan bir zenginliktedir. Kubbeli medreseler grupuna giren Karatay (1251) ve İnce Minareli (1258) medreselerdeki çini ve taş süslemeler en olgun biçime erişmiştir.

TÜRK SANATI: Hudâvend Hatun kümbeti planı (Niğde)

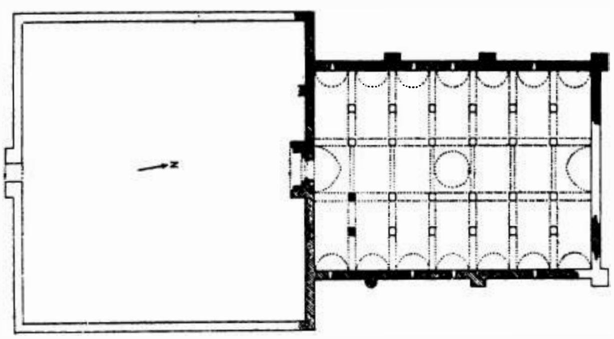
Kümbet ve türbeler, Anadolu'da mütevazi ölçüde yapılmakla birlikte mimarî bakımdan yaratıcı bir araştırma ve deneme çabası ile zengin çeşitlere örnek olmuşlardır. Divriği'de Mengücüklülerden Emîr Süleyman ibn Seyfeddin Şahinşah için 1195'te yapılan Sitte Melik kümbeti, XII. yüzyıldan kalan en güzel mezar anıtlarındandır. Kesme taştan sekizgen gövde üzerine piramit külâhlı kümbette giriş cephesi, birbiriyle kesişen sekizgenlerden dörtlü düğüm motifleri ve iç içe iki sekizgenden ibaret ve geometrik motifler gibi eski Türk süslemeleri ile kendine has bir özelliği vardır.

Selçuklular zamanından Konya Alâeddin camiine kuzeyden bağlanan II. Kılıç Arslan'ın kümbeti, onun ölüm tarihi olan 1192'den önce yapılmıştır. Mimarı Hocend'li Yusuf bin Abdülgaffar'dır. Bu mütevazı kümbet içinde sekiz Selçuklu sultanı yatmaktadır. Lâhitler kabartma çini kitabelidir. Sade ongen prizmatik yapısı, taş ve çini süslemeleri, kitabeleri, Bursa kemerli kapısı ile bu kümbet Selçukluların ilk denemelerinden biridir.

Selçuklu sultanlarından kalan diğer türbe, I. Keykâvus'un 1217'de Sivas'ta yaptırdığı darüşşifanın sağdaki eyvanında kalmaktadır. Kare üzerine Türk üçgenleriyle oturan tuğla kubbenin örttüğü mekân üstünde dıştan on kenarlı kümbet yükselmektedir. Anadolu'da yalnız Selçuklu sultanlarına mahsus kümbetlerin on kenarlı oldukları anlaşılıyor. Daha önce Nahcivan'da Mümine Hatun kümbeti (1186) de on kenarlı olarak yapılmıştır. Anadolu'da geri kalan kümbetler, sekizgen, onikigen veya silindrik olarak değişmektedir. Keykâvus kümbetinin on kenarının her birinde tuğladan çeşitli geometrik süslemeler vardır. Bunlardan çoğu Harrekan kümbetlerindeki süslemelerin benzerleridir. Eyvana açılan türbe cephesi, koyu mavi üzerine beyaz kabartma sülüs kitabesiyle Selçuklu tuğla ve çini mozaik süslemelerin Anadolu'da ilk abidevî eseri olup çini mozaik sanatının sonraki parlak gelişmesinin izlerini taşımaktadır. Azerbaycan'dan gelen ustanın adı, Meredli Ahmed olarak sağdaki alınlığın altına yazılmıştır. Parlak kırmızı tuğlalardan cephe, firuze, mor ve beyaz sırlı tuğla ve çinilerle örgülü kûfî kitabeler, geometrik yıldız ve geçmeler halinde mozaik olarak işlenmiştir. Sultan lâhdi ve yakınlarına ait diğer lâhitler de hep çini kaplıdır. Ahlatlı Ebulnema bin Mufaddal adlı bir mimarın eseri olan Tercan'daki Mama Hatun kümbeti, kesme taştan itinalı bir yapı olup yuvarlak dilimli silindrik gövde üzerine konik külâhlı asıl kümbetin etrafı çember biçiminde geniş bir kuşatma duvarı ile çevrilidir. Plan şekli, son yıllarda Masson tarafından Aral gölünün doğusunda Tagisken'de yapılan kazılarda meydana çıkarılan mezar anıtlarına benzemektedir ki, bunların M. Ö. III. yüzyıldan kalma Hun mezarları olması muhtemeldir. Kayseri'de Döner Kümbet de on iki köşeli ve dıştan mukarnas kornişler üzerine konik külâhlı içten silindrik mekân üzerine kubbe örtülü bir yapıdır. Figürlü plastik süslemelerin bolluğu ile göze çarpan ve abidevî bir çadırı andıran kümbetin portal cephesinde Şah Cihan Hatun için yaptırıldığını belirten tarihsiz (üslûbuna göre 1276) bir kitabe vardır.

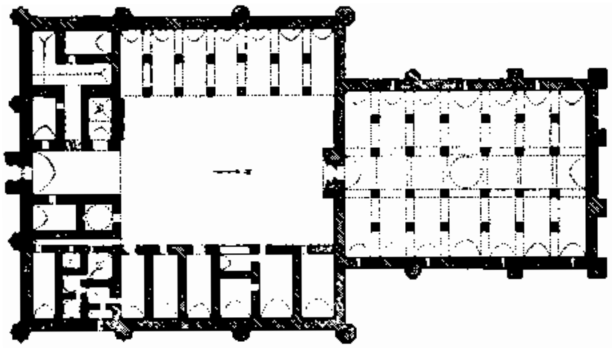
TÜRK SANATI: Hudâvend Hatun kümbeti (Niğde)

TÜRK SANATI: Alay Han planı (Konya)

Kümbetlerin çokluğu ve çeşitliliği ile Kayseri'den sonra ilk planda gelen Ahlat, Anadolu'daki çeşitli abidelerde kitabelerde adları yazılan mimar ve ustaların yetiştiği eski bir sanat merkezidir. Burada 1273 yılından Ulu kümbet, Ahlat klasik üslûbunun kalan en eski eseridir. 7 m çapında silindrik gövde üzerinde sivri konik bir külâhla abidevî bir çadır biçimindedir.

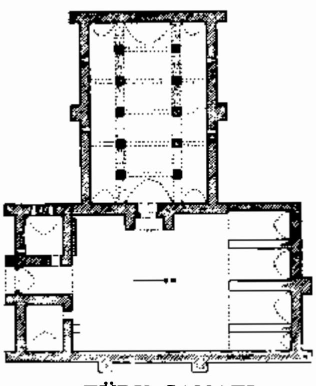
Anadolu'da Selçukluların yüksek kültürünü en canlı biçimde aksettiren eserler, kervansaraylardır. Bunlar, Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçukluların ribatlarına bağlan-

TÜRK SANATI: Karatay Hanı planı

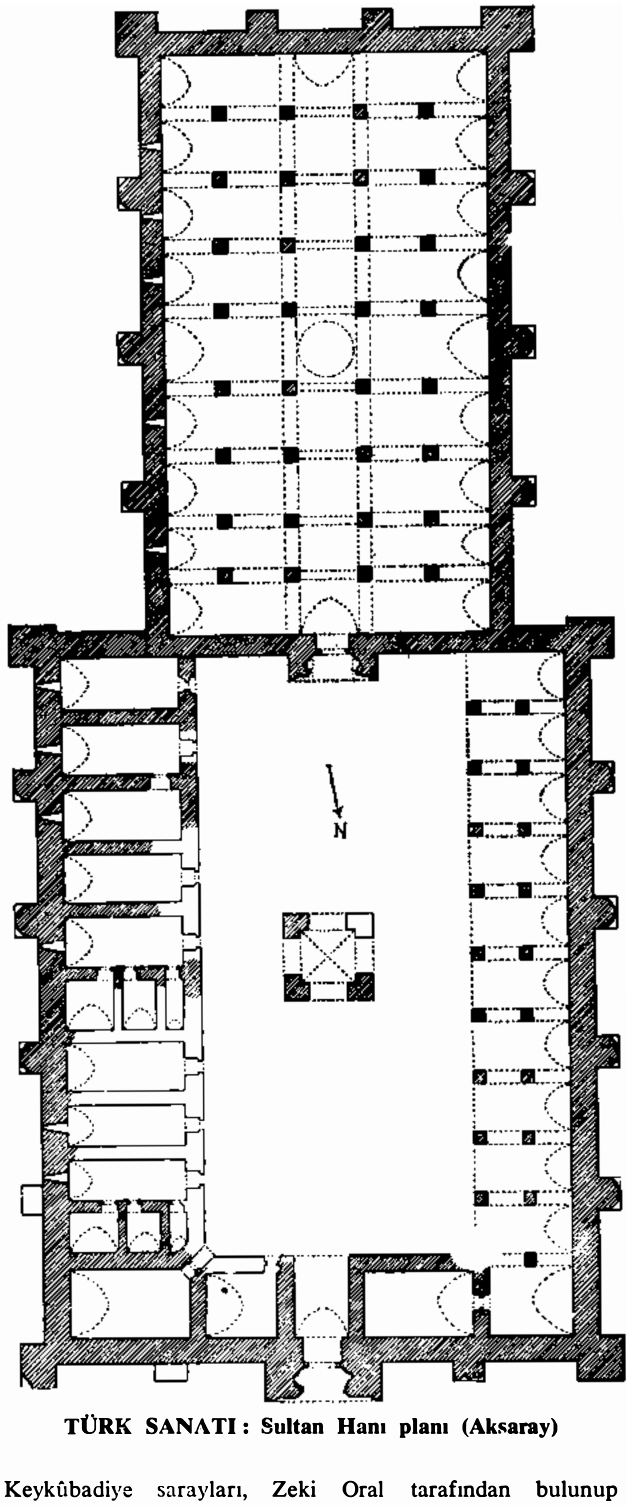
makla birlikte bütünüyle kesme taştan, gerçekten sarayları andıran büyük ölçüde abidevî yapılardır. Bugün bilinenler yüzden fazla olup dokuzu Selçuklu sultanları tarafından yaptırılan Sultan Han'dır. Diğerleri vezirler ve emirler gibi Selçuklu devlet adamları tarafından yaptırılmıştır. En eskisi, II. Kılıç Arslan tarafından yaptırılan Aksaray - Kayseri yolundaki Alay Han olup, geometrik şekillerin en eski örnekleriyle süslenmiştir. Portaldeki iki gövdeli aslan kabartması, Karahanlıların Tirmiz saraylarında görülen sembolik figürün bir benzeri ve devamıdır. Bugün Alay Han, çok harap durumdadır. En büyük kervansaray, Alâeddin Keykubad tarafından 1229'da tamamlanan, Konya - Aksaray yolundaki Sultan Han'dır. Bu han 110 x 50 m büyüklükte olup 4 500 m² lik yer kaplar. Konya'da Alâeddin camiini tamamlayan Muhammed ibn Havlan el-Dımışkî, bunun da mimarı olmuştur. Revaklı avlu ve kapalı holden meydana gelen Sultan Han'da köşk, mescit, bir anıt gibi yükselmekte olup mimarî süslemelerin en zengin merkezi olmuştur. Avlu ve hol portalleri de bu zenginliğe katılmaktadır. Selçuklu sultanlarının kudreti ve teşkilâtlarının sağlamlığı bu abidelerde belirlenmektedir. Bunlar Selçuklu mimarisinin en gösterişli eserleridir. Dıştan bir kaleyi andırır. Sultan hanların kapalı hol bölümü, İtalyan gotik katedrallerini hatırlatan çok kuvvetli bir mekân etkisi yaratmaktadır.

Anadolu'da Selçuk saray ve köşkleri, sultan hanları yanında çok mütevazı yapılardır. Çoğu kaba taş ve tuğladan nispeten basit görünüşteki bu yapıların kabalığını gidermek için zengin çini ve stuk süslemeler kullanılıyordu. Bunların ilki olan Konya'da II. Kılıç Arslan (ölm. 1192) tarafından yaptırılıp I. Alâeddin Keykubad tarafından tamir ettirilen Alâeddin köşkünden yalnız bir duvar kalmıştır. Köşk, içten ve dıştan zengin çeşitli çini ve stuk süslemeleriyle kaplı idi. Kalan parçalar müzelerdedir. Doğancı süvari figürü ile büyük kare çiniler, yerli gri hamurdan yapılmış olup Büyük Selçukluların Rey ve Keşan'daki süsleme tekniğini devam ettirmektedir.

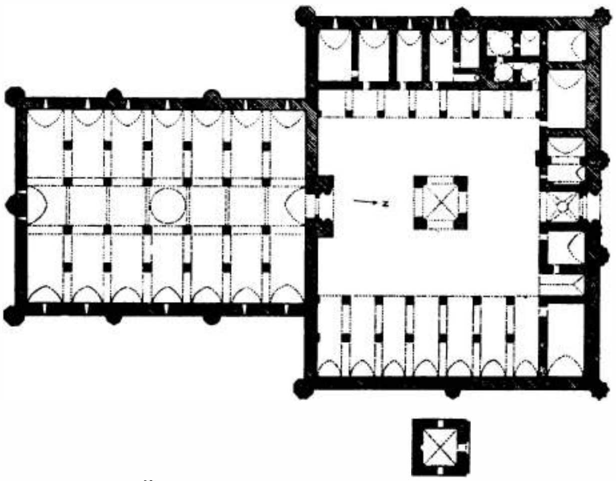
TÜRK SANATI: Caca Bey Hanı planı

Alâeddin Keykubad'ın Beyşehir Gölü kıyısında 1226'da yaptırdığı Kubad - âbad ve Kayseri yakınında 1224 - 1226 tarihli

TÜRK SANATI: Sultan Hanı planı (Aksaray)

Keykûbadiye sarayları, Zeki Oral tarafından bulunup ilk araştırmalar halinde yayınlandıktan sonra kazılarla ortaya çıkarılmıştır. 1965'te K. Otto - Dorn tarafından başlatılıp sonra Mehmed Önder'le birlikte yürütülen kazılar sonunda, birkaç sarayı içine alan küçük bir Selçuklu şehrinin planı, bütünüyle ortaya çıkmıştır. Bunlar, sur duvarları, çitlerle çevrili firdevs (paradeison), av hayvanları parkı, Büyük Saray ve altında, göl kıyısında Alanya'daki Selçuklu tersanesinin küçük bir benzeri olan iki gözlü tersane ile küçük bir saraydan başka 16 kadar yapı

TÜRK SANATI : Sultan Hanı planı

kalıntısından ibarettir. Bu arada Selçuklu saraylarının çini ve stuk süslemelerinin en zengin örnekleri de meydana çıkarılmıştır ki, bunlar ayakta ve oturmuş insan figürleri, sirenler, harpiler, çift başlı kartal, çeşitli kuş ve hayvan figürleri ve sembolik figürler ile Selçuklu tasvir sanatının yaratıcı gücünü bütün canlılığı ile aksettirmektedir.

Keykûbadiye, bir kaynaktan çıkan suların meydana getirdiği küçük bir göl kıyısına sıralanmış üç küçük köşkten ibarettir. Selçuklu sultanlarının en güzel tabiat manzaraları içinde saray ve köşklerini yapmak hususunda kuvvetli bir görüş sahibi oldukları anlaşılıyor. Aynı şey, daha önce Gaz-

TÜRK SANATI : XIII. yüzyıl oyma pencere işçiliği

TÜRK SANATI : Ulu cami (Divriği)

nelilerde, sonra Osmanlılarda doğuştan gelme bir kabiliyet olarak görülmektedir. Keykûbadiye köşkleri çeşitli çini süslemelerle zenginleştirilmiş, kazılarda, bunlardan birçok parçalar ele geçirilmiştir. Saray ve köşklerde kullanılan çiniler, Selçuklularla son bulmuştur.

Selçuklu sanatı, XIII. yüzyılın son yarısı içinde, İlhanlı baskısına rağmen, çok önemli eserler meydana getirecek bir kuvvet ve canlılık göstermiştir.

XIV. yüzyıl başında Selçuklu mimarisinin canlılığını kaybetmediğini gösteren eserler vardır. Yüzyılın sonlarına kadar Selçuklu mimarî üslûbu etkisini göstermekle birlikte bu zamanda kurulan birçok Türk devlet ve beyliklerinde yeni araştırmalarda birçok değişik üslûp gelişmeleri kendini göstermektedir. Bunlar, Selçuklu sanatının temelleri üzerinde yeni üslûplar ortaya koyarak Osmanlı mimarisinin parlak gelişmesini hazırlamışlardır. Çevresindeki diğer yapılardan ayrılmış ve önünde son cemaat yeri bulunan tek kubbeli kübik karakterde camiler bu gelişmenin başlangıcı olup, Anadolu'daki Selçuklu mescitlerine bağlanmaktadır.

Bu devrin eserlerinden Aydınoğlu İsa Bey'in 1374'te Selçuk (Efes)'ta yaptırdığı İsa Bey camii çok önemlidir. Mihrap duvarına paralel düz ahşap çatılı iki uzun nef, ortadan iki kubbe ile kesilmiştir. Önünde düz ahşap çatılı revaklar ve ortada sekizgen havuzu ile revaklı avlu, doğu ve batı portallerinde birer minare vardı. Planı, Şam Emeviye camiinden gelen Diyarbakır Ulu camiine ve bazı Artuklu camilerine dayanıyor. Mimar Ali ibn el-Dımışkî'nin adı, burada Şam şehrinden gelen etkilere işaret edilebilir. Mermer bloklarla kaplı ve ana cepheyi gösteren batı duvarı, iki kat pencere sıraları ve ortada portali ile klasik Osmanlı camilerinin revaklı avlu cephelerine öncü olmuştur.

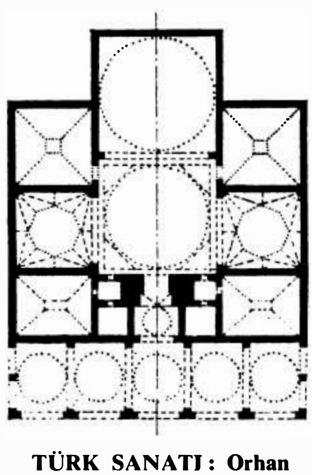
Saruhanlılar, merkezleri Manisa'da, belki bütün beylikler devrinin en önemli cami planını ortaya koymuşlardır. İshak Bey'in 1376'da yaptırdığı bu Ulu cami, birçok önemli gelişmelerin başlangıcı olmuştur. Mihrap duvarına paralel yedi bölümlü dört neften ibaret camide, duvara bitişik iki sütun ile altı payenin meydana getirdiği sekizgen üzerine kemerlerle oturan 10,80 m çapında pandantifli mihrap önü kubbesi, üç nef boyunca bunları kesmektedir. Küçülmüş halde yeniden ortaya çıkan revaklı avlu, camiden bir duvarla ayrılmış olup, kubbe ile aynı genişliktedir. Mihrap önü kubbesinin gelişmesi bakımından plan, Artukluların Silvan (1179) ve Kızıltepe (1239) Ulu camilerine bağlanır.

TÜRK SANATI : İznik Yeşil cami (İznik)

Menteşelilerin Milas'ta yaptırdığı Hacı İlyas camii (1330) düz, ahşap çatılı olmakla birlikte, üç kubbeli son cemaat yeri ile önem kazanır. Balat (Millet)'ta İlyas Bey camii (1404) bütünüyle bloklardan tek kubbeli bir yapı olmakla birlikte üç kemerli giriş yeri ve büyük bir kemer halinde dışarı açılan cephesiyle beylikler devrinin en karakteristik eserleri arasında yer alır. Beylikler devri Anadolu Türk mimarisinde ortaya çıkan ve batıya doğru uzandıkça daha fazla beliren yenilikler ve başlangıç halindeki üslûp gelişmeleri görülür. Bu yenilikler ve üslûp gelişmeleri Osmanlıların elinde en güzel şekliyle değerlendirilip dünya çapında bir Osmanlı Türk mimarisinin yaratılmasına yol açmıştır.

Osmanlı mimarisinin başlangıcında da son cemaat yeri ile tek kubbeli camiler gelmektedir. Bursa Hisarında, Osman Gazi'nin oğlu Alâeddin Bey'in, tahminen 1326' da yaptırdığı anlaşılan Alâeddin camii bu tip camilerin ilk örneklerindendir. Prizmatik üçgenler üzerine tek kubbeli olup önünde Korent ve İyon başlıklı sütunlarla yanlarda aynalı tonoz, ortada kubbe ve üç gözlü son cemaat yeri vardır. Fakat bu cami, ancak birçok tamirden sonra zamanımıza gelmiştir. Kitabesi de yoktur. Bu bakımdan İznik'teki küçük Hacı Özbek camii (1333) en eski tek kubbeli camidir. Prizmatik üçgenler üzerine kubbesi, batı yanında bir bölümü çapraz tonoz, iki bölümü tek bir beşik tonozla örtülen son cemaat yeri ile bu cami, Selçuklu mescitleri mimarisine bağlanır. Bir sıra kesme taş, üç veya dört tuğla olarak değişen duvar örgüsü, İznik'te ve hatta

TÜRK SANATI : Orhan Bey camii planı (Bursa)

TÜRK SANATI : Yeni Caminin seramik panosu (İstanbul)

TÜRK SANATI : Eski Cami (Edirne)

TÜRK SANATI: Üç Şerefeli cami (Edirne)

TÜRK SANATI: Ulu cami (Elbistan)

Bursa, Edirne ve İstanbul'daki eserlerin bazılarında devam etmiştir.

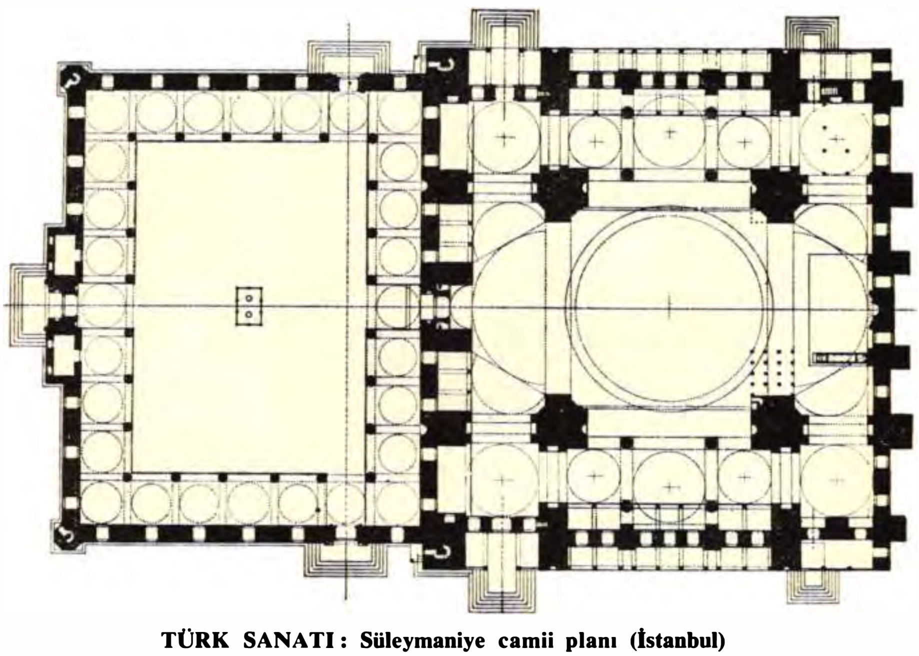
İznik'te Mimar Hacı Musa'nın 1391'de tamamladığı Yeşil Cami, tek kubbeli klasik camilerde mekânı geliştirmek yolunda ilk araştırmalara işaret eden en önemli ve abidevî Osmanlı eseridir. 11 m çapındaki kubbesi, badem denilen prizmatik üçgenler üzerine oturur. Tam bir yarım küre biçimindedir. Üç geniş kemerle buna açılan giriş bölümü, yanlarda aynalı tonoz, ortada küçük bir kubbe ile örtülmüş olup mekânı öne doğru büyütmektedir. Son cemaat yeri de yanlarda aynalı tonoz, ortada kubbe ile örtülü olup önden üç, yanlardan ikişer kemerle dışarı açılmaktadır. İçten ve dıştan mermer kaplı duvarlar, doğu ve batı yanda iki kat pencere sıraları ile açılarak Bursa camilerinin pencereli duvarlarına öncü olmuştur. Mermer mihrap, çini süslemeli tuğla minare, orijinal sütun başlıkları ve mimarî süslemelerle yeni bır Osmanlı mimarî üslûbunun doğduğunu haber vermektedir.

İlk Osmanlı camilerinin ikinci grupu olan ⊥ planda, yan kanatlı (veya zaviyeli) camilerin ilk örneklerini de Orhan Gazi yaptırmıştır. Bunların ilk abidevî yapısı, Bursa'da, 1339 tarihli Orhan camii, arka arkaya iki kubbe ve yanlarda daha küçük birer kubbe olarak gerçekleştirilmiştir. 1417'de tamir görmekle birlikte planın esası değişmemiştir.

İznik'te, I. Murad'ın annesi Nilüfer Hatun adına 1388'de yaptırdığı çok gösterişli imaret, bu planın camiler dışında ilk kullanılışına örnektir. Önden beş kemerle açılan revak, boydan boya dış cepheyi canlandırmaktadır.

Bursa'da Orhan camii ile başlayan ⊥ planlı camilerin en olgun mimarî tarzı Yıldırım Bayezid'in 1390 - 1395 yılları arasında şehir dışında tamamen kesme taştan yapılmış camiinde kendini göstermektedir. Son cemaat yeri yüksek mermer payeler üzerine, ortadaki daha yüksek ve geniş olarak beş Bursa kemeri, yanlarda iki Bursa kemeri ile çok abidevî bir etki yaratır.

Çelebi Sultan Mehmed'in, Bursa'da, mimarlığını Hacı İvaz'a yaptırdığı ve 1424'te tamamlanan Yeşil Cami, aynı plana dayanmaktadır. Giriş bölümü iki katlı olup, üstte hünkâr mahfili ve daireleri bulunmaktadır. Birinci kubbe altında, alçakta kalan zeminde büyük şadırvanlı havuz vardır. Yıldırım camiinin daha gelişmiş mimarisi yanında, inanılmaz bir kalite ve zenginlikteki çini kaplamalarında Osmanlı çini sanatı muhteşem bir üslûp halinde ortaya çıkar. 15 m boyundaki büyük çini mihrap, bitki motifleri, rumî ve hataîlerin hâkim olduğu beyaz, firuze, lâcivert ve altın kabartmalı çinilerden meydana gelmiştir. Son yıllarda duvarların üst kısmında ve kubbelerde çok renkli zengin kalem işleri de meydana çıkarılmıştır. Çinilerin ve bütün mi-

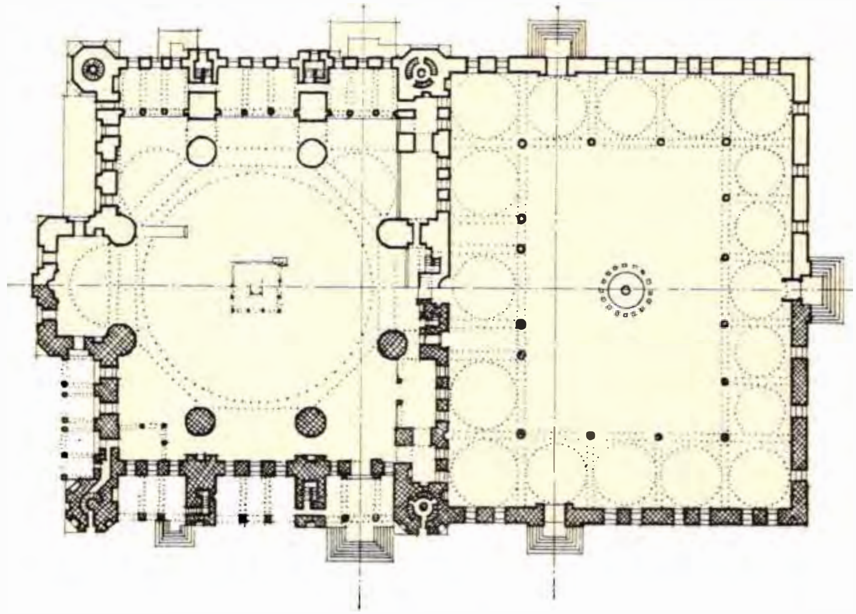

TÜRK SANATI: Süleymaniye camii planı (İstanbul)

marî süslemelerin tam bir üslûp birliği içinde hazırlanması nakkaş Ali bin İlyas Ali'nin eseridir. Kendisi, Timur ile birlikte 1402'de Semerkand'e gitmiş, teknik incelikleri öğrenerek, Bursa'ya dönüp, oradakilerden daha kaliteli örnekler yaratmıştır.

⊥ planlı camiler İznik, Bursa ve Edirne'de iyice gelişerek, İstanbul'un fethinden sonra ilk yapılan camilerde de bu plan şeması devam etmiştir. Bu planın temeli de Selçuklu medreselerine (Kırşehir Caca Bey medresesi, Konya Karatay ve İnce Minareli medreseler gibi) dayanmaktadır.

Üçüncü bir grup, çok kubbeli ulu camilerdir. Bunların en abidevî ve klasik yapısı, Yıldırım Bayezid'in 1396 - 1400 arasında yaptırdığı yirmi kubbeli büyük Bursa Ulu camii (68 x 56 m) dir. Kuzey kapısından ikinci kubbenin altında on altı köşeli havuz ve üç çanaklı fıskıye ile büyük şadırvan yerleştirilmiştir.

TÜRK SANATI: Selimiye camii planı (Edirne)

Edirne'de 1403'te başlanıp 1414'te Çelebi Sultan Mehmed tarafından tamamlatılan Eski cami, birbirine eşit dokuz kubbesi ile ulu camiler grupuna giren diğer bir eserdir. Mimarı Konyalı Hacı Alâeddin'dir. Kubbelerin sayısı değişik olan bu tip camiler, Balkanlardan Kahire'ye kadar çeşitli şehirlere yayılarak XVII. yüzyıl sonuna kadar devam etmiştir.

Edirne'de II. Murad tarafından 1437 - 1447 yılları arasında yaptırılan Üç Şerefeli cami, o zamana kadarki normal gelişmeleri aşan şaşırtıcı bir görünüştedir. Altı sivri kemer üzerine oturan 24,10 m çapındaki orta kubbe, yanlara doğru 10,50 m çapında ikişer kubbe ile genişletilmiş, aradaki üçgen boşluklar birer küçük kubbe ile doldurulmuştur. Bu plan şekli T. S.'nda ilk defa ortaya çıkmış olup yüz yıl sonra Mimar Sinan tarafından ortaya atılan camılerin ana fikrini gerçekleştiren bir öncü olarak çok önemlidir. Ortasında şadırvan ve revaklı avlu ilk abidevî örnek olarak cami ile bir bütün halindedir. İlk defa dört minareli olarak yapılan camide avlunun köşelerinde, burmalı, kaval yivli, baklavalı ve üç şerefeli minareler birbirinden farklıdır. Bütün araştırmaları ve yenilikleri ile büyük Osmanlı camilerinin gelişmesini hazırlayan Üç Şerefeli cami ile başlamış olan mekân probleminin, İstanbul'da büyük ölçüde ele alınıp çözülmesi yolunda büyük bir gayret görülür. Burada 1462 - 1470 yılları arasında Fatih Sultan Mehmed'in Mimar Sinaneddin Yusuf'a yaptırdığı eski Fatih camii, 26 m çapındaki orta kubbeye, kıble tarafında eklenen bir yarım kubbe ve yanlarda üçer kubbe ile Üç Şerefeli cami planından çok ileri bir gelişmeyi gösterir. Büyük kubbeye bağlı yarım kubbelerin ilki, II. Murad'ın kumandanlarından Yahşi Bey'in 1446'da Tire'de yaptırdığı Yeşil İmaret camiinde ortaya çıkmıştır. Burada içten yivli bir yarım kubbe, asıl kubbeye eklenerek mihraba doğru mekânı genişletmektedir. Fakat yarım kubbenin çok büyük ölçüde ele alınması, İstanbul'da Fatih camii ile başlamıştır. Bir külliye olarak yapılan bu cami, aynı zamanda etrafındaki medrese binalarıyla İstanbul'da ilk üniversite olmuştur. Bu ilk Fatih camiinin kubbesi 1765'te çökmüş, yerine 1767 - 1771 arasında bugünkü dört yarım kubbeli cami yapılmıştır. Avlu cephesi ve revaklı avlu ilk camiden kalmadır.

İstanbul'da Sultan Bayezid adına Mimar Hayreddin, 1506'da beş yılda tamamlandığı Bayezid camiinde kuzeye ikinci yarım kubbe, yanlara da birer küçük kubbe ekleyerek Fatih camii planını bir adım daha geliştirmiştir. Bunun büyük kubbesi 18 m çapındadır.

Osmanlı mimarisinde böylece ortaya çıkan bütün hazırlık ve gelişmeler, Kanunî Sultan Süleyman'ın dâhi mimarı Sinan tarafından ele alınarak kuvvetli bir mekân sanatının yaratılmasına temel olmuştur. Mimar Sinan, 1548'de 58 yaşında iken dört yılda tamamladığı İstanbul Şehzade camiinde dört yarım kubbeli ideal bir merkezî plan meydana getirerek İtalyan Rönesans mimarlarının rüyasını gerçekleştirmiştir. Daha önce Dulkadırlılar zamanında 1498'de yapıldığı kabul edilen Elbistan Ulu camiinde ve 1516 - 1520 arasında Diyarbakır'da Osmanlı valisi tarafından yaptırılan Fatih Paşa camiinde dört yarım kubbeli merkezî yapı denemesi, küçük ölçüde gerçekleşmişti. Mimar Sinan bunları inceleyerek ne gibi aksaklıklar olduğunu ve bunun nasıl giderileceğini düşünmüş olmalıdır. 19 m çapındaki kubbe, dört yarım kubbe ile çevrili olup köşelerde birer küçük kubbe ile örtülüdür. Yarım kubbeler ikişer eksedra ile genişletilerek, İstanbul'da ilk defa Ayasofya'nın yarım kubbe sistemi, değişik bir mimarî üslûpla değerlendirilmiştir. Kubbeyi taşıyan payelerin üstü, dıştan dilimli kubbelerle örtülü olup kubbe çevresinde Bayezid camiindeki birçok kulecikler yerine yalnız dört kule ile daha derli toplu ve açık bir kübik tarzı görülür.

1548'de aynı yıl içinde tamamlanan Üsküdar iskelesinde Mihrimah Sultan camii, üç yarım kubbeli olarak onun ikinci denemesini göstermektedir. Bundan sonra Sinan, 1557'de yedi yıl içinde tamamladığı Süleymaniye camiinde iki yarım kubbeli plana dönerek Ayasofya ve Bayezid camilerindeki incelemelerden sonra en olgun mimarî tarzın oranlarını ortaya koymaya çalışmıştır. Burada iç mekânla dış görünüş bir bütün olarak düşünülmüştür. 26,50 m çapında kub-

be ve iki yarım kubbeden başka yan neflerde bir büyük bir küçük kubbe ritmik olarak beşer kubbe örtüsü ile asıl mekâna katılmıştır. Süleymaniye camii külliyesi, Darüttıp, Evvel medresesi ve Sani medresesi, Rabi medresesi ve Salis medresesi, Mülâzımlar medresesi ve Darülhadis gibi yapılarla Fatih'ten sonra ikinci büyük üniversite olarak yeni bir şehircilik anlayışı ile, 18 ayrı binadan ibarettir. Bu külliye içersinde ayrıca Sıbyan mektebi, Süleymaniye hamamı, Darüşşifa, Darüzziyafet, Tophane ile sonradan yapılan Sultan Süleyman türbesi bulunmaktadır.

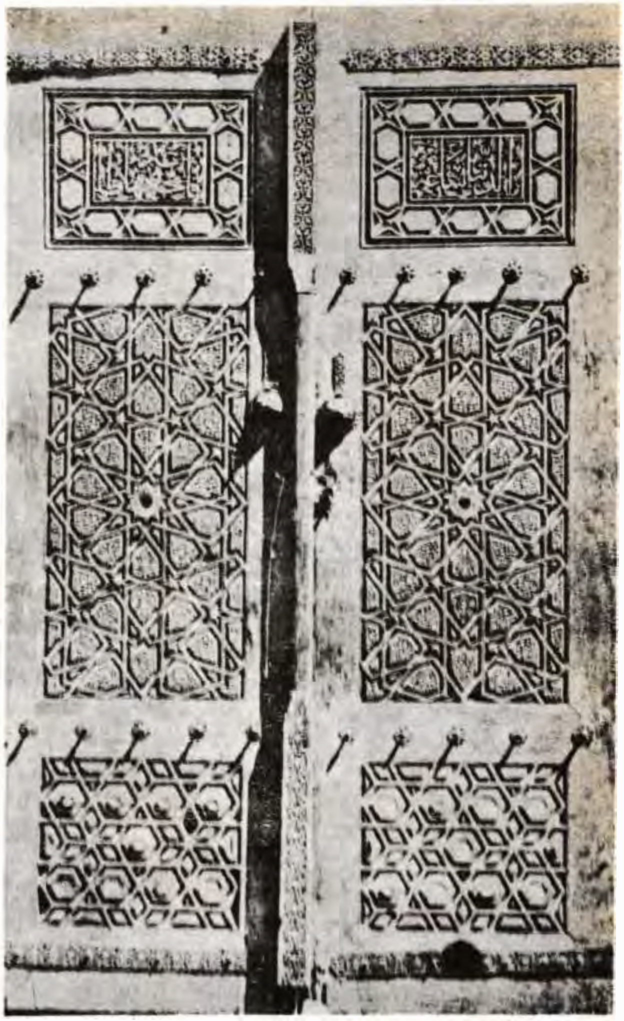
Mimar Sinan, çeşitli camilerinde kemerler sekizgeni üzerine oturan ve köşeleri eksedralarla örtülmüş kubbe sistemini ve Edirne Üç Şerefeli camiinin kubbe sistemini ele alarak mekân denemeleri yapmıştır. Küçük ölçüdeki bu deneme ve hazırlıklardan sonra Mimar Sinan, bütün Türk mimarisinin ve kendisinin o zamana kadar ortaya koyduğu yeniliklerin toplu bir ifadesi olan Edirne Selimiye camiini yarattığı zaman 80 yaşında idi. 1569 - 1574 arasında tamamladığı bu camide Ayasofya'yı aşan 31,50 m çapındaki kubbe ve sekizgen gövdenin etrafını çeviren dört minare ile dış siluet, doğrudan doğruya iç yapıdan gelişmektedir. İç mekânla dış görünüşün tamamıyla kaynaşmış olduğu muazzam kubbe, mekân sanatının en ileri eserleri arasında yerini alır. Dört kademe halinde süratle yükselen yapı, kubbe ile sükûnet halini alıyor.

Dört sultanın devrini yaşamış olan Sinan, çözümü gereken ayrı problemleri ele aldığı birçok camilerden başka, türbe, medrese, han, hamam gibi yapılarda da çeşitli araştırma ve yeniliklerle orijinal eserler meydana getirdikten sonra 1588'de ölmüştür. Sinan'dan sonra, onun yanında yetişen kalfalar, mimar başı olarak onun geleneğine bağlanmışlar, fakat son araştırmalarını değil, "çıraklık eseri" saydığı ilk büyük yapısı Şehzade camiini hareket noktası olarak almışlardır. Bu plan ilk defa Sedefkâr Mehmed Ağa tarafından İstanbul'un en büyük camii olan Sultan Ahmed camii (1609 - 1617)'nde gerçekleştirilmiştir. 25,50 m çapında kubbesi ile 64 x 72 m ölçüsündeki bu camide Sinan'ın sonuna kadar götürmeyip çekirdek halinde bıraktığı imkânlar yepyeni bir ruhla geliştirilmektedir. Mekândaki aksaklık dış görünüşte de kubbelerin ahenkli bir tarzda bulunuşu kendini belli eder. Bundan sonra büyük ölçüde orijinal planlı bir cami yapılmamış, altı ve sekiz payeli camiler Sinan'ın öğrenci kuşakları tarafından İstanbul'da ve diğer şehirlerde tekrarlanmış, fakat zamanla mimarî kuvvetini kaybederek küçük ve değersiz kopyalar haline gelmiştir.

Bununla beraber, ilk defa Fransa'dan gelen Barok sanatı etkileriyle XVII. yüzyıl ortasında Nuruosmaniye camii, çapı 25 m yi aşan büyük kubbesi, yarım oval avlusu, değişik süslemeleri ile, Türk mimarisinin yeni bir üslûp yaratma gücünü topluca aksettirir. Burada Mimar Sinan'ın Edirnekapı Mihrimah Sultan camiinde işaret ettiği Barok gelişme, yeni üslûba uydurulmuştur. Barok üslûbun daha fazla hazmedildiğini gösteren Lâleli camii (1763)

TÜRK SANATI. Selimiye camii planı (Edirne)

TÜRK SANATI: Zağnos Paşa camii (XV. yüzyıl) kapı süslemesi

de Mimar Sinan'ın sekiz payeli planını ve Azapkapı Rüstem Paşa camiini esas almıştır. Anadolu yakasında, Üsküdar'da 1760 tarihli Ayazma camii ve Selimiye kışlası yanında Selimiye camii (1805) Nuruosmaniye camiinin mimarî biçimini daha küçük ölçüde devam ettirmektedir.

Barok üslûbun İstanbul'a girdiği devirde Avrupa'da Ampir devri hâkimdir. Tophane'de 1826 tarihli Nusretiye camii, Ampir üslûpta ilk deneme olarak başarılı bir eserdir. 1854'ten Ortaköy ve Dolmabahçe camileri de Ampir üslûbunda tek kubbeli yapılardır. Bundan sonra bütün üslûpları karıştıran eklektik bir mimarî hâkim olmuş, Ermeni ve İtalyan asıllı mimarlar, Türk zevkine yabancı, başarısız eserler yapmışlardır. Nihayet milliyetçi görüşlerle sanat ve mimarî canlanınca kendilerini toplayan Türk mimarları, eski Türk mimarîsine dönerek neo - klasik üslûbu getirmiş, fakat dinî mimarî unsurlarının ölçüsüz biçimde sivil mimarîde kullanılması ile bu üslûp dejenere olmuştur. Bundan sonra da betonarme tekniği ile modern mimarî hâkim olmuş, tarihî mimarlık tarzlarının sonu gelmiştir.

Türk çini sanatı : Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı devri mimarîsinde çini dekoru, mimarlık alanının temel unsurları arasına girerek abidevî sanata yükselmiştir. Mimarî eser-

lerden çini dekoru çıkarılacak olursa, bunların çok şey kaybedeceği ve fakir bir manzara göstereceği şüphesizdir (bk. ÇİNİ).

Anadolu Selçuklularından beri yapılmış en basit çiniler tek renkli sırla yapılmış levhalardır. Bunlar, firuze, lâcivert, yeşil veya mor renkle de olur. Mozaik çiniler de iki çeşittir. Örnekler ya kakma tekniği olarak önceden hazırlanmış küçük parçaların bir araya getirilmesinden meydana çıkar veya tek renkli büyük levhalardan kesilen şekillerin birleştirilmesiyle elde edilir. Mozaik tekniğine benzeyen ve sahte mozaik diyebileceğimiz bir teknik de kazıma (kâşıtıraş) tekniğidir. Bu teknikte tek renkle sırlanmış levhalarla örnek ya zeminin kazılmasıyla ortaya çıkarılır veya sadece örnek kazılıp zemin sırlı olarak bırakılır. Mozaik tekniğiyle bazen sırlı çinilerle birlikte kırmızı renkte sırsız tuğla da kullanılır. Çay medresesinde böyle bir mozaik çini ve kırmızı tuğla süsleme vardır.

Mozaik çiniler kabartma olarak da yapılmıştır. Sivas Gök Medrese eyvanlarında ve yine Sivas'ta Çifte Minareli Medresede yapılan kazılarda bu tipte mozaik tekniğinde kabartma olarak yapılmış çiniler bulunmaktadır. Akşehir'de Küçük Ayasofya denilen mescidin kubbe kasnağında mozaik çini kûfî yazıdan geliştirilmiş frizin alt ve üstüne bir sıra firûze renkli küçük çanaklar yerleştirilerek değişik bir dekorasyon sistemi elde edilmiştir. Mozaik çinilerde her renk en uygun ısı ile ayrı ayrı fırınlanmış olduğundan bunlarda bütün renkler çok parlak ve kaliteleri çok yüksektir. Yalnız bu teknik çok zahmetli ve güç olduğundan sonraları çok renkli levhalar halinde yapılması tercih edilmiştir.

XVI. yüzyıl ortalarına kadar bunlar çeşitli renkte sırlarla yapılmıştır. Renkli sırların birbiri içine taşmaması için bunların etrafına kahverengi bir kontur çekilirdi. İspanya'da renk sınırlarını ayırmak için bunlar arasına iplik çekilir, sonra bu iplikler fırında yanarak boş kalır ve renklerin birbiri içine akmasına engel olur. Bu tekniğe İspanyolca Cuerda secca [= kuru iplik] denir.

TÜRK SANATI: Ortaköy camii (İstanbul)

Desenler şekerli bir madde ile çizilip sırla boyanır, fırında şekerli çizgiler kabarıp yuvalar meydana getirerek renkli sırların birbiri içine akmasını önler. Elle dokununca bu çinilerde renk sınırları belli olur. Bursa Yeşil Camii ve türbesinde mozaik çini ve renkli sır tekniğinin en göz alıcı örnekleri görülür. Burada mozaik çini ve renkli sır tekniğinde yapılmış olan bazı kısımlarda kırmızı renkte bir nevi sertleşen macun da kullanılmıştır. Bu macun, taş gibi sertleşen bir maddedir. Ayrıca renkli sır tekniğinde yapılmış bazı kısımlarda ise örnek kırmızı renkli çini hamuru üzerine derin bir biçimde oyulmak suretiyle kabartma olarak ortaya çıkarılmış, sonra renkli sırla sırlanmıştır. Sır üstüne dekor yapma tekniğinde bir kere sırlanmış olan çini, fırından çıktıktan sonra sır üstüne diğer bir renk veya perdah (lustre) sürülerek daha az bir ısıda yeniden fırınlanmak yoluyla tespit edilir. Perdah maden tozlarıyla madenî bir pırıltı etkisi bırakır. Perdahın içine gümüş ve altın tozu katılır, rengi sarı, kahverengi veya kırmızı olur. Altın yaldızlı çinilerle, rölyef halinde kabartma harflerle çiniler de yapılmıştır. Bu kabartma harfli çinilerin en güzel örnekleri Konya Kılıç Arslan köşkünün şimdi Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde bulunan kitabe frizinde, Konya Kılıç Arslan kümbetinin içindeki Selçuklu sultanlarının lâhitlerinde, Sivas Keykâvus şifahanesinin türbe kapısı üzerindeki kitabede ve son yıllarda Diyarbakır'da kale içindeki Artuklu Sarayı kazısında çıkan kare şeklindeki levhalar üzerinde kabartma harfli kitabe çinilerinde de görülür.

Minaî denilen teknikte iki defa fırınlamak suretiyle sır altı ve sır üstü olarak yedi renk tespit edilir. Sır üstü tekniklerinde çinkolu bir sır, diğer tekniklerde ise kurşunlu saydam sır kullanılır.

XVI. yüzyılın 2. yarısında bütün diğer teknikler terk edilerek yalnız sır altı tekniği kullanılmıştır. Bu teknikte çini levhalara önce bir astar çekilerek sonra istenen örneğin konturları çizilir, konturlar içerisine renkler doldurulur. Böylece, hazırlanan çini levha sır içine daldırılıp kurutulduktan sonra fırına verilir. Fırında ince bir cam tabakası halini alan renksiz, saydam sır altında bütün renkler ve örnek parlak şekilde görülür.

Selçuklu ve Osmanlı devrinde göz alıcı renkleriyle anıtların duvarlarını süsleyen bütün çiniler bu tekniklerden biriyle yapılmıştır. Anadolu Selçukluları çini sanatını Büyük Selçuklulardan alarak yeni bir üslûp halinde geliştirmişlerdir. Aslında Türk çini sanatının Uygurlara kadar uzanan çok eski bir tarihi vardır. Bu durum 1902 - 1903 kazı ve araştırmalarında anlaşılmıştır.

Karahanlılar zamanında Buhara'da Muğak Attari camii portalinin niş kemerinde firuze sırlı çiçekli kûfî kitabenin bazı parçaları dökülmüş, ancak üçte biri yerinde kalmıştır. Özkent'te Celâleddin Hüseyin türbesi portal kemerinin tepesinde bir tek mavi çini levha kalmıştır. Ayrıca Özkent minaresinde kuşaklardan birinin süslemesinde ve Buhara Kalan camii minaresinde sırlı tuğla kullanılmıştır. Bunlar Karahanlı mimarîsinde de çini süslemelerin kullanılmış olduğunu gösteren işaretlerdir.

Gazne kazılarında kalıp işi kabartma motifli küçük kare çiniler tek renkli sırla yeşil, sarı, mavi veya kahverengi olarak bol sayıda ele geçirilmiştir. Bunlarda geometrik motifler yanında Uygur çinilerine benzer küçük rozetler, yürüyen hayvanlar, çift başlı kartallar, bitki motifleri ve yazı da görülür.

İran'da Büyük Selçukluların çini süslemeleri Moğol istilâsında yok olduğundan günümüze pek az örnek gelmiştir. Damga mescid-i cumasının Selçuklu minaresinde kare levhalarla kabartma kûfî kitabe 1058'de ilk örnek olup açık mavi sırlıdır. Kazvin'de mescid-i cumanın stuk kitabe kuşağı üzerinde ve Mescid-i Haydariye'de örgülü kûfî kitabelerde iki renkli gömme çiniler görülür. Bunlardan başka, Sin minaresi (1131) ile İsfahan'daki son Selçuklu minarelerinde sırlı kitabe kuşağı ve çiniler yer alır.

Mozaik tekniğinde çini süslemelerin bu devrinden Azerbaycan'da da örnekler vardır. Meraga'da Kümbed-i Kırmız (1147) ve Yuvarlak Kümbet (1167) ile Kümbed-i Kebud'da (1197), ayrıca Nahcivan'da Mümine Hatun kümbetinin (1186) kitabe ve diğer süslemelerinde tuğla ile karışık olmakla birlikte firuze çini kullanılmıştır.

Büyük Selçuklu geleneğini sürdüren Harezmşahlıların Horasan'da Zevzen saray camiinin (1219) arka duvarındaki çok güzel çini pano bu devrin çini süslemesi hakkında iyi bir fikir verir. Lâcivert ve firuze renk çinilerden madalyonlar, kûfî ve sülüs kitabeler, çeşitli süslemelerle 13 x 15 m boyutlu büyük çini panonun yanında nesih kitabe ile tarihi (1219) yazılıdır. Harezmşahlıların sultan Tekeş ve Fahreddin Razî kümbetlerinin külâhlarında da Sencer türbesinde (1157) yıkılan kubbe dışında olduğu gibi, firuze sırlı tuğla kullanılmıştır. İran'da Rey ve Keşan'da yapılmış perdahlı çini levhalar ve dünya müzelerine dağılmış erken tarihli perdahlı çini mihraplar XIII. yüzyılın ilk yarısına mal edilmektedir. Minaî tekniği de ilk defa Selçuklular tarafından bu merkezlerde ortaya konulmuş, İlhanlılar zamanında sona ermiştir.

İran'da diğer çini teknikleri de hep Selçuklular idaresinde ve onlar zamanında geliştirilmiştir. Konya'da II. Kılıç Arslan tarafından yaptırılmış olan 1160 tarihli köşkten (Alâeddin köşkü) kalan ve kazılarda ele geçen çiniler en güç bir teknik olan minaî tekniğiyle yapılmıştır. Bunlar ortalarında altı köşeli yıldız biçiminde bir çini ile bunun etrafını çeviren daha büyük ve parçalardan meydana gelen diğer bir yıldızın köşeleri baklava biçimli çinilerle doldurularak büyük bir sekizgen haline getirilmiş sahaların tekrarından ibarettir. Haçvari çinilerle birleştirilmiş sekiz köşeli yıldızlar ve diğer şekillerde çiniler de vardır. Bütün bu çiniler yedi renkli göz kamaştırıcı dekorlarıyla köşkün duvarlarını süslüyordu. Bunlarda altın yaldız da kullanılmış ve sekizgen alanların veya yıldız biçimindeki çinilerin ortasında genç bir süvari figürü, bağdaş kurmuş saz çalan figür, taht üzerinde bağdaş kurmuş figürler, griffonlarla çok zengin bir dekor gösterir. Bunların etrafını çeviren çinilerde rumîler, palmet ve lotus çiçeği, çiçek dalları göze çarpar. Bunlar sır üstü tekniğinde dekorlanmış çeşitli çinilerdir. Bu çiniler Berlin ve Konya müzelerinde saklanmaktadır. Köşkün cephesinde kullanılan 24 cm çapında kare levhalar minaî tekniğinin imkânlarından faydalanılarak geometrik bölümlere ayrılmış, sekizgen ve dört kollu yıldızlar meydana getirilmiştir. Tam ortadaki sekizgenin içine bir süvari veya avcı figürü çizilmiştir. Yeşil ve mavi renkler sır altına, kiremit kırmızısı ve siyah renkler üstüne boyanmıştır. Ayrıca sır üstüne sürülen yaldız da kullanılmıştır.

Alâeddin Keykubad (1220 - 1237)'ın Beyşehir gölü kıyısında yaptırdığı Kubadabad sarayı harabelerinde yapılan kazılarda aynı biçimde sır altı tekniğiyle yapılmış bol miktarda çini parçası ele geçirilmiştir. Bunlarda insan figürü yanında çok canlı ve kıvrak hareketlerle resmedilmiş ḫayvan ve kuş figürleri dikkati çeker. Tek ayak üzerinde karşılıklı iki leylek veya göl kuşu figürü kompozisyon bakımından çok ileri bir üslûp gösteriyor. Kubadabad çinileri içinde, üzerinde Sarayı Cihan gibi yazılar olan figürlü çiniler de bulunmuştur. Ayrıca haç veya dört kollu yıldız biçiminde firuze sır altına siyah dekorlu çiniler de ele geçirilmiştir. Bu çiniler de Konya müzesindedir. Kubadabad çinileri arasında perdahlı olanlar da vardır ve hepsi Konya toprağından yapılmıştır.

Kayseri yakınında Alâeddin Keykubad'ın yaptırdığı Keykubadiye sarayında yapılan kazılarda firuze sır altına siyah dekorlu kare biçiminde çini levhalar bulunmuştur. Burada Harput Sare Hatun camiinin tahta minberindeki dekorun aynısı çini üzerinde görülmektedir. Ayrıca, Selçuklu taş işlerinde görülen geometrik örgü, geçme, yıldız dekorlu çini levhalar da çıkmıştır. Bunlar sır altı tekniğindedir. Bundan başka, lâcivert ve firuze sır üstüne altın ve gümüş perdahlı çiniler de bulunmuştur.

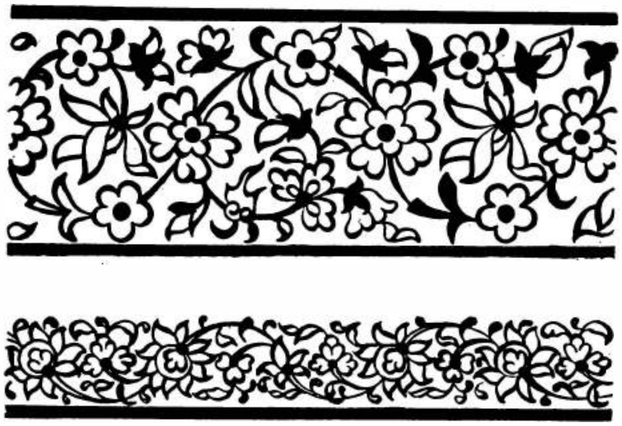
Antalya yakınında Aspendos tiyatrosunun sahne kısmı Alâeddin Keykubad zamanında saray haline getirilerek çinilerle kaplanmıştı. Bu çiniler halen Antalya Müzesinde bulunup Kubadabad'ın sır altı tekniğiyle yapılmış çinileriyle aynı özellikleri gösteriyorlar. Bunlar arasında bağdaş kurmuş bir Selçuklu emîri ile çok zengin hayvan figürleri görülmektedir. Bir de Selçuklu arması olarak çifte başlı kartal motifi vardır. Çeşitli renk nüanslarıyla perdahlı çiniler içinde bunlar önemli bir yer tutar.

Son yıllarda Diyarbakır'da iç kalede bulunmuş olan Artuklu çinileri arasında da firuze sır altına iki başlı siyah kartal figürü bulunan kare şeklinde bir levha ele geçirilmiştir. Artuklu arması olarak yapılan bu çini levha Konya Karatay Müzesindedir.

Selçuklular zamanında sarayların ve köşklerin dekorlanmasında daima göz alıcı renkleri ile minaî tekniğinde, perdahlı ve altın yaldızlı çinilerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Anadolu'da bu çeşit çinilerin bulunduğu her yerde bir Selçuklu sarayı ve köşkü aranabilir.

Saraylardaki bu zengin figürlü, neşeli ve ferah çini dekoruna karşılık dinî yapılarda tamamıyla değişik, ciddî bir çini mozaik üslûbu hâkim olmuştur. Cami, medrese ve türbelerde mihrapları, duvarları ve bazan kubbelerin içini kaplayan bu çiniler ekseriya mozaik tekniğiyle ve bazen levhalar halinde yapılmıştır. Mavi, firuze, lâcivert ve mor renkler çok kullanılmıştır. Zaman zaman yeşil ve kahverengi de görülür. Motiflerde geometrik biçimlerde yıldız, rozet ve örgü şeridi motifleri, bitki motiflerinden sayısız çeşitler ile rumîler, palmet ve lotus çiçeği, spiral kıvrık dallar ve nihayet bunları bir kat daha zenginleştiren kûfî ve nesih yazı dekoru her zaman hâkim olmuştur. Kûfî yazılar, geometrik biçimlerin köşeli sert üslûbu ile bitki motiflerinin ve nesih yazıların kıvrık, akıcı, yumuşak konturları, çok defa renklerle de belirtilen âhenkli bir tezat meydana getiriyorlar.

Konya'daki çinilerin en eski örnekleri, 1220'de tamamlanan Alâeddin camiinin mihrap bordürlerini ve kubbenin üstüne oturduğu üçgenler alanını kaplamaktadır. Bunlar teknik ve üslûp bakımından tam olgunluk halindedir. Aynı devirde İran'da bu zenginlikte, hatta bununla uzaktan karşılaştırılabilecek bir çini dekoru yoktur. Mozaik tekniğiyle yapılmış olan bu çinilerde renkli kıvrık dallar birbirine sarılıyor, bunların üzerinde nesih bir yazı bütün bordürü çev-

TÜRK SANATI : Hataî çini bordür

reliyor. Ortada üstte gayet ince örgülü kûfî ile yazılmış diğer bir yazı dekoru vardır. Kubbenin kaidesindeki üçgenler ise birbirinden farklı geometrik motifler halinde mozaik çinilerle kaplanmıştır.

Böylece, Konya'daki en eski camiin çinileri geometrik bitki motifleri ve yazı dekorunun zengin ve olgunlaşmış örneklerini gösteriyor ki bu hal Anadolu Selçuklularının çini sanatını da beraberlerinde getirdiklerine işaret eder. Yine Konya'da 1243 tarihli Sırçalı Medrese çini mozaiklerinin örnekleri ise daha zengin ve âhenkli çeşitler gösterir. Açık ve koyu renkli kıvrık dalların birbirine sarılması zenginliğini temsil ediyor. 1252 tarihli ve halen Selçuklu çini müzesi olan Karatay medresesinin duvarlarını ve kubbesinin içini kaplayan eşsiz çini dekoru bu yapıda çok değişik ve esrarlı bir mekân etkisi yaratmaktadır. İnce, zarif harflerle yazılmış geniş örgülü kûfî yazı frizi kubbenin etrafını çevirmektedir. Köşelerden kubbeye uzanan yelpaze biçiminde beşer bölümlü alanlar dekoratif bir kûfî ile yazılmış Hulefa-i Raşidîn (ilk dört halife) adlarıyla doldurulmuştur. Duvarlar aslında baştan başa çini ile kaplı idi. Fakat bunların önemli bir bölümü dökülmüş, kaybolmuş, yerleri boş kalmıştır. Kubbe dekoru ve duvarları süsleyen çiniler Anadolu Selçuklularındaki çini mozaiklerin en gelişmiş devresini gösterir. Burada geometrik motifler ve yazı dekoru hâkim olmuş, bitki motifleri, rumîler ikinci planda bırakılmıştır.

1258 tarihli Sahip Ata camii ile 1283 tarihli türbe çinileri diğer bir zengin koleksiyon meydana getirir. Camide yalnız mihrabın çinileri kalmıştır. Fakat türbe ve ona bitişik olan hanekâhta rölyefli ve ajurlu çinilere varıncaya kadar her çeşit çini dekoru cömertçe kullanılmıştır. 1274 tarihli Sadreddin Konevî camiinin mihrabı ile tarihsiz bir yapı olan Sırçalı Mescidin mozaik çinili mihrapları, Selçuklu çini sanatının en nadide eserleri arasında yer alır.

Beyşehir'de 1285 tarihli Eşrefoğlu camiinin iç kapısı ve mihrabı ile, mihrap önündeki kubbenin içi tamamıyla mozaik çinilerle kaplıdır. Bunun yanında 1301 tarihli Eşrefoğlu Süleyman Bey kümbetinin içindeki kubbe mozaik çinilerle kaplıdır. Kayseri, Malatya, Akşehir, Çay, Kırşehir, Tokat, Harput ve Ankara'da Selçuklu devri çinilerinden çeşitli örneklere rastlanır.

XIII. yüzyılın çok bol ve zengin çeşitli çini dekorlarına karşılık XIV. yüzyılda bir duraklama ve azalma görülür. Yüzyılın başından kalma Birgi Ulu camii ile Karaman civarında Gaferyad Ulu camiinin çini mozaik mihrapları ile yüzyılın sonunda Karaman'da 1382 tarihli Hatuniye Medresesinin kıble eyvanı çinileri bu kısırlık devrinden kalan sayılı örneklerdir. Fakat bu durgunluk daha önceki devirleri ve aynı devir İran çini merkezlerini gölgede bırakan yepyeni bir çini sanatının doğuşunu hazırlamıştır ki bu, Osmanlı devri çinileridir.

İznik Yeşil caminin minaresini süsleyen en eski Osmanlı çinileri, teknik ve dekor bakımından henüz Selçuklu geleneğini sürdürmekle birlikte renk nüansları onlardan daha zengindir. Camiye adını vermiş olan bu çiniler firuze ve yeşil renklerin çeşitleri ve zenginliği ile dikkati çekerler. XV. yüzyıl başında Karamanlıların Konya'da yaptırdığı 1410 tarihli Hasbey Darülhüffazının mihrabını kaplayan mozaik çiniler de Selçuklu geleneğine göre ve sadece geometrik örneklerden meydana gelmiştir. Fakat Osmanlıların ilk devrinden kalma en önemli çinili âbideler Bursa'da Çelebi Sultan Mehmed'in camii ile türbesidir. Çinilerin hâkim rengine bakarak bunlara Yeşil cami ve Yeşil türbe adı verilmiştir. Her iki yapıda koyu renkli çini dekoru ile eşsiz bir mekân etkisi yaratılmıştır. Caminin kapısından girince sağda ve soldaki saray mahfilleri ve üst katta hünkâr mahfili, tavanlarına kadar baştan başa çeşitli çok değerli çinilerle kaplıdır. Caminin duvarları 2,5 m yüksekliğe kadar altıgen yeşil çinilerle kaplanmış, aralarına firuze üçgen çiniler doldurulmuştur. 15 m yükseklikteki mihrap, bitki motiflerinin, rumî ve hataîlerin hâkim olduğu bir dekor gösterir. Çelebi Sultan Mehmed'in öldüğü yıl (1421) tamamlanan Yeşil türbe, içten ve dıştan tamamıyla göz alıcı bir çini dekoru ile kaplı idi. Dış duvarlardaki eski çinilerden bazıları hâlâ yerindedir. İçindeki çiniler yapıldığı zamanki güzelliğini korumaktadır. Sultanın lâhdi de tamamen çiniden yapılmıştır. Fakat buradaki çini sanatı, mihrap çinilerinde en zengin örneklerini ortaya koymaktadır. Mihrabın ortası dilimli kemerden bir çerçeve içinde ayrı bir mihrapçık meydana getiriyor. Lâcivert zemin üzerine sarı, firuze, az miktarda yeşil

TÜRK SANATI : I. Mehmed'in Yeşil türbe (Bursa)'deki çini lâhdi

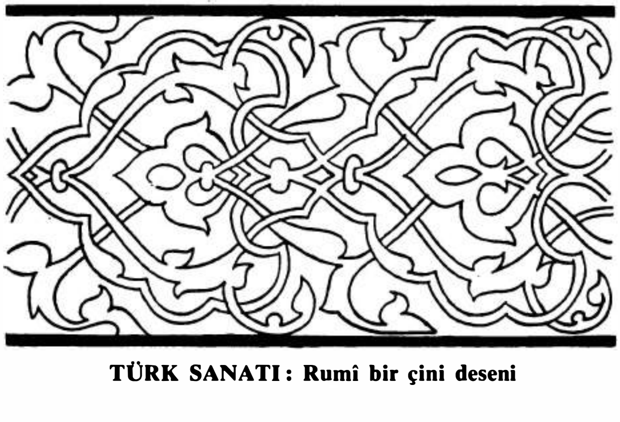
ve kahverengi olarak iki şamdan, kandil, vazo motifleriyle hataîlerden ibaret şahane bir dekor göstermektedir.

Bursa'da Sultan II. Murad'ın yaptırdığı cami ve arkasındaki türbelerde Bursa'nın erken devrine ait çiniler görülür. Bu ilk devir Bursa çinilerinde Selçuklu çinilerinin renkleri biraz daha mat olarak devam etmiş, yalnız sarı ve yeşil çok olarak kullanılmıştır. Bu renkler Bursa için bir özelliktir. Diğer bir yenilik olarak mavi-beyaz çiniler görülmektedir. Altın yaldız da kullanılmıştır. Geometrik şekiller, yazı dekoru, rumîler ve hataîler, Selçuklu devri çinilerinin dekorunu sürdürmekle birlikte, Bursa'da bulunan bitki motifleri ve natüralist temayülde çiçeklerle fazlasıyla zenginleştirilmiş ve Selçuklu motifleri de yepyeni bir zevk ve anlayışla ele alınmıştır. Bu çinilerde bitki motifleri hâkim olmuş, geometrik şekiller ve yazı ikinci planda kalmıştır. Mozaik, renkli sır, sır altı teknikleriyle yapılmış olan Bursa çinileri Osmanlıların en büyük çini merkezleri olan İznik'te, belki kısmen de Bursa'da yapılmıştır. Renkli sır tekniğiyle yapılmış olan çini levhalar ilk defa Türkler tarafından Anadolu'da kullanılmıştır.

TÜRK SANATI : Yeşil cami vitrayı

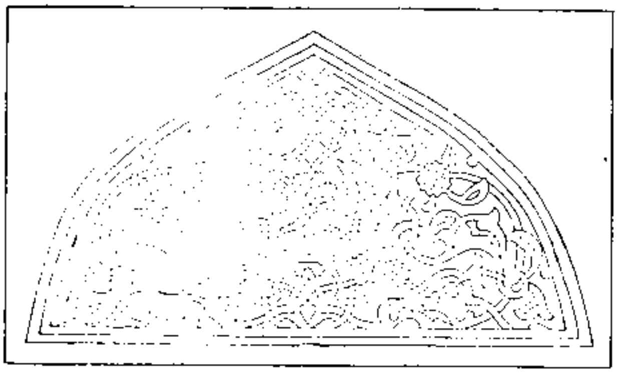
İlk Osmanlı çinilerinin en zengin ve çeşitli örneklerini içinde toplayan Bursa'dan sonra Edirne'de 1436 tarihli Muradiye camii çinileri ikinci bir koleksiyon meydana getirir. Burada kıble duvarı ve buna bitişik yan duvarlar 2,5 m yüksekliğe kadar tamamıyla mavi-beyaz dekorlu altıgen çinilerle kaplıdır. Bunlar temiz beyaz zemin üzerine küçük mavi çiçeklerden 37 değişik örnek gösteren zengin bir dekorla süslenmiş, aralarına firuze üçgen levhalar yerleştirilmiştir. Fakat Sultan II. Murad'ın yaptırdığı bu camide asıl dikkati çeken göz alıcı çini, mihraptır. 6,30 m yüksekliği, 3,85 m genişliği ile Yeşil camiden sonra en büyük çini mihrap olarak görülebilir. Bursa'daki çinili mihrapla aradaki benzerlik özellikle bordürlerde gözden kaçmayacak kadar açıktır. Çiniler, levhalar halinde ve renkli sır tekniğiyle işlenmiştir. Yer yer mavi-beyaz çiniler de kullanılmıştır. Mihrap nişini kaplayan çiniler, mavi zemin üstüne sarı rengin hâkim olduğu yeşil, firuze, beyaz ve koyu kahverengi ile rumîler, palmetler, örgü motifleri ve rozet çiçeklerinden bir dekorla Bursa çinilerinden daha ince, kaliteli, değişik bir kompozisyon gösterirler. Geniş bordürdeki çinilerde Selçuklu devrinin geometrik yıldız motifleri, dış kenarda nesih bir yazı frizi mihrabın etrafını çevirmektedir. Üst kenarda palmet biçiminde kesilmiş çinilerden bir friz uzanıyor. Mihrap nişinin iki tarafındaki sütunlar ve mukarnas dolguların içi de çini ile süslenmiştir.

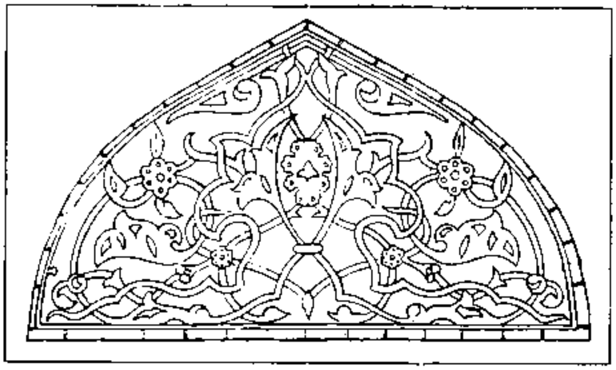

TÜRK SANATI : Rumî bir çini deseni

Bir bütün olarak mihrap, gerek kompozisyon gerek renk kontrastları bakımından çok tatmin edici ve değişik bir etki bırakıyor. Edirne mihrabında altı renk kullanılmış olmakla birlikte, Bursa'da görülen altın yaldız yoktur.

İlk devir Osmanlı çini mihrapları grupundan dördüncüsü Karaman'da 1432 tarihli İbrahim Bey imaretinden alınarak İstanbul'da Çinili Köşk'e konulmuş olan bir Karamanlı mihrabıdır. Yalnız bu mihrap diğerlerine göre daha sade bir kompozisyon gösteriyor. Küçük çiçeklerle rumî ve hataîlerden ibaret dekorda sarı renk hâkimdir, altın yaldız da kullanılmıştır. Sülüs bir Âyetü'l-kürsi frizi mihrabı çevreliyor.

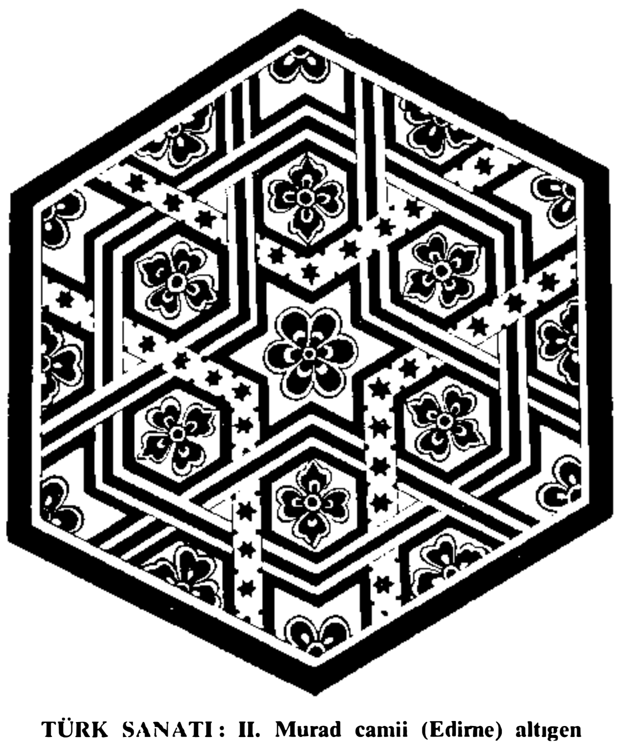

TÜRK SANATI: Muradiye (Bursa) camiinde rumî süsleme

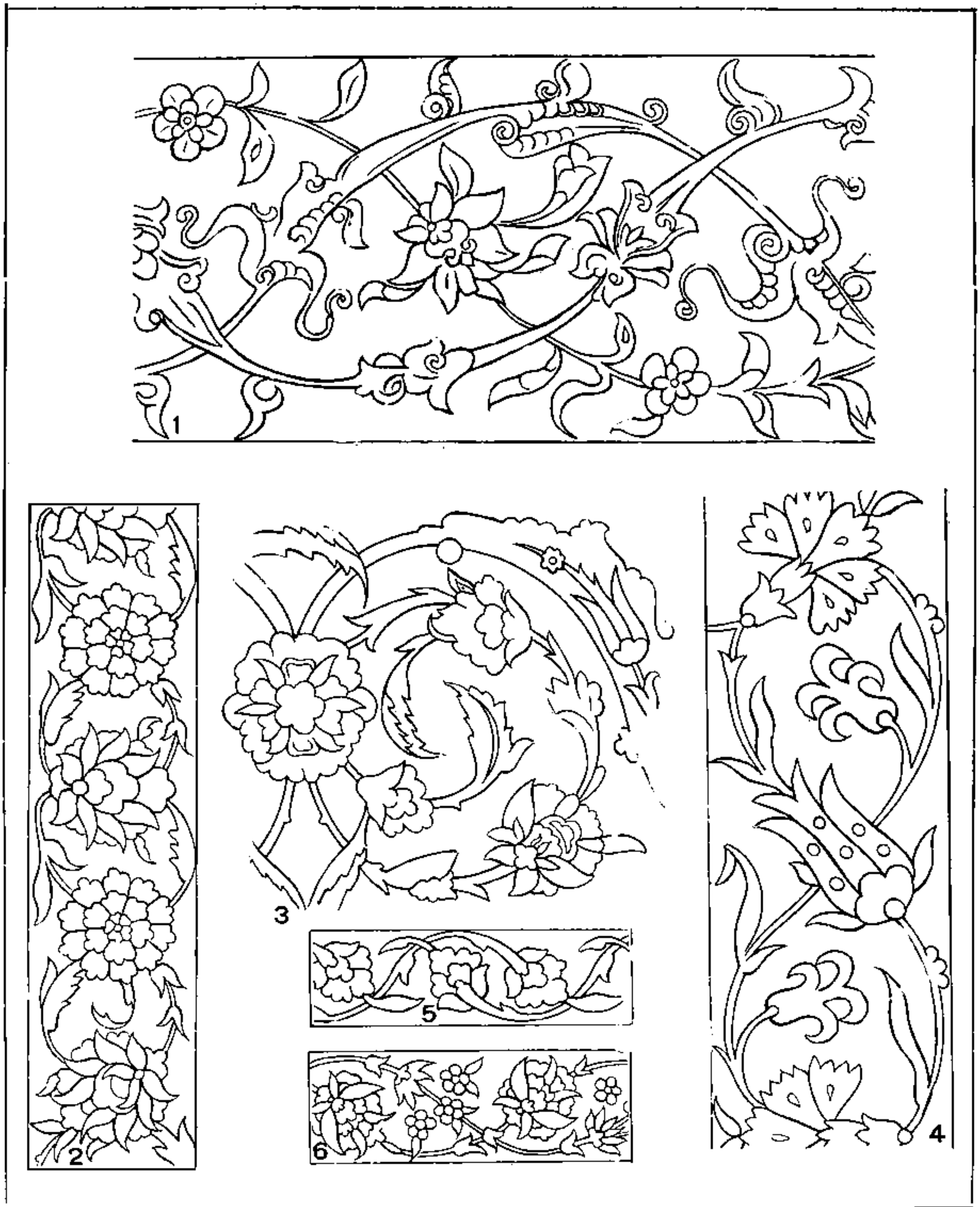
İlk Osmanlı çinilerinin Bursa, Edirne ve Karamanlılarda ilgi çekici örneklerini gördüğümüz bu parlak gelişmesinden sonra İstanbul'un alınmasıyla çini sanatının yeni yollar aradığını görüyoruz. Burada Fatih Sultan Mehmed tarafından meydana getirilen zengin çini dekorlu ilk anıt 1472 tarihli Çinili Köşk'tür. Bu küçük sarayın çinileri Bursa ve Edirne çinilerine değil, doğrudan doğruya Selçuklu çinilerine bağlanıyor. Aslında eyvan biçiminde açılan portalin Konya'da Sırçalı Medrese eyvanıyla benzerliği de gözden kaçmamaktadır. Burada hemen hemen bütünüyle çeşitli mozaik tekniğinde çiniler, dekora hâkim olmuştur. Kapı üzerinde geniş bir friz halinde boydan boya uzanan Farsça kitabe, lâcivert zemin üzerine biri sarı, diğeri beyaz çok girift iki çeşit nesihle her harf ayrı oyularak mozaik biçiminde yazılmıştır. Kitabede firuze, lâcivert, beyaz ve sarı renkler hâkimdir. Eyvan kemerinin iç tarafına dekoratif bir kûfî ile Tevekeltü-al - Allah yazısı üst üste tekrarlanmaktadır. Eyvan çinilerinde yazı ve sade geometrik motifler, bitki motifleri pek az ve belirsiz olarak kullanılmıştır. Eyvan kemerinin bordüründe hataîlerle, içine kûfî harflerle Allah ve Muhammed yazılı kare çerçeveler alternatif olarak sıralanmış ve kıvrık dallarla birbirine bağlanarak daha önce benzeri görülmeyen çok orijinal bir dekor meydana getirilmiştir. Bütün giriş eyvanı çinilerinde koyu ve açık renklerin âhenkli bir tezadıyla Selçuklulardan farklı ileri bir dekor anlayışı vardır. Portalin iki yanında cephe duvarının etrafı Selçuklu halı motiflerini andıran geometrik yıldız şekilleriyle, firuze, lâcivert, beyaz ve açık mavi olarak dört renk çiniden bir bordürle çevrelenmiştir. Pencere nişlerinin kenar dolgularında ise kıvrak rumîler, rozet çiçekleri, lotus ve palmetlerden ibaret çok ince işlenmiş mozaik çinilerden cazip bir dekor göze çarpar. Burada çok tatlı bir yeşil renkle zenginleştirilmiş olarak firuze, sarı, siyah, lâcivert ve beyaz renkler görülür. Bunlar hep mozaik kesme çinilerdir. Ölçülü bir biçimde kullanılan sarı ve yeşil renk bunlarda Bursa çinilerinin etkisini az da olsa göstermektedir. İç kıs-

TÜRK SANATI: II. Murad camii (Edirne) altıgen çinilerinden örnekler

TÜRK SANATI: II. Murad camii (Edirne) altıgen çinilerinden örnekler

TÜRK SANATI: Çini süsleme örnekleri: 1. Rumî, 2. Hataî, 3 - 4. Çiçekli, 5 - 6. Dallı

mındaki tek renkli üçgen ve altıgen çinilerde, altın yaldız çok kullanılmıştır.

İstanbul'da XV. yüzyıldan fazla çini kalmamıştır. 1474 tarihli Mahmud Paşa türbesinin dış yüzünde taşa oyularak gömülen iki renkli çini dekoru geometrik yıldız şekilleriyle birbirini kesen dairelerden ibaret basit şekiller gösteriyor.

XVI. yüzyılın başlarından sonra İstanbul'da devamlı gelişmenin sağlam temelleri atılmıştır. Bu zamanda artık mozaik çiniler ve altın yaldızlı tek renkli çiniler tamamen kaybolarak renkli sır tekniği ile yapılmış dört köşe levhalar halinde çiniler bütün çini dekorlarının temeli olmuştur. 1522'de Kanunî Sultan Süleyman tarafından babası için

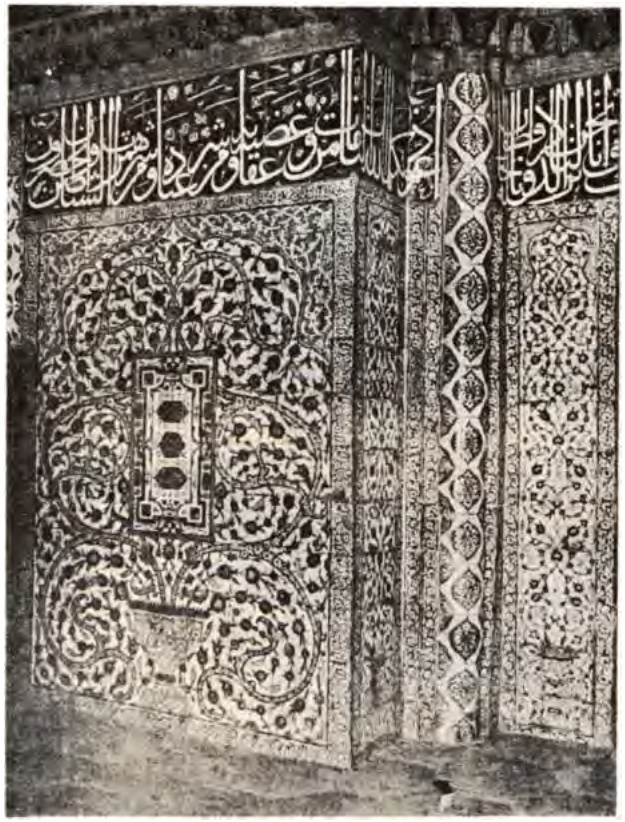
yaptırılan Sultan Selim türbesi ile camiinde bunların en eski örnekleri görülmektedir. Bu çinilerin renk ve motiflerinde değişmeler vardır. Yazı hâlâ oldukça önemli bir yer tutar, geometrik şekiller de zaman zaman ortaya çıkar. Fakat devrin asıl ayrı bir özelliği rumîler, hataîlerle aralarında palmet ve lotusun sık sık göründüğü çiçekler ve stilize büyük yapraklardan ve Çin bulutlarından ibaret bir dekordur.

Sultan Selim türbesinde kapının iki tarafındaki panolarda, geniş bordürler zeminle örneğin birbirine karıştığı gayet sık geometrik yıldız şekillerinden ibaret Selçuklu motifleri yeniden karşımıza çıkıyor. Yalnız ortada lâcivert bir zemin üzerine ince kıvrık dallar, rumîler, küçük çiçekler, palmet ve lotuslardan ibaret sarı, beyaz ve soluk kırmızı renkli bir dekor göze çarpar. Dar bordürlerde ilk defa olarak Çin bulutu motifleri de yer almıştır. Sağdaki panonun üstündeki Arapça kitabede yapının tarihi olan 1523 yazılıdır.

Sultan Selim camiinin pencere alınlıklarını süsleyen parçalar, lâcivert veya yeşil olarak çeşitli zemin renkleriyle göz alıcı bir dekor meydana getiriyor. Bunlarda kıvrık dallarla birbirine bağlanmış büyük rumîler, hataîler, nar çiçekleri ve rozet çiçekleriyle çok zengin ve yepyeni şaşırtıcı bir kompozisyon görünüyor. Cami ve türbesinde çok açık bir kırmızı renk de görülür ki bu renkli sır tekniğinde yapılmış çinilerde sırsız ve boş bırakılmış kısımlara fırınlamadan sonra bir astar çekilerek üzerine kırmızı boya sürülmek suretiyle elde edilir. Bu yüzden de birçok yerlerinde bu renk aşınmıştır. Aynı teknik Bozüyük Kasım Paşa camiinde de görülmektedir. Topkapı Sarayında Arz Odasının cephesinin iki tarafını kaplayan çiniler lâcivert zemin üzerine yeşil, sarı, firuze renkte hataîler, nar çiçeği motifleriyle zemini sonsuz örnek halinde bölümlere ayıran rozet çiçekleri ve kıvrık dallardan ibaret bir dekor gösteriyor. Kompozisyon

TÜRK SANATI: II. Murad camii (Edirne) altıgen çinilerinden örnekler

TÜRK SANATI: Yeni Cami (İstanbul) çini süslemeleri

halı örneklerini akla getiren baklavalı bir motife uydurulmuştur.

Mimar Sinan'ın İstanbul'da ilk yapısı olan Haseki İmareti (1539) çinilerinden halen Topkapı Sarayı çini pavyonunda bulunan iki alınlık da bu devir çini örnekleri arasında yer alır.

Bu çeşit çinilerin en göz alıcı olanları Kanunî Sultan Süleyman'ın genç yaşta ölen oğlu Şehzade Mehmed'in türbesini süsler (1548). Yeşil, sarı ve lâcivert rengin hâkim olduğu ve bunların yer yer firuze ve soluk eflâtun renklerle canlandırıldığı bu çiniler, türbenin içini adeta bir masal dünyasına çevirmektedir. Sürükleyici bir renk senfonisi ile işlenmiş olan bu çinilerde klasik rumî ve palmet motifleri arasında büyük nar çiçekleri, güller, uzun ve geniş yapraklar, Çin bulutları ve diğer rozet çiçekleri göze çarpar. Renkli sır tekniğiyle yapılmış levha halindeki Osmanlı çinilerinin burada son bir şaheseri yaratıldıktan sonra, yüzyılın 2. yarısında artık yepyeni gelişme yolları aranmıştır. Renkli sır tekniği tamamen terk edilerek bütün çiniler XVI. yüzyılın ortasından sonra sır altı tekniği ile yapılmıştır. Bunlarda pek seyrek olarak renkli zemin üzerine dekorlar görülmekle birlikte temiz beyaz zemin esas olmuştur, sırları da çok temiz ve parlaktır, sarı renk ve soluk açık yeşil ortadan kayboluyor. Firuze, mavi, tatlı yeşil, kırmızı, açık lâcivert ve beyaz olarak dekorlarda altı renk görülür. Bazen siyah renk de kullanılmıştır. Temiz beyaz zemin üzerine beş renkli örnekler hâkim oluyor. Sıcak bir çiçek zevki ve tabiat sevgisi gösteren natüralist bir dekor, stilize motifleri, palmet ve rumîleri sahneden uzaklaştırarak ikinci plana atıyor. Lâle, sümbül, karanfil, nar çiçeği,

TÜRK SANATI : II. Murad camii (Edirne) altıgen çinilerinden örnekler

şakayık, çiçek açmış erik ve kiraz dalları, inanılmaz bir zenginlik ve daima değişen kompozisyonlarla çini dekorlarını meydana getiriyor. Hançer gibi kıvrılan iri yeşil yapraklar çiçeklerin arasını doldurmaktadır. Önce kumaşlarda, sonra Osmanlı saray seccadelerinde görülen bu çiçek dekoru XVI. yüzyıl ortasından sonra bütün Türk sanatına girmiştir.

İlk bakışta bütün diğer devirlere ait Türk çinilerinden kolayca ayırt edilebilen bu yeni üslûptaki çiniler 1557'de tamamlanan Süleymaniye camiinde mihrabın iki tarafını ve bunların üst kısım duvarlarını süslemektedir. Bunlar büyük bir daire içinde lâcivert zemin üzerine beyaz olarak çok güzel istif edilmiş nesih yazı ile Elham suresi, köşelerde ve üstte beyaz zemin üzerine çok renkli olarak nar çiçeği, rumîler ve diğer çiçeklerden ibaret bir dekor ile işlenmiştir. İlk olarak Süleymaniye camiinde ortaya çıkan bu yeni üslûptaki çiniler, caminin arkasında Kanunî Sultan Süleyman ve gözdesi Hurrem Sultan türbelerinde daha zenginleşmiş halde görülüyor. 1558 tarihli Hurrem Sultan türbesinde çiniler kapının iki tarafını ve içeride nişlerin köşe dolgularını süslüyor.

İçerideki çinilerle lâcivert zemin üzerine bütün köşeyi dolduran çiçek açmış erik dallarıyla taze bir bahar havası yaratılmıştır. Siyah bir dal halinde yükselen ağacın kökünden yukarıya iki lâle, bir karanfil uzanıyor. Firuze üzerine küçük siyah çiçeklerle ince bir bordür etrafı çevirmektedir.

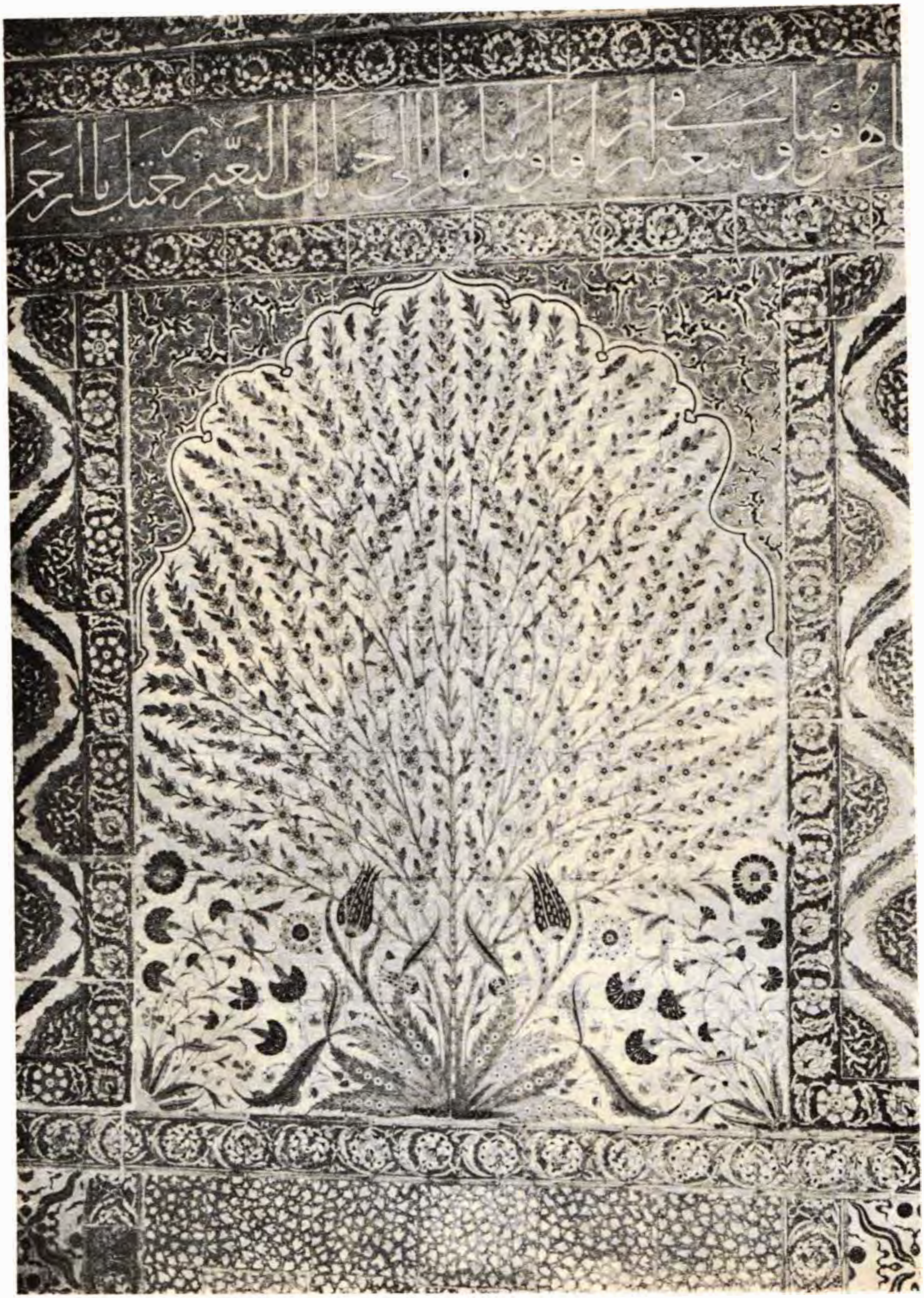
1566'da tamamlanan Kanunî Sultan Süleyman türbesinde de kapının iki tarafı ve içeride pencereler arasındaki duvarlar, motifleri ve renkleri bakımından daha zengin çeşitli çinilerle kaplıdır. Kapının sağ tarafındaki cepheyi kaplayan panonun yarısı, bunlar hakkında bir fikir verebilir. Beyaz zeminli orta kısımda büyük bir madalyon yan bordürlere kadar genişliyor. Madalyonun ortası firuze üzerine kırmızı beyaz rumîler, kenarları mavi üzerine kırmızı, beyaz ve yeşil olarak nar çiçeği, rozet çiçeği ve diğer dekoratif çiçekler ve yapraklarla doldurulmuştur. Altta ve üstte beyaz zemin üzerine çok renkli nar çiçekleri ve rozet çiçekleri yanında lâleler yer almıştır.

XVI. yüzyıl ortalarına kadar çinilerde renk ve dekor bakımından göze çarpacak önemli bir değişiklik görülmezken bundan sonra çeşitli yenilikler birbirini kovalıyor. Süleymaniye camiinden ancak dört yıl sonra (1561) yapılan Rüstem Paşa camii çinileri bu inanılmaz zenginliği parlak bir biçimde canlandırır. Diğer birçok incelikler arasında burada 41 çeşit lâle motifi bulunduğunu söylemek yeterli bir fikir verebilir. 1572 tarihli Sokullu Mehmed Paşa (Sultan Ahmed'de) ve 1574 tarihli Piyale Paşa camilerinin çinileri, renk ve kalite bakımından daha ileri bir tekniğe sahiptir. Çinilerdeki kırmızı renklere parmakla dokunulunca hafif kabartılmış parlak bir mercan kırmızısı haline geldiği görülür. İznik çini atölyelerinin buluşu olduğu sanılan bu kabarık ve parlak mercan kırmızısı XVII. yüzyıl başlarına kadar 45 yıl çinilerde görüldükten sonra birdenbire ortadan kayboluyor.

Esasen Topkapı Sarayı dairelerinde, çeşitli devirlere ait en zengin çini koleksiyonu duvarları kaplamaktadır. Hırka-i Şerif dairesindeki tavus figürlü çinilerle Harem dairesindeki Altın Yol denilen koridorda bulunan çiniler, bunların ve belki de bu devirdeki bütün Osmanlı çinilerinin en güzel örnekleridir. Altın Yol'da, soldaki talik kitabeden anlaşıldığına göre, saray hamamı için hazırlanmış, sonra buraya konulmuş olan 1575 tarihli üç pano vardır. Her üç panoda kompozisyon sivri kemerli bir bordürle çevrilmiş, bunun üst

TÜRK SANATI : Kûfî yazıyla süslenmiş seramik vazo

TÜRK SANATI: Ayasofya Kütüphanesi İznik çini süslemeleri

tarafına Farsça talik kitabeler yazılmıştır. Renk ve motiflerin uyumluluğu ve olgunluğu bakımından bunlar gelişmenin son basamağına varmış ve sonradan daha yüksek kaliteli çini yapılmamıştır.

Üsküdar'da Eski Valide camiinin 1583 tarihli çinileri de mercan kırmızısı ile yapılmış bu devir çinilerinin en nadide örnekleri arasında yer alır. Topkapı'da surların dışında 1592 tarihli Takkeci İbrahim Ağa camii ve Ayasofya'da 1600 tarihli III. Murad türbesinin çinileriyle XVI. yüzyıl çini sanatı kapanmıştır.

XVI. yüzyılda mimarî eserlerdeki parlak gelişme, çini sanatının birden canlanmasında ve inanılmaz bir biçimde zenginleşmesinde büyük rol oynamıştır.

XVII. yüzyıl başlarında çini sanatı henüz değerini kaybetmemiştir. 1617'de tamamlanan Sultan Ahmed camii, Topkapı Sarayından sonra en zengin çinili anıt olarak bunu açıkça belli eder. Yazılı kaynaklardan buraya 20 143 parça çini kaplandığı anlaşılıyor. Bunların meydana getirdiği 70 kadar çeşitli kompozisyon, yaratıcılığın en güzel örnekleridir. Genellikle yeşil, mavi ve türkuvaz renginde olan bu çinilerde kırmızı azalmış, yalnız karanfil, lâle ve diğer çiçeklerde kullanılmıştır. Bu çiniler çok defa sanıldığı gibi caminin içini ve kubbelerin alt kısmını değil, üst katta mahfil duvarlarıyla Hünkâr mahfilini süslemektedir. Bu duvarlar bir çiçek bahçesi gibi baştan başa çok renkli çinilerle kaplanmıştır. Büyük panoların iki tarafında uzanan cazip servi ağaçları gösterişli dekoratif şekiller halinde ortaya çıkarak bundan sonraki çinilerde artık sık sık görülmeğe başlar. Çok yüksek değerde bir yaratıcılık yeteneği göstermekle birlikte, bu çinilerin motifleri daha şematik ve üslûplanmıştır. Mercan kırmızısı da parlaklığını ve canlılığını kaybetmiştir. Esasen bu camiden sonra çini sanatında gittikçe artan bir gerileme ve bozulma kendini belli etmektedir.

Yine Sultan Ahmed camii yukarı mahfilinde iki pano, değişik konturları, nişleri, birbirinden farklı dekorları ile göze çarpıyor. Tamir sırasında örnek iyi anlaşılmadığı için araya bazı yanlış levhalar konulmuş ve kompozisyon bozulmuştur. Soldaki panoda iri güller, lâle, sümbül, karanfil, zambak, çok uzun yapraklar ve Çin bulutu motifleriyle yepyeni fakat yüklü bir dekor görülüyor. Sağdaki pano, nar çiçekleri, sümbül ve karanfillerden oluşan daha sakin bir kompozisyonla işlenmiştir.

Topkapı Sarayında, 1640'ta Sultan İbrahim tarafından yaptırılan sünnet odasının duvarları XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar çeşitli devirlere ait çinilerden zengin bir dekorla kaplanmıştır. Bunlardan mavi beyaz renkte kuşlu ve geyikli panolar 0,48 x 0,27 cm ebadında çok büyük tek parça çinilerden yapılmıştır. Her pano bir tek çini levhadır. Dekor olarak enginar ve nar çiçekleriyle büyük yapraklar arasında kuşlar, altta ağızlarıyla yaprakları ısıran iki geyik görülüyor. Geyikli panoların ortasında renkli sır tekniğiyle yapılmış ve arz odasının çinileriyle aynı olan XVI. yüzyılın ilk yarısından kalma çinilerle kare biçiminde bir pano vardır. Bunun etrafı mavi taban üzerine beyaz ve kırmızı nar çiçekleri ve yapraklardan bir bordürle çevrilmiştir.

1639'da Sultan IV. Murad'ın yaptırdığı Bağdad Köşkünde de geyikli panolardan yedi adet vardır. Biçim ve kompozisyon bakımından aynı olmakla birlikte desenleri daha zarif ve nüanslı olan bu panolar yedişer adet yatık dikdörtgen levhanın üst üste konulmasından meydana gelmiştir. Ayrıca, bunlarda yalnızca kuşların gagalarında küçük benek halinde kırmızı renk kullanılmıştır. Fakat kalite bakımından bu çiniler sünnet odasındaki gösterişli panoların yanında çok sönük kalmaktadır. Bağdad Köşkü dıştan saçaklara, içten kubbelere kadar çiniyle kaplıdır. Bunlarda mavinin yanında firuze renk de bolca kullanılmıştır. Bu köşkü Sultan IV. Murad, Bağdad seferi hatırasını anmak için yaptırmıştı. Sultan İbrahim sünnet odasını yaptırırken, pencerelerden dördü içinde yazılı kasideden anlaşılacağı gibi kardeşinin Revan ve Bağdad köşkleri ile bir yarışmaya girmiştir.

TÜRK SANATI : Seramik öğretimi

Sünnet odası ile aynı tarihte yapılmış olan Üsküdar Çinili camii, mavi beyaz renkli zengin bir çini dekoru ile süslenmiştir.

XVII. yüzyılın ortasından sonra çini sanatında süratli bir gerileme başlar. İstanbul'da 1663'te tamamlanan Yeni cami ve arkasındaki türbenin çinilerinde renkler artık tamamen bozulmuştur. Bu çiniler yüzyılın ilk yarısındaki çinilerle karşılaştırılamayacak kadar fena işlenmiştir.

Selçuklu çinileri her halde Konya ve diğer Selçuklu şehirlerinde kurulan atölyelerde yapılmıştır. Bundan sonra Osmanlılardan bu zamana kadar görülen bütün çiniler birinci derecede İznik, sonra Kütahya, İstanbul ve belki de Bursa atölyelerinde hazırlanmış, çinilerin örnekleri Topkapı Sarayından gönderilmiştir. XVIII. yüzyılda İznik'te çiniciliğin kaybolmasına karşılık Kütahya'da bugün de yaşamakta olması, buranın gücünü gösterir.

Damat İbrahim Paşa'nın gayretiyle Tekfur Sarayında bir çini atölyesi kurularak 1725'ten sonra çini yapılmaya başlanmıştır. Sultan Ahmed çeşmesi ile 1734 tarihli Hekimoğlu Ali Paşa camii çinileri bunlardandır. Bunlar kirli mavimsi bir zemin üzerine yeşil, mavi, soluk kırmızı ve yeniden ortaya çıkan sarı renkle dekorlu, sırları bozuk işlerdir. Fakat bu iş başarılı olmamış, bundan sonraki çini sanatının tek merkezi olarak Kütahya kalmıştır.

Türk çiniciliğinin en parlak devri XIII, XV, XVI. yüzyıllarla XVII. yüzyılın ilk yarısı olmuştur. Dekorasyon sanatı için sonsuz hazineler saklayan bu yüzyıllara ait Türk çinileri diğer sanatlarımıza nazaran biraz daha iyi tanınmaktadır.

TÜRK SANATI: Seramik vazo

Türk seramik sanatı : Selçuklu devri seramik sanatı bugüne kadar iyice aydınlatılmamış bir konudur. Sgrafitto tekniği her halde genel olarak onlar zamanında da devam etmiş gibi görünüyor. Bunun yanında çeşitli nüanslar halinde firuze sır altına siyah dekorlu seramik Anadolu'da Selçuklu devri için karakteristiktir. Bugüne kadar yapılan araştırma ve kazılarda perdahlı ve minaî tekniğinde seramik parçaları ele geçirilememiştir. Denilebilir ki Anadolu Selçuklularının seramik sanatı, Büyük Selçukluların Rey, Keşan ve Rakka merkezleriyle sıkı münasebet halindeydi (bk. SERAMİK).

1963'ten beri İznik'te yapılan kazılar, Türk seramiklerinin üslûp devirlerini aydınlattığı gibi, bugüne kadar bilinmeyen değişik teknikle yapılmış seramiklerin de ortaya çıkmasına yol açmıştır. Eskiden beri Osmanlı seramiklerini sert hamurlu mavi - beyaz parlak renkli seramiklerden başlatmak âdet olmuş, yerli ve yabancı bütün literatürlerde bunun dışında bir görüşe yer verilmemiştir. Fakat İznik'teki kazı ve araştırmalar, Osmanlı seramiğinin bundan önce iki tekniği denediği, başlangıç tarihinin daha eski olduğu ve doğrudan doğruya Selçuklu seramik tekniğine bağlandığını göstermiştir.

Buna göre, İznik'te Osmanlılar tarafından meydana getirilen ilk seramikler kırmızı hamurdan ve tek renkli sırla yapılmış olanlardır. Bir defa fırınlanmış bu cins seramiklerde beyaz renkli bir astarla hafifçe kabarık olarak dekorlar hazırlanıyor, sonra üzerine renkli sır sürülerek tekrar fırına veriliyordu. Fırınlandıktan sonra beyaz renkli ve hafifçe kabarık dekorlu kısımlarda renkli sır ince bir yüzey halinde parlak ve açık bir renk, daha derin olan zemin üzerinde ise kalın ve koyu bir renk halinde kalmaktadır.

Kalehisar kazıları sonunda Selçuklu seramik ustaları tarafından XIII. yüzyıl başlarında ve belki daha önce de kullanıldığı anlaşılan bu teknik, onlardan Osmanlılara geçmiş ve sonradan parlak bir gelişme göstermiştir. İznik'te XIV. yüzyıl başlarından beri görülen bu çeşit seramik mavi, yeşil, koyu ve açık kahverengi olarak dört ayrı renkte yapılmıştır. Kullanılan dekor, rumîler, kıvrık dallar ve stilize çiçeklerle tamamıyla figürsüz bitki motifleridir. Bu teknik bazı bakımlardan Mısır'da Memlûk seramiklerini hatırlatıyorsa da, onlardan çok daha yüksek kaliteli ve figürsüz olarak yapılmıştır. Bu durumda aynı teknikteki Selçuklu seramiğinin bir taraftan da Memlûklerle Mısır'da etkisini göstermiş olduğu düşünülebilir. İznik'te bu çeşit seramiğin XIV. yüzyıl boyunca yapılmış ve kullanılmış olduğu anlaşılıyor. Meydana çıkarılan çini fırını çevresinde de bu çeşit seramiklerden birçok parçalar bulunmuştur.

Anadolu'nun asıl orijinal Türk seramiği yakın zamana kadar "Milet işi" diye adlandırılan, yumuşak kaba kırmızı hamurdan, beyaz astar üzerine renkli bir dekor ve şeffaf kurşun sırla kaplı zengin çeşitli seramiklerdir. İznik'te

TÜRK SANATI: Seramik vazo

yapılan kazı sonunda merkezinin İznik olduğu kesinlikle anlaşılmış olan bu cins seramik oradan her yere yayılmıştır. Böylece bu çeşit seramik Osmanlı seramiklerinin ikinci devrini teşkil etmektedir.

Selçuklu çini ve seramik sanatının etkileri bu seramiklerde açıkça kendini belli etmektedir. Firuze sır altına siyah dekorlu olanlar doğrudan doğruya Selçuklu seramiğine bağlanıyor. İki taraftan rumîlerle kavranmış palmetler de Selçuklulardan alınıp yeni bir dekor anlayışı ile değerlendirilmiştir.

Kuş figürlerine gelince, bunlar da Selçuklularda özellikle Kubadabad çinilerinde çok sık görülen figürlerle benzerlik gösteriyor. Yalnız burada kuşlar daha dekoratif bir anlayışla ve seramik sanatı bakımından çok başarılı olarak kompozisyona yerleştirilmişlerdir. Bunlar XIII ve XIV. yüzyıl Bizans seramiğinde görülen kuşlardan tamamıyla ayrı bir üslûp gösteriyorlar. Renkler de Bizans seramiğinden farklıdır. Bizans seramiğinde kullanılan altıgen yıldız, rozet, radyal gruplanmış kalın çizgiler gibi bazı motifler bu ilk Osmanlı seramiğinde yepyeni bir anlayışla ele alınmıştır.

Selçuklu seramiğinden bazı etkiler almış olmakla birlikte, teknik, renk ve dekorların şaşılacak zenginliği ve yeniliği, tek renk veya iki renkli çok basit motifler ve araçlarla en ileri bir seramik üslûbuna varmak bakımından dünya seramik sanatları arasında bu ilk Osmanlı seramiğinin yeri ön safta gelir. İkinci devir olan beyaz sert hamurlu mavi-beyaz seramik, yaratma kuvveti ve dekorların daima değişen zengin çeşitliliği bakımından bunların yanında gerçekten sönük kalmaktadır.

Mavi-beyaz seramik : XIV. yüzyılın 2. yarısı ve XV. yüzyıl başında Anadolu'da Osmanlılarla bütün diğer seramik merkezlerinden daha canlı ve yaratma heyecanıyla dolu yepyeni bir seramik sanatı doğmuştur. XV. yüzyıl başlarında beyaz sert hamurlu porselene benzer mavi-beyaz seramiklerle yeni bir devir başlar. İlk devir Osmanlı seramiklerindeki (Milet işi) koyu mavi bunlarda da devam ediyor. Beyaz zemin çok temiz ve serttir. Renksiz sır çok ince,

TÜRK SANATI : Lâle ve gül desenli bir tabak (XVI. yüzyıl)

TÜRK SANATI : Lâle ve gül desenli bir tabak (XVI. yüzyılın 2. yarısı)

parlak ve tertemizdir. Dekor daha önce XV. yüzyıl çinilerinde görülen rumî, hataî, lotus ve stilize bulut motiflerinden meydana gelir. Fakat bunlar âdeta plastik bir etki bırakacak şekilde yepyeni bir görüş ve ustalıkla ele alınmıştır. İlk parçalarda siyaha çalan karanlık koyu mavi bir renk hâkimdir. Fakat az sonra renkler açılarak daha hafif ve sıcak bir renk ortaya çıkar. Maviden başka ancak sonraki parçalarda kullanılan tek renk soluk firuzedir. Renkler başlangıçta çok ağır ve yüklü olan desenlerde sonraları daha açık ve hififtir.

Mavi-beyaz seramikten yapılmış cami kandillerinde yazıya geniş bir yer ayrılmıştır. Bu ikinci devir Osmanlı seramiklerinde, renk ve dekor bakımından Çin'den getirtilen Ming porselenlerinin etkisi olmakla birlikte, Selçuklu devrinden gelme motifler üslûbun gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Çok defa mavi üzerine beyaz veya beyaz üzerine mavi olarak kûfî veya nesih yazılar da görülür. Merkezi birinci derecede İznik, ikinci planda ise Kütahya olarak gösterilebilir.

Mavi-beyaz seramik üslûbunda ve kalitesinde olmakla birlikte, ayrı bir grup meydana getiren yazı gibi ince spiral kıvrık dallar, çok küçük yaprak ve çiçeklerle dekorlu seramikler için yanlışlıkla Haliç işi demek âdet olmuştur. İlk defa Haliç'te bulunan parçalar yüzünden bu ad verilmiş ve Evliya Çelebi'nin bahsettiği atölyelere bakarak XVI. yüzyıla mal edilmek istenmiştir. Haliç atölyeleriyle bunların bir ilgileri yoktur. Tek örneklerle ince spiral kıvrık dallar arasında ince rumîlerden meydana gelen koyu renk madalyonlar, ince uzun yapraklar ve bir kâsenin ayak kısmında örgü motifleri görülmektedir. Daha sonra XVI. yüzyıl başlarında yalnız spiral kıvrık dallar, küçük yaprak ve çiçeklerden daha hafif ve sade bir dekor hâkim olmuştur. Bunlar yüksek kaliteleri, ince ve zarif dekorlarıyla seramik sanatının en olgun eserleri arasında yer alır. İnce spiral kıvrık dallar daha önce çinilerde (Bursa Yeşil türbe çini lâhdi, Edirne Üç Şerefeli cami avlusu pencere alınlığı ve Gebze Çoban Mustafa Paşa türbesi) göze çarpar. Bu, Kayseri Keykubadiye kazısında bulunan firuze sır altına siyah de-

TÜRK SANATI: Lâle ve karanfil desenli kâse (XVI. yüzyıl)

korlu çinilerde görüldüğü gibi, Selçuklulara kadar uzanan bir dekor biçimidir. Bu çeşit duvar çinisi çok az yapılmıştır.

Cami kandillerinde görülen kûfî yazılar XV. yüzyıl üslûbuna uygundur. Çok ince spiral kıvrık dallarla dekorlu bir sürahi (şişe) tabanındaki kitabede, bir sipariş üzerine 1529'da Kütahya'da yapıldığı yazılıdır. Renk olarak yalnız mavi kullanılmıştır. Bazen ince spiraller diğer mavi-beyaz dekorla karışık olarak bazen de bir kâsenin içi spiral, dışı çiçek dekorlarıyla değişik desenler gösterir. Tahminen 1530-1540 arasına girebilecek bol sayıda bir seramik grupunda mavinin yanında firuze de kullanılmıştır. Bu şekilde mavi ve firuze renklerle dekorlanmış bir tabakta iki defa lâle, sümbül ve karanfil ortaya çıkıyor ki bu dekor daha sonraki seramiklerde geniş ölçüde hâkim olmuştur.

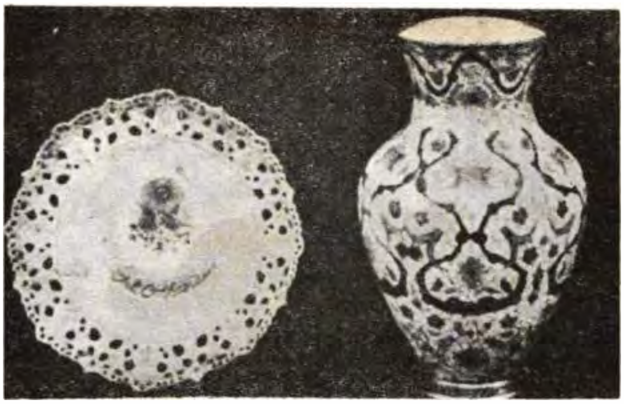
Şam işi adı verilen İznik seramikleri: XVI. yüzyılın ilk yarısı sonunda geniş ölçüde ortaya çıkan değişik dekorlu seramikler, bunlara benzer çinilerin Şam'daki abidelerde bulunması yüzünden yanlış olarak Şam işi veya Şam grupu adı altında toplanmaktadır. Bunlar da sır altı tekniği ile yapılmış olup açıkça Kütahyalı İbrahim grupu mavi-beyaz seramiklere bağlanmaktadır. Bunlar, mavi-beyaz seramiklerden renkli ve mercan kırmızı (Rodos işi) seramiklere geçiş grupu olup Türk seramik sanatının dördüncü devrini meydana getirmektedir. Motiflerde daha önce görülen lâle, sümbül, karanfil yanında tomurcuk halinde veya açılmış güller, enginar, balık pulları, rozet çiçekleri, bazen çiçek dekoru arasında yabancı bir motif olarak ibrik, vazo gibi şekiller de göze çarpar. Renklerde de bir zenginleşme vardır. Üç çeşit mavi ve firuzeden başka, zeytunî ve kimyonî yeşil, manganez veya menekşe moru, konturlar için yeşilimsi siyah gibi renkler ortaya çıkar. Parlak renkler yerine mat ve hafif renkler, beyaz zemin yerine hafif nüanslarla mavimtırak bir zemin görülür.

XVI. yüzyılın 2. yarısından itibaren İznik ve Kütahya çini atölyelerinde gittikçe artan duvar çinileri imalâtı yüzünden seramik işleri süratle azalmış ve ancak ek faaliyet olarak ele alınmıştır. Şam işi denilen grupta renkler her çeşit mimarî dekorasyona uygun gelmediğinden bunların yerine daha parlak ve canlı renklerle yeni bir çini ve seramik dekoru aranmıştır. Böylece Türk seramik sanatının beşinci ve son büyük devri başlamaktadır.

Rodos işi adıyla tanınan İznik seramikleri : XVI. yüzyıl ortalarından XVII. yüzyıl sonuna kadar Türk seramiklerinin en önemli ve en uzun süreli grupu olan bu eserlerin geniş ölçüde İznik'te ve belki kısmen Kütahya'da yapılmış olduğu bir gerçektir. Bütün büyük dünya müzelerinde en kıymetli koleksiyonlar arasında yer alan bu göz alıcı seramiklerde renkler parlak beyaz üzerine kobalt mavisi, tatlı bir yeşil, firuze ve 40-50 yıl kadar göründükten sonra kaybolan kabarık parlak mercan kırmızısıdır. Siyah bir kontur, renklerin etrafını çevirerek bunların aksamasına engel oluyor. Şeffaf olan sır tabakası çok parlaktır. Parlak beyaz üzerine kontrastlı bir etki bırakan yukarıdaki renklerden başka pembe, kahverengi, gri ve bazen de koyu yeşil zemin üzerine hâkim renk beyaz olmak üzere, rölyef halinde konulmuş renklerle yapılan diğer bir grup da vardır. XVI. yüzyılın 2. yarısından itibaren Osmanlı çinilerinde görülen karanfil, lâle, papatya, sümbül, gül, menekşe, zambak, nar çiçeği, erik çiçeği, asma ve servilerden ibaret çok zengin bir dekor bunlara âdeta taze bir bahar havası getir-

TÜRK SANATI: Seramik vazo

TÜRK SANATI: Yıldız'da yapılmış tabak ve vazo

mektedir. Hançer biçiminde iri yeşil yapraklar bu dekora karakteristik bir ifade veriyor.

Kaplan çizgisi ve pars beneklerinin birleşmesinden meydana gelen çintamani, bulut, balık pulu motifleri, çiçeklerle doldurulmuş madalyonlar, yelkenliler, örgü şeritleri ve meandr örneği gibi desenler de sık sık görülür. XV. yüzyılda çok sevilen kûfî yerine XVI. yüzyıldan itibaren nesih yazı, özellikle cami kandillerinde geniş bir yer alır. Bundan başka, dekorlar arasında yelkenli gemiler ve çiçekler arasına yerleştirilmiş semboller göze çarpar.

Şişe denilen çini sürahiler de XVI. yüzyılda bol miktarda kullanılmıştır. Bunların ilgi çekici biçimleri, parlak beyaz, mercan kırmızısı renklerle göz alıcı dekorları, yüksek bir sanat eseri olarak seyredenlerin hayranlığını çekmektedir. Kulplu ve geniş ağızlı sürahiler ayrı bir grup teşkil ederler. Bunların dekorları bazen koyu zemin üzerine açık renklerle yapılmıştır. Bugünkü bira kadehlerinin şekline uygun kulplu çini kupalar da yapılmıştır.

Üzüm salkımları ve asma yaprakları ile dekorlanmış tabaklar diğer grup olarak karşımıza çıkıyor. Bunların çok cazıp ve modern anlayışla yapılmış olgun bir kompozisyonu vardır. Bazen çiçekler arasına tavus kuşu ve diğer kuş figürlerinin karıştırıldığını görüyoruz. Bazen hayvan şekillerinin bitki şekilleri halinde üslûplaştırıldığı olmuştur. Kuyrukları kıvrık dal biçiminde gösterilen balık figürleriyle dekorlanmış tabak buna güzel bir örnektir.

Ayrıca hayvan kavgalarını gösteren tabaklar da yapılmıştır. Bunlar Türklerin tunç ve altından yapılmış ve hayvan figürleriyle süslü eski maden işlerinin Osmanlılar devrinde çiniler üzerinde yeniden ortaya çıktığını gösteren değerli kalıntılardır.

Dalgalar üzerinde ilerleyen pupa yelken bir gemi ile dekorlu tabaklar Barbaros'un bütün Akdeniz'i titrettiği devri yansıtan şaheserlerdir. Bu dekor, sonraları Çanakkale çömlek işlerinde devam ettirilmiştir. Daha sonra iki çiçek dalı arasında ayakta çiçek koklayan kadın ve erkek figürleri, bugünkü modern resmi hatırlatacak kadar yeni bir görüşle resmedilmiştir.

XVII. yüzyıl sonunda İznik atölyelerinde çalışanlar azalmış, XVIII. yüzyılda ise burada çinicilik büsbütün kaybolmuştur. Bu zamandan itibaren Kütahya çinileri bütün ihtiyaçları karşılamıştır. İstanbul'da kurulan atölyelerde geniş ölçüde bir çalışma olmadığı anlaşılıyor.

XVII. yüzyılda Haliç'te kurulan seramik atölyeleri hakkında pek az bilgimiz vardır. Evliya Çelebi, Eyüp'te 250 imalâthane kurulduğunu kaydediyor. Burada yapılan kazılarda Haliç işi denilen seramik parçaları da bulunmuştur.

1726'da Damat İbrahim Paşa, Tekfur sarayında bir atölye kurmak suretiyle İstanbul çiniciliğini yeniden canlandırmak istedi. Fakat buradaki işçilik İznik parçalarını kopya etmekten ileri geçememiş ve çok geçmeden bu atölyeler de çalışmalarını durdurmuşlardır.

XVIII. yüzyıl Kütahya işi seramikler: Mavi, kırmızı, sarı, mor ve yeşil renklerle ve küçük çiçeklerden alacalı bir dekorla yapılan bu geç devir Kütahya seramiği fincanlar, kâseler, hokka ve matara gibi küçük boy parçalardan ibarettir. Bunlar klasik Türk seramiğinden uzaklaşarak tekrar ilk devirde olduğu gibi serbest ve hafif fırça işleri haline gelmiş halk sanatı karakteri taşır. Sipariş üzerine Hristiyanlık konularında ve Ermenice, Rumca kitabeli olanlar da yapılmıştır. Yalnız bunların kalitesi diğer Kütahya işleri kadar yüksek değildir.

XVIII. yüzyıl Kütahya işlerinde henüz kuvvetli bir üslûp anlayışı ile çok sevimli ve modern anlayışta eserler yapılmıştır. XIX. yüzyıldan itibaren karışık etkiler altında Kütahya'nın bu son devir seramiği karakteristik özelliğini kaybederek eski Şam işi grupu seramikleri taklit eden düşük kaliteli imalâta geçmiştir. Böylece Türk seramik sanatının tarihî büyük devirleri tamamlanmış olmaktadır.

TÜRK SANATI: Çini tabak (XVII. yüzyıl)

TÜRK SANATI: Kütahya seramik kahve fincanı

Türk halı sanatı: Dünya medeniyetine Türklerin hediyesi olan halı, ancak son yüz yıl içerisinde bir sanat eseri olarak ilim adamları tarafından incelenmeğe başlamıştır. Bu araştırmalar sonunda Türklerin halı sanatını nasıl geliştirdiği ve yaydığı meydana çıktı. Halı, Türk sanatının en orijinal yaratmalarından biridir. Dokuma tekniği ile yapılan kilimlerin, bu sanatın gelişmesinde bir rolü olmamıştır (bk. HALI ve HALICILIK).

Halı yapmak için dörtköşe bir tezgâha yukarıdan aşağı argaç denilen iplikler gerilir. Sonra çeşitli renkte yün yumaklardan kısa iplikler kesilerek argaçlardan ikisine sarılıp uçları üste çıkarılarak aşağı çekilir. Bir düğüm sırası bittikten sonra sağdan sola ve soldan sağa iki veya üç sıra arış denilen iplikler geçirilir. Bunlar düğümleri sıkıştırmağa yarar ve argaçların bir önünden bir arkasından geçer. Düğümler sayı ile atılır. Renkli yün ipliklerin uçlarına hav denir, bunların akışı aşağıya doğrudur, elimizi yukarıya doğru sürersek takılır. Bunun için seccadeler baş aşağı tezgâha konur, saf seccadeler soldan sağa doğru yapılır.

Halı tamamlandıktan sonra ipliklerin uçları ve fazlalıkları makasla kırpılarak bir hizaya getirilir, böylece halının yüzü düzlenir ve örnek daha iyi belli olur. Renkli yün ipliklerin argaçlara bağlanması için iki düğüm şekli vardır: 1. Gördes veya Türk düğümü, 2. Sine veya İran düğümü. Manisa'nın ilçesi Gördes düğümünde bükülmüş renkli yün ipliğinin iki ucu da birer argaca düğümlenir. Batı İran'da küçük bir kasaba olan Sine düğümünde ise yün ipliğin sadece bir ucu argaca düğümlenir, diğer ucu bitişik argacın arkasından üste çıkarılır. Gördes düğümlü halılar daha sağlam olup geometrik ve köşeli örneklere elverişlidir. Sine düğümlü olanlar dayanıksız fakat yumuşak ve renkleri daha parlak olup çeşitli örneklere daha uygundur.

İlk halılar Orta Asya'da Türkler tarafından III. yüzyıldan önce yapılmağa başlanmıştır. Önce dokumalara renkli yün iplikler düğümlenerek hayvan postunu taklit eden halılar meydana getirilmiş, zamanla bunlardan asıl halılar gelişmiştir. Bugüne kadar bilinen en eski halılar Doğu Türkistan'ın eski şehirlerinde ele geçirilen parçalardır. İlk olarak Sir Aurel Stein'in 1906-1908'de burada yaptığı araştırmalarda bulduğu parçalarda baklavalar ve şeritlerle, stilize çiçeklerden bir örnek vardır. Renkler canlı ve parlaktır. Koyu mavi, kahverengi, kırmızı, mat yeşil ve üç çeşit sarı görülür.

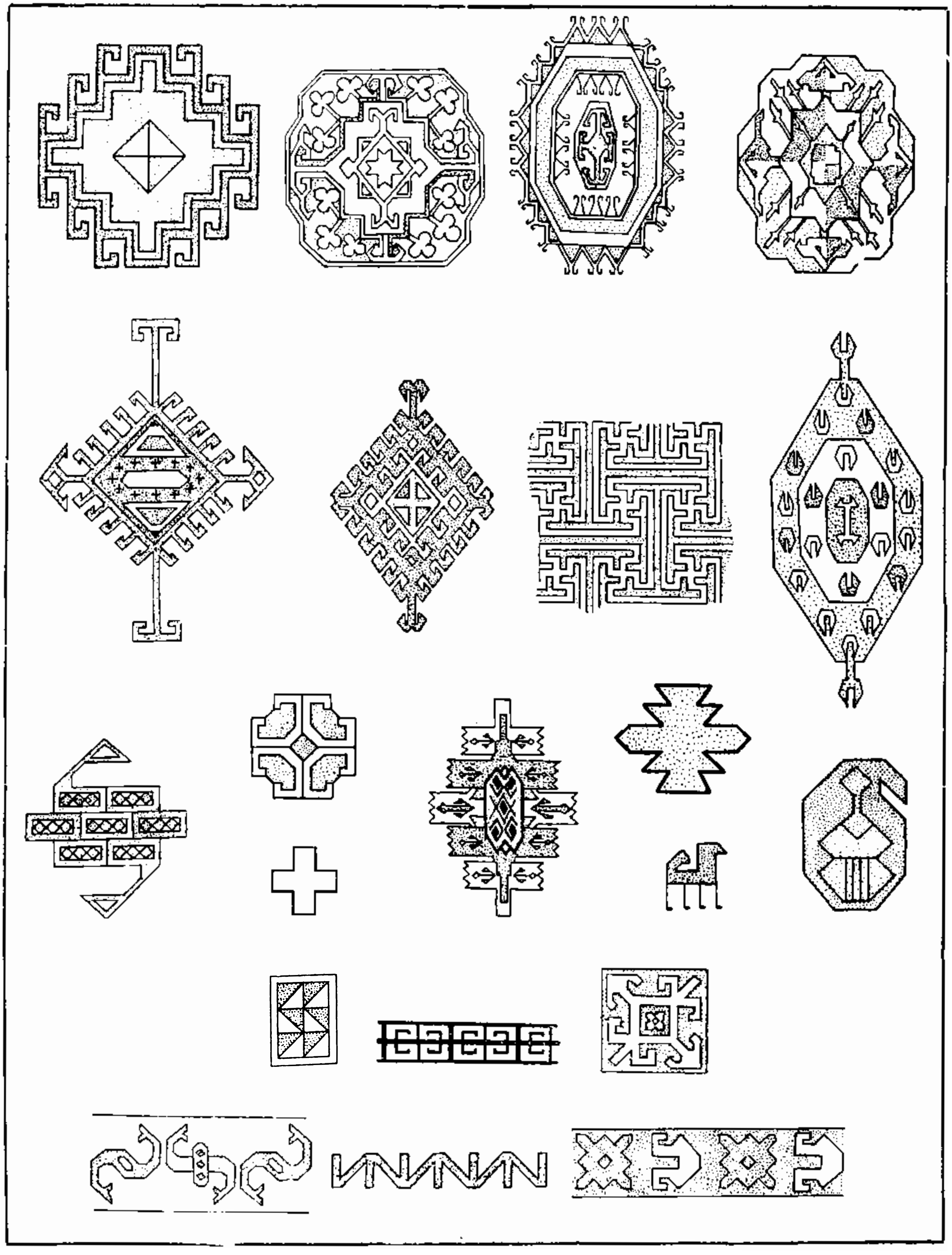
TÜRK SANATI: Gördes düğümü

1913'te Le Coq, Turfan kazılarını yaparken diğer parçaları meydana çıkardı. Bunlardan biri, kırmızı zemin üzerine sarı renkte ve siyah konturlu bir ejder kuyruğu veya kıvrık dal örneği gösteriyor. Bu parça Uygur fresk ve minyatürlerindeki örtü şekillerine benzediğinden onların da halı olduğuna işaret eder. Şimdi Londra ve Berlin müzelerinde saklanmakta olan bu Türk halı parçalarından en eskileri III., en yenileri de VI. yüzyılda yapılmıştır. Düğümler henüz kabadır, fakat renkli yün ipliklerin uçları ve fazlalıkları kırpılarak örnekler iyice belirtilmiştir. Böyle ileri bir tekniğe varmak için uzun bir gelişme dönemi gereklidir. Başlangıç I. yüzyıla kadar götürülebilir.

Doğu Türkistan'daki bu ilk işaretlerden sonra halı sanatı XI. yüzyıldan başlayarak Selçuklu Türkleriyle birlikte Orta Asya'dan batıya doğru yayılmıştır. Fakat İran'da Büyük Selçukluların halı sanatından hiçbir eser kalmamıştır. Bundan sonra Anadolu'ya yerleşen Selçuklular, halı sanatını da beraber getirmişler ve ancak onların halıları günümüze kadar gelebilmiştir. Bu halılardan bazıları 1905'te Alman konsolosu Loytved tarafından Konya Alâeddin camiinde bulunmuş ve İstanbul'da, bin halıdan ibaret dünyanın en zengin koleksiyonunu içinde saklayan Türk ve İslâm Eserleri Müzesine konulmuştur. Bunlar çok yıpranmış halde üç bütün halı ile parça halinde beş halı olarak sekiz adettir. Hepsi de Gördes düğümüyle yapılmış olup argaçlar boyasız, oldukça kalın ve sert iki yün iplikten, arışlar da kırmızı ve sert iki yün iplikten bükülmüştür. 1 m² de en çok 84 000 düğüm vardır, her düğüm sırasından sonra 2 veya 3 arış atılmıştır. Bu halılar büyük boyda olup, bir tanesi 15 m² büyüklüğe kadar varmıştır. Renk ve dekor bakımından inanılmaz bir zenginlik gösterirler. Zemin genellikle koyu mavi veya koyu kırmızı olup motifler açık mavi ve açık kırmızıdır. Açık ve koyu sarı ile bazen açık yeşil bir renk de göze çarpar. Pek az renk kullanılmış olmakla birlikte aynı rengin nüanslarıyla büyük bir zenginlik etkisi uyandırılmıştır. Bunlarda en ileri resim sanatlarıyla boy ölçüşebilecek bir renk anlayışı kendini belli eder. Dekorları meydana getirilen motifler, baklavalar, sekiz köşeli yıldızlar, uçları çengellerle çevrili sekizgenler gibi sık sık görülen geometrik şekillerdir. Bazen geometrik şemaya uydurulmuş bitki motiflerine de yer verilmiştir. Zemin kompozisyonu, bu sade desenlerden ibaret motiflerin yan yana ve üst üste sıralanmasından oluşur. Fakat Konya Selçuklu halılarına asıl abidevî ve karakteristik manzarasını veren geniş bordürlerindeki iki kûfî yazı dekorudur. Başlangıçta uçları ok başını andıran sivri üçgenlerle sonuçlanan dik harfli bir kûfî yazı görülür; sonraları bu çeşitli değişmelere uğrayarak devam eder. Bu kûfî yazı bordürü XVII. yüzyıla kadar Anadolu halılarında yaşamıştır. Bunun dışında Avrupa ressamlarının tablolarında ve XV. yüzyıl İran minyatürlerinde görülen halı tasvirlerinde ve İspanyol halılarında da bu bordürlerin çeşitli biçimleri sık sık görülmektedir.

Konya Selçuklu halıları Alâeddin Keykubad zamanına kadar uzanır. Her halde 1200'de camii genişlettikten sonra onun tarafından buraya vakfedilmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Anadolu Selçuklularından kalma ve parça halinde diğer üç halı 1930'da R. Riefstahl tarafından Beyşehir Eşrefoğlu camiinde bulunarak Konya Müzesi'ne getirilmiştir.

TÜRK SANATI : Orta Asya ve Anadolu Türk halılarında kullanılan karakteristik motifler

Bunlarda Konya halılarının karakteri açıkça görülür. Eşrefoğlu camii 1296'da yapıldığına göre bu halılar büyük bir ihtimalle XIII. yüzyıl sonundan kalmıştır. Bunlardan sadece bordür halindeki parça hemen hemen bütünüyle Konya halılarından birinin bordürüne benzemektedir. Diğer Beyşehir halısı iki parçalı olup Konya halılarında görülmeyen bir bitki motifi gösteriyor. Küçük parça halindeki diğer halıda koyu mavi zemin üzerinde açık mavi olarak çengelli küçük baklavalardan bir örnek vardır. Bunun renkleri Konya halılarından birine çok benzer. Kûfî bordürden küçük bir parça kalmıştır. Riefstahl'in bulduğu dördüncü Beyşehir halısı XV. yüzyıla ait olup Selçuklu halıları grupuna girmez.

1935 - 1936'da Fustat (eski Kahire)'ta 100 kadar halı parçası meydana çıkarılmış ve bunlardan çoğu Lamm tarafından İsveç'e götürülmüştür. Halen Stockholm Millî Müzesinde, birkaçı da Lamm'ın özel koleksiyonunda bulunmaktadır. Bunların düğümleri Konya halılarından daha sık ve ince, boyları da küçüktür. 29 parçanın resimleri Lamm tarafından yayınlanmıştır. Bunlardan yedi parça Konya Selçuklu halıları grupuna girmekte olup Selçuklu halı örneklerini daha da zenginleştirmiştir. Aynı zamanda bu parçalar Anadolu Selçuklu halılarının XIV. yüzyıla kadar uzandığını da göstermiştir. Argaçları sarı veya kahverengi, arışları ise yine kırmızı yündendir.

Selçuklu halılarının 8'i Konya'da, 3'ü Beyşehir'de, 7'si Fustat'ta ele geçirilmiş olarak 18 adedi bulmaktadır. Bunlardan üçü çok yıpranmış halde fakat bütün olarak, 15'i sadece parçalar halinde zamanımıza kadar gelebilmiştir. Bu 18 halıdan yalnız ikisi birbirinin eşi olarak yapılmış, geri kalanlar hep değişik örnekler gösteriyor. Bu halde 17 halı ile 17 çeşitli örnek karşısında bulunuyoruz demektir ki bu kadar az miktarda kalmış halılarda bu derece zengin ve değişik örneklerin bulunması inanılmaz bir yaratma gücüne işaret eder.

XIII. yüzyıl Selçuklu halıları genellikle geometrik şekiller veya bazen kuvvetle stilize edilmiş bitki motifleri ve bordürlerde çok defa kûfi yazı dekorundan ibaret bir manzara göstermektedir.

XIII. yüzyıldan itibaren kuvvetle üslûplanarak tezyinî bir karakter almış olan hayvan figürlerinin de Anadolu halılarına girdiğini görüyoruz. Bunlarda zemin küçük karelere veya bazı eski örneklerde uzun altıgenlere bölünüyor, bu bölümlerin içine dolgu olarak hayvan figürleri yerleştiriliyor. Önceleri kartal veya horoz gibi üslûplanmış hayvan figürleri basit bir şekilde sıralanmaktadır. Sonraları her kare içinde veya her kare sırasında başka başka hayvan figürleri yan yana sıralanmıştır. Bu devirde geometrik desenli Türk halılarının da yapılmakta olduğu yine tablolardaki halı tasvirlerinden anlaşılmaktadır. Bunlarda da zemin karelere ayrılmış ve her karenin içi geometrik motiflerle doldurulmuştur. Bu halılar daha sonraki Holbein halılarının ilk basamakları olarak kabul edilebilir.

Fakat XIV. yüzyılın çok sevilen ve rağbet gören halıları bir ağacın iki tarafına yerleştirilen kuşlarla figürlü halılardı. Yüzyılın sonuna doğru hayvan figürlü halı örneklerinde bir zenginleşme görülür, tek tek kuşlar ve hayvanların yerini hayvan grupları almağa başlar. XV. yüzyılda ise örnekler daha da değişerek kendi halinde yan yana duran hayvanların birbirlerine saldırdığını gösteren daha hareketli kompozisyonlar ortaya çıkar. İlk hayvan figürlü halı tasvirleri XIV. yüzyıl başında tablolarda görüldüğüne göre bunlar her halde XIII. yüzyıla kadar geriye uzanmaktadır. Bu tasvirler tablolarda XV. yüzyıl ortalarına kadar devam eder.

Son yıllara kadar Anadolu hayvan halılarını yalnız Avrupalı ve özellikle İtalyan ressamlarının tablolarındaki tasvirlerden tanıyorduk. 75 yıl kadar önce Orta İtalya'da bir kiliseden çıkmış olup Roma'da Berlin Müzesi için Bode'nin satın aldığı bir halı ile ilk orijinal parça meydana çıkmıştır. Bu halı o zamanlar dünyanın en eski halısı olarak görünmüş, fakat Konya Selçuklu halıları bulununca durum aydınlanmıştır. Halı iki dikdörtgen sahaya bölünmüş, köşeler çengellerle düzenlenerek sekizgen hale getirilmiştir. Bu bölümler içinde ejderle zümrüdüanka mücadelesini canlandıran bir kompozisyon iki defa tekrarlanmıştır. Figürler iyice üslûplanmış dekoratif desenler haline gelmiştir. Ejder, zümrüdüanka Çin sanatında çok kullanılan bir motif, Ming sülâlesinin arması, halının zemin rengi olan sarı da Çin'de imparator rengidir. Bunlar Türklerin Orta Asya'da Çin'le olan ilişkilerinde onlardan alıp kendi zevklerine göre değiştirdikleri motiflerdir. Ejderle zümrüdüanka mücadelesi kompozisyonu gösteren hayvanlı halı tasvirleri XV. yüzyıl ortalarına kadar İtalyan tablo ve fresklerinde birkaç defa resmedilmiştir. Bu halı da yine XV. yüzyıla ait bir Anadolu hayvan halısıdır. Köşeli S motifleri bordürlerde yeniden ortaya çıkmaktadır.

Ejder ve zümrüdüanka mücadelesini gösteren kompozisyonlu diğer bir halı parçası da Kahire antika pazarında bulunmaktadır. Bunda yalnız bordürün bir parçasıyla zümrüdüankanın başı ve ejderin vücudundan pek küçük bir kısım görülebilmektedir. İç bordürde uçları içeriye dönük olarak kûfî harflerin alt taraftan birbirine bağlanmış dekoratif biçimleri özellikle göze çarpmaktadır.

40 yıl kadar önce İsveç'te Marby köy kilisesinde diğer bir Anadolu hayvan halısı meydana çıkarılmıştır. Burada da halı ortadan iki bölüme ayrılmış, her bölüme, bir ağacın iki tarafında iki kuştan ibaret bir kompozisyon, sekizgenler içinde yerleştirilmiştir. Bir ağacın iki tarafında iki kuş XIV. yüzyıl Anadolu halılarında çok sevilen bir motifti. Fakat burada ağacın dalları suya akseder gibi alt tarafta da tekrarlanıyor, böylece tam bir dolgu oluyor. Bu, XV. yüzyıldaki geç bir varyasyondur.

XV. yüzyıl sonuna doğru Anadolu hayvan halıları Avrupa tablolarından bütünüyle kaybolarak yerlerini geometrik desenli halılara bırakmışlardır. Kancalı sekizgenler veya baklavaların yan yana ve üst üste sıralanması en çok görülen halı dekoru haline gelmiştir. 1451'den başlayarak önce İtalyan, sonra Felemenk tablolarında XVI. yüzyıl başlarına kadar tasvir edilen fakat Holbein'ın tablolarında pek sık görüldüğü için Holbein halıları adı verilen bu çeşit halıların bütün örnekleri geometrik biçime uydurulmuş motiflerin sıralanmasından oluşmuştur. Büyük veya küçük karelere bölünmüş olan bu halılarda karelerin içi çok zengin dolgulu sekizgenlerle doldurulmuştur. Bunlarda zemin koyu renkli, çok defa koyu kırmızı olur. Bordürlerde kûfî yazıyı hatırlatan motifler göze çarpar. Bunların en eski örneği Beyşehir'de bulunan Holbein halısıdır.

İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde bulunan üç seccade, yüksek teknikleri ve çeşitli renkleriyle bugüne kadar gelmiş en eski seccade örneklerini göstermektedirler. Türk halı sanatının yaratıcı gücü, elimize geçen en eski

TÜRK SANATI : Ejderha motifli Anadolu halısı (XV. yüzyıl)

iki seccadede birbirinden tamamen farklı iki kompozisyon kullanmakla burada da kendini belli etmiştir. Seccadelerden biri, koyu mavi zemin üzerine üst üste sekizer mihraptan 16 mihrap halinde sıralanmış bir örnek gösteriyor. Mihrapların çevresi kırmızı ile çevrelenmiş olup kenarları mor renktedir. Mihrapların ortası da madalyonlar içerisinde sekiz köşeli birer yıldız motifiyle canlandırılmıştır. Asıl bordür ise, kûfî yazı dekoru gösteriyor.

İkinci seccade çok farklı bir kompozisyonda yan yana beş mihraplı bir saf seccade olup her bölüm beyaz zemin üzerine koyu mavi veya yeşil bir mihrapla belirtilmiştir. Mihrapların baş ve ayak tarafından kûfî harflere benzer uçlar çıkmakta, bir ortada iki yanda olmak üzere bunlardan aşağı üçer kandil sallanmaktadır. Mihrap zemini değişik motiflerle doldurulup zenginleştirilmiştir. Sekiz köşeli yıldızlar da ayak yerine alta gelmiştir. Her iki seccadede görülen mor renk bunların XV. yüzyıldan kaldığını ve daha eski olmadığını göstermektedir. Selçuklu halılarına oranla yünleri daha ince olup arışlar da daha sık geçirilmiştir.

Depoda saklanan parçalar arasında kalmış ve bugüne kadar bilinmeyen üçüncü seccade, renk ve motiflerinin özelliği ve kompozisyonu ile diğerlerinden bütünüyle ayrılıyor. Zeminin mor rengi bu yüzyıl için karakteristiktir. Örnek olarak, yukarıdan aşağıya üç sıra marpuç (şerit) ve bunlar arasında iki sıra mavi renkte çift mihrap desenlerini gösteren birbiri üzerine üç motiften ibaret şekiller uzanıyor. Sarı şeritlerin ve mavi motiflerin içi ok uçlarını veya kûfî harfleri andıran karakteristik Selçuklu devri motiflerinden dolgularla ve mavi motiflerin konturları ayrıca dıştan kırmızı kanca şekilleriyle zenginleştirilmiştir.

Bordür sarı üzerine yeşil renkle Selçuklu halılarında sık sık görülen kûfî harflerin uçlarına benzer motifleri devam ettirmektedir. Böylece bu üç seccade birbirlerine hiç benzemeyen üç ayrı kompozisyonla Selçuklu halı sanatının yaratıcılık gücünü XV. yüzyılda hâlâ sürdürmekte olduğunu göstermektedir.

Dr. Johanna Zick'in araştırmalarından Rönesans çağında Gentile ve Giovanni Bellini, Carpaccio, L. Lotto gibi büyük ressamların tablolarında diğer XV. yüzyıl seccade tiplerini tasvir ettikleri anlaşılmıştır. Münih galerisinde Bellini'nin 1570 tarihli Venedik docu Loredan tablosunda masanın ayakları altında böyle bir seccade serilidir. Berlin İslâm Sanatı Müzesinde bulunan bir seccade bunun tam benzeridir. Orada büyük bir madalyon ve yukarıdan aşağı sarkan bir kandil motifi ile kûfî bordür, kompozisyonu tamamlıyor. XV. yüzyıla giren bu şahane seccadeden başka Berlin Müzesinde buna benzer kompozisyonda iki seccade daha vardır.

Anadolu Selçuklularının halı sanatı ve buraya kadar gördüğümüz halılar dünya halı sanatının temeli olmuştur. Her biri bir abide olan Konya Selçuklu halıları XIII. yüzyılın ilk yarısında yapılmış olmakla birlikte bunlarda görülen çok yüksek bir sanat olgunluğu arkalarındaki uzun gelişme devrine işaret eder. Bundan kolayca anlaşılabileceği gibi, Anadolu Selçukluları, öz yurtlarından halı sanatını birlikte getirmişlerdir. Selçuklu halılarının motifleri ve rengi daha sonraki bütün halılarda çeşitli şekilde sürdürülmüş ve Türk halısı, karakteri bozulmadan bugüne kadar varlığını korumuştur.

Tablolar ve fresklerdeki halı tasvirleriyle birçok yazılı kaynaktan anlaşıldığına göre, XIV. yüzyıldan itibaren Anadolu Türk halıları geniş ölçüde Avrupa'ya ihraç ediliyor ve buralarda çok kıymetli birer sanat eseri olarak titizlikle saklanıyordu. Fustat'ta bulunan Selçuklu halı parçaları XIII. yüzyılda da Türk halı ihracatının çok fazla olduğunu göstermektedir.

Dünya halı sanatının temeli olan XIII. yüzyıl Anadolu Selçuklu halıları, XIV. yüzyıl sonuna kadar bütünüyle hâkim olmuş, daha sonraları da bunların kûfî bordürleri ve çeşitli motifleri halı sanatında zaman zaman yaşamakta devam etmiştir. XV. yüzyılda görülen hayvan halıları da XIV. yüzyıl hayvan halılarının daha zenginleştirilmiş biçimlerinden başka bir şey değildir. Fakat XV. yüzyılın asıl özelliği, Holbein halıları adı altında toplanan halı cinslerinin gelişme devri olmasındadır. Bu halılara belki Avrupalı bir halı tüccarı tarafından verilen bu ad, hem yanlış hem de şaşırtıcıdır. Hans Holbein'ın tablolarında sık sık tasvir edildikleri için bu adı alan halılardan bazıları ondan önce İtalyan ressamlarının tablolarında tasvir edilmiş, bazıları da hiçbir zaman Holbein'ın tablolarında resmedilmemiştir.

İlk örnekleri XV. yüzyılda ortaya çıkan bu cins halılar birkaç tipe ayrılabilir. İlk tip küçük parçalı örneklerden oluşmuştur. Sekizgenler dizisini, kaydırılmış eksen üzerine alternatif olarak baklavalar takip eder. Ortası sekizgenle doldurulmuş kareler ve her karenin köşelerindeki çeyrek baklavaların birleşmesinden meydana gelen baklavalar örneğin şemasıdır. Konturları belirsiz sekizgenlerle kaydırılmış olarak sıralanmış baklavaların yan yana dizilmesini veya yan yana değişik renkli küçük kareler içerisine aynı çeşit sekizgenlerin sıralanmasını gösteren örnekler birinci tipe girer. Kökleri XIII. yüzyıla kadar uzanan bu çeşit halılar XV. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmış, XVI. yüzyıldan sonra da çok sürmemiş, kaybolmuştur. Bunun sekizgenlerle baklavaların sıralanmasını gösteren tipi, Beyşehir Holbein halısı baklavalarının küçük bir örneğini sürdürmektedir. Bu tip halılarda zemin rengi mavi ve kırmızıdır, yeşil az görülür.

İlk bakışta farklı görünmekle birlikte ikinci tip Holbein halıları da haçı andıran zengin baklavalar ve bütünüyle konturları kaybolmuş sekizgenlerle aynı şemayı korur. Sekizgenlerle baklavalar belirsiz konturlarla çok canlı olmayan desenler haline gelmiştir. Sekizgenler ve baklavalar bitki motiflerinin birleşmesinden oluşmuştur. Burada görülen ikinci tip Holbein halısının bordürü Uşak halılarında görülen klasik bordürdür. Bulut motifleri arasındaki rozet çiçeklerinin ortası, çok düzgün desenli bir gamalı haç motifiyle doldurulmuştur. Bu halı XVII. yüzyıldan kalmadır. Daima kırmızı zemin üzerine sarı örneklerle yapılan bu halılar XVI. yüzyıl başından XVII. yüzyıl sonuna kadar Avrupa resimlerinde görülür. Orijinalleri de bol sayıda meydana çıkan bu halılar XVIII. yüzyıl sonunda kaybolmuştur. Kühnel, bu çeşit Holbein halılarına son olarak "Türk Arabesk halıları" adını veriyorsa da, bu özellik konuya yeni bir aydınlık getirmiyor.

Bu iki tip Holbein halısında çok defa kûfî bordürler görülür ve bunlar zamanla örgülü bir süs motifi haline gelir. Fakat sonraları ikinci tip halılarda bunların yerine kıvrık dallar, çiçekler, rumîler ve bulut motifleriyle Uşak halılarını hatırlatan bordürler gelmiştir. Esasen bu tip iki halı Uşak halılarına geçişi hazırlamıştır.

Üçüncü tip Holbein halıları sekizgenle doldurulmuş büyük karelerin üst üste sıralandığı sade bir örnek gösterir. Bunun kökleri Anadolu hayvan halılarıyla birlikte görülen XIV. yüzyılın, tablolardan tanıdığımız geometrik örnekli halılarına dayanmaktadır ve XV. yüzyıl boyunca gelişmiştir.

Dördüncü tip de bunun değişik bir şekli olup sekizgenle doldurulmuş büyük karelerin altında ve üstünde ikişer sekizgenden ibaret bir örnek gösterir. Bununla ilk defa Türk halı örneklerinde böyle bir gruplanma görülüyor ki bu, büyük bir yeniliktir. Bu son iki tipteki halıların düğümleri de daha kaba olup 1 m² de 100 000'i geçmez, ilk iki tipte ise 1 m² de 150 000 düğüme kadar çıktığı olur. Hepsi de Gördes düğümü ile yapılmıştır. Üç ve dördüncü tip Holbein halılarının örnekleri diğer tiplerden farklı olarak XIX. yüzyıl sonuna ve hatta günümüze kadar Bergama halılarıyla devam etmiş ve etmektedir.

Böylece küçük parçalı sonsuz örnek halinde sıralanmış olan ilk iki tip Holbein halısı Uşak halılarına, büyük kareler veya bunların küçük sekizgenler gruplaşmasını gösteren üç ve dördüncü tip Holbein halıları da Bergama halılarına geçişi hazırlamıştır. Holbein tipi altında toplanan bütün halılar Uşak bölgesinde veya Batı Anadolu'da yapılmıştır.

XVI. yüzyılda Uşak bölgesi ve yöresinde yapılan halılarla Türk halı sanatının ikinci ve son parlak devri başlamıştır. Anadolu halılarının Uşak halıları adı altında toplanan bu en önemli grupu henüz etraflıca incelenerek çok değişik ve zengin çeşitleri içinde toplayan bütün tiplerinin özellikleri ve gelişme tarihi bakımından birbiriyle olan ilişkileri aydınlatılmamıştır.

Tablolar üzerinde XVI. yüzyılın ortasından beri görülen Uşak halılarının ancak yüzyılın sonundaki gelişmiş örnekleri zamanımıza kadar gelmiş olup 1584, 1585'teki orijinalleri en eskileridir.

Bunlarda genellikle yün bazen de pamuk kullanılmıştır. m² sinde ortalama 150 000 Gördes düğümü vardır. Çok büyük boyda ve zengin desenli olan Uşak halılarında kırmızı, lâcivert ve sarı başta olmak üzere ikinci derecede yeşil, mavi renkler ve konturlarda siyah renk görülür. Beyaz zeminli Uşak halılarında uçuk renkler kullanılmıştır.

Uşak halılarında madalyonlu ve yıldızlı halılar olarak iki esas tip görülmektedir. Madalyon, İran halılarından gelme bir motiftir. XVI. yüzyıl İran halılarında madalyon nizamı önemli bir rol oynar. Bunlar kitap cildi kapaklarında ve tezhipli sahifelerde olduğu gibi, ortada bütün bir madalyon ve köşelerde çeyrek madalyonlardan ibaret kapalı bir kompozisyon meydana getirirler, sınırları bellidir. Uşak halılarında ise madalyonlar değişik bir görüş ve yeni bir ruh ile ele alınmıştır. Bunlarda sonsuz bir örnek halinde sıralanmış madalyonlardan kesilmiş bir kompozisyon, yani sonsuzluğa bir işaret vardır.

Uşak halıları içinde en önemli grup olan madalyonlu halıların 10 m ye kadar uzun olanları vardır. Bol sayıda kalmış olan bu halılar XVIII. yüzyıl ortalarına kadar devam etmiştir. En iyi cinsleri sarı çiçeklerle doldurulmuş lâcivert zemin üzerine koyu kırmızı ve mavi madalyonlu olanlarıdır. Kırmızı zeminliler daha zengindir, bunların madalyonları hep lâcivert renktedir. Madalyonlu Uşaklarda halının ortası daima tam bir madalyonla belirtilmiştir.

Madalyonların yıldız biçimini almasıyla yıldızlı Uşak halıları meydana gelmiştir. Bunlarda halının ortası belirtilmez ve madalyonların sonsuz örneğe göre sıralanmış olduğu daha açık şekilde belli olur.

Beyaz zeminli Uşak halılarından bir grup, kuşlu halılar adıyla tanınmaktadır. Örneği meydana getiren desenlerin ilk bakışta kuşu andırması yüzünden bu adı almışlardır.

Avrupa müze ve koleksiyonlarında bu çeşit halılardan birçokları saklanmaktadır. En eskileri 4 m uzunluğa kadar varmaktadır. Daha az önemli olan ikinci beyaz zeminli Uşak grupu, kaplan çizgileri ve pars beneklerinden oluşan Çinlilerin çintamani motifine benzer bir örnek göstermektedir.

Küçük boyda diğer bir beyaz zeminli halı, birinci tip Holbein halılarından çıkma bir örnektir. Zemin, karelere ayrılmıştır. Bunların arasına kırmızı birer rozet çiçeği yerleştirilmiştir. Köşeler çeyrek baklavalarla doldurulmuş, böylece dört karede bir baklava oluşturulmuştur. Bu örnek Holbein halılarından çıkan yeni bir kompozisyondur. Bu halı XVIII. yüzyılın ilk yarısından kalmadır. XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar uzanan beyaz zeminli Uşak halılarının bugün mevcut en eski örnekleri XVII. yüzyıldan kalmıştır.

Uşak halıları adıyla tanınan bütün bu halı tipleri, XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıl sonuna kadar 300 yıl süre ile Ana-

dolu halılarının ikinci parlak devrini oluşturmuştur. XVIII. yüzyılda bir gerileme başlamış, bununla birlikte bazı tiplerin örnekleri çok bozulmuş halde zamanımıza kadar yaşamıştır. XVI. yüzyıl sonlarında Uşak halılarının şöhreti bütün Avrupa'ya yayılmıştı. Asil aileler üzerlerinde kendi armaları işlenmiş Uşak halıları sipariş ediyorlardı. Bunlardan birçokları zamanımıza kadar gelmiştir.

Holbein halılarının 3 ve 4. tiplerinden gelişen Bergama halıları geometrik örneklere göre yapılır. Bazan çok üslûplanarak geometrik bir şemaya uydurulmuş bitki motifleri de görülür.

Bunların önemli tiplerinden biri, halı zeminini enine dolduran büyük karelerin üst üste iki veya üç sıra olarak basit biçimde sıralanmasını gösterir. Karelerin ortasına sekizgenler, bazan altıgenler yerleştirilmiş, köşeler üçgenlerle doldurulmuştur.

Bergama halılarından diğer tip, orta motif etrafında gruplaşma gösterir. Büyük motifin üstünde ve altında ikişer küçük motif veya iki büyük motifin alt ve üstünde ikişer küçük motif sıralanır. Motifler sekizgen, yıldız, kare veya kareler içine yerleştirilmiş sekizgen biçimindedir.

En eskileri XVI. yüzyıldan kalmış olan Bergama halıları, Selçuklu halılarının birçok motiflerini ve kûfî bordürlerini günümüze kadar yaşatmışlardır.

Anadolu halılarının klasik biçimleri yanında XVI. yüzyılın 2. yarısında teknik ve dekor bakımından tamamen farklı bir halı grupu görülür. Bunlara "Osmanlı saray halıları" adı verilmektedir. Kumaş, çini, tezhip, cilt kapakları ve kalem işleri gibi bütün Osmanlı sanatı kollarında ortaya çıkan natüralist yaprak ve çiçek dekoru, bu halılarda da kendini gösterir. Bütün diğer Türk halılarından farklı olarak, Osmanlı saray halıları Sine (İran) düğümü ile yapılmıştır. Desenleri çok ince ve zengin olduğu için uçları birbirine daha yakın olan İran düğümü tercih edilmiştir. Düğümler yün ve pamuktandır, ipek düğüm yoktur. Yalnız argaç ve arışlarda bazen ipek kullanılmıştır. Bunların düğümleri de daha sık olup kadifeyi andıran yumuşak bir etki bırakırlar. Zemin ve bordür arasında fazla bir ayrılık yoktur. Hançer gibi kıvrık damarlı yapraklar, rozet çiçekleri, kıvrık dallar ve nar çiçekleri en çok görülen motiflerdir. Bazan tabiata çok yakın lâle, karanfil, sümbül ve güller de dekorlar arasında yer almıştır.

Bu saray halıları da İran halılarının madalyon düzenini alarak yine sonsuz bir örnek haline getirmek suretiyle değiştirmiş ve kendi ruhuna uydurmuştur. Fakat bunlarda madalyonlu Uşaklardan farklı olarak madalyon düzeni ikinci planda kalmıştır. Asıl örnek sonsuzluğa göre çizilmiş bir desendir. Madalyonlar ve köşe dolguları çok küçülüp sonsuz örneğe uymak zorunda kalmıştır. Bu halılar Avrupa müzelerine ve koleksiyonlarına dağılmış olup ülkemizde hiçbir örnek kalmamıştır. Bunlar yüksek sanat gücü ve kompozisyonları bakımından saray halılarının en çok tatmin eden biçimleridir. Son yıllarda ilk defa Kurt Erdmann tarafından ortaya atılmış ve sonra Ernst Kühnel tarafından da kabul edilerek benimsenmiş olan yeni bir düşünceye göre, bu halılar İstanbul sarayından gönderilen örneklere göre Kahire'de yapılmış olmalıdır.

Saray halılarıyla aynı teknik ve özellikle yapılmış yeşil mihrap zeminli bir seccade, İstanbul işi diye Sultan Ahmed camiine vakfedilmiş ve hep bu ad altında tanınarak oradan müzeye alınıp aynı adla envantere geçirilmiştir. Arış ve argaçlar ipekten, yeşil, kırmızı, sarı ve kahverengiler çok ince yumuşak ve parlak yünden, beyaz ve açık mavi renkler pamuktan yapılmıştır. Seccade epeyce yıpranmış haldedir. Bunun çok iyi korunmuş diğer bir örneği Berlin Müzesinde bulunmaktadır ve 1610 tarihlidir.

İstanbul seccadesi ise Sultan Ahmed camiinin tamamlanması tarihinde (1617) mihrabın önüne konulmak üzere buraya bağışlanmış olmalıdır. I. Sultan Ahmed'in seccadesi diye tanınan ve belki de caminin hünkâr mahfeline konulmak üzere yapılmış diğer bir seccade, halen Topkapı Sarayında hazine deposunda bulunmaktadır. Bu seccadenin fıstıkî renk mihrap nişinin ortasında koyu kırmızı sivri oval madalyon dolgusu vardır. Köşe dolguları krem rengi bir zemin üzerine firuze kıvrık dal ve rumîlerden meydana gelmiştir. Bordür bu tip seccadelerin klasik bordürlerine benzemektedir.

Örnekleri sürekli değişiklik gösteren ve zenginleşen Osmanlı halılarının geleneği İzmir işi denilen seccadelerde, Hereke seccadelerinde günümüze kadar yaşamağa devam etmiştir. Bundan anlaşıldığına göre, saray halılarının muhakkak surette ve yalnız Kahire'de yapılması şart değildir. Bunların İstanbul'da veya Bursa'da da yapılabileceği ileri sürülebilir.

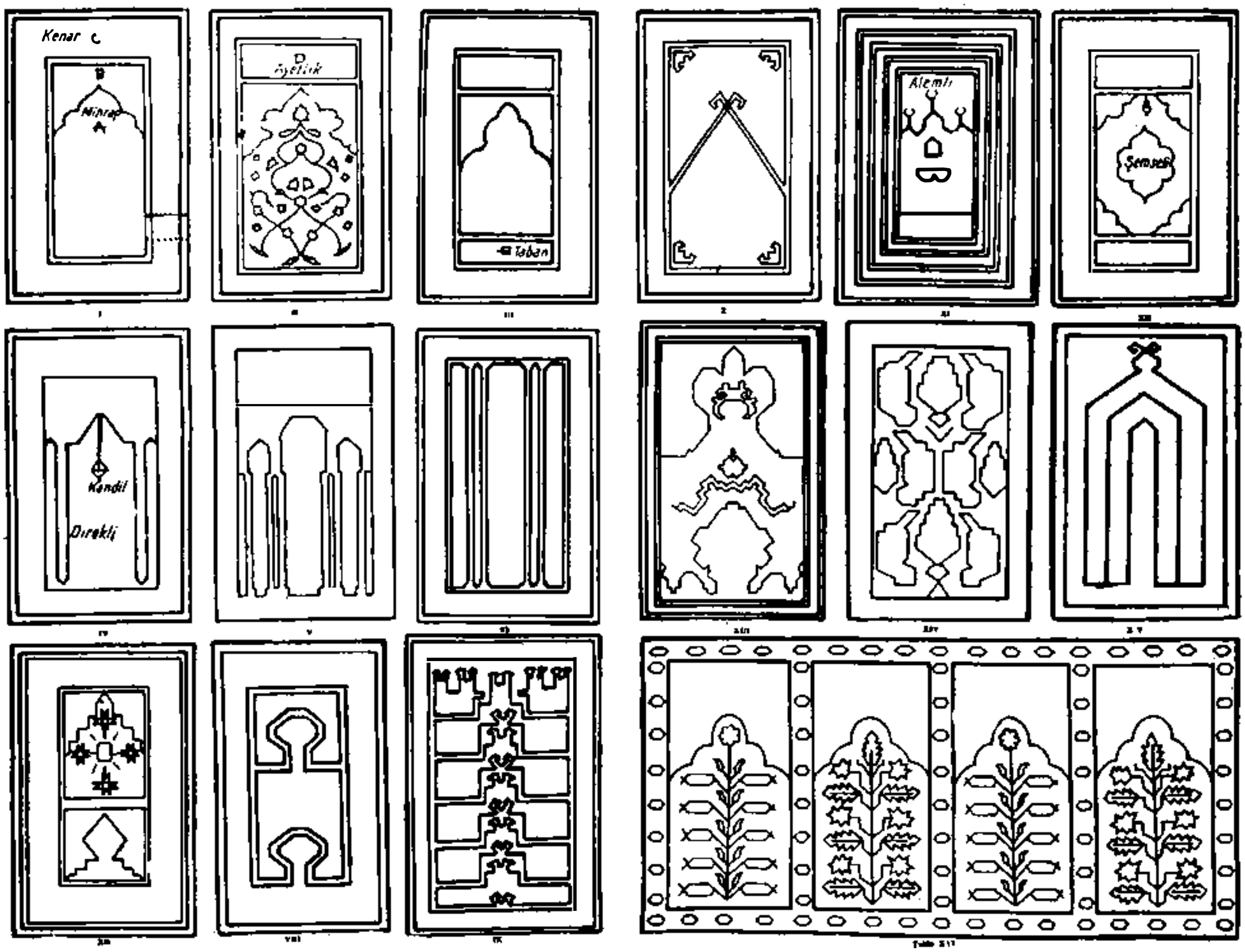
XVII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da geniş ölçüde yapılmağa başlayan seccadeler Türk halı sanatının son klasik devrini oluşturmuştur. Bunların en eski örnekleri XVIII. yüzyıldan kalan üç seccadedir. Eski devirlerden fazla seccade kalmamıştır, çünkü çok kullanılma yüzünden bunlar tamamıyla yıpranarak ortadan kaybolmuşlardır.

XVII. yüzyıldan itibaren saray halılarına dayanan saf seccadeler çeşitli örnekler halinde bol miktarda yapılmağa başlanmıştır. Bunlar daima yenilik arayan değişik renk ve dekorlarıyla çekici kompozisyonlar meydana getiriyorlar. Her biri ayrı saf seccadeler olan bu halılardan birer detay alınarak yan yana konulmuştur. Mihrap zemini daima tek renkli olmakla birlikte çok defa zengin motiflerle doldurulmuş, ortasına bir madalyon üstüne bir kandil motifi, ayak yerlerine de işlemeli takunya motifleri yerleştirilmiştir. Natüralist bir çiçek ve yaprak dekoru, bütün Osmanlı sanatında görüldüğü gibi, bu seccadelerde de tam anlamıyla hâkim olmuştur. Erik çiçekleri, lâle, karanfil, gül ve sümbüller zaman zaman tam bir bahar havası yaratıyor.

XVII. yüzyılın sonlarına doğru gittikçe artan ve çeşitleri zenginleşen seccadeler arasında Gördes seccadeleri, kıvrak konturlu mihrap tipleri ve iki tarafta bazan görünen dekoratif sütuncukları ile dikkati çekerler. Böyle iki tarafında sütuncuklarla dekorlu olanlara marpuçlu Gördes denilmektedir. Bunların çubuklu ve ibrikli diye anılan cinsleri vardır. Mihrap zemini lâcivert, mavi, kırmızı veya yeşil olur. Lâcivert zeminli olanlar çok kıymetlidir. Mihrabı beyaz zeminli Gördes seccadeleri de pek nadir olarak görülür. Altta ve üstte iki mihraplı olan tipleri belki de gelinlik çeyizi olarak hazırlandığından bunlara kız Gördes adı verilmektedir. Bunların renkleri krem, kırmızı ve mavidir, yünleri de kısa ve donuktur.

Gördes seccadeleri, Osmanlı saray halıları cinsinde yapılmış olan seccadelerle en fazla yakınlık gösteren gruptur. Onların etkisi altında yapıldıkları düşünülebilir. Bunların çok değişik ve zengin çeşitleri vardır.

Gördes seccadeleriyle Kula seccadeleri arasında benzerlikler görülür. Kula seccadelerinde mihrap nişi

TÜRK SANATI: Değişik desenlerde namaz seccadeleri: 1. Kula, 2. Âyetlik, 3. Taban, 4. Kandilli, 5. Direkli, 6. İki çifte direkli, 7. Merdivenli, 8. Halkalı, 9. Setli, 10. Ehramlı, 11. Alemli, 12. Şemseli, 13. Bulutlu, 14. Şematik motifli, 15. Ayaklı, 16. Saf seccadesi (Hayat ağaçlı)

daha sadedir, üçgen şeklinde düz veya basamaklı olur. Mihrap nişinin üstünde yatık bir dikdörtgen (kitabelik) uzanır. Bordürler çeşitli ince şeritlerle doldurulmuştur. Sayıları ona kadar çıkan bordürler bazan hep aynı genişlikte, bazan biri asıl bordür olarak daha geniş tutulmuştur. Kula seccadelerinin renkleri Gördes'ten daha mattır. Sarı, mavi ve kırmızı çok kullanılmıştır. Bordür sahası çok geniş olanlar vardır. Fakat Kula seccadelerinin en göze çarpan tipleri mihrap zemini manzara motifleriyle doldurulmuş olanlarıdır. Bunlarda küçük evlerle bir tür servi ve ağaçtan ibaret mihrap, zemininin iki tarafına üst üste sıralanmıştır. Basamaklı mihrap üçgeni iki taraflıdır. Ortası birbiri üzerine bindirilmiş iri çiçek motifleriyle bir eksen halinde belirtilmiştir.

Konya'ya yakın olan Ladik seccadeleri yumuşak yünleri ve parlak renkleriyle göze çarparlar. Kalite bakımından Gördes ve Kula'dan sonra gelir. Bunlarda mihrabın alt veya üst tarafından yan yana sıralanan uzun bir sap halindeki lâle, çiçek veya ağaç motifleri bulunur.

Yine Orta Anadolu'da Kırşehir'in seccadeleri iki veya üç konturlu mihraplarıyla oldukça tanınmıştır. Bunlarda iki veya üç çeşit kırmızı renk vardır. En çok kullanılan renkler kırmızı, mavi, yeşil ve kremdir.

Mucur (Kırşehir'in ilçesi) seccadeleri de Kırşehir seccadelerine çok benzer. Yalnız, bunlarda mor renk de kullanılmıştır.

Milas seccadeleri canlı ve parlak renkleriyle dikkati çeker. Bunlarda mihrap çok defa üst kısmında bir baklava teşkil etmektedir. Bazan mihrap zemini bordür sahası genişliğinin ancak yarısı kadar kalıyor. Zemin çok defa koyu şeftali kırmızısı, bordürler sarı yeşildir. Beyaz ve erguvanî renklerle lâcivert de görülür. Bunların bilinen bir özelliği de bordür şeritlerinde görülen parlak sarı renktir. Milas seccadeleri Gördes seccadelerinin biçimlerini Uşak ve Bergama etkileriyle birlikte sürdürmektedirler. Bunlar genellikle karışık bir kompozisyon gösterirler ve melez halılar adıyla tanınırlar.

Bunların dışında Anadolu'da görülen Bergama vb. gibi diğer seccadeler, yukarıda görülen tiplerin az çok değişmiş şekillerinden başka bir şey değildir.

Hayvan postu motifi ile yapılmış seccadeler de Türk halı sanatı içinde çok ayırıcı nitelikte bir grup oluştururlar. Bunlarda benekli pars postunun gerilmiş şekli üslûplanmış halde halının bütün zeminini doldurmaktadır. Hayvan postu

üzerinde namaz kılmak eskiden beri devam eden bir âdet olduğundan post motifinin seccadelerde kullanılması pek tabiîdir. Bu seccadelerin en eskileri XVII. yüzyıldan kalmadır.

Türk minyatür sanatı : T. S.'nın bütün kollarında olduğu gibi, resim sanatının da kökleri Orta Asya'ya, daha doğrusu Türkistan'da Tarım bölgesine dayanır. Resim sanatında Türkler Mani, Buddha ve İslâm olarak üç ayrı din çerçevesinde eserler vermişlerdir. Böylece eski Türk resmi VIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar bin yıldan fazla bir zamanı içine alan dünyanın en eski resim sanatlarından biri olmaktadır.

Eski Türk resminin en ileri eserlerini Uygur Türkleri vermiştir. Doğu Türkistan'da Hoço (bugünkü Karahoca) şehri harabelerinde bulunan VIII ve IX. yüzyıla ait Maniheist duvar resimleri (fresk) ve minyatürler, Türk resminin bugüne kadar bilinen en eski eserleridir. Bu fresk ve minyatürler, tarım bölgesi araştırmalarını yapan A. von Le Coq tarafından burada bulunan birçok heykelle birlikte renkli olarak mükemmel bir şekilde büyük kitaplar halinde yayınlanmıştır. Bu fresk ve minyatürler 1920'den sonra Berlin Müzesine getirilmişti. Son harpteki hava saldırılarında bir kısmı yanmışsa da, hâlâ bu müzede saklanmaktadırlar.

Uygurlar ikinci din olarak Buddhizmi kabul ettiler. Uygur ressamlarının bu dine ait en önemli eserleri Murtuk civarında Bezeklik şehrindeki bir tapınakta bulunmaktadır.

Bu fresklerde, resimlerini yaptırmak isteyen kimseler tasvir edilmiş, böylece Hint rahipleri, Çin papazları, Toharlar ve İranlılar gibi çeşitli insan grupları bir arada gösterilmiştir. Uygur prensleri ve mabede adak getiren kafileleri gösteren tasvirler çok gerçekçi bir görüşle resmedilmiştir. Adak getirenlerin başlıkları, bunların çeşitli bölgelerden geldiğini gösteriyor. Ön planda üç tuğlu başlıklar Uygur Türklerine aittir. Minyatürlerde ise rahipler, adak getirenler ve müzisyenler canlandırılmıştır. Kompozisyon simetrik bir sıralama halindedir. En çok koyu mavi ve kırmızı olmak üzere hep parlak renkler kullanılmıştır. Çiçek dalları ve üzüm salkımları sık görülen süslerdir. Minyatürlü kitaplardan başka, büyük resimli sayfalar da kalmıştır. Bunlar tapınaklarda saklanarak ayinlerde kullanılıyordu.

Uygur devletinin dağılmasıyla sanat hareketleri de zayıflamış, fakat Uygur Mani minyatürleri sonraları yine Selçuklu Türkleri tarafından geliştirilen İslâm minyatürlerinin kaynağı olmuştur.

Tarım bölgesi manastırlarında IX. yüzyıldaki parlak resim sanatı eserleriyle İran'da XIII. yüzyıl Moğol hâkimiyeti arasındaki devirden Uygur fresk ve minyatürlerine ait hiçbir eser kalmamıştır. Fakat bu zamanlardaki Moğol devletlerinin bütün memur ve kâtipleri Uygurlardan alınmış olup yazıları da Uygur yazısı idi. Argun Han'ın Tebriz civarındaki merkezi Arguniye'de ve Gazan Han'ın Horasan'ın birçok şehirlerinde yaptırdıkları Buddha tapınaklarını ve bunların fresklerini yapan ressamlar hep Uygurlardı. Sonradan Gazan Han Müslümanlığı kabul edince bütün bu eserler onun emriyle tahrip edilmiş, bu arada ipek, kâğıt ve tahta üzerine yapılmış sayısız resim de yakılmıştır. Fakat Moğol devletleri iyice teşkilâtlandıktan sonra sanat hayatında da bir gelişme olmuş ve onlarla birlikte Bağdad, Meraga ve Tebriz'e gelmiş olan Uygur kâtip ve ressamları yeniden geniş bir çalışma sahası bulmuşlardır.

İlhanlılardan Ölceytü Hudabende (1307 - 1314) zamanında yazılmış olup birçok sayfası Londra ve Edinburgh'da bulunan Reşideddin'in *Camiü't - tevarih* adlı eserinin minyatürleri Moğollar zamanındaki Uygur resminin en kıymetli ve karakteristik eserleridir. Bu kitaptan 1314 tarihli bir minyatürle VIII ve IX. yüzyıl Bezeklik fresklerinden biri karşılaştırılınca aradaki bağlantı ve benzerlik açıkça göze çarpar. Her ikisinde de etrafı dağlarla çevrili bir göl manzarası, birinde göl içinde balıklar, diğerinde bir ejder olarak tasvir edilmiştir.

Buddhizm, Hristiyanlık ve İslâmlık gibi dinlerle ilgilenen kozmopolit Moğol sarayında çekingenlik kaybolmuş, Muhammed'in hayatı da dahil, her çeşit tasvire yol açılmıştır. İnsan tipleri, elbiseler ve silâhlar Türk - Moğol tarzında olup, manzaralarda ise Çin üslûbu tercih edilmiştir.

Timurlular devrinde ve XV. yüzyılın ilk yarısında Herat şehrinde Şahruh'un sarayında gelişen minyatür üslûbunda Uygurların rolü kesin olarak bilinmemekle birlikte burada kendini belli eden Çin resmine yakınlık her halde Uygur ressamlarının etkisiyle olmuştur, denilebilir. İran minyatürünün daha sonraki gelişmesinde Uygur ressamlarının rol oynadığı sanılıyor.

Bağdad'da ilk İslâm minyatür okulunun meydana getirilmesi şerefi de Selçuklu Türklerine aittir. XII. yüzyılda Yunancadan Arapçaya çevrilen kitapların içindeki desenleri yapmakla başlayan bu sanat, hikâye edebiyatına da mal edilerek hikâyeler minyatürlerle canlandırılmıştır. Bu ilk minyatürler desenlerindeki emniyet ve renklerindeki uyumluluk bakımından aynı devir Batı minyatürlerinden daha üstündür. Bu parlak minyatür sanatı Selçuklu sultan ve emîrlerinin kâtipleri olan Uygurlar tarafından yaratılmış ve geliştirilmiştir.

XIII. yüzyılın ilk yarısından Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığı No. 741'de bulunan *Varka ve Gülşah* mesnevîsinde 71 minyatür vardır. Bunlar Türk - İran sınırı yakınında Hoy şehrinden Azerbaycanlı Abdülmümin bin Muhammed el-Nakkaş imzalı bir ustanın elinden çıkmıştır. Bunun oğlu olduğu anlaşılan Hüsameddin el-Hasan da münşî, bilgin ve şair olup 1258 yılında Kastamonu bölgesinde Çobanoğulları Beyliğinin hükümdarı Yavlak Arslan'a *Nüzhetü'l - küttab ve Tuhfetü'l - ahbab* adlı bir eser ithaf etmiştir. *Varka ve Gülşah* minyatürleri Büyük Selçukluların seramik sanatından ve fresklerden tanıdığımız tiplerini devam ettirmektedir. Dr. Özergin'in araştırmalarına göre, Konya Karatay medresesi vakıfnamesinde onun adı geçmekte, XIII. yüzyıl Anadolu Selçuklu neshiyle yazılmış olan bu eserin Konya'da meydana getirilmiş olması kuvvetle ileri sürülmektedir.

Bundan sonra Anadolu Selçukluları ve Osmanlıların ilk devrinde minyatür sanatı devam etmiş, fakat eserler zamanımıza gelememiştir. Konya sarayında çalışan birkaç ressamın ve Osmanlıların ilk devirlerindeki sanatkârların yalnız adlarını biliyoruz, eserleri kaybolduğundan bunlar hakkında bir fikrimiz yoktur. Ancak İstanbul'un fethinden sonraki Osmanlı minyatür sanatının gelişmesini az çok takip edebiliyoruz.

Anadolu'da Türk minyatür sanatının başlangıcına ait, az olmakla birlikte, birtakım karakteristik yazmalar kalmıştır. Selçuklulardan sonra, Anadolu'daki resim sanatı hakkında tam bir fikir vermemekle birlikte bu yazmalar klasik Osmanlı minyatürlerinin üslûbuna hazırlık olarak görülebilir. İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kt. No. 2153'te Fa-

tih'e mal edilen albüm içinde üslûp birliği gösteren, oldukça bol sayıda renkli ve kara kalem bir grup minyatür resimlerinin altına sonradan lâkap olarak Mehmed Siyah Kalem imzası atılmıştır. Onun resimlerinin itina ile bir araya toplanması, Osmanlı sarayınca çok sevilen ve tanınan bir ressam olduğunu gösterir. E. Kühnel'in de kesinlikle belirttiği gibi, "XV. yüzyıldan kalan bu minyatürler, şüphe götürmeyecek kadar Türk kökenlidir. İran'dan kesinlikle ayrıdır." Bunlar, Doğu Asya resminden bazı etkilerle natüralist bir üslûp göstermektedir. Anadolu'da Türk resminin çok orijinal bir başlangıcı olan bu eserlerin aynı kuvvette bir gelişmesi olmakla birlikte, sonraki Türk minyatürlerinde belli olan alaylı, grotesk ifade, Kühnel'in işaret ettiği gibi, onun devamı sayılabilir. Mehmed Siyah Kalem'e mal edilen bu resimlerle Uygur resmi arasındaki bağlantı, demon resimlerinin benzerliğinden belli olur. Berlin Müzesinde saklanan, Hoço'da bulunmuş kâğıt üzerine çini mürekkebi ile Uygur demon tasviri canlı bir kaynaktır. Diğer minyatürler Orta Asya Türklerinin tiplerini ve kıyafetlerini canlandıran tamamiyle realist tasvirlerdir.

Avrupa'da İslâm minyatürlerine ait eserlerde Türk minyatürlerine bir iki cümle veya sayfadan fazla yer verilmez. İran minyatürleri daima ilk planda ve geniş ölçüde yer alır. Bunun sebepleri üzerinde kısaca durmak yerinde olur. İran minyatürcülüğü XIV. yüzyıl İlhanlılar zamanında onların saraylarında çalışan Uygur ressamlarının getirdikleri Uzak Doğu ve Orta Asya resminin etkisi altında başlamıştır. Daha sonraki devirlerde de Türk ressamları çok defa hâkim bir mevki almışlardır. XV. yüzyılın ilk yarısında Herat'ta Şahruh'un sarayında Uygur ressamları büyük bir anlayış ve ustalıkla Çin, Uygur ve İran resmini birbiriyle kaynaştırıyorlardı. Gıyaseddin'in *Hümâ Hümâyun* adlı minyatürü bu zamanda Herat'ta yapılmış bir şaheserdir. Bu minyatür İranlı prens Hümayun'un rüyasında görüp âşık olduğu Çinli prenses Hüma'yı aramaya çıkıp nihayet sarayının bahçesinde ona rastladığı anı canlandırmaktadır. Baştan başa renkli çiçeklerle dolu saray bahçesinde iki nedimesi arasında Hüma ve ön tarafta Hümayun çiçekler arasında ayakta gösteriliyor. Çok büyük bir ihtimalle Uygur ressamı olan Gıyaseddin'in İran minyatürünün daha sonraki gelişmesinde rol oynamış olması düşünülebilir.

İran'da minyatürcülük XV. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar devam etmiş, bundan sonra kendileri de Türk olan Safevîlerin sarayında Rıza Abbasî ve diğer nakkaşlar elinde Batı resminin etkilerine kapılmakla birlikte çok ince bir natüralizmle yeni bir üslûp meydana gelmiştir.

İran minyatürlerinin asıl konusu, Orta Çağda hep görüldüğü gibi, sadece millî edebiyattan alınıyordu. Bunlarda gerçek hayat pek nadir görülür. Bilinen bazı sahneler tertip edilerek bunların içerisine çeşitli figürleri yerleştirmek yolu tutulmuştur. Örnek olarak Husrev ile Şirin hikâyesinde Husrev'in Şirin'i dağda bir su birikintisinde yıkanırken görmesi gibi bir sahne doyurucu bir kompozisyon halinde tespit edilince artık buna bağlı kalınıyor. Sultan Muhammed gibi bir ustanın şaheseri meydana gelinceye kadar kaliteyi yükseltmek için inceltmeler ve düzeltmelerle yetiniliyordu.

Osmanlı minyatürlerinde millî edebiyata ait sahneler yoktur. Bazan İran minyatürlerinin arka plan şeması ele alınıyor ve tamamıyla gerçek olaylarla canlandırılıyor. Bu minyatürlerde genellikle çeşitli gerçek vakalar ve savaş sahneleri en çok görülen konulardır. İran'da pek sık tasvir edilen Firdevsî'nin *Şehname*'si yerine, XVI ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı sultanlarının hayatlarını hikâye eden *Hünername, Surname* gibi eserler başta gelir. Osmanlı minyatürlerinde aynı kompozisyonu ele alıp sürekli olarak onu inceltme ve düzeltme diye bir şey yoktur, bütün tarihî sahneler bir defaya mahsus olarak tasvir edilir.

Çelebi Sultan Mehmed zamanında o zamanki Anadolu'nun önemli bir kültür merkezi olan Amasya'da 1416'da tamamlanan Türkçe manzum yazma, XV. yüzyıl başında Osmanlı minyatür sanatının yüksek kalitesini gösterir. Bu, Hacı Baba adı ile tanınan Sivaslı hattatın yazdığı Ahmedî'nin *İskendername*'si Paris Bibliothèque Nationale'de bulunmaktadır. İçinde 20 minyatür vardır. Burada kırmızı zemin üzerine beş figürle bir kabul ve konuşma sahnesini canlandıran minyatür, Uygur Selçuklu üslûbunu devam ettiriyor. Altın yaldızlı kaftan giymiş, başında tacı ile bağdaş kurmuş esas figür, bir portre özelliği gösteriyor. Bu minyatürleri yapan sanatçının kim olduğu bilinmemektedir.

1465'te Amasya'da Darüşşifa'nın baştabibi Sabuncuoğlu adı ile tanınan Şerefeddin, operatörlük üzerine *Cerrahiyetü'l - haniyye* adı ile Türkçe bir tıp kitabı yazarak Fatih Sultan Mehmed'e takdim etmiştir. Çeşitli hastalıkların nasıl ameliyat edileceğini anlatan 140 minyatürlü bu yazma Paris Bibliothèque Nationale'dedir. Basit figürlü sahnelerin en açık ve canlı şekillerle kavrandığı bu minyatürlerde tam bir gerçekçilikle öğretici karakter hâkim olmuştur. Bu öğretici karakteri yüzünden minyatürlerin kalitesine önem verilmemiş, şematik figürlerle konu canlandırılmıştır. Bu yazmanın 47 minyatürlü daha basit bir kopyası İstanbul, Fatih Kütüphanesinde (Ali Emirî böl.) bulunmaktadır.

En eski Osmanlı minyatürü Fatih Sultan Mehmed zamanından kalmıştır. Sanat hareketlerinin büyük koruyucusu Fatih'in papaya mektup yazması üzerine üç tanınmış İtalyan ressamı İstanbul'a gönderilmiştir.

Aynı devirde Türk ressamları da İtalya'ya gitmiştir. Bunlardan Sinan bey Venedik'te çalışmış, sonra memleketine dönmüştür. Bursalı Ahmed adında bir öğrencisi de vardı. Nakkaş Sinan beyin Fatih'i oturmuş halde gül koklarken canlandıran portresi onun sanatının kuvvetini ve sınırlarını göstermektedir. Anatomi çalışmalarına önem verilmediğinden vücut bol elbiselerle ustalıkla kapanmıştır. Elbise kıvrımları XV. yüzyıl yukarı İtalyan erken Rönesans üslûbunun etkilerini gösteriyor. Fakat her şeye rağmen portre büyük bir inandırma gücüyle Fatih'in yüksek kişiliğini belirtmektedir. Ciddî renklerle geniş elbiseler vücut hatlarını gizlediğinden baş ve yüz ifadesi büsbütün kuvvetlenmiştir. Fatih içi beyaz kürklü mavi bir kaftan, yakası ve kolları kırmızı, yeşil, kahverengi kalın bir entari, büyük beyaz sarıklı vişne çürüğü bir kavuk giymiştir. Gözleri elâ, sakalı koyu kumraldır. Sol elinde bir mendil tutarak sağ elindeki gülü koklamaktadır. Vücut cepheden, baş yarım profilden gösterilmiştir.

Fatih zamanında yerli ve yabancı ustaların meydana getirdiği diğer resim ve minyatürler kaybolmuştur. Dublin Chester Beatty koleksiyonunda bulunan Sultan II. Bayezid (1481 - 1512) zamanında ve onun için yazılmış olan *Süleymanname*'de XV. yüzyıl sonundan veya XVI. yüzyıl başından tam sayfayı kaplayan iki minyatür vardır. Bunlardan biri 7 yatay sıra halindeki figürlerden meydana gelmiştir. Diğer sayfa 6 yatay sıra içinde, bazıları maskeli insan figürleriyle hayvan ve çeşitli kuş figürlerinden iba-

rettir. Üç sırayı dolduran maskeli figürler Topkapı Sarayında Fatih albümünde Mehmed Siyah Kalem imzalı resimlerle çok yakın bir benzerlik gösteriyor. Bu hal Fatih Sultan Mehmed devrindeki ileri resim sanatının Sultan II. Bayezid zamanında henüz canlılığını ve gücünü koruduğunu gösterir. Ne yazık ki bu zamanda yapılmış diğer minyatürler günümüze kadar gelmemiştir. Mevcut iki minyatürden anlaşıldığına göre, bunların kalitesi daha sonra Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman zamanında yapılan minyatürlerden çok daha yüksek ve incedir. Bunlar Fatih devrinden sonra bugüne kadar bilinen en eski Osmanlı Türk minyatürleridir. Yavuz Sultan Selim zamanındaki çalışmalar hakkında ise bilgimiz yoktur.

Buna karşılık Kanunî Sultan Süleyman zamanından bol miktarda eser kalmış, onun idaresi altında Osmanlı minyatürcülüğü en canlı devrini yaşamıştır. Yüzyılın 2. yarısına kadar figürsüz olarak şehir, kale ve liman manzaralarını çok defa şaşılacak bir doğrulukla canlandıran bol sayıda minyatürler, Nasûh el-Silâhî eş-şehir bi-Matrakî adlı sanatkâra bağlanmaktadır. Bunlardan birincisi ve en önemlisi İstanbul Üniversite Kütüphanesinde bulunan *Beyan-ı menzil-i sefer-i Irakeyn*'i, Nasûh el-Silâhî tarafından 1537 yılında yazılmış ve minyatürleri yapılmıştır. Kanunî Sultan Süleyman'ın, 1534 - 1535 İran ve Irak seferine katılan Nasûh, 128 minyatürle İstanbul'dan Tebriz'e gidiş ve Irak üzerinden dönüş yolu üzerinde, konak yerlerini tasvir eder. İstanbul, Tebriz, Bağdad, Haleb, Diyarbakır gibi büyük şehirler, o zamanki durumları ile büyük bir ustalıkla resmedilmiştir. Kısa sürede seçilen bazı konaklar ve önemli merkezler, basit bir şema olarak gösterilmiştir. Mimarî eserler, surlar, kaleler ve şehirlerin karakteristik özellikleri çok canlı bir üslûptadır. Derin tabiat sevgisi ile dağlar, ağaçlar, tavşan, karaca, geyik, ördek gibi hayvanlar, canlı renkleri ile minyatürlere neşeli, iç açıcı bir ifade vermektedir. Diğer iki yazma, *Tarih-i Sultan Beyazıd* ile *Süleymanname* (Tarih-i Feth-i Şikloş, Estergon, Ustoni Belgrad)'dir. Bunlar, yarı harita özelliğinde minyatürler olmakla birlikte en gerekli ve önemli detaylar üzerinde durulmuştur. Sultan II. Bayezid ile Şehzade Cem Sultan'ın savaşlarını Gülek, İnebahtı, Modon kale ve limanlarını gösteren 10 minyatürlü yazma, XVI. yüzyıl ortasında hazırlanmıştır. Bunlarda hareketli desenlerle şematik olarak kale ve limanların en önemli tarafları belirtilmiştir.

Süleymanname, Kanunî Sultan Süleyman'ın 1543 Macaristan seferi ile Barbaros'un aynı tarihte Akdeniz seferindeki şehir, kale ve limanları bir arada, 32 minyatürle canlandırmaktadır. Akdeniz seferini anlatan ilk bölümde, gemilerin hâkim olduğu Nis, Tulon, Cenova şehirleri surları ve binaları ile resmedilmiş, ikinci bölümde Budin, Peşte, Estergon, Ustoni Belgrad ile şehirler arasındaki konak yerleri, ağaçlar, çiçekler ve tepelerle *Sefer-i Irakeyn* minyatürlerine çok yakın inceliklerle zenginleştirilmiştir. Her üç yazmada minyatürler, figürsüz olarak, bazan desenlerle tezat halinde mavi, yeşil, sarı, kırmızı renkler ve yer yer altın yaldızla canlandırılmıştır. Bu çeşit yarı harita minyatürlerin öncüsü Topkapı Sarayı Müzesi (H. 642)'nde kayıtlı 1525 - 1526 tarihli Pirî Reis Atlası *(Kitab-ı Bahriye)*'nda, Niş, Kron, Modon, Cenova limanları, kompozisyon ve topografya bakımından bunlara örnek olmuştur. Bu tarzda Nasûh el-Silâhî her halde elindeki kaynaklara göre katılmadığı seferlerin konak yeri ve kalelerini de çizmiştir. Yanında çalışan diğer nakkaşların da bazı minyatürlerde ona yardım etmiş olmaları düşünülebilir. Çünkü onun üslûbunda olmakla birlikte, tarihi, yazarı ve nakkaşı belirtilmemiş olan son iki yazmanın minyatürlerinde epey kalite farkı görülür. Sonraları, tarihî konuları ele alan Osmanlı minyatürlerinin sağlam kompozisyonu, mimarî eserlerin, kale ve burçların gerçeğe uygun tasviri, Nasûh'la başlayan bu minyatür üslûbunun gerçekçiliğine dayanmaktadır.

1558 tarihli *Süleymanname,* Azerbaycan'dan gelen bir hattat, Şirvanlı Ali bin Emin Beyk'in istinsah ettiği Mesnevî tarzında Farsça bir eser olup Kanunî Sultan Süleyman devrindeki olaylar, onun huzura kabul, av eğlence sahnelerini, savaş ve zaferlerini 69 minyatürde canlandıran çok önemli bir eserdir. Yazarı Şehnameci Fethullah Arif Çelebi'dir. Yerli ve yabancı nakkaşların, çeşitli üslûplardan meydana getirdiği zengin minyatürler, orijinal cilt ve tezhiple birlikte, Osmanlı minyatür sanatının doğuşunu haber vermektedir. Doğudan ve batıdan gelen çeşitli etkiler, gerçekçiliğin hâkim olduğu güçlü bir üslûp içerisinde ustalıkla işlenmiştir. Kompozisyonlarda canlı ve yaratıcı bir araştırma ile en uygun desenlerin geliştirilmesi gayreti göze çarpar. Çeşitli sahnelerde bir arada görülen Macarlar, İranlılar ve Türkler, kıyafetlerinin ve silâhlarının bütün özellikleri ile çok doğru bir gözlem sonucu tasvir edilmiştir. Kanunî Sultan Süleyman'ın ve bir şehzadesinin hazır bulunduğu Mohaç savaşında, zırhlar, bayraklar, silâhlar ve kıyafetler, tam gerçeğe uygun olarak gösterilmiş ve savaş kompozisyonu daha sonraki minyatürlerde devam etmiştir. Ağır zırhlı süvarileri ile hiç zırh taşımayan tüy gibi hafif sipahilerin karşılaşması, çok canlıdır. Av sahnelerinde, avcı süvarilerin ve hayvanların birbirine girdiği hareketli karışık kompozisyon, heyecanlı atmosferi çok canlı olarak aksettiriyor. Kabul ve eğlence sahnelerindeki detaylarda eski Türk geometrik süslemelerine bütün zenginliği ile ve itinalı olarak yer verilmesi burada başladığı biçimde daha sonraki minyatürlerde de sürmüştür. Eğlence sahnelerinde henüz gerçekçilikten uzak yapay bir atmosfer hüküm sürmekte olup, daha sonra, *Surname*'deki gösterişli kompozisyonlar yanında bunlar çok fakir ve cansız kalır. Macar ve İranlı nakkaşların Türk sanatkârların idaresi altında ve onların kompozisyonlarına göre atölye çalışmalarına katıldığı, minyatürlerde hâkim olan üslûptan ve birçok detaydan açıkça belli olmaktadır.

Kanunî Sultan Süleyman'ın son yıllarında, bu üslûbun artık durulmuş olduğu görülüyor. Onun ölümünden sonra, Ahmed Feridun Paşa'nın, Sokullu Mehmed Paşa adına 1568-1569'da yazdığı Türkçe *Nüzhetü'l-ahbar der sefer-i Sigetvar*'daki 20 minyatür, Kanunî zamanında yetişen usta nakkaşların bu üslûbu, yüzyılın sonuna kadar yürütecek güçte olduklarını göstermektedir.

Kanunî'nin saray nakkaşlarından biri Nigârî adı ile tanınan Haydar Reis idi. Haydar Reis aslen denizci olup İstanbul'da doğmuş, 1572'de seksen yaşlarında ölmüştür. Onun Topkapı Sarayı Müzesinde bulunan 20 x 40 cm çapındaki minyatürleri, çok koyu bir fon üzerine yapılmış olup çehrelerindeki ifade gücü ve portre benzerliği ile hayret uyandırmaktadır. El ve ayaklara önem vermemiştir. Sanat gücü, baş ve çehre üzerinde toplanmıştır. Kanunî Sultan Süleyman'ı yaşlı halinde canlandıran minyatürü en karakteristik eserlerinden biridir. Hünkârın bütün vücudu elbiselerle kapanmıştır. Arkasına açık mavi atlasla kaplı hafif bir kürk giymiştir, başında sorguçlu bir kavuk, sağ elinde men-

dili vardır. Büyük hükümdar bahçede yavaş yavaş dolaşırken sade bir görünüşle tasvir edilmiş, fakat yalnız onun yüz hatlarıyla haşmetli bir görünüm yaratılmıştır. Birkaç adım gerisinden iki silâhtar sultanı takip ediyor, bunlardan biri elinde onun kılıcını tutmaktadır. Her ikisi de derin bir saygı havasına bürünmüştür.

Nigârî, Barbaros Hayreddin Paşa'nın da ihtiyarlık çağında bir resmini yapmıştır. Büyük denizcinin başında iri bir kavuk, sırtında kaplan benekli içi kürklü kırmızı bir kaftan ve mavi bir entari vardır. Sağ elinde Kanunî Sultan Süleyman'ın hediye ettiği kıymetli asayı tutuyor, sol eliyle karanfil kokluyor. Kumral sakalı, bıyıkları, hatta kaşları artık ağarmıştır. Portre yarım profilden resmedilmiştir. Bütün Akdeniz'i titreten Barbaros, ciddî ve keskin bakışlar ve dinç hareketleriyle ihtiyarlık çağında da düşman üzerine atılmağa hazır bir denizcinin enerjik ifadesiyle başarılı bir biçimde resmedilmiştir.

Nigârî'nin Sultan II. Selim'i ok atarken arkasında bir silâhtar, önünde hedef tutan doğancıbaşı ile birlikte gösteren diğer bir minyatürü vardır. Bundan başka, Paris Millî Kütüphanesinde bulunan ve orijinallerinden yapılmış iki portre kopyası da ona mal edilmektedir. Bunlar Charles Quint'in bir portresiyle I. François'nın Clouet tarafından yapılmış bir portresinden kopya edilmiştir.

Topkapı Sarayında birçok yazmaların sayfalarını süsleyen on bin kadar minyatür adeta millî bir resim galerisi halinde bir araya toplanmış bulunmaktadır. Bunlar arasında Kanunî Sultan Süleyman'ın nakkaşbaşısı Osman tarafından yapılan minyatürleri, tarihî minyatürlerin birden canlanmasına yol açmıştır. 1550 - 1590 tarihleri arasında eserlerini hazırlamış olan Osman'ın, *Hünername* adlı iki ciltlik yazma içinde 160 minyatürü vardır. Birinci cilt, Osman Bey'den başlayarak Kanunî Sultan Süleyman'a kadar Osmanlı hükümdarlarının hayatını ve savaşlarını anlatmaktadır, 65 minyatürlüdür. İkinci cilt, Kanunî Sultan Süleyman'ın doğumundan ölümüne kadar hayatı ve savaşlarından bahseder, 95 minyatürlüdür. *Hünername*'nin diğer iki cildi kaybolmuştur. Sultan III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed'in sünnet düğününü anlatan *Surname*'nin 427 minyatürü ile *Şemail-ı âl-i* Osman adlı yazmada Osman Bey'den III. Murad'a kadar 12 hükümdarın minyatürü de Osman'ın eseridir.

Hünername'deki minyatürlerin üslûbu hakkında bunlardan alınacak birkaç örnek bize iyi bir fikir verebilir. Bunlardan biri, II. Murad'ın elçileri önünde ok atma sahnesini canlandırmaktadır. Seyirciler ve saray erkânı atları üzerinde tepenin arkasında yer almış olup orta kısım, dört nala at koştururken yüksek bir direkteki küçük bir hedefe okunu fırlatan hünkâr için serbest bırakılmıştır. Yüzleri birbirinden ayıran ve seyircinin dikkatini derhal istenen noktaya çeken bu kompozisyon tarzı İran'da çok yayılmıştır. Yazının resmin içine kadar girmesi ve sol tarafta asıl kompozisyonun dışında, arkasından üç seyircinin başları görünen kayalarla bunun önündeki tek ağaç da İran minyatürlerinde çok görülen bir sahnedir. Buna karşılık kıyafet ve çehreler minyatürün yapıldığı zamanki tiplere uygundur.

Cülûs sahnelerinde belli bir sahnenin tekrarlandığı ve sadece figürlerin değiştirildiği görülüyor. Hükümdarın cülûsu daima özel bir itina ile resmediliyordu. Yavuz Sultan Selim'in tahta geçişi de böylece çevresinde vezirler ve saray erkânı ile ihtişamlı bir hava içinde canlandırılmıştır. Hazır bulunanlardan biri hünkârın eteğini öpüyor, diğerleri sıralarını bekliyorlar. Arka planda koyu renkli bir çadır ve gölgelik olarak gerilmiş bir halı veya örtü görülüyor. Taht üzerinde hükümdar bütün kompozisyona hâkimdir. Bütün diğer figürler kenara çekilerek onun önündeki saha boş bırakılmıştır.

Yavuz Sultan Selim'in Dulkadır ülkesinde (Maraş, Elbistan, Malatya, Harput bölgeleri) pars avladığını gösteren diğer minyatürler diğerlerinden ayrı ve çok hareketli bir sahne yaratmaktadır. Hünkâr, atı ile dört nala önünden kaçan bir parsı kovalıyor. Biri beyaz, biri siyah iki tazı diğer av hayvanlarının peşinden koşuyorlar. Ellerinde av kuşları ile doğancılar tepelerin arkasında beklemektedir. Sağdan bir dere akıyor. Av sahnesi İran minyatürlerinde görülmeyen bir sadelik içinde gerçekçi bir görüşle ele alınmıştır. Figürler kenara çekilerek tabiata geniş bir yer ayrılmıştır. Manzara ve hayvan hareketlerinin çok incelendiği göze çarpıyor.

Hünername'nin ikinci cildindeki kuşatma ve savaş sahnelerinde tamamiyle gerçeğe uygun bir kompozisyonla o devir yapı ve çadırlarından, kuşatma tekniğinden, gerçek manzaralarla tarihî bir tablo görülmektedir. Bu minyatürlerden biri Kanunî Sultan Süleyman'ın Viyana kuşatmasını canlandırıyor. Üzerinde "şehrin varoşunu zapt ettikten sonra kış mâni olduğundan geri döndüğü" yazılıdır. Otağ-ı hümayun, toplar, müstahkem kuleler, binalar, devrindeki görünüşe ve savaş tekniğine uygundur.

Kanunî Sultan Süleyman'ı Filibe sarayında avlanırken gösteren diğer minyatür, arkada saray binalarını ve çiçek açmış ağaçlarla saray bahçelerini, önde av sahnesini tasvir ediyor. Kanunî'nin ok atmadaki maharetini gösteren bu minyatür, onun attığı okun üç yaban domuzunu delip geçtikten sonra ağaca saplandığını ve domuzların cansız yere yıkıldığını canlandırmaktadır. Mimarî detaylar bütün incelikleriyle resmedilmiştir.

Kanunî Sultan Süleyman'ın Mohaç ovasında Macar kralını yendiği büyük savaş diğer minyatürlerden çok farklı bir kompozisyonla tasvir edilmiştir. Burada savaşın karma karışık, gürültülü ve dehşetli havası olduğu gibi aksettirilmek istenmiştir. Dağlar, tepeler baştanbaşa yeniçeriler, sipahiler ve toplarla doludur. Hünkâr ortada ve üst tarafta atı üzerinde diğerlerinden daha büyük ölçüde resmedilerek belirtilmiştir.

Şehzadelerin sünnet düğününde yapılan at koşularını canlandıran minyatür ise barış içinde neşeli bir topluluğu gösteriyor. Hünkâr, çadırı önünde tahta oturmuş, saray erkânı ve şehzadeler onun iki tarafında yer almıştır. Dört nala koşan atların ve süvarilerin hareketleri iyi incelenerek ve doğru olarak tespit edilmiştir. Koşan atlar için sahnenin ön tarafı tamamen boş bırakılmış, figürler geride çadırın önünde toplanmıştır.

Kanunî Sultan Süleyman'ın Mısır'dan geçecek hacıların güvenliği için yaptırdığı konaklama yerinde su kuyuları kazdırıp kaleler yaptırdığı yeri gösteren minyatür, çölde sakin bir kır hayatını canlandırıyor. Kum tepeleri arasında birkaç hurma ağacı, siyah çadırlar içinde yün eğiren bir kadınla çocuğuna bakan bir ana, dinlenen ve otlayan develer önünde gayda çalan bir çobanla sağda hayvanlarını bekleyen diğer bir çoban, kuyudan su çeken ve kapıdan bakan iki koruyucu görülüyor. Nakkaş Osman, gündelik hayatı çok gerçekçi olarak gördüğü gibi tasvir etmiştir.

Kanunî'nin hayatını canlandıran bu minyatürlerden biri de Zigetvar (Szigetvár) seferine giderken hastalanan hünkârın vezir-i azam Sokullu Mehmed Paşa'nın yardımı ile atından inip arabaya geçişini göstermektedir. Arkasında zaferden zafere koşmuş olan ordu, sultan hastalanınca derin bir matem içerisine bürünmüştür. Son nefesine kadar ordusunun başından ayrılmayan hünkârlarını, huşû içinde göstererek sessizce selâmlıyorlar. Bu minyatürde sade bir kompozisyon ve hafif baş hareketleriyle, sevgi ve hürmet taşıyan derin matem havası büyük bir ustalıkla aksettirilmiştir.

Sultan III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed'in sünnet düğününü anlatan *Surname*'deki 427 minyatürde tamamıyla değişik, neşeli bir hava esmektedir. Bunlarda çeşitli sanat kollarına ait loncaların Sultan Ahmed meydanındaki geçitleri tasvir ediliyor. Bu minyatürlerden biri, çobanların koyun ve keçileri ile birlikte kaval çalarak geçişini gösteriyor. Hayvan hareketleri burada da çok iyi incelenmiş ve canlandırılmıştır. Bunların ot ve yaprak demetlerini kapışması, yavruların sağa sola sıçramaları iyi kavranmıştır.

Surname minyatürlerinde Osman'ın daha serbest hareket ederek her grup için ayrı kompozisyonlar düşündüğü ve bunları büyük bir ustalıkla hallettiği görülmektedir. Bunlar o devir sanatçılarının hayatını ve çalışmalarını büyük bir doğrulukla aksettiriyorlar.

XVII. yüzyıl minyatür sanatında bir gerileme görülür. Bu zamandan kalma minyatürlerden meselâ *Eğri fetihname-si*'nde nakkaş Hasan Paşa'nın dört minyatürü ve buradaki savaş sahneleri belki gerçeğe tamamen uygun olmakla birlikte kompozisyon ve renk bakımından Osman'ın minyatürleri ile karşılaştırılamayacak kadar güçsüzdür.

Buna karşılık II. Osman'ın Hotin seferini anlatan *Hotin fetihnamesi*'nde Osmanlı kalyonlarını dalgalar arasında tam yolla seyrederken gösteren minyatür çok itinalı ve ustalıkla çizilmiş olup o zamanki denizciliğimiz hakkında fikir verecek değerli bir dokümandır.

Nakşî adıyla tanınan nakkaş Ahmed Mustafa'nın Kanunî Sultan Süleyman devrine kadar yaşamış bilginlerin hayatını ve Osmanlı hükümdarları ile ilişkilerini canlandıran *Şekayık-ı Numaniye* için yaptırdığı minyatürler de kalite bakımından çok geridir.

XVIII. yüzyılda III. Ahmed'in nakkaşbaşısı Levnî çok şöhret kazanmıştır. 1732'de ölmüş olan Levnî Edirneli olup adı Abdülcelil Çelebi'dir. Kendisi diğer nakkaşlardan farklı olarak tek sayfalar halinde de minyatürler yapmıştır. En büyük eseri III. Ahmed'in oğlu Şehzade Süleyman'ın düğünü için şair Vehbî'nin yazdığı *Surname*'yi süsleyen 137 minyatürüdür. Levnî, Sultan III. Ahmed'i ve devrinin tiplerini bir fotograf gibi resmetmiş, bunlarda bir üslûp özelliği veya sanat gücü göstermemiştir. Tek sayfalar halinde yaptığı minyatürlerde de bütün çehreler birbirine benzemekte, yalnız elbiseler daima değişmektedir.

Çalgı çalan dört kadını canlandıran minyatür, daha sıcak ve samimî bir anlatım taşımaktadır. Kadınların o zamanlar kullandığı çalgılar hakkında da buradan bir fikir edinmek mümkündür. Minyatür derhal hafif ve neşeli bir müzik duyulacakmış gibi bir etki bırakıyor. Rakkasenin oyunu da bu müziğe uymaktadır. Ellerinde zilleri birbirine vurarak kıvrak hareketlerle raksetmektedir. Yüzünde donuk, durgun bir anlatım vardır. Levnî'nin eserleri III. Ahmed zamanında gittikçe artan Avrupa resminin etkisini göstermektedir.

XIX. yüzyılda yapılmış olup III. Selim'i veziri Koca Yusuf Paşa ile birlikte gösteren resim ise artık minyatür özelliğini tamamen kaybederek perspektifli batı resmine uygun bir hale getirilmiştir. Bundan sonraki gelişme Avrupa resmine paralel olarak yürümüştür.

Osmanlı minyatürcülüğünde portre resmi, tarihî konular ve saray hayatına ait sahneler yanında savaş ve kuşatma sahneleri ele alınarak karakteristik eserler meydana getirilmiştir. Bu minyatürler, kompozisyon şemalarında ve arka plandaki manzaralarda İran'da yerleşmiş olan bazı geleneklere henüz kısmen bağlı kalıyorlarsa da, esas itibarıyla gerçekçi bir görüşle yapılmıştır. Sanatkârlar sınırlı imkânlarıyla gerçek olayları mümkün olduğu nispette resimleriyle canlandırmışlardır. Bununla birlikte şaşılacak derecede başarılı tabiat tasvirleri, özellikle çok sevilen at koşuları mücadele sahnelerinde sık sık göze çarpmaktadır. Yalnız tiplerin yaratılması ve geliştirilmesi, tarihî olayların ancak birer defa tasvir edilmesi yüzünden mümkün olmamıştır. Aynı sebepten Osmanlı minyatür sanatında çok belirli bir üslûp da yaratılamamıştır. Bunlarda kırmızı rengin hâkim olduğu parlak ve canlı renklerle neşeli bir hava, zaman zaman karikatür sanatına kaçan alaycı bir ifade vardır.

Diğer sanatlara göre Osmanlı minyatürlerinden az eser kalmış olup bu devrin resim sanatı hakkında tam bir fikir vermekten uzaktır. Anadolu Selçuklularından hiçbir resim veya minyatür kalmadığı gibi, Osmanlıların Fatih'e kadar olan devirleri hakkında da bir şey bilmiyoruz. Fatih zamanından kalma bir iki resimden sonra Kanunî Sultan Süleyman zamanına kadar yeniden bir boşluk vardır. Kalan eserlere bakarak hüküm verilecek olursa, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı resim sanatının hiçbir zaman Orta Asya'da Uygurlar zamanındaki Türk resim sanatının kuvvetini ve canlılığını kazanamadığı anlaşılmaktadır (bk. MİNYATÜR). (O. Aslanapa)

TÜRK SİNEMASI: bk. SİNEMA.

TÜRK STANDARDLARI ENSTİTÜSÜ (kısaltması: T. S. E.), ülkemizde üretilen malların standardizasyonunu yapmak üzere kurulan, özel hukuk hükümlerine göre idare edilen ve tüzel kişiliği olan bir kamu kurumu. Türkiye'de sanayi ve teknolojinin gelişmesine paralel olarak standart yapma görevi 22.10.1960 tarihinde yürürlüğe konan 132 sayılı kanunla T. S. E.'ne verilmiştir. T. S. E., Milletlerarası Standartlaştırma Teşkilâtı (I. S. O.)'nun üyesi olup milletlerarası standart yapma çalışmalarında Türkiye'yi temsil etmek yetkisini haiz tek kuruluştur. 17.4.1981 gün ve 2449 sayılı kanunla T. S. E. organları, görev ve çalışma tarzı yeniden düzenlenmiştir.

TÜRK STANDARDLARI ENSTİTÜSÜ: Enstitünün markası

Standartlaştırma, önceden tespit edilmiş, tarifleri yapılmış, ölçülere uygunluk sağlama işidir. Standartlaştırma, ekonomik ve sosyal bir faaliyettir. Fertler için sosyal düzen ve ahlâk ne ise ekonomik hayat için de standart odur. Standartlaştırma halkın yararına olduğu gibi sağlıklı bir ekonomi için de şarttır. Standartlaştırmanın ekonomiye ve üreticiye sağladığı pek çok faydaları vardır. Yüksek kalite elde etmek için standartlaştırma gereklidir. Standartlaştır-

TÜRK STANDARDLARI ENSTİTÜSÜ : Enstitünün laboratuvarlarından bir görünüş

ma verimliliği artırır, kayıp ve artıkları en az düzeye indirir, depolamayı kolaylaştırır, taşımayı ucuzlatır ve maliyeti düşürür. Standartlaştırma, çeşitli alternatifler içinden yapılacak bir seçimin sonucudur.

Türkiye'de standart yapmakla T. S. E. görevlendirilmiştir. Bu kuruluş tarafından kabul edilen standartlar "Türk standartları" adını alır ve T. S. E. damgasını taşır. Bu kurumca verilen standartlar ihtiyarîdir. Ancak Bakanlar Kurulu kararlarıyla istenirse mecburî yapılır. Mecburî standartlara uymak bir kanun gereğidir.

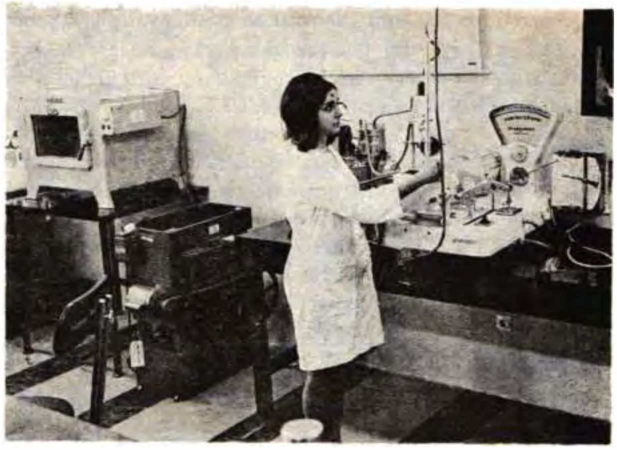
T. S. E.'nün merkezi Ankara'dadır. Bu enstitünün İstanbul ve İzmir'de birer bölge müdürlükleri vardır.

T. S. E.'nün görevleri şöylece sıralanabilir :

1. Her türlü standartları hazırlamak ve hazırlatmak.
2. Enstitü bünyesinde veya dışarıda hazırlanan standartları tetkik etmek ve uygun bulduğu takdirde bu standartları Türk standartları olarak kabul etmek.
3. Kabul edilen standartları yayınlamak ve ihtiyarî olarak uygulanmalarını teşvik etmek, mecburî olarak yürürlüğe konmalarında fayda görülenleri, Bakanlar Kurulundan karar çıkartılması için ilgili bakanlıklara sunmak.
4. Özel ve resmî sektörün isteği üzerine standardı yapılması istenen ürünün projelerini hazırlamak ve düşünce bildirmek.

TÜRK STANDARDLARI ENSTİTÜSÜ : Enstitünün binalarından bir görünüş

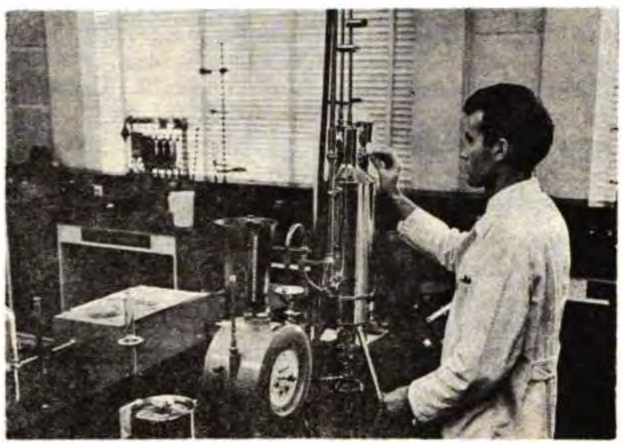
TÜRK STANDARDLARI ENSTİTÜSÜ : Gıda laboratuvarı

5. Standartlar konusunda her türlü ilmî ve teknik incelemelerle araştırmalarda bulunmak, yabancı ülkelerdeki benzeri çalışmaları takip etmek, milletlerarası standart kurumları ile münasebetler kurmak ve bunlarla iş birliğinde bulunmak.
6. Üniversiteler ve diğer ilmî, teknik kurum ve kuruluşlarla iş birliği sağlamak, standartlaştırma konularında yayın yapmak, millî ve milletlerarası standartlardan arşivler meydana getirmek ve ilgililerin faydalanmalarına sunmak.
7. Standartlarla ilgili araştırma maksadıyla ve ihtiyarî standartların tatbikatında kontrol için laboratuvarlar kurmak, resmî veya özel sektörün talep edeceği teknik çalışmaları yapmak ve rapor vermek.
8. Yurtta standart işlerini yerleştirmek ve geliştirmek için elemanlar yetiştirmek ve bu maksatla kurslar açmak, seminerler tertiplemek.

T. S. E. bütün bu görevleri aşağıdaki organları vasıtasıyla yürütür : a. Genel Kurul; b. Teknik Kurul; c. Yönetim Kurulu; d. Denetleme Kurulu; e. İhtisas kurulları; f. Genel Sekreter.

Bu organların çalışma tarzları Enstitünün, 11.6.1969 tarihli "Resmî Gazete"de yayınlanan yönetmeliğinde gösterilmiştir.

T. S. E.'nün çalışmalarının ağırlık noktasını laboratuvar çalışmaları teşkil eder. Laboratuvar çalışmaları, hazır-

TÜRK STANDARDLARI ENSTİTÜSÜ : Kimya laboratuvarı

lanacak standartlarla ilgili araştırmalar yapmak, yürürlükteki mecburî Türk standartlarının uygulanmalarında bakanlık kontrolörlerince alınan örnekler üzerinden deneyler yaparak incelemelerde bulunmak, kamu satın almalarında ise "hakem laboratuvar" görevini yapmak, özellikle T. S. E.'nün çeşitli firmalarla yaptığı T. S. E. markası kullanma sözleşmeleri gereğince laboratuvar muayene ve deneylerini yaparak raporlarını düzenlemek ve uygulamalarını sağlamak.

T. S. E. laboratuvarları halen başlıca beş grupta hizmet görmektedir: 1. Elektrik laboratuvarı, 2. Elektronik laboratuvarı; 3. Kimya laboratuvarı ve malzeme laboratuvarı; 4. Makina ve inşaat laboratuvarı; 5. Ambalaj laboratuvarı. Bu laboratuvarlar, bugün ülkemizde standartlaşma alanındaki ihtiyaçları büyük ölçüde karşılayabilecek bir düzeye ulaşmıştır.

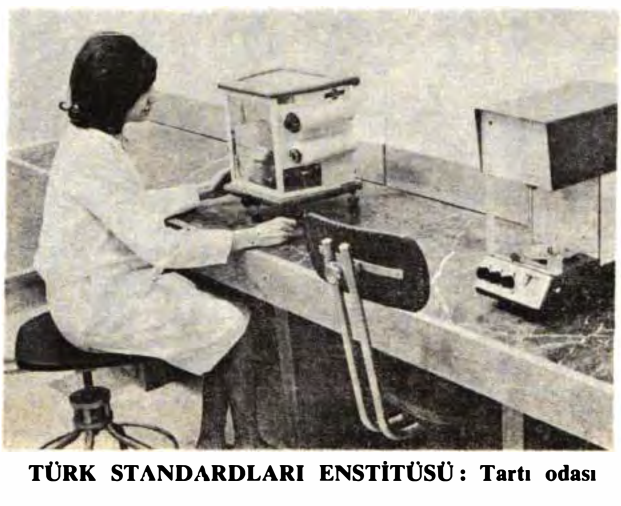
T. S. E. markası: Sanayileşmede ileri gitmiş ülkelere paralel olarak, Türkiye'de de standartlara uygunluğu belirten markalar uygulanmaktadır.

Piyasaya çıkardıkları malların kalitelerine güvenen üretici ve imalâtçılar, T. S. E.'ne baş vurarak mamullerinin, ilgili standartlara uygunluğunun kamu oyuna duyurulmasını istemekte ve Enstitüce yapılan araştırmalar olumlu sonuç verdiği takdirde özel T. S. E. markalarının, adı geçen mamuller üzerine konulabilmesini sağlayan sözleşmeler yapılmaktadır. Böylelikle bu markaları gören alıcılar, o mallara inanarak ve güvenerek satın alabilmektedirler.

Belgelendirme çalışmaları: 5 yıllık kalkınma planı ve 1977 yılı programı, "ihaleye tâbi kamu yatırım - onarım ve satın almalarda Türk standartlarına uygunluk asıldır. Söz konusu ihale - onarım ve satın almalarda T. S. E. markasını taşıyanlar tercih edilir. Madde ve mamullerin standartlarına dair her türlü belge T. S. E. tarafından verilir." hükmünü getirmiş ve böylece her türlü belgelendirme görev ve yetkisi T. S. E.'ne verilmiştir.

1 ocak 1977'den itibaren yürürlüğe giren bu kararname hükmü gereği, geniş teknik personel ve laboratuvar imkânlarına sahip millî bir kuruluş olan T. S. E., a. Standartlara uygunluk belgesi; b. İmalât yeterlilik belgesi; c. Kalite belgesi; d. Özel şartlara uygunluk belgesi vermektedir.

Kamu kuruluşları, ihaleye tâbi kamu yatırım - onarım ve satın almalarına ait şartnamelerine "lüzumlu imalât yeterlik - standartlara uygunluk - kalite - özel şartlara uygunluk belgelerinin T. S. E.'nden alınacak" hükmünü koymuşlardır. İhaleye tâbi kamu yatırım - onarım ve satın almalarına madde ve mamul vermek isteyen bütün müteşebbislerin belgelendirme hizmeti veya belge almak için T. S. E.' ne müracaatları mecburîdir.

TÜRK STANDARDLARI ENSTİTÜSÜ: Tartı odası

TÜRK STANDARDLARI ENSTİTÜSÜ: Tekstil laboratuvarı

T. S. E. markası kullanma hakkını almış olan firmalara, talepleri halinde 'teknolojide bir değişiklik yoksa' yukarıda adı geçen belgeleri yeni bir incelemeye lüzum kalmadan verilmektedir.

T. S. E. hazırlık grupları: T. S. E.'nde halen 17 hazırlık grupu vardır ve her grup bir başkan ve yeterli sayıda, alanlarında uzmanlaşmış üyelerden oluşur. Bunlar: Elektrik, elektronik, inşaat, kimya, laboratuvar, maden, makina, mamul gıdalar, metalürji, millî savunma sanayii, mühendislik hizmetleri, ormancılık - orman ürünleri, petrokimya, petrol, tekstil, ziraat ve sağlık gruplarıdır.

T. S. E.'nin dış ilişkileri, a. Milletlerarası kuruluşlarla olan ilişkiler, b. Bölgesel kuruluşlarla ilişkiler, c. İkili ilişkiler olarak gruplandırılabilir.

T. S. E.'nün herkese açık olan kütüphanesi ve dokümantasyon merkezi vardır.

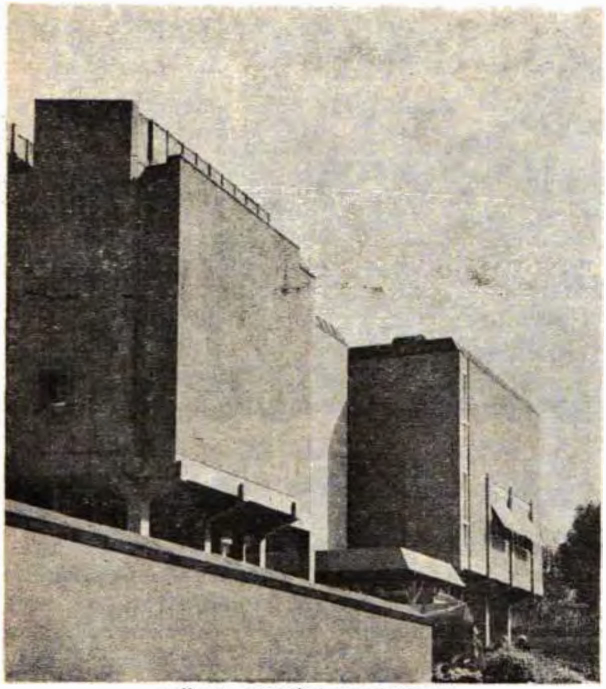
TÜRK TAKVİMİ: bk. KÖKTÜRKLER ve TAKVİM.

TÜRK TARİH ENCÜMENİ: bk. TARİH-İ OSMANÎ ENCÜMENİ ve TÜRK TARİH KURUMU.

TÜRK TARİH ENCÜMENİ MECMUASI: bk. TARİH-İ OSMANÎ ENCÜMENİ MECMUASI.

TÜRK TARİH KURUMU (kısaltması: T. T. K.), Türk tarihini incelemek üzere Atatürk'ün isteğiyle kurulmuş, kamu yararına çalışan dernek. 23.4.1930'da Ankara' da toplanan VI. Türk Ocakları Kurultayı, genel merkeze bağlı 16 kişilik Türk Tarihi Tetkik Heyeti adlı bir komisyon kurulmasına karar verdi. Heyet 4.6.1930'daki ilk toplantısında görev bölümü yaparak çalışmalarına başladı.

10.4.1931'de toplanan Türk Ocakları Kurultayı Türk Ocaklarının kapatılmasına karar verince, "Türk Ocakları Türk Tarihi Tetkik Heyeti"nin kanunî bir niteliği kalmamış olduğundan, bu heyet 12.4.1931'de "Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti"ni kurarak Yönetim Kurulunu seçti. İçişleri Bakanlığı 15.4.1931'de Dernekler Kanununa göre Kurum'a

TÜRK TARİH KURUMU

verdiği belge ile Kurumun varlığını onayladı. 1935'te derneğin adı T. T. K.'na çevrildi.

Kurum'un ilk tüzüğünün 1. maddesi şöyledir: "Türkiye Cumhuriyeti Reisi Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin yüksek himayeleri altında ve Ankara şehrinde "Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti" adlı ilmî bir cemiyet kurulmuştur."

Kurum'un son tüzüğündeki amaç maddesi ise şöyledir: "Kurum'un amacı Türk tarihi ile Türkiye tarihini ve bunlarla ilgili konuları incelemek ve elde edilen sonuçları her türlü yollarla yaymaktır. Kurum bu amacına erişmek için aşağıdaki yolda çalışır:

a. Türk ve Türkiye tarihi kaynaklarını araştırır ve inceler; bunları ve bunlarla ilgili bilimsel değerde monografileri, çeşitli eserleri ve dergileri yayınlar.

b. Türk ve Türkiye tarihine dair kaynak ve tetkikleri Türkçeye çevirir ve yayınlar.

c. Yeni buluşları ve bilimsel konuları tartışmak üzere toplantılar yapar ve kongreler düzenler.

d. Türk ve Türkiye tarihini aydınlatmaya yarayacak belge ve malzemeyi elde etmek için gereken yerlere inceleme, kazı ve bunlarla ilgili araştırma yapmak üzere uzman kişileri tek olarak veya heyet halinde gönderir."

T. T. K.'nun bugünkü çalışmaları şöylece özetlenebilir:

Yayınlar: Kurum bugün XXIII dizi içinde yayınlarını sürdürmektedir. 1980 sonuna kadar 390 cilt eser yayınlamıştır. 20 eser baskıdadır. Adını Atatürk'ün koyduğu ve 1937'den beri her üç ayda bir kere düzenli olarak yayınlanan "Belleten" XLIV. cildini tamamlamıştır. Ayrıca yılda iki kez çıkarılan ve arşiv belgelerini içine alan "Belgeler"in XIII. cildi çıkmış bulunmaktadır. Kurum "Belleten" ler"in XIII. cildi çıkmış bulunmaktadır. Kurum, "Belleten" ile öteki yayınlarını akademi, üniversite ve çeşitli bilim kurumlarının yayınlarıyla değiştirmektedir.

Kazılar: Yurdumuzun eski devirlerini aydınlatmak üzere Kurum 1935'ten beri arkeolojik kazılar yaptırmakta ve bunların sonuçlarını yayınlamaktadır. 1980 sonuna kadar Anadolu ve Trakya'nın 54 yerinde kazı ve arkeolojik araştırma yapılmıştır.

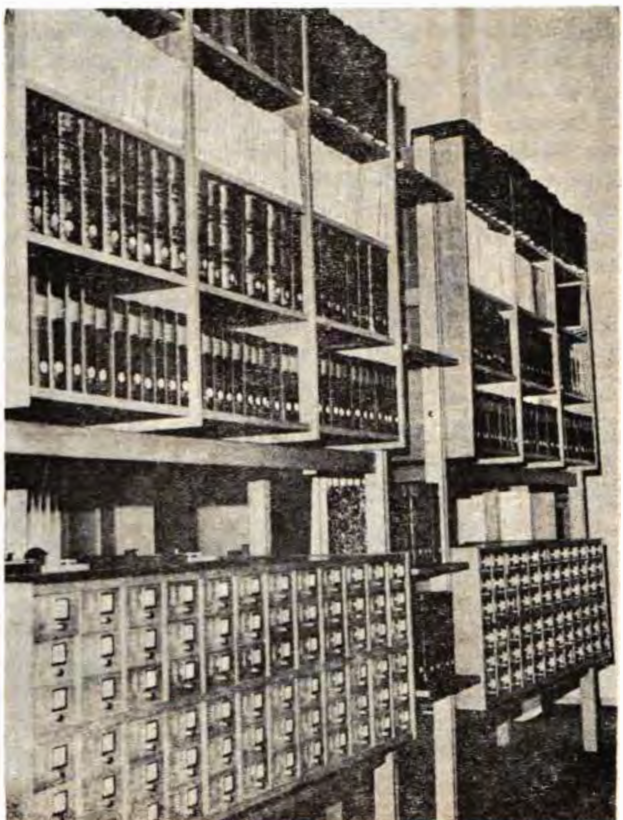
Kongreler: İlki 1932'de yalnız Türk bilim adamlarının katılmasıyla Ankara'da yapılan "Türk Tarih Kongreleri"nin ikincisi 1937'de İstanbul'da Dolmabahçe Sarayında yapılmış ve bu kongreye yabancı bilim adamları da katılmıştır. Bu tarihten sonra her beş yılda bir "Türk Tarih Kongreleri" Ankara'da toplanmakta ve yabancı bilim adamları da bu kongrelere davet edilmektedir. IX. Türk Tarih Kongresi Atatürk'ün 100. doğum yılı dolayısıyla 21 - 25 eylül 1981'de Ankara'da toplanmıştır.

Konferanslar: Kurum 1963'ten beri her yıl "Atatürk Yıllık Konferansları" adı altında konferanslar düzenlemektedir. Her on beş günde bir yapılan ve ortalama yılda 15 konferanstan oluşan bu konferanslar ayrı bir dizide yayınlanmaktadır.

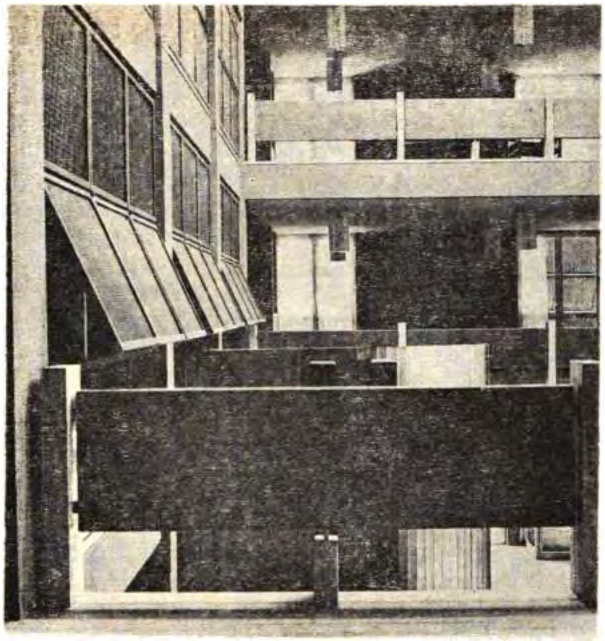
Yıl dönümlerinin kutlanması: Kurum, Türk tarihinin önemli olaylarıyla Türk büyüklerinin doğum ve ölüm yıl dönümleri için anma törenleri düzenlemekte ve anma kitapları çıkarmaktadır.

Dünya bilim kurumlarıyla ilişki: Kurum, dünyanın belli başlı 327 akademi, üniversite ve bilim kurumuyla kitap değişimi yapmaktadır. T. T. K. milletlerarası 4 bilim kurumunun üyesidir.

Kitaplık: Tarih ve arkeoloji alanında yurdumuzun en büyük kitaplığı olan T. T. K. Kitaplığı nın 1980 sonundaki varlığı, kitap, dergi ve yazma olarak 148 604'tür. Buna henüz kataloğa geçmemiş 8 000 kadar kitabı da katarsak, toplam 156 bin cildi geçer. Kurum bundan başka özel belge ve fotograf arşivlerine de sahip bulunmaktadır.

TÜRK TARİH KURUMU: Kütüphaneden bir bölüm

TÜRK TARİH KURUMU: Girişten bir görünüş

Bu arşivler şunlardır: Namık Kemal, Ziya Gökalp, Kâzım Orbay, Halil Ethem Eldem, Osman Ferit Sağlam, Süheyl Ünver, Cemal Paşa, Zeki Oral, Ali Galip Pekel, Halûk Cemil Tanju, Tevfik Bıyıklıoğlu, Rahmi Katoğlu, Enver Paşa, İsmet İnönü, Hikmet Bayur, Uluğ İğdemir.

Basımevi: Kurum II. Dünya Savaşı sırasında kitaplarını düzenli ve kaliteli olarak basabilmek için küçük bir basımevi kurmuştur. Basımevi bugün çalıştırdığı 250 - 300 işçisi, en son sistem dizgi ve baskı makineleri, çıkardığı kaliteli eserlerle yurdumuzun en güçlü ve modern basımevi haline geldiği gibi, dünyada telefon rehberi basan basımevleri arasında yöntem bakımından sekizinci basımevi düzeyine ulaşmış bulunmaktadır. (U. İğdemir)

TÜRK TARİHİ: Dünya tarihinde önemli roller oynayan Türkler, tarihin akışına yön veren eski ve köklü milletlerden biridir, dört bin yıllık bir geçmişe sahiptirler. Ana yurtları Orta Asya'dır. Ancak Orta Asya terimi çok geniş bir coğrafî alanı ifade etmektedir. Bu alan içinde Türk ana yurdunun neresi olduğu konusunda birçok görüşler ileri sürülmüş ve ancak uzun çalışmalardan sonra bu konuda az çok doğru bir sonuca varılabilmiştir. Bu çalışmalara kısaca bakacak olursak:

T. T. üzerinde araştırmalar yapmış olan Batılı ilim adamlarından Julius von Klaproth ve Ármin Vámbéry, Türk ana yurdunu Altaylar çevresinde göstermişlerdir. Türkolog W. Radloff ise bu alanın, Altayların doğusunda, yani bugünkü Moğolistan'da olduğunu kabul etmişti. Tanınmış Mongolist G. J. Ramstedt ise, Türk ve Moğol dilleri arasındaki yakınlığı göz önünde tutarak Türklerin Moğolistan'dan türemiş olduklarını öne sürmüştür. Orta Asya T. T. uzmanı W. Barthold da Türk ana yurdunu Moğolistan'a koymak taraftarı idi. Bu bilim adamlarını destekleyen başka tarihî deliller de vardır. Meselâ, Demir Çağı Altay çevresinde Çin'den epeyce önce başlamıştı. Altaylarda bol miktarda demir cevherinin bulunması bu hususta en önemli etken olmuştu. Türklerin de tarih sahnesine çıkışlarında *demirci* oldukları göz önünde tutulursa, Altaylar çevresinde M. Ö. en az beş yüz yıl önce Türklerin yaşamış oldukları kabul edilmelidir. Ancak, bütün bu görüşler şimdi eskimiş ve Türklerin ana yurdunun sınırlarının daha da genişletilmesi gerektiği anlaşılmıştır. Çünkü dil ve arkeoloji araştırmaları bu ana yurdun, Altayların batısına doğru epeyce uzandığını göstermektedir.

Tanınmış Türkologlardan J. Németh, en eski Türk dili ile Ural dili arasında şüphe götürmez temaslar üzerinde durarak, Türk ana yurdu meselesini de buna bağlamak istemiştir. Eski Türk ve Ural dillerinde eski Hint sözleri, yani Arî unsurları mevcuttur. Şu halde, eski Hintçe ile hem Ural hem de Altay kavimlerinin temas edebilecekleri alanın Aral gölü çevresi olması icap ederdi. Buna göre, Türklerin ilk yaşadıkları yerleri, Németh'e göre Altay dağları ile Ural dağları arasında, yani bugünkü Kazakistan'da aramak daha doğru olacaktır.

Ayrıca, arkeolojik araştırmalar Güney Sibirya ve Altaylar çevresinde Yeni Taş (neolitik) devrinden beri yaşamış olan kavimler ve kültürler arasında eski T. T.'ne dair izlerin yer almış olabileceğini göstermiştir. İdil boyu ve Batı Sibirya alanında M. Ö. III ve II. binyıllarında Afanes'ev kültürü adı verilen bir dönem yaşamıştır. Bu kültürün izlerine Altaylar çevresinde de rastlanmıştır. Bunu takiben 1700 - 1200 yılları arasında Andronovo kültürü başlamış ve bu kültür Yayık ile Balkaş gölü, Irtış nehri boyları ve Ob nehrinin baş kısımlarında yayılmıştı. Bu sahada yaşayan kavimlerin başta at, inek ve koyun olmak üzere çok miktarda evcil hayvan besledikleri, başta bronz (tunç) olmak üzere madenciliği de geliştirdikleri biliniyor. M. Ö. 1200 - 700 yılları arasında Yenisey nehrinin baş kısmında yaşayan zümre Karasuk kültürü adını taşıyan kültür dairesine mensuptu. İşte bu devirdedir ki, Güney Sibirya (ve Altay çevresinde) ve Orta Yenisey alanında ince yüzlü hafif Mongoloid karakter görülmeye başlamıştır. Aynı zamanda Altay çevresinde ziraat kültürünün gelişmiş olduğu da tespit edilmiştir.

Karasuk kültürü devrinde dört tekerlekli araba ve keçeden yapılan ev (terme ev - derim ev - çadır)'lerin varlığı da tespit edilmiştir. Bunlara bakılarak, söz konusu zümrenin Türk kökenli olduğunu söylemek mümkündür. M. Ö. 700 - 100 yılları arasındaki kültüre Tagar kültürü adı verilmiştir. Bunun karakteristik vasfı, bronz ve kemik eşya üzerindeki hayvan başlarından ibaret bezeklerdir. Bundan başka, bronzdan bıçak, hançer ve çok sayıda ok uçları bulunmuştur. Bunların da eski Türk kültürü ile ilgisi olduğu muhakkaktır.

Bütün bunlardan sonra, dil, arkeoloji ve tarih araştırmalarının ışığı altında Türklerin ilk defa tarih sahnesine çıktıkları bölgenin Altaylar ile Urallar arasındaki bölge ve bu bölgenin de daha çok batı kısımları olduğu anlaşılmaktadır.

Türklerin kökeni ve Türk soyunun özellikleri konusunda da birçok görüşler ortaya atılmıştır. Ancak, özellikle son zamanlarda yapılan araştırmalarla Türklerin beyaz ırka mensup oldukları ortaya konmuştur. Buna göre, Türkler, üç büyük ırk grupundan Europid adı verilen grupun Turanid tipine bağlıdırlar. Başta Mongoloid Moğollar olmak üzere, öteki topluluklardan ayrı antropolojik çizgilere sa-

hiptirler. Ancak, onlardan bazılarının, en eski zamanlardan beri hafif Mongoloid özelliklere sahip oldukları da bilinen bir gerçektir. Bu gerçeği, Çin kaynaklarına dayanılarak yapılan araştırmalar da doğrulamaktadır. Bu araştırmalara göre, başlangıçtan VII. yüzyılın sonlarına kadar, Altay dağları dahil, batı bölgelerinde beyaz bir ırk yayılmıştı. Buna karşılık, artık Türk ana yurduna dahil bulunan Orhon ve Tula boylarında ise hafif Mongoloid bir ırk mevcuttu. Buna rağmen Çinliler bu iki kitleyi aynı kavim olarak kabul etmişlerdi. Çünkü dil ve kültür her ikisinde de ortaktı. O halde görülüyor ki, çok eski çağlardan beri hafif Mongoloid ve Mongoloid olmayan Türkler mevcuttu. Ayrıca, başta Türklerin menşe efsanesi olmak üzere çeşitli kaynaklar, Yukarı Yenisey (Kem) boylarındaki Kırgızları, Gök Türklerin atalarının kardeşleri kabul etmişlerdir. Genellikle beyaz tenli ve sarışın olarak kabul edilen Kırgızların, öteki Türklerle ortak bir dil ve kültüre sahip olduğunda hiç şüphe yoktur. Nitekim Gök Türk alfabesi ile yazılmış ilk belgelerin Kırgız sahasında ele geçmiş olması, bunun en açık delilidir. Kısaca, beyaz ırka mensup, beyaz renkli, düz burunlu, değirmi yüzlü (ay yüzlü, badem gözlü, çok hafif Mongoloid), hafif dalgalı saçlı Türklerin yanında, daha başlangıçta sarışın Türklerin varlığı da bir gerçektir.

Türklerin, dünya tarihinin gidişine yön vermiş büyük bir millet olması, onların adının ilk defa ne zaman kullanıldığı ve neyi ifade ettiği konusu üzerinde de çok eskiden beri durulmasına ve bu konuda da birtakım görüşlerin ileri sürülmesine yol açmıştır. Ancak, VI. yüzyılda (552) ilk defa *Türk* adı ile tarih sahnesine çıkan Gök Türklerden önce bu adın kullanıldığına dair ileri sürülen iddialar şimdilik hiçbir ilmî kıymet ifade etmemektedir. *Türk* adının anlamına gelince; bu konuda da bazı yakıştırmaları bir kenara bırakacak olursak, iki ilmî ve ciddî görüşün ileri sürüldüğünü görüyoruz. Bunlardan biri Á Vámbéry'nin görüşüdür ki, buna göre *Türk* (aslında *törük* > *türük* > *türk) türemek*'ten çıkmıştır, "mahlûk, yaratık", yani "adam" anlamını ifade etmektedir.

İkinci görüşe göre ise, *Türk* sözü "güç, kuvvet" (sıfat olarak "güçlü, kuvvetli") anlamını ifade etmektedir. İlk defa Von Le Coq tarafından ileri sürülen bu görüşe, daha sonra Gök Türk kitabelerinin çözücüsü V. Thomsen ve Macar Türkoloğu J. Németh de katılmışlardır. Gerçekten de *Kutadgu bilig*'de ve bazı Uygur metinlerinde *türk* sözü hep *erk* sözü ile yan yana ve onunla eş anlamda kullanılmıştır ki, her halde ifade ettiği gerçek anlam da bu olmalıdır. Ziya Gökalp'ın *Türk* sözünü *türe* ile ilgili görmesi ve bu suretle adın "kanun ve nizam sahibi = türeli" olarak izah edilmesi ise pek taraftar bulmamıştır.

Ana yurtlarının Orta Asya olduğunu belirttiğimiz Türklerin tarihi sadece bu bölgede cereyan etmemiştir. Onlar dört bin yıllık geçmişleri boyunca ve sürekli göç hareketleri ile Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına yayılarak, devletler ve medeniyetler kurmuşlardır. Gerçekten de, Türklerin çok eski çağlardan başlayan ana yurttan ayrılmaları olayı, aralıklarla ve uzun yıllar devam etmiştir. Milâttan önceki büyük Türk göçlerinin tarihlerini kesinlikle bilemiyoruz. Ancak M. Ö. 1500 ile 1000 yılları arasında bir kısım Türklerin, yukarıda sınırları belirlenen ana yurdun dışında ve Uzak Doğu'da yaşadıkları bir gerçektir. Kuzey Çin'de ve bugünkü Moğolistan'da Türklerin varlığı ise daha gerilere kadar götürülmektedir. Türklerin kolları olan Yakutlar ile Çuvaşların ana kitleden ayrılması ve Yakutların Doğu Sibirya'ya doğru göçmeleri çok eski bir tarihte meydana gelmiş olmalıdır. Çünkü dilleri Ana Türkçeden en çok ayrı düşen Türk kavimleri bunlardır. Diğer taraftan Türklerden bir kısmının da M. Ö. 1300 - 1000 yıllarında Türkistan'da bulunduklarına dair işaretler vardır.

Milâttan sonraki göçler ve göç eden Türk kavimleri hakkında ise oldukça ayrıntılı bilgiler elde edilebilmektedir: Hunlar Avrupa'ya ve Hindistan'a (III ve IV. yüzyıllarda); Avarlar Volga (İdil) boylarına, oradan da Karadeniz'in kuzeyini takiben Balkanlara (VI. yüzyıl); Bulgarlar hemen hemen aynı yolla aynı yerlere (VII. yüzyıl); Oğuzlar Yukarı Yenisey'den Orhon bölgesine (VII. yüzyıl), oradan Sirderya boylarına (IX. yüzyıl) ve daha sonra da Maveraünnehr ve Horasan - İran yolu ile, Anadolu başta olmak üzere bütün Yakın ve Orta Doğu'ya (XI ve XII. yüzyıllar); Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve Uz'lar (Oğuz'ların bir kolu) Hazar Denizi ve Karadeniz'in kuzeyinden Doğu Avrupa ve Balkanlara (IX - XI. yüzyıllar) göç etmişlerdir. Bunlardan özellikle Hun ve Oğuz göçleri, doğurdukları tarihî sonuçlar itibarıyla da çok önemlidirler.

İşte, çeşitli dönemlerde, çok çeşitli yerlere yapılmış olan bu göçler, T. T.'nin, öteki milletlerin tarihinden daha değişik bir mahiyet kazanmasına da sebep olmuştur.

Bütün öteki milletler, tarihin her döneminde toplu olarak bir arada bulundukları için onların herhangi bir zamandaki durumunu kolaylıkla incelemek ve aydınlatmak mümkün olduğu halde, Türkler çok geniş bölgelerde dağınık şekilde yaşadıklarından ve dolayısıyla birbirlerinden farklı gelişme yolları takip ettiklerinden, T. T.'ni belirli bir zaman kesitinde bütün halinde değerlendirmek mümkün olmamaktadır. Ayrıca, çeşitli Türk kitleleri yüzyıllarca birbirlerinden çok farklı coğrafî sahalarda yeni yurtlar arayarak tarihlerini çeşitli bölgelerde yapmışlardır.

Bu bakımdan, tarihin herhangi bir döneminde, ayrı ayrı bölgelerde başka başka Türk topluluklarını ve devletlerini görmek mümkün olduğundan, T. T. denilince tek bir topluluğun belirli bir bölgedeki tarihi değil, *Türk* adını taşıyan veya kendilerine mahsus adlarla bilinen Türk topluluklarının çeşitli bölgelerde ortaya koydukları tarihlerin bütünü anlaşılmalıdır. Başka bir söyleyişle T. T.'nin tamamı adeta birbirinden farklı devletlerin veya sülâlelerin tarihi görünümünde kalmaktadır. Fakat bu görünüm şu gerçeği asla unutturmamalıdır: T. T. süreklilik ve bütünlük de gösterir. Bir Türk hanedanının yıkılıp bir diğerinin onun yerini alması bir bakıma yüzeyde kalan bir olaydır. Çünkü Türk devleti devam eder. Yalnızca hanedan değişikliği meydana gelir. Bizim ayrı ayrı devletler olarak adlandırdıklarımız da, çoğu zaman aynı devletin değişik hanedanlarını ifade eder durumdadır. T. T., daha doğrusu Türk devleti, Hun devletinin kuruluşu ile başlar. Hunları takiben başlıca Gök Türkler, Uygurlar, Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Harezmşahlar, Türkiye Selçukluları, Anadolu beylikleri, Osmanlılar ve nihayet Türkiye Cumhuriyeti devletleri hep aynı Türk çizgisinin nirengi noktalarıdırlar. Bundan başka küçüklü büyüklü pek çok devletin sahibi bir milletiz ki, bazı tarihçilere göre tarihte Türk devletlerinin sayısı 103'ü bulmuştur.

Daha önceki dönem için elde pek bilgi bulunmadığından, Asya'da Türk siyasî tarihinin Hunlar ile başladığı genellikle kabul edilmiştir.

Orta Asya'da ilk defa teşkilâtlı ve büyük bir imparatorluğu, Çinlilerin Hiung-nu adını verdikleri Hun kavmi kurmuştur. Hunların, bütün Türklerin ataları oldukları, bilim âleminde kabul edilmiş bir gerçektir. Çin kaynaklarında Gök Türklerin, Uygurların ve Kırgızların, Hunların soyundan gösterilmeleri bu konuda en önemli delildir.

Siyasî tarihleri hakkında M. Ö. IV. yüzyıldan itibaren açık seçik bilgi elde edebildiğimiz Hun imparatorluğunun en kudretli dönemi, meşhur hükümdarları Me-te'nin hükümdarlığı yılları olmuştur (M. Ö. 209 - 174). Bu dönem aynı zamanda Asya'da Türk soyundan olan bütün toplulukların ilk defa tek bir bayrak altında toplandıkları dönemdir. Türk devlet teşkilâtının gerçek kurucuları olan Hunlar, Me-te zamanında komşularının çekindiği kudretli bir kavim haline gelmişlerdi.

Me-te'nin imparatorluğu sağ ve sol olmak üzere iki idarî bölgeye ayrılmıştı. Dolayısıyla hem onun hem de kendisinden sonra hükümdar olanların bir sıra yüksek çifte kumandanları olup bunlar da birbirlerinden sağ ve sol olarak ayrılıyorlardı ki, Türk devletlerindeki "ikili idare" geleneğinin temelleri böylece Hunlara kadar gitmektedir. Çin kaynakları, geniş Hun imparatorluğunun 24 kumandan tarafından idare edildiğini yazıyorlar ki, başta 24 Oğuz boyu olmak üzere T. T.'nde tesadüf olunan 24'lü taksimatın kökünü de Hunlarda görmek mümkün olmaktadır. Aynı şekilde, disiplinli Türk ordusunun teşkilâtlandırılışı ile Türklerde vatan sevgisinin ve savunmasının en güzel örneklerini de Me-te ortaya koymuştur. O öldüğü zaman, onun devleti mülkî ve askerî teşkilâtı ile, ordusu ve harp tekniği ile, sanatı ile yüksek vasıflı bir toplum halinde, daha sonra yüzyıllarca bütün Türk devletlerine örnek olacak bir duruma gelmişti.

M. Ö. 48 yılında Şenyü veya Tanhu lâkabıyla anılan Hun hükümdarları arasında çıkan çekişmeler sonunda imparatorluk parçalandıktan sonra, Orta Asya'da Hun siyasî hâkimiyeti kısa sürede sona erdi ise de, Asya'nın çeşitli yerlerinde ve özellikle Avrupa'da Hun varlığı daha uzun süre devam edecektir.

Hunların Asya'daki varlığını, güneybatıya, İran'a inen Ak Hunlar (Eftalitler) temsil etmişlerdir. V. yüzyılın ortalarına doğru kuvvetli bir duruma gelen Ak Hunlar, İç Asya'dan Kuzey Hindistan'a kadar uzanan yerlere hâkim olmuşlarsa da, 552'den sonra Gök Türkler ile Sasanîler tarafından ortadan kaldırılıp, toprakları da bu iki devlet arasında paylaşılmıştır.

Avrupa'daki Hun varlığına gelince, M. Ö. 48'den sonra onlardan bazılarının İli havzasına gittiği biliniyor. Bunlar M. S. I. yüzyılda bir yandan Çinlilerin, bir yandan da Siyenpilerin ağır baskıları altında daha batıya Cim (Emba) ve Yayık (Ural) boylarına göçmüşlerdir. Bu bölgede uzun süre kalan, çoğalan, yeniden teşkilâtlanarak derlenip toparlanan ve seçkin liderler yetiştirdiği anlaşılan Hunlar, IV. yüzyıl ortalarında Alan ülkesini ele geçirdikten sonra, 374'te İdil kıyılarında göründüler. Onların Kafkaslar üzerinden Urfa'nın güneyine kadar Anadolu'ya çeşitli akınlar yapmaları ile bazı Hun topluluklarının Doğu Anadolu'da yerleşmesi de aynı yıllarda meydana gelmiştir.

Hunlar İdil boylarına geldiklerinde bu nehrin batısındaki düzlüklerde Germen kavimlerinden olan Doğu ve Batı Gotları ile onların da batısında Gepidler, Vandallar ve sair Germen kavimleri ile bazı Slav kavimleri yaşıyorlardı. Hun hükümdarı Balamır'ın iki zaferi (374 ve 375) Doğu ve Batı Gotlarını çökertirken bu kavimlerin Avrupa içlerine doğru göçlerine de yol açmış oldu. Ostrogotlar ile Vizigotların, Hunlar önünden Batı Avrupa istikametindeki hareketleri üzerine, çok geçmeden Balkanlar, Pannonya (Macaristan), Orta Avrupa, Manş ve kısmen Baltık kıyıları, İtalya, Galya, İspanya ve Kuzey Afrika, türlü barbar kavimlerinin istilâsına uğradı. Bunun en önemli sonucu da Roma İmparatorluğunun önce iki idarî kısma ayrılması (395) ve sonra da batı kanadının tamamen çökmesi oldu (476). Batı Avrupa tarihinde "Büyük göç" adı ile bilinen ve başta Germen toplulukları olmak üzere birçok kavimlerin sürekli yer değiştirmeleri ve Batı Avrupa'nın belli yerlerinde yerleşmeleri sonunda, yeni yeni milletler ve devletlerin ortaya çıkışı, tarihin önemli olaylarından olmuştur. Bugünkü Avrupa devletlerinin çoğunun temelleri bu hareket ile atılmıştır, denilebilir. İşte bu hareket Batı Avrupa'da yapmış olduğu büyük etkilerden dolayı yeni bir devrin, yani Orta Çağın başlangıcı sayılmaktadır. Öte yandan meşhur hükümdarları Attila zamanında (441 - 453), Asya'da Balkaş gölü yakınlarından Atlas Okyanusu'na kadar uzanan, hem Doğu hem de Batı Roma'yı haraca bağlayarak hâkimiyeti altına alan ve genellikle Batı Hunları olarak da bilinen Avrupa Hunlarının, T. T.'nin parlak bir dönemini teşkil etmekten öteye, Avrupa milletlerinin medenî gelişmelerinde de rolleri olmuştur. Attila'nın hatırası ise Macarlar ve Almanlar başta olmak üzere, İtalya, Galya, Germen ülkeleri, Britanya, İskandinavya ile bütün Orta Avrupa'da yüzyıllarca ağızdan ağıza dolaşan efsanelerde yaşamış, pek çok tarihî eser, roman, tiyatro ve operaya, ressam ve heykeltıraşa konu teşkil etmiştir (bk. HUNLAR ve ATTİLÂ).

Büyük Hun imparatorluğunun parçalanmasından sonra Orta Asya'da varlığına şahit olduğumuz Tabgaç (T'o - pa) devleti, IV. yüzyıl sonlarından VI. yüzyıl ortalarına kadar Kuzey Çin'de kuvvetli bir siyasî teşekkül halinde bulunmuş, ünlü "ipek yolu"nu Türk hâkimiyeti altına alacak derecede kudretini yaymıştı. Tabgaçlar da Asya Hunlarının bir bölüğü idi. Bu sülâlenin resmî tarihinde Me-te'nin de bir Tabgaç hükümdarı olarak kaydedilmesi bunun en büyük delilidir. Ancak, Hunlar Tabgaç devletinde sadece idareci zümreyi teşkil etmişlerdir. Devleti meydana getiren boy ve oymakların büyük çoğunluğunun Moğol kökenli olduğu ve bazı Çinliler ile birlikte bu devletin tebasını meydana getirdikleri bilinmektedir. Devlet idaresi ve askerî teşkilât bakımından Hun teşkilâtına bağlı kaldıkları anlaşılan T'o-palar, gerek siyasî tarih gerek kültür tarihi bakımlarından pek varlık gösterememişlerdir.

Orta Asya Türklüğünün Hunlardan sonraki ikinci parlak çağı Gök Türkler dönemidir (552 - 744).

Kendi devletlerini kuruncaya kadar, Altay eteklerinde demircilikle meşgul olan ve Avar (Juan - juan) imparatorluğuna bağlı bulunan Gök Türkler kısa zamanda Mançurya'dan Ceyhun'a ve İdil'e kadar olan bölgeleri hâkimiyetleri altına aldılar. Ancak, Türk devletlerinde sık sık rastladığımız ikili idare geleneğinin âdeta kaçınılmaz sonuçlarından biri olarak bu büyük imparatorluk 582'de Doğu ve Batı Gök Türk kağanlıkları olmak üzere ikiye ayrıldı. Devletin ikiye ayrılması ve bunların bir yandan Çinlilerin entrikaları bir yandan da çoğu zaman birbirlerine karşı düşmanca davranmaları, onların aynı akıbete uğramalarına

sebep oldu. Çünkü onlardan her birisi, tek başlarına güçlü Çin ile baş edebilecek durumda değillerdi. Bu sebeple, 630' da Doğu Gök Türk kağanlığı yıkılınca, Batı Gök Türkleri de kısa zamanda çöktü (657). Batıda On Ok'lardan Türgişler (b. bk.), zaman zaman değişen statülerle de olsa, 744'e kadar Türk siyasî varlığını devam ettirmelerine rağmen, Doğu Gök Türkleri 630'dan 680'e kadar istiklâlden mahrum bir esaret dönemi yaşadılar ki, Orhon kitabelerinde bu dönem bütün acılığı ile dile getirilmiştir. 680'de ise Gök Türk şehzadelerinden Kutluğ, devleti yeniden kurmak için harekete geçmiş ve kağanlık adı olarak İl Teriş unvanını almış olan bu büyük hükümdar, dirayetli veziri Bilge Tonyukuk ile birlikte ve çetin mücadeleler sonunda Gök Türk siyasî varlığını yeniden canlandırmayı başarmıştır. İkinci Gök Türk kağanlığı adı verilen bu devlete kurucusunun adından dolayı Kutluğ devleti de denilmektedir. Özellikle Kapagan Kağan (691 - 716) ile Bilge Kağan ve kardeşi Kül Tegin zamanlarında (716 - 734) en kudretli dönemini yaşayan bu yeni kağanlık, nihayet 744 yılında, kendisine tâbi bulunan Basmıl, Karluk ve Uygurların birlikte isyanı sonucunda yıkılmış ve yerine Orta Asya'da Uygur devleti hâkim olmuştur.

Gök Türkler Orta Asya'da daha öncekilerle mukayese edilemeyecek derecede büyük ve teşkilâtlı bir imparatorluk kurmuşlardır. Gök Türklerin sayesinde Türk soyu tarihte son defa olarak, bir iki küçük istisna ile, tek bir bayrak altında toplanmıştır. Orhon kitabelerinde *Türk* adı kavmî bir isim olarak geçmekte olup, bu adı, Türkçe konuşan bütün kavimlerin değil, onlardan yalnız birinin taşıdığı hususu gayet açıktır ve bu da, Gök Türk imparatorluğunun kurucusu olan Aşina sülâlesini içinden çıkaran bodun'dur. Başka bir söyleyişle, başlangıçta *Türk* sözü, bu imparatorluğu kuran ve onu idare eden kavmin adı idi. Onların, bütün Türk kavimlerini içine alan bu büyük imparatorluğu kurmaları sonucunda, kendi kavim adları olan *Türk,* özellikle İslâm âleminde, Türkçe konuşan bütün kavimlerin genel adı kapsamını kazandı. O halde, Gök Türkler, *Türk* sözünü ilk defa resmî devlet adı olarak kabul etmekle, bütün bir millete ad vermek şerefini de kazanmışlardır.

Gök Türk kağanlığının yıkılmasından sonra, çeşitli yerlere yayılan çeşitli Türk zümreleri, gittikleri yerlerde *Türk* adını ve onun idarî, siyasî ve askerî geleneklerini yaşatmışlardır. Bütün Türklerin tarihinde Gök Türk teşkilâtının, edebiyatının, töre ve hayat telâkkisinin izleri devam etmiştir. Orta Asya, Türkistan, Maveraünnehr, Kuzey Hindistan, İran, Irak, Suriye, Anadolu ve Balkan Türkleri, Gök Türkler yolu ile Türklüğün kökenine bağlıdırlar.

Gök Türklerden sonra hiçbir Türk kavmi, diğer Türk topluluklarının önemli bir kısmını içine alan bir devlet kuramamıştır. Orta Asya tarihinin başlıca üç önemli devrinden (diğerleri Hun ve Moğol devirleri) biri olan Gök Türk devrinin, aynı zamanda Türk kültür tarihi bakımından da ne kadar önemli bir devir olduğu bilinmektedir. Türkler ilk olarak bu devirde millî bir alfabeye sahip olmuşlardır. Türk diline ait en eski millî kaynaklar da (Yenisey ve Orhon kitabeleri) bu devre aittir. Bu kaynaklar sadece Türk dilinin değil, Türk edebiyatının, Türk tarihinin ve geniş bir anlamda Türk kültürünün en eski ve esaslı kaynaklarıdır (bk. KÖKTÜRKLER).

Gök Türklerden sonraki Türk tarihinin seyrini daha iyi görebilmek bakımından, Gök Türkler zamanında Orta Asya'nın siyasî ve etnik durumundan da söz etmek yerinde olacaktır. Bu dönemde Orta Asya'da varlığını bildiğimiz başlıca Türk toplulukları şunlardır:

Oğuzlar: I. Gök Türk devleti zamanında Yukarı Yenisey'de Barlık çayı kıyılarında oturan Oğuzlar, 630'dan sonra Tula boylarına inmişlerdir. Kutluğ devleti kurulmadan önce burada bir devletleri ve başlarında da kağanları vardı. Kutluğ'a yenilerek Gök Türk hâkimiyetine giren Oğuzlar, daha sonra Orta Asya'ya hâkim olan Uygurlara tâbi olmuşlar ve nihayet IX. yüzyıl sonlarında Sirderya boylarında görünmüşlerdir ki Oğuzların Türk ve dünya tarihi bakımından oynadıkları önemli roller de asıl bundan sonra başlayacaktır.

Tarduşlar ve *Tölisler:* Ötüken bölgesine yakın oturan ve Gök Türklere daima sadık kalmış bulunan bu Türk bodunlarının başlarında Gök Türk hükümdar ailesine mensup şehzadeler, idareci olarak bulunurlardı.

Edizler: Gök Türkler döneminde Oğuzların yakın komşuları olarak gördüğümüz bu Türk kavminin iki boydan oluştuğu anlaşılıyor. Siyasî bir varlık gösterememişlerdir.

Uygurlar: Yurtları Selenga boyları idi. Gök Türk hâkimiyetindeki birçok Türk kavmi gibi başlarında el tebir unvanlı başbuğları vardı. 10 boydan oluşmuştular. Gök Türk devletinin yıkılışına kadar bir varlık gösterememişler, ancak ondan sonra Orta Asya tarihinde önemli roller oynamışlardır.

Basmıllar: Yurtları Beşbalık bölgesi idi. Başlarındaki hükümdarlara idi kut unvanı verilirdi. Uygurlar ve Karluklar ile birlikte Gök Türk devletinin yıkılışında önemli rol oynadılar. Ancak, Gök Türklerin yerine kurdukları kağanlık bir yıl gibi kısa bir zaman içinde Uygurlar tarafından yıkılınca, Basmıllar Beşbalık bölgesini de kaybederek daha batıya hareket ettiler. Ondan sonra Karlukların da baskısı ile biraz kuzeye itildikleri anlaşılan Basmılları XI. yüzyılın sonlarında Zaysan gölünün kuzeybatısında görmekteyiz. Bundan sonraki tarihleri hakkında hemen hiçbir şey bilinmemektedir.

Yer-Bayırkular: Gök Türkler zamanında Baykal'ın doğu kıyılarında oturmuş olmaları muhtemeldir. Daha sonraki tarihleri hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Kâşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda Ob nehrinin yukarı kısımlarında yaşadıklarını bildirdiği Yabaku'ların bu Yer-Bayırku'lar olabileceği ileri sürülmüşse de, bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün olmadığı gibi, Yabakuların da ne XI. yüzyıldan önceki ne de sonraki tarihleri hakkında hiçbir şey bilinmemektedir.

Karluklar: Bunların ana yurdu Kara Irtış'ın sağ tarafında, Urungu - Zaysan - Alagöl arasındaki bölgede idi. Üç boydan oluşuyorlar ve bu yüzden Üç Karluk olarak adlandırılıyorlardı. Bu üç boydan ikisinin Çiğiller ve Tunsılar olduğunu biliyoruz ki, Karahanlı devletini meydana getiren Türk toplulukları arasında yer almışlar ve özellikle Çiğiller bu devletin askerî gücünü meydana getirmekte büyük rol oynamışlardır. Türk dünyasında kadınlarının güzelliği ile şöhret bulan Çiğiller, varlıklarını XI. yüzyıla kadar devam ettirdikten başka, *Çiğil* adı Çağatay edebiyatında "çok güzel" olarak da kullanılmıştır.

Karlukların başında da el tebir unvanlı başbuğları vardı ve bunlar Gök Türk kağanlarına tâbi idi. Karluklar, Uygurlar gibi, Gök Türkler zamanındaki savaşlarda fazla

yıpranmadıkları için, Gök Türklerden sonra da oldukça önemli roller oynadılar. Onlar, Basmıllar ve Uygurlar ile birlikte Gök Türk devletini yıktıktan sonra, bu defa Uygurlar ile hâkimiyet mücadelesine girdiler ve bu mücadeleyi kaybederek eski yurtlarından daha batıya çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Bu yıllarda Çin'in eski Orta Asya siyasetini canlandırmağa ve Karlukların oturduğu saha dahil, Asya'nın çoğunu hâkimiyeti altına almağa çalıştığı görülür. Bunun sonucunda 751'de Araplarla Çinliler arasında meşhur Talas savaşı meydana gelir. Bu savaşta Müslüman Arapların tarafını tutan Karluklar, zaferin Araplar tarafından kazanılmasını sağlamışlardır. Bu savaşta uğradığı ağır yenilgi yüzünden Çin, kargaşalıklar içine düşmüş ve bir daha batı ile ilgilenememiştir. Dolayısıyla bu olay Orta Asya Türk tarihinde Çin baskısının geri plana itilmesini sağladıktan başka, Türklerin İslâmiyet ile temaslarına da zemin hazırlamış ve Türk tarihinin bundan sonraki seyri üzerinde büyük etkisi olmuştur.

766'dan itibaren On Okların yurdunu, yani Batı Gök Türk ilini tamamen ele geçiren Karlukların, 840'tan sonra Karahanlılar devletini kurdukları ileri sürülürse de, bu doğru değildir. Karluklar Karahanlı devletinin (öteki boyları Çiğiller ve Tuhsılar gibi) ancak tebaları oldular. Karahanlı hâkimiyetinin zayıfladığı XII. yüzyılda Kitan (Karahıtay)'larla iş birliği yapan Karlukların, bu yüzyılda İli'nin doğusundaki Kayalık'ta küçük bir devletleri olduğu da anlaşılıyor. 1221'de Moğol hâkimiyetine giren Karluklardan bazılarının bu imparatorluğun idaresinde rol aldıkları da bilinmektedir (bk. KARLUK'LAR).

Kırgızlar: Türk kavimleri arasında varlığını bugün de koruyan Kırgızlar, Gök Türkler devrinde Kögmen (Tannu Ula) dağlarının ötesinde, Yukarı Yenisey'in Abakan ırmağı bölgesinde yaşıyorlardı. Burada bir devletleri olup, hükümdarları kağan unvanını taşıyordu. Onların II. Gök Türk devleti zamanında kuvvetli bir durumda olduğu görülüyor. Onlar Uygurlar devrinde de bu durumlarını devam ettirmişler, hatta 840'ta Uygur devletini yıkarak Orhon bölgesini ele geçirmişlerdir. Fakat Kırgızlar kültürel bakımdan geri bulundukları için, Orhon bölgesindeki Türk medeniyetini tahrip etmek suretiyle Türk tarihinde olumsuz bir rol oynamışlardır. Sonra 924'te Çin'den kovulan Karahıtayların hücumları üzerine burada tutunamayarak Yukarı Yenisey'deki yurtlarına dönmüşlerdir. Böylece Kırgızlar, bu eski Türk yurdunun Moğolca konuşan kavimlerin ellerine geçmesine de yol açmışlardır. Çingiz Han, Merkit ve Naymanlarla savaşırken Kırgızları da itaat altına almıştı (1207) ki, bu suretle Çingiz'e itaat eden ilk Türk kavmi Kırgızlar oldu. Onlar 1217'de Moğollara isyan etmişlerse de, Cuçi tarafından yeniden itaat altına alınmışlardır. Bundan sonraki tarihlerini pek iyi bilmediğimiz Kırgızlar, XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyılda Rus hâkimiyeti altına girmişlerdir. Bugün Kırgızistan başta olmak üzere Tacikistan, Özbekistan, Afganistan, Dış Moğolistan ve Doğu Türkistan'da yaşamakta olan Kırgızların tamamı Müslümandır (bk. KIRGIZ'LAR).

Azlar: Bu kavim de Gök Türkler zamanında Kırgızlara yakın bir yerde oturuyor ve başbuğları eltebir unvanını taşıyordu. W. Barthold, bugün Yenisey'in Aşağı Turuhan bölgesinde yaşayan Asinlerin (diğer adı : Kot) Azların kalıntısı olmasının muhtemel bulunduğunu bildirmiştir.

Çikler: Gök Türkler zamanında Kem ırmağının ötesinde yaşıyorlardı. Azlara ve Kırgızlara yakın idiler. Özellikle Uygurlar zamanında faaliyet göstermişlerdir. Bu yüzden Uygur kağanı Moyunçur, birkaç defa bu kavim üzerine sefer yaparak onlara baş eğdirip üzerlerine bir vali (tutug) tayin etmiştir. Daha sonraki dönemlerde hiçbir yerde onların adına rastlanılamamıştır.

İzgiller: Bunlar da Gök Türkler devri Orta Asyasının Türk boylarındandır. Ancak ne bu sıradaki yurtları ne de daha sonraki tarihleri hakkında hemen hiçbir şey bilinmemektedir.

On Oklar: 552'de Gök Türk devletini kuran Bumın Kağan, kardeşi İstemi'nin maiyetine, boyları ile birlikte 10 Türk beyini verip onu batı ülkelerinin fethine memur etmişti. İşte bu on boya *On Ok*'lar denilmektedir. Batı Gök Türkleri diye de adlandırılan bu on boy, iki büyük kola ayrılmıştı. Birinin adı Tu-lu, ötekinin ise Nu-şe-pi idi. Tu-lu'lardan Türgişlerin bilinen siyasî faaliyetlerine rağmen Batı Gök Türkleri gerek siyasî gerek kültürel bakımdan Doğu Gök Türkleri ile mukayese edilemezler. 766'dan itibaren yurtları tamamen Karlukların eline geçmiştir. Peçeneklerin On Oklardan olduğu bilinmektedir (bk. TÜRGİŞ'LER).

Orta Asya'da Uygur hâkimiyeti dönemi: 734'te Bilge Kağan'ın ölümünden sonra Gök Türk idaresi istikrara kavuşamamış, taht mücadeleleri devam edip gitmişti. Basmıllar, Uygurlar ve Karluklar böyle bir durumdan faydalanarak harekete geçtiler. Uygurlar 743'te büyük bir zafer kazandılar. Ancak son darbeyi Basmıllar vurarak Gök Türk devletine son verdiler (744). Basmılların başbuğu kendini kağan ilân etti ve hatta Gök Türklerin geri kalanları da onun kağanlığını tanıdılar. Fakat Uygurların başbuğu, Karlukların da yardımı ile Basmıl hükümdarını yenip öldürerek Ötüken'in hâkimi oldu. Bu tarihten sonra Gök Türkler bir daha tarih sahnesinde görünmediler.

Uygurlar 745'ten 840'a kadar Orhon bölgesinde hâkimiyeti elde tuttular. Bu arada Mani dinini de kabul ettiler. Bu dönem Uygurlarından da bize birtakım Türkçe kitabeler kalmıştır. Bu kitabelerden anlaşıldığına göre, onlar tarafından bir iki şehir de kurulmuştur. Bununla birlikte Orhon bölgesinde eskiden beri devam edip gelen kültür faaliyetlerinin Uygurlar zamanında daha fazla gelişmesi beklenebilirdi.

840'ta Yenisey'den inen Kırgızlar, Uygur devletine son verdiler. Uygur kabilelerinin bir kısmı telef oldu. Bir kısmı Tibet üzerinden Kan-çou (Kansu)'ya giderek yurt tuttular ve burada küçük bir Uygur krallığı kurdular. 1028'de Tangutların hâkimiyeti altına giren bu Uygurlar daha başlangıçtan beri Sarı Uygurlar olarak tanınmış olup hâlâ Batı Çin sahasında yaşamaktadırlar.

Uygur kabilelerinden bir kısmı da Tanrı Dağları ile Beşbalık bölgesine göç ederek burada bir devlet kurdular. Bu Uygurlardan genellikle Beşbalık Uygurları veya Turfan Uygurları olarak söz edildiği gibi, kurdukları devlet daha ziyade Doğu Türkistan Uygur devleti olarak bilinmektedir. Başlıca şehirleri Turfan, Beşbalık, Kuça ve Hami (Urumçi) olan Uygurlar burada süratle yerleşik hayata geçtiler. Çin ile Ön Asya arasındaki ticareti ellerinde bulundurarak hayat seviyelerini yükselttiler. X. yüzyıl sonlarında Buddha dinini benimsediler. Kısa zamanda Türk kavimleri arasında en medenî durumuna yükseldiler. 840 felâketinden haberdar olamayan İslâm yazarlarının daima Toguz Guzz (Dokuz Oğuz) adı ile andıkları bu Uygurlar, bir ara Karahıtayların, 1209'da da Çingiz Moğollarının hâkimiyeti altına girdiler.

Onlar, Çingiz imparatorluğunun sivil idare kadrolarını doldurarak bu imparatorluğun özellikle malî idaresinde birinci planda rol oynadılar. Okuma yazma bilmeyen Moğollara kendi alfabeleri ile kültürlerini de kabul ettirdiler ki, bugün dahi Moğol alfabesinin esasını Uygur alfabesinin teşkil etmesi bu yüzdendir. Çin'de Ming devrinin başlangıcına kadar bağımlı bir durumda bile olsa, siyasî varlıklarını az çok devam ettirebilen Uygurların medenî etkileri Asya'nın her tarafında yüzlerce yıl hissedilmiştir. Bugünkü Doğu Türkistan Türkleri Uygurların torunları olup tamamı Müslümandırlar (bk. UYGUR'LAR).

Orta Asya'da 840 tarihini takip eden yılların siyasî olayları, İslâmî dönem Türk tarihine rastlayan bir dönemdir. İlk Türk - İslâm siyasî kuruluşlarının tarihine geçmeden önce, Karadeniz'in kuzeyindeki sahalarda faaliyet gösteren Türk kavimleri ve devletlerinden söz etmek daha uygun olacaktır.

Hunların esas kısmı Attila'nın ölümünden sonra (453) Don boyuna çekilmişlerdi. Bunların bir kısmı Bulgar adıyla bilinmektedir. Bulgarlar iki ana kol halindeydiler. Bunlardan biri Don - İdil sahasında, biri de Don - Dneper sahasında yaşıyordu. Bulgar Türkleri V. yüzyılın sonlarına doğru, doğudan gelen yeni Türk zümrelerinin (Avar, Sabir, Hazar) baskısı altında üç kısma bölünmüşlerdi. Bunlardan bir kısmı batıya giderek Tuna Bulgarları adını aldılar. VII. yüzyılın sonlarında Dobruca'ya gelerek buradaki Slavları hâkimiyetleri altına alıp, Tuna Bulgarları devletini kurmuşlardır. Fakat sayıca az olduklarından IX. yüzyıla kadar yerli halk arasında eriyip gitmişlerdir. Onlardan üçüncü bir zümre de İdil'i takiben kuzeye çıkıp bu ırmağın kollarından Kama ağzındaki sahayı işgal ederek burada bir devlet kurdular. Bu devlete Kama (veya İdil) Bulgarları devleti diyoruz. Bunlar, Türklerin en eski tüccar kavimlerindendir ve IX - XII. yüzyıllarda başşehirleri olan Bulgar, Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi haline gelmişti. IX. yüzyılın sonlarında Müslüman tacirlerin etkisi ile İslâmiyeti kabul eden İdil Bulgarları, ilk Müslüman - Türk devletinin de sahibi oldular.

1236'da Batu Han Bulgar şehrini tahrip ederek bu devlete son verdi. 1238 - 1239'da Deşt-i Kıpçak'taki Kumanlar (Kıpçaklar) da Moğol saldırısına maruz kalınca bir kısmı Macaristan'a, daha kalabalık kısmı ise Kama boylarına çekildi. Kama boylarına gelenler burada Bulgarlarla karışarak Kazan Hanlığına vücut verecek olan Kazan Türklerini meydana getirmişlerdir (bk. BULGAR'LAR).

Bulgarları Don - İtil (İdil) sahasından çıkaran ve 552'de Gök Türkler tarafından devletlerine son verilen Avarlar, onların önünden kaçarak Karadeniz'in kuzeyine gelmişlerdir. Avarların da Türk aslından olduğu genellikle kabul edilmiştir. İlk önce Orta Dnepr, Dnestr ve Karpat bölgelerine yerleşen Avarlar, az sonra Orta Avrupa'nın en kuvvetli kavmi olmuşlar ve bu sıfatla 568'den itibaren Orta Avrupa ve Balkanların tarihinde önemli bir yer tutmuşlardır. Balkanlarda Slav unsurunu esaslı şekilde yerleştirenler Avarlar oldular. En kuvvetli dönemleri VII. yüzyıl başlarıdır. Onlar 626'da Bizans'ın merkezi İstanbul'u bile kuşatmışlardır. Aynı yüzyılın ortalarına doğru Dnestr boylarındaki Bulgar Türklerinin kuvvetlenmeleri sonucunda Avarlar zayıf düşmüşler ve nihayet Büyük Karl tarafından 796'da varlıklarına son verilmiştir. Slav kavimleri Türk devlet ve ordu teşkilâtını Avarlardan öğrenerek kendi teşkilâtlarına esas almışlardır (bk. AVAR'LAR).

Doğu Avrupa'da ilk defa muntazam bir devlet kuran Türk kavmi ise Hazarlar olmuştur. Avrupa Hunlarına bağlı olan Hazarların 453'lerde Aşağı İdil boyunda yaşadıkları anlaşılıyor. Onların bağımsız bir devlet kurmaları, Sabır Türklerinin hâkimiyetinin sarsılmasından sonra, yani VI. yüzyılın ortalarından sonraya aittir. Hazarlar İdil'in ağzındaki İtil şehrini kendilerine merkez edinmekle o devrin bütün önemli ticaret yollarının kavşak noktasında bulunduklarından canlı bir ticarî hayatları vardı.

VII. yüzyılda Bizans - İran mücadelesinde Bizans'ın tarafını tutarak önemli siyasî rol oynamağa başlayan Hazar Kağanlığı, VII - IX. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın en büyük imparatorluğu derecesine yükselmişti. Kama Bulgarları ve Macarlar başta olmak üzere, pek çok kavim ve bu arada Fin ve Slav kavimleri de yüksek Hazar hâkimiyetini tanıyarak vergi veriyorlardı. Kiev Rusyasında ilk devlet teşkilâtı ile iktisadî teşkilâtın kurulması ve yayılmasında Hazarların büyük rolü olmuştur. Hazarlarda büyük bir dinî tolerans da göze çarpar. Hükümdar ve yüksek idareci zümrenin Musevî olmasına rağmen, halk Hristiyan, Müslüman veya Şamanist idi ve her zümre eşit derecede muamele görüyordu.

IX. yüzyılda İdil - Harezm ticaret yolu Peçeneklerin istilâsı sebebiyle işlekliğini kaybedince Hazar iktisadî varlığı da çökmeye başladı. Esasen Emevîler zamanında başlayan Arap - Hazar mücadelesi de bu devleti bir hayli hırpalamıştı. Ancak Hazar devletinin siyasî varlığının sona ermesinde, doğudan gelen yeni Türk göçleri ile Arap akınları kadar, kuzeyden Kiev üzerinden gelen Vareg - Rus akınlarının da etkisi olmuş ve X. yüzyılın sonlarına doğru bu devlet hızla çökmüştür (bk. HAZAR'LAR).

Hazarların siyasî varlığının zaafa uğramasında önemli rol oynayan yeni Türk göçlerine gelince, bunlar Peçenekler, Uzlar (Oğuzlar) ve Kıpçaklar (Kumanlar) tarafından yapılan göçlerdir.

Peçenekler Sirderya - Aral gölü civarındaki yurtlarından Oğuzlar tarafından çıkarılmış ve batıya doğru itilmişlerdi. 870 tarihlerinden itibaren Don ile Dnestr nehirleri arası ve Kırım'ın da bir kısmı dahil olmak üzere Peçeneklerin eline geçmiştir. Peçeneklerin işgal ettiği saha kuzeyde Kiev şehrine, batıda Tuna nehrine kadar varıyordu. 150 yıl kadar Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırların hâkimleri olan Peçenekler, daha sonra Balkanlara inerek Balkanları ele geçirip Bizans üzerine yürümüşlerse de, 1091'de Aşağı Meriç boyunda Kıpçak - Bizans birleşik kuvvetlerine yenilmişlerdir. Onlardan bir kısmının Bizans arazisinde yerleştirildiği ve Bizans ordusunda atlı kıtalar teşkil ettikleri bilinmektedir. Bir devlet kuramamakla birlikte Peçeneklerin büyük tarihî rolleri olmuştur. Macarların Azak kıyısından bugünkü Macaristan'a gelip yerleşmeleri onların hareketi sonucudur. Ayrıca onlar, işgal ettikleri topraklar ile Doğu ve Güney Slavlarını birbirlerinden ayırmışlardır ki bunun daha sonraki Türk - Macar ve Alman tarihi bakımından çok önemli sonuçları olmuştur. Bu Türk kavminin oynadığı önemli bir rol de, Rusların Karadeniz kıyılarına inmelerine karşı en büyük ve kuvvetli bir set vazifesi görmeleri olmuştur (bk. PEÇENEKLER).

Peçenekleri daha Yayık ve İdil boylarında iken takip eden ve Oğuzlardan bir küme olan Uzlar, 1054'lerde Karadeniz'in kuzeyindeki topraklarda göründüler. Onların ha-

reketlerine ise Kıpçak baskısının yol açtığı anlaşılmaktadır. Kıpçaklar burada da Uzları sıkıştırmakta devam ederek onların çoğunun Tuna boyuna ve oradan da Balkanlara inmelerine sebep olmuşlardır. 1064 - 1065'te Tuna'yı geçen Uzlar, birçok kollara ayrılarak Balkanlarda geniş bir istilâ hareketinde bulunmuşlar, Trakya, Makedonya ve Selanik bölgelerini yağmalamışlardır. Ancak, dağınık bir halde bulunan Uzlar arasında çıkan bir salgın hastalık onları zayıf düşürdüğü gibi, eski düşmanları Peçeneklerin ve yerli halkın da hücumlarına uğrayarak pek çok zayiat verip kuvvet ve önemlerini kaybettiler. Onlardan da bir kısmı Balkanların çeşitli yerlerinde ve özellikle Makedonya ile Vardar ovasında yerleştirildiler ki, aynı yörelerde Peçenekler de yerleştirileceklerdi. Bu suretle Vardar ovası, Osmanlılardan çok daha önce bir Türk yurdu mahiyetini almıştı (bk. UZ'LAR).

Uzları takiben 1060'larda Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara gelen ve buraya kendi adlarını (Deşt-i Kıpçak) veren Kıpçaklara gelince, bunlar Kimek topluluğunu meydana getiren 7 Türk boyundan biri idi. Batılı kaynaklar onlara *Kuman* adını vermişlerdir. Rus vekayinamelerinde ise adları *Polcvtsı* olarak kaydedilmiş olup bu kelime Rusçada "sarışın" anlamını ifade etmektedir. Anlaşıldığına göre, Kıpçak Türkleri sarışın idiler. Kıpçaklar, 1238 - 1239' lara kadar Karadeniz'in kuzeyindeki toprakları ellerinde bulundurmuşlar ve onlar da Peçenekler gibi Kiev Rusyasının Karadeniz'e inmesine engel olmuşlardı. Kiev Rusyasına sürekli Kıpçak akınları, Varegler ile Slavların birtakım yer değiştirmelere maruz kalarak birbirleri ile karışıp kaynaşmalarına ve bugünkü Büyük Rus kitlesinin meydana gelmesine de yol açmıştır. Rusların *İgor Bölüğü destanı* da onların 1185'te Kıpçaklar karşısında uğradıkları müthiş hezimetin etkisi ile meydana gelmiştir. 1238'lerde Moğol baskısına maruz kalan Kıpçaklar, Deşt-i Kıpçak'ı Moğollara terk etmek mecburiyetinde kalacak ve bu sahada Altın Ordu devleti kurulacaktır (bk. KIPÇAK'LAR).

Türklerin İslâmiyete girişi ve ilk Müslüman - Türk siyasî teşekkülleri : Müslüman olmadan önce Asya ve Avrupa'nın çeşitli yerlerinde 1200 yıl kadar hüküm sürmüş ve birçok siyasî, sosyal ve etnik izler bırakmış olan Türk toplulukları, İslâmî dönemde de çeşitli ülkelerde büyük imparatorluklar, devletler ve beylikler kurarak, İslâm dünyasının mukadderatına hâkim olmuşlar ve Osmanlılarla birlikte mütalâa edildiği takdirde Orta Asya, Yakın Doğu ve Avrupa'nın son 1000 yıllık tarihine yön vermişlerdir.

İslâm imparatorluğunun bütün doğu bölgelerini içine alan Irak genel valiliğine Haccac'ın getirilmesi ve onun da Horasan'a Kuteybe'yi tayin etmesini (705) müteakip Müslümanlar kısa zamanda Maveraünnehr'i alarak Türklerle temasa geldiler. Türklerle çarpışmaların başlamasından kısa bir süre sonra Arapların savunmayı tercih eder duruma girmelerinden anlaşılıyor ki, onlar Türkler karşısında başarıya ulaşamamışlardır. Özellikle 751 Talas savaşından sonraki dönemde iki taraf arasındaki yakın ilişkiler Türklerin Müslümanları ve İslâm dinini daha yakından tanımalarına fırsat vermişti. Bunlara göre, Türklerin, dünya tarihinin en önemli olaylarından biri olmak üzere, İslâmiyete girişleri kendi istekleri ile olmuştur. Gerçekten, İslâm dininin eski Türk inanç ve telâkkilerine uygun yanları çoktu. Bir defa her iki inanış, kendilerinin dışındaki inanışlara karşı geniş bir hoşgörüye sahipti. Ayrıca Türklerin, İslâmiyete girişlerine rastlayan günlerde tek tanrılı inanca aşina oldukları bilinmektedir. Bundan başka, İslâmiyetin telkin ettiği ahlâkî kurallar da Türk ahlâk anlayışına uygundu. Öte yandan cihat fikri, Türklerdeki fütuhat felsefesi ile büyük ölçüde bağdaşıyordu. Her iki inanışta da kişileri idare edenlerin bu yetkiyi tanrıdan aldıkları görüşü hâkimdi. Türklerin temizlik anlayışı İslâmiyetin temizlik telkini ile tam bir bağdaşma göstermişti. Dolayısıyla Türklerin kısa zamanda İslâm dinini benimseyerek bu dinin liderliğini ele geçirmelerinde şu hususların rolü olmuş görünmektedir.

Daha Emevîler zamanında Arap devletinin sivil ve askerî kadrolarında yer almağa başlayan Türkler, özellikle Abbasîler zamanında ve halifelik hassa ordusunda büyük önem kazandılar. Hassa ordusundan yetişen Türk kumandanlar, genel valiler olarak büyük başarılar elde ettiler. Hatta bunlardan Mısır valiliğinde bulunmuş olan ikisi istiklâllerini ilân ederek birer devlet kurmuşlardır. Bunlardan biri Tolunoğlu Ahmed olup kurduğu devlet Tolunlular veya Tolunoğulları (b. bk.) adıyla anılmış ve Mısır'da 875' ten 905 yılına kadar hâkim olmuştur. Yine valilerden Toğaç oğlu Muhammed Ebu Bekir, Ihşidler soyundan geldiği için onun tarafından kurulan ve 935'ten 969'a kadar Mısır'a hâkim olan devlete Ihşidler devleti denilmiştir. Her iki devlet de ilk Müslüman - Türk devletlerinden sayılmaktadır ve Mısır'da Orta Asya'dan beri devam edegelen Türk idare geleneklerine uygun bir teşkilât vücuda getirmişlerdir.

Orta Asya'da çoğunluğu Türklerle meskûn bir bölgede ise ilk Müslüman - Türk devletini kuranlar Karahanlılar (840? - 1212) olmuştur. Bu devleti kuranların Yağmalar olduğu hemen hemen anlaşılmış bulunmaktadır. İhtimal vaktiyle Uygurlara bağlı bir kavim olan ve bu bağlılıktan dolayı Kara Yağma şeklinde de adlandırılan Yağmalar, 840' ta Uygur devletinin yıkılmasından sonra, başlarında Buğra Han unvanını taşıyan ve Uygur hükümdar ailesinin de bir kolu olan hükümdarları ile Kâşgar bölgesinde hâkimiyeti sağlayarak burada bir devlet kurmuşlardır. Karahanlı devletinin başında bulunanların *han* veya *hakan* unvanını alabilmeleri ve hâkimiyetlerinin kolayca tanınması, onların Uygur hükümdar ailesinden gelmeleri suretiyle meşruluk kazanmalarından ileri gelmiştir.

Karahanlı devletinin kuruluş tarihi kesinlikle bilinmemektedir. Bu kuruluşun 840'ı takip eden yıllarda olduğu söylenebilir. Ancak kesin olan husus, 934'lerde bu devletin başına geçen Satuk Buğra Han'ın İslâmiyeti kabul ederek, bu yeni dini devletinin tebasını oluşturan hemen bütün Türk topluluklarına da benimsetmesidir. Müslüman olduktan sonra Abdülkerim adını alan Satuk Buğra, 959'da öldüğü zaman, bu devlete tâbi Yağma, Karluk, Çigil, Tuhsı, Argu v.b. Türk topluluklarının büyük bir kısmı İslâmiyeti kabul etmiş bulunuyordu ki, İbnü'l - Esir'de 960'ta 200 000 çadırlık bir Türk topluluğunun İslâmiyete girdiğini gösteren kayıt, bununla ilgilidir.

İlk idare merkezleri Kâşgar ve kuzeydeki ikinci merkezleri de Balasagun olan Karahanlılar, 999'da Samanoğulları devletine son vererek Maveraünnehr'e de hâkim oldular. 1040 - 1050'lerden sonra devletin ikiye bölünmesinden sonra özellikle Semerkand ile Özkend ve Buhara da devletin batı kısmının önemli idare merkezleri durumuna gelmişlerdir.

Devletin doğu kısmı önce Selçukluların, sonra da uzun süre Karahıtayların hâkimiyeti altında 1210 tarihine; batı

kısmı ise Melikşah zamanından itibaren (1089) uzun süre Büyük Selçuklulara, sonra da Harezmşahlara tâbi olarak 1212 tarihine kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Karahanlılar Orta Asya'da ilk Müslüman - Türk devleti olmak hasebiyle Türk - İslâm kültür ve medeniyeti dediğimiz tarihî gelişmenin de temellerini attılar. Karahanlıların, tamamen Türk bir muhitte, hâkimiyet anlayışı, saray teşkilâtı, merkez ve taşra teşkilâtı ve askerî teşkilât itibarıyla tamamen Türk özelliklerini korudukları, ancak kadılık, muhtesiplik, kâfirlere karşı cihat ve benzeri bazı konularda İslâm müesseselerini benimsedikleri anlaşılıyor.

Karahanlılar devri aynı zamanda İslâmî Türk edebiyatının da geliştiği dönemlerden biri olmuştur. Özellikle hükümdarların medreseler, hastahaneler ve kütüphaneler kurup bunlara zengin vakıflar tahsis etmeleri ve bilim adamlarını korumaları ile gelişen ortamda her bakımdan değerli eserler vücuda getirilmiştir. Bu dönemde yazılan Balasagunlu Yusuf'un *Kutadgu bilig*'i (1069) Türk devlet geleneğinin dile getirildiği bir siyasetname olmuş, Kâşgar bilim muhitinde yetiştiği anlaşılan Kâşgarlı Mahmud'un *Divanü lûgati't - Türk*'ü ise Türk dili, edebiyatı ve folklorunun, kısacası en geniş anlamıyla Türk kültürünün eşsiz bir âbidesi olarak yükselmiştir (bk. KARAHANLI'LAR).

Karahanlılardan sonra kurulan önemli bir Türk - İslâm devleti de Gazneliler devleti (969 - 1187) olmuştur. Bu devleti kuranlar, Samanoğullarının hassa ordularından yetişmiş Türk kumandanlarıdır. Kısa zamanda Horasan, Harezm, Irak-ı Acem ve bugünkü Afganistan ile Güneydoğu İran'a hâkim olan Gazneliler, özellikle meşhur hükümdarları Sultan Mahmud (997 - 1030) zamanında Kuzey Hindistan'ı da fethederek bu ülkede İslâmiyetin yayılmasında birinci derecede rol oynamışlardır. 1040 Dendanekan yenilgisinden sonra Afganistan ve Kuzey Hindistan'a çekilerek Selçuklulara bağlı bir devlet haline gelen Gazneliler de Türk kültürünün gelişmesine hizmet etmişlerdir. Devlet teşkilâtı itibarıyla daha çok Samanlı - İran geleneğinin etkisi altında bulunmalarına rağmen, askerî kuvvetleri, teşkilât ve unsur olarak Türk kalmıştır. Meşhur âlim el - Birunî de Gazne sarayında ve özellikle Sultan Mes'ud'un himayesinde ünlü eserini meydana getirmiştir (bk. GAZNELİ'LER).

İlk Müslüman - Türk devletleri söz konusu edildiğinde, gerek oynadığı tarihî rol gerek başta Oğuzların Yakın ve Orta Doğu'ya yayılmaları olmak üzere, daha sonraki yıllarda da devam eden etkileri ile üzerinde önemle durulması gereken devlet, Büyük Selçuklu İmparatorluğudur.

Büyük Selçuklu İmparatorluğunu kuranlar Oğuzlardır. Oğuzların IX. yüzyıl sonlarından itibaren Sirderya boyları ve Aral gölü çevresinde göründüklerine işaret edilmişti. Oğuzların bu bölgede, başlarında *yabgu* unvanlı hükümdarlarının bulunduğu bir devletleri vardı. Bu yüzden bu devlete Oğuz Yabgu devleti adı verilmektedir. Yabguların *kül erkin* unvanlı naipleri vardı. Ordularını sübaşı denilen komutanlar yönetirlerdi. İslâm yazarlarına göre, onlar Türklerin en savaşçı unsuru idiler. Silâh ve avadanlıkları mükemmeldi. Komşuları olan Karluklar, Peçenekler, Kıpçaklar ve Hazarlarla genellikle savaş halinde bulunurlar, barış zamanlarında Maveraünnehr ve Harezm şehirlerine inerek ticaret yaparlardı.

Oğuzların Selçuklulardan önce de böyle bir siyasî teşekkül kurmuş olmalarına rağmen, kökleri eskilere giden bir de boy teşkilâtına sahip bulundukları ve günlük hayatlarında bu teşkilâtın daha önemli rolü olduğu anlaşılıyor. Görünüşe göre, devletin varlığına rağmen onlar başlarında boy beylerinin bulunduğu boylar halinde yaşıyorlardı. Kâşgarlı Mahmud'un bildirdiği gibi onlar 24 boydan oluşuyorlardı. Bu 24 boyun 12'si Boz Oklar ve 12'si de Üç Oklar olmak üzere iki ana kola ayrıldığı anlaşılıyor. İnanışa göre, Oğuzların atası efsanevî Türk hükümdarı Oğuz Han olup Boz Oklar onun üç büyük oğlu olan Gün Han, Ay Han ve Yıldız Han soyundan, Üç Oklar da üç küçük oğlu olan Gök Han, Dağ Han ve Deniz Han'ın soyundan türemişlerdi. Boz Ok kolundan Gün Han oğulları : Kayı, Bayat, Alka Evli (Alka Bölük), Kara Evli (Kara Bölük); Ay Han oğulları : Yazır, Döğer, Dodurga, Yıparlu; Yıldız Han oğulları : Afşar (Avşar), Kızık, Beğ Dili ve Karkın idiler. Üç Ok kolundan ise Gök Han oğulları : Bayındır, Peçene(k), Çavuldur, Çepni; Dağ Han oğulları : Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüregir; Deniz Han oğulları : Iğdır, Bügdüz, Yıva ve Kınık idiler.

Oğuz Yabgu devletinin 1002'den önce ve Kıpçak akınları sonunda yıkıldığı kesin gibidir. Yabgu devleti yıkılınca, bu devletin sübaşılığı görevinde bulunmuş olan ve kendisinden önce babası Dukak da sübaşılık yapan, Oğuzların da Kınık boy beyi ailesine mensup bulunan Selçuk, kendisine bağlı Oğuzları alarak Cend yöresine gelip yerleşmiştir. Bu tarihlerde onlar İslâm dinini de benimsediler ki, İslâm kaynaklarında Müslüman Oğuzlara *Türkmen* denildiği bilinmektedir. Selçuk'un oğullarından İsrail'in 1002'de Arslan Yabgu unvanını taşıyor olması, Selçukluların daha başlangıçta kendilerini Oğuz devletinin varisleri olarak gördüklerini, başka bir deyişle onların Oğuz Yabgu devletinin son sülâlesi olduklarını göstermektedir.

Selçuk'un ölümünden sonra yeni Kıpçak baskılarının da etkisi ile Arslan Yabgu idaresindeki Selçuklular Buhara civarına indiler. Burada Karahanlıların Buhara kolu ile iş birliği yaptılarsa da, 1025'te Arslan Yabgu Gazneli Mahmud tarafından tutsak edildi. O, Anadolu Selçuklularının atası olup, bu bakımdan anılması gereken bir Türk büyüğüdür. Onun tutsaklığından sonra ailenin başına Selçuk'un torunları Muhammed Tuğrul ve Davud Çağrı beyler geçtiler. 1035'te Horasan'a inen Selçuklular, beş yıllık sürekli mücadelelerden sonra Gaznelilere karşı kazandıkları 1040 Dendanekan zaferi ile Selçuklu İmparatorluğunu da kurmuş oldular.

Selçuklu İmparatorluğunun kuruluşu Oğuz Türklerinin tarihinde pek önemli bir dönüm noktasıdır. Bu devletin kurulması ile İslâmın siyasî hâkimiyeti Oğuzların eline geçtiği gibi, Türklük için ikinci bir ana vatan olan Anadolu ile ona komşu ülkeler de onların yurdu olmuştur. Oğuzlar, Yakın Doğu İslâm dünyasının, özellikle X. yüzyılın başlarından itibaren siyasî bakımdan zayıf bir duruma düşmesinden faydalanarak adım adım ilerleyen Bizans'ı geri atmakla kalmamış, onun asıl dayanağı olan Küçük Asya'yı da fethetmek suretiyle bu devletin çökmesinde en önemli âmil olmuşlardır. Onlar Haçlılara karşı da İslâm âlemini müdafaa etmiş ve İslâmın siyasî bakımdan yıkılmasını önlemişlerdir.

1040'tan 1194'e kadar devam eden Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 1157'de Sultan Sencer'in ölümü ile parçalanma dönemine girmişti. Dolayısıyla en kudretli dönemleri Tuğrul Bey (1040 - 1063), Alp Arslan (1063 - 1072), Melikşah (1072 - 1092) ve Sencer (1117 - 1157) dönemleri olmuştur.

Tuğrul Bey 1055'te Bağdad'a girip halifeyi Büveyhoğullarının tahakkümünden kurtardıktan sonra halife ona "Doğunun ve Batının hükümdarı" unvanını vermiş ve bunu ifade etmek üzere de iki kılıç kuşatmıştı. Bu, İslâm âleminin cismanî hâkimiyetinin resmen Türk hükümdarına verilmesi demekti ki, o zamana kadar hiç kimseye böyle bir tevcih yapılmamıştı. Artık halifeye bağlı bütün İslâm dünyasının siyasî kudretini Türkler temsil ediyordu.

Sultan Alp Arslan'ın fetihleri, bütün Azerbaycan ile Kuzey Irak ve Suriye'yi birer Türk yurdu haline getirdikten başka, 1071'de Malazgirt ovasında Bizans askerî varlığına indirilen ağır darbe ile Anadolu'nun kapıları sonuna kadar Türklere açılacak, bir yandan devlete bağlı beyler, bir yandan da yarı bağımsız hareket eden Türkmenler, 3 - 4 yıl gibi kısa bir zaman içinde Marmara kıyılarına kadar ulaşıp bu ülkeyi Türklük için yeni ve ebedî bir ana yurt haline getireceklerdir.

Melikşah devri, Selçuklu İmparatorluğunun en fazla genişlediği bir devir olmuştur. Bu devirde Selçuklu hudutları Adalar Denizi kıyılarından Ceyhun'a kadar uzanıyordu. Karahanlılar ve Gazneliler de imparatorluğa tâbi hale getirilmişlerdi. Bu devirde özellikle Arslan Yabgu'nun torunları, yani Kutalmış'ın oğulları ile birçok Oğuz beyleri Anadolu'nun fethine girişerek, Adalar Denizi ve Boğaziçi'ne kadar olan yerleri fethetmişler, Anadolu ova, vadi ve yaylaları Oğuzlar (Türkmenler) tarafından doldurulmuş idi.

Melikşah'ın ölümünü takip eden fetret devrinin iç karışıklıklarından sonra Sultan Sencer, imparatorluğa şeklen eski itibarını iade etmiş görünüyorsa da, devlet artık eski kudretinden çok şey kaybetmiş bulunuyordu. Sencer'in 1141'de Katvan ovasında Karahıtaylara yenilmesi, imparatorluğun ne durumda olduğunu göstermişti. Ancak, Sencer'in en büyük hatası 1153'te kendi soydaşları göçebe Oğuzların üzerine ısrarla varması ve neticede onlara tutsak düşmesidir. 1156'da bu esaretten kurtarıldı ise de, yaşlı, yorgun, hazinesi boşalmış ve mânen bitmiş bir sultanın bir şey yapması beklenemezdi. Nitekim kurtuluşundan yedi ay kadar sonra öldü (1157). 1194'te imparatorluğa son verenler ise Selçuklu sultanlarının memlük (köle)'lerinin çocukları olmuştur. Şöyle ki, Selçuklular kendi soydaşları olan Türkmenleri devlet hizmetlerinden mahrum bırakıp onları devlet kadrolarından uzak tutarlarken, Karluk, Kıpçak, Çigil gibi Türklere mensup memlüklerden, yani kullardan oluşan hassa ordularına dayanmışlardı. Özellikle zayıf şahsiyetli hükümdarlar zamanında bu memlük beylerin nüfuzları artmış ve bunlardan kuvvetli hanedanlar çıkmıştır. Bu memlük hanedanlardan biri (İldenizliler) Sencer'den sonra devletin iktidarını elinde tutmuş, diğer biri de (Harezmşahlar) efendileri Selçukluların devletine son vermiştir. Selçuklu devletinin ilk hükümdarı gibi son hükümdarı da Tuğrul adını taşımakta olup Rey yakınında Harezmşah Tekiş ile yaptığı savaşta kahramanca çarpışarak ölmüştür (1194). Çok genç olan bu Selçuklu hükümdarının başını memlük İldeniz'in torunu kesmiş, Melikşah'ın ibriktarbaşısı memlük Anuş Tegin'in torunu da onu Bağdad'a göndermiştir. Selçukluların bu hazin âkıbeti, kendi soydaşlarından yüz çevirmeleri ve onları ikinci, hatta üçüncü plana itmelerinin, devletin gerek sivil gerek askerî kadrolarını da Oğuz (Türkmen) olmayanlarla doldurmalarının bir neticesidir. Selçuklular, memlük asıllı beyleri önemli mevkilere çıkarırlarken öz kavimlerinden olan Türkmen beyleri de Arap hükümdarların hizmetine girmeğe başlamışlardı ki, böyle bir durum başka hiçbir kavmin tarihinde görülmez.

Ancak Türkmenler büsbütün bir tarafa atılmış değillerdi. Esasen kalabalık ve savaşçı olan bu kavme karşı tamamen ilgisiz kalmaları da imkânsızdı. Bu sebeple Türkmenler, bazı devletlerin ve beyliklerin askerî kuvvetleri arasında yer aldıkları gibi, Anadolu'da, İran'da ve hatta Suriye'de devletlerin dayandığı önemli bir unsur, bitmez tükenmez bir yedek kuvvet rolünü oynadılar ve Araplar ile diğer kavimlerin baş kaldırmalarına da engel oldular.

Türkmenler Yakın Doğu'da genel olarak uc bölgelerinde yurt tutmuşlardır. Bundan hem kendileri hem de bağlı oldukları devletler memnundu. Türkmenler düşman memleketlerine akınlar yapmak ve oralardan gelecek hücumlara karşı koymak suretiyle bağlı bulundukları hükümdarlara hizmet ediyorlar ve kendileri için de ganimet sağlıyorlardı. Onlar *uc*'lar için o kadar gerekliydiler ki, İmadeddin Zengî, Şehrizor bölgesindeki Yıva Türkmenlerinden bir kısmını Suriye'deki Haçlı hududuna getirerek yerleştirmişti.

Uclardaki Türkmenlerden en kalabalığı Anadolu'da Bizans hududundakiler olup şöhretleri her tarafa yayılmıştı. Türkmenlerden bazı zümreler de kıyı vilâyetlerde ve kuytu yörelerde oturuyorlardı. Türkmen beylerinden birçokları, doğrudan doğruya yörelerin hâkimi olduktan başka, birçokları da dirlik sahibi bulunuyorlardı. Türkmen beyleri de memlük valiler gibi şartları uygun buldukça oturdukları bölgelerde veya bizzat kendilerinin fethettikleri yerlerde beylikler kurmuşlardır.

Böylece başta kendi öz kavimlerine ilgisiz kalmalarının da sebep olması ile Selçuklu hanedanları ve onların memlükleri kaybolup gittiler. Halbuki Türkmenler Türklüğün varlığını daha yüzyıllarca devam ettirdiler.

Selçukluların idarî teşkilâtında Gazneli - Samanlı - Abbasî - Sasanî geleneğinin izleri, özellikle unvanlarda daha açık bir biçimde kendini göstermektedir. Ancak temelde eski Türk devlet felsefesi değişmeden korunmuş, buna ait bazı merasim, örf ve âdetler dikkatle yerine getirilmiştir. Türk kültür ve medeniyeti konusunda da Selçukluların seçkin bir yerleri vardır. Özellikle medreseler onların zamanında âdeta bütün Türk - İslâm dünyasına yayıldığı gibi, her tarafta hastahane ve kütüphaneler de kurulmuştur. Selçuklu sultanları yanında hatunlarının da bilim müesseseleri ve hayır eserleri vücuda getirmeleri, onların bu konuda da Türk millî geleneklerine bağlı kaldıklarını göstermektedir. Bu müesseseler için inşa edilen binalar ise birer mimarlık âbidesi olup onlar mimarîde Selçuklu tarzı denilen bir üslûbun da yaratıcıları olmuşlardır (bk. SELÇUKLULAR).

Türkmenlerin (Oğuz Türklerinin) Osmanlı İmparatorluğundan önce kurdukları en büyük devlet olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu bünyesinde birçok devlet, atabeylik ve beylik yer alıyordu. Başka bir söyleyişle, Büyük Selçuklu İmparatorluğuna tâbi birçok vasal devletler vardı. Bu vasal devletlerin bir kısmı imparatorluğun kendi bünyesinden doğmuştu. Bunların her biri ayrı ayrı ele alınıp incelenmeğe değer devletlerdir. Ancak söz konusu devletlerin hemen

tamamı sistem itibarıyla Selçuklu teşkilâtı olan ve artık âdeta klasik bir hal almış olan Türk - İslâm devlet teşkilâtından, onun temsil ettiği kültür ve medeniyetten farklılık göstermediklerinden, burada Selçuklu İmparatorluğu bünyesindeki devletlere kısaca işaret edilmekle yetinilecektir.

Irak ve Horasan Selçukluları (1092 - 1194) : Melikşah' ın ölümü üzerine başlayan taht kavgaları sırasında, Selçuklu taht iddiacıları tarafından söz konusu bölgeler ayrı bir idare haline getirilmişti. 1194'ten sonra toprakları Harezmşahlara geçmiştir.

Kirman Selçukluları (1092 - 1187) : Bu devlet aslında Büyük Selçuklulara tâbi bir beylik olarak, Çağrı Bey'in oğlu Kara Arslan Kavurd (1040 - 1073) tarafından kuruldu. Onun 1073'te öldürülmesinden sonra evlâdı elinde kalan Kirman, Melikşah'tan sonra bağımsız hale gelmiş ve Sencer'i esir eden Oğuzların başbuğlarından Dinar Bey tarafından işgal edilmek suretiyle sona ermiştir.

Suriye Selçukluları (1092 - 1117) : 1077'den beri Suriye meliki olan Alp Arslan oğlu Tutuş, kardeşi Melikşah'ın ölümü üzerine bağımsızlığını ilân etti. Tutuş 1095'te öldürülünce, iki oğlundan Rıdvan Haleb'de, Dukak Şam'da bağımsız oldular ise de, saltanatları uzun sürmemiş, Haleb Artuklu İl Gazi'nin, Şam ise Börioğulları (Şam Atabeyleri)'nın eline geçmiştir.

Anadolu (Türkiye) Selçukluları (1075 - 1308) : Bu devleti kuranlar, Selçuklulardan Arslan Yabgu oğlu Kutalmış' ın oğullarıdır.

1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'ya kalabalık Türkmen toplulukları gelip yerleşmeğe başladı. Bu gelenlerin çoğu, vaktiyle Arslan Yabgu'nun buyruğunda bulunan ve onun hapiste ölümünden sonra öteki Selçuklu şeflerinin hâkimiyeti altına girmeyen, Arslan Yabgu'dan dolayı Yabgulular diye adlandırılan Türkmenlerdi. Bu Türkmenler, az sonra, Anadolu'yu fethe memur edilen Selçuklu beyleri arasında kendi beylerinin torunlarını, Kutalmışoğlu Süleyman Şah ile kardeşlerini bularak onların etrafında toplandılar.

İlk defa Güney Anadolu taraflarında tarih sahnesine çıkan Süleyman Şah, az sonra Orta Anadolu'da Konya'yı ve nihayet Bizans'ın içinde bulunduğu durumdan da yararlanarak 1075'te İznik'i zapt edip kendisine başşehir yaptı. Böylece Türkiye Selçukluları devletinin temelleri atılmış oluyordu. Daha sonra tekrar Anadolu'ya yönelen Süleyman Şah, Tarsus, Adana, Misis şehirlerini zapt edip Malatya'yı da haraca bağladı. 1085'te Antakya'yı alan Süleyman Şah, 1086'da Suriye meliki Tutuş ile yaptığı savaşta yenilerek savaş meydanında kaldı.

Anadolu Selçukluları devletinin ikinci sultanı sıfatıyla 1092'de tahta oturan Süleyman Şah'ın oğlu I. Kılıç Arslan' ın niyeti Anadolu'da siyasî birliği sağlayıp ayrı beylikleri ortadan kaldırmaktı. Önce İzmir ve Foça hâkimi Çaka Bey'i ortadan kaldırdı (1094). Batıda kuvvetli bir rakipten kurtulmuş olarak Malatya'yı kuşattı. Ancak bu arada Haçlıların Anadolu'ya ayak basması üzerine, kendi başşehrinin imdadına koşmak durumunda kaldı ise de, İznik'in düşmesine engel olamadı (1097). Bundan sonra Danişmend Gazi ve Kayseri hâkimi Hasan Bey'in kuvvetleri ile birleşerek, Eskişehir önünde Haçlıların karşısına çıkan Kılıç Arslan, onlara ağır kayıplar verdirmesine rağmen galip gelemedi.

İznik ile birlikte Batı Anadolu'yu elden çıkaran Türkler Orta Anadolu'ya çekildiler. I. Kılıç Arslan merkezini Konya'ya nakletti. Bunu müteakip Antakya Haçlı kontu Bohemond'un esir edilmesi üzerine 1101'de yeniden Anadolu'ya giren Haçlıları Amasya ve Konya Ereğlisi yakınlarında imha etti (1102).

Daha sonra Bizans ile anlaşan Kılıç Arslan, Danişmendliler elinden Malatya'yı aldı. Harran'ı ve Meyyafarikin (Silvan)'i de ülkesine kattığı gibi, Diyarbakır ve Musul bölgelerine de hâkim oldu. Fakat Emir Çavlı, Artuklu İl Gazi ve Suriye hükümdarı Rıdvan'ın birlikleri ile Habur ırmağı kenarında yaptığı savaşı kaybetti ve bu ırmakta boğularak öldü (1107). Ondan sonra kısa bir saltanat fasılası ve taht kavgalarını müteakip, oğlu Mes'ud 1116'da Konya tahtına oturdu. 1155'e kadar yaklaşık kırk yıl Türkiye tahtında kalan Mes'ud'un saltanatı dönemi, Emir Melik Gazi idaresinde Danişmendlilerin Anadolu'da en kuvvetli hale geldikleri bir dönemdir. Bu bakımdan Mes'ud, aynı zamanda kayınbabası olan Melik Gazi'nin 1134'te ölümüne kadar âdeta onun himayesinde kaldı. Ancak bundan sonra kendini toparlayabilen sultan 1143'te Ankara, Çankırı ve Kastamonu'yu Danişmendlilerden geri aldı. Bir yıl sonra Elbistan'ı ele geçirdi. Haçlılar elindeki Maraş ve Göksun üzerine yürüdüğü sırada, onun yokluğundan istifade ile Konya'yı zapta kalkışan Bizans imparatorunu ağır bir yenilgiye uğrattı.

Sultan Mes'ud'un Anadolu'da hâkimiyetini sağlamlaştırdığı bir sırada II. Haçlı seferlerinin başlıca kuvvetleri olarak Alman kralı III. Konrad ve Fransa kralı St. Louis' nin orduları Anadolu'ya girdiler. Selçuklu sultanı 1147'de Eskişehir yakınında Alman ordularını perişan etti. Bunu haber alan Fransa kralı, Orta Anadolu'ya girmekten çekinerek kıyıdan gitmeyi tercih etti. Ancak, yolda Türkmenlerin saldırısına uğrayan St. Louis de bir hayli zayiat verdi.

Haçlılara karşı kazandığı parlak zaferden sonra Maraş ve civarını fetheden Mes'ud, Çukurova bölgesindeki Ermeni krallığına da ağır darbeler vurup birçok kale zapt etti. Bu arada Danişmendli emiri Yağıbasan'ı da kendisine tâbi kıldı. Öldüğü zaman Türkiye Selçukluları devleti, bu ülkenin en kudretli siyasî varlığı haline gelmişti.

Mes'ud'un oğlu II. Kılıç Arslan, vaktiyle Danişmendlilere kaptırılmış olan Elbistan, Darende, Kayseri ve Malatya'yı geri aldıktan başka güneyde Nureddin Mahmud'un zapt etmiş olduğu toprakları da kurtardı. Ancak, onun en büyük başarısı, 1176 tarihinde Myriokephalon savaşında, Bizans imparatorluğuna bir daha belini doğrultamayacağı kadar ağır bir darbe indirmesi olmuştur. Bundan sonra Türkiye Selçukluları Bizans yönünden büyük bir tehlike görmeden diğer yönlerdeki fetih hareketlerine yönelebileceklerdir. Nitekim 1178'de Danişmendli beyliği ortadan kaldırılarak doğudaki tehlikeli bir rakip bertaraf edilmiştir.

Ancak, bu büyük hükümdarın ölmeden (1192) önce devleti 11 oğlu arasında pay etmesi, taht kavgalarının başlamasına ve devletin zaafa uğramasına yol açtı. Bu kavgalar sonunda 1196'da Konya tahtına oturan oğlu Süleyman Şah, Bizans'ı vergiye bağladı. Ermeni kralını hezimete uğrattı. Mengücekoğulları ile Artukoğullarından bazı yerleri geri aldı. 1201'de Erzurum'u zapt ederek Saltuklular hanedanına son verdi. 1204'te ölen Süleyman Şah'ın yerine geçen kardeşi I. Gıyaseddin Keyhüsrev, Trabzon Rum imparatorunu yenip Karadeniz ticaret yolunu emniyete aldıktan sonra 1207'de Antalya'yı zapt ederek Anadolu Türk-

lüğüne deniz yolunu açtı. Ancak 1211'de Alaşehir yanında İznik kralı Laskaris ile yaptığı savaşta şehit oldu. Yerine oğlu İzzeddin Keykâvus sultan ilân edildi. İzzeddin de babasının izinden yürüdü. Kıbrıs kralı ile ticaret anlaşmasını yeniledikten sonra kuzey ticaretini iyice emniyet altına almak için Sinop üzerine yürüdü. Trabzon Rum imparatorunu mağlûp ve esir ederek Sinop'u zapt etti (1214). Ermenileri de vergiye bağlayan sultan 1220'de öldü. Ondan sonra tahta amcası Alâeddin Keykubad geçti. O, 1223'te Alâiye (Alanya)'yi aldı ve burada ilk Selçuklu tersanesini kurdurdu. 1226'da Sinop'ta inşa ettirdiği donanmayı Kırım'ın ünlü ticaret limanı Suğdak'ı zapta gönderdi. Suğdak'ın zaptından sonra birçok Rus knezi ve Kıpçak beyi itaat altına alındı. Kara ordusu da Silifke'ye kadar kıyı şeridini zapt etti.

Alâeddin Keykubad Anadolu ile meşgul iken Asya'ya hâkim olan Moğollar hızla batıya doğru yayılmağa başlamışlardı. Harezmşahları 1220'de yenen Moğolların önünden kaçan Celâleddin Harezmşah, Anadolu'nun doğusunda düşmanca davranışlar içine girmişti. Bunun üzerine doğu seferine çıkan sultan, 1226'da Kâhta, Hısn-ı Mansur (Adıyaman) ve Çemişkezek'i aldı. 1228 yılında da Erzincan, Kemah ve Şebin Karahisar'ı alarak Mengücekoğullarına son verdi. Trabzon'u kuşattı ise de alamadı. 1230'da Erzincan yakınlarında Yassıçemen meydan savaşında Celâleddin Harezmşah'ı mağlûp etti. 1231'de Celâleddin ölünce Selçuklular ile Moğollar komşu oldular. Moğolların yağma akınları Anadolu içlerine kadar uzanmağa başladı. Bu durumda Ögedey'in tâbilik teklifini kabul etmek mecburiyetinde kalan sultan, ülkesini korumak için gerekli tedbirleri de alıyordu. 1234 yılında Harput, Urfa, Harran ve Rakka'yı Selçuklu hâkimiyeti altına aldıktan sonra doğu garnizonlarına kuvvetli askerî birlikler yerleştirmeye koyuldu. Ancak onun 1237'de yediği av etinden zehirlenerek ölmesi, işlerin alt üst olmasına yol açtı. Tahta çıkan oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev dirayetsiz biri idi. Onun idaresindeki Selçuklu ordusu 1243'te Sivas'ın doğusundaki Kösedağ savaşında, savaş bile yapmadan Moğollar önünde feci bir yenilgiye uğrayınca, Anadolu da Moğol tahakkümü altına düştü.

Moğollar Anadolu'da yarım yüzyıldan fazla hüküm sürdüler. Bu dönemde tahta geçen Selçuklu sultanları Moğolların elinde birer kukla idiler. 1243'ten Türkiye Selçuklularının tarihe karıştığı 1308 yılına kadar Anadolu, soygunlar, isyanlar ve iktisadî çöküntü içinde kalmıştır. Ancak Anadolu beyliklerinin ortaya çıkması ile bu ülke Türklüğü yeniden canlılık kazanacaktır.

Türkiye Selçukluları kara ve deniz ticaretine büyük önem vermişlerdi. Anadolu'nun önemli yolları kervansaraylarla donatılmıştı. Tüccarın can ve mal emniyeti için gereken her tedbir alınmış, zarara uğrayan tüccarın malını tazmin etmek üzere bir çeşit devlet sigortacılığı geliştirilmişti. Canlı ticaret ve tarım hayatının sağladığı yüksek gelir ile Anadolu Türklüğü, Moğol istilâsına kadar tarihinin en mesut dönemlerinden birini yaşamıştır. Halkın ve devlet adamlarının sahip olduğu bu yüksek gelir sayesinde, başta Konya, Kayseri, Niğde, Sivas vb. olmak üzere Selçuklu Türkiyesinin bütün şehirleri tamamen bayındır bir hale getirilmiş, sivil, askerî ve dinî mimarinin en güzel örnekleri verilmiştir.

Moğolların istilâ ettikleri yerleri yağmalayarak yakıp yıktıkları, halkını katledip çoluk çocuğu da sürgün ettikleri, dolayısıyla istilâlarını kan ve ateş ile yaydıkları bilinmektedir. Anadolu Türklüğünün de benzeri zulümlere maruz kaldığı bir gerçektir. Ancak, Moğol istilâsının Türkiye tarihi bakımından çok şanslı bir sonucu da oldu: Vaktiyle göçebe Oğuzların hareketine katılmayarak Sirderya boylarındaki şehir, kasaba ve köylerde kalmış olan yerleşik Oğuzlar, Moğol istilâsı önünden önce Horasan'a, oradan da Azerbaycan yoluyla Anadolu'ya geldiler ve burasını âdeta tıka basa doldurdular. Bu, öyle çok kalabalık bir insan unsuru, öyle büyük bir güç birikimi idi ki, beylikler dönemindeki toparlanmayı müteakip Osmanlıların öncülüğüne Hint Okyanusu'ndan Viyana kapılarına, Ukrayna bozkırlarından Afrika içlerine kadar her tarafa kolayca hâkim olmuş ve yüzlerce yıl bu hâkimiyeti devam ettirmiştir.

Büyük Selçukluların kumandan ve beyleri tarafından kurulan beylik ve atabeylikler: Artukoğulları Beyliği (1101-1409): Oğuzların Döğer boyundan olup, Anadolu'nun fethinde büyük hizmetleri geçen ünlü Türkmen beyi Artuk'un oğulları Sökmen ve İl Gazi beyler tarafından kurulmuştur. Bu beylik sonradan birtakım kollara ayrılmıştır. Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf) ve Âmid (Diyarbakır) kolu (1101 - 1231): Sökmen bey tarafından kurulan bu kolun toprakları 1231'de Eyyubîler tarafından zapt edildi. Mardin kolu (1108 - 1409): İl Gazi Bey tarafından kurulmuş, Karakoyunlu Kara Yusuf tarafından ortadan kaldırılmıştır. Harput kolu (1185 - 1234): Harput ile civarına hükmeden ve en parlak dönemini Belek Gazi zamanında yaşayan bu kol, 1234'te Selçuklular tarafından yıkılmıştır. Artukoğulları, bölgenin Türkleşmesi ve imarında çok önemli rol oynadıktan başka, özellikle Haçlılara karşı mücadeleleri ve kazandıkları parlak başarılarla da şöhret bulmuşlardır.

Danişmendli Beyliği (1092 - 1178): Malazgirt zaferinden sonraki fütuhat döneminde Danişmend Ahmed Gazi tarafından Anadolu'da kurulan beylik, bir ara, merkezi Sivas'tan başka, Kayseri, Ankara, Çankırı, Kastamonu, Bolu, İzmit, Malatya, Amasya, Niksar gibi geniş yöreleri içine alacak kadar genişlemiştir. Haçlılar ve Bizans ile yaptıkları başarılı mücadelelerle şöhret kazanan Danişmendoğulları, II. Kılıç Arslan tarafından ortadan kaldırılmış olup hâkim oldukları bazı şehirlerde zamanımıza kadar gelen eserler bırakmışlardır.

Mengücüklü Beyliği (1118 - 1250?): Anadolu'nun ilk fethi hareketine katılan Türkmen beylerinden Mengücük tarafından Erzincan, Kemah, Divriği, Karahisar bölgelerinde kurulmuştur. Bu beyliğin de biri Kemah - Erzincan, diğeri de Divriği olmak üzere iki kolu olup önce ilki, sonra da ikincisi Türkiye Selçukluları topraklarına katılmıştır.

Saltuklu Beyliği (1092 - 1202): Beyliğe adını veren İzzeddin Saltuk Bey'in babası Ali Bey tarafından Erzurum ve civarında kurulup 1092'den sonra bağımsız hale gelen beylik, 1202'de Türkiye Selçukluları tarafından ele geçirilmiştir.

Ahlat Şahları Beyliği (1100 - 1207): Alp Arslan'ın kardeşi Yakutî'nin oğlu İsmail'in memlük kumandanlarından Sökmen el-Kutbî tarafından Ahlat'ta kurulmuş olan beylik, XII. yüzyılın 2. yarısında hâkimiyetini Kars'a kadar genişletmiş, 1207'de ise toprakları Eyyubîler eline geçmiştir.

İnaloğulları Beyliği (1103 - 1183): Suriye meliki Tutuş 1093'te Diyarbakır'ı zapt etmiş, idaresini bıraktığı oğlu

Dukak'ın atabeyi Tuğ Tegin, Haçlılarla mücadele için şehirden ayrıldığı zaman burasını Türkmen beylerinden İnal'a vermişti. İnal burada kendi beyliğini kurdu. 80 yıl Diyarbakır'a hâkim olan bu Türkmen beyliğine Selâhaddin Eyyubî tarafından son verildi.

İzmir ve Efes beylikleri (1081 - 1097): Oğuzların Çavuldur boyundan Çaka adlı bir bey, küçük yaşta Bizanslılara esir düşmüş, İstanbul'da uzunca bir süre kaldıktan sonra 1081'de İzmir'e kaçıp burada bir beylik kurmuştur. Daha sonra Foça'yı da alan Çaka Bey, kuvvetli bir donanma meydana getirerek Sakız, Midilli, Sisam ve Rodos adalarını zapt edip Çanakkale'ye ilerledi. Bizans devletine son vermek niyetindeydi. Bu maksatla Balkanlardaki Peçeneklerle iş birliği yaptı. Fakat Peçenekler 1091'de Kıpçaklar tarafından yenilince bu plan gerçekleşemedi. Çaka Bey, Bizans'ın tahrikleri sonucunda damadı I. Kılıç Arslan tarafından 1097'de ortadan kaldırıldı. Yine bu sıralarda Efes bölgesinde de küçük bir Türkmen beyliğinin varlığı bilinmekte olup başında da Tanrı Bermiş Bey bulunuyordu.

Fars Atabeyliği (1147 - 1284): İran'ın Selçuklular tarafından fethinden beri Fars bölgesine yerleşmiş bulunan 24 Oğuz boyundan Salur (Salgur) boyundan Atabey Sungur tarafından kurulmuştur. Bu beyliğe Salgurlular adı da verilir. Başşehri Şiraz idi. 1284'te sülâle sona erince toprakları İlhanlı devletine katıldı.

Azerbaycan Atabeyliği (Il Denizliler) (1146 - 1225): Irak Selçuklu sultanı Mes'ud'un Azerbaycan genel valisi Atabey Şemseddin İl Deniz tarafından kurulmuştur. Başşehri Tebriz idi. Nahçivan ve Gence de önemli şehirlerindendi. Bir ara bütün Irak ve Güneybatı İran'a da hâkim olan beylik, Celâleddin Harezmşah tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Erbil Atabeyliği (1146 - 1232): İmadeddin Zengî'nin valilerinden Zeyneddin Ali Küçük tarafından kurulmuştur. Oğlu Muzafferüddin Gök Börü önce Musul atabeyleri, sonra da Selâhaddin Eyyubî ile iş birliği yaptı. O, 44 yıl süren saltanatı sırasında Erbil'i önemli kültür merkezlerinden biri haline getirdi. Moğolların birkaç akınını da püskürtmekle şöhret bulan Gök Börü 1232'de ölünce hanedan sona erdi.

Şam Atabeyliği (Börülüler veya *Tuğ Teginliler)* (1128 - 1154): Suriye Selçuklu atabeyi olup Haçlılar ile yapılan savaşlarda tanınan Tuğ Tegin'in oğlu Taceddin Börü tarafından kurulmuştur. Börü de özellikle Batınîlere karşı mücadelesi ile meşhur olup kendisi de onlar tarafından öldürülmüştür. Bu beyliğe Musul atabeyi Nureddin Mahmud tarafından son verilmiştir.

Musul Atabeyliği (Zengîler) (1127 - 1259): Irak Selçuklu sultanı Mahmud'un Musul valisi olan İmadüddin Zengî tarafından kurulmuştur. Zengî, kısa zamanda Cizre, Nusaybin, Sincar, Harran ve Haleb'i de kendine bağlayarak kuvvetli bir devlet meydana getirdi. 1137'de Kudüs Haçlı kralını mağlûp ve esir etti. 1144'te de Urfa'yı alarak buradaki Frank kontluğuna son verdi. Bu olay Avrupa'da II. Haçlı seferinin başlamasına yol açacaktır.

Zengî'den sonra devlet, Musul ve Haleb olmak üzere iki kola ayrıldı. Onun Haleb atabeyi olan oğlu Nureddin Mahmud da Haçlılarla mücadelesi ile meşhurdur. 1154'te Şam'ı da alan Mahmud, Şirkûh ile Selâhaddin'i Mısır'a göndererek buradaki Fatımî devletine son verdirdi (1171). O 1174'te ölünce Haleb ve Şam Eyyubîlere geçti. Musul kısmı ise Zengî oğlu Seyfeddin Gazi'den sonra Musul ve Sincar olarak iki kola ayrılmış, 1186'da Eyyubî tâbiyetine giren bölge 1259'da İlhanlılar tarafından işgal edilmiştir.

Harezmşahlar Devleti (1157 - 1231): Harezmşahlar devleti genel olarak Büyük Selçuklu İmparatorluğunun bünyesinden çıkmış olan öteki devletler ve beyliklerden ayrı mütalâa edilegelmiş ise de, bu devleti kuranlar Selçukluların Harezm genel valileri olması dolayısıyla burada ele alınması gerekmektedir.

Aral gölünün güneyinde Amuderya'nın bu göle döküldüğü yerin etrafındaki ülkeye Harezm denilir. Bu bölgeyi idare edenlere de eskiden beri Harezmşah deniliyordu. Türk aslından gelen son Harezmşah sülâlesinin atası Sultan Melikşah'ın sarayında taştdar, yani ibriktarbaşı idi. Onun oğlu Kutbeddin Muhammed (1097 - 1128) Selçuklu genel valisi olarak bu ülkeyi idare etmiş, oğlu Atsız, Harezm'i ayrı bir devlet haline getirmeğe çalışmışsa da, sultan Sencer'e karşı başarılı olmadan 1156'da ölmüştür. Fakat 1157'de Sencer'in ölümü üzerine Atsız'ın oğlu İl Arslan bağımsızlığını ilân etmiş ve Harezmşahlar ülkesini büyük bir imparatorluk haline getirmiştir ki, onun ve oğlu Alâeddin Tekiş'in zamanında bu imparatorluk Maveraünnehr'e, Doğu Türkistan'ın batı bölgelerine, Türkmenistan'a, İran'a ve bugünkü Afganistan'ın en önemli bölgelerine kadar yayılmıştı. Böylece XII. yüzyılın sonunda Harezmşahlar o zamanın en kudretli imparatorluğu haline gelmişlerdi. Fakat Muhammed Harezmşah (1200 - 1220)'ın tedbirsizce Çingiz Han ile çatışmaya girmesi imparatorluğun umulmadık şekilde ortadan kalkmasına sebep oldu. Muhammed'in oğlu Celâleddin Harezmşah (1220 - 1231) Tebriz başşehir olmak üzere devleti Azerbaycan'da yeniden kurdu ise de, bu da geçici oldu ve Moğollar tarafından tekrar ortadan kaldırıldı. Moğolların önünden kaçan kalabalık Harezmli Türk kitleleri Ön Asya'ya, bu arada Anadolu'ya da gelip yerleştiler. Osmanoğullarının da bu gelenler arasında olduğu rivayeti vardır (bk. HAREZMŞAHLAR).

Osmanoğullarına, daha doğrusu Anadolu beyliklerine geçmeden önce, Moğol İmparatorluğunun kuruluşu ve bu imparatorluğun kolları olan öteki devletleri kısaca kaydetmek uygun olacaktır.

XII. yüzyılın sonları ile XIII. yüzyılın başlarında, yalnız Türk dünyasını değil, o zamanki dünyanın büyük kısmını içine alan ve Asya ile Avrupa'nın bütün milletlerini yakından ilgilendiren bir olay meydana gelmiştir ki bu da Moğol İmparatorluğunun kuruluşudur. Bu imparatorluğa, kurucusundan dolayı Çingiz İmparatorluğu da denildiği gibi, gerek hemen hemen bütün Türkleri içine alması gerek idaresinde Uygur Türklerinin oynadığı rolden dolayı Türk - Moğol İmparatorluğu da denilmektedir. Çingiz'in ölümünden sonra imparatorluğun dört kolundan üçünün, Türklerle meskûn sahalarda kurulmalarının tabiî sonucu olarak hızla Türkleşmesi, Türk - Moğol İmparatorluğu adının ne kadar yerinde kullanıldığını gösterir durumdadır. Öte yandan ilk zamanlarında bu imparatorluğun hâkim unsuru Moğollar olmakla birlikte, devlet genişleyince kısa zaman içinde halkının ve ordularının büyük çoğunluğunu Türkler teşkil ettikleri gibi, devlet teşkilâtının esasları ve birçok müesseseler de eski Türk geleneklerinden başka bir şey değildi. Dolayısıyla bu Türk - Moğol İmparatorluğunu da engin Türk tarihinin önemli bir unsuru olarak kabul edip değerlendirmek gerekir. Ayrıca ne şekilde olursa olsun yeryüzündeki bütün Türkler (pek az istisna ile)

bu imparatorluk zamanında tek bir bayrak altında toplanmışlardır.

1167'de doğan Temüçin 9 yaşında iken babası öldürüldüğü zaman, hemen hemen hiçbir şeye sahip değildi. Ancak o, bin bir güçlük içinde elde ettiği başarılardan sonra 1196'da bazı Moğol boyları tarafından Çingiz Han unvanı ile hükümdar ilân edilmesinden sonra, sırf kendi iradesi ile dünyanın en muazzam imparatorluğunu meydana getirdi. 1227'de öldüğü zaman Büyük Okyanus'tan Anadolu'ya, Don nehrinden Hindistan'a kadar olan yerler onun imparatorluğu içine girmiş bulunuyordu.

Çingiz daha hayatta iken imparatorluğun türlü bölgelerini oğulları arasında pay etmişti. Buna göre, büyük oğlu Cuçi, Kıpçak ülkesini; Çağatay, Türkistan'ı; Ögedey de doğu bölgelerini almış; küçük oğlu Tuluy da,, baba ocağını devam ettirmek üzere esas yurtta kalmıştı. İmparatorluk kuvvetli oldukça Çingizoğulları merkeze sadakatle bağlı kalarak bulundukları ülkeleri birer vali gibi idare ettiler. Fakat merkez zayıfladıkça bu parçalar merkezden ayrıldılar. Böylece : 1. Kubilay ile başlayan Çin Yüan sülâlesi (Moğolistan da buna bağlı idi); 2. Çağatayoğullarının idaresinde Türkistan; 3. Cuçioğullarının idaresinde Kıpçak ülkesinde Altın Ordu ve 4. Hülegü ailesinin elinde bulunan İran'da İlhanlılar olmak üzere dört devlet ortaya çıktı.

Kubilay ile başlayan Yüan sülâlesi Pekin'i merkez edinmekle kısa zamanda Çinlileşmiştir. Bu sülâle Çin tarihinin bir sülâlesi olarak mütalâa edilir.

Çağatayoğulları elindeki Türkistan'da ise, yerli hanedanlar bu aileye tâbi olarak bırakılmış, Tarma Şirin (1326 - 1333), İslâmiyeti kabul etmiş ve Çağatay kolu bundan sonra hızla Türkleşmiştir. Devletin özellikle son dönemleri iyice zaaf içinde geçmiş, başta resmen Çingiz ailesine mensup hükümdarlar bulunmakla birlikte, esas kuvvet bunları istedikleri gibi kullanan kumandanların elinde olmuştur. Bu durum pek az değişikliklerle Timur (1378 - 1405)' un zamanına kadar devam etmiş ve Çağatay devletinin toprakları Timur imparatorluğuna katılmıştır.

Altın Ordu'ya gelince : Cuçi'ye verilmiş olan bölgeler (Irtış'ın batısından Deşt-i Kıpçak'a kadar olan yerler), Çingiz daha sağ iken Cuçi öldüğü için, Cuçi'nin ikinci oğlu Batu Han'a verildi ve bu topraklar üzerinde Batu Han tarafından kurulan devlete Altın Orda veya Altın Ordu devleti denildi (1241 - 1502). 1391'de Toktamış Han'ın Timur'a yenilmesinden sonra taht kavgaları ile parçalanma dönemine giren Altın Ordu hanlığı, yine de 1480 tarihine kadar Moskova Rusyasını hâkimiyeti altında bulundurmuştur. Hâkim bulunduğu sahada özellikle Kıpçaklar kalabalık şekilde bulunduğundan, süratle Türkleşen Altın Ordu devleti ahalisine Tatar denilmiştir. Tamamen Türktürler. Bu devletin yıkılmasından sonra, hâkim olduğu topraklar üzerinde birtakım hanlıklar kuruldu : Kırım Hanlığı, Kazan Hanlığı, Sibir Hanlığı, Astırhan Hanlığı ve Nogay Hanlığı.

Çingiz'in torunu Hülegü'nün 1256'da batı seferine gönderilmesinden sonra, onun tarafından, merkezi Tebriz olmak ve bütün İran, Irak, Azerbaycan ve Anadolu'ya hâkim bulunacak şekilde kurulan devlete ise İlhanlı devleti ve İlhanlılar denilmiştir. Bu devlet 1335'te Ebû Said Bahádır Han'ın ölümünden sonra parçalanmaya yüz tutmuş ve kısa bir zaman içinde yıkılarak ortadan kalkmıştır. İlhanlı devleti yıkılıncaya kadar Anadolu'yu da hâkimiyeti altında tutmuştur. Moğollar, Anadolu'da hâkim bulundukları yaklaşık yüz yıllık bir dönemde, Selçukluların ve beyliklerin bu ülkeye kazandırdıkları serveti âdeta soymakla bitirememişlerdir. Dolayısıyla İlhanlı - Moğol hâkimiyeti, Anadolu Selçuklularının sağladığı güven ve refah döneminden sonra, Anadolu Türklüğünün ızdırap dolu bir dönemi olmuştur. İlhanlı devletinin yıkılması ile bu hâkimiyet ve ızdıraptan kurtulan Anadolu Türklüğü, kendi siyasî teşekküllerini, yani Anadolu beyliklerini meydana getirerek tarihlerinin yeni bir dönemine daha girmişlerdir. Genel olarak küçük Anadolu beyliklerinin dışında mütalâa edilen Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu devletlerinin kuruluşları da İlhanlıların yıkılışından sonra mümkün olmuştur. İlhanlı hâkimiyetinin Irak'ta bıraktığı boşluğu ise bir süre için Celâyirliler devleti dolduracaktır (bk. İLHANLI'LAR).

Anadolu beylikleri : Anadolu'yu hâkimiyetleri altında bulunduran İlhanlıların baskısı XIII. yüzyıl sonlarına doğru gittikçe zayıflamıştı. Bu durumdan istifade eden ve genel olarak uc'larda ve sınırlarda yerleştirilmiş olan Türkmenlerin beyleri ve halk, yavaş yavaş Selçuklular ile ilgilerini kesmiş, bu devletin mirasını ve siyasî hâkimiyetini Anadolu beylikleri adıyla anılan, yeni kurulmuş irili ufaklı birçok devlet kendi aralarında bölüşmüşlerdir. Bu suretle, Karaman, Germiyan, Eşref, Hamid, Menteşe, Candar, Pervane, Sahib Ata, Karasi, Saruhan, Aydın, İnanç ve Osmanoğulları Anadolu'da kurulmuş olan Türkmen beylikleriydiler. Böylece Beylikler Devri başlamış oluyordu. Anadolu'nun bu önemli döneminde kurulan beyliklerden de (alfabetik sıraya göre) söz etmek yerinde olacaktır.

Alâiye Beyliği : Alâiye (Alanya)'nin Selçuklular eline geçmesinden sonra burada bir beylik kurulmuştu. Beyliklerinin Selçuklular soyundan geldiği rivayet olunur. 1293' te Karamanoğullarının eline geçen şehir, Fatih zamanında Osmanlı topraklarına katılmıştır.

Aydınoğulları Beyliği : XIV. yüzyılın başlarında Büyük Menderes'ten itibaren Tire, Ayaslug (Selçuk) ve Birgi taraflarında kurulmuş bir Türkmen beyliğidir. Beyliğin en parlak dönemi Umur Bey (1326? - 1348) zamanıdır. Türk denizciliğinin de en büyük şahsiyetlerinden olan Umur Bey, Adalar Denizi'ndeki pek çok adayı ele geçirdiği gibi, Yunanistan, Mora ve Rumeli kıyıları da onun fetih ve yağma seferlerine sahne olmuş, Katalanlar, Rodos şövalyeleri, Haçlılar ve Papalık kuvvetlerine karşı uzun süre mücadeleler vermiştir.

1390'da Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı devletine katılan Aydın ili, 1402'den sonra tekrar Aydınoğullarının eline geçmiş, 1425 - 1426'da tekrar ve kesin olarak Osmanlılara katılmıştır. Birgi, Tire ve Ayaslug'da bu beyliğe ait eserler mevcut olup, bunların en güzeli Ayaslug'daki İsa Bey camiidir.

Candaroğulları Beyliği (1292 - 1461) : Kastamonu, Sinop, Tosya, Kalecik, Bakır Küresi ve havalisinde kurulmuş bir Türkmen beyliğidir. Kurucusu, Türkiye Selçuklularının Kastamonu hâkimi Şemseddin Yaman Candar'dır. Daha I. Murad zamanından itibaren Osmanlılarla iyi geçinen, hatta bir iki defa (1384 ve 1392) Osmanlı idaresine giren, daha sonra da Osmanlı hâkimiyetini kabul eden beylik, 1402' den sonra yeniden bağımsızlığına kavuşmuş, Fatih Sultan Mehmed zamanında tamamen ortadan kaldırılarak (1461) toprakları imparatorluğa katılmıştır. Candaroğulları medrese, cami, kervansaray gibi birçok eser meydana getirmiş-

lerdir. Sanat ve bilim adamlarını da himaye etmişler, kendi adlarına birçok Türkçe eserin yazılmasına zemin hazırlamışlardır.

Dulkadıroğulları Beyliği (1337 - 1515) : Dulkadıroğulları XIV. yüzyılın 1. yarısında Maraş ve Elbistan civarında kurularak zaman zaman bütün İç Anadolu bölgesini de içine alacak şekilde genişlemek suretiyle bu havalide 200 yıla yakın hükümet sürmüş bir Türkmen beyliğidir. Beyliğe vücut verenlerin çoğu Boz Oklu Türkmen topluluklarından olup daha başlangıçtan itibaren Dulkadırlı Türkmenleri olarak anılmışlardır. Beyliğin kurucusu Zeyneddin Karaca Bey olup Elbistan'ı Eretna'nın elinden aldıktan sonra Mısır Memlük sultanından naiplik menşuru alarak beyliğin temellerini atmıştır. Zaman zaman bölgedeki Türkmenlerin reisliği konusunda Ramazanoğulları ile mücadele etmiş olan Dulkadırlıların hayatı çoğu zaman Memlükler hâkimiyetinde olmak üzere, Memlük ve Osmanlı imparatorlukları arasında, siyasî duruma göre kâh bu kâh öteki tarafa meyletmekle geçmiş ve Yavuz Sultan Selim zamanında ortadan kaldırılarak toprakları Osmanlı ülkesine katılmıştır. Dulkadırlılara bağlı Boz Oklu Türkmen toplulukları, özellikle Timur'un Kara Tatarları Anadolu'dan göçürmesinden sonra İç Anadolu'ya yerleşmişler ve buraya kendi adlarını (Boz Ok Yaylası) vermişlerdir.

Eretna Devleti (1344 - 1381) : XIV. yüzyıl ortalarına doğru Orta Anadolu'da kurulan bir beyliktir. Kurucusu, Moğolların Anadolu'ya gönderdiği idarecilerden biri olan Eretna Bey'dir. Aşağı yukarı bütün Orta Anadolu'ya hâkim olan Eretna, bölgede kuvvetli bir siyasî unsur olarak dirlik ve düzenliği sağlamış, Moğol idaresindeki uzun kargaşa ve soygun döneminden sonra bölge halkı huzura ve refaha kavuşmuş, bu yüzden Orta Anadolu halkı, Uygur Türklerinden olan Eretna'ya Köse Peygamber lâkabını takmıştı. Onun 1352'deki ölümünden sonra beyliği eski kudretinden çok şey kaybetmiş, istikrarsız bir dönemden sonra bu beyliğe Kadı Burhaneddin hâkim olarak kendi devletini kurmuştur. Eretnalılardan Sivas, Tokat ve Kayseri'de günümüze kadar gelmiş bazı eserler vardır.

Eşrefoğulları Beyliği (1285 - 1326) :Beyşehir ve Seydişehir taraflarında XIII. yüzyılda kurulmuş bir Türkmen beyliğidir. Beyliği Türkiye Selçukluları uc beylerinden Seyfeddin Halil (veya Süleyman) Bey kurmuştur. 1326'da Moğolların Anadolu valisi Timurtaş tarafından ortadan kaldırıldı. Beyşehir'deki Eşrefoğlu camii, gerek mimarî özellikleri gerek mihrabının güzelliği ile meşhurdur.

Germiyanoğulları Beyliği (1302? - 1429) : Kütahya havalisinde hüküm sürmüş bir Türkmen beyliğidir. Bu beyliği kuranlar Germiyan aşiretine mensup Türkmenlerdir. XIII. yüzyılda ilk defa Malatya taraflarında görünen Germiyan aşireti, 1276'dan önce Kütahya ve Denizli civarına göç etmiş bulunuyordu. Beyliğin kurucusu Yakub Bey'dir. Anadolu beyliklerinin en kuvvetlilerinden biri olup Bizanslılar beyliğe her yıl muayyen vergi ödüyorlardı. Aydınoğlu Mehmed, Saruhan ve Karasi beyler hep Germiyan beyliğinin kumandan (sübaşı)'ları idiler. 1390'da Osmanlılara katılan beylik, 1402'den sonra Timur tarafından yeniden canlandırılmış, II. Murad zamanında ise tamamen ortadan kaldırılarak toprakları Osmanlı devletinin eline geçmiştir. Germiyanoğulları sarayı birçok bilim adamı ve şairin himaye gördüğü bir yerdi. Bu dönemde Kütahya, kültür seviyesi bakımından çok üstün bir duruma ulaşmıştı. Germiyanoğulları ülkesinde ekonomik hayat da çok gelişmiş idi.

Hamidoğulları Beyliği (? - 1423) : Merkezi önce Ulu Borlu, sonra da Eğridir olmak üzere Göller Bölgesi'nde kurulmuş bir Türkmen beyliğidir. Kurucusu Feleküddin Dündar Bey olup kurduğu beylik onun dedesi ve Türkiye Selçuklularının uc beyi Hamid Bey'in adı ile anılmıştır. O, Gölhisar, Korkuteli ve Antalya'yı da daha başlangıçta ele geçirmişti. Zamanla Burdur, Yalvaç, Karaağaç, Beyşehir ve Alaşehir de bu beyliğe katıldı. Beyliğin Eğridir ve Burdur kolu 1391'de son bulup, toprakları Karamanlılar ve Osmanlılar arasında pay edilmiştir. Dündar Bey'in Antalya'yı fethettikten (1301) sonra kardeşi Yunus'a bırakması neticesinde ortaya çıkan bu beyliğin Antalya kolu ise, 1423'te ortadan kalkmış ve toprakları Osmanlıların eline geçmiştir. Başta Eğridir olmak üzere, Hamidoğulları da hâkim oldukları bütün şehirleri imar etmişlerdir. Antalya limanı gibi önemli ticaret merkezleri sayesinde ise, halı, kilim, dokuma ve pamuklu ihraç ederek ülkede refah seviyesini yükseltmişlerdi.

Kadı Burhaneddin Ahmed ve devleti (1381 - 1401) : Beyliğin kurucusu Burhaneddin Ahmed, Oğuzların Salur boyundandır. İyi bir öğrenim gördü ve henüz 21 yaşında iken kadı tayin edildi. Eretna devletinde birçok hizmetleri ve başarıları görüldüğünden bu devlette vezirliğe kadar yükseltildi. O, Eretna devletinin içinde bulunduğu kargaşadan istifade ile 1381'de bu devlete son vererek Sivas'ta bağımsızlığını ilân etti ve 18 yıl hüküm sürdü. Başta Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular olmak üzere, Anadolu beyliklerinden bazıları ile siyasî münasebetlerde bulunan ve bir ara Ak Koyunluları da kendi himayesine almış görünen Kadı Burhaneddin, 1389'a kadar Osmanlılarla dostça geçinmiştir. Daha sonra onun batı istikametinde yayılmak istemesi iki devletin arasını açtı ise de, Timur tehlikesi üzerine ilişkiler yeniden dostane bir havaya büründü. 1398'de Ak Koyunlu Kara Yülük Osman tarafından öldürülen Kadı Burhaneddin'in yerine oğlu Alâeddin Ali Bey hükümdar ilân edildi. Ancak, yaklaşan Timur tehlikesi üzerine Sivas halkı şehri Yıldırım Bayezid'e teslim etti (1401).

Beyliğin kurucusu Kadı Burhaneddin, aynı zamanda büyük bir bilgin ve şair olarak tanınmıştır. Türkçeden başka Arapça ve Farsça şiirler de yazmıştır. Şiirlerini bir divan halinde toplamıştır.

Karamanoğulları Beyliği (? - 1493) : Orta Anadolu'nun güneyinde ilk önceleri Ermenek ve Larende (Karaman)'de kurulmuş bir Türkmen beyliğidir. Beyliğe vücut veren Karaman aşiretinin, Oğuzların Afşar boyuna mensup oldukları kabul edilmiştir. Kurucusu Nûre Sûfî oğlu Kerimüddin Karaman Bey'dir. Onun 1261'de ölümünden sonra yerine geçen oğlu Mehmed Bey meşhur olup 1277'de Konya'yı zapt ederek Cimri lâkabı verilen Selçuklu şehzadesi Alâeddin Siyavuş'u sultan ilân ettiğinde, kendisi de onun vezirliğini yapmıştır. Toplanan divanda Türkçeden başka dil kullanılmamasına karar verilmesini sağladığı için Türkçenin resmî dil olarak kullanılması olayının hazırlayıcısıdır. Ancak o, aynı tarihte (1277) Selçuklu - Moğol ordusuna yenilerek yakalanmış ve kardeşleri ile birlikte öldürülmüştür.

1286'dan itibaren Anadolu Türklüğünün âdeta koruyucusu olarak Moğollarla amansız bir mücadeleye giren Karamanoğulları, 1308'den sonra Konya'yı tekrar ele geçirdiler. İlhanlı beylerbeyi Emir Çoban bu şehri bir ara on-

lardan geri aldı ise de, I. İbrahim Bey zamanında şehrin yeniden ele geçirilmesiyle Timurtaş'ın Anadolu'dan kaçmasından sonra öteki uç beyleri gibi daha geniş bir nefes alma imkânı buldular.

İlk Osmanlı - Karaman ilişkileri Alâeddin Ali Bey zamanında başlar. Onun I. Sultan Murad ile Yıldırım Bayezid döneminde, Osmanlıların Rumeli fetihleri ile meşguliyetinden istifade ile zaman zaman Osmanlı topraklarına saldırdığını, bazı yerleri ele geçirdiğini, ancak yapılan karşı seferlerin hemen hepsinde yenildiğini görüyoruz. Nihayet 1397 - 1398'de onu Konya'da kuşatan Yıldırım, şehri ele geçirdikten sonra kendisini de yakalatarak öldürtmüştür. Oğulları Mehmed ve Ali beyler de Bursa'da hapsedildiler. 1402 Ankara savaşından sonra hapisten çıkarılan bu beylere Timur eski Karaman ülkesini geri verdi. Mehmed Bey Osmanlıların fetret devrinden faydalanarak 1413'te Bursa'ya girip şehri tahrip etti ise de, ertesi yıl Çelebi Sultan Mehmed onu Konya önünde yendi. Bundan sonra zaman zaman Memlüklere tâbi olan Karamanoğulları, fırsatını buldukça hem komşu beyliklerin hem de Osmanlıların arazisine saldırmaktan geri durmamışlardır. Onların, özellikle Osmanlıların Rumeli'de meşgul bulundukları dönemlerde bu devlete saldırmaları ve hatta onlara karşı öteki beylikler ve Hristiyan devletlerle ittifaklar kurmaları, kendilerini Anadolu'da Selçukluların halefleri olarak görmeleri, bu yüzden de Osmanlılara boyun eğmeyi bir türlü hazmedememelerinden ileri geliyordu. Ancak Fatih Sultan Mehmed, Anadolu Türk birliğinin sağlanması konusunda en büyük engel olarak gördüğü bu beyliği ortadan kaldırmaya kesin karar vermişti. Karamanlıların bu konuda bir yandan Ak Koyunlular, bir yandan da Venedik ile iş birliğine girmeleri ve Ak Koyunlu - Venedik ittifakı da Fatih'e engel olamadı. 1473'te Otlukbeli'nde Uzun Hasan Bey'in Fatih Sultan Mehmed'e yenilmesinden sonra Osmanlılar Karaman ülkesine tamamen sahip oldular. Karamanlılardan Osmanlılar himayesinde İç İl (İçel) taraflarında hüküm süren Kasım Bey'in 1493'te ölümü ile bu hanedan tamamen sona ermiş oldu. Karamanoğulları da hâkim oldukları bölgelerde çok zengin ve güzel mimarî eserler ile çeşitli hayır eserleri vücuda getirmişlerdi.

Karasioğulları Beyliği (? - 1359?) : XIII. yüzyıl sonu ve XIV. yüzyıl başlarında Balıkesir ve Çanakkale taraflarında kurulmuş bir Türkmen beyliğidir. Kurucuları Danişmend Gazi'nin soyundan olup Danişmendli beyliği ortadan kaldırıldıktan sonra aile mensupları batıda uc beyleri olarak hizmet görmeye başlamışlardı. Bunlardan Kalem Bey ve oğlu Karasi Bey, takriben 1293'te giriştikleri fetih hareketleri sonunda zapt ettikleri Balıkesir'i kendilerine merkez yaptılar. Daha sonra Karasi Bey, Moğollar önünden kaçan Türkmenleri kendi beyliği sahasında yerleştirerek buraların tam bir Türk yurdu olmasını sağladı. Ondan sonraki dönemde, Çanakkale taraflarında hüküm süren Karasioğullarından Süleyman Bey'in, Aydınoğlu Umur Bey ile birlikte Bizans'taki taht kavgalarına karışmak ve Gelibolu taraflarında bazı faaliyetlerde bulunmak itibarıyla, dönemin siyasî hayatında önemli rol oynadığı anlaşılıyor. Bu beylik topraklarından Balıkesir, Aydıncık (Edincik), Bergama ve Edremit, Orhan Bey tarafından, Çanakkale ve Truva tarafları ise 1359'da Murad Hüdavendigâr tarafından ele geçirilerek beyliğe son verilmiştir. Bu beyliğin topraklarının Osmanlılara geçmesi üzerine, Hacı İl Beyi, Evrenos, Ece Halil ve Gazi Fazıl gibi beyler de bu devletin hizmetine girerek Rumeli'de büyük başarılar kazanmışlardır.

Ladik (Denizli) Beyliği (? - 1368) : XIII ve XIV. yüzyıllarda Ladik ve Denizli'de hüküm sürmüş bir Türkmen beyliğidir. Bu beylik İnançoğulları adıyla da meşhurdur. Beyliği kuranlar, Moğol istilâsı önünden Anadolu'ya kaçan ve Denizli (Ladik), Honaz ve Dalaman bölgelerinde yurt tutan Türkmenler olup Anadolu'daki en kuvvetli Türkmen topluluklarından biriydiler. Başlarında "uc gazisi" sıfatıyla Mehmed Bey, kardeşi İlyas ve damadı Ali beyler vardı. Bunlardan Mehmed Bey 1262'de Denizli Beyliğini İlhanlı Hülegü'ye bağlı olarak kurmuştu. 1277'de bağımsızlığını ilân eden beyliğin başında, daha sonra Şücaeddin İnanç Bey'i görüyoruz. Bu beyin 1335'te ölümünden sonra başa geçenler, beylik toprakları 1368'de Germiyanoğullarının eline geçinceye kadar buraları idare ettiler.

Menteşeoğulları Beyliği (? - 1451) : XIII. yüzyılın 2. yarısında Güneybatı Anadolu'da kurulmuş olan bir Türkmen beyliğidir. Muğla bölgesi 1261'den sonra kıyıdan itibaren Türkmenlerin istilâsına uğradı. 1284'te Menteşe Bey idaresindeki Türkmenler, Aydın ile Sultanhisar'ı zapt ettiler. 1296'larda beyliğin idaresindeki başlıca yerler Muğla, Milâs, Peçin (Barçın), Bozöyük, Marin, Çine, Davas, Meğri ve Köyceğiz'i içine alıyordu. Beyliğin 1300'den itibaren müteaddit defalar Rodos'a saldırdığı, ancak bir ara adanın bir kısmına hâkim olmaktan öteye başarılı olamadığı anlaşılıyor. Buna karşılık Kıbrıslı, Venedikli ve Rodoslular da onları zaman zaman sıkıştırmışlardır. 1390'da bunların toprakları I. Bayezid tarafından zapt edildi. Ankara savaşından sonra Timur'a bağlı olarak yeniden kurulan beylik, 1424'te II. Murad tarafından işgal edilmiş, onlardan bazılarının beyliği yeniden kurma çabaları sonuç vermemiş, 1451'de ise toprakları tamamen Osmanlıların eline geçerek bir sancak halinde Anadolu Beylerbeyiliğine bağlanmıştır. Menteşeoğulları da ülkelerini cami, medrese, imaret gibi çeşitli eserlerle süslemişler, bilim adamlarını himaye etmişlerdir.

Pervaneoğulları Beyliği (1277 - 1322) : Sinop'ta, Selçuklu veziri Muinüddin Süleyman Pervane'nin oğlu Muinüddin Mehmed Bey tarafından kurulmuştur. Beylik 1296'dan sonra Mes'ud Bey zamanında Bafra ve Samsun'a da hâkim oldu. Onun oğlu Gazi Çelebi donanmasıyla başarılı seferler yaptı. Kırım kıyılarında Cenevizlileri yendi. Onun 1322'de ölümü üzerine beylik, Candaroğulları topraklarına katıldı.

Ramazanoğulları Beyliği (1352? - 1608/9) : Adana merkez olmak üzere Çukurova bölgesinde hüküm sürmüş bir Türkmen beyliğidir. Beyliğe vücut verenler Oğuzların Yüregir boyuna mensup Türkmenlerdir. Yüregirlerin mensup olduğu Üç Oklu Oğuzlar, XIII. yüzyılda Moğol istilâsı önünden kaçarak Anadolu'ya gelmişlerdi. Bu beyliğin kurucusu Ramazan Bey'dir. Bunlar uzun süre Memlüklerin hâkimiyeti altında hüküm sürdüler. Bölgedeki Türkmenlerin liderliği konusunda özellikle Dulkadıroğulları, bazan da Karamanoğulları ile mücadele etmek mecburiyetinde kaldılar. 1517'den sonra Osmanlıların himayesinde bölgeyi idare etmeyi sürdüren Ramazanoğulları ailesinin son temsilcisi Pir Mansur'un 1608/9'da beylikten çekilmesi ile Adana doğrudan doğruya bir Osmanlı vilâyeti haline getirilip Kıbrıs Beylerbeyliğine bağlandı. Ramazanoğulları Adana'da cami, medrese, han, hamam olmak üzere birçok eserler vücuda getirmişlerdir. Onların idaresinde Çukurova bölgesi ik-

tisadî yönden de gelişme göstermiştir. Ermeni kralları tarafından idare edilen Çukurova'nın Memlükler tarafından fethi olayına katılmak suretiyle bölgede varlık göstermeğe başladıkları anlaşılan Üç Oklu Türkmen boyları içinde en kalabalık bir şekilde bulunan Yüregirlerin Türkiye tarihi yönünden oynadıkları asıl rol, Kınıklı ve Özerli Türkmenleri ile birlikte bölgeyi tamamen Türk yurdu haline getirmiş olmalarıdır.

Sahib Ataoğulları Beyliği (? - 1327?) : (Afyon) Karahisar ve civarında, Selçukluların ünlü veziri Sahib Ata Fahreddin Ali'nin soyundan gelenler tarafından kurulmuştur. Sahib Ata, Konya ve Sivas başta olmak üzere çeşitli yerlerde kurduğu büyük hayır müesseseleri ile tanınır. Onun oğullarının Anadolu siyasî tarihinde rol oynamağa başlamaları Cimri olayı sırasında olmuştur. Ancak, Karamanoğlu ile Cimri'ye karşı olan bu beyliğin başındakiler, mücadeleler sırasında hayatlarını kaybettiler. 1314'te Emîr Çoban'a itaatini bildiren Anadolu beyleri arasında Sahib Ata' nın torunları da vardı. Daha sonra Germiyanoğullarının nüfuz sahası içine giren bu beyliğin toprakları 1327'den sonra tamamen Germiyanlılar ülkesine katıldı.

Saruhanoğulları Beyliği (1313 - 1410) : Batı Anadolu' da merkezi Manisa olmak üzere kurulan bir Türkmen beyliğidir. Kurucusu Saruhan'ın, Moğollar önünden Anadolu' ya kaçarak Selçuklu hizmetine giren Harezm Türklerinin bey ailelerinden birinden olduğu anlaşılıyor. Saruhan, önceleri Germiyanoğullarına bağlı bir uc beyi idi. 1313 yılında Manisa'yı fethettikten sonra, topraklarını denize doğru genişletip buralarda kendi beyliğini kurmuştur. Demirci yöresi ile Nif (Mustafa Kemalpaşa) kasabası da onun kardeşlerinin elinde idi. Öte yandan Saruhan Bey, sahip olduğu donanma ile Adalar Denizi'ndeki bazı adalara ve Balkanlara seferler yaptı. Aydınoğlu Umur Bey ile ittifak halinde bulundu. Kendisinin 1346'da ölümünden sonra oğlu İlyas ve torunu İshak beyler zamanında da durumunu koruyan beyliğin bazı yerleri 1390'da Yıldırım'ın eline geçmiş ve Manisa, Karasi ile birleştirilerek Bey Sancağı yapılmıştır. Osmanlıların fetret devrinde yeniden canlanıp bir süre daha varlığını koruyan beylik, 1410'da Çelebi Sultan Mehmed tarafından ortadan kaldırılmıştır. Saruhanlıların, sahip oldukları donanmaları sayesinde ekonomik durumları gelişmiş, batılılarla ve özellikle Cenevizlilerle ticarî ilişkilerde bulunmuşlardır. Bunun sonucu olarak hüküm sürdükleri topraklarda zengin vakıflar meydana getirmişler, cami, medrese, köprü gibi bayındırlık eserleri yaptırmışlardır.

Tâceddinoğulları Beyliği (? - 1428) : Karadeniz kıyısında bugünkü Bafra ile Ordu arasında, güney sınırı Niksar yöresini içine alacak şekilde olan bölgede kurulmuş bir Türkmen beyliğidir. Beyliğin kurucusu Emîr Tâceddin Bey olup merkezi de Niksar idi. Başlangıçta Amasya emiri Hacı Şahgeldi'ye tâbi olan Tâceddin, Kadı Burhaneddin'e karşı topraklarını başarı ile korudu (1379). 1381'de Trabzon Rum imparatorunun kızı ile evlenmesi, kendisinin nüfuz sahibi beylerden biri olduğunu göstermektedir. Ordu vilâyetindeki Türkmenlerin beyi olan Hacı Emirzade Süleyman'a 1387'de yenilerek öldürülen Tâceddin Bey'den sonra Niksar ve civarı Kadı Burhaneddin tarafından ele geçirilmiş, ancak o, burasının idaresini yine Tâceddin oğlu Mahmud Çelebi'ye bırakmıştı. Çarşamba ve Samsun ise, aynı aileden Alp Arslan'ın oğullarından Hüsameddin Hasan ile Hüsameddin Mehmed'in eline geçmiştir. Osmanlılar ile bir süre dost geçinerek yerlerini koruyan Tâceddinoğullarının toprakları 1428'de Osmanlıların eline geçti.

Anadolu beylikleri dönemi, geniş ölçüde Moğol tahribatına ve yağmasına uğramış olan bu ülkede yeni bir mutluluk ve refah dönemi oldu. Beyliklerin başında bulunan hükümdarlar, nüfuzlarını devam ettirebilmek için idareleri altındakileri müreffeh kılmak mecburiyetinde olduklarını biliyorlardı. Bu bakımdan iktisadî ve ticarî faaliyetler ile idare ettikleri bölgelerde yaşayanları refah içinde yaşattıkları gibi, her biri hâkim oldukları şehir ve kasabaları birer mücevher güzelliğinde ve değerinde eşsiz sanat ve hayır eserleri ile donatmışlardır. Dolayısıyla bu dönem Anadolu'nun geniş ölçüde imar edildiği bir dönem oldu. Öte yandan Anadolu beylikleri, daha doğrusu bu beyliklere vücut vermiş olan Türkmenler, Anadolu'da Selçuklu siyasî varlığının sarsıldığı ve nihayet tamamen kaybolduğu bir dönemde, Selçuklu sultan ve idarecilerinin gösterdikleri aczin aksine, Moğollara karşı Anadolu Türklüğünün savunmasını da yapmışlardır.

Nihayet Anadolu'nun hemen her köşesini fethedip birer Türk yurdu haline getirmek suretiyle, Osmanlı İmparatorluğunun dayandığı sağlam temelleri atmakla da Türkiye tarihinin parlak birer halkasını teşkil etmişlerdir.

Mısır ve Suriye'de kurulmuş Türk devletleri : Daha Abbasîler zamanında Mısır ve Suriye'deki askerî kuvvetler arasında Türklerin önemli bir sayıya eriştiklerini biliyoruz. Tolunoğulları ve Ihşidliler devletlerini kuran, Abbasîlerin Türk asıllı Mısır valileri de işte bu Türk memlük (hassa) grupuna dayanarak devletlerini kurmuşlardı.

969'da Mısır'ı istilâ ederek burada dinî temele dayalı bir devlet kuran Şiî Fatımîler de idareleri altındakilere ve rakiplerine karşı kuvvet kullanmak durumunda kaldıklarında hassa orduları teşkil etmek yoluna gittiler ki, bu hassa ordularında da Türkler çok önemli sayıda olmak üzere yer aldılar. Fatımî halifelerinden el-Aziz Bi'llâh (955 - 996), Berberî ve Zencilerden ayrı olarak Türklerden oluşan yeni bir hassa sınıfı teşkil etmişti. Türkler Fatımî ordularında ve devlet teşkilâtında kısa zamanda çok önem kazandılar, Fatımîlerin Suriye ve Mısır'daki hâkimiyetlerini sağlayan başlıca unsur oldular.

Bu devletin son zamanlarında hâkimiyeti de büsbütün ele alan Türk unsuru, uzun mücadeleler sonucu kuvvetlerinden hayli kaybetmişlerse de, bir yandan Sünnî eğilimli grupların bu eğilimlerini ortaya koyabilmelerine bir yandan da kendi soydaşlarının Mısır'a gelmelerine zemin hazırlamışlardır. Çünkü Selçuklulardan sonra batıya gelen kuvvetli Oğuz toplulukları sayesinde Türklerin nüfusu Suriye' de pek çok artmıştı. Dolayısıyla Kuzey Irak ve Suriye'de kurulan atabeylikler tamamen bu Türk unsura dayanmış olup bunların en önemlisi olan Zengîlerin bir uzantısı halinde Mısır'a hâkim olan Eyyubîler de ister istemez Türk-Oğuz unsuruna dayanmışlardır. Gerçekten de, Nureddin Mahmud Zengî'nin Mısır'a gönderdiği ordu ile bu ülkeyi kolayca ele geçiren ve 1171'de burada Eyyubîler devletini kuran Selâhaddin, Fatımî ordusundaki Zenciler ile Ermenileri ortadan kaldırarak, yerlerine Oğuzlar (Türkmenler)'ı yerleştirmişti. Buna ilâve olarak XI ve XII. yüzyıllardan beri Suriye'de yerleşmiş bulunan Şam ve Haleb Türkmenleri de Eyyubî devleti hizmetine girerek bu devletin etnik durumunun değişmesinde en önemli âmil oldular. Bununla birlikte

Eyyubî devleti yalnız ordusu ve tebasının bir kısmı ile Türk değil, aynı zamanda devlet teşkilâtı, idarî gelenek, dil, kültür ve gelenekler itibarıyla da tam bir Türk devletidir.

Türk memlük askerî gruplarının Eyyubîlerde daha düzgün bir teşkilât halinde ortaya çıkması el-Melikü'l-Kâmil Muhammed ve el-Melikü's-Salih Necmeddin Eyyub zamanında olmuştur. Moğollar önünden kaçarak Merc-i Suffer'de Eyyubîlere yenilen Harezmlilerden bazı gruplar ile yine Moğolların 1222 ve 1238 - 1239 harekâtları sonucu Deşt-i Kıpçak'a hâkim olmaları üzerine etrafa dağılan Kıpçaklardan bazı kalabalık grupların da Eyyubî hizmetine alınması ile bu ülkedeki Türk nüfusu iyice çoğalmış ve bu yeni gelenler, Oğuzlar gibi buradaki Türk hâkimiyetinin en önemli unsuru olmuşlardır. Bu ülkeye gelen Türkler ana kitle ile irtibatlarını kesmemişler ve kendi ana dilleri ile konuşmakta devam etmişlerdir. Bu dönemde Mısırda Arapların, kendi soydaşlarına Türkçe öğretmek için kaleme aldıkları sözlüklerden ve öteki eserlerden, Türkmence kadar Kıpçakçanın da Mısır'da yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

Nihayet Necmeddin Eyyub'un 1249'da ölmesinden sonra, bu aileye bağlılıkları kalmayan Türk memlük askerinin özellikle Oğuz (Türkmen) grupu, Necmeddin oğlu Turan Şah'ın, kendilerine danışmadan, esir IX. Louis ile müzakerelere girişmesi üzerine Eyyubîlerden tamamiyle yüz çevirerek onu öldürdüler. Bu suretle Mısır'ın mukadderatı, Necmeddin Eyyub'un kendilerini Bahrü'n-nil'de Ravza adasındaki kalelerdeki kışlalarda yerleştirmesinden dolayı Bahriye Memlükleri diye adlandırılan grup ile Oğuz - Türkmenlerin eline geçti.

Memlükler devleti (1250 - 1517): Memlükler devletinin ilk sultanı Aybey et - Türkmanî (1250 - 1257)'dir. Onun saltanat naibi olup, efendisini bertaraf ederek sultan olan Kutuz (1257 - 1260) zamanında ve 1260'ta Ayn Calûd'da Moğollara karşı kazanılan zafer, bu ülkenin kaderini tayin eden en önemli olaylardan biri olmuştur. Moğolların Mısır'a girmeleri böylece önlendiği gibi, yerli halkın Memlüklere itimadı da arttı. Mısır, Türkler sayesinde Moğolların el uzatamadığı, Moğollar önünden kaçanların rahatça sığınabildiği bir ülke haline geldi.

1260'ta Kutuz'u öldürerek sultan olan ve Ayn Calûd'da esas rolü oynamış bulunan Baybars et - Türkî (1260 - 1277), özellikle uğradıkları yenilginin intikamını almaya kalkışacak Moğollar ile etraftaki irili ufaklı Hristiyan devletlerin ortak olarak yapabilecekleri bir harekâta karşı hazırlıklı olmuş, Moğollara karşı yardım istenmesi üzerine 1276'da orduları ile birlikte Kayseri'ye kadar gitmişti. Ayrıca İsmailîler ve Nuseyrîlerle de mücadele etmek durumunda kalmıştı.

Baybars'ın ölümü üzerine yerine oğlu Berke, sonra Sülemiş geçmiş ve nihayet bunları bertaraf eden Kalavun saltanatı ele geçirmiştir. 1290'da ölen Kalavun ve halefleri 1382'ye kadar âdeta irsî bir saltanat halinde hüküm sürmüşlerdir. Ancak bu hanedan zamanında Türk memlük gruplarının karşısına yeni bir unsur olarak Çerkez asıllı memlüklerin çıkarılması sonunda bu ülkede Çerkez memlükleri gittikçe çoğalarak, zamanla Mısır'da iktidarı ele alacaklardır. Bu Çerkez memlükleri de el - Mukattam dağının eteğindeki kalede yerleştirilmiş olup, kale burcuna nispetle Burciyye Memlükleri olarak anılmışlardır.

Burciyye (Çerkez) Memlüklerinin Mısır'daki hâkimiyeti 1382'de Berkuk ile başlar. 1399'da ölen Berkuk, devlete merkeziyetçi bir yapı kazandırmış, bazı hususları Osmanlılar tarafından da benimsenen Memlük devlet teşkilâtını daha da mükemmelleştirmiştir. Oğlu Ferec zamanında devlet Bahriye ve Burciyye Memlükleri arasındaki rekabet yüzünden sarsılmış, Şam Timur'un, Güney Anadolu şehirleri ise Osmanlıların eline geçmiştir. Ferec'den sonra gelenler arasında en önemlisi Barsbay (1422 - 1438)'dır. Barsbay 1424 - 1426 seferleri sonunda Kıbrıs'ı zapt etti. Ondan sonra gelenler, Dulkadıroğulları ve Ramazanoğulları gibi Türkmen devletleri üzerindeki hâkimiyetlerini devam ettirdikten başka, bu hâkimiyet yüzünden Osmanlılarla rekabete girişmek ve ayrıca Kıbrıs krallığı ve Kara ve Ak Koyunlu devletleri ile birtakım münasebet ve mücadeleler ile saltanatlarını tamamladılar. Devletin son zamanlarında Sultan Kansuh el - Gurî (1501 - 1516)'nin Yavuz Sultan Selim'e karşı Şah İsmail'i tutması aleyhine olmuş, Merc-i Dâbık'ta yapılan savaşta (1516) ölmüştür. Ondan sonra Tumanbay idareyi ele almışsa da, 1517'de Reydaniye'de Yavuz'a yenilmiş, yakalanarak öldürülmesi ile de Memlük saltanatı son bulmuştur. Böylece, başta Mısır olmak üzere bu devlete bağlı bütün topraklar da Osmanlı İmparatorluğuna katılmış oldu (bk. MEMLÛKLER).

Bahriye ve Burciyye Memlüklerinin etnik terkip itibarıyla az çok birbirlerinden farklı olmalarına rağmen, Memlük devleti her bakımdan tam bir Türk devleti idi. XIV, XV ve XVI. yüzyıllarda Türkçe, bu devletin âdeta resmî dili olarak kalmıştır. Bu dönemde Türk dili ve edebiyatı büyük bir gelişme göstermiş, Suriye ve Mısır'da yüzlerce Türkçe eser kaleme alınmış ve bunlar Türk hükümdar, vali ve beylerine ithaf edilmiştir. Türkçe bu ülkede özellikle Berkuk devrinde daha da önem kazanmış, yargı dili bile Türkçe olmuştur. Sultan Tatar'ın Türkçe kitaplardan oluşan özel bir kütüphane yaptırdığı bilinmektedir. Kansuh el - Gurî'ye kadar Memlük sultanları, adlarına Türkçe eserler kaleme aldırıp, ayrıca Türkçeye tercümeler de yaptırmışlardır. Hatta onlardan bazıları bizzat Türkçe eserler kaleme almış veya Osmanlı tarzında şiirler yazmışlardır. Tarihçi Aynî, Arapça olarak yazdığı kitabını Sultan Barsbay'a Türkçe olarak okuyup izah ederdi. Memlükler aynı zamanda Türk - İslâm devlet teşkilâtını âdeta klasik hale getirmişler ve çeşitli idarî konularda, başta Osmanlılar olmak üzere öteki Türk - İslâm devletlerine örnek olmuşlardır.

Yemen'de Resuloğulları hanedanı (1228 - 1455): Eyyubîlerle birlikte Mısır'a gelen Türkmenler arasında Resul lâkabıyla anılan Muhammed oğlu Harun adlı bir Türkmen beyi de vardı. Selâhaddin Eyyubî kardeşi Turan Şah'ı Yemen'e gönderdiğinde Resul'ün oğulları da onun emrine verildiler. Devlet hizmetinde önemli makamlara kadar yükselen Resuloğullarından Nureddin, 1228'de Eyyubî hükümdarı Melik Mes'ud'un ölümü üzerine Yemen'de hükümdarlığını ilân etti. Bu ülke 1455'e kadar onun oğullarının elinde kaldı. Bu Türkmen hanedanı halka karşı şefkat göstermeleri ve imar faaliyetlerinde bulunmaları ile Yemen tarihinde iyi bir hâtıra bırakmışlardır.

Kara Koyunlu devleti (1380? - 1469): İlhanlı devletinin yıkılmasından sonra, Erzurum - Erciş - Musul taraflarında görülen Türkmenler tarafından kurulan, daha sonra merkezi Tebriz olmak üzere, özellikle 1447'den sonra çok geniş bölgeleri içine alacak şekilde genişleyen bir Türk dev-

letidir. Bu devlete vücut veren Türkmenler genel olarak Yıva, Yazır, Döğer ve Afşar gibi Oğuz boylarına mensup olup Baranî (Baranlu), Baharlu, Duharlu, Sa'dlu, Karamanlu, Hacılu, Bozdoğan v.b. büyük aşiretler halinde yaşıyorlardı. Bu Türkmenler tarih sahnesinde göründüklerinde başlarında Bayram Hoca (ölm. 1380) bulunuyordu. Onun oğlu Kara Mehmed bazı başarıları sonunda devleti büyütmüş ve 1388'de Tebriz'i zapt ederek kendine merkez yapmıştır.

Bu devletin kudretli hükümdarlarından Kara Yusuf (1389 - 1420), özellikle Timur'un ölümünden sonra devleti bölgenin en kuvvetli siyasî teşekkülü haline getirdi. 1409'da Mardin'i alarak Artuklulara son verdi. 1410'da Erzincan'ı, 1415'te de Sultaniye'yi aldı. Celâyirlilere son vererek Bağdad'ı ele geçirdi. 1420'de Timur oğlu Şahruh ile savaşmağa giderken öldüğünde, oğulları ülkesinin çeşitli yörelerini idare ediyorlardı. Onun ölümünden sonra aile arasında çıkan anlaşmazlıklar dolayısıyla devlet sarsıntıya uğradı. Oğullarından İskender (1421 - 1439) Azerbaycan'da devleti yeniden toparladı ise de, kardeşler arasındaki çekişme bitmedi. Sonunda Şahruh'a yenilen ve Osmanlılara sığınan İskender'in yerine, Azerbaycan ve Erran'ın idaresi, kardeşi Cihan Şah'a verildi (1436 - 1467). Kara Koyunlu tahtına oturduktan sonra büyük başarılar elde eden Cihan Şah, Bağdad, Sultaniye, Kazvin, Fars ve Isfahan bölgeleri ile Kirman'a hâkim oldu. Devleti bir imparatorluk haline getirdi. Fakat ondan sonra Ak Koyunlu Uzun Hasan Bey'e birkaç defa yenildi. 1467'deki yenilgisinden sonra yakalanarak öldürüldü. İki yıl sonra da devlet Ak Koyunlular tarafından tamamen ortadan kaldırıldı.

Kara Koyunlular, Doğu Anadolu bölgesinin Türkleşmesinde çok büyük rol oynamışlardır. Onların tarihi, Doğu Anadolu'nun iskânı, ayrıca Azerbaycan'ın Türkleşmesi, Türkiye'nin XIV ve XV. yüzyıllarda sahip olduğu yüksek hayatiyet kudreti, Anadolu'nun dinî tarihi, İran'da Türk hâkimiyetinin çağımıza kadar devam etmesi gibi pek çok önemli konu bakımından üzerinde durulması gereken bir dönemi teşkil etmektedir. Öte yandan bu dönemde Doğu Oğuz lehçesi ile Türk edebiyatının hayli geliştiği görülür ki, Cihan Şah güzel şiirleri ile Azerî edebiyatının mümessillerinden olmuştur (bk. KARAKOYUNLU'LAR).

Ak Koyunlular devleti (1350? - 1502) : Ak Koyunlu Türkmenleri de İlhanlı devletinin yıkılmasından sonra siyasî faaliyet göstermeğe başlamışlardır. Yurtları Diyarbakır ve havalisi idi. 1340'larda Tur Ali Bey'in başbuğluğu altında siyasî bir birlik olarak ortaya çıkan Ak Koyunlu Türkmenleri, Oğuzların Bayındır, Döğer, Bayat ve Çepni gibi boylarından oluşan, daha sonra çeşitli adlarla anılan öteki aşiret ve oymakları da içine alarak kuvvetlenmişlerdir.

Tur Ali Bey zamanında onlar kuzeyde Trabzon Rum İmparatorluğu sahasına kadar akınlar yapıyorlardı. Trabzon imparatoru bu akınları durdurabilmek için Ak Koyunlu beyinin oğlu Kutlu Bey'e kızını vermişti.

Kutlu Bey'in oğlu Ahmed, Kara Koyunlulara karşı kendisini ancak Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin'in yardımı ile koruyabilmişti. Ahmed'in kardeşi Kara Yülük (İlik) Osman Bey, Ak Koyunlu devletinin gerçek kurucusu olup 1389'da Kadı Burhaneddin'i ortadan kaldırarak Sivas'ı aldı. Osmanlılara karşı Mısır Memlük sultanı Berkuk ile anlaşan Osman Bey, daha sonra Timur'un hâkimiyetini tanıdı. Bunun üzerine kendisinin 1403 yılından itibaren Diyarbakır - Malatya bölgesinin resmî hükümdarı haline geldiğini görüyoruz. O, Kara Koyunlulara karşı varlığını koruduğu gibi, Urfa, Harput, Erzincan, Kemah ve Erzurum dolaylarını da kendi topraklarına kattı.

Kara Yülük'ün torunu ve bu devletin en meşhur hükümdarı olan Uzun Hasan Bey, elden çıkmış olan Diyarbakır'ı 1453'te tekrar zapt etti. 1457'de Kara Koyunlu Cihan Şah'ı yenilgiye uğrattı. Hasankeyf (Hısn-ı Keyfa)'teki Eyyubîlere son verdi. 1459'da Gürcistan'a büyük bir sefer yaparak bazı bölgeleri ele geçirdi. Osmanlılara karşı Karamanoğullarını müdafaa ederek 1464'te İshak Bey'i Karaman tahtına çıkardı. Kara Koyunlulardan bazı kaleleri geri aldı. 1465'te Harput ve civarına yeniden hâkim oldu. 1467'de Cihan Şah'ı yenerek birkaç yıl içinde Kara Koyunlu devletini tamamen tasfiye etti. 1469'da Timurlu Ebû Said'i yenerek Horasan, Bağdad, Şiraz ve Isfahan gibi yerleri hâkimiyeti altına aldı. Artık daha büyük gayeler peşinde koşuyordu. Bu uğurda Osmanlılar ve Memlüklerle bile karşılaşmaktan kaçınmayacaktı. Ordusunda bir eksiklik olarak gördüğü ateşli silâhları sağlayabilmek için Venedikliler ile siyasî ilişkilere girişmişti.

Uzun Hasan 1473'te Otlukbeli savaşında Fatih Sultan Mehmed karşısında ağır bir yenilgiye uğradıktan sonra bir daha kendini toparlayamadan 1478'de Tebriz'de öldü. Çünkü o, hükümet merkezini Âmid (Diyarbakır)'den Tebriz'e nakletmiş bulunuyordu. Ölümünden sonra devleti taht kavgaları ve iç kargaşalıklara sahne olarak yıkılmağa yüz tuttu. Bu durumdan faydalanan Şah İsmail, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da yaşayan Türkmenleri etrafında toplayıp 1502'de Tebriz'i zapt ederek Ak Koyunlu devletini yıkıp yerine Safevî devletini kurmuş oldu.

Ak Koyunlular, Türkmen geleneklerine sıkı sıkıya bağlı bir devletin kurucuları ve yaşatıcıları olmuşlardır. Özellikle Uzun Hasan Bey bu bakımdan örnek bir Türk hükümdarıdır. O, mensup bulundukları Oğuzların Bayındır boyunun damgasını devlet bayrağına sembol olarak koyduracak derecede Oğuz - Türkmen geleneğine bağlı kalmıştır. Tebriz'de muhteşem bir saray teşkilâtı meydana getiren, âlimleri ve şairleri etrafına toplayan, Ak Koyunlu Türkmenlerini medenî bir hale getirmeğe çalışan, birçok eserler ortaya koyan, Osmanlı devletinin teşkilâtını model alarak devletini tanzime ve teşkilâtlandırmağa uğraşan, Osmanlılar döneminde bile Hasan Padişah kanunları diye adlandırılarak uzun süre yürürlükte bırakılan kanunları yapan, başka dillerden Türkçeye eserler tercüme ettiren ve hatta *Kur'an*'ı bile Türk diline çevirterek bunu huzurunda okutan Uzun Hasan Bey, en dikkate değer Türk hükümdarlarındandır. Ancak gerek Kara ve Ak Koyunlu mücadelesi gerek Ak Koyunluların bizzat kendilerinin bazı Türkmen boy ve oymaklarını Azerbaycan ve İran'a göçürmeleri sonucunda bu devletlerin hâkim bulundukları bölgelerdeki nüfusun azalmasına yol açılmakla olumsuz bir rol de oynamış oldular.

Timur (1336 - 1405) ve Timur (Doğu Türk) imparatorluğu : Timur (b. bk.) büyük ve cihangir Türk hükümdarlarındandır. Babası, Çağatay topluluklarından Barlas kabilesinin başkanı idi. Baba tarafından soyunun Çingiz Han'a kadar uzandığı belirtilmiştir. Kendisi daha gençlik yıllarında, bir gece baskını sırasında bacağından yaralanıp topal kaldığı için Aksak Timur (Timurlenk) diye anılmıştır.

Timur, cesur ve zeki bir yaradılışa sahipti. Genç yaşta Çağatay Hanlığı valilerinden Emîr Kazgan'ın hizmetine girmiş, burada çabucak kendini göstermişti. Kazgan'a

damat da olan Timur, onu öldürenlere karşı mücadele ederek hepsini birer birer ortadan kaldırdı. Bu başarısı ile Çağatay hükümdarının dikkatini çekti. Kutluğ Han onu kendi hizmetine aldı. Önceleri bir tümen beyi iken, nüfuzunu iyice artırarak 1369'da Belh'te bağımsızlığını ilân etti. Bir süre sonra Semerkand'da toplanan kurultay da kendisini hükümdar seçti.

Cihargirlik hırsı ile dolu olan Timur ilk önce dikkatini Altın Ordu üzerine yöneltti, bu devleti ortadan kaldırdı. Daha sonra Kara Koyunlular, Celâyirliler vb. devletlerin ellerinde bulunan İran ve Irak'ı aldıktan sonra Suriye ve Anadolu'ya yöneldi. Anadolu'ya yönelişinde, toprakları ellerinden alınmış olan Anadolu beylerinin teşviklerinin de büyük rolü vardı. 1402'de Ankara yakınındaki Çubuk ovasında Yıldırım Bayezid ile karşılaşan Timur, onu yenerek esir aldı. Kendine sığınan beylere Anadolu'yu tekrar taksim etti ve ülkesine döndü. 1405'te Çin üzerine sefere giderken 69 yaşında öldü. Öldüğü zaman geride koskoca bir imparatorluk bırakmıştır ki buna Timuroğulları İmparatorluğu, Timurlular devleti veya Doğu Türk İmparatorluğu gibi adlar verilmiştir. Ancak sonradan Babür'ün Hindistan'da kurmuş olduğu imparatorluğa da Timuroğulları denildiği olmuştur.

Timur'un bıraktığı bu muazzam imparatorluk, onun ölümünden sonra oğulları ve torunları arasındaki taht kavgalarına sahne oldu ve giderek dağıldı. Timur'dan sonra, 3 - 4 yıllık bir mücadeleyi müteakip, oğullarından Şahruh (1408 - 1447) devlete hâkim oldu. Gerek kendisinin gerek oğlu ve meşhur astronom Uluğ Bey'in idaresi sayesinde Doğu Türk İmparatorluğu oldukça iyi ve istikrarlı bir dönem yaşadı. Ancak, sülâle arasındaki ayrılık eğilimleri ortadan kaldırılamamıştı. Şahruh sülâlesinin Herat (Horasan) kolu 1470'te, ondan sonra gelen Ömer Şeyh kolu da 1505'te son buldu. Semerkand (Maveraünnehr) ise, Sultan Ali Mirza (1498 - 1500) zamanında söndü. Timur'un imparatorluğunu ilk defa tesis ettiği topraklar 1505'te Özbek hanlarının eline geçti. Timuroğullarından Babür'ün, bu ata yurdunu kurtarmak için girdiği mücadele sonuç vermedi ise de o, Hindistan'da yepyeni bir siyasî teşekkül meydana getirmeğe muvaffak oldu. Bu devlete Babür İmparatorluğu, Hindistan Türk İmparatorluğu veya Gurkanlı devleti gibi adlar verilmiştir.

Timuroğulları içinde bilimde ve sanatta ün yapanlar da vardır. Şahruh, Herat'ta çok kıymetli sanat eserleri bıraktı. Oğlu Uluğ Bey, İslâm dünyasının en meşhur astronomlarından olup, doğuda olduğu kadar batıda da tanınmıştır. Sultan Hüseyin Baykara da değerli bir bilim ve edebiyat adamı idi (bk. TİMURLULAR).

Hindistan Türk İmparatorluğu (1526 - 1858) : İmparatorluğun kurucusu Timur'un torunlarından Ömer Şeyh Mirza'nın oğlu Babür Şah'tır. Henüz 11 yaşında ve 1494 tarihinde Timurluların Fergana tahtına oturan Babür, sürekli taht mücadeleleri ve kumandanlarının iktidar hırslarına karşı uğraşmak durumunda kaldıktan sonra, 1501'de tahtını kaybetmiştir. Ancak, çok mücadeleci bir ruha sahip olan Babür bundan yılmadı. Yanındaki az bir kuvvetle 1504'te Afganistan'daki Kâbil'i aldı. Hindukuş ile Gazne arasındaki topraklara sahip oldu. Özbek istilâsı üzerine Timurluların elinden çıkan ülkelerden gelenleri fethettiği yerlerde yerleştirdi. Böylece yeni bir devletin temellerini atan Babür, eski mülkünü ele geçirmek için uzun süre mücadele etti. Fakat bunda başarılı olamayınca bu defa gözünü Hindistan'a çevirdi. Bu sıralarda Hindistan da Babür'ün gayesini tahakkuk ettirmesine uygun bir durumda bulunuyordu.

Gazneliler ve Gurlulardan sonra Hindistan'ın önemli bir kısmı Delhi Türk sultanlığı (1206 - 1413)'nın eline geçmişti. Bu devletin kurucusu Gurluların Kuzey Hindistan valisi Kutbeddin Aybeg'dir. Onun damadı Şemseddin İl Tutmuş bütün Kuzey Hindistan'ı elinde toplayarak, Şemsiyye hanedanını da kurmuş oldu (1211 - 1266). İl Tutmuş Moğollar önünden kaçan Türkleri de memleketine kabul ederek Kuzey Hindistan'da Türk varlığının ve Türk kültür hayatının devamını sağlamıştır. Daha sonra devlet, bu ailenin kumandanlarından Balaban'ın eline geçerek, 1266 - 1290 yılları arasında onun ve ailesinin elinde kaldı. Moğollar bu dönemde de Hindistan'a sokulmadılar. Fakat kısa zamanda içerde yeni bir iktidar değişikliği daha oldu ve hâkimiyet, Delhi Türk sultanlığının askerî gücünü teşkil eden Kalaç Türklerinin ileri gelenlerinden Celâleddin Firuz'a geçti ve Kalaç ailesinin 1320'ye kadar olan saltanatı başladı. Hindistan'da Türk sultanlarının hâkimiyetini daha da yaygınlaştıran bu aileden sonra da Tuğluk ailesi (1321 - 1413) iktidara geldi. Oldukça parlak bir geçmişe sahip olan bu ailenin son zamanlarında ise, Timur fütuhatı dolayısıyla Hindistan'a Türk akını azaldığından, bu sultanlığın dayanağı olan Türk unsuru da gittikçe zayıfladı. Vilâyetler istiklâllerini ilân ettiler. Delhi de Afganistanlı Seyyid ailesinin eline geçti (1413). Bu durum, Babür'ün Kuzey Hindistan'a yönelişi tarihine kadar, aradan yüz yıldan fazla bir zaman geçmesine rağmen değişmemişti. Siyasî istikrarsızlık içinde, kanlı kargaşalıklar ve ayaklanmalar oluyordu. Memleket paramparça ve altüst bir halde idi.

İşte bu durumdan faydalanan Babür, 1524'te Pencab'a girdi ve bölgeyi kolayca ele geçirdi. 1526'da kazandığı parlak bir zaferden sonra Delhi'yi ele geçirdi ve kendini Hint padişahı ilân etti. İmparatorluğu da böylece kurulmuş oldu. Bundan sonra başarıları daha büyük bir hızla devam etti. 1528'de Kuzey Hindistan'ın fethini tamamladı. 1530'da öldüğü zaman geride büyük bir imparatorluk bırakıyordu. Babür iyi bir yazar ve şairdi. Maceralarla geçen hayatını *Vekayî (Babürnâme)* adlı eserinde günlük hâtıralar şeklinde anlatmıştır. Çağatay lehçesinde çok güzel şiirler de söylemiştir. Bayındırlık işlerine ise aşırı derecede düşkündü. Bir yandan fütuhat ile uğraşırken bir yandan da imar ile uğraşıyordu. O, Hindistan'da yeni bir medeniyetin de kurucusu oluyordu.

Babür'ün kurduğu imparatorluk 1858'e kadar devam etti. Kendisinden sonraki hükümdarlar arasında Hümayun, Evrengzib (I. Alemgir), Ekber Şah ve Şah-ı Cihan gibilerinin adları anılmağa değer. Üç yüzyıldan fazla yaşamış olan devlet, XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren sarsılmaya başlamış ve kuzeyden İran ile Afganistan'ın, güneyden de İngilizlerin sıkıştırmaları sonunda 1858'de İngilizler tarafından sona erdirilmiştir.

Hindistan Türk İmparatorluğu Türklerin kurduğu büyük imparatorluklardan biri olup, başta Osmanlılar ve Safevîler olmak üzere XVI. yüzyıla "Türk asrı" damgasını vuran önemli unsurlardan biridir. Bu devletin çeşitli hükümdarları tarafından vücuda getirilen ve her biri ayrı bir güzellikte olan eserler bugün hâlâ Hindistan'ı süslemektedirler.

Babür imparatorluğundan başka, vaktiyle ayrı birer devlet iken zamanla bu imparatorluk tarafından ortadan kal-

dırılan Âdilşahlar (1687'de sona ermiştir), Nizamşahlar (1532'de sona ermiştir) ve Kutubşahlar (1636'da son bulmuştur) devletleri de Dekken yarımadası başta olmak üzere Hindistan'da uzun süre Türk hâkimiyetini temsil eden devletlerdir.

İran'da Türk sülâleleri : Selçuklular, Harezmşahlar, Çağataylılar, Timurlular, Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular, sırasıyla İran'ın ya tamamına veya büyük bir kısmına hâkim olmuş Türk sülâleleri idiler. Ak Koyunlulardan sonra, XVI. yüzyılın başlarında bu ülkede yeni bir Türk hanedanı iktidarı ele aldı ki bu, Safevîler (1502 - 1736) hanedanı idi. Devlete vücut verenler ise, başta Kara ve Ak Koyunlu devletlerini kurmuş olanlar olmak üzere, Anadolu'dan İran'a göçen Türkmenlerdir. Gerçekten de Erdebil'deki Safevî dergâhı tarafından yapılan dinî propagandanın etkisi ile, önce Ak Koyunlu devletinde ikinci planda kalmayı hazmedemeyen Kara Koyunlu boy ve oymakları, sonra da Ak Koyunlu oymaklarının önemli bir kısmı İran'a göçtüler. Bunlara ilâve olarak, Anadolu'nun Rûm (Sivas, Tokat, Amasya) vilâyetinden Rumlu ve Ustacalu'lar, Maraş, Elbistan, Malatya yörelerinden Dulkadırlu'lar, Antalya (Teke) yörelerinden Tekelü'ler, Uzunyayla'dan Ayıntab - Haleb'e kadar uzanan bölgelerden Şamlu'lar, Çukurova'dan Varsaklar, Anadolu'nun çeşitli yerlerinden Çepni'ler, Karaman bölgesinden Turgutlu'lar, Malatya yöresinden Arabgirlü'ler, Haleb Türkmenlerinden Bozcalu'lar, Boz Ok (Yozgat) bölgesinden de Kaçarlar olmak üzere, pek çok boy ve oymaklar XV ve XVI. yüzyıllarda Safevî dervişlerinin telkinleri sonunda Anadolu'dan İran'a göçerek Safevî devletinin kuruluşunda rol aldıkları gibi, bu hanedanın İran'daki hâkimiyeti boyunca da onun en önemli dayanağı oldular. Dolayısıyla Safevîler devleti de en az Osmanlı İmparatorluğu kadar halis bir Türk devleti idi.

Bu devlet en geniş zamanında İran, Doğu Horasan, Irak, Gürcistan, Azerbaycan, Dağıstan, Türkmenistan, Doğu Arabistan kıyıları ve Doğu Anadolu'nun bazı kısımlarını içine alan büyük bir imparatorluktur. Özellikle kuruluşundan en büyük hükümdarı Şah Abbas'ın ölümüne (1628) kadar Osmanlılardan sonraki en kuvvetli devlet, İran Türk imparatorluğu da denilen Safevîler devleti olmuştur. Ancak, daha kurucusundan itibaren devleti idare edenlerin uzun süre Osmanlılar ile mücadele halinde olmaları, Türklüğün mukadderatı bakımından iyi olmamıştır. Osmanlılar III. Ahmed'in son zamanlarında İran'a ait pek çok bölgeyi ele geçirip Orta İran'a dayandılar. Fakat Nadir Şah Afşar, elden çıkan yerleri kısa zamanda geri alarak İran devletine eski durumunu iade etti.

Safevîler, Osmanlılardan başka Hindistan'daki Babürlüler ve Türkistan'daki Özbekler ile de daha başlangıçta mücadeleye başlamışlardı. Uzun süren bu mücadeleler sonunda Özbekler Horasan'ı, Afganlılar da Isfahan'ı ele geçirdiler. 1736'da bu ülkeyi idare eden Safevî hanedanı sona erdi. Safevîler şiddetli bir Fars kültürü etkisi altında kalmakla birlikte, Türklüklerini korudular. Onlar, tarihteki en büyük Türk hanedanlarından biridirler. Türkmen gelenekleri, Safevî sarayında bütün canlılığı ile yaşatılmıştır. Şah İsmail'in yazdığı Türkçe şiirler, Türk şiirinin bütün özelliklerini taşımaktadır.

İran'da Safevî hâkimiyetinden sonra Avşarlar (Afşarlar) (1736 - 1750) hanedanının hâkimiyeti başlar. Hanedanın kurucusu olan Nadir Şah, Oğuz (Türkmen)'ların Avşar boyundandı. O, başlangıçta Safevîlerin bir kumandanı olarak büyük yararlıklar göstermiş, İran'a hâkim olan Afgan Üveysîlerini yenerek bu ülkeden çıkarmıştır. Nihayet durumu uygun bularak İran tahtını elde etti. Osmanlılara kaptırılan yerlerin çoğunu geri aldı. Babürlüleri yenerek Delhi'ye kadar girdi. Ancak bu hareketi ile Hindistan Türk imparatorluğunu sarsmış ve İngilizlerin Hindistan'a hâkim olmalarına zemin hazırlamıştır ki, bu gelişme İran tarihi bakımından da talihsiz sonuçlar doğuracaktır.

Kafkasya ve Türkistan'da da büyük fetihler yapan Nadir Şah, 1747'de öldü. Kendisi Türklerin yetiştirdiği son cihangirlerdendir. Ölümünden sonra yerine yeğeni Âdil Şah geçti ise de, Avşar hanedanı uzun ömürlü olmadı. İran'da hâkimiyeti Zend'ler ele geçirdiler (1750 - 1779). Bunların 30 yıl kadar süren hâkimiyetlerinden sonra İran'a bir başka Türk sülâlesi hâkim oldu ki bu da Kaçarlar (1779 - 1925) hanedanıdır. Kaçarlar İran imparatorluğunu idare eden son Türk sülâlesi olup, Zend'leri 1796'da tamamen ortadan kaldırarak imparatorluğun bütün topraklarına sahip oldular. Hanedanın kurucusu Oğuzların Kaçar boyu beyi Muhammed Kulu Bey idi. Kaçar boyu, Boz Ok bölgesinden İran'a göç etmişti.

Kaçarlar zamanında İran, batılıların emperyalist emellerine maruz kaldı. 1828'de Kafkasya'yı İran'dan koparan Ruslar ile Hindistan ve Afganistan üzerinden İran'a girmeye çalışan İngilizler bu ülkeyi kuzey ve güney olmak üzere ikiye bölüp, her birini kendi nüfuz bölgeleri haline getirmek istemişlerdi. Buna rağmen hanedan daha uzunca bir süre varlığını korudu.

I. Dünya Savaşı'ndan sonraki istikrarsız dönemde, bir jandarma onbaşısı olan Fars asıllı Rıza Han, Türk Kaçar hanedanını devirerek 1925'te kendini şah ilân etti. Böylece İran'da Pehlevî hanedanının hâkimiyeti başladı. Bir Türk topluluğu olarak İran'da varlığını bugün de devam ettiren Kaçarlar, ana dilleri Türkçeyi de muhafaza etmektedirler.

Doğu Avrupa'da kurulan Türk devletleri : Karadeniz'in kuzeyindeki toprakların bir adı da Deşt-i Kıpçak (Kıpçak bozkırı) idi. Burada gerek Altın Ordu'nun son zamanlarında gerek bu devletin yıkılışından sonra birtakım Türk devletleri ortaya çıkmıştı.

Altın Ordu hanlarından Canıbek'in 1357'de ölümünden sonra ortaya çıkan taht kavgaları ve Timur ile Toktamış Han arasında 1391 ve 1395'lerde yapılan savaşlar sonunda zayıf düşen Kıpçak ilinde Kazan Hanlığı, Astırhan Hanlığı, Kırım Hanlığı ve Sibir Hanlığı gibi Türk devletleri meydana geldi ve Altın Ordu devleti fiilen sona erdi.

Kazan Hanlığı (1437 - 1552) : Hanlık, Altın Ordu hükümdarlarından Uluğ Muhammed Han tarafından İdil veya Kama Bulgarları ülkesinde kurulmuştur. Uluğ Muhammed daha önce iki defa (1419 - 1424; 1427 - 1436) Altın Ordu tahtında bulunmuş, ancak tahtını Küçük Muhammed'e kaptırınca Kırım'a gitmiş, orada da tutunamayarak Bulgar ülkesine gelip burada bir hanlık kurmuştur. Hanlığa vücut verenler, bu toprakların âdeta otokton ahalisi haline gelmiş bulunan Bulgar Türkleri ile buraya sonradan gelen Kıpçaklar ve bir de Uz ve Peçeneklerdir. Sonraları, bunların karışıp kaynaşmasından Kazan Türkleri adını verdiğimiz Türk topluluğu meydana gelecektir.

Kazan Hanlığı bugünkü Tataristan, Başkurdistan ve Çuvaşistan dahil, pek çok toprakları içine alan bir devletti. Uzun yıllar Moskova Rusyası'nı kontrol altında bulunduran bu devlet, 1552'de IV. Ivan tarafından ortadan kaldırılmıştır. Kazan Hanlığı'nın yıkılışı, Rusya sınırları içinde kalan Türk ülkelerinin kaderi bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Bir köprü başı mahiyetinde olan ülkeyi ele geçiren Ruslar, İdil yolunu da ele geçirerek öteki Türk hanlıkları üzerine kolaylıkla yürüyebilmişlerdir. Rusların Tatar adını verdiği Kazan Türkleri, bu ülkedeki öteki Türkler gibi, bugün de varlıklarını devam ettirmektedirler (bk. KAZAN HANLIĞI).

Astırhan Hanlığı (1466 - 1557) : Hanlığın kurulduğu saha İdil nehrinin Hazar Denizi'ne döküldüğü yerin yakınındaki Astırhan şehri ile onun civarındaki topraklardır. Altın Ordu devletinin dağılmaya başladığı sıralarda, Küçük Muhammed Han'ın torunu, Mahmud oğlu Kasım Han tarafından kurulmuştur. En işlek ticaret yolu üzerinde kurulduğundan, zenginliği sebebiyle ihtirasları kamçılayan, eski Hazar yurdunun bu beyliği kuvvetli ve sürekli bir varlık gösterememiştir. 1554'te IV. İvan'ın kendine tâbi bir duruma getirdiği beylik, 1557'de aynı çar tarafından ortadan kaldırıldı. Osmanlıların hem Kazan hem de Astırhan hanlıklarının kurtarılması gayesiyle 1569'da giriştikleri Don - İdil kanalını kazmak sefer ve teşebbüsleri, işin öneminin gereği gibi kavranamaması, ehliyetsiz adamlar ve Kırım Hanlığı'nın olumsuz tutumu yüzünden başarılı olamamıştır (bk. ASTRAHAN HANLIĞI).

Kasım Hanlığı (1445 - 1681) : Kazan hanı Uluğ Muhammed'in, yendiği Moskova Rusyası'nı daha yakından kontrol etmek üzere Oka nehri üzerindeki Kasım şehri merkez olmak üzere ve oğlu Kasım'ın idaresinde kurdurmuş olduğu bir hanlıktır. Dolayısıyla bu hanlık Doğu Avrupa'daki Türk devletleri ile Slavlar (Ruslar) arasındaki mücadelenin değişik bir safhasını teşkil etmiştir. Ne var ki, daha kurucusunun sağlığında Moskova knezlerinin etkisi altına düşen hanlık, Türklerin Rusları değil, Rusların Türkleri kontrolle görevlendirdikleri bir perde, bir ileri karakol vazifesini üstlenecek, özellikle son hanlarının Rus valiler tarafından denetlenerek hüküm sürmeleri şeklinde 1681'e kadar varlığını koruyacaktır. Bu hanlığın son dönemleri, ahalisinin zorla Hristiyanlaştırılmak yoluyla Ruslaştırılmaya maruz bırakıldığı bir dönemin tarihini de teşkil etmiştir (bk. KASIM HANLIĞI).

Kırım Hanlığı (1441? - 1784) : Altın Ordu sahasında kurulan hanlıkların en önemlisidir. Kırım, XIV. yüzyılın 2. yarısında Altın Ordu'da hüküm süren taht kavgaları sırasında, rakip beylerin ve hanların sığındıkları başlıca bölge haline gelmişti. Zaten burası, stratejik ve ekonomik özellikleri ile Altın Ordu devleti içinde en seçkin yerlerden biri idi.

1380'de Mamay, Toktamış'a yenilince Kırım'a kaçtı. Daha sonra 1394 - 1395'e doğru Baş Timur da burada hâkimiyet iddiasında bulundu. Fakat bu hanlığın gerçek kurucusu Hacı Giray'dır. O, Kırım'dan başka Taman, Kabartay (Kabarda) ve Kıpçak bölgelerini de hâkimiyeti altında toplamıştı. Kendisinin 1466'da ölümünden sonra oğulları arasındaki taht kavgaları uzun bir kargaşalık dönemi açtı. Bu kargaşalar sırasında Fatih Sultan Mehmed'den yardım istenmesi üzerine, bunu fırsat bilen sultan, Gedik Ahmed Paşa'yı 1475'te Kırım'a gönderdi ve Kefe başta olmak üzere Kırım kıyılarındaki Cenevizlilere ait bütün limanları zapt ettirdi. Gedik Ahmed Paşa'nın hapisten çıkardığı Mengli Giray, Ceneviz dostu Nurdevlet'in elinden hanlığı aldı. Ahmed Paşa ile yaptığı bir anlaşma ile de Osmanlı devletine tâbi olmayı kabul etti. Bu tarihten itibaren bölgedeki hanlıkların en kuvvetlisi haline gelen Kırım, uzun süre Moskova varoşlarına kadar Rusya'yı kontrol altında bulundurup haraca kesti. Fakat Kazan ve Astırhan hanlıklarının ortadan kalkması ve Rusların Doğu Avrupa'da üstünlük kurmasından sonra, Kırımlıların Moskova'ya karşı giriştikleri akınlar da gittikçe azaldı. Artık Türk illerine karşı Rus ilerleyişi dönemi başlıyordu. Hem bu ilerleyişi kırmak hem de İslâm ülkelerinin elden çıkanlarını geri almak için 1569' da girişilen hareket, özellikle Osmanlıların Kırım'a tamamen hâkim olacakları korkusuna düşen Kırım hanlarının tutumu yüzünden başarılı olamadı. Artık Kırım ve Osmanlı devleti için yeni bir mesele başlıyordu : Moskova devletinin Kafkasya ve Karadeniz'e doğru genişlemesini durdurmak. Öte yandan zayıflayan hanlık ancak Osmanlı desteği ile ayakta durup akınlara bile zaman zaman devam ederken, Osmanlıların yalnızca kuzeyde değil, İran ve Macaristan cephelerindeki savaşlarında da Kırım kuvvetleri Osmanlı ordusunda görev alıyordu. Bu iş birliğinin en yüksek olduğu dönemlerden biri de İslâm Giray (1644 - 1654) zamanı oldu. Aynı durum Köprülüler devrinde de devam etti. Ancak 1683 II. Viyana kuşatması sırasında Kırım hanının ihanet derecesindeki ağır hareketi yüzünden durum bozuldu. Ruslar ilk defa 1736'da Kırım yarımadasını istilâ ettiler. Fakat asıl felâket 1768 - 1774 Osmanlı - Rus savaşı ile geldi. 1774 yılında Küçük Kaynarca antlaşması ile Kırım'ı bağımsızlaştıran, daha doğrusu Osmanlı hâkimiyetinden çıkararak yutulmaya hazır bir lokma haline getiren Ruslar, 1784'te Osmanlı İmparatorluğu ile imzaladıkları bir başka antlaşma ile Kırım, Taman ve Kuban'ı Rusya'ya ilhak ettiler. O tarihten beri Rus tahakkümü altında yaşayan Kırım Türklerinden bugün bu ülkede pek az kimse kalmış olup tamamına yakını Sibirya'ya sürülmüşlerdir. Ruslar, Kırımlılara da Tatar demektedirler. Kırımlılardan bir kısmı da muhtelif zamanlarda Türkiye'ye gelip yerleşmişlerdir (bk. KIRIM HANLIĞI).

Nogay Hanlığı : Adını, aslında Altın Ordu devletinin bir tümen kumandanı iken 1259'dan 1299'a kadarki dönemde kazandığı büyük başarılarla tanınan Nogay'dan almıştır. Zira vaktiyle âdeta yarı bağımsız bir hükümdar hayatı yaşamış olan Nogay idaresindeki boylar, onun ölümünden sonra Nogay adı ile tanınmışlar ve nihayet Altın Ordu'nun parçalanması üzerine Nogay Hanlığı adı altında ayrı bir devlet meydana getirmişlerdir. Ahalisinin çoğu Kıpçak boylarına mensup Türklerdi. Hanlık İdil'den Irtış'a ve Hazar Denizi'nden Aral gölüne kadar olan sahaları içine alıyordu. Kazan ve Astırhan'ın Rus hâkimiyeti altına düşmesinden sonra Nogay Hanlığı da birkaç kola ayrılmıştır. Daha sonra bir ara Kırım Hanlığı'na bağlı olup, nihayet Rus tahakkümü altına düşen hanlığın halkından önemli bir kısmı Türkiye'ye göçerek yerleşmişlerdir. Rusya'da kalanlar ise Kuzey Kafkasya'nın çeşitli yerlerinde yaşamaktadırlar.

Sibir (Sibirya) Hanlığı : Altın Ordu'nun parçalanmasından sonra Batı Sibirya'ya hâkim olan Sibir Hanlığı'nın kurucusu Mamık oğlu Taybuğa'dır. Hanlığın merkezi bugünkü Tümen şehri yakınında olan Tura idi. Kuruluş tarihi belli değildir. En tanınmış hükümdarı Küçüm Han

(1563 - 1598)'dır. Onun en büyük başarısı, 1579'dan itibaren hanlık bölgesine girerek, burada kendi valilerinin kontrolü altında bir idare kurmuş olan Rusları 1584'te yenerek Sibirya'dan çıkarmasıdır. Fakat Moskova'dan gönderilen taze kuvvetler Sibir Hanlığı topraklarına yeniden girmekte geçikmediler. Küçüm Han onlara karşı mücadelesine kahramanca devam etti ise de, muhtemelen 1598'de kaybettiği bir savaşta ölmesi üzerine Rusların önünde ciddî bir mukavemet kalmadı. Rusların 1601'den 1683'e kadar adım adım bütün Sibirya'yı ele geçirdikleri görülür: 1628' de Türk Kazakları, 1648'de Buryatları ve Tunguzları inkıyat altına alan Ruslar, 1632'den sonra Yakutların ülkesini de işgal ettiler. 1648 - 1665 yılları arasında Baykal gölü çevresini de işgal eden Rusların daha da ilerlemelerine Çinliler engel olmuşlardır.

Rusların kısa zamanda bu kadar geniş topraklara hâkim olabilmeleri, söz konusu topraklarda yaşayan Türk kavimlerinin sayıca az, dağınık, birbirleri ile ilgileri kopuk ve özellikle medenî seviye bakımından çok geri olmalarından ileri gelmiştir.

XV. yüzyıldan sonra Orta Asya'da Türkler: Özbek Hanlığı (1428 - 1599): Bu hanlığa vücut verenler Altın Ordu hükümdarı Özbek Han'a nispetle Özbekler diye adlandırılan Türklerdir. Hanlığın kurucusu, Batu Han'ın kardeşi Şiban'ın soyundan Ebu'l Hayr olup, 1428 yılında Sibir şehrinde han ilân edilmiştir. Ebu'l Hayr 1431'de Gürgenç dahil bütün Harezm'e, 1447'ye doğru da Özkend'e kadar bütün Sirderya boylarına hâkim oldu. Onun 1468'de ölümünden sonra hanlığı büyük bir sarsıntı geçirdi ise de, Muhammed Şibanî Han, Timuroğulları arasındaki çekişmelerden de faydalanarak 1500'de Maveraünnehr'i ele geçirdi. 1503'te Taşkend ve Sayram bölgelerini, az sonra Harezm'i, 1506 - 1507 yıllarında da Belh ve Herat şehirlerini aldı. Ancak 1510'da Merv'de Safevîler ile yaptığı savaşı kaybetti ve öldü. Devleti de parçalanır gibi oldu. Fakat uzun mücadelelerden sonra Özbekler Maveraünnehr'e ve Horasan'a yeniden hâkim oldular. Başşehir Semerkand olmak üzere devlet güç ve istikrar kazandı. Ne var ki bu da uzun sürmedi. 1597'de Safevîlerden Şah Abbas'ın Özbekleri yenmesi ile hanlığın parçalanmasına yol açıldı. Horasan Safevîlere, Taşkend ve dolayları Kırgızlara geçti. Diğer yerlerde de ayrı ayrı birtakım hanlıklar meydana geldi (bk. ÖZBEK'LER).

Buhara Hanlığı (1599 - 1785): Özbek Hanlığının 1599' da sona ermesinden sonra kuruldu. Kurucusu Bakî Muhammed'dir. Uzun süre Fergana (1710'a kadar) ve Belh (1740'a kadar) de Buhara Hanlığına bağlı olmuştur. 1740'ta İran hükümdarı Nadir Şah Avşar Maveraünnehr'e girince, Buhara Hanlığı Horasan topraklarından vazgeçerek İran'ın hâkimiyeti altına girdi. Sülâlenin son hükümdarı Ebü'l Gazi (1758 - 1785) zamanında nüfuz kazanan Moğol asıllı Mangıtların reisi Masum Şah Murad, Buhara tahtına çıktı (1785 - 1800). XIX. yüzyılın 2. yarısında adım adım Orta Asya'ya ilerleyen Rusların himayesine (1868) giren bu aile de nihayet Sovyetler tarafından ortadan kaldırıldı (1920).

Hive Hanlığı (1512 - 1920): Harezm ülkesi 1506'da Safevîlerin eline geçmişti. Az sonra bu bölgedeki Özbekler Safevî valilerine karşı isyan etmiş ve bu isyanı idare eden Şibanî ailesinden İl Bars (1512 - 1525) Hive Hanlığını kurmuştur. Hanlığın merkezi Ürgenç şehri idi. İl Bars'ın soyundan gelenler öteki Özbeklere, Kalmıklara ve Ruslara karşı ülkelerini uzun süre korudular. 1603'ten sonra hanlığın merkezi Ürgenç'ten Hive'ye taşınmış ve devlet de bundan böyle genel olarak başşehrinin adı ile anılmıştır. Bu devletin hükümdarlarından Ebü'l Gazi Bahadır Han (1643 - 1665) aynı zamanda bir tarihçi olup Türk ve Türkmen tarihine dair Türkçe iki eseri ile meşhurdur. Nadir Şah Avşar zamanında İran'a bağlanan hanlık, 1783'te Rus himayesini kabule mecbur kalmış ve 1920'de bu hanlığa da Sovyetler tarafından son verilmiştir.

Hokand Hanlığı (1710 - 1876): Şibanî soyundan gelen Şahruh adlı biri tarafından, Hokand şehri merkez olmak üzere 1710'da Fergana'da kurulmuştur. Dolayısıyla bu da Özbek hanlıkları cümlesindendir. 1758'de bir ara Çin hâkimiyetini tanımak mecburiyetinde kalan hanlık, zamanla bu hâkimiyetten kurtulmuş ve giderek Taşkend, Yesi (Türkistan) şehirleri ile, Balkaş gölünün yakınına kadar olan toprakları içine alacak şekilde genişlemiştir. 1868'den sonra Rus himayesini kabule mecbur kalan bu hanlık da 1876'da onlar tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Kâşgar - Turfan Hanlığı (? - 1877): Isıgöl ve İli nehri kolları ile Turfan ve havalisi arasında kalan bölgede XV. yüzyıl başlarında kurulan bir hanlıktır. Dolayısıyla Uygurlar yurdunun önemli bir kısmını da içine alıyordu. Bu hanlığın hükümdarları ilk zamanlarda Timurlu Ebu Said ile mücadele ettiler. 1472'de ise Batı Çağatay Hanlığı'nın tamamına hâkim oldular. Bu hanlığın hükümdarları fethettikleri bazı yerlerde İslâm dinini yaymakla da ün yapmışlardır. Hanlık 1543'ten sonra biri, merkezi Turfan olmak üzere Uyguristan'a, öteki de Kâşgar, Yarkend ve Hotan'a hâkim olmak üzere iki kola ayrıldı. Turfan kolunun 1647'lerde sadece bu şehre sahip bulunduğu anlaşılıyor. Kazakların hücumlarına maruz kalan Kâşgar kolu ise 1593'ten sonra yalnız Kâşgar şehrinden ibaret gibi görünmektedir.

XVII. yüzyılda Kâşgar, Yarkend ve Aksu'da küçük küçük hanlıklar mevcut olup hâkimiyet de "hoca"ların elinde idi. Bu bölge Mançu sülâlesi (1644 - 1911) zamanında Çin'e bağlı kaldı. Buna rağmen Çin'e karşı ayaklanmalar eksik olmuyordu. 1864 - 1872'de Kansu Müslümanları isyanı, 1895'te Şen-si'de Salarlar isyanı gibi. Bu isyanlar daha çok dinî mahiyette idi. Fakat 1866'da başlayan ve Yakub Bey (Atalık Gazi) tarafından idare edilen hareket siyasî olup, Türkistan'ın istiklâline yönelikti. Yakub Bey Kâşgar hanı olduktan sonra Çin ile ilgisini kesmiş (1874) ve tamamen bağımsız olmuştur. Fakat doğudan Çinliler, kuzeyden Ruslar, güneyden de İngilizlerin tehdidi altında idi. İstanbul'a elçiler göndererek (1870) Sultan Abdülaziz'e tâbi olan Yakub Bey, buna karşılık Türkiye'den silâh, askerî öğretmen vb. yardımı da almıştı. Fakat Osmanlı İmparatorluğunun içinde bulunduğu durum dolayısıyla başkaca bir şey yapmak da mümkün olmadı. Atalık Gazi'nin 1877'de ölümü üzerine ülkesi de aynı yıl Çin tarafından işgal edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu (1299 - 1922): Türk devletleri zincirinin en güçlü halkasını teşkil eden Osmanlı İmparatorluğu, Büyük Selçuklu İmparatorluğu gibi Oğuz Türklerinin kurduğu bir devlettir. Ancak, gerek genişlik gerek uzun ömürlü olmak ve gerek Türk - İslâm devletlerinde görülen teşkilâtın en gelişmişine, en mükemmeline sahip olmak bakımlarından Osmanlı İmparatorluğu Selçuklu İmparatorluğuna nazaran çok daha yüksek bir siyasî varlık olmuştur.

Üç kıta üzerinde yayılan ve altı yüzyıldan fazla devam eden bu imparatorluk, yalnızca Türklerin bütün tarihleri boyunca kurdukları en geniş devlet değil, aynı zamanda dünya tarihinin de sayılı birkaç imparatorluğundan biri olmuştur. Selçuklular yersiz yurtsuz bir halde İslâm dünyası içine göçüp burada bir imparatorluk vücuda getirmişlerdi. Osmanlı kudretinin temelleri ise Selçuklular ve beylikler tarafından özellikle Anadolu'da çok sağlam bir şekilde atılmış idi.

Anadolu beylikleri Anadolu'da Selçuklular zamanında alınamayan bölgeleri de fethederek, Türk nüfusunun ve kültürünün, başta şehirler olmak üzere, her yerde çok kuvvetli bir hâkimiyet kurmasını, Türkçenin edebî ve resmî dil olarak rakipsiz bir mevkiye yükselmesini sağlamışlardı. Dolayısıyla Osmanlı hanedanı tarih sahnesine çıktığı zaman Anadolu'daki Türk toplumu çoktan bu toprakların gerçek sahibi ve hâkimi haline gelmiş bulunuyordu ve her bakımdan gelişmiş, kültürlü ve medenî bir toplum manzarası arz ediyordu. Halis bir Türkmen olan Osmanlı hanedanı Anadolu'da Türk toplumunun başına geçince, orada her şeyi hazır buldu. Osmanlıların Anadolu toprağında başlangıçta yaptıkları tek şey, daha önce fethedilmemiş olan, Bursa' dan Boğaziçi'ne kadar olan Marmara bölgesini fethedip Türkmen yurdu haline getirmesidir.

Osmanlı devletini kuranlar Oğuzların 24 boyundan biri olan Kayı boyuna mensuptular. Kayıların Anadolu'ya ne zaman geldiği kesinlikle bilinmemektedir. Onların 1071'den hemen sonra Anadolu'ya giren Türkmen toplulukları arasında bulunmuş olmaları mümkün olduğu gibi, Moğollar önünden kaçarak Anadolu'ya girmiş topluluklar arasında bulunmuş olmaları da muhtemeldir. Hatta onların XIII. yüzyıl başlarında Pasin yolu ile Anadolu'ya gelmiş olduklarına dair rivayet oldukça yaygındır. Gerçek olan bir şey varsa, Osmanlıların erkenden Selçuklu uç'larında faaliyete başlamış olmalarıdır. Dolayısıyla Anadolu Selçuklu devletinin son zamanlarında uç'lardaki Türkmenlerin beyleri bağımsızlıklarını ilân ederken Kayıların başında bulunanlar da aynı yolu seçmişlerdir.

1281'de Söğüt ve Domaniç yörelerindeki Kayıların başında bulunan Ertuğrul Gazi öldüğü zaman, oğlu Osman'a bıraktığı beylik, diğer beyliklere göre henüz çok küçük idi. Ancak, Osmanlılar birçok yönlerden talihliydiler. Meselâ bir kısım Türk beylikleri Batı Anadolu'da ilerleyip denize dayanmışlardı. Donanmalar yapıp denize de açılmalarına rağmen gelişmeleri çabuk durdu. Oysa Osmanlıların önünde zayıf Bizans toprakları vardı. Boğazlar üzerinden kolay geçit veren Marmara denizi de Söğüt'teki beylik için büyük bir engel değildi. Öte yandan Söğüt yöresi, Marmara havzasından çıkıp Eskişehir ve Konya üzerinden Suriye'ye ulaşan ana yolun üzerindeydi. Haçlıların da vaktiyle kullandığı bu yolun hem askerî hem de ekonomik önemi çok büyüktü. Marmara havzası ile Selçukluların ticarî bağını da bu yol sağlıyordu. Kayı beyleri, bu yolun getirdiği iktisadî canlılığın önemini biliyorlardı. Söğüt Beyliği, gerek bu yolun gerek yöredeki pazarların güvenliğini sağlayarak önemli bir ekonomik güç kazandılar. Böylece Hristiyan Bizans'a karşı gazâ faaliyetini yürüttüler. Hem bu iktisadî canlılık hem de gazâlar Söğüt Beyliği'nin varlığını kısa bir süre içinde herkese kabul ettirdi.

Ertuğrul oğlu Osman Gazi'nin, ilk önceleri Kastamonu beylerine bağlı olarak beyliğini idare ettiği anlaşılıyordu. O zamanlar Kastamonu beylerinin Bizans'a karşı gazâ hareketini gevşek tuttukları halde Osmanlı uc'unda bu işe şiddetle devam edilmiş, bu suretle o, bu taraflarda kendilerini gazâya adamış olan ve eski Türk geleneklerini canlı bir şekilde yaşatan alp erenlerin gerçek lideri durumuna yükselmişti. Onun etrafında artık seçkin kimseler, gaziler, ahiler ve dervişler vardı. O, fethettiği yerleri onlara tımar, vakıf ve mülk olarak dağıtıyordu. Özellikle ahiler, Türkmenlerin her ülkesinde olduğu gibi, Osmanlı Beyliği'nde de köylerde ve şehirlerde içtimaî teşkilâtlanmanın en önemli unsuru haline gelmişlerdi. Bütün bunlara Türk hâkimiyet felsefesinin temelinde bütün cihana hâkim olmak anlayışının yattığını ve her Türk devleti gibi, Osmanlı'nın da bunu gerçekleştirmeyi kendine gaye edindiğini hatırlarsak, bu koca imparatorluğun, üzerine bina edilmiş olduğu maddî ve manevî temelleri belirtmiş oluruz.

Gerek Osman Bey'in gerek oğullarının gayretleri bu beyliği bir yandan Marmara'ya, bir yandan da Karadeniz'e yaklaştırmıştı. Uzun gayretler sonunda Bursa'nın fethedilmesi ise, Osmanlı Beyliği'ni daha da önemli bir hale getiriyor, Orta Anadolu'dan Marmara'ya kadar en işlek yol onların kontrolü altına giriyordu. Ayrıca, ilk defa Bursa gibi büyük bir şehre sahip olan Osmanlılar, yerleşik hayatın en ileri ölçülerine de süratle intibak ederek geleceklerine güvenle bakmaya başlamışlardı.

Bursa'nın fethinden sonra Osman oğlu Orhan Gazi' nin siyasetinin temelini Adalar Denizi - Marmara - Karadeniz üçgenini tutarak Avrupa'ya geçmek, yani Çanakkale boğazını aşmak olmuştur. Nitekim o, kısa zamanda Karasioğulları beyliğini topraklarına katarak Balıkesir ve Çanakkale yörelerini elde etti. Marmara denizinin güney kıyıları tamamen Osmanlıların eline geçtiği gibi, onlar hem Çanakkale boğazına hem de Adalar denizi kıyılarına ulaşmış oluyorlardı. İznik, İzmit gibi bölgenin en önemli Bizans şehirlerine de sahip bulunuyorlardı.

Öte yandan Ankara'yı alan Orhan Bey, Anadolu'nun en güçlü devletini meydana getirmiş oldu. Böylece o, Anadolu Selçuklularının varisi olduğunu iddia eden ve bu miras için uzun süre mücadele edecek olan Karamanoğullarını aşan bir güce sahip olduğu gibi, Bizans'ı da düşmanlarına karşı koruyabilecek duruma yükselmişti. Artık ya doğrudan doğruya Bizans'a ya da onun tahtını ele geçirmek isteyenlerden birine yardım maksadıyla sık sık Rumeli yakasına geçmeye başlayan Türkler, nihayet 1354'te Gelibolu yarımadasına tamamen yerleşmek azmiyle Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa komutasında Çanakkale boğazından karşıya geçmişlerdir. Böylece Türklerin yurt kurarak yerleşmek ve fetihler yapmak maksadıyla Rumeli'ye geçişi hem Türk tarihinin hem de Avrupa tarihinin önemli dönüm noktalarından biri olmuştur.

Orhan Bey'den sonra Osmanlı tahtına oturan oğlu I. Murad'ın siyasetinin esasını ise, Osmanlı devletini güçlü bir Avrupa devleti yapmak teşkil etmiştir. O, bu maksatla Avrupa yakasında fetihlere girmiş, bu fetihlerde kazandığı başarıların, elde ettiği zaferlerin prestijiyle de Anadolu'da üstünlük kurmaya çalışmış, mecbur kalmadıkça Anadolu beylikleri ile silâhlı çatışmaya girmemiştir.

1389'daki Kosova zaferinden önce bile, Rumeli yakasındaki hâkimiyeti Macaristan'a yaklaşmış olan Murad Hüdavendigâr'ın elinde Anadolu'nun ancak Ankara'dan itibaren kuzeybatı kısımları bulunuyordu. Böyle olmakla bir-

likte bütün Anadolu beylikleri artık Osmanlıların üstünlüğünü kabul etmiş bulunuyordu. Sırp Sındığı (1363)'nda, Çirmen (1371)'de ve Kosova (1389)'da Haçlı ordularını üst üste ezen Türkler, Tuna'yı geçerek Avrupa içlerine girmeye hazırlanırlarken, kendilerine bu kudreti sağlayan I. Murad Hüdavendigâr'ı da bir Sırplının hançeri ile Kosova'da şehit veriyorlardı.

Yıldırım Bayezid ise öncelikle Anadolu beyliklerine yönelmiş, Anadolu'da Türk birliğini sağlamıştır. Yıldırım'ın 13 yıllık hükümdarlığı devrinde, daha ilk yıllarından itibaren Anadolu'da büyük fetihler yapılmış, bir yandan Toroslara, bir yandan da Fırat'a kadar olan yerler Osmanlı idaresinde birleştirilmiş, beyliklerin çoğu ortadan kaldırılmıştı. 1396 Niğbolu zaferi ile yeni bir Haçlı ordusunu da daha önceki Haçlıların âkıbetine uğratan Yıldırım'ın gözü şimdi Bizans'a çevrilmişti. Ancak Timur'un Anadolu'ya yönelerek 1402'de Çubuk ovasında Yıldırım'ı yenmesi, Bizans'ı büyük bir tehlikeden kurtarmıştı. Ancak bu olay asıl Osmanlı tarihi bakımından büyük bir felâket olmuştur. Çünkü Yıldırım'ın büyük gayretlerle sağladığı Anadolu birliği tamamen ortadan kalkmıştı.

Ankara felâketinden sonraki yarım yüzyıllık dönemde Osmanlı devletinin başına geçenler, devleti Yıldırım zamanındaki durumuna yükseltmek için gayret ettiler. Bunda da başarılı oldular. Çelebi Sultan I. Mehmed, devleti toparladığı gibi, onu yine Anadolu'nun en kuvvetli siyasî varlığı haline getirdi. Oğlu II. Murad da aynı yolda yürüdü. Üstelik Osmanlılara karşı yönelen Haçlı tehlikesini Varna (1444) ve Kosova (İkinci Kosova, 1448) savaşlarında kazandığı zaferlerle tamamen ortadan kaldırdı. Osmanlılar yeniden Tuna boylarına kadar Avrupa'nın hâkimi haline geldiler.

1451'de Osmanlı tahtına oturan II. Mehmed (Fatih) ise, Osmanlı devletini tam bir imparatorluk haline getirdi. Başka bir söyleyişle, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek kurucusu Fatih Sultan Mehmed oldu. Meşhur fetihlerinden sonra Anadolu ve Rumeli'de merkeziyetçi mutlak imparatorluğu hakkıyla o kurmuştur. O hükümdar olduğu zaman, başta Karamanoğulları olmak üzere, henüz hayatta olan birkaç beylik, artık Osmanlılar karşısında hiçbir şey yapamayacak bir durumdaydılar. Osmanlı devleti, özellikle 1453'te İstanbul'un fethi ile bir cihan imparatorluğu haline gelmek yolundaki en önemli dönüm noktasını da aşmış oluyordu. Bu andan itibaren dünyanın en kudretli devleti artık tam anlamıyla bir imparatorluk haline gelen Osmanlı devleti idi.

Bundan sonra, 1595'e kadar imparatorluk gittikçe artan bir hızla büyüdü. Bazı değerlendirmelere göre, Fatih'in 1481'de ölürken 2 000 000 km^2 olarak bıraktığı imparatorluk, III. Murad zamanında bunun tam on katına erişmişti. Fatih'le başlayıp 1595'e kadar devam eden ve Osmanlı İmparatorluğunun yükselme devri olarak adlandırılan bu dönemde her şeyden önce Anadolu'da Türk yurdu olmamış, İslâmlaşmamış bir tek köşe bile bırakılmadı. Kırım Hanlığı hâkimiyet altına alınarak Moskova'nın güneyine kadar varıldı. Girit hariç adaların tamamı ve Yunanistan Türkler tarafından fethedildi. Karadeniz ve Adalar Denizi birer Türk gölü haline getirildikten başka, Akdeniz'de de Türk hâkimiyeti kesin olarak sağlandı. Osmanlı İmparatorluğunun sınırları Orta Afrika'ya, Habeşistan'a, Hint Okyanusu'na kadar dayandı. Yavuz Sultan Selim'den itibaren Osmanlı sultanlarına aynı zamanda İslâmın halifesi nazarıyla bakılması, imparatorluğun tam bir dünya hâkimiyeti siyaseti gütmesini sağlayan esaslı bir âmil oldu. Yavuz'un imparatorluğa kazandırdığı Suriye, Mısır ve tekmil Arabistan yarımadasından başka Kanunî Sultan Süleyman Macaristan ve Irak'ı da imparatorluğun sınırları içine aldı. Kuzey Afrika baştan başa fethedildi. III. Murad zamanında Kafkasya ve Doğu İran alındı. Lehistan (Polonya) himaye altına alınarak Osmanlı nüfuzu Baltık'a dayandı, Fas da himayeye alınarak Atlas Okyanusuna varıldı.

Ancak, bu muazzam fetih hareketleri gerçekleştirilirken, ileride imparatorluğu çöküşe götürecek olan bazı belirtiler de daha Kanunî zamanından itibaren ortaya çıkmıştı.

Bu dönemde padişahın ve öteki ileri gelenlerin ellerinde büyük servetler toplanınca, eski sade hayat tamamen terk edilmiş, lüks, ihtişam ve israf çoğalmıştı.

Harem entrikaları artmış, Kanunî'nin yaşlılığı günlerinden başlayarak, saray kadınlarının yönetimdeki rolü kendini göstermiştir. Bu da suistimallere yol açıyor, idarî düzen bozuluyordu.

Artan israfı ve ağır savaş masraflarını karşılayabilmek için memuriyetler alınıp satılmaya başlamış, idare ehliyetsiz ellere geçmiş, rüşvet alıp yürümüştür.

Devşirmelikten devletin en üst makamlarına kadar çıkmış olanlar, devleti rakipsiz idare etmek istiyorlardı. Özellikle Sokollu, kendine rakip olabilecekleri önemli makamlara getirtmemiş, bu tutumuyla gerilemenin başlıca sorumlularından biri olmuştur.

Uzun süren savaşlar ekonomik düzeni yavaş yavaş bozmaya başlamış, buna bağlı olarak iç huzursuzluklar, Celâlî adı verilen ayaklanma hareketleri görülür olmuştur.

Bütün bunlara rağmen, Osmanlı İmparatorluğu, yükseliş döneminde olduğu gibi, onu takip eden duraklama ve gerileme dönemlerinde de, savaş alanlarında daima birden fazla devletle mücadele etmiştir. Devletler tek tek ele alınırsa, Osmanlı İmparatorluğu bütün bozukluklara rağmen XVIII. yüzyıl ortalarına kadar hâlâ en kuvvetli devlet durumunu korumaktadır. Ancak, Osmanlılar ile mücadele eden tek bir devlet olmayıp, en az iki ve bazen de ittifaklar halinde pek çok Avrupa devletidir. Bu yüzden eski başarılar daha sonra tekrarlanamamış, yenilgiler ve toprak kayıpları başlamıştır, ama imparatorluğun tarihini değerlendirirken, aleyhe bozulan dengenin karşı kefesinde bulunan ağırlıklar toplamını da hiçbir zaman gözden ırak tutmamak gerekecektir.

İmparatorlukta, 1595'i takiben belli bir duraklama göze çarpmakla birlikte, 1683'e kadarki dönem yine de Osmanlıların haşmetli dönemlerinin bir devamı olarak kabul edilmelidir. Zira bu dönemde imparatorluk eski büyüklüğünden pek kaybetmediği gibi, meselâ IV. Murad ve Köprülüler zamanlarında, eski kudretini korur görünmüştür. Yalnız, gene de bu dış görünüştür. İç bünyedeki bozukluklar günden güne çoğalmaktadır. Özellikle 1683'teki Viyana bozgunundan sonra 1699'daki Karlofça'ya kadar aralıksız devam eden savaş, imparatorluğu iyice sarsacaktır. 16 yıl süre ile pek çok devlete karşı tek başına savaşan imparatorluk, Karlofça antlaşması ile Macaristan, Podolya, Transilvanya gibi toprakları da kaybediyordu.

Bundan sonra imparatorlukta, kötüye gidişin sebeplerinin kısmen ortaya konulduğunu ve bazı ıslahatın da ya-

pılmaya çalışıldığını görüyoruz. Ancak, uzun süre imparatorlukta yapılmak istenen ıslahatın ve yenilik hareketlerinin karşısında olacak olan Yeniçeri Ocağı yüzünden, yapılmak istenenler bir sonuç vermedi. Gene de Karlofça ile elden çıkan yerlerin bir kısmı geri alınabildi. Dolayısıyla 1768'e kadar imparatorluk hiç değilse dış görünüş itibarıyla az çok iyi bir durumdadır. Ancak 1768 - 1774 yılları arasında devam eden Osmanlı - Rus savaşı yeni bir felâket oldu. 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca antlaşması imparatorluk için çok ağır hükümler taşıyordu.

Bu tarihlerden itibaren bozulmanın belirtileri çok daha açık bir şekilde ortaya çıkacaktır. İmparatorluğun çoğu eyaletlerinde merkeze bağlılık azaldı, derebeylikler türedi. Bu durum ekonomik hayatı daha da kötüleştirdi. Öte yandan Avrupa'da buhar gücü ile sanayi inkılâbı başlamış, imparatorluk bu inkılâbı zamanında benimseyerek ayak uyduramamıştı. Bunun sonucunda Osmanlı pazarları Avrupa mallarına açılacak, rekabet imkânları kalmayan yerli sanayi iyice çökecektir. Avrupa'nın eğitim, bilim, adliye ve özellikle askerlik ve teknik alanlarında kaydettiği ilerlemeler de bir türlü kavranamayacak, bozulan Osmanlı müesseselerinin çöküşü daha da hızlanacaktır.

Bu durumu önlemek için I. Abdülhamid, III. Selim ve II. Mahmud, esaslı ıslahat hareketlerine giriştiler. Özellikle II. Mahmud, derebeylikleri ortadan kaldırıp merkezî otoriteyi yeniden sağlamış ve birçok iktisadî yenilikleri benimsemiş olmasına rağmen, imparatorluğu Avrupa'nın gücüne ve seviyesine eriştirmek asla mümkün olmadı. Daha sonra onun iki oğlu (Abdülmecid ve Abdülâziz) dönemlerinde devlet Mustafa Reşid, Âlî ve Fuad paşalar tarafından yönetilecektir ki bunlar gerçekten büyük çapta devlet adamlarıdır. Bu dönemde 1839'da Tanzimat Fermanı, 1856' da da Islahat Fermanı ile getirilen yenilikler yoluyla Avrupa'ya yetişmek için büyük gayret gösterildi ise de, daha öncekilerde olduğu gibi, bu dönemde yapılan yenilikler de köklü yenilikler olmadı. Her yerde bir ikilik göze çarpıyordu. Medrese ile modern okul, şer'î hukuk ile Avrupa hukuku, mektepli subay ile alaylı subay hep yan yana ve birbirleri ile daima mücadele halinde olmuştu. Köhnemişin tamamen atılarak onun yerine yeninin konulması bir türlü başarılamamıştır ki Türkiye'de bu, ancak Atatürk inkılâpları ile mümkün olacaktır. Sözünü ettiğimiz dönemde yeni, eskiyi bir türlü kovamıyor, üstelik ikisi arasındaki zıtlaşma ve mücadele imparatorluğu daha da hızlı bir yıkılışa götürüyordu. Üstelik Avrupa'nın güçlü devletleri de artık imparatorluğu paylaşmak isteklerini açıkça ortaya koymaya ve uygulamaya başlamışlardı. 1877 - 1878 Türk - Rus Savaşı (93 Harbi) bu paylaşma isteğinin en açık örneği olup, bu savaşta uğranılan yenilgi imparatorluğu tamamen güçsüz bir hale düşürmüş, en önemli topraklar da elden çıkmıştır.

Osmanlı aydınlarının imparatorlukta bir idarî yapı değişikliğini çare olarak görmeleri ve II. Abdülhamid'e Meşrutiyet (1876)'i ilân ettirmelerine, bir anayasa yapılmasına rağmen değişen bir şey olmadı. 93 Harbi'ni fırsat bilerek Meclis'i dağıtan II. Abdülhamid'in istibdat döneminde durum daha da kötüye gitti. İmparatorluğun birçok parçaları da elden çıktı. 1908'de ikinci defa Meşrutiyet ilân edildi. Fakat bu defa da iktidarı ele alan İttihat ve Terakki Partisi'nin partizan tutumu imparatorluğu büsbütün sarstı. İçerdeki çeşitli azınlıkların, Avrupalı devletlerin de kışkırtması ile ayrılmak için ayaklanmaları bu sarsıntıyı daha da artırdı. 1912 ve 1913'te Balkan Savaşları felâketlerle bitti. Bu felâketler sonunda devletin Avrupa tarafındaki sınırı Meriç'e kadar gerilemişti.

Bütün bu felâketlerden sonra imparatorluğun İttihad ve Terakki tarafından I. Dünya Savaşı'na sokulması, kaçınılmaz sonu biraz çabuklaştırmış oldu. 1918'de imparatorluk Mondros mütarekesini imzaladığı zaman hukuken yıkılmış bulunuyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 1922'de saltanatı kaldırması ile 600 yıldan fazla yaşamış olan bu büyük imparatorluk büsbütün tarihe mal olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu da dünyanın diğer bazı imparatorlukları gibi, kudretinin zirvesine eriştikten sonra duraklama ve gerilemeye başlamış ve nihayet yıkılıp gitmiştir. Fakat bu imparatorluğun tarihi T. T.'nin en parlak sayfalarını da içine almaktadır. Her zaman olduğu gibi, Osmanlı dönemi de Türklerin girdikleri her ülkeye kültür ve medeniyet nurları taşıdıkları dönemlerin en yükseği olmuştur. Osmanlının hâkim olduğu üç kıta üzerinde bıraktığı bayındırlık, hayrat ve sanat eserleri, bütün kastî hareketlere ve düşmanca tahribata rağmen, önemli kısmı ile bugün bile ayaktadır ve hayranlık uyandırmaktadır. Öte yandan Osmanlı, kendisine düstur edindiği "nizam-ı âlem" (dünyada dirlik ve düzeni sağlama)'i idare ettiği topraklar üzerinde yaşayanlara, asla birbirinden ayırt etmeden uyguladığı âdil idare ile uzun yıllar gerçekleştirmiştir. Özellikle bugün Orta Doğu'da, vaktiyle Osmanlı idaresinde bulunan topraklar üzerinde büyük ölçüde görülen huzursuzluğun ve siyasî istikrarsızlığın ancak pek azı Osmanlı döneminde görülmüştür. Balkanlardaki Türk hâkimiyeti ise bu bölgedeki Hristiyan milletler üzerinde derin medenî etkiler yapmıştır. Bugün de bu milletlerin dillerinde ve günlük yaşayışlarında bu etkilerin izleri görülür. Osmanlı devletinin Kuzey Afrika İslâm ülkelerini Avrupalıların istilâsından kurtardığı da bir gerçektir. Eğer Osmanlılar bunda başarı gösteremese idi, şimdi oraları birer Hristiyan ülkesi olarak görmek kuvvetle muhtemeldi. Çünkü ne Araplar ne de Berberîler, İspanya'yı olduğu gibi Kuzey Afrika'yı da koruyamamışlardır.

Ancak bütün bunları gerçekleştirirken Osmanlı'nın hiç hesabını yapmadan ve gözünü kırpmadan harcadığı bir şey oldu ki o da imparatorluğun gerçek sahibi ve asıl dayanağı olan Türk unsurudur. Öyle bir harcanış ki geriye kalan bir avuç Türk, dahi önder Atatürk'ün Anadolu'ya ayak bastığı tarihte bitkin bir durumda bulunuyordu. İmparatorluğun tutumu yüzünden Anadolu'daki Türk toplumu, birbirini izleyen uzun ve yorucu savaşlar, salgın hastalıklar ve kıtlıklar sebebiyle, Cumhuriyet dönemine kadar bir daha eski kuvvetini elde edemedi. Osmanlı idarecileri, Anadolu Türklerinin, devletin esas dayanağını teşkil ettiklerini idrak edememişlerdir. Böylece Türk toplumuna zaaf gelince Osmanlı devleti de kurdetini kaybetti. Osmanlı, son yüzyıllara kadar Anadolu'nun insanını ve servetini görülmemiş bir israfla harcamış, karşılığında ona hemen hiçbir şey vermemiştir. Anadolu Türkü yoksul, Anadolu da harap bir memleket haline gelmiştir. Bunlar bilinmedikçe Cumhuriyet'in nimetlerini anlamak mümkün değildir (bk. OSMANLI İMPARATORLUĞU).

Türkiye Cumhuriyeti: Osmanlı İmparatorluğunun bütün bozulma, çözülme ve gerilemelere rağmen, içten ve dıştan ihanetlere, çeşitli düşmanlara ve güçlüklere karşı mücadelesini XX. yüzyılın ilk çeyreği sonlarına kadar sür-

dürerek varlığını koruyabilmesi, imparatorluğun gerçek sahibi ve tek dayanağı olan Türk milletinin büyük mücadele azmini ve yaşama gücünü ortaya koymak bakımından önemlidir. Bu mücadele azmi ve yaşama kabiliyetini Mustafa Kemal Paşa, İstiklâl Savaşı'nda en etkili bir şekilde kullanmış ve yeni Türkiye'yi kurmayı başarmıştır. Her yönüyle köhneleşmiş bir imparatorluğun yıkıntısından, bütün organ ve kuruluşları ile yepyeni, dipdiri ve modern bir Türkiye Cumhuriyeti'nin çıkarılışı, Türk milletinin devlet kurma ve yaşatma kabiliyeti ile gücünün yüceliğini ve Atatürk inkılâplarına sıkı sıkıya sarılarak çağdaşlaşma yolunda büyük teşebbüslere girişmesinin tılsımını göstermiştir. Türk milleti, Avrupa'daki ileriye doğru gidişin onlara kazandırdığı XX. yüzyıl medeniyetine, ancak Atatürk inkılâpları sayesinde yönelecektir.

Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkıp parçalandığı vakit, başta padişah Vahdeddin olmak üzere öteki yöneticilerin çoğu da yenilgiye boyun eğmişler, devleti âdeta yok sayan bir mütarekeye (Mondros, 30 ekim 1918) imza koymaktan da çekinmemişlerdir. Mensubu bulundukları yüce milletin gücünden ve hür yaşama azminden habersiz olan bu kimseler acz içinde kayıtsız şartsız teslimiyete rıza göstermişlerdi. Türkiye, tarihindeki en dar sınırlara itilmişti. Selçuklu ve Osmanlı imparatorlukları devrinden beri yüzlerce yıldır Türk çoğunluğun ana yurdu olagelmiş olan Anadolu ve Rumeli toprakları da paramparça ediliyordu. Ümmet esasına dayalı bir devlet olan koca imparatorluğu ayakta tutabilmek için üç kıtanın her tarafında kanlarını akıtan Türk milleti, Atatürk'ün deyişi ile *unsur-ı aslî* (esas unsur), ata yurdundan atılmak veya öz yurdunda esir edilmek isteniyordu.

Ancak, bu zor günlerde bile Türk milletine inanan, onun esaret altında yaşamaktansa ölmeyi tercih edeceğini bilen ve Türk milletinin, kendisinden kat kat üstün olan düşmanları karşısında bile varlığını kabul ettirebilecek bir güçte olduğunu anlayan büyük bir evlâdı vardı: Mustafa Kemal Paşa.

O, kararını daha başlangıçta vermişti. Bu karar, millet hâkimiyetine dayanan kayıtsız şartsız yeni bir Türk devleti kurmak idi. Daha Amasya tamiminde, "milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" derken de ifade ettiği bu idi. "Ya istiklâl ya ölüm" diyerek mücadeleye atılmak ona göre problemin tek çözüm yolu olarak gözüküyordu. Millî ve bağımsız yeni bir devlet yaratmanın gerçekten de başka yolu yoktu.

Bu maksatla yapılan çalışmalar ve toplanan kongrelerden sonra 23 nisan 1920'de Ankara'da toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk temel taşı oldu. Mustafa Kemal'e inanan, düşmana karşı savaşmak azmini taşıyan kimseler arasından seçilen milletvekilleri, milletimizi bütün dünyaya âdeta yok gibi gösteren Osmanlı hükûmetini ve devletini yok sayarak Türk İstiklâl Savaşı'nı yürütecek bir hükûmet kurdular. Meclisin de, kurulan hükûmetin de başkanlığını Mustafa Kemal yapıyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetinin ve onun ordularının 1920 - 1922 arasında elde ettikleri inanılmaz askerî ve diplomatik zaferlerin arkasından, 30 ağustos 1922'de Türk ordularının başkomutanı Mustafa Kemal Paşa'nın ateş hattından idare ettiği Başkumandanlık Meydan Muharebesi'nin de Büyük Zafer'le sona erdirilmesiyle 11 ekim 1922'de Mudanya mütarekesi imzalandı. Savaş bitmiş, yurdumuz istilâdan kurtarılmış, milletimiz bağımsızlığına kavuşmuştu.

Türkiye Büyük Millet Meclisi 1 kasım 1922'de saltanatı da kaldırdı. Böylece İstanbul hükûmeti ve Osmanlı devleti fiilen olduğu gibi, resmen de iş başından uzaklaştırıldı. Türkiye ile düşmanları arasında 24 temmuz 1923'te Lausanne (Lozan) barış antlaşması da imzalandı. Böylece Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmeti, Kurtuluş Savaşı ile ana yurdu düşmandan kurtardığı gibi, antlaşmalarla da yeni bir Türk devletinin doğduğunu bütün dünyaya kabul ettirdi. 13 ekim 1923'te Ankara'yı Türkiye devletinin yeni başşehri olarak belirleyen Türkiye Büyük Millet Meclisi, 29 ekim 1923'te de Cumhuriyet'i ilân ederek yeni Türk devletinin idare şeklini ortaya koymuştur. Artık Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetleri değil, Türkiye Cumhuriyeti hükûmetleri söz konusudur. Kurtuluş Savaşı'nın başkomutanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk de Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı olarak mümtaz yerini alıp inkılâplarını gerçekleştirmeye ve harap yurdu imara yönelik faaliyetlerine başlayacaktır.

Artık yeni ve millî Türkiye'yi süratle modernleştirecek adımlar atılacaktır. Büyük Önder'in dediği gibi, asıl savaş şimdi başlıyordu. Ama o, savaşların en çetinlerini başarmak için yaratılmıştı. Osmanlı'nın geçirdiği tecrübelerden alınan dersler, yapılması gereken yenilikler arasında eskinin izlerinin bulunmaması gerektiğini, köhnemişin tamamen atılarak yerine yenisinin konulması lüzumunu da göstermişti. Artık eski, yeninin ayak bağı olmayacaktı.

3 mart 1924'te Halifelik kaldırılıp Tevhid-i Tedrisat Kanununun kabul edilmesi ile yeni Türk devletinin modern ve laik bir idareye kavuşturulması yolunda en ileri adımlar atılmış oldu. Şimdi her şeyden önce Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşlarını modern hukukun en ileri örnekleri ile idare etmeye temel teşkil edecek bir anayasa yapılmalıydı. 20 nisan 1924'te, diğer modern cumhuriyetlerinkine benzeyen halkçı ve milliyetçi bir anayasa olan Teşkilât-ı Esasiye Kanunu kabul edildi. 25 ekim 1925'te fes giymek yasak edildi. 28 kasım 1925 tarihli Şapka ve Kıyafet Kanunu ile Türk toplumu, modern giyinişli toplum haline getirildi. 30 kasım 1925'te derviş tekkeleri ve medreselerin kapatılmasına, eğitimin de laik esaslara göre yapılmasına dair kanun çıkarıldı. 26 aralık 1925'te milletlerarası takvim esasları kabul edildi. 17 şubat 1926'da modern Türk Medenî Kanunu kabul edildi. Daha sonra bu, ceza hukuku, ticaret hukuku, borçlar hukuku vb. başta olmak üzere, sanayi ve ziraatın gelişmesini de hedef tutan kanunlar ile tamamlandı. 1 kasım 1928'de Arap harfleri yerine Latin harfleri esasına dayalı yeni Türk alfabesi kabul edilerek, geniş kitlelerin her şeyden önce okuma yazma öğrenmesi hususunda büyük bir engel de ortadan kaldırılmış oldu. 26 mart 1931'de okka ve arşın yerine kilo ve metre sistemi kabul edildi. 21 haziran 1934'te (31 aralık 1936'ya kadar tamamlanmak üzere) Türkçe soyadı almak, kanunla mecburî kılındı. Türkiye Büyük Millet Meclisi, 24 kasım 1934'te, şükran ve minnetlerinin bir nişanesi olarak Gazi Mustafa Kemal'e Atatürk soyadını tevcih etti.

Türkiye Cumhuriyeti'ni millî kültür temeli üzerine kurduğunu açıkça ifade eden Atatürk, 1931'de Türk Tarih Kurumunun, 1932'de de Türk Dil Kurumunun temellerini attı. Aynı yıl İstanbul Üniversitesinin kuruluşuna geçildi. Her yanda yeni okullar açıldı. Halk evleri ile halkın eğitimi

ve aydınlatılması yoluna gidildi. Harap bir haldeki yurdun bayındırlığı için, başta demir yolları olmak üzere, her türlü ulaşım yol ve araçları, fabrikalar ve maden işletmeleri hizmete konuldu. Sağlık konusunda ileri adımlar atıldı.

Dış politikada "Yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesini ortaya koyan Mustafa Kemal Atatürk, 1934'te Balkan Paktı ve 1937'de de Sadabad Paktı'nın kurucusu olmakla dünya barışına da bölge barışına da en büyük hizmeti yaptı. "Kırk asırlık Türk yurdu" olarak nitelendirdiği Hatay'ın 1939'da millî sınırlarımız içine alınmasını sağlayacak ortamı daha sağlığında hazırladı.

Atatürk, Türkiye'de her alanda modern ve ileriye dönük gelişmeleri gerçekleştirmek veya başlatmakla, milletine en büyük hizmetleri yaptıktan sonra, 1938'in 10 kasımında hayata gözlerini yumdu.

Türkiye Cumhuriyeti ve Türk milleti onun ölümünden sonra da, onun gösterdiği istikamette, onun ilke ve inkılâpları ile çizilen aydınlık yolda emin adımlarla ilerlemektedir. O'nun, Cumhuriyet'i emanet ettiği fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür nesiller ve faziletli muhafızlar, Türkiye Cumhuriyeti'nin bu aydınlık yoldan çıkarılmasına asla müsaade etmeyeceklerini çok açık bir şekilde göstermişlerdir.

Bu genç ve dinç devlet, Atatürk'ün önderliğinde kısa zamanda dünyanın hayranlığını kazanan ilerlemelerle, batı medeniyeti arasında Türk milletini lâyık olduğu yere yükseltmiş, ordusu ile, medenî müesseseleri ile, bilim ve sanat alanlarındaki başarıları ile, XX. yüzyıl dünyasında saygın bir varlık haline gelmiştir. Bugün Türkiye Cumhuriyeti batı medeniyetinin sağlam ve ileri üyelerinden biri olduğu gibi, batı demokrasilerinin de en kuvvetlileri arasında yer almış bulunuyor (bk. TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ). (R. Genç)

TÜRK TAYYARE CEMİYETİ : bk. TÜRK HAVA KURUMU.

TÜRK TEMAŞA SANATI : bk. TÜRK TİYATROSU.

TÜRK TİCARET BANKASI, Midhat Paşa tarafından 1861'de başlatılan millî bankacılık çalışmaları sonucunda Adapazarı'nda Hacı Adem Beyzade İbrahim, Sipahizade Hâmid ve Şürekâsı, Adapazarı İslâm Ticaret Bankası adı altında kurulmuş banka. Bu bankanın adı daha sonra T.T.B. şeklinde değiştirilmiştir.

Eshamlı komandit şirket şeklinde kurulmuş olan bankanın 13.1.1913'te esas mukavelesini 13 kişiden oluşan bir kurul imzalamıştır.

12 yıl süreyle ve her biri 1472 kuruş değerinde 1000 hisse çıkarılmak suretiyle toplam 13 629,63 TL. sermaye ile çalışmalarına başlayan banka, I. Dünya Savaşının yarattığı çeşitli güçlüklere karşı koyabilmiş, 1.10.1919'a kadar geçen 5 yıllık süre zarfında sermayesini 74 545 000 TL.'na, mevduatını da 48.476.000 TL.'na yükseltmiş ve hissedarlarına % 162,5 kâr payı dağıtmıştır.

Bankanın gelişmesini hızlandırmak maksadıyla yapılan sermaye artırımının ve bünye değişikliğinin olumlu etkileri beklendiği bir sırada 1920'de Adapazarı ve çevresinin düşman istilâsına uğraması ve bu halin uzun müddet devam etmesi, bankanın faaliyetini büyük ölçüde aksatmış, hatta bir ara merkez şubenin Eskişehir'e nakil zaruretini de doğurmuştur. Ancak, Adapazarı ve çevresinin düşman işgalinden kurtarılmasından sonra banka normal faaliyetlerine devam edebilmiştir.

Cumhuriyetin ilânı, o güne kadar faaliyeti Adapazarı bölgesine inhisar eden bankanın gelişmesinde önemli bir başlangıç olmuştur. Bankanın gelişmesi paralelinde sermayesi 1926'da 500 000 TL.'na çıkarılmıştır. 29.3.1928 tarihinde yapılan genel kurul toplantısında alınan kararla da bankanın, unvanı Adapazarı Türk Ticaret Bankası Anonim Şirketi şeklini almıştır. Yine aynı yıl sermaye 500 000 TL.' ndan 1 000 000 TL.'na çıkarılmıştır.

Cumhuriyet döneminde banka iştirakler konusuna da eğilmiş ve iştirakleri ile ekonomik önemi büyük olan işleri çalışma alanı içine alarak hizmet konularını genişletmiştir. Aynı dönemde banka sosyal ve kültürel faaliyetlere ağırlık vermiş, meslek adamı yetiştirmek üzere İstanbul'a yüksek ticaret öğrenimi için öğrenciler göndermiştir. Bu gençler modern bankacılık işlemlerini öğrenmişlerdir.

1934'te bankanın sermayesi 2 200 000 TL.'na yükseltilmiştir. Artırılan bu sermayenin 1 000 000 TL.'nın Maliye Bakanlığı ile devlet bankalarınca satın alınması sağlanmıştır. Aynı yıl banka idare merkezi Ankara'ya nakledilmiştir. 18.6.1936'da yapılan genel kurul kararı ile 31.3.1937 tarihinde bankanın unvanı Türk Ticaret Bankası Anonim Şirketi'ne çevrilmiştir. İdare merkezi de 1952'de İstanbul'a nakledilmiştir.

1950'de 12 şubeye sahip olan T. T. B.'nın hizmet ve imkânları daha genişlemiş, sonraki yıllarda yapılan çalışmalarla şube sayısı 1960 yılında 92'ye, 1970 yılında 169'a çıkarılmıştır.

Yeni şubelerin açılması ile genişleyen teşkilât ve iş hacmine paralel olarak bankanın malî bünyesi de kuvvetlendirilmiştir. Yapılan artırımlarla sermayesi 1958'de 16 500 000, 1963'te 20 000 000, 1967'de 30 000 000, 1970'te 50 000 000, 1972'de 125 000 000 TL.'na çıkarılmıştır.

T. T. B., 1981'de 500 000 000 TL.'na yükseltilen sermayesi, 400'ü aşan şube sayısı, 7 000'e varan personeli ile ticarî, malî ve iktisadî alanlarda çalışmalarını sürdürmektedir.

TÜRK TİYATROSU : Türkiye'nin, gerek kendi geliştirdiği geleneksel tiyatrosu gerek XIX. yüzyılda benimsediği Avrupaî tiyatro anlayışı ile İslâm ülkeleri içinde tiyatro anlayışı bakımından ayrı bir yeri vardır. Arapların, İranlıların ve başka İslâm ülkelerinin hiçbiri, Türklerin tiyatro alanında gösterdiği başarıya ulaşamamışlardır.

Burada söz konusu edilen T. T. ile Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerinden sonra günümüze kadar geliştirdikleri tiyatro kastedilmektedir. Türkler Anadolu'ya gelirken birtakım kukla türlerini biliyorlardı. Bunun yanı sıra dansları ve belki birtakım ilkel taklit gösterileri de vardı. Anadolu'ya yerleştikten sonra orada daha önce yaşamış topluluklarla, çağdaş oldukları halkların kültürleriyle alışverişleri olmuştur. Bunun sonucunda, özellikle Anadolu köylüsünün bugün de oynadığı, bolluk törenlerinin kalıntıları olan ve dünya tiyatrosunun en önemli kaynağı sayılan seyirlik oyunlarını geliştirmişlerdir. Bütün Avrupa tiyatrosuna kaynaklık eden Yunan dramı da buradan gelişmişti. Ancak, ne yazık ki Anadolu Türkleri, yüzyıllar boyunca bu bolluk törenlerini ilkel biçimlerinde korumuş olmalarına rağmen Avrupalılar gibi bunlardan üstün, olgun bir

tiyatro geliştirememişlerdir. İstanbul'un alınışına kadar Türklerin komşusu Bizans da, üstelik Yunan ve Roma medeniyetinin uzantısı olmasına rağmen bin yıllık ömrü boyunca bir tiyatro ve dram geliştirememiştir.

Anadolu Türklerinin kültürü ve özellikle dramatik sanatı beş önemli etkenin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bu etkenler şunlardır:

TÜRK TİYATROSU : Orta oyununda Kavuklu Ali Efendi (sağda) ve Pişekâr Asım (solda)

a. *Yer* : Türkler Anadolu'ya yerleşmeden önce burası çeşitli medeniyetleri barındırmıştı. Türkler geldikten sonra en azından kendilerinin yirmi katı bir nüfusla yüzyıllar boyunca birlikte yaşamışlardı. Böylece T. T.'nun oluşumunda Türklerin bu topraklarda kendilerinden önce yaşayan medeniyetlerden etkilendikleri gibi çağdaşı oldukları (Bizans imparatorluğu gibi) toplumlarla da kültür alışverişinde bulunmuşlardır. Bugün özellikle Anadolu köylüsünün yaşattığı oyunlarda bunların izlerine rastlamaktayız.

b. *Soy:* Bu etkenin en kalıcı belirtisi bugün de konuşulan Türkçedir. Türklerin Orta Asya'daki Şamanist inançları Anadolu Türklerinin kültürü üzerinde geniş ölçüde etkisini göstermektedir. Büyü sözlerinin oyunlarda da yer alması bu sıkı ilişkiyi gösterir. Bunun izleri Anadolu danslları ve seyirlik oyunlarında görülür. Dinî özellikleri yanında seyirlik oyunun niteliğini taşıyan tarikat danslarında bile Şamanist izleri bulunmuştur.

c. *İslâm dini:* Türklerin İslâmiyeti kabul etmeleriyle önemli bir kültür değişikliği meydana gelmiştir. Ancak İslâmiyetin tiyatro, dans ve tasvir yapmaya etkisi olumlu değildir. Gerek "taklit" gerek "tasvir" her ikisi de benzetme sanatlarıdır. İslâm'da Allah'ın niteliklerinden biri "musavvir" olduğu için benzetme ve yaratma onun kudretindedir. Bundan dolayı da yaratıcılık ve canlı varlıkları tasvir etme gibi sanat kolları hoş görülmemiştir. Ayrıca Cahiliye döneminin puta tapanlarıyla savaşan İslâmiyet, resim, heykel, kukla gibi büyü ile ilişkili sanat eserlerini de kabul etmedi. Nitekim Orta Çağda Hristiyan kilisesi ve Bizans'ta din adamları aynı gerekçeyle Yunan - Roma tiyatrosuna karşı savaş açmışlardı. Orta Çağda İslâmiyet insanla, onun kişiliği, duyguları, davranışları ile uğraşacak yerde bütün ilgisini metafiziğe vermişti. İnsanla ilgilenmeyen bir kültürde tiyatronun olmaması da tabiîdir. Gerçi *Kur'an*'da canlıların taklit ve tasvirine karşı bir yasak yoktur, ancak hadislere ve çeşitli din bilginlerinin görüş ve yorumlarına göre insan ve hayvan benzetmelerinin bulundurulmasına karşı çıkılmıştır. Ancak, tiyatroya karşı hoşgörü eksikliği yalnız İslâm dininden çıkma değildir. İslâmiyetin kaynaklandığı Arap toplumunun sosyal, estetik ve tarihî durumunda tiyatronun çıkışına ve gelişimine karşı engeller bulunmaktadır.

TÜRK TİYATROSU : Orta oyununda Pişekâr Küçük İsmail ve Kavuklu Ali Bey'in muhavereleri

Göçebe hayatta tiyatro gibi kalıcı, yerleşik düzende bir sanat yer almadığı gibi, yine böyle bir toplum düzeninde kişi ve onun sorunlarına yer yoktur. Aşiretin başında bağımsız düşünen, ona karşı gelen bir kişi kabul edilemez. Tiyatro sanatı ise insana önem veren toplumlarda gelişmiştir. Dramatik çatışma, değişik görüş ve eylemde olan kişiler arasında gelişir. Araplar, antik Yunan tiyatrosunu tanımadıkları için Yunan felsefe ve biliminden etkilenmekle birlikte, dramatik edebiyata yabancı kalmışlardır. Gerçi Aristo'nun *Poetika*'sı Arapçaya çevrilmiştir, ancak bu çevirilerde bile tiyatro terimlerinin yanlış karşılanması, Arapların bu kavramlara ne ölçüde uzak olduğunu göstermektedir. Bu sebeplerle İslâmiyet bir dram yaratamamıştır. Yalnız Şiî dünyasında "taziye", orijinal tek dram türü olarak görülmekte, ancak onun da gelişimi İran'da çok geç tarihlere rastlamaktadır. Bununla birlikte Muharrem'e bağlı bir uygulama olan ve Kerbelâ olaylarına bir acı çekme ritüeli olarak başlayan taziye, başlarda dramatik anlatı (perdedari, ruzehan, nakkali), kukla (kimi taziyelerde kişilerin büyük kuklalarının yapılması), maske (yine kimi taziyelerde dev, şeytan gibi yaratıkların maske takınmaları) deste-i ezâdarî (sembollerle donatılmış ve çeşitli sahneleri canlandırarak yapılan yas tutanların geçit alayı) bir ölçüde içinde dramatik unsurları taşıyordu. Taziyenin gelişimiyle İslâmiyet tek orijinal dramını yaratmış oldu. Öyle ki bunlar, yalnız Kerbelâ olaylarını ve imamların şahadeti üzerine değil, fakat çeşitli konularda da oluyordu. Azerbaycan Türk-

lerinde bunları bulduğumuz gibi, Muharrem uygulamalarının Anadolu Türklerinde de iki bakımdan bir dramatik yaklaşım gösterdiğini söyleyebiliriz. Bunlardan biri, Muharrem için yazılmış ve söylenmiş manzum metinlerdir. Bunlardan özellikle makteller (bunları yazanlar arasında Fuzulî, Lâmiî Çelebi gibi ünlü şairler de vardır) genellikle on meclis üzerine kuruluyor. Muharremin ilk on gününde her gece bunlardan bir meclis, dramatik bir biçimde okunuyordu. Nitekim Âşık Çelebi'nin *Meşâriü'ş - şu'arâ*'sındaki kayda göre, Lâmiî Çelebi'nin *Maktel-i âl-i Resul*'ünün toplu okunmasını vâiz Molla Arab, Bursa'da yasaklamış, Lâmiî Çelebi ise, başta kadı Aşçızade Hüseyin Çelebi'yi ve başka ulemayı, bu arada Molla Arab'ı da çağırarak bunun toplulukta okunmasını sağlamış ve çoğunlukla topluluk önünde okunmasının uygun olacağına karar verilmiştir. Bu konuda ikinci dramatik yaklaşım ise günümüzde de yaşayan uygulamalara göre özellikle Doğu Anadolu'da Muharrem'in 10. günü (Aşure), İran'da olduğu gibi, "şebeh/şebih" düzenlemelerle, bir başka deyişle olayları dramatik bir biçimde yansıtırlar.

TÜRK TİYATROSU : Orhan Asena'nın "Gılgameş" operasından bir sahne

Ancak, bütün kısıtlamalara karşı Türkiye'de canlı bir tiyatro hayatı sürmektedir. Ebussuud Efendi, Abdullah Efendi, Şeyhülislâm Yahya Efendi, Ibni Kemal gibi ulemanın fetvalarında gerçi taklit ve seyirlik oyunlar için birtakım kısıtlamalar, yasaklar getirilmiştir, ancak bunların metinleri okunursa bu yasaklamaların daha çok kadı, davacı; öğretmen, öğrenci; din adamları gibi kesimin alay edilmesine karşı çıkılmış, bunlar dışında taklidin ve seyirlik oyunların yasaklanmadığı görülmüştür.

TÜRK TİYATROSU : Orta oyununda zenne Necdet

d. *Imparatorluk :* Osmanlı İmparatorluğu üç kıtaya yayılmıştır. Sınırları içinde yaşayan toplumlar arasında din, dil ve etnik yapı bakımlarından büyük farklar vardır. İmparatorluk bu toplumlarla karşılıklı bir kültür alışverişi içinde olduğundan ister istemez bu kültürleri etkilediği gibi, kendi kültürü de bundan etkilenmiştir.

e. *Batılılaşma :* Osmanlıların Batıyla ilişkisi çok eskilere uzanmakla birlikte XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Batı kültürünün Osmanlı İmparatorluğu üzerinde etkisi yoktur veya pek azdır. Ancak XVIII. yüzyılın 2. yarısından sonra giderek bu etki büyümüş ve yoğunlaşmış, bir kültür değişimi niteliğini almıştır. Dolayısıyla tiyatro da bundan etkilenmiştir.

T. T.'nu dört geleneğe ayırabiliriz : a. Köylü tiyatrosu geleneği; b. Halk tiyatrosu geleneği; c. Saray tiyatrosu geleneği; d. Batı (veya Avrupa) tiyatrosu geleneği.

a. *Köylü tiyatrosu geleneği :* Bu gelenek bağımsız bir kültür birimi olan köylere bağlıdır. Bu, daha çok tarih öncesi bolluk törenlerinden ve animizm (Fr. animisme) inançlarından çıkmıştır. Günümüzde de yaşayan bu tiyatro, daha önce nitelikleri belirtilen "soy" kadar üzerinde yaşanılan toprakların önceki kültürlerinin devamı olan bir tiyatro anlayışıdır. Halk tiyatrosu geleneğinden farklı olarak burada oyuncular profesyonel değildir, gösteriler de süreli olmayıp belli günlere veya belirli vesilelere bağlıdır. Bunlar kısa oyuncuklar olup çoğunda söyleşme, maskeler veya hayvan benzetmeleri bulunur. Ayrıca kukla ve dramatik danslara da rastlanır. Bunların içinde Türklerin Orta Asya'dan getirdikleri inançların kalıntıları bulunduğu gibi, Anadolu'da Türklerden önce yaşamış milletlerin katkısı da görülmektedir. Zamanla bu uygulama ve inançların gerçek amaçları unutulmuş, takvimdeki belirli yerleri çoğunlukla değişmiş olmasına rağmen günümüzde de Türk köylüsü bunları büyük bir titizlikle sürdüregelmiştir. Halk tiyatrosu geleneğiyle hiçbir yakınlığı ve benzerliği yoktur. Belli başlı oyun türleri şunlardır :

1. Ölüp dirilme konusu : Bu, eski medeniyetlerde görülen tarımsal bolluk ritüellerinin bir kalıntısıdır. Çoğunlukla ak ve kara karşıtlığında iki hasım çarpışır, bunlardan biri ölür, bu ölen için yas tutulur. Sonra büyü ile ölü diriltilir ve bu, toplu bir sevince dönüşür.

2. Kız kaçırma : Bu da ilki gibi sembolik bir yoldan tarıma ait yıllık döngünün oyunlaştırılmasıdır. Bir kız ka-

çırılır, sonra kız bulunup ailesine geri verilir. Kızın kaçırıldığı süre, tohumun toprak altında kalışını, yeniden bulunup geri gelmesi, tohumun gelişip toprak yüzüne çıkmasını ifade eder.

3. Her iki temanın birleştiği oyunlar.

4. Günlük hayattan sahneler: Anadolu köylüsü dramatik oyunlarında kendi günlük hayatından sahnelere de büyük önem verir. Bütün halk tiyatrosu geleneğinde olduğu gibi, bu oyun türü de toplumsal eleştiri ve taşlamaya dayanır. Karı koca ve kaynana gelin geçimsizliği, çok evlilikte ortak veya kuma anlaşmazlığı, evde kalmış kız, ölüm, şehre ve hacca gitme gibi.

5. Esnaf oyunları: Anadolu dramatik oyunlarının konularında önemli bir yeri de esnaf ve çeşitli mesleklerle ilgili oyunları tutar. Bu oyunlarda o mesleğin araç ve gereçlerinde abartmalara baş vurularak kaba şakalar yapılır, bu meslek alaya alınır, özellikle doktor, tüccar, kadı gibi suçlanmak istenen kimselerin mesleklerinde bu alaylar daha da artırılırdı.

6. Tarımla ilgili oyunlar: Tarımla ilgili oyunlar arasında köylerde tarımla ilgili hayatı, mesleği canlandıran oyunlar yer alır. Bunların içinde özellikle yağmur yağdırma, baharın karşılanması, ekim, biçim, ürün devşirme, yaban domuzu gibi ürüne zararlı hayvanlarla mücadele, çift sürme, bağ bozumu, tarla sınırlarının belirlenmesi v.b. konular canlandırılır.

7. Çoban oyunları: Çoban, sığırtmaç hayatı üzerine olan oyunların önemli bir kesimi hayvanların sağlıklı kalmaları, çoğalmaları, yavruların doğumu, kurt gibi sürülere zararlı hayvanlarla ilgili oyunlardır.

8. Hayvan benzetmeleri: Bazı oyunlarda oyuncular çeşitli hayvan kılıklarına girerler. Bazı oyunlarda da hayvanın, oyunun baş kişisi olduğu görülür. Bu tür oyunlar sayıca pek çoktur. En çok rastlanan hayvanlar şunlardır: Deve, geyik, tilki, ayı, keçi, leylek, köpek, tavşan, kirpi, kurt, keklik, domuz vb.

9. Efsane ve masallardan oyunlar: Bazı oyunlar yaygın efsane ve masalların oyunlaştırılmasıdır. Bunlarda, bu masal ve efsanelerin kahramanları da yer alır. Söz gelişi Köroğlu, Keloğlan, Köse gibi.

10. Şakalar ve dilsiz oyunları: Anadolu'da bazı dramatik oyunlar, belirli bir konuyu işlemek yerine seyircileri korkutarak, şaka yaparak tedirgin etmek veya soytarılıkla güldürmeye dayanır. Bunun bir türü de dilsiz oyunları veya Anadolu'da "samıt" veya "samut" ve "lâl" denilen oyunlarıdır. Bu ikinci türde hiç konuşulmaz.

11. Kukla: Köylerde ilkel kukla türleri çok yaygındır. Özellikle yağmur yağdırmak için yapılan kuklalar *bebek, çaput adamı, kepçe kadın, çomça gelin, çulla kadın, kepçecik, bodi bostan, gelin gok, kepçe başı, su gelini* v.b. adlar altında görülmektedir. Ayrıca *Hemecik, Karacör, Korçak* gibi adlar altında oynanan kukla türü, başka ülkelerde pek bilinmeyen bir türdür. Şöyle ki burada kuklacı bedenini çullar içinde gizleyerek boylu boyunca yere yatar, ellerinde birer kukla bulunur, kimi yerlerde dizine de bir büyük kukla bağlar. Elleriyle bu kuklaları oynatırken dizine bağlı kuklayı da dizlerini başına doğru çekerek büyük kuklayı iki kuklanın arasına getirir.

b. *Halk tiyatrosu geleneği:* Bu gelenek daha çok şehirlerde, özellikle İstanbul'da gelişmiştir. Bu, metinsiz, sahnesiz bir tiyatro geleneği olup Avrupa'da halk tiyatrosunu andıran aydın ve yarı aydın orta sınıfın tiyatrosudur. Metinsiz, oyuncunun yaratıcılığına dayanan bir gelenektir. Oyuncular profesyonel sanatçılardır. En önemli türleri kukla, gölge oyunu veya Karagöz ve orta oyunudur. Ancak, dramatik özellikler gösteren başka türler de vardır:

Meddah: Bütün İslâm ülkelerinde rastlanan, bir kişinin bir hikâyeyi bir topluluğa dramatik anlatı biçiminde sunmasıdır. Türkiye'de çok köklü bir geleneği vardır (bk. MEDDAH).

Çengiler, köçekler, curcunabazlar: Bunların hepsi seyirlik sanat dansı türü olmakla birlikte çoğunlukla oyunların bir konuyu dansla dramatik bir biçimde canlandırdıkları için halk tiyatrosu geleneğinin bir türü gibi incelenebilmektedir. Çengiler, daha çok kadın oyunculara verilen bir ad olmakla birlikte erkekler için de kullanıldığı oluyordu. Köçekler ise erkek olup uzun saçlıydı ve kadın gibi etek giyiyorlardı. Bunların etek giymeyip şalvar giyenlerine "tavşan" veya "tavşan oğlanı" deniliyordu. Çoğunlukla yüzlerinde tuhaf maskeler bulunan ve soytarı gibi giyinen curcunabazlar ise gürültülü, kaba saba garip danslar yaparlardı. Bunların bir türüne de "cin askeri" denilirdi. Ayrıca, şenliklerde hem düzeni koruyan hem de soytarılık yaparak halkı güldüren tulumcuları da bu kesime katabiliriz. Dans ederken parmaklarının ucundaki kâseleri fırıl fırıl döndürenlere "kâsebaz", çarpâre ("çalpara") denilen çalgılarını çalarak oynayanlara ise "çarpârezen" deniliyordu.

Hokkabaz: Osmanlı Türklerinde dramatik olmayan pek çok seyirlik oyun türü vardı. Bunlar sirk gösterileri türünde oyunlardı. Ancak, bunlardan biri (hokkabazlık), aslında bir el çabukluğu ve gözbağcılığı olmakla birlikte, bunu dramatik bir tür durumuna sokan usta ile yardağı arasında tıpkı gölge oyununda Karagöz ile Hacivat, orta oyununda Kavuklu ile Pişekâr arasındaki güldürmeceli söyleşmeler bulunmasıdır (bk. HOKKABAZLIK).

Kukla: Türklerde çok eskilere uzanan bir kukla geleneği vardır. Ancak, bu gelenek, XVI. yüzyılda Mısır'dan Türkiye'ye getirilen gölge oyununun XVII. yüzyılda gelişen ve Karagöz adıyla yaygınlık kazanan türü karşısında önemini yitirmiştir.

Türk kuklası üzerine bilgilerimiz, ancak eski metinlerde rastlanan belgelere ve bir iki minyatüre dayanmaktadır. Pek çok araştırıcı da XVI. yüzyıldaki metinlerde görülen ve kukla için kullanılan "hayal" kelimesini görerek bunu gölge oyunu sanmıştır. Türk kuklasının kaynağı Orta Asya'dır. Orta Asya'da bugün de Özbekistan ve Türkistan'da görülen iki kukla türü çok eskilere uzanır. Bunlardan biri el kuklası olup "kol korçak" denilmektedir, ikincisi ipli kukla olup "çadır hayal" adını taşır ve İran'daki ipli kukla, "hayme-i şebbazî"ye benzer. Zaten bu tür kuklanın İran'a tanıtılmasının Türkler eliyle olduğu üzerine belge vardır. Osmanlılarda *kukla* sözü daha çok XVII. yüzyılda görülmektedir.

Bilinen kukla türleri şunlardır: İlkel bir tür olan iskemle kuklası; el kuklası; ipli kukla; araba kuklası veya sopalı kukla; ayak kuklası ve dev kuklaları. Dev kuklalar, şenliklerde oynatılırdı, insan boyunda çok hafif bir çerçeveye kukla giysi, baş, kol ve gövdesiyle giydirilir, içine bir veya iki kişi girerek bunları hareket ettirirdi. Bunlar bazen iki başlı olurdu. 1720 yılındaki şenliğin minyatürlerini

çizen Levnî'nin minyatüründeki bir dev kukla üzerinde durulmaya değer. Dev kuklanın başının üzerinde daha küçük boy kuklalar bulunup dev kuklanın içinde gizli olan kişi bunları da içerden oynatmaktadır (bk. KUKLA).

TÜRK TIYATROSU : Orta oyunundan bir sahne

Gölge oyunu, Karagöz: Türk halk tiyatrosu geleneğinin en yaygın olan türü gölge oyunu veya Karagöz'dür. Yavuz Sultan Selim, Mısır'ı ele geçirdiği sırada Memlûkler arasında çok gelişmiş olan bu gölge oyununu ilk defa orada görerek sanatçıları İstanbul'a çağırtmıştır. 1582 şenliğinde bile *Surname-i Hümayun*'da belirtildiğine göre, gölge oyununu oynatanlar Türk değil, Araptı. Ancak XVII. yüzyıldan başlayarak Türk gölge oyunu büyük gelişmeler gösterdi ve sonunda bütün Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyetindeki ülkelere de yayıldı ve yerleşti. Bu arada Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya ve en son Yunanistan Türk gölge oyununu tanıdı ve benimsedi. Bunun gibi, Cezayir'de, Tunus'ta, Libya'da, Suriye ve Lübnan'da ve üstelik çıkış ülkesi olan Mısır'da da XX. yüzyılın başlarına kadar Karagöz oynatıldı ve bu ülkelerin çoğunda Karagöz genellikle Türkçe sergilendi (bk. KARAGÖZ OYUNU).

c. *Saray tiyatrosu geleneği:* Özellikle Asya'daki tiyatro gelenekleri arasında saray tiyatrosu geleneği kendi başına değişik, orijinal bir gelenektir. Ancak Osmanlılarda ayrı bağımsız bir gelenek olmamıştır. Halk tiyatrosu geleneğinin yürürlükte olduğu çağlarda sarayda halk tiyatrosu benimsenmiş, Batı tiyatrosu geleneğinin Türkiye'ye girmesiyle sarayda da bu tiyatro anlayışına bir dönüşüm olmuştur.

Sarayda halk tiyatrosu geleneğine iki açıdan bakmak gerekir. Birincisi doğrudan doğruya sarayın kendi ihtiyacı için sarayda bulundurulan sanatçılar yoluyla yaşatılan halk tiyatrosu; ikincisi sarayda yetiştirilen sanatçılarla kurulan halk tiyatrosu.

Enderûn-i Hümayunda ve özellikle Seferli Koğuşunda içoğlanlarına bir sanat okulu gibi müzik, spor gösterileri yanında çeşitli hüner ve oyunlar öğretiliyordu. Kadınların bile bu alanda eğitim gördüklerini biliyoruz. Bu saray içi gösterilerin yanı sıra çeşitli vesilelerle (sünnet, evlenme düğünleri, bir savaşın kazanılması, şehzadelerin doğumu, önemli bir konuğun gelişi gibi) bazen kırk gün kırk gece süren genel şenliklerde sanatın her türüne yer veriliyor, bu arada seyirlik oyunlar ve tiyatro türleri de gösteriliyordu. Batı tiyatrosunun Türkiye'ye girmesi üzerine, önce Çırağan sarayında geçici bir tiyatro, sonra Dolmabahçe sarayı yakınında 1859'da, Yıldız sarayında da 1889'da tiyatrolar yapıldı. Saray içinde biri Türk sanatçılardan, öteki yabancılardan oluşan iki tiyatro topluluğu bulunuyordu. Ayrıca sarayın dışındaki tiyatro ve anfiler de sarayın bir parçası gibi imtiyazlar ve yardımlarla destekleniyordu.

d. *Batı (veya Avrupa) tiyatrosu geleneği:* Bu gelenek kendini 1839'dan sonra kabul ettirmekle birlikte daha önceleri de birtakım etkiler söz konusu olabilir. Batı tiyatrosu geleneğini üç döneme ayırabiliriz:

I. *Tanzimat ve istibdat dönemi tiyatrosu* (1839 - 1908): XVIII. yüzyılın sonlarına doğru özellikle askerî yenilgilerin sonucu Batılılaşma ihtiyacı duyuldu. Bu, önce daha çok teknolojide olmakla birlikte her alana yayılan yaygın bir kültür değişmesine dönüştü. Bunun en açık bir anayasal belgesi olan Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun okunduğu 1839 yılı, aynı zamanda İstanbul'da dört tiyatronun yapılması bakımından Batı tiyatrosu geleneği için de bir başlangıç yılı olarak kabul edilebilir. Batı tiyatrosunun benimsenmesi çok çabuk ve etkili oldu.

Bunu kolaylaştıran etkenlerden biri, saray ve çevresidir. Tiyatroya karşı tepki gösteren çevreler karşısında sultanın, hem hükümdar hem halife olarak tiyatroyla ilgilenmesi, sarayında tiyatroya yer vermesi bir güvence oluşturuyordu. Ayrıca devlet adamlarının da katkısı vardı. Sadrazam Âli Paşa, Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu'na on yıllık bir imtiyaz tanımış, onu sanki bir devlet tiyatrosu durumuna sokmuştu. Ahmed Vefik Paşa, Bursa valiliği sırasında bu şehirde bir tiyatro kurmuş, Ziya Paşa, Adana valiliği sırasında tiyatro çalışmalarını desteklemiş, tiyatro yazarı Âli Bey de çeşitli şehirlerdeki mutasarrıflığı sırasında tiyatro çalışmalarını teşvik etmişti. Basın da tiyatro çalışmalarını benimsetiyor, kamu oyunu oluşturuyordu. Elçilerimiz dış ülkelerde tiyatro üzerine gördüklerini *Sefaretname*'lerinde duyuruyorlar; edindikleri tiyatro kültürünü, yurda döndüklerinde önemli görevlere atandıkları zaman tiyatronun yararına kullanıyorlardı. Türkiye'deki yabancı elçilikler de kendi ülkelerinin tiyatrolarının tanıtılmasında yardımcı oluyorlardı. Yabancı ülkelerden (özellikle Fransa ve İtalya'dan) gelen tiyatro, opera ve bale toplulukları, Türkiye'de tiyatro sanatını tanıtıyorlar, ayrıca bunların içinden bazı sanatçılar (oyuncu, orkestra yönetmeni, dekorcu v.b.) Türkiye'de kalıyorlar, yerli topluluklarda görev alarak öğretmenlik yapıyorlardı.

Batı tiyatrosunu Türkler, önce İstanbul, İzmir gibi türlü azınlıkların yaşadığı şehirlerde, yabancı tiyatroculardan tanımışlardır. İlk adım olarak tiyatro binaları kurulmuş, İzmir ve İstanbul'da kısa sürede beş altı tiyatro açılmıştır. Bu konuda öncülüğü Batı kültürüyle daha kolay ilişki kurabilen azınlıklar yapmıştır. Azınlıklar, önce kendi dillerinde temsiller vermiş, zamanla seyirci kadrosunu genişletmek ve kamu desteğinden yararlanmak için Türkçe oynamaya başlamışlardır. Bu arada saray ve çevresinin de gelişmede büyük katkısı olmuştur. Çırağan, Dolmabahçe ve Yıldız saraylarında tiyatro binaları yapılmış, ayrıca yerli ve yabancı olmak üzere tiyatro toplulukları kurulmuştur. Bunun yanında saray, çeşitli yollardan saray dışı tiyatro

hareketini de desteklemiş, teşvik etmiştir. Ancak, en önemlisi, padişahın tiyatroyu koruması, dinî çevrelerden gelecek tepkilere karşı bir güvence olmuştur. Şark Tiyatrosu ile bu topluluktan çıkan ve İzmir'de temsiller veren bir topluluk, Türkçe temsiller de vermiştir.

Bu çalışmaların içinde yetişen, tiyatro görgüsü kazanan Güllü Agop, yalnız Türkçe oynayan, zamanla Müslüman Türk oyuncuların da katılacağı bir tiyatronun önemini anlamıştı. Önce kurduğu Asya Tiyatrosu'nu Osmanlı Tiyatrosu'na dönüştürerek İstanbul yakasında eski bir sirk ve tiyatro binası olan Gedikpaşa Tiyatrosu'nda temsiller vermeye başlamıştı. Daha çok yabancı tiyatroların merkezi olan Beyoğlu yerine, Türklerin çoğunlukta olduğu bir bölgede açılan tiyatro, seyircinin artırılabilmesi bakımından da bir kolaylık sağlayacaktı. Ancak bu da yetmiyordu. Her türlü rekabete karşı korunmak ve ayrıca halkın desteğinden yararlanmak için 1870'te bir "tekel fermanı" da aldı. Böylece müzikli oyunlar dışında Türkçe temsillerin tekeli, 10 yıl için Güllü Agop'a tanınıyordu. Buna karşılık Güllü Agop, düzenli temsiller vermeyi ve Galata, Üsküdar, Beyoğlu gibi İstanbul'un çeşitli yerlerinde tiyatrolar açmayı yükleniyordu. Bu tekel, Güllü Agop tiyatrosunun gelişmesinde büyük rol oynadı. Güllü Agop'un, Türk oyun yazarlarının yüreklendirilmesinde, Müslüman Türk sahne sanatçılarının sahneye çıkmasında, seyircinin yetişmesinde, Batı tiyatrosunu tanımasında büyük hizmetleri oldu.

Osmanlı Tiyatrosu, özellikle başlangıç yıllarında çok düzenliydi. Avrupa klasiklerinden yapılan adaptasyon ve çevirilerle Türk yazarlarının, bu arada Namık Kemal, Ahmed Midhat, Abdülhak Hâmid. Âli Bey, Ebüzziya Tevfik ve başka yazarların eserlerini sahneliyor, seyirciler için düzenli abone temsilleri veriyor, ilk gecelere devlet adamları, elçiler, arasıra yabancı devlet adamları geliyordu. Ermeni oyuncuların yanı sıra birkaç Türk oyuncusu da vardı. Ancak Namık Kemal'in *Vatan yahut Silistre* adlı oyununun seyircide coşkunluk yaratması üzerine yazarlar sürgüne gönderildi. Oynanacak oyunlara sıkı bir denetim uygulandı, kısıtlamalar sıklaştı.

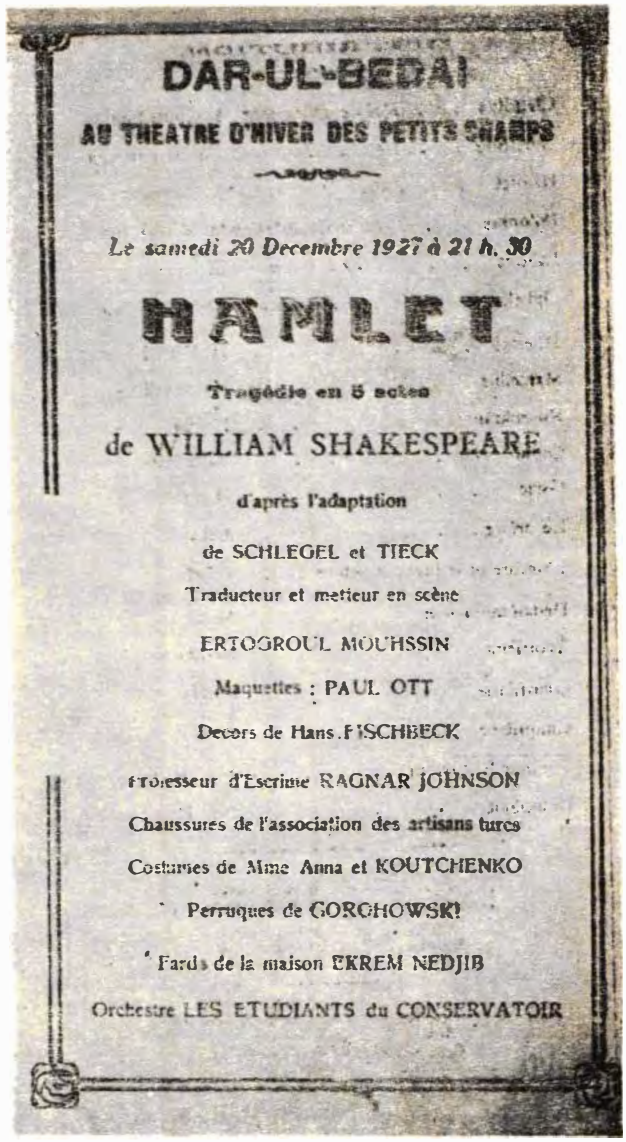
TÜRK TİYATROSU: Tulûatçı Kel Hasan Efendi

I. Meşrutiyet'in ilânıyla biraz ferahlama olduysa da bu, kısa sürdü. Sonunda Osmanlı Tiyatrosunun oynadığı Ahmed Midhat Efendi'nin *Çengi* oyunu ve yine Ahmed Midhat Efendi'nin *Çerkez özdenler*'i saraya jurnal edildi ve Gedikpaşa Tiyatrosu bir gecede yıktırıldı (1884).

Osmanlı Tiyatrosu, İstanbul'da müzikli oyunlar dışında bütün Türkçe oyunları içine alıyordu. Bu yüzden İstanbul'da başka bir tiyatro söz konusu olamazdı. O dönemin önemli bir girişimi de Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa valiliği sırasında İstanbul'dan gelmiş, içlerinde Fasulyeciyan Efendi, Ahmed Fehim ve Küçük İsmail efendilerin de bulunduğu toplulukla kurduğu Bursa Tiyatrosu'dur. Tiyatroya içten gönül vermiş bu uyanık devlet adamı, ayağına gelen tiyatroculardan yararlanmasını bilmiş, onlara kısa sürede güzel bir tiyatro binası yaptırmış, hepsini aylığa bağlamış, tiyatrodan anlayanlardan bir tiyatro kurulu toplamıştır. İyi seçilmiş ve hazırlanmış, halka tiyatro sevgisini aşılayacak oyunlarla birkaç yıl Bursa'da düzenli tiyatro temsilleri verilmişse de, onu çekemeyenlerin jurnal etmesi üzerine paşa soruşturma için geri alınınca çalışmalar durmuştur.

Bu arada Güllü Agop'un tekel fermanında açık kapı bulan iki grup tiyatrocu vardı. Bunlardan ilki, tulûatçılardır. Onlar metinsiz, doğmaca oynadıklarından tekelin kendilerine karşı uygulanamayacağını söyleyerek Tulûat tiyatrosunu kurmuşlar, başlangıçta, Güllü Agop tiyatrosunun oynamış olduğu oyunları kendi üslûplarında sahnelemişlerdir. Bunda öncülüğü, ünlü orta oyuncusu Kavuklu Hamdi, Hayalhane-i Osmanî Kumpanyasıyla Aksaray'da kurduğu bir tiyatroda yapmıştır. Tekeldeki ikinci açık kapı ise, tekel dışı bırakılan müzikli oyunlardır. Çağın ünlü bestecisi Dikran Çuhacıyan, Opera Tiyatrosu adıyla kurduğu toplulukla daha çok kendi müzikli oyunlarını, bu arada çeviri müzikli oyunları oynamıştır. İki yönden gelen bu rekabet, Güllü Agop tiyatrosunu sarsmış, özellikle ikincisine karşı kurtuluşu, müzikli oyunları oynamakta bulmuştur. Gedikpaşa Tiyatrosunun yıkılışı ve tekelin süresinin sona erip bir daha yenilenmemesi üzerine birçok topluluklar kurulmuş, bu arada hem o çağın hem de Meşrutiyet tiyatrosunun önemli tiyatro adamlarından Mardiros Mınakyan, önce Osmanlı Tiyatrosu adını sürdürmüş, topluluğu daha çok Osmanlı Dram Kumpanyası olarak tanınmıştır. İlk yıllarda Güllü Agop'un oyun seçimine yakın bir yol izlerken, gerek kendi tiyatro anlayışı gerek istibdat şartlarının zorlaması sonucunda yerli veya edebî değeri olan çeviri oyunlara rağbet etmeyerek Fransa'da "kapıcı romanları" denilen ucuz romanlardan adaptasyonlarla ikinci, üçüncü derece melodramları sahneledi. Bu oyunlar, hem istibdat şartlarına uygun düşüyor, hem de çağın ahlâk anlayışı bakımından olumlu karşılanıyordu. Sıkı denetim, etki alanını yabancı tiyatrolarda da göstermekteydi. Oyuncular arasında çekememezlik ve kısır bir yarışma anlayışı yüzünden birbirini jurnal etmek de almış yürümüştü. Söz gelişi, ünlü tiyatro adamı Ahmed Fehim

TÜRK TİYATROSU: Darülbedayi'de sahneye konulan Shakespeare'in "Hamlet" adlı oyununun ilânı

Efendi, Fransız anlayışında vodviller oynamak için bir topluluk kurmuş ve tutunmuştu. Başarısını çekemeyen Mınakyan, onu jurnal edip zararlı olduğu gerekçesiyle vodvilleri yasak ettirmişti. Abdülhamid, istibdat şartlarını kendi Yıldız sarayı tiyatrosunda da uyguluyordu. Bu dönemde, Ahmed Fehim gibi sanatçılar eliyle tiyatro Anadolu'ya da götürülmüştür. Bu sanatçı her gittiği yerde tiyatro kurmuş, derme çatma tiyatroların dekorlarını yapmış, tiyatroyu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde tanıtmıştır.

İlk Türkçe oyun, İbrahim Şinasi Efendi'nin *Şair evlenmesi*'dir. Bu eser 1859 tarihinde açılan Dolmabahçe Saray Tiyatrosu için ısmarlanmıştı. Ancak bundan önce de birtakım denemeler vardır. Söz gelişi, Viyana'daki Doğu Dilleri Okulunda Türkçe öğrenen yabancıların Türkçelerini geliştirmek için birtakım oyunlar yazılıyor, öğrenciler bunları hem İtalyanca, Fransızca ve Almancaya çeviriyorlar hem de yıl sonunda oynuyorlardı. Bunları, o sırada adlarını gizleyen ve Türkçe öğretmenliği yapan Türk elçiliğinden diplomatların düzenleyip sınıfta okudukları tahmin edilebilir. Bunlar arasında *Vakayi-i acîbe ve Havâdis-i Kefşger Ahmed, Nasreddin Hocanın mansıbı* ve *Hikâyet-i ibdâ-i Yeniçeriyan*... bulunmaktadır. Bir de Katolik Ermenilerin Venedik'te bulunan manastırının yayınları arasında Ermeni harfleriyle Türkçe basılmış çeviriler, ayrıca günümüze yazılı metinleri ulaşmamış ve temsil edildiklerini bildiğimiz çeşitli Türkçe çeviriler bulunmaktadır. Yine *Şair evlenmesi*'nden on beş yıl önce Abdülhak Hâmid'in babası Hayrullah Efendinin tıp öğrencisiyken yazmış olduğu bir oyun taslağı *(Hikâye-i İbrahim Paşa be - İbrahim-i Gülşenî)* [1939] bu arada sayılabilir.

Namık Kemal bu dönemin en önemli oyun yazarlarındandır. Onun *Vatan yahut Silistre* [1873], *Zavallı çocuk* [1873], *Âkif Bey* [1874] gibi eserleri bu dönemde oynanmıştır. Kemal ayrıca *Gülnihal* [1875], *Celâleddin Harzemşah* [1885], *Karabelâ* [1910] adlı oyunları da yazmıştır. Şemseddin Sami'nin üç oyunu vardır, üçü de sahneye konmuştur: *Besa yahut Ahde vefa* [1875], *Seydi Yahya* [1875], *Gâve* [1876]. Âli Bey'in çeşitli adaptasyonlarının yanı sıra iki komedisi, *Misafiri istiskal* [1870] ile *Geveze berber* [1872] ve bir müzikli oyunu, *Letâfet* [1897] vardır. Re-

caizade Ekrem de dört oyun yazmıştır: *Afife Anjelik* [1870], *Atala yahut Amerika vahşileri* [1874], *Vuslat yahut Süreksiz sevinç* [1874] ve komedisi *Çok bilen çok yanılır* [1914]. Ebüzziya Tevfik, Victor Hugo'dan esinlenerek kaleme aldığı *Habibe yahut Semahat-i aşk* [1875]'tan önce *Ecel-i kaza* [1872]'yı yazmıştır. Samipaşazade Sezaî'nin *Şîr* [1887] ve Muallim Naci'nin *Hazım Bey yahut Heder* adıyla birer oyunları vardır. Abdülhak Hâmid'in birçok oyunu o yıllarda yayınlanmış veya bu dönemde yazılmakla birlikte daha sonra yayınlanmıştır. Bu dönemde yazılmış eserleri arasında şunları sayabiliriz: *İçli kız* [1873], *Macera-i aşk* [1873], *Sabr ü sebat* [1874], *Duhter-i Hindû* [1875], *Nazife* [1876], *Nesteren* [1876], *Eşber* [1880], *Tezer* [1880], *Tarık yahut Endülüs fethi* [1879], *Finten* [1916], *Zeynep* [1908], *Sardanapal* [1917], *Liberte* [tefrika: 1913].

Tiyatro yazarlarından biri de Ahmed Midhat Efendi'dir. En önemli oyunları: *Eyvah* [1872], *Açıkbaş* [1875], *Ahz-i sâr* [1875], *Çengi yahut Daniş Çelebi* [1875], *Çerkez özdenler* [1883] ve *Zeybekler* [1885]'dir.

Bu yazarların yanı sıra tiyatro türünde eser vermiş, hatta birçok oyunları birlikte yazmış olan Mehmed Rifat ile Hasan Bedrettin'i de saymak gerekir. Bu yazarların telif ve çeviri oyunları vardır. O dönemin özellikle komedi alanında en önemli yazarı Bursalı Feraizcizade Mehmed Şakir'dir. Molière etkisiyle yazan Feraizcizade'nin entrika, töre ve karakter komedisi niteliklerinin karışımı olan oyunları şunlardır: *Teehhül yahut İlk göz ağrısı* [1885], *İnatçı yahut Çöpçatan* [1884], *Evhamî* [1884], *İcab-ı gurur yahut İnkılâb-ı muhabbet* [1884], *Kırk yalan köse ve Yalan tükendi* [1885]. Bu sayılanlardan başka pek çok yazarın tiyatro için oyunları yayınlanmış ve oynanmıştır.

Yazarlar, zaman zaman geleneksel tiyatromuzun etkisi altında kalmakla birlikte daha çok Avrupa tiyatrosu tarzında yazıyorlardı. Komediler, daha çok törelere yer vermekle birlikte vodvil niteliğindeydi. Yazarlar, trajediyi de denemişler, manzum oyunlar vermişlerdir: Ali Haydar'ın *Sergüzeşt-i Perviz* [1866] ve *II. Ersas* [1866], Abdülhak Hâmid'in kimi oyunları, Ali Ferruh'un *Huşenk* [1885]'i, Abdülhalim Memduh'un *Bedriye* [1885]'si gibi. Tarihî ve belgesel oyunlar da yazılmıştır. Ancak çağın çekingenliğinden Türk tarihine pek az baş vurulmuş, daha çok Doğu İslâm ve Arap tarihi kaynak olarak alınmıştır. Yazarı bilinmeyen ve metni de elimizde bulunmayan Osmanlı Tiyatrosunun oynamış olduğu *Feth-i celil-i Konstantiniye* ile *Feth-i celil-i Mısır* ve onun gibi tarihî oyunların yanı sıra, savaş sırasında halkı yüreklendirmek için bir iki belgesel oyun daha yazılmıştır. Romantik dramlar ise daha başarılıdır. Namık Kemal'in, Ahmed Midhat'ın, Ebüzziya Tevfik'in birtakım oyunları bu türdendir. Melodramlar, bu çağın en çok tutulan oyun türüdür. Her melodram, kötülüğün sonunda ceza göreceği, iyiliğin de karşılıksız kalmayacağı fikrine bağlanmıştır. Seyircilerden büyük ilgi gördüğü için bu tür, gerek çeviri yoluyla gerek bu örnekler üzerine yerli oyunlar yazılarak uzun süre oynanmıştır. Bunlar arasında Hasan Vâhid'in *Anadolu köylüleri* gibi, olayları ve kişileri köy çevresinden alınmış oyunlar bile yazılıp oynanmıştır. Duygusal dramlar, bu dönemin sayıca en kabarık türüdür. Daha çok türlü sebeplerden dolayı birbirine kavuşamayan sevgilileri ele alan bu dramların, Avrupa'da yazılıp oynanan dramlara benzer yönleri de vardır. Ancak, bunların başlıca amacı, acındırmak, ağlatmak, duygulandırmaktır. Yedinci bir tür olarak müzikli oyunlar sayılabilir. Bunlar için çok iyi örnekler vardır: *Arif'in hilesi, Köse Kâhya, Leblebici Horhor Ağa, Çengi, Pembe kız, Köroğlu* gibi.

Sonuç olarak, araya istibdat ve onun sıkı denetimi girmemiş olsaydı, Tanzimat tiyatrosunun çok olumlu gelişmeler yapabileceği söylenebilir.

II. Meşrutiyet dönemi tiyatrosu (1908 - 1923). Hürriyetin ilânı diye bilinen II. Meşrutiyet dönemi, daha başlangıçta yeniden tiyatro hayatının canlanmasına yol açtı. Hürriyetin ilân edildiği, anayasanın yürürlüğe girdiği, parlamentonun açıldığı bu dönem, seyircilerin, oyuncuların ve tiyatro topluluklarının sayıca bolluğu, oyunların özellikleri bakımından çağın siyasî ve sosyal düzenini ve çalkantılı havasını en açık bir biçimde yansıtabilmektedir. Meşrutiyet'in ilânı büyük umutlar yaratmış, hürriyet ve meşrutiyet kavramları ağırlık kazanmış, özlenilen her şeyin hemen gerçekleşeceği, huzur ve güvenliğin geleceği sanılmıştı. Bunun sevinci ve coşkunluğu, kargaşaya varan bir bayram havası içinde yaşanmış, tiyatro da bu sevincin, coşkunluğun sözcüsü, duyguları kışkırtan bir araç olmuştu. Sahne, eski yönetimin kötülüklerine karşı toplumun hıncını, öfkesini dile getiren güçlü bir ses olarak kullanılmaktaydı.

İlk yıllarda, bu konuda sayıca pek bol oyun yazılmış, tiyatro toplulukları artmış, tiyatro çalışmaları yoğunlaşmıştır. Başlangıçta görülen bir özellik de siyasetle uğraşanların sayıca artmasıdır. Vatandaşlar, kurulan düzenin bozulmadan korunmasının kendilerine düşen vazgeçilmez bir sorumluluk olduğu bilincine varmıştır. Dernekler, siyasî partiler, dergi ve gazeteler sayıca artmış, herkes bu konuda düşüncelerini açıklamıştır. Bu düşüncelerin söylendiği bir alan da tiyatro olduğu için, eli kalem tutan herkes oyun yazmaya başlamış, eskiden azınlıkların elinde olan oyunculuğa herkes özenmiş, herkes sahneye çıkmak isteğini göstermiştir. İlk yıllarda iktidar partisi İttihat ve Terakkinin ileri gelenleri de bu akıntıya kapılmışlar, tiyatroyu geniş ölçüde desteklemişler, onu siyasî ve hukukî düşüncelerin bir kürsüsü olarak kabul etmişlerdir. Ancak, kısa sürede bu coşkunluğun yerini büyük bir umut kırıklığı almıştır. Dış savaşlar, içeride de sabırsızlık, anarşi, parti çekişmeleri, cehalet ve gerçeklerin anlaşılmasıyla ortaya çıkan aşağılık duygusunun yarattığı yıkıntı, aydınları "bu devletin nasıl kurtulacağı" yolunda bir çözüm aramaya itmiştir. Bütün bu davranışlar, bir yandan olayların kendisi, öte yandan ileri sürülen düşünceler yoluyla tiyatroda da yankısını bulmakta gecikmemiş, gerek olaylar gerek düşünceler, sıcağı sıcağına sahneye aktarılmıştır.

İlk aylarda istibdat çağının yasaklanmış oyunlarıyla geçmiş yönetimi kötüleyen eserler oynanmış; seyirci, oyunların coşkunluk yaratan, millî duyguları kışkırtan havasına kapılmıştır. Dönemin sonuna kadar yine de kadınla erkek tiyatroda bir arada oturamamıştır. Oyuncular, geçen dönemden kalma tecrübeli kişilerle bu dönemde oyunculuğa heves eden gençlerdi. Mınakyan, Benliyan, Binemeciyan gibi tiyatro adamları öncülük ve öğretmenlik ediyordu. Ahmed Fehim Efendi de bu dönemin önde gelen tiyatro adamlarındandı. Reşat Rıdvan, Burhaneddin Bey, Raşit Rıza, Muhsin Ertuğrul, Şadi Fikret, Kemal Emin, Nureddin Şefkati bu dönemin yetiştirdiği ve çoğu Cumhuriyet çağında da çalışmalarını sürdürecek olan kalburüstü tiyatro adamlarıydı. Cumhuriyet'in önde gelen tiyatro adamlarından Behzat Hâki (Butak), İ. Galip (Arcan), Cemal Sahir (Kehlibarcıoğlu), Muvahhit de sayılabilir. Naşit gibi tulûatçıların

TÜRK TİYATROSU : Naşit

da bu dönemde önemli çalışmaları olmuştur. Müslüman kadın oyuncu yine sahneye çıkamıyordu. Ancak dönemin sonlarına doğru Afife adında yürekli bir Türk kızı, bütün baskılara, engellere rağmen sahneye ilk adımı attı. Onu, sayıca az da olsa, başkaları izledi. Oyunculuğun okullu olması için ilk önemli adım da bu dönemde atılmış, 1914'te İstanbul belediye başkanı Cemil Paşa (Topuzlu), ünlü tiyatro adamı André Antoine'ı İstanbul'da bir konservatuvar kurması için çağırmıştır. Darülbedayi-i Osmanî adıyla açılan bu konservatuvar, iki yıl sonra ödenekli bir tiyatro topluluğuna dönüşmüş ve bugün İstanbul Şehir Tiyatrosu olarak bildiğimiz tiyatronun böylece temeli atılmış oldu.

Bu dönemde yeni tiyatro binaları pek yapılmamış, Odeon, Varyete, Tepebaşı, Eski Skating Ring'den bozma Yeni Tiyatro sahneleri kullanılmıştı. Sinemanın bu dönemde yayılması üzerine birçok tiyatronun sinemaya dönüşmesine rağmen tiyatro toplulukları pek çoktu. Bunların çeşitli yıllarda ad ve san değiştirenlerle birlikte sayısı yüzün çok üstündedir. Düzenli sanat tiyatroları bakımından en önemlileri arasında Osmanlı Dram Kumpanyası, Sahne-i Milliye-i Osmaniye Kumpanyası, Mürebbi-i Hissiyat Kumpanyası, Millî Osmanlı Tiyatrosu, Madam Binemeciyan Topluluğu, Şark Dram Kumpanyası, Donanma Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi, Darülbedayi-i Osmanî, Yeni Sahne, Türk Tiyatrosu, Şadi Fikret ve Arkadaşları sayılabilir. Müzikli oyunları oynayan topluluklar içinde de Millî Osmanlı Operet Heyeti, İstanbul Operet Heyeti, Sahir Opereti gibi ciddî kuruluşlara rastlanır.

Tanzimat dönemine göre değerlendirirsek Meşrutiyet'te devlet adamlarının tiyatroya ilgisi pek gevşekti. İlk aylarda iktidar partisinin ileri gelenleri, siyasî amaçlarla tiyatroyla ilgilenmişlerse de, daha sonra ilgi azalmıştır. Tiyatro yönetimi ve sahne düzeni her bakımdan ilkel, çağın şartlarına göre bozuktu. Tiyatro toplulukları bir iki temsil için bir araya geliyor, sonra dağılıyorlardı. İyi sanatçılar sayıca azdı, bunların da çeşitli gruplara dağılmasıyla ortaya derme çatma topluluklar çıkmıştı. Çağın çeşitli güçlükleri, şartları ve daha başka sebeplerle tiyatro topluluklarının çoğu amatör nitelikteydi. Çoğu kamu yararına temsil veriyor; bu da halkın, onların yararlı çabalarına saygı duymasını sağlamakla birlikte, tiyatro sanatının gelişmesini ve tiyatronun profesyonel bir niteliğe ve düzene girmesini engelliyordu. Ödenekli bir millî tiyatro kurmak için yapılan bir iki deneme de başarısızlığa uğramıştı. Tek ödenekli tiyatro kuruluşu olan Darülbedayi ise, ödenek azlığı ve yönetim aksaklıkları yüzünden öteki topluluklar gibi sıkıntı içindeydi.

Edebiyat-ı Cedideciler, istibdat döneminde tiyatro türünde eser vermemişken Meşrutiyet'te içlerinden çoğu bu türde denemelere girişmiştir. Bunlardan Hüseyin Suat (Yalçın) en verimlisidir. Oyunlarının çoğu bu dönemde oynanmıştır. Özellikle *Yamalar* [1920] adlı sosyal dramı üzerinde durulabilir. Aynı dönemde Mehmed Rauf dört dram, bir komedi vermiştir. Cenab Şehabeddin, Halid Ziya (Uşaklıgil), Ali Ekrem (Bolayır), Safvetî Ziya ve Faik Âli (Ozansoy)'nin de denemeleri sayılabilir. Bu çığırda aynı kuşaktan olup çığırın dışında kalanlardan Hüseyin Rahmi (Gürpınar) ile Safvet Nezihî de oyun yazmışlardır. İkinci önemli edebiyat çığırı, Fecr-i Âti'den Şehabeddin Süleyman ile Tahsin Nahit, gerek birlikte gerek ayrı ayrı pek çok oyun vermişlerdir. Müfit Ratip, Refik Halid (Karay), İzzet Melih (Devrim), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) de tiyatroyla ilgilenmişlerdir. Millî Edebiyat akımına bağlı yazarlardan Midhat Cemal (Kuntay), Yusuf Ziya (Ortaç), Reşat Nuri (Güntekin), Ömer Seyfettin, Raif Necdet (Kestelli) ile M. Raif, Ziya Gökalp, Aka Gündüz ve başkaları sayılabilir. Bu çağın oyun yazarlığını başlı başına uğraş olarak benimsemiş, verimliliğini Cumhuriyet'te de sürdürmüş iki yazarı vardır : İbnürrefik Ahmet Nuri (Sekizinci) ve Musahipzade Celâl. Birincisi daha çok adaptasyon alanında başarılı oyunlar vermiştir. Bununla birlikte telif oyunları da vardır. Ayrıca, sayısı kabarık tek perdelik komediler yazmıştır. Mu-

TÜRK TİYATROSU : Musahipzade Celâl'in "Bir kavuk devrildi" oyunundan bir sahne

sahipzade Celâl ise önemli oyunlarının çoğunu Cumhuriyet'ten sonra yazmış olmakla birlikte bu dönemde bir tarihî dram *(Köprülüler* [1912]), bir sosyal dram *(Türk kızı* [1909] ve bir komedi *(İtaat ilâmı* [1923])'den başka birçok başarılı müzikli oyun yazmıştır. Edebiyatçıların yanı sıra gazeteci, oyuncu ve başka mesleklerden birçok oyun yazarı vardır. Bunların yayınlanmış veya oynanmış oyunlarının sayısı yüzleri bulmaktadır. Kadın yazarlardan Nigâr Hanım, Fehime Nüzhet, Halide Edip (Adıvar), Mesadet Bedirhan, Fahrünnisa Fahrettin'in de denemelerini sayabiliriz. Bu dönemde, gerek XIX. yüzyıl T. T.'nun gerek Avrupa tiyatrosunun büyük etkisi vardır. Geleneksel tiyatromuz ise eski değerini kaybetmektedir. Tulûat tiyatrosu, Naşit gibi ustaların elinde gelişmekle birlikte genellikle tulûat toplulukları daha çok öteki tiyatro topluluklarının sahneye koyduğu oyunların kopyacılığında kalmış, bir yaratıcı güç gösterememişlerdir.

Bu dönemin oyunlarını sekiz türe ayırabiliriz. Ancak burada, tür sözü tam anlamında kullanılmamıştır. Bu oyunlar şunlardır: Komediler, manzum oyunlar, siyasî ve belgesel oyunlar, tarihî dramlar, savaş oyunları, sosyal ve aile dramları, duygusal dramlar, müzikli oyunlar.

Komediler daha çok geçen yüzyılda olduğu gibi vodvil niteliğinde oyunlardır. İbnürrefik Ahmet Nuri (Sekizinci) en çok bu türde oyun yazmıştır. Manzum oyunlar aruz veya hece vezniyle yazılmıştır. Halit Fahri (Ozansoy)'nin *Baykuş* [1917]'u ile Yusuf Ziya (Ortaç)'nın *Binnaz* [1919]'ı bu türün iki ayrı vezinde, üzerinde çok durulan iki önemli örneğidir. Gerek bu iki yazarın gerek Abdülhak Hâmid'in, Abdülhalim Hâdi'nin, M. Rauf'un, Faik Âli (Ozansoy) ve başka yazarların bu türde çeşitli oyunları vardır. Siyasî ve belgesel oyunlar ise bu dönemin en ilgi çekici türüdür. Bunları tarihî dramlardan ayıran başlıca özellikler, oyun kişilerinin gerçek olması, oyunun yazıldığı tarihte yaşayan kimselerden seçilmesi ve belirli bir konuyu, bir görüş açısını, yine gerçek tutanaklar, mektuplar, kararlar, hükümet yorumları, konuşmalar, bildiriler, gerçek olaylarla sahneye çıkarmasıdır. Bu türden, adlarını bildiğimiz, ancak metinleri olmayan pek çok oyun vardır. Bunlar çoğunlukla istibdat döneminin olumsuz hareketlerini, 31 mart olayını, Jön Türklerin gizli çalışmalarını, saray entrikalarını, iktidar partisinin içyüzünü gösteren oyunlardır. Tarihî dramlara gelince, sayıca en kabarık tür budur. Daha çok Osmanlı tarihinin parlak yapraklarına sığınarak halkı yenilgiler karşısında yüreklendirmeyi amaçlayan bu oyunlar içinde en başarılıları Şehabeddin Süleyman ile Tahsin Nahit'in *Kösem Sultan* [1911]'ı, Salâhaddin Cimcoz ile Celâl Esat (Arseven)'ın *Selim-i Sâlis* [1936]'idir. Öte yandan, o yılların siyasî ve sosyal hayatında en büyük sarsıntı dış olaylardan ve savaşlardan gelmekteydi. Bu sebeple Girit olayı, İtalya Savaşı, Balkan Savaşı, I. Dünya Savaşı ve ayrıca dış olaylarda halkı yüreklendirmek, direnme gücünü artırmak için savaş oyunları yazılıyordu. Bunlar da çoğunlukla belgesel biçimdeydi.

TÜRK TİYATROSU: Güngör Dilmen'in "Kurban" oyunundan bir sahne

Toplum ve aile dramları, toplum ve aile içindeki sorunları çözümleyen veya eleştiren oyunlardır. Daha çok Fransız tiyatrosunun etkisiyle yazılmıştır. Elimizde metni bulunan veya konusunu inceleme yazılarından öğrenebildiğimiz bu konuları işleyen pek çok oyun vardır. Bu türün yazarları, Nigâr Hanım, Halid Ziya (Uşaklıgil), Reşat Nuri (Güntekin), Mehmed Rauf, Hüseyin Suat (Yalçın), Aka Gündüz, Safvetî Ziya, Mahmut Yesarî ve başkalarıdır.

Tanzimat döneminde olduğu gibi, bu dönemde de duygulandırıcı oyunlar yazılmıştır. Bu duygusal dramlar arasında Mehmed Rauf'un *Ceriha* [1923]'sı, Cenab Şehabeddin'in *Yalan* [1911]'ı, Tahsin Nahit'in *Hicranlar* [1908] ve *Firar* [1910]'ı, Şehabettin Süleyman'ın *Kırık mahfaza* [1913]'sı, Ali Ekrem (Bolayır)'in *Baria* [1908] ve *Sukut* [1919]'u dikkate değer örneklerdir.

Müzikli oyunlar bakımından bu dönemde çok başarılı örneklere rastlanır: Musahipzade Celâl'in *İstanbul efendisi* [1913], *Yedekçi* [1919], *Kaşıkçılar* [1920], *Lâle devri* [1914], *Macun hokkası* [1916], *Atlı ases* [1921], *Demirbaş Şarl* [1921], *Moda çılgınları* [basılmadı], Muhlis Sabahattin'in çeşitli operetleri gibi. Ali Rıza'nın, Fahri (Kopuz)'nin, daha başka besteci ve yazarların da bu türde ilgi çekici oyunları vardır.

Meşrutiyet tiyatrosu olarak adlandırdığımız bu dönemin gerek genellikle gerek özellikle tiyatro açısından üç önemli niteliği bulunmaktadır. Bunların başında, Meşrutiyet'in eski dönem ile Cumhuriyet Türkiyesi arasında bir köprü olması gelir. Eski değerler ve kurumlar tartışılmış, bunların yerini alacak yeni değerler ve kurumlar araştırılmıştır. Tiyatroda sorunlar su yüzüne çıkmış, neler olduğu anlaşılmıştır. Tiyatro dilinde gelişme olmuş, ödenekli tiyatronun temeli atılmış, tiyatro öğretiminin önemi anlaşılmış, kadın oyuncunun sahneye çıkması için mücadele edilmiş, bugünün birçok tanınmış oyuncuları ve tiyatro adamları görgü ve bilgisini Meşrutiyet'te kazanmışlardır. Kısacası, Cumhuriyet tiyatrosunun temelleri bu dönemde atılmıştır. İkinci özellik, siyasî ve sosyal alandaki gelişmedir. Hürriyetin ilânıyla tebaa-i şâhanenin artık vatandaş olduğu bilincine varılması, yurt yönetiminde söz sahibi olmak isteyenlerin, siyaset yapanların sayısını artırmıştır. Gazetelerin, dergilerin, derneklerin, siyasî partilerin sayısı birden çoğalmıştır. Bu bolluk tiyatroda da kendini gösterdi. Aynı bolluğu yazılan oyunlarda, tiyatro oyuncularında ve kurulan tiyatro topluluklarında da görmekteyiz. Son önemli özellik ise, herkesin "Bu devlet nasıl kurtarılabilir?" sorusu üzerinde fikir yürütmeye başlaması, bunun sonucu olarak tiyatronun da estetik ve biçim kaygılarından çok siyasî, hukukî, sosyal sorunlar üzerine eğilmesidir. Tiyatronun toplum yararına olduğu yalnız düşüncede kalmamış, eylemde de dikkate değer örnekler verilmiştir. Bu dönemin yeni ve dikkat çekici bir türü olan belgesel ve siyasî oyun, bugün için

bile incelenmesi gereken bir alandır. Cumhuriyet'in birçok oyun yazarı da bu dönemde denemelere başlamıştır. Verilen eserler içinde, günümüz ölçülerine göre değerli olanları da bulunmaktadır.

III. *Cumhuriyet döneminde T. T.* (1923'ten günümüze). Bu dönemde artık tiyatroda arama ve denemeden yaratma, kendini bulma aşamasına ulaşılmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki bocalama dönemi, kamu kesiminin de ilgi ve desteğiyle yolunu yöntemini bulmuştur. Sorunlar anlaşılmış, tiyatronun önemi benimsenmiş, oyuncusu, yazarı, seyircisi el ele verip tiyatroyu birlikte yaratma çabasına girişmişlerdir. Cumhuriyet'in tek partili rejiminde devlet, tiyatroya elinden geldiğince yardım etmiştir. Devlet eliyle tiyatro eğitimi, bir Devlet Tiyatrosu'nun kurulması, halk evleri yoluyla yurt düzeyinde kültürü ve tiyatroyu yayma, halka erişme çabası gibi olumlu sonuçlar alınmıştır. Çok partili rejimde ise devletin ilgisi gevşemiş, iktidar partisi, bunları geliştirecek yerde geriletecek bir tutum göstermiştir. Bununla birlikte, büyük şehirlerde, oyuncu, yazar, seyirci sayısında artış olmuş, tiyatro hareketi bütün gücüyle kendisini duyurmuştur.

Seyirci sorunu da giderek bir çözüme varmıştır. Artık hiç değilse büyük şehirlerde kadın ve erkek seyirciler bir arada, bilinçli, anlayışlı olarak temsilleri değerlendirebilmektedir. Öte yandan özel ve ödenekli tiyatroların Anadolu'ya yaptıkları geziler dışında, bir kültür hareketi olarak bölge tiyatrolarıyla tiyatro, yurt yüzeyine de yayılmaktadır.

Oyuncuların eğitimi için Atatürk'ün direktifiyle bir Devlet Konservatuvarı kurulmuş, bu kurum yıllarca Devlet Tiyatrosuna değerli sanatçılar yetiştirmiştir. Artık profesyonel düzeyde oyunculuk saygı gören bir meslek olmuştur. Tiyatro adamları da, sayıca az olmakla birlikte, yol göstermekte, tiyatro hareketine yön vermekte, büyük katkıda bulunmaktadır. Bunların başında gelen Muhsin Ertuğrul, Meşrutiyet döneminde yaptığı büyük işlerden sonra Cumhuriyet döneminde de her olumlu çabanın önderi oldu. O, tiyatro oyunculuğunun, sahneye koyuculuğunun, yöneticiliğinin yanı sıra bir tiyatro düşünürü olarak yazılarıyla, dersleriyle, yeni yeni tiyatroların açılmasında da ön ayak olmuştur. Yine geçen dönemden Nurettin Şefkatî, İbnürrefik Ahmed Nuri (Sekizinci), Raşit Rıza Samako, Behzat Butak, Burhaneddin Tepsi, Naşit Özcan, Şaziye Moral, Halide Pişkin, Ahmed Refet Muvahhit, Yaşar Özsoy, Neclâ Sertel, Sadi Tek, İsmail Galip Arcan, Bedia Muvahhit, Emin Beliğ Belli, Hüseyin Kemal Gürmen, Şadi Fikret Karagözoğlu, Ercüment Behzat Lâv, Hazım Körmükçü, Vasfi Rıza Zobu, M. Kemal Küçük vb. önde gelen tiyatro adamlarıdır. Bu değerli sanatçılardan bugün yaşayanlar ve sahnelerimizde seyrettiklerimiz de vardır.

Cumhuriyet döneminde adı İstanbul Şehir Tiyatrosuna dönüşen Darülbedayi'den Talât Artemel, Suavi Tedü, Kemal Tözem, Müfit Kiper, Hadi Hün, Reşit Baran, Zihni Küçümen, Sami Ayanoğlu, Hamit Akınlı, Mahmut Moralı gibi sanatçılar, gerek oyuncu gerek sahneye koyucu olarak sivrilmişlerdir.

Devlet Tiyatrosu içinden de yirmi yıllık bir sürede çok önemli sanatçı ve sahneye koyucular çıkmıştır: Cüneyt Gökçer, Salih Canar, Saim Alpago, Muazzez Lutas, Melek Ökte, Agâh Hün, Ahmet Evintan, Nihat Aybars, Şahap Akalın, Şeref Gürsoy, Nuri Altınok, Ragıp Haykır, Handan Uran, Yıldız Kenter, Jale Birsel, Asuman Korad, Semih Sergen, Müşfik Kenter, Beyhan Hürol, Raik Alnıaçık, Halûk Kurtoğlu, Mahir Canova, Bozkurt Kuruç, Gülsen Alnıaçık, Ergin Orbey, Ulvi Uraz, Maral Nutku, Baykal Saran v.b. Hemen hepsi Devlet Konservatuvarından yetişmiş bu değerlerin yanı sıra değişik eğitim kurumlarından gelen veya kendi kendilerini yetiştirmiş şu sanatçıları sayabiliriz: Ayla Algan, Gülriz Sürurî, Engin Cezzar, Haldun Dormen, Genco Erkal, Çiğdem Selışık, Erol Günaydın, Çetin İpekkaya, Erol Keskin, Ayberk Çölok, Ergun Köknar, Tuncer Necmioğlu, Münir Özkul, Tunç Yalman, Şükran Güngör, Kâmuran Yüce, Zeki Alasya, Ayten Gökçer, Pekcan Koşar, Nisa Serezli, Metin Serezli ve başkaları. Başka bir kesim de halkın sevgilisi yıldız halk sanatçılarıdır. Nerede olsa halk, yalnız bunları tek başına seyretmek için koşar: Muammer Karaca, Gazanfer Özcan, Muzaffer Hepgüler, Kenan Büke vb. İyi oyuncular, oldukça iyi yönetici ve sahneye koyucular çıkmış olmasına rağmen, tiyatro üzerinde düşünen, bütün Türkiye'nin tiyatro sorunlarına önder olacak, Muhsin Ertuğrul ölçüsünde tiyatro adamları pek yetişmemiştir.

Tiyatro toplulukları, Cumhuriyet'in ilk yıllarında dağınık bir görünümde olan Darülbedayi'nin yanı sıra, Şadi Bey ve Rüfekası'ndan oluşan topluluk Millî Sahne adını almış, yine Türk Tiyatrosu veya Raşit Rıza ve Arkadaşları adı altındaki topluluk, 1924 - 1925 mevsiminde Ferah Tiyatrosunda Ertuğrul Muhsin ve Arkadaşları adı altında temsil veren kısa ömürlü topluluk, Türk Akademi Tiyatrosu ve çeşitli halk tiyatrosu toplulukları vardır. Sarsıntılar geçiren Darülbedayi ise daha sonra İstanbul Şehir Tiyatrosu adı altında tanınan en önemli topluluktur. Önce Devlet Konservatuvarı öğrencilerinin Tatbikat Sahnesi adı altında Ankara'da temsiller veren topluluğu, kuruluş yasasının çıkmasıyla bir geçiş döneminden sonra 1949'da kurulmuş, Ankara'da ve başka illerdeki çeşitli tiyatrolar arasında en önemli kuruluş olmuştur. İlk başta operayı, sonra baleyi de içerirken, 1970' ten sonra biri Devlet Tiyatrosu Genel Müdürlüğü, öteki Devlet Opera ve Balesi Genel Müdürlüğü olarak iki bağımsız kuruluşa ayrılmıştır.

İstanbul Şehir Tiyatrosu ve Devlet Tiyatrosu gibi iki ödenekli tiyatro yanında özel tiyatroların gelişmesi, 1951' de sanat yöneticiliğini Muhsin Ertuğrul'un yaptığı ve bir bankanın desteğiyle kurulan Küçük Sahne ile başlar. Bugün gerek İstanbul gerek Ankara'da birçok önemli topluluğa rastlanmaktadır: Kent Oyuncuları, Gülriz Sürurî - Engin Cezzar Topluluğu, Dostlar Tiyatrosu, Ulvi Uraz Topluluğu, Devekuşu Kabare Tiyatrosu, Dormen Tiyatrosu (1972'de kapanmıştır) gibi. Ancak Ankara ve İstanbul'da özel tiyatroların gitgide hızlı bir artış göstermesi, sanatçı bakımından bu dağılmanın toplulukların güçlerini zayıflatması, düşündürücü olmaya başlamıştır.

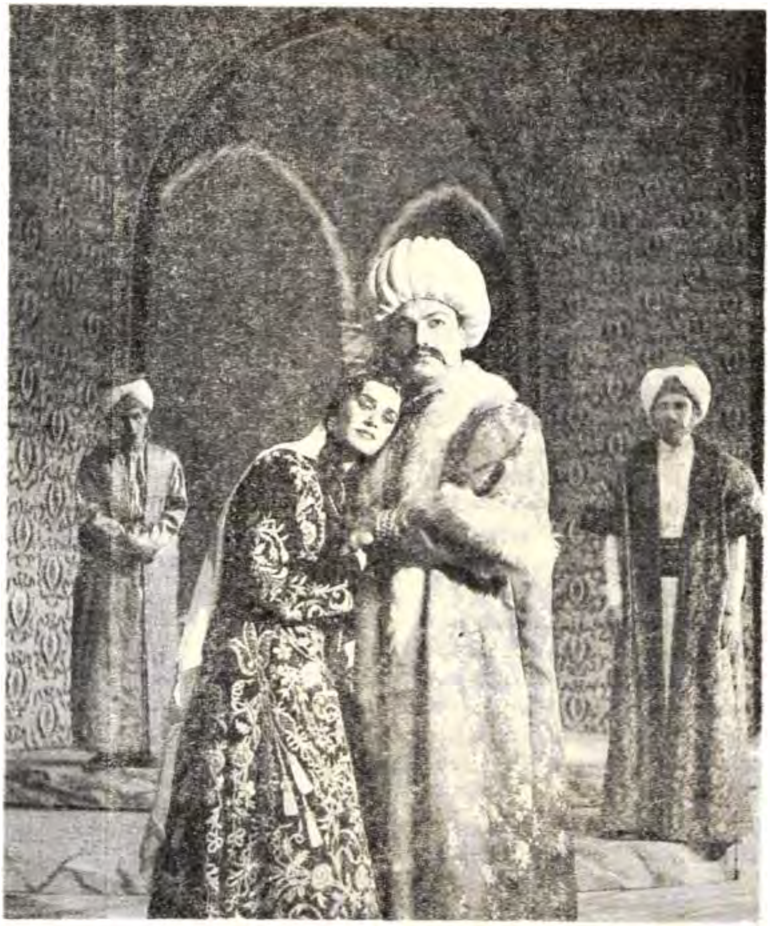
Bu dönemde pek çok tiyatro binası buluyoruz. Ancak bunların yalnız bir ikisi çağdaş tiyatro mimarisine uygun yapılardır. Eskiden kalma, sinema olarak veya başka bir amaçla yapılmış olanları saymazsak en önemli tiyatro binası, 1946'da temeli atılan ve 23 yıl beklendikten sonra 1969' da bitip halka açılan İstanbul Kültür Sarayı'dır. Kültür Sarayı'nın dört sahnesi vardır: 1 350 kişilik büyük tiyatro, 750 kişilik konser salonu, 350 kişilik küçük tiyatro, 430 kişilik çocuk tiyatrosu. Ancak, bu bina bir yıl sonra bir yangınla harap olmuştur. Ankara'daki çeşitli binalar arasında, 1927'de yapı-

mına başlanılmış 590 kişilik Türk Ocağı, daha önce yapılıp ancak 1947'de temsillere başlanan 605 kişilik Küçük Tiyatro, Alman mimarı Paul Bonatz (b. bk.)'ın Sergievi'ni bozarak yaptığı 750 kişilik Büyük Tiyatro; İstanbul'da, özel tiyatroların ve İstanbul Şehir Tiyatrosunun çeşitli semtlerdeki tiyatrolarının yanı sıra İstanbul Şehir Tiyatrosunun Harbiye'de 1970'te yaptırdığı 600 kişilik tiyatro, Kent Oyuncularının yine Harbiye'de yaptırdığı Kenter Tiyatrosu ile Bursa, İzmir ve başka illerdeki tiyatrolar sayılabilir. Bütün bu tiyatroların hiçbirinde sahne - seyirci yerleştirilmesi yönünden çağdaş mimarinin yenilikleri düşünülmemiş, hepsi İtalyan çerçeveli veya kapalı sahne biçiminde yapılmıştır. Öte yandan mimar Tuncay Çavdar'ın İstanbul'da LCC özel okulu için yaptığı tiyatroyla mimar Arman Güran ve arkadaşlarının Ankara'daki yeni Devlet Konservatuvarı için hazırladığı 800 kişilik tiyatro planı çok değişiktir. Ancak, tiyatronun hızla geliştiği ve yayıldığı ülkemizde tiyatro binalarının durumu iç açıcı değildir.

Devlet Tiyatrosu ve Operasına büyük ödenekler verilmesine rağmen bu tiyatroların kültür ve sanat hayatımıza beklenilen katkıyı yeterince yaptığı söylenemez. Sahne kuruluşları içinde en genci olmasına rağmen kısa zamanda Avrupa'daki kuruluşlar düzeyine erişen Devlet Balesi ise beklenilen seviyeye ulaşamamıştır. Özel tiyatroların içinde iyi durumda olanlara devlet elinin uzanmaması, giderek bunları da basit ve sanat değeri olmayan temsillere itmiştir.

Cumhuriyet döneminde T. T.'nda en iyi gelişen, oyun yazarlığı olmuştur. Özellikle son yıllarda yaratılan oyunlar, önemli bir gelişme göstermiştir. Bu dönemin yazarlarını üç kesimde toplayabiliriz. Önce Meşrutiyet döneminde yazı hayatına atılıp bu dönemde de eser verenler: Hâlid Fahri Ozansoy, İbnürrefik Ahmed Nuri (Sekizinci), Reşat Nuri Güntekin, Musahipzade Celâl, Hüseyin Suat Yalçın, Mahmut Yesarî, Yusuf Ziya Ortaç, Abdülhak Hâmid Tarhan, Halide Edip Adıvar, Aka Gündüz, Vedat Örfi Bengü, Refik Hâlid Karay, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Yakup Kadri Karaosmanoğlu. İkinci kesim yazarlar, Cumhuriyet'in başlarında oyun yazan ve içlerinde kimi günümüze kadar bu çalışmalarını sürdürenlerdir: Faruk Nafiz Çamlıbel, Necip Fazıl Kısakürek, Vedat Nedim Tör, Cevat Fehmi Başkut, Ahmet Kutsi Tecer, Ahmet Muhip Dranas, Selâhattin Batu, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Oktay Rifat (Horozcu). Üçüncü kesim ise son on beş yılda eser vermiş, oyunları Türk dramatik edebiyatına yepyeni bir görünüm kazandırmış genç yazarlardır: Haldun Taner, Orhan Asena, Turgut Özakman, Cahit Atay, Refik Erduran, Çetin Altan, Necati Cumalı, Sabahattin Kudret Aksal, Güngör Dilmen, Nazım Kurşunlu, Aziz Nesin, Turan Oflazoğlu, Orhan Kemal, Yaşar Kemal, Hidayet Sayın, Recep Bilginer, Adalet Ağaoğlu, Yıldırım Keskin, Başar Sabuncu, Melih Cevdet Anday, İlhan Tarus, Tarık Buğra, Sedat Veyis Örnek, Güner Sümer v.b.

Bu dönemin oyunlarından seçmeler yaparsak, en kalburüstü oyunlar olarak şunları gösterebiliriz: Musahipzade Celâl'in *Bir kavuk devrildi* [1930], *Mum söndü* [1930], *Fermanlı deli hazretleri* [1924], *Balaban Ağa* [1933]; Cevat Fehmi Başkut'un *Küçük şehir* [1945], *Paydos* [1948], *Buzlar çözülmeden* [1964]; Ahmet Kutsi Tecer'in *Köşe başı* [1948], *Satılık ev* [1961]; Selâhattin Batu'nun *Güzel Helena* [1954]; Tarık Buğra'nın *Ayakta durmak istiyorum* [1966]; Oktay Rifat'ın *Çil horoz* [1964], *Yağmur sıkıntısı* [1969]; Haldun Taner'in *Keşanlı Ali destanı* [1964], *Gözlerimi kaparım vazifemi yaparım* [1964], *Sersem kocanın kurnaz karısı* [1969]; Orhan Asena'nın *Hurrem Sultan* [1960], *Atçalı Kel Mehmet* [1970]; Turgut Özakman'ın *Ocak* [1962], *Sarıpınar* 1914 [1968]; Cahit Atay'ın *Pusuda* [1962], *Karaların Memetleri* [1963], *Sultan gelin* [1965], *Kırlangıçlar* [1966]; Refik Erduran'ın *Karayar köprüsü* [1957], *Cengiz Hanın bisikleti* [1959]; Necati Cumalı'nın *Nalınlar* [1962], *Susuz yaz* [1968], *Vur emri* [1969]; Sabahattin Kudret Aksal'ın *Kahvede şenlik var* [1968], *Kral üşümesi* [1970]; Güngör Dilmen'in *Midas'ın kulakları* [1965], *Canlı maymun lokantası* [1964], *Kurban* [1967], *İttihat ve Terakki* [1969], *Bağdat Hatun* (yayınlanmadı); Nazım Kurşunlu'nun *Çığ* [1953], *Merdiven* [1966]; Aziz Nesin'in *Biraz gelir misiniz?* [1958], *Toros canavarı* [1963], *Çiçu* [1970]; Turan Oflazoğlu'nun *Deli İbrahim* [1967]; Orhan Kemal'in *72. koğuş* [1967], *Eskici dükkânı* [1969], *Kardeş payı* [1970]; Yaşar Kemal'in *Teneke* [1965]; Hidayet Sayın'ın *Topuzlu* [1963], *Pembe kadın* [1965]; Adalet

TÜRK TİYATROSU: Orhan Asena'nın "Hurrem Sultan" adlı oyunundan bir sahne

Ağaoğlu'nun *Evcilik oyunu* [1964], *Çatıdaki çatlak* [1969], *Tombala* [1967]; Başar Sabuncu'nun *Şerefiye* [1967]; Melih Cevdet Anday'ın *İçerdekiler* [1965], *Mikado'nun çöpleri* [1967] v.b.

Cumhuriyet dönemi, kendi tür ve konularını birlikte getirmiştir. Burada artık komedi, melodram, trajedi gibi türler yerine oyunlar konularıyla birbirinden ayrılabilir. Belli başlı şu konuları buluyoruz: Kurtuluş Savaşı ve bunu izleyen inkılâplar üzerine oyunlar. Kişilerin ruhî durumlarını, psikanaliz çözümlemelerini, aşağılık duygularını, yalnızlıklarını, cinsî yönden veya para yönünden tutkularını, ölüm korkularını, değişen durumlara göre çevreye uyuşmazlıklarını, yabancılaşmalarını ele alan oyunlar. Değer yargılarının değişiminde kuşaklararası çatışma, batılılaşmanın sindirilmemiş olması, maddeciliğin önem kazanması, kadının gerçek yeri, bu değerlerin cinsî sorunlara, para, ahlâk, din anlayışına yansımaları kimi oyunlarda ele alınmıştır. Sosyal düzensizlik, ekonomik güvensizlik, bunun yarattığı ahlâk çöküntüsü, bunların aile üzerinde olumsuz etkileri, kişinin kişiyi, bir devletin bir başka devleti sömürmesi, sayısı kabarık sosyal oyunlarda ele alınmıştır. Köy oyunları başlığı altında toplayabileceğimiz pek çok oyun bundan önceki kesimde sayılan sorunları köy ve kasaba çevresinde ele almakta ve köy kadınının durumu, kan davası, ekonomik güvensizlik, ağa baskısı, çatışan değerler, geleneklerin baskısı gibi sorunlara değinilmektedir. Yazarlarımız, mitolojiden, eski medeniyetlerin tarihinden, eski Türklerden, Osmanlı tarihinden, masallardan, efsanelerden yararlanarak çağımızı yansıtmayı, birtakım insanlık gerçeklerini bir paralellik içinde vermeyi denemişlerdir. Bütün insanlık sorunları ve ülküleriyle evrensel düzlemde ilgilenen insanoğlunun karşılaştığı tehlikeleri ve kötülük eğilimini yansıtan oyunlar yazılmıştır.

Müzikli tiyatro da gelişme göstermiştir. Burada konumuz dışında kalan opera alanında da Türk bestecileri birtakım başarılı örnekler vermişlerdir. Operet, müzikli oyun türü ise çok zengindir. Özellikle Cemal ve Ekrem Reşit Rey kardeşlerin operetleri, Muhlis Sabahattin'in operetleri, Haldun Taner, Refik Erduran, Erol Günaydın, Turgut Özakman gibi yazarların da son yıllarda bu alanda ilgi çekici örnekleri vardır.

Cumhuriyet döneminde, özellikle oyun yazarlığında büyük gelişme görülmüştür. Ancak yazarlarımız henüz millî bir dram yaratamamışlardır. Birtakım yazarlar geleneksel kaynaklarımızı kullanarak ilgi çekici denemeler yapmaktadırlar. Tiyatro eğitimi, beklenen gelişmeyi gösterememiştir. Eğitim yolunda önemli bir adım, üniversiteye tiyatronun girmesi olmuştur. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinde bir Tiyatro Kürsüsü ile bir Tiyatro Araştırmaları Enstitüsü kurulmuştur. (M. And)

TÜRK VATANDAŞLIĞI KANUNU, Türk vatandaşlığının kazanılmasını, kaybını ve bundan doğan sonuçları düzenleyen 11 şubat 1964 tarih ve 403 sayılı kanun. T. V. K., beş bölüm ve kırk sekiz maddeden ibarettir. Birinci bölüm (Md. 1-18), "Türk Vatandaşlığının Kazanılması"; ikinci bölüm (Md. 19-37), "Türk Vatandaşlığının Kaybı"; üçüncü bölüm (Md. 38-41), "Türk Vatandaşlığının İspatı ve Yargı Yolu"; dördüncü bölüm (Md. 42-45), "Çeşitli Hükümler"; beşinci bölüm (Md. 46-48), "Son Hükümler" başlığını taşımaktadır.

T. V. K.'nın başlıca hükümleri:

A. Türk vatandaşlığının kazanılması: Türk vatandaşlığının kazanılması kanun yolu, yetkili makam kararı ve seçme hakkı ile kazanma şeklinde olabilir. Türkiye içinde veya dışında Türk babadan olan veya Türk anadan doğan çocuklar doğumlarından başlayarak Türk vatandaşıdırlar (Md. 1). Yabancı anadan evlilik içinde doğan çocuk: a. nesebinin tashihi, b. babalığın hükümle tahakkuk etmesi, c. tanıma yollarından biriyle bir Türk vatandaşına nesep bağı ile bağlanırsa, doğumundan başlayarak Türk vatandaşı olur (Md. 2). Evlât edinme, evlâtlığın vatandaşlığına tesir etmez. Ancak küçük olan evlâtlık, vatansız olur veya anası babası bulunmaz veyahut nerede olduğu bilinmezse, bir Türk tarafından evlâtlığa alınmakla Türk vatandaşı olur (Md. 3). Türkiye'de doğan ve vatandaşlığını ana ve babasından doğumla kazanamayan çocuklar, doğumlarından başlayarak Türk vatandaşıdırlar. Türkiye'de bulunmuş çocuklar, aksi sâbit olmadıkça Türkiye'de doğmuş sayılırlar (Md. 4).

Bir Türkle evlenen yabancı kadın, Türk vatandaşlığına geçmek istediğini T. V. K.'nun 42. maddesinde gösterilen şekilde bildirdiği veya vatansız bulunduğu yahut evlenmekle eski vatandaşlığını kaybettiği takdirde, Türk vatandaşlığını kendiliğinden kazanır. Evlenmenin butlanına karar verilmesi halinde, akitte hüsnüniyetli olan kadın Türk vatandaşlığını muhafaza eder. Butlanına karar verilmiş evlenmeden doğan çocuklar, ana ve babaları hüsnüniyetli olmasalar bile, Türk vatandaşlığını muhafaza ederler (Md. 5).

Vatandaşlığa alınmak istenen kimsenin, a. kendi millî kanununa, vatansız ise Türk kanunlarına göre reşit olması, b. müracaat tarihinden itibaren geriye doğru Türkiye'de beş yıl ikamet etmiş olması, c. Türkiye'de yerleşmeye karar verdiğini davranışı ile teyit etmiş olması, d. iyi ahlâk sahibi olması, e. genel sağlık bakımından tehlike teşkil eden bir hastalığı bulunmaması, f. yeteri kadar Türkçe konuşabilmesi, g. Türkiye'de kendisinin ve geçimi ile yükümlü olduğu kimselerin geçimini sağlayacak gelire ve mesleğe sahip olması gereklidir. Bu gibi kimseler, Bakanlar Kurulu kararı ile Türk vatandaşlığına alınabilirler (Md. 6). Bununla birlikte, 6. maddenin b ve c bentlerindeki şartlar aranmaksızın, a. Türk vatandaşlığını herhangi bir şekilde kaybetmiş olanların sonradan doğmuş reşit çocukları, b. bir Türk vatandaşı ile evli olanlarla bunların reşit çocukları, c. Türk soyundan olanlarla eşleri ve reşit çocukları, d. bir Türk vatandaşı ile evlenme kararıyla Türkiye'de yerleşmiş olanlar, e. Türkiye'ye sanayi tesisleri getiren, sosyal ve ekonomik alanlarda veya bilim, teknik veya sanat alanlarında olağanüstü hizmeti geçmiş veya hizmeti geçeceği düşünülen kimseler, f. vatandaşlığa alınması Bakanlar Kurulu'nca zarurî görülenler, istekleri üzerine İçişleri Bakanlığının teklifi ve Bakanlar Kurulu kararıyla Türk vatandaşlığına alınabilirler (Md. 7).

T.V.K.'nun 30 ve 37. maddeleri gereğince analarına bağlı olarak Türk vatandaşlığını kaybeden küçükler ile 32 ve 36. maddeleri gereğince ana ve babalarına bağlı olarak Türk vatandaşlığını kaybeden küçükler, reşit olmalarından başlayarak bir yıl içinde Türk vatandaşlığını seçebilirler (Md. 12). 19. madde uyarınca evlenme ile Türk vatandaşlığından ayrılan kadın, bu evliliğin sona ermesinden başlayarak üç yıl içinde Türk vatandaşlığına dönebilir (Md. 13).

Vatandaşlığa alınma, eşin vatandaşlığına tesir etmez, ancak vatansız kadın, kocasına bağlı olarak Türk vatandaşı olur (Md. 15).

B. Türk vatandaşlığının kaybı: Türk vatandaşlığının kaybı kanun yolu, yetkili makam kararı ve seçme hakkı ile kayıp şeklinde olabilir.

Yabancı ile evlenen Türk kadını, kocasının millî kanunu evlenme sebebi ile kocanın vatandaşlığını kadına bahşettiği ve kadın kocasının vatandaşlığını seçtiğini 42. maddede gösterilen şekilde bildirdiği takdirde, Türk vatandaşlığını kaybeder. Kadın, kocasının vatandaşlığını belirli şartların gerçekleşmesi ile kazanıyorsa, Türk vatandaşlığı o tarihte kaybedilir (Md. 19).

Türk vatandaşlığından çıkmak; a. mümeyyiz ve reşit olmak, b. muvazzaf askerlik hizmetini yapmış olmak veya yapmış sayılmak, c. herhangi bir sebeple yabancı devlet vatandaşlığını kazanmış olmak veya başka bir devlet vatandaşlığını kazanacağına ilişkin inandırıcı belirtiler bulunmak şartına ve Bakanlar Kurulu'nun müsaadesine bağlıdır. Muvazzaf askerlik hizmetini yapmış olma kaydından istisnası zarurî görülenler hakkında Millî Savunma Bakanlığınca izin verilmesi mümkündür. Ancak, bu şekilde Türk vatandaşlığından çıkan şahıs, yeniden vatandaşlığa alındığı takdirde, askerlik hizmetini yapmakla ödevlidir (Md. 20).

Türk vatandaşlığından çıkma veya başka bir devlet vatandaşlığını kazanma dileği, Türkiye içinde ilgilinin oturduğu yerin en büyük mülkî âmirine, yurt dışında Türk konsolosluğuna bir dilekçe ile sunulur. Bu makamlarca tamamlanan evrak, gereği yapılmak üzere İçişleri Bakanlığı'na gönderilir (Md. 21). Vatandaşlıktan çıkmak isteyen kişi aynı zamanda başka bir devlet vatandaşı ise, çıkma belgesi kendisine derhal verilir (Md. 22).

Türk vatandaşlarından: a. izin almaksızın kendi istekleriyle yabancı bir devlet vatandaşlığını kazananlar, b. yabancı bir devletin Türkiye'nin menfaatlerine uymayan herhangi bir hizmetinde bulunanlar, c. Türkiye ile savaş halinde bulunan bir devletin her türlü hizmetinde kendi istekleriyle ve hükûmetin müsaadesi olmaksızın çalışmaya devam edenler, d. yurt dışında olup da muvazzaf askerlik çağrısına icabet etmeyenler, e. sevk sırasında veya kıtalarına katıldıktan sonra yurt dışına kaçıp kanunî süre içinde dönmeyenler, f. silâhlı kuvvetler mensupları ile askerlik görevini yapmakta olanlardan görev, izin, hava değişimi veya tedavi için yurt dışında olup da süresi bittiği halde mazeretsiz üç ay içinde geri dönmeyenler, g. yetkili makamın kararı ile Türk vatandaşlığını kazandıktan sonra kesintisiz olarak en az yedi yıl yurt dışında oturan ve Türkiye ile bağlılığını kesmediğini gösterecek hiçbir resmî temas ve işlem yapmamış olanlar, h. yurt dışında bulunup da Türkiye Cumhuriyeti'nin iç ve dış güvenliği ile kanunun suç saydığı şekilde iktisadî ve malî güvenliği aleyhinde faaliyette bulunan veya yurt içinde bu tür faaliyette bulunup da her ne surette olursa olsun yurt dışına çıkan ve hakkında Türkiye'de bu sebeple kamu davası açılmasına veya ceza kovuşturmasına veya hükmün infazına imkân bulunmayan ve gelmesi için yapılan duyuruya rağmen üç ay içinde, sıkıyönetim ve olağanüstü hallerde bir ay içinde yurda dönmeyenler, i. herhangi bir yolla yabancı devlet vatandaşlığını kazanmış olup da kesintisiz olarak yedi yıl Türkiye dışında oturan ve Türkiye ile ilgisini kesmediğine delâlet edecek herhangi bir resmî temas ve işlemde bulunmayanların Türk vatandaşlığını kaybettiğine Bakanlar Kurulu tarafından karar verilebilir (Md. 25).

Vatandaşlıktan ayrılma isteğinde bulunanlardan; a. analarına bağlı olarak doğumla Türk vatandaşı oldukları halde, doğumla veya sonradan yabancı babalarının vatandaşlığını kazananlar, b. evlâtlığa alınmakla Türk vatandaşı olanlar, c. doğum yeri esasına göre Türk vatandaşı oldukları halde, sonradan ana veya babasının vatandaşlığını kazananlar, d. herhangi bir şekilde Türk vatandaşlığını kazanmış olan ana veya babalarına bağlı olarak Türk vatandaşı olanlar, reşit olmalarından başlayarak iki yıl içinde Türk vatandaşlığından ayrılabilirler (Md. 27). 5. madde uyarınca evlenme ile Türk vatandaşlığını kazanan kadınlar, evliliğin sona ermesinden başlayarak üç yıl içinde, evlenmeden önce sahip oldukları devlet vatandaşlığını muhafaza ettikleri veya bu vatandaşlığa dönebildikleri takdirde, Türk vatandaşlığından ayrılabilirler (Md. 28).

Vatandaşlıktan çıkma, eşin vatandaşlığına tesir etmez (Md. 31). Küçük çocuklar Türk vatandaşlığından çıkan babalarına bağlı olarak Türk vatandaşlığını kaybederler (Md. 2). T. V. K. gereğince Türk vatandaşlığını kaybeden kişiler, kayıp tarihinden başlayarak yabancı muamelesine tâbi tutulur (Md. 29).

Türk vatandaşlığı hakkında idarî makamlarca her ne şekilde olursa olsun verilen kararlar aleyhinde Danıştay'a baş vurulabilir (Md. 40). (E. Korur)

TÜRK YURDU, II. Meşrutiyet döneminde yayınlanan ve milliyetçi düşünceyi yaymayı amaçlayan bir dergi. XX. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki azınlıkların birtakım zararlı faaliyetleri ve imparatorluktan kopma yolundaki girişimleri görüldü. Bu durum karşısında Osmanlı birliğini sağlamak amacı ile İttihat ve Terakki, "İttihad-ı anasır-ı Osmaniye" adlı bir dernek bile kurdu. Fakat bu derneğin Osmanlı birliğini sağlamadaki başarısızlığı ve milliyetçi ruhun bir araya gelmesine inanan gençlerin girişimleri yeni yeni Türkçü derneklerin teşekkül etmesini sağladı. Nitekim bu düşünce ilk meyvesini 25 aralık 1908'de kurulan Türk Derneği ile verdi; bunu 18.8.1911'de Mehmed Emin, Ahmed Hikmet, Ağaoğlu Ahmed, Hüseyinzade Ali, Akçuraoğlu Yusuf ve sonradan topluluğa katılan Ziya Gökalp'ın bir araya gelmesi ile kurulan T. Y. derneği takip etti.

T. Y. derneği, kuruluşunu gerçekleştirdikten sonra, hem kendi programını uygulamak hem de Türk milliyetçiliğini yaymak amacı ile bir de kendi adını taşıyan dergi çıkarmaya karar verdi ve böylece T. Y., 17 teşrinisani 1327 (24.11.1911) tarihli ilk sayısı ile yayıma başladı.

Bu ilk sayısında, "Maksad ve meslek" başlıklı ön yazıda gayesini: "Türklüğe hizmet etmek Türklere fayda dokundurmak istiyoruz. Maksadımız, işte budur. Maksada erişmek için hangi yollardan yürüyeceğimizi, mecmuamızın münderecatı göstereceğinden mesleğimizin teşrihini fazla buluyoruz. Tanrı yardımcımız olsun." diye açıklayan dergi, Türk milliyetçiliğini hedef aldığını ilân ediyordu. Nitekim derginin ilk sayısında yer alan "Türklerin faidesine çalışır, on beş günde bir çıkar" ibaresi ise hem bu düşünceyi vurgular hem de derginin on beş günde bir çıkacağını belirtir. Naşiri T. Y.; müdürü Akçuraoğlu Yusuf'tur. Dergi sütunlarında şu konulara yer verir: Edebiyat, iktisat, in-

tikat ve takrîz, tarih ve âsâr-ı atîka, Türklüğe ait haberler, Türklüğe ait eserler, coğrafya ve etnografya v.b.

T. Y., çıkmaya başladıktan sonra programını şöyle açıklıyordu:

1. Dergi, Türk ırkının mümkün olduğu kadar ekseriyeti tarafından okunulup anlaşılacak bir tarzda yazılacaktır. Bunun için dili sade olacaktır.

2. Dergi, bütün Türklere bir ideal vermeye çalışacaktır.

3. Dergide, Türklerin iktisadî ve ahlâkî yönden yükselmelerine ve ilmî yönden zenginleşmelerine hizmet eden konulara ağırlık verilecek, bu arada siyasî meseleler de ele alınacaktır.

4. Türklerin birbirleriyle irtibatlarının sağlanması için Türk dünyasının her tarafında olup biten vakalara yer verilecek ve değişik bölgelerde ortaya çıkan fikir akımları ve edebiyatlar tanıtılacaktır.

5. Dergi, iç politikada hiçbir siyasî partiye taraftar olmayacaktır.

6. Dergi, Osmanlı Türkleri arasında millî ruhun gelişmesine ve güçlenmesine çalışacak ve son zamanlarda ortaya atılan aşırı Batı hayranlığına da karşı koymaya gayret edecektir.

7. Derginin dış politikadaki prensibi ise Türk milletinin menfaatlerini korumak olacaktır.

Dergi, en yoğun faaliyetini kuruluşundan "yeni seri"sinin çıkış tarihi olan teşrinievvel 1340 (ekim 1924)'a kadar olan dönem içinde gösterir. Devamlı yazarları arasında da şu isimler dikkati çeker: Mehmed Emin, Halide Edib, Ahmed Hikmet, Celâl Sahir, Ali Canib, Rıza Tevfik, Hamdullah Suphi, İzzet Ulvi, Ali Ulvi, Süleyman Nazif, Fuad Sabit, Köprülüzade Mehmed Fuat, Gökalp (Ziya), Akçuraoğlu Yusuf, Şeyh Cemaleddin Efganî, Tahsin Nahid, Ispartalı Hakkı, M. Ali Tevfik, Necib Âsım, Kâzım Nami vb.

Derginin ekim 1924'ten itibaren çıkmaya başlayan "yeni seri"si ile yönetiminin Türk Ocaklarına geçtiğini, "Türk ocakları merkez heyeti tarafından neşrolunur" ibaresinden anlıyoruz. Bu serinin ilk sayısında yer alan ve Hamdullah Suphi tarafından kaleme alınan "Başlangıç" yazısında, derginin bir tarihçesi verilir, yaptığı hizmetler anlatılır, bundan sonra ise gene milliyetçi ruhun inkişafına çalışılacağı açıkça belirtilir.

T. Y., 1957 yılından itibaren küçük boyda çıkmaya başlar, 1960'ta yeniden büyük boy olarak düzenlenir. Bu yıllarda birkaç defa yönetim el değiştirir. Hamdullah Suphi'den sonra, derginin müdürlüğünü Osman Turan ve Z. Fahri Fındıkoğlu yürütür. Aralık 1967'de 342. sayısını çıkarır ve yayını sona erer.

TÜRKÇÜLÜK: bk. TURANCILIK.

TÜRKELİ, Sinop iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 296 km², nüfusu 23 059 (1980)'dur. Helaldı (1 250) adlı bir bucağı vardır. Köylerin çoğunun nüfusu 400 - 800'dür. İlçe merkezinin nüfusu 2 703, yüksekliği 50 m dir. Daha önce Sinop'un Ayancık ilçesine bağlı bir bucak iken (bu sırada bucak merkezi Gemiyanı adlı ve 399 nüfuslu bir köy idi) 1957'de ilçe durumuna getirilmiştir. Doğusunda Ayancık, batısında Kastamonu'nun Çatalzeytin, güneyinde Taşköprü ilçeleri, kuzeyinde Karadeniz vardır. İskelesi ve stabilize kıyı yolu bulunmaktadır. Gerisindeki dağlık yerlere dar ve toprak yollarla bağlıdır.

İlçe arazisi, kıyı boyundaki alçak tepeliklerden (200 - 300 m) güneye doğru yükselerek uzanır (1 000 - 1 500 m). Darnay çayı ile küçük bir dere bu dağlık arazide derin vadiler açarak denize uzanırlar. Arazi, Üst Kretase flişlerinden ve Eosen flişlerinden kıvrımlı bir yapı gösterir. İlçede Batı Karadeniz özelliğinde bir iklim vardır. Her ayı yağışlı geçer. Yıllık yağış tutarı 740 mm, kışları serin soğukça, yazları sıcak ılımlıdır. Nadir rastlanan don olayları hafif geçer. Dağlarda kar yağar. Kar kalınlığının zaman zaman 40 - 50 cm yi bulduğu olur. Dağlarda iyi ormanlar (çam, kayın, meşe, gürgen, dişbudak), daha alçak yerlerde bozulmuş ormanlar vardır.

İlçede geçim kaynakları başta tarla ziraati olmak üzere meyvecilik, sebzecilik, hayvancılık ve balıkçılıktır. Köylerde kümes hayvanları beslenir, arıcılık yapılır. Arazi dar, nüfus çok olduğundan, başka yerlere (özellikle şehirlere) giderek kazanç sağlamaya çalışanlar da vardır. Basit tezgâhlarda yerindeki ihtiyacı karşılayacak kadar keten ipliğinden giyim eşyası yapılır. İlçede sığır ırkının ıslahı ile Jersey cinsi tohumlamaları yapılır. Dağlık yerlerde sığır, katır, eşek daha çoktur.

İlçe merkezi T., deniz kıyısında, hafif tepelik bir yerdedir. İlk okulları (köylerde 30 ilk okul), orta okulu, çarşısı bulunan bir kasabadır. (R. İzbırak)

TÜRKÎ, Doğu Türkistan'da konuşulan Türk lehçelerine verilen ad (bk. TÜRK DİLİ).

TÜRKİSTAN, Asya'da, batıda Hazar Denizi ve Aşağı Volga'dan başlamak üzere doğuda Moğolistan Altaylarına kadar uzanan, güneyde Kopet - Hindukuş - Kuenlun dağ sıraları ekseninden kuzeyde Aral ve Balkaş gölleri ötesinde Kırgız bozkırlarına doğru yayılan, 6 milyon km² den geniş bir coğrafî ve tarihî bölge. Çoğunlukla Türk soyundan insanların yaşadığı bu büyük sahanın batısı Sovyetler Birliği, doğusu Çin ve güneybatıda küçük bir bölümü Afganistan devletlerinin sınırları içinde yer alır. Batı T.'da Türkmenistan Cumhuriyeti, Özbekistan Cumhuriyeti, Tacikistan Cumhuriyeti ve Kırgızistan Cumhuriyeti ile Kazakistan Cumhuriyeti'nin büyük bir bölümü bulunur. Doğu T., Çin'in Sinkyang Uygur Otonom Bölgesidir. T.'ın Afganistan'da bulunan parçası ise, Afgan T.'ı diye anılır ve Mezar-ı Şerif ilinin arazisini oluşturur (bk. AFGANİSTAN). Fakat çoğu zaman T. adı dar anlamda, Sovyetler Birliği'nde kalan bölüm için kullanılır. Yaygın olan Doğu Asya kavramı, çok geniş kapsamlıdır ve batıda Hazar Denizinden, doğuda Büyük Kingan (Hingan) dağlarına; güneyde Alp - Himalaya sistemine dahil dağ sıralarından, kuzeyde Sayan dağlarıyla Baykal gölü çevresindeki yükseklikler kadar uzanan büyük coğrafî üniteye tekabül eder ve yukarıda sözü edilen Batı, Doğu ve Güney T., başka, Moğolistan ve Tibet gibi coğrafî bölgeleri de ihtiva eder.

Yeryüzü şekilleri, genel olarak, batıda ve doğuda alçak düzlüklerle platolardan ve bunların arasında yer alan yüksek dağlardan ibarettir.

Batı T.: Güneyde Kopetdağ, Bend-i Türkistan, Hindukuş, Pamir ve Tanrı Dağları (Tiyenşan) sıraları; kuzeyde Batı Sibirya ovaları; doğuda Altay dağları ve batıda Hazar Denizi ve İdil (Volga) nehrinin aşağı çığırı ile

TÜRKİSTAN: Karakum'da kum yığınları

çevrili, yaklaşık 4 milyon km² genişliğinde, 40 milyondan fazla nüfuslu büyük bir ülkedir. Batı bölümü, bazı yerlerinde dünya denizleri seviyesi altında (1 - 30 m) bulunan Turan Çukureli'nden ve doğu bölümü 300 m den yüksek düzlük ve tepeliklerden (Kırgız bozkırları, Açlık Bozkırı, Yedisu yöresi vb.) oluşur. Güneydoğusunda ise, yükseklikleri 7 500 m ye yaklaşan dağlık bir bölge yer alır (Alay - Pamir sistemi ve Batı Tiyenşanlar gibi). Kutup daireleri dışında dünyanın en büyük buzullarını ihtiva eden bu dağlık alandan kaynaklanan Amuderya (Ceyhun), Sirderya (Seyhun), Çu ve İli gibi nehirler, Avrasya kıtasının ortasında, dünya denizlerinden uzakta kalmış, kurak step ve çöllerle kaplı Batı T.'a canlılık kazandırırlar. Bunlardan ilk ikisi, Marmara'nın altı katından geniş Aral gölüne ve dördüncüsü, yine Marmara'nın bir buçuk katı genişliğindeki Balkaş gölüne varır; bazıları ise kapalı çukur alanlarda veya *takır* denilen tuzlu bataklıklarda nihayete ererler. İşte bu akarsular boyunca, verimli topraklarda, iklimin karasal ve kurak bir özellik göstermesine rağmen, çok eski zamanlardan (Milâttan 4000 yıl öncesinden) beri, sulama ile tarım yapılarak bahçeler, bağlar ve tarlalar meydana getirilmiş ve bu tür alanlar, Batı T.'ın güney bölümünde Amuderya deltasından itibaren Çin sınırlarına kadar doğuya doğru uzanmıştır. Hive, Buhara, Merv, Semerkant ve Taşkent gibi bilim ve sanat merkezlerinin sıralandığı bu vahalar boyunca, Çin ve Hindistan'ı Batı ülkelerine bağlayan kervan yolları gelişmiş, vahalardaki sanatkâr ve tüccarlar zenginleşmiştir.

Vahalar kuzeyindeki otlaklar tarımdan çok hayvancılığa uygun olduğundan, buralarda Milâttan 1000 yıl öncesinden itibaren başka bir hayat tarzı (göçebelik) gelişmiştir. Gerçi güneydeki vahalarda yerleşmiş olan insanların da evcil hayvanları (koyun, keçi, sığır, at, eşek, deve gibi) vardı; fakat kuzeydeki göçebelerin yaşayışları, hayvanlarına ve özellikle onlara hareket kabiliyeti sağlayan atlarına dayanıyordu. Mevsime ve otlakların durumuna göre bütün eşya ve hayvanlarıyla birlikte yer değiştirirler, et ve sütle beslenirler; hayvanların deri, yün ve kemiklerinden çadır, giyecek ve alet yapımında yararlanırlardı. Yolları yerleşiklerin yakınlarından geçince, tarım ürünleriyle oralarda imal edilen ihtiyaç maddelerini satın alırlar veya kendi mallarıyla mübadele ederlerdi. Tabiat şartlarına uygun bu iki ayrı hayat tarzı, 3000 yıla yakın bir zaman, temel özelliklerini korumuş; fakat Sovyet idaresinde tarım kolektifleştirilmiş ve göçebelik yasaklanmıştır. Böylece bir kısım nüfusun endüstri bölgelerine aktarılması ve vergilerin daha kolay toplanması sağlanmıştır. Fakat Orta Asya'nın tabiat şartlarına aykırı olarak göçebeliğin yasaklanması, hayvancılık verimini azaltmıştır; çünkü kışlık yem depoları, tabiî otlakların yerini tutamamıştır.

Ekonomi yönünden Batı T., Sovyetlerin yeni ağırlık bölgesi (heartland) olarak nitelendirilmektedir. Gerçekten Sovyet askerî ve politik gücünün temeli olan savaş endüstrisinin enerji ve ham madde ihtiyaçları, çoğunlukla buradan sağlanır. Söz gelişi, Sovyetler Birliği'ndeki bütün kömür rezervlerinin % 80'i, tarım ve et depolarının hemen hemen tamamı Batı T.'dadır ve önemli tarım ve endüstri merkezlerinde Rus ve Slav kökenli nüfus çoğunluktadır. Astropikal ve Orta Kuşak iklimlerine vergi tarım ürünlerinin hemen her çeşidi yetişir. Hububat türleri içerisinde buğday önde gelir. Batı T. vahaları, iklim ve toprak şartları bakımından pamuk ekimine çok elverişlidir. Özellikle Amuderya, Tecen, Murgab, Zerefşan, Sirderya ve Narin gibi vadi boylarında ve Fergana vahasında pamuk yetiştirilir; en yoğun üretim Özbekistan'dadır. Bütün Sovyetler Birliği pamuk üretiminin % 65'i burada elde edilir. Mısır'da ve Amerika Birleşik Devletleri'nin California eyaletinde yetişenler gibi, üstün kaliteli ve yüksek verimli (hektar başına 2 000 kg dan fazla) ürünü ile Batı T., Sovyetler Birliği'ni dünyanın en çok pamuk üreten ülkeleri arasında ikinci sıraya yükseltmiştir (birincisi Amerika Birleşik Devletleri). Önemli tarım ürünlerinden biri de tütündür ve Kazakistan'da Alma - Ata, Taldı - Kurgan ve Cambul; Kırgızistan'da Çu, Talas ve Isıkköl dolaylarında yetişir. Yeni bir endüstrinin kurulmasına yol açacak kadar önemli olan "gök sakızı" ve "dağ sakızı", tabiî kauçuk gibi, Kazakistan'da ve Tanrı Dağları (Batı Tiyenşanlar)'nda üretilir. Tabiî ipek özellikle Özbekistan'da yaygındır ve Sovyetler Birliği ipek ürününün % 40'ı buradan sağlanır.

TÜRKİSTAN: Bir Kazak çoban

Hayvancılıkta sığır ve koyun başta gelir ve özellikle Kazakistan'da, Altaylar'da beslenir. Ünlü Karakul koyunlarıyla bütün ülkenin yün üretiminin yarıdan fazlasını sağlayan Batı T., bu bakımdan da Sovyetler Birliği'ni dünya ülkeleri arasında ikinci sıraya yükseltmiştir (birincisi Avustralya). Balıkçılık, özellikle Hazar Denizi kıyılarında önemlidir ve bütün ülke üretiminin beşte birine yakını Batı T.'dan sağlanır. Kerestelik odun alanı bakımından dünyada birinci sırada bulunan Sovyetler Birliği'nin bu ürününün çoğu yine Batı T.'dan elde edilir.

Yeraltı zenginlikleri arasında kömür, petrol, tabiî gaz gibi enerji kaynaklarıyla demir, bakır, çinko ve kurşun gibi madenler önemli yer tutarlar. Başta pamuklu dokumalar olmak üzere tarım ve hayvan ürünlerine ve madenlere dayanan birçok endüstri kolları gelişmiştir. Bu gelişmede Batı T.'ın demir yollarıyla ülkenin diğer bölgelerine bağlanmasının büyük etkisi olmuştur.

Nüfusun çoğunluğunu Türk asıllı Kazak, Özbek, Kırgız, Türkmen gibi toplumlar oluşturmakta ise de, Rus ve Slav kökenli grupların miktarı gittikçe artmaktadır. Bu artış yerleşme alanı arama ihtiyacından değil, tabiî kaynakları gereği gibi değerlendirmek için yapılan devlet planlamasından ileri gelmektedir. Ortalama nüfus yoğunluğu 10'dur. Fakat yüz binlerce km² lik çok geniş yerler kaplayan çöllerle (Karakum, Kızılkum gibi) kurak steplerde (Açlık Bozkırı gibi) nüfus çok seyrek, buna karşılık vahalarda ve endüstri bölgelerinde çok sıktır (km² ye 100'den, hatta bazan 200'den fazla). Nüfusun yarıdan azı şehirlerde yaşar ve buralarda Rus ve Slav nüfusu, Taşkent ve Semerkant şehirleri müstesna olmak üzere, çoğunluktadır; kırsal alanda yaşayan insanların % 95'ini Türkler oluşturur. Rusların en çok bulunduğu Batı T. şehirleri Aşkabad ve Alma - Ata'dır. Endüstri merkezlerinde nüfus artmış fakat Buhara ve Hokant gibi tarihî şehirlerde azalmıştır.

Doğu T.: Çin'in, 1955'te kurulmuş olan Sinkyang - Uygur (Xinjiang Uygur) Otonom Bölgesi'ni teşkil eden Doğu T., Orta Asya coğrafî ünitesinin doğu bölümünde, Tiyenşanlarla birbirinden ayrılmış, iki ayrı havzadan oluşur: Bunlardan biri batıdan Pamir, güneyden Karakorum, Karanlık ve Altın Dağları ile çevrili Tarım havzası; diğeri Doğu Tiyenşanlar kuzeyinde Cungarya havzasıdır. Eyaletin toplam alanı, yaklaşık bir değerle 2 000 000 km² ve nüfusu 12 000 000 (1980) kadardır. Kuzeydoğudan Moğolistan, doğudan Çin'in Kansu (Gansu) ve Tsinghai

TÜRKİSTAN : Polo oynayan Türkler

(Qinghai) eyaletleri, güneyden Tibet Otonom Bölgesi, batıdan Keşmir (Pakistan ve Hindistan) ve Afganistan'la komşudur. Eskiden Çin T.'ı denilen bu bölgenin kuzeybatısında ise, Sovyetler Birliğinin Orta Asya cumhuriyetleri veya başka bir deyişle Batı T. bulunur. Denizden yüksekliği 200 - 400 m arasında değişen Cungarya havzası yazın yağış aldığından otlak sahalarını ihtiva eder. Tiyenşanlar güneyindeki Tarım havzası 800 - 900 m yüksekliğindedir; daha kuraktır ve ortasında Takla Makan çölü bulunur. Havzanın doğu ucunda, 200 km² lik bir alana yayılan tuzlu bir göl ve bataklıklar vardır: Lop Nor (800 m). Çevredeki yüksek karlı dağlardan kaynaklarını alan Kâşgar Derya, Yarkent Derya, Hotan Derya ve Aksu gibi ırmakların birleşmesinden meydana gelen Tarım nehri, çölde sazlıklardan oluşan bir kuşak içinde akar, yer yer kollara ayrılır ve göller meydana getirir; sonra güneye yönelerek, Altın Dağlarından kaynaklanan Çerçen Derya ile Çarhlıh kuzeyinde birleşir ve bu dağların kuzey kenarından doğuya uzanarak Lop Nor'da son bulur. Havzayı çeviren yüksek dağların etekleri boyunca verimli alüvyon ve lös sahalarında Hotan, Yarkent, Kâşgar, Aksu ve Kuça gibi, eskiden beri önemli kültür merkezleri sıralanır. Doğu T.'da sözü edilen iki büyük havzadan ayrı olarak, içinde göller bulunan, Turfan (b. bk.) ve Bagraş Kul gibi, daha küçük havzalar da vardır. Bütün bu çukur alanlar tektonik kökenlidir. Batı T. denizlerden uzak olduğundan, iklimi karasaldır; yazlar çok sıcak, kışlar çok soğuk ve sert geçer. Kuraklığın olumsuz etkisini, karlı dağlardan gelen bol sulu dereler giderir.

Ekonominin temeli tarımdır; her tür hububat, pamuk, meyve ve sebze yetiştirilir. Hayvancılık gelişmiştir; toplam hayvanların sayısı 30 milyondan fazladır. Zengin yeraltı kaynakları vardır; altın, gümüş, platin, uranyum, demir, bakır, volfram ve krom gibi madenler işletilmektedir. Enerji kaynakları arasında kömür ve petrol önemli yer tutar; 40 yerde petrol çıkarılır. Endüstri gelişmiştir; bine yakın fabrika vardır. Urumçi, Karamay, İli ve Kâşgar gibi ağır sanayi merkezlerinden ayrı olarak, hemen her şehir ve kasabada bir çimento fabrikası, motor ve yedek parça atölyesi veya başka bir endüstri kuruluşu vardır.

Nüfusun yarıdan fazlası Uygur Türklerinden, % 40'ı Çinlilerden ve geri kalanı diğer Türk boyları ile Moğol ve Mançulardan oluşur. Başşehir Urumçi yaklaşık bir milyon nüfusludur ve çoğunluğu Çinlidir. Kara ve demir yollarıyla ulaşım oldukça iyi durumdadır; fakat ilâve olarak, bölge merkezi Urumçi ile Doğu T.'ın İli, Kulca, Kuça, Aksu, Kâşgar ve Hotan gibi önemli şehirleri arasında düzenli uçak seferleri vardır.

Afgan T.'ı: Afganistan kuzeyinde Bend-i T. ve Hindukuş dağ sırası önünde Amuderya vadisine ve Batı T. çukur eline doğru uzanan alçak sahadır; yüzölçümü 120 000 km² ve nüfusu iki milyondan fazladır. En büyük şehri, aynı zamanda il merkezi olan Mezar-ı Şerif (100 000), çevredeki zengin vahaların tarım ürünlerinin mübadele yeridir. Belh vahalarının pamuğu ile göçebelerin elde ettiği yünü işleyen dokuma tesislerinin de merkezidir. Bölgenin diğer ürünleri arasında en önemlileri buğday, arpa, pirinç, sebze, meyve, afyon, susam ve kişniştir. Nüfusun büyük çoğunluğunu Özbek Türkleri oluşturur; diğer Türk boylarıyla Moğollar da önemli topluluklar meydana getirirler. (Cevat R. Gürsoy)

TÜRKİYAT ENSTİTÜSÜ: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağlı bir kuruluş. T. E., Bakanlar Kurulunun 12 kasım 1924 tarihli toplantısında çıkarılan 111 sayılı kararname ile M. Fuad Köprülü tarafından kurulmuştur.

Yönetmeliğine göre, Enstitünün amacı, eski çağlardan başlayarak Türk kültürünün çeşitli kollarında araştırma ve yayınlar yapmaktır. Enstitü bu amacı gerçekleştirmek üzere çalışmalarını başlıca şu yönlerde toplar:

a. Türk dili ve edebiyatının tarihî kaynaklarıyla ana metinlerini filoloji usullerine göre yayınlamak; b. Metinlere dayanılarak Türk dilinin eski çağlarından günümüze kadar sözlük ve gramerlerini hazırlamak; c. Türk ağız malzemesi ile halk edebiyatı ürünlerini derlemek, bunların arşivini kurmak ve yayınlamak; ç. Başta dil, edebiyat ve tarih olmak üzere, Türk kültürünün bugüne kadar bilinmeyen veya yeterince incelenmemiş olan konuları üzerinde araştırmalar yapmak; d. Türk tarihi, Türk tarihî coğrafyası, Türk sanat tarihi ve folkloru ile ilgili metinleri araştırıp yayınlamak; e. Türk kültürü üzerine yabancı dillerde yazılmış önemli araştırmaları Türkçeye çevirmek; f. Batıda ve Doğuda Türk kültürü alanında yapılmış olan yayınların bibliyografyasını hazırlamak; g. Kütüphanesinde Türk kültürü ile ilgili yayınları toplamak, ayrıca önemli yazmaların mikrofilm ve fotokopilerinden oluşan birer arşiv kurmak; h. Araştırmaların sonuçlarını düzenli olarak yayınlamak, Batıda ve Doğuda Türk kültürü çalışmalarını tanıtmak üzere "Türkiyat Mecmuası"nı çıkarmak; i. Türk kültürü alanlarında çalışan bilim adamları ve kurumlar arasında ilişki kurarak kongre ve seminerler düzenlemek.

T. E., bugüne kadar maddî yönden pek sınırlı olan imkânları içinde, yukarıda sıralanan çalışmaların ancak bir bölümünü gerçekleştirmiştir.

İstanbul Üniversitesinin eski ve önemli bir araştırma merkezi olarak kurulan Enstitü, bugün Profesörler Evi olan binada çalışmalarına başlamış, 1948'de Hasan Paşa Medresesine taşınmıştır. Fevkânî medrese tipinin güzel bir örneği olan bu yapı, I. Mahmud devri sadrazamlarından Hasan Paşa (1679 - 1748) tarafından inşa ettirilmiştir. *İslâm Ansiklopedisi*'nin yazı kurulu da çalışmalarını bu binada sürdürmektedir.

Enstitünün, bugün Türkolojinin özellikle dil, edebiyat, tarih, sanat tarihi, musiki alanları ve seyahatnamelerle ilgili zengin bir kitaplığı vardır. Bunun büyük bir bölümünü Türk asıllı bir Rus bilgini olup 1922'de ölen N. E. Katanov (b. bk.)'un özel kitaplığı oluşturmaktadır. O zamanki Evkaf Nezaretince Katanov'un varisinden satın alınan bu kütüphane, Türkolojinin çeşitli konuları üzerine Rusça yazılmış eser ve koleksiyonlar bakımından büyük bir değer taşımaktadır (Sevim İlgürel, *Türkiyat Enstitüsü*, "Türk Kültürü" 1975, XIV. yıl 158, sayı 39). Enstitü Kitaplığı, daha sonra H. Sadeddin Arel, Hamit Ongunsu, Halid Ziya Uşaklıgil, Azerbaycanlı Sultan Beg, A. Hamdi Tanpınar ve M. Behçet Yazar'ın hibe olarak verilen kitap ve evrakları ile daha da zenginleşmiştir. Kütüphanede ayrıca 1922'den bu yana İstanbul Edebiyat Fakültesi Türkoloji bölümünde çeşitli konularda yapılmış doktora ve mezuniyet tezleri de bulunmaktadır (Muharrem Ergin, *Türkoloji bölümü çalışmaları*, I. Tez Çalışmaları, "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi", X, 1960, 133 - 160; II. "Türk Dili Edebiyatı Dergisi", c. XI, 1961, 109 - 128; Kâzım Yetiş, *Türkiyat Enstitüsü kütüphanesindeki tezlerin bibliyografyası*, I. "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi" XXIII, 1981, 265 - 327).

Enstitünün yayınları arasında bulunan "Türkiyat Mecmuası"nın milletlerarası, önemli bir yeri vardır (Sevim İlgürel, *Türkiyat Mecmuası bibliyografyası*, "Tarih Enstitüsü Dergisi", 1977, sayı 7 - 8, 233 - 262). I. cildi 1925'te çıkan bu derginin XIX. cildi 1980'de yayınlanmış bulunuyor.

T. E.'nce yayınlanmış olan "Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası"nın I. cildi 1931'de, II. cildi ise 1939'da yayınlanmıştır.

T. E.'nün kuruluşundan kısa bir süre sonra, 1925'te Fuad Köprülü'nün çabalarıyla Beynelmilel Türkiyat Kongresi'ni toplamak için girişimlerde bulunulmuş ise de, bugün bilinmeyen birtakım sebeplerle olumlu bir sonuç alınamamıştır (Orhan F. Köprülü, *1924'te ilk milletlerarası Türkoloji kongresi teşebbüsü*, "Türk Kültürü" XIV, 1976, sayı 164, 43 - 50; aynı yazar, I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, Tebliğler, I. İstanbul, 1979, 185 - 188). Doğrudan doğruya Atatürk'ün de ilgilendiği anlaşılan böyle bir milletlerarası Türkoloji kongresi, aradan uzun yıllar geçtikten sonra, ancak 1973'te Cumhuriyetimizin 50. yıl dönümü dolayısıyla yine T. E.'nce düzenlenip gerçekleştirilebilmiştir. Yerli ve yabancı pek çok Türkoloğun katıldığı bu kongrede, milletlerarası Türkoloji kongrelerinin üç yılda bir memleketimizde toplanması kararlaştırıldığı gibi, ayrıca II. kongrede, 1977'den başlamak üzere, her yıl bir millî Türkoloji kongresi düzenlenmesi de kabul edilmiştir. Böylece Enstitü tarafından 1982 sonuna kadar 4 milletlerarası, 3 de millî Türkoloji kongresi düzenlenmiştir.

T. E., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümü öğretim üyelerinden oluşan 5 kişilik bir yönetim kurulu ile idare edilir. Enstitü müdürü, Edebiyat Fakültesi Profesörler Kurulunca seçilir.

T. E.'nde sırası ile M. Fuad Köprülü, Reşit Rahmeti Arat, M. Cavid Baysun, Fahir İz, Ahmet Caferoğlu, Mehmet Kaplan müdürlük yapmıştır. Enstitünün bugünkü müdürü Sadettin Buluç'tur.

6.11.1981'de çıkan 2547 sayılı Yükseköğretim Kanununun getirdiği düzenlemeler çerçevesinde T. E., Türkiyat Araştırmaları Merkezi olarak teşkilâtlanmıştır. (S. Buluç)

TÜRKİYE, bir kısım arazisi Asya, bir kısmı Avrupa kıtalarında bulunan, 45 000 000'dan çok nüfuslu, yüzölçümü 780 567 km² olan, cumhuriyetle idare edilen bir ülke. Başşehri Ankara (2 204 000) [1980]'dır.

I. Türkiye'nin yeri: T., kuzey yarımküresinde "Eski Dünya karaları" denilen Asya, Avrupa, Afrika karalar topluluğunun ortasına yakın bir yerdedir. Batı Asya ve Avrupa ülkelerine, Kuzey Afrika memleketlerine yakındır. T., ekvator kuşağı ile kuzey kutup bölgesi arasındaki yeri bakımından da ortalara rastlar. Bunun, iklim bakımından önemli sonuçları olmuştur. Bu coğrafî durumu ile T., kuzeyden 42° (Sinop İnceburun), güneyde 36° (Hatay'da Baysun yakınında 35° 51') enlemleri arasındadır. Buna göre, T. 6° enlem üzerine uzanmıştır. T.'nin batısı (Gökçeada'da Avlaka burnu) ise, yaklaşık 25° 40' boylamı ile doğusu (Küçük Ağrı dağının 34 km doğusunda Türk - İran - Sovyetler Birliği sınırlarının kavşak noktası) 44° 48' boylamı arasında uzanır. Böylece T., batıdan doğuya 19 boylamdan biraz fazla uzanıyor demektir. Saat farkı bakımından

T. arazisinin batı ve doğu uçları arasında 75 dakika kadar fark vardır. Ancak, saatler 1925 kararı ile ve saat dilimleri esas tutularak, 30° doğu meridyeninin saatine göre ayarlanmıştır.

T. bir dikdörtgeni andırır. Güneyde Anamur burnu ile kuzeyde Kerempe burnu arasında 650 km, batı-doğu uzunluğu 1 565 km dir. Bu yeri ve uzanışı ile T., Avrupa ile Asya arasında bir geçit yeri özelliği gösterir, arazi yapısı ve yer şekilleri bakımından genç alpin kıvrım kuşağı içinde bulunur. T., orta iklim kuşağında uzanır, güney bölgeleri bu kuşağın sıcak yarısında yer tutar. Bu durumu ile T., iklim ve buna bağlı olarak yetiştirdiği ürünler bakımından Avrupa'nın Akdeniz yarımadalarına, Kuzey Amerika'nın San Francisco - New York arasındaki orta şeridine, Japonya'nın Hondo adası ve Kuzey Çin'e, Arjantin ve Şili'nin orta bölümlerine, Avustralya'nın güney parçası ile Yeni Zelanda adalarına benzer.

Avrupa ile Asya'nın birbirine en çok yanaştığı yerde, birçok ülkeler ile bağlantısı bulunan eski Asya Türk kültürünün Avrupa'ya ulaştırıldığı bir geçit yeri, daha sonraları da Batı'nın ilerlemelerinin Doğu'ya yayıldığı bir yol olan T., uzunluğu 8 272 km yi bulan kıyıları ile bir deniz ülkesi özelliğini de gösterir. Akdeniz, Karadeniz, Ege denizinde uzun kıyıları bulunan, Marmara denizinin bütünü ile içinde yer tuttuğu bir ülke olarak T.'nin İstanbul ve Çanakkale boğazları önemli birer deniz yoludur. Bu boğazlar ve Marmara denizi, kuzeydeki bir kısım ülkelerin Akdeniz ve bu yol ile okyanuslar yönündeki ülkelerle olan ticaret bağlantıları için de önemli bir yoldur.

Bir iç deniz olan Akdeniz'de kıyıları bulunan T.'nin, okyanuslara açılma yolları Cebelitarık boğazından ve Süveyş kanalından geçme durumunda bulunmuş ise de, her tarafa işlek kara yollarının uzanması, hava yollarının ulaştırmalara imkân vermesi, batı-doğu ilişkileri bakımından T.'ye yeni bir önem kazandırmış, bu ülke birçok ülkeler arasında değeri artan bir bağlantı yeri olmuştur. T.'nin, dünyanın önemli geçitleri üzerinde bulunmasından doğmuş bulunan siyasî önemi hiçbir zaman değerinden kaybetmemiş, günümüzde bu değer daha da artmıştır.

T., Asya karasının batıya doğru en çok uzanan bir yarımadası üzerinde olup ülkenin kuzeybatı köşesinde Avrupa karasına da uzanarak bir dikdörtgen biçimindedir.

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğunun yıkılması üzerine Türk milletinin kurduğu devletin adıdır. Bu devletin coğrafî bir birlik teşkil eden arazisine T. denir. T. toprakları içinde bulunan iki deniz boğazı, dar deniz yolları olarak memleketin her yanını birbirine bitiştirmiştir. İstanbul boğazının iki yakası birbirine bir köprü ile bağlanmıştır. Bu iki boğazın her iki yakasında, doğu ve batısında, tabiî ve beşerî - iktisadî bakımlardan birbirinin tam benzeri yerler uzanır. Böylece, boğazların ve Marmara denizinin her iki yakasındaki topraklar, T. bütününün bir ifadesi halindedir. Bu arada T.'nin Asya karasındaki büyük arazisi için Anadolu adı kullanılmış, İç Anadolu, Orta Anadolu, Doğu Anadolu, Batı Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Kuzey Anadolu, Güney Anadolu adları da dilde yer almıştır. Marmara denizini çevreleyen arazi Marmara bölgesi adı altında toplanmış, böylece Anadolu bir coğrafî kavram olarak boğazların batısındaki araziyi de gösterir olmuştur.

Bu yeri ve durumu ile T., bazı kaynaklarda bir Asya devleti, bazı kaynaklarda bir Avrupa devleti olarak belirtilmiştir. Bu arada Güneydoğu Avrupa devletlerinden söz edilirken, çeşitli kaynaklarda, hemen her yönü ile T. de bu devletlerden biri olarak sayılmıştır. T. bugün birçok yönleri ile bir Avrupa devleti özelliğinde bulunduğu gibi, uzun geçmişi ile Asya'ya da bağlı olup, Avrupa ile Asya arasında önemli yeri bulunan bir devlettir.

Türlü yönleriyle bir bütün ve birlik teşkil eden T.'nin yüzölçümü 780 576 km^2 dir. Bu sayı içinde 23 485 km^2 lik arazi (yüzölçümünün % 3'ü) Avrupa karasında olup Trakya adı ile anılır. Yüzölçümü bakımından T. Cumhuriyeti, komşuları olan Balkan devletlerinin yüzölçümlerinin hemen bütünü kadar yer tutar (yaklaşık olarak Bulgaristan 111, Yunanistan 132, Yugoslavya 257, Arnavutluk 28, Romanya 238 bin km^2). Güneyde Suriye 185, Irak 435 bin km^2 ile yine T.'den küçük ülkelerdir. Doğuda İran'ın 1 648 000 km^2 lik geniş toprakları vardır. Kuzeydeki Sovyetler Birliğinin ise 22 milyon km^2 yi biraz geçen arazisi ile çok geniş toprakları bulunmaktadır.

T.'nin nüfusu 1980'de 45 217 556'yı bulmuştur. Bu duruma göre, T.'nin, komşuları olan beş Balkan devletinin nüfus toplamının yarısını çok geçen nüfus sayısı vardır. Bu nüfusu ile T., Avrupa'nın da en çok nüfuslu ülkelerindendir. Nüfus sayısı bakımından T., kuzey komşusu 262 milyon nüfuslu Sovyetler Birliği hariç, çevresindeki devletlerin en çok nüfuslu olanıdır. Coğrafî bakımdan önemli yeri, geniş arazisi, artan nüfusu ile T., yeryüzünde ve özellikle dünyanın bu bölümünde güçlü bir varlık ve pek değerli bir denge unsurudur. Bu bakımdan T., dostluğu ve ittifakı her zaman aranan bir devlettir.

II. Türkiye'nin sınırları : T., sınırları çok uzun ve çeşitli özellikte olan bir ülkedir : Kara sınırları 2 753 km, deniz sınırları 5 000 km den çoktur. T.'nin Suriye ile olan sınırı 877, Irak ile 331, İran ile 454, Sovyetler Birliği ile 610, Yunanistan ile 212, Bulgaristan ile 269 km dir. Bu sınırların çoğu, oldukça yakın bir geçmişte çizilmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasından sonraki antlaşmalarla kurulmuş olan T. Cumhuriyeti'nin millî birliği bulunan bir devlet teşkil etmesi, sınırların da birer millî sınır karakterini taşıması, T.'ye bir siyasî istikrar ve denge sağlamıştır. Kara sınırlarının siyasî anlamda ve savunma dereceleri bakımından özelliklerini göz önüne almak mümkün ise de, memleketi koruyacak âmil, dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı dinamik bir varlık olarak bulunmak, uzağı gören bir siyaset gütmek ve sınırlarımızın durumunu, ekonomik alışverişi kolaylaştırmak, gümrük işlerini iyi düzenlemek bakımından elverişlilik derecelerini bilmek yerinde olur. T.'nin sınırları başka ülkelerle ulaştırmayı güçleştirecek sürekli engeller halinde değildir. Yalnız Doğu Anadolu'nun doğu ve güneydoğu sınırları ulaştırmaya az elverişlidir. T.'nin kuzeydoğusundaki Kars yüksek düzlükleri üzerinden Güney Kafkasya'ya Kars - Gümrü - Tiflis demir yolunun geçtiği gedik ile kolay temas imkânları bulunduğu gibi, İran Azerbaycanı'na da Erzurum - Doğubayazıt - Tebriz kara yolu ile kolay geçilebilmektedir. Güneyde Suriye ve Irak'a geçişte bir engel yoktur. T.'nin Trakya bölümünde ise sınır çizgisi, Bulgaristan tarafında Yıldız (Istranca) dağlarının az yüksek, fakat geçilmesi güç kütlesi, Yunanistan tarafında Meriç ırmağının aşağı mecrasının geniş ve yer yer bataklık vadisine dayanmakta ise

de, bu iki engel arasında büyük önemi bulunan tabiî bir yol Edirne yakınlarında T. topraklarından çıkarak Balkan yarımadasını geçer, Orta Avrupa ülkelerine açılır.

T. - Sovyetler Birliği sınırı, Karadeniz kıyısında Çoruh ırmağı ağzının güneyinden başlar, uzun bir dağlık araziden geçtikten sonra Arpaçay'ı ve Aras ırmağı vadilerinin talveglerini takip eder. Dağlık kısmı sarp olan bu sınır üzerinden yer yer kara yolları ve demir yolu geçer. Ardahan - Ahısha, Çıldır - Ahilkelek, Kars - Gümrü, Iğdır - Erivan arasında işlek geçit yerleri vardır. Kara yolu ve demir yolunun paralel geçtiği Kars - Gümrü kesimindeki T. - Sovyetler Birliği sınırında Akyaka gümrük kapısı vardır.

T. - İran sınırının geçtiği dağlık yerler, Urmiye gölü ile Aras ırmağına, Van Gölü ile Murat ırmağı ve Dicle'ye akan suların su bölümü alanıdır. Bu sınır, Ağrı dağlarının doğusundan başlar, güneye doğu dağlardan geçer, Van - Özalp - Kotur kara yolu vadi ve geçit yerlerinden geçer. Doğubayazıt - Mako arasında Gürbulak gümrük kapısının bulunduğu yerde çok işlek bir sınır kesimi vardır. Buradan milletlerarası düzgün bir kara yolu geçer. Başkale ile Dilman arasında da geçit vardır. Burada Esendere gümrük kapısı vardır.

T. - Irak sınırında pek sarp dağlar vardır. Burada Çukurca ve Çığlı gibi kasabalardan sınıra uzanan dar yollar varsa da, esas yol, çok daha batıda Cizre ve Silopi'den sınıra uzanan, oradan Zaho ve Musul'a yönelen kara yoludur.

T. - Suriye sınırı, çok yerde geçilmesi kolay, düzce araziden geçer. Burada demir yolu ve kara yolu vardır. Birbirine yakın 12 gümrük kapısı sıralanmıştır (Nusaybin, Şenyurt, Ceylanpınar, Akçakale, Mürşitpınar, Karkamış, Çobanbey, Öncüpınar, Islahiye, Cilvegözü, Karbeyaz, Yayladağı). Her birinden Suriye'ye düzgün ve işlek yollar uzanır. Ticarî büyük önem taşıyan bu sınır, 1921, 1926, 1929 Ankara antlaşmaları, 1930 Haleb protokolü ve Hatay'ın ana vatana katılmasıyla 1939 Antakya protokolü ve Ankara antlaşması ile 877 km lik bir uzunluğa ulaşmıştır.

Hatay'ın güneyinden Dalaman ırmağının ağzına kadar Akdeniz boyunca uzanan sınır, 1 577 km dir. Çoğu dağlık kayalık olan bu kıyıdan 43 mil güneyde Kıbrıs vardır. Burası, Anadolu'nun güney kıyıları için önemli bir deniz üssü özelliğindedir. Antalya körfezinin batısında, Kaş kasabası karşısında, T. kıyılarından 2 km uzaklıkta, Meis adası ile, Yunanistan'la olan deniz sınırlarımız başlar. Bu ada, İtalya'nın işgalinde iken, 1947 Paris antlaşmasıyla Yunanistan'a geçmiştir. Buradaki birkaç adadan en büyüğüdür (boyu 7, eni 2 km, yüksekliği 292 m). Adanın hemen karşısındaki kıyıda bir gümrük karakolumuz vardır.

Dalaman ırmağı ile Çanakkale boğazındaki Kumkale burnuna kadar 2 593 km uzunluğunda Ege kıyıları uzanır. Burada Rodos adasından kuzeybatıya doğru birçok adalar yoluyla Yunanistan ile hududumuz vardır. Gökçeada ile Bozcaada'nın batısından T. - Yunanistan sınırı geçer. Büyük bir kısmı Meriç vadisini takip eden T. - Yunanistan kara sınırı 212 km dir. Bu sınır, 1923 Lausanne antlaşması ve 1926 Atina protokolü ile çizilmiştir. İpsala gümrük kapısının bulunduğu yerden geçen kara yolu, Tekirdağ - İpsala - Dedeağaç - Gümülcine'ye uzanır. Uzunköprü ile Dimetoka arasındaki Uzunköprü gümrük kapısından geçen yol da komşu ülkelere uzanır. Edirne yakınında 3 gümrük kapısı vardır (Kapıkule, Pazarkule, Karaağaç). Kapıkule, T.'yi Balkan ülkeleri üzerinden Avrupa'nın türlü ülkelerine bağlayan demir yolunun ve milletlerarası değerde kara yolunun geçtiği çok işlek bir bağlantı yeridir.

Büyük bir kısmı Yıldız dağlarının kuzey sırtlarından geçen T. - Bulgaristan sınırı 269 km dir. Burası, çok yerinde yolların geçmediği bir sınır olup, batı ucunda Kapıkule başlıca geçit yeridir. Bu sınır, 1913 İstanbul ve 1919 Neuilly antlaşmaları ile çizilmiştir. T.'nin Karadeniz kıyıları coğrafî bir sınır olarak uzanır. Burada T. kıyılarının uzunluğu Bulgaristan sınırından Rumeli fenerine kadar 177 km, Anadolu fenerinden Sovyetler Birliği sınırına kadar 1 457 km dir.

III. Türkiye'nin yer şekilleri: T., dağların önemli yer tuttuğu (% 55), düzlük tepeliklerin de az olmadığı (% 45), yüksek (ortalama 1 130 m) bir ülkedir. T.'nin ancak beşte biri 500 m ye kadar olan yükseklikl erdir. 250 m ye kadar olan yerleri ise onda birini tutar. Bu yükseklikler, en çok Marmara bölgesinde, Ege'de ve kıyı boylarındadır (140 000 km²). T.'nin 800 m den yüksek yerleri üçte ikisini tutar. Memleketin çok yerinin yüksek olması, iklim, bitki, nüfus üzerinde etkili olmuştur. Arazinin yüksek oluşunda yeni tektonik hareketlerin ve volkanik yığılmaların rolü vardır.

T.'de her yükseklikte ova karakterini gösteren yerler (90 000 km²), platolar (80 000 km²) vardır. Her ikisi 170 000 km² tutar. Bunlara yassı tepelikler ve dalgalı arazi (100 000 km²) katılınca bu şekiller 270 000 km² ye çıkar. Buna göre, T.'nin yüzölçümünün üçte biri ova, plato, tekne, dalgalı arazi ve yassı tepelikler şeklindedir. Dağlık yerler ise 490 000 km² yi biraz geçer. Anadolu'nun iç bölgelerindeki ovalar (Konya, Yukarı Sakarya, Muş, Erzurum, Malatya ovaları gibi) pek geniş yer tutarlar.

a. *Dağlar:* T.'nin dağları (1 500 - 3 000 m ve daha yüksek), jeolojik oluşmalarının sonucu, çoğunca batı-doğu ve buna yakın uzanışta, çok yerde geniş yaylar şeklindedirler. Bunlar arasında ovalar, tekneler uzanır. Kıvrım dağları Karadeniz boyunca Kuzey Anadolu'da, Akdeniz boyunca Güney Anadolu'da uzanır, Doğu Anadolu'nun türlü kesimlerinde de bunların devamı sıralanır. Batı Anadolu'da kırık kıvrım dağları, aralarında çöküntü hendekleri sıralanarak uzanırlar.

Kuzey Anadolu dağlarının doğu bölümü Doğu Karadeniz dağları adıyla sarp ve yüksek (3 000 - 3 937 m) 400 km olarak uzanan sıradağlardır. Üzerlerinde kalıcı karlar ve buzullar vardır. Bu dağların güneyinde Çoruh ve Kelkit vadileri (1 200 - 1 500 m), bunların güney ve güneydoğusunda sıra sıra Mescit dağları, Kop, Palandöken, Otlukbeli, Gümüşhane, Dumlu, Kargapazarı, Yalnızçam, Allahüekber dağları (her biri 3 000 m ve daha yüksek) uzanırlar. Bu dağların geçit yerleri hem az, hem de çok yüksektedir (Rize - Erzurum arasında Dağbaşı beli 2 750 m, Sürmene - Bayburt arasında Dağgeçidi 2 650 m, Trabzon - Erzurum arasında Zigana geçidi 2 086 m).

Karadeniz bölgesinin orta bölümünde, orta yükseklikte (1 000 - 1 500 m) ve gerisindeki geniş bölgeye açık, üzerleri yassı dağlar vardır. Bunlardan Canik dağları, Ordu ile Kızılırmak'ın aşağı kesimi arasında uzanır. Bu dağlardan içerilere doğru birçok yolların uzandığı geniş geçitler vardır.

Karadeniz bölgesinin batı bölümünde yüksek ve dik yamaçlı dağlar (2 000 - 2 500 m) sıralanır: Kıyı boyundan içerilere doğru Küre dağları, Ilgaz - Bolu dağları, Köroğlu

dağları, Sündiken dağları. Kıyı dağları batıda Zonguldak yöresinde uzanır. Burası T.'nin maden kömürü bölgesidir.

Anadolu'nun güneyinde boydan boya uzanan ve bütününe Toroslar adı verilen sıradağlar uzanır (2 000 - 4 170 m). Bu kıvrım dağlarının iç yayları ve dış yayları halinde uzanışları vardır. T.'nin güneydoğu bölümündeki Hakkâri dağlarından başlayarak, Siirt ve Ergani, Kahramanmaraş kuzeyinde uzanan, sonra güneybatıya dönerek Amanos dağları ile devam eden sıradağlar Torosların dış yayıdır. Bu dış yay, Kıbrıs adasında da devam eder. Güney-doğu Anadolu'yu kuzeyden çeviren bu büyük dış yay üzerinde T.'nin en yüksek, sarp yamaçlı, buzulların bulunduğu birçok dağları vardır ki bunlardan biri Buzul Dağı (eski adı: Cilo Dağı)'dır. Bunların güneyinde yüksekliği az olan dağların bir kısmında T.'nin petrol bölgesi uzanır. Bunların batısında sıra sıra uzanan birçok dağlara Güneydoğu Toroslar denildiği de olur.

Toros kıvrım dağlarının iç yaylarının başlıcası Çukurova'nın kuzeyinde yükselir. Orta Toroslar adı ile anılan bu dağlar Taşeli yaylası ile Uzunyayla arasında uzanır, birçok yerlerinde 3 000 m yi geçerler (Bolkardağ, Aladağ). Aladağ'dan sonra daha az yüksek Tahtalı ve Binboğa dağları uzanır. Uzunyayla çevresinden başlayarak bu dağlar yüksekliklerini kaybetmişlerse de, Munzur dağlarında ve Şeytan dağlarında yine yüksek dağ özelliği almışlardır. Böylece, Orta Torosların doğusuna düşen ve Doğu Anadolu'nun orta bölümünde uzanan bu dağ sıralarına Doğu Toroslar veya İç Doğu Toroslar denir. Orta Toroslarda geçit yerleri olarak Gülek ve Çakıt boğazları vardır.

Toros dağları yaylarının batıdaki bölümü, bütünü ile, Batı Toroslardır. Bunlar Antalya körfezinin iki yanında uzanan ve Göller Bölgesinde birbirine yanaşan kıvrımlı dağ sıralarıdır (2 000 - 3 000 m, bk. GEYİK DAĞLARI, TEKE YARIMADASI). Batı Torosların kuzey taraflarında Sultan Dağları, birçok yerleri kristalin şistlerden bir yapı gösterir.

Torosların bu batı bölümünün kuzeyinde İç Batı Anadolu eşiği adı ile anılan dağlık bir arazi bulunur (1 200 - 2 300 m). İçerisine Afyon - Kütahya - Uşak bölgesini alan bu dağlık arazi, İç Anadolu'nun batı yanını çevirir. Buradan çeşitli dağ kolları Marmara ve Ege denizine doğru uzanır. Bunların yapılarında kıvrımlı, kırıklı ve kristalin şistli kısımlar önemli yer tutar. Murat ve Emin dağları başlıcalarıdır. Buradan Marmara ve Ege'ye doğru kol kol uzanan dağların başlıcaları Türkmen dağları, Uludağ (2 543 m), Simav, Alaçam, Kaz, Kozak, Yunt dağlarıdır. Ege bölgesinde Bozdağlar, Aydın dağları, Menteşe dağları, Honaz dağı yükselir. Bu dağların yapıları farklı olup kırılmalara uğramış eski kütlenin birer bölümüdürler. Bu eşiğin doğusunda geniş yerler tutan İç Anadolu'da, daha çok 800 - 1 000 m lik düzlükler ile tek tek yükselen volkan dağları vardır.

b. *Ovalar:* T.'de büyüklü küçüklü olarak sayıları 100'ü geçen ovalar, bulundukları yer, yükseklik, denize uzaklık bakımından farklı özellikler gösterirler. Hemen hepsinde ortak olan özellikleri çevrelerine göre çukur olmaları, yerine göre dümdüz, kimi halde hafif dalgalı, hafif basamaklı bulunmaları, alüvyonlarla örtülü olmaları, çoğunca akarsuların gömülmeden aktıkları büyük düzlükler halinde uzanmalarıdır. İçlerinden bir kısmı 20 - 30 m ye kadar yükseklikte bulunmalarına karşılık, iç bölgelerdekinin birçoğu 800 - 1 000 m, hatta 2 000 m yüksekliktedirler. Bu duruma göre, T. ovaları iki ana bölümde görülürler: Kıyı bölgelerinin alçak ovaları, iç bölgelerin yüksek ovaları.

Kıyı bölgelerinin ovaları, çoğunca 100 - 150 m yüksekliğe kadar olan alüvyal verimli düzlüklerdir. Bunlar kıyı boyunda 20 - 30 km lik genişlik gösterdikleri gibi (Çarşamba, Bafra, Eşme, Menemen, Silifke ovaları gibi), kıyıdan 150 - 200 km kadar içerilere kadar sokulanları (Büyük Menderes, Çukurova - Ceyhan ovaları gibi) ve tepeliklerle dağlar arasında uzanan alçak ovalar (Düzce, Bursa, Balıkesir ovaları gibi) halindedir. Bir kısmı deltalar olarak, bir kısmı da çöküntü hendeklerindeki birikmelerle oluşmuş bu alçak ovalar, kalın alüvyon örtüleri ile kaplı, su durumları elverişli, iklim bakımından çok çeşitli bitkilerin yetişebildiği, yıl içinde iki defa bile ürün alınabilen değerli ve sık nüfuslu yerlerdir. Bu delta ovalarından bir kısmının yüzölçümü 1 000 km² ye yakındır (Çarşamba, Bafra ovaları ...). Çukurova gibi daha büyükleri 3 000 km² yi bulur.

İç bölgelerdeki ovalar ise, yükseklik ve buna bağlı olarak iklim özellikleri bakımından çeşitlilik gösterirler. Bunlardan nispeten az yüksek olanları 700 - 800 m (Bolu, Eskişehir ovaları gibi), bir kısmı 800 - 1 000 m lik (Çivril, Acıpayam ovaları, Bozova gibi), bir kısmı 1 000 - 1 200 m (Konya, Ereğli, Tuz Gölü çevresi, Develi, Malatya, Suşehri, Elbistan, Erzincan, Uluova ovaları gibi), bir kısmı ise 1 400 - 2 000 m yüksekliktedir (Muş, Erzurum, Pasinler ovaları, Yüksekova gibi). Bu iç ovalar, alüvyonlarla örtülmüş çöküntü alanlarıdır.

TÜRKİYE: Ürgüp'te eski kaya evleri

c. *Platolar, tepelikler:* T.'de platolar ve akarsularla derin yarılmış tekneler geniş yer tuttuğu gibi (80 000 km²), dalgalı ve hafif tepelik görünüşteki yerleri de dağlardan farklılık gösterir ve 100 000 km² yer tutarlar. Düzlükler biçiminde uzanan platoların ovalardan başlıca farkları, derin yarılmış olmaları, üstlerinin alüvyon örtüsünden çok bir tabaka ile veya lav örtüleri ile kaplı bulunmalarıdır. Bu durumları ile topraktan faydalanma bakımından ovalardan farklıdırlar. T.'de bu türlü düzlükler, yaygın olarak Trakya'nın orta bölümünde Ergene teknesinde, Sivrihisar ve Konya'nın Bozdağları ile Ankara arasında, Beyşehir Gölü kuzeyinde, Antalya çevresinde, Uzunyayla'da, Tecer dağları kuzeyinde, Bulanık, Kars yaylaları ve Güneydoğu Anadolu'da görülürler. Bu türlü düzlüklerin bir kısmı alçak (200 - 300 m), bir kısmı orta yükseklikte (600 - 700 m), bir kısmı yüksek (1 000 - 1 500 m), bir kısmı ise çok yüksektir (1 700 - 1 800 m). Bu yüksekliklerine, denizin etkilerine uzak kalmış durumlarına göre, bu düzlüklerin farklı özellikleri ve faydalanma tarafları vardır.

T.'nin dağlık alanları dışında sayılacak bir başka yeryüzü şekli de tepelikler ve dalgalı arazidir. Tepelerin çok sayıda yan yana bulundukları, yer yer arazinin dalgalı bir görünüş aldığı, aralarında vadi tabanlarının ve küçük birikinti düzlüklerinin de bulunabildiği bu şekiller topluluğu, T.'nin türlü bölgelerinde (Kocaeli ve Çatalca yarımadaları, İç Anadolu'nun kuzeydoğu bölümü, yer yer Güneydoğu Anadolu, Çanakkale - Balıkesir arası, yer yer İç Batı Anadolu eşik bölgesi, yer yer Güneybatı Anadolu'da olduğu gibi) geniş yer tutar. Oluşmaları bakımından çeşitlilik gösteren tepelik ve dalgalı arazi şekilleri, çoğunca türlü yapıdaki arazinin aşınmalarla bu şekilde biçimlenmesi şeklinde oluşmuşlardır. Bu tür arazi, tarım ve yol geçirilmesi bakımından önem taşırlar.

d. *Jeolojik oluşum:* T. arazisi, bütünü ile Alp orojen kuşağının Akdeniz bölümündedir. Bu kuşak, kuzeyde Doğu Avrupa kütlesi, güneyde Arabistan - Afrika kütlesi arasında uzanır. Bu duruma göre T. arazisini oluşturan taşlar ve tabaka serileri jeosenklinali ve orojenik fasiyesleri temsil eder. Bu tortulanma ve çökme alanı Alp jeosenklinali (Tethys)'dir. Burası Birinci Zamandan Üçüncü Zamana kadar sürmüş, Üçüncü Zamanda bunun yerinde yüksek kıvrım dağları doğmuştur. Bugün bu kuşaktaki sıradağlar, bu jeosenklinalin yerinde oluşmuştur. Bu tortullar, T. arazisinin kuzey ve güneyindeki kratojenik kütlelerinden ve bunların şelf zonlarında gelişmiş olan yaşıt serilerden farklıdırlar. T.'de tektonik çizgiler, orojenik kökenlidir. Şöyle ki burada önemli düşey hareketler tarafından izlenmiş bulunan kuvvetli yatay sıkışmalara uğramış, böylece kıvrılmış ve kırılmış yapılar oluşmuştur. Böyle yapılar kalkan (eski kütle) yapılarından farklıdır. T.'nin türlü bölümlerinde yer tutmuş bulunan ve çok arızalı olan yerler şiddetli tektonik hareketlerin sonucudur. Maden yatakları da bu olaylar içinde oluşmuştur.

İçinde T. arazisinin bulunduğu kuşak, yaklaşık, doğu - batı doğrultulu iki ana kesim gösterir: Kuzey Anadolu kıvrım kuşağı ve Güney Anadolu kıvrım kuşağı. Bu iki kuşak yüksek sıradağları karşılar. Doğu Anadolu'da bu kıvrım kuşakları bir tektonik çizgi ile birbirinden ayrılır. Anadolu'nun orta ve batı kesimlerinde ise, bu iki kuşak arasında tali kıvrımlardan ve metamorfik taşlardan oluşmuş alanlar yer alır ki bunlar ara kıvrımları alanı ve ara masiflerdir. Bu ara bölümlerin uzandığı yerlerde yüksek iç bölge düzlükleri ve ikinci dereceden sıradağlar uzanır. Alp kuşağının kuzey ön çukurluğu Karadeniz'den geçmekte, T. arazisine girmemektedir. Güney ön çukurluğu ise, Güney - doğu Anadolu'ya girer, Cizre, Siirt, Diyarbakır, Urfa, Gaziantep yörelerini oluşturur, batıya doğru daralır, Gaziantep'in batısında kıvrımlar ile kütle arasında silinir.

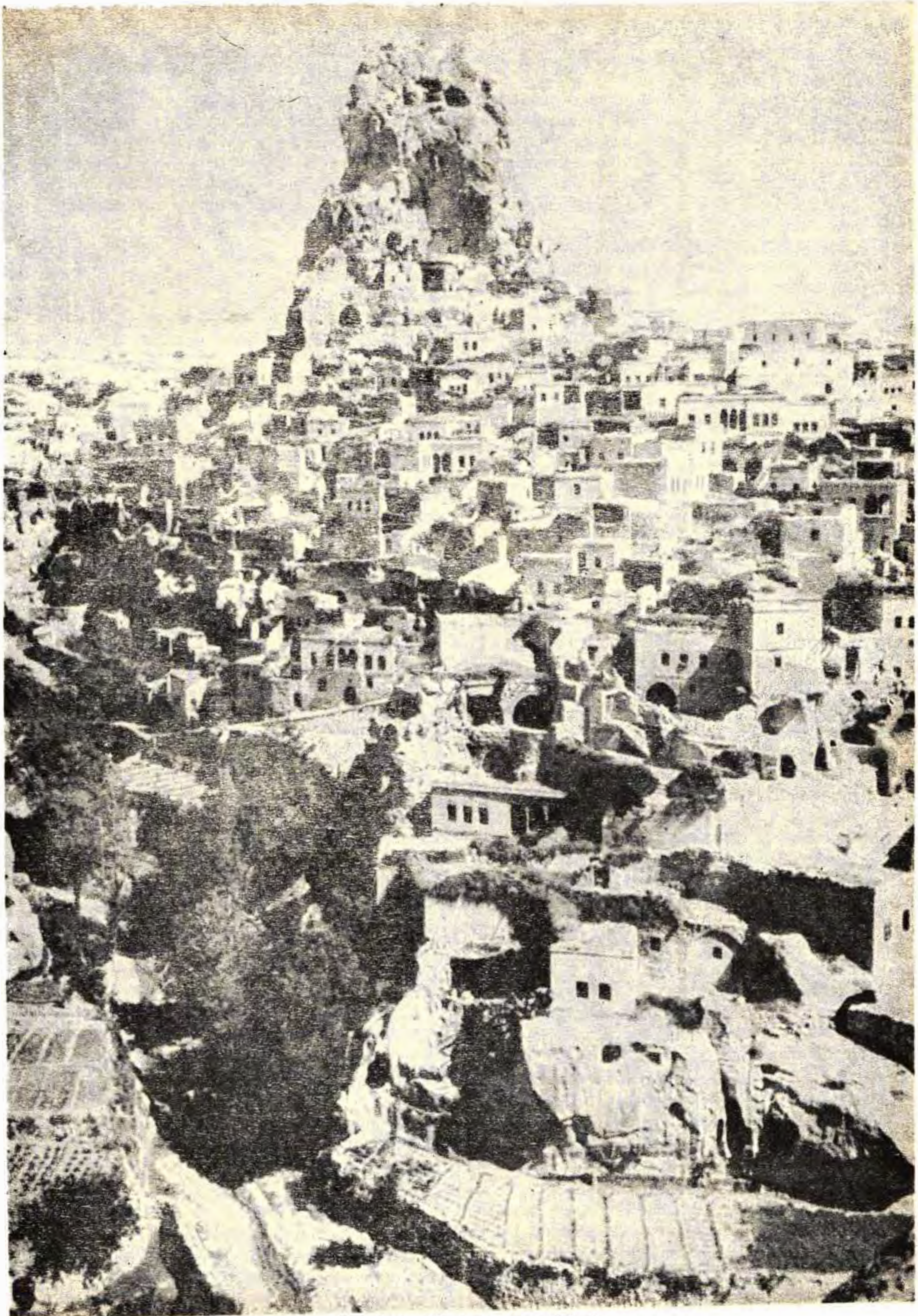
T.'de, yatay hareketlerin doğurduğu orojenik Alp kıvrımları, epirojenik olan daha yeni yapılarla kesişir. Bu yapılar, daha çok düşey olan epirojenik hareketler sırasında oluşmuş tektonik hatlardır. Bu hareketlerle oluşan havzalarda deniz, lagün, göl veya kara tortulları birikmiştir. T.'nin bazı bölgeleri Tersiyerden Dördüncü Zaman ortalarına kadar süren zaman içinde volkanik taşlarla örtülmüştür. Yanardağ faaliyetleri ve depremler, epirojenik sistemler ile ilgilidir.

T. arazisinin stratigrafisinde büyük orojenik devreler için çok taş çeşitleri ve fasiyes değişmeleri görüldüğü halde, orojenik devreler arasındaki sakin zamanlar için devamlı stratigrafik formasyonlar karakteristiktir. Birinci Zamanın ilk devri olan Kambriyen'den eski oldukları belirtilen taşlar, T.'de iki yerde vardır (Mardin'in Derik çevresi, Hatay'ın Hassa çevresi).

Anadolu'nun kristalin masiflerinde yaygın olan taşların yaşları henüz yeterince bilinememektedir. T.'de gelişmiş olan üst Paleozoik formasyonları Hersinyen ve Kaledonyen orojenezine uğramış, alt Paleozoik serileri ile Kaledonyen orojenizi geçirmiştir. Böylece Paleozoik formasyonlar birkaç defa yerinden oynamış, metamorfize olmuşlardır. Silur devri arazisi en çok İstanbul boğazının iki yakasında, Karadeniz Ereğlisi, Amasya - Bartın, Sultan Dağları, Seydişehir, Hassa - Kahramanmaraş, Derik ve Hakkâri bölgelerindedir. Devon serileri, T.'de daha yaygındır. Güney Anadolu kıvrımlarında bu Paleozoik oluşuklar vardır. Devon serileri, Silur ile birlikte ve ayrıca Karaburun yarımadasında, Adapazarı - Şile arasında, Güney Anadolu kıvrımlar kuşağında vardır.

Karbon devri arazisi daha yaygındır. Alt Karbon deniz fasiyeslidir. Orojenik hareketler sonucu deniz fasiyesli üst Karbon Anadolu'da gelişmemiş olup bilinen seriler karasaldır. Bu dönemde denizin çekilmiş olması, Hersinyen paroksismasına bağlanabilir. Deniz fasiyesli alt Karbon T.'nin çeşitli bölgelerinde görülür (Ankara bölgesi, İstanbul boğazının iki yanı, Zonguldak - Amasya, Güney Anadolu kıvrımları). Bu tabakaların yayılışı ve gelişmeleri o zamanlarda Anadolu'nun yer yer deniz altında bulunduğunu gösterir. Bu serilerin her yerde gelişmemiş oluşu da orojenik hareketlere bağlı olarak bazı yerlerde birikememiş ve sonradan aşınmış bulunmalarına bağlanabilir. Üst Karbon serileri kara fasiyeslidir. Ereğli - Zonguldak - Amasra havzası, maden kömürlerinin bulunduğu bölgedir. Toplam kalınlığı 650 m ile 1 150 m arasında değişen bu seri, çoğunca denizel ara tabakalı bir göl fasiyesi özelliğindedir ki içinde bol bitki fosilleri bulunan ince taneli göl klastikleri arasında ince ara tabakalar vardır.

Perm devrinde, Zonguldak - Amasra bölgesinde yaygın olarak ve Güneydoğu Anadolu'da yerel olarak bulunan kara fasiyesli tabakalar yanında, hemen bütün Anadolu'da deniz fasiyesli oluşuklar geniş bir yer tutar. Deniz fasiyesi koyu renkli, bazen fena kokulu, yani bitümlü, bazen billûrî olan, içinde ara tabakaları bulunan kalkerler-

TÜRKİYE : Ürgüp'ten bir görünüş

den oluşmuştur. Yer yer kalın olan bu tabakalar kıvrım bölgelerindedir.

T.'de Mezozoik arazisi yalnız Alp orojenezi ile etkilendiğinden, yatay ve düşey bağlantıları ile daha iyi korunmuştur. Bu devrin Trias ve Jura devirleri tabakaları, Anadolu Alp kıvrımlarının hemen bütün bölümlerinde denizel tortullar olarak görülür. Bu tortullar, açıklarda ve derin denizde oluşmuştur. Trias fasiyeslerinin genel litolojik gelişmesi, jeosenklinalin derinleşmesini gösterir. Bu sahada alt Trias renkli klastiklerle başlamakta, yukarı doğru koyu, kırmızımsı, boz, ince tabakalı dolomit ve kalker, kumlu kalkerler orta Triası, marnlı tabakalar üst Triası karşılamaktadır. Kuzey Anadolu ve Güney Anadolu kıvrımlarında kalkerler Tethys denizinin Triasta tam gelişmesini gösterir.

Jura sistemi, T.'de genellikle deniz fasiyeslidir. Ancak, alt Jura ve üst Jurada Kimmeriç kıvrılmalarının sonucu, dar alanlarda denizel klastiklerin yanı sıra, karasal tortulanmalar ve volkanik malzeme de vardır. Alt bölümde derin deniz tortulları olarak kırmızı ve boz renkli kalkerler, kırmızı kum taşı, koyu renkli şistler yaygındır. Kuzey Anadolu kıvrımlarında karasal etkiler daha bellidir. Açık renkli üst Jura kalkerleri aralıksız olarak alt Kretaseye geçer.

İkinci Zamanın son devri olan Kretasede Alp orojenezinin önemli hareketleri ve volkanik olayları olmuş, bu olaylar tortulanma şartlarını etkilemiştir. Kretasenin ortalarından başlayarak kalker karışımları gelişmiştir. Yerel bir gelişmeyi gösteren fliş serileri, Alp hareketlerinin yerel öncü hareketlerini takip etmiş olan aşınmaların ürünüdür. Jeosenklinalin oldukça sakin kalmış dış bölümlerinde, çoğunca iyi tabakalanmış arazi uzanır. Jeosenklinalin şiddetli tektonik hareketlere uğramış iç kesimlerinde değişik taş çeşitleri, kıvrılmaların doğurduğu ortam değişiklikleri olmuştur.

Jeosenklinal sahasının bazı kesimlerinde tortulların birikmesi, üst Kretaseden Üçüncü Zamanın Paleosen ve Eosen devirlerine aralıksız sürmüştür. Eosen'de yeniden başlamış olan orojenik hareketler, tortulanmada daha karışık olan şartların ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Üst Kretasedeki tektonik olayların doğurduğu bazı yerler, orta Eosen transgresyonu ile deniz suları altında kalmıştır. Orojen kuşağının iç bölümlerinde fliş fasiyesi Paleosene hâkim olmuştur. İkinci büyük Alp hareketlerinin sonucunda regresyon başlamış, T. arazisinin bu bölümlerinde açık deniz ortamı sona ermiştir. Orta ve üst Eosen deniz tortulanmalarının yerinde, kademeli olarak lagüner, tatlısu ve kara serileri gelişmeye başlamıştır. Bu formasyonların oluşması üst Eosenden Oligosene, hatta Miyosene kadar sürmüştür.

Kuzey Anadolu kıvrımlarının doğu ve orta kesimlerinde Eosen'de volkanik fasiyes oluşmuştur. Üst Kretase volkanik serisinden farklı olarak Eosen volkanitleri andezit, kalker ve marn ara tabakalı flişlerden oluşmuştur. Volkanitler, tortullarla konkordan olarak ara katkılanmış seviyeler halindedir.

İç Anadolu ve Kuzeydoğu Anadolu'da Oligosen, jips formasyonu içindedir. Bu formasyon, taban kısmında kaya tuzu ve ince jips seviyeleri bulunan alacalı, yeşilimsi, koyu boz taş kırıntılarından oluşmuş, üst kısmında açık renkli, yer yer kalker ara tabakalı marnlardan meydana gelmiş jipsli sahalardır. Bunların yaşı kesin olarak belirlenememiştir. Ancak, üst Eosen'deki deniz gerilemesi sonucu İç, Kuzey ve Doğu Anadolu'daki deniz sahaları açık denizlerden kesilerek lagünler durumuna gelmiş, buralarda tortulanmalar olmuştur.

Miyosen devri tabakaları, epirojenik havzalarla Güneydoğu Anadolu ön çukurluğunda birikmiştir. Deniz ilerlemesinin bıraktığı seriler ile göl fasiyesli tabakalar oluşmuştur. Trakya bölgesinde, Güney, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da Miyosen havzaları meydana gelmiştir. Denizel Miyosen bol fosillidir. Ayrıca, çeşitli memeli hayvan fosilleri de üst Miyosen olarak bilinir.

Üçüncü Zamanın son devri olan Pliosende göl ve kara tortulanmaları T. arazisinde yaygındır. Deniz dibi tortulanmalarından oluşmuş tabakalar, ancak bugünkü Akdeniz kıyısına yakın yerlerde oluşmuştur. Bu devrin tortulları arasında traverteni andıran kalkerler, marnlar, kum taşı ve çakıllar çok yer tutar.

Dördüncü Zamanın ilk devri olan Pleistosende, deniz fasiyesli tabakalar şimdiki kıyılar boyunca oluşmuştur ki türlü yüksekliklerde bulunan kıyı şekillerini örterler. T.'de Pleistosen buzullaşması dar ölçüde olmuş, buzul tortulları yüksek dağları örtebilmiştir. Bu devirde yağışlar bol olmuş bulunduğundan, arazi aşınmaları önemli olmuş, akarsu tortulları ovalarda, vadilerde geniş yer tutmuştur. Bu devirde göllerin seviyesi daha kabarık olmuş, sonraları çekilmiş, akarsu ve göl sekileri yaygınlık kazanmıştır. Bu devirde denizel tortullar türlü yerlerde oluşmuştur. Göl tortulları da yer yer meydana gelmiştir.

T.'de metamorfik ve magmatik taşlar türlü bölgelerde, arazi yapısında önemli yer tutmuştur. Metamorfik ve kristalin taşlar, Orta Anadolu ile Batı Anadolu'nun kristalin masiflerinde geniş yer tutar. Bunlar, jeolojik olaylar sonucu tabiî dokuları ve bazı hallerde mineral bileşimleri değişmiş bulunan taşlardır. Bu türlü taşlar (mikaşist, gnays, fillad, mermer gibi), Kuzey ve Güney Anadolu kıvrımlarında da metamorfik dip kıvrımlarında yer tutmuştur. Bunlardan bazılarının, eski orojenik hareketler sonucu, Paleozoik, hatta daha eski olduğu anlaşılmış, bazılarının ise çok daha sonraki Alp orojenezinde başkalaşmaya uğramış Mezozoik tortullar halinde görüldüğü belirlenmiştir.

T. arazisinde magmatik taşlar, ültrabazik, püskürük ve plütonik taşlar olarak türlü bölgelerde görülür. Ültrabazik taşlar Anadolu Alp kıvrımlarında yaygın olup serpantinleşmiş kütlelerdir. Bunlar gabro, diyabaz, diyorit, melafir gibi taşların serpantinleşmesi ile oluşmuştur. Yaşları her yerde kesinlikle belirlenememiş olan bu kütleler, radyolarit, şist, kalkerlerle birlikte karakteristik formasyonları oluşturmuşlardır ve yeşil taş formasyonu, şist - serpantin formasyonu gibi adlarla da anılırlar. Bu arada, denizaltı püskürük taşları olarak ofiolitler, normal tabaka serilerini yer yer örtmüş, bunların da üstü daha yeni başka tabakalarla örtülmüştür. Bu oluşmalar, jeosenklinalin derinleşmesi sırasında veya tabla hareketleri ile oluşmuş bulunabilir. Kuzey ve Güney Anadolu kıvrımlarının türlü yerlerinde ofiolitik seriler vardır.

T.'de püskürük taşlar, en eski devirlerden beri oluşmuştur. Bazı devirlerin arazisinde bunlar az, bazılarında yaygındır. Püskürtmeler Miyosen ve Pliosende artmış, Pleistosende sürmüş, çok yeni zamanlarda durmuştur. Şimdiki vadilere ve ovalara akarak eski alüvyonları örtmüş olan lavlar vardır.

T. arazisinin yapısında çoğu granit, diyorit, granodioritlerden oluşmuş plütonik taşlar vardır. Bu kütleler, Anadolu'da ve Trakya'da metamorfik seriler arasındadır. Doğu Anadolu'da da Kuzey ve Güney Anadolu kıvrımlarının birbirine yanaştığı tektonik kuşakta yaygındırlar. Bütün bunların Paleozoik olanları bulunduğu gibi, Mezozoik, hatta Eosen yaşlı olanları da vardır. Böylece, T.'deki Plütonitlerin bazıları Alp hareketlerinden sonra oluşmuş genç kütlelerdir.

Yaklaşık olarak 1939'dan bu yana T.'de Alp kıvrılmalarının oluşları ve sınıflandırılmaları üzerinde durulmuş (Arni, Salomon - Calvi, Egeran, Blumenthal, Pınar, İlhan, Ketin gibi), araştırmaların gidişine ve verilerin çoğalma derecesine göre birbirinden oldukça farklı görüşler de ileri sürülmüştür. Ana çizgileri ile alınırsa, Alp kuşağı T.'de genel olarak, batı-doğu uzanışlı iki ana kanat gösterir: Kuzey ve Güney Anadolu kıvrımları. Bu iki kanat, Kuzey ve Güney Anadolu sıradağlarını karşılar, Doğu Anadolu'da birbirine yanaşmış bulunur, Orta ve Batı Anadolu'da bu iki ana kanat arasında ara masifler ve ara kıvrımlar uzanır ki bu ara bölgeler, tali sıradağlarına ve yüksek platolara uyar.

Yeni görüşlere göre, ana çizgileri ile alındığında, T. arazisinin tektonik orojenik gelişmesi kuzeyden güneye doğru yavaş yavaş ilerlemiştir. İlk şiddetli ve etkili orojenik hareketler kuzey sıradağları kuşağında başlamış, bunun ardından Orta Anadolu'ya, daha sonra Toroslara ve en sonra da Güneydoğu Anadolu'ya gelmiştir. Bu orojenik gelişmeye paralel olarak Kuzey Anadolu dağlık kuşağı, sonra iç bölgeler, daha sonra Toroslar ve en son kenar kıvrımları tektonik gelişmelerini tamamlamışlardır. Bu gelişmeler, aşamalar halinde, Üçüncü Zaman sonlarına kadar sürmüştür. Pliosen sonu ve Kuaternerde T. arazisi, çevredeki çöküntüler ile bugünkü şeklinin ana çizgilerini almıştır. Çoğu doğu-batı uzanışlı çöküntü hendekleri ve buralardaki alüvyal birikmelerin yer aldığı ovalar oluşmuştur. Bu dönemde yer yer genç volkan şekilleri de meydana gelmiştir. Yine bu arada alüvyonların biriktiği vadi tabanları, yer yer kalker tüf ve traverten alanları, yüksek dağlarda buzullar ve moren birikmeleri yer tutmuştur. T.'deki deprem bölgelerinin uzanışları ve sarsıntıların sık sık belirmesi, bu arazinin henüz sükûnet bulmadığını, yer kabuğu hareketlerinin sürdüğünü göstermektedir.

e. *Volkan şekilleri:* T.'de volkanik olaylardan doğmuş çok çeşitli yeryüzü şekilleri vardır: Yüksek dağlar (3 000 - 5 000 m), tepeler, lav ve tüf platoları, kraterler. T. arazisi, volkanik olaylara ve bu arada yakın geçmişteki (Pliosen - Kuaterner) yeni yeni volkan püskürmelerine sahne olmuş ülkelerden biridir. T., yeni yer kabuğu ve bu arada kırılmalara uğramış oynak yerlerden biridir. Bu hareketler sırasında, yer yer, bazen diziler halinde, yanardağlar oluşmuş, geniş ölçüde volkanik yığılmalar olmuş, bazı bölgelerde bu olaylar daha da geniş ölçüde ve yoğun olarak belirmiştir. Neojende oluşmuş eski volkanlar, zamanla yıpranmış, fakat Pliosen sonu ile Pleistosende oluşanlar tazeliklerini korumuş, volkan yöreleri T.'nin bu bölgelerinde kalmıştır. Bugün T.'de faal yanardağ yoktur.

Doğu Anadolu bölgesinde, kuzeydoğu - güneybatı doğrultusunda sıralanmış birçok genç volkanlar vardır: Büyük ve Küçük Ağrı, Tendürek, Süphan, Nemrut dağları. Bu dağlar, Üçüncü Zaman sonu ile Dördüncü Zamanın ilk bölümünde oluşmuş, çoğu daha eski volkanlar üzerinde veya yanında yığılmışlardır. Bu yığılmalar, durup durup olmuş, kırık hatları boyunda yer yer lav akıntıları uzak mesafelere akmış, tüfler yığılmıştır. T.'nin en yüksek dağı olan Büyük Ağrı dağı (5 165 m), böyle volkanik yığılmalar sonucu oluşmuştur. Doruk bölümü buzlarla kaplıdır. Tendürek dağı (3 542 m)'nın pek yeni bir geçmişte söndüğü, türlü yerlerinden arasıra gazların çıktığı ve solfatar devrini geçirdiği sanılmaktadır. Nemrut dağı (3 000 m), yeni devirlerde oluşmuş, patlamalarla yukarı bölümü yok olmuş, burada çok büyük bir kaldera meydana gelmiş, 1541 yılında bu çukurluğun kenarında yeni püskürme faaliyeti ve lav atması olmuştur.

İç Anadolu volkan dağları da yine böyle bir doğrultuda sıralanmış genç volkanlardır: Erciyes (3 916 m), Hasandağı, Melendiz dağı, Karacadağ, Karadağ. Torosların kuzey kenarına yakın yerlerde tek tek yükselen bu sönmüş yanardağlar, bu kıvrım dağlarının oluşmaları sırasındaki yer kabuğu hareketleri ile belirmişlerdir. Karacadağ ile Karadağ volkanları arasındaki geniş sahada, küçük volkan şekilleri de çok sayıda oluşmuş, bazı kraterlerde göller meydana gelmiştir. Bunlardan Meke tuzlası, çifte krater ve yığıntı yerleri arasında halka biçimli bir göle yer vermiştir ki turistik bakımdan nadir görülebilen şekillerdendir. Tüf yığılmaları sahalarında (Ürgüp, Selime köyü çevresinde Ihlara vadisi gibi), çok sayıda ve turistik değeri bulunan peri bacaları oluşmuştur.

Güneydoğu Anadolu'nun başlıca volkanik sahası, lav kalkanı yapısı gösteren Karacadağ (1 919 m) ile buradan geniş çevrelere yayılan lav alanlarıdır. Mardin'in Derik ilçesinde de küçük bazalt konileri vardır.

Batı Anadolu'da bu derecelerde geniş ölçüde volkanlar görülmezse de, onlar da yeni devirlerde oluşmuş genç şekiller göstermeleri bakımından önem taşırlar. Bunların başlıcaları Gediz çöküntü hendeğine uzak olmayan bir yerde Kula platoları üzerindeki volkan konileri (50 kadar)'dir. Çok yeni yanmış bir arazi görünüşü ve yanardağ alanı özelliği gösteren bu yöre, Eski Çağ kaynaklarında "yanık bölge" anlamını taşıyan ifadelerle belirtilmiştir.

f. *Karstik şekiller:* T.'de kalkerlerin çok yaygın olması ve jipslerin de bazı bölgelerde çok yer tutması, eriyen taşlara bağlı yer şekillerinin geniş ölçüde oluşmasına yol açmıştır. Böyle yerler T.'de 150 000 km² lik yeri tutar. Buralarda kalker, jipsin devamlı oluşuna ve kalınlığına bağlı olarak çok çeşitli büyüklükte ve biçimde şekiller oluşmuştur: Düdenler, dolinler, obruklar, polyeler, mağaralar gibi. Bu durumu ile T., dünyanın başlıca karstik ülkelerinden biridir.

Karstik bölgelerde arazi delik deşik ve çok sayıda büyüklü küçüklü çanaklarla doludur. Bazı yerlerde dibi görünmeyen bacalar vardır. Bunlar obruklardır. Dipte ise, yüzlerce, hatta binlerce metre uzunluğunda dallı budaklı kat kat mağara dizileri ve yeraltı galerileri uzanır. Böyle yerlerde gür kaynaklar çıkar, bazı yerlerde dibe dalar, biraz aşağıda yine kayalardan fırlarcasına çıkıp akarlar. T.'de böyle karstik kaynakların sayısı yüzlercedir.

T.'deki karstik şekiller en çok Akdeniz bölgesinde toplanmıştır. Bu arada Batı Toroslar, Göller Bölgesi, Teke yarımadası ve Orta Toroslarda bu türlü şekillerin çeşitleri oluşmuştur. Burada büyük karstik şekiller olan polyeler çok sayıdadır. Her biri birer ova görünüşünde bulunan bu bü-

yük şekiller, yer kabuğunun çöküntü sahaları ile karstik olayların birlikte oluşturdukları yer şekilleridir. Başlıcaları: Elmalı ovası, Kestel, Söğüt gölü, Sekiova, Acıpayam, Tavas, Çölova, Kovada, Yılanlı. Bunlardan Elmalı ovası 445 km² yüzölçümünde, boyu 60 km, eni 20 - 30 km olan girintili çıkıntılı bir polyedir. Buralarda zaman zaman su taşkınları da olur.

Karstik şekiller İç Anadolu'nun Konya - Tuz Gölü - Afyon arasındaki geniş bölümünde ve Akşehir ile Konya'dan Karaman, Ereğli ve Ulukışla'ya kadar olan yerlerle bu bölgenin güneyini çeviren yüksek alanlarda da yer yer oluşmuştur. Burada obruk denilen derin kuyular, kayalardan fışkıran gür kaynaklar, dolinler, düden gölü, in adı ile anılan mağaralar, dik yamaçlı boğazlar oluşmuştur. İç Anadolu'nun Orta ve Yukarı Kızılırmak bölgelerinde ise jips tabakalarının yaygın bulunmasına bağlı olarak jips karstı şekilleri meydana gelmiştir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde de türlü devirlere ait kalker yapılı dağ ve yaylalarda karstik şekiller oluşmuştur. Ünlü çağlayanları ile Gürlevik dağı, Munzur dağları, Hakkâri dağları, Gercüş yaylaları, Mardin'in Mazıdağı, Urfa çevresinin yaylaları, Malatya ve Kahramanmaraş tarafları bu şekillerin çeşitlerinin bulunduğu yerlerdir. Buralardaki dağların eteklerinden büyük su kaynakları gürleyerek çıkar, yanlarında mağaralar bulunur.

T.'de yeraltı karstik şekillerinden olan mağaralar çok sayıda (1 000'den çok) oluşmuştur. Yeraltındaki büyük oyuklar ve galerilerden boğum boğum ve kat kat oluşmuş bulunan mağaralar, çok kalın kalker tabakalarının bulunduğu yerlerde büyümüşlerdir. Karstik bölgelerin çoğunda bunlar vardır. Bunların dışarıya açılan kapısı, içinde salon büyüklüğünde boşlukları, sütunlar halindeki dikit ve sarkıtları, tabanlarında birikmiş su veya akarsuları vardır. İçlerinde, T. arazisindeki en eski yerleşmeler üzerine bilgi edinilen Antalya'nın Karain mağarasında araştırıcılarımızca Taş Devrine ait araçlar, o devrin çeşitli hayvan fosilleri, insana ait kalıntılar bulunmuştur. Mağaralarımızın baraj yapımında, turistik, tıbbî, ekonomik ve askerî değerleri de gün geçtikçe artmıştır.

T.'de şu mağaraları saymak mümkündür: Manavgat'ın kuzeyinde Rüzgârlı Düden mağarası, Akseki'nin Düden mağarası, Antalya - Burdur yolu çevresinde Güvercinlik mağarası, Bucak'ta İncirönü mağarası, Burdur'un İnsuyu mağarası, Isparta'nın Zindan mağarası, Beyşehir Gölü batısında Pınargözü mağarası, Alanya'nın Damlataş mağarası ve Korsanini mağarası, Silifke'de Cennet mağarası, Cehennem Çukuru ve Narlıkuyu mağarası, Manavgat kuzeyinde Dumanlı mağaraları, Düdensuyu mağarası, Karanlıkdelik mağarası gibi. Bu mağaraların bir kısmı 100 - 200 m boyunda, bir kısmı km lerce uzunluktadır. Çoğunun bütün uzunluğu henüz ölçülememiştir. Bunlar, T.'nin önemli tabiî varlıklarındandır.

g. ***Buzul şekilleri:*** T.'de yüksek dağların çok bulunması, buralara olan bol kar yağışlarının her yıl bir kısmının eriyemeyerek, burada kalıcı kar örtülerinin ve yığınlarının oluşmasına yol açmıştır. Bunlar birikerek zamanla yarı buz, yarı kar haline gelmiş, bulundukları yerde aşındırma yapmışlardır. Ayrıca, uzun süreler içinde kat kat buz yığınları birikmiş, birer donmuş ırmak kesimi gibi aşağılara uzanmışlardır (1 - 2 km boyunda). Buzul devrinde kalıcı karların sınırı, şimdikinden 700 - 800 m daha aşağılara inmiş, bugünküne göre daha yaygın bir buzullaşma olmuş, glasyal aşındırma genişlemiş olarak türlü yer şekilleri oluşmuştur: Buz yalakları, buzul vadileri, moren yığıntıları. Bugün T.'nin yüksek dağlık yerlerinde (Hakkâri dağları, Kaçkar dağları, Büyük Ağrı dağı gibi), bu şekillerin eskileri bulunduğu gibi, şimdi de işlenmekte olanları vardır. T.'nin bu şartlar içinde oluşmuş, buzul aşındırma ve biriktirme şekilleri ile dolu, kalıcı kar, buzkar ve buzulların yer almış bulunduğu başlıca dağlar şunlardır: Hakkâri bölgesinde Buzul (Cilo) Dağı ve Sat dağı, Adana'nın kuzeyinde Aladağlar, İç Anadolu'da Erciyes dağı, Doğu Anadolu'da Süphan ve Ağrı dağları, Doğu Karadeniz Kaçkar dağları.

Buzul ve Sat dağları, bugün T.'nin çok sayıda buzullarla (4'ü büyükçe ve 1 - 2 km, buz kalınlığı 20 - 40 m, genişlikleri 300 - 600 m) ve buzkarlarla örtülü bir yeridir. Buzullar, vadileri içine derin gömülmüşler, 3 000 m aşağılara uzanmışlardır. Bu dağlarda şimdi de buz yalakları işlenmekte olup daha önceki devirden kalma çanaklarda oluşmuş 10 kadar buz yalağı gölü vardır.

T.'nin bugün buzullara yer vermiş bölgelerinden biri de Ağrı dağı (5 165 m)'dır. Bu sönmüş volkanın doruğu bir takke biçiminde buz yığınları ile örtülüdür. Bu buz yığını, dağın her halde krater çukurluğunu doldurmuş, krater görünmez olmuştur. Buradan, yüksek dağın her yönüne doğru, sarp yamaçlı vadiler içinde 10 kadar buzul sarkmıştır (her biri 1 - 2,5 km boyunda). Bunlardan biri dağın kuzeydoğu yamacında Cehennemdere denilen yerde uzanır (boyu 3,5 km).

T.'nin bir buzul bölgesi de Doğu Karadeniz dağlarından özellikle Kaçkar dağı (3 937 m) ve çevresindedir. Burada buzullar, bu dağların kuzeye bakan bol yağışlı tarafında oluşmuştur. Burada her biri 1 - 1,5 km uzunluğunda 3 buzul ile yer yer buzkar alanları ve kalıcı karlar vardır.

Süphan dağı (4 050 m)'nda kratere yerleşmiş, uzunluğu 1 km bir buzul ile buzkar alanları, buz yalakları, Erciyes dağı (3 916 m)'nda 500 m kadar bir buzul, Orta Torosların Aladağlarında kayalarla örtülmüş küçük buzul ve buzkar alanları ile daha önce oluşmuş buz yalakları, morenler vardır. Öteki yüksek dağlarda (Munzurlar, Uludağ ...) buzul işlemesinden oluşmuş şekiller görülür.

h. *Denizler ve kıyıları:* T.'nin üç yanı denizlerle çevrilidir: Karadeniz, Ege denizi, Akdeniz. Marmara denizi ise bütünü ile T. içindedir. T.'nin uzun kıyılarının (1 650 km) bulunduğu Karadeniz, Tersiyer sonu ile Kuaterner başındaki yeni devirlerde yer kabuğunun çöküntüleri ile oluşmuş, sade biçimli, dibi (1 500 - 2 000 m) düz sayılabilecek büyük bir iç denizdir. Bu denizin T.'deki güney bölümünde, 100 m derinliğe kadar kıta sahanlığı alanı dar, deniz dibine uzanan yamaç diktir. Bu sığ deniz dibi ve yamacının denizaltı vadileri şeklinde parçalanmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu deniz dibi vadileri, yakın bir geçmişte böyle yerlerin kara durumunda bulunarak akarsu aşındırmaları ile açılmış şekiller bulunduğunu gösterir. Bu vadilerden biri de İstanbul boğazının bulunduğu yerdir ki, deniz suları ile örtülmüş bu yerin derinliği 80 - 90 m dir.

Anadolu'nun Karadeniz boyu, çok yerinde yüksek kıyılar şeklindedir. Böyle yerlerde denizi pek yakından izleyen dağ sıraları, kıyı çizgisine çok yerde paraleldir. Bu sebeple, bunlar girinti çıkıntıları az uzunlama kıyılardandır. Yarlar ile kumsallar, akarsu ağzındaki deltalar, başlıca şekillerdir. Deltaların bulunduğu yerlerde alçak ve yatık kı-

yılar uzanır. Samsun ile Zonguldak arasındaki geniş dağlık çıkıntı ve Samsun ile Rize arasındaki geniş dağlık girinti dışında, dağ sıralarının kıyıya paralel uzanışına bağlı olarak, T.'nin Karadeniz kıyılarında körfezler, tabiî limanlar oluşamamıştır. Başlıca koylar Sinop, Samsun, Amasra, Ereğli, Ordu ile Ünye arasındaki Vona ve Trabzon ile Vakfıkebir koylarıdır. Koyların azlığı ve bir kısmının rüzgârlara karşı yeterince koruyucu olamaması sebebi ile bu kıyı boyundaki iskeleler, açık limanlar durumundadır. Bundan ötürü buralarda büyük liman tesisleri kurmak gerekmiştir (Samsun, Trabzon, Zonguldak gibi). T.'nin Karadeniz kıyıları Trakya yakasında da, Yıldız dağlarının kıyıya paralel uzanışına bağlı olarak çok yerinde düz ve diktir. Bütün Karadeniz kıyılarımız tabiat güzellikleri ile doludur.

T.'nin Ege denizi kıyıları, dünyanın en girintili çıkıntılı kıyılarındandır. Ege denizi, Üçüncü Zamanda bu denizin yerinde bulunmuş olan ve Ege Karası (Egeid) adı ile anılan bir kara parçasının Dördüncü Zaman başlarında çökmesi ile oluşmuştur. Çöken geniş sahalar deniz sularının altında kalmış, şimdiki çok sayıda adalar, deniz suları ile örtülememiş olan eski yüksek yerler olarak burada serpili kalmışlardır. Adalarının çok olmasından ötürü buraya Adalar Denizi de denilmiştir. T.'nin Ege kıyıları, son derece çeşitli kıyı şekilleri ile doludur. Dağ sıraları ve aralarındaki çöküntü hendeklerinin denize doğru dik olarak uzanışları sonucu bu enine kıyılar oluşmuş, burada pek çok yarımada, burun, körfez ve koylar meydana gelmiştir. Bu kıyılarda denize dökülen akarsuların ağızlarında deltalar oluşmuş, eski körfezler ve koylar yer yer dolmuş veya ağızları kıyı dilleri ile çevrilmiştir. Bu yüzden, daha birkaç bin yıl öncesine kadar birer liman durumundaki yerleşme yerleri zamanla çok içeride kalmıştır. Bu kıyılar boyundaki başlıca deniz girintileri kuzeyden güneye Saros, Edremit, İzmir, Kuşadası, Güllük, Gökova, Datça, Fethiye körfezleridir. Bu kıyıların önünde sığ deniz dibi olarak kıta sahanlığı geniştir. T.'nin Ege denizi kıyılarının pek yakınında, Yunanistan'a bağlı birtakım adalar vardır: Midilli, Sakız, Sisam, Nikarya, İstanköy ve Rodos adaları.

T.'nin Akdeniz kıyıları, bu büyük iç denizin Doğu Akdeniz havzası denilen bölümündedir. Burada Güney Anadolu kıyıları uzanır. Bu kıyıların önündeki deniz dibi dardır. Bu sığ yerlerin önünde, kısa mesafeler içinde dik denizaltı yamaçları ve büyük derinlikler uzanır (Rodos adası doğusunda 4 353 m). Doğu Akdeniz havzasının bu bölümünde üzerinde Kıbrıs adasının bulunduğu büyük çıkıntı vardır. Anadolu kıyılarında, ikisi dağlık, biri ova olmak üzere üç büyük çıkıntı yer alır: Teke yarımadası, Taşeli yarımadası, Seyhan - Ceyhan deltası. Bu çıkıntılar arasında üç büyük girinti oluşmuştur (İskenderun, Mersin, Antalya körfezleri). Bu kıyıların büyük çıkıntı ve girintilerinin esaslarını, buradaki Toros dağlarının yayları çizmiştir. Bunlar hemen hemen adasız, dar ve derin körfezlerin bulunmadığı uzunlama kıyılardır. Yalnız Teke yarımadasında kıyı girinti ve çıkıntıları, dağların buradaki uzanışları dolayısıyla çokçadır. Bunun dışında ise küçük küçük koyların bulunduğu dik kıyılar uzanır.

Marmara denizi (11 350 km², en derin yeri 1 355 m) T.'nin bir iç denizidir. İstanbul boğazı üzerinden Karadeniz'e, Çanakkale boğazı üzerinden Ege denizine bağlantısı vardır. Bu deniz de geçmiş yeni devirlerdeki yer kabuğu çöküntüleri ile oluşmuştur. Sığ deniz dibi sahası, Marmara'nın güney bölümünde kuzeydekinden daha geniştir.

Marmara'nın güney ve doğu bölümünde buradaki enine kıyılar özelliğine bağlı olarak derin girintiler (İzmit, Gemlik, Bandırma, Erdek körfezleri) ve çıkıntılar (Armutlu ve Kapıdağı yarımadaları) vardır. Bu denizin iki yerinde ada toplulukları bulunmaktadır: İstanbul adaları (başlıcaları Büyükada, Heybeliada, Burgaz adası, Kınalıada) ve Marmara adaları (başlıcaları: Marmara Adası, Türkeli, Paşalimanı adaları). Bunların dışında bir de Gemlik körfezi açıklarında İmralı adası vardır.

İstanbul boğazı, eski bir akarsu vadisi olarak kıvrıntılı bir uzanış ve 30 km uzunluk gösteren bir deniz boğazıdır. Genişliği 600 m ile 3 km arasında değişir. Bu uzanışı ve manzaraları ile T.'nin ve dünyanın en güzel yerlerindendir. Derinliği çok yerde 30 - 90 m dir. Tek kayalık yeri, üzerinde Kız Kulesi'nin bulunduğu Üsküdar yakınındaki yerdir. Boğazda Karadeniz'den Marmara'ya doğru deniz akıntıları vardır. Dipten ise, ters yönde bir akıntı bulunmaktadır. Boğazın kıyıları çok yerde yarlar şeklindedir. Boğazın batı yakasında, dünyaca "altın boynuz" anlamındaki adlarla tanınan Haliç girintisi (7 km) uzanır.

Marmara denizini Ege denizine birleştiren ve Gelibolu ile Biga yarımadaları arasında uzanan Çanakkale boğazı, uzunluğu 61 km, genişliği 1 200 m ile 7 km arasında, derinliği 50 - 105 m olan önemli bir geçittir. Bu boğaz da Dördüncü Zaman başlarında eski ırmak vadisinin deniz suları altında kalması ile oluşmuştur. Bu boğazda da Marmara'dan Ege denizine doğru üst akıntılar, dipten ise bunun tersi akıntılar vardır.

IV. Göller, barajlar: T.'de büyüklü küçüklü göllerin sayısı 300'ü bulur. Bu göllerden 50 kadarı 10 km² den daha büyüktür. Dağlarda ve karstik bölgelerdeki küçük göllerin sayısı çoktur. Bütün tabiî göllerin yüzölçümü 9 200 km² yi geçer (bunlar arasında Van Gölü 3 713 km²). Bunların dışında son 30 - 40 yıl içinde çok sayıda baraj gölleri (127) eklenmiştir ki, bunlar arasında 5 - 10 km² yüzölçümünde olanları bulunduğu gibi, Keban (675 km²), Hirfanlı (263 km²), Sarıyar (84 km²), Seyhan (68 km²), Demirköprü (48 km²), Almus (31 km²) gibi büyük olanları vardır.

T.'de göl bölgeleri bulunmaktadır: 15 kadar gölün toplandığı Batı Torosların iç bölümündeki Göller Bölgesi, Güney Marmara, Tuz Gölü ve çevresi, Van Gölü ve çevresi göl bölgeleri. Ancak, T.'nin birçok bölgelerinde küçük küçük göllerin toplu olarak bulundukları yerler de vardır ki, bunlar göl yöreleridir: Yedigöller adını taşıyan göl toplulukları (Aladağlarda, Bolu yakınında, Mescit dağlarında), yüksek dağlarda yan yana buzul gölleri, karstik küçük göller. Ancak, göl bölgeleri ve yöreleri kavramında değişikliğe yol açan yeni oluşmalar vardır ki, bunlar da sayıları artmakta bulunan baraj gölleridir.

Tabiî oluşları bakımından T. gölleri en çok tektonik olaylardan doğmuş, çöküntü alanlarında veya onun bir bölümünde yerleşmiştir: Güney Marmara gölleri, Göller Bölgesinin bazı gölleri, İç Anadolu'da Ilgın, Eber, Akşehir, Tuzla, Yay, Seyfe gölleri. Van Gölü, Sapanca ve Amik göllerinin temeli de böyle ise de, bunların oluşmasına setleşmeler karışmıştır: Van Gölünün doğusunda Nemrut volkan dağı bir set olarak rol oynamıştır.

T.'de göllerin bir başka oluşma şekli volkaniktir. Bunlar krater, kaldera, maar gibi volkanik çukurluklarda oluş-

TÜRKİYE : Dipsiz göl (Tosya)

muşlardır (Nemrut, Meke tuzlası, Acıgöl, Isparta'nın gölcüğü gibi).

T.'nin yüksek dağlarında buz aşındırma ve yığmasından doğmuş çok sayıda küçük göller vardır. Karstik göller de önemli yer tutar. Bunların bir kısmı küçük olup, dolin gölü özelliğindedir. Bir kısmı ise büyük polye gölleridir (Kestel, Elmalı, Avlan, Eğridir, Beyşehir, Suğla gölleri).

Türkiye'nin türlü bölgelerinde setleşmeler yoluyla oluşmuş birçok göller bulunmaktadır. Bu setleşmeler çeşitlilik gösterdiğinden, böyle göller bu özelliklerine göre belirtilir : Heyelân seddi gölleri (Tortum, Sera, Bolu'nun Yedigölleri gibi), birikinti konisi set gölleri (Ankara'nın Eymir ve Mogan gölleri gibi), delta gölleri, alüvyal ve kopmuş menderes gölleri (Aşağı Meriç, büyük akarsu vadilerinin boyları). Eski körfezlerin birikmelerle göl durumuna gelmiş çeşitli örnekleri vardır : Sapanca, Bafa gölü, Köyceğiz gölleri gibi. Göllerin bir kısmı da körfezlerin ağzında kıyı kordonlarının oluşmasından doğmuştur : Büyük Çekmece, Küçük Çekmece, Terkos gölleri gibi.

T.'de lav seddi gölleri de oluşmuştur : Erkek, Nazik, Bulanık, Balık, Çıldır gölleri gibi.

T.'de insan eliyle oluşturulmuş göllerin sayısı gittikçe artmaktadır. Bunlara baraj gölü (gölet) denir. Yüzölçümleri 5 km^2 den çok olan baraj göllerinin sayısı 1981'de 24' tür. Bu göllerin derinlikleri çoktur (50 - 100 m).

Göllerin dibi ve kenarları zamanla birikmeler sonucu dolmakta, böylece göllerin karalaşması olayı sürmektedir. Yakın sayılabilecek jeolojik devirlerde T.'de geniş göl sahaları uzanırken ve o zamana göre yüzölçümünün üçte biri kadarını çok yerde birbirine bağlantısı bulunan göller oluşturmuş iken, zamanla bunlar ortadan kalkmış veya küçülmüştür. Günümüzdeki göller de tabiî veya sunî olsun zamanla karalaşmaya doğru gitmektedirler. Bu zaman, uzun veya kısa olabilir. T.'de birçok göller vardır ki, sadece geniş ovaların çukurca bir bölümünü kaplamıştır. Bunlar yağmurlu ve karın eridiği mevsimlerde genişler, kurak yaz aylarında daralır, bazıları iyice çekilir. Çanak biçiminin pek yayvan olmasına bağlı bulunarak bu türlü göller T.'de çoktur : Eber, Akşehir, Yay, Simav, Suğla, Ece, Işıklı gölleri, Söğütlü gölü, hatta bir dereceye kadar Amik gölü ve Kuş Gölü. T. göllerinin bir kısmı tuzlu, bir kısmı sodalı (Van Gölü), birçoğu tatlı suludur. İç bölgelerdeki ve hele yüksek yerlerdeki göllerde bazı kışlarda veya her yıl donmalar olur. Bu donmaların hidro - elektrik santrallerinin işlemesi bakımından önemli yeri vardır.

V. Akarsular, vadiler : T., akarsuların ve vadilerin çok ve sık bulunduğu bir ülkedir. Yeryüzü şekilleri dağlar, platolar, tekneler ve ovalardan oluşmuş bulunduğundan, bu yer şekilleri akarsuların akışları, birleşmeleri, denizlere veya iç havzalara uzanmaları bakımından etki yapmıştır. T.'de çok yer tutan dağ akarsularından, ova çaylarından ve ırmaklarından, düden derelerinden söz etmek gerekir.

T. ırmaklarının büyük bir kısmı bütünü ile kendi topraklarımız içindedir (Yeşilırmak, Kızılırmak, Sakarya, Yeniceırmak, Büyük Menderes, Küçük Menderes, Gediz, Seyhan, Ceyhan, Dalaman, Göksu, Ergene, Susurluk ırmakları gibi). Bir kısmının yukarı ve kısmen orta kesimleri T. topraklarındadır (Fırat, Dicle, Güneydoğu Anadolu' nun çay ve dereleri, Aras, Kura), bir kısmının ağız bölümü hariç bütünü T.'dedir (Çoruh nehri), kimisinin büyük bir kolu ve aşağı kesimi T.'de ve sınırlarımızdadır (Meriç nehri), kimisinin aşağı ve orta kesimi T.'dedir (Asi nehri).

T.'de akarsu havzaları ya denize açık durumdadırlar ya da kapalı iç havzalar halindedirler. T. uzak yakın birçok denizlere sularını gönderen bir yüksek bölge özelliğindedir. Bu sular, Karadeniz, Marmara denizi, Ege denizi, Akdeniz gibi çevre denizlerine yöneldikleri gibi, Hazar Denizine ve Basra körfezi üzerinden Hint Okyanusuna da yönelmişlerdir. Bu bakımdan T., akarsuları yönünden pek önemli bir yerdedir. Kıyıları boyunca uzanan dağlardan kaynaklanan dereler ve çaylar kısa yoldan denize inerler. Karadeniz ve Akdeniz boyunda bu akarsuların sayısı 170 kadardır (boyları 30 - 80 km, yağış alanları küçük, fakat suları bol, akışları hızlı). Bu durum, yeni birer çöküntü alanı olan bu deniz çanaklarının birer yanını çeviren dağlarımızın, bu denizlere bakan yamaçlarından inen genç akarsuları ve bunların açtığı derin yatakları ve dik vadileri gösterir.

Sıradağları takip eden büyük akarsular ise, bu dağları enine kesen ve vadilerini iyice derinleştirerek yer yer genişleterek uzanırlar : Kuzeyde Yeşilırmak, Kızılırmak, Sakarya, güneyde Ceyhan, Seyhan ırmakları gibi.

Kuzeyde Çoruh (442 km) ve Kelkit (373 km), sıradağlar arasındaki uzun çukurluklarda birbirinin tersi yönlerde akar, kaynak yerlerinde birbirine yanaşırlar. Çoruh ırmağı Mescit dağından doğar, Oltu ve Tortum çaylarını alır, Artvin boğazlarında kıyı dağlarını dikine yarar ve T. - Sovyetler Birliği sınırının 20 km kadar ötesinde Batum yakının-

TÜRKİYE : Tortum şelâlesi (Erzurum)

da denize dökülür. Ege bölgesinde ise ırmakların ve vadilerinin uzanışları, doğu - batı uzanışlı çöküntü hendeklerine uyacak şekildedir.

Marmara denizi de yakın bir jeolojik geçmişte çöküntü alanı olmuş, çevresinde dağlık yerler meydana gelmiş, buralardan Marmara'ya akarsular yönelmiştir. Çok değişik yer şekilleri gösteren bu bölgede dağınık akarsu şebekesi oluşarak Susurluk ırmağı sistemini doğurmuştur.

Doğu Anadolu'nun çok yerinin ve Güneydoğu Anadolu'nun suları, iki büyük ırmak (Fırat, Dicle) tarafından toplanır, T. sınırlarından çıktıktan sonra bunlar Mezopotamya'nın çok aşağılarında birleşerek kısa fakat çok geniş Şattü'l Arab nehrini oluşturur, Basra körfezine dökülürler. Mezopotamya'nın pek eskiden beri ünlü verimli toprakları, bu iki büyük ırmağın taşıyıp yağdığı alüvyonlarla örtülmüştür. Bunlardan Dicle (Hazar gölü - Irak sınırı arasında 523 km, bütünü 1 800 km), Malatya ve Muş ile Van güneyi dağlarının güney yamaçlarından kaynaklarını alır, Diyarbakır - Siirt güneyine kadar birbirine paralel uzanan derin vadilerden geçen hızlı ve gür akışlı birçok büyük çayla beslenir, daha doğuda Hakkâri dağlarının sularını boşaltan Büyük Zap ile büyür. Fırat nehri (Murat kaynağı - Suriye sınırı arasında 1 263 km, bütünü 2 800 km), büyük kollarının yolları boyunca Doğu Anadolu'nun dağ ve ova sıralanışlarını yansıtacak şekilde uzandıkları bir akarsu sistemi gösterir. İki büyük kolu (Karasu, Murat) birçok kesimlerinde doğu - batı doğrultusunda akar, yer yer dirsekler yaparak güneye döner, boğazlardan geçerler. Çok sayıda önemli kollarla beslenen Fırat'ın bu iki ana kolu, Keban kuzeyinde birleşirler. Buradan sonra nehir artık Fırat adını alır, güneye akar. Fırat nehri, türlü kesimlerinde büyük barajlara ve hidroelektrik santrallere yer vermiştir (Keban gibi).

Doğu Anadolu'nun kuzeydoğu bölümünün bir kısım suları Aras ve Kura ırmakları yolu ile Hazar Denizine yönelmiştir. Aras ırmağı (T.'deki boyu 441 km, bütün uzunluğu 920 km), Bingöl dağlarından iner, Pasinler çayını ve daha ileride başka kolları alır, dar ve derin boğazlara girer, buradan sonra kuvvetli Arpaçayını alır, bu çayın kavşağından sonra ırmak daha da büyür ve 150 km

TÜRKİYE : Karusu - Fırat boğazı

TÜRKİYE : Tarihî Göksu köprüsü (Silifke)

kadar bölümünde T. ile Sovyetler Birliği arasında sınır teşkil eder. Kura ırmağı (kaynak - sınır arası 170 km, bütünü 1 100 km, Hazar Denizine dökülmeden önce aşağı kesiminde Aras ile birleşir), kaynağını Göle çevresi dağlarından alır, Ardahan ovasından geçer, daha büyüyerek boğazlara girer, Çıldır suyunu alır, Kurtkale'den ötede sınır dışına çıkar.

Aşağı kesimi T.'de, yukarı kesimi Suriye'de bulunan Asi ırmağı (sınırdan Akdeniz'e kadar uzunluğu 90 km, bütün uzunluğu 380 km), T.'nin Hatay bölgesine girer, batıya dönerek Antakya şehrinden geçer, Akdeniz'e yönelir, Amanos dağları güneyinde Samandağı kasabası yakınında bu denize dökülür. Irmağın önemli kolları Kahramanmaraş taraflarından inen Karasu çayı, Gaziantep taraflarından gelen Afrin, Amik gölünün ayağı olan Küçük Asi ve ayrıca Defne suyudur.

Kapalı havzalar : T. akarsularının bir kısmı da denizlere ulaşamayarak iç bölgelere yönelmişlerdir. Bunlar denize akışı olmayan havzalar veya kapalı havzalardır. Bu türlü bir akış gösteren bölgeler, T. arazisinin beşte birini tutar. Bunların başlıcaları : İç Anadolu kapalı havzaları, Van kapalı havzası, Güneybatı Anadolu Göller Bölgesinin karstik kapalı havzaları. Bunların her birinde ayrı ayrı küçük kapalı alanlar da vardır.

İç Anadolu'dakiler kuraklık yüzünden oluşmuşlardır. Van kapalı havzası, Nemrut volkan dağının pek büyük bir set yaparak eski büyük çukurluğu kapaması ile oluşmuştur. Göller Bölgesi kapalı havzası ise, çöküntüler ve karstik oluşmalar sonucu, yerüstünden çok, yeraltı akışlarına yer vermiş bulunmaları ile doğmuştur. İç Anadolu kapalı havzaları, iklim ve yer şekillerine bağlı olarak, bu geniş bölgede yer yer bölmeler halinde tali kapalı havzalar olarak meydana gelmişlerdir.

Akarsu rejimleri : T. akarsuları için besleniş ve yıl içindeki değişmeler bakımından şöyle bir sınıflama yapmak mümkündür : Akdeniz rejimi, karlı - buzlu dağlar rejimi, Karadeniz rejimi, gür kaynaklı rejim, göl ayağı rejimi, sel rejimliler, karma rejimliler.

Akdeniz rejiminin geniş ölçüde etkisi altındaki akarsular, yağış mevsimine ve kurak mevsime bağlıdırlar. Bun-

lar kışın ve ilkbaharda kabarır, yazın çok çekilirler. Bir kısım ırmakların dağlardan inen yukarı kolları geniş ölçüde kar suları ile de beslenir, kar erimelerine bağlı bir besleniş belirir. İlkbahar sonunda ve yazın karların ve buzların erimeleri ile bu akarsularda kabarmalar olur. Buzların erimesine bağlı beslenmeler, hemen sadece temmuz, ağustos ve eylülde sürer, yılın geri kalan zamanında bunlar donmuş bulunur. Karadeniz ikliminde akarsular, yıl boyunca geniş ölçüde çekilmeler göstermez, oldukça düzenli akarlar. Öyle yerlere yağmurlarla besleniş ile birlikte kar erimeleri sırasında kar suları da katılıyorsa, yazın da seviyeleri normal kalır.

T.'de birçok dereler de vardır ki, bunlar yağmur sularının önemli yeri bulunmakla birlikte, yıl içinde devamlı akmalarında suları bunlara karışan gür kaynakların çok payı vardır. Birçok bölgelerde ve özellikle karstik alanlarda bunlar önemli yer tutar. Böyle dereler, kar suları ile de besleniyorlarsa, daha düzenli akışları olur. Yalnız gür kaynaklarla beslenen dereler de bulunmaktadır. Bu arada göllerin ve baraj göllerinin ayakları durumundaki beslenmelerde de oldukça düzenlilik görülür. Ancak, kısa bir süre içinde birdenbire kabararak coşkun şekilde akan ve çevreyi basan sel rejimli akarsular da memleketimizde çoktur. Bunun için dere ıslahı işleri gerekmiştir. Türlü kollarla beslenen büyük akarsularda çeşitli kaynaklardan beslenmeler olduğu için, bunlar karma rejimli akarsular olarak göz önüne alınırlar.

VI. Yeraltı suları: Yeraltı suları (taban suyu, artezyen yatakları, karstik hidrografya) T.'nin başlıca zenginliklerindendir. Arazinin jeolojik yapısına ve yeryüzü şekillerine göre çeşitli yollardan oluşmuş yeraltı su yataklarımız vardır. T.'de çok çeşitli arazi yapısı bulunduğundan, bu yapılar içinde çeşitli yeraltı suları oluşmuştur.

Geniş vadi tabanlarında ve ovalarda yer yer çapraz yapılı alüvyon tabakalarının su birikebilen bölümlerinde taban suları oluşmuştur ki, bunlar kuyu yatağı olarak da görülürler. Buralarda açılan kuyularda (adi kuyu, keson kuyu) sular birikir, bu sular çeşitli şekilde dışarı çekilir. Buralarda su yatakları (akifer katları) kimi yerde birden çok katlı da olur, kuyu derine kazıldıkça suyu bollaşır. T.'de bu türlü tabaka yapıları çoktur. Böyle yerlerde derece derece artezyen su yatakları da oluşur. Ancak, vadi tabanı yeterince geniş, alüvyon tabakaları kalın değilse, açılan kuyular küçük ölçülü olur, bir veya birkaç eve yetebilir, küçük bahçe sulamaları da yapılabilir. Köy ve kasabalarda böyle kuyular çoktur. Birçok küçük yerleşmelerde içme ve kullanma suyu bu yoldan sağlanır.

Tabakaların düzce veya tekneleşme biçiminde ve değişik geçirimlilikte kat kat bulunduğu yapılarda tabaka suları (basınçlı yeraltı suları) oluşmuştur. Yerüstünden dibe sızan sular, dipte suyun birikebileceği bir tabaka (çakıl, kum, konglomera, kum taşı tabakası) içinde toplanır ki, bunlar geçirimli tabakalardır. Tabaka suları, suyun kolay hareket edebildiği böyle tabakalar içinde toplanır. Bunlar su taşıyan tabakalardır. Bunların altında suyu geçirmeyen tabaka (kil, marn, şist gibi) bulunur. T.'nin birçok yerlerinde her çeşidi ile bulunan bu tekne yapılı tabakalar arasında bir veya birkaç kat su yatağı bulunur ki, bunlar artezyen su yatağıdır. Buralarda derinlere doğru artezyen kuyuları (çok vakit 100 - 200 m ve daha derin) açılmış, bir kasabayı, bir fabrikayı besleyebilecek, sulamada da kullanılabilecek bol su çıkarılmıştır. Bu basınçlı su sisteminde kimi yerde su kendiliğinden dışarı çıkmış, kimi yerde de dışarı çekilme durumu olmuştur. Bu tabakalar, kullanma bölgesinden beslendikleri için, artezyen kuyuları, bulundukları bölgedeki yağış durumuna bağlı olarak ve su bilançosu göz önüne alınarak ölçülü kullanıldıklarında, devamlı olarak su çıkarma gücündedirler. T.'de sayıları gittikçe artmış olarak bunların her çeşidi vardır.

T.'nin çok önemli ve geniş ölçülü yer tutan ve yaygın olan yeraltı sularından bir kısmı da kayalar içindeki sulardır. Yağmurlar ve kar suları kayaların içine ve aralarına da sızar. Ancak, bu sızan suları derinlere götüren yol, alüvyonlu yerlerdeki ve taban sularının, tabaka sularının bulundukları yerlerdeki durumdan farklıdır. Çünkü kayalık olan yerlerde pek sık gözenekler ve çok ince çatlaklar örgüsü yerine, çatlaklar ve geniş yarıklar uzanır. İşte böyle boşluklar içine sular sızar, derinlere süzülür, bu arada kaya yarıkları zamanla mekanik olarak genişlediği gibi, eriyebilen taşlarda suların devamlı eritmesi yüzünden kaya çatlakları iyice büyür, sızma yerine buralarda akmalar bile artar. Çatlak örgülü kayalarda bulunan sular, dibe doğru çok iner, birbirine bağlı yarıklar yoluyla bağlanacak şekilde kaya boşluklarının çoğunu doldurur. T.'de bu tarzdaki yeraltı su oluşumu alanları çoktur.

Bu arada, eriyebilen kayalar içinde yeraltı suları olarak karstik hidrografya gelişmiştir. T.'de kalın kalker tabakaları geniş yer tuttuğundan bu çeşit yeraltı suları da pek yaygındır. Karstik yeraltı suları ve bunlarla beslenen son derece çok sayıdaki gür su kaynakları, T.'nin zenginliklerindendir. Bunlar, çok yerde, kaya boşlukları sularıdır. T.'de kalker tabakalarının bulunduğu her bölgede bunlar oluşmuştur. Küçük ve orta büyüklükteki hidroelektrik santrallerimizden birçoğu sularını böyle karstik kaynaklardan sağlamış oldukları gibi, birçok kasaba ve köylerin su ihtiyaçları da bunlarla karşılanmıştır.

T.'nin her çeşit ekonomi ve yerleşme durumuna geniş ölçüde etki yapan yeraltı suyu faaliyetleri, bulma ve planlama çalışmaları olarak iki safhada yürütülmüştür. Havza, ova ve tek tek sahalarda yapılan hidrojeolojik araştırmalar, jeofizik etütler, sondajlar ve yeraltı sularının rezerv raporlarının hazırlanması bu çalışmalar arasındadır. Hidrojeolojik araştırmalar yoluyla bu alanların tabakaları ve bunlar içindeki su durumu incelenmektedir. Jeofizik etütlerle yeraltı su durumunda belirsiz kalmış durumlar kesin olarak ortaya konulmaktadır. Bütün bu etütlerle de verimli sondajlar yapılması sağlanmaya çalışılmaktadır. Araştırma sondajları ile su veren tabakaların, kayaların cinsi, derinlik ve kalınlıkları, buralardaki su miktarı ve su kalitesi öğrenilmeye uğraşılmaktadır. Bütün bunların sonucu olarak da türlü alanların yeraltı su rezerv raporu düzenlenmektedir. Başlangıçtan bugüne kadar T.'de, yaklaşık 550 000 km^2 lik alanın hidrojeolojik etüdü yapılmıştır. Bu çalışmaları belirtecek şekilde, T.'nin küçük ölçekli bir yeraltı suyu araştırma faaliyetleri haritası DSİ (Devlet Su İşleri) tarafından yayınlanmıştır. Bu küçük haritada etüt yapılan yerlerle bu alanlardaki yeraltı suyu rezervleri gösterilmiştir.

VII. Kaplıca ve maden suları: T., sayıları yüzleri geçen sıcak sulara (kaplıca, ılıca, çermik), içmelere ve maden sularına sahiptir. Çoğunca birbiri yanında ve bol akımlı kaynaklar olarak yüze çıkan bu suların sağlık ve turizm

bakımından büyük değerleri vardır. T.'nin birçok yerlerinde böyle su kaynaklarının bulunuşu, jeolojik oluşmaya (yakın devirlerdeki volkanik faaliyetler, derin kırılmaların oluşması gibi) bağlıdır. T.'de kaplıca ve maden suları çokluk dağlık yerlerde ve volkanik olaylara yer vermiş alanlardadır. Yerin çok derinlerinde nötron ve proton halinde bulunan parçacıklar, rastladıkları madenleri değiştirmiş, onların birçoğunu radyoaktif yapmış, yeryüzünde bulunmayan ve uzun süre duramayan cisimleri oluşturmuşlardır. Yer üstünde olağan olarak rastlanmayan bu cisimleri ancak kaplıca ve maden sularının kaynak yerlerinde bulmak mümkün olur. Böylece, kaplıca suları, yerin üstüne çıktıktan bir süre sonra bu özelliklerini kaybederek normal eriyikler haline geçerler. İşte bu sebeple kaplıca ve maden suları ancak dipten yerin üstüne çıktıkları yerde kullanılırsa faydalı olurlar.

Kaynaklar şeklinde yüze çıkan bu suları, tabiî özelliklerini kaybetmeden bulunduğu yerde kullanmak kaplıca tedavisinin esası olmuştur. Bunun için, bu kaynakların sularının başka sularla karışmamasını, içindeki gazların uçmamasını sağlamak ve su miktarının kaybına meydan vermeden ve sıcaklığını azaltmadan bir araya toplayarak çoğaltmak gerekmiştir. Bütün bu işler kaplıca sularının kaptaj işleridir. Kaplıca tesislerinin bu tabiî sıcak sular üzerine veya pek yakınına kurulması gerekmiştir. T. kaplıca sularının ve maden sularının bir kısmında iyi kaptajlar yapılmıştır (Bursa, Yalova kaplıcaları, Afyon Karahisar maden suyu gibi).

T.'nin kaplıca ve içmeleri, kimyasal birleşim bakımından çok çeşitlilik gösterdiği gibi, radyoaktif özellikleri de dikkati çekmiştir. T.'de her çeşidi ile bikarbonatlı sular, sülfürlüler, sülfatlılar, klorürlüler ve madeni nispeten az sular vardır. Bu sular, yerin çok derinliklerinden geldikleri için sıcaklıkları çoktur (Bursa kaplıcalarının bir kısmı 80°C, bir kısmı 60 - 65°C, Gönen kaplıcası 77°C, Denizli' nin Kızıldere kaplıcası 88°C, Çamaşırlık kaplıca kaynağı 97°C gibi). Bu arada sıcaklıkları 30 - 50°C ve 20 - 30°C olanlar da çoktur. 20°C den aşağı olanlara soğuk kaynaklar denilmektedir. Sıcaklıkları ve akımları mevsimlere göre değişmeyen bu suların bazılarının çok derinlerden geldiği anlaşılmıştır.

T.'de çeşitli hastalıklara (romatizma, nevralji, nevrit, polinevrit, artroz, siyatik, gut, bazı felçler, kadın hastalıkları, bağırsak hastalıkları, nevrasteni, dimağ yorgunluğu, mide, karaciğer, bağırsak, idrar yolu, safra yolu hastalıkları gibi) şifa verici olan büyüklü küçüklü, bir kısmı modern tesislerle dolu, bir kısmı sade ve küçük ölçülü faydalanma yerlerine sahip çok sayıda kaplıca ve içmelerimiz vardır. Hepsi ayrı ayrı değer taşırlar. Bu kaplıcaların en çok ve sık olduğu yerler Batı Anadolu, Samsun ile Adana arasına çekilecek bir hattın her iki yanına düşen birçok kaplıcalar, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki tek tek kaplıca ve içmelerdir.

T.'nin çok sayıdaki kaplıcaları arasında ilk modern termal istasyonu olarak Yalova kaplıcaları vardır. Sayıları çok olan Bursa kaplıcaları (Çekirge semti) da ünlüdür. Afyon Karahisar maden suyu, İnegöl yakınındaki Çitli maden suyu eskiden beri tanınır.

Su ekonomisi ve potansiyeli: T.'de su ve bununla ilgili uygulamalar pek önemli işler arasında yer tutmuştur. Bu arada sulamalar, taşkınlar, seller, drenaj, bataklık ve sazlık kurutmaları, içme ve kullanma suları, sanayi suları, baraj yapımı, sudan enerji üretimi, tortulanma kontrolü, kanalizasyon gibi çok çeşitli ve büyüklü küçüklü işlerin yapılmasının zamanımızdaki teknik yollarla olması gerektiği görülmüştür. Bütün bu konular iki grupta toplanmıştır: Büyük su işleri, küçük su işleri. Büyük su işleri, T. ekonomisinin temel yapısına çok etkili olması bakımından projelerinin hazırlanması, su potansiyeli ve yatırım yönleri ile geniş yer tutmuştur. Su işleri ile belediyeler, İller Bankası, EİE (Elektrik İşleri Etüt İdaresi), Toprak - Su Genel Müdürlüğü, özel kuruluşlar meşgul oldukları gibi DSİ bu konuyu geniş ölçüde ele almıştır.

Bir kısmı yarı kurak bölge olan T.'nin başta gelen işlerinden biri su ekonomisidir. Her çeşit kullanılış yerlerine göre büyük önem taşıyan su, geldiği yere göre şöyle belirtilebilir: Yağış suları, yeraltı suları, yerüstü suları (akarsular, göller, denizler), sıcak sular. Su problemi, çok yönlü ve yaşayışımızın her yanını ilgilendiren pek önemli konular topluluğudur. Bu arada köy içme suları, şehir ve kasaba içme ve kullanma suları, sanayide kullanılan sular insan hayatında geniş ölçüde yer tutmuştur. T.'de köy yerleşmeleri sayısı 36 000 ise de, öteki dağınık yerleşmelerle birlikte bu sayı 65 000'i geçer ki, hepsine kır yerleşmesi denilmektedir. Buralarda yaşayan nüfus 22 milyon kadardır. Bu, T. nüfusunun yarısıdır. Bütün bu köy yerleşmelerinin su ihtiyacı önemli bir iştir. T.'de on binden çok nüfuslu 200 şehir ve kasaba vardır. Burada da sağlık kurallarına uygun (durulma, süzülme, yani filtrasyon, dezenfeksiyon işleri, borularla nakli) içme ve kullanma suyu elde edilmesi gerekmiştir.

Nüfusu artan, yaşama seviyesini yükseltmeye çalışan, sulama işlerine önem veren, sanayii her yönü ile gelişme yoluna giren Türkiye'de harcanması gereken su miktarı durmadan artmaktadır. Bütün su harcamaları ve su ihtiyacı karşısında, tabiatın sağladığı su miktarı, iklim özelliklerine bağlı olarak, sadece belirli değerini göstermektedir. Böylece, su harcama bilançolarında sarf edilmekte bulunan su miktarına karşılık, bir de memleketin mevcut ve saklı su miktarı (T.'nin su potansiyeli) vardır. T.'de türlü yönleri ile gelişmeler sürdükçe yeni sular bulmak, gereken yerlerde su yetersizliğini gidermek, hatta gereken bol suyu sağlamak için türlü çarelere (deniz suyunu tatlılaştırmak, kullanılmış suyu arıtmak gibi) baş vurmak gerekmektedir. Ancak mevcut iklim şartları altında su yedek gücünün ne değerde bulunduğu üzerinde tahminler yapılmaya çalışılmıştır.

Suların ana kaynağı yağışlardır. Bu suların bir kısmı yerüstünde akar, bir bölümü yere sızar, bir kısmı göllerde kalır, bir kısmı kar olarak bir süre yerde durur, bir kısmı buz halinde uzunca bir süre bulunduğu yerde kalır, bir kısmı da bitkiler ve başka canlılar tarafından alıkonulur. Bütün bu sular bir havzanın (yağış alanının) su geliridir. Su bilançosunda kazanç bölümündedir. Buna karşılık, her açık suyun yüzünde buharlaşma olur ve su kaybı belirir. Bu, su gideridir. T.'de yağışlar, türlü bölgelerde farklıdır ve yıllık yağış tutarı 250 mm ile 2 500 mm arasında değişir. Bütün T.'de yıllık ortalama yağış toplamı ise 670 mm değerinde bulunur, buna tekabül eden su potansiyeli 518 milyar m^3/yıl tutar.

T.'nin su elde etme yerleri ile ilgili meselelerini bütün genişliği ile araştırmak üzere T. drenaj sahaları (su

toplama alanları) olarak 26 havzaya ayrılmıştır (Gediz, Kızılırmak, Dicle, Van Gölü havzası gibi).

DSİ'nin yayınladığı T. su potansiyeli haritasında, cetveller şeklinde bu 26 havzadan her birinin şu durumları belirtilmiştir: Drenaj sahası (km^2 olarak), ortalama yıllık su (m^3 olarak), ova arazisi ve sulanabilecek sahalar (hektar olarak), kurulu güç (kw olarak), üretilecek enerji (kwh olarak), yatırım miktarı (TL olarak). Bu havzaların her birinde, ortalama su potansiyeli hesaplanmaya çalışılmıştır. DSİ araştırmalarına göre, T.'nin yıllık yağış ortalaması olan 670 mm ye tekabül eden 518 milyar m^3 lük su potansiyelinin akış durumuna geçen bölümü 214 mm veya 166 milyar m^3 tür. Böylece, yağışlarla yere inen suyun % 68'i buharlaşma ve bitki terlemeleri gibi sebeplerle yerüstü akışı haline geçememektedir. 166 milyar m^3 olarak hesaplanan akarsularımızın tamamını kullanmak, teknik yönden mümkün görülmemekte, tüketici maksatlarla kullanılan miktarı 80 milyar m^3 olarak kabul edilmektedir. Bu miktar sudan faydalanabilmek için, ihtiyaca paralel olarak sularımıza düzen vermek, depolama tesisleri (barajlar) yapmak (300 - 400 kadar) gerekmektedir.

Potansiyel su gücümüz olarak yeraltı sularına gelince, 150 kadar ovada yeraltı su rezervini tespit etmek için yapılan araştırmalar sonucu bu ovaların faydalanılabilir yeraltı suyu toplam rezervinin 7 milyar m^3 ü bulacağı anlaşılmıştır.

VIII. İklim: T., çok çeşitli iklimlerin bulunduğu bir ülkedir. Üç yanının denizlerle çevrili oluşu, çok yerinin yüksek bölgeler halinde bulunuşu, sıra sıra dağların ve ovaların uzanışı T.'de türlü özellikleri olan iklimlerin doğmasına yol açmıştır. Akdeniz kıyı boyunda kış sonunda ağaçlar çiçek açarken Erzurum - Kars bölgesinde kış bütün şiddeti ile hüküm sürer. Antalya çevresinde meyvelerin olgunlaştığı bir sırada, hemen batısındaki Beydağlarında kar örtüleri görülür. Böylece, T. iklimleri, yeryüzü şekillerine, denizlere, dağların uzanışına bağlı olarak, sanki bir mozaik görünüşünde iklim bölgeleri ve bölgecikleri ile doludur. Tarım ve hayvancılık, çeşitli planlamalar, ulaştırma ve yerleştirme, sulama ve su ekonomisi ile ilgili işler iklime bağlıdırlar.

İklimi oluşturan unsurların (sıcaklık, yağış, basınç ve rüzgârlar) uzun yılların rasatlarına dayanılarak T.'nin ana iklim bölgeleri belirlenmiştir. Bu bölümlemede kenar bölgeler ve iç bölgeler farklı özellikler gösterdiği gibi, Karadeniz ve Akdeniz bölgeleri arasında da fark vardır. T., ılıman iklim kuşağının kuzey yarımküredeki bir bölümüne ve yaklaşık olarak ortalarına rastlar. Böyle bir yerde bulunan Türkiye'de şu ana iklim bölgeleri ayırt edilir: 1. Karadeniz iklimi (bunun da doğu, orta ve batı kesimleri ve Karadeniz ardı bölgesi vardır), 2. Akdeniz iklimi (bunun da asıl Akdeniz iklimi, Akdeniz yakını dağ iklimi, Marmara iklimi vardır), 3. İç bölge iklimleri (bunun da asıl iç bölge iklimi, Iç Batı Anadolu iklimi, Göller Bölgesi iklimi, Güneydoğu Anadolu iklimi vardır), 4. Doğu Anadolu iklimleri (bunun da Erzurum - Kars yayla iklimi, Van bölgesi iklimi, Yukarı Fırat, Orta ve Aşağı Murat iklimi, Hakkâri dağlık bölgesi iklimi vardır).

a. *Karadeniz iklimi:* Burası T.'nin her mevsimi yağışlı iklim bölgesidir. Kıyı boyunun yüksek dağlarına yağış daha bol düşer. Bölgenin doğu kesiminde yıllık yağış 2 000 - 2 500 mm yi bulduğu gibi, orta kesiminde 800 - 1 000 mm, batı kesiminde 1 000 - 1 200 mm dir. Buralara bol yağışları gezici minimumlar getirir. Sıcaklık şartları, deniz iklimi özelliğindedir. Kıyıya yakın yerlerde donma olayı pek azdır. Daha gerilerde ve oldukça içerlerde orta derecede donlar olur, toprağa 5 - 10 cm işleyebilir. Yükseklere çıkıldıkça kar yağışları artar. Bu iklim bölgesinin hemen güneyinde uzanan ve içerisine Bolu, Kastamonu, Çorum, Amasya, Tokat taraflarını alan yerleri Karadeniz iç bölgesidir. Burası İç Anadolu iklimine geçiş alanındadır. Burada bol yağış mevsimi ilkbahar sonlarına kaymış, yaz ortalarında kurakça bir süre belirmiştir.

b. *Akdeniz iklimi:* Bu iklimde yıllık yağış yüksek (yerine göre 800 - 1 200 mm) ise de, uzun yaz kurakları vardır. Enlem bakımından daha güneyde olduğundan sıcaklık çok, kışlar ılımandır. Sıcaklık durumuna ve yaz kuraklıklarına göre birbirinden farklı üç ana tip vardır: Kıyı boyunda ve denizden az yüksekteki asıl Akdeniz iklimi, Akdeniz yakınındaki yüksek dağların iklimi ve Marmara iklimi. Asıl Akdeniz iklimi, fazla yaz sıcaklarının hüküm sürdüğü (tropikal bölgelerin sıcaklığı olarak 40°C nin üstünde sıcak günler olur), kıyıdan birkaç yüz m (kimi yerde 600 - 700 m ye kadar) yüksekliğe kadar olan kıyı şerididir. Bu kıyı şeridindeki alçak yerlerde, Hatay'ın Yayladağı'ndan İzmir'in Karaburnu'na kadar don olayı hemen hemen yok denilecek kadar azdır. Bunun hemen yukarısında hafif donmalar olur. Toprağa birkaç cm işleyebilir. Daha yükseklerde orta derecede don olur, toprağa 5 - 15 cm işler. Kış mevsimi Akdeniz boyunda, Ege'den daha ılık geçer, özellikle ilkbahardan güz ortalarına kadar 6 - 7 ay çok buharlaşma olur. Bu iklimde hava çok zaman açıktır. Uzun (3 - 4 ay) yaz kuraklığı vardır. Kış geç başlar, ılık geçer. Yağış mevsimi de kıştır. Bol yağmurlar güz aylarında başlar, ilkbahara kadar sürer. Ege ovaları da bu iklime girer.

Hemen gerideki yüksek dağlarda yüksekliğe çıkıldıkça artan serin, hatta soğuk bir iklim özelliği belirir. Buraları da kışın bol yağış alır. Ancak, bu yağışlar çokluk kar şeklinde olur. Kar kalınlığı 50 - 100 cm yi bulur, kar örtüsü yılın uzun bir süresince yerde kaldığı gibi, yazın da erimemiş olanları yer yer toprağı örter. Bu dağlar, T.'nin en bol yağış alan yerlerindendir. Bu dağlık yerlerde bunaltıcı yaz sıcakları kalmamış, mevsimin kuraklığı hafiflemiştir. Buraları kıyı boyunda oturanların yazın çok aradığı serin ve nemlice, ormanlık yaylalar olmuştur (Çamlıyayla ve daha birçokları gibi). Bu Akdeniz yakını dağ iklimi, kurak İç Anadolu'dan da iyice farklıdır.

Marmara iklimi ise, bazı yönleri ile Akdeniz iklimi karakterini, bazı yönleri ile de Karadeniz iklim özelliğini gösterir. Bu bölgede, asıl Akdeniz ve Ege iklimine göre daha sık değişen hava durumları vardır. Burada normal kar yağışları vardır. Don olayı, asıl Akdeniz iklimine göre daha sıktır. Yaz kuraklığı burada da var ise de, nispeten hafiftir. Bu yönü ile her mevsimi yağışlı Karadeniz iklimini andırır. Sıcaklık Akdeniz iklimine göre daha az olduğundan, buharlaşma da çok şiddetli değildir. Hava sık sık kapalı olur, nispî nemlilik çokçadır. Çok sis belirir.

c. *İç bölge iklimleri:* Bunların esas özellikleri yarı kurak olmalarıdır. Yağış rejimi, Akdeniz'inkini andırırsa da, bol yağışlar ilkbahardadır ve yağış miktarı azdır (İç Anadolu'da 300 - 350 mm, İç Batı Anadolu'da 450 - 550 mm, Göller Bölgesinde 450 - 600 mm, Güneydoğu Anadolu'da

450 - 700 mm). İç bölgelerde yağışların az olması, kenar bölgelere göre yarıya, hatta yerine göre üçte bire inmesi, çevrede uzanan sıra dağların bulunuşundandır. Ancak, batı yanı nispeten açık olduğundan bu yönden gelen hava kütleleri ve dolayısıyla gezici minimumlar yoluyla buralara ve daha ilerilere yağışlı havalar sokulabilmektedir. Bütün bu iç bölgelerde sıcak ve kurak yaz mevsimine karşılık, aylarca süren soğuk kış mevsimi vardır.

Asıl İç Anadolu iklimi T.'nin en az yağışlı yerlerini içine alır (bazı yıllarda 250 mm ye kadar), en belirgin özelliğini Tuz Gölü yöresinde bulur. Tam bir bozkır iklimi olarak yazlar sıcak ve kurak geçer, bolca yağışlar ilkbaharda yağar. Bu gölün çevresinden kenarlara doğru uzaklaşıldıkça bu iklimin özelliği hafifler. Bu bölgede şiddetli donmalar olur (yılda 100 - 125 gün), don toprağa 30 - 50 cm kadar işleyebilir.

İç Batı Anadolu ikliminin içine Uşak taraflarından Kütahya ve Afyon'a kadar olan yerler girer. Burası dağlık tepelik (800 - 1 000 m), Marmara ve Ege denizlerinden 100 - 200 km içeridedir. Burası kıyı Ege ve Marmara bölgelerine göre daha az yağış alır, Iç Anadolu'ya göre daha yağışlıdır. İç Anadolu'ya göre donlu günler sayısı ve donma şiddeti daha azdır.

Göller Bölgesi, Antalya kıyı bölgesinin kuzeyine düşen bir iç bölgedir (ortalama 950 - 1 100 m, 1 500 - 2 000 m yüksekliğinde dağlar). Burada hem Iç Batı Anadolu'yu, hem de Akdeniz iklimini andıran (kış yağışları) bir durum vardır. Yaz kuraklığı ise Akdeniz iklimine göre biraz hafiftir. Böylece, Göller Bölgesi iklimi, bunların bir karışımı ve İç Anadolu'ya bir geçiş özelliğindedir. Donlu günler sayısı (60 - 70) bakımından İç Anadolu'dan az, donma şiddeti bakımından daha hafiftir.

Bir iç bölge olarak Güneydoğu Anadolu, kısmen Akdeniz etkisi altında bulunan, kısmen güneyde sınırlarımız dışındaki çöl ikliminin etkisi altında kalan bir özellik gösterir. Bölgenin önemli bir kısmına Akdeniz üzerinden gelen nemli hava kütleleri uzanır (denizden 110 km içerideki Gaziantep'in yıllık yağışı 560 mm, 250 km içerideki Urfa'da 470 mm, 480 km içerideki Nusaybin'de 460 mm). Ancak, dağlık ve yüksek yerlerde yağış daha çok olur. Bölgede yaz kurakları iyice belli olup süresi uzundur (4 - 5 ay). Hava çok vakit açık, nemlilik azdır. Yazlar çok sıcak (30 - 35°, hatta zaman zaman 40°C den çok), buharlaşma o nispette fazladır. Kış mevsimi, İç Anadolu'ya göre daha az soğuk geçer, donma olayı orta şiddette olur, don toprağa 5 - 15 cm kadar işleyebilir. İç Anadolu'ya göre daha çok yağışlı olmasına rağmen, fazla sıcakların doğurduğu şiddetli buharlaşmalara bağlı olarak, bu miktarına rağmen İç Anadolu kadar kurak özellik gösterir.

d. *Doğu Anadolu iklimleri :* Burası denizlerden uzak, deniz etkilerine karşı dağlarla çok yerinde kapalı, yüksek bir bölge olduğundan, çok karasal iklim özellikleri gösterir. Burada sıcaklık oynamaları çok ve şiddetlidir. Kars yaylalarında kış ile yaz ortalamaları arasındaki sıcaklık oynaması 25 - 30°C dir. Bölge karlı (kar ile örtülü gün sayısı yaylalarda 100 - 120), donlu günler fazla (yaylalarda 150 - 180 gün), çok soğuk (kış aylarında — 10°C ve daha soğuk günler sayısı çok, sıcaklığın çok düşmesi halinde — 20°C den aşağı düşen sıcaklıklar fazla, bazı hallerde ve günlerde — 40°C ve daha aşağı), kışlar uzun (yılın yarısı veya bazı yerlerde 7 - 8 ay kış) dur.

Ancak, Doğu Anadolu çok geniş, farklı bölümleri ve iklimleri bulunan bir bölgedir. Öyle ki bahçe tarımının yapılabilmesi için gerekli iklim şartlarının hemen hemen bulunmadığı yerlerle (Erzurum - Kars yaylaları gibi) bahçeciliği Ege bölgesini andıracak kadar çeşitlilik ve zenginlik gösteren bölümleri (Elazığ, Malatya çevreleri gibi), Çukurova pamuk tarlalarını hatırlatacak yerleri (Iğdır, Elazığ ...) bulunan pek geniş bir bölgedir. İklim bakımından burada, türlü derecelerden birbirine göre farklılık gösteren şu dört bölge ayırt edilebilir :

Erzurum - Kars yayla iklimi : Yüksek düzlüklerin (1 800-2 000 m) çok yer tuttuğu bir iklim bölgesi olarak özellikleri şudur : Çok soğuk, sert ve uzun (7 - 8 ay) kışlar, don olayı çok ve şiddetli, toprağa işlemesi 40 - 60 cm, karlı ve donlu günler sayısı çok (160), yazları serin. Çok vakit taze otluk ve çayırlıkları çoktur. Buharlaşma az olduğundan yıllık yağış (500 - 550 mm) yeter derecede etkilidir. Sıcaklığın — 40°C den aşağı düştüğü günler vardır. Yağmurlu mevsim ilkbahardır. Yaz ve güz aylarında da yağış olur.

Van bölgesi iklimi : Van Gölü ve çevresini içine alan bu iklim bölgesinde yağış orta derecededir. Her ay yağış varsa da, temmuz, ağustos ve eylülde kurakça bir süre bulunmaktadır. Az da olsa gölün etkisi ile kuzeydeki sert iklime göre biraz daha yumuşaktır (don olan günler sayısı 130).

Hakkâri dağlık bölgesi iklimi : Bol yağışlı (800 - 1 200 mm) ve çokluk kar yağışlı (Hakkâri'de kar kalınlığı 1 m yi, dağlarda 2 m yi bulur). Yağışlar güz ortalarında başlar, ilkbahara kadar yağar. Temmuz, ağustos ve eylül kuraktır. Yaz ayları ve eylül sıcak geçer. Dağlık yerler ve yaylalar serindir. Bu bölge dağlarında T.'nin en büyük buzulları ve geniş yerler tutan kalıcı kar alanları vardır.

Yukarı Fırat - Orta ve Aşağı Murat bölgesi iklimi : Yüksekliği 1 000 - 1 200 m olan ovaların ve 1 500 - 2 000 m lik dağların bulunduğu bu bölge, Erzurum - Kars bölgesine göre daha sıcak, Güneydoğu Anadolu'ya göre daha serindir. Bu, ikisi arasında bir geçiş özelliği gösterir. Kışlar nispeten kısa sürer, fakat sert geçer, oldukça şiddetli donlar olur. Yazlar ise kurak ve sıcaktır. Kışın yağış çoğunca kar şeklindedir. Çok vakit kar yağdıktan kısa bir süre sonra erimeye başlar. Kış ve ilkbahar kapalı, yağmurlu ve sislidir. Yıllık yağış tutarı 400 - 450 mm dir.

Hava rasatları : T.'de meteorolojik rasatlar 1925'ten sonra gelişmiş (1 790 rasat istasyonu), Devlet Meteoroloji İdaresi (DMİ)'nin geniş ölçüde çalışmaları ile çeşitli hava rasatları yapılmış, günümüzde T. iklimi üzerine esaslı bilgiler elde etmek mümkün olmuştur. Bu çalışmalar klimatolojik rasatlar (380 istasyon), mikro-klimatolojik rasatlar (650 istasyon), sinoptik rasatlar (55 istasyon), atmosferin yüksek katlarındaki hava kütleleri hareketini ve bunların özelliklerini tahmin etmeye yarayan aerolojik rasatlar (15 istasyon) olarak yapılır. Ayrıca, yağış rasatları yapılan istasyonlar (690) bulunmaktadır. Bütün bu rasatlara dayanılarak Meteoroloji Genel Müdürlüğünce çeşitli yayınlar yapılmıştır.

T.'de hava tahminlerinin ve sinoptik haritaların önemi çok artmıştır. T. ve yakın ülkelere uzanan bu haritalarda sıcak ve soğuk hava kütlelerinin yer değiştirmeleri ve bu kütleler arasındaki sınır yüzeyinin yer ile ara kesiti olan cepheler çizilerek gösterilmekte, günlük televizyon ve radyo

yayınlarında duyurulmaktadır. Kısa süreli tahminlerde büyük isabet olmaktadır.

Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğünün gittikçe gelişen ve modern alet ve cihazlarla donatılmış bulunan rasat alanlarındaki çalışmaları, dünyada önemli yerini almış, bu arada uydularla uzaktan algılama sistemi ve tarımsal afetlere uygulanması üzerinde de durulmuştur.

IX. Bitki topluluğu ve örtüsü : T., dünyanın en geniş alanlı flora âlemi olan Holarktis içinde ve Akdeniz, Ön Asya, Avrupa flora bölgelerinin birbiriyle karşılaştığı bir yerdedir. Akdeniz bitki topluluğu bölgesinde, çokluk ılımlı kışlara, sıcak ve kurak yazlara dayanıklı bitkiler toplanmıştır. Burada kışın yapraklarını dökmeden hep yeşil kalan bitkiler üreyebilmiştir. Fakat bu bitkiler, yaz kuraklıklarına dayanabilmek için, kalın ve meşin gibi sert, üstü tüylü yaprakları, uzun kökleri bulunan bir biçim almışlardır. Bu sebeple burada sert yapraklı ağaç ormanları ve maki ağaç toplulukları yer tutmuştur. Bu bölgenin dağlık kesiminde kara çam ve köknar cinsleri vardır.

Güney Anadolu'da Akdeniz flora bölgesinin birçok bitkileri yetişir. Bu arada deniz kıyısından birkaç yüz m yüksekliğe kadar maki bitki topluluğu yer almıştır. Akdeniz'den Marmara'ya uzandıkça buradaki ağaç ve ağaççıklar arasına yapraklarını döken ağaçlar da karışmış bulunur. Yüksekçe yerlerde meşeler ve çamlar önemli yer tutar. Akdeniz bölgesinde yetişen kültür bitkileri arasında en yaygın olanları zeytin ve turunçgillerdir.

Bu bölgede yetişen amber ağacı dünyanın sadece birkaç yerinde yetişenlerden biridir ki, Muğla ilinde bulunmaktadır. Ege bölgesinde Samsun dağı, T.'nin en zengin bitki topluluğunu verir.

Kuzey Anadolu kıyı bölgeleri, gür ve çeşitli bir bitki topluluğuna ve bitki örtüsüne sahiptir. Doğu Karadeniz bölümünde kıyı boyunca "kolşik flora" oluşmuştur ki, burası T.'nin çay bölgesidir. Buradaki önemli bir bitki de fındık ağacıdır. Türk fındığı dünyada ünlüdür (dünya ürününün % 65'ini verir). T.'nin bitki potansiyelinin pek önemli bölgelerinden biri burasıdır.

Karadeniz kıyı bölgesinin gerisindeki dağların yamaçlarında yerine göre geniş yapraklı ağaçlarla araya karışmış çamlar, daha yukarılarda çeşitli iğne yapraklılardan oluşmuş gür ormanlar bulunur.

T.'nin iç bölgelerinde step flora bölgesi geniş yer tutar. Buradaki bitkiler kurakçıldırlar. Bozkırlar buralarda ya kendiliğinden oluşmuş (Tuz Gölü çevresi gibi) veya sonradan ormanlardan yoksun kalarak bozkırlaşmışlardır. En geniş alanları İç Anadolu'dadır. Bundan sonra da Güneydoğu Anadolu bozkırları, Doğu Anadolu bozkırları gelir. Bu bozkırların çok yeri tarla ve mera olarak değerlendirilmiştir.

T.'de ağaç topluluklarından oluşmuş bitki örtüleri de önemli yer tutar. Çeşitli derecelerden büyümüş, gür ve korunmuş veya bozulmuş bulunan ağaç formasyonları, orman adı altında toplanır (T. yüzölçümünün % 13,7'si). Ormanların çoğu ya çam soylarının üstün yer tuttuğu iğne yapraklı ormanlar, ya geniş yapraklı ağaçların bulunduğu yapraklı ormanlar ya da bunların birbirine yakın değerde bulunduğu karma ormanlardır.

Karadeniz bölgesi ormanları, T. ormanlarının üçte birini kendinde toplamıştır. Denize bakan dağ yamaçlarında gür ve iyi ormanlar vardır. Bunlar doğu kesiminde 50 km, batı kesiminde 120 km içerilere sokulur. Hâkim orman tipi 1 200 m yüksekliğe kadar geniş yapraklı ağaçlardan ve aralarında iğne yapraklılardan oluşmuş ormanlardır. Karadeniz kıyı bölgesi yapraklı ormanları, işletme yönünden koruluk, baltalık ormanlar ve koru ormanlarıdır. 1 200 m den yükseklerde iğne yapraklılar çok yer tutar. Bu ormanlar, bölge ihtiyacını karşıladığı gibi, başka yerler için gereken keresteleri de karşılarlar.

Batı Anadolu ormanları Marmara çevresinin özellikle Anadolu yakasında ve Ege bölgesi dağlık yerlerindedir. T. ormanlarının % 30 kadarı buralardadır. Bu ormanların yarıdan çoğu iyi orman, geri kalanı baltalıktır. Bu ormanlar da işletilir, kereste elde edilir.

Akdeniz bölgesi ormanları, Dalaman ırmağı boyundan İskenderun ötelerine kadar uzanan dağları kaplar. 120 km kadar içerilere sokulurlar. Esas ağaç cinsleri çamlar olan bu ormanlar, T. ormanlarının % 19'unu tutar. Kıyı boyunca maki şeridi ve bunun hemen üstünde geniş yapraklı ormanlar uzanır. İğne yapraklılar ise, bu bölgenin birçok yerlerinde maki kuşağından, hatta kimi yerde kıyıdan başlar, 2 000 m ye kadar çıkarlar. Akdeniz kıyı bölgesi ormanlarının % 80'i iyi korunmuştur. Orman ürünleri başka yerlere de gönderilir.

Akdeniz bölgesinin bu kıyı boyu dağlık yerlerinden içerilere uzanan bölümlerinde Akdeniz ardı ormanları uzanır. T. ormanlarının % 9 kadarı buradadır. Ancak, bunlar hem seyrek hem de dağınıktırlar. En çok meşe ağaçları yer tutar. Bu dağınık ormanların dörtte üçü iyi ormandır.

İç bölgelerde yer yer iyi ormanlar varsa da, orman oranı azdır (ancak % 8 kadar). Doğu Anadolu'nun yüksek yerleri çok, soğukları şiddetli olduğundan burada orman da azdır. Bu bölgede eski ormanlar da tahribe uğramıştır. İç Anadolu, ormanca en yoksul bölgemizdir. Yağış yetersizliği ve uzun yaz kurakları burada ağaç yetişmesini zorlaştırmıştır. Burada sadece Akdağ ormanları geniş yerler kaplar.

T. ormanlarına çok önem vermek, büyük titizlikle onları korumak, ağaçlandırma işlerine de yer vermek gibi çalışmaları kendinde toplayan orman teşkilâtı 1868'de orman idaresi halinde kurulmuş, bu idare 1931'e kadar çeşitli nezaret ve bakanlıklara bağlanmıştır. 1937'de Orman Genel Müdürlüğü kurulmuş, 1969'da Orman Bakanlığı ve 1980'de Gıda, Tarım ve Ormancılık Bakanlığı bu yolda faaliyet göstermiştir (bk. DEVLET ORMANCILIĞI).

TÜRKİYE : Atatürk heykeli (Samsun)

İl no	İlin adı	Yüzölçümü km^2	Nüfusu (1980)	1976 verilerine göre		
				İlçe sayısı	Bucak sayısı	Köy sayısı
01	Adana	17 253	1 485 743	12	16	721
02	Adıyaman	7 614	367 595	6	16	337
03	Afyon	14 230	597 516	10	10	448
04	Ağrı	11 376	368 009	7	7	557
05	Amasya	5 520	341 287	5	12	347
06	Ankara	30 715	2 854 689	20	27	1 139
07	Antalya	20 591	748 706	11	22	600
08	Artvin	7 436	228 997	6	14	297
09	Aydın	8 007	625 488	11	17	479
10	Balıkesir	14 292	853 177	16	31	912
11	Bilecik	4 307	147 001	5	5	253
12	Bingöl	8 125	228 702	4	12	313
13	Bitlis	6 707	257 908	5	13	269
14	Bolu	11 051	471 751	9	9	782
15	Burdur	6 887	235 009	5	7	193
16	Bursa	11 043	1 148 492	10	13	739
17	Çanakkale	9 737	391 568	11	21	573
18	Çankırı	8 454	258 436	9	6	468
19	Çorum	12 820	571 831	8	7	748
20	Denizli	11 868	603 338	10	10	404
21	Diyarbakır	15 355	778 150	11	14	684
22	Edirne	6 276	363 286	7	11	256
23	Elazığ	9 153	440 808	7	15	580
24	Erzincan	11 903	282 022	6	18	561
25	Erzurum	25 066	801 809	13	22	1 040
26	Eskişehir	13 652	543 802	6	8	396
27	Gaziantep	7 642	808 697	6	8	588
28	Giresun	6 934	480 083	9	8	498
29	Gümüşhane	10 227	275 191	4	7	502
30	Hakkâri	9 521	155 463	5	6	141
31	Hatay	5 403	856 271	8	16	369
32	Isparta	8 933	350 116	9	6	178
33	İçel	15 853	843 931	6	14	540
34	Istanbul	5 712	4 741 890	19	13	261
35	Izmir	11 973	1 976 763	18	26	655
36	Kars	18 557	700 238	14	14	776
37	Kastamonu	13 108	450 946	12	11	1 075
38	Kayseri	16 917	778 383	10	14	462
39	Kırklareli	6 550	283 408	7	9	184
40	Kırşehir	6 570	240 497	3	5	252
41	Kocaeli	3 626	596 899	4	10	251
42	Konya	47 420	1 562 139	17	43	866
43	Kütahya	11 875	497 089	6	7	591
44	Malatya	12 313	606 996	8	15	497
45	Manisa	13 810	941 941	12	15	775
46	Kahramanmaraş	14 327	738 032	6	9	484
47	Mardin	12 760	564 967	11	12	714
48	Muğla	13 338	438 145	8	17	397
49	Muş	8 196	302 406	3	11	370
50	Nevşehir	5 467	256 933	6	5	150
51	Niğde	14 294	512 071	5	11	276
52	Ordu	6 001	713 535	10	8	511
53	Rize	3 920	361 258	7	8	310
54	Sakarya	4 817	548 747	6	10	470
55	Samsun	9 579	1 008 113	8	12	859
56	Siirt	11 003	445 483	10	16	497

İl no	İlin adı	Yüzölçümü km²	Nüfusu (1980)	1976 verilerine göre		
				İlçe sayısı	Bucak sayısı	Köy sayısı
57	Sinop	5 862	276 242	6	6	425
58	Sivas	28 488	750 144	11	32	1 268
59	Tekirdağ	6 218	360 742	7	11	275
60	Tokat	9 958	624 508	7	13	661
61	Trabzon	4 685	731 045	10	13	552
62	Tunceli	7 774	157 974	7	20	434
63	Urfa	18 584	602 736	8	21	689
64	Uşak	5 341	247 224	5	1	250
65	Van	19 069	468 646	7	14	565
66	Yozgat	14 123	504 433	8	11	617
67	Zonguldak	8 629	954 512	9	16	764

X. Mülkî idare bölümleri : T., merkez idare kuruluşu bakımından coğrafî durumuna, iktisadî şartlara ve kamu hizmetlerinin gereklerine göre illere, iller ilçe, bucak, köy gibi kademeli bölümlere ayrılmıştır. İllerin idaresi, yetki genişliği esasına dayanır. 1976 verilerine göre, T.'de 67 il, 572 ilçe, 887 bucak vardır. Çeşitli uygulamalarda (bu arada trafikte) yeri olan il numaraları vardır. Söz gelişi, Ankara 06, İstanbul 34, Malatya 44, Zonguldak 67 gibi. Çeşitli sayımlar da il adları sıralamalarına göre yapılmış, bir kısmında ilçeler de yer tutmuştur. Bunun için burada bu il sıralamasını vermek, ilin numarası, adı, yüzölçümü, nüfusu, ilçe, bucak ve köy sayısını göstermek faydalı olacaktır.

Bu cetvelde görülür ki, T.'nin 20 bin km² den daha geniş 6 ili, sırasıyla Konya (47 420 km² ile başta), Ankara, Sivas, Erzurum, Van ve Antalya'dır. Yüzölçümü 10 - 20 bin km² olan ikinci derecede geniş iller ise sırasıyla Urfa, Kars, Adana, Kayseri, İçel, Diyarbakır, Niğde, Afyon, Manisa, Kahramanmaraş, Yozgat, Muğla, Eskişehir, Kastamonu, Mardin, Çorum, Denizli, Erzincan, İzmir, Kütahya, Bolu, Bursa, Siirt, Gümüşhane'dir. Yüzölçümü en küçük olan (5 000 km² den az) beş ilimiz ise Rize, Sakarya, Trabzon, Kocaeli ve Bilecik'tir.

Nüfusu 1 milyonun üstünde olan illerimiz ise sırasıyla İstanbul, Ankara, İzmir, Konya, Adana ve Bursa'dır. Her bir ilin ilçe sayısı, çoğunca 5 - 10, 13 ilimizde bundan yukarı, 4 ilde 4 - 5'tir. Nüfus yoğunluğu bakımından T. ortalamasının üstünde bulunan illerimiz sırasıyla başta İstanbul olmak üzere, Trabzon, İzmir, Hatay, Kocaeli, Ordu, Sakarya, Zonguldak, Samsun, Gaziantep, Bursa, Rize, Ankara, Adana, Aydın, Giresun, Manisa, Amasya, Balıkesir ve Edirne'dir. Nüfus yoğunluğu en az olan 7 ilimiz de sırasıyla şunlardır : Hakkâri, Van, Tunceli, Erzincan, Sivas, Gümüşhane ve Bingöl.

TÜRKİYE : Konya'dan bir görünüş

TÜRKİYE : Ulu Cami (Divriği)

Mülkî idarenin tarihçesi : Osmanlı devletinin kuruluşu ile Osman Gazi, beyliğine katmış bulunduğu şehirleri idare etmek üzere ümera'dan (beğ'lerden) bazılarını bu şehirlere bey olarak tayin etmeye başlamıştır. Böylece devletin ilk taşra teşkilâtı kurulmuştur. Fethedilen yerlerde Osmanlı ülkesi genişleyince devletin mülkî idare teşkilâtının esasını oluşturan sancaklar ve Rumeli'nin fethinden sonra da Anadolu ve Rumeli birer eyalet haline getirilerek eyaletler teşkilâtı kurulmuş, birincisinin idaresi sancak beylerine, ikincisinin idaresi beylerbeylerine verilmiştir. Beylerbeyi, mülkî kuruluş bölgesinde padişahı temsil ediyor, sadrazamın yetkilerine sahip bulunuyordu. Kanunî Sultan Süleyman zamanında imparatorluk 24 eyalet ve 377 sancağa ayrılmıştı. III. Selim zamanında Meclis-i Meşveret kurulması ile girişilen ıslahat hareketine II. Mahmud zamanında idarî alanda devam edilmiş, kuvvetli bir merkeziyet sistemine geçilmiştir. 1836'da dahiliye nezareti kurulmuştur. Bu devirde taşra teşkilâtı eyalet, liva ve kazaya bölünerek üç kademeli idare kurulmuştur. Bu devrin yıllığına göre, Osmanlı İmparatorluğu 39 eyalet ve 76 livaya ayrılmıştır. Arada geçen birtakım değişikliklerden sonra, 1864 tarihli Vilâyet Nizamnamesine göre, dört kademeli olarak yeniden düzenlenmiştir. 1870 İdare-i Umumiye-i Vilâyat Nizamnamesi'ne göre vilâyetler livalara, livalar kazalara, kazalar nahiyelere, nahiyeler köylere bölünüyor idi. Bu bölümlerin başındaki vali, muta-

TÜRKİYE : Depremden sonra yeniden kurulan Gediz kasabası

sarrıf, kaymakam ve nahiye müdürlerinin görev ve yetkileri açıklanmıştı.

1876 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ve bunun değişik şekli olan 1908 Teşkilât-ı Esasiye Kanununda vilâyet, liva ve kazalardan söz edilmiş, böylece üç kademeli idarî bölümler bir Anayasa teşekkülü olarak kabul olunmuştur. II. Meşrutiyetten sonra vilâyetler idaresinin düzenlenmesi konusunda 1913'te kabul edilen esaslarla vilâyetlerin livalara, livaların kazalara, kazaların nahiyelere ve nahiyelerin köylere bölünmesi kabul edilmiş idi. Ankara'da kurulan hükümet, taşra teşkilâtını böyle devir almıştı.

Kurtuluş Savaşı içinde kabul edilen 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile taşra teşkilâtı vilâyet, kaza, nahiye olarak üç kademe halinde düzenlenmiştir. Bu sırada misak-ı millî sınırları içinde 15 vilâyet, 19 müstakil liva, 34 mülhak liva, 302 kaza, 679 nahiye vardı. 1924'te, T.' nin coğrafî durum ve ekonomik ilişkileri bakımından vilâyetlere, vilâyetlerin kazalara, kazaların nahiyelere ayrılacağı esası yeniden kabul edilmiştir. 1927 nüfus sayımında 63 vilâyet bulunmakta, bunlar arasında Aksaray, Bayazıt, Cebelibereket, Şebin Karahisar vilâyetleri de yer tutmakta idi. 1929'da yürürlüğe giren 1426 sayılı Vilâyet İdaresi Kanununa göre, idarî taksimat üç kademeli esasa göre düzenlenmiş, valinin vilâyet umumî idaresinin reisi ve mercii olduğu vilâyette devletin ve her bakanlığın temsilcisi belirtilmiştir. Bu sırada T.' de 63 il, 338 ilçe, 750 bucak var iken, türlü ihtiyaçlar karşısında il, ilçe, bucak sayılarında bazı değişiklikler olmuştur. 1933 yılında 57 il, 351 ilçe, 876 bucak vardı. 1947'de 63 il, 419 ilçe, 939 bucak bulunmakta idi. Bu arada 1935'te Tunceli, 1936'da Bingöl, 1939' da Hatay, 1953'te Uşak, 1954'te Adıyaman, Nevşehir, Sakarya illeri kurulmuştur.

1961 Anayasasındaki T. Merkezî İdare Kuruluşu bakımından coğrafî durumu, iktisadî şartları ve kamu hizmetlerinin gereklerine göre illere, illerin de öteki kademelere ayrılacağını belirten hükmü karşısında, 469 sayılı kanun ile İl İdaresi Kanununda değişiklik yapılarak Anayasa'nın getirdiği esaslar içinde illerin ilçelere, ilçelerin bucaklara ayrılacağı kabul edilmiştir. Son değişikliklerle T. 67 il, 572 ilçe, 887 bucağa ayrılmıştır.

TÜRKİYE : Ulus Meydanı (Ankara)

XI. Türkiye'de nüfus : T.'nin nüfusu 1980 sayımına göre 44 736 957'dir. 1927'de ise 13 650 000 idi. 1980'de km² başına nüfus yoğunluğu 58 olmuştur. 1927'de ise 18 idi. Geçen 53 yıl içinde T. nüfusu 3,5 kat artmış, nüfus yoğunluğunun artışı da 3,2'den çok olmuştur. 1980 sayımına göre, yıllık artış % 2,28 kadardır. Bu artışa göre T. nüfusu yılda bir milyon kişi artmıştır. Böyle bir artış göz önünde tutulursa, T. nüfusu 1985'te 50 milyonu bulacak, 1990'da 55, 1995'te 60 milyonu geçecek, 2000 yılında 65 milyonu aşmış bulunacaktır. Bu duruma göre, nüfus yoğunluğu km² ye 80 kişiyi geçecektir. Bu sayı günümüzde oldukça kalabalık nüfuslu yerlerimize eşit değerdedir.

T.'de ekonomik temelin tarıma dayanması sebebi ile nüfusun yarıdan çoğu köyde yaşar. 1980 sayımına göre, köylü nüfus 25 091 950, şehirli nüfus 19 645 007'dir. Buna göre, T. nüfusunun % 56.1'i köyde, % 43.9'u şehirlerde yaşamaktadır. Hızlı şehirleşmeler göz önüne alınırsa, bu değerler yarı yarıya bir duruma gelebilir. Günümüzde köy yerleşme yerlerinin sayısı (bucak, muhtarlık köy) 36 155'i bulmakta ise de, dağınık yerlerdeki dağınık küçük yerleşmeler sebebiyle köy mahalleleri (bağlı'lar) ve başka yer-

TÜRKİYE : İstanbul'da Karaköy Meydanı ve geçitler

TÜRKİYE : Malatya'da bir cadde

leşmelerle birlikte bu sayıyı çok geçmekte ve yaklaşık 65 000'i aşmaktadır. T.'deki 572 ilçe merkezinden her biri ya birer kasaba ve küçük şehir işleyişinde veya bir kısmı gelişmiş şehir durumundadır.

1980'de T.'de nüfusu 1 milyonu geçen iki dev şehir (İstanbul 2 909 000, Ankara 2 239 000), yarım milyonu geçen iki büyük şehir (İzmir 757 000, Adana 574 000), 250 000' den çok nüfuslu beş şehir (sırasıyla Bursa, Gaziantep, Konya, Eskişehir, Kayseri), 100 000'den çok nüfuslu 16 şehir (sırasıyla Diyarbakır, Mersin, Samsun, Izmit, Erzurum, Malatya, Kahramanmaraş, Antalya, Sivas, Urfa, Elazığ, Denizli, Adapazarı, Balıkesir, Zonguldak, Trabzon vardır. Nüfusu 50 000'i aşan 15, 25 000'i geçen 20 orta büyüklükte şehir bulunmaktadır.

1927'den 1980'e kadar geçen 53 yılda T.'nin bütün şehirlerinde büyüme olmuştur. Bu büyüme ve gelişmeler, şehrin ticaret, sanayi, öğretim kuruluşları, turizmi ile ilgili olmuştur. Bu arada eski bir büyük şehir olan İstanbul dört kat büyürken, Ankara 30 kat büyümüş, çok geniş yerlere serpilmiştir. T.'nin eski bir büyük şehri olan İzmir'

TÜRKİYE : Peri bacaları yöresi içinde Ürgüp

in nüfusu beş kat artarken, Adana bir büyük şehir özelliği alacak şekilde 8 kat büyümüştür. Bu arada Bursa 7 kat, Gaziantep 9 kat, Konya 7 kat büyümüş, Eskişehir, Kayseri, Diyarbakır, Mersin, Samsun, İzmit, Erzurum, Malatya gibi şehirlerde de 6 - 10 kat büyümeler ve her birinde çeşitli sorunları ile şehirleşmeler olmuştur.

a. *Nüfus sayımları :* T.'de ilk düzenli nüfus sayımı 1927'de yapılmıştır. Ikinci nüfus sayımı 1935'te yapılmış, bundan sonra her beş yılda bir (hepsi ekim ayında) düzenli şekilde tekrarlanmıştır. Yapılan on bir nüfus sayımının her birinde T. nüfusunun arttığı, yıllık artışın ‰ 21,3 ile ‰ 28.8 arasında değiştiği görülmüştür.

Aşağıdaki cetvelde nüfus sayımları gösterilmiştir :

Sayım tarihleri	Milyon	Yıllık nüfus artışı ‰	Nüfus yoğunluğu
28 ekim 1927	13.7	—	18
20 ekim 1935	16.2	21.3	21
20 ekim 1940	17.8	19.6	23
21 ekim 1945	18.8	10.6	24
22 ekim 1950	21.0	27.7	27
23 ekim 1955	24.0	28.5	31
23 ekim 1960	27.8	24.6	36
24 ekim 1965	31.4	25.2	41
25 ekim 1970	35.6	25.0	45
26 ekim 1975	40.4	20.7	52
12 ekim 1980	44.7	20.6	58

Daha önce (XVI. yüzyılda ve daha sonra) arazi ve tarım niteliğinde nüfus sayımı yapılmış ise de, bunlar günümüzdeki kadar düzenli ve kıyaslamalara imkân verecek şekilde olamamıştır. 1927 sayımına kadar nüfus sayımız, ya nüfus dairelerinin kayıtlarına ve hane sayısına dayanılarak tahmin olunmuş veya yabancı bazı araştırıcıların tahminlerine ve görüşlerine göre verilmiştir ki, bunlar birbirini tutmayan sayılar olmuştur. Düzenli sayımlar, 1926'da İstatistik Umum Müdürlüğünün esasları kurularak hazırlıklara girişilmiş, personel yetiştirilmiş, bu kuruluş daha sonra Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) olarak geliştirilmiştir.

Dökümleri verilmiş bulunan 1975 nüfus sayımına göre, 20 yaşına kadar olan nüfus oranı % 51'dir. Buna göre, T. nüfusu gençliğini sürdürmektedir. 20 - 60 yaşları arasındakilerin oranı ise % 42'dir. Buna göre, çalışan yetişkin nüfus ile bunların beslemeye zorunlu oldukları çocuk, genç, ihtiyarların sayısının ve dolayısıyla oranının çokluğu dik-

TÜRKİYE : Eskişehir'den bir görünüş ve Porsuk çayı

TÜRKİYE: Sultan Ahmet camii (İstanbul)

kati çeker. Yine bu sonuçlara göre, T. nüfusunun % 61'i evli, % 33'ü bekâr, geri kalanı dul ve boşanmış durumdadır. Bu bölünüşün sosyal ve ekonomik önemi vardır.

b. *Nüfus artışının meseleleri:* T.'nin nüfusu son yarım yüzyılda 30 milyondan çok artmış, nüfus yoğunluğu 53 yıl öncesine göre km^2 ye 40 kişi fazlasını gösterir olmuştur. Geçen her yılda artış türlü derecelerden sürmüş, her nüfus sayımı arasında 3 - 5 milyonluk bir çoğalma olmuştur. Nüfus çokluğunun yurt savunmasında ve iş gücü sağlanmasında önemli payı vardır. Yakın bir geçmişe kadar az ve seyrek nüfuslu ülkeler arasında sayılmış bulunan T.'nin, şimdi daha çok ve kalabalık nüfuslu olmuş bulunması, bu çoğalmanın sürmesi iyi bir durumun ifadesidir. Ancak, nüfusun bu derece hızlı çoğalması, böylece bir "nüfus patlaması" ile birlikte, çok önemli birtakım sosyal ve ekonomik sorunlar da ortaya çıkmaktadır.

Bir düşünceye göre, tarım ve endüstri alanlarındaki gelişmelere bağlı olarak nüfusun artmasında bir sakınca olmadığı ve hayat standardı düşmeden ileride 70 - 80 milyonu bulabileceği üzerinde durulmuş, böylece memleketin, türlü yönlerden daha kuvvetli olacağı ileri sürülmüştür. Bu arada çeşitli nüfus meselelerinin şimdiki ve geliştirilecek imkânlarla çözümlenebilmesi için, bugünkü nüfus artışının kısıtlanması ve bu artışın sağlığa zarar vermeden "doğum kontrolü" şeklinde düzenlenmesi düşüncesi ve yer yer uygulamaları işi de ortaya çıkmıştır. Bu düşüncede esas prensip olarak da "her ailenin besleyebileceği ve bakabileceği kadar çocuk sahibi olması" göz önüne alınmıştır. Bu arada Yüksek Planlama Kurulu'nun 2. Beş Yıllık Kalkınma Planları hedefleri ve stratejisi başlıklı raporunun (1967) nüfus ile ilgili bölümünde "memleketimizde nüfus artış hızının iktisadî gelişmeyi güçleştirdiği, iktisadî gelişme hızı kalkınmanın ana hedeflerinden biri olarak seçildiğinden, buna uygun bir nüfus politikası güdüleceği, nüfus yapısını iyileştirmek ve nüfus artışının baskısını azaltmak için yapılan, ailelerin istedikleri sayıda ve istedikleri zaman çocuk sahibi olmalarını sağlayan aile planlamasının tanıtılması ve yayılmasının genişleyeceği, toplumun beslenme seviyesini yükseltmek için beslenme şartlarının iyileştirileceği" üzerinde durulmuştur.

Son 25 - 30 yıl içinde köylerden şehirlere olan göç, şehirlerin çevresinde gecekondu mahallelerinin durmadan büyümesi ve sayılarının artması, iş bulma meseleleri ve geçim durumu gibi nüfus ile ilgili konular birbiri ardınca belirmiştir. Artan nüfusun sağlık ve eğitim durumu araya karışınca çeşitli kuruluşlar bu konu üzerine daha çok eğilmeye ve çözüm yolları için araştırmalara girişmişlerdir.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Nüfus Planlama Genel Müdürlüğünce 1965'ten sonra "Nüfus Planlaması Haberleri" adıyla çıkarılan aylık bültenlerde bu konular üzerine yeni bilgiler verilmiştir. Ayrıca, Hacettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü bültenlerinde de T. nüfusu üzerine yapılan araştırma sonuçları verilmiş, aile planlaması, nüfus planlaması gibi konular üzerinde durulmuştur.

Bütün bu düşünceler karşısında nüfus patlamasını düzenlemek, nüfus artışı ile hayat standardı arasındaki en elverişli dengeyi (optimum nüfus değerini) bulmak, insan sağlığına ve geleneklerimize zarar vermeyecek şekilde bir nüfus kontrolü yapmak gibi işler bugün T.'nin başlıca problemlerinden biri olmuştur.

c. *Nüfus dağılışı:* T.'nin sık nüfuslu bölgeleri, Batı ve Doğu Karadeniz kıyı bölgeleri ile Orta Karadeniz bölgesinin Tokat ve Amasya'ya uzanan yerleri, kıyı Ege ve Marmara bölgeleri ile içine Çukurova'yı, Hatay ve Gaziantep illerini alan geniş bölgelerdir. Buraları, ovaların, tarıma elverişli arazinin çok yer tuttuğu, büyüklü küçüklü sanayi şehirlerinin ve büyük endüstri merkezlerinin birbirine yakın bulunduğu sahalardır. Bu bölgelerde nüfus yoğunluğu km^2 ye T. ortalaması olan 58'in çok yerde üstünde

TÜRKİYE: Aydın'dan bir görünüş

TÜRKİYE: Marmaris (Muğla)

TÜRKİYE : Burdur deprem evleri

olup yer yer bu değeri de geçmektedir (İstanbul ili nüfus yoğunluğu 684, Bursa 90, İzmir 140, Kocaeli 132, Hatay 140, Trabzon 160). Ancak, bir ilin ortalama nüfus yoğunluğu dışında, kıyı boyu, ova, sanayi merkezi olmalarına bağlı olarak öyle yerlerde nüfus yoğunluğu çok daha yüksek bulunduğu halde, dağlık yerlerinde nüfusun seyreldiği görülür. T.'nin kalabalık nüfuslu bu geniş bölgeleri dışında, tek tek yoğun nüfus çevreleri de vardır.

T.'nin nüfus yoğunluğu az olan yerleri, dağların ve kısmen yaylaların bulunduğu bölgelerdir (yoğunluk 25'ten az veya 25 - 30). Günümüzde km² ye 20 kişinin altında düştüğü yerler (Hakkâri, Siirt ilinin doğusundaki ilçeler v.b.) de vardır.

Nüfus yoğunluğunun orta derecede bulunduğu yerler ise bu ikisi arasındadır. Buralarda nüfus yoğunluğu T. ortalaması olan 58'den biraz daha azdır (İç Anadolu ve çevresi, İç Batı Anadolu ve Güneybatı Anadolu'da birçok yerler, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'nun çeşitli yerleri).

T.'de 1970 - 1980 yılları arasında, eski yıllara göre, daha çok şehirleşmeye doğru bir gidiş olmuş, bu dönemde büyük ve orta şehirler daha da büyümüş, küçük şehirlerde de büyümeler olmuş, şehirleşen köylülerin sayısı artmış, türlü derecelerden yer yer nüfus toplanmaları olmuştur.

d. *Çalışan nüfus ve iş gücü :* T.'de istihdamın (iş görmenin) sektöre dağılımı 1975 - 1977'de şöyle olmuştur : 1. Tarımda çalışanlar 8 milyon (% 58), 2. Tarım dışı işlerde çalışanlar (sanayi, inşaat, ticaret, ulaştırma, hizmetler) 5,8 milyon (% 42) kadardır. Bu arada sanayide çalışanların sayısı 2 milyona yaklaşmış, bütün çalışanların % 14'ü kadarını tutmuştur. Çalışan nüfusun % 64'ü erkek, % 36'sı kadındır. Kadınların erkeklere göre daha yüksek oranda katıldıkları alan tarım kesimidir.

T.'de iş gücünün değerlendirilmesi şekilleri çeşitlilik göstermektedir : 1. Yurt içinde çalışanlar ve yine memleket içinde mevsimlere veya aylara göre değişen iş bulma durumu ile mevsime uymadan geçici işler bulma halleri, 2. Dış ülkelerde çalışmaya gidenler, 3. Köylü nüfusun şehirlere akışı ve oralarda devamlı yerleşme yolları aramaları.

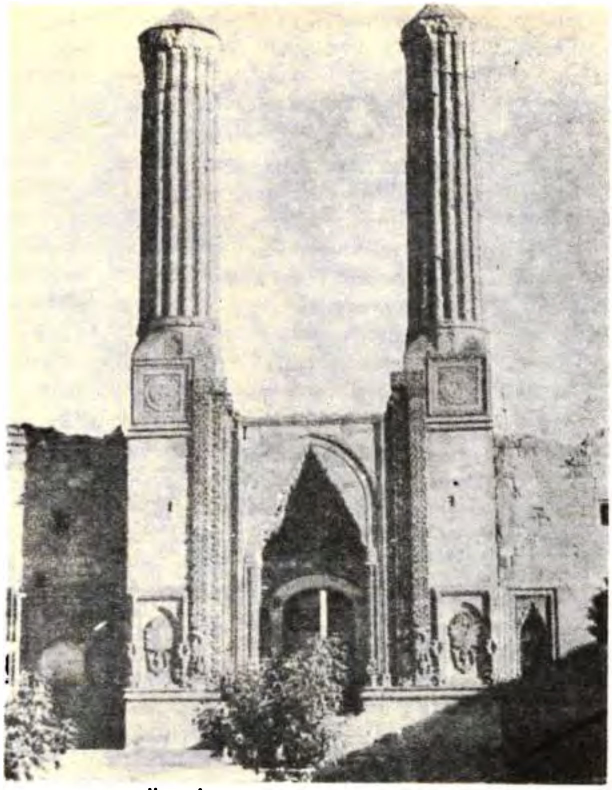
1. T., daha çok bir tarım memleketi olduğu için bu alanda çalışanların sayısı iş gücü potansiyeli içinde önemli yer tutmuştur : Tarım, hayvancılık, ormandan faydalanma, balıkçılık gibi işlerde çalışanların sayısı 8 milyonu geçer. Geri kalan 6 milyon iş gücü sanayi, ulaştırma, ticaret ve hizmetle ilgili işlerde çalışır. Tarım alanındaki istihdam seviyesinde çeşitli dalgalanmalar (mevsimlik, aylık) olur. Tarım, en yüksek olduğu ayda 9 - 10 milyon kişiye ihtiyaç duyar en düşük olduğu ayda 2 - 2,5 milyon kişi kullanır; buna göre, yıl içinde iş bulmanın en yüksek olduğu ay ile en düşük bulunduğu ay arasında % 75 kadar bir iş gücü fazlası ortaya çıkar. Bu da gösterir ki, T.'de tarım kesimindeki istihdam dalgalanması çok yüksektir. T.'de arazi ve iklim bakımından birbirinden çok farklı bölgeler bulunduğundan, iş görme durumu bu tabiî şartların etkileri altındadır. Ekme dikme ve ürün alma mevsimleri ve ayları, iş gücünün hareketliliği ve iş görme üzerinde etkilidir. Bu arada Çukurova, kıyı Ege bölgesinin ovalık bölümleri ve benzer başka yerler yazın ve ilkbaharda, daha gerideki yüksek bölgelerden işçi çekerler. İş bulma durumu kışın ve hatta martta pek az olduğu halde (boş geçen zamanlar), nisan, mayıs ve sonrasında iş görme ümidi artar, haziranda % 60'a, temmuzda % 100'e yükselir, bu durum ağustos ve kısmen eylülde de sürer, zaman zaman işçi darlığı bile belirir.

2. T.'de nüfusun hızla artışına adım uyduracak ve iş sahaları açabilecek ölçüde çeşitli yatırımların yapılmaması halinde işsizlik baş göstermiş, son 20 - 25 yılda işsizlik ortamı belirmiştir. Bu ortamı, bir dereceye kadar da olsa, daraltmak için işçilerimize önce Batı ülkelerinde, daha sonra da Orta Doğu ülkelerinde çalışma kapıları açılmış, çok sayıda işçi çeşitli ülkelere gitmiştir (20 kadar ülke). T., 1961'den bu yana yabancı ülkelere işçi göndermektedir. İşçi çeken ülkelerin ekonomik durumuna ve işçi ihtiyacına göre istenen işçi sayısı yıldan yıla farklı olmuş, fakat her yıl devam etmiştir. 1980'de dış ülkelerdeki Türk işçilerinin sayısı 850 000'i geçmiştir. Bu işçilerin en çok bulunduğu ülke Federal Almanya'dır (580 000). Bundan sonra Fransa (60 000), Libya (43 000), Avusturya (40 000), Suudî Arabistan (25 000), Hollanda (22 000) ve başka ülkeler (özellikle Belçika, İsveç, İsviçre, Danimarka, Avustralya, Kanada, Kuveyt) yer tutmuştur ki buralardaki Türk işçisi sayısı 80 000'i geçmiştir. Yurt dışındaki bu işçilerimiz beraberlerindeki aileleri ile birlikte 2 milyon kişilik sayıyı oluşturmaktadır.

T.'de nüfusun devamlı olarak artması (yılda 700 - 900 bin) ve 65 yaşına gelmiş bulunarak iş gücü dışına çıkan her 10 kişiye karşılık, bunun birkaç katından çok çalışabilir gücün eklenmesi, iş gücünü her an artırmıştır. Böylece T.'de uzun süre iş gücü yığılması olmuştur. 1965'te iş gücü değeri 13,6 milyon, iş talebi ise 12 milyon kadar ol-

TÜRKİYE : Kayseri'de bir cadde

TÜRKİYE : Çifte minare (Erzurum)

muş, iş gücü fazlası 1,5 milyonu geçmiştir. Dış ülkelere işçi gönderilmesi bu fazlalığı bir dereceye kadar azaltmıştır. Bu iş gücü yığılmasının doğurduğu çeşitli problemlerin çözümü, T.'de daha çok iş yeri açmaya, yeni yeni iş yerleri oluşturmaya bağlıdır.

3. T.'deki nüfus hareketleri içinde bir de köylerde, hatta küçük kasabalarda yaşayan nüfusun bir kısmının şehirlere akışı olayı vardır. Bu, ülkede yer değiştiren nüfus şeklindeki bir harekettir. Bu nüfus hareketinin çoğu, temelli göçmenler şeklinde olmuş, böylece insanlar köylerini ya kısmen ya da tamamen bırakarak başka bir yerde (özellikle şehirlerde) yerleşmişlerdir. Köylü nüfusun şehirlere akışı, nüfus arttıkça daha da belirgin olmuştur.

e. *Nüfus ve sağlık :* Memleketin artan nüfus sayısının değerinde, bu nüfusun sağlık durumunun büyük yeri vardır. T.'nin her türlü kalkınmasında başarı, sağlık sorunlarının çözümlendiği yoldan geçer.

T.'de sağlık işlerinin her türlü temel sorunlarıyla uğraşan Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, koruyucu (çevre sağlığı, sağlık konularında halkın eğitilmesi, bulaşıcı hastalıkların yok edilmesi, aile planlaması konuları vb.) ve tedavi edici (muayene, tedavi ile rehabilitasyon çalışmaları vb.) hekimlik hizmetlerini yürütmüştür. 1961'den beri küçük kasabalarda sağlık evleri, daha büyüklerinde sağlık ocakları, il ve ilçe merkezlerinde 50 - 200 yataklı grup hastahaneleri ile halk sağlığı hizmetleri başkanlıkları kurulmasına girişilmiştir. Daha sonraki yıllarda sağlık hizmetlerinin halkın yakınına götürülmesi düşüncesiyle sosyalleştirme işlerine girişilmiş, buna 1963'te ilk defa Muş ilinde başlanmış, 1964'te Kars, Van, Ağrı, Bitlis, Hakkâri, Ankara illerinde, 1965'ten sonra da 18 ilde daha bu işe girişilmiştir. Cumhuriyetin kuruluşundan sonraki tarihlerde sıtma, verem, salgın ve bulaşıcı hastalıklara karşı mücadeleye başlanmış, bunların bir kısmının kökü hemen hemen kazınmış (eradikasyon)'tır.

T.'nin önemli işlerinden biri çocuk problemidir. Çocuk, memleketin geleceği olup kültür, ahlâk ve benliğinin, gücünün sağlanmasında başlıca kaynaktır. Her ailenin çocuğunu yetiştirerek topluma yararlı bir duruma getirmesi görevi vardır. Bu sebeple, çocuk problemi ile iktisadî sebepleri birlikte görmek gerekmiştir (1 yaşından küçük çocuk sayısı 800 000, 4 yaşına kadar olan çocuk sayısı 4 milyon). Bu arada kimsesiz çocuklara bakmak, onları korumak ve yetiştirmek de önemli işlerden biridir.

Sağlık kuruluşlarının pek önemli bir unsuru olan hastahane sayısı şehirlere göre farklıdır (İstanbul'da 75, Ankara'da 32, İzmir'de 20, öteki büyük şehirlerde 8 - 12, küçüklerinde 1 veya 2). Ülke sağlığının başta gelen diğer unsurları hekim, ilâç, eczahane ve başka personeldir.

T.'de nüfusun beslenmesi ve gıda kontrolü gittikçe önem kazanmış, başta gelen işler arasında yer tutmuştur. Günümüzde birçok ailelerde beslenme giderleri, aile toplam giderlerinin % 25 - 50'sini tutmaktadır. T., tabiî şartların çok çeşitlilik gösterdiği geniş bir ülke olup gıda maddeleri arasında bazıları temel yeri tutmuştur : Bulgur, yoğurt, kavurma gibi. T.'nin iklim özelliklerine uyar şekilde, özellikle köy nüfusunun beslenmesinde kış hazırlığı ve giyecek maddelerinin kış boyunca yetecek şekilde biriktirilmesi işleri eskiden beri yaygındır. T. ekmeğin çok yendiği ülkelerden biridir.

f. *Nüfus ve kültür :* T. toprakları, dünya medeniyetinin beşiklerinden biri ve Türk kültürünün kök saldığı bir ülkedir. Türk medeniyet tarihinin âdeta bir özü T.'dedir. Birçok Türk eserleri ülkeyi süslemiştir. Çeşitli yönleri ile Türk kültürü türlü ülkelerde de etkilerini göstermiş, bu etkiler Türk imparatorluklarının genişlemeleri sonucu belirgin olmuştur. Bu kültür içinde yetişen ve kuşaktan kuşağa birçok gelenekleri ve görenekleri de taşıyan herkes, aile içinde yetişmiş olarak büyüklerine saygı duyan, tarihine bağlı olan, zayıfı koruyan, yiğit, yurtseverliği çok kuvvetli insanlar özelliğindedir. Memleketin her köşesinde türlü çağlarda yetişmiş saz şairleri, iyilik ve yardım etmeyi, içten ve dıştan temiz olmayı aşılamaya çalışmış bilginler ve Anadolu ululari, T. halkını birer usta eğitimci gibi işlemişler-

TÜRKİYE : Üç kümbetler (Erzurum)

TÜRKİYE: Zinciriye Medresesi (Mardin)

dir. Gün görmüş, ağırbaşlı, gözü tok, eli ve kafası işe yatkın, çalışkanı güçlüklere katlanmasını bilen, zeki, temiz ve kahraman Türk halkı, okumuşu ve okumamışı ile bu ahlâk ve ruh özelliklerini taşır. Onun köklenmiş bir ruh asaleti vardır. O, yumuşak olduğu zaman uysallığı hemen belli olur. Fakat sertleştiği zaman önünde durmak güçleşir. Onun en çok istediği şey şerefinin korunmasıdır. Buna pek değer verir. Bunlar, onun yetiştiği uzun çağların verdiği kültürün bir sonucudur.

Türk kültür ve medeniyeti, türlü yönleri ile çok eski ve yaygın olup köklü temellere dayanır. Tarih boyunca kurulmuş birçok Türk devletleri, yayıldıkları yerlere kültür ve medeniyetlerini de götürmüş, türlü ülkeleri etkilemiş, zamanla çeşitli gelişmeler göstermişlerdir. Bu arada Osmanlı İmparatorluğu üç kıtada yayılarak 600 yıldan çok süren büyük bir Türk devleti olarak gelişmiş, İstanbul başşehir yapılarak Doğu ve Batı ülkeleri yüzyıllarca geniş ölçüde Türklerin etkisi altında kalmışlardır. Yıllarca Batı'ya yönelen Türk yayılması ile Anadolu, Türklerin çok toplandığı, kültürlerinin kök saldığı bir bölge olmuş, T.'nin temelleri burada en güçlü şekliyle yer tutmuştur. Türklerin Anadolu'ya bu yayılışlarının bir döneminde, 26 ağustos 1071'de Malazgirt meydan muharebesi sonunda büyük bir zafer kazanılmış, bu zafer Anadolu'nun kesin olarak Türkleşmesinde önemli bir âmil olmuş ve Anadolu kültürü, medeniyeti, tarihi ile Türklerin ebedî vatanı olmuştur.

TÜRKİYE: Teleferik (Bursa)

Türk sanat kolları olarak T.'de folklor, musiki, mimarlık, nakış ve resimlerle heykeller, sahne hayatı bakımından kendine mahsus gelişmeler olmuştur. Folklor, Türk hayatının ve kültürünün bilgi topluluğudur.

T., son derece çok Türk mimarî eserleri ile süslüdür: Camiler, çeşmeler, kervansaraylar, hanlar, türbeler, çarşılar, hamamlar, kaleler, medreseler, saraylar, şifa yerleri, köprüler, su yolları. Türk mimarî eserleri, Türklerin yayılmış ve uzun süre kalmış oldukları başka ülkelerde de az değildir. Türk mimarîsi, Türk tarihi kadar eskidir. Anadolu'da Türkler, XI. yüzyıldan beri, Büyük Selçuklularla başlayarak, mimarî eserlere devamlı yenilikler katmışlardır. Osmanlılar devrinden kalma saraylar, yalılar, medreseler, çeşmeler ve köprüler büyük sanat değeri taşırlar.

Tarihte Türklerin eski bir musikisi olduğu gibi, İslâmiyeti kabullerinden sonra gelişmiş ve Selçuklular devrinde Orta ve Yakın Doğu'da yayılmış ve yeni şekiller kazanmış musikileri de vardır. Türklerde musiki, saltanat alâmeti olarak da değer kazanmış, şimdi mehter dediğimiz Türk askerî müziğini Abbasîler de benimsemiştir. Selçuklular ve sonraki devirlerde musiki gelişmiş, Osmanlılar zamanında da bu musiki sürmüştür. XVII. yüzyılda klasik şiirin yanında klasik musiki de en yüksek seviyesini bulmuş, daha sonra birçok ünlü besteci ve musiki üstadı yetişmiştir. Klasik Türk musikisi dünya musiki sistemleri içinde, Batı müziği sisteminden sonra, en yaygın olanıdır. Türkler, üç kıtada yayıldıkları sürece gittikleri yerlere kendi musikilerini de götürmüşlerdir.

Bu arada Türk halk müziği, yüzyıllar boyunca oluşmuş ve toplum özelliği taşımıştır. Türk halk müziğinin türküler, koşmalar, mayalar, havalar gibi çeşitleri vardır. Bunda bağlama, saz, kopuz, davul, dümbelek, çöğür, tef gibi çalgılara bağlı bir melodi sistemi uygulanmıştır. Halk müziğinin en belirgin parçaları türküler, bunun çalgı aleti sazdır. Âşık adı ile anılan saz şairleri, hem söylemiş, hem çalmışlardır. T., halk müziği bakımından zengin olup metotlu derlemeler Cumhuriyet devrinde olmuştur.

Batı müziği de bütün çeşitleri ile T.'de yer tutmuş, Ankara'daki Devlet Konservatuvarının müzik ve sahne sanatları okulu olarak temeli atılmıştır (1934).

T.'de son 30 - 40 yıl içinde tiyatro alanında gelişmeler olmuş (devlet tiyatroları, özel tiyatrolar, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesine bağlı Tiyatro Kürsüsü), Batılı anlam ve kalitede tiyatrolar çoğalmıştır.

TÜRKİYE: Beyazıt Camii (Edirne)

TÜRKİYE: Uludağ otelleri

Daha önceleri sahne ve perde oyunları olarak Karagöz, orta oyunu ve meddah oyunları vardı.

Türk sinema ve filmciliği, son 50 - 60 yıl içinde, Batının ve özellikle Amerikan filmciliğinin karşısında, kendi ölçüsünde gelişme göstermiş, film stüdyoları (ilki 1922'de) kurulmuş, çok sayıda yerli filmler çevrilmiş, son 10 yılda da başarılı televizyon filmleri hazırlanmıştır.

Eski Türklerde resim ve heykele yer verilmiş, fakat sonraları bu sanat kollarında duraklama olmuş, geçmişte, ünlü Türk ressamları yetişmiş, heykelcilikte de gelişmeler olmuştur. Türkler arasında çok gelişmiş bir sanat da hattatlık olmuş, en üstün örneklerini Türk hattatları vermiştir.

T.'de giyiniş, Cumhuriyet devrinde şapkanın kabulü ile Batılı bir görünüş almış, bu arada daha öncesinden de (XIX. yüzyıldan başlayarak) şehirlerde yayılan erkek ve kadın Batılı giyiniş tarzı zamanla bütün ülkede yaygınlaşmıştır. Tarih çağları boyunca Türklerin kendilerine mahsus giyiniş tarzları olmuş, uzun zaman sürmüştür. 1925 yılında kabul edilen Şapka ve Kıyafet Kanunu ile giyim bir düzene konulmuş, sokakta giyilmesi gereken elbise ve şapka çeşitleri belli olmuş, Batı ülkelerindeki giyiniş tarzı ülkemizde de yayılmıştır. Çeşitleri çok olan eski kıyafetler, çokluk "millî kıyafetler" olarak folklor gösterilerinde, törenlerde giyilir olmuştur.

g. *Nüfus ve eğitim:* T.'de nüfus hızla arttıkça eğitim ve öğretim konuları da o derece önemini artırmış, çözümü gereken birçok meseleler birbiri ardından gelmiştir. Her yıl 700 - 800 bin nüfus arttığı göz önüne alınınca, her altı yıl sonrası için bu kadar sayıda ilk okul öğrencisinin okula başlamasının gerektiğini kabul etmek gerekir.

T.'de Cumhuriyet'ten önce çeşitli okullar açılmıştır. 1924'ten sonra T.'nin eğitim ve öğretim sisteminde büyük gelişmeler olmuştur. Cumhuriyet devrinde 6 - 14 yaşındaki çocuklar için ilk öğretim (5 yıl) mecburî olmuştur. İlk okuldan sonra üç yıllık orta okul, daha sonra üç yıllık lise veya meslek ve teknik okullarına gidilebilir. Meslek ve teknik okullar, el sanatlarından güzel sanatlara ve memur yetiştiren okullara kadar çeşitlidir.

T.'de okur yazarlık konusunun önemli yeri olmuştur: 1923'te nüfusun % 10'u okur yazar idi. 1928'de yeni Türk harflerinin kabulünden ve 16 ile 40 yaşları arasındaki yurttaşların bu yeni alfabeyi öğrenmek üzere okula gitmelerini gerekli kılan tutumdan sonra bu oran hızla yükselmiştir. Günümüzde okur yazarlık oranı % 72'ye (büyük şehirlerde % 80 - 90) yükselmiştir. Ancak 10 milyon kişi henüz okur yazar değildir. Bu bakımdan 1981 yılında "okuma yazma seferberliği" şeklinde geniş ölçülü girişimlerde bulunulmuştur. T.'de ilk okulların sayısı 43 250' dir. Bunun 6 000 kadarı şehirlerde, geri kalanı köy ve bucaklardadır. Bu okullardaki öğrenci sayısı 5,5 milyonu geçer.

T.'de insan gücü (15 yaşından 65 yaşına kadar olan yaş grupları) eğitimini sağlayan ve birbirini tamamlayan öğretim yolları olarak "okul içi eğitim" (örgün eğitim), "okul dışı eğitim" (yaygın eğitim) önemli yer tutmuştur. Her ikisinin de amacı birdir: İnsan gücünü yetiştirmek, verimli kılmak, güçlü köklere dayanan millî bilinci daima göz önünde tutmak. T.'de eğitim, şehirleşme ve sanayileşme, nüfus artışı ve köyden şehirlere göç gibi esas problemlerle birlikte ve bunların karşılıklı etkileri bakımından da göz önüne alınması gereken geniş bir konu olmuştur.

Orta öğretim (orta okul ve lise ile dengi okullar), gençleri hayata ve yüksek öğrenime hazırlayan öğretimdir. T.' de orta okul sayısı 3 310, öğrenci sayısı bir milyondan çoktur. Orta okulların üçte ikisinden çoğu şehir ve kasabalardadır. Bir kısmı lise ve kolejlere bağlıdır. Bu arada üç yatılı bölge okulu, iki sağır dilsiz ve kör orta okulu vardır. Lise sayısı 980, öğrenci sayısı 454 000'dir. Bunların yanında yabancı dilde öğretim yapan sekiz resmî kolej bulunmaktadır. Meslekî ve teknik okulların sayısı 1 550, öğrenci sayısı 470 000'dir. T.'de lise dengi meslekî ve teknik okullar arasında şunlar vardır: İlk öğretmen, imam - hatip okulları, erkek ve kız sanat enstitüleri, ağaç işleri, tekstil, matbaa, gemi yapımı, teknisyen, ticaret, sekreterlik, otelcilik, kız ve erkek sanat öğretmen okulları, maliye, tapu - kadastro, tarım okulları, ev ekonomisi, meteoroloji meslek, sağlık koleji, hemşire, laborant meslek lisesi, orman tekniker okulları, askerî liseler, polis kolejleri.

T.'de son 40 - 50 yılda yüksek öğretimde ve üniversitelerde büyük gelişmeler olmuştur. Daha 50 yıl öncesine kadar sadece İstanbul Üniversitesi var iken ve buraya yılda 2 000 öğrenci girerken, şimdi üniversite sayısı 27 olmuş, üniversite ve yüksek okullara girebilmek için baş vuranların sayısı 450 bini (1980) geçmiştir.

T.'de ilk devamlı matbaa, XVIII. yüzyılda kurulmuş ise de, Türk yayın hayatının büyük gelişmesi Cumhuriyet devrinde olmuştur (500'den çok dergi, 800 kadar gazete, çok sayıda kitap). Her büyük şehirde gazeteler çıkmakla beraber, T. ölçüsünde en yüksek sayıda çıkan gazeteler İstanbul'da yer tutmuştur. T. radyolarının hem Ankara'dan, hem memleketin başka merkezlerinden yaptığı yayınlarla radyo geniş ölçüde yayıldığı gibi, televizyon da hemen bütün ülkede yaygınlaşmış, birer eğitim aracı değeri de kazanmıştır.

Yüzyıllar boyunca Türk şehirlerinde el yazması ve basma kitapların titizlikle korunduğu kütüphaneler kurulmuştur ki, bunların bir kısmı XVI. yüzyıla uzanır. T.'de, halk kütüphanelerinin sayısı 475 (1979), buralardaki kitap sayısı 4 milyondan çoktur. Çocuk kütüphanelerinin sayısı 300 kadar olup kitap sayısı bir milyona yakındır.

XII. Türkiye'de yerleşme: T.'de pek büyük şehirlerden çok küçük köylere kadar her büyüklükte yerleşme yeri vardır. Bunların sayısı 65 000'i geçmektedir ki, bunun

35 640'ı muhtarlık köy, 650'si şehir ve kasaba, geri kalanı kır yerleşmeleri olarak köy mahallesi, kom, mezraa, oba, bağ evleri gibi yerlerdir. Bunların dışında T.'de kara yolları boyunda binden çok benzin istasyonu vardır. Gelişme imkânlarını bulmaları halinde küçük yerleşmelerin bir kısmı köy, hatta büyük köy olmuşlardır. T.'nin birçok yerlerinde şehir ile köy arasındaki farkı, işleyiş yönünden kesin olarak belirtmek güçtür. Nüfusu 5 - 20 bin olan birçok küçük şehirde köy işleyişi özelliğini de görmek mümkündür. Böyle şehirlerde oturanlar, şehirdeki işleri yanında tarla, bahçe işleriyle uğraştıkları gibi, hayvancılık da yaparlar. Bu da şehir işleyişi ve iş bölümü ile köy ekonomisi ve özelliğinin yan yana, hatta iç içe bulunduğunu gösterir. Kasaba, türlü yönleri ve özellikleri bakımından köy ile şehir arasında bir yer tutmuştur. Fabrikaların kurulması halinde şehirleşmeye doğru bir gidiş daha ağır basmıştır. T.' de bu türlü yerleşme yerlerinin sayısı 500 kadar olup her birinin nüfusu 3 000 - 15 000 arasındadır.

T., yerleşmenin çok eski olduğu bir ülkedir. Bu yerleşme, daha Taş Devrinde başlamış olmalıdır. Yüz yıldan bu yana yapılan prehistorya (tarih öncesi) araştırmalarıyla bu en eski insanların yaşadığı devirler türlü yönleri ile aydınlatılmaya çalışılmış, buluntu sayısı artmış, mağaralar, ev yerleriyle ilgili kalıntıların bulunduğu yerleşme yerleri, çanak çömlek, kuyular, eski maden işletme yerleri, mezarlar, kaya resimleri, aletler bulunmuştur.

Asya ile Avrupa arasında bir tabiî köprü özelliği göstermiş bulunan Anadolu, tarihin türlü çağlarında Doğudan ve Batıdan gelen birçok kavimlerin geçtiği bir yer olmuştur. Bu arada Türk boylarının (özellikle Selçuklular ve Osmanlılar) gelmeleri ile son yerleşme özelliğini ve görünüşünü almış, T.'nin her yerindeki yerleşme yerleri günümüzdeki esaslarını Türkler devrinde kazanmışlardır. Bugün büyüklü küçüklü yerleşme yerlerimiz, türlü çağların kalıntılarını da içine almakla beraber, Türk eserleri ve Türk yapı sanatı eserleri ile doludur. T. toprakları, eski ve yeni yerleşme yerlerinin birbiri yanında, hatta birbiri içinde kaynaştığı, tarihi zengin bir yerleşme alanıdır. Günümüzde modern yapılar, geniş yollar, köprüler ve türlü tesislerle donatılmakta bulunan T.'nin yerleşme yerleri, Cumhuriyet devrinin eserleri ile de dolmaktadır.

a. T.'de kır yerleşmesi sözünden şehir dışındaki ekili - dikili topraklar ortasındaki veya çayır - mera yerlerindeki köy, mandıra, çiftlik ve benzerleri gibi yerleşmeler anlaşılır. Böyle yerlerde yerleşme yeri olarak köy evlerinin bulunduğu alan anlaşılırsa da, aslında köyün, geçinme ve çalışma yeri olarak çevresindeki topraklar ile birlikte göz önüne alınır. Köylü, geçim yeri olan kırlara dağılır. Bu sebeple, köy yerleşmesi yerine kır yerleşmesi sözü kullanılır. Ortalama bir değerle, T. nüfusunun üçte ikiye yakını kır yerleşmelerinde, geri kalanı şehirlerde oturur. Türlü bölgelere ve büyük şehirlerin bulunduğu illere göre bu durum farklı değerler gösterir.

Bulundukları araziye göre T.'deki köyler, ova, yayla, vadi, dağ, orman içi, deniz ve göl kıyısı köyleri olarak görülürler. Bu yerleri ile ilgili şekilde büyüme ve yayılma imkânları bulabilmişlerdir. Köylerin bir kısmı kendini besleyen ve fazla ürününü satarak başka ihtiyaçlarını karşılayacak elverişli durumdadır (ova köyleri, vadi boyu köyleri gibi). Bir kısmı toprağı az olup da toprak kiralayarak veya ortakçılık yaparak geçinen ve fazla ürününü satabilen köyler olarak da ihtiyaçlarını karşılamak imkânını bulmuşlardır. Orman içi köyleri ise geçimleri yetersiz olan köylerdir. Kır yerleşmeleri içinde bir kısım arazi sahipleri de vardır ki, toprakları geniş olup, kısmen kendileri işler, kısmen ortakçıya verir, kısmen de türlü uzlaşmalarla burada başkalarını çalıştırırlar. Bütün bunlarla birlikte, küçük toprak sahibinin çok bulunduğu memleketimizde, nüfusun artışına uyacak şekilde, toprağın bölünmesine ve küçülmesine yol açmış, geçim darlığı beliren, kendi kendine yetme gücü azalan yerlerde "köyden şehire nüfus akışı", dolayısıyla köylerin büyümesinde duraklama belirmiştir.

T.'de asıl geçim kaynağı ve asıl geçim kaynakları göz önüne alınarak köylerin ekonomik tiplerini şöylece belirtmek mümkündür: 1. Ekinci köyler (esas geçimleri tarlaya bağlıdır), 2. Bahçeci köyler (sulak arazide sebze, meyve, tütün ve pamuk, fındık bahçeleri, bağlar), 3. Hayvancı köyler (geçim kaynakları hayvan yetiştirmeye bağlı, hayvanların ekonomik değeri ile ilgili, kimi yerde yaylacılık yapılır), 4. Orman köyleri (sayıları 10 bin kadar, toprakları az, geçim dar), 5. Zanaatçı - tarımcı köyler (ekilecek ve bahçe yapılacak toprağın az olduğu esnaf köyleri ki, mevsiminde inşaat işlerine şehirlere giderler), 6. El sanatları - tarımcı köyler (tarım ve bahçecilik yapılırken, evlerde de tezgâhlarda iplik, kumaş dokunur, bunlar satılarak ihtiyaçlar karşılanır), 7. İşçi - tarımcı köyler (hem çiftçilik ve bahçecilik yapılır, hem de fabrikalarda çalışılır), 8. Tarımcı - alışverişçi köyler (geçim kaynakları çiftçilik, bahçecilik, biraz hayvan besleme olup, gezici satıcılar olarak geçimlerini sağlarlar. Bunlar çerçilerdir), 9. Balıkçı köyler (deniz ve göl kıyılarında, tarla ve bahçe tarımı yanında balıkçılık da geçimde katkı yapar).

Köylerin önemli bir ihtiyacı yol ve taşıttır. Ana yollara yakınlıklarına veya yollardan uzak bulunmalarına göre çeşitli durumlar vardır. Genellikle, köy topluluklarının yakın ilişki kurdukları kasabalar veya şehirler vardır ki, buralara ya toprak yollar ya da stabilize yollarla bağlıdırlar. Bu yollarda motorlu taşıtlar işlediği gibi, at arabaları ve bazı yerlerde kağnılar da yük ve yolcu taşır, hayvan sırtında taşımalar da çok olur. Fazla karlı bölgelerde kışın yolların haftalarca, hatta aylarca kapandığı olur ki, bu da köyün dışarı ile bağlantısında olumsuz etkiler yapar. Bu sebeple, köy yörelerinde en yakındaki bir yerleşme merkeziyle elverişli bağlantı kurulması zorunluğu olmuştur. 1975 - 1980'de T.'de her mevsimde gidilebilen 70 000 km köy yolu vardır.

b. *Şehirleşme:* Son yarım yüzyılda T.'de çeşitli derecelerden şehirleşmeler olmuş, nüfuslarının artmasına bağlı bulunarak, bu şehirlerde genişlemeler, yayılmalar, işleyiş tarzında değişmeler yer tutmuştur. T. şehirlerinin bu süre içinde bir kısmı 30 kat büyümüş (Ankara), bir kısmı birer köy durumundan şehir haline gelmiş (1980'de Kırıkkale 178 000, Karabük 85 000, Batman 86 000 gibi), birçok şehir 5 - 10 kat büyümüş ve serpilmiştir.

1927'de nüfusu 100 000'i geçen sadece iki şehir var iken (İstanbul, İzmir), bu sayı 1980'de 25'i bulmuştur. Nüfusu 50 000'i aşan 15, 25 000'i aşan 20 şehir olmuştur. Bu büyüme ve serpilmeler, şehrin ticaret, sanayi, öğretim kuruluşları, turizmdeki yeri ile ilgilidir. Bu şehirlerin imar planları hazırlanmış, ancak arsa ve mesken (konut) meseleleri ile gecekondu yapımı da sürmüştür. Bu arada, şehir-

Şehrin adı	1927'de nüfusu	1980'de nüfusu
İstanbul	673 000	2 772 708
Ankara	74 784	1 877 755
İzmir	153 845	757 854
Adana	72 652	574 515
Bursa	61 451	445 113
Gaziantep	39 571	374 290
Konya	47 287	329 139
Eskişehir	32 103	309 431
Kayseri	39 544	281 320
Diyarbakır	31 511	235 617
Mersin	21 765	216 308
Samsun	30 333	198 749
İzmit	14 637	190 423
Erzurum	30 801	190 241
Malatya	20 399	179 074
Kahramanmaraş	25 672	178 557
Antalya	17 635	173 501
Sivas	29 736	172 864
Urfa	29 918	147 488
Elazığ	19 216	142 983
Denizli	15 704	135 373
Adapazarı	22 549	130 977
Balıkesir	25 448	124 051
Zonguldak	11 797	109 044
Trabzon	24 634	108 403

lerin yayılır ve serpilir şekilde "yatay" olarak büyümeleri yanında, çok katlı (4 - 6, 8 - 10, hatta 20 - 30 katlı) olarak "dikey' şekilde büyümeleri, sayıları çoğalan apartman tipi yapılarda kat mülkiyeti yoluyla evsizliğin ortaya koyduğu sorunların çözümlenmesine gidilmiştir.

Değeri gittikçe artan arazinin titizlikle değerlendirilmesi gerekmiş, nerelerinin yerleşme ve sanayi yeri, nerelerinin ekim dikim alanı olabileceği üzerinde durularak arazi planlaması zorunluğu belirmiş, araştırmalar yapılmıştır. Pek önemli bir konu olarak, T.'de deprem bölgeleri ile oralardaki yerleşmeler üzerinde durmak gerekmiştir. T., deprem bölgeleri bakımından önemli bir ülkedir. Eski çağlardan beri yer yer yıkıcı sarsıntılar olagelmiş, son 50 yılda da çok deprem olmuştur. Buralarda yer sarsıntılarına karşı dayanabilecek şekilde ve tipte yapıların yapılmasının gerektiği anlaşılmış, Yer sarsıntısı bölgelerinde yapılacak yapılar hakkında yönetmelik (1953) yayınlanmıştır.

T.'de evlerin yapılış tarzı, malzemesi ve biçimi, çoğunca, bulunduğu yerin tabiat şartlarına uymuştur: Ahşap ve çatılı evlerin çok yer tuttuğu bölgeler, taş, kerpiç ve düz damlı evlerin çoğunlukta olduğu yerler, tuğla malzemeli, hımış tarzı, harçlı yığma yapılar, beton yapılar. Son yarım yüzyılda beton ve betonarme binalar da çoğaldığı gibi, ytong tuğlaları ile yapılan yapılar ve prefabrike evler de artmıştır.

II. Dünya Harbinden bu yana T.'de köylü nüfusunun şehirlere taşınmasının gittikçe artması, her şehir ve çevresinde ev konusunu ortaya koymuştur. Bundan ev darlığı ve mesken buhranı doğmuştur. Yapı olarak gecekonduların başlıca özelliği, "köyün yapı malzemesi ve tarzının, acele yapılması sebebiyle biraz da bozulmuş olarak şehre olduğu gibi indirilmiş bulunması"dır. Şehirler çevresinde bunların sayıları 10 binleri geçmiş, çok çeşitli problemlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

XIII. Yollar, ulaştırma: T.'nin yol tarihi M. Ö. 3000 yıllarına uzanır. Efes'ten ve Gülek boğazından Güney İran' daki Sus'a uzandığı ileri sürülen ve Kral Yolu olarak anılmış bulunan 2 600 km yol, sonraları eski yollara eklenmiş bazı bölümlerin bulunduğu bir yol olarak görülüyor. Üzerinde birçok konaklama yerlerinin bulunuşu bu yola ün kazandırmıştır. Anadolu'da Hitit devleti zamanında yolların kavşağı şimdiki Boğazköy (Hattuşaş), Alişar ve Alacahöyük gibi yerlerdi. Kayseri yakınındaki Kültepe'den Diyarbakır'a ve Mezopotamya'ya, Suriye ve Mısır taraflarına yollar uzanıyordu. M. Ö. 3000 - 2400'lerde Asurlular bu bölgelerde ticaret kolonileri (Karum'lar) kurmuşlardı. Bu çağlarda Orta Doğu'ya uzanan yollar da vardı.

Selçuklular ve Osmanlılar devrinde birçok yollar, köprüler, yol boylarında kervansaraylar, hanlar yapılmıştır. Anadolu'nun bugünkü yollarının çoğu son 120 - 170 yıl içinde yapılmıştır. T., kara yolları ve demir yolları ile bir ağ gibi örülmüştür.

a. *Kara yolları:* T.'de ilerlemiş bir kara yolları sistemi vardır. Hemen her bölge çok yerde düzgün, bakımlı, asfalt ve stabilize yollarla birbirine bağlanmış, çevre ülkelere iyi bağlantılar sağlanmıştır. Kara yollarımızın asıl gelişmesi II. Dünya Harbinden sonra başlamış (1948), geniş yeni yollar yapılması, eskilerinin onarılması bu devrede olmuş, 1950'de geniş teşkilâtlı Kara Yolları Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Bu dönemde T.'nin hemen bütün deniz kıyıları boyunca kara yolları yapılmış, bazı göllerin çevrelerinden de böyle yollar geçirilmiştir. İç bölgeler düzgün yollarla denizlere ve limanlara bağlanmıştır. Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan birçok kara yolları vardır. Kıyı bölgelerini iç bölgelere, batı-doğu doğrultusunda bağlayan birçok yollar yapılmıştır. Kara yolları kavşak yerleri de bu dönemde önemli yer tutmuştur: Ankara, Konya, Afyon, Eskişehir, Bursa, Balıkesir, Kayseri, Malatya, Kahramanmaraş, Gaziantep, Diyarbakır, Erzurum, Elazığ. Bu kavşakların her birinden 3 - 5 yöne doğru yollar uzanmıştır.

Günümüzde (1978 - 1981) T. kara yollarının uzunluğu 60 000 km yi geçmiş (33 000 km devlet yolu, 28 000 km il yolu), üst yapılı yolların uzunluğu 54 000 km yi aşmış, asfalt kaplı yollar 32 000 km yi geçmiştir. Bu yollar üzerinde çok sayıda betonarme ve çelik köprü (2 700 kadar) ile tüneller yapılmıştır. Bu yollarda işleyen motorlu taşıtların sayısı gittikçe artmıştır (otomobil 600 000, minibüs 58 000, otobüs 28 000, kamyonet 137 000, kamyon 153 000). Bu arada TIR adıyla anılan milletlerarası büyük yük araçları T.'den başka ülkelere çok sayıda geçmektedir (günde 1 000 kadar kamyon, her biri 20 - 30 ton ağırlığı ile). Bu geçişlere bağlı olarak kara yollarında yıllık bakım harcaması bir milyar lirayı geçmiştir. Günümüzde yollar artık bu trafiğe yetmediğinden otoyol adıyla anılan pek geniş, ağır taşıtlara ve süratli araçlara dayanıklı yollar yapılması işlerine de girişilmiştir.

b. *Boğaz köprüsü:* İstanbul Boğazının en dar yerinde (Beylerbeyi - Ortaköy) yapımı 1973'te bitmiş olan Boğaz Köprüsü, uzunluğu 1 560 m (servis köprüsü 1 100 m) denizden yüksekliği 64 m, genişliği 33 m olan dünyanın en büyük asma köprülerinden biri olarak kurulmuştur. Altından en büyük gemiler geçebilmektedir. Köprünün ba-

tıdaki ucu Londra asfaltına, doğudaki ucu Ankara asfaltına bağlanmış, çevre yolu üzerinde de 3. Haliç Köprüsü yapılmıştır. Günümüzün en ileri tekniği ile yapılmış olan Boğaz Köprüsü, T.'nin ve Avrupa'nın en büyük köprüsüdür. Üzerinde 6 trafik şeridi, iki yaya geçme yeri vardır.

Yapıldığı tarihte 523 000 000 liraya mal olan köprüden ilk beş yılda 25 000 000 araç geçmiş, ilk tahminleri aşmıştır. Köprünün sağladığı gelir 1976'da 350 000 000 lira olmuş, 1980'de bir milyar lirayı bulmuştur. Bu büyük ve son derece işlek köprünün trafiğe yetmediği görülmüş, İstanbul Boğazında ya ikinci bir asma köprü yapılması veya bir denizaltı tünelinin yapımı üzerinde durulmuştur. Ayrıca, Avrupa ile Asya arasındaki bu büyük trafik akımının, geniş ve canlı Ege bölgesine de yöneltilerek, Çanakkale Boğazında bir köprü yapılması işi de öne sürülmüştür.

c. *Demir yolları :* T.'de hepsi Devlet Demir Yollarınca (TCDD) yönetilen demir yollarının uzunluğu 8 150 km dir. Bu geniş ölçülü işletmenin merkezi Ankara'dadır. 7 yerde de işletme müdürlükleri vardır. Demir yollarında çalışanların sayısı 60 000'dir. Son 15 - 20 yılda işaret ve haberleşmede ilerleme olmuş, taşıma işlerinin yoğun olduğu yerlerde otomatik telefon santralleri kurulmuştur. Demir yolu taşıtlarının (lokomotif, vagon, yedek parçalar) ihtiyacı için demir yolu fabrikaları (Eskişehir, Ankara, Adapazarı, Sivas) kurulmuştur.

Anadolu'da en eski demir yolu İzmir - Aydın hattının bir bölümüdür (1860). Daha sonra İzmir - Kasaba (1865), Şark demir yolları (1869 - 1877), Anadolu - Bağdad demir yolu (1872'den başlayarak) yapılmış, Horasan - Sarıkamış dar hattı ile Sarıkamış - sınır hattı (1899) yapılmıştır. Cumhuriyet devri başlangıcına kadar süren 60 yılda, çoğu yabancı şirketlerce yapılmış 4 000 km uzunluğunda demir yolumuz vardı. Ancak, Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan ve Anadolu'yu baştan başa geçen, birbirleriyle bağlantılı ve memleket ölçüsünde bir demir yolu ağı henüz belirememişti.

Cumhuriyet devri ile birlikte "demir yolu siyaseti" ön planda yer tutmuş, yabancı şirketlerin elindeki demir yolları da satın alınmış (TCDD'na birer birer katılarak 1947' ye kadar sürmüştür), birbirine bağlı bir demir yolu ağı oluşturulmuştur. Demir yolu Kayseri'ye (1927), Sivas'a (1930), Erzincan'a (1938), Erzurum'a (1939), Horasan'a (1951) ulaşmıştır. Sivas'ı Karadeniz'e bağlayan demir yolu da işletmeye açılmıştır (1932). Sivas'tan Malatya'ya, Diyar-

TÜRKİYE : Beyşehir - Akseki arası Sinekbeli'nde kar mücadelesi

bakır'a, Kurtalan'a demir yolu uzanmıştır. Elazığ yakınındaki Yolçatı kavşağında başlayan bir başka hat Elazığ'a, Genç'e, Muş'a (1955) ulaşmış, Muş - Tatvan demir yolu işletmeye açılmış (1964), Van Gölü bölgesi ülkenin başka yerlerine bağlanmış, Van'dan İran hududuna uzanan demir yolu da tamamlanmıştır. 1971'de Pehlivanköy - Svilengrad demir yolu açılarak Yunanistan'dan geçme zorunluğu kalmamış, İstanbul - Edirne demir yolu 21 km kısalmıştır.

Gittikçe artan ihtiyaç karşısında günümüzde, demir yollarında yeni gelişmeler planlanmıştır : 1. Sakarya - Bolu - Ankara arasında çift hatlı, elektrikli demir yolu hattı (çok sayıda tünel ve özellikle yapımına başlanmış bulunan 10 km lik Ayaş tüneli), 2. Ankara - Kars yolunun kısaltılması işleri (Ankara - Çankırı - Yozgat - Sivas - Erzurum - Kars olarak), 3. Ankara - Sivas arasındaki yeni demir yolunun çift hatlı yapılması ve elektrikli olması, Sivas'tan Malatya'ya ve Diyarbakır'a yeni çift hat döşenmesi, 4. Ankara - İzmir demir yolu boyunda düzeltmeler yapılması, 5. Yoğun trafiği olan yerlerde çift hat yapımı. Bütün bu işler için 250 milyar TL gerekmektedir.

T., tabiî şartları gereği (çok yerde uzun ve karlı kışlar vb.) demir yollarının pek faydalı bulunduğu bir ülkedir. Batı ülkelerinde çok önceden başlayan demir yolu - kara yolu rekabeti, T.'de de belirmiş ise de, ütilizasyon faktörü esaslarına göre yine de önemini korumuştur (Son yıllarda ortalama 120 - 140 milyon yolcu, 14 - 15 milyon ton yük taşınması ve özellikle tarım ürünleri, canlı hayvan, maden, orman ürünleri). Bugün T.'de önemli birer tren ulaştırma merkezi olarak 180 gar, 460 istasyon, 350 durak vardır.

d. *Deniz yolları :* T. denizci ülkelerdendir. 1977 verilerine göre, 18 ve daha yukarı gros tonluk deniz taşıtlarının sayısı 2 760, gros ton miktarı 1 milyon 511 bin olmuştur. Bunlar arasında yük gemileri sayısı 2 411, yolcu gemisi 217, tanker 125'tir. 5 000 - 20 000 ve daha büyük tonajlı yük gemisi sayısı 45'tir. Büyük sayılabilecek yolcu - yük gemilerinin sayısı 110'u geçmiştir. T.'nin deniz ticaret filosunun yeni yeni büyük gemilerle güçlendirilmesi, yaşlanmış gemiler yerine yeni gemilerin işletilmesi ve kendi çapında rekabet edebilmesi için çalışmalar olmuş, bu arada Deniz Nakliyat Şirketi'nin elinde bulunan çoğu eskimiş irili ufaklı 42 şilep ve tanker filosunun 30 kadar yeni gemi ile kuvvetlendirilmesi işine 1972'de girişilmiştir. Deniz taşımacılığında gelişmiş ülkelerin durumuna yaklaşmak için her biri 27 500 tonluk iki şilep ile her biri 2 700 tonluk 8 koster, her biri 6 000 tonluk iki kontayner tipi şilep, her biri 18 000 tonluk 5 cevher gemisi ve büyük yük gemileri ile tankerlerin alınması işlerine girişilmiştir (1976' da 1,5 milyon tonilato, 1982'de 2,8 milyon tonilatoya çıkarılması).

Deniz Yolları İşletmesi elindeki gemilerle (25 kadar) dış hatlara ve limanlarımıza düzenli seferler yapar. Bu seferlerin önemlileri : İstanbul - İzmir - Napoli - Cenova - Marsilya - Barcelona ile İstanbul - İzmir - Pire - Venedik - Trieste ve İstanbul - İzmir - Kıbrıs - Hayfa ring seferleri. Ayrıca, İstanbul - Beyrut - İskenderiye - Napoli - Marsilya ve İstanbul - Hayfa - Napoli - Marsilya ring seferleri de düzenli olarak yapılır. İç sularımızda İstanbul - Karadeniz limanlarımız ile İzmir, İstanbul - Akdeniz limanları vardır.

Cumhuriyetin kurulmasından bu yana sırasıyla, T. Seyrüsefain İdaresi, Denizbank, Devlet Deniz Yolları ve Limanları Genel Müdürlüğü eliyle devlet kesimince sürdü-

rülen deniz taşımacılığı, 1952'den başlayarak Denizcilik Bankası T. A. O. tarafından yürütülmüştür. Ulaştırma Bakanlığına bağlı olan bankanın birçok kuruluşları vardır: Ticarî kuruluşları ulaştırma üniteleri (Deniz Yolları İşletmesi, İstanbul Şehir Hatları İşletmesi, İzmir İşletmesi, Van Gölü İşletmesi), liman işleri (İstanbul, İzmir, Trabzon, Giresun), sınaî tesisler (Alaybey, Camialtı, Haliç, Hasköy, İstinye tersaneleri), milletlerarası teşkilât (kıyı emniyeti, gemi kurtarma işletmesi), bazı turistik tesisler, eğitim tesisleri (Gemi Yapım Teknisyen Okulu, Sanat Enstitüsü, Eğitim Merkezi). Deniz Yolları İşletmesi kabotaj hattında ve dış hatlarda yolcu gemisi, araba vapurları ve feribot çalıştırır. 1955'te Denizcilik Bankasınca amacı iç ve dış sularda yük, hayvan ve yolcu taşımak, gemi kiralamak, kiraya vermek gibi işler olan Deniz Nakliyatı T. A. Ş. kurulmuştur.

Yüzyıllardan beri Türklerin gemi yapmaya ellerinin yatkın olduğu örnekleri ile görülmüştür. İlk tersane 1455'te Haliç'te kurulmuş olup, günümüzde büyük küçük 27 tersane vardır: 5'i Denizcilik Bankasına bağlıdır; 2 büyük tersane Deniz Kuvvetleri Komutanlığına bağlıdır: Gölcük, Taşkızak. Sayıları 20'ye yakın olan başlıca özel tersaneler: İstanbul'da Anadolu Deniz İnşaat Kızakları, Çeliktekne Tersanesi, Çeliktrans, Gaye Gemicilik, Armatörlük ve Yapım Endüstrisi, Gemi İnşaat Şirketi, Marmara Tersanesi, Sedef Gemi Endüstrisi vb. Bunların dışında Karadeniz kıyılarında pek küçük deniz taşıtları yapan birçok yerler vardır. Gölcük Tersanesi çeşitli gelişmelerle II. Dünya Harbinden sonra 10 bin tonluk gemi yapabilecek duruma getirilmiş, modern bir tersane olmuş, 1978'de ilk Türk denizaltısı yapılmıştır. Taşkızak Tersanesi, İstanbul'un fethinden hemen sonra Haliç'te kurulmuş, 1950'de büyük bir tersane olmuştur.

T.'nin en büyük liman şehri İstanbul'dur. Burası Türkiye'nin en geniş ölçülü iş yapan ithal ve ihraç limanıdır. Çok işlek bir deniz yolu olan Boğaz'da bulunuşu, Karadeniz kıyısındaki ülkelerle Akdeniz arasındaki ulaştırmayı sağlaması, İstanbul'un büyük bir liman şehri olarak gelişmesini sağlamıştır. Boğaz'dan yılda geçen gemi sayısı 10 000 (50 milyon gros ton), limana gelen ve giden yolcu - yük gemileri sayısı 8 000'i geçer. Ayrıca her yıl 400 turist gemisi limana gelir. Burası yabancı ticaret gemilerinin transit ve ikmal merkezi olarak dünya limanları arasında tanınmıştır. Denizcilik ile ilgili birçok kuruluşlar burada toplanmıştır.

T.'nin en büyük ihracat limanı İzmir'dir. Burada Deniz Yolları Ulaştırması, Körfez hatları, yurt içi ve dış ülkeler limanlarına olan gemi seferleri pek önemli yer tutar. İzmir - İstanbul sürat postası ve İskenderun sürat postası başta gelir.

Akdeniz kıyılarının başlıca limanları İskenderun, Mersin ve Antalya'dır. Mersin limanı T.'nin en büyük modern limanlarından biridir. Karadeniz kıyılarında Zonguldak ve Ereğli, kömür limanlarıdır. Orta Karadeniz kıyılarının en büyük ve işlek limanı Samsun'dur. Buradaki modern liman tesisleri iş hacmini artırmıştır. Doğu Karadeniz bölgesinin başlıca limanı Trabzon'dur.

e. *Hava yolları:* Son 45 yılda T.'de hava yolları önem kazanmış, yurt içinde birçok şehre (30 kadar) ve başka ülkelere uçak seferleri artmıştır. T.'de 1933'te çıkarılan bir kanun ile Millî Savunma Bakanlığına bağlı bir işletme olarak Devlet Hava Yolları İşletmesi kurulmuş (II. Dünya Savaşından sonra kısa sürede Yakın Doğu'nun en büyük hava yolu olmuş, bu gelişme DC - 3 ve C - 47 tipi uçaklarla sağlanmış, iç hatlarda 19 hava alanı işletmeye açılmış, 1947' de ilk dış seferler Ankara - İstanbul - Atina hattı ile başlamış, buna Kıbrıs, Kahire, Beyrut gibi alanlar eklenmiş), 1938'de yeni bir kanunla Bayındırlık Bakanlığına, daha sonra Ulaştırma Bakanlığına bağlanmıştır. 1955 yılına kadar Meydan İşletmeciliği ile Uçak İşletmeciliği bir arada yürütülmüş, yeni gelişmeler karşısında bunlar ayrılmış, 1956'da özel sermayenin de katılmasıyla Türk Hava Yolları Anonim Ortaklığı (THY) kurulmuştur. 1981 başlarında THY'nın 20'si jet olmak üzere 22 uçağı olmuş, yolcu ve yük taşıma gücü artmıştır.

Bu kuruluş, T. içinde geniş bir trafik ağı kurmuş, İstanbul, Ankara, İzmir, T.'nin hava trafiği merkezleri olmuştur. Hava alanlarının çoğu küçük olup elverişli hava şartlarında trafiğe açıktır. Son yıllarda özel teşebbüse ait Bursa Hava Yolları da hava trafiğinde yer almıştır.

İlk kuruluş tarihinde (1933) yolcu sayısı 460 ve yük 5 ton iken, 1978'de yolcu sayısı 2,3 milyona yaklaşmış, yük miktarı 183 000 tonu bulmuş, iç ve dış uçuş sayısı 30 000'i aşmıştır. Bu kuruluşta 4 000 kadar personel çalışır. Türlü Avrupa ülkeleri ile Orta ve Yakın Doğu arasında hava trafiği vardır. Son 15 - 20 yılda dış hat seferlerinde gelişme olmuş, THY, İstanbul - Frankfurt hattını Amsterdam'a uzatmış, Viyana üzerinden Frankfurt - Bruxelles hattını açmış, Münih, Roma, Atina, Beyrut, Cidde'yi de sefer programına almış, Türk sivil havacılığında jet devrini başlatmıştır.

Ulaştırma Bakanlığına bağlı Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü 1956'da bir kanunla kurulmuş, uçakların THY tarafından işletilmesine karşılık, hava limanları ve alanları ile pist, apron (uçak park yeri), hava trafik kontrolü, telekomünikasyon sistemleri bu kuruluşun sorumluluğuna verilmiştir (14 hava alanı, 2 300 personel). Uçakların gittikçe büyümesi, T.'de hava alanlarının her bakımdan üstün standartlara ulaşmasını gerektirmiştir. T.' de 24 saat çalışan hava limanları İstanbul'da Yeşilköy, Ankara'da Esenboğa, İzmir'de Cumaovası sivil hava alanı ve Çiğli hava alanıdır. Yeşilköy hava alanı T. hava yollarının pek önemli bir merkezi ve milletlerarası değerde bir hava limanıdır. Burada ağır jet uçaklarının iniş kalkışına elverişli pistler ve meydan hizmetleri vardır (Pistin uzunluğu 2 300 m, genişliği 60 m, yolcu sayısı 700 000, günlük ortalama 2 000 iniş kalkış yapan uçak sayısı yılda 36 000, her gün 250, 20'yi geçen yabancı uçak şirketlerinin seferleri, her birkaç dakikada bir uçak iner veya kalkar).

Esenboğa hava limanı (1956) da gelişme göstererek milletlerarası hava trafiğinde önem kazanmıştır.

T.'de ilk uçakların askerî amaçla kullanılması dolayısıyla uçak bakım ve onarım konusundaki ilk gelişmeler de bu alanda olmuştur (1925'te Kayseri'de ilk uçak fabrikasının kurulmasına başlanması). Bazı kişi ve kuruluşlarca da bu tür çalışmalar yapılmıştır. 1972 - 1977 beş yıllık kalkınma döneminde uçak sanayiinin geliştirilmesi gerekli görülmüş, 1,5 milyar liralık yatırım yapılmış, bunda Hava Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı tarafından destek olunmuştur. 1970'lerde T.'de gelişmiş bir havacılık sanayii yoktu. Hava Kuvvetleri, uçaklarının bakım ve onarımı Eskişehir, Kayseri ve Malatya'daki tesislerde yapılırdı. 1973'te

TÜRKİYE : Ankara - Dededoruk televizyon vericisi

Türk havacılık sanayiini kurmak ve geliştirmek amacıyla Türk Uçak Sanayii Anonim Şirketi (TUSAŞ) kurulmuştur.

f. *Haberleşme :* T.'de son yarım yüzyılda her türlü yollarda, taşıtlarda ve haberleşme araçlarında gelişmeler olduğundan, haberleşmeler de çabukluk kazanmış, bu alanlarda PTT, radyo ve televizyonda önemli gelişmeler olmuştur. Günümüzde mektuplar ve posta paketleri en çok kara yollarında işleyen taşıtlarla, tren, gemi ve uçaklar ile yerlerine ulaştırılmaktadır. Dağlık yerlerde ve kışın atlı dağıtıcılardan yararlanılmaktadır. Telgraf ve telefon da yaygın ve önemli yer tutmuş, otomatik santrallerin kurulmasına girişilmiştir. Bu arada uzaktan telsiz daktilo makinasına haber yazdırma (Teleks) ve fotograf gönderme (Telefaks) sistemleri de gelişmiştir.

T.'de elektrik akımının bulunduğu her yere radyo girdiği gibi, radyoyu çalıştıracak elektriğin bulunmadığı yerlerde pil ile çalışan transistörlü el radyoları da yayılmıştır. İlk radyo verici istasyonu 1927'de telsiz istasyonu olarak kurulmuş, 1928'de Ankara'da 5 Kw gücünde bir stüdyo kurulmuştur. 1936'da Radyo İdaresi PTT'ye devredilmiş, 1938'de Ankara Radyosu ana binası yapılmıştır. 1964'te çıkarılan Türkiye Radyo - Televizyon Kanunu ile TRT Kurumu faaliyete geçirilmiştir. Memleketin birçok yerlerinde verici radyo istasyonları kurulmuştur.

T.'de televizyon deneme yayınlarına 1968'de Ankara'da başlanılmıştır. Günümüzde T.'nin birçok yerlerine Radyolink'ler ile TV yayınları ulaştırılmış, güçlü TV verici istasyonları yapılmış, memleketin % 90 kadarı bu yayınları alacak duruma gelmiştir.

XIV. Turizm : T., her yönü ile bir turizm ülkesidir. Turistik değeri bulunan pek çok tabiî varlıklar, her çeşit tarihî eserler ve yapılar, müzeler vardır. Turistlerin kolaylıkla seyahat edebilecekleri düzgün kara yolları yeter derecededir. Demir yolları, deniz ve hava yolları turizmi artıracak değerdedir. Oteller, kamplar, tatil köylerinin sayısı her yerde artmıştır. İç turizm gelişmiş, dış turizm de gelişme yoluna girmiştir.

Bütün çeşitlilikleriyle T.'nin çok zengin tabiî turistik varlıkları bulunmaktadır : Güneşli kıyılar ve plajlar, kaplıcalar ve içmelerle maden suları (termalizm), ormanlar ve sağlam havalı yaylalar, göller, kayakçılık ve dağcılık, buzullar. T. tabiî güzelliklerin çok bulunduğu bir ülkedir : Alanya'nın Damlataş mağarası, Antalya'nın 50 bin yıl önce yerleşme yeri olmuş Karain mağarası, Nemrut krateri ve krater gölü, İç Anadolu'da halka biçimli Meke tuzlası gölü, Kula volkanları, Denizli Pamukkale travertenleri, Ürgüp'ün peri bacaları, Bolu'nun Yedigölleri, Doğubayazıt'ın pek büyük ve derin meteor çukuru. T., nadir bitkiler ve kuşlar ülkesidir (Kuş Cenneti, çay bölgesi, fındık bölgesi).

TÜRKİYE : Çamlıca televizyon vericisi (İstanbul)

T.'nin pek çok tarihî varlıkları vardır. 5 000 yıl öncesinin yerleşme yerlerinden, daha sonraki devirlerden günümüze kadar pek çok kıymetli tarihî eserler ortaya çıkarılmıştır: Çok sayıda hüyükler, Hattuşaş, antik eserler vb.

T. antik çağ eserleri bakımından dünyanın en zengin ülkelerindendir: Dünyanın yedi harikasından biri sayılan Diana mabedi ile birçok açık tiyatrolar, Bergama'nın Asklepion tesisleri, Side harabeleri vb.

T., bütünü ile Türk eserleri ile dolu bir ülkedir. Bunlardan bir kısmı dünya ölçüsünde değer taşıyan sanat eserleridir. Memleketin her tarafı ve bu arada İstanbul, Edirne, Bursa, Konya, Kayseri, Sivas, Divriği, Erzurum, Elazığ, Diyarbakır, Urfa ve birçok yerler bu eserlerle doludur: Saraylar, camiler, medreseler, künbetler, türbeler, çeşmeler. su yolları, köprüler, kervansaraylar, hanlar, hamamlar, kapalı çarşılar vb.

T.'nin başta İstanbul olmak üzere birçok şehirlerinde müzeler vardır. İstanbul'un dünya ölçüsündeki müzesi Arkeoloji Müzesidir. Ayasofya Müzesi de pek değerli eserlerle doludur. Topkapı Sarayı Müzesi de dünya ölçüsünde değer taşıyan pek orijinal eserlerin toplandığı yerdir.

Önemli müzelerin bulunduğu şehirlerden biri de Ankara'dır. T.'nin en büyük etnografik müzelerinden biri (20 000 eser), Ön Asya tarihini bütünü ile toplayan Arkeoloji Müzesi buradadır. İzmir'de ve Ege bölgesinde de müzeler çoktur. Konya'da Mevlâna türbesi ve müzesi her yıl on binlerce turist çeker.

T.'de turizm gelirlerini artırmak için Turizm Bankası, Türkiye Turizm Kurumu, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu gibi kuruluşlar oluşturulmuş, Kültür ve Turizm Bakanlığı faaliyetini genişletmiştir. Turizm elemanı yetiştirmek için İzmir, İstanbul ve Ankara'da otelcilik okulları ile turizm ve ticaret yüksek okulları açılmıştır.

XV. Ekonomi: T. ekonomik bakımdan gelişmekte olan ülkeler arasındadır. Daha 50 - 60 yıl öncesine kadar çeşitli sebeplerle (Kapitülasyonların ortaya koyduğu engeller, yıllarca süren büyük harpler vb.) ekonomik gelişme gösterememiş bulunan T.'de, Cumhuriyet devrinde önemli gelişmeler olmuş, bugünkü durumunu bulmuştur. Cumhuriyetin başlangıcındaki harap olmuş memleketimizde millî bir ekonomi oluşturmaya yetecek sermaye, teknoloji, personel son derece azdı. Şimdi beş yıllık kalkınma planları ile gelişmeler yürütülmeye çalışılmakta, kalkınma hızı % 6 - 7 kadar olmaktadır. Bu planlar Devlet Planlama Teşkilâtı (DPT) tarafından hazırlanmıştır. Kalkınma hızının artmasının sanayileşme ile olacağı, bu arada makina endüstrisinin gelişmesiyle bir yandan yatırım malları ithalinin azalacağı, bir yandan da dış piyasada geçerli sanayi malları ihraç edilmeye başlanarak dış borçların ödenmesinin kolaylaşacağı ve çabuklaşacağı düşünülmüştür. Bu arada Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)'nun bir üyesi olmaya doğru giden T., düzenlenecek her yeni beş yıllık planlara göre yaklaşık 1995'te veya daha önce, bu Batı ülkelerinden biri durumuna gelmeyi istemiştir. Buna göre T., günümüzde ekonomi alanında gelişmiş ülkeler safına geçiş dönemini yaşamaktadır.

TÜRKİYE: İstanbul Boğazı'ndan bir görünüş

TÜRKİYE: Aydın bölgesinde incirlerin kurutulması

T. tarımın başta geldiği, fakat sanayiin de gelişmekte olduğu bir ülkedir. Millî gelir tahminleri yapmaya 1928'de başlanmış, türlü dönemler geçilmiştir. Millî gelirimiz artmakla birlikte, kişi başına düşen millî gelir, gelişmiş ülkelere göre düşüktür.

T.'nin ekonomik yapısı olarak hem devlet yatırımlarına, hem de özel teşebbüse imkân veren bir devletçilik ilkesi, Cumhuriyet devrinde bir ekonomik kavram olarak millî bünyemizde yer tutmuştur. Bu kavrama göre, kişinin çalışması esas olmakla birlikte, memleketi az zamanda refaha kavuşturmak ve ekonomiyi geliştirmek için, milletin genel ve yüksek menfaatlerinin gerektirdiği işlerde, özellikle büyük endüstri ve tarım işlerinde, devleti fiilen ilgilendirmek önemli esaslardan olmuştur. Günümüzde planlama işleri daha geniş konuları içine alarak yurt ihtiyaçlarına göre düzenlenmektedir. Sanayileşmek için gerekli tesislerin nerede yapılacağını planlamak, bölgelere yaymak önemli bir konu olmuş, böylece ekonomide denge düşünceleri yer tutmuştur. Cumhuriyetin başlangıcından bu yana ekonomik gelişme durumu, daha iyi verim almak ve daha hızlı kalkınmak düşünceleriyle türlü görüşler belirmiş, bu arada İktisadî Devlet Teşekkülleri, özel sektörün daha geniş ölçülü gelişmesiyle karma ekonomi eğilimleri ve uygulamalarına yer verilmiştir.

Cumhuriyetin başlangıcındaki yokluklar içinde T.'nin kalkınmasını sağlayacak ilk büyük girişimler devlet eliyle başlamıştır: Yabancılara ait bazı demir yollarının satın alınarak devletçe işletilmesi (1924), eski Reji İdaresinin millîleştirilerek İnhisarlar İdaresinin kurulması (1925), şimdiki Sümerbank'ın esası olan Sanayi ve Maadin Bankasının oluşturulması, 1934'te Sümerbank'ın kurulması (bugün 40 fabrikası var), Etibank'ın kurulması gibi. Sermayelerinin oluşma tarzına göre böyle teşekküller şu bölümlere ayrılmıştır (1964): Sermayenin tamamı devlete ait kuruluş-

lar (Etibank, Sümerbank, Toprak Mahsulleri Ofisi, Devlet Demir Yolları gibi), ortaklık şeklindeki kuruluşlar (Azot Sanayii, Denizcilik Bankası, Türkiye Halk Bankası), bir kısım kamu teşebbüsleri devletin ve Kamu İktisadî Teşebbüsleri (KİT)'nin iştiraki bulunan kuruluşlar. 1976'da 48 milyar lira tutarında dış finansmana ihtiyaç duyulduğu görülmüştür ki bunun çoğu yatırımlarla ilgilidir. KİT yatırımları ile işletme açıkları için gerekli ihtiyaçlar, genellikle hazineden ve devletin elindeki öteki kaynaklardan karşılanır. KİT'lerin, kaynak veren özelliği vardır.

a. *Özel sektör:* Bu ad altında bütün şahsî teşebbüsler toplanmıştır (tek başına veya ortaklık). T.'de bu türlü ekonomik kuruluşların sayısı pek çoktur. Son 30 yıldan beri özel sektörde önemli gelişmeler olmuş, iş adamlarının sayısı artmış, bazı büyük işleri yapacak duruma da gelmiş, gerekli teknik elemanların çoğu İktisadî Devlet Teşebbüslerinden alınmıştır. Dokuma sanayiinde devlet sektörüne yetişmiş, ülke sanayiinde yarıdan çok katkıda bulunur olmuştur. Özel sektör kanunen teşkilâtlanmış, sanayiciler ve tüccarlar, Sanayi ve Ticaret Odalarına kayıt olmuşlardır.

Holding'ler: T. ekonomisinin türlü kesimlerinde sayıları gittikçe artan ve kendilerine holding adı verilen büyük kuruluşlar oluşmuştur. Bunlar Amerika ve Avrupa'dakilerden çok sonra, 1950 - 1960'ta belirmeye başlamış, 1963'te çoğalmış, ekonominin türlü dallarına yayılma yoluna girmiştir. Bunlar, ya bağımsız kuruluşların holding adı ile bir araya gelmeleri veya bir süreden beri çalışan ve aynı merkezden yönetilen birtakım şirketlerin bir ana şirket altında birleşmeleri şeklinde olmuştur. Holding'ler sermayenin çoğuna sahip olarak bir girişime hâkim olmak veya sermayeye sağlam ve sürekli bir gelir sağlamak üzere bir çeşit sermaye yatırım şirketi şeklinde oluşmuşlardır. Bunlar arasında kökü Çukurova'ya dayanan ve başka bölgelere sıçrayan Sabancı Holding, kökü Ankara'ya dayanan ve yayılan Koç Holding, kökü İstanbul'a dayanan Eczacıbaşı Holding, kökü Ege bölgesine dayanan Yaşar Holding vb. başta gelenlerindendir. Bu holdinglerden her birinin çok sayıda (20 - 40 ve daha çok) ve çeşitli alanlarda (sanayi, ticaret, tarım, kültür, bankacılık vb.) kuruluşları vardır. Günümüzde T.'de holdinglerin sayıları 25'i bulmuştur. Bunların küçüklerinin sermayeleri 30 - 50 milyon, büyüklerinin 100 - 500 milyon lira ve daha çoktur.

b. *Yeni gelişmeler:* T., kendi nüfusunu beslemek için birçok maddeleri üretebildiği gibi, bir kısmını da ihraç edebilecek durumdadır. Son birkaç yıllık dönemde T., kalkınan ülkelerden biri olmuş ise de, günümüzün ölçüleri ile ileri bir sanayi ve refah toplumu olabilmesi için çözüm bekleyen problemlerinin de bulunduğu bir ülkedir. Bu yıllarda (1970 - 1981) ekonomik faaliyet ve ilişkilerimiz, dünya ekonomisinde beliren bazı duraklama ve bunalımların etkisine rağmen sürebilmiş, kalkınma hızı plan hedefi olan % 8'den pek uzak olmamış, birçok ülkelere göre yüksek bulunmuştur. Dünyanın türlü ülkeleri, 1973'ten beri girilen enflasyon belirtilerinin şiddetini azaltmak için, gelişme hedeflerinden fedakârlık etmek durumunda kalmış, T. de bu gidişin şiddetini hafifletmeye, kontrol altına almaya, fiat artışlarını yavaşlatmaya uğraşmıştır.

T. ekonomisinin hızlı sayılabilecek bir kalkınmayı gerçekleştirmesinde tarım kesiminin başta yer aldığı, sanayi sektöründe de üretimin yüksek sayılabilecek bir seviyeye ulaştığı belirtilebilir. Enflasyonun kısmen kontrol altına alınmasında, sınaî üretimin yüksekçe tutulabilmesinde, döviz stoklarının çokça erimesinde etkili olmasına rağmen, liberal bir ithalât izlenmiş olması, tüketiciye ve sanayiciye oldukça kolaylık sağlamıştır. Bu arada toplu iş sözleşmesinin pek çoğunda işçi ücretleri yükseltilmiştir. Ancak, türlü ekonomik problemler varlıklarını korumuşlardır. Bu arada petrol fiatlarındaki artış, dünya ekonomisinin daha 1973'te getirdiği ve yakın yıllarda (1978 - 1981) içinden çıkamadığı durgunluk, bir yandan döviz kazanma imkânlarımızı sınırlamış, öte yandan döviz harcamalarını artırmış, bir ara iki milyar doları geçen yedeklerimizin yarıdan çoğunun erimesine yol açmıştır. Enerji yetersizliği de sanayileşmemizin gelişmesinde etkili olmuştur. Zaman zaman fiat artışları yavaşlatılmak istenmişse de, günümüze kadar etkinliğini korumuştur. İhracatı teşvik hükümleri ve işçi dövizleri gelirlerinde elverişlice bir durum olmuş ise de, dış finansman meselesi gelişmemizi sınırlayıcı etkisini korumuştur. Bu dönemde iç gücü problemleri yine sürmüş, büyük bir işsiz kütlesi (2 milyon) var iken, istihdam imkânlarını azaltan durumlar güçlükleri artırmıştır.

T. ekonomisi bu dönemde yine de oldukça hızlı bir gelişme göstermiş, kendi yapısı ve ilişkileri içinde problemlerini sağlıklı şekilde çözebilir duruma gelmiştir. Bu arada petrol üreticisi olarak kısa sürede zenginleşen Orta Doğu ülkelerinin kalkınmalarında mal ve iş gücü ihracında, yatırımlar için dış kaynak bulmasında, turizm ve transit işlerini geliştirmesinde, enerji problemini çözmede kolaylıklar bulmasında yeni imkânlar belirmiştir.

Öte yandan, kısa bir süre durgunluk hali geçirmiş bulunan bazı Batı ülkeleri ekonomisi, yavaş yavaş bu durumdan çıkmış, bu ülkelerle ilişkilerimiz, lehimize bir değişme göstermiştir. Bunların yanında, T.'de önemli bir teknoloji ve dağınık sermaye birikiminin bulunduğu türlü alanlarda (özellikle tarım alanında) belli olmuştur. Bu dönemde tarımsal üretim (özellikle hububat), plan hedefinin üstünde bulunmuş ve toplam gelişme hızının % 7 oranını aşmasında başlıca yeri tutmuştur. Günümüzde T.'de türlü girişimlere atılacak becerikli bir eleman topluluğu oluşmuştur. Bunlar, az elverişli şartlarda bile ekonomik atılımlar ve girişimler yapabilmektedirler. T., Dördüncü Beş Yıllık Plan dönemine canlı bir ortamda ve temel meselelere eğilme zorunlukları ile birlikte yönelmektedir.

İçinde bulunduğumuz yıllarda (1980 - 1981) tarım ve sanayideki üretimimizi çoğaltmak, ürünlerin dış pazarlarda rekabet edebilme gücünü artırmak, kalitede en iyiye doğru gitmek işleri önemli yer tutmaktadır. Bu arada ihracatı

TÜRKİYE: Eskişehir şeker fabrikası

TÜRKİYE : Kayseri şeker fabrikası

artıracak yollara baş vurmak (1976'da ithalât 5,5, fakat ihracat 2 milyar dolar olabilmiştir), döviz gelirlerini artırmak, dış borçlar ve krediler işlerini düzenlemek, yeni yatırımlara girişmek gerekmektedir. Şimdi bir yandan daha çok yönlü ihracat alanları bulmaya uğraşılırken, bir yandan da çok sayıdaki dış ülke bankaları ile olan borç ve kredi işlerini düzenlemeye, dış borçlarımızın azaltılmasına ve yeni krediler sağlanmasına çalışılmaktadır.

c. *Türkiye'de bankalar:* T.'de bankacılık Cumhuriyet devrinde büyük gelişmeler göstermiştir. Bugün çeşitli bankalarımızın sayısı 60'ı geçmiş (1960'tan sonra bankalararası bazı birleşmeler de olmuş, sayı azalmış), Türk bankacılığı 1923'ten sonra büyük gelişme göstererek yabancı bankacıların yerini tutan uzmanlaşmış bankacılar yetişmiş, banka personeli sayısı 75 000'i aşmıştır. 1923'teki millî bankaların başında Ziraat Bankası (kuruluşu 1863, günümüzde 900'den çok şubesi var), İstanbul Emniyet Sandığı (1868) gelir. Bu yıllarda memleketin türlü yerlerinde de kurulmuş bulunan bankaların (15 kadar) bir kısmı çalışmalarına son vermiş veya kurulan başka bir banka ile birleşmiştir. O tarihte çalışmakta olan yabancı sermayeli bankaların (14 kadar) bir kısmı sonradan çalışmalarına son vermiştir.

Cumhuriyet devrinde ilk kurulan İş Bankası (1924)'dır. Memleketin her tarafında şubesi (888) bulunan İş Bankası, T. ekonomisinin gelişmesinde önemli katkısı olmuş ve yatırımlara da katılmış büyük bir kuruluştur. Bankacılığımızda önemli bir kuruluş da Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (1931)'dır. Daha sonra özel sermayeli büyük bankalar kurulmuştur: Yapı ve Kredi Bankası (540 şube), Akbank (582 şube); 1933 - 1943 arası önemli devlet bankalarının kuruluş dönemidir (Sümerbank, Belediyeler Bankası, Etibank, Halk Bankası gibi).

Bankalar Kanunu gereğince 1958'de T. Bankalar Birliği kurulmuştur. Merkezi Ankara'da olup, T.'deki bankalar Birliğe üye olmak ve Birlikçe alınan kararları uygulamak durumundadırlar. Birliğin başlıca amacı, bankacılığı geliştirmek ve bankalar arasındaki dayanışmayı sağlamaktır. Merkez Bankası başkanı, yönetim kuruluna başkanlık eder.

d. *Ekonomik dış ilişkiler:* Günümüzde ekonomi alanında da milletlerarasındaki ilişkiler artmış, hele hızlı kalkınma isteyen ülkeler için ekonomik ilişkiler önem kazanmıştır. T.'de de bugün yabancı sermaye yatırımı, Ortak Pazara katılma durumu, İktisadî İş Birliği ve Kalkınma Teşkilâtı, Dünya Bankası, T.'ye Yardım Konsorsiyumu, Milletlerarası Para Fonu ve daha başka ilgililer, ekonomimiz üzerinde etkili olmaktadırlar. Birçok ülkeler gibi, T.'de de dış finansmanı gerektiren alanlarda (turizm, bazı sanayi kolları vb.) yabancı sermayeye ihtiyaç duyulmuştur. Yabancı sermaye ithaline, özellikle 1951'de girişilmiş, 1954'te bu türlü yatırımları yürütmek için Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu çıkarılmış, ilk yıllarda 150 kadar firma buna başvurmuş, bunlardan 32 firma kabul edilerek T.'de fabrika kurabilmelerine veya kurulu olanların sermayelerine katılmalarına izin verilmiştir. 1971'e kadar T.'ye yaklaşık 575 milyon dolar yabancı özel sermaye girmiştir. Günümüzde de bu türlü ilişkiler yer yer sürmektedir.

T., Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Teşkilâtı (OECD)' nın üyesidir. II. Dünya Harbinin ardından kurulmuş bulunan bu teşkilât, Avrupa Kalkınma Programına giren ülkeler için kurulmuştur (Merkezi Paris'te, içinde T.'nin de bulunduğu 14 Avrupa ülkesi). Bu büyük harpten sonraki yıllarda ekonomilerini hızla düzeltebilen Batı Avrupa ülkeleri, ürettikleri malları daha iyi şartlarla satabilmek ve pazar bulmak yollarını aramış, türlü iş düzenlemeleri ve anlaşmalarla bunu gerçekleştirmeye uğraşmış, çeşitli birlikler kurulmuş (Benelüks, EFTA gibi), buradan Avrupa Ortak Pazarı veya Ortak Gümrük Tarifesi de bulunan Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)'nun oluşma (1957) ve gelişmesine doğru bir gidiş başlamış, 1981'e kadar 10 tam üyeli bir birlik kurulmuş, T. de bu ekonomik bakımdan gelişmiş ülkeler pazarı (merkezi Bruxelles'de) ile ilişki kurma yoluna girmiştir. T. bugün tam üyeliğe geçiş döneminde bulunmaktadır.

Ekonomik alanda gelişmiş ülkelerle olan ilişkiler arasında T.'ye Yardım Konsorsiyumu ve Dünya Bankası'nın da yeri vardır. Ekonomik bakımdan yeterince gelişmemiş ülkelere dış yardımları tek elden ve tutarlı olarak yürütmek için çalışan bu kuruluş, 1962'de T.'nin planlı kalkınma dönemine girmesiyle, sayıları 14'ü bulan ülkelerce

TÜRKİYE : Karadeniz Ereğlisi Demir - Çelik Fabrikalarının bir bölümü

Türkiye'ye Yardım Konsorsiyumu oluşturulmuştur. T.'nin plan hedeflerine uygun yatırım ve projelerini finanse ederek gereken krediler sağlanmıştır.

Dünya Bankası (Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası), II. Dünya Harbi sonunda Bretton Woods'daki para ve maliye konferansında alınan karar ile 1945'te kurulmuştur. Dünya Bankasının görevi, sayıları çoğalmış bulunan üye ülkelere, harpte yıkılmalara uğramış veya az gelişmiş ülkelerin kalkındırılması için uzun vadeli (35 - 50 yıllık) kredi sağlayarak yardım etmektir. Bu yardımlardan T. de yararlanma yolunu aramış, kredi sağlamıştır.

XVI. Türkiye'de tarım: T.'de ekili dikili yerler yaklaşık % 31.55, tabiî çayır ve meralar, yaylaklar % 28.79, ormanlar % 23.41, ürün getirmeyen yerler % 16.25 kadarı tutmaktadır. Buna göre, T.'nin üçte birinde tarım alanı vardır (260 000 km^2). Nüfus arttıkça tarım alanlarında da değişiklikler olmuş, tarım alanları 1927'den bu yana iki kat artmıştır. T.'de çok çeşitli tarım ürünleri yetiştirilir ki bunlardan bir kısmı T. ekonomisi üzerinde büyük etki gösterirler: Tütün, pamuk, hububat, fındık, üzüm, çay, incir, zeytin gibi. Bu çeşitli tarım ürünleri şöylece bölümlenebilir: a. Hububat, b. Sebzeler, c. Endüstri bitkileri (şeker pancarı, pamuk, keten, kenevir), d. Yağlı bitkiler (zeytin, ay çiçeği, susam, haşhaş gibi). e. Tütün, f. Meyveler (çok çeşitlileri ve bu arada incir, üzüm, turunçgiller), g. Fındık, h. Çay, i. Yem bitkileri.

a. Gıda maddeleri arasında pek önemli yer tutan ve başlıca ticaret maddeleri arasında bulunan hububatın (başta gelenleri 9 milyon hektarda ekilen buğday, 2,5 milyon hektarda ekilen arpa), T.'nin hemen her yerinde değişik çeşitleri ekilir. 1976 - 1980 arasındaki sürede yıllık üretim 14-17 milyon ton arasında olmuştur. Bunun çoğu buğdaydır ki 11 - 14 milyon ton arasında değişmiştir (1975 dünya buğday üretimi 351 milyon ton, tüketimi 352 milyon ton olmuştur). T.'de hububat (özellikle buğday) ile ilgili büyük kuruluş Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO)'dir. Buğdaydan sonraki başlıca hububat arpa (3 milyon ton), çavdar (800 bin ton), mısır (1 - 1,4 milyon ton), pirinç (160 bin ton)'tir.

b. T.'de çok çeşitli ve en iyi cinsten sebze yetiştirilir. Turfandacılık alanında ve seralarda yetiştirme bakımından

TÜRKİYE : Buğday silosu (Eskişehir)

ticaret alanında ve konservecilikte de önemli yer tutar (yetiştirilen yer 750 - 800 bin hektar, yıllık ortalama ürün 3 milyon ton, yumru bitkiler ürünü 2,6 milyon ton). Patates, kuru soğan, kuru fasulye, domates önemli birer ticaret malıdır. Memleketin çok yerinde yetişebilen patatesin yıllık ürünü 1,5 - 2 milyon tondur. Patates, ekim ve üretimi en çok ve hızla artan tarım ürünlerinden biri olmuş, ürün fazlası durumu bile belirmiştir.

c. Endüstri bitkileri yetiştirilmesi T.'de büyük gelişme göstermiştir. Bunlar arasında şeker pancarı ve pamuk ayrı birer yer tutarlar. İçinde şeker şurubu bulunan pancar, T.'nin her tarafına yayılmış şeker fabrikaları (19)'nın ham maddesi ve çok iş gücü istediğinden iş bulma bakımından önemlidir. Her fabrikanın pancar ekimi alanları vardır. 1976 sonunda 62 ilde şeker pancarı tarımı yapılmış, üretim yılda 8 milyon tonu bulmuş, 1978'de ekim sahası 270 hektarı geçmiştir.

Pamuk, T.'nin başta gelen endüstri bitkilerinden biri ve pamuklu dokuma sanayiinin ham maddesidir. T.'nin güney ve Ege ovaları ile yer yer iç bölgede pamuk ürünü alınır. Pamuk üretimi sulama, gübreleme, ıslah edilmiş tohum sebebiyle 1976 - 1980 arasında artmış, yılda 500 - 600 bin tonu bulmuştur. Üretilen pamuğun yarısı yurt içi sanayide tüketilir, geri kalanı ihraç edilir. 300 000 aile, geçimini pamuktan sağlar, pamuğun millî gelire katkısı 20 milyar lirayı geçer. Ağırlığını pamuk ekimine ve ekonomisine veren Pamukbank (T.'nin türlü bölgelerinde 100'den çok şube açmıştır) 1955'te kurulmuştur. Böylece pamuk T. ekonomisinde başta gelen faaliyet sahalarından biri olmuştur.

T.'de 1972'den 1980'e kadarki dönemde pamuk ipliği ve pamuk dokuma kapasitesi artmış, iplik üretimi 380 bin tona, dokumalar 1,5 milyon tona ulaşmıştır. Yurtiçi ihtiyacı aştığından, bunlarda önemli bir ihracat kapasitesi oluşmuştur. Ham maddesi T.'de bulunan pamuğa dayalı dokuma sanayiinin önemli gelişmeleri olmuştur. Şimdi ihracata konfeksiyonun da eklenmesine girişilmiştir. T.'nin en çok pamuk ihraç ettiği ülkeler Almanya, İtalya, İngiltere, Belçika, Fransa ile OECD ve AET ülkeleridir. T., pamuk ipliği ve dokumalarında rekabet gücüne ulaşmıştır.

T.'de ince lifli ketenler Doğu Marmara ve Batı Karadeniz bölgelerinde yetiştirilir, ipek gibi dokumalar yapılır (yıllık üretim 4 - 6 bin ton). Kenevir ise, liflerinden ip ve benzeri mallar yapılan bir bitkidir ve ekim alanı ketene göre daha fazladır (yıllık üretim 10 - 12 bin ton).

d. Yağ çıkarılan bitkiler olarak zeytin ve ay çiçeği başta gelmek üzere, susam, yer fıstığı, soya fasulyesi, aspir, kolza, haşhaş, pamuk (çiğit), keten ve kenevir tohumları önemli yer tutar. Bunlardan bitkisel yağlar çıkarılır. Yağlı bitkilerin ekiliş alanları bir milyon hektarı geçer, yıllık üretim 1 200 000 tona yaklaşır. T.'de bitkisel yağlara olan istek son yıllarda artmış, çeşitlileri piyasaya çıkarılmıştır. Üretim ise yeterince olmamış, yağ sıkıntısı çekilmemesi için zaman zaman yağ ithal edilmiştir (1975'te 185 000 ton). Bitkisel yağlar arasında en iyisi zeytin yağı ise de, bunun hem pahalılığı hem de üretiminin yıldan yıla çok değişiklik göstermesi, bu yağın tüketimini sınırlandırmış, ihracata dönük bir mal durumuna getirmiştir. Buna karşılık ay çiçeği ve pamuk çekirdeği v.b. yağlar yaygınlaşmıştır.

Zeytin ağacı T.'nin Akdeniz iklimi etkisi altındaki bütün bölgelerinde yetişir (80 milyon ağaç) ve en yüksek bitkisel yağı verir (1978'de yağ zeytini üretimi 900 000 ton, zeytin yağı 180 000 ton). T., en çok zeytin yağı elde eden ülkelerdendir. Milletlerarası Zeytin Yağı Konseyi'nin 36. dönem toplantısı 1977'de Madrid'de toplanmış, bu toplantıya zeytin yağı üreten ülkelerin temsilcileri ve bu arada T. temsilcileri katılmıştır.

Ay çiçeği, son 25 - 30 yıl arasında önemli yayılmalar göstermiş, Trakya, Karadeniz, Ege bölgelerinde yetiştirilir olmuştur. Yağ üretimi yıldan yıla değişmiştir (1972'de 560, 1975'te 306 bin ton). Bu dalgalanmanın sebepleri ay çiçeği fiatı, basit üretim ve iyi tohum kullanılmamasıdır. 1976' da yağ (margarin) talebi 430 000 tonu bulmuş, bunun 350 000 tonu iç üretimle sağlanmış, geri kalanı ithal edilmiştir. T.'de yağlı bitkiler arasında haşhaş, uzun süre önemli bir yer tutmuştur. Ancak, ekim sahası daraltılarak, 1976' da 7 ilde en çok 200 000 dönüm arazide ekilmesi (ilâç sanayii ham maddesi için) öngörülmüştür.

e. Tütün, T.'nin başta gelen gelir kaynaklarındandır. Ege bölgesinde (yarıdan çoğu), Karadeniz ve Marmara bölgelerinde, Doğu ve Güney-doğu Anadolu'nun bazı yerlerinde yetiştirilir (1978'de 306 000 hektar, üretim 297 000 ton). T., tütün üretiminde dünyada 5.'dir (Çin, Amerika Birleşik Devletleri, Hindistan, Sovyetler Birliği'nden sonra). Tütünün başta gelen alıcısı Tekel İdaresi'dir. Tütün yetiştiren köy sayısı 7 000, tütün ekicileri sayısı 400 000 kadardır.

f. Meyve yetiştirme, T.'nin tarım alanında başlıca geçim kaynaklarındandır. T., hem kalite, hem de çeşitlilik bakımından önemli bir meyve ülkesidir. Meyvecilik elverişli yetişme şartlarını bulduğu her yere girmiş, bütün memlekette bir mozaik dağılışı göstermiştir. Meyvelerimizin hepsi ekonomik değer taşır, dış piyasalarda da aranır. Bunlar arasında incir, üzüm, elma, kayısı, şeftali, portakal, limon, mandalina, fındık önemli yer tutar.

İncir, T.'nin önemli bir ihraç malı meyvesi olup dış piyasalarda aranır (incir ağacı sayısı 6 milyon, yıllık üretim 150 - 200 bin ton). Akdeniz iklimi etkisindeki her yerde incir yetişirse de, Büyük Menderes ovalarında geniş ölçüde incirlikler vardır. Başlıca incir alıcılarımız İngiltere, İsveç, İsviçre, Almanya, Belçika, Brezilya, Norveç, Amerika Birleşik Devletleri, Mısır, Küba, Yeni Zelanda'dır.

Üzüm, T.'nin dış piyasada da yeri olan (özellikle çekirdeksiz kuru üzüm) önemli bir meyvesidir (800 000 hektar, 3 - 4 milyon ton yıllık üretim). Çok bakım isteyen üzüm bağları, üzüm ülkesi T.'nin birçok bölgelerinde yaygındır. Sofralık, şıralık, şaraplık, kurutmalık üzüm çeşitleri vardır.

Turunçgiller (portakal, mandalina, limon, greypfrut, turunç) T.'de yetiştirilmesi gittikçe artan meyve ürünüdür. Turunçgiller ağaç sayısı 16 milyonu bulmuş, yıllık üretim 1 milyon tonu geçmiştir (1978).

Elma, T.'nin başlıca meyvelerinden biri ve dış piyasa malıdır. Soğuklara dayandığından birçok yerlerde yetişir (ağaç sayısı 26 milyon, yıllık üretim 1 100 000 ton). Benzer artma armutta, kayısıda, şeftalide, erikte, dutta da olmuştur. T.'de çok yetiştirilen kavun, karpuz (yıllık üretim 4 milyon ton), daha çok iç piyasada tüketilir.

g. Fındık üretiminde T., dünyanın başta gelen ülkesidir (dünya fındığının % 65'ini verir). Dış piyasalarda çok alıcı bulan başlıca gelir kaynaklarındandır (üretici sayısı 3 milyon, ihracat geliri 3 milyar lira). Dünyanın en büyük fındık kooperatifi Fiskobirlik (Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği) 1938'de kurulmuş, 120 000 ortağı bulunan kuruluştur (1981'de ortaklarına bir milyar 250 milyon lira kredi vermeyi kararlaştırmıştır). Esas fındık sahaları Karadeniz kıyı boyu (özellikle Ordu, Giresun) olup fındık plantasyonları çoğunca yamaçlardadır. 1978'de T.'de fındık ağacı sayısı 230 milyon, üretim 310 bin ton olmuştur. Sayıları 22'yi geçen başlıca alıcılar arasında Almanya, Sovyetler Birliği, Amerika Birleşik Devletleri, Belçika da vardır. Fındıklar üreticiden alındıktan sonra çok sayıdaki kırma fabrikalarında kabuğundan çıkarılır, genellikle iç fındık olarak satılır.

h. Çay, T.'nin önemli bitki ürünlerindendir. Yetiştirilmesinde ekolojik alanı sınırlı olan çay bitkisi, iyi yetişme yerini T.'nin Doğu Karadeniz bölgesi kıyı kesiminde bulmuştur. İlk defa 1924'te T.'nin çay ihtiyacını karşılamak üzere, bir kanunla Rize'de çay yetiştirilmesi denemelerine başlanmış, bir çay fidanlığı kurulmuş, kurutulan çayların tahlili sonunda verim tam olarak belirmiş, 1940'ta çıkarılan bir kanun ile Trabzon'un Araklı deresinden Batum yakınlarındaki sınıra kadar uzanan kıyı boyunda ve 15 km içerilere kadar 750 km² lik arazide çay yetiştirilmesi karara bağlanmıştır. O tarihten bu yana çay bahçeleri gittikçe genişlemiş, çay fidanı dikili alan 53 000 hektara yaklaşmış, çay yetiştirenlerin sayısı 150 000'i geçmiş, elde edilen çay yaprağı 450 000 tona yaklaşmış, elde edilen kuru çay 86 000 tonu aşmıştır.

Çay ile ilgili işler 1971'de kurulan ve özerk bir iktisadî devlet kuruluşu olan Çay Kurumu (Çay - Kur)'na verilmiştir. Merkezi Rize'de olan Çay - Kur, Gümrük ve Tekel Bakanlığına bağlıdır. Sermayesi bir milyar lirayı geçmiş olup başlıca işleri, çay yetiştirmeyi geliştirmek, kaliteyi daha iyi yapmak, iç ve dış isteklere daha uygun çay sağlamaktır. Bunun için, üreticiden çay yapraklarını satın alır, bunları işlemek üzere tesisler kurar, işletir ve ticaretini yapar. Çay - Kur'un bir genel müdürü ve 9 kişilik yönetim kurulu vardır.

Çay yaprağı soldurma, kıvırma, kurutma, kesme gibi teknik yollarla atölye ve fabrikalarda işlenir (30 atölye, 39 fabrika). Yaş yaprağın bir gün içinde işlenmesi gerektiğinden, bu tesisler çay yetiştirilen yerlerde kurulmuştur. Üretimin % 80'i Rize ilindedir. Bundan sonra Trabzon, Artvin, Giresun gelir. 1962'de üretim bütün ihtiyacı karşılamış, ihracat durumuna gelinmiş, 1963'te çeşitli zorluk ve rekabetlerle birlikte 144 ton ihraç olunabilmiştir. Üretimin birden artışı, çay yapraklarının zamanında işlenmesini zorlaştırmış, bu yüzden önemli miktarda çay yaprağı çürümüş (1966'daki gibi), çay atölye ve fabrikalarının sayısının artırılması gerekmiştir. Örnek olarak Çay - San Fabrikası İyidere'de 40 milyon lira harcanarak kurulmuş, 72 bin kutu kapasiteli olarak 1977'de işletmeye açılmıştır.

Çay bitkisi (*Thea sinensis* L.)'nin yetişme alanı iklim şartları ile sınırlı olduğundan, bundan böyle daha geniş yerlere yayılması mümkün değildir. Bu sebeple, şimdi çay yetiştirilen alanların iyi değerlendirilmesi, bakımı gereği vardır.

T.'de yetişen Antep fıstığı (1978'de 15 milyon ağaç), badem (3,6 milyon ağaç), ceviz (3,3 milyon ağaç), kestane (2 milyon ağaç) de iç ve kısmen dış piyasalarda aranır.

i) Yem bitkileri de T.'de gittikçe önem kazanan bitkilerdendir. Özellikle mısır, fiğ, burçak, yonca ve korunga

ekimi çokça yapılmaktadır. Bu bitkilerden toplam 1 777 000 ton (1978) yeşil ot üretilir.

Tarımda gelişme : T., sanayileşmede önemli ilerlemeler göstermiş bulunmakla birlikte (toplam ihracatın % 30 kadarı), tarım ürünleri ve ihracatı yine de değerini korumuştur (ihracatın % 60'ı). Sanayi ürünlerinin bir bölümü tarım ürünlerine dayandığı için, tarımın etkisi bunun da üstündedir. Tarımda verimlilik 1981'e kadar olan yıllarda artmıştır. Bunda önemli yeri sulama tutmuş, bunun yanında gübreleme, yüksek vasıflı tohum, ekim nöbeti, zararlılardan koruma, toprak bakımı, tarımda makineleşme, zararlılarla mücadele önemli olmuştur. T.'de önceleri geniş yer tutmuş bulunan ekstansif ziraat artık geride kalmaya başlamış, ormanların korunması, ağaçlandırmalar, şehir ve kasabaların sanayi kuruluşlarının gittikçe artan şekilde arazi kaplamaları gibi sebeplerle yeni arazinin tarıma açılması artık güçleşmiştir. Hatta ekilen toprakların bir bölümünde yem bitkileri ziraatı yapılmaya başlanmıştır. Öte yandan tarımdan elde edilen ürünlerin, T.'nin nüfus artışı değerini tutması gerekmektedir. Bu sebeple, dinlendirme düşüncesiyle toprağı nadas (herk)'a bırakma işi gittikçe kapanmakta, intensif ziraat (yoğun tarım) yolu artık kaçınılmaz olmaktadır.

T. tarımdaki verimde, türlü yıllardaki iklim şartlarının (yağışların zamanında ve bol yağması, hava sıcaklıklarının uygun olması, don olaylarından büyük zarar görülmemesi, dolu vurmaması gibi) da önemli yeri olmuştur. Son 15 yılda bunun örnekleri görülmüştür (1964 - 1965, 1967 - 1969, 1972 - 1973'te üretimde durgunluk belirmiş, 1970 - 1971, 1974 - 1976, 1977 - 1980'de önemli tarım ürünleri artışı olmuştur). Yıl içindeki hava şartlarının doğurduğu bereketli ürün alma durumuna tarım teknolojisindeki gelişmelerin de büyük etkisi vardır. Gelecek yıllarda elverişsiz hava şartlarının bulunabileceği süreler içinde de bu bereketliliği korumak için, tarımdaki teknolojinin daha da yaygınlaştırılması ve geliştirilmesi gerekmiştir.

Gübreleme işi : Türk çiftçisi, ekeceği toprağın veriminin artırılması için uzun süre ya yıldan yıla dinlenmeye bırakmış (nadas) veya çeşitli yollardan elde ettiği gübreleri (çiftlik gübresi, kül, mil, zibil) kullanmıştır. Ancak, bir kısım hayvan gübreleri *tezek* adı ile yakacak olarak kullanılmış (bütün hayvan gübresinin % 40'ı) olduğundan, bu alanda gübre için kısıntı yapma durumunda kalınmıştır. Yaklaşık 30 - 35 yıldan beri çiftçiler sunî gübre kullanmaya gittikçe daha alışmış, günümüzde bunların çeşitlerini (azotlu, fosforlu, potaslı ve kompoze gübreler) de arar ve kullanır olmuştur (1971'de 2,5 milyon ton, 1978'de 7,5 milyon ton gübre kullanımı), gübrelenen topraklar (meyvelikler dışında) 1971'de 4,4 milyon hektar iken, 1978'de 12,2 milyon hektara çıkmıştır.

T.'de ilk sunî gübre üretimine 1939'da Karabük Demir - Çelik İşletmelerinde kurulmuş olan amonyum sülfat tesisi ile başlanmış, sonraki yıllarda üretim artırılmış, daha sonra İskenderun (1954), Izmit (1961), Kütahya Azot Sanayii (1962), Elazığ süper fosfat, Samsun triplsüperfosfat fabrikaları, Gemlik'te 3. azotlu gübre kompleksi, büyük Mersin fabrikası, Bandırma gübre fabrikaları kurulmuş, 1977'de Mardin'in Mazıdağı Fosfat Tesisleri işletmeye açılmış, sunî gübre üretiminin önümüzdeki 10 yılda bir milyon tondan 5 - 10 milyon tona çıkarılması işlerine girişilmiştir. Buna rağmen üretilen gübre, ihtiyaca yetmediğinden ithal edilmiş, toplam ithalât değeri içinde % 5'i bulmuş, örnek olarak 1974'te 100 milyon dolar döviz ödenmesini gerektirmiştir.

Tarımda makinalaşma : T. tarımında makinalaşma 1950'den sonra yaygınlaşmaya başlamış, 1970'te traktör sayısı 106 bini bulabilmiştir. Bu gecikmenin başlıca sebepleri, çiftçi çoğunluğunun küçük işletmelere sahip olması ve tarım makinaları yapılmasına az yer verilmiş bulunmasıdır. Çiftçinin her yıl 100 bin kadar traktör ihtiyacı olduğu halde, bu sayı yılda 15 000 olabilmiştir. 1970'ten sonra traktör sayısı artmış (1978'de 370 000) ise de, Batı Avrupa ülkelerindeki duruma gelebilmek için, 800 000 traktöre ihtiyaç olduğu anlaşılmış, bu âletleri yapan fabrikalar gerektiği görülmüştür (1975'te traktör ithalâtına 80 milyon dolar ödenmiştir).

Tarım araçlarını yapmak üzere daha 1944'te Ziraî Donatım Kurumu (b. bk.) kurulmuştur. Kurum her türlü tarım âletlerini ve makinalarını, tarım ilâçlarını yapar satar, kendine bağlı fabrikaları ve tamirhaneleri vardır, 21 bölge müdürlüğü, türlü kuruluşları bulunmaktadır. Kurum, Gübre Fabrikaları, Azot Sanayii, Mineapolis Moline Türk Traktörleri ve Makinaları, Güney-doğu Sanayii, Şeker Sigorta, Türkiye Yapağı ve Tiftik, Yem Sanayii Şirketleri'ne de ortaktır.

Tarım kuruluşları : T.'nin türlü bölgelerinin tarım bakımından yapısını ve özelliklerini incelemek üzere Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı ziraî araştırma enstitüleri kurulmuştur. Eleman yetiştirmek üzere tarım öğretimine yer verilmiş, Halkalı Ziraat Mektebi (1893), Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü (1933) açılmış, bu kuruluş 1948'de Ankara Üniversitesine bağlı Ziraat Fakültesi adıyla genişlemiş, buradan başka ziraat fakültelerinin açılmasına girişilmiştir. Birçok bölgede ziraat okulları kurulmuştur.

T. tarımını geliştirmek, yenilikler getirmek, çiftçilere iyi vasıflı tohumluk, damızlık, fide, fidan yetiştirerek dağıtmak, yol göstermek üzere örnek çalışmalar yapılmış, bu arada illerde teknik ziraat müdürlükleri kurulmuştur. Ankara'da Atatürk Orman Çiftliği de bu alanda önemli yer tutmuştur. Devlet Üretme Çiftlikleri de kurularak 1949'da tüzel kişiliği olan, döner sermayeli kuruluşlar olmuştur. Ziraat Bankası, her türlü banka işleri yapmaya yetkili bir kuruluş olmakla birlikte, esas amacına uygun olarak, çiftçileri donatmak, işletme kredileri vermek gibi işleri de yapmaktadır.

Hububat kesiminde üretici ve tüketiciyi korumak, piyasayı düzenlemek üzere kurulmuş (1938) bulunan Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO)'nin de bir iktisadî devlet teşekkülü olarak önemli yeri olmuştur. T. tarımına yardımcı olmak üzere T. Ziraat Odaları Birliği de vardır.

Destekleme alımları : Tarım üreticisinin ürününü değerlendirmek ve elverişsiz piyasa dönemlerinde zarar görmesini önlemek için, gereken ürünlerin devlet tarafından belirlenen bir taban fiatı üzerinden satın alınmasına destekleme alımı denilmiştir. Ekonomisi tarıma dayalı ülkelerde bu yol faydalı sonuçlar vermiştir. T.'de tarımda çalışanlar nüfusun üçte ikisini tuttuğuna ve ihracat gelirlerinin de üçte ikiden çoğu bu alandan sağlandığına göre, bu yolun önemi belirmektedir. Çok yönlü hazırlanma ve araştırmalarla taban fiat değerinin içte ve dışta isabetli sonuç vermesinin sağlanması gerekmiştir. Bu işlerin yapılması ile

ülke ekonomisine yük olma durumunun azalacağı, enflasyonist baskıya yol açmadan ve dünya fiatlarının üzerine fazla çıkılmadan tarımda ürün alma ve millî gelire daha çok katkıda bulunma imkânları aranmıştır.

T.'de önce hububat üreticisini korumak düşüncesiyle destekleme alımları yapılmıştır. Daha sonra bu alımlar genişletilerek tütün, kuru üzüm, incir, fındık, pamuk, ay çiçeği, pirinç, mısır, Antep fıstığı, patates ürünlerine kadar yayılmıştır. Söz gelişi 1975'te ilgili kooperatifler ve kuruluşlar yoluyla devletçe 2,5 milyon ton buğday, yarım milyon ton pamuk, yarım milyon ton ay çiçeği, 250 000 ton fındık, 100 000 ton çekirdeksiz kuru üzüm satın alınmış, bu alımlar 28 milyar lirayı bulmuştur.

Alınan tarım ürünleri, değer fiatı üzerinden yurt içinde satılırsa veya ihraç edilirse, ülke ekonomisinde herhangi bir sorun belirmiş olmaz. Ancak, yüksek fiatlarla satın alındığı halde, sonra bunları düşük piyasa değerleri ile elden çıkarmaya uğraşmak zorunluğu olursa hazineye, türlü oranlarda zararlı olabilir.

Destekleme alımları, alınacak tarım ürünlerinin başlıca yetişme bölgelerinde ve bir merkezde yapılır, iklim bölgelerinin gerektirdiğine göre bu alım piyasaları birbirinden az çok farklı tarihlerde açılır. Bunlar, Ege tütün piyasası, Doğu Anadolu tütün piyasası, Karadeniz tütün piyasası gibi adlarla anılmıştır. Pamuk, buğday ve başka ürün piyasaları da açılır. 1978 taban fiatı uygulamasında hükümet destekleme alımlarını Tariş, Fiskobirlik, Çukobirlik, Antbirlik yolları ile yapmaya girmiş, 24 milyar lira bu alımlar için kredi halinde ayrılmıştır.

XVII. Türkiye tarımında hayvancılık : T., önemli bir hayvan yetiştirme ülkesidir. 1978 verilerine göre, hayvan sayısı 81 milyona yakındır. Bunun 44 milyonu koyun, 15 milyonu kıl keçisi, 15 milyonu sığır, 3,6 milyonu tiftik keçisi, 1 milyonu manda olup, yük ve binek hayvanları da 2,4 milyona yaklaşır. Dağ ve yaylaları geniş yer tutan hayvancılığa elverişli bir ülke olan T., hayvan sayısı bakımından dünyanın başta gelenlerindendir (Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetler Birliği, Brezilya, Avustralya ve Arjantin'den sonra 6.). Fakat mera ve yem sıkıntısı sebebiyle hayvanlarımız, çokluk küçük yapılı ve düşük verimlidirler.

Koyun, kısa boylu otların geniş alanlarda yetiştiği bozkırlara uymuş bir hayvan cinsidir. T.'nin birçok bölgelerinde yerini bulmuştur. Yürüyüşü ağır bir hayvan olduğundan düzce veya hafif dalgalı araziyi ister. Eskiden beri beslenen koyun, eti ve sütü, yünü ve derisi ile hayatımızda önemli yer tutmuştur. Başlıca ırkları kıvırcık, dağlıç, karaman, karayaka, sakız ivesi ve merinostur. Bunlardan her biri türlü iklim bölgelerine uymuşlardır : Fazla soğuklara dayanamayan, yüksek yayla hayvanı olmayan, et kalitesi çok iyi, ince kuyruklu kıvırcık Marmara bölgesine, az engebeli yerlerde yetişen dağlıç Ege bölgesine, iri kuyruklu koyunlar memleketin öteki bölgelerine uymuşlardır. İlk defa Karacabey Harasında 1928'de başlanarak, yünü çok değerli merinos cinsi koyun yer yer üretilmiştir (1 milyondan çok).

Kıl keçisi, daha dayanıklı, daha kolay beslenebilir bir hayvan olup, dik yamaçlı dağlara uymuştur. Anadolu'da birçok köy evinde 1 - 2 keçi beslenir. Uzun süre ormanlık ve fundalık yerlerde beslenmiş bulunan kıl keçisi, filizleri ve sürgünleri yemesi yüzünden ormanlara zarar vermiştir.

Tiftik keçisi (Ankara keçisi), iyi yünlerden de üstün tutulan ipek gibi parlak tüyleri ile tanınmış olup, İç Anadolu'nun kuzey ve batı kenarları ile doğu kenarları kesiminde esas yaşama alanını bulmuştur. Tiftik, dış ticaret malı olmuştur.

Sığır, T.'nin her bölgesinde beslenir. Uzun süre memleketimizde birinci derecede çift hayvanı olmuş ve sütünden faydalanılmış, etinden ise faydalanma yönü bunlara göre geride kalmıştır. Bakımsızlık yüzünden ineklerimizin yerli cinsleri bozulmuş, gövdeleri küçük kalmıştır. Ancak Kars - Erzurum yaylalarında beslenen sığırlar gelişmiş, benzer şartların bulunduğu başka bölgelerimizde de iyi cins inekler yetişebilmiştir. Ancak, haralarda ve mandıralarla çiftliklerde iyi beslenen ve iyi ırklardan üretilen inekler verimli olmuşlardır. Günümüzde sığır eti de daha çok aranır olmuş, sığır yetiştirilmesi daha büyük önem kazanmıştır. T.'de çeşitli ırktan sığırlar yetiştirilmektedir ki başlıcaları boz sığır (Trakya ve Batı Anadolu), kara sığır (İç Anadolu ve kuzey çevresinde, bolca sütlü ve etleri makbul), kırmızı sığır (Kuzey - doğu ve Kuzey Anadolu, bol sütlü ve kasaplık olarak makbul) ve melez ırklardır.

T.'nin türlü bölgelerinde açılmış bulunan Devlet Üretme Çiftlikleri ve haralar, at, sığır, koyun (bu arada merinos koyunu), tiftik keçisi ve başka hayvanların ıslah ve üretilmeleri işini üzerine almış büyük kuruluşlardır. İlk hara Çifteler (Eskişehir)'de 1913'te kurulmuş, araya savaşların girmesiyle dağılmış, 1923'te yeniden açılarak Türk haracılığının çekirdeği olmuştur. 1924'te Karacabey (Bursa) çiftliklerinde Cumhuriyet devrinin ilk modern harası kurulmuş, teknik eleman ve damızlık bakımından öteki haralar (Çifteler, Sultansuyu, Çukurova, Konya, Karaköy, Altındere)'ın kurulması ve gelişmesine destek olmuştur. Bu arada, üniversel Karacabey atı çeşitli hizmetlere en iyi şekilde cevap verecek vasıfta yetiştirilmiştir. Süt, et yönünden yetiştirilen Karacabey montafon'u başarılı bir sığır tipi olmuş, memleketin hemen her yerine yayılmıştır. Daha yüksek vasıflı hayvanları üretmek için İsviçre esmeri, Holstein, Jersey gibi ırklardan da çok yararlanılmıştır. Yetiştirilen Türk merinos koyunu, yapağı, et ve süt bakımından özel bir değer taşıyan iyi bir koyundur.

a. *Et ve süt üretimi :* T.'de ahır hayvancılığı yapılan yerler dışında yaygın besleme şekli hayvanların otlatılmasıdır. Otlatmaya elverişli aylarda çobanlar tarafından sürüler, köyler ve kasabalar çevresinde veya daha uzak yaylalarda otlatılır, kışın üstü kapalı veya kısmen açık ahırlarda, inlerde yahut düzenli ahırlarda saman ve kuru ot yedirilerek barındırılır. İlkbahara hayvanlar zayıflamış olarak çıkarlar. T.'de çayır ve meralardan elde edilen otlar, hayvanlarımızın üçte birini besleyecek durumdadır. Yonca, korunga, fiğ, burçak gibi yem bitkilerinin ekiliş alanı 300 bin hektar, tane üretimi 200 bin ton, bunlardan sağlanan taze ve kuru ot üretimi 3 milyon ton kadardır. 1950' den sonra, meraların önemli bir kısmı yerini tarlaya bırakmış, alanları daralmıştır. 1952'den sonra çayır ve meraların ıslahı işlerine girişilmiş, yem bitkileri üretimine daha çok yer verilmesi işleri ele alınmıştır. 1945'ten sonra gelişmeye başlayan süt ve kümes hayvancılığı için fabrika yemine ihtiyaç duyulmuş, bu arada (1956) yaş küspenin melas ile zenginleştirilerek kurutulması işine girişilmiş, yem sanayii dönemi başlamıştır. Sayıları 40'ı bulan kamu ve özel kesim yem fabrikalarından 1978'de 500 000 tona yakın

büyük ve küçük baş hayvan yemi, 550 000 ton kümes hayvanları yemi elde edilmiştir. T.'de mera yetersizliği, buna karşılık hayvan sayısının artışı, sanayi yemi ihtiyacını daha çok duyurmuş, bu ihtiyacın 1980 - 1981'lerde 1,5 milyon tonu geçeceği tahmin olunmuştur.

Kaliteli gıda sağlamak amacıyla hayvanî gıda maddelerinin kontrolü için, türlü bölgelerimizde ziraat ve veteriner gıda kontrol laboratuvarları kurulmuştur (1927'de 15). Hayvan ıslahının geliştirilmesi ve hayvan hastalıkları ile savaşılması sonucu, ürünün gerçek değer fiatına satılmasını sağlamak düşüncesiyle 1966'dan sonra pazarlama tesisleri kurulmasına başlanmış, büyük tüketim merkezlerinin yakınında modern hayvan pazar tesislerinde kasaplık hayvanların tartılarak satılması kararlaştırılmıştır. Modern hayvancılık işletmelerinin kurulmasını sağlayacak işlerin kredilerle desteklenmesi gerektiği görülmüştür (bütün tarım kredileri içindeki payı 1971'de sadece % 7 olmuştur). Son yıllarda, dağıtılan kredilerle kaliteli et üretimini sağlamak, çoğaltmak, verimi yükseltmek düşüncesine dayanılarak Ziraat Bankası ile tarım teşkilâtının kontrolü altında pek çok ilde besi hayvancılığı işlerine girişilmiştir. Bütün bunlarla birlikte T. hayvancılığında çözüm isteyen birçok sorun bulunmakta, et ve süt ile peynirin daha bollaşması yollarına eğilmek gerekmektedir.

T.'de yararlanılacak canlı hayvan sayısı çok (son tahminlere göre 85 milyon) olduğu halde, et üretimi ve tüketimi azdır. Bunun sebebi, hayvan başına et veriminin düşük olmasıdır (bir hayvandan elde edilen kemikli et miktarı olan "karkas ağırlığı"nın azlığıdır). T. yerleşme yerlerinin çok sayıda oluşu, bu yerlerin çoğunda mezbaha dışı kesmelerin bulunuşu, yıllık et üretimi ile ilgili sayıları kesin olarak vermeyi güçleştirmiştir. Ancak, mezbaha (800 kadar) ve kombinalarda elde edilen et miktarı (6 - 7 milyon koyun ve kuzu, 2 - 3 milyon sığır ve dana) bilinmektedir.

T.'nin her bölgesinde çok sayıda kasaplık tavuk çiftlikleri kurulmuş, et üretimi içindeki payı % 20'yi bulmuştur. Et sanayii 1952'de kurulmaya başlanmış, et kombinalarının sayısı 15'e yükselmiştir. Modern kesim yerlerinin sayısının 25'i bulması, kesimin % 70'inin modern kombinalarda yapılması planlanmıştır.

T.'de süt ihtiyacı önemli bir konu olmuştur. Gıda sanayiinin de önemli ham maddesi olan süt, uzunca süre bozulmadan korunabilmesi için süt tozu haline (Kars, Bursa) getirilmektedir. Sağılan hayvan sayısı çok, süt üretimi düşüktür. Bu, özellikle ineklerde görülür. 1970'ten beri yıllık üretim 4 milyon tonun üstünde olmuş, 1978'de 5,2 milyon tonu bulmuştur. Sağılan hayvan sayısı aynı yılda 37 milyona yakın olduğu halde, 5,5 milyon inekten 3,2 milyon ton süt (bütün süt üretiminin % 60'tan çoğu) elde edilmiştir. Ortalama olarak inekler yılda 500 - 600 kilo, mandalar 700 - 850, koyunlar 50 - 100, keçiler 90 - 120 kilo süt verirler.

T.'nin birçok yerlerinde uzun süre sütçülük teknolojik bakımdan geri kalmış, sütler eski usul ve âdetlerle elverişsiz yerlerde işlenmiş, peynir, tere yağı, yoğurt yapılmış, az bir kısmı da içilmeye bırakılmıştır. Son zamanlarda bu yönden gelişme başlamış, süt sığırı yetiştirilmesine önem verilmiş, inek sayısının dörtte biri ıslah edilmiştir. İlk modern süt işletmeleri Ankara'da Atatürk Orman Çiftliğinde ve Yüksek Ziraat Enstitüsünün Sütçülük Bölümünde 1933 yılında başlamış, ilk şişeli pastörize süt fabrikası İstanbul'da özel bir firmaca kurulmuş (1950)'tur. 1952'de çıkarılan kanun uyarınca "nüfusu 100 000'den çok olan şehirlerde süt ve tere yağının pastörizasyonu zorunluğu" başlamış, İstanbul'da iki firma kurulmuştur.

1934'te Kars'ta, 1935'te Bursa'da süt tozu fabrikaları açılmış, Ankara'da birkaç süt mamulleri ve süt tozu fabrikası (1960) kurulmuş, 1963'te T. Süt Endüstrisi Kurumu'nun çalışmaları ile T. süt ve mamulleri sanayii gelişme göstermiş, 5 süt ve mamulleri fabrikası (İzmir, İstanbul, Kars, Adana, Elazığ ve diğer illerde) açılmıştır. Kurulan birçok özel fabrikalarla bu sanayi kuruluşlarının sayısı 40'ı geçmiştir. Bunların dışında özel sektör elinde de 2 000'den çok yoğurt ve peynir mandırası bulunmaktadır.

b. *Balıkçılık :* Protein ihtiyacını karşılamakta değerli ve ucuz bir gıda maddesi olan ve bazı sanayi kollarının ham maddesi bulunan balık, T.'nin sularında önemli bir potansiyele sahiptir. Ancak, T.'de balıkçılık yeterince gelişememiştir. Eski usullerle balıkçılık yapılması, teknelerin fazla açıklara gidilememesi ve açık deniz balıkçılığının henüz yer tutamamış olması, avlanan balıkların korunma imkânlarının azlığı, pazarlamada zorluklar, balıkçılık araç ve gereçlerinin yetersizliği bunda etkili olmuş, son zamanlarda bazı kesimlerde deniz suyunun sanayi artıklarının denize akıtılması yüzünden kirlenmesi de bunu etkilemiştir.

T.'de avlanan balık miktarı yıldan yıla farklılık gösterir. 1971'den günümüze kadar deniz balıkçılığından yılda 90 - 160 bin ton (ürün çokluğu sırasıyla hamsi, istavrit, palamut, lüfer, kefal, kalkan, sardalye, barbunya, uskumru, kolyoz, torik), tatlısu balıkçılığından (sazan, yayın, kefal, alabalık, karabalık, turna balığı, yılan balığı, kızıl kanat) 10 - 20 bin ton ürün alınmıştır. Batı ülkeleri ve Japonya'ya göre T.'nin bu üretimi az olup, ürünün çoğu yurt içinde tüketilir, pek az bir kısmı ihraç olunur. Balıkların çoğu Karadeniz ile Boğazlar ve Marmara'da avlanır.

T.'de balıkçılığı geliştirmek üzere Tarım ve Orman Bakanlığında Su Ürünleri Daire Başkanlığı kurulmuş, araştırmalar yapan, üreme ve göç yollarını belirten çalışmaları sürdüren Hidrobiyoloji Enstitüsü ile bununla iş birliği yapmış bulunan Et ve Balık Kurumu (b. bk.)'nun çabaları verimli sonuçlar vermiştir. Yumuşakçalar ve kabuklular arasında midye, karides, yengeç, deniz kestanesi ve daha başkalarının da değerlendirilmesine çalışılmaktadır. T.'de "tarla balıkçılığı"na henüz tam girilememiş, bazı göllerde ve havuzlarda balık yetiştirilmesine, verimli türlerin üretilmesine başlanmıştır.

c. *Kümes hayvanları :* T.'de etinden ve yumurtasından faydalanılan kümes hayvanlarının önemi çok artmış, bakımları, üretilmeleri, verimli olmaları tavukçuluk (b. bk.) ilminin uygulanmasıyla gelişme göstermiş, tavukçuluk enstitüleri ve üretim yerleri kurulmuştur. Kümes hayvanlarının T.'de ekonomik değeri en çok olanı tavuktur. 1978 verilerine göre, tavuk - horoz sayısı 52 milyonu geçmiş, tavuk yumurtasının sayısı 4 milyarı aşmıştır. Bir tavuk ortalama 2 kg gelir. Besili tavuklar ise 2 - 3 kg olur ki et konusu bakımından önemli yer tutarlar. İyi bir tavuk yılda 200 - 250 yumurta verir. Memleketimizde tavuklar normal kuluçkalarla olduğu gibi, çok sayıdaki kuluçka makinaları ile de üretilmektedir. Tavuk cinsleri arasında Denizli, hacıkadın, sarıtepeli, Cebeci, Gerze tanınmıştır. Bunların dışında sonradan gelmiş başka tavuk ırkları da vardır (ispenç, beç, legorn, brahma, koşin, plimut gibi). Büyük şe-

hirlerimiz çevresinde çok sayıda tavuk üretme yerleri açılmıştır. Hindi ise 2,6 milyonu aşan sayısı ile ikinci gelir.

d. *Arıcılık:* Bal ve balmumu elde etmek için arı beslenmesi işleri arıcılık adı altında toplanmış, bir teknik üretim kolu olmuştur. T.'nin her bölgesinde arı kovanları vardır. Eski tip kovanların sayısı gittikçe azalmış (1971'de 1,3 milyon iken, 1978'de 940 000'e inmiş), yeni tip kovanların sayısı ise çoğalmış (1971'de 596 000 iken, 1978'de 1,1 milyonu geçmiş)'tır. Bal üretimi 1978'de 21 670 ton, balmumu ise 1 750 ton olmuştur. T.'nin türlü bölgelerinde çeşit çeşit bal elde edilir. Bunların kokusu, rengi, tadı, arıların dolaştığı yerlere ve çiçeklerin çeşidine göre değişir. Bazı yerlerimizin balları pek ünlüdür: Şemdinli, Bitlis, Ankara, Ege bölgesi, Erzurum, Kars, Marmaris balları gibi.

e. *İpek böcekçiliği:* İpek, ipek böceği adlı bir çeşit tırtılın, dut yaprağı ile beslenerek salgıladığı bir maddedir. Bu salgı, havaya değince katılaşır ve ipek teli haline gelir. Ancak, dut ağacının yetiştiği her yerde ipekçilik yapılmaz. T.'nin Bursa, Elazığ, Denizli, Balıkesir, Ankara, Amasya, Diyarbakır, Bilecik, İstanbul illerinde yaş koza üretilmiştir. Bursa ve Balıkesir başta gelir. İpek böcekçiliği yapan köy sayısı 1 560 olup, yaş koza üretimi 1 270 tondur (1970). Yerli kozacılığı daha verimli bir duruma getirmek için son zamanlarda özellikle Bursa'da polihibrit (Japon) kozalarından da yararlanılmış ve gittikçe artan bir önem kazanmıştır.

T.'nin kuru koza ihracatı 1970'te 270 000 kiloyu bulmuş, İspanya, İtalya, Macaristan, Bulgaristan ve İsviçre'ye gönderilmiştir. Türkler, ipekçiliğe çok önem vermiş, XIV. yüzyıldan beri bununla uğraşmışlardır. Bursa, XVI. yüzyılda ipek alım satımı yapılan büyük bir pazar ve ipekli kumaş dokumacılığının merkezi olmuş, Doğunun ve Batının tüccarları bu şehirde toplanmış, ipek ticareti geniş yer tutmuştur. Başka şehirlerimizde (İstanbul, Edirne, Denizli, İzmit, Konya) de ipek dokumacılığı vardır. XIX. yüzyılda Türkiye, daha çok ham ipek satan bir ülke olmuştur. Bugün ipekçilik alanında iş gören çoğu Bursa ve İstanbul'da 200 firma bulunmaktadır.

f. *Avcılık:* Yaban hayvanlarını ölü veya diri ele geçirmek için yapılan avcılık, günümüzde kısmen turistik, kısmen de et veya post sağlamak üzere yapılır. T.'de av hayvanları arasında ceylan, karaca, geyik, yaban domuzu, kurt, tilki ile çeşitli kuşlar bulunmaktadır. Bir "av hukuku" bulunduğu gibi, av yapılmasına müsaade edilen ve edilmeyen yerler ve mevsimler vardır. Memleketimizde 1882'de av zabıtası yönetmeliği çıkarılmış, 1937'de yeni bir av kanunu çıkmıştır. Buna göre, her vakit avlanabilenler (kurt, çakal, yaban domuzu, karga, saksağan), belirli zamanlarda avlanabilen hayvanlar (ceylan, karaca, tavşan, keklik, sülün, bıldırcın, yaban ördeği, yaban kazı), avlanması yasak olanlar (geyik, dağ koyunu, yarasa, kirpi, çalıkuşu, kırlangıç, leylek) ayırt edilmiştir.

Günümüzde T.'de avcılığın gelişigüzel yapılmamasına ve hayvanların nesillerinin tükenmemesine dikkat olunmaktadır. Bununla ilgili olarak Merkez Av Komisyonununca kararlar alınarak o yıl içindeki durum bildirilir.

XVIII. Madencilik: T., her bölgesinde çeşitli madenlerin bulunduğu, bazı madenlerce de zengin olduğu bilinen bir ülkedir. Zengin ve sanayiin aradığı işletmeye elverişli madenlerimiz de çeşitlidir (demir, kurşun, bakır, çinko, alüminyum, volfram, uranyum, petrol, kömür, bor gibi). İşletilen madenler, hem iç piyasaya verilmekte, hem de ham madde olarak ihraç edilmektedir. Madenler, cevher olarak çıkarılır, sonra maden durumuna getirilir. Damarlar ve yataklar halindeki madenlerin rezervi önem taşır. Bir kısım madenler yüzyıllarca yer yer işletilmiştir. Madencilik, esaslı olarak ilk defa 1869'da Maden Nizamnamesi ile ele alınmış, 1923'ten sonra devletin madenciliğe verdiği önem gittikçe artmış, 1935'te Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü (MTA) kurulmuş, Etibank ile de devlet fiilen maden işletmeciliğine başlamış (1954'te), T. Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO), T. Kömür İşletmeleri Kurumu (TKİ, 1957) kurulmuş, 1964'te kurulan Enerji ve Tabiî Kaynaklar Bakanlığına bağlanmıştır. Bugün hem kamu, hem de özel kesime bağlı maden işletmeleri vardır. İşletilen başlıca madenler: Çinko, demir, boksit (alüminyum), manganez, krom, kurşun, amyant, barit, bor minarelleri, pirit, sodyum, sülfat, zımpara, maden kömürü, linyit, antimon, bakır, civa, kükürt, kurşunlu çinko, manyezit, petrol. Taş ocakları işletmeleri de çok sayıdadır. Az veya çok miktarda ihraç edilen madenlerin (krom, manganez, borasit gibi) yanında, T.'de yeni sanayi kollarının doğması ve gelişmesinde büyük etken olmuş bulunanlar vardır. Bu endüstri dalları demir - çelik, seramik, çimento, alüminyum, azot, cam, kiremit - tuğla sanayiidir. Kamu ve özel kesimlerde çalışan işçi sayısı 95 000 (1978)'dir.

Demir, türlü bölgelerde damar ve yataklar halinde bulunmaktadır (1978'de 3'ü kamu kesiminde olmak üzere 29 işletme, yıllık tuvönan cevher 4,2 milyon ton, demir rezervinin 800 milyon ton olduğu tahmin ediliyor). En büyük ve önemli işletme Divriği (Sivas) demir madenleridir (yılda bir milyon tondan çok üretim). Buradan çıkarılan cevherler Karabük ve Ereğli Demir - Çelik Fabrikalarında işleniyor.

Bakır, T.'nin birçok yerlerinde vardır. 1978'de 9 işletme bulunmakla beraber, başlıcaları Ergani (Elazığ'ın Maden ilçesinde), Murgul (Artvin'in Borçka ilçesinde), Küre (Kastamonu) madenleridir. Ötekiler daha küçük işletmelerdir. Son zamanlarda Doğu Karadeniz bölgesinde (özellikle Giresun'da) çok yaygın olan bakır yataklarını değerlendirmek için Samsun'da bir fabrika kurulmuştur. İnebolu yakınındaki Küre'den de bakır piriti çıkarılır.

Krom, T.'de en çok bulunan madenlerdendir. Bu maden bakımından T. dünyanın zengin ülkelerindendir. Krom önemli bir ihraç malı olmuş, dışarıdan olan isteğe göre üretimde farklılık görülmüştür (çok olduğu yıllarda bir milyon ton cevher, son yıllarda üretim azalmıştır). Sayıları çok olan krom işletmeleri içinde, özellikle Batı Anadolu'da Dağardı, Akdeniz bölgesinde Fethiye, Doğu Anadolu'da Guleman vardır.

Boksit (Bauxit), alüminyumun ham maddesi olup, Batı Toroslarda zengin rezervleri bulunan ve Seydişehir Alüminyum Tesislerinde işlenen (burada 1980'de 7 000'den çok teknisyen ve işçi çalışmıştır) önemli bir madendir.

Batı Anadolu ve Batı Karadeniz bölgelerinde manganez (beş işletme, 1978'de 68 000 ton cevher), kükürt (iki işletme ve özellikle Keçiborlu'da, üretim 86 000 ton tuvönan cevher), Uludağ'da Volfram (1972'de 2 400 m yükseklikte tesisler hizmete açılmış, 650 milyon liraya mal olan bu tesislerde 3 bin ton konsantre üretilerek dış piyasaların çelik ve kimya sanayiine gönderilmiş), Karaburun (İzmir), Ödemiş ve Konya'da civa (1978'de 60 000 ton tuvönan cevher, elde edilen arı civa 173 000 kg), çeşitli

yerlerde antimon (27 işletme, 420 000 ton cevher), kurşun (7 işletme, 5 000 ton), çinko (12 işletme, 40 000 ton) ve molibden, kurşunlu çinko (18 işletme, 200 000 ton cevher), manyezit vardır. T.'nin en önemli maden zenginliklerinden biri de borun ham maddesi olan borasit (kolemanit türü)'tir. Önceleri Bandırma - Balıkesir arasında küçük çapta elde edilirken (18 000 ton), 1950'den sonra Emet, Sındırgı, Kırka taraflarında yeni yatakların bulunmasıyla üretim artmış, 1978'de 1,3 milyon ton tuvönan cevheri geçmiştir. Borun sodyum tuzu olarak ve geniş bir kullanma alanı bulan boraksın en zengin ve yüksek kalitede olan yatakları da T.'dedir. Rezervi 700 milyon ton tahmin olunmuştur. Zımpara (Ege bölgesinde, 6 işletme, 1978'de 45 000 ton cevher), amyant (9 işletme, 85 000 ton cevher), barit (9 işletme, 84 000 ton cevher), Eskişehir'in ünlü lüle taşı belirtilmeye değer.

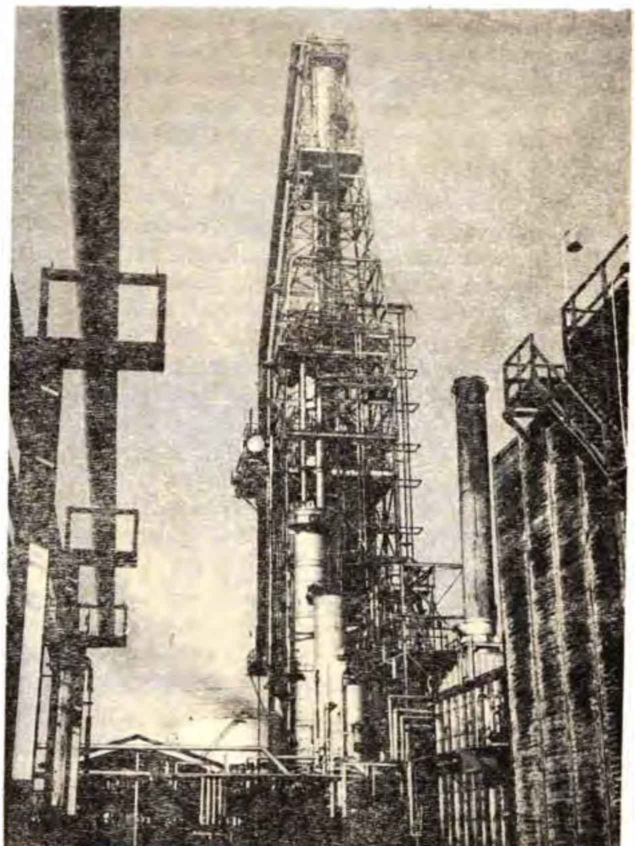
T.'de tuz üretimi (1976'da 575 000 ton), deniz ve göl tuzlarından sağlanır ve önemli yer tutar. İzmir'in Çamaltı deniz tuzlası (21 km², yıllık üretim 400 000 ton), göl tuzlaları (Tuzgölü ve değişik kapasiteli kaya tuzu alanları (6 tuz madeni) olmak üzere 45 tuzla vardır. Bazı yıllarda tuz ithal edildiği de olmuştur (1977 gibi). Yeni araştırmalara göre, Karadeniz kıyıları önünde uranyum bulunduğu da belirtilmiştir.

Maden kömürü (taş kömürü) ve linyit bakımından T.'nin zenginliği vardır. Karbon devri arazisinde bulunan taş kömürü sahası, Batı Karadeniz bölgesindeki Zonguldak kömür havzasıdır. 1829'da Uzun Mehmet (b. bk.)'in topladığı kömür örneklerini Saray'a vermesinden sonra, ilk kömür ocakları 1848'de bir şirkete verilerek işletilmeye başlanılmış, Etibank kurulduktan sonra bu işletmeler devletçe satın alınmış, 1940'ta bütün ocaklar devletleştirilmiştir. Üretim, türlü yıllarda farklı olmuş, tuvönan değer 1975 - 1978 arasındaki yıllarda 7 - 8 milyon ton arasında değişmiştir (ayıklanmış, yıkanmış miktarı ise 1978'de 4,3 milyon ton). Bu geniş ve kat kat kömür havzasının rezervinin bir milyar ton olduğu tahmin olunmuştur. Bu maden kömürlerimizin harcandığı başlıca yerler Karabük tesisleri (1,2 milyon ton), Ereğli tesisleri (1 milyon ton), trenler ve gemilerimiz (800 000 ton), Çatalağzı santrali (yarım milyon ton), çeşitli sanayi dalları (1,5 milyon ton), ev yakıtları (600 000 ton)'dır.

Linyit, kalori değeri asıl maden kömüründen az olan bir kömürdür. Bunun da çeşitleri vardır. Bu kömürler çoğunca Neojen devri arazisinde yatay veya az eğimli yataklar halindedir. Kamu ve özel sektörden 200 kadar büyüklü küçüklü işletme vardır. Bunların bir kısmı çok zengindir (Kütahya'nın Tunçbilek, Değirmisaz, Manisa'nın Soma, Amasya'nın Çeltek linyitleri gibi). Yıldan yıla üretim farklı olmuşsa da, 1971'den bu yana tuvönan miktar (henüz işlem yapılmamış cevher) 7 - 10 milyon ton arasında değişmiş (ayıklanmış, yıkanmış değer 6 - 8 milyon ton)'tir. T.'nin linyit kömürleri yakıt ihtiyacını karşılama bakımından gittikçe artan bir önem kazanmıştır. Ayrıca, termik santrallerin çoğunda da linyitler kullanılmaktadır. Bu üretim miktarı 20 milyon tonu bulduğu zaman, odunun yakacak olarak kullanılması çok azalacaktır (günümüzde orman ürünlerinin % 60'tan çoğu yakacak olarak kullanılıyor).

1957'de kanunla kurulan T. Kömür İşletmeleri (TKİ, b. bk.), Enerji ve Tabiî Kaynaklar Bakanlığına bağlı bir devlet kuruluşudur. Kurumun amacı, T.'de taş kömürü, linyit ve turba kömür madenlerini araştırmak, bunların işletilmesini, dağıtım ve satışını sağlamaktır. TKİ'ye bağlı ikisi kömür üreten (Ereğli Kömürleri İşletmesi Müessesi, Garp Linyitleri İşletmesi Müessesesi), biri kömür satan (Kömür Satış ve Tevzi Müessesesi) olmak üzere üç kuruluşu ile linyit üreten 3 işletmesi (Çorum ilinde Alpagut - Dodurga Linyitleri İşletmesi, Orta Anadolu Linyitleri İşletmesi, Erzurum ilinde Şark Linyitleri İşletmesi), Afşin - Elbistan Grup Başkanlığı vardır. Afşin - Elbistan'da düşük kalorili, fakat çok bol ve zengin linyit yatakları bulunmuştur (Rezervi 3,2 milyar ton tahmin edilmiştir). Burada pek büyük bir termik santral kurulmaktadır. Yılda 18 milyon ton kömür yakılacaktır.

Petrol: T. ekonomisi üzerinde büyük etkisi olan, ithalâtı için de çok harcama yapılan petrol, ülkemiz topraklarında bulunmaktadır (özellikle Güney-doğu Anadolu). T. sanayileştikçe ve kara yollarının çoğalmasıyla motorlu taşıtların sayısı arttıkça petrol tüketimi o nispette artmıştır. Daha 1940'ta petrol tüketimi sadece 100 000 ton iken, 1978'de petrolü ve petrolden elde edilen üretilmiş maddeler ithal miktarı 13,3 milyon tona yaklaşmış (ödenen döviz 33 milyar lira veya o günkü rayiçle 1,4 milyar dolar)'tır. Petrol konusunda ilk resmî teşkilât 1933'te kurulmuş, 1934'te Mardin'in Basbirin bucağında 1 327 m lik bir kuyu açılmış ise de, petrole rastlanamamıştır. Petrol arama teşkilâtının yetersizliği anlaşılarak 1935'te Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü kurularak daha önceki teşkilât bunun içine alınmıştır. 1937'de başlayan çalışmalar Ramandağı'nın işletmeye elverişli ilk petrol kuyusunun açılmasıyla sonuçlanmış, burası T.'nin petrol çıkarılan başlıca yerlerinden bi-

TÜRKİYE: Batman rafinerisi krikink tesisleri

TÜRKİYE : Batman rafinerisi genel görünüşü ve dinlendirme tankları

ri olmuş, üretimden geniş ölçüde faydalanılmıştır. Daha sonraki yıllarda Garzan petrol alanı bulunmuştur (Üretim 58 000 ton olmuştur ki, tüketimin % 6'sını geçememiştir).

T.'de petrolün bulunduğu anlaşılınca, bu alanda yeni atılımlara girişilmiştir (1954, bu sıralarda akaryakıt tüketimi bir milyon ton idi). Bu tarihte hazırlanan petrol kanunu ile petrol kaynaklarının değerlendirilmesi özel teşebbüse de bırakılmıştır. 1954 ile 1973 arasında yoğun çalışmalar olmuştur : 828 petrol kuyusu açılmış (509'u TPAO'ya, 319'u öteki şirketlere ait), petrol bulunan alanların sayısı 30'u geçmiş, karada olduğu gibi kıta sahanlıklarımızda da (MTA Sismik - I veya Hora adıyla anılan gemi ile yapılan araştırmalar) petrol arama işlerine girişilmiştir. TPAO'nun 1977'de Adıyaman çevresinde açılan iki kuyudan (3 000 m derinlikte) kalitece zengin ve sanıldığına göre geniş alanlı petrol yataklarının bulunması ile bu kuyulardan günde 1 500 varil petrol çıkacağı tespit edilmiştir. 1980 - 1981 araştırmalarında Mardin'in Nusaybin ilçesinde petrol bulunmuş (Dinçer I, II kuyularından verim alınmış), günlük ham petrol üretiminin 250 varil olacağı, hatta 400 varile çıkacağı, Siirt'in Kozluk ilçesindeki Şelmo kuyusundan da petrol çıkarılmaya başlandığı belirtilmiştir. 1981'de petrol aramalarına daha da hız verilmiştir. Yerli ham petrol üretimi 1978 başlarında 3,4 milyon tona yaklaşmıştır.

Bu arada TPAO'ca Batman - İskenderun boru hattı yapılarak, 1967'den bu yana ham petrol taşınması sağlanmıştır. Yine bu arada petrol reformu kanunu çıkarılmış, "petrol kaynaklarının millî menfaatlere uygun olarak, hızlı, sürekli, etkili şekilde artması, geliştirilmesi, değerlendirilmesi" düşüncesiyle yerli ve yabancı, özel ve resmî bütün girişimlere açık olarak çalışmaları göz önüne alınmıştır. 1977 - 1979 döneminde yerli ham petrol üretimi yılda 3 milyon ton olmuştur. Yurtiçi ham petrol ihtiyacı 16 milyon ton olduğuna göre, bunun gerektirdiği döviz çıkışı 1 milyar doları geçmiştir.

Petrol araştırmalarını genişleten ve yoğunlaştıran T. Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO)'ndan başka, petrol sondajları yapmış olan şirketler arasında N. V. Turkse Shell Trans World Oil Ltd. - Aladdin Middle East Oil Ltd , North American International Inc. - Aladdin Middle East Oil Ltd., Ersan Petrol Sanayii A. Ş. vardır.

Yerli üretim ve ithal edilen ham petrolü işlemek üzere T.'de büyük rafineriler kurulmuştur : Batman, İpraş, Ataş, Aliağa rafinerileri. Raman ve Garzan petrollerinin birleştirilmesiyle Batman'da açılan rafineride (1940 ve daha sonra) 1970 yılındaki ek yatırımlarla ham petrol işleme kapasitesi 1 100 000 ton/yıl'a çıkarılmıştır. 1961'de başlatılan, daha sonra kapasitesi artırılan İpraş (İstanbul Petrol Rafinerisi), T. Petrolleri ve Caltex ortaklığı olarak İzmit'te kurulmuştur (8 milyon tonluk ham petrol işleme kapasitesi). Daha sonra Mobil, Shell ve BP şirketlerinin birlikte Mersin'de kurdukları Ataş (Anadolu Petrol Rafinerisi), ek tesisleri ile 1969'dan sonra 4 400 000 ton/yıl ham petrol işleme kapasitesine ulaşmıştır. Dördüncü büyük rafineri Aliağa (İzmir Rafinerisi) olmuştur (1967'de ek tesislerin araya girmesiyle kapasitesi 4 500 00 ton/yıl).

Bunların dışında, Kahramanmaraş'ın Narlı yöresinde kurulan bir özel rafineride Kâhta petrol alanında üretilen ham petrol işlenerek fuel-oil ve asfalt elde edilmektedir.

Bütün bu rafinerilerle T.'de ham petrol işleme kapasitesi 15 - 20 milyon ton olmuştur. Bu arada yapımı düşünülmüş bulunan Orta Anadolu ve Karadeniz rafinerilerinin de işletmeye girmesiyle 1982 - 1985'te, T.'nin rafineri kapasitesinin yaklaşık 30 milyon tonu bulacağı hesaplanmıştır.

Önemli bir petrol tesisi de Irak - T. petrol borusudur. Irak'ın kuzey bölgesinde üretilen ham petrolün bir kısmının T. üzerinden Akdeniz'e ulaştırılması için yapımına girişilen petrol hattı (pipe - line) 1977'de Kerkük'te açılarak pompalanmış, ertesi günü ikinci bir tören Yumurtalık limanında yapılmış, buradan petrol tankerlerine yükleme işi başlamıştır. Dünyanın uzun petrol hatlarından biri olan ve yapımına 1968'de başlanıp 1976 sonunda bitirilen bu petrol boru hattı, 981 km olup, bunun 340 km si Irak'ta, 641 km si T.'dedir. Bu büyük kuruluş hem Irak, hem de T. için yararlı olmuş, yılda 35 milyon ton ham petrol akıtılacak kapasite göstermiştir. Borunun yolu boyunda pompa istasyonları (2'si Irak'ta, 3'ü T.'de), haberleşme cihazları vardır.

T.'de petrole dayalı sanayi (petrokimya sanayii) TPAO'nun desteği ile 1965'te kurulmuş, kısa zamanda gelişmiş, % 55'i bu şirkete, % 25'i T. C. Emekli Sandığına ve % 20'si Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK)'na ait olarak büyümüştür (İzmit - Yarımca'da ve İzmir - Aliağa'da). Kurulan tesisler arasında etilen, polietilen, vinilklorür karbon siyahı, klor alkolü, dodesil benzen fabrikaları ve daha birçokları ile bunların yardımcı kuruluşları vardır. Petrokimya (Petkim) ürünleri arasında T.'de yaygın olanları plastikler, sentetik kauçuklar, elyaflar, deterjanlar, tarım ilâçları, boyalar, sentetik gübrelerdir.

TÜRKİYE : Batman rafinerisi ve çalışma binaları

Petrole dayalı akaryakıt satış piyasalarını düzenleyen başlıca dört kuruluş şunlardır: Petrol Ofisi (1941'de harbin doğurduğu akaryakıt zorluğunu ve dağıtımını düzenlemek üzere kurulmuş, sürekli bir statüye bağlanmıştır. Sermayesi hazineye ait olup, bini geçen istasyonu vardır, 2,2 milyon tonluk petrol ürünü pazarlar), BP petrolleri (1957'de British Petroleum grupundan beş şirketin ortaklığı ile T.'deki petrol ürünlerini satmak için kurulmuştur), Mobiloil T. A. Ş. (1950'de faaliyete geçmiştir), The Shell Company of Turkey (1934'te).

XIX. Türkiye'de sanayi: T., bugün (1982) birçok fabrikaların bulunduğu, büyüklü küçüklü sanayi merkezlerinin geliştiği bir ülke olmuştur. Daha yarım yüzyıl öncesine kadar bunların pek çoğundan yoksun kalmış olan ülke, şimdi sanayileşmeye doğru hızla giden bir ekonomiye sahip bulunmuştur. Her ne kadar T., Batının sanayi ülkelerinin ulaşmış oldukları duruma henüz gelmiş değilse de bir yandan çeşitli ham maddenin (tarım, hayvan, maden alanında) bulunması, öte yandan da teknik personel ile yetişkin işçilerimizin gittikçe çoğalarak iyi vasıflı bir iş gücünün yeterince artmış bulunması, sanayiimizin gelişmesini desteklemektedir.

I. Dünya Harbi ve İstiklâl Savaşından hemen sonraki yıllarda T.'de sanayi yok denilecek kadar az ve önemsizdi. Bu yıllarda birkaç dokuma fabrikası ile zeytin yağı, çırçır ve sigara fabrikası dışında büyük ve modern sanayi kuruluşu yok idi. Yine bu yıllarda halıdan başka hemen hiçbir mamul ihraç malı bulunmuyordu. Hemen bütün sınaî mamulleri dışarıdan satın almak gerekiyordu. Elde edilen ham maddeler düşük fiatlarla başka ülkelere satılıyor, sonra bunlar mamul eşya olarak memleketimize yüksek fiatlarla giriyordu. Çoğu küçük, bir kısmı büyükçe sanayi kuruluşlarının çoğu İstanbul'da toplanmıştı. Bundan sonra da İzmir geliyordu. Bütün yurtta tarıma dayalı 95 000 kadar işçinin çalıştığı bu kuruluşların sayısı 200 kadardı (günümüzde 5 000'in çok üstündedir).

1929 - 1931 arasında Batı ülkelerindeki ekonomik buhran T.'de de etkisini göstermiş, tarım ürünlerinin fiatları ve ihracat düşmüş, dış borçların ödenmesi işi de araya karışmış, sınaî üretimin artırılması zorunluğu belirmiş, bu işi devlet üstlenmiş, 1932'de devlet sermayesi ile sanayileşme hareketi başlamıştır. 1934'te 5 yıllık bir sanayi planı yürürlüğe konularak Kayseri, Bursa, Nazilli'de dokuma, Gemlik'te sunî ipek, Zonguldak'ta sömikok, İstanbul Paşabahçe'de şişe ve cam, İzmit'te selüloz ve kâğıt, Keçiborlu'da kükürt, Karabük'te demir, Iğdır'da pamuk ipliği, Kastamonu'da kendir, Kütahya'da porselen fabrikaları kurulmasına gidilmiş ve bu fabrikalara düzenli elektrik enerjisi sağlayabilmek için de 1935'te Etibank kurulmuştur.

Bundan sonra 100'den fazla yeni fabrikanın kurulmasını öngören İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı, II. Dünya Harbinin araya girmesiyle uygulanamamış, 1940 - 1950 arasında bazı kesimlerde gelişme olabilmiştir (kumaş, cam, şeker, krom, linyit gibi). 1950'den sonra özel sektör yatırımlarının gelişmesi yanında, yine de devlet yatırımları olmuştur (şeker, dokuma, çimento, demir - çelik, enerji vb.). 1960'tan sonra sanayileşme hareketi, teşvik edici unsurları bulunan beşer yıllık planlamalar altında yürütülmeye çalışılmıştır.

İmalât sanayiinin bölgeler arasındaki dağılımı farklı olup, İstanbul - Kocaeli sanayi bölgesi kesimin % 50'sini toplamıştır. Ayrıca, büyük sanayi merkezleri (15 kadar) oluşmuştur. Küçük şehirlerin bazılarında da sanayi kuruluşları vardır. Bütün ihracat içinde sanayi ürünlerinin payı % 30'u geçmiştir.

Sanayiin gelişmesinde bankaların önemli rolü olmuştur (Sümerbank, Etibank, T. Sınaî Kalkınma Bankası, Sınaî Yatırım ve Kredi Bankası, Devlet Yatırım Bankası).

Sanayi kuruluşları: T.'de sanayi kuruluşları çok artmıştır. İş yeri büyüklük ölçüsü olarak, zaman zaman motor gücü veya işçi sayısı esas alınmıştır (10 ve daha büyük beygir gücü enerjisi veya 10 işçiden çok çalışanların bulunduğu iş yerleri "büyük" sayılmıştır; büyük iş yeri 5 000'den çok, küçük iş yeri 180 000). İmalât sanayii üç bölüme ayrılmıştır: Tüketim malı (gıda, içki, tütün, dokuma, giyim gibi tarım ürünleri kullanan sanayi kolları), ara malı (orman ürünleri işleme, kâğıt, basım, deri ve kösele işleme, lastik, plastik işleme, kimya, gübre, petrokimya, petrol ürünleri, çimento, pişmiş kil ve çimentodan gereçler, cam, seramik, demir - çelik, demir dışı metaller sanayii), yatırım malı (makine imalâtı, madenî eşya, tarım âlet ve makineleri, elektrik makineleri, elektronik, kara yolu taşıtları, demir yolu taşıtları, gemi yapımı, uçak sanayii) üreten sanayi kolları. Son yıllarda (1977'den sonra) sanayi içinde yatırım malları payı % 20, ara malları payı % 45 olmuştur.

1. Tarıma dayalı sanayi kolları gıda maddeleri sanayii (un fabrikaları 1 900 kadar, un değirmenleri 16 000; una dayanan sanayi dalları çok sayıda makarna ve bisküvi fabrikaları; konservecilik, salça, meyve suları ve reçel vb.) iç ihtiyacı karşılar duruma gelmiştir. Bitkisel yağlar ve sabun sanayii, yağlı bitkilerin (zeytin, ay çiçeği, pamuk tohumu) yeterince yetiştiği bölgelerde çok sayıda kurulmuştur. Sütün çokça elde edildiği yerlerde yağ ve peynir yapımı yer tutmuştur (Kars, Trabzon, Diyarbakır, Urfa, Güney Marmara ve tüketim merkezleri). Şeker sanayii gelişme göstermiştir (18 fabrika, yıllık üretim 1 milyon tonun üstünde, 13 şeker fabrikasının daha kurulması planlanmıştır). Ham maddesi arpa olan bir sanayi de gelişmiştir. Büyük şehirlerde meyve suyu yapımı gelişme göstermiştir. Yem sanayiinde de gelişme olmuştur (1978'de 950 000 ton).

2. Dokuma endüstrisi, son 25 - 40 yılda pek önemli gelişmeler göstermiş, T. dış piyasalarda da etkili duruma gelmiştir. İplik ve dokuma sanayiinin ham maddeleri hemen bütün çeşitleri ile yeteri kadar vardır. 1976 anketlerine göre, 990 iş yeri vardır (50 kadarı büyük fabrika; 200 000 kadar işçi çalışır). İnce ve zarif, sağlam pamuklu ve yünlü kumaşlar, dış pazarlarda da aranır olmuştur. Halıcılık, tanınmış eski sanatlardandır. Son zamanlarda makine halıları da çoğalmıştır. Halıcılık merkezleri: Isparta, Uşak, Kayseri, Sivas, Konya (yıllık üretim 180 - 190 bin m^2).

İpek dokumacılığı Bursa ve İstanbul'da oldukça önemli yer tutarsa da, sunî ipeğin rekabeti dalayısıyla sürümü azalmıştır.

T.'de son yıllarda konfeksiyon işleri de genişlemiştir.

Dericilik eskiden beri yaygın olmuş (çok sayıda tabakhaneler), deri ve kösele sanayii türlü yerlerde (özellikle İstanbul'da) gelişmiştir (Beykoz deri ve kundura fabrikası). Yıllık deri sayısı 11 - 12 milyondur.

3. Maden endüstrisi (temel ham maddesi metal) alanında son 30 - 40 yılda gelişme olmuş, çok büyük demir -

çelik fabrikaları (Kırıkkale, Karabük, Ereğli, İskenderun) yanında, türlü büyüklükte fabrikalar ve yapımevleri yer tutmuştur. Bugün T.'de hemen her türlü madenî eşya yapılmaktadır: Yapı malzemesi, telden mamul eşya, madenî ev eşyası, âletler, saç ve teneke mamulleri, ateşli silâhlar... Bu sanayi kolundaki firmaların illere göre dağılışları şöyledir: İstanbul (60 firma), Ankara (18 firma), Eskişehir (7), Kayseri (6), Zonguldak (6), İzmir (6), Konya, Kocaeli ve daha birçoklarında 2 - 5 firma. Bu arada Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumu (MKEK), özellikle silâhlı kuvvetlerin ihtiyaçlarını karşılar (1950). Kurumun birçok fabrikaları (18), bir kısım sanayi kuruluşlarına ortaklığı vardır (madenî inşaat, Türk Traktör ve Ziraat Makineleri, Türk otomotiv endüstrisi, Tüstaş sınaî tesisleri). Son yıllarda T.'de otomobil fabrikaları kurulduğu gibi (Anadol, Murat, Renault), motor sanayii üzerine de eğilinmiştir. T., dış pazarlarda da madenî mamullerine pazar bulacak duruma gelmiştir. Bu arada bir kısım sanayi bölümlerinde uygulanması zorunlu bulunan montaj sanayii durumundan çıkma yolları da aranmıştır.

4. Çimento, kiremit - tuğla, cam - şişe sanayii de önemli gelişme göstermiştir. Çoğu özel sektöre, bir kısmı da kamu kesimine ait 34 çimento fabrikası vardır (1978'de 15,5 milyon ton, 5 çimento fabrikasının bitmesiyle 1984'te 22 - 24 milyon tona çıkacak). Çimento üretim ve satışını düzenlemek üzere 1953'te T. Çimento Sanayii T. A. Ş. kurulmuştur. T.'de çimento tüketimi gittikçe artmış, çimento darlığı da belirmiş, yeni kuruluşlarla Avrupa'da 6. çimento üreticisi olmuştur. Çimento ihraç ettiğimiz ülkeler arasında Libya, Suriye, bazı Afrika ülkeleri ve Arap memleketleri vardır (1975'te 900 000 ton).

T.'de tuğla ve kiremit ihtiyacı, her bölgedeki çok sayıda tuğla ocakları, kiremit - tuğla fabrikaları yoluyla karşılanmış, Türk standardı yüksek kiremitler yapılmış, ateş tuğlası fabrikası açılmıştır. Eskişehir'de 7 fabrika, 20'den çok şehir ve kasaba çevresinde fabrikalar vardır. Kalite bakımından, Avrupa'nın kiremit - tuğla sanayiine yetişilmiştir. Çanakkale, Bozüyük, İstanbul çevrelerinde çok kaliteli seramik üretimi yapan fabrikalar vardır.

Cam ve şişe sanayiinde de gelişme olmuştur. XVII ve XVIII. yüzyıllarda İstanbul'da iyi cins cam eşya yapıldığı bilinmekte ise de, cam ve şişe sanayii Cumhuriyet devrinde kurulmuş (1934'te İş Bankasının kurduğu Paşabahçe cam fabrikası), 1936'da T. Şişe ve Cam Fabrikaları A. Ş.'ne verilmiştir. İlk düz cam fabrikası bu şirketçe kurularak 1961'de üretime geçmiş, Çayırova fabrikası üretime katılmıştır (1978'de çeşitli kalınlıktaki düz cam üretimi 150 000 ton). Ayrıca, teknik cam sanayii (laboratuvar malzemesi; yıllık kapasite 2 000 ton), Topkapı şişe sanayii (ilâç şişeleri, yıllık kapasite 55 000 ton), cam elyaf sanayii (izolasyon cam yünü, 2 000 ton), Anadolu Cam Sanayii (Mersin'deki fabrikada şişe ve pencere camı; yıllık kapasite 80 000 ton şişe, 53 000 ton düz cam (en büyük kapasiteli tesis). Bunlardan başka, ampul, cam elyaf (izocam), ilâç ampulü, oto emniyet camı, cam mozaik, cam eşya üretimi memleket ihtiyacını karşılamıştır. 1980'de Çorlu yakınında ihracata dönük, T.'nin en büyük cam fabrikası (Trakya Cam Fabrikası) kurulmasına girişilmiş, son aylarda üretime geçilmiştir.

5. Oduna dayalı sanayide de gelişme olmuştur. Kereste sanayii, orman bölgelerinde toplanmıştır: Ayancık, Kastamonu, Bartın, Bolu, Adapazarı, Bozüyük. Odunun ham madde olduğu sanayi kollarının en önemlisi kâğıt endüstrisidir. XV. yüzyılda İstanbul'un Kâğıthane semti yakınında bir kâğıt imalâthanesi ve XVIII - XIX. yüzyıllarda Yalova ve Beykoz'da bazı imalâthaneler bulunduğu biliniyorsa da, kâğıt sanayiinin kuruluş ve gelişmesi Cumhuriyet devrinde olmuştur. İlk kâğıt fabrikası 1934'te İzmit'te Sümerbank tarafından kurulmuş, 1936'da Sümerbank Selüloz Sanayii Müessesesi adını almış, daha sonra bir kanunla T. Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları İşletmesi Genel Müdürlüğü (SEKA) bir iktisadî devlet teşekkülü olarak çalışmaya koyulmuştur.

Bu kuruluştan sonra kâğıt sanayii memleketin başka bölgelerine de yayılmıştır: Çaycuma (Zonguldak), Aksu (Giresun), Dalaman (Muğla) ve son olarak da 1981'de Balıkesir Kâğıt Fabrikası (gazete kâğıdı; kapasite 100 000 ton) faaliyete geçmiştir. SEKA'ya bağlı bu büyük kuruluşlar dışında, özel sektöre ait küçük kuruluşlar, daha çok eski kâğıtları kullanarak ambalaj kâğıdı ve mukavva yapmaktadırlar (T.'de kâğıt üretimi 1980'de 400 000 ton).

6. Kimya ve plastik maddeler sanayii son zamanlarda gelişme göstermiştir. Bu sanayi, ilâç, boya, sentetik maddeler ve tuza kadar büyük çeşitlilik göstermektedir.

Kimya sanayiinde üretilen madde cinsleri şöyle belirtilebilir: Anorganik kimyevî maddeler, boyayan maddeler, sentetik ve sunî elyaf ve iplikler, boya ve sınaî yağlar, ilâçlar, sabun ve deterjanlar, patlayıcı maddeler, kozmetikler, kibrit gibi. Bu sanayide gereken birtakım ham maddeler ithal edilmektedir.

Plastik işleme sanayii, çeşitli eşya üreten bir sanayi dalıdır. 1950'den sonra ithalât imkânları artınca ham maddeleri çokça getirilmiş, daha sonraki yıllarda pek çeşitli eşya yapılmasıyla önemli ölçüde gelişmiştir. Ham madde isteğinin yurtiçi üretimiyle karşılanması düşüncesi ağırlık kazanmış, petrokimya sanayiinin ham maddeleri geniş ölçüde memleket içinden karşılanabilmiş, 1973'te plastik işleme sanayii yılda 150 000 ton plastik ham madde işleyecek kadar gelişmiştir. Bu sanayi dalında pek çeşitli ham madde kullanılmakta ve çok çeşitli eşya üretilmektedir: Sunî deriler, boru, hortum, levha, ev eşyası, şişe, sünger, yer döşemeleri, ayakkabı, oyuncak, süs eşyası, plastik kumaş, film, torbalar, daha birçok malzeme. Bu sanayiin üretim değeri 1940'ta 9 milyon lira iken, günümüzde 1,5 milyar lira olmuştur. Bu sanayiin firma sayısı 1970'te 884'ü bulmuş, kapasite derecesi İstanbul'da toplanmıştır (550 firma). Bundan sonra İzmir gelir.

Kimyevî gübre, patlayıcı madde üretmek amacıyla 1953'te bir iktisadî devlet kuruluşu olarak Azot Sanayii T. A. Ş. faaliyete geçmiştir. Merkezi Ankara olan bu kuruluşun kurup işlettiği gübre fabrikaları şunlardır: Kütahya I (kapasitesi 140 000 ton/yıl), Kütahya II (kapasite 338 000 ton/yıl; ikisinde 2 800 kişi çalışıyor), Samsun I (kapasite 360 000 ton/yıl), Samsun II (227 000 ton/yıl), Elazığ (kapasite 220 000 ton/yıl), Gemlik (594 000 ton/yıl). Bu şirketin, ayrıca Gübre Fabrikaları T. A. Ş. ve Akdeniz Gübre Sanayii A. Ş.'ne de ortaklığı vardır.

T.'de kimya sanayii tesislerinin kurulu bulunduğu yerlerin sayısı 70'i geçer. En çok toplandıkları yerler İstanbul, Kocaeli, Mersin, Ankara, İzmir, Gaziantep, Eskişehir, Balıkesir, Bandırma, Kütahya'dır. Bu arada sabun yapılan yerlerin sayısı 400, deterjan yerlerinin sayısı 100'ün üstündedir.

XX. Enerji : T., elektrik enerjisi ihtiyacının hızla arttığı bir ülkedir. Enerji potansiyeli vardır : Başta su gücü (hidroelektrik), sonra linyit, taş kömürü ve petrol. Su gücü enerji potansiyelinin 53 milyar kwh olduğu tahmin olunmuştur. Günümüzde bunun % 10'undan faydalanılmaktadır. Günümüzde elektrik her yere girmiştir : Sanayi, sulama, yerleşme yerleri, modern hayvancılık, ev işleri, eğitim, yayın... Yerleşen düşünce şudur : Daha çok enerji üretmek, daha çok enerji tüketmek. Elektrik enerjisini çok üretmek, çok tüketmek, bir ülkenin yaşama seviyesini göstermektedir (insan başına net elektrik enerjisi üretimi, Norveç'te 15 000 kwh, İngiltere'de 4 300, Almanya'da 3 800, İtalya' da 2 000, Bulgaristan'da 2 000, Yunanistan'da 960, T.'de 500 kwh kadar). T.'nin enerji potansiyellerinden biri de güneş enerjisidir.

T.'nin elektrifikasyonunu planlı olarak geliştirmek amacıyla 1935'te Elektrik İşleri Etüt İdaresi (EİE) kurulmuştur (akarsuların etüdü, enerji politikasının belirlenmesi). Baraj ve hidroelektrik santrallerinin yerleri belirtilmek üzere jeolojik etütler yapılmış, 1970'te T. Elektrik Kurumu (TEK)'nun faaliyete geçişine kadar T.'nin elektrik enerjisi istatistiklerini yapmış, ihtiyaç tahminlerinde bulunmuştur. TEK, tüzel kişiliğe sahip bir iktisadî devlet teşekkülü olarak 20 milyar lira sermaye ile kurulmuştur. Görevleri şunlardır : Genel elektrik planlarını hazırlamak, elektrik üretim, iletim, dağıtım işleri için projeleri hazırlamak, tesisleri işletmek, ilgili iştiraklerde bulunmak. T.'deki elektrik enerjisinin % 85'i TEK tarafından üretilir.

Yaklaşık 1948'lere kadar tek tek santraller ve müstakil şebekeler halinde bir elektriklendirme varken, daha sonra bölge santralleri (Tortum, Sızır, Girlevik, Tunceli projeleri) bu işi görmüştür. Günümüze (1981) yaklaştıkça ve önemli elektrik üretimi arttıkça enterkonnekte sistem (birbirine bağlı şebekeler sistemi) gelişme yoluna girmiştir. Daha 1970'lerde Kuzeybatı Anadolu, Ege bölgesi, İç Anadolu'nun bir kısmı bu sistem ile elektriklendirilmişlerdir. Keban enerji kaynağı katıldıktan sonra şebeke çok genişlemiş, bu pek güçlü santral (daha 1975'te 3,5 milyar kwh), enerjisini batı bölgelerine de vermiştir. Bu arada otoprodüktör üretimi olarak bir kısım sanayi kuruluşlarının kendi enerji ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurdukları santraller de bulunmuştur. T.'de kanal rezervuarlı, kademeli tipten olan önemli hidroelektrik santrallerin sayısı 35'i bulmuştur. Yeni yeni barajlar yapıldıkça (pek büyük Karakaya barajı gibi) su kaynaklı elektrik üretimi artacaktır.

T.'de elektrik enerjisi üretiminde 1980'lerde de, yaklaşık yarı yarıya bir değer ile termik santraller de yer tutmuş bulunmaktadır. Bu santraller enerji üretmek için taş kömürü, linyit, petrolden yararlanılacak şekilde kurulmuşlardır. 1969'da kurulu gücü 1 000 kwh dan daha büyük santraller olarak, bir kısmında düşük kaliteli taş kömürü kullanılmış (Çatalağzı bölge santrali), bir kısmında âdi taş kömürü kullanılmış (18 kadar büyük şehir belediye santralleri ile bir kısım fabrikalar), bir kısmında taş kömürü ve linyit kullanılmış (bazı şeker ve çimento fabrikaları), bir kısmında yalnız linyitten faydalanılmış (Tunçbilek, Soma bölge santralleri ve 17 kadar fabrika), bir kısmında akaryakıt (fuel-oil) kullanılmış (Ambarlı, Mersin bölge santralleri, rafineriler...), bir kısmında gaz ve akaryakıt kullanılmıştır (Batman rafinerisi, Ereğli demir-çelik tesisleri).

TÜRKİYE : Seyhan santrali (Adana)

1969'da termik santrallerden 4 390 milyon kwh enerji elde edilmiştir (hidrolik santrallerden 3 440 milyon kwh). Bu arada 10^3 ton olarak, yüksek kalorili taş kömürü 327, düşük kalorili taş kömürü 582, linyit 934, akaryakıt 477 değerinde harcanmış, 10^4 kwh olarak 4 390 değerinde üretim olmuştur. 1977 verilerine göre, başlıca termik santraller 30 olup bunların bir kısmının işleticisi TEK, bir kısmı da otoprodüktör olarak çalışmışlardır. 1980 - 1984 yılları arasında kurulması işleri araştırılan ve planlanan termik santraller de vardır (Kangal, Orhaneli, Elbistan - Afşin, Çan, Beypazarı, Muğla - Yeniköy santralleri). Bunlardan Elbistan - Afşin termik santrali bu bölgede bulunan 3 milyar tondan fazla linyit rezervlerinden faydalanılarak, dört ünite halinde kurulacak, yılda 18 milyon ton düşük kalorili linyit yakılarak elektrik üretilecektir. Bu termik santral T.'nin pek büyük enerji kuruluşlarından biri olacaktır. Günümüzde işleticisi TEK olan ve elektrik üretimine büyük katkıları bulunan termik santraller şunlardır : Ambarlı, Seyitömer, Tunçbilek, Çatalağzı, Silâhtar, Hopa, Seydişehir ile Mersin (ÇEAŞ) termik santralleri.

T.'de enerji sektörü ile ilgili 5 kuruluş vardır : TEK, DSİ, EİE, MTA, TKİ. Bu kuruluşlarla Enerji ve Tabiî Kaynaklar Bakanlığı arasında yakın iş birliği vardır. 1977'den itibaren elektrik enerjisi üretim sektörüne her yıl, sabit fiyatlara göre, 25 milyar lira yatırım yapılması gerektiği anlaşılmıştır. Böylece 1992'de kişi başına ancak 1 520 kwh düşebilecektir. Akaryakıt, önemli enerji kaynaklarından olmuş, fakat T.'nin başta gelen sorunu olmuştur. Son yıllarda enerji dünyasının milletlerarası birtakım toplulukları oluşma yoluna girmiştir. Bunlardan biri Organization of the Petroleum Exporting Countries (petrol satan ülkeler teşkilâtı, OPEC)'dır ki bunlar : Abu - Dabi, Cezayir, Ekvador, İndonezya, Irak, İran, Katar, Kuveyt, Libya, Nijerya, Suudî Arabistan ve Venezuela'dır. Bu ülkeler, ellerindeki petrolü bir varlık olarak kullanıp dünyada etkili olabilmişlerdir. Petrol fiyatlarına zam yapılması birçok ülkeleri ve bu arada T.'yi çok etkilemiştir.

Enerji dünyasının bir başka teşkilâtı Milletlerarası Enerji Ajansı (IEA)'dır. Bunda Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Teşkilâtı (Organization for Economic Co-operation and Development, OECD) ile Ortak Pazar (Avrupa Ekonomik Topluluğu, AET, European Economic Community) ülkelerinin çoğunu içine alan bir enerji birliği oluşturulmak istenmiştir.

T.'de enerji açığının nükleer santraller yoluyla kapatılması düşüncesi de güç kazanmış, 1984'te işletmeye açılması düşünülen 600 MW gücündeki ilk nükleer santral ile ilgili proje hazırlanmıştır. Daha 1956'da başlayan atom

enerjisi ile ilgili çalışmalar, önce Atom Enerjisi Komisyonunun kurulmasıyla, daha sonra 1960'ta Çekmece Nükleer Araştırma ve Eğitim Merkezi (ÇNAEM)'nin oluşturulmasıyla güçlendirilmiştir. İlk atom santralinin Güney Anadolu'da, Silifke ile Anamur arasındaki Akkuyu yöresinde kurulması da düşünülmüş, bu santralin 1985'te devreye sokulması üzerinde durulmuştur.

Son zamanlarda güneş enerjisi düşüncesinin daha da kuvvet kazandığı, Fransa, Almanya, İtalya'daki araştırma ve uygulamaların da getirdiği sonuçlara göre, T.'de de yakın bir gelecekte bu kaynaktan faydalanma yoluna gidilebileceği üzerinde durulmuştur.

XXI. Ticaret: Ticaret, T.'de, iç piyasa düzeninin bölge ve yörelere bağlı "pazar" birimlerinden kurtularak memleket ölçüsünde yapılması, yolların gelişmesi ve düzgünleşmesiyle mümkün olmuştur. 1923'te İzmir'de toplanan İktisat Kongresi'nde, çeşitli ticaret tedbirleri yanında, Türk müteşebbislerinin ülke ekonomisine daha çok katılmaları sağlanmıştır.

Gelişmenin bu ilk döneminde devletin ticaret konusunda aldığı çeşitli tedbirler olmuştur: Türk ticaret kanunu (1926), deniz ticareti ile ilgili bölüm (1929), ticaret ve sanayi odaları kanunu ve ticaret borsaları tüzüğü (1925), borçlar kanunu (1926), ticarette tağşişin men'i ve ihracatın murakabesi ve korunması hakkında kanun (1930), gıdaların sağlık bakımından kontrolü, fiyat kontrolü, tanzim satışları ile ilgili belediyeler kanunu (1930), etiket zorunluğu getiren kanun (1938). II. Dünya Savaşında tüketimin sınırlanması ve bazı maddelerin belgeye bağlanması ticareti duraklatmış, Millî Korunma Kanunu'nun yetkilerine baş vurulmuştur. Savaş sonrasında bu kanunun uygulanmasında hafifleme olmuş, 1950'de ticarette liberal düşünceler söz konusu olmuş, ticarette özel girişim de yer almış, bu kesimin canlanması kredi hacminin artmasına yol açmış, talebin baskısı ortaya çıkmıştır. Bu durum karşısında kanun yeniden yürürlüğe konulmuştur (1956).

İç ticaret: T., birbirinden farklı ürünlerin türlü bölgelerde yetiştiği bir ülkedir. Çok çeşitlilik gösteren üretim, memleket içinde yakın, uzak yerlerden olan çeşitli alışverişlerin, ticaretin gelişmesine yol açmıştır. Köy yerleşmelerinde, çoğunca kış mevsimini geçirmek üzere kendi yetiştirdiği veya hemen yakınından edindiği ürünlerin bir çeşit depo edildiği kış hazırlığı, kendi kendine yetme şeklinde belirtilebilir. Böyle bir durumda iç ticaret durgun bulunuyor, demektir. Kendisine gereken malı veya ürünü almak, kendi üretiminin fazlasını da satmak için en yakın kasabaların pazarlarına gitmek en yaygın alışveriş şekli olmuştur. Bu durum günümüzde de vardır.

Ticaret merkezleri: Yolların ve taşıtların gidiş gelişi kolaylaştırması ve yaşayış seviyesinin değişmesine bağlı olarak, son 35 yıldan beri canlılaşan bir alışveriş oluşmuştur. "Daha çok kazanmak ve daha çok harcamak" düşüncesi de yaygınlaşmıştır. Bu durum, tüketimin artmasını, üretimin buna uymasını gerektirmiştir. Böylece, dar veya geniş alanlı ticaret merkezleri oluşmuştur.

En büyük ticaret merkezi İstanbul'dur. İthalâtın yarıdan çoğu, ihracatın % 15'i buradan yapılır. Toptan ticaretin İstanbul'da kökleşmiş olmasına bağlı bulunarak, memleket içinde mal dağıtımı yönünden büyük önemi vardır. İstanbul dışındaki birçok sanayi kuruluşlarının mamulleri de bu merkez yoluyla T.'nin her yerindeki satıcılara intikal ettirilir. Banka ve borsa işleri bu şehirde çok gelişmiş, özel sektör kuruluşları çoğalmış, burası memleketin en yoğun bir ekonomik iş yeri olmuştur. İstanbul Ticaret Odasına kayıtlı firma sayısı (esnaf hariç) 38 000'i geçmiş, ticaret firmaları 80 grupta toplanmış, bu grupların her birinde 50 - 100 ve daha çok firma toplanmıştır.

T.'nin ikinci büyük ticaret merkezi İzmir'dir. Ege bölgesi borsa ürünlerinin tüccarlar ve üreticiler tarafından İzmir ticaret borsasında satılması, büyük toptancı kuruluşlarının ve firmalara bağlı bölge temsilcilerinin burada bulunması, milletlerarası değerde bir fuarın her yıl burada açılması, İzmir'i büyük bir ticaret merkezi durumuna getirmiştir. T.'nin üzüm ve incir ihracatının hemen hepsi, pamuk ihracatının yarısı ve tütün ihracatının dörtte üçü İzmir limanından yapılır. T.'nin bütün ihracatının % 40'ı buradan sağlanır. İthalâtın ise % 10'u İzmir'den yapılmaktadır. İzmir ticaret borsası, İstanbul'dan sonra ikinci gelir. İzmir ticaret odasına (1885) kayıtlı 7 000 üye ve 40 meslek grupu bağlıdır. Bu iki büyük merkez dışında, birçok şehirlerimiz de bulundukları bölgelerde birer ticaret merkezi olmuşlardır.

Ticaret borsaları, gerçek fiyatın oluşmasına ve bu fiyatın herkesçe bilinmesine hizmet eder, yayınlar yaparlar. T.'nin çeşitli yerlerinde faaliyet gösteren 56 ticaret borsası vardır. Yatırımlarda kullanılacak fonların arzı ile bu fonlara olan talebin karşılaştığı yer olan sermaye piyasası, planlı dönemde önem kazanmıştır. Son yıllarda bankalara akan özel tasarruflar gittikçe artmıştır.

Ticaret işletmeleri: T.'de ticaret işleri, perakendeci ve toptancı veya yarı toptancı işletmelerle yürütülmektedir. Perakendeci işletmeler, kişisel sermaye ve az sayıda kişi ile işletilen küçük kuruluşlardır. Bunların çalıştığı yer dükkân adı altında toplanır. Dükkân, perakende satış yapan esnafın ve küçük zanaat sahiplerinin satış yaptıkları veya işledikleri yerdir. Çeşitli derecelerden olmakla beraber, büyüklerine mağaza denir. Toptancılar ise, mal dağıtım işlerini yerine getiren kuruluşlardır. Bunlar, üretilen malı satın alarak perakendeciye satarlar.

Eskiden beri sürüp giden bu ticaret kuruluşları, günümüzde önemli değişme göstermiştir (büyük mağazalar,

TÜRKİYE: Sarıyar Barajı (Ankara)

çok sayıda şubesi bulunan mağazalar, tüketici kooperatifleri, süpermarketler).

Hal, pazar, panayırlar: Özellikle yaş meyve ve sebzelerin satışa çıkarıldığı yerler olarak haller, tüketici açısından önem taşırlar. Bunlar kapalı bir çeşit pazar yerleridir ve her gün faaliyettedirler. T.'de ilk hal, 1935'te İstanbul'da açılmış, çok ilgi görmesi üzerine birçok şehirlere de yayılmıştır (60'tan çok). Pazarlar, yerine göre, haftanın belli bir gününde her türlü mal satıcısı ile alıcıların toplanarak alışveriş ettikleri yerdir.

Panayır ve fuarlar: Panayırlar, yılın belli zamanlarında birkaç gün veya hafta sürmek üzere kurulan ve sergi niteliği taşıyan pazarlardır. Birçok şehir ve kasabalarda panayırlar kurulur. Bazı hallerde büyük panayırlarla fuar kavramı birbirine çok yaklaşır. Son 50 yılda T.'de sergi, panayır, fuar sayısı gittikçe artmıştır (230 panayır, 11 fuar). Bu arada milletlerarası İzmir Fuarı 1932'den beri her yıl açılmakta, bir ay sürmektedir. 1964'ten beri "millî fuar" ların sayısı artmış, 10'a yükselmiştir. Bunlar memleketin çeşitli bölgelerinde, o bölgelerin şehirlerinde kurulur. Adları ve kuruluş tarihleri sırasıyla şunlardır: Samsun Fuarı (1964), Bursa Millî Fuarı (1964), Balıkesir Millî Fuarı (1965), Kayseri Anadolu Fuarı (1967), Trabzon Doğu Karadeniz Fuarı (1967), 23 Temmuz Erzurum Doğu Fuarı (1969), Tatvan Doğu Anadolu Fuarı (1969), Konya Fuarı (1970), Kocaeli Sanayi Fuarı (1971), Gaziantep Fuarı (1973). Bu fuarlar, ticaret, sanayi, tarım ve kültür alanlarında bölge ve memleket imkânlarının gücünü tanıtmak, üreticilerle tüketicileri karşılaştırmak üzere çalışırlar. Gerek fuarlara katılanlar gerek ziyaretçiler dolayısıyla ağırlığı hizmet kolları olmak üzere piyasanın bütün iş alanlarında, yaklaşık 50 - 60 milyon liralık bir hareketin doğmasını sağlarlar.

T.'nin milletlerarası büyük fuarı İzmir'de, 20 ağustos - 20 eylül arasında açılır. Kapladığı geniş sahada (460 000 m^2) her yıl gelişen çeşitli tesisleri, pavyon ve parkları ile İzmir Enternasyonal Fuarı, dünya ölçüsünde ekonomik değer kazanmış, yılına göre 30 - 40 ülkenin katıldığı ve Milletlerarası Fuarlar Birliği'nin üyesi olan büyük bir kuruluştur. 50 yıla yaklaşan bir zamandan beri T.'nin ekonomisini tanıtması, ticaret imkânları sağlaması bakımından önemli yer tutmuştur.

Türk Standardları Enstitüsü: Ticarette en önemli işlerden biri "standartlaşma"dır. Gıda maddeleri ve sanayi mallarının standartlaştırılması, dünya ticaretinde olduğu kadar iç ticarette de önemli yer tutar. Dış pazarların bu alandaki çalışma tarzlarına yetişmek ve rekabete girebilmek için, bu çalışmalar T.'de de ağırlık kazanmıştır. Daha 1930'da yürürlüğe giren "Ticarette tağşişin men'i ve ihracatın murakabesi ve korunması hakkında kanun" ile ticarette bir şeyin içine başka bir madde veya maddeler karıştırmanın yasaklanması yoluna gidilmiş, 1939'da Standardizasyon Müdürlüğü kurulmuş, 1954'te Türk Standardları Enstitüsü (TSE) faaliyete geçirilmiştir. Birkaç yıl içinde gelişen bu kuruluş, 1960'ta bağımsız bir kamu kuruluşu durumuna gelmiş, tarımda, sanayide, ticarette geçerli olacak standartları hazırlaması başlıca görevi olmuştur. Yılda 200 kadar standardı hazırlayabilecek güçte olan kurum, milletlerarası birçok kuruluşlara da üye olmuştur.

b. *Dış ticaret:* T.'nin dış ticareti, Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana, araya milletlerarası iktisadî buhranların girmesi, II. Dünya Savaşının etkileri, çeşitli dış ilişkiler ve değişiklikler dolayısıyla, türlü dönemler halinde gelişme göstermiş, memleketin kalkınma ihtiyaçları ile ilgili olarak hemen daima ithalât ihracattan çok olmuştur. Bu fazlalık kimi zaman nispeten azalmış, kimi zaman ise çok artmıştır. Bu dönemleri, ana çizgileriyle şöyle görmek mümkündür: 1923 - 1938 dönemi (dünya iktisadî buhranının etkileri), 1939 - 1949 dönemi (II. Dünya Savaşı ve sonrasının etkileri), 1950 - 1962 dönemi (T.'de siyasî iktidar değişikliği ve bunun ekonomiye yansıması, liberasyon sistemine girişin etkileri), 1963 - 1981 dönemi (planlı kalkınma dönemi, AET ülkeleri ile ilişkiler ve Amerika Birleşik Devletleri ile ticaret, petrol sorunu).

Bütün bu dönemler içinde T., bir yandan kalkınması için gerekli çeşitli dış ülke mallarını ithal etmek, bunları karşılamak üzere ürettiği malları mümkün olduğu kadar ihraç etmeğe çalışmak durumunda bulunmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarından 1929'a kadar T., kendi ekonomik politikasına uygun bir dış ticaret politikası uygulayamamış, koruyucu tedbirlere baş vuramamıştı. Gümrük tarifelerini kısıtlayıcı hükmün yürürlükten kalkmasıyla T., 1929'da ilk bağımsız gümrük tarifesini uygulamaya başlamıştır. Ancak, aynı yılda dünyada beliren ekonomik bunalım etkili olmuş, ertesi yıl kambiyo kontrolü rejiminin uygulanmasına geçilmiştir. İthalâta konulan kısıtlama sonucu 1930'da dış ticaret aktif bakıye vermeye başlamış, 1933 ve 1934'te ithalâta uygulanan kontenjan sistemine bir de kliring ve takas eklenince dış ticaret dengesinde lehte bir durum olmuş ise de, dış ticaret hacmi küçülmüştür. O sıralarda bu yollara baş vurulmasındaki başlıca etkenler, T.'nin böyle anlaşmalar yaptığı bazı ülkelerin ekonomik bunalım sonucu serbest döviz ile ödeme yapmalarındaki zorluklar ve girişilen savaş hazırlıkları olmuştur. Bu yollardan biri olan kliring (İng. clearing), iki ülke arasında karşılıklı borçlar, iki ülke arasındaki dövizler kesin kontrol altında ise, altın veya döviz nakline baş vurulmadan tasfiye edilmesidir ki, bu amaçla kliring anlaşması yapılmıştır. Yakın anlamda bulunmakla beraber, takas, iki ülke arasındaki mal değişimine dayanmıştır. Bu dönemde devletin bunları her gün daha çok kontrol altına almasında, o yıllardaki ekonomi politikasının yeri vardır. Bu sıralarda karşılıklı anlaşmalara göre dış ticaret düzenlenmiş, bu arada Almanya'nın önemli yeri olmuştur (1938'de Almanya'ya ihracatımız % 43, o ülkeden ithalâtımız % 47 idi).

1939 - 1949 arasındaki 10 yıl, II. Dünya Savaşı ve sonrası ticaretinin geniş ölçüde etkileri altında kalındığı süredir. Dış ticarete konulan yasaklar ve sınırlamalar, bir koruma yolunu gösterir. Bu dönemde dış pazarlara gönderilen mal miktarı da azaldığından, ithalât güçlükleri olmuş, T.'nin dış ticareti 1946'ya kadar bakıye vermiştir. Bu durumla ilgili olarak bu sıralarda altın ve döviz yedekleri artış göstermiştir. 1946'dan sonra serbestliğe gidilmeye başlanmış ise de, yurtiçi tüketimin karşılanabilmesi için bazı ürünlerin ihracı yine de yasaklanmış veya kısıtlanmıştır. 1946'da Türk parasının değeri devalüe edilmiş (7 eylül kararı), gümrük tarifesinde yükseltme olmuştur. Sanayiin korunmasını sağlayan bütün bu tedbirler, 1947'den başlayarak dış ticaret bilançosunun açık vermesine, günümüze kadar yol açmıştır. Bu büyük savaşın sonrasında Almanya'nın ithalât ve ihracatımızdaki büyük payı azalmış, Amerika Birleşik Devletleri, Fransa ve Ingiltere ile ticaretimiz yükselmiştir.

T.'de 1950'deki siyasî iktidar değişikliği, ekonomik değişikliğe de imkân sağlamış, dış ticaret rejiminde önemli değişmelere yol açan kararlar alınmış (10 ağustos 1950), T. liberasyon sistemine girmiştir. OECD'nin üye ülkelere tavsiyesine uyan T., ithalâtını % 65 oranında libere etmiş, bu serbest ithal rejimiyle birlikte ithal malları isteği artınca dış ticaret açığı gittikçe büyümüş, altın ve döviz yedekleri tükenmeye başlamıştır. Ancak, bu gidiş, 1953'te liberasyona son verilmesiyle ortadan kalkmış, bundan sonra iç pazarda fiyatlar ve talep hacmi gittikçe artmış, yeterince ithalât yapılamaması, üretim artışının da yeterli olamaması, ithalât eğilimini artırmıştır. Bu gidişi kısmen de olsa önlemek için yeni yeni tedbirler alınmasına (istikrar tedbirleri, bütçe, para, kredi, kambiyo, kur düzenlemeleri), devletin ticarete daha da müdahalesine yol açmıştır. Bu kararlarla bir devalüasyona gidilerek 1960'ta ilân edilmiş, bu sıralarda dış ticaret üzerindeki baskı oldukça hafiflemiş ve dış borçlarımızdan bir bölümünün ödenmesi ertelenmiş, oldukça iyi şartlarla borç da elde edilmiştir.

T.'nin ekonomik ve ticarî durumu 1963'lerden günümüze (1981) kadar olan sürede planlı kalkınma hedeflerine göre düzenlenmiştir. Bu dönemde ticarî ilişkilerimiz en çok Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ülkeleri (en yoğun olarak da Batı Almanya) ve bunun dışında da özellikle Amerika Birleşik Devletleri ile olmuş, son yıllarda bir kısım Orta Doğu ülkeleri ile de bu ilişkiler artmıştır. Doğu Avrupa ülkeleri ile olan ticarî ilişkilerimiz ise, çokluk ithalât ve ihracatta durgunluklar doğduğu zaman olmuştur. Bu süre içinde de bazıları büyük ölçüde, birçok kur ayarlaması olmuştur. İthalât teminatları, damga ve rıhtım resimleri, ithalâtı artırmak düşüncesi ile uygulanan vergi iadesi, ihracatçılara krediler, döviz kurları türlü derecelerden yürürlükte kalmıştır. 1970 yılı 10 ağustosunda alınan ve Türk parasının değerini % 66 devalüe eden kararın önemli etkileri olmuş, ihracat ve ithalâtta artış görülmüş, işçi dövizleri buna eklenmiş, altın ve döviz yedeklerinde artış belirmiştir. AET ile ortaklık kurma düşüncesi, bu sanayileşmiş ülkelerle, zamanla bir gümrük birliğine gitme durumu, T.'nin dış ticaretine koyduğu sınırlamaların zamanla kalkmasını gerektirebilecektir.

Son yıllarda, zaman zaman ithalâtta zorlamalı bir azalma olmuş, ihracatta ise, özellikle pamuk (hattâ bazı kumaş ve giyim eşyaları), tütün, fındık gönderilmesi yolu ile artış belirmiştir. Sanayi ürünlerindeki ihracat sınırlı kalmıştır. İthalât ve ihracat arasındaki açığı kapatmak için ithalâtta kısıntıya gitme yerine, ihracatı artırma yollarını bulma ve dış rekabetlere göre hazırlanma gerekmiştir. T., bugün ihracatının % 60 - 70'ini birkaç tarım ürününe dayanarak yapmaktadır. Bunlar ise dünya konjonktürüne bağlı, talebi esnek ve çokluk fiyatı yüksek klasik ürünlerdir. Bunun yanında hızla artan T. nüfusunun çoğalan isteği de bu alanda etkili olmaktadır. 1976'da T., buğday ihracatçısı olmuştur. Bu yıllarda ham madde fiatlarının artması, ücret artışları, sınaî mamullerimizin dış pazardaki rekabet gücünü zorlaştırmıştır.

T.'nin bugün içinde bulunduğu sorunlar arasında dış ödemeler bilançosundaki dengesizlik vardır ki, bunu en çok etkileyen dış ticarettir. 1976'da 2 milyar dolar (o zamana göre 30 milyar lira) ihracat gelirine karşılık, 5 milyar dolar (75 milyar lira) ithalât olduğuna göre, 3 milyar dolar dış ticaret açığı olmuş demektir. Dışarıya en çok para verilen mallar arasında başta petrol olmak üzere, gübre, makine, yatırım malları, demir-çelik vardır. Dış ticarette ithalât normal gelişmesini izlemiş, 1976 yılı için programlanan miktar ithal edilmiş, ithal malı sıkıntısı çekilmemiştir. İhracatta da yine programlanan değere yaklaşılmış, bunda bir yıl önce satılamayan pamuk ve tütün gibi ürünlerin payı olmuştur. Pamuk ürünü dışında, birçok tarım ürünlerinde pazar rekabetine daha çok adım uydurmak, sık sık değişebilen dünya konjonktürüne göre üretim ve pazarlama işlerini hareketli bir şekilde düzenlemek gerekmektedir.

Dış ilişkiler: Her ülke gibi, T. de dünyanın yakın uzak türlü ülkeleri ile çeşitli ilişkiler halindedir. İthalâtımız ve ihracatımızın ülkelere göre dağılımı söz konusu olduğunda, farklı üretimlerde bulunan ülkeler göz önüne gelmektedir. Son zamanlarda, dünyanın türlü bölümlerinde ülkelerin siyasî - iktisadî birtakım topluluklar oluşturma eğiliminde oldukları görülmüştür. T. de bu türlü topluluklarla (AET, OECD, GATT gibi) ve anlaşmalı ülkelerle ilişki kurmuştur.

Bunlardan GATT (General Agreement on Tariffs and Trade), milletlerarası ticaretin gelişmesini engelleyen gümrük tarifelerini indirmek, ülkelerin yaşama seviyelerini yükseltmek, iş bulmayı sağlamak, üretim ve ticareti geliştirmek, ekonomik kalkınmaları desteklemek gibi esasları olan bir kuruluştur. 1974'te Cenevre'de imzalanan bir anlaşma olup, 1953'te OCC (ticarî iş birliği teşkilâtı)'nın kurulmasıyla güçlendirilmiştir. Çok yanlı bir antlaşma olan GATT'a 79 devlet katılmıştır. T., 1951'de ilk görüşmelere katılmış, 1953'te türlü anlaşmalarla buraya girmiştir.

T., Milletlerarası Para Fonu ile de uzunca bir zamandan beri ilişki kurmuştur. II. Dünya Savaşı sonrasında gerekli döviz yardımları sağlayabilmek üzere 1945'te kurulmuş bulunan ve kısa adı IMF (International Monetary Fund) olan bu kuruluş, ekonomik birtakım şartlar ve güven sağlayarak, uzun görüşmelerden sonra kredi açma yoluna gitmiştir ki T. de bundan yararlanmıştır.

T., ekonomik bunalım geçirdiği son birkaç yıl içinde enflasyon tehlikesiyle de karşılaşmış, alınan bir sıra tedbirler (bu arada 24 ocak 1980'de alınan ekonomik kararlar) ve daha sonra girilen istikrar ile "darboğaz"dan geçmeye uğraşma yoluna girmiş, ihracat oldukça arttığı gibi, işçi dövizlerinde de artma olmuş, ekonomi düzelme yoluna girmiştir.

Dış ticarette yeni gelişmeler: T.'de son 1 - 2 yıl içinde enflasyon dizginlenmiş, ihracat artmış, döviz girdilerindeki (ticaret, işçi dövizleri...) yükselme ile rezervler iki milyar doları geçmiştir. Bu arada, özellikle Orta Doğu ülkeleri ile dış ticaret artmış, 1981'de Müslüman ülkelere bir yıl öncekine göre 3 kat artışla 2,1 milyar dolarlık mal satılmıştır (1980'de 740 milyon dolar). Bu ülkeler arasında Irak, İran, Libya, Suudî Arabistan çok yer tutmuştur. Yine bu arada Türk müteahhitleri Arap piyasasında önemli iş gücü göstermeye başlamış, çok sayıda (155 firma) ihaleler alınmış (özellikle Libya, Suudî Arabistan, Irak, Ürdün, Kuveyt), bu ihalelerin tutarı 1982 yılının ilk aylarında 12 milyar doları bulmuştur. Türk firmaları, 1982'nin ilk aylarına kadar, yaklaşık 5 000 mühendis, teknisyen, idareci ve 120 000 işçi götürmüşlerdir. Aldıkları çeşitli işler arasında yol ve konut yapımı, sulama tesisleri, kanalizasyon, su tasfiye tesisleri, çimento fabrikaları, bitkisel yağ fabrikaları, soğuk hava depoları, liman inşaatı, rafineri montaj işleri, termik santral, okullar v.b. vardır.

Bu gelişmeler arasında 1981 sanayi ürünü ihracatı, 1980'dekini çok geçmiş, büyük artışlar orman, lastik ve plastik ürünlerinde olmuştur. İhracat ürünleri arasında sırasıyla dokumalar, taşıt araçları, çimento, cam ve seramik, demir - çelik, kimya maddeleri, deri ve kösele, lastik ve plastik, makine, metal, elektronik eşya, madenî eşya yer tutmuştur. Böylece dünya pazarlarında da "Türk mamulâtı" etiketi yayılmıştır. İthalâtın her çeşit döviz gelirlerimiz ile karşılanamayan bölümü 1980'de % 29,6 iken, bu oran 1981'de % 7,9'a düşmüştür.

T., milletlerarası yatırımcılar ve kredi piyasasındaki itibarını artırmış, Avrupa'nın güneyinde ekonomisi düzelmeye doğru giden bir ülke durumuna gelmiştir. Türk ihraç mallarının sergilendiği fuarlara çok ilgi olmuş, özellikle tekstil ürünlerimize, koku ve süs eşyalarına alıcılar çıkmış, önemli bağlantılar kurulmasına girişilmiştir.

1981 yılı ihracatı, daha önceki yıllara göre daha başarılı olmuş, ihracat tutarı 4,7 milyar doları geçmiş, ihracatın ithalâtı karşılaması oranı % 52,7'yi bulmuştur (1980'de % 37,9). 1981'de 76 ülkeye ihracat yapılmış, satılan mal çeşitleri 1 280 olmuştur. En büyük ihracat, özellikle tekstilde ve pamuk ipliğinde görülmüş, son zamanlarda hazır giyim eşyası satışında da ilerlemeler olmuştur. (R. İzbırak)

TÜRKİYE BİLİMSEL VE TEKNİK ARAŞTIRMA KURUMU (kısaltması: TÜBİTAK), ülkemizde müspet bilimler alanında temel uygulamalı araştırmaları geliştirmek, teşvik etmek, düzenlemek ve koordine etmek amacıyla kurulmuş bir kamu kuruluşu.

17.7.1963'te kabul edilen 278 sayılı kanunla Başbakanlığa bağlı olarak çalışmaya başlayan TÜBİTAK, tüzel kişiliği olan, yönetim ve malî özerkliği bulunan bir kurumdur.

Ülkemizin bilimsel ve teknik alanda ilerlemesine imkân sağlayacak araştırmalarla ilgili çeşitli sorumluluklar yüklenmiş olan TÜBİTAK'ın kuruluş amaçları şöylece sıralanabilir: Müspet bilimlerin, matematik, fizik, kimya, biyoloji gibi temel dalları ile mühendislik, tıp, veterinerlik gibi uygulamalı dallarında araştırmalar yapmak, yaptırmak, teşvik etmek ve bu alanlarda çalışmak amacıyla çeşitli araştırma enstitüleri kurmak; müspet bilimlerin temel ve uygulamalı araştırmalar alanında izlenecek millî politikayı tespitte hükümete yardımcı olmak; müspet bilimler ve araştırma alanlarında yapılacak öğretime temel olacak ilke ve yolları belirlemek ve ilgili kurumlara tavsiyelerde bulunmak; kamu idare ve kurumları ile özel idare, belediye ve diğer gerçek ve tüzel kişilerin bilimsel ve teknik araştırma alanındaki talepleri hakkında fikir bildirmek; temel ve uygulamalı bilim alanlarında bilim adamlarının, araştırıcıların yetiştirilmeleri ve bilgilerini artırmaları için imkânlar sağlamak, öğretim, öğrenim sonrası ve meslek hayatında üstün yetenek ve başarılarıyla kendini gösteren gençleri izleyerek onların yetişme ve gelişmelerine yardım etmek ve bu amaçla yurt içinde ve dışında burslar sağlamak, yarışmalar düzenlemek ve yayınlar yapmak; kurumun görevleri ile ilgili konularda yapılacak milletlerarası anlaşmaların hazırlanmasını ve görüşülmesi için gerekli bilgileri hükümete vermek; araştırma alanında yerli ve yabancı kurumlar ve kişilerle bağlantı kurmak, iş birliği yapmak ve bunların çalışmalarını yakından izlemek; araştırma fikrini yaymak amacıyla seminerler, konferanslar, kurslar düzenlemek ve düzenletmek; kurumun çalışmaları ile ilgili alanlarda yayınlar yapmak veya bu gibi yayınları desteklemek ve bir dokümantasyon merkezi kurmak.

Kurumun en yetkili organı Bilim Kuruludur. Bilim Kurulu 11 üye ve Genel Sekreterden oluşur. Kurumun çalışma ilkelerini, programını tespit eder, çalışmalarını yönlendirir ve izler.

Bakanlıklar, kamu kuruluşları, üniversiteler ve meslek kuruluşlarından Bilim Kurulunca seçilen üyelerden oluşan Danışma Kurulu, Kurumun çalışma ilkeleri, programları ve bütçesi hakkında görüş bildirir, tekliflerde bulunur.

Kurumun malî denetimi Başbakanlıkça 2 yıl için atanan ve 3 murakıptan oluşan Murakıplar Kurulu tarafından yapılır. Kurumun yürütme organı Genel Sekreterliktir. Genel Sekreter ile gerekli personelden meydana gelir.

TÜBİTAK'ın araştırma yaptırma ve yönlendirme çalışmaları araştırma grupları tarafından yürütülür. Gruplar 5 üye ve bir sekreterden oluşan yürütme komitelerince yönetilir. Gruplar araştırma projelerini ve araştırma ünitelerini destekler; belli amaca göre proje yaptırır; bilimsel toplantılar düzenler ve destekler; danışmanlık yaparlar. Kurum bünyesinde, Temel Bilimler Araştırma Grupu (TBAG), Mühendislik Araştırma Grupu (MAG), Tıp Araştırma Grupu (TAG), Veterinerlik ve Hayvancılık Araştırma Grupu (VHAG), Tarım ve Ormancılık Araştırma Grupu (TOAG), Çevre Araştırmaları Grupu (ÇAG) ve Bilim Adamı Yetiştirme Grupu (BAYG) olmak üzere 7 araştırma grupu vardır. Her grup başında ilgili bilim dalından öğretim üyesi seviyesinde sekreter bulunur. Bilim Adamı Yetiştirme Grupu yukarıdaki görevleri dışında, yurt içinde bilim ve teknik alanında araştırıcı olabilecek kabiliyet ve nitelikteki gençleri her öğretim kademesinde arayıp seçer ve onların kabiliyetleri yönünde geliştirilmelerini sağlamak amacıyla burslar verir.

TÜBİTAK kendisine bağlı olan Marmara Bilimsel ve Endüstriyel Araştırma Enstitüsü (MBEAE) ve Yapı Araştırma Enstitüsü (YAE)'nde araştırma yapma görevini yerine getirir. MBEAE Gebze'de 8 milyon m² alan üzerinde kurulu bir enstitüdür. Bu enstitü, endüstriyel gelişmelerin gerektireceği temel araştırmaları yapar. Kalkınma planları yönünde araştırma sorunlarına çözüm arar; endüstrinin ihtiyaç duyduğu konularda uygulamalı araştırma yapar; araştırma sonuçlarının uygulanmasına yardımcı olmak amacıyla bulguları endüstriye duyurur, uygulama planları yapar ve pilot tesisler kurar; üretim ve işletme alanlarında, teknoloji ve planlama bakımından karşılaşılan sorunların çözümünde danışmanlık ve sistem analizi yapar, özel alet ve cihazlar geliştirir, bu tür cihazların bakım ve onarımında yardımcı olur. Enstitü, Elektronik Araştırma Bölümü, Kimya Mühendisliği Araştırma Bölümü, Malzeme Araştırma Bölümü, Beslenme ve Gıda Teknolojisi Bölümü, Uygulamalı Fizik Bölümü, Uygulamalı Matematik Bölümü, Yöneylem Araştırma Bölümü ve bir Elektronik Bilgi İşlem Merkezi (EBİM)'nden oluşur.

YAE, yapı alanında araştırma yapmak amacıyla kurulmuştur. Bu enstitü, millî kalkınma plan ve programlarında öngörülen araştırma sorunlarını ortaya koyar, çözümler veya çözümlenmesine yardımcı olur; faaliyet alanına giren konularda danışmanlık yapar. Binalarda enerji tasarrufu, konut açığı konularında yeni teknolojiler ve rasyonel çözümler için araştırmalar yapar. Bina ekonomisi ve

depreme dayanıklı bina yapımı ile ilgili araştırmaları yürütür. Enstitüde, Çevre Sistemi Araştırma Ünitesi, Strüktür Sistemi Araştırma Ünitesi, Yapım Planlama Araştırma Ünitesi, Yapım Uygulama Araştırma Ünitesi olmak üzere 4 araştırma ünitesi vardır.

TÜBİTAK millî bilim politikasının tespit edilmesine yardımcı olur. Bu amaçla görev yapan Bilim Politikası Ünitesi, ülkenin araştırma potansiyelini belirlemek amacıyla, araştırma kuruluşları, araştırıcılar, araştırma harcamaları ve benzeri konularda envanter çalışmaları yapar. Kurum, araştırıcı ile uygulayıcı kesim arasındaki ilişkileri Uygulayıcılarla İlişkiler Ünitesi aracılığıyla kurar ve sürdürür. Ünite, endüstriyel kuruluşlardaki araştırma sorunlarını belirler, kurumca sonuçlandırılan uygulayıcıya dönük araştırma - geliştirme çalışmalarını uygulayıcıya aktarır. Bu amaçla bilgi profilleri çıkarır. Kurumun araştırma alanında yabancı kurum ve kişilerle ilişki ve iş birliği Uluslararası İlişkiler Bölümünce yürütülür.

TÜBİTAK, ülkemizdeki bilim adamlarının gelişmesi, yapılan araştırma sonuçlarının sunulup tartışılması amacı ile her üç yılda bir müspet bilimler alanında millî bilim kongreleri düzenler. Ayrıca, kongre, konferans, seminer ve sempozyum gibi bilimsel toplantıları ve genç Türk bilim adamlarının milletlerarası toplantılara katılmalarını destekler.

Kurum, bünyesindeki Türkiye Dokümantasyon Merkezi (TÜRDOK) aracılığıyla enformasyon hizmeti verir. Bu hizmet, yayın taramak, belge sağlamak, bilgi duyurmak, çeviri yapmak, kaynak eser sağlamak, enformasyon alanında eğitim ve danışmanlık yapmak şeklinde yürütülür. Kurum "Doğa Bilim Dergisi" ile "Bilim ve Teknik" dergisi olmak üzere iki bilimsel dergi yayınlamaktadır. Kurum kütüphanesinde dokümantasyon çalışmalarına kaynak olacak kıymetli koleksiyonlar bulunmaktadır.

TÜBİTAK'ın ödülleri: Kurum, her yıl Türk uyruklu bilim adamlarının pozitif ve uygulamalı alanlardaki seçkin araştırma, çalışma ve hizmetlerini değerlendirmek, üstün başarılarını onaylamak ve bir özendirme unsuru olmak üzere, kurallarına uygun bir şekilde, çeşitli kuruluşlarca adaylığı teklif edilen bilim adamlarından, üstün nitelikte çalışma yapmış olanlarına bilim, hizmet ve teşvik ödülleri vermektedir.

Bilim ödülü: Bilimsel çalışma ve araştırmalarıyla bilime milletlerarası düzeyde önemli bir katkıda bulunmuş olmak veya ülkenin gelişmesine yurt ölçüsünde önemli bir yarar sağlamış bulunmak şartıyla verilir.

Hizmet ödülü: Bilimsel çalışmaları veya bilim adamı yetiştirmesi bakımından yurtta bilim ve teknolojiye önemli katkıda bulunmuş, bağlı olduğu bilim dalının yurttaki gelişmesine büyük emeği geçmiş ve yeni yetişenlere örnek sayılabilen bilim adamlarına verilir.

Teşvik ödülü: Üstün bilimsel düzeyde veya yurt kalkınmasında büyük faydalar sağlayacak sonuçlar getiren çalışmalara verilir.

TÜBİTAK yukarıda belirtilen görevleri çerçevesinde, birçok bakanlık, üniversite ve kuruluşlarla iş birliği yaparak ülke ihtiyaçlarına uygun araştırma projelerini yürütmektedir.

TÜRKİYE BİRLİK PARTİSİ: 17 ekim 1966'da laikliği savunan, ilerici, Atatürkçü ve reformist bir parti olarak kurulmuştur.

T. B. P., Hüseyin Balan'ın başkanlığında Ankara'da faaliyete geçmiştir. Partinin programı, sınıf ve din farklılıkları tanımayan bir milliyetçilik anlayışından hareketle ekonomik alanda devletçiliğe ağırlık vererek toprak ve tarım reformunun kısa bir süre içinde gerçekleştirilmesini ihtiva etmekte idi.

T. B. P., 1969 genel seçimlerinde % 2,8 oy alarak sekiz milletvekilliği elde etmiştir. 1969'daki Büyük Kongre'de Hüseyin Balan'ın yerine Mustafa Timisi genel başkanlığa seçilmiştir. 1970'te T. B. P.'nden beş milletvekilinin ayrılmasıyla partinin T. B. M. M.'nde üç sandalyesi kalmıştır. 1973 genel seçimlerinde ise geçerli oyların ancak % 1,1'ini almış ve sadece genel başkan Mustafa Timisi Sivas'tan seçilerek T. B. M. M.'ne girmiştir. 1975 kısmî senato seçimlerinde daha da oy kaybeden T. B. P., siyasî hayatta varlığını sürdürememiştir.

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ: bk. BÜYÜK MİLLET MECLİSİ.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLET DEMİR YOLLARI: bk. DEVLET DEMİRYOLLARI ÖRGÜTÜ.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ EMEKLİ SANDIĞI: bk. EMEKLİ SANDIĞI.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ MERKEZ BANKASI: bk. CUMHURİYET MERKEZ BANKASI.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ (Tarih): Genel Türk tarihi içinde Türk milletinin 1918'den 1923'e kadar gelişen olayların sonucunda, en son kurduğu devlet Türkiye Cumhuriyeti devleti olmuştur. Osmanlı İmparatorluğunun sosyal ve tarihî akışının ortaya çıkardığı son durum, Türk milletini dünyada yalnız ve güçsüz bırakmıştı. Yüzyıllardan beri İslâm ilkelerine bağlı Müslüman milletlerin her biri, bu tarihlerde muhtelif devletlerin sömürgesi durumunda bulunduklarından bunlar, Türk milletine yardım etme, onu destekleme gücünden ve teşebbüsünden yoksun idiler. Yüzyıllardır Türklerin koruduğu ve kültürlerini yaşattığı Arap milletlerinden bazıları, bu dönemde Müslüman kardeşleri olan Türkleri değil desteklemek, aksine onun düşmanlarıyla iş birliği halinde idiler. Medenî dünya diye sayılan Batı Avrupa devletleri, I. Dünya Savaşı'nın galipleri olarak hem sömürgecilik çıkarları bakımından hem de dokuz yüz yıllık Haçlı öcü ve kini ile Doğu Akdeniz topraklarında güçsüzleşmiş olan imparatorluğu ortadan kaldırmak heyecanı içinde idiler. Galip devletlerin politikacıları sadece Osmanlı İmparatorluğunu cezalandırmayı hedef almamışlardı. Onların asıl hedefi, imparatorluğu kuran ve altı yüz yıldan beri de onu hem yücelten hem de şan ve şerefle savunan Türk milleti idi. Bu politikacılara göre asıl tehlike, maddî ve manevî gücünü kaybetmiş Osmanlı hükümetlerinde değildi. Asıl tehlike, doğuştan yaratıcı ve azimkâr olan Türk milletinin benliğindeydi. Hedef, bu milleti bir daha dünya siyasetinde iz bırakmayacak şekilde

ikinci sınıf bir millet haline getirmekti. Bunun için galip devletler, 30 ekim 1918'de Osmanlı hükümetinin kabul ettiği Mondros mütarekesinden geniş ölçüde yararlanma fırsatına kavuştular.

Galip devletler, ortak çıkarları için Türk halkının kendi yurdunda yaşama imkânlarının nasıl kısılabileceğini ve bunun için ne gibi tedbirler alınabileceğini ikili, üçlü ekipler halinde Paris sulh konferansında tartıştılar. Bir yandan da Türkler arasında o güne kadar Türk milletinin gösterdiği hoşgörüyle dinlerini, dillerini ve kısaca kültürel varlıklarını refah içinde sürdüren Rumları, Ermenileri, Kürtleri, Süryanîleri, hatta I. Dünya Savaşı'nda yenilgiye uğrattıkları Bulgarları dahi Türkiye'nin kaderinde söz sahibi yapmak çabasına düşmüşlerdi. Bu azınlıkları harekete geçirirken de kendi sömürgeci çıkarlarını hesap etmişlerdi.

Türk milletinin fıtrî yapısından doğacak direnmeyi kırmak üzere ise doğuda Ermenileri ve batıda Yunanlıları bir jandarma gücü olarak kullanmayı deneyeceklerdir. 1919'dan 1922'ye kadar süren ve Türkiye tarihinde İstiklâl Harbi (Kurtuluş Savaşı) diye adlandırılan Millî Mücadele böyle bir önyargı ile başlamıştır (bk. İSTİKLÂL HARBİ).

Türk milleti, doğuştan gelen yaratıcı gücü, yaşama azmi ile bu en zor günlerinde dünya yüzünde medenî bir varlık olduğunu bu üç yıl içinde düşmanlarına kabul ettirmesini bildi.

Geçmiş yüzyılların acı tatlı olaylarını bir yana bıraksak dahi 1905'ten itibaren Yemen, Asir, daha sonra Arnavutluk isyanları, Makedonya, Adana, Harput Rum, Bulgar, Sırp ve Ermeni komitecilerinin yıkıcı faaliyetleri, İtalya ve Balkan savaşları ve en son Çanakkale, Filistin, Irak, İran, Kafkas, Galiçya ve Makedonya cephelerinde dört yıl boyunca sürdürülen I. Dünya Savaşı ile yorgun ve bitkin kapanan bu on dört yıl süren, milyonlarca şehide mal olan savaşlar, galip devletlerin Türk milleti hakkında verecekleri kararlarda etkili olmuş, fakat onların da başlıca yanılgılarını teşkil etmiştir.

Türk milleti, yenilmiş olmasına rağmen doğuştan gelen yaratma gücü ile Millî Mücadelenin önderlerini bir bir bünyesinde yaratmış ve kendi kaderini, İstanbul'daki - geçmişten gelen bütün unvanlarına, gelenek ve göreneklere rağmen - Osmanlı sultanı ile onun meydana getirdiği aciz, yılgın, korkak hükümetlerine değil, bu genç ve milletinin haklarını savunmak için başlarını ortaya koyan liderlere teslim etmiştir. Millî Mücadelenin başarıya ulaşmasındaki en önemli etken budur.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ: Mustafa Kemal, Derne'de arkadaşlarıyla

Mondros mütarekesinden önceki son durum: Üçlü İttifak (İttifak-ı Müselles) saflarında I. Dünya Savaşı'na katılan Osmanlı İmparatorluğu orduları savaşın 4. yılında Sina cephesine yığılan ve General Allenby'nin komutasındaki Fransız - İngiliz ve sömürge birliklerinin ağır baskısına dayanamayarak dağıldı (bk. ŞERİA MUHAREBESİ). Kudüs, Şam ve öteki Suriye şehirleri birbiri ardından düştü. Osmanlı genel kurmayı dağılan Suriye ordularını derleyip toplamak için Mustafa Kemal Paşa'yı Yıldırım Orduları grup komutanı olarak bu cepheye gönderdi. Öte yandan Kutü'l-emare'de İngilizlere karşı geçici bir zafer kazanılmasına rağmen II. Selman Pak muharebesi sonunda 11 mart 1917'de Bağdad'ın da düşmesiyle Osmanlı orduları Kerkük üzerinden Musul'a çekilmişlerdi. Bu suretle Arap memleketleri Osmanlı hâkimiyetinden çıkmış oluyordu. Bu sırada Bulgarların savunduğu Makedonya cephesi de çökünce Bulgaristan mütareke isteğinde bulundu. Bulgaristan'ın teslim olmasıyla da silâh, para ve teknik destek sağlayan Almanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki kara bağlantısı kesilmiş oldu. Öte yandan savaştan bıkkınlık gösteren Alman deniz kuvvetlerinin ayaklanması üzerine Alman imparatoru II. Wilhelm tahtını bırakarak Borne (Hollanda)'a çekildi. İş başına gelen yeni Alman hükümeti savaşı durdurdu. Bu gelişmeyi Avusturya - Macaristan'ın teslim olması izledi. Bu durumda Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidarı elinde bulunduran İttihat ve Terakki Partisi ve bu partinin kurduğu Talât Paşa kabinesi 17 temmuz 1918'de istifa ederek iktidardan uzaklaşmış oldu.

İş başına gelen Ahmed İzzet Paşa, savaşın durdurulması konusu üzerinde ısrar etti. Kutü'l-emare'de esir alınan General Townshend'in aracılığı ile Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf Bey (Orbay) başkanlığında Türk heyeti, Limni adasının Mondros limanında 30 ekim 1918 günü mütarekeyi imzaladı. Böylece Osmanlı devletinin tarihi fiilen sona ermiş oluyordu.

I. Dünya Savaşı'nı sona erdiren bu antlaşma, aslında Türk milletine barış getirmedi. Türkler, barışa 11 ekim 1922'de imzalanan Mudanya mütarekesiyle kavuşmuş olacaklardır.

Mondros'tan sonraki gelişmeler: Mondros mütarekenamesiyle fiilen hâkimiyet haklarını yitiren Osmanlı hükümetine rağmen, Türk milletinin 2 mayıs 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetini kuruşuna kadar geçen altı aylık dönem, Türk milletinin uyanışa erişmesi sürecini oluşturur. Türk milletinin böyle bir uyanışa ulaşmasını ise galip devletlerin Mondros belgelerine dayanarak Türk milletine reva gördükleri muamele sağlamıştır.

Mondros limanında varılan kararlar hemen uygulanmaya başlandı. 16 gün sonra galip devletlerin filoları 1915'te aşamadıkları Çanakkale boğazını geçerek İstanbul önünde demir attılar. Çanakkale ve İstanbul boğazlarının bütün istihkâmlarını, İstanbul tersanesini işgal ettiler. Türk donanmasının bütün gemilerini teslim aldılar. Brest - Litovsk antlaşması (b. bk.)'yla Kafkasya'da ve Azerbaycan'da üstlenen Türk ordularının Mondros hükümlerine göre geri çekilmeleri üzerine İngiliz kuvvetleri, Batum'dan başlayarak Azerbaycan'a kadar Kafkasya'yı işgal ettiler.

Bunu Anadolu'nun yer yer işgali izledi. Mondros mütarekenamesinin 7. maddesindeki güvenlik gerekçesine dayanarak İngilizler, Musul, Sinop ve Samsun'u, Fransızlar,

Zonguldak, İskenderun, Antakya, Adana, Maraş, Gaziantep ve Urfa'yı, İtalyanlar Kuşadası'ndan Antalya'ya kadar kıyı şeridini fiilen işgal ettiler. Memleketin demir yolu istasyon ve kavşakları, limanları, askerî depoları, tersaneleri, telsiz telgraf ve telefon merkezleri galip devletlerin kontrolüne girdi. Bütün şehirlerde yöneticileri izlemek üzere İngiliz, Fransız ve İtalyan subaylarından oluşan komiserlikler kuruldu. Basına el kondu. Jandarma ve polis gibi güvenlik kuvvetleri işgal komutanlıklarının emrine bağlandı. Bu arada da Meclis-i Mebusan, yani parlamento dağıldı.

Bütün bu tedbirler, Osmanlı İmparatorluğunun bölüşülmesine, Türk milletinin manen çökertilmesine karşı milletin direnmesini engellemek, sesini dünya kamu oyunda duyurmasına imkân bırakmamak içindi. Galip devletler, devleti ve milleti yaşatan Türk devlet kurum ve kuruluşlarına el koymakla Türk milletini kıskıvrak bağlayacaklarını, onu acz içinde kıpırdayamayacak bir hale getireceklerini hesaplamışlardı.

Mondros kararları, galip devletler komiserlerinin yorumlarına göre uygulanmaya konulunca, bu antlaşmanın Türk milletine barış getirmediği Türk halkınca süratle anlaşıldı. Bu antlaşma ilk hamlede Osmanlı hükümetini gölge bir hükümet haline getirmişti. Antlaşmayı kabul eden Ahmed İzzet Paşa, bu gerçeği anlar anlamaz ilk tepkiyi gösterdi. Galip devletler komiserlerinin, dahiliye nazırı Fethi Bey'le, bahriye nazırı Rauf Bey'in kabineden uzaklaştırılmalarını istemeleri ve padişah Vahideddin'in de bu teklife boyun eğmesi üzerine bu durumu hükümetin istiklâli ile uzlaşır görmediğinden Ahmed Izzet Paşa istifa etti. Padişah yeni hükümeti kurmaya İngiltere ve İngilizlere karşı büyük bir hayranlık besleyen Damat Ferid Paşa'yı görevlendirdi. Ferid Paşa sadarete gelince bütün gücüyle İngiltere yanlısı bir politika izlemeye yöneldi. Ingiliz işgal kuvvetleri komiserinin Osmanlı hükümeti otoritesini sarsacak bütün isteklerini harfi harfine yerine getirmeye girişti. Bunun sonunda Osmanlı hükümeti işgal kuvvetlerinin bir maşası haline geldi.

Ferid Paşa hükümeti altı doğu ilinin, oluşturulacak Ermenistan'a bırakılmasında bir sakınca görmediği gibi, İzmir'in ve dolayısıyla Batı Anadolu'nun Yunanlılarca işgaline de boyun eğmişti. Bütün gücüyle işgallere karşı gittikçe artan bir şuurla direnmeyi sürdürmek isteyen yöneticileri, askerleri kovuşturmayla, halkın millî kurtuluş dernekleri çevresinde toplanmalarını önlemeye çalışmakta idi.

Bu hükümetin tek amacı, memleketin kurtuluşu değil İstanbul'da Osmanlı saltanatının yaşamasını ve hilâfetin de Osmanlı hanedanında bırakılmasını sağlamaktı. Bu iki temel hedefi gerçekleştirmek için Türkiye'nin İngiltere himayesinde sömürgeleşmesine bile razı bulunuyordu. Padişah Vahideddin de şahsî saltanatının ancak böyle İngiltere'ye yatkın ve bağlı bir politikayla yaşatılabileceği ümidinde olduğundan Ferid Paşa'yı desteklemekte idi.

Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa çevresinde gittikçe güçlenen, teşkilâtlanan Türk milletinin direnişi, Ferid Paşa politikasını çökertti. Ama padişah Ferid Paşa'ya ve onun izlediği politikaya o kadar itimat ediyordu ki 1922'de büyük zafere ulaşılıncaya kadar onu beş kez sadaret makamına getirmişti. Ferid Paşa hükümetleri, Kuva-yı Milliye hareketi gün geçtikçe başarılar sağladıkça, galip devletlere daha aşağılık bir biçimde yaklaştılar, onların adeta kölesi oldular. Millî Mücadeleyi içinden çökertmek için nice entrikalar çevirdiler, bu kurtuluş mücadelesini bir Bolşevizm hareketi gibi göstermek istediler, Anadolu'da yer yer ayaklanmalar çıkarttılar. Ayrıca İngiliz parasıyla topladıkları kimi soysuz ve hainlerle dini alet ederek aldatılan halktan Hilâfet orduları meydana getirerek Kuva-yı Milliye üzerine saldırttılar. O kadar hıyanet içindeydiler ki, Dürrîzade Abdullah Efendi'nin fetvasıyla başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, bütün millî mücadele kahramanlarını dinsizlik ve kâfirlikle suçlayıp onların mallarının, canlarının, ırzlarının Müslümanlara helâl olduğunu ilân ettiler.

Ferid Paşa Kuva-yı Milliye önünde her yenilgiye uğrayışında sadareti terk etmek mecburiyetinde kaldı. Vahideddin de bu sevgili damadı yerine Ali Rıza Paşa veya Tevfik Paşa gibi gün görmüş, tecrübeli devlet adamlarını geçici olarak Osmanlı hükümetinin başına getirmek zorunda kaldı. Gerek Ali Rıza Paşa gerek Tevfik Paşa vatansever kimseler olmakla bütün aczlerine, işgal kuvvetleri komiserlerinin baskılarına rağmen Millî Mücadele hareketini ellerinden geldiğince desteklemişlerdir.

Mondros kararları karşısında Türkler: Yenilgi bütün Türk halkını yüreğinden vurmuştu. Aydını, askeri, bilgini, çiftçisi, işçisi bütün Türk halkı Mondros kararlarının uygulanışı karşısında çok kederliydi. Osmanlı hükümetlerinin millet aleyhine hıyanete varan aczleri, şanlı bir hanedandan inmekle birlikte padişah Vahideddin'in tutumu, halkı kime sarılacağını, kimin elini tutacağını bilmez hale getirmişti. Kendisine yön verecek bir lidere Türk tarihi boyunca hiç bu günler kadar ihtiyaç duyulmamıştı.

Bu karamsar ortamda iki fikir yavaş yavaş billûrlaşmaya başladı. Bu fikirlerden biri, vatanı bir bütün olarak yaşatabilmek, parçalanmayı önlemek için galip devletlerden tek birinin himayesini kabul etmekti. Padişah ve Damat Ferid Paşa da aynı fikirde idiler ve bunun için en uygun devlet olarak Büyük Britanya'yı tercih ediyorlardı. Bir kısım aydınlar ise Amerika Birleşik Devletleri'ni uygun görüyorlardı. Bu aydın kesimde hâkim olan genel düşünce, Türk tarihinin sona ermiş olduğu zannı idi. Onlara göre Türkiye'yi kurtaracak tek yol galip devletlerin insafına sığınmaktı. Galip devletler, yani Amerika, İngiltere, Fransa ve İtalya, Türkler ve Türkiye için ne biçim ve nasıl bir hak tanırlarsa onunla yetinmekti. Almanya'yı çökerten bu devletlerin gücü karşısında silâhla yapılacak bir mücadele, toptan ölüm demekti, çılgınlıktı. Kurtarılacak hakların başında, İstanbul'un Osmanlı devletinin payitahtı olarak kalması, Osmanlı hanedanının saltanat haklarının korunması, halifeliğin Osmanlı hanedanında bırakılması geliyordu. Memlekette ise Türk halka ne kadar toprak bırakılırsa onunla yetinmek en akıllıca tutumdu. Aydınların, padişah ve sadrazamının tercih ettikleri İngiltere yerine Amerika Birleşik Devletleri'ni ileri sürmeleri ise iki görüşten kaynaklanmaktaydı. Onlara göre Osmanlı İmparatorluğu tarihinde Amerika ile siyasî veya askerî bir çatışma olmamıştı. Dolayısıyla Amerikalıların Türklere bir düşmanlığı olamazdı. Ayrıca Başkan W. Wilson'un ortaya attığı milletlerin toprak bütünlüğü ilkesi de böyle bir yakınlaşmaya yol açmıştı. Halbuki bu aydınlar Başkan'ın altı Türk vilâyetini Ermenilere kazandırmak için ne hararetli bir çalışmada olduğunu ya bilmiyorlar veya böyle bir yenilgiden sonra vatan topraklarından bir parçasını daha feda etmek onlar için önemli sayılmıyordu. Bu kayba razıydılar. Ama bir süre sonra Başkan'ın İzmir'i Yunanlılara terk edişine

de tanık olacaklar ve hatalarını kısa bir zamanda anlayacaklardı.

Öte yandan milletine inanan, onun öz cevherine güven besleyen bir kısım aydınlar, askerler, komutanlar ise bu ölüm kalım aşamasında halkın güçlü olduğuna iman etmişlerdi. Galip devletlerin baskısına ancak teşkilâtlanarak, dernekler kurarak, yayınlar yaparak direnilebileceğine inanıyorlardı. Halkı uyandırmak, Türkün sesini dünya kamu oyuna duyurmak gerektiğini anlamış bulunuyorlardı. Bu derneklerin hepsi de başlangıçta mücadelenin hukuk alanında verilerek kazanılacağını, hakların tartışmalar sonunda teslim edileceğine inanç besliyorlardı. Ancak, Mustafa Kemal Paşa böyle bir çabayla sonuca ulaşılamayacağı, sadece tartışmalarla bağımsızlığın sağlanamayacağını, gerektiğinde savaşılacağını, bunun bir gerçek olduğunu dernek yöneticilerine, üyelere anlatmaya çalıştı. Onları birleşmeye çağırdı. Mustafa Kemal Paşa'nın bu gerçekçi görüşü kısa zamanda olayların akışıyla ispatlanmış oldu.

Vatanın kurtuluş ve selâmetini sağlamayı amaçlayan dernekler arasında, altı doğu ilini Ermenilere bırakma tasarısı ortaya çıkınca, bu bölge aydınları Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (Doğu İlleri Haklarını Savunma Derneği) adlı bir dernek kurdular. Pontus Rum devletini, yani eski Trabzon Rum imparatorluğunu yeniden canlandırma gayretine karşı ise Trabzon ve Havalisi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (Trabzon ve Çevresi Haklarını Savunma Derneği) kuruldu. İzmir ve çevresinin Yunanlılar tarafından işgalini önlemek amacıyla Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye (Osmanlı Haklarını Savunma) ve Redd-i İlhak (Katılmaya Karşı Çıkma) dernekleri ile Trakya'nın Yunanistan'a bırakılmasına engel olmak üzere Trakya - Paşaeli Cemiyeti, Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk, Urfa Müdafaa-i Hukuk v.b. dernekler meydana getirildi. Ayrıca İstanbul'un işgaline karşı teşkilâtlanan gizli Karakol Cemiyeti, Anadolu'da savaşanlara silâh, cephane, araç ve gereç taşıyan Millî Müdafaa grupu gibi kuruluşlar Türk milletinin bağımsızlık mücadelesinde yerlerini aldılar.

Mütarekename, azınlıklar ve örnek Türkler: Mondros antlaşmasıyla ateş kesilince Türkiye'deki azınlıklar Rum, Ermeni, Süryanî, Keldanî, v.b. leri yüz yıllardan beri kendilerine, Türkiye'de serbestçe din ve dillerini yaşatma, özel eğitim, ticaret ve kazanç hürriyetlerini tanımış olan Osmanlı devletine ve onu yaşatan Türk milletine karşı harekete geçtiler. Galip devletlerle açıktan açığa iş birliği yaparak büyük bir hınçla Türk milletini yok etmek için tertipler aldılar, dernekler kurdular. Rum ve Ermeni patrikhaneleri, manastırları, kiliseleri Türklere karşı girişilen yok etme politikalarının merkezleri oldu. İstanbul'da Rum patrik vekili, Fatih'in bu müesseseyi kurmadaki dostça düşüncesini bir yana bırakarak bundan böyle Rumların Osmanlı vatandaşı olmadıklarını ve Türk hükümetine vergi ödemeyeceklerini ilân etti. Trabzon Rum metropolidi, Doğu Karadeniz bölgesinde bir Pontus Rum devleti canlandırma çabasında idi. Efes başpapazı ise İzmir'e çıkan Yunan askerlerini Haçlı ordularını karşılamış gibi takdis etmişti. Ama en ateşli papaz İznik metropolidi olmuş, Anadolu'daki Rumlara sağ bir Türk bırakmamak kaydıyla Türklere ölüm emrini vermişti.

Ermeni patriği Zaven Efendi ise, Tirebolu'dan Hakkâri'ye kadar Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan meydana getirmek için, 50 - 60 yıldan beri, komşuları Türklere olduğu kadar kendi soydaşlarına da zarardan başka bir şey vermeyen Taşnaksütyun ve Hınçak komitecileriyle iş birliği yapmıştı. Bunların yanında Anadolu'yu Yunanlılaştırmak amacını güden Rum Göçmen Derneği, Trakya'yı Yunanlılaştırmak emelinde olan Trakya derneği gibi ikinci derecede dernekler de vardı.

Öte yandan özellikle İstanbul'da olmak üzere küçük bir azınlık, bazı hainler, Türkler arasına karışmış çıkarcılar, Türklerin bu zor durumu karşısında galip devletlerin temsilcilerine yaranabilmek için Türklüklerini inkâr edebilecek kadar küçülmüşlerdi. Bunlar kendilerinin Türk olmayıp soylarının Arap, Kürt, Boşnak, Arnavut asıllı olduğunu duyurmaya gayret ettiler. Onlar akıllarınca Türk'ün dışında bir Osmanlılığın varlığını vurgulayarak Osmanlı devletini yaşatma gayretkeşliği içinde idiler. Bunlar galip devletlerin gözetiminde birtakım paravan dernekler de kurmuşlardır. Bu dernekler, Paris sulh konferansında Şark Meselesi (Doğu Sorunu) diye adlandırılan Osmanlı devletinin akıbetini olumsuz yönde etkilerlerken, yurt içinde de birtakım yıkıcı faaliyetlerden geri kalmamışlardır. Bunlardan Seyyid Abdülkadir'in yönettiği Kürdistan Teali Cemiyeti, Paris konferansında güneydoğu illerinin muhtariyetle parçalanmasına sebep olacak kararlar alınmasını etkileyecek kadar etkili olmuştu. Nigehban (= Koruyucu, Gözcü) derneği Kuva-yı Milliye'ye bağlı subay ve kuruluşları galip devletlerin temsilcilerine ihbar edecek kadar alçalmıştı. İslâm Teali Cemiyeti ile İngiliz Muhipleri ve Hilâfet-i İslâmiye dernekleri ise Anadolu'da dinî taassubu kışkırtarak Kuva-yı Milliye'yi yerinde boğmayı hedef almışlardı.

Sonuçta bu dernek yöneticileri, İstanbul'da bir araya gelerek Doğu Anadolu illerini Ermenilere bırakmayı benimsemişler ve bunu da bir bildiriyle duyurmuşlardı.

Amerikan tahkik heyeti başkanı Crayn'e verilmek üzere hazırlanan bu karara, Erzurum kongresinde doğan ve Türk milletinin kaderine el koyan, Heyet-i Temsiliye başkanı Mustafa Kemal imzasıyla verilen cevap, yeni Türkiye'nin doğuşunda milliyetçi aydınların azim ve iradelerini tanımak bakımından önemlidir. Mustafa Kemal Paşa cevabında "Amerikan komisyonuna verilmek üzere aldıkları kararların Heyet-i Temsiliyece pek çok üzüntüye ve acımaya değer görüldüğünü bildiririm. Muhtırada birinci maddede Ermenilere doğu illerinden toprak verilmesi söz

TÜRKİYE CUMHURİYETİ: Mustafa Kemal Amasya'da

konusu edilmektedir. Oysa ezici çoğunluğu Türk olan bu illerden bir karış toprağın bile Ermenilere bırakılması söz konusu olamaz" diyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın tutumu: Türkiye Cumhuriyetini kuran Mustafa Kemal Paşa, Mondros mütarekenamesi imzalandıktan sonra, Osmanlı ordularındaki görevinden affedilen Liman von Sandres Paşa'nın yerine, karargâhı Haleb'de bulunan Yıldırım Orduları grup komutanlığına getirilmiş, burada, çöken Sina veya Suriye cephesini yeniden tutmuş ve dağılan birlikleri Haleb kuzeyinde düşmanla yeniden savaşa tutuşabilecek bir seviyeye yükseltmişti. Öte yandan o, Osmanlı devletinin en büyük ordusunun komutanı olarak ve teslimiyete de tamamıyla karşı bulunduğundan, Ahmed İzzet Paşa hükümetine mütarekenamenin uygulanması yolunda birtakım yöntemler önerdi. Ancak, hükümet bu atılgan generali hareketsiz bırakmak için Yıldırım Orduları grupu karargâhını lâğv ederek onu İstanbul'a çağırdı. Bütün Dünya Savaşı boyunca aldığı görevlerde başarı gösteren, halk ve ordu arasında Sarı Paşa diye ün yapan Mustafa Kemal Paşa'da, İstanbul'a geldikten sonra hele Ferid Paşa'nın kabinesiyle bir kat daha acz içine düşen Osmanlı hükümetinin devleti bu badireden kurtaramayacağı inancı iyice yerleşmişti. İstanbul'daki çeşitli teşebbüsleri onu burada bir sonuç alamayacağı inancına vardırdı. O halde, Anadolu'ya geçmek ve halkın bağrından yer yer doğan direnişi teşkilâtlandırmak gerekliydi. Bu arada eski silâh arkadaşlarından Kâzım Karabekir, Ali Fuad paşalarla ve Rauf Bey'le aynı düşünceleri paylaştıkları onu sevindiriyordu. Nitekim az sonra Kâzım Karabekir Paşa'nın 15. Kolordu komutanı olarak Erzurum'a atanması, Ali Fuad Paşa'nın da 20. Kolordu komutanı olarak Ankara'da bulunması, Mustafa Kemal Paşa'ya doğuda ve batıda iki büyük destek sağlamış oldu. Kendisi Anadolu'ya halk üzerinde, ordu ve yöneticiler üzerinde etkili olabilecek bir görevle gitmek istiyordu. Böylece iç ve dış düşmanlara karşı ülkeyi daha hızlı bir biçimde teşkilâtlandırabileceğini hesap ediyordu.

Bu sırada işgal kuvvetleri temsilcileri Doğu Karadeniz bölgesinde yaşayan Rumların güvenliğini sağlamak, Müslüman halkın saldırılarını önlemek üzere tedbirler alınmasını istediler. İngilizler bu amaçla Samsun ve Merzifon'a kuvvet gönderdiler. Bu işgal olayının genişleyebileceğini düşünen hükümet, geniş yetkilerle bölgeye bir komutan gönderilmesine karar verdi. Böylece Mustafa Kemal Paşa 9. Ordu müfettişliği görevini üstlendi. Bu görevle de düşündüklerini gerçekleştirme yolu kendisine açılmış oldu.

19 mayıs 1919'da Samsun'da Anadolu toprağına ayak basan Mustafa Kemal Paşa, burada bir hafta kalarak gerekli güvenlik tedbirlerini aldı. Sözde Rumları Türklere karşı korumak için buralara kadar giren İngiliz birliklerini Havza ve Samsun'dan uzaklaştırdı ise de, daha bir süre İngilizlerin bir Samsun çıkarmasından kuşkulanmış, hatta bu kuşkusunu Kurtuluş Savaşındaki ilk konuşması olan Amasya konuşmasında belirtmiştir.

Bundan sonra karargâhını daha güvenli bir yer olan Havza'ya taşıdı. Burada vatanın kurtuluşu ve selâmeti için düşündüklerini serbestçe halka açıkladı. Valilere, komutanlara yayınladığı genelgede millî gösterişlerin çok canlı olmasını, art ardına mitingler yapılmasını, İstanbul hükümetinin telgraflarla protesto edilmesini, İzmir'in işgalinin kınanmasını istiyordu. Havza, Sivas, Sinop, Kastamonu, Tire ve en son İstanbul mitingleriyle halkın şuurunu uyandırmak gayretleri aldı yürüdü. İstanbul'da Fatih, Sultan Ahmet, Üsküdar ve Kadıköy mitingleri gerçekten pek görkemli oldu. Gerek Osmanlı hükümeti gerek İtilâf devletlerinde ters yankılar bırakan bu mitingleri durdurmasını Mustafa Kemal Paşa'dan istediler. Bu isteğe verdiği cevapta, "Millet birlik olup bağımsızlık esasını ve Türklük duygusunu hedef almıştır" diyordu. İşgal kuvvetleri ise güçlerinin yettiği İstanbul'da mitingleri yasakladı.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ: Mustafa Kemal Paşa ve Kâzım Karabekir Paşa

Mustafa Kemal Paşa'nın bir bölgenin ordu müfettişi olmadığını, bütün Anadolu'da sözünün geçtiğini ve emirlerinin aksamadan uygulandığını tespit eden işgal kuvvetleri komutanları, özellikle Allenby'nin isteği üzerine General Milne, 8 haziranda Osmanlı hükümetine Mustafa Kemal Paşa'yı geriye çekmek emrini aldırdı. Halbuki o, yoluna devam ederek 12 haziranda Amasya'ya geldi. Amasyalıların onu kabul edişteki coşkunlukları, millete dayanmadıkça hiçbir şeyin, hele kurtuluşun mümkün olamayacağını gayet iyi bilen Mustafa Kemal Paşa'dan içten duyduğu bu kuşkuyu alıp götürdü. Yerini büyük bir iman ve uyanış aldı ki, Mustafa Kemal Paşa, Kurtuluş Savaşının bu dönemine millî intibah adını vermiştir.

Millî intibah: Millî intibaha geçiş hem fiilî, hem de fikrî olmak üzere iki yönlü olmuştur.

Fiilî uyanışta İzmir'in Yunanlılara terkinin büyük bir payı vardır. Yunanistan'ın I. Dünya Savaşında İtilâf devletlerine arz ettiği hizmetlere karşılık galip devletler, daha önceleri İtalyanlara vadedildiği halde, Osmanlı devletinin o zamanki adıyla Aydın eyaletinin, Büyük Menderes ırmağı İtalya ve Yunanistan arasında sınır olmak üzere Yunanlılara terkini kararlaştırdılar. Böylece bir taşla iki kuş vurmuş oluyorlardı. Yunanlıların yüzyıllardan beri işleyegeldikleri Megalo idea (= Büyük ülkü) ilkesi gerçekleşmeye yüz tutuyor, öte yandan bu coşku ile Yunan orduları galip devletlerin kararlarına karşı gelen Türkleri, general, yönetici ve aydınları yola getirmek yükünü üstlenmiş oluyordu.

İzmir'in Yunanistan'a terk edileceği haberleri İzmir'de Türkler arasında vayılır yayılmaz Redd-i İlhak ve Müdafaa-i Hukuk-i Osmaniye dernekleri aracılığıyla bir yandan Türk halkını uyarmak, bir yandan da galip devletler katında kararın değiştirilmesine çalışmak gibi teşebbüslerde bulundular. O sırada İzmir'de valilik eden İzzet Bey ise İtilâf ve Hürriyet Partisinin bir mebusu olarak bu dernek-

leri İttihad ve Terakkicilerin esiri olarak değerlendirmekte ve onların, fikirlerini tutmamakta idi. Kolordu komutanı Ali Nadir Paşa ise âciz bir komutandı.

Durum böylece gelişirken İngiliz amirali İzmir limanının güvenliğini sağlayan topçu bataryalarının işgal edileceğini bildirdi. Ali Nadir Paşa, Istanbul'dan aldığı emir gereğince, bu bataryaları teslim etti. Böylece Yunan ordusuna karşı başlıca direniş noktaları olan İzmir bataryaları İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin eline geçmiş oldu. 14 mayıs 1919'da İngiliz amirali ertesi gün şehrin Yunan ordusu tarafından işgal edileceğini bildirdi. Türk halkın o gece Yahudi maşatlığı (Bahri Baba parkı)'nda yaptığı tezahüratın işgalciler katında bir etkisi olmadı. O akşam İngiliz ve Fransız birlikleri şehre çıkarak konsolosluk, postahane ve bankaları kontrol altına aldılar. Böylece Yunan askerleri 15 mayıs sabahı 9,40'tan itibaren İngiliz ve Fransızların himayesinde Kordon'a çıkmaya başladılar. İzmir metropolidi Yunan askerlerini Haçlı askerleri gibi takdis ediyor, Rumlar çoşkun tezahüratta bulunuyor, çıldırmış bir papaz askerler arasında koşturarak feslilere ölüm teranesiyle onlara heyecan veriyordu.

Yunan askerleri İzmir kışlasına doğru ilerlerken "Hukuk-u Beşer" gazetesinin başyazarı Hasan Tahsin (b. bk.) düşman askerlerine ilk kurşunu sıktı. Bu ilk kurşun üç yılı bulacak Kurtuluş Savaşının ilk ateşi oldu. Yunanlılar Hasan Tahsin'i oracıkta şehit ettiler. Sonra kışlaya ateş açtılar. 9 subayı şehit, 23 subayı da yaraladılar. Kışladaki subay ve erleri esir alıp Yunanistan'a gönderdiler. Bu arada direnme gösteren Askerlik Dairesi başkanı Albay Süleyman Fethi'yi de şehit ettiler. Şehrin Rum ahalisi askerlerle birlikte Türk mahallelerinin, dükkânlarının yağmalanmasına giriştiler, şehrin her yanında yangınlarla birlikte feslilerin öldürülmeleri devam ediyordu. İşin tuhafı Anadolu'ya medeniyet getireceklerini söyleyen Amerikalı, Fransız ve İngiliz subaylarının gözleri önünde bu olaylar cereyan ediyordu. Sonunda İngiliz amirali duruma müdahale etmek zorunda kaldı. Yunan hükümeti Atina'dan bir inceleme heyeti gönderdi. Suçlu görülen Efzun alayı komutanı ile bir deniz albayı görevden alındı ve cezalandırılmak üzere Yunanistan'a gönderildi.

İzmir'in işgali fiilî intibahı kamçılayan, galip devletlerin hesaplarını altüst eden bir olay oldu. İşgal sadece İzmir'de değil, bütün Türkiye'de ters tepkilere yol açtı. Yunanlıların İzmir'in hinterlandına doğru yayılmaya kalkışmaları ise, silâhlı mukavemetin doğmasına sebep oldu. 100 askerle 120 milis Türkten oluşan ilk çete Urla'da iki gün direnerek ilk çatışmayı yaptı. 27 mayısta Yunanlıların Aydın'ı işgal etmeleri üzerine Ödemiş'te ilk Kuva-yı Milliye teşkilâtı kurularak Ödemiş cephesi meydana geldi. Bunu Muğla, Akhisar, Alaşehir, Salihli, Balıkesir ve Uşak Kuva-yi Milliye kuruluşları izledi ve Yunan saldırısına karşı silâhlı mücadele başladı.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ: Mustafa Kemal Paşa Sivas kongresine katılan üyelerle

Bu durum karşısında Paris barış konferansında Türkleri dize getirmek için ne kadar işgal kuvvetine ihtiyaç olduğu tartışmaları başladı. Fransız mareşali Phoche Türklere boyun eğdirmek için Anadolu'da 40 tümenlik bir ordunun bulunması gerektiğini belirtirken, Yunan başbakanı Venizelos 14 Yunan tümeninin bu sorunu çözümleyeceğini ileri sürmekte ve Anadolu işgalini genişletmek istemekte idi. Yunanistan'ın bu gayretkeşliği Türk direncinin her gün biraz daha perçinlenmesinden başka bir işe yaramadı.

Fikrî intibaha gelince, Türkler, milliyetçilik şuuruna bu safhada ulaşmışlardır. Artık onlar, Osmanlı - İslâm imparatorluğunun sadık savunucuları olmaktan çıkmışlar, Türk vatanını, Türk yurdunu bir bütün olarak korumak ve yaşatmak şuuruna bu fikrî intibah sonunda varmışlardır. Bunun ilk yazılı belgesi Amasya genelgesi olmuştur. Bu genelgede vatanın bütünlüğü, milletin bağımsızlığı denilirken Türklerin de bütün milletler gibi bir vatanlarının bulunması gerektiği teması ortaya konmuştur. Yine bu genelgede vatanın sınırlarını belirtmek, millî birliği meydana getirmek için Sivas'ta millî bir kongre yapılması istenmektedir. Öyle anlaşılıyor ki Mustafa Kemal Paşa, millî birliği sağlayacak, millî güçleri her yönüyle kaynaştıracak bir teşkilâtın kurulması kararını doğrudan doğruya kendisinin değil, milletin temsilcilerine aldırtmayı öngörmüştür.

Millî intibah, bundan sonra yeni Türk devletinin temellerinin atıldığı ilk kongrede, Erzurum ve Sivas kongrelerinde son safhasına ulaştı. Bu kongrelerde alınan vatan bütünlüğü, millî iradenin hâkim kılınması kararları, yeni bir Türk devletinin kuruluşuyla birlikte, o günlere kadar halk yığınlarından ibaret sanılan Türkleri, millet seviyesine de yükseltecek önemli gelişmelerdir. Ama bunların yanında millet temsilcilerinin bir heyet-i temsiliye seçmeleri kararı Türkiye Cumhuriyetine doğru açılan yolun başlangıcı olmuştur. Böylelikle Osmanlı padişahı ve onun hükümeti karşısına Türk milletini temsil eden bir güç kurulmuş bulunuyordu. Böylece geleneksel Saray ve Bab-ı Âli kuruluşunun dışında gücünü Türk milletinden alan ve Türk milletinin haklarını Osmanlı hükümetine, dış ve iç düşmanlara karşı savunacak hukukî bir müessese doğmuş oluyordu.

Özellikle Sivas kongresi, manda veya himaye teziyle bağımsız millî devlet tezinin tartışıldığı bir yer oldu. Tabiatıyla kongreye padişahın temsilcileri katılmadığından, İngiltere'nin himayesine girme tezi tartışma konusu olmadı. Fakat Amerikan mandasını kabul etme veya etmeme görüşü uzun tartışmalara yol açtı. Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve Hoca Raif Efendi tam bağımsızlık ilkesini şiddetle savundular. En son kongre kararlarından 7. maddede şeklini alan görüşe razı oldular. O da: "devletin bağımsızlık ve bütünlüğü saklı kalmak şartıyla topraklarımızı ele geçirmek istemeyen bir devletin ekonomik ve teknik yardım-

larını memnunlukla karşılarız" fıkrası idi. Böylelikle kurtuluş tarihimizde önemli bir anlaşmazlık konusu olan 'manda' sorunu kapanmış oldu.

Sivas kongresi Türklere, 30 ekim 1918 tarihinde Türk süngülerinin koruması altında olan Anadolu ve Rumeli' deki memleketleri vatan olarak tespit ederken, yeni Türkiye'nin toprak bütünlüğünü de ortaya koymuştu. Ayrıca millî iradenin hâkim kılınması kararıyla bu vatan üzerinde yaşayan insanları teba veya reaya olmaktan çıkarmış, her birini vatandaş derecesine yükseltmiştir. Yine millî dernekleri Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında yurt sathına hâkim, tek kuruluş halinde teşkilâtlandırırken politikayı da dışında tutmakla vatandaşların siyasî ayrılıklara düşmelerini önlemiş oluyordu. Seçtiği 15 kişilik Heyet-i Temsiliye ile de Erzurum kongresinin kararlarını uygulama alanına getiriyordu.

Yeni Türk hükümetine doğru: Mustafa Kemal Paşa, Havza'dan itibaren başlattığı millî teşkilâtlanma çalışmalarını böylece Sivas kongresinde noktalamış oldu. Sivas kongresiyle bütün yurttaki millî kuruluşlar tek bir kuruluşta birleşirken, kurtuluş konusunun kavramına da açıklık getirmişti. Şimdi artık padişahlığın gölgesine sığınan iç düşmanlarla yabancı saldırganlara karşı vatanı kurtaracak olan savaşa yönelme zamanı gelmişti.

Mustafa Kemal Paşa, kongrenin aldığı kararları titizlikle uygulamaya koydu. Bu sırada Redd-i İlhak Cemiyetinin Balıkesir'de yapacağı kongrenin Sivas kararlarına gölge düşüreceğini hesaplayarak gerekli tedbirleri aldı. Bununla da yurtta bir ikilik doğmasına meydan vermedi. Yine kongre kararlarına karşı olan, İstanbul hükümetini tutan bazı yöneticileri görevlerinden uzaklaştırdı. İşgale uğramayan Anadolu topraklarında Heyet-i Temsiliye'yi hâkim kıldı. İngiliz muhiplerinin teşvikiyle Bozkır'da ayaklanarak Konya'yı basan ve burada Heyet-i Temsiliye'nin etki ve nüfuzunu kıran Delibaşı'yı ortadan kaldırttı. En son olarak da Damat Ferid Paşa'yı istifaya zorlamak maksadıyla İstanbul hükümetiyle Anadolu illerinin ilişkilerinin kesildiğini ilân etti.

Onun böyle atılımlarda bulunması bazı komutanlar, hatta Heyet-i Temsiliye üyeleri arasında bile çılgınlık olarak değerlendiriliyordu. Ama bu tedbirler sonuçlarını süratle verdi.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ: Sivas kongresi heyet-i temsiliyesi

TÜRKİYE CUMHURİYETİ: Sivas kongresine katılanlardan bir grup

Önce padişah ve Ferid Paşa onunla temasa geçmek çarelerini aradılar. Mustafa Kemal Paşa, "millet güçlü, durumunu bilmekte ve kararında direnmektedir. Millî hareket tabiî akışını bulmuştur" diyerek isteklerinde diretti. Bu direniş üzerine Vahideddin, Sivas kongresinin kararlarına büyük ölçüde boyun eğmek zorunda kaldı. Damat Ferid Paşa istifa ederek yerini Ali Rıza Paşa kabinesine bıraktı. Ali Rıza Paşa, önce telgrafla yapılan temaslar sonunda "millî iradeye uymayan hareketlerde bulunmayacağına" söz verdi. Daha sonra da bahriye nazırı Salih Paşa'yı Amasya'ya gönderdi. Amasya görüşmelerinde İstanbul hükümeti, barış görüşmelerinde alınan kararlara göre: "Türkiye sınırlarını en azından mütarekedeki mevziler olmak üzere savunacak, yabancılara kapitülasyon haklarını iade etmeyi kabul etmeyecek, azınlıklara sosyal dengeyi bozacak haklar tanımayacak, Millî Mücadele hareketine karşı olanları korumayacaktır." Heyet-i Temsiliye de İstanbul hükümetini millet önünde küçük düşürecek konuşmalar yapmayacak, genelgeler çıkarmayacaktı.

Bu gelişme üzerine padişah, Sivas kongresi kararlarına uygun olarak seçimin yapılarak Meclis-i Mebusanın açılmasını kabul etti. Böylece yeni bir adım atılmış ve padişah millî iradeye boyun eğmiş oldu. Bu aşamada Mustafa Kemal Paşa fiilen işgal altında bulunan İstanbul'da meclisin faaliyet gösteremeyeceği, millî iradeyi temsil edemeyeceği görüşünde idi. Ama aydınlar, komutanlar, işgal kuvvetlerinin meclise bir baskıda bulunamayacakları inancında idiler. Onlarca böyle bir davranış medenî dünyaca kınanan bir olay olurdu.

Mustafa Kemal Paşa, hem yeni durumu ve seçimleri, hem de meclis sorununu konuşmak üzere komutanları Sivas'a çağırdı. Burada yapılan konuşmalar sonunda Meclis'in İstanbul'da açılmasına karar verildi.

Mustafa Kemal Paşa, durumu yakından izlemek için Heyet-i Temsiliye'yi, millî davaları vatandaşlara duyurmak ve onları aydınlatmak için Sivas'ta kurdurduğu "İrade-i Milliye" gazetesini Ankara'ya taşımak kararını aldı. 27 aralıkta Ankara'ya geldi ve Heyet-i Temsiliye'nin az sonra da millî hükümetin sözcüsü olan "Hakimiyet-i Milliye"yi burada yayınına başlattı.

Son Osmanlı Mebusan Meclisi 12 ocak 1920'de Vahideddin'in rahatsız olması dolayısıyla onun açış nutkunu

TÜRKİYE CUMHURİYETİ : Sivas kongresi sırasında Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey

içişleri bakanı Damat Şerif Paşa'nın okumasıyla çalışmalarına başladı. Mustafa Kemal Paşa meclisin güven içinde çalıştığı kanısını edinene kadar İstanbul'a gitmemek kararını aldığı gibi, Müdafaa-i Hukukçulardan seçilen millet vekillerinden de Meclis-i Mebusanda bir Müdafaa-i Hukuk grupu oluşturmalarını istemişti. Ama bu milletvekilleri hem işgal kuvvetleriyle, hem de padişah ve hükümetiyle açıkça çatışmaktan çekindiler ve Felâh-ı Vatan grupu adıyla yeni bir kuruluş meydana getirdiler.

Bu grup, Erzurum ve Sivas kongrelerinde alınan kararlara uygun olarak, Peyman-ı Millî, Ahd-i Millî, Misak-ı Millî adlarıyla anılan bir kararı, son Osmanlı Meclis-i Mebusanının 28 ocak 1920'de yapılan gizli oturumunda meclis üyelerine kabul ettirmeyi başardı (bk. MİSÂK-I MİLLÎ).

Misak-ı Millî galip devletler üzerinde çok ters tepkilere yol açtı. Kendilerinin biçimlendirmeye giriştikleri bir Türkiye yerine, bu Türkler nasıl oluyor da yurt ve vatan sınırları çizebiliyorlardı? Bu tartışma barış konferansının Londra etabında ele alındı ve varılan karara göre İstanbul, hilâfetin ve Türk devletinin merkezi olarak muhafaza edilmekle birlikte, Boğazların yönetimi için kurulacak Boğazlar komisyonunun ayrı bayrağı olması, deniz ve kara kuvvetleri bulunması planlandı. Halife'ye de göstermelik bir muhafız gücü bulundurmak hakkı tanındı. Ama Londra konferansında asıl varılan karar, Türk direnişini kırmak amacıyla İstanbul'un resmen işgali idi.

İstanbul'un fiilen işgalinin resmîleştirileceğine dair İtilâf devletleri kararı, Osmanlı hükümetine 15 mart 1920 günü duyuruldu. 16 mart sabahı da şehrin bütün karakolları, kavşak yerleri, kışlaları işgal edildi. Bu arada yapılan baskınlarda Şehzadebaşında 10. Tümen karargâhında 5 asker şehit düştü, 9 asker de yaralandı. Işgalci kuvvetler akşam üstü de Meclisi basarak milletvekillerinin önde gelenlerini, liderlerini topladılar. Türk halkının sözcülerini tutuklayarak Malta adasına sürgün ettiler.

Bütün bu tedbirler, Türk milletini sindirmek, kendilerinin ona reva gördükleri kararları korku ve baskı altında kabul ettirmek önyargısından kaynaklanıyordu. Fransızlar, Cezayir'de, Fas'ta bu yöntemlerle, İngilizler Hindistan'da, Mısır'da bu politikayla hâkimiyetlerini kurmamışlar mıydı? Bu denenmiş metotlar Türkiye'de de elbet bir sonuç verecekti. Saray ve Bab-ı Âli daha şimdiden pes etmişlerdi. Geriye kalan milliyetçiler de temizlenince Türkiye'ye ve Türk halkına her istediklerini kabul ettireceklerini sanıyorlardı.

Mustafa Kemal Paşa ise, bu gelişmeleri aylar öncesi sezinlemiş, arkadaşları ve komutanlarla tartışmış, ama her biri medenî âlemin buna imkân vermeyeceğini söyleyerek onu görüşünde yalnız bırakmışlardı. Kendisi de bütün bu ihtimalleri düşünerek Ankara'da kalmıştı. Bu gelişmeler bir yandan da Vahideddin'in asıl görüşlerini ortaya çıkarmıştı. Olaylar konusunda kendisiyle görüşen Meclis başkan vekilleriyle Felâh-ı Vatan grupu başkanına "İngilizler isterlerse yarın Anadolu'ya girerler. Bir millet var koyun sürüsü. Bir çoban lâzım, o da benim" diyerek, kendi milletinin meclisine sahip çıkmadığı kadar, milletini de koyun sürüsü gibi görmekte idi. Hele Damat Ferid Paşa'nın sadrazamlığına karşı çıkanlara, "ben istersem Rum patriğini, Ermeni patriğini sadarete getiririm" diyecek derecede çağdışı kalan padişah, nisan 1920'de Meclis-i Mebusan'ı resmen feshetmekle Türk milleti katındaki bütün saygınlığını yitirmiş oldu.

Bu gelişme, Mustafa Kemal Paşa için yararlı oldu. Çünkü o, başkanlığını ettiği Heyet-i Temsiliye ile birlikte, Meclisin açılmasıyla kendisinde toplanan değer ölçülerini bir oranda kaybetmiş bulunuyordu. Millet yine onun ortaya attığı irade-i milliye ilkeleriyle Meclis-i Mebusanı kurtarıcı bir varlık olarak görmeye başlamıştı. Vahideddin böylece kendisine hayatiyet kazandıracak en medenî ve hukukî müesseseyi yıkmakla hem şahsî saltanatına, hem de geleneksel Osmanlı soyuna olan bağlılığa en büyük darbeyi vurmuş oldu.

Bu durumda Mustafa Kemal Paşa dağıtılan meclisi Ankara'da toplamayı kararlaştırdı. Tutuklu olmayan milletvekillerini Ankara'ya çağırdığı gibi, boşalan milletvekillikleri için de seçim yapılmasını duyurdu. 19 mart 1920'de yayınladığı genelgede, "Yedi yüz yıllık Osmanlı devletinin hayat ve bağımsızlığı artık sona erdirilmiştir" diyerek millete yeni yolu gösteriyordu.

Türk milletinin yeni meclisi 23 nisan 1920 cuma günü namazdan sonra açıldı. Meclis üyeleri başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, asker safları arasında Hacı Bayram camiinden yürüyerek eski İttihat ve Terakki klubü binası önüne geldiler. Buradan vatan ve milletin kurtuluşu ve bağımsızlığı için dua ettiler. Meclis 13,45'te en yaşlı üye Sinop milletvekili Şerif Bey'in başkanlığında toplandı. İlk iş olarak bağımsız yeni Türk hükümetini kurma ve anayasayı hazırlama kararını aldı. Bu aradaki tartışma konusunu yeni hükümetin biçimi teşkil ediyordu. Herkes İstanbul'daki Bab-ı Âli'nin dışında bu hükümetin yetki ve haklarında, saltanat makamı ile olan münasebetlerinin nasıl olacağında mütereddit idi.

Mustafa Kemal Paşa, bu tereddütleri 24 nisanda verdiği önergeyle açıklığa kavuşturdu :

1. Hükümet kurulmalıdır.

2 Geçici kaydıyla da olsa bir hükümet başkanı veya padişah naipliği makamı gerekmez.

3. Meclisin temsil ettiği millî iradeyi, vatanın kaderini yönlendiren güç olarak tanımak esastır. Türkiye Büyük Millet Meclisi üstünde hiçbir güç yoktur.

4. Türkiye Büyük Millet Meclisi, kanun koymak ve hükümet etmek yetkilerini kendinde toplar. Meclis'ten se-

çilecek bir heyet, meclis adına hükümet işlerini görür. Meclis başkanı bu heyetin de başkanıdır.

Bu anayasa ilkelerini derleyen önerge Kırşehir milletvekili Müfid Hoca'nın teklifiyle tartışmasız kabul edildi. Arkasından da, yani o gün, Mustafa Kemal Paşa Türkiye Büyük Millet Meclisi ve yeni Türkiye hükümeti başkanlığına seçildi.

3 mayıs 1920'de Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında toplanan meclis, bakanlarını teker teker seçti. Başkanın seçim sonunda yaptığı açıklamaya göre :

"Seçim sonucunu bildiriyorum. Yalnız şurasını arz edeyim ki seçime katılanların sayısı 137'dir. 5 çekimserimiz var. Kesin çoğunluk 69'dur.

Umur-i Şer'iye Vekâletine Karacabey müftüsü Mustafa Fehmi Efendi (80 oyla),

Dahiliye Vekâletine Cami Bey (69 oyla),

Adliye Vekâletine Celâleddin Arif Bey (83 oyla),

Nafıa Vekâletine İsmail Fazıl Paşa (79 oyla),

Hariciye Vekâletine Bekir Sami Bey (121 oyla),

Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletine Dr. Adnan Bey (127 oyla),

İktisat Vekâletine Yusuf Kemal Bey (99 oyla),

Müdafaa-i Milliye Vekâletine Fevzi Paşa (118 oyla),

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye reisliğine İsmet Bey (129 oyla) seçilmişlerdir."

Çoğunluğu sağlayamayan Hamdullah Suphi Bey adaylıktan çekilmekle 4 mayısta yapılan seçimde Maarif Vekâletine Dr. Rıza Nur (65 oyla), Maliye Vekâletine ise 74 oyla Hakkı Behiç Bey seçilmiş oldular.

Böylece Anadolu'da Türk milletinin seçtiği milletvekillerinin oylarıyla yeni ve ilk millî Türk hükümeti kurulmuş oldu.

Yeni devletin kuruluşunda Cumhuriyet ilkelerinden en geniş ölçüde yararlanıldığı aşikârdır, ama Mustafa Kemal Paşa, henüz büyük engellerin mevcut olduğu, memleketin saldırgan düşmanlardan temizlenmediği, milletin padişahsız bir yönetim şuuruna ulaşamadığı, kısacası sırası ve zamanı gelmediği için yeni devlete Cumhuriyet adını vermemiştir. Onun için önemli olan soyut bir ad değil, uygulanan somut kavramlar ve kararlar dizisi idi. Mustafa Kemal Paşa, yukarıda sözü edilen önerge ile ileride kazanılacak her türlü başarılara bir temel atmış oluyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu safhada padişaha ve halifeye büyük önem verdiği, hatta Kurtuluş Savaşının amacını "padişahımız efendimizin kurtarılması için" gibi gösterme çabasında olduğu dikkati çeker. Milletin, başı üstünde tuttuğu Osmanlı hanedanına yalnız hâkimiyet bakımından değil, din yoluyla da ne kadar bağlı olduğunu o iyice bilmekteydi. Halbuki kendisinin de tek dayanağı bu halktı. Bu halkın, milletin millî ve kutsal bağlarla bağlanmış olduğu değerleri kötülemek, Mustafa Kemal Paşa'nın tek dayanağı olan halkı karşısına alması demekti. O günlerde yüzyıllar boyunca karanlıkta bırakılmış Türk halkına, Osmanlı saltanatının çürüdüğünü, çöktüğünü, hele bu son padişahın millet aleyhinde düşmanlarla iş birliği halinde olduğunu anlatmak henüz mümkün değildi. İstanbul'da padişah ve halife olan kişinin millete karşı İngilizlerle birleştiği, onlar ne isterlerse yerine getirdiği halde, Ankara'nın bunları bilmezden gelerek padişah ve halifeyi düşman elinde tutsak sayma politikası işte bu millî birliği tehlikeye sokacak bir ortamın yaratılmamasını sağlamak içindi. Padişah Anadolu'da kardeşi kardeşe kırdıracak, eliyle ve diliyle ne geliyorsa yaptığı halde, yeni hükümet, "Padişah ve halife tutsaktır. Saltanat makamını kurtarmak gerekir" demekle Türkiye'yi yok etmek planlarını uygulamaya çalışan İngilizleri de saf dışı bırakmakta idi. Nitekim bu mecliste bir sarıklı milletvekilinin dayanamayarak Mustafa Kemal Paşa'ya : "Halifenin esirliğinden ancak durumun özelliğini göz önüne alarak söz ediyorsunuz, yoksa halife esir değil, belki kasir (alçak) ve haindir" diyerek gerçeği ortaya koymuştur (Türkiye Büyük Millet Meclisi açılışı için bk. *Türkiye Büyük Millet Meclisi 50. Yıldönümü.* İstanbul 1973).

Cumhuriyete doğru : Anadolu'da bağımsız bir meclisin, Türk milleti adına, Türk milletinden aldığı güçle Türkiye'nin kaderi üzerine el koyması ve bağımsız bir hükümet meydana getirmesi, artık İngiltere safında yer aldığı açıkça bilinen Vahideddin'i olduğu kadar galip devletleri de şaşırtmıştı.

Bu gelişmeyi durdurmak, hatta kökünden kurutmak gerekli idi. Bunun için ikinci defa sadarete getirilen Damat Ferid Paşa, Anadolu'da güçlenen millî birliği dağıtmak için türlü yollar denedi. Fakat o, alacağı bu tedbirlerin başarıya ulaşamayacağını da biliyordu. Onun için de Anadolu'daki milliyetçilere, şimdiki adlarıyla Kemalî (Kemalist)'lere karşı İngiliz kuvvetlerinin kullanılmasını ileri sürdü. Ancak İngiltere, Avrupa'daki, özellikle Doğu Avrupa'daki gelişmeleri göz önünde tutarak yeni bir Avrupa savaşına yol açabilecek olan böyle bir teklife yanaşmadı. İngiltere'nin Osmanlı hükümeti adına Kemalîleri tedip etmeye kalkışması, onların Sosyalist Rusya'ya yakınlaşmalarına yol açacağı gibi, bizzat Rusya'nın da müdahalesine sebep olabilirdi. Aynı zamanda böyle bir hareket, İngiltere'yi Fransa ve İtalya'nın desteğinden de mahrum bırakırdı. Bunun yerine Türkü Türke kırdırmak en akıllıca yoldu. Asya'da, Afrika'da, sömürgecilikte çok uygulanan bu yolu denemek için zemin uygundu. Böylece yurt sevgisinden yoksun veya din duyguları sömürülerek aldatılmış insanlardan oluşan bir birlik meydana getirildi. Bunlara Kuva-yı İnzibatiye adı verildi. Türk halkı ise o köklü sağduyusuyla bu birliğe Halife Ordusu adını taktı. İngilizlerce silâhlandırılan bu kuvvetin başına binbaşılıktan paşalığa yükseltilen Ahmed Anzavur atandı.

Öte yandan Türk bağımsızlığı yolunda çalışanlara bir yığın iftiralar ve tezvirler icat ettiler. Mütarekeden beri yenilginin başlıca sorumlusu gösterilen ve halk düşmanı ilân edilen İttihad ve Terakki partisinin yeni bir kuruluşuymuş gibi Kemalîlere karşı bir kampanya başlatıldı. Bu propaganda bir sonuç vermeyince, Kuva-yı Milliyenin dinsiz ve Bolşevik olduğu, onlara katılan, destekleyen ve yardım edenlerin kâfir oldukları, bunun için de öldürülmelerinin helâl olduğu propagandası Hürriyet ve İ'tilâf Fırkası mensuplarınca, İngiliz Muhipleri cemiyetince, İslâm Teali derneğince ve Anzavur'un kurduğu Cemiyet-i Ahmediye üyelerince Anadolu halkını iğfal etmek, parçalamak için yayıldı. Bütün bu gayretler bir sonuç vermeyince, muharebe meydanlarında kazanılan ve hak edilen rütbelerini sultanın bir kararla aldığı ve askerlikten attığı bir âsi generalin çevresinde toplanan bu insanların tümü halifenin emirlerine boyun eğmedikleri, huruc ale's-sultan, yani baş kaldırdıkları için kâfir olduklarına, kanlarını dökmenin, mallarının yağmalanmasının Müslümanlara helâl olduğu gi-

bi, bir de görev olduğu yolunda Dürrîzade Abdullah Efendi'nin verdiği fetvalar İngiliz uçaklarıyla Anadolu köy ve kasabalarına saçıldı. Bu propaganda faaliyetinin etkili olmadığı söylenemez. Nitekim Sivas kongresi toplandığı sıralarda İngiliz muhiplerinden Zeynelabidin adlı bir softanın Delibaşı'yı etkisi altına alarak Çumra'da başlattığı ve Konya'nın basılışıyla genişleyen isyan hareketini Refet Bey (Belen) sıkı tedbirlerle önlemiştir. Yine Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı günlerde Adapazarı, Hendek ve Düzce'de başlayıp Bolu, Beypazarı ve Kızılcahamam üzerinden Ankara'yı tehdit edecek kadar genişleyen isyan hareketinin Albay Arif Bey tarafından bastırılmasıyla bu propagandalara sert bir cevap verilmişti. Arif Bey'in başarısı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk askerî başarısı olarak tescil edilmiştir. Dürrîzade'nin fetvası ise Ankara müftüsü Rifat Efendi (Börekçi)'nin hazırladığı karşı fetvalarla etkisini kaybetti.

Ahmed Anzavur'un kurduğu Hilâfet Ordusuna gelince, Çanakkale ve Biga üzerinden Balıkesir'e sarkmak isteyen bu birlikleri Çerkez Ethem'in Kuva-yı Milliye birlikleri dağıttı. Bu defa İzmit üzerinden Anadolu'ya sürülen Hilâfet Ordusu Sapanca'da millî kuvvetlere yenildi. Kuva-yı İnzibatiyenin bir iş göremeyeceğini anlayan İngilizler, bunları İzmit'te toplayarak ellerindeki silâhları aldıktan sonra hepsini dağıttı.

Türkiye'deki gelişmeler Paris barış konferansını da harekete geçirdi. Türkiye sorunu üzerinde daha savaş günlerinde yapılan açık, gizli anlaşmalar Mondros'tan sonra da sürmüş, galip devletlerin çıkarları konusunda aralarında tam bir anlaşma gerçekleşemediğinden uzayıp durmuştu. Fakat şimdi Ankara'da millî bir hükümetin kuruluşu, işin artık sürüncemede bırakılmamasını gerektiriyordu.

Galip devletlerin görüşmeleri bir buçuk yıl askıda bırakışları, kendi çıkarları aleyhine olmuştur. Bu süre, Türk milletinin uyanışına ve millî şuurun doğuşuna yardımcı olmuştur. Şimdi galip devletler Türk barışını kendi görüşlerine uygun olarak bağlamakla bu barış klasöründeki maddeleri uygulama ve uygulatma yönünü denemek istediler (bk. SEVR ANTLAŞMASI). Ancak, antlaşmanın geçerli olabilmesi için Osmanlı Anayasasına göre Meclis-i Mebusanca onaylanması gerekmekte idi. Oysa galip devletler bu meclisi dağıtmışlar, padişah Vahideddin de feshetmişti. Buna göre antlaşmayı Ankara'da toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisinin onaylaması gerekiyordu. İşte galip devletler, Sèvres antlaşmasının ölü doğduğunu ve hiçbir zaman uygulanamayacağını o zaman anladılar. Çünkü Türkiye Büyük Millet Meclisi, Sèvres antlaşmasını Hadi Paşa heyeti imzalamadan bir gün önce, yani 9 ağustos 1920'de aldığı bir kararla reddetmiş, Saltanat Şurasında bu antlaşmayı kabul edenleri ve Paris'te imzalamaya giden heyet üyelerini vatan haini ilân etmişti.

Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti teşekkül ettikten sonra kendini cihana kabul ettirmek için kuvvetli bir ordu meydana getirmek zorunda idi. Zira Türk ordusu Mondros antlaşmasıyla dağıtılmış, silâhları elinden alınmış ve çökertilmişti. Türkiye Büyük Millet Meclisinin benimsediği bağımsız Türkiye'yi temin etmek için olduğu kadar saldırgan Yunanlıları ve Ermenileri vatan topraklarından sürüp çıkarmak için de güçlü bir orduya ihtiyaç vardı.

Bu konu üzerinde, Genel Kurmay başkan vekili Albay İsmet Bey (İnönü) ciddiyetle durmakta idi. Bu sırada Yunan birliklerinin Sèvres antlaşmasını uygulatmak amacıyla bir polisiye güç gibi Anadolu içerlerine doğru işgal hareketini genişletmeleri de bu zarureti çabuklaştırıyordu. Gerçi o tarihe kadar batı cephesinde Yunanlılara karşı kurulan Kuva-yı Milliye çeteleri, Demirci Mehmed Efe, Barti Pehlivan, Çerkez Ethem, Sarı Mehmed vb. ları Yunan kuvvetlerini zor durumlara sokuyorlar, onlara zayiat verdiriyorlarsa da, Yunan ilerleyişini durduramıyorlardı. Böylece Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti, Türk ordusunu yeniden kurmak kararını aldı ve Kuva-yı Milliye çetelerini de ordu emrine verdi. Ancak, Kuva-yı Milliye komutanları bu karara karşı geldiler. Demirci Mehmed Efe hükümetin kararlılığını çabuk anladı ve direnmekten vazgeçti. Büyük zafere kadar göz altında tutuldu. Çerkez Ethem ise bu karara karşı geldi. Türk ordusu İnönü mevzilerinde Yunan ilerleyişini durdurmak için savaşırken, orduyu ve cepheyi bırakarak Kütahya'ya çekildi ve millî hükümet kuvvetlerinin sıkıştırılması üzerine de 300'e düşen çetecileriyle Susurluk'ta Yunanlılara sığınmak ihanetinde bulundu.

İç isyanların bastırılması, İstanbul hükümetinin yıkıcı propagandalarının etkisiz hale getirilmesi gibi iç dertlerle uğraşılırken, batıda Yunanlılara, doğuda Ermenilere, güneyde de Fransız işgal kuvvetlerine ve onlarla iş birliği yapan Ermenilere karşı kurulan cephelerde savaş kendi şartlarına göre sürmekte idi. Bu savaşta kesin sonuç alınacak cephe, Batı Cephesi idi. Nitekim Doğu Cephesi komutanı Kâzım Karabekir Paşa, Doğu Cephesindeki Ermeni sorununu kısa bir harekât sonunda çözmüş, Erivan hükümetini savaşı bırakmaya mecbur ettiği kadar Gümrü antlaşmasıyla da Gürcü hükümetiyle Misak-ı Millî sınırları üzerinden barışı sağlamıştı.

Bu arada Rusya çarlığının yerini alan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ile yeni Türkiye hükümetinin ortak düşman olarak karşıladıkları İngiltere ve Fransa politikalarına karşı bir yaklaşım içinde oldukları görülür. Sovyet Rusya, Türkiye hükümetini silâh ve paraca desteklemekle sosyalist sisteme karşı Rusya içinde eski çarlık generallerinin harekete geçmeleriyle kendini gösteren tehlikeye, güney sınırlarında Boğazlar komisyonu vasıtasıyla yerleşmek isteyen İngiltere'ye karşı kuvvetli bir Türkiye'nin yaşatılması gereğini duymakta idi. Sovyet ordusunun Ermenistan ve Gürcistan'ı Sovyetleştirmesiyle doğu sınırları üzerindeki durum yeni bir gelişme gösterdi. Sovyet hükümeti Gürcistan için bir çıkış kapısı olmak üzere eski Batum sancağının merkez ilçesinin, yani Batum limanının Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine bırakılması şartıyla 16 mart 1921'de Türkiye ve Sovyet Rusya arasında Moskova'da karşılıklı dostluk ve yardımlaşma antlaşması yaptı. Böylece yeni Türkiye hükümeti, en büyük komşusuyla siyasî münasebetlerini düzenlemiş oluyordu.

Güney Cephesi ise Urfa'dan Tarsus'a kadar Fransız kuvvetlerinin ve onlarla birlikte gelen Ermeni gönüllü taburu komutanı Albay Romicu ve Ermenistan idarî şefi unvanını taşıyan Bromond tarafından işgal edildi. Maraş'ta Sütçü İmamla Avukat Ali Bey'in başlattığı direniş, Gaziantep'te Albay Polat (Yüzbaşı Kâmil), Boynuyoğun Memik, Karayılan ve Şahin beylerin liderliklerinde sürmüş, Urfa'da ise Ali Saip Bey Türk direnişinin öncüsü olmuştur. Fransa, Türk direnişine en önce pes eden ilk ülke oldu. Çünkü Fransa umut beslediği Ermenilerden bir yarar gö-

remediği kadar onların varlığı Türk halkın daha da sert ve yıldırıcı bir mücadeleye girmelerine kaynaklık etmişti. Bu kavganın sorumlusunun Osmanlı hükümeti olmadığını, Türk milleti olduğunu kasım 1919'da Dörtyol'dan itibaren başlayan öç alma ve kin mücadelesi tescil etmektedir. Öyle ki Fransız işgal kuvvetleri komutanı en sonunda Türklerle anlaşabilmek için, ünlü dördüncü taburunu dağıtarak bir İngiliz gemisiyle Port Said'e iade etmek zorunda kaldı. Aynı zamanda "biz, salibin girdiği yere asla hilâl dönemez demedik" demekle de Fransız işgal kuvvetlerinin Güney Anadolu'ya nasıl bir zihniyetle geldiklerini, o yenikliğin burukluğu içinde kabullenmiştir. Böylece Ankara'da Türk-Fransız görüşmeleri başladı. Gerçi Fransızlar Sakarya muharebelerinin sonuçlarını tespit edinceye kadar görüşmelere aralık verdilerse de, Türk zaferinin kesinliği karşısında 20 ekim 1921'de Ankara itilâfnamesini kabul ettiler (bk. ANKARA İTİLÂFNÂMESİ). Ankara antlaşması, millî hükümetin batılılarca tanınmasını, Hatay dışında Misak-ı Millî sınırlarına kadar ulaşmayı sağlamış, Sèvres antlaşmasının onu imzalayan bir galip devlet tarafından iflâsının ilânı gibi büyük siyasî bir zafer olmuştur. Böylece Güney Anadolu insanlarının döktükleri kanlar heder olmamıştır. Türk gerçeğinin tecelli edeceği Batı Cephesindeki mücadelede, I. İnönü zaferinin kazanılması, şubat 1921'de İngiltere'nin Sèvres üzerinde birtakım düzenlemeler yapması teklifine dayanak oluşturdu.

Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'nin kaderi üzerinde karar verecek tek merciin Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun hükümeti olacağını bir defa daha hatırlatınca, galip devletler, İtalyanların kendi istekleriyle Göller Bölgesinden, Kuşadası ile Antalya kıyı şeridinden çekilmeleriyle doğan Türkiye - İtalya yakınlığından yararlanarak, onların aracılığıyla millî hükümeti de Londra'da yapılacak toplantıya çağırdılar. Mustafa Kemal Paşa, bu konferansın bir sonuç getirmeyeceği inancında idi. Ama yeni Türk devletinin dünya siyaset ortamında tanınması demek olan bu çağrıyı da reddetmedi. Yalnız, orada yeni Türkiye'nin Osmanlı saltanatından ayrı bir devlet olarak temsil edilmesinde diretti. Osmanlı temsilcileriyle yapılacak görüşmelerin ve alınacak kararların havada kalacağı bilindiğinden, galip devletler bu teklife boyun eğmek zorunda kaldılar. Böylece Moskova ve Ankara itilâfnamelerinden sonra yeni Türk devleti batı dünyasınca kesinlikle tanınmış oldu.

Londra konferansında Türkiye temsilcileri, Türk barışı için tek çözüm yolunun Misak-ı Millî şartlarının benimsenmesi olduğunda ısrar ettiler. Osmanlı saltanatının temsilcisi Tevfik Paşa ise, Türkiye üzerinde tek söz sahibi olan gücün Türkiye Büyük Millet Meclisi olduğunu beyan etmekle bir hakkı teslim etmiş ve batılıların Mondros'tan beri zebun hale getirdikleri Osmanlı hükümetinin de haklı olarak serzenişini dile getirmişti. Yunanistan başbakanı Venizelos ise, Yunan gücünün Türk direnişini kırabilecek ölçüde olduğunu iddia ediyor ve Sèvres'i bu orduyla Türk milletine kabul ettirecekleri teminatında bulunuyordu. 25 şubat 1921'de konferansta konuşan Ermeni temsilcileri Nobar ve Ahoranyan da Sèvres'in aynen uygulanmasından yana idiler. Bu kadar zıt görüşlerin çözümlenmesi tabiatıyla mümkün olmadı. Yalnız İngiltere ve Fransa konferanstan şu biçimde kârlı çıktılar. Mademki Yunanistan Küçük Asya'da hâkimiyetini kuracak güçte idi, o halde, İtilâf devletlerinin hiçbir kontrolüne tâbi olmadan siyasî ve askerî hareketlerinde serbest bırakılmalıydı. Böylece bu iki batılı devlet daha Mondros imzalanmadan Yunanistan'a verdikleri taahhütlerden kurtulmuş oluyorlardı. Böylece Türklerle Yunanlıların mücadelesi Mondros ve Sèvres ilkelerinin uygulanması pozisyonundan bir Türk - Yunan savaşına dönüşmüş oldu. Yine bu iki batılı devlet, Londra konferansının 9. maddesinde "Ermeni milletinin Asya Türkiyesinin doğu sınırlarında millî bir yurt kurma haklarını tanımak ve Milletler Cemiyeti meclisinin bu millî yurdun sınırlarının en uygun ve haklı biçimde onaylamasına uymak suretiyle Ermeni meselesinde uzlaşılabilir" kararını almakla artık bir bağımsız Ermenistan hikâyesiyle 50 - 60 yıldan beri kışkırttıkları, hele I. Dünya Savaşında Anadolu'da bir iç savaş ortamına kadar sürükledikleri Ermenilere olan taahhütlerinden Türk direnci ve azmi karşısında onları özerklik ölçüsünde Milletler Cemiyetine havale etmekle sıyrılmış oluyorlardı.

Öte yandan bu devletler, İtalya da dahil Türk delegasyonu başkanı Bekir Sami Beyle ikili görüşme ve anlaşmalara girişmekle yeni Türkiye hükümetini fiilen tanımış bulunuyorlardı. Londra konferansından sonra Yunanlılar hem iddialarını ispatlamak, hem de Kemalîlere hadlerini bildirmek için bu defa hem güneyden hem de batıdan taarruza geçtiler.

İnönü zaferi, Türk kamu oyunda Mustafa Kemal Paşa'ya ve onun ortaya attığı bağımsız ve hür Türkiye, millî hâkimiyet ilkelerine kesinlikle bağlanmayı sağladığı gibi, İngiltere'de de Yunanlılara karşı bir itimatsızlığın doğmasına yol açtı. Savaş bakanı Churchill'in İngiltere'nin bir askerî maceraya atılmayacağını söylemesi, Yunanistan'da büyük tepkiler yaptı. Yunan hükümeti, batının desteğini kaybetmemek için bütün kuvvetlerini Anadolu'ya geçirdi. Yunan kralı Kostantin, ordularına hedef olarak Ankara'yı göstermişti. Yunan başbakanı ise İzmir'de "biz Hellenizmin binlerce yıllık emellerini gerçekleştirmeye çalışırken batı dünyasının çıkarlarını da savunuyoruz" diyordu.

Yunanlılar, bu defa kesinlikle Türkleri yenmek üzere harekete geçtiler. Bu kalabalık orduya karşı sayıca, silâhça büyük azınlıkta olan Türk birliklerini, komuta heyeti, kesin muharebe meydanına kadar geriye çekmek kararını verdi. Düşmanın ilk saldırısını, Türk ordusunu Eskişehir - Seyitgazi hattına çekmekle sonuçsuz bıraktı. Kütahya ve Eskişehir boşaltıldıktan sonra Sakarya ırmağının doğu yakasına çekilmek mecburiyeti doğmuştu. Bu gelişme yurtta, Büyük Millet Meclisinde karamsarlığa yol açtı. Mustafa Kemal Paşa, "biz, askerliğin gerektirdiğini tereddütsüz yapalım. Eleştirileri nasıl olsa göğüsleriz" diyordu. Gerçekten de ordu az sonra Sakarya'nın doğusuna doğru çekilmeye başladı. Bu durum büyük şaşkınlık yarattı. Mecliste "Millet nereye götürülüyor? Ordu nerede? Bu işin sorumlusu kim?" gibi sözler dolaşmaya başladı. Yunanlıların Ankara'ya girme ihtimali karşısında meclisin ve hükümetin Kayseri'ye taşınması gibi teklifler de ortaya atıldı.

Bu buhranlı ve umutların yitirildiği günlerde herkes gözünü Mustafa Kemal Paşa'ya çevirmişti. Ondan işe el koymasını istiyordu. 5 ağustos 1921 günü meclis, bütün yetkilerini ona vererek onu başkomutanlık görevine tayin etti. Mustafa Kemal Paşa, planında savaşı kendi uygun gördüğü yerde kabul etmeyi öngörmüştü. Gerekirse bu savaş, Sakarya'nın doğusunda değil de, Kızılırmak'ın doğusunda da olabilirdi.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ : Sakarya Meydan Muharebesi sırasında Mustafa Kemal Paşa ve Miralay İsmet (İnönü) Bey

İşte bu ortam içinde başlayan Sakarya savaşı, Mustafa Kemal Paşa'nın üstün stratejisi karşısında Türk ordusunun zaferiyle son buldu. Bu zaferle Türk ordusuna ve devletine güven, yurt içinde bir kat daha artarken, Yunanistan'da büyük sarsıntılara yol açtı. Fransa ve İngiltere, Yunanistan'a malî yardımda bulunmayı reddettikleri gibi, Lloyd George "artık Sèvres'in ruhuna ve anlamına veda etmek gerekti" diyordu. Millî hükümet zaferin meyvelerini çabuk topladı. Fransa, Ankara antlaşmasını imza etmekle Güneydoğu Anadolu'nun batı cephesine katkıda bulunmasını sağladığı kadar ayrıca vadedilen teknik yardımı da göndermeye başladı. Gürcü ve Ermenilerle Kars'ta imza edilen Moskova antlaşması paralelindeki senet de Türkiye'nin doğu sınırlarını tam bir sükûna kavuşturmuştu.

Fakat Mustafa Kemal Paşa, iç politikada hâlâ bir sorun olarak durmaktaydı. O da iki noktada toplanmaktadır. Yaklaşmakta olan zaferin sonunda Cumhuriyetin ilân edileceği endişesini, özellikle Kâzım Karabekir Paşa dile getirmiştir. Öteki önyargı ise genç komutanlarca, askerlerce, köylü ve esnaf kasabalılarca tapılırcasına sevilen Mustara Kemal Paşa'nın bir diktatör olacağı kuşkusu idi. Hatta Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın dikta ihtirasını önlemek için Moskova'dan Batum'a gelmiş, Anadolu'ya geçmek istemişti.

Sakarya zaferinden sonra Mustafa Kemal Paşa başkomutan olarak orduyu taarruz için hazırlamakta ve elden geldiğince ateş gücünü artırmaya çalışmakta iken mecliste muhalefet de gittikçe kuvvetlenmişti. Özellikle Malta'dan dönen eski milletvekilleri Rauf Bey, Kara Vasıf Bey, Refet Paşa, Mustafa Kemal'in kendilerine verdiği bakanlık veya Müdafaa-i Hukuk Grupu üyeliği gibi görevlerden istifa ederek, ikinci grupa katılmakla muhalefete geçmişlerdi. Mersin milletvekili Salâhattin, Erzurum milletvekili Hüseyin Avni, Trabzon milletvekili Ali Şükrü ve söylentilere göre 66 veya 120 milletvekili, Mustafa Kemal Paşa'nın tutumuna karşı idiler. Mustafa Kemal Paşa'nın bir yandan başkomutanlığını eleştirirlerken, bir yandan da ordunun başında bulunması gerektiğini ileri sürüyorlardı. Ama asıl kınadıkları, onun saltanata karşı aldığı tavırdı. Halbuki Mustafa Kemal Paşa bu dönemde Türkiye Büyük Millet Meclisi başkanlığı, hükümet başkanlığı ve başkomutanlık gibi üç sorumluluk yüklenmiş, yani yeni Türk devletinin kuruluşundaki bütün yükleri üstüne almıştı. Hiçbir görevi sorumsuz ve dar düşüncelilere teslim etmek de onun için, milletin selâmeti için mümkün değildi.

Bu sırada barış ortamını hazırlamak için Avrupa'ya gitmekte olan dışişleri bakanı Yusuf Kemal Bey'in İstanbul'dan geçerken Vahideddin'le de görüşmesini Mustafa Kemal Paşa istedi. Yusuf Kemal Bey, bu talimata uyarak 22 şubat 1922'de İstanbul hükümetinin dışişleri bakanı Ahmed İzzet Paşa aracılığı ile Vahideddin'in huzuruna çıktı. Padişah onu kapalı ve dargın gözleriyle kabul etti. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin saygı ve bağlılığını bildiren Yusuf Kemal Bey, bu hükümeti meşru hükümet olarak tanımasını padişahtan bir defa daha rica etti. Padişah, bunu tanımayacağını tavrıyla belirtince huzurdan çıktı. Bu olay, Mustafa Kemal Paşa'nın saltanata verdiği son imkân idi. Padişah bunu da reddetmekle akıbetini kendisi hazırlamış bulunuyordu. Öte yandan Mustafa Kemal Paşa, kendisinden İstanbul hükümetiyle anlaşmaya yanaşmadığını ileri sürenleri ve saltanat, halifecilik taraftarlarını da bu girişimiyle susturmuş oldu.

Bu arada Erzurum'da askerî genel vali pozisyonunda bulunan Kâzım Karabekir Paşa'dan yeni bir teklif geldi. Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya yüksek memur ve komutanlardan, uzmanlardan oluşacak ikinci bir meclis kurulmasını teklif ediyordu. Mustafa Kemal Paşa, onun her teklifine olduğu gibi, buna da ılımlı bir cevap verdi.

Mustafa Kemal Paşa ileride yapacağı inkılâplara bu yüksek komutan ve memurların muhalif kalacaklarını, onları tanımakla gayet yakından bildiğinden, zamanın uygun olmadığı gerekçesiyle Kâzım Paşa'nın teklifini bir yana koydu.

Yalnız bu hazırlanma döneminde mecliste gittikçe halkçılığa ve demokrasiye yatkın bir fikrî gelişmenin başgösterdiği, saltanattan hemen hemen iyice uzaklaşıldığı, sadece tutsak durumda olan hilâfet makamının kurtarılmasının sorun olarak kaldığı görülmektedir.

6 mayıs 1922'de Mustafa Kemal Paşa'nın başkomutanlık görevini devam ettirip ettirmemesinde tartışma açıldı.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ : Mustafa Kemal Paşa Afyon'da

Ertesi günkü konuşmasında Mustafa Kemal Paşa, "böyle bir dönemde düşman karşısında ordu başsız bırakılamaz. Başkomutanlığı bırakmamalıyım, bırakamam, bırakamayacağım" sözleriyle ve güçlü mantığıyla meclisi ikna etti. 11 çekimsere karşı 177 oyla başkomutanlık yetkileri üç ay daha uzatıldı.

8 temmuzda Rauf Bey gizli oyla hükümet başkanlığına seçildi. Rauf Bey hükümetin de tabiî başkanı olan meclis başkanının gölgesinde kalmak istememekle beraber, Mustafa Kemal Paşa'nın bu seçimi iyice değerlendirmesi sonunda kabul etti. Ancak birkaç gün sonra Vekiller Heyetinin görev ve yetkileri hakkındaki kanun görüşmelerinde bu kanuna Cumhuriyete doğru bir gidiş olarak başta Rauf Bey muhalefet etti. Milletvekillerinden Şcrif Bey, kanunu savunurken şöyle diyordu: "Halk hükümeti, hükümdarlık hükümetinden çok yüksektir. Çünkü onda toplum vicdanının hâkimiyeti vardır. Bir padişahın hukuk bakımından bir çobandan farkı yoktur. 1300 yıl önce doğan İslâmda temel, halka dayanır. Böylece halk hükümetini kuran Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin saltanat idaresine son verdiğini ispatlamalıyız."

22 temmuzda başkomutanlık yetkileri konusu tekrar ele alındığı zaman Mustafa Kemal Paşa, zaferin eşiğine gelindiğini gayet sakin bir şekilde vurguluyordu:

"Artık ordumuzun manevî ve maddî gücü olağanüstü tedbirlere gerek göstermeden millî emelleri güvenle yerine getirecek aşamaya gelmiştir. Bu sebeple olağanüstü yetkiye ihtiyaç kalmamıştır. Fakat komutanlık kesin sonuç alınıncaya kadar devam etmelidir. Vatan kurtulduktan sonra millet içinde bir fert olmak kadar dünyada bahtiyarlık var mıdır?"

Bu konuşma onun süresiz olarak başkomutanlıkta bırakılması kararını getirdi.

24 temmuzda Yunanlıların katilce bir girişimde bulundukları görülür. O da İstanbul'un Yunan ordusu tarafından işgali tasarısı idi. Bu maksatla Yunan genel kurmayı Trakya'da yığınak yaptığı gibi, Anadolu'dan da sonra çok ihtiyaç duyacağı bir miktar askeri Trakya'ya geçirmiş, Yunan donanması da Marmara'ya açılmıştı. Yunanlılara bu tasarıyı Lloyd George'un, Türklerin Sakarya zaferinden sonra söylediği sözler ilham etmişti. Bu, oyunu kaybeden kumarbazın son blöfüne benziyordu. Ama Fransa ve İtalya bu tasarıya şiddetle muhalefet ettiler. İngiltere'nin İstanbul'daki komiseri de karşı çıktı. İstanbul limanında yatan galip devletler filoları Tekirdağ önüne gelerek

TÜRKİYE CUMHURİYETİ: 1922'de Türk ordusunun İzmir'e girişi

TÜRKİYE CUMHURİYETİ: Yunan orduları tarafından yakılan İzmir'den bir görünüş

Yunan ileri hareketini durdurma hareketine katıldı. İngiliz ve Fransız birliklerinden oluşturulan bir kuvvet te General Charpy komutasında Çatalca hattında mevzilendi. Yunan hükümetinin başvurusu da İngiltere tarafından geri çevrildi.

Yunanlıların İstanbul'u işgal etmek üzere Anadolu'dan çektikleri üç alayı geriye getirmelerine fırsat vermeden Türk taarruzunun başlamasını isteyen başkomutana Batı Cephesi komutanı taarruzun 26 ağustos günü başlayacağını bildirdi. Böylece yeni Türk devletine dünya devletleri arasında onurlu mevkiini kazandıracak büyük bir meydan muharebesi ve imha savaşı başlamış oldu (bk. BÜYÜK TAARRUZ, BAŞKUMANDANLIK MEYDAN MUHAREBESİ, İSTİKLÂL HARBİ).

Türk ordusunun zaferi gerçekten de pek muhteşemdi. Bu ordu, çelik iradeli, sağlam mantıklı ve dünya tarihinin ender stratejleri arasında yer alan Mustafa Kemal Paşa'nın siyasî ve askerî dehasıyla yurdunu istilâ eden ve onu köle haline getirmek isteyen 200 000 kişilik Yunan ordusunun % 65'ini yok ederek İzmir'i ve bütün Batı Anadolu'yu kurtarmıştı. Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan, 1176'da Sandıklı civarında Myriokefalon'da Bizans imparatoru Manuel Komnenos'u yenilgiye uğratmakla Anadolu'nun Türk milletinin yurdu olduğunu nasıl tespit etmişse, şimdi Gazi Mustafa Kemal Paşa da aradan 746 yıl geçtikten sonra aynı gerçeği bir defa daha tescil etmiş bulunuyordu.

Zafer, çağın büyük devletlerine, İtalya, Fransa ve İngiltere'ye Türk gerçeğinin kabul edilmesi mecburiyetini getirmişti. Bunun sonunda da 11 ekim 1922'de imza edilen Mudanya mütarekesi (b. bk.) ile kasım 1914'te açılan I. Dünya Savaşındaki Türk harbi sona ermiş oldu.

Bu zafer, esir ve mağlûp milletlere de ümit ve cesaret veren bir başlangıçtır. Sözü, bir Alman generalinin intıbalarıyla bitirmek yerinde olacaktır: "Zafer neşesiyle sermest bir diplomasinin hükmünü sarsılmak bilmeyen bir azimle "hayır" diyerek yırtan ve yüzlerine fırlatan, istiklâl mücadelesini yapan Türk milleti önünde saygıyla eğilmeliyiz."

Gazi Mustafa Kemal Paşa ise, Türk zaferi için şöyle demektedir: "Bu eser, Türk milletinin hürriyet ve bağımsızlık düşüncesinin ölmez anıtıdır. Bu eseri vücuda getiren bir milletin çocuğu, ordusunun başkomutanı olduğundan sonsuz ölçüde mutlu ve bahtiyarım."

28 ekim 1922 günü batılı devletler İstanbul ve Ankara hükümetlerini barış için Lausanne'a davet ettiler. Bu davette İstanbul hükümeti başkanı Tevfik Paşa birlikte hareket edilmemesini çok sakıncalı buluyordu. Öte yandan bu davet, Vahideddin'i de umuda düşürmüş ve harekete geçmesine sebep olmuştu. Bu maksatla da ön görüşleri tespit etmek üzere Ankara'dan yetkili birinin İstanbul'a gönderilmesini istedi. Bu davranış, Ankara'da hükümet biçimi üzerinde yeniden tartışmalar açılmasına sebep oldu. Türk milletinin üç buçuk yılı bulan ağır fedakârlıklarla sağlamış olduğu zafere ortak çıkan İstanbul hükümetine ve kendisini hâlâ padişah sanan Vahideddin'e, Türkiye Büyük Millet Meclisine haklarında ne düşünüldüğünün bildirilmesi zamanını getirmişti.

Gazi Mustafa Kemal Paşa büyük *Nutuk*'unda bu gelişmeyi şöylece dile getirmektedir:

"28 ekimde itilâf devletleri tarafından Lausanne'da toplanacak olan barış görüşmelerine çağrıldık. İtilâf hükümetleri hâlâ İstanbul'da bir hükümet tanımak istiyor ve onu da bizimle birlikte konferansa davet ediyordu. Bu ortak çağrı olayı saltanat-ı şahsiyenin kesinlikle ortadan kaldırılması işlemini sonuçlandırmaya sebep oldu. Gerçekten de 1 ekim tarihli kanun gereğince hilâfet ile saltanat birbirinden ayırt edildi. İki buçuk yılı aşan bir zamandan beri gerçekte hükümet eden saltanat-ı milliye teyit olundu. Hilâfet sarih bir hukuka sahip olmaksızın bir süre daha bırakıldı."

Gazi Mustafa Kemal Paşa, 30 ekim 1922 günü 80 arkadaşı ile birlikte meclisi "Osmanlı İmparatorluğunun yıkıldığını, yeni bir Türkiye devletinin doğduğunu, teşkilât-ı esasiye kanunuyla, hükümranlık hakkının millete ait bulunduğunu" belirten bir önerge verdi. Ertesi gün de Müdafaa-i Hukuk Grupu toplantısında, Osmanlı saltanatının kaldırılması gerektiğini uzun boylu açıkladı. Mecliste de bu zorunluğu tarihî delillerle anlatarak verilen önergenin kabul edilmesini istedi. Bu maksatla verilen önergeler Anayasa, Şeriye ve Adalet komisyonları üyelerinden oluşan ortak komisyona havale olundu.

Bu safhada Mustafa Kemal Paşa, konuşmaları bir köşeden izliyordu. Komisyondaki hocaların bir kısmı hilâfetin saltanattan ayrılamayacağı fikrini ilmî delillerle savunmaya kalkışınca, Mustafa Kemal Paşa söz alarak, "hâkimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye ilmin gereğidir diye görüşme yoluyla ve tartışmayla verilmez. Hâkimiyet ve saltanat kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanoğulları zorla Türk milletinin hâkimiyet ve saltanatına el koymuşlardı. Bu baskılarını da altı yüz yıldan beri sürdürmüşlerdi. Şimdi Türk milleti bu saldırganlara hadlerini hatırlatarak hâkimiyet ve saltanatını, onlara baş kaldırarak ellerinden gerçek biçimde almış bulunuyor. Bu bir oldu bittidir. Söz konusu, millete hâkimiyet ve saltanatını bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız konusu değildir. Sorun, aslında bir oldu bitti olan gerçeğin belirtilmesinden ibarettir. Bu, er geç olacaktır. Burada toplananlar, meclis ve herkes olayı tabiî karşılarsa fikrimce uygun olur. Aksi takdirde yine gerçek, yöntemine göre belirlenecektir. Ancak muhtemeldir ki, birtakım başlar kesilecektir" demişti. Bu açıklama ile komisyonun yersiz bir yöne sapması önlenmiş oldu.

Saltanatın sonu: 1 kasım 1922'de Türkiye Büyük Millet Meclisinin oy birliği ile aldığı kararla saltanat-ı şahsîye ortadan kaldırıldı. Fiilen 30 ekim 1918 Mondros mütarekenamesiyle yıkılmış bulunan Osmanlı saltanatı bu kararla resmen de sona ermiş oluyordu. Meclisin halka ve dünyaya ilân edip yayınladığı karar metni şöyledir:

1. Anayasa ile Türkiye halkı, hâkimiyet ve hükümranlık haklarını kendisinin gerçek temsilcisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisinin manevî kişiliğinden kopmaz, parçalanmaz ve devredilmez bir bütün olarak temsile ve bu hakları gerçekten kullanmaya ve millî iradeye dayanmayan hiçbir kuvvet ve heyet tanımamaya karar vermiş olduğundan, Misak-ı Millî hudutları içinde Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinden başka bir hükümet biçimi tanımaz. Buna göre Türkiye halkı hâkimiyet-i şahsiyeye dayanan İstanbul'daki hükümet biçimini 16 mart 1336 tarihinden itibaren ve ebediyen tarihe göçmüş saymaktadır.

2. Hilâfet, hanedan-ı âl-i Osman'a ait olup halifeliğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedanın bilgi ve ahlâk bakımından en olgun ve temiz üyesi seçilir. Türkiye devleti hilâfet makamının dayanağıdır.

Bunun üzerine 3 kasımda Tevfik Paşa kabinesi istifa etmekle yeni Türkiye bir halk devleti olarak Cumhuriyete doğru bir adım daha atmış olduğu gibi, barış konferansında Avrupa diplomasisinin iki başlı bir devleti kullanma emelleri de kesilip atıldı.

17 kasımda Vahideddin'in İngiltere'ye sığınıp "Malaya" zırhlısı ile kaçışı üzerine Şehzade Abdülmecid Efendi meclis tarafından halifeliğe seçildi.

21 kasım 1922'de Lausanne'da barış görüşmelerine başlandı (bk. LOZAN ANTLAŞMASI).

Bu sırada Türkiye, barıştan sonra ve yeni hüviyetiyle yeni bir devlet olarak başlatacağı kalkınmanın araştırmaları içinde idi. Ülke, yedi buçuk yıl süren Dünya Savaşı ve daha önceki savaşların maddî ve manevî yıkımlarıyla perişan halde idi. General Harbord'un dediği gibi, her taraf büyük bir ıssızlık içindeydi. Mustafa Kemal Paşa da İzmit'te gazetecilerle ülke sorunları üzerinde konuşurken 6,5 veya en çok 8 milyon insanın kalmış olduğunu, bunların da sıtma, verem, frengi gibi bulaşıcı hastalıkların tehdidi altında bulunduğunu söylüyordu. Millî eğitim, bayındırlık, yol, ziraat, hayvancılığın geliştirilmesi ve daha pek çok sorunlar vardı. Bir başka sorun da siyasî ortamda biçimlenmekte idi.

Mustafa Kemal Paşa'ya karşı gelişen bu muhalefette iki unsur dikkati çeker. Bunlardan biri, onun elde ettiği başarıları çekemeyen, kıskanan, onun üstün kişiliğinden tedirgin olan, aralarında hatta en yakın fikir ve silâh arkadaşları da bulunan bir kısım politikacı ve askerlerdi. Ötekiler ise Mustafa Kemal Paşa'yı soyutlayarak İttihad ve Terakki partisini yeniden iktidara getirme hayalini taşıyanlardı. Birinci Meclisin süresi de dolmakta idi. Seçimlere gidilmesi gerekiyordu. Muhalifler bu gelişmeyi de değerlendirerek bir seçim tasarısı hazırladılar. Bu tasarı milletvekili olabilmek için seçim dairesi ahalisinden olmak veya seçim çevresi içinde en az beş yıldan beri yerleşmiş bulunmak kaydını getiriyordu. Bu madde doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşa'yı seçilmek gibi bir vatandaşlık hakkından mahrum bırakmak için tertiplenmişti. Türk milletinin

kadirbilirlik geleneklerine aykırı, nankörlüğün ifadesi olan bu maddeye Mustafa Kemal Paşa'nın tepkisi büyük oldu. Kanun meclisten çıkamadı. Ama parlamentoda kendisiyle anlaşacak, fikirlerini savunacak bir heyetin bulunması mecburiyeti de ortada idi. Bu maksatla hâlâ başkanı bulunduğu, memleket içinde sağlam bir teşkilâta sahip olan ve Kurtuluş Savaşında büyük hizmetleri görülen Müdafaa-i Hukuk derneğine dayanarak yeni Türkiye'nin ilk siyasî partisi olan Halk Partisi'ni kurdu. Dernekler kanununa göre, parti 9 eylül 1923'te resmen tescil edildi. Birinci Meclis seçime karar vererek dağıtıldıktan sonra yeni bir anayasa çalışmalarını başlatan Mustafa Kemal Paşa, devlet başkanlığı makamı ile Büyük Millet Meclisi başkanlığı makamını kaynaştırmış bulunan o günkü şeklin sakıncaları üzerinde duruyor, esasen bir Cumhuriyet olan hükümet biçiminin daha güçlendirilmesi için artık Cumhuriyetin apaçık ilân edilmesini istiyordu.

Bu arada yeni bir tartışma konusu da başşehir sorunu idi. Ortalıkta Mustafa Kemal Paşa'dan başka Ankara üzerinde duran pek kimse yoktu. En cazip görünen de İstanbul'a dönmekti.

Cumhuriyet: Yeni seçimlerden sonra Halk Partisi'nin büyük çoğunluğuyla İkinci Büyük Millet Meclisi açıldı. 14 ağustos 1923'te kurulan Fethi Bey kabinesine karşı daha ilk günlerde bir muhalefet başgösterdi. Öyle olduğu halde 13 ekimde İsmet Paşa ve arkadaşlarının verdiği önerge ile Anayasa'ya "Türkiye'nin idare merkezi Ankara'dır" maddesinin eklenmesiyle başşehir sorunu çözülmüş oldu.

25 ekimde Fethi Bey kabinesi düştü. Aynı gün Mustafa Kemal Paşa kabine üyelerini toplayarak bakanlığa tekrar seçilecek olurlarsa kabul etmemelerini onlardan istedi. Maksadı muhaliflere hükümet kuramayacaklarını ispatlamaktı. Nitekim 28 ekime kadar muhaliflerin sürdürdüğü çalışmalar sonuç vermedi. Bu kabine krizini vesile ittihaz eden Mustafa Kemal Paşa o akşam yemekte "Yarın Cumhuriyeti ilân edeceğiz" müjdesini verdi. Yemekten sonra dışişleri bakanı İsmet Paşa ile birlikte bir tasarı hazırladı. Yürürlükte olan 20 ocak 1921 tarihli anayasanın 1. maddesinin sonuna "Türkiye devletinin şekl-i hükümeti Cumhuriyettir" fıkrasının eklenmesi öngörülüyordu. Ertesi 29 ekim günü tasarı önce Halk Partisi grupunda görüşülerek kabul olundu. Sonra da meclis gündemine getirildi ve "Yaşasın Cumhuriyet" sadaları arasında 20,30'da kabul edildi. Hemen cumhurbaşkanı seçimine geçildi ve oy birliğiyle 20,45'te Ankara milletvekili Gazi Mustafa Kemal Paşa Türkiye Cumhuriyetinin ilk cumhurbaşkanı oldu. Böylece 24 nisan 1920'de doğan, fakat bugüne kadar adı konmayan yeni Türk devleti, adını da bulmuş oluyordu.

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu günden günümüze kadar çeşitli iç ve dış sorunlarla karşılaşmış, ayaklanmalar, ihtilâller geçirmiş, fakat oturtulduğu fazilet ilkesiyle her gün bir parça daha yükselerek Osmanlı İmparatorluğundan devraldığı yanmış, yıkılmış, harabeye dönmüş vatanı, vatandaşı kalkındırmada daima başarılı olmuştur.

Cumhuriyet tarihinde dönemler: Altmış yılı bulan Cumhuriyet tarihi üzerinde görüş belirtenler, bu tarihi birtakım dilimlere ayırmak çabasında olmuşlardır. Ama günün iktidarlarına yaranmak kokusu veren, Atatürk devri, Millî Şef devri, 14 mayıs, İkinci Cumhuriyet devri gibi adlarla Cumhuriyet tarihini dönemlere ayırmak çabası geniş halk kitlelerinde itibar görmemiştir.

Filhakika 1938'e kadar süren Atatürk'ün önderliğindeki kalkınma ve inkılâplar devri ile daha sonra 1945'ten itibaren başlayan demokrasiye giriş, karakteristikler bakımından farklılıklar gösterir. Öyle ki demokratik Cumhuriyet yöntemine yönelirken zaman zaman iktidarlar, Atatürk ilkelerinden tavizler vermekle namus sözüyle bağlı oldukları bu ilkelere ters düşmüşlerdir. Şu halde, Cumhuriyet tarihi bizce iki döneme bölünebilir. 1923'ten 1945'e, yani İsmet İnönü'nün başkanlığının ikinci bölümüne kadar Atatürk ilkelerinin hâkim olduğu dönem ve ondan sonra demokrasi denemeleri dönemi ki, bu denemeler günümüzde de devam etmektedir.

Atatürk ilkeleri ve inkılâplar: Yüz bir top atışıyla ülkede kutlanan ve dünyaya ilân edilen Cumhuriyet hükümetlerinin ilkini İsmet Paşa (İnönü) kurdu. İsmet Paşa'nın bu ve bundan sonraki hükümetleri Gazi Mustafa Kemal'in başlattığı inkılâpların kanunlarını meclisten geçirmek ve dikkatle uygulamakta başarılı olmuşlardır.

Gazi Mustafa Kemal Paşa, kurduğu ve cumhurbaşkanı olarak sorumluluğunu yüklendiği Cumhuriyete değil karşı çıkacak, gölge dahi düşürecek her hareketi, her fikri, her davranışı titizlikle izlemiş ve onu korumak için her tedbiri anında almıştır.

On dört yüzyıllık İslâm kültürüne dayanan, yedi yüzyıllık bir saltanatın geleneklerini yok etmek, onun yerine çağdaşlaşmaya yönelen ve bir halk idaresi kurma çabasında olan Cumhuriyet, başlı başına bir inkılâptı. Buna bütün vatandaşların elbise değiştirir gibi intibak etmeleri, benimsemeleri, savunmaları beklenemezdi. Gazi Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet için özellikle dinî kuruluşlardan güç alarak biçimlenecek muhalefeti güçsüz ve silâhsız bırakmayı öngörmekte idi. Bir saltanat yıkılmış, fakat onun bütün müesseseleri henüz ayakta durmakta idi. İşte Orta Çağdan gelen bu çeşit müesseselerin yıkılışları Türk inkılâbını tamamlayan teşebbüsler manzumesidir ki, daha sonra Kemalizm, Atatürkçülük gibi adlar alan Atatürk ilkelerinin doğuşuna kaynaklık etmişlerdir.

Eski saltanat-ı şahsiye ile bağlantılı kuruluşların başında hilâfet (b. bk.) müessesesi gelmekte idi. Nitekim Abdülmecid Efendi'nin halife seçilmesinden kısa bir süre sonra, kimi tutucu çevrelerin hilâfet bünyesinde saltanat-ı şahsiyeyi canlandırma gayretlerine kalkıştıkları görülür. Abdülmecid Efendi de davranışlarında, yazılarında, zahid ve dindar bir İslâm milleti görünüşünden çok, Osmanlı hanedanının geleneklerini yaşatan bir hüviyette görünmeyi tercih etmekte idi. Bazı politikacılar halifenin hak ve yetkilerinden söz ediyorlar, eski milletvekilleriden Hoca Şükrü Efendi ise yazdığı risale ile halifenin şerî haklarını savunuyordu.

Millî hâkimiyeti, dolayısıyla Cumhuriyeti tehdit eden bu görüşlerin kuvvetlenmeden ortadan kaldırılması lâzımdı. Gazi Mustafa Kemal Paşa, önce İzmir'de topladığı kolordu komutanlarıyla bu konuyu tartıştı. Onların görüşlerini tespit etti. Orada Türk inkılâbının en önemli aşamalarını meydana getirecek olan halifelik ile Şeriye ve Evkaf vekâletinin kaldırılması, öğretim kurumlarının birleştirilmesi (Tevhid-i tedrisat), Genel Kurmay başkanlığının da Bakanlar Kurulu dışında bırakılmasına dair dört önemli karar alındı.

Meclis bu kararları 3 mart 1924 günü onayladı. Böylece Türkiye Cumhuriyetine çağdaşlaşma yönünden ters dü-

şen halifelik ile onun en güçlü dayanağı olan medreseler ortadan kaldırılmış oluyor, Türkiye Cumhuriyetinin Müslüman tebasının dinî hayatını tanzim etmek üzere başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı ve İslâm vakıflarını yönetmek üzere de Vakıflar Genel Müdürlüğü kurulmuş bulunuyordu.

Halifeliğin kaldırılmasıyla yeni Türkiye'nin dış politikada saldırgan bir devlet olmayacağı da vurgulanmakta idi. Esasen Mustafa Kemal Paşa, bu tartışmalar sürüp giderken, yani hilâfetin hukuk bakımından durumu, bir din kuruluşu mu, yoksa bir dünya kuruluşu mu olduğu konuları yanında, halifenin bütün Müslümanları kendi yönetiminde toplamak için Türkiye hükümetinin müzaheretini beklememesini ve Türk ordularının emrine verilemeyeceğini belirtmekte idi. Hilâfet aslında İslâmın cihat ve gaza ilkelerine, hele esir Müslüman halkların kurtarılması amaçlarına yöneldiği anda, o tarihlerde Müslüman ülkeleri sömürge haline getirmiş bütün Batı Avrupa devletlerini karşısında bulacaktı. Hilâfetin kaldırılmasıyla yurt içinde Cumhuriyetin ve hâkimiyet-i milliyenin iyice yerleştirilmesi sağlandığı kadar Türkiye Cumhuriyetinin dış politikası da berraklaşmış oldu.

Yeni Türkiye'nin çağdaş bir devlet ve Türk toplumunun çağdaş bir topluluk olabilmesi için medenî hayatı tanzim eden kanunların ele alınması gerekli idi. Halifeliğin kaldırılması hukuk alanında bu gibi düzenlemelere kolaylık sağlayan bir ortam meydana gelmişti. Türkiye'de aileyi, kişileri toplum içinde yeniden biçimleyen Medenî Kanun 17 şubat 1926'da çıkarıldı. Bu kanunla Türk milleti ümmet çağından çıkmış oluyor, bütün dünya milletlerinin ortaklık ettiği çağdaş medeniyete girmiş bulunuyordu. Aynı kanunla yüzyıllardan beri silik bir durumda bırakılmış olan Türk kadını kocasının yanında eşit haklarla yeni Türk ailesini kurmada tam yerini almış oldu. Türk vatandaşları hangi din ve mezhepte olurlarsa olsunlar hak ve vatandaşlık ödevleri bakımından eşit hale geldiler. Yine bu kanun, Türkiye'deki Hristiyanları İslâm hukukuna karşı savunma amacıyla yapılan dış müdahalelere de son verdi (bk. TÜRK MEDENÎ KANUNU).

Türkiye'yi batı medeniyetine katılmış bir ülke haline getirmede cehaletin ortadan kaldırılması başlıca ilke olduğuna göre, bu çabada en büyük engeli oluşturan alfabe konusu ağırlık taşıyordu. Türklerin İslâmiyeti kabul etmeleriyle birlikte kendi alfabeleri olan Uygur alfabesini

TÜRKİYE CUMHURİYETİ: Atatürk, şapka inkılâbını başlattığı Kastamonu'da

TÜRKİYE CUMHURİYETİ: Mustafa Kemal Paşa Adana'da

unutarak Arap alfabesini kabul etmeleri de gerçekleşmişti. Ancak bu alfabe Türk dilinin kurallarına uygun bir alfabe olmadığından öğrenilmesinde, hele Türkçe sözleri yazmada büyük zorluk yaratıyor, bu da okuma ve yazma yoluyla eğitilip cehaletten sıyrılmayı engelliyordu.

1860 tarihinden beri Türk aydınları bir alfabe ıslahı sorunu üzerinde durmakta idiler. Hatta I. Dünya Harbinde Enver Paşa bir çeşit uygulama da yapmıştı. Ancak Arap alfabesinin Türk diline intibakı bir türlü olamadı. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, her inkılâp hareketinde olduğu gibi, yazıda da radikal bir tutum izledi. Bu tutumun iki yönü vardı: Türk diline yatkın Latin alfabesinin seçilmesi, inkılâp kanunlaşmadan önce halkın göstereceği tepki.

Halkın tepkisi gerçekten de büyük oldu. Yeni alfabe daha kanunlaşmadan halkça benimsendi. Nitekim başbakan İsmet Paşa bu benimseyişi mecliste şöyle dile getiriyordu: "Hiçbir kanun tasarısı görüşüldüğü sırada aynıyla uygulanacağına ve büyük sonuçlar vereceğine bu kadar kesinlik kazanmamıştır. Yani hiçbir kanun konuşulduğu sırada memlekette candan kabul olunacağına, içten uygulanacağına, geniş ve olumlu sonuçlar vereceğine bu anda hüküm verilmesi mümkün değildir. Arkadaşlarım, bu harfler için millette gördüğümüz bu ilgi ve benimseme, başlıca şu noktayı açıklar ki, o da bir an önce okuyup yazmak, bilgisizlikten kurtulmak için taşıdığı isteğin derin, geniş ve candan oluşudur" (T. B. M. M. Tutanağı I. Oturum. 1 kasım 1928).

Yeni Türk alfabesinin en büyük özelliği, Türk dilini Arapça ve Farsçanın hâkimiyetinden kurtarışı oldu. Türkçeye yerleşmiş bulunan bu iki dilden aktarılan sözler eski alfabede olduğu gibi benliklerini gösteremiyorlar, tersine Türkçe sözler arasında eriyorlardı. Yine bu alfabe ile Türkçenin yabancı sözlerden arındırılması ve kendi kaynaklarıyla zenginleştirilip beslenmesi, yani 1908'lerde başlayan dilde sadeleşme hareketi daha da güçlendi. Bu gelişme sonunda Türk Dil Kurumu (b. bk.) doğdu.

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın fikrî kalkınmada üzerine titizlikle eğildiği bir konu da millî tarih sorunu olmuştur. Ümmet devri tarih anlayışı yerine Türklerin tarihî akışlarını ve onun için de Türkiye'nin arkeolojik çağlardan itibaren kendi tarihini inceleyen bir tarih görüşü meydana

getirildi. Böylece Türk milliyetçiliğini besleyecek bir ortam yaratıldı. Türk tarihini bütün safhalarıyla araştırmak üzere de Türk Tarih Kurumu (b. bk.) kuruldu.

Fikrî kalkınmada sanata da ayrı bir değer verilmiştir. Resim, heykel, müzik alanlarında sanatçı yetiştirmek ve çağdaş sanatlardan Türk halkına yeni zevkler kazandırmak amacıyla kurulan konservatuvar ve akademiler, bugün artık Türk sanatının çağdaş dünya sanatı arasında yer almasına öncülük eden kurumlar olmuşlardır.

Türkiye'nin çağdaşlaşmasını tek emel ve ilke olarak ele alan Mustafa Kemal Paşa, çağdaşlaşmada her unsur üzerine eğilmiştir. Söz gelimi, milletlerarası sayı ve ölçülerin benimsenmesi, milletlerarası saat ve takvim birimlerinin kabulü, hafta tatili günlerinin cumartesi ve pazara çevrilmesi, kişilerin lâkap ve takma adlar yerine soyadlarıyla tanınmaları, çağdaş kılık ve kıyafetin benimsenmesi, giderek batı ülkelerinde bir aşağılama sembolü haline gelen fesin çıkartılarak şapkanın giyilmesi bunlara birer örnektir. Bu değişikliklerle Türk toplumu kabuk değiştirircesine çağdaş dünya hayatının değerlerini benimsemiş ve bu yolda yavaş yavaş yeni ve dinamik bir toplum meydana getirmiştir. Böyle bir gelişme süresi içinde geçmiş Osmanlı toplumunun son kalıntıları da tarihe mal olmuştur.

İslâm dininin emir ve yasaklarının Arap diliyle yazılı olması, bu emir ve yasakların yorumu ve halka duyurulması, özellikle Arap yarımadası dışındaki Müslümanlar arasında bir teşkilâtın doğmasına ve geniş ölçüde yayılmasına yol açmıştı (bk. TARİKAT). Hankah, tekke, zaviye gibi ad alan bu kuruluşlar, çevrelerindeki toplulukları eğiten kurumlar olarak doğmuşlar, İslâmlığı sevdirmek ve benimsetmek için de özellikle şiir, müzik ve raks sanatlarından yararlanarak geçmişte büyük hizmetlerde bulunmuşlar, Türk edebiyatının, musikisinin gelişmesine büyük katkılar yapmışlardır. Ancak, imparatorluğun çöküşü yıllarında bütün Türk - İslâm kurumlarının paralelinde bunlarda da bir çöküntü oldu. Birer ahlâk kurumları oldukları halde zamanla ahlâksızlık, sömürü yatakları haline geldiler. Muskacılık, üfürükçülük, cincilik gibi hurafelerle halkın cahil kalmasında etkileri oldu ve bu görünüşleriyle çağdaş medeniyetin dışında kaldılar. Dinî olmadıkları halde din sömürüsü yapan bu kurumların da kaldırılması tabiî bir sonuç olmuştur.

Ekonomide kalkınma: Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı döneminde sosyal alanda ve fikrî düzeyde çağdaşlaşmaya yönelik inkılâplar dizisini böylece özetledikten sonra, Türkiye'nin maddî değişmesine değinebiliriz.

Cumhuriyet kurulduğu zaman miras aldığı ülke, sürekli savaşların yol açtığı maddî çöküş yanında özellikle düşman istilâsına uğrayan bölgeler yanmış yıkılmış ve ıssızlaşmıştı. Söz gelimi I. Dünya Savaşından önce beş milyon kadar insanın yaşadığı tahmin olunan Doğu Anadolu'da şimdi 3 milyon civarında insan kalmıştı.

Batı Anadolu'daki durum daha da acıklı idi ve Sakarya'nın batısındaki topraklarda 2 milyon kadar insanın yaşadığı sanılıyordu. Kuzey ve güneyi ile birlikte bütün Anadolu'da 8, 8,5 milyon insanın varlığı kabul edilmekte idi. Bu nüfus azlığı Londra ve Lausanne konferanslarında söz konusu olmuş, Venizelos, Balkan yarımadasında dört devletin barınabildiğini, ondan üç kat büyük Anadolu yarımadasında Ermeni, Türk ve Yunan nüfusunun rahatlıkla yaşayabileceğini ileri sürmüştü. Lausanne'da ise Curzon, Ermenilere doğuda millî bir yurt içinde özerklik verilmesini ileri sürerken yine bu nüfus azlığına dayanmıştı. Bu konunun zaferden sonra Atatürk ve aydınlar tarafından da ele alındığı görülür. Hatta bazı aydınlar Ural - İdil bölgesinden, Orta Asya'dan nüfus aktarılmasının gerekli olduğundan söz etmekte idiler.

Cumhuriyet hükümetleri, gerçekçi olmayan bu görüşlere karşı, her şeyden önce, verem, sıtma ve frengi gibi bulaşıcı hastalıklarla mücadele ve yüksek oranda olan çocuk ölümlerini azaltmakla, Kafkasya, Yunanistan ve Bulgaristan'dan göç edenleri özendirme ile Türkiye'de bir nüfus potansiyeli meydana getirmeye çalıştılar.

Sağlık savaşının ilk sonucu 1927'de yapılan nüfus sayımı ile alındı. On milyondan az olan nüfus o tarihte 13 643 000'e yükselmişti.

Sağlık savaşı durmadan sürdürülmekle Türkiye'de yıllık nüfus artışı % 0,31'e kadar yükselmiş ve aile planlaması sorunu ortaya çıkmıştır. Bu gelişmenin sonunda da nüfus artışı bugün % 0,29'da seyretmektedir.

Mustafa Kemal Paşa, daha Kurtuluş Savaşında bu savaşın amacını "tam bağımsızlık" deyimiyle belirliyordu. Bir konuşmasında "tam bağımsızlık denildiği zaman elbette siyasî, malî, ekonomik, hukuk ve askerlik alanlarında tam özgürlük, tam serbestlik demektir" diyordu.

Yeni Türk devleti kurulduğu günden beri bu amaca yönelmişti. Büyük zafer askerlik alanında, Lausanne antlaşması siyasî alanda, kabotaj hakkının alınması deniz ticaretinde, Düyun-i Umumiye'nin tasfiyesi malî alanda, medenî hukukun kabulü hukuk alanında bu bağımsızlığı gerçekleştiren merhaleler oldu.

Ülkenin kalkındırılması, yeraltı ve yerüstü kaynakların işletilmesi, fikrî ve kültürel alanda yapılan inkılâpları yaşatabilmek için başlıca maddî temel unsurlar idi. Bu maksatla Mustafa Kemal Paşa, İzmit'te İstanbul gazetecileriyle yaptığı sohbette bütün halk tabakalarının çiftçi, zanaatkâr, tüccar vb. toplanarak İzmir'de bir iktisat kongresi yapacaklarını haber veriyordu. Gerçekten de bu kongrede memleketin kalkınması için çok çeşitli teklifler öne sürülmüştür. Kongrenin bir özelliği de ilk defa Türk kadınlarının böyle ülke sorunlarının tartışıldığı bir kongreye katılmaları ve görüş belirtmeleri olmuştur. Kongrede ekonomik tedbirlerin yanıbaşında alfabe değişikliğinin yapılması gibi fikrî konularda da teklifler getirilmişti. Kongrenin ekonomi konularında iki temel ilkeyi benimsediği görülür. Bunlardan biri bankacılığı geliştirerek Türkiye'de güçlü bir özel sermaye kurulmasını sağlamaktı. Ötekisi de enerji kaynakları, yeraltı servetleri, kara, hava ve demir yolları gibi stratejik, yani devlete yaşama gücü verecek kaynakların devlet eliyle kurulması ve işletilmesi ilkesi idi. Bu ilke, daha sonra devletçilik adıyla Atatürk ilkeleri arasında yer alacaktır.

Böylece Mustafa Kemal Paşa, sosyalizm ve faşizm gibi o günlerde dünyayı etkileyen ekonomik sistemlerin dışında yeni bir yol buldu ki, bugün de Türkiye, karma ekonomi kavramıyla o yolu izlemektedir.

Yeni Türkiye'nin kalkınmasında yol sorunu önemli bir yer almakta idi. Kara, deniz ve demir yolları bakımından memleket yetersizdi. Yolsuzluk hem tarımın genişlemesini engelliyor, hem de ticarete engel oluyordu. Üretilen mallar pazarlanamadığı için üretim gelişmiyor, mahallî ihtiyaçlar ölçüsünde kalıyordu.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ: Atatürk ve Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak

İsmet Paşa hükümetleri yol sorununda önce demir yollarına ağırlık verdi. Türkiye'de devletçiliğin ilk uygulanması böylece başlamış oldu. Bunu Alman ve Fransız şirketleri elinde bulunan Osmanlı devlet demir yolları şebekesinin devletleştirilmesi izledi. Devletleştirme, elektrik santralleri, liman idareleri, Zonguldak kömür işletmesi vb. alanlarda devam etti. Kara yolları üzerinde ise 1950'lerden sonra Demokrat Parti iktidarı döneminde büyük bir hamle yapılacaktır.

Tarımın geliştirilmesinde bir inkılâp değeri taşıyan aşar usulünün kaldırılması büyük bir merhale teşkil etti. Çiftçiler böylece mültezimlerin elinden ürettiklerini kurtarmış ve malına sahip olacak hale getirilmişti. Ziraat Bankasının bütün yurtta geniş bir kredi politikası izlemesi, devlet üretme çiftliklerinin kurulması, tarım kooperatiflerinin yaygınlaştırılması, Türkiye'nin temel karakteri olan tarımcılığın kalkınmasında etkin oldu.

Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı döneminde, yine İsmet Paşa'nın kabinesinde, ilk defa 1932'de, kalkınma için beş yıllık plan yapıldı. Bu planla Türkiye'de şeker sanayiinin, demir - çelik sanayiinin, tekstil sanayiinin doğduğu görülür.

Dış ve iç gelişmeler: Atatürk, büyük bir asker ve kahraman, başarılı bir komutan olduğu kadar bir barış adamı idi. Gerek Millî Mücadelede savaşın en kızıştığı Sakarya döneminde olsun gerek büyük zafer kazanıldıktan sonra olsun, bütün cumhurbaşkanlığı süresince o, barışçı bir politika izlemiştir. Sakarya zaferinden sonra mücadeledeki amacı belirtirken: "Biz, millî sınırlarımız içinde hür ve bağımsız yaşamaktan başka bir şey istemiyoruz" diyordu. Bir konuşmasında da: "Savaş, zorunlu ve gerekli olmalıdır. Gerçek inancım şudur. Milleti savaşa götürünce vicdanımda azap duymaktayım. Öldüreceğiz diyenlere karşı ölmeyeceğiz diye savaşa girebiliriz. Ama milletin hayatı tehlikeye uğramadıkça savaş bir cinayettir" demiş ve Türk halkına "Yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesini parola olarak bırakmıştır.

Böylece Türkiye Cumhuriyeti vatanın iç ve dış düşmanlarına karşı her zaman güçlü ve kalabalık bir ordu beslemekte tereddüt etmediği gibi, millî sorunları anlaşmalar yoluyla çözmeyi tercih etmiş ve barışçı bir devlet hüviyetini daima korumuştur.

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında gelişen Türkiye Cumhuriyeti, bu anlayışla dünya barışının korunması için kurulan Cemiyet-i Akvam (Milletler Cemiyeti)'a katılmayı ilk hedef aldı. Ondan sonra da kendi toprakları bakımından Lausanne'da askıya alınan Musul, Boğazlar ve Hatay konularını bu milletlerarası kurulda çözmeyi ilke edindi.

Yeni cumhuriyetin önünde başlıca dış mesele olarak Musul meselesi bulunuyordu. Misak-i Millî sınırları içinde bulunan Musul, Mondros mütarekesinin imzalanmasından az sonra İngilizler tarafından işgal edilmiş ve Lausanne'da da çözümlenememişti. İngiltere mandasında kurulan Irak krallığına bağlanan Musul vilâyetinin başlıca yeraltı serveti olan petrol, bu anlaşmazlıkta rol oynamakta idi. İngiltere, petrolün Türkiye eline geçmesiyle bu güçlü milletin elde edeceği ekonomik üstünlüğü, Orta Doğu'da sarsılacak itibarını düşünerek konuyu gittikçe çözülmez bir hale getirdi. Bir yandan işgali altında bulunan topraklardaki kabile şeyhlerini para ve çeşitli vaatlerle kazanmaya çalışırken, Türkiye'de de Şeyh Said ve Ağrı isyanları gibi ayaklanmalara, ağa - Ermeni iş birliği olan Hoybun tertiplerine kalkıştı. Hakkâri vilâyetinde yaşayan Süryanî Hristiyanları Türkiye Cumhuriyetine karşı ayaklanmaya kışkırttı.

Musul vilâyetinde Milletler Cemiyeti'nin yaptığı plebisit istenilen sonucu vermeyince, İngiltere'nin Akdeniz filosu Mersin limanı önüne gelerek Türkiye'yi savaşla tehdit etti. Bu konuda Gazi Mustafa Kemal Paşa, gazetecilerle yaptığı bir konuşmada şöyle der: "Evet. Mütarekede Musul bizim elimizdeydi. Sonra bir Ingiliz generali bizim paşamızı aldatarak Musul'a gelip oturdu. Ama biz, Musul'u Misak-ı Millî sınırları içine almıştık. Ondan kolay kolay vazgeçmedik. Musul bizim için topraklarında sakladığı petrollerden daha önemli bir vatan parçasıydı. Türk kültürünün geliştiği eski bir şehirdi. İngiltere ise Musul'un Irak için çok değerli olduğunu söylüyordu. Musul'u bırakmamak görüşü İngilizlerde hâkimdi. Adeta bu, I. Dünya Savaşındaki İngiliz zaferinin bir nişanesiydi. Bize, Musul petrol ürünlerinden pay alma vaadinde de bulunmuşlardı. Musul'u kaçırmamak için ellerinden geleni yaptılar. Bütün bunları biliyorsunuz. Ne yapabilirdim? Milletimi bunca savaştan sonra, bu defa İngiltere ile savaşa mı atmalıydım? Emin olun, biz Musul vilâyetini kolayca işgal edebilirdik. Ordumuz hazırdı. Ama sonu olmayan bir maceraya giremezdim."

İşte Gazi Mustafa Kemal Paşa, gerçekçi ve barışçı dünya görüşüyle Musul petrolleri üzerinde Türkiye'ye tanınacak haklar, Telafer, Musul ve Kerkük Türklerinin kültürel hakları saklı kalmak üzere 1925'te Ankara'da Türkiye ile Irak krallığı arasında Hakkâri ili Türkiye'de kalmak şartıyla bir antlaşmaya vardı. Hakkâri'de yaşayan Süryanîler de İngiltere propagandasına uymanın akıbetini gördüler. Irak'a göç etmek zorunda kaldılar. Böylece bölgede Ermenilerden sonra hiçbir Hristiyan unsur kalmadı. Türkiye'nin batısında, bütün kıyı şeritlerinde olduğu gibi, doğusu da sadece Müslüman halkın yurdu haline getirildi. Anadolu'nun gerçekten İslâmlaşması, Türk fethinden 850 yıl sonra tam anlamıyla gerçekleşmiş oldu.

İngiltere, Mondros mütarekesiyle XIX. yüzyılın başından beri Akdeniz hâkimiyeti üzerinde en zayıf kaldığı noktalardan biri olan Türk boğazlarına yerleşme planını gerçekleştirdiğini sanmaktaydı. Ne var ki, Anadolu'da şahlanan Türkler, İngiltere'ye ne padişah hükümetini, ne Ermeni, ne de Yunan ordularının desteğine rağmen bu planı uygulama fırsatı vermemişlerdi. Sèvres antlaşmasına göre tabiatıyla İngiltere'nin yönetiminde kurulacak, bayrağı, ordusu, donanması olan Boğazlar emniyeti komisyonu da teşekkül edememişti. Mudanya konferansında Türkiye, Doğu Trakya ve Boğazlar üzerinde XIV. yüzyıl başından beri sahip olduğu hükümranlık haklarında diretti. Müttefik filoları en son 6 ekim 1923'te İstanbul'u ve Çanakkale boğazını boşaltmak zorunda kaldı.

Ama Boğazlar meselesi bu durumuyla Lausanne konferansında tekrar söz konusu oldu. Trakya ve Boğazlar bölgesinin silâhtan arındırılması, her türlü ticaret faaliyetlerine açık tutulması ve bir milletlerarası komisyonca kontrolü şartıyla Türkiye'nin hâkimiyet hakları tanınarak askıya alındı. Gazi Mustafa Kemal Paşa, bu konuda şöyle demektedir: "Bizim için Marmara denizinin ve İstanbul'un güvenliği esastır. Bunu Moskova antlaşmasında Ruslarla da tartışmıştık. İstanbul'un doğu yakasının savunulması mümkündür. Ama asıl şehrin bulunduğu batı yakasının kaderi, Trakya'nın kaderine bağlı idi. Çanakkale boğazının durumu da aynıydı. Öyleyse Marmara denizinde kuvvetli bir deniz gücü meydana getirerek saldırıya bu güçle karşı koymak hesaplanabilirdi."

Atatürk, yaşadığı sürece askıda kalan bu konu üzerinde durdu. Değişen dünya şartlarını göz önüne alarak temmuz 1936'da Montreux'de Milletler Cemiyeti önüne Türkiye'nin isteklerini getirdi. Türk ordularının, yurtlarının bir parçası olmalarından ötürü Boğazların savunulmasını üstlenmeleri dünya milletlerince kabul edildi.

Boğazların yönetimi konusunda kabul edilen yöntem o derecede geçerlidir ki ne Karadeniz'de kıyısı bulunan devletler, ne de Japonya veya Amerika gibi Boğazlardan çok uzaklarda bulunan ülkeler, çevrede büyük bir II. Dünya Savaşı geçtiği halde herhangi bir itirazda bulunmamışlar veya yöntem değişikliği istememişlerdir.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ: Atatürk, Ürdün emiri Abdullah ile "Ertuğrul" yatında

TÜRKİYE CUMHURİYETİ: Atatürk, Balkan İttifakı başkanları ile

Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı döneminde, iç ve dış politikada ilke edinilen "Yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesinin hâkim olabilmesi için bütün Yakın Doğu ve Balkan ülkelerinde, milletleri eski düşmanlıklarından uzaklaştıracak, kin ve öç alma duygularını küllendirecek milletlerarası temasların geliştiği görülmektedir. Lausanne'dan sonra onun elini ilk uzattığı ülke Yunanistan olmuştur. Venizelos'un Ankara'ya gelişi ve Türk - Yunan ilişkilerinin tarihte görülmeyen bir dostluğa ve anlayışa ulaşması, bu büyük dehanın, barış anlayışının, insanlar için ruhunda yaşattığı diğergâmlığın bir sembolüdür. Irak kralı I. Faysal'ın, Ürdün kralı Emir Abdullah'ın, Afgan kralı Emanullah ve İran şahı Rıza Pevlevî'nin onu ziyaretleri, Türkiye'nin, silâh gücü dışında insancıl bir lider tarafından yönetilmesiyle kazanılmış üstünlüklerdi. İşte Atatürk'ün, çevresindeki milletlere gösterdiği bu yakınlaşma, Irak ve İran'la Sadabad paktının kuruluşuna yol açtı. Sovyetler Birliği ile olan dostça ilişkiler ise, birinci kalkınma planının uygulanmasında Sovyetlerin ekonomik desteğinin sağlanması imkânını getirdi. Mussolini yönetiminde olan İtalya'nın bir Akdeniz imparatorluğu kurma hayali ile canlanan emperyalist yayılma arzularına karşı ise Atatürk, Balkan milletlerini ortak bir savunma fikri etrafında toplayarak Balkan paktını kurma yolunu seçti. O, dış politikasında bölgesel barışçı antlaşmaların dünya barışı için bir basamak olacakları anlayışında idi.

1921'de Ankara antlaşmasıyla sancak statüsünde özel hakları saklı kalmak şartıyla Fransız işgalinde bırakılan eski İskenderun sancağı (Hatay) sorunu, 1937'de Fransa parlamentosunun Suriye'ye Hatay ile birlikte bağımsızlık tanıma kararı üzerine birdenbire Orta Doğu politikasının başlıca konusu oldu. Hatay'da yaşayanlar Suriye Cumhuriyetine katılmayı reddederlerken, hükümet de bu konuda gerekli tedbirleri almayı hızla yürüttü. Atatürk ve onun hükümeti, Ankara antlaşmasının metnine bağlı olarak Suriye'de gerçekleştirilecek olan bu statü değişikliğine göre, Hatay'ın kaderi üzerinde Türkiye Cumhuriyetinin söz hakkını değişmez bir tavırla Fransa'ya belirttiler. Suriyelilerin bir oldu bittiye getirerek Hatay'ı da içine alan bir Suriye Cumhuriyeti kurma heveslerine karşı Atatürk, "yüzlerce yıllık Türk vatanı yabancılara bırakılmaz" diyerek ağırlığını

koyunca, Fransa, Ankara antlaşmasını uygulamayı kabul etti. Türkiye Cumhuriyeti hükümeti, sadece bir halk oylamasına rıza gösterdi. Böylece 2 eylül 1937'de Hatay ikinci bir Türk cumhuriyeti olarak doğdu. Türk ordusu bu yeni cumhuriyetin güvenliğini sağlamak üzere Hatay topraklarına girdi. Bu cumhuriyet geçici bir politikanın eseri idi. Nitekim kısa bir süre sonra Hatay Millet Meclisi aldığı kararla 23 haziran 1939'da Türkiye Cumhuriyetine bir il olarak katıldı.

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın, 1934'ten sonra da Atatürk'ün dört dönem (1923, 1927, 1931, 1936) birbiri ardına seçilerek devam eden cumhurbaşkanlığı döneminde, Türkiye'nin iç politikasındaki gelişmeler iki yönlü olmuştur. Bu gelişmelerden birincisi, inkılâplara karşı olan kesimlerin, Atatürk'e muhalif gruplar ile dış etkilerden güç alarak çıkardıkları isyanlar, ikincisi ise, Türkiye'de demokratik bir rejimin kuruluşunu engelleyen tutucu siyasî dalgalanmalardır.

Atatürk, 1920'den beri sürdürdüğü iktidarı döneminde iki temel ilkede taviz vermeden, bütün titizliğiyle durmuştu. Bu ilkelerden biri halk hâkimiyeti, ötekisi ise Türkiye'ye çağdaşlaşma yollarını açan radikal inkılâpları idi. Halbuki Kurtuluş Savaşında kendisinin en yakın silâh veya fikir arkadaşları bile radikal değişme yanlısı olmamışlardır. Onun Türk toplumunu çağdaşlaştırma yolunda Doğu geleneklerinden bu derecede kopmasına karşı idiler. Bunların başında onunla İstanbul'da kafa kafaya vererek millî kurtuluşu planlayan Rauf Bey gelmekte idi. Nitekim Atatürk, Samsun'da Anadolu toprağına ayak basarken, öteki Bandırma'dan yola çıkmış, sonra Amasya'da buluşmuşlar, Amasya genelgesiyle millî kurtuluşun ilk memorandumunu yayınlamışlar, Erzurum ve Sivas kongrelerinde birbirlerini desteklemişlerdi. Sonra son Osmanlı Mebusan Meclisinde Rauf Bey davranışlarıyla ve Felâh-ı Vatan grupunu kurarak müstakil hareketleriyle Atatürk'ün çizgisinden ayrılmaya başladı. Hele Malta dönüşünde Ankara'da, mecliste Atatürk'e karşı olan milletvekillerinin tabiî bir lideri haline geldi. Atatürk'ün tasvibiyle girdiği kabineden istifa ettikten sonra, meclis onu başbakan seçerken âdeta Atatürk'e meydan okuma temayülüne kapıldı. Atatürk onun başbakanlığını da büyük bir olgunlukla karşıladı. Fakat Lausanne görüşmelerinde İsmet Paşa'nın doğrudan doğruya Atatürk'ün direktifleri doğrultusunda çalışması, Rauf Bey'in muhalefetinin kesinlikle ortaya çıkmasına yol açtı.

Yine başlangıçta XV. Kolordu komutanı olmadan ve olduktan sonra Atatürk hizmetinde olan Kâzım Karabekir Paşa, Kurtuluş Savaşının temellerini atanlardan biridir. Onun, Atatürk'ün tevkif edilme emrine nasıl karşı çıktığı, askerlikten tart edildikten sonra ona bağlı kalan Türk komutanı olduğu ve bu bağlılıkla Atatürk'ün Erzurum ve Sivas kongrelerinde liderliğe yükselişini sağladığı inkâr edilemez.

Onun Ermenilere karşı kazandığı doğu zaferi de Türklerin hafızalarından silinmez. Atatürk, onu Kurtuluş Savaşı boyunca Doğu Anadolu'da sükûn ve asayişi sağlayan bir askerî genel vali olarak değerlendirdi. Hatta İzmir İktisat Kongresi başkanlığına getirerek yeni Türkiye'nin kuruluşunda pay sahibi etmek istedi. Ne var ki Karabekir Paşa, Atatürk'ün radikal inkılâplarını benimseyecek bir yaradılışta değildi. Eski geleneklere çok bağlı oluşu bu arkadaşlığın kopmasına yol açtı.

Refet Paşa (Belen), Nureddin Paşa, Ali İhsan Paşa (Sabis) ve ötekilerin Atatürk'e olan kırgınlıklarında, rütbece kendilerinden küçük olan İsmet Paşa'ya verilen değerden doğan gelişmeleri hatırlamak gerekir. Daha ilk Büyük Millet Meclisi hükümetinin teşkili sırasında İsmet Paşa'nın Genel Kurmay başkanlığına getirilişi ile başlayan bu anlaşmazlık, onun daima gözde tutulmasıyla gelişti. İsmet Paşa'nın batı cephesi komutanlığı, Ali İhsan Paşa'nın inkılâp kadrolarından silinerek muhalefete geçmesine, Çerkez Ethem'i ihanete kadar götüren tepkilerine, dışişleri bakanlığı, Bekir Sami ve Rauf beyler ile Refet Paşa'nın muhalefete katılmalarına yol açtı. Halbuki Atatürk, İsmet Paşa'da kendi fikirlerini, yeni Türk toplumunu meydana getirmedeki hamlelerini, belki de kendinden daha da radikal uygulayacak bir karakter bulmuştur. Onun Türk ordusunu yeniden kurmadaki azmi ve Atatürk'ün adeta Çerkez Ethem'e taviz verircesine Eskişehir'e kadar gitmesine karşılık İsmet Paşa'nın sarsılmaz kararlılığı, bu inancın doğmasında rol oynamıştır. Atatürk, kongreler safhasından sonra Ankara'da yeni Türkiye'yi kurarken İsmet İnönü ve Fevzi Çakmak'ta en büyük desteğini bulmuştur.

Atatürk'ün büyük zaferin ardından askerî otoritesinin yanında sivil iktidarını sağlamak üzere Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini siyasî bir partiye, Cumhuriyet Halk Partisine dönüştürürken kişisel muhalifleri, eski silâh ve fikir arkadaşları, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (b. bk.)'nı kurdular. Partinin Türkiye'nin iç politikasında varlığı olumsuz oldu. Cumhuriyet de dahil olmak üzere çağdaşlaşma yolunda atılan adımlara gelenek, görenek ve çağdışı kalmış fikirlerle karşı çıkanlar, bu partide kadrolaştılar. Türkiye'nin yeni atılımlara kalkışmasına engel olmaya çalıştılar. Liderler ise eski arkadaşları Atatürk'ü yıkmayı hedef almışlardı. Fethi Bey kabinesinin liberal davranışı sonunda başgösteren ve tutucu, şeriatçı, aynı zamanda da dıştan desteklenen doğu isyanı üzerine Fethi Bey'in çekilmesiyle İsmet Paşa'nın ikinci defa kurduğu hükümeti, çıkardığı Takrir-i sükûn kanunuyla (4 mart 1925) basını kanun çerçevesinde disiplin altına aldığı gibi, inkılâplara karşı olan Terakkiperver Fırkasının da kapatılmasıyla Türkiye'ye disiplini, demokratik bir düzen getirmiş oldu. Batıda ise, eski İttihad ve Terakki Partisini yeniden canlandırarak iktidara getirmek isteyen bir grup aydın, bu atılımda en büyük engel olarak gördükleri Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın varlığını ortadan kaldıracak bir plan hazırlamaya kalkıştı. Ancak bu plan, suikastin gerçekleştirilmesinden önce, Atatürk'ü teknesiyle Sakız adasına kaçıracak olan motorcunun, olayı 15 haziran 1926'da İzmir valisine ihbarı üzerine ortaya çıktı. Bu teşebbüs başarıya ulaşamadığı gibi, müteşebbisleri de İzmir ve Yozgat istiklâl mahkemelerinde yargılanarak idam cezasına çarptırıldılar.

Böylece çağdaşlaşmayı engelleme çabasında olanlar ve Atatürk'ü hedef alanlar, siyasî faaliyetten uzaklaştırılmış oldular. Ama Atatürk, daha Erzurum kongresinden itibaren millî hâkimiyet, millet hâkimiyeti ve demokratik rejim öncüsü olarak ün yapmış, o, saltanata, hilâfete hep bu ilkeler ile karşı çıkmıştı. Onun için Halk Partisinin tek başına iktidarda bulunması yeterli değildi. Halk Partisini denetleyecek karşı bir partinin kurulması gereğini takdir ediyordu. Cumhuriyet rejimi, fikirlerin çatışması, görüşlerin tartışılması ile sağlıkla yerleşir ve gelişirdi. Bu anlayışla eski arkadaşlarından ve başbakanlardan Fethi Bey (Ok-

yar)'i gönderildiği Londra elçiliğinden çağırdı. Yalova'da onunla yaptığı görüşmelerde cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve halkçılık temel ilkelerinden ayrılmamak şartlarıyla Halk Partisi iktidarına muhalif bir parti kurulması yolunda anlaştı.

Fethi Bey böylece 12 ağustos 1930'da Cumhuriyetçi Serbest Fırkayı kurdu. Demokrasi yolundaki bu deney de ömürlü olmadı. Serbest Fırka kadrolarını eski İttihad ve Terakki kalıntılarıyla Terakkiperver Parti yanlıları doldurdular. Parti, adına rağmen, süratle cumhuriyetçilikten uzaklaştı, tutucuların toplandıkları bir merkez haline geldi. Ekonomi anlayışında da halkçılık görüşünün karşısında liberal bir tavır aldı. Fethi Bey'in İzmir gezisi Atatürk'e ve cumhuriyet ilkelerine karşı olanların tezahüratıyla kapandı. Bu durumda partisine hâkim olamayacağını, Atatürk'ün de desteğini kaybettiğini gören Fethi Bey, 17 kasım 1930'da kurduğu partiyi dağıttı.

Demokrasi yolunda uğranılan başarısızlıklar sonunda Atatürk'e karşı olanlar onu diktatörlükle suçladılar. Halbuki Gazi Paşa iki konuda arkadaşlarıyla anlaşamamıştı. Bunlardan biri halkını, milletini çağdaşlaştırmada bütün engelleri aşmak, öteki de ülkenin bağımsızlığından hiçbir fedakârlıkta bulunmamaktı. Bunun için de devletin ve kurduğu partinin başında kalmak mecburiyetinde idi. Muhalifleri onun bu iki başkanlığı işgal etmesiyle tarafsız olmadığı iddiasında idiler ve onu bu tutumundan dolayı diktatör olarak nitelendiriyorlardı. Halbuki Atatürk, partilerce sağlayamadığı iktidar denetimini bu gelişme sonunda kendi üstlenmişti. Dış ülkelere hiçbir gezi yapmadığı halde, yurt içinde köylere kadar uzanan gezilerinde halkla konuşarak, halkın izlenen kalkınma, yenilenme çabalarına olan tutumlarını yakından görerek değerlendirmeyi ilke edinmişti.

Cumhuriyete ve inkılâplara karşı kışkırtmalar ve ayaklanmalar, çıkarları engellenen veya tehlikeye düşenlerin dini bir silâh olarak kullanmaları, halk topluluklarını kolayca etkileyerek harekete geçirmeleriyle kendini gösterdi.

Ankara'da doğulusu ve batılısıyla bütün halkı çağdaşlaştırma atılımları içinde bulunan hükümet, doğuda iki engelle karşılaşmıştı. Bunlardan biri yerli mukavemet idi. Yüzyıllardan beri Osmanlı İmparatorluğu, bu yörede kökleri ilk çağlara kadar uzanan toprağa bağlı bir feodalitenin devamına imkân vermişti. Bölgede idarî bir ıslahat yapma çabası ilk kez Sultan Abdülaziz zamanında ele alınmıştı. Ancak Mamuretü'l-aziz (Elazığ) vilâyetinin kuruluşu sırasında yerli bey, ağa ve şeyhlerin mukavemetiyle karşılaşıldı. II. Abdülhamid ise bölgede Ermenileri kontrol altında tutabilmek için bu bey ve ağalara karşı yumuşak bir politika izlemiş, onların otoritelerini daha da artıracak rütbeler, nişanlar dağıtarak, aşiret alayları meydana getirmekle bir çeşit denge sağlamıştı.

Doğu halkı Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşuna kongreler safhasından itibaren destek olmuş ve Kurtuluş Savaşında bütün varlığıyla Rum veya Ermenilere karşı vatanı savunmada bütün gücünü harcamıştı. Yeni hükümeti onun da medeniyetin nimetlerinden eşit olarak istifade etmek hakkı olduğunda birleşmekte idi. Ancak birleşemeyenler dinî ve idarî otorite peşinde olan ağa ve şeyhlerdi. Türkiye Büyük Millet Meclisi onların yüzyıllardan beri sahip oldukları ağalık, beylik, şeyhlik unvanlarını kaldırmış, halkı eşit ve hür duruma getirmişti. Gerçi bir kısım halk yığınları henüz bu şuura ulaşmamış bulunuyordu. Ama er geç Cumhuriyet, okullarıyla, açtığı yollar ve kurduğu demir yollarıyla bu halkı uyandıracak, bu dinî ve idarî otorite peşinde olanların bölgesel saltanatları yıkılacaktı.

Öteki engele gelince, bu, dış kökenli olup Mondros mütarekenamesinden itibaren Mezopotamya'yı sömürgeleştirme projesinin uçlarından biri idi. Osmanlı Âyan Meclisi üyelerinden Seyid Abdülkadir, Osmanlı İmparatorluğunun krize girdiği bu dönemde doğuda Kürtlere bir devlet ve bağımsızlık kazandırmak için Kürt Teali Cemiyetini meydana getirmişti. Bu cemiyet kuruluşundan itibaren İngiliz Muhipleriyle iş birliği ederek İngiltere'nin politik çıkarlarına destek olmuştu. İngiltere de Paris barış konferansında kendisi için her zaman müdahaleye imkân bırakacak güneydoğu illerine muhtariyet tanıma hakkının verilmesini öngören maddeyi Sèvres antlaşmasına aldırmıştı. Ama doğu halkı, Anadolu'nun öteki yörelerinde olduğu gibi bu kışkırtmalara aldanmadı. Kürt Teali Cemiyetinin Türk kurtuluş mücadelesindeki olumsuz bir etkinliği görülmedi. Sadece Koçgiri isyanını başlatabildi.

Lausanne'dan sonra Musul sorunu politika alanına girince İngiltere önce Hakkâri ilinde yaşayan Süryanîleri ayaklandırdı. Bu isyanın süratle bastırılması üzerine sonradan adını Kürt İstiklâl Cemiyeti olarak değiştiren Kürt Teali Cemiyeti mensubu Şeyh Said, Emirü'l-mücahidîn ve'n-Nakşibendî unvanıyla İngiltere'nin parası, silâhları, hatta askerî üniformalarıyla bir isyan hazırladı. İsyanın halka aksettirilişi, İslâmiyeti Kemalcilerin elinden kurtarmaktı. Gerçekte yatan ise, Musul petrol yataklarını İngiltere'ye kazandırmaktı. Ayaklanma 11 şubat 1925'te Ergani ilçesinin Eğil bucağına bağlı Pınar köyünde başladı. Elazığ ve oradan da Diyarbakır iline sıçradı. Hazirana kadar süren ayaklanma geniş halk kitlelerinin buna katılmamasıyla süratle bastırıldı. 29 haziran'da Diyarbakır istiklâl mahkemesi Şeyh Said ile 46 arkadaşını idama mahkûm etmekle bu dıştan beslenen isyanı söndürmüş oldu.

Doğu ayaklanması, ayaklananlara ve onları kışkırtan Ermenilere bir yarar sağlamadı. Ama İngiltere hedefine ulaştı. Türkiye Cumhuriyeti Musul vilâyeti üzerindeki hukukundan bir dereceye kadar vazgeçmek zorunda kaldı.

Şeyh Said'in başarısızlığı üzerine bu kez İngiliz ve Fransız komiserler yeni tertiplere girdiler. Lübnan'da yerleşen Ermeni Taşnaksütyun komitesi, Ermeni ve Kürtlerin aynı ırktan kardeş oldukları tezinden hareketle Doğu Anadolu'da bazı Kürt ileri gelenlerini kışkırttı.

Türkiye'de bu defa vurucu kuvvet olarak Kürt gençlerini kullanmak şartıyla bir ihtilâl çıkarmak ve Milletler Cemiyetinin müdahalesini sağlamak yoluyla bir devlet kurmak projesi ele alındı. Kürtçede bağımsızlık kelimesi bulunmadığından, Ermenicede 'yurt' demek olan 'Haybun' kelimesiyle ses uyumunda olan, 'benlik' anlamındaki 'Hoybun' sözü bu hareketin sembolü oldu. Taşnak - Hoybun iş birliği, Seyid Rıza ile Ali İhsan'ın Ağrı yöresinde bir ayaklanmayı tezgâhlamış, fakat yine bu hayalperestlerin bir yığın doğulu gencin kanları pahasına giriştikleri bu çaba da iflâs etmiştir.

Devlet nüfuzunu, hükümet müesseselerini hâkim kılmak, doğuyu kalkındırmak, medeniyet getirmek için ağa, şeyh, dede ve babaların en son sığındıkları bölge 1936'da ele alındı. General Abdullah Alpdoğan'ın yürüttüğü harekât sonunda XV. yüzyıldan beri süregelen feodalite sona erdirilmiş oldu.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ: Cumhuriyetimizin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk

Mustafa Kemal Atatürk'ün bütün gücüyle yaratmaya çalıştığı çağdaş Türkiye teşebbüsüne karşı çıkanlar, daima dinden güç almaya çalışmışlar ve onu alet etmişlerdir. Daha kurtuluş hareketinin başlangıcından itibaren bir kısım halkı kışkırtmada din, en sağlam bir dayanak olmuştu. Bütün ayaklanmalarda millî kurtuluş yanlısı olanlar dinsizlik ve Bolşeviklikle itham edildiler. Bunun en son örneği 23 aralık 1930'da Menemen'de görüldü Kendini Mehdi sanan Derviş Mehmed, Orta Çağdan kalma teber, balta ve nacaklarla çağdışı bir gösteri içinde Kubilay (bk. KUBİLAY, Mustafa Fehmi)'ı ve yanındaki bekçileri şehit etti. Bu olay, Cumhuriyete yapılan son saldırı oldu.

Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı dönemi, kalkınma yolunda huzur ve sükûn içinde geçti. İkinci İsmet İnönü kabinesi 3 mart 1925'ten 20 eylül 1937'ye kadar ülkede inkılâpların yerleştirilmesi, ülkenin onarılması ve kalkındırılması yolunda 12 yıl sürekli olarak çalıştı. Ekonomik alanda devletçilik ve milliyetçilik ilkeleri bu kalkınmada öncülük ettiler. Mekanik gelişmenin ilk işareti demir yolları politikasında görüldü. Bir yandan ülkeyi doğusundan batısına, kuzeyinden güneyine bağlamak üzere demir yolları şebekesi yeni hatlarla genişletilirken, bir yandan da Alman ve Fransız şirketlerinin sahip oldukları Haydarpaşa - Bağdad, Rumeli, İzmir - Balıkesir, Bandırma, İzmir - Afyon şebekeleri millîleştirilmiştir. Millîleştirme, hemen hemen bütün yabancı sermayeli kuruluşları, İstanbul liman, tramvay, hava gazı, elektrik; İzmir liman, elektrik, gaz; Zonguldak maden kömürü havzası vb. şirketleri de içine almıştır. İnönü hükümetinin devletçiliği her alana, söz gelimi devlet üretme çiftlikleriyle tarım alanına, bira fabrikalarıyla içki sanayiine kadar yayması birtakım sızlanmalara yol açtı. Bu yakınmalar başbakanla cumhurbaşkanı arasında bir soğukluğun doğmasına sebep oldu. İnönü başbakanlık yetkilerine müdahaleden hoşlanmamakta idi. Özellikle Montreux görüşmeleri sırasında Atatürk ile başbakanı arasında bu yetki ve görüş ayrılıkları daha da artınca İsmet İnönü önce izin aldı ve sonra da başbakanlıktan istifa etti. Bunun üzerine Celal Bayar yeni hükümeti kurdu. Atatürk'ün ölümü bu döneme rastlamaktadır.

İsmet İnönü cumhurbaşkanı : Büyük Millet Meclisi 11 kasımda bir muhalefete karşı oy birliğiyle İsmet İnönü'yü cumhurbaşkanı seçti. Bu seçimde Mareşal Fevzi Çakmak'ın büyük etkisi olduğu söylenir. İnönü, Atatürk döneminde darılan, Kurtuluş Savaşının eski silâh ve politika arkadaşlarını tekrar bir araya getirmekle vefakâr olduğunu göstermiştir. Söz gelimi Kâzım Karabekir Paşa tekrar politikaya dönmüş, hatta Büyük Millet Meclisi başkanı olmuştur. Adnan Adıvar ve eşi Halide Edip Adıvar, Türkiye politikası ve kültür hayatı içinde yerlerini yeniden almışlardır.

İsmet İnönü'nün ilk kabinesini Celâl Bayar kurdu. Fakat kısa bir süre sonra yerini 25 ocak 1939'da Refik Saydam'a bıraktı. Öte taraftan Atatürk döneminde parlayan Kurtuluş Savaşının ikinci derecedeki komutanları ve politikacıları (Şükrü Kaya, Tevfik Rüştü Aras, Recep Peker v.b.), İsmet İnönü'ye karşı bir gizli muhalefet yaratma çabasında idiler. Bu muhalefette onu Atatürk ilkelerine ters düşmekle suçluyorlardı. Söz konusu da devlet başkanlığı sembollerinden olan para üzerinde ve resmî dairelerde Atatürk resimlerinin yerine onun resimlerinin konulması, Cumhuriyet Halk Partisince Atatürk'e verilen ebedî şef unvanının yanında ona millî şef unvanının tevcihi başlıca eleştiri konularını teşkil ediyordu. Ayrıca, Atatürk'ün muhaliflerine siyasî kadrolarda tekrar yer vermesi de eleştirilmekte idi.

İnönü, bu eleştirileri para ve resmî dairelerde Atatürk resimlerinin tekrar en uygun yerlere asılması veya basılması emriyle önledi. Böylece Türkiye Cumhuriyetinde yeni bir geleneğin kurulmasına da öncülük etti. O günlerden bugüne Türk banknotları üzerinde ve resmî dairelerde saygı yerinde sadece ilk cumhurbaşkanının resimleri görülmektedir. İnönü'ye yapılan muhalefet arasında heykellerinin dikilmesi, özellikle Malatya ve İstanbul İnönü gezisi heykelleri ayrı bir konu teşkil etmiştir. Malatya heykeli daha sonra İnönü'nün ateşli muhalifleri Demokrat Partililerin iktidarına rağmen, Malatya halkının vefa duyguları ile yerinden oynatılamamışsa da, İstanbul'da, Taksim'de, İnönü gezisi adıyla düzenlenen eski Taksim kışlası alanındaki heykeli bir türlü yerine konamamıştır.

İsmet İnönü, cumhurbaşkanlığının ilk döneminde karşılaştığı bu eleştirilere 1939 yılı başlarken İstanbul Üniversitesinde yaptığı bir konuşmada tekrar çok partili hayata dönme tasarılarını açıklamakla cevap vermişti. Ne var ki, o yılın eylül ayında dünya birincisinden de çok daha acımasız ve kanlı bir ikinci dünya savaşına sürüklenmiş ve Türkiye dört bir yandan bu savaş ateşiyle sarılmıştı. Eski ittifakların bir bir çöktüğü bu savaş döneminde Türkiye, İnönü gibi bir liderin yönetiminde olmakla gerçekten bahtiyar olmuştur. Gerçi muhalifleri, onu, bu milleti savaş gelenekleri dışında tutmakla itham etmişlerdir. Ama o, ta Yemen'de başlayan, kan ve ateş içinde geçen yıllar-

dan edindiği deneylerle ve Atatürk'le barış ve savaş kavramlarında tam bir uyum içinde olduğundan bütün gücüyle Türkiye'yi savaş dışında bırakacak bir politika izledi. Savaş başlarken saldırgan Mussolini İtalyasına karşı Akdeniz'de Fransa ve İngiltere ile ayrı bir ittifak yapmıştı. Öte yandan Türkiye Balkan paktı ile de bir savunma anlaşmasına katılmış bulunuyordu. Ne var ki, Romanya'nın Mihver devletlerine katılmasıyla ve Yugoslavya'nın Almanya'dan çekinmesiyle bu pakt çöktü. İtalya'nın Arnavutluk'un işgalinden sonra Yunanistan'a saldırısı ise Türkiye'yi savaşın eşiğine getirdi ise de, İnönü batılı müttefiklerinden beklediği askerî yardımın gelmemesi sebebiyle Yunanistan'a sadece yiyecek yardımı yapmakla yetindi. Askerî yardım konusu, İnönü için savaşa katılmamakta daima bir mazeret unsuru olmuştur. II. Dünya Savaşı liderlerinin, gerek W. Churchill'in gerek Roosevelt'in Adana ve Kahire'de Türkiye'nin savaşa girmesi isteklerini hep bu mazeretle, Türk ordusunun mekanize edilmeyişi gerekçesiyle reddetmiştir. Gerçekten de Churchill, Türkiye'nin müttefiklerine karşı tutumunu eleştirirken, Türk ordusunun sağlıklı ve moral bakımından yüksek bir potansiyeli olduğunu, ancak I. Dünya Savaşının gereçleriyle donatılmış bulunduğunu, konvansiyonel silâhlarla ve yüksek makine gücüyle yürütülen bu savaşta bir başarı sağlayamayacağını ve bu tutumuyla da Doğu Akdeniz'de görevini yaptığını itiraf ederken İnönü'yü doğrulamıştı. Inönü, öte taraftan Sovyetler Birliği'nin aldığı yeni tavrı da değerlendirmek mecburiyetinde idi. 9 temmuz 1942'de Refik Saydam'ın ölümü üzerine başbakanlığa getirilen Şükrü Saracoğlu'nun dışişleri bakanı olarak Sovyetler Birliğine yaptığı gezide 17 aralık 1925 antlaşmasını yenilemek çabaları sonuçsuz kalmış ve Sovyet istekleriyle ters düşen Türk hükümeti, savaş sonuna kadar ve hele Sovyetler Birliği'nin savaştan galip çıkmasıyla daha da artan bir tehlike ile karşılaşmıştı. İnönü, muhtemel bir Alman saldırısından çok, bu Sovyet tehlikesinin etkisi altında kalmıştır. Bunu da II. Dünya Savaşı sona ererken batıya nasıl yöneldiğinden anlıyoruz.

II. Dünya Savaşının memleket içindeki etkileri ise, hiç de iç açıcı olmamıştır. Türkiye büyük savaşın yarattığı ekonomik dar boğaza henüz gelişemeden girmişti. Muhtemel bir savaşa karşı insan gücüyle dayanabilmek için çok sayıda üretici köylüyü silâh altına almasıyla doğan üretim azalması, Türk sanayiinin yetersizliği ve Türk bürokrasisinin beceriksizliği, İnönü'nün şahsında onun hükümetine karşı kızgınlığa ve dargınlığa varan bir kamu oyunun doğmasına yol açtı.

İnönü, Turan hayaliyle Türkiye'yi Mihver devletleri safında Sovyetler Birliğine ve onun müttefikleri olan İngiltere ve Amerika'ya karşı savaşa götürecek teşebbüsleri de bu arada önledi. Ne var ki bu düşüncede olan aydınlar katında İsmet İnönü ile birlikte Saracoğlu hükümeti, Türk milletinin böyle bir fırsatı kaçırdığı inancıyla itham edildi ve bu itham çok partili dönemde İnönü'yü yıpratmak için bir malzeme teşkil etti.

Memleketteki ekmek sıkıntısına, kefenlik bez darlığına kadar varan bu kriz arasında köy enstitüleri teşebbüsü de yanlış yargılara yol açtı. Köy enstitüleri olumsuz eleştirilerle yıprandı ve Şemseddin Günaltay hükümeti bu enstitüleri tasfiyeye karar verdı.

II. Dünya Savaşının son aylarında Türkiye'nin müttefikleri, özellikle İngiltere, Türkiye'nin artık zaferleri belirli hale gelen Batı safında yer almasını ve Almanya ile 1941 antlaşmasına göre yürütülen ilişkileri kesmesini ısrarla istemeye başladı. Türkiye 2 ağustos 1944'te Almanya ile siyasî münasebetlerini kesti. 23 şubat 1945'te ise Almanya ve Japonya'ya savaş ilân etti ise de, hiçbir cepheye Türk birliği gönderilmedi. Savaş ilânı sadece Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı gittikçe aldığı sert tavrı önlemek için öngörülmüştür. 1945 martında Sovyetler Birliği 7 kasım 1945'e kadar uzatılmış olan 1925 Türk-Sovyet antlaşmasını Molotov'un Türk elçisi Selim Sarper'e sözlü bildirisiyle feshetti. Bu, Türkiye politikasında büyük sonuçlar getiren bir aşamadır. Türkiye bu suretle kendi bölgesinde bundan sonra Atatürk'ün 1920'lerde başlattığı dış politika ilkesinden uzaklaşacak, Mihver devletlerinin yerini alan II. Dünya Savaşı galibi Sovyetler Birliği'nin baskısına karşı Batı blokunun yanında yer almak mecburiyetinde kalacaktır. Molotov, fesih sebebi olarak, antlaşmanın günün şartlarına ve savaşın getirdiği değişikliklere uymadığını, esaslı tedbirler gerektiğini söylemişti. Daha sonra ise Sarper'e "Sovyet dostluğunu kazanmak, ona lâyık olmakla mümkündür. Ancak, bunun için ilk önce, 1918'de savaştan çok zayıf çıktığımız sırada bizden aldığınız doğu vilâyetlerini geri vermeniz, Boğazlarda da bize üstlenme imkânı sağlamanız lâzımdır" demişti. Sarper'le Rus elçisi Vinogradov arasındaki görüşmelerde Rus istekleri, Alman ordusunda Sovyetlerle savaşan ve Türkiye'ye iltica eden Türk asıllı Sovyet vatandaşlarının iadesi, Alman büyükelçisi Von Papen ile eşine suikast tertibi suçundan mahkûm iki Rusun salıverilmesi isteklerine kadar genişledi.

Bu tarihlerde Türkiye, batılı politika çevrelerinde Moskova konferansı kararlarına rağmen savaşa girmediği için itham edilmekte ve yalnız bırakılmış bulunmakta idi. Özellikle İngiltere'nin, savaşa katılmamasının bir sonucu gibi değerlendirdiği bu duruma Türkiye: "Ne iyi etmişiz ki, savaşa girmemişiz. Şayet böyle bir hata işleseydik, Almanlar hem şehirlerimizi yakıp yıkacaklar, hem memleketimizi işgal edecekler, işgali kaldırmak görevi de öteki Balkan memleketlerinde olduğu gibi Kızıl Ordu'ya verilecekti. Türkiye de Romanya ve Bulgaristan gibi bir Sovyet uydusu haline konacaktı" cevabını vermekte idi.

II. Dünya Savaşının galipleri dört büyük devlet, Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetler Birliği, İngiltere ve Çin dünyaya düzen vermek üzere Washington civarında Dumbarton Oaks köşkünde ilk hazırlıklara giriştiler. Daha sonra Türkiye de San Francisco konferansına çağrıldı. Dışişleri bakanı Hasan Saka, Washington büyükelçisi Hüseyin Ragıb Baydur ve Feridun Cemal Erkin'den oluşan Türk heyetinin konferansa katılışı ile II. Dünya Savaşından sonra Milletler Cemiyeti'nin yerini alacak olan ve merkez olarak da New York şehri seçilmiş bulunan Birleşmiş Milletler Teşkilâtına girmiş oldu.

II. Dünya Savaşının sonunda İnönü'nün, cumhurbaşkanlığının ilk onuncu ayında İstanbul Üniversitesinde söz ettiği çok partili demokratik rejime geçme kararı aldığı görülür. Daha sonra muhalifleri, onun bu karara varmada dıştan etkilendiği propagandasını yayacaklardır. Ama Birleşmiş Milletlere katılabilmek için demokratik yöntem hiç de şart değildir. Başta Sovyetler Birliği ve Çin olmak üzere Suriye'ye kadar nice totaliter devlet bu dünya ulusları kuruluşunda rahatlıkla temsil olunmaktadırlar. San Francisco

konferansında Türk temsilcilerinden biri olan Feridun Cemal Erkin de hâtıralarında *(Dışişlerinde 34 yıl.* Ankara 1980) bu konuda herhangi bir işarette bulunmamaktadır.

Şu halde, İnönü'nün, Atatürk'ün de arzu ettiği biçimde ve onun izinde Türkiye'de en çağdaş bir rejimi kurma girişiminde samimî olduğunu kabul etmek gerekir. Nitekim bu rejimin getirdiği türlü kahır ve çilelere rağmen İnönü, demokratik rejimi yerleştirmek için bütün gücünü harcamıştır.

Ancak, kurulduğu günden, yani ikinci Büyük Millet Meclisi'nden, 20 küsur yıldan beri iktidarda olan Cumhuriyet Halk Partisine karşı halkta bir dolgunluk ve bıkkınlık vardı. Cumhuriyet Halk Partisi bu iktidarı döneminde, özellikle şehir ve kasabalarda bir eşraf partisi haline gelmişti. Cumhuriyet Halk Partisi hükümetlerinin uyguladıkları devletçilik politikası ise başarılı olamamış, kamu iktisadî kuruluşları (KİT) ve köy enstitüleri, ekonomik ve sosyal sarsıntılara yol açmıştı. Bu iç huzursuzluklara özellikle II. Dünya Savaşı'nın maddî sıkıntıları da eklenince Türkiye kamu oyunda partiye karşı gizli bir muhalefet yaşamakta idi. Nitekim Adana'da mevcut muhalefet odaklarına dayanarak Abdülkadir Kemalî'nin kurduğu Ahali Cumhuriyet Partisi 1930'da hükümetçe kapatılmış, Kâzım Bey'in Edirne'de kurduğu Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisinin ise sosyalizan tutumu ile faaliyetine müsaade edilmemiştir. Daha sonra İnönü, milletvekili Ali Rana Tarhan başkanlığında, meclis içinde Cumhuriyet Halk Partisine mensup olmakla beraber gerek partinin tutumunu gerek hükümeti kontrol etmek ve eleştirmek üzere bir serbest grup teşkil ettirmişti.

İnönü'nün Türkiye'de üçüncü defa çok partili döneme geçiş kararı üzerine Nuri Demirağ ve arkadaşları ilk teşebbüsü yapmışlar ve İstanbul valiliğinden aldıkları olumlu cevap üzerine de 18 temmuz 1945'te Millî Kalkınma Partisini kurarak Cumhuriyet Halk Partisine karşı yeniden bir muhalefet meydana getirmişlerdi.

Öte yandan hükümet demokratik ortamın yaratılması için yönetimde geniş ayarlamalar yapmakta idi. Söz gelimi valilik ile Cumhuriyet Halk Partisi il başkanlıklarının ayrılması, belediye başkanlarının serbest bırakılması, memurların halk evleri kanalıyla Cumhuriyet Halk Partisi hizmetine koşulmalarının kaldırılması gibi tedbirler bu arada sayılabilir.

İnönü ise, 1946 Türkiye Büyük Millet Meclisini açış nutkunda çok partili rejimin, demokrasinin zarurî bir şartı olduğunu açıkça belirtmişti. Bu gelişme İzmir milletvekili Celâl Bayar, Aydın milletvekili Adnan Menderes, Kars milletvekili Fuad Köprülü, İçel milletvekili Refik Koraltan'ın Cumhuriyet Halk Partisi grupunda parti tüzüğünde ve kimi yasalarda değişiklik yapılması yolunda verdikleri dörtlü önerge, usulü dairesinde görülmediğinden reddedilince bu dört kişi Cumhuriyet Halk Partisinden istifa ettiler, ayrıca parti grupu da onları Cumhuriyet Halk Partisinden ihraç etti.

Bu dört milletvekilinin kurdukları Demokrat Parti, geniş ve uyumsuz muhalefet kitlesini temsil etmekte gecikmemiş ve bu durumu kendi bünyesinde birtakım özelliklerle birlikte hastalıklar kazanmasına yol açmıştır.

Demokrat Partinin kuruluşu, memleket için bir çağ değişimi kadar önemlidir. Demokrasi yolundaki yüz yıllık gayretlerin vardığı ve Türk milletinin olgunluğunu bütün dünyaya ispatlayan bir olaydır. Parti, Atatürk'ün eseri olan 1924 Anayasasına bağlıdır ve bütün gücünü bu Anayasa'dan almaktadır.

Demokrat Parti ilk muhalefetini üç noktada toplamıştı :

1. Vatandaş hak ve hürriyetini zedeleyen, aynı zamanda Anayasa'nın metnine ve ruhuna uymayan kanun ve kararların kaldırılması,

2. Vatandaşın oy hakkının korunması, millî hâkimiyet ilkesini güven altında bulundurmak için seçim kanununda değişiklik yapılması,

3. Devlet başkanlığı ile parti başkanlığının bir kişide birleşmesinin kaldırılması.

Demokrat Parti, kuruluşundan kısa bir süre sonra yapılan 21 temmuz 1946 seçimlerine katıldı. Ancak Cumhuriyet Halk Partisi bu seçimi büyük çoğunlukla kazandı. Muhalefet ve onu tutan basın, seçimlerde hile olduğu yolunda büyük iddialarda bulundular. Parti, ikinci kongresinde "Husumet andı" ilân ederek iktidara karşı ilk defa Türkiye'de "ihtilâl hakkını" kullanacağını kamu oyuna duyurmuştur.

Recep Peker'den sonra iş başına gelen Hasan Saka ve Şemseddin Günaltay hükümetleriyle de şiddetli bir muhalefet sürdürülürken, parti kendi içinde birtakım çözülmelere uğradı. Parti içinde doğan Müstakil Demokratlar grupu, Afyon'da kurulan Demokratlar Partisi ile birlikte yeniden teşkil edilen Millet Partisi'ne katılmışlardır. Böylece Türkiye'de sayıları bir hayli yükselen muhalefet partilerinden ileride fikrî yapısı ile ayrı bir özellikte olan üçüncü parti meydana çıkmış bulunmaktadır.

21 temmuz seçimlerini muhalefetin sürekli bir biçimde eleştirmeleri ve bunun basında taraftar bulması sonunda Cumhuriyet Halk Partisi seçim kanununda değişiklik yapmayı kabul etti.

Günaltay hükümetinin bir bilim heyetine hazırlattığı tasarı esas olmak üzere 16 şubat 1950'de yeni seçim kanunu yürürlüğe girdi ve bu kanunun 14 mayıs 1950'de uygulanması sonucunda Türkiye'de ilk defa seçimler sonunda iktidar değişmiş, mecliste 410 sandalyeye sahip olan Demokrat Parti çoğunluğu, Celâl Bayar'ı Türkiye'nin üçüncü cumhurbaşkanı olarak seçerken, parti başkanı Adnan Menderes'i de hükümet başkanlığına getirmiştir. Türkiye'de böylece çok partili rejim başlamıştır. (İ. Parmaksızoğlu)

TÜRKİYE CUMHURİYETİ TURİZM BANKASI: bk. TURİZM BANKASI.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ ZİRAAT BANKASI: bk. ZİRAAT BANKASI, Türkiye.

TÜRKİYE ÇİMENTO SANAYİİ: bk. ÇİMENTO SANAYİİ, Türkiye.

TÜRKİYE ÇOCUK ESİRGEME KURUMU: bk. ÇOCUK ESİRGEME KURUMU.

TÜRKİYE ELEKTRİK KURUMU (kısaltması: T. E. K.), Türkiye'de elektriğin üretim, iletim, dağıtım ve ticaretini yapmak üzere 1970'te 1312 sayılı kanunla kurulmuş, tüzel kişiliğe sahip, faaliyetlerinde özerk ve sorumluluğu sermayesi ile sınırlı bir kamu iktisadî kuruluşu. T. E. K., bu kanunla 440 sayılı kanuna ve sözü geçen kanunlar hükümleri saklı olmak üzere özel hukuk hükümlerine tâbidir. T. E. K., Enerji ve Tabiî Kaynaklar Bakanlığına bağlıdır.

2705 sayılı kanun değişikliği ile köyler, köy birlikleri ve belediyelere ait elektrik işletmelerinin T. E. K.'e devri karar altına alınmıştır. Buna göre 1 kasım 1982'den itibaren illere ait belediye elektrik şebekeleri personelinin özlük hakları da saklı kalmak üzere, bu işletmelerin personeli, mal varlığı, borç ve alacağı ile birlikte T. E. K.'e geçmiş oldu. Öteki işletmeler de 2 yıl içinde belirlenen bir takvime göre T. E. K.'e devredilmiş olacaktır.

T. E. K.'in çalışma alanlarıyla amaçları şöyle sıralanabilir:

1. 30.9.1960 tarih ve 91 sayılı kanun hükümleri saklı kalmak üzere Türkiye'nin arzulanan miktarda elektiriğe kavuşması yönünde yapılan plan ve programları hazırlamak,

2. Elektriğin üretim, iletim, dağıtım ve ticareti için (su kaynaklarından elektrik üretimi konusunda etüt, planlama, inşaat projesi hazırlama ve bu projelerin inşası hariç) gereken her türlü etüt ve projeler ile inşaat ve tesisleri yapmak, yaptırmak, istatistik bilgilerini toplamak,

3. Tesisler işletmek ve bunların kurulması ve işletmesiyle ilgili her türlü malzemeyi sağlamak,

4. Sadece kendi yapım, bakım ve onarım ihtiyacı için gerekli tesis ve makinaları bulundurmak, bu amaçla kurulmuş tesis ve makinaların artık kapasitelerini değerlendirmek,

5. Köylerin elektriğe kavuşmasını, özel bir teşkilât kurmak suretiyle sağlamak ve köy elektriklendirme fonunu yönetmek,

6. Tesislerin kurulması ve işletilmesi için gerekli elektrik, makina, cihaz ve malzemesi üzerinde etüt ve araştırma yapmak, özel ve diğer devlet teşekküllerinin imkânlarını göz önüne almak suretiyle gereğinde bunları memleket içinde imal etmek,

7. Kendi ihtiyacı için her türlü aynî haklar dahil gayri menkul mallara tasarruf etmek,

8. Yukarıdaki faaliyetlerle ilgili olmak üzere iştiraklerde bulunmak.

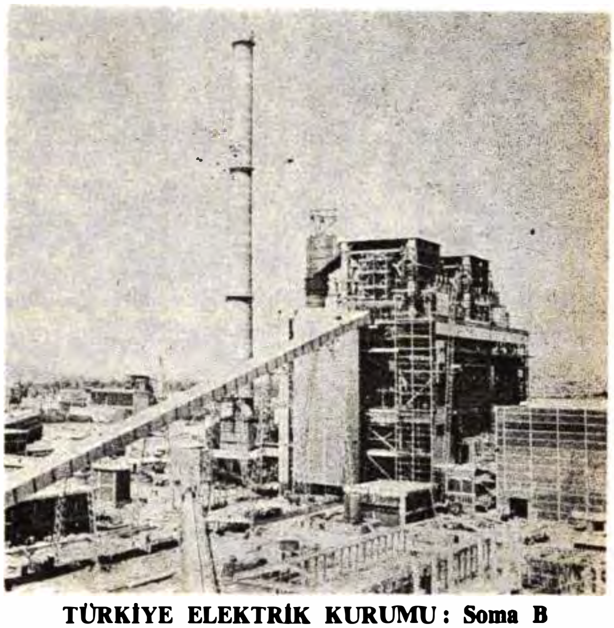
T. E. K.'in 1982 yılı başındaki faaliyetleri ise şu durumdadır:

Elektrik enerjisi üretimi	:	20.587,5 (milyar kWh)
Toplam kurulu güç	:	4.092,2 (MW)
Trafo merkezleri kurulu gücü	:	13.670,4 (MVA)
İletim ve dağıtım hatları	:	42.632,9 (km)
Puant güç	:	3.402,7 (MW)
Elektrik enerjisi satışı	:	20.080,2 (milyar kWh)
1981 yılı yatırım tutarı	:	130.252,8 (milyar TL.)

T. E. K.'in 2.179,7 MW'ı termik, 1.912,5 MW'ı hidrolik olmak üzere toplam olarak 4.092,2 MW kurulu gücündeki üretim kaynaklarıyla 1981 yılında 20.587,5 milyar kWh elektrik enerjisi üretilmiştir.

T.E.K. termik santrallerinin kurulu güç ve brüt üretimleri (1980 - 1981):

Santral adı	Yakıt cinsi	1981 yılı kurulu güç (MW)	Brüt üretim (milyar kWh) 1980	1981
Aliağa G. T.	Motorin	120,0	309,3	338,0
Ambarlı	Fuel - oil	630,0	3847,8	3322,3
Bornova G. T.	Motorin	30,0	25,6	53,6
Çatalağzı	Taş kömürü	129,0	590,3	521,7
Engil - Van G. T.	Motorin	16,2	0,8	0,1
Erciş Dz.	Motorin	1,2	—	—
Bozcaada Dz.	Motorin	0,3	0,4	0,5
Gökçeada	Motorin	0,2	0,8	0,8
Hazar G. T.	Motorin	30,0	—	—
Hopa	Fuel - oil	50,0	18,8	83,0
İzmir	Linyit	37,5	146,2	88,3
Seydişehir G. T.	Motorin	120,0	80,6	133,1
Seyitömer	Linyit	450,0	2087,2	2703,3
Silâhtar	Taş kömürü	82,5	204,2	174,7
Soma A	Linyit	44,0	294,7	306,6
Soma B	Linyit	165,0	—	24,5
Tunçbilek A+B	Linyit	429,0	458,1	1711,6
Diyarbakır Dz.	Motorin	1,1	—	—
Elazığ Dz.	Motorin	0,4	—	—
Keşan Dz.	Motorin	0,6	—	—
Lüleburgaz Dz.	Motorin	1,1	—	—
Urfa Dz.	Motorin	2,1	—	—
Seyyar G. T.	Motorin	3,6	—	—
Marmara	Motorin	0,9	—	0,7
TOPLAM		2179,7	9381,8	9462,8

TÜRKİYE ELEKTRİK KURUMU: Soma B termik santrali

1982 yılı içinde hizmete giren termik santraller: 165'er MW gücündeki Soma B 1 ve Soma B 2 üniteleri ile 210 MW gücündeki Yatağan 1 termik santrali.

T. E. K. hidrolik santrallerinin kurulu güç ve üretimleri (1980 - 1981):

Santralin adı	Kurulu güç (MW)	1980	1981
Almus	27,0	98,0	108,0
Anamur	0,8	3,6	3,7
Botan	1,6	8,7	9,9
Bozyazı	0,4	1,4	1,4
Ceyhan	3,6	4,7	13,3
Çağçağ	14,4	37,7	42,9
Çıldır	15,4	21,1	38,1
Demirköprü	69,0	207,2	302,1
Denizli	1,2	8,5	9,8
Dinar	1,1	5,1	5,1
Doğankent A	32,8	172,0	96,1
Doğankent B	40,5	—	49,9
Durucasu	0,8	1,3	1,6
Engil	4,6	15,9	14,1
Erciş	0,8	2,3	3,1
Girlevik	3,0	19,5	18,3
Gökçekaya	278,4	776,9	1059,2
Göksu	10,6	69,4	73,4
H. Uğurlu	250,0	1248,5	1432,6
Hazar - I	20,1	14,2	27,8
Hazar - II	10,0	2,8	6,7
Hirfanlı	96,0	251,2	372,3
İkizdere	15,1	101,6	114,2
Kayaköy	3,8	15,2	15,7
Keban	630,0	5643,7	5636,6
Kemer	48,0	150,1	240,7
Kesikköprü	76,0	152,3	235,0
Kernek	0,8	1,1	2,0
Kiti	2,8	14,5	13,3
Kovada - I	8,3	37,4	38,5
Kovada - II	51,2	239,6	270,2
Sarıyar	160,0	533,8	704,4
Sızır	6,8	48,5	48,8
Silifke	0,4	2,8	2,6
Tortum	26,2	119,9	110,7
Visera	1,0	2,2	2,4
TOPLAM	1912,5	10032,7	11124,5

1982 yılı içinde devreye giren üniteler: Keban 5, 6, 7, 8 üniteleri (her biri 185 MW gücünde), Suat Uğurlu 1, 2 (her biri 23 MW gücünde) üniteleri.

1983 - 1986 döneminde devreye girmesi planlanan ve yatırımları devam eden santraller:

	Gücü (MW)	Bitiş tarihi
Jeotermal	15	1983
Yatağan 2	210	1983
Elbistan A - 1, 2	680	1984
Elbistan A - 3, 4	680	1985
Soma B - 3, 4	330	1985
Çayırhan 1, 2	300	1985
Yatağan 3	210	1985
Y. Çatalağzı B	150	1985
Orhaneli	200	1986
Seyitömer 4	150	1986
Yeniköy 1, 2	420	1986
Kangal 1, 2	300	1986

T. E. K. 1982 yılı başı itibarıyla, elektrik santralleriyle birlikte trafo merkezlerini içine alan ülke millî sistemini oluşturan ve 21 556 km ye ulaşan 380, 154 ve 66 kV luk iletim hatları, 99 104 km ye ulaşan 34,5 ve altındaki kV luk gerilimdeki dağıtım hatlarına ve toplam olarak 24 850 MVA gücündeki 22 730 transformatöre sahiptir.

T. E. K. kurulu güç gelişimi (MW):

Yıllar	Termik	Su	Toplam	Artış (%)
1970	905	582	1487	40,9
1971	1095	669	1764	18,7
1972	1188	690	1878	6,5
1973	1568	782	2350	25,2
1974	1643	1190	2834	20,6
1975	1709	1521	3229	14,0
1976	1771	1614	3385	4,8
1977	2071	1614	3685	8,9
1978	2179	1622	3801	3,1
1979	2179	1872	4051	6,6
1980	2179	1872	4051	—
1981	2180	1912	4092	1,0

T. E. K. üretim gelişimi (milyar kWh):

Yıllar	Termik	Su	Toplam	Artış (%)
1970	3,915	2,358	6,273	19,0
1971	5,890	1,912	7,802	24,4
1972	6,833	2,291	9,124	16,9
1973	8,223	2,036	10,258	12,4
1974	8,585	2,604	11,189	9,1
1975	8,201	4,644	12,845	14,8
1976	8,254	7,201	15,454	20,3
1977	9,802	7,428	17,230	11,5
1978	9,907	8,061	17,968	4,3
1979	9,800	9,134	18,934	5,4
1980	9,382	10,033	19,415	2,5
1981	9,463	11,124	20,587	6,0

Not: Deneme üretimleri dahildir.

T. E. K. elektrik enerjisi üretiminin kaynaklara göre dağılımı (milyar kWh) (1981):

Taş kömürü	: 697
Linyit	: 4834
Petrol ürünleri	: 3932
Su	: 11124
Toplam	: 20587 (Türkiye elektrik enerjisi üretiminin % 84,1'i).

1981 yılı itibarıyla Türkiye'nin toplam üretim gelişimi 24,673 milyar kWh olmuştur. Ayrıca T. E. K. 971,3 milyon kWh Bulgaristan'dan ve 644,8 milyon kWh Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nden enerji almış, böylece 26 289 milyon kWh enerji tüketilmiştir.

TÜRKİYE EMLÂK KREDİ BANKASI: bk. EMLÂK KREDİ BANKASI, (Türkiye).

TÜRKİYE HALK BANKASI: bk. HALK BANKASI, (Türkiye).

TÜRKİYE İŞ BANKASI: bk. İŞ BANKASI, (Türkiye).

TÜRKİYE İŞÇİ SENDİKALARI KONFEDERASYONU (TÜRK - İŞ), Türkiye'de ilgili kanun ve yönetmelikler çerçevesi içinde işçilerin haklarını savunma ve gözetme maksadıyla kurulmuş olan işçi birliği.

1945'te Türkiye'de çok partili demokrasiye geçilmesinden sonra 20 şubat 1947'de "İşçi ve işveren sendikaları ve sendika birlikleri hakkındaki kanun" çıkarılınca büyük şehirlerde sendikalar kurulmaya başlanmıştır. O yıllarda İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinde görevli olan Prof. Erhard Kessler, hem sendikacılığı hem de bir üst kuruluş olarak sendikalar konfederasyonunun kurulmasının gerektiğini telkin etmişti. Bu arada Hür Dünya İşçileri Konfederasyonu (ICFTU)'nun temsilcisi olan Irwing Brown, bir konfederasyonun kurulması ve ICFTU'na üye olunması halinde milletlerarası destek ve yardım sağlanacağını bildirince bir konfederasyon kurulması fikri sendikacılar arasında ağırlık kazanmıştı. Bunun için ilk adım olarak, 6 nisan 1952'de İstanbul'da 11 işçi kuruluşu, İstanbul İşçi Birliği' nin öncülüğü ile Türkiye Tekstil, Örme ve Giyim Sanayii İşçileri Sendikaları Federasyonu (TEKSİF)'nda bir toplantı yaparak konfederasyonun ana tüzüğünün hazırlanmasını karar altına almışlardı. Bu karardan sonra 11 sendikanın temsilcileri Bursa'da 11 nisan 1952'de toplanmış, ana tüzük maddelerini görüşüp kabul etmiş ve geçici bir yürütme kurulu oluşturmuştur. Geçici başkanlığa da Ömer Akçakanat, genel sekreterliğe Şaban Yıldız, üyeliklere Seyfi Demirsoy, Mehmet İnhanlı ve Adil Boğakaplan getirilmiştir. Bu "muvakkat icra heyeti" Ankara'da 31 temmuz 1952'de TÜRK - İŞ tüzüğünü Ankara Valiliğine vermiş ve böylece konfederasyon resmen kurulmuş oldu.

6 eylül 1952'de İzmir'de ilk genel kurulda genel başkanlığa İsmail İnan seçilmiştir. 31 mayıs 1960'ta ICFTU' na üye olmasına hükümet tarafından izin verilince de TÜRK - İŞ, ICFTU'na üyelik için gerekli işlemleri yaptırmıştır.

TÜRK - İŞ'in kasım 1960'ta yapılan genel kurulunda Seyfi Demirsoy (1920 - 1974) genel başkanlığa seçilmiş ve bu görevini ölümüne kadar sürdürmüştür. Günümüze kadar genel başkanlık yapanlar şunlardır:

1. Ömer Akçakanat (1952, geçici genel başkan)
2. İsmail İnan (1952 - 1953)
3. Naci Kurt (1953 - 1954)
4. Nuri Beşer (1957 - 1960)
5. Celâl Beyaz (1960, genel başkan vekili)
6. Seyfi Demirsoy (1960 - 1974)
7. Halil Tunç (1974 - 1979)
8. İbrahim Denizcier (1979 - 1982)
9. Şevket Yılmaz (1982 -)

24 mayıs 1982'de Ankara'da yapılan 12. Genel Kurula 33 sendikanın 312 delegesi katılmıştır. TÜRK - İŞ'e bağlı olan bu sendikalar şunlardır: Ağaç - İş, Basın - İş, BİF Federasyonu, Çimse - İş, Deri - İş, Dok Gemi - İş, DFF - İş, Haber - İş, Hava - İş, Kauçuk - İş, Koop - İş, Kristal - İş, Likat - İş, Maden Federasyonu, Petrol - İş, Sağlık - İş, Selüloz - İş, Su - İş, Şeker - İş, Tarım - İş, Tek Gıda - İş, TEKSİF, Tes - İş, Tez Büro - İş, TGS, Toleyis, Tümtis, Türk Deniz Ulaş - İş, Türk Harp - İş, Türk Metal, Türk Müzik - İş, Türksen, Yol - İş.

TÜRKİYE KIZILAY DERNEĞİ: bk. KIZILAY.

TÜRKİYE KÖMÜR İŞLETMELERİ KURUMU (kısaltması: TKİ): 14.6.1935 gün ve 2805 sayılı kanunla taş kömürü, linyit, turba gibi kömür madenlerini aramak ve işletmek hakkı Etibank'a verilmiş iken zaman içinde değişen şartlar sebebiyle kömürle ilgili işleri tek elde toplamak amacıyla 1957 yılında kabul edilen 6974 sayılı kanunla 15.9.1957 tarihinde kurulmuştur. Merkezi Ankara'dadır. Halen (1982) sermayesi 30 milyar TL.'dır.

T. K. İ. K.'nin başlıca görevleri taş kömürü, linyit, turba, asfaltit gibi maddeleri aramak ve işletmek; bu madenlerden kok, briket ve tali maddelerini imal ve istihsal etmektir.

T. K. İ. K., 6974 sayılı kuruluş kanununun 10. maddesi ile 440 sayılı kanunun 8. 10. ve geçici 5. maddesi hükümlerine göre yönetilmektedir. T. K. İ. K., Enerji ve Tabiî Kaynaklar Bakanlığına bağlıdır. Yönetim organı, Maliye Bakanlığı, Enerji ve Tabiî Kaynaklar Bakanlığı ve işçileri temsilen bir üye ile genel müdür ve iki yardımcısından oluşur. Denetim organı, Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu'dur.

T. K. İ. K.'nin idarî bünyesi, bir genel müdür, üç genel müdür yardımcısı ve 17 daire başkanlığından oluşmaktadır. Genel müdürlüğe bağlı olarak halen 1 adet taş kömürü, 11 adet linyit kömürü üreten ve 1 adet de kömür satış ve tevzi işlerini yürüten müessese olmak üzere 13 adet müessese ile 1 adet kuruluş işletmesi faaliyet göstermektedir.

T. K. İ. K.'ye bağlı müesseseler şunlardır: Ereğli Kömürleri İşletmesi (EKİ); Garp Linyitleri İşletmesi (GLİ); Ege Linyitleri İşletmesi (ELİ); Orta Anadolu Linyitleri İşletmesi (OAL); Alpagut - Dodurga Linyitleri İşletmesi (ADL); Doğu Linyitleri İşletmesi (DLİ); Bursa Linyitleri İşletmesi (BLİ); Çanakkale Linyitleri İşletmesi (ÇLİ); Bolu Linyitleri Kömür İşletmesi (BLKİ); Afşin - Elbistan Linyitleri İşletmesi (AEL); Sivas - Kangal Linyitleri İşletmesi (SKLİ); Güneydoğu Anadolu Asfaltit İşletmesi (GAAL); Konya Linyitleri İşletmesi (KLİ) ve Kömür Satış ve Tevzi Müessesesi (KST).

T. K. İ. K. personel sayısı, memur statüsünde 4 659 ve işçi statüsünde 69 319 olmak üzere 73 987 (1982)'dir.

T. K. İ. K. iştirakleri, sermayesi 50 milyon TL. olan Kömür İşletmeleri A. Ş. ve sermayesi 5 milyon TL. olan Sanayi Nakliyat A. Ş.'dir.

Müesseseler itibarıyla T. K. İ. K. üretim sonuçları ile çalışan memur ve işçi sayısı (1981):

	Satılabilir üretim (yılda)	Memur sayısı	İşçi sayısı
TKİ genel müdürlük	—	705	16
Taş kömürü:			
EKİ	3 973 228	1 432	48 438
Linyit kömürü:			
GLİ	9 879 446	427	6 353
ELİ	2 063 188	170	4 180
ADL	594 905	72	1 828
OAL	301 588	106	2 198
DLİ	187 729	133	2 428
ÇLİ	623 649	40	186
DLİ	307 041	61	327
KLİ	393 733	14	275

GAAL	564 400	36	161
BLKİ	126 872	18	1 121
SKLİ	14 825	18	12
AEL	—	203	1 110
KST	—	1 241	897
Toplam	19 030 604	4 676	69 530

EKİ'ye bağlı üretim bölgeleri : Armutçuk, Kozlu, Üzülmez ve Karadon,

GLİ'ye bağlı olanlar : Tunçbilek, Alabarda, Seyitömer ve Kavacık,

ELİ'ye bağlı olanlar : Soma, Aydın ve Yatağan,

OAL'ye bağlı olanlar : Beypazarı - Çayırhan,

ADL'ye bağlı olanlar : Dodurga, Alpagut, Ayvaköy ve Kurubaba,

DLİ'ye bağlı olanlar : Aşkale, Oltu ve Erciş,

BLİ'ye bağlı olanlar : Keles, Saray ve Orhaneli,

ÇLİ'ye bağlı olan : Çan,

BLKİ'ye bağlı olan : Bolu,

AEL'ye bağlı olan : Afşin - Elbistan,

SKLİ'ye bağlı olan : Sivas - Kangal,

GAAL'ye bağlı olan : Şırnak - Silopi'dir.

T. K. İ. K.'nun son 5 yıllık (1977 - 1981) satılabilir üretimi (yaklaşık olarak) :

1977 .... 8 293 000 ton
1978 .... 9 326 000 ton
1979 .... 11 064 000 ton
1980 .... 13 639 000 ton
1981 .... 19 030 604 ton

olarak gerçekleşmiştir.

TÜRKİYE KÖYLÜ PARTİSİ, Adana'da 29 mayıs 1951'deki Demokrat Parti il kongresinde ortaya çıkmış olan anlaşmazlıktan sonra 19 mayıs 1952'de Ankara'da kurulmuştur. Bu tarihte, partinin Demokrat Parti'den ayrılan dört milletvekili T. B. M. M.'nde bulunuyordu. Bunlar, Çanakkale milletvekili Dr. Süreyya Endik ile Seyhan milletvekilleri Prof. Remzi Oğuz Arık, Dr. Cezmi Türk ve Yusuf Ziya Eker idi. Fahrî genel başkanlığını Prof. Ethem Menemencioğlu'nun yaptığı partinin kurucu ve yöneticileri arasında ayrıca Tahsin Demiray, Hakkı Kâmil Beşe, Asım Günç, Kâmil Tekerek, Asaf İlbay, Cemil Kantemir ve Mehmet Ünaldı bulunmuştur. Bu partinin kuruluşuna, 1950'de İstanbul'da kurulmuş olan, ancak siyasî hayatta hiçbir varlığı olmayan Liberal Köylü Partisi de katılmıştır.

T. K. P.'nin programında amacı, köylünün yaşama seviyesini yükseltmek ve tarım yoluyla kalkınma konusuna ağırlık vermek olarak belirtilmişti. Siyasî hayatta etkili bir faaliyeti olamayan parti, 1954 genel seçimlerinde geçerli oyların % 0,6'sını alarak başarısızlığa uğramıştır. 16 ekim 1958'de ise, Millet Partisi ile birleşerek Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin meydana çıkmasını sağlamıştır.

TÜRKİYE MÜZELERİ : bk. MÜZE.

TÜRKİYE PETROLLERİ ANONİM ORTAKLIĞI (kısaltması : TPAO) : bk. PETROL.

TÜRKİYE RADYO VE TELEVİZYON KURUMU (kısaltması : TRT), 1961 Anayasasının 121. maddesi gereğince 24.12.1963 tarihinde çıkarılan ve 29.2.1972'de 1568

TÜRKİYE RADYO VE TELEVİZYON KURUMU : Ankara Radyosu binası

sayılı kanunla değiştirilen 359 sayılı kanun hükümlerine göre kurulmuş, tüzel kişiliği olan bir kamu kuruluşu. Kurumun amaçlarının başında Türk toplumuna radyo ve televizyonla doğru, tarafsız ve çabuk haber vermek gelir. Bu esas amaç yanında T. R. T., halkın eğitimine yardımcı olmak, çeşitli yollarla yurdu tanıtmak, millî özellikleri korumak, halkın millî kültür potasında birbirleriyle kaynaşabilmesini ve onların kültürel gelişmesini sağlamak gibi başka amaçları da vardır.

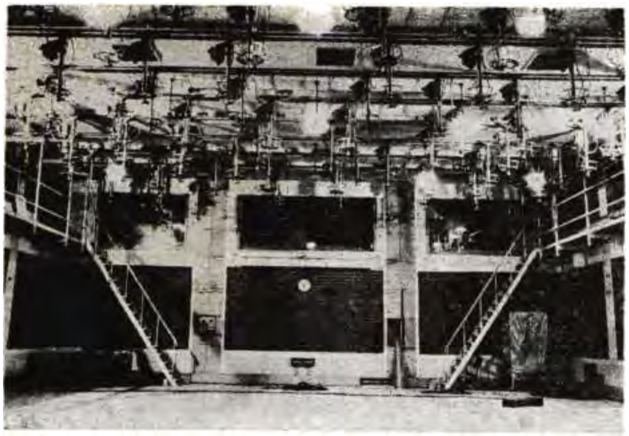
Merkezi Ankara'da bulunan T. R. T., 359 sayılı kanunun 35. maddesi ve 9.6.1937 gün 3222 sayılı Telsiz Kanunu uyarınca Türkiye'de radyo ve televizyon tekeline sahaptir.

Kurumun görevleri şöylece özetlenebilir : Radyo ve televizyon postaları ile yurt içine ve yurt dışına yayın yapmak; devlet adına yurdun çeşitli bölgelerinde radyo ve televizyon tesisleri kurmak ve işletmek, bunları geliştirmek ve genişletmek; bunun için gerektiğinde kendi tesislerinde kullanılacak araç ve cihazlarla ilgili araştırmalar yapmak; bunların bir bölümünü veya bütününü imal etmek; milletlerarası radyo ve televizyon kurumlarıyla ilişkileri düzenlemek.

T. R. T., Yönetim Kurulu, Genel Müdür, Koordinasyon Kurulu, Genel Danışma Kurulu, T. R. T. Seçim Kurulu, Siyasî Yayınlar Hakem Kurulu olmak üzere altı organdan oluşur. Genel müdür, 359 sayılı kanunu değiştiren 1568 sayılı kanunun 9. maddesi gereğince Bakanlar Kurulu kararıyla atanır.

Türkiye'de ilk radyo yayını 19.4.1927'de İstanbul'da Büyük Postahanenin ikinci katında kurulan bir stüdyodan 6.5.1927 günü yapılmıştır. Bu tarihten kısa bir süre sonra Ankara'da da radyo yayınlarına başlanmıştır. Millî yayıncılığımız başlangıçtan günümüze kadar çeşitli gelişme dönemleri geçirmiştir.

1. *Telsiz Telefon Anonim Ortaklığı dönemi (1927 - 1936) :* Memleket için her yeni teşebbüste olduğu gibi, radyo yayıncılığında da Atatürk öncülük etmiş ve bir radyo istasyonu kurulması için emir vermiştir. Bu dönemde radyo yayıncılığını Telsiz Telefon A. O. hükümetle yaptığı anlaşmaya göre üstlenmiş ve bu işe 150 000 TL. sermaye ile başlamıştır. Önceleri saat 17.00'den sonraki akşam saatlerinde yapılmakta olan yayınlara 1933'te öğle saatlerinde (12.30 - 13.00) verilen yayınlar da eklenmiştir. 1927 - 1936

TÜRKİYE RADYO VE TELEVİZYON KURUMU:
Ankara Televizyonu büyük stüdyosu (Stüdyo A)

döneminde İstanbul Radyosu günlük yayın süresi ortalama 262 dakika, Ankara Radyosunun ise ortalama 166 dakikadır.

2. *P. T. T. dönemi (1936 - 1940):* Telsiz Telefon A. O. ile olan sözleşme süresi dolunca 18.8.1936 gün ve 2/5206 sayılı İcra Vekilleri (Bakanlar Kurulu) kararıyla radyo yayıncılığı P. T. T.'ye devredilmiştir. P. T. T. Genel Müdürlüğü 31.5.1939'a kadar Bayındırlık Bakanlığı emrinde kalmış, 27.5.1939 gün, 3613 sayılı kanunla Ulaştırma Bakanlığına bağlanmıştır. Radyo işleri de P. T. T. bünyesinde kalarak 1.6.1939'dan sonra Ulaştırma Bakanlığının sorumluluğu altına girmiştir.

Bu dönemde özellikle 1935'ten sonra radyo yayıncılığında büyük gelişmeler olmuştur. Dünya radyoları daha güçlü (60 - 70 KW) yayın postalarıyla faaliyete geçince radyo vericiliğimiz yetersiz kalmıştır. Bu durumu gören Atatürk, 1.11.1935'te T. B. M. M.'nin 1. çalışma yılı açış konuşmasında bu duruma dikkati çekmiş, güçlü vericiler kurulmasının gereği üzerinde durmuştur. Bunun üzerine 120 KW lık uzun dalga ve 20 KW lık kısa dalga vericileri 22.7.1938'de tamamlanmış, 27.10.1938'e kadar deneme yayınları yapmış, 28.10.1938'de düzenli yayınlara geçilmiştir. Bu dönemde dış yayınlara da başlanmıştır.

3. *Basın - Yayın dönemi (1940 - 1949 ve 1949 - 1964)*:

Bu dönemde radyonun kuruluş ve görevlerini iki kanun belirlemiştir. Bunlardan biri 22.5.1940 gün ve 3837 sayılı Matbuat Umum Müdürlüğü Kanunu, ötekisi ise 31.7.1943'te yürürlüğe giren 4475 sayılı Basın - Yayın Genel Müdürlüğü Kanunudur.

22.5.1940 gün ve 3837 sayılı kanun, radyo hizmetlerini teknik bakımdan P.T.T. Genel Müdürlüğüne, idarî bakımdan Ulaştırma Bakanlığına, yayınların hazırlanması bakımından da Dahiliye Bakanlığı içindeki Matbuat Umum Müdürlüğüne bağlamıştır. Bu hizmetlerin koordinasyonu ve denetimi için de ayrıca Başbakanlık içindeki Matbuat Umum Müdürlüğü görevlendirilmiştir.

Matbuat Umum Müdürlüğü içinde sürdürülen radyo hizmetlerinin giderek ihtiyaca yetmediği, kadroların yetersiz kaldığı görülürken özellikle II. Dünya Savaşı sırasında radyonun önemi daha da artmıştır. Bunun üzerine 4475 sayılı kanun çıkarılmış ve buna göre Basın - Yayın Umum Müdürlüğü kurulmuştur. Bu kanun 1949'a kadar yürürlükte kalmıştır.

1940 - 1949 döneminde vericilerde bir değişiklik olmamıştır. Ancak bu yolda çeşitli faaliyetler sürdürülmüş ve 4670 sayılı kanun çıkarılmıştır. Bunun üzerine iç yayınlar için İstanbul'da 150 KW lık orta dalga bir verici kurulması ile Ankara'da 100 KW lık kısa dalga bir verici kurulması çalışmaları başlatılmıştır.

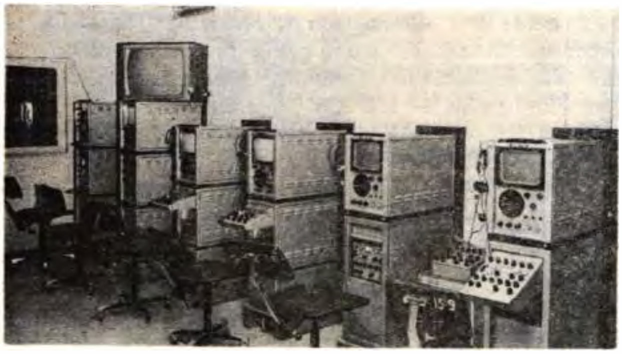
1940 - 1949 dönemini takip eden 1949 - 1964 dönemi yayıncılıkta büyük gelişmelerin başladığı dönemdir. Bu dönemde bir yandan Ankara Radyosunu daha yeterli bir hale getirmek ve bütün ülkeyi en az bir yayınla kaplamak, bir yandan da değişik istekleri karşılayabilmek üzere aynı anda iki yayın gerçekleştirmek için ek vericilerin kurulduğu bir dönem olmuştur.

İl radyolarının kurulduğu bu dönemin çeşitli faaliyetleri şöylece sıralanabilir: 1.6.1949'da 150 KW lık orta dalga İstanbul Radyosu deneme yayınlarına başlamıştır. 24.3.1951'de 400 KW lık kısa dalga verici Basın - Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğüne devredilerek sürekli yayına sokulmuştur. Bütün ülkeye radyo yayınlarını yaymak amacıyla 1953 temmuzunda 6128 sayılı kanun kabul edilmiştir. 1959'da orta dalgadan yayın yapacak 27 küçük verici kurulması kararlaştırılmıştır. 31.12.1960'ta Toprak Mahsulleri Ofisi'nin 1 KW lık kısa dalga vericisi geçici olarak devir alınarak Erzurum'da yayına başlatılmıştır. 1961'de Ankara Radyosunun toplam gücünü 240 KW a çıkaracak ikinci 120 KW lık dalga vericisi hizmete girmiştir. 24.9.1961' de 2 KW lık orta dalga vericisiyle İstanbul'da İkinci Program adıyla bir yayın başlatılmıştır. 1.12.1961'de 2 KW lık bir verici ile İzmir'de de İkinci Program yayına geçmiştir. 1962 nisanında 2 KW lık orta dalga Adana İl Radyosu, 1962 haziranında 2 KW lık orta dalga Antalya İl Radyosu, 15.8.1962'de 2 KW lık orta dalga Gaziantep İl Radyosu, 15.2.1963'te 2 KW lık orta dalga Kars İl Radyosu ve 20.3.1963'te 2 KW lık Ankara İkinci Program, 24.10.1963' te 0.5 KW lık kısa dalga Diyarbakım Radyosu yayınlara başlamıştır.

Kurulan bu radyo istasyonlarıyla yurt içi yayınlarda büyük bir ihtiyaç karşılanmış, buna paralel olarak yurt dışı yayınlarda da gelişme olmuştur. 1949'dan başlayarak yurt dışına çeşitli dillerde (Arapça, Farsça, Rumence, Elence, Bulgarca, Polonezce, Fransızca, Sırpça, Macarca, Almanca, İngilizce, Urduca, Peştuca) yayın yapılmıştır. 1963' te bu diller arasına İtalyanca da katılmıştır. 1949'da yurt dışı Türkçe yayınları önceki dönemlerde olduğu gibi, iç

TÜRKİYE RADYO VE TELEVİZYON KURUMU:
TRT Genel Müdürlüğü ve Ankara Televizyonu binası

TÜRKİYE RADYO VE TELEVİZYON KURUMU:
Kamera kontrol odası

yayınların aynen dışarıya verilmesi şeklindedir. 1963'te ise yurt dışı Türkçe yayınları "Yurdun Sesi" ve "Türkiye'nin Sesi" adları altında verilmeye başlanmıştır. Bu dönemin programlar açısından önemlı özelliklerinden biri Ankara ve İstanbul'da "İkinci Program" adı altında yalnızca müzik yayınlarının yapılmaya başlanması, bir diğeri ise haber bültenlerinin Ankara, İstanbul ve İzmir'de "Türkiye Radyoları Haber Bülteni" adı altında aynı anda yayınlanmasıdır.

4. *T. R. T. dönemi (1964 - 1972)*: Bu dönem, radyo ve televizyonun çeşitli siyasî partilerin mücadelelerine bir araç olmaktan uzak tutulmaya çalışıldığı yıllardır. Bu yüzden bir anayasa kuruluşu haline getirilmiş olan T. R. T.'nin amaçları 1961 Anayasasının 19, 20 ve 26. maddelerinde ve 121. maddenin gerekçesinde açıklanmıştır.

T. R. T. dönemi vericiler bakımından yeniliklerin olduğu bir dönemdir. Bu yıllarda ikinci bir yayın daha yapmaya uğraşılmış, dinleyicilere mevcut yayınlardan dinlemek istediğini seçme imkânının sağlanmasına çalışılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda 600 KW lık Antalya, 300 KW lık Diyarbakır, 100 KW lık Erzurum, 100 KW lık İzmir vericileriyle yayın alanları genişletilmiş, yurdun her köşesine radyo yayınlarının ulaştırılması hedefine yaklaşılmıştır.

Vericiler açısından başka bir gelişme, Ankara'da çok kısa dalga (F. M.) üzerinden yayın yapan "Üçüncü Program"ın hizmete girmesidir.

T. R. T. döneminin en başarılı faaliyeti, 30.1.1968'de 5 KW lık (E. R. P.) Ankara Televizyonunun yayına başla-

TÜRKİYE RADYO VE TELEVİZYON KURUMU:
İstanbul Televizyonu Çamlıca verici kumanda odası

TÜRKİYE RADYO VE TELEVİZYON KURUMU:
Ankara Televizyonu ana kumanda odası

masıdır. Bu dönem sonlarında 31.12.1971'de işletmede bulunan radyo ve televizyon vericileri şunlardır:

Radyo	*Dalga boyu*	*Metre*	*Gücü KW*	*Kuruluş tarihi*
Ankara Radyosu	Uzun	1648	240	30.12.1970
Ankara Radyosu	Kısa		250	1950
Ankara Radyosu	Kısa		100	
Ankara Radyosu	Kısa		20	28.10.1938
Ankara R. II. program	Orta	202.2	2	20.3.1963
Ankara R. III. program	Çok kısa	3.41	0.250	3.3.1968
İstanbul R.	Orta	428	150	19.11.1949
İstanbul Radyosu II. program	Orta	311.5	2	24.9.1961
İzmir Radyosu	Orta	324	100	22.8.1967
İzmir Radyosu II. program	Orta	290.4	2	1.1.1970
Çukurova Radyosu	Orta	476	300	3.3.1968
Antayla İl Radyosu	Orta	231.5	2	1962
Gaziantep İl Radyosu	Orta	248	2	15.8.1962
Van İl Radyosu	Orta	245.5	2	6.10.1964
Kars İl Radyosu	Orta	257.5	2	15.2.1963
Erzurum Radyosu	Orta	1224	100	7.5.1967
Trabzon İl Radyosu	Orta	202.2	2	1.12.1968
Diyarbakır Radyosu	Orta	282.7	300	8.11.1969

Televizyon	*Band*	*Kanal*	*Cihaz gücü TR*	*Anten gücü E. R. P.*	*Yayına girdiği gün*
Ankara TV	III	5	600 W	5 KW	31.12.1968
İzmir TV	III	10	100 W	700 W	6.12.1971

Bu dönem içinde yayına başlayan Ankara Televizyonu 1971'de toplam 214 günde 690 saat yayın yapmıştır. Bu tarihte televizyon yayınları haftada 4 güne çıkarılmıştır.

1972'den sonraki dönem: Bu dönem birtakım kanunî düzenlemelerin getirildiği dönemdir. 1961 Anayasasının 121. maddesinin 20.9.1971 gün ve 1448 sayılı kanunla değiştirilmesiyle radyo ve televizyon da yeni bir döneme girmiştir.

Anayasadaki bu değişikliğe paralel olarak 359 sayılı T. R. T. Kanunu 29.2.1972 gün 1568 sayılı kanunla değiştirilmiş ve bazı maddeler eklenmiştir. Bunu 1.9.1972'de "T. R. T. Kuruluş ve Görev Yönetmeliği"nin değiştirilmesi takip etmiştir.

Bu dönem sonlarında 1.12.1980'deki Türkiye Televizyon şebekesi ise 103 vericiden 1924.605 KW gücüne sahiptir.

1980'de Türkiye Radyoları ile Televizyonunun günlük yayın süreleri ortalama olarak şöyle planlanmıştır:

Yayın adı	Günlük yayın süresi
TRT - I ortak yayını	13 saat 30 dakika
TRT - II ortak yayını	16 saat
TRT - III ortak yayını	18 saat
Bölgesel yayınlar	6 saat 30 dakika
(Ankara, İstanbul, İzmir, Antalya, Çukurova, Diyarbakır, Erzurum, Trabzon radyoları)	
İl radyoları yayınları	15 saat
Diğer günler	13 saat
(Gaziantep, Hakkâri, Kars, Van radyoları)	
Gece yayını	4 saat
(Ankara 1200 KW'lık verici ile)	
Yurt dışı Türkçe yayınlar	17 saat 30 dakika
Yurt dışı yabancı dil yayınları	9 saat
(10 yabancı dilde)	
Televizyon yayınları ortalama	7 saat 22 dakika
(Televizyon dönemlere göre çalışma günlerinde 4,5; 5; 5,5 ve 8,5 saat, cumartesi günleri 7 ve 9 saat; pazar günleri de 6,5; 13,5 ve 14,5 saat yayın yapacaktır)	

Radyo pragramları açısından bu dönemdeki önemli değişiklik 1974 ve 1975 yıllarında gerçekleştirilmiştir. Televizyonun gelişmesi ve bu yüzden radyo yayınlarının kısmen de olsa ilgi çekiciliğini yitirmeye başlaması, buna karşılık, radyonun teknik gücünün ülkeyi en az bir yayınla kapladıktan sonra bir ikinci ve hatta bazı bölgeler için bir üçüncü yayına da hazır düzeye gelmesi sebebiyle TRT radyo yayınları, TRT - I, TRT - II, TRT - III ortak yayınları, bölge yayınları ve il radyoları yayınları olmak üzere başlıca 5 ayrı karakterde düzenlenir olmuştur.

1980 yılında da uygulanmış olan bu yaklaşıma göre:

TRT - I, geniş bir dinleyici kitlesinin kolayca izleyebileceği bir haber ve eğitim yayını olarak düzenlenmiş, 9 eylül 1974'ten başlayarak pazartesi günleri dışında bir süre 24 saat kesintisiz sürmüştür.

TRT - II, geniş çapta kültür yayını olarak düzenlenmiş, bu yayınla dinleyiciye her alanda bilgisini ve kültürünü genişletme imkânı sağlamak amaç edinilmiştir. Bu yayınlarda geniş haber bültenlerine, yorumlara, sanat ve kültür konularına yer verildiği gibi, kaliteli müzik türlerine de önemli yer ayrılmıştır. TRT - II ile çok sesli çağdaş Türk müziğinin geliştirilmesine ve dinleyiciye tanıtılmasına, Türk halk müziğinin otantik karakterinin ve repertuarının zenginleştirilmesine yönelinmiştir. Türk sanat müziğinin yozlaştırıcı akımlardan korunması için de bu müziğin ciddî örneklerine yer verilmiştir.

TRT - III yayınları, çeşitli müzik dallarında yozlaştırıcı eğilimleri sınırlamak ve kaliteli müzik türlerini tanıtıp bunların gelişmesine yardımcı olmak amacıyla düzenlenmiştir.

Bölge yayınları, genel yayın amaç ve ilkelerini bölgenin özelliklerine göre değerlendirebilmek amacıyla düzenlenmiş ve ortak yayın dışındaki saatlerde bölge vericileriyle gerçekleştirilmiştir.

İl radyolarının yayınları, genel yayın amaç ve ilkelerini illerin özelliklerine göre değerlendirebilmek amacıyla düzenlenmiştir.

Televizyon bu dönemde de tek kanaldan, CCIR sisteminde 625 çizgi standartlı siyah - beyaz yayın yapmıştır.

TÜRKİYE RADYO VE TELEVİZYON KURUMU: Elmadağ TV vericisi

Bu yayınlar 1980 yılında Türkiye yüzölçümünün % 62,96'sını, nüfusunun da % 74,2'sini kapsamıştır. İzleyicisinin TRT - I dinleyicisi gibi her yaş, eğitim, kültür ve meslek kesiminden oluşu dikkate alınarak televizyon programlarının, genel yayın amaçları doğrultusundaki TRT - I yaklaşımı ile hazırlanmasına çaba gösterilmiştir.

TÜRKİYE SELÜLOZ VE KÂĞIT FABRİKALARI İŞLETMESİ: bk. SEKA, KÂĞIT VE KÂĞITÇILIK.

TÜRKİYE SÜT ENDÜSTRİSİ KURUMU: bk. SÜT ENDÜSTRİSİ KURUMU (TÜRKİYE).

TÜRKİYE ŞEKER FABRİKALARI: bk. ŞEKER.

TÜRKİYE TARIMI: bk. TARIM.

TÜRKİYE TOPRAKLARI: bk. TOPRAK.

TÜRKİYE TURİNG VE OTOMOBİL KURUMU, Türkiye'nin millî ve amatör turizm ve otomobil organizasyonu. 1923'te Avrupa'daki örneklerine göre kurulmuş olan bu kurum, önce Türk Seyyahin Cemiyeti, daha sonra Türkiye Turing Klübü adlarını taşımıştır. 1930'da kamu yararına çalışır kurum niteliğini almış olup gümrük ve trafik mevzuatı ile de bazı özel yetkiler ve görevler sağlamıştır.

Kurumun teşkilâtı bir Genel Kurul, Yönetim Kurulu, Onur Kurulu, Denetim Kurulu ve Genel Müdürlükten oluşmaktadır.

Kurum kurulduğundan beri ülkemizde büyük bir boşluğu doldurmak suretiyle gerçek bir ihtiyaca cevap vermiş ve bir devlet organı gibi görev yapmıştır. Kurum çalışmaları ile, ülkemizde ilk defa turizm prospektüsleri, afişleri, turistik rehberleri, kara yolu haritaları basılmış, ilk kurslar açılmış, ilk rehber sınavları yapılmış, ilk turizm incelemeleri yazılmış ve yayınlanmış, turizm kongre ve konferansları düzenlenmiş, yönetim mekanizmasının, mevzuatın ve metotların, turizm ihtiyaçları ile uyum içinde bulundurulması düşüncelerinin ön plana alınmasına çaba gösterilmiştir. Ülkemizde son on yılda otomobil sanayiinin gelişmesi, turizmin sahası ve yurt dışında çalışan işçilerin giriş çıkışlarının büyük rakamlara ulaşması ile kurumun görevleri de genişlemiş, yoğun bir çalışma dönemine girmiştir.

Kurumun çalışmaları aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

1. *Gümrük ve trafik belgeleri:* Kurum, Türkiye'den dışarı götürülecek kara taşıması araçlarının milletlerarası belgelerini verir. Bu belgeler araçların bir tür pasaportu niteliğinde olup formalitelerin kolaylaştırılmasını temin eder. Türkiye'den dışarı gidecek taşıtlar için, gümrük geçiş karnesi, milletlerarası ehliyetname, taşıtın kayıtlı olduğu ülkeyi örnek olarak gösteren Türkiye (TR) plakası gibi kanunî belgelerin verilmesi kurumun en eski çalışma alanıdır. 1974 yılından bu yana, Trafik Malî Sorumluluk Sigortasının milletlerarası poliçesi olan "yeşil kart" da kurum tarafından iş sahiplerine verilmektedir.

Kurum, 1971 yılından bu yana Türklerin yurda izinli gelişlerinde arabalarının geçici olarak girişini sağlayacak, hazineye karşı kefalet belgesi olan triptikleri sınırda vermektedir. Bu hizmet için, ülkemizin en büyük kara yolu giriş kapısı Kapıkule gümrüğünde kurulmuş olan büro, 24 saat açık tutularak 100 kişilik bir personel ile çalışmaktadır.

Kurum gerekli durumlarda, Türkiye'de çalışan yabancılara mahsus "mavi karne"ler de vermektedir. Böylece kurum, kendisinin verdiği triptiklere karşı doğrudan doğruya, yabancı klüplerce verilmiş karne ve triptikler hakkında ise kanunî kefaleti ile dolaylı olarak Türk gümrükleri hazinesine karşı vergi ve resim garantisi vardır. Bu tür belgelerle yurda girip de süresi içinde çıkmamış taşıtların gümrük vergi ve resimlerini kurum ödemektedir. 1930'dan beri yapılagelen bu hizmet aksatılmamakta ve devlet alacakları yabancı ülkelerdeki klüplerden getirtilip gümrük veznesine döviz olarak yatırılmaktadır. Bu konuda ülkemizdeki şartlar, yabancı taşıtların Türkiye'de usulsüz olarak kalmaları olayını artıracak nitelik taşımakta ve dolayısıyla kurumun işleri daha yoğun duruma gelmektedir.

Mahallî ehliyetlerin milletlerarası ehliyete çevrilmesi işlemleri de kurum tarafından yerine getirilmektedir.

2. *Gümrük hizmetleri:* Kurum ticarî kuruluş niteliğinde olmadığı için, sağladığı gelirin masraflar çıktıktan sonra artan kısmını millî seviyede ihtiyaç duyulan hizmetlerin yapılması için harcamaktadır. Bunların başında gümrükler yer almaktadır. 1971'den bu yana yurt dışında oturan vatandaşlarımızın geçici olarak Türkiye'ye gelişlerinde taşıtlarına verilecek triptiklerin yeni bir düzene kavuşturulmuş bulunması ile temin edilen gelirlerden biriken fonlarla sınır kapılarının ihtiyaçlarının karşılanmasına başlanmıştır. Böylece 1971'e kadar yabancı kuruluşlara kalan bir kaynak yurda getirilmiş ve bununla yurt hizmetleri finanse edilmeğe başlanmıştır. Bu arada yapılan en önemli hizmet, son derece yetersiz bulunan Kapıkule gümrük kapısının modern şartlara uygun ve trafiğe yeterli biçimde genişletilmesi ve yeniden inşa edilmesi olmuştur.

3. *Turistik örnek işletmeler:* Kurum, kâr amacı gütmeden ülkede örnek turistik tesisler inşa etmek üzere 1974'te işletmeciliğe geçmiştir. Bu konuda yapılan çalışmalar, Bolu'daki Koru moteli, Kapıkule kampingi, Çamlıca kır kahvesi, Sultan Ahmed pansiyonu, Yıldız ve Emirgân köşkleri ve kasırları, Yıldız parkının ıslahı, onarımı ile parkın içindeki Malta ve Çadır köşklerinin restorasyonu gibi hizmetleri içine almaktadır.

4. *Kültür ve sanat:* Ülkemizin tarih, sanat ve kültürünün değerlendirilmesi çalışmalarında kurumun büyük payı vardır. Bu çabaların başlıcaları şunlardır:

1. Filmler: Bunların başında 1974'ten beri yapımına başlanan sinema ve TV için eğitim filmleri gelmektedir. Bu filmlerin yapımları iki dizi halinde devam etmektedir.

2. Restorasyonlar: Kurum, birçok tarihî yapıyı onararak kurtarmış ve hizmete açmıştır. Bu çalışmalar arasında Bâb-ı Âli, Yıldız ve Emirgân parklarının köşkleri, Sultan Ahmed Konağı ve Şişli'deki Atatürk Evi'nin onarımları ile Kariye müzesi, Sultan Ahmed'deki Alman çeşmesi ve Dolmabahçe saat kulesinin çevre düzenlemeleri başta gelmektedir.

Arkeolojik kazılara ve araştırmalara yardım edilmesi, turizm ve trafik konularında konferanslar düzenlenmesi, turizm, tarih ve seyahat konularında T. T. O. K. kütüphanesinin ilgilenenlerin kullanımına hazır tutulması ve benzeri yardımlar kurumun bu konudaki çalışmaları arasına girmektedir.

5. *Teknik servis:* Kurumun, yolda meydana gelen arızaları giderecek ve taşıtları en yakın tamirhaneye çekecek

25 adet yol yardım aracı vardır. Bu araçlar, gerekli ekipman, şoför ve teknik elemanlar ile donatılmıştır. Adres ve telefon numaraları turizm rehber kitaplarında yayınlanan bu yardım merkezlerinden çekici ve yükleyici araçlar sağlanabilmektedir. Ayrıca tamir - bakım merkezleri kurulmasına da çalışılmaktadır. Kurum ayrıca trafik düzenlenmesinde, trafik işaretlerinin temini, trafik polisinin araç tamirleri ve kışlık ihtiyaçlarının karşılanması gibi yardımları da yapmaktadır.

6. *Turizm hizmetleri:* Kurum, bu alanda isteklerin cevaplandırılması yanında isteyenlere turizm hakkında broşürlerin postalanması, danışma bürolarının kurulması ve tercümanlar bulundurulması, gümrük ve kambiyo mevzuatı ile trafik hükümlerinin özetle bildirilmesi görevlerini yapar. Broşürlerin bastırılarak dağıtılması gibi çalışmalarda da bulunmaktadır.

Kurum, yabancı turistlere gerektiğinde TL. olarak kredi verilmesi ve sonradan bu kredilerin döviz olarak tahsil edilmesi ile yurda döviz kazancı da sağlamaktadır.

Geziler ve tur organizasyonları düzenlemelerini de kurmuş olduğu vakıf işletmesi Türk Turing ile düzenlemekte olan kurum, diğer kuruluşlar ile de iş birliği yapmaktadır.

7. *Yayınlar:* Kurum 1930'dan beri kesintisiz olarak eski adı ile "Belleten" ve yeni adı ile "Turing" dergisini yayınlamaktadır. Bu derginin diğer bir özelliği de dört dilde yayınlanmasıdır.

Kurum, ayrıca müze ve anıtlarımız ile turistik şehirlerimizin birkaç dilde kaliteli ve renkli bir şekilde rehber kitaplarını hazırlamış ve yayınlamıştır. 1965'ten beri yapılan bu çalışmalar sonucunda kırktan fazla yayın hizmete sunulmuştur.

Kurumun diğer bir çalışması da özel programlar ile festivaller düzenlemesidir. Örnek olarak İstanbul festivalinin hazırlanmasına kurum öncülük etmiş, Emirgân parkında 15 - 20 yıldır düzenlenmekte olan lâle çeşitleri sergisine 1980 yılında eğlendirici ve öğretici unsurlar katmış ve bu düzenlemenin, gelecek yıllarda bir çiçek festivaline dönüştürülmesi fikrini oluşturmuştur.

Böylece T. T. O. K., çok yönlü hizmetleri ile ülkeye yararlı örnek kuruluşlar arasında yer almıştır.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ, geniş anlamıyla, Anadolu ve Rumeli bölgesinde kurulup gelişmiş olan ve başlangıçtan günümüze kadar uzanan tarihî dönemlerini de içine alan Türk yazı dili; dar anlamıyla, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde konuşma ve yazı dili olarak kullanılan Türkçe.

T. T., Türk dili sınıflamasında Batı Türkçesinin güneybatı lehçeleri veya Oğuz - Türkmen lehçeleri grupuna girer. Tarihî dönemleri ve bu dönemleri birbirinden ayıran özellikleri bakımından üç devreye ayrılır:

I. Eski Anadolu Türkçesi (Eski Osmanlıca, XIII - XV. yüzyıllar arası);

II. Osmanlıca (XVI - XIX. yüzyıllar arası);

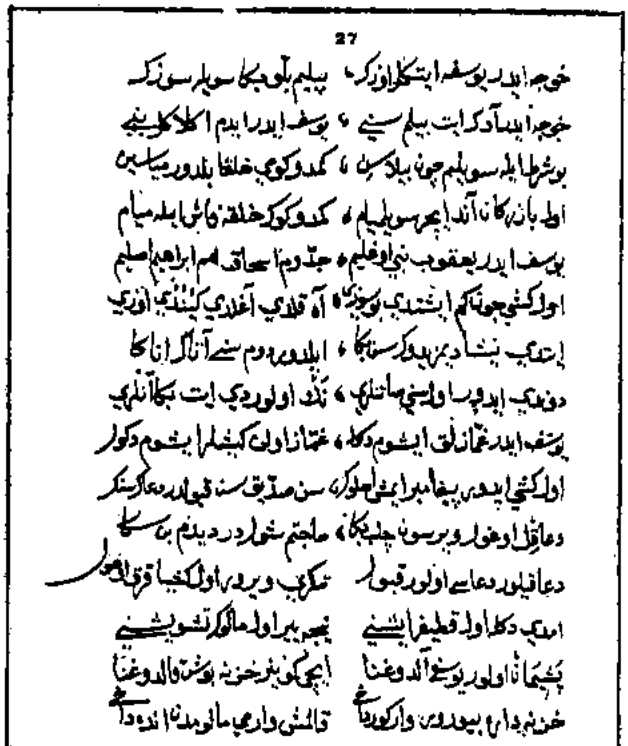
III. T. T. (Yeni Türkçe, Yeni Türkiye Türkçesi, XX. yüzyıl).

I. **Eski Anadolu Türkçesi,** Anadolu Selçuklu devletinin kuruluşundan ve Anadolu'nun Türkleşmesinden sonra, Oğuzca temelinde kurulup gelişen ve XIII. yüzyıldan XV. yüzyıl ortalarına (devrin uzantısı olarak XVI. yüzyıla) kadar süregelen yazı dilidir. Bu yazı dili Osmanlı devletinin kuruluşundan önceki dönemleri de içine aldığı için, Almanca Altosmanisch teriminden aktarılarak bir süre kullanılmış olan Eski Osmanlıca terimi yetersiz bulunarak genellikle Eski Anadolu Türkçesi teriminin Anadolu dışındaki Osmanlı şehirlerinde yazılan eserleri içine almadığı görüşü ile, bunun yerine Eski T. T. terimini benimseyenler olmuşsa da, ilmî değerlendirmeler açısından bu devri aksettiren en elverişli terim yine de Eski Anadolu Türkçesidir.

Eski Anadolu Türkçesini başlatan eserlerin hepsi elimize geçmiş değildir. Bilinen en eski eserlerde de yazılış yer ve tarihleri belli edilmemiş olduğundan bugün için bu dönemin başlangıç ve bitiş tarihlerini kesinlikte tayin etmek mümkün değildir. Eski Anadolu Türkçesinin bitiş sınırı olarak gösterilen 1450 tarihi de bu ayırımda ölçü olarak kullanılabilecek belirli bir eserin dil yapısı ile ilgili değildir. Genellikle, Osmanlı devletinde imparatorluğa geçiş ve klasik Osmanlıcaya başlangıç olarak kabul edilen itibarî bir tarihten ibarettir. Bazı eserlerin dil yapısında görülen ve dönemlerarası zaman sınırını aşan kaymalar, bu konuda belli bir eserin yazılış tarihine dayanmayı engellemektedir. Nitekim XV. yüzyılın 2. yarısına giren eserler arasında Osmanlıcaya başlangıçlık edenler bulunduğu gibi, Eski Anadolu Türkçesini devam ettirenler de vardır.

Anadolu bölgesinin geçirdiği siyasî ve sosyal gelişmelere paralel olarak, Eski Anadolu Türkçesini kendi içinde üç alt döneme ayırmak mümkündür. Bunlar Selçuklu dönemi Türkçesi, Anadolu beylikleri dönemi Türkçesi ve Osmanlıcaya geçiş dönemi Türkçesidir.

Selçuklu dönemi Türkçesi: XI. yüzyıl sonlarında, 1071 Malazgirt meydan muharebesi ile Anadolu'nun fethinden sonra, Anadolu'ya büyük dalgalar halinde çeşitli Türk boyları gelip yerleşmiştir. Anadolu'ya yerleşen Türklerin en büyük kısmı Oğuzlara dayandığı için, Anadolu'da kurulup gelişen yazı dilinin temeli de genellikle Oğuzcaya dayanmıştır. XI - XIII. yüzyıllar arasındaki sürekli ve yoğun göçlerle Anadolu'yu Türkleştirmiş olan göçebe ve şehir hayatına bağlı yerleşik Oğuzlar, Anadolu'ya gelirken Orta Asya'daki sözlü ve yazılı edebî geleneklerini de birlikte getirmişlerdi. Orta Asya ile olan kültürel ilişkileri de devam ediyordu. Ahmed Yesevî ve onu takip edenlerin eserleri ile Anadolu'nun eski edebî ürünleri arasındaki karşılaştırmalar bu ilişkiyi çeşitli yönleri ile ortaya koymuştur. Ne var ki Oğuz Türkçesi, Türklerin Anadolu'ya göçlerinden önceki dönemde, yani Asya bölgesinde, daha müstakil bir yazı dili haline gelmemiş olduğundan, bu lehçenin Anadolu'da yazı dili haline geçişi de kolay olmadı. Büyük Selçuklu devletinde resmî dil Farsça idi. Bunun yanında Arapçanın da ağırlıklı bir yeri vardı. Aynı durum, bu devletin Anadolu'daki uzantısı olan Anadolu Selçuklu devletinde de geçerli idi. Siyasî varlıklarını 1077'den başlayarak XIII. yüzyıl sonlarına kadar devam ettirmiş olan Anadolu Selçuklularında din ve medrese dili, bilim dili, dış yazışmalar dili olarak Arapça, edebiyat dili ve divan dili olarak da Farsça yerleşmiş bulunuyordu. XII. yüzyılda Anadolu'nun büyük merkezlerinde İslâm kültürünün güçlendiği, medreseler açıldığı, hükümdarlar adına Arapça ve Farsça eserlerin yazıldığı, bu ürünlerin XIII. yüzyılda altın devrine ulaştığı bilinmektedir. Selçuklu sultanlarının Abbasî halifeleri, Eyyubî prensleri ve Memlûkler ile yaptıkları yazışmalarda Arapçayı hâkim kıldıkları kitabeler ve vakfiyeler

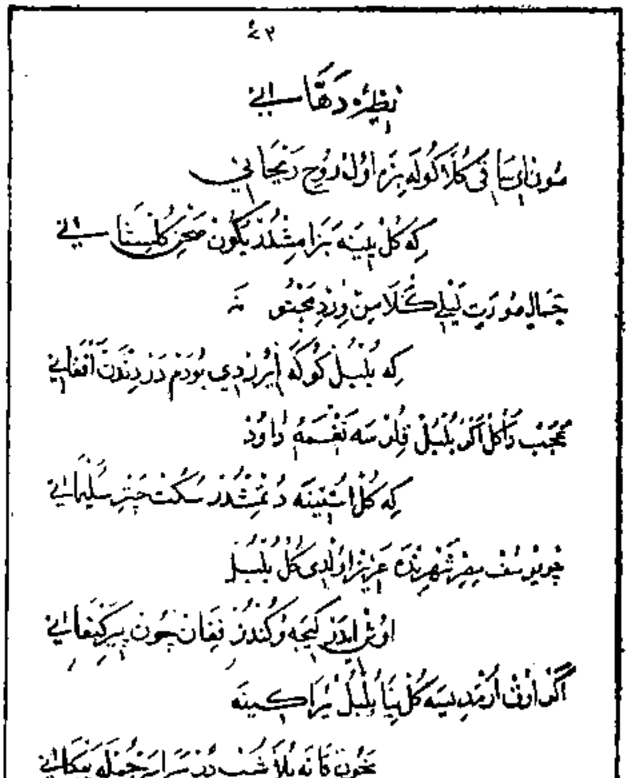

TÜRKİYE TÜRKÇESİ: Şeyyad Hamza'nın *Yusuf u Züleyha* **mesnevîsi**

ile belgelenmektedir. Farsçanın Arapça yanındaki ağırlıklı yeri, edebî eserlerin dilinden ve Arapça bilmeyen vezir Sahip Fahreddin Ali'nin H. 657'den sonra divan yazışmalarını Arapçadan Farsçaya çevirttiği şeklindeki tarihî kayıttan da anlaşılmaktadır. Bunlara XIV. yüzyılda bile Anadolu'nun bazı bölgelerinde menşurların, mektupların, hesapların, defterlerin ve hükümlerin Farsça yazıldığı konusunda *Bezm ü rezm*'de yer alan kayıtları da ekleyebiliriz. Bu tarihî gerçekler de Karamanoğlu Mehmed Bey'in Konya'yı zapt ettikten sonra, H. 676 (M. 1277)'da divan işlerinde yalnız Türkçe kullanılmasını emretmiş olması, eski kâtiplerden birtakımını bertaraf ettiği yolundaki rivayetler ve bunlara eklenebilecek diğer bazı hususlar, Türkçenin Anadolu'da bağımsız bir yazı dili durumuna geçebilmek için Arapça ve Farsçaya karşı büyük bir mücadele verdiğini ortaya koyar. Oğuz lehçesi, bu tarihî ve sosyal gerçekler karşısında kendi varlığını ortaya koyabilmek için bir yandan Arapça ve Farsça ile mücadele ederken öte yandan da kanuşma dilinden yazı diline geçmenin doğurduğu türlü güçlükleri yenme mücadelesi veriyordu. Anadolu Selçukluları döneminde, Arapça ve Farsçanın bilim, edebiyat ve devlet yazışmalarında yer alan üstünlüğüne karşı, Türkçenin de bir yeri olduğu muhakkaktır. Halkın konuşma dili Türkçe olduğuna göre, devletin halkla olan ilişkilerinde Türkçenin kullanılmış olması tabiîdir. Ayrıca, halk için yazılmış dinî ve bir kısım destanî eserler Türkçe olarak kaleme alınıyordu. Böylece XIII. yüzyıldan başlayarak artık Anadolu bölgesinde Oğuz Türkçesi temelinde yeni bir yazı dilinin kuruluşuna tanık oluyoruz.

Dinî, ahlâkî öğüt ve bilgiler veren ve öğretici nitelikte geniş çaplı bir eser olan *Behcetü'l-hadâik fi mev'izeti'l-halâik* ile Ali'nin, *Kur'ân-ı Kerim*'deki Yusuf kıssasından ilham alarak yazdığı *Kıssa-i Yusuf* mesnevîsi, miras taksimi ile ilgili bilgileri içine alan *Kitâbü'l-feraiz;* yazılış dönemi için yapılan tartışmaları dikkate almak şartıyla Ahmed Fakîh'in tasavvufî nitelikteki *Çarhname*'si ve *Kitabu evsaf-ı mesacidi'ş-şerife*'si, Hoca Dehhanî'nin şiirleri, Şeyyad Hamza'nın manzumeleri ile *Yusuf ve Zeliha* mesnevîsi, Mevlâna ve Sultan Veled'in Türkçe beyitleri veya manzumeleri hep Anadolu Selçukluları döneminden günümüze kadar gelebilmiş olan eserlerdir. Ancak, Eski Anadolu Türkçesinin bu dönemine giren eserler, bundan sonraki eserlere oranla sayı bakımından oldukça azdır. Bu durum, Anadolu'da Türk yazı dilinin yeni başlamış olmasına bağlanabileceği gibi, XIII. yüzyıl Moğol akınının sebep olduğu yıkım dolayısıyla, bu dönemde yazılmış olan birçok Türkçe eserin kaybolmuş olması ile de açıklanabilir. *Battalname* örneğinde görüldüğü gibi, varlıklarını tarihî kaynaklardan öğrendiğimiz bazı eserlerin bugün elde bulunmaması ve XIII. yüzyıldan önceki dönemde yazılmış bir kısım Türk dili ürünlerinin de elimizde yalnız XIII. yüzyıldan sonra kopya edilmiş nüshalarının var oluşu, bu devirde meydana getirilen eserlerin sayı bakımından bilinenlerden daha çok olduğu, ancak Moğol akınının bunlardan bir kısmının kaybına yol açtığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Başlangıçta bu türlü eserlerdeki dil karışıklığı, bunların değişik bölge ve dönemlerdeki kopyaları dolayısıyla ortaya çıkan düzensizlikler olarak kabul edilmişti. Ancak son yıllardaki araştırmalar bu türlü eserlere yeni bir görüş açısından bakma gereğini ortaya koymuştur.

Bir yazı dilinden başka nitelikte bir yazı diline geçerken, önceki yazı dilinin kalıntıları ile yeni yazı dilini oluşturan özellikler bir süre iç içe ve karışık olarak yer ala-

TÜRKİYE TÜRKÇESİ: Hoca Dehhanî'nin naziresi

çağından, Oğuzcanın, XII - XIII. yüzyıllar arasındaki dönemde, hem Orta Asya'nın Oğuzlarla meskûn bölgelerinde hem de Anadolu'da böyle karışık bir dil yapısına bürünmüş olması normaldir. Esasen eldeki eser azlığı dolayısıyla Oğuzcanın eski Türk yazı dilinden Eski Anadolu Türkçesine ve Orta Asya Türkmencesine geçiş dönemleri yeterince aydınlanamadığı için daha sisli bir dönem durumundadır. *Kitabü'l-feraiz* gibi eserlerdeki eski yazı dilinden geçme özellikleri Oğuzcanın XII - XIII. yüzyıllardaki genel yapısı ile ilgili normatif özellikler olarak görmeyip, Orta Asya'dan Anadolu'ya göç etmiş olan bazı yazarların, Anadolu'daki yazı diline tam bir uyum sağlayamamış olmalarından doğan münferit özellikler olarak gören bazı araştırıcılar da vardır. Ancak hangi sebebe bağlanmış olursa olsun, yazılış tarihleri bakımından Selçuklu Türkçesinin XIII. yüzyıl ortalarından daha önceki dönemlerine giren eserlerin "karışık dil" vasfını taşıdıkları şüphesizdir.

Bu nitelikteki eserlerde yer alan eski Türk yazı dilinden kalma başlıca dil özellikleri şunlardır:

1. *b* - >*m* - değişimi: *bunça*>*munça* (= bunca), *beŋiz* >*meŋiz* (= beniz), *beŋgü*>*meŋgü* (= ebedî);

2. Kelime başındaki *b* - 'lerin olduğu gibi devam ettirilmesi: *bar* (= var), *bar* - (= varmak), *bir* - (= vermek);

3. *ol* - fiili yanında *bol* - fiilinin de devam ettirilmesi;

4. Anadolu bölgesi Oğuzcasında artık eriyip kaybolmuş bulunan ek ve hece başı *ġ-/g-* ünsüzleri ile, birden fazla heceli kelimelerin sonlarındaki *ġ/-g* ünsüzlerinin devam ettirilmesi: *yalġan* (=yalan), *borġu* (=boru), *bulġanuḳ* (=bulanık), *ayġa* (=aya), *uluġ* (=ulu), *asıġ* (=assı, fayda) v.b.

5. Gelecek zaman, geniş zaman, gereklilik ve dilek kiplerinde *-ġay/-gey*, *-ġa/-ge* eklerinin kullanılması: *birgey* (=verecek), *bolġay* (= olur, olacak), *ḳurtarġa* (= kurtarmalıdır);

6. *-nı/-ni* yükleme hali, *-nıŋ/-niŋ* ilgi hali eklerinin devamı: *dilüŋni* (= senin dilini), *elümüzni* (= elimizi), *Yūsufnuŋ* (= Yusuf'un);

7. Yer yer *-dın/-din* ayrılma hali ekinin görülüşü: *daşdın* (=dışarıdan), *yazukdın* (=günahtan);

8. Çekimli fiillerde zamir kökenli şahıs eklerinin yer alışı: *arturġamen* (= artıracağım), *düşesen* (= düşersin), *dileyesiz* (=dileyesiniz) gibi.

Beylikler dönemi Türkçesi: Anadolu Selçuklu devletinin yıkılıp parçalanmasından oluşan beylikler dönemini temsil eden Türkçedir. Zaman bakımından XIII. yüzyıl sonlarından XV. yüzyıl başlarına, yani Osmanlı beyliğinin öteki beyliklerin varlığına son veren güçlü bir devlet haline geçişine kadar uzanır. Selçuklu Türkçesinin bitişi ile beylikler dönemi Türkçesinin başlangıcını birbirinden kesin sınırlarla ayırmak mümkün değildir. XIII. yüzyıl eserlerinde her iki dönemi temsil eden özelliklere rastlanabilir. XIII. yüzyıl sonu bu iki alt dönemi birbirine kaynaştıran bir halka durumundadır. XIII. yüzyıl Moğol akını Anadolu'ya yeniden büyük çapta Oğuz-Türkmen boylarının göçüne yol açtığından, XIV. yüzyıldan başlayarak Eski Anadolu Türkçesi ses ve şekil bilgileri bakımından yer yer Doğu Türkçesi ile ortak olan dil kalıntılarından arınmıştır. Yerli ağız özelliklerinin yazı diline daha çok girip yerleşmesi ile bu dönemde Oğuzca artık millî bir yazı dili durumuna geçebilmiştir. Eski Anadolu Türkçesi, eski Türk yazı dilinden ayrılarak başlıbaşına bir yazı dili olarak kuruluşunu beylikler dönemi Türkçesine borçludur. Selçuklu Anadolu'sundaki, yalnız halka yararlı olacak eserleri Türkçe olarak yazma eğilimine karşı bu dönemde Türkçeyi bütünü ile ve şuurlu olarak bir yazı dili durumuna getirme hedefi ağır basmıştır. Gerçi Oğuzca daha konuşma dilinden yazı diline geçme mücadelesinin başlangıcında olduğundan ortak İslâm medeniyetinin gerektirdiği yüksek seviyedeki ihtiyaçları bütün yönleri ile karşılayabilecek durumda değildi. Bu yüzden ta Mevlâna ve Sultan Veled'den başlayarak Sinan Paşa, Sarıca Kemal ve Fuzulî'ye kadar uzanan ve yer yer Türkçenin yetersizliğinden söz eden yakınmalar Âşık Paşa, Hoca Mes'ud ve Devletoğlu Yusuf gibi beylikler dönemi şair ve ediplerinde de göze çarpıyordu. Ancak, bu durumlar arızî birer yakınma olmaktan ileriye geçememiştir. Bir alışkanlığın ifadesi olarak Türkçenin yetersizliğinden söz eden şair ve edipler bile büyük çapta, dolgun Türkçe eserler verebilmişlerdir. Âşık Paşa'nın *Garipname*'si, Hoca Mesu'd'un *Süheyl ü Nevbahâr*'ı, Gülşehrî'nin *Mantıku't-tayr*'ı, Şeyhoğlu Mustafa'nın *Hurşidname*'si ve Kadı Burhaneddin'in *Divan*'ı bu durumu ortaya koyan canlı örneklerdir. İbn Battuta, *Seyahatname*'sinde Türkmen beylerinin saraylarında Türkçenin kazandığı değer ve Türk şairlerinin durumu hakkında dikkate değer bilgiler vermiştir. Bu dönemde Anadolu'nun en batı kesimlerinden başlayarak ta Erzurum'a kadar uzanan bölgelerde ve Menteşeoğulları, İnançoğulları, Aydınoğulları, Saruhanoğulları, Osmanoğulları, Germiyanoğulları, Karamanoğulları, Hamitoğulları, İsfendiyaroğulları'na ait bölgelerde ilmî, edebî ve kültürel faaliyetler yoğunlaşmıştır. Aydın, Kütahya, Konya, Niğde, Ladik, Kastamonu, Sinop, Sivas, Kırşehir, Bursa, İznik gibi merkezlerde telif ve tercüme yolu ile günümüze kadar uzanabilmiş dinî, tarihî, edebî, destanî, felsefî, tıbbî, ilmî nitelikte manzum ve mensur yüzlerce eserin meydana getirilmiş olması, Türkçenin bu mücadeleden başarı ile çıktığını ortaya koyan delillerdir. Bu durumla ilgili olarak elimizde bazı tarihî kayıtlar da vardır. Yazıcızade Ali, İbn Bîbî'den çevirdiği *Tarih-i âl-i Selçuk*'unda Karamanoğlu Mehmed Bey'in Konya'yı zaptından ve Cimri'yi saltanat tahtına geçirdikten sonra Türk dili için verdiği: "*şimden girü hîç kimesne kapuda ve dîvânda ve mecâlis ve seyrânda Türkî dilinden gayri dil söylemeye*" şeklindeki buyruğunu nakletmektedir. Her ne kadar bu buyruğun niteliği ve kaynağı hakkında bazı tartışmalar yapılagelmiş ise de, Karamanoğlu Mehmed Bey'in dışında, Aydınoğlu Mehmed, Umur ve İsa beyler ile Saruhanoğlu İshak Bey'in Germiyanoğlu Süleyman Şah'ın, Candaroğlu İsfendiyar Bey'in ve daha başkalarının tutumları da Türkçeyi hâkim kılma gayretine tercüman olan şuurlu tutumlardır.

Anadolu beylikleri döneminde Türkçenin Farsça ve Arapça ile olan mücadelesinde hâkim duruma geçebilmesi, bu dilin tarihî gelişme ve kendini benimsetme şartları yanında, büyük çapta beyliklerin başında bulunan ve o yüzyıl Anadolu'sunun siyasî ve sosyal temsilciliklerini yapan Oğuz ve Türkmen beylerinin rolleri ile gerçekleşebilmiştir. Zamanlarının çoğunu memleket elde etmek için yaptıkları savaşlar ve siyasî mücadelelerle geçiren Anadolu beylerinin, bu siyasî gürültüler arasında bile bilim ve edebiyat hareketlerini teşvik etmeleri, Arap ve Acem kültürüne fazla itibar etmemeleri, millî geleneklerine ve kendi bölge ağızlarına verdikleri değer, bilim adamlarını, şair ve edipleri korumak bakımından gösterdikleri duyarlık, Türk dili ve edebiyatı için hızla verimli bir dönemin başlamasına yol açmıştır. Hele

TÜRKİYE TÜRKÇESİ : Hoca Mes'ud'un *Süheyl ü Nevbahar*'ı

bazı hükümdar ve beylerin Arapça ve Farsçayı iyi bildikleri halde, İslâmî bilimler geleneğine aykırı olarak, Türkçe yazmayı tercih etmeleri, üzerinde özenle durulmaya değer. Kadı Burhaneddin bunlardan biridir.

İşte Anadolu beylerinin millî ruha bağlı bu sosyal ve kültürel öncülükleri sayesinde, bu devirde Oğuzca müstakil bir yazı dili halinde kurulabilmiş ve Selçuklular döneminin sınırlı eserlerine karşı pek çok eser meydana getirilebilmiştir. Dil yapıları bakımından Eski Anadolu Türkçesini temsil eden başlıca eserler şunlardır :

Muhammed Nesefî'nin (ölm. H. 537), *al-Manzumah fi'l-hilâfiyat* adlı eserinin H. 732 (M. 1331) tarihinde Türkçeye yapılmış şerhli çevirisi durumunda olan *Manzume-i Nesefî;* Kırşehirli Ahmed Gülşehrî'nin Şeyh Attar'dan yeni ilâvelerle genişleterek ve serbest olarak Türkçeye aktardığı manzum *Mantıku't-tayr*'ı; telif *Ahi Evran mesnevîsi;* sofî şair Kırşehirli Âşık Paşa'nın pek hacimli manzum bir eser olan *Garipname*'si, *Fakrname* ve *Vasf-ı hal* mesnevîleri ile *Hikâye* ve *Kimya* risaleleri; Ahmedî'nin *İskendername*'si; Hoca Mes'ud'un manzum aşk hikâyesi olan *Süheyl ü Nevbahar*'ı ile *Ferhenkname-i Sa'dî* tercümesi; Fahrî'nin *Husrev ü Şirin* mesnevîsi; Kul Mes'ud'un Aydınoğlu Umur Bey'in emri ile Farsçadan dilimize aktardığı hayvan hikâyelerinden oluşan *Kelile Dimne* tercümesi, Sadrü'd-din Mustafa Şeyhoğlu'nun, Germiyan beyi Süleyman Şah adına X. yüzyılda Marzuban b. Rüstem tarafından Taberistan yerli lehçesi ile yazılmış ve XIII. yüzyılda Farsçaya aktarılmış olan metinden yararlanarak çevirdiği yine hayvan hikâyelerinden oluşan *Marzubanname* tercümesi ile *Unsurü'l-maâlî,* Keykâvus b. İskender b. Kabus'un oğlu Gîlanşah için yazmış olduğu ahlâkî, siyasî nitelikteki *Kabusname* tercümesi; aynı eserin kime ait olduğu bilinemeyen anonim bir başka çevirisi, Şeyhoğlu'nun yine Süleyman Şah için kaleme alıp onun ölümü üzerine damadı ve Osmanlı şehzadesi Yıldırım Bayezid'e takdim ettiği *Hurşidname* veya *Hurşid ü Ferahşad* adlı mesnevîsi ile Şeyh Necmüddin Daye'nin Farsça bir eserinden pek çok yeni eklemelerle genişletilerek yazılan siyasetname niteliğindeki *Kenzü'l-kübera* ve *Mihekkü'l-ulema*'sı; Tursun Fakih'in *Mesnevî*'si ile Sula Fakih'in *Yusuf ve Züleyha*'sı; Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin'in 1 500 kadar şiiri içine alan büyük *Divan*'ı; Anadolu'da Hurufîliğin yayılmasında büyük rolü olan Nesimî'nin sofiyane şiirleri; Anadolu Türkçesi ile Memlûk Türkçesinin Suriye Oğuzcası arasında bağlantı kuran Erzurumlu Darîr'in *Kıssa-i Yusuf* mesnevîsi, *Yüz hadis* ve *Fütühü'ş-şam* tercümeleri ile *Siyer-i Nebî*'si ilk sırada sayılabilecek eserlerdir. Bunlara müfessirleri bilinmeyen *Fatiha* ve *İhlâs suresi tefsirleri; Sure-i mülk tefsiri, Tebareke tefsiri, Yasin tefsiri* ile Ankaralı Mustafa b. Mahmud'a ait *Suretü'l-mülk tefsiri* gibi tefsirlerle Ladikli Muarrif'e ait manzum *Hasan Hüseyin hikâyesi*'ni, Şeyyad adlı bir şairin Kastamonu beylerinden Kötürüm Bayezid'e takdim ettiği manzum *Dastan-ı maktel-i Hüseyin* ile, Ali'nin *Hazret-i Ömer destanı*'nı, Maazoğlu Hasan'ın, Hazreti Ali'nin gazalarından bahseden mesnevîsini, Tursun Fakîh'in *Gazavatname*'sini; *Dâsitân-ı Mihr ü Vefâ* ve *Muhammed Hanefî* gibi Müslüman ulularının ve yiğitlerinin din uğruna yaptıkları savaşları dile getiren çeşitli gazavatnameleri de ekleyebiliriz. Aydınoğlu Mehmed Bey için Arapçadan aktarılan Sa'lebî'nin *Kısasü'l-enbiyâ* tercümesi ile mütercim veya yazarları bilinmeyen bazı *Tezkiretü'l-evliya* tercümeleri de dinî grupa sokulabilecek eserlerdendir. Bu yüzyılda Arapçadan yapılan *Taberî tercümesi* gibi tarihî bazı eserlerle *Müntehabü'ş-şifa* gibi bazı tıbbî eserler de vardır.

Eski Anadolu Türkçesi'nin XV. yüzyıl kesimine giren başlıca eserleri, Oğuzların Yakın Doğuya gelmeden önceki hayatlarına ait hâtıralarının Doğu Anadolu'daki yeni olaylarla beslenmesi ile zenginleştirilen, destanî nitelikteki *Dede Korkut* hikâyeleri; halk hikâyeleri durumundaki Şehzade Ahmed Mısrî'nin *Kırk vezir hikâyesi* ile *Dastan-ı Ahmed Haramî; Dastan-ı Varka ve Gülşah; Cevahirü'l-esdaf* adlı bir *Kur'ân* tercümesi ile Muhammed b. Yahya'ya ait bir *Kur'ân* tercümesi, çevirenleri bilinmeyen diğer bazı *Kur'ân* tercümeleri; Ebü'l-leys Semerkandî'den *Tezkiretü'l-evliya* tercümesi, İznikli Hacı Hüseyin b. İsâ'nın *Enfesü'l-cevâhir* adlı bir tefsir tercümesi; *Düsturname-i Enverî,* Oruç tarihi, Âşık Paşazade tarihi, Mehmed Neşrî'nin *Kitâb-ı Cihan-nümâ* (Neşrî tarihi), Yazıcızade Ali'nin *Selçukname*'si gibi tarihî eserler; Şeyhî'nin *Divan*'ı, *Husrev ü Şirin*'i, *Harname*'si ve diğer eserleri ile, Ahmed-i Daî'nin şiirleri, Mehmed'in *Işkname* adlı mesnevîsi, İbn Hatib'in *Ferah-name*'si; Mehmed b. Süleyman'ın *Hayatü'l-hayvan,* Balıkesirli Devletoğlu Yusuf'un *Vikaye* tercümesi, Şeyh Elvan Şirazî'nin *Gülşen-i Raz* tercümesi; Manyaslı Mahmud'un II. Murad adına yazdığı *Acebü'l-ucab* adlı mesnevîsi; II. Murad'ın

ümerasından Umur Bey adına yazılan *Müfredat-ı ibn Baytar* tercümesi, *İksirü's-saadet* tercümesi, Süleyman Çelebi'nin *Vesiletü'n-necat (Mevlid)* adlı siyer kitabı, Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun tıbba ait *Cerrahiye-i İlhaniye* (veya *Cerrahiyetü'l-haniye)*'si; Tutmacı'nın *Gül ü Hüsrev* mesnevîsi ile Fatih'in şiirlerini ekleyebiliriz.

Manzum ve mensur, tercüme ve telif olmak üzere çeşitli konulardaki bütün bu eserler, Türk dilinin XV. yüzyılın 2. yarısında nasıl bir bilim ve sanat dili seviyesine yükseldiğini, Türkmen beylerinin, aydın hükümdarların ve ümeranın himayeleri ile kültür faaliyetinin nasıl büyük bir gelişme gösterdiğini ortaya koyan delillerdir. Eski Anadolu Türkçesi, kendine has dil yapısı ile az çok XV. yüzyılın 2. yarısına da uzanmıştır. Ancak, yüzyılın 2. yarısı genel yapısı itibarıyla artık yazı dilinin klasik Osmanlıcaya doğru yol aldığı bir geçiş dönemi durumundadır.

Osmanlıcaya geçiş dönemi : XV. yüzyılın 2. yarısı, Anadolu Türkçesinin gelişme tarihinde bir geçiş dönemi durumundadır. İstanbul'un fethinden sonra imparatorluğun büyüme ve gelişmeye başlamasıyla birlikte, Türk dilinin yol alışında da şimdiye kadarkinden farklı bir değişme ve gelişme baş göstermiştir. XIV. yüzyılda Arapça ve Farsçaya karşı verdiği mücadelede hayli başarı kazanmış olan Türkçe, bu yeni gelişme karşısında bilim ve edebiyat dili olarak tam bir olgunluğa doğru yol alırken yeniden gerilemeye yüz tutmuştur. Bu gerileme, o döneme kadar Türkçeye girmiş olan Arapça, Farsça kelime ve tamlamalar daha çok dinî terim ve deyimlerden ibaret iken, bu yüzyıldan başlayarak her alanda yabancı kelime ve gramer kurallarının yoğunlaşması şeklinde kendini göstermiştir. İstanbul'un fethinden sonra Fatih'in giriştiği medenî hamle sayesinde yeni kurulan medreseler ile bilim ve kültür hayatı daha çok canlanmıştır. Devlet merkezi aynı zamanda bir kültür ve medeniyet merkezi olarak gelişmekte, bilim adamlarına ve şairlere gösterilen ilgi dolayısıyla Anadolu dışında Orta Asya ve İran gibi başlıca ülkelerden bile bu yeni kültür merkezine doğru bir göç hareketi başgöstermekte idi. Ne yazık ki bu yeni hamle Türkçenin aleyhine bir gelişmeyi hızlandırdı. Bilim dili olarak zaten ağırlıklı durumunu devam ettirmekte olan Arapçanın yanı sıra Farsçanın da ön safa geçmesine yol açtı. Böylece yüzyılın yarısında, önceki yüzyılın tersine bir eğilim hâkim olmaya başladı. Artık sarayda sultanın katıldığı meclislerde bile Farsça karşılıklı şiirler söyleniyor, İran'ın ünlü şairlerine nazireler yazılarak hüner ve maharet yarışmaları düzenleniyordu. Farsça yazmak bir övünç vesilesi oluyor; Türkçe yeniden horlanıyor, bir avam dili olarak kabul ediliyor ve yetersizliğinden yakınılıyordu. Bu tutumun bir sonucu olarak Arapça ve Farsça kelimeler ile tamlamalar, gramer şekilleri giderek artan bir ölçüde dile girmeye, halkın dilinden uzaklaşma yolu tutmuş bir şiir ve nesir dili oluşmağa başlamıştı. Önceki yüzyılın eserlerinde görülen açık seçik ve anlaşılır ifade tarzı yalnız bir kısım eserlerde ve özellikle tarih kitaplarında kalmıştır. Bunun dışında artık yavaş yavaş yerini karışık bir dile, çetrefil bir ifade tarzına terk ediyordu. Bu yüzyılın eserlerinde bir geçiş döneminin bütün özelliklerini bulmak mümkündür. Birçok Türkçe kelime Arapça ve Farsça anlamdaşlarıyla yan yana kullanılmakta, edatlar ile birbirine bağlanmış uzun iç içe yabancı cümleler yanında kısa, açık ve Türkçenin sentaksına uygun tabiî cümleler de yer alabilmektedir. Türkçenin sevimli ve canlı deyimleri yine yer yer varlığını korumaktadır. Ne var ki bir önceki yüzyıla oranla artık denge Türkçenin aleyhine dönmeye başlamıştır. Dil yapıları bakımından böyle bir geçiş dönemini temsil eden eserlerin başlıcaları şunlardır :

Tursun Bey'in *Târih-i Ebü'l-feth*'i, Beyatî'nin *Cam-ı Cem-ayin*'i, Necatî'nin, Hayalî ve İvaz Paşazade Ataî'nin şiirleri, Cemalî'nin II. Murad adına yazdığı *Gülşen-i uşşak,* Fatih adına yazdığı *Huma* ve *Humayun* mesnevîleri, *Miftahü'l-ferec* adlı başka mesnevîsi ile, *Divan*'ı, Mesihî'nin kendisine büyük ün sağlayan *Şehrengiz*'i ve *Gül-i Sadberk*'i, Sinan Paşa'nın sanatlı nesirde kendine parlak bir yer hazırlayan *Tazarru'-name*'si ile *Risale-i ahlâk, Tezkiretü'l-evliya* ve *Maarifnâme* gibi eserleri, Ahî'nin Nişaburlu Fettahî'den Türkçeye adapte ettiği *Hüsn ü Dil*'i, Cafer Çelebî'nin *İstanbul fetihnamesi,* Sarıca Kemal'in ağır ve sanatlı bir dille Türkçeye aktardığı *Tarih-i Mu'cem*'i ile II. Bayezid adına yazdığı *Selâtinname* adlı manzum kronliği v.b. dir.

Dil yapısı : *İmlâ :* Ünlü ve ünsüzlerin yazılışı bakımından Eski Anadolu Türkçesinde bir yandan eski Türk yazı dili geleneğini devam ettiren özellikler, bir yandan da Arap - Fars imlâ geleneğinden aktarılmış olan özellikler yan yana ve karışık olarak yer almıştır. Ünlülerin yazılışında *Kur'an* imlâsının etkisi ile yaygın olarak hareke kullanıldığı halde, bir kısım kelimelerin yazılışında aynı zamanda özel ünlü işaretlerine (harekelere) de yer verilmiş olması bundandır.

Eski Anadolu Türkçesi, yukarıda belirtilen tarihî ve sosyal gelişme şartları dolayısıyla konuşma dilinden yazı diline geçme mücadelesi ile kurulduğu ve bu dönemde daha Arap yazısı temelinde klişeleşmiş itibarî bir imlâ geleneği de yerleşememiş olduğu için, konuşma dili ile yazı dili arasındaki paralellik imlânın müsaadesi oranında yazıya aksettirilmiştir.

İmlâda ünlü işaretlerinin belli edilmesi için hareke dışında "hurûf-ı imlâ" denilen *elif* (ا), *vav* (و) ve *ye*(ى) harfleri de kullanılmıştır. Bunların kullanılışında belirli bazı esaslar dışında tam bir kural söz konusu değildir. Metinlerde *getürüŋ* (كتورك) (= getirin) şeklinde ünlüler ile yazılan örnekler bulunduğu gibi, *y(i)g(i)rm(i)* (= yirmi) şeklinde yalnız hareke ile yazılan örnekler de vardır.

Hareke sistemi *a, ı, o, u* gibi kalın sıradan ünlüler ile *e, i, ö, ü* gibi ince sıradan ünlüler arasında bir işaret ayırımı yapmadığı için bu ünlülere karşılık olan hareke işaretlerinin ince mi kalın mı okunacağı yer yer ince ve kalın sıraya göre ayarlanan *t* (ط . ت), *k* (ق , ك) gibi farklı yazılıştaki ünsüzlerin yardımı ile belli edilmiştir : *sakınmak* gibi. İnce veya kalın sıradan ünsüzlerin desteğinden yoksun olan yerlerde kelimenin ses yapısı ancak anlamın yardımı ile tayin edilebilmektedir: *su/sü* (=asker) (سو), *daparlar* (= bulurlar)/*deperler* (= teperler), *oldı/öldi* gibi. Metinlerde bazen *a/e* farkı için "üstün" işareti dışında *elif* ا ın de kullanılması, incelik-kalınlık ayrımında bir dereceye kadar yardımcı olabilmiştir : *saŋa* (ساكا), *saçasın* gibi.

Elif, vav ve *ye* (ى, و, ا) harfleri, ünlüleri belirtme görevi dışında, Arapça ve Farsça kelimelerde olduğu gibi, Türkçe kelimelerde de aynı zamanda uzunluk göstermek üzere kullanılmıştır: *dapū* (=hizmet), *odīle* (=ateşi ile), *vār* (=var) gibi.

Daha çok başlangıç devri eserlerinde görülmek üzere, Arap imlâsının etkisi ile okunuşta bir ses değeri olmayan *elif* (ا) ve *vav* (و)'ların yazılışı yer alır.

"Tenvin" denilen ve *a/e, ı/i* ünlülerini birer *n* ünsüzü ilâvesi ile okutan yazılışları vardır: *andan; ölmedin* (=ölmeden), *kendüzinden* (=kendisinden) gibi.

Ünsüzlerin yazılışında bir yandan Arap-Fars imlâsının, bir yandan da eski Uygur imlâsının etkisi kendini gösterir. Uygur imlâsının etkisi altında *ŋ* damak ünsüzü *ng* (نك) işareti ile karşılandığı halde, Arap-Fars imlâsının hâkim olduğu yerlerde bu ünsüz *ŋ* (ڭ) işareti ile karşılanmıştır: *bengzer, Tangrı, yaŋak* gibi.

Arap alfabesinde *p, ç* ünsüzlerini karşılayacak özel birer harfin bulunmaması dolayısıyla metinlerde *p, ç* ünsüzlerinin *b, c* yazılışları ile karşılandığı yerler çoktur: *Çalab* (= Çalap, Tanrı), *yabrak* (= yaprak), *aclık* (= açlık), *kac* (=kaç?) gibi. Bununla birlikte alfabeye sonradan eklenen پ ve چ harfleri dolayısıyla *p* ve *ç* yazılışlı örnekler de vardır: *çıkdı, toprak* gibi.

Uygur yazısının ince ve kalın sıradan *t* ve *s* ünsüzleri arasında bir ayırım yapmamış olmasına karşı, Arap yazısında ince sıradan *t/s* (س. ت) ile kalın sıradan *t/s* (ص, ط) ünsüzleri birbirinden ayrı harflerle yazılmış olduğundan, metinlerde her iki etkiyi taşıyan yazılışlara yer verilmiştir: *tozına, tavugıla* (=tavukla); *tavşan, tavar* (=davar), *turdılar* (=kalktılar); *sayru* (=hasta), *sakınmak, soŋuç* (=sonuç), *saçıldı, sanasın, soydılar* gibi.

k/g ünsüzlerinin Arap yazısında tek bir *kef* (ک) harfi ile karşılanmış olmasının doğurduğu güçlüğü gidermek için metinlerde yer yer *g* için üç noktalı *kef* işareti kullanılmıştır: *girü* (= sonra), *degüre, virmegi* (= vermeyi) gibi.

Uygur imlâsında olduğu gibi, bazı ekler kelimeye bitiştirilmeden ayrı yazılmıştır: *kuş-dur, gerek-dür, düşmiş-sin, bütün-liginden, aymış-lardur, eksük-süz* gibi. Buna karşılık edat, bağlaç ve ek-fiil niteliğindeki bazı kelimelerin de kendinden önceki kelimeye bitiştirilerek yazıldığı yerler çoktur: *anuŋıla* (=onunla), *sadakayıla, bunuŋgibi, anuŋçun, bizdenyaŋa, bendahı, varıldıkim* gibi.

Ses bilgisi: *Ünlüler:* 1. Eski Anadolu Türkçesi'nin ünlülerinde bugünkü yazı dilimizde bulunmayan bazı uzunluklar vardır. Bunlar ya çeşitli ses düşmelerinden, hece ve ses kaynaşmalarından doğan uzunluklardır: *tap:ġ* > *dapū* (=hizmet), *atlıġ* > *atlū* (=atlı), *neteg kim* > *nitē kim* (=nitekim) gibi; yahut Türkçenin çok eski dönemlerinden süregelen ve oluşma sebepleri daha kesinlikle çözülemediği için "aslî uzunluklar" diye adlandırılan türden uzunluklardır: *āç* (=aç), *ād* (=ad, isim), *āv* (=av), *vār* (=var), *īn* (=in, mağara), *ōn* (=on), *yüz* (=100), *yōḳ* (=yok) gibi.

2. Metinlerde bugünkü yazı dilimizde yer alan *a, ı, o, u; e, i, ö, ü* ünlüleri dışında bir de *ė* (=kapalı e) ünlüsünün varlığı söz konusudur. Ancak, ilk hecedeki *i/ė*'nin durumu bakımından devre sonuna kadar olan metinlerde yazılış hemen hemen hep *i* yanındadır. Çünkü *dimek, yimek, biş, gice, girü, irte, virmek* gibi kelimelerin ilk hece ünlüleri hep esre veya esreli *y* ile yazılmıştır. Eğer bu yazılışlar ses değeri bakımından birer *ė*'yi karşılamış olsalardı, daha klişeleşmiş bir imlâ oluşmadığından bunu göstermek için *y*'li yazılışlar *esre* ile değil, *üstün* işareti ile belli edilebilirdi. Metinlerde böyle bir ayırım gözetilmediğinden, bu yazılışların ses değeri bakımından birer *i*'yi karşıladıkları görüşü hâkimdir. Yalnız, devre sonu metinlerinde *i*'li şekiller yanında *ėl* (=memleket), *yėl, ėr, bėş, yėg* (= iyi, daha iyi) gibi *ė* li örneklere de rastlanmaktadır.

3. Bazı kelimelerde *e* ünlüsü, Eski Türkçede olduğu gibi devam etmektedir: *eyü* (<*edgü*) (=iyi), *gey-* (< *ked-*) (=giymek) gibi. Buna karşılık bazı kelimelerde bir *e*>*i* değişimi vardır: *ay* > *ey* > *iy* (=ey!), *amtı* > *emti* > *imdi* (=şimdi), *eşit-* > *işit-*, *neçe* > *nice*, *eşgek* > *işek* (= eşek) gibi. Aynı durum Arapça ve Farsçadan geçme bazı yabancı kelimelerde de göze çarpar: *bedter* > *biter* (=beter), *dev* > *div* (=dev), *yemin* > *yimin* (=yemin) gibi.

4. Arap yazısının *o/u, ö/ü* farkını belli etmemesi yüzünden *uğra-, usan-, uyan-, yürü-, yukarı-, güzel* gibi kelimelerin ilk hece ünlülerinin geniş mi, dar mı olduğunu anlamak güçleşiyor. Bunları, bu dönem için Eski Türkçeye paralel olarak *gözel, osan-, oyan-, ogra-, yorı-/yöri-* şekillerinde okumak tarihî gelişme şartlarına daha uygun düşmektedir.

5. *Ünlü uyumu:* Kelimelerdeki ünlü düzenini incelik-kalınlık bakımından ayarlayan dil benzeşmesi çok kuvvetlidir. O kadar ki bugün uyuma aykırı olan *-ki* aidiyet eki ile imlâda bitişik yazılan *ile* ve *içün* edatları, *i-* yardımcı fiilinin geçmiş zaman isim-fiili, hikâye ve rivayet şekilleri kalın sıradan kelimelerde de uyuma girmektedir: *yarınḳı, ḳarnındaġı, ucmaḳdaḳı, niʿaḳıla, anuŋıla, ḳarazıçun, vārdı, oġlı yımış, azıduġın* (=az olduğunu) gibi. Eklerle genişletilmiş bazı Arapça ve Farsça kelimelerin de uyuma girdiği görülüyor: *taḳṣīrlıḳ* (=taksîr, kusur), *muʿabbırlıḳ* (= muabbirlik, rüya yorumculuğu) gibi. *İken* zarf-fiil eki bütünüyle, *-yorur* şimdiki zaman eki de bir kısım metinlerde uyumdan kaçan birer ek durumundadır: *namazdayiken, otururken, geçeyorur, gideyorur* gibi.

Dudak benzeşmesi: Ufak tefek benzeşme ışıltıları görülmekle birlikte genellikle dudak benzeşmesi yoktur. Uyum aykırılığı kök kelimelerde ve eklerde olmak üzere iki şekilde kendini gösterir:

Bazı kelimelerin Eski Türkçede olduğu gibi aynen veya küçük ses değişmeleri ile devam ettirilmiş olması, uyum bozukluğu doğurmuştur: *gendü* (= kendi), *eyü* (= iyi), *dilkü* (= tilki), *bulıd* (= bulut), *esrük* (= sarhoş), *yanku* (= yankı), *yılduz* (= yıldız) gibi.

Metinlerde ayrıca, eski ve yeni yazı dillerinden farklı olarak birçok kelimede bir yuvarlaklaşma başgöstermiştir. Bunun sebebi ya *bilezük, demür, tırmuk, semüz, kirpük, avun-* örneklerinde görüldüğü üzere *b, m, p, v* gibi dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırma etkisidir yahut da Eski Türkçede birden fazla heceli kelimelerin *-ġ/-g* ünsüzlerinin Güneybatı Türk dilinde eriyip kaybolurken geride kalan ünlüyü yuvarlaklaştırmasından doğmuştur: *ayru* (< *adrıġ*) (=ayrı), *aru* (=temiz), *bilü* (=bilgi), *kısu* (=sıkıntı, eziyet), *saçu* (=saçı), *yapu* (=yapı) gibi.

Eklerde uyum bozukluğu: Düzlük-yuvarlaklık bakımından dudak benzeşmesine aykırı olan epey ek vardır. Bunlar ya dudak ünsüzlerinin yanlarındaki ek ünlüsünü yuvarlaklaştırmalarından oluşmuş uyum bozukluklarıdır yahut da bir kısım eklerin ilk yapılarını korumakta devam etmelerin-

den ileri gelmiştir. Ekleri bu bakımdan yuvarlak ünlü taşıyan ekler ve düz ünlü taşıyan ekler olmak üzere ikiye ayırmak gerekir.

Eski Anadolu Türkçesinde düz ünlü taşıyan kelime köklerine yuvarlak olarak gelen ek türlerinin sayısı oldukça kabarıktır. *-uŋ/üŋ, -nuŋ/-nüŋ* ilgi hali, *-aru/-erü* yön gösterme eki, *-um/-üm, -umuz/-ümüz* 1. şahıs, *-uŋ/üŋ, -uŋuz/-üŋüz* 2. şahıs iyelik ekleri ile, *-lu/-lü, -suz/-süz,-cuk/-cük* isimden sıfat ve isim yapma; *-gu/-gü, -du/dü, -u/-ü, -uk/-ük* fiilden isim, *-ur-/-ür-, -dur-/-dür-* fiilden fiil, *-ur/-ür, -duk/-dük* isim-fiil, *-u/-ü, -up/-üp* zarf-fiil ekleri ile *-uŋ/-üŋ, -uŋuz/-üŋüz* 2. şahıs çokluk, *-sun/-sün, -sunlar/-sünler* 3. şahıs teklik ve çokluk emir kipi ekleri, bazı çekimli fiillerdeki *-vum/-vüm, -uz/-üz, -vuz/-vüz, -alum/-elüm* şahıs, *-durur/-dürür, -dur/-dür* cevher fiili ekleri bunların başlıcalarıdır: *ılan-uŋ, kardaşı-nuŋ, aŋ-arurak* (ona doğru), *aybuŋuz, baglu, dip-süz, karal-du* (=kararttı), *uyan-uk, geç-ür, it-sünler, gire-vüz, geŋez-durur* (=kolaydır), *ırak-dur* gibi.

-ı/-i, -ın/-in yükleme hali, *-ı/-i, -sı/-si* iyelik, *-dın/-din* zarf, *-çı/-çi, -lık/-lik, -ıncı/-inci* isimden isim türetme, *-ıcı/-ici* fiilden isim, *-dı/-di, -mış/-miş* geçmiş zaman, *-ısar/-iser* gelecek zaman ekleri ile, *-°l-, -°n-, -°ş-* fiil türetme eklerindeki bağlantı ünlüleri, *-mı/-mi* soru eki, çekimli fiillerdeki *-ın/-in* 1. şahıs teklik, *-sız/-siz* 2. şahıs teklik ve çokluk, *-ıcak/-icek, -ınca/-ince* zarf-fiil ekleri, yuvarlak ünlü taşıyan kelimelerde de hep düz olarak yer alan eklerdir: *kuş-ı* (=kuşu), *gendü-yi* (=kendisini), *geldüg-in* (=geldiğini), *boyn-ın* (=boynunu), *öŋ-din* (=önce), *demür-ci, ulu-lık, bul-ın-ma-dı, uydur-mış, nol-ısar* (=ne olacak?), *öl-iserüz* (=öleceğiz), *alur-sın, ur-ınca* gibi.

6. *Ünlü düşmesi, ünlü türemesi:* Kelime başında ünlü düşmesi seyrektir: *sıtma (< ısıtma), sıtmalu* (=sıtmalı), *yuku (< uyuku)* (= uyku) gibi bir iki örneği geçmez. Ancak, orta hece düşmesi şartlarını taşıyan yerlerde düşme olayı yaygındır: *ayır-/ayruk* (=ayrı), *boyın/boynı, bögür/bögrin* (=böğrünü), *bögür-/bögrüş-, yakış- > yahşı, emizür-> emzir-, yilet-/yiltesin* (=iletesin) gibi. Ekleme sırasında, kelime içinde ünlü karşılaşmasından doğan değişmeler de vardır. Bunların geçici olanları aruz vezni gereğidir. Sürekli olanları kalıplaşmış sözleri oluşturur: *seniŋçün, nidelüm?, nolısar?, nicoldı? susaduŋsa, süŋiydi* (=süngü idi) gibi.

Türkçe kelimelerde ünlü türemesi seyrektir: *azacuk, yigirek* örneklerinde görüldüğü gibi kelime içindedir. Yalnız, *'ayb, 'ilm, fikr, kavl* (= söz) gibi Türkçenin hece yapısına aykırı çift ünsüz taşıyan Arapça kelimelerde de bugün olduğu gibi bir ses türemesi başlamıştır: *'ayıb, 'ilim, fikir, kavil, sabır* gibi.

Ünsüzler: Eski Anadolu Türkçesinin, ünsüz türleri bakımından bugünkü yazı dilimizden ayrılan **en** önemli yanı, Eski Türkçedeki *ŋ* damak ünsüzünün aynen devam ettirilmesi ve sızıcı bir gırtlak ünsüzü olan *h*'nın varlığıdır: *buŋ* (= sıkıntı), *deŋiz* (= deniz), *dahı* (= dahi), *yohsul* (= yoksul) gibi.

Ünsüz değişmeleri: 1. *b-:* Bazı kelimelerde *b-*'ler bugün olduğu gibi *p-*'ye dönmeden kendini korumuştur. Bunların bir kısmı Eski Türkçedeki şekillerin devamından ibarettir: *barmak* (= parmak), *başmak* (= ayakkabı), *berk, bıŋar* (= pınar), *busu* (= pusu), *bış-* (pişmek), *büre* (= pire) v.b.

2. *b > v:* Eski Türkçenin Gök Türk kolundaki ve belirli kelimelerindeki ön, iç ve son ses *b*'leri, Eski Anadolu Türkçesinde artık tamamen *v*'ye dönüşmüş durumdadır: *bar > var, bar- > var-, bir- > vir-, yablak > yavlak* (= fena), *tabışkan > tavşan, yavaş, davar, av, ev, sev-* gibi. Bu durumla ilgili olarak, çekimli fiillerde şahıs eki durumundaki *ben, biz* zamirleri de birer *b- > v-* değişimi ile ekleşerek *-van/-ven, -vuz/-vüz* şekillerini almıştır: *aru-van* (= temizim), *aça-vuz* (=açalım), *gide-vüz* (=gidelim) gibi.

3. *t->d-:* Eski Türkçede kelime başındaki sabit *t-* ünsüzü, Eski Anadolu Türkçesinde, *t-*'yi devam ettirme veya *d-*'ye dönüşme bakımından karışık bir durum gösterir. *t- > d-* değişimi yüzyıldan yüzyıla ve eserden esere birtakım farklılıklar göstermekle birlikte, daha çok ince sıradan kelimelerde gerçekleşmiştir. Kalın sıradan kelimelerde *t-*'nin korunma oranı daha fazladır. *t-*'li örnekler: *tag* (=dağ), *tagıl-* (= dağılmak), *tal, tam-* (= damlamak), *tamak, tamar, taŋ* (=tan, hayret), *taŋla-* (=hayret etmek), *tanış-* (=danışmak), *tanuk* (=şahit), *tart-* (=çekmek), *taş* (=dış), *tavar* (=mal), *togran-, tolun-* (=dulunmak), *tol-, ton* (=elbise), *toŋuz* (=domuz), *tü* (=tüy) gibi.

d-'ye dönüşmüş örnekler: *dad* (=tat), *datlu* (=tatlı), *dın-* (=dinmek), *dınç* (=dinç), *dokın-, dut-, degül* (=değil), *delim* (=çok), *ditre-, dut-, düken- degşür-* (=değiştirmek), *dirlik* (=hayat), *dükeli* (=hepsi), *düriş-* (=uğraşmak) *degme* (=her) v.b.

4. *k->g-:* Eski Türkçe *k-*'ler Eski Anadolu Türkçesinde, bugünkü yazı dilinde olduğu gibi *g-*'ye dönüşmüştür: *gel-, getür-, geyik, geŋez* (=kolay), *göl, göŋül* gibi. Arap alfabesi *k* ile *g* arasında bir ayırım yapmadığı için, *g-*'ye dönüşmemiş olan örnekleri, daha çok bugüne kıyasla tayin edebilmekteyiz: *kendü, kendüzi* (=kendisi), *key* (=iyi), *kiçi* (=küçük), *kim?, kimesne, kişi, körpe* gibi. Bununla birlikte, metinlerde, bu kelimelerin üç noktalı *kef*'le yazılarak *g-*'ye dönüştüğünü gösteren örnekler de yer almıştır: *gişiye, bir gez, gendü, gemük* (= kemik), *geŋez, giçi* (= küçük) gibi.

5. *k > h:* Ön seste *h-* ünsüzü yalnız Arapça ve Farsçadan geçme *halk, hayal, hoş, hıyanet* gibi yabancı kelimelerde yer alır. Türkçe kelimelerde metinden metne fark etmek üzere bazı kelimelerin iç ve son seslerinde *k > h* değişimi görülmektedir: *arha, bah-* (=bakmak), *uçmah* (=cennet), *budah, yahşı yohsul* gibi.

6. *g / g, g > v* : Eski Türkçedeki birden fazla heceli kelimelerin son seslerindeki *-g / -g* ünsüzleri ile ek ve hece başı *g/g*'leri, Anadolu Türkçesinde eriyip kaybolmuştur. Düşen kelime sonu *-g/-g*'lerinin bir kısmı kendinden önceki ünlüyü yuvarlaklaştırırken, bir kısmında da herhangi bir değişiklik olmamıştır: *kapıg > kapu, yadag > yaya, yaşlıg > yaşlu, kulgak > kulak, suvgar- > suvar-* (=sulamak) gibi. Tek heceli kelimelerin son sesleri ile, birden fazla heceli kelimelerin iç seslerindeki *g/g* ünsüzleri yazıda korunmuştur. Bunların telâffuzda yumuşayıp *ğ* ve *y*'ye dönüşüp dönüşmedikleri kestirilemiyor: *ag-, agrı, sagdı, beg, begen-, egin, egri, ögil-* gibi. Bunlardan yuvarlak ünlü yanında bulunanlarda, bazan bir *g > v* değişmesi görülmektedir: *kulaguz > kulavuz* (=kılavuz), *sogık > sovık, tög- > döv-, takıgu > tavuk* v.b. *koga* (=kova), *sogan* (=sovan), *sıga-* (=sıvamak) gibi örnekler de değişmeden kalmıştır.

7. *ŋ > g, g* : *yalgız* (=yalnız), *igen* (=pek), *egirt-* (=kuşatmak) gibi birkaç örnek verebilen bir değişim türünden ibarettir.

8. *İç seste tonlulaşma:* Ekleme durumunda, yan yana bulunan ünsüzler arasında tonlu olup olmama bakımından bir uyum söz konusu değildir. Kök ünsüzü ister tonlu ister tonsuz olsun *-da/-de, -dan/-den, -dum/-düm, -dı/-di, -duk/ -dük* v.b. ekler hep *d-* iledir. *-ca/-ce, -cuk/-cük, -cı/-cı, -dukca/ -dükce* ekleri de hep *c-* iledir: *baş-da, budak-dan, bat-dı, aç-dur-, it-dükleri, yok-durur, adet-ce, gök-cek, danışık- cı, olduk-ca* gibi. *-t->-d-, -k->-g-, -k- > -g-* değişimi ile iki ünsüz arasında bulunan tonsuz ünsüzler de tonlulaşmıştır: *bulıt / bulıdına, ögüt/ögüdi, yut-/yuda* (yutsun), *it- / idevüz* (=edelim), *bırak- / bıragurın, yoklık /yoklıgın, süŋük/süŋügi* (= kemiği) gibi.

9. *Ünsüz ikizlenmesi:* Bazı ses düşme ve değişmeleri sonunda birkaç kelimede *-ss-* şeklinde bir ikizlenme görülür: *asıg > assı* (=fayda), *idisi > issi > ıssı* (=sahip), *ısıg > ıssı* (= sıcaklık, hararet), *us* (= akıl) > *ussuŋı* gibi.

10. Eski Anadolu Türkçesinde seyrek olarak ünsüz ve hece düşmesi olayları ile ünsüz türemesi ve hece aktarımı (métathèse) gibi olaylara da rastlanır. *bol->ol-, berkle- > bekle-, geltür- > getür-, oltur- > otur-, suw > su* şeklindeki değişmelerde *b-, -r-, -l-, -w* ünsüzlerinin eriyip kaybolması söz konusudur.

Metinlerde *ur-, igid, ılan, ılduz, ırak, in, iriş-* gibi *v-* ve *y-*'siz örnekler görülebildiği gibi, bunların birer *v-* ve *y-* ilişmesi (prothèse)'ne uğramış *vur-, yigid, yılan, yalnız, yırak, yin, yiriş-, yit-, yigren-* gibi şekilleri de yer almıştır.

karva- (=kavramak), *tobra* (=torba) ve *horyad* (=hoyrat, Rumca aslına uygun olarak) kelimelerinde de bugünkü şekillerine oranla birer hece aktarımı görülmektedir.

Şekil bilgisi: Eski Anadolu Türkçesinin bugünkü Türkçeden ayrılan başlıca şekil bilgisi özellikleri şunlardır:

İsim: İyelik ekleri kelimeye 1 ve 2. şahıs teklik ve çokluk şekillerinde hep yuvarlak, 3. şahıs teklik ve çokluk şekillerinde hep düz olarak eklenir: *bag+um, iş+ümüz, at+uŋ, ussu+ŋuz; dost+ı, göz+i, ev+leri* gibi.

Hal eklerinin çoğu bugünkünden farklı değildir. Yalnız ilgi hali (genitivus) eki hep *+uŋ/+üŋ, +nuŋ/+nüŋ* şeklinde yuvarlak ünlü ile, bulunma (locativus) ve ayrılma (ablativus) hali ekleri de hep *+da/+de, +dan/+den* şekillerinde *d-* iledir: *ilan+uŋ, siz+üŋ, ayı+nuŋ; kullık+da, at +dan, sovık+dan* gibi.

3. şahıs iyelik eklerinden sonra +°*n* yükleme (accusativus) hali eki kullanılmıştır: *ayag+ı+n* (=ayağını), *arka+sı+n* (=arkasını), *düş+i+n* (=rüyasını), *uc+ı+n* (=ucunu) gibi.

Hal eklerinin kullanılışında bazı ayrılıklar göze çarpar. Örnek olarak yalın hal (nominativus) yükleme halinin yerini tutabilir: *yavuz hulu kişi* (=kişiyi) *evde komamak gerek* gibi.

İyelik eki almış isimlerden sonra ilgi görevi çok defa ilgi hali eki almadan karşılanmıştır (eksiz belirtili isim tamlaması): *benüm atam kardaşı kızı* (=babamın kardeşinin kızı), *göksüm penceresi, göŋlüŋ gözi* (=gönlünün gözü), *zülfüŋ kemendi* (=zülfünün kemendi), *düşümüz ta'birin* gibi. Daha çok manzum metinlerde olmak üzere, 1 veya 2. şahıs iyelik ekli kelimelerden sonra, belirtme görevi yükleme hali eki kullanılmadan da karşılanmıştır (eksiz yükleme hali): *göŋlüm aldı, göksüm sovıdam, kanuŋuz döküb, kardaşcugumuz vir* gibi.

Bazan fiiller yönelme hali yerine yükleme hali eki almıştır: *togrı yolı* (= yola) *varmadı; salaydı Yusuf ardını* (= ardına) *özin; taparıdum ben seni* (= sana) gibi. Yönelme hali ekinin yükleme ve bulunma hali için kullanıldığı yerler de vardır: *dirler aluban gitmege* (=gitmeyi); *hayrete* (= hayrette) *bırakdı* gibi.

-mak/-mek mastarından sonra gelen yönelme hali eklerinde bazan herhangi bir görev yok gibidir: *bunuŋ gibi dosta i'timad kılmaga* (= kılmak) *yaramaz.* Yönelme hali bazan *ile* edatının yerini tutar: *bu tamaşaya meşgul olup; ol ümmide* (= ümit ile) *kim afv ide padşah.* Olumlu ve olumsuz geniş zaman isim-fiiline gelerek *ur-* fiili ile kullanılan yönelme hali eki, bir işi "yapar gibi olmak", "yapar gibi görünmek" anlamını verir: *bu işi görmeze urdı* v.b.

Bulunma hali eki *+da/+de* bazan yönelme hali görevi ile kullanılır: *ol terazu kefesinde* (=kefesine) *Yusufı kodılar; biz dahı bu ayet altında* (=altına) *dahil olavuz* gibi.

Eski Türkçe devrinden bir kalıntı olarak *+da/+de* ekinin ayrılma hali görevini devam ettirdiği yerler vardır: *alnında* (= alnından) *öpdi; Beşir elinde* (= elinden) *gömlegi Ya'kub alur; yig andan ki aşda* (=aşdan) *yuyasın* v.b.

Eski *+dın/+din* ayrılma hali eki ancak *öŋ+din* (=önce), *bu yaŋa +dın; iki yaŋa+dın* (=iki taraftan); *sag+dın yaŋa* gibi kalıplaşmış zarflarda yer almıştır.

Eşitlik hali (äquativus) gösteren *+ça/+çe, +ca/+ce* eki, "gibi, kadar, göre" anlamları ile oldukça geniş bir kullanılışa sahiptir: *ton+ça* (= top gibi), *Kazan+ça* (= Kazan gibi) olmayasın; *tag+ça* (=dağ kadar); *saman+ca* (=saman kadar), *kızılcık degnegüm+ce* (= değneğim büyüklüğünde); *agırın+ca* (=ağırlığınca) *baha, dilegin+ce, hükmin+ce; zamanca* (=zamana göre) *olımaduk* v.b. Bu ekin "zamanda" ve "yerde" sınırlama (limitativus) görevi ile kullanılışı yalnız karışık dilli eserlerde göze çarpar: *bu demge+çe, biş yılga+ça* gibi. Ekin *öŋince* (= önü sıra, önünden), *akabince* (= arkasından), *sonınca* (= sonunda), *yolımca* (= yolundan), *yirlü yirince* (= yerli yerinde), *soyınca* (= soyunun iktizası olarak) gibi zarf olarak kullanılan kalıplaşmış örnekleri de boldur. Aynı durum *bunca, buncası, nice, nicesi* (= nasıl?), *nice bir* (= ne vakte kadar) gibi zamir kalıplaşmaları şeklinde de görülür.

İle edatı ile bunun ekleşmiş şekli olan *+la/+le, +lan /+len* eklerinin vasıta hali (instrumentalis) için kullanılışında bugünkünden ayrılan bir durum yoktur: *odun ile, göŋüldeşlerle, otuz tokuz yigitlen* gibi.

Eski Türkçeden devam edegelen +°*n* vasıta hali eki, yer yer işlekliğini devam ettirmekle birlikte, daha çok kalıplaşmış yer ve zaman zarfları durumundadır: *göz+i+n* (=gözü ile) *gördi; güc+ün* (=güçlükle), *dün+in gün+in* (=gece gündüz), *gündüz+in* (=gündüzleyin), *yay+ın* (=yazın), *susuz+ın* (=susuz olarak), *yalŋuz+ın* (=yalnız olarak), *ol vaktın* (= o vakit), *sag+ın sol+ın* (= sağlı sollu), *yir yir+in* (= yer yer), *an+ın* (= o sebeple) gibi.

Benzetme edatı *gibi*'nin yerini tutan *+layın/+leyin* (< *+la-y-ın*) de bir isim çekimi eki durumundadır: *kömür+leyin, yagmur+layın, benci+leyin, ancı+layın* gibi.

+ra/+re yön gösterme (directivus) eki canlıdır ve pek güzel kullanılışları vardır: *taş+ra* (=dışarıya) *saldı, daş+ra* (=dışarıya) *gitdi, yolı+ra* (=yoluna), *depe+re* (=tepesine), *göksi+re* (=göksüne); *ol begi ol deŋlü yüzi+re gözi+re ve bogazı+ra ve karnı+ra dürterdi kim öldürdi* gibi.

+aru/+erü ve bundan kısalmış *+ru/+rü* yön gösterme ekinin kullanılışı daha sınırlıdır: *arka+ru* (=arkaya), *aŋ+aru* (=oraya doğru, oraya), *yaŋ+aru* (= o yana), *kanca+ru* (=nereye?) v.b.

İçün edatı, orta hece düşmesine uğrayarak ve eklendiği kelimeye yanaşarak, *+çun/+çün* şekliyle bir "sebep gösterme" eki durumuna geçmiştir: *anuŋ+çun, gendüzi+çün* gibi.

Sıfatlar: Belirtme sıfatı olarak kullanılan sayı adları bugünkü gibidir. Yalnız, bazılarında ses değişikliği görülür: *biş; yidi, tokuz, yigirmi* gibi.

+ıncı/+inci eki ile yapılan sıra-sayı sıfatlarında ek hep düzdür: *dörd+inci, on+ıncı, tokuz+ıncı* gibi. Nadir olarak *iki+nç* gibi kısalmış şekiller de vardır.

Niteleme sıfatları boldur: *bilüsüz âdem, ince bil, yavuz göz, karaŋu* (=karanlık) *gice* gibi. Sıfatlarda karşılaştırma (comparativ) ve üstünlük (superlativ) dereceleri *+rak/+rek* eki ile karşılanır: *yig+rek* (= daha iyi), *katı+rak* (=daha katı), *ulu+rak+dur, Taŋrı bilici+rek+dür* (=en iyi bilendir). *Bu, şu, ol* işaret sıfatları yanında, bunların *şol, oşbu, uşbu, işbu* gibi birleşik olanları da vardır: *ol sözi, şol pîri, oşbu sözleri* gibi.

Zamirler: Şahıs zamirlerinde, 3. şahıs, *ol* ve *olar* şekilleri ile bugünden farklıdır. Bu şahsın çekiminde *anu, anı, anuŋ, anda, anlar, anlaruŋ, anları* gibi bir ayrılık da göze çarpar. İşaret zamiri *bu, şu, ol*'dur. Çokluk şekilleri *bular, şular* ve *olar*'dır. Şahıs ve işaret zamirlerinin çokluk şekilleri, *ile* ve *içün* edatları alırken araya bir ilgi hali eki girer: *bunlaruŋla, bunlaruŋçün* gibi.

Dönüşlülük zamirleri *kendü, gendü, öz* ve *kendüz* (< *kendü öz)*'dür. Aynı zamanda soru zamiri olan *kim* ve *ne*'den başka *ayruk* (=başkası), *kamu, kamusu* (=hepsi), *biregü* (=birisi), *kankısı* (=hangisi?), *niceler* (=pek çokları), *özgeler* (başkaları), *dükeli, dükelisi* (=hepsi), *degmesi* (her birisi) gibi çeşitli belirsiz zamir türleri vardır: *yüzin ayruga döndi; biregü görse; kamu fanî vü bakî; kamusından yigrek; kankısıyla eyleye cenk; dükelisin bagladı; degmeŋüz* (=her biriniz) v.b.

Bağlama zamiri *kim* ve Farsçadan geçme *ki*'dir: *nice begler kim dilerlerdi anı; mesel kim didiler; ol ki saf baglar; ne efsane ki var* v.b.

Zarflar: Zaman zarfı olarak *indi, imdi, dünle, yarındası* (=yarın), *girü* (=sonra), *kaçan* (=ne zaman ki, vaktaki), *hemîşe* (=daima), *çü, çün* (=vaktaki), *nice bir* (=ne zamana kadar) gibi doğrudan doğruya zarf olan kelimelerle, isim ve sıfat durumunda Türkçe ve yabancı asıllı pek çok kelime kullanılmıştır. Bunların başlıcaları: *dün gün, dün ü gün, bugur* (> *bu ogur), şol dem, şol oht* (= o vakit), *ol ohtun, şolok dem, geh, gehî* (=bazan), *nâ-geh* (=ansızın), *subhdem* (=sabahleyin), *her subh, bir nefes, pes* (=sonra), *andan* (=ondan sonra), *ilkin, öŋdin* (=önce), *müdâm* (=daima), *dem-be-dem* (=zaman zaman), *ol vakt, hemân* v.b. *-a dek, -a degin, -dan girü* gibi edat grupu halinde olanlar da vardır.

Yer zarfları olarak *öŋince, ardınca, ilerü, karşu, ara, kanda, her kanda, girü, berü, içerü, kancaru, aŋaru* (=öte, öteye), *tapa, dapa* (=tarafa, yöne) gibi kelimeler yer almıştır.

Miktar zarfları, bugün kullanılmayan *katı, top, key, gey* (=pek), *iŋen, igen* (=pek), *telim, delim* (=çok), *öküş* (=çok), *yigin, yegin* gibi kelimelerle sıfatlardan yapılmış *bir zerre, bir şemme* (=pek az), *nice* (=bol), *yavlak* (=pek) gibi kelimelerdir. Miktar zarfları kelime tekrarı ile de yapılabilir: *az az, biŋ biŋ, bölük bölük, deste deste, katre katre* gibi.

Bugün kullanılmayan başlıca tarz zarfları şunlardır: *eyle* (=öyle), *eyle kim, bu deŋlü* (=böyle), *bu resme, şu resme, buncılayın, ancılayın, niceme* (= nice, pek çok), *oŋat* (=iyice), *bayık* (=şüphesiz), *yaluŋuz* (=ancak), *ayruk* (=başkaca), *ança* (=o kadar), *aŋsuzda* (=ansızın), *aŋul* (=yavaş, yavaş), *tîz* (=çabucak), *ser-â-ser, dest-be-dest* (= elden ele, peşin), *nâ-gehân* (= ansızın), *yavuz* (= kötü), *yavlak* (=pek), *geŋez* (=kolaylıkla), *geŋsüzin* (=istemeyerek), *arkun arkun* (= yavaş yavaş, ağır ağır), *lâcerem* (= elbette), *pare pare* (= parça parça) v.b.

ne?, nice bir? (=ne zamana kadar?), *nişe?* (=nasıl?), *nite? (=nasıl?), kanı?, kandan?* (=nereden?) gibi zamir kökenli olup da soru zarfı olarak kullanılan kelimeler vardır: *nice bir çalına bu tabl-ı heves; nişe dür döker? anuŋ giçegin nite bilem? nusret nice umalum? kandan saralum?* gibi.

Edatlar: Eklendikleri isimlerle öteki kelime sınıfları arasında geçici bağlar kurma görevi yüklenmiş olan başlıca edatlar şunlardır: *bigi, gibi, teg, deg, ile, birle, bile, içün,* Farsça *bâ* (=ile). Bu edatlar isimlerin yalın, zamirlerin ilgi halleri ile kullanılır: *yil bigi, anuŋ bigi, kalem teg, gün deg, azmagıla, evi birle, rişvetiçün, dâsitân-ı dîvâne bâ Husrev* gibi. *aşaga, aşuru, ötürü, berü, gerü, öŋden, özge, yana* gibi edatlar ayrılma hali isteyen edatlardır: *agaçdan aşaga, dîvârdan aşuru, çohdan berü, andan ötürü, senden özge* gibi. Yönelme hali isteyen *dek, degin,* Farsça *tâ* edatları sınırlandırma gösterir: *subha dek, şimdiye degin, tâ kıyâmet* gibi.

Taşra, aŋaru, üzre, üstine gibi başka kelime sınıflarından alınıp edat olarak kullanılan "yalancı edatlar" da vardır: *anuŋ buyrugından taşra olmazlar; ol deŋizden aŋaru* (=öteye); *şehr üstine* gibi.

Bağlaçlar: Kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri birbirine bağlayan Türkçe ve yabancı asıllı pek çok bağlaç kullanılmıştır. Bunlardan *ger, çi-ger, eger, egerçi, veger, veger-ni* (=yoksa), *bârî* şart bildiren bağlaçlardır: *ger dü cihân olursa...; çi-ger âzâdelerdür; egerçi kâfûr yagdurur; egerçi sen Rûm müezziniyiseŋ; veger kimse tuta nâ-mahreme göz; veger-ni cem' idüp saçuŋ çözügin* v.b.

Ammâ, illâ (=ancak, ne var ki), *eyle olsa, lîk, lîkin, velî, velikin* bağlaçları sınırlama gösterir: *ammâ pâdişâh ögütdin üşenmek olmaz; eyle olsa pâdişâhlık başarılmaya; lîk dilber bî-vefâdur; velîkin dürri yogıdı sadefde* v.b.

Zîrâ, çün (= mademki), *çünki, çünkim, sebep, meger, illâ,* istisnâ; *ya, yâhud, dahı, dagı* ve *u/ü, vu/vü* atıf gösteren bağlaçlardır : *çün bu işe kadem urduk komak yaramaz; nemüz gözede didi illâ korkdı; güher dahı bulunmaya; mekr ü hîle birle; yil ü su od u toprak* v.b.

Ne... ne, nite ki, nite kim, pes (=bunun üzerine, daha sonra) gibi sıra sözleri ve cümleleri olumsuzluk, pekiştirme ve sonralık görevi ile birbirine bağlayan bağlaçlar da vardır: *bu bir agaçdur ne göresi gözi var ne işidesi kulagı; nite ki zehr ü tiryâk ikisi bir ma'dinden gelür; pes kuşlar gögercin ögüdin kabûl kıldılar* gibi. Metinlerde, yardımcı cümleleri temel cümleye bağlayan *ki* ve *kim* bağları da yaygındır. *Ol kuvvetüŋ yokdur ki ılanıla pençe urasın; nice yıldur ki şol*

çopanuŋ ardına düşmişsin; işitdüm kim bir arslan varıdı kim... v.b.

Ünlemler: Eski Anadolu Türkçesinde seslenme ünlemleri *iy, i (< iy), hey, -î, eyâ, â, yâ*'dır: *iy karındaş, i cân, hey ne korkarsın! eyâ vasl ehli, yârâ* (=ey yar); *yâ Rab* gibi.

İşaret ünlemleri *uş, uşda*'dır: *uş yok nihâyet; uşda tîgiŋ uşda başum; uşda benem* gibi. *Oşbu, uşbu, işbu* şekilleri daha çok işaret sıfatı olarak kullanılmıştır.

Fiil çekimi: Şahıs ekleri: Çekimli fiiller bir oluş ve kılışı bir şahsa ve zamana bağlı olarak bildiren kelime türleridir. Çekimli fiillere gelen şahıs ekleri, zamir kökenli ekler ve iyelik eki kökenli ekler olmak üzere başlıca iki grupa ayrılır.

Bildirme (edat-ı haber, cevher fiili)'nin şimdiki zamanında kullanılan 1 ve 2. şahıs ekleri zamirlerden, 3. şahıs eki *dur-* fiilinden gelişmiştir. Bugüne göre farklı olan ekler şöyledir:

1. şahıs teklik ve çokluk ekleri *-van/-ven, -am/-em, -vuz/-vüz, -uz/-üz*'dür. *kuluŋ-van, yazuklu-van* (=günahkârım), *dôst-ven, gögercin degül-ven, ben-em, mest-em, gâfil degül-em; bîçare-vüz; ne-vüz? degül-üz* gibi. 1. şahıs teklik ekinin *-vam/-vem, -ın/-in* şekilleri de görülür: *sayru-vam; ben ne-vem? kul-ın; nökeri-y-in* gibi. Genişletilmiş *-vanın/-venin* şekli seyrektir: *ben-venim* gibi.

2. şahıs eki *-sın/-sin, -sız/-siz*'dir. Bugün olduğu gibi yuvarlak şekilleri yoktur: *eyü-sin, konuk-sın, kör-siz* gibi.

3. şahıs eki *-durur/-dürür, -dur/-dür*'dür: *geŋez-durur; var-durur; yoh-durur; senüŋ-dür; ol güneş-dür* gibi. Bildirmenin olumsuzu *degül* kelimesi veya bunun *-dur/-dür* eki ile genişletilmişi ile yapılır: *aceb degül; açuk degüldür* gibi. Çekimli fiillerin görülen geçmiş zaman ve şart kipi dışında kalan kiplerinde şahıs ekleri zamir kökenlidir: *gelür-em, aça-sız, ire-vüz, virüb-siz* (=vermişsiniz) gibi.

Görülen geçmiş zaman ve şart kipi çekiminde kullanılan ve iyelik kökenli eklerden gelişen şahıs ekleri bugünkünden pek farklı değildir: 1. şahıs *-m, -k/-k;* 2. şahıs *-ŋ, -ŋuz/-ŋüz;* 3. şahıs *-lar/-ler*'dir.

Fiil kipleri: Çekimli fiillerin haber ve dilek kipleri grupuna ayrılabilen başlıca türleri şunlardır:

Haber kipleri: *-dı/-di* geçmiş zaman eki ile kurulan bu kip 1 ve 2. şahıs teklik ve çokluk çekimlerinde hep yuvarlak, 3. şahıs çekiminde hep düzdür: *sev-düm, sıgın-duk, ayrıl-duŋ, kıl-duŋuz, düş-di, ko-dılar* v.b.

Yapılan işi kesin bir yargıya bağlayarak bildiren belirli geçmiş zaman *-ıpdur/-ipdür, -ıpdurur/-ipdürür* ekleri ile kurulur. Bu ekler bugünkü *-mıştır* ekinin yerini tutarlar: *arupsın* (=temizlenmişsin); *boyın vir-üpdür; bir ılan sarmaş-ıpdurur* gibi.

Anlatılan geçmiş zaman eki *-mış/-miş*, dudak benzeşmesinden kaçınan çekimi ile bugünden ayrılır: *düş-mişem, getür-mişüz, dimiş-sin, göm-mişsiz, tutuş-mışlar* gibi.

Geniş zaman kipinin olumlusu *-ur/-ür, -ar/-er* ve *-r* ekleri, olumsuzu *-maz/-mez* eki ile karşılanır. Aldığı şahıs ekleri çeşitlidir: *kal-ur-an, sor-ar-van, öldür-ür-in, dur-ur-vam, başar-ur-vanın, id-er-ük, bil-ür-sin, gel-ür-siz, üşen-ür-siz, geyür-ür, yat-ur-lar; kayır-maz-van, râhat ol-ımaz-uz, bil-mez-üz* gibi.

Eski Anadolu Türkçesinde *-a/-e* (<*-ga/-ge*) de bir geniş zaman ekidir. Ancak, bu ek tarihî gelişme şartlarına uygun olarak kesin geniş zamandan çok şimdiki zamana ve gelecek zamana kayan bir geniş zaman eki durumundadır: *bıragub otura* (= oturur); *san-a-sın açıl-ma-y-a* (= açılmaz sanırsın); *ir-e-vüz; ol-ma-y-a-vuz* gibi.

Geniş zamanın hikâye ve rivayet şekilleri bugün olduğu gibi *i-* fiilinin ekleşmiş *-dı/-di* ve *-mış/-miş* şekilleri iledir: *gel-ür-di; di-ye-di; id-er-miş* gibi.

Şimdiki zaman için özel bir ek yoktur. Genellikle yukarıda belirtilen geniş zaman ve *-a/-e* istek ekleri ile karşılanır: *ve bil-ür-em ki* (=biliyorum ki) *bu zaîfuŋ sebebi açlıkdur; anıŋ mekrinden emîn ol-ımaz-am* (=olamıyorum) *ve gaddârlıgın gider-imez-em* (=gideremiyorum); *dükeli âfetden emîn ol-a-vuz* (=olmaktayız) gibi.

Şimdiki zamanda süreklilik sağlamak için bir tasvir fiili kuruluşundaki *-a/-e durur* ve *-a/-e yorur* şekilleri kullanılır: *gör-e turur-am* (=görüyorum); *kaç-a turur* (=kaçıyor); *gümürden-i durur* (=homurdanıyor); *oyna-yu dururlardı* (=oynuyorlardı); *seyrân ed-i yorur; geç-e yorurken* (=geçiyorken) gibi.

Eski Anadolu Türkçesinin karakteristik gelecek zaman eki *-ısar/-iser*'dir: *öl-iser-em, bul-ısar-sen, uç-ısar, ol-ısar-dur, görme-yiser-üz, eyle-yiser-ler, kıl-ısar-lar-dur* gibi. Bazan şahıs ekleri alarak *-ası/-esi* gelecek zaman isim-fiil ekinin de bir çekimli fiil gibi kullanıldığı görülür: *ecel geldükde lâbüd gid-esi; eyle ol-ası-sın; bunlaru pâdişâhı ol-ası degülsin; öküş katılık gör-esi-dür* v.b. Gelecek zaman kipi bazan geniş zaman, çok defa *-a/-e* istek ekleri ile de karşılanmıştır: *bu zahmetüŋ râhatın sen gör-e-sin* (=göreceksin); *ne di-ye-ler* (=diyecekler) gibi. Gelecek zamanın *-sa/-se* + *gerek* şekli ile karşılandığı yerler de vardır: *et-se-m gerek; ol-sa gerek* gibi. Tek tük rastlanan bir gelecek zaman eki de *-acak/-ecek*' tir. Bu ek, Eski Anadolu Türkçesinde partisiplikten çekimli fiilliğe yeni geçmeğe başlamış bir ek türü olduğundan, yalnız 3. şahıs teklik ve çokluk çekimleri ile yer almıştır: *kanda var-acak-dur; alnuŋ tagla-y-acak-lar-dur* v.b.

Dilek kipleri: Bu grupta yer alan kipler şart, istek, gereklilik ve emir kipleridir. Temel cümledeki bir oluş ve kılışı şarta bağlı olarak gösteren şart kipi, *-sa/-se* eki ile kurulur. Bu ek ya doğrudan doğruya fiil kök ve tabanlarına eklenir: *yaz-sa-m, bin-se-m, dut-sa, apar-sa-vuz, sohbet it-se-vüz, bul-sa-ŋuz* gibi. Yahut bugün olduğu gibi olumlu ve olumsuz geniş zaman eklerinden sonra getirilir: *kal-ur-sa-m, dut-ar-sa-ŋ, inan-maz-sa-ŋ, aŋla-r-sa-vuz* gibi.

Şart kipinin yer yer *-a/-e* istek eki ile karşılandığı da görülür: *her kimüŋ bir emîn yirde yurdı ol-a* (=olursa), *anda dirlik bul-a; her kim gendü kavmin agırla-y-a* (= ağırlarsa) *gendüzin agırlamış olur* gibi.

İstek kipi *-a/-e* eki ile kurulur. Çekiminde bugüne göre epey farklılık vardır: *çıkış-a-m, dön-e-m, vir-e-y-in, çıkar-a-y-ın, aŋ-a-sın, gör-e-sin, diŋlen-e-vüz, işid-elü-m, um-alu-m, koy-a-sız, ilt-e-siz, di-ye-ler* v.b. Bu ekin geniş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman ve şart kipi yerini tutan kullanılışları da göze çarpar.

Gereklilik kipi için özel bir ek yoktur. Genellikle *-a/-e* istek ve *-sa/-se* şart eklerine *gerek* ve *gerekdür* kelimeleri eklenerek yapılır: *gerek öldür-e-m* (=öldürmeliyim); *gerekdür kim korkma-y-a-sın; bil-se-m gerek; yirine git-se gerek* gibi. Metinlerde *-a/-e* istek ekinin yalnız başına "gereklilik" bildirdiği yerler de vardır: *vâcibdur ki aybın sakla-y-a-lar* gibi. Bazan *gerek* ve *gerekdür* kelimelerinin fiillerin mastar şekilleri üzerine getirilmesi ile de karşılanır: *söylemek ve işitmek gerek, sakınmak gerekdür* gibi.

Emir kipinde her şahıs için ayrı asıldan gelen ekler kullanılmıştır. Çekimi bugüne göre farklıdır. 1. şahıs çekimi istek kipi ile birleşir: *var-ayın, vir-eyin, kıl-alum, gül-elüm* v.b. 2. şahıs teklik şekli eksiz veya *-gıl/-gil* eklidir: *al, dön, yoldaş ol, bil-gil, al-gıl, vir-gil* gibi. Çokluk şekli *-ŋ, -uŋ/-üŋ* ekleri ile kurulur: *aŋla-ŋ, dagıl-uŋ, kıgır-uŋ, oyna-ŋuz, gizle-ŋüz, kıl-uŋuz* gibi. 3. şahıs teklik ve çokluk şekilleri *-sun, -sunlar* ekleri ile kurulur: *art-sun, eyle-sün, di-sünler* gibi.

Fiillerin birleşik şekillerinde bugüne göre farklı bir durum yoktur. Hikâye, rivayet ve şartın tarzları *i-* fiili ile yapılır. Yalnız, bazan geniş zamanın rivayetinden sonra şart eki gelince *-mıssa/-misse, -mısa/-mise* (<*-mış-sa* <*-mış ise*) şekli ortaya çıkmakta ve "şartın rivayeti" veya "farazî şart" anlamı vermektedir: *hoş menzil idi dehr degül-misse* (=olmasaydı, olmamış olsaydı) *fenâsı; dökeydüŋ elüŋde-misse* (=elinde olmuş olsa, olmuş olsaydı) *Âb-ı hayat; Türk dilini bilür-miseydüm* (=bilmiş olsaydım); *elümde-misse* (=elimde olmuş olsaydı)... *didi boyunduruk/ ne yük tartadum ne oladum aruk* v.b.

Soru eki *-mı/-mi*'dir. Ekteki ünlü daima düzdür. Fiil çekiminde ekin yeri bakımından bugünkünden farklı bir durum yoktur.

Birleşik fiil yapan yardımcı fiillerin en yaygını *it-, eyle-, kıl-, ol-, bul-, dut-, gel-, gör-, var-, vir-, tur-* ve *ur-*'tır. Bugünkü Türkçede *et-* ve başka yardımcı fiillerle karşılanan bir kısım birleşik fiillerde *kıl-* ve *eyle-* yardımcı fiilleri kullanılmıştır: *ihmâl kıl-, harâb kıl-, eser kıl-* (=tesir etmek), *kasd kıl-; nazar eyle-, nisbet eyle-, cem' eyle-* gibi. *karar dut-* (=karar kılmak), *ma'zur dut-* (=mazur görmek), *ziyana var-* (=ziyan olmak), *hâzır gel-* (=hazır olmak), *muâvin gör-* (=yardım etmek), *kadem ur-* (=ayak vurmak, başlamak) gibi birleşik fiiller de bugüne oranla farklıdır.

Tasvir fiilleri: Bu grupa giren yeterlik (iktidar) fiilinin olumlusu *bil-*, olumsuzu *u-* fiili ile yapılır. Bugünkünden farklı durumu olumlu ve olumsuzda *-a/-e* yerine daha çok *-ı/-i* ve seyrek olarak *-u/-ü* zarf-fiilinin kullanılmasıdır: *başar-ı bilür-seŋ, sakla-yu bile mi? başar-ı-maya, bul-ı-mazan, alda-yı-maz* gibi.

Gör- tasvir fiili, esas fiilin anlamına "sürekli bir gayret" inceliği katar: *işle-yü gör-, ögütle-yü gör-, çekin-i gör-* gibi.

Ko-, bir işin yapılıp bitirilmiş olmasını gösterir: *çömlegi ört-e kodı* v.b.

Yat-, yoru- tasvir fiilleri süreklilik gösterirler: *düril-üb yatur, boyan-ub yatur; yi-r yorur; geç-e yorur* gibi.

Uzaklaşma gösteren *ı-* tasvir fiili *vir-* fiili ile birleşmiştir: *viribidi* (=gönderdi), *viribiyelüm* v.b.

-r, -ur/-ür ol-, bir oluş ve kılışın alışkanlık haline geldiğini gösterir: *taŋla-r olur, bisle-mez oldı, dut-ar olursa, aŋla-r olıcak* gibi. *-ası/-esi ol-*, niyet, karar, ihtimal ve teşebbüs gösterir: *koyup kaç-ası olursavuz; kasd id-esi olursa; suya çök-esi olursam; nâgâh çengâline giriftâr ol-ası olursavuz* v.b. *-acak/-ecek ol-*, bugünkü gibi niyet, istek gösterir: *deg-ecek olurısaŋ* gibi.

İsim-fiil (participium)'ler: Fiillerin zamana bağlı sıfat ve isim şekilleri olan isim-fiiller yalın, iyelik veya hal ekleri almış olarak cümle içinde bir isim, bir sıfat gibi kullanılmışlardır. Bunlar yardımcı cümlelere fiillik ettiklerinde, yine ana cümlenin öznesini, nesnesini veya predikatını niteleyen birer sıfat durumundadırlar. Kullanılışları bugünkünden pek farklı değildir. İçlerinde çekimli fiil olanları da vardır. Tür olarak geçmiş zaman için *-duk/-dük, -mış/-miş;* geniş zaman için *-ar/-er, -ur/-ür, -maz/-mez;* geçmiş ve şimdiki zaman için *-an/-en;* zamanda alışkanlık ve süreklilik için *-ıcı/-ici;* gelecek zaman için *-acak/-ecek* ekleri kullanılmıştır.

-duk/-dük: olma-duk nesne, di-düg+üŋ nesneler, tog-dug+ı gün, bin-düg+i at, uçur-dug+umuz vakt, it-dük+leri izzet v.b.

Bu isim-fiil *aç-dug+um, ol-dug+ın* (=olduğunu), *çık-dug+ını, san-duk+ları, di-dük+leri* örneklerinde yalnız başına birer isim durumundadır. İyelik ekleri ve ayrılma hali eki almış olan *-duk/-dük* sebep, *+ca/+ce* eki almış olan *-duk/-dük* zaman zarfı durumundadır: *gici-düg+in+den* (kaşındığı için), *iv-düg+in+den* (=acelesinden dolayı), *getür-i bil-dük+ce, var-duk+ca* (= gittikçe) gibi.

-mış/-miş: göger-miş ekin; cihân gör-miş ve işler sınamış kişi; ol delür-miş+e; göŋli tutış-mış+uŋ-dur v.b.

-ar/-er, -ur/-ür, -maz/-mez: es-er yil; tog-ar gün; fehm ögred-ür kişi; bil-ür (=âlim) *dahı bil-mez* (=cahil) *kişi, sev-er+lerümüz+den; uyı-r+dan* (=uyuyan kimseden); *gör-mez+e ur-; uyı-r+a ur-* gibi.

-an/-en: Bugünden ayrılan farklı bir kullanılışı yoktur.

-ıcı/-ici: Bir oluş ve kılışta süreklilik veya alışkanlık gösterir. Örnekleri boldur: *konuk agırla-y-ıcı, eyd-ici, yırt-ıcılar şerri, fitne kopar-ıcı* v.b.

-ası/-esi: Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde yer alan bu ek, ilk defa Eski Anadolu Türkçesinde ortaya çıkmakla bu devir için bir yenilik sayılır. Kesin gelecek zaman gösterir: *gör-esi göz; yi-yesi vakt; işid-esi kulagı; dahı kapumuz yok sıgın-ası; tarıkdı bilemedi nid-esi+n* (= ne yapacağını); *yi-yesi* (=yiyecek, yemek) *bişürdi; ol ele gir-esi ma'lûm degül* v.b. *Ol-* yardımcı fiili ile: *suya çök-esi olurısam; kaç-ası olursavuz; bu agacuŋ yimişine iriş-esi olurısaŋ* v.b.

-acak/ecek: İsim-fiil olarak daha yeni kullanılmaya başladığından *vakt, yir* gibi belirli isimler önünde sıfat görevi ile yer almıştır: *dog-acak vakt; gir-ecek ve çık-acak yirlerin; korın-acak nesne* v.b. Bu isim-fiil iyelik ekleri ile isim yerini tutar: *vir-eceg+üŋ vir; çık-acag+ın bilmezler* gibi. *-dur/dür* bildirme eki ve *ol-* yardımcı fiili alarak predikat olabilir: *varacak yiri siŋle ol-acak-dur; bilmezüz ki her bir kişi ne id-ecek-dür; deg-ecek olur iseŋ* gibi. 1 ve 2. şahıs teklik ve çokluk ekleri alarak çekimli fiil olmaz.

Zarf-fiil (gerundium)'ler: Eski Anadolu Türkçesinde, zarf görevindeki fiil şekilleri demek olan zarf-fiillerin bir kısmı, özellikle tercüme eserlerde, *ki* ve *kim* nispet zamirleri ile başlayan yardımcı cümlelerle karşılanmışlar. Bununla birlikte zarf-fiiller de boldur. Başlıca türleri şunlardır:

Tarz gösteren zarf-fiiller: -u/-ü, -ı/-i, -a/-e, -urak/-ürek, -iken, -ken. Bunlar, esas fiilin tarzını veya dayandığı gayeyi gösteren zarf-fiillerdir. *-a/-e, -ı/-i* türü seyrektir: *aŋla-yu* (=anlayarak) *işleyesiz; beliŋle-yü* (=korkarak) *turu geldi; su iste-yü* (=istemek için) *ol baga ugradı; utan-ı kızar-ı vardı; gözümüz gör-e helâk olısaruz; dilküyi sor-a* (=sormak için) *geldi; dög-e dög-e; aglaş-u aglaş-u; otla-y-urak, acı-y-urak; kuc-arak* (=kucaklayarak); *ölmüş i-ken, fikr olur-ken* gibi.

Zaman gösteren zarf-fiiller: Başlıcaları *-ınça/-inçe, -ınca/-ince, -ınçak/-inçek, -ıcak/-icek, -ıcagaz/-icegez, -ıcagın /-icegin, -madın/-medin, -mazdın öŋ, -alı/-eli* ve *-duk/-dük* isim-fiilinden genişletilmiş *-dukça/-dükçe, -dugınca/-düginçe, -dukda/-dükde, -dugında/-düginde* ekleri ile kurulanlardır.

Bunlardan *-ınça/-inçe, -ınca/-ince (<-gınça/-ginçe)*, hem bugün olduğu gibi cümledeki esas fiilin zamanını başka bir fiilin zamanına göre ayarlayan "-dığı zaman" anlamını hem de "bir zamandan önce" ve "-ıncaya kadar" anlamlarını verir: *tonı eski-y-ince; aç-ub eyd-ince; birkaç ur-ınca; girü varub ton gey-ince* (=giyinceye kadar) *eglendüm; ben gel-ince* (=gelinceye kadar) *sen kapuŋı yap otur; bu mihnetden dagı kurtarursaŋ öl-ince saŋa duâcı olam* v.b. Bu ekin *olma-y-ıncak, geç-incek, eriş-incegez, ol-ınçagaz* gibi genişletilmiş türleri de vardır.

Eski Anadolu Türkçesine has bir ek türü olan *-ıcak/-icek*'te zaman görevi dışında tezlik görevi de vardır. Bu görev, *-az/-ez* ekinin ilâvesi ile daha da güçlendirilmiştir: *anı gör-icek göŋlüm ürker; tavar işden kal-ıcak yimin keseler; anı bulma-y-ıcak şöyle perîşân olur; esen ol-ıcagız; kıyâmet kop-ıcagaz gelebek bigi dagıla bu insan; kapagı aç-ıcagaz deye ki; ol-ıcagın; gör-icegin* v.b.

-madın/-medin: -u/ü ve *-p*'li zarf-fiillerin olumsuzudur. Bugünkü *-madan/-meden*'in yerini tutar. "-madan önce ve -maksızın" anlamlarını verir: *and iç-medin el dutışalum; bil-medin nite diye; savaşa başla-madın göŋüllere korkusı düşdi* v.b.

-alı/-eli (<-galı/-geli): Bugün olduğu gibi "bir zamandan beri" anlamıyla kullanılır. *Berü* edatı, ayrılma ve eşitlik ekleri ile genişletilebilir. Her eserde rastlanmaz: *kıl-alı, ir-eli; id-el+den; ayru düş-el+den, gör-el+den berü; öl-eli+nçe* (=öldüğünden beri) v.b.

-duk/-dük ve *-an/-en* isim-fiillerinin eşitlik ve bulunma ekleri ile genişletilmiş şekilleri de birer zaman zarf-fiilidir: *böyü-y-en+de, düş-en+de; ak-duk+da; bil-dük+de; aŋıl-duk+ça; yil es-düg+ince* gibi.

Atıf bildiren zarf-fiiller: -p, -up/-üp ve bunun genişletilmiş türleri olan *-uban/-üben, -ubanı/-übeni, -ubanın/-übenin*'dir. Kullanılışları eserden esere değişen durumlar gösterir. Çok defa bugünkü *-arak/-erek* zarf-fiilinin yerini tutar. *-up/-üp* dışında kalanlar bugün kullanılıştan düşmüştür. *aç-uban, del-üben, baglan-uban, çek-übeni, kalk-ubanı* v.b.

Türetme ekleri: Yukarıda şekil bilgisi dolayısıyla belirtilen ekler dışında kalan başlıca türetme ekleri şunlardır:

İsimden isim, sıfat ve zarf türeten ekler: 1. *+an/+en:* Birkaç kelimede yer alır. Görevi kesinlik kazanmamıştır: *er+en, ogl+an, kız+an* gibi.

2. *+çı/+çi, +cı/+ci:* Meslek adları veya bir işi alışkanlık haline getiren isimler yapar. Dudak benzeşmesine aykırılığı ile bugünden ayrılır: *av+çı, göz+çi, yol+çı, ılan+cı, danışık+cı* v.b.

3. *+daş/+deş:* Ortaklık ve beraberlik bildirir: *karın+daş, göŋül+deş.*

4. *+ça/+çe, +ca/+ce:* Eşitlik hali ekidir. Kalıplaşma yolu ile bazı isimler türetmiştir: *Bogaz+ca Fatma; Kara+ça Çoban; Kısır+ça Yiŋge Oğuz imrençesi* v.b. İlgili yerlerde gösterildiği üzere *ard+ınca, öŋ+ince, kan+ça, yol+ınca* gibi şekiller artık zarflaşmıştır.

5. *+çak/+çek, +cak/+cek (<+ça ok).* İsimlerden küçültme isimleri türetir: *topı+çak* (=topukçuk), *yalın+cak* (=çıplak), *kuzı+cagı, deli+cek* (=küçük delik), *tavu+cukları* gibi. Kalıplaşma yolu ile sıfat ve zarflar da yapmıştır: *gök+cek* (=güzel), *yiyni+ceklik* (=hafiflik), *tîz+cek* (=çabucak) gibi.

6. *+çuk/+çük, +cuk/+cük, +çugaz/+çügez, cugaz/+cügez:* Küçültme ve sevgi gösteren isimler türetir: *depe+çük, dere+çük, oglan+çugını, kuyu+cuklar; kız+çugazum, göz+çügezüŋ, iş+cügezinden* v.b.

7. *+rak/+rek:* Sıfatlarda karşılaştırma ve üstünlük derecesi gösterir: *katı+rak, ulu+rak, yig+rek* (=daha iyi), *begenilmiş+rek* gibi.

8. *+sı/+si (<+sıg/+sig):* Benzetme gösterir. Örnekleri seyrektir: *ayruk+sı* (=başka), *gerçek+si, çök+sü* (=eğrice, bükülmüş), *kurum+sı* (isli kül), *süçi (<süt+sig)* (=şarap), *ölü+si* (=ölü gibi) v.b.

9. *+lık/+lik:* İsim ve sıfatlardan soyut anlamlı isimler türetir. Dudak benzeşmesine uyduğu yerler seyrektir: *aşak+lık* (=alçak gönüllülük, tevazu), *gün+lik, tok+lık, togru+lık, nâzük+lük* gibi.

10. *+lu/+lü (<+lıg/+lig):* İsimden sıfat türetir. Ekin ünlüsü hep yuvarlaktır: *at+lu, agu+lu, bag+lu, gussa+lu, tanışuk+lu* (=danışıklı) gibi.

11. *+suz/+süz: +lu/+lü* sıfat ekinin zıt anlamlısıdır. Yokluk gösterir ve uyuma girmez: *an+suz* (=onsuz), *bilü+süz* (=bilgisiz), *ılan+suz, tapun+suz, yazuk+suz* gibi.

12. Metinlerde seyrek olarak *+aç/+eç, +ak/+ek, +az/+ez, +cıl/+cil, +sul/+sül* gibi eklerle türetilmiş isim ve sıfatlara da rastlanır: *boz+aç* (=boza bakan renk), *yol+ak* (=patika), *yol+akçı* (=yolcu), *gög+ez* (=yeşermiş), *tavşan+cıl, balık+cıl; yoh+sul* gibi.

Fiilden isim türeten ekler: 1. *-mak/-mek, -ma/-me, -m, -ak/-ek, -amaç/-emeç, -n, -ç, -aç/-eç, -ıcı/-ici, -gaç/-geç* ekleri bugünkünden farksızdır.

2. *-ş, -ış/-iş:* Hareket ve oluş bildiren veya bundan kalıplaşmış isimler türetir. Ekin ünlüsü hep düzdür: *bil-iş* (=tanıdık), *çal-ış* (=muharebe), *gel-iş, gör-iş* (=görüşme, müşavere), *in-iş, kır-ış* (=kırma, savaş), *sag-ış* (=sayı, hesap), *ur-ış* (=kavga, savaş), *yok-ış* (=yokuş) gibi.

3. *-gu/-gü:* Âlet adları ile somut ve soyut isimler türetir. Ek hep yuvarlaktır: *çal-gu, kay-gu, sev-gü, yan-gu* (=yankı), *yiy-gü* (=yiyecek), *öne-gü* (=inatçı), *uy-ku (<udı-ku)* gibi.

4. *-u/-ü (<-ıg/-ig):* Çeşitli anlamda isimler türeten bir ektir: *bil-ü* (=bilgi), *sev-ü* (=sevgi), *tap-u* (=hizmet), *ayr-u, asıl-u, um-u* (=ümit), *yap-u* gibi.

5. *-k, -uk/-ük:* Pasif anlamlı somut ve soyut sıfat ve isimler türetmiştir: *aç-uk, art-uk, beze-k, del-ük, otla-k, kon-uk, göyn-ük* (=yanık), *tanış-uk* (=müşavere), *sar-uk* gibi.

6. *-t, -ut/-üt:* Yer ve vasıta bildiren isimler türetmiştir: *ayr-ıt* (=kavşak), *bin-it* (=binek hayvanı), *aş-ut* (=aşılacak yer), *iç-it* (=içilecek şey), *yükle-t* (=yük hayvanı), *ög-üt* gibi.

7. *-gun/-gün:* Daha çok tek heceli fiillerden pasif anlamlı sıfatlar ve seyrek olarak isimler türetir: *ar-gun* (=yorulmuş), *çap-kun, kaç-gun* (=firar), *sın-gun* (=kırılmış), *tut-gun* (=esir), *ur-gun* (=vurgun, yağma), *taş-kun* v.b.

8. *-guç/-güç:* Örnekleri seyrektir: *alda-guç* (=aldatıcı), *çatla-guç* (=çatal, çatallı), *yüz-güç* (=yüzgeç) v.b.

9. *-dı/-di:* Dönüşlülük tabanlarından bugün *-tı/-ti* eki ile türetilen isimlere denk isimler türetir: *akın-dı* (=akıntı), *çırpın-dı, yun-dı, sın-dı* (=makas), *kıcır-dı* (=gıcırtı) gibi.

İsimden fiil türeten ekler: 1. *+a-/+e-, +la-/+le-, +al-/+el-, +l-, +ık-/ik-, +ar-/+er-, +rga-/+rge-, +sa-/*

+se- ekleri bugününkünden farklı değildir: *kır+a-* (=ihtiyarlamak), *il+e-t-*, *baŋ+la-* (=ezan okumak, şarkı söylemek), *beliŋ+le-* (=korkmak), *al+al-* (=kızarmak), *buŋ+al-*, *oŋ+al-* (=iyileşmek), *koca+l-* (=ihtiyarlamak), *gic+ik-* (=gecikmek), *yeş+er-*, *es+irge-*, *su+sa-* (=susamak) v.b.

2. *+da-/+de-: al+da-* (=aldatmak), *bag+da-* (=güreşte sarma takmak), *ün+de-* (=çağırmak, seslenmek), *gızı+da-* (= vızıldamak) v.b.

3. *+ı-/+i-*, *+u-/+ü-: bark+ı-* (=parıldamak), *berk+i-*, *berk+i-t-* (= berkleştirmek), *dar+ı-* (= yağma etmek), *bay+ı-* (=zenginleşmek), *yalab+ı-* (parlamak), *kak+ı-* (=kızmak) v.b.

Fiilden fiil türeten ekler: -n-, *-l-* dönüşlülük ve edilgenlik, *-ş-* işdeşlik, *-t* yaptırma ve *-ı-/-i-*, *-ık-/-ik-* ekleri bugünkü gibidir. Yalnız, kökle bu ekleri birbirine bağlayan bağlantı ünlüleri düzdür. Bunların uyuma girdikleri yerler pek seyrektir: *arı-n-dı, bul-ın-maz, beze-n-ür, büri-n-di, gör-in-e; bük-il-miş, ög-il-se; gör-iş-diler, sor-ış-dugum; okı-t-mış; sür-i-, toz-ı-; kay-ık-* (=kaymak), *gez-ik-* (=gezinmek), *dur-ık-* (=duraklamak) gibi. *-t-* eki bugününkünden farklı olarak iki ünlü arasında *-d-'ye* dönüşmüştür: *ak-ıd-alum, sap-ıd-ur, oyna-d-up, uza-d-up* v.b.

-ma- olumsuzluk, *-ar-/-er-*, *-dar-/-der-* ettirgenlik ve *-y-* kuvvetlendirme ekleri de aynen bugün olduğu gibidir: *eyleme-seŋ, sına-ma-mış; kop-ar-, gön-der-* gibi.

-ur-/-ür-, *-dur-/-dür-* yaptırma ekleri bugününkünden farklı olarak hep yuvarlaktır. Kullanılışı yaygındır: *iç-ür-*, *ir-ür-* (=eriştirmek), *piş-ür-, gey-ür, yit-ür-* (=eriştirmek) gibi. *art-, gey-, ir-, tat-, siz-* (=sezmek), *ört-* gibi fiillerin yaptırma şekilleri bugün *-tır-/-tir-*, *-dır-/-dir-* ekleri ile kurulduğu halde, Eski Anadolu Türkçesinde *-ur-/ür-* ekleri ile yapılmaktadır : *gey-ür-* gibi.

Bugün artık görülmeyen *-gur-/-gür-* ve *-z-* yaptırma ekleri, Eski Anadolu Türkçesinde de belirli birkaç kelimede göze çarpar: *ir-gür-di, dir-gür-ürler, tur-gur-alar, em-z-ür-, ut-uz-dı* (=yenildi), *tüt-üz-üb/düt-üz-üb* (=tüttürüp) gibi.

II. Osmanlıca, Türk yazı dilinin XVI. yüzyıldan XX. yüzyıl başına, Millî Edebiyat dönemine kadar süregelen devresine verilen ad. Türk edebiyatının XVI - XIX. yüzyıllar arasındaki devresi niteliği bakımından "klasik devir" olarak kabul edildiği için, bu devrenin yazı dili de klasik Osmanlıca vasfını taşır. Osmanlıcanın, daha sonraki edebî gelişmelere ve yazı dili anlayışına göre az çok değişiklik gösteren 1860-1911 yılları arasındaki devresi, kendi arasında Tanzimat devri Osmanlıcası, Servet-i Fünun ve Fecr-i Âti devirleri Osmanlıcası gibi alt bölümlere ayrılabilir.

XVI - XIX. yüzyıllar arası, edebî dilde yeni bir merhale ve Eski Anadolu Türkçesinden kesin sınırlarla ayrılmış bir dönemdir. XV. yüzyılın 2. yarısında bir geçiş devri vasfı taşıyan ve Türkçenin aleyhine doğru yol almaya başlayan yazı dili, saray ve aydınlar topluluğunda koyu bir Osmanlı-İslâm sisteminin yer alması, Arap, Fars dillerinin Türk diline işlemesi, Türkçenin yetersiz sayılarak hor görülmeye başlaması gibi sebeplerle, 50 yıl içinde bu geçiş devrinin gerektirdiği ikili özelliklerden sıyrılarak ve yeni edebî gelişmelere paralel olarak bütünüyle klasik bir yazı dili yapısına bürünmüştür.

XVI. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun yükseliş devridir. İmparatorluğun sınırlarını genişleten askerî başarılara, iktisadî gelişmelere ve Osmanlı hükümdarlarının Doğu ve Batı'nın dünya siyasetinde hâkim duruma geçmelerine paralel olarak Anadolu ve Rumeli'nin büyük şehirlerinde, Bağdad, Diyarbakır, Konya, Kastamonu, Bursa, Edirne, Yenice-i Vardar, Üsküp gibi eski kültür merkezlerinde yeni canlanmalar ve büyük gelişmeler görülmüştür. Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli merkezlerinde birçok şair, yazar, mütercim ve bilim adamı yetişmiştir. Ancak, bilim ve sanat hayatındaki bu geniş çaplı gelişmenin asıl merkezi ve en büyük faaliyet alanı, imparatorluğun da merkezi olan İstanbul olmuştur. Hükümdarın, vezirlerin ve büyük hükümet ricalinin sarayları, konakları şairlerin buluşma yeri haline gelmiştir. Bunun dışında, ticaretle uğraşan şiir ve kalem erbabının dükkânları, bahçeleri, bazı tekkeler, zengin ve nüfuzlu kimselerin konakları, evleri de şairlerin toplantı yeri olmuştur. İstanbul'un meşhur kahvehaneleri edebî mahfiller halini almıştır. İmparatorluğun her yanından gelen şairler buralarda buluşmaya başlamışlardır. Bunlar arasında ilmiye mesleğine mensup olanlar, devlet memurları, tımar sahipleri, gemi kaptanları, zenginler, küçük ticaretle uğraşanlar, zanaat erbabı, dervişler gibi toplumun her kesiminden gelen kimseler vardır. Hükümdarlara, ümeraya, zenginlere kasideler sunarak, onlarla ilgili olaylara tarih düşürerek, aldıkları caizelerle geçinenler yahut bu yolla mevki sahibi olmak isteyenler de vardı. En uzak sınır kasaba ve şehirlerine varıncaya kadar ilk okulların açılmış, tekke ve medreselerin kurulmuş olması, yazı dilinin sınırlarının ve yayılma alanının genişlemesinde ayrıca rol oynamıştır. İmparatorluğun Rumeli şehirlerine sarf ettiği gayret bu yüzyılda Rumeli'de birçok şair ve edibin yetişmesini sağlamakla kalmamış, Osmanlıca ile Rumca, Sırpça ve Bulgarca arasında karşılıklı etkilerin doğmasına yol açmıştır. Bilim ve sanat hayatındaki bu büyük gelişme Osmanlıcanın etki alanını daha da genişletmiş, Doğu Anadolu'nun ve Irak-ı Arab'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesinden önce Azerî Türkçesini kullanan şairler, İstanbul sarayının manevî nüfuzu altına girerek Osmanlıca yazmaya başlamışlardır. İmparatorluğun bir parçası olan Kırım'da da Osmanlı kültürünün güçlendiği, Doğu Türkçesi yerine edebî dil olarak Osmanlıcanın yerleşmeye başladığı görülür.

Bütün bu gelişmelerle klasik Türk edebiyatı XVI. yüzyılda artık kuruluş devrini kapatarak sanat bakımından en yüksek noktasına ulaşmış olduğu halde, yazı dili, iç ve dış yapısı bakımından büyük değişiklikler geçirerek ağır, ağdalı bir yapıya bürünmüştür. Daha önceki yüzyılların eserlerinde yer alan Türkçe kelimeler kaba ve ahenksiz bulunarak terk edilmiş, yerlerine aruz vezninin kalıplarına uygunluğu da hesaba katılarak bunların Arapça ve Farsçaları getirilmiştir. Hemen bir yüzyıl içinde, dile sokulmuş olan bu yabancı kelimelerin sayısındaki hızlı artış, edebî dili Arapça, Farsça ve Türkçenin karışmasından oluşmuş karma bir dil durumuna getirmiştir. Arapça ve Farsçanın Türkçe üzerindeki bu yoğun etkisi yalnız kelime hazinesinde kalmamış, bu kelimelerle birlikte dile adım adım gramer kuralları ve ekleri de yerleşmiştir. Böylece, Eski Anadolu Türkçesinin dilin iç yapısındaki izleri silinmiş, yeni gramer şekillerinin hâkimiyeti tamamlanmıştır. Yabancı kelime ve kurallarla kurulmuş çeşitli isim ve sıfat tamlamaları ile bunların zincirleme şekilleri dilde son sınırına ulaşmıştır. İfade ve üslûp bakımından eski şair ve ediplerin sade, külfetsiz üslûplarına karşı sık sık edebî sanatlara baş vurulmuştur. Türkçeyi klasik İran edebiyatı modellerine göre düzene sokmak isteyen şair

ve edipler için bu değişme büyük bir kazanç sayılmıştır. Yazıyı süsleme ve sanat gösterme tutkusunun doğurduğu çeşitli kelime oyunları yüzünden dil, işlenip güzelleştirilmiş olmasına rağmen, anlamı şekle kurban eden bir ağırlığa ve sunîliğe bürünmüştür.

Bu yüzyılda klasik yazı dili böyle bir şekillenmeden geçerek yol alırken konuşma dili yine Eski Anadolu Türkçesinin normal tarihî seyrini izlemiştir. Halkın zevkine hitap eden edebî, tarihî ve dinî eserler sade ve anlaşılır bir dille yazılmıştır. Tekke edebiyatı da sade Türkçeyi benimsemiştir. Böylece, XVI. yüzyılda divan edebiyatı ürünleri ile halk ve tekke edebiyatı ürünleri arasında dil bakımından büyük ayrılıklar doğmuştur. Yazı dili ile konuşma dili artık kesin sınırlarla biribirinden ayrıldığı için Osmanlıca, yazılan fakat konuşulmayan bir dil durumuna gelmiştir. Osmanlı yazı dilinin bu durumu XVII - XIX. yüzyıllar arasında da gittikçe yoğunlaşan bir tempo ile devam etmiştir.

Nazım dili: XVI. yüzyılda Osmanlıcanın nazım dili çok işlenmiş ve hayli eser verilmiştir. Kaside ve gazel tarzında Zatî, Hayalî, Fuzulî ve Bakî devrin en büyük şahsiyetleridir. Bunların şiirleri nazım dilinin gelişmesinde başlıbaşına bir merhale sayılır. Klasik Osmanlıca, Bakî'nin şiirleri ile üstün bir olgunluk derecesine erişmiştir. Hayretî, İshak Çelebi, Bursalı Rahmi, Emrî, Ubeydî, Müezzin Hüdayî, Nev'î gibi şairler de bu yüzyılda Osmanlı şiir dilinin kaside ve gazel türünü başarı ile temsil etmiş olan şahsiyetlerdir. Bu temsil görevini Bursalı Cenanî ve Selikî muhammes ve müseddesleri, Sunnî ve Kara Fazlı rubaîleri; Saatî, Şöhretî, Riyazî ve Atâ hicivleri; Sagarî Samî ve Gazalî (Deli Birader) hezelleri, Muammayî, Enverî, Furuzî, Fehmî, Visalî, Rumuzî, Kınalızade Ali Çelebi muammaları ile yapmıştır. Hamdî'nin *Yusuf ve Zeliha*'sı ile Fuzulî'nin *Leylâ* ve *Mecnun*'u, dil ve sanat değeri bakımından mesnevî alanında kaleme alınmış öteki eserleri gölgede bırakacak bir üstünlüktedir. Mîrî'nin *Mihr ü müşterî* tercümesi ile Kara Fazlı'nın *Gül ü bülbül,* Fikrî'nin *Ebkâr-ı efkâr, Behram ü Zühre;* Taşlıcalı Yahya Bey'in *Şah u geda, Gencine-i raz, Yusuf ve Zeliha, Kitab-ı usul, Gülşen-i envar* gibi mesnevîleri de bu yüzyıl Osmanlıcasının önde gelen eserlerindendir. Bunlara yine mesnevî tarzında yazılmış daha birçok dinî sofiyane eserlerle şehrengizleri de ekleyebiliriz.

Hadidî'nin Osmanlı tarihi, Futuhî'nin *Enisü'l-guzar*'ı, Mahremî'nin *Şehname*'si, Nigarî (Haydar Reis)'nin *Cerbe fetihnamesi,* Muradî'nin *Gazavat-ı Hayreddin Paşa*'sı v.b. yine mesnevî tarzında yazılmış tarih eserleri arasında yer alır. Ancak, bu manzum tarihlerde dil, öteki manzum eserlerden oldukça farklıdır. Kısa vezinlerle ve sade bir dille kaleme alınmışlardır.

XVII. yüzyılda klasik şiir dilinin çeşitli alanlardaki temsilcileri, Nef'î başta gelmek üzere Nadirî, Kafzade Faizî, Enverî, Nev'îzade Ataî, Şeyhülislâm Yahya, Cevrî, Nailî gibi şahsiyetlerdir. Nef'î, Osmanlıcayı kullanmaktaki üstün başarısı ile bu yüzyılda yalnız kaside alanının değil, Osmanlı nazım dilinin de en güçlü sanatkârı vasfını kazanmıştır. Devrindeki İslâmî kültürün büyük temsilcilerinden olan Nadirî, dil ve ifade bakımından Bakî'yi Nef'î'ye bağlayanlardandır.

XVIII. yüzyılda nazım dili bakımından sırasıyla Nedim'i, Şeyh Gâlib'i, Koca Ragıp Paşa'yı, Havaî, Abdülbakî, Arif, Samî, Beliğ, Çelebizade Âsım ve Enderunlu Fazıl'ı sayabiliriz. Nedim, şiir dilini kalıplaşmış mazmunlardan kurtararak maddî ve yerli hayatı terennüm eden bir ruh ve söyleyiş canlılığına kavuşturmuştur.

Klasik şiir dilinin XIX. yüzyıl temsilcileri arasında ön sırayı İzzet Molla, Pertev Paşa, Yenişehirli Avni, Leskofçalı Galib, Hersekli Arif Hikmet gibi şahsiyetler alır.

XVI - XIX. yüzyıllar arasındaki nazım dili Osmanlıcanın bütün özelliklerini taşımakla birlikte, üslûp bakımından secîli nesir derecesinde bir ağırlık ve karışıklık göstermez.

Nesir dili: XV. yüzyılın 2. yarısında Sinan Paşa ile edebî bir kılığa girmiş olan nesir dili, XVI. yüzyılda daha süslü, daha sanatlı ve daha ağır bir şekil almıştır. Secî düşkünlüğü, münşîlerin Arap ve Acem edebiyatına derinlemesine vukuf merakı, Arapça ve Farsçadan yapılan tercümelerde aslına sadık kalmanın getirdiği ifade ve sentaks bozuklukları yüzünden üslûptaki tabiîlik kaybolmuş, en basit fikirler karışık benzetmelerle anlatılmıştır. Şekle gösterilen bu aşırı itina dolayısıyla asıl konu ikinci plana itilmiştir. Acem modellerinin abartmalı bir taklidinden doğan bu sanatlı dil, ağırlığını nazımdan çok nesirde göstermiştir. Fuzulî'nin *Hadikatü's-sueda*'sı, Lâmiî'nin *Hüsn ü dil*'i, *Münazara-i Bahar ü şita*'sı, Ali Çelebi'nin *Humayunname tercümesi,* Kemal Paşazade'nin *Tarih-i âl-i Osman*'ı, Celâlzade Mustafa Çelebi'nin *Tabakatü'l-memâlik*'i, Hoca Sadeddin'in *Tacü'-t-tevarih*'i, Âlî'nin *Künhü'l-ahbar*'ı, *Heft meclis* ve *Nusretname* adlı fetihnameleri, Feridun Bey'in *Münşeatü's-selâtîn*'i v.b. bu yüzyılın ağır ve sanatlı nesir dili ile yazılmış olan eserlerdir.

Hal tercümeleri arasında Edirneli Mecdî'nin, Taşköprüzade'den çevirdiği *Şakayık-ı Nu'maniyye* tercümesi ile Lâmiî'nin *Nefahat-ı Camî* tercümesi edebiyat tarihi niteliğindedir. Şuara tezkireleri arasında Sehî'nin *Heşt behişt*'i, Âşık Çelebi ve Hasan Çelebi tezkireleri de Osmanlıcanın ağır dil örnekleridir.

XVII. yüzyıldaki sanatlı nesrin temsilcileri Veysî, Nergisî ve Okçuzade Mehmed Şahî'dir. Nesir dili, Veysî'nin *Siyer-i Veysî, Habname, Vakıaname,* Nergisî'nin beş kitaptan oluşan *Hamse-i Nergisî* adlı eseri ve Okçuzade'nin *Münşeat* mecmuası halindeki yazıları ile çok defa aydınların ve yazarların bile anlayamayacağı ölçüde ağırlaşmıştır.

Peçevî tarihi, Karaçelebizade'nin yine tarihî nitelikteki *Ravzatü'l-ebrar* ve *Süleymanname*'si, Koçu Bey'in *Risale*'si, Kâtip Çelebi'nin Osmanlı tarihi ile ilgili *Fezleke*'si, deniz savaşlarını ele alan *Tuhfetü'l-kibar fi esfarü'l-bihar*'ı, coğrafî nitelikteki *Cihan-nüma*'sı XVII. yüzyılın normal nesir ürünleridir. Bunlara Kafzade Faizî'nin *Zubdetü'l-eş'ar,* Nev'î-zade Ataî'nin *Zeyl-i şakayık* gibi tezkireleri de eklenir.

XVIII. yüzyılda nesir dilinin tarih alanı Naima tarihi, Raşid tarihi, Âsım tarihi, Şemdanîzade Süleyman Efendi'nin *Müriü'-t-tevarih;* tezkirecilik alanı Salim tezkiresi, Sakıp Dede'nin çok ağır dilli *Sefine-i Mevleviye* gibi eserleri ile temsil edilmiştir.

XVIII. yüzyılı XIX. yüzyıla bağlayan devre ile XIX. yüzyılda Mütercim Âsım'ın, kısaca *Burhan-ı katı'* ve *Kamusü'l-muhit* tercümeleri diye adlandırılan sözlükleri ile Şanizade tarihi, Abdurrahman Sami Paşa'nın *İnşa-yi Samî* gibi eserleri yer alır. Bunlardan *İnşa-yı Samî,* Veysî münşeatının hafifçe yenileştirilmiş bir devamından ibarettir.

XVI - XIX. yüzyıllar arasında, İslâm kültürünün yüksek bir seviyeye ulaşmasından doğan ağdalı yazı ve sanatlı nesir düşkünlüğü, yüksek aydın zümre arasında sade dille

yazılmış olan eserleri küçümsetmiş, yazarların Arap ve Acem edebiyatındaki aczine delil sayılmıştır. Bununla birlikte, büyük çapta bir eseri baştan sona böyle sanatlı ve süslü bir üslûpla yazabilmenin getirdiği güçlük dolayısıyla, uzun ve hacimli kitaplarda daha çok mukaddimeler (= giriş bölümleri) ağır üslûpla yazılmış, sonraki bölümler için daha sade bir dil tercih edilmiştir. Sonuç olarak sanatkârlar, ustalık göstermek istedikleri zaman bu yapma dile, öğretmek ve yararlı olmak istedikleri zaman da açık dile baş vurmuşlardır. Nitekim Bakî'nin mensur eserlerinde sade, zarif ve külfetsiz bir üslûp göze çarpar. Klasik Osmanlıcanın hâkim olduğu asırlarda ortaya konmuş edebî, tarihî, dinî ve ahlâkî nitelikteki pek çok eser de sanatsız, secisiz, açık bir dille kaleme alınmıştır. Devletin iç yazışmalarındaki, emirname ve kanunnamelerindeki dil de açık ve sade sayılır. Örnek olarak, XVI. yüzyıldan Lâmiî Çelebi'nin Molla Camî'den aktardığı *Nefehatü'l-üns* tercümesini gösterebiliriz. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'si de sade ve tabiîdir. Üslûbu canlı ve sevimlidir. XVIII. yüzyılda bunlara Ahmed Resmî'nin, Yirmisekiz Çelebi Mehmed'in ve Dürrî'nin *Seyahatname*'leri, XIX. yüzyılda Feraizcizade Mehmed Said'in *Gülşen-i maarif*'i eklenebilir.

Tanzimat devri (1839-1896)'nin önemle üzerinde durduğu konulardan biri de Osmanlı yazı dilinin sadeleştirilmesidir. Tanzimat hareketi bir yönü ile bir halka iniş hareketi olduğu için, edebiyatta halkın anlayabileceği dil üzerinde durulması tabiî idi. Batı hayatına yönelmiş olan imparatorlukta, düşünce hayatının ilerlemesi ve millî eğitimin yayılması, ancak anlamı söyleyişe kurban etmeyen sade bir dil kullanılması ile gerçekleşebilecekti. Ahmed Midhat Efendi başta olmak üzere Şinasi, Muallim Naci, Ahmed Cevdet Paşa gibi şahsiyetler sade üslûplu yazıları ile bu düşüncenin uygulanmasında öncülük etmişlerdir. Ancak, Namık Kemal, Ziya Paşa ve Abdülhak Hâmid gibi edebî şahsiyetlerin temsil ettiği ve "müzeyyen üslûp" diye adlandırılan süslü, ağır bir dilden kurtulmak yine de mümkün olamamıştır.

Tanzimattan beri bize örneklik etmiş olan Fransız edebiyatını yakından tanıyan Servet-i Fünun devri yazarları ise bu edebiyatın verilerini örnek tutarak, duygu ve düşüncelerini bütün incelik ve derinliği ile aksettirebilecek hünerli bir dil ve üslûba ihtiyaç duymuşlardır. Bunu gerçekleştirebilmek için de sözlüklerden çıkardıkları terk edilmiş eski kelimelerden yararlanmışlar; bunlardan yeni türetmeler, yeni isim ve sıfat tamlamaları yapmışlardır. Böylece, Arapça ve Farsça kelimelerle kurallar yeni bir kılıkta ortaya çıkmış, zaman zaman cümle düzeninde de değişiklikler yapılmıştır. Alışılmamış yabancı kelimelerin çokluğu ve üslûba gösterilen bu büyük özenti dolayısıyla, Edebiyat-ı Cedide devrinde dil iyiden iyiye ağırlaşmıştır. O kadar ki bu gidişe karşı çıkanlar, onu "anlaşılmaz dil" diye vasıflandırmışlardır. Bu yüzyılın nesir ve nazım dilindeki başlıca temsilcileri Tevfik Fikret, Cenab Şehabeddin, Ahmed Haşim ve Halid Ziya'dır. Hüseyin Cahid, Ahmed Hikmet gibi yazarlar daha sade bir dil kullanmışlardır. Ahmed Midhat, Şemseddin Sami, Necib Asım, Mehmed Celâl ve Tepedelenlizade Kâmil, Fuad Köseraif gibi yazarların tasfiyeciliğe varan direnmelerine ve dilde kendilerine yeni bir yol çizmiş olmalarına rağmen, Osmanlıca, ağırlık ve sadelik bakımından az çok değişen dalgalanmalarla 1911'de "Yeni Lisan" hareketinin başladığı Millî Edebiyat dönemine kadar devam etmiştir.

Dil yapısı: Osmanlıca, bugünkü Türkçenin gramer yapısından, Arapça ve Farsça kelimelerin çokluğu, bu dillere ait gramer kurallarının ve tamlamaların yoğunluğu ile ayrılmıştır. Türkçe kelime ve ekler bakımından kısmen Eski Anadolu Türkçesi ile birleşir. Fakat esas itibarıyla bugünkü Türkçeye uzanan yeni şekiller hâkim olmuştur. Ayrıca, yabancı kelimeler yer yer Türkçenin ses kalıplarına uydurulmuştur. Osmanlıcaya Arap ve Fars dillerinden geçme başlıca özellikler şunlardır :

Arapçadan geçme özellikler: Söyleyiş ve imlâ: 1. İki dilin telâffuz sistemlerindeki ayrılık dolayısıyla, Arapçanın ث, ح, ذ, ض ve ظ ünsüzleri Türkçenin *s, h, z, z-d, z* seslerine çevrilmiştir. "Ayn" ve "hamze" ile karşılanan ünsüzler kelime başında söylenişten düşmüş, kelime içinde kesme şeklinde söylenmiş veya bir uzun ünlüye dönüşmüştür: *eser, ömür, te'sir, san'at, ma'şuk/mâşuk* gibi. Kelime sonunda da bazan kesme gibi söylenmiş, çok defa da düşmüştür: *câmi'/câmi, menşe* gibi.

"sat" (ص) ve "tı" (ط) ünsüzleri *s* ve *t* ile karşılanmış; Arapçanın Türkçeye göre çok geride boğumlanan "kaf" (ق)ünsüzü art damak *k*'sına (= k), "gayın" (غ)'ı da art damak *g*'sına (= g) çevrilmiştir.

2. Arapça kelimelerdeki uzunlu kısalı olmak üzere üçten ibaret olan *a, ı, u (â, î, û)* ünlüleri, Türkçede dilin ses yapısına uygun olarak sekize çıkarılmıştır. Arapçanın kısa *a*'sı Türkçede *a, e;* kısa *u*'su *u, ü, o, ö* ve kısa *i*'si de *ı, i* şekline sokulmuştur. Bu seslerin *a, o, u* ve *ı* şeklinde kalın olarak devamı, kelime içinde kalınlığı devam ettirici seslerin ve fonetik şartların varlığına bağlı olmuştur. Birçok kelimedeki uzun ünlüler kısalmıştır: *machûl>meçhul, mufrâd > müfret, Usmân > Osman, râzî > râzı, kitâb / kitap* gibi.

3. Arapçanın kelime ve hece sonundaki *b, c, d* ünsüzleri Türkçede *p, ç, t*'ye dönüşmüştür.

4. Arapçanın kurallarına göre Arapçada bulunmayan yeni kelimeler türetilmiş, bazı kelimeler Arapçadakinden farklı anlamlarla kullanılmıştır.

5. Yazıda uzun ünlülerin gösterilip gösterilmemesi bakımından Arapçadaki ölçülere uyulmuştur. Klişe halindeki uzun ünlüler yazılmamıştır: *mektûb* (مكتوب), *rahmân (rahmı(a)n:* رحمن), *lâkin (l(a)kin:* لكن) gibi.

6. İkiz ünsüz tek harfle belli edilmiş veya üzerine şedde işareti konmuştur: *red(d)* (ّ) gibi.

7. Bazı Arapça kelimelerin sonunda "kısa elif" (elif-i maksûre) denen ve *a* gibi okunan bir *y (î)* vardır: *da'vâ (da' vî:* دعوى) gibi.

8. Osmanlıcada kelime başında bulunan üstünlü ve esreli hemze işaretlerinin hepsi atılarak sadece elif kalmıştır: اساس أساس gibi. Kelime içindeki hemze işaretleri usulüne göre devam ettirilmiştir: *dâ'ire* (دائره) gibi. Bunların *y*'ye çevrildiği yerler de vardır: *fâ'ide > fayda* (فائده) gibi. Kelime sonunda uzun ünlülerden sonra gelen hemze işaretleri bazan atılmıştır: *eşyâ' > eşyâ, binâ' > binâ* gibi.

Arapça kelimelerin yapısı: Arapça, yapı bakımından bükümlü (flexionelle) diller grupuna girer. Bu özelliği dolayısıyla, kelime türetimi, kökün aslî sesleri sabit kalmak üzere belirli kalıplara uyan birtakım kırılmalarla yapılır. Dilin taşıdığı ünsüz sayısına göre üçlü (sülâsî), dörtlü (rubaî), beşli (humasî) kökler diye adlandırılan değişmez kökleri vardır. Dörtlü ve beşli köklerin sayısı çok azdır. Dile asıl hâkim

olan üçlü köklerdir: *ktb, 'alm, şdk* gibi. Bu yalın üç harfli kökler, geçmiş zamanın 3. şahıs teklik çekiminde ortaya çıkar: *ketebe* (=yazdı), *'aleme* (=bildi) gibi. Bu üçlü köklere, bilinen kalıplara uygun ses ilâveleri yapılarak yeni kelimeler türetilir. Kökler sabit ve uygulanan kalıplar belli olduğu için her kökten büyük bir kelime ailesi doğar.

Arapça kelimelerdeki kök harflerine "aslî harfler" (hurûf-ı asliye), bu köklerden yeni kelimeler yapılırken eklenen harflere de "zait harfler" (hurûf-ı ziyâde) denir. Zait harfler sınırlıdır: *hemze* (أ), *elif* (ا), *t* (ت) *s* (س), *l* (ل), *m* (م), *n* (ن), *v* (و), *h* (ه), *y* (ى). Bir kelime ailesinin aslî harfleri aynı, zait harfleri değişiktir. Farklı kelime ailelerine geçerken, aslî harfler değişir, zait harfler sabit kalır. Böylece, bütün kelime ailelerinde aynı türden kelimeler aynı ses kalıpları ile yapılmış olur. Zait harfler ilâvesi ve kök kırılması yolu ile yeni kelimeler türetmeye yarayan belirli şekil yapısındaki ses kalıplarına "vezin" adı verilir. Buna göre her Arapça kelimenin bir vezni vardır. Bütün vezinler temelde *fi'l* kelimesinin *fa'ale* üçüzlü köküne dayanır. Dörtlü kökün vezni *fa'lele,* beşli kökün vezni *fa'lelel*'dir. Bunlardan *fâ'il, tef'îl, tefâ'ül, istif'âl* gibi yeni vezinler doğar ve yapılan kelimeler bu vezinlere uydurulur. Ancak, köklerdeki aslî harfler arasında "hemze" (أ) ve "değiştirme harfleri" (harf-i illet) denilen ى , ۰ harfleri veya "şedde" olursa, vezinler ufak tefek değişmelere uğrar. *Tef'îl* yerine *tef'ile, if'âl* yerine *if'âle* gibi. İçinde "hemze", "harf-ı illet" veya "şedde" bulunmayan köklere "sâlim" denir. Sâlim kelimelerde vezin kayması olmaz.

Arapça kelimelerin türleri: Osmanlıcaya girmiş Arapça kelimelerin hepsi isim türündendir. Bunlar ya aslen isimdirler (ism-i câmid) yahut da fiilden türeme (müştak) isimlerdir. Başlıcaları şunlardır: Mastar, ism-i fâil, ism-i mef'ul, sıfat-ı müşebbehe, mübalâga-i fâil, ism-i tafdil, ism-i tasgir, ism-i mensûb, ism-i zaman, ism-i mekân, ism-i âlet.

Mastar: Osmanlıcada Arapça fiil kullanılmadığı için türemiş kelimeler mastar şekilleri ile gösterilir. Hareket isimleri olan mastarlar, Türkçenin fiilden *-mak/-mek, -ma/-me, -ış/-iş, -uş/-üş* ekleri ile yapılmış isimlerine karşılık olurlar. Türeme isimler mastarlara kıyasla anlatılır. Mastarlar ya "semaî" diye adlandırılan ve bir kurala bağlı olmayan, işitmeye dayanan mastarlardır yahut da bir kuralı bulunan mastarlardır. Mastarların bir hareket ismi olarak ism-i fâil ve ism-i mef'ullerle bağlantısı yakındır. İsm-i fâil bir hareketi yapanı gösterir. Türkçedeki aktif fiili geniş zaman isim-fiilini karşılar. İsm-i mef'ul ise yapılan işi gösterir; pasif fiilli geniş zaman ism-i fâili ile karşılanır: *okumak, oku-yan, okun-an* gibi.

Sülasî, semaî mastarlar, ism-i fâilleri ve ism-i mef'ulleri: Bu gruptaki mastarların epey vezni vardır. Başlıcaları şunlardır:

1. fa'l: *emr, vasl, zevk.*
2. fi'l: *ilm, zikr, fikr.*
3. fu'l: *hükm, sulh, şükr.*
4. faal: *alem* (=bayrak), *şeref, kerem.*
5. faâl: *Cenâb, kemâl, sevâb.*
6. fa'let: *rahmet, kesret* (=çokluk), *servet.*
7. fi'let: *fikret, işret, mihnet.*
8. fu'let: *gurbet, kudret, san'at.*
9. fu'ûl: *tulû'* (=doğmak), *gurûb* (=batmak), *nüzûl* (=inme).
10. fu'ûle: fu'ûlet: *rutûbet* (=ıslaklık), *bürûdet* (=soğukluk), *sühûlet* (=kolaylık), *sükûnet* (=sessizlik) gibi. Bunlara fial, fiâl, fuâl, feâlet, fiâlet, fa'lûlet, fi'lân, fu'lân, faalân, faîl, tef'âl, mef'âl, mef'alet, mef'ilet gibi vezinleri de eklemek gerekir.

İsm-i fâil: Bütün sülâsî mastarların ism-i fâili *fâil* veznindedir: *âşık, âlim, şâir, câhil* gibi. Edilgen fiillerden ism-i fâil yapılamaz. Bazan bu vezin ufak bir değişiklikle *fa* şekline dönebilir: *sâf* gibi.

İsm-i mef'ul: Bütün sülâsî mastarların ism-i mef'ulleri *mef'ûl* veznindedir: *ilm/ma'lûm* (=bilinen), *va'd/mev'ûd* (=vâdedilen), *zikr/mezkûr* (=zikredilen, adı geçen), *sükût/meskût* (=sessiz) gibi.

Rubaî mastar, ism-i fâil, ism-i mef'ûl: Rubaî mastarların vezni *fa'lele*'dir: *tantana, debdebe, terceme, velvele* gibi. Dörtlülerin ism-i fâili *müfa'lil* vezni ile kurulur: *mütercim, müvesvis* (= vesveseli) gibi. İsm-i mef'ûlün vezni *müfa'lel*'dir: *debdebe/müdebdeb* (=debdebeli), *silsile/müselsel* (=silsileli), *terceme/mütercem* (=çevrilen) gibi.

Sülâsî kıyasî mastarlar, ism-i fâilleri, ism-i mef'ulleri: Bunlar üçlü köklerden kurallı olarak türetilen ve Türkçedeki fiil tabanlarını karşılayan mastarlardır:

1. if'âl: *iblâğ* (=yetiştirmek), *i'lâm* (=bildirme), *icbâr* (=mecbur etme), *işrâb* (=içirmek) gibi.

Kıyasî üçlü köklerin ism-i fâili *müf'il* veznindedir: *mücbir* (=zorlayan), *mükrim* (=ikram eden). İsm-i mef'ûlü ise *müf'al* veznindedir: *müsbet* (=ispat olunmuş), *mücmel* (=kısaltılmış) gibi.

2. tef'îl: Genellikle ettirgen (faktitivus) tabanlı fiiller türetir: *teksîr* (=çoğaltma), *takdîm* (=öne geçirme), *tenkîs* (=eksiltme) gibi.

Bunun ism-i fâili *müfa'il* veznindedir: *münekkid* (=tenkit eden, eleştiren), *müsekkin* (=teskin eden, yatıştıran). İsm-i mef'ûlü *müfa'al* veznindedir: *müselles* (=üçlenmiş), *mürettep* (=düzenlenmiş), *mürekkep* =terkip edilmiş) gibi.

3. müfâ'ale: Genellikle işdeşlik (müşareket) tabanları yapar: *muhabere* (=haberleşme), *mücadele* (=çekişme) gibi.

İsm-i fâili *müfâ'il* veznindedir: *mücâhid* (=savaşan), *muhafız* (=koruyan). İsm-i mef'ûlü *müfâ'al* veznindedir: *mübarek* (=bereketlendirilmiş), *muhâtab* (=kendisine hitap edilen) gibi.

4. infi'âl: Dönüşlülük veya meçhul tabanlar kurar: *inbisât* (=yayılma), *infisâh* (=bozulma), *inkisâr* (=kırılma) gibi.

İsm-i fâili müfta'il veznindedir: *müftehir* (=övünen), *mün'akis* (=akseden, dönen), *münharif* (=sapan, bozulan) v.b.

5. ifti'âl: Geçişli ve geçişsiz dönüşlü tabanlar yapar: *intizam* (=düzgün olma), *içtimâ'* (=toplanma), *iftirâk* (=ayrılma, ayrılık) gibi.

İsm-i fâili *müfta'il* veznindedir: *müftehir* (= övünen), *muztarib* (=ıztırap çeken). İsm-i mef'ûlü *müftaal* veznindedir: *müşterek* (=ortaklaşa), *mükteseb* (=kazanılmış) gibi.

6. tefe''ül: Genellikle tef'il vezninden dönüşlülük, bazan da geçişlilik yapar: *tahassüs* (=duygulanma), *tekebbür* (=kibirlenme) gibi.

İsm-i fâili *mütefa''il,* ism-i mef'ûlü *mütefa''al* veznindedir: *mütekebbir* (=kibirlenen), *mütebessim* (=gülüm-

seyen), *müteyemmen* (=uğurlu sayılan), *müteşebbes* (=teşebbüs olunan) v.b.

7. tefâ'ül: Tef'il vezninden dönüşlülük tabanı yapar. Geçişli ve geçişsiz işdeşlik (müşareket) de olabilir: *teâvün* (=yardımlaşma), *tekâmül* (=olgunlaşma) gibi.

İsm-i fâili *mütefâ'il* veznindendir: *müteşâir* (=şairlik taslayan), *müterakim* (=biriken). İsm-i mef'ûlü *mütefâ'al* veznindedir: *mütedâvel* (=elden ele gezdirilen) gibi.

8. istif'âl: Geçişli ve geçişsiz dönüşlü tabanlar yapar; istek de bildirir: *istihdâm* (=bir hizmette kullanma), *istintâc* (=sonuç çıkarma), *istimdâd* (=yardım isteme) gibi.

İsm-i fâili *müstef'il* veznindedir: *müstantik* (=sorguya çeken), *müstenkif* (=çekinen). İsm-i mef'ûlü *müstaf'al* veznindedir: *müstakbel* (=karşılanan), *müstahdem* (=hizmette kullanılan) v.b.

9. if'ilâl: Geçişsiz, renk ve kusur bildiren tabanlarda kullanılır: *ihmirâr* (=kızarmak), *isfirâr* (=sararmak), *i'vicâc* (=eğrilik) v.b.

İsm-i fâili *müf'all* veznindedir: *iğbirâr/muğberr* (=gücenmiş), *mübyaz* (=beyazlaşan) gibi. İsm-i mef'ûlü yoktur.

Rübaî kıyasî mastarlar: Dörtlü köklerden türetilmiş mastarlardır. Çok az kullanılır. İki vezni vardır. İsm-i mef'ûlleri yoktur:

1. tefa'lül: *teselsül* (=silsileli olma), *tezelzül* (=sarsılma) gibi. İsm-i fâili *mütefa'lil* veznindedir: *müteselsil* (=teselsül eden, silsileli), *mütezelzil* (=sarsılan, sallanan) v.b.

2. if'illâl: *izmihlâl* (=yok olma), *itminân* (=emîn olma, güvenme). İsm-i fâili *müf'alil*'dir: *muzmahil* (=çökmüş, yok olmuş), *mutmain* (=tatmin edilmiş, emîn) v.b.

Ca'lî mastarlar: Düzme veya uydurma mastarlar adını alan bu tür, çeşitli isim ve sıfatların sonlarına şeddeli *ye* veya *te* ilâvesi ile yapılır ve soyut isimler türetir. Vezinleri, yapıldıkları kelimenin ait olduğu veznin *-iyyet* ile genişletilmiş şeklidir: *beşeriyyet* (=insanlık), *muvaffakıyyet* (=başarı) gibi. Türkçede şeddeli *y*'ler tekleşmiştir.

Sıfat-ı müşebbehe: Türkçedeki nitelendirme (tavsif) sıfatlarının yerini tutarlar; *-kan/-ken, -gan/-gen, -gın/-gin* eki ile yapılmış sıfatlara denktirler. Başlıca vezinleri: *fâil, ef'al, fa'lân*'dır: *kesîr* (=çok), *cemîl* (=güzel); *ebyaz* (=ak, beyaz), *ahmer* (=kırmızı); *hayrân* gibi.

Mübalâga-i fâil: Abartma bildiren isimlerdir. Vezinleri çeşitlidir: *fa''âl, fa''âle, fa'ûl, fu'âl, fi'lîl, mif'il, mif'âl: meddah* (=çok öven), *allâme, sabûr* (=çok sabırlı), *şücâ* (= çok cesur), *sıddîk* (=pek sadık), *miskîn, mi'mar* gibi.

İsm-i tafdil: Mukayese ve üstünlük derecesi gösteren benzetme sıfat ve isimleridir. Tek vezni *ef'al*'dir: *ekber* (= daha büyük, en büyük), *echel* (= daha cahil, en cahil), *ekser* (=en çok), *ender* (=daha nâdir, en nâdir) gibi.

İsm-i tasgâr: İsimlerde küçültme gösterir. Az kullanılmış üç vezni vardır: *fuayl, fuay'il, fuay'îl: ubeyd* (=kulcağız), *uveylim* (=âlemcik), *kuneydîl* (=kandilcik) gibi.

İsm-i mensûb: Aidiyet gösteren sıfatlar durumundadır. Vezinleri yoktur. Ekle kurulur. Arapçadaki *-iyyun* ekinin şeddesi ve tenvini atılarak uzun nispet *-î*'sine dönüştürülmüştür: *askerî, fikrî, ilmî, cebrî* (=zorla) gibi. Eğer kelimenin sonunda bir zait *t* varsa atılır: *millet/millî, nisbet/nisbî* gibi.

İsm-i zaman, ism-i mekân: Türedikleri fiillerin zaman ve mekânını gösteren isimlerdir. Başlıca ortak vezinleri *mef'al, mef'il ve mef'ale*'dir: *mekteb* (=okul), *ma'bed* (=tapınak), *mebde'* (=başlangıç), *meclis, mevsim, mahkeme, medrese* gibi.

İsm-i âlet: Âlet ve edevat ismi olan kelimelerdir. Başlıca *mif'al, mif'âl* ve *mif'ale* vezinleri ile kurulur: *minber, miğfer, mızrak, minkale* v.b.

Müenneslik, müzekkerlik: Osmanlıcaya geçmiş Arapça kelimelerde de erkeklik ve dişilik vardır. Yukarıda gösterilen vezinlerin hepsi müzekker (erkek)'dir. Müenneslik (dişilik) alâmeti şunlardır:

1. Müzekker vezinlerin sonuna yuvarlak *t (ö)* eklenmesi: *kâtib/kâtibe, muallim/muallime* gibi.

2. Kelime sonundaki *y* şeklinde yazılan zait elifler: *da'vâ (da'vî), fetvâ (fetvî)* gibi.

3. Ef'al vezninin müennesi *fu'lâ*'dır; *ekber/kübrâ* gibi. Benzeyen sıfatlar yapan *ef'al*'in müennesi *fa'lâ* vezni de alır: *ahmer/hamrâ, esmer/semrâ* gibi.

Çokluk: Arapçadan geçme isim ve mastarlar, Türkçe *+lar/+ler* çokluk eki dışında tesniye (ikilik) ve cemi denilen Arapça çokluk eklerini de almışlardır. Tesniye, *-eyn* veya *-ân* ekleri ile yapılır: *tarafeyn* (= iki taraf), *ebeveyn* (=ana baba); *devletân* (=iki devlet), *kâtibân* (=iki kâtip) gibi. Çokluk da "sâlim çokluk" (cem'-i sâlim) ve "mükesser çokluk" (cem'-i mükesser) olmak üzere iki türlüdür. Sâlim çokluk, müzekker ve müennes kelimelerde ayrı ayrı eklerle yapılır. Müzekkerlerde bu ek *-ûn* ve *-în*'dir: *hâzır/hâzırûn, muallim/muallimîn* gibi. Münneslerde *-ât* eki kullanılır: *te'diye/te'diyât* (=ödemeler), *hikâye/hikâyât, muhasebe/muhasebât* gibi. Eklemeli masdarlar da müennes sayıldıkları için çoklukta *-ât* ekini alırlar: *teşkil/teşkîlât, ihrâc/ihrâcât* gibi.

kâin/kâinat, vârid/vâridât (=gelirler), *Türkî/Türkiyyât, edebî/edebiyyat, darbe/darebât* (=vurmalar), *hidmet/hidemât, zulmet/zulemât* (=karanlıklar) gibi değişik vezinli kelimelerde de *-ât* eki ile yapılmış çokluk şekilleri vardır.

Mükesser çokluk: İçten kırılma demek olan bir çekimle yapılır. Yine vezne bağlıdır. Başlıca vezinleri şunlardır:

1. ef'âl: *cedd/ecdâd* (=cedler), *gayr/ağyâr* (=başkaları), *şi'r/eş'âr* (=şiirler) gibi.
2. ef'ile: *libas/elbise, silâh/esliha* (=silâhlar);
3. ef'ilâ: *şakî/eşkıyâ, velî/evliyâ;*
4. efâ'il: *asker/asâkir, ekber/ekâbir;*
5. efâ'îl: *hadîs/ehâdîs, üstûre/esâtır* (= efsaneler);
6. fa'ale: *âciz/aceze, tâbî/tebea;*
7. fu''âl: *tâcir/tüccâr, hâkim/hükkâm;*
8. fu'ât: *gâzî/guzât;*
9. fu'ul: *kitâb/kütüb* gibi.

Çokluk şekli kuran ve sayıları otuza yaklaşan daha epey vezin vardır.

Edatlar: Osmanlıcada *ilâ* (yönelme hali), *in* (şart), *bi* (yükleme, yönelme halleri, *ile* ve *için), alâ* (üzere, üzre, üst), *-an* (-dan/-den), *fi* (-de, içinde), *ke* (gibi), *li* (için), *maa* (ile, birlikte), *min* (-dan beri, -dan dolayı, sebebiyle), *lâ* (-sız/-siz, değil), *illâ* (-den başka, aksi halde) gibi birbirinden farklı anlam ve görevlerle kullanılan edatlar da yer almıştır.

Tamlama (izafet): Sıfat tamlamaları çok az, isim tamlamaları bol kullanılmıştır. Allah'ın isim ve sıfatları ile pek çok şahıs adı ve dinî kelime Arapça isim tamlaması şeklindedir: *Hayru'l-lâh, Hamdu'l-lâh, Şemse'd-dîn, dârü'ş-şafaka* gibi. İsim ve sıfat tamlamalarında Türkçedekinden farklı olarak tamlanan önce, tamlayan sonra gelir. Tamlayanın

başındaki *el* (ال) harf-i târifinin *e*'si atılır. *-l*'de kendinden sonra gelen harfin cinsine göre ya *l* olarak veya o harf gibi okunur. *l*'yi olduğu gibi okutan harflere hurûf-ı kameriyye, kendisine benzeten harflere hurûf-ı şemsiyye denir. t, s̱, d, ḏ, r, z, s, ş, ṣ, ż, ṭ, ẓ, l, n hurûf-ı şemsiyye, bunun dışındakiler hurûf-ı kameriyye'dir: *dârü'l-fünûn, bi'l-akis, bi'z-zarûr, bi'z-zât* gibi.

Birinci kelimenin, yani tamlananın ikinci kelimeye bağlanışı da belirli kurallara bağlıdır:

1. İlk kelimenin son ünlüsü genellikle *-u/-ü* okunur: *bahrü'l-maârif* gibi.

2. Nisbet isimleri şeddeli *y* ile bağlanır: *arabiyyü'l-ibâre* gibi.

3. Birinci kelimenin sonundaki *-a/-e* ünlüsü ikinci kelimeye bağlanır: *ale'd-devâm* gibi.

4. Kendinden önce bir tamlanan veya *min, ilâ, fi, ke* v.b. edatlardan biri gelirse, birinci kelime ikinciye *-i* ünlüsü ile bağlanır: *bi'l-hisâb* (=hesapla), *Dîvânu lugâti't-Türk* gibi.

5. Zaman, mekân ve yön gösteren isimlerde birinci kelimenin sonu bazan *-a/-e* okunur: *kable't-târih* (=tarihten önce), *fevka'l-âde* (=mükemmel) gibi.

6. *dîn* kelimesi ile kurulan tamlama hâlindeki özel adlarda, ilk kelime ikinci kelimeye, Türkçeye has olarak *-a/-e* ile bağlanır: *Necme'd-dîn* gibi.

Farsçadan geçme özellikler: Osmanlıcada isim cinsinden pek çok Farsça kelime ve tamlama yer almıştır. Bunlar arasında yoğunluk birleşik isim ve sıfatlardadır. Ayrıca, bazı edat ve zarflarla kurulmuş birleşik şekiller de vardır.

İmlâ: Farsların Arap alfabesinden aldıkları *b* (ب), *c* (ج), *z* (ز) harflerine ikişer nokta, *kef* (ك) harfine bir çekme (keşîde) daha ekleyerek geliştirdikleri *p* (پ), *ç* (چ), *j* (ژ), *g* (گ) harfleri, dilin ses yapısına uygunluk bakımından Osmanlıcada da benimsenmiştir.

Ses değişmeleri: Farsçadan alınma kelimeler, ünlü çeşitlenmesi, ünlü kısalması, ünlü incelmesi, ünlü ve ünsüz düşmesi gibi olaylardan geçerek bir çeşit Osmanlı Farsçasına dönüşmüşlerdir. Farsçada *a, i, u* olmak üzere üç kısa ve *a, i, u; e, o* olmak üzere beş uzun ünlü vardır. Bunlar Farsça kelimeler yolu ile Türkçeye aktarılırken *a > e, u > ü, e > i, ō > u, ō > o* gibi değişimlerden geçerek ve çok defa uzun ünlüleri de kısalarak Türkçeye uygun bir kılığa girmişlerdir: *agar>eger* (=eğer, şayet), *rah>reh* (=yol), *şâh > şeh* (=padişah), *pusar > püser* (=çocuk), *şêr > şîr* (=arslan), *horşîd>hurşit* (=güneş), *gâh>geh* (=bazan) gibi. Bazı kelimelerde çift ünsüzlerden önceki ön ses ünlüleri düşürülmüş ve iki ünsüz arasına bir ünlü eklenmiştir: *efgân >figân* (=feryat), *işkeste>şikeste* (=kırık, kırılmış), *üşkûfe >şükûfe* (=çiçek), *üştür>şütür* (=deve) gibi.

Kelime sonundaki *b, c, d, g* ünsüzleri *p, ç, t, k*'ye çevrilmiştir: *mard>mert* (= adam, insan), *dard>dert, panc >penç* (=beş), *rang>renk* gibi.

Bazı tek heceli kelimelerin ve emir gövdelerinin sonunda bulunan *y* ünsüzleri düşmüştür: *pây>pâ* (=ayak), *rûy >rû* (=yüz, çehre), *cây > câ* (=mevki, yer), *cûy > cû* (=arayan), *nümây > nümâ* (=gösteren) gibi.

Bazı kelimelerin sonlarındaki *h-* ünsüzü düşürülmüştür: *pâdşâh>pâdişâ, dîbâh>dîbâ* (=ipek kumaş) gibi.

İsim: Osmanlıcada Farsçadan geçme pek çok isim vardır. Bunların az kullanılan çokluk şekilleri canlılarda *-ân,* cansızlarda *-hâ* eki ile yapılır: *merd/merdân* (=insanlar), *şeb/şebân* (=geceler), *âb/âbhâ* (=sular) gibi. *-ân* ekinden önceki uzun *i* ve *u*'lar kısalmış, araya birer koruyucu *v* veya *y* ünsüzü girmiştir: *İranî/İrâniyân, âhû/âhuvân* (=ceylanlar) gibi. *y* eklenmesi uzun *a*'lardan sonra da görülür: *gedâ/gedâyân* (= fakirler, kullar) gibi. *-e* ile biten kelimelerde, düşmüş olan *-g*'ler ortaya çıkar; kelimenin yapılışındaki *he* atılır: *bende/bendegân, hâce* (= hoca)/*hâcegân*.

Osmanlıcada çekim eki almış Farsça isim kullanılmamıştır. Yalnız, kelimenin başına veya sonuna eklenen bazı edatlarla isim halleri karşılanmış, bu yolla sıfat veya zarf olan bazı kelimeler ortaya çıkmıştır. Başlıcaları şunlardır:

Başa gelen edatlar: ez- (-dan/-den ayrılma hali eki): *ez-dil* (=gönülden), *ez-cân u dil* (=can ve gönülden), *ez-kazâ* (=kazâdan, yanlışlıkla) v.b.

der- (-da/-de bulunma hali): *der-dest* (=elde), *der-hâl* (=o anda), *der-kenâr* (=kenarda, kenara yazılmış) v.b.

ender- (-da/-de bulunma hali, içinde); *harâb ender-harâb* (=harap içinde harap) v.b.

be- (-a/-e yönelme hali, *-da/-de* bulunma hali, *ile* beraberlik ve uygunluk): *be-dûş* (=omuza, omuzda), *dest be-dest* (= el ele), *be-nâm* (= ünlü), *cân be-leb* (= canı dudakta, ölecek durumda) v.b.

bâ- (ile vasıta hali): *bâ-vefâ* (=vefa ile, vefalı), *bâ-savâb* (=doğrulukla) gibi.

ber- (üzerine, üzerinde): *ber-dûş* (=omuz üzerinde, omuzda), *ber-havâ* (= havaya uçurulmuş), *ber-bâd* (= rüzgâr üzerinde, yele verilmiş: berbat).

berây- (sebep gösteren *için* edatı): *berây-ı maslahat* (= iş için), *berây-ı ziyâret* (= ziyaret maksadıyla) gibi.

bî (-sız/-siz yokluk eki): *bî-vefâ* (=vefasız), *bî-edeb* (=edepsiz), *bî-pervâ* (=korkusuz) v.b.

nâ- (-sız/-siz yokluk eki ve olumsuzluk için): *nâ-hoş* (=hoş olmayan), *nâ-mütenâhî* (=sonsuz) v.b.

tâ- (kadar, değin): Daha çok *be-* edatı ile birlikte kullanılır. Zamanda ve mekânda sınırlama gösterir: *tâ-be-seher* (= seher vaktine kadar), *tâ-be-mahşer* (= kıyamet gününe kadar) v.b.

Aslında isim ve zarf oldukları halde birer ön edat olarak kullanılan *derûn* (=iç, içinde), *bîrûn* (=dışında, dışarıya), *pes* (=arkasında), *pîş* (=önünde), *zîr* (altında), *nezd* (=yanında) gibi kelimeler de vardır.

Sona gelen edat: -ra (-ı/-i yükleme hali eki ve *için* sebep edatı): *kazâ-râ* (kazâ ile), *Hudâ-râ (= Allah için)* gibi.

Sayı adları: Osmanlıcada *yek* (=bir), *dü* (=iki), *se* (=üç), *çehâr* (=dört), *penç* (=beş)... *deh* (=on), *bist* (=yirmi), *sî* (=otuz)... *sad* (=yüz), *hezâr* (=bin), *sad hezâr* (=yüz bin) gibi çeşitli sayı adları da kullanılmıştır. Sıra sayı sıfatları, üleştirme sıfatları ve topluluk göstermek için sayı adlarına birtakım ekler getirilir: *çehâr-um* (=dördüncü), *çehâr-ümî* (=dördüncü), *yek yek, yek-be-yek, yegân yegân* (=birer birer), *yegâne* (=biricik), *si-gâne* (=otuzluk). *Çarşamba* (<*çehâr şenbe* = dördüncü gün), *perşembe* (<*penç şenbe* = beşinci gün), *çardak* (< *çehâr tân), sehpâ* (< *si-pâ* = üç ayak) gibi kelimelerde de sayı adları vardır.

İsim ve sıfat tamlamaları: En basitinden uzun zincirleme tamlamalara kadar Osmanlıcayı iyice sarmış olan isim ve sıfat tamlamaları, tamlanan + tamlayan sırasına göre yapılır. Birinci kelime ikinci kelimeye ilk kelimenin son ses durumuna göre bir *-i* veya *-yi* ile bağlanır: *bâğ-ı behişt*

(=cennet bahçesi), *dıraht-ı çınar* (=çınar ağacı), *râh-ı necât* (=kurtuluş yolu), *deryâ-yı nûr* (=nur deryası), *mâh-ı tâbân* (=parlak ay), *bülbül-i bâğ-ı fesâhat* (=fesahat bahçesinin bülbülü) gibi.

Arapça kelimelerle yapılan tamlamalarda, tamlamanın her iki unsuru arasında sayı, müzekker ve müenneslik bakımından uygunluk aranır: *düvel-i islâmiye* (=İslâm devletleri), *devlet-i Osmâniye* (=Osmanlı devleti), *kütüb-i kadîme* (=eski kitaplar) gibi.

Birleşik isim ve sıfatlar: Kök bakımından birbirinin aynı, birbirine yakın veya zıt anlamlı kelimeler arasına *a, be, me, tâ, u/ü* ekleri getirilerek birleşik kelime kurulur: *ber-â-ber* (= birlikte), *ser-be-ser* (= baştan başa), *sû-be-sû* (=her taraf), *keş-me-keş* (=karışıklık), *güft ü gû* (=dedikodu), *şâh u berg* (=dal budak), *târ-u-mâr* (=darmadağın) gibi.

Vasf-ı terkibî denilen birleşik sıfatlar çeşitli şekillerle kurulur: 1. İsim ve sıfat tamlamalarında, *-i* tamlama ekinin kaldırılması ile: *gonce-dehen* (=gonca ağızlı), *dil-teng* (=sıkılık) gibi. 2. İsim tamlamalarında tamlayanı, sıfat tamlamalarında sıfatı öne alarak: *perî-peyker* (=peri yüzlü), *bed-hû* (=kötü huylu) v.b. 3. İsm-i fâil, ism-i mef'ûl ve emr-i hâzırdan önce uygun birer kelime getirilerek: *can-sûz* (=can yakan), *dil-şikeste* (=gönlü kırık), *âteş-feşân* (=ateş saçan) gibi.

İsim ve sıfat türeten ekler: 1. *-dân:* Âlet adları yapar: *nemek-dân* (= tuzluk), *câme-dan* (= elbise dolabı) v.b.

2. *-sitân, -istân:* Yer ve zaman adları yapar: *gül-sitân* (=gül bahçesi), *bahâr-istân* (=bahar mevsimi) v.b.

3. *-zâr, -sâr, -gede, -şen, -bâr, -lâh:* Yer adları yaparlar: *çemen-zâr* (=çimenlik), *çeşme-sâr* (=çeşmelik), *mey-gede* (=meyhane), *gül-şen* (=gül bahçesi), *cûy-bâr* (=nehir), *seng-lâh* (=taşlık) gibi.

4. *-bân (-vân):* Meslek adı veya "koruyan" anlamında isimler yapar: *bâg-bân* (=bahçıvan), *nigeh-bân* (=bekçi, muhafız), *sâye-bân* (=gölgelik) v.b.

5. *-mend, -vend, -var/-ver, -ûr, -yâr, -îr, -nâk, -gîn:* Sıfat yapan eklerdir: *hıred-mend* (= akıllı), *pulâd-vend* (=kuvvetli), *nâm-ver* (=namlı), *renc-ûr* (=hasta), *hûş-yâr* (=akıllı), *dil-îr* (=cesur), *gam-nâk* (=kederli), *şerm-gîn* (=utangaç) gibi.

6. *-veş, -âsâ:* Benzerlik ekidir: *meh-veş* (=ay gibi), *sâye-veş* (=gölge gibi) v.b.

7. *fâm:* Renk gösterir: *gül-fâm* (=gül renkli), *siyah-fâm* (=siyah renkli) v.b.

8. *-kâr, -gâr, -ger:* Meslek ve bir işin bilicisi olan isimler yapar: *âhen-ger* (=demirci), *ziyân-kâr* (=ziyan verici) gibi.

9. *-çe, -îçe, -ek:* Küçültme isimleri yapar: *bâğ-çe* (= bahçe), *kemân-çe* (= kemençe), *der-îçe* (= küçük kapı, pencere), *merdüm-ek* (= göz bebeği) v.b.

10. *-â, -nâ:* Sıfatlardan soyut isimler yapar: *germ-â* (=sıcaklık), *dirâz-nâ* (=uzunluk) gibi.

11. *-âl, -ân, -gân:* İsimden isim yapar: *çeng-âl* (=çengel, pençe) (<*çeng* = pençe), *cân-ân* (= sevgili), *beyâb-ân* (=çöl) (<*bî-âb*=susuz), *bâzir-gân* (=tâcir) gibi.

12. *-âne:* Sıfat ve zarf yapar: *şâh-âne, âciz-âne* gibi.

13. *-î:* Soyut isimler, aidiyet, renk ve meşguliyet isimleri yapar: *hest-î* (=varlık, mevcudiyet), *hûb-î* (=güzellik), *İran-î* (=İranlı), *sünbül-î* (=sünbül rengi), *çeng-î* (=çalgıcı) v.b.

Fiilden türeme isimler (Hâsıl-ı masdar): Farsçada fiillerin mastar şekli *-den* veya *-ten* eki ile yapılır. Fiillerin yalın gövdeleri ya geçmiş zaman yahut emir ve şimdiki zaman gövdeleri şeklindedir. Fiilden türeme isimler, bu mastar şekillerinin atılması ve yerlerine yeni eklerin getirilmesi ile yapılır.

Geçmiş zaman gövdesi: Mastarların sonundaki *-n* harfi atılınca geriye kalan geçmiş zaman kökü, aynı zamanda fiilin isim şekli olur: *reften/reft* (=gidiş) gibi.

Emir gövdesi: -dan/-den, -tan/-ten mastar ekinin atılmasından sonra kalan kök, emir gövdesidir. Bu kök aynı zamanda fiilin isim şekli ve isim-fiil (participium) görevindedir: *hânden* (= okumak)/*hân* (= oku, okuyan), *şikesten* (=kırmak) / *şiken* (=kıran) gibi.

Mastar eki olan *-den* ve *-ten* ekleri atıldıktan sonra kalan köke çeşitli ekler getirilerek yeni kelimeler kurulur. Ancak, emir gövdesinin kuruluşu mastarına göre çok çeşitli ve karışıktır. Mastarın cinsine ve mastar ekinden önceki ünlüye göre bazı kurallar yer alırsa da, istisnaları da çoktur. Bazan mastarla onun gövdesi arasında kök ve yapı değişikliği ortaya çıkar: *dâden* (=vermek) / *dih* (=ver), *süpürden* (=teslim etmek) / *sipâr* (=teslim et), *bahşîden* (=bağışlamak) / *bahşây* (=bağışla) gibi. Farsçanın bükümlü bir dil olma özelliği de burada kendini gösterir.

Emir ve geçmiş zaman gövdelerinden kelime türeten eklerden birkaçı şöyledir:

-e: Emir gövdesinden sonra getirilir: *handîden* (=gülmek) / *hande* (=gülüş), *nâlîden* (inlemek) / *nâle* (=inleme), *pûyîden* (=koşmak) / *pûye* (=koşma) gibi.

-iş: Emir gövdesinin sonuna getirilir: *dânisten* (=bilmek) / *dân-iş* (=bilgi), *nümûden* (=göstermek) / *nümây-iş* (=gösteriş), *cûşîden* (=kaynamak) / *cûş-iş* (=koşma, kaynama) gibi.

-âr: Geçmiş zaman gövdesinin sonuna getirilir: *güften* (=söylemek) / *güft-âr* (=söz, söyleyiş, şiir), *reften* (=gitmek) / *reft-âr* (=gidiş) gibi.

İsm-i fâil, ism-i mef'ûl (Participium): İsm-i fâil, emir gövdesine *-â, -ân, -ende* ekleri getirilerek kurulan geniş zaman isim-fiilleridir: *gûy-â, gûy-ân, gûy-ende* (=söyleyen); *dân-â* (=bilen, âlim), *şitâb-ân* (=koşan), *bîn-ende* (=gören, görücü), *hân-ende* (=okuyan, okuyucu). Bunlardan *-ân* eki aynı zamanda zarf-fiil görevindedir: *lerz-ân* (=titreyen, titreyerek), *güriz-ân* (=kaçan, kaçarak) gibi.

İsm-i mef'ûl, geçmiş zaman gövdesine *-e* eki getirilerek yapılır ve geçmiş zaman isim-fiillerinin yerini tutar. Bunların geçişli fiillerle yapılanları hem ism-i mef'ûl hem ism-i fâil yerini tutar: *dîd-e* (=görmüş, görülmüş), *mürd-e* (= ölmüş), *reft-e* (=gitmiş), *puht-e* (=pişmiş) gibi.

III. Türkiye Türkçesi, dar anlamıyla, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde konuşma ve yazı dili olarak kullanılan Türkçeye verilen ad. Aydın zümrenin yazı dili paralelindeki konuşma dili dışına taşan ve bölgeden bölgeye birtakım değişiklikler gösteren halk konuşmaları, bilim dilinde genel olarak Anadolu ve Rumeli ağızları, teker teker de Konya ağzı, Muğla ağzı gibi adlarla adlandırılır. Osmanlıca adının tarihe karışmasından sonra, Batı bilginlerince, T. T. için "Türkiyece", "Cumhuriyet Türkçesi" ve "Yeni Türkçe" adlarının kullanıldığı da olmuştur. Ancak, bunlar içinde benimsenmiş ve yerleşmiş olanı T. T.'dir.

T. T., niteliği bakımından dilde milliyetçilik akımının mahsulüdür. Osmanlı yazı dilini konuşma diline yaklaş-

tırma; daha doğrusu, konuşma dilinden yeni bir yazı dili yaratma hamlesi ile meydana geldiği için, başlangıcı Yeni Lisan hareketine (1911) kadar uzanır. II. Meşrutiyet (1908) ile Cumhuriyet (1923) arasındaki devre, çeşitli fikir akımları içinde milliyetçiliğin dilde ve edebiyatta ağır bastığı bir dönemdir. Gerçi bu kısa dönemde, daha önceki dil ve edebiyat hareketlerinin bir devamı olarak birbirinden farklı görüş ve uygulamaların yine yer aldığı görülmektedir. Bir yandan Tevfik Fikret, Cenab Şehabeddin, Ahmed Hâşim, Halid Ziya gibi Servet-i Fünun ve Fecr-i Âtî edebiyatı temsilcilerinin kendi sanat ve üslûp anlayışlarına bağlı dil tutumları devam ederken bir yandan da Tanzimat'tan beri dili yabancı kelimelerden tamamıyla temizleme hedefini benimseyenlerin gayretleri yol almıştır. Ancak, bu döneme asıl damgasını vuran hareket Millî Edebiyat akımına bağlı Türkçecilik hareketidir.

Milliyetçilik akımına bağlı olanların, sanat anlayışlarında olduğu gibi dil anlayışlarında da tam bir birlik göze çarpmaz. "Türk Derneği" (1908 - 1913), "Türk Yurdu", "Türk Ocağı" gibi derneklerin yayın organlarında yazı yazanların, dili Türkçeleştirme konusundaki görüş ve tutumları ile, "Genç Kalemler" dergisinde yazan "Yeni Lisan" cıların görüş ve tutumları arasında birleşen noktalar yanında ayrılan yanlar da vardır. Ancak, dil konusu, tarihî ve sosyal realitelere uygun sistemli, ilmî bir dava halinde ele alınıp yürütülmesindeki başarıyı Yeni Lisan hareketine borçludur. Ömer Seyfeddin, Ziya Gökalp, Ali Canib, Âkil Koyuncu gibi genç yazarların öncülüğünde 1911'de Selanik'te çıkmaya başlayan "Genç Kalemler" dergisi, ilk defa millî edebiyat deyimini ortaya atarak böyle bir edebiyat yaratma görevini üstlenmiştir. Bunlar, millî bir edebiyat ancak millî bir dille yaratılabilir görüşünden hareket ederek "Yeni Lisan" davasını ortaya atmışlardır. "Genç Kalemler", ilk sayısından son sayısına kadar (11 nisan 1911 - 18 eylül 1912) bu davanın öncülüğünü ve savunuculuğunu yapmıştır.

Yazı dilinin o zamana kadar tamamıyla Arapça ve Farsçanın hâkimiyeti altında yapma bir dil olduğu görüşünde olan Millî Edebiyat temsilcileri, Edebiyat-ı Cedîde ve Fecr-i Âtî mensuplarının dillerini yabancılıklarından dolayı şiddetle tenkit ederek, sosyal yönü ile, halka inişi ve medenî kalkınmayı da sağlayacak olan "Yeni Lisan" davasının gerçekleşmesini şu esaslara bağlamışlardır :

1. Dilimizdeki Arapça ve Farsçaya ait gramer kurallarının kullanılmaması ve bu kurallarla yapılan tamlamaların -bazı istisnalarla- kaldırılması;

2. Dilimize girmiş Arapça, Farsça kelimelerle kurulacak yeni isim ve sıfat tamlamalarında Türkçenin kurallarının işletilmesi;

3. Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçede söylendikleri gibi yazılmaları; bütün Arapça ve Farsça kelimelerin atılması gerekmediğinden, ilmî terim olarak Arapça kelimelerin kullanılmasına devam edilmesi;

4. Öteki Türk lehçelerinden kelime alınmaması;

5. Yazı dili ile konuşma dili arasındaki açıklığın kapatılması; İstanbul konuşmasına dayalı canlı bir yazı dilinin oluşturulması;

6. Bu yollardan yürünerek, dil ve edebiyatın Doğu ve Batı taklitçiliğinden kurtarılıp yaratıcı millî bir dil ve edebiyata dönüştürülmesi.

Millî Edebiyat ve Yeni Lisan anlayışına bağlı bu görüşler, daha sonra "Halka Doğru" ve "Türk Sözü" dergileri ile de yayılmıştır. Yeni Lisan hareketi, yazı dilini, Osmanlıcanın bütün kurallarından temizleyip İstanbul Türkçesine dayanan millî bir yazı dili yaratma hedefine yönelttiğinden, kısa zamanda benimsenip yaygınlaşmış; bugünün yazı dilini oluşturan temel gelişmeler gerçekleştirilebilmiştir. Millî edebiyatın gerekli kıldığı bu millî dil hareketi, 1917 yılında kurulan "Şairler Derneği" ile daha da istikrarlı bir yola girmiştir. "Hecenin beş şairi" olarak adlandırılan Halid Fahri (Ozansoy), Enis Behiç (Koryürek), Orhan Seyfi (Orhon), Yusuf Ziya (Ortaç) ve Faruk Nafiz (Çamlıbel)'in şiirlerinde, Türkçe en güzel örneklerini vermiştir. Bunlar şiirlerini, Türkçeye Türk gramerini hâkim kılan ve heceye değer veren bir görüşle yazmışlardır. Aynı görüş, Mütareke ve Millî Mücadele yıllarının idealist şair ve yazarlarında "yazıda güzel Türkçe, nazımda hece vezni" ortak ülküsüne bağlanmıştır. Bazı şair ve yazarların kendi edebiyat ve sanat anlayışlarındaki ayrılıklardan kaynaklanan dil ve üslûp örgüsü farklarına rağmen, Millî Edebiyat dönemi, Osmanlıca ile T. T. arasında bağlantı kuran bir geçiş dönemi durumundadır.

Cumhuriyet ilân edildiği zaman, konuşma dili ile yazı dili arasındaki açıklığı kapatmak üzere Tanzimat'tan beri yapılagelen çalışmalar artık büyük çapta gayesine erişmiş bulunuyordu. Bu dönem, yazı dilinin taşıdığı ana vasıflar bakımından 1911'den 1931'e kadar uzanır. Nazım ve nesir dilinin yukarıda sayılanlar dışında kalan başlıca temsilcileri arasına Yahya Kemal (Beyatlı), Mehmed Âkif (Ersoy), İbrahim Alâeddin (Gövsa), Ziya Gökalp, Aka Gündüz, Şükûfe Nihal, Halide Nusret (Zorlutuna), Kemaleddin Kâmi (Kamu), Necmeddin Halil (Onan), Ömer Bedreddin (Uşaklı), Necib Fazıl (Kısakürek), Refik Halid (Karay), Halide Edib (Adıvar), Yakub Kadri (Karaosmanoğlu), Reşad Nuri (Güntekin), Ahmed Hamdi Tanpınar gibi edebî şahsiyetleri de katmak gerekir.

1928'de Latin alfabesinin kabulü, 1932'de Atatürk'ün dil inkılâbını başlatması ile T. T., dilin millî şahsiyetini ve tarihî zenginliğini ortaya koyacak yeni bir araştırma ve geliştirme programına bağlanmıştır. Bu program gereği, Türkçede eğreti kalmış, dilin yapı ve işleyişine ters düşen pek çok yabancı kelime, tamlama ve kuralı dilden atarak yerlerine Türkçe şekil ve karşılıklar getirme yolu tutulmuştur. Terimleri Türkçeleştirme veya Türkçe eklerle terim yapma işi ilk defa bu dönemde ele alınmıştır. Bu bakımdan 1932'den sonraki devre, Türk diline devlet elinin uzandığı ve Türkçeleştirme hareketinin daha da hızlandığı bir devre olarak vasıflandırılabilir.

2. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet devrine kadar uzanan bu geçiş döneminde, böyle hızlı bir değişmeye uğrayan T. T., tarihî gelişme şartları açısından ve dilde yeni gramer şekillerinin hâkim olması bakımından, Osmanlıcanın Türkçe yanı ile birleşmekte, fakat dildeki yabancı kelime, kural ve tamlamaların yerine Türkçe kelime ve kuralların hâkim kılınmış olması bakımından da ondan tamamıyla ayrılmaktadır. Bugün bazı yazarların dilinde, yer yer tasfiyecilik temelindeki aşırı özleştirmecilik hareketinin getirdiği zorlamalar dolayısıyla, Türkçenin yapı ve işleyişine aykırı kelime ve şekiller görülmektedir.

Ayrıca, yeni türetilen bir kısım kelimelerin dilde benimsenmemiş olması, bunların yerine Arapça, Farsça veya Batı kaynaklı karşılıkların kullanılmasını geçerli kıldığından, dilde kelime hazinesi bakımından ikili veya üçlü şe-

killer ortaya çıkarmıştır: *kâtip / sekreter / yazman; heyet / komisyon / kurul; millet/ ulus* gibi.

T. T.'nin dil yapısını oluşturan başlıca özellikler şunlardır :

Ses bilgisi (Phonologie) : T. T.'nin başlıca sesleri *a, b, c, ç, d, e, f, g, h, ı, i, j, k, l, m, n, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, y, z*'dir. Bu sesler boğumlanma (articulation)'ları sırasında ses yolunun bir engele uğrayıp uğramamalarına göre ünlü'ler ve ünsüz'ler diye iki grupa ayrılırlar.

Ünlüler : 1. T. T.'de *a, e, ė ı, i, o, u, ö, ü* olmak üzere dokuz ünlü vardır. Bunlardan *ė* (= kapalı *e)* yazıda gösterilmez ve *e* ile karşılanır : *demek, gece, yemiş, yer* kelimelerinin ilk hecelerindeki *e*'ler gibi.

2. Ünlüler, boğumlanmaları sırasındaki dil, dudak ve çene açısının durumlarına göre şöyle gruplandırılır :

a. Kalın ve ince ünlüler : *a, ı, o, u; e, i, ö, ü.*

b. Düz ve yuvarlak ünlüler : *a, e, ı, i; o, ö, u, ü.*

c. Geniş ve dar ünlüler : *a, e, o, ü; u, ü, ı, i.* Buna göre T. T.'nde her ünlünün üç boğumlanma vasfı var demektir. Söz gelişi *a:* kalın, düz, geniş; *e:* ince, düz, geniş; *o:* kalın, yuvarlak, geniş bir ünlüdür.

3. Türkçe kelimelerde uzun ünlü yoktur. Uzun ünlüler yalnız Arapça, Farsça yabancı kelimelerde yer alır: *âlim, ârıza, çâre, numûne* gibi. Bazan bu uzunlukların kısaldığı görülür: *cân> can, hâzır> hazır, hâtırla-> hatırla-, taklîd >taklit* gibi.

4. Bazı Arapça kelimelerde varlığını ünlü uyumunda ortaya koyan bir ince *a (á)* ünlüsü vardır: *hárpte, gárbe, saátimiz, dikkáte, hakikáti* gibi.

5. *o, ö* ünlüleri yalnız ilk hecede bulunur. Şimdiki zaman çekimindeki *o* eski bir kökün kalıntısıdır: *başlıyor* (*<başla-yu yoru-r)* gibi.

6. T. T.'nde ikiz ünlü (diphtong) yoktur.

Ünlü değişmeleri: 1. *e/i:* Kelime başında ve ilk hecede görülür. Eski Türkçedeki *i*'ler *ė* (= kapalı *e)*, *e*'ler *i* şeklinde yerleşmiştir: *yir/yer, vir-/ver-, eşit-/işit-, edgü>eyü>iyi, gey-/giy-* gibi.

2. *ı > i, u :* Bazı ünsüzlerin yanlarındaki ünlüleri inceltme ve yuvarlaklaştırma etkisinden doğmuştur: *ınan->inan-, ış > iş, bıç- > biç-, kangı > hangi, yaşıl > yeşil, bıç-uk >buçuk, dîvâr>duvar, hamîr>hamur* gibi.

3. *o, u > ı, i :* Birkaç Türkçe kelimede Osmanlıca devresinde kendini gösteren bir gelişmedir: *oşbu, uşbu > işbu, oşda, uşda>işte, uçun>için* gibi. Yabancı kelimelerde de görülür: *fursat>fırsat, furun>fırın, Furat>Fırat* gibi.

4. *ü>i:* Pek az örnek veren bir düzleşme olayıdır: *düz->diz-, tüp>dip, büre/püre>pire* gibi.

5. *o, ö>u, ü : g, ğ, y* gibi ön damak ünsüzlerinin etkisiyle bazı kelimelerde görülen bir daralma olayıdır : *bedük>böyük>büyük, koyumcu>kuyumcu, yoğur->yuğur-, yokaru >yukarı, yörü->yürü-, gözel>güzel, odı->uyu-* gibi.

6. Ünlü düşmesi: İki heceli kelimeleri eklerle genişletme durumunda, vurgusuz orta hece ünlüleri bazen düşer veya değişir: *alın/alnım, gönül/gönlü, çevire>çevre, anlayor>anlıyor, kavuş-ak>kavşak, kokula->kokla-* gibi.

Ünsüzler : 1. T. T.'nde 21 ünsüz vardır. Bunlar boğumlanma sırasında gösterdikleri özelliklere göre dört türlü sınıflanır :

A. *Ses yolunun daralma veya kapanmasına göre:* 1. Patlayıcı ünsüzler : *b, p, c, ç, d, t, g, k, m, n.* 2. Sızıcı ünsüzler : *f, v, ğ, h, j, ş, l, r, s, z, y.*

B. *Boğumlanma sırasında sesin ton verip vermemesine göre :* 1. Tonlu ünsüzler : *b, c, d, g, ğ, i, l, m, n, r, v, y, z.* 2. Tonsuz ünsüzler : *ç, f, h, k, p, s, ş, t.*

C. *Boğumlanma noktalarına göre:* 1. Dudak ünsüzleri: *b, p, m, v, f.* 2. Diş, dişeti ünsüzleri : *d, t, c, ç, j, ş, z, s, n, l, r.* 3. Damak ünsüzleri : *k, g, ğ, y.* Bunlardan *k, g, ğ*'nin ince veya kalın sıradan ünlülerle hece kurma durumuna göre ön ve art damakta boğumlanan ve transkripsiyon alfabesiyle *k/ḳ, g/ġ, ğ /ğ* olarak gösterilen ikişer türü vardır.

Eski Anadolu Türkçesindeki *ŋ* damak ünsüzü, T. T.'nde artık bir diş ünsüzüne dönüşmüştür: *Taŋrı>Tanrı, deŋiz > deniz* gibi. Bugün sonradan türeme bir geçiş sesi olarak yalnız bazı ses birleşimlerinde görülür ve yazıda gösterilmez: *banka>baŋka, yonga>yoŋga* gibi.

4. Gırtlak ünsüzleri: *h: hangi, haydi.* Yine birer gırtlak sesi durumunda olan Arapçadan geçme kelimelerdeki "ayn" ve "hemze" ünsüzleri, T. T.'nde, kelime ortasında bir kesme meydana getirirler: *san'at, mel'un, neş'e, cür'et* gibi.

D. *Boğumlanmaları sırasındaki duyulurluk derecelerine göre :* 1. Akıcı ünsüzler : *y, l, r, m, n.* Bunlardan *y*, ünlüye çok yakın olduğu için "yarım ünlü", *m, n* boğumlanmaya burunun da karışması dolayısıyla "nazal ünsüzler" adını da alır. Bunlar içinde akıcılık vasfı en yüksek olanı *r* ve *l* ünsüzleridir. 2. Katı ünsüzler: Duyulurluk dereceleri hiç olmayan veya zayıf olan ünsüzlerdir. Kendi aralarında ikiye ayrılırlar: a) tonlu katı ünsüzler: *b, c, d, g, ğ, j, v, z.* b) tonsuz katı ünsüzler: *p, ç, t, k, h, ş, f, s.*

2. Türkçede *f, h, j, v* ünsüzleri yoktur. *f* ünsüzü yalnız taklidî kelimelerde veya ünlemlerde görülür: *fısıldamak, üflemek, of, üf* gibi. *h* ünsüzü de aslî bir ünsüz değildir; *k* ünsüzünden değişerek oluşmuştur: *han, hani, hangi* gibi. Bazı yabancı kelimelerdeki *h*-'lar da *k*-'ya dönüşmüştür: *harpuz>karpuz, halîfa>kayfa, humbara>kumbara, haftân >kaftan* gibi. *J* ünsüzü Türkçeye Farsça ve Fransızcadan geçmiş yabancı kelimelerde bulunur : *Jale, jandarma* gibi. Bu ünsüz halk konuşmasında *c*'ye de dönüşür: *candarma, cip* gibi. Türkçede ince *l* yoktur. Yalnız yabancı asıllı kelimelerde görülür : *lâtif, lâzım, vals, hayal* gibi. T. T.'ndeki *v*'ler de eski bir *b* ünsüzünden veya *g*'den gelişmiştir: *bar-> var-, sebin->sevin-, ab>av, eb>ev* gibi.

3. Kelime başında *c, l, m, n, p, r, z* ünsüzleri bulunmaz. Bunlardan *n*, yalnız *ne* soru zamiri ve birleşiklerinde yer almıştır. *v-* de aslî ses olarak değil, *b->v-* değişmesinden oluşmuştur.

4. Kelime ve hece sonlarında *b, c, d, g* ünsüzleri bulunmaz. Yabancı asıllı kelimelerdeki bu ünsüzler *p, ç, t, k* şeklinde yazılır ve okunur: *kitâb>kitap, ferd>fert, ihtiyâc> ihtiyaç, reng>renk* gibi. Bu kelimeler ünlü ile başlayan bir ekle genişletildiklerinde, iki ünlü arasındaki tonlulaşma olayı dolayısıyla eski hallerine dönerler : *kitap>kitabı, ihtiyaç>ihtiyacı* gibi.

5. Kelime kökünde aslî olarak ikiz ünsüz yoktur. Bunlar yalnız Arapçadan geçme şeddeli kelimelerde yer alır: *dikkat, hakk-ı, tıbb-a, sarraf, ressam, reddetmek, zannetmek* gibi. Türkçe, niteliği bakımından ikiz ünsüze elverişli olmadığı için T. T.'nde bu ünsüzlerin yer yer tekleştiği görülür :

hammâl > *hamal, kassap* > *kasap, kerre* > *kere, hiss*>*his, zann*>*zan* gibi.

Anne, elli, belli, bellemek, gömme, yolluk, ıssız gibi Türkçe kelimelerdeki, türetme, birleşme veya ses değişmesi sonucu olan ikincil ikiz ünsüzler bunun dışında kalır.

6. Kelime ve hece başlarında çift ünsüz bulunmaz. Çift ünsüzle başlayan *bravo, fren, tramvay, tren, telgraf, spor, blöf, gri, grup, klüp* gibi kelimeler Batı dillerinden geçmedir. Konuşma dilinde bunlar çok defa araya veya başa birer *ı/i* ünlüsü sokularak hece bölünmesine uğratılır: *tiren, sipor, istasyon* gibi.

7. Kelime ve hece sonlarında yalnız akıcı-patlayıcı, sızıcı-patlayıcı nitelikteki *lç, lk, lp, lt; nç, nk, nt; rç, rk, rp, rs, rt; st, şt* çift ünsüzleri bulunur: *ölç-, ilk, alp, alt; dinç, denk, ant, burç, kürk, sarp, ters, sert, üst* gibi. Bunun dışında kalan çift ünsüz türlerinin hepsi Türkçeye yabancıdır. Arapçadan *akl, aks, ilm, fikr, cezb; medh, bu'd;* Farsçadan *dest, çeşm, mest, cüft;* Batı dillerinden *dans, refleks, film, ekstra* gibi. Bunların, Türkçenin çift ünsüz düzenine aykırı olanları araya bir ünlü eklenerek okunur: *akl/akıl, ömr/ömür, ilm/ilim* gibi. Bir kısmı da Türkçede bulunan gruplara benzetilir: *çarh/çark, merd/mert, rind/rint* gibi.

8. *y, ç, ş* gibi ünsüzler bazan yanlarındaki kalın ünlüler üzerinde inceltme etkisi yaparlar: *bıç-*>*biç-, yaşıl*>*yeşil, yoru-*>*yürü-* gibi.

Ünsüz değişmeleri: Tür bakımından sınırlıdır. Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine veya Osmanlıcadan T. T.'ne geçerken gerçekleşmiş birkaç türden ibarettir:

1. *b-*>*p-:* Eski Anadolu Türkçesinden T.T.'ne uzanan bir değişmedir: *barmak*>*parmak, basdırma*>*pastırma, berk*>*pek, bıŋar*>*pınar, biş-*>*piş-* gibi.

2. *g*>*ğ:* Eski Anadolu Türkçesinden T. T.'ne uzanan gelişme döneminde, akıcı ünsüzlerden sonra gelen patlayıcı ön ve art damak *g*'leri aynen korunduğu halde *(kargı, damga, kızgın, gölge, yenge)*, iç seste iki ünlü veya bir ünlü bir akıcı ünsüz arasında kalan *g*'lerle, kelime sonu *g*'leri, kurallı bir şekilde sızıcılaşarak *ğ*'ye dönüşmüştür: *agır*>*ağır, bagır*>*bağır, agla*>*ağla-, ogmak*>*oğmak, begenme*>*beğenme, igne*>*iğne, çig*>*çiğ* gibi. Bunlar günlük konuşma dilinde daha da eriyerek uzun bir ünlüye dönüşebilirler: *yagmur*>*yâmur, iğne*>*îne* gibi.

3. *g/ğ*>*y:* Osmanlıca içinde olmuştur: *beg*>*bey, tüg* >*tüy, degmek*>*deymek, degenek*>*deynek* gibi.

4. *g*>*ğ*>*v:* Kelime içindeki yuvarlak ünlülerin bazı ünsüzleri yuvarlaklaştırma etkisi ile ilgili bir değişim türüdür: *koga*>*kova, kog-*>*koğ-*>*kov-, koğan*>*kovan, kaguk* >*kavuk, og-*>*oğ-*>*ov-, sogan*>*soğan*>*sovan, kügerçin* >*güvercin* gibi.

5. *ŋ*>*m:* Yuvarlak ünsüzlerin etkisine bağlı bir değişim türüdür. Örnekleri azdır: *koŋur al* > *kumral, göŋlek*>*gömlek, koŋşu*>*komşu, doŋuz*>*domuz* gibi.

Ünsüz düşmesi, ünsüz türemesi: r, l gibi akıcı ünsüzlere has, seyrek örnekler veren bir olaydır: *ol*>*o, şol*>*şu, oltur-* >*otur-, geltür-*>*getir-, birle*>*bile, berk*>*pek, kurşa-*> *kuşa-* gibi.

Ünsüz türemesi pek seyrektir. Yalnız *v* ve *h* türemesi şeklindedir: *ur-*>*vur-, olta*>*volta, örküç*>*hörgüç, âveng* >*hevenk* gibi.

Seslerin benzeşmesi: T. T.'nde, ünlü ve ünsüz diye ayırdığımız sesler arasındaki benzeşme olayları ünlü uyumu, ünlü-ünsüz uyumu ve ünsüz uyumu şeklinde kendini gösterir.

Ünlü uyumu: Türkçe kelimelerin ünlülerini, ilk hecedeki ünlünün kalınlık-incelik veya düzlük-yuvarlaklık vasfına göre düzene sokan bir uyum türüdür.

Dil benzeşmesi: Bir kelimenin ilk hecesinde kalın bir ünlü varsa, ondan sonraki hecelerin ünlüleri de kalın, ilk hecesinde ince bir ünlü varsa, ondan sonraki hecelerin ünlüleri de ince olur: *başak, balık, yadırgamak, kırlangıç; geçirmek, ipek, evlenmek, örümcek* gibi. Bu kural, hem T.T. hem de bütün Türk dili için istisnası birkaçı geçmeyen genel bir kural durumundadır; büyük ünlü uyumu adını alır.

İstisnaları, ses değişmelerinden oluşmuş birkaç kelime ile uyum dışı kalmış birkaç ekten ibarettir: *anne, elma, inanmak, kardeş, şişman, hangi, geliyor, bakarken, akşamleyin, dindaş, mavimtırak, yukarıdaki* gibi. Bu kural, yabancı kelimeler için söz konusu değildir: *çâre, îman, hacîz, rüyâ, alkol, natürel* gibi.

Dudak benzeşmesi: Bir kelimenin ilk hecesinde düz bir ünlü varsa, ondan sonraki hecelerin ünlüleri de düz, ilk hecesinde yuvarlak bir ünlü varsa, ondan sonraki hecelerin ünlüleri ya düz-geniş (=*a/e*) veya dar-yuvarlak (=*u/ü*) olur. Bu uyum Osmanlıcadan T. T.'ne uzanan devrede oluşmuştur. İkinci ve daha sonraki hecelerin yalnız dar ünlülerini etki alanına alan yeni bir ses olayıdır; yani Türkçe kelimelerde ikinci ve daha sonraki hecelerde *o/ö* ünlüleri bulunmaz demektir. Benzeşme sınırlı olduğu için küçük ünlü uyumu adını alır: *onarmak, otlak, önden, yuva, ünlemek; oturuş, gözlük, güçlü, güçsüz* gibi.

Avutmak, çabuk, çamur, kabuk, kavurmak, yağmur gibi düz-yuvarlak ünlü sıralanması, dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırma etkisinden gelen uyum bozukluklarıdır.

Ünlü-ünsüz uyumu: Bir kelimede kalın sıradan ünlülerle yalnız art boğumlanmalı kalın *g, ğ, k, l* ünsüzlerinin, ince sıradan ünlülerle de yalnız ön boğumlanmalı ince *k, g, ğ, l* ünsüzlerinin bulunabilmesi temelindeki uyum kuralıdır: *ağrı/eğri, akmak/ekmek, alın, elek* gibi. Bu kurala aykırı kelimeler yabancı asıllıdır: *hâl, hakîkî, kâğıt, rüzgâr, gûyâ, tedkîk, şevk, lâmba, lokanta, ma'mûl* gibi.

Ünsüz uyumu: T. T.'nde ünlüler arasında olduğu gibi ünsüzler arasında da bir uyum kuralı vardır. Bu kural, bir kelimede tonlu veya tonsuz nitelikteki ünsüzlerden yalnız tonlu veya yalnız tonsuz olanların yan yana bulunabileceği şeklindedir. Karşı nitelikte ünsüzlerden bir tonlu ile bir tonsuz yan yana gelemez. Yabancı kelimelerde ve ekleme ile ortaya çıkan böyle durumlarda benzeşme ile uyum sağlanır: *dizgin, pişkin, alıngan, yapışkan, burgu, tutku, ıztırab* > *ıstırap, tedkik* > *tetkik, röntgen* > *röntken, tesbih* > *tespih, dağdan, çiçekten, demirci, ekmekçi* gibi.

Vurgu: Söz içinde bazı hecelerin daha güçlü bir nefes baskısı ile telâffuzundan doğan vurgunun T. T.'ndeki işleyişi çeşitlidir. Vurgu, kelime, öbek ve cümle vurguları olarak gruplandırılır.

Kelime vurgusu: 1. Tek heceli kelimeler çoklukla vurguludur: *áş, sú, táş, g'öz, ált, 'üst* gibi.

2. İki veya daha çok heceli kelimelerde bunlardan biri tabiî olarak vurguludur: *tavúk, ekmék, ş'imdi, insánca, başlámadı* gibi.

3. Kelime vurgusu genellikle son hecededir; *balík, toprák, arabá, tutsún* gibi. Kelimeler türetme ve çekim ekleri ile genişletilince, bu ekler vurguyu yine son hece üzerine çekerler: *kabúk/kabuklú, çiçék/çiçeklér, saman/samanlík tepe/tepedén, kayık/kayıktá* gibi. Ancak, kelime vurgusunun

son hecede olmadığı hallerde, ekler vurguyu son heceye çekemezler: *ánne/ánnelik, bánka/bánkalar* gibi.

4. Ekleme sırasında vurguyu üzerine çekmeyen bazı vurgusuz ekler de vardır: *çocúkça, atéşle, oynárken, gelémedi, yazıktır* gibi.

5. Aşağıdaki hallerde vurgu ilk heceye doğru yer değiştirir ve genellikle ilk heceye çekilir:

a) Yer adlarında: *Ánkara, Avrúpa, Bérlin, Dénizli, Kártal, Máltepe* gibi.

b) Zarflarda: *búgün, yárın, şimdi, sónra, dóğruca, yéniden* v.b.

c) *Ünlülerde: áferin! árkadaş! háydi! hóppala! simitçi* gibi.

d) Akrabalık kelimeleri ile bazı hayvan ve kuş adlarında: *ábla, téyze, hála, yénge; kárga, sérçe, çekírge* gibi.

Öbek vurgusu: Söz içindeki kelimelerin öbekleşmesi yeni bir vurgu düzenine yol açar. Kelime vurguları zayıflar veya ortadan kalkarak yerlerine öbek vurgusu geçer: *babasının oğlu, kapú kolu, báşçavuş, binbaşı, karnıyarık, önsöz, gülkurusu, sütláç, kahvaltí* gibi.

Cümle vurgusu: Kelime ve öbek vurgularından daha şiddetlice bir vurgudur. Cümle vurgusu normal olarak yüklem üzerindedir: *Yarın bu konuyu açabiliriz* gibi. Ancak, cümledeki anlam inceliklerine göre kelimeler yer değiştirdiği gibi vurgular da yer değiştirebilir: *Kardeşim yarın buraya gelíyor; kardéşim yarın búraya geliyor; kardeşim buraya yárın geliyor; yarın buraya kardeşím geliyor,* gibi.

Morfoloji: *İsim çekimi ekleri:* İsim çekimi ekleri, cümle içinde isimlerin başka kelimelerle olan geçici ilişkilerini ayarlayan eklerdir. Bu ilişkinin türüne göre her isim belli bir hal (casus)'e girer. T. T.'nde yedi hal vardır:

1. Yalın hal (nominativus): İsmin eksiz durumudur: *ağaç, Ayşe, güzellik, kuş* gibi.

2. Yükleme hali (accusativus): İsmin, cümlenin geçişli fiilinden etkilenme durumudur. Eki *+ı/+i,+u/+ü*'dür. Ünlü ile biten kelimelerden sonra, araya bir *-y-* koruyucu ünsüzü alır. İşaret zamirlerinden ve 3. şahıs iyelik eklerinden sonraki yükleme hali eki *+nı/+ni*'dir: *at+ı, ağac+ı, baba+yı, kol+u, göz+ü, ben+i, biz+i, bu+nu, şu+nu, kendisi+ni* gibi.

3. İlgi hali (genitivus): İsimler arasında ilgi kurar. Eki ünsüz ile biten kelimelerde *+ın/+in, +un/+ün;* ünlü ile bitenlerde *+nın/+nin, +nun/+nün*'dür: *taş+ın, el+in, yol+un, tepe+nin, sürü+nün* gibi.

4. Yönelme hali (dativus): *+a/+e,+ya/+ye*; işaret zamirlerinden ve 3. şahıs iyelik eklerinden sonra *+na/+ne* eki ile karşılanır: *ağac+a, dere+ye, bu+na, şu+na, annesi+ne* gibi.

5. Bulunma hali (locativus): *+da/+de, +ta/+te* ekleri ile karşılanır: *ev+de, dışarı+da, baş+ta, gök+te* gibi.

6. Ayrılma hali (ablativus): *+dan/+den, +tan/+ten* ekleri ile karşılanır: *bahçe+den, ev+den, ağaç+tan, çiçek+ten* gibi.

7. Vasıta hali (instrumentalis): Eski Anadolu Türkçesindeki *+°n* eki artık canlılığını kaybedip zarflaşmış olduğu için *(baharın, yazın, için için), ile* edatı ekleşerek *+la/+le* şekli ile onun yerini almıştır. Ünlü ile biten kelimelerde araya bir de *-y-* girer: *kitap+la, kalem+le, para+yla* gibi.

8. Eşitlik hali (equativus): *Gibi, kadar* ve *göre* edatlarının yerini tutan ve karşılaştırma yolu ile eşitlik bağı kuran *+ça/+çe, +ca/+ce* eki, Eski Anadolu Türkçesinden T. T.'ne uzanan gelişmesi sırasında, kalıplaşma yolu ile veya bir türetme eki vasfını kazanarak yeni türetmeler yaptığından, çekim eki olma bakımından hayli zayıflamıştır. Ancak, yer yer *gibi, göre* ve *tarafından* edatlarının yerini tutan kullanılışları devam etmektedir: *arslanca, çocukça, bence, gönlünce, hükümetçe* gibi.

Çokluk eki: *+lar/+ler*'dir: *dağ+lar, el+ler* v.b.

İyelik ekleri: İki isim arasında iyelik bağı kuran eklerdir. Şahıslara göre değişen ek durumu şöyledir:

Teklik 1. şahıs *+°m: baba+m, baş+ım, göz+üm.*

2. şahıs *+°n; baba+n, baş+ın, göz+ün.*

3. şahıs *+ı/+i, +u/ü, +sı/+si, +su/+sü: baba+sı, baş+ı, göz+ü* gibi.

Çokluk 1. şahıs *+°mız/+°miz, +muz/+müz: baba+mız, baş+ımız, göz+ümüz.*

2. şahıs *+°nız/+°niz, +°nuz/+°nüz: baba+nız, baş+ınız, göz+ünüz.*

3. şahıs *+ları/+leri: baş+ları, baba+ları, söz+leri* gibi.

Aitlik eki: Dil ve dudak benzeşmesinden kaçınan *+ki*' dir: *benim+ki, onun+ki, sokakta+ki* gibi.

Soru eki: *-mı/-mi, -mu/mü*'dür: *başı mı? ekşi mi? yol mu? gül mü?*

Zamirler: İsmin yerini tutan kelimelerdir. Şahıs, işaret, dönüşlülük, soru, belirsiz ve bağlama zamirleri olmak üzere altıya ayrılır:

1. Şahıs zamirleri: *ben, sen, o, biz, siz, onlar.*

2. İşaret zamirleri: *bu, şu, o, bunlar, şunlar, onlar.*

3. Dönüşlülük zamirleri: *kendi* kelimesine şahıs ekleri getirilerek yapılır: *kendi+m, kendi+n, kendi, kendi+miz, kendi+niz, kendi+leri.*

4. Soru zamirleri: Yerine geçtikleri isimleri soru yolu ile temsil eden *kim? ne? kaç?* kelimeleridir: *kim söyledi? kime sormuş? ne getirdiniz? kaça sattınız?* gibi. Soru zamirleri, soru sıfatlarına iyelik ekleri getirilerek de kurulabilir: *hangimizi istiyorsunuz? kaçı bozulmuş?* gibi.

5. Belirsiz zamirler: Genellikle belirsiz sıfatlara iyelik ekleri getirilerek kurulur: *biri, beriki, öteki, birçoğu, hiçbiri, hepsi* gibi.

6. Bağlama zamiri: Farsçadan geçmiş olan *ki*'dir: *bilmelisin ki* (o) *gelmeyecek; öyle bir kumaş almış ki* (ona) *bayıldım* v.b.

Sıfatlar: Bir varlığı vasıflandıran veya belirleyen kelimelerdir. Başlıca türleri niteleme, işaret, soru ve belirsizlik sıfatlarıdır.

Niteleme sıfatları: Önüne geldikleri isimleri çeşitli şekillerde nitelendiren sıfatlardır: *yaralı kuş, uzun yol, daha büyük boyda, en uzak ihtimal* gibi.

İşaret sıfatları: *bu, şu, o* şeklindedir: *bu kız, şu ağaç, o gün, bu işler, şu hesaplar, o günler* gibi.

Soru sıfatları: Varlıkları soru yolu ile belirten sıfatlardır: *kaç? hangi? ne? nasıl? nice? neredeki?* gibi. *Kaç yıl? hangi saatte? ne biçim? kaçar gün? nasıl arkadaş?* v.b.

Belirsizlik sıfatları: İsimleri kabataslak belirleyen sıfatlardır: *bazı, başka, bir, birkaç, birçok, bütün, değme, her, hiçbir, falan, falanca, kimi, öbür* gibi: *bir kimse, bazı işler, her yıl, çok yakın* v.b.

Zarflar: Sıfatlardan ve fiillerden önce gelerek onları anlam bakımından açıklayan, tamamlayan veya değiştiren kelimelerdir. Gerçekleme (= tekit), yer ve yön gösterme, zaman zarfları, miktar zarfları ve tarz zarfları olmak üzere beş grup oluştururlar.

Gerçekleme zarfları: Bir vasfın varlığını veya fiildeki oluş ve kılışı doğrulayan zarflardır: *evet doğru, yok gelmedi, hayır tanımıyorum, belki görebilirim, elbette anlatacak* gibi.

Yer ve yön zarfları: Bir oluş ve kılışın yerini ve yönünü belirten zarflardır: *aşağı, yukarı, içerde, ortada, şuradan, öteye, ileri, geri, karşıdan, yandan* gibi: *aşağı inmek, yukarıdan seslenmiş, yandan girdi, karşıdan bakar* v.b.

Zaman zarfları: Bir oluş ve kılışın zamanını belirten zarflardır: *akşam, akşamleyin, sabahleyin, yarın, şimdi, demin, önce, sonra, erken, geç, yazın, kışın* gibi: *önce okur, sonra anlatırsın; yazın çalışır, kışın dinlenirsin* v.b.

Miktar zarfları: Bir oluş ve kılışın veya bir vasfın miktar ve derecesini gösteren zarflardır: *az, çok, az çok, biraz, tam, fazla, fevkalâde, daha dar, pek, hep, en, müthiş* gibi: *az vermişler; çok konuşuyor; biraz bekle; fevkalâde güç; daha kolay; en güzel iş* v.b.

Tarz zarfları: Bir vasfın niteliğini veya bir oluş ve kılışın tarzını belirten zarflardır: *ince uzun, kara cahil, tatlı sert, ters davranmak, çabuk yazılsın, şöyle belirtmeli, gülerek konuştu, ayrı ayrı gittiler, sırtüstü yatıyor* gibi.

Edatlar: İsimlerden sonra gelerek bu isimlerle başka kelimeler arasında geçici anlam bağı kuran kelimelerdir. Edatlar yalnız başlarına birer kavrama karşılık olmazlar. Ancak eklendikleri isimlerle birlikte bir anlam birliği oluştururlar. Bu bakımdan görevleri isim çekimi eklerine denktir. Edatlar, eklendikleri kelimelerin kendileriyle birlikte taşıdıkları isim çekimi eklerine göre şöyle gruplandırılırlar:

1. Yalın hal isteyen edatlar: *gibi, için, ile, kadar* v.b. *At gibi, kuş kadar, güzellik için, Ahmet ile* gibi.

2. Yönelme hali isteyen edatlar: *doğru, kadar, karşı, karşılık, göre, rağmen* v.b. *Kışa doğru, eve kadar, sabaha karşı, bana göre* gibi.

3. Ayrılma hali isteyen edatlar: *aşağı, başka, beri, dışarı, dolayı, önce, sonra, öte, yana* gibi. *Balkondan aşağı, dünden beri, yorgunluktan dolayı, iyilikten yana* v.b.

4. Tamlama isteyen edatlar: Belirsiz isim tamlamasından geliştirilmiş edatlardır: *kapı önünde, köşe başından, yağış dolayısıyla, konuşma süresince, yol boyunca* gibi.

Bağlaçlar: Söz içindeki kelimeleri, kelime öbeklerini ve cümleleri bağlamaya yarayan kelimelerdir. Bağlantı, çeşitli yönlerden tek veya tekrarlanan kelimelerle sağlanır. Görevlerine göre başlıca türleri şunlardır:

Sıralama bağlaçları: *ve, ile, dahi, da, ilâ* v.b. *Güzel ve kullanışlı, Filiz ile kendisi; Ahmet de geldi* gibi.

Denkleştirme bağlaçları: *ya, ya da, veya, yahut, yani* v.b. *Ya anlat yahut gidelim; roman veya tiyatro* gibi.

Karşılaştırma bağlaçları: *de... de, ne... ne, hem... hem, ya... ya, ister... ister, olsun... olsun, gerek... gerek* v.b. *Ya bu deveyi güdersin ya bu diyardan gidersin; ne gelen var ne de halimizi soran; ister dinlesin ister dinlemesin* gibi.

Cümle başı bağlaçları: *ama (amma), ancak, fakat, lâkin, yalnız, eğer, gerçi, şayet, çünkü, madem, mademki, meğer ki, öyle ki, oysa ki, şöyle ki, nitekim, halbuki, kaldı ki, üstelik, hattâ, zaten, sanki, gûya, yoksa, hele* gibi. Bunlar zıtlık, sebep, sonuç, üsteleme, açıklama, amaç belirtme ve şart bildirme kelimelerinden oluşmuştur.

Ünlemler: Bir dileği, bir duyguyu canlı bir şekilde belirtmeye, bir kimseye seslenmeye veya bir şeyi işaret ederek göstermeye yarayan kelimelerdir: *a! ah! vah! eyvah! o! oh! vay! haydi! hah, hey' püf! pst! gre, ulan, hu! işte* v.b. *Hey buraya bak! oh! biraz ferahladık! hayhay! yarın geliriz; haydi bekleme; işte burada* gibi.

Yalın haldeki isimler, sıfatlar ve zarflar ile fiillerin emir kipleri de birer ünlem gibi kullanılabilir: *simitçi! evlât çabuk ol! zavallıcık! fevkalâde! aslâ! elbette! davranma! var ol!* gibi.

Taklidî kelimeler: Tabiat seslerini kabataslak taklit veya tasvir eden ses topluluklarıdır. Taklit veya tasvir ettikleri nesne veya kılışın anlamını taşırlar: *me, mo, miyav, tıs, cikcik, cırcır, gıtgıdak, pırr, gümbür, pat, küt, şrak, harıl harıl, şırıltı, hışırtı* gibi.

İsim, sıfat ve zarf türünden pek çok kelime de ses taklidi yolu ile oluşmuştur: *baba, civciv, gırgır, zıpzıp, cızbız köfte, dangıl dungul adam, cıvıl cıvıl ötmek, şırıl şırıl akmak* gibi. *Tıkır+da-, hay+kır-, hav+la-, kük+re-* gibi taklidî kelimelerde, türetme yolu ile kurulmuş olanlar da vardır.

Fiil çekimi: Şahıs ekleri: Bir oluş veya kılışı bir şahsa ve bir zamana bağlı olarak gösteren çekimli fiillerde kullanılan şahıs ekleri ya zamir kökenli yahut iyelik kökenli eklerdir. T. T.'ndeki zamir kökenli şahıs ekleri şunlardır:

Teklik	1 şahıs	*-ım/-im, -um/-üm*
	2. şahıs	*-sın/-sin, -sun/-sün*
	3. şahıs	
Çokluk	1. şahıs	*-ız/-iz, -uz/-üz*
	2. şahıs	*-sınız/-siniz, -sunuz/-sünüz*
	3. şahıs	*-lar/-ler*

: *alır-ım, geliyor-um, görecek-sin, bilir-iz, tutar-sınız, dönecek-ler* gibi.

İyelik kökenli şahıs ekleri de şöyledir:

Teklik	1. şahıs	*-m*
	2. şahıs	*-n*
	3. şahıs	
Çokluk	1. şahıs	*-k*
	2. şahıs	*-nız/-niz, -nuz/-nüz*
	3. şahıs	*-lar/-ler*

: *bildi-m, okudu-n, yazsa, dinlese-k, başlasa-lar* gibi.

Geniş zaman, şimdiki zaman, gelecek zaman, duyulan geçmiş zaman, istek ve gereklilik kipleri zamir kökenli; görülen geçmiş zaman ve şart kipleri iyelik kökenli şahıs ekleri ile çekilirler.

Şekil ve zaman ekleri: Haber ve dilek kipleri olmak üzere başlıca iki grupta topladığımız şekil ve zaman ekleri şunlardır:

1. Görülen geçmiş zaman: Dil ve dudak benzeşmeleri ile ünsüz uyumuna göre ayarlanan *-dı/-di, -du/-dü, -tı/-ti, -tu/-tü* ekleri ile karşılanır: *yaz-dı-m, diz-di-n, tut-tu, gör-dü-nüz* gibi.

2. Duyulan geçmiş zaman: *-mış/-miş, -muş/-müş* ekleri ile karşılanır: *bak-mış-ım, ver-miş-sin, görme-miş-ler* gibi.

3. Geniş zaman: Gerektiğinde dil ve dudak benzeşmesine göre ayarlanan *-°r* eki veya *-ar/-er* eki ile karşılanır: *anla-r-ım, bil-ir-sin, götür-ür-ler, göç-er-sin, yap-ar-sınız* gibi.

4. Şimdiki zaman: Oluşması bakımından Eski Anadolu Türkçesinden T. T.'ne uzanan devrede, eski bir *yoru-* (= yürümek) yardımcı fiilinin geniş zaman çekiminden çıktığı için *(yoru-r>-yor: bak-a yoru-r>bak-ıyor)*, aslındaki ses yapısını koruyarak dil ve dudak benzeşmelerinden kaçınan *-°yor* eki ile karşılanır: *bak-ıyor-um, in-iyor-sun, tut-uyor, göster-iyor-lar* gibi.

5. Gelecek zaman: *-acak/-ecek* ekleri ile karşılanır: *bak-acağ-ım, tut-acak-sın, oyna-y-acak* gibi.

T. T.'nin haber kipleri grupunda yer alan bu beş zamana asıl zamanlar adı verilir.

6. Dilek - emir kipi: Bu kipin ekleri şöyledir:

Teklik 1. şahıs *-ayım/-eyim* (istek)
2. şahıs
3. şahıs *-sın/-sin, -sun/-sün*

Çokluk 1. şahıs *-alım/-elim* (istek)
2. şahıs *-ınız/-iniz, -unuz/-ünüz*
3. şahıs *-sınlar/-sinler, -sunlar/-sünler.*

7. Dilek-şart kipi: *-sa/-se* eki ile karşılanır: *anla-sa-m, bil-se-n, duy-sa-nız, getir-se-ler* gibi. Eski Anadolu Türkçesindeki *-a/-e* istek eki 1. şahıs dışında kullanılıştan düşmüş gibidir: *gel-e-y-im, gel-e-sin, gel-e* gibi.

8. Gereklilik kipi: *-malı/-meli* eki ile karşılanır: *bil-meli-y-im, bil-meli-sin, bil-meli* gibi. Emir, dilek, şart ve gereklilik kipleri dilek kiplerini oluştururlar.

Birleşik zamanlı fiiller: Birleşik zaman çekimleri, basit fiil zamanları üzerine *i-* (<*er-* = olmak) fiilinin görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve şart kiplerinin getirilmesi ile kurulur. Buna göre, T. T.'nde üç birleşik zaman çekimi vardır: 1. Hikâye: *gel-ir-dim, gel-miş-sin, anlıyor-duk, görecek-lerdi* gibi. 2. Rivayet: *bilir-mişim, görüyor-muşsun, alacak-mışsınız, versey-mişsin* gibi. 3. Şart: *geldi-y-sem, anlamış-san, geziyor-sanız, görecek-sek* gibi.

Soru eki: Fiillerde soru eki *mı/mi, mu/mü*'dür. Zamir kökenli şahıs eki almış çekimlerde, ek ortada, iyelik kökenli şahıs eki almış çekimlerde sondadır: *geliyor muyum? başlayacak mısın? bildin mi? yazsam mı?* gibi.

Karmaşık fiiller (Mudil fiiller): Olmak yardımcı fiilinin bazı isim - fiillerle birleşerek meydana getirdiği, bir oluş ve kılışın zaman ve tarz inceliklerini gösteren birleşik fiillerdir. Öncelik fiilleri, başlama fiilleri ve niyet fiilleri olmak üzere üçe ayrılır:

1. Öncelik fiilleri: *-mış/-miş* isim-fiilleri ile kurulur. *Olmak* yardımcı fiilinin gösterdiği zamandan daha önce tamamlanmış olan bir işi gösterir: *durumu öğrenmiş olacak; onunla buluşmuş olduk* gibi.

2. Başlama fiilleri: Geniş zaman isim-fiilleri ile kurulur. Asıl fiilin, yardımcı fiildeki zamandan başlayarak oluşup tekrarlandığını gösterir: *anlar oldu, utanır olacak* gibi.

3. Niyet fiilleri: *-acak/-ecek* ve *-ıcı/-ici* isim-fiilleri ile kurulur. Bir oluş ve kılışın niyet ve davranış hâlinde ifadesidir: *gidecek olduk, bırakmadı; kalkacak oldu fakat çekindi; alıcı olsanız anlaşırsınız* gibi.

Tasvir fiilleri: Bir oluş ve kılışın tarzını tasvir eden birleşik fiil türleridir. Bir esas fiilin *-a/-e, -ı/-i* zarf-fiil şekli üzerine bir yardımcı fiil getirilerek kurulur. Ancak, yardımcı fiil artık kendi esas anlamını kaybetmiş, esas fiilin anlamını tasvir görevi yüklenmiştir. Zaman ve şahıs ekleri yardımcı fiile getirilir. T. T.'nde dört türlü tasvir fiili vardır:

1. Yeterlik fiilleri: *bilmek* yardımcı fiili ile kurulur: *yarın gel-e bil-ir-sin, fırtına çık-a bil-ir* gibi.

2. Tezlik fiilleri: *vermek* yardımcı fiili ile kurulur. Oluş ve kılışta çabukluk gösterir: *saçını kestir-i ver-miş; kâğıtları toparla-yı ver* gibi.

3. Süreklilik fiilleri: *durmak, kalmak, görmek, gelmek* yardımcı fiillerinden biri ile kurulur. Oluş ve kılışta süreklilik gösterir: *sen ilerle-y-e dur; bu iş böyle ol-a gel-miştir; arkasından bak-a kal-mışlar; o bekle-ye gör-sün ötekiler gitmiş* gibi.

4. Yaklaşma fiili: Eski *yazmak* (= yanılmak) yardımcı fiili ile kurulur. Tehlikeli veya yanılgılı bir harekete yaklaşmayı anlatır: *sırtüstü düş-e yaz-dı; açlıktan öl-e yaz-mışlar* gibi. Fakat kullanılışı seyrektir. *Yazmak* fiilinin yerini *az kalsın* zarfı almıştır: *bayıl-a yaz-dım* yerine *az kalsın bayılacaktım* gibi.

İsim-fiiller (Participium): Bir isim veya sıfat gibi kullanılan fiil şekilleridir. Zamana bağlıdırlar. Olumlu ve olumsuz şekilleri kurulabilir. T. T.'ndeki başlıca türleri şunlardır:

1. Geniş zaman: *-an/-en: bas-an, kır-an, geçir-en, söyle-y-en. -°r, -ar/-er: işten anla-r biri; çık-ar yol; gel-ir* (= varidat), *gid-er* (= sarfiyat) gibi. Olumsuz şekli: *-maz/-mez: bilin-mez sır, tüken-mez enerji* gibi.

2. Geçmiş zaman: *-mış/-miş, -muş/-müş: sarar-mış kâğıt; unutul-muş not; dol-muş; gör-müş geçir-miş* (adam) v.b. *-dık/-dik, -duk/-dük; -tık/-tik, -tuk/-tük: oku-duğum kitap; tut-tuğunuz iş; tanıdık; bildik* v.b.

3. Gelecek zaman: *-acak/-ecek: gel-ecek yıl, tut-acak iş, yi-y-ecek, iç-ecek* gibi.

Zarf-fiiler (Gerundium): Zarf olarak kullanılan fiil şekilleridir. Başlıca ekleri şunlardır:

1. *-a/-e: bak-a bak-a, gör-e gör-e, süsle-y-e süsle-y-e;*
2. *-ı/-i, -u/-ü: piş-i vermiş, uç-u verin;*
3. *-ıp/-ip, -up/-üp: kal-ıp, otur-up;*
4. *-arak/-erek: yap-arak, bil-erek;*
5. *-ınca/-ince, -unca/-ünce: at-ınca, -geç-ince, öt-ünce;*
6. *-alı/-eli: sat-alı, gör-eli, anla-y-alı;*
7. *-madan/-meden: başla-madan, bekle-meden;*
8. *-iken> -ken: yazar-ken, düşünür-ken, görüş-ürken* gibi.

Türetme ekleri: T. T.'ndeki türetme ekleri: 1. İsimden isim, 2. İsimden fiil, 3. Fiilden isim, 4. Fiilden fiil türeten ekler olmak üzere dört grup oluştururlar.

1. *İsimden isim türeten ekler:*

1. *-lık/-lik, -luk/-lük:* soyut isimler, yer, âlet, tahsis, topluluk, meslek, rütbe ve makam isimleri türetir: *güzel+lik, genç+lik, odun+luk, ağaç+lık, göz+lük, yaz+lık, dişçi+lik* v.b.

2. *-çı/-çi, -çu/-çü; -cı/-ci, -cu/-cü:* meslek, bir işle uğraşma, bir düşünce ve inanışa mensup olma isimleri ile alışkanlık sıfatları türetirler: *boya+cı, posta+cı, yol+cu, büyü+cü, Atatürk+çü, milliyet+çi, yalan+cı, inat+çı* gibi.

3. *-lı/-li, -lu/-lü:* çok işlek bir sıfat ekidir: *yaş+lı, ev+li, köy+lü, tuz+lu* gibi. Ülke, şehir, köy ve kişi adlarından nispet sıfatları da türetir: *Konya+lı, Kadıköy+lü, Çin+li, Amerika+lı, Osman+lı* gibi.

4. *-sız/-siz, -suz/-süz: -lı/-li* eki ile kurulan sıfatların zıt anlamlısı olan yokluk sıfatları türetir: *tat+sız, değer+siz, çocuk+suz, gönül+süz* v.b.

5. *+ça/+çe, +ca/+ce:* Aslında, karşılaştırmaya dayanan eşitlik halinde bir isim çekimi eki iken, kalıplaşma yolu ile veya görevinin verdiği imkânlarla bir türetme ekine dönüşmüştür. Vurgulu ve vurgusuz olarak üzerine eklendiği kelimenin gösterdiği niteliği taşıyan sıfat, zarf ve isimler türetir:

a. Küçültme sıfatı olarak: *güzel+ce bir kız, uzun+ca bir yol;*

b. Bundan kalıplaşmış isim ve yer adı olarak: *karaca* (= bir hayvan adı), *yakarca, ılıca, delice, boğmaca, siğilce; Çatalca, Çamlıca, Düzce, Yenice.*

c. Sıfat ve zarf olarak: *insanca, dostça, erkekçe.*

ç. Zarf olarak: *ayrıca, böylece, doğruca, iyice, yavaşça.*

d. İsim eki olarak dil adları yapar: *Almanca, Arapça, Farsça, Türkçe, Japonca.*

6. *+cak/+cek* (*<+ca+ok*): Küçültme ve sevgi ifadesinde isim, sıfat ve zarflar türetir: *yavru+cak, yumur+cak, büyü+cek, demin+cek, şimdi+cek* gibi.

7. *+cağız/+ceğiz* (*<+cag+az/+ceg+ez*): Küçültmeden ziyade acıma ve sevgi anlatır. İşlek bir ektir: *baba+cağız+ım, kardeş+ceğiz+i, yavru+cağız, çocuk+cağız.*

8. *+cık/+cik, +cuk/+cük:* Küçültme ve sevgi gösteren isimler türetir. Bazı türetmelerde bu küçültme görevinin artık kaybolduğu görülür: *bağcık, gelincik, kızılcık, maymuncuk, Fatmacık, yavrucuk. +cık/+cik* eki ile türetilmiş bazı hastalık adları da vardır: *arpacık, kabarcık, bademcik, kızamıkcık* gibi.

9. *+ç, +aç/+eç:* Benzetme ve küçültme isimleri türetir: *ana+ç, ata+ç, baba +ç, kır+aç, boz+aç, top+aç* gibi.

10. *+çıl/+çil, +çul/+çül; +cıl/+cil, +cul/+cül:* Bir şeye düşkünlüğü gösteren isimler yapar: *balık+çıl, yılan+cıl, tavşan+cıl; ben+cil, ev+cil, ön+cül, et+çil, ot+çul* gibi.

11. *+daş/+taş:* Dil ve dudak benzeşmesinden kaçınır. Ortaklık, bağlılık ve mensupluk gösterir: *adaş* (*<ad+daş*), *arka+daş, vatan+daş, meslek+daş, sır+daş, soy+daş, ülkü+daş, yan+daş* gibi.

12. *+ıncı/+inci, +uncu/+üncü:* Derece ve sayı adları türetir: *beş+inci, yedi+nci, on+uncu* gibi.

13. *+ar/+er, +şar/+şer:* Üleştirme gösteren sayı adları türetir: *dörd+er, beş+er, altı+şar, yedi+şer* gibi.

14. *+°z:* Topluluk gösteren sayı adları türetir: *üç+üz, dörd+üz, beş+iz* gibi.

15. *+sı/+si; +su/+sü* (*<+sıg/+sig*): İsim ve sıfatlardan benzerlik sıfatları türeten ve işlek olmayan bir ektir: *çocuk+su, erkek+si, kadın+sı* gibi.

16. *+ımsı/+imsi, +umsu/+ümsü:* İsim ve sıfatlardan benzerlik sıfatları türetir: *acı+msı, tatlı+msı, yeşil+imsi, bal+ımsı, kadife+msi, tepe+msi, kubbe+msi* gibi.

17. *+°mtırak:* Benzerlik gösteren renk adları yapar: *beyaz+ımtırak, mor+umtırak* gibi.

18. *+iş:* Eski bir küçültme ekidir. Sıfatlardan ve özel adlardan okşama adları türetir. Ek, yer yer dudak benzeşmesine aykırı bir yuvarlaklaşmaya da uğramıştır: *göğ+üş, mavi+ş, nonoş, Aloş, Fatoş* gibi.

19. *+lı/+li, +lu/+lü, +lı/+li, +lu/+lü:* Çift olarak kullanılan ve "ve" anlamını veren eş ve zıt anlamda tekrarlama sıfatları türetir: *ana+lı kız+lı, iri+li ufak+lı, yol+lu yöntem+li* gibi.

20. *+leyin:* Zaman adlarından zaman zarfları yapar: *sabah+leyin, akşam+leyin, gece+leyin* gibi.

21. *+an/+en:* İşlekliğini kaybetmiş eski bir küçültme ekidir: *oğl+an* (*<oğul+an*), *kız+an, er+en* gibi.

22. *+man/+men:* Sıfatlardan abartma sıfatları türetir: *ak+man, koca+man, küçü+men* (*<küçük+men*) gibi.

23. *+k,+ak/+ek:* Küçültme görevi ağır basan isimler türetmiştir: *bebe+k, bala+k, baş+ak, ben+ek, top+ak* gibi.

24. *+°t: yaş+ıt, eş+it* gibi.

25. *+tı/+ti:* Ses taklidi kelimelerden o niteliği taşıyan isimler türetir: *cıvıl+tı, şangır+tı* gibi.

26. *+ay/+ey: kuz+ay/kuz+ey, gün+ey* gibi.

27. *+sal/+sel: kum+sal, uy+sal* gibi. Nispet sıfatları türetmek için kullanılan *+sal/+sel* eki bununla ilgili değildir; yeni bir ektir: *bilim+sel çalışma, bitki+sel hayat, toplum+sal yapı* gibi.

28. *+gıl/+gil:* Bir aileye bağlılığı veya bir şeyin mensuplarını gösteren isimler türetir: *amcam+gil, babam+gil, Uşaklıgil, Koyunlugil* gibi.

II. *İsimden fiil türeten ekler:*

1. *+a-/+e-: boş+a-, yaş+a-, diş+e-* (= diş çıkarmak), *tür+e-, tün+e-, esn+e-* (*<es-in+e-*) gibi fiillerde bu ek yer almıştır.

2. *+al-/+el-* (*<+a-l-/+e-l-*): Kendi kendine oluş gösteren fiiller türetir: *az+al-, dar+al-, sağ+al-, genc+el; öz+en-, güç+en-* gibi *+en-*'li örnekleri de vardır.

3. *+la-/+le:* Çok işlek bir ektir: *ağır+la-, baş+la-, bek+le, tuz+la-, göz+le-* gibi.

4. *+lan-/+len-* (*<+la-n-/+le-n*): Dönüşlü anlamda geçişsiz fiiller türetir: *av+lan-, ev+len-, dert+len-, üst+len-, yük+len-* gibi.

5. *+laş-/+leş-* (*<+la-ş-/+le-ş-*): İşdeşlik anlamında fiiller türetir: *an+laş-, taş+laş-, bir+leş-, söz+leş-, güç+leş-, kömür+leş-* gibi.

6. *+°l-:* Sıfatlardan geçişsiz fiiller türetir: *ayrı+l-, doğru+l-, eğri+l-, duru+l-* gibi.

7. *+r-, +ar-/+er-:* Sıfatlardan ve renk adlarından geçişsiz fiiller türetir: *ağ+ar-, boz+ar-, sar+ar-* (*<sarıg+ar-*), *mor+ar-, deli+r-, yeş+er-* gibi. *ev+er-, baş+ar-* örneklerindeki, geçişli fiil türeten *+ar-/+er-* eki eski bir *+gar-/+ger-* ekinden çıkmıştır. Bu ekle ilişkisi yoktur.

8. *+da-/+de-:* Eski bir ektir. Kalıntısı *al+da-* (= aldatmak), *bağ+da-* (= bağdaş kurmak), *iste-* (*<iz+de-*) gibi bazı kelimelerde yaşıyor. Bugün yalnız ses taklitlerinden türetmeler yapmaktadır: *fısıl+da-, tıkır+da-, gümbür+de-, parıl+da-* gibi.

9. *+kır-/+kir-:* Ses taklitlerine gelir: *hay+kır-, hıç+kır-, püs+kür-* gibi.

10. *+°k-/+°k-:* Geçişsiz fiiller türetir: *ac+ık-, gec+ik-, bir+ik-* gibi.

11. *+sa-/+se-:* İstek gösteren fiiller türetir: *su+sa-, er+se-, garip+se-, mühim+se-, umur+sa-* gibi.

12. *+ımsa-/+imse-:* Öyle görmek, öyle kabullenmek anlamında fiiller türetir: *az+ımsa-, ben+imse-, çoğ+umsa-, küç+ümse-* (*< küçük+ümse-*) gibi.

13. *+sın-/+sin-: +ımsa-/+imse-* ekine paralel türetmeler yapar: *az+sın-, çok+sun-, güç+sün-, yük+sün-* gibi.

III. *Fiilden isim türeten ekler:*

1. *-mak/-mek:* Fiil kök ve çatılarının isim şeklidir: *al-mak, başlat-mak, yakış-mak* gibi.

2. *-ma/-me:* Kılış adları türeten işlek bir ektir: *akıt-ma, gez-me, dolaş-ma, götür-me* gibi. Bu ekin sıfat olan şekillerinden kalıplaşmış isimler de vardır: *asma, yarma, kazma, doğrama, kavurma, pastırma* gibi.

3. *-ış/iş, -uş/-üş:* Oluş ve kılış bildiren isimler türetir: *alış veriş, bak-ış, davran-ış, geç-iş, göç-üş* gibi.

4. *-°m:* Kalıcı isimler türeten çok işlek bir ektir: *al-ım, tak-ım, biç-im, geç-im, depre-m, doğ-um, bükl-üm* gibi.

5. *-°k:* Sıfat türeten çok işlek bir ektir: *aç-ık, saç-ık, kes-ik, yırt-ık, değiş-ik, çürü-k* gibi. Bazı organ, alet v.b. adları da yapmıştır: *kas-ık, kay-ık, kaz-ık, sar-ık, kirp-ik, kem-ik, kon-uk, öksür-ük* gibi.

6. *-ak/-ek:* Mekân ve alet adları ile aşağılayıcı sıfatlar türetir: *bat-ak, kavş-ak, kon-ak, ölç-ek, dön-ek, kaç-ak, kork-ak* gibi.

7. *-°n:* Bir oluş ve kılış sonucu durumunda olan isimler türetir: *ak-ın, ek-in, yığ-ın, tüt-ün* gibi.

8. *-gı/-gi, -gu/-gü; -kı/-ki, -ku/-kü:* Fiille ilgili nesneleri, alet adlarını ve soyut kavramları gösteren isimler türetir: *as-kı, çal-gı, ser-gi, kes-ki, iç-ki, bil-gi, duy-gu, gör-gü* gibi.

9. *-ga/-ge:* Bazı kelimelerde devam eden eski bir ektir: *kavur-ga, yon-ga, süpür-ge* gibi.

10. *-gın/-gin, -gun/-gün; -kın/-kin, -kun/-kün:* Belirtme ve alışkanlık sıfatları türeten işlek bir ektir: *az-gın, taş-kın, bez-gin, yetiş-kin, piş-kin, uy-gun, düz-gün* gibi.

11. *-gan/-gen; -kan/-ken:* Abartmalı sıfatlar türetir: *alın-gan, atıl-gan, çalış-kan, unut-kan, saldır-gan* gibi.

12. *-gaç/-geç; -kaç/-keç:* İşlek olmayan bir ektir. Abartmalı sıfatlar ve alet adları yapar: *utan-gaç, üşen-geç, kıs-kaç, yüz-geç, çevir-geç* gibi.

13. *-gıç/-giç, -guç/-güç:* İşlek değildir. Daha çok abartma sıfatları ve alet adları yapar: *bil-giç, dal-gıç, başlan-gıç, sor-guç, hör-güç* gibi.

14. *-ıcı/-ici, -ucu/-ücü:* Bir işi meslek haline veya sürekli olarak yapanı gösterir isim ve sıfatlar türeten işlek bir ektir: *bak-ıcı, sat-ıcı, ör-ücü, dilen-ci, yi-y-ici, koş-ucu, patla-y-ıcı, yak-ıcı, bunalt-ıcı* v.b.

15. *-°ç, -°nç: kıskan-ç, kork-unç, iğren-ç, gül-ünç* gibi.

16. *-ı/-i, -u/-ü* (<*-ıg/-ig, -ug/-üg*): Tek heceli fiillerden bir oluş ve kılış ürünü olan isimler türetir. İşlek bir ektir: *bat-ı, çat-ı, diz-i, gez-i, tart-ı, yap-ı, kok-u, ölç-ü, ört-ü* gibi.

17. *-ıt/-it, -ut/-üt:* Çeşitli anlamda isimler türetmiştir: *geç-it, öğ-üt, kuru-t, um-ut* gibi. Bugün bu ek yeniden işleklik kazanmıştır: *an-ıt, taşı-t, yak-ıt, yaz-ıt* gibi.

18. *-sı/-si, -su/-sü* (< *-sıg/-sig*): Eski bir gelecek zaman isim-fiil ekinin kalıntısıdır. Örnekleri azdır: *yat-sı, sin-si, tep-si, tüt-sü* gibi.

19. *-anak/-enek: gel-enek, gör-enek, öde-nek* gibi.

20. *-amak/-emek: bas-amak, tut-amak, kaç-amak* gibi.

21. *-amaç/-meç: yanılt-maç, yıt-maç, döne-meç, bula-maç, tut-maç* gibi.

22. *-man/-men: az-man, göç-men, değir-men* (< *tegirmen*), *şiş-man* gibi.

23. *-ca/-ce:* Dönüşlü fiil tabanlarından daha çok soyut isimler türetir: *eğlen-ce, düşün-ce* gibi.

24. *-maca/-mece: aldat-maca, bil-mece, koş-maca, düzmece, bul-maca* gibi.

IV. *Fiilden fiil türeten ekler:*

1. *-ma-/-me-:* Olumsuzluk ekidir: *bak-ma-, gel-me-, bil-me-* gibi.

2. *-°n-:* Yapılan işin yapana dönüşünü gösteren dönüşlülük ekidir: *tara-n-, gez-in-, koş-un-, söyle-n-* gibi.

Tanı-n-, dene-n-, bil-in gibi ünlü veya bir akıcı ünsüzle biten köklerden sonra *-n-* eki alan fakat edilgenlik bildiren örnekler de vardır.

3. *-°l-:* Öznesi belirsiz edilgen fiil türetme ekidir: *aç-ıl-, say-ıl-, sev-il-, tut-ul-* gibi. Ünlüler ve *-l* ünsüzü ile biten fiillerde edilgenlik eki *-n-*'dir: *başla-n-, gözle-n-, sil-in-, yol-un-* gibi.

4. *-°ş-:* Ortaklaşma ekidir: *bak-ış-, döğ-üş-, vur-uş-, bekle-ş-, koş-uş-* gibi.

5. *-°r-, -ar-/-er-:* Oluş ve kılışın bir aracı ile yapıldığını gösteren ettirgenlik ekidir. Çoklukla, diş ve diş eti ünsüzleri ile biten tek heceli köklere gelir: *kaç-ır-, geç-ir-, çık-ar-, kop-ar-, doy-ur-, gid-er-* gibi. *-r-* ekindeki görevin aşınmış olduğu örnekler de vardır: *şaşır-, sömür-, devir-, kemir-* gibi.

6. *-°t-:* Ettirgenlik ekidir. Çoklukla, ünlü veya *r, l* akıcı ünsüzleri ile biten iki heceli fiillere gelir: *anla-t-, başla-t-, bekle-t-, belir-t-, kısal-t-* gibi. Tek heceli fiillerde seyrek rastlanır: *ak-ıt-, yırt-, sür-t-* gibi.

7. *-dır-/-dir-, -dur-/-dür-* (<*-t-ır-*) *-tır-/-tir-, -tur-/-tür-:* Birleşik bir ettirgenlik ekidir: *al-dır-, yak-tır-, bil-dir-, dur-dur-, gör-dür-* gibi. Ekteki ettirgenlik görevinin az veya çok oranda aşınmış olduğu örnekler de vardır: *bastır-, bildir-, indir-, doldur-, kestir-, kıstır-* gibi. Bunlar içinde geçişsiz bir fiile dönüşmüş olanlar da vardır: *aldır-* (= alınganlık göstermek), *çıldır-, saldır-* gibi.

8. *-tar-/-ter, -dar-/-der-* (<*-t-ar-*): Seyrek örnekler veren bir ettirgenlik ekidir: *ak-t-ar-, kay-t-ar, gönder-, gös-ter-* gibi.

9. *-a/-e* (< *-ga/-ge*): Anlam kuvvetlendirici eski bir ekin kalıntısı halindedir: *kap-a-, tık-a-, dol-a-* gibi.

10. *-ı-/-i-, -u-/-ü-:* Pekiştirme görevindedir: *kaz-ı-, sanc-ı-, bür-ü-, sür-ü-* gibi.

11. *-°k-:* Edilgenlik ve şiddetlendirme fiilleri türetir: *ay-ık-, kan-ık-, kar-ık-, gör-ük-* gibi. Bunlar içinde, ekin bağlantı ünlüsünü düşürmüş olanlar da vardır: *sar-ık-> sark-, kır-ık->kırk-, bur-uk->burk-, kor-uk->kork-, ür-ük->ürk-* gibi.

12. *-°p-:* Şiddetlendirme görevindedir: *ser-p-, kır-p-* gibi.

13. *-°y-* (< *-d-*): Şiddetlendirme görevindedir: *sa-y-, ya-y-, do-y-, ko-y-, yu-y-* (= yıkamak) gibi.

14. *-ala-/-ele:* Oluş ve kılışta tekrarlama gösteren fiiller türetir: *kov-ala-, ov-ala-, eş-ele-, gev-ele-, serp-ele-, sek-ele-* gibi.

IV. Anadolu ve Rumeli ağızları, Anadolu ve Rumeli bölgelerinde, T. T.'nin yazı dili dışında kalarak yerli ağız ayrılıkları temelinde gelişmiş olan konuşma dillerine ve bölge ağızlarına verilen genel ad. Anadolu ve Rumeli ağızları, Eski Anadolu Türkçesinin, Anadolu ve Rumeli bölgelerinde XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar uzanan tarihî devresinin tabiî değişme ve gelişme şartları içinde, konuşma dili halindeki devamıdır. XIII. yüzyıl ortalarından XV. yüzyıl ortalarına kadar konuşma diline paralel olarak yol alan yazı dilinin, XV. yüzyıl ortalarından başlayarak ayrı bir kol halinde ve klasik Osmanlıca temelinde yol almış olmasına karşılık, konuşma dili bölgeden bölgeye o zaman da var olan ağız ayrılıkları ile devam edegelerek bugünkü Anadolu ve Rumeli ağızlarını oluşturmuştur. Anadolu ve Rumeli ağızlarının yazı dili kontrolünden uzak olarak yol alışı, bir yandan zamanla dilin ses yapısında daha hızlı değişmelere

zemin hazırlarken bir yandan da bazı arkaik gramer şekillerinin korunagelmesine yardımcı olmuştur.

Bu ağızlar üzerindeki çalışmaların başlangıcı, 1867 yıllarına kadar uzanır. A. Maksimov'un Hüdavendigâr ve Karamanlı ağızları üzerine yazdığı *Opıt izslědovaniya tyurskih dialektov v Hudavendgarě i Karamanii* (St. Petersburg 1867) adlı denemesinden 1940 yılına kadar uzanan araştırmalar, genellikle yabancı araştırıcılar dönemi olarak adlandırılabilir.

A. Maksimov'tan sonra J. Thúry, I. Kúnos, M. Hartmann, K. Foy, V. Pisarev, L. Bonelli, F. Giese, F. Vincze, T. Kowalski, J. Deny ve M. Räsänen'in çalışmaları ile bir yandan bazı metinler yayınlanmış, bir yandan da ağızların gramer yapısı ile ilgili küçük denemeler çıkarılmıştır. Ancak, bu ilk çalışmalarda, yabancı araştırıcıların ağızların bütün inceliklerine nüfuz edememeleri, o zamanki teknik imkânların yetersizliği ve çoğunun da folklor malzemesi olarak derlenmeleri gibi sebeplerle, ortaya konan metinler genellikle ağız derlemelerinden beklenen sonuçlar bakımından yeterli sayılmazlar. Araştırma niteliğindeki yazılar da Anadolu ve Rumeli konuşma dilinde yer alan bazı özellikleri bilim alanına sunan ilk denemelerdir ve sayıları birkaçı geçmeyecek kadar azdır. İlmî değerleri eldeki malzemenin o günkü durumu ile orantılıdır. Bu dönemde yapılan derleme ve araştırmalara dayanarak Anadolu ve Rumeli ağızlarının genel yapısını gramer yönünden bilim alanına sunan en derli toplu makale, Lehistanlı Türkolog T. Kowalski'nin *Osmanisch - türkische Dialekte* (Enzyklopedie des Islam IV, 1931, S. 991 - 1011) adlı yazısıdır.

Ayrıca, Sadetin Buluç da *Anadolu ağızları bibliyografyası* ("Türkiyat Mecmuası" VII - VIII, 1940 - 1942, s. 327 - 333) adlı yazısında, Anadolu ve Rumeli ağızlarının başlangıçtan 1940 yılına kadar uzanan bir bibliyografyasını vermiştir.

Anadolu ve Rumeli ağızları üzerindeki araştırmaların daha verimli olan dönemi 1940 yılından sonra başlar. Bu dönem yerli araştırıcılar dönemi diye adlandırılabilir. Fin Türkologlarından M. Räsänen'in 1926'da başlatıp 1942'ye kadar uzanan derleme yayınları, birinci dönem ile ikinci dönem arasında bağlantı kuran geçiş yayını niteliğindedir. 1940'tan sonraki ağız araştırmaları yalnız derleme, hem derleme hem araştırma ve yalnız araştırma niteliğindeki yayınlar olmak üzere üç grupta toplanabilir.

Derleme yayınlarının, ağızların kelime hazinesi ile ilgili ve sözlük niteliğinde olanları 1933 - 1935 yılları arasındaki derleme seferberliğinin fişlerine dayanan 6 ciltlik *Türkiyede halk ağızlarından söz derleme dergisi* (TDK. İstanbul - Ankara 1939 - 1957) ile bunun geliştirilmiş şekli olan 10 ciltlik *Derleme sözlüğü* (TDK. Ankara 1963 - 1982)' dür. Kısmen bu malzemeye kısmen yeni derlemelere dayanan bir diğer sözlük de Hamit Zübeyr (Koşay) - İshak Refet (Işıtman)'in *Anadilden derlemeler I* (İstanbul 1932), Hamit Zübeyr Koşay - Orhan Aydın (Acıpayamlı)'ın *Anadilden derlemeler II* (TDK. Ankara 1952) yayınıdır.

Anadolu ve Rumeli ağızlarına ait derlemelerin en önemlileri metin derlemeleridir. Bu konuda M. Räsänen'in Sivas, Yozgat, Ankara - Kayseri - Kırşehir - Çankırı - Afyon ve Konya illerini içine alan *Türkische Sprachproben aus Mittel - Anatolien* adlı dört çalışması (Studia Orientalia V - X, 1933 - 1942) ön sırayı alır.

Yerli derleyiciler arasında Ahmet Caferoğlu'nun önemli bir yeri vardır. Caferoğlu'nun Batı Anadolu'dan başlayarak Doğu Anadolu'nun sınır boyuna kadar uzanan, Kuzey ve Güney Anadolu bölgelerini de içine alan (1940 - 1951) 9 ciltlik bir metin külliyatı vardır. Bu derlemelerde ince ağız özelliklerinin gösterilmesi yoluna gidilmemiştir. Caferoğlu, bazı metin boşluklarını doldurmak üzere makale halinde derleme yayınları da yapmıştır. *Niğde ağızlarından örnekler* (TDED. I, 1946); *Muğla ağzı* (TDAY. 1962), *Aydın ili ağızlarından örnekler* (TDAY. 1965), *Akhisar ve Cihanbeyli ağızları* (TDAY. 1967) gibi. Hamza Zülfikar'ın *Bitlis'ten derlenmiş atasözleri, deyimler, alkış, kargış ve bilmeceler* ("Türkoloji Dergisi" 1968) adlı yazısı da bir derleme yayınıdır.

Hem derleme hem de araştırma niteliği taşıyan yayınlar arasında Ömer Asım Aksoy'un, *Gaziantep ağzı I - III* (TDK. İstanbul 1945 - 1946), János Eckmann'ın XVIII - XIX. yüzyıl metinlerine dayanan *Karamanlı ağızlarına dair araştırmalar I, Phonetica* (DTCF. Dergisi VII, 1950); Zeynep Korkmaz'ın *Güney-batı Anadolu ağızları: Ses bilgisi* (Ankara, 1956), *Nevşehir ve yöresi ağızları: Ses bilgisi* (Ankara 1963); *Bartın ve yöresi ağızları üzerine* ("Türkoloji Dergisi" I, 1964); Selâhattin Olcay'ın *Doğu Trakya yerli ağzı* (Erzurum 1966); Selâhattin Olcay - Ahmet Bican Ercilasun - Ensar Aslan'ın *Arpaçay köylerinden derlemeler* (TDK. Ankara 1976); Efrasyap Gemalmaz'ın *Erzurum ili ağızları* I - III (Erzurum 1978); Turgut Günay'ın *Rize ili ağızları* (Ankara 1978); Hasan Eren'in *Kıbrıs'ta Türkler ve Türk dili* ("Türkoloji Dergisi" I, 1964); *Kıbrıs ağzının kökeni* (TKAE., Ankara 1971) adlı yayınları başta gelir. Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki belli bir dil konusunu işleyen araştırmalar arasında A. Caferoğlu'nun, *Kırşehir vilâyetinin bugünkü etnik teşekkülüne dair notlar* (TDED. II, 1947); *Pallacı, Tahtacı ve Çepni dillerine dair* (TM. XI., 1954); *Anadolu ağızlarında métathèse gelişmesi* (TDAY. 1955); J. Eckmann'ın *Karamanlı Türkçesinde - maca ekli fiil şekli* (TDAY. 1953); *Kelime ortasında anorganik b, p, m'nin türemesi* (TM. 1953); A. Tietze'nin *Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch* ("Oriens" VIII., 1955); *Slavische Lehnwörter in der türkischen Volksprachen* ("Oriens" X, 1957), *Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch* (J. Deny Armağanı, Ankara 1958, H. Eren'in *Türkçede -mm->-mb-dissimilationu* (TDAY. 1953); *Anadolu ağızlarında Rumca, İslavca ve Arapça kelimeler* (TDAY. 1960); Z. Korkmaz' ın, *Batı Anadolu ağızlarında aslî vokal uzunlukları* (TDAY. 1953); *Bartın ve yöresi ağızlarında lehçe tabakalaşması* ("Türkoloji Dergisi" II, 1965); *Anadolu ağızlarının etnik yapı ile ilişkisi sorunu* (TDAY. 1971); *Halk etimolojisi ve folklor* (I. Uluslararası Folklor Kongresi, Ankara 1976) gibi yazılar sıralanabilir.

A. Caferoğlu'nun *Die anatolischen und rumelischen Dialekte* (Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden 1959) adlı yazısı Anadolu ve Rumeli ağızlarının genel dil yapısı ile ilgilidir.

Anadolu ve Rumeli ağızları üzerindeki yayınların bibliyografyası, Kayahan Erimer'in *Anadolu ve Rumeli ağızları üzerinde bir bibliyografya denemesi* (TDAY. 1970)'nde yer almıştır.

İlmî nitelikteki yayınlar ile bunların tahlilî değerlendirmesi için Z. Korkmaz'ın, *Anadolu ağızları üzerindeki araştırmaların bugünkü durumu ve karşılaştığı sorun-*

lar (TDAY. 1975 - 1976); G. Hazai'nin, *Kurze Einführung in das Studium der türkischen Sprache* (Budapest 1978) adlı eserlerine baş vurulabilir.

Anadolu ve Rumeli ağızlarının dil yapısı: Anadolu ve Rumeli ağızları derleme ve araştırma yönleriyle daha epey çalışmalara ihtiyaç gösteren bir durumdadır. Bu bakımdan ağız bölgelerini gösteren tasnifler daha çok genel çizgileri iledir ve coğrafî esastadır. Başlıca ağız bölgeleri şunlardır:

1. Kuzeybatı ve Güneybatı Anadolu ağızları, 2. Orta Anadolu ağızları, 3. Kuzeydoğu Karadeniz bölgesi ağızları, 4. Doğu Anadolu ağızları, 5. Güneydoğu Anadolu ağızları, 6. Kastamonu ağzı, 7. Rumeli ağızları, 8. Göçmen ağızları.

Bu bölgeleri yer yer birbirleri ile ilişkili kılan ortak özellikler bulunduğu gibi, birbirinden ayıran kendilerine has özellikleri de vardır. Anadolu ve Rumeli bölgelerindeki ağız ayrılıkları genellikle başlangıçta bu bölgelere yerleşen Türk etnik unsurları arasındaki boy ayrılıklarından kaynaklanmaktadır. Ayrıca, Anadolu ve Rumeli bölgelerinin yerleşme tarihi ve iç göçleri ile ilgili çalkantılı durumlar da geniş bir zaman çerçevesi içinde birbirinden farklı ağızları yan yana getirmiş veya aynı ağızların birbirinden uzak bölgelere yayılmalarına yol açmıştır.

Ses bilgisi. Ünlüler: Anadolu ve Rumeli ağızlarında yazı dilindeki dokuz ünlü türü dışında daha başka bazı türler de yer alır. Bunlar *a, ı, o, u, e, ė. i, ö, ü* gibi temel ünlülerin fonetik etkilerle bazı boğumlanma değişikliklerine uğramış varyantlarından ibarettir. Başlıca türleri şunlardır:

1. Orta boğumlanmalı ünlüler: *a, o, u, ı.* Çıkış yerleri bakımından *a-e, o-ö, u-ü, ı-i* ünlüleri arasındaki noktada bulunan ünlülerdir. Kısmen incelmişlerdir: *delannı* (= delikanlı), *goz* (= göz), *gul* (=gül) gibi.

2. Yarı yuvarlak ünlüler: *a°, e°, ı°, i°*. Bunlar *a-o, e-ö, ı-u* arasındaki noktada boğumlanan, kısmen yuvarlaklaşmış ünlülerdir: *buba°* (= baba), *sonura°* (= sonra), *e°rtesi* gibi.

3. Daralmış ünlüler: *â, ô, ö, ȫ* gibi. Bunlar *a-ı, e-i, o-u, ö-ü* arası ünlülerdir. *çôcuk, isdiyô* (= istiyor), *berketl ossun* (= bereketli olsun) gibi.

4. Bulanık ünlüler: Nitelikleri kesinlikle ayırt edilemeyen boğumlanmalı ünlülerdir: *bubâ* (buba), *ôtden* (öteden) gibi. Ünsüzlerin ünlüler üzerindeki etkilerinin daha çok artması ünlü değişimi olaylarını doğurur.

5. Nazal ünlüler: Boğumlanmaya burun yolunun da karıştığı ünlülerdir: *â, ô, û, ü̃* gibi. Kısmen burun ünsüzlerinin etkisi ile oluşurlar: *yaşı-* (< *yanşı-:* gevezelik etmek); *sã (sana:* sana); *sõra* (= sonra); *hãh*; *ãã* (= hayır) v.b.

Ünlüler, boğumlanma süreleri bakımından kısa ve uzun ünlüler olmak üzere ikiye ayrılırlar:

Kısa ünlüler: Normal ünlülerden daha kısa sürede boğumlanan ünlü türleridir. Bunlar boğumlanma özellikleri gevşemiş ve düşmeye yaklaşmış olan ünlülerdir: *ă, ĭ, ı̆, ŏ, ŭ,* v.b. *onă mukābil. yīmī lira* (= yirmi lira), *elīne, goyyŏ orē* (= koyuyor oraya) gibi.

Uzun ünlüler: Normal süreden daha uzun bir sürede boğumlanan ünlü türleridir. Bunlardan bir kısmı daha Türkçenin teşekkül devrinde var olduğu veya çok eski bir devirdeki ses değişmelerine bağlı bulunduğu için bugün çözülemeyen ve aslî uzunluklar diye adlandırılan türden uzunluklardır: *āl* (= almak), *bās* (= basmak), *dē-*(= demek), *ġāl-* (= kalmak), *ǖş* (= üç), *yōk* (= yok) gibi.

İkame uzunlukları: Düşen veya kaynaşan seslerin kendilerine ait süreyi geride kalan bir ünlüye uzunluk olarak yüklemelerinden oluşmuştur: *dīne-* (< *dinle-* = dinlemek); *pāça* (= parça); *sȫle-* (= söylemek); *nāġıt* (= ne vakit); *köpēyiz* (= köpeğiniz) gibi.

İkiz ünlüler (Diphtongue): Türkçede aslî ikiz ünlü bulunmadığı için Anadolu ve Rumeli ağızlarında görülen ikiz ünlüler *y, v, ğ, h* gibi bazı ünsüzlerin eriyip kaybolması üzerine, yan yana gelen ünlülerin tek bir nefes baskısı altında birleşmesinden oluşmuştur: *ie, ıa, ıo, üo* gibi yükselen türleri yanında *ai, ei, oi, ou* gibi alçalan ve *aa, uu* gibi eşit ikiz ünlü türleri de vardır: *cier* (= ciğer), *buria* (= buraya), *uadar* (= o kadar); *baa* (= bağa), *aar (ener:* eğer); *düün* (= düğün), *souk* (= soğuk), *douşan* (= tavşan), *paşai* (= paşaya) gibi.

Ünlü uyumu: Anadolu ve Rumeli ağızlarında "büyük ünlü uyumu" dediğimiz "dil benzeşmesi" kuralı çok kuvvetlidir. O kadar ki, çok defa ağızlarda yer almış yabancı kelimeler bile bu uyumun etkisindedir: *acamı* (< *acemi), ataş* (< ateş), *evlet* (< evlât), *fahır* (= fakir), *ediref* (= etraf), *lire* (< *lira), mercen* (< *mercan), mezer* (< *mezar), şüver* (< *şoför), tagıp* (< *takip)* gibi yazı dilinde dil benzeşmesinden kaçınmış olan ekler de genellikle ağızlarda kendilerini bu etkiden kurtaramamışlardır. Bu durumda olan başlıca ek ve edatlar şunlardır: *iken* zarf-fiil ekinin ekleşmiş ve ekleşmemiş şekilleri, *i-* yardımcı fiilinin *idi, imiş, ise* gibi hikâye, rivayet ve şart çekimleri, *-ki* aidiyet eki ile bağlaç olan *ki, ile* edatı, *-leyin* zarf eki, *-yor* hal kipi eki v.b. *çıkākan* (= çıkarken), *durıḫan* (= dururken), *gızıkan* (= kız iken); *hanımınkı* (= hanımınki), *bıldıḫı* (= bıldırki), *baksa kı* (= baksa ki), *deyo kum* (= diyor ki), *bıraḫmazıdım* (= bırakmazdım), *yoğumuş* (= yok imiş); *bilmīrik* (= bilmiyoruz); *ağaşlarınan* (= ağaçlar ile), *sabālan* (= sabahleyin), *getiriyör* gibi.

Dil benzeşmesinin bozulması: *y, ş, c, ç, d, t* gibi bazı ünsüzlerin yanlarındaki ünlüler üzerinde yaptıkları inceltme etkileri ile; *k, g, ğ,* gibi damak ünsüzlerinin, ünlüler üzerindeki kalınlaştırma etkileri dolayısıyla Anadolu ve Rumeli ağızlarında yer yer ünlü uyumu bozulmaları ortaya çıkmaktadır. Bunları incelme ve kalınlaşma şeklindeki bozulmalar olarak ikiye ayırabiliriz. Bozulma olayı, yaygın olarak Batı Anadolu ağızlarında görülür. Öteki bölgelerde serpintili durumdadır.

İncelmeler: *ayeç* (= ağaç), *buldey* (= buğday), *gaşmeyo* (= kaçmıyor), *oymē* (= oymağa), *arkıdeş* (= arkadaş), *doleş-* (= dolaşmak), *gaysi* (= kayısı), *gıyılcek* (= kıyılacak), *toflanif* (= toplanıp) v.b.

Kalınlaşmalar: Orta Anadolu ağızlarında yaygındır: *kole* (= köle), *ġulüş-* (= gülüşmek), *öñde* (= önünde), *böyuk* (= büyük), *böñ* (= bu gün) gibi.

Dudak benzeşmesi: Genel olarak yazı dilindekine paralel gider. Ancak, yer yer veya bölgeden bölgeye değişen durumlarla da karşılaşılır. Bu değişme ya dudak benzeşmesini daha da pekiştirme yahut da dudak benzeşmesine aykırılık şeklinde kendini gösterir.

Dudak benzeşmesinin, ilk hecenin düz ünlülerinden sonra düz ünlülerin gelmesi şeklindeki gelişmesi Batı ve Orta Anadolu ağızlarında oldukça kuvvetlidir. Yazı dilinde bu kurala aykırı düşen *armut, çamur, kavuşmak, yağmur* gibi kelimelerin, bu ağızlarda uyumun etkisi altında düz olarak kaldığı görülüyor: *armıt, babıç* (= pabuç), *çavış* (= çavuş), *davıl, Pamık-gıs* (= Pamukkız), *yāmır, yımırta* gibi. Hattâ bazı ağızlarda *-yor* ekinin bile düzleştiği görülüyor. Afyon, Kastamonu, Ordu, Nevşehir ve Malatya'nın bazı ağızları bu bakımdan karakteristiktir: *bilmiyem* (= bilmiyorum), *çıkıya* (= çıkıyor), *kesiye* (= kesiyor), *dolanıyı* (= dolanıyor), *diyi ki* (= diyor ki), *isdiyir* (= istiyor), *bilmirik* (= bilmiyoruz) gibi.

İlk hecesinde yuvarlak ünlü taşıyan bazı kelimelerin, ikinci ve daha sonraki hecelerinin düz-geniş ünlülerinin de dar-yuvarlaklara dönüştürülerek dudak benzeşmesinin güçlendirildiği görülüyor. Bu durum eklemede ve *i-* yardımcı fiilinin ekleşmemiş çekimleri ile *ile ve için* edatlarında da geçerlidir. Manisa, Denizli, Aydın ve Muğla ağızlarında: *ȫlü* (< öyle), *gulu* (< kule), *odu* (< oda), *ovu* (< ova), *zurnu* (< zurna), *burdu* (< burada), *gonuşmudun* (< konuşmadan) v.b. Nevşehir ve yöresi ağızlarında *āşam oluncu* (= akşam olunca), *orucudıḫ* (= oruç idik), *yoğusa* (= yok ise), *onuŋḫu* (= onunki), *üzümünen* (= üzümle); Sivas ağızlarında *sokuyun mu?* (= sokayım mı?), *oḫşuyur* (= okşayor) gibi.

Ağızlara kadar girmiş yabancı kelimelerin ikinci hecelerindeki geniş yuvarlak ünlüler de yer yer daralmışlardır: *foturaf* (= fotograf), *horuz, dokdur, dohdur, mantu* (= manto), *motur* (= motor) gibi.

Dudak benzeşmesinin bozulması, dudak ünsüzlerinin etkisine bağlanan yuvarlaklaşmalar veya bazı eklerin düz kelimelere asıllarındaki yuvarlaklığı koruyarak gelmeleri şeklinde kendini gösterir. Kastamonu ve Çankırı ağızları ile Kuzeydoğu Karadeniz bölgesi ve Doğu Anadolu ağızlarında bu eğilim daha yaygındır: *altun* (= altın), *baygun* (= baygın), *pahlavu* (= baklava), *benüm* (= benim), *elduvan* (= eldiven), *degül* (= değil), *delük* (= delik), *eksük* (= eksik), *getdüm* (= getirdim), *gezdür* (= gezdir), *içdükden* (= içtikten), *vadur* (= vardır), *varsun* (= varsın), *yazu* (= yazı) gibi.

Ünlü değişmeleri: Bir kelime içindeki ünsüzlerin yanlarındaki ünlüleri etkileyerek kendilerine ait bazı boğumlanma vasıflarını onlara aktarmalarından oluşmuş değişmelerdir. Ünlülerin uğradığı etkilenmeye göre bunlar altı grupa ayrılır:

1. Kalın ünlülerin incelmesi: *y, ş, ç, c, z, s, l, m, n, t* gibi dudak, diş, diş eti, ön damak ünsüzlerinin yanlarındaki kalın sıradan ünlüleri kendi boğumlanma noktalarına doğru çekerek inceltmelerinden oluşmuştur. Batı Anadolu ağızlarında yaygındır: *a>e, ı>i, u>ü* gibi: *doleş-* (= dolaşmak), *ayeç* (= ağaç), *büçük* (= buçuk), *cüme* (= cuma), *ganel* (= kanal), *gaşcez* (= kaçacağız), *maiş* (= maaş), *üyü-* (= uyumak) v.b.

2. İnce ünlülerin kalınlaşması: Genellikle *k, g, ğ, ŋ* gibi damak ünsüzlerinin, ince sıradan ünlüleri kendi boğumlanma noktalarına çekmelerinden oluşmuştur. Orta Anadolu ağızlarında yaygındır: *memlekat* (= memleket), *kole* (= köle), *kolge* (= gölge), *gulüş-* (= gülüşmek), *kuŋk* (= künk) gibi.

3. Geniş ünlülerin daralması: Yanlarındaki kalın ünlüleri inceltebilen *y, ş, ç, m, n, t* v.b. ünsüzler aynı zamanda ünlüleri daraltma etkisine de sahiptirler: *āmıyo* (= almıyor<almayor), *çığır-* (= çağırmak), *ız* (= az), *ızıcıh* (= azcık), *iyer* (= eğer), *tencire* (= tencere), *cıḫıncı* (= çıkınca), *orıya* (= oraya), *şikil* (= şekil) gibi.

o>u, ö>ü şeklindeki daralma olayı Rumeli ağızlarında yaygındır: *uku-* (= okumak), *urdu* (= ordu), *gülge* (= gölge), *düşek* (= döşek), *üzle-* (= özlemek) gibi.

4. Dar ünlülerin genişlemesi: Damak ve boğaz ünsüzlerinin genişletme etkisine bağlı bir değişmedir: *ahar* (= ahır), *bagaşla-* (= bağışlamak), *bȫn* (= bu gün), *eşşa* (= eşeği), *boŋal-* (= bunalmak), *kömes* (= kümes), *möhdaç* (= muhtaç), *doḫan-* (= dokunmak) gibi.

5. Düz ünlülerin yuvarlaklaşması: *b, m, v, f* dudak ünsüzlerinin yuvarlaklaştırma etkisine bağlı bir olaydır. Kastamonu ve Kuzeydoğu Karadeniz ağızları ile doğu illeri ağızlarında daha belirgindir: *buçak* (= bıçak), *cövüz* (= ceviz), *çümen* (= çimen), *çöşme* (= çeşme), *döve* (= deve), *öv* (= ev), *poşa* (= paşa), *püşür-* (= pişirmek), *tuvan* (= tavan) gibi. Yer yer herhangi bir ünsüzün yuvarlaklaştırma etkisine dayanmayan örnekler de göze çarpar: *çolkan-* (= çalkanmak), *şeyle* (= şöyle), *eyle* (= öyle), *el-* (ölmek), *ete* (= öte), *yeri-* (= yürümek) gibi.

Yuvarlak ünlülerin düzleşmesi: Ağızlar bazı hallerde yuvarlaklaşmadan kaçınarak yuvarlak ünlüleri düzleştirmişler veya belirli kelimeleri eski düz şekilleri ile devam ettirmişlerdir. Bu olay sporadiktir: *beyle* (= böyle), *şeyle* (= şöyle), *eyle* (= öyle), *el-* (= ölmek), *ete* (= öte), *yeri-* (= yürümek) gibi.

Ünlü düşmesi: Yazı dilinde olduğu gibi, Anadolu ve Rumeli ağızlarında da orta hece düşmesi şartlarını taşıyan vurgusuz dar ünlülerin düştüğü görülür. Bu düşme yazı diline oranla çok daha yaygındır: *birne* (= birine), *dellik* (= delilik), *getirrik* (< getiririk), *yanna* (= yanına), *goyyo* (= koyuyor) gibi.

Telâffuzda son ve ön sesleri birer ünlü olan iki kelimenin yan yana gelmesi durumlarında da çok defa ilk kelimenin son ses ünlüsü düşer: *altay* (= altı ay), *Demircōlu* (= Demircioğlu), *öyloldūndan* (= öyle olduğundan) gibi.

Ünlü türemesi: Ön türeme ve iç türeme şeklindedir.

Ön türeme (Prothèse): Türkçede *r, l* ünsüzleri ile kelime başlamadığı için Anadolu ve Rumeli ağızlarında bu seslerle başlayan yabancı kelimeler hemen hemen kurallı olarak birer ünlü ön türemesine uğrarlar: *ırahat, ırızı, irica, ilenger, ileşber, ölüzgâr, üleş* gibi.

İç türeme: İç ve son seslerinde çift ünsüz bulunan ve Türkçenin hece yapısına ters düşen yabancı kelimelerde görülen dar ünlü türemesi şeklindedir: *afiyon* (= afyon), *ediraf* (= etraf), *edires* (= adres), *metiro* (= metro), *guduret* (= kudret) gibi. Telâffuz kolaylığı bakımından yer yer Türkçe kelimelerde de görülür: *abıla* (= abla), *çıkırık* (= çıkrık), *soŋura* (= sonra) gibi.

Ünsüzler: Anadolu ve Rumeli ağızlarının ünsüz türleri sayı bakımından yazı dilinden fazladır. Bunlar *ŋ, g, ḫ* ünsüzleridir. *ŋ* ünsüzü esas itibarıyla Eski Türkçeden beri varlığını koruyan aslî bir sestir: *beŋiz, deŋiz, diŋne-, baŋa* gibi. *k/g, h* damak ve boğaz ünsüzleri yanında bir geçiş sesi olarak da yer alır: *haŋgı* (= hangi) gibi.

g, önses *k*-'larının art damaktan boğaza kayarak tonlulaşmasından oluşmuştur: *gardaş* (= kardeş), *goyun* gibi.

h, iç ve son seslerdeki *-k-> -ḫ-* değişmesi ile oluşmuştur: *baḫır*, *yoḫ* gibi.

r_0, l_0, n_0: *r*, *l*, *n* aslî ünsüzlerinin boğumlanma şartları bakımından gevşeyerek düşmeye yaklaşmış olan şekilleridir: *bir*$_0$, *gel*$_0$*di* gibi.

ŕ, *ĺ*, *ń* v.b., normal boğumlanma noktalarından daha öne kayarak boğumlanan palatalleşmiş ünsüzlerdir: *guĺdü* (= güldü), *goŕdü* gibi.

Ön ses ünsüzleri: Kelime başında bulunan ünsüzlerin Anadolu ve Rumeli ağızlarındaki genel durumu veya yazı diline oranla uğradıkları başlıca değişmeler şunlardır:

1. *b-*, *b->p-:* Yazı dilinde *p-'ye* dönüşmüş olan *b*-'ler, Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi ağızlarda da çok defa korunmuştur: *barmak* (= parmak), *basdırma* (= pastırma), *biş-* (= pişmek), *bişir-* (= pişirmek), *bek* (= pek, berk), *bekmez* (= pekmez) *buŋar* (= pınar) gibi. Buna karşılık Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu ağızlarında *b->p-* tonsuzlaşmasına uğramış örnekler de vardır: *palta* (= balta), *pil-* (= bilmek), *pırak-* (= bırak-), *pıçak* (= bıçak), *pütün* (= bütün), *poçça* (= bohça) gibi.

2. *b->m-:* Doğu Anadolu'da Terekeme v.b. boyların ağızları ile öteki bölgelerin Türkmen ağızlarında görülen bir değişimdir: *mancar* (= pancar), *men* (= ben), *miŋ* (= bin), *mıŋar* (= pınar), *min-* (= binmek), *munna* (= bunlar), *minek daşı* (= binek taşı), *moncuk* (= boncuk) gibi.

3. *t->d-:* Bu değişimde, ince ve kalın sıradan kelimelerde *d-'ye* dönüşmüş örnekler yazı diline oranla daha fazladır: *daş*, *daşı-* (= taşımak), *dara-* (= taramak), *dat-* (= tatmak), *dırnaḫ* (= tırnak), *depe, durna, dilki, dipi* gibi. Bununla birlikte *tanı-*, *tanış-*, *torun, tül, tülkü* (= tilki) gibi *d-'ye* dönüşmemiş ve yazı dili ile ortaklaşan örnekler de vardır. Ancak, Doğu Anadolu ağızları başta gelmek üzere Eski Türkçedeki *t*-'leri devam ettiren örnekler de vardır: *toḫan-* (= dokunmak), *tiken, tolu, til, tiz, tön-* (= dönmek) gibi. Trabzon, Rize, Ordu, Giresun ağızlarında bu eski *t*-'ler kurallı olarak devam ettirilmiştir. Ayrıca, yer yer yabancı kelimelerde de bir *d->t-* değişimi yer alır: *tene, tohdur, tahga* (= dakika) gibi.

4. *k->ġ* : En kurallı değişim türüdür: *kabar->ġabar*, *kaş>ġaş*, *kış>ġış*, *koyun>ġoyun* gibi.

5. *k->g-:* Yazı diline paraleldir: *kör->gör-*, *kir->gir-* gibi. Yalnız, yazı dilinde istisna oluşturan *kişi, kendi, küçük* gibi kelimeler de ağızlarda çoklukla *k->g-* değişimine uğramıştır: *gendi, gişi, güççük* gibi. Buna karşılık daha başka kelimelerde ve daha geniş oranda istisnalar vardır: *kibi, kimi* (= gibi), *kölge, közellik* gibi. Trabzon, Rize v.b. ağızlarda *k-* olduğu gibi korunmuştur: *kelin, kir-* (= girmek), *kit-* (= gitmek), *köz, közel* (= güzel) gibi.

6. *k>ġ >g-:* Orta Anadolu ağızlarında yaygın olan bir değişimdir: *gadı* (= kadı), *gamçı* (= kamçı), *gaynar* (= kaynar), *goyun* (= koyun), *guru-* (= kurumak) gibi.

7. *k->k'- >ç-t-; g->g' >c-d-:* *k-*, *g-* ünsüzlerinin çok kuvvetli bir incelme ile öne doğru kaymalarından oluşmuştur. Erzurum, Rize ve Trabzon ağızlarında görülür: *kedi> çedi, kendü>çendü, kişne->çişne-; gelin>celin, gerdek> cerdek, güneş>düneş* gibi.

8. Bu olaylar dışında seyrek olarak ön seste *p->f-* (Terekeme), *t->ç-*, *s->z-* gibi daha başka değişimlere de rastlanır: *perde>ferde, tencere>çencere, tomruk>çomruk, tırnak>çırnak, sabah>zabah* gibi.

9. Ünsüz ön türemesi: Yazı dilindeki karşılıklarına oranla bir *y-* ön türemesi şeklindedir. Serpinti halinde bir olaydır: *aldanmak/yaldanmak, enmek/yenmek, esir/yesir, urulmak/yurulmak* gibi.

ılan (= yılan), *okarı* (= yukarı), *ıldız* (= yıldız), *itir-* (= yitirmek), *üce* (= yüce), *ürek* (= yürek), *ükle-* (= yüklemek), *igirmi* (= yirmi) gibi ön türemesiz veya ön sesi eriyip kaybolmuş şekiller de vardır.

Seyrek olarak *h-* türemesi yer alır: *avlu>havlu, ayva>hayva, entari>henteri, ona>hona, öyle>höle* gibi.

İç ve son ses ünsüz değişimleri: İç ve son seslerde serpinti halinde bazı değişme olaylarına rastlanır. Bunların yaygın olan veya bir bölgeyi karakterize eden başlıca türleri şunlardır:

1. İç seste tonlulaşma: İç seste iki ünlü arasında kalan tonsuz ünsüzlerin yer yer tonlulaştığı görülür: *hepisi> hebisi, fukara>fugara, bakarsın>bagarsın, tarafı>taravı, sefer>sever, sıfatı>sıvatı, tüfek>tüvek* gibi. Bunlar arasında *çiçege, inegim, sunmaga, dogumluga* (Muğla) gibi eski iç ses *g*'lerinin sızıcılaşmadan kalmış şekilleri de vardır. Buna karşılık daha ileri bir değişim basamağına çıkarak yazı diline oranla sızıcılaşmış örneklere de rastlanır: *bırağen* (= bırakayım), *göğdeki* (= gökteki), *şenniğ oluyo* (= şenlik oluyor) gibi.

İç seste tonlulaşma durumu bağlantılı iki kelimenin ünlüleri arasında da görülür: *çorab örrük* (= çorap öreriz), *harb oluyonuş, oruc uduh* gibi.

2. Yazı dilinde, iç seste yan yana yalnız iki tonlu veya iki tonsuz ünsüzün bulunabileceği şeklindeki ünsüz benzeşmesi kuralı ağızlarda geçerli değildir. Çok defa tonsuz bir ünsüzü tonlu bir ünsüz takip eder: *alışgın, daşcı, hasda, isde-, gösder-, gafdan, çifde, tahda* (= tahta) gibi.

3. *-k->ḫ* ; *-k> ḫ* : Orta ve Doğu Anadolu ağızlarında yaygındır. İç seste iki ünlü veya bir ünlü ile bir akıcı veya sızıcı ünsüz arasında gerçekleşir: *arka>arḫa, bakır> baḫır, bakmış>baḫmış, yoksul>yoḫsul, ak>aḫ, yok>yoḫ* gibi.

4. *-ŋ->g, ğ:* Bazı küçük ağız bölgeleri için geçerli olmakla birlikte, serpinti halinde birçok ağızda rastlanabilir: *yalŋuz>yalguz, yalgız; deŋiz>degiz, göŋül>göğül, baŋa>baga, aŋla->ağna-* (= anlamak), *öŋünde>oğünde* v.b.

5. *-ŋ->-y-:* Özellikle Bartın ve Urfa ağızlarında yoğunlaşmış bir değişimdir: *deŋiz>deyiz, beŋilde->beyilde-* (= korkudan irkilmek), *seniŋ>seniy, alıŋ>alıy* (= alınız), *geldiŋ>geldiy, gözüyüŋ* (<*gözüŋ+üŋ*: gözünün) gibi.

6. *g>v, y; k>v, y:* İç ve son seslerde olmak üzere bazı Karadeniz bölgesi ağızları ile Rumeli ağızlarında yaygındır. Yazı dilindekinden daha ileri bir değişme aşamasını gösterir: *aga>ava* (= ağa), *sag>sav* (= sağ), *agaç> avaç, ayeç* (= ağaç), *bagla->bavla-* (= bağlamak), *bogul-> bovul-* (= boğulmak), *ördek>ördey, ekşi>eyşi, öksür-> öysür-, tüfek>tüfey* gibi.

7. *-b->-v-, -b>-v, -p>-f:* Genellikle Azerî sınırına yakın Doğu Anadolu ağızlarında görülür: *araba>arava, baba>bava, kabak>gavah* (= ön), *kabur-ga>gavurga,*

ceyb>civ (= cep); *alıp>alıf, satıp>satıf, hesap> hesaf* v.b.

8. İç seste, yukarıda sayılanlar dışında bazı değişim türleri daha vardır. Bunların en çok göze çarpanları *r, l, m, n* gibi akıcı ünsüzler arasındaki değişmelerdir: *irençper>ileşber, sürahi>sülāhi, berber>belber, neyle->neyne-, kumandan>gumandan>gumandar* gibi.

İç seste ünsüz benzeşmesi (Assimilation): Bir kelime içinde veya iki ayrı kelimenin son ve ön sesleri olarak iç seste yan yana bulunan ünsüzlerden birinin ötekini kendisine benzeştirme olayıdır. Bu olay, benzeşmenin yönü ve niteliği bakımından ilerleyici yarı benzeşme, gerileyici yarı benzeşme, ilerleyici tam benzeşme ve gerileyici tam benzeşme gibi türlere ayrılır:

İlerleyici benzeşme: *anla->anna-, nışanlı>nişannı, yanlış>yannış, aldat->allat-, benivar>benimmar, düğümlen->düğümnen-, mumlu>mumnu.*

Gerileyici benzeşme: *barmah>bannah* (= parmak), *birlikde>billikde, olsun>ossun, yüksek>yüssek, gitsin > gissin, onbeş>ombeş* gibi.

Benzeşmezlik (Dissimilation): Bir kelime içinde yan yana veya aralıklı olarak yer alan aynı veya boğumlanma özelliği birbirine yakın olan ünsüzlerden birinin başka bir ünsüze dönüşmesi olayıdır. Seyrek rastlanır: *fincan>filcan, kınnap>gındap, berber>belber, kumandan>gumandar, tekrar>teknar*

Hece yutulması (Haplologie) ve *hece kaynaşması (Contraction):* Yan yana bulunan eşit sesli hecelerden birinin yutulması ile, iki veya daha fazla komşu hecenin kaynaşarak birleşmesi olayları Anadolu ve Rumeli ağızlarında oldukça yaygındır: *çıkarırın>çıkarın, doğururum>doğurun* (= doğururum), *duyuyoñ ñu?>duvoñ ñu?* (= duyuyor musun?), *patates>pates; evimiz>'miz, ne şekil>neşāl* (= nasıl?), *ne bileyim>nebim, varıncaya kadar>varıncādar* gibi.

Métathèse: Kelime içindeki seslerin birbiri ile yer değiştirmesi olayıdır. Ünsüzlerin karşılaşmasından doğan boğumlanma güçlüğünü giderme amacına dayanan bu olayı bütün Anadolu ve Rumeli ağızlarında görmek mümkündür: *yaprak>yarpaḫ, ıbrık>ırbıḫ, toprak>torpaḫ, çömlek>çölmek* gibi. Bunlar yanında *ileri>ireli, güvercin> güvencir, ödünç>öndüç* gibi uzak métathèse örnekleri de vardır.

Ünsüz türemesi: Çeşitli fonetik sebeplerle yan yana gelen ünlülerin çarpışmasını önlemek veya bazı ünsüzlerin boğumlanma hareketleri arasındaki senkronizmi sağlamak üzere, ağızlar, iç seslerde ünsüz türemelerine yer vermişlerdir: *saat>sahat, sual>suhal, bilezik>bilenzik, meclis >mencilis, meşhur>menşur, belki>belkit* gibi.

İkizleşme (Gemination): Ünsüz türemesinin özel bir şekli ve iç sesteki bazı ünsüzlerin boğumlanmalarındaki tekrarlanma olayıdır. Çoklukla sızıcı ve hışıltılı seslerde görülür. Zayıf bir sesi veya vurgusuz bir heceyi güçlendirme ihtiyacından doğmuştur: *aşık>aşşıh, aşağı>aşşā, fişek>fişşek, azık>azzıh, ışık>ışşık, eşik>eşşik, ısır->ıssır-, yeŋiden>yeŋidden* (= yeniden) gibi.

Ünsüz düşmesi: Anadolu ve Rumeli ağızlarının bazı bölgelerde daha sık görülmek üzere en ilerlemiş olaylarındandır. *r, l* gibi akıcı ünsüzler kolaylıkla düşebilmektedir. Bu ünsüzlerdeki düşme Batı Anadolu ağızlarında genellikle hece ve kelime sonlarında kendini gösterir: *vardım>vādım, giderken>gidèken, geliyor>geliyo, güzeldi> güz di, yıldız >yīdız* gibi. *y, k (> g), ğ, h* ünsüzleri de kolayca kaybolabilen seslerdendir: *kahve>gāve, öğret->ōret-, mahpus> mapıs, yüksek>yǖsek, seksen>sēsen* gibi. Kısmen yabancı kelimelerde olmak üzere *ŋ, n, f, t* gibi ünsüzler de düşebilir: *soŋra>sōra, tunç>tuç, insan>īsan, gençler>geşler, öfke>ōke, yufka>yuka, çift>çit* gibi.

Şekil bilgisi: Anadolu ve Rumeli ağızlarının morfolojisi, ses bilgisi kadar değişik özellikler taşımaz. Yazı dilinden ayrılan bazı ek ve gramer şekilleri bulunmakla birlikte, birçok yönden yazı dili ile ortaklaşır. Ancak, çeşitli eklerin ses yapılarında meydana gelen değişmeler, bunları yazı dilindeki karşılıklarından farklı birer görünüme sokar. Ayrıca, bazı görev farklılaşmaları da söz konusudur. Anadolu ve Rumeli ağızlarının morfolojisi bakımından üzerinde durulmaya değer başlıca özellikleri şunlardır:

İsim çekimi ekleri: Sayıları ve görevleri bakımından esas itibarıyla yazı diline paraleldir. Yalnız, ses değişmeleri veya hece kaynaşması olayları yer yer bazı çekim eklerini şekil bakımından görünmez hale sokmuştur: *yemē çīr babā* (= babanı yemeğe çağır); *bā baḫ* (= bana bak); *babā yazduruyum* (= babana yazdırayım); *ömrǖ* (= ömrünün) *sonu gelmiş* gibi.

İlgi eki genellikle *+°ŋ* veya *-nıŋ/+niŋ, +nuŋ/+nüŋ* şekillerindedir: *dağ+ıŋ, yayla+nıŋ, ot+uŋ* gibi.

2. şahıs iyelik eki de çok defa *+°ŋ* şeklindedir. Yalnız, Bartın, Urfa v.b. bazı ağızlarda *ŋ>y* değişmesine uğramıştır: *babaŋ>babay, seniŋ>seniy* v.b.

Anadolu ve Rumeli ağızlarında Eski Türkçedeki bazı ağız ayrılıklarının bugüne kadar korunagelmesi veya zamana bağlı çeşitli fonetik-semantik değişmelerle, isim çekimi ekleri arasında şeklî geçişler de olmuştur. Bu geçişlerin başlıcaları şunlardır:

1. *Yükleme-yönelme hali:* Yazı diline oranla yükleme hali için yönelme hali ekinin kullanılması durumudur. Batı Anadolu ağızları ile Ankara bölgesinin bazı ağızlarında karakteristiktir: *derdime* (= derdimi) *eşme benim; nişanlāsıŋ gızıŋa* (= kızını); *bir gün çocuğa* (= çocuğu) *aldı* gibi.

2. *Yönelme - yükleme hali:* Yönelme ekinin yükleme eki ile karşılanmasıdır. Yine bir kısım Batı Anadolu ve bazı Doğu Karadeniz bölgesi ağızları için geçerlidir: *bizim burdu gızlā on yaşını* (= yaşına) *girdi mi düŋür geli; dedeŋi aydōrem mi?* (= dedene söyleyivereyim mi?) gibi. Rize ağızlarında bu durum *kal-, yan-, bin-* v.b. bazı fiillerin geçişli fiil işlemi görmesinden kaynaklanmış görünüyor: *ya bi baḫ oni* (= ona); *beni* (= bana) *ağladunuz mi?* gibi.

3. *Bulunma hali - yönelme hali:* Gök Türkçe ve Özbekçe gibi tarihî ve Türkiye dışı bazı Türk lehçelerindeki durumla paralel olarak bulunma halinin yönelme hali eki ile karşılanmasıdır. Rize ve yöresi ağızlarında yaygındır: *yēdi yaşına içen* (= yedi yaşında iken); *köyümüze* (= köyümüzde) *üç gız var; padişahun kızi odaya* (= odada) *oturuyi* gibi.

4. Rize ağızlarında yönelme hali- bulunma hali ekinin kullanılışı da göze çarpar: *ayin batmasinda* (= batmasına) *varidi bir saat daa* (= daha); *dā i bunda ne istiysen* (= dayı buna ne (kadar ücret) istiyorsun?) gibi.

5. Ayrılma hali yerine bulunma hali ekinin kullanılışı Malatya - Hekimhan, Vakfıkebir ve Kastamonu ağızlarında dikkati çeker: *ben gidem bu ġarıda* (= karıdan, kadından), *birez epmek isdiyem; ben de seni Istanbul'da* (= İstanbul' dan) *kuğarım* gibi.

6. Tek tük bulunma hali yerine ayrılma hali ekinin kullanıldığı örneklere de rastlanır: *bu gėce bir rüya gördüm uykudan* (= uykuda) gibi.

Edatlar: Anadolu ve Rumeli ağızlarında, yazı dilindeki *ile* ve ekleşmiş *-le* edatları dışında bunların *ilen, -len, -inen, -nen, bile, birlen* gibi genişletilmiş şekilleri de yer almıştır: *zabahla, zabānan, daşınan, gelin bile* (= ile), *çocuḫları birlen* v.b.

Gibi edatı yanında, daha çok Doğu ve Güneydoğu Anadolu ağızlarında olmak üzere *kibi, kimi, kimin, gibin, gimi* şekilleri de kullanılır: *igne kimi* (= iğne gibi), *bil'diiŋ kimin* (= bildiğin gibi), *bülbül gibin* v.b.

-sıra: İyelik eki almış yön gösterme kelimelerini zarflaştıran *-sıra* edatı yazı dilindekinden daha yaygındır: *arhamsıra, ardıŋsıra, öŋüsıra* gibi.

Miktar ve sınırlama gösteren *kadar* edatı *ġadar, ġadā, ġadan, ġadak, kā* şekillerine de girmiştir: *ne kadar, ne ġadā, ceviz gadan, o zamana gadak, sabāya kā; her ne kā* (= her ne kadar) gibi. *kā* şekli Rumeli ağızları için geçerlidir. Balıkesir, Isparta v.b. ağızlarda "sınırlama" görevindeki *tek* (= ... e kadar) edatından değişme *-dak/-dek* şekli de vardır: *ağşamadak, ansıdak* (= birdenbire) gibi.

Zamirler: Şekil bakımından önemli bir ayrılık göstermezler. Yalnız, 1. şahıs teklik zamirinin yönelme hali bazı ağızlarda değişik şekiller almıştır. Birçok Anadolu ağızlarında *bana;* Sivas, Erzurum, Kars, Trabzon, Tokat, Tunceli, Urfa gibi Doğu, Kuzeydoğu ve Güneydoğu Anadolu ağızlarında *bene, beŋe, baġa, bāa, bāın, bā, bāa, māa, baga, biye* gibi şekillere girmiştir.

İsim - fiiller: Eski Anadolu Türkçesinin *-ası/-esi* gelecek zaman isim-fiil eki, yazı dilinde yalnız *veresiye, kör olası* gibi kalıplaşmış bazı ifadelerde yer aldığı halde, Anadolu ve Rumeli ağızlarında, yer yer istek görevi ile çok daha canlı bir kullanılışa sahiptir: *kuru-y-ası başımız; gözü çıkası herif; yıkılıp viran kal-ası* gibi. Yozgat, Konya, Sivas, Bartın gibi bazı ağızlarda ekin kullanılışı çok yaygındır: *çāşıya gid-esim yok* (= ... gitmek istemiyorum); *min-esim gelmeye* (= binmek istemiyorum); *Sarıkışlaya bir saat kalası yirde* v.b. Bu ekin *+ca/+ce* eki ile genişletilmiş olanı yazı diline paraleldir: *ekmā* (= ekmeği) *atlı gendi yayan olasıca* gibi. Bu ekin *-dek* ve *-cek* sınırlama ekleri ile genişletilmiş türleri de zaman zarfı olarak kullanılır: *gelesiyedek, gelesiyecek* gibi.

Zarf - fiiller: 1. *-ıp/-ip* zarf-fiil ekleri bir kısım Kars uruğları ağzında *-ıf/-if*'e dönüşmüştür: *seneyi dolduruf; başımı üzümü ġırbıf gedijeksin* gibi.

2. Eski Anadolu Türkçesinin *-uban/-üben* zarf-fiil ekleri *-ıban/-iben* şekliyle Kars ve yöresi ağızlarında devam etmektedir: *ver-iben, gözleyiben* v.b.

3. Doğu Anadolu ağızlarında "-ınca, -iken" anlamlarındaki *-anda/-ende* zarf-fiil eki yaygındır: *gel-ende* (= gelince, gelirken), *doḫun-anda* (= dokununca, dokunurken), *oḫı-y-anda* (= okuyunca, okurken) v.b. Diğer birçok Anadolu ağızlarında bu şeklin yerini *-ana kadar, -ana ġodā, -ana ġadak* gibi şekiller almıştır: *hinci, ben gelene ġadak* gibi.

4. Yapılan işin tarzını belli eden *-arak/-erek* zarf-fiil ekleri bazı ağızlarda *-arakdan/-erekden* şeklindedir: *dutaraḫdan getirrik* gibi. Bu ekin, *iken* zarf-fiil ekinin yerini tutan kullanılışları da vardır: *giderekden* (= giderken) *bir ġarġıya ıras gelliler* v.b.

5. Yazı dilinin *-iken, -ken* zarf-fiil eki, bir kısım Anadolu ağızlarında *-ıḫan/ iken, ḫana/-kene* şekillerine dönüşmüştür: *varıḫan, yaparıḫan, durur-ḫana* gibi.

6. Yazı dilinin *-ınca/-ince* zarf-fiil eki birçok ağızda *-ıncı/-inci, -ıncak/-incek, - ıncaḫ/-inceḫ* şekillerindedir: *dur-uncu, gül-üncü, var-ıncak, bitme-y-incek* gibi. Bartın ve yöresi ağızlarında, kuvvetlendirilmiş bir anlamla *-ıncası/-incesi* eki de kullanılır: *sabāl'ın ġak-ıncası* (= kalkar kalkmak); *ġız onu gör-üncesi* v.b. Bu ekin Konya, Ürgüp, Trabzon ve yöresi ağızlarında olduğu gibi *-z, -z>-s* kuvvetlendirme ekleri ile genişletilmiş türleri de vardır: *bahar gel-incez; üne* (= önüne) *geç-incez; başla-y-ıncas; ikindi ol-uncas.*

7. Konya, Karaman, Nevşehir v.b. Orta Anadolu ağızlarında yaygın olan *-ışın/-işin* zarf-fiil eki, görevi bakımından *-ınca/ince* ekinin paralelidir. Sivas ağzında "... -rken, ... -dikten sonra" anlamları ile de kullanılmaktadır: *burdan gid-işin; âmin de-y-işin; oria var-ışın* gibi. Ürgüp ağızlarında bu ekin *-ışgın/-işgin* türüne de rastlanıyor: *ġuź gel-işgin* (= güz gelince) v.b.

8. Karaman ve Isparta ağızlarındaki *-maca/-mece,* Terekeme ağızlarındaki olumsuz *-mamaca/-memece* zarf-fiil ekleri, örneklerine eski metinlerde ve yazı dilinde rastlanmayan değişik bir türdür. "Bir zamana kadar, -maksızın" anlamlarını veren veya fiilin oluş tarzını belirten birbirinden farklı görevleri vardır: *bayıl-maca gülüşme* (= bayılıncaya kadar gülüşmek); *buŋal-maca* (= bunalarak, bunalmak suretiyle); *pātşaḫ bil-memece* (= bilmeksizin); *yörü-mece* (= yürüye yürüye) gibi.

Çekimli fiillerde şahıs ekleri: Zamir ve iyelik eki kökenlidirler. 1. şahıs teklik eki -°*n*'dir: *gelir-im, gelir-in; geliyo-m, geliyo-n; gelce-m, gelme- ce-n* gibi.

2. şahıs teklik eki *-sın/-sin, -sıŋ/-siŋ* veya -°*ŋ*'dir: *dutā-sın, yidiri-siŋ, alıyo-ŋ* v.b. Doğu Anadolu ağızlarında 2. şahıs ekinin, *sen* zamirinden kısmen ekleşmiş *-sen/-san* ve iyelik eki ile karışmış *-saŋ* şekilleri de vardır: *meŋ gelir-sen mi? ġızım ne deyir-sen? hara gedir-sen? ėy ġumaşdardan üknletdire-sen; o nedi ki oḫuyur-saŋ niye öz nefsiŋe düşman oluf-san* gibi.

1. şahıs çokluk eki -°*z* ve -°*k*'dır. Orta ve Doğu Anadolu ağızlarında *-k(-h)*'lı çekim yaygındır: *bilir-iz, bilir-ik, bilmez-iz, bilmez-ik, gelcez, gelcek-ḫ, bilmi-k* (= bilmiyoruz) gibi.

2. şahıs çokluk ekleri *-sız/-siz, -sıŋız/-siŋiz* ve *-ŋız/-ŋiz*' dir: *geli-siniz, gelir-siz, okuyca-sıŋız, biliyo-ŋuz, gelse-ŋiz* gibi.

3. şahıs teklik ve çokluk ekleri yazı dili ile paraleldir. Bu ekler isim soylu kelimelerde aynı zamanda bildirme ekleri görevindedirler: *iyi-y-in, iyi-siŋ; doğru yuḫ* gibi.

Çekimli fiiller: Çekimli fiillerin bazı kipleri yazı dilinden farklıdır. İstek-dilek kipinin 1. şahıs çekiminde *-alım/*

-elim yanında *-alum/-elüm, -aluk/-elük, -ak/-ek* şekilleri de yer almıştır: *al-alum, vir-elük, gid-elük, al-ak/gel-ek* gibi. Doğu Karadeniz bölgesi ağızlarında *gid-eylum, alma-ylum* gibi şekiller de vardır.

Geçmiş zaman: -dı/-di, -mış/-miş geçmiş zaman ekleri yazı dili ile paraleldir. Doğu Anadolu'nun bazı ağızlarında *-°f* zarf-fiil şekli ile birleşen *-idi* hikâye tarzı, bilinen ve duyulan geçmiş zamanların yerini tutar ve tamamlanmış bir işi gösterir: *ġarı dē-y-if ki* (= dedi ki, demiş ki); *niye öz nefsiŋe düşman ol-uf-san* (= oldun, olmuşsun); *Lētif şah ėle derde girifdar ol-uf ku* (= oldu ki); *Lētif şahın ağzı köpr-üf-dü* (= köpürmüştü); *bu ġudur-uf-du* (= kudurmuştu) v.b.

Geniş zaman: Bu kipteki önemli değişiklik *r* düşmesinden doğan ses değişmeleridir. Olumlu çekimde *gelir-in, gel-iŋ* (= gelirsin); olumsuzda *gitme-ŋ, varma-ŋ, varma-k* gibi şekiller boldur. 1. şahıs teklik çekiminde bir kısım Türkmen ağızları *bilmez-in, bilmez-im* (= bilmem), *varmar-uz* (= varmayız), *dokumar-uz* (= dokumayız) gibi şekilleri tercih etmişlerdir. Bazı Rumeli ağızlarında da geniş zamanın eriyen *-r-* sesi yerine bir *-y-* koruyucusu girmiş gibidir: *gel-iy-im* (= gelirim), *gör-üy-sin, çık-ay* (= çıkar) gibi.

Şimdiki zaman: Uğradığı ses değişmeleri veya farklı şekillerin kullanılmış olması dolayısıyla türlülük gösterir. Nevşehir ve yöresi ağızlarında *-yor* eki yanında bu eke kaynaklık eden *-yorur* ve *-yörür* şekilleri de vardır: *canım sıḫılıyorur; buralarda oḫunu yörür* gibi.

Bir *-r* düşmesi ile *-yorur>-yoru* değişmesine uğramış örnekler Manisa, Denizli, Aydın, Muğla gibi batı Anadolu ağızlarında boldur: *alı-yoru, ġovlē-yoru* (= kovalıyor), *geli-yor-uŋ* (= geliyorsun), *dökülme-yoru* gibi.

Yazı dilindeki *-yor* ekinin ünlü düzleşmesi, ünlü daralması, ses kaynaşması olayları ile *-yur/-yür, -yır/-yir, -ur/-ür, -ır/-ir, -yu/-yü, -yı/-yi* v.b. çok değişik şekillere girdiği de görülmektedir: *celi-yur* (= geliyor), *es-eyr* (esiyor), *annı-yu, yaşa-ysız* (= yaşıyorsunuz), *al-iyem, gör-iyrsiŋiz* v.b.

Denizli, Aydın ve Muğla bölgelerinde yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiil şeklinde bazı şimdiki zaman kipleri de vardır. Bunlar süreklilik gösteren *yat-* ve *var-* yardımcı fiillerinin ses değişmelerinden de geçerek esas fiille kaynaşıp çekime girmeleri ile oluşmuştur: *gelip-batırın* (= geliyorum), *gelip-patırın, gelip-batısıŋ* (= geliyorsun), *gelip-batırı, gelip-patırı* (= geliyor); *gelip-batırız, geli-patırız* (= geliyoruz); *alıp-bān* (= alıyorum), *alıp-baŋ*, (= alıyorsun), *alıp-bā* gibi.

Gelecek zaman: -acak/-ecek ekinin çekimindeki bazı ses değişmelerinden doğan ayrılıklar göze çarpar: *gel-cem, gel-cen, gel-ecām, gel-eciyik* (= geleceğim), *vur-acasan* (= vuracaksın), *düş-eceḫsız* (= düşeceksiniz), *gel-icisēz* (= geleceksiniz) gibi. (Z. Korkmaz)

TÜRKİYE ÜNİVERSİTELERİ: bk. ÜNİVERSİTE.

TÜRKİYE VAKIFLAR BANKASI: bk. VAKIFLAR BANKASI.

TÜRKİYE YEŞİLAY CEMİYETİ: bk. YEŞİLAY.

TÜRKİYE ZİRAÎ DONATIM KURUMU: bk. ZİRAÎ DONATIM KURUMU.

TÜRKİYE'DE HALK EĞİTİMİ: bk. HALK EĞİTİMİ.

TÜRKLÜK, milliyetçi kültür dergisi. İstanbul'da nisan 1939-kasım 1940 tarihleri arasında 15 sayısı yayınlanmış olan derginin sahip ve müdürü Hüseyin Sadettin Arel, başyazarı İsmail Hami Danişmend'dir. Derginin ilk sayısında yer alan "Mesleğimiz" başlıklı yazıda T.'ün çıkış amacı şöyle belirlenmiştir: "Fakat Türkiye Türklüğü bir millet değil, bir milliyettir: "Türklük", millî bir kültür mecmuası sıfatıyla milliyetin işte bu ilmî manasını esas ittihaz etmiştir; her halde ırk, dil, kültür vesaire gibi muhtelif izahlara taraftar olanlar bütün bu esasları ilmin tayin ettiği toplu manada birleşmiş bulacaklardır: "Türklük" milliyetçi olduğundan dolayı ırkçı, dilci, kültürcü ve vatancıdır."

Derginin sürekli yazarları arasında Hüseyin Sadettin Arel, Ahmed Caferoğlu, İsmail Hami Danişmend, Nazan Danişmend, Hüseyin Namık Orkun, Refik Ahmet Sevengil, M. Şakir Ülkütaşır imzaları vardır. Ayrıca İsmail Habip Sevük, Şükûfe Nihal, Mahmut Ragıp Kösemihal, Ahmet Ağaoğlu, Peyami Safa, Osman Turan, Ali Ulvi Elöve, Abdülkadir Karahan, Osman Nuri Sümer, Nureddin Ardıç, Atıf Bayındır, Selim Nüzhet Gerçek, Gıyas Sağer, Cahide Başol, Nazım Yücelt, Rıza Ruşen Yücer, Naci Kum, Cevat Hakkı Tarım, Muçoğlu, Ali Kâmi, Reşit Saffet Atabinen'in yazıları, Zeki Ömer Defne'nin şiiri, A. Zajaczkowski ve Jean Deny gibi Türkologların makaleleri vardır.

TÜRKMENCE, Türkmenlerin konuştuğu dile verilen ad. Türk dilinin Oğuz (güneybatı) koluna bağlı bir diyalekt olan T., Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde kullanılır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ne bağlı Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan cumhuriyetlerinde, Karakalpakistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde ve Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetinin Stavropol ülkesinde yaşayan Türkmenler (Trühmenler) de T. konuşurlar.

T. ile ilgili eski verilere Arap yazısıyla yazılmış Kıpçak gramer ve sözlüklerinde rastlanır. Örnek olarak M. Th. Houtsma'nın yayınladığı Türkçe-Arapça sözlükte *(Ein türkisch-arabisches Glossar.* Leiden 1894) birtakım T. veriler geçer. Bundan başka Cemaleddin Ebû Muhammed et-Türkî'nin *Bülgatü'l-müştak* adlı eserinde de T. veriler tespit edilmiştir. Ebülgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terakime* (XVII. yüzyıl) adlı eserinde geçen üç şiir de T.'dir.

XVIII. yüzyıldan başlayarak Türkmen edebiyatından da söz edilebilir. T.'nin edebî dil olarak gelişmesinde ve yaygınlaşmasında Mahdum Kulı (1730-1780) özel bir rol oynamıştır. Ancak, edebî T.'nin gelişmesi ağızları ortadan kaldıramamıştır. Türkmenistan topraklarında bugün yedi ağız konuşulmaktadır. Bu ana ağızlar eski Türkmen boylarının adlarıyla anılmaktadır:

1. Yomut ağzı (Türkmenistan'ın batı bölümünde ve Hive çevresinde);
2. Teke ağzı (Orta Türkmenistan'da, Kızılarvat'tan Beyramali'ye kadar uzanan yerlerde);
3. Göklen (Gökleŋ) ağzı (Türkmenistan'ın güney bölümünde, Karakalinsk ilinde);

4. Salır (Salur veya Salar) ağzı (Türkmenistan'ın güneydoğu bölümünde, Serahs ilinde ve Çarcou ilinin kuzey bölümünde);

5. Sarık ağzı (Türkmenistan'ın güneydoğu bölümünde, Yolotansk ve Tahtabazar illerinde);

6. Ersarı ağzı (Türkmenistan'ın doğu bölümünde, Çarcou ve Kerki çevresinde);

7. Çavdur (veya Çovdur) ağzı (Türkmenistan'ın kuzey bölümünde, Hive'nin batısında).

Bu ağızlara Kafkasya'nın kuzeyinde, Stavropol ülkesinde konuşulan Trühmence de eklenebilir. Büyük bir bölümü Çavdur boyuna bağlı olan Trühmenler Orta Asya'dan gelip yerleşmişlerdir. Bu ağızda Nogay diyalektinin ağır baskısı göze çarpar.

Sovyetler Birliği dışında yaşayan Türkmenlerin dili de birçok ağızlara ayrılmıştır. Nohur, Anaul, Hasar, Nezezim gibi. Nohur ağzı Özbekçenin baskısı altında kalmıştır.

Türkmenler 1928'e kadar Arap alfabesine dayanan bir yazı sistemi kullanmışlardır. 1928'de Latin esasına dayanan bir yazı sistemini kabul ettiler. Son olarak 1940'ta Rus (Kiril) alfabesine geçtiler. Türkmenler, *ä* (açık *e*), *ö*, *ü*, *c* ve *ŋ* gibi sesler için özel işaretler kabul ettiler. Latin esasına dayanan yazı sisteminde uzun ünlüler iki harfle gösteriliyordu : *aa* [= *ā*], *oo* [= *ō*], *uu* [= *ū*] gibi. Ancak, sonradan (1931'den başlayarak) bu yöntem terk edilerek uzun ünlülerin kısa ünlülerden ayırt edilmesinden vazgeçilmiştir. Bugün de resmî yazımda uzun ünlüler belirtilmez. Ancak, bilimsel amaçlarla yazılan sözlüklerde uzun ünlülerin belirtilmesine ağırlık verilir. Eski yayınlarda *k* ve *ḳ* (*q*) ünsüzleri ayırt edilirdi. Bunun gibi, *g* ve *ğ* ile *h* ve *ḫ* sesleri arasında da yazıda ayırım yapılırdı.

T.'de *a, ä, ı, i, o, ö, u, ü* ünlüleri kullanılır. Türk diyalektlerinde yaygın olarak kullanılan *ė* (kapalı *e*) ünlüsü T.'de seyrek olarak geçer. Türk diyalektlerinin *e* ünlüsüne karşılık T.'de daha çok *ī* (uzun *i*) ünlüsü kullanılır : Örnek olarak Türkçe *yemek* yerine T.'de *īmek* *el* (veya *il* = "ülke, memleket") yerine *īl*, *bel* yerine *bīl*, *gece* yerine *gīce*, *demek* yerine *dīmek* biçimi geçer. Türkçe *e* yerine T.'de arasıra *ā* (uzun açık *e*) de kullanılır : Türkçe *beş*~ T. *bāş*. Türkçe *e* T.'de *e* olarak da kalmıştır : Türkçe *yetmek* ~ T. *yetmek*. Türkçe *e* T.'de *i* olarak da geçer : Türkçe *eki (iki)* yerine *iki* (ve *eki*).

Bunlardan başka, T.'de uzun ünlüler de kullanılır. Örnekler : Türkçe *ad (at)* [= "isim"] yerine T. *āt*, Türkçe *od (ot)* [= "ateş"] yerine T. *ōt*, Türkçe *taş* yerine T. *dāş*, Türkçe *süt* yerine T. *süyt*, Türkçe *düş* [= "rüya"] yerine T. *düyş*, Türkçe *dün* yerine T. *düyn* (veya *düyin*), Türkçe *tuz* yerine T. *dūz*. Uzun ünlüler T.'de anlam farkı yapar : *at* [= "beygir"] ~ *āt* [= "isim"]; *ot* [= "bitki"] ~ *ōt* [= "ateş"]; *bil* [= "bil!"] ~ *bīl* [= "bel"]; *gurt* [= "kurut, kurutulmuş peynir"] ~ *gūrt* [= "kurt"].

Bu bakımdan T. yalnız Oğuz diyalektleri arasında değil, bütün Türk diyalektleri arasında özel bir yer tutar.

Çağdaş Türk diyalektleri arasında yalnız Yakutçada sistemli olarak uzun ünlülere rastlanır (bk. YAKUTÇA). T. ve Yakutça dışında çağdaş Türk diyalektlerinde uzun ünlüler dağınık olarak geçer. T.'de uzun ünlülerin kullanıldığının anlaşılmasından sonra Türkoloji çalışmalarında bu diyalekte büyük bir ağırlık verilmeye başlanmıştır.

Bütün Oğuz diyalektlerinde olduğu gibi, T.'de de kelime başındaki *t*'ler *d*'ye, *k*'ler *g*'ye çevrilir. Kelime başındaki *y*'ler olduğu gibi kalır. Buna karşılık *ç* ünsüzü iki ünlü arasında *c*'ye dönüşür.

T.'de diğer Oğuz diyalektlerinde rastlanmayan birtakım özellikler de göze çarpar : Örnek olarak T.'de dudak uyumuna aykırı durumlar vardır. Türkçe *kolu (kol-u)* yerine *kolı (kol-ı)* biçimi gibi. Bu örneğin eski durumu sürdürdüğü açıktır. T.'de *a* ~ *ä* ünlülerini kapsayan eklerin *o*'lu biçimleri de kullanılır : Türkçe *olan* yerine *bolon* gibi. Eski *b*- ünsüzü T. *bolmak* (~ Türkçe *olmak*) örneğinde kalmıştır. Bunun gibi, T. *barmak* (~ Türkçe *varmak*), *bermek* (~ Türkçe *vermek*), *bār* (Türkçe *var*) örneklerinde de *b* sesi olduğu gibi saklanmıştır. Ancak Türkçe *b*- ünsüzü T.'de (*n* veya *ŋ*'li kelimelerde) *m*'ye dönüşür : Türkçe *ben* ~ T. *men*, Türkçe *bin* ~ T. *müŋ*. Eski Türkçede kullanılan *ŋ* ünsüzü T.'de kalmıştır : Türkçe *ben* ~ T. *meŋ*; Türkçe *beniz* ~ T. *meŋiz*; Türkçe *deniz* ~ T. *deŋiz*; Türkçe *domuz* (< *toŋuz*) ~ T. *doŋuz*; Türkçe *bin* ~ T. *müŋ*. Başkurtçada olduğu gibi, *s* ve *z* ünsüzleri *θ* (*th*) ve *δ* (*dh*) olarak geçer. Ancak bu özellik yazıda belirtilmez. Arapça kökenli kelimelerde ayn sesinin yerini normal olarak *g* (veya arasıra *h*) sesi alır.

Fiillerde *-acak, -ecek* gelecek zaman eki *-cak, -cäk* olarak kullanılır : T. *bärcäk* ~ Türkçe *verecek*. Bunun gibi, Türkçe *-yor* şimdiki zaman eki *-yār, -yār* olarak geçer : *alyār* (~ *alyar, alyā, alya*). Türkmen ağızlarında *alıōr* (~ *alyor*) ve *alōr* (~ *alor*) yan biçimleri de yaygın olarak kullanılır.

T.'nin esas kelime hazinesi Türkçe unsurlardan oluşmuştur. T. *ovuz* (~ Türkçe *ağız* "süt"), *odun, bayram, toy, toz, toprak, öy* (~ Türkçe *ev*), *ördek, demir, kümüş* (~ Türkçe *gümüş*), *doŋuz* (~ Türkçe *domuz*) *at, eşek, teke, geçi* (~ Türkçe *keçi*), *ovlak* (~ Türkçe *oğlak*), *suv* (~ Türkçe *su*), *sülgün* (~ Türkçe *sülün*), *iŋŋe* (~ Türkçe *iğne*), *palta* (~ Türkçe *balta*), *tilki*, *dāş* (~ Türkçe *taş*), *süyt* (~ Türkçe *süt*), *sal, gayık* (Türkçe *kayık*), *gayış* (~Türkçe *kayış*), *diş, güyz* (~ Türkçe *güz*), *çüy* (~ Türkçe *çivi*), *düyn* (~ Türkçe *dün*), *tor* (~ Türkçe *tor* = "ağ"), *göŋül, gövün* (~ Türkçe *gönül*), *güyç* (~ Türkçe *güç*), *sakgal* (~ Türkçe *sakal*), *garlavaç* (~ Türkçe *kırlangıç*). T.'de Türkçe *eşik* yerine *bosaga* kelimesi kullanılır. "Makas" olarak da *gayçı* geçer. T. *sovgat* [= "armağan"] da eski bir unsurdur. T. *ısırga* [= "küpe"] da yaygın bir addır. T. *müyn* [= "suç"] da eski bir Türkçe kelimedir.

Türkçe ortak kelimeler yanında Farsça ve Arapça alıntılar da büyük bir yer tutar. T. *gül* [= "çiçek"], *mive* [= "yemiş, meyve"], *bazar* [= "pazar"], *bahar* (*yaz* da kullanılır) *ayna, surnay* [= "zurna"], *kövüş* [= "ayakkabı"], *merdivan* [= "merdiven"], *terezi* [= "terazi"], *mıhman* [= "konuk"] gibi kelimeler Farsçadan, *akıl, pikir* (~ Türkçe *fikir*), *habar* (~ Türkçe *haber*), *vagt* (~ Türkçe *vakit*) gibi kelimeler de Arapçadan alınmıştır.

T.'de Moğolca alıntılar da göze çarpar : *bedene* [= "bıldırcın"], *çıdam* [= "tahammül, sabır, dayanma"], *gapırga* = ["kaburga"], *goşun* [= "koşun, asker"], *köreken* [= "güvey"], *maral, nogta* [= "yular"], *nöker* [= "yardımcı"] gibi.

Son yıllarda Rusça alıntıların sayısı artmıştır: T. *bedre* [="kova, su kabı"], *semavar* [="semaver"], *stakan* [="bardak"]...

T. *gümrük* kelimesinin Türkçeden alındığı anlaşılıyor. *Çigin, egin* ve *gerden* yanında kullanılan *omuz* kelimesinin de Türkçeden geçmiş olması muhtemeldir.

Türkmen diyalektiyle ilgili çalışmalar XIX. yüzyılın ortalarında başlamıştır.

Rusya'da Türk diyalektlerinin fonetiği, grameri üzerine birçok yayın yapılmasına karşılık T. köklü olarak araştırılmamıştır. Rusya'da bu diyalekt ile ilgili olarak ancak birtakım pratik gramer kılavuzlarının yazıldığını görüyoruz. İ. Şimkeviç'in *Praktiçeskoe rukovodstvo dlya oznakomleniya s nareçiem turkmen Zakaspiyskoy oblasti* (Aşkabad 1899) veya S. Agabekov'un *Uçebnik turkmenskogo nareçiya (ahaltekinskiy dialekt) s prilojeniem sbornika poslovits i pogovorok turkmen Zakaspiyskoy oblasti* (Aşkabad 1904) adlı eserleri gibi. Bunların yanında başka Türk diyalektleriyle ilgili çalışmalarda arasıra T. üzerine birtakım notlara veya T. metinlere rastlanır. XVIII. yüzyılda meydana getirilen *Sravnitel'nıy slovar vseh yazıkov i nareçiy* adlı eserde T. (veya Trühmence)'den söz edilir. Bunun gibi, J. A. Güldenstedt'in *Wochentliche Nachrichten von neuen Landcharten geographischen, statistischen und historischen Büchern und Sachen* (Berlin 1773) adlı çalışmasında da Kırım ve Kafkasya'da konuşulan çeşitli diller yanında Türkmen (Trühmen) diliyle ilgili örnekler de verilmiştir. Türk dilinin gramerine ait yayınlarda da T.'ye değinilmiştir. Örnek olarak A. L. Davids'in *A grammar of the Turkish language* (Londra 1838) adlı gramerinde Türkmen diyalekti üzerine birtakım bilgiler vardır. XIX. yüzyılda çıkan yayınlarda (İ. Berezin, *Recherches sur les dialectes musulmans.* I, Kazan 1848; N. İl'minskiy, *Über die Sprache der Turkmenen.* "Mélanges Asiatiques" 4, 1960, 63-74; H. Vámbéry, *Ćagataische Sprachstudien.* Leipzig 1867) T. konusunda daha ayrıntılı bilgiler geçer. 1879'da Á. Vámbéry, Mahdumkulı'nın divanı dolayısıyla Türkmenlerin dilini gözden geçirmiştir (*A turkománok nyelvéröl.* "Nyelvtudományi Közlemények" XV, 1879, 1-54; Almancası: *Die Sprache der Turkomanen und der Diwan Machdumkulis.* "Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft" XXXIII, 1879, 388-444).

Rusya sınırları içinde yaşayan Türklerin dillerini köklü bir biçimde toplayıp tespit eden Wilhelm Radloff Türkmen diyalektini bütün olarak ihmal etmiştir. Yalnız İ. A. Belyaev 1915'te bir gramer (*Grammatika turkmenskogo yazıka.* Aşkabad 1915) yazdığı gibi, Rusça-Türkmence bir sözlük (*Russko-turkmenskiy slovar'.* Aşkabad 1913) de yayınlamıştır. Belyaev 1916'da Türkmence metinler de vermiştir.

Tanınmış Rus Türkoloğu A. N. Samoyloviç Türkmen diyalekti ve Türkmen edebiyatı alanında değerli yayınlar yapmıştır (*İz turkmenskoy starinı.* "Jivaya starina" 18, 1909; *Materialı po sredneaziatsko-turetskoy literature: I. Ukazatel' k pesnyam Mahtumkuli.* "Zapiski Vostoçnogo otdeleniya 19, II-III; *Zagadki zakaspiyskih turkmenov v russkom perevode s prilojeniem materialov po bibliografii zagadok turetskih plemën.* "Jivaya starina" 18, 1909; *Turkmenskie zagovorı.* "Jivaya starina" 21, 1912; *Zameçaniya o truhmenah* "Zapiski Vostoçnogo otdeleniya" 21, 1912; *Odin iz spiskov Rodoslovnogo dreva turkmenskogo Abul' gazi hana.* "Dokladı Akademii Nauk SSSR" 2, 1927). A. Volodin ise Kafkasya Türkmenleriyle uğraşmıştır (*İz truhmenskoy narodnoy poêzii; Truhmenskoyı step' i turkmenı.* "Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemën Kavkaza" 38, 1908).

Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin kurulmasından sonra T. edebî bir dil değeri kazanmıştır. Bu dilin yazımında başlangıçta kullanılan Arap yazısı yerine 1928'de Latin esasına dayanan bir yazı sistemi kabul edilmiştir. Daha sonra (1940) Kiril (Rus) alfabesine dayanan bir yazıya geçilmiştir. Bu arada Türkmen diyalektinin tarihi ve diyalektolojisi alanında yayınlar yapıldığı gibi, yazı dilinin normalizasyonu, yazım ve terminoloji konularında da çalışmalara girişilmiştir.

A. Krımski'nin eserinde (*Tyurki ih movi ta literaturi.* Kiev 1930) T. dili ve edebiyatıyla ilgili yayınlar gözden geçirilmiştir. Daha sonra Johannes Benzing (*Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie.* Wiesbaden 1953. 93-96), Rudolf Loewenthal (*The Turkic languages and literatures of Central Asia.* 's-Gravenhage 1957) gibi yazarlar da bu yoldaki yayınları vermişlerdir. Macaristan'da çıkan *Sovietica-Turcica* (Budapest 1960) adlı eserde de Sovyetler Birliğinde çıkan yayınlar toplu olarak sıralanmıştır. Louis Bazin (*Le Turkmène,* Philologiae Turcicae Fundamenta I. Wiesbaden 1959. 308-317), N. A. Baskakov (*Vvedenie v izuçenie tyurkskih yazıkov.* Moskova 1962) ve P. Azimov, Dj. Amansarıev, K. Sarıev (*Tyrkmenskiy yazık.* Yazıki narodov SSSR. Tyurkskie yazıki. Moskova 1966. 91-111) gibi yazarlar da belli başlı yayınları toplamışlardır. Son olarak Zsuzsa Kakuk (*Mai török nyelvek. I. Bevezetés.* Budapest 1976. 42-46) da T. ile ilgili yayınları toplu olarak vermiştir.

Son yıllarda Avrupa'da T. ile ilgili olarak birkaç yazı çıkmıştır. Karl Menges'in *Einige Bemerkungen zur vergleichenden Grammatik des Turkmenischen* ("Archiv Orientální" 11, 1939, 7-34) veya Johannes Benzing'in *Über die Verbformen im Türkmenischen* ("Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen" 42, 1939, 1-56) adlı yazıları gibi. Ancak, bu yoldaki en değerli çalışmaları A. P. Potseluevskiy (b. bk.)'e borçluyuz: *Fonetika turkmenskogo yazıka.* Aşkabad 1936; *Osnovı sintaksisa turkmenskogo literaturnogo yazıka.* Aşkabad 1943. Potseluevskiy yalnız T. ile ilgili bilimsel çalışmaların temelini atmakla kalmayarak, Türkmen diyalektolojisi alanında da yeni bir çığır açmıştır (*Dialektı turkmenskogo yazıka.* Aşkabad 1936).

T.'nin tarihiyle ilgili çalışmalar M. N. Hıdırov, Z. B. Muhamedova, H. Der'yaev tarafından yapılmıştır. N. A. Baskakov'un eserinde de T.'nin tarihî gelişmesi üzerine birtakım bilgiler verilmiştir. S. Ahallı, M. N. Hıdırov, B. A. Karrıev'in çalışmalarında T.'nin eski eserleri üzerinde durulmuştur.

Türkmen diyalektlerini toplu olarak değerlendiren yayınlar yanında ayrı ayrı diyalekt ve ağızların özelliklerini gözden geçiren yazılar da yazılmıştır. Türkmen diyalektlerinin araştırılması alanında H. Maşakov yeni bir çığır açmıştır. Maşakov ilk olarak T.'nin Çovdur diyalektini işlemiştir (1949). N. Durdımuradov T.'nin Alili diyalekti üzerinde durmuştur (1950). Yomut diyalektini Dj. Amansarıev (1954) ile K. Şamıradov (1956) araştırmışlardır. G. Gulmanov ise

Göklen diyalektini ele almıştır (1956, 1957). Salır diyalektini M. Atadjanov araştırmıştır (1959). Ḫ. Muḫıev ise T.'nin Nohur diyalekti üzerinde durarak fonetik, morfoloji ve sözlükle ilgili değerli gözlemler toplamıştır (1958). N. Nartıev de T.'nin Sarık diyalektiyle ilgili bir çalışma yayınlamıştır (1959).

T.'nin Teke diyalekti de köklü olarak araştırılmıştır. N. K. Dmitriev, N. F. Lebedev'in topladığı Türkmen halk masallarını yorumlarken Teke diyalektinin fonetik özelliklerini ayrıntılı olarak belirtmiştir (1954). Türkmen yazı dili Teke diyalektine dayanmaktadır. Ancak, yazı dili ile bu diyalekte bağlı ağızlar arasında bugün birtakım ayrılıklar göze çarpar. Son olarak, T.'nin Ersarı diyalekti de bilimsel açıdan araştırılmıştır. Bu araştırmalar Ata Annamurov, R. Berdiev, N. Durdıev ve K. Şamuradov tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu yazarların topladıkları diyalektoloji örneklerinin bir kısmı baskıya verilmiştir.

Kuzey Kafkasya'da yaşayan Türkmen (Çovdur) kolu Türkoloji yayınlarında Trühmen adıyla anılır. Trühmenlerin etnografyası ve ağızları eskiden A. Volodin, S. F. Farforovskiy, İ. L. Şçeglov ve A. N. Samoyloviç'in yazılarında ele alınmıştı. Daha sonra (1949) N. A. Baskakov bu ağızın özelliklerini tespit etmiştir *(Ob osobennostyaḫ govora severo-kavkazskiḫ turkmenov (trḫmenuov).* "Yazıki Severnogo Kavkaza i Dagestana" 2, 1949. 140-182). Son olarak bu ağız genç Türkmen diyalektoloğu S. Kürenov tarafından ayrıntılı olarak işlenmiştir.

Karakalpakistan sınırları içinde yaşayan Ata boyu da bir Türkmen grupudur. Ata Türkmenlerinin dillerine ait ilk bilgi ve örnekleri N. A. Baskakov *(Karakalpakskiy yazık.* I, 1951, 283-286, 302-306 vb.) vermiştir. Ata diyalekti üzerinde S. Arazkulıev de durmuştur (1961).

İran, Türkiye ve Afganistan topraklarında yaşayan Türkmenlerin dilleri hakkındaki bilgiler azdır (Ali Rıza, *Cenupta Türkmen oymakları.* İstanbul 1932; Gunnar Jarring, *On the distribution of Turk tribes in Afghanistan.* Lund 1939).

Türkmenistan ve Sovyetler Birliği sınırları içindeki Türkmenlerin dilleri üzerinde son yıllarda kapsamlı çalışmalar yapılmışsa da, Afganistan, İran, Anadolu ve Suriye topraklarında yaşayan Türkmenlerin dilleri birçok yönden araştırılmaya muhtaçtır.

A. Belyaev'in gramerinden sonra T.'nin fonetiği ve sentaksı A. P. Potseluevskiy tarafından işlenmiştir. Daha sonra P. Azımov ile Ḫ. Bayliev de bir sentaks yazmışlardır *(Sintaksis turkmenskogo yazıka.* Aşkabad 1949). A. Kurbanov da bir gramer yayınlamıştır *(Grammatika turkmenskogo yazıka.* Aşkabad 1949). Son olarak Türkmen dilinin yeni bir grameri de yayınlandı: *Grammatika turkmenskogo yazıka. I. Fonetika i morfologiya* (Aşkabad 1970). Bu eser N. A. Baskakov, M. Ya. Ḫamzaev ve B. Çarıyarov'un gözetimi altında çıkmıştır.

T. sözlüklere gelince: A. Aliev ve K. Böriev'in *Orısça-türkmençe sözlük* (Aşkabad 1929) adlı sözlüğü bu alanda önemli bir katkıdır. Latin yazısıyla yayınlanan bu sözlükte Türkmen dilindeki uzun ünlüler titizlikle belirtilmiştir. Türkmencedeki bü ünlüler Martti Räsänen *(Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter im Ungarischen.* "Finnisch-Ugrische Forschungen" 24, 246-255) ve Lajos (Louis) Ligeti *(Les voyelles longues en turc.* "Journal Asiatique" 230, 1938, 177-204) gibi Türkologların gözüne çarpmış, bu sözlükteki verilere dayanılarak Ana Türkçede uzun ünlülerin varlığı tartışılmaya başlanmıştır.

Daha sonra (1940) Ḫ. Bayliev ve B. Garrıev'in Türkmence-Rusça sözlüğü çıkmıştır. Ş. Batırov ve G. İ. Karpov'un Rusça-Türkmence sözlüğünden sonra (1948) 1956'da yeni bir Rusça-Türkmence sözlük yayınlanmıştır. Son olarak 1962'de M. Ya. Ḫamzaev'in gözetiminde *Türkmen diliniŋ sözlüğü* adlı büyük sözlük çıkmıştır. Türkmen dilinin yazım kılavuzu 1963'te yayınlanmıştır. Bu kılavuzda 80 bini aşkın kelime toplanmıştır.

TÜRKMENÇAY ANTLAŞMASI, Rusya ile İran arasında 1797 tarihinde başlayan ve iki devre süren savaşları sona erdiren (22 şubat 1828) barış antlaşması. Rusya'nın Gürcistan üzerinde himaye rejimi kurmasıyla başlayan ve iki safhada gelişen Rusya-İran savaşlarının ikinci kısmında Fethali Şah Kaçar'ın veliahdı ve Azerbaycan genel valisi Abbas Mirza Kaçar'ın Rus mareşali Paskeviç kuvvetleri önünde yenilmesi üzerine imzalanmıştır. Özellikle Emir Han'ın telef olmasından sonra Erdebil, Gence ve Tebriz'in Rus kuvvetleri tarafından işgal edilmesi sonunda Abbas Mirza, savaşın İran'a daha büyük zararlar getireceğini düşünerek barış istedi. Bu maksatla, Mareşal Paskeviç ile ilk teması Meraga'ya 48 km uzaklıkta Dehharkan köyünde yaptı. Rus mareşali ilk ağızda işgal masraflarına karşılık 75 milyon riyal tazminat talebinde bulundu. Bu arada Tahran'daki İngiltere elçisi Mac Donald, Rusya'nın, İran'ın en büyük kuvveti olan Azerbaycan ordusunu dağıttıktan sonra bu ülkeyi rahatlıkla işgal edebileceğini düşünerek Rusların Basra körfezi ve Hindistan doğrultusunda yayılmalarını önlemek için, barış görüşmelerinde aracı olarak katılmayı kendi devleti hesabına faydalı gördü. Önce Rusya'nın büyük miktarda tazminat talebinde bulunmasına pek fazla sinirlenen Fethali Şah'ı teskin etti ve ondan İran hesabına aracı olmak iznini aldı. Böylece Paskeviç ile Mac Donald arasında başlayan görüşmeler sonunda İran, tarihinin en ağır antlaşmalarından birini imzalamak zorunda kaldı (T. A.'nın metni için bk. Ebu'l-Kasım Laçinî, *Abbas Mirza Kaçar Naibu's-saltana* ve *Tarihçe-i muhtasari ez cengha-yi İran ba-duvel-i Rusya ve Osmanî.* Tahran 1326). 16 maddeden oluşan bu antlaşmaya göre, İran, Aras ırmağının batı ve kuzeyinde kalan Erivan, Nahcevan hanlıkları üzerindeki hükümranlık haklarından vazgeçmekte idi. Küçük Ağrı dağı doruğundan çekilen bir hatla Karasu vadisinden bu ırmağın Aras'a karıştığı noktadan itibaren de Aras ırmağı vadisiyle ilerleyerek Abbasabad kalesine ulaşmakta olan yeni sınır hattıyla bu kale de dahil İran, bütün toprakları Rusya'ya terk etmekte idi. Bundan sonra sınır hattı Yedibölük, Üçağaç, Adinepazar ve Sarıkamış üzerinden Balha ırmağı boyunca ilerleyerek Serçeşme'ye varıyordu. Hazar Denizi'ne yönelik olan bundan sonraki kısımda ise sınır hattı ırmakların akış meyillerine göre tespit edilmişti. Kuzeye meyilli yamaçlar Rusya'ya bırakılıyor, güneye meyilli yamaçlar ise İran'da kalıyordu. Böylece, Adinepazar'dan Cigir tepelerine kadar sınır belirlenmiş oldu. Buradan itibaren ise sınır Astara ırmağının Hazar Denizi'ne karıştığı yere kadar uzanmakta idi. T. A.'nın toprakla ilgili 4. maddesi, İran'ın Kafkasya üzerindeki tarihi boyunca süregelen himaye ve hâkimiyet haklarını kesinlikle ortadan kaldırmıştır. Antlaşmanın öteki maddeleri ise, Rusya'ya, siyasî, ticarî, iktisadî imtiyazlar, yani kapitülasyonlar tanı-

makta ve 10 milyon riyal tazminat ödeme hükümlerini getirmekte idi. Böylece İran tarihinde bazen İngiltere, Rusya ile birlikte, bazen de ayrı ayrı İran'ın iç işlerine müdahale devri açılmış oldu. (İ. Parmaksızoğlu)

TÜRKMENİSTAN veya **TÜRKMENİSTAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ,** Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğine bağlı bir cumhuriyet. 27 ekim 1924'te kurulmuştur. Güneyde İran (Etrek nehri vadisi ve Kopetdağ), güneydoğuda Afganistan, kuzeydoğuda Özbekistan, kuzeyde Kazakistan, batıda Hazar Denizi ile sınırdaştır. Yüzölçümü 484 800 km², nüfusu 2 430 000 (1974)'dir. T. 4 bölgeye ayrılmıştır: Aşkabad, Merv, Çarcou ve Taşauz. Başşehri Aşkabad (Aşhabad, 280 000)'dır. Ülkede 13 şehir ve 60 şehir tipinde yerleşme merkezi vardır.

T., Orta Asya'nın güneydoğusunda, ılıman kuşağın çöller bölümünde uzanır. Kuzey ve orta kısmında büyük Turan düzlüğünün güney bölümünü, güneybatı, güney ve güneydoğuda Türkmen - Horasan dağlarının kuzey bölümünü, Paropamiz eteklerini ve Hisar Dağının kollarını içine alır. T. akarsuları Hazar Denizi ile Aral gölü havzalarına bağlıdır.

Hazar Denizinin T. sınırları içindeki bölümünde girinti ve çıkıntılar azdır. Kuzeyde ise birtakım kıvrıntılar oluşarak 3 körfez (Karaboğaz Göl, Krasnovodsk ve Türkmen), 2 yarımada (Krasnovodsk ve Çeleken) ve deniz dilleri (en büyüğü Krasnovodsk dili) meydana gelmiştir. Hazar Denizi kıyıları alçak olup kumla kaplıdır. Hazar Denizinin T. kıyıları yakınında adalar da vardır (Ogurç, Kamıslıada gibi).

T. yüzey yapısı bakımından dağlık ve düzlük olmak üzere iki bölüme ayrılır. T.'ın dağlık bölümü, güneybatıda Türkmen - Horasan dağ sistemine bağlı birtakım dağ sıralarından, güneyde Paropamiz'in eteklerinden, güneydoğuda ise Hisar Dağına bağlı Kutigangtau dağlarından oluşur. T. sınırları içinde uzanan Türkmen - Horasan dağ sisteminin ana dağ sırası Kopetdağ'dır. Bu dağ batıda Kürendağ'da sona erer. Kürendağın kuzeybatısında Küçük ve Büyük Balhan dağları uzanır. Balhan dağları ile Kürendağ arasında geniş bir çukurluk yer alır. Doğuda (İran ve Afganistan topraklarında) Kopetdağ Paropamiz'le birleşir. Birçok kayalık boğazlara ve dağ sularının açtığı derin vadilere ayrılan Kopetdağ (Rize tepesi 2 942 m) birbirine paralel olarak uzanan dağ sıralarından ve platolardan (Karaul - Nohur platosu, Deşt - Tuman vb.) oluşmuştur. Kopetdağın eteklerinde 10 - 20 (ve 40) km genişliğinde bir düzlük vardır. Bu düzlük kuzeyde Küçük Balhan (yüksekliği 774 m)'a doğru yayılır. Büyük Balhan (yüksekliği 1 880 m) kayalık bir dağ sırasıdır. Batıda dik yarlarla kesilen bu dağ sırasının uzunluğu 70 km dir. Etekleri güneydoğuda uzanan düzlükle, güneybatıda ise Krasnovodsk platosuyla birleşir. Paropamiz'in kuzey etekleri tepelik bir yapı gösterir. Tepeler derin ve uzun vadilerle çevrilmiştir. Murgab nehrinin yatağı bu etekleri iki bölüme ayırır: Batı bölümü Badhız (yüksekliği 1 000 m), doğu bölümü ise Karabil (yüksekliği 979 m) adını alır. Kutigangtau (yüksekliği 3 137 m) dağı kanyona benzer boğazlarla ayrılmış olup yamaçları tatlı eğimlidir. Kuzeybatıda Gaurdak tepeleriyle birleşir.

T.'ın yüzölçümünün aş. yu. % 80'i düzlüktür. Düzlükler batıda Hazar Denizine, kuzeydoğuda ise Sarıkamış havzasına eğimlidir. Akçakaya çukurunun en derin yerleri deniz düzeyinin altındadır (— 92 m).

T. düzlükleri birkaç bölüme ayrılır: Karakum çölleri, Sarıkamış düzlüğü, Hazar Denizi düzlüğü, Amuderya, Murgab ve Tecen nehirleri vadileri ve deltaları.

Geniş Orta Karakum düzlüğü güneydoğuda Afganistan sınırından kuzeybatıda Özboy vadisine kadar uzanır. Üngüz çukuru kuzeyde Orta Karakum'u Üngüzötesi Karakumu (Üngüzötesi platosu)'ndan ayırır. Kuzeyde Karakum çölü Sarıkamış düzlüğü (— 45 m) ile sınırdaştır. Bu düzlüğün Dördüncü Zamanda Amuderya nehrinin sularıyla beslenen bir göl olduğu anlaşılmıştır. Bu gölün fazla suyu Batı Özboy ve Aktam yoluyla Hazar Denizine karışmıştır. Batı Özboy 500 km uzunluğunda eski bir vadidir. Batıda Büyük ve Küçük Balhan dağları arasından geçer ve Hazar Denizinin eski bir körfezinden kalma tuzlu Kölkor'da kaybolur. Özboy'un devamı olan Aktam yatağı Kölkor tuzlu topraklarından gelir ve eski bir körfez olan Balhan çöküntüsüne yönelir. Hazar Denizi düzlüğü, Kopetdağ'ın batı kolları, Krasnovodsk platosunun güney uzantıları ve Hazar Denizi arasında uzanır. Yüzeyi büyük ölçüde "takır"lar, tuzlu topraklar ve kum yığınlarıyla kaplıdır. Düzlüğün güneybatı bölümünden Etrek nehri geçer. Kuzey bölümünde Neftedağ, Moncuklı, Boyadağ, güney bölümünde ise Sartlalı gibi tepeler yükselir. Neftedağ ile Moncuklı'nın kuzeyinde tuzlu topraklarla kaplı Kölkor yer alır. Amuderya, Tecen ve Murgab vadilerinde birtakım eşikler oluşmuştur.

TÜRKMENİSTAN : Bir Türkmen kadını

Amuderya deltası normal bir deltadır (yüksekliği 50 - 80 m). Amuderya'nın batısında nehrin eski yatakları uzanır. Tecen ve Murgab nehirleri ise kör deltalar oluşturmuştur.

T.'ın daha yüksek düzlüklerini Üçüncü Zamandan kalma platolar oluşturur. Batıda yer alan Krasnovodsk platosu, kuzeyde uzanan Üstyurt'un güney bölümü ve merkezde Üngüzötesi platosu ve ona bağlı küçük platolar (Tarımkaya, Zengibaba vb.) bu düzlükler arasında anılabilir.

Krasnovodsk platosu (yüksekliği 306 m) Krasnovodsk yarımadasının hemen bütün topraklarını içine alır. Büyük kum yığınlarından oluşan Oktumkum düzlüğü, Krasnovodsk platosuna bağlanır. Üngüzötesi platosu kum ve taş çöküntüleriyle örtülü bir düzlüktür. Platonun dik güney ve batı yamaçlarında vadi sıraları (Üngüz'ler) yer alır.

T.'da çöl ve kara iklimi hâkimdir. Bu bakımdan günlük ve yıllık ısı farkları büyüktür. Yazları sıcak, kışları ise soğuk geçer. Buharlaşmanın fazlalığı ve yağışların azlığı dolayısıyla T.'da sürekli bir kuraklık hüküm sürer. T. Orta Asya'nın en sıcak ülkeleri arasına girer. Aşkabad'da güneşli günlerin sayısı yılda 150, Kuşka'da 200'dür. T.'da iklim ana çizgileriyle Orta Asya ve İran bölgelerinde oluşan kontinental hava yığınlarının baskısına bağlıdır. Hazar Denizinin etkisi ancak dar kıyı şeridinde kalır. Kışın oluşan soğuk kontinental hava akımları sık sık Güney T.'a kadar yayılır. T.'a batıdan ve kuzeybatıdan (Atlas Okyanusundan) gelen hava akımları bahar aylarında rutubetin artmasına yol açar. Buna karşılık yaz aylarında T. topraklarında kuru kara hava akımları hâkim olur. Bu aylarda T. topraklarında, bütün Orta Asya'da olduğu gibi, sıcak ve kuru hava kütlesi oluşur. İran ve Afganistan üzerinden arasıra Kapetdağ ve Paropamiz dağları yoluyla fön tipinde kuru güney ve güneydoğu rüzgârları eser. Soğuk havalarda ve geçiş evrelerinde kum fırtınaları oluşur.

Ocak ayı ortalama sıcaklığı güneybatıda + 4° ile kuzeydoğuda — 4° arasında değişir. En düşük ocak ayı sıcaklığı aş. yu. — 6° (Amuderya'nın aşağı çığırı), en yüksek sıcaklık ise + 4,7° (Etrek bölgesi)'dir. Temmuz ayı ortalama sıcaklığı kuzeydoğuda + 28°, güneyde ise + 29°, + 30° dir. En sıcak ay olan temmuzda çöllerde (Repetek istasyonu) + 32,2° ölçülmüştür. Vejetasyon süresi (ortalama 10° sıcaklıkta) dağlık yerlerde 143 gün, Hazar Denizinin güney bölümlerinde 255 gündür. Don olmayan günlerin sayısı Amuderya'nın aşağı çığırında ve dağlık bölgelerde 193 gün ile Hazar Denizi kıyılarında 276 gün arasında değişir. Tarım yapılan ana bölgelerde son ilkbahar donları normal olarak mart ayının ikinci yarısında veya arasıra nisan ayının başlarında görülür.

T. (daha çok yağmur olarak) az yağış alır. Dağlık bölgelerde yağış oranı daha fazladır. Amuderya'nın aşağı çığırında yıllık yağış tutarı 800 mm, Kopetdağ'ın batı bölümlerinde 285 mm dir. Yağışların çoğu kış ve ilkbahar mevsimine rastlar. Yaz aylarında az yağış alır. Kar örtüsü uzun sürmez, normal olarak birkaç gün (T.'ın kuzey bölümlerinde ve dağlarda) kalır. Yağışların azlığı ve tropik havanın kuruluğu dolayısıyla yazın havanın nispî nem oranı düşüktür. Havanın en yüksek nem oranı sonbahar aylarına rastlar.

T.'ın büyük bir bölümü (kuzey ve orta bölümü) sürekli akarsulardan mahrumdur. Yalnız güney ve doğu uç bölgelerinde ırmaklar vardır. T.'ın doğu sınırından Orta Asya'nın en büyük ırmağı olan Amuderya geçer. Güneyinde Murgab (orta ve aşağı çığırı), Tecen (orta ve aşağı çığırı) ve Etrek (aşağı çığırı, İran sınırı boyu) ırmakları akar. T. sınırları içinde Amuderya'ya hiçbir kol karışmaz. Amuderya daha çok kar ve buzul sularıyla beslenir. Ocak ayında suları azalır, temmuzda su düzeyi yükselir. Su düzeyinde yıllık fark aş yu. 3 m dir. T. kesiminde Amuderya bütün olarak donmaz, yalnız Taşauz bölgesinin kuzeydoğusunda hemen her yıl mart ayı ortalarında donar. Amuderya'nın T. kesiminde bütün yıl boyunca gemi işletilir. Ancak, seyir koridorunun düzensizliği gemi ulaşımında güçlüklere yol açar. Irmağın suları sulamada da kullanılır. Karakum kanalının yapımından sonra Amuderya sularının bir kısmı Merv ve Tecen vahalarına verilecektir.

Murgab ırmağı (T.'daki kesiminin uzunluğu aş. yu. 350 km) Afganistan dağlarından çıkar, T. topraklarında soldan Kuşka ve Kaşan kollarını alır. Kar ve yağmur sularıyla beslenen ırmağın su düzeyi nisan ve mayıs aylarında yükselir, eylül - ocak ayları arasında düşer. Murgab, sulama işlerinde büyük rol oynar. Irmağın suları birçok baraj ve sunî göllerle düzenlenmiştir. Tecen (T. kesiminde uzunluğu 320 km) kısmen İran sınırından geçer. T. topraklarında Tecen ırmağının suları tamamıyla kurumaktadır. Kaynak sularıyla beslenen ırmağın suları, Tecen vahasının su rejimini düzenleyen T. sunî gölünde toplanır.

Etrek ırmağı İran'da Türkmen - Horasan dağlarından kaynağını alır. T. topraklarında Etrek'e sağdan (Çandır koluyla birlikte) Sumbar kolu karışır. Yağmur, yeraltı ve kısmen kar sularıyla beslenen ırmak, mart - nisan aylarında taşkınlara yol açar. Yazın Kızıletrek yerleşmesinden sonraki kesiminde mayıs - eylül ayları arasında suları tamamıyla sulamada değerlendirilir.

Kopetdağ'ın kuzey yamaçlarından birçok akarsu doğar (Arvaz, Arçınyan, Lain, Meana, Kazgançay, Sakiyap vb.). Hemen bütün bu akarsular sulamada kullanılır. Çöllerde yeraltı suları büyük değer kazanır. T. düzlüklerinde yeraltı suları çokluk tuzludur. Amuderya, Murgab ve Tecen ırmakları vadilerinde, Kopetdağ'ın, Büyük Balhan'ın ve Kugitang'ın eteklerinde, Badhız'da ve Karakum'da tatlı yeraltı suları çıkar. Bu sularla daha çok sürülerin ihtiyaçları karşılanır. Çöllerin su rejiminde kış ve ilkbahar yağmurları büyük bir rol oynar. Irmak boylarında ve yeraltı sularının çıktığı yerlerde vahalar sıralanmıştır (Amuderya, Harezm, Çarcou, Murgab, Tecen, Aşkabad vahaları gibi).

T.'da göller azdır. Hazar Denizi kıyılarında ve Özboy yatağında tuzlu göller oluşmuştur. Kuuli en büyük tuzlu göldür. En büyük tatlı su gölleri olan Yasga ve Topyatan, Özboy vadisinde, Mollakara ise aşağı Özboy'da uzanır. Amuderya vadisinde ve deltasında da birçok küçük tatlı su gölü vardır.

T.'da boz renk çöl toprakları büyük yer kaplar. Bu topraklarda humus oranı düşüktür (% 1'den az). Üstyurt, Krasnovodsk ve Üngüzötesi platolarında bu topraklar hâkimdir. Dağ eteklerinde açık renk topraklar yaygındır. Alçak dağ kuşaklarında açık boz topraklar, daha yüksek kuşaklarda tipik boz topraklar, en yüksek kuşaklarda ise koyu boz topraklar yer alır. Kopetdağ'ın ve Kugitangtau'ın en yüksek plato ve sırtlarında dağ kestane toprağı oluşmuştur. T.'ın alçak düzlüklerinde (Karakum'larda ve diğer kumlu kütlelerde) iyi gelişmiş bir toprak örtüsü yoktur. Yeraltı sularına yakın bölgelerde (Batı Özboy vadisinde, Üngüz çöküntüsünde, Sarıkamış çukurluğunda, Hazar Denizi düzlüklerinde) tuzlu ve çorak topraklar hâkimdir.

TÜRKMENİSTAN : Türkmen çadırı

T.'da "takır"lar ve ilkel ("takır"a benzer) boz topraklar geniş bir yer tutar. Kopetdağ'ın batı bölümünde, Amuderya'nın, Tecen'in, Murgab'ın ve Etrek'in eski deltalarında ve Hazar Denizi düzlüklerinde takırlar ve takıra benzer topraklar oluşmuştur. Elverişli rutubet şartlarına sahip ırmak vadilerinde çayır tipi (alüvyal) topraklar oluşmaya başlamıştır. T.'ın yüz ölçümünün % 1,5'i ekime elverişli topraklarla kaplıdır.

Yağışların azlığı, buharlaşmanın çokluğu ve vejetasyon süresinde hâkim olan yüksek sıcaklık T.'da bitki örtüsünün kurakçıl (Fr. xérophyte) bir karakter kazanmasına yol açmıştır. T.'ın ırmak vadileri ve dağlık bölgeleri dışında kalan bütün toprakları çöl bitki örtüsüyle kaplıdır. Dağlık bölgelerde ve ırmak vadilerinde ağaçlıklar, düzlüklerde çalılıklar vardır. Kopetdağ'ın eteklerinde ve düzlüklerinde, Karabil'de ve Badhız'da otluklar gelişmiştir. Batı Kopetdağ boğazlarında yabanî olarak yetişen meyve ağaçları (asma, elma, alıç, badem, nar, incir, fıstık) yetişir. Endüstride ve farmakolojide kullanılan birtakım yabanî bitkilere de rastlanır.

T. fauna bakımından zengindir. Çöllerde birçok kemirgen (tarla sıçanı, tavşan vb.) yanında ceylan, çakal, kurt ve Türkmen tilkisi gibi hayvanlar yaşar. Toy, çöl keçi sağanı, çöl serçesi gibi kuşlar anılmaya değer. Kertenkeleler (varan, agami vb.), yılanlar (kobra, kum boası vb.), step kaplumbağası gibi sürüngenler vardır.

Dağ etekleri kuşağında sürüngenler ve kemirgenler yanında kuş türleri çoktur (tepeli çayır kuşu, çavuş kuşu vb.). Çaylak başta olmak üzere birçok yırtıcı kuş da vardır. Kopetdağ ve Kugitangtau ormanlarında sırtlan, kurt, tilki, leopar, yaban kedisi yaşar. Etrek ve Sumbar ırmaklarının yukarı çığırında arasıra İran'dan geçen kaplan ve yaban koyunlarına da rastlanır. Çıplak ve dik kayalıklarda dağ keçileri, Türkmen tilkisi (karsak) ve Kopetdağ yaban kedisi gibi hayvanlar, tavus, keklik ve dağ hindileri (sular) gibi kuşlar yaşar. Badhız ormanında yaban eşeği (kulan) muhafaza edilmiştir. Dağ platolarında ve Kopetdağ'ın çalılıklarında kartal, kuzgun, ala karga, saksağan, puhu gibi kuşlar yaygındır. Amuderya vadisinde yaban domuzu, Darganat çevresindeki ormanlarda Buhara geyiği yaşar. Ormanlarda tavus, sarı asma, ala karga, ala doğan, Buhara baştankarası yaygın olarak geçer. Amuderya'da birçok balık türü (sazan, bıyıklı balık, ala balık) yetişir.

Irmak, körfez ve göl kıyılarında birçok su kuşu yaşar. Hazar Denizi kıyısında Hasan Kulı bölgesinde, Hasan Kulı parkında su kuşlarının korunması ve kışlaması sağlanmaktadır. Burada ördek, kaz, balıkçıl, kuğu, flamingo, pelikan yetiştirilmektedir.

T.'da nüfusun büyük çoğunluğunu Türkmenler oluştururlar. Onlardan sonra Ruslar ve Özbekler gelir. Bunlardan başka, T.'da Kazaklar, Karakalpaklar, Beluçlar, Azerîler vardır. Türkmenler ülkenin her yanına yayılmışlardır. Özbekler daha çok Amuderya vaha ve deltalarında, Kazaklar ise T.'ın kuzeybatı bölümlerinde yaşarlar. Ruslar şehir ve bölge merkezlerinde yerleşmişlerdir.

Sovyet rejiminin başlangıcında Türkmenler birçok kola ayrılıyorlardı. Yomutlar Batı T.'da ve Hive hanlığının bir bölümünü teşkil eden kuzey bölgelerinde, Tekeler Kopetda-

ğın eteklerinde ve Murgab vahasında, Ersarılar T.'ın güneydoğu bölümlerinde, Buhara hanlığına bağlı Amuderya kıyılarında, Sarıklar T.'ın Afganistan sınırı yakınlarında, Salurlar (Salorlar) Serahs ve Çarcou bölgelerinde, Göklenler ülkenin güneybatısında, Çavdurlar (Çovdurlar), bir kısmı Hive hanlığına bağlı kuzeybatı bölgelerinde yaşıyorlardı.

1924'te kurulan T. Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, eski Buhara ve Hive hanlıklarında yaşayan Türkmenleri Hazar Türkmenleriyle birleştirmiştir. T.'da yeni şehirler (Nebitdağ) ve yeni yerleşmeler (Kumdağ, Gaurdak, Darvaza vb.) kurulmuştur. T.'ın belli başlı şehirleri Aşkabad, Kerki, Krasnovodsk (Türkmence adı: Kızılsu), Nebitdağ, Çeleken, Merv, Taşauz, Çarcou'dur. Bayram Ali, Kızılarvat, Yolotan, Kazancık, Tecen gibi daha küçük yerleşmeler de vardır.

T., XIX. yüzyılın 2. yarısında Rusya tarafından işgal edilmiştir. 1869'da A.N. Stoletov'un komutası altında bulunan bir Rus askerî birliği Hazar Denizinin doğu kıyısına çıkarak Krasnovodsk şehrini kurmuştur.

Hazar Türkmenleri Ruslara silâhla karşı koymuşlardır. 1879'da Teke'ler General Lomakin'in askerî birliğini dağıtmışlardır. 1881'de General M. D. Skobelev'in emrindeki Rus kuvvetleri Göktepe kalesini ele geçirmişlerdir. Sonraki yıllarda Teke, Sarık, Salur gibi Türkmen kolları da Rusya'nın hâkimiyeti altına girmişlerdir.

TÜRKMEN'LER, Orta Asya'da yaşayan Sünnî Müslüman Türklere verilen ad. T.'lerin ana kütlesi Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde toplanmıştır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerine bağlı Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan cumhuriyetlerinde, Karakalpakistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde ve Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin Stavropol ülkesinde de toplu olarak T.'ler yaşar. Ayrıca, T.'ler Afganistan, İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Ürdün'de de dağınık olarak yerleşmişlerdir. Son olarak Çin'de de T.'lere rastlanır.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde yaşayan T.'lerin sayısı toplu olarak 1 525 000 (1970)'dir *(Naselenie SSSR 1973. Statistiçeskiy sbornik.* Moskova 1975. 37. s.). Afganistan, İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Ürdün'de yaşayan T.'lerle Çin'de yerleşen T.'ler de göz önüne alınırsa, T.'lerin sayısının toplu olarak 2 000 000'u geçtiği anlaşılır.

Türkmen adı ilk olarak Kâşgarlı Mahmud'un *Divanü lûgati't-Türk* adlı büyük eserinde açıklanmıştır (XI. yüzyılın 2. yarısı). Bu münasebetle bir efsane aktaran yazara göre, Büyük İskender Türk ülkelerine yöneldiği sırada Balasagun'da oturan Türk hükümdarı doğuya çekilmiş, orada yalnız 22 kişi kalmış (bunlar Oğuz boylarını oluşturmuşlar), az sonra bunlara iki kişi daha katılmış. İskender, üzerlerinde Türk çizgileri bulunan bu 24 kişiye Farsça *türkmânend* [= "Türke benzer"] demiş ve *Türkmen* böylece ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu açıklama Bedreddin Aynî'nin *İkdü'l-cümân* adlı eserinde de olduğu gibi tekrarlanmıştır. Buna benzer bir rivayet Reşideddin'in *Camiü't-tevârih*'inde de geçmektedir. Yazar, bu rivayeti "Tacikler onlara *türkmânend* dediler" biçiminde tekrarlamaktadır. Bu rivayetlerin, eski bir efsanenin halk etimolojisiyle karıştırılması sonunda doğduğu açıktır. Bu bakımdan bu açıklamalara bilimsel bir değer verilemez.

Türkmen adı *Türkimân* olarak da anlamlandırılmıştır. Türklerden İslâmiyeti kabul eden topluluklara böyle bir ad verildiği esasına dayanan *Türkimân* rivayeti Bedreddin Aynî tarafından bildirilmiştir *(İkdü'l-cümân)*. *Türkimân* rivayeti Neşrî tarafından da tekrarlanmıştır *(Cihân-nüma)*. Eski bir halk etimolojisi ürünü olan bu rivayet Müslüman Doğuda sözlüklere girecek kadar yaygınlık kazanmıştır. Örnek olarak, Mütercim Âsım Efendi *(Kamus tercümesi)* bu rivayetten söz etmiştir.

Ármin Vámbéry *(A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben.* Budapest 1885. 463-464. s.) *türkmânend* rivayetini reddettiği gibi, *Türk men* [= "ben Türküm"] açıklamasını da kabul etmemektedir. Ona göre, *türkmânend* rivayeti açık bir yakıştırma ürünüdür. Farsça *Türkmânend* biçiminin *Türkmen* olarak kısalması tasavvur edilemez. T.'lerin Farsça bir ad almaları da düşünülemez. Vámbéry'ye göre, *Türkmen* adı *Türk* adıyla *-men* ekinin birleşmesinden oluşmuştur. Türkçede *-men* eki toplayıcı adlar yapımında kullanılan bir ektir. Bu bakımdan *Türkmen* adı "Türklük" anlamına gelir.

Jean Deny de *Türkmen* adını *Türk* adının *-men* ekiyle yapılmış bir türevi olarak açıklamıştır *(Grammaire de la langue turque.* Paris 1920).

Orta Asya Türk tarihinin tanınmış uzmanı W. Barthold'e göre *(Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler.* İstanbul 1927. 68. s.), *Türkmen* adının kökeni açık olarak çözümlenememiştir. Buna karşılık Türk boy adlarının kökeni üzerindeki çalışmalarıyla ün yapmış olan Macar Türkoloğu Gyula Németh *(A honfoglaló magyarság kialakulása.* Budapest 1930. 58. s.) *Türkmen* adının *Türk* kökünden geldiğini bildirmiştir *(Türk-men)*. Németh'in gözlemine göre, *Türkmen* adında geçen *-men* (~*-man)* eki Türkçede sık sık kullanılan bir ektir. Son yıllarda bu açıklama Omeljan Pritsak *(Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker.* I. "Ural-Altaische Jahrbücher" XXIV, 1952, 79 s.) tarafından da tekrarlanmıştır. Buna karşılık P. Azimov, Dj. Amansarıev ve K. Sarıev gibi Türkmen dil bilginleri *(Türkmenskiy yazık.* Yazıki narodov SSSR. Moskova 1966. 91. s.) *Türkmen* adının kökeninin bugüne kadar açık olarak çözümlenmediğini bildirmişlerdir. Ancak Zsuzsa Kakuk *(Mai török nyelvek. I. Bevezetés.* Budapest 1976. 42. s.) bu adın muhtemel olarak *Türk* adından *-men* ekiyle yapıldığını tekrarlamıştır. Ona göre, *-men* eki Türk boy adlarında kullanılan bir ektir.

T.'lerden söz eden ilk Arap yazarı El-Mukaddesî (X. yüzyılın 2. yarısı) onları İslâmiyeti kabul etmiş gruplar olarak göstermiştir. T.'lerin daha önce *Oğuz* adını kullandıkları anlaşılıyor. Nitekim Kâşgarlı Mahmud da Oğuz ve Türkmen adlarını birçok yerde birlikte saymaktadır. Németh *(A honfoglaló magyarság kialakulása* 76-77. s.) T.'lerin eski *Oğuz* adını terk ederek *Türkmen* adını aldıklarını, ancak bir aralık *Oğuz* ve *Türkmen* adlarının T.'ler arasında yan yana kullanıldığını bildirmektedir.

Fuad Köprülü *(Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar.* İstanbul 1919. 152. s.) *Divanü lûgati't-Türk*'e dayanarak, *Türkmen* adının Oğuzlardan Müslüman olan gruplara verildiğini söylemişti. Bu görüş, Şerefü'z-Zamân-ı Mervezî'nin eserindeki satırlarla teyit edilmişti. Ancak İbrahim Kafesoğlu *(Türkmen* adı, manası ve mahiyeti. Jean Deny armağanı. Ankara 1958. 121-133. s.) Köprülü'nün, Oğuzların İslâmiyeti kabul etmekle *Türkmen* adını aldıkları yolundaki görüşüne katılmamıştır.

Son araştırmalara göre, Karluklar en güçlü zamanlarında (XI. yüzyılın 1. yarısı) siyasî bir ad olarak *Türkmen* adını da kullanmışlardır. Karlukların yanında Kalaçların da yeni "Türkmen" kavramı içine girdikleri Kâşgarlı Mahmud'un tanıklığından anlaşılıyor (Tahsin Banguoğlu, Oğuzlar ve Oğuzeli üzerine. "Türk Dili Araştırmaları Yıllığı" 1959. 1 - 26. s.).

T.'ler Türk tarihinde büyük bir yer tutmuşlardır (bk. TÜRK TARİHİ).

Çağdaş T.'lerin toplu olarak Türkmenistan topraklarında yaşadıklarını biliyoruz.

Türkmenistan T.'leri birçok kollara ayrılmışlardır. Yomut, Teke, Göklen (Gökleŋ), Salır (Salur veya Salar), Sarık, Ersarı, Çavdur (veya Çovdur) gibi. Bu adların büyük bir kısmı eski kaynaklarda da geçer. Örnek olarak Çavdur adının eski kaynaklarda Çavuldur biçiminde tespit edildiğini görüyoruz. Kâşgarlı Mahmud'a göre, 22 Oğuz boyundan birine bu ad verilirdi. *Çavuldur* adı bugün Anadolu'nun birçok yerinde *Çavundur* olarak kalmıştır. Anadolu'da *Çavundur* adı yanında *Çavdır* biçimi de kullanılır. Bunun gibi, Salır (Salur veya Salar) kolunun adı da tarihî kaynaklarda geçen bir addır. Kâşgarlı Mahmud bu adı *Salgur* olarak yazmıştır. Bu adın da Anadolu'da yer adlarında *Salur* biçiminde kullanıldığını biliyoruz.

T.'lerin bu büyük kolları yanında birçok küçük boyları da vardır. T. boyları üzerine Vámbéry'nin eski eserinde bilgi verilmiştir. Daha sonraki yayınlarda da T. kollarından söz edilmektedir.

T.'lerin bu kolları arasında dil bakımından birtakım farklar oluşmuştur (bk. TÜRKMENCE).

T.'ler başlangıçtan beri göçebe hayatı sürdürmüşlerdir. Ancak Türkmenistan'ın Ruslar tarafından istilâsı (1881) üzerine yerleşik hayata geçmeye başlamışlardır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin sınırları dışında yaşayan T.'ler eski göçebe hayat biçimini bugün de sürdürmektedirler. Göçebe hayatına bağlı olarak T.'ler arasında halıcılık gelişmiştir.

TÜRKOĞLU, Kahramanmaraş iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 688 km², nüfusu 47 373 (1980)'tür. 3 200 nüfuslu Şekeroba köyünden başka, nüfusu 1 000'i geçen 10 köyü vardır. İlçe merkezi T.'nun nüfusu 8 528, denizden yüksekliği 475 m dir. İlçenin batısında Andırın, kuzeyinde merkez ilçe, doğusunda Pazarcık ilçeleri, güneyinde Adana ve Gaziantep illeri vardır. T. ilçesi, XIX. yüzyıl ortalarında göçebe hayatı yaşayan Tecirli aşiretinin yerleşmeye tâbi tutulmasıyla şimdiki ilçe merkezinin yerinde Eloğlu adıyla bir köy olarak kurulmuş, 1944'te Kahramanmaraş merkez ilçesine bağlı Eloğlu nahiyesi durumuna getirilmiş, 1960'ta ilçe olarak T. adını almıştır.

İlçe arazisi, yakın zamanlara kadar Gâvur Gölü adıyla anılmış, günümüzde ise Sağlık Ovası olarak adlandırılmış bulunan ovanın (yüksekliği 400 m, Hatay - Kahramanmaraş çöküntü hendeğinin bir bölümü olup buradaki uzunluğu 30 km, genişliği 8 - 10 km) çevresindeki tepelik ve düzlükler (500 - 550 m) ile daha ötelerdeki alçak dağlardan oluşmuştur. Gâvur Gölü bataklığının kurutulmasından önce, ilçede sivrisinek ve sıtmanın yaygın oluşu dolayısıyla halk, yazın uzak yaylalara çıkmak zorunda kalmış, bataklığın kurutulmasıyla buraya, toprak kazanmak isteği ile hızlı bir nüfus akımı olmuştur. Şimdi geniş bir alüvyal ova olan bu düzlüklerin doğu tarafında serpantin yapılı tepelikler ve Eosen arazisi, batı yanında Silur - Devon kıvrımlı, kırıklı tabakaları ile Mezozoik - Tersiyer arazisi uzanır.

İlçede Akdeniz ikliminin özellikleri vardır: Kışın ve ilkbahar başlarında bol yağış olur, hazirandan ekime kadar 4 ay kurak geçer. Yıllık yağış tutarı 833 mm yi bulur. Yüksek yerlere kar yağışı da olur. Kışlar az soğuk, serin, yazlar sıcak, bazan bunaltıcı geçer. Arasıra donmalar da olur, nispeten hafif geçer. Dağlık yerlerde bozulmuş ormanlar (çoğu meşe, az olarak da burada *bağraz* denilen kayın çeşidi, ardıç) vardır.

İlçede tarım ve hayvancılık geçim kaynaklarıdır. Başta hububat (buğday, arpa) gelir (yılda 15 000 ton üretim, 6 700 ha ekili arazi). Pamuk ekimi de yapılır (9 000 ton üretim, 4 500 ha). Ağaç sayısı 12 000 kadar olan Antep fıstığı da geçim kaynakları arasına girmiştir. Bağlar geniş yer tutar (2 800 ha; yıllık üzüm üretimi 12 000 ton). Çeşitli meyve ve sebzeler de elde edilir.

İlçede hayvancılık tarımdan sonra gelir. Yaz mevsiminin çok sıcak geçmesi, otlak yerlerinin tarlalara bırakılması hayvancılığın gelişmesini sınırlandırmış, son zamanlarda ahır hayvancılığına doğru gidilmeye başlanmıştır. Küçük ve büyük baş hayvan sayısı 110 000 kadardır. Sığır ırkının ıslahı için alaca sığır soyu getirilmeye başlanmıştır. Yük ve binek hayvanlarının sayısı ise 2 500'ü geçer (1 540 eşek). İlçede 60 kadar da deve vardır. Kümes hayvanlarının sayısı 50 000'dir. Köylerde arıcılık yapılır. Kovanların çoğu eski tiptir (yılda 8 000 kg bal, 700 kg balmumu).

İlçenin Şekerobası köyü yakınındaki barit madeninde 1960'ta çalışmalara başlanmıştır.

İlçe merkezi T., 30 - 40 yıl öncesine kadar bir köy (Eloğlu) ve daha sonra küçük bir kasaba iken ilçe olduktan sonra gelişmiş, Kahramanmaraş'ı Çukurova ve Hatay'a bağlayan işlek ve düzgün kara yolu ve demir yolu (2 km yakınında istasyon) boyunda bir küçük şehir olmuştur. İl merkezine 25 km uzaklıktadır. Çarşısı, pazarı, camileri, düzgün cadde ve sokakları, çoğu 1 - 2 katlı ve üzerleri çatılı, kiremitle örtülü evleri (çoğu kerpiç duvarlı, 1965'ten sonra taş ve beton malzemeli evler de çoğalmıştır) ile güzel görünüşlü bir şehirdir. Orta okulu (1967), 2 ilk okulu vardır. Yakınında kale harabeleri bulunmaktadır. Elektriği, içme ve kullanma suyu vardır. (R. İzbırak)

TÜRKOLOJİ (eski ter. **Türkiyat;** Fr. *Turcologie,* Alm. *Turkologie,* İng. *Turkology),* Türklerle ve özellikle Türk dilleriyle uğraşan bilim koluna verilen ad. Bu ad yerine "Türklük bilgisi" karşılığı da teklif edilmiştir (Reşit Rahmeti Arat).

Türkoloji adını verdiğimiz bilim kolunun geçmişi Avrupa'da XIV. yüzyıla kadar çıkar. Ancak bu terim geniş kapsamıyla "Türklerden söz eden bilim kolu" olarak alınacak olursa, eski Türk boyları üzerine bilgi veren Latin ve Bizans yazarları Türkolojinin öncüleri sayılabilirler. Bütün Avrupa ulusları Ammianus Marcellinus (IV. yüzyıl), Priskos (ölm. aş. yu. 472), Sidonius Apollinaris (V. yüzyıl), Jordanes (VI. yüzyıl), Prokopios (VI. yüzyıl), Menandros Protektor (VI. yüzyıl), Grégoire de Tours (ölm. 594) gibi yazarlardan eski Türkler üzerine bilgi aldılar. Daha sonra Konstantinos Porphyrogenneos, *De administrando imperio* (yazılışı 948 - 952) adlı eserinde eski Türklerden söz etmiştir. Bunun gibi, Anna Komnena (XI - XII. yüzyıl) da Türkler üzerine bilgi vermiştir. Türklerin Anadolu'ya gelip yerleşmesi sıra-

sında Pian del Carpine, Papa IV. Innocentius'un elçisi olarak Asya'da bir gezi yapmış, 1246'da Karakorum'da "Büyük Han"ı ziyaret etmiştir. Ondan sonra Felemenkli Villem van Ruysbroek (Rubruquis) 1253 - 1255 yılları arasında Altın Ordu'dan geçerek Karakorum'a bir gezi yapmıştır. 1275'te Venedikli gezgin Marco Polo, "Büyük Han"ın yanında konuk olarak kalmıştır. Bunların gezdikleri ülkeler üzerine eserlerinde verdikleri bilgiler Avrupa'da büyük bir ilgi görmüştür.

Bu eserlerde dağınık olarak birtakım Türkçe ad ve sözler de geçer. XIV. yüzyılın başında Avrupa'da Türk dili üzerine bir eser de yazılmıştır. Bilim çevrelerinde *Codex Cumanicus* adıyla tanınan bu yazma eserde Kuman Türklerinin dili üzerine toplu bilgi verilmiştir. Bugün Venedik'te San Marco katedrali kitaplığında saklanan bu yazma bilim çevrelerinde arasıra Petrarca kodeksi diye anılır. Çünkü bu yazmayı İtalyan şairi Petrarca, Antonius Finale' den alarak 1362'de Venedik Cumhuriyetine armağan etmişti. Yazmanın başında 1303 tarihi geçer. Bu bakımdan yazmanın 1303 - 1362 yılları arasında yazıldığı anlaşılıyor. *Codex Cumanicus*'ta Latin yazı sistemine dayanan bir transkripsiyon kullanılmıştır. Bugün elimizde Türk diline ilişkin daha eski ve daha zengin yazılı eserler de vardır. Eski Türk yazıtları adı altında topladığımız yazıtlar veya Arap harfleriyle yazılmış dil kitapları gibi. Bu dil kitapları arasında Kâşgarlı Mahmud'un yazmış olduğu *Divanü lûgati't - Türk*, Türk dili ve Türk kültürü için ana kaynaktır. XI. yüzyılın 2. yarısından kalan bu eseri başka yazarların dil kitapları izlemiştir. Ancak Arap yazısına dayanan bir transkripsiyon sistemi kullanan bu kitapların bulunması *Codex Cumanicus*'un değerini azaltamaz. Türkçe verilerin Latin alfabesine dayanan bir transkripsiyonla tespit edilmesi *Codex Cumanicus*'a özel bir değer sağlamıştır. Bu sebeple bu eser sonraki çağlarda Macar, Alman ve Rus Türkologları tarafından sık sık işlenecektir. Son olarak bu yazmayı Danimarkalı bir Türkolog da Türk dili bakımından değerlendirecektir.

Moskova'da bulunan küçük bir sözlük *Codex Cumanicus*'tan daha eskidir. Rus harfleriyle tespit edilmiş birtakım Kumanca sözlerden oluşan bu küçük sözlük 1850'de M. A. Obolenskiy tarafından yayınlanmıştır (*Polovetskie slova*. "Moskvityanin" 5, 1850, 1. fasikül). Daha sonra Alman Türkoloğu W. Bang, Moskova sözlüğünü Türkolog olarak gözden geçirmiştir (*Zu der Moskauer polowzischen Wörterliste*. "Bulletin de l'Académie de Belgique", Classe des Lettres 4, 1911).

Osmanlı Türklerinin Avrupa'ya geçmesi, Avrupa'da Türklere ilişkin çalışmaların artmasına yol açmıştır.

Avrupa'da Türkolojinin başlangıç yıllarında savaş tutsakları büyük bir rol oynamışlardır. Bunların başında Niğbolu muharebesinde (1396) yaralanarak Yıldırım Bayezid'e tutsak düşen Johann Schildtberger veya Schiltberger (1381 - 1440) gelir. Macaristan kralı Zsigmond (Alm. Sigismund)' un ordusunda Türklere karşı savaşan Schiltberger, Türk ordularıyla birlikte Anadolu'yu ve Mısır'ı gezmiştir. Schiltberger Ankara meydan muharebesine (1402) katılmış, Yıldırım Bayezid'in yenilmesi üzerine Aksak Timur'a tutsak düşmüştür. Schiltberger, Timur'un ordularıyla Orta Asya'da Semerkand'a gitmiştir. Timur'un ölümünden (1405) sonra Altın Ordu'ya gönderilen Schiltberger, Çekre Han ile birlikte Sibir seferine çıkmış, onun Volga Tatarlarına karşı giriştiği akınlara da katılmıştır. Altın Ordu hanlarının eski merkezi olan Saray'ı gördüğü gibi, Venedik ve Cenova tüccarlarının alım satım merkezi olan Azak ve Tana'yı da ziyaret etmiştir. Daha sonra Kırım'a gelerek Hristiyan Tatarlar arasında bir süre kalan Schiltberger, Kafkasya yoluyla Batum'dan İstanbul'a kaçacaktır. Bir süre İstanbul'da saklandıktan sonra, Akkerman, Lwów (Lemberg), Kraków, Wrocław (Breslau) ve Meissen yoluyla 1427'de yurduna dönmüştür.

Almanya'ya döndükten sonra Schiltberger tutsaklık hayatını anlatan bir seyahatname yazmıştır. Onun tutsak olarak gezdiği ülkelere ilişkin gözlemlerini kapsayan bu kitap, XV - XVI. yüzyıllarda büyük bir ilgi toplamış, Almanya'da birkaç baskısı çıkmıştır. Schiltberger'in seyahatnamesi yabancı dillere de çevrilmiştir. İngilizcesi 1879'da çıkmıştır (*The Bondage and Travels of Johann Schiltberger)*. Buchan Telfer'in yaptığı bu tercümeye P. Bruun birtakım notlar eklemiştir.

Schiltberger, seyahatnamesinde yalnız savaş hâtıralarını ve tanık olduğu tarihî olayları anlatmakla kalmayarak, gezdiği ülkelerin âdetlerine ilişkin bilgiler de vermiştir. Yazar, eserinin sonunda Hristiyanların rabbanî dua (Pater Noster) adını verdikleri klasik dua metninin "Tatarca" (Thatarisch Pater Noster) tercümesini de vermiştir. Bu tercüme, *Codex Cumanicus*'taki rabbanî duadan sonra Latin harfleriyle tespit edilmiş en eski Türkçe metin sayılır.

Kırım, Hristiyan Türklerin toplu olarak yaşadığı bir yerdi. Hristiyan misyonerlerinin Kırım'da sürekli olarak çalıştıklarını biliyoruz. Bu bakımdan Schiltberger'in bu "Tatarca" dua metnini Kırım'da yaşayan Hristiyan Tatarlardan tespit etmiş olduğu anlaşılıyor.

Tractatus de moribus, conditionibus et nequitia Turcorum (Urach 1481) adlı Latince kitap da bir savaş tutsağının eseridir. Yazarının adı son yıllara kadar meçhul kalmıştır. Ancak, eser sahibinin XV. yüzyılın başında Transilvanya'da doğduğu anlaşılıyor. 15 - 16 yaşında iken okumak üzere Transilvanya'nın Mühlbach şehrine gelen yazar, kral Zsigmond (Alm. Sigismund)'un ölümü üzerine II. Murad' ın açtığı savaş sırasında Mühlbach'ta Türk tutsaklığına düşer (1438). Mühlbach şehrinde yerleşmiş olduğu için bilim çevrelerinde Mühlbachlı (Alm. Mühlbacher) diye anılan bu tutsak, 1458'e kadar Türkler arasında yaşar. Edirne, İstanbul, Bursa, Bergama, Sakızadası gibi yerlerde kalan Mühlbachlı tutsak, Türklerin âdetleri üzerine birtakım bilgi ve gözlemler toplamıştır. İşte 20 yıllık tutsaklıktan sonra ülkesine dönen Mühlbachlı, eserinde bu bilgi ve gözlemleri ortaya koymuştur. Yazar, Türklerin âdetlerini anlattıktan sonra Got harfleriyle - Latince tercümeleriyle birlikte - birtakım Türkçe şiirler de vermiştir. Bu şiirler arasında Yunus Emre'nin eserleri de vardır. Mühlbachlı tutsağın tespit ettiği Türkçe örnekleri dil bakımından Alman Türkoloğu Karl Foy değerlendirecektir (*Die ältesten osmanischen Transcriptionstexte in gothischen Lettern*. "Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen", Westasiatische Studien IV, 1901, 230 - 277; V, 1902, 231 - 293).

Son yıllarda Mühlbachlı tutsağın adı tespit edilmiştir (Georgius de Hungaria, Macaristanlı Georgius).

Türkoloji tarihinde yer alan bir tutsak da Bertalan (Lat. Bartholomaeus) Georgievits'tir. Kanunî Sultan Süleyman'ın Macaristan seferi sırasında Mohaç (Mac. Mohács) meydan muharebesinden (29 ağustos 1526) sonra Türk tutsaklığına düşen Georgievits, tutsak pazarlarında satılmış,

1528'de Trakya'ya getirilmiş, daha sonra Anadolu'ya geçmiştir. 1534'te Türk ordusuyla birlikte İran seferine katılmıştır. Üç defa kaçmak teşebbüsünde bulunmuşsa da, ancak on bir yıl Türk tutsaklığında kaldıktan sonra kaçabilmiştir. Filistin'e gelen Georgievits, Kudüs'te Sina'da Franciscusçuların manastırına sığınmıştır. 1538 yılı başında onu Roma'da görüyoruz. Birkaç yıl sonra Hollanda'da, Antwerp'te ortaya çıkan Georgievits, Türklerin âdetleri ve dinî inançları üzerine iki küçük kitap yazmıştır.

29 mayıs 1547'de Georgievits, Transilvanya'da Nagyvárad (Alm. Grosswardein, Rum. Oradea) şehrinde Derviş Çelebi adlı bir Türk bilginiyle dinî bir tartışma yapmıştır. Bu tartışmada kullanmak üzere Georgievits, Credo, Pater Noster ve Ave Maria gibi birtakım Hristiyan dualarını Türkçeye çevirmiştir.

1553'te Paris'te onun yeni bir kitabı çıkmıştır *(De Turcarum moribus)*. Bu eserde daha önce yazdığı iki küçük risale birleştirilmiştir. Eserin ilk iki bölümünde Latin harfleriyle birtakım Türkçe şiirler ve Latince tercümesiyle birlikte bir Hristiyanla bir Müslüman arasında yapılan bir tartışma verilmektedir. Üçüncü bölümde Latin harfleriyle yazılmış Türkçe bir kehanet bulunmaktadır. Dördüncü bölümde ise Pater Noster ve diğer Hristiyan dualarının Latin harfleriyle yazılmış Türkçe tercümeleri yer almaktadır.

Georgievits'in verdiği Türkçe örnekler üzerinde birçok uzman çalışacaktır. Örnek olarak, Heffening *(Die türkischen Transkriptionstexte des Bartholomaeus Georgievits aus den Jahren 1544 - 1548)* Georgievits'in örneklerini Türk grameri bakımından değerlendirecektir. Németh de sık sık Georgievits'in tespit ettiği örnekler üzerinde duracaktır.

Rum patriği Gennadios Skholarios'un yazmış olduğu bir risale de Türk dili bakımından değerli bir eserdir. Gennadios, İstanbul'un fethinden sonra (1454) Rum patrikliğine getirilmiştir. Bizans edebiyatının tanınmış yazarları arasında yer alan patrik, Katoliklere karşı Ortodoksluğu savunan birtakım eserler yazmıştır. 1456'da II. Mehmed'in emriyle yazmış olduğu risale de Ortodoks mezhebinin inançlarını toplu olarak veren bir yazıdır. Patrik Gennadios'un kaleme aldığı bu risaleyi Karaferiye kadısı Ahmed Efendi Türkçeye çevirmiştir. Bu tercümenin Rum harfleriyle yazılmış özeti bize kadar gelmiştir. Bu özet, ünlü harfleri bulunan bir alfabe ile yazılmış olduğu için eski Türk söyleyişini açık olarak vermektedir. Bu bakımdan Gennadios'un Ortodoks inançlarına ilişkin eseri Türk dili için değerli bir belgedir. Bu tercüme XVI. yüzyılın 2. yarısında (1584) Martinus Crusius tarafından Rumca aslı ile birlikte yayınlanmıştır. Macar Türkoloğu T. Halasi-Kun, Rum harfleriyle yazılmış olan tercümeyi Türk dili bakımından değerlendirecektir *(Gennadios török hitvallása.* "Kőrösi Csoma - Archivum" I. Ergänzungsband, 193, 139 - 247).

1709 Poltava muharebesinde Ruslara tutsak düşen İsveçli Philipp Johann von Strahlenberg (1676 - 1747) de Türkoloji tarihinde özel bir yer almıştır. İsveç kralı XII. Karl'ın Deli Petro'ya karşı yaptığı bu muharebede tutsak düşen Strahlenberg, 1711'de Sibirya'ya sürülmüştür. Tutsaklık yıllarını Sibirya'da yaşayan toplulukların dillerini öğrenmek suretiyle değerlendiren Strahlenberg, *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia* (Stockholm 1730, yeni bas. 1975) adlı büyük bir eser yazmıştır.

Bu eserde yazar, yerli dil ve diyalektler üzerinde de durmuştur.

Yapmış olduğu karşılaştırmalar sonunda Strahlenberg, Doğu Avrupa'da ve Kuzey Asya'da konuşulan dilleri altı sınıf (classis)'a ayırmıştır. Avrupa'da bu dillere toplu olarak *Tatar* adının verildiğini bildiren yazar, eserinde bu ad yerine daha çok *boreo-orientalis* adını kullanmıştır.

Strahlenberg'in sözünü ettiği dil sınıflarının ikincisinde Türk dil ve diyalektleri yer almıştır. Ona göre, Sibirya'da yaşayan Müslüman Tatarlarının dilleri, "Türkler, Kırım, Özbek, Başkurt, Kırgız ve Türkmen Tatarları"nın dillerine benzer. Strahlenberg, Sibirya'da Lena kıyılarında yaşayan Yakutlarla Kazan çevresinde yaşayan Çuvaşlara da bu sınıfta yer vermiştir.

Strahlenberg, eserinin sonunda "Harmonia Linguarum" adlı bir söz listesi vermiştir. Bu listede yazar, 60 sözün karşılaştırmasını yapmıştır. Bu sözler arasında sayı adları ve adlar (tanrı, ateş, su, toprak, rüzgâr, yıldız, yağmur, göz, dil, sakal, el, ayak v.b.) vardır. Listede yer alan 60 sözün Macarca karşılıkları tam olarak verilmiştir. Fince karşılıklarda iki söz eksiktir. Sibirya Tatarcasına ilişkin üç söz (Wind, Pflitz - Bogen, Hütte) çevrilmemiştir. Yakutça için yalnız bir sözün (Fuß) karşılığı verilmemiştir. Çuvaşça bölümünde ise yalnız ilk 10 sayının adı ve 28 cins adı sayılmıştır. Diğer bölümlerde de bunlara benzer eksikler göze çarpar (Strahlenberg 1723'te yurduna dönerken Sibirya'da topladığı verileri kapsayan sözlüğünü yolda kaybetmişti). Sağlam bir gözlem yeteneğine sahip olan Strahlenberg, yalnız yerli dil ve diyalektlere ilişkin örnekler vermekle kalmayarak, bu diller arasında eski bir bağ bulunduğu inancını da dile getirmiştir. Bu bakımdan Strahlenberg'in yapmış olduğu sınıflama, Ural ve Altay dillerinin ilk sınıflama denemesi sayılır. Bk. URAL - ALTAY DİLLERİ.

Strahlenberg'in eseri Avrupa'da büyük bir ilgi görmüştür. 1738'de Londra'da İngilizce tercümesi çıkmıştır. 1757'de Amsterdam'da Fransızcası yayınlanmıştır. 1780'de de İspanyolcaya çevrilmiştir. Eserin Rusçaya çevrildiğini de biliyoruz. Ancak Rusça tercümesi yayınlanmamıştır.

Sibirya'da dolaşan Strahlenberg, bu eserinde Yenisey kıyılarında bulunan birtakım taş yazıtlardan da söz etmiştir. Onun gördüğü bu yazıtların eski Türklerden kaldığı ancak XIX. yüzyılın sonlarında anlaşılacaktır. Böylelikle Strahlenberg eski Türk yazıtlarının keşfi tarihinde de yer almıştır.

1496 - 1499 yılları arasında "kutsal yerlerde" bir gezi yapmış olan Alman şövalyesi Arnold von Harff, gezi notlarında Arapça ve Türkçe sözler, deyişler ve cümleler kaydetmiştir *(Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff...* E. von Groote bas. Cöln 1860). Onun tespit ettiği Arapça ve Türkçe verileri H. Stumme *(Über das Arabische und Türkische bei A. v. Harff.* Festschrift Ernst Windisch. Leipzig 1914) incelemiştir.

XVI. yüzyılın 1. yarısında Türkler ve Türkiye üzerine çeşitli bilgiler toplayan harp tutsakları ve gezgin şövalyelere İstanbul'daki Floransa konsolosunun sekreteri (bailo) Filippo Argenti de katılmıştır. Argenti 1533'te Türkçe üzerine *Regola del Parlare Turcho* adlı bir eser yazmıştır. Yazması günümüze kadar kalan bu eseri İtalyan Türkoloğu Alessio Bombaci *(La "Regola del Parlare Turcho" di Filippo Argenti)* [Napoli 1938] Türk dili yönünden değerlendirmiştir.

Avrupa'da doğu bilimleri alanında bir öncü olarak ün kazanmış olan Fransız Guillaume Postel (1520 - 1581), bir

doğu dilinden diğer bir doğu diline geçmiş ve tercüman ihtiyacı duymadan bütün doğu ülkelerinde Çin'e kadar gidilebileceğini bildirmiştir.

1535 - 1538 ve 1546 (?) - 1551 yılları arasında Türkiye'de (özellikle İstanbul'da), Suriye'de ve Filistin'de geziler yapan Guillaume Postel, Arap ve Türk dillerini köklü olarak öğrenmiştir. Birinci gezisinden döndükten sonra Paris'te Collège de France (kuruluşu 1538)'ta Yakın Doğu Dilleri kürsüsünü kurmuştur. Postel, ikinci Yakın Doğu gezisinden döndükten sonra da bu kürsüde bir süre ders vermiş, Arap dili alanında verimli çalışmalar yaptığı gibi (J. Fück, *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts.* Leipzig 1955. 36 - 44), Türk tarihi üzerinde de durmuştur. Onun *De la République des Turcs* [Poitiers 1522, 2. bas. 1560] adlı eseri değerli bir katkıdır. Daha sonra bu eser yeni bir başlık altında yayınlanmıştır *(Des Histoires orientales.* Paris 1575). Bu yeni baskıya "Instruction des mots de la langue turquesque les plus communs" adlı yeni bir bölüm eklenmiştir. Türk dilinin öğretimi açısından değerli bilgiler veren bu bölüm, Rumen Türkoloğu Vladimir Drimba tarafından değerlendirilmiştir.

Postel'in "Instruction"u iki bölümden oluşmuştur. Birinci bölüm kısa bir gramer taslağıdır. İkinci bölümde ise Türkçe sözler verilmiştir. V. Drimba'nın bildirdiğine göre, bu sözler B. Georgievits'in *De Turcarum Ritu et Caeremoniis* adlı eserinden aktarılmıştır.

XIV - XVI. yüzyıllarda Avrupa ülkelerinde Türk dili üzerine verilen bilgiler, tesadüfler sonunda toplanmıştır.

Türk dilinin gramerini sistemli olarak tespit etme yolunda ilk denemeyi genç yaşında Türklerin eline tutsak düşen ve Tunus'ta Türkler arasında altı yıl kalan Jesuit papazı Pietro Ferraguto (1580 - 1656) yapmıştır. Onun *Grammatica Turca* [1611] adlı eserinin Napoli'de Millî Kütüphanede bulunan yazması Alessio Bombaci tarafından bulunmuş ve Türk dili bakımından değerlendirilmiştir *(Padre Pietro Ferraguto e la sua Grammatica Turca* [1611]. "Annali dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli" Nuova Serie, I, Roma 1940. 205 - 236).

1612'de Alman hümanist bilgini Hieronymus Megiserus (veya Megiser) (1553 - 1618), *Institutiones lingvae turcicae libri quatuor* adlı Türkçe gramerini yayınlamıştır. Bu eser Avrupa'da çıkan ilk Türk grameridir. Megiser, *Thesaurus Polyglottus vel Dictionarum Multilinguae* (Francoforti MDCXII; 2. bas. MDCXIII) adlı eserin yazarı olarak tanınmıştır. Bu eserde Latince sözlere birçok doğu dilinden (ve Türkçeden) karşılıklar verilmiştir. Ancak, Megiser'in Türk dili için büyük değer taşıyan eseri *Institutiones lingvae turcicae libri quatuor*'dur. Bu eser birkaç bölüme ayrılmıştır: I. Altı alt bölüme ayrılan giriş bölümünde Türk dilinin fonetiği üzerine bilgi verilmiştir; II. Etimoloji (yeni terminolojiye göre: morfoloji) bölümünde isimlerin çekimi, sıfatlar, söz yapımı, sayı adları, zamirler, fiiller, fiillerin çekimi, pasif fiiller, fiillerin yapısı, edatlar... üzerinde durulmuştur. III. Türkçe metinler (Bu örnekler arasında Türkçe ata sözleri, deyişler, Hristiyan dualarının Türkçe tercümeleri v.b. vardır). IV. Latince - Türkçe ve Türkçe - Latince sözlük.

H. Megiser, eserini yazarken Latin dilinin gramerini göz önünde tutmuştur. W. Heffening *(Die türkischen Transcriptionstexte des Bartholomaeus Georgievits aus den Jahren 1544 - 1548.* 94 - 97. s.) B. Georgievits'in verdiği Türkçe metinlerin H. Megiser tarafından kullanıldığını tespit etmiştir.

Osmanlı Türkleriyle Polonyalılar arasındaki siyasî ilişkiler eski bir geçmişe çıkar. Bu bakımdan Türklere ve Türk diline karşı Polonya'da büyük bir ilgi duyulmuştur. Polonya'da Türk dili üzerine ilk eseri Martin Paszkowski yazmıştır (Kraków 1615).

Pietro della Valle (1586 - 1652) Venedik, İstanbul, Mısır, Suriye, Kudüs, Mezopotamya ile İran'ı gezmiş ve Türkçe öğrenmiştir. Onun yazmış olduğu Türk dili grameri *(Grammatica Turca,* 1620) yazma olarak bize kalmıştır.

İstanbul'da Fransız misyonunun tercümanı olarak çalışan André du Ryer (doğum ve ölüm tarihlerini bilmiyoruz), İskenderiye'de Fransız konsolosluğu da yapmıştır. André du Ryer, Sadî'nin *Gülistan*'ından birtakım bölümleri Fransızcaya çevirmiştir *(Gulistan ou l'empire des roses.* Paris 1634). André du Ryer, İslâm araştırmaları tarihinde *Kur'an*'ı Fransızcaya çeviren ilk yazar olarak da tanınmıştır (1647). André du Ryer, *Kur'an*'ın tercümesini bütünleyememişse de, bu tercümeye ek olarak "Türklerin dini üzerine bir özet" (Sommaire de la religion des Turques) vermiştir. Bundan başka, André du Ryer, Türk dilinin gramerini de yazmıştır *(Rudimenta grammatices lingvae turcicae.* Paris 1630. 2. bas. 1633). Ancak, André du Ryer'nin çalışmasında H. Megiser'in eserini kullanmadığı anlaşılıyor. Yazar, çalışmasını bir Türkçe - Latince sözlükle bütünlemek istemişse de, bu isteğini gerçekleştirememiştir. Sözlüğün yazması Paris'te Bibliothèque Nationale'de saklanmaktadır.

Venedik ile Osmanlı devleti arasındaki siyasî ve ticarî ilişkilerin eski bir geçmişe çıktığını biliyoruz. Buna karşılık bize kadar gelen ilk İtalyanca - Türkçe ve Türkçe - İtalyanca sözlük XVII. yüzyılın 40. yıllarında yazılmıştır *(Dittionario della Lingua Italiana - Turchesca sive Lexicon Italico - Turcicum et Turcico - Italicum cum brevi grammatica... latinis characteribus expressa.* Roma 1641). Bu eserin yazarı Venedikli soylu tercüman Giovanni Molino'dur.

Bu eserden sonra Türk tarihçilerinin eserlerinden ve Türk edebiyatından birtakım örneklerin tercüme edildiğini görüyoruz.

İtalyan rahibi Francesco - Maria Maggio (Latince adı: Magius; 1612 - 1686) Suriye, Gürcistan, Ermenistan, İran ve Arabistan'da yaptığı on iki yıllık bir gezi sırasında birçok Doğu diliyle uğraşmıştır. Bu diller arasında daha çok Gürcü ve Türk dillerine ağırlık veren Magius, *Syntagmaton Linguarum Orientalium, quae in Georgiae regionibus audiuntur. Liber primus. Complectens Georgianae seu Ibericae vurgaris linguae institutiones grammaticae; Liber secundus. Complectens Arabum et Turcarum Orthographiaa, as Turcicae linguae institutiones* [Roma 1643; 2. bas. Roma 1670] adlı eserini yayınlamıştır. Onun bu eseri Gürcücenin grameri üzerine bir yabancı tarafından yazılan ilk çalışmadır. Magius'un Türkçe gramerini Türk dili bakımından Mary Kenessey değerlendirmiştir *(A Turkish Grammar from the 17th century.* "Acta Orientalia Hungarica" XXVII, 1, 1974, 119 - 125).

Eserin başlığından da anlaşılacağı gibi, yazar eserinin birinci kitabında Gürcistan'da veya İberya'da konuşulan halk dilinin gramer kurallarını gözden geçirmiştir. İkinci

kitapta ise Arap ve Türk yazımı üzerinde durmuş, Türk dilinin kurallarını tespit etmiştir. Üçüncü kitap *(Sintagmaton)* 1637'de tamamlanmış ve bütün olarak Türk diline tahsis edilmiştir. Yazarın *Schola Turcica* adını verdiği bu eser yayınlanmamıştır. Maggio'nun eserinin yazması Palermo'da San Giuseppe del Teatini manastırının kitaplığında saklanmaktadır.

Capucin rahiplerinden Bernardo da Parigi (Fransızca adı: Bernard de Paris) 1665'te Roma'da Latince olarak bir İtalyanca - Türkçe sözlük *(Vocabularium Italico - Turcicum ex Gallico versum)* yayınlamıştır (2 cilt). Bu sözlük Galca (Fransızca)'dan çevrilmiştir.

Yine 1665'te bu sözlüğün İtalyanca tercümesi de çıkmıştır *(Vocabulario Italiano - Turchesco)* (3 cilt). Sözlüğü Galcadan İtalyancaya Fr. Pietro de Albavilla (Fransızca adı: P. Pierre d'Albeville) çevirmiştir. İki yıl sonra (1667' de) P. Bernard de Paris ile P. Pierre d'Albeville bir "Türkçe gramer" *(Grammaire turque)* yayınlamışlardır. Bu yayınlara ek olarak Toscana büyük dükü III. Cosimo'nun tercümanı Antonio Mascis'in *Vocabolario toscano, e turchesco arrichito di molte voce Arabe, Persiane, Tartare e Greche con la giunta di alcuni Rudimenti grammaticali* (Florence 1677) adlı eserini de saymak gerekir.

XVII. yüzyıl başında, Osmanlı Türklerinin güçlerinin doruğuna eriştikleri ve Avrupa işlerine doğrudan doğruya karışmaya başladıkları yıllarda Türkiye'ye ve özellikle Türk diline karşı duyulan ilgi bir kat daha artmıştır. XVI. yüzyıl sonunda ve XVII. yüzyıl başında birtakım özel öğretim kuruluşları (ilk tercüman okulları) ortaya çıkmıştır.

XVI. yüzyıl sonunda Venedik'te Yakın Doğu dillerini öğretmek için bir okul açılmıştır. Bu okulun öğrencileri öğrenimlerini sürdürmek ve bütünlemek üzere İstanbul'da bir koleje (Collegio dei Armeni) gönderiliyordu. Lehistan kralı I. Sigismund 1621'de Osmanlı İmparatorluğunun merkezinde Türkçe, Arapça ve Farsça öğretimi yapılan bir tercüman okulu kurmuştur. 1627'de Roma'da kurulan Collegium de Propaganda Fide, Doğu ülkelerinde görev alacak misyonerler için bu dillerin öğretimine büyük ağırlık vermiştir. Osmanlı İmparatorluğu ile aktif ilişkiler kuran Fransa - I. François'nın 1535'te Kanunî Sultan Süleyman ile yapmış olduğu antlaşmayı göz önünde tutalım - gereken tercümanların yetiştirilmesini düşünmek mecburiyetini duymuştu.

1669'da XIV. Louis İstanbul'da L'École des Jeunes de Langues'da "dil oğlanları" (Doğu dillerini bilen tercümanlar) yetiştirmeye başlamıştır. Bu okul 1700'de Paris'e nakledilerek 30 mart 1795'te çıkan bir karar uyarınca L'école spéciale (daha sonra: et royale, 1915'ten başlayarak: Nationale) des Langues Orientales Vivantes adını almıştır. Bugün L'Institut National des Langues et Civilisations Orientales (Paris) adı altında çalışmalarını sürdürmektedir *(Cent - cenquantenaire de l'École des Langues Orientales. Histoire, organisation et enseignement de l'École Nationale des Langues Orientales Vivantes.* Paris 1948).

Osmanlı İmparatorluğu ile sıkı siyasî ve ticarî ilişkiler kuran Avusturya, Doğu dilleri alanında yetkili tercüman ve öğretmenlere muhtaçtı. Bu bakımdan XVI. yüzyıl sonunda İstanbul'da özel bir okul kurmuştur. Bu amaçla Avusturya imparatoru I. Leopold, 1673'te Johann - Baptist Podesta (İtalyanca adı: Giambattista Podesta) adlı bir genci Roma'ya göndermiştir. Podesta, Roma'da *Kur'an* tercümesiyle ün kazanmış olan Ludovico Marracci (ölm. 1700)'nin yanında yetişmiştir. Viyana'ya döndükten sonra Podesta, Yakın Doğu ülkelerinde görev alacak gençlerin yetiştirilmesiyle uğraşmıştır. Bu amaçla birkaç ders kitabı kaleme almıştır. Bu kitaplar arasında *Tractatus varii de linguis orientalibus, Praecipue Arabica, Persica et Turcica* (Viennae 1669) adlı eseri özel bir yer tutar. Daha sonra bu eser Podesta'nın *Cursus grammaticalis linguarum Orientalium, arabicae scilicet, persicae et turcicae* (Viennae 1703) adlı eserinin esasını teşkil etmiştir. Bu eserin üçüncü bölümü bütün olarak Türk diline tahsis edilmiştir.

Bu iki baskı arasında Podesta, Sadeddin'in tarihinin Almanca tercümesini yayınladığı gibi (Nürnberg 1671), *Dissertatio Academica, continens specimen triennalis profectus in linguis orientalibus, Arabia nempe, Persica et Turcica, cui varia curiosa et scitu digna intermiscentur, sub gloriossissimis auspiciis... Leopoldi I... deferente... J. O. Bapt. Podesta... publice exhibenda a nobilibus et doctissimus linguarum orientalium auditoribus* (Viennae Austriae 1677) adlı bir eser de vermiştir.

Podesta'nın çalışmaları birtakım tartışmalara yol açmıştır. Türk dilinin grameri ve sözlüğü alanında büyük eserler vermiş olan F. Meninski (1623 - 1698), onun çalışmalarını açık olarak eleştirmiştir.

Meninski'nin hayatı konusunda bugüne kadar ayrıntılı bir çalışma yapılmamıştır. Lotaringia'da doğduğunu ve başlangıçta François Maignien adını aldığını biliyoruz. Roma' da Jesuitlerin yanında yetiştikten sonra Polonya'ya gitmiş, 1653'te İstanbul'da Polonya elçiliğinde görev almıştır. İstanbul'da iki yıl süre ile Polonyalı W. Bobowski (aş. yu. 1610 - 1675)'den Türkçe öğrenmiştir (İslâmiyeti kabul eden Bobowski, Ali Bey adını almıştır). Daha sonra Osmanlı İmparatorluğunun merkezinde Polonya'yı diplomat olarak temsil etmiştir. Polonya kralı Jan Sobieski (1629 - 1696) ona soyluluk unvanı vermiştir. Bunun üzerine Francisci (Franciscus, François, Francisco) à Mesgnien Meninski adını kullanmaya başlamıştır. Bizce bilinmeyen sebeplerle Meninski, Viyana'da Avusturya hizmetine geçmiş, 1661'de imparator I. Leopold'ün saray tercümanlığına atanmıştır. Kral danışmanı olarak eylül 1697 - eylül 1698 tarihleri arasında Viyana'da ölmüştür.

Meninski, yalnız seçkin bir diplomat olarak kalmamış, ayrıca dil bilimi alanında da değerli eserler vermiştir. Fransız, İtalyan ve Leh dilleri gramerlerini bir yana bırakalım. Onun bu üç grameri Latince olarak yazılmış ve 1649'da Danzig (Gdańsk)'de yayınlanmıştı. Meninski'nin Türk dili üzerine iki büyük eser (bir "Sözlük" ve bir "Gramer") yazdığını biliyoruz. Bu iki eser Türk dili biliminin tarihinde yeni bir dönem açmıştır.

"Sözlük"te Türkçe sözler Latince yanında Almanca, İtalyanca, Fransızca ve Lehçeye çevrilmiştir. Meninski'nin "Türkçe grameri", yukarıda verilen eserin adından anlaşılacağı gibi, "Sözlük" içinde yer alıyordu. Aynı yıl içinde "Gramer"in müstakil bir baskısı yapılmıştır: *Linguarum Orientalium. Turcicae, Arabicae, Persicae Institutiones, seu Grammatica Turcica.* Bu gramer yedi bölüme ayrılmıştır.

Gramerin 2. baskısı *Institutiones Linguae Turcicae cum rudimentis parallelis Linguarum arabicae et persicae, vol. I-III. Editio altera* (Viennae MDCCLVI) adı altında çıkmıştır.

Daha sonra Meninski "Sözlük"üne bir "ek" de yayınlamıştır: *Complementum Thesauri Linguarum Orientalium, seu Onomasticum Latino-Turcico-Arabico-Persicum simul idem Index Verborum Lexici Turcico-Arabico-Persici, quod Latinâ, Germanicâ, aliarumque Linguarum adjecta nomenclatione nuper in lucem editum* (Viennae Austriae MDCLXXXVII). Bu "ek"in madde başlarında Latince sözler ile Almanca ve İtalyanca karşılıkları verilmiştir.

Meninski'nin *Thesaurus*'u Viyana Doğu Akademisinde yetişen öğrenciler tarafından işlenerek Bernardus von Jenisch'in önsözü ile birlikte yayınlanmıştır *(Lexicon Arabico-Persico-Turcicum.* Vol. I-III. Viennae 1780). Meninski'nin grameri o zamana kadar yazılmış olan eserleri geçmiş ve ders kitabı olarak uzun süre değerini korumuştur.

XVII. yüzyıl sonundan başlayarak Avrupa ülkelerinde (özellikle Avusturya, Fransa, Polonya ve Macaristan'da) Türkiye'ye karşı duyulan ilgi gittikçe artmıştır. Polonya kralı Stanisław August Poniatowski'nin 1766'da İstanbul'da kurduğu "Doğu Okulu" (Szkole Orientalna) 1793'e kadar çalışmalarını sürdürmüştür. Bu arada Türk tarihi, Türk edebiyatı ve Türk dili üzerine birçok eser yazılmıştır. Bu eserler arasında ders kitapları önemli bir yer tutar. Bu ders kitapları Türkler arasında Hristiyanlık propagandası yapmak amacıyla Türk dilini öğrenmiş olan misyonerler tarafından yazılmıştır. Bu kitaplar arasında J.-B. Holdermann'ın "Türkçe grameri" özel bir yer tutar: *Grammaire turque ou méthode courte et facile pour apprendre la langue turque avec un recueil des noms, des verbes et des manières de parler les plus necessaires à savoir avec plusieur dialogues familliers* (İstanbul 1730). İbrahim Müteferrika tarafından yayınlanan bu eser, 1776'da Petersburg'da ve 1777'de de Moskova'da Rusçaya çevrilmiştir. Eserin yazarı J.-B.-D. Holdermann (1694-1730) Strasbourglu bir Jesuit misyoneri idi. Bu eserler arasında M. Viguier'nin *Élémens de la langue turque* (İstanbul 1790) adlı kitabı da anılmaya değer. Bu iki gramer kitabı doğrudan doğruya Meninski'nin eserine dayanıyordu. Yalnız, Viguier'nin "ünlü uyumu" olayını ilk olarak açık bir biçimde verdiğini saklamayalım. Bu olaya onun verdiği ad (l'harmonie vocalique = ünlü uyumu) bugüne kadar kalmıştır.

Cosimo Comidas de Corbognano'nun *Primi principi della grammatica turca ad uso dei missionari apostolici di Constantinopoli* (Roma 1794) adlı eseri de sağlam bir çalışmadır. Türk grameri alanında yazılan eserlerden topladığı verilerin bolluğu ve sağlamlığı bakımından ayrılan bu gramer, bilim çevrelerinde lâyık olduğu ilgiyi görememiştir. İstanbul'da Katolik misyonunun tercümanlığını yapan yazarın, Türk dilini bütün incelikleriyle öğrendiği anlaşılıyor.

XIX. yüzyılda Fransa'da Yaşayan Doğu Dilleri Okulu ve Collège de France, Türk dili öğretimi alanında büyük bir rol oynamışlardır. Étienne Marc Quatremère (1782-1857) ve Abel-Jean-Baptiste Pavet de Courteille (1821-1889) gibi seçkin Fransız Türkologları Osmanistik alanında çalışmakla kalmayarak Fransız Türkolojisinin sınırlarını Orta Asya ("Çağatay") ve Doğu Türkistan'da yazılmış eserleri içine alacak biçimde genişletmişlerdir. Quatremère, Batı Avrupa'da ilk olarak "Çağatayca" eserlerle uğraşmaya başlamıştır *(Chrestomathie en turk oriental.* Paris 1841). Quatremère'in büyük bir Çağatayca sözlük üzerinde çalıştığını biliyoruz. Ancak bu sözlük yayınlanmamıştır. Onun topladığı fişler daha sonra J. Th. Zenker tarafından değerlendirilmiştir *(Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch.* Leipzig 1866-1876). Zenker, Çağatayca verileri *to* (turk-oriental) olarak vermiştir. "Çağatayca" eserlerin ilk sözlüğünü ise Pavet de Courteille yazmıştır *(Dictionnaire turk-orientale, destiné principalement à faciliter la lecture des ouvrages de Bâber, d'Aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir-Nevâï.* Paris 1870). Bilimsel değerini bugüne kadar koruyan bu sözlüğün yeni (2.) baskısı 1972'de çıkmıştır.

Fransa'da Türk sözlükçülüğü alanında seçkin bir yer tutan bir eser de J. Kieffer ile Th. X. Bianchi'nin sözlüğüdür *(Dictionnaire turc-français, à l'usage des agents diplomatiques et consulaires, des commerçants* (Paris 1835-1837; 2. bas. 1850; 3. bas. 1871). Bu sözlük Kieffer tarafından Meninski'nin *Thesaurus*'una dayanılarak düzenlenmiş, Bianchi tarafından bütünlenmiştir. Bianchi ile Kieffer'in bu sözlüğü, batı ülkelerinde yüz yıl süresince en çok kullanılan Türkçe sözlük olarak tanınmıştır.

1863-1908 yılları arasında Paris'te Yaşayan Doğu Dilleri Okulunda profesörlük yapan C. A. Barbier de Meynard (1826-1908), Türkçe sözlüklere ek olarak bir eser yazmıştır *(Supplément aux dictionnaires publiés jusqu'à ce jour.* Paris 1881-1886, 2 cilt). Barbier de Meynard, Ahmed Vefik Paşa'nın sözlüğünden ve özellikle P. Antoine Arcère (ölm. 1699)'in, yazması Paris'te Bibliothèque Nationale (Supplément turc 685-868)'de muhafaza edilen Fransızca-Türkçe sözlüğünden yararlanmıştır. Bu sözlüğün yeni (2.) baskısı 1971'de çıkmıştır.

Türk dilinin grameri alanında P. Amédée Jaubert (1779-1847) *Élémens de la grammaire turque à l'usage des élèves de l'Ecole royale et spéciale des Langues Orientales vivantes* (Paris 1823; 2. bas. Paris 1833). Bu gramerin sözlüğü Holdermann'dan aktarılmıştır. Askerlik, denizcilik ve diplomasi ile ilgili maddeleri Jaubert eklemiştir. Türk dili öğretiminde bir ders kitabı olarak kullanılmak üzere yazılan bu eser, A. Kâzım Bek'in gramerinin temelini oluşturmuştur.

Meninski'nin çalışmalarından sonra Jean Deny (1879-1963)'ye gelinceye kadar Batı Avrupa'da Türk dili alanında ciddî bir eser çıkmamıştır. Jean Deny'nin grameri *(Grammaire de la langue turque. Dialecte osmanlie.* Paris 1920), Türk dilinin fonetik ve gramer yapısının araştırılması yolunda yeni bir çağ açmıştır. Bu eserin yeni (2.) baskısı 1971'de çıkmıştır (Wiesbaden). J. Deny'nin grameri Ali Ulvi Elöve tarafından Türkçeye çevrilmiştir *(Türk Dili Grameri. Osmanlı Lehçesi.* İstanbul 1941-1945).

Türk dilinin fonetik ve grameri alanındaki çalışmalarını sürdüren Jean Deny, 1949'da çıkan yeni bir çalışmasında *(Structure de la Langue Turque)* Türk dilinin yapısı üzerindeki yeni gözlemlerini toplamıştır.

J. Deny, 1955'te *Principes de grammaire turque ("Turk" de Turquie)* adlı yeni bir eser vermiştir. "Türk di-

line giriş" olarak tasarlanmış olan eser, bilim çevrelerinde olumlu bir katkı olarak değerlendirilmiştir.

J. Deny'nin bu yoldaki son çalışması *(L'osmanli moderne et le Türk de Turquie.* Philologiae Turcicae Fundamenta I, Wiesbaden MCMLIX, 182 - 239) Türk dilinin yapısını ana çizgileriyle vermiştir. Bu çalışmanın sonunda zengin bir bibliyografya da vardır.

Louis Bazin (doğ. 1920) Türk dili yanında Türkmence üzerinde de çalışmaktadır. Bundan başka, eski Türk yazıtlarıyla da uğraşmaktadır.

Irène Mélikoff, *La geste de Melik Dānišmend. Etudes critiques du Danišmendnāme* (I. Introduction et traduction. Paris 1960; II. Edition critique avec glossaire et index. Paris 1960) adlı eseriyle tanınmıştır. Bu eser XVI. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin tarihi için bir katkıdır.

Fransa'da Türk dili öğretimi üç şehirde (Paris, Strasbourg ve Aix-en - Provence) üniversite düzeyinde yapılmaktadır. Bu üniversitelerde Türk Araştırmaları Enstitüleri (Institut d'Etudes Turques) kurulmuştur. Bundan başka, Paris'te Institut National des Langues et des Civilisations Orientales'de de Türk dili öğretimine yer verilmektedir. Türkoloji problemlerinin araştırılmasıyla uğraşan Fransız bilgin ve uzmanları, Türk araştırmalarını geliştirmek üzere bir birlik (Fr. Associacion) kurmuşlardır. Bu birlik "Turcica" (Revue d'études turques) dergisini çıkarmaktadır. 15 eylül 1971'de Aix-en - Provence'ta Milletlerarası Osmanlı öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Komitesi (Le Comité International d'Etudes Pré - Ottomanes et Ottomanes) kurulmuştur.

Macaristan'da Türkoloji çalışmaları eski bir tarihe çıkar. Macarcadaki Türkçe alıntılar dolayısıyla Macar dil bilginleri Türk diyalekt ve ağızlarıyla uğraşmak ihtiyacını duymuşlardır. Macaristan'ın Osmanlı hâkimiyeti altına girmesi Macarların Türklerle ve özellikle Türk diliyle uğraşmalarını artırmıştır. Türkler Macar başşehri Budin (Mac. Buda)'i nihaî olarak 1541'de ele geçirmişlerdir. Macar başşehrindeki Türk hâkimiyeti 1686'ya kadar sürmüştür. Türklerin Macaristan topraklarındaki hâkimiyeti Macar dilinde yeni birtakım alıntılar bırakmıştır. Bu suretle Macarcadaki eski Türkçe (Bulgarca, Peçenekçe, Kumanca) kalıntıların sayısı Osmanlı unsurlarıyla bir kat daha artmıştır.

Macaristan'da Osmanlı araştırmalarının tarihinde Macar asıllı Tercüman Murad (Macarca adını bilmiyoruz)'ın özel bir yeri vardır (bk. Franz Babinger, *Der Pfortendolmetsch Murad und seine Schrifte.* Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit. Berlin - Leipzig 1927. 33 - 69). Bu çalışmaların tarihinde tanınmış Macar şairi Bálint Balassa (veya Balassi) (1554 - 1594) da seçkin bir yer tutmuştur. Balassa'nın şiir söyleyecek kadar Türkçe öğrendiği anlaşılıyor (J. Németh, *Balassa Bálint és a török költészet.* Magyar Századok. Budapest 1948. 80 - 100. s.; *Die türkischen Texte des Valentin Balassa.* "Acta Orientalia Hungarica" II, 1, 1953, 23 - 61).

Budapeşte'de Szécsenyi Millî Kitaplığında bulunan bir yazma, XVI - XVII. yüzyıllarda Macaristan'da konuşulan Türk dili hakkında açık bir fikir vermektedir. Bu yazma tanınmış Macar Türkoloğu J. Németh tarafından işlenmiştir *(Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert.* Budapest 1970. Bibliotheca Orientalis Hungarica XIII). Yazmanın kapak yaprağının arkasında süslü bir çerçeve içinde *Illéshazianae Bibliothecae Dubniczensis* yazısı vardır. Alt yanında da *Nicolae Illésházy, Dictionarium Turcico - Latinum* (Viennae 1668) başlığı geçer. Buna göre, yazmanın Macar soylularından Nicolai (Mac. Miklós) Illésházy'ye ait olduğu ve 1668'de Viyana'da yazıldığı anlaşılıyor. Ancak, yazarının adını bilmiyoruz.

Yazma dört bölüme ayrılmıştır:

I. Latince - Türkçe sözlük (aş. yu. 650 kelime; 2 - 28a y.).

II. Latince - Türkçe konuşma kılavuzu (29 - 52. y.).

III. Latin, Alman ve İtalyan dillerinde çeşitli kayıtlar (61 - 76. y.).

IV. İtalyanca kısa Türkçe grameri (Brevi Rudimenti del parlare Turchesco) (72 - 82. y.). Bu bölüme ek olarak İtalyanca tercümesiyle birlikte bir Türkçe metin de verilmiştir (83a - 89a y.). 89b yaprağında Alman ve İtalyan dillerinden örnekler vardır. 90b yaprağında yazmanın sahibinin adı geçmektedir.

J. Németh'in belirttiği gibi, "Viyana" kaydını taşımakla birlikte yazma, Macar - Güney Slav damgası taşımaktadır. Metinlerin Macar çevresinde yazıldığı açıktır. Metinlerde göze çarpan birçok özellik ve her şeyden önce Türk seslerinin yazımı buna tanıktır.

Yazmayı işleyip değerlendiren J. Németh, Illésházy yazmasındaki Türk dili örneklerinin Bosna kökenli olduğunu inandırıcı bir biçimde ispat ettiği gibi, Macaristan'da kullanılan Türk dilinin Bosna Türk ağzına benzediğini de açık olarak ortaya koymuştur.

Macar doğu bilimleri uzmanı Harsány'lı Jakab Nagy'ın *Colloquia Familiaria Turco - Latina, seu Status Turcicus Loquens* adlı eseri (Anno MDCLXXIII), Türk dilinin tarihî fonetiği, grameri ve diyalektolojisi için sağlam verilerle doludur. Harsány'lı Nagy'ın eserini Macar Türkoloğu G. Hazai işleyip yayınlamıştır *(Das Osmanisch - Türkische im XVII. Jahrhundert, Untersuchungen an den Transkriptiontexten von Jakab Nagy de Harsány.* Budapest 1973. Bibliotheca Orientalis Hungarica XVIII).

XIX. yüzyılda Macar hürriyet savaşlarının lideri Lajos Kossuth (1802 - 1894) da Türk diliyle uğraşmıştır (Zsuzsa Kakuk, *Kossuth kéziratai a török nyelvről.* Budapest 1967; *Les manuscrits inédites de Kossuth sur la langue turque,* "Acta Orientalis Hungarica" XXII, 1, 1969, 81 - 105).

Budapeşte Üniversitesinde (kuruluşu 1635) ilk Türk dili profesörü olarak János Repiczky (1817 - 1855)'nin çalıştığını biliyoruz. Repiczky bir Türk grameri yazmıştır. Tanınmış Macar Türkoloğu Ármin (Hermann) Vámbéry (1832 - 1913) onun öğrencisidir. Vámbéry 1865'te Budapeşte Üniversitesinde Doğu dilleri öğretim üyeliğine getirilmiş, 1870'te Türkoloji profesörlüğüne atanmıştır. Başlangıçta Çağatayca alanında çalışan Vámbéry 1862'de Abuşka sözlüğünü yayınlamıştır *(Abuska. Csagataj-török szógyüjtemény.* Pest 1862). József Budenz sözlüğe bir giriş ve notlar yazmıştır. Daha sonra Vámbéry bu yolda daha büyük bir eser de verecektir *(Čagataische Sprachstudien enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der čagataischen Sprache.* Leipzig 1867). Vámbéry 1870'te *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilik. Uigurischer Text mit Transcription und Übersetzung nebst einem uigurisch - deutschen Wörterbuche* (Innsbruck 1870) adlı eserini yayınladıktan sonra Türk dilinin etimolojik sözlüğünü yazmıştır *(Etymologisches Wörterbuch der*

turko-tatarischen Sprachen. Leipzig 1878). Bilim çevrelerinde uzun süre kullanılan bu eserin bugün bu yolda yapılan ilk deneme olarak ancak tarihî bir değeri vardır (yeni bas. 1972). Onun *Die primitive Cultur des turko - tatarischen Volkes* (Leipzig 1879) adlı eseri de eskimiştir. *A török faj ethnologiai és ethnographiai tekintetben* (Budapest 1885) adlı eseri Almanca olarak da yayınlanmıştır *(Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen.* Leipzig 1885). Vámbéry'nin *Alt - osmanische Sprachstudien* (Leiden 1901) adlı eseri de eski Osmanlıca alanında bir katkıdır. Vámbéry son olarak hayat hikâyesini de yazmıştır *(Küzdelmeim.* Budapest 1905).

Vámbéry'nin yetiştirdiği öğrenciler arasında József Thúry (1862 - 1906), Gábor Bálint (1844 - 1913), Ignác Kúnos (1860 - 1945) gibi tanınmış Türkologlar vardır. Bálint, Kazan Tatarcası üzerindeki çalışmalarıyla tanınmıştır *(Kazáni tatár nyelvtanulmányok.* 1 - 3. Budapest 1875 - 1877). Vámbéry gibi, Thúry de Çağatayca ve eski Osmanlıca üzerinde çalışmıştır. Onun bu yoldaki çalışmaları arasında *A 'Behdset-ül-lugat' czímü csagatáj szótár* [1903], *Az 'Abuska Lugati' czímü čagataj szótár* [1904], *A Közép-ázsiai török irodalom* [1904] ve *Közép - ázsiai török nyelv ismertetései* [1906] gibi yazılar vardır (Türkçe çev. Ragıp Hulûsi, *Orta Asya Türkçesi üzerine tetkikler.* "Millî Tetebbular Mecmuası" II). Thúry, Osmanlı Türkçesi alanında da değerli yayınlar yapmıştır. *Török nyelvemlékek a XIV. század végéig* [1903] (Türkçe çev. Ragıp Hulûsi, *On dördüncü asır sonlarına kadar Türk dili yadigârları.* "Millî Tetebbular Mecmuası" II) ve *A XIV. századbeli oszmán - török nyelv* [1904] adlı yazıları bu alanda büyük katkılardır. Kúnos ise Türk ağızları ve Türk halk edebiyatı alanındaki eserleriyle ün almıştır. *Oszmán-török népköltési gyüjtemény* [1887, 1889] adlı eseri zengin bir Türk halk edebiyatı örnekleri derlemesidir. Kúnos, Türkolojinin en önemli yayın organları arasında yer alan "Keleti Szemle" dergisini de yönetmiştir (Bernát Munkácsi ile birlikte).

Géza Kuun (1838 - 1905), Venedik'te San Marco katedrali kitaplığında muhafaza edilen ve bilim çevrelerinde *Codex Cumanicus* adıyla tanınan yazmayı Latince olarak yayınlamıştır *(Codex Cumanicus bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis, notis et compluribus glossariis instruxit)* [1880, yeni bas. 1981].

Vilmos (Wilhelm) Pröhle (1871 - 1945) de Türkolog olarak değerli yayınlar yapmıştır: *Tatár nyelvjárási tanulmányok* ["Nyelvtudományi Közlemények" XXXVIII, 63 - 110, 330 - 363]; *Baskir nyelvtanulmányok* ["Keleti Szemle" IV, 1903, 194 - 214; V, 1904, 228 - 271; *Baschkirische Volkslieder* ["Keleti Szemle" VI, 1905, 12 - 26]; *Karatschajisches Wörterverzeichnis* ["Keleti Szemle" X, 1909, 83 - 150]; *Karatschajische Studien* X, 1909, 215 - 304]; *Balkarische Studien* ["Keleti Szemle" XV, 1914 - 1915, 165 - 276, XVI, 1915 - 1916, 104 - 243]. Pröhle, Türkçede vurgu sorunu üzerinde de durmuştur *(Zur Frage des Wortakzente im Osmanisch - türkischen.* "Keleti Szemle" XII, 1911 - 1912).

Zoltán Gombocz (1877 - 1935) Türkoloji alanında *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache* ["Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" XXX, 1912] adlı eseriyle tanınmıştır. Bu eserde Macarcadaki eski Türkçe alıntılar gözden geçirilerek Türk dili bakımından değerlendirilmiştir. Yazar bu alıntıların tanıklığından yararlanarak, çağdaş Türk diyalektleri arasında ayrı bir yer tutan Çuvaşçanın ses özelliklerini de ana çizgileriyle tespit etmiştir.

Gombocz bu çalışmasında Danimarkalı büyük bilgin Vilhelm Thomsen'in *Den gotiske spragklasses inflydelse pa den finske* (1869) ve *Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk - lettiske) sprog* (1890) adlı eserlerinde kullandığı metodu geliştirmişti. Yapı bakımından Gombocz'un eseri Yrjö Wichmann'ın *Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen* (Helsinki 1903) adlı çalışmasına benzer. Türkçe alıntılar konusunda birçok yayınlar *(Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen.* 1897; *Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen.* 1902) yapan Henrik Paasonen ("Nyelvtudományi Közlemények" XLII), Gombocz'un eserine birtakım katkılar getirmişse de, yazarın bütün gözlemlerine katılmıştır. Sonraki yıllarda Finlandiya'da buna benzer birçok yayın çıkacaktır. Martti Räsänen'in *Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen* (1920) ve *Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen* (1923) adlı eserleri veya Artturi Kannisto'nun *Die tatarischen Lehnwörter im Vogulischen* (1925) adlı eseri gibi.

Gombocz, bu eseriyle XVII. yüzyıldan beri ortaya atılan Türkçe - Macarca kelime birleştirmelerini bilimsel açıdan değerlendirmiştir. Türk - Macar dil ilişkileri konusunu 1873'te József Budenz (1836 - 1892) de açık olarak görmüştür ("Nyelvtudományi Közlemények" X). Wilhelm Schott çağında Almanya'da yetişen Budenz, dil sorunlarının tartışılmasında kullanılacak metotları biliyordu. Onun seçkin öğrencisi Bernát Munkácsi (1860 - 1937) de bu sorunu sık sık tartışmıştı. Ancak, Budenz ve Munkácsi, sorunu bütün ayrıntılarıyla açık olarak görememişlerdir. Geniş bir bilgiye, derin bir gözlem yeteneğine ve sağlam bir eleştirme gücüne sahip olan Gombocz, toplanmış olan bütün verileri değerlendirmek suretiyle Türk - Macar dil ilişkilerini açıklığa kavuşturmuştur.

Macarcadaki eski Türkçe alıntılar, Türk dilinin eski özelliklerini saklamışlardır. Bu bakımdan Macarcada kullanılan bu eski kalıntıların Türk dili tarihi açısından büyük bir değeri vardır.

Gombocz'un *Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen* ["Keleti Szemle" XIII, 1912] adlı yazısı da "Altay dilleri" ve özellikle Türk dili bakımından yeni gözlemler getiren bir katkıdır.

Tanınmış Macar Türkoloğu Gyula Németh (1890 - 1976) Gombocz'un açtığı çığırı sürdürmüştür. Budapeşte Üniversitesinde Türk filolojisi kürsüsünü yönettiği elli yıllık süre içinde (1915 - 1964) Németh birçok öğrenci yetiştirdiği gibi, Türkoloji alanında birçok eser de vermiştir. Onun *Türkische Grammatik* (Berlin - Leipzig 1916) adlı küçük eseri bilim çevrelerinde takdirle karşılanmıştır. Zoltán Gombocz bu gramer dolayısıyla yayınladığı bir yazıda *(Adalékok a török nyelvtanhoz.* "Nyelvtudományi Közlemények" 1915) Türk grameriyle ilgili birtakım sorunları tartışarak yeni gözlemler ortaya koymuştur. Németh'in grameri T. Halasi - Kun tarafından İngilizceye tercüme edildi *(Turkish Grammar. Publications of the Near and Middle - East Institute,* Columbia University. New York 1960). Németh başlangıçta çağdaş Türk diyalektleriyle uğraşmış, eski Türk yazıtları üzerinde çalışmış *(Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas* "Kőrösi Csoma - Archivum" II, 1926, 134 - 143), ancak daha çok Türk - Macar ilişkile-

riyle ilgili konuları işlemiştir. Onun en önemli eseri *(A honfoglaló magyarság kialakulása.* Budapest 1930) Macarların etnojenezi sorununa ayrılmıştır. Bu eserde sık sık eski Türkler ve dilleri de tartışılmıştır. Bu sebeple, Németh' in bu eseri Macaristan dışındaki Türkoloji çalışmalarında da sık sık baş vurulan bir yayın değerini kazanmıştır. Németh Türkçenin transkipsiyonlu anıtlarına büyük bir ağırlık vermiştir. *Zu den türkischen Aufzeichnungen des Georgievits* (Charisteria Orientalia, Praha 1956, 202 - 209) yazısında yukarıda adı geçen Georgievits'in metinlerine değindiği gibi, ilk lirik Macar şairi Bálint Balassa'nın Türkçe şiirlerini de işlemiştir *(Die türkischen Texte des Valentin Balassa.* "Acta Orientalia Hungarica" II, 1952, 23 - 61). Németh'in bu yolda verdiği en büyük eser 1970'te çıkmıştır *(Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert.* Budapeşte 1970. Bibliotheca Orientalis Hungarica XIII). Yazar bu eserinde Illésházy yazmasını Türk dili bakımından değerlendirmiştir. Türk diyalektolojisi alanında da sürekli olarak çalışan Németh, bu yolda *Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion* (Budapest 1955. Bibliotheca Orientalis Hungarica X), *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens* (1956) ve *Traces of the Turkish Language in Albania* ["Acta Orientalia Hungarica" XIII, 1961, 9 - 29] gibi yayın ve yazılar vermiştir.

Onun yetiştirdiği Macar Türkologları, Balkan yarımadasında konuşulan Türk ağızları üzerinde yeni araştırmalar yapmışlardır.

Németh, bilimsel yazı ve yayınları yanında çalışmaların geliştirilmesi ve yönlendirilmesi alanında da büyük hizmetler görmüştür. "Túrán" dergisinin 1918'de onun gözetimi altında çıkan cildi milletlerarası bilim çevrelerinin takdirini kazanmıştır. Daha sonra "Kőrösi Csoma - Archivum" dergisini yönetmiştir. İki dünya savaşı arasında bu dergi en önemli Türkoloji organı olarak büyük bir ağırlık kazanmıştır. Németh "Bibliotheca Orientalis Hungarica" dizisini de kurmuştur. Bu dizide ilk olarak Carl Brockelmann'ın *Mitteltürkischer Wortschatz* (Budapest - Leipzig 1928) adlı eseri yer almıştır. Bu eser, Kâşgarlı Mahmud'un *Divanü lûgati't - Türk*'ünü milletlerarası Türkoloji çevrelerine kazandırmıştır. Son yıllarda "Bibliotheca Orientalis Hungarica" dizisi L. Ligeti'nin gözetimi altında çıkmaktadır. Németh 1951'den başlayarak Macar Bilimler Akademisinin "Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae" adlı yayın organını da yönetmiştir. Buna paralel olarak L. Ligeti de Macar Bilimler Akademisinin "Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae" adlı organının yayımını sağlamıştır.

Lajos Ligeti (doğ. 1902) Türkoloji alanında yetkisini *Die Herkunft des Volksnamens Kirgiz* ["Kőrösi Csoma - Archivum" I, 1925, 369 - 383] adlı çalışmasıyla ispat etmiştir. Daha sonra Asya'da araştırma gezileri yapan Ligeti, Afganistan topraklarında yaşayan Moğol ve Türklerin dilleri üzerinde çalışmıştır: *O mongol'skih i tyurkskih yazıkah i dialektah Afganistana* ["Acta Orientalia Hungarica" IV, 1955, 93 - 117]; *Sur la langue des Afchars d'Afghanistan* ["Acta Orientalia Hungarica" VII, 1957, 115 - 156]. Afganistan gezisinde topladığı verilere dayanarak 1938'de yazdığı bir yazı *(Les voyelles longues en turc.* "Journal Asiatique" 230, 177 - 204), Türkçede uzun ünlülerle ilgili eski tartışmalara değerli bir katkıdır. Ligeti, Çin kaynaklarındaki eski Türklerle ilgili verileri değerlendirdiği gibi *(Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise.* "Acta Orientalia Hungarica" I, 1950, 141 - 185), "Altay dilleri" arasındaki ilişkilerle de uğraşmıştır. Ligeti, Macar Türkolojisinin eski geleneğine uygun olarak Türk - Macar ilişkilerine de büyük ağırlık vermiştir. Onun Macarcadaki eski Türkçe alıntılarla ilgili yazıları Türk dili bakımından yeni gözlemlerle doludur.

Lajos Fekete (1891 - 1969) Macaristan'daki Türk hâkimiyeti yıllarından kalma Türkçe belgelerle uğraşmıştır: *Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy.* 1606 - 1645 (Budapest 1932); *A törökkori Vác egy XVI. századi összeírás alapján* (Budapest 1942). *Budapest a török korban* (Budapest 1944) adlı eseri Macaristan'da Türk hâkimiyetine ilişkin toplu bilgi veren bir çalışmadır. Daha sonra öğrencisi Gyula Káldy - Nagy ile birlikte *Rechnungsbücher türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen). 1550 - 1580. Türkischer Text* (Budapest 1962) adlı bir eser yayınlamıştır.

Fekete'nin *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatik der türkischen Botmässigkeit in Ungarn* (Budapest 1926) adlı büyük eseri, Türk diplomatiği alanında bir el kitabı değeri kazanmıştır. *Die Siyāqat - Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Beitrag zur türkischen Paläographie mit 104 Tafeln* (I - II, Budapest 1955) bu yolda yeni bir çığır açmıştır *(La Paléographie persane* adlı eseri ölümünden sonra çıkmıştır).

Fekete'nin ölümünden sonra öğrencisi Gyula Káldy - Nagy (doğ. 1927) Macarlarla ilgili Osmanlı belgelerini yayınlamıştır.

Tanınmış Macar Bizantinoloğu Gyula Moravcsik (1892 - 1972) Türkoloji alanında da çalışmıştır. Onun bu alanda verdiği en büyük eserde *(Byzantinoturcica.* 1942 - 1943; yeni bas. 1958). Bizans kaynaklarında geçen bütün Türk adları ve Türkçe sözler toplanmıştır.

László Rásonyi (doğ. 1899) Türk onomastik (ad bilimi)'i alanındaki çalışmalarıyla tanınmıştır: *Der Volksname Berendej* ["Seminarium Kondakovianum" VI, 1933]; *Les noms de tribus dans le Slovo o polku Igorevě* ["Seminarium Kondakovianum" VIII, 1936]; *Contributions à l'histoire des premiers cristalisations d'Etat des Roumains. L'origine des Basarabas* [1936]; *Sur quelques catégories de noms de personnes en turc* ["Acta Linguistica Hungarica" III, 1953]; *Les noms de nombre dans l'anthroponymie turque* ["Acta Orientalia Hungarica" XII, 1961]; *Les noms de personnes impératifs chez les peuples turques* ["Acta Orientalia Hungarica" XV, 1962]. *Onomasticon Turcicum* adlı eseri bu yolda yeni bir çığır açacaktır.

György Hazai (doğ. 1932), *Les dialectes turcs du Rhodope* ["Acta Orientalia Hungarica" IX, 1959], *Beiträge zur Kenntnis der türkischen Mundarten Mazedoniens* ["Rocznik Orientalistyczny" XXIII, 1959], *Textes turcs du Rhodope* ["Acta Orientalia Hungarica" X, 1960] ve *Remarques sur les rapports des langues slaves des Balkans avec le turc - osmanli* ["Studia Slavica" VII, 1961] gibi birtakım yazılar yazmış, Harsány'lı Jakab Nagy'ın eserini de yayınlamıştır.

Tibor Halasi - Kun (doğ. 1914) Rum patriği II. Gennadios'un Rum yazısıyla yazılan itikatnamesini Türk dili yönünden değerlendirmiş *(Gennadios török hitvallása.* "Kőrösi Csoma - Archivum" I. Erg. Bd. 1936, 139 - 247), daha sonra Kıpçak eserleriyle uğraşmıştır. *Et - Tuhfetü'z - zekiyye fi'l lûgati't - Türkiyye* adlı Kıpçakça yazmanın fotokopisini

yayınladıktan sonra *(La langue des Kiptchaks d'après un manuscrit arabe d'Istanboul.* II, Budapest 1942) *Philologica* ["Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi" V, 1947; 1 - 37; VII, 1949, 415 - 465, 690 - 740] yazılarında Kıpçakçanın sorunlarını tartışmıştır. II. Dünya Savaşı içinde Ankara Üniversitesinde Hungaroloji profesörlüğü yapan ve daha sonra Amerika Birleşik Devletleri'nde görev alan Halasi - Kun, "Archivum Ottomanicum" dergisini kurmuştur (1969).

Zsigmond (Sigismund) Telegdi *el - Kavânînü'l - külliye* adlı Kıpçakça eseri Türk grameri açısından işleyip yayınlamıştır *(Eine türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jhdt.* "Kőrösi Csoma - Archivum" I. Erg. Bd. 1937, 282 - 326).

Zsuzsa (Suzanne) Kakuk (doğ. 1925) başlangıçta Balkan ağızları üzerinde çalışmış *(Le dialecte turc de Kazanlyk* ["Acta Orientalia Hungarica" VIII, 1959]; *Textes turcs de Kazanlyk* ["Acta Orientalia Hungarica" VIII, 1959]; *Die türkische Mundart von Küstendil und Michajlovgrad* ["Acta Linguistica Hungarica" XI, 1961]; *Le dialecte turc d'Ohrid en Macédoine* ["Acta Orientalia Hungarica" XXVI, 1972]), Çin'de, Kansu'da yaşayan Salarlar arasında dil araştırmaları yapmış *(Textes salars.* "Acta Orientalia Hungarica" XIII, 1961]; *Un vocabulaire salar.* "Acta Orientalia Hungarica" XIV, 1962; *Sur la phonétique de la langue salare.* "Acta Orientalia Hungarica" XV, 1962), daha sonra Macarcada kullanılan Osmanlı alıntılarını toplayıp yayınlamıştır *(Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVI et XVII siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise.* Budapest 1973. Bibliotheca Orientalis Hungarica XIX).

1962'de Amerika Birleşik Devletleri'nde "Altay dilleri" profesörü olarak görev alan Dénes Sinor (doğ. 1916)'u da Macar Türkologları arasında saymak gerekir. Başlangıçta Türkoloji alanında çalışan Sinor, sonradan daha çok "Altay dilleri" üzerinde çalışmıştır.

János Eckmann (1905 - 1971) Varna *(Die türkische Mundart von Warna.* "Kőrösi Csoma - Archivum" III, 1941), Razgrad *(Razgrad Türk ağzı.* "Türk dili ve tarihi hakkında araştırmalar" I, 1950), Dinler *(Dinler (Makedonya) Türk ağzı.* "Türk Dili Araştırmaları Yıllığı" 1960), Kumanova *(Kumanova (Makedonya) Türk ağzı.* Németh armağanı, 1962) ve Edirne *(The Turkish Dialect of Edirne.* American Studies in Altaic Linguistics, 1962) ağızları yanında Anadolu Karamanlı ağızlarını da araştırmıştır *(Anadolu Karamanlı ağızlarına ait araştırmalar.* "Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi" VIII, 1950). Daha sonra Harezm ve Çağatay alanlarında çalışmıştır. Bu arada *Nehcü'l feradis*'in İstanbul yazmasını yayınlamıştır (1956). *Philologiae Turcica Fundamenta* adlı kolektif eserde Harezm ve Çağatay lehçeleri ile Kıpçak ve Çağatay edebiyatı bölümlerini de Eckmann yazmıştır.

1964'te Budapeşte Üniversitesinde Türkoloji kürsüsünün yönetimi, İç Asya Dilleri ve Kültürleri Kürsüsü başkanı L. Ligeti'ye verilmiştir. Daha sonra (1972) bu göreve Zsuzsa Kakuk getirilmiştir.

Son yıllarda Macaristan'ın Szeged (Segedin) şehrinde yeni bir Türkoloji kürsüsü daha kurulmuştur. Bu kürsünün başkanlığına Çuvaşça üzerindeki çalışmalarıyla tanınmış olan András Róna - Tas atanmıştır.

İtalya'da Türkoloji çalışmalarının XVI - XVII. yüzyıllarda başladığını görmüştük. Çağdaş İtalya'da, Roma Üniversitesinde Türk Dili ve Edebiyatı Kürsüsünü Ettore Rossi (1894 - 1955) yönetmiştir. Rossi, ülkemizde yapılan yazı ve dil reformlarıyla uğraştığı gibi, Türkçe gramer de yazmıştır. *(Manuale di lingua turca.* Roma 1939). *Kitab-ı Dede Korkud*'un Vatikan yazmasını da yayınlamıştır *(Il "Kitab-ı Dede Qorqud". Racconti epice - cavallereschi dei Turchi Oghuz.* 1952). Onun ölümünden sonra Roma'da Türkoloji Kürsüsü başkanlığına Alessio Bombaci (1914 - 1979) getirilmiştir. Bombaci başlangıçta İtalyan kitaplıklarında bulunan Türkçe gramerleri değerlendirmiş, daha sonra Türk edebiyatıyla uğraşmıştır *(Storia della letteratura turca.* 1956. Fransızcası: *Histoire de la littérature turque.* 1968). *Philologicae Turcicae Fundamenta*'da (II) *The Turkic Literatures. Introductory Notes on the History and Style* bölümünü de Bombaci yazmıştır.

İtalya'da Türkoloji çalışmalarının ikinci merkezi Napoli Üniversitesine bağlı olarak çalışan Doğu Enstitüsü (Istituto Orientale)'dür. Bu enstitüde Türkoloji (ve İranistik) Kürsüsünü Luigi Bonelli (1865 - 1947) yönetmiştir. Bonelli Türkçedeki İtalyanca unsurlar ve İtalyancadaki Türkçe unsurlar *(Elementi italiani nel Turco ed elementi turchi nell' Italiano.* "L'Oriente" I, 1894) konusunu işlemiş, Türkçe gramer ve sözlükler yazmıştır. *Lessico turco - italiano* (1939, yeni bas. 1952) adlı sözlüğü yeni Türkçe karşılıklara da geniş yer vermiştir.

Napoli Doğu Enstitüsünün "Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli" adlı yayın organında Türkoloji bakımından değerli katkılar vardır. Carlo Tagliavini (doğ. 1903)'nin *Osservazioni sugli elementi italiani in turco* ("Annali" I, 1940) adlı yazısı gibi.

İtalya'da üçüncü Türkoloji (ve İranistik) merkezi olarak Roma'daki Doğu Enstitüsü (Istituto per l'Oriente) anılabilir. Bu enstitü daha çok Yakın Doğu sorunlarıyla uğraşmaktadır. Çalışmaların sonuçları "Oriente Moderno" dergisinde yayınlanmaktadır.

Avusturya XVII. yüzyılın 2. yarısından itibaren Türk dilini bilen tercümanlar yetiştirmek ihtiyacını duymuştur. XVIII. yüzyılda Avusturya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki karşılıklı ilişkiler sıklaşmıştır. Bu durum karşısında Türkler ve Türk devleti üzerine bilgi sahibi uzmanlara ihtiyaç bir kat daha artmıştır. 1752 yılında Avusturya'nın başşehri Viyana'da bir Doğu dilleri okulu kurulmuştur. 1754'te İmparatorluk Doğu Akademisi (Kaiser. Orientalische Akademie), 1851'de ise Öffentliche Lehranstalt für Orientalische Sprachen adını alan okulda Türkçe, Arapça ve Farsça öğretilmiştir.

Osmanlı devleti tarihinin araştırılmasında Avusturyalı Josef Hammer - Purgstall (1774 - 1856) seçkin bir yer almıştır. Onun *Geschichte des Osmanischen Reiches* [1827 - 1832] adlı büyük eseri bugün de değerini kaybetmemiştir. Bu büyük eser Fransızcaya tercüme edildiği gibi, Türkçeye de çevrilmiştir. Bundan başka, Hammer - Purgstall *Geschichte der osmanischen Dichtkunst* [1836 - 1838], *Geschichte der Goldenen Horde im Kiptchak* [1840], *Geschichte der Ilchane* [1854] ve *Geschichte der Chane der Krim* [1856] gibi birtakım eserler de vermiştir.

1886 yılında Viyana Üniversitesinde Doğu Enstitüsü (Orientalisches Institut der Universität Wien)'nün kurulması, Avusturya'da doğu bilimlerinin ve özellikle Türkolojinin gelişmesinde yeni bir adım oluşturur. Bu enstitü Avusturya'da Türkolojinin ve doğu bilimlerinin merkezi olarak bugüne kadar değerini muhafaza etmiştir. Bu enstitüde

Herbert Duda (1900 - 1975) ve Herbert Jansky (1898 - 1981) gibi tanınmış bilgin ve uzmanlar öğretim görevi yapmıştır. Duda, Türk dili alanında *Die Sprache der Qyrq Vezir - Erzählungen* (Leipzig 1930) adlı çalışmasıyla ün kazanmıştır. Ahmed Haşim, Yakup Kadri gibi şair ve yazarlarımızla ilgili eserler veren Duda, *Vom Kalifat zur Republik. Die Türkei im 19. und 20. Jahrhundert* [1948] adlı eserinde Türkiyeti Cumhuriyetinin tarihini yazmıştır. Son olarak İbni Bîbî'nin Selçuklu tarihini Almancaya çevirmiştir *(Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibi)* [1959]. Jansky ise Türk dili üzerine birçok eser yazmıştır. *Lehrbuch der türkischen Sprache* (Leipzig 1943, 6. bas. 1966) ve *Deutsch-türkisches Wörterbuch* (3. bas. 1966) gibi. Türk soylu harp tutsaklarından toplanan örneklerin yayınlanmasına da katılmıştır : *Krimtatarische Gesänge (Gesänge russischer Kriegsgefangener)* [1930]; *Baschkirische Gesänge* [1939]. Onun *Spuren eines Kazaner Lokalausdruckes in Anatolien (Jean Deny armağanı.* Ankara 1958) adlı yazısı da Türk dili alanındaki bilgi ve yetkisini ispat eden güzel bir örnektir.

1973'te bu enstitüde Türk gramerinin ve Türk sözlüğünün tanınmış uzmanı Andreas Tietze (doğ. 1914) görev almıştır. İstanbul ve Los Angeles üniversitelerinde çalışan Tietze, *Die formalen Veränderungen an neueren europäischen Lehwörtern im Türkischen* ["Oriens" V, 1953], *Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch* ["Oriens" VIII, 1955], *Slavische Lehnwörter in der türkischen Volkssprache* ["Oriens" X, 1957], *Direkte arabische Entlehnungen im anatolischen Türkisch* [*Jean Deny armağanı.* 1958], *Einige weitere griechische Lehwörter im anatolischen Türkisch* [*Németh armağanı.* 1962] ve *Persian Loanwords in Anatolian Turkish* ["Oriens" XX, 1967, Gilbert Lazard ile birlikte] gibi yazılarıyla Türk diliyle yabancı diller arasındaki karşılıklı ilişkiler sorunundaki yetkisini açık olarak ortaya koymuştur. Tietze'nin Henry ve Renée Kahane ile birlikte yazdığı *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin* (Urbana 1958) adlı eseri de bu yoldaki çalışmalarının güzel bir ürünüdür. Tietze, *Codex Cumanicus*'taki eski bilmeceler üzerinde de çalışmıştır. *The Koman Riddles and Turkic Folklore* [1966].

Tietze bu yayınlarıyla Gustav Meyer (1850 - 1900)'in *Türkische Studien I. Die griechischen und romanischen Bestandtheile im Wortschatze des Osmanisch - Türkischen* ("Sitzungsberichte der K. Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe" 128, Vienna 1893) adlı eserini birçok yönden bütünlemiştir.

Modern Slavistiğin kurucusu olarak ün alan Franz von Miklosich (1813 - 1891)'in Türkoloji alanına giren yayınlarını da burada saymak gerekir. Onun *Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen* ["K. Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe, Denkschriften" XXXIV, 1884; XXXV, 1885; XXXVII, 1889; XXXVIII, 1890] adlı büyük çalışması, Türk dilinden Güneydoğu ve Doğu Avrupa dillerine geçen alıntılar için ana kaynak değerini kazanmıştır. Miklosich Türkçede kullanılan Slavca, Macarca ve Rumence alıntıları da toplamıştır *(Die slavischen, magyarischen und rumunischen Elemente im türkischen Sprachschatze.* "Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften" 1889).

Friedrich Kraelitz von Greifenhorst (1876 - 1932) da tanınmış bir Türkologdur. Paul Wittek ile birlikte "Mitteilungen zur osmanischen Geschichte" dergisini kurmuş olan Kraelitz von Greifenhorst, Osmanlı belgeleri üzerinde değerli çalışmalar yapmıştır. Eski ve yeni Türk diyalektleriyle ilgili yazıları da vardır. *Studien zum Armenisch - Türkischen* ["Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften" 168, Band, 1912]; *Sprachprobe eines armenisch-tatarischen Dialektes in Polen* ["Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes", XXVI, 1912]; *Studien zur Lautlehre der Kasan-tatarischen* ["Archiv Orientální" I, II, 1932] gibi.

Viyana'da Josef von Hammer - Purgstall Cemiyetinin Doğu Akademisi, Türkçe, Farsça ve Arapça tercümanlar yetiştiren bir öğretim kuruluşudur.

İngiltere'de Türkoloji çalışmalarında Osmanlı Türkçesine büyük ağırlık verilmiştir.

İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında aktif ticarî ve diplomatik ilişkiler I. Elizabeth (1533 - 1603) döneminde (1558 - 1603) gelişmiştir. XVI - XIX. yüzyıllarda İngilizler daha çok Türk devletinin tarihi ve siyasetine, ticareti ve ekonomisine önem vermişler, Türk dili öğretiminde pratik amaçları göz önünde tutmuşlardır.

Harold Bowen *(British contributions to Turkish studies.* London 1945) İngiltere'de Türk araştırmaları alanındaki çalışmaları toplu olarak vermiştir. S. Skilliter *(British Centres of Turkish studies.* "Turcica" V, 1975) de bu yolda bilgi vermiştir.

E. J. W. Gibb (1857 - 1904) Türk şiiri alanında anıtsal bir eser vermiştir : *A History of Ottoman Poetry* (I - VI, London 1900 - 1909, yeni bas. 1958 - 1967). Bu eserin bir bölümü Türkçeye çevrilmiştir *(Osmanlı Şiiri Tarihi.* 1943. Halide Edip Adıvar'ın önsözü ile). Türk dili alanında çalışan İngilizler arasında *Grammatica Linguae Turcicae* (Oxford 1670) adlı gramerin yazarı William Seaman (1606 - 1680) ve *A Grammar of the Turkish language* (London 1709) adlı eserin sahibi Thomas Vaughan özel bir yer tutar. Bu iki yazar İngiltere'de uzun süre Türk dilinin uzmanları olarak kalmışlardır.

Daha sonra A. L. Davids'in grameri *(Grammar of the Turkish language.* London 1832) çıkmıştır. Genç yaşında ölen yazarın bu eseri annesi tarafından Fransızcaya çevrilmiştir (1836).

XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın ilk yarısında İngiltere'de çıkan Türkçe gramerleri daha çok pratik amaçlarla yazılmıştır.

Sir James William Redhouse (1811 - 1892) sözlük yazarı olarak büyük bir ün almıştır. Onun *A Turkisch and English Lexicon* (1884, 3. bas. 1921) adlı eseri Türkçenin en zengin sözlüğü olarak tanınmıştır. Redhouse iki gramer de yazmıştır : *Grammaire raisonnée de la langue ottomane* (Paris 1846); *A Simplified Grammar of the Ottoman - Turkish Language* (London 1884).

G. L. Lewis'in *Turkish Grammar* (Oxford 1967) adlı eserinde çağdaş Türk yazı dilinin yapısı ayrıntılı bir biçimde tasvir edilmiştir. C. S. Mundy *(Turkish Syntax as a System of Qualification.* "Bulletin of the School of Oriental and African Studies" XVII, 1955) Türkçenin sentaksı üzerinde durmuştur. H. C. Hony, A. D. Alderson gibi yazarlar ise Türkçe sözlükler yayınlamışlardır. Sir Edward Denison Ross (1871 - 1940) Londra Doğu Dilleri Okulu (School of Oriental Studies) müdürü olarak 1917'de "Bulletin of the School of Oriental Studies" dergisini kurmuştur. İngiliz Türkolojinin sınırlarını genişleten Denison Ross, Mirza Mehdî Han'ın eserini yayınlamıştır *(The Mebâni'l - Lughat*

being a Grammar of the Turki Language in Persian by Mirzâ Mehdi Khân. Calcutta 1910. Bibliotheca Indica, New Series No. 1225).

İngiliz Türkoloğu Sir Gerard Clauson (1891 - 1974)'un eserleri ortak Türkçe bakımından değerli yayınlardır. Clauson, Muhammed Mehdî Han'ın *Senglâh* adlı Çağatayca - Farsça sözlüğünü yayınladı (London 1960. E. J. W. Gibb Memorial, New Series XX). Daha sonra Türkçe ve Moğolca araştırmalarını bir eserde topladı *(Turkish and Mongolian studies.* London 1962). Son olarak eski Türkçenin etimolojik sözlüğünü yazdı *(An Etymological Dictionary of Pre - Thirteenth - Century Turkish.* Oxford 1972).

Almanya'da Türkolojinin kurucularından biri Julius von Klaproth (1783 - 1835)'tur. Klaproth, Asya dilleri üzerine zengin bilgi toplamış, *Asia Polyglotta* (Paris 1823) adlı büyük eserinde Türk dillerini toplu olarak vermiştir. Wilhelm Schott (1802 - 1889) da Türkolojinin kurucuları arasında yer alır. Eski ve yeni Türk dil ve diyalektleriyle uğraşmış olan Schott, *De lingua Tschuwaschorum* [1841] adlı çalışmasında Çuvaş dilinin bir Türk diyalekti olduğunu ispat etmiştir. *Über die jakutische Sprache* [1843] adlı yazısı, Yakutçanın grameri üzerine yazılmış ilk denemedir. Alman asıllı büyük Türkolog Wilhelm Radloff, Schott'un öğrencisidir. Radloff hayatının büyük bir bölümünü Rusya'da geçirmiş, eserlerini de Rusya'da vermiştir. Otto von Böhtlingk (1815 - 1904) *Über die Sprache der Jakuten* (Petersburg 1848, 1851, yeni bas. 1964) adlı büyük eseriyle Yakut diyalekti ile ilgili çalışmaların sağlam bir yolda gelişmesini sağlamıştır.

Almanya Osmanlı İmparatorluğu ile doğrudan doğruya ilişki kurmakta gecikmiştir. Bu sebeple bu ülkede Türk diliyle ilgili çalışmaların artması geçen yüzyılın sonlarına ve XX. yüzyılın başlarına rastlar. XIX. yüzyılın 2. yarısında Julius Theodor Zenker (ölm. 1884) *Türkisch - arabisch - persisches Handwörterbuch* (I - II. Leipzig 1866 - 1876; yeni bas. 1979) adlı büyük sözlüğünü yayınlamıştır. Zenker, Mirza Kâzım Bek'in gramerini de Almancaya çevirmiştir *(Allgemeine Grammatik der Türkisch - Tatarischen Sprache von Mirza A. Kasem - Beg.* Leipzig 1848).

Alman Türkologları daha çok Türkolojinin genel sorunlarıyla uğraşmışlardır. Örnek olarak Wilhelm Bang - Kaup (1869 - 1934) eski Türk yazıtları, *Codex Cumanicus* ve Uygur yazmaları üzerinde değerli çalışmalar yapmıştır: *Osttürkische Dialektstudien* (Berlin 1914, J. Marquart ile birlikte); *Studien zur vergleichenden Grammatik der Türksprachen* [I - II, "Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften" 1916, 1917]; *Über die türkischen Namen einiger Grosskatzen* ["Keleti Szemle" XVII, 1917]; *Aus türkischen Dialekten* ["Keleti Szemle" XVIII, 1919]; *Beiträge zur türkischen Wortforschung* ["Túrán" 1918]; *Monographien zur türkischen Sprachgeschichte* (Heidelberg 1918); *Vom Köktürkischen zum Osmanischen. Vorarbeiten zu einer vergleichenden Grammatik des Türkischen* [I - IV, "Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften" 1917, 1919, 1921]; *Das negative Verbum der Türksprachen.* "Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften" 1923. Bang'ın *Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut* ["Ungarische Jahrbücher" V, 231 - 251, 392 - 410, 1925; X, 1930, 16 - 26; XII, 1932, 90 - 104] adlı yazı dizisinde de Türk dilinin sorunları üzerine birtakım gözlemler vardır. Bang'ın *Turfan - Texte* dizisinde çıkan eserleri de Türkoloji için değerli katkılardır (1929, 1931). Onun bu dizide çıkan eserleri Annemarie von Gabain (doğ. 1901) ile birlikte yazılmıştır. Daha sonra von Gabain, Eski Türkçe ve Uygurca alanındaki çalışmalarını derinleştirerek *Alttürkische Grammatik* (Wiesbaden 1941, 2. bas. 1951) adlı eserini ortaya koymuştur. *Philologiae Turcicae Fundamenta*'da Eski Türkçe *(Das Alttürkische* I, 1959, 21 - 45) ve *Codex Cumanicus*'un dili *(Die Sprache des Codex Cumanicus.* I, 46 - 73) bölümlerini de A. von Gabain kaleme almıştır. A. von Gabain *Özbekische Grammatik* (Leipzig 1945) adlı bir gramer de yazmıştır.

Türkolojinin Uyguroloji kolunda Albert von Le Coq (1860 - 1930) ve Friedrich Wilhelm Karl Müller (1863 - 1930) de verimli çalışmalar yapmışlardır. A. von Le Coq, *Ein manichäisch uigurisches Fragment aus Idikut - Schahri* ["Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften" 1909, 1047 - 1061], *Ein christliches und ein manichäisches Manuskriptfragment in türkischer Sprache aus Turfan* ["Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften" 1909, 1202 - 1218], *Chuastuanift, ein Sündenbekenntnis der manichäischen Auditores* ["Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften" 1910, Anhang, 1911, 43], *Dr. Stein's Turkish Khuastuanift from Tun - huang, being a Confession - prayer of the Manichaean Auditores* ["Journal of the Royal Asiatic Society" 1911, 277 - 314]; *Türkische Manichaica aus Chotscho* [I, "Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften" 1911, 61, Anhang 1912, 15; II, 1919; III, 1922, 49]; *Handschriftliche uigurische Urkunden aus Turfan* ["Túrán" 1918, 449 - 460] gibi çalışmalar yayınlamış, Uygur yazısı üzerine küçük bir eser de vermiştir *(Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde.* "Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen" 1919, Westasiatische Studien 93 - 109). F. W. K. Müller ise "Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften" de çıkan *Uigurica* adlı dizisiyle tanınmıştır (I, 1908, 60; II, 1910, 110; III, 1922, 92). Bu dizinin IV. bölümünü A. von Gabain yayınlamıştır ["Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften" 1931, 675 - 727]. Bunlardan başka, *Handschriftenreste in Estrangelo - Schrift aus Turfan, Chin. - Turkestan* [I, "Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften" 1904; II. "Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften" 1904]; *Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunden* ["Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften" 1915]; *Ein uigurisch - lamaistisches Zauberritual aus den Turfanfunden* ["Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften" 1928] ve *Uigurische Glossen* ["Ostasiatische Zeitschrift" 1920, 310 - 324] gibi birtakım katkıları çıkmıştır.

Josef Marquart (Markwart) (1864 - 1930) Türkoloji alanında *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften* (Leipzig 1898) ve *Über das Volkstum der Komanen* [Osttürkische Dialektstudien. Göttingen 1914, 25 - 238] gibi eserler yazmıştır.

Carl Brockelmann (1868 - 1956) *'Ali's Qiṣṣa'i Jūsuf, der älteste Vorläufer der osmanischen Literatur* ["Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften" 1916] ve *Altosmanische Studien I. Die Sprache Āšyq - pāšās und Ahmedis* ["Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft LXXIII, 1919, 1 - 29] gibi çalışmalarından sonra Kâşgarlı Mahmud'un eserini değerlendirmiştir: *Altturkestanische Volksweisheit* ["Ostasiatische Zeit-

schrift" 1920, 49 - 73; *Mahmūd al- Kaschgaris Darstellung des türkischen Verbalbaus* ["Keleti Szemle" XVIII, 1919, 29 - 49]; *Mahmūd al - Kaschgari über die Sprachen und Stämme der Türken im 11. Jahrhundert* ["Kőrösi Csoma - Archivum" I, 1921, 26 - 40]; *Hofsprache in Altturkestan* (Festschrift für Schrijnen. Nymwegen - Utrecht 1929, 222 - 227). Onun *Mitteltürkischer Wortschatz* (Budapest - Leipzig 1928. Bibliotheca Orientalis Hungarica I) adlı eseri "Orta Türkçe"nin ana sözlükleri arasında yer almıştır. Brockelmann son olarak *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens* (Leiden 1954) adlı bir gramer yazdı. Bu gramer de sık sık kullanılan bir kılavuz değerini kazanmıştır.

Karl Foy (1856 - 1907) transkripsiyonlu Türkçe metinleri değerlendirmiştir *(Die ältesten Transkriptionstexte in gottischen Lettern.* "Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen", Westasiatische Sprachen, IV, 1901, V, 1902). Foy, Anadolu ağızlarıyla uğraştığı gibi *(Das Aidinisch - Türkische.* "Keleti Szemle" I, 1900, 177 - 194, 286 - 307), Türkçenin ünlüleri üzerinde de durmuştur *(Türkische Vocalstudien, besonders das Köktürkische und Osmanische betreffend.* "Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen", Westasiatische Studien III, 1900, 180 - 215).

Friedrich Giese (1870 - 1944) de Türk dili üzerinde çalışmış bir Alman Türkoloğudur. *Materialien zur Kenntnis des anatolischen Türkisch* adlı eserinin I. cildinde Konya ağzı üzerinde durmuştur *(Erzählungen und Lieder aus dem Vilajet Qonjah.* Halle - Nev - York 1907). Daha sonra eski Osmanlı kaynaklarını yayınlamıştır: *Die altosmanischen anonymen Chroniken Tewarih-i al-i 'osman* (Breslau 1922, tercümesi Leipzig 1925, yeni bas. 1966); *Die altosmanische Chronik des 'Ašyqpašazāde* (Leipzig 1929, yeni bas. 1972).

Georg Jacob (1867 - 1937), Theodor Menzel 1878 - 1939), Franz Taeschner (1888 - 1967) Türkolojinin çeşitli kollarında çalışmışlardır. Otto Spies (1901 - 1976) daha çok Türk halk edebiyatı alanında yayın yapmıştır. *Türkische Volksbücher* [1929] adlı eseri Türkçeye çevrilmiştir *(Türk Halk Kitapları* [1941]). *Türkisches Sprachgut im Hindustani* [Festschrift für Willibald Kirfel. 1955. 321 - 343] adlı yazısında Hindustanîdeki Türkçe alıntıları toplamıştır. Spies küçük bir dil kılavuzu da yazmıştır *(Türkischer Sprachführer. Grammatik, Gespräche, Redensarten.* Bonn 1966). Franz Babinger (1891 - 1967) Uruç tarihini yayınlamış *(Die Früh - osmanischen Jahrbücher des Urudsch.* Hannover 1925), daha sonra *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke* (Leipzig 1927) adlı büyük eserini vermiştir. Son olarak *Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende* (München 1953) adlı eserini yazdı. Gotthelf Bergsträsser (1886 - 1933)'in *Zur Phonetik des Türkischen nach gebildeter Konstantinopler Aussprache* ["Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft" LXXII, 1918, 233 - 262] adlı çalışması İstanbul Türkçesinin fonetiğine sağlam bir katkıdır. Gotthold Weil (ölm. 1981)'in *Grammatik der osmanisch - türkischen Sprache* (Berlin 1917) adlı eseri Türkçenin değerli bir grameridir. Weil, I. Dünya Harbinde Tatar tutsaklarından tespit edilen Tatarca dil örneklerini de yayınlamıştır *(Tatarische Texte.* Nach den in der Lautabteilung der Staatsbibliothek befindlichen Originalplatten herausgegeben, übersetzt und erklärt. Berlin 1930).

Karl Heinrich Menges (doğ. 1908) daha çok Türk - Slav dil ilişkilerini işlemiştir. Örnek olarak *The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos, The Igor' Tale* (Supplement to Word, 7, 1951. Rusça çev. 1979) adlı çalışmasında Rusların İgor' destanında geçen doğu (özellikle Türk) kökenli alıntılar sorununu tartışmıştır. *Die Wörter für "Kamel" und einige seiner Kreuzungsformen im Türkischen* ["Ungarische Jahrbücher" XV, 1935] adlı yazısından sonra *Einige Bemerkungen zur vergleichenden Grammatik des Türkmenischen* ["Archiv Orientální" XI, 1939]; *Qaraqalpaq Grammar. I. Phonology* (New York 1947); *Research in the Turkic Dialects of Iran* ["Oriens" IV, 1951, 273 - 279]; *The South Siberian Turkic Languages* ["Central Asiatic Journal" I, 1955, 107 - 136; II, 1956, 161 - 175] ve *Die südsibirischen Türksprachen* ["Central Asiatic Journal" IV, 1958, 90 - 129] gibi birçok yazı yazmıştır. *Philologiae Turcicae Fundamenta*'da *Die aralo-kaspische Gruppe* (I, 1959, 434 - 488) ve *Das Sojonische und Karagassische* (I, 1959, 640 - 670) bölümlerini yazan Menges, 1968'de *The Turkic languages and peoples. Introduction to Turkic studies* (Wiesbaden 1968) adlı eserini yayınlamıştır.

Johannes Benzing (doğ. 1913) başlangıçta Türkmence üzerinde çalışmış *(Über die Verbformen im Türkmenischen.* "Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen", Westasiatische Abteilung XLII, 1939), ancak sonraki çalışmalarında daha çok Çuvaş diyalektiyle uğraşmıştır: *Tschuwassische Studien* ["Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft" Neue Folge 19, 1940, 251 - 267, 391 - 398; 20, 1941, 46 - 58; 21, 1942, 421 - 470; 29, 1954, 386 - 390]. *Philologiae Turcicae Fundamenta*'da *Das Kumükische* (I, 391 - 406), *Das Baschkirische* (I, 421 - 434), *Das Hunnische, Donaubolgarische und Wolgabolgarische* (I, 685 - 695) ve *Das Tschuwassische* (I, 695 - 751) bölümlerini de Benzing yazmıştır.

Benzing 1953'te "Türkolojiye giriş" olarak küçük bir eser de yayınlamıştır *(Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie.* Wiesbaden 1953).

Gerhard Doerfer (doğ. 1920) Türkolojinin birçok kolunda çalışan bir uzmandır. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* (Wiesbaden 1963 - 1975) adlı eseri, Türkçenin (ve Moğolcanın) Yeni Farsçaya verdiği alıntıları kapsayan büyük bir çalışmadır. Doerfer Tacikçedeki Türkçe alıntıları da toplamıştır *(Türkische Lehnwörter im Tadschikischen.* Wiesbaden 1967). Eski ve yeni Türk dil ve diyalektleri üzerinde duran Doerfer, en çok Orta İran'da bulunan Halaçlarla uğraşmıştır: *Das Chaladsch - eine archaische Türksprache in Zentralpersien* ["Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft" 118, 1968, 79 - 112); *Khalaj Materials* (Bloomington 1971. Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series Volume 115); *Der Imperativ im Chaladsch* ["Finnisch-Ugrische Forschungen" 39, 1972 295 - 340]; *Eine seltsame alttürkisch - chaladsch Parallele* ["Türk Dili Araştırmaları Yıllığı" 1974, 1 - 24]; *Khalaj and its relations to the other Turkic languages; Das Sonqor - Türkische* (Studia Orientalia 47, 1977); *Zur Stellung des Chaladsch im Kreise der Türksprachen* ["Rocznik Orientalistyczny" XXXIX, 1978, 15 - 31]. *Philologiae Turcicae Fundamenta*'da Gagavuzca *(Das Gagausische,* I, 260 - 271), Kırım Osmanlıcası *(Das Krimosmanische.* I, 272 - 280) ve Kırım Tatarcası *(Das Krimtatarische.* I, 369 - 390) bölümlerini de Doerfer yazmıştır. Son olarak,

Doerfer, *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Xarrab)* (Budapest 1980. Bibliotheca Orientalis Hungarica XXVI) adlı eserini yayınladı (Semih Tezcan'la birlikte). Doerfer'den önce Halaç diyalekti üzerinde V. Minorsky *(The Turkisch dialect of the Khalaj.* "Bulletin of the School of Oriental Studies" 1940, 417 - 437) durmuştu.

Batı Almanya'da München, Freiburg, Köln, Würzburg, Bonn, Hamburg, Marburg, Mainz, Tübingen, Frankfurt am Main ve Göttingen üniversitelerinde Türk dili öğretimi yapılmaktadır.

Alman Türkologları Türk dilinin gramerine büyük ağırlık vermektedirler. Son yıllarda H. J. Kissling de bir gramer yazmıştır *(Osmanisch-türkische Grammatik.* Wiesbaden 1960). Horst Wilfrid Brands ise *Studien zum Wortbestand der Türksprachen. Lexikalische Differenzierung. Semasiologie, Sprachgeschichte* (Leiden 1973) adlı bir eser vermiştir.

Doğu Almanya'da Berlin Üniversitesinde Türk dili öğretimine yer verilmektedir. Bu üniversitede Türk dili derslerini 1974'e kadar Ziegrid Kleinmichel (doğ. 1938) vermiştir. Kleinmichel *Marzubanname* üzerindeki çalışmalarıyla tanınmıştır.

Doğu Almanya'da Türkoloji alanındaki bilimsel araştırmalar, Bilimler Akademisine bağlı Eski Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü (Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie)'nde toplanmıştır. Bu enstitüde Peter Zieme daha çok eski Uygur yazmaları üzerinde çalışmaktadır.

Almanya'da Karl Steuerwald çağdaş Türk dili üzerinde bir çalışma *(Untersuchungen zur türkischen Sprache der Gegenwart.* I. Berlin 1963, II, Berlin 1964) yaptıktan sonra Türkçe - Almanca *(Türkisch - deutsches Wörterbuch.* Wiesbaden 1972) ve Almanca - Türkçe *(Deutsch - türkisches Wörterbuch.* Wiesbaden 1974) sözlükler yayınlamıştır.

Avrupa'nın kuzeydoğu ucunda yer alan Finlandiya, İsveç ve Rusya gibi komşu devletlerin siyasî ve kültürel baskısına karşı savaş açmak durumunda kalmış küçük bir ülkedir. Bu savaşın parolasını Arvidson dile getirmiştir: "İsveçli değiliz, Rus olmak istemiyoruz, Fin kalmak dileğimizdir."

Bu bilinç Finlandiya'da dil, tarih ve etnografya gibi millî bilimlerin gelişmesine yol açmıştır. Bu çalışmalara paralel olarak Fin halk edebiyatı alanında da geniş araştırmalar yapılmıştır. 1835 yılında *Kalevala* destanının birinci baskısını yayan Lönnrot, Fin halk edebiyatının zenginliğini ortaya koymuştur.

Uzun süre komşu milletlerin siyasî ve kültürel baskısı altında kalmış olan Finler, millî bir yalnızlık duygusu içinde yaşıyorlardı. Bu duygudan kurtulmak için bilginler Fin milletinin uzak geçmişini araştırmak ihtiyacını duymuşlardır. Tarih belgelerinin azlığı karşısında Fin bilginleri, ana dillerinin tanıklığına baş vurmaktan başka çıkar yol bulamamışlardır. İşte bu sebeple, Finlandiya'da dil çalışmaları ve özellikle karşılaştırmalı dil bilimi ve diyalektoloji alanındaki çalışmalar birinci planda yer almıştır.

Bu yolda Matthias Alexander Castrén (1813 - 1852) yeni bir çığır açmıştır. Castrén, 1838 - 1849 yılları arasında Finlandiya'nın, Rusya'nın ve Sibirya'nın kuzey bölgelerinde bilimsel araştırma gezileri yapmıştır. Bu gezilerinde Türk diyalektleri üzerinde de durmuştur. Ancak, sağlık durumunun ağırlaşması üzerine 1849'da Helsinki'ye dönmüştür.

Verimli çalışmalarıyla büyük bir ün kazanmış olan Castrén, 1851'de Helsinki Üniversitesinde kurulan Fin dili kürsüsüne getirilmişse de, sağlığının birdenbire bozulması üzerine yorucu gezilerinde toplamış olduğu dil örneklerini bilim âlemine veremeden ölmüştür.

Castren bu yolda yalnız bir eser yayınlayabilmişti *(Über die Personalsuffixe in den altaischen Sprachen.* 1850). Yazar bu eserinde Fin, Türk, Moğol ve Tunguz dilleri arasındaki benzerlikler üzerinde durmuştur.

Castrén "Altay dilleri" adını verdiği bu diller arasındaki yakınlık bağlarını ortaya çıkaramamıştır. Ancak ondan sonra yetişen Fin bilginleri, bu yolda yaptıkları çalışmalarla onun güttüğü amacın gerçekleşmesine yeni katkılar getirmişlerdir.

Castrén'in "Altay dilleri" adını verdiği diller bugün bilim çevrelerinde daha çok "Ural - Altay dilleri" olarak geçer. Bu büyük dil ailesinin Ural kolunda Fince ve Macarca gibi diller yer alır. Altay kolunda ise Türk ve Moğol dilleri özel bir yer tutar.

Castrén'in Sibirya Türkleri arasında topladığı diyalektoloji örneklerini Anton Schiefner (1817 - 1879) *Nordische Reisen und Forschungen von Dr. M. Alexander Castrén* (1853 - 1862) adlı dizide yayınlamıştır *(Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnisse aus den tatarischen Mundarten des Minussinschen Kreises.* S. Petersburg 1857, yeni bas. 1969). Castrén'in Koybalca sözlüğü 1886'da N. F. Katanov tarafından yeniden işlenecektir *(Castrén's Koibalisch - deutsches Wörterverzeichnis und Sprachproben des koibalischen Dialectes, neu transcribirt.* "Mélanges Asiatiques" 9, 1886, 97 - 209). Böylelikle Castrén, doğrudan doğruya Türkoloji alanında da çalışmıştır.

Castrén'den sonra gelen Fin bilginleri de onun kurduğu geleneğe bağlı kalarak bu yolda değerli eserler meydana getirmişlerdir.

Castrén'le başlayan bu dil çalışmalarına paralel olarak Fin bilginleri Asya'da bulunan eski Türk yazıtları üzerinde de çalışmışlardır. Fin Arkeoloji Derneği 1889 yılında bu eski yazıtları bir atlas içinde toplamıştır. Bilim çevrelerinde büyük bir ilgi uyandıran bu atlastan yararlanan Otto Donner (1835 - 1909), 1892'de Yenisey yazıtlarının sözlüğünü yazmıştır *(Wörterverzeichnis zu den Inscriptions de l'Iénisséi).* Otto Donner, eski Türk alfabesinin kökeni üzerinde de durmuştur *(Sur l'origine de l'alphabet Turc du Nord de l'Asie.* "Journal de la Société Finno - Ougrienne", 1906). 18 temmuz 1889 tarihinde İrkutsklu Rus bilgini N. M. Yadrintsev, Kuzey Moğolistan'da, Orhon ırmağı vadisinde bu yazıtlara benzer yeni birtakım yazıtlar bulmuştur. Bu haber üzerine bir yandan İrkutsk Coğrafya Derneği bir araştırma kurulu yollarken bir yandan da Fin - Ugor Derneği (Suomalais-ugrilainen Seura) yeni bir kurul göndermiştir. 1890'da Axel Olai Heikel (1851 - 1924)'in başkanlığında Orhon vadisine giden bu kurulun topladığı bilgi ve resimler, 1892' de yeni bir albümde çıkmıştır *(Inscriptions de l'Orkhon, recueillies par l'expédition finnoise 1889 et publiées par la Société finno - ougrienne.* Helsingfors 1892). Bundan sonra Ruslar da tanınmış Türkolog Wilhelm Radloff'un başkanlığında bir araştırma kurulu (1891) göndereceklerdir. Bu kurulun getirdiği resim ve veriler de büyük bir albümde toplanacaktır *(Atlas der Altertümer der Mongolei.* 1892 - 1896).

İşte Fin ve Rus kurulları tarafından meydana getirilen bu eserleri kullanan Danimarkalı Vilhelm Thomsen, Moğolistan'da bulunan yazıtları 1893 yılında okumayı başar-

mıştır. Orhon vadisinde bulunan bu yazıtların eski Türklerden kaldığını tespit eden Thomsen, bu konuda yazmış olduğu eserini 1896'da Helsinki'de yayınlamıştır *(Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées.* "Mémoires de la Société Finno - Ougrienne 1896).

Danimarkalı büyük dil bilgininin Moğolistan ve Sibirya'da bulunan eski Türk yazıtları üzerinde yapmış olduğu daha sonraki çalışmalar da Fin - Ugor Derneğinin yayınları arasında yer almıştır.

Fin - Ugor Derneği 15 kasım 1883 tarihinde kurulmuştur. Derneğin kurucusu Otto Donner, bilim alanında değerli yayınlarıyla ün yapmış bir dil bilginidir. Otto Donner, Fin - Ugor dillerinin karşılaştırmalı sözlüğünü yazmıştır. Ancak, onun Fin bilimine tarihî hizmeti, Finlandiya'da millî araştırmaların gelişmesinde büyük bir rol oynamış olan bu derneği kurmasıdır. Donner bütün maddî varlığını bu derneğe vakfettiği gibi, halkın maddî yardımını da sağlamıştır. Bu dernek Fin - Ugor dillerinin dar çerçevesi içinde kalmamış, Castrén'in çizdiği plana bağlı kalarak "Altay dilleri" alanında da sürekli çalışmalar yapmıştır. Bu bakımdan Fin - Ugor Derneğinin dergilerinde Türkoloji yazıları önemli bir yer tutmuştur.

Fin - Ugor Derneğinin kurduğu ilk dergi ("Journal de la Société Finno - Ougrienne") 1886'da çıkmaya başlamıştır. Bu dergiyi 1890'da yeni bir dergi ("Mémoires de la Société Finno - Ougrienne") izlemiştir.

Thomsen'in eski Türk yazıtlarıyla ilgili çalışmaları bu dergilerde çıkmıştır. Bundan başka, bu dergilerde eski ve yeni Türk dil ve diyalektleriyle ilgili birçok yazı da yer almıştır.

Fin - Ugor dilleri Türk diyalektlerinin ağır baskısı altında kalmışlardır. Fin - Ugor dilleriyle uğraşan uzmanlar bu baskı üzerinde durmuşlardır. Kai Donner (1888 - 1935) Samoyedlerle Türkler arasındaki en eski ilişkileri gözden geçirmiştir *(Zu den ältesten Berührungen zwischen Samojeden und Türken.* "Journal de la Société Finno - Ougrienne" XL, 1924, 1). Heikki Paasonen, Mordvin dilindeki Türk alıntılarını gözden geçirmiştir *(Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen.* "Journal de la Société Finno - Ougrienne" XV, 1897, 2). Paasonen daha sonra Ostyakçadaki Türk unsurlarını da toplayacaktır *(Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen.* "Finnisch - Ugrische Forschungen" II, 1902). Yrjö Wichmann (1868 - 1932) Perm dillerinde kullanılan Çuvaşça alıntıları tespit etmiştir *(Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen.* "Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" XXI, 1903). Macar dil bilgini Zoltán Gombocz, Macarcada kullanılan eski Türkçe alıntıları toplamıştır *(Die bulgarisch - türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache.* "Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" XXX, 1912). Martti Räsänen (1893 - 1976) Çermiş (Çeremis) dilinde kullanılan Çuvaşça ve Tatarca alıntıları işlemiştir *(Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen.* "Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" XLVIII, 1920; *Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen.* "Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" L, 1923). Bu çalışmalara Artturi Kannisto (1874 - 1943) da katılmış, Vogul dilinde kullanılan Tatarca alıntıları toplamıştır *(Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen.* "Finnische - Ugrische Forschungen" XXVII, 1925). Son olarak Aulis J. Joki (doğ. 1913), Sayan dağları çevresinde yaşayan Ural kavimlerinin dillerinde kullanılan alıntıları işlemiştir *(Die Lehnwörter des Sajansamojedischen.* "Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" 103, 1952).

Türk diyalektlerinden Ural dillerine geçmiş olan kelimeler üzerinde duran Fin bilginleri, karşılaştıkları problemleri çözebilmek üzere Türk diyalektolojisi alanında da çalışmışlardır. Örnek olarak Heikki Paasonen, Türk diyalektleri arasında özel bir yer tutan Çuvaşça üzerinde çalışarak güzel bir sözlük meydana getirmiştir *(Csuvas szójegyzék.* Budapest 1908, yeni bas. 1974). Paasonen, bu sözlükte Çuvaşça kelimelerin diğer Türk diyalektlerindeki karşılıklarını da vermiştir.

Paasonen'in bu sözlüğünden sonra Rusya'da Nikolay Aşmarin ve V. G. Egorov gibi bilginler yeni sözlükler yazacaklardır. Ancak, Aşmarin büyük sözlüğünde Çuvaşça kelimelerin Türkçe karşılıklarını vermeyecektir. Egorov ise etimolojik bir sözlük meydana getirecektir.

Paasonen Rusya'da yapmış olduğu araştırma gezisinde Çuvaş ve Tatarların halk edebiyatı üzerinde de durmuştur. Onun topladığı dil ve folklor örneklerinin büyük bir bölümü ölümünden sonra arkadaş ve öğrencileri tarafından işlenmiş ve baskıya verilmiştir: *Gebräuche und Volksdichtung der Tschuwassen* ("Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" 94, 1949); *Mischärtatarische Volksdichtung* ("Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" 105, 1953), *Tatarisches Dialektwörterverzeichnis* ("Journal de la Société Finno - Ougrienne" LXVI, 1965, 3). Paasonen'in *Die sogenannten Karataj-mordvinen oder Karatajen* ("Journal de la Société Finno - Ougrienne" 1903) adlı yazısı da Türkoloji bakımından önemli bir katkıdır.

Finlandiya'nın büyük kurtarıcısı Mareşal Carl Gustaf Emil Mannerheim (1867 - 1951) da Türkoloji çalışmalarına katılmıştır. Mannerheim 1906 - 1908 yılları arasında Orta Asya ve Kuzey Çin'de uzun bir araştırma gezisi yapmıştır. Bu gezisinde Mannerheim, Kansu eyaletinde Sarı Uygur adıyla anılan küçük bir Türk kolunun varlığını tespit etmiştir *(A visit to the Sarö and Shera ögurs.* "Journal de la Société Finno - Ougrienne" XXVII : 2, 1911). Mannerheim Türkçe bilmediği halde birtakım Sarı Uygurca kelimeler de tespit etmiştir. Onun topladığı Sarı Uygurca veriler G. J. Ramstedt tarafından kontrol edilmiştir. Mareşal Mannerheim'ın Asya gezisinde toplanan bilgi ve gözlemleri 1940'ta çıkan büyük bir eserde yer almıştır *(Across Asia from West to East).*

Mareşal Mannerheim'ın tespit etmiş olduğu Sarı Uygurca biçimleri kontrol eden Gustaf John Ramstedt (1873 - 1950) Türk ve özellikle Moğol dilleri alanında yaygın ün yapmış seçkin bir bilgindir.

Ramstedt, Otto Donner'in tavsiyesi üzerine "Altay dilleri" üzerinde çalışmaya başlayarak 1898 - 1901 yılları arasında uzun bir araştırma gezisi yapmıştır. Bu gezisinde Kuzey Moğolistan'a kadar uzanan Ramstedt, Moğolcanın Halha diyalektini öğrenmiştir. 1903 - 1905 yılları arasında Kalmık diyalekti üzerinde çalıştığı gibi, Kafkasya ve Türkistan topraklarında yaşayan Türklerin dilleri üzerinde de durmuştur. Bu gezilerinde Afganistan topraklarında Moğolların varlığını tespit etmiştir *(Mogholica. Beiträge zur Kenntnis der Moghol - Sprache in Afghanistan.* "Journal de la Société Finno - Ougrienne" XXIII, 1906, 4). Ramstedt'in Moğol diyalektolojisi bakımından en büyük eseri Kalmıkça sözlüğüdür *(Kalmückisches Wörterbuch.* Helsinki 1935. Lexica Societatis Fenno - Ugricae III). Ramstedt bu eserinde Kalmıkça kelimeleri basit bir sözlük içinde tespit ve izah

etmekle yetinmeyerek, etimolojik birleştirme ve açıklamalar da yapmış, Kalmıkça (ve Moğolca) kelimelerin Türkçe karşılıklarını da vermiştir. Bu sebeple, bu sözlük Türk dilleriyle uğraşanlar için de değerli bir yardımcıdır.

Ramstedt, eski ve yeni Türk dilleri alanında da çalışmıştır. Moğolistan gezisinde (1900) Urga çevresinde bulmuş olduğu yazıtları 1913'te Almancaya çevirdiği gibi *(Zwei uigurische Runenschriften in der Nord - Mongolei.* "Journal de la Société Finno - Ougrienne" XXX : 3, 1913), çağdaş Türk diyalektleri arasında özel bir yer tutan Çuvaşçanın tartışmalı problemlerini de gözden geçirmiştir *(Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen.* "Journal de la Société Finno - Ougrienne" XXXVIII : 1, 1922 - 1923). *Az ŋ hang a mongolban és a törökben* ["Nyelvtudományi Közlemények" XLII, 1913, 229 - 238], *Zur mongolisch - türkischen Lautgeschichte* ["Keleti Szemle" XV, 1914, 134 - 150; XVI, 1915, 66 - 84] ve *Ein anlautender stimmloser Labial in der mongolisch - türkischen Ursprache* ["Journal de la Société Finno - Ougrienne" XXXIII : 2, 1916] gibi yazıları da değerli gözlemler getirmiştir. Özellikle bu sonuncu yazısı Paul Pelliot tarafından değerlendirilerek bütünlenmiştir *(Les mots à h initiale, aujourd'hui amuie, dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles.* "Journal Asiatique" 206, 1925, 193 - 263). Bu çalışmalar sonunda Ramstedt Türk, Moğol ve Tunguz dilleri arasındaki bağları modern dil biliminin metotlarıyla gün ışığına çıkarmıştır. Bu suretle Castrén'in düşüncelerini gerçekleştiren Ramstedt, Altayistik adını verdiğimiz yeni bir bilim kolunun temellerini sağlamlaştırmıştır. Daha sonra Kore diliyle "Altay dilleri" arasında birtakım benzerlikler bulunduğunu tespit eden Ramstedt, 1939'da bir Kore dili grameri *(A Korean grammar.* "Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" LXXXII) yazmıştır. *Studies in Korean etymology* ("Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" XCV, 1949) adlı son eseri de değerli bir çalışmadır. Ramstedt'in bu yoldaki birtakım etimolojilerini eski öğrencisi Pentti Aalto yayınlamıştır *(Additional Korean etymologies.* "Journal de la Société Finno - Ougrienne" LVII, 1954). Aalto, Ramstedt'in *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft* ("Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" 104, 1 -- 3) adlı büyük eserini de baskıya vermiştir.

Ramstedt, "Altay dilleri" alanında birçok öğrenci de yetiştirmiştir. Martti Räsänen, Aulis J. Joki, Pentti Aalto, Eino Karahka, Paul Jyrkänkallio gibi.

Arvo Martti Oktavianus Räsänen (1893 - 1976) başlangıçta Çermiş (Çeremis) dilinde kullanılan Çuvaşça ve Tatarca alıntıları toplamıştı. Daha sonra Türk diyalektolojisi alanında çalışmaya başlayan Räsänen, Anadolu'da yaptığı araştırmalarını birkaç eserde yayınlamıştır : *Eine Sammlung von māni - Liedern aus Anatolien* ["Journal de la Société Finno-Ougrienne" XLI : 2, 1926]; *Chansons populaires turques du Nord - Est de l'Anatolie* ["Studia Orientalia" IV : 2, 1931]; *Türkische Sprachproben aus Mittel - Anatolien* ["Studia Orientalia" V : 2, 1933; VI : 2, 1935; VIII : 2, 1936; X : 2, 1942]. Onun bu çalışmalarını Tadeusz Kowalski değerlendirmiştir ("The Polish Bulletin of Oriental Studies" 1, 1937, 46 - 57; 2, 1938, 41 - 47). *Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter im Ungarischen* ["Finnisch - Ugrische Forschungen" XXIV, 1937, 246 - 255] adlı yazısında Ana Türkçedeki uzun ünlüler sorusuna değinmiştir. *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen* ["Studia Orientalia" XV, 1949, Rusça çev. 1955] ve *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen* ["Studia Orientalia" XXI, 1957] gibi eserlerden sonra *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen* (Helsinki 1969. Lexica Societatis Fenno - Ugricae XVII) adlı sözlüğünü yayınlamıştır. Bu eserin *Wortregister*'ini István Kecskeméti baskıya vermiştir (1971).

Pentti Aalto (doğ. 1917) Ramstedt'in birkaç eserini baskıya verdiği gibi, Altayistik ve Türkoloji alanında birçok yayın da yapmıştır. Ramstedt ve J. G. Granö'nün Moğolistan'da topladıkları belgeleri *Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei* ["Journal de la Société Finno - Ougrienne" LX : 7, 1958] adlı yazısında vermiştir. *Two Old - Turkic Monuments of Mongolia* ["Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" 150, 1973, Edward Tryjarski ile birlikte] adlı yazısı da eski Türk yazıtları için yeni bir katkıdır.

Ramstedt'in öğrencileri olarak Eino Karahka *(Zur Frage nach ursprünglichen Vokallängen im Tschuwassischen.* "Studia Orientalia" XIV : 11, 1950) ve Paul Jyrkänkallio *(Übersicht über die türkischen Völker unserer Zeit.* "Studia Orientalia" XIV : 10, 1950; *Zur Etymologie von russ.* tolmač *"Dolmetscher" und seiner türkischen Quelle.* "Studia Orientalia" XVII, 1952) da Türkoloji alanında çalışmışlardır.

Abraham Herman August Kellgren (1822 - 1856) Fuad ve Cevdet efendi (paşa)'lerin gramerini Almancaya çevirmiştir *(Grammatik der Osmanischen Sprache.* Deutsch bearbeitet von H. Kellgren. Helsingfors 1855). Kellgren, Leipzig' de Fischer'in yanında yetişmiştir.

Aulis J. Joki (doğ. 1913) *Die Lehnwörter des Sajansamojedischen* ["Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" 103] adlı eseriyle tanınmıştır. Bundan başka, küçük bir Kızıl sözlüğü *(Wörterverzeichniss der Kyzyl - Sprache.* "Studia Orientalia" XIX : 1, 1953) yazmıştır. Daha sonra Kai Donner'in Kaça sözlüğünü de işlemiştir *(Kai Donners kleinere Wörterverzeichnisse aus dem Jurak - Jenissei - und Tawgysamojedischen, Katschatatarischen und Tungusischen.* "Journal de la Société Finno - Ougrienne" LVIII : 1, 1956).

Fin Slavisti Jooseppi Julius Mikkola (1866 - 1946) *Die Chronologie der türkischen Donaubolgaren* ["Journal de la Société Finno - Ougrienne" XXX, 1913] adlı çalışmasıyla tanınmıştır. Bundan başka, Avarların dili üzerinde de çalışmalar yapmıştır.

Finlandiya'da "Journal de la Société Finno - Ougrienne" ve "Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" dergilerinden başka "Finnisch - Ugrische Forschungen" dergisinde de Türkoloji yazıları yer almaktadır. Bu dergi 1901' de kurulmuştur.

Fin Doğu Derneği 1925'te "Studia Orientalia" dergisini yayınlamaya başlamıştır. Bu dergide M. Räsänen, G. J. Ramstedt, P. Aalto gibi Fin Türkolog ve Mongolistlerinin yazıları yer aldığı gibi, yabancı Türkologların çalışmaları da çıkmıştır. Ymer Daher'in *Agricultura Anatolica I* adlı eseri de bu dergide yayınlanmıştır.

Polonya'da çağdaş Türkolojinin kurucusu Tadeusz Kowalski (1889 - 1948)'dir. Başlangıçta daha çok doğu dilleri (Arapça, Farsça) ve kültürleri alanında çalışan Kowalski, en değerli eserlerini Türkoloji alanında vermiştir. İlk olarak Türk askerlerinden topladığı folklor ve diyalektoloji örneklerini değerlendiren Kowalski, *Zagadki ludowe tureckie* (Kraków 1919) adlı çalışmasında Türk halk bilmeceleri üzerinde durmuştur. *Ze studiów nad forma proezji ludów*

tureckich (Kraków 1922) adlı eserinde ise Türk halk şiirlerinin biçimini gözden geçirmiştir. Bilim çevrelerinde büyük takdir toplayan bu çalışmalarından sonra Balkan ve Anadolu diyalektolojisi alanında birçok yayın yaptığı gibi *(Piosenki ludowe anatolskie o razbójniku Czakydzym.* "Rocznik Orientalistyczny" I, 1916 - 1918, 334 - 355; *Cinq récits de Günei (Vilayet de Smirne).* "Rocznik Orientalistyczny" II, 1925, 204 - 212; *Osmanisch - türkische Volkslieder aus Mazedonien.* "Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes" XXXIII, 1926, 166 - 231; *Einige Probleme der osmanisch - türkischen Dialektforschung.* "Rocznik Orientalistyczny" VII, 1931, 264 - 280; *Türkische Volksrätsel aus Nordbulgarien.* Festschrift für Georg Jacob. Leipzig 1932. 128 - 145; *Les Turcs et la langue turque de la Bulgarie du Nord - Est* (Kraków 1933); *Türkische Volksrätsel aus Kleinasien.* "Archiv Orientální" IV, 1933, 295 - 324; *Les Turcs balkaniques.* "Revue Internationale des Etudes Balkaniques" I - II, 1936, 420 - 430; *Eine unbekannte gerundiale Konstruktion im Anatolisch - Türkischen.* "Archiv Orientální" X, 1938, 115 - 120; *Les éléments ethniques turcs de la Dobroudja.* "Rocznik Orientalistyczny" XIV, 1939, 66 - 80; *Ringkämpfe bei den Balkantürken,* "Annali del R. Istituto Superiore Orientale di Napoli" N. S. I, 1940, 163 - 175), Karaylarla da uğraşmıştır. Onun bu yoldaki en büyük eseri, *Karaimische Texte im Dialekt von Troki* (Kraków 1929) adı altında yayınlanmıştır. Sir Aurel Stein'ın Güney İran'da tespit ettiği örnekleri de yayınlamıştır *(Sir Aurel Stein's Sprachaufzeichnungen im Äinallu - Dialekt aus Südpersien.* Kraków 1937). 1929'da Prag'da toplanan I. Slavistik Kongresinde Slav dillerinde kullanılan Türkçe alıntılarla ilgili çalışmaların metodolojisini tartışmış, Türk diyalektlerinde *-lar, -ler* ekinin semantik görevini gözden geçirmiştir *(Zur semantischen Funktion des Pluransuffixes -lar, -lär in den Türksprachen.* Kraków 1936). İslâm Ansiklopedisi'nin Avrupa baskısında Türk ağızları *(Osmanisch - türkische Dialekte.* Enzyklopädie des Islâm IV, 1931, 991 - 1011) maddesi güzel bir özettir. Bundan başka, *bilmece, mani, koşma* ve *türkü* maddelerini de yazmıştır. Son olarak, Martti Räsänen'in Anadolu ağızlarıyla ilgili yayınlarını yetki ile değerlendirmiştir.

Kowalski'nin öğrencisi Ananiasz Zajączkowski (1903 - 1970) de başlangıçta Karayların diliyle uğraşmıştır: *Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodnio - karaimskim* (Kraków 1932). Daha sonra Osmanlı Türkçesi alanında birkaç eser vermiştir: *Studja nad językim staroosmanskim* (I, 1934; II, 1937). *Ze studiów nad zagadnieniem chazarskim* (Kraków 1947) adlı eserini yazmıştır. *Remarques concernant les études sémantiques turques* ("Rocznik Orientalistyczny" XV, 1948, 145 - 158) adlı yazısını izleyen *Związki językowe polowiecko-slowianskie* (Wroclaw 1949) adlı eserinde Slavlarla Kıpçaklar arasındaki dil ilişkilerini gözden geçirmiştir. Zajączkowski, Kıpçakça yazmalarla da uğraşmıştır. Onun bu yoldaki yayınları Türk dili bakımından büyük bir kazançtır: *Manuel arabe de la langue des Turcs et Kiptchaks (époque de l'état Mamelouk)* (Warszawa 1938); *Note complementari sulla lessicografia arabo - turca nell'epoca dello Stato Mamelucco.* "Annali del R. Istituto Superiore Orientale di Napoli" N. S. I, 1940, 149 - 162; *Slownik arabsko-kipczacki z okresu Panstwa Mameluckiego.* II. Verba (1954); Kutb'un *Husrev u Şirin*'ini de yayınlamıştır: *Najstarsza wersja Ḥusrav u Šīrīn Quṭba.* I. Tekst (Warszawa 1958); II. Facsimile (Warszawa 1958). Öğrencisi Jan Reychman (1910 - 1975) ile birlikte *Zarys dyplomatyki Osmanskotureckiej* (Warszawa 1955) adlı bir eser de yazmıştır (İngilizcesi: *Handbook of Ottoman - Turkish diplomatics.* Revised and expanded translation by A. S. Ehrenkreutz. The Hague 1968).

Jan Grzegorzewski (1849? - 1922) daha çok Osmanlı arşiv belgeleri üzerinde çalışmışsa da, Karayların dilleriyle de uğraşmıştır *(Ein Türk - tatarischer Dialekt in Galizien.* "Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien" CXLVI, 1903).

Daha çok "Altay dilleri" ve özellikle Mongolistik alanında yayın yapan Władysław Kotwicz (1872 - 1944), Rus Türkoloğu A. N. Samoyloviç ile birlikte İhe - huşotu yazıtını yayınlamıştır *(Le monument turc d'Ikhe - khuchotu en Mongolie Centrale.* "Rocznik Orientalistyczny" IV, 1928). Kotwicz, Moğollarla Uygurlar arasındaki ilişkilere de değinmiştir *(Quelques données nouvelles sur les relations entre les mongols et les ouïgours.* "Rocznik Orientalistyczny" II, 1925). *Contributions aux études altaïques* ["Rocznik Orientalistyczny" VII, 1931, 130 - 234] adlı yazısında sayı ve renk adları üzerinde durmuştur. *Les pronoms dans les langues altaïques* [1936] adlı çalışması da Türkoloji bakımından değerli bir katkıdır. Daha sonra Mancu dilinde kullanılan Türkçe alıntıları gözden geçirmiştir ["Rocznik Orientalistyczny" XIV, 1938, 91 - 102]. Son olarak *Studia nad językami altajskimi* ["Rocznik Orientalistyczny" XVI, 1953, 1 - 314] adlı çalışması da Türkoloji açısından anılmaya değer.

Edward Tryjarski (doğ. 1923) de Polonya Türkolojisinin geleneklerini sürdürmüştür. Paris'te ve Avusturya'da Ermeni - Kıpçak yazmaları üzerinde çalıştıktan sonra Bulgaristan'da Türkler arasında diyalektoloji araştırmaları yapmıştır. 1962'de Moğolistan'da bir geziye çıkan Tryjarski, eski Türk yazıtlarıyla ilgili çalışmalar yapmıştır: *L'inscription turque runiforme d'Archanen, en Mongolie* ["Ural - Altaische Jahrbücher" 36, 1965, 423 - 428], *Die heutige Mongolei und ihre alten Denkmäler* ["Ural - Altaische Jahrbücher" 38, 1966, 154 - 158], *The Present Stat of Preservation of Old Turkic Relics in Mongolia and the Need for their Conservation* ["Ural - Altaische Jahrbücher" 38, 1966, 158 - 173], *On the Archaelogical Traces of Old Turks in Mongolia* ["East and West" 21, 1971, 121 - 135], *The Inscription at Ikhe Khushotu* ["Rocznik Orientalistyczny" XXXIV, 1971, 7 - 33, Sir G. Clauson ile birlikte], *Two Old Turkic Monuments of Mongolia* ["Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" 150, 1973, 413 - 420, Pentti Aalto ile birlikte], *L'Iinscription turque runiforme de Khutuk-ula* ["Journal Asiatique" CCLXII, 1975, 171 - 182, J. Hamilton ile birlikte].

1914'ten beri çıkmakta olan "Rocznik Orientalistyczny" dergisinde Türkoloji çalışmaları önemli bir yer tutar.

Çekoslovakya'da Türk dili öğretimi Prag'da Karl Üniversitesinde başlamıştır (1925). Bu üniversitenin Asya ve Afrika Ülkeleri Kürsüsünde Türkoloji çalışmaları da yapılmaktadır. Çekoslovak Bilimler Akademisinin Doğu Bilimleri Enstitüsü (Orientální Ústav, Prag)'nde ve Slovak Bilimler Akademisinin Doğu Bilimleri Bölümünde (Bratislava) de Türkolojiye yer verilmektedir. Jan Rypka (1886 - 1968) Fars (ve Arap) edebiyatı yanında klasik Türk edebiyatı alanında da çalışmıştır. Rypka klasik Türk edebiyatı alanında en çok Sâbit ve Bakî üzerinde durmuştur: *Beiträge zur Biographie, Charakteristik und Interpretation des türkischen*

Dichters Sâbit (Erster Teil, Praha 1924); *Báqi als Ghazeldichter* (Praha 1926). Bu eserlerinden sonra Sâbit ve Bakî'nin eserleri üzerine birkaç yazı daha yazmıştır: *Sābit's Ramazānijje* ["Islamica" III, 1928, 435 - 478]; *Über Sábits romantisches Epos Edhem ü Hümá* ["Archiv Orientální" I, 1929, 147 - 190]; *Sieben Ghazele aus Bâkîs Dîvân* ["Annali del R. Istituto Superiore Orientale di Napoli" N. S. I, 1940, 137 - 148]. *Ein Ghazel Bakis* ["Acta Orientalia Hungarica" XII, 1960, 103 - 105] gibi Nabî ve Vehbî'nin eserleri üzerinde de durmuştur. Rypka, bu çalışmaları yanında pratik dil kılavuzları da yazmıştır. *Türkisch* adlı Almanca dil kılavuzunun birkaç baskısı çıkmıştır (1943, 1954, 1955). Bu çalışmaları yanında Rypka eski Osmanlı belgeleriyle de uğraşmıştır. Josef Blaškovič (doğ. 1910) de bu yolda çalışmıştır. Son olarak Güney ve Güneydoğu Slovakya'da Türk hâkimiyetiyle ilgili bir eserde 256 Türkçe (ve Macarca) belgeyi Slovakçaya çevirmiştir *(Rimavská Sobota v čase osmanskotureckého panstva.* Bratislava 1974).

Türk grameri üzerinde çalışmalar yapan L. Hřebíček *Turkish grammar as a graph* (Praha 1971. Dissertationes Orientales 31) adlı çalışmasıyla tanınmıştır. Dil bilimi alanında çalışan I. Krámský de eserlerinde Türk diline yer vermektedir.

Doğu Enstitüsü 1929'da "Archiv Orientální" dergisini yayınlamaya başlamıştır. Bu dergide yabancı Türkologların yazılarına da yer verilmiştir.

Danimarka, büyük dilci Vilhelm Thomsen (1842 - 1927)'in yurdu olarak Türkoloji tarihinde özel bir yer tutmuştur. Thomsen, Türkolog olarak büyük ününü eski Türk (Orhon ve Yenisey) yazısının çözümüne borçludur. Bu çözüm, son çağların en büyük bilimsel buluşudur. Thomsen bu buluşunu Danimarka Akademisinin 15 aralık 1893'te yapılan toplantısında açıklamıştır *(Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénisséi. Notice préliminaire.* "Bulletin de l'Académie Royal des Sciences et des Lettres de Danemark" 1893, 285 - 299). Daha sonra (1896) Orhon yazıtlarını *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées* ["Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" V, 1896, 224] adlı klasik eserinde yayınlamıştır. Orhon (ve Yenisey) yazıtlarının okunması Türkoloji tarihinde yeni bir çağ açmıştır.

Eski Türk yazıtları üzerindeki çalışmalarını sürdüren Thomsen, 1916'da bu yolda yeni bir eser yazmıştır: *Turcica. Études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie* ["Mémoires de la Société Finno - Ougrienne" 1916, 1 - 107]. Daha sonra Orhon yazıtlarını (ve Tonyukuk yazıtını) yeniden gözden geçirerek Dancaya çevirmiştir *(Samlede Afhandlinger* III, 1922, 465 - 516). Onun yapmış olduğu bu son tercüme H. H. Schaeder tarafından Almancaya aktarılmıştır *(Alttürkische Inschriften aus der Mongolei.* "Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft" 1924 - 1925, 121 - 175). Schaeder'in Almanca tercümesi Ragıp Hulûsi [Özdem] tarafından Türkçeye çevrilmiştir *(Moğolistan'daki Türkçe kitabeler.* "Türkiyat Mecmuası" III, 81 - 118).

Yenisey yazıtları üzerinde duran Thomsen *Une lettre méconnue des inscriptions de l'Iénisséi* ["Journal de la Société Finno - Ougrienne" XXX: 4, 1913 - 198, 1 - 9] adlı yazısında W. Radloff'un *b* olarak kabul ettiği harfin kapalı *e* olduğunu tespit etmiştir.

Thomsen, hayatının son yıllarında eski öğrencisi Kurt Wulff (1881 - 1939) ile birlikte eski Türk yazıtları üzerindeki çalışmalarını sürdürmüştür. Yazıtları Wulff'un baskıya vermesi planlanmışsa da Thomsen'in ölümünden sonra Wulff da ölmüştür.

Thomsen'in eski Türkçe alanında birçok yayını daha vardır: *Ein Blatt in türkischer "Runen" - Schrift* ["Sitzungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften" 1910, 296 - 306]; *Dr. M. A. Stein's Mss. in Turkish "Runic" script* ["Journal of the Royal Asiatic Society" 1912, 181 - 227]; *Aus Ostturkestans Vergangenheit* ["Ungarische Jahrbücher" 1925, 1 - 24].

Thomsen, 1897'de toplanan XI. Doğu Bilimleri Kongresine Uygur dilinin ünsüzler düzenini tartışan bir bildiri sunmuştur. Bu bildiri 1911'de "Keleti Szemle" dergisinde yayınlanmıştır *(Sur le système des consonnes dans la langue ouïgoure.* "Keleti Szemle" II, 241 - 259).

Orhon ve Yenisey yazıtlarının Thomsen tarafından okunması bütün Avrupa'da geniş bir ilgi uyandırmıştır. Yazıtların yayınlanması üzerine Alman dilcisi Wilhelm Bang - Kaup, Germanistiği bırakarak tekrar Türkolojiye dönmüştür.

Thomsen, Danimarka'da birçok öğrenci de yetiştirmiştir. Vilhelm Grønbech (1873 - 1948) Çuvaşça ve Yakutça gibi Türk diyalektlerini göz önünde tutmak suretiyle Türk fonetiği üzerine değerli bir çalışma ortaya koymuştur *(Forstudier til tyrkisk Lydhistorie.* Kopenhag 1902). Bu çalışmanın Almanca özeti "Keleti Szemle" dergisinde çıktı (IV, 1903, 114 - 125, 229 - 240). Holger Pedersen (1867 - 1953), *Türkische Lautgesetze* ["Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft" LVII, 1903, 535 - 561] adlı yazısında Vilhelm Grønbech'in eserini değerlendirmiştir. Holger Pedersen, Türkçede kullanılan Ermenice alıntılar sorununa da değinmiştir *(Armenisch und die Nachbarsprachen.* "Kuhn's Zeitschrift" XXXIX, 1940). Ancak bu yoldaki gözlemleri bilim çevrelerinde birtakım tepkilere yol açmıştır.

Vilhelm Grønbech'in oğlu Kaare Grønbech (1901 - 1956), *Der türkische Sprachbau* I. (Kopenhag 1936) adlı eseriyle Türkoloji uzmanlarının takdirini kazanmıştır. Ancak bu eserin II ve III. bölümlerini bütünleyip yayınlayamamıştır. "Monumenta Linguarum Asiae Maioris" dizisinde *Codex Cumanicus*'un faksimilesini yayınlamıştır. Bu dizinin "Subsidia" bölümünde ise *Codex Cumanicus*'un sözlüğünü ortaya koymuştur *(Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus.* Kopenhag 1942). Bu dizinin IV. kitabı olarak Rabguzî'nin *Kısâsü'l - enbiyâ* adlı eserinin faksimilesini vermiştir (Rabghusi, *Narrationes de Prophetis.* Kopenhag 1948). 1938 - 1939 yıllarında Kuzeybatı Moğolistan'da ve İç Moğolistan'da bir gezi yapmış, *Türkish Inscriptions from Inner Mongolia* ["Monumenta Serica" 4 : 1. 1939, 305 - 308] adlı yazısını yazmıştır. Onun *Der Akzent im Türkischen und Mongolischen* ["Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft" XCIV, 1940, 375 - 390], *Et tyrkisk tabu - ord: böri* (In memoriam Kr. Sandfeld. 1943, 80 - 84), *Begrebet navn på tyrkisk* (Festskrift til L. L. Hemmerich. 1952, 269 - 272), *The Turkish System of Kinship* (Studia Orientalia Ioanni Pedersen... dicata. 1953, 124 - 129) gibi yazılarında da Türkoloji bakımından değerli bilgi ve gözlemler vardır.

Kaare Grønbech, *Philologiae Turcicae Fundamenta* için *Türkçenin yapısı* ve *Kuman Türkçesi* bölümlerini yazmayı üzerine almışsa da, bu bölümleri yazamamıştır.

Kaare Grønbech, 1922 yılından başlayarak "Acta Orientalia" dergisini yönetmiştir (Sten Konow ile birlikte).

Bugün Danimarka'da Türkoloji çalışmalarını Kaare Thomsen, Iben Raphael Meyer gibi genç uzmanlar sürdürmektedir.

Kaare Thomsen'in *The closed é in Turkish* [1957], *Zur volgabolgarischen Epigraphie* [1962], *Bemerkungen über das türkische Vokalsystem der zweiter Silbe* [1963] gibi yazıları çıkmıştır. *Philologiae Turcicae Fundamenta*'da *Das Kasantatarische und die westsibirischen Dialekte* (I, 407 - 421) ve *Die Sprache der Gelben Uiguren und das Salarische* (I, 564 - 568) bölümlerini de Kaare Thomsen yazmıştır.

Iben Raphael Meyer ise *Bemerkungen über Vokal - und Schriftsystem des Runentürkischen* [1965], *Türkeitürkisch* tanı- *"kennen" und* tanık *"Zeuge"* ["Ural - Altaische Jahrbücher" 1968] ve *Klassifikation und Rhotazismus* [1970] gibi yazılar yazmıştır.

İsveç'te Türkoloji çalışmaları eski bir geçmişe çıkar. Philipp Johann von Strahlenberg, 1709'da Poltava savaşında Rus tutsaklığına düşerek Sibirya'ya sürülmüştür. Tutsaklık yıllarını Sibirya'da yaşayan toplulukların dil ve geleneklerini öğrenmek suretiyle değerlendiren Strahlenberg, Türkoloji tarihinde *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia* (Stockholm 1730) adlı büyük eseriyle yer almıştır. Bu eserde yazar, yerli "Tatar"ların dilleri üzerinde de durmuştur. Strahlenberg yalnız yerli dil ve diyalektlere ilişkin örnekler vermekle kalmayarak, bu diller arasındaki benzerlikler üzerinde de durmuştur. Şahsî gözlem ve çalışmalarına dayanan Strahlenberg, "Ural - Altay dilleri" arasında eski bir bağ ve yakınlık bulunduğu inancını dile getirmiştir.

Strahlenberg'den sonra İsveç'te Türkolog olarak Matthaeus Norberg (1747 - 1826)'i anmak gerekir. Norberg, Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma*'sını Almancaya çevirmiştir.

C. J. Tornberg, Uppsala Üniversitesindeki Arapça, Farsça ve Türkçe yazmaların kataloğunu yayınlamıştır [1849]. Daha sonra Karl V. Zetterstéen (1866 - 1953) İsveç arşivlerinde saklanan Türkçe, Tatarca ve Farsça belgeleri yayınlamıştır: *Türkische Urkunden* (Uppsala 1938); *Türkische, tatarische und persische Urkunden in schwedischen Reichsarchiv* (Uppsala 1945); *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Universitäts - bibliothek zu Uppsala.*

İsveçli gezgin Sven Hedin (1865 - 1952) Orta Asya gezilerinde Türklere ilişkin bilgi ve gözlemler toplamıştır.

Gustaf Richard Raquette (1871 - 1945) daha çok Doğu Türkistan'da konuşulan Türk diyalektleriyle uğraşmıştır. Raquette, Türkolog olarak ilk çalışmasını 1909'da vermiştir *(A contribution to the existing knowledge of the Eastern - Turkestan dialect as it is spoken and written at the present time in the districts of Yarkand and Kashgar.* "Journal de la Société Finno - Ougrienne" XXVI: 5). Daha sonra Doğu Türkçesinin gramerini yazmıştır *(Eastern Turki Grammar. Practical and theoretical with Vocabulary.* "Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen", 2. Abt., Jg. 15, 1912, 111 - 183, Bd. 16, 1913, 113 - 211; Part III. Vocabulary, Bd. 17, 1914, 170 - 232). Raquette bu yoldaki çalışmalarını 1927'de İngilizce sözlüğü ile bütünlemiştir *(English - Turki Dictionary based on the Dialects of Kashgar and Yarkand.* Lund 1927).

Raquette çalışmalarında Doğu Türkistan diyalektini normalleştirmeye çalışmış, halk ağzını kullanmamıştır. Sözlüğünde de ağız farklarını göz önünde tutmamıştır.

Raquette, Kâşgar'da yazılmış bir vakıf belgesi de yayınlamıştır *(Eine kaschgarische Wakf - Urkunde aus der Khodscha - Zeit Ost - Turkestans.* Lund 1930).

C. G. Mannerheim, 1906 - 1908 yılları arasında Orta Asya'da yaptığı geziden birçok Türkçe yazma getirmişti. Helsinki'de saklanan bu yazmaların tavsifini de Raquette yapmıştır *(Collection of manuscripts from Eastern Turkestan: an account of the contents.* Carl Gustaf Mannerheim, *Across Asia from West to East 1906 - 1908).* Raquette, Türkçede vurgu sorununu da tartışmıştır *(The accent problem in Turkish.* Lund 1927).

Raquette, Lund Üniversitesinde birçok öğrenci de yetiştirmiştir. Onun en tanınmış öğrencisi seçkin bir diplomat ve Türkolog olan Gunnar Valfrid Jarring (doğ. 1907)' dir.

1933'te Lund Üniversitesinde doçent olarak Raquette' in yerini alan Jarring, onun açtığı çığırda çalışarak birçok eser vermiştir. Raquette'ten farklı olarak Jarring daha çok Doğu Türkistan ağızları üzerinde durmuştur. Başlangıçta Doğu Türkçesinin fonetiğini işlemiştir *(Studien zu einer osttürkischen Lautlehre.* Lund - Leipzig 1933). *The Contest of the Fruits. An Eastern Turki Allegory* (Lund 1936) adlı küçük eserinden sonra *The Uzbek Dialect of Qilich (Russian Turkestan)* (Lund 1937) adlı çalışmasını yayınlamıştır. 1935 yılında Afganistan'da toplamış olduğu Özbekçe metinleri baskıya vermiştir *(Uzbek Texts from Afghan Turkestan.* Lund 1938). Bundan sonra Afganistan' da yaşayan Türk oymakları üzerine bir eser yazmıştır *(On the Distribution of Turk Tribes in Afghanistan.* Lund 1939). Bu eserde 1935'te topladığı bilgileri değerlendirdiği gibi, bu konuda çıkmış olan bütün eski yayınları da kullanmıştır. Jarring, Doğu Türkistan'da tespit etmiş olduğu dil örneklerini dört ciltlik bir eserde toplamıştır *(Materials to the Knowledge of Eastern Turki.* Lund 1946 - 1951). Son olarak, bu alandaki çalışmalarını bütünlemek üzere bir sözlük de yazmıştır *(An Eastern Turki - English Dialect Dictionary.* Lund 1964).

Daha çok Ural dilleriyle uğraşan Björn Collinder (doğ. 1894), *Reichstürkische Lautstudien* (Uppsala 1939) adlı bir eser yayınlamıştır. Ancak, bu eser Türkoloji çevrelerinde ağır eleştirilere uğramıştır (H. W. Duda, *Zu Björn Collinder's osmanisch - türkischen Lautstudien.* "Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft" Bd. 94, 1940, 86 - 105). Collinder Türkçede vurgu sorununa da değinmiştir *(Gibt es im Türkischen keinen Akzent?* "Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft" 95, 305 - 310).

Lars Johanson Türk dilinin en ağır morfoloji problemlerinden birini yetkiyle işlemiştir *(Aspekt im Türkischen. Vorstudien zu einer Beschreibung des Türkeitürkischen Aspektsystems.* Uppsala 1971). Daha sonra (1979) Eski Türkçe üzerine bir çalışma yayınlamıştır *(Alttürkisch als "dissimilierende" Sprache.* Wiesbaden 1979). Johanson 1982' de Johannes Gutenberg (Mainz, Almanya) Üniversitesinde Türkoloji profesörlüğüne atanmıştır.

Norveç'te Türkoloji alanında Konrad Nielsen (1875 - 1953) birtakım yazılar yazmıştır. *Akcentueringen i tyrkisk -*

osmanisk. "Christiania Videnskabs - Selkabs Forhandlinger" (1906). Bu yazı Macarcaya da çevrilmiştir *(A török hangsúly kérdéséhez.* "Nyelvtudományi Közlemények". 1907). Nielsen 1936'da çıkan bir yazısında Türk dil reformu üzerinde durmuştur *(Die türkische Sprachreform.* "Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap" VIII). Son olarak 1940'ta tekrar Türkçede baskı ve ton dalgalanmaları sorununa değinmiştir *(Druck und Tonbewegung im Reichstürkischen).*

Oslo Üniversitesinde Türkoloji öğretimi 1965'te başlamıştır. Bu görevi Even Hovdhaugen yapmaktadır. Daha çok gramer üzerinde çalışan Hovdhaugen'in *Turkish Words in Khotanese Texts* ["Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap" XXV, 1971] adlı yazısı anılmaya değer.

Bergen Üniversitesinde Alf Grannes Bulgarcadaki Türkçe alıntılar üzerinde durmaktadır: *Les éléments d'origine turque dans la langue du plus célèbre roman bulgare du 19e siècle, 'Sous le joug' d'Ivan Vazov* ["Norsk Tidsskrift for Sprogvitenskap" XXIII, 1969, 147 - 170]; *Etude sur les turcismes en bulgare* ["Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps - Akademi i Oslo, II. Hist. - Filos. Klasse, Ny Serie. Nr. 8. Oslo 1970]; *Les turcismes dans un parler bulgare de la Bulgarie de l'Est (Contribution à la lexicologie balkanique)* ["Acta Orientalia Hungarica" XXVIII, 1974, 269 - 285]; *The use of the Turkish pluralizer - $l\chi^2r$ in South Slavic and Albanian* ["New Zealand Slavonic Journal" 11, 2, 1977, 83 - 93]. Son olarak Grannes bu yolda *Loan Compounds in Bulgarian Reflecting the Turkish Indefinite Izafet - Construction* [Det Norske Videnskaps - Akademi II. Hist. - Filos. Klasse Skrifter, Ny Serie No. 15. Oslo - Bergen - Tromsø 1980] adlı bir çalışma da yayınlamıştır.

Balkan ülkelerine gelince: Yugoslavya'da doğu bilimleri alanındaki araştırmalar Saraybosna (Sarajevo)'da Doğu Enstitüsünde toplanmıştır. Yugoslavya'da beş üniversitede Yakın Doğu konularında öğrenci ve uzman yetiştirilmektedir.

Belgrad Üniversitesinin Filoloji Fakültesinde Doğu Filolojisi kürsüsü 1926'da kurulmuştur. Yugoslavya'da kurulan ilk doğu bilimleri birimi olan bu kürsüyü başlangıçtan itibaren Fehim Bajraktarević (1889 - 1970) yönetmiştir. Bajraktarević daha çok Yugoslavya ile doğu ülkeleri arasındaki ilişkilerle ilgilenmiştir. Arapça ve Farsçadan birçok tercüme yapmıştır. Ancak, bilimsel çalışmalarında Türklerle Sırp - Hırvatlar arasındaki ilişkilere de ağırlık vermiştir. Nasreddin Hoca sorununu tartışmış *(Nasredin Hodjin problem.* "Prilozi za književnost, jezik, istorija i folklor" XIV, 1934, 81 - 152), *İslâm Ansiklopedisi*'ne Nasreddin Hoca maddesini yazmıştır. Bundan başka, bu ansiklopedide Türklere ilişkin (Yürükler, Peçenekler, Pomaklar gibi) birtakım maddeler de Bajraktarević'in katkıları olarak çıkmıştır. Bajraktarević, Sırp - Hırvat dilinde kullanılan doğu (Türk, Arap, Fars) kökenli alıntıları da gözden geçirmiştir *(Prilog proučavanja naših pozajmica orijentalnog porekla.* "Prilozi za književnost, jezik, istorija i folklor" XXVI, 3 - 4, XXVII, 1 - 2). Bajraktarević Türk gramerinin esasları üzerine bir eser de vermiştir *(Osnovi turske gramatike.* Beograd 1962).

Sırp - Hırvatçada kullanılan Türkçe alıntıları Franz Miklosich işlemişti. Onun bu yoldaki yayınları Avusturya'da çıkmıştır.

Son olarak Abdulah Škaljić Sırp - Hırvat dilinde geçen Türkçe alıntıları toplamıştır *(Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku.* Sarajevo 1966). Bu konuyu A. Knežević de işlemiştir *(Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben.* Meisenheim am Glan 1962).

Sırp - Hırvat dilinde kullanılan Türkçe alıntılar üzerinde Petar Skok da durmuştur *(Prilozi proučavanju turcizama u srpskohrvatskom jeziku.* "Slavia" XV, 1937 - 1938, 166 - 190, 336 - 366, 481 - 505; *Restes de la langue turque dans les Balkans.* "Revue Internationale des Études Balkaniques" II, 1935, 247 - 260). Skok'un *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (I - IV, Zagreb 1971 - 1974) adlı sözlüğünde de Türkçe alıntılara büyük ağırlık verilmiştir.

Milan Adamović bu yolda birtakım katkılar getirmiştir *(Neke osmanske etimologije.* "Anali Filološkog Fakulteta" X, 1970, 61 - 79). Buna karşılık Slavoljub Djindjić Türk dilindeki Fransızca alıntılara değinmiştir *(Prilog proučavanju galicizama u turskom književnom jeziku,* "Anali Filološkog Fakulteta" X, 1970, 33 - 59).

Makedonya'da Üsküp (Skopje) Üniversitesinde de Türkoloji çalışmaları artmıştır. O. Jašar - Nasteva yerli Türk ağızlarıyla uğraştığı gibi, Makedon dilindeki Türk unsurları üzerinde de durmuştur *(Makedonskite kalki od turskiot jazik.* "Makedonski jazik" XIII - XIV, 1962 - 1963, 109 - 172; *Tursko - makedonski leksički vkrstuvanja i mešanja.* "Godišen zbornik na Fil. Fak. na Univerzitetot vo Skopje" 15, 1963, 349 - 384; *Funkcioniraneto na turcizmite vo makedonskiot kniževen jazik.* "Makedonski jazik" XXII, 1972).

Belgrad'da "Revue Internationale des Études Balkanique" adlı bir dergi çıkmıştı. Bu dergide Türklere ilişkin yazılar da yer almıştı.

II. Dünya Savaşından sonra bu derginin yerini "Linguistique Balkanique" adlı dergi almıştır. Sofya'da 1959'da çıkmaya başlayan bu dergide Balkanoloji ve Türkoloji yazıları çıkmaktadır.

Veselin Beşevliev (doğ. 1900), eski Bulgarlardan kalma yazıtlar üzerinde çalışan bir uzmandır. *Die protobulgarischen Inschriften* (Berlin 1963, Berliner byzantinistischen Arbeiten 23) adlı eserinin Bulgarcası 1979'da yayınlanmıştır (*Pärvo - bälgarski nadpisi.* Sofya 1979). Bu eserde eski Bulgar unvanları üzerine bilgiler verilmiştir. Beşevliev'in eski Bulgar adlarına ilişkin özel bir çalışması da vardır *(Protobulgarica.* To honor Roman Jacobson. Essays on the Occasion of his Seventieth Birthday. The Hague - Paris 1967. I, 222 - 231).

Stefan Mladenov (1880 - 1963) da Bulgarcadaki eski ve yeni Türkçe alıntılarla uğraşmıştır *(Verojatni i mnimi ostatäci ot ezika na Arparuxovite bälgari v novobälgarskata reč.* "Godišnik na Sofijskija Universitet. İstoriko - filologičeski fakultet 17, 1921, 201 - 288; *Vestiges de la langue des Protobulgares touraniens en bulgare moderne.* "Revue des Etudes Slaves" I, 1921, 38 - 53).

Emil Boev, Bulgarcada kullanılan Türkçe alıntılarla ilgilendiği gibi, Türk ağızlarıyla da uğraşmaktadır *(Zabälgarsko - tjurkskite ezikovi vräzki.* "İzvestija na İnstituta za bälgarski ezik" 16, 1968, 177 - 183; *Za predturskoto tjurksko vlijanie v bälgarskija ezik. Ošte njakolko prabälgarski dumi.* "Bälgarski ezik" 15, 1, 1965, 2 - 17; *Izsledvanija i materiali po tatarska dialektologija v Bälgarija.* Sofya 1971).

Mosko Moskov, Türkçe alıntılar sorununu Balkan dilleri bakımından işlemiştir *(Turski i tjurkski zaemki ot zvukopodražatelen i nezvukopodražatelen xarakter v balkanskite ezici.* "Godišnik na Sofijskiya universitet", Fakultet po slavjanski filologii 62, 1969, 433 - 532).

Mefküre Mollova, Bulgar dilindeki Türkçe alıntılar üzerinde durduğu gibi, Balkan ağızlarını da gözden geçirmiştir *(Étude phonétique sur les turcismes en bulgare.* "Linguistique Balkanique" 12, 1967, 115 - 154; *Qulques lexèmes turks septentrionaux en g~ č ~ j... dans les langues slaves méridionales.* I. "İzvestija na İnstituta za bălgarski ezik" 16, 1968, 193 - 201; II. "Zeitschrift für Bălkanologie" 9, 1973, 89 - 127; *Les ga - dialectes turcs dans les Balkans et leur rapport avec les autres langues turques.* "Linguistique Balkaniques" 4, 1969, 107 - 130).

Romanya'da Türkoloji alanındaki çalışmalar son yıllarda artmıştır.

İlk Türkçe - Rumence ve Rumence - Türkçe sözlük 1790'da yazılmıştır.

Anton Pann (doğ. 1794 veya 1796) küçük bir dil kılavuzunun yazarı olarak tanınmıştır *(Dialog în trei limbi: ruseşte, romîneşte şi turceşte.* 1848).

Anton Pann'ın kılavuzundan sonra Janake Pashal'ın dil kitabı çıkmıştır (1849). Bu kitaplarda Balkan Türk ağızlarının fonetik ve sözlük özellikleri göze çarpar.

Rumenler için ilk Türk dili kitabını Constantin Petrescu yazmıştır *(Abecedaru Turco - Românu.* Rusciuk 1874).

Adam V. Cotula'nın Türkçe grameri 1905'te İstanbul'da yayınlanmıştır. N. Papahagi'nin Rumenler için yazdığı Türkçe dil kitabı ise 1911'de Selanik'te çıkmıştır.

I. Dünya Savaşı (1914 - 1918) yıllarında Romanya'da Türk dili üzerine birtakım kılavuzlar yazılmıştır.

Büyük Rumen tarihçisi Nicolae Iorga (1871 - 1940), Romanya tarihiyle uğraşırken Türk arşiv belgelerini de değerlendirmiştir. Onun Türklere karşı gösterdiği ilgi Romanya'da Türk dili öğretimine ağırlık verilmesini sağlamıştır.

1 nisan 1940'ta Iaşi Üniversitesinde bir Türkoloji Enstitüsü kurulmuştur. 1959'da Bükreş Üniversitesinin Filoloji Fakültesinde Arapça, Türkçe ve "Tatarca" (Dobruca) öğretimine başlanmıştır.

Vladimir Drimba (doğ. 1924), başlangıçta Türk argosunda kullanılan birtakım deyişler üzerinde durmuş *(Asupra unor termeni din argoul turcesc.* Omagiu lui Iorgu Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani. Bucureşti 1958. 255 - 270), daha sonra Anton Pann'ın eserlerini Türk diyalektolojisi yönünden değerlendirmiştir *(Surse romîneşti pentru dialectologia istorica turca.* "Fonetica şi Dialectologie" IV, 1962, 171 - 241; *Sources roumaines de la dialectologie historique turque. Les écrits en langue turque d'Anton Pann.* "Revue de Linguistique" III, 1963, 133 - 161). Buna paralel olarak Gagavuz diyalektiyle de uğraşmıştır *(Sur le vocatif en gagaouze.* "Acta Orientalia Hungarica" XIII, 1961, 253 - 260; *İssledovanija po fonetike gagauzskogo jazyka.* "Revue de linguistique" VI, 1961, 239 - 259; VII, 1962, 141 - 160; *Remarques sur les parlers gagaouzes de la Bulgarie du Nord - Est.* "Rocznik Orientalistyczny" XXVI, 1963, 63 - 89). I. François'nın elçisiyle birlikte İstanbul'a gelen Fransız bilgini Guillaume Postel'in *Instruction des mots de la langue turquesque les plus communs* (1575) adlı eserini Türkçe bakımından değerlendirmiştir *(Elementele de gramatica turca ale lui Guillaume Postel* (1575). "Studii şi Cercetari Lingvistice" XVIII, 1967, 325 - 339). Daha sonra Salarların dili üzerinde duran Drimba *(Sur la classification de la langue salare.* "Ural - Altaische Jahrbücher" 40, 1968, 200 - 213), *Codex Cumanicus*'la ilgili birtakım yayınlar da yapmıştır *(Sur la dataion de la première partie du Codex Cumanicus.* "Oriens" 27 - 28, 1981, 388 - 404). Onun bu yolda yaptığı en büyük çalışma Kumancanın sentaksına ayrılmıştır *(Syntaxe comane.* Bucureşti Leiden 1973).

M. Ceachir küçük bir Gagavuzca sözlük yazmıştır *(Dictionar gagauz - român.* Chişinau 1938).

Lazăr Şăineanu (1859 - 1934) Rumencede kullanılan Türkçe alıntıları toplamıştır *(Influenţa orientala asupra limbei şi culturei române.* I - III, Bucureşti 1900). Heinz F. Wendt *(Die türkischen Elemente im Rumänischen.* Berlin 1960) bu alıntıları tekrar gözden geçirmişse de, Şaineanu'nun çalışması bu yolda çıkan ilk eser olarak değerini muhafaza etmektedir.

Arnavutluk'ta Eqrem Çabej (1908 - 1980) Türkçeden Arnavutçaya geçen alıntılar üzerinde durmuşsa da, bu konuda toplu bir eser yayınlamamıştır. Türkçenin Arnavutçaya etkisini N. Boretzky işlemiştir *(Der türkische Einfluss auf das Albanische. Teil 1: Phonologie und Morphologie der albanischen Turzismen.* Wiesbaden 1975. Albanische Forschungen, 11. *Teil 2: Wörterbuch der albanischen Turzismen.* Wiesbaden 1975. Albanische Forschungen, 12).

Rusya'da Türklere ve Türk diline karşı duyulan ilgi, çar Deli Petro (I. Pëtr) döneminde bir kat daha artmıştır. Daha çok siyasî gelişmelere bağlı olan bu ilgi karşısında Türk dili öğretimine büyük ağırlık verilmeye başlanmıştır. Başlangıçta Türk dilinin pratik olarak öğretilmesi ve özellikle Türkçe tercümanların yetiştirilmesi için birtakım kararlar alınmıştır. Rus çarının Yakın Doğu siyasetinin gelişmesi ve özellikle 1711 Prut seferi üzerine Türkçe, Farsça ve Arapça bilen tercümanların yetiştirilmesi gerçek bir ihtiyaç değeri kazanmıştır. I. Petro, Türkçe (ve Tatarca), Arapça ve Farsça gibi doğu dillerini bilen tercümanlar yetiştirilmesi amacıyla 1716 ve 1724 yıllarında yazılı emirler çıkarmıştır.

Rus çarının Türk işlerinde danışmanlığını eski Buğdan voyvodası Dimitri Cantemir (Kantemir) (1673 - 1723) yapmıştır. Eski bir Tatar soyundan geldiği anlaşılan Cantemir, 22 yıl (1688 - 1710) İstanbul'da, başlangıçta babası Constantin Cantemir (1627 - 1693)'in Buğdan beyliğine (1685 - 1693) atanması üzerine rehine ("emanet") olarak, daha sonra (1691'den sonra) ağabeyi Antioh'un diplomatik ajan (kethuda)'ı ve Buğdan prensliği tahtının talibi olarak kalmıştır.

1710'da sultan, Dimitri Cantemir'i Buğdan voyvodalığına atamış, ancak Dimitri Cantemir, Türk makamlarının Buğdan halkının Osmanlı devletine bağlılığını sürdüreceği yolundaki ümitlerini boşa çıkarmıştır. Deli Petro ile görüşmelere girişen Dimitri Cantemir, Rus birliklerine elinden gelen yardımı yapacağına söz vermiştir. 1711 Prut seferinden sonra Dimitri Cantemir 4 000 Buğdanlı ile birlikte Rusya'ya sığınmıştır.

Rusya ile Yakın Doğu ülkeleri arasındaki ilişkileri göz önüne alan çar I. Petro'nun Dimitri Cantemir'i Türkler ve İslâmiyet üzerinde çalışmalar yapmaya teşvik ettiği anlaşılıyor.

1716 yılında Dimitri Cantemir *Incrementa atque decrementa aulae Othomanicae* adlı Latince eserini bitirmiş-

tir. Bu eserin ancak bir bölümünün Latincesi yayınlanmıştır *(Excerptum ex operibus litinis Demetrii Cantemirii, voivadae Moldoviae.* Jassy 1833). Buna karşılık Osmanlı devleti üzerine toplu bilgi veren Dimitri Cantemir'in çalışmasını Nicolas Tindal (1687 - 1744) İngilizceye çevirmiştir (1734 - 1735, 2. bas. 1756). Daha sonra eser İngilizceden Fransızcaya (1743) ve Almancaya (1745) tercüme edilmiştir.

Deli Petro'nun İran Savaşı (1722)'na katılan Dimitri *statu Imperii Turcicii* adlı Latince eserini yazmıştır.

Deli Petro'nun 1722 Iran savaşına katılan Dimitri Cantemir, Derbend'de birtakım yazıtlar toplamıştır *(Descriptio templi Muhammedani in Derbend).* Bu yazı yazarın eserlerinin VII. cildine ek olarak yayınlanan "Collectanea Orientale" dergisinde yayınlanmıştır [1886].

Deli Petro, İran savaşına giderken Bulgar şehrinin kalıntılarını görmüştü. Bunun üzerine Kazan valisi Saltıkov'a gönderdiği bir emir uyarınca Bulgar şehri kalıntılarında bulunan mezar yazıtları tespit ve tercüme edilmiştir. 1960'lı yıllarda bu eski yazıtlar G. V. Yusupov tarafından değerlendirilecektir *(Vvedenie v bulgaro - tatarskuju êpigrafiku.* Moskova - Leningrad 1960). Son olarak Bulgar yazıtlarını A. Róna - Tas ile S. Fodor işlemişlerdir *(Epigraphica bulgarica. A volgai bolgár - török feliratok.* Szeged 1973. Studia Uralo - Altaica I.).

I. Petro'nun Bilimler Akademisini kurması (1724 - 1725), doğu bilimleri ve özellikle Türkoloji çalışmaları için yeni kolaylıklar sağlamıştır. Akademinin kurucu üyeleri arasında yer alan tanınmış Alman bilgini Gottlieb Siegfried Bayer (1694 - 1738) doğu bilimlerinin akademide yer almaya değer bir disiplin olduğunu dile getirmiştir.

Bayer, Berlin'de doğu dilleriyle uğraşmaya başlamıştır. Bu dillere karşı derin bir ilgi duyan Bayer'in Türk diliyle uğraştığı da anlaşılıyor. Onun Ebülgazi'nin *Şecere-i Türk* adlı eserinden bir bölümü Latinceye çevirdiğini biliyoruz *(Speciment Libri Schagjire Turki latine conversi a Theophilo Sigefrido Bayere.* "Nova Eruditorum", Leipzig 1732, I, 356 - 366). Bu bakımdan Bayer, Bilimler Akademisinde çalışan ilk Türkolog sayılır.

Bayer'in adı Yenisey yazıtlarının tarihinde de geçer. Uybat ırmağı vadisinde bulunan 3, 4 ve 5. anıtla Tuba ırmağı vadisinde ele geçen 1, 2 ve 3. anıtın yazısını Kelt yazısının yardımıyla çözmeyi denemiştir (Th. - S. Bayer, *Vetus inscriptio prussica.* Commentarii Academiae Scientiarum Imp. Petropolitanae, 1729, II, 470 - 481).

1732'de Dış İşleri Kurulunun çağrısı üzerine Petersburg'a gelen Georg Jakob Kehr (1692 - 1740) Arapça, Farsça ve Türkçe tercümanlığı yapmıştır. Kehr, Ebülgazi'nin *Şecere-i Türk*'ünü Almancaya çevirmiştir *(Das Ghiwischen Regenten Abu-l - Ghasi Bahâdur - Chans Mongâlisch - Türkischen Geschlecht - Registers und Chronici wahrhafte Uebersetzung aus dem Tatarischen Original - Text).* Bundan başka, Zahireddin Babur (1482 - 1530)'un eserini de Latinceye tercüme etmiştir *(Latina interpretatio Mscti Tataro - Indici Bâbur Nâmäh i. e. Indo - Mongolici primarii Monarchae Bâburi Historiae authenticae rerum ab ipso gestarum ab ipsi compositae).*

Kehr "Akademi veya Doğu Bilimleri Derneği" üzerine bir tasarı da bırakmıştır. Ondan önce Rusya'da doğu bilimlerinin öğretimi üzerine G. W. Leibnitz (1646 - 1716) de bir tasarı yapmıştır.

Bayer ve Kehr'in ölümlerinden sonra Bilimler Akademisinde doğu araştırmaları büsbütün durmuştur.

1717 - 1720 yıllarında Volga boylarında ve Kafkasya'da Gottlieb Schöber (aş. yu. 1670 - 1739) bilimsel araştırmalar yapmıştır. 1720'de ise Daniel Gottlieb Messerschmidt (1685 - 1735) Sibirya'da geziye çıkmıştır. Bilimler Akademisinin kurulmasından (1725) sonra Volga boylarında, Sibirya'da ve Kafkasya'da sürekli olarak araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırma gezilerine katılanlara "yabancı dillere ilişkin örnekler toplama" direktifi de veriliyordu. G. Schöber, D. G. Messerschmidt, G. F. Müller, J. E. Fischer, P. S. Pallas, S. G. Gmelin, J. A. Güldenstädt, J. P. Falk ve J. G. Georgi gibi bilgin ve araştırıcıların çalışmaları sonunda Türk diyalektleri üzerine de birtakım bilgiler toplanmıştır. Örnek olarak, Schöber Kırım Tatarcasına ilişkin 13 kelime ve 10 sayı adı tespit etmiştir. 1720 - 1727 yılları arasında Sibirya'da kalan D. G. Messerschmidt yerli dillere ilişkin veriler de toplamıştır. Messerschmidt'in günlükleri son olarak Berlin'de yayınlanmıştır (D. G. Messerschmidt, *Forschungen durch Sibirien. 1720 - 1727.* Teil 1. Berlin 1962; Teil 2. Berlin 1964; Teil 3. Berlin 1966; Teil 4. Berlin 1968).

Yerli dillere ilişkin verilerin toplanmasında Messerschmidt'e Philipp Johann Tabbert (sonradan Strahlenberg adını almıştır) yardım etmiştir.

İsveç kralı XII. Karl'ın ordusunda görev yapan ve 1709 Poltava savaşına katılan Strahlenberg, savaş tutsağı olarak 12 yıl Sibirya'da kalmıştır. Sibirya'nın ve çevresinin dil bakımından araştırılmasında onun *Das Nord - und Ostliche Theil von Europa und Asia* (Stockholm 1730) adlı eseri önemli bir yer tutmuştur.

Gezgin ve tarihçi olarak Sibirya'nın araştırılmasında Gerhard Friedrich Müller (1705 - 1783) de rol almıştır. Müller, Johann Georg Gmelin (1709 - 1755) ile birlikte Vitus Bering'in "Büyük Kuzey Araştırma Kurulu"na katılmıştır.

Müller ve yardımcıları Sibirya'da yerli Türk diyalekt ve ağızlarının sözlüklerini yazmışlardır. Müller'in yazdığı *Vocabularium Harmonicum*'un tarihî değeri vardır *(Nachricht von dreyen im Gebiete der Stadt Kasan wohnhaften Heidnischen Völkern den Tscheremissen, Tschuwaschen und Wotiacken. Sammlung Russischer Geschichte.* Bd. III, 4. Stück, 1759, 305 - 412).

1739'da tarihçi Johann Eberhard Fischer (1697 - 1771) de Sibirya'ya gönderilmiştir. August Ludwig Schlözer (1735 - 1809) onun düzenlediği "Vocabularium"u kullanmıştır.

Peter Simon Pallas (1741 - 1811), Samuel Gottlieb Gmelin (1745 - 1774), Johann Anton Güldenstädt (1745 - 1781), Johann Peter Falk (1727 - 1774) ve Johann Gottlieb Georgi (1729 - 1802) de Türk diyalektlerine ilişkin verilerin toplanmasına katılmışlardır.

Philipp Johann von Strahlenberg, Ebülgazi Bahadır Han (1603 - 1664)'ın *Şecere-i Türk* adlı eserinin bir yazmasını bulduğu gibi, bu yazmanın "Tatarcadan" Rusçaya ve Rusçadan Almancaya çevrilmesini de sağlamıştır.

Rusya'da yetişen uzmanlar, Ebülgazi'nin eseri üzerinde birçok çalışma yapmışlardır. Petr İvanoviç Desmaisons (1843 - 1872) eseri Fransızcaya çevirmiştir *(Histoire des Mogols et des Tatares par Aboul - Ghâsi Behâdour Khan.* I. Texte, St. Petersburg 1871; II. Traduction. St. Petersburg 1874).

Ebülgazi'nin *Şecere-i Terakime* adlı eserini A. G. Tumanskiy (1861 - 1920) yayınlamıştır (Aşkabad 1897). Bu eserin yeni yayını ve tercümesini A. N. Kononov yapmıştır *(Rodoslovnaya turkmen. Soçinenie Abu-l - Gazi, hana hivinskogo.* Moskova - Leningrad 1958).

XVIII. yüzyılın 70. yıllarında Rusya'da Holdermann' ın Türkçe gramerinin iki tercümesi çıkmıştır. P. S. Pallas' ın gözetimi altında yayınlanan "Karşılaştırmalı sözlükler" de bütün Türk diyalektlerine ilişkin veriler vardır (Pallas'ın sözlüğündeki Türkçe verileri S. Stachowski değerlendirmiştir : *Osmanisch - türkische Wörter im Wörterbuch von P. S. Pallas* (1787 - 1789). "Folia Orientalia" IX, 1968. 53 - 68).

Tatarcanın ilk gramerini İ. Giganov (ölm. 1800) yazmıştır *(Grammatika tatarskogo yazıka.* Petersburg 1801). Bu gramerde Tatar diyalektinin Tobol ağzı işlenmiştir. Yazar, Tatarcayı Kırgızca (Kazakça) ve Türkçe ile karşılaştırmıştır. Giganov, Tatar diyalektinin yapısı üzerinde dururken Batı Avrupa Türkologlarının Latincenin gramerine dayanan sistemini kullanmaktan vazgeçmiştir.

Moskova, Kazan ve Harkov üniversitelerinde doğu dilleri kürsüleri kurulmuştur. 1819'da yeniden kurulan Petersburg Üniversitesinde de doğu dilleri kürsüsü ihdas edilmiştir. Doğu dilleri arasında Türk dili özel bir yer tutmuştur. 1828'de Moskova'da Doğu Dilleri Enstitüsünde Yakın Doğu dillerinin öğretimine başlanmıştır.

Rusya'da ilk orijinal Türk dili kılavuzunu Józef Julian Sękowski (1800 - 1858) yazmıştır. Sękowski Petersburg Üniversitesinde Türk dili öğretimi yapan ilk profesördür. Bu göreve 1822'de başlamıştır. Onun yazdığı Türk dili kılavuzunun M. Viguier'nin gramerine dayandığı anlaşılıyor.

Sękowski'nin bu kılavuzuna paralel olarak Petersburg' da bir Türkçe sözlük de yayınlanmıştır (Georges Rhasis, *Vocabulaire français - turc.* 1 - 2, 1828). Bu sözlüğün yazarı Odessa'da Doğu Enstitüsünde Türkçe öğretmenliği yapmıştır.

Bu sözlükten sonra Moskova'da Alexandre Handjeri' nin büyük sözlüğü çıkmıştır *(Dictionnaire français - arabe - persan et turc.* I - III, 1840 - 1841). Handjeri (1760 - 1854), İstanbul'da Rus büyük elçiliğinde tercümanlık yapmıştır.

Minas Medici'nin eseri *(Grammaire polyglotte contenant les principes des langues arabe, persane, turque et tatare avec des remarques analytiques d'autres langues par le P. Minas Medici, docteur, archimandrite de l'Académie arménienne de St. Lazar supérieur des arméniens Catholique de Karassou - Bazar en Tauride* Venis, 1844. 191 sayfa) Kırım Tatarcasının step ağzının gramerini kapsayan ilk deneme olarak anılmaya değer. Bu gramerde Türkçe veriler de geçer. Başlığı Ermenice, Fransızca ve Rusça olarak yazılmıştır. Gramer kuralları ve açıklamalar Ermenicedir. Örnekler Fransızcaya, Rusçaya ve eski Avrupa dillerine çevrilmiştir.

Rusya'da doğu bilimleri tarihinde Mirza Kâzım Bek (doğ. 1820) özel bir yer tutar. Kâzım Bek, Türkoloji alanında sağlam bir eser olarak ün yapan bir "Türk - Tatar grameri"nin yazarıdır *(Grammatika turetsko - tatarskogo yazıka.* Kazan 1839; 2. bas. 1846). Eserin "düzeltilmiş ve yazarın birçok yeni filolojik araştırmalarıyla zenginleştirilmiş" olan 2. baskısı "Türk - Tatar dilinin genel grameri" adı altında çıkmıştır. Julius Zenker bu eseri Almancaya çevirmiştir *(Allgemeine Grammatik der türkisch - tatarischen Sprache von Mirza A. Kasem - Beg.* Leipzig 1848).

Kâzım Bek'in grameri, Rusya'da olduğu gibi, Batı Avrupa'da da Jean Deny'nin gramerinin yayınlanmasına kadar Türkçe öğretiminde kullanılmıştır. XIX. yüzyılın 2. yarısında ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya'da çıkan gramerler Kâzım Bek'in gramerinden geri kalmışlardır. Yalnız A. N. Samoyloviç'in Türkçe grameri bu yolda yeni ve sağlam bir adım oluşturur.

Rusya'da Türkoloji tarihinde Otto Böhtlingk (1815 - 1904) büsbütün ayrı bir yer tutmuştur. Onun Yakut dili üzerine yazmış olduğu eser, klasik bir değer kazanmıştır *(Über die Sprache der Jakuten. 1. Teil, Einleitung, Jakutischer Text, Jakutische Grammatik; 2. Teil, Jakutisch - Deutsches Wörterbuch.* St. Petersburg 1851; yeni bas. 1964). Kâzım Bek'in grameri (ve Türk grameri) üzerine yazmış olduğu yazılarda da Türk gramerine ilişkin değerli gözlemler vardır *(Kritische Bemerkungen zur zweiten Ausgabe von Kasem - Bek's türkisch - tatarischer Grammatik zum Original und zur deutschen Uebersetzung von Dr. J. Th. Zenker.* "Bulletin de la Classe historico - philologique de l'Académie imp. des sciences de St. Péterbourg" V, 1848, 19 - 20 : 289 - 301; 21 : 321 - 336; 22 : 337 - 352; 23 : 353 - 368; *Zur türkisch - tatarischen Grammatik. I. Erster Beitrag.* "Bulletin de la Classe historico - philologique..." VI, 1849, 19 - 20 : 307 - 318; 21 - 22 : 334 - 342; "Mélanges Asiatiques" I, 1852, 193 - 206).

Wilhelm Radloff (1837 - 1918) Türk filolojisinin tarihinde yeni bir çağ açmıştır. *Vergleichende Grammatik der nördlichen Türksprachen. Phonetik* (Leipzig 1882 [1883]) adlı eserinde Türk diyalektlerinin fonetiği üzerinde durmuştur. Bu eserinde Türk diyalektlerinin tasnifini de yapmıştır *(Classification der Türk - Dialecte nach der phonetischen Erscheinungen.* 280 - 291. sayfa). Türkoloji çevrelerinde Türk diyalektlerinin tasnifi sorunu sık sık tartışılan bir konudur. Türk diyalektolojisinin kurucusu olarak ün alan Radloff'un tasnifi, bu yolda yeni bir denemedir. Sonradan onun yaptığı tasnifi A. N. Samoyloviç bütünleyecektir *(Nekotorıe dopolneniya k klassifikatsii turetskih yazıkov.* Leningrad 1922; *K voprosu o klassifikatsii turetskih yazıkov.* Bakû 1926). Çağdaş Türkler arasında yapmış olduğu gezilerinde topladığı dil örneklerini kapsayan dizisi *(Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme Süd - Sibiriens)* zengin bir diyalektolojik kaynaktır. Bu dizinin VIII. bölümü *(Die Mundarten der Osmanen)* Ignác Kúnos'un, X. bölümü *(Nareçiya bessarabskih gagauzov)* V. Moşkov'un, IX. bölümü *(Nareçiya uryanhaytsev [soyotov], abakanskih tatar i karagasov)* ise N. F. Katanov'un eseridir. Radloff, Sibirya gezilerinde toplamış olduğu bilgileri *Aus Sibirien. Lose Blätter aus dem Tagebuche eines reisenden Linguisten* (I - II, 1884) adlı eserinde değerlendirmiştir.

Radloff'un en büyük eseri *(Versuch eines Wörterbuches der Türk - Dialecte)* Türk diyalektlerinin bir sözlüğüdür. 1859'da Altay çevresinde yaptığı gezide bilgi toplamaya başlayan Radloff, bu eserinin 1. fasikülünü 1888'de yayınlamıştır. Sözlüğün baskısı 1911'de sona ermiştir. Türk dil ve diyalektleri üzerine yazılan en büyük sözlük olarak bu anıtsal eser bugüne kadar değerini saklamıştır. Türk diyalektleri alanında büyük bir ihtiyacı karşılayan bu sözlüğün iki yeni baskısı çıkmıştır ('s - Gravenhage 1960; Moskova 1963 - 1964).

Rusya'da Lazar Budagov da Türk - Tatar diyalektlerinin karşılaştırmalı sözlüğünü yazmıştı. Ancak, onun eseri kapsam bakımından Radloff'un sözlüğü ile mukayese edilemez.

Radloff, *Kutadgu Bilig, Codex Cumanicus* gibi eski eserlerle de uğraşmıştır. Uygurlar ve Uygurca yazmalara ilişkin çalışmalar yapmış, eski Türk yazıtları üzerinde de çalışmıştır.

Radloff, Anadolu Türkçesi alanında da çalışmıştır *(Über alttürkische Dialekte, I. Die Seldschukischen Verse im Rebâb-nâmeh.* "Mélanges Asiatiques" X, 1, 1890, 17 - 77).

Radloff'tan sonra "Selçuklu şiirleri" konusu üzerinde Rus Türkoloğu Carl Salemann (1849 - 1916) da durmuştur *(Noch einmal die Seldschukischen Verse.* "Mélanges Asiatiques" X, 2, 1892 174 - 245).

Bu konuyu N. N. Martinoviç (1883 - 1939) de işlemiştir *(Noviy sbornik stihov Djelal-ed-dina i Sultana Veleda.* "Zapiski" XXIV, 205 - 232, Petrograd 1917).

V. D. Smirnov (1846 - 1922) Osmanlı tarihi, özellikle Kırım Hanlığının tarihi üzerinde çalışmıştır. Osmanlı Türk edebiyatı tarihine ilişkin birtakım "taslak"lar da yazmıştır. Dış İşleri Bakanlığının Doğu Dilleri Enstitüsünde saklanan Türkçe yazmaların kataloğunu da Smirnov yapmıştır *(Manuscripts turc de l'Institut des langues orientales decrits par W. D. Smirnow.* Collections scientifiques de l'Institut des langues orientales du Ministère des affaires étrangères. VIII, Petersburg 1897).

V. A. Maksimov, Anadolu'da Hüdavendigâr ve Karaman ağızları üzerinde durmuştur *(Opıt issledovaniya tyurkskih dialektov v Hudavendgyare i Karamanii.* Petersburg 1867. 2, 99 sayfa).

Radloff'un öğrencisi olarak Platon M. Melioranskiy (1868 - 1906), Kazakçanın gramerini yazmıştır *(Kratkaya grammatika kazah - kirgizskogo yazıka.* Çast' I. *Fonetika i êtimologiya.* Petersburg 1894; Çast' II. *Sintaksis.* Petersburg 1897. Fransızcası: "Le Muséon" 34, 1921, 217 - 250; 35, 1922, 49 - 108). Kül Tegin anıtı üzerinde sağlam bir çalışma *(Pamyatnik v çest' Kyul' - Tegina)* yapan Melioranskiy, Sivaslı Ahmed Burhaneddin'in divanından birtakım örnekler vermiş *(Otrıvki iz divana Ahmeda Burhaneddina Sivasskogo.* "Vostoçnıe zametki", 1895, 131 - 152), daha sonra bir "Arap filoloğu"nun Türk diline ilişkin yazma eserini işlemiştir *(Arab filolog o turetskon yazıke.* Petersburg 1900). Sonradan İstanbul'da bulunan bir yazmadan bu eserin yazarının İbn Mühenna olduğu anlaşılacaktır. Bu eserin İstanbul yazmasını Türk dili yönünden S. E. Malov değerlendirecektir *(İbn Muhanna o turetskom yazıke.* "Zapiski Kollegii Vostokovedov" V, 1930, 507 - 525).

Vladimir A. Gordlevskiy (1876 - 1956) daha çok Anadolu Türkçesi üzerinde durmuştur. Doğu dilleri enstitülerinde Türkçe öğretimiyle uğraşan Gordlevskiy bir de gramer yazmıştır *(Grammatika turetskogo yazıka. Morfologiya i sintaksis.* Moskova 1928; yeni bas. 1961). Bundan başka, Türk tarihi üzerinde de çalışmıştır *(Gosudarstvo sel'djukidov Maloy Azii.* 1941).

Rus bilgini Fedor E. Korş (1843 - 1915) Türkolog olarak Batı Türk diyalektlerinde şimdiki zaman biçimlerinin kökeni üzerine yazmış olduğu çalışmasıyla tanınmıştır *(Proishojdenie formı nastoyaşçego vremeni v turetskih yazıkah.* "Drevnosti vostoçnıe" 2, 1907, 1 - 22). Daha sonra bu konuyu A. P. Potseluevskiy geliştirecektir. Korş, Rusçada kullanılan Türkçe alıntılar üzerinde de durmuştur. Bundan başka, Türk diyalektlerinin tasnifini de yapmıştır.

Ekim ihtilâlinden sonra Moskova'da, Petersburg (Leningrad)'da, Kiev'de, Taşkent'te doğu bilimleri ve özellikle Türkoloji alanında uzmanlar yetiştirmek üzere özel öğretim kuruluşları açılmıştır.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinde Türk dili alanında çıkan ilk büyük eser, Aleksandr N. Samoyloviç' in, Türk dilinin fonetik ve gramer yapısındaki birtakım durumların yorumunda yenilikler getiren grameridir *(Kratkaya uçebnaya grammatika sovremennogo osmansko - turetskogo yazıka.* Leningrad 1925).

Timofey İ. Grunin (1898 - 1970) yeni yazı sistemine dayanan ilk Türkçe grameri yazmıştır (Harkov - Kiev 1930).

İstanbullu Hikmet Cevdetzade (1893 - 1945), 1934'te Andrey N. Konnonov (doğ. 1906) ile birlikte bir gramer yazmıştır *(Grammatika sovremennogo turetskogo yazıka. Fonetika, morfologiya i sintaksis.* Leningrad 1934). Kononov 1941'de yeni bir gramer yayınlamıştır *(Grammatika turetskogo yazıka.* Moskova - Leningrad 1941). Son olarak Kononov, Türk grameri alanındaki en büyük eserini 1956'da ortaya koymuştur *(Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka.* Moskova - Leningrad 1956). Bunlardan başka, Kononov Özbekçenin gramerini de yazmıştır *(Grammatika uzbekskogo yazıka.* Taşkent 1948; *Grammatika uzbekskogo sovremennogo literaturnogo yazıka.* Moskova - Leningrad 1960).

1939'da Nikolay K. Dmitriev (1898 - 1954) Türk dilinin yapısı üzerine bir eser ortaya koymuştur *(Stroy turetskogo yazıka.* 1939; yeni bas. Moskova 1960). Bu eserde çağdaş Türkçenin ses ve gramer yapısı ana çizgileriyle verildikten sonra söz dağarcığı da gözden geçirilmiştir. Dmitriev, eserinde Gordlevskiy'nin "Türk dilinin grameri"nde kullanılan tasvir metodunu sürdürmüştür. Yazarın, Gordlevskiy'nin gramerinin yazılmasına da katıldığını biliyoruz. Gerek Gordlevskiy'nin gerek Dmitriev'in P. M. Melioranskiy'nin Kazakça gramerinden örneklendikleri açıktır. Melioranskiy ise "Altay dilinin grameri"nden yararlanmıştır *(Grammatika altayskogo yazıka.* Kazan 1869). Bu gramerin, üç yazarın (metropolit Makariy [asıl adı: Mihail Andreeviç Nevskiy, 1835 - 1926], V. İ. Verbitskiy ve N. İ. İl'minskiy) ortak eseri olduğu tespit edilmiştir. "Altay grameri"nin yazarları da A. Bobrovnikov'un Moğolca gramerini örnek olarak almışlardır (Bobrovnikov'un grameri 1849'da Kazan'da çıkmıştır).

Bu duruma göre, Rus Türkolojisinde gramer çalışmaları Bobrovnikov'un öncülüğünde başlamıştır. "Altay grameri"nin yazarları ondan örneklenmişlerdir. Onların gramerlerini P. M. Melioranskiy örnek olarak kullanmıştır. Melioranskiy'nin grameri ise A. N. Samoyloviç'ten sonra bütün Sovyet Türkologlarına örneklik etmiştir. Son olarak A. N. Kononov'un gramerlerinde de bu örnek göz önünde tutulmuştur.

Dmitriev bütün Türk diyalektleriyle uğraşmıştır. Başkurtça ve Kumukçanın gramerlerini yazdığı gibi, çağdaş diyalektlerin sözlüklerini de yayınlamıştır.

M. S. Mihaylov (1896 - 1969) Türkçede fiillerle ilgili birtakım monografiler yazmıştır.

S. S. Mayzel' (1900 - 1952) "Türkçede izafet" konusunu işlemiştir *(İzafet v turetskom yazıke.* Moskova - Leningrad 1957). Bundan başka Türk dilinde kullanılan Arapça ve Farsça alıntılarla da uğraşmıştır *(Arabskie i persidskie êlementı v turetskom yazıke).*

Sovyet Türkologları Türkçenin fonetik yapısı üzerinde de durmuşlardır. Örnek olarak, Ê. V. Sevortyan (1901 - 1978) Türk yazı dilinin fonetiğine ilişkin bir eser vermiştir *(Fonetika turetskogo literaturnogo yazıka).*

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinde Türk diyalektlerine ilişkin birçok sözlük de yayınlanmıştır.

N. İ. Aşmarin (1870 - 1933) başlangıçta Çuvaşların kökeniyle uğraşmıştır *(Bolgarı i çuvaşi.* 1902). Daha sonra büyük bir Çuvaşça sözlük yayınlamıştır *(Slovar' çuvaşskogo yazıka.* 1 - 2. fas. Kazan 1910 - 1912; 1 - 17. fas. Kazan - Çeboksarı 1928 - 1950). Bu sözlük üzerinde 30 yıldan çok çalışan yazar aş. yu. 50 bin kelime toplamıştır. Sözlüğün ilk iki fasikülü Rusya'da ihtilâlden önce çıkmıştır.

Edward Piekarski (1858 - 1934) de büyük bir Yakutça sözlük yazmıştır *(Slovar' yakutskogo yazıka.* I, Petrograd 1917; II, Leningrad 1927; III, Leningrad 1930). Piekarski, sözlüğünde Yakutça sözlerin yalnız Rusça anlamlarını belirtmekle yetinmeyerek, Türk diyalektlerindeki karşılıklarını da vermiştir. Böylelikle sözlük etimolojik bir değer de kazanmıştır. Piekarski aslen Polonyalıdır. Ancak, Türkoloji alanındaki çalışmalarını Rusya'da yaptığı için Rus Türkologları arasında yer almıştır.

Aşmarin gibi, V. G. Egorov (1880 - 1979) da Çuvaşça üzerinde çalışmıştır *(Vvedenie v izuçenie çuvaşskogo yazıka.* Moskova 1930). Son olarak "Çuvaş dilinin etimolojik sözlüğü" *(Êtimologiçeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka.* Çeboksarı 1964) adlı eserini yazmıştır.

D. A. Magazanik (1896 - 1948) de Türkçe sözlükler yazmıştır.

Son olarak, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinde bir Rusça - Türkçe sözlük *(Russko - turetskiy slovar'.* Moskova 1972) ve bir de Türkçe - Rusça sözlük *(Turetsko-russkiy slovar'.* Moskova 1977) yayınlanmıştır.

Rusya'da ve Sovyetler Birliğinde Türk diyalektlerinin yeni sözlükleri üzerinde de sürekli çalışmalar yapılmıştır. Aşmarin ve Piekarski'nin anıtsal Çuvaşça ve Yakutça sözlüklerinden sonra Kırgızca, Tatarca, Nogayca, Özbekçe, Türkmence, Balkarca, Karaçayca, Kumukça, Azerî, Karayca, Gagavuzca, Yeni Uygurca, Hakasça, Oyrotça, Başkurtça, Kara Kalpakça, Kazakça gibi diyalektlerin sözlükleri yayınlanmıştır. Bu sözlüklerin büyük bir bölümü N. A. Baskakov (doğ. 1905)'ın gözetimi altında çıkmıştır.

N. A. Baskakov, çağdaş Türk diyalektleri üzerine birçok eser yazmıştır: *Nogayskiy yazık i ego dialekti* (Moskova - Leningrad 1940); *Karakalpakskiy yazık* (I, Moskova 1951; II. *Fonetika i morfologiya.* Moskova 1952). Baskakov eski ve yeni Türk dil ve diyalektleri üzerine toplu bir eser de yazmıştır *(Vvedenie v izuçenie tyurkskih yazıkov.* Moskova 1969). Kırgızca - Rusça ve Rusça - Kırgızca sözlükler K. K. Yudahin'in eseridir.

Eski gramer ve sözlük yazarları arasında V. İ. Verbitskiy (1827 - 1890) Altay diyalektlerinin uzmanı olarak anılmaya değer. Altay dilinin grameri *(Grammatika altayskogo yazıka.* Kazan 1869). "Altay Misyonu üyeleri"nin ortak eseridir. Altay çevresinde misyonerlik çalışmaları yapan Altay Misyonu'nu Makariy Gluharev (ölm. 1847) kurmuştur. Altay gramerinin asıl yazarı misyoner Verbitskiy'dir. Ancak, eserin redaksiyonunu Türkolog A. M. Kâzım Bek ve özellikle N. İ. İl'minskiy (1821 - 1891) yapmışlardır. Esas diyalekt olarak Televütçeyi alan bu gramer, Türk gramerleri yazılırken örnek olarak göz önünde tutulmuştur. Verbitskiy, Altay ve Aladağ, Tuba ve Kondom - Şor diyalektlerinin sözlüğünü de yazmıştır *(Slovar' altayskago i aladagskago nareçiy.* Kazan 1884). 30 yıl süren bir emek mahsulü olan bu sözlükten W. Radloff da yararlanmıştır.

Lazar Budagov (1812 - 1878) da tanınmış bir sözlük yazarıdır. Onun "Türk - Tatar diyalektlerinin karşılaştırmalı sözlüğü" *(Sravnitelnıy slovar' turetsko - tatarskih nareçiy.* I, 1869; II, 1871; yeni bas. Moskova 1960) bugüne kadar değerini saklamıştır. Ancak, eserin adını göz önüne alarak yazarın bütün Türk diyalektlerine yer verdiği yolunda bir inanca varmak yanlıştır. Budagov, Doğu Türkçesine ilişkin sözlükleri kullanmış, Avrupa'da çıkan Türkçe sözlükleri değerlendirmiş ve Alişir Nevaî, Babür, Ebülgazi gibi yazarların eserlerini taramıştır. Bunlardan başka, Türk folklóruna ilişkin eserleri de göz önünde tutmuştur. Budagov'un sözlüğü eski edebî ve tarihî eserlerin, özellikle "Çağatayca" adını verdiğimiz eserlerin okunması ve anlaşılması için değerli bir yardımcıdır. W. Radloff, Budagov'un sözlüğünden geniş ölçüde yararlanmıştır.

V. V. Vel'yaminov - Zernov (1830 - 1904) Alişir Nevaî'nin eserlerine dayanan anonim bir Çağatayca sözlüğü baskıya vermiştir. Nevaî'nin eserlerinde kullanılan Çağatayca sözleri içine alan bu sözlük, Türkoloji çevrelerinde "Abuşka sözlüğü" olarak tanınmıştır. Yazar, H. 959 (1551 - 1552) yılında yazılan sözlüğün 1560'tan kalma bir yazmasını kullanmıştır. Vel'yaminov - Zernov baskısının birinci bölümü Rusça *(Slovar' djagataysko-turetskiy.* Petersburg 1868), ikinci bölümü Fransızcadır *(Dictionnaire djaghatai-turc.* Petersburg 1869). "Abuşka sözlüğü" 1862'de Macar Türkoloğu Ármin Vámbéry tarafından yayınlanmıştı *(Abuska. Csagatajtörök szógyüjtemény.* Peşte 1862. J. Budenz'in giriş ve notları ile).

W. Radloff'un öğrencisi N. F. Katanov (1862 - 1922) Uryanha diyalekti üzerinde çalışmıştır *(Opıt issledovaniya uryanhayskogo yazıka.* Kazan 1903). Katanov'un çalışmaları arasıra eleştirilere uğramışsa da, Türk diyalektleri üzerine toplu bilgi veren bu eseri değerini büsbütün kaybetmemiştir. Eserin sonunda bir sözlük de vardır.

Daha sonra bu alanda konuşulan Türk diyalektleri üzerinde N. P. Dırenkova (ölm. 1942) da çalışmıştır. Dırenkova Oyrot (Altay) diyalektinin gramerini yazdığı gibi *(Grammatika oyrotskogo yazıka.* Moskova - Leningrad 1940), Şor diyalektinin bilimsel gramerini de yayınlamıştır *(Grammatika şorskogo yazıka.* Moskova - Leningrad 1941). Dırenkova Şor folkloruyla da ilgilenmiştir *(Şorskiy fol'klor.* Moskova - Leningrad 1940). Bunlardan başka, Dırenkova Hakas (Abakan) diyalektlerinin gramerini de yazmıştır *(Grammatika hakasskogo yazıka. Fonetika i morfologiya.* Abakan 1948). Bu eser onun ölümünden sonra N. G. Domojakov tarafından baskıya verilmiştir.

Son yıllarda V. İ. Rassadin de bu alanda değerli çalışmalar yapmıştır. Onun 1971'de çıkan eseri Tofa (Karagas) diyalektinin fonetiği ve sözlüğü için yeni ve değerli

bir katkıdır *(Fonetika i leksika tofalarskogo yazıka.* Ulan-Udê 1971). Bu diyalekt üzerinde M. A. Castrén de durmuştur *(Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre.* 1857). N. P. Dırenkova da bu yolda bir katkı bırakmıştır *(Tofalarskiy yazık.* Tyurkologiceskie issledovaniya. Moskova - Leningrad 1963).

Sovyetler Birliğinde eski Türk diyalektleriyle ilgili sözlükler de yayınlanmıştır. *Drevnetyurkskiy slovar'* (Leningrad 1969) gibi. Ortak bir çalışma mahsulü olan bu sözlük büyük bir ihtiyacı karşılamıştır.

Sovyetler Birliğinde Türk diyalektlerinin sözlüğü üzerinde de çalışılmıştır *(İstoriçeskoe razvitie leksiki tyurkskih yazıkov.* Moskova 1967). K. M. Musaev'in eseri de bu yolda yeni bir katkıdır *(Leksika tyurkskih yazıkov v sravnitel'nom osveşçenii.* Moskova 1975).

Germanist A. P. Dul'zon (1900 - 1973) da Sibirya Türklerinin dil ve kültürlerine ilişkin birtakım yayınlar yapmıştır: *Çulımskie Tatarı i ih yazık* [1952]. Dul'zon Çulım Tatarlarının diyalekti üzerinde durarak 16 - 18 bin kelime de tespit etmiştir.

Sovyet Türkologları eski Türk yazıtlarıyla da uğraşmışlardır. Radloff'tan sonra bu alanda Melioranskiy ve Samoyloviç, özellikle S. E. Malov (1880 - 1957) değerli yayınlar yapmıştır: *Drevneturetskie nadgrobiya s nodpisyami basseyna r. Talas* ["İzvestiya Akademii Nauk, otd. gum. nauk" 10, 1929]; *Novıe pamyatniki s turetskimi runami.* "Yazık i mışlenie" 6 - 7, 1936]; *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti. Tekstı i issledovaniya* [1951]; *Eniseyskaya pis'mennost' tyurkov. Tekstı i perevodı* [1952]; *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii* [1959].

Son yıllarda S. G. Klyaştornıy eski Türk yazıtları üzerine birtakım yayınlar yapmıştır.

İ. A. Batmanov (1906 - 1969) Yenisey yazıtlarının dilini gözden geçirmiştir. G. Aydarov da Orhon yazıtlarının dili üzerine birtakım eserler vermiştir *(Yazık orhonskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pis'mennosti VIII veka.* Alma - Ata 1971).

Son olarak A. N. Kononov, eski Türk anıtlarının gramerini yazmıştır *(Grammatika yazıka tyurkskih runiçeskih pamyatnikov <VII - IX vv.>* Leningrad 1980).

Sovyetler Birliğinde onomastik (ad bilimi) üzerinde de durulmaktadır. V. A. Nikonov bu alanda yetkili bir uzman olarak ün almıştır. Ê M. Murzaev ise Türk kökenli yer adlarıyla uğraşmaktadır.

Rusya'da Türk asıllı birçok Türkolog yetişmiştir. Sovyetler Birliği'nde de Türk asıllı birçok Türkolog vardır. Mehemmedağa Şiralioğlu Şiraliev (doğ. 1909), Ethem R. Tenişev (1921) gibi.

Amerika Birleşik Devletleri'nde Berthold Laufer (1874 - 1934) Türk diliyle uğraşmıştır. Türkoloji çevrelerinde *Sino - Iranica* (Chicago 1919, yeni bas. 1967) adlı eserin yazarı olarak ün yapmış olan Laufer'in *Loan Words in Tibetan* ["T'oung Pao XVII, 1916] adlı yazısı da değerli bir katkıdır.

Amerika Birleşik Devletleri'nde Türkoloji çalışmaları XX. yüzyılın 30. yıllarında başlamıştır. İlk olarak Irving Crowley çağdaş Türkçenin gramerine ilişkin bir kitap yazmıştır *(A modern Turkish Grammar.* Middesboro - Kentucky 1938). C. F. Vogelin ile N. F. Ellighausen, Türk dilinin yapısı üzerinde durmuşlardır *(Turkish Structure.* "Journal of the American Oriental Society" CXIII, 1, 1943, 34 - 65).

II. Dünya Savaşından sonra Amerika Birleşik Devletleri'nde Türkoloji ve özellikle Türk dili çalışmaları artmıştır. Bu yolda Batı Avrupa'dan ve Türkiye'den çağrılan uzmanların büyük katkısı olmuştur.

Savaşı izleyen yıllarda Türk dili öğretiminde kullanılmak üzere sağlam bir gramer kitabı yayınlanmıştır (Herman H. Kreider, *Essentials of Modern Turkish.* Washington 1954). Çağdaş Türkçenin fonolojisi üzerine bir çalışma yapılmıştır (Robert B. Lees, *The Phonology of Modern Standard Turkish.* 1961. Uralic and Altaic Series, 6. Indiana University Publications). Rose Nach Türkçede vurgu konusunu işlemiştir *(Turkish Intonation. An instrumental Study.* The Hague - Paris 1973).

Lloyd B. Swift, Türk dilinin ses ve gramer yapısını özet olarak veren bir kitap yazmıştır *(A Reference Grammar of Modern Turkish.* 1963. Uralic and Altaic Series, 19. Indiana University Publications). Robert H. Meskill'in çalışması *(A Transformational Analysis of Turkish Syntax.* The Hague, 1970) Türk sentaksının transformasyonel çözümü yolunda yapılmış ilk denemedir.

A. Tietze'nin kitabında çağdaş Türk edebiyatı üzerine açık bir fikir verebilecek örnekler seçilmiştir *(Turkish Literary Reader.* 1963. Uralic and Altaic Series, 22. Indiana University Publications).

Tibor Halasi - Kun (doğ. 1914) New York'ta Columbia Üniversitesinde 30 yılı aşkın bir süreden beri Türk dili çalışmalarını yönetmektedir. Halasi - Kun "Archivum Ottomanicum" dergisini yayınlamaktadır (Halil İnalcık ile birlikte). Bu dergi Türk (Osmanlı) araştırmaları alanında değerli bir organdır. Bundan başka, Halasi - Kun 1975'te "Archivum Eurasiae Medii Aevi" dergisini de kurmuştur (Peter B. Golden ile birlikte). Onun *Kipchak Philology and the Turkic Loandwords in Hungarian* adlı yazısı bu dergide çıkmıştır.

Halasi - Kun Columbia Üniversitesinde birçok öğrenci yetiştirmiştir. Peter B. Golden eski Türk kavimleri üzerinde birçok yayın yapmıştır. *The Migrations of the Oğuz* ["Archivum Ottomanicum" IV, 1972]; *The Question of the Rus' Qağanate* ["Archivum Eurasiae Medii Aevi" II, 1976]; *The Polovci Dikii* ["Harvard Ukrainian Studies" III - IV, 1979 - 1980] gibi. Onun bu alandaki en büyük çalışması Hazar sorununa ayrılmıştır *(Khazar Studies. An Historico - Philological Inquiry into the Origin of the Khazars.* Budapest 1979. Bibliotheca Orientalis Hungarica). Golden, İslâm Ansiklopedisi'nin 2. baskısında W. Barthold' ün yazmış olduğu Hazar maddesini bütünleyerek baskıya vermiştir.

Columbia Üniversitesinde görev alan K. H. Menges de Türk (ve "Altay" ve Slav) dilleri alanında yayınlar yapmaktadır. Onun *The Turkic Languages and Peoples* (Wiesbaden 1968. Ural - Altaische Bibliothek, XV) eseri Türk dili bilimine "giriş" olarak yazılmış bir kılavuzdur. Bundan başka Menges birçok yazı yazmıştır: *Etymological Notes on Some Päčänäg Names* ["Byzantion" 17, 1944 - 1945]; *Qaraqalpaq Grammar, I. Phonology* [1947]; *Altaic Elements in the Proto - Bulgarian Inscriptions* ["Byzantion" 21, 1951]; *Research in the Turkic Dialects of Iran* ["Oriens" IV, 1951]; *The South Siberian Turkic Languages* ["Central Asiatic Journal" I, 1955, II, 1956]; *Die südsibirischen Türksprachen* ["Central Asiatic Journal" IV,

1958]; *Problemata Etymologica* ["Zeitschrift für Slavische Philologie" XXIX, 1960]. *Philologiae Turcica Fundamenta*'da *Die uralo-kaspische Gruppe* [I, 1959] ve *Das Sojonische und Karagassische* [I, 1959] bölümlerini de Menges yazmıştır.

1949'da Amerika Birleşik Devletleri'ne gelen Nicholas Poppe (doğ. 1897), 1949'da Washington Üniversitesinde görev almıştır. Poppe bilimsel çalışmalarına Sovyetler Birliğinde başlamıştır. 1924'te çıkan yazılarında Moğol-Türk dillerinin vokalizmi ve konsonantizmi konularını işlemiştir (*İz oblasti vokalizma mongolo-turetskogo prayazıka.* "Dokladı Akademii Nauk" 1924, 33-35; B. Ya. Vladimirtsov ile birlikte; *K konsonantizmu altayskih yazıkov.* "Dokladı Akademii Nauk" 1924, 43-44; *Sur un phonème turco-mongol.* "Dokladı Akademii Nauk" 1924, 97-98]. Bunlardan başka, 1924'te Çuvaşçanın ses kuralları üzerinde de durmuştur (*Die tschuwassischen Lautgesetze.* "Asia Major" I, 775-782). Sonraki yıllarda da Çuvaşça üzerinde çalışmıştır: *Türkisch-tschuwassische vergleichende Studien* ["Islamica" I, 1925, 409-427]; *Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türksprachen* ["Kőrösi Csoma-Archivum" II, 1926, 65-83]; *Die türkischen Lehnwörter im Tschuwassischen* ["Ungarische Jahrbücher" VII, 1927, 151-167]. 1926'da "Altayca" ve Ana Türkçe arasındaki ilişkileri gözden geçirmiştir (*Altaisch und Urtürkisch.* "Ungarische Jahrbücher" VI, 1926, 94-121).

Sovyetler Birliğinden kaçtıktan sonra Poppe, "Altay (ve Ural) dilleri"ndeki çoğul ekleriyle uğraştı (*Plural Suffixes in the Altaic Languages.* "Ural-Altaische Jahrbücher" 24, 1952, 65-84; *Studies on Altaic and Uralic Plural Suffixes.* "Finnisch-Ugrische Forschungen" XXXI, 1953, 26-31). "Altay dilleri"nde kullanılan eski bir kültür sözü üzerinde durdu (*Ein altes Kulturwort in den altaischen Sprachen.* "Studia Orientalia" XIX, 1953, 23-25). Salarların diline ilişkin eski verileri değerlendirdi (*Remarks on the Salar Language.* "Harvard Journal of Oriental Studies" 16, 1953, 438-477). Orta Moğolcadaki Türkçe alıntıları topladığı gibi (*The Turkic Loanwords in Middle Mongolian.* "Central Asiatic Journal" I, 1955, 36-42), "Altay dilleri"nde "konuk" anlamına gelen sözleri de gözden geçirdi (*On Some Words for 'Guest' in the Altaic Languages.* Jean Deny armağanı. Ankara 1958. 197-201). Macarcada kullanılan "Altayca" alıntılar üzerinde durdu (*On Some Altaic Loanwords in Hungarian.* "Uralic and Altaic Series" 1, 1960, 139-147). Ancak, onun bu yoldaki gözlemlerini Lajos Ligeti eleştirdi (*A propos des éléments "altaïques" de la langue hongroise.* "Acta Linguistica Hungarica" XI, 1961, 15-42; *Néhány megjegyzés úgynevezett altaji jövevényszavainkról.* "Magyar Nyelv" LXXII, 1976, 11-27, 129-136). Kumancada geçen Moğolca alıntıları da toplu olarak gözden geçirdi (*Die mongolischen Lehnwörter im Komanischen.* Németh armağanı. Ankara 1962. 331-340).

Poppe, Çuvaşça yanında Yakutça üzerinde de durmuştur: *Das Jakutische.* Philologiae Turcicae Fundamenta I, 1959, 671-684; *Jakutische Etymologien.* "Ural-Altaische Jahrbücher" 33, 1961, 136-141. Bunlardan başka, Tatarca ve Başkurtça el kitapları da yazmıştır (*Tatar Manual: Descriptive Grammar and Texts with a Tatar-English Glossary.* Bloomington 1963; Uralic and Altaic Series, 25. *Bashkir Manual.* Bloomington 1964. Uralic and Altaic Series, 36). Daha sonra tekrar Çuvaşçanın durumunu tartışmıştır (*Zur Stellung des Tschuwassischen.* "Cental Asiatic Journal" 18, 1974, 135-147). "Altay dilleri"nin sözlüğü üzerine yazdığı yazı da Türk dili açısından değerli gözlemler getiren bir katkıdır. Bütün bunlara ek olarak Poppe'nin "Altay dilleri"nin karşılaştırmalı grameri (*Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen. Teil I, Vergleichende Lautlehre.* Wiesbaden 1960) ve "Altay dilleri" bilimine giriş (*Introduction to Altaic Linguistics.* Wiesbaden 1965) eseri de Türkoloji çalışmalarında yardımcı olarak kullanılabilir.

Ukraynalı Omeljan Pritsak (doğ. 1919) başlangıçta Almanya'da çalıştı: *Von den Karluk zu den Karachaniden* ("Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft" 101, 1951); *Stammesnamen und Titulaturen der altaischen Völker.* "Ural-Altaische Jahrbücher" XXIV, 1952); *Der Untergang des Reiches des oġuzis ben Yabġu* (Fuad Köprülü Armağanı. İstanbul 1953); *Die Karachaniden* ("Der Islam" XXXI, 1953-1954); *Die bulgarische Fürstenliste* (Wiesbaden 1955. Ural-Altaische Bibliothek); *Bolgaro-Tschuwaschica* ("Ural-Altaische Jahrbücher" XXXI, 1959); *Xun, der Volksname der Hsiung-un* ("Central Asiatic Journal" V, 1959); *The Pečenegs: A Case of Social and Economic Transformation* ("Archivum Eurasiae Medii Aevi" I, 1975). *Philologiae Turcicae Fundamenta*'da *Das Kiptschakische* (I, 74-87), *Das Karaimische* (I, 318-340), *Das Karatschaische und Balkarische* (I, 340-368), *Das Neuuigurische* (I, 525-568), *Das Abakan- und Čulymtürkische und das Schorische* (I, 598-640) bölümlerini de Pritsak yazmıştır.

Der Gebrauch der Farbbezeichnungen in den Türkdialekten (1961) adlı çalşmanın yazarı Ilse Laude-Cirtautas da Washington Üniversitesinde görev almıştır.

Amerika Birleşik Devletleri'nde Los Angeles, Berkeley üniversitelerinde de Türk dili öğretimi yapılmaktadır. Indiana (Bloomington) Üniversitesinde Ural-Altay dilleri (ve özellikle Türk dili) alanında yayınlar yapılmaktadır.

Indiana Üniversitesinde görev yapan Denis Sinor, daha çok "Altay dilleri" alanında uzmandır: *D'un morphème particulièrement répandu dans les langues ouralo-altaïques* ("T'oung Pao" XXXVII, 1942-1947, 135-152); *Ouralo-altaïque-indoeuropéen* ("T'oung Pao" XXXVII, 1942-1947); *On Some Ural-Altaic Plural Suffixes* ("Asia Major" II, 1952, 203-230); *On Water-Transport in Central Eurasia* ["Ural-Altaische Jahrbücher" XXXIII, 1961, 156-179]; *Observations on a new comparative Altaic phonology* ["Bulletin of the School of Oriental and African Studies" XXVI, 1963, 133-144]. Ancak, Sinor doğrudan doğruya Türk diline ilişkin sorunları da tartışmıştır: *Qapqan* ["Journal of the Royal Asiatic Society" 1954, 174-184]; *Yul* ["Studia Orientalia" XXVIII: 7, 1964, 1-8].

János Eckmann (1905-1971) da Amerika Birleşik Devletleri'nde görev almıştır.

Son olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde Kâşgarlı Mahmud'un *Divanü Lûgati't-Türk*'ü yayınlandı: *Compendium of the Turkish Dialects* 1982). Bu yayın Robert Dankoff tarafından düzenlenmiştir (James Kelly ile birlikte).

Japonya'da geçen yüzyılın sonunda başlayan Türkoloji çalışmaları eski Türk tarihine yönelmişti. Örnek olarak Kurakichi Shiratori (1865-1939) Hunlarla uğraşmıştır: *Über die Sprache der Hiung-nu und der Tunghu Stämme* (Tokio 1900); *Sur l'origine des Hiong-nou* ("Journal Asiati-

que" 1923, I, 71 - 82). Shiratori Türkçe *kağan ve katun* unvanları üzerinde de durmuştur *(A Study on the Titles Kaghan and Katun.* "Toyo Bunko" 1926).

Toru Haneda ise Uygurlarla ilgilenmiştir. Shirō Hattori Tatarca üzerinde çalışmıştır.

Son elli yıl içinde tarih araştırmaları yanında "Altay dilleri"ne ilişkin çalışmalar da artmıştır. Bu yazılarda Türk diline gittikçe artan bir değer verilmektedir. Çağdaş Japon Türkologları Türk diliyle "Altay dilleri" arasındaki bağlar üzerinde çalıştıkları gibi, çağdaş Türk diyalektleriyle de uğraşmaktadırlar.

Çağdaş Japon Türkologları arasında Takesi Sibata, Kazuo Takeuchi ve Masao Mori, Türk dili üzerine gramer veya sözlük çalışmaları yayınlamışlardır.

Avustralya'da Türkoloji Stefan Wurm ile başlamıştır. Wurm, Kara Kalpakça, Kırgızca ve özellikle Özbekçe üzerinde çalışmıştır: *Der özbekische Dialekt von Andidschan* (Wien 1945); *The Uzbek Dialect of Qïzïl Qujaš* ["Bulletin of the School of Oriental Studies" XII, 1947, 86 - 105]; *The Kirghiz language* ["Bulletin of the School of Oriental Studies" XIII, 1949, 97 - 120]; *The Karakalpak language* ["Anthropos" XLVI, 1951, 487 - 610]. *Philologiae Turcicae Fundamenta*'da Özbekçe *(Das Özbekische.* I, 489 - 524) bölümünü de Wurm yazmıştır. (H. Eren)

TÜRKÜ, Anadolu'nun sözlü geleneğinde bir ezgi ile söylenen halk şiirlerine verilen ad. Varsak boyunun özel bir beste ile söylenen şiirlerine *varsağı* (< *varsağî*), Bayat boyunun özel bir şiir türüne *bayatı* (< *bayatî*), Türkmenlere vergi halk şiirlerine *türkmanî* adı verildiği gibi, Türklerin halk şiirleri de *türkü* (< *türkî*) adını alır. Konulara ve ezgilere göre T.'lere *deyiş, deme, hava, ağıt* adları da verilir. Aruzla yazılan T.'ler *şarkı* adını alır. Anadolu'da T. karşılığı olarak yer yer *yır* adı da kullanılır. Çağdaş Türkler arasında da bir ezgi ile söylenen halk şiirlerine daha çok *yır* (> *ır, cır)* adı verilir. Bundan başka Türkler arasında *yır* yerine *öleŋ* (> *ölöŋ*) adı da kullanılır. Örnek olarak Kazaklar T. karşılığı olarak *ölöŋ* adını kullanırlar. *Ölöŋ* bu anlamıyla Kırgızlar arasında da bilinmektedir. Ancak, Kırgızlar bu adı daha çok Kazak T.'leri için kullanmaktadırlar. Kırgızlar "ağıt" yerine *koşok* sözünü kullanırlar. *Koşok*'lar, ağıt törenlerinde söylenen T.'lerdir. Kırgız *koşok*'larında bir kimsenin ölümünden duyulan acı anlatıldığı gibi, bir kızın çadırı bırakıp gitmesinden duyulan acı da dile getirilir. Kara Kalpaklar da "türkü" yerine *kosık* adını kullanırlar. Altay diyalektlerinde *sarın* sözü "türkü" olarak geçer. Çağdaş Türkler arasında bu kökten gelen *sarnamak* "türkü söylemek" anlamında yaygın olarak kullanılır. Son olarak, Türkler arasında T. yerine *beyit* (~ *beyt)* adına da rastlanır. Örnek olarak Tatarların *beyit*'i "türkü" yerinde kullandıklarını biliyoruz.

T.'lerin asıl sözlerini içine alan bölüme *bent,* her kıtanın sonunda tekrarlanan bölümüne ise *bağlama* (nakarat) adı verilir. Bağlamalar çokluk bir, iki veya üç mısradan oluşurlar.

T.'ler geliştirdikleri ana konulara veya gördükleri işlere, söylendikleri yerlere göre iki bölüme ayrılırlar.

T.'lerin konularını göz önünde tutan bölümlenmede T.'ler: 1. Lirik T.'ler (aşk T.'leri, ayrılık T.'leri, askerlik T.'leri, hapishane T.'leri, ağıtlar, ninniler); 2. Taşlama, yergi ve güldürü T.'leri; 3. Anlatı T.'leri (efsane konulu T.'ler, tarihî konuları geliştiren T.'ler, kişileri konu alan T.'ler) olarak üç bölümde toplanabilirler.

Gördükleri işlere, kullanıldıkları yerlere göre yapılan bölümlenmede ise T.'ler: 1. İş T.'leri; 2. Tören T.'leri (düğün T.'leri, bayram T.'leri, dinî T.'ler, ağıtlar); 3. Oyun ve dans T.'leri (çocuk oyunlarında söylenen T.'ler, büyüklerin oyunlarında söylenen T.'ler) olarak üçe ayrılırlar.

Lirik T.'leri düzenin de, söyleyenin de başlıca amacı acı, sevinç, umut duygularını dile getirerek içlenmek, duygulandırıp içlendirmektir. Bu T.'lerde semboller, hayaller, çağrışımlar ağırlık kazanır.

Ayrılık T.'leri hem gurbettekilerin ağzından, hem de geride kalıp bekleyenlerin ağzından söylenmiş T.'lerdir. Bekleyen, ya gidenin anası, babası, kardeşidir ya da nişanlısı, karısıdır. Askerlik T.'leri de çokluk askerin ağzından söylenmiştir. Yakınların özlemlerini dile getiren askerlik T.' leri de vardır.

Taşlama T.'lerinde bir olaydan hareket edilerek belli bir kişiye yöneltilmiş yergi veya sövgüler dile getirilir. Bu T.'lerde olaylar alay yollu anlatılıp kişiler dile düşürülür. Bu T.'leri düzenin amacı dinleyicileri eğlendirmektir.

Anlatı T.'lerinde efsane konuları geliştirildiği gibi, tarihî olay ve kişiler de dile getirilir. Bu T.'lerde büyük tarihî olaylar karşısında halkın birdenbire kabaran sevinçleri veya acıları açıklanır. Büyük kahramanlara karşı duyulan sevgi ve bağlılık duyguları da anlatılır. Bu türdeki T.'lerden çoğu yurt ölçüsünde yaygındır.

Söylendikleri yerlere göre yapılan bölümlenmede geçen T.'lere gelince: Anadolu'da toplu olarak yapılan birçok işte T. söylemek geleneği yaygındır. Özellikle kadın topluluklarında T. söylendiğine tanık oluruz. Bu topluluklarda iş görürken söylenen T.'lere iş T.'sü adı verilir. İş T.'lerinde görülen işten söz edilmez. Bu T.'lerde görülen işin gerektirdiği hareketlere uyan ezgisi, ahengi, usulü ağır basar. T.'lerin belli yerlerindeki bağrışmalar bu türün özelliğini sağlar. Gemici T.'lerindeki *heyamola*'lar gibi.

Tören T.'leri içerik bakımından herhangi bir özellik göstermezler. Bu T.'lerde törenle ilgili konular üzerinde durulmaz. Ancak, düğün T.'lerinde arasıra düğünle ilgili konular yer alır. T.'yü söyleyen kadın, yakınlarının ağzından geline seslenir. Kızın, evinden ayrılıp gitmesinden duyulan acıyı dile getirir. Bunun gibi, ağıtlarda da ölen kişinin yakınları konuşturulup acıları anlatılır.

Dinî törenlerde söylenen ilâhiler, nefesler, demeler, adları bilinen halk şairlerinin yaratmalarıdır. Ancak bu şiirlerin birçoğu zamanla büyük değişikliklere uğrayarak halk geleneğinin ortak malı olurlar. Bu şiirlerin büyük bir kısmı dinî özelliklerini saklamakla birlikte düğün, bayram, yağmur duası gibi dinî toplantıların dışında kalan törenlerde söylenir.

Oyun T.'lerinde doğrudan doğruya oyunla ilgili sözler bulunmaz. Bu T.'lerin sözlerinde daha çok rastlanan konu aşktır.

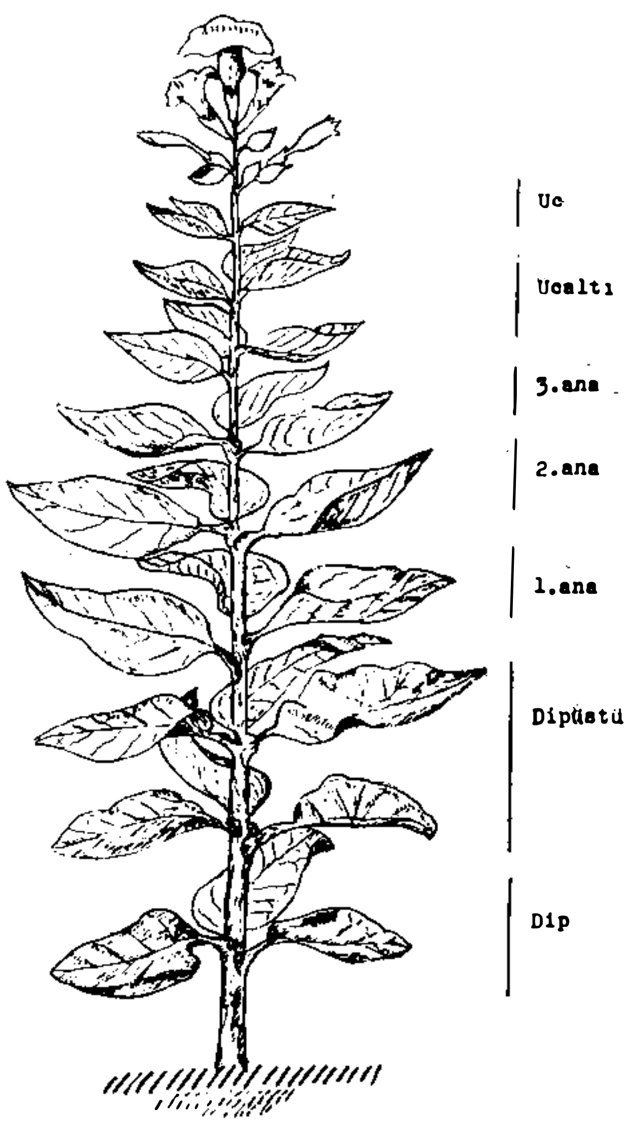
Anadolu ve Rumeli T.'lerinde iki ana biçim vardır: 1. Koşma biçimi; 2. Mani biçimi (bk. KOŞMA, MANİ). Bu ana biçimlerin çağlara, yerlere ve şiirin söylenmesi şartlarına göre birçok türleri vardır. Bu türlerin oluşmasında çokluk ezgiler de rol oynar. Biçimi ne olursa olsun bir T.'yü belirleyen, her şeyden önce onun ezgisidir.

TÜSTERÎ, Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah b. Yûnus b. Îsâ b. Abdullah b. Râfi et-Tusterî, III/IX. yüzyıl İslâm dünyasının en meşhur sûfîlerinden biri. 203/818 yılında İran'ın Ehvaz bölgesindeki Tuster şehrinde doğmuştur. Çok küçük yaşta öğrenim görmeye başlayan ve *Kur'an*'ı ezberleyen T.'nin, daha bu dönemden itibaren zühd ve takvaya düşkün olduğu ve ilimde derinleşmiş bulunduğu rivayet edilir. Onun riyazat ilimlerinde zamanının tek ismi olduğu da söylenir. Genç yaşından itibaren halk tarafından sevilmesi ve takdir edilmesi, Tuster'deki fakihlerin kıskançlığına sebep olmuştur. Nitekim bunlar, onun, "insanın aldığı her nefeste tövbe etmesi farzdır" şeklindeki sözünü bahane ederek Basra'ya sürülmesini sağlamışlardır. Gerçi onun, Basra'dan Abbâdân'a, sonra hac maksadı ile Hicaz'a, Kûfe'ye gittiği ve daha sonra yine Tuster'e ve arkasından tekrar Basra'ya döndüğü rivayetleri de mevcuttur. T.'nin ölüm yılı hakkında değişik tarihler verilmektedir. es-Sülemî, *Tabakât*'ında onun ölüm yılı olarak H. 283 ve 293 tarihlerini verdikten sonra 283/896 yılının daha doğru olacağını söyler. Esasen bu sonuncu tarih, diğer müelliflerce de teyit edilir.

T.'nin zühd ve tasavvuf yolundaki ilk hocasının dayısı İbn Sevvar olduğu söylenir. Daha sonra Sevrî, Ebu Amr, Malik b. Dınar ve Maruf el-Kerhî'nin de ona hocalık ettiği kaydedilir. Zühd ve tasavvuftaki derinliği yüzünden, kendisine bazı kerametlerin atfedildiği T., bu konuya pek önem vermediğini şu sözüyle gayet güzel bir şekilde ifade etmiştir: "En büyük keramet, kötü bir sıfatın yerine iyi bir sıfatı koymaktır." O, itikatla ilgili görüşleri bakımından da Ehlu'l-Hadîs'e mensup mutedil bir Sünnî idi. Kendi ifadesine göre, zaman zaman büyük muhaddislerle görüşmüş ve onlarla dostluk kurmuştur. Ona göre, "Kim dünya ve ahıretini kazanmak istiyorsa hadîs yazsın. Şüphesiz bunda hem bu dünya hem de öteki dünya için faydalar vardır." Ayrıca o, ilme ve öğrenmeye büyük değer vermiş, "Hayat ilimdir; ilmi olmayan kimse bir ölüdür" demiştir. Yine ona göre, "Allah'a ibadetin toprağı marifet (Allah'ı tanıma ve bilme), çekirdeği yakın, suyu ilimdir." T., Allah'ın marifeti ve müşahede, vecd, Allah'a bağlılık ve O'ndan sakınma konusu üzerinde ısrarla durur ve der ki: "Bir kimse gözlerini bir an için Allah'a kapарsa, bütün hayatı boyunca asla hakkıyla hidayete eremez." Bu anlayışa göre, Allah'tan başkasına itibar etmek, O'ndan başkasına teslim olmaktır. Allah'tan başkasının merhametine sığınan kimse ise, doğru yoldan sapmıştır. Dolayısıyla, müşahede ehlinin hayatı, müşahededen zevk aldıkları süredir. Beden gözüyle görmekle geçen zamanı hayat saymazlar. Allah'ın varlığı, birliği, sıfatları, kader, kaza ve benzeri inanç konularında, tamamen Ehl-i Sünnet'in görüşlerini paylaşan T.'nin istita'a (yapabilme gücü) hakkındaki görüşü kayda değerdir. O, "istita'a fiilden önce, fiil ile beraber ve fiilden sonradır" dedikten sonra, bunları şöyle açıklamıştır: İstita'a'nın fiilden önce oluşu, Allah'ın, "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" (VII. A'râf, 172) sorusuna, ruhların "Evet" dedikleri zaman Rablığın kendisi ile sabit olduğu marifettir. İstita'a'nın fiil ile birlikte oluşu Allah'ın isteğidir. Fiilden sonra oluşu ise şükrün marifetidir.

Kaynaklar, görüşleri öğrencisi İbn Salim tarafından kurulan Salimiye tarikatı yoluyla devam ettirilen T.'nin birçok eserinin bulunduğundan söz ederlerse de, bugün elimizde basılı bir tefsiri ile yazma nüshalar halinde aşağıdaki eserleri bulunmaktadır: *Kelimetu'l-İmam er-Rabbanî Sehl b. Abdullah et-Tusterî* (İ. Ü. Ktp. A. 4089; Es'ad Ef. 3527); *Risale fi'l-Hikem ve't-Tasavvuf* (Ayasofya 4128/4); *Risale fi'l-Hurûf* (Ch. Beatty. 3168/3); *Makale fi'l-Menhiyyat* (Tahran Hukuk F. Ktp. 251. C) ve üç kısımdan oluşan *Resailu't-Tusterî*: 1. *Kelimetu Sehl b. Abdullah et-Tusterî* (Köprülü 727/1); 2. *Kitabu'ş-Şerh ve'l-Beyan lima Eşkele min Kelâmi Sehl* (Köprülü 727/2); 3. *Kitabu'l-Mu'araza ve'r-Redd alâ Ehli'l-Fırak ve Ehli'd-De'ava fi'l-Ahvâl min Kelâmi Sehl* (Köprülü 727/3). Bu üç kısımdan oluşan *Resailu't-Tusterî*'nin tasviri ile sonuncu risalenin neşri, Dr. Cihad Tunç tarafından *Sahl b. Abdallâh at-Tusterî und Die Salimiya Übersetzung und Erläuterung des Kitab al-Mu'arada* (Bonn 1970) başlığı altında yapılmıştır. (E. R. Fığlalı)

TÜTÜN, Patlıcangiller (Solanacea) familyasından Nicotiana tabacum L. türüne giren bir yıllık bir kültür bitkisi. T.'ün yurdu Meksika ve Orta Amerika'dır. 1519'da Amerika'ya giden İspanyollar, kızılderililerin T. ye-

TÜTÜN: Tütün bitkisinin bölümleri

tiştirdiklerini ve mısır yapraklarına sararak içtiklerini görmüşlerdir. T., XVI. yüzyılın ortalarında Fransa ve İngiltere'de yetiştirilmeye başlanmış, sonra diğer ülkelere yayılmıştır.

T.'ün Türkiye'de tanınması ve içilmeye başlanması 1603 veya 1594 yılına rastlar. Önceleri ilâç, sonraları ise keyif verici bir madde olarak kullanılmağa başlanmıştır. Sultan Ahmed zamanında T. içilmesi yasaklanmış ve bu yasaklamalar IV. Murad devrinde sürdürülmüş, IV. Mehmed döneminde ise yasaklama hükümleri kaldırılmıştır. Türkiye'de 1683'e kadar T.'den vergi alınmamış, bu tarihten itibaren vergi alınmasına başlanmıştır.

Türkiye'de T. tarımı 300 yılı aşan bir süreden beri yapılmakta ise de, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı yılları arasında ortalama 20 000 ton olan T. üretimi, 1924 - 1928 yılları arasında ortalama 57 000 tona ulaşmıştır.

Türkiye'de T. üretimi, ilk defa 1925'te çıkarılan 558 sayılı kanun ile alımı, işlenmesi, imalâtı ve satışları disiplin altına alınmasına çalışılmış, daha sonra 10.6.1938 tarihinde çıkarılan 3437 sayılı kanun ile T. tarımı ve ticareti kanunlaştırılmıştır. Meydana gelen gelişmelere uygun olarak, 9.5.1969 tarihinde 1177 sayılı T. ve T. tekeli kanunu yürürlüğe konulmuştur.

T.'ün ekonomik durumu: Dünya T. üretimi son yıllarda belirli bir artış göstermiştir. Örnek olarak, 1969'da 3 985 000 ton olan dünya T. üretimi 1977'de 5 647 000 tona ulaşmıştır. Özellikle kalkınmakta olan ülkelerde T. tüketim artışı fazla olmuş, buna karşılık gelişmiş ülkelerde sağlık sebebi ile tüketim artış hızı azalmaya başlamıştır.

Dünyada birçok ülkede üretilen bir keyif maddesi olan T., tüketim maksadına göre sigaralık, pipoluk, puroluk, çiğneme ve nargilelik olarak çeşitlere ayrılır. Sigaralık T.'ler, Flue - Cured, doğu tipi ve yarı doğu tipi, Burley ve diğer tip T.'ler olarak ana gruplara ayrılır.

Dünyada en çok T. üreten başlıca ülkeler, Amerika Birleşik Devletleri, Çin Halk Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği, Türkiye, Brezilya, Hindistan, Yunanistan ve Bulgaristan'dır. Dünya T. üretiminde Doğu tipi T. üreticisi ülkeler ise Türkiye, Yunanistan, Bulgaristan ve Yugoslavya'dır.

1971 yılı istatistiklerine göre, dünyada T. ekilen alan ve üretilen T. miktarı, ülkeler itibarıyla aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

	Ekim alanı ha (1 000)	Üretim ton (1 000)
Amerika Birleşik Devletleri	340	774
Çin Halk Cumhuriyeti	670	785
Hindistan	441	350
Brezilya	255	255
Sovyetler Birliği	254	288
Pakistan	106	150
Japonya	66	149
Türkiye	342	155
Kanada	39	102
Bulgaristan	115	120
Tayland	86	95
Yunanistan	90	88
Polonya	42	70
Diğer ülkeler	1230	208

Türkiye'de T. tarımı 45 ilde aş. yıı. 300 000 ha lık alanda yapılmaktadır. 540 000 kadar çiftçi ailesi T. tarımı ile uğraşmakta ve yaklaşık 3 milyon nüfusun istihdamını ve geçimini sağlamaktadır.

Son beş yıllık ekim ve üretim durumu şöyledir:

Yılı	Ekim ha	Üretim ton	Ortalama verim dekar/kg
1973	220 000	149 000	69
1974	230 149	203 487	88
1975	241 507	199 935	83
1976	315 000	323 000	103
1977	276 000	248 000	90

Türkiye'de T.'ün iç tüketim miktarları, 1972 yılında 53 142 ton iken 1977 yılında 80 000 tona kadar ulaşmıştır.

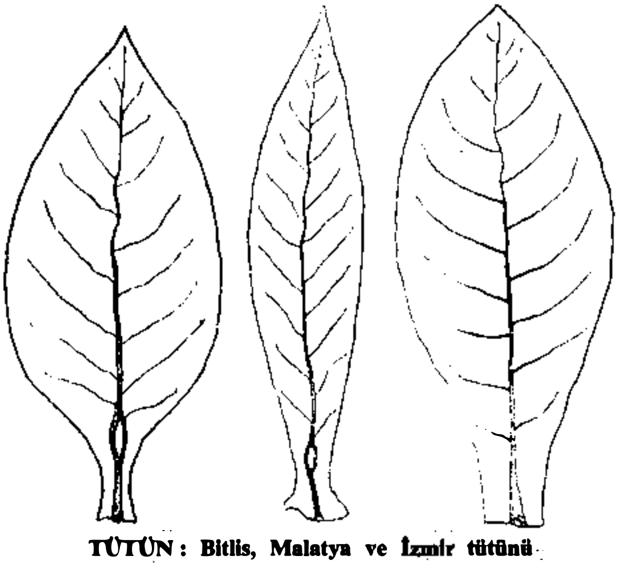
T. ihracatı, yıllara göre değişmekle birlikte, yıllık ortalama 85 000 ton civarında seyretmektedir. Değer itibarıyla tarım ürünleri ihracatı arasında pamuktan sonra ikinci sırayı almaktadır. T. ihracatının % 95'ten fazlasını İzmir çeşidi T. teşkil eder.

Türkiye'nin son 6 yıllık T. ihracatına ait bilgiler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Yılı	Miktar ton	Değer dolar	Ortalama fiat dolar/kg
1973/1974	112 384	188 356 210	1.68
1974/1975	70 679	184 762 000	2.61
1975/1976	79 038	282 549 000	3.57
1976/1977	75 173	251 299 000	3.54
1977/1978	61 835	175 819 000	2.84
1978/1979	70 744 (geçici)	225 683 000	3.19

Anadolu ve Rumeli'nin değişik ekolojik şartları altında uzun yıllardan beri yetiştirilen, aromalı, düşük nikotinli ve yanma kabiliyeti yüksek Türk T.'leri türü olan, Nicotiana tabacum L. dışında doğuda Gaziantep'te az miktarda üretilen Hasankeyf T.'leri Nicotiona rustica L., Alanya, Hatay, Silvan ve Hadim'de yetiştirilen tömbeki T.'leri de Nicotiana alata var. persica türlerine dahil bulunmaktadır.

T. tarımı ve çeşitleri: T. oldukça derine giden kuvvetli bir kazık köke sahiptir. Sapı yuvarlak, dik ve çok kere tüylüdür. 2,5 - 3,0 m ye kadar boy alabilirse de, normal tar-

TÜTÜN : Bitlis, Malatya ve İzmir tütünü

la şartlarında boyu 1 - 1,5 m kadardır. Sap yukarı kısımda dallanır. Yan dallar odunumsu olmaktan çok otsudur.

T.'ün yaprakları en önemli organıdır ve ekimi bunlar için yapılır. Yaprakları sapa almaşıklı olarak sıralanır. Yapraklar saplı ve sapsızdır. Bu, en başta gelen çeşit özelliğidir. Saplı yapraklarda kulak (yaşmak)'lar çok ince bir şerit halinde sap boyunca uzanır. Sapsızlarda kulaklar belirgin, bazan da çok gelişmiş haldedir. Yaprakların şekilleri ve büyüklükleri çeşitlere göre farklı olduğu gibi, aynı bitkide bile farklıdır. Biçimleri çeşidine göre karınlı veya karınsız, omuzlu veya omuzsuz, ucu küt veya sivridir. Kalp şeklinden sığır dili şekline kadar değişir. Genellikle dip ve uçtaki yapraklar küçük, ortadakiler ise büyüktür. Dip yapraklar fazla karınlıdır. Bir bitkide 15 - 25 adet yaprak bulunur. Bazı çeşitlerde yaprak 30 cm genişliğinde ve 60 - 90 cm boyunda olabilir. Yapraklar yapışkan tüylerle kaplıdır. Yaprağın üst yüzü koyu ve alt yüzü açık yeşil renktedir. Yapraklarda damarlar belirgindir.

Sap ve dalların uçları salkım şeklinde, sayıları 150 veya daha fazla olan çiçek durumu ile son bulur. Çiçekler boru şeklinde ve çanak yapraklar beş parçalı ve uçları sivridir. Taçyaprakları huni şeklinde ve ucu beş parçalıdır. İçinde 5 erkek organ vardır. Çiçek rengi çoğunlukla pembe, bazı çeşitlerde beyaz veya kırmızıdır.

T. meyvesi, olgunlaştığı zaman 2 veya 4 parçaya ayrılan bir kapsüldür. Bir kapsülde genellikle 4 000 - 8 000 adet tohum bulunur. Tek bir T. bitkisi bazan 1 milyon adet kadar tohum verebilir. T. tohumları çok küçüktür. Bin tanesinin ağırlığı 0,07 - 0,09 gr dır. Buna göre 12 - 15 milyon adet tohum 1 kg kadar gelebilir. T. tohumları kahverengiden siyaha kadar değişen renkte, böbrek şeklinde ve üzerleri pürüzlüdür. Terkibinde % 32 - 34 oranında yağ bulunur.

T. bitkisinin döllenmesi normal olarak kendi kendinedir. Fakat böceklerle yabancı döllenme de olabilir.

Ekimi yapılan diğer bir T. türü olan Nicotiana rustica, 60 - 120 cm boyundadır. Toprağın yüzünden itibaren dallanırlar. Yaprakları sapa daha seyrek ve dik olarak oturmuştur. Hindistan ve diğer bazı ülkelerde az yetiştirilen bu tür, nikotince zengin olduğundan ziraî mücadele ilâcı (insektisit) yapımında kullanılır.

T.'ün değeri kalitesi ile ölçülür. Kalite ise, çeşit özelliklerine, yetiştiği ekolojiye, yetiştirme tekniğine, kurutmadan sigara oluncaya kadar uygulanan işlemlere (kurutma usulü, fermantasyon, tavlama, denkleme, muhafaza vb.) göre değişir ve T. buna göre değer taşır. T.'ün kullanılan şekline göre de kalite anlamı değişir. Sadece kimyasal analizle T.'ün kalitesi tayin edilmez. Renk, tekstür, aroma, sertlik, tokluk ve tat önemli özelliklerdir.

Yüksek kalite T.'de genellikle münhal karbonhidratlar ve potas oranı yüksek, ham selüloz, nikotin, azot, kalsiyum, kül ve asitler oranı düşüktür. İyi cins sigaralarda nikotin % 1,75, purolarda % 1,5, pipo tütünlerinde % 2 kadardır. T.'e özelliğini veren nikotin olmasına rağmen içimlik T.'lerde az olması arzu edilir. Memleketimiz T.'lerinde nikotin oranı genellikle düşüktür.

Memleketimizde yetiştirilen Nicotiana tabacum'a dahil çeşitler yaprak ve çiçek morfolojisine göre 4 grupta toplanabilir : Nicotiana tabacum var. havanensis, Nicotiana tabacum var. bresiliansis, Nicotiana tabacum var. virginica, Nicotiana tabacum var. purpurea.

Türk T.'leri, yetiştirildikleri bölgelere göre 4 grupa ayrılır. Bunlar İzmir bölgesi T.'leri, Karadeniz bölgesi T.'leri, Marmara bölgesi T.'leri ve Doğu bölgesi T.'leridir. Bu bölgelerde yetiştirilen T.'ler de menşelerine, yaprak ve içim niteliklerine göre gruplara ayrılırlar. İzmir bölgesi T.'leri, Gâvurköy, Akhisar, Ligde (Ödemiş, Adagide, Bayındır, Tire, Kiraz), Muğla menşelidir. Bunlarda nikotin oranı genellikle % 0,50 - 0,90 oranında değişir. Karadeniz bölgesi T.'leri; Artvin, Trabzon - Akçaabat, Samsun - Maden, Samsun - Evkaf, Samsun - Canik, Çarşamba, Vezirköprü - Havza, Bafra, Alaçam, Gerze, Sinop, Gümüşhacıköy, Taşova, Tokat, Taşova - Erbaa, Taşova - Niksar menşelidir. Bu bölge T.'leri, Akçaabat T.'leri (% 3,50 - 4,50) nikotin miktarı hariç, genellikle % 0,60 - 2 oranında değişir.

Marmara bölgesi T.'leri; Düzce, Hendek, İzmit, Bursa, Agonya, Gönen, Yenice, Edirne menşeli olup bunlarda nikotin oranı % 4,0 ile % 2,50 oranındadır.

Doğu bölgesi T.'leri; Malatya, Adıyaman, Akçadağ, İskenderun, Yayladağ, Bitlis, Silvan, Muş, Şemdinli, Mardin, Bahçe menşelidir ve nikotin miktarı % 1 ile 2,50 oranda değişir.

Türkiye'de az miktarda da olsa yetiştirilen T. çeşitleri şunlardır :

Hasankeyf T.'ü (deli T., Mahorka T.'ü). Bu T. çiğneme ve pipoluk olarak kullanıldığı gibi, nikotin elde edilmesinde de kullanılır. Gaziantep ilimizde yetiştirilir.

Tömbeki T.'ü en çok İran'da yayılmıştır. Yaprakları fazla yaşmaklı olup karınlı ve küt uçlu, kalın ve etli dokuludur. Yüksek nikotinli ve sert içimlidir. Memleketimizde Alanya, Konya ilinin Hadım ilçesi, Hatay, Malatya ve Silvan'da yetiştirilmektedir.

Puroluk T.'ler yaprakları çok büyük, yaprak yüzü düz, dokusu ince, gevşek ve elastikîdir. Yaprak formu kabakulak, fazla yaşmaklı, karınlı ve kütçe uçludur. Puro yapımında kullanılır. Tropik ve subtropik iklimlerde yetişir. Türkiye'de Rize'nin Pazar ilçesinde ekimi yapılmaktadır.

Virginia T.'leri büyük yapraklı, orta ve gevşek dokulu, kuru yaprakları açık sarı renkli, verimi yüksek bir T.'dür. Rutubetli bir iklim ister. T. çeşitleri içinde en yüksek karbonhidrat ve şeker bulunan T. budur. Nikotin oranı da yüksektir. Bu bakımdan tatlı - sert içim karakteri kazanmıştır. Dünyada geniş bir tiryaki kütlesi bulunduğundan memleketimizde fazla yetiştirilmesi yönünde eğilim vardır.

Türk T.'leri, yetiştirildikleri bölge ve menşe özelliklerine göre sınıflandırılır. Bu sınıflar neviler, Amerikan Grad (American Grade) (AG), B. Grad (B. G.), Kapa (Kappa), Dubl Kapa (Duble Kappa) şeklinde ayrı ayrı tasnife tâbi tutulur. Her tasnifin el, boyut, renk, doku, koku, yaprak bütünlüğü, arıza ve hastalıklar bakımından menşelerine, ayrıca özellikleri Türk T. standartlarına göre belli edilmiştir.

T. bitkisinin iklim bakımından pek fazla isteği yoktur. Çok değişik iklim şartlarına süratle uymakla beraber dünyadaki kalite T.'leri, çeşitli iklim, toprak ve belirli tarımsal şartlara uyum sağlayabilirler. Belli sınırlar dışında üstün vasıflar kaybolur. Dünyada 60 kuzey ve 40 güney enlem dereceleri arasındaki alanlarda yetişmekte olan T. bitkisi 36 - 42 enlem dereceleri arasında bulunan ve sigaralık Doğu tipi T.'lerin başlıca üreticisi olan Türkiye'de en uygun ekolojik şartları bulmuştur.

Kullanılış yerleri değişik olan T.'lerin iklim istekleri de değişiktir. Meselâ kaliteli sigaralık T.'ler, yıllık yağış

miktarı 400 - 800 mm olan, dikimden itibaren 30 gün içinde yağış alan ve bundan sonra hasat sonuna kadarki devrede yağışsız geçen ılıman iklimlerde yetişir. Ayrıca, rüzgâr, T.'lerde kaliteyi düşürür, selüloz gibi odunsu maddelerin fazla miktarda oluşmasına sebep olur. T.'ün tarlaya dikiminden hasat edilip kurutuluncaya kadar geçen sürede, 2 000°C - 3 500°C toplam ısıya ihtiyacı vardır. Bu ısı tohumların çimlenmesinde, bitkinin büyüme ve gelişmesinde, kurutma ve fermantasyonunda önemli rol oynar.

T. her çeşit toprakta yetişebilirse de, en iyi T.'ler metamorfik ve volkanik kayaların parçalanmasıyla oluşan topraklarda yetişir. Türk T.'leri için en uygun topraklar orta kuvvette, yüzeysel profili, killi - kumlu veya kumlu - killi, tınlı - kumlu, hafif siyah ve organik maddelerce fakir, hafif asit veya kısmen nötr topraklardır.

T. ekimi için topografik bakımdan meyilli arazi, düz araziye oranla daha elverişlidir. Bu bakımdan ülkemizde en kaliteli T.'ler, yüksekliği 100 - 200 m yi geçmeyen güney, güneydoğu ve güneybatı yönlerine bakan meyilli ve hafif meyilli arazideki topraklarda yetişir.

Türk tipi T.'ler, genellikle kurak (kserofit) tip olmaları sebebiyle Ege bölgesinde kır ve kırtaban, Marmara ve Karadeniz bölgelerinde yaka ve yarım yaka karakterindeki sulanmayan arazilerde, güneydoğu bölgesi T.'leriyle tömbeki, puroluk T., Virginia, Burley ve benzeri T.'ler ise vadiler içindeki taban arazilerde yetiştirilmektedir.

T. dona karşı çok hassas olduğundan donma olayının etkisi T. yetiştirmesinde önemli bir faktördür. Ilıman iklimlerde tarlaya şaşırtılmasından (bk. ŞAŞIRTMA) olgunluğa kadar 100 - 120 gün ister. Tropik iklimlerde 90 günde olgunlaşır. Gelişme ısısı minimum 15°C - 16°C, maksimum 38°C - 40°C dir. Bitkinin optimum ısı isteği ise 26°C - 27°C dir.

Fazla çiy düşen yerler de T. yetiştirilmesi için uygun değildir.

T.'ün gelişme süresinde nem ortalaması % 55 - 60'tan aşağı olmamalıdır.

Tohumlama yöntemiyle üretilen T., tohumları çok küçük olduğundan ekim sırasında çok özen ister. Kaliteli ve temiz tohum kullanmak gerekir. Bu tohumlar, kurulan fideliklere ekilerek 45 - 60 gün sonra 10 - 15 cm yüksekliğinde ve 4 - 5 yapraklı, sökülmeye elverişli fideler haline gelirler. Yetiştirilen bu fideler, dikim için hazırlanan tarlaya şaşırtma yöntemiyle dikilirler.

Fidelikler örtülü (ılık yastıklar) veya açık (soğuk yastıklar) şeklinde olmak üzere güneye ve güneybatıya bakan, kuzey rüzgârlarından korunmuş, bol güneş alan yerlerde kurulur. Sıcak yastıkların memleketimiz T. tarımında uygulama alanı azdır. Önce 120 cm genişlikte ve istenilen uzunlukta (20 - 30 m) fidelik yeri seçilir ve bellenir. Bellenen toprak dışarı atılarak 30 cm derinlikte çukur açılır. Çukurun etrafı tahta kasalarla veya tuğla duvarla çevrilir. Bu tahta kasa veya tuğla duvarın ön (güney) yüzü topraktan 20 cm, arka (kuzey) yüzü 30 cm yüksek olmalıdır. Fidelik çukurunun tabanına çakıl veya çalı döşenerek üzerleri toprak, gübreli toprak ve funda toprağı ile örtülür. Hazırlanan fideliklere 1 - 1,5 gr tohum atılır. Bir dekarlık bir T. tarlası için 10 m² lik fide hesap edilir. Bir dekar tarlaya Ege bölgesinde 18 000 - 20 000, Karadeniz bölgesinde 12 000 - 15 000 fide dikilir.

T. tarlaları ekime, dikiminden 1 - 10 gün önce hazırlanır, toprağın tavlı olmasına dikkat edilir. Dikim çizgileri açılarak, uygun aralıklarla T. fideleri dikilir. Sıra aralıkları T. çeşidine göre 30 - 100 cm arasında değişir. Örnek olarak Bitlis çeşidi 30 cm, Ege, Samsun, Bafra, Taşova, Düzce, Bursa çeşitlerinde 40 cm, Trabzon, Malatya, Yayladağı ve Trakya çeşitlerinde 50 cm, puroluk ve Burley'de 90 cm, tömbeki ve Virginia'da ise 100 cm dir. Sıra üzerleri ise Bitlis T.'ünde 8, Ege T.'lerinde 10, Bafra'da 15, Samsun ve çevresi T.'leri ile Trabzon, Trakya, Düzce, Malatya, Yayladağı T.'lerinde 20, puroluk ve Burley'de 60, tömbeki ve Virginia T.'lerinde 80 cm olmalıdır.

Fideler tarlaya elle ve baskı (plantuvar) ile dikilir. Dikiminden 20 - 25 gün sonra birinci çapa, bundan 10 - 15 gün sonra ikinci çapa yapılır. Malatya, Bitlis, Taşova T.'leri gelişme devresinde 3 - 4 defa sulanır, her sulamadan sonra kaymak kırma çapası yapılır. Tömbekilerde 3 - 4 defa su ve bir defa da şerbet verilir, sonra bolca sulanır. Kalite T.'ü yetiştirilen tarlalara çiftlik gübresi veya kimyevî gübreler verilir.

Bir T. bitkisinde, aşağıdan yukarı dip, dip üstü, birinci ana, ikinci ana, üçüncü ana, uç altı ve uç olmak üzere muhtelif yaprak kümeleri vardır ki bu kümelere "el" denir.

T. yaprakları olgunlaştıkça kırılır. Olgunlaşma yaprak uçlarının hafif sararması veya kurbağalaşması ile anlaşılır. İyi bir ürün elde etmek için yaprakları tam olgun halde iken kırmak lâzımdır. Kırım, el el yapılır. Ellerin olgunlaşması, dip ellerden başlamak üzere uç ellere doğru değişik zamanlarda olur.

Trabzon T.'lerinde 12 - 13 yaprak açtıktan sonra tepe kırma yapılır ve dipten de 2 - 3 yaprak sıyrılır. Malatya, Yayladağ, tömbeki, puroluk, Virginia ve Burley T.'lerinde ise sümbülede 1 - 2 çiçek açtıktan sonra 4 - 5 yaprakla birlikte tepe kırımı yapılır. Tepe kırımı yapılan bütün çeşitlerde aynı zamanda dipten 2 - 3 yaprak koparılıp atılır. Buna "dip sıyırma" denir. Dip sıyırma işlemi, yaprak kırımına başlamadan en az 8 - 10 gün önce bitirilmelidir.

Olgunlaşan T. yapraklarının kırımı gece yarısından, sabahleyin güneş ısısı etkisinin görüldüğü kuşluk vaktine kadar sürer. Çiy düşen yerlerde kırım akşam üzerleri yapılır. Kalite T.'leri (Ege) dip üstü, 1 - 2 - 3 ana ile uç altı ve uç olmak üzere 6 elde kırılır.

Trabzon çeşitlerinde kırım iki elde, Bitlis menşeli T.'lerde bir elde, tömbeki T.'leri hariç, diğer çeşitlerde üç elde, tömbekilerde ise sapları ile birlikte kesilmek suretiyle bir defada hasat edilir.

T.'ün kurutulması: Kurutma, yaprakların belirli nem, ısı ve hava şartlarında % 80 - 85 oranındaki suyunun % 10'a indirilmesi ve sarı bir renk kazanması ile birlikte bileşimde bazı kimyevî değişiklikler meydana getirmek suretiyle tiryakilerce istenen özelliklerin kazandırılmasıdır.

T.'lerin kurutulması bölgesine, çeşidine ve yetişme gayesine göre değişir. Kurutma güneşte, gölgede, sunî, ateşle ve dumanla olmak üzere beş usulde yapılır. Doğu T.'lerinin bazıları hariç, kalite T.'leri güneşte kurutulur. Bu usulde T.'ler doğrudan doğruya güneşe bırakıldığı gibi, çoğunlukla önceden 1 - 4 gün süre ile soldurmaya tâbi tutulur.

İpe dizilen T.'lerin 2,5 x 3 m ebadında çerçevelere 8 - 10 sıra halinde karşılıklı iplere asılarak kurutulmasına ayna usulü kurutma denir. Bu şekil kurutmadan sonra sundurma veya hangarlar içinde 24 - 48 saat süre ile soldurmaya terk edilir.

Soldurmayı takiben kurutma yerlerine getirilen aynalar çatal uçlu bir sırığa dayanarak güneşe karşı meyilli bir şekilde bırakılır. Her iki yüz sıra ile güneşe gösterilir.

Kuruma tamamlandıktan sonra T. dizileri hevenk haline getirilir. Hevenkler temiz, rutubetsiz ve havadar yerlere asılır.

Ege bölgesinde en çok ızgara usulü kurutma uygulanır. Dizilen T., 3 - 4 m uzunluğundaki kargı, değnek veya çıtalara iki başlarından bağlanır. Soldurulduktan sonra diziler karşılıklı 60 - 80 cm yükseklikteki çakılmış kazıklar üzerine iki sıra halinde ince ağaç veya teller üzerine karşıdan karşıya ızgaralara yerleştirilir. T.'ler 6 - 12 günde kurutulur.

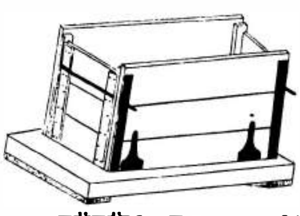
Karadeniz bölgesinde T.'lerin kurutulması vagon usulü ile yapılır. Vagon usulü iyi ve çok kullanışlıdır. Büyüklüğü ihtiyaca göre hesaplanmış, üç tarafı kapalı, ön tarafı güneye açık tahtadan yapılmış, basit bir kurutma hangarı içinde dışarı doğru uzanan tahta raylar bulunur. Genişlikleri rayların genişliği kadar, boyları 1 - 1,5 cm olan vagon denen çerçevelerin her iki kenarında, ray üzerinde kaymalarını sağlayan sapları ve içinde ayrıca çıtalardan dikine bölmeleri bulunur. Bunlara 10 - 15 dizi asılır ve böylece T.'lerin kuruması sağlanır.

TÜTÜN : Tütünün kurutulması

Doğu bölgesinde, baskıda soldurma ve askıda soldurma şeklinde iki türlü soldurma usulü vardır. Baskıda soldurmada ipe dizilen T.'ler, gölge bir yerde tahta veya çimento bir zemin üzerine yaprak sapları yere, yaprak uçları yukarı gelecek biçimde tek sıra ile istif edilir. Askıda soldurmada dizilen T.'ler, üç tarafı kapalı bir tarafı açık binalara asılmak suretiyle soldurulur. Soldurulan T.'ler ızgara, çardak, ayvan usulleri ile kurutulur.

Denkleme ve ambalaj: Hasat edilip kurutulan T. yaprakları ellerine, renklerine, boyutlarına, kalitelerine göre tasnif edilir. Denklenecek T.'lerin % 18 - 20 nem ihtiva etmesi gereklidir. Bunun için "tavlama" denilen işlem yapılır. Tavlama nemlendirme işidir. Tavlamadan sonra T.'ler Türk Standartlarına (T. S. 1000) göre, büyük tonga, küçük tonga, İskenderiye tonga ve Rumeli tonga olmak üzere 4 şekilde denklenir ve ambalajlanır.

TÜTÜN : Tonga sandığı

Büyük tonga, tasnif edilmiş T. yapraklarının büyük tonga sandığı içerisine elle veya makina ile serpilmesi ve sıkıştırılması suretiyle yapılır. Denklerin net ağırlığı 45 - 60 kg dır. Büyük tonga sandığının iç ölçülerinde eni 30 - 40 cm, boyu 70 cm dir.

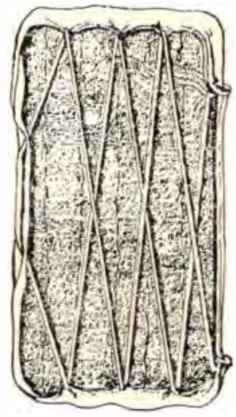
Küçük tonga, tasnif biçiminde T. yaprakları, büyük tonga sandığında olduğu gibi yerleştirilir. Bu denkler 20 - 25 kg olup sandığın iç eni 30 cm, boyu 60 cm dir.

İskenderiye tarzı denk sandığının iç eni 40 cm, boyu 80 cm, yüksekliği 45 cm dir.

Rumeli tarzı denkleme, denk sandığına bağsız pastal veya sıra pastal biçiminde karşılıklı iki sıra halinde ve yaprak uçları birbirine bindirilmiş durumda üst üste yığılarak ve arada bir bastırılmak suretiyle yapılır. Denklerin net ağırlığı 15, 20, 25 ve 30 kg dır. Sandığın genişliği 15, 35 cm, derinliği 40 cm ve yüksekliği 140 cm dir.

Denk kanaviçeleri değişik kınnap ile dikilir.

Memleketimizde T.'ler Tekel idaresi ve T. tüccarları tarafından satın alınmaktadır. Satın alınan T.'ler işleme safhalarında bozularak el, renk ve kalitelerine göre nevilere ayrılır.

TÜTÜN : Balyalanmış tütün

T.'ün verimi, çeşidine ve yetiştiği yere göre değişir. Küçük yapraklı kalite T.'lerde dekara verim 50 - 60 kg, orta büyüklükte olanlar da 80 - 100 kg ve iri yapraklılarda ise dekara verim 120 - 150 kg dır.

T. zararlılarının en tehlikelisi mavi küftür. T. mildiyüsü (Perenospora tabaciana) adı da verilen bu hastalığı bir mantar meydana getirir. Fidelerde, tarlada kültürel tedbirler ve ilâçla mücadele yapılır. Memleketimizde son yıllarda mavi küfe dayanıklı T. çeşitleri elde edilmiştir. T.'e arız olan bir bakteri de (Pseudomonas tabaci) vahşî ateş hastalığını meydana getirir. Mozaik, bir virüs hastalığıdır. Külleme, Eryaphaceae familyasına giren mantarlar bitkilerde ve yapraklar üzerinde beyaz kül gibi bir görünüm meydana getirir. Fide çürümesine toprakta bulunan muhtelif mantarlar sebep olur. Halk arasında *akdamar* denilen T. thripsi, T. zararlıları içinde başta gelir. T.'e arız olan hastalıklarla fidelikte, tarlada, ilâçlı ve ilâçsız kültürel tedbirlerle mücadele edilir.

Türkiye'de son yıllarda T. stokunun artması sebebi ile ilgililerce T. ekimi sınırlandırılarak daha kaliteli T. yetiştirilmesi yolunda tedbirler alınmaktadır.

T. ve insan sağlığı: Dünya tarımında, özellikle keyif verici bir madde olarak kullanılan T.'ün etkili maddesi nikotin denilen yağ kıvamındaki maddedir. Hava ile temasında sarı yeşilimtırak bir renk alır. Sigara olarak içilen uçucu gaz halinde birtakım maddeler vardır. Nikotinin yanmasından "puridine", T. yaprağı elyafının yanmasından "collidine", T. dumanında yağ zerrecikleri, katranlı maddeler, karbon oksidi, kükürtlü hidrojen, amonyak ile siyanidrite asit bulunur. T. yakılınca % 17 - 25 tuz bırakır.

Nikotin çok kuvvetli bir zehirdir. Nikotin suda, alkolde, eterde erir. Temas ettiği dokuyu tahrip eder. 5 damla nikotin bir köpeği birkaç dakikada öldürmeye kâfidir. T. yapraklarını vücuduna sarmak suretiyle kaçakçı-

lık yapmak isteyen bir kişinin zehirlendiği bilinmektedir. Nikotin vücudumuzda irade dışındaki sinir sistemini uyarır. Sigara tansiyonu yükseltir. Teneffüs ve kalp atışlarını çoğaltır. Kaslar, nikotin etkisiyle sertleşir. Sigara terkibindeki nikotin dolayısıyla insanlarda iştahsızlık ve yorgunluk hallerinin bulunmasına sebep olur. Alkollü içkilerle sigara içildiğinde mukavemet azalır. Çok sigara içenlerde konuşma yetersizliği, baş ağrıları, damar sertliği, yürüme ve görme bozukluğu ile diğer birçok arızalar görülür. Yapılan araştırmalara göre sigara içenlerin kansere yakalanmakta, sinir hastalıklarına tutulmakta olduğu bilinmektedir.

T.'ün keyif verici bir madde olmasına rağmen sigaranın insan sağlığına zararlı oluşu sebebi ile içilmemesi gerektiği kabul edilmiştir. Birçok gelişmiş ülkelerde ve ülkemizde sigara paketlerinin üzerinde "sağlığa zararlıdır" gibi ibarelere yer verilmektedir.

TÜZEL KİŞİ, ortak bir amacı gerçekleştirmek üzere teşkilâtlandırılmış olan ve hukukça tanınmış başlı başına bir varlığa sahip bulunan insan veya mal topluluğu.

T. K.'lerin hukukî statüsü: T. K.'lerin gerçek kişilerden ayrı bir varlığa sahip olmaları konusu hukukta uzun tartışmalara yol açmış, hatta fiksiyon (varsayım) nazariyesini savunan bazı hukukçular, T. K.'lerin bağımsız varlığını inkâr etmişlerdir. Bununla birlikte hayatın gerekleri T. K.'lerin varlığının tanınmasını zorunlu kılmıştır. Çünkü önemli birçok sosyal, ekonomik ve ticarî hizmet ve faaliyetlerin, insanlar, yani gerçek kişiler tarafından tek başlarına gerçekleştirilmesine imkân yoktur. Gerçek kişiler bunlar için gerekli teşkilât, malzeme ve malî kaynakları tek başına bir araya getiremedikleri gibi hayat süreleri de sınırlıdır. Bundan dolayı bu gibi hizmet ve faaliyetleri etkili biçimde ve sürekli olarak gerçekleştirebilecek, hak ve yükümlülükleri açısından ayrı bir hukukî bütün oluşturacak kuruluşların; başka bir deyişle T. K.'lerin varlığının tanınmasına ihtiyaç duyulmuştur.

T. K.'lerin çeşitleri: T. K.'ler genellikle 1. İnsan topluluğu şeklindeki T. K.'ler, 2. Mal topluluğu şeklindeki T. K.'ler olarak ikiye ayrılmaktadır. İnsan topluluğu şeklindeki T. K.'ler, ya dernek ve şirketler gibi özel hukuk T. K.'leri ya da devlet, belediye, il ve köy idaresi gibi kamu hukuku T. K.'leri olabilir. Mal topluluğu şeklindeki T. K.'ler ise vakıflar veya diğer adı ile tesislerdir. Türk Medenî Kanunu'nun 73. maddesi vakfı "başlı başına mevcudiyeti haiz olmak üzere bir malın belli bir gayeye tahsisi" şeklinde tanımlamıştır.

T. K.'lerin kuruluşu: T. K.'lerin gerçek kişiler gibi biyolojik bir yapısı yoktur. Gerçek kişilerin varlığı doğumla başlar, T. K.'lerin varlığının ise bir hukukî olay veya işleme dayandırılması gerekir. T. K.'lerin kuruluş ânının belirlenmesinde 1. Serbest kuruluş, 2. İzin, 3. Tescil sistemleri uygulanmaktadır. Serbest kuruluş sistemine göre T. K.'nin kuruluş tarihi, kurucuların bu konudaki ortak iradelerini açıkladıkları ândır. İzin sisteminde T. K. devletin yetkili makamlarının izninden itibaren kurulmuş sayılır. Tescil sisteminde ise T. K. ancak resmî bir sicile kayıt ile varlık kazanır.

Türk hukukunda kurulacak T. K.'nin çeşidine göre, her üç sisteme de yer verilmiştir. Örnek olarak, derneklerde serbest kuruluş ile izin, şirketlerde izin ile tescil sistemleri uygulanmaktadır. Vakıflar, resmî senetle veya vasiyet yolu ile kurulur ve vakfedenin ikametgâhı asliye mahkemesi nezdinde tutulan sicile tescil ile T. K.'lik kazanır (Medenî Kanun Md. 74).

T. K.'lerin hak ve ehliyetleri: Kural olarak T. K.'ler yapılarından doğan istisnalar dışında, gerçek kişilere ait bütün hak ve ehliyetlere sahiptir. Türk Medenî Kanunu'na göre T. K.'ler cins, yaş, hısımlık gibi yaradılış gereği olarak insana özel sayılanlardan başka bütün hakları kazanabilir ve borçları yüklenebilirler (MK. Md. 46). Ancak T. K.'lerin medenî hakları kullanma yetkisi, bunun için hukuken gerekli temsil ve yönetim organlarına mâlik olmalarıyla başlar (MK. Md. 47). T. K.'lerin iradesi bu organları vasıtasıyla belirtilir. Organlar hukukî fiil ve tasarruflarıyla T. K.'yi hak sahibi ve borç yükümlüsü yaparlar (MK. Md. 48).

T. K.'lerin sona erişi: T. K.'ler dağılma (infisah) ve dağıtma (fesih) ile sona ererler. Dağılma, T. K.'nin amacının gerçekleşmiş olması veya gerçekleşmesinin imkânsız hale gelmesi yahut uzuvlarını, yani organlarını kuramayacak, hukukî ve malî faaliyetlerini yürütemeyecek duruma düşmesiyle ortaya çıkabilir. Dağıtma ise ya T. K.'nin yetkili organlarının kararı ya da mahkeme hükmü yahut idarî makamların bir tasarrufuyla olur. (E. Korur)

TÜZÜK (eski ter. Nizamname), kanunların genel esaslarını belirttiği bazı hususların ayrıntısını açıklayan idarî düzenleyici metin. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 107. maddesine göre, Bakanlar Kurulu, kanunun uygulanmasını göstermek veya kanunun emrettiği işleri belirtmek üzere kanuna aykırı olmamak şartıyla ve Danıştay'ın incelemesinden geçirerek T.'ler çıkarabilir. T.'ler cumhurbaşkanınca imzalanır ve kanunlar gibi "Resmî Gazete"de yayınlanır.

TÜZÜN, Ferit (İstanbul 1929 - Ankara 21.10.1977), besteci ve orkestra şefi. Ulvi Cemal Erkin'in desteğiyle 1941'de Ankara Devlet Konservatuvarı'nın piyano bölümüne girdikten sonra armoni bilgisini Necil Kâzım Akses'in yardımıyla geliştirmiş ve sınavla besteleme bölümüne geçmiştir. 1949'da piyano bölümünü, 1952'de ise besteleme bölümünü bitirdikten sonra asistan olarak tayini yapılmıştır. 1954'te Millî Eğitim Bakanlığı hesabına orkestra yöneticiliği tahsili için Federal Almanya'ya gitmiş, Münih'te Fritz Lehmann, Adolf Mennerich ve Kurt Eichhorn'un derslerine girmiştir. 1958 - 1959 yılları arasında Münih Devlet Operasında şef yardımcılığı yapmış ve 1959'da orkestra yöneticiliği diplomasını alarak Türkiye'ye dönmüştür. Ankara Devlet Orkestrası'nın başında ilk olarak *Othello* operası ile başarı elde etmiş, daha sonra *Konsolos, Traviata, La Serva padrona* operalarını yönetmiştir.

T.'ün bitirme imtihanı için hazırladığı *Üçlü* [1950], *Canzonetta ve Gavotta* [1951], *Senfoni* [1951] gibi çalışmalarının yanında başlıca eserleri şunlardır: Orkestra için beş bölüm (halay, horon, zeybek, oyun havası ve bar)'den oluşan *Anadolu* [1954] süitini bir bankanın düzenlediği yarışma için hazırlamış ve ikincilik kazanmıştır. *Kapriçiyo* [1956]; *Hümoresk* [1957] adlı eserini Nasreddin Hoca'ya ithaf ettiği için bu eser bazen *Nasreddin Hoca* diye de anılır. *Midasın kulakları* (opera, 1969); *Çeşmebaşı* (bale süiti,

1964). Koreografisi Dame Ninette de Valois tarafından hazırlanan bu eser, *Anadolu süiti*nin üç bölüm eklenerek genişletilmiş biçimidir.

TVARDOVSKİY, Aleksandr Trifonoviç (doğ. Zagor'e, Smolensk 1910 - Moskova 1971), Rus şairi. 1950'de "Novıy Mir" adlı edebî derginin başredaktörlüğüne tayin edilmiş, 1954'te bu görevden uzaklaştırılmışsa da, Stalin'in ölümünden sonra derginin yazı heyetine seçilmiştir (1954). 1959' da tekrar başredaktörlüğe getirilmiştir. 1966'da Komünist Partisi Merkez Komitesindeki yerini kaybetmiştir. 1970'te tekrar "Novıy Mir" dergisinin başredaktörlüğüne getirilmiştir. T. bu dergide eleştirici bir Sovyet edebî akımını desteklemiştir. Aleksandr Soljenitsın'ın "İvan Denisoviç'in hayatında bir gün" adlı romanının ilk baskısı bu dergide çıkmıştır. Genç istidatlara da yer vermiştir. Sovyet sistemini öven *Strana Muraviya* (Muraviy'in ülkesi) [1936] adlı ilk manzum eseriyle adını duyurmuştur. Daha sonra *Vasiliy T'orkin* (ad) [1942 - 1945] adlı manzum eserini vermiştir. Halk şiirine benzer bir türde yazılan bu eserin konusunu II. Dünya Savaşından almıştır. *Dom u dorogi* (Yol kenarındaki ev) [1946] adlı eserinde barış konusunu işlemiştir. *T'orkin öbür dünyada* [1954 - 1963] adlı eserinde Stalin kültünü alaylı bir dille yermiştir. 1941, 1946 ve 1947 yıllarında devlet armağanlarını kazanmıştır.

TVER', Kalinin şehrinin eski adı. Bk. KALİNİN.

TVRTKO, I (aş. yu. 1338 - 1391), Bosna kralı (1377-1391), II. Stefan Kotromanić'in yeğeni ve halefi. 1353'ten başlayarak Bosna'da ban'lık yapmıştır. Stefan Dušan'ın ölümünden sonra Sırp topraklarının bir kısmını ele geçirmiş, Macar kralı II. Lajos'un ölümü üzerine Dubrovnik dışta kalmak üzere Kotor'dan Zadar'a kadar Dalmaçya'yı almış ve Mileševo'da krallık tacını giymiştir. Onun ölümünden sonra Bosna hâkimiyeti hızla gerilemiştir.

TVRTKO, II. (ölm. 1443), Bosna kralı (1404 - 1409 ve 1421 - 1443). 1409'da Macarlara esir düşmüş, 1414'te serbest bırakılmışsa da, Bosna tahtı Stefan Ostoja'nın elinde olduğundan ancak 1421'de iktidara geçebilmiştir. II. T. Türk akınlarına karşı koyamamıştır.

TWAIN, Mark: bk. MARK TWAIN.

TWIST (İng. *to twist* = çevirmek, burmak), 1960'tan itibaren özellikle gençler arasında yaygınlaşan ve 4/4 lük ölçüyle çalınan müziğe uyarak yapılan bir dans türü. Eşler, T.'i birbirine dokunmadan, vücutlarını müziğe ve birbirlerinin hareketlerine uyum sağlayacak bir şekilde genellikle tek ayak üzerinde çok hızlı eğilip bükülmelerle veya diğer serbest figürlerle yaparlardı.

TWO STEP, 2/4 zamanlı bir dans çeşidi. I. Dünya Savaşı'ndan önce Amerika Birleşik Devletleri'nde çok yayılan bir dans olup sadece vals ile rekabet edebilmiştir. Zamanla fokstrot ile birleşmiş ve sonradan Avrupa'da da yayılmıştır.

T. S. üçlü yürüyüş içinde yer almış, kayar adımlar hızlı ve çabuk bir slov sayılmıştır.

TYCHSEN [*tühsin*], **Olaus Gerhard** (Tondern 1734 - Rostock 1815), doğu bilimleri uzmanı. 1763 - 1789 yılları arasında Bützow'da profesörlük yapmıştır. 1789'da Rostock'ta profesör olarak çalışmaya başlamış, İslâm nümizmatiğinin kurucusu olarak tanınmıştır.

TYKHE, Yunan mitolojisinde baht ve kader tanrıçası. T.'ye Homoros'un eserlerinde rastlanmaz. Eski şairler arasında onun en güzel tasvirini Pindaros (b. bk.) yapmıştır. Hellenizm devrinde T., bütün tanrıları unutturan bir tanrıça oldu. Caesar'ın kendi T.'sine olan güveni meşhurdur. Bu güven, onu sonunda bütün ikazları hiçe sayarak yok olmaya götürmüştür. Caesar, tebdil giymiş olarak bir balıkçı kayığında Dyrrhachium'dan İtalya'ya geçmek isterken, kayıkçının fırtınadan çekinmesi üzerine ona şöyle bağırmıştır: "Durma, sen Caesar'ı ve onun T.'sini götürüyorsun!"

T. resimlerde elinde bir bereket boynuzu veya bir gemi dümeni ile tasvir edilir.

Latium bölgesinde eski bir kültü olan baht tanrıçası Fortuna, M. Ö. I. yüzyıldan sonra T. ile birleştirilmiştir Bk. FORTUNA.

TYL [*til*], **Josef Kajetán** (Kuttenberg, Kutná Hora 1808 - Pilsen 1856), Çek yazarı. Gazetecilik ve aktörlük de yapan T. ilk modern Çek romanı olan *Poslední Čech* (Son Çek) [1844] ile üne ulaşmıştır. Ayrıca tarihî dramlar ve hikâyeler de kaleme almıştır. Tiyatro eserlerinde çağdaşlarını, sanatkârları ve halk tiplerini canlandırmıştır.

Eserleri: Sonradan F. Skroup'un bestesiyle millî marş haline gelen [1834] *Kde domov můj* (Ülkem nerede?) adlı parçayı ihtiva eden *Fidlovačka* (Ayakkabıcılar bayramı) [1834]; *Pražský flamender* (Prag'lı avare) [1846]; J. Weinberger'in komik operası *Schwanda* adıyla tanınmış olan *Strakonický dudák* (Tulum çalan Strakonitzli) [1847]; *Tvrdohlavá žena* (Dikkafalı kadın) [1849]; tarihî dramları: *Jan Nepomucky* (ad) [1848]; *Jan Hus* (ad) [1848]; hikâyeleri: *Rozina Ruthardova* (ad) [1838].

TYLER [*taylır*], Amerika Birleşik Devletleri'nde, Texas'ta Sabine nehri kıyısında, Dallas'ın 150 km doğusunda bir şehir. Nüfusu 57 770 (1970)'tir. Çevresinde sebze ve pamuk yetiştirilir, sığır beslenir. Gıda maddeleri, demir döküm, sunî kumaş ve otomobil lastiği endüstrisi gelişmiştir. Petrol rafinerisi vardır.

TYLER [*taylır*], **John** (Greenway, Virginia 1790 - Richmond, Virginia 1862), Amerika Birleşik Devletleri' nin 10. cumhurbaşkanı. Aslen bir hukukçu idi. Whig Partisi üyesi olarak siyasî hayata atılan T., 1936'da cumhurbaşkanı yardımcılığına seçilmişti. Cumhurbaşkanı W. H. Harrison kısa bir süre görevde kaldıktan sonra ölünce yerine T. cumhurbaşkanı oldu. Bu, Amerikan tarihinde ilk defa

TYLER, John

oluyordu. Böylece bir gelenek başladı. Nitekim Abraham Lincoln'ün 1865'te öldürülmesi üzerine başkan yardımcısı Andrew Johnson da onun yerine cumhurbaşkanı olmuştu. Texas'ın Amerika Birleşik Devletleri'ne katılması T.'in cumhurbaşkanlığı sırasında olmuştu. T., cumhurbaşkanlığı süresinde güney eyaletlerinde zenci çalıştıran büyük çiftçilerin çıkarlarına uygun bir politika izlemiştir.

TYLOR [*taylır*], **Edward Burnett** (Londra 1832 - Wellington, Somerset 1917), İngiliz etnolog ve antropoloğu. Karşılaştırmalı din araştırmaları alanında yeni bir çığır açan yayın ve çalışmalarıyla tanınmıştır. Sir James George Frazer (b. bk.) ile birlikte animizm (b. bk.) teorisini kurmuştur. Kültür yayılması olayı konusunda da değerli yayınları vardır.

Belli başlı eserleri: *Researches into the early history of mankind* [1861]; *Primitive culture* [2 cilt, 1871]; *Anthropology* [1881]. Bu eserler yabancı dillere de çevrilmiştir.

TYNDALL [*tindl*], **John** (Leighlin Bridge, Carlow, İrlanda 1820 - Hind Head, Surrey, İngiltere 1893), İngiliz fizikçisi. Liseden sonra kısa bir süre demir yolu mühendisi olarak çalışmıştır. 1847'de Hempshire'de Queenwood College'de fizik öğretmenliği yapmıştır. 1848 - 1851 yılları arasında doktorasını yaptığı Marburg Üniversitesi ile Berlin'de öğrenimini bitirmiştir. 1854'te Londra'daki Royal Institution'da fizik profesörü olmuştur. Faraday'ın ölümünden sonra bu enstitünün müdürlüğüne atanmıştır. 1872 - 1873 yıllarında Amerika Birleşik Devletleri'nde ders vermiştir.

T. evrimciliği biyolojiye uygulamış olan Huxley ve bu doktrinin en önemli kurucusu sayılan Spencer ile birlikte aynı teoriyi savunanlardandır. Çalışmaları özellikle gazların saydamlığı, emilmesi, atmosfer ışınlarının kalitesi, seslerin duyulabilirliği ile hava ve sıvıların sterilizasyonu üzerindedir. Eserlerinde evrimci bir görüşü savunur. Bütün eserleri yalnız fizik bakımından değil, çağımızın ilmî felsefe akımlarına vermiş olduğu malzeme bakımından da önemlidir.

Eserleri: *Heat Considered as a Mode of Motion* (Bir hareket tarzı olarak ısının önemi) [1863]; *On Sound* (Ses üzerine) [1867]; *Faraday as a Discoverer* (Bir mucit olarak Faraday) [1868]; *The Forms of Water* (Suyun şekilleri) [1872]; *Six Lectures on Light* (Işık üzerine altı ders) [1873]; *Floating Matter in the Air* (Havadaki akıcı maddeler) [1881].

TYNDALL OLAYI (Tyndall-effekt), ışık dağılımı sayesinde en küçük toz parçacıklarının görünür duruma gelmesi. T. O., toz parçacıklarının büyüklüğüne bağlı değildir. Işık dalga uzunluğundan küçük olan toz parçacıkları, ancak T. O. sayesinde görülebilmekle birlikte biçim ve ayrıntılarıyla görülemezler. T. O.'ndan ültramikroskopta yararlanılır. T. O. prensipine göre yapılan *Tyndalloskop* (Tyndalloscope) cihazı, özellikle madenlerdeki zararlı toz miktarı ölçümlerinde kullanılır.

TYNDALE [*tindl*], **William** (Gloucester 1494 - Vilvoorde, Bruxelles 1536), İngiliz ilâhiyatçısı. Adı bazı eserlerde Tindal veya Tindale olarak da yazılır. Öğrenimini Oxford ve Cambridge'de yapmıştır. T., İngiltere'de çok zengin kilise çevreleri ile çatışmış ve o zaman bütün Avrupa'da başgösteren reform hareketinin İngiltere'de temsilcisi olmuştur. 1524'te Hamburg'a ve oradan da Luther'i ziyaret etmek için Wittenberg'e gitmiştir. Orada *İncil*'i İngilizceye çevirmeye devam etmiştir. Bu tercüme 1525'te Köln'de basılmaya başlanmış, fakat koyu Katolik çevre ve dinde yenilik istemeyenler bunu engellemişler ve basımı durdurtmuşlardır. Bunun üzerine T., Worms'a kaçmış ve *İncil*'in İngilizce tercümesi 1525'te 6 000 adet olarak orada basılmıştır. 1534'te 2., 1535'te de 3. baskıları yapılmıştır. *İncil*'in İngilizce nüshaları gizlice İngiltere'ye sokulmuş ve bunların toplatılıp yakılması ve T.'in yakalatılması için ilgililere emirler verilmiştir. T., Marburg'a gitmiş ve orada birtakım teolojik eserler yayınlamıştır. Kral VIII. Henry onu yakalatmak ve İngiltere'de mahkemeye vermek için gayret sarf ediyordu. T., 1535'te Antwerp'te yakalandı ve hapsedildi. 1536'da dine karşı suç işlediği gerekçesi ile boğulmak suretiyle öldürüldü ve cesedi yakıldı. Onun son sözleri: "Tanrım, İngiltere kralının gözlerinin açılmasına yardım et" olmuştur. *İncil*'in King James baskısı olarak bilinen ve en yetkili İngilizce tercümesi sayılan baskısı [1611]' nın yarıdan fazlası T.'in tercümesinden alınmıştır. (A. E. Uysal)

TYNDAREOS (Yunan mit.), Sparta kralı. Gençliğinde Sparta'dan sürülür, Aitolia kralı Thestios'un yanına sığınır. Thestios ona kızı Leda'yı verir. Sonra T., Herakles'in yardımıyla Sparta tahtını ele geçirir. Leda'dan Helene, Klytaimestra (veya Mlytaimnestra), Kastor ve Polydeukes adlı çocukları olur. Helene'nin çok sayıda talipleri arasında seçmek için Odysseus'un teklifine uyar ve onu Menelaos'a verir. Tanrı Asklepios'un T.'u ölümsüzleştirdiği söylenir.

TYPHOON [*tayfun*], Çince *tay - fung* (= büyük rüzgâr), Arapça ve Hindustanî *tufan* (= fırtına) terimlerinin İngilizcesi; tropikal kasırgalara Asya'nın doğusunda verilen ad. Dünyanın başka yerlerinde değişik adlarla anılır: Kuzey Amerika'da "Hurricane", Haiti adasında "Taino", Meksika'nın batı kıyısı açıklarında "Cordonazo", Filipinlerde "Baguio" veya "Baruio", Avustralya'da "Willy - willy", Hint Okyanusunda "Cyclone" vb.

Tropikal kasırgalar veya bilimsel adıyla siklonlar, okyanuslar üzerinde oluşurlar; hava kitleleri arasında, başka yerlerde beliren çelişki veya cepheler, burada görülmez. Genel olarak kıtaların, ekvatora dönük doğu kıyıları bu fırtınalardan etkilenir. Kuzey Büyük Okyanus'un batı bölümünde, Bengal Körfezi'nde ve Umman Denizi'nde, Hint Okyanusu'nun, Madagaskar açıklarına rastlayan güney bölümünde ve Avustralya'nın kuzeybatısında çok görülür.

Milletlerarası anlaşma ile tropikal siklonlar şöyle sınıflandırılmışlardır: Rüzgâr hızı saatte 39 mile (63 km) kadar olanlar "tropikal depresyonlar", 40 - 74 mil (64 - 119 km) olanlar "tropikal fırtınalar", 75 mil (120 km) ve yukarı olanlar "Hurricanes" veya "Typhoons".

T.'lar, dünyanın başka yerlerindeki tropikal kasırgalardan, yılın hemen her ayında meydana gelmeleriyle de ayrılırlar; ortalama değerle yılda 20 defa görülürler. En çok etkili oldukları aylar ağustos, eylül ve ekimdir. Bu devrede fırtınalar Tropikal Kuşaktan kuzeybatı ve kuzeydoğuya hareket ederek Çin ve Japonya kıyılarını ve bazan

Kore ve Güneydoğu Sibirya'yı etkileri altına alırlar. Diğer aylarda Filipinler üzerinden Güney Çin ve Çin Hindi kıyılarına uzanırlar; daha çok batıya dönük yolları izlerler. Genel olarak, kış mevsiminde az görülürler; fakat aralık ayında Filipinler'de, birkaç günlük aralarla, çok T. olayı meydana gelir ve sayıları bazan beşe kadar yükselebilir. Frekanslarının fazlalığı dolayısıyla, Batı Büyük Okyanus kıyısında bulunan ülkelere çok büyük zarar verirler. Bununla birlikte, T.'un gelmesi, kuraklık sıkıntısını giderir. Söz gelişi Japonya'nın bazı bölgeleri, yıllık yağışın büyük bir kısmını T.'lardan sağlarlar.

T.'lar çok geniş (Amerika Birleşik Devletleri'nin doğu bölümü kadar) bir alana yayılabilirler. Fakat orta bölümlerindeki atmosfer basıncı düşük olduğu için yaptıkları zarar, 1/10 oranında küçük alanlı fırtınaların yaptıklarından fazla değildir. Çapları 100 - 1 600 km arasında değişen alanları etki altına alan bu fırtınalar sırasında, şiddetli rüzgârlar eser, bol yağmur yağar; denizde dev dalgalar meydana gelir ve sular karayı istilâ eder. (C. R. Gürsoy)

TYR: bk. SUR.

TYROL: bk. TIROL.

TYRTAİOS (M. Ö. VII. yüzyıl), Yunan lirik şairi. Efsaneye göre, topal bir öğretmendi. İkinci Messenia savaşı sırasında Lakedaimonlular Atina'dan yardım istediler. Atinalılar da alay olsun diye T.'u yolladılar. Şair, kahramanlık şarkılarıyla Spartalıları yüreklendirerek onların zaferi kazanmasını sağlamıştır. Spartalılar onu her savaştan önce şiirlerini dinleyecek kadar sevip saymışlardır. Ancak üç şiiri elimize geçmiştir.

TYULENOVO, Bulgaristan'da, Karadeniz kıyısında, Kaliakra burnunun kuzeyinde, Dobruca'da bir yer. 1945' ten sonra petrol kuyuları açılmıştır. Yıllık üretim aş. yu. 200 000 tondur. Elde edilen ham petrol işlenmek üzere Sovyetler Birliği'ne veya tasfiye edilmek üzere Burgaz'a gönderilir.

TYUTÇEV, F'odor İvanoviç (Ovstug, Orel 1803 - Petersburg 1873), Rus şairi. 1822 - 1839 yılları arasında München ve Torino'da diplomat olarak çalışmış, 1848'de Petersburg'da sansörlüğe tayin edilmiştir. 1857'de Dış Sansür Komitesi başkanlığına getirilmiştir. Lirik tabiat şiirleri ve aşk şiirleri yazmıştır. Aşk şiirlerinde felsefî bir derinlik göze çarpar. A. S. Puşkin ve N. A. Nekrasov gibi şairler onun lirik şiirlerine büyük değer vermişlerdir. Puşkin'den sonra Rus edebiyatında en büyük lirik şair olarak tanınmıştır. T.'in siyasî görüşleri *Rossiya i Germaniya* (Rusya ve Almanya) [1844] ve *Rossiya i revolyutsiya* (Rusya ve ihtilâl) [1849] adlı yazılarında dile getirilmiştir. Goethe Schiller, Heine gibi Alman şairlerinin eserlerini Rusçaya çevirmiştir.

TYUTÇEV

TZETZES, İoannes (doğ. İstanbul aş. yu. 1110), Bizanslı şair. Homeros'un *İllias* ve *Odysseia* adlı eserleri üzerine birtakım manzum açıklamalar yazmıştır. Bunlardan başka, Hesiodos'un *İşler ve günler* adlı eserini ve Aristophanes'in eserlerini açıklayan çalışmalar da yapmıştır.

U

U Türk alfabesinin yirmi beşinci harfi; bu harfin işaret ettiği ses. Ses olarak *u* kalın, dar, yuvarlak bir ünlüdür.

Eski Türk (Gök Türk veya Orhon) alfabesinde *u* ünlüsünü göstermek için özel bir işaret vardı. Ancak bu işaret *o* ünlüsünü belirtmek için de kullanılırdı. Bunun gibi, Uygur alfabesinde de *u* ve *o* ünlüleri için yalnız bir işaret vardı. Bu işaret *v* için de kullanılırdı. Uygur alfabesinin alındığı Soğd veya Soğdak yazısında da *u* ve *o* (ve *v)* sesleri bir tek işaretle gösterilirdi. Uygur alfabesinde kelimenin başında, içinde ve sonunda bulunduklarına göre *u* (veya *o)* harflerinin biçimleri biraz değişir. Arap alfabesinden alınan Osmanlı yazı sisteminde *u* ünlüsü kelime başında *elif* ve *vav* harfleriyle (bazan yalnız *elif*'le veya *elif* ve *ötre* ile), kelime içinde yalnız *vav* harfi veya *ötre* ile veya her ikisiyle gösterilirdi. Kelime sonunda *u* ünlüsü *ye* (ve seyrek olarak *vav)* harfiyle belirtilirdi. Arap alfabesine dayanan başka Türk yazı sistemlerinde de bu harfler kullanılmıştır.

Latin alfabesine dayanan Türk yazı sisteminde *u* ünlüsü için yalnız bir harf vardır.

Türk fonetiği: Ana Türkçeden beri kullanılan *u* ünlüsü Türkçede ana sesler arasında yer alır. Türkçede *o* ünlüsü normal olarak yalnız birinci hecede kullanılır. Buna karşılık *u* ünlüsü birinci hecede kullanıldığı gibi, ikinci ve daha sonraki hecelerde de bulunabilir. Örnek olarak, *kul, kum, kurt, kuş, tuzak, su* (< *sub*, Yakutça *ū*), *duman* (< *tuman*), *yurt, yuva* (< *uya)* gibi kelimelerde *u* ünlüsü birinci hecede, *dokuz* (< *tokuz*), *domuz* (< *toŋuz*), *doru* (< *toru*), *kurum, kuzgun, odun* (< *otun*), *ordu* (< *ortu*), *kunduz* (< *kuntuz*), *uyku* (< *uyuku* < : *udu-*), *uyuz* (< *uduz*), *boyunduruk, kuyruk* (< *kuduruk, kudruk*, Soyotça *kuduruk*, Yakutça *kuturuk*, Şorca, Sagayca *kuzuruk)* gibi kelimelerde ikinci ve daha sonraki hecelerde kullanılmıştır.

Ana Türkçe *u* ünlüsünün çağdaş diyalektlerde birinci hecede normal olarak olduğu gibi saklandığını biliyoruz. Yalnız Volga diyalektlerinde ve Başkurtçada *u* ünlüsü birinci hecede *o* (*o* ile *u* arasında bir ünlü)'ya çevrilmiştir: Türkçe *kurt*, Türkmence *gurt* ~ Tatarca *kort;* Türkçe *kuş*, Türkmence *guş*, Kırgızca *kuş*, Sagayca *kus*, Kara Kalpakça *kus* ~ Tatarca *koş;* Türkçe *kurum*, Türkmence *gurum*, Kırgızca *kurum*, Kara Kalpakça *kurım*, Sagayca *kurum* ~ Tatarca *korom;* Türkçe *kulun*, Türkmence *gulun*, Kırgızca *kulun*, Kara Kalpakça *kulın tay*, Altayca, Şorca, Sagayca *kulun* ~ Tatarca *kolon;* Türkçe *kunduz*, Türkmence *gunduz*, Kırgızca *kunduz*, Kara Kalpakça *kundız* ~ Tatarca *kondoz;* Türkçe *kuyruk*, Türkmence *guyruk*, Kırgızca *kuyruk*, Kara Kalpakça *kuyrık*, Soyotça *kuduruk*, Şorca, Sagayca *kuzuruk*, Yakutça *kuturuk* ~ Tatarca *koyrok*.

Ana Türkçedeki *a* ünlüsü çağdaş Çuvaşçada *u*'ya dönüşür: Örnekler: Türkçe *ayak*, Türkmence *ayak*, Kırgızca *ayak*, Kara Kalpakça *ayak*, Şorca, Sagayca *azak*, Soyotça *adak*, Yakutça *atax* ~ Çuvaşça *ura;* Türkçe *ay*, Türkmence *ay*, Kırgızca *ay*, Kara Kalpakça *ay*, Yakutça *ıy* ~ Çuvaşça *uyäx*; Türkçe *ayaz*, Kazakça, Kırgızca *ayaz* ~ Çuvaşça *uyar;* Türkçe *ayık*, Tatarca *ayık* ~ Çuvaşça *ura;* Türkçe *altmış*, Türkmence *altmış*, Balkarca *altmış*, Kara Kalpakça *alpıs*, Kırgızca *altımış*, Tatarca *altmış*, Kazakça *alpıs* ~ Çuvaşça *utmäl*.

U THANT, Sithu (Iravadi deltasında Pantanaw 1909-New York 1974), Birmanyalı politikacı ve diplomat. Önceleri öğretmenlik yaptı. Daha sonra Birmanya'nın bağımsızlığı için mücadeleye girişti, U Nu ile birlikte Aung Sans hareketine katıldı ve gazetecilik yaptı. 1947 - 1957 yılları arasında Enformasyon Bakanlığı görevinde bulundu, 1957'de Birleşmiş Milletler'deki Birmanya temsilciliğine tayin edildi. 1961'in kasım ayında geçici olarak Birleşmiş Milletler sekreterliğine getirilen U T., 1962 ve 1966'da da dörder yıllık dönemler için aynı göreve seçildi. Silâhsızlanma tartışmaları, Küba ve Kıbrıs bunalımları gibi milletlerarası problemlerin çözümünde dengeye dikkat ederek aracı olmaya çalıştı. Vietnam ve Yakın Doğu savaşları gibi bütün dünyayı ilgilendiren bunalımlarda ise Birleşmiş Milletler'in sınırlı ağırlığını ve etkisini artırmayı başaramadı. 1966'da Birleşmiş Milletler kuvvetlerinin Gazze şeridinden çekilmesi kararı dolayısıyla ağır tenkitlerle karşılaştı. Üçüncü Dünya Ülkelerinin gelişmelerini desteklemeye gayret etti.

U - THANT, Sithu

UARKHUNİ: bk. VARKHUNİ.

UAXACTÚN (*vaşaktuṇ* = "sekiz taş"), Guatemala'da, Petén ilinde Maya madeniyetinden kalma harabe yeri. 1916'da S. G. Morley tarafından bulunmuştur. 328 yılında dikildiği belirlenen ve sekiz baş harf taşıyan anıt sütunun adını alan U.'da bilinen en eski Maya piramidi (III - IV. yüzyıl) bulunmaktadır. Bu piramit daha sonra ikinci bir piramidin üzerine inşa edildiğinden günümüze çok iyi bir biçimde korunarak gelmiştir.

UBAṆGİ, Orta Afrika'da bir ırmak, Kongo ırmağının en büyük kolu. U., Zaire, Kongo ve Orta Afrika Cumhuriyeti arasındaki sınırı oluşturur. Uzunluğu Uelo ve Mbomu kollarının birleştiği yerden itibaren yaklaşık 1 000 km, Uele'nin kaynağından itibaren 2 300 km dir. U., önce ku-

zeybatı yönünde akar, büyük bir kıvrım yaptıktan sonra kuzeyden güneye doğru yönelir. Burada yıllık yağış miktarı 1 400 mm dir. Bangui çağlayanlarından geçen ırmak, Libenge'de batıdan gelen Lobaye suyunu alır. İrebu yakınında 19 km eninde bir iç delta meydana getirerek Kongo'ya dökülür.

U., Orta Afrika'da bütün yıl boyunca kullanılabilen önemli bir ulaşım yoludur. Kongo ırmağı ile birlikte U.'nin ortalama debisi 5 000 m^3/s, ortalama minimum 1 300 m^3/s, ortalama maksimum 14 000 m^3/s dir. (A. Köksal)

UBANGİ DİLLERİ, Sudan - Gine dillerini oluşturan gruplardan birine verilen ad. Bu grupta yer alan diller birkaç kolda toplanabilir: a. Mittu veya Abukaya dili (Sudan'ın güneybatı bölgesinde, Bahrü'l-gazelde konuşulur); b. Mungu dili (Mittu'nun güneyinde, Sudan - Kongo - Orta Afrika Cumhuriyeti sınırlarında konuşulur); c. Zande dili (Mungu'nun batısında, Orta Afrika Cumhuriyeti - Kongo sınırlarında konuşulur); d. Banda dili (Orta Afrika Cumhuriyeti'nin ortasında konuşulur); e. Manca dili (Orta Afrika Cumhuriyeti'nin batı bölümünde konuşulur); f. Baya dili (Manca'nın batısında, Orta Afrika Cumhuriyeti - Kamerun sınırlarında konuşulur).

UBANGİ - ŞARİ, Orta Afrika Cumhuriyeti'nin eski adı. Bk. ORTA AFRİKA CUMHURİYETİ.

UBE, Japonya'da, Honşu (Honshu) adasının Yamaguçi bölümünde bir şehir ve liman. Nüfusu 153 000 (1970)' dir. Endüstri merkezi olarak gelişmiştir (sunî iplik, gübre, makine ve çimento). Çevresinde deniz altındaki ocaklardan maden kömürü elde edilir.

UBERABA, Brezilya'da, Minas Gerais eyaletinde bir şehir. Nüfusu 110 300 (1970), denizden yüksekliği 335 m dir. Çevresinde şeker kamışı, pirinç ve tütün yetiştirilir.

UBEYD-İ ZAGÂNÎ, Nizamüddin Ubeydullah Zagânî (Zagân ? - 1371), Arap asıllı İranlı yazar. Doğum yeri Zagân'a nispet edilerek adlandırılır. Zagân, İran'ın Kazvin şehrine bağlı bir yerdir. U.'in hemşehrisi ve çağdaşı olan Hamdullah Müstevfî-i Kazvinî (1281 - 1350), *Tarih-i güzide* adlı eserinde U.'in Zagâniyan diye tanınan ailesinin, Benî Hafâce adındaki Arap kabilesine mensup olup göçmen olarak Kazvin'e gelerek yerleştiğini söyler ve U.'i bir vezir olarak gösterip güzel şiirlerinin ve eşsiz risalelerinin bulunduğunu ekler. Torunları tarafından yazılmış kayıtlardan da gerçekten vezirlik yaptığı anlaşılan U., Şiraz'a gelip ilim ve fen tahsil etmiş, çağının bilgini ve zamanının edibi sayılmış, her fende geniş bilgi sahibi olmuştur. U., Şiraz' dan Kazvin'e dönmüş, burada kadılık ve şehrin ileri gelenlerinin çocuklarına öğretmenlik yaparak onların terbiyeleri ve yetişmeleri ile uğraşmıştır. Bir süre sonra Kazvin' den Şiraz'a dönen U., söylendiğine göre, önce meanî ve beyan ilmine ait şeyler yazıp Benî İncû hükümdarı Şeyh Ebû İshak İncû (öldürülmesi 1346)'nun sarayına girip bunları hükümdara takdim etmek istemiştir. Saray adamlarının, hükümdarın bu tür eserlerden hoşlanmadığını, eğlence, lâtife ve hikâye türünden eserlerden hoşlandığını söylemeleri üzerine ciddî eserleri bırakıp hiciv, alay ve şaka tarzında eserler yazmaya başlamıştır.

U., Timur devrinde yetişmiş Selman-ı Savecî, Hacuy-i Kirmanî, İmad-i Kirmanî ve Assar-i Tebrizî gibi yazarlardan biri idi. O, Hafız-ı Şirazî (ölm. 1390) ile de çağdaştı ve Hafız, onun şiirlerinden bazılarını tahmis etmiştir. Ünlü tezkire yazarı Semerkandlı Devletşah (Alâüddevle Bahtişah Gazi-i Semerkandî, 1431 - 1495), on Arap, yüz kırk üç İran ve birçok da Türk şairinin hayatını ve eserlerini içine alan *Tezkiretü'ş-şuara* adlı eserinde, "Hiç kimse hiciv ve hezelde U.'in derecesine erişemez. O, nadir lâtifeler yazan ilk hiciv şairidir" diyor. U., Bağdad'a gidip kendisiyle görüştüğü Selman-ı Savecî (1309 - 1376)'yi de hicvetmiş; vezir Rükneddin Amidülmülk b. Kadı Şemseddin, Celâyirlilerden Sultan Üveys (1356 - 1374), Muzafferîlerden Celâleddin Şah Şuca (1359 - 1386) gibi devrin hükümdarlarını ve ileri gelenlerini övmüştür.

U., eserlerinde yoksulluktan şikâyet eder, maddî sıkıntılar çektiğini, borç içinde yüzdüğünü belirtir.

Eserleri :

I. *Ahlâkıı'l-eşraf :* 1340'ta nesir halinde yazılmıştır. Bu kitap, o dönem halkının ahlâkı hakkında acı hicivleri kapsar. Eser, bir önsöz ve yedi bölüme ayrılmıştır. Bunlar, hikmet, şecaat, iffet, adalet, sahavet (cömertlik), yumuşaklık ve vefa, haya, safa, sıdk (doğruluk), rahmet ve şefkat konularını içine alır.

II. *Riş-name :* Nazım ve nesir karışımı bir eserdir. Ne zaman yazıldığı belli değildir. Daha çok Fars bölgesinin merkezi olan Şiraz hakkında yazılmıştır. U., Şiraz'ı Kazvin'den daha çok sevmektedir. O, bir eserinde Kazvin'de aldatıldığını yazar, bu sebeple orayı pek sevmez. *Riş-name*' deki şiirler, şairin en ciddî eserlerindendir. Bu şiirlerin bazılarında Benî İncû emiri ve kendisinin hâmisi Şeyh Ebû İshak övülmüştür. Nesir kısmında, gençlik ve güzelliğinin kaybolmasının işareti olan kendi sakalı ile yaptığı konuşma bulunmaktadır.

III. *Risale-i sad pend*: Nesir halindedir ve 1349'da yazılmıştır. Eser, 100 öğüdü ihtiva ettiğinden bu adı almıştır.

IV. *Ta'rifat :* Nesir halindedir. Ne zaman yazıldığı belli değildir. Eser, on fasıl halinde düzenlenmiştir. Her fasılda bazı toplum sınıflarını alaylı bir biçimde hicveder.

V. *Risale-i dilküşa :* Bir bölümü Arapça, bir bölümü Farsça olmak üzere iki bölümdür. Nadir hikâyeler, lâtifeler vardır. İstanbul'da Üniversite Kütüphanesindeki külliyatın 37b - 61a yaprakları arasında yer almış bulunan bu eser, çok güzel kısa hikâyelerden ibarettir. Çoğunun konusu müstehcen olmakla birlikte döneminin gelenek ve göreneklerini ve U.'in dünyaya alaylı bakışını göstermesi bakımından değerlidir. Bu hikâyeler aynı zamanda o dönemin sosyal ve tarihî bakımlardan önemli fıkralarını içine alır. U., bu eserinde Kazvin halkının aklının derecesini, şuurunun sınırını tasvir etmiştir.

VI. *Uşşak-name :* Manzum bir eserdir. Aşk ve onunla ilgili konulardan söz eder.

VII. *Muş u gurbe*: Fare ve kedi mesnevîsi, 174 beyitlik küçük manzum bir eserdir. Bu eser de İstanbul Üniversitesi Kütüphanesindeki külliyatın 85b - 87a yapraklarında yer almıştır. Eserde, kedi-fare mücadelesi görünümü içinde dönemin politik ve sosyal bozuklukları, riyakârlıkları, yöneticilerin kötülükleri anlatılmaktadır.

U.'in eserleri ilk kez Tahran'da H. Ş. 1321 (1942) ve H. Ş. 1334 (1955), yine Tahran'da, her ikisi de Abbas

İkbal Aştiyanî tarafından "Armağan" dergisi yayınları arasında basılmıştır. U.'in bir külliyatı da Türkiye'de Tire'de Necip Paşa Kitaplığı'nda mevcuttur. (N. Çağatay)

UBEYDÎ, Abdurrahman (Edirne? - Zağra 1573), Türk şairi. Tezkireler, babasının Nebî Halife (veya Dede) adında bilgili, keramet sahibi bir kişi olduğunu bildirirler. U., ilmiye mesleğine girmiş, sonra kadı olmuştur. Tezkiresini 1566 - 1567 yılında tamamlayan Âşık Çelebi, onun Lofça kadısı olduğunu bildirir *(Meşâ'irü'ş-şuarâ,* M. Owens, London 1971, 170a - 171a). U., kadı olmadan önce Kanunî'ye sunduğu güzel bir gazelle padişahın gözüne girmiş ve kendisine maaş bağlanmıştır. Zağra kadısı iken "Âh fevt oldı muharremde Ubeydî Çelebi" mısraının ebced hesabıyla gösterdiği tarih olan H. 981 (1573)'de ölmüştür.

Âşık Çelebi ve Hasan Çelebi, U.'nin çok yakışıklı, utangaç, iyi huylu ve hassas bir şair olduğunu kaydederler. O dönem şairlerinden birinin yazdığı kıtada U.'nin adını birinci derece şairler arasında görüyoruz. U.'den söz eden tezkireciler, onun muamma dalında tanındığını, başarılı bir şair, bestekâr ve güzel sesli bir okuyucu olduğunu yazarlar. Âşık Çelebi, o zamana kadar beş hanelik murabba geleneğine uymayarak U.'nin üç hanelik murabbalar icat ettiğini, "türkî"lerinin çok etkileyici olduğunu yazar.

Tezkireler U.'nin divanı olup olmadığını bildirmiyorlar. Kâtip Çelebi, divanı bulunduğunu yazmışsa da, bugüne kadar ele geçmemiştir. Mecmualardaki şiirlerinden 1 tercî-i bend, 1 tahmis, 2 şarkı ve 32 gazeli A. N. Tarlan tarafından yayınlanmıştır. (İ. Ünver)

UBEYDULLAH EFENDİ (İzmir 1857 - İstanbul 1937), Türk devlet adamı. İlk öğrenimini medresede tamamladı, bu arada özel öğrenim de gördü. Sonra Tıbbiye Mektebi'ne girdi. Okul sıralarından başlayarak politika ile ilgilenmeye başladı. Okul sonrasında siyasî suçlu olarak sürgüne gönderildi. Sürgün hayatında iken bir yolunu bularak Avrupa'ya kaçtı ve oradan da Amerika'ya geçti. II. Meşrutiyet'ten sonra yurda dönüşünde değişik gazetelerde dinî ve sosyal konularda yazılar yazmaya başladı ve Meclis-i Mebusan'a Aydın temsilcisi olarak girdi. Politika hayatının en faal yıllarını bu dönemde yaşadı. Mütareke yıllarında İngilizler aleyhinde faaliyetlerde bulundu. Bundan ötürü de Malta'ya sürüldü. Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra I. Büyük Millet Meclisine seçildi.

Gençlik yıllarının hareketli siyasî hayatından sonra U. E., gerek fazlı, gerek akılcılığı ile "Fazıl-ı muhterem" diye anıldı, çevresinde çok sevildi ve sayıldı. O, hayatının son döneminde incitmeden ve incinmeden yaşamak konusunda aşırı hassasiyet içinde idi, tam bir tevekkül adamı olmuştu. Bir ara Beyoğlu evlendirme dairesinde nikâh memurluğu da yapan U. E., IV ve V. seçim dönemlerinde gene Büyük Millet Meclisine girdi. Özel hayatında büyük bir tutku ile bağlandığı Abdülhak Hâmid'in yakın dostu olduğundan Hâmid'in yanına gömülmeyi istemişti.

UBICINI, Jean Henri Abdolonim (20.10.1818 - 28.10.1884), Fransız tarihçisi ve yazarı. 1846'da Yunanistan, Türkiye ve Tuna ülkelerinde bir gezi yapmıştır. 1848'de çıkan ihtilâl sırasında Bükreş'te bulunmuş ve geçici hükümetin sekreterliğine getirilmiştir. Yazdığı eserlerde Tanzimat dönemindeki gelişmelerle ilgili gözlemlerine yer vermiştir. Bu bakımdan eserleri Osmanlı İmparatorluğunun XIX. yüzyıl ortasındaki durumu için kaynak değeri kazanmıştır. Belli başlı eserleri: *Lettres sur la Turquie* (Türkiye üzerine mektuplar) [2 cilt, 1847, 2. bas. 1853 - 1854]. Avrupa Türkiyesinde yaşayan Hristiyan ahali üzerine tarihî bir araştırma da yazmıştır (1867).

UBIḪ DİLİ, Kafkas dillerinin kuzey bölümünün kuzeybatı (Abḫaz - Çerkez) koluna bağlı bir dil. Karadeniz kıyılarında, Tuapse'nin güneyinde konuşulur. Bu dili konuşanlar 1864'te yurdumuza göç etmişlerdir. U. D.'nin iki lehçesi (Saḫe ve Vardane) vardır. Bk. KAFKAS DİLLERİ.

U. D. üzerinde Fransız bilgini Georges Dumézil (doğ. 1898) çalışmıştır: *La langue des Oubykhs* (Paris 1931); *Études oubykhs* (1959). Hans Vogt da bir sözlük yayınlamıştır *(Dictionnaire de la langue oubykh. Avec introduction phonologique, index français - oubykh, textes oubykhs.* Oslo 1963).

UBIḪ'LAR veya **IBIḪ'LAR** (asıl adları: **Peh'ler), Kaf**kasya'da, Adıge - Kabartay grupuna bağlı bir topluluk. 1860'a kadar Soçi nehri havzasında, Soçi ile Adler arasında yayılmışlardı. Sayıları toplu olarak 75 000'dir. XIX. yüzyılın 2. yarısında (1864) Türkiye'ye göç etmişlerdir.

UBRYATOVA, Elizaveta İvanovna (doğ. 27.10.1907), Rus kadın Türkoloğu. İrkutsk Üniversitesinde okumuştur. İrkutsk bölgesinde öğretmen olarak işe başlamış, 1932'de Taymır Millî Çevresine gönderilmiştir. Dolganların dilini öğrenen U., 1934'te Dolganca bilgisini geliştirmek üzere Leningrad'da Kuzey Ulusları Enstitüsüne devam etmeye başlamıştır. Tanınmış Rus Türkoloğu S. E. Malov (b. bk.)'un yönetiminde çalışan U., birçok dil öğrenmiştir. Özellikle Yakutça bilgisini derinleştirmeye ağırlık veren U., Otto Böhtlingk'in *Über die Sprache der Jakuten* [1851] adlı eseri karşısında büyük bir hayranlık duymuştur. Edward Piekarski'nin 50 yıl içinde meydana getirdiği anıtsal Yakutça sözlük, onun hayranlığını bir kat daha artırmıştır.

1940'ta Dolganların dili üzerine bir tez yazarak filoloji bilimleri adayı sanını almıştır.

Böhtlingk ve Piekarski'nin çalışmalarından örnek alan U., Yakut diyalektleri üzerinde birçok araştırma yapmış, bilim çevrelerinde Yakut diyalektolojisinin kurucusu olarak ün almıştır. Noril Dolganlarının dillerini fonetik, gramer ve sözlük yönlerinden araştıran U., Dolgancanın, Yakutçanın Evenkiler arasında yayılması sonunda oluşmuş bir diyalekt olduğu inancına varmıştır.

U., Yakut ve genel olarak Türk diyalektleri ve ağızları üzerine birçok yayın yapmıştır. 1950'den başlayarak diyalektoloji çalışmalarını büyük bir yetki ile yönetmiş, Yakut ülkesinde diyalektoloji kuruluna başkanlık etmiştir.

U., bu çalışmaları sonunda Yakutçanın birtakım kollara ayrıldığını ispat etmiştir.

U., Yakutçanın tarihiyle de uğraşmıştır. Ancak, Yakutçanın eski çağlarına ilişkin yazılı bilgi ve eserlerin bulunmaması dolayısıyla bu yoldaki çalışmalarında büyük güçlüklerle karşılaşmıştır. Bu güçlükleri yenmek üzere çağdaş olayları ve verileri değerlendirmek ihtiyacını duymuştur.

1950'de *İssledovaniya po sintaksisu yakutskogo yazıka. Ç. I. Prostoe predlojenie* (Yakut dilinin sentaksı üzerine

araştırmalar. I. bölüm. Basit cümle) [Moskova - Leningrad 1950] adlı eserini yayınlamıştır. Böhtlingk klasik eserinde daha çok fonetik ve morfoloji üzerinde durmuştu. S. V. Yastremskiy de 1900'de çıkan Yakutça gramerinde sentaks kavramları üzerine bilgi vermekle yetinmişti. U.'nın bu çalışmasında Yakutçanın en karışık ve güç gramer özellikleri sistemli olarak açıklanmıştır. Bu eser bütün Türk diyalektleri bakımından önemli bir çalışmadır.

U., diyalektoloji çalışmalarında topladığı veri ve gözlemleri değerlendirerek Yakut ağızları arasındaki ses özelliklerini karşılaştırmalı biçimde tespit ettiği gibi *(Opıt sravnitel'nogo izuçeniya foneticeskih osobennostey yazıka naseleniya nekotorıh rayonov Yakutskoy ASSR.* Moskova 1960), Yakutça ile diğer Türk diyalektleri arasındaki ilişkiler üzerinde de durmuştur *(Yakutskiy yazık i ego otnoşenie k drugim tyurkskim yazıkam, a takje k mongol'skim i tunguso-man'çjurskim.* Moskova 1960).

1938'de U. özel olarak Yakut ülkesine gönderilmiş, Rus yazısına dayanan yeni Yakut yazı sisteminin oluşturulmasıyla ilgili çalışmalara katılmıştır. Bundan başka, Yakutçanın yazım sorunlarıyla da uğraşmıştır.

U. Yakutçaya ilişkin çalışmaların tarihi üzerine bir taslak da yazmıştır *(Oçerk istorii izuçeniya yakutskogo yazıka.* Yakutsk 1945). *Parnıe slova v yakutskom yazıke* (Yakut dilinde ikiz kelimeler) ["Yazık i Mışlenie" XI, 1948, 297 - 329] ve *O nekotorıh osobennostyah osnov slova v yakutskom yazıke* (Yakut dilinde söz köklerinin birtakım özellikleri üzerine) ["İzvestiya Akademii Nauk" 7, 1948, 551 - 557] gibi yazıları da anılmaya değer.

Yazıki narodov SSSR dizisinde çıkan *Tyurkskie yazıki* (Türk dilleri) [Moskova 1966] adlı ortak eserde *Yakutskiy yazık* (Yakut dili) bölümünü de U. yazmıştır (403 - 427). (H. Eren)

UBSA - NOR veya **UBSU NUR** (Moğ. = Ubsu gölü), Moğolistan Halk Cumhuriyetinin kuzeybatı bölümünde, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri (Tuva - Muhtar Bölgesi) sınırlarında bir göl. Yüzölçümü 3 350 km², denizden yüksekliği 759 m dir. Derinliği tespit edilememiştir. Kıyıları düz ve çöl karakterindedir. Tes ve Naringol ırmakları U. N.'a dökülür.

UC BEYLİĞİ : bk. UÇ BEYİ.

UCAİN : bk. UJJAİN.

UCAYALI [*ukayali*], Güney Amerika'da, Peru'da bir nehir, Amazon (Port. Amazonas) ırmağının en büyük kolu. Río Apurimac ve Urubamba'dan doğar. Marañón nehri ile birleştiği yere kadar uzunluğu aş. yu. 1 960 km dir. U. üzerindeki en önemli liman Pucallpa'dır.

UCCELLO [*uçelo*], **Paolo** (Floransa 1397 - Floransa 1475), İtalyan ressamı. Floransa'da, daha sonra (1425 - 1430) Venedik'te, 1445'te Padua'da çalıştı. Resimde Rönesans üslûbunun ortak kurucularından olan U.'nun en iyi korunmuş eseri, şimdi Londra'da National Gallery'de bulunan ve Floransa'daki Medici'ler sarayının bir odasının duvarlarının alt bölümünü örten tahta panodaki savaş sahnesidir. Bu resim Floransa tarihiyle ilgili bir olayı, İtalya' da birçok bölünme savaşlarında olduğu gibi Floransalıların 1432'de yaptıkları ve düşmanlarını yendikleri San Romano savaşını göstermektedir.

U.'nun resimlerinde figürler mekân içinde resmedilmiş gibi değil, oyulmuş gibi gösterilmiştir. Kendisinin perspektif kanununun bulunuşundan pek çok etkilendiği, bütün zamanını perspektif çalışmalarıyla geçirdiği bilinmektedir. U., bütün alanı kaplayan savaş araçlarının doğru bir perspektifle tasvirine büyük ağırlık vermiştir. U. büyük bir tutkuyla üzerinde çalıştığı perspektif sanatını kullanarak figürlerin sağlam ve gerçekçi bir görünüm kazanacağı, inandırıcı bir sahne kurmaya çalışmıştır. Giotto, Donatello, A. Manetti, F. Brunelleschi ile birlikte Floransa sanatının kurucusu olarak bilinen U., hakkı olan asıl ününü XX. yüzyılda kazanmıştır.

Eserleri arasında Chiostro Verde'de (S. Maria Novella, Floransa) "Yaradılış" [1430 - 1435] ve "Nuh'un hikâyesi" [1450] freskleri ile Sir John Hawkwood'un at üzerindeki resminin freski (Floransa, Uffici) [1436]; San Romano savaşının üç tablosu [aş.yu. 1456]; "Ormanda av" (Oxford) "Kurbanın çalınması efsanesi" [1467] (Urbino'da); cam süslemeleri (Floransa katedrali); mozaikler (S. Marco, Venedik) bulunmaktadır.

UCCLE [*ükl*] (Flamanca adı : **Ukkel** [*ükıl*]), Bruxelles şehrinin güney bölümü. Nüfusu 78 100 (1970)'dür. Bağımsız bir yönetimi bulunmaktadır.

UCDA (Fr., İng. **Oupda),** Fas'ta, Cezayir sınırı yakınında Cezayir - Darü'l-beyda (Casablanca) kara ve demir yolu üzerinde bir şehir. Nüfusu 175 532 (1971)'dir. Ticaret merkezi olarak gelişmiştir.

UCEYLİ, Abdüsselâm (doğ. Rakka 1918), Suriyeli yazar ve devlet adamı. İlk öğreniminden sonra orta öğrenimini Haleb ve Şam'da tamamladı. Şam'da Tıp Fakültesine girdi ve buradan tıp doktoru olarak çıktı (1945). Bir süre sonra siyasî hayata atıldı ve milletvekili seçilerek parlamentoya girdi (1947). Çeşitli bakanlıklarda, özellikle Enformasyon Bakanlığı, Kültür Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı görevlerinde bulundu. Siyasî hayatındaki çalışmaları yanı sıra U., edebiyatla da yakından ilgilendi. Önce şiir denemeleri yaptı, sonra hikâye ve romana geçti. Özellikle yazdığı hikâyelerle modern Arap edebiyatında yer aldı, hikâyelerinden bazıları başka dillere de çevrildi. Hikâyeleri arasında tanınmış olan şu kitaplar sayılabilir : ***Büyücünün kızı*** [1948], ***Sevilla fenerleri*** [1956], ***Aşk ve ruh*** [1959], ***Sağma*** [1960].

UCİCİ (Udjidji, Ujiji), Tanzanya'da Tanganyika gölünün doğu kıyısında bir şehir. Nüfusu 12 000 (1957), denizden yüksekliği 773 m dir. Eskiden Arap köle ve fil dişi ticaretinin önemli bir merkezi idi. 1871'de H. M. Stanley, kaybolan D. Livingstone'u U.'de bulmuştur.

UÇ, Türk devletlerinde sınırlara ve sınır boylarındaki vilâyetlerle sancaklara verilen ad. Uc'a Araplar *Sugûr* adını vermişlerdir. Abbasîler, Harunu'r - Reşid zamanında, Bizanslılara karşı yaptıkları mücadeleler sırasında Güneydoğu Anadolu bölgesinde Malatya, Maraş, Gaziantep, Antakya, Misis, Anazarba, Adana ve Tarsus şehirlerinden meydana gelen bir sınır şeridi ***(Sugûr)*** kurdular; buralara Orta Asya'dan gelen, Allah yolunda savaşan Müslüman Türk ve Türk olmayan mücahitleri yerleştirdiler.

Bu teşkilâtın kurulma amacı, Abbasî ülkesine anî bir Bizans akını yapılırsa, düşman kuvvetlerinin ilerlemesini sınır boylarında durdurmak veya Bizans sınırlarına bu bölgelerden akınlar düzenlemek, düşmanı kendi topraklarında beklemediği bir anda taciz etmektir.

Anadolu'da ilk U. teşkilâtını XI. yüzyılda Bizans ve Trabzon Rum İmparatorluğu sınırlarında Danişmendliler kurdu. Bu teşkilât zamanla Bizanslıların saldırısına uğradı ve yıkıldı. Daha sonra Anadolu Selçukluları bu U. teşkilâtını düşman sınırlarında yeniden kurdu. U. vilâyetlerine U. bölgesi de denilirdi. U. bölgelerine XI. yüzyılda yerleştirilen Türk boyları Anadolu'nun kısa zamanda Türk ve İslâmlaşmasını sağlamakla birlikte Bizans sınırlarını da Marmara Denizi'nin güney sahillerine kadar gerilettiler. U. teşkilâtı bu devirde oldukça düzenliydi. Her U.'un başında bir *uç beyi* bulunurdu. Bunlar yarı bağımsızdılar. Küçük U.'lar, kendisinden daha büyük olan U.'a, büyük U. da merkezî sultanlığa bağlıydı. Merkezî idare güçlü olduğu sürece U.'lar da sağlam, huzurlu ve düzenli olurdu, merkezî idare zayıflayınca U.'ların merkeze olan bağlılığı da zayıflar, giderek küçük birer bağımsız beylik olurlardı.

Anadolu Selçuklu devleti yıkıldıktan sonra Anadolu' da irili ufaklı birçok bağımsız beylikler kuruldu. Bunların en önemlileri, Menteşeoğulları, Karamanoğulları, Sahipataoğulları, Pervaneoğulları, Candaroğulları, İsfendiyaroğulları, Germiyanoğulları, Karesioğulları, Dulkadiroğulları, Aydınoğulları, Osmanoğulları vb. dir. Bu Türkmen beyliklerinin en büyüğü Karaman ve yörelerinde kurulan Karamanoğulları, en küçüğü ise Söğüt, Domaniç, Bilecik ve yörelerinde kurulan Osmanoğullarıdır. Bu beylik, diğer beyliklere oranla daha çabuk bir gelişme göstererek Anadolu'da Türk birliğini kurmayı başarmıştır. Bunun en önemli sebebi, kuruluş döneminde Osmanoğullarının başına, zamanı ve beyliğin stratejik durumunu çok iyi değerlendirmesini bilen hükümdarların geçmesi olmuştur.

UÇ BEYİ, Anadolu'da kurulan Türk devletlerinin sınırlarında, Allah adına Müslüman olmayanlarla savaşan aşiret ve yarı bağımsız kuvvetlerin komutanı, aynı zamanda bulundukları uç vilâyeti veya sancağın yarı bağımsız beyi. Büyük Selçuklular, Malazgirt savaşı (1071)'ndan sonra Bizans sınırı boyunca, Karadeniz'den Akdeniz'e kadar uzanan uç bölgelerine U. B.'leri yerleştirdiler. Bu beyler Bizans ile savaşarak fetihlerde bulunurlardı. Böylece Bizanslıları kıyılara kadar ittiler, zamanla Ege denizine eriştiler. Anadolu'da ilk U. B. görevi Melik Ahmed Danişmend Gazi'ye verildi. XIII. yüzyılda uçlarda, Moğol istilâsından dalgalar halinde çekilip Anadolu'ya giren Türkmen boyları, şeyh ve dervişleri de yerleşti. Anadolu'ya sığınmak zorunda kalan bu unsurlar, burada da boş durmayıp Bizans'a karşı akınlara devam ettiler. Anadolu beylikleri döneminde bu akınlar daha da yoğunlaştı ve Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında etkili oldular.

1096'da başlayan Haçlı seferlerini anlatan ve XII. yüzyılın ilk yarısında yazılan Batı kaynaklarında Anadolu, Romania (Roma ülkesi) adıyla anılırken, XII. yüzyılın 2. yarısında yazılan eserlerde ise Anadolu, Turquia, Turkia (Türk eli) olarak geçmektedir (Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslâm Medeniyeti.* Ankara 1965).

Yarı bağımsız bir sistem içinde yaşamaya alışan U. B.' lerini I. Alâeddin Keykûbad (1220 - 1237) cülûsuna davet edip onları büyüklüklerine ve stratejik önemlerine göre tasnif ederek kendilerine değerli hediyeler vermiştir. U. B.' lerini ancak bu sultan merkezî idareye bağlayabilmiştir. I. Alâeddin Keykûbad'ın ölümünden sonra sultan olan II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237 - 1246)'in, 26 haziran 1243'te yapılan Kösedağ savaşında, Moğol ordusu komutanı Baycu Noyan'a yenilmesi, sonuçta Anadolu Selçuklularının Moğollara tâbi olmasına ve uçlardaki U. B.'lerinin tekrar yarı bağımsız bir duruma gelmelerine yol açtı. Memlûk sultanı Baybars'ın Anadolu harekâtından sonra tekrar Mısır'a çekilmesi üzerine, büyük bir Moğol ordusuyla Anadolu'ya giren Abaka Han'ın Anadolu'nun doğu ve orta kısımlarını işgal edip 200 000 kişiyi telef etmesinden sonra bunu fırsat bilen U. B.'leri birer birer bağımsızlıklarını ilân etmeye başladılar. Bu bağımsızlık hareketleri İlhanlıların 1335'te yıkılmasından sonra daha da hızlandı. Çünkü bu sırada Anadolu Selçuklu devleti sultanları, 1277 yılından sonra İlhanlıların birer kuklası durumuna düştüler, Anadolu halkının hak ve hukukunu koruyamaz hale geldiler. Moğol baskısına dayanamayıp U. B.'lerine sığınan halk, uçların daha da güçlenmesine sebep oldular. Böylece U. B.'leri bağımsızlıklarını ilân ederek hem İlhanlılar, hem de Bizanslılarla savaşa devam ettiler. Bu arada Anadolu'nun birliğini kurmak ve Anadolu Selçuklularının yerini almak üzere birbirleriyle de çarpışmaya başladılar. Bu beyliklerin birbirlerine düşmelerinde Bizans imparatorlarının çevirdikleri entrikaların rolünü de inkâr etmemek gerekir. XII. yüzyılın hemen sonlarında Söğüt, Domaniç ve Bilecik bölgesinde Osmanoğullarının Anadolu'nun birliğini kurmaları ve İslâmiyetin sınırlarını Balkanlardan Avrupa içlerine doğru genişletmeleri ve buralarda Türk - İslâm medeniyetini yaymaları, tarihimizin önemli bir olayıdır. Anadolu'da kurulan beyliklerin Bizanslılarla uç bölgelerinde yaptıkları savaşlarda, mücahitleri ve halkı moral yönünden, Moğol istilâsına dayanamayıp Anadolu'ya gelen Sarı Saltık Dede, Buzağı Baba, Geyikli Baba, Barak Baba, Tapduk Emre, Hacı Bektaş Veli ve Yunus Emre gibi şeyh ve dervişler takviye ettiler. Bu şeyh ve dervişler, halkı, Moğol zulmüne karşı savaşa teşvik ederken verdikleri vaızlarla da halkı bilinçlendiriyorlardı. Moğollara karşı ilk etkili mücadeleyi Cimri olayı vesilesi ile Karamanoğulları yaptı. Batı Anadolu'da Bizans'a karşı da en etkili mücadeleyi veren Germiyanoğulları, Karesioğulları ve Osmanoğullarıdır. Kuzeyde Candaroğulları, güneyde ise Karamanoğullarıdır.

U. B. ve uç teşkilâtını Osmanoğulları da kurdu. Bu teşkilât, Osmanlıların kuruluş döneminde çok yararlı oldu. Osmanlılarda U. B.'ne aynı zamanda "akıncı beyleri" de denilmektedir. Kuruluş döneminin en tanınmış U. B.' leri, Evrenos Bey ve oğlu Ali Bey, Firuz Bey ve oğlu Mehmed Bey, İshak Bey, Mezid Bey, Şahmelik Bey ve Turhan Bey'dir.

UÇ DEMİRİ, pulluğun ucundaki demire verilen ad. Toprak şeridini alttan ve yatay olarak kesip pulluk kulağına doğru yükseltir. Pulluğun gösterdiği tüm çeki direncinin % 50'sini oluşturur. Şekilleri genel olarak yamuktur. Fakat bazı pulluklarda üçgen biçiminde U. D.'lerine de rastlanır.

U. D.'nin Amerikan ve Avrupa olmak üzere iki tipi vardır. Avrupa tipi U. D.'nde yamuk biçim, belirli ve düz-

gündür. Amerikan tipi U. D.'nde ise ön kısım bir keski biçiminde öne ve biraz da aşağıya doğru uzatılmıştır.

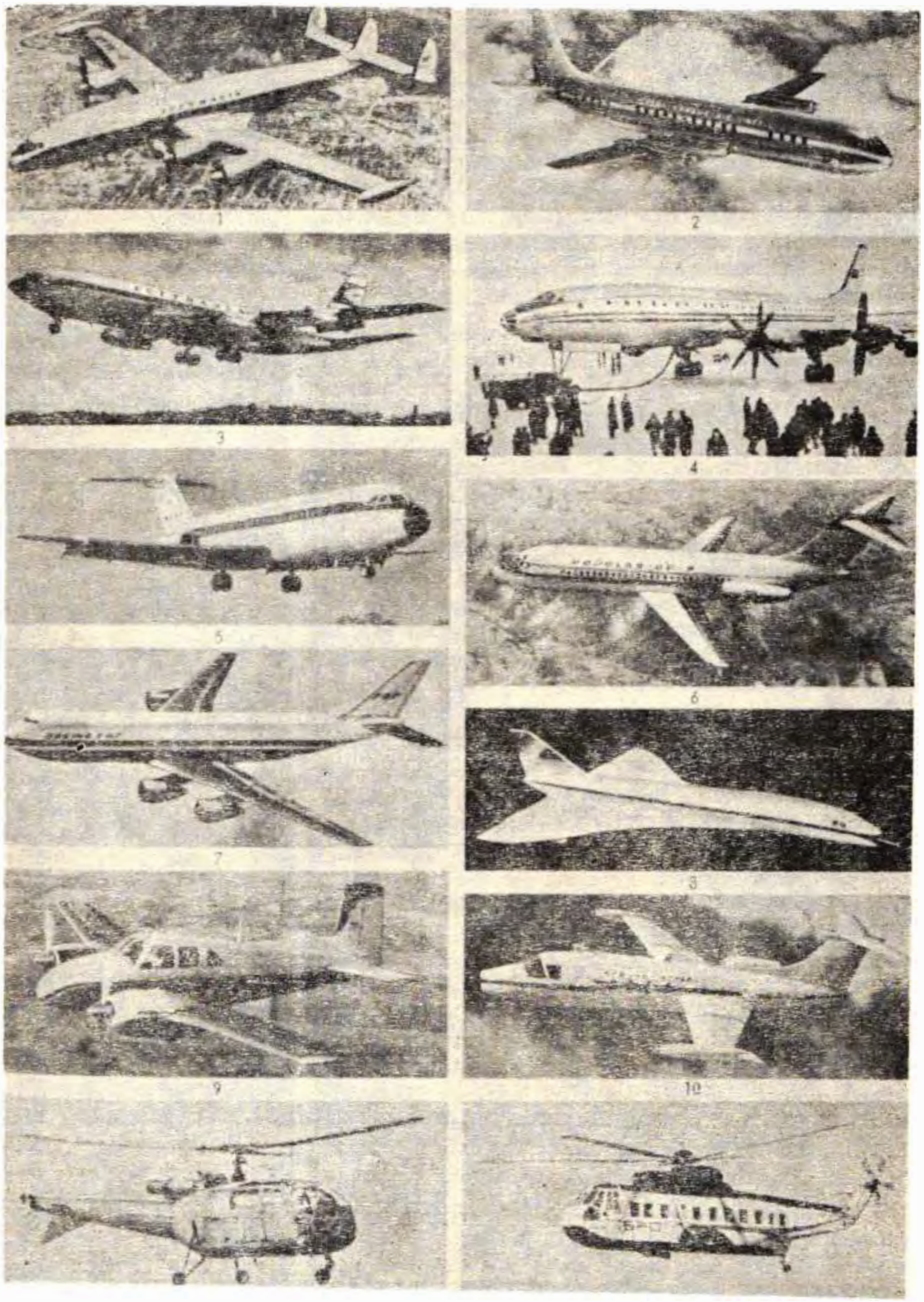
U. D.'leri pulluk payandasına cıvata veya vidalarla tespit edilir. Bu sayede onarılmak veya değiştirilmek için pulluk gövdesinden kolayca ayrılabilir. Bk. TARIM ÂLET ve MAKİNALARI. (K. Melân)

UÇAK, insanların havada uçabilmek için yaptıkları taşıt. Yunan mitolojisinden başlayarak insanlar, uçmak fikrine sahiptiler. Leonardo de Vinci, Hezarfen Ahmed Çelebi batıda ve doğuda uçmak konusu üzerine eğilen kişiler olarak tarihe geçmişlerdir.

Mongolfie kardeşlerin ilk başarılı balon denemelerinden sonra âletli uçuşlar için çalışmalar başladı. 1890'da Clement Ader, 1894'te Hiram Maxim, 1896'da Samuel Pierpont Langley, buharlı motorlarla çalışan ilk U. modellerini yaptılar. Ancak, buharlı motorlar uçuş için uygun olmadığından bu iki deneme de başarısızlığa uğradı. Sonunda iki Amerikalı genç, Wilbur ve Orville Wright kardeşler (bk. WRIGHT KARDEŞLER), 18 aralık 1903'te 12 beygir gücünde 4 silindirli, içten yanmalı motorla ilk başarılı denemeyi yaparak "Flyer" adlı U.'la 36 m uçtular. Daha sonra 25 haziran 1909'da Calais ile Dover arasındaki 35 km lik yolu 27 dakikada alarak U.'ı insanlığın hizmetinde kullanılır hale sokmuşlardır.

Bu U.'larda sistem, pervane aracılığıyla kanatlara verilen rüzgârın kaldırma gücüne dayanır. Bu ilk çalışmalar Fransız devletinin maddî desteğiyle yapılmış ve I. Dünya Savaşı sırasında Fransızlar, havacılığın askerî dalında önemli ölçüde yararlanmışlardır. I. Dünya Savaşı, U.'ın değer ve rolünü ortaya koymuştur. Bunun üzerine gelişmiş ülkeler bu konuya eğilmek zorunda kalmışlardır. 1910'dan sonra Fransız Voisin ve İngiliz Rolls-Royce U. yapımı ile ilgilenmişlerse de, U. sanayiindeki asıl büyük gelişme 1918'den sonra görülmektedir. 1933'te Amerika Birleşik Devletleri'nde Boeing 247 modeli ilk madenî U. yapıldı. Bu tarihe kadar olan U.'lar tahta, çelik kontrüksiyon ile branda bezi veya kumaş karışımı maddelerden oluşuyordu.

1939'da başlayan II. Dünya Savaşı boyunca savaşan kuvvetler arasında U. sanayii çok hızlı bir gelişme göstermiştir. 4 motorlu Amerikan Boeing B-29 Superfortress, Alman Uçankale'ler II. Dünya Savaşı U.'larının sembolü olmuştur. Savaşın sonlarına doğru ilk tepkili motor (jet)'lar

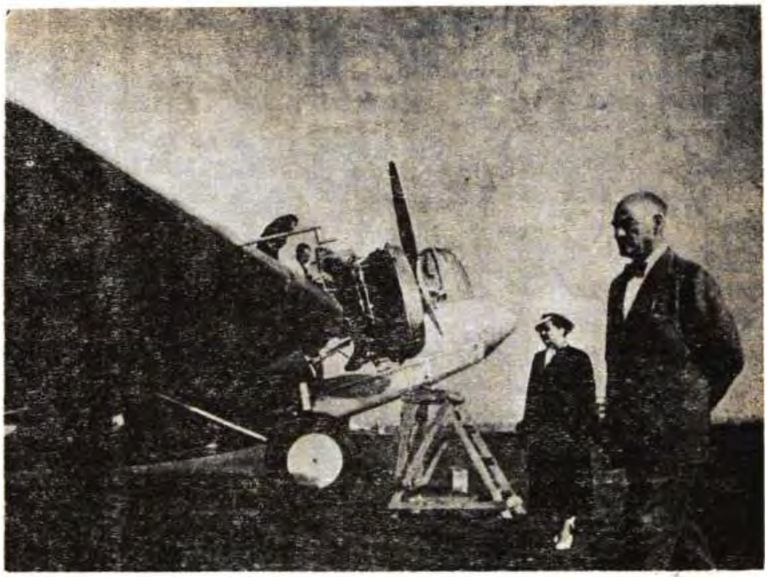

UÇAK : 1. Lockheed (1952) 2. Vickers (1957) 3. Boeing 707 (1959) 4. Tupolev Tu 114 (1957) 5. Hawker-Siddeley (1965) 6. McDonnell Douglas DC-9 (1965) 7. Boeing 747 (1969) 8. BAC, Concorde (1969) 9. Beech (1956) 10. HFB-320 11. Sud-Aviation yolcu ve yük helikopteri (1962) 12. Sikorsky S-61N yolcu helikopteri (1961)

görülmeye başlandı. İngiltere ve Almanya jet motorlarını geliştirirken savaş sona erdi.

Savaştan sonra jet motorları üzerinde, U. sanayii ile ilgili bütün ülkelerde yoğun bir çalışma görülür. Pervaneli U.'larla ulaşılabilecek hıza ve yüksekliğe ulaşılmış ve bu sonuç insanlığa yetmez olmuştur. Artık daha ileriye ulaşmak isteyen teknoloji ile jet dönemi açılmıştır.

Jet motorlarında çalışma sistemi şöyledir: Kompresörle emilen hava, basınçla yanma odasına gönderilir. Basınç dolayısıyla ısınmış olan hava, püskürtülen yakıtla karıştırılarak yakılır. Yanan havanın artan hacmi, yanma odasından çıkarken türbinlere dakikada 15 000'lik bir dönüş hızı kazandırıp daralan egzozdan dışarıya atılır. Bu çıkış U.'a büyük bir itme gücü kazandırır. Böylece U. sanayiinde büyük bir gelişme gösterecek jet motorları dönemi başladı.

UÇAK: Atatürk, Türk Kuşu çalışmalarında

İlk ticarî jet uçuşu 1952 mayısında İngiliz Comet U.'ı ile yapıldı. Bunu 1945'te Amerikan Boeing 707 ve 1955'te Fransız Caravelle izledi. 1960'lı yıllarda jetler, artık saatte 800 km lik bir hıza ulaşmışlardı. Amaç ise sesten hızlı uçan ticarî U.'lardı. 1968'de Sovyet Tupolev 144, 1969'da da İngiliz - Fransız ortak yapımı Concorde bunu gerçekleştirdi.

Artık elektronik beyinlerle donatılmış bulunan jet U.' ları, askerî ve sivil amaçlarla başarılı bir biçimde kullanılmaktadır. Bugün McDonnell Douglas (Amerika Birleşik Devletleri, F - 15 savaş U.'ı, Boeing 707 ve Boeing 727 yolcu U.'ı), Lockheed (Amerika Birleşik Devletleri, F - 104G savaş U.'ı, C-130 nakliye U.'ı), Northrop (Amerika Birleşik Devletleri F-5 savaş U.'ı), Dassault (Fransız Mirage savaş U.'ları), Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin Mig-21 MF savaş U.'ı, Tupolev yolcu U.'ı ile İngiliz yapımı dikine havalanan Hawker Siddley Harrier savaş U.'ları, dünya U. sanayiinin önde gelen adlarıdır.

Günümüzde hızları saatte 2 300 km yi geçen modern U.'lar, bir yandan insanlığa hizmet verirlerken öte yandan çıkardıkları gürültüler ile sağlığa zararlı olmaktadır. Ancak, U. ve helikopter, askerî ve sivil amaçlarla kullanılmasından vazgeçilemeyecek modern araçlardır.

UÇAK: Dikine havalanabilen ilk nakliye uçağı

Türkiye'de U. sanayii: 1925'te Kayseri Tayyare Fabrikası adıyla kurulmuş ve bunu 1926'da Eskişehir'de kurulan Eskişehir Tayyare Tamir Fabrikası izlemiştir. 1935'te ilk özel U. fabrikası kurularak 1938'de üretime başlamıştır. Türk Hava Kurumu'nun 1941'de kurduğu Etimesğut U. Fabrikası 1956'ya kadar faaliyetini sürdürmüştür. Günümüzde TUSAŞ (Türk U. Sanayii Anonim Şirketi), U. sanayiinin kurulması ile ilgili çalışmaları yapmaktadır. Ayrıca Eskişehir'de Hava Kuvvetlerine bağlı tesislerde U. bakım, onarım ve revizyonu yapılmaktadır.

Günümüzde U.'ları, kullanım alanı bakımından sivil ve askerî olmak üzere iki kolda görmekteyiz. Ulaşım, nakliye, ilk yardım amaçlarına yönelik, U. pistlerinden veya denizden hareket eden U.'lar, yüksek hızları sayesinde hızlı ulaşım veya nakliye sağlamaktadırlar. Ancak, inilmesi mümkün olmayan yerlerde kullanılmak üzere helikopter insan hayatına girmiştir.

Sesten 2,5 kat hızla uçan askerî U.'lar, çeşitli elektronik araçlarla donatılmışlardır. Uçaksavar ve füze atışlarından korunabilmek için yükseklere çıkabilme ve yüksek hız özelliklerine sahiptirler. Bu U.'lar, çeşitli çapta konvansiyonel silâhların yanı sıra çeşitli bombalar, füzeler ve nükleer silâhlarla donatılmışlardır.

UÇAK GEMİSİ: bk. GEMİ.

UÇAK KAÇIRMA, bir uçağı kasten ve kanunsuz bir amaçla bulunduğu yerden uzaklaştırma veya rotasından ayırma. U. K., Türk Ceza Kanunu'nun ikinci kitabının yedinci bâbının ikinci faslında hükme bağlanmış olan bir "nakliye ve muhabere vasıtası aleyhinde cürüm"dür.

Türk Ceza Kanunu'na göre, her kim bir uçağı kaçırır veya hareket etmesine engel olur veya bu eylemlere teşebbüs ederse, üç yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır. Kaçırılan veya hareketi engellenen veya bu eylemlere teşebbüs edilen uçak, halkın yararlanmasına arz edilmiş bir uçak ise, dört yıldan altı yıla kadar hapis cezası verilir. Kaçırma veya hareketi engelleme veya bunlara teşebbüs eylemleri zorla veya tehditle veya hileyle

işlenirse, dört yıldan altı yıla; kaçırılan, hareketi engellenen veya bu eylemlere teşebbüs edilen uçak, halkın yararlanmasına arz edilmiş bir uçaksa, beş yıldan yedi yıla kadar hapis cezası verilir (Türk Ceza Kanunu, Md. 384 III).

Her kim cebir ve şiddet veya tehdit veya hile ile bir uçağı gitmekte olduğu yerden başka bir yere sevk ettirir veya sevk eder veya bu eylemlerden birine teşebbüs ederse, on yıldan on beş yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır (TCK., Md. 384 IV).

Milletlerarası alanda U. K. olaylarını önlemek için 1970 tarihli La Haye Sözleşmesi ve 1971 tarihli Montreal Sözleşmesi onaylanmış bulunmaktadır. (E. Korur)

UÇAN BALIK (Cephalocanthus volitans), Kemikli balıklar takımının Kırlangıç balığıgiller familyasından, 30 - 40 cm uzunluğunda, göğüs yüzgeçleri kanat biçiminde olan, genellikle kırmızı veya esmer renkli bir balık. U. B.'lar Akdeniz'de ve diğer sıcak denizlerde sürüler halinde yaşarlar. Eti lezzetlidir. Su yüzüne yakın olarak yüzerler ve gerek düşmanlarından kaçarken gerek normal yüzmeleri sırasında kuyruk darbeleri ile suyun içinden fırlayıp bir süre uçmayı andırır bir biçimde ilerlerler. Bundan dolayı U. B. adını almışlardır. Elliye yakın türü vardır.

UÇAN HOLLANDALI : bk. FLIEGENDE HOLLÄNDER, DER.

UÇANER, Fevzi (Erzincan 1900 - 18.5.1963), orgeneral. Hava Kuvvetleri komutanlarındandır. I. Dünya Savaşı şartları dolayısıyla askerî okullardan talimgâha gönderilen gençlerdendir. 1916'da katıldığı talimgâhı 1917'de subay olarak bitirdi ve asteğmen rütbesiyle savaşa katıldı.

UÇANER, Fevzi

Kurtuluş Savaşı'nda 1919'dan itibaren üsteğmen ve yüzbaşı rütbeleriyle görev aldı ve 12. Kolordu, 132. Alay 8. Bölük takım komutanlığı ile bazı komutanlıkların emir subaylığını yaptı.

1922 yılı sonunda silâhlı kuvvetlerce isteyen subayların hava sınıfına geçmesi emredilmiş, o sırada Türk Hava Okulunu bitirip Fransa'da da aynı öğrenimi gören U. sonra hava subayı olmuştur.

1932'de Harp Akademisi'ni bitiren U., Hava Kuvvetlerinde çeşitli karargâh ve kıta hizmetlerinde bulundu. Hak ettiği rütbe ve makamlara sırasıyla yükselerek 30.8.1944'te general oldu ve 30.8.1955'te orgeneral olarak Hava Kuvvetleri komutanlığına atandı. 1957'de isteğiyle emekliye ayrıldı.

Gümüş imtiyaz, liyakat, Alman demir salip, Türk İstiklâl madalyaları almıştır.

UÇKUR, don ve şalvarların beline bağlamak için uçkurluk içine geçirilen ve bazan uçları işlemeli olan ince, uzun kuşak. U.'a şalvarbend adı da verilir. Kenarları hesap işleri denilen iki yüzlü işlemeler ile işlemeli olup bir yüzündeki motiflerin güzelliği diğer yüzünde de tamamen görülür. Bunlar, işlemeler arasında çeşitleri bakımından ayrı bir sınıf oluştururlar. U.'un içine girebilmesi için don ve şalvarların bel kısmında uzunca bir torba gibi dikilmiş, iki tarafı açık, bez bir oluk vardır. Buna *uçkurcluğu* denir. Kuşakları U.'luğa geçirmeğe yarayan, ucunda kaytandan bir halkası olan değnekçiğe de aynı ad verilir. U., aynı zamanda kese, torba ve çuvalların ağzını büzmek ve bağlamak için bunlara geçirilen bağa da denir.

UÇUK (Herpes simplex, Febris herpeticum), insanlar arasında çok yaygın olan, çoğunlukla deri ile mukozanın birleşmiş olduğu yerlerde, tek veya toplu bir halde kabarcıklarla beliren, iltihabî ve bulaşıcı bir virütik hastalık. U. her yaşta görülürse de, erişkinlerde daha sık rastlanır.

Hastalığın virüsü kobay korneasına şırınga edildiği zaman hayvanda kerato-konjoktivit meydana getirir, daha sonra da beyin iltihabına sebep olarak ölüme yol açar. U. virüsü ve çiçek hastalığının virüsü aynı gruptandır. Virüs yerleştiği insanda duyarlık yapar. Bunlarda sık sık hastalık tekrarlamaları görülür. Hastalık damlacık ile ağız ve boğaz salgısından bulaşmaktadır. Ayrıca derideki bir sıyrık veya çatlaktan girebildiği gibi, içinde virüs bulunan madde oğulmak suretiyle de virüsü normal deriye sokmak mümkündür. U. virüsü çok yaygın bir şekilde bulunmaktadır. Sağlam insanların çoğunda hastalık yapmadan durur, fakat hazırlayıcı bir sebeple hastalık belirtileri oluşur. Bundan dolayı kuluçka dönemini tespit etmek imkânsızdır.

Hasta olan deri bölgesi önce kızarır ve şişer. Daha sonra gruplar halinde içi sıvı dolu kabarcıklar oluşur (vezikül). Kabarcıkların tavanı çok ince olup göbekleri yoktur. Bazan veziküller birleşerek daha büyük kabarcıklar (bül) meydana getirirler. Veziküller toplu iğne başı veya mercimek büyüklüğünde olurlar. Belirtilerin deride meydana çıkmaları sırasında bölgede yanma, batma gibi hisler duyulur. Yüzeysel olan kabarcıklar çok çabuk patlar. Deride kenarları girintili çıkıntılı, dantela gibi sulanan yaralar meydana gelir. Açılmış olan veziküller çok sulandığından "herpes ağlar" (Leloire arazı) deyimi kullanılmaktadır.

Kabarcıklar patlamazsa, kısa zaman sonra cerahatlanır. Patlamışsa gelecek ikinci enfeksiyonlarla iltihaplanır ve kabuklar oluşur.

U.'ta bölgesel lenf bezleri de şişmiş ve ağrılıdır. Enfeksiyona uğramamış U.'lar 8 - 10 gün içinde yerinde hafif bir leke bırakarak iyileşir. Bu leke de geçicidir.

U.'un en çok sevdiği yerler burun, dudak kenarı gibi derinin mukoza ile birleştiği bölgelerdir. U., deriden başka ağız mukozasında ve seyrek olarak da diğer mukozalarda yerleşir. U. iyileştiği halde virüsler dokuda saklı kalırlar. Gizlenen virüsler sebebiyle yaralanmalardan, tahrişlerden, ruhî şoklardan, güneş yanmalarından ve bazan dişçi müdahalelerinden sonra ortaya çıkar.

U.'lar bazan ateşli hastalıkların seyirlerinde görülür. Bu, teşhis için bir tutamak noktası sayılır. Bu gibi U.'lar sıtma, zatürrie, salgın menenjit ve paratifo gibi ateşli hastalıklarda görülür.

U. ağızda meydana gelirse hemen patlar ve aft şeklinde görülür. Çok defa çocuklarda rastlanan bu aftlarda hafif ateş ve lenf bezlerinde şişmeler görülür.

Tedavi : Virüsü ortadan kaldırmak için spesifik bir tedavi yoktur. % 96'lık alkolle atuşman yapılarak U. kurutulmaya çalışılır. Nüksleri önleyecek kesin bir tedavi yok-

tur. U. virüsünün çiçek aşısı virüsüne yakınlığı düşünülerek çiçek aşısı yaptırmanın % 50 başarı sağladığı görülmüştür. Düşük doz röntgen tatbiki, B_{12} vitamini verilmesi iyileşmeyi kolaylaştırır. (B. Pınar)

UÇUK, Cahit (doğ. Selanik 1911), hikâye ve roman yazarı. Baba tarafından Diyarbakırlı, anne tarafından Rumelili kültürlü bir ailenin en büyük kızı olarak dünyaya geldi. Hekimhan, Korkuteli, Alanya kaymakamlıkları yapan babası eski Siverek milletvekillerinden olan İbrahim Vehbi Bey'in görevi dolayısıyla çocukluğu, Millî Mücadele yıllarında Anadolu'da geçti. Öğrenimini özel olarak tamamladı. İstanbul'a döndükten sonra yazı hayatına atıldı. İlk hikâye denemesini 1935'te "Yarım Ay" dergisinde çıkan *Bir masal ki herkes okumalı* adlı hikâyesi ile yaptı. Bu denemenin beğenilmesi üzerine değişik dergilerden teklifler aldı ve roman yazmaya da başladı. Özellikle çocuk romanları serisinde yayınladıkları ile dikkatleri üzerinde topladı. *Türk ikizleri* Almanya'da basıldı ve Hans Christian Andersen çocuk kitapları yarışmasında şeref diploması aldı.

Eserlerinde çeşitli konular üzerine eğilen U., genellikle kadın hakları, kadının toplumdaki yeri, analık duygusu ve zaman zaman da mistisizme kadar uzanan Tanrı düşüncesi gibi temaları işledi. Bunlar arasında Anadolu kadınının da romanlarında sık sık ön plana çıktığını gözden uzak tutmamak gerekir. Anadolu kadınının çilekeşliğini, analık duygusunu ve sevgisini, bağlılığını dile getirmiştir. Ayrıca Anadolu'nun birtakım sorunlarına da eğilmekten geri kalmamıştır. Köy insanının doktorsuzluğu, ilâçsızlığı, batıl inançları değişik motifler olarak ele alınmıştır. Bunların yanı sıra bu yörelerin folkloru, töreleri ve âdetleri tanıtılmıştır. Bu noktada yazarın gözlem gücü ortaya çıkar ve realist bir anlayışla bu meseleleri tasvir ve tahlil eder.

U., hikâye ve romanları yanında 20'den fazla çocuk romanı da kaleme almıştır. Eserleri: romanlar: *Kirazlı pınar* [1936], *Dikenli çit* [1937], *Kırmızı balıklar* ["Yarım Ay" da tefrika, 1938], *Değirmen taşı* [1942], *Küçük ev* ["Ülkü" de tefrika, 1946], *Kanlı düğün* ["Dede" gazetesinde tefrika, 1951], *Sabır taşı* [1967], *Hep yarın* [1968], *Gecenin bu saatinde* [1968], *Özlem şarkısı* [1968]; hikâyeler: *Cennet bahçesi* [1967], *Kurtların saygısı* [1970]. (İ. Parlatır)

UÇUR, Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin Habarovsk ülke (kray)'sinde ve Yakut Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde bir nehir, Aldan nehrinin sağ kolu. Uzunluğu 754 km dir. Cugcur dağından doğan U., Çağda'da Aldan nehrine karışır. Belli başlı kolları Uyan, Tırkan, Algama ve Gonam'dır.

UÇURTMA, bir ipe bağlı olarak yerden idare edilen, rüzgârlı havalarda uçurulan bir çeşit oyuncak.

İnce çıtaların birbirine bağlanmasıyla meydana getirilen iskeletin uç kısımları arasına ip gerilerek ve gövdenin tamamı ince, renkli kâğıtlarla kaplanarak yapılır. Uçuş sırasında denge sağlayıcı bir kuyruğu vardır.

Kullanımı çok eskilere dayanan U., Avrupa'ya doğu ülkelerinden geçmiş olup oyuncak olarak kullanılmasının yanı sıra bilimsel araştırmalarda, askerî haberleşmelerde ve savaşlarda çeşitli amaçlar için kullanılan bir araç olmuştur.

U.'nın uçuş prensipi, uçaklarda, yelkenlilerde, sandallarda vb. araçlarda söz konusu olan uçuş prensipine benzer. Bu prensip ana çizgileriyle şöyledir: Yatay olarak hareket eden hava akımı, U.'nın yüzüne çarparak onun geriye doğru gitmesine sebep olur. Diğer taraftan yapımında elde edilen eğik durumu sayesinde U. havaya doğru kalkar. Rüzgârın sebep olduğu hava akımı sırasında hava zerreciklerinin U. kenarlarında süratle hareket etmeleri sonucu U.'nın üstünde bir hava boşluğu görülür. Bu olayların aynı anda görülmesi sonucu uçma işleminin gerçekleştiği bilimsel açıdan doğrulanmış bir olaydır.

UD (Ar. **ud**), Türk sanat müziğinde kullanılan mızraplı çalgı. İlk önce Arap müziğinde kullanılan U., İspanyollar aracılığıyla Avrupa'ya da geçmiştir. Büyük gövdesi, kalın ve kısa sapı ile 6 çift teli vardır. 3 oktavlık ses genişliğine sahiptir. Türkler arasında uzun süre fazlaca ilgi görmeyen U., XIX. yüzyıldan sonra daha çok ve özellikle hanımlar tarafından kullanılmıştır.

UD DİLİ, Kuzey Azerbaycan'da ve Gürcistan'da yayaşan Ud'ların diline verilen ad. Dağıstan dillerinin Lezgi veya Samur grupuna bağlıdır. U. D. iki kola ayrılmıştır: 1. Vartaşen kolu; 2. Nic kolu. Bu dil üzerinde Anton Schiefner (1817 - 1879), A. Dirr (1867 - 1930), G. Dumézil (doğ. 1898) çalışmışlardır. Azerîlerin yayılması karşısında gerilemiştir.

UDA, Buryat Moğol Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde bir nehir, Selenga nehrinin sağ kolu. Uzunluğu 405 (veya 433) km dir. Baykal gölü havzasına bağlıdır. U. nehri, kasım - nisan ayları arasında donar. Ulan - Ude (b. bk.) şehri U. nehrinin ağzı çevresinde uzanır.

UDAIPUR, Hindistan'da, Racastan bölgesinde bir şehir. Nüfusu 162 900 (1971)'dür. Denizden 587 m yükseklikteki dağlarla çevrili bir yerdedir. U.'un etrafı, kapıları bulunan bir surla çevrilmiştir. Saray ve tapınak bakımından zengin bir şehirdir. İyi düzenlenmiş bahçeleri, mermer ve granitten yapılmış sarayları birbirine bağlayan küçük göller, U.'un çekiciliğini özellikle artırmıştır.

U. bir ticaret merkezi olup kurşun - çinko, asbest işleme yerleri vardır. U. turizm bakımından da önemli bir şehirdir.

UDDEVALLA [*udevala*], İsveç'te, Göteborg ve Bohus bölümlerinde, Byfjord'da bir liman şehri. Nüfusu 46 294 (1978)'tür. Çelik ve gemi yapımı fabrikaları vardır. Mobilya ve tekstil endüstrisi gelişmiştir.

UDE, Karl (doğ. Düsseldorf 14.1.1906), Alman yazarı. Liseyi 1924'te bitirdikten sonra 1930'a kadar Bonn, Marburg, Münih ve Paris'te önce ilâhiyat, sonra Germanistik, sanat, müzik ve tiyatro tarihi okumuştur. 1928'den sonra çeşitli gazetelere hikâyeler ve eleştiriler yazmıştır. II. Dünya Savaşı'nda çeşitli cephelerde savaştıktan sonra 1945'te "Süddeutsche Zeitung"da çalışmış, 1946'da redaktör olarak girdiği "Welt

UDE, Karl

und Wort" adındaki aylık edebiyat dergisinin 1950'den sonraki yayın ortaklığını ve başredaktörlüğünü yapmıştır. *Die Pferde auf Elsenhöhe* adlı eseri ile "XX. yüzyılın romanları" yarışmasında birincilik armağanını kazanmıştır.

UDEHE'LER veya **UDİHE'LER.** Sovyetler Birliği'nin Uzak Doğu bölümünde yaşayan Tunguz - Mançu kökenli bir topluluk. Sayıları toplu olarak 1 500 (1970)'dür. 1926 - 1927 sayımında 1 357 U. tespit edilmişti. U.'ler Ussuri ve Amur nehirlerinin sağ kolları boyunda ve Japon Denizi kıyılarında yerleşmişlerdir. Geçimlerini avcılık ve balıkçılıkla sağlarlar.

U.'ler dil bakımından Tunguz - Mançu dillerinin güney (Mançu) alt grupuna bağlıdırlar. Eskiden U.'ler Oroç' lara bağlanmışlardı. U.'lerle Oroç'lar arasında dil ve kültür bakımından büyük bir yakınlık vardır.

1860'ta Ussuri topraklarının Rusya'ya bağlanması üzerine U.'ler Rus hâkimiyeti altına girmişlerdir.

UDET, Ernst (Frankfurt a. M. 26.4.1896 - Berlin 17.11.1941), Alman generali. I. Dünya Savaşı'nda 62 düşman uçağı düşürerek en başarılı bir avcı uçağı pilotu olarak ün kazanmıştır. Daha sonra uçak yapımında çalışmış ve uçuş sanatından örnekler veren bir kişi olarak ön planda adını duyurmuştur.

1936'da Havacılık Bakanlığında teknik dairede şef, 1938'de Alman hava kuvvetlerinde uçuş aletleri genel müdürü olmuştur. 1941'de çok cepheli savaşta hava kuvvetlerine verilen görevin yerine getirilememesi üzerine, içine düşülen krizin ve uçak üretiminde yanlış kararların sorumlusu olarak Hitler ve Göring tarafından itham edilince U. intihar ederek hayatına son vermiştir.

UDINE : 1. Kuzey İtalya'da bir eyalet. Yüzölçümü 4 894 km², nüfusu 516 200 (1971)'dür.

2. Aynı adı taşıyan eyaletin başşehri. Nüfusu 103 051 (1978)'dir. Denizden yüksekliği 137 m olan Tagliamento ovasındadır. Önemli bir ulaşım ve sanayi merkezi olan U., özellikle araç ve makine yapımı, saat imalâtı, alüminyum işletmeleri, tekstil ve kimyevî maddeler alanında ünlüdür.

N. Lionelli'nin 1457'deki planına göre Venedik gotik üslûbuna uygun bir şekilde inşa edilen ve giriş katı tamamen açık bir loca oluşturan Palazzo del Comune ile kalenin bulunduğu tepenin eteğindeki Piazza della Liberta şehrin merkezindedir. Buradan tepeye doğru çıkıldığında Giovanni Fontana tarafından 1517'de yapılan ve depremden yıkılan eski kalenin kalıntıları üzerinde inşa edilen muhteşem kaleye varılır. En eski kilisesi S. Maria di Castello'dur. XIII. yüzyılda inşa edilmiş olan katedralin G. B. Tiepolo tarafından renkli fresklerle süslenmiş bir mihrabı bulunan iç bölümü, XVIII. yüzyılın başlarında barok üslûbuna çevrilmiştir.

983'te imparator II. Otto U. kalesini Aquileja patrikliğine hediye etmiş, bu patriklik de XIII. yüzyılın 1. yarısında şehri kurmuş ve burada 1752'ye kadar hüküm sürmüştür. Kısa süren bir mahallî özerklikten sonra U., Savargnonlara geçmiş, 1420'de kral Siegmund ve patrik Ludwig von Teck'e karşı yardım çağrısında bulunan Venedik tarafından ilhak edilmiştir.

UD'LAR, Kuzey Azerbaycan'da, Vartaşen ve Nic yerleşmelerinde ve Gürcistan'da Oktemberi (Zinobiani) köyünde yaşayan küçük bir topluluk. Sayıları 5 900 (1970)' dür. Dil bakımından Kafkas dillerine bağlıdırlar. Bk. UD DİLİ. U.'lar okulda ve iş hayatında Azerî, Gürcü veya Ermeni dillerini kullanırlar.

UDJUN PANDAN, İndonezya'da, Seleb (İng. Celebes, Fr. Célébes) adasında bulunan Makasar şehrine 1973'te verilen yeni ad. Bk. MAKASSAR.

UDMURT DİLİ, Fin - Ugor dillerine bağlı bir dil. Bu dil Komi (eski adı : Züryen) diliyle birlikte Fin - Ugor dillerinin Perm grupunu oluşturur. Perm dilleri arasında ses benzerlikleri ve ortak gramer özellikleri yanında ortak sözler de vardır. Ancak, U. D.'nde Komi dilinde rastlanmayan birtakım özellikler de göze çarpar. Daha çok söz dağarcığında ve kısmen gramer yapısında görülen bu özellikler Udmurtlarla Komiler arasındaki bağlantıların sona ermesi üzerine son bin yıl içinde oluşmuştur. Komilerden ayrıldıktan sonra Udmurtlar Türk kökenli etnik topluluklarla bağlantı kurmuşlardır. Bu suretle Udmurtların dili Türk diyalektlerinin baskısı altına girmiştir. Bu baskı sonunda U. D.'ne Türk diyalektlerinden birçok alıntı geçtiği gibi, birçok ek de girmiştir. Örnek olarak, U. D.'nde yaygın olarak kullanılan *-lık* ve *çi* ekleri Türk diyalektlerinden alınmıştır : *türlık* [= avadanlık] < : *tür* [= balta]; *vuzçi* [= tüccar] < : *vuz* [= mal]. Bu ekler yalnız U. D.'nde kullanılır. Perm dilleri arasında yer alan Komi dilinde bu eklere rastlanmaz.

Fin - Ugor dilleri arasında büyük farklar oluşmuştur. Buna karşılık U. D. ana çizgileriyle birliğini muhafaza etmiştir. Bu birliği Udmurt yerleşmelerinin yoğunluğu ve Udmurt kolları arasındaki sürekli bağların sağladığı açıktır.

U. D. kuzey ve güney olmak üzere iki büyük kola ayrılmıştır. Bu iki kol arasında bilimsel yayınlarda orta kol adı verilen üçüncü bir koldan da söz edilir. Orta kolun da birtakım özel çizgileri vardır.

UDINE : San Giovanni kilisesi ve şatosu

Udmurt Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin güney ve güneybatısında, Tatar ve Mari cumhuriyetlerinde, Başkurt Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin güney bölümünde ve Kirov bölgesinde konuşulan Udmurt kolunun da birçok özelliği vardır.

Glazov çevresinde yaşayan Beserman veya Busurmanların Udmurt diyalekti de özel olarak anılmaya değer. Besermanlar Udmurtlaşmış Tatarlardır. *Beserman* veya *Busurman* adı Tatarcadan alınmıştır (*< Müsürman < Müslüman).* Besermanların sayıları 12 000'dir.

U. D.'nin söz dağarcığının ana bölümünü Fin-Ugor çağından kalma ortak sözler oluşturur. Perm dillerinde sözlüğün % 80'i ortak unsurlardan meydana gelmiştir.

Udmurt (ve Komi) dillerinde İran kökenli eski alıntılar özel bir yer tutar: Udmurtça (ve Komice) *zarńi* [= altın]; Udmurtça *das* [= on]; *purt* [= bıçak]; *muş* [= arı]; *sur* [= arpa suyu]; *śurs* [= bin]; *kort* [= demir].

Udmurt sözlüğünde Türkçe alıntılar da yaygın olarak kullanılır: *śurlo* [= orak]; *kuşman* [= turp]; *burçin* [= ipek]; *kuno* [= konuk]; *kulto* [= bağlam, demet] gibi.

Udmurtça *śurlo*'nun karşılığı bugün yalnız Çuvaşçada kullanılmaktadır (Çuv. *śurla* = orak). Bu söz eski çağlarda Macarcaya da geçmiştir (Mac. *sarló).* Bunun gibi, *burçin* de Çuvaşça bir alıntıdır (Çuv. *purśän*), Eski Türkçede *barçın, barçun* olarak kullanılan bu sözün Macarcaya da geçtiğini biliyoruz (Mac. *bársony).*

Sovyet rejimi yıllarında U. D. için Rus alfabesine dayanan özel bir yazı sistemi kabul edilmiştir. Bu dildeki sesleri karşılamak üzere Rus alfabesine beş yeni işaret katılmıştır. Bu suretle Udmurt alfabesinde 38 harf yer almıştır.

Yazı sisteminin kabul edildiği yıllarda Udmurt edebiyatı diyalektlere dayanıyordu. Daha sonra ortak bir yazı dili oluşmuştur.

U. D. üzerine ilk bilgileri XVIII. yüzyılda gezginler, uzmanlar ve tabiat bilginleri vermişlerdir. Bu dilin sözlüğüne ilişkin birtakım örnekler Philipp Johann von Strahlenberg (1676 - 1747)'in eserinde *(Das Nord und Ostliche Theil von Europa und Asia.* Stockholm 1730) geçer. Daha sonra G. F. Müller (1705 - 1783) Udmurtlardan söz etmiştir *(Nachricht von Dreyen im Gebiete der Stadt Casan wohnhaften heidnischen Völkern, den Tscheremissen, Tschuwaschen und Wotiacken.* Sammlung Russischer Geschichte III, 4. 1759). F. J. Wiedemann (1805 - 1887) Votyak (Udmurt) dilinin gramerini yazmıştır (Reval 1851). Yrjö Wichmann (1868 - 1932) ise Perm dillerinde kullanılan Çuvaşça alıntıları toplamıştır *(Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen.* "Mémoires de la Société Finno-Ougrienne" XXI, 1903). Bernát Munkácsi (1860 - 1937) 1885'te Udmurt ülkesinde yaptığı gezi sonucunda bir sözlük yazmıştır *(A votyák nyelv szótára.* Budapest 1896).

UDMURT ÖZERK SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ veya **UDMURTİYA,** Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı bir cumhuriyet. 4 kasım 1920' de Vot Özerk Bölgesi olarak kurulmuş, 1932'de Udmurt Özerk Bölgesi adını almıştır. 28 aralık 1934 tarihinde bu özerk bölge, özerk bir cumhuriyet statüsü kazanmıştır.

Kuzey ve batıda Rus Sovyet Federatif Cumhuriyeti'nin Kirov, doğuda Molotov bölgeleriyle, güneydoğuda Başkurdistan ve güneyde Tataristan ile sınırdaştır. Yüzölçümü 42 200 km², nüfusu 1 436 000 (1974)'dir. Başşehri İjevsk' (nüfusu 489 000)'tir. 37 bölüm (rayon)'e ayrılmış olan U.' da 6 şehir (İjevsk, Votkinsk, Sarapul, Glazov, Kambarka, Mojga) ve 12 büyük yerleşim yeri vardır.

U., Kama ile Vyatka nehirleri arasında uzanan ormanlık bölgede yer almaktadır. Bütün akarsuları Volga havzasına bağlıdır. U.'nın toprakları daha çok düzlüktür. Kuzeyden güneye ve doğudan batıya doğru alçalan bu topraklar akarsularla yarılmıştır. Kuzey bölümlerinde yükseklik 330 m, güney bölümlerinde ise 120 - 190 m dir.

U.'da kara iklimi hâkimdir. Kışlar uzun ve soğuktur. Ocak ayı ortalama sıcaklığı —15°, —16°'dir. Yazlar ise kısa ve sıcaktır. Temmuz ayı ortalama sıcaklığı +18°, +19°'dir. Yıllık yağış tutarı güneyde 400 mm, kuzeyde 550 mm dir. Mevsimlere göre yağış tutarları farklıdır. Yağışlar daha çok yılın sıcak aylarında düşer. Vejetasyon süresi yılda ortalama 155 - 160 gündür.

U.'nın en uzun akarsuyu Kama ırmağıdır. Kama kaynaklarını kuzeydoğudan almakta olup yukarı çığırı U.'nın sınırları dışına çıkmaktadır. Kama'nın U.'daki kesimi 225 km dir. İj ve Siva gibi ırmaklar Kama'nın sağ kolları, Çeptsa ve Kilmez ırmakları ise Vyatka'nın sol kollarıdır. İj ırmağı başşehir İjevsk'in içme ve kullanma suyunu sağlamaktadır. Gemi işletmeye elverişli başlıca ırmaklar (Pıza, Lıp, Loza kollarıyla) Çeptsa ve (Vala, Lumpun, Kırçma, Ut kollarıyla) Kilmez'dir. Ancak, U.'yı Ural, Volga havzası ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin Avrupa bölümünün merkezine bağlayan Kama ırmağı en büyük ekonomik değeri kazanmıştır.

U.'nın yerli halkı Udmurtlardır. Eskiden Udmurtlara Votyak veya Otyak adı verilirdi. Udmurtların sayısı 704 000 (1970)'dir. XV - XVI. yüzyıllardan başlayarak Udmurt topraklarına Ruslar da yerleşmişlerdir. Ruslar daha çok kuzey bölümlerinde ve İjevsk, Sarapul, Glazov şehirlerinde yer almışlardır. Mari ve Tatarlar (U.'nın güney bölümlerinde) da önemli bir yer tutarlar. U.'nın kuzey bölümünde Besermanlar da vardır. Bu etnik topluluk bugün Udmurtlarla birleşmiştir. Beserman veya Busurmanların sayısı 12 000'dir.

Udmurtların eski çağlardan beri Vyatka ile Kama ırmakları arasında yaşadıkları anlaşılıyor. Eski Udmurtların kalıntılarına Ananyino kültürü (M. Ö. 1. binyıl) ve Pyanobor kültürü (M. Ö. III. yüzyıl - M. S. V. yüzyıl) çevresinde rastlanmaktadır. XXIV. yüzyıllarda bu bölgede yaşayan kavimler ekincilik, avcılık ve hayvancılıkla geçimlerini sağlıyorlardı. X - XII. yüzyıllarda Ud kavmi Kama Bulgarları devletine bağlı bulunuyordu (Ud kavminin adı *Udmurt* adında saklanmıştır). 1236'da Kama Bulgar devletinin Tatarlar (Moğollar) tarafından yıkılmasından sonra Udmurtların bir kısmı Vyatka boyundaki soydaşlarının yanına sığınmıştır. XIV. yüzyılda bu topraklarda yaşayan halk etnik yapı bakımından karışıktı. 1489'da Vyatka ülkesi Moskova prensliğine bağlanmıştır.

XV. yüzyılın 40. yıllarında Kazan Hanlığı Kama'nın sağ kıyılarında yaşayan bütün kavimleri hâkimiyeti altına almışsa da, 1552'de bu hanlık IV. İvan tarafından işgal edilmiştir.

Udmurtların kendi yazıları yoktu. Rus idaresi Udmurtların millî kültürlerinin gelişmesine engel olmuş, onları Ruslaştırmak için büyük gayret sarf etmiştir.

UDMURTİYA : Bir Udmurt köyü

1917'de İjevsk'te Sovyet rejimi kurulmuştur.

U.'da endüstri metalürjiye dayanmaktadır. Ayrıca orman endüstrisi de gelişmiştir. U.'da endüstrinin gelişmesiyle ilgili olarak elektrik üretimine de büyük ağırlık verilmektedir.

UDMURT'LAR, Udmurt Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin yerli halkına verilen ad. Başkurt, Tatar ve Mari Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinde ve Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin Gorkiy, Kirov ve Sverdlovsk bölgelerinde de küçük U. toplulukları yaşamaktadır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde yaşayan U.'ların sayısı toplu olarak 704 000 (1970)'dir *(Naselenie SSSR. 1973.* Moskova 1975).

U.'ların adları diyalektlerde *Ud-mort, Ut-mort, Uk-mort, Urt-mort* ve *Urd-murt* biçimlerinde geçer. Kuzey U.' ları *Ud-mort, Uk-mort* veya *Urd-mort* adlarını kullanırlar. U.'ların daha büyük bölümünü oluşturan Güney U.'ları ise *Ud-murt* biçimini tercih ederler. Bu adların ikinci bölümünde geçen *murt* kelimesi Udmurtçada "insan, kişi, erkek" anlamına gelir. Bu kelimenin Komi (veya Züryen) dilindeki karşılığı *mort*'tur. Bu kelime Züryenlerin *Komi-mort* adında da geçer. Perm (Udmurt ve Züryen) dillerinde ortak olarak kullanılan *murt* kelimesi Hint-Avrupa dillerinden alınmıştır (Sanskrit *márta-*, Pehlevî *mart* = "insan"). *Ud-murt* adının birinci bölümü ise sık sık *Vyatka* ırmağının adıyla veya bu adın *Vyat* köküyle birleştirilmektedir. Buna göre, *Ud-murt* adının "Vyatka ırmağı çevresinde yaşayan kişi" anlamına gelmesi gerekir. Bu açıklama yapılırken Züryenlere verilen *Komi* adının da Kama ırmağının adına dayandığı ve "Kama çevresinde yaşayan kişi" anlamına geldiği ileri sürülmüştür. İlk bakışta akla uygun gelen bu açıklama kabul edilemez. Çünkü Züryenlerin Kama ırmağına *Komi* adını vermedikleri anlaşılmıştır. Bu sebeple, *Komi-mort* adı "Kama insanı" anlamına gelemez. Bunun gibi, U.'lar da Vyatka ırmağına *Ud* adını vermezler. Bu bakımdan *Ud-murt* adı da "Vyatka insanı" olarak kullanılamaz. U. dilinde kullanılan *ud*'un kökenini bilmiyoruz. Yalnız *ud*'un Züryen dilinde (Vot-ud) ve Çermiş dilinde (Odo-mari) "Udmurt" olarak kullanıldığı anlaşılıyor.

U.'lara verilen *Votyak* (~ *Otyak*) adının da bu eski addan çıktığı açıktır: Eski kaynaklarında U.'lara *Otı, Otın* ve *Otyak* adları verilir. *Otın* ve *Otyak* adlarındaki *-ın* ve *-yak* ekleri Rusça kavim adlarında sık sık kullanılır: Türkçe *Tatar* ~ Rusça *tatarin;* Türkçe *Bulgar* ~ Rusça *bolgarin;* Türkçe *Mişer* ~ Rusça *meşçeryak;* Rusça *sibiryak* [= Sibiryalı]; Rusça *polyak* [= Polonyalı].

Tatarlar U.'lara *Ar* adını vermektedirler. En eski Rus kaynaklarında U.'lara (Votyak'lara) verilen *arı, aryanin, arıntsi* adları Tatarca *Ar*'dan alınmıştır.

Tatarlar arasında kullanılan *Ar* adının kökenini bilmiyoruz. Ancak, Fin-Ugor kavimlerinin "insan, kişi" anlamına gelen adlar kullandıkları göz önüne alınırsa, *Ar*

UDMURT'LAR : Bir Udmurt ailesi

adı Çuvaşça *ar* (~ Türkçe *er)* "kişi, er" kelimesiyle birleştirilebilir.

U.'ların büyük çoğunluğu Vyatka ile Kama arasında uzanan topraklarda toplanmıştır. Vyatka'nın batısında da küçük U. grupları vardır. Eskiden U. topraklarının batıda Vyatka ve Kazan şehirlerine doğru yayıldığı anlaşılıyor. U.'ların bu topraklardaki varlıkları yer adlarındaki kalıntılardan, özellikle birleşik akarsu adlarında geçen *şur* "öz, akarsu" kelimesinden anlaşılmaktadır. Kazan şehrinin yakınında bulunan *Arsk* şehrinin adı da U.'lardan kalma bir addır. M. A. Castrén, U. prenslerinin eskiden Arskoy Pridgorod çevresinde yaşadıklarını halk geleneklerine dayanarak tespit etmiştir. Ancak, Tatarlar karşısında U.'lar kuzeye göç etmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Bugün U.'ların komşuları daha çok Ruslardır. Ruslar U.'ların arasına da sokulmuşlardır. U.'lar güney ve güneydoğuda Ruslardan başka Tatarlarla, güneydoğuda yer yer Başkurtlarla çevrilmişlerdir. Güneybatı ve güneydoğuda ise yer yer Çermişlerle komşuluk kurmuşlardır. (H. Eren)

UDO TENNO (867 - 931), Japon imparatoru. Japonya'nın 59. imparatoru (887 - 897). İmparator Koko'nun oğlu olan U. T., annesi, Japonya'da 859'dan 1160'a kadar hüküm süren Fujiwara ailesine mensup olmayan birkaç imparatordan biridir. İmparatorluğunun ilk döneminde Fujiwara ailesinin başı olan Mototsune, sivil diktatörlüğü eline geçirmiştir. Mototsune'nin 891'de ölümünden sonra idareyi eline alan U. T., danışmanlarını Japonya'nın küçük soylu ailelerin fertlerinden seçmiştir. Özellikle imparatorluğa eski kuvvetini kazandıran Sugawara Miçizane'yi koruyan ve onu devlet bakanlığına getiren imparator olarak ün yapmıştır. 897'de imparatorluğu en büyük oğlu Daygo'ya bırakmıştır.

UDOKAN, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde, Transbaykal bölümünde bir dağ sırası. Uzunluğu aş. yu. 300 km, yüksekliği 2 500 - 2 600 m dir. U. sırtları 1 200 m ye kadar ormanlarla kaplıdır.

UEFA (İng. United Europe Football Association [= Avrupa Futbol Birliği] adının kısaltması. Bk. FUTBOL.

UELE (Fr. **Uélé),** Zaire'nin kuzeyinde bir ırmak. Uzunluğu aş. yu. 1 300 km dir. Bangasu'da Mbomu ırmağı ile birleşerek Ubangi'yi meydana getirir Bk. UBANGİ.

UEXKÜLL, Jakob Johann Baron von (Keblas, Estonya 1864 - Capri 1944), Alman biyoloğu. 1900'de Alman Doğu Afrikasını dolaştı, 1925'te Hamburg'da profesör oldu. 1926 - 1940 arasında, kendi kurduğu Institut für Umweltforschung (Çevre araştırmaları enstitüsü)'un yöneticiliğini yaptı. U., çevre araştırmalarının öncüsü, karşılaştırmalı fizyolojinin ise kurucularından biridir.

Başlıca eserleri: *Leitfaden in das Studium der experimentellen Biologie der Wassertiere* (Su hayvanlarının tecrübî biyolojisi öğrenimi kılavuzu) [1905]; *Umwelt und Innenwelt der Tiere* (Hayvanların çevresi ve iç dünyası) [1909]; *Theoretische Biologie* (Teorik biyoloji) [1920]; *Lebenslehre* (Hayat bilgisi) [1930]; *Bedeutungslehre* (Anlam bilgisi) [1934, yeni bas. 1956 ve 1970]; *Niegeschaute Welten. Die Umwelten meiner Freunde* (Görülmemiş dünyalar. Dostlarımın çevreleri) [1936, 9. bas. 1949]; *Der Sinn des Lebens* (Hayatın anlamı) [1947].

UFA, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde bir nehir. Kama havzasına bağlı Belaya'nın sağ kolu. Uzunluğu 912 km dir. Ural dağlarının batı yamacından doğar, Ufa şehrinde Bela'ya karışır. U. havzasının aşağı kesiminde petrol yatakları bulunmuştur.

UFA, Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nde, Kama nehrinin kolu Belaya nehri kıyısında bir şehir, Başkurdistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başşehri. Nüfusu 969 000 (1979)'dir. 1926'da nüfusu 88 500 idi. Başkurdistan'ın en büyük endüstri ve kültür merkezi olarak gelişen U., Moskova - Çelyabinsk arasında önemli bir demir yolu istasyonu ve nehir iskelesidir.

Başkurdistan'ın Rusya'ya ilhakından (1552 - 1557) önce U.'nın yerinde Nogay hanlarından Turahan'ın bir ordugâhı (Turatau) bulunuyordu. Kazan Hanlığının Rusya tarafından işgali (1552)'nden sonra Nogaylarla Ruslar arasında yapılan çetin savaşlar sonunda ilhak edilen toprakları savunmak amacıyla 1574'te U. kalesi inşa edilmiştir. Bu kale Başkurtlardan vergi ("yasak") toplama merkezi haline gelmiştir. 1586'da U. şehir olarak kabul edilmiştir. XVII. yüzyılda Rusya'dan Sibirya'ya yönelen ticaret yolu üzerinde büyük bir merkez olarak gelişmiştir. 1922'de Başkurdistan'ın başşehri olmuştur.

Son yıllarda eski şehir merkezi çevresinde birçok yeni semt ve mahalleler kurulmuştur. Bu bölümler Belaya boyunda 40 km lik bir alana yayılmışlardır.

U.'da bir üniversite ve birçok meslek okulu açılmıştır. Tiyatro ve müzeleri vardır. Makine, petrol, kimya, ağaç işleri, gıda maddeleri ve tekstil endüstrisi gelişmiştir.

UFENAU, İsviçre'nin Schwyz kantonunda, Rapperswil'in güneybatısında 10 ha genişliğinde bir ada. U., kutsal bir ziyaret yeridir. Säckingen manastırının mülkiyetinde iken 965'te imparator I. Otto'nun hediyesi olarak Einsiedeln manastırına verilmiştir. St. Martin ve St. Peter ve Paul kiliselerinin adları ilk olarak 970'te geçmiştir. St. Peter ve Paul kilisesi bir Galya - Roma tapınağının temelleri üzerinde yükselmektedir. Güney iç duvarının yanında Ulrich von Hutten (1488 - 1523)'in mezarı bulunmaktadır.

UFKÎ, Ali (asıl adı: **Albert Bobowski;** Lwów 1610 - İstanbul 1675), klasik ve halk musiki eserlerimizden bir kısmını ilk defa Batı notası ile kaydeden sanat ve fikir adamı. Polonya'da soylu bir aileden gelmektedir. Bir gazelinde babasının adının Anton (Antoin) olduğunu söylemektedir.

U.'nin ailesi, çocukluğu ve ilk öğrenimi hakkında kesin bir bilgimiz yoktur. IV. Murad devrinde, belki de onun tahta geçişinden biraz önce Kırım Türkleri tarafından İstanbul'a esir olarak getirildi. İstanbul'da Saray-ı Enderun'a alındı; Müslüman olarak Ali adını aldı ve 19 yıl süre ile kaldığı Enderun'da sanat, fikir ve bilim çevresi içinde yeteneğini geliştirdi. Şiir yazmaya başladı. U. mahlâsını kullandı. Musikiye büyük ilgi duydu. Santur çalmakta maharet gösterdi. Bu hazırlık onu beste yapmaya götürdü. Birçok dil öğrendi. U., sözlük, gramer ve hatırat eserleri yazdı. *Kitab-ı Mukaddes* tercümeleri yaptı. Musiki tarihimiz bakımından dikkate değer bir eser olan *Mecmua-i saz ü söz* antolojisini hazırladı.

U., Sultan İbrahim ve daha sonra IV. Mehmed zamanında saray sazendeleri arasına girdi. H. 1079 (1668) tarihli bir kayda göre, padişahın tercümanlığını yaptı. H. 1083'te tarihini tamamlayan Hezarfen Hüseyin'in yazdığına göre ikinci tercümanlıkta bulundu. Onun, baştercüman Panayoti' nin ölümünden sonra da devam eden bu görevi Mavrokordato'nun baştercümanlığa getiriliş tarihi olan 1673'e kadar sürdü. U.'nin, çok içki içtiği için saraydaki görevinden uzaklaştırıldığı yolunda rivayetler de vardır.

Batılı kaynakların onun ölüm tarihi hakkında verdiği bilgiler birbirini tutmamaktadır.

U., çok çeşitli sahalarda eser vermiş bir sanat ve fikir adamıdır. U.'nin hayatında birinci çevre Enderun ve Saray oldu. O, edebiyata ve musikiye değer veren Sultan Murad, Sultan İbrahim ve Sultan Mehmed gibi XVII. yüzyılın üç padişahı devrinde itibar kazandı. Saray ve hükümet çevrelerinde siyasî nüfuz sahibi yüksek dereceli memurları ve askerleri tanıdı. Şeyhülislâm Bahaeddin Efendi gibi din adamları ile dostluk kurdu. İstanbul'da oturan ve musikiden anlayan Selim Giray'ın meclisinde Nazım Çelebi, Hafız Post, Şamî Derviş Ali ve Derviş Geda gibi sanatkârlarla bir arada bulundu. Böylece günün birinde rüyası gerçekleşti. Kendisine Saray kapıları açıldı. U., zamanla maddî hayattan el çekti. Tasavvufun etkisi altında kaldı. Dinî musiki alanında "tevhid" ve "tesbih"ler yazıp besteledi. *Mecmua-i saz ü söz*'de Celvetiyye tarikatının meşhur şeyhlerinden Üftade'ye yer vermesi ve şiirlerindeki bazı bilgilerden tarikata girdiğini kabul etmek lâzımdır.

U.'nin Müslüman - Türk ruhî ve manevî yapısı yanında şuuru altında yaşayan bir Hristiyan kültürü de vardı. Onun çocukluk hayatından gelen bu kültürünü Avrupalı papazlar, siyaset adamları ve tüccarlar istismar ederek tekrar Hristiyan yapmak sevdasına düştüler.

XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu dost düşman birçok millet veya devletle temas halinde idi. Bu temasın etkisi ile İstanbul ve İzmir siyaset ve ticaret adamlarının uğradığı şehirlerdi. Bu şahıslar menfaatlerini takip ederken Osmanlı sarayını öğrenmek yolunda büyük gayret göstermişlerdir.

Bu bakımdan İstanbul'a gelen yabancılar kendi dillerini bilen ve *Kitab-ı Mukaddes* tercümeleri yapmış U.'yi aramışlar, onunla tanışmışlar ve dostluk kurmuşlardır. Hayatı boyunca bütün insanlara gönlünü açmış U.'nin 1666'da Beyoğlu'nda İngiliz papazı Henri Denton ile de dostluk kurması bu münasebetlerin bir sonucudur.

İstanbul'da ve Avrupa'daki din, siyaset ve ticaret çevrelerinin çabaları, Türkçenin zevkine varıp hece ve aruz vezinleri ile şiirler yazan ve Müslüman inancı ile besteler yapan U.'nin Türk karakterini değiştirecek mahiyette değildi. Bir rubaîsinde:

Sarây-ı Âl-i Osmân merkez-i cehân est
Der incâ her cins millet hem zebân est
Çünin câh-i muhterem kes nedîde
Ve her murâd ki hâhî der meyân est

(Osmanlıların sarayı dünyanın merkezidir; burada her cins millet aynı dili konuşur; hiç kimse böyle ihtirama lâyık yer görmemiştir; orada istediğin her murada nail olabilirsin) der ve:

Dünyayı dolaşırım hayli zamandır
İstanbul'u gördüm küçük cihandır

mısralarında yaşadığı şehri över.

Eserleri: Dil üzerine: 1. *Türkçe sözlük* [İstanbul, 1643]. (Paris, Bibliothèque Nationale).

2. *Grammatica* (Turcia - Latina) [İstanbul, 1666].

3. *Dialogues en françois et en turc.* Eserin Amos Komensky (b. bk.) tarafından bastırıldığı söylenmektedir.

Hatırat üzerine: 1. Alberti Bobovii (Turcarum Imp. Mohammedis IV ti olim Interpretis Primarii) "De Turcarum Liturgia de Pregrinatione Meccana - Circumcisione - Aegroturum Visitattione etc." (Türklerin ibadetleri, Mekke' ye haccı, sünnet, hasta ziyaretleri vb. üzerine) [Oxford, 1690]. Eserin İngilizcesi: *A Treatise Concerning the Lituray of the Turks, etc.* [1712].

2. Saray-ı Enderun. Cioè Penetrale del Serraglio detto nuovo dei G. S. ri e Re Ottomani. La descrittione del Loro vivere e costum'i et altri essercitti (Osmanlı padişahlarının yeni saray olarak adlandırdıkları Saray-ı Enderun'daki yaşayışlarının, göreneklerinin vb. tasviri) [Parma, 1679 1682, 1685, 1692]. Almanca tercümesi: Nicolaus Brenner [Viyana 1667].

Din üzerine: 1. *Kitabü'l Ahdi'l-cedid* [Paris 1819, 1820; Londra 1853, 1855]. Eski harflerle eserin 1644 tarihli yazması Leyden Warnerus .koleksiyonundadır.

2. *Kitabü'l - Ahdi'l-atik ve Kitabü'l - Ahdi'l-cedid* [Paris 1827].

3. *Kitabü'l - Seferi'l-halika ve mezamir-i Davud* [Londra 1852].

4. *Ta'lîm-i Ortodoksîn* (Sectrina Christiana) (Türkçe - Latince akaid) [İstanbul 1654].

5. *Grotius, Hugo, De Veritate Religionis Christianae* (Gerçek Hristiyanlık dini). Arapça ve Türkçesi birlikte olup tercümedir.

6. *Albert Bobovius, Turkish and Latin version of The Church Cateshism* [İstanbul 1653 - 1654].

Ansiklopedik eser: *Comenius (Jean Amos), Janua Linguarum Reserata Aurea* (Dillerin altın kapısı açık) Latince - Türkçe, 1643 (Türkçe sözlükle bir arada). Paris, Bibliothèque Nationale, Türkçe yazmalar 216.

Minyatürler: 1657 - 1658 tarihlerinde İsveç elçisi Claes Ralamb'ın U.'den satın aldığı minyatürlerin Franz Taeschner'e göre, onun elinden çıkması muhtemeldir.

Musiki üzerine: U.'nin yukarıda kaydedilen eserleri dışında kalan en önemli eseri *Mecmua-i saz ü söz*'dür. Genellikle şiirler ve notalardan ibaret olan bu eserin müsveddesi Paris Millî Kütüphanesi Türkçe yazmaları arasında 292 numarada kayıtlıdır. Çok harap olan bu müsveddenin yazarını tayin edemeksizin mükemmel bir tavsifini Dr. Rıza Nur yapmıştır *(Un manuscrit du milieu du XVIIe siècle sur la musique et la poésie turque.* "Türk Bilik Revüsü" 1932).

Mecmua-i saz ü söz'ün orijinal tek yazması Londra'da British Museum kütüphanesinde (Sloane 3114) bulunmaktadır. 1753'te Londra müzesine intikal eden 13 x 19.30 cm ölçülerinde 184 yapraktan ibaret eser nesihle kaleme alınmıştır. Kapağında "Sahip ve malik Ali Beğ es-santurî an sazendegân-ı Sultan Mehmed sene 60" cümlesi yazılıdır. Bu kayda göre, eser H. 1060 (1650) tarihini taşımaktadır. Ancak içindeki bazı bilgilerden birtakım notaların 1650 tarihinden sonra da kendisi tarafından ilâve edildiği anlaşılıyor.

Mecmua-i saz ü söz'ün sonunda şu kıt'a yazılıdır:

Ömrümün hasılı oğlum gibidir işbu kitab
Korkarın ben ölicek cahil ü nadana düşe
İzzetin hakk-içün senden bunu umarım yâ Rab
Hayr ile yâd ide sahib-i yarana düşe

Mecmua-i saz ü söz'ün özünü besteler ve halk şairlerinin şiirleri oluşturmaktadır. Bazı nota ve güfteler asıl metin dışında sayfa kenarlarında verilmiştir. Yazar mecmuasını makam sırasına göre 22 fasılda toplamıştır.

U.'nin eserine aldığı parçalar, yaşadığı devrin Türk halk musikisi ile klasik musikî besteleri arasında - iç yapı ve bir dereceye kadar form hariç - hiçbir sistem farkı bulunmadığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

U., *Mecmua-i saz ü söz*'le XV - XVII. yüzyıllar Türk musikî ürünlerinden bir kısmını notaya almak suretiyle unutulmaktan kurtarmıştır. (Ş. Elçin)

UGADUGU (İng., Fr. Ougadougou), Yukarı Volta' nın başşehri. Nüfusu 124 779 (1974)'dur.

UGAİN, VIII. yüzyılın 2. yarısında hüküm süren bir Bulgar sülâlesi. Telets han (762 - 765) bu sülâleden çıkmıştır.

UGANDA, Doğu Afrika'da bir devlet, ekvatorun geçtiği ülke. Sudan ile Zaire, Tanzanya ile Kenya ve Ruanda arasında uzanır. U., eski Britanya Doğu Afrikasının üç devletinin en küçüğüdür. Yüzölçümü 236 860 km² dir. Bunun 39 459 km²'sini göller ve bataklıklar kaplar.

U., dağlar ve göllerle kaplı bir ülkedir. Kuzeyde bazı tepeleri 1 300 m yi geçen plato sahası uzanır. Doğu ve kuzeydoğudaki yüksek dağlar, bir taraftan Karamoja dağları, 3 000 m yi geçer (Moroto doruğu 3 083 m), diğer taraftan Elgon dağı kütlesi 4 321 m ye ulaşır. Batıdaki yüksek dağlar, Stanley (5 119 m) doruğu ile Ruvenzori ve Ruanda sınırında 4 127 m lik tepesi ile Virunga doruklarından ibarettir.

Değişmez bir iklimi vardır. Entebbe ve Kampala'nın sıcaklığı bütün yıl pek değişmez (13°C ve 23°C). Yükseklik ekvator iklimini hafifletir. Fort - Portal 1 540 m yükseklikte ve aynı enlemde olup 18° - 30°C'dir. Yağışlar, ekvatoral iklime uygun olarak iki mevsimde düşer. İki kurak mevsim, kasımdan marta kadar (kuzeyde nisan) ve haziran-dan ağustos sonuna kadar devam eder; çeşitlilik, yükseklik ve enleme göre değişir. Yağış ortalaması yıllık en aşağı 500 mm dir. Victoria gölü kıyısında Entebbe 1,50 m; Kampala 1,17 m yağış alır.

Kesif orman, memleketin iç kısmı ile Albert ve Edward gölleri arasındaki bazı vadileri kaplar. 2 500 m nin üzerinde dağ bitki örtüsü görülür. Kanarya ot (Senecio)'ları ile alp çayırları 4 000 m ye kadar çıkar. Otlu savan, kuzeyde Nil, Victoria ırmağı ile Albert gölünden Kenya sınırına kadar yayılır.

U., fazla nüfuslu bir ülkedir. 12 400 000 (1978) nüfus yirmi kadar etnik grupa ayrılır. Genel nüfus yoğunluğu 33'tür. Victoria gölü boyunca bu değer 230'a ulaşır. Nüfus artışı oranı yılda % 2,5'dir. Şehir nüfusu, Victoria gölünün kuzey kıyısında üç merkezde toplanmıştır: Başşehir Kampala (331 000), Jinja (35 000) ve Entebbe (15 000).

U. Cumhuriyeti, 9 ekim 1962'den beri monarşi şekli altında bağımsız ve bir yıl sonra cumhurbaşkanlığı şeklinde İngiliz Milletler Topluluğu'nun bir parçası oldu. Ülke 18 ile bölünür. Resmî dil İngilizcedir; Buganda'da üstün gelen eski krallık dili olan Luganda konuşulur. Nüfusun 2/3'ü animisttir; fakat Katolik (2 milyon), Protestan (1 milyon) ve Müslümanlar (400 000) da vardır.

Maden zenginliğine rağmen, ekonomik faaliyet % 80 kırsaldır. Gıda tarımının büyük kısmı, muz ve mısır (özellikle kuzeyde), yer fıstığı, tatlı patates ve pirinçten meydana gelir. Başlıca ihracat maddesi, güneyde yetiştirilen ve Hindistan'a ihraç edilen pamuktur; kahve, çay, Elgon ile Ruvenzori'nin yamaçlarında, şeker kamışı ise güneyde Jinja' da yetiştirilir.

Hayvancılık kuzeydoğuda yapılır (5 300 000 sığır, 2 100 000 keçi ve 1 100 000 koyun). Çeçe sineğinin varlığı kuzeybatı savanlarında sığır hayvancılığına imkân vermez. Viktorya gölünde balıkçılık çok ilerlemiştir. 1968' de 830 000 kental balık tutulmuştur; gemilerin motorize olması ile bu miktar 1971'de 1 milyon kental'a ulaşmıştır. Bunun dörtte biri Zaire'ye ihraç edilir.

Maden kaynakları boldur; Ruvenzori eteğindeki Kilembe bakırı bir demir yolu ile Jinja dökümhanesine gönderilir. Burada yılda 15 - 20 000 ton metal üretilir. Biraz volfram, biraz kalay vardır. Tororo'da 16 - 20 000 ton fosfat ve sularının buharlaşması ile (Albert gölü) Kibiro'da 6 000 ton tuz elde edilir. Demir yatakları var ise de, henüz işletilmemektedir. Enerji, Jinja yakınındaki Owen Falls santrali tarafından sağlanır: 732 milyon Kw/saat üretiminin 224 milyonu Kenya'ya ihraç edilir. Ülkede birçok şeker, tütün ve sisal fabrikası vardır. Dokuma ve çimento sanayii de gelişmektedir. U., Kampala'dan başlayan ve Kenya'da Mombasa'ya ulaşan demir yolu ile Hint Okyanusuna bağlanmıştır. Su yolları üzerinde 7 000 km lik muntazam hatlar iç ulaşımı sağlar. Victoria gölü üzerinde en önemli iki liman, Jinja ve Bell limanı ile Kampala limanıdır. Entebbe hava limanı milletlerarası bir alandır; ayrıca 10 hava alanı daha vardır.

Tarih: Doğu Afrika'da eski bir krallık olan U., kral tarafından yönetilirdi. XIX. yüzyılda bir ordu kuran kral Mutesa, ülkenin sınırlarını Victoria gölünden Albert gölüne kadar genişletti. 1894'te Doğu Afrika Şirketi'nin aracılığı ile hâkimiyetini kuran Britanya'nın himayesini kabul etmek zorunda kaldı. Böylece, gitgide kralların etkisi azaldı. 1955'ten sonra, İngiliz valisine yardımcı olarak bir yürütme kurulu ve 62 üyeli bir yasama meclisi kuruldu. 1961 Londra konferansında alınan karar gereğince U., 9 ekim 1962'de bağımsızlığına kavuştu.

U.'nın bağımsızlığı birtakım problemler yarattı. Bunların başında önce büyük ölçüde muhtar olan Buganda, Bunyora, Toro, Ankole krallıkları arasındaki ilişkiler gelir. Buganda ve Bunyora, karşılıklı toprak istekleri yüzünden çatıştılar. Nihayet 1964'te yapılan referandum sonucunda Buganda'ya iki idare bölümü geri verildi.

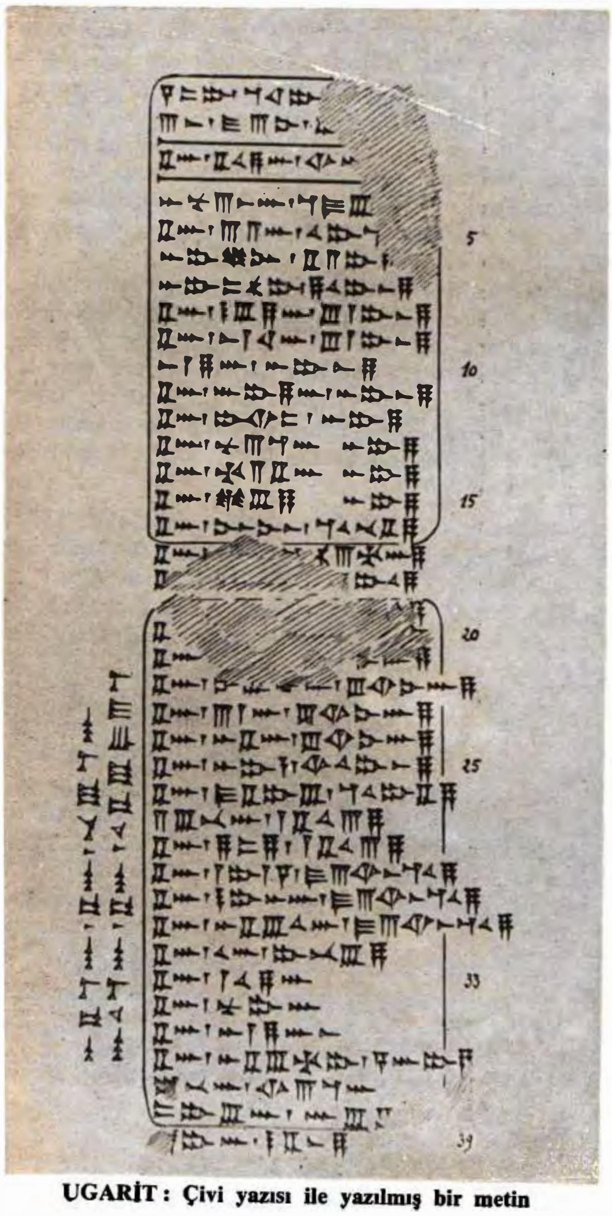
Ülkenin feodal yapısı, anlaşmazlıkların başlıca kaynağı oldu. Milton Obote bütün yetkileri eline alarak 1962 Anayasasını 1966 yılında yürürlükten kaldırdı. Federal parlamento bu hareketi onaylayarak merkeziyetçi yeni bir anayasayı kabul etti. 1967'de parlamento krallıkları ortadan kaldıran bir anayasayı onayladı. 1971'de ise General İdi Amin (Dada), başkan Obote hükümetini bir askerî darbe ile devirdi. Bunu takip eden aylarda, U.'nın siyasî

hayatı karışık bir döneme girdi. Tasvip edilmeyen hareketleri sonucunda İdi Amin de bir darbe ile devrildi. (A. Köksal)

UGANDA DİLİ (LUGANDA), Uganda'da yaygın olarak konuşulan bir dil. Bu dil Bantu dillerinin kuzeydoğu grupuna bağlıdır. Uzmanların (İngiliz bilgini G. G. Johnston'un) inançlarına göre, U. D. Bantu dillerinin en arkaik biçimini oluşturmaktadır.

UGARİT (bugünkü adı : **Ras Şamra),** Suriye'nin kuzeyinde, Akdeniz kıyısından 1 km kadar içeride, Kıbrıs adasının Suriye'ye doğru uzanan Dipkarpaz burnunun tam karşısında, kazılarla önemli buluntular elde edilmiş olan bir höyük.

U.'in bulunuşu ve kazıların başlaması : Çivi yazısıyla yazılmış kaynaklarda U-ga-ri-it yazılışı ile geçen bugünkü Minet el - Beyda' (Ak liman) adını alan önemsiz fakat tarih

UGARİT : Çivi yazısı ile yazılmış bir metin

UGARİT : Kaplumbağa biçiminde pişmiş toprak kap

bakımından yine eski olan limanın gerisinde bulunan bu höyük, tesadüflerin yardımıyla bulunmuştur. 1928 yılının mart ayında yerli bir çiftçi tarlasında çalışırken kubbeli bir mezar odasına rastlamış ve burada ölüye sunulan birçok hediyeler bulmuştur. Durumdan mahallin idare amiri haberdar olunca, Suriye o sırada Fransız mandası altında bulunduğundan Beyrut'taki Charles Virolleaud'ya bu buluntular hakkında bilgi verilmiş, arkeolog Dussaud ile birlikte, burada Kıbrıs ve Miken tipi vazoların bulunduğu fark edilerek Académie des Inscriptions et Belle Lettres tarafından C. F. A. Schaeffer ve G. Chenet idaresinde bir kazı heyeti gönderilmesi sağlanmıştır. Böylece Schaeffer idaresinde 1929'da başlayan U. (Ras Şamra) kazıları uzun yıllar sürdürülmüş, burasının Eski Çağ Suriye tarihinde önemli bir kültür ve ticaret merkezini oluşturduğu ve tarihinin çok eskilere dayandığı görülmüştür. Ayrıca Ras Şamra'nın arkeolojik bakımdan yerli Suriye etkisinden daha çok, bir yönü ile Mısır, bir yönü ile de daha çok Ege etkisi gösterdiği fark edilmiştir. Özellikle U.'in daha geç ve yeni tabakalarında adeta bır Ege kolonisi izlenimi alınmaktadır.

U.'in stratigrafisi : Ras Şamra kazılarıyla uğraşanlar, çalışmaları sırasında eski U.'te, Suriye - Mezopotamya - Anadolu ve Mısır kronolojisinin karşılaştırılmasına temel olmak üzere beş ana kültür katı ve bu katlarda çeşitli tâli tabakalar tespit etmişlerdir. C. F. A. Schaeffer, bu tabakalanma sonuçlarını 1948'de yayınladığı *Stratigraphie comparée et chronologie d'Asie Occidentale* adlı eserinde topluca vermiştir. Schaeffer heyeti, U.'te üstten aşağı sıraladığı katları ve tabakaları tarihlendirmiş ve diğer kazı yerleri ile karşılaştırmıştır.

Tablo I'den de anlaşılacağı üzere U., Suriye ve diğer Ön Asya memleketlerinin karşılaştırmalı kronoloji tablosunun etkisinde bir dayanak noktası oluşturmaktadır. I. katta büyük bir mabet ile Kıbrıs vazoları, II. katta Hiksos devrinden skarabeler ve mabedin yerinde büyük bir mezarlık bulunmuştur. Bu mezarlık M. Ö. XIX - XVI. yüzyıllara tarihlenmektedir. Mezarlarda değişik gömme şekilleri vardır. Bir mezarda hediyeleri ile 40 kadar iskelet bir aradadır. Bunların üstündekiler ise birer, ikişer veya üçer olarak ve az hediye ile gömülmüşlerdir.

Ayrıca, gerek kazının ilk yılında gerek diğer yıllarda büyük şahsiyetlere ait olmak üzere kamara şeklinde büyük oda mezarları da meydana çıkarılmıştır.

U. buluntularının genel muhtevası ve önemi : U., gerek temin ettiği stratigrafi gerek verdiği çeşitli arkeolojik ve yazılı malzeme arasında o zamana kadar ta-

	Ugarit	Asur	Babil	Mısır	Anadolu
M. Ö. ∓ 1200	I	Yeni Asur	Yeni Babil	Yeni devlet	Post Hitit
∓ 1500	II	Orta Asur	Kassit	Orta devlet	Yeni Hitit
∓ 2000		Eski Asur	Eski Babil İsin - Larsa		Eski Hitit Koloni Çağı
∓ 2500	III_{A3}	T. Gavra VII	Sumer - Akad		Alacahöyük mezarları
∓ 3000	III_{A2-1}	T. Gavra VIII_{B-A}	Uruk Erhanedan $_{c-d}$ Erhanedan $_{b}$	Eski devlet Gerze kültürü	Troia I
∓ 3500	III_{B}	T. Gavra IX_{A}	Erhanedan $_{a}$	Amratian kültürü	
∓ 4000	III_{C} IV_{A}	T. Gavra XII	Ubeyd 2	Badari kültürü Fayum	Batı Çatalhöyük
∓ 4500	IV_{B}	T. Gavra XIX	Ubeyd 1		Hacılar
∓ 5000	IV_{C} V_{A}	T. Gavra XX Samara	Eridu I		I - V Hacılar
∓ 5500		Ninive I			VI - IX
∓ 6000	V_{B}	Yukarı Jarmo. Seramiğin ortaya çıktığı devir			Doğu Çatalhöyük
∓ 6500	V_{C}				Hacılar seramik öncesi

UGARİT : Tablo I

nınmamış ve başka yerlerde de şimdiye kadar görülmemiş, çivi yazısı biçiminde harf yazısı sebebiyle zengin ve orijinal buluntu yerlerinden birisini oluşturmaktadır.

Höyüğün üstünde I. tabakaya ait olmak üzere M. Ö. XIV - XII. yüzyıllardan büyük bir mabet bulunuyordu.

UGARİT : M. Ö. XIII. yüzyıl Miken toprak kap

Höyüğün en kuzey tarafında 170 cm kalınlığında bir surla çevrili iki iç avlu bulunmuştur. Bunlardan daha kuzeyde olanı daha büyüktür ve içindeki platformdan bir merdiven ile yukarı çıkılıyordu. Platformda da harap olmuş granit statüler bulunuyordu. Bunlar arasında bir de Yeni Devlet zamanına ait olmak üzere, hiyeroglif kitabeli bir Mısır statüsü ve Mısırca bir takdis kitabesi ele geçmiştir. Bu, kral kâtibi ve hazine muhafızının tanrı Seth Safon'u, yani yerli ifadesi ile tanrı Ba'al Safon'a takdisini tasvir eder ve 19. sülâle zamanında (∓ 1300'ler) Mısır'ın U.'e etkisini de ortaya koyar. Güneydeki avluya ise âbidevî bir merdivenle çıkılıyordu. Burada da sfenksler, statüler ve göğsündeki bir kartuş içerisinde Firavun III. Amenemhet (1842 - 1801)'in adını içeren başsız bir kireç taşı statü bulunmuştur. Bunlar da Mısırlıların U. Ba'al'ine hediyeleridir. Böylece Hititlere karşı kendilerinin Kuzey Suriye'ye etkisini göstermek istedikleri anlaşılmaktadır.

Büyük avlunun batısında ise yerli tanrıların tapıldığı bir küçük mabet ortaya çıkarılmıştır. Burada biri Mısır tarzında giyinmiş bir tanrıça steli, birisinde de Hitit hiyeroglifi yazılı ayakta bir tanrı tasviri görülmüştür. Fakat bu, başlığı, giyinişi, ayakkabısı ve sağ elindeki asası, sol elindeki mızrağı ile ne Mısır, ne Suriye ve ne de Anadolu'dan birine mal edilemeyecek bir biçimdedir. Küçük mabette daha sonra Mısır üslûbu verilmiş olarak fırtına tanrısı biçiminde 142 cm boyunda bir Ras Şamra Ba'al'i steli bulunmuştur.

U. kazılarının en önemli buluntusu büyük mabedin doğu tarafında yer alan nispeten büyük kütüphane ve kâtip-

ler okulunun meydana çıkarılmış olmasıdır. Binanın yanması, çivi yazılı birçok tabletin parçalanmasına yol açmıştır. Burada bulunan tabletlerin ve diğer malzemenin büyük kısmı kazı heyeti tarafından Fransız müzelerine götürülmüşlerdir.

Tabletler içerisinde belli bir bölümü Babil çivi yazısıyla Babilce olarak kaleme alınmışlardır ve hemen okunmuşlardır. Bunlardan bazıları mektup kalıntılarını oluştururlar ve El Amarna mektuplarını andırırlar. Bazıları da Mezopotamya arşivlerinden tanınan kelime listeleri tarzındadırlar. Fakat tablet buluntularının büyük bir kısmı o zamana kadar görülmemiş olan bir çivi yazısı şekli ile ve henüz anlaşılamayan bir dil ile yazılmış bulunmaları yönüyle büyük hayret uyandırmıştır.

Kütüphanenin aynı zamanda bir yazıcılar okulu olduğu, burada listelerin bulunmasından ve önce orada kâtiplere Babilce - Asurca öğretilerek işe başlanmasından anlaşılmıştır. Bu diller ve yazı, Mısır'da El Amarna ve Anadolu'da Boğazköy arşivleri kadar Kuzey Suriye halkının o günkü ilişkilerinde gerekli bulunuyordu.

Kütüphane yakınında birçok bronz silâh depoları da meydana çıkarılmıştır. Buralarda birçok kancalar, mızraklar, ok uçları, kılıçlar, hançerler, baltalar vb. bulunmuştur. Bronz baltalardan beşinin üzerinde bulunan kısa yazılar, çivi yazısından harf işaretlerinin çözülmesinde yararlı olmuşlardır.

UGARİT : Ugarit Ba'al'i şimşek kargısı ile

Beylere ait mezar kamaralarında, birçok erkek, kadın, çocuk iskeletleri yanında, ölüye hediye olarak konan M. Ö. XIV - XIII. yüzyıllara ait birçok değerli Miken ve Kıbrıs seramik eşyası da ele geçmiştir. Bunlar arasında, üzeri araba şahmeli veya deniz bitkisi ve hayvanî motifli zarif ayaklı kaplar meydana çıkmıştır. Bunlar içerisinde de en kıymetlileri ince porselenden kadehler ve kaplardır. Bunlar arasında Kıbrıs kökenli olmak üzere British Museum'da bulunan Enkomi'den vazolar ile kadın yüzü kabartmalı Miken tipi kaplar tipik örneklerdir.

Burada bulunan bronz silâhlardan birçokları değişik kültür sahalarını temsil ederler. Örnek olarak Kıbrıs hançerleri yanında Sumer veya Mısır tipinde kazmalar vardır. Silindir mühürlerinin de pek çeşitli tipleri bulunmuştur. Bunlar arasında Mısır, Mezopotamya, Anadolu, Kıbrıs ve Girit tipleri yanında mahallî karışık tiplere de rastlanmıştır.

Bunların yanında daha değişik kökenden alabaster küçük şişeler, vazolar, fildişi kutucuklar ile altından çıplak tanrıça tasvirlerini de bu arada söylemek gerekir.

Kült, yani dinî ayinler için de birtakım tesisler ve binalar ve bu arada çeşme biçiminde birkaç yarık da ortaya çıkarılmıştır. Bütün bu kült yapılarının da nekropol gibi XII. yüzyılda artık bütünüyle terk edildiği anlaşılmıştır.

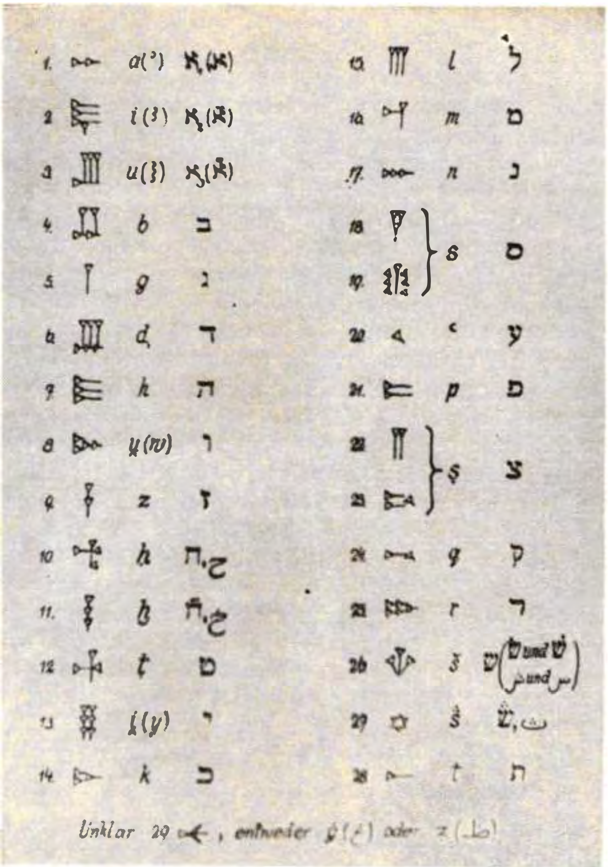
U.'te Babil çivi yazılı metinleri : Bu metinler az olduktan başka, ayrıntılı tarihî bilgi vermemeleri sebebiyle de beklenen değeri ortaya koymamışlardır.

Bunları kendi aralarında iki grupa ayırmak mümkündür : Mektuplar ve gramer listeleri. Gramer listeleri, Th. Dangin tarafından hemen işlenip yayınlanmışlardır ve bilinen Har-ra-hubullu serisine benzemektedirler. Bunlarda kısmen tefsirsiz ideogramlar verilmekte, bir kısmında ise Sumerce kelimelerin Babilce - Asurca tercümeleri bulunmaktadır. Bunlar içerisinde en büyük tablet, Sumerce kelimelerin Babilce - Asurca ile karşılanmayıp U.'in Samice olmayan ikinci bir diline çevrilmiş olmaları bakımından dikkate değerdirler.

İki mektup bakıyesi de El Amarna mektuplarına benzemektedirler ve Virolleaud tarafından "Syria" 10'da yayınlanmışlardır. Çok kırık olmaları yüzünden bütünüyle anlaşılamamaktadırlar. 1 No'lu metin Akihinni adında birine sunulmuştur. Halpini ve Hazilu şehirlerinin ittifakından bahsetmektedir.

Alfabetik çivi yazısının ve dilinin çözümü : U. buluntuları içerisinde, kütüphanedeki tabletler arasında en çok dikkati çekenler belli bir çivi yazısı biçiminde yazılanlarıdır. Bunların, başkaca bulunmuş olan, bilinmeyen çivi yazısı ile yazılmış metinlerin yazısı ile bir ilgisi yoktur. Bu bilinmeyen çivi yazısı metinleri üzerinde Deimel tarafından "Orientalia" 1'de, Böhl tarafından "Archiv für Orientforschung" 9'de bilgi verilmiştir. U. alfabetik çivi yazısının ise sistemi bundan büsbütün farklıdır ve tamamı 29 sadeleştirilmiş işaretten oluşmaktadır. Halbuki hece ve ideogramlardan ibaret asıl çivi yazısı yüzlerce karışık işaretten meydana gelmektedir. Bu basit karşılaştırma bile U.'in yeni yazısının, Batı Samî harf yazısı tarzında, çivi yazısından geliştirilmiş bir harf yazısı olabileceği düşüncesini uyandırmıştır.

Hans Bauer, U. çivi yazılı alfabe dilinin gerçekten bir Samî dil olduğunu 1930'larda fark etmiştir. Bu başlangıç

UGARİT : Çivi yazısı alfabesi

devresinde, biri şüpheli olan 29 harften 17'sinin değerini doğru olarak belirtmiş, Aşera, Asterta gibi tanrı adları ile "şiş" (üç), "arb" (dört) gibi rakamları doğru olarak okumuştur.

U.'te sonraki yıllarda yapılan kazılarda bulunan metinlerle şüpheli kalan bazı noktalar da Virolleaud tarafından okunmak suretiyle bu harf yazısına ve diline nüfuz sağlanmıştır. Bu yeni yazı tipi ile yazılmış olan metinlerin tamamının dinî metinler sınıfından olduğu ve eski Batı Samîlerin mitolojisine giriş imkânı vereceği belirtmiştir.

U.'in Samî olmayan dili: Söz konusu olan Samî asıllı U. dili yanında metinlerde, Samî olmayan bir yabancı dil de kendini göstermiştir. Th. Dangin gramer listeleri ve kelime kadrosu ile ilgilenirken bu yabancı dilin Subarcaya benzeyen tarafları üzerinde durmuş, bunun ne Samî, ne de Hint - Avrupaî bir dil olmayıp birinin El Amarna'da bulunan Mitanni kralı Tuşratta tarafından Firavun III. Amenofis'e gönderilmiş olan bir uzun mektupta Mitanni dili adı altında, diğerinin Boğazköy Hitit arşivinde dinî ve destanî metinler arasında Hurrice adı altında geçmekte olduğuna işaret etmiştir. Böylece Ras Şamra (U.)'da Samî dil yanında bir de Hurrice - Mitannice konuşulduğu açıklıkla ortaya çıkmıştır.

U. buluntuları üzerinde yayınlar: U. buluntularının arkeolojik ve filolojik çeşitleri ve önemleri ile mütenasip olmak üzere hemen bütün Batı literatüründe geniş çapta yayın yapılmıştır. Bu arada münferit araştırma ve incelemelerin yayınları dışında, başlıca kazıların 1929'larda Ras Şamra'da ele alınmasından hemen sonra "Syria", "Der Alte Orient" dergilerinde ve özellikle Fransız arkeologu C. F. A. Schaeffer'in idaresinde ciltlerce büyük eserden meydana gelen "Ugaritica" serisi çıkarılmıştır. (E. Bilgiç)

UGLEGORSK (1947'ye kadar kullanılan eski adı **Esutoru),** Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin Sahalin bölgesinde, Tatar Boğazı kıyısında bir şehir ve liman. Çevresinde kömür yatakları bulunmuştur.

UGLİÇ, Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin Yaroslavsk bölgesinde, Volga'nın sağ kıyısında bir şehir. U. Volga boyunda kurulan en eski şehirlerden biridir. Rus yıllıklarında adı ilk olarak 1148'de geçer.

UGLJAN [*uglyan*] (İtalyanca adı: **Ugliano** [*ulyano*]), Dalmaçya kıyısında, Zadar'ın karşısında bir ada. Yüzölçümü 45,7 km² dir. Merkezi Preko'dur.

UGLJEŠA [*uglyeşa*], **İvan** (ölm. 26.9.1371), Sırp despotu. 1371'de kardeşi Vukašin (b. bk.) ile birlikte Türklere karşı savaş açmış, Meriç nehri boyunda, Edirne yakınında, Çirmen'de ordusu bozguna uğramıştır. Bu savaşta U., kardeşi Vukašin ile birlikte ölmüştür. Bk. ÇİRMEN SAVAŞI.

UGOR DİLLERİ, Ural dilleri (b. bk.)'nin Fin - Ugor kolunu oluşturan dil gruplarına verilen ad. Bu dil grupunda Macarca, Vogulca (Mansi) ve Ostyakça (Hantı) olmak üzere üç dil vardır.

Vogul (Mansi) dili Kuzeybatı Sibirya'da, Tümen (Tyumen) bölgesinin Hantı - Mansi Millî Çevresinde konuşulur. Vogulların sayısı 7 700 (1970)'dür.

Ostyak (Hantı) dili Kuzeybatı Sibirya'da, Ob nehrinin orta ve aşağı bölümünde Hantı - Mansi ve Yamal - Nenets millî çevreleri topraklarında ve Tomsk bölgesinin Aleksandrovsk ve Kargasok bölümlerinde konuşulur. Ostyakların sayısı 21 000 (1970)'dir.

Vogul ve Ostyak dilleri U. D.'nin kuzeydoğu bölümünü oluştururlar. Bu bölüme Ob U. D. adı da verilir.

Macar dili ise U. D.'nin güneydoğu bölümünde yer alır.

XI - XV. yüzyıllardan kalma eski Rus kroniklerinde Hantı (Ostyak)'lara *Ugra* veya *Yugra* adı verilmektedir. Rusların bu adı Komilerden aldıkları anlaşılıyor. Yugra adını Ostyaklara veren Komiler, Mansi (Vogul)'lere de Vıgul adını veriyorlardı (Bu ad Rusçaya Vogul olarak geçmiştir). XIV. yüzyıl sonlarında Ruslar *Ugra ~ Yugra* adını Hantıların yaşadığı topraklara gelip yerleşen Mansi boylarına da yaymışlardır.

XVI. yüzyılda bütün Hantı kolları *Ostyak* adını almışlardır (Bu adın Tatarcadan geldiği anlaşılıyor).

Ancak, Hantılar *Yugra* ve *Ostyak* adları yerine yalnız *Hantı* adını kullanmışlardır. Vogul (Mansi) ve Ostyak (Hantı)'lara verilen *Ugra, Yugra* adı Türkçeden *(On Oğur)* alınmıştır. Türkçe *On Oğur* adı, Avrupa dillerinde Macarlara ve Macaristan'a verilen *hongrois* (Fransızca), *Ungarn*

(Almanca), *Hongrie* (Fransızca), *ugre, ugrı, ugri* (Eski Rusça), *ugrin* (Bulgarca), *ùgar* (Sırpça), *ugrin, vugrin* (Hırvatça), *uher* (Çekçe), *wegrzyn* (Polca) adlarında da saklanmıştır.

Ob U. D.'nin sözlüğünde bu dillerle Fin - Ugor dillerinin başka kolları ve başka dil aileleri arasında sürdürülen ilişkilere tanıklık eden birçok söz kalmıştır. Ugor kavimleri, Fin - Ugor topluluğundan ayrılmalarından sonra da Hint - İran dilleriyle bağlarını büsbütün kesmemişlerdir. Yalnız U. D.'nde kalan birtakım Hint - İran alıntıları bu bağlara tanıklık etmektedir: Macarca *hét*, Vogulca *sat*, Ostyakça *labat, lapat, tapat* [= yedi]; Macarca *tegez*, Vogulca *tawet, täut*, Ostyakça *tiğat* [= sadak, ok kuburu] v.b.

Ob U. D.'nde Türk diyalektlerinden geçen alıntılar da geniş bir yer tutmuştur: Vogulca *oy* [= "fikir, düşünce"], Ostyakça *oy* [= "öğüt, tavsiye"] < Tatarca *oy* [= "fikir"]; Vogulca *öks*, Ostyakça *uges* [= "öküz, boğa"] < Tatarca *ügez* [="boğa"] v.b.

Vogulcadaki Tatarca alıntıları Artturi Kannisto toplamıştır *(Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen.* "Finnisch - Ugrische Forschungen" XVII). Ostyakçadaki Türkçe alıntıları ise Heikki Paasonen gözden geçirmiştir *(Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen.* "Finnisch - Ugrische Forschungen" II).

UGRA, Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nde, Smolensk ve Kaluga bölge (oblast)'lerinde bir ırmak, Oka'nın sol kolu. Uzunluğu aş. yu. 400 km dir.

UĞUR BÖCEKLERİ (Zoo.), Eklembacaklıların Kınkanatlılar (Coleoptera) takımının Coccinellidae familyasına bağlı böceklere verilen ad. Hanım (veya gelin) böcekleri olarak da bilinirler. Bu böcekler 3 - 6 mm boyunda, oval, konveks şekilde ve parlak renklidirler. Bazılarının vücutlarının üst kısmında kırmızı, siyah veya mavi renkte lekeler, noktalar görülür. Antenleri kısa ve topuzludur. Larvalarının vücudu uzunca, arkaya doğru daralmış ve bir dereceye kadar yassılaşmış olup koyu renktedir ve üzerleri ufak tümsekçikler veya kılcıklarla kaplıdır.

U. B.'nin ergin larvalarının çoğu, kültür bitkileri üzerinde yaşayan zararlı böcekleri yerler. Özellikle yaprak bitlerinin ve kabuklu bitlerin en etkili düşmanıdırlar. Bunlara örnek olarak her yerde görülebilen yedi noktalı gelin böceği (Coccinella septempunctata L.) ve iki noktalı gelin böceği (Adalia bipunctata L.)'ni verebiliriz.

U. B.'nin kültür bitkilerine zarar veren birkaç türü vardır. Bunlardan en önemlisi olan Epilachna crysomelina F. fasulye, bezelye, kavun, karpuz, pamuk bitkilerine zarar verir. Koyu sarı renkte olan bu böceğin üst kanatlarında 12 siyah nokta vardır. Gelin böcekleri ergin hale geldiklerinde göç ederler. (K. Melân)

UĞURLU MEHMED BEY (PAŞA) (? - 1477), Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'in Zeynel Mirza'dan sonra gelen ikinci oğlu. Annesi Selçuk Şah Begüm'dür. Oğuz törelerine göre yetiştirildikten sonra babası onu Hemedan valiliğine atamıştı. İlk başarısı Timur soyundan Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali'yi 1469'da ortadan kaldırması ve bu suretle Şiî propagandasına geçici bir darbe vurması oldu. Bu başarısı üzerine Faris valiliğine getirildi ve Osmanlı serhaddinde görevlendirildi. 1473 Otlukbeli savaşı öncesinde Osmanlı öncü kuvvetleri komutanı Has Murad Paşa'yı pusuya düşürerek yenmekle kendi çevresinde büyük ün yaptı. Ancak, meydan muharebesinde Gedik Ahmed Paşa'nın sol kola yönelttiği Şehzade Bayezid kuvvetleri karşısında direnemeyerek savaş alanını terk edip kaçtı. Savaştan sonra Isfahan valiliğine getirildi. Annesinin ana bir kardeşi olan Sultan Halil'e olan düşkünlüğü sebebiyle babası Uzun Hasan Bey'in Halil'i veliahd ilân etmesi U. M. üzerinde olumsuz etkiler yarattı. Sara Hatun'dan olan ve Bağdad hâkimi bulunan kardeşi Maksud Mirza ile anlaştıktan sonra baş kaldırarak Şiraz'ı eline geçirmeye kalkıştı. Uzun Hasan Bey'in üzerine yürümesi üzerine, önce Bağdad'a çekildi ve Mısır Memlûkleri ile anlaştı. Ancak Haleb civarında Uzun Hasan Bey kuvvetlerine yenilince bu kez Osmanlı hükümdarı Fatih Sultan Mehmed'e iltica etti. Fatih tarafından değer verildi ve kızlarından Cevherhan veya Gevher Mülûk Sultan ile evlendirilerek damat edinildiği gibi beylerbeyi payesiyle de Sivas valiliğine atandı. Ancak, emeli Akkoyunlu tahtını elde etmek idi. Bu ihtirasını annesi değerlendirerek Akkoyunlu beyleri aracılığıyla babasının Otlukbeli savaşından beri tutulduğu kalp yetersizliği bahanesiyle onu tahta davet etmeleri üzerine, kayın babası Fatih'e danışmadan Sivas'tan Tebriz'e hareket etti. Erzincan civarına geldiğinde pusuya düşürülerek ekim 1477' de öldürüldü.

U. M.'in Mahmud, Ahmed ve Hüseyin adlı üç oğlu kaldı. Bunlardan Mahmud Mirza, babasının öldürülmesi üzerine önce Hicaz'a kaçmış, hacı olduktan sonra Bağdad'a dönerek Sofu Halil'e karşı ayaklanan Akkoyunlu beyleriyle iş birliği yapmış ve Mesih Mirza'nın Irak ile Faris tarhanı olmuştu. Öteki oğlu Göde Ahmed Bey ise Osmanlı devletine sığınmış, II. Bayezid'e damat olmuş, fakat Akkoyunlu tahtı üzerindeki ihtirasları sonunda 1498'de Tebriz'de öldürülmüştür.

U. M. şair, tarihçi ve yazarları himaye eden kültürlü bir kimse idi. *Tarih-i âlem-aray-i Eminî*'yi yazan Fazlullah b. Ruzbehan, onun İran'dan kaçışına kadar divan kâtipliğini yapmıştır. (İ. Parmaksızoğlu)

UHDE, Fritz von (asıl adı: **Friedrich Karl Hermann von Uhde;** Wolkenburg 22.5.1848 - Münih 25.2.1911), Alman ressamı. Önceleri subaylık yaparken Dresden'de, sonra Münih'te kendisini yetiştirmiştir. 1879'da Paris'te Mihály Munkácsy'nin yanında çalışmıştır. Tekrar Münih'e dönmüş ve orada M. Liebermann'ın açık hava resimlerinin etkisi altında kalmıştır. Empresyonizm akımı içinde kabul edilen ve ışığın belirleyici bir faktör olarak göründüğü resimlerindeki konularını kendi ailesinin ve çocukların hayatından almıştır.

UHDUD (Ar. *hadd*'in çoğulu), uzun hendek, yerde olan yarık, kamçı ile dövülen kimselerin vücutlarında meydana gelen yol yol kan oturmalarına denir. *Kur' an*'ın Bûruc suresinin dört ve beşinci ayetinde müminleri, imanlarından ayırmak gayesiyle ateş hendekleri kazanlar için özel bir ad olarak *Eshabu Uhdud* kullanılmıştır. Bunların kim oldukları ve ne zaman, nerede yaşadıkları kesinlikle belli değildir. Yemen, Necran, Irak ve Habeş'te yaşamış oldukları rivayet olunduğu gibi, Mecusî veya Yahudî oldukları da söylenir. En kuvvetli rivayete göre bunlar, Necranlılardır. Rivayete göre "kâfirlerden bir-

takım kimseler, yerde hendekler açtılar ve içinde ateş yaktılar. Dinden döneni bıraktılar, imanlarında direnenleri ateşle öldürdüler, Eshabu Uhdud müminleri yakanlardır." Başka bir rivayetle müminler üzerine hâkim olan kâfir bir kral bunları ateşe attırarak öldürmüştür ki ona ve adamlarına Eshabu Uhdud denilmiştir. Bu hikâye Kureyşlilerce bilindiğinden, Cenab-ı Hak, bu hikâyeyi resulüne ve eshâbına hatırlatarak kâfirlerin eza ve cefalarına tahammül etmelerini bu ayetle tenbih buyurmuştur. Ayetle Eshabu Uhdud'un Tanrı katında ilâhî rahmetten mahrum bırakıldığı, manevî helâke mahkûm edildiği belirtilmiş ve açıklama "öyle katı yürekli kâfirler idiler ki hem müminleri ateşe atıyorlar, hem de bu acı manzarayı oturup seyrederek zevk alıyorlardı. Acaba o müminler ne yapmışlardı? O müminler ancak Allah'a iman ediyorlar ve iman ile gitmek istiyorlardı." Bu konuda Peygamberimizden rivayet edilen sözleri, Tirmizî doğru bulmamış, *hasenün garibun* diyerek açıklamıştır. (İ. Parmaksızoğlu)

UHERSKÉ HRADIŠTE [*uherske hradiştye*], Çekoslovakya'nın Güney Bohemya bölümünde bir şehir. Denizden yüksekliği 188 m, nüfusu 15 800 (1970)'dür.

UHLAND, Ludwig (Tübingen 1787 - Tübingen 1862), Alman şair ve edebiyat tarihçisi. Tübingen'de hukuk ve yabancı diller öğrenimi gördü. Paris'te öğrenciliği sırasında eski Fransız ve Alman yazmalarıyla ilgilendi. Stuttgart'ta önce Adalet Bakanlığında sekreterlik, sonra avukatlık yaptı. 1805' te meclisi dağıttığı için krala karşıydı ve ona bağlılık andı içmemek için devlet memuru olmayı reddetmişti. 1805'te başlayan anayasa tartışmalarına katıldı. 1819'da Tübingen temsilcisi olarak meclise girdi. 1829'da Tübingen Üniversitesi Alman dili ve edebiyatı profesörlüğüne atandı. 1838'de bir süre politikadan çekildi. 1848 - 1849'da liberal ve büyük Almanya idealine inanan bir milletvekili olarak Frankfurt Millî Meclisine girdi.

Edebiyat alanında U., romantik ve Biedermeier ekolü motifleriyle örülü şiirleriyle tanınır. Söyleyişindeki sadelik bazı şiirlerini halk şarkıları haline getirip ölümsüzleştirmiştir. Nesre yakın bir nazmı olduğu için ballad ve romans türünde başarılıdır. Konularını Alman, Fransız ve İskandinav tarihi ve efsanelerinden alır. İlk şiir kitabı 1815'te yayınlandı. Dram alanındaki çalışmaları, *Herzog Ernst von Schwaben* [1818] ve *Ludwig der Bayer* [1819] adlı tarihî dramları dışında hep fragman olarak kaldı. U., edebiyat tarihi alanında özellikle eski Almanca efsane ve şiirlerle ilgilendi. (G. Aytaç)

UHLENBECK [*ülenbek*], **Christianus Cornelius** (Voorburg 1866 - Lugano 12.8.1951), Hollandalı dil bilgini. 1892' de Amsterdam'da Sanskrit ve Hint - Avrupa dilleri profesörlüğüne atanmış, 1899 - 1926 yılları arasında Leiden Üniversitesinde profesör olarak görev yapmıştır. Hint - Avrupa dilleri alanında verdiği eserlerin yanı sıra Bask dili ve Kuzey Amerika ile Kuzey Asya'daki yerli diller üzerinde de araştırmalarda bulunmuştur.

Eserleri: *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch der gotischen Sprache* [1896, 2. bas. 1900]; *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch der altindischen Sprache* [1898 - 1899]; *Beiträge zu einer vergleichenden Lautlehre der baskischen Dialecte* [1903, eklerle yeni bas. 1923 ve 1967]; *Ontwerp van eene vergelijkende vormleer der Eskimotalen* [1907];*Ontwerp van eene vergelijkende vormleer van eenige Algonkische talen* [1910]; *La langue basque et la linguistique générale* ["Lingua" 1, 1948].

UHLENBECK, Georg Eugen (doğ. Batavia 1900), Hollanda asıllı Amerikalı fizikçi. Utrecht (Hollanda) ve Ann Arboor (Michigan, Amerika Birleşik Devletleri) üniversitelerinde fizik profesörü olan U., S. A. Goudsmit (doğ. 1902) ile birlikte, 1925'te elektronların kendi dönüşleri hakkındaki *Spins* ipotezini ortaya koymuştur. U., 1927' de *Over statistische methoden in de theorie der quanta* adlı eserini yazmış ve S. A. Goudsmit ile birlikte, 1964'te Max - Planck madalyası ile ödüllendirilmiştir.

UHLENHUTH, Paul (Hannover 1870 - Freiburg im Breisgau 1957), Alman bakterioloğu. İnsan ve hayvan kanını ayırt etmede ilk olarak tortulandırma (presipitasyon) metodunu kullanmış, sifilis (frengi)'in arsenikle tedavisinde öncü olmuş, birçok tropik hastalıkların tedavisi için ilâçlar geliştirmiştir.

UHTA, Komi Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde, Uhta (uzunluğu 173 km) nehri kıyısında bir şehir. Nüfusu 75 000 (1974)'dir. Çevresinde petrol işletmeleri vardır.

UHUD SAVAŞI, 23 mart 623 cumartesi günü Mekkeli müşrik Kureyşlilerle Medineli Müslümanlar arasında yapılan üç savaştan ikincisi.

Bu savaş, adını, çevresinde yapıldığı U. Dağından alır. Bu dağa, başka dağlara bitişik olmadığından "tek" anlamına U. dendiği gibi, Zu Ayneyn de denir. Musa Peygamberin kardeşi Harun'un mezarı da buradadır. Uhud Dağı, eski adı Yesrib olan Medine şehrine 4 - 5 km uzaklıktadır.

A. *Savaşın sebebi:* Bedir Savaşına sebep olan Kureyşlilerin ticaret kervanı, Ebu Süfyan yönetiminde Medineli Müslümanlardan kaçırılıp Mekke'ye götürülerek Darü'n - nedve'ye konmuştur.

Bedir'de babaları, kardeşleri veya oğulları öldürülenlerden Abdullah b. Ebî Rebia, İkrime b. Ebî Cehil, Safvan b. Ümeyye, Cübeyr b. Mut'im gibi Kureyş ileri gelenleri, başkalarını da yanlarına alarak Ebu Süfyan b. Harb ile kervanda malları bulunan tüccarlara gittiler ve "Muhammed ulularımızı öldürdü, bizleri kimsesiz bıraktı. Şu kervanın kârını ordu hazırlamamız için bize bırakın" dediler. Ebu Süfyan bu teklifi kabul ettiği gibi, öteki sermaye sahiplerini de razı etti. Bin deve yükü olan kervana katılan para elli bin dirhem kadar idi. Satıştan elli bin dirhem kadar kâr elde edildi. Kervana katılanlardan sadece çok yoksul olanların sermayeleri ve kârları kendilerine bırakıldı.

Ebu Süfyan, kendilerinden ayrıldıklarından dolayı Benî Zühreleri cezalandırmak için onların sermayelerini ve kârlarını alıkoymaya kalktı. Ancak, Ahnes b. Şureyk, Benî Zühreler adına şiddetli protestoda bulundu. Kendisinin ve kabilesi halkının, Ebu Süfyan'ın kendi emri üzerine çekildiklerini iddia etti. Ebu Süfyan ise bu açıklama üzerine ses çıkarmadı ve Benî Zührelerin hakkına hürmet edildi.

Kureyşlilerin bu kervan ticaretinden ordu hazırlamak için yararlandıkları, *Kur'an*'ın VII. suresinin 36. ayetinde,

"Kâfirler insanları doğru yoldan saptırmak için mallarını sarf ederler, sonra bundan pişman olacaklar ve en sonunda da mağlûp olacaklardır" şeklinde ifade edilmektedir.

B. *Savaş hazırlıkları :* Bedir yenilgisinden sonra Mekkeli müşrikler Muhammed'in ve İslâmiyetin gelişen gücünü ezmek için büyük bir hırsla hazırlanıyorlardı. Bu maksatla yardım istemek üzere bütün anlaşmalı kabilelerce kan bağlılığı ile ilişkileri bulunan kabilelere baş vurmağa karar verdiler. Bunlardan Abdü Menatlara, Kinanelere, Tihame'de oturanlara şu elçileri gönderdiler : Amr b. Âs, Hübeyre b. Veheb, İbnü'l - Zeb'arî ve şair Ebu Azze el - Cumahî. Bu sonuncusu, Müslümanlar aleyhindeki hazırlığa katılmak istemedi. Çünkü kendisi Bedir Savaşı'nda tutsak olmuş, kurtuluş akçası verecek parası da bulunmadığından, bir daha Müslümanlara karşı silâh kullanmamak şartıyla Hz. Muhammed tarafından serbest bırakılmıştı. Safvan b. Ümeyye ile Cübeyr b. Mut'im kendisini kandırdılar.

Taif'teki Sakif kabilesinden de 100 kişilik bir yardım alındı. Hz. Muhammed, Medine'ye geldiği zaman İslâmiyete girmeyip beraberinde elli kadar Evsli olduğu halde Mekke'ye göç etmiş olan Ebu Âmir Fasık Evsî de taraftarları ile bu yardım isteğine katıldı.

U. S.'na katılacak birliklere, adları Vakıdî'de ve öteki kaynaklarda yazılı olan on beş kadar da kadın katılmıştı. Bunların ileri gelenleri, Bedir'de babası Utbe ile kardeşi Velid öldürülen Hind; İkrime b. Ebi Cehil'in karısı ve Haris b. Hişam'ın kızı Ummu Hakim; Haris b. Hişam'ın karısı ve Velid b. Mugîre'nin kızı ve Halid b. Velid'in ablası Fatıma; Safvan b. Ümeyye'nin karısı ve Mes'ud-i Sakafî'nin kızı ve Urve b. Mes'ud-i Sakafî'nin kız kardeşi Berze; Urve b. Âs'ın karısı ve Münebbih b. Haccac-ı Sehmî'nin kızı Rayta; Talha b. Ebî Talha'nın karısı ve Sa'd'in kızı Sülâfe idi.

Savaşa katılan Mekke ordusu 3 000 kişiden oluşuyordu ki bunlardan 700'ü zırhlı, 200'ü atlı idi. Orduda 3 000 de deve vardı. Kureyş ordusunun üç bayrağından birini Süfyan b. Uveyf, ötekini Talha b. Ebî Talha, üçüncüsünü de müttefikler taşıyordu. Vakıdî de Kureyşlilerin tek bayrakları olduğunu söyler.

Savaş hazırlıkları bu dereceye gelince, Hz. Muhammed'in Mekke'deki amcası Abbas, Benî Gıfar'dan bir kişiyi ücretle tutup acele Hz. Muhammed'e durumu haber veren bir mektup yolladı. Böylece Medineliler, hazırlanmak için yeterli zaman kazandılar. Düşman, Medine yakınlarına geldiğinde Hz. Muhammed, gönderdiği casusları vasıtasıyla Mekkelilerin savaş hazırlıklarını ayrıntıları ile öğrendi.

Hz. Peygamber savaştan bir gün önce muhacirlerden başka, Sa'd b. Muâz, Sa'd b. Ubâde ve Esid b. Hudeyr gibi Medine'nin söz sahibi kişileri ile savaşın muhtemel durumları üzerinde görüştü. Kendisinin fikri, düşmanı, evlerinin birer müstahkem kale gibi olduğu Medine içinde karşılamaktı. Mekkeliler de bundan korktuğundan Müslümanları şehirden dışarı çıkarmak, onlarla dışarıda savaşmak için onların ekin tarlalarını, yanlarında getirdikleri binlerce hayvana yedirdiler.

Müslümanlar, münafıklar ve Yahudiler, şehirde evlerine sığınarak düşmanın gelmesini beklemek konusunda anlaşmış durumda idiler. Kadınlarla çocukları bu müstahkem evlerde toplayıp silâhlı erkekler savaşı sokaklarda kabul etmek istiyorlardı. Fakat savaştan bir gün önce cuma günü birdenbire savaşın şehir dışında kabul edilmesi fikri yaygınlaştı. Bu fikrin savunucuları, Kureyşlilerin kendilerini korkmuş görmelerinden, tarlalarını daha çok tahrip edeceklerinden endişe ediyorlardı. "Eğer şehirde kalınırsa, korktuğumuz sanılıp Bedevîler de Kureyşlilere katılacak, ondan sonra artık Medinelilerin mallarına ve tarlalarına herkes tecavüz edecek" diyorlardı. Öte yandan yaşları küçük olduğu için Bedir Savaşına katılamamış olan gençler Peygambere gelip "Ya Resulullah! Biz Tanrı'dan bu günü isterdik. Dışarı çıkalım, düşmanla göğüs göğüse savaşalım. Siz Bedir'de 300 kişi ile onlara üstün geldiniz; şimdi ise daha güçlü ve disiplinliyiz" dediler. Bu davranışlar üzerine önceki karar değişmiş, şehir dışında savaşma düşüncesi benimsenmişti. Hz. Peygamber cuma günü ikindi vaktinde üst üste iki zırh giymiş olarak evinden çıktı. Avalî köyleri halkı da hazırlanıp gelmiş, onu bekliyorlardı. Hz. Muhammed, İbn Ümmü Mektûm'u Medine'de kendi yerine vekil bıraktı, muhacirlerin bayrağını Mus'ab b. Umeyr'e, Evs kabilesinin sancağını Sa'd b. Ubâde'ye, Hazreçlilerin bayrağını Habab b. Münzir'e verdi, atına bindi, yayını omuzuna astı, mızrağını eline aldı, yola düştü. Uhud Dağına yarı yolda olan Şeyheyn denen yerde durdu, ordusunu gözden geçirdi. Burada Abdullah b. Ömer, Zeyd b. Sabit, Usame b. Zeyd, Nu'man b. Beşir, Zeyd b. Erkam ve Ebu Said el - Hudrî gibi yaşları on beşten küçük dokuz genci Medine'ye geri yolladı. Peygamberin ordusunda biri kendisinin, ötekisi Ebu Berede'nin olmak üzere iki at vardı. Ayrıca yüz kişi zırhlı idi. İslâm ordusunda da askere su vermek, yaralılara bakmak üzere bir miktar kadın vardı.

Şeyheyn'deki yerden U.'a doğru yola çıkıldığında münafıkların başkanı Abdullah b. Übey b. Selül kendi adamlarına dönüp "Ey ahali! Bu adamın nereye gittiğini bilmiyoruz. Bizim gibi tecrübe görmüş kişilerin sözünü dinlemeyip birtakım çoluk çocuğun dedikleri ile hareket ediyor. Ben buradan öteye gidemem" deyip 300 taraftarı ile Medine'ye geri döndü. Böylece Hz. Muhammed'in ordusu 700 kişiye düştü. Zaten Yahudiler, Peygamberin yardım etmeleri, birlikte savaşa katılmaları teklifine "ertesi gün cumartesi olduğundan, o gün silâh kullanmanın dinlerine aykırı bulunduğunu" söyleyerek red cevabı vermişlerdi.

Savaş alanına giderken ekili tarlalarından geçtikleri Benî Harise kabilesinden Murabba b. Kayzî adlı kör bir kişinin, Müslümanların, ekinlerini çiğnediği bahanesiyle Peygambere yaptığı hakarete kızan Benî Eşhel'den Sa'd b. Zeyd'in, Murabba'ın kafasını ok yayı ile yaralaması üzerine, eskiden aralarında düşmanlık bulunan Benî Hariseler ile Benî Eşheller arasında büyük bir çatışma çıkmak üzere idi ki Peygamber bunu önledi ve yoluna devam etti; nihayet U. Dağı'nı arkalarına, Medine'yi karşılarına alacak şekilde yerleştiler. Savaş tertibi şöyle düzenlendi : Hz. Muhammed'in kendisi ortada, Ebu Ubeyde b. Cerrah ile Sa'd b. Ebî Vakkas önde, Mikdad b. Amr arkada, Ukkâşe b. Muhsin-i Esedî sağ kolda, Ebu Seleme b. Abdülesed-i Mahzumî sol kolda yer aldılar. Sol yanda Ayneyn dağında bir vadi olup oradan düşman atlılarının saldırmaları mümkün olduğundan Peygamber, Abdullah b. Cübeyr b. Nu'man'ı elli okçu ile o gediği tutmakla görevlendirdi ve kendilerine "Eğer bizi kuşlar yerken görseniz, benden haber gelmedikçe ayrılmayın. Düşmanı bozup çiğnediğimizi görseniz, yine benden haber gelmedikçe yerinizden kıpırdamayın" dedi.

Mekke ordusu da şu düzende idi : Ebu Süfyan komutan, Halid b. Velid atlı birliklerin ve sağ kolun, İkrime b.

Ebî Cehl sol kolun, Safvan b. Ümeyye ile Amr b. el-Âs da birer birliğin komutanı idiler.

C. *Savaşın başlaması:* Savaş, Medineliler tarafından bir münafık ile Mekkeliler tarafından bir mürted karşılıklı ok atarak başladı. Medineli münafıklardan Kuzman, Peygamber Medine'den bu savaş için çıktıktan sonra kadınların kendisi ile alay etmeleri üzerine, gelip orduya katılmış ve herkesten önce düşmana ok atmaya başlamıştı. Mekkeliler tarafındaki mürted de, Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretinden sonra elli kadar Evsli ile Mekke'ye gitmiş, müşriklere katılmıştı. Savaşın başlangıcında Mekke atlı birlikleri, Medineli okçuların bulunduğu yerden Peygamberin arkasına sarkmak için birkaç defa saldırıya geçti ise de, her seferinde ok yağmuruna tutularak geri dönmek zorunda kalmışlardı.

Hz. Muhammed, Benî Saidelerden Ebu Dücane'ye, üzerine "Korkaklıkta ar, ileri gitmekte şeref vardır. İnsan korkmakla kaderin elinden kurtulamaz" ibaresi yazılmış olan bir kılıç verdi. Savaş bütün şiddeti ile sürüyordu. Müslümanlar art arda, Kureyş ileri gelenlerinden 10-15 kişiyi öldürdüler. Peygamber, Sa'd b. Ebî Vakkas'a boyuna ok veriyor, o attıkça "at ya Sa'd! Anam, babam sana feda olsun" diyordu. Hz. Muhammed de attığı bir harbe ile Übey b. Halef'i yaraladı ki o, bu yara etkisi ile, Mekke'ye dönerken yolda öldü. Mekkeliler kaçmaya başladılar, Müslümanlar onları takip etti. Bu sırada U. Dağı gediğindeki Müslüman okçuların büyük bir kısmı, "düşman kaçıyor, biz de inip ganimetten yararlanalım" diye yerlerini terk ettiler. Abdullah b. Cübeyr, Peygamberin tembihini hatırlatıp yerlerinde kalmalarını istedi ise de, ancak 5-8 kişi kaldı. Halid b. Velid, okçuların yerlerini terk ettiklerini görünce gediğe saldırdı, Abdullah'ı ve yanında kalanları şehit ederek Müslüman birlikleri takibe koyuldu. Bu durumu gören kaçmakta olan Mekkeliler geri döndüler, Müslümanlar iki düşman birliği arasında kalıp çok kayıp verdiler. Bu sırada "Muhammed öldürüldü" diye bir ses duyuldu. Bu, Müslümanların şaşırmasına ve birbirleri ile vuruşmalarına sebep oldu. Bu kargaşalıkta Hz. Muhammed kayboldu. Savaş alanında Hz. Muhammed'i ilk gören ünlü şair Kâ'b b. Malik el-Ensarî oldu. Onun yerini öteki Müslümanlara gösterince 20-30 Medineli, Hz. Muhammed'i aralarına alıp korumaya ve dağa doğru çekilmeye başladılar. Bu sırada bir sapan taşı Hz. Muhammed'in dişini kırdı, başka bir taş da zırh halkalarının yanağına batmasına sebep oldu. Biraz sonra da Ebu Âmir Fasik'in kazmış olduğu bir çukura düştü. Ali ile Talha b. Ubeydullah onu buradan çıkardılar, U. Dağı'nın kayalıklarına götürdüler. Burada savunma kolay, saldırı zordu. Kureyşliler buraya ulaşmak için çalıştılarsa da, kayalıklara sokulamadılar. Kaçamayan Müslümanlar oldukları yerde durup ellerinde silâh kahramanca çarpıştılar ve şehit oldular.

Bedir Savaşında olduğu gibi, burada da çok düşman öldüren Hamza b. Abdülmuttalib, Cübeyr b. Mut'im'in kölesi Habeşli Vahşi'nin pusudan attığı bir mızrak ile öldürüldü. Efendisi daha önce, Hamza'yı öldürürse kendisini azat edeceğini vadetmişti. Vahşi, Hamza'nın karnını yarıp ciğerini çıkararak Ebu Süfyan'ın karısı Hind'e götürdü. Hind, ciğeri ağzında çiğneyip tükürdü ve üzerindeki bütün ziynetlerini Vahşi'ye hediye etti. Bu yüzden Hind, daha sonra "âkilü'l-ekbâd", yani "ciğer yiyen" lakabı ile anıldı.

Müslümanların bozguna uğrayıp çekilmelerinden sonra savaş durdu. Hind başta olmak üzere Kureyşli kadınlar savaş meydanındaki Müslüman şehitlerin cesetlerini parçaladılar.

D. *Savaşın sona ermesi:* Artık savaş durmuştu. Ebu Süfyan, Peygamberin sağ kalıp kalmadığını öğrenmek istiyordu. "İçinizde Muhammed var mı?" diye üç defa Müslümanlara seslendi. Resul "cevap vermeyin" dedi. Ebu Süfyan yine üç defa "içinizde Ebu Bekir var mı?" dedi. Yine cevap gelmeyince üç kere de "Ömer var mı?" dedi. Yine cevap alamayınca kendi adamlarına "Bunlar sağ olsalardı cevap verirlerdi, üçü de ölmüş, artık iş bitti" dedi. Onun bu sözlerine dayanamayan Ömer "Ey Tanrı'nın düşmanı! Yalan söylüyorsun. Bu saydıklarının hepsi de sağdır ve senin hakkından geleceklerdir" dedi. Ebu Süfyan, "Savaş nöbetledir. Bugün Bedir'in öcünü aldık, ödeştik" deyince Ömer, "Hayır, ödeşmedik. Bizim şehitlerimiz cennette, sizinkiler cehennemdedir" dedi. Ebu Süfyan "Ölüleriniz arasında parçalanmış cesetler göreceksiniz. Böyle yapmalarını ben emretmedim, ama yaptıkları da bana pek kaba gelmedi, gelecek yıl sizinle Bedir'de buluşalım" deyince, Peygamberin emriyle Ömer "İnşallah" dedi.

Mekkeliler savaş alanından uzaklaşınca Peygamber, Ali ile Sad b. Ebî Vakkas'ı, düşmanın Mekke'ye mi, Medine'ye mi gittiklerini öğrenmek için arkalarından yolladı ve "Eğer develerine binip atlarını yedeğe almışlarsa, Mekke'ye gidiyorlar demektir. Atlarına binip develerini yedeğe almışlarsa, Medine'ye gidiyorlar demektir ki o takdirde biz de hemen arkalarından yetişip öcümüzü almalıyız" dedi. Ali ve Sa'd, Mekke'ye gittikleri haberini getirince Peygamber memnun oldu ve hemen ölülerin ikişer üçer gömülmelerini emretti. Ölüler yıkanmadan gömüldüler. Müslümanlardan bazıları yakınlarının ölüsünü Medine'ye götürmüşlerdi, onları da getirip ötekilerin yanına gömdürdü. O, amcası Hamza ile halası oğlu Abdullah b. Cahş'ın ölülerini, kulakları, burunları kesilmiş, karınları yarılmış görünce çok üzüldü. Onların öcünü kat kat alacağına yemin etti. Sonra gelen ayetler, bu öç alma yemininden onu men etti.

Bu savaşta Müslümanlardan 70 veya 74 şehit, bir o kadar da yaralı vardı. Ölülerin dördü muhacirlerden, gerisi Medineli ensardandı. Bir yıl önce yapılan Bedir savaşına 238 muhacir, 86 ensar olmak üzere 324 kişi katılmış, 6 muhacir, 8 ensar olmak üzere 14 şehit vermişlerdi. O savaşta Mekkeliler 70 ölü, 70 esir vermişlerdi. U. S.'nda Mekkelilerin zayiatı 23 ölü idi.

U. S.'ndaki Müslüman şehitlerin ünlüleri şunlardır: Hamza b. Abdülmuttalib, Mus'ab b. Umeyr, Abdullah b. Cübeyr, Hanzala b. Ebî Âmir, 2. Akabe bîatında nakib atananlardan biri olan Sa'd b. Rebi', Hamza'nın kız kardeşi oğlu ve Peygamberin karısı Zeyneb'in kardeşi Abdullah b. Cahş. U. S.'nda iki taraftan ölenlerin tam listesi Vakıdî'de, İbn Hişam'da ve öteki kaynaklarda yer almış bulunmaktadır.

E. *Kureyşlilerin yeniden savaş kararı vermeleri:* Kureyşliler U. S.'ndan sonra Mekke'ye dönerlerken İkrime b. Ebî Cehl, "Bu kadar zafer elde etmişken Müslümanları yok etmeden dönüyorsunuz. Çok geçmeden onlar kendilerini toparlar, öc almak için üzerinize gelirler. Onlara bu fırsatı vermeden dönüp Medine'ye gidelim, onları mahvedelim" dedi. Safvan b. Ümeyye ise "Bu kadar parlak bir zafer

elde etmişken bunu gölgelemeyelim. Şimdi üzerlerine yürüyecek olursak, Evs ve Hazrec kabileleri bu kadar adamlarının öldürülmüş olmasından dolayı kızıp savaşa katılmamış olanlar da başımıza üşüşürler, galipken mağlûp olabiliriz" cevabını verdi. Ebu Süfyan ve öteki söz sahipleri de bu tartışmaya katıldılar. Sonunda Medine'ye dönmeye karar verdiler. Yolda onlar bu tartışmayı sürdürürken aralarında bulunan Müzeyne kabilesinden Abdullah b. Amr, hemen oradan ayrılıp süratle Medine'ye gelerek Kureyşlilerin kararını Peygambere bildirdi. Bunun üzerine Peygamber arkadaşlarını topladı, U. S.'ndan sonra Müslümanların zayıf düşmediğini göstermek ve onların gözünü korkutmak için hemen arkalarından gitmek gerektiğini söyledi, Medine'de İbn Ümmü Mektum'u kendi yerine vekil bırakarak yaralıların da dahil olduğu 625 kadar bir Müslüman birliği yola çıktı. Medine'ye 15 km kadar uzaklıkta bulunan Hamraü'l-Esed'e gelip karargâh kurdular. Gece, kalabalık görünmek için 500 ayrı ateş yaktılar.

Medinelilerin müttefiki Benî Huzaa kabilesinden olup Mekke'ye gitmekte olan Ma'bed b. Ebu Ma'bed el-Huzâî, Peygamberle görüşüp yoluna devam ederken Kureyşlilere rastladı. Ebu Süfyan "geride ne haber var?" diye sordu. Ma'bed "Muhammed büyük bir ordu ile geliyor ki o kadar kızgın bir ordu görmedim. Dünkü savaşa katılmayanlar da pişman olup onlara katılmışlar, arkanızdan geliyorlar" dedi. Ebu Süfyan "Sen ne diyorsun, onlarda kımıldamaya takat mı kaldı ki?" deyince Ma'bed "Onlar şimdi Hamraü'l-Esed'deler. Siz buradan ayrılmadan atlarının yelelerini göreceksiniz" cevabını verdi. Safvan b. Ümeyye "Gördünüz mü, dediğim çıktı" dedi. Bu konuşmalardan sonra Ebu Süfyan'ı korku aldı ve hızla hep birlikte Mekke'ye doğru gittiler.

Peygamber, düşmanı takip etmek için daha Medine'den çıkmadan düşmanın durumu hakkında bilgi getirmek üzere Benî Eslem kabilesinden Süfyan b. Halid'in oğulları Suleyt ve Nu'man ile kaynaklarda adı bildirilmeyen birini yollamıştı. Müslüman birlikleri Hamraü'l-Esed'e geldikleri zaman onlardan ikisinin düşmanın eline düşüp şehit edildiklerini gördüler ve onları oraya gömdüler. Öte yandan, Kureyş ordusundan iki kişi Müslümanların eline geçti. Bunlar, Bedir Savaşından sonra esir düşüp Peygamber tarafından affedilen şair Ebu Azze ve Muaviye b. Mugire'dir. İkisi de Peygamberin emri ile öldürüldüler. (N. Çağatay)

UJEVIĆ [*uyeviť*], **Tin** (Vrgorac, Dalmaçya 1891 - Zagreb 1955), Hırvat şairi. 1913 - 1919 yılları arasında Paris'te kalmıştır. Lirik şiirlerinde siyasî ve sosyal olaylar üzerinde durmuştur.

ÚJFALVY [*ūyfɔlvi*], **Károly** (Mezőkövsed 16.5.1842 - Floransa 31.1.1904), Macar dilci ve gezgini. 1864'te subaylıktan istifa ederek bilim alanında çalışmaya başlamıştır. Bonn Üniversitesine yazılmış, 1866'da Paris'e yerleşmiştir. 1870'te Versailles'da öğretmenlik yapmaya başlamış, 1873'te Paris'te Doğu Dilleri Okulunda doçentliğe atanmıştır. Fransız hükümetinin verdiği burslarla 1876 - 1882 yılları arasında Orta Asya'da üç gezi yapmıştır. Bu gezilerinde Orta Asya'da yaşayan kavimlerin antropolojisini, dillerini ve tarihlerini öğrenmek amacını gütmüştür.

10 ağustos 1876'da karısıyla birlikte Paris'ten Petersburg'a gelen Ú., Astrahan ve Orenburg'da Tatar diyalektleri üzerinde durmuş, sonra kızak ve araba ile yoluna devam ederek Orsk yoluyla Kazalinsk'e varmıştır. Sırderya boyunda yol aldıktan sonra çöl üzerinden Taşkent ve Semerkand'a varmış, son olarak Fergana havzasını ziyaret etmiştir. At sırtında altı hafta içinde Fergana havzasını ve Tiyenşan eteklerini gezmiştir. Daha sonra Sırderya boyundan Taşkent'e dönmüş, Kulca'ya uğradıktan sonra Irtış vadisini takip ederek Omsk'a varmış ve son olarak Ural dağlarını aşarak Başkurdistan'a gelmiştir. Başkurtların hayatı ve kültürü üzerine değerli gözlemler topladıktan sonra Moskova yoluyla Paris'e dönmüştür (1877). Zengin sonuçlar veren bu gezi üzerine 1877'de Doğu Dilleri Okulu profesörlüğüne getirilmiştir.

1880 yılı yazında ikinci bir geziye çıkarak Güney Rusya, Türkmenistan ve Pamir'de araştırmalar yapmayı tasarlamışsa da, Buhara'da çıkan karışıklıklar yüzünden bu planını gerçekleştirememiştir.

1881 yılı nisan ayında Hindistan üzerinden Pamir'e yönelmiştir. Temmuz ayı başında Kulu topraklarından geçerek Keşmir'e ve Küçük Tibet'e gelmiştir. Keşmir'i gezdikten sonra yıl sonunda Himalaya'yı aşarak Pamir eteklerine ulaşmıştır. 1882'de yeni bilgi ve materyallerle Paris'e dönmüştür. Başarılı çalışmaları üzerine Macar Bilimler Akademisi üyeliğine seçilmiştir. Hayatının son yıllarını İtalya'da geçirmiştir.

Ú., Asya'da yaptığı gezilerin sonuçlarını *L'ethnographie de l'Asie* (Asya etnografyası) [1874] ve *Expédition scientifique française en Russie, en Sibérie et dans le Turkestan* (Rusya, Sibirya ve Türkistan'da Fransız bilimsel kurulu) [1878 - 1880, 3 cilt] adlı eserlerinde toplamıştır. *Başkirı, meşçeryaki i teptyari* (Başkurtlar, Mişerler ve Tepterler) ["İzvestiya Russkogo Geografiçeskogo Obşçestva" XIII, 1877, 2. fas.] adlı yazısı Türkoloji bakımından değerli bir katkıdır. Orta Asya gezilerine katılan eşi Marie Bourdon, *De Paris à Samarkand* (Paris'ten Semerkand'a) [1879] adlı bir eser yazmıştır.

UJGOROD veya **UŽHOROD** (Macarca adı: **Ungvár**), Ukrayna'da, Uj (Už) ırmağı kıyısında bir şehir. Nüfusu 72 000 (1974)'dir. Büyük bir kara ve demir yolu kavşağı olarak gelişen şehirde ağaç ve metal işleri fabrikaları kurulmuştur. Kültür merkezi olarak üniversite, tiyatro, müze ve resim galerileri vardır. VIII - IX. yüzyıllarda kurulmuştur. U.'da XV. yüzyıldan kalma eski bir şato vardır.

UJİJİ : bk. UCİCİ.

UJJAIN, Hindistan'ın Madhya Pradesh bölgesinde bir şehir. Nüfusu 209 118 (1971)'dir. Hinduların yedi kutsal şehrinden biridir. Birçok tapınak bulunan U.'da ayrıca XVIII. yüzyıldan kalma bir Hindu gözlem evi, 1957'de öğretime açılmış bir üniversite ve pamuk ipliği işletmeleri vardır. Sanskrit coğrafyasında U. dünyanın merkezi olarak kabul edilir.

UJOK BOĞAZI, Karpat dağlarının doğu bölümünde bir dağ boğazı. Yüksekliği 889 m dir.

ÚJPEST [*ūypeşt*], Budapeşte'nin banliyösünde, Tuna'nın sol kıyısında bir semt. Macaristan başşehrinin en önemli sanayi kuruluşları bu semtte toplanmıştır. Bk. BUDAPEŞTE.

UKBE b. NAFİ, Ukbe b. Nafi b. Abd-i Kays b. Lakıyt el-Fihrî (ölm. aş. yu. 680), Müslüman birliklerinin giriştiği Afrika seferlerine birkaç kez katılan bir komutan.

U.'nin Afrika seferleri, Amr b. el-Âs'ın Mısır valiliğinden azledilip Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in Mısır valiliği sıralarına rastlar.

Hulefa-i Raşidîn devrinin üçüncü halifesi Osman b. Affan, süt kardeşi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'i Mısır'a vali olarak atadı ve onu Afrika içlerine sefere çıkmakla görevlendirdi. Bunun için Osman, muhacirlerin ve ensarın ileri gelenlerini toplayıp kendileri ile Afrika'ya sefer konusunu görüştü. Konuşmalar sonunda Medine'den de yardım gönderilmesi kararlaştırılınca, burada hazırlanan yardımcı kuvvetlere, sahabenin ileri gelenlerinden Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Amr ve daha başkaları katıldı. Bunlar Mısır'a giderek Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh ile birlikte Afrika harekâtına başladılar. Yolda U., yanındaki birliklerle onlara katıldı.

Bizanslıların o zamanki Afrika valisi Corcis, Trablus'tan Tanca'ya kadar uzanan bölgeleri yönetiyordu. Medine'den ve Mısır'dan gelen Müslüman birlikler Corcis ordularıyla birçok kez savaştılar.

U., 670 yılında Emevî halifesi Muaviye b. Ebî Süfyan tarafından 10 000 kişilik bir birliğin başına geçirilerek Afrika'ya yollandı. U., Ebû Bekir'in Suriye'ye yolladığı ilk ordu komutanlarına verdiği nasihati Afrika'da uygulamış, hiçbir yerde kadınlara, çocuklara, ihtiyarlara ve güçsüzlere dokunmamış, kendisine itaat edenlere çok iyi davranmıştır. Ama kendisine silâhla karşılık verenlerden 80 000 kişiyi tutsak edip Mısır'a yollamıştır.

U., bugünkü Tunus devletinin başşehri Tunus'un yakınlarında bulunan eski Kartaca'nın 70 km kadar güneyinde, bir ormanın yakınındaki eski Oromet kasabasının kalıntıları üzerinde, Müslüman ordularına üs olmak üzere Kayrevan şehrini kurdu. Şehrin kuruluşu beş yıldan fazla sürdü. O, kasabanın çevresine, uzunluğu iki buçuk km yi bulan tuğladan bir duvar yaptırdı. Ebu'l-Fida'nın anlattığına göre Araplar, Kayrevan şehrinin kurulmasından önce Bingazi ve Barka şehirlerini üs olarak kullanmışlardır.

Kayrevan, Arapların Berberî kabilelerini kontrol altında tutmalarına yardım eden ve Akdeniz kıyısındaki Bizans garnizonlarının saldırısından uzakta, Kuzey Afrika seferlerinin güven içinde hazırlanmasını sağlayan askerî bir üs idi. Şehir bu durumunu uzun yıllar sürdürdü.

U., İfrikiyye bölgesinde kaldığı on yıl içinde bu şehirde pek çok yapılar yaptırdı. Kendisinin burada yapımına başlattığı Kayrevan Camii adıyla anılan cami, 726 yılında Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik (saltanatı: 724-743) tarafından tamamlatıldı. Bugün bu camiin eski durumundan hemen hemen hiçbir şey kalmamış, IX. yüzyılda Ağlebîler tarafından birçok ilâve ve onarımlar yapılarak özellikle kubbeleriyle dikkati çeken bugünkü muhteşem cami ortaya çıkmıştır. Bk. KAYREVÂN.

UKRAN DİLİ (resmî adı: Ukraïnski), Ukrayna Cumhuriyeti'nin resmî dili. Bu dile Küçük Rusça (Malorusskiy) adı da verilir. Küçük Rusça, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin resmî dili olan Rusça (Russkiy) veya Büyük Rusça (Velikorusskiy) ve Beyaz Rusça ile birlikte Slav dillerinin doğu grupunu oluşturur.

U. D., Ukrayna Cumhuriyeti'nde, Sovyetler Birliği'ne bağlı cumhuriyetlerde, Polonya ve Romanya'da, Amerika Birleşik Devletleri'nde ve Kanada'da konuşulmaktadır. Resmî sayımlara göre, Sovyetler Birliği'nde bu dili konuşanların sayısı 40 753 000 (1970)'dir.

U. D.'nin birtakım ses özellikleri daha XII. yüzyılın 2. yarısında oluşmaya başlamıştır. Bu dilin çağdaş ses ve gramer sistemi XIV-XVI. yüzyıllarda meydana gelmiştir. XVI. yüzyılın sonunda ve XVII. yüzyılın başında Ukrayna'da edebî dil olarak Slav Rusçası ve U. D. kullanılmıştır. XVIII. yüzyılda edebî eserlerin dilinde yaşayan U. D.'nin özellikleri gittikçe artmıştır. Bugünkü yazı dili, U. D.'nin güneydoğu diyalektine dayanmaktadır.

Çağdaş U. D.'nin belli başlı özellikleri: 1. Yazıda Rusçadan farklı olarak *i*, *ï* ve *є* harfleri kullanılır; 2. Fonetikte: a. Vurgusuz ünsüzler redüksiyona uğramazlar; b. Eski *e* ünlüsünün yerini *i* ünlüsü alır: Ukr. *hlib* (~ Rusça *hleb*, Bulgarca *hlyab)* [= "ekmek"]; Ukr. *tilo* (~ Rusça *telo*, Bulgarca *tyalo)* [= "gövde, vücut"]; c. *e* ve *i* ünlülerinden önce gelen ünsüzler palatalleşmezler.

U. D. gramer yapısı bakımından Rus diline benzer. Fiillerde *-ti*, *-t'* ekleriyle yapılan mastarlar göze çarpar: *nosit', hodit', klasti, nesti.*

U. D.'nin sözlüğünde Rus dilinde kullanılmayan birçok söz geçer. XVIII. yüzyılda U. D.'ne Latince alıntılar girmiştir. Bundan başka, Polcadan geçen sözlerin sayısı da artmıştır.

UKRAN EDEBİYATI: Kiev şehrinin Rusya'nın başşehri olduğu sırada yazılmış eserler, en eski U. E. örnekleri olarak kabul edilmektedir. Moğolların Kiev'i almasıyla (1240) başlayan tarihî karışıklıklar Ukran kültürünün Rus kültüründen ayrı yönde gelişmesini kolaylaştırmıştır. XVI. yüzyılda Batı Avrupa etkileri ve Roma Katolik kilisesiyle yapılan birliğe muhalefet eden Ortodoks Ukrayna'nın karşı koyması, kilise Slavcası, Ukranca, kısmen de Lehçe ve Rusça malzeme ile karışmış sunî bir dil ile yazılmış eserlerin yeniden canlandırılmasına sebep olmuştur. Birçok tarih ve vekayinameler, skolastik vaızlar, methiyeler ve dramlar yazılmıştır. Bunların yanı sıra türkülerin daha sonraki gelişmesinde önemli bir rol oynayan geleneksel halk şiiri, skolastik çevrelerde gelişmesini sürdürmüştür.

Yeni U. E. Doğu Avrupa'da genellikle millî uyanışın işareti olarak XVIII. yüzyılın sonuna doğru başlamıştır. Ivan Kotlyarevskiy (1769-1838)'nin öncü rolünü yaptığı bu dönemde H. Kvitka-Osnovyanenko (1778-1843) önemii teşviklerde bulunmuştur. 1846'da kurulmuş olan Kyril-Methodi Derneği, millî, panslavist ve sosyal çalışmaları bünyesinde bir araya getiren bir kuruluş olarak önem taşır. Burada Taras Şevçenko, Ukrayna'nın en büyük şairi olarak görülür. Kendi çevresi içinde Rusça olarak tarihî eserler veren Nikolay Kostomarov (1817-1885) ile ilk tarihî romanı kaleme alan şair ve dram yazarı Panteleymon Kuliş; köy hikâyeleri ile Marko Vovçok takma adıyla tanınan Mariya Markoviç ilk planda yer almışlardır.

Taras Şevçenko (1814-1861) ve onu takip edenler, resmî Ruslaştırma politikasına karşı verilen savaşta, millî Ukrayna çevresinin gayretlerini romantik folklor yönünde oluşturmuş ve bundan dolayı da diğer edebiyatlardan daha uzun bir süre geçerli olmuştur. 1860'lı ve 1870'li yıllardaki

realizm de bundan kendisini kurtaramamıştır. Halk türküleri ve lehçeler, kendi üslûp yapılarında hüküm sürmüş, etnografik tasvirler olağanüstü geniş bir yer kaplamıştır. Bütün bunlara rağmen, aynı zamanda sosyal meseleler de gittikçe daha fazla ön plana çıkmış; köylülerin bağımsızlıklarının yanında gelişmekte olan kapitalist toplum düzeninin konuları da işlenmiştir (İ. S. Neçuy - Levitskiy, Panas Mırnıy, Boris Hrinçenko). Bu dönemin en önemli yazarı, çok yönlü olan ve akademik görevlerde de bulunan Batı Ukraynalı İvan Franko, yoğun psikolojik tahliller ve çağdaş meselelerle uğraşmıştır.

XX. yüzyılın başından itibaren gittikçe artan siyasî kontrol, tamamen Komünist Partisi'nin eline geçmiş olduğundan U. E. temsilcilerinin bir kısmı memleketleri dışında eserler vermişlerdir. Özellikle II. Dünya Savaşından sonra yapılan ağır baskılara rağmen birçok şair ve yazar, eser vermekten geri kalmamıştır. Bu yüzyılın en önemli yazarları arasında empresyonist H. Kossinka (1899 - 1934), M. İvçenko (1890 - 1939) ve V. Pidmohtlniy (1901 - 1941); sembolist P. Tıçina (1891 - 1966) ve Y. Pluşnık (1898 - 1938); fütürist M. Semenko (1892 - 1938); neoklasik M. Rılskiy ile M. Serov (1890 - 1941) yer alırlar. Mevcut rejimden kaçarak Ukrayna dışında eser verenler arasında ise M. Orest - Serov (1902 - 1961), T. Osmaçka (1898 - 1964), İ. Bahryaniy (1909 - 1964), V. Petrov - Domontoviç (1898 - 1971), O. İsarskiy Malçenko (doğ. 1919), V. Çaplenko (doğ. 1908), D. Humenna (doğ. 1904) sayılabilir.

UKRAN SANATI: 1386'daki Polonya - Litvanya birliğinin teşviki ile XV. yüzyılda Batı Ukrayna'da genellikle Alman ustalar aracılığıyla doğu tarzı şekiller ve aynı zamanda doğu kilisesi üslûbundaki resim şekilleri kısmen batıya doğru yayılmaya ve ön plana çıkmaya başlamıştır (Lublin, Kraków ve Sandomierz'deki XV. yüzyıl duvar resimleri). Sağlam temelli ahşap kiliselerin üç kubbeli olup dikdörtgen şeklinde bir temel üzerinde yükselmesi önemli bir özelliktir. Savunma maksadı ile XV ve XVI. yüzyıllarda inşa edilen binalarda gotik damgası görülür. Aynı maksatla yapılan bazı kiliselerde ise gotik şekiller Ortodoks temel şekilleriyle karışmıştır (Volhınya'daki Ostrog, Podolya'daki Sukkovtsı vb.). Genellikle İtalyan ustalar aracılığıyla ortaya konulan Rönesans üslûbu, şehirlerde sınırlı olarak kalmıştır (özellikle Lvov). Eski ahşap bina üslûbunu taşa dönüştüren ve pek güzel olmayan süslemelere eğilim göstererek bunları kullanan ve doğu barok şekillerinden oluşan Kozak barok üslûbu, XVII. yüzyılda Dnepr - Ukrayna bölgesinde kendine özgü bir gelişme ortaya koymuştur (özellikle Kiev'deki yapılar). XVII. yüzyılda U. S.'nın, Rus sanatının doğu şekilleriyle karışmasında önemli payı olmuş, XVIII. yüzyıldan itibaren ise gelişmesi esas itibarıyla Rus sanatı içine karışmış bir şekilde görünmüştür.

XIX. yüzyılın en önemli Ukran ressamları arasında şair Taras Şevçenko (1814 - 1861) önde gelir. Aş. yu. 1900'de Petersburg, Paris ve Münih'te yetişmiş ve kozmopolit açık hava ressamı olan A. Muraşko (1875 - 1919)'nun yanı sıra, önce Kraków'da yetişip sonra Lvov'da çalışan A. Novakivski (1872 - 1935), önce millî ve sonraları sembolik bir ekspresyonizme eğilimi olan sanatıyla ön plana çıkmıştır.

UKRAYNA (resmî adı: Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti), Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ni oluşturan 15 federe devletten biri. Nüfus bakımından ikinci (50 000 000'dan fazla) ve alan bakımından üçüncü (603 000 km²) büyük olanıdır. Başşehri, 2 000 000'dan fazla nüfuslu Kiyef (Kiev) şehridir.

Sovyetler Birliği Avrupası'nın güneybatı bölümünü kaplayan U., Kırım'ı da içine alarak, güneyden Karadeniz ve Azak Denizi kıyıları, doğu ve kuzeydoğudan Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti, kuzeyden Beyaz Rusya SSC, batıdan Polonya ve Çekoslovakya, güneybatıdan Macaristan, Romanya ve Moldavya SSC toprakları ile çevrilidir. Ülkenin, en verimli tarım alanlarının çoğu ve ağır endüstri için gerekli ham maddelerin önemli bir kısmı burada bulunur. Tarihî ve kültürel yönlerden de U., Rusya'nın ana bölgelerinden birini teşkil eder.

Geniş sahalara yayılan, denizden yükseklikleri ortalaması 200 m yi geçmeyen alçak ve çukur düzlükler, Üçüncü Zamana ait, yataya yakın eğimli, tortul tabakalardan oluşur. Güneydoğuda Donets, kuzeybatıda Volhinya ve batıda Podolya tepelikleri, billûrsu kültelerden ibaret, eski masif kalıntılarıdır. Buralardan geçen nehirlerin vadilerinde, yer yer görülen hızlı akışlar, hidroelektrik santrallerinin yapılmasına imkân hazırlar. Söz gelişi, Dnepr üzerinde kurulmuş olan Zaporojye Santrali, dünyanın en büyük enerji tesislerinden biridir. Üçüncü Zamana ait genç kıvrım dağlarına kenarlarda rastlanır. Batıda Galiçya (Galicia) bölgesinde Karpatlar yayının bir kısmı (Orman Karpatları 1 750 m) ve güneyde Kırım'da Yayla Dağları (1 545 m) bulunur. Doğu ve kuzeydoğuda, Merkezî Rus Platoları'nın kenar tepelikleri vardır. Rusya'nın batısında geniş yer kaplayan Pripet bataklıkları, U.'nın kuzeybatısında devam eder.

U.'da kara iklimi hâkimdir; yazları çok sıcak, kışları uzun ve soğuktur. Ocak ayı sıcaklıkları, kuzeydoğuda — 8°C den, güneybatıda — 2°C ye kadar değişiklikler gösterir. Temmuz sıcaklık ortalamaları, kuzeydoğuda 29°C, güneyde 32°C üzerindedir. Buna karşılık ormanlarla kaplı güneybatı yüksekliklerinde, yazın sıcaklık ortalaması 18°C ye kadar düşer. Yıllık yağış tutarı güneyde 300 mm, kuzeybatıda 600 mm ve dağlık bölgede 750 mm den fazladır.

Tabiî bitki örtüsü kuzeybatıda, güneydoğuda (Donets tepeliklerinde) ve nehir boylarında, özellikle yukarı Dnepr vadisinde ormanlardan oluşur. Ağaçlar, çoğunlukla, yapraklarını döken türlerdendir. En fazla rastlananlar kayın *(Betula)*, akgürgen *(Fagus)*, akçaağaç *(Acer)*, kara çam *(Larix)* ve dişbudak *(Fraxinus)* ağaçlarıdır. Geniş alan kaplayan steplerde en yaygın bitkiler "Stippa" çayırlarıdır. Ormanla stepin birbirine karıştığı Kiyef bölgesinden itibaren

UKRAYNA: Dnepr nehri üzerinde bir baraj

güneye doğru, verimli "çernozem" toprakları uzanır. Fakat Karadeniz sahillerinde kuraklık arttığından, kıyı şeridinde tuzlu steplere rastlanır.

Batıda Karpat dağlarından, Volhinya ve Podolya yükseklikleri̇nden güneydoğuda Donets tepeliklerine kadar yayılan verimli step sahasını Ukraynalılar, ülkenin buğday ambarı haline getirmişlerdir. Burası yalnız Sovyetler Birliği'nin değil, fakat aynı zamanda bütün Avrupa'nın en önemli buğday üretim bölgelerinden biridir. Yetiştirilen diğer ürünler arasında mısır, arpa, çavdar, keten, kenevir ve şeker pancarı önemli yer tutar. Çok miktarda domuz, fakat aynı zamanda sığır, koyun ve tavuk beslenir.

U.'nın batı bölümü daha ziyade tarımda, doğu bölümü ise endüstride fazla gelişme göstermiştir. Dünyanın en kesif endüstri bölgelerinden biri de U.'dadır. Donbas diye anılan Donets Havzası, Sovyetler Birliği'nin başlıca kömür üretim sahasıdır. Burada Krivoy Rog demir madenleri de zengindir. Dnepr nehri üzerinde Nikopol ve Manganets dolaylarında, dünyanın en zengin manganez yataklarından bir kısmı bulunur. Donbas'ta Nikitovka yakınlarında civa çıkarılır. Aynı bölgede ve Karadeniz sahil şeridinde tuz yatakları vardır. Kuzeybatı dağlarında kaolin elde edilir. Karpatların kuzeyinde petrol ve tabiî gaz işletmeleri vardır. U.'nın yeraltı zenginlikleri arasında grafit, amyant, alçıtaşı, mermer, titanium ve nikel de sayılabilir. Endüstri kömür ve demire dayanır. Başlıca endüstri kolları metalurji, kimyevî maddeler üretimi, ağır makinalar, özellikle vagon, lokomotif, gemi, uçak, ekskavatör, traktör ve türbin yapımı ile ilgilidir. Doğu Avrupa'nın hemen hemen bütün demir-çelik endüstrisi tesisleri U.'da, kömür, demir ve başka ham maddelere dayanır. Başlıca endüstri merkezleri Dnepropetrovsk ile Zaporojye arasında, Dnepr nehri büklümü boyunca sıralanan şehirlerde kurulmuştur. Bununla birlikte yine Dnepr üzerinde kurulmuş olan başşehri Kiyef, U.'nın diğer faaliyetler yanında, başlıca kültür merkezidir. İkinci büyük şehir olan Harkov (1 500 000), önemli bir endüstri merkezidir. Diğer büyük şehirler şunlardır: Donetsk (önceleri Stalino diye anılırdı), Dnepropetrovsk, Karadeniz kıyısında Odessa limanı, Zaporojye, Voroşilovgrad, Krivoy Rog, Poltava, Galiçya'da Lvov ve Kuzey Bukovina'da Çernovtsı.

Ukraynalılar Neolitik çağda Dnepr ve Dnestr vadilerinde yaşamış olan kabilelerin torunlarıdır. Bugünkü nüfusun ancak 1/5'i Ruslardan, 7/10'u Rus kültürü ile yetişmiş Slavlardan, geri kalanı Polonyalılarla Yahudilerden oluşur. Sovyetler Birliği'nin en sık ulaşım ağı U.'dadır; nehir ulaşımı çok gelişmiştir. Başlıca ihraç maddeleri kömür, tahıl, tuz, şeker, demir-çelik ve metallerdir. Bk. SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETLERİ BİRLİĞİ. (C. R. Gürsoy)

UKULELE, Hawaii adalarında kullanılan, gitara benzer bir çalgı. İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde caz müziğinde kullanılması benimsenmiştir.

ULA (eski adı: **Gökova),** Muğla iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 407 km², nüfusu 17 550 (1980)'dir. 1 000'den çok nüfuslu 5 köyü vardır. İlçe merkezinin nüfusu 7 350, denizden yüksekliği 605 m dir. İlçe, ilin güney bölümündedir. Muğla merkez ilçesi, Köyceğiz, Marmaris ile çevrilidir. Gökova (Kerme) körfezinin sonuna rastlayan küçük bir kıyı bölümü (5 km kadar) vardır. Muğla'ya çok yakın olduğu için uzun süre buraya bağlı bir bucak olarak kalmış bulunan U., 1954'te ilçe durumuna getirilmiştir.

İlçenin başlıca yer şekilleri Gökova körfezi kıyılarından içerilere uzanan Gökova alüvyal düzlükleri (50 - 100 m ye kadar yükseklikte) ile bunu çevreleyen tepelik ve bazı yerleri alçak dağlık arazi görünüşündedir. U. kasabası çevresinde Mezozoik - Tersiyer kıvrımlı-kırıklı arazisi ile Paleozoik tabakalar ve Gökova düzlükleri doğusunda Paleozoik ve yer yer Neojen tabakaları vardır. Güneyinde peridotit ve serpantinli arazi yer tutar. İlçe arazisinde kalkerler çoktur.

İlçede Akdeniz iklimi özelliği vardır: Yazlar sıcak ve kurak geçer, kışlar ılımlı ve yağmurludur. Don olayı, dağlık yerler dışında hemen hemen görülmez. Yıllık yağış tutarı 1 540 mm dir. Bunun üçte ikisi (1 000 mm den çok) kış aylarında yağar, ilkbahar ve güzün 490 mm yağış alır, ancak 30 mm kadarı yaz aylarında ve eylülde düşer. Ortalama yağışlı gün sayısı 85'tir. Çoğu bozulmuş ve bazı yerleri korunmuş ormanlar ilçede çok yer tutar (başlıca ağaçlar kara çam, kızıl çam, meşe). Ökaliptüs ağaçları ovaya güzel bir görünüş vermiştir. İlçe ekonomisinde ormanların önemli yeri vardır.

İlçenin başta gelen geçim kaynağı tütüncülüktür (yılda 200 000 kg). Tarla tarımı, baklagiller, bağcılık, turunçgiller ürünleri, arıcılık geçim kaynaklarıdır. Hayvancılık da yapılır. Dağınık yerleşmenin bulunduğu bu yörede yük ve binek hayvanları olarak eşek sayısı çoktur, at da beslenir. Sayıları 200 kadar olan deve de vardır. Arıcılık gelişme göstermiştir (yıllık bal üretimi 250 000 kg, balmumu 14 000 kg). İlçenin 6 köyünde (410 evde) ipek böcekçiliği de yapılır (dut ağacı sayısı 5 000, yaş koza üretimi 3 700 kg), yerinde kullanılır. U.'da iki zeytin yağı yapımevi, bir şaraphane, küçük ölçüde dokumacılık vardır.

Kıyra köyünde krom çıkarılarak dış ülkelere ihraç edilmektedir.

İlçe merkezi U., Muğla'nın 14 km güneydoğusunda, denizden 10 km içeride, tepelik ve ormanlık bir yörede, yüksekliği 600 - 630 m olan bir küçük şehirdir. Muğla - Marmaris asfalt yoluna 4 km lik bir yol ile bağlıdır. Bu ana yoldan ayrılan 2 km lik bir yol ile de Gökova iskelesine bağlanmıştır. Bu iskeleye, daha çok küçük tonajlı deniz taşıtları yanaşır, yük ve yolcu taşınır. Marmaris iskelesi ile de taşımalar olur. Ana yoldan ayrılan bir kara yolu, kasabayı kıyı asfalt yoluna bağlar. Muğla üzerinden Ege bölgesi şehirlerine bağlantısı vardır. *Ula* adının bu yörenin fatihi Ulama Bey'den geldiği sanılır. XVII. yüzyılda özellikle incir ve üzüm ihraç eden canlı bir ticaret merkezi iken sonradan bu faaliyeti duraklamış, ilçe olduktan sonra yine gelişme göstermiştir.

Belediyesinin 1882'de kurulmuş olduğu sanılmaktadır. İmar planı 1945'te yapılmıştır. Cumhuriyet Meydanı, Çarşı caddesi ve bir kısmı düzgün sokakları, parkı, çocuk bahçesi, kasaba ölçüsünde sağlık çalışmaları, ilk ve orta okulu, gençlik spor klübü, 2 sineması, elektriği, içme ve kullanma suyu tesisi vardır. U. Kapızı görülmeye değer turistik yerlerindendir. Gökova (Kereme, Keramos), Muğla - Marmaris yolu boyunda, U.'ya 19 km uzaklıkta bir tabiat güzelliği yeridir. Gökovalıların "bük" adını verdikleri süslü görünüşlerle doludur. Gökova, motelleri, plajı, gazinoları ile bir turistik yerdir. (R. İzbırak)

ULAH'LAR, Osmanlı Türklerinin Eflak (Valachia), Buğdan (Moldavya) ve Erdel (Transilvanya)'de yaşayan, Yugoslavya'da Bulgar ve Makedonlar arasında azınlık teşkil eden halka verdikleri ad. Bu ad en çok Kıpçak yöresinde yaşayan Türkler, özellikle Kuman ve Peçeneklerce benimsenmiştir. Osmanlı Türklerinin, yani Oğuzların bu adı onlardan veya Bizanslılardan öğrenmiş olmaları tabiîdir. U. adından türeyen Eflak sözü ise ilk devirlerde Ulag'a eş anlamda İflag ili olarak metinlerde geçmektedir. İslâm kaynaklarının en eski metinlerinden olan Reşidüddin'in *Camiü't-tevarih*'inde Kara Ulag, Ebü'l - Fidâ'nın *Takvimü'l - büldan*'ın da Bilâdu'l-ulag olarak görülür. Avrupa dillerinde bu kavmin yurduna Fransızcada Valachie, Almancada Walachei, Lehçede Woloska, Macarcada Oláhország, Sırpça ve Bulgarcada Vlaška zemla adı verilir. Bk. EFLAK, BUĞDAN, ERDEL.

Makedonya'ya ne zaman ve nasıl geldikleri henüz aydınlanmayan, Bulgar ve Makedonlar arasında küçük bir azınlık teşkil eden (25 000 kadar) U.'lar ise, Yugoslavya ve Bulgar hükümetleri arasında zaman zaman politik anlaşmazlık konusu teşkil etmektedirler. (İ. Parmaksızoğlu)

ULAK, Moğollarda haberleşme ve postacılıkta görevli, tatar, yamçı adlarını taşıyan memurlara menzillerde tahsis edilen atlara verilen ad. Bir elçiye bu atlardan en çok dört adet tahsis olunabilirdi. Ulakçı bu hayvanların bakımıyla görevli seyislerin adı idi. Aynı zamanda şehir ve menzillerde yamçının hizmetini görürdü.

U., Osmanlı devletinde postacı ve tatarlara verilen bir ad olmuştur. Reisü'l-küttab kalemine bağlı olup Bostancı ocağında yetişirlerdi. Askerî zümresine dahil eyalet askerinden sayılırlar, avarız-ı divaniye ve tekâlif-i örfiye gibi vergilerden muaf tutulurlardı. Görevlerini önlerinden giden Karakulaklarla birlikte yürütürlerdi. Bir kasaba veya şehre yaklaştıklarında önde giden Karakulaklar yüksek sesle ve belirli bir ahenkle U.'ın şehre geldiğini duyururlardı. Surre kafilesinin İstanbul'a dönüşü haberini getiren iki U.'a ise Sadrazam huzurunda hil'at giydirmek töre gereği idi.

Donanma-yı hümayunun Çanakkale Boğazı'ndan çıkışlarında Piyale bahçesinden hareketinde öne sürülen iki kalite (galette)'ye de U. gemisi adı verilirdi. Bunların görevi üç mil alargada gözleme ve keşif yapmaktı (bk. PEYK). (İ. Parmaksızoğlu)

ULALA, Gornoaltaysk şehrinin eski adı. Bk. GORNOALTAYSK.

ULAMA (Ar. vasl; Fr. Liaison), ünsüzle biten bir kelimenin son sesiyle kendisinden sonra gelen ve ünlüyle başlayan bir kelimenin ilk sesinin kaynaşarak tek bir kelime gibi okunması. *olmak eğer* sözlerini *ol-ma-ke-ğer* biçiminde okumak gibi.

U., aruz vezninde uygulanan önemli kurallardan biri olup ancak yan yana iki açık hece gerektiği zaman yapılır. U., vezin gereği özellikle nazımda uygulanan bir kural olmakla birlikte, konuşurken veya bir yazıyı sesli olarak okurken de yapılabilir.

ULAMA PAŞA veya **ULAMA HAN** (ölm. 1551), Osmanlı devlet adamı. Teke ili Türkmenlerinden olup II. Bayezid zamanında timarlı sipahi iken 1511'de Şah Kulu (b. bk.) ayaklanmasına katılmakla İran'a kaçmış ve Şah İsmail'in hizmetine girmişti. Safevî devletinde yükselerek Azerbaycan genel valiliğine getirilmişti. Ancak, Şah Tahmasb'la arası açılınca 1533'te İstanbul'a geldi ve Kanunî Sultan Süleyman'ın hizmetine girdi. Bu sırada Bitlis hâkimi Şeref Han'ın İran saflarına geçmesi üzerine Bitlis beylerbeyiliğine, Bitlis'i kurtarmak şartıyla atandı. Şeref Han'ı yenilgiye uğratıp Bitlis'i geri aldı ise de, vezir-i âzam İbrahim Paşa ona daha önemli bir valilik vadederek Bitlis beylerbeyiliğini Şeref Han'ın oğlu Şemseddin Bey'e verdi. Sultan Süleyman'ın Irakeyn seferinde bulunmuş ve Tebriz'in fethinden sonra 1534'te buranın beylerbeyiliğine getirilmiştir. Kanunî'nin Bağdad'a yönelmesi üzerine Şah Tahmasb Şenb-i Gazan'ı zapt ettikten sonra Tebriz'i kuşatınca U. P., burasını boşaltarak Van'a çekilmek zorunda kaldı. Daha sonra 1535'te Tiflis ve aynı yıl içinde Rumeli beylerbeyiliğine getirildi. 1542'de Bosna beylerbeyi oldu ve Budin savunmasında bulundu. 1543'te Budin beylerbeyi Bali Paşa ile birlikte Slovenya'da Asina, Sofronika, Belostina, Rahoca ve Nana kalelerini fethetti ve Valpo'yu kuşatarak aldı. 1544'te Şimontorna kalesini aldı. 1548' de Erzurum beylerbeyiliğine atanarak Van kalesinin geri alınması ile görevlendirildi. Bu görevi başarıyla sonuçlandırdı ve yeniden eski görevi olan Bosna'ya atandı. Sokollu Mehmed Paşa'nın Macaristan serdarlığında görev aldı. Tamışvar'ın alınmasında Lipve muhafızı olarak kaldı. 200'ü yeniçeri olmak üzere 5 000 sipahi ile Lipve'yi kuşatmaya gelen General Castaldo'ya karşı savunmaya geçen U. P., kuvvetinin 1 300 sipahiye düşmesi ve erzak sıkıntısıyla karşılaşması üzerine Avusturyalılarla bir ateşkese karar verdi. Ancak Avusturyalılar yapılan anlaşmaya ihanet ettiler ve U. P.'yı kaleden ayrıldıktan sonra yolunu keserek tekrar savaşa tutuşmaya zorladılar. 5 aralık 1551'de Lipve - Belgrad yolu üzerinde olan bu savaşta U. P., Avusturya ordusunu bozguna uğratarak komutanlarından Ambrosso de Nagylak'ı öldürmeyi, Balassa'yı da ağır yaralarla kaçırmayı başardı. Ancak savaşta kendisi de yaralandı. Belgrad'a geldikten sonra aldığı yaralar sonucu öldü. Bazı kaynaklar onun bu savaşta şehit düştüğünden söz ederler. Lipve kuşatmasında U. P.'ya yardımda bulunmayan serdar Sokollu Mehmed Paşa ise Kanunî tarafından azarlanmış ve serdarlıktan uzaklaştırılmıştır. (İ. Parmaksızoğlu)

ULAN, XVI. yüzyılda Polonya ordusunda yer alan mızraklı atlı askerlere verilen ad. Daha sonra Avrupa'nın birçok ordusunda U.'lara yer verilmiştir. Prusya ordusunda U.'lar 1807'de yer almışlardır. Alman silâhlı kuvvetlerinde U.'lar 1890'a kadar yalnız mızrak kullanmışlar ve (zırhlı askerlerle birlikte) ağır süvari birliklerine bağlı kalmışlardı (Almanya'da 1914'te 26 U. alayı vardı). I. Dünya Savaşından sonra U. alayları bütün silâhlı kuvvetlerden kaldırılmıştır. U.'ların resmî üniforması *ulanka* adı verilen özel bir ceket ile *çapka* (Pol. *czapka)* adlı bir başlıktan oluşuyordu.

ULAN - BATOR (1924'e kadar kullanılan eski adı: **Urga),** Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde, Selenga havzasında, Tola nehri vadisinde bir şehir, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin başşehri. Nüfusu 273 000 (1970), denizden yük-

ULAN - BATOR : Ulan - Bator şehri (genel görünüş)

sekliği 1 309 m dir. Şehrin merkezinde yer alan Süke Bator Meydanı, resmî binalarla çevrilmiştir. Bunlardan başka, meydanda 3 veya 4 katlı taş binalar da vardır.

U. - B. ülkenin en önemli ulaşım merkezidir. Gıda maddeleri, deri, tekstil, seramik, yapı malzemesi ve ağaç işleri endüstrisi gelişmiştir. Ülkenin kültür merkezi olarak U. - B.' da bir üniversite, meslek okulları ve müze vardır. Moğolistan Bilimler Akademisi de U. - B.'da kurulmuştur.

ULAN - BATOR : Din Tarihi Müzesi

U. - B. XVII. yüzyıl ortalarında kurulan Da - Hure manastırı çevresinde gelişmiştir.

ULAN - HOTO, Çin'in kuzeydoğu bölümünde, İç Moğolistan özerk bölgesinde bir şehir. Nüfusu 51 400 (1953)' dür. Bölgenin ticarî ve iktisadî merkezi olarak gelişmiştir.

ULAN - UDE (1924'e kadar kullanılan eski adı : **Verhneudinsk),** Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde, Selenga ve Uda nehirleri kıyısında bir şehir, Buryat Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başşehri. Nüfusu 287 000 (1974)'dir. Demir yolu kavşağı olarak gelişmiştir. Vagon yapımı, gemi onarımı, hafif endüstri, makine ve gıda maddeleri fabrikaları vardır. Yüksek okullar, tiyatro ve müzeler açılmıştır. Şehir 1666'da kurulmuştur.

ULANGOM, Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin kuzeybatısında bir şehir. Nüfusu aş. yu. 10 000'dir. Ubsunur oymağının merkezi olan şehir, kara yoluyla Ulan - Bator'a ve Sovyet sınırına bağlıdır. Gıda maddeleri fabrikaları vardır.

ULANOVA, Galina Sergeevna (doğ. Petersburg 8.1.1910), Sovyet balerini. İlk bale derslerini balerin olan annesi Mariya Romanova'dan almıştır. Daha sonra Agrippina Vaganova idaresindeki Devlet Koreografi Okulunda öğrenimini yapmış ve 1928'de buradan mezun olmuştur. Aynı yıl Chopiniana'da ve bir yıl sonra da *Kuğu gölü* ile *Uyuyan güzel* balelerinde rol almıştır. 1940'ta S. Prokofiev'in *Romeo ile Juliet* balesinde oynamıştır. Sovyetler Birliği dışında ilk olarak 1951'de Floransa'da mayıs şenliklerinde sahneye çıkmıştır. 1956'da Moskova Bolşoy bale topluluğu ile Londra'da dans etmiştir. Aynı yıl İngiltere'de *Giselle* balesinin film olarak çevrilmesinde rol almıştır. Ayrıca Paris (1958)'te, New York (1959)'ta da sahneye çıkmıştır. Anna Pavlovna'dan sonra en büyük balerin olarak ün yapan U., 1962'den itibaren Bolşoy'da genç öğrencilerin yetiştirilmesi çalışmalarına ağırlık vermiştir.

ULÁSZLÓ [*ulāslo*], I., Macaristan kralı, Polonya kralı II. Władysław'ın büyük oğlu. Polonya kralı olarak III. Władysław (1424 - 1444) adını almıştır. I. U. adı altında Macaristan kralı olmuş ve Osmanlı Türklerine karşı yapılan Varna Meydan Muharebesi (b. bk.)'nde ölmüştür. Polonya tarihinde Władysław Warnenczik adıyla tanınmıştır. Onun Varna muharebesinde ölmesi üzerine János Hunyadi Macaristan kral naibi olmuştur. Bk. WŁADYSŁAW, III

ULAŞIM (eski ter. Münakale), insan, mal, haber ve eşyanın bir yerden diğer bir yere taşınması. Genel anlamı ile U. faaliyeti geniş kapsamlıdır, haberleşmeyi de içine almaktadır.

U. faaliyetleri üç farklı ortamdan yararlanılarak gerçekleştirilmektedir. Kara ve deniz U.'nın başlangıcı en eski devirlere, insanın yerleşik hale geçip üretim faaliyetlerine başlama tarihlerine kadar inmektedir. Hava U.'ı ortam açısından çok yakın bir geçmişte, teknolojinin, endüstrinin gelişmesiyle gerçekleşebilmiştir.

İnsanların, malların, haberlerin ve fikirlerin bir yerden başka bir yere iletilmesi işlemlerini kapsayan faaliyetler, günümüzde çok çeşitlenmiştir. Esas olarak deniz yolları, kara içi su yolları, kara yolları, deniz yolları, hava yolları ve boru yolları gibi U. şekillerini içine alır. Buna toptan haberleşme dediğimiz telefon, telgraf, telsiz, radyo, televizyon gibi iletişim araç ve gereçlerini de katmak mümkündür.

Kültür tarihinde, özellikle ticaret tarihinde U. büyük yer tutmaktadır. Ayrıca beşerî ve ekonomik coğrafyanın önemli bir kolu da U. coğrafyasıdır (bk. ULAŞIM COĞRAFYASI).

ULAŞIM COĞRAFYASI (eski ter. Münakale coğrafyası; Alm. Verkehrsgeographie), insan, mal ve haberlerin bir yerden diğer bir yere gitmesini, karşılıklı gidiş gelişin coğrafya bakımından dağılışını, yayılmasını, çeşitli taşıtların ve yolların özelliklerini, gelişimlerini inceleyen, bunları tabiî ve işlenmiş yöreleriyle ilişkili olarak ele alan bilim kolu. Dilimizde U. C. ile ulaştırma coğrafyası eş anlamda kullanılmaktadır.

U. C. ile ilgili çeşitli bilimsel çalışmalar, gelişme ile ulaşım arasında doğrudan bir paralellik olduğunu ortaya koymaktadır. Ulaşım sisteminin tarihi, tipi, kapasitesi ile bulunduğu kesimdeki üretimin türü, amacı, verimi ve miktarı, ayrıca üretim bölgesi ile tüketim merkezleri arasın-

daki uzaklık ve sosyo-ekonomik durum gibi birçok faktör de ülke ve bölgelere göre farklılık gösterir.

U. C.'na ilişkin ilk çalışmaların o zamanki bilimsel araştırma tekniğine uygun olarak olayın tasvirinden öteye gidemediği görülmektedir. Sebeplerle sonuçlar arasındaki ilişkilere yönelik modern coğrafya görüşü geliştikçe, tabiî çevrenin, özellikle fiziksel şartların ulaşım faaliyetleri ve insan arasındaki etkileşimin araştırılmasının önemi artmıştır. Araştırmalar, ulaşım faaliyetleri üzerinde tabiî şartların kısıtlayıcı etkilerine rağmen bölgenin ekonomik potansiyelinin de bunu giderici, hafifletici bir etken oluşturabildiğini ortaya koymuştur.

Modern U. C. temsilcilerinin sebep ve sonuçlar arasındaki ilişkileri araştırma özellikleri yanında ulaşım alanına da büyük bir önem verdikleri dikkati çekmektedir. Bunun sonucunda ulaşımın yeryüzünde çeşitli ortam, ülke ve bölgelerdeki farklı oluşumları, U. C.'nın esas konusu durumuna gelmiştir. (M. Emiroğlu)

ULAŞTIRMA (eski ter. Münakalât), kara, hava ve denizde insan, mal, haber ve eşyanın bir yerden diğer bir yere taşınmasını ifade eden ulaşım hareketinin gerçekleştirilmesi işi.

U. ile ekonomik gelişme arasındaki yakın ilişkiyi, çeşitli U. sektörlerinin yeryüzündeki dağılımını yansıtan haritaların incelenmesi ile kolayca görmek ve anlamak mümkündür. Kara yolları, demir yolları, hava ve deniz yolları haritalarının incelenmesi ile dünyada bu sektörlerin oldukça farklı, hatta yer yer çelişkili bir dağılım gösterdikleri anlaşılmaktadır.

U.'da kullanılan yolların, araçların sayıları, hızları ve akım yoğunlukları kıtalar, ülkeler, hatta ülkeleri oluşturan bölgeler ve bölümler arasında oldukça farklı bir dağılım göstermektedir.

U.'nın dağılımdaki özelliklerden biri de gelişmiş ülkelerin, gelişmiş bölgelerin daha fazla yararlanma imkânına sahip olmalarıdır. Bu da U. ile ekonomik faaliyetler ve ekonomik gelişme arasında sıkı bir bağlılık bulunduğunu göstermektedir.

Medeniyetin gelişmesinde ekonomik faaliyetlerin artmasının, çeşitlenmesinin ulaşımsız gerçekleştirilemeyeceği bilinmektedir. Ulaşımsız üretimin artması mümkün değildir. Aynı durum endüstri faaliyetleri için de geçerlidir.

U. hizmeti sisteminin gelişmesi endüstriyel ham maddelerin üretimlerini büyük ölçüde artırdığı gibi, bunların mamul hale getirildikten sonra tüketim merkezlerine dağıtımları da U. sayesinde gerçekleştirilmektedir. Bugün 4,5 milyara yaklaşan dünya nüfusunun % 35'inin şehirlerde yaşamalarına karşılık tarımsal ürünleri rahatlıkla tüketebilmeleri U. hizmeti sayesinde mümkün olmaktadır.

Ulaştırılan mal, insan, hayvan ve eşyanın çok kısa bir sürede gösterdiği artış çeşitlenmiş ve dünya ticaretinde büyük ölçüde etkili olmuştur. Son 50 yılda dünyada üretilen bazı ham maddelerin artışı gözden geçirildiğinde U.'nın rolünü daha açık olarak görmek mümkün olacaktır.

Günümüz insanının 1/3 ünün şehirlerde yaşamaları şehirlerde ticarî faaliyetin ve endüstri kuruluşlarının sağladıkları iş imkânları ile şehirleşme arasında bir paralellik bulunmaktadır. Her türlü yolcu, yük ve haberler gerektiği ölçüde taşınılamazsa, başka bir deyişle U. yeterince gerçekleştirilemezse yerleşme merkezlerinin her türlü üretim, imalât, pazarlama fonksiyonları aksar, hatta durur. Günümüzde insan hayatının U.'dan ayrı kalması düşünülemez. Özellikle şehirlerde çok çeşitlenen ekonomik faaliyetlerin büyük çoğunluğunun belirip gelişmelerinde U. hizmetlerinin büyük rolü vardır.

Küçüğünden en büyüğüne kadar her tür yerleşme, bir yerleşme elverişliliğinin ve ekonomik faaliyet alanının ürünüdür. Bu sebeple her yerleşme yeri kendi iç yollarından başka, içinde yer aldığı yerleşme ve ekonomik faaliyet alanının diğer kısımlarına da dış yollarla ulaşım sistemlerine bağlanmaya, karşılıklı U. sistemlerinden yararlanmaya muhtaçtır. Bu yararlanma oranında yerleşmelerde durgunluk, gelişme veya hızlı bir gelişme, büyüme görülür. Hiçbir şehir, bölge, hatta ülke, eriştiği medeniyet düzeyini, insanını, malını, haberlerini gereken kolaylıkla U.'dan yararlanmadan gerçekleştirememiştir.

Kapalı ekonomilerin hâkim olduğu ülke, bölge ve yerleşim yerlerinde üretici ile tüketiciyi aynı kişiler veya gruplar oluşturduğundan U. faaliyetleri de çok az gelişmiştir. Bu faaliyetin çok kere ürünlerin tarladan eve taşınmasından öteye geçemediği görülür.

Buna karşılık, gelişmiş bir ülkenin gelişmiş bir endüstri bölgesinde mesafe ile birlikte ulaşıma konu olan maddelerin miktarları ve çeşitleri son derece artmıştır. U. imkânlarına sahip, istediğini kolayca temin edebilen bölgede ekonomik kapalılık çoktan ortadan kalkmıştır.

U., günümüzde fazlasıyla gelişmiştir. Taşınan her türlü yolcu, eşya, yük ve haberler sürekli bir şekilde artmaktadır. Bir yerden başka bir yere nakledilenler ve nakledenler giderek artmakta olduğundan bunların cinslerini günümüzde ancak gruplar halinde toplamak suretiyle sayabiliyoruz.

U. hizmetlerinin insanın yerleşmesi ile başladığı ve giderek çeşitlendiği bir gerçektir. O dönemlerde kervanların yüklerini (tuz, silâh, kıymetli taş ve madenler, kehribar, yün, baharat, ipek ve esirler) oluşturan mal ve eşyalarla günümüzdekini kıyaslamak imkânsızdır. Bu yerleşmenin çok yavaş bir şekilde Orta Çağ sonuna kadar sürdüğü görülür. Ondan sonra, özellikle endüstri reformu ile U., insanlar, bölgeler, ülkeler ve kıtalar arasında bir üretim, tüketim bağı ve ticarî denkleşim durumunu yaratmıştır.

U. imkânları sayesinde ihtiyaç duyduğu maddeleri diğer bölgelerden ve ülkelerden kolayca sağlayan bir bölge tabiî çevresindeki şartların en iyi, en elverişli üretim ve yapım maddelerine yönelmiştir. Günümüz dünyasında izlediğimiz ticarî tarım alanları, endüstri bölgeleri bu tür gelişmelerin canlı örnekleridir.

Özellikle son yarım yüzyıl U. hizmetlerinin, kaynakların üretilmesinde ve dünya ticaretindeki yerinin belirlenmesinde büyük yararı vardır.

1929'da alüminyum üretimi 27 000 tondan 1979'da 15 000 000 tona, aynı yıl dünya demir cevheri üretimi 87 milyon tondan 500 milyon tona, ham demir 99 milyon tondan 525 milyon tona, ham çelik 121 milyon tondan 746 milyon tona, blister bakır 1,9 milyon tondan 8 milyon tona, kurşun (döküm) 1,7 milyon tondan 5,5 milyon tona, pamuk 7,5 milyon tondan 14 milyon tona, pirinç 151 milyondan 373 milyon tona, buğday 168 milyon tondan 420 milyon tona, mısır 110 milyon tondan 384 milyon tona, petrol 191 milyon tondan 3,2 milyon tona, kömür 1,5 milyar tondan 2,5 milyar tona ulaşmıştır.

1929'da dünyanın yıllık 1 milyon adet olan otomobil üretimi 1979'da 11 milyona çıkmıştır.

Başlıca tarım ürünü ve maden üretiminin 50 yıllık süredeki ortalama artışı 9 mislini aşmaktadır. Aynı süre içinde dünya nüfusu da 2 milyardan 4,5 milyara çıkmıştır. Ancak bu kısa sürede dünya nüfusundaki en önemli gelişmelerden birisi, şehirli nüfusun oranının % 19'dan % 36'ya yükselmesidir. Şehirli nüfus 1939'da 382,5 milyonken 1979' daki miktarı 1,5 milyarı aşmaktadır (1 560 960 000).

Sadece 10 - 15 tanesi üzerinde değerlendirme yaptığımız üretim maddelerinin türleri binlerin üzerindedir. Bunların ağırlıkları (ham, yarı mamul, mamul) ve işlendikten sonra pazarlara sevkleri, hayvansal, tarımsal gıda, yapı malzemesi vb. üretimlerinin en az 1/3'ü üretildikleri yerde tüketilmeyip el ve yer değiştirmektedirler. Bütün bunlar bize dünyada U. hizmetlerinin evrensel boyutları hakkında fikir vermektedir.

Endüstride ileri şehirlerin, endüstri bölgelerinin kurulup geliştikleri yerler gözden geçirilirse, hemen hemen hepsinin U. hizmetlerinin gerçekleşmesine elverişli yerlerde kurulmamış oldukları da görülmektedir.

Yeraltı ve yerüstü zenginliklerinin kasaba ve şehirlerin kurulmalarına etkileri U. imkânları ile gerçekleşmiştir. Özellikle petrol, demir, kömür, U.'yı teşvik ettiği gibi, fazla nüfuslu endüstri merkezlerinin kurulmalarına ve U. işlerinin yoğunlaşmasına da sebep olmuştur. (M. Emiroğlu)

ULAŞTIRMA BAKANLIĞI: Ulaştırma ve haberleşme hizmetlerini yürütmek üzere Münakalât Vekâleti olarak 27.5.1939 tarihinde 3613 sayılı kanunla kurulmuştur. 27.6.1945 tarihinde de 4770 sayılı kuruluş kanunu ile teşkilât ve hizmet alanı genişletilerek U. B. adını almıştır.

Ulaştırma ve haberleşme hizmetlerini yürüten U. B. merkez ve taşra teşkilâtı ile bunlara bağlı ve ilgili kuruluşlarıyla faaliyetini sürdürmektedir.

Merkez ve taşra teşkilâtındaki üniteler şunlardır:

Merkez teşkilâtı: 1. Bakan, 2. Yüksek İstişare Kurulu, 3. Özel kalem müdürlüğü, 4. Müsteşar ve müsteşar yardımcıları, 5. Başmüşavirlik, 6. Savunma sekreterliği, 7. Teftiş Kurulu Başkanlığı, 8. Hukuk Müşavirliği, 9. Planlama ve Programlama Kurulu Başkanlığı, 10. Araştırma ve Geliştirme Kurulu Başkanlığı, 11. Ulaştırma Koordinasyon İdaresi Başkanlığı, 12. Haberleşme Genel Müdürlüğü, 13. Kara Ulaştırması Genel Müdürlüğü, 14. Deniz Ulaştırması Genel Müdürlüğü, 15. Gemi İnşa ve Tersaneler Genel Müdürlüğü, 16. Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü, 17. Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği, 18. Personel Dairesi Başkanlığı, 19. Genel Hizmetler Dairesi Başkanlığı, 20. Muhasebe ve Bütçe Dairesi Başkanlığı, 21. Merkez Saymanlığı.

Taşra teşkilâtı: 1. Kara taşıması hizmetleriyle ilgili 5 adet Ulaştırma Bürosu. 2. Yüksek Denizcilik Okulu, ayrıca Karadeniz, Marmara, Ege ve Akdeniz bölge müdürlükleri ve bunlara bağlı 59 Liman Başkanlığı.

U. B.'na bağlı kuruluşlar: 1. Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü (DHMİ).

İlgili kuruluşlar: 1. Posta, Telgraf ve Telefon İşletmesi Genel Müdürlüğü (PTT), 2. T. C. Devlet Demir Yolları İşletmesi Genel Müdürlüğü (TCDD), 3. Denizcilik Bankası T. A. O. Genel Müdürlüğü, 4. Denizcilik Bankası Deniz Nakliyatı T. A. Ş. Genel Müdürlüğü, 5. Türk Hava Yolları A. O. Genel Müdürlüğü (THY), 6. Uçak Servisi A. Ş. Genel Müdürlüğü (USAŞ).

U. B.'nın görevleri: 1. Ulaştırma ve haberleşme iş ve hizmetlerinin (kara ve demir yolu, limanlar ve hava meydanlarının yapımı hariç) teknik, ekonomik ve sosyal icaplara, kamu yararına ve millî güvenlik amaçlarına uygun olarak kurulmasını, geliştirilmesini ve bu hizmetlerin birbirini besleyici ve tamamlayıcı şekilde yürütülmesini sağlayıcı esasları tespit etmek, uygulamasını izlemek ve denetlemek; ulaştırma ile haberleşme istek ve ihtiyaçlarının tespit ve planlanması; ulaştırma ile haberleşme sistemlerinin düzenlenmesi ve taşıma araçlarının teknik nitelikleri, bunlarda çalışanların yeterlik şartlarının belirtilmesi, ulaştırma ve haberleşme sektörlerinin koordinasyonu hususlarında temel prensip ve politikayı tespit etmek;

2. Ulaştırma ve haberleşme işlerinde kamu düzenini, can ve mal güvenliğini sağlayacak tedbirleri almak, aldırtmak ve uygulamasını izlemek ve denetlemek;

3. Ulaştırma ve haberleşme hizmeti görmek üzere kurulan devlet işletmeleriyle iktisadî devlet teşekkülleri, devlet ve teşekkül iştirakleri, özel idare, belediyelerle, yerli ve yabancı gerçek ve tüzel kişiler tarafından yapılan ulaştırma ve haberleşme işlerini yukarda belirtilen esaslar dairesinde düzenlemek ve uygulamasını denetlemek; bakanlığa bağlı kuruluşları her birinin amaçları ve özel kanunları gereğince idare etmek;

4. Ulaştırma ve haberleşme hizmetleri karşılığında alınacak ücretleri hizmetin niteliğine ve memleketin ekonomik şartlarına göre düzenlemek, uygulanacak ücret tarifelerinden gerekenleri onaylamak ve bunların uygulamasını izlemek;

5. Ulaştırma ve haberleşme işletmeciliği, acente ve komisyonculuğu yapan veya yapacak olan yerli ve yabancı gerçek ve tüzel kişilerin ulaştırma piyasasına giriş esas ve şartlarını tespit etmek ve tarifesine göre alınacak ücret karşılığında müsaade belgelerini vermek;

6. Yabancı memleketlerin ilgili kuruluşları ile ulaştırma ve haberleşme ilişkilerini düzenlemek ve yapılacak anlaşmaları uygulamak;

7. Yukarıdaki görevleri olağanüstü hal ve savaşta da 697 sayılı kanun hükümleri dahilinde yürütmek.

U. B.'na bağlı ve ilgili kuruluşların görevleri şunlardır:

1. Devlet Hava Meydanları İşletmesi Genel Müdürlüğü: 28.2.1956 tarihinde 6686 sayılı kanunla kurulmuş olup U. B.'na bağlı tüzel kişiliğe sahip katma bütçeli bir genel müdürlüktür.

Görevleri şunlardır: Devlete ait olup kendisine verilen sivil hava liman ve meydanlarını ve bunlara ait her türlü tesisleri işletmek; hava trafiği, telekomünikasyon, hava trafik kontrol cihaz ve sistemlerini işletmek ve hizmetlerini yerine getirmek, Bayındırlık Bakanlığından teslim alınan hava liman ve meydanlarının her türlü bakım ve onarımlarını yapmak.

Ayrıca gerçek ve tüzel şahıslara ait hava liman ve meydanları ile askerî meydanları da anlaşmalar gereğince işletebildiği gibi, işletmenin gerekli kıldığı teçhizat ve tesisleri genişletmek ve yenilemek konusunda Bayındırlık Bakanlığı

ile anlaşmak zorundadır. Ayrıca, bu görevleri yerine getirirken Türkiye'nin de kurucu üyesi bulunduğu Uluslararası Sivil Havacılık Teşkilâtı (ICAO)'nın çeşitli sivil havacılık konusunda koymuş olduğu kurallara da uymak zorundadır.

2. PTT İşletmesi Genel Müdürlüğü : Türkiye'de ilk defa 1840 yılında posta hizmetleri bir teşkilât tarafından (Posta Nezareti) yürütülmeye başlanmıştır. Daha sonra 1855'ten başlayarak telgraf hizmetleri, 1909'dan başlayarak telefon hizmetleri devlet tarafından yürütülmüştür. 1953 yılında 6145 sayılı kuruluş kanunu ile iktisadî devlet teşekkülü haline getirilen teşekkül, 1964 yılında çıkarılan 440 sayılı İktisadî Devlet Teşekkülleri kanunu hükümlerine bağlı olarak çalışmalarını sürdürmektedir.

406 sayılı kanunla telgraf ve telefon tesislerinin kurulması ve işletilmesi tekeli ve 5584 sayılı kanunla mektup ve haberleşme mahiyetinde yazı bulunan kartları kabul, taşıma ve dağıtma tekeli PTT İşletmesi Genel Müdürlüğüne verilmiştir.

Kuruluş, merkez ve taşra teşkilâtı olarak iki bölümden oluşmaktadır.

Bunlar, 12 işletme dairesi, 5 ihtisas kurulu başkanlığı, taşrada 22 bölge başmüdürlüğü, 3 telefon başmüdürlüğü, 3 fabrika müdürlüğü, dış havale müdürlüğü, EBİM Müdürlüğü ve 1 sanatoryum ve hastahane başhekimliği olmak üzere 9 birime sahiptir.

Bölge başmüdürlüklerine bağlı olmak üzere 948 merkez, 2 099 şube, 6 982 acentelik ve 209 telefon bayiliği ile memleketimizin en ücra yerlerine kadar yaygın bir hizmet yapılmaktadır.

3. TCDD İşletmesi Genel Müdürlüğü : Ülkemizde ilk demir yolu inşaatı, yapımına 1856 yılında başlanan İzmir - Aydın hattıdır. Yabancı şirketler tarafından yapımına başlanan bu demir yolu hattından sonra özellikle I. Dünya Savaşı sıralarında da Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde aralıklarla bazı demir yolu hatlarının yapımı sürdürülmüştür. Ancak Cumhuriyet'in başlangıcı ile birlikte Türkiye'de demir yolu inşaatı ve işletmesini devlet kendisi yürütme kararı almıştır. TCDD İşletmesi Genel Müdürlüğünün kuruluş tarihi 24 mayıs 1924 olup bu tarihten sonra katma bütçeli bir idare olarak çalışmalarını 1953 yılına kadar sürdürmüş ve 29.7.1953 tarihinde 6186 sayılı kanunla İktisadî Devlet Teşekkülü haline getirilerek 440 sayılı kanunla da bu durumu teyit olunmuştur. Devletçe kendisine verilen bütün demir yolları ve bu demir yollarına bağlı liman, rıhtım ve iskelelerin işletilmesi TCDD İşletmesi Genel Müdürlüğünce yürütülmektedir.

4. Denizcilik Bankası T. A. O. Genel Müdürlüğü : Denizcilik Bankası T. A. O. 16.8.1951 tarihinde yürürlüğe giren 5842 sayılı kanunla ve bu kanun hükümlerine göre Türk sularında ve yabancı denizlerde ulaştırma işlerini ve bu işlerle ilgili her türlü teşebbüslerde bu kanunda gösterilen diğer hizmetleri yapmak ve bu kanunun özel hükümlerine göre idare edilmek üzere görevli ve yetkili kılınarak kurulmuştur. Banka 1.3.1952 tarihinde faaliyete geçmiştir. 21.3.1964 tarihinde yürürlüğe giren İktisadî Devlet Teşekkülleri ile Müesseseleri ve İştirakler hakkında kanun (440 sayılı kanun)'un uygulanmasına başlandıktan sonra, bankanın gördüğü hizmetlerin niteliği ve sermayesinin hazineye ait olması hususları da göz önüne alınarak uygulamada Denizcilik Bankası T. A. O. da kendisine verilen görev ve yetki şeklindeki hizmetleri bir yandan anonim ortaklık hüviyetinde özel hukuk hükümlerine göre, diğer yandan 440 sayılı kanuna tâbi olarak KİT rejimi içinde gerçekleştirmeye başlamıştır.

Görevleri : Liman işleri, yolcu, yük ve vasıta nakliyatı kara sularımızda can ve mal emniyetinin sağlanması, sağlık hizmetleri, gemi inşa ve tamir, tadil işleri, bankacılık ve sigorta faaliyetleri alanında hizmetlerdir.

5. D. B. Deniz Nakliyatı T.A.Ş. Genel Müdürlüğü : D. B. Deniz Nakliyatı T.A.Ş. Genel Müdürlüğü, Denizcilik Bankası T.A.O. tarafından kuruluş kanununun kendisine verdiği yetkiye dayanarak bünyesindeki Şilepçilik İşletmesinin ve yük nakliyatının, ticarî metotlarla çalışması en lüzumlu faaliyet sahası olduğu ve adı geçen işletmeden ayırt edilmesi zorunluğu gerekçesiyle 14.5.1955 tarih ve 4/5095 sayılı kararname ile kurulmuştur. Şirket, 5842 sayılı kanun ve buna dayanılarak çıkartılmış Esas Mukavele ve Ticaret kanunu hükümlerine tâbi olup 21.3.1964 tarih ve 440 sayılı İktisadî Devlet Teşekkülleriyle Müesseseleri ve İştirakleri hakkındaki kanunla düzenlenmiştir.

Görevleri : 1. İç ve dış sularda her türlü yük, hayvan ve yolcu nakliyatını, 2. İç sularda, kara veya havada kombine veya yardımcı her türlü nakliye işleri, 3. Her türlü acentelik işleri, 4. Eski ve yeni gemi satımı ve tavassut Işleri, 5. Her türlü gemi kiralama veya kiraya verme ve her türlü navlun mukavelelerinin her sıfatla akit ve ifası ve bu muamelelere tavassut işleri ve bunlara ilişkin diğer işleri yapmakla mükelleftir.

6. Türk Hava Yolları Anonim Ortaklığı Genel Müdürlüğü : 1933 yılında Orta Doğu'da ilk sivil havacılık girişimi olarak Hava Yolları Devlet İşletmesi İdaresi adı altında Millî Savunma Bakanlığına bağlı olarak kurulmuştur. 1955'te 6623 sayılı kanunla Türk Hava Yolları A. O. adını almıştır. Türk Hava Yolları A.O. özel hukuk hükümlerine göre yönetilmektedir.

Görevleri : 1. Türkiye içinde ve dışında her türlü hava ulaştırmasını yapmak, 2. Uçak, uçak teçhizatı ve hava ulaştırması ile ilgili her türlü teçhizat ve malzemeyi satın almak, kiralamak, kiraya vermek, imal etmek ve onarmak, 3. Bu hizmetler için gerekli tesisleri kurmak, işletmek, 4. Bu hizmetleri garanti etmek için gerekli sigorta işlemlerini yürütmek veya mevcut şirketlerle birlikte yapmak, 5. Bu hizmetlerin yerine getirilmesi için gerekli anonim ortaklıkları kurmak veya mevcutlara iştirak etmektir.

7. Uçak Servisi Anonim Şirketi Genel Müdürlüğü : Uçak Servisi Anonim Şirketi, Türk Ticaret Kanununun, anonim şirketlerin anî surette kurulmaları hakkındaki hükümlere göre 1958 yılında % 92. 6 THY A.O. ve % 7.4'ü diğer 15 ortağın iştiraki ile kurulmuştur.

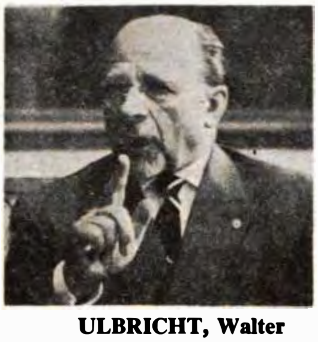
Görevleri : Türk hava liman ve meydanlarına iniş ve kalkışları bulunan Türk ve yabancı uçakların ve bu uçaklarla taşınan yolcu, bagaj, posta ve yüklerin her türlü yer hizmeti (handling) ve ikram (catering) hizmetlerini, yurt içi ve yurt dışında satış organizasyonları, tarifesiz uçuşları (charter) ve bu ana konulara ilişkin diğer görevleri yürütmektir.

U. B.'nda Cumhuriyetin ilânından bu yana bakanlık yapanların adları ile göreve başlayış ve ayrılış tarihleri :

Adı ve soy adı	Göreve başlayış ve ayrılma tarihleri
1. Ali Çetinkaya	31. 5.1939/22.11.1940
2. Cevdet Kerim İncedayı	22.11.1940/13.10.1941

3. Fahri Ergin	13.10.1941/10. 3.1943
4. Ali Fuat Cebesoy	10. 3.1943/ 7. 8.1946
5. Şükrü Koçak	7. 8.1946/10. 6.1948
6. Kasım Gülek	10. 6.1948/17. 1.1949
7. Kemal Satır	17. 1.1949/22. 5.1950
8. Tevfik İleri	22. 5.1950/11. 8.1950
9. Seyfi Kurtbek	11. 8.1950/ 5.11.1952
10. Yümnü Üresin	5.11.1952/14. 5.1954
11. Muammer Çavuşoğlu	14. 5.1954/ 9.12.1955
12. Arif Demirer	9.12.1955/25.11.1957
13. Fevzi Uçaner	25.11.1957/18. 9.1958
14. Muzaffer Kurbanoğlu	18. 9.1958/ 7. 5.1959
15. Şemi Ergin	27. 5.1959/27. 5.1960
16. Sıtkı Ulay	30. 5.1960/ 9. 1.1961
17. Orhan Mersinli	9. 1.1961/20.11.1961
18. Cahit Akyar	20.11.1961/25. 6.1962
19. Rıfat Öçten	25. 6.1962/ 8. 6.1963
20. İ. Şeref Dura	11. 6.1963/25.12.1963
21. Ferit Alpiskender	25.12.1963/10.12.1964
22. Mahmut Vural	11.12.1964/22. 2.1965
23. Mitat San	22. 2.1965/31. 7.1965
24. Kâzım Yurdakul	31. 7.1965/27.10.1965
25. Seyfi Öztürk	27.10.1965/ 3. 4.1967
26. Sadettin Bilgiç	3. 4.1967/11. 7.1969
27. Mehmet İzmen	30. 7.1969/ 3.11.1969
28. Nahit Menteşe	3.11.1969/10.12.1970
29. Orhan Tuğrul	25.12.1970/26.10.1971
30. Halûk Arık	26. 3.1971/28. 9.1971
31. Selâhattin Babüroğlu	12.10.1971/26.10.1971
32. Cahit Karakaş	26.10.1971/11.12.1971
33. Rıfkı Danışman	11.12.1971/16. 4.1973
34. Sabahattin Özbek	16. 4.1973/26. 1.1974
35. Ferda Güley	26. 1.1974/18.11.1974
36. Sabahattin Özbek	18.11.1974/31. 3.1975
37. Nahit Menteşe	31. 3.1975/ 9. 4.1977
38. İbrahim Aysoy	11. 4.1977/21. 6.1977
39. Erol Çevikçe	21. 6.1977/21. 7.1977
40. Yılmaz Ergenekon	21. 7.1977/ 5. 1.1978
41. Güneş Öngüt	5. 1.1978/12.11.1979
42. Hüseyin Özalp	12.11.1979/12. 9.1980
43. Necmi Özgür	21. 9.1980/ 2. 3.1982
44. Mustafa Aysan	2. 3.1982

ULBRICHT [*ulbrih*], **Walter** (Leipzig 30.6.1893 - Doğu Berlin 1.8.1973), Alman devlet adamı. Marangoz olan U., 1912 - 1919 yıllarında Almanya Sosyalist Partisi (SPD)'nde bulunduktan sonra 1919'da Almanya Komünist Partisi (KPD)'ne girmiş ve 1923 - 1924'te bu partinin merkez komitesinin üyesi olmuştur. Moskova'daki özel eğitiminden sonra KPD içindeki hizipleşmelerin dışında kalmış ve böylece kendisine iyi bir ün sağlamıştır. 1927'de merkez komitesinin devamlı üyesi olmuş, 1929'da da KPD'nin politbüro üyeliğine seçilmiştir. 30.1.1933'te yeraltı faaliyetlerine girişmiş, ekim 1933'te önce Paris'e, sonra Moskova'ya göç etmiştir. 1936'dan 1938'e kadar İspanya iç savaşında politik komiser olarak görev almıştır. 1938'den sonra yerleştiği Moskova'da önce 1939'daki Stalin - Hitler antlaşmasını selâmladığını basın yoluyla açıklamış ise de, sonra Almanların Sovyetler Birliği'ne hücumu ve Stalingrad'daki yenilgileri üzerine 1943'ten itibaren Hür Almanya Millî Komitesi'nin gelişmesine önayak olmuştur. II. Dünya Savaşı sırasında Rusya'da özellikle esir düşmüş olan Almanlar arasında komünizm propagandası yaparak büyük faaliyet göstermiştir.

ULBRICHT, Walter

Stalin'in güvendiği adam olarak 29 nisan 1945'te Berlin'e dönen U., önce KPD'nin yeniden organizasyonunu sağlamış, Berlin şehir yönetiminde komünistlerin önemli görevler almasına gayret etmiştir. 1946'da KPD ile SPD'nin zorla birleştirilerek Almanya Sosyalist Birlik Partisi (SED) haline gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. 1949 - 1950'den itibaren SED'nin yeni kurulan merkez komitesi ile politbürosuna üye olmuş, 1950'de önce genel sekreter ve sonra birinci sekreter görevine gelmiştir. Sovyet işgal kuvvetleri tarafından desteklenen U., işgalin başlamasından itibaren Sovyet işgal bölgesinin Sovyet modeline göre komünist bir Alman devleti halini almasına çalışmıştır.

11 ekim 1949'da Doğu Almanya'da Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra 1960'a kadar O. Grotewohl hükümetinde başbakan vekili olarak görev yapmıştır. 1960'ta cumhurbaşkanı Wilhelm Pieck'in ölümünden sonra U., yeniden oluşturulan meclisin başkanlığına gelmiş, böylece aynı zamanda devlet başkanlığını da eline geçirmiştir. U., 1963'te Millî Savunma Meclisi'nin başkanlığına da gelmiştir. Sovyet diktatörü Stalin'in ölümünden sonra Doğu Avrupa memleketlerinde görülen Stalin düşmanlığına karşı koymuş, 1961'de Berlin'i ikiye bölen Utanç Duvarı'nın yapılmasından sonra da memleketini ekonomik yönden geliştirip Comecon ülkelerinin ikinci büyük gücü haline getirmiştir. Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin milletlerarası ilişkilerde tanınması için bütün gücüyle çalışmış, Çekoslovakya'daki reformcu komünistlere karşı ağır suçlamalarda bulunmuştur. 3 mayıs 1971'de SED'nin birinci sekreterliğinden, 1972'de Millî Savunma Meclisi başkanlığından ayrılmışsa da, ölümüne kadar Meclis başkanlığında kalmıştır.

ULCINJ [*ultsiň*] **(Ülgün; İtalyanca adı: Dulcigno)** Yugoslavya'nın Karadağ (Crna gora, Montenegro) Cumhuriyeti'nde, Adria denizi kıyısında bir liman şehri. Nüfusu 5 000 (1961)'dir. Arnavutların çoğunluğu oluşturduğu şehir surlarla çevrilmiş olup doğu özellikleri taşımaktadır. Halk geçimini balıkçılıkla sağlamaktadır. Tuz üretimi de gelişmiştir. Son yıllarda turizm merkezi olarak da ün almıştır.

ULÇA'LAR, Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nin Habarovsk ülkesinde yaşayan bir topluluk. U.'ların sayısı 2 400 (1970)'dür (*Naselenie SSSR. 1973.* Moskova 1975).

U. yerleşmeleri Amur nehri boyunda sıralanmıştır. Bu yerleşmelerde Oroç, Nanay ve Nivh kökenli kişilere de rastlanmaktadır. Bugün bütün bu yabancı kökenli kişiler U. dilini kullanmaktadırlar.

U.'lar kendilerine Nani adını verirler. *Ulça* adı ise resmî bir ad olarak kullanılır. XIV. yüzyıl Çin kaynaklarında U.'lara Nivhlerle birlikte Gil-yami adı verilmiştir. XVII -

XVIII. yüzyıldan kalma Rus kaynaklarında ise U.'larla Nivhler Gilyak adı altında toplanmışlardır. İakinf (Biçurin) 1842'de U.'ları Nivhlerden ayırmıştır.

Daha sonra U.'lara Mangun adı da verilmiştir. Örnek olarak Rus gezgini R. Maak yazılarında bu adı kullanmıştır (*Mangun* adı U.'ların Amur nehrine verdikleri *Mangu* adından alınmıştır). Bu ad XIX. yüzyılın 50 - 80. yılları arasında yaygın olarak geçer. L. Şrenk *Olça* adını kullanmıştır. Bu ad bilimsel yayınlarda *Ulça* biçiminde yerleşmiştir.

U. dili Nanay diline yakındır. Bu dili Nanay dilinin kolu saymak isteyenler de vardır.

U.'lar etnik yapı bakımından Nanay, Oroç, Udihe, Orok, Evenki, Negidal ve Nivhlerle karışmışlardır. Bunlardan başka, U.'lar arasında Moğol ve Mançu kökenli soylara da rastlanır. Kültür bakımından U.'larla Amur nehrinin aşağı bölümünde ve Sahalin'de yaşayan Nivhler arasında büyük bir yakınlık göze çarpar.

ULEKSİT (ULEXIT), bir mineral ($CaNaB_5O_9.8H_2O$). Parlaklığı ipeğimsi, rengi beyaz, katılığı 1 ve sağlamlığı orta derecede olan U., agregatlarının şekli toprak halinde olup kırılma yüzeyleri ince lifli görünümdedir. U.'in özgül ağırlığı 1,8 olup, suda çok ağır, klorhidrik asitte ise kolay erir; tadı yoktur, çıplak alevde ergir. U.'e, güherçile yataklarında kaya tuzu, jips ve globerit eşlik eder.

ULEMA (Ar. *âlim*'in çoğulu), bilginler, ilim sa sipleri. Genellikle Şeyhü'l-ulema unvanıyla tanınan Fahreddin-i Razî'nin teorisine göre yetiştirilen, İslâm bilimleri, felsefe, matematik ve astroloji bilimlerinde öğretim üyeliği yapabilecek derecede olgunlaşmış kimselere verilen genel unvandır. Medreseden icazet alıp müderris olduktan sonra yaptığı bilimsel çalışmalar ve yetiştirdiği öğrencilerle müderris efendi, mertebe-i ulemaya ulaşırdı. Osmanlı İmparatorluğunda U. sınıfının kökleşmesi Fatih devrinde olmuştur. Ondan önce Bursa ve Edirne devirlerinde ilmiye sınıfında derecelenme, medreselerin değerlerine göre idi. Bursa'nın öteki medreselerinin üstünde Hüdavendigâr, Yıldırım ve Çelebi Mehmed medreselerinde müderris olanlar kibar (büyük) U.'dan sayılırlardı. Edirne'de ise Üçşerefeli müderrisi bu şehrin en büyük âlimi sayılır ve bunlara efdalü'l-ulema unvanı verilirdi.

Fatih Sultan Mehmed kanunnamesinde "Şeyhü'l-islâm U.'nın reisi ve muallim-i sultanî dahi kezalik serdar-ı U.' dır. Vezir-i âzam onları riayeten üstüne almak münasiptir. Amma müftü ve hoca sair vüzeradan bir nice tabaka yukarıdır. Ve tasaddur dahi ederler." hükmü ile U. sınıfının hukukuna açıklık getirmiştir. Hâce-i sultanî'den sonra Rumeli, Anadolu kazaskerleri, İstanbul ve Haremeyn (Mekke ve Medine) payelileri, Bursa, Edirne kadıları, bilâd-i hamse (Edirne, Bursa, Şam, Kahire ve Filibe) ile mahrec mevalisi (Kudüs, Haleb, Eyüp, Selanik, Yenişehir-i Fener, Galata, Izmir, Sofya, Girit) kadılıklarına paye ve fiilî olarak yükselen kimseler U. sayılırlardı. Buna göre Osmanlı İmparatorluğunda U. unvanını taşıyan kırk altı kişi vardı. Ancak, daha geniş bir deyim olan ilmiye sınıfının sadece altı bin kadılık ve sayısı bilinmeyen müderrislerle büyük bir sınıf teşkil ettiği bir gerçektir. Nakibü'l-eşraflık ise başlangıçta U.'dan olan ululara verilmekte iken XVII. yüzyıldan itibaren kibar U.'dan olmayanlara da verilmekle U.'ya mahsus olmaktan çıkmıştır. U.'nın en büyükleri olan şeyhülislâm, hâce-i sultanî ve kazaskerlere başlangıçta A'lemü'l-ulemai'l-izam tamlamasıyla başlayan bir lâkaplar silsilesiyle hitap edilirdi (bk. İ. Hakkı Uzunçarşılı. *Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı*. Ankara 1965, s. 205). Daha sonraları kazaskerlerin unvanları ayrılmıştır. Diğer U.'ya da bulundukları rütbelerin unvanlarıyla hitap edilirdi. U.'nın cübbeleri örf denilen kavuk ve geniş yenli siyah üstlük idi. Sadece şeyhülislâm efendi *ferve-i beyza* denilen beyaz üstlük giyerdi. Bir padişaha şehzadeliğinde hocalık eden ve sonra şeyhülislâm olan kimse *cami'ü'r-riyâseteyn* unvanını alırdı. III. Mehmed'in hocası Hoca Sadeddin, II. Mustafa'nın hocası Seyyid Feyzullah, Sultan Abdülaziz'in hocası Hasan Fehmi efendiler bu unvanı almışlardır.

U. efendiler mazul bulundukları zaman mazuliyet maaşı veya emeklilik olmak üzere, bir veya iki kazanın şer'î gelirleriyle geçinirlerdi ki bu gelire *arpalık* denilir. Bazı nüfuzlu U.'ya timar tahsis suretiyle de verilmişse de bu, pek na dir olmuştur. Arpalık verilen azledilmiş U.'ya bizzat arpalığına gider veya yerine bir naib gönderirdi. Yine bazı zamanlar da pek az olarak azledilmiş U. verilen arpalığa sürgün edilmiştir. XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde uygulanmaya başlayan bu usul, özellikle XVIII. yüzyılın 2. yarısında pek fazla suistimal edilmekle yolundan çıkmıştı. Bunun üzerine III. Selim devrinde yeniden düzene konulmasına çalışıldı, sonra bu usul kaldırılarak maaşa çevrildi. Arpalık maaşı adı da *tarik* ve *rütbe* maaşı adını aldı.

U.'nın devlet idaresinde ve halk üzerinde başlangıçta büyük nüfuzu vardı. Hoca Sadeddin, Şeyhülislâm Yahya, Çatalcalı Ali, Seyyid Feyzullah efendilerin devlet idaresinde olumlu olumsuz etkinlikleri pek meşhurdur. Fakat medrese ve müderris düzeninin bozulmasıyla bu üstünlük ve nüfuz gittikçe kaybolmuştur. Bu değişikliği Koçi Bey (b. bk.) risalesinde şöyle anlatmaktadır: "Bu fakir kulunuz İstanbul'a geldiğinde gerçi ulu bilginler şimdiki gibi öyle görkem ve gösteriş sahibi değillerdi. Ama bir müderris yoldan geçse, bütün halk tam bir saygı ile ayakta onu selâmlar, saygınlık gösterirdi. Her biri halk arasında müctehid derecesinde üstün tutulurdu." Hezarfen Hüseyin Efendi ise U.'ya nasıl davranılması gerektiğini şöyle anlatmaktadır: "Padişahlara lâzımdır ki U. zümresine saygılı ve keremli davrana, durumu zorda olanlara görevler ve lûtuflar göstermekten kaçınmaya, içlerinden yetişmiş ve olgunlaşmış bulunanlara, dindar olanlara ötekilerden daha fazla ilgi göstere. Zira şimdi hizmetlilere ilgi gösterilip, bir nice ilim ehli bir yana atılıp meydanda kalmıştır. Okumak yazmak merakı tamamen terk edilmiş ve U., beylerden ayırt edilmez olmuştur." Hezarfen Hüseyin Efendi bu sözleriyle U.'nın değer yitirişini dile getirmiştir. U.'nın değer kaybetmesinde akılcı derslerin bazı şeyhülislâmların telkinleri sonunda medrese programlarından çıkarılmasıyla baş gösterdiği bir gerçektir. XVI. yüzyıl sonu ve XVII. yüzyılda medreselerden ilm-i hikmet (felsefe), matematik ve astronominin öğretimden kaldırılması ve derslerin fıkıh ve usul-i fıkıh gibi konulara inhisar ettirilmesi, U. sınıfının değerli bilginlerden mahrum kalmasına yol açmıştır. Bu sonuç, dar ve tutucu kafaların Türk toplumuna yön vermesi gibi bir duruma yol açmakla, Türk imparatorluğunun yıkılmasına ve Türk toplumunun bugün dahi ilerici ve gerici mücadelesi içinde yüzyıllarını harcamasına sebep olan unsurlardan biri olmuştur.

Bu gerçeği en önce yine U. görmüştür. III. Selim devrinde Anadolu kazaskeri Hamidîzade Mustafa Efendi'nin gerek medreseleri gerek ilmiye sınıfını bir düzene koymak için giriştiği çabalar tepki gördü. Ama yerine geçen Dürrîzade Mehmed Efendi de onun açtığı yolda yürüdü. Fakat U., kendi varlıklarını çağdaşlaştırmak konusunda Mustafa Aşir Efendi, Meşrebzade Arif Efendi ve en son Hayrullah Efendi gibi ne düşündüler, ne davrandılar. Bu da ilmiye sınıfının tarihe intikal etmesinin başlıca kaynağı oldu. Böylece mart 1924'te Şer'iye Vekâletinin kaldırılmasıyla Fatih devrinden beri devam eden ilmiye sınıfı ve U. kadroları tarihe karışmış oldu.

İlmiye sınıfının haiz olduğu rütbelerin mülkî ve askerî teşrifattaki karşılıkları ise şöyle idi :

Şeyhülislâm - vezir, müşir (mareşal)

Kazaskerler - bâlâ, ulâ sınıf-ı evveli ve sanisi, ferik (korgeneral)

İstanbul - saniye sınıf-ı evveli, mirliva (tuğgeneral)
Haremeyn - kapıcıbaşı, salise, miralay (albay)
Bilâd-i hamse - rabia, kaymakam (yarbay)
1848'de düzenlenen teşrifatta :
Kazaskerler - bâlâ, ulâ sınıf-ı evveli, ferik (tümgeneral)
İstanbul - beylerbeyi, ulâ sınıf-ı sanisi,
Haremeyn - saniye mütemayizi, mirliva (tuğgeneral)
Bilâd-i hamse - saniye sınıf-ı sanisi, İstabl-i amire
Mahrec - kapıcıbaşı, salise, miralay (albay)
XX. yüzyılın başındaki teşrifatta ise :
Kazaskerler - bâlâ, I. ferik (orgeneral)
İstanbul - Rumeli beylerbeyi, ulâ, ferik (korgeneral)
Haremeyn - ulâ sınıf-ı salisi, mirmiran, mirliva (tuğgeneral)

Bilâd-i hamse - saniye sınıf-ı mütemayizi, miralay (albay)

Mahrec mevleviyeti - saniye sınıf-ı sanisi, kaymakam (yarbay)

Osmanlı toplumunun bir de *ulemazade*'ler veya halk arasında söylendiği gibi *beşik uleması* sınıfı vardır. Böyle bir sınıfın doğmasına Kanunî Sultan Süleyman yol açmıştır. Kanunî, hocası Tosyalı Hayreddin Efendi'ye duyduğu hayranlıkla onun oğullarını doğrudan doğruya Dahil müderrisliğine atamakla öteki U. çocuklarına da bir örnek vermiş ve bundan sonra U. çocukları daha beşikte iken Miftah, Kırklı, Haric ve Dahil müderrisliklerine atanagelmişlerdir. Bu usul gerçi daha önce II. Murad zamanında Molla Fenarî'nin oğullarına ihtisap gelirlerinden maaş bağlama imtiyazıyla başlamış, Fatih bunların Kırkakçe müderrisi olmalarına ait ayrıcalık tanımıştı. Böylece sıradan bir vatandaşın oğlu, danişment olarak dirsek çürütüp imtihanlardan geçerek müderris ve kadı adayı olur, açık bir yer bulmak için yıllarca beklerken, U. oğulları babalarının mevkilerine güvenerek daha okuma yazma bilmeden Dahil müderrisliğini alır, "kısa sürede" demek olan "tehille", "sıçramak" anlamına gelen "tafra" ayrıcalıklarla üst derecelere hızla yükselirlerdi. Bu gibilerin mülâzemetleri arz olunurken hangi müderristen ne gibi dersler gördüğünün veya yaşlarının açıklanmasına lüzum yoktu. Sadece kimin oğlu olduğu ve hangi dereceye atanacağı bildirilirdi. Başlangıçta şeyhülislâm ve hâce-i sultanî oğullarına ait olan bu ayrıcalık, Abussuud Efendi'nin şeyhülislâmlığında İstanbul, Edirne ve Bursa kadılarının oğullarına da tanındı ve giderek genişledi. Bu ayrıcalıklar da medresenin çöküşünde etken olmuşlardır. Bu ayrıcalıklar o derecede suistimal edilmiştir ki III. Ahmed zamanında bunların sakal bırakmaları buyurulmuş, böylece cahilliklerinin örtülebileceği sanılmıştır. (İ. Parmaksızoğlu)

ULFILAS: bk. WULFILA.

ULLMANN, Stephen (doğ. 1914), Macar asıllı İngiliz dil bilgini. Budapeşte Üniversitesinde okumuştur. 1940'ta Londra radyosunda (British Broadcasting Corporation) çalışmaya başlamış, 1946'da Glasgow Üniversitesinde Roman dilleri ve dil bilimi profesörlüğüne atanmıştır. 1953 - 1968 yılları arasında Leeds Üniversitesinde görev yapmıştır. Dil bilimi ve özellikle semantik (anlam bilimi) alanında yaptığı çalışmalarla ün almıştır. Eserleri : *Words and their Uses* [1951]; *The Principles of Semantics* [1951], yeni bas. 1962]; *Semantics. An Introduction to the Science of Meaning* [1962].

ULLSTEIN [*ulştayn*], **Leopold** (Fürth 6 eylül 1826 - Berlin 4 aralık 1899), Alman yayıncısı. 1877'de U. yayınevini kurdu. Bu yayınevi 1934'te kamulaştırıldı, 1952'de aileye geri verildi. Dergiler, günlük gazeteler ve kitaplar yayınlayan U. yayınevi, 1960'tan beri Axel - Springer grupuna dahildir.

ULLUNG-DO, Japon Denizinde, Güney Kore'nin 120 km kadar güneydoğusunda bir ada. Avrupalılar tarafından Dagelet adı ile de bilinir. Yüzölçümü 72 km², nüfusu 23 248 (1971)'dir. Güney Kore'nin Kjöngsang - pukto eyaleti sınırları içinde yer alan U., 984 m yüksekliğindeki Sönginbong yanardağı ile tanınmıştır. Genellikle tarımla uğraşılan adanın kıyıları 30 - 90 m yüksekliğindeki kayalıklarla çevrilidir. Ada çevresinde sıcak ve soğuk su akıntılarının mevcut olması sebebiyle özellikle balıkçılık da gelişmiştir. Adadaki ana yerleşme merkezi Todong ile Pohang arasında düzenli gemi seferleri yapılmaktadır.

ULM, Federal Almanya'nın Baden - Württemberg eyaletinde, Tuna nehrinin sol kıyısında bir sanayi ve ticaret şehri. Denizden yüksekliği 460 m, nüfusu 93 000'dir. Şehirde Wengen kilisesi (1400), gotik ve Renaissance üslûbunda kısımlardan oluşan belediye binası (XIV - XVI. yüzyıl) ve şehir surları gibi birtakım tarihî eserler vardır.

Sanayi, özellikle otomotiv, radyo ve TV, makine, giyim, tekstil, çimento alanlarında yoğunlaşmıştır.

Tarih : U.'dan ilk olarak 854 yılında bahsedilir. Friedrich Barbarossa tarafından 1163'te şehir olarak ilân edilen U., XIV. yüzyıl ortalarında kendi iç işlerini yönetme hakkını kazandı. Orta Çağda şehir dokuma tezgâhları sayesinde ve Tuna ülkeleri, İspanya, Fransa ve Rhin bölgesi şehirleri ile ticaret yoluyla büyük bir zenginliğe kavuştu. 1529'da Protestanlık kabul edildi.

1805'te U. civarında Mack kumandasındaki bir Avusturya ordusu Napoléon'a teslim olmak zorunda kaldı. Şehir 1803'te Bavyera'ya, 1810'da ise Württemberg'e verildi. II. Dünya Savaşında eski U. büyük ölçüde tahrip oldu.

Şehre damgasını vuran U. katedralinin yapımına 1377'de başlandı. İlk mimarları Parler ailesindendi. 1392 - 1419 arasında çalışmaları Ulrich von Ensingen yürüttü, fakat dört köşeli kuleyi tamamlayamadı. Daha sonra Matthäus

Böblinger ve Burkhard Engelberg inşaata devam etti. 1529'da Protestanlığın kabulünden sonra durdurulan çalışmalara ancak 1844'ten itibaren devam edildi; 162 m yüksekliğindeki kule, 1890'da tamamlanabildi. Syrlin'in 1460 - 1474 arasında tamamladığı tahta oyma koro koltuk bölmesi çok değerlidir.

ULMANİT (Ullmannit), NiSbS. Yaklaşık olarak % 20 Ni ihtiva eden, rengi mavimsi griden çelik grisine kadar değişen, saydam olmayan nikel cevheri. Sertlik derecesi 5, yoğunluğu 6,7'dir.

ULMER, Eugen (doğ. Stuttgart 26.6.1903), Alman hukuk bilgini. Rostock (1929), Heidelberg (1930) ve Münih (1955) üniversitelerinde profesör olarak görev yapmıştır. 1965 - 1973 yılları arasında Max Planck Enstitüsünün Münih'teki "yabancı ve milletlerarası patent, telif ve rekabet hukuku bölümü"nün müdürlüğünde bulunmuştur. Ayrıca Federal Adalet Bakanlığının telif hakları ve ticarî hakkın korunması için kurulan komisyonunda üye ve dünya telif hakları anlaşması komisyonunda Federal Almanya hükümetinin temsilcisi olarak çalışmıştır. Medenî hukuk, ticaret hukuku, özellikle telif hakları ve ticarî hakların korunması sahalarında milletlerarası bir üne sahiptir. Stockholm (1967) ve Paris (1971)'te telif hakları toplantıları ile dünya telif hakları anlaşması (1952) ve bunun gözden geçirildiği Paris (1971) toplantılarında önemli rol oynamıştır.

Eserleri: *Warenzeichen und unlauterer Wettbewerb* (Alâmet-i farika ve gizli rekabet) [1929], *Das Wert der Wertpapiere* (Kıymetli evrakın değeri) [1939], *Urheber- und Verlagsrecht* (Telif ve yayınevi hakları) [2. bas. 1960].

ULPIA SERDICA [*ulpia serdika*], Eski Çağda Sofya'ya verilen ad. Bk. SOFYA.

ULPIA TRAIANA, aşağı Rhein üzerinde eski bir Roma ticaret merkezi. Vetera castra adı ile bilinen deponun kuzey batısında yer alan U. T., imparator Trajan tarafından 100 - 105 yılları arasında Roma medenî hukukuna göre şehir (koloni) haline getirilmiştir. Rhein üzerindeki liman özellikle o bölgede elde edilen yeraltı zenginliklerinin (taş kömürü, madenler) taşınmasına hizmet etmiştir. V. yüzyılda U. T., Frankların eline geçmiştir. Yerleşim merkezi ve limanın kalıntıları çeşitli arkeolojik kazılar sonunda ortaya çıkarılmıştır.

ULPIANUS, Domitius (Sur, Fenike aş. yu. M. S. 170 - Roma M. S. 228), Romalı hukukçu. Aemilius Papinianus'un öğrencisi olarak imparator Alexander Severus zamanında Praefectus praetorio sıfatıyla Roma devletinin yönetiminde önemli bir rol oynamıştır. Praetorlar tarafından öldürülen U.'un eserleri *(Ad edictum,* 83 kitap; *Ad Sabinum,* 51 kitap) daha çok İustinianos'un pandektalarında (bk. CORPUS IURIS) saklanmıştır.

ULRICH VON ETZENBACH veya **ULRICH VON ESCHENBACH,** XIII. yüzyılın sonunda yaşamış Alman şairi. Prag sarayında kral II. Ottokar ile II. Wenzel'in yanında bulunmuştur. Fransız şairi Gautier de Châtillon'un Latince olarak yazdığı *Alexandreis* adlı İskender romanını örnek alarak 1271'de II. Ottokar'ı övmek için nazmen yazmağa başlamışsa da ancak 1286'da II. Wenzel zamanında eserini bitirebilmiştir. Wilhelm von Wenden'in şövalye efsanelerinde (1290 civarı) U., Wenzel'in atalarını ve Rudolfs von Habsburg'un kızı olan Wenzel'in karısı Guta'yı övmüştür.

ULRICH, Von Türkheim (1236 - 1286), Orta Çağ Alman yazarı. Suab'lı bir soylu aileden gelir.

1230 - 1235 yılları arasında Gottfried von Strassburg'un *Tristan* destanını, 1240 - 1250 yılları arasında Wolfram von Eschenbach'ın *Willehalm*'ını tamamlamıştır.

ULRICI [*ulritsi*], **Hermann** (Pförten 1806 - Halle 1884), Alman filozofu. 1834'te Halle Üniversitesinde profesör oldu. Pietist felsefesinde, filozof Immanuel Hermann Fichte'nin görüşlerine yakındı. U.'ye göre, Tanrı, tabiat ve tarih için hem önşart, hem de hedeftir. Darwin'in görüşleri ile ilgili tartışmalarda U. Darwinciliği reddetmiştir. Öte yandan Shakespeare'i felsefî bir şair olarak ele alıp yorumlamıştır. Eserleri: *Über Shakespeares dramatische Kunst* (Shakespeare'in dram sanatı üzerine) [1839]; *Glauben und Wissen, Speculation und exacte Wissenschaft* (İnanç ve bilgi, spekülasyon ve müspet bilim) [1858]; *Geschichte Shakespeares und seiner Dichtung* (Shakespeare ve eserlerinin tarihi) [1862]; *Gott und der Mensch* (Tanrı ve İnsan) [2 cilt, 1866 - 73]; *Abhandlungen zur Kunstgeschichte als angewandter Ästhetik* (Uygulamalı estetik olarak sanat tarihi üzerine araştırmalar) [1876].

U., 1847 - 1879 arasında *Zeitschrift für Philosophie und Philosophische Kritik* (Felsefe ve Felsefî Eleştiri Dergisi) adıyla bir de dergi yayınlamıştır.

ULSAN, Güney Kore'nin Kjöngsang-namdo bölümünde bir şehir. Nüfusu 252 639 (1978)'dur. Petrol rafinerisi, sunî gübre, şeker ve balık konserve fabrikaları vardır. Büyük bir hızla gelişen şehir 1962'den sonra petrokimya merkezi haline gelmiştir. Kimyevî madde fabrikaları yanında alüminyum fabrikası, bir tersane ve bir otomobil montaj fabrikası kazanmıştır.

ULSTER, İrlanda'da bir eyalet. Nüfusu 25 663 (1979)'tür. *Ulaid* adı ile de tanınan U., Orta Çağda Anglo - Norman işgaline uğramıştır. İngiltere kraliçesi I. Elizabeth'e karşı 1594 - 1601 yılları arasında bu bölgede hüküm süren beylikler baş kaldırmışlardır. 1920'de kesin olarak Kuzey İrlanda devletinin sınırları içinde yer alan U., altı bölge (Antrim, Down, Armagh, Londonderry, Tyrone ve Fermanagh)'ye ayrılmıştır. Cavan (53 706), Donegal (21 599) ve Monaghan (50 358) şehirleri bölgenin en gelişmiş merkezleridir.

ULU ÂRİF ÇELEBİ (asıl adı: Celâleddin Feridun, ölm. Konya 24 zilhicce 719/1319), Mevlâna Celâleddin-i Rumî'nin torunu, Mevlevî tarikatının kurucusu Sultan Veled'in oğlu. Mevlevîliği yaymak amacıyla Orta ve Batı Anadolu'da kurulan beyliklerin birçoğunu gezmiştir. Aynı amaçla *Menakıbü'l - Ârifîn* yazarı Ahmed Eflâkî Dede'yi de Anadolu'yu dolaşmakla görevlendirmiştir. Feridun b. Ahmed-i Sipehsalâr'ın *Risâle*'sinde büyük bir övgü ile sözünü ettiği U. Â. Ç., aynı zamanda mutasavvıf bir şairdir. Şiirlerini Farsça olarak yazmıştır. *Divan*'ı vardır.

ULU YUL, Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetinin Tomsk bölgesinde bir ırmak, Çulım nehrinin sağ kolu. Uzunluğu 298 km dir. Bataklıklardan kaynağını alan ırmağın akımı ağırdır. Geniş yatağında birçok yerde göller oluşur. Kar, yağmur ve yeraltı sularıyla beslenir. Irmağın adında eski Türkçede "kaynak" anlamına gelen *yul* kelimesi saklanmıştır.

ULUBAT GÖLÜ (Adını, batı kıyısındaki Ulubat köyünden almıştır. Daha önce doğusundaki Abulyont köyünün adına göre Abulyont olarak geçmiştir ki şimdi bu köyün adı Gölyazı'dır), Güney Marmara bölgesinde, Bursa ili içinde bir göl. Yüzölçümü 136 km^2, uzunluğu 24 km, genişliği 12 km, derinliği 2 - 3 m, en derin yeri 10 m, denizden yüksekliği 2 m, yağış alanı 10 555 km^2 dir.Bu yayvan çanaklı gölde yağışlardan sonra kabarma olur, göl suları çevresindeki çukur yerlere doğru sokulur, bu sıralarda gölün yüzölçümü 160 km^2 yi geçer. Göl çekildiği zaman normal kıyısından 2 - 5 km uzaklaşır. 1952'den beri seviye rasatları yapılmaktadır. Ortalama yüksek seviye 345 cm, alçak seviye 66 cm dir. Gölü besleyen başlıca akarsu, Orhaneli çayını aldıktan sonra büyüyen Mustafa Kemalpaşa Çayı (eski adı: Kirmasti Çayı)'dır. Gölün fazla suları batı ucunda Susurluk ırmağına boşalır.

Gölün kuzey ve güneydoğu kıyıları oldukça dik ve girintili çıkıntılıdır. Kuzey bölümünde birkaç km uzunluğunda Gölyazı (Abulyont) yarımadası ile birkaç ada (en büyüğü Halil Bey adası) vardır. Güneybatı kıyısında ise Mustafa Kemalpaşa Çayının bataklık-sazlık geniş deltası ile bunun ilerisinde sığ göl dibi uzanır. Bu güçlü çay, göle çok miktarda sürüntü maddeleri taşır (kabarık zamanlarında akımı 500 m^3/sn). Bu yüzden gölün suyu kışın ve ilkbaharda hemen hep bulanıktır.

Gölde balık çoktur (sazan, yayın, turna balığı). Gölyazı, Akçalar gibi köylerde geçim, geniş ölçüde balıkçılıkla sağlanır. Balıklar, kayık ve ağlarla tutulur. Kışın göl çok dalgalı olur, kayıklar işleyemezler. Göl kenarındaki saz ve kamışlardan dam örtmede faydalanılır, hasır örülür. Buralarda özellikle manda, at ve sığır beslenir. Hasırlar, uzak çevrelere de gönderilir. Yazın suyu çekilen verimli topraklarda fasulye, mısır, karpuz yetiştirilir. Deltanın bazı yerlerinde pirinç de ekildiği gibi, son zamanlarda pancar da yetiştirilmektedir.

U. G., Gönen ile Bursa ovalarını ve Kuşgölü çanağını da içine alan tektonik çöküntü sahasının bir bölümünde oluşmuştur. Bu sahanın kuzey ve güneyinde Paleozoik ve kristalin arazi ile Jura devri tabakaları ve Neojen arazisi uzanır (350 - 700 m yüksekliğindeki tepelikler ve alçak dağlar). Bu eski arazi oluşukları göllere (Ulubat ve Kuşgölü) ve ovalara (Bursa, Gönen) yer veren yayvan çanaklar arasında yer yer alçak eşikler halinde (100 - 150 m) uzanırlar. U. G.'nün batısında, Karacabey ile Mustafa Kemalpaşa arasında, gölden üç kat daha geniş (350 - 400 km^2) bir alüvyal ova oluşmuştur ki bunun ortasından Susurluk ırmağının bir bölümü geçer. Göl çevresindeki köyler, bölgenin şehir ve kasabalarına kara yolları ile bağlıdırlar. (R. Izbırak)

ULUBATLI HASAN (ölm. 1453), İstanbul'un fethinde surlara tırmanarak otuz arkadaşı ile birlikte Türk sancağını 29 mayıs 1453 salı günü, saat 7 ile 8 arasında, Bizans üzerinde ilk kez dalgalandıran kahraman. Bazı tarihçiler iri yapılı bir yeniçeri olduğu görüşündedirler. Ancak, diğer yoldaşlarından ayırt edilmek için memleketiyle lâkaplandırılan U. H.'ın, Ulubat ve çevresinin o tarihlerde Osmanlı ordusunun yaya ve müsellem sınıfına asker veren Türk bölgelerinden biri olduğu dikkate alınırsa, U. H.'ın bu sınıf askerlerden biri olması ihtimali kuvvet kazanır. Şahadetinde de ihtilâf vardır. Bazıları sura çıktıktan ve sancağı diktikten sonra şehre ilk giren askerlerden biri olduğu ve bu arada şehit düştüğü, bazıları da sura çıkıp sancağı diktikten sonra ayağı bir taşa takılarak düştüğü ve atılan oklarla şehit edildiği kanaatindedirler. Yine bazı kimseler Edirnekapı'da, bazıları da Tekfur Sarayı çevresinde şehit düştüğünü ileri sürerler. Kabri belli değildir. (İ. Parmaksızoğlu)

ULUBEY, Ordu iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 283 km^2, nüfusu 3 822 (1980)'dir. İlçe merkezi U.'in nüfusu 6 399, denizden yüksekliği 550 m dir. 1958'e kadar Ordu ili merkez ilçesine bağlı bir bucak iken (eski adı: Gündüzlü ve merkezi 1955'te 519 nüfuslu Gündüzlü köyünde) U., 1958'de ilçe durumuna getirilmiş, merkezi de bu eski bucak merkezi olmuştur. Doğu ve kuzeyinde Ordu merkez ilçesi, batısında Fatsa, güneyinde Gölköy ve Mesudiye ilçeleri vardır.

İlçe arazisi, Melet ırmağının kollarından olan derelerle derin yarılmış ve arazi parçalı bir görünüş almıştır (500 - 600 m). Bu arazi, denizden 20 - 25 km içeridedir. Batısında ve güneyinde 1 000 m yüksekliğindeki dağlık yerlerle çevrilidir. Vadi tabanları 350 - 400 m dir. Arazinin hemen her yeri Üst Kretase volkanik fasiyesli tabakalardan bir yapı gösterir.

İlçede Karadeniz ikliminin bütün özellikleri görülür: Her mevsim yağışlıdır (yaklaşık olarak her ay düşen yağış 55 - 75 mm dir. En yağışlı ay 92 mm ile aralık, en az yağışlı ay 54 mm ile haziran). Yıllık yağış tutarı 864 mm dir. Dağlık yerlere kar yağışı olur, don olayları belirirse de hafif geçer. İlçede iyi korunmuş ormanlar bulunduğu gibi yarı bozulmuş olanları da vardır (çoğu kayın, yer yer meşe ve başka ağaçlar). Burası ilin başlıca orman sahalarındandır. 17 köy orman içinde ve kenarındadır. Son 20 - 30 yıl içinde buradaki plantasyonlar sonucu çeşitli bitkiler, yerlerini fındık bahçelerine bırakmışlardır.

İlçe halkı, başta fındık olmak üzere, mısır, fasulye ile çeşitli ürünler, orman ürünleri ve hayvan beslenmesi ile geçimini sağlar. İlçede ahır hayvancılığı yapılmakta olup en çok sığır beslenir (22 000), bundan sonra koyun gelir (17 000). Keçi pek azdır. Süt ve et veren hayvanların ürünlerinden faydalanıldığı gibi canlı olarak da satılırlar. Yük ve binek hayvanları sayısı 1 000'i geçer. Köylerde eski usul tavukçuluk yapılır, bazılarında arı kovanları da vardır.

U., Ordu'ya 15 km lik düzgün bir kara yolu ile bağlıdır. Bu yol, Gölköy ve Mesudiye'ye de uzanır. Daha önce bir köy iken ilçe merkezi olduktan sonra gelişmeye başlayan 6 mahalleli U. (Gündüzlü), küçük bir şehir özelliği almıştır. İlk ve orta okulları (köy ve mahallelerinde 55), spor klübü, sineması, elektrik ve suyu vardır. (R. İzbırak)

ULUBEY, Uşak iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 798 km², nüfusu 19 996 (1980)'dır. 2 500 nüfuslu Avgan, 2 000 nüfuslu Omurca köyü, 1 000'den çok nüfuslu 3 köyü vardır. İlçe merkezi U.'in nüfusu 4 373, yüksekliği 775 m dir. İlçe, ilin güney bölümündedir. Uşak merkez ilçesi, Eşme, Karahallı ilçeleri ve güneyinde Denizli ili ile çevrilidir. Daha önce, o zamanki Uşak ilçesine bağlı bir bucak iken 1953'te Uşak'ın il olmasıyla buraya ilçe olarak bağlanmıştır.

İlçe arazisi, Neojen devri tabakalarının geniş yer tuttuğu dalgalı düzlükler şeklindedir (750 - 800 m). Batıda Kışladağ (1 308 m) volkanik arazisi (andezitler) ile bunun güneyinde ve temelde metamorfik kristalin eski oluşuklar bulunmaktadır.

İklim, kıyı Ege ve iç bölge arasında geçiş özelliği gösterir, Akdeniz ikliminin etkileri buraya sokulmuş bulunur. Yazları sıcak ve kurak geçer, kışları soğuk olur. Orta şiddette donmalar belirir, toprağa 5 - 10 cm işleyebilir. Kar yağar, yerde kısa süre kalır, 10 cm ye kadar varan kar örtüsü oluşur. Yıllık yağış tutarı 503 mm dir. Bu yağışın yarısı kış aylarında olur. Yaz ayları ve eylül kurak geçer. Tepelik ve dağlık yerlerinde yer yer orman vardır. İlçeden geçen başlıca akarsu Banaz çayının kollarından olan U. deresidir. Çok yağışlı zamanlarda taştığı olmuştur.

İlçede geçim tarıma ve hayvancılığa dayanır. Başlıca ürünler buğday (yılda 3 - 4 000 ton), arpa (2 000 ton), mısır, nohut, mercimek, keten tohumu, sebze ve meyvedir. Kasabada Toprak Mahsulleri Ofisinin 1 500 tonluk ambarı vardır. İlçede 60 000 koyun, 30 000 kıl keçisi, 5 000 sığır beslenir. Yük ve binek hayvanlarının sayısı 4 500'dür. Köylerde tavukçuluk, bazılarında arıcılık yapılır.

İlçe merkezi U., İzmir - Uşak - Afyon demir yolunun İnay istasyonuna 6 km uzaklıkta bir kasabadır. Güneyinde, Denizli'nin Adıgüzel baraj gölünün kuzey girintisi vardır. Uşak ve Salihli şehirlerine kara yolu ile bağlıdır. Haftada bir kurulan pazarı, çarşısı, düzgün cadde ve sokakları, meydanları, han, lokanta ve gazinoları, ilk okulu, yakınında turistik Sülümenli harabeleri (Romalılar çağından kalma şehir kalıntıları), Çırpıcılar köyü sınırları içinde toprak altında kalmış amfiler, mezarlıklar, elektriği, içme ve kullanma suyu vardır. (R. İzbırak)

ULUBORLU, Isparta iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 322 km², nüfusu 7 682 (1980)'dir. İlçe merkezi U.'nun nüfusu 6 002 (1980)'dir. İlçe nüfusunun % 80'i şehirde oturur. Köylü nüfus sayısı 1 680'dir. İlçe ilin batı bölümündedir. Senirkent, Atabey, Isparta merkez, Keçiborlu ilçeleri ile çevrilidir. Batısında Afyon ili vardır. U., eski ilçelerdendir. Tarihi boyunca çeşitli idareler altında kalmış bulunan bu yöre, 1071 Malazgirt zaferiyle Türk idaresine geçmiş, 1074'te Selçuklulara bağlanmış, 1299'da Hamitoğulları'na katılmış, 1361'de Osmanlıların eline geçmiştir. Osmanlılar zamanında Anadolu Eyaletinin bir ilçesi olan U., daha sonra Konya vilâyetinin Isparta sancağının bir ilçesi, Cumhuriyet devrinde Isparta'nın vilâyet (il) olmasıyla bunun bir ilçesi olmuştur. 1927'de ilin 4 ilçesinden biri U. idi.

İlçe arazisi, Eğridir gölünün kuzeyindeki bölümü olan Hoyran gölü (924 m) kıyısına kadar uzanan doğu bölümünde Senirkent ilçesi arazisi bulunan Gençali ovasının batıdaki küçük bir bölümünü (1 000 m) içine alır. Burası alüvyonlarla örtülü verimli düzlüklerdir. Güneyde Kapıdağı (2 446 m), kuzeyde yer yer 2 000 m yükseklikleri bulunan dağlar uzanır. Bunlar Jura ve Kretase, Eosen devri kıvrımlı-kırıklı tabakalarından bir yapı gösterirler.

İlçede kışlar soğuk geçer. Orta derecede şiddetli donlar olur, toprağa 5 - 10 cm işleyebilir. Yıllık yağış tutarı 520 - 540 mm kadardır. İlçeye kar yağar, kar örtüsü kalınlığı 15 - 20 cm yi bulur, dağlık yerlerde bu daha fazla olur. Yağışlar en çok kışın ve ilkbaharda olur, yaz ayları ve eylül kurak geçer. Güneydeki dağlarda yarı bozulmuş ormanlar (meşe, yer yer çamlar) vardır.

İlçede başlıca geçim kaynakları meyveciliktir. Nüfusun yarısı meyvecilik yapar. Bu arada elma bahçeleri önemli yer tutar (yıllık 400 - 500 ton üretim). Ova bölümünde meyvelikler geniş yer kaplar. Çok miktarda erik, ceviz, badem de elde edilir. Meyveler, başka yerlere de gönderilir. Dinar ve Çölova taraflarından ise hububat ihtiyaçlarını sağlarlar. İlçede dokumacılık başta olmak üzere, demircilik ve bıçakçılık da gelişmiştir. Orman ürünlerinden de yararlanılır.

İlçede küçük ölçüde ev hayvancılığı yapılır (etinden ve sütünden faydalanılan 1 000 kadar sığır beslenir. Çoğu yerli kara ve melezlerle bir kısmı montafon cinsi melezleri sığırlar). Az sayıda küçük baş hayvan ve kümes hayvanları da beslenir. Arıcılık da yapılır, 700 kadar kovandan yılda 5 000 kilo bal, 400 kilo balmumu elde edilir.

İlçe merkezi U., Kapıdağı'nın kuzey eteğine yakın yerdedir (yüksekliği ortalama 1 130 m). Son zamanlarda buradan ovaya doğru yayılarak gelişme göstermiştir. Belediyesi 1880'de kurulmuş, imar planı yapılmış, elektriği, içme ve kullanma suyu bulunan 6 mahalleli bir küçük şehir özelliği göstermiştir. Her hafta pazar kurulur. Her yıl haziranda bir gün güreşler yapılır, o gün panayır özelliği de alır. Lise, meslek okulu, orta okul, 2 şehir ilk okulu, 4 köyde birer ilk okul vardır. Yakın ve uzak çevrelerine asfalt kara yolları ile bağlıdır.

Isparta'nın 40 km kadar kuzeyinde Ulukınan mevkiinde eski bir şehir Psidia Apollonia'sı olarak geçmiştir. Bu şehre daha eski devirlerde Margium ve Mordiaeum adları da verilmiş, sonraları bu şehir 4 km kadar güneydeki Sozopolis (Uluborlu) şehrinin yerini almıştır. U.'nun eski adının Apollonia olduğu üzerinde durulmuştur. İlçede eski eserlerden 1231'de yapılmış Selçuklu eseri olduğu anlaşılan Alâeddin camii bulunmaktadır. (R. İzbırak)

ULUÇ, Ali Paşa: bk. ALİ PAŞA, Kılıç, Uluç.

ULUÇ HASAN PAŞA (ölm. 1591), Osmanlı donanma komutanı. Menteşe ili Türkmenlerinden olup delikanlı iken kendi isteğiyle Garp ocaklarına katıldı. Leventlikten yetişti. Bir söylentiye göre Kılıç Ali Paşa'nın yetiştirmelerinden biridir. Zamanla yükselerek firkate reisi oldu. İnebahtı bozgunundan sonra 1571'de Kılıç Ali Paşa'nın maiyetinde İstanbul'a geldi ve fenerli kapudanlardan oldu. Daha sonra beylerbeyilik rütbesiyle Cezayir beylerbeyiliğine atandı. Kılıç Ali Paşa'nın ölümü üzerine III. Murad tarafından 1587'de Kapudan-ı deryalığa getirildi. U. H. P.'nın İstanbul'a gelişine kadar da bu görevin vekâleti Damat İbrahim Paşa'ya verilmişti. U. H. P., Cezayir'den İstanbul'a gelirken Sicilya ve İtalya kıyılarına akınlar yapmış ve bol ganimetle ancak 1588 güzünde İstanbul'a gelebilmiştir. Er-

tesi yıl donanmayı hazırlayarak Akdeniz'e açıldı ve Tunus sahillerine yerleşmek isteyen İspanyolları bu kıyılardan uzaklaştırdı. Akdeniz seferini başarı ile sonuçlandırdıktan sonra İstanbul'a döndü. Ramazan 999 (haziran - temmuz 1591)'da öldü. Kabri, üstadı Kılıç Ali Paşa türbesindedir. *Sicill-i Osmanî*'ye göre, kızı Meryem Hatun yanında, Gedik Paşa'da gömülüdür. Sarıyar'da, Okmeydanı'nda ve Sinan Paşa mektebi civarında üç mekteb-i sıbyan yaptırmıştır. Yiğit ve bilgili bir denizci idi. (İ. Parmaksızoğlu)

ULUDAĞ (Eski Çağda Olympus Misius, Olympos Misios olarak geçmiş, eskiden burada manastırlar bulunduğundan Keşiş Dağı da denilmiş, 1925'te *Uludağ* adı verilmiştir), Marmara bölgesinin en yüksek dağı (2 543 m). Toplu ve heybetli bir görünüşü olan dağ, kuzeybatı - güneydoğu doğrultusunda uzanır, 2 000 m den yüksek bölümünde uzunluğu 15 km yi geçer, çevresinin alçak yerleri arasında 40 km uzunluk, 15 - 20 km genişlik gösterir. Dağın Bursa ovasına bakan yamaçları hafif basamaklı, güneyde Orhaneli tarafına bakan yamacı düz uzanışlı ve daha diktir. Dağın kuzeye bakan tarafında birtakım yaylalar vardır (Sarıalan, Kirazlı, Kadı, Sobra yaylaları gibi). 2 400 m lik seviyede üzerinde 50 - 70 m yüksekliğinde doruk tepeleri sıralanan ve Doruklar Düzlüğü denilen dalgalı düzlükler vardır.

U.'ın yüksek yerleri Buzul Devrinde aşınmalara uğramış, burada buz yalakları ve moren yığıntıları oluşmuştur. Dağın kuzeye bakan yamacında Karagöller denilen yerde üç gölcük oluşmuştur: Aynalıgöl, Kilimligöl, Karagöl. Mavi suları, hemen altlarındaki çam ormanları, yukarılarındaki karlı yerlerle güzel manzaralar vardır.

Çevresindeki çukur yerler (ovalarda 100 - 200 m) ortasında tek başına yükselen bu dağdan çevreye doğru çok sayıda dereler, derin vadileri içinde akar, Nilüfer çayına ve Göksu yoluyla Sakarya nehrine yönelirler. Çok yeri Paleozoik metamorfik taşlardan, granit kütlelerinden, Mezozoik ofiolitli serilerden ve özellikle güneyde serpantin, diyorit, peridotitlerden kırıklı-kıvrımlı bir yapı gösteren U., yakın bir jeolojik tarihte, çevresindeki çöküntü sahaları ortasında yükselmiş bir kütledir. Bu kristalin tabakalar arasında yer yer maden damar ve yatakları vardır. Türkiye'nin volfram madeni buradadır.

U.'da Marmara ikliminin "yüksek dağ" özellikleri toplanmıştır. Dağın 1 025 m yüksekliğindeki Yeşilkonak mevkiinde 1955'ten beri yapılan meteoroloji rasatları, önemli sonuçlar vermiştir: Dağın eteğindeki Bursa'da (100 m yükseklik) yıllık yağış tutarı 713 mm iken, bu dağ istasyonunda 1 180 mm ölçülerek 467 mm fazlalık göstermiştir. Kar örtüsü kalınlıkları ile de kıyaslandığında, dağın daha yüksek yerlerinde yağışların daha da çok olduğu anlaşılmaktadır. Yüksekliğe bağlı olarak Bursa'da yıllık ortalama sıcaklık 15°C iken, bu istasyonda 10°C dir. Dağın doruk katında (2 000 - 2 500 m) bu sayı daha da aşağı bulunmaktadır (yaklaşık 3 - 4°C). Bu sebeple burada kalıcı karlar oluşur ve bu karlar yazın da erimez. Bursa'da kar ile örtülü günler sayısı 10, en çok kalınlığı 40 - 60 cm olduğu halde, bu dağ istasyonunda kar ile örtülü günler sayısı 50'den fazla, kar kalınlığı 100 cm nin üstünde olmuştur. Dağın daha yüksek yerlerinde kar örtüsü kalınlığı 150 - 200 cm yi bulmakta, bazı zamanlarda bunu da geçmektedir.

Dağın alt yamaçlarında (300 - 400 m ye kadar) Akdeniz bitkilerinin yetiştiği bir sahadan sonra yukarıya doğru nemli orman bölgesi başlar. Bunun aşağı bölümlerinde meşe, kestane, çınar, ceviz ağaçları, yukarı yerlerinde çam ormanları uzanır.

U., Türkiye'de dağ turizminin başta gelen yeri olmuştur. Başlıca kayak sporları alanlarından da biridir. İstanbul'a yakınlığı, yanında yarım milyona yaklaşan nüfusu ile Bursa şehrinin bulunuşu, kayak sporlarına uygunluğu, manzaraları, elverişli yol durumu ve bu arada teleferiğinin bulunuşu ile çok turist çekmektedir. Dağın doruk bölümünden İstanbul, Marmara denizi, hatta Karadeniz ve Sakarya havzasının buraya yakın yerleri seyredilebilmektedir. Bursa ovasının, bu dağın kuzey eteklerine yaklaştığı yerdeki (250 - 300 m) kırık (fay)'ların oluşması sonucu, burada bir sıra sıcak su kaynakları oluşmuş, geniş bir kaplıcalar semti meydana gelmiştir (bk. ÇEKİRGE). Burada bu suların alındığı "sıcak sulu oteller" ve kaplıca tesisleri vardır. Pek işlek bir yol kavşağı olan Bursa'dan dağın yüksekliklerine doğru virajlı, fakat düzgün bir asfalt yol uzanır, motorlu taşıtlar ve bu arada otobüsler işler. Dağın türlü yerlerinde modern oteller, moteller, kamp yerleri vardır.

Bursa - U. yolunu kısaltan teleferik, U.'ın ve Bursa'nın tabiat güzelliklerinin en iyi şekilde görülmesini sağlamıştır. Türkiye'de ilk defa kurulan bu teleferik hattı turizmde önemli yer tutmuştur. U.'a yaz - kış 35 km lik kara yolu ile çıkılırken görülemeyen tabiat güzellikleri (Sarıalan, Sarandere, Balıklı dere, Çakıllık, Küçük Bakacak, Domuz yaylası) teleferik ile çıkılırken yakından görülmektedir. Bursa'nın güneydoğusundaki Teferrüç mevkiinden U.'ın Bakacak, Çobankaya sırtına kadar uzanan bu hat üç bölümden oluşmuştur: Teferrüç ile 1 230 m yüksekliğindeki Kadıyayla arasında 2 340 m uzunluğunda olan birinci bölümde sefer süresi 9 dakika olup, saniyede 6 m giden 40 kişilik vagonlarla 1 saatte her iki doğrultuda 275 yolcu taşınabilmektedir. Kadıyayla ile 1 630 m yüksekliğindeki Sarıalan arasında 2 230 m uzunluğundaki ikinci bölüm de birinci bölümün kapasitesindedir. Sarıalan'dan sonra U.'ın kuzey sırtlarını dikine geçerek 1 715 m yüksekliğindeki Çobankaya - Bakacak sırtına ulaşan bu teleferik hattı üçüncü bölümü oluşturur. 3 200 m uzunluktaki bu hatta ikişer kişilik 103 vagon çalışır, bir saatte her iki doğrultuda 300 kişi taşınır. Saniyede 2,5 m hızla giden bu hattaki bir sefer 20 dakika sürer. Kadıyayla ve Sarıalan istasyonlarından ve teleferik vagonlarından bakıldığı zaman yemyeşil Bursa ovası, tabiî ve tarihî güzellikler, Bursa şehri, Marmara denizi bütün ihtişamı ile görülür. (R. İzbırak)

ULUDAĞ, Osman Şevki (Bursa 1889 - İstanbul 1964), tıp alanındaki eserleriyle tanınmış bilim adamı. İlk ve orta öğrenimini Bursa'da tamamlamış, daha sonra Askerî Tıbbiyeye girmiş ve 1913'te doktor yüzbaşı rütbesiyle mezun olmuştur. Balkan ve I. Dünya Savaşı'nda doktor olarak Çanakkale, Dobruca ve Romanya cephelerinde görev yapmıştır. İstiklâl Savaşı'nda da cephede görev alan U., 1930'da binbaşı iken malûlen emekli olmuştur. 1935'te TBMM'ne Konya'dan milletvekili seçilmiş ve uzun süre bu görevde bulunmuştur.

Keşiş Dağı'na Uludağ adının verilmesi U.'ın teklifiyle gerçekleşmiştir. Bundan dolayı da Osman Şevki, soy adı olarak Uludağ'ı seçmiştir.

Uzun süre müzikle de uğraşmış olan U.'ın kitap olarak yayınlanmış başlıca eserleri şunlardır: *Osmanlı tababeti tarihi* [1334]; *Beş buçuk asırlık Türk tababeti tarihi* [1925]; *Bursa ve Uludağ* [1928]; *Yeşil Cami* [1932]; *Uludağ, Tapınakları, Keşişleri, Dervişleri* [1936]; *Tıp ilmi ve Osmanlı Türkleri* [1937].

ULUDERE, Hakkâri iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 581 km², nüfusu 18 976 (1980)'dır. Hilâl köyünde (nüfusu 2 100) belediye vardır. 1 800 nüfuslu Ortabağ bucak merkezinden başka, 1 000'den çok nüfuslu iki köyü (Şenoba, Taşdelen) vardır. İlçe merkezi U.'nin nüfusu 4 793 (1980), denizden yüksekliği 1 300 m dir. İlçe, ilin batı bölümündedir. Kuzeyden Beytüşşebap, doğudan Çukurca, batıdan Siirt'in Şırnak ve Mardin'in Silopi ilçeleri ile çevrilidir. Güneyinde Irak ile sınırlıdır. Daha önce Beytüşşebap ilçesine bağlı bucak iken 1957'de ilçe durumuna getirilmiştir.

İlçe arazisi çok dağlık ve derin vadilerin uzandığı sarp bir yöredir. İlçenin kuzeyinde Tanintanin dağlarının (3 000 m) güney bölümü yükselir. Bu dağlardan inen gür akışlı dereler Hezil suyuna yönelir, derin vadileri içinde akarlar. Arazi, kıvrımlı - kırıklı bir yapı gösterir. Permo - Karbon, Trias, Jura - Kretase tabakalarından oluşmuştur.

İlçede kışlar sert ve soğuk geçer, çok kar yağar. Donma olayları oldukça şiddetlidir, toprağa 15 - 25 cm işleyebilir. Yıllık yağış tutarı 1 125 mm yi bulur. Yağışlar güz ortalarından ilkbahar ortalarına kadar sürer, en çok aralık, ocak ve şubatta olur. Bu yağışlar, çoğunca, kar halinde düşer. Kar örtüsünün kalınlığı çok vakit 50 - 80 cm yi bulur, 100 cm yi geçtiği de olur, dağlarda 1 - 2 m yi bulur. Bu sıralarda gidiş geliş zorlaşır, yollar kapanır. Yaz ayları ile eylül kurak geçer. Ancak, yaz boyunca dağlardaki karlar akarsuları beslemeye devam ederler. Dağlarda yarı bozulmuş ormanlar (genellikle meşe ağaçları) çok yer tutar, gür otların yetiştiği yaylalar da geniş yer kaplar.

İlçede geçim hayvancılığa ve bundan sonra da tarıma dayanır. Elverişli yerlerde hububat ekilir, kuytu vadi tabanlarında meyve ve sebze de yetiştirilir. Hayvancılık geçimde başta gelir. İlçede yaklaşık olarak 60 000 kadar koyun (ak karaman, mor karaman cinsleri), 60 000'den çok kıl keçisi, 4 000 sığır beslenir. Bunların ürünlerinden (süt, peynir, yağ, et, yapağı, deri, bağırsak) yerinde faydalanıldığı gibi, başka yerlere de satılır ve canlı hayvan gönderilir. Köylerde kümes hayvanları (20 - 25 bin kadar) ile yük ve binek hayvanları olarak katır, at, eşek de beslenir (3 000 kadar).

Hayvancılık geniş ölçüde yaylacılığa dayanır. Havaların ısınması, karların erimesiyle topraklar verimli otlaklara dönüşür, karlar eridikçe daha yukarılara çıkılır (2 000 - 2 500 m). Öbek öbek çıkılan bu yaylalara burada *zoma* adı verilir. Zoma'lar yazın düzgün birer köy görünüşü alır, buraya aileler de çıkar, köylerde az kimse kalır, keçi kılından yapılmış kara çadırlarda barınılır, bu süre içinde yağ ve peynir yapılır. Bu yaz zoma'ları çok canlı olur. Zoma hayatı, her yıl mayıs ayının ortalarına doğru başlar, kasım başlarında sona erer. Hazirana kadar çevrede kalınır, hayvanlar köylere yakın mezraalarda otlatılır, yerine göre ahır ve ağıllarda da besi sürdürülür.

İlçe merkezi U., bir dere boyunda, yamaçta kurulmuş, son 20 - 25 yılda gelişme göstermiş bir kasabadır. Daha önceki Güyan bucağının merkezi Kılaban köyünün yerinde, Cizre - Hakkâri kara yolu boyundadır. Cizre'den U.'ye kadar bu yol asfalttır. Buradan Hakkâri'ye kadar (132 km) olan yol, virajlı ve stabilizedir. Çok karlı kış aylarında dağlık yerlerde yolun kapandığı olur. Kasabada yeni yollar, yeni binalar yapılmıştır. Belediyesi 1958'de kurulmuş, kasabanın imar planı yapılmıştır. Elektriği, içme ve kullanma suyu, 2 orta okulu, 5 şehir ilk okulu (köylerde 14) vardır. (R. İzbırak)

ULÛFE, yeniçeri aylığı. Arapça *alef* kelimesinden gelmedir. *Alef,* "hayvan yiyeceği, hayvan yemi" demektir.

Osmanlı devletinde muntazam askerlik kurulmadan, harplere atlı olarak katılanlara yalnız atları için ücret verildiğinden, bu parayı alan atlı birliklere U.'ci denirdi. Yeniçeri ordusu kurulduktan sonra, bunların üç ayda bir ödenen maaşlarına U. denmeye başlandı.

U., gündelik hesabıyla ve üç ayda bir verilirdi. İlk sıralarda günde iki akça olan yeniçeri U.'si, daha sonraki yıllarda günde yedi ve daha fazla akçaya çıkmıştır.

Yeniçerilerin üç aylıkları, Hicrî takvimin Arabî aylarının üçere bölünmüş kesimlerinde verilirdi. Meselâ Hicrî takvimin ilk üç ayı olan muharrem, sefer ve rebiyülevvel aylarındaki, bu ayların ilk harfleri bir araya getirilerek (MSR) Masar mevacibi olarak ödenir. Bundan sonrakiler de sıra ile rebiyülâhır, cemaziyülevvel, cemaziyelâhır (RCC) Recec; receb, şaban ramazan, bunlardan ilk iki ayın baş harfleri ve ramazan'ın son harfı alınarak (RŞN) Reşen; son üç aylık da şevval, zilkade ve zilhicce, bunların ilk ayı olan şevval'in son harfi, öteki iki ayın baş harfleri alınarak (LZZ) Lezez mevacibi olarak ödenirdi.

Dalkılıç, serdengeçti adları ile fedaî yazılan akıncılardan, muharebeden sonra sağ kalanlara daha çok U. verilirdi.

Yeniçeri U.'leri, esame veya kütük denen ana defterlerden çıkarılan listelere göre dağıtılırdı. Mevacib defteri denen bu listelerin oluşturduğu defterler, okunması, yazılması zor, noktasız, harekesiz bir yazı türü olan siyakat yazısı ile yazılırdı. Üç kopya halinde tanzim edilen bu defterlerin bir kopyası, yeniçeri ağasının dairesinde dururdu. İkincisine "mükerrer", üçüncüsüne de "hazine" denirdi. Hazine, defterdara, mükerrer de padişaha verilirdi.

U. dağıtma merasimi kısaca şöyle olurdu: Üç aylık U.'ler salı günleri verilirdi. Bunun için pazar günü, U. icmal defteri merasimle sadrazama götürülürdü. Yeniçeri efendisi ve öteki ilgililer, sadrazam kapısına gelişlerini sadrazama bildirirlerdi. Sadrazamın başkanlığında toplanan meclise, yeniçerilerin topçu, cebeci ve öteki ocak kâtipleri, defterleri ellerinde olduğu halde, önce yeniçeri efendisi, sonra baş muhasebeci ve daha sonra Anadolu muhasebecisi ve süvari muhasebecisi ile yeniçeri ve başka ocaklar kalemleri âmirleri olan görevliler Arz Odası'na girip sadrazamın elini öperler, ellerindeki defterleri takdim ederlerdi. Bunlardan yeniçeri efendisi ile yeniçeri halifeleri, sadrazamın sol tarafına, baş muhasebeci ile ötekiler da sağ tarafına geçerler ve verilen müsaade üzerine otururlar. Bu sırada gelen reisülküttab, defterleri alır ve ardından tatlı, kahve, şerbet ve tütsüler getirilerek herkesin rütbelerine göre ikram olunurdu. Bu merasimden sonra, oradakilerin hepsi, gelişlerinde olduğu gibi, sadrazamın eteğini öpüp çıkarlardı.

Bu merasim sırasında muhzır ağalar ile çavuş ağalar el kavuşturup kapı ağzında dururlar ve bunlar etek öpme merasimine katılmazlardı. Bu merasime gelenlerin erkân kürkü, âdî destar ve ferace giymeleri usuldendi. Sadrazamın yanından ayrılanlar buradan sadaret kethüdasının dairesine giderlerdi.

U. dağıtımı usulü : U. çıkacağı gün divan toplanır, sadrazam ve devlet ileri gelenleri Kubbealtı'nda, padişah da bilinen yerine oturur ve durumu seyrederdi.

Her ocağın defterde yazılı bulunan U.'si, meşin keseler içinde olduğu halde ayrı ayrı konduktan sonra yeniçeri ocağının her ortasına verilecek keseler de ayrılırdı.

Ertesi günü her ortanın erleri ve subayları takım takım Saray-ı hümayun'da bulunan orta kapıya gelip dururlar. Sarayın mutfağında, daha önce hazırlanmış olan ve hepsine yetecek miktarda bulunan çorba, pilav, zerde, Babü's - saade önüne konurdu.

Bu sırada Kubbealtında bulunan kul kethüdası, zamanı gelince, giydiği üniformanın eteği ile işaret eder ve orta kapıda beklemekte olan yeniçeriler, yıldırım gibi koşup giderek hazırlanmış bulunan çorba ve zerdeli pilavları alır, Saray-ı hümayun'un avlusunda yerlerdi. Hemen bunun ardından kurbanlar kesilirdi. Çünkü yeniçeriler bu U. dağıtımı sıralarında bazı istekler ileri sürerek yemeği yemedikleri de olmuştur ki buna "kazan kaldırma" denirdi. Yeniçeriler kazan kaldırma işini, kışlalarında da yaparlardı. Yeniçerilerin yemeklerini yedikten sonra kurban kesilmesi, isyan etmeyeceklerinin anlaşılmasından dolayı sevinç içindir.

Bu yemek işi bittikten sonra bütün erler yine orta kapıya çekilip dururlar, daha sonra subaylardan özel olarak görevli olan kişi ellerini, Bektaşî fıkarasının niyazı şeklinde göğsüne koyduktan sonra gür ve yüksek bir sesle "Allah Allah İllallah baş uryan, sîne püryan, kılınç al kan, bu meydanda nice başlar kesilir hiç soran olmaz, eyvallah eyvallah kahrımız kılıncımız düşmana ziyan, kulluğumuz Padişaha iyan, üçler, yediler, kırklar, gülbangi Muhammedî, nur-ı Nebî, Kerem-i Ali, pirimiz sultanımız Hünkâr Hacı Bektaş-i Velî demine, devranına hu diyelim hu" diyerek gülbank çektikten sonra yüksek sesle "birincinin ağa bölüğü" diye çağırınca hemen o bölüğün erleri seğirdip kendilerine ait keseleri sırtlayarak kışlalarına götürürler.

Bundan sonra sırasıyla 2., 3., ta 64. ye kadar çağırılır ve her bölüğün U. torbaları kendilerine verilir. Sıra 65. bölüğe gelince, çağırıya kimse gelmez, görevli subay bu ortayı üç defa çağırır, üçüncü defa da "yoktur" diye cevap verilince, çağıran subay tarafından "yok olsunlar" denilip 66. ortaya geçilir ve hepsi tamamlanıp yeniçeri U.' lerinin konduğu torbaların dağıtımı böylece sona erdirilirdi. Halk arasında yaygın bulunan bir söylentiye göre, şehzadelerden biri 65. bölüğün kışlasına kaçtığında, kendisini korumayıp teslim etmişler ve bu şehzade asılmış; o hadiseden sonra bu bölük halkı, hudutlara sürgün gönderilip kışlaları kapatılmış olduğundan, U. dağıtımında bu şekilde hatırlatılırmış. Bu şehzadenin, III. Sultan Mehmed Han'ın öldürttüğü şehzade Sultan Mahmud olması muhtemeldir. Bir de Genç Osman, yani II. Osman (saltanatı : 1618 - 1622) bu 65. orta efradı tarafından öldürülmüştür. Bu ortanın bu iki sebeple lânetlendiği söylenir.

Efrad tarafından kışlalara getirilen paralar, zabitlerinki ve askerlerinki olmak üzere ikiye ayrılır. Efradınki, çorbacı, hazinedara verilen deftere göre ortasını yoklama yapar, yoklama bittikten sonra efradı, künyelerine göre birer birer çağırırdı. Meselâ "Hasan b. Ali Aydınlı, günde üç akçadan 270 akçaya mustahak" diye çağırır ve gelen bu yeniçeriye "say al git" dedikten sonra yeniçeri, aldığı parayı sayarak alırdı. Orta sandığına borcu varsa aldığı U.'den o kesilirdi.

Mora seferinin hemen sonunda ve söylendiğine göre 1740 yılı içinde, U. adı verilen asker aylıklarının alınıp satılmasına izin verildiğinden, 1592 yılından beri düzenleri ve disiplinleri bozulmuş olan Osmanlı ordusunun bütün yasaları ve kuralları da bozuldu, karmakarışık oldu. Çünkü aradan uzun bir zaman geçmeden, yeniçeri U.'lerinin çoğu, yakınları ve esnaf takımı tarafından satın alınarak âdeta bir geçim ve gelir kaynağı durumuna geldi. Bu sebeple askerlik başka, U. sahibi olmak başka şey olup yeniçeri oldukları iddiası ile çalım satan kişilerden börekçi ve hammal gibi esnafın bazılarında dövülmüş bulunan yeniçeri dövme nişanlarından başka, ne talim ve terbiye bakımından ne de görev ve U. yüzünden yeniçerilikle asla bir ilgileri yoktu.

Kavlen ve fiilen yeniçeri denilebilecek kişiler, her ortanın kışlasında, usta, odabaşı, bayraktar, mütevelli, imam ve karakullukçular gibi beş altı yüz kadar subay ve erlerden ve kolluklarda bulunan birer çorbacı ile kolluk askerlerinden (polis görevi görenler), harbeci ve mumcu adı verilen ağa kapısında bulunan bir iki yüz kadar kişiden ibaret idi ki bunların hepsi ancak iki bin kişi tutardı.

Ocaklı arasında, yeniçeri ağalarına "kırk bin kul ağası" denilip, gerçekten yeniçerilik iddiasında bulunan kişiler kırk binden daha çok idilerse de bunların, asker olma şartlarının hiçbirinden haberleri yoktu.

1739 yılında yapılan Belgrad barış antlaşmasından 1768 seferine kadar otuz yıla yakın bir süre savaş yapılmamış bulunduğundan yeniden asker yazılmamıştı. Bu sebeple asker U.'lerinin büyük bir bölümü boşalmış olmak gerekirken, U.'lerin alınıp satılmasına izin verilmesi, bu sonucun elde edilmesine engel oldu. Ayrıca U.'lerin alınıp satılması konusu, yalnız kişiler arasında yapılmakla kalmadı, öte yandan yeniçeri ağaları da, boşalan (mahlûl olan) yeniçeri U.'lerinin bir bölümünü hazineye bırakılmak üzere devlete ait gösterirken bir bölümünü de şuna buna vermeye başladılar. Örnek olarak, her U. dağıtılışında beş bin akça boş bulunursa, bunun iki bin beş yüzünü devlete ait gösterip iki binini satar ve beş yüzünü de kendi adamlarına ve bazı ocak yoldaşlarına ve Enderun büyüklerinin ve devlet ileri gelenlerinin yakınları tarafından rica ve iltimas olunan kişilere üçer beşer akça olarak paylaştırılırdı. Bunun gibi kayırılmış kişilerin üzerinde bulunan U.'ye kapılı U.'si, iratçıların U.'lerine oturak U.'si adı verilegelmiştir.

Hamal, börekçi ve manav gibi kişilerin hemşerileri geldiği zaman hemen "gel yoldaşım, seni yeniçeri yazalım" diye adamı, bağlı bulunduğu ortanın kışlasına götürüp kollarına ortanın nişanını dövme usulü ile dövdürürler ve eline "sofa tezkeresi" verirlerdi ki bu tezkerenin içinde aşağı yukarı şu sözler bulunurdu : "Biz ki yeniçerileriz, Hacı Bektaş-ı Velî pirimiz ve erenler, evliyalar elimizden tutucular çıkar". Bundan sonra, falanca adam ortamıza göynek bıraktı ve ocağımıza girmek istedi. Biz de ocağ-ı âmire'nin defterine yazıp eline bu "sofa tezkeresini verdik" gibi sözleri kapsayıp usta ve odabaşı taraflarından bu tezkere mü-

hürlenir ve cuma selâmlıklarında ve U. dağıtımı günlerinde karakullukçular bu tür kişileri toplayıp yeniçeri kılığına sokarak görev yaptırırlardı.

Kışlalarda mendil serilerek erlere ve erler adına olan iratçılara para dağıtıldığı sırada "tas parası" adıyla yüzde üç beş kuruş alıp ortanın debboyu demek olan orta sandığına korlar. O orta, görev ile bir yere gönderilirse, yol harçları, kışlalarının süslenmesi ve subayların gümüş çaprazları ile resmî günlerde, törenlerde erlere giydirdikleri elbiseler bu paralarla karşılanırdı.

Osmanlı padişahları, birinci bölüğe bağlı ve oradan U. almakta bulunduklarından, U. dağıtılışının ertesi günü, yeniçeri ağası kıyafetinde olduğu, maiyetindekiler de harbeci kılığında bulundukları halde birinci ortanın kışlasına gider, Şehzadebaşı'nda bulunan Osman Baba Türbesi'nin üstü olduğu söylenen kendisine mahsus dairede bir süre dinlendikten sonra, belli miktardaki U.'sini geleneksel törenle alırdı.

Sipah ve silâhtar ve ulûfeciyan-ı yemin, ulûfeciyan-ı yesar, gureba-yı yemin ve gureba-yı yesar ocakları, günlük U. ile görevli bulunan Osmanlı ordusunun atlı birlikleri olup genel olarak bunlara Dergâh-ı Âlî Sipahileri denir ve eyalet askeri olan timarlı sipahisinden ayrıdırlar. Bunların U.'leri, Bab-ı Âlî'deki divan yerinde sadrazam ve defterdar efendi ve öteki divan ileri gelenleri ve adları geçen ocakların ağaları (altı bölük ağaları), kâtipleri ve çavuşları orada bulundukları halde, sergi yapılıp iki üç gün verilir, geri kalanı ağalarının konaklarına götürülerek orada dağıtılırdı.

Tarihlerde "devr vaki oldu" ve "sadrazama hatt-ı hümayun, kürk ve hançer geldi" diye yazılı olan şey budur. Yani devlet askerlerinin U.'si tamamen ödendikten sonra, bu iş olaysız geçtiğinden sadrazam ödüllendirilirdi.

Topçu, cebeci, humbaracı, kalyoncu, bostancı ve öteki ocaklar askerlerinin U.'leri toptan verilir, onlar da kışlalarında hak sahiplerine dağıtırlardı. Çok eskiden beri saraylarda eğitildikten sonra bölüklere çırak olunagelmiş, bu sebeple askerî sınıfların birinci derecesinde yer almış olan "altı bölük" efradından "sipah" taifesi, kışlaları ve karakolları bulunmadığından ve barış zamanlarında hiçbir görevleri olmadığından, yeniçeri ocağından daha çok bozudu. Bunların U.'leri iratçılar eline geçmiş bulunduğundan İstanbul'da beş on sipahi çavuşu ve ocak kethüdaları gibi subaylardan başka kimse görülmezdi. Öyle ki bunları U.'leri verilirken, bulunabilen küçük bir topluluk geli U.'lerini kendileri alırlar, ertesi günü elbise değiştirerek y ne gelir ve bir gün önce bulunmayanların adları okundu ğunda çavuşları, "merd-i gâib" diye cevap verir, böyle yap makla da sözde onların İstanbul dışında bulunduklarını bi' dirmek ister, onlar adına da U. ödetmiş olurdu.

Mevacib defterlerinde yazılı bulunan tersane halkını U.'leri 36 kese tutuyordu ki onların bu U.'leri tersaneler de ödenirdi.

İstanbul'daki saltanat saraylarında ve bahçelerinde üç dört yüz bostancı, bu kadar da subay ve er bulunduğundan, maaş defterlerinde yazılı olan U., bunların aylıkları idi.

U. alan yeniçerilerin sayılarına gelince : I. Murad zamanında kuruldukları ilk sırada 1 000 kişi yazıldı. Bunların sayısı önemli savaşlar sırasında azalıp çoğalmış ise de Fatih Sultan Mehmed zamanında 24 000 kişi kadar idiler. Kanunî Sultan Süleyman'ın 1565'te yaptığı Zigetvar savaşında 48 316 iken 1590 yıllarında 64 426'ya, 1592 yılında da 91 202'ye varmıştır. Ancak, yukarıda belirtildiği gibi, sayıları artmakla birlikte düzenleri bozulmuş, savaş güçleri çok azalmış, gitgide bir zorba güruhu haline gelmişlerdir. En sonunda, II. Sultan Mahmud devrinde (saltanatı : 1808 - 1839), 15 haziran 1826 perşembe günü ortadan kaldırılmışlardır (bk. VAK'A-İ HAYRİYE). Bu olayın hemen ertesi günü, yeni bir ordu kurulma, kur'a askeri tanzim etme girişimine başlandı. (N. Çağatay)

XXXII. cildin sonu